Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag

til

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig geografi)

1849–1949 (1968)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

IX A

(1. halvbind)

RIBE STIFT

KØBENHAVN 1968

INDHOLDSFORTEGNELSE

Stiftsoversigt

Natur, kulturoversigt, borge, kirker 9
Af stiftets historie 18
Konventer, præsteslægter 27
Biskopper 32

Sognebeskrivelser

Ribe Amt

Ribe-Gørding herreders provsti 66
Malt-Andst-Slaugs herreders provsti 152
Skads herreds provsti 294
Øster-Vester Horne herreders provsti 376

Vejle Amt

Nørvang-Tørrild herreders provsti 486

FORKORTELSER

BDG: Barfods Danske Gejstlighed 1850 f.
Beck. Alt: Francis Beckett: Altertavler i den senere middelalder 1875.
CB I: N. Clausen-Bagge: Grundtv banebrydere 1941 f.
CB II: N. Clausen-Bagge: Grundtv hjem 1945 f.
CB III: N. Clausen-Bagge: Grundtv lægm ordførere 1941.
CP: Carsten Petersen: Slesvigske præster 1938.
DBL: Dansk biografisk leksikon I–XXVII 1933 f.
DH: August Schmidt: Danske helligkilder 1926.
DKT: Dansk Kirketidende.
DnA: IM's almanak »Det nye år« 1907 f.
DS: Danske studier 1904 f.
Dsk Atlas: Erik Pontoppidan: Den dsk atlas.
E: Erslevs forfatterleksikon 1843 f.
E I: Elvius' præstehistorie 1884.
E II: Elvius' præstehistorie 1911.
Elle J: Elle Jensen: Pietismen i Jylland 1944.
Festskr: Ribe bispesæde 948–1948.
FRA: Fra Ribe amt.
Frost: P. N. Frost: Optegnelser om Ribe 1842.
G: C. Giessing: Jubellærere 1779–86.
Gl gr hj: H. P. B. Barfod: Minder fra gamle grundtvigske hjem 1922 f.
Gr hj: H. Begtrup: Grundtvigske hjem i 19. århundrede 1929 f.
Hertz: M. Hertz: Efterretninger om gejstl embeder.
H-F: Hauch-Fausbøll's præstehistorie I–II 1911.
Hist Tidsskr: Historisk Tidsskrift 1840 f.
Hj o Tr: E. Steenvinkel: Hjemliv og trosliv 1932 f.
IM hist: L. Blauenfeldt: IM's historie 1912:
Hof fund: Hofmans fundatser 1755–60.
Højskbl: Højskolebladet.
IM tid: Indre Missions tidende.
J Br: J. Brodersen: Fra gamle dage.
J. Helms D T: J. Helms: Danske Tufstenskirker 1894.
Jy saml: Samlinger til jysk hist og topografi 1866 f.
KH: P. Nedergaard: Kirkelig Haandbog 1923 f.
Khst saml: Kirkehistoriske samlinger.
KLfN: Kirkeleksikon for Norden 1900 f.
Lkm: De lakmannske samlinger.
L. Koch: L. Koch: Fra grundtvigianismens og rationalismens tid 1898.
LPB: Lengnicks personalhist bidrag til Danmarks og Norges gejstlige historie.
Mack D: M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige døbefonte 1941.
Mack JG: M. Mackeprang: Jyske granitportaler 1948.
Mack L: M. Mackeprang: Vore landsbykirker 1944.
Magn P: Magnus Petersen: Kalkmalerier 1895.
Mbl: Menighedsbladet (Dsk Kirketid).
MS: Ministeriets samlinger.
N: R. Nyerup: Alm Litteraturleksikon 1818–20.
Nat arb: Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1928 f.
Nørl-Lind: Danmarks romanske kalkmalerier 1944.
Pont ann: E. Pontoppidan: Annales ecclesiae danicae 1741–47.
Prf bl: Præsteforeningens blad.
Prf h: P. Nedergaard: Præsteforeningens historie 1946.
Prh saml: Præstehistoriske samlinger 1930 f.
PT: Personalhistorisk tidsskrift 1880 f.
Sl: Salmonsens konversationsleksikon 1925 f.
S nkr: Semlers nekrologer.
Stamtavler: P. Nedergaard: 100 danske præsteslægter 1954.
T: Treschows jubellærere.
Trap: Trap's Danmark 1956 f.
Uldall: F. Uldall: Danmarks middelalderlige kirkeklokker 1906.
Vis: Visitatsbog.
W: Wiberg's præstehistorie I–III, 1870 f.

Iøvrigt er de hyppigst forekommende forkortelser følgende:

a = ansat
A = Amt
Adj = Adjunkt
Adv = Adventister
Afh = Afhandling
Alt = Altergæster
Arb = Arbejde (re)
BM = Bestyrelsesmedlem
Bef = Befolkning
c = candidat
† = død
DdU = De danske ungdomsforeninger
Dk = Domkirke
DKU = Dansk kirke i Udlandet
DMS = Dansk Missionsselskab
egr = egregie (udmærkelse)
ev = evangelisk
Ev Lt Mf = Evangelisk luthersk Missionsforening
• = født
F = Forening
Fh = Forsamlingshus
fmd = formand
fris = frisindet
~ = gift med
Gd = gaard
gl = gammel
gn = gennem
Gr = grundtvigsk
h = haud illaudabilis (2. karakt)
ha = Hektar
h c = honoris causa (æres-)
Hg = Herregaard
Hjpr = Hjælpepræst
I M = Indre Mission
kap pp = kapellan pro persona
kat = Kateket
K C = Kirkeligt Centrum
Kkg = Kirkegang
kkp = kaldskapellan
kl = Klasse
K S = Kirkeligt Samfund
l = laudabilis (1. karakter)
Lt Mf = Luthersk Missionsforening
Mh = Missionshus
Mgh = Menighed
Mgh h = Menighedshus
n c = non contemnendus (3. karakter)
ord kat = ordineret kateket
Prgd = Præstegaard
pkp = personel kapellan
prstv = præsteviet
rkp = residerende kapellan
s = side
Sbl = Sognebaandsløser
Sct = Sanct
Sd = Siddepladser
Sdsk = Søndagsskole
Sk = Skole
Smf = Samfund
sp = sognepræst
t = til
Td l = Tønde land
u = udnævnt
Y M = Ydre Mission

Ved teol eksamenskarakterer (efter 1942) er tilføjet pointsantal efter hovedkarakteren.

For ordensdekorationer anvendes de sædvanlige forkortelser.

Gymnasier og latinskolers navne er forkortet, saa det antagelig let forstaas, f eks: Mtrp = Metropolitanskolen, Ø Brgd = Østre Borgerdydskole, Hrlf = Herlufsholm.

TRYKFEJLSLISTE

s 27, sp 2, lin 7 f n: Sta- læs Hus-
s 43, sp 2, lin 34 f n: 1822 læs 1922
s 113, sp 1, lin 25 f n: Ejnar læs Edvard
s 170, sp 1, lin 17 f o: Bregnerup læs Bregninge
s 205, sp 2, lin 20 f n: Vejret læs Vejrup
s 210, sp 1, lin 28 f o: Holm læs Skov
s 353, sp 1, lin 17 f o: Øslev læs Øsløs
s 476, sp 1, lin 15 f n: VIII læs VII
s 478, sp 1, lin 12 f n: flyttes op ml lin 16 og 17 f n
s 490, sp 2, lin 33 f n: 17 læs 07
s 496, sp 2, lin 30 f n: 20 læs 29
s 506. Efter nr 23 indføjes som nr 24:
26. marts 02–24. juli 09 (hjpr Brorstrup-R
28. juni 98): **Georg Thaning**, fl t Hobro, se der.

Alfabetisk fortegnelse over de i dette bind omtalte pastorater

Aal (Børsmose) 456
Aal valgmenighed 464
Aastrup-Vester Starup 120
Alslev-Hostrup 353
Andst 214
Ansager (Stenderup-Skovlund) 404
Askov valgmenighed 190

Blaahøj-Filskov 522
Bramminge 137
Brande (Uhre-Skovlund) 488
Brøndum-Vester Nebel 350
Brørup 155

Darum 129

Esbjerg købstad 295
Esbjerg Vor Frelser sogn 316
Esbjerg Zions sogn 318
Esbjerg Treenigheds sogn 320

Faaborg-Aarre (Agerbæk) 335
Farup 107
Føvling (Stenderup) 163

Gadbjerg-Lindeballe 542
Gesten 218
Give (Farre-Vorslunde) 536
Givskud 497
Grene 275
Grimstrup-Vester Nykirke (Rousthøje)... 328
Grimstrup-Vester Nykirke valgmenighed 334
Grindsted (Nollund-Urup) 262
Guldager 360
Gørding-Vejrup 115

Hejnsvig (Vesterhede) 290
Henne-Lønne 450
Hjortlund-Kalvslund 96
Ho-Oksby 467
Hodde-Tistrup 388
Holsted 160

Janderup-Billum 427
Jerne-Skads 320
Jernved (Grestedbro)..... 146

Kvong-Lyne 440

Lejrskov-Jordrup 208
Lindknud (Hovborg) 167
Lunde-Ovtrup 432

Malt-Folding 170
Mandø 111

Nordby 367
Nørre Nebel-Lydum 445
Nørup 545

Obbekær 95

Randbøl 552
Ribe købstad 67
Ribe domsogn 79
Ribe Sct. Catharinæ sogn 91
Ringive (Langelund) 531

Seem 88
Seest-Hjarup 242
Skanderup 222
Skanderup-Hjarup valgmenighed 240
Sneum-Tjæreborg 345
Sønderho 372
Sønder Omme 518

Torstrup-Horne 378
Tyregod-Vester 506

Vamdrup 251
Varde 413
Veerst-Bække 204
Vejen-Læborg 195
Vester Vedsted 99
Vilslev-Hunderup 141
Vorbasse (Skjoldbjerg) 280

Ølgod-Strelluf (Bejsnap) 394
Øse-Næsbjerg 325
Øster Nykirke (Vonge) 499

Lidt personalia-statistik

Hvor kommer præsterne i disse provstier fra?

I det følgende er kun medregnet de præster, der har haft deres afsluttende embede i de i dette bind omhandlede provstier, og hvis data er meddelt i dette bind.

Fødeamt:	Antal
København-Frederiksberg	31
Københavns amt	5
Frederiksborg amt	5
Bornholms amt	2
Holbæk amt	9
Sorø amt	8
Præstø amt	9
Odense amt	9
Assens amt	2
Svendborg amt	15
Maribo amt	6
Aalborg amt	7
Hjørring amt	8
Thisted amt	7
Viborg amt	18
Aarhus amt	8
Skanderborg amt	6
Randers amt	12
Ringkøbing amt	29
Ribe amt	30
Vejle amt	25
Aabenraa amt	3
Haderslev amt	2
Sønderborg amt	2
Tønder amt	5
Færøerne	2
Island	1
Grønland	0
Udlandet	2
I alt	268

Følgende er dimitteret fra gymnasier i omraadet:

Esbjerg

1916: Gregersen, Give
1929: Bruun, Brørup
1951: Nielsen, hjpr Guldager

Ribe

1798: Angel, Vilslev
1801: Koch, Jerne
1819: Friis, Vilslev
1827: Sparrevohn, Sneum-T
1845: Stiftspr C. F. Koch
1849: Feilberg, Darum
1850: Aagaard, Gørding
1857: Lindbæk, Seem
1859: Stiftspr P. J. Pedersen
1866: Moe, Skanderup
1871: Nielsen, Sneum
1878: Rosenstand, V Vedsted
1900: Andersen, Blaahøj
1908: Sort, Blaahøj
1927: Øllgaard, Lunde
1952: Paulsen, Grimstrup
1955: Bruun, hjpr Jerne

Tarm

1934: Kjeldgaard Knudsen, Seem
1939: Jakobsen, Vorbasse

Tønder

1931: Kragh-Schwarz, Ø Nykirke
1955: Heick, Grindsted

Udlandet

1935: Noack, Alslev (Flensborg)

Følgende præster har ikke dansk teologisk embedseksamen:

Albrechtsen, Ansager (miss)
Andersen, Ho (lærereks)
Bjerg, Mandø (lærereks)
Bjerno, Gørding (Methodist)
Bjerre, Ansager (amer pr)
Christensen, Hejnsvig (austr pr)
Hansen, Sneum (amer pr)
Jensen, Blaahøj (amer)
Jensen, Guldager (lærereks, miss)
Pedersen, Aastrup (amer pr)
Ravn, Henne (amer pr)
Søgaard-Andersen, Skanderup valgm (højsk)

Fra hvilke samfundslag kommer præster?

Ligesom tilfældet var i andre stifter, udgør præstesønner (71) og landmandssønner (66) de to største grupper, mens den anden halvdel af præsterne kommer fra en lang række forskellige erhverv.

FORORD

In memoriam Paul Theodor Nedergaard

Et livsværk er endt, et præsteliv er afsluttet, som vil blive husket ikke blot i de sogne, hvor Paul Nedergaard virkede som præst, men i videre kredse, som enten gennem radioens gudstjenestetransmissioner eller gennem hans flittige litterære produktion lærte ham at kende.

Der er ikke tvivl om, at de to hovedværker: *Kirkelig Haandbog,* som udkom hvert 4. aar efter menighedsraadsvalgene ialt i 12 udgaver fra 1923–67, og *En dansk Præste- og Sognehistorie,* som begyndte at udkomme 1949, bedst giver udtryk for hans kærlighed til og interesse for den kirke, hvis tjener han blev.

I hans erindringer, der blev trykt som manuskript i 1963 under titlen: *Minder om mange mennesker,* træder det tydeligt frem, at hans historiske interesse ikke er begrænset til navne, data og tal, men følges af en indlevelsesevne i medmenneskelige forhold.

Han skriver i denne erindringsbog:

»Formaalet med begge værker er at vække kærlighed til og interesse for og kendskab til folkekirkens arbejde i vort land og samlet paa eet sted at bringe, hvad man ellers maa søge paa spredte, ofte vanskeligt tilgængelige steder, at give et billede af Danmarks kirkeliv, af forholdene sogn for sogn med hensyn til historie og forhold samt alle præsters data, at redde navne, som ellers ville glemmes, mindes begivenheder ude i pastoraterne, som er værd at huske, og ord, der var guldkorn.«

Det lykkedes ham trods tiltagende svaghed at udsende bind efter bind af Præste- og Sognehistorien, saa der ved hans død (25. januar 1970) kun stod tilbage at afslutte beskrivelsen af Ribe stift og søge arbejdet med det sidste stift: Haderslev ført ud i livet.

Allerede nogle aar før sin død havde pastor Nedergaard faaet tilslutning fra kyndige folks side til at danne et patronat for Præste- og Sognehistorien med kirkehistorikeren, pastor, dr. theol. L. P. Fabricius som formand.

Dette forord kan ikke sluttes, uden at der rettes en varm tak til alle medarbejderne, som har været med til at fremskaffe stoffet, præster, lærere og lokalkyndige, ligesom en særlig tak rettes til Kirkeministeriet og Ministeriet for kulturelle anliggender samt til den Hjelmstjerne-Rosencroneske stiftelse, som alle har ydet tilskud til værkets udgivelse.

Paa patronatets vegne:

J. Juul Sørensen.

Patronat

for Dansk Præste- og Sognehistorie.

Fabricius, L. P., dr theol, fh sognepr, Charlottenlund, formand.

Baun, Chr., biskop, Viborg.

Birkelund, Palle, rigsbibliotekar, København.

Dahl, Aage, fh sognepr, Virum.

Fabritius, Albert, dr phil, kgl historiograf, København.

Fuglsang-Damgaard, H., dr theol, biskop, København.

Holt, Paul, seminarierektor, Aarhus.

Hvidtfeldt, Joh., dr phil, rigsarkivar, København.

Rigsager, Vagn, mag art, provst, Randers.

Sommer, Otto, kordegn, København.

Sørensen, J. Juul, provst, Hellerup.

Topsøe-Jensen, Helge, dr phil, overbibliotekar, København.

Som medlemmer for Ribe stift er indtraadt:

A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster, *Steen Christiansen*, provst, Gram, *A. Fog Pedersen*, højskoleforstander, Rødding, *Knud Ree*, chefredaktør, Esbjerg, *M. L. Skovsborg*, sp, Tinglev, *Ingrid Vig-Jensen*, overbibliotekar, Esbjerg.

RIBE STIFT

Ribe stift er i udstrækning Danmarks største stift (bortset fra Færøerne og Grønland), omfatter 7901 kvadratkm, har 338455 indb, 9 provstier, 230 kirker, 146 sognekald, 11 res kap, 2 kaldskap, 2 valgmenighedspræster. Af de 146 sp er een tysk sp (Tønder).

1922 skete en omlægning, idet Hjerm-Ginding og Vandfuld-Skodborg og Hammerum herreders provstier lagdes under Viborg stift, medens Tørning len og Tønder provstier fra Sønderjylland samt Nørvang-Tørrild herreders vestre provsti lagdes under Ribe stift. Nørvang-Tørrild østre provsti, Elbo-Holmans-Jerlev og Brusk-Nr Tyrstrup provstier, der hidtil hørte under Ribe stift, lagdes under Haderslev stift. (Se nærmere s 21).

Ribe stift naar langs Vesterhavet fra Nissum fjord med Thorsminde sluse til Højer med Højer sluse, og mod øst gaar stiftet helt ind til Kolding (Seest).

Lidt om naturen stiftet rundt

Vi begynder med de 3 gamle kongerigske amter:

Ribe amt naar fra Fanø og Mandø op til Nymindegab ved Ringkøbing fjord mod nord og ind til Kolding mod øst. Bortset fra den østlige del med det frodige, ret frugtbare bakkeland er amtet typisk vestjysk. Mod vest præget af havet og klitterne, lidt længere inde i landet af store flader (opdyrket hede og plantager), og mod SV marskenge. Et særligt kulturpræg har den gamle landbrugsbebyggelse ved aadalene (f eks ved Varde aa), medens bebyggelsen paa den opdyrkede hede er spredt. De senere aar har bragt de store stationsbyer med en del industri. Købstæderne var smaa (Ribe, Varde) indtil Esbjerg overfløj dem begge i lyntempo. I Sønderho har vi en karakteristisk gammel fiskerby, men sommerbebyggelse rykker frem. Stiftsbyen Ribe ligger i et hjørne sydligst i Ribe amt, i marskegnen, hvor der tidligere var store oversvømmelser.

Befolkningstallet er kun godt halvt saa stort som gennemsnittet for de øvrige amter, i Ribe amt kun c 60 indb pr kvadratkm (alene Esbjerg by hæver gennemsnittet med 20 indb). (I Tønder amt kun 30). Godt 10 pct af arealet er dækket med skov eller plantage, og c 10 pct er hede, mose eller klit.

En rejse gennem Ribe amt byder en rig variation af dansk natur og dansk naturskønhed. Omkring Ribe har vi det flade, grønne marskland.

Mod vest er det *havet,* der præger. Ribe amt har fra *Fanø* og *Blaavandshuk* nordpaa en solid klitrække som værn mod havet. Klitterne, den brede forstrand, havets brænding er betagende, og man ved snart ikke, om man skal foretrække den blide, fine sandstrand paa *Fanø* og ved *Henne* eller eventyrets land og de store, melankolske øde sletter ved *Blaavandshuk,* hvor vi ser den bredeste forstrand og de højeste klitter. Oliefaren fra tankskibe paa havet er strandens stadige trussel og plage. *Blaabjerg* rejser sig højt over landskabet, og bagved har vi *Kalsmærsk hede* med militære anlæg paa det milevide lyngtæppe, hist og her blinker smaasøer frem og liver op. Her staar kampen med militæret om at bevare dette »Eventyrets land« fra militær besættelse. Øst for hederne har vi store plantager, og langs *Ho bugt* møder vi den grønne marsk. Syd for Ho kommer vi ud i *Skallingens* hvide sandørken, fra sydspidsen er der ikke langt over til Fanø over Graadyb. Paa *Fanø* ser vi de prægtige klitter, hvor turister og sommergæster invaderer hele kysten hver sommer. Egnen omkring *Fil sø* har sit eget præg. Marker, plantager, hede og opdyrket hede, fuglesang og stationsbyer, nye landbrug præger egnen nordpaa. Rejser vi mod øst, møder vi først et stykke aabent sletteland, afbrudt af skov og krat, langs Kongeaaen, vi er i det gamle grænseland, med *Askov* og *Skibelunds* mindelund, egnen er uden særpræg helt fra *Varde* over *Grindsted* ned til *Lunderskov.* Overalt er der driftighed og dygtighed. Men ovre, længst mod øst har vi Østjyllands natur, med bakker, skove, enge og rislende bække, frugtbare marker, fra *Seest* ser vi ud over Kolding fjord. – Hjertet i amtet har vi omkring *Ribe,* hvis domkirke rejser sig som et vartegn over de grønne enge og de bugtede aaer. Den unge storstad, *Esbjerg, med sin store fiskerihavn,* med sin aabne port ud til England og den store verden, med sit pulserende liv i de blæstfyldte, fisk-duftende gader, har paa faa aar langt overfløjet Ribe, (»rask skal det gaa«), men Ribe er stadigt stiftets historiske hovedby. Esbjerg overfløj ogsaa snart amtets nordligste købstad, *Varde,* den hyggelige by ved aaen, i mange aar var den en af Jyllands mindste købstæder. Nu i stærk fremdrift. Og rundt om vokser de unge stationsbyer hastigt. Mere end 1500 indb har Bramminge (2000), Brørup (2106), Holsted (ialt 1960), Vejen (4255), Vamdrup (2313), Grindsted (5289), Ølgod (1990), osv, samt Nordby, Fanø (1975).

Malt sogn er et særligt kulturcentrum med Askov højskole, og valgmgh, Ladelund landbrugsskole, og Skibelund krat, der blev valfartssted for sønderjyderne i udlændighedstiden. Sognet ligger op ad den gamle grænse, og Askov højskole var en videreførelse af Rødding højskole.

Ringkøbing amts to provstier i Ribe stift ligger langs Vesterhavet, med klitter fra Holmslands klit (den lange, ejendommeligtskønne tange mellem havet og Ringkøbing

fjord) til Torsminde. Paa vejen passerer vi *Vedersø,* som siden *Kaj Munks* tid er blevet et søgt turiststed, størst forandring møder vi dog ude paa Holmslands klit, hvor fiskerbyen *Hvide Sande* har rejst sig med amerikansk tempo efter at den (afsides) klit var blevet gennembrudt med ny indsejling til fjorden, Udsigten fra *Lyngvig fyr* over hav, klit, fjord, eng og mark er et besøg værd, men ogsaa udsigten fra klitterne ved Søndervig og Hovvig ind over Stadil fjord med Stadilø og milevidt ind i det aabne land og over det skumplettede hav hører til Danmarks mest særprægede. Inde i landet skifter landskabet mellem *flader* og *bakkeøer,* heder, opdyrket hede og store plantager: Paarup-Brande-fladen, Sønder Omme-fladen, og blandt Bakkeøerne har vi Jyllands største: Skovbjerg bakkeø, der udfylder amtets centrale del, fra Storaaen til Skjernaa. Her er amtets højeste punkt: *Tihøje* (111 m). Amtet kendetegnes i det hele af de vide udsigter, de frie horisonter, helt anderledes end de lukkede skovegne mod øst. Landet er uden større afveksling, fladt, men plantager og levende hegn breder sig, hvor lyngen blomstrede. Mellem de sandede marker findes frugtbare pletter langs aaerne og i fjordlandet (Nissum, Stadil og Ringkøbing fjord) bag klitterne. Brede rørbræmmede vandløb og flere smaasøer præger. Ringkøbing blev aldrig nogen stor by, stationsbyen *Skjern* voksede, saa den blev købstad for faa aar siden. Tarm har 2425 indb, Hvide Sande nærmer sig 2000. De to provstier er tyndt befolket paa landet, men der er fremgang i byerne.

Vejle amt rækker ogsaa ind i Ribe stift, med *Nørvang-Tørrild-herreders vestre provsti.* Vi er her ved Jyllands hovedvandskel, dette provsti hører ogsaa til de gamle hedeegne med store flader og plantager, opdyrket hede og mange ny landbrug. **Brande** er i løbet af faa aar vokset op til et købstadlignende trafikcentrum, *Give* og *Tyregod* er ogsaa blevet anselige stationsbyer. Fra Ris krat i Givskud er vid udsigt (128 m højt), langs aaerne er der eng og mose. Mod øst er der bakket, men ellers som helhed fladt. Øster Nykirke er mod nord rigt kuperet (Tranebjerg er 138 m) med gamle egekrat; Omme aa ledsages af betydelige engvandingskanaler. I Tørrild herred er Tykhøj krat 130 m højt, ogsaa her vid udsigt, Nørup sogn er naturskønt, bakket (indtil 137 m), ret frugtbart mod øst, skovrigt, *Randbøl* sogn er stærkt bakket mod øst, fladt mod vest, store plantager. Den gamle hg Engelsholm er nu højskole.

Lidt kulturhistorie

Ribe amt

Vi er her i Hans Tausens, Anders Sørensen Vedels og Hans Adolph Brorsons egne. Men før vi kommer til omtalen af dem, skal ordet *Kongeaaen* nævnes.

Der er vel ikke noget vandløb i Danmark, hvis navn rører sindet mere end *Kongeaaen,* der nu løber midt gennem stiftet, men som til 1920 skilte kongeriget paa et langt stykke fra det tabte Sønderjylland. Flere har kaldt Kongeaaen »Det danske Jordan«. Professor *Steenstrup* har forlængst dementeret tyske historikeres paastand om, at Kongeaaen oprindelig var en bred havarm, der skar sig ind fra Vesterhavet til Kolding fjord som en naturlig grænse. Der har hverken været havarme eller bugter her. Grænsen var sat ved *mennesker.* Den beskedne aa, som hverken er dyb eller bred, løber med ringe fald gennem de lave egne mod Vesterhavet, vadestederne har altid været lette at passere. Indtil omkring 1727 hed den Skodborg aa. I »Danske atlas« 1769 bruges de to navne side om side.

Kongeaaen blev grænse, da Slesvig, landet sønden aa, omdannedes til et særligt hertugdømme. Og denne grænse, trukket midt gennem dansk land, var tillige *toldgrænse.* Det var de mange stude og heste, der blev toldbeskattet. Kolding og Ribe havde tidligere været toldsteder for denne handel, og da tolden 1542 blev forhøjet fra 2 til 20 skilling pr dyr, begyndte for alvor smugleriet. De, der førte kreaturer over grænsen uden for de med toldsteder forsynede vadesteder kunne risikere at blive straffet paa livet (jvf forordn fra 1. jan 1567). De store, vejløse skove mod øst var ikke egnet til kvægtransporter, men mod vest, hvor de frisiske øer var en god basis for smugleri, kunne man forsyne Vestjylland med toldfri varer helt op til Varde. Smugleri var ligefrem en næringsvej for mange. Og alle kneb gjaldt. Der blev truet med haarde straffe; præsterne prædikede 23. s e trin (Skattens mønt) imod smugleri, men der er retssager, hvor en hel bys befolkning, incl præsten, (f eks pastor *Barchmann,* Vilslev) blev idømt bøder for smugleri. 1735 meldte stiftamtmand *Gabel,* Ribe, at smuglerne rottede sig sammen – 20–40 mand, som med skarpladte geværer drev deres dyr gennem toldstederne. – Saa kom kvægpesten, og grænsen spærredes af militær, men efter 1770 var smugleriet der igen. 1788, samtidigt med stavnsbaandets løsning, nedsattes tolden. Det betalte sig. Smugleriet tog af. 1827 blev kvæghandelen givet fri, 1851 flyttedes toldgrænsen til Ejderen. Det var dyr, der smugledes ud, mens alle udlandets varer smugledes ind, især i Napoleonskrigenes tid. Lærer *Alkærsig,* som interessant har fortalt om alt dette, siger, at selv embedsmændene var indviklet i smugleriet, der helt var sat i system. Og befolkningen tog overalt parti for smuglerne.

H. F. Feilberg siger, at »*brændevinsdrik* er folkesynden herude«. Intet sted i Jylland blev der drukket saa meget brændevin som i Ribe amt. Tolderne havde besvær med at opdage ulovlige brændevinsbrænderier. Det første man bød en gæst om morgenen var en snaps, det var ingen skam at være beruset (have »en hat paa«, en »blis« paa, være »tillakket« osv). Allerede 1689 blev privat brændevinsbrænderi forbudt, 1757 advarede en forordning mod overdaadighed i brændevinsdrikkeri, og der blev truet med bøder m m. Men intet kunne standse drikkeriet og brænderiet. I 1770'erne skærpedes straffene, 1782 var der stor ballade i Askov, hvor folk stimlede sammen, da politiet var inde at undersøge en gaard, og folk bombarderede politiet med sten osv, saa de ikke turde fortsætte. Alle Askovs bymænd blev dømt. Lignende optrin fandt sted andre steder.

Den genstridighed, som *hele* befolkningen

(ikke nogle enkelte) viste ved at trodse toldvæsenet ved grænsen og med hensyn til brændevinsbrænderi, fik *herremændene* ogsaa at føle, f eks var smeden *Chr. Timsen,* Lydum hovedmanden for den sammensværgelse, der 1702 førte til drabet paa Jørgen Bramming. *Havet* var baade en ven, som skaffede føde, og en fjende, der stadigt hærgede med oversvømmelser og skibsulykker.

Det store *Horne* herred, der nu er delt i 3 herreder, mellem Skjern aa og Varde aa, har sikkert følt sig som en landsdel for sig selv, parat til at forsvare sig til alle sider. Skjern aa var sysselgrænse. Men ogsaa Varde aa synes at have været skel mellem to folkestammer. *Evald Tang Kristensen* fortæller, at man skændtes bravt ved Varde aa. Manden nordfra raabte: »Skjeltring, Skidevom!«, og sydfra svaredes: »Klægfod, Klæverast.« Den skik at hilse med skældsord, kunne dog ofte være indledning til en fredelig samtale.

Omkring Varde (Torstrup-H, Tistrup, Varde landsogn) var der stor *jydepotteindustri* lige fra oldtiden, men kun som kvindearbejde (pottepiger, pottekoner), pottehandlere solgte potterne ikke blot i Jylland, men i Tyskland og Østrig, et vognlæs rummede c 400 potter, stablet op mellem lyng, eller de blev sejlet af Fanøskippere til Hamborg og Holland, Norge, København.

Mod øst ser vi Østjyllands frodighed og gamle solide gaarde. Mod vest de store flader præget af nybyggeri. Der blev levet et jævnt og nøjsomt og slidsomt liv derude paa de magre heder, paa marskengene og blandt fiskerne ved havet. Fanø og Mandø havde sit særpræg, sin egen kultur, søfolk, der foer viden om, konen, der sad hjemme og regerede, særlige dragter, som Exner har foreviget.

Fiskerbyen *Esbjerg* er blevet storstad og Danmarks aabne port mod vest. Esbjerg bliver maaske universitetsby og amtets kulturcentrum. Her er fine veje, kultivering, rationalisering, mekanisering overalt. Selv det djærve vestjydske bondemaal er paa retur. Overalt ved strandene huserer turister, sommergæster, sommerhuse ... og i Tjæreborg har en præst bygget et af Europas største rejsebureauer op.

Der mærkes ikke meget til de folkelige og aandelige bevægelser her i amtet før 1849. Selvejerbønderne havde ingen dybere aandelige interesser. Efter 1864 fik grundtvigianismen indgang især i Malt, V og Ø Horne herreder, Askov højskole grundlagdes 1865, mindre højskoler oprettedes i Janderup og Vestkær, Ølgod, og der oprettedes valgmenigheder i Askov, Aal, Skanderup-Hjarup. – Indre Mission fik især indgang i Andst og Slaugs herred og i Esbjerg, IM's formand, *Carl Moe,* var i mange aar sp i Skanderup.

Politisk valgte man efter 1849 højremænd til rigsdagen, men *Chr. Bergs* energiske virksomhed skabte et omslag; omkr 1876–1910 valgtes der kun venstremænd i amtet. Det førende venstreblad var fra 1854 Varde folkeblad, Ribe stiftstidende (fra 1810) var udpræget højreblad. Venstreblade i Ringkøbing og Kolding fik senere indflydelse. 1917 grundlagdes i Esbjerg dagbladet »*Vestkysten*«, som nu er et af landets største venstreblade med *Knud Ree* som chef. Efter 1900 vandt arbejderbevægelsen stærkt frem i Esbjerg, 1898 grundlagdes »Vestjyllands socialdemokrat«, nu »Vestjysk Aktuelt«, og siden 1918 har Esbjerg haft socialdemokratisk flertal ved folketingsvalgene. I ældre tid var flere præster folketingsmænd: *Johan Schade* 1853 i Bækkekredsen (H), *B. Lindhardt* (V), (1853–54) og *Th. S. Kühnel* (V) 1864–68 i Ribe-kredsen, *Hans Sveistrup* (H), 1853 i Bækkekredsen. Blandt kendte folketingsmænd valgt her kan nævnes gdjr, minister *Søren Brorson* (V), minister *M. N. Slebsager* (V), red. *J. P. Sundbo* (S), minister *Julius Bomholt* (S), minister *Oluf Pedersen* (DR), statsminister *Erik Eriksen* (V), minister *A. Normann* (R), Indre Missions næstfmd, højskoleforst *Edv. Jensen,* Børkop, er valgt her i amtet (KF). 1910 oprettedes arbejderhøjskolen i Esbjerg.

Det meste af amtet hørte i middelalderen under Varde syssel, egnen mellem Skjern Aa og Kongeaaen. Grindsted-G hørte fra 1552 under Jelling syssel, Vorbasse-H under Almind syssel, medens de dele, der laa i Sønderjylland, hørte under Ellum eller Barved syssel. Riberhus len bestod i middelalderen af Gørding og Skads herreder, hertil kom 1537 Nr og Ø Horne herr og senere V Horne og Malt herr. En del af Andst herr hørte under Koldinghus len, senere ogsaa Slaugs herred. Ribe amt oprettedes 1660. Biskoppen havde store besiddelser i Vestslesvig, især Møgeltønder og Trøjborg, bispegodset overgik 1536 til kronen. Efter 1864 lagdes den ny grænse ved Kongeaaen.

Blandt de digtere, som har skildret disse egne, skal især nævnes Thomas Lange.

Men det største navn i Ribe amts kultur- og kirkehistorie er biskop *H. A. Brorson* ...

Ringkøbing amt er nu delt mellem 2 stifter. Om de 3 provstier (udskilt 1922) i Viborg stift se VI s 459 f. De to provstier af amtet, som forblev under Ribe stift, var den sydlige del af *Hardsyssel,* der strakte sig til Skjern aa. Nørre Horne herred, som tidligere hørte til Varde syssel, hører nu til Ringkøbing amt.

Ude ved havet har mennesker gennem aarhundreder kæmpet med naturkræfterne. Man har forsøgt at udtørre Stadil fjord, men Ringkøbing fjord har man ikke vovet at binde an med. Her er stærkt tilløb fra den vandrige Skjern aa. Man har lukket den smalle rende ved Nymindegab og gravet igennem ved Hvide Sande. Før Holmslands klit dannede sig, var fjorden en stor vig, og endnu i 16. aarh, siger Henrik Rantzau, at Skjern aa udmunder i havet. Men paa et kort fra 1650 er klitrækken ansat. Det var ikke mennesket, som ved skovrydning fik egnen gjort bar, det var naturen selv.

Fiskeri og landbrug har præget egnen ved havet. Ved sydsiden af Ringkøbing fjord var der i gammel tid en saltproduktion. Der har ogsaa været østersfiskeri, men 1765 skriver Velling-præsten, at der kun var ganske faa østers. Bønderne i Stauning har drevet sælfangst og trankogeri. Skjern aa, som nu er reguleret har ofte truet med oversvømmelser, senere blev den spærret inde bag diger og ledet ad kunstige kanaler. Aaens vandspejl ligger visse steder over de omgivende enge.

Før redningsvæsenets tid og før Nr Lyngvig fyr rejstes, var der jævnligt strandinger. Folkevisen synger om »børen, der blæser dennem vesten ind for Danmark... De var ikke kommet uden lidet fra land, da blæste der vejr af vreden strand... det var stor ynk at se derpaa, det skib sloges alt i stykker smaa«. Pastor *P. Severinsen,* Tim, oversatte Vardepræsten, *Niels Svansøs* store beskrivelse af en stranding 1548 i klangfulde vers. Klitter, hvor druknede er begravet møder vi flere steder: Dødemandsbjerge, f eks i Vedersø, Holmslands klit. Først da redningsvæsenet endeligt organiseredes, blev der raadet bod paa disse ulykker. Ude vestpaa boede der kun faa.

Inde bag klitterne var landet tættere beboet. Nogle af Nationalmuseets kosteligste skatte er fra disse egne: De to vogne fra Dejbjerg mose, fundet 1801 og 1883. Dejbjerg skal betyde »De dødes indviedes plads«, og vognene kan tyde paa, at der her var en hovedplads for den hedenske gudsdyrkelse. Flere kirker er bygget ved hedenske offersteder, f eks Ølstrup, Rindum, Hanning. Hardsyssel var rigt nok til, at der kunne bygges klostre. Prins Buris grundlagde 1163 *Tvis* kloster ved Storaa, og dette kloster var meget velhavende ved ref. Et ejendommeligt monument er mor Sigbriths gravsten, der fandtes paa Timgaard.

Der var ogsaa uldbinderi, og ved Nissum fjord stor tilvirkning af hornskeer. Oksehornene indførtes især fra Hamborg, omkr 1880 ophørte denne industri.

De jyske *natmandsfolk,* tatere, rakkere møder vi omtalt i en forordning 1522. Rakkere gik bødlen til haande, rensede retirader, flaaede selvdøde dyr osv. Taterne var omvandrende zigøjnere, de drog rundt i flokke, levede af tiggeri, spaadomskunst, røveri, var en plage, som regeringen til tider skaanselsløst forfulgte. 1554 blev de gjort fredløse. Ingen maatte huse dem. Men de blev ikke udryddet. Taterne blandede sig med rakkerne, og blev til natmænd. Rotvælskerne var ret uskyldige landstrygere, der levede som kedelflikkere, kvaksalvere eller glarmestre. Efterhaanden smeltede disse pariafolk sammen, og uærligheden bredte sig til dem alle. De talte deres eget tyvesprog (rektor *N. V. Dorph* har udgivet en ordbog derover). De var skyede af alle, havde deres egne rakkerstole i kirkerne, deres egne rakkerglas paa Kroerne. Stænderforsamlingen i Viborg 1834 drøftede natmandsfolkets stilling, 1835 var razzia paa dem. Der oprettedes nogle faste tilholdssteder for dem, bl a paa Kvembjerg, Dejbjerg, men de blev ved med at flakke om, og naar man saa en rakker, sagde man: Der kommer en »Abraham« eller »Diderik«! Men omkr 1900 var natmandsfolkets saga forbi og deres sprog glemt (Efter dr Villads Christensen 399).

Som i Ribe amt mærkedes der ikke meget til særligt aandeligt eller politisk liv indtil sidst i 19. aarh. Den kendte bonde, stænderdeputeret *Ole Kirk* var født i Stadil, boede i Ulfborg, var foregangsmand med hensyn til landbrug, tog initiativ til dyrskuer var medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, nærmest højremand, og de første valg efter 1849 var præget af Højre. Fra omkr 1860 fik Venstre magten, støttet af betydelige dagblade i Holstebro og Ringkøbing. 1890 valgtes den unge lærer *J. C. Christensen,* Stadil, til folketinget, han valgtes til 1924 og blev Venstres kendte fører. 1920 valgtes den første socialdemokrat til folketingsmand i amtet, nu er der 3 venstre, 3 soc, 1 rad, 1 kons, 1 uafh V, valgt i hele amtet. – Efter *Vilhelm Becks* Jyllandsrejse 1865 blev der en del Indre Missions bevægelse, ligesom Lt Mf vandt stærkt indgang. I Skjern, Tarm, Holmsland og paa klitten, blev der store IMs smf, og rundt om i sognene større eller mindre IM kredse og Lr Mf kredse. Ogsaa den grundtvigske bevægelse vandt god indgang (Lem-Ø, Velling, Ulfborg herred), og i Ringkøbing dannedes en gr frimenighed, hvor den betydelige pastor *N. Clausen-Bagge* virkede i mange aar. I Skjern var der valgmgh. I Hoven oprettede *Kr. Kristensen* 1877 en kvindehøjskole, og 1907 oprettedes Borris landbrugsskole. Fra nyeste tid er ungdomsskolen i Velling. Hallen ved Ringkøbing blev rejst især ved en præsts initiativ: Pastor Sejr Fink Rindom. Læreren *J. C. Christensen* og præsten *Kaj Munk* er de store navne i amtet. 1924–44 var *Kaj Munk* sp i Vedersø.

De to **sønderjyske provstier** hører for størstedelen til Vestjylland, men dele af Tørninglen provsti naar ind i det østlige bakkeland. Ellers falder egnen i 3 dele: Det vestlige lerlandskab langs Kongeaaen, Nustrup-Højlandet, Vidaa- og Bredeaafladerne.

Det vestlige lerlandskab (Farrisskov) grænser mod nord til hedefladerne ved Kongeaaen og til Gram-aadalen. Farrisskov har naaet helt ind til Ribe (hvor flere bynavne ender paa lund). Her var vildt af alle slags, især vildsvin og ulve. Nybyggere ryddede skoven. – Nustrup-højlandet gaar jævnt over i øst-bakkelandet og er mere en bakke-halvø end en bakke-ø. Den bærer Vestlandets præg. Nustrup, Gram og Skrydstrup sogne har mange byer, højderne kulminerer i Fjellumhøj. Skoven ved Gram er rest af middelalderens skove. Ved Gram er en sjælden krans af oldtidsminder. De gamle hovedveje gik her. (Oksevejen, Adelvejen). – Rangstrup-højlandet er storformet roligt, omfatter Nr Rangstrup og det meste af Hvidding herred. Her er en række let bølgende, højtliggende bakkeflader (indtil 80 m) fra Agerskov over Toftlund og Højrup ud til marsken. Højlandet er omgivet af hedeflader, mod nord Gjelsaa fladerne med enge og moser. (Hovedbanen passerer nogle af disse aabne flader mellem Vojens og Rødekro) med Skrydstrup og Bevtoft hede. Mod syd er Arnaa-fladerne lige til Tønder. Mod vest ligger Gaansager hede mellem Arrild og Vodder. Efter udskiftningen 1780–1820 er jorden grundforbedret. Der er mange mergellejer. – Vestegnen er en lav hedeslette fra Ribe aa til Brede aa. Den sænker sig jævnt mod kystens marskenge og sandvader. Hovedbyerne ligger nær ved kysten, fra V Vedsted til digerne ved Astrup ledsaget af en 3,4 km bred marskbræmme, kun afbrudt ved Brøns, hvor Geesten gaar ud til Vadehavet. Marsken er delvis inddiget og henligger flere steder i naturtilstand. Her har været svære stormfloder eller isfloder med is langt ind i landet.

Stormfloden 1634 bortrev 600 menn. Nu er der rejst diger de fleste steder.

Mod nord, syd for Kongeaaen danner *Frøs* herred en stor bakkeø, afvekslende, storformet, ikke meget bakket, her er skove under Gram gods, omkring Gram er der naturskønt, det store sogn har ogsaa en del hede. Toftlund ligger højt, Branderup og Agerskov har bakker indtil 82 m. Bevtoft hører til vesteregnen med gode enge. Hederne egner sig ikke til dyrkning. Rødding Højskole og Kongeaa Ungdomsskole er kulturcentre. Det grundtvigske liv har især samlet sig i de store frimenigheder i Rødding og Bovlund. I flere sogne er der ogsaa IM kredse og LT MF kredse.

Tønder amt tilhører helt landets vestskraaning. Svagt bølgende flader til langt mod syd. Først øst for Tinglev er der højder. Herude ser man forskellen mellem Geesten, det lidet frugtbare senglaciale land, og den frugtbare marsk. Den store landsænkning naaede fastlandet ud mod Rømø og Sild. De gamle, store hedeflader blev til vadehavet. Slogs og Lø herreder udgør den nordlige og østlige del af Geesten, regelmæssige flader, gennemstrømmet af aaer, hvorom der er store enge. Kun ved Tinglev, Bylderup, Højst og ved Draved (amtets eneste naturskov) er der lave højder. Landskabet er skovløst, bortset fra plantager. Engene er egnens pryd og velstandskilde. Her er store kvæghjorder. Ringest er jorden ved Jyndevad. Landbruget er anlagt paa kvægavl og der holdes store kvægmarkeder. Geesten mod vest, mod Tønder og Ballum har en anden karakter, nu træder bakkeøerne i forgrunden. Ude ved havet er bakkeøerne Højer og Emmerlev-Ballum med frugtbar jord, især i Ballum. Den Tønder'ske marsk strækker sig milevidt og bestod før inddæmningen af øer, moser, søer, vader osv. Marsken er ganske lav c 1 m over havoverfladen.

Fra Højst til Hostrup er der et frugtbart, venligt landskab, og mod vest hæver sig *Møgeltønder* lave bakkeø. Markerne er nu ensformige, fennernes markgrøfter deler dem op i smaa firkanter, og gumlende kvæg ses overalt. Den store Emmerlev-Ballum-bakkeø er et ejendommeligt Geest-landskab, her er flere steder frugtbart, især ved Ballum.

Den sønderjyske del af Ribe stift frembyder ikke mange særligt naturskønne steder. Vejene er fine, man haster igennem, men standser ved de særlige seværdigheder, Rødding højskole, *Gram*, den anselige kirke i *Brøns, Brorsons Randerup, Møgeltønder* med *Schackenborg, Højer* sluse, grænsen ved Sæd, i den idylliske by *Tønder*, egnens eneste købstad, med de ejendommelige gader og gamle huse, byen, som var den mest tyskprægede i landsdelen, men nu er væsentlig danskpræget, og som det bedste af det hele: *Løgumkloster!*

De gamle vestslesvigske gaarde var bygget efter omtrent samme mønster fra Tønder, over Løgumkloster og Tørninglen til Kongeaaen, ikke som firlængede lukkede gaarde, men som vinkelbygninger, *Knud Aagaard* skriver fra Tørninglen omkr 1815 om dagligstuen mod syd, bagved den var køkkenet. Indgangen var fra forstuen gennem køkkenet til dagligstuen, ved siden deraf var storstuen og nogle kamre. Dagligstuen havde lergulv og mælkehylder. Paa heden var græstørvshuse. Man kæmpede mod fattigdommen, udskiftningen fik stor social betydning. Den skabte det Sønderjylland vi ser nu. Præsterne *Dyssel*, Nustrup, og *Knud Aagaard*, Agerskov, har udmærket skildret overgangstiden. Frihed og flittighed prægede den folkelige almue. Kvægavl og landbrug var hovedindtægtskilden. Der blev drevet stor husflid, skomageren, hjulmageren sled, mens de sang Brorsons salmer, og der blev udhulet træskeer mens pigerne kniplede. Tønderkniplinger var tidligt landskendte. Knipleriet blev indført sydfra i 17. aarh, kniplingshandlerne forsynede kvinderne med traad og mønstre, en bondeindustri, der bredte sig over næsten hele Sønderjylland. *E. Pontoppidan* skrev 1758, at der udførtes kniplinger »for en tønde guld« hvert aar til tyske messer. Løgumkloster var midtpunktet, og derfra strakte knipleriet sig til Ø Lindet, Gram og Fole og mod vest helt ud til Rømø, men paa Ribe-egnen blev der ikke kniplet. – I Slogs herred var der stor knap-industri, mod vest strikkede man; mærkeligst var maaske teglbrænderiet. Man havde ikke meget træ, saa brændte man mursten i improviserede teglovne, i lerskrænter, og med stolthed fremviste man de pyntelige frontespicer og fladbuer over porte osv.

Løgumkloster refugium og højskole er samlingssted for hele egnen.

Om de kirkelige og aandelige forhold, højskoler, frimenighederne, om Brødremenighedens arbejde, Indre Mission, se provst, dr Jens Holdt indledning til de to sønderjyske provstier. I Randrup og Tønder minder om *Brorson*.

Vi møder her en flittig og særpræget befolkning, hvor moderne teknik er taget kraftigt i brug. Ny industrier vokser op, frisk initiativ mærkes over alt. Vi er i grænseegnen med dens særlige præg, vanskeligheder og lyspunkter. Overalt, i hjemmene, paa kirkegaardene og ved mindesten, møder vi minder om krigene og de saar, som krigene slog.

Den nationale kamp har man særligt mødt i Tønder amt, og de tyske mindretal har dannet særlige frimenigheder og oprettet egne skoler. Tønder har stiftets eneste tyske sognepræst.

Borge og herregaarde

Ribe amt

Disse ugæstmilde egne var ikke eller kun lidet bebygget i jæger- og fiskertiden. Her er næsten ikke minder fra den tid om bofaste mennesker, kun lidt minder om spredte bebyggelser (Lindknud, Bække). Der er enkelte dysser, men amtet er rigt paa oldtidsminder. Fra stenalderen findes c 6150 rundhøje, broncealderhøjene ligger paa særlige strøg, men mange høje er forstyrret. Ingen anden egn viser den jyske stenalderkultur saa udpræget. Nogle høje viser 3–4 gravanlæg over hinanden (f eks i Vorbasse). Skads herred har alene c 2000 oldtidsminder. Vikingetiden har givet nogle af de rigeste fund (V Vedsted, Hornelund osv). Fra bronzealderen er der især 25 store høje ved Vamdrup. Fra jernalderen er

der ikke særligt fremtrædende minder. I nyeste tid flere interessante udgravninger.

Af middelalderens borge er den mest kendte, *Riberhus,* forsvundet, ubetydelige rester er udgravet i byens nordvestre udkant. Paa Valdemarernes tid og i folkevisen om dronning Dagmar, spillede den en stor rolle. Chr. III moderniserede slottet, men saa kom det i forfald og ødelagdes under Torstensonfejden 1644. Ruinerne brugtes som stenbrud. Af det gamle *Vardehus* der ødelagdes under bondeoprøret 1439, er intet tilbage. Det samme gælder Trælborg, Veerst nær trældiget. Et par voldsteder ligger ved Varde aa og i Vejen er der rester af Skodborghus.

Større herregaarde har der ikke været, og de fleste af de smaa herregaarde er forsvundet, udstykket eller tjener nu andet brug. Ribe Kærgaard i Hunderup er landbrugsskole. Bedre bevaret har Sønderskov, Folding, været. Af Krogsgaard, Tjæreborg, staar kun portlængen tilbage, fra 18. aarh er Estrup, Malt, som byggedes af den bondefødte bygmester Mikkel Stobberup, der ogsaa opførte Brammingegd, Endrupholm, Gjellerupholm og Lunderup.

Ringkøbing amt. Ogsaa her savnes langs havet bopladser fra den ældre stenalder. Fra den senere stenalder og flg tid er nogle jættestuer, og som de yngste storstensmindesmærker Hellekisterne, næsten alle i Bølling herred, enkelte spredt i Hind herred. Der er ogsaa nogle langdysser, men bebyggelsen har været meget spredt. Senere er en ret talstærk befolkning kommet sydfra til disse øde egne. Enkle, jorddækkede enkeltgrave minder derom. Fra stenaldertiden har Nationalmuseet overhovedet ingen fund fra Vedersø, Tim, Skjern, Holmsland. Fra bronzealderen er det smukke fund i Muldbjerg, Hover. Mange fund har ravsmykker. De prægtige, bronzebeslagne vogne fra Dejbjerg er fra jernalderen og vidner om bebyggelsen her.

Det er sparsomt med middelalderlige voldsteder. Vesteregnen var ikke meget søgt af adelen. Anseligst er voldstedet *Lundenæs,* Skjern, i engene ved de store aaer. Smuk gammel herregaardsarkitektur forsvandt med Timgaard, nedbrudt omkr 1800. Tomter af herregaarde ses i Hee (Voldbjerg), Nysogn (Søgaard), Lem (Holmgaard), Velling (Vennergaard, Rybjerg). Ved Nørre Vosborg, Ulfborg, vises et gammelt voldsted. – Af de faa herregaarde er *Brejninggaard* mest interessant, omgivet af grave (har tilhørt bispestolen).

Vejle amt. Den del af Vejle amt, som hører til Ribe stift, har de færreste oldtidsminder i amtet. Stenalderhøjene udskilles ikke saa let fra bronzealderhøjene. De er i det ydre ens, og der er ikke faa. I retningen Jelling-Ribe, især langs de gamle færdselsveje. En høj i Tinnet, Ø Nykirke, er særligt undersøgt, her var i 3 lag grave fra stenalder, broncealder og jernalder, et anseligt minde om 3 udviklingstrin. Fra broncealderen er gjort fund ved Brande og i Givskud. Middelalderlige voldsteder nævnes i Tyregod og ved Engelsholm. Engelsholm, slottet fra 1592, er nu højskole, et smukt renæssanceanlæg.

De sønderjyske provstier. Sønderjylland er arkæologisk rent dansk, mindesmærkernes form og art er som i det øvrige Danmark. De ældste beboere, jægere, fiskere og samlere kom sydfra efter istidens ophør og har kun efterladt meget faa spor. Først med den yngre stenalder har vi oldtidsminder, men ikke mange. Gram, Hygum, Lintrup og Skrave sogne var dækket af skov, og Tønder amt er blottet for stengrave. Broncealderen (fra c 1500 f Kr) kendetegnes af den runde, hvælvede gravhøj. Disse høje ses især i Nustrup-højlandet og over mod Skrydstrup. En række høje ses ved vadestederne over Gram aa (og i Hygum, Lintrup og Skrave), samt i højlandet ved Toftlund, Agerskov og Spandet. Her har i broncealderen været stor bebyggelse. En af de gamle okseveje, der fra Spandet gik til Ribe omgives ogsaa af høje. Fra jernalderen har vi fund i Nustrup. – Folkevandringstiden bragte ny folk til Sønderjylland. De berømteste oldtidsfund fra denne tid er *Guldhornene* ved Gallehus ved siden af Vestslesvigs oldtidsvej til Tønder.

Af middelalderlige borgvolde kan nævnes Søndervold, Arrild, men mest imponerende er resterne af *Tørninghus,* der nævnes som hovedslot 1340, da borgen pantsattes til grev Geert. En anselig ruin er *Trøjborg,* Visby. Af herregaarde er der ikke mange. Af bevarede herregaardsbygninger skal her kun nævnes *Gram* og *Schackenborg.*

Kirker

Ribe amt. De fleste kirker er romanske. Kirkerne i Ribe, domkirken, som har præget saa meget af amtets kirkearkitektur, og Sct Catharinæ, er amtets største og interessanteste (se Ribe). Domkirken er paa flere maader i slægt med Viborg domkirke og grundlagt paa omtrent samme tid, omkring 1125. Den vulkanske tufsten, der fra Eifelbjergene ved Rhinen sejledes hertil, er ikke blot anvendt i domkirken, men i en række kirker paa egnen, baade i omegnen af Ribe og i Sønderjylland, men der er ogsaa tufstenskirker oppe mod nord i amtet. Den bløde, porøse tuf har ikke kunnet taale det haarde klima, og flere af kirkerne er temmelig ødelagte, trods værnende hvidtning. De bedste tufstenskirker har dog bevaret rige enkeltheder, især paa apsiderne (Vilslev, Farup, Jernved og delvis Billum). Tufstenen blev brugt i den romanske tids senere periode. Granitkirken i Brøndum har f eks smukke tufstenshvælvinger. I adskillige kirker mødes den gamle granit med den nyere tuf (Darum, Alslev, Aal, Outrup osv). – De romanske granitkirker har et mere almindeligt jysk tilsnit, men flere er anselige, har f eks store kor. Apsider er ret sparsomme. Flere søjleportaler er paavirket af domkirken (Malt, Føvling, Andst, Skanderup, Vamdrup), enkelte med indskrifter eller figurer. Figurer er sjældne (Bjøvlunds trold i Holsted), men flere rundbuede vinduer paa Vardeegnen har ornamental indfatning. I Aastrup ses runer, ejendommelig er en døroverligger i Gørding. Enkelte kirker er af raa kamp (den nedlagte straatækte kirke i Oksby). – De gotiske tilbygninger fordeler sig ret ulige. Der er kun 4–5 hvælvede kirker i hvert herred, ikke een i Andst herred. De go-

tiske taarne dominerer, enkelte med spir af vestslesvigsk type (V Vedsted, Seem). Kun ganske faa kullede kirker. I Vilslev staar taarnet nord for koret. Pyramidetag ses flere steder. Andst har løgspir fra 1592. De to sømandskirker paa Fanø er fra 18. aarh. Mandø er af nyere dato. – Der er kun faa kalkmalerier: Romanske billeder i Aal, dekorationer i Brøndum. Fine kalkmalerier i Vilslev. Gotiske rankeslyng i V Nebel. Skjoldefrise i Billum. Der er mange smukke, romanske døbefonte med fine profiler, men uden figurer. Figurer ses paa hvælvinger i Farup, Andst, Vilslev og Malt, den sidste med kraftigt relief. Malmfonte ses i domkirken, Varde, Ølgod og Nordby. – Smukke jernbundne døre ses i Sneum og Hjortlund. Mange sengotiske altertavler er bevaret. Henne har (helt enestaaende) bevaret sin katolske fløjaltertavle samt to smaa sidealtre. Større figurtavler ses i Andst, Grimstrup, Janderup, Jernved, Lunde, Skanderup og Starup. Man ved ikke, om de gotiske billedskærerarbejder stammer fra værksteder i Ribe, men de er præget derfra, maaske udført af lokale mestre. Mange kirkers inventar er en fornøjelig vestjysk blanding af gotik og renæssance. Særlig ripensisk er det, at folderne gennembrydes af hjerter. Mange prædikestole er gotisk komponerede, men renæssance-dekorerede. Det samme gælder en del stolestader. Især nævnes den elegante højrenæssancetavle i Ølgod. I senrenæssancen synes de mindre fornøjelige Kolding-haandværkere at have gjort sig gældende, især mod øst. Men fra denne tid kan nævnes de statelige altertavler i Sct Catharinæ, i Janderup og Brøndum. Varde har en rig bruskbarok-prædikestol med alabastrelieffer, den lille bruskbarokke altertavle i Tjæreborg er fra Fyn. Gravminderne er i det hele faa. Ejendommelige sten ses i Andst, en runesten i Føvling, større monumenter ses i købstadkirkerne, i Hunderup, Tjæreborg og Bramminge.

Et kalkmaleri i Faaborg, fundet 1953, er nu i Esbjerg Museum. Store møntfund i kirkerne (4000 mønter fra 12. aarh til vor tid) begyndte med fund i Faaborg kirke. I Vester Starup er alene fundet 212 mønter.

Bortset fra Ribe synes der kun at være forsvundet kirker eller kapeller i Oksby, Torstrup, Vorbasse, Almstok, Fitting.

Pastor K. Høgsbro Østergaard skriver:

»Kirkerne er, efter hvad mange arkæologiske undersøgelser nu har vist, ofte opført i flere byggeperioder. Hvor længe, der har været mellem de enkelte afsnit, er ikke til at sige. Koret er altid opført først, derefter skibet, som undertiden atter er forlænget allerede i romansk tid. (Aastrup, Vester Starup).

De kirkearkæologiske undersøgelser, som begyndte i 1950'erne, har foruden møntfund og kalkmalerier ogsaa bragt andre interessante oplysninger frem. Saaledes finder man nu overalt i kirkernes gulve, navnlig lige inden for de gamle nord- og syddøre, lergruber, der har været anvendt til at smelte bly i til blytagene. De viser, at kirkerne har haft blytag fra begyndelsen. Det første fund blev gjort i Aastrup kirke 1952. I Vester Starup kirke ses en smeltegrube med størknet bly i, paa sin plads i kirkens gamle lergulv, under en lem i gulvet ved norddøren.

Spor af trækirker er fundet i Brørup og i Vorgod. (Aarbøger 1961 og Nationalmuseets Arbejdsmark 1961). I Brørup er fundet egeplanker med pløjet fure i den ene kant og skærpet fjeder i den anden kant og malet med bold paa den ene side. De fandtes under blytaget paa koret sammen med sekundært anvendt bjælker og kan hidrøre fra en trækirke. Spærene havde taphuller, hvori der fandtes stykker af tagrør, der viser, at de har været anvendt i en bygning med rortag. Fundet i Vorgod er meget betydningsfuldt, da det viser alle fire sider af en trækirke, som *ikke* har haft noget kor. Under Starup kirke var der spor af en trækonstruktion opført af 8 svære egetræssøjler anbragt i en kvadrat 3 gange 3 m. Det kan ikke være en klokkestabel og ikke være et kapel. Spor af en lignende konstruktion blev fundet i Viuf ved Kolding.

Fund af kvaderstens-affald i forskellige kirker i forbindelse med kirkerestaureringer paa egnen har ført til en klarere forstaaelse af kvaderstenstilhugningens teknik. Det har vist sig, at man har anvendt samme slags værktøj, som man har anvendt i romerske stenbrud i Sydtyskland, og at samme slags værktøj anvendes den dag i dag af danske stenhuggere. (Aarbøger 1962). I mange af de romanske kirker findes endnu de oprindelige spær og loftsbjælker fra kirkens opførelse for ca 800 aar siden.« (Fra Ribe amt 1952 og aarbøger 1953. Se Knud Høgsbro Østergaard: Kvaderstensteknik, Aarb f nord Oldkyndighed og Historie 1962, 37, 53).

Ny kirker er siden 1849 opført i: 1884: Jordrup, 1885: Obbekær, 1886: Holsted, 1887: Vor Frelsers k, Esbjerg, 1891: Grene, Oksby, Mosevraa, 1892: Bejsnap, 1895: Hovborg, 1896: Veerst, 1896: Vejen, 1898: Folding, 1900 Askov valgmgh, 1902: Stenderup (Føvling s), 1902: Børsmose, 1904: Lønne, 1910: Vesterhede, Skovlund (Ansager), 1909: Stenderup (Ansager s), 1910: Vesterhede, Skovlund (Ansager), 1914: Zions k, Esbjerg, Nollund, 1915: Bramminge stationsby, 1919: Urup, 1921: Skjoldbjerg, 1921: Hejnsvig (ombygget), 1923: Grindsted, 1924: Gredstedbro, 1925: Brørup st, 1928: Holsted st, 1929: Agerbæk, 1961: Roust, 1961: Treenigheds k, Esbjerg. Helt moderne og utraditionel er Treenighedskirken i Esbjerg.

Ringkøbing amt. Den interessanteste og rigeste blandt de romanske granitkirker er *Hee,* der med sit store taarn og smukke bastante stil leder tanken hen paa Ribe domkirke. Lignende svære romanske taarne har vist staaet i Staby og Velling, hvor de gamle taarne er brudt ned og nye taarne opført vest for det gamle. Staby har i øvrigt en særlig smuk apsis. Af relieffer ses løver i Vedersø, andre figurer i Sædding, et vers i Stadil. Men kirkerne er kun sparsomt udsmykket. Mod syd er anvendt tufsten i Sdr Bork og Hemmet. Enkelte er af raa kamp (Vind). De fleste kirker har gotiske taarne, i Hemmet ved skibets nordside. I Nr Horne herred har alle kirker taarn. Bølling herred har 6 kullede kirker. Trods vestenvindens hærgen er der mellem de gotiske taarne bevaret flere med fin, slank konstruktion, f eks Borris, der har 4 gavle, og

Stadil. De fleste romanske kirker har bevaret deres præg, korsarme og forlængelser er ikke saa hyppige som andetsteds. Hvælvinger ses ikke i ret mange kirker uden for koret. Sdr Vium, Lønborg og Egvad er helt overhvælvet. Kalkmalerier er sjældne. I Stabys apsis er et romansk billede.

Trods de sparsomme kalkmalerier og flade bjælkelofter, er kirkerne ikke nøgne eller bare. Mange har smukt *inventar*. Af de romanske døbefonte har Dejbjerg og Strellev løvefigurer i østjysk stil; ellers er de fleste fonte enkle, men smukt formede som paa Ribeegnen (f eks Egvad). Flere kirker har haft tag over altret, baaret af stolper, men disse er fjernet til Nationalmusæet. Mærkelig er den lille altertavle i Stadil, der (som i Sal) er beklædt med kobberplader. Alterbordsforsiden i Stadil, med talrige felter og figurer, er ogsaa mærkelig. Senkatolske altertavler ses i Sdr Bork og Hoven. Karakterfulde figurer i Lyne, smukke lægmandskrucifikser i Hee og Borris. Præste- og degnestole fra før reformationen i Skjern og Stadil er paavirket fra Ribe. Fra tiden efter reformationen ses fine arbejder som altertavlen i Tim og Ulfborg (1586). Lektorieprædikestolen paa et pulpitur hen over korbuen i Ulfborg er fra samme tid. Den figurrige altertavle i Hee er fra 1635. Ligsten med figurer ses i Stadil og Velling, anselige barokepitafier i Nysogn og Ulfborg, et af de ældste ligtræer ses i Ulfborg (1578). I Skjern og Stauning er der tavler til minde om de mange døde under pesten 1602.

Kirker er nedrevet i Finderup, Hanning s, der blev øde under den sorte død, i Krogsdal, Nr Felding s og i Skærum, Ulfborg s.

Nye kirker er opført: 1867: Lyngvig, 1869: Haurvig, 1887: Tvis, 1898: Herborg, Fjelstervang, 1900: Ulfkær, 1906: Ilderhede, 1909: Finnerup (Hanning s), 1912: Tarm, 1914: Videbæk, 1915: Ørnhøj, 1916: Væggerskilde, 1931: Lem sydsogn, 1939: Torsminde, 1954: Hvide Sande.

Vejle amt. De fleste romanske kirker er opført af granitkvadre, Ringive, Give, Givskud og Gadbjerg af fraadsten, Vester af raa kamp. Ingen har apsis. Ringive fik først taarn 1896, sengotiske taarne i Give, (senere delvis revet ned, nyt taarn 1905, Tyregod (pyramidetag), Brande (do), Sdr Omme (fra 1622), Gadbjerg, Nørup (med løgspir) og Randbøl. Vester og Lindeballe har faaet taarn i nyeste tid. Romanske kalkmalerier ses i Give og Randbøl. Blandt de romanske granitfonte fremhæves Ø Nykirke med kampscener. Smukt inventar i Nørup. Ved Randbøl kirke Kong Rans høj. Barokaltertavle i Tyregod. Flere klokker fra før reformationen. Adelsligsten i Nørup og Tyregod.

En kirke i Ullerup, Give s, og i Farre skal være revet ned før reformationen, Østergaard kirke, som nævnes desolata i Ribe oldemor paa den sorte døds tid, maa anses for at have ligget i Filskov sogn i Nørvang herred, Vejle amt. Der er fundet grave af meget gammel type tæt ved den nuværende Østergaard i Filskov by, hvor der ogsaa ifølge udskiftningskortet har været en høj, kaldet Kirkehøj og en mose kaldet Kirkehøj Mose. Spor af kirken er ikke fundet. I gravfeltet har været en lille højning, hvor kirken muligvis har ligget. Den blev brugt til opfyldning i forrige aarhundrede. Stedet er nu fredet. En kirketomt er fundet i Gadbjerg sogn, i Lindeballe sogn har ligget en kirke i Aast.

Ny kirker er bygget 1877: Blaahøj og Filskov, 1896: Skærlund, 1910: Langelund, 1915: Vonge, 1920: Uhre, 1954: Vorslunde, 1956: Vorre, 1961: Farre.

De sønderjyske provstier kendetegnes ved en række store kirker med anselige taarne i modsætning til de østlige provstier, (hvor der er en del smaa kullede kirker). De fleste kirker er romanske, medens Tønder og Visby er fra omkring 1600–1700. Langs havet er de smukke tufstenskirker, paavirket af Ribe domkirke (Hviding, Roager, Rejsby, Spandet, Brøns, Lintrup, Højrup, Vodder, Skast, Ballum), ellers er kirkerne opført af granitkvadre, enkelte af teglsten (Møgeltønder, Abild, Hostrup, Bylderup, Burkal, Nr Løgum, Ubjerg, Højst). Kirkerne er i deres stil samhørige med kongeriget. Ribe domkirkes paavirkning ses især i de anselige kirker i Brøns og Ballum. Af tufstenskirkerne har kun Vodder (og Randerup) ikke haft apsis, apsiderne er smykket med buer og friser. Apsis i Hygum er særlig smuk, søjleportaler ses i Toftlund og Bevtoft, i Skrave ses ogsaa relieffer, men ellers er kirkerne ret fattige paa arkitektonisk skulptur. Hjerting og Ravsted og Tinglev er af raa kamp. Teglstenskirkerne viser ret selvstændig arkitektur, de har apsis; særlig interessant er Nr Løgum, der er bygget før sin store nabo i Løgumkloster, landsdelens anseligste kirke. Enkelte kirker er udvidet med tilbygninger, i gotisk tid, Ravsted, Daler og navnlig er Møgeltønder forlænget flere gange. Senere har man i stedet for at udvide opsat pulpiturer, der er meget almindelige, og der er tilføjet vaabenhuse (Karnhuse, af tysk: Karner, ben) og sakristier eller kapeller. Den vigtigste tilbygning er dog taarnene, paa disse egne ofte afsluttet med kraftige firsidede spir mellem fire blændingsprydede gavle (paavirkning fra Ribe).

De fleste kirker staar som i den romanske tid med flade bjælkelofter, enkelte har hvælvet kor. Der er ret faa kalkmalerier. De mest værdifulde er i Møgeltønder, fra reformationstiden. Arrild har kasetteloft, Hviding, Brøns og Ubjerg har loftsmalerier. Tiden efter reformationen har ikke sat særligt præg, bortset fra de ejendommelige gavle i Døstrup og Hjerpsted. Løgumkloster, der grundlagdes i 1173, rager som blikfang op i den flade egn. Klosterbygningerne har ligget syd for kirken, og Cistercienserne har her skabt et anseligt anlæg. Nu er der refugium og bibelskole. Tønder kirke virker som en gotisk kirke, skønt den er fra 1592. Tønder har overordentlig rigt inventar, maaske det rigeste i Danmark. En fuldstændig prøve paa træskærerkunst fra 1600 til 1700, med fine farver og stafferinger.

Blandt de romanske døbefonte er Hviding, Ballum, Højer og Tønder importeret fra Belgien eller Østfrisland, resten er danske granitfonte som nord for Kongeaaen. Der er træfonte i Visby og Burkal. Kirkernes inventar har til vore dage været præget af befolkningens konservatisme. I Agerskov hænger, f eks

de gamle katolske messeklokker bag alteret. Flere steder er de gamle sidealtre i behold, f eks i Vodder, Hviding, Bevtoft, Daler, Højst, mest med madonnafigurer. Flere katolske fløjaltertavler er bevaret, bl a trefoldighedstavlen i Ravsted, Peterstavlen i Højer og den mærkelige rosenkranstavle i Hviding. De fleste af disse tavler er af tysk import. Blandt krucifikserne er det i Nustrup særlig mærkeligt (Kristus som hjælper). Det er renæssancen og barokken, som ses i de fleste kirker. Træskærerarbejdet stod højt, prædikestolene paa Rømø, stoleværket i Randerup og alterbordsforsiderne i Skadst og Mjolden er senere, noget bondske udløbere af den træskærerkunst, som vi ser særlig smuk i den gotiske alterbordsforside i Døstrup. Tønder var værksted for en række prædikestole i Vestslesvig, paa overgangen mellem ung- og højrenæssance, ofte lektorieformet med tresidet midtforspring og svær lydhimmel med mange figurer og indskrifter. Ældst er prædikestolen i Tønder (1586), yngst er Randerup (1611), de andre er Ballum, Døstrup, Burkal, Ravsted, Brede, Emmerlev, Arrild, Skærbæk, Roager, Mjolden. Beslægtede stole ses i Nr Løgum, Brøns og Toftlund. Alle noget plumpe. Den dygtige flensborgske billedskærer Henrik Ringeringh har leveret inventar til Bylderup og Burkal. Der er ikke faa ligsten, især mange i Tønder.

Kirker er nedbrudt i Emdrup (Gram), Anflod (Møgeltønder), den sidste gik til grunde ved stormflod. Der har ogsaa været kirke i Dover, Lintrup s.

Kun 2 ny kirker er opført siden 1849: Frimenighedskirkerne i Rødding (1874) og Bovlund (1879).

Siden 1922 er en lang række kirker i stiftet blevet smukt og omfattende restaureret eller istandsat. Nogle steder er kirkerne blevet stærkt udvidet eller delvis ombygget (f eks Vamdrup, Skjern, Grindsted, Hejnsvig, Haurvig, Lyngvig, Sønderho, Lintrup, Nustrup, Toftlund, Gram, Hviding). Særlig bemærkelsesværdig er de store restaurationer af domkirken, Sct Catharinæ kirke, Ringkøbing og Løgumkloster. Men stadig er der kirker, der trænger til restauration, f eks Ballum. Befolkningen har vist stor interesse for at faa kirkerne smykket, kirkegaardene reguleret, og staten har ydet støtte.

Af Ribe stifts historie

Ribe stifts historie er skildret udførligt i det store festskrift: »Ribe bispesæde 948–1948«. Under henvisning dertil her skal anføres, at biskop, dr *C. I. Scharling* skriver om stiftet gennem 1000 aar, seminarieforstander *Helge Haar* om bispestolen i middelalderen, musæumsinspektør mag *Victor* Hermansen om Ribe domkapitel, højskoleforstander c mag *Hans Lund* om biskop Peder Hegelund, provst, dr *Jens Holdt* om Herrnhutismen i stiftet, musæumsdirektør mag *Otto Andrup* om bispebillederne i domkirken, seminarielærer, dr *Niels Møller* om salmesang fra Ribe stift, højskoleforstander *F. Elle Jensen* om stiftsgrænserne gennem tiderne, og sognepræst dr *Jørgen Larsen* om bisperækken. Her i Præste- og Sognehistorien skal derfra kort anføres:

I de første hundrede aar efter *Ansgar* kan man ikke tale om et forhold mellem kirken og det danske folk. Det var ikke landets mægtige, der straks antog den nye religion og tvang folket ind i den – ikke heller en imponerende mission udefra, der tvang folket til at tage stilling. Da *Ansgar* døde, var der ingen kristelig folkebevægelse i Danmark, ingen store menigheder, kun faa og fattige kirker. Grundtvig har herom sagt: »Betænkte vi, hvordan kristendommen er kommen til Danmark, da ved vi jo, det var ikke som en voldsmand, der sætter retten i spydstagen og truer det folk, han gæster, til at gaa under aaget, men det var som en spagfærdig, værgeløs klosterbroder, der hos kongen af Danmark udbad sig tilladelse til at forkynde det glade budskab om frelseren – kristendommens stilling i Danmark beroede altsaa oprindelig paa, hvad indflydelse den ved ordet kunne skaffe sig hos det danske folk.«

De tre bispesæders oprettelse i 948 har i forholdet mellem kirken og folket mere symbolsk end reel betydning. Rammen var lagt for en kirkelig organisation, der efterhaanden skulle omspænde hele folket; men indholdet skulle først komme. Mere reel betydning for folket har det haft, da den første danske konge, *Harald Blaatand,* i 966 lod sig døbe; der siges om ham, at »han paabød danerfolket kristendommen og fyldte hele Norden med præster og kirker«; og selv kalder han sig jo paa Jellingestenen »den Harald, der gjorde Danerne kristne«. Men saare langsomt omformes folkets tankegang – tænk hvor stor modsætningen maatte være mellem kristendommens idealer, netop som Ansgar havde forkyndt dem med bodsfromhed og kærlighed til fjenden, og nordboernes mandige, haardsindede tænkemaade!

Det varede længe, før der blev ro om *stiftsgrænserne.*

F. Elle Jensen skriver bl a i (Festskr s 247 f).

»Naar ærkebiskop *Adaldag* af Bremen 948 oprettede de tre jyske bispestole i Slesvig, Ribe og Aarhus, har grunden maaske nok i første række været, at de nyudnævnte tilsynsmænd som hans underordnede skulle støtte ham i hans tyske kirkepolitik, men paa den anden side har han utvivlsomt ogsaa ment, at disse embeder ville betinge en kraftigere mission blandt danskerne. Det siger imidlertid sig selv, at saa svag som kristendommens stilling paa dette tidspunkt var her i landet, kunne der ikke være tale om fast afgrænsede stifter, men kun om temmelig ubestemte distrikter, som biskopperne med udgangspunkt i deres residensbyer skulle betragte som deres virksomhedssfærer. Hvor løs ordningen i virkeligheden var, ses af, at det viste sig umuligt at opretholde Aarhus-sædet, som hen mod slutningen af aarhundredet blev nedlagt, hvorefter biskop *Odinkar den Yngre* af Ribe (1000–43) bestyrede hele Nørrejylland. Det samme gjorde hans efterfølger, *Val,* der i øvrigt kaldte sig biskop af Viborg († 1059).

Paa dette tidspunkt havde imidlertid kristendommen sejret i landet, og det var derfor ogsaa kun naturligt, at en saa kirkeligt sindet konge som *Svend Estridsen,* der i sin politik desuden søgte støtte i gejstligheden, nu gav den fastere ydre rammer, bl a ved (ca 1060) at gennemføre en *stiftsordning* for hele sit rige. De allerede eksisterende tilsynsembeder i Slesvig, Odense, Roskilde og Lund fik deres omraader fastlagt, og det store nørrejydske bispedømme deltes i fire: Ribe, Aarhus, Viborg og Vestervig (senere Børglum). De tre sidste fik den størrelse, som de i det hele og store vedblev at have lige til 1922, dog at Aalborg samt Mors og egnen mellem Mariager- og Randers fjord dengang laa under Viborg; derimod skulle der i tidens løb blive megen uro om, hvor meget der hørte med til Ribe stift.

Til dette henlagdes syslerne Jalung (Jelling), Almind, Varvith (Varde) og Harth, men dertil føjedes yderligere dele af Barvith og Ellum sysler i Sønderjylland, saa stiftet paa den maade naaede helt ned til Vidaaen; her bøjede grænselinien øst for Udbjerg-Tønder igen mod nord og gik udenom Abild, Løgum, Bedsted, Hellevad, Egvad, Bevtoft, Skrydstrup, Nustrup, Ø Linnet, Rødding og Skrave til Kongeaaen for saa at følge den og Kolding aa ud til Kolding fjord.

For en overfladisk betragtning kan det synes ret mærkeligt, at den sønderjyske by *Ribe* (i Hvidding herred) blev sæde for en nørrejysk biskop; forklaringen herpaa maa imidlertid søges dels i stadens store anseelse

og dens beliggenhed lige ved landsdelens grænse, dels i, at den i praksis havde lige saa megen forbindelse med nord som med syd. Mere besynderligt forekommer det, at ikke hele Sønderjylland – maaske med undtagelse af de omkring Ribe liggende sogne – samledes i et Slesvig stift, men at den nordvestlige del unddroges det og knyttedes til et nørrejysk bispedømme. For at forstaa dette maa vi et øjeblik se paa de topografiske forhold.

I oldtiden spærrede nemlig store skove omtrent fuldstændig for færdselen mellem det østlige af Sønderjylland og Nørrejylland, hvoraf følgen var, at man søgte gennem det lettere passable terræn længere vestpaa. Paa den maade kom der tidligt en livlig forbindelse mellem Nordslesvig og Vestjylland; højrækker fra broncealderen fortæller den dag i dag om veje, som skraanede fra Aabenraa-Gennerkanten over mod Ribeegnen. Da opdyrkningen senere satte ind, og skovene gennembrødes, blev forholdet i nogen grad anderledes, for saa vidt som den store hærvej Slesvig-Viborg, der oprindelig gik over Immervad-Oksenvad-Skodborg, nu blev den mest betydende trafikaare. Thi derved løsnedes de østlige landskabers forbindelse med Vestjylland, mens midtlandet stadig vedblev at holde den vedlige, og det er utvivlsomt de interessemodsætninger, der paa den maade maatte opstaa mellem egnene, som giver nøglen til forstaaelse af den mærkelige delingslinie mellem Ribe og Slesvig stifter, som uden at tage hensyn til herredsgrænserne fulgte sine egne veje. Interessant er det saaledes i den forbindelse at lægge mærke til, at Skodborg som det eneste sogn i Frøs herred blev underlagt Slesvig; grunden maa søges i, at det ligger ved selve den gamle hærvej.

At Ribe stift standsede ved Vidaaen, har sin forklaring i, at de store hedeflader vest for Flensborg i oldtiden var ret ubefærdede, og at der saaledes ingen videre forbindelse var over dem sydpaa.

Det var paa *reformationstiden,* at der begyndte at blive uro om Ribe stifts sønderjyske grænser. Allerede tidligt gjorde lutherdommen sig gældende i hertugdømmet, kraftigt støttet af den unge hertug *Christian (III),* der med statholderskabet forenede stillingen som lensmand over Haderslev og Tørning len og her med kraftig haand indførte de nye kirkeskikke uden paa nogen maade at tage hensyn til bispen *Ivar Munks* indsigelser. 1528 lod han efter den saakaldte haderslevske ordinans præsterne tage kollats hos sig, saa der paa den maade dannedes et helt nyt stift, bestaaende af de nu fra Ribe og Slesvig udskilte dele. Som superintendent over det indsatte han tyskeren *Eberhard Weidensee* og under ham sognepræster til som provster at føre tilsyn med hver sit herred. For Flensborg og Tønder len udnævntes der ligeledes (1540) en superintendent, og 1542 forenedes hele Sønderjylland under eet bispedømme (Slesvig) med *Tileman v Hussen* som tilsynsmand.

Denne ordning varede dog kun et aarstid. Thi da i mellemtiden hertug Christian som konge i Danmark havde gennemført reformationen dér, var der ingen grund til ikke at vende tilbage til den gamle inddeling og at

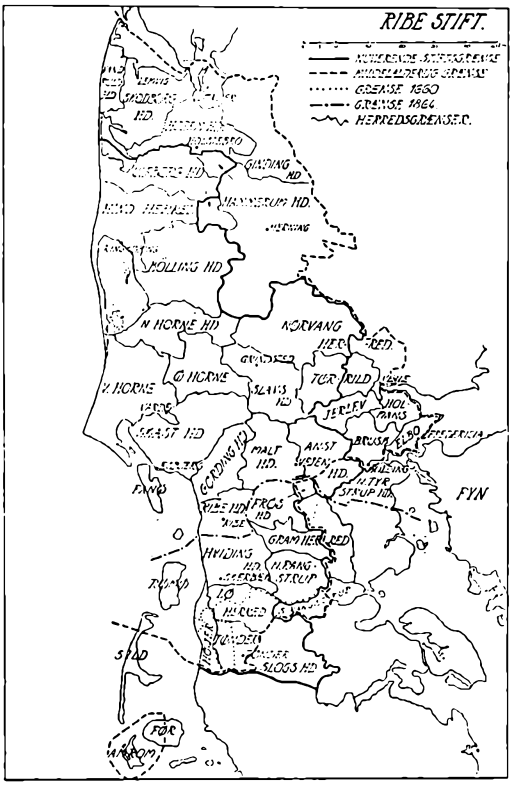

Kort over Ribe stifts grænser.
(Efter festskrift 1948, s 249)

gengive Ribe sine fraskilte sønderjyske omraader. Dette skete for Tørning lens vedkommende 1543, idet provst *Keyser* i Haderslev, der et par aar (1537–40) havde fungeret som superintendent, under en højtidelighed i Ribe ved en latinsk tale overdrog det til biskop *Hans Tausen.* Ogsaa Tønder len vendte tilbage.

Alligevel blev der ikke ro. Dette skyldtes i første række den ulyksalige *Deling 1544,* som *Christian III* sammen med sine brødre, Adolf og Hans, foretog af Sønderjylland, og hvorved *Adolf* fik Sydslesvig og Aabenraa, kongen selv Mellemslesvig og *Hans* de nordligste distrikter med Haderslev og Tønder, hver med fuld fyrstelig myndighed over sin part. De to hertuger saa det nemlig nu som deres opgave at hævde deres selvstændighed mest muligt overfor deres broder, uagtet han var deres lensherre, og følgen heraf var bl a, at de følte det som et indgreb i deres landsherrelige rettigheder, at Ribe biskop, der var kongens mand, skulle have den øverste kirkelige ledelse i dele af Sønderjylland, som ellers verdsligt laa under dem, og dette saa meget mere, som det af lutherske teologer udviklede episkopalsystem forudsatte, at det var fyrsterne, der – ganske vist med gejstlighedens hjælp – havde den kirkestyrende magt i deres besiddelser. De gjorde derfor alt for at trænge den uønskede tilsynsmands indflydelse tilbage, mens Christian III paa sin side maatte være lige saa opsat paa at hævde den gamle ordning, og det kunne paa

den maade ikke undgaas, at det kom til stærke brydninger mellem brødrene.

Der var mange stridspunkter, og forlig var ikke til at opnaa. Forhandlinger i Kolding 1554, hvor biskoppen skulle møde med alle de dokumenter, som kunne vidne i sagen, førte ikke til noget resultat. Hertugen holdt stejlt paa sit, og der indtraadte ingen afspænding i de kommende aar.

1576 forsøgtes et nyt forlig, atter i Kolding, men otte danske og otte hertugelige adelsmænd kunne naturligvis heller ikke denne gang blive enige, hverken om de kirkelige eller andre tvistepunkter, som var deres herrer imellem, og man vedtog derfor at bede Frederik II's svoger, kurfyrst August af Sachsen, om at være voldgiftsdommer i sagen. Men endnu inden hans kendelse faldt, havde hertugen taget sig selv til rette, for saa vidt som han 1577 lagde de tørninglenske kirker under Haderslev provsti; Tønder len havde han allerede tidligere udskilt. Den kurfyrstelige afgørelse, som kom aaret efter, søgte at gøre begge parter tilpas, men var dog mest en sejr for hertugen, som – ud fra tyske retsprincipper – fik tildelt jurisdiktion og patronatsret over de omstridte kirker, dog med undtagelse af Brøns, Emmerlev, V Vedsted, Daler og Rømø; Løgumkloster og N Løgum udsondredes helt fra Ribe Stift, men ellers godkendtes domkapitlets ret til at efterse kirkeregnskaberne – dog i forbindelse med hertugelige skrivere.

Ogsaa hertug *Adolf* havde modarbejdet Ribe-bispen, og 1564, da *Frederik II* under Syvaarskrigen mod Sverige trængte til hans hjælp, lykkedes det ham officielt at faa Hellevad, Egvad og Bedsted frigjort, hvorefter de henlagdes under Slesvig stift.

Til gengæld vandt Ribe stift paa samme tid Seest og Vamdrup, som hertug Hans (1566 og 1570) afstod til kongen, der derefter indlemmede dem i Nørrejylland.

Hertug *Hans* døde 1580, og kong *Frederik* og hertug *Adolf* delte da aaret efter hans lande, saa den første fik de nordligste strækninger med Haderslev og Tørning len, mens Tønder len tilfaldt *Adolf*. De tørninglenske kirker vendte dermed naturligvis tilbage til Ribe biskop, der fik sit gamle opsyn med dem, og det fastsloges, at præsterne i alle kirkelige anliggender havde at følge de danske love.

Ogsaa Tønder provsti lagdes igen til stiftet. Men dets nye verdslige herre, den gottorpske hertug, mente sig dog stadig berettiget til ved given lejlighed at gribe ind i kirkeforholdene, og da han omsider ved *freden i Roskilde 1658* – som den sejrrige svenske konges forbundsfælle – havde opnaaet fuld suverænitet for sine lande, blev den naturlige følge heraf, at han to aar senere fratog Ribe alt kirkeligt tilsyn over provstiet samt over Brede sogn, som nu indlemmedes i Slesvig stift. Uden protest fra dansk side skete det ganske vist ikke, og der opstod en længere strid om regnskabsvisitatserne ved kirkerne; den endte imidlertid med, at det blev hertugen, som fik sin vilje.

At *Christian V*, der i 1684 inddrog de gottorpske besiddelser i Sønderjylland, samtidig atter henlagde provstiet under Ribe, fik ingen praktisk betydning; thi 1689 maatte kongen slutte forliget i Altona, hvorved de tidligere tilstande genindførtes; Slesvig stift beholdt, hvad de havde faaet, og forholdet blev ikke anderledes, da *Frederik IV* 1721 fik magten i hele hertugdømmet. Han lod den nu een gang trufne ordning bestaa.

Man skulle have ventet, at delingen 1581 ville have skabt ro om kirkestyrelsen i Tørning len. Men dette var ikke tilfældet. Thi ganske vist var lensmanden (senere amtmanden) nu kongens undersaat, men da han i regelen hørte til den holstenske adel, der ikke var vant til og heller ikke havde megen lyst til at tage mere hensyn til danske love end strengt nødvendigt, fortsattes oppositionen mod Ribe stadig. Amtmændene hævdede, at patronats- og højhedsretten til kirkerne maatte ligge hos dem, og følgen blev en række stridigheder mellem dem og stiftsøvrigheden i Ribe. I sidste instans var det naturligvis regeringen i København, som her havde afgørelsen, men naar det danske og tyske kancelli tit ikke kunne enes om den, blev resultatet, at det ofte kun var en ringe støtte, den ydede biskoppen, saa det adskillige gange blev ham, der kom til at trække det korteste straa. Saaledes endte det til sidst med, at det i regelen var amtmanden, der som øverste embedsmand ved præstevalg præsenterede de søgende kandidater for menighederne.

Man forstaar, at administrationen kunne blive ret besværlig, og lettere blev den ikke ved de mange tilfælde, hvor spørgsmaalet var, om man skulle følge dansk eller tysk praksis, og det saa meget mindre som man ikke paa forhaand kunne være sikker paa regeringens stilling. 1724 fik præsterne f eks befaling til at holde paaske efter tysk skik, 8 dage førend i Danmark, og uagtet det tit nok var blevet indskærpet, at kun kirkeordinansen og dermed de kongerigske forhold var gældende norm, blev det 1735 indskærpet dem ved trolovelse og bryllup at rette sig efter de i Haderslev amt gældende skikke (vielse i brudgommens sogn), men 1757 at følge dansk sædvane (brudens sogn) og 1763 at gaa en mellemvej (brudgommens sogn, hvis bruden i forvejen havde bosat sig der). Kom saa hertil, at kirkernes økonomiske forfatninger, embedernes indtægter og visse kirkeskikke var anderledes i Tørning len end i kongeriget, vil man se, at forholdene var temmelig konfuse, og at det derfor ikke var underligt, at gejstligheden tit hverken vidste ud eller ind. At dele af sognene desuden ofte som smaa nørrejyske enklaver verdsligt hørte under dansk jurisdiktion og saaledes helt var unddraget Haderslevs indflydelse, paa samme maade som der i de store kongerigske enklaver, Lø og Møgeltønder herreder, var adskilligt slesvigsk strøgods, bidrog kun til at øge forvirringen yderligere.

Ogsaa paa *skolevæsenets* omraade trængtes ribebiskoppens indflydelse efterhaanden mere og mere tilbage til fordel for amtmanden i Haderslev. Ganske vist var degnene gejstlige personer og skulle som saadanne udnævnes af biskoppen, men naar de samtidig var skoleholdere, kunne deres kaldelse nok give anledning til rivninger, og da den slesvigske skolelov af 1814 blev indført i Tørning len, blev det endeligt fastslaaet, at det var amtmanden, der med provsten som medhjælper skulle ha-

ve overopsynet med lærerne, mens biskoppen kun havde ret til at overvaage selve undervisningens forsvarlighed.

Freden i Wien 1864 medførte naturligvis ved hertugdømmernes afstaaelse en radikal ændring af Ribe stifts grænser mod syd. Som erstatning for de kongerigske enklaver, hvis tilhørsforhold til Danmark aldrig havde været bestridt, og som derfor heller ikke havde været inddraget i tovtrækkeriet mellem fyrsterne, fik vi lov til foruden Ærø at beholde nogle af de nordligste sogne i Sønderjylland; derved forblev Seem, Farup, V Vedsted, Hjortlund, Obbekær, Vilslev og Kalvslund i deres gamle forbindelse med Ribe bispestol. Yderligere henlagdes herunder den halvdel af Tyrstrup herred (»de 8 sogne«) syd for Kolding fjord, som heller ikke blev afstaaet.

At *genforeningen* maatte medføre indgribende forandringer i de nordslesvigske, nu af tyskerne skabte kirkelige forhold, er klart, og straks efter Tysklands sammenbrud i 1918 begyndte man da ogsaa fra sønderjysk side at forberede det tilstundende arbejde i saa henseende. Allerede i november 1918 nedsatte den nordslesvigske vælgerforening et kirkeligt udvalg med *Mads Gram,* Københoved, som formand til at fremkomme med en betænkning angaaende de opgaver, der forelaa ved overgangen til dansk styre, herunder den fremtidige stiftsordning. Dets forslag paa dette punkt gik ud paa, at hele Tørning lens provsti og af Tønder provsti sognene Mjolden, Døstrup, Randerup, Brede, N Løgum, Løgumkloster, Skast, Ballum, Rømø, Hjerpsted, Emmerlev, Højer, Daler, Visby, Abild, Møgeltønder, Tønder, Udbjerg og List – hvilket sidste sogn imidlertid blev ved Tyskland – henlagdes under Ribe bispestol, og at et nyoprettet Haderslev stift kom til at omfatte det øvrige af Nordslesvig med »de 8 sogne« samt eventuelt Vejle amt.

Dette forslag, der altsaa ville dele Nordslesvig paa langs og sammenlægge delene med nørrejyske distrikter, og som støttedes saavel af en stærk stemning i Vestslesvig, hvor man ikke havde glemt den gamle forbindelse med Ribe, som af et vidt udbredt ønske om at slette den unaturlige kongeaagrænse, blev sammen med den øvrige betænkning af vælgerforeningen indsendt til det danske kirkeministerium. Foreløbig konstituerede dette biskoppen i Ribe og amtmanden i Haderslev som stiftsøvrighed i de sønderjyske landsdele, og Rigsdagen vedtog en række midlertidige love, ligesom den 1920 nedsatte et »udvalg for kirkelige anliggender« til at udarbejde forslag til en endelig løsning af alle de ved genforeningen opstaaede problemer, deriblandt stiftsordningen.

»Det kirkelige udvalg« sluttede sig eenstemmigt til de sønderjyske ønsker, idet det samtidig anbefalede, at Hostrup, Højst, Ravsted, Bylderup, Burkal og Tinglev sogne i Slogs herred ogsaa skulle henlægges under Ribe stift, da de alle nu hørte til Tønder provsti. Derved ville provsti- og amtsgrænse komme til at falde sammen, ligesom man paa den maade knyttede sognene nærmere til Tønder by, der ved grænsedragningen havde mistet en stor del af sit opland.

Det er værd at understrege denne indstillings eenstemmighed. I udvalget havde der nemlig hævet sig røster for at tildele Ribe hele Nordslesvig og til gengæld udskille Ringkøbing og Vejle amter som et nyt, selvstændigt stift med f eks Herning som hovedstad.

Kirkeminister *I. C. Christensen* tog alligevel for saa vidt hensyn til, at der oprindelig havde været divergerende meninger, som han derefter indskrænkede sig til at foreslaa oprettelsen af et nyt jysk stift uden angivelse af, hvor bispesædet skulle ligge, eller hvorledes grænselinierne skulle trækkes, hvilke forhold han ønskede afgjort ved en kgl resolution. Rigsdagen vedtog imidlertid, at Haderslev skulle være bispesæde, hvorefter den kgl anordning af *15. november 1922* foreskrev de derved nødvendiggjorte grænsereguleringer. Ved denne, som jo for øvrigt er betydningsfuld derved, at den radikalt ændrede de ældgamle skel mellem samtlige jyske stifter, henlagdes da i overensstemmelse med de sønderjyske krav Tørning len og det gamle Tønder provsti, det sidste udvides med de af det kirkelige udvalg foreslaaede sogne fra Slogs herred, under Ribe, som til gengæld afstod Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk og N Tyrstrup herreder til Haderslev; fra Aarhus modtog det nye bispedømme desuden Bjerre og Hatting herreder. Men endvidere benyttede man nu – ogsaa efter forudgaaende drøftelser i det kirkelige udvalg og paa Rigsdagen – lejligheden til at bringe et gammelt problem ud af verden ved at henføre østhimmerland til Aalborg fra Viborg stift, hvad imidlertid maatte have til følge, at der igen gaves dette kompensation andetsteds. Dette skete paa Ribe stifts bekostning, idet fremtidig Hammerum, Hjerm, Ginding, Skodborg og Vandfuld herreder blev lagt ind under Viborg bispestol.

Hermed er saa Ribe stifts grænsehistorie bragt til en endelig afslutning. Intet andet dansk bispedømme har haft en mere bevæget, hvad jo har sin forklaring i, at dets sønderjyske landsdele blev inddraget i den politiske og nationale kamp mellem dansk og tysk, og det har, som paapeget i det foregaaende, ingenlunde altid været let for biskopperne at værne om og hævde deres rettigheder, saa meget mindre som regeringen i København tit kun ydede dem en lunken støtte. I denne forbindelse er det imidlertid værd at lægge mærke til, at befolkningen i de omstridte omraader, uanset i øvrigt hvem der havde overtaget, stedse har set hen til Ribe som det sted, hvorfra den skulle hente sine kirkelige impulser.

Provsti-Inddelingen

Da hertug Christian 1528 for Tørning lens vedkommende brød med Ribe-bispen, indsatte han, som før nævnt, provster i alle herrederne til at føre tilsyn med de kirkelige forhold i dem, og denne ordning overførte han efter at være blevet konge, ved kirkeordinansen til Danmark, hvor præsterne fik ret til selv at udpege deres foresatte; bagefter skulle valget godkendes af biskopperne. Reglen var, at hvert herred skulle have sin provst, men dette blev dog ikke altid overholdt, og flere blev efterhaanden slaaet sammen til eet provsti. Frøs og Kalvlund var saaledes forenet fra den

første tid, Gram og N Rangstrup blev det 1808. Slavs lagdes 1708 til Jerlev og derefter 1800 til Ø Horne, mens Tørrild samtidig knyttedes til Jerlev. 1804 blev Holman og Elbo herreder ligeledes eet provsti.

Ved forordningen af 5 dec 1806 indførtes imidlertid en helt ny ordning. Fremtidig skulle der være fem af kongen beskikkede *amtsprovster* i stiftet, og til dem skulle samtlige forretninger vedrørende kirke og skole, som hidtil havde sorteret under de 28 herredsprovster, overdrages. Til Ribe amts nordre provsti, der forenedes med det 1685 oprettede stiftsprovstembede, kom følgende herreder til at høre: Gørding, Malt, Skads, Slavs, V og Ø Horne samt Ribe købstad, til Ribe amts søndre: Tørning len, Lø, Møgeltønder og Anst herreder, til Vejle amts nordre provsti: Nørvang, Tørrild, Jerlev, Holman, Elbo, Brusk, Hatting og Bjerre, de to sidste af Aarhus stift, til Ringkøbing amts nordre: Skodborg, Vandfuld, Hjerm, Ginding og Hjerm, og til Ringkøbing amts søndre provsti: Hind, Bølling, Hammerum, og N Horne.

Ordningen traadte først i kraft 1812, hvorefter de nye amtsprovster højtideligt indsattes i deres embeder ved landemodet i Ribe det følgende aar, ved hvilken lejlighed den rationalistiske biskop Hjort holdt en latinsk tale om »Jesu Kristi skarpsindighed« (De acumine ingenii Jesu Christi).

Men amtsprovsterne kunne ikke overkomme arbejdet med de store omraader, der var dem tildelt, og reskriptet af 12 juli 1822 bestemte derfor, at deres funktioner skulle overgaa til *distriktsprovster,* som hver normalt fik to, tre eller fire herreder under sig, de sønderjyske samledes dog alle i eet provsti – og denne ordning har holdt sig til vore dage, ihvorvel det i tidens løb af praktiske grunde viste sig nødvendigt at foretage visse delinger af provstierne og ændringer i herredernes sammenhørsforhold.

Saaledes kom Ribe provsti (stiftsprovstiet) 1828 til at bestaa af Ribe købstad og Seem fra Hvidding herred, hvorfra aaret efter ligeledes Mandø annekteredes; 1861 tilsluttedes yderligere Gørding herred, der i forvejen udgjorde en enhed sammen med Malt, Slavs og Anst, og senere de tørninglenske sogne, der efter 1864 forblev ved Danmark. N Tyrstrup herred blev 1866 forenet med Holman-Elbo-Brusk, men 1900 sammen med sidstnævnte et selvstændigt provsti. Samme aar fik Skads herred, som hidtil havde hørt sammen med Ø og V Horne, sin egen styrelse; 1902 blev Hind udsondret fra Bølling-N Horne og lagt til Ulfborg, der hidtil havde været forbundet med Skodborg-Vandfuld. Paa samme maade var Hammerum herred allerede 1881 blevet skilt fra Hjerm-Ginding. Nørvang-Tørrild provsti blev delt 1909.

Reformationen

Før 1536

Biskop C. I. Scharling skriver (festskr s 12 f) bl a:

Om Ribes sidste katolske biskop, *Iver Munk,* hvis pragtfulde gravsten i Ribe domkirke, hugget af *Claus Berg,* viser os hans bispeskikkelse i al dens pomp og pragt, berettes det, at han, skønt bispeviet før aar 1500, dog ikke læste sin første pontifikalmesse før 1513 ved kongens besøg i Ribe, da *Lage Urne* blev bispeviet, og at han i det hele mest overlod »de aandelige sager« til en vikar. Derimod var han optaget af bispegodsets administration og spillede en politisk rolle, bl a som modstander af *Christian II,* ligesom han var ivrig efter at skaffe sine slægtninge indbringende forleninger. Selv en uværdig og lastefuld person som den *Peder Nielsen,* der af domkapitlet blev beskyldt baade for usædelighed og simoni, tæller Ribe bispestol mellem sine biskopper.

Men ved siden heraf melder kirkehistorien ogsaa om den religiøse nidkærhed, den iver efter at skaffe sig kirkens hjælp mod død og dom og den trang til reformer i det kirkelige liv, der blev raadende i senmiddelalderen og var en af forudsætningerne for reformationen. Ogsaa fra Ribe stift har vi vidnesbyrd herom. I biskop *Eskils* landemodestatutter indskærpes det præsterne at prædike evangeliet paa alle festdage, ligesom de mindes om kravene til deres moralske vandel. Luftningen fra de store reformkoncilier i Basel og Konstanz er naaet indenfor stiftets grænser – Ribe-bispen *Peder Lykke* var en af de to danske repræsentanter i Konstanz og skal have øvet en betydelig indflydelse paa konciliet. Og endnu vidner krucifikser og helgenbilleder i mange vestjyske landsbykirker om den villighed til at yde kirken rige gaver, som i middelalderens slutning fremkaldtes af menigmands trang til at sone Guds vrede og paakalde de himmelske værneres barmhjertighed.

Reformationen i Ribe stift frembyder et dobbeltbillede. I en lille del af stiftet, sognene i Tørninglen i Sønderjylland, der kirkeligt hørte til Ribe stift, men verdsligt til Haderslev, hvor hertug *Christian,* den senere kong Christian III, regerede, gennemførtes reformationen allerede 1528 paa hertugens foranstaltning; han indkaldte alle lenets præster til Haderslev, bød dem at modtage undervisning ved den af ham oprettede præsteskole i denne by og krævede, at de skulle tage kollats hos ham med forpligtelse til at prædike det rene evangelium og »overgive den papistiske lærdom og afguderi«. Da hertugen indsatte en ny gejstlig øvrighed, en superintendent og seks provster, i sin landsdel, løsgjorde han faktisk sognene i Tørninglen fra Ribe stift, uden at biskop *Iver Munk* gjorde nogen virkelig modstand.

Men i den øvrige del af stiftet, og da navnlig i stiftsstaden, varede det længe, inden den lutherske bevægelse gjorde sig gældende. Medens klosterstormen ellers gik over landet, vedblev klostrene i Ribe at bestaa, og fra hele Jylland samledes munke her i byen, navnlig i Franciskanerklosteret; først 1537 blev dette kloster lukket, og efter reformationen holdtes der endnu katolsk gudstjeneste i domkirkens kor; lige til 1561 vedblev de gamle kanniker at synge latinske bønner morgen og aften.

Til gengæld fik Ribe stift selve reformationens førstemand, *Hans Tausen,* til biskop, om end ikke som den første evangeliske biskop i stiftet. Da *Iver Munk* blev fængslet og afsat i 1536 og derefter sluttede forlig med kongen, hvorved han opnaaede at beholde bispegaarden med dens gods i forlening, blev læreren

ved den lutherske præsteskole i Haderslev, *Johan Vandal,* udnævnt til stiftets første evangeliske superintendent – en mand, der var baade dygtig og nidkær, men som ikke kunne et ord dansk og derfor maatte bruge tolk paa sine visitatsrejser. Men da han døde allerede 1541, samledes domkapitlet, provsterne og »menige klerici« om at begære *Hans Tausen* til biskop, og under det store kirkemøde i Ribe i 1542, hvor kongen, Rigsraadet og alle de andre biskopper var tilstede, og hvor de for kirkens ordning vigtige Ribe-artikler blev vedtaget som tillæg til kirkeordinansen af 1537, blev han bispeviet i Ribe domkirke af *Bugenhagen.* Det var et mægtigt og slidsomt arbejde, der paahvilede ham saavel som de andre nye superintendenter; vi ved, at Hans Tausen satte stor kraft ind paa at faa den nye kirkeordnings bestemmelser gennemført i stiftet, at bekæmpe rester af katolicismen saavel som gendøbere og sværmere, og at bedre de sædelige forhold; ogsaa virkede han for at forbedre præsternes økonomiske kaar.

Efter Reformationen

Tiden efter reformationen betød for *Ribe by* materielt set en stadig tilbagegang, der især tog fart, efter at svenskekrigene havde medført gentagne besættelser af byen ved fjendtlige tropper. Men aandslivet blomstrede i den gamle by, og en række af tidens betydeligste navne indenfor kunst og litteratur er knyttet til Ribe. *Anders Sørensen Vedel* († 1616) virkede her. Den gamle katedralskole havde en blomstringstid, ikke mindst under sin navnkundige rektor *Chr. Falster,* og det har sikkert haft sin betydning for stiftets gejstlighed, af hvilken en stor del her maa have faaet sin første uddannelse. Betydelige biskopper var *Peder Hegelund* og *Laurits Thura.*

Men samtidig viser livet netop ogsaa i Ribe stift en sørgelig skyggeside: den voksende overtro og de dermed sammenhængende afskyelige hekseprocesser. Ikke mindre end tolv kvinder maatte paa Ribe galgebakke lade livet paa heksebaalene. En kraftig bekæmper møder tidens overtro dog i biskop *Jens Dinesen Jersin,* en af den nyere tids betydeligste skikkelser paa Ribe bispestol, der baade ved sin virksomhed som prædikant og ved sine opbyggelsesskrifter (»Via vera vitæ«, »Troens kamp og sejr«) er med til at indvarsle en ny tids fromhedsretning.

Pietismen kom ikke uforberedt til den danske kirke; den har forudsætninger baade i den bodsfromhed, som ulykkerne under Christian IV havde fremkaldt, i den saakaldte »engelske prædikemaade«, der lagde an paa en praktisk appel til tilhørerne, og i den vægt paa den personlige fromhed og troens frugter, ofte i forbindelse med en mystisk formet religiøsitet, som var fremkommen under paavirkning af udenlandsk opbyggelseslitteratur, navnlig Johan Arnd's »Sande kristendom«. For denne retning staar Jens Dinesen Jersin som en smuk repræsentant.

Medens reformationstidens kristelige vækkelse ikke havde gjort sig stærkt gældende indenfor den store del af Ribe stift saa lidt som i stiftsstaden selv, begynder med *pietismen* den række af vækkelsesbevægelser, som aandeligt har sat sit præg paa stiftet til den dag i dag.

Den pietistiske vækkelse indenfor stiftet mærkes først i de vestslesvigske sogne, og her som overalt i landet udgik den ikke fra lægfolket, men fra præsterne. En række præstesønner fra disse egne var under studieophold i Tyskland blevet grebet af pietismen, og efter deres hjemkomst bragte de røre i de hjemlige sogne ved deres prædikener og ved de af dem ledede gudelige forsamlinger. Saaledes opstaar der en kristelig vækkelse i pietismens aand i sogne som Døstrup, Mjolden, Randerup. Pietismen blev her til en hel folkebevægelse, der satte dybe spor; længere nord paa blev der en temmelig ensidig bevægelse i Hygum sogn, som dog ret hurtigt ebbede ud.

I Ribe by kom det til stærke brydninger; flere præster virkede her som glødende talsmænd for det nye fromhedsliv, og ved Katedralskolen vakte nogle hørere, som var grebet af vækkelsen i dens mest yderliggaaende form, stærkt røre. Biskop *Anchersen* var en afgjort modstander af pietismen, og det kom til stærke sammenstød mellem ham og de omtalte præster og hørere. Biskoppen kunne dog ikke hindre, at det kom til en stærk pietistisk vækkelse baade i byen selv og dens omegn, en bevægelse, der ganske vist som helhed fik et mørkt og tildels usundt præg.

Efter Anchersen fulgte paa bispestolen *Hans Adolph Brorson,* en af pietismens smukkeste repræsentanter i vort land. Naar hans navn kendes af alle som det mest lysende i Ribe stifts bisperække ved siden af Hans Tausens, skyldes det ganske vist mest hans salmedigtning; men ogsaa hans nidkære bispegerning i det vidtstrakte stift fik stor betydning for det aandelige livs vækst. Rundt om i stiftet opstaar der vækkelser; det er stadig de af pietismen grebne præster, der er redskaber for disse og staar som ledere af bevægelsen. Det bliver derfor i de sogne, hvor de pietistisk sindede præster virkede, at vækkelsen brød frem, og de smaa konventikler af fromme dannedes.

Medens den egentlige pietisme med sit stærke krav om en »bodskamp« som et nødvendigt led af et menneskes omvendelse og sit stærke lovpræg havde en mørk og livsfjendsk karakter og ikke i længden kunne fastholde lægfolket, ogsaa paa grund af sit lidet folkelige præg, fik *Herrnhutismen* med sin mere lægmandsagtige karakter og sin stærkere betoning af glæden over den ved Kristi blod skete forsoning mere blivende betydning ogsaa i Ribe stift, især i egnen omkring Skern; dens omrejsende emissærer holdt forbindelsen mellem de smaa vakte kredse vedlige, og den kom i mange tilfælde til at danne forbindelsen til de senere vækkelser.

19. aarhundrede

Den første del af det nittende aarhundrede blev en fattig tid for kirken, i Ribe stift og andetsteds, baade materielt og aandeligt. Efter statsbankeroten og den dermed følgende pengereduktion blev embedsstandens økonomiske forhold helt fortvivlede, hvad der i mange tilfælde medførte misligheder fra embedsmæn-

denes side. Det blev i Ribe stift tilfældet med stiftets to højeste embedsmænd, stiftsamtmanden og biskoppen. Biskop *Hjort,* der var en daarlig økonom, dertil overfor familie og venner langt mere rundhaandet, end hans finanser tillod, efterlod sig en mægtig gæld, fremkaldt ved laan baade af private og offentlige midler. Det viste sig vanskeligt at faa embedet besat efter hans død; der skete forgæves henvendelse til flere ansete gejstlige, og da endelig domprovsten i Roskilde, *I. M. Hertz,* var blevet udnævnt, opdagede han snart, at det var umuligt at leve af embedet. Da han af sine indtægter skulle udrede pension til to bispeenker, vedligeholdelse af tre landsbykirker foruden løn til amanuensis og kontorhold, regnede han ud, at resultatet blev ÷ 300 rigsdaler om aaret. Han klagede sin nød for kongen, og følgen blev, at bispeembedet blev sat paa fast løn, mod at staten overtog embedets samtlige indtægter og udgifter – en ordning, der efterhaanden blev gennemført for alle landets bispeembeder og er gældende den dag i dag.

Ogsaa aandeligt set var det en fattig tid; *rationalismen* var herskende, og mange af stiftets præster havde kun en fattig kost at bringe deres menigheder. Biskop *Hertz* var en typisk repræsentant for den rationalistiske gejstlighed: ivrig optaget af, hvad der kunne gavne samfundet og opdrage menneskene til nyttige borgere; men hans teologiske standpunkt og hans prædiken var »en bibelsk affarvet, men retorisk savlende dyds- og lyksalighedslære«. Fra sin moder, salmedigterinden madam *Boye,* havde han arvet en poetisk aare, og han skrev en mængde salmer, ogsaa præget af hans rationalistiske kristendom (i en af hans julesalmer hedder det om Kristus: »Dit hele liv var virksom dyd, og gavnelyst var sjælefryd i dit retskafne øje«). Det var ikke underligt, at kirkegangen var i rivende tilbagegang; folk havde ondt ved at tage kirkens forkyndelse alvorligt; man levede jo i den tid, hvor *Henrik Steffens* efter et besøg i Spjellerup præstegaard hos den senere biskop *I. P. Mynster* forundret kunne skrive i et brev: »Der kan du finde en mand, som er præst, og dog religiøs«.

Men netop i den tid bryder en kristelig vækkelse frem adskillige steder, ogsaa i Ribe stift. Medens den pietistiske vækkelse var udgaaet fra præsterne, tager vækkelserne i det 19. aarhundrede deres udspring fra lægfolket.

Paa Ribe bispestol sad fra 1850 den kloge og kærlige biskop *Daugaard;* han tilhørte selv den mynsterske retning, men forstod, at vækkelsen kunne blive en velsignelse for folkekirken, naar den blev ledet i de rette spor. Hvert nytaar plejede han at sende en rundskrivelse til stiftets præster, hvor han tog stilling til de spørgsmaal, der særlig maatte optage dem; og i 1852 skriver han om vækkelsen og den stilling, præsterne burde indtage overfor de vakte i deres sogne. Menneskeligt og aandeligt forstaaende lyder hans ord: »Det er vel sandt, at ved denne bevægelse forstyrres stundom den ro, den stilhed og fred, under hvilken det kirkelige liv heldig udvikler sig; men mon ikke ogsaa søvn og død? Man kan bebrejde de opvakte deres utilfredshed med den offentlige gudstjeneste og deres mistroiskhed mod præsterne; men ingen præst maa besvære sig eller harmes over den, før han med haand paa hjertet har spurgt sig, om han har været en tro husholder over Guds mangeslags naade«.

Naar disse vækkelsesbevægelser i stiftet fik blivende betydning indenfor folkekirken, da skyldes det ikke mindst den indflydelse, der kom fra *Vilh. Beck* og *Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark.*

Vilh. Beck og hans ven, *Joh. Clausen,* foretog sammen en rejse gennem Jylland, der førte dem i forbindelse ogsaa med de vakte kredse i Ribe stift. Rejsen fik stor betydning.

Af »*Luthersk Missionsforening*«, »Bornholmerne«, findes der en del kredse i de vestlige egne af stiftet, navnlig i Skjernegnen og i Sønderjylland. De har deres egne missionshuse og holder deres egne søndagsmøder, men staar inden for folkekirken og lader deres børn baade døbe og konfirmere; selv om de mest har deres egne talere, benytter de dog ogsaa præster i deres missionshuse; i en række menighedsraad er de repræsenterede. De afsondrer sig for stærkt til at gøre sig gældende i det almindelige kirkelige liv; men indenfor deres egen kreds gør de et vækkende og opbyggende arbejde, ikke mindst blandt deres unge.

Men ogsaa *den grundtvigske vækkelse* fik rum indenfor Ribe stift. Det gaar helt tilbage til vækkelsens begyndelse.

Allerede 1824 begyndte *Peder Larsen Skræppenborg* sine rejser omkring i Jylland. Hans vækkende røst bragte nyt liv, hvor han kom. Hans kongstanke var at bringe indbyrdes forbindelse mellem de vakte kredse, ogsaa mellem den jyske vækkelse og vækkelsen paa Fyn og Sjælland. Derfor søgte han paa sine rejser tilknytning til disse kredse. Det lykkedes ikke med »de stærke jyder«, men med andre kredse af de vakte i Jylland, ogsaa indenfor Ribe stift (Hardsyssel, Skjern-egnen, Hammerum herred), fik han levende forbindelse.

I 1841 købte han gaarden Dons i Almind sogn nord for Kolding, og hans hjem her blev snart midtpunktet for en kristelig vækkelse med grundtvigsk præg. Han kom i nært forhold til en række unge grundtvigske præster, der havde faaet deres gerning i Jylland – mænd som *Fr. Hammerich* i Starup og hans eftermand, *Fr. Helweg, Vilh. Birkedal* i Sdr Omme og *H. Sveistrup* i Nørup. Disse og andre indbød han som talere til de møder, han holdt i sit hjem, og efterhaanden blomstrede der et kristeligt dansk folkeliv op i koldingegnen. En af hovedskikkelserne indenfor det grundtvigske liv paa denne egn blev den meget omstridte præst *Vald. Brücker,* der i 1880 blev kapellan i Starup og senere valgmenighedspræst i Aagaard. Hans ord om »ikke at lade sig hovmesterere af Bibelen« og lignende hasarderede udtalelser bragte ham i skarp modsætning ikke blot til Indre Mission, men ogsaa til adskillige af hans grundtvigske meningsfæller og voldte den gamle biskop *Balslev* i Ribe meget bryderi.

Rundt om i stiftet virkede grundtvigske præster og blev redskaber for et kristeligt menighedsliv i grundtvigsk aand. Et centrum fik den grundtvigske bevægelse vest for Kolding i *Askov højskole* og den dertil knyttede

valgmenighed; valgmenigheder blev i øvrigt særlig dannet nord paa i stiftet (Bøvling, Holstebro, Lemvig, Ringkøbing, Aal, Skanderup); syd paa virkede de grundtvigske præster mest inden for sognemenighederne. Blandt valgmenighedspræsterne fik især *Morten Larsen* (se Holstebro) stor indflydelse.

Ribe stift blev saaledes præget ikke blot af den stærke Indre Missions bevægelse, men ogsaa af et rigt grundtvigsk liv. De to kirkelige retninger har ofte staaet i et skarpt forhold til hinanden, ikke mindst hvor de virker indenfor samme sogn. Men begge har de virket til, at Ribe stift for store deles vedkommende hører til de kristeligt set mest levende egne i vort land.

I stiftet er der baade i naturforhold og i befolkningens økonomiske, nationale og kirkelige karakter betydelige modsætninger. Stiftet har i de sidste hundrede aar gennemgaaet en rig udvikling, hvortil paa den ene side de stærke kristelige vækkelser, paa den anden side hedeopdyrkningen med den deraf følgende befolkningstilvækst har bidraget.

Der har i de senere aar været anledning til afholdelse af flere store landsomfattende *kirkefester* i Ribe domkirke, hvori ogsaa kongefamilien har deltaget. I 1904 blev domkirken genindviet efter den gennemgribende restauration, under hvilken kirken havde været lukket en række aar. 1926 holdtes en stor Ansgarfest i anledning af 1100 aaret for Ansgars komme til Danmark. 1946 fejredes Ribe katedralskole 800 aars jubilæum bl a ved en festgudstjeneste i domkirken, og 1948 tusindaarsfesten for oprettelsen af de første danske bispestole i Ribe, Aarhus og Slesvig. Ved denne lejlighed blev der i domkirken opsat en tavle med alle bisperækkens navne gennem de tusind aar.

Genforeningen

Det sidste halve aarhundrede har medført store forandringer for Ribe stift. *Stiftets gamle grænser* blev radikalt ændrede i 1922.

Ved *genforeningen* fik stiftet ikke blot sine gamle sønderjyske dele tilbage, men ogsaa en del af det tidligere Slesvig stift, idet ikke blot Tørninglen og enklaverne i Vestslesvig, men hele Tønder amt blev lagt til Ribe bispestol. Stiftet gaar derved saa langt mod øst, at der fra dets sydøstlige grænse (i Tinglev sogn) kun er seks kilometer til Flensborg fjord. Til gengæld mistede stiftet værdifulde dele af sit urgamle omraade: den østligste del med Vejle, Fredericia og Kolding, Hammerum herred i Midtjylland og den nordligste del, mellem Nissum fjord og Limfjorden.

De nye kirkelige love, navnlig indførelsen af *menighedsraad* med deres ret til præstevalg og bispevalg, har ogsaa haft indflydelse paa stiftets struktur. Modsætningen mellem de kirkelige retninger er derved blevet baade aktualiseret og stabiliseret. Paa den anden side føres repræsentanterne for de forskellige kirkelige retninger netop i menighedsraadene sammen i et fælles arbejde for kirke, kirkegaard og præstegaard, og i saa henseende er der oftest et udmærket samarbejde indenfor menighedsraadene. At kirkerne er kommet under menighedsraadenes bestyrelse, har haft en overmaade gavnlig virkning; vedligeholdelsestilstanden er oftest god, og restaureringsarbejder er i et stort antal kirker foretaget under betydelige ofre for at føre de gamle gudshuse tilbage til deres oprindelige stil eller udsmykke dem paa anden maade.

Den nyeste fase i stiftets historiske udvikling er *besættelsestiden.* Dens særlige forhold greb paa mange maader ind i menighedslivets normale gang: kirker maatte lukkes om vinteren paa grund af brændselsnøden og gudstjenester henlægges til andre lokaler; mørklægningen hindrede møder og sammenkomster; trafikforholdene vanskeliggjorde de større kirkelige møder, hvor folk ellers plejede at komme sammen fra fjern og nær. Nationalt stod kirken godt her i stiftet; mange præster deltog aktivt i frihedskampen, og kun yderst faa svigtede. To af stiftets præster, Vedersøpræsten *Kaj Munk,* og sognepræsten ved Zions kirke i Esbjerg, pastor *Bentzen,* fandt deres død for tyske snigmorderes revolverkugler; flere arresteredes og førtes til Faarhuslejren; en del maatte »gaa under jorden« eller flygte til Sverige.

I mange sogne kunne man tale om en national vækkelse, ikke mindst blandt ungdommen; men den kristelige vækkelse, som mange havde ventet, at de alvorlige tider skulle fremkalde, er udeblevet; den almindelige erfaring hos præsterne gaar ud paa, at den faste kirkekreds samlede sig tættere om gudstjenesten og ogsaa om nadverbordet, medens man kun saa faa nye ansigter. At den onde tids sørgelige følger paa moralens omraade med uværdig vindesyge, moralsk opløsning af »afsporet« ungdom ogsaa i dette stift satte sine spor, kan ikke undre.

Stillingen i stiftets *sønderjyske del* er et kapitel for sig. Efter genforeningen fortsatte endnu en del af de gamle »tvesprogede« præster deres embedsgerning; men disse er efterbaanden gaaet af paa grund af alder, og til tysk folkekirkelig betjening raades der nu kun over een fungerende præst (den tyske sognepræst i Tønder) samt frimenighedskredsen. Naturligvis bør det staa dem, der ønsker det, frit for at faa lejlighed til at have gudstjeneste og kirkelige handlinger paa det tyske sprog i de gamle sognekirker, hvor ogsaa de har hjemstavnsret; men baade præster og menighedsraad i de sønderjyske sogne inden for Ribe stift har som helhed udtalt sig for, at dette burde ske ikke ved folkekirkelig foranstaltning, men ved anvendelse af vore kirkelige frihedslove«.

De tyske frimenigheders (Nordschlesw. Gemeinde) hovedsæde er i Tinglev, Ribe stift, fmd er gdjr *Peter Jørgensen,* Sønderhav, og pastor *Fr. Jessen* er ledende tysk frimenighedspræst (bor i Tinglev). Desuden er der tyske frimenighedspræster i stiftet i Burkal, Løgumkloster og Højer.

Om den gamle del af Ribe stift under *besættelsen* fortæller domprovst *Villiam Grønbæk* (Ribe st Aarbog 1945, s 73 f).

Det siger sig selv, at den gamle del af Ribe stift i høj grad har mærket besættelsen. Aalborg stift og Ribe stift har delt Danmarks kystlinie mod vest, medens der kun er tilfaldet Viborg stift en smal strimmel. Og fra vest

var det, at tyskerne – og maaske vi andre med – mente, at det ville komme. Store troppemasser var derfor bundet til vestkysten. Store befæstningsanlæg kom til at præge den før saa uberørte natur. Den danske vestkyst, der før blev betragtet som den fjerneste del af landet, kom pludselig til at ligge i begivenhedernes centrum. De dejlige klitter – den danske sommers friske og farefrie tilflugtssteder til lise for sjæl og krop – blev spækket med miner, ja, blev forbudt omraade.

Ejendommeligt nok blev det dog ikke et sogn ude ved Vesterhavet, der stærkest mærkedes af besættelsen, men derimod et sogn helt inde i landet: Randbøl sogn, der helt skiftede struktur. Pastor *H. C. Juhl* fortæller:

»Kort før jul 1943 kom der rygter i omløb om, at der skulle bygges en flyveplads i Vandel, der hører til Randbøl sogn. Først blev der beslaglagt enkelte huse, og lige før nytaar maatte de første familier forlade deres hjem. Senere blev mange flere huse beslaglagt. Hele Vandel by, der er en større stationsby, blev rømmet. Svært var det for de mange mennesker at forlade deres hjem, og det var kun en fattig trøst, at der blev ydet erstatning. Alt dette skadede det aandelige liv og satte sit præg paa sognet. Hvorledes kunne det være andet, naar c 500 mennesker – en trediedel af hele sognets befolkning – maatte drage bort, og naar der strømmede arbejdere til fra alle egne af landet, og naar kirkevejen paa grund af flyvepladsen blev afskaaret for mange af dem, der var blevet tilbage?

Hverken kirken eller præstegaarden led den mindste overlast«.

Det er i det hele taget til at undres over, at vore gamle kirker slap saa godt gennem disse aar. Flere gange har kirkebetjenten ved Ribe domkirke og jeg talt om, hvor forunderligt det ville være, om Ribe domkirke stod ubeskadiget, naar krigen var forbi. Den har gennem tiderne oplevet lidt af hvert, har ogsaa mærket til, at der var krig i landet; men ikke een sten deri er blevet berørt af det, der er sket i besættelsens aar. Det er den slags, som man bliver ved at undres over.

Lidt er der dog sket med kirker. Den 4. maj 1941 blev tagetagen paa Troldhede kirke paafløjet af en tysk flyvemaskine. Den forvoldte skade er forlængst udbedret. Den 5 maj 1942 blev tagetagen paa Nr Vium kirke alvorligt beskadiget ved bombenedslag paa kirkegaarden, og der opstod en mindre brand. Ogsaa her er skaden udbedret. Saaledes bragte »Vestkysten« nyheden:

»I nat ved 2,30-tiden har en flyvemaskine nedkastet bomber over Nr Vium kirke. Der er faldet to sprængbomber; den ene faldt paa kirkegaarden og foraarsagede, at blytaget paa den gamle kirke, der ikke er forsynet med taarn, blev løftet og gennemhullet, ligesom tegltaget paa vaabenhuset blev beskadiget. Den anden bombe faldt paa en eng i nærheden uden at anrette skade. Foruden sprængbomber er der nedkastet en del brandbomber. Kun en af disse ramte kirken, hvorved loftet blev antændt. Det lykkedes dog tililende folk at faa ilden slukket, uden at der skete nævneværdig skade. De øvrige brandbomber faldt i nærheden af kirken uden at anrette skade.«

Endelig er der med hensyn til kirkerne at bemærke, at det paa grund af rystelser fra luftværnsbatterier og bombenedslag i 1942–43 blev nødvendigt at foretage omfattende restaurering af Guldager kirkes kor.

Det siger sig selv, at tyskerne tit havde kig paa kirketaarnene. Hvad sognepræsten i Varde, *Eller*, fortæller, er sikkert typisk for, hvad der er sket mange steder:

»Engang i 1942 fik jeg besøg af en løjtnant, der skulle spørge fra obersten, om man under luftalarm maatte oprette observationsposter i kirketaarnet. Jeg svarede, at det kunne jeg ikke give tilladelse til. Kirken maatte ikke bruges til militære formaal.

Dette var ikke militært; det var til observation af hensyn til byens sikkerhed.

Jeg fastholdt min vægring. Et par dage efter var der menighedsraadsmøde, hvor jeg forelagde sagen, og man lovede at staa bag mig.

Der kom saa brev fra obersten. Posterne ville blive oprettet. Han sendte en soldat hen til mig med kvittering for kirkenøglen; saa ville jeg nok aflevere denne til soldaten. Soldaten kom. Jeg gav ham ingen nøgle, men sagde, jeg skulle skrive til obersten. Jeg meddelte saa denne, at jeg maatte fastholde mit standpunkt; med min tilladelse kom der ikke militære vagtposter i kirketaarnet. Jeg ventede spændt paa resultatet. Det kom en uges tid senere i et brev, der meddelte, at politimesteren (Simony) havde henvist ham til vandtaarnet, og da dette havde vist sig at være bedre egnet til formaalet, blev posterne oprettet der.«

Talrige af præstegaardene har været delvis beslaglagt af tyskerne. Fuldstændig har beslaglæggelsen været af præstegaarden i Allerup (Sneum-Tjæreborg pastorat). Under sognepræst *Kinchs* arrestation benyttede tyskerne størstedelen af præstegaarden paa Holmsland, medens de under vakancer har disponeret over Andst og Roager præstegaarde. Ved pastor *Groves* forflyttelse benyttede de lejligheden til at tage hele Obbekjær præstegaard i besiddelse, og da embedet ikke blev opslaaet, kunne de blive der lige til kapitulationen. At gaa fra stue til stue i den før saa hyggelige præstegaard er en trist vandring. Man forstaar knap, hvordan mennesker kan bære sig ad med i den grad at ramponere lejlighed og hus. At faa præstegaarden sat i stand vil blive en overmaade bekostelig opgave.

Rare forhold har der ikke været de steder, hvor tyskerne lagde beslag paa en del af præstegaarden. Et sted indrettede de en slags officersbordel i præstens lejlighed, medens han og hans familie maatte bo i husets kvistværelser. Et andet sted brugte de først konfirmandstuen til noget i retning af et mekanisk værksted, senere til systue. I systuen var der et evindeligt rend af soldater, næsten til alle døgnets tider og af tvivlsomme »damer«, hvoraf nogle var fra paagældende by.

Som andet steds er der ogsaa her præster, der har været fængslet, maatte flygte til Sverige eller maatte gaa under jorden.

I *Rald* og *Sandbæks* bog »Den danske kirke under besættelsen«, har provst *Aastrup*, der fra omkring den 11. januar 1944 opholdt sig i Sverige, redegjort for det kirkelige arbejde,

som danske præster udførte derovre blandt deres landsmænd.

En præst her fra stiftet – valgmenighedspræst *Helmig* fra Ringkøbing – har udført et meget nyttigt arbejde ved at redigere »Morgenbladet« i dets illegale periode, da det havde flere venner end senere.

Skal der nævnes præster i denne oversigt, er der imidlertid to navne, der kommer i forgrunden: sognepræst *Kaj Munk*, Vedersø, dræbt den 5. januar 1944, og sognepræst *P. Bentzen*, Esbjerg, dræbt den 25. marts 1945.

Den første begyndte med at gøre navnet Vedersø kendt i hele landet. Han gjorde siden navnet kendt i hele den civiliserede verden. Medens han levede, var der vidt forskellige meninger om ham. Dette var forstaaeligt nok, fordi han var den mærkelige personlighed, han var, en personlighed, hvis inderste væsen nutidens og fremtidens litteraturhistorikere vil søge at skildre. Efter hans død kan der kun være een mening om ham, idet han staar som et straalende symbol for den kamp, der er blevet ført i Danmark.

Alle husker vi, hvorledes det greb og rystede os, da meddelelsen om, at han var blevet myrdet af tyskerne, naaede os.

I aviserne kom der ikke til at staa meget om det, der var sket. Censuren laa tungt over dem. »I »Ribe Stiftstidende« for 5. jan 1944 stod der under overskriften: »Kaj Munk dræbt af ukendte personer« kun følgende:

»Forfatteren, pastor *Kaj Munk* blev i gaar eftermiddags opsøgt i sit hjem i Vedersø af fire mandspersoner, der erklærede at være myndighedspersoner, og at de havde til opgave at anholde ham. Kaj Munk blev derefter ført bort i en bil. I morges er han fundet liggende dræbt i en plantage ved Silkeborg bakker. Han var blevet aflivet ved revolverskud. Politiet har konstateret, at de fire personer, der har afhentet Kaj Munk i hans hjem, ikke tilhører nogen myndighed. Der er etableret en stor eftersøgning efter de paagældende personer.«

Der var ikke mange lighedspunkter mellem Kaj Munk og sognepræsten i Zions kirke i Esbjerg – udover dette, at de begge var sognepræster med liv og sjæl.

Om pastor *Bentzen* skrev biskoppen over Ribe stift i et brev til præsterne af 27. marts 1945:

Idet vi gaar ind i den stille uge, rammes vi af den rystende meddelelse, at atter er en af vore embedsbrødre indenfor Ribe stift bortrevet ved en voldsom død. Pastor P. Bentzen var en nidkær og uforfærdet ordets tjener, der aldrig sparede sig selv, naar det gjaldt om at bringe hjælp til dem, der var i aandelig nød, og kalde mennesker til vor Frelser. Hans minde vil leve i Zions sogn, hvor han havde sin gerning i henved tyve aar, og i den by, hvor han følte, at det var rigt at være præst. Og fra hans bratte bortrivelse skal det lyde til os i hele sin alvor: »Lad os arbejde, medens det er dag; der kommer en nat, da ingen kan arbejde.«

Flere steder fra lyder der vidnesbyrd om, at der efter befrielsen fremkom en vis kirkelig afslappelse, naar man ser bort fra de store mindegudstjenester. Forrest blandt disse staar mindegudstjenesten i Ribe domkirke søndag den 10. juni 1945, arrangeret af region III i mindet om de faldne fra nævnte region.

Større konventer i Ribe stift

Ribe konvent blev oprettet 1848. Ved en gudstjeneste prædikede pastor *Boesen*, Vodder, medens pastor *Gottlieb*, Ø Linnet, forrettede altertjeneste. Fmd var pastor *Dines Pontoppidan*, Ribe. Dette konvent bestod i flere aar (Carsten Petersen, Slesvigske præster, s 161).

Der har gennem mange aar været lokale herredskonventer, men der har ogsaa været betydende større konventer, som ikke holdt sig til herredsgrænser, og om disse foreligger der bl a trykt kildemateriale i pastor *S. Sandvads* bog om *Det vestjyske jernbanekonvent* 1880–1930, udg 1930 og i pastor *K. Høgsbro Østergaards* afhandling om det *sydvestjyske konvent* 1882–1912 (Ribe st aarb 1952, s 85 f). Nu er der foruden konventerne i stiftets sønderjyske del mindst 3 større konventer: Ribe-Gørding herreders konvent, »Kongeaakonventet«, et for Varde-egnen, samt Jernbanekonventet (fra Varde til Lemvig).

Baggrunden for konventerne var maaske 1) dels *D. G. Monrads* cirkulære fra 1848, der anbefalede oprettelse af konventer (omfattende præster og lærere) hvis forslag i forbindelse med bisperaadet skulle bidrage til løsning af kirkepolitiske problemer, saa de havde en halvofficiel karakter, 2) dels at den vestjyske længdebane var blevet aabnet 1875, saa det var lettere at samles. Men mange havde alligevel i afsides hedesogne lange og slette veje at køre. Protokollerne fra disse konventer giver et godt indblik i kirkeliv i Vestjylland og i egnens præstehistorie og hvad der optog præsterne. Eet konvent skal særligt omtales (der var flere andre) som type paa dansk præstekonvents-virksomhed:

Det ældste konvent maa ifølge *Sandvad* være *Det vestjyske jernbanekonvent*. Trangen til at samles var opstaaet ved de grundtvigske vennemøder og pastor *Møller*, Borbjerg, havde i 1860'erne samlet præster til konventer, der førte til de offentlige vennemøder i Holstebro. 1870 indbød pastor *Plesner*, Vedersø, egnens præster til et todages møde i Vedersø. Her var ikke gudstjeneste, men offentligt møde paa præstegaardens store gaardsplads, hvor præsterne *H. Bech*, Lem, *N. J. Jensen*, Mejrup, og *G. N. Bugge*, Ryde, talte. Jernbanekonventet er stiftet en sommerdag 1880 i Aadum præstegaard, hvor *Laurids Nyegaard* var præst. Præsterne *Plesner*, Vedersø, *Riemann*, Lem, *Petersen, Alslev* og *Olrik*, Ølgod var ihvertfald med, maaske ogsaa *Brandt*, Kvong. *Olrik* var formand 1880–89, og snart kom *S. T. Balslev*, Dejbjerg med. Skrevne love fandtes ikke, men 1886 indførtes en protokol, begyndende med et møde hos pastor *Helweg*, Velling, hvor præsterne *Plesner, Hansen*, Staby, *Wahl*, Lem, *Olrik, Schjørring*, Ølgod, *Engberg*, Hemmet, *Balslev*, Dejbjerg, *Mygind*, Hodde, og provst *Vilstrup*, Borris var tilstede, flere med hustruer. *Mygind* prædikede, og *Helweg* indledte i haven om skriftemaalet. Det næste konvent holdtes hos pastor *Vedel*,

Torstrup, som ikke var med første gang. Hans hustru laa syg og døde 1887. Der holdtes 4 møder aarligt, og der maatte ikke serveres mere end to retter mad til middag, men de »skulle være solide«. Denne bestemmelse medførte, at da den unge fru *Thyssen* i Sdr Omme trakterede med kødsuppe, peberrodskød og stikkelsbærgrød, gik der en trækning af ubehag over *Riemanns* ansigt. Han lod desserten gaa sig forbi, synligt indigneret over, at de andre lod sig grøden smage. Han erklærede med høj røst, at han ikke spiste grøden... »for at demonstrere«, og det forsonede ham ikke, at fru *Thyssen* oplyste, at grød og fløde var præstegaardens egne produkter. *Olrik* reddede situationen ved en sindrig fortolkning: kødsuppe er kun ½ ret, suppekødet den anden halve ret. – Pastor *Sandvad*, var fra 1884 et skattet og bærende medlem af konventet.

Fra begyndelsen holdtes møderne i præstegaardene. Senere blev det skik at holde 3 møder i præstegaardene om sommeren, og saa holde et vintermøde skiftevis i Varde, Skjern og Ringkøbing. Senere kom Esbjerg med som mødested. Saa benyttedes byens kirke til gudstjeneste og konventet blev holdt paa byens højskolehjem. Boghandler *Madsen*, Tarm, var forøvrigt ogsaa vært ved nogle gode møder i Tarm. 1904 var konventet indbudt i juni af fru *Tang Valeur* til at holde møde paa Nr Vosborg. Det var vist pastorinde *Ingerslev*, Jerne, som var født Valeur, og ivrigt konventsmedlem, der stod bag indbydelsen. Der blev forhandlet om børns altergang, efter fru Ingerslevs forslag. *Sandvad* indledede. P gr a de store afstande holdtes møderne i 2 dage, og Sandvad fortæller med glæde om to-dageskonventerne i hans pgd i Tim og Stauning. Det gav meget at bestille for præstekonerne, men det gav ogsaa anledning til roligt, berigende samvær og samtaler, og sognefolket var altid gæstfri, præsterne blev jo indkvarteret ude i sognene. Pastor *Schjørring*, Aadum, var konventets sekretær 1883–93, og fra disse aar foreligger fyldige og interessante referater. Fra konventerne anføres: 1889 i Vedersø, hvor *Balslev*, Dejbjerg, indledte om benyttelse af skolelokaler til oplysende og opbyggelige formaal. Anledningen var et cirkulære, hvor det blev forbudt at benytte skoler til foredragsforeninger, som i cirkulæret blev betegnet som »politiske« foreninger. Det var i provisorieaarene, og ministeriet *Estrup* frygtede politiske møder. Og da man endnu ikke havde faaet forsamlingshuse, fandt man det praktisk at benytte skolerne om aftenen eller om søndagen. Præstere vedtog i Vedersø at søge udvirket en lempelse af cirkulæret.

1890 i Jernved: Pastor *Konstantin-Hansen* indl: »Kirkelig frihed særligt i forholdet til de af folkekirken udtraadte menigheder.« *Helweg* og *Mygind* blev bemyndiget til at forhandle med biskop *Balslev* om det nødvendige fri fællesskab, især nadverfællesskab, med de fri menigheder. Samme aar i Tim: »*Sandvad* indl om »Den kristelige forkyndelses forhold til tidens tanker«: At forkynde det gamle evangelium uden derfor at staa uforstaaende over for tidens rørelser, især de sociale. Nu havde man faaet svar angaaende skolelokalernes brug: Foredragsforeninger skulle ikke udelukkes, da de ikke kunne anses for at være politiske. Biskop *Balslev* havde paa henvendelse fra konventet i Jernved svaret, at han ønskede sagen forelagt for kirkeraadet ved en skriftlig henvendelse. Den fik 21 underskrifter fra konventet.

Særlig interessant er drøftelsen om den *fremstormende socialisme*. Det gik livligt til 1892, da *Vedel*, Torstrup, indledte om kirkens forhold til socialismen og socialdemokraterne. Det havde lydt fra arbejderside: »Gid præsterne ville støtte os!« men »kirken bryder sig ikke om smaafolk!« *Vedel* mente ikke, at man i socialdemokratiet skulle se et tidens onde, der skulle bekæmpes, socialdemokratiet har en sandhed i sig, som kirkens mænd maa forstaa og støtte. *Riemann* hævdede, at Jesus ikke var kommet som social reformator. Det skulle præsterne heller ikke være. *Engberg* kunne ikke se, at der var noget punkt, hvor vi kunne mødes med socialdemokratiet uden som modstandere. Vi maa ideligt holde paa, at mennesket ikke skal leve af brød alene, *Morten Larsen* saa i socdem den store fjende, der skulle bekæmpes. Naar man siger fra den side, at Jesus var den første socialist, saa er det den største løgn, der kan siges. Jesus gav alt sit bort, men socdem kræver deres ret. Kristendom begynder med at give afkald. Denne modsætning bør aldrig skjules. Socialismen er det store onde, den skal ikke overvindes med det onde, men med det gode. Socialismen er alles kamp mod alle. Menigheden er dens aller stærkeste modsætning. *Konstantin-Hansen* sluttede sig til *Engberg* og *Morten Larsen*, mens *Mygind* betonede forskellen mellem de socialdemokratiske tanker og saa den maade, hvorpaa socdem fremførte disse. Samme emne drøftedes oktober 1892 hos *Mygind* i Hodde. Han holdt paa, at socdem skulle føle, at vi kristne betragtede dem som brødre, og at præsterne ikke tilstrækkeligt havde vist sig som arbejdernes venner. Derfor har vi ikke aandens myndighed til at sige dem, hvad de trænger til: »Omvend jer fra de daarlige veje!« Det er sagt, at den grundtvigske indsats i denne sag er sket gennem højskolerne, men, spurgte *Mygind:* Har vi brugt højskolefolket? *Morten Larsen* og *Olrik* gik imod *Mygind:* Vi kristne har ikke med »masserne« at gøre, men med den enkelte. *Kirkegaard*, Alslev, syntes at sammenblande socialister og fritænkere, gik imod Mygind. Der faldt mange stærke ord, meningerne var stærkt delte. *Olrik* hævdede, at, »ved flid, arbejdsomhed og ærlighed skal vi komme frem, men socialisterne vil drikke og dovne, og lade familierne sulte«. Men *Jørgensen*, Ho, spurgte om præsterne ikke ogsaa skulle træde op mod de rige, fordi de nyder verdens goder og glemmer de fattige. Mygind sluttede debatten med at sige, at naar socdem er ved at blive ligegyldige med kirken, tvinges præsterne til at se, om der ikke er forsømmelse fra deres side. Man sluttede med at synge: »Guds fred er mer end englevagt...«

I 1892 var der 20 medlemmer, og man drøftede, om man skulle dele konventet i en nordlig og en sydlig del. Men man ville blive sammen i eet konvent. 1893 var der møde hos *Kirkegaard*, Alslev (om præstefrihed) hos *Kragh*, Vemb (om den nyere bibelkritik), 1894 var der

vinterkonvent i Varde, hvor *Schjørring* indledte om Luther og Grundtvig i anledning af professor Henrik Scharlings lille skrift: Luther *eller* Grundtvig«, hvortil professor Fr. Nielsen havde svaret med et skrift: »Luther *og* Grundtvig«. I den lange forhandling var de fleste enige med *Fr. Nielsen, Varming,* Guldager savnede Luthers dybe syndserkendelse i Grundtvigs salmer. *Vedel* advarede mod at tage Grundtvig som et rov: »Har jeg Grundtvig, saa har jeg dermed ogsaa Vorherre!«

1894 konvent hos *Tarp,* Lunde: Otto Møllers bog: om determinismen. *Mygind* og *Riemann* var glade for Otto Møllers bog. Determinismen ansaas for at være et værn mod gerningsretfærdighed. Et brev fra pastor *Th. Helweg,* USA (se sp Idestrup) til sin fætter, *Helweg,* Velling, om danske i USA, blev oplæst og vakte interesse. Det andet møde 1894 holdtes i Lem hos *Wahl,* der indledede med »en ret skarp kritik over visse medlemmers synder over for konventet, nogen skjult hovmod og nogen mangel paa alvor« og ankede over, at det stadig var de samme mænd (de 5–6 benaadede), som blev anmodet om at tjene ved konventets gudstjenester. De næste møder holdtes hos *Vedel* i Torstrup (En katolsk præsts bog om 50 aar i den katolske kirke), og 1895 hos *Thyssen,* Ølgod. Han blev formand, og i de 6 aar han var fmd blev protokollen ikke ført. Derefter blev protokollen kun ført ganske kort. I oktober 1917 var konventet gæster hos *Jacob Appel* paa Askov højskole. 1919 indledede *Morten Larsen* om kirkeligt samfunds opgaver i Vestjylland. Samme aar indledte *Clausen-Bagge* i Velling om »Det almindelige præstedømme, teori og praksis«. I 1921 i Føvling, hvor pastor *K. Skaarup* indledte om genfødelse, og 1920 (i Naur, Fredsted: børnealtergang). De følgende møder omtales ikke i jubilæumsskriftet. Men nu begyndte bilerne at gøre samkvemmet lettere. 1928 arrangerede *Kiilerich,* Nr Nebel, en biltur til Blaabjerg, og i øvrigt drøftede man ivrigt Rørdam-sagen i Ryslinge og andre aktuelle emner.

Blandt konventets medlemmer var *Plesner,* Vedersø, den mest særprægede. Han var som en patriark med faderlig mildhed og myndighed. Midt i sin dybe alvor kunne han more sig kosteligt over det, han fandt humoristisk. Et andet meget prægende og særpræget medlem var *Morten Larsen.* Han var ikke saa sikker til at møde i konventet som Plesner, men hans bidrag havde altid vægt, baade ved gudstjenester og i forhandlingerne. *Wahl,* Lem, var af en helt anden natur. Mange ville maaske sige, at han var en underlig een. Han var ogsaa i høj grad aparte, men dermed var ikke nær alt sagt. Han var paa sin maade med til at give konventet dets fysiognomi, denne mærkelige skikkelse med sit vildmandsskæg. Han sad inde med ikke saa lidt viden paa flere omraader, havde en rigdom af tanker i en noget uordnet form, og nogen god taler var han ikke, tit noget uklar. Morten Larsen kunne under en forhandling ret skarpt raabe til ham: »De blander jo alting sammen, Wahl, Gud og Fanden, Himmel og Helvede!« Paa tomandshaand kunne han fremsætte fortrinlige tanker, han var en ægte lærling af Grundtvig, men kritisk over for den fladbundede grundtvigianisme. Han kunne sige: »Der er to slags kristendom i Lem, som jeg ikke synes om: missionshuskristendom og forsamlingshuskristendom!« Han kunne ogsaa kalde grundtvigianerne for vor tids farisæere. Men han var altid en glad og gæstfri vært ved konventerne. Han kunne optræde smurrigt, naar han f eks foreslog ved middagsbordet, at de skulle synge: I skoven skulle være gilde... *Wahl* var paa post mod selv den mindste forlorenhed. Under en forhandling, som blev holdt en sommerdag i en præstegaardshave, lagde Wahl sig saa lang han var paa ryggen og lidt efter snorkede han (mente man), men han hørte hvert ord, der blev sagt. Wahl kom meget flittigt i konventet, han kunne ikke undvære fællesskabet. – 3 af præsterne omtales som særligt betydende medlemmer af konventet: *Riemann,* Lem, *Balslev,* Dejbjerg og *Helweg,* Velling, (se disse sogne) *Balslev* var formand til 1892. Pastor *A. Kristensen,* Kvong, var ogsaa et skattet medlem, han skrev gode sange og fortællinger og mange lødige indlæg i Morten Pontoppidans: Frit vidnesbyrd.

Jernbanekonventet gjorde sig vel ikke særligt gældende udadtil, men et par gange gjorde det dog en lille indsats for kirkelig frihed. Grundtvigs kirkesyn og frisind skulle være det samlende, og pastor *Sandvad,* som saa beskedent holder sig tilbage i jubilæumsskriftet, var i mange aar den, der bar konventet og værnede om grundlinien.

Flere sange er skrevet til konventets pris.

Ved 25 aarsfesten, som holdtes 25. juli 1895, i Ølgod, havde *Riemann* skrevet en pompøs sang: »I Jesu løvsal der vil vi bo bag fredens frugtfyldte grene« (til melodien: Paa Vossevangen, der vil jeg bo):

De jyder gæve vi bor iblandt
de siger: »Stævn efter evne«,
af dem vi lærte, at det er sandt,
vi farer bedst paa det jævne.

Storagtig tavshed vi gi'r dada
Storagtig talen, den ler vi a'!
Og sammen bor med alvorsord
til salt for sjælen lidt gammen.

Laurids Nyegaard digtede:

Vi samles nu paa præsters vis
af Morten Luthers skole,
der synger vi Vorherres pris
udi hans husdragts kjole.

Vi elsker frihed, aand og liv
i Herrens hjertebundne,
og fred, bag kamp foruden kiv,
af sejre, dyrt os vundne.

Her mødes Vesterhavets brum
og hedelærkens kvidder,
og hjejlens pip og blens sum
hen over lyngens vidder,

og sang sig sammen i Guds hus,
paa hvert et sted, hvor takten
i kirkesangens orgelbrus
slog an med samlingsmagten.

Mens heden skifted præst paa præst,
KONVENTET blev paa pletten,
til 25-aarets fest
for fædre og for ætten...

Pastor *A. Kristensen,* Kvong, havde skrevet en sang: Kom lad os synge for Herren en sang, hvor hver 3. linie i 1. vers var: »Gud med

os«, hver 3. linie i 2. vers var: »Indtil i dag«, hver 3. linie i 3. vers var: »O Gud ske lov«.

Til 50 aarsfesten 3. juli 1930 i Skjern digtede *Sandvad* om det kristne fællesskab:

Fællesskabet i Herrens hus
hver gang aandens vingesus,
medens støvets tunger gløde
kalder os til vennemøde,
er os et glimt fra Himmerig . . .

De flg vers handler om fælleskabet om ordet, daab, nadver, tro, haab og kærlighed, livet, lyset, glæden, freden, fællesbønnen og slutter:

Fællesskabets jubelkor
ej forstumme skal paa jord.
Men engang i helgenkæde
samlet vi Guds pris skal kvæde
i vor Herres Jesu navn.

Om det **sydvestjyske konvent 1882–1912** fortæller pastor *K. Høgsbro Østergaard* paa grundlag af den meget udførlige protokol, at det blev stiftet 25. maj 1882 efter indbydelse af pastor *Valeur*, Guldager, og indbydelsen omfattede præsterne i Ribe-Gørding, Skads, Øster-Vester og Nørre Horne herreder. Konventets møder holdtes i Varde, og man paatænkte at udstrække indbydelsen til præster i Holstebro- og Lemvig-egnen og i Hammerum herred, men det var for stort et brød at slaa op, 1884 dannedes et konvent for egnen nord for Ringkøbing. Den ældste medlemsfortegnelse omfatter 42 medlemmer, hvortil er føjet 13 ny navne. Disse præster var af alle retninger, grundtvigske, IM, højkirkelige, modsat Jernbanekonventet, som var grundtvigsk. 1883 vedtoges det, at hvert medlem maatte medtage 2 lægmænd, og 1886 vedtoges det, at alle fastansatte lærere havde adgang, og 1887 fik præstekonerne sammen med lærerkonerne adgang til at overvære møderne. Senere fik præstekonerne endog lov til at deltage i forhandlingerne paa lige fod med lægfolkene og lærerne. (Ved det store Askovmøde 1881 om kirkelig frihed fik ikke een af de 200 deltagende kvinder lov til at underskrive den vedtagne adresse). Da der ved det første møde skulle vælges formand, fik indbyderen, *Valeur*, kun 13 stemmer, mens *P. N. Petersen*, Alslev, fik 15 stemmer. Dette tyder paa, at der var flest grundtvigske præster i konventet. Valeur repræsenterede den Martensenske linie, mens der kun var ganske faa IM præster (*Hoff*, Ansager, *Nyeborg*, Vildbjerg). Formændene skiftede tit, møderne holdtes først i Varde, fra 1898 skiftedes mellem Varde og Esbjerg. Møderne holdtes i maj og oktober, som rene forhandlingsmøder, kun enkelte gange var der gudstjeneste. Foredragene holdtes som regel af konventets medlemmer, *Riemann* var en af de hyppigste talere, men ogsaa *P. N. Petersen* og *H. L. Engberg* holdt for flere gange. 1907 talte docent *Oscar Andersen* (hvad vi fik, og hvad vi ikke fik ved reformationen), og samme aar talte docent *J. P. Bang* (Menigheden og bibelkritikken). I øvrigt havde man ved de 87 møder, der refereres i protokollen alle mulige teologiske og praktisk-kirkelige emner fremme, bl a kan nævnes spørgsmaalene om kirkeforfatning, om bibelkritikken, og om det sociale spm. Det blev første gang taget op af *Uffe Birkedal*, Ribe, der mødte døve øren for sit krav til kirken om »at komme denne bevægelse i møde i dens ønske om social retfærdighed, præsterne maa ikke staa paa kapitalisternes side og bavle eller lukke øjnene for menneskelighedens opgave. Vi skal gaa ud i kampen og bevare kristendommens indflydelse over for folket. Ganske praktisk. Indre Mission gaar her foran den grundtvigske retning. Vi sejler med lig i lasten. Vi skal alle kaste af, hvad vi evner, i de nærmeste krav. Vis mig din tro af dine gerninger! Man maa gerne kalde mig rationalist. Men det er bedre at være en nutidsprædikant end en fortids. Vi skal tjene Herren ved at tjene tiden . . . »*Obelitz* kaldte dette foredrag ensidigt, *Kemp*, Jerne, sagde, at *Birkedal* havde forslugt sig, *Madsen*, Ansager: Den rette forkyndelse er den korsfæstede Kristus, hvorved kirken skal bevares. *Riemann:* Vi skal ikke jage efter opgaverne, men være stille og tage imod, inden vi har kraft til at gøre noget . . . »Ikke een var enig med *Birkedal*, og 1892 gik han ud af folkekirken og blev unitar. Et varsel herom har vi i hans slutreplik ved konventet: »De, der hører folkekirken til, er de vantroende. De kristeligt troende medlemmer hører til den hellige, almindelige kirke.« Noget lignende gik det pastor *A. Birke*, da han 1908 talte om samme emne, ganske vist mere sagligt end Birkedal, og *Ingerslev*, Jerne, straks tog ordet efter foredraget: Jeg kan ikke forstaa dette kristeligt-sociale, selvom jeg vel i grunden er lige saa radikal som de »sociale« præster . . . Mødet var ret bevæget og fik ikke nogen egentlig afslutning.

Pastor *G. Kelstrup*, Malt, skriver:

Den anden verdenskrig standsede et ældre konvent, kaldet »Askovkonventet«, som bestod af mest ældre præster fra egnen, dog ogsaa yngre som *Due*, Gesten, og *Sarnæs*, Harte. Desuden var der lægfolk som læge *Heuch*, Vejen, og fru *Ingeborg Appel*, Askov. Vanskelighederne ved at komme sammen efter at krigen havde standset bilerne, havde medført, at dette konvent ikke havde været samlet i nogle aar.

I 1942 kom *Dons Christensen* til Askov og *Præstholm* til Føvling, og i foraaret 1943 *Kelstrup* til Malt. Paa initiativ af *Dons Christensen* begyndte disse tre sammen med *Due*, Gesten, dr phil *Jens Kruuse*, som da var lærer paa Askov, og *Østergaard*, Aastrup, et nyt konvent. Det blev utvivlsomt en væsentlig aarsag til, at det gamle Askovkonvent aldrig kom i gang igen.

Snart efter kom nuværende domprovst *Jørgen Bøgh* som lærer paa Askov med, og i aarenes løb adskillige af egnens præster, ogsaa udenfor provstiet.

Konventets præg er meget kammeratligt. Theologisk kan det vel betegnes som grundtvigsk med hældning til venstre og Tidehverv. Dets formand har fra starten været nuværende biskop *Dons Christensen*, Ribe.

Nu er omraadet delt mellem mindst 3 konventer: Kongeaa-konventet for Ribe-Gørding herreder, Varde-konventet for Varde-egnen og Jernbanekonventet fra Varde til Lemvig. Hvilket af disse konventer, der er afløser for det sydvestjyske konvent, lader sig ikke afgøre.

Der findes flere Indre Missions konventer. Det største er vist *Sydvestjysk Missionær- og Præstekonvent,* der stiftedes 1897. Nuv fmd er sømandsmissionær *P. Lodberg Jensen,* Esbjerg. Ca 40 medl. Paa Ribe-egnen ledes et IM konvent af pastor *Ingv. A. Nielsen,* Vilslev, stiftet 1928 (10–15 medl).

Desuden har der været konventer med IMs præg og mindre herredskonventer.

Menighedsraadsforeninger findes i alle provstier.

Menighedsraadsforeningernes landsformand (til 1966) bor i stiftet, gdjr *Jens Hansen,* Nustrup.

Præsteslægter i Ribe stift

Fra Ribe stammer slægten *Øllgaard.* Fra Seem præsteslægten *Varming,* og slægten *Harboe* har navn efter Hardsyssel.

Det sidste aarh har ikke været præget saa stærkt af slægtstraditioner som i andre stifter. Præsterne flyttede fra det barske klima her. Stiftsprovst *C. F. Koch* (1885–95) var fader til biskop *G. Koch* (1901–22, stamt 50). Stærkest har traditionen været i *Borris-F,* hvor provst *C. J. L. Krarups* (sp der 1794–1819) datter blev gift med eftermanden, ksstrd *C. N. Vilstrup* (1819–72), den sp som har siddet længst tid i samme embede i stiftet. Han efterfulgtes af sin søn, provst *H. S. Vilstrup* († 08), saa der var kun 3 sp det vidtstrakte Borris-F 1794–1908, alle i familie med hinanden. (Stamt 52).

I *Skanderup* sad slægten *Buch* i 3 led 1580 –1691, i *Grimstrup-VN* var fader og søn af slægten *Friis* sp 1710–85, i *Hjarup* sad fader og søn af slægten *Find* 1837–96, i *Lønborg-E* var fader og søn af slægten *Bloch* sp 1799–1855.

Sønderjylland udgør præste- og slægtshistorisk en landsdel for sig. Sønderjylland var tidligere mere end andre danske egne gennem tiderne præget af bestemte præsteslægter, ofte gn mange led. Slægten *Brorson* (Stamt 15) har talt 29 præster i flere led, begyndende i *Randrup,* hvor slægten sad i 3 led 1649–1704, med *Hans Ad. Brorson* 1721–29. Slægten *Ewald* har talt 10 sp, slægten *Wedel* har talt mange præster (Stamt 94), 2 led i Døstrup 1685–1754, 2 led i Rejsby 1655–1749, 2 led i Nustrup 1660–1733.

I *Døstrup* var der slægtsforbindelse mellem alle præsterne fra reformationen til 1865, idet Knud Jensen (sp her 1537–86) efterfulgtes af sin søn, Jens Knudsen (1586–1602), hvis enke giftede sig med eftermanden, Mikkel Andersen (1603–41), der efterfulgtes af sin søn, Jens Mikkelsen (1641–67). Hans enke giftede sig med eftermanden, Gregers Hansen Stauning (1668–85) og hans steddatter giftede sig med eftermanden, Nissenius Wedel (1685–1737), der efterfulgtes af sin søn Søren Wedel (1737–54), hvis datter giftede sig med eftermanden, Joh. P. N. Brorson (1754–91) af Nicolai k, Kbhvn, og hans datter giftede sig med eftermanden, *Michael Koch* (1791–1821), der efterfulgtes af sin søn *Gabriel Koch* (1821–65), hvis søn var ovennævnte stiftsprovst *C. F. Koch.*

I nyeste tid: Pastor *R. Jørgensen,* Rømø (1922–50), af hvis sønner den ene blev sp Rømø 1954, den anden i Ballum-Skads 1964.

Se i øvrigt indledningen til Haderslev stift.

Den kirkelige statistik anføres sidst i dette bind. (Tallene for 1965 var ikke indløbet, da trykningen af dette bind begyndte marts 1966).

Biskopper

Siden reformationen

1. 1537–1541: **Johan Wandal,** (lat Slavus, Vandalus), * c 1490 i Hildesheim stift, antagelig af vendisk slægt, † 1541, studerede i Wittenberg, indkaldt af hertug Christian (III) som lektor v Haderslev kapitel, hvor man kan tale om en ev *præsteskole,* W fik indflydelse paa den haderslevske kirkeordinans. Melanchtons discipel, humanist og teolog, deltog 1537 i udarbejdelsen af den danske kirkeordinans, nidkær biskop, men hans ringe kendskab til det danske sprog lagde ham hindringer i vejen. Hans latinske forelæsninger i Ribe fik betydning for de vordende præster. Deltog i bispemødet i Kbhvn 1540. Fra hans bispetid stammer den betydelige »Ratio visitationis præpositorum (Khst saml VI, Ny khst saml VI, 24 flg, HF Rørdam i kirkekalender flg, Selsv st II, 21).

2. 1541–61: **Hans Tausen,** * 1494 i Birkende, † 1561, den danske reformations førende skikkelse. Om hans liv og virken se Kirkelex IV, 500 flg, Rørdam i Ny khst saml III, Kbhvn univ hist I, 446, Ribe festskr mm samt her III, s 19. Samtlige præster i stiftet begærede, at han skulle blive biskop her. Man undres over, at han ikke blev superintendent 1537, men det menes, at hans forlig med biskop *Rønnow* havde stemt kongen ugunstigt mod ham. *Hans Tausen* blev indviet april 1542 af *Bugenhagen* i Ribe domkirke ved den herredag, da de saakaldte *Ribe-artikler* blev udarbejdet og stadfæstet som tillæg til kirkeordinansen. Han virkede her med sin vante iver, øvede indflydelse paa sikringen af den ny kirkeordning ved bispesynoderne 1544 og 1555. Der var mange vanskeligheder i stiftet, baade religiøse og sædelige, men man har ikke indtryk af, at han formaaede at fortsætte vækkelsestidens stærke aandelige røre. Som betegnende nævnes hans hyrdebrev, der skulle behandle »præsters fristelser«. Det handler ikke om kampe og anfægtelser, men advarer mod gendøbere, spaadoms- og trolddomsudøvere. Med stor flid tog han sig af skole- og hospitalsvæsen, holdt selv teologiske forelæsninger og fortsatte sin litterære virksomhed. 1543 fik han privilegium (i 20 aar) paa trykning af en hel dansk bibeloversættelse, men den udkom aldrig. 1544 udgav han en forbedret salmebog (den gik tabt, genoptrykt 1553, se Nutzhorn: Salmesang, s 293 flg), han udgav flere perikopeoversættelser, 1552: »Pater noster med en føje forklaring.« men han fik ikke udgivet sin bearbejdelse af Veit Dietrichs kollekter.

Han var frygtløs over for egenmægtige adelsmænd, der forholdt kirken dens ret (han var ikke bange, da en vred adelsmand trængte sig ind paa livet af ham i Ribe domkirke), men der var ogsaa anden modstand, som maaske kan skyldes hans heftige sind og egenmægtige indgreb, hvilket kunne berede ham nederlag, som f eks 1555 i Lintrup, hvor herremanden og sognefolket stod sammen, og kongen maatte befale Tausen at holde kirkeordinansen. 1555 fik T præsternes lønforhold forbedret ved et klemmebrev. Han forfattede ogsaa salmer. Efter hans død opstod sagnagtige traditioner om ham. Bryderierne i de sønderjyske sogne kunne vække ønske hos ham om at blive fri for at visitere der. Han fik bolig i den ny bispegd i Skolegade. Som prædikant, kirkemand og biskop var han Luthers ægte discipel (Hal Koch). En statue af ham (ved Johs. Bjerg) er rejst v domkirken.

3. 1561–69: Mag **Poul Madsen,** * 1527 i Køge, fl t biskop i Kbhvn, † 1590, havde efter studier i Löwen været professor (hebr, græsk, pædagogik, dialektik) og rektor ved Kbhvn universitet. Man ønskede en lærd og gudfrygtig mand til Ribe for at bekæmpe de mange sekter. Han har hovedæren for Fr. IIs bibel, kreerede Niels Hemmingsen som dr theol 1570, viede Fr. II og døbte Chr. IV.

4. 1569–1594: Mag **Hans Laugesen,** (* i Ribe, ~ med Hans Tausens datter) havde studeret i Wittenberg, hvor han blev mag 55. *Niels Hemmingsen* var hans lærer i Kbhvn, blev 1555 lektor i Ribe og sp V Vedsted. Hans datter var ~ med Anders Sørensen Vedel.

5. 1595–1614: Mag **Peder Jensen Hegelund,** * 42 i Ribe, hvor hans fader var borgmester. Han gennemgik Ribe domskole (skolens rektor, den kendte salmedigter, *Hans Thomissøn,* var hans lærer), blev hører allerede 1558, kom til Kbhvn 61, boede et par aar hos *Niels Hemmingsen,* 1564–69 var han i Tyskland, de 3 sidste aar som hovmester for Niels Hemmingsens søn, studerede især i Wittenberg, blev 68 mag og samme aar skolemester i Ribe, lektor 80, og 1588 sp v domkirken i Ribe. Han var en af sin tids betydeligste skolemænd, og under hans humanistisk prægede ledelse blomstrede Ribe sk. Hans ideal var *Melanchton,* og han var maaske Ms ypperste discipel i Danmark. Han skrev et par latinske skolebøger, en salme (»Med sorgen og klagen hold maade« har han bearbejdet). Hans hovedværk er en 5 akts skolekomedie »Susanne«, opført 1576, trykt 1579, med et allegorisk intermedium »Calumnia« af ham selv, mens komediens vers er en bearbejdelse af Augsburg-rektoren Bircks »Susanne«. Hegelund skildrer i Calumnia bagtalelsens væsen. Begge dele er udg af Birket Smith 1890. H anvendte ofte ordsprog, han udgav, »ABC af bibelske ordsprog«, med tilføjelse af verdslige ordsprog 1588, men hans »Versiculi proverbiale«, der skulle være en moderne Peder Laale, fik han ikke fuldført. H

var ogsaa hist samler og spiller en rolle i Ribes historiske tradition. Om sin egen tid har han fortalt i sine almanakker (Det kgl bibl), en ofte benyttet kilde. Et uddrag er trykt i Magazin, t den dsk adels hist, I 1824, s 77 f, 151 flg. I 25 aar havde han sin gerning i Ribe, før han blev biskop. Mange af præsterne var udgaaet fra Ribe sk, og som biskop fortsatte han sin skolemestergerning. Hvert aar samlede han et herreds præster til »Kalende«, og i hans dagbøger kan man følge hans rejser, gudstjenester og visitatser. 1599 ved sin 5 visitatsrejse gav han sine kendte *regler for præsternes embedsførelse.* (i alt 43 punkter). Han havde sine besværligheder: Præsters lovovertrædelser, hekseforfølgelser, retssager om embedernes forhold, en voldsom kamp førtes om exorcismen v daaben, H var som nævnt mere Melanchtons end Luthers discipel i en tid, hvor der rejste sig en luthersk reaktion mod Niels Hemmingsen (der jo blev afsk) og kryptocalvinismen. Men H gjorde ikke bevægelsen over i kryptocalvinismen med. Han indtager en smuk plads blandt dem, der i renæssancetiden gav Danmark præg, han forener kærlighed til fædrelandet med en levende tro og arbejdede ærligt i den aand.

(Hans Lund i festskr, s 95 f, DBL IX, 528, Kinch: Ribe bys hist II, 1884, s 201 f, Danmark i fest og glæde I, 1935, s 209 f, Danske studier 1930, s 13 f, 1931, s 114 f).

6. 1614–29: Mag **Iver Iversen Hemmet,** * 1564 Hemmet. Faderen: Sp der. Var i nogle aar hos Tycho Brahe paa Hven for at studere astronomi, udg 1592 en kalender, blev rektor i Ribe, lektor i teologi i Ribe 96 og tillige sp V Vedsted. Var en dygtig rektor, i hans tid var skolen stærkt søgt. Han havde som biskop en pinlig sag med dr med *Chr. Bording,* kannik i Ribe, som han anklagede for at være hemmelig papist, og maatte gøre afbigt (Pont ann 3/155 og 3/731). Han rostes af Terpager for astronomiske, fysiske og medicinske kundskaber. Hældede til Resens ortodoksi.

N 241. Khst Saml 4 r II, 192.

7. 1629–34: Dr theol **Jens Dinesen Jersin,** * 1587 i Jersie. Faderen: Sp; udenlands 07–10, mag 10, rektor Sorø 11, udenl 15–19, prof i metafysik 19, sp Vor Frue k, Kbhvn 25, dr theol 30. Havde været lærer for Chr. IVs uægte sønner, (Gyldenløwe). Han udarbejdede 1622 paa grundlag af Knud Richardsens udkast en lille og en større latinsk grammatik efter den ny læremaade. Den blev af modstandere kaldt »Js. store og lille practica«. Efter heftig strid blev bøgerne trykt og metoden indført i skolerne. J blev i Tyskland paavirket af forløberne for pietismen, især *Johan Arnd,* og blev sp ved Vor Frue kirke, Kbhvn, hvor han vakte bevægelse ved sine prædikener og ivrige sjælesorg. I Ribe stift var meget i opløsning under krigen, og der var mange vanskeligheder. Han optraadte med stor kraft mod overtroen. 1631 udkom hans kendte: »Om mirakler, tegn og aabenbaringer og deres udlæggelse«. Meget kendt blev ogsaa hans to andagtsbøger: »Vera via vita« og »Troens kamp og sejr«. De udkom i talrige oplag, belyser ham som vækkelsesprædikant, der betoner den »levende« tro. J stod som teolog *Holger Rosenkrantz* og *Caspar Bartholin* nær. Han havde intet til overs for den tro, der ikke skaber nyt liv. Selv havde han oplevet en omvendelse. Da han blev kaldet til Vor Frue kirke, skal biskop Jesper Brochmand have sagt: »Hvad skal vi med den ateist her?«

Men Brochmands ord blev gjort til skamme ved Js ildfulde, vækkende forkyndelse, som »rystede mange forhærdede hjerter« og som vidnede om »den indre kamp, som han fornam hos sig selv«. (H d khst I, 298). Chr. IV ønskede ham som biskop i Ribe, hvor der krævedes en from og myndig mand under Trediveaarskrigen, da alt var ved at opløses. Stadig var han paa rejse i stiftet og til Kbhvn. Han døde, 47 aar gl, paa en rejse til Kbhvn, da der blev klaget over ham i anledning af et ubehageligt sammenstød i Mjolden kirke med en bonde, der til sidst gav biskoppen en ørefigen (under en visitats). Han var en af stiftets betydeligste biskopper. – Søn: Biskop, Kristianssand.

(S. M. Gjellerup: JDJ, 1870, J. Oskar Andersen: Holger Rosenkrantz den lærde, 1896, s 323 f, Khst Saml 2 r II, 664, V, 612, 3 r I 457 f, 486 f, DBL XI 573).

8. 1635–43: Dr theol **Hans Borchardsen,** * 97 Kbhvn, havde været lærer for Fr. III, blev mag 25 efter en længere udenlandsrejse, blev Jersins efterfølger som sp Vor Frue kirke, Kbhvn, dr theol 36. Hans datter blev gift med biskop Jacob Jersin, søn af forgængeren her. I hans tid foregik den uhyggelige hekseproces mod skrædderkonen Maren Splids. B var selv med til at foreslaa, at der skulle bedes om, at Gud »ville afsløre de skyldige Satans lemmer«. Han bekæmpede fanatisk pastor Jørgen Friis, Sevel, der var imod det subjektive fromhedsliv og Rosenkrantz' teologi, og fik Friis afsat for at »dadle pønitensen« (se her Sevel).

9. 1643–50: Dr theol **Erik Johansen Monrad,** * 07 Ketting, Als, studerede i Rostock og Kbhvn, sp Middelfart 37, sp Helligaands kirke, Kbhvn 42, dr theol 46, Brochmands discipel, samtiden roste ham for hans »honningsøde veltalenhed,« »behagelige foredrag og eksemplariske levned«. (Lkm, W, II, 143, N 395). Døde brat i Kbhvn, under et ophold under prins Christians (V) udvælgelse til tronfølger.

10. 1650–81: Dr theol **Peder Jensen Kragelund,** * 02 i Bergen. (Faderen: Kbmd), magister, sp Faarevejle 28, dr theol 53, † som jubellærer 81. Han led meget under krigen 1658–60, paa rigsdagen 1660 var han tilhænger af enevældens indførelse, men holdt vist i sit stille sind paa adelens privilegier. Hans erklæring i anledning af de paatænkte ændringer i kirkeordinansen 1661 viser hans »ufordragelighed og iver for den rene lære« (Ingen papister, eller endog andre fra den Augsburgske bekendelse dissenterende maatte blive tolereret). Han var en polyhistor, kyndig i medicin, jura, orientalske sprog. Han glemte aldrig sin fødeby, han havde forgæves søgt rektorembede i Bergen 1627. Kong Fr. III, der havde hørt ham gunstigt omtalt, ønskede ham til Ribe bispestol. Under svenskekrigene gik alt i opløsning, ogsaa kirkeligt, de svære brandskatter, pestagtige sygdomme (hans søn døde af pest) og andre ulykker huserede, og bispeindtægten svigtede. Han tilhørte Jesper Brochmands strenge bodsretning, med lydighed og pønitense.

DBL XIII 244, Khst Saml 2 r V, 123 f, 3 r 175 f, Personalhist Tidsskr 95 f, II, 162, Hugo Matthiesen: Ribe bys hist, 1929, s 284 f, 303 f, Gessing I, 296 f, Khst Saml 6 r III 169, IV, 165, 7 r II 35 f.

11. 1681–93: Dr theol **Christen Jensen Lodberg**, * 25 Todbøl, Lodbjerg, søn af en fattig bonde, gik i sk flere steder, blev stud fra Roskilde, men maatte p gr a fattigdom stadig gaa bag ploven. Fik stipendier, rejste i udlandet, af økonomiske grunde maatte han i Napoli og Frankrig lade sig hverve som soldat. Tog magistergraden i Kbhvn 57, holdt under stor tilslutning forelæsninger om filosofi, udgav nogle fysisk-astronomiske disputatser. Var saa udenlands (Italien) som hovmester for en ung adelsmand, Jens Rosenkrantz, blev 1663 professor v Sorø akademi, 1665 lærer for prins Jørgen og 1666 domprovst i Roskilde, men saaledes at han lod embedet bestyre af en anden og var selv fremdeles mentor for prins Jørgen baade i ind- og udland. Herfra efterlod han sig en interessant dagbog. Blev dr theol v bulle 82. Han var stærkt ortodoks. Han var strengt luthersk, jvf hans Synodal-monita, bekæmpede tidens overtro, vaagede over præsternes sædelighed, uordentlige præster fandt i ham en streng tugtemester. Han var meget embedsivrig, og mindelser om hans krigerperiode (f eks i den spanske livgarde i Italien) prægede ham. Paa hans ligsten i Roskilde domkirke kaldes han: Vir vere imcomparabilis. W II, 635, N 349).

Saml t j Hist og Top VI, 168 f, Khst Saml 3 r, III, 146, 326, 4 r II, 1401, V. Hermansen: Ribe bys hist 1929, 235 f, DBL XIV, 430.

12. 1693–1701: Dr theol **Ancher Anchersen**, * 44. Faderen: Sp Kolding, (blev født i Kerteminde, hvortil hans forældre maatte flygte under krigen). Studerede i Kbhvn og Wittenberg og paa flere tyske universiteter, hvor han især dyrkede orientalske sprog, magister 71, rektor Kolding, sp Kolding 82, ledsagede kronprinsen (Fr. IV) paa udenlandsrejse 1692, (som hofprædikant). Han var en mand »af gammeldags sæder, som kun deri var ny, at han ikke havde den gamle tids fejl« (Lkm). Tog sig ivrigt af skolevæsenet. (Frost, s 60).

13. 1701–12: Dr theol **Chr. Muus**, * 56 Oslo, mag 77, præst i Norge, stiftsprovst Oslo 94, blev 1712 biskop over Fyns stift, † 1717, kendt for stridbarhed og for at laane bøger af præsterne uden at levere dem tilbage. Han fik mange fjender ved sin griskhed og egenraadighed. Var i øvrigt »en mester i tidens sirlige versekunst med krybende smiger for de store«. (Festskr, s 271).

14. 1712–13: **Johannes Ocksen**, * 67, Kbhvn, studerede medicin, men da han frelste livet ved operahusets brand 1689, valgte han teologien, studerede i udlandet, blev hofpræst og præst i Flensborg. Han var den første Ribebiskop som havde tilknytning til pietismen, men han var her kun et aar, idet han 1713 blev biskop i Aarhus, se der. Han døde 1738.

15. 1713–31: Mag **Laurits Lauritsen Thura**, * 57. Faderen: Sp Nakskov (blev afsat 1666 ved højesteretsdom p gr a ytringer om sin broder, der var borgmester i Nakskov). Nakskov-præsten hed Wedsted, men børnene tog navnet *Thura* efter deres moder, som var datter af den kendte sprogmand og præstehistoriker, Laur. Thura, sp Nykøbing F, † 1655). Biskop *Hans Bagger* var Ts velynder og stod slægten Luxdorph nær, var hovmester for 2 unge af slægten L, regnede med dem, skrev interessante dagbøger. Biskop Laur. T studerede 6 aar i udlandet, blev mag 82, præst Frederiksberg og senere sp Vor Frue kirke, Aarhus 03, stiftsprovst i Aarhus 06. Han virkede sammen med *Chr. Falster* for den lærde skole, havde sluttet sig til Fr. Rostgaard, hvis fader, Hans R, han priste i en vercificeret levnedsbeskrivelse. Han udg 1721: »Adskillige poetiske sager« (oversætt, og originale vers). Efter hans død som jubellærer 1731 udkom hans oversættelse af jesuitten *Herman Hugos* digt: »Sjælens gudelige attraa og længsel!«. Han var ingen ynder af pietismens konventikler. 1727 indskærpede han, at der ikke maatte holdes forsamlinger uden præstens nærværelse. Han vaagede over god orden i stiftet, ivrig for skoler og biblioteker, fremragende taler. Chr. Falster hyldede ham »som sin tids førstemand blandt danske digtere«.

W I, 43, N 615. Giessing: Jubell, I, 454. Frost s 65 f Khst Saml, 3 r VI, 706 f, 5 r II 103 f. Fra Ribe amt V 451 f. DBL XXV, 81 f. Khst Saml 7 r III (se registret). F. Hjort: Slægten Thura, 2. udg 1925.

16. 1731–41: Prof mag **Mathias Anchersen**, * 82, søn af biskop A. A, her se nr 11, blev rektor Fredericia 01, studerede orientalske sprog hos synagogens rabbinere der, studierejser i udlandet (Tyskland, Holland, England) professor i matematik, Kbhvn 09, sp Taarnby 20, sp Trinitatis kirke, Kbhvn 26. Han var næppe sin plads voksen som biskop. Ortodoks, ivrede mod pietismens lære om bod og adiafora. Han havde flere ubehageligheder, især ved sin fortrykte økonomiske situation, i hans sidste aar forbødes det ham at oppebære offentlige penge, enken maatte gaa fra arv og gæld med 7 børn. Var tilbøjelig til stærke drikke. Naar A blev professor i matematik i stedet for teologi skyldtes det vist Chr. VIs uvilje mod ham. Hans økonomi blev ødelagt ved Kbhvns brand (»hans velfærd blev lagt i aske«). Han fandt ingen støtte hos kirkeinspektionskollegiet, og i flere aar havde han en forargelig strid med rektor Chr. Falster. (W II, 134, N 15).

DBL I, 293 f, Frost, s 70 f, 161 f. Personalhist Tidsskr 2 r I, 290 f. Khst Saml 2 f III, 844 f, 4 r I, 423 f, III, 821 f, 5 r I, 89 f. Fra Ribe amt V, 192 f, 458 f, 480 f.

17. 1741–64: Dr theol **Hans Adolph Brorson**, * 1694 i Randerup. Faderen: Sp der.

B var den yngste af det »rare kløverblad fra Randrup«. Han blev sammen med sin broder stud fra Ribe 1712. Hans brødre tog embedseksammen paa sædvanlig tid, men H.A.B. var optaget af andre ting, mistede sin plads paa Borchs kollegium, fordi han ikke holdt de disputatser, han var forpligtet til. 1717 blev han husl hos sin morbroder, der var amtsforvalter i Løgumkloster. Her søgte han at »anvende sin ensomhed til en inderligere omgang med Gud i Christus, i hvilken aandens skole han under mange prøvelser erfoer Guds troskab, ja ret fornam, og indsaa, hvor venlig Herren er mod dem, som haaber paa ham«. Der var aandeligt foraar i Vestslesvig, den Spener'ske pietisme kom ind sydfra, og dens alvor gjorde et uudsletteligt indtryk paa ham. 1721 blev han udn til rektor i Holstebro, men

samtidig døde hans stedfader, pastor *Oluf Holbeck* i Randrup. Morbroderen kunne skaffe ham embedet, og han ilede til Kbhvn for at tage embedseksamen okt 1721. Og dec 1721 blev han udn t sp i Randrup. Han blev ord sammen med sin broder, *Broder*, der var udn t sp i Mjolden (senere biskop, Aalborg), og han giftede sig med morbroderens datter († 1741), med hvem han fik 10 sønner og 3 døtre. Med sin 2. hustru (præstedatter fra Agerskov, Johanne Riise) havde han 3 børn. 1729 blev Hans Ad. B tredjepræst (diakon) i Tønder, og 1737 efterfulgte han sin 2 aar ældre broder Broder, som stiftsprovst i Ribe. I Tønder arbejdede han nær sammen med *J. H. Schrader*, som Chr. VI satte højt. Det var i Randrup og i Tønder B skrev sine fleste salmer. Pietisterne havde ikke noget godt øje til de verdslige sange, men B var meget musikalsk, og til kendte melodier skrev han salmer, saa folk kunne synge dem. I Tønder, der var tysk præget, ville han gerne skaffe sin mgh *danske* salmer. De udk i smaahefter, og samledes 1739 under den kendte titel: »*Troens rare klenodie*«, 250 salmer. Efter hans død udk hans anden salmesamling: »*Svanesang*«. Under henvisning til *A. D. Jørgensens* bog om B (1887) og dr *L. J. Koch*: H.A.B., 2. udg 1932, Brorson-studier 1936, Bs Samlede skrifter, I–III, Bs visitatsberetninger og breve, 1960, med litteraturfort, skal tilføjes, at der har været forskellige meninger om B som biskop, men hans nyeste biografer omtaler hans bispegerning som velsignelsesrig og af stor betydning i stiftet. Han var en meget anset prædikant, en mild, sagtmodig, ægte kristen, meget samvittighedsfuld, virksom for at holde uværdige kandidater fra at blive præster og for at fjerne uværdige præster, en aarvaagen tilsynsmand, som evnede at jævne stridigheder og ikke lod sig skræmme, naar talen var om hans embedes ell gejstlighedens rettigheder. (Frost, s 81). I de senere aar var han ofte svag og trykket af tungsind. (J. Hansen: B og hans brødre, 1894). Hans iver efter at gennemføre den statskirkelige pietismes metoder (konfirmation, Pontoppidans lærebog osv) fremkaldte modstand fra ortodoks side. Under Veerst-B omtales hans sammenstød med den lærde præst, *Niels Tøxen*, der blev tvunget til at tage afsked. – Efter salget af den gamle lutherske bispegd v domkirken tog B bolig i »Taarnborg«, Oluf Munks stenhus, der var bispegd c 100 aar. Hans visitatsberetninger, som citeres i det flg, vidner om hans arbejdsglæde og giver (i modsætning til mange andre bispers visitatsnoter) et billede af det aandelige liv i sognene. Han var opvækkelsens mand, med en særlig evne til at faa mennesker til at lukke sig op, og samtidig arbejdede han ivrigt for skolen. Han var baade en nidkær, sagtmodig og myndig biskop. Var sin tids største salmedigter. Biskop *Peder Hersleb* var hans modstander i kampen om Pontoppidans katekismus, og H talte nedsættende om Brorson. Men B stod fast, baade i Veerstsagen og den tilsvarende sag i Sdr Felding (se her VI, 867, flg). Helt anderledes følte han over for Herrnhuterne, hvis aandelige lødighed han indsaa. Derfor følte han samvittighedskvaler i disse sager, og det bragte ham under en længere sygdom 1746 ind i anfægtelser. Vi har kun ganske faa prædikener af B, lange og noget snørklede, men ogsaa præget af inderlighed og lyrisk flugt. Som pietist skelner han klart ml Guds børn og verdens børn, men med et evg præg og lys forkyndelse af Guds naade. – Han havde mange sorger. Hans første hustrus død og en søns sindssygdom gik ham nær til hjerte, skønt han af natur var munter og han i sin faste tro gerne ville prise Gud. Han elskede musik, spillede selv lut. Hans visitatsberetninger og en afhandl fra hans udn til dr theol 1760 viser hans sorg over den »ny ateistiske aand«, der trængte sig frem. En statue af ham er rejst v domkirken 1911 (af A. W. Saabye, originalen staar v Frederiks kirke. Kbhvn).

Foruden ovenn henvises til Theol tidsskr, udg af Scharling og Engelstoft, I, 1838, 119, Khst Saml I, 1849, 52, s 145—222, E. Mau Chr. Samler, 1851, s 37 f, LR. Tuxen: Bs egne salmer, 1865, P. A. Arlaud: Bs salmer, 1867, Hardsyss aarb 1915, s 93 f, Hans Brix: Tonen fra himlen, 1912, Fra Ribe amt, 1919, s 566 f, Carl Koch: HAB, 1920, Danske studier, 1927, s 180 f.

18. 1764–73: Dr theol **Jørgen Carstens Bloch**, * 1717. Faderen: Stiftsprovst, Odense, af gl præsteslægt, blev 4. præst Holmens kirke 43, mag 46, præst v Christiansborg slotskirke 52, en dygtig, elskværdig mand. Provst *Hviid*, Holmens kirke, roste ham for lærdom og ustraffeligt levned. Han betegnede selv Ribe stifts bispeembede som det besværligste embede i det ganske rige, var en dygtig og anset biskop, meget belæst, modtog den teologiske doktorgrad ved Chr. VIIs salving. Han omtales ogsaa som frygtsom og undselig, brugte lang tid til prædikenforberedelse, læste sine prædikener op, et eksempel, som desværre mange af stiftets præster optog. Han udg nogle taler, holdt for de kongelige, men blivende fortjeneste indlagde sig som *personalhistoriker*, hans store samlinger om Fyns og Lolland-Falsters gejstlighed siden ref, er meget værdifulde. Provst *L. P. Nœraa*, Svendborg, udgav 1. bd og 2. binds 1. hefte. Biskop *Broder Brorson* holdt ligtalen over ham (udg 1773).

19. 1773–74: Dr th **Eiler Hagerup**, * 18 Kristianssund, Norge. Faderen: Kbmd, kom i huset hos sin slægtning, biskop *Eiler Hagerup*, Trondhjem (der havde været sp i Kalundborg), blev 1743 sp i Højland, Norge, 56 i Arendal, tog doktorgraden 1760 (forholdet ml faderen og sønnen i treenigheden). Var kun et aar i Ribe, forflyttedes til biskop i Bergen 1774, blev 78 biskop i Kristianssand og døde 1789. Hans bog om martyrernes lidelser blev læst meget af almuen. Han oversatte *Leems* beskrivelse af lapperne til latin. Han tilbragte hele sit liv i Norge, bortset fra det ene aar i Ribe, han var ortodoks, veltalende, imod den sig omgribende oplysning, ivrig for skole- og fattigvæsen. (Faye: Krsand stift).

20. 1775–86: Dr theol **Tønne Bloch**, * 33. Faderen: Stiftsprovst, Kbhvn, udgav som alumne paa Borchs koll nogle af sin faders skrifter og en »Litteraturtidende om nye bøger og lærde sager i Danmark og Norge« (1756–58). 1758 blev han feltpræst i Holsten, 1763 sp i Middelfart, hvor han bl a søgte at indføre vaccination. Ganske uventet blev han udn t biskop i Ribe, maaske fremhjulpet af

sin velynder *Luxdorph*. Ved universitetets 300 fest 1779 disputerede han efter opfordring for den teologiske doktorgrad (Scriptorum divi Pauli chronotaxis), 1786 blev han udn til biskop over Fyns stift, døde 1803. Han tilhørte den supranaturalistiske skole, var tilhænger af oplysningsteologien, som hans forgængere frygtede, var videnskabeligt dannet, især en stor exeget. Han yndede det søgte og kunstlede, typisk er hans store kommentar til »apostlen Paulus 14 rescripter«. Han var tilhænger af det gamle, modstander af tidens reformiver, imod evg chr psalmebog, imod de store skolereformer. Men han var en fortrinlig administrator, flittig visitator i det store stift, men ikke ubetinget vellidt, noget heftig, fordringsfuld, kunne virke stødende, var ilde anskrevet i liberale kredse. Jens Baggesen forfattede en satire om ham. Nidkært bekæmpede han Herrnhuternes emissærer fra Christiansfeld, og han var en »haard tugtemester over genstridige og overmodige degne«.

Khst Saml I, 1849—52, s 320 f, 3 r, II, 1877–80, s 239 f, 248 f, 4 r III, 1893—95, s 724 f, 5 r IV, 1907—09, s 141 f, Joakim Larsen: Den dsk folkeskoles hist, 1893, s 45 f, DBL III, 282 f. R. Mortensen skrev i Vejle amts aarb 1940, s 87—130 om Bs saml til Ribe stifts hist. Fra Ribe amt VI, 161 f.

21. 1786–1811: Dr theol **Stephan Middelboe**, * 31 Sognedal, Norge. (Faderen: Handelsmd) blev c th 55, hjpr hos stiftsprovst Bützow, Kbhvn, feltpræst 62, sp i Askevold, Norge 63, provst og sp Vor Frue kirke, Aarhus 66, stiftsprovst i Ribe 1781. Hans 1. hustru var datter af provst Bildsøe, Holmens kirke, hans 2. hustru havde været selskabsdame hos de russiske prinsesser i Horsens. Han var den sidste norskfødte biskop i Ribe, blev dr theol 1779, var yndet for »humanitet og omhu«. Han var næppe nogen stor prædikant. Syg i flere aar.

22. 1811–18: **Victor Christian Hjort**, * 65 Gunderslevholm. (Faderen: Forp, senere foged i Hids-Lysgaard herred), kom 74 i huset i Aal pgd, da hans forældre forarmedes, *Abraham Kall* skaffede ham som student Borchs kollegium, c th 88, paavirket af *Moldenhawer*. Rkp Taarnby 91, rkp Holmens k 96, Holmens provst 04. Havde stor ære af sit arbejde for Holmens sogns skole- og fattigvæsen. Han var en munter rationalist, hans stade var en afbleget, men retorisk svulmende dyds- og udødelighedslære. Han forbandt oplysningstidens joviale optimisme med stadig opfindsomhed af alt til borgerheld sigtende. Hans musikinteresse og poetiske aare fik afløb i talrige salmer og borgerlige kvad. Biskop *Balle* opmuntrede ham til at udgive sine »Forsøg til aandelige sange« 2. udg 1791, og han gav mange bidrag til Evg chr salmebog. Han udgav sange for unge piger, for haandværkerstanden, for soldater, for de Massmannske søndagsskoler, osv. Han studerede gejstlig retorik, var yndet baade som prædikant og selskabsmand. Han var biskop i en økonomisk trængselstid og var ikke selv nogen god økonom. Efter hans død var der betydelig kassemangel i de offentlige midler, han skulle forvalte. Statsbankerotten var nok skyld deri. Han havde »alles agtelse og yndest«. Han har bl a skrevet salmerne: »Evige fader, som kærligt regerer« og »O gode Gud, jeg takker dig«. Hans sønnedatter var gift med biskop C. V. Götzche her.

Fra Ribe amt V, 1919, s 1–64, 141–92, 319–68. Personalhist tidsskr IV, 1883, 251, P. N. Frost: Efterretn om Ribe domk, 1841, s 122–29, DBL X, 272, N, 254, E I 659, Khst Saml 6 r I, 627. (Se her, s 24).

1819 var *Stephan Tetens* (der 1797–1804 var konrektor i Ribe, fra 1811 stiftsprovst i Odense), udn til biskop her 1819, men blev s a udn t biskop over Als-Ærø. Han tiltraadte ikke i Ribe. † 1855.

23. 1819–25: Dr theol **Jens Michael Hertz**, * 66 Ørslev v Vordingborg. Faderen: Skovrider, moderen var salmedigterinden *Birgitte Boye*. H viste tidligt, at han havde arvet sin moders digteriske evner, hans rektor, *Thorlacius*, raadede ham dog til »ikke at bortskræmme museme v for tidligt at bejle til deres gunst«. Som stud levede H mere for selskabelighed end for sine studier, men for at samle sig om studierne blev han husl hos en købmand i Stubbekøbing, hvor han ikke var særlig lykkelig; saa kom han i huset hos provst *Koch*, Horbelev, og 1787 fik han embedseksamen (med non). Han ville tage eksamen om, men blev udn til sp i Nørhaa, hvor han ikke havde det let, 1797 blev han sp i Butterup, hvor han gjorde et stort arbejde for skolen, og 1800 blev han sp i Korsør. Han offentliggjorde adskillige poetiske arbejder, (navnlig med emner fra Gl test) og hans »Det befriede Israel« (18 sange) skaffede ham en belønning paa 600 rdl fra »Selskabet for de skjønne videnskaber«. Det var et stort epos i fejlfri heksametre. Jens Baggesen kaldte det »det lange jødedigt, som ingen gider læse«. 1791 havde han giftet sig med provst Kochs datter. Hun døde under triste omstændigheder 1804. Samme aar blev han domprovst i Roskilde. Biskop *Fr. Münter* opmuntrede sit stifts præster til videnskabeligt arbejde, og takket være den støtte, H havde i Roskilde stiftsbibliotek, deltog han i de videnskabelige landemodeforhandlinger, bl a med apologetiske indlæg. Desuden udg han en metrisk oversættelse af Johs aabenbaring. 1817 fik han den teologiske doktorgrad for en afhandl om Firmicus Maternus, en af de mindre apologeter fra 4. aarh. Domprovstegaarden var et gæstfrit hjem, bl a kom *Weyse* her ofte, idet H var meget musikinteresseret. Som biskop i Ribe fik han betydning v sin omsorg for skolen, v oprettelse af et bibelselskab og stiftsbiblioteket. Han var administrativt dygtig. Rationalist (se i øvrigt her s 24).

DBL X, 191 f, Frost, s 130—36, Khst Saml 3 r IV, 676 f. Fra Ribe amt, 1906, s 1–32, J. Clausen og P. F. Rist: Memoirer og breve X, 1909, N 250, E. I, 646, S. I, 787.

24. 1825–31: Dr theol **Conrad Daniel Koefoed**, * 63 Kbhvn. Faderen: Kfrd direktør for det militære uldmanufaktur, c 86, studerede i Tyskland, skibspræst paa flere rejser, sp Brørup-Lindknud 91, sp Vissenbjerg 96, dr theol i Kiel 00, stiftsprovst Ribe domkirke 05, amtsprovst 12, rang med biskopper 19, i længere tid var han kst biskop under biskop Middelboes sygdom, men han blev først biskop her 1825. Han var ægte rationalist, var hverken lærd ell nogen stor prædikant, han var »grim at skue«, men tjenstvillig, godgørende, ivrig for skolen, og for den indbyrdes undervisning. Hans djærve optræden over for kosakkerne i Ribe 1814 havde skabt respekt om ham, men

haardnakkede rygter om hans umoralske levned nedbrød efterhaanden hans position.

Frosts festskr s 275, Hist aarb III, 231 fremhæver hans embedsiver, arbejdsomhed og tjenstvillighed, men »fra anden side havde han et uheldigt ry«.

25. 1831–33: Dr theol Nic. **Fogtmann,** fl t biskop Aalborg, se her V, 51.

26. 1833–49: **Tage Chr. Müller,** * 80, Kbhvn. Faderen: Skrædderm. Kom 1791 i huset hos sin farbroder, der var sp Helligaands kirke, c theol 99, tjente sit brød ved undervisning, fortsatte sine studier, udg 05: »Hvad er venskab«, 06: »Om begrebet dyd og lyksalighed«, han behandlede abstrakte emner i et smukt sprog, var en tiltalende, ideelt anlagt personlighed. Han tænkte en tid paa en akademisk løbebane, men blev 1806 sp i Nr Snede-Ejstrup. Forsagt i sind forlod han sit kære Kbhvn og drog over paa heden, men han følte sig snart hjemme (»Jyllands lyngklædte sletter var en mindst lige saa frugtbar jordbund for religiøst liv som landets mere blomstrende egne«). I sin selvbiografi skriver M, at det i hans ensomme præsteaar i Jylland havde været ham en trøst at se aandelig frugtbarhed midt i den udvortes fattigdom. 1810 blev han sp i Køng, Sjæll, og 1830 i Stege, og s a provst. Delvis under indflydelse af *Mynster* naaede han et ret positivt standpunkt. Det ses af hans meget paaskønnede: »Udvikling af den chr religions troeslærdomme« (1829, 2. opl 1832). Hans udgivne prædikener er klare, jævne, noget blege. Han var nidkær og pligtopfyldende, nød stor anseelse i sit stift og hos regeringen. Af den gamle skole, streng, nøjeregnende med hensyn t den ydre kirkeorden, men trods sit stive, formelle væsen havde han et varmt hjerte og et ikke ringe frisind. Ved visitatserne virkede ikke blot hans ydre ærværdige fremtræden, det karakterfulde ansigt, men ogsaa hans troværdige, redelige personlighed, det stærke drag af tungsind. I overgangstiden ml enevælde og folkestyre deltog han aktivt i det opvaagnende polit liv, 1842–48 var han kongevalgt medl af Stænderforsamlingen i Viborg og tillige af den grundlovgivende rigsforsamling 1849. Den sidste maatte han forlade p gr a sygdom og døde 2. okt 1849.

J. B. Daugaard: Til minde om biskop T. M, 1849, DBL XVI, 313, selvbiografi i Khst Saml, 6 r I, 1933 f, s 628 f. Selmer: Nekrol Saml II, 1852, s 380 f. Vilh. Birkedal: Pers oplev, II, s 17 f, N 412, E II, 355, S II, 464. Khst Saml 6 r I 628, 638, 652, V, 387, I r II, 279. Laur. Koch: Under Præstegaardens Tag, 1948, s 26 f. Trøstebrev til provst Koch, Døstrup. (Provst K talte ved Ms begravelse).

Biskopper efter 1850

27. 21. jan 1850–5. jan 67 (stiftsprovst Ribe dk 3. maj 45): **Jacob Brøgger Daugaard,** * 17. sept 97 Randers. Forældre: Toldbetjent og havnefoged, senere kbmd Hans D og Anna Cathrine Johnsen. Stud Randers 16, c april 21 (1), adjunkt Sorø 22, sp Torstrup-H 7. juni 27, provst 23. juli 39, r af Dbg 51, Dbm 54, K af Dbg 62, † 5. jan 67. ~ 21. nov 27 Cathrine Kruse, døbt 31. maj 99 Randers, † 25. aug 82. Forældre: Sp i Randers, amtsprovst Petrus Janus K † 37, og Christine Margrethe Bolt. Hustrus broder: Torrild-V.

Udg 30: Om de danske klostre i middelalderen, 49: Mindeskr om biskop Tage Müller, skr om H. A. Brorson i Teol tidsskr 1838, I, 119–48. Hans datter Christine Daugaard udg 67: Biskop J. B. D, og 1896: Biskop J. B. D, en mindebog, I–II.

Biskop D hører vel ikke til de mest fremragende ell bekendte i Ribes bispehistorie, men han var en besindig, retskaffen, konservativ mand, der forrettede sit besværlige embede med stor samvittighedsfuldhed og oplevede stiftets tragiske deling 1864.

Amtsprovst *P. J. Kruse,* hans senere svigerfader, lagde i Randers mærke til den begavede dreng og fik ham i latinskole. Som student tilbragte han sine ferier hos pastor *H. H. Hassager,* Vejerslev, hos hvem han fik udviklet den sans for Holbergsk lune, der var karakteristisk for ham. En del af sin studentertid tilbragte han hos sin velynder, historikeren *L. Engelstoft,* hvis adoptivsøn, den senere biskop E., Fyn, han forberedte til universitetet sammen med baron *F. C. Holstein,* den senere stiftamtmand. Tilknytningen til *Engelstoft* var meget udviklende for D, men endnu større betydning fik hans aar som lærer i Sorø. Han levede i frugtbar forbindelse med de kendte mænd, som da var knyttet til akademiet, var en fortræffelig lærer og fik lejlighed til selvstændige studier. Han vandt sine elevers hengivenhed, tog sig meget af dem. Her skrev han den bog (om klostrene), som sikrede hans navn en varig plads. Hos *Engelstoft* var hans interesse for hist forskning blevet vakt, og han havde planer om at skrive Sorø klosters og bys historie. Opmuntret af sin nære ven *H. F. J. Estrup,* gav han sig i lag med at besvare »Videnskabernes selskabs« prisopgave »at levere en fuldstændig og nøjagtig fortegnelse over alle klostre i Danmark, oplyst ved hovedbegivenhederne i deres historie. »Trods vanskelige arbejdsforhold lykkedes det D at fuldføre besvarelsen og fik 1826 selskabets guldmedaille for den. I ændret skikkelse udk den 1830: »Om danske klostre i middelalderen«. Senere overvejede han en ny udgave, men overdrog kort før sin død forfatterretten t Selsk for Danm kirkehistorie. Dette værk udfylder et savn i dansk hist litteratur, og selvom det har sine mangler og præges af utilstrækkelig benyttelse af utrykt kildemateriale, er det præget af stor dygtighed. – Ved *P. C. Stemanns* medvirken blev D sp og provst i Torstrup-H. Han var en dygtig sp der og i Ribe og blev udn t biskop paa begæring af samtlige provster i stiftet. Han havde som biskop sjældne evner til at omgaas de mest forskellige mennesker og til at bygge bro ml modsætninger. Han bar store personlige sorger med en ejendommelig ligevægt, og v sin blanding af lune og alvor virkede hans personlighed tiltrækkende. Fra 1830 var han helt optaget af sin embedsvirksomhed og leverede kun smaabidrag litterært. Han mindes som en sjældent harmonisk skikkelse, af naturlig jævnhed, forbundet med aandelig overlegenhed. Han tilhørte den Mynsterske linie. I den spændte tid ml de to krige fulgte han sine sønderjyske sogne med stor opmærksomhed, var f eks meget vaagen over for angreb paa præsterne i den tyske smudspresse.

Hans datter *Christine Daugaard* (* 31 i Torstrup) flyttede med sin moder til Kbhvn, men tog 1885 bolig i Ribe. Hun var digter,

paavirket af Fr. Paludan-Müller, skrev under mærket Erica digtsamlingen »Lyngblomster« (1856), »Danmarks Fadervor« (1864) under eget navn: »Salmer for julen« (1861–64), og »Aandelige digte« (1865), samt en forkortet oversættelse af Tassos »Det befriede Jerusalem«. Desuden de smukke mindebøger om sin fader. – – –

Et billede af biskop D og forholdene i Ribe stift faar man ved at læse et hyrdebrev, D sendte præsterne i Ribe stift 31. jan 1852. Han hævder her, at »opvækkelsen – ligesom pietismen i det foregaaende aarh – kan have en gavnlig indflydelse paa kirkelivet. Det er vel sandt, at ved denne bevægelse forstyrres stundom den ro, den stilhed og fred, under hvilken det kirkelige liv heldigen og glædelig udvikler sig; men mon ikke ogsaa søvn og død?« Der har unægtelig paa sine steder vist sig symptomer paa aandelig usundhed hos de opvakte; men saadanne fejl maa ikke vække præsters vrede imod dem ell »udelukke dem fra deres sjælesørgers kærlighed, der baade skal lære ham at undskylde dem og at tale til dem paa den maade, at belærelse, formaning, advarsel, ell hvad der i øvrigt bør siges dem, kan bedst finde indgang.«

Derefter gennemgaar Daugaard de hovedanker, der rettes mod de opvakte.

Man bebrejder dem utilfredshed med gudstjenesten og mistro mod præsten. Her har de dog en undskyldning i rationalismen, som en tid havde fortrængt aabenbaringstroens forkyndelse fra prædikestolene. Præsten skal derfor stræbe efter at gøre ordets forkyndelse rig paa kraft til opbyggelse. Ingen præst maa besvære sig over de opvaktes mistænksomhed, »før han med haand paa hjertet har spurgt sig, om han har været en tro husholder over Guds mange slags naade, om han har rettelig og efter flittig forberedelse ved arbejde og bøn forkyndt Herrens ord paa prædikestol, ved alter, ved sottesang, ved grav, og har kunnet svare ja til dette spørgsmaal! Ellers falder besværingen tilbage paa hans eget hoved, og da vorde den ham en opfordring til at røgte sit kald med mere iver og troskab«. Om præsten bør gøre noget særligt ved f eks at holde bibellæsninger ell nu og da – næppe t stadighed – tage aktiv del i de opvaktes forsamlinger, kan der ikke gives nogen alm regel for.

Den anden anke retter sig mod den ensidighed, hvormed de opvakte indskrænker sig t brugen af visse bøger, undertiden med forkastelse af alle andre. Der kan være noget irriterende heri; men man maa ikke glemme, at en stor del af de religiøse skrifter i nyere tid har været præget af rationalisme, saa enfoldige kristnes frygt for »ny lærdom« har været begrundet. Desuden har de opvakte gjort et godt valg af de bøger, de har kastet deres kærlighed paa. De hidrører alle fra vor kirkes ypperste forfattere: Brochmand, Kingo, Brorson og Pontoppidan.

Den tredje anke drejer sig om den pietistiske fordømmelse af visse fornøjelser som f eks kortspil og dans. »At de opvakte selv afholde sig fra disse fornøjelser, at de advare imod dem som farlige, kan man jo slet intet have imod«. At de erklærer dem for ligefrem syndige, er vel urigtigt, men har sin undskyldning i, at brugen ligger saa nær v misbrugen. Præsten bør vise, at de gør uret i ikke at holde de to ting ude fra hinanden, og hvad angaar hans eget forhold til den slags fornøjelser, da kan det sikkert ikke koste ham megen selvovervindelse at nægte sig dem, dersom deltagelse i dem skulle forarge nogen i menigheden og berøve hans ord kraften til at virke paa den.

Endelig er der den anke, at de opvakte ser ned paa dem, der ikke vil slutte sig til dem. Hvor den slags hovmod gør sig gældende, maa præsten med kærlig alvor drive paa ydmyghed og paa den retfærdighed, som gælder for Gud. Han maa indskærpe, at »enhver vandrer paa vildfarelsens vej, der indbilder sig at have grebet det klenodie, som vi kun alle kunne jage efter og stræbe efter«.

Efter at have behandlet ankerne slaar D fast, at opvækkelsen ikke, som mange mener, er »et uglædeligt syn«.

Derimod opfordrer han til at modarbejde sekterere som baptister og mormoner. Og naar man ser, at sektererne har lettest ved at gøre proselytter bl de opvakte, maa man huske, at opvækkelsen ikke er, hvad den undertiden antages for: en fuldendelse, men en begyndelse. »Det hjerte, især det unge hjerte, hvori en gæring er begyndt..., det er lettest at vinde, naar det bestormes med list og kraft«. Saadanne svage sjæle bør præsten hjælpe v oplysning, formaning og opfordring til bøn om Guds Aands bistand. Og han bør faa de opvakte til at se, at deres opvækkelse bør vise sin kraft og frugt i, at de, som apostelen siger, bliver »faste, ubevægelige, frugtbare altid rige i Herrens gerning« (1. kor 15, 58).

I sig selv er dette hyrdebrev jo et interessant aktstykke. Det er klart, at D har villet levere et forsvar for opvækkelsen, og at han har ønsket, at præsterne – om end med forsigtighed – skulle stille sig i et positivt forhold til den. Et ægte *hyrde*brev!

D stod adjunkt *C. F. Koch* (der blev stiftsprovst her) nær. Han mente, at Koch ville forstaa at skatte opvækkelsen, at fremme værdierne i den og at hindre usundhed og sekterisme i at faa magten.

Fru Koch var veninde med Ds datter, forfatterinden Christine Daugaard, der var nogenlunde jævnaldrende med hende – et venskab, der varede livet igennem. (Christine Daugaard: JBD II, 207 f, jvf L. J. Koch, s 43 f).

Selvbiografi i det latinske bispevielsesprogram 1850, s IV–X, Ill tid 10. febr 67, Olaf Carlsen: Soranske studier II, 1929, 17 f, 52 f, Khst Saml 2 r IV, 460 f, 5 r III, 588, Otto Møller og Skat Rørdams brevveksling II, s 270 f, DBL V, 609, E. I., 327, S. I., 356, Poul Bjerge: Jydske bønder, 1921, s 34, Khst Saml 6 r, V 152 f.

28. 29. marts 1867–28. febr 95 (sp Nr Broby 5. juli 60): Dr theol **Carl Frederik Balslev**, * 10. jan 05 Haarslev. Forældre: Ksstrd Laurits B af Haarslev, † 40, Haarslev, og Anna Salome Lautrup af Tyrstrup-H. Stud Od 22, c okt 27 (1), lærer von Westens inst Kbhvn, sp Vejerslev-B 27. marts 33, stiftsprovst Ribe dk 2. april 50, r af Dbg 56, provst Salling herred 29. dec 61, Dbm 69, K af Dbg 75, K I af Dbg 78, Storkors af Dbg 92, dr theol h c 83, afsk 28. febr 95, † 11. marts 95. ~[1] 8. maj 33 Ulrikke Christine Boesen, * 28. juli 07 Kbhvn, † 13. febr 37. Forældre: Renteskriver, senere

jstrd Johs. B og Sophie Frederikke Hammerich. ~[2] 12. juni 39 Louise Eleonore Boesen, * 28. jan 18 Kbhvn, † 17. nov 50, søster til første hustru. ~[3] 18. aug 53 Marie Elise Hansen, * 3. aug 24 Hjordkær, † 23. april 95. Faderen: Provst Jep H, kst superindendent, † 60, Hjordkær, se der. – Søn: Engom. Døtre ~ stiftsprovst C. F. Koch, Ribe og Wied, Humble. Dattersønner biskop P. G. Koch her og Wied, Herslev. Broder: Strø. 1. og 2. hustrus broder, Odder. – Stamt 4.

Udg 44: Bibelhistorie med et lidet tillæg af kirkens historie, 137. oplag 1929, 49: Luthers Cathecismus m en kort forklaring, en lærebog for den ukonfirmerede ungdom, 304. oplag 1932, oversat til grønlandsk, islandsk og tysk.

Oprettede sm m sine brødre et legat paa 2000 kr for trængende enker i Haarslev sogn 1878 i anl af, at slægten Balslev da i 100 aar havde været sp i Haarslev i 3 slægtled.

Ved hans 50 aars jubilæum 27. marts 83 blev ministeriet bemyndiget til at bevidne biskop B. Hs majestæts allernaadigste anerkendelse af den udmærkede nidkærhed og dygtighed, med hvilken han paa sin lange embedsbane har virket i kirkens tjeneste, og ønsket om, at det i hans fremrykkede alder endnu maatte blive givet ham at fortsætte sin betydningsfulde gerning til velsignelse for præster og menigheder i det ham betroede stift. Han blev ved denne lejlighed udnævnt til dr theol h c, og stiftets præster lod ham male.

Om Bs virksomhed i Vejerslev-B se her V 790 flg. Han var fra Haarslev kendt med Herrnhuternes virksomhed, deltog ikke i de gudelige forsamlinger paa Mors som taler, men kom der gerne og han tog dem i forsvar.

I Vejerslev skrev han til brug for sine børn, som han selv underviste, sin *bibelhistorie,* der udk 1844, og sin *lærebog,* der udk 1849. Disse to bøger blev for flere slægtled de mest benyttede bøger i kristendomskundskab i danske skoler. I hundredaaret for lærebogen, 1849, rejstes en stor mindesten for ham v Vejerslev k, med hans første sætning i lærebogen som indskrift. »Hvad skal frem for alt ligge os paa sinde? ... At blive Guds kære børn!« Han er den 3. Ribe-biskop, som øvede en almen kirkelig indsats for *hele* landet: *Hans Tausen* ved reformationen, *Brorson* ved sine salmer, *Balslev* ved sin bibelhistorie og lærebog. Han blev stiftsprovst her i Ribe, men flyttede 1860 til sin fødeø, Fyn, (Om hans virksomhed i Nr Broby, se her III, s 454). Med ham var rationalismens tid forbi i Nr Broby. Hans lærebog fortrængte efterhaanden Balles lærebog, og hans navn var saa anset, at det fandtes naturligt, at han 1867 vendte tilbage t Ribe som biskop. Han var da 62 aar, men naaede at holde 25 aars jubilæum her som biskop.

Med sin milde personlighed vandt han alle, høj og lav. Hans høje, statelige skikkelse var en velkommen gæst i præstegaardene. Præsteblodet i hans aarer drev ham uvilkaarligt til at stille sig forstaaende over for præsterne, til at raade og hjælpe dem og ikke komme dem i møde med kold myndighed eller overlegen kritik (V Brücker i Højskolebl 5. april 95). Harboøresagen 1893 (se her VI, s 608 f) med *Carl Moes* begravelsestale ved de druknede fiskeres begravelse, medførte at B udsendte et dokument, som vakte kritik i IM, fordi B tildelte Moe en irettesættelse, men Bs skrivelse vakte ogsaa anerkendelse ved sin holdning og pastorale tone. Han tog sig meget af kirkebygningerne, kunne ikke faa præstegaardene pæne og velholdte nok. Det var hans speciale at levere tegninger selv til ny præstegaarde. Hans arbejdslyst var faktisk uopslidelig. Hans fromhed, hans jævnhed og ukunstlede færd var anerkendt af alle, og disse egenskaber kommer til deres ret i hans bøger for børnene. (Edv. Blaumüller i Ill tid 17. marts 95). I hans tid flyttedes bispegaarden til den nuværende bispegd paa det gamle korsbrødreklosters grund.

I Herning Folkebl 16. marts 1895 fortæller biskop G. Koch bl a:

Paa sin 90 aars fødselsdag samlede biskop Balslev sine børn, svigerbørn og børnebørn. Det var gribende, da den gamle biskop ved bordet rejste sig og fortalte om sit liv, lige fra han var en lille svagelig dreng i Haarslev pgd. Hans yndlingssalmer blev sunget. Det var »Op, sjæl, bryd søvnen af« og »Den grund, hvorpaa jeg bygger«.

Nogle dage efter holdt han sin sidste ordination. Der var 4 graders kulde *inde* i St Catharinæ kirke. Han holdt sin tale; men under ritualet med haandspaalæggelsen saa han ængstende daarlig ud og syntes at have svært ved at gennemføre handlingen. Det lykkedes dog, og det viste sig, at det blot var et ildebefindende, som han af og til var ude for. Om aftenen ved den smukke fest, som han og hans hustru efter sædvane beredte for ordinanderne og deres familie, var han helt sig selv. Der hvilede en særlig køn, alvorlig stemning over denne fest. Pastor *N. Juhl,* den senere sognepræst ved Esajaskirken, – som var en af ordinanderne, talte ved bordet og fortalte, at professor Westergaard havde sagt til ham: »De er da glad ved, at De skal ordineres af gamle biskop Balslev.« Det glædede øjensynlig den gamle.

I begyndelsen af marts blev baade han og hans hustru forkølede. Hos ham var modstandskraften nu ganske svag. Han sov hen den 11. marts. Hans hustru fik lungebetændelse og døde den 23. april. Det gamle bispepar fulgtes i døden. Et godt hjem var lukket.

Ved biskop Balslevs begravelse holdt stiftsprovst *C. F. Koch* følgende tale (denne tale over aarhundredets ældste danske biskop giver et billede baade af biskoppen og stiftsprovsten og skal gengives ret udførligt): »Udrundne er de gamle dage som floder i det store hav«.

»Disse digterens ord kan vi vel sige her; thi det var en lang række dage, der her randt ud. Født i aarhundredets første femaar levede han indtil dets sidste femaar. Det 19. aarhundredes former for menneskeliv og samfundsforhold, dets skikke og tanker er nu ogsaa snart udrundne som gamle dage. Og »som floder i det store hav«; thi snart slettes dagens spor, og indholdet glemmes. Og ak! saaledes er det jo med mange mennesker, der kun har det forkrænkelige og omskiftelige at leve i. Det gælder dog om for et menneske at faa et indhold, der kan bestaa og vare, naar de gamle dage bliver som floder i havet, og alt det forgængelige bortskylles.

»Det opnaaede høvedsmanden i Kapernaum ved den bøn til Jesus: »Herre, sig ikkun et ord, saa bliver min tjener helbredet.« Det stærke ord sagde Jesus og hjalp ham. Og det

har Herren sagt til mangt et menneske, der bad ham i sin nød: »Sig ikkun et ord.« Denne bøn var tidlig fremme i vor kære biskops liv. I sit hjem havde han faaet vejvisningen; men dette er eet; et andet er den personlige forbindelse med Herren. Som ungt menneske blev han i en kirke dybt greben af ordene i Kingos salme: »Op sjæl, bryd søvnen af og *se til Jesu grav!*« Og siden hørte den salme til biskoppens kæreste. Og han har ofte siden haft den bøn i sin sjæl: »Herre, sig ikkun et ord!«

Han bad den i sorgens dage; thi han var en mand, prøvet i sorger, smerter og store tab. Midt i dem bad han den bøn, og dette »at være rolig« laa ikke blot i hans natur, men var ogsaa en naadegave, et svar paa hans bøn.

Og han bad den i kampens dage, naar han ofte som præst og biskop stod i de vanskelige afgørelser, og hans hjerte kunne vaande sig herunder. Saa bad han Herren om at sige et stærkt ord til ham, som kunne gøre det stille.

Men naar et menneske med denne bøn vedbliver at søge hjælp hos ham, der er livets kilde, saa faar det menneske selv den naadegave at kunne sige andre saadanne smaa ord, som bringer velsignelse. Noget af denne naadegave havde den gamle biskop. Den hilsen har jeg faaet fra mennesker paa det sted, hvor han øvede sin første præstegerning: »Vi husker et ord, han da sagde til os, og som hjalp os.« Og ved sine visitatser kunne han oftere ligesom skære en lille strimmel ud af præstens tekst og der sige et lille ord, enfoldigt og jævnt, men saaledes, at vi ikke glemte det. Saa blev der glæde hos de mennesker, der elskede vor herre Jesus; de gik ikke tomme hjem, men havde faaet et ord med fra deres biskop. Ogsaa de præster, han indviede, bærer ofte fra deres ordination med sig et saadant lille ord med styrke i, som den gamle biskop fik naade til at sige dem, og som var værd at betænke.

Som biskop havde han en bestyrelsens gave. Hans studereværelse var baade en skrivestue og en regnestue. Men naar dagens gerning var endt – ofte sent, – saa tog han sig en time i den samme stue og holdt der et lille aandeligt selskab. Han bad saa for præsterne og for kirken. Og saa for sine nærmeste, som han delte i to flokke: den flok, der var draget ud af denne verden, og den, der blev tilbage. Han havde mange i hver flok. Han bad ogsaa for sig selv, idet han ofte tænkte paa døden og dens gru, bad om, at Herren selv ville komme og tage ham ved haanden og hjælpe ham gennem den mørke port. Vi tør ogsaa sige, at Herren opfyldte den bøn, da han saa stille lod ham sove hen.

Og een ting endnu til eder og til mig selv! I her i Ribe og omegn, som holdt af ham, fordi I saa hans mildhed og kærlighed! Lad os dog huske dette, at hvo der i ham kun saa den milde, venlige mand, men ikke opdagede, at han tillige var en troens mand, som levede sit liv i bønnens samfund med Herren, den har misforstaaet ham og har kun slet udbyttet hans personlighed.

Og saa farvel fra os alle, fra hans hustru og hans nærmeste! Et farvel, som for hver iblandt eder, der tror paa den Herre Jesus Kristus, betyder, at der engang skal lyde et »god dag« paa den store dag.«

Biskop Balslevs datter, Ingeborg B (* 68 i Ribe), blev 29. dec 92 viet i Ribe til Nobelpristageren Niels Ryberg Finsen († 04), søn af stiftamtmand Hannes Finsen, Ribe (* i Torshavn, Færøerne). I Berl Tid 13. okt 53 gengives en samtale med den da 85-aarige fru Finsen, bl a: — Hvad sagde biskop Balslev, da han hørte, at hans datter havde forlovet sig?

– Da min far satte umaadelig pris paa stiftamtmanden, har han sikkert været glad. Men hvad han sagde, da vi kom ind i stuen, ja, det kan jeg ikke huske nu saa længe efter. Men vores forlovelse var da for resten en afgjort sag, inden vi talte om den hjemme. Saa gammel er jeg heller ikke, at tilladelse skulle indhentes, eller at Niels skulle anholde om min haand hos mine forældre.

DBL VII, 43 f.

Da Gabriel Koch engang under et af sine Ribe-besøg sagde til sin fader: »Det er egentlig mærkeligt, at *jeg* har saa let ved at tale med bedstefader (biskop Balslev) om de kirkelige forhold, skønt jeg dog ogsaa i meget har et andet syn end han,« svarede faderen smilende: »Du skal huske, Gabriel, at en stor hund og en lille hund har lettere ved at lege sammen end to store hunde.« Imidlertid, samarbejdet blev bevaret og havde sikkert stor betydning.

Tanken om at trække sig tilbage var ikke fremmed for Balslev, og et par gange sagde han under en audiens til kongen, at han nu havde i sinde at tage sin afsked. Men Christian IX, som satte ham højt, svarede: »Det forbyder jeg.«

For ham selv stod det sikkert som noget af et under, at han stadig magtede sin gerning. Det er dette, som ligger bag ved et digt af ham, som fandtes paa hans bord efter hans død. Det bygger paa Jes 40, 28–31 og lyder saaledes:

Han, som med magt og visdom stor
skabte al verden ved sit ord,
arbejder altid og trættes ej;
intet standser ham paa hans vej.
Styrke han giver den trætte svend,
friske kræfter sin mødige ven.
Tit den unge blev træt og mat,
Manden sukked og segned brat;
men naar vor Herre vi haabe paa,
nye kræfter af ham vi faa.
Vingerne vokse os frem paa ny,
løfte som ørnen os højt i sky.
Frejdig vi ile mod maalet frem,
komme til sidst med glæde hjem.

(L. J. Koch, s 108). Se i øvrigt under stiftsprovst C. F. Koch).

Selvbiografi i Univ progr 1883, S. Elvius i Ill tid 22. april 1883, DBL II, Festskr s 276, Khst Saml 6 r IV, 510, V, 149, 224, 226, 7 r II. Svend Lomholt om Niels Finsen i DBL VII, 43 f.

29. 18. marts 1895–24. juni 1901 (sp Sct Michaelis k, Fredericia 17. juli 75): **Carl Viggo Gøtzsche**, * 15. jan 33 Finderup, Sjæll. Faderen: Sp i Finderup, † 72 se der (af Jyderup-H). Stud Slagelse 49, c 55[1] (l), manuduktør, studierejse i Italien 58–59, ord kat Fredericia Trinitatis k 24. febr 61, sp Sæby-G 23. juni 68, r 88, Dbm 96, † 24. juni 01. ~ 24. maj 61 Ane Marie Pouline Hjort, * 5. marts 37 Frederiksværk, † 18. febr 85. Forældre: Jstrd, herredsfoged i Løve herred Siegfred Christian Frederik H (søn af biskop V. C. Hjort, Ribe) og Frederikke Elise Armgaard Budde. – Sønner: Vissenbjerg, biskop, Viborg, Rise, Ærø. Broder: Munkebjergby-B. Sø-

stre ~ Mygind, Fraugde, Bache, Endelave, Bagger, Øde Førslev-S, Jørgensen, Vinding-V. Stamt 39. Hustrus fætre: Elmelunde, Nyborg.

Udg 67–68: Kirkeligt maanedsblad, 83: Det babyloniske fangenskab, ti bibelske foredrag, Vor Herres Jesu Kristi genkomst, 83: To prædikener, 85: Ved min hustrus begravelse, udg sm m dr Fr. Zeuthen 96: Den kr frihed, 2 prædikener. 96: Kristus, vor konge og hans rige.
Ledende senior i Studenterforeningen 55, B M Dsk missions selskab 96, fmd 97. Medindbyder til kirkemødet i Odense 84. B M Københavns Kirkefond 96.

Biskop Johs. Gøtzche (hans søn) skriver i sine »Erindringer« (1955), s 271, bl a:

Naar jeg forsøger en karakteristik af fader, er det med følelsen af, at det slaar daarligt til.

Men hvad skal man gøre? Man kan lade være at sige noget om ham og lade hans minde dø, som de flestes dør. Paa den anden side var han saa karakteristisk og hans hele personlighed saa positiv, derfor saa opbyggelig, at han nok kan fortjene at mindes.

Hans ydre skikkelse: middelhøj, rank, svær. Et stort hoved, en høj pande, bestemte, kloge øjne, sorte lokker, der hang ned over frakkekraven over de brede skuldre. En let elastisk gang. Altid klædt i sort, sorte benklæder, sort diplomatfrakke, sort silkehat. Havde man set ham een gang, tog man aldrig fejl af ham siden hen. Hjemme sad han tiest med sin lange pibe i munden.

Han var vel begavet, men ikke rigt. Orden, klarhed, præcision i alt, hvad han vidste og havde med at gøre. Han glimrede ikke med dybe tanker og fine indfald. Han forstod at værdsætte saadant, naar det i øvrigt var forenet med det, han vurderede højt. Men han ejede det ikke selv og prøvede ikke paa at præstere det. Han kendte sin begrænsning og gik ikke uden for den.

Han var vel belæst, havde lært sine ting i skole og paa universitet. Men han havde intet speciale, hvor han var ekspert. Han læste altid noget, men det var ingen omfattende læsning. Litteratur havde han kun et begrænset kendskab til. Han elskede Holberg, især Peder Paars, enkelte andre ting var ham kære. Men nyere litteratur havde han ingen tiltrækning til. Sin bibel studerede han stadigt, læste snart en, snart en anden tysk kommentar, ikke mindst til Gl test; men moderne kritiske spørgsmaal holdt han sig væsentligt fjernt fra. Gennem Martensen havde han faaet sit positive teologiske standpunkt, og det holdt han sig til. Nyere sprog var han kun nødtørftigt hjemme i, mindst i engelsk. Men hans opfattelse var i orden; hvad han hørte, forstod han og bedømte klart og rigtigt.

Fordi han var saa klar over sin egen begrænsning, var han villig til at beundre andre, der havde andre evner end han. Han kunne høre *Vilh. Beck* med hjertelig sympati, smile ad hans morsomheder, gaa gladelig med, ogsaa naar der var lidt voveligt i det, der blev sagt. Han kunne med største tilfredshed høre den unge *Ricard* og være optaget deraf. Men han prøvede aldrig selv at gaa ad saadanne veje. Men han var sandfærdig. Han har vist aldrig sagt noget, som ikke var sandt, og han har sikkert heller aldrig overdrevet, naar han fortalte noget, han havde hørt, og som havde moret eller optaget ham. Aandelig talt var han blufærdig. Sine egne aandelige oplevelser var han saare varsom med at fortælle om. Naar han prædikede, laa hans egne oplevelser i baggrunden, men han førte dem ikke frem. Maaske man skal sige, at der var noget forbeholdent over ham. Maaske er dette ikke det rette ord. Men han gav ikke sig selv, og dog var det, han sagde, ganske personligt. Han talte ikke, saa hans grebethed laa i overfladen; men den var dybest nede. Føleri, klynkeri, drømmeri, fantasteri, kælenskab, hysteri, sværmeri – procul esto.

Han var ikke uden selvfølelse og selvtillid. Men den lugtede ikke, fordi han ikke var forfængelig. Men han ville ikke sættes til side, hvor han havde en myndighed. Til tider kunne han være endog meget afgjort. I det altsammen var han altid sig selv.

Han blev opfattet meget forskelligt. Man har fortalt, at da han første gang kom til hofFet, smilede man ad ham. Men kong Georg af Grækenland fik interesse for ham, og de samtalte ikke saa lidt, de to gange de mødtes.

Til hans særlige evner hørte hans lederevne. Han havde denne evne, og den blev taget i brug. Den hang sammen med hans hele person. Han saa ligefremt og rigtigt paa sagerne; han anerkendte andre og deres dygtighed. Han chikanerede ikke, drillede ikke, søgte ikke sit eget. Han forstod sig rent ud sagt ikke paa vrøvl. Derfor mødtes han med saa megen tillid fra forskellig side, at hans lederevner kom til at gøre deres nytte.

Hans temperament? Han var af natur hidsig. Men han overvandt denne hidsighed, saa den sjældnere og sjældnere kom til udbrud. »Han var et hidsigt asen,« sagde Vilh. Beck engang om ham, »men hvor er han blevet et skønt menneske.«

Og saa var han optimist. Han var alvorlig; til tider kunne han gaa og være trykket. Men han var i bunden altid tilbøjelig til at se den lyse side af tingene. Saaledes kunne han frydes over det frembrydende foraar, ligesom han elskede havet og følte sig dybt hjemme ved det skønne Lillebælt. Naar foraaret kom, udsatte han en belønning af 25 øre til den af børnene, der fandt den første følfod. I sin have dyrkede han med stor interesse frugttræer og blomster. Og mennesker troede han vel; samtidig med at han dømte rigtigt, var han altid tilbøjelig til at se paa den bedste side hos menneskene; han forstod deres ejendommeligheder, regnede med dem og lod dem være i fred. Paa ham er opfyldt ordet fra salmen, citeret i Hebræerbrevets første kapitel: »Du elskede retfærdighed og hadede lovløshed derfor har Gud, din Gud, salvet dig med glædens olie fremfor dine medbrødre.«

Han var flittig i alt, hvad han tog sig for. I en kort skildring af ham (efter hans død) siger *A. Schack* om ham, at han forstod Sandheden af det ord, at »alt hvad der fortjener at blive gjort, fortjener at blive gjort godt.« Han gjorde sine ting saa godt, han kunne. Han var stærkt optaget af sin forberedelse til sine prædikener, bibellæsninger, lejlighedstaler; han besøgte de syge flittigt, gik paa sygehus og i arrest, paa fattiggaard, og holdt mange møder uden for sine egne sogne. I ikke faa aar var

hans søndagsration af arbejde: 2 gudstjenester, søndagsskole og aftenmøde i missionshuset.

Men man kendte ham ikke, hvis man ikke kendte hans lune. Han var ikke vittig, men han var lun. Det var tit saadanne smaating, at det ikke siden kan gengives; til andre tider blev det siddende og efterlod et billede af hans sjæleliv. Da jeg blev hans medhjælper i Fredericia, fik jeg megen lejlighed til paa nærmere hold end tidligere at se dette. Et par eksempler. En præst, der ville opdrage mig pastoralt, forklarede mig forskellen mellem første og anden helligdagsprædikener: Den første helligdag skal man holde en festprædiken; anden helligdag prædiker jeg det rene evangelium. Jeg refererede denne lærdom for fader og spurgte ham især om dette sidste, hvad det ville sige. »Aa«, sagde han, »det vil sige, at han ikke forbereder sig til anden helligdag.«

Hans prædiken var som han selv; det var dens fordel. Schack siger om den, at den kunne være noget tør og nøgtern, fordi stemningen ikke havde magt over den, og han ikke var veltalende. Han har selv engang sagt: »Jeg har ikke mange ord, saa naar jeg ikke har tanker, har jeg ingenting.« Han talte bibelsk. Der var ikke skildringer deri, ikke journalistik, ikke litteratur, ikke poesi; sjældent kolorerede han med træk, han havde læst, saa godt som aldrig, maaske aldrig, med noget, han selv havde oplevet, mindre med hvad han havde oplevet som præst, fordi han ikke ville tale derom. Men han udlagde og forkyndte i henhold til sin tekst, som var blevet ham selv levende og værdifuld. Derfor kunne han sige de bibelske ord, saa de hørtes. Han talte engang ved et landemode til de forsamlede provster om det ord: »Det er gjort, som du befol.« Han prædikede engang paa 5. S e trin, om ordet: »Far ud paa dybet.« Det er blevet sagt om ham af en af hans tilhørere: »Jeg kunne sommetider ikke følge med, og til andre tider sidde og ønske, at han aldrig ville holde op.« Selv erindrer jeg en visitatstale paa Manø, hvor jeg netop sad med denne sidste følelse.

Det, som Paulus siger om forkyndelsen: »Den tale er troværdig og al modtagelse værd, at Kristus Jesus kom til verden for at frelse syndere,« passede i høj grad paa ham. Jeg har hørt ham tale derover og maatte sige, at baade Paulus og han, som talte, med rette kunne sige dette ord.

Saa var han et bedende menneske. Naar han bad i kirken, var det reelt. Naar han bad hjemme, var det ganske det samme; der var intet, som ikke var til at stole paa. Gang efter gang var han paa forhaand klar over bønnens opfyldelse.

Naar hans gamle venner, *Ipsen* fra Assens, *Johannes Clausen* fra Slagelse, senere Vonsild, og *Vilh. Beck* var hans gæster, kom der en egen oprømthed over ham, og hans deltagelse i samtalen viste os da nye sider af hans aandelige indhold.

Hans deltagelse i Det danske Missionsselskabs arbejde, tilsidst som dettes formand, fyldte meget af hans liv, og da han var blevet biskop i Ribe, rakte hans interesse sig ud til videre kredse; men hans børn og deres vel blev altid ved at være i den forreste række, saa vi kunne regne med hans hjertelige deltagelse i vort ve og vel.

Hans sidste aar var et sygdomsaar. Han blev forkølet ved indvielsen af stationskirken i Ulfborg, hvor man spiste frokost ved vintertid i en uopvarmet sal, hvor der endda lige før var vasket gulv, saa der ikke var tørt. Det gav sig udslag i en hjertesygdom, der var meget pinlig. Han laa meget syg den sidste vinter, tog derefter ind til Finsens Institut for at gennemgaa en kur, blev bedre og fik at vide, at naar han ville opgive sit arbejde, ville han kunne leve maaske ikke faa aar. Men at opgive arbejdet kunne han ikke beslutte sig til, men begav sig paa vej hjem for at tage fat som sædvanlig. Sin vej hjem lagde han om ad vore hjem, saa vi fik et besøg af ham. Fra Herning, hvor jeg dengang boede, tog han til Ribe, fik et tryk paa hjertet, da en vogndør paa banegaarden i Bramminge slog i af et vindstød, netop som han havde faaet fat i haandtaget paa dørlaasen. Han kom hjem, stod en aften i haven og saa paa roserne foran havestuedøren og sagde stilfærdigt til sig selv: Saa faar jeg dem altsaa ikke mere at se. Den næste morgen laa han i sin seng, udstødte et suk; hans datter satte sig ved hans side, han trykkede hendes haand og var død.

Vi fulgte samlet hans kiste i tog til Fredericia, hvor han blev begravet ved moders side.

»Sandheden tro i kærlighed«, staar der paa hans gravsten omkring korset, hvor bispestaven danner det første af de bogstaver, der er indhugget paa stenen.« – – –

Stiftsprovst *H. Lützhøft* skrev:

»Biskop *C. V. Gøtzsche* var ikke nogen partimand, men opfyldt af ønsket om at bevare enheden indenfor kirken, hvilket ogsaa gav sig udtryk i et kirkeligt blad, han en ganske kort tid udgav. Han var en frisindet mand, forstaaende overfor de forskellige kirkelige retninger, selv gennemtrængt af evangeliets trøst og alvor og nidkær for at vække aandeligt liv ... Han var en personlig ven og skolekammerat af V. Beck og havde mange berøringspunkter med IM, men han var tillige en meget selvstændig mand og forstod at hævde sin selvstændighed ... Hans betydning laa ikke i hans forfatterskab, ikke heller i hans forkyndelse, men i hans personlige alvor, hans karakters oprigtighed og tilforladelighed, hans retsind og selvstændighed. Derved vandt han stor agtelse og tillid, dette skabte hans indflydelse ... Biskop Gøtzsche har krav paa den danske kirkes taknemmelighed for det store og nidkære arbejde, han har udfoldet, for den ireniske aand, hvori han har virket, for den kærlighed, hvormed han omfattede enhver alvorlig livsbevægelse indenfor kirken. Han var ikke bange for at paatage sig et arbejde og et ansvar, og han var trofast i sit arbejde, trofast imod, hvad han erkendte for ret, han forstod i ikke ringe grad at være »sandheden tro i kærlighed«. (Illustr tid 30. juni 01). Om hans indflydelse ved *Johs. Gøtzsches* udn t sp i Herning 1900, se her VI, s 755.

I Ribe festskr hedder det s 277: Biskop G var den første tilhænger af IM, der kom til at beklæde bispeembedet her. Ogsaa Ydre Mission havde hans kærlighed. I de bevægede kriseaar sidst i 90'erne var han den kloge og be-

sindige formand for DMS. – Som gl modstander af præstefrihedstankerne optraadte G sm med *Vilh. Beck* skarpt og haandfast over for den liberalteologiske pastor *Anton Jensen,* Harboøre, der 1901 blev tvunget til at træde tilbage (se her VI, s 615 og 620.

Biskop *C. V. Gøtzsche* havde en stor del af sit hjerte i Ydre Mission. Ved det bevægede DMSmøde i Odense 1891, da Kina-missionen blev vedtaget, var den maade han ledede mødet som dirigent »et af glanspunkterne« (T. Løgstrup: DMS hist, 1907 s 86). Kr dbl skrev 8. okt 06: Naar G med sit store, kloge hoved besteg talerstolen som leder af vore kæmpemissionsmøder, betoges man af en egen soliditets- og sikkerhedsfølelse, der gik helt ned i benene, saa man kunne staa lagret i timevis. Flaget var hejst, admiralen stod paa kommandobroen – ikke for at kommandere, men for at samle de mange uklare viljer i een stærk, strid strøm. »Han indviede flere af DMSs missionærer ved store festgudstjenester, den største var 19. aug 96, da han i Ribe ordinerede sin søn *E. V. Gøtzsche* (se sp Rise, Ærø) og 23. okt s a i Fredericia udsendte ham sm m flere andre til at blive missionær i Indien. – Ved det store DMSmøde i Viborg 1896 traadte biskop *Skat Rørdam* ud af bestyrelsen. Næsten alle ønskede *C. V. Gøtzsche* indvalgt, men han ville ikke modtage valg saa hurtigt efter at være blevet biskop. I stedet valgtes *Jens Holt,* Taulov. Men samme aar blev han ekstraordinært bestyrelsesmedl, og sept 97 valgtes han til fmd efter provst *Jens Vahl.* G havde siden 1889 været fast dirigent ved de store møder. Det blev en urolig tid. *Vilh. Beck* angreb 1898 haardt DMSs sekretær, pastor *Th. Løgstrup,* og *Beck* traadte ud af bestyrelsen; et møde i Aalborg juli 98 var meget bevæget. Biskop G, der blev genvalgt med største stemmetal, havde brug for al sin forhandlingsevne. Ved dette møde indvalgtes bl a pastor *A. Busch.* Opgøret medførte, at missionær *L. P. Larsen,* Indien, løsnedes fra DMS. Bokseroprøret i Kina 1900 medførte mange vanskeligheder for DMS. Biskoppens død 1901 var et tungt slag for DMS, hans faste, styrende haand og milde sind havde skabt ro. En sølvkrans fra DMS over ham hænger i Sct Michaelis kirke, Fredericia. – Han var ogsaa bestyrelsesmedl i Kbhvns kirkefond, som optog ham meget.

Stiftsprovst *P. J. Pedersen* skriver: »Biskop G havde selv været sp i mange aar og var saaledes fuldt fortrolig med den praktiske præstegerning. Han tilhørte IMs retning og lagde aldrig skjul derpaa, men var overlegen og frisindet nok til at stille sig venligt ogsaa til præster af anden retning. Thi »livet« elskede han saa højt, at han maaske undertiden for meget betragtede et ydre kirkeligt røre som tegn paa præsters duelighed. Hans ordinationstaler var dybe og hjertelige, og ganske særligt mindes jeg, hvad jeg kunne kalde hans »bordtaler«, smaataler ved de festlige samlag efter landemoderne eller ordinationerne. I disse taler var humor og kristelig alvor og varme paa en tiltalende maade forenede. (R st aarb 1955, s 62 flg).

Se i øvrigt Niels Bundgaard: DMS hist, I, 1935, s 180 f, DBL VIII, 537. Johs Gøtzsche: Klokkerne kimer, 1933. Samme: Livserindringer. Ebenezer, s 46. Ribe Festskrift 1948.

30. 22. juli 1901–22. marts 22 (sp Vor Frue kirke, Odense 18. juni 1900): **Peter Gabriel Koch,** * 20. dec 58 Ribe. Faderen: Stiftsprovst Ribe, † 95, se der (af Døstrup). Stud. Viborg 76, c 82[1] (l), manuduktør, studierejser i Oslo, Tyskland og Italien, univ guldmed 85 for en exegetisk afhandl, lærer for unge mænd, der ville være præster i USA, sp Vildbjerg-T.-N 16. nov 85 (hvor hans fader havde været sp), ordineret af sin morfader biskop *C. F. Balslev,* sp Herning 19. febr 89, tillige forstander DMSs missionssk der, provst Hammerum herred 1. april 91, r 98, Dbm 04, K II 12, kst biskop over de sønderjyske landsdele 1. maj 1920, udn til biskop over Fyns stift 22. marts 22, men tiltraadte ikke, † 3. nov 22. ~ 17. sept 91 Bertha Gine Cæcilie Carstens, * 28. sept 52 Frederikshavn, † 23. marts 21. Forældre: Møller og møllebygger, sidst i Hammer: Lorenz C og Else Marie Iversen. – Brødre: Valgm Ubberup og forstander Diakonissestiftelsen. Dattersønner: Johannessen, Holbæk og Ryde-H, nu rkp Helleruplund. Stamt 50 B.

Fast censor theol embedseks 99—02, medl Komm t ny oversættelse af NT 01, medl De kirk udvalg 04–07 og 21. Besørgede sm m professor J. C. Jacobsen den 1907 autoriserede oversættelse af NT.

Udg 01: Den saakaldte syndfrihedslære, 2 foredrag, 08: Præst og menighed, 2 opl. Desuden smaaskrifter i debatten om bibelkritikken. 1900: Om NT, 02: Bibelkritik, en redegørelse for kristne lægfolk. Medarb KLfN, Fra Bethesda, IM tid osv.

Biskop G. Koch omtales her særlig udførligt, thi dermed gives ikke blot et billede af en bispetype, men ogsaa glimt af hovedpunkter i dansk kirke- og præstehistorie i aarene 1890—1822.

Skønt 76 præster i stiftet, med *Busch,* Bøvling, i spidsen, havde indsendt en adresse om at faa *Fr. Zeuthen* til biskop, udnævnte *Sthyr* den 42 aarige *G. Koch* til Ribe-biskop. IM tog venligt imod ham, *Zeuthen* sendte ham et smukt brev (»Skulle jeg vælge mellem at være IMs fmd og biskop, ville jeg vælge det første, thi IM er mit livs kærlighed«). Koch var nøje knyttet til Ribe, en lærd mand, en praktisk dygtig præst, kendt med kirke og skole i stiftet. Han blev bispeviet sammen med biskop, dr *A. S. Poulsen,* Viborg, og *Skat Rørdam* talte over teksten om at vi bærer skatten i lerkar.

Biskop G. Koch fik sin gerning i Vestjylland, skønt han to gange var udn til embeder paa Fyn. Embedet ved Vor Frue kirke i Odense havde han et aars tid, og bispeembedet i Odense naaede han ikke at tiltræde.

Men i Vestjyllands kirkeliv fik K stor betydning. Om hans virksomhed i *Vildbjerg-T.-N* og *Herning* er nærmere berettet her VI, s 802 flg og 752 f. Her skal derfor kun omtales hans ungdom og hans gerning som biskop. Biskop K var helt præget af at være af gl præsteslægt, baade paa fædrene og mødrene side. Hans fader havde afgørende betydning for ham, og stiftsprovstehjemmet i Ribe var et typisk smukt, dansk præstehjem. Han kom i Viborg katedralskole, da han var 13 aar gl.

Hans fader var flyttet til det skønne Vejrum, og fra den dejlige pgd var overgangen til et københavnsk pensionat ikke let. (»Mid-

dagsmaden er under al kritik«). Han gik til filosofi hos *Rs. Nielsen,* der »lod sit vid sprudle frygteligt i anledning af de forskellige anskuelser om verdens skabelse«, og han studerede naturfilosofi, samtidig med at han tog fat paa teologien. I disse aar øvede *Georg Brandes* en stærk indflydelse paa studenterne, men de 3 brødre *Koch* fastholdt teologien. K var optaget af det kristelige liv i Kbhvn, deltog i forskelligt mgharbejde, fortæller om at han var 77 til »et dejligt møde«, hvor *H. P. Børresen* mødtes med de grundtvigske, og K overværede *Børresens* ordination i Frue kirke. K satte *Martensen* meget højt, og ved det teologiske fakultet var det P. Madsen, der indtog førstepladsen hos ham. *Høffdings* »Grundlaget for den humane etik« optog ham ogsaa. Mellem skriftlig og mundtlig eksamen var han 30. dec 81–2. jan 82 hos Vilh. Beck i Ørslev. K fik 4 lauder og egregie i NTexegese. Men hans fader, der havde 2 egregier, var ikke imponeret.

Efter embedseksamen blev K i Kbhvn, manuducerede i 2 aar, han havde som student deltaget i søndagsskolearbejde og fortsatte dermed hos *P. Krag,* Sct Jacobs kirke, i Lægeforeningens boliger. Han kom paa Borchs kollegium, tog ivrigt del i Studenterforeningen, var soldat, rejste paa studierejse paa stipendium, i Erlangen hørte han med interesse *Francks* forelæsninger, men blev ikke hans elev, K var en kritisk natur. Han, der syntes at komme saa let til alt, maatte kæmpe sig til, hvad han modtog. »Han syntes saa hvilefuld, saa harmonisk afsluttet, men var vel kendt med anfægtelser. Hans skarpe iagttagelsesevne, hans sikre dømmekraft, hans interesse for den lærde og den jævne mand tjente ham vel i det fremmede.« (Hans Koch, DBL, XIII, 31). Han fik universitetets guldmedaille, men han ville ikke være videnskabsmand. Saa blev han sp i sin faders gamle embede i Vildbjerg, og gennem 15–16 aar var han Hammerum herreds betydeligste præst.

Om sin bispegerning sagde han, at han ville tage den »rent præsteligt«: »Vi maa se at gøre vor bispegerning saa jævnt og saa dansk som muligt«. Saadan var hans færd i præstegaarde og menigheder. Men det skal ikke forstaas anderledes, end at han optraadte med myndighed og festivitas. Det præstelige var for ham hovedsagen. Alligevel fik han meget at gøre med det kirkepolitiske i de kirkelige udvalg. Han var velvillig over for *J. C. Christensens* lovgivning, støttede biskop *Wegener* i Arboe-Rasmussen-sagen. En opgave af særlig art fik han da han maj 1920 blev kst som biskop for de *sønderjyske landsdele.* Med hele sin energi og klogskab kastede han sig ind i denne uhyre vanskelige opgave. Han stod H. P. Hanssen nær, og over for de tyske præster holdt han paa den »milde kurs«. Næppe nogen anden havde bedre kvalifikationer til at staa som biskop i det genvundne land, end K. Saa kom sorgerne, hans søn døde 1920, hans hustru døde 1921, sygdom tvang ham til at søge afsked, før han kom til Fyn. Pastor Nyholm (Varde) skr i Ribe St aarb 1941, s 537, at »Koch maatte døje smaa stiklerier p gr a den joviale bredkirkelighed han lagde for dagen, f eks var han en gerne hørt foredragsholder paa gr højskoler. Særlig vakte han begejstring paa Askov. Saa sagde de jyske missionsfolk, at »naar Guds børn bliver biskopper, bliver de vantro«. K holdt jævnlig aftengudstjeneste i Varde, hans prædiken var mere en fint formet novelle end en egentlig prædiken, men den blev husket«.

Biskop *Koch* regnes for en af de betydeligste biskopper, der har været i Ribe.

I sin store bog: »Ribebispen Gabriel Koch« 1930, 304 s, har pastor *H. G. A. Jørgensen,* Farup (ordineret af K) givet et fyldigt og alsidigt billede af biskop *G. Koch.* Kapitlerne hedder: Slægt og barndom, Ungdom, Kandidat, Vildbjerg, Herning, Biskoppen, De kirkelige retninger, Kirkepolitik, Forkynderen, Foredrag og møder, Kst biskop i Sønderjylland, Ude og hjemme. Under henvisning dertil skal gengives nogle enkelte udpluk:

»I sin studentertid havde Koch følt sig tiltalt af *Martensen.* I kandidattiden og under sin udenlandsrejse fik grundtvigske tanker en ikke ringe indflydelse paa ham. Som sognepræst i det aandelig bevægede Hammerum herred fandt han det for sin gernings skyld nødvendigt at tage parti, og han valgte IM. Til denne var han knyttet med mange baand fra barndommen af. Det er til dels sin egen udvikling, han har skildret i »Præst og Menighed« under et afsnit med overskrift: »Grundtvigianisme og IM«. Lige fra begyndelsen af sin præstetid regnede han sig selv og blev regnet som hørende til IM, dog saaledes, at han stadig indtog en selvstændig stilling og paa flere punkter tog afstand fra missionens førere.

I 90'erne var IM genstand for heftige angreb, men gik dog frem med stærke skridt og blev til en magt i den danske folkekirke. Hvor stærk dens stilling, trods al modstand, var blevet, ses af en redegørelse, som 24 københavnske præster fremsatte paa Bethesdamødet i Aarhus 1898. Den blev oplæst paa mødet af pastor *Jul. Friis-Hansen* og sluttede med 6 punkter:

»IM taler stærkt mod synden. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, som aldrig have lært at frygte for den«.

»IM vidner om den evige fortabelses mulighed. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt, at det var virkelig alvor«.

»IM prædiker omvendelse. Det gjøre ogsaa andre. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt sig, at der til kristenlivet hører et virkeligt og afgørende brud med verden og synden, meget mindre, at saadant kræves af dem selv«.

»IM prædiker syndernes forladelse. Det gjøre ogsaa andre, tildels med inderlig varme. Og dog er der mange tilhørere, der aldrig have tænkt, at Gud vil skjænke os denne gave her i livet, eller forstaaet, at en synder kan komme til at hvile i denne gave med fred«.

»IM prædiker et helligt liv i Jesu efterfølgelse. Det prædikes ogsaa af andre. Og dog er der mange tilhørere, som aldeles ikke kjende forskjel paa deres gamle menneske, med den naturlige bravhed og retskaffenhed, og det nye menneskes liv i Gud ved Kristus«.

»IM prædiker broderkjærlighed i Kristus. Det er der ogsaa andre, som gjøre. Og dog vide de allerfleste »kristne« i vort folk aldeles

ikke, hvad den aandelige broderfølelse er, formaa aldeles ikke at skille mellem den og almindelig menneskekjærlighed«.

Blandt underskriverne var *Chr. Gad, J. Steen, H. Ussing, Friis Hansen, P. Krag, A. Schack, E. With* med fl.

I forhandlingerne, der især drejede sig om de 6 punkter udtalte provst *G. Koch:*

»I denne forsamling er IM temmelig mangelfuldt repræsenteret, og særlig gjælder dette Jylland. Mange præster af IM, deriblandt nogle af dem, der staar med den største gerning og indflydelse, synes allerede at have sagt farvel til Bethesdamøderne. Det vil jeg bede Dem bemærke. Vi indremissionsfolk her i Jylland regnes vist for omtrent de værste af »Helvedeshundene«. Vi har nu herude i Vestjylland, hvor jeg kommer fra, godt kunnet forstaa, at de 24 præster i Kbhvn har villet forsvare IM. Det er IMs ære i vor tid, at kirkens fjender særlig rette deres skyts mod denne retning, og at den har kunnet faa en katolik til forsvarer – da ingen andre ret ville forsvare den«.

»I hele Vestjylland arbejder IM og grundtvigianismen aldeles ikke sammen. Vi kan ikke indlade os paa at holde en aarlig storvask her ved disse møder... Lad os se at lære af hinanden og tale os henimod hinanden paa de omraader, der holder os sammen. En af de skikkelser, jeg allerhelst mindes fra de tidligere Bethesdamøder, er *Th. Rørdam.* Han var et af vore bedste bindeled. Som han var, naar han skrev: »Fra vor faders gaard«, kan vi alle se paa ham med stor glæde og tak«.

Pastor *H. Ostenfeld* udtalte om de 6 punkter: »Ved at give redegørelsens slutning den form, som de har givet den, rykker de sig selv op paa første plads og sætter os andre ned. Ellers forstaar jeg ikke dansk. Som ordene lyder, er de saarende for de andre retninger i folkekirken«.

Proprietær *Lawaetz:* »Der er meget godt i alle de 3 retninger; men IM udretter for tiden mest«.

Bibelsynet:

Mellem Koch og IM var og blev der en dyb uoverensstemmelse med hensyn til Bibelen. Koch sluttede sig til *P. Madsen,* der allerede 1894 havde skrevet til ham: »Det er skæbnesvangert for kristendommen at gøre den til et med uholdbare historiske paastande (f eks om skrifternes oprindelse, forfattere o s fr).

Koch var ikke tilstede ved det møde i Bethesda (15. okt 96), hvor Vilh. Beck tilraabte de tilstedeværende professorer: »Paa knæ, I professorer, for den hellige skrift!«

Januar 1900 holdt *Koch* et stærkt besøgt foredrag i »Bethesda«, i Kbhvn. Det udkom under titlen: *Om det nye Testamente.*

Koch gør her rede for sit syn paa det nye Testamente: Dets skrifter er prægede af et vidunderligt sammenspil af guddomskræfter og menneskekræfter, hvilken samvirken fra gl tid i kirken er benævnet inspiration. Ligesom i Jesu Kristi person møde vi i det nye Testamente just den samme inderlige forening af et guddomspræg og et menneskepræg. Forfatterne er børn af deres folk og fædreland, sprog og kultur. Deres skrifter er klart mærkede af at være menneskeligt aandsarbejde. En kristen vil ikke vente hos de nytestamentlige forfattere at finde en alt omspændende ufejlbarhed. Han venter at finde den fuldkomne klarhed over Guds riges ting, men ikke ufejlbarhed paa de andre omraader af menneskelig viden og menneskeligt sjæleliv. Bogens guddomspræg lader sig dog ikke mindre tilsyne. Nu er der slidt paa det nye Testamente i 1800 aar. Alverdens præster i alverdens kirker have søndag efter søndag prædiket derover i disse aarhundreder. Hvilken anden bog kunne have taalt en saadan behandling uden forlængst at være udtømt, opbrugt og opslidt? Men denne bog er lige frisk, lige udødelig. Det nye Testamente anslaar tilværelsens grundakkorder. – To aar efter udgav G. Koch *Bibelkritik.*

Hertil sluttede sig: Bibelkritik. En redegørelse for kristne lægfolk (1902), særlig med hensyn til det gamle Testamente. Heri hedder det om IMs stilling til »Bibelkritiken«: »Det havde været en stor lykke for vort kirkefolk, om dets aandelige ledere fra først af havde kunnet møde den moderne bibelforskning med ligesaa megen visdom, som det gjorde det med kraft«. Hermed tænkes især paa Vilh. Becks angreb paa de teologiske professorer paa det 8. Bethesdamøde i Kbhvn 1896.

Betegnende for IMs stilling overfor biskop Koch er den modtagelse, som »Bibelkritik« fik i »Kristeligt Dagblad«.

Pastor *C. Asschenfeldt-Hansen* (23. aug 02): »Den lille bogs indhold har baade forundret og bedrøvet mig i betragtning af den stilling, vi for tiden befinder os i ved en underminerende kritiks angreb haand i haand med en ogsaa paa andre punkter opdukkende ny rationalisme«.

Pastor *N. P. Madsen* (18. sept 02): »Kys din bibel tro paa den, ord for ord, vers for vers som Guds eget ord, elsk den og vær forvisset om, at ingen bibelkritiker skal kunne røre ved dens sandhed, saa længe den gamle Gud lever«.

Pastor *Chr. Gad* finder dog, »at der er noget befriende ved at læse dette lille skrift« (1. sept 02).

Den »Indre Missions Tidende«s redaktør, pastor *H. Bjarnesen,* kan »trods al meningsforskel ikke se paa biskop Koch som den, der staar i fjendens lejr«, men siger: »Hvorfor skal der tales om skriftens menneskelige side?« (27. sept 02).

Dette spørgsmaal besvarede biskop Koch, ligeledes i »Kristeligt Dagblad«, (30. okt 02) med en udtalelse af afdøde professor Franck i Erlangen: »Han skrev for 22 aar siden om den gammeltestamentlige forskning saaledes: »Den troende mgh vil i denne sag være nødt til at vænne sig til at finde sig i mere, end den hidtil var vant til, og det sømmer sig ikke for troslæren her paa forhaand at drage grænser. Men eet vil hverken kirken eller den kirkelige teologi nogensinde finde sig i: dette, at man borttager den guddommelige faktor og det overnaturlige indhold af Israels historie«. Disse ord af min gamle lærer har dybt bekræftet sig for mig i de forløbne aar. Og jeg vil sige

til kristne lægfolk: Saaledes staar sagen. Dette er en troværdig tale«.

Den stærke vækkelse, som i midten af 90'erne gik hen over landet, fremkaldte i mange IM kredse et ejendommeligt sværmeri, den saakaldte frigørelses- eller syndfrihedsbevægelse. I missionshotellet i Kbhvn holdtes i 1896 og 97 stærkt besøgte møder med et sværmerisk præg. Bevægelsen tog fart, da missionær i Syrien, pastor *Mygind,* kom tilbage til Kbhvn, holdt møder og udsendte bladet »Sandhedsvidnet«. Skønt det af IMs ledelse blev ham forbudt at tale i missionshusene, bredte bevægelsen sig ud over landet.

Den 25. og 26. sept 1901 holdt biskop *Koch* i Bethesda to klare og dygtige foredrag om det nye sværmeri *(Den saakaldte syndfrihedslære.* To foredrag af *G. Koch,* biskop. Bethesdas bogh 1901). I disse foredrag giver *Koch* en fremstilling af *Myginds* syn paa kristendommen, idet han, efter »Sandhedsvidnet«, anfører:

»Man har fundet Jesus som sin frelser fra syndens skyld. Man tror syndernes forladelse; men synden selv er man ikke frelst fra. Man lever et forkrøblet kristenliv, ikke det lykkelige, frigjorte, sejrende kristenliv, som Gud har givet os lov til at leve... og saaledes gaar det sørgeligt videre for de fleste kristne: »Nu i sorrig, nu i glæde, nu i fald og nu i sæde«. Men: »Det er slet ikke nødvendigt, at vi lever saa elendigt«. Du har lov til at drage ud af Rom 7. og ind i 8. kapitel. Tro paa det fuldbragte værk. Tag den stilling, at du er død for synden, saa bor du i fristaden og er kommen om i Jesusgaden, og der synder man ikke, men priser Gud for fuld frelse. Det er en jammerlig forklaring, Luther giver af den 5. bøn: Vi synde daglig meget« osv.

Dette anføres, fordi syndfrihedslæren fik en del udbredelse i Vestjylland. *Mygind* blev senere sp paa Holmsland.

Med syndfrihedslæren fulgte ofte paastanden om frihed for sygdom. En »syndfri« mand fortalte, at hans hustru havde født to gange uden smerte. Biskop *Koch* blotter i sit tankeklare skrift den indre usandhed i denne lære, der mente at kunne støtte sig til enkelte skriftord (1. Joh. 3, 6–9), men som hvert øjeblik kom i strid med livets virkelighed. biskop *Kochs* kraftige optræden bidrog til, at dette farlige sværmeri, der havde fænget i mange vakte kredse, ogsaa indenfor Ribe stift, efterhaanden sygnede hen.

Biskop *Kochs* selvstændige stilling indenfor IM viste sig især i en langvarig strid med bestyrelsen for det danske Missionsselskab (DMS). Striden drejede sig om undervisningen paa missionsskolen, der ved *Kochs* forflyttelse blev overført til Odense.

Koch havde lige fra begyndelsen ledet undervisningen efter den nyere bibelforsknings principper i overensstemmelse med det bibelsyn, han havde tilegnet sig i sin ungdom og senere ved egne, selvstændige studier.

Hvorledes biskop *Koch* opfattede sin stilling som biskop i den danske folkekirke, fremgik af en forhandling i det kirkelige udvalg (1904–07), af hvilket *Koch* var medl som valgt af biskopperne. Under 1. behandling af kirkeforfatningssagen fremsatte valgmghp *Morten Larsen* den paastand, at der ingen rigtige biskopper fandtes her i Danmark. Vel var han ikke blind for, at der i selve det kirkelige udvalg sad fire »højærværdige« biskopper, og tre til ude i landet. Alligevel var det hans overbevisning, at vi ingen rigtige biskopper havde haft siden reformationen, ja langt længere tilbage. En rigtig biskop skulle kendes paa, at han var en styrer og leder i kampen mod statsmagten; men den slags biskopper forsvandt, da de fik verdsligt rygstød. De virkede i oldkirken, mens den endnu var frikirke, men døde med opkomsten af pavedømmet. End ikke Luther naaede at vinde den ægte biskop tilbage. En ret biskop staar uden verdsligt rygstød, uden løn og uden bolig, og uden andet værn end det, loven giver enhver. En dansk biskop som *Mynster* var som præst en dværg imod *Grundtvig* og som biskop en skygge...

Efter at biskop *Fr. Nielsen* havde paavist uholdbarheden af *Morten Larsens* opfattelse af de oldkirkelige biskopper, udtalte *Koch:* »Disse biskopper, som hverken fik kost eller løn, er vist ikke saa lette at finde i oldkirken, hvad ogsaa biskop *Nielsen* havde sine tvivl om. *G. Koch* selv tog sin bispegerning rent præstelig, og skulle den oldkirkelige hersker- og styreaand melde sig igen, blev han nødt til at overlade sin gerning til en anden og se sig om efter en præstegerning i al stilfærdighed. Morten Larsens bispeideal var en frihaandstegning. Vi maa se at gøre vor bispegerning saa jævnt og saa dansk som muligt, saa at folk maa sige: »Ja, den oldkirkelige hersker- og styreraand har de aabenbart ikke meget af; men de gør deres bedste, og vi kan dog have en lille smule nytte af dem, naar de færdes i vore kirker og skoler«.

Biskop *Kochs* syn paa en dansk biskops gerning stemmer saaledes med det, der er udtrykt i »Den rette kirkeordinants« 1539, hvor det hedder om det store arbejde, til hvilket biskopperne er kaldet: »De skulle prædike Guds ord for folket, ikke alene hjemme i byen, der som de bo, men ogsaa over det hele stift, hvor som helst de komme«.

Faa aar derefter (1909) blev der fra IMs side rejst et skarpt angreb paa biskopperne i en række artikler, som pastor *A. Schack* skrev i »Kristeligt Dagblad« under titlen: Bispeidealer. Det begynder saaledes (23. febr 09): »En af vore biskopper har skrevet om »præsteidealer« (*G. Koch*: Præst og menighed. 1908 s 17–39) og skrevet kønt, sandt og tiltalende. Det kunne forsaavidt være rimeligt, om en præst til gengæld skrev om »bispeidealer«. Det ideale krav, der stilles til biskoppen, er at han ikke alene er præsternes tilsynsmand, men ogsaa kirkens og menighedens værge; men paa dette sidste punkt har de klaret sig overmaade slet«. »De synes stadig at have følt sig solidarisk med ministeriet og staten, hvis praksis stadig er bleven slappere, skilsmisserne er bleven hyppigere og bevillinger til nyt ægteskab gives i flæng«. – 26. juni 09: »Biskopperne har hidtil ikke følt sig kaldede til at tage del i kampen mod statens afkristning«.

Af biskop *Kochs* skarpe og sprudlende vittige svar (Kristeligt Dagblad 4. marts 1909)

følgende uddrag, saavidt muligt med hans egne ord:

»Da jeg læste alt dette, opfyldtes jeg af en let forstaaelig gru ved, at vi (ɔ: biskopperne) saaledes ekspederedes én for én. Det var, som om jeg hørte en barsk stemme raabe ud gennem døren: Færdig! – den næste! – Jeg blev mindet om den uhyggelige scene i Bjørnsons »Arnljot Gelline«, hvor de trætte mænd efter skifærden har søgt ly oppe i et skur paa bjergsiden, og efter at have spist og varmet sig, har lagt sig hen med deres hunde og nu tager sig et lille blund (hvad jo ogsaa biskopperne gør efter Ss mening). Da hedder det videre hos Bjørnson:

Gik d'ikke fygende, gik d'ikke rygende:
Ind krøb en Troldkærring, sulten og kaad,
Slagtede hundene, stegte dem og aad.
Tog saa mand for mand,
La dem paa brand,
Aad dem, mens hun lugtet efter flere!«

»Saaledes omtrent ser det ud til at gaa os biskopper under pastor *Schacks* forfærdelige haand. Der er den forskel, at hun dog holdt sig til de levende, mens pastor S tager de døde med. Men ellers gaar det her som hist baade »rygende« og »fygende«. – Dog spøg til side! ... Pastor *Schack* opstiller to bispeidealer, jeg kun ét. Pastor *Schack* kræver af en biskop baade »det præstelige« og »det kirkepolitiske«, jeg kun »det præstelige«. Biskoppen skal være tilsynsmand, men man har ikke lov til at kræve det kirkepolitiske af ham. Først fordi et saadant ikke er evangelisk-luthersk, men katolsk. Dernæst fordi der i en folkekirke som vor ikke skal forudsættes, at folkets regering og repræsentation er saa fjendtlig mod den ved grundloven fastslaaede folkekirke, at denne skulle behøve et særligt værge og værn mod staten og den verdslige magt«.

»Det har glædet mig, at det kirkelige udvalgs udkast til en forfatningslov ganske bekræfter det her sagte. I § 5 hedder det: »Bisperne skulle, hver i sit stift, have tilsyn med præster og menigheder. De skulle flittig besøge menighederne for at forvisse sig om, at tjenesten i kirke og skole udføres rettelig, og for at styrke og befæste præst og mgh i den kristne tro og den indbyrdes kærlighed«. Her er ikke det mindste af pastor Schacks andet bispeideal. Det er paa dette program, jeg er biskop i Ribe stift, ikke som den, der har naaet det, men som den, der rækker derefter«.

»Rom 1,11 flg og 15, 19: Naar disse to ord har ydmyget mig, kan de ogsaa begynde at opmuntre mig. Saa drager jeg ud med glæde og føres frem i fred. Og det beder jeg Gud om at bevare for mig min arbejdsdag til ende«.

Fejden vakte megen opmærksomhed og fremkaldte flere indlæg. *H. Ussing* dadlede »den studentikose maner« i biskoppens artikler (13. marts 09). Professor *C. V. Prytz:* »Biskopperne maa vide, at vi menige lægfolk lægger ansvaret over paa dem; hvor skulle vi ellers lægge det?« Hertil svarer biskop *Koch* afsluttende: »Menighedens ansvarsfølelse bør ikke svækkes ved at gøre biskopperne til faste, kirkelige syndebukke. Det tiltalende og tilsyneladende drabelige heri forstaar jeg saa godt. Det er jo det letteste; men det er ikke det retteste«.

Efter indbydelse af biskop *P. Madsen* samledes biskopperne i Kbhvns bispegaard den 24.–25. febr 1910 for at drøfte et af *P. Madsen* udarbejdet udkast til nye ritualer for daab, nadver og brudevielse. Et forslag blev derefter sendt omkring til bisperne. Biskop *Koch* samlede en kreds af præster fra Ribe og omegn til forhandling om denne sag, der laa ham meget paa hjerte. Hans ændringsforslag blev især taget til følge med hensyn til ritualerne for nadver og brudevielse. I dette sidste blev ordet »underdanig« fjernet. Ved behandlingen af et af »Dansk Kvindesamfund« til det kirkelige udvalg indsendt andragende om fjernelse af dette ord udtalte *Koch* (25. febr 07): »Ordet »underdanig« (1. Pet. 3, 1) er vist det, kvinderne føler sig trykkede af. Det afbalanceres dog i vielsesritualet ved de stærke ord, at manden skal elske hustruen som Kristus elskede menigheden«. – – –

Det faldt i biskop *Kochs* lod at indvie Ribe domkirke paa ny efter en restaurering, der lededes af arkitekten, professor *H. C. Amberg,* og som varede omtrent 10 aar.

Den 3. marts 1904, da restaureringen nærmede sig sin afslutning, var henved 1000 mennesker samlet i kirken til nedlæggelse af et dokument under alteret. Biskop *Koch* oplæste dets tekst, der sluttede saaledes: »Gud beskærme den nu istandsatte domkirke. Han holde sin haand over Danmarks rige, konge og folk! Jesus Kristus er i gaar og i dag den samme, ja til evig tid« (Hebr. 13, 8). Efter at biskoppen derpaa havde anbragt pergamentsrullen i en glascylinder, der nedlagdes i en stor, udhulet tufsten, tilføjede han: »Hvad der nu bliver nedlagt, skal vel først findes og aabnes af sene slægter. Maatte Herrens ord lyde med kraft paa dette sted i det danske tungemaal, og hans hellige sakramenter rettelig forvaltes, hans navn til ære, mennesker til frelse!«

Efter tilendebragt restaurering blev kirken saa indviet og taget i brug søndag den 7. aug 1904. Festen var paa en gang national og kirkelig. »Hele Danmark« med den gamle konge i spidsen var i disse augustdage samlet i den til hverdagsbrug saa stille stiftsby. Samtlige rigets biskopper havde indfundet sig.

Augustdagen var stormfuld med regnbyger, den ene efter den anden. Blæsten tog i præstekjolerne og de høje hatte, da en procession paa c 200 præster fra raadhussalen begav sig til kirken med stiftsamtmand *Stemann* og biskop *Koch* i spidsen. Præsterne tog plads i det rummelige kor paa begge sider af og bag ved alteret, foran hvilket kongefamilien sad, og ligeover for samtlige ministre.

Før indvielsen talte biskoppen fra alteret over Joh. aab 7,9–10 bl a saaledes:

»Det er for at hjælpe mennesker op til den store skare for tronen og for lammet, at denne gamle kirke blev bygget. Om dette maal og om vejen dertil var det, at Ansgar talte i de gamle dage, da han drog ind i disse egne, og hans disciple, da de begyndte at holde gudstjeneste paa bredderne af disse aaer, hvor byen Ribe var bygget. I tusinde aar er der paa disse steder prædiket om dette himmelske maal og om ham, som er vejen dertil, vor Herre Jesus Kristus. Og i dette gamle kirkehus har

denne forkyndelse lydt i henved 800 aar. Naar vi skuer tilbage, ser vi i aanden en stor skare drage frem under disse buer og hvælvinger, mellem disse mure og piller, skiftende slægter i skiftende tider, konger og danske mænd. De smaa menneskehuse omkring kirken er sunkne sammen gang efter gang, nye er byggede højere oppe, for flodens vands skyld. Men dette gamle hus ligger fremdeles paa sin plads, løftende sig op over alle de andre. Og dersom vi tav, saa kunne stenene raabe om mange blade i vort lands og vor kirkes og i mange, mange enkelte menneskers historie«.

Af indskrifterne i domkirken har biskop *Koch* valgt følgende. Til *alteret:* »Gud har givet os et evigt liv, og dette liv er i hans søn« (1. Joh. 5, 11). – Til *orgelets* midtparti: »Gud bor midt iblandt Israels lovsange«. Paa 4 andre felter indskrifter, der begynder med: Lover Herren.

Eftermiddagen derpaa holdtes kongemiddag i *A. S. Vedels* anlæg under et mægtigt telt, der svajede i blæsten. Her takkede biskop *Koch* regering og rigsdag for de rundelige pengemidler, der var bevilget, og tilføjede: »Blandt de ting, som kendemærker Hans Majestæt kong Christian IXs regeringstid, er ogsaa dette, at det er en kirkebyggende tid. Siden Valdemarernes dage, da de mange stenkirker rejstes, har der ikke tilnærmelsesvis været nogen tid, i hvilken der er bygget saa mange kirker i vort fædreland som i den sidste menneskealder. Ved siden af Kbhvn, hvor jo de særlige forhold har medført opførelsen af de mange kirker, maa Ribe stift nævnes som den egn i landet, hvor de fleste kirker er bygget. Dette hænger sammen med hedens opdyrkning; men der skyldes tak derfor til kongen, regeringen og rigsdagen, ved hvis forsorg de mange pengemidler er skaffet til veje, og der næres ogsaa her i Vestjylland megen taknemmelighed derfor. Ribe domkirke er jo som moderkirken for de mange mindre nybyggede kirker her i Ribe stift«.

Baade før og efter domkirkens nyindvielse rejste sig rundt om i stiftet mange nye kirker, og biskop *Koch* har indviet mange saadanne, deriblandt nogle i hans gamle provsti.

Under domkirkefesten boede kronprinsen og kronprinsessen i bispegaarden. Efter hjemkomsten sendte kronprins Frederik et takketelegram (10. aug), saalydende: »Min hustru og jeg sende Dem og bispinden nu efter vor hjemkomst en hjertelig tak for Deres store gjæstfrihed og venlighed mod os under det uforglemmelige ophold i Ribe«. –

Biskop Koch samlede i en aarrække c 20 yngre præster fra stiftet til et flerdages møde i bispegaarden. Ifølge en indbydelse til 9.–13. okt 1916 var formaalet: Gensidig opbyggelse, tilskyndelse og dygtiggørelse til vor gerning. For en enkelt af de 4 mødedage lød programmet: morgenandagt, bibeltime og foredrag med forhandling. Emnerne var fordelt til indledere af de forskellige kirkelige retninger. En af mødedagene: Gudstjeneste med altergang, besøg i domkirken og udflugt til grænsestationen Vester Vedsted, hvor tyske vagtposter i krigens tid gik frem og tilbage bag pigtraadshegnet.

De tilrejsende præster blev indkvarteret dels i bispegaarden, dels i private hjem i Ribe. I fritiden, især om aftenen, naar dagens arbejde var endt, var biskoppen rigtig i sit es mellem sine gæster. Han forstod at samle en kreds, ældre og yngre, omkring sig til fornøjelig samtale. Han havde en evne til ukunstlet at gøre overgangen fra spøg til alvor og omvendt. Disse møder vandt megen paaskønnelse, ikke blot hos stiftets mange unge præster, men ogsaa i stiftsbyen og omegn og i endnu videre kredse.

Biskop *Koch* deltog som taler i de videnskabelige præstekursus i Lyngby, Ry og Ryslinge og i almindeligt dsk præstekonvent (Fanømøderne). Paa »Videnskabeligt forhandlingsmøde for Præster« paa højskolen i Lyngby 22.–28. aug 1906, holdt han et foredrag om »Præstens aandelige særpræg«. Det hedder bl a i »Dansk Kirketidende« 1906, s 610:

»Udgangspunktet for præstens gerning kan f eks findes i Paulus' kaldelse, der kan karakteriseres saaledes: *Knust og sat sammen igen.* Der skal prædikes enfoldigt og klart. Præstens gerning præges af, at hans arbejdsomraade er et bestemt sogn, hvorved saavel arbejdet som ansvaret afgrænses. Dette afføder den rette, sognepræstelige myndighed, der i gamle dage fulgte med embedet, nu med personligheden. Vi præster svæver stadig mellem vort ideal og dets karikatur. Den nuværende præsteslægt hjælpes af med sine pavetanker ved de nye kirkelove. Alligevel kan det gaa præster efter det gamle ord: Hjemme er hane djærvest«.

Præsten maa holde sig i levende forhold til tidens tanker i teologi, digtning og tænkning. En rationalistisk strømning gaar for tiden igennem den evangeliske kristenhed, ofte i forbindelse med noget af det bedste i tiden, saaledes den gængse fremhævelse af Jesu sande menneskelighed, der kan føre ud i rationalisme (jfr slutningen af G. Frenssen: Hilligenlei). Det er et spørgsmaal af betydning for præsten, om han ikke kan bruge sin tid bedre (f eks til studier) end til de kirkelige dag- og ugeblade, der sluger saa megen tid«. –

I henseende til sit folkekirkelige syn paa bispestillingen kom biskop Koch, navnlig i aarene 1911–16, ind i en vanskelig krise. Aarsagen dertil var den *Arboe Rasmussenske* sag og kirkestyrelsens stilling til denne. For flere af biskopperne blev dette forhold saa pinligt, at bl a for biskop *Koch* den tanke ikke laa fjern, helt at trække sig tilbage som biskop og at søge sig en stilling som sognepræst.

Ud fra denne stemning forklarer biskop *Koch* selv, hvorfor han undslog sig for at bispevie provst *H. Ostenfeld,* der efter *P. Madsens* død var blevet Sjællands biskop (udnævnt af *J. Appel*). Som forklaring paa sit afslag skriver biskop Koch til den nyudnævnte biskop (dat Ribe 10. sept 11):

»Tak for Deres brev og det vennesind, der ligger bagved Deres spørgsmaal, om jeg vil indvie Dem til Deres gerning, og om De maa besøge os nogle dage i forvejen«.

»Jeg har fra møder og fra enkelte faaet adskillige vidnesbyrd, der taler højt om den sorg og forvirring, der ved Arboe-Rasmussensagen er vakt i kirkelige kredse. De har vel

læst Zeuthens Aarhustale og hørt om biskop Sørensens alvorlige henvendelse til ministeriet og om dettes undvigende svar«.

»De vil ikke undres over, at disse forhold for mig medfører stor forpinthed og alvorlige overvejelser om, *naar* det for samvittighedens skyld vil blive nødvendigt for mig at bede om afsked fra mit embede«.

»Men under disse omstændigheder kan jeg ikke ret faa frimodighed til at fungere som ordinator ved en bispeindvielse med alt det officielt-folkekirkelige, som følger med en saadan handling, og som netop nu, hvis der ikke sker nogen ændring i forholdene, synes mig særligt pinligt«.

»Uhyre nødigt har jeg villet bedrøve Dem eller udsætte mig for, at vort personlige forhold skulle skades ... Men jeg har ikke kunnet andet end skrive dette til Dem«.

Biskop *S. Sørensen* trak sig tilbage fra Aarhus bispeembede sommeren 1916, foranlediget dertil ved den behandling, biskopperne havde været genstand for fra forskellige kirkelige hold p gr a deres stilling til ministerens kollatslov (22. maj 16). Han søgte derefter Nørup sognekald i Ribe stift. Biskop Koch var selv tilstede ved menighedsraadets indstilling til det ledige embede.

Men biskop Koch blev i sit bispeembede. – Lige fra kristendommens ældste tider var det i Danmark, som ellers overalt, en af biskoppens vigtigste pligter stadig at holde visitatser i sit stift. Reformationen gjorde ingen forandring heri. Luther indskærpede »besøgsembedets« nødvendighed (»Undervisning af visitatorer« 1527): »Paulus sad ikke blot og skrev breve, men løb omkring til menighederne, og det samme gjorde de andre apostle. Samuel var snart i Rama, snart i Nobe; han spadserede ikke om for sin fornøjelse, men gjorde det af kærlighed og ifølge embedspligt. Ja, Kristus selv var flittig fremfor alle i saa henseende. Og saaledes bør det være i kirken. »Biskop« betyder tilsynsmand eller visitator«.

Biskop Koch forstod bedre end maaske nogen anden dansk biskop efter Peder Palladius at sætte sig i forbindelse, ikke blot med præsten, men med de forskellige kredse indenfor menigheden. Provst *Fr. Zeuthen* udtalte (i »Det kirkelige udvalg« 6. juli 04): »Den nuværende biskop i Ribe stift stiller sig paa sine visitatser paa den maade, at han søger at komme i forbindelse med menigheden; men det har biskopperne virkelig ikke gjort før«.

Ved de nye kirkelove 1903 var der i begyndelsen af Kochs bispetid blevet indført mghraad. Med disse nye raad, der til at begynde med stod noget famlende overfor deres opgave i sognet, forstod biskop Koch at komme paa talefod. Naar han ønskede at holde en visitats, henstillede han til præsten at indbyde menighedsraadet og andre kirkeligt interesserede til en sammenkomst i præstegaarden. I en saadan, tit broget kreds, forstod han at føre en aandelig samtale, hvori hver enkelt blev draget ind. Om fornødent var han ikke bange for at sætte retningerne paa plads.

Biskop *Koch* har i løbet af de aar, han var Ribe stifts biskop, vistnok besøgt samtlige præstegaarde i stiftet gentagne gange. Han kom ikke som fortidens biskopper, hvis visitatser satte præstegaarden paa den anden ende. Betegnende er det svar, han i det kirkelige udvalg (sept-okt 1905) gav præstekonen, fru *Thyra Jensen,* der i udvalget havde krævet, at biskopperne skulle visitere uanmeldt. Biskop *Koch* svarede: »Jeg vil betragte det som en ulykke for det gode forhold mellem præst, menighed og biskop, hvis det skulle blive regel, at biskoppen kom med uanmeldte visitatser. Det vil let faa et præg af kasseeftersyn eller spioneri eller af en opdagelsesbetjents hemmelighedsfulde virksomhed. Naar jeg har holdt uanmeldt visitats et sted, har jeg altid befundet mig ilde. Naar jeg gik ind i en kirke, har jeg tænkt: Skal du dukke dig under stolen eller skal du vise dit ansigt. Det bør aldrig blive andet end en undtagelse. Det normale maa være det, vore fædre har haft, og som Paulus gjorde, da han rejste til Rom. Han ville ikke holde kasseeftersyn, men ville glædes og opbygges sammen med menigheden« (Rom 1, 12).

Ved visitatser i skolerne færdedes han paa en maade, der mindede om biskop *Monrads.* Danskundervisningen interesserede ham levende, og han var en mester i samtaler over det læste. I en skole havde børnene læst »Konen med æggene«; derefter følgende samtale. Biskoppen: »Var det nu ikke synd for konen?« – Ordførende i klassen: »Nej, det havde hun godt af.« – Biskoppen: »Ja, det tror jeg sandelig ogsaa. Men hvorfor da det?« – Børnene: »Jo, hun knejsede med nakken – var stolt – vigtig – hovmodig osv.« Biskoppen talte saa til slutning over ordet: »Hovmod staar for fald«.

I forskellige lærerkredse var der imidlertid fremvokset en stærk uvilje mod folkeskolens saakaldte gejstlige tilsyn (biskop, provst og sognepræst). Heftige udtalelser mod det fremkom stadig i lærerforeningens medlemsblad. Ved et lærermøde i Esbjerg udtalte en ældre lærer (1907): »Som forholdene nu er, kan ingen ærekær mand være tjent med at være lærer i Danmark«.

Biskop *Koch* mente, at den danske præstestand magtede tilsynsgerningen, selv om vel de fleste præster savnede særlig uddannelse, navnlig i undervisningens teknik. Alligevel vedtog Ribe Landemode (juli 1907) efter biskoppens forslag en udtalelse til ministeriet, hvori det bl a hedder:

»Landemodets store flertal formener, at de ændringer i tilsynet, som maatte foretages, burde gaa i retning af at bevare det kirkelige tilsyn med religionsundervisningen, men for øvrigt stille præst og lærer i et frit forhold til hinanden, nærmest saaledes, at præsten ikke var født medlem af skolekommissionen«.

19. sept 07 fremlagde biskop *Koch* denne sag for det kirkelige udvalg i en lang tale, hvoraf følgende:

»Et saadant angreb, som det gejstlige tilsyn har været genstand for, kan ikke tilskrives kirkefjendskab eller lærerfølsomhed alene. Vi staar her overfor en aandelig lov paa et kulturomraade, hvor kirken hidtil og længst har bevaret sit tilsyn. Det har været Landemodets mening at hjælpe til et bedre forhold mellem kirken og skolen, ogsaa af hensyn til religionsundervisningen«.

»Skoleloven kræver her til lands, at præsten mindst hver 14. dag skal besøge hver skole i pastoratet. I mit første embede ude paa den sorte hede havde vi 7 skoler, som laa langt fra hverandre. C 80 provster omkring i landet bruger meget af deres tid til skoletilsynet. I skolen skal der ikke være præsteregimente, ligesaa lidt som lærerregimente. Det er forældrene, der skal have det afgørende ord. Biskoppens stilling bliver i det væsentlige uforandret«.

Efter en indgaaende forhandling vedtoges en dagsorden, der udtalte, at sagen ikke skulle afgøres under hensyn til lærerne eller præsterne, derimod til hjemmene og folket, der som helhed ønskede det gejstlige tilsyn bevaret.

Om *G. Koch* som *forkynder:*

Under sit ophold i Zürich var Koch meget optaget af L. Zeller i Männedorf. 16. maj 85 skriver han hjem: »Zeller har en bred, slaaende, folkelig veltalenhed og kaster nye lys paa skriften«. 28. maj, ligeledes fra Zürich: »Zeller er en mand med en betydelig begavelse og en stor troskraft. Han minder i meget om Børresen. Hans veltalenhed griber som Becks alle mulige, selv meget dagligdags billeder, bevæger sig undertiden i antitheser og tit i spørgsmaal og svar. Den virker mere ved overraskende, kraftig, ja tit voldsom udførelse af enkelthederne end ved totaliteten«.

Efter sin hjemkomst skrev Koch, nu sognepræst i Vildbjerg, om Zellers forkyndelse (»Fra Bethesda« 1886): »Naar Zeller gaar paa sin prædikestol, har han vist i reglen gennemtænkt de vigtigste grundtræk i prædikenen, men er i alle enkeltheder helt uforberedt og taler saa her, som tankerne gives ham. Hans foredrag har derfor den uforberedte tales styrke og svagheder«.

Den unge *G. Kochs* forkyndelse lignede Zellers i flere henseender: Den var nøje gennemtænkt i sine hovedtræk, men ikke udarbejdet i alle enkeltheder. Koch skrev ikke sine prædikener, men derimod altid en udførlig disposition. Paa prædikestolen følte han sig derfor ikke bunden til manuskriptet, men stod frit overfor de enkelte ord og udtryk. Denne arbejdsmaade gav hans prædiken liv og friskhed, og han fulgte den selv hele sit liv igennem. I sine ældre dage anbefalede han dog unge præster at skrive deres prædikener for ikke at forfalde til vidtløftighed. I hans efterladte papirer findes en stor mængde mer eller mindre udarbejdede udkast med stikord og antydninger til eget brug, tit kun en lap papir til hjælp i en snæver vending. Naar han holdt foredrag, tyede han undertiden til den velkendte papirslap i vestelommen. Helt udarbejdede blev kun de forholdsvis faa prædikener og religiøse betragtninger, som gik i trykken.

Den stærkeste og varigste paavirkning som forkynder har Koch efter sin egen mening modtaget fra sin fader, og det saavel i ydre arbejdsmaade som med hensyn til prædikenens indhold. »I »Julestjernen« (1916) skriver biskop Koch: »Hver gang jeg i kirkeaaret kommer til de trinitatisevangelier, min fader prædikede over i studenter- og kandidataarenes sommerferier (det var jo hvert aar omtrent de samme), mærker jeg det i mit sind. De evangelier straaler mere og varmer mig mere end dem før og efter«.

Det er vanskeligt nu at faa nogen klar forestilling om faderens forkyndelse, eftersom han ikke har efterladt sig nogen trykt prædiken. Ud fra nogle efterladte opskrifter at dømme prædikede han mest om 2. trosartikel og understregede skellet mellem tro og vantro. Vilh. Beck skrev ved hans død (1895): »Hans prædiken hørte ikke til dem, som rive folk med sig eller fremkalde stor vækkelse, men den var som manden: støt, sikker, alvorlig«. Hans indflydelse paa sønnen kendes vistnok bedst af en skriftetale af G. Koch, der stammer fra Kochs første præstetid (Skriftetaler, udg af Erh. Quistgaard 1900) over teksten: *Lad det møde mig i dag.* 1. Mos. 24, 12.

En række bibellæsninger, som Koch holdt i Vildbjerg om Saul, gjorde et stærkt indtryk og mindedes længe. De blev senere gentagne under forskellige former. De hovedtanker, der gik igennem dem, har han selv samlet i et kapitel i »Præst og menighed« (1908) under overskriften: »Tilbagegang i aandeligt liv«.

Hvad og hvorledes han prædikede i sine første præsteaar, ses af en lille samling prædikener, som nogle aar senere blev udgivet i anledning af indvielsen af missionshuset »Betlehem« i Timring, og som indeholder en prædiken af hver af de 5 sognepræster for Vildbjerg-Timring-Nøvling: P. Krag, Ed. Nyeborg, G. Koch, H. J. Kornerup-Bang og S. V. Nyholm (En sædemand gik ud at saa. Fem prædikener, Missionstrykkeriet 1898).

Biskoppen var hyppigt taler ved præstekursus, menighedsraadsforeningsmøder og almindelige møder og gudstjenester, man hørte ham gerne. Biskop Koch deltog, som tilhører og som taler ivrigt i alle slags kristelige og kirkelige møder, og han saa i dem en smuk og nødvendig ytring af det indre kristelige liv. Han sagde en gang, at han kunne ønske at afslutte sin jordiske gerning med, sammen med en sanger, at drage omkring og forkynde evangeliet.

Fra 1. maj 20 at regne blev biskop Koch konstitueret til tillige at være biskop for de sønderjyske landsdele. Saa længe konstitutionen varede, skulle Ribe bispeembede bestyres af stiftsprovst O. Olesen i Ribe. Det var uheldigt, at biskop Koch ikke blev helt løst fra bispeembedet, da de sønderjyske forhold ville give ham mer end nok at gøre, og skønt hans helbred endnu paa dette tidspunkt var godt, synes denne dobbeltstilling allerede fra begyndelsen at have oversteget hans kræfter. Som konstitueret biskop fik han kontor i Haderslev, men vedblev at have sin faste bopæl i Ribe bispegaard.

Til løsning af den stillede opgave: at tilvejebringe ensartethed i den kirkelige ordning mellem Nordslesvig og Kongeriget, var biskop Koch utvivlsomt den rette mand. Personlig var han stærkt knyttet til Sønderjylland. I aarhundreder havde hans slægt hørt hjemme i vestslesvigske præstegaarde. Se nærmere under de 2 sønderjyske provstier.

Biskop Kochs sidste dage.

Da biskop *Koch* blev konstitueret som bi-

skop for de sønderjyske landsdele (1920), stod han endnu i sin fulde kraft; men allerede samme aar havde han et langt sygeleje. 28. nov skriver han til sin datter (Anna, gift med overlæge, dr Arne Johannessen, Diakonissestiftelsen): »Jeg gaar nu ind i den 6. uge af mit sygeleje. Det er første gang, jeg prøver et saa langt sygeleje. Man tages – selv om man ikke har feber – saa sært ud af sammenhængen og faar næsten baade tiden forud og tiden efter i en slags ny belysning.«

Sommeren 1921 opholdt han sig i nogen tid paa missionskurhotellet paa Fanø strand, lidende af rheumatiske smerter. Samme efteraar fik han hjemme i bispegaarden et alvorligt sygdomsanfald, et halvt aarstid efter hustruens død.

Straks efter nytaar skriver han til provst Nyholm (10. jan): »Jeg skulle have ordination paa søndag den 15de i Øse ved Varde. Men da jeg i dag har lidt feber, maa jeg ikke rejse for min svigersøn i aften, hvad jeg efter bestemmelsen skulle have gjort. Jeg haaber at blive klar til fredag. Ellers maa jeg bede stiftsprovsten fungere. Nu skal vi se. – I øvrigt har jeg det noget bedre end i eftersommeren. Men jeg bliver dog nok nødt til at moderere mit arbejde mere, end min nuværende virkekreds tillader det. Deus providebit.«

Sidst i jan rejste han til Kbhvn for at lade sig indlægge paa Hareskov kuranstalt. 29. jan 1922 skriver han fra sin svigersøns bolig til sin søster i Ribe: »I dag har jeg med Anna og Arne været til kirke og til alters i Andreaskirken, og i aften skal vi spise til middag hos Steens.«

Biskop Koch opholdt sig paa sanatoriet hele febr maaned og skriver derom efter sin hjemkomst (14. marts): »Jeg havde rigtig godt udbytte af min kur paa Hareskov. Jeg er nu mere arbejdsdygtig og arbejdsmodig, end jeg har været i de sidste 1½ aar, saavidt jeg skønner.« Dog havde han allerede jan 1922 begyndt at tænke paa en lettere virkekreds (jfr brev til provst Nyholm 10. jan 1922). Alligevel kom det uventet for de fleste, da han under 21. marts modtog udnævnelse til Fyens bispeembede, som var blevet ledigt ved hans slægtning, biskop *L. N. Balslevs,* afskedigelse.

Det saa paa dette tidspunkt ud til, at hans gamle arbejdskraft var ved at vende tilbage. Tirsdag den 30. marts holdt han i Bramminge efterskole et foredrag for »Ribe amts menighedsraadsforening« om »de kirkelige frihedskrav«. Foredraget var et forsvar for *J. C. Christensens* kirkelige lovgivning over for »Odensemændene«.

Det skulle dog snart vise sig, at han havde overvurderet sine kræfter. Inden han skulle bryde op fra Ribe, stod det for ham som en samvittighedssag endnu en gang at prædike i Sønderjylland. Paaskelørdag (15. april 1922) kørte han sammen med sin søster til Tønder, og dagen efter, 1. paaskedag, tog han ud og prædikede i Ravsted, derpaa 2. paaskedag i Tønder kirke. Begge steder talte han med stor kraft om evighedslandet og om grænsen, vi alle skal over, og de to prædikener gjorde et dybt indtryk. Efter sin hjemkomst følte han sig syg og afkræftet.

I maj var biskoppen sengeliggende og blev plejet af sin søster, der var flyttet til bispegaarden.

9. juni skriver han i sit sidste brev til provst Nyholm: »Tak for Deres kærlige brev og hilsen. Guds veje ere underlige. Lægger han os en byrde paa, er han en Gud til frelse. Gud være Dem nær, mens De ligger og skal læges. Tak for Deres forbøn. Jeg er i bedring, men svag endnu. Tak og kærlig hilsen!«

I juli maaned lod han sig indlægge paa Finsens lysinstitut i Kbhvn; men da han ikke kunne taale lysbehandlingen, og det stadig gik tilbage, besluttede han sig til at skrive sin afskedsbegæring. Til sin broder Carl sagde han: »Det har ikke været svært for mig at søge min afsked.«

Hans tanker vendtes mere og mere mod døden. Til tider sagde han: »Jeg synes ikke, jeg kan tænke mig en fremtid her paa jorden; men en fremtid i himlen kan jeg tænke mig.« Eller: »Jeg føler, at jeg nærmer mig noget godt; men jeg véd ikke, hvorledes jeg skal naa det.«

I de sidste maaneder sagde han gentagne gange: »Det er ikke det, at livet er saa kort, men at det er saa forunderligt.« Han syntes alligevel, det var gaaet rigtigt; det var jo Gud, der havde gjort det, og der var ingen bitterhed hos ham. Der var heller ingen dødsfrygt, skønt han kunne sige til sin broder: »Ja, nu kan du jo se, hvordan du en gang kan klare dig med dit regnskab; jeg har det svært nok med mit.« En af de sidste dage hørte en af hans nærmeste ham hviske: »Jesus! Frelser!«

Paa bordet ved sygesengen laa de 3 smaa bøger: Det nye Testamente, salmebogen og rejsehaandbogen »Sønderjylland«.

Ungdomsvennen, pastor J. Steen, der besøgte ham nogle dage før hans død, bad sammen med ham, lyste velsignelsen over ham og sagde tilsidst: »Farvel, nu ses vi nok ikke mere paa denne jord.« Koch trykkede hans haand og svarede: »Men Gud ske lov for paaske!«

Biskop Koch døde fredag morgen den 3. nov. 3 dage efter fandt bisættelsen sted i Emauskirken, hvor han selv ofte havde prædiket. Her talte ungdomsvennen *Jul. Steen* og *L. J. Koch,* der holdt en mindetale, hvori han efter sit indgaaende kendskab til broderens livsførelse og gerning gav en forstaaende skildring af ham. Det vakte megen opmærksomhed selv hos dem, der havde kendt den afdøde ret nøje, da taleren sagde: »Min broder var egentlig ingen harmonisk natur. Han havde et opbrusende sind og havde i det hele meget at kæmpe med. Men han *var* ogsaa et menneske, der kæmpede.«

Ved begravelsen (fra Ribe dk) talte *Carl Koch* om hans sidste dage: »Der var i den sidste tid en forunderlig mildhed over ham. Det var aftenens stilhed, og det betød, at det nu snart var forbi. Noget af det sidste, han talte om, var et par verslinjer (af Chr. Winther):

»Ak, kunne jeg da lægge til ro mig i din eng,
dit grønsværtæppe trække over mig og min seng.«

Han tilføjede: »Det er jo slet ikke kristendom dette; men det er Danmark dette grønsværtæppe, som digteren vil trække over sig

og sine. Hvor er det et dejligt tæppe!« Han talte altid om dette grønsværtæppe, aabenbart med tanken paa engen omkring Vildbjerg pgd.

Den konstituerede biskop for Ribe, stiftsprovst *O. Olesen,* skildrede den afdøde som student, præst, provst og biskop. Pastor *Busch* udtalte: »Det er sikkert, at Kochs tid i DMSs missionsskole har været en meget værdifuld og frugtbar tid for dem, der kom under hans vejledning.«

I det mægtige følge, der naaede fra domkirkens dør til kirkegaardens port, saas over 50 præster. Paa kirkegaarden sang følget, alt mens efteraarssolen lyste over graven: »Krist stod op af døde«. Fra Vildbjerg var der sendt en krans med det smukke vers:

»Du gav os din første ungdomsvaar
og glemte os aldrig siden.
Vor tak for dig til Guds trone gaar,
han glæde dig nu efter striden!«

Biskop Kochs grav er at finde et stykke til venstre for indgangen til kirkegaarden i familiens gravsted, hvor sønnen Christian Koch og fru Koch for ikke længe siden var lagt til hvile. Paa 3 ligedannede gravsten ses under navnene disse verslinjer (af »Lovet være du Jesus Krist«):

»Aanders konge blev støvets gæst.«
»Fører os op fra skyggedal.«
»Hjem til sin lyse kongesal. O Gud ske lov!«

Biskop Koch havde selv efter sin hustrus død valgt disse ord til sin søns, sin hustrus og sin egen grav. – –

Domprovst *C. Skovgaard-Petersen* fortæller om biskop Koch i »Min Arbejdsdag i Kirkens Tjeneste«, 1939, s 671.

Da »Ungdommens bog« udkom, var biskop G. Koch i Ribe, som jeg paa anden maade kendte lidt til, saa venlig at bede mig over til Ribe, for at vi sammen kunne gennemgaa bogen, inden den blev oversat paa andre sprog; (den blev hurtigt oversat paa fem fremmede sprog). Jeg tilbragte da en ugestid i Ribe bispegaard og fik flere gode vink af (og endnu flere gode samtaler med) min vært. Biskop Koch var en virkelig interessant debattør; i tempoet en sagtegænger; ja, der var egentlig noget næsten johannæisk dvælende og kredsende ved hans tankelinier: man troede jævnlig, at et eller andet thema var sluppet eller uddebatteret; men uden man vidste det, havde det arbejdet videre under overfladen; og pludselig vendte Koch tilbage til det med nye befrugtende synspunkter.

Da arbejdet var gjort, arrangerede biskop Koch og frue en eftermiddag en meget fornøjelig »skovtur« ud paa havet. Med en motorbaad sejlede vi – et helt lille selskab – ud ad Ribe aa til det aabne vand mellem Fanø og Manø. Derude blev vi imidlertid overrasket af »vigende vande«, saa baaden til sidst laa hjælpeløst fast; og det endte med, at vi sent om aftenen maatte vade en kilometer eller saa ind til Manø, hvor vi ved midnatstide tømte de venlige præstefolks spisekammer (vi havde kun haft eftermiddagskaffe med og havde nu været til søs vel en 8–9 timer). Fra Manø blev der telefoneret til Ribe efter vogn; og efter en eventyrlig køretur i den lyse sommernat under »stigende« vande tværs gennem fladvandet mellem Manø og fastlandet kom vi endelig, da domkirkens ur slog to, rumlende ind gennem Ribe bys stille gader. – Ofte siden morede vi os over denne »mislykkede« (og netop derfor saa vellykkede!) »skovtur«.

Jeg har et andet minde fra dette Ribe-besøg. En morgen tidlig gik biskop Koch og jeg en timestid rundt i Ribe domkirke. Til sidst standsede vi foran Hans Tausens Epitaphium »Se, han dér,« sagde Koch, »havde været i *Ildlinien.* Det har De og jeg ikke.«

Ved bispevalget 1923 fik stiftsprovst *Oluf Olesen,* Ribe 776 st, provst *C. Schultz-Lorenzen,* Kbhvn: 732 st.

31. 2. febr 1923–12. april 30 (stiftsprovst her 14. febr 14): **Oluf Kirstein Peter Vogn Olesen,** * 30. april 60 i Aalborg. Forældre: Lærer (sidst paa Øland) Vogn O og Christine Jensen. Stud Aalb 79, c 85[1] (1), lærer Vejle latinsk 85, sp Harboøre-E 17. okt 87, sp Gaarslev 16. sept 89, 2. rkp Horsens 19. dec 95, sp Vor Frelsers k, Horsens 4. okt 04, r af Dbg 17, Dbm 23, K II 26, † 12. april 30. ~ 27. dec 85 Ane Sofie Larsen, * 16. marts 60 Svendborg, † 18. jan 35. Forældre: Postpakmester Rasmus L og Else Cathrine Thrane. – Søn: Sdr Omme.

Religionslærer Horsens statsskole og i Ribe t 22. Udg bl a andagtsbøgerne »Livet« (1918), »Regnbuen« (1918), »Lyset« 28), samt forf t Filippibrevet (Glæden i Herren, 18), og Efeserbr (Livet i Herren«, 19). Efeserbr (1920) 25: Om Bibelen. Oversatte flere andagtsbøger af F. B. Meyer.

Biskop O var en af den danske kirkes markante personligheder.

Biskop O's fader var tungsindig, hans moder livsglad. Begge dele skulle forenes i hans sind, og som *Hans Koch* skriver (DBL XVII, 391) maatte »dette kristeligt bearbejdet føre til dyb og smertelig erkendelse af egen utilstrækkelighed og en taknemmelig glæde ved alle Guds gaver, timelige og aandelige. Ofte kunne kampen være haard. Men ud af denne kamp kom en ydmyg og dog stærk kristen, som blev til god hjælp for mange«. Hans rigeste tid var nok i Horsens. Den tid, da *Olesen* og *Carl Christensen* var ved Vor Frelsers kirke og *Thordur Tomasson* ved Klosterkirken, betegnes stadigt som en »guldaldertid« i Horsens bys kirkeliv. Han var skattet som forkynder videnom, var en klog og kærlig sjælesørger, ikke mindst for de syge og paa sygehuse. Med sit friske væsen var han en ypperlig underviser, baade paa latinskolen og for konfirmanderne. Paa de kristelige gymnasiastmøder var han en skattet gæst. Uden at være partimand stod O midt i IM, og han blev valgt til biskop med IMs stemmer, men fik ogsaa mange stemmer fra anden side. Som stiftsprovst havde han vundet respekt og anseelse. Med frygt og bæven gik han ind til sin bispegerning. Skolevæsenet havde stadigt hans store interesse. Han var jo lærersøn.

Om biskop Olesens virksomhed i Horsens, se her VII, 326 f.

Biskop *Johs. Gøtzsche* skriver (Dsk kirkeliv, 1930, s 147 f) bl a:

»Jeg saa ham første gang som ung student i 1883, han vandt ind hos mig i samme øjeblik,

og vi har været knyttet hjerteligt sammen siden.

Han forstaas kun af dem, der har levet sammen med ham. Man kan fortælle om hans ejendommeligheder, saa jeg har hørt skikkelige mennesker undres. Man kan fortælle om hans morsomheder, saa de, der hører det, faar et ganske forkert indtryk af ham. Man kan fortælle og fortælle, og saa synes man alligevel ikke, at man har faaet det sagt, som man gerne ville sige, fordi han var anderledes end de fleste. Han burde skildres gennem en billedrække af hans ejendommelige ord og handlinger ledsagede af et portræt af hans karakteristiske ansigt.

Han var vel udrustet, hurtig, klar, mangesidigt begavet; det var, som om intet faldt ham vanskeligt. Han havde gode kræfter, selv om han i alle sine sidste aar ikke var rask – og han havde en meget betydelig energi.

Han var dybt sandfærdig og gik ikke af vejen for at sige, hvad han følte og mente, og sagde det undertiden næsten ubarmhjertigt. Og saa var han alt andet end ubarmhjertig; thi han havde et meget varmt hjerte, og skønt han var meget langt fra at være følsom, betænkte han sig aldrig paa at give sin følelse kendeligt udtryk.

Alt hvad han gjorde, prægedes af hans originalitet, idet han gik sine egne veje; partifælle var det, han mindst af alt egnede sig til. Men han jagede ikke efter nogen originalitet. Om hans navn summer en meget stor overlevering af fortællinger om muntre udsagn og kvikke riposter, hurtige karakteristikker af bekendte mænd og ejendommelige handlinger.

Naar man var sammen med ham, havde man en følelse af at være ved en kilde, ung og frisk og rig. Og saaledes var det ogsaa. Man blev ikke træt i hans selskab, man kedede sig aldrig, og man var hurtigt inde ved det, der havde betydning.

Han var præst, skabt dertil. Han har været provst i ikke faa aar og biskop i 7 aar. Han var en frugtbar forfatter, dels oversætter af engelsk litteratur af opbyggelig art, dels selvstændig forfatter til flere meget læste opbyggelsesbøger. Og han var lærer, lige til han blev biskop. I alle disse egenskaber har han sat spor og vil huskes af dem, der har haft forbindelse med ham og huskes med taknemlighed.

Men han var frem for alt præst.

Hans prædiken var hans egen fra først til sidst. Formelt var den uden polering, fordi den var ikke udarbejdet i enkeltheder; han kunne ikke udarbejde dens enkeltheder, har han sagt, thi hvis han gjorde det, kunne han ikke holde den, da han saa havde kritiseret den i stumper og stykker, forinden den blev holdt.

Men hans prædikens indhold kunne bære en ikke udarbejdet form. Den var ikke en egentlig vækkelsesprædiken, saaledes som dette forstaas af de fleste; men den gjorde tilhørerne vaagne, og de fik ikke lov til at slippe væk, medens han talte. Dels vidste man aldrig, hvor han ville begynde eller ende; dels var man aldrig sikker for overraskelserne; de var til tider ru; men de kunne ogsaa pludseligt tage en om hjertet. Endeligt og især førte han en altid ind i nærheden af Gud, fordi han selv levede der. Der er vist ikke mange, der har hørt ham, som ikke kan huske noget af det, han sagde.

Og han var præst i det, han talte med mennesker om, naar han var sammen med dem. Da han blev indsat i Ribe, bad han i sin bøn og sagde: »Herre, lad mig aldrig miste mit vidnesbyrd«. Det laa ham dybt paa sinde at bevare det, og han beholdt det alle dage. Det var i hans prædiken, og det var i hans samtale med mennesker.

For sine venner er han uforglemmelig, fordi han var saa ægte et menneske. Han glædede med sit sprudlende humør, og han drog gennem sin tungsindige smerte. Han var jo et lidende menneske gennem sin kamp med tunge tanker og med den skærende selvkritik.

Jeg saa ham sidste gang som en gammel svag mand i hans hjem i Ribe; da han var bøjet af sygdommen, saa man kun kunne se paa ham med dyb medfølelse. Saa er der alligevel oplevet saa meget herligt i den sidste sygdomstid«.

Biskop O's nære ven og medarbejder i Horsens, pastor *Carl Christensen,* skriver (DnA 1931, s 90 f) bl a:

»Søgte man ham som præst, saa fandt man altid et menneske. Det var det indtagende ved ham. Hans muntre, klangfulde, »kom ind«, naar man bankede, var indbydelse til at mødes med en rig og ejendommelig kristen, der ikke paa noget punkt ophørte med at være et sundt og naturligt menneske. Og stod man saa ansigt til ansigt med ham blandt alle hans bøger og billeder, da fortalte hans sunde skikkelse, hans kloge, muntre blik, hans friske tiltale, hans uskrømtede velvilje, at her var man hos et rigtigt menneske. Ægte var han i al sin færd og i al sin tale, ægte helt igennem. Derfor var alt verdsligt og gejstligt skaberi, al forloren aandelighed, alt det, som jyder kalder »øwwerstild«, ham en pest. Han, den konservative mand, viste suveræn foragt for embedsvigtighed og »salvelse«. Og han var paa forhaand færdig med den slags religiøsitet, der – som han sagde – vendte det hvide ud af øjnene.

Hvilken læremester for unge præster!

Hans menneskelighed hang ikke blot sammen med hans ejendommelige natur. Den var forenet med en meget stor kultur. Intet menneskeligt var ham fremmed, og navnlig var hans læsning mærkelig omfattende. Denne flittige mand, som fra morgen til aften passede sin præstegerning foruden mange undervisningstimer, brugte sine aftener og nætter til megen læsning. Inden- og udenlandsk teologi, navnlig store fortolkningsværker, men ogsaa al mulig læsning om nutidsforhold og af betydelige romaner tilegnede han sig saadan, at det formede hans tanker og tale. Men det blev altsammen lagt for Herrens fødder, tjente hans gudsforhold og hans kristusforkyndelse i en saadan grad, at vi undredes.

Han var saa rig. Altid kunne hans menneskelighed forekomme ny og oprindelig, altid havde han friske farver til sin raadighed, naar han ville male. Og han kunne male, naar han fortalte alvor og skæmt. Men ikke et eneste øjeblik var han for os, der kendte ham som

venner, ude af sin dybeste forbindelse. Han havde strømmen mellem sig og Herren i orden, og hver en dag fornyede han forbindelsen som sit ene fornødne. Det var hans egentlige rigdom. Thi rig var han som kristen. Det vældede og vældede ud af hans sjæl, hvad han levede med sin bibel. Aldrig saadan, at han blottede sit inderste. Blufærdig og kysk var han med sit forhold til Herren. Han var ikke af dem, som udstiller deres hjerter i vinduerne. Nej, ogsaa han var »ensom selv blandt sine venner«. – Alligevel var der aldrig ebbe i, hvad han havde at yde. Han kunne ofte forekomme os saa træt og forslidt, hvad han ogsaa var. Men tog han saa *ordet* for sig og delte ud til os andre, da vældede det i strømme og blev rigt og nyt.

Hvad har han ikke betydet som sjælesørger! Vi er mange, som kom til ham med et anspændt indre, anfægtede, tvivlende og raadløse, fordi ingen forstod os, og vi forstod ikke os selv. Men hos ham blev vi »spændt fra«, hos ham mødte vi denne mærkelige forstaaelse, fuld af takt, præget af kærlighed og ligefrem genial i sit kendskab til sjæleliv og nervehelse. Her kunne fortælles mange eksempler paa hans tro og dristighed som sjælelæge. Ligefrem typisk er følgende: En af vore gode unge i KFUM var i den grad plaget af tvivl og anfægtelser, at hans nervøsitet gjorde ham søvnløs og bragte hans forstand i fare. »Hvad skal jeg dog gøre, pastor Olesen, naar jeg ligger vaagen timevis og hverken kan bede eller tro?« – »Du skal fløjte, Jens.« – »Hvad skal jeg?« – »Du skal fløjte, Jens, saa skal det snart komme i orden!« Og det *kom* i orden ved den behandling.

Mange af alle samfundsklasser aabnede deres hjerter for ham. Og hvor hjalp han mange! Han forstod at lytte, og han forstod at »lade Herren komme til«, som han udtrykte det. En mærkelig intuition kunne sige ham, hvad trænede psykologer maatte slide sig til.

Han ejede – ganske uden talemaader og miner – den kærlighed, der søger. Paa hospitaler og klinikker og i utallige smaa og store hjem gik han flittigt og trofast sin Herres ærinde. Hvor blev Gud stor for os, naar han fortalte om saadanne besøg, hvor det største skete! Som da han af en diakonisse var sendt ind til en modvillig mand i tuberkulosens sidste stadium: »Maa jeg synge en salme for Dem?« – »Ja, kan det more Dem, saa værs'go.«

Olesen ville synge: »Det koster ej for megen strid«, men det blad manglede i mandens salmebog. Han sendte bud til Gud: »Find en salme til mig!« Saa slog han op paa 613: »Gud, efter dig jeg længes –.« Han syntes ikke, den passede, men sang det første vers over mod den syge, som havde vendt præsten ryggen. Efter første vers lagde han sig tilbage, efter det andet stirrede han paa præsten, men efter tredje vers begyndte han at hulke: »Det er min mors salme – hvordan kunne *De* dog finde den?« Det blev et velsignet besøg hos den døende.

Som en ven fra Gud kom han de mange, mange steder og oplevede underlige ting. Hans kærlighed gjorde ham opfindsom og alt andet end kedelig. Der var ingen grænser for, hvor han kunne hjælpe med penge, og det var ham en munter fest at staa mennesker bi i deres vanskeligheder. »Vi repræsenterer et *stort* firma, du,« sagde han, naar han talte med mig om, at her maatte vi træde til. Selv var han saa nøjsom og beskeden i sine fordringer. Men hvor kunne han ofre for andre!

Ja, han var en tjener! Søvnløshed led han meget af. Hvor har han ofte brugt disse vaagne, stille timer til at bede – og bede for andre! I et af sine sidste aar sagde han: »Nu er jeg blevet medlem af de søvnløses forening!« – »Hvad bestiller I i den forening?« – »Der beder vi for dem, som *skal* vaage: Sømænd paa vagt og soldater paa post, sygeplejersker og lokomotivfolk.«

Men det er som *forkynderen*, at han blev landskendt og elsket i menigheden. Den forkyndelse er jo ogsaa i sjælden grad blevet brugt, om end han selv aldrig blev sig det bevidst. Han havde et budskab. Hans prædikener, taler, bibeltimer og foredrag – ligesom hans andagtsbøger med »Ordet« fra Kristeligt Dagblad og hans oversættelser af F. B. Meyers bøger – han *ville* virkelig noget med det altsammen. Og det, han altid ville, var at stille sig til Herrens tjeneste.

Han forberedte sig i grunden *altid*, men skrev vist sjældent mere end en disposition til sin tale. – En søndagsprædiken, kunne han sige, er som en marmorstatue, man begynder at hugge paa om mandagen. Det, man hugger af i ugens løb, gaar til møder, brylluper og begravelser. – Naar han prædikede, holdt han sig til sin tekst som en ydmyg tjener for ordet, ikke som dets herre. Bibelen var gaaet ham i blodet, den var levende i hans ord, ligesom han levede i den. Men hans bibelske forkyndelse var præget af en ejendommelig personlighed, fyldt baade med gudsbarnets hvile og med tidens uro. Her stod man overfor en maler, en genial kunstner, der paa sin palet havde alle farvetoner, og som med sikkerhed mestrede baade den brede og den fine pensel. – Skulle man tale om yndlingstanker hos ham, saa maatte det f eks blive *kontakten* med Herren: »I i mig, og jeg i eder« (Johs. 15), dette underfulde og himmelsk-naturlige, at *Han selv* virker i og igennem os, naar vi tror Ham. Og hvor kunne han variere sin tale over Johs. 14, 27: »Fred efterlader jeg eder, *min* fred giver jeg eder!« Han havde aldeles intet gejstligt sprog, han hadede talemaader og blomstersprog. Det hele var saa naturligt og jævnt. Hans lignelser, billeder og træk var alle hans egne. Og der var som bekendt baade lune og salt i disse snart landskendte »smaatræk«. Ofte kom de i særlig grad, naar han ikke var rask. Og tit dækkede den blufærdige mand sin bevægelse med disse morsomheder. Men hvor var de træffende i deres anvendelse! Der skulle aldrig koketteres med historierne, de skulle tjene. Og de tjente.

Genialt! sagde man gang paa gang til sig selv, naar han talte. Men straks efter rettede man sig selv, for det var jo ikke ham, man hørte, men en større.

Den, der færdedes med ham i det store arbejde og vidste, hvad han dag for dag skulle byde sig selv, maatte lytte betaget til hans taler ved begravelser og bryllup. Jeg vidste, han *havde* ikke kunnet forberede sig. Og saa

sprudlede det saa friskt og rigt, naar han tog ordet frem, saa aandelig fint, paa en gang saa bibeltro og saa menneskeligt, at jeg igen sagde til mig selv: Her er geniet, og her er den, som har Guds fortrolighed. Det var altid nyt – og bedst maaske i skriftetalerne.

Høre ham tale til brede lag ved friluftsmøderne i Blaa Kors! Hans joviale sømandsskikkelse, hans sprog, som var *deres* sprog, hans vidunderlige historier, hans grundfæstethed i Jesu naade, hans trygge hvile i Gud – alt dette og meget mere ubeskriveligt gjorde ham til folkeprædikant af Guds naade. Det faldt egentlig saa naturligt, da en fuld mand ved et Blaa Kors møde brølede: Længe leve pastor Olesen! Og Olesen raabte øjeblikkelig fra talerstolen: Hurra! hurra! hurra! med de rigtige armsving.

Og som han kunne »ordne« den slags folk ved de mange separationsforhandlinger! En gang endte det med, at de rasende parter gav hinanden et svup-kys, mens han diskret vendte ryggen til. Hvor han forstod dem, elskede dem, hjalp dem og holdt ud med dem!

Han satte sine garn der, hvor fiskene gik, og forstod paa sin Herres vegne at udnytte situationerne hos høje og lave. Var han ivrig for patienternes frelse, saa glemte han ikke lægerne. Og kunne han vidne paa bøllernes sprog, saa glemte han ikke borgmesteren. I lang tid skrev han daglig forrest i byens avis en kort, praktisk udlægning af et kapitel i Ny Testamente. Han fortalte mig, at da han tilbød redaktøren det, havde denne svaret, at »han godt ville støtte kristendommen«. »Hvor er det rart for kristendommen!« sagde Olesen. – Folkelig var han i ordets bedste forstand, men *populær* blev han aldrig, fordi han var en hellig mand, skilt fra verden, mærket med korset. Det mærkede man altid, naar man kendte ham. Ustyrlig komisk kunne han være, men han var bunden til Jesus. Det passede paa ham, hvad han tit sagde om sine smaa venner, der døde: »Du var ogsaa med Jesus af Nazareth.«

Og nu til sidst et par ord om ham som lærer. Som lærer ved Vejle latinskole var han begyndt, og faa steder var han nok paa sin plads som paa katederet blandt gymnasiaster. Som religionslærer i Horsens statsskole har han uudslettelig indskrevet sig i mangfoldige unge hjerter.

Da han drog til Ribe som stiftsprovst, holdt Horsens latinskoles lærere en afskedsfest for ham, hvor hans sømandsskikkelse og hans usnobbede væsen blev prist i en fortræffelig festsang. Et af versene lyder saadan:

Helst ta'r han dog børn ved haanden,
ganske fast og ganske blødt,
for at lære dem om Aanden
i at navigere støt;
sjov og myndig paa kateder,
i sit hjerte barnet næst,
som en ven for lille Peter
er han næsten allerbedst.

Hvor magtede han sin konfirmandundervisning! Jeg ser ham endnu for mig i en tidlig morgenstund paa vej til sine mange præstebørn. Jeg vidste, han havde været til møde den foregaaende aften og derefter arbejdet langt ud paa natten. Nu kom han, pulsende paa shagpiben, og slog ud med haanden i højt humør: Morgen! morgen! saadan kom han til disse store børn og blev dem en kammerat for livet og en uforglemmelig vejleder til Kristus. Han slap dem aldrig, saa sandt han magtede det. Han hjalp dem, tilgav dem, bad for dem saa trofast. Og jeg har set de stabler af breve fra tidligere konfirmander og skoleelever, hvori de tyede til ham som skriftefaderen og vennen. De gik aldrig forgæves, og han forstod netop at tage den tone, der gav genklang hos dem.

Selv syntes han nok, han var en fattig mand. Men hvor gjorde han mange rige, ja evigt rige!

Det var saa godt at vandre med dig ad vejen frem,
at kende dig ved hverdag og fester.
Velmødt, velmødt igen igen i vort salige hjem!
Snart ringes solen ned, du kære mester.

Sognepræst *T. Philipsen,* Gram, fortæller (DnA 1951, s 82 f).

»Vi glemmer ham aldrig, naar han fra Horsens kom ned i Fredericia KFUMs ungdomsafdeling og fortalte sine vidunderlige skipperhistorier fra den lange sørejse, han havde foretaget (velsagtens for nervernes skyld) eller holdt foredrag om Moses som fodboldspiller. De aftener kom der drenge som havets sand, og de laa flade paa bænkene af latter. Og saa pludselig kunne han slaa om, saa der blev stille som i en kirke, og alle sad spændte og hørte gode ord om Jesus og livet i Gud . . . .

1895 flyttede Olesen til Vor Frelsers kirke i Horsens, og de 19 aar, han virkede dér, var sikkert hans lykkeligste aar, hvor hele hans frodige natur rigtig kunne udfolde sig. Om han nogensinde blev, hvad man kalder populær, er vist et stort spørgsmaal. Folk i Horsens syntes han var en herlig mand, og de var stolte af deres dygtige præst, som kunne prædike for fuld kirke hver eneste søndag, men han var jo ogsaa en troende og hellig mand, som ville have syndere til at omvende sig, og den slags folk bliver nu aldrig populære, saa kan de være saa menneskelige og frisindede, de være vil.

Han havde selv en meget dybtgaaende syndserkendelse, og baade hans forkyndelse og hans sjælesørgergerning havde altid som centrum: Synd og naade.

1914 søgte han og fik stiftsprovsteembedet i det lille idylliske Ribe og blev dermed højærværdig. Det kneb nok ikke saa lidt til at begynde med at falde til i den by, der led under smaabyens embedsfornemhed.

Naa, efterhaanden vænnede byen sig til sin nye stiftsprovst og kom til at sætte overordentlig stor pris paa ham. Olesen kunne godt optræde med al den højtidelighed, som domkirken krævede, men han var jo kemisk ren for al salvelse og forlorenhed, og der var det inderligste samarbejde imellem ham og biskop Koch. De to mænd forstod hinanden og ville det samme. Ved Genforeningen blev Koch kst biskop i Sønderjylland, hvorfor Olesen maatte passe Ribe stift, og da Koch i 1922 forflyttedes til Odense, var der i virkeligheden ikke tvivl om, at Olesen skulle være Ribes biskop.

Og han blev unægtelig en biskop af en egen støbning. De gammeldags stive visitatser satte

han ikke pris paa, men derimod holdt han af en søndag morgen at køre i sin gamle Ford ud i en af stiftets kirker for uanmeldt at se og høre, hvordan det stod til en ganske almindelig søndag. 1925 fik han mig anbragt her i Gram, vistnok til lige stor forbavselse for ham og mig. Jeg husker en søndag morgen, jeg kom til kirke. Et af menighedsraadets medlemmer kom i største ophidselse farende op bag alteret: »Biskoppen sidder nede i kirken!« Nu var Olesen jo min gamle gode ven, saa jeg bemærkede lidt tørt: »Ja, Fred være med ham.« Men den gode mand blev endnu mere ophidset: »Forstod De ikke, jeg sagde, at biskoppen sidder dernede.« Saa kunne jeg ikke lade være at bemærke: »Ja, kære, lad ham da sidde!« Siden var han saa hjemme og faa en bid brød, og han morede sig kosteligt, da jeg fortalte ham det.

Søgte man ham som sjælesørger, var han den vise og forstaaende ven, og altid mærkede man, hvor det laa ham paa sinde, at Guds rige maatte have fremgang i stiftets sogne. Det administrative derimod interesserede ham ikke. Kun een gang søgte jeg ham i saadan anledning: »Kom med ind og spørg stiftsfuldmægtigen, det har han forstand paa.«

Det forlød engang, at han havde faaet en ministeriel »næse«, som det hedder, for et eller andet, der var forkert. Og da en spurgte ham, hvad han ville gøre ved det, svarede han med et smil: »Jeg har købt et ekstra lommetørklæde til at pudse den med.« Men gjaldt det at faa en troende præst valgt i et sogn, var Olesen vaagen og en mester til at forhandle med menighedsraadene.

Som biskop i Sønderjylland skulle han iøvrigt holde skolevisitatser og føre tilsyn med religionsundervisningen, og disse besøg gik der ry af, især naar han kom i de tyske skoler. Olesen holdt ikke af at tale tysk, saa det skete ved en saadan lejlighed, at han pludselig brød af og spurgte: »Sig mig, børn kan I ikke bedre tale dansk end tysk?« og til stor forfærdelse for den tyske lærer, raabte alle børnene: »Jo«! »Det kan jeg ogsaa,« sagde Olesen, »saa fortsætter vi paa dansk.«

Olesen fik den glæde at fungere ved den store Ansgarfest i Ribe, og ved den lejlighed var vi med rette stolte af vor biskop. Der manglede intet hverken i prædikenens myndighed eller i stilfuld værdighed. Jo, Olesen var en rigtig biskop, en god og kærlig raadgiver, som vi kunne tale fortroligt med og i fuld tillid.

Da Olesen nærmede sig de 70, den alder »hvor vi skal skydes«, som han sagde, var kræfterne slidt op. Sidste gang, jeg besøgte ham, var en nytaarsvisit 1930, og da var han en dødsmærket mand. »Tak, fordi De kom, Philipsen, nu ses vi ikke mere her paa jorden, min arbejdsdag er til ende.« Saa lagde den gamle biskop sin haand paa mit hovede og gav mig sin velsignelse. Vi havde kendt hinanden i mange aar, og jeg tror, han holdt lidt af mig. Jeg skylder ham megen tak. Med ham døde en personlighed af format.« –

Noget af det bedste, der er skrevet om O, er *Niels Jeppesens* erindringer om den unge pastor O i Gaarslev samt i Kristeligt Dagblads kronik, 4. dec 1965, ved fhv borgmester i København, red *L. Estrup*, »En møderække med et menneske«, hvor Estrup skriver bl a:

»Det var paa et tidligt tidspunkt, jeg første gang mødte Oluf Olesen. Han var blevet sognepræst ved Vor Frelsers Kirke i Horsens 1904, det aar far døde. Far var som ung arkitekt fra akademiet kommet til Horsens som konduktør for professor Storck ved kirkens restaurering. Han havde senere restaureret Klosterkirken i Horsens, bygget den katolske kirke og senere faaet tilsynet med de nørrejydske kirker. De to har haft meget at gøre med hinanden og deres interesser mange skæringspunkter. Og pastor Olesen, som han altid hed, var blandt de mange, som fulgte fars sygdom med dyb deltagelse.

Forinden havde jeg begyndt min konfirmationsforberedelse hos ham. Den foregik i KFUM's bygning ikke langt fra præstegaarden, og da jeg første dag under navneopraabet rejste mig op, sagde han: Aah, er det dig! Det var hans første ord til mig. De sidder endnu i mine ører. De lød som et kærligt velkommen, og jeg maa have følt dem som et løfte om hjælp til en dreng i nød. Fra den dag havde han min hengivenhed med en voldsom varme. Hver dag, der var konfirmationsforberedelse, stillede jeg om morgenen udenfor præstegaarden – den havde far forøvrigt ogsaa bygget – for at følges med ham paa det korte stykke vej til KFUM. Jeg sagde vist ikke mange ord, ville bare følges med ham. Men det blev til et venskab for livet. Efter konfirmationen kom jeg i hans hjem. Han havde 7 børn, et par af dem jævnaldrende med mig. Men det var for hans skyld, jeg kom. Min religiøse sans, min tro, blev givet vakt i dette halvaar, men *han* var nu nok nr 1. Og min varme hengivenhed holdt gennem aarene, til jeg forlod Horsens som student.

Aaret efter døde mor, uden forudgaaende sygdom, pludselig en nat. Hun elskede musik og spillede meget smukt ofte mens far sang.

Min broder og jeg førte hendes kiste til Horsens, og naturligvis var det pastor Olesen, som begravede hende. Det var vort andet møde, og jeg bad om hans tale over mor. Han sendte mig sit referat – han skrev vist aldrig sine taler – og jeg fik ogsaa titlerne paa de to bøger: Henry Drummonds »Naturens lov i Aandens verden« og J. C. Heuchs »Vidnesbyrd om Jesus Kristus«. »Tak fordi Du kom op at se til mig igaar«, skrev han. »Nu husker Du nok de to Bøger. Jeg er temmelig overbevist om, at de vil kunne hjælpe Dig i Din Ensomhed. Naar jeg kommer til København, ser jeg op til Dig, om jeg ellers kan finde Dig«. Han fandt mig ikke.

Pastor Olesen mødte jeg igen i 1. verdenskrigs næstsidste aar. Han sad da som stiftsprovst i Ribe, jeg efter embedseksamen som journalist i Aarhus. Jeg havde mødt en pige i Aarhus, som jeg ville giftes med, og jeg skrev til ham om at vie os. Det kneb for os at finde frem til ham ved aftenstid gennem Ribes gasløse bælgmørke gader, men vi mødtes i det gamle uforandret varme venskab, og han viede os dagen efter i Ribe Domkirke.

Saa gik der igen 5–6 aar. Han kom til København for at blive indviet til biskop, og efter højtideligheden i Vor Frue, som jeg over-

værede – jeg var da redaktør ved De Ferslewske Blade, – kom han ud til os paa Frederiksberg og sad ved min kones sygeleje. Jeg ser ham tydeligt for mig, da han rejste sig for at sige farvel og gjorde korsets tegn over hendes bryst. Ufattelig blind, som jeg blev ved at være overfor tanken om, at hun skulle dø, opfattede jeg det kun som et velsignende kærtegn og ikke som en afskedshilsen til en døende. Jeg bragte hende til Aarhus, og han kom op og begravede hende der, da jeg igen kaldte paa ham.

Nogle maaneder efter var vi sammen paa vej til Ægypten. Jeg havde lært *H. N. Andersen* at kende. Vi havde haft adskillige samtaler ogsaa af personlig karakter. Han vidste besked med min kones sygdom og død og syntes vel, at jeg virkede noget medtaget. Hen paa sommeren raadede han mig til en sørejse med en af Ø.K.'s baade og til at tage en god ven med mig. Jeg vidste, at Olesen elskede sørejser, og jeg skrev til ham om at komme med. »Jutlandia« – det første »Jutlandia« – laa i Hamborg og skulle østpaa, og vi ville prøve, hvordan det var at flyve. Men vejret var haardere, end flyvningen dengang – 1923 – kunne klare, og vi maatte i stedet tage Korsør-Kiel ruten for at naa frem i tide. Turen var haard nok i stormen, men han var søstærk, og »Jutlandia« forsinket af havnestrejke. Vi følte os hurtigt hjemme.

Saa endte rejsen. Samværet alene med ham blev afslutningen paa min lange møderække med ham gennem tunge oplevelser, en uforglemmelig rejse og en stor hvile. Paa turen som i sit arbejde var han en betagende personlighed. Den friske munterhed, som straalede fra ham, lod kun faa ane et medfødt tungsind, som næredes livet igennem af al den menneskelige nedværdigelse, ulykke og sorg, han mødte hver eneste dag paa sin utrættelige vandring i mishandlede hjem og paa hospitalerne blandt syge og døende. Han ejede en misundelsesværdig evne til at hente de herligste historier, som han efterhaanden blev kendt og berømt for, ud af sine møder med mennesker, og fortælle dem med en uimodstaaelig humor, ofte drastisk men altid med en undertone af forstaaelse og medlidende kærlighed. Jeg har kun altfor ofte været en tavs og trist kammerat i vort samvær, men han misforstod mig aldrig. En datter af biskop O, pastorinde *Anna Lütken* (enke e Otto L, sp Idum), var organist ved Sct Catharina kirke 32–59; hun betød meget i Ribes musikliv, underviste i orgelspil paa seminariet. Hun og hendes gæstfri hjem og hendes vid blev meget savnet, da hun flyttede herfra.

Prf bl 1930, s 193 f, Aage Dahl: Sønderjyll bispehist 1931, s 97 f, DnA 1931, »Julestjernen« 1933 (Carl Christensen), »Julegaven« 1942, Henry Dahl: »Hjemmenes Julebog« 1935, Dagbladenes Nekrologer 30. april 1939. Carl Th. Jørgensen: Guds forunderlige tjener, biskop O. O, IM Tid 1963, 225 f.

Ved bispevalget 1930 fik stiftsprovst *S. M. Westergaard* 810 st, dr theol *L. J. Koch,* Diakonissestiftelsen: 706 st.

32. 8. juni 1930–28. febr 39 (stiftsprovst her 10. april 23): **Søren Mejsen Westergaard,** * 4. febr 69 Randers. Forældre: Tømmerhdlr Søren Jensen W og Ane Mejsen. Stud Randers 86, c 91^2 (1), lærer Birkerød latinsk 91, sp Durup-T 13. marts 96, sp Hjerk-H 26. jan 01, provst Nørre-Hindborg-Harre-Rødding herr 28. juni 04, sp Skive-R 3. jan 16, r af Dbg 26, Dbm 33, afsk 28. febr 39, K II 39, † 9. juli 55. ~ 19. okt 96 Christiane Høy, * 23. febr 77 Ringkøbing, † 30. aug 40. Forældre: Konsul, fabrikant Christen H og Kirstine Smith.

Biskop Westergaard kunne selv sige, at han havde haft sine lykkeligste præsteaar i Salling, hvor han var sp 3 steder, se VI, 205, 253, 259 (Durup-T, Hjerk-H og Skive-R). Men han faldt ogsaa godt til i Ribe.

Han var den første grundtvigske biskop i Ribe. Det var hyggeligt at besøge den gamle biskop, da han var over 80 aar, rask og rørig cyklede han hver dag sin tur, og glad var han over at fortælle om sine 9 børn og 27 børnebørn. Han fandt, at »snorene var faldet for ham paa de liflige steder«, ledet og ført var han ind i de forskellige livsforhold, Davids salmer og Johannes evg var ham særligt kære paa grund af disse skrifters personlige inderlighed. Selv da han var fyldt 80, blev han meget brugt til møder og gudstjenester og valgte ofte sine tekster derfra. Han boede i en lejlighed lige bag bispegaardens have, og skønt han kunne savne Salling, ville han tilbringe sit otium i Ribe.

W holdt ligesom sin forgænger paa, at biskoppen først og mest er præst, selvom han skal virke i en større kreds end en sognepræst. Han var en besindig mand, en god administrator. Der var som helhed rolige forhold i stiftet, Kaj Munk, Vedersø, kunne vel nok give biskoppen et og andet at bestille. Der kom klager fra folk, som var forargede, og flere gange maatte biskoppen forsvare Kaj Munk og komme ham til hjælp, ogsaa naar Kaj Munk havde lyst til at forlade Vedersø. Da Kaj Munk havde indsendt en afskedsansøgning, ringede biskoppen til ham, og det endte med, at Munk foreløbig fik en hjælpepræst, og Munk rejste bort en tid.

Biskop W døde pludseligt i sit sommerhus i Fjand ved Ulfborg. Han havde ved sin jævne, menneskelige, dybt troværdige tale samlet en god mgh i Domkirken, man hørte ham gerne rundt om i forsamlingshuse og kirker.

Han var dybt forankret i det grundtvigske, men havde respekt for andres meninger, tolerant som faa. Han havde naturlig værdighed og hjertelig menneskelighed. Han holdt forbindelsen vedlige med prædikestol og forsamlingssal. Intet glædede ham mere, end naar der blev sendt bud efter ham. Han var usentimental, havde et rigt lune og fortalte gerne minder fra svundne dage. Ved hans begravelse talte biskop *M. C. Lindegaard* om Jesus som »alt livs kilde« og fremhævede, at biskop W havde den forunderlige evne, at han kunne hjælpe mennesker til at leve... altid munter og glad, god til at trøste og raade. Retlinet og pligttro. Stiftsprovst dr *V. Grønbæk* talte ud fra sl 90 om det smukke, ydmyge sind, hvormed W bar livets tunge tilskikkelser. Han gjorde sin gerning uden at skaane sig selv, der var hos ham harmoni mellem

jævnhed og myndighed (se K. H. Rosenstand i R st aarb, 1955, s 120 f).

Lærer *C. S. Nygaard*, Østergaard skole, skrev (»Vestkysten«): W var af den slags mennesker man straks faar respekt for og tillid til. Jeg mødte ham første gang paa Krabbesholm højskole, hvor han havde timer, da han var præst i Skive. Det, der slog mig straks, var hans klare, mandige stemme og hans smukke velformede sprog. Det svarede til sætningen om, at »ordet er manden«. Naar jeg hørte ham prædike i den store tæt fyldte Skive kirke, forstærkedes indtrykket. Der var højtid over disse gudstjenester . . .

Selv har biskop W fortalt smaatræk om fester og kirkegængere i Ribe i hans tid her (R st aarb, 1937, s 16):

Ingen by er saa stærkt præget af sin kirke som Ribe by af domkirken. Stor og mægtig hæver den sig, som den har gjort det i 800 aar, over byens lave husklynger ved dens fod. Stille og rolig er byens daglige liv, og den har i sjælden grad bevaret sit gamle præg med sine snævre gader med de historiske navne og sine gamle bindingsværks bygninger. Den er ikke i saa høj grad som mange andre danske byer blevet hærget af alt fortærende ildebrande, og man ved god besked med meget af, hvad her er foregaaet i de svundne tider, da byen stadig har været bispesæde og haft lensmænd og stiftamtmænd indenfor sine mure.

Byens borgere er i kontakt med den stemning, der hviler over den gamle by, og de er ivrige efter at bevare dens gamle minder.

Store mindefester er holdt i Ribe i den senere tid: Ansgarfesten til minde om Ansgars komme til Danmark for 1100 aar siden, Reformationsfesten, Tusindaarsfesten for bispesædets oprettelse og 800 aars festen for Kathedralskolens grundlæggelse. Ligeledes var det en stor fest, da Sct Catharinæ kirke blev genindviet, og der har været flere mindre fester ved forskellige lejligheder.

Her kan omtales fælles ting, der maa iagttages ved saadanne lejligheder og maaske enkelte smaatræk.

Forberedelsen begynder med, at der nedsættes udvalg, der skal ordne de enkelte dele af festen, og der er meget at ordne.

I de store fester deltog foruden mange af stiftets præster og provster ogsaa biskopper saavel fra vort eget land som fra de andre nordiske lande samt repræsentanter for universitetet. De samledes som regel i Raadhussalen og gik derfra i procession til domkirken. Der kan ogsaa være lidt vanskelighed ved ordningen af en procession. Ved Ansgarfesten var det f eks paatænkt, at biskopperne skulle deltage iført bispekaabe; men det synspunkt vandt overhaand, at bispekaaben ikke burde benyttes udenfor kirken, saa det blev bestemt, at kun biskoppen i Ribe alene skulle aabne processionen iført kaabe. Det var ligeledes bestemt, at alle deltagere skulle gaa med blottet hoved, hvad dog en enkelt deltager var meget misfornøjet med og erklærede, at intet skulle faa ham til at gaa uden hat paa gaden. Alle deltagerne blev formanet til at holde retningen og ikke samtale indbyrdes, hvad de alle efterkom, saa det gik meget godt.

En anden komité skulle sørge for ordningen af pladserne i kirken. Det var næsten det sværeste og mest utaknemlige arbejde, fordi det var vanskeligt at skaffe alle pladser, hvor de baade kunne se og høre.

Der blev holdt gudstjeneste i kirken baade formiddag, eftermiddag og aften. Vor egen biskop skulle selvfølgelig prædike, saa der kunne ikke blive lejlighed for nogen af byens præster til at føre ordet, da biskoppen fra Norge, Sverige, Finland og Island nødvendigvis maatte have lejlighed til at bringe en hilsen fra deres lands kirke, ligesom ogsaa Sjællands biskop maatte føre ordet. Det ville – om ikke andet, saa af diplomatiske grunde – være meget uheldigt, om dette ikke blev overholdt, blev der sagt os.

I de store kirkefester har vor konge og dronning i reglen deltaget. Det forhøjede altid festen, ikke blot fordi vi danske er et kongetro folk, men ogsaa fordi det passede saa godt ind i den historiske ramme, at kongeparret deltog.

Lad mig lige nævne en lille mere privat erindring fra Ansgarfesten 1926.

Paa domkirkens taarn var der anbragt et lysende kors, der om aftenen straalede milevidt ud over landet. Et par dage efter festen kom en fiskeeksportør fra Esbjerg op til mig i stiftsprovsteboligen og fortalte, at han havde været i Ribe til festen og var meget betaget af den. Da han sejlede hjem om aftenen, havde han set tilbage og set det mægtige, lysende kors og havde da i samme øjeblik besluttet, at han, der altid havde interesseret sig for gamle bøger, ville skænke kirken et smukt eksemplar af den ældste danske bibel, som han var i besiddelse af, indbundet i datidens bind fra c 1550. Han forlangte kun, at den skulle have sin plads paa alteret. Jeg bad ham blive og selv meddele menighedsraadet det, da vi skulle have menighedsraadsmøde samme aften; men det afslog han, da han ønskede at være ukendt. Menighedsraadet var meget glad ved gaven, og vi gik straks op i kirken og anbragte den paa dens plads paa alteret, hvor den stadig staar til et minde om den store Ansgarfest.

Paa Fanø afholdtes et aar det store økumeniske kirkemøde, hvor der mødte repræsentanter for snart sagt alle større kristne kirkesamfund, ogsaa f eks fra den græsk-katolske kirke, kun ikke fra Romerkirken. Mødets formand, biskop *Valdemar Ammundsen* i Hadersley, skrev til os og meddelte, at mødets deltagere, c 150, meget gerne en søndag ville besøge Ribe. Han bad saa om, at de maatte benytte domkirken til en højmessegudstjeneste kl 10, hvor en svensk professor skulle prædike paa tysk, og salmer afsynges efter en særlig økumenisk salmebog, hvor flere af vore kendte salmer var oversat til de forskellige hovedsprog. Vi gav gerne vort samtykke; men saa viste det sig, at adskillige folk i Ribe var misfornøjet med, at en højmessegudstjeneste skulle afholdes udelukkende paa tysk. Vi maatte saa ordne det saaledes, at jeg skulle holde en prædiken paa dansk, der saa i engelsk oversættelse skulle uddeles til de fremmede deltagere. Dermed var folk tilfreds. Det

var betagende at høre salmer som: »O hoved højt forhaanet« sunget paa een gang efter samme melodi paa dansk, tysk, engelsk og fransk; det talte til os om fællesskabet mellem alle kristne. Ogsaa ved denne lejlighed samledes vi med de fremmede i Raadhussalen og gik i procession til domkirken og efter gudstjenesten tilbage igen. Det var ikke en saadan procession, som vi var vant til at se. Der var biskopper og præster fra de forskellige lande i deres embedsdragter, og mange af deltagerne var lægfolk, der gik i deres daglige dragt. Mest opsigt vakte ærkebiskopperne fra et par græsk-katolske lande, Jugoslavien og Bulgarien, i deres lange, sorte talarer med flad hovedbedækning, nakkeslør og guldkæder med helgenbilleder paa brystet. Min sidemand var en engelsk biskop i ornat, hvortil hørte hvide bluseærmer. Ukyndige folk spurgte mig siden om, hvem det var, jeg fulgtes med: »ham, som gik i skjorteærmer«. Biskop Ammundsen ordnede processionen og talte i næsten samme aandedræt til sine folk i de tre hovedsprog: Tysk, fransk og engelsk.

Biskop *Ammundsen* havde ogsaa bedt os om at give gæsterne frokost, helst med mange grøntsager, da adskillige fra de sydlige lande var vegetarianere. Han havde tillige bedt om, at nogle af menigheden i Ribe, som var et fremmed sprog mægtig, ville deltage i frokosten og fordele sig mellem de fremmede og samtale med dem hver i sit sprog. Byens folk var meget villige til at deltage, og der var nok, som kunne tale engelsk og tysk; derimod var der kun et par stykker, der meldte sig som kyndige i fransk. Frokosten var meget hyggelig med sange og taler paa de forskellige sprog.

Ved bordet havde jeg faaet min plads mellem den svenske professor, der havde prædiket paa tysk, og en jugoslavisk ærkebiskop Irenæus. Han holdt sig udelukkende til grøntsagerne. Han var baade vegetarianer og afholdsmand, saa han ville ikke smage paa koteletten og øllet, der var frokostens hovedbestanddel. Jeg talte til ham paa tysk; men han svarede mig til min store forbavselse paa dansk. Da jeg ytrede min forundring herover til min anden nabo, den svenske professor, svarede denne: »Ja, Irenæus har en ren klæbehjerne overfor sprog«.

De økumeniske deltagere var meget glade for og oplivet af den lille fest i Ribe, fortalte biskop Ammundsen senere. De regnede dagen i Ribe for en af de bedste dage, de havde haft. Vi viste dem til slut rundt i byen, af hvis gamle, hyggelige præg de var meget betaget. En af damerne ville endelig have et billede af et af de gamle bindingsværkshuse, og da hun fik et glimt af dets beboere – et gammelt ægtepar – at se, maatte jeg ind og bede de gamle sætte sig paa en bænk foran huset, saa hun kunne faa det hele med.

Et billede af biskop W som præst og forkynder faar man gennem nogle uddrag af en for ham karakteristisk prædiken: Hvorfor gaar man i kirke. (Ribe st aarb, 1937). W's forkyndelse var i særlig grad præget af *inderlighed* og *forstaaelse af menighedsfællesskab.*

»Dette: At kende Gud paa den maade, er det evige liv, Herren taler om.

Det er det, Gud vil have frem i mennesker, inderlighedens liv med ham i Jesus Kristus.

Intet kan erstatte dette, hverken kundskab eller lovopfyldelse eller begejstring eller noget som helst andet.

Maalet med alle vore gudstjenester er, at mennesker maa føres ind i dette liv.

Naar man lever med i den kristne menigheds liv, spørger man uvilkaarlig sig selv, hvorledes det gaar med dette inderlighedens liv i Gud blandt mennesker i vort land; de er dog alle ved daaben ført ind i dette liv, og gennem børnelærdommen har de faaet besked om ham, der førte dem derind.

Man spørger ikke paa den maade, at man glemmer først at spørge sig selv om man selv lever det, heller ikke for at dømme andre, men fordi man uvilkaarlig danner sig et skøn, enten det nu er rigtigt eller galt, om de ting, som ligger en paa sinde.

Spørger man saadan, vil det synes en, at mange slet ikke lever dette liv, fordi de for mennesker at dømme slet ikke har noget forhold til den menighed, hvor dette liv leves.

Det gælder først og fremmest dem, som selv siger, at de anser alt, hvad der hænger sammen med dette liv, for digt og tant; men det gælder ogsaa dem, som ikke ligefrem siger det, men hvis hele maade at føre deres liv paa, vidner om, at det ikke er dette, de søger.

De kan synes mennesker, der er meget langt fra inderlighedens liv med Gud, og man kan tvivle paa, at de nogensinde vil naa frem til det.

Men Gud arbejder paa, at de skal naa det; han drager til sin søn, saaledes som Jesus Kristus har sagt det: »Ingen kommer til mig, uden Faderen, som sendte mig, drager ham«.

Nærmest vil man vente at finde dette inderlighedens liv med Gud levet af de mennesker, der søger kirken, tager del i dens gudstjenester og hellige handlinger.

Ofte finder man det; men det sker ogsaa, man bliver skuffet.

Lad mig fortælle lidt om et par flittige kirkegængere, jeg nøje har kendt. Navne nævner jeg ikke; det er ganske almindelige folk, som man, selv om navnet var kendt, forgæves ville søge i nogetsomhelst leksikon.

Den ene var haandværker, hvis haandværk stod paa kunstens grænse: Han havde en stærk ideel trang, dyb ærbødighed for aandsmagter, kunst og viden. Saadan havde han ogsaa dyb ærbødighed for kirken, troede uden skygge af tvivl paa alle dens lærdomme og besøgte hver søndag gudstjenesten. Han var tillige en meget pligtopfyldende mand, der var rede til at gøre sin pligt til det yderste. Skønt han ikke havde noget personligt mod, havde han dog i 1864 været en ypperlig soldat; selv om hjertet i ham bankede af angst, gjorde han sin skyldighed der, hvor han blev sat, fordi det var hans pligt.

Men med alt dette var det dog umiskendeligt for alle, der kendte nøje, at han ikke var naaet til inderlighedens liv med Gud. I det daglige liv prægede selvkærligheden i høj grad hans færd, alt i hjemmet skulle dreje sig om ham, og sit sind kunne han ikke styre. Vrede,

gnavenhed, hidsighed, saa han f eks, hvis en flip var saa stærkt stivet, at den vanskeligt kunne knappes paa, i forbitrelse kunne tage og krølle den sammen og putte den i kakkelovnen, kendetegnede altfor stærkt hans daglige liv.

Der manglede ham det, som skriften kalder ydmyghed, den sande dom over sig og den sande mening om Gud.

Han havde, netop fordi han manglede ydmygheden, aldrig set hvor usigelig god Gud er, der i Kristus forlader os vore synder; derfor var hjertet ikke smeltet, saa inderlighedens frugt kunne komme frem.

Hans forhold kunne minde om Jødelands farisæere eller om den gamle købmand i Jonas Lies bog »Tremasteren Fremtiden«, om hvem han skriver: »Gud var for ham den øverste og prompteste forretningsmand, lige saa smaalig og nærig som han selv, og stod ubrødelig paa sin ret uden afslag til bord- og aftenbøn som til den syvende dag med prædiken og læsen i huset«.

Saadan var han, da jeg traf ham; siden fik nok det barnlige og milde mere magt over ham.

Den anden kirkegænger, jeg vil nævne, var født i en landsby tæt ved København. Forældrene var blandt naboerne bekendt for at bede bordbøn, hvad paa den tid ikke var brugeligt, og gjaldt derfor for at være meget gudfrygtige folk. Sønnens sind var vendt mod Gud saa langt tilbage, han kunne huske. Han mindedes altid med glæde sin konfirmationsforberedelse. Den foregik i den kolde kirke, hvor børnene stod opstillet i to rækker, mens præsten i ornat i to timer igennem gik op og ned mellem dem og talte med dem. Senere hørte han, at præsten var rationalist; han havde ikke mærket noget til det og kunne ikke lide, at folk sagde det; for ham stod den tid altid som en dejlig tid. Efter konfirmationen blev han sat i snedkerlære i København. Den eneste tid, han havde fri, var søndag eftermiddag; saa ville han gerne skynde sig hjem og besøge forældrene, men han syntes ogsaa, det var hans pligt at gaa i kirke, og han fortalte, hvordan han ofte havde sandet Paulus' ord om samvittigheden, hvor tankerne indbyrdes anklager og forsvarer hinanden, naar han paa vejen hjem kom forbi en kirke, hvor der var gudstjeneste, og han saa stod vaklende og syntes, at han egentlig burde gaa derind, men paa den anden side undskyldte sig med, at han var ikke pæn nok i tøjet, og hvad han nu kunne finde paa som undskyldning for sig selv.

Tiest gik han imidlertid ind, og en tid lang var han sammen med en jævnaldrende stærkt optaget af en af præsterne i nærheden af København, Timm, der blandt andet ogsaa har forfattet salmen »Under dine Vingers Skygge«, og altid begyndte sin indgangsbøn med et salmevers, han selv havde forfattet. Han dristede sig endogsaa til efter en gudstjeneste at besøge præsten privat og tale med ham, hvad der efter datidens sociale forhold syntes en meget modig handling af en læredreng.

Saa kom han en gang tilfældig ind i Vartov, hvor Grundtvig var præst.

Han kendte intetsomhelst til Grundtvig; men der var noget ved den gudstjeneste, der stærkt betog ham. For det første var der mange flere folk i kirken, end han var vant til at se andre steder, og da præsten bad indgangsbønnen, kunne han se, at alle var med, og da salmesangen begyndte, deltog hele menigheden, saa han aldrig havde hørt mage til sang. Det havde han ikke oplevet i andre kirker: der lod man i reglen degnen om kirkebønnen og koret om salmesangen. Saa gik Grundtvig paa prædikestolen og holdt en prædiken, som han ikke forstod et eneste ord af, men alligevel droges han stadig til den kirke, skønt han ikke rigtig vidste hvorfor, da han jo ikke havde noget ud af prædikenen. Det, der drog ham, var, uden at han vidste det eller forstod det, at her traf han en virkelig menighed, en afglans af de helliges samfund.

Saa en dag kommer han tilfældig gennem en gade, hvor han havde en søster boende, der havde en lille handel med traad og synaale og lignende. Hun var en gudfrygtig pige, og da hun saa broderen gaa forbi, kaldte hun ham ind, for hun havde nemlig faaet besøg af en baptist, den sekt, der forkaster barnedaaben, og han ville omvende hende til sin lære, og hun kunne ikke klare sig for ham. Broderen ansaa hun for meget klogere end sig selv, og nu skulle han saa tage det op med baptisten.

Det viste sig imidlertid, at han heller ikke kunne. Han havde paa fornemmelsen, at det var galt, det baptisten sagde, men gendrive ham kunne han ikke.

Da han saaledes var i knibe, saa han en mand gaa forbi paa gaden, som han ganske vist ikke kendte personlig, men hvis ansigt han kunne huske fra Vartov. Han gik saa ud og bad denne fremmede komme ind og hjælpe ham og søsteren, hvad han ogsaa straks var villig til, og han kunne klare det med baptisten, saa denne maatte tie.

Under denne mands samtale med baptisten faldt der pludselig ligesom skæl fra den unge mands øjne, og han forstod som i et nu, det Grundtvig altid havde prædiket om i Vartov, om det evige liv, som Gud skænker i daab og nærer i nadver og tilskynder os til at gribe og fastholde gennem sit ord, som aanden levendegør.

Fra det øjeblik blev han ikke længer en gæst i Vartov menighed, men en af dem, der i denne menighed oplevede det, der staar i salmen:

»Fælles om hans liv og fred,
lys og kraft og herlighed,
af Guds naade til Guds ære
evig glade vi skal være
i vor Herres Jesu navn.«

Der levede han saa alle sine dage i inderlighedens liv med Gud og glædede sig, da han skulle herfra, til at komme hjem og mødes med alt Guds folk, de kendte og de ukendte, som var gaaet i forvejen og nu levede hjemme hos Gud.

I Ribe stift findes, i det mindste i adskillige sogne, den største kirkegang, der overhovedet findes i Danmark. Ikke altid er dens frugter lige kendelige paa de mennesker, der søger kirken; de er ikke alle naaet lige langt frem,

men det er bedre at høre til kirkegængernes antal end at staa udenfor. De, der kommer der, har de store muligheder, at Gud, der aldrig trættes, engang vil tale til dem, saa de forstaar det, og hjælpe dem frem til inderlighedens liv med ham.«

Se iøvr Menighedsbladet 1939, 339 f (Edv. Eller), K. S. Julebog 1949, hvor biskop W fortæller om sine minder, Ribe St aarb 1955, 120 f.

Ved bispevalget 1939 fik domprovst, dr *C. I. Scharling* 871 st, valgmenighedspræst *Anders Nørgaard,* Vejstrup, 671 st.

33. 20. april 1939–31. jan 49 (domprovst, Roskilde dk 4. febr 37): Dr phil **Carl Immanuel Scharling,** * 3. jan 79 Frederiksberg. Faderen: Prof theol Henrik S, se I, 28. Stud Mtrp 97, univ guldmed 01, c 04^2 (1), studierejse: 3 aar (Tyskland, Schweiz, Italien, England), lærer N. Zahles faglærerindekurs og DMS missionsskole, dr phil 17, sp Store Taastrup 15. sept 17, stiftsprovst Ribe 19. aug 30, r af Dbg 33, Dbm 41, K II 46, afsk 31. jan 49, † 12. aug 51. Ugift. – Søster ~ Dragsdahl, Grevinge. Plejesøn: Johnsen, Alderslyst-B.

Fmd for Studenterhjemmet 1908—09, leder af sdsk i Helligaands sogn, medl af best for Selskabet for de skønne og nyttige Videnskabers Fremme, fmd for Menighedskonventet af 1891, fmd for Bestyrelsen for den danske Præstef 1934—49 og for Grundtvig-selskabet, medl af Udvalget for Valdensermissionen, fmd for Foren for Kirkegaardskultur. Medl af Ribe amts skoledirektion 1934—37. censor ved teol embedseksamen fra 1928. medl af Komm til ny oversættelse af det nye testamente fra 1934, fmd for Ribe amts menighedsraadsf og for Ribe amts hist smf til 1937, medl af best for sidstn fra 1942, medl af Komiteen for Hjælp til de nødst evg kirker i Europa, af Det økumeniske raad, af best for Hans Tavsens fond og af hovedbest for landsf Arbejde adler, red af tidsskr Kirken og tiden til 1947. Købte 1917 gaarden Søholt ved Gyrstinge sø, nu »kontaktcentrum«, ledet af pastor Johs. Dragsdahl. Har skrevet: Ekklesiabegrebet hos Paulus (1917), disputats, Paulus brev til Kolossæ, fortolket f lægfolk (1922), Kirketanken og vor tid (1924), Den historiske Jesus (1925), Kirken og det humane aandsliv (1927), H. L. Martensen (1918), Apostlenes gerninger (i Bibelselskabets fortolkning, (1930), Barthianisme (1932), Kirken og dens kritikere (1934), Lutherdommens aktuelle opgave (1935), Henrik Scharling (1936). Profeten Esaias (i Bibelselskabets fortolkning til det gamle Testamente, (1940), Grundtvig og romantiken (1947). Talrige afh og artikler.

Biskop, dr *N. M. Plum* skrev (Kr Dbl 15. aug 51):

– Det er i disse dage just 60 aar siden, biskop Scharling og jeg mødtes som elever i Metropolitanskolen –; det varede et par aar, inden vi kom i nærmere forbindelse; men siden har vi fulgt hinandens færd. Vi, der var hans samtidige, mindes ham som den flittige, højtbegavede, elskværdige, – ja, hvorfor ikke sige »elskelige« kammerat. Han maatte ganske vist kæmpe haardt for dukkepladsen med forlængst afdøde *P. M. Gertz,* men det var dog ham, der – sammen med *Chr. Frimodt-Møller* – satte sit præg paa klassen; ja, det er ikke for meget sagt, holdt aandslivet højt i disse betydningsfulde aar. I studentertiden var han midtpunkt ved festlige lejligheder og i den daglige omgang; hans glade og fine sange hævede stemningen, og hans vennesæle væsen jævnede mange af de modsætninger, der naturligt opstaar i saa aandeligt bevægede kredse. Ved siden heraf gik et alvorligt studium, – der kom en lang forberedelsestid, inden han i 1917 blev doktor og samme aar traadte i kirkens tjeneste. Egentlig lærd var han ikke; men han havde kundskaber paa mange felter, i visse maader var han polyhistor, men først og fremmest, ligesom faderen, en kristen humanist, og hans udprægede evne til at sammenfatte og se aandelige sammenhænge, friede ham for alt pedanteri og gav hans vidtstrakte forfatterskab sit særlige præg. Det var ikke tilfældigt, at han en lang tid samlede sine studier om Martensen. Han var en beslægtet aand; med Grundtvigs ord kan man betegne ham som »lysvaagen for alt stort og godt herneden; men med de dybe længsler velbekendt, kun fyldestgjort af glans fra evigheden«. Hans stræben var livsharmoni, og for sit eget personlige vedkommende naaede han vist derhen. Naar derfor hans egentlige indsats var »*Kirketanken*«, laa heri en forening af det vidtfavnende og det personligt tilegnede; mange havde vel svært ved at følge ham i hans høje, maaske noget livsfjerne idealisme paa dette punkt; men han var paa dette omraade en banebryder, og senere forkæmpere for »kirken« havde noget at bygge paa. – Han blev let, hvor han kom frem, en centrumsfigur; fra alle kirkelige sider anerkendte man hans personlighed, og hans personlige mildhed og elskværdighed gjorde ham elsket baade i hans menigheder og i de mangfoldige sammenslutninger, han efterhaanden blev medlem af og – oftest – formand for.«

Domprovst, dr theol *Villiam Grønbæk,* Ribe, skrev bl a:

»Da biskop Scharling blev præst, var det efter sigende ikke med stor begejstring, at han iførte sig præstekjolen. Han havde vist oprindelig tænkt sig en akademisk løbebane. Men da han i forvejen var den danske kirkes tro søn blev han nu i tale og skrift dens tro tjener, og det var tydeligt, at han som biskop naaede det, han syntes bestemt til. Han var den repræsentative biskop. Den der saa ham staa foran domkirkens alter ved kirkejubilæet den 25. maj 1948 og hørte ham holde sin prædiken, som sædvanlig dyb og from af indhold og klar og letfattelig, fik et smukt indtryk heraf. Han var den venligtsindede biskop, der ogsaa selv var lykkelig over at møde venlighed og forstaaelse. Gerne ville jeg bevare i mit øre klangen af hans hjertelige og smukke røst. Kun den, der ikke fik andet end et overfladisk kendskab til ham, kunne mene, at han var føjeligheden selv. Han havde sine synspunkter som han stædigt kunne holde paa, men altid var han besjælet af ønsket om ikke at gøre nogen uret, ligesom han meget nødig ville saare. Han forstod som biskop af sin overlegne intelligens at drage de store linjer og klart at gennemskue og fremlægge en sag.

Stadig bevarede Scharling kærligheden til teologien. Hans disputats om menighedsbegrebet hos Paulus var et skridt paa vejen mod det, der var det centrale i hans eget kirkesyn. Dette kirkesyn ligesom i det hele taget hans kristelige indstilling bevirkede, at han efterhaanden følte sig hjemme i Kirkeligt Centrum. Intet indenfor teologien var ham fremmed,

men han ville ikke være med til at drage en skarp grænselinje mellem teologien og de humanistiske fag. Sent sluktes lampen i biskoppens studereværelse og gerne delte han med andre resultatet af sine studier.

Nævnes bør det ogsaa at biskop Scharling var medstifter af *Grundtvigselskabet,* der netop blev stiftet i Ribe bispegaard den 8. sept 1947. Hvad mon Mynster ville have tænkt, sagde en af os, hans billede hang i stuen. Og saa blev biskoppen da som formand for selskabet det naturlige midtpunkt blandt yngre teologiske og litteraturhistoriske forskere. Han droges mod den unge friske forskning, ligesom det var ham en særlig glæde at besøge det unge universitet i Aarhus. Sidst havde biskop Scharling planer om at skrive en lille bog om det kristne haab hos vore salmedigtere. Denne gave naaede han ikke at bringe os.

Det var med megen vemod, at biskop Scharling opgav sin gerning i Ribe stift og at vi maatte tage afsked med ham. Med sit trofaste sindelag sørgede han dog for, at forbindelsen blev bevaret. Ribe domkirke var for ham kirken blandt Danmarks kirker.

Slægtstraditionerne spillede en stor rolle for biskop Scharling. Han har udgivet en bog om sin far, og ved flere lejligheder samlet sin familie. Det skete sidst, da hele slægten Scharling var sammen i Vartov. Biskop Scharlings moder var født *Tuxen.* Hun var en søster til den kendte maler, professor *L. Tuxen,* hvis billeder i stort tal prydede biskop Scharlings smukke stuer med de mange bøger og minder.

Adskillige gange er biskop Scharling blevet interviewet om præstegaardsliv. En af aarsagerne hertil var sikkert, at hans far havde skrevet »Nøddebo Præstegaard«. En anden maa sikkert søges i den omstændighed, at der i udtalt grad var fred og harmoni over biskop Scharlings personlighed – de egenskaber, der sædvanligvis sættes i forbindelse med præstegaardsliv.« –

S var mere skønaand og prælat end praktisk kirkemand. Han havde en smuk form og fremtræden som prædikant, som kirkepolitiker kunne han til tider synes noget veg, men han kunne ogsaa optræde med stor fasthed (han »ville ikke være en nathue«). Han blev tidligt interesseret i præsteforeningens arbejde, og repræsentativt øvede han en smuk indsats. Men han var upraktisk (før repræsentantmøderne maatte han af andre have nøje opskrevet, hvad han skulle omtale i sin beretning) og han fik næppe større betydning her. Lovparagraffer og lønningsberegninger var ikke noget, der rigtigt laa for ham, og hans skrivebord var, som professor *Plum* sagde, præget af »syndig uorden«. Plum fortalte, at en gang imellem maatte han rejse til Scharling for at »bringe lidt orden i kaos«.

Det kunne være hyggeligt at besøge S. Han var optaget af kirke, guldaldertid, teologi. Selv var Scharling plaget af sukkersyge de sidste aar og haltede en del.

Til bispegaadens ydre hygge, der bar fornemhedens lidt stive præg, kom de store lyse stuers stilighed, præget af generationers slægtskultur. Møblerne stammer for størstedelen fra det Scharlingske professorhjem og slægten Tuxens hjem i København.

Han siger (Kr Dbl 29. dec 48) at »skønt benene har svigtet lidt, har jeg dog heldigvis kunnet klare ogsaa visitatsrejserne i det udstrakte stift. Det har været et dejligt stift at virke i. Der er saa meget levende herovre, men ogsaa brydninger selvfølgelig. De hører jo med til liv. De kirkelige retninger er godt repræsenteret, og talen om de tomme kirker mærker man ikke meget til i Vestjylland. De fleste steder er kirkegangen god og for tiden gennemgaaende afgjort i fremgang – selvom der jo ogsaa herovre er steder, hvor det staar sløjt til, steder, hvor man egentlig aldrig har kendt en vækkelse og heller ikke den faste vedhængen ved kirken, som andre steder har præget kirkelivet gennem generationer. Jeg har tit tænkt over disse forhold – hvordan to nabosogne kan være saa forskellige – og prøvet at finde en aarsag – det maa jo være historiske grunde. Men det har været mig umuligt at finde frem til dem.«

Med far, bedstefar og onkel som professorer ved Københavns universitet skulle man tro, dr C. I. Scharling selv ville have faaet en lærestol paa Københavns universitet betroet.

Helst var han sikkert blevet i Kbhvn. Men han blev foreløbig landsbypræst i Store Taastrup, med den gamle præstegaard fra 1701. Det var et mærkeligt sogn. Der havde tidligere været præster, om hvem der var vokset et liv op i sognet. Det var dog ligesom gaaet i staa, men grunden var lagt. Der var noget at bygge paa i denne fra gammel tid aandeligt bevægede egn. Det er det sogn, hvori Indre Mission oprindelig er stiftet før Vilh. Becks tid, og der har været en baptistisk bevægelse og andre bevægelser, bl a havde der været nogle, der kaldtes Peter Petersenianere. Det var ingen sekt, men de ønskede dog at holde altergang for sig selv og havde vist ogsaa broderkysset.

Selvom S befandt sig godt der, ønskede han at avancere til større embede, men det varede 13 aar, før han kom – ikke til Kbhvn, men til Ribe! Efterhaanden blev han hjemme i den gamle stiftsby, maaske mindre ude i stiftet. De 2 aar i Roskilde omtalte han næsten ikke.

Om bispetiden i Ribe siger Scharling til Kr Dbl:

– Det har naturligvis paa mange maader været en vanskelig tid – hele besættelsestiden med dens mange problemer og de mange ydre vanskeligheder for menighedslivet. Det blev ogsaa vanskeligere at færdes rundt i stiftet. Toggangen og bilkørslen indskrænkedes jo stærkt. Og til de vanskeligheder, man mærkede overalt i landet, kom saa herovre de specielle vanskeligheder i *Sønderjylland.* Dette frembød ogsaa særlige problemer efter krigen, da der skulle træffes en ordning vedrørende kirkebetjeningen for de tyske menigheder. Man kan danne fri- eller valgmenighed med de fordele, alle kirkelige mindretal har her i landet. Det er en rimelig løsning, især da det jo ikke er sproglige grunde, der gør, at mindretallet kan have ønsker om en særlig kirkelig betjening. Efter mødet paa Snoghøj fornylig mellem danske og tyske præster, tror jeg ogsaa, man dernede har faaet større forstaaelse af, hvad det er, der bydes mindretallet fra dansk side. –

Saa opstod spørgsmaalet om *kvindelige præster* i den danske kirke.

– De syv biskopper vil ikke være med til at sprænge folkekirken, men vi vil heller ikke være med til at forøge de kvindelige præsters antal. Min hovedgrund dertil er den apostolske tradition, som jeg synes, man er kommet alt for let over. Dernæst er der det økumeniske og især forholdet til de andre nordiske kirker. I Norge er der ganske vist ved lov givet kvinder adgang til at blive præster, men hvordan kirken deroppe stiller sig til problemet, véd man ikke. Der er kun oplyst det negative, at der ikke er sket noget som følge af den nye lov. Iøvrigt er det jo heller ikke herhjemme ved lov sagt, at vi *skal* have kvindelige præster, men kun at kvinder *kan* blive præster.«

Ved begravelsen talte hans svoger, pastor C. *Dragsdahl,* Grevinge, ud fra et bibelord, som den scharlingske slægt har valgt som sit baade i modgang og medgang, bibelordet »At være sandheden tro i kærlighed«. Scharlingslægtens væsen er udtrykt i de ord, sagde pastor Dragsdahl. Sandheden var ikke for Scharlingerne noget filosofisk ubestemmeligt. Sandheden var for dem Jesus Kristus. Jesus Kristus var en aabenbaring, som de, om de ville være sandheden tro, maatte tilegne sig for at blive frelst. Jesus var hovedcentret i Carl Scharlings fromhedsliv . . .«

Ved bispevalget 1949 fik provst *M. C. Lindegaard* 872 st, provst *Halfdan Høgsbro* 690 st.

34. 4. febr 1949–14. sept 56 (sp Vejen-L 14. nov 32): **Morten Christian Lindegaard,** * 29. maj 89 Grimstrup. Forældre: Gdjr Peder Chr. L og Dorthea Madsen. Lærereks (Jelling) 10. Stud priv 12, c 17[2] (1), hjpr Brande 25. sept 17, rkp smst 30. juli 18, sp Hvejsel 19. april 21, provst Malt-Andst-Slaugs herr 18. april 36, r af Dbg 43, Dbm 50, K II 55, † 14. sept 56. ~ 7. nov 17 Sigrid Rasmussen, * 21. juni 94 Øster Alling. Forældre: Gdjr Kristen R og Mette Møller. – Søn: Egtved.

Sekr KS 98 paa Vejleegnen, 21—32, bm KS 98 i Sydøstjylland 33, fmd 40, medl Ribe amts skoledir 37—49, medl Det mlkirkelige raad 54, udg Hvejsel kirkeblad t 32.

Med biskop Lindegaard rykkede en ny type ind paa Ribe bispestol. Han var hverken lærd eller købstadbarn, en jævn og dygtig provst, født her i stiftet, rundet af solid jysk bonderod.

Fhv kirkeminister, provst *Carl Hermansen* skrev i Menighedsbladet 1956, s 295 f bl a:

Den dag, *M. C. Lindegaard* var blevet bispeviet, holdt kirkeministeren om aftenen en middag. Og ved denne lejlighed maatte den nye biskop jo holde en tale, eftersom det var til ære for ham, middagen blev holdt. Det blev en bordtale af de meget sjældne, en af dem, som de, der hørte den, vil huske, saa længe de bevarer deres hukommelse. Biskop *Lindegaard* sagde omtrent saadan: »Dengang jeg var dreng, havde jeg en plads som hjorddreng. Og saa skulle skolen have udflugt til Ribe. Jeg ville grumme gerne med, og bad min husbond om at faa fri, saa jeg kunne komme med paa udflugt. Men han sagde nej. Faarene holdt jo ikke fridag. Men den dag, læreren og mine kammerater var paa udflugt til Ribe, og jeg gik alene ude i heden, kom min fader ud til mig. Og han blev hos mig hele eftermiddagen. Der blev ikke snakket om Ribe, der var bare det, at min fader var hos mig, og vi havde det godt sammen. Senere har jeg bedre forstaaet, at det var ud af sin kærlighed til sin dreng, han tilbragte de timer sammen med ham, saa dagen alligevel ikke blev saa sort. Og nu er tiden gaaet, og nu kommer jeg saa alligevel til Ribe. Men nu har jeg igen een sorg, at jeg ikke kan tage min fader med mig«.

I denne lille historie har vi biskop *Lindegaard,* som han var. Et menneske, der ikke havde hjertet paa læben, men et menneske, som havde hjerte i livet, et hjertelag, som mange mennesker takker ham for ved hans død. Faa præster, og maaske ingen bisper har været den trofaste, kyndige og kærlige sjælesørger, som han.

Man taler om mennesker, man rubricerer dem i fremragende og mindre fremragende, betydelige og mindre betydelige og alt det der. Og jeg ved ikke, hvor man i saa henseende skal placere biskop Lindegaard. Men det er jo ogsaa, naar alt kommer til alt mindre betydningsfuldt. Hvem er den betydeligste, hvem er den lærdeste, hvem er den største prædikant blandt Danmarks biskopper? Det skal jeg ikke sige, men jeg tror, jeg tør sige, og jeg tror da forøvrigt, at de andre 8 biskopper vil give mig medhold, naar jeg siger, at M. C. Lindegaard var den bedste. Og saa tænker jeg kun paa det ene, det rent menneskelige, for hvor var han dog et godt menneske. Det, at han var et hjertegodt menneske, betød ikke, at han ikke kunne være skarp, naar det var sagen, det gjaldt. For naar det var ham selv, saa var der visselig ingen høje tanker. Men som sagt, naar det var sagen, det gjaldt, kunne han nok være skarp. Biskop *Ammundsen* havde engang samlet en stor del af præsterne i Haderslev stift, og Ammundsen kom her ind paa en gammel tanke, som han flere gange havde givet udtryk for. »Grundtvigianerne«, sagde han, »kan nok prædike paaske, men de kan ikke prædike langfredag«. Lindegaards svar var kort, men skarpt, og det satte tingene paa plads. Han sagde vel ikke rent ud, at det, biskoppen sagde, var noget vrøvl, for Lindegaard var dæmpet i sine udtryk, men kort og klart fik han udtrykt, at det var det nu alligevel, for, sagde han, hvordan skal man kunne prædike paaske, naar man ikke kan prædike langfredag, det ene maa jo være en nødvendig følge af det andet. Og kan man ikke det ene, saa kan man virkelig heller ikke det andet.

Biskop *Lindegaard* var en fremragende brevskriver, en af de faa, som endnu mestrede denne kunst. Og saa skrev han aldrig om ligegyldigheder. Jeg har ikke et eneste ligegyldigt kort fra ham, men naar han skrev, saa var det, fordi han havde noget at skrive om, og fordi han havde et godt ord at bringe.

Der er mennesker, som har været godt forsidestof i aviserne, mennesker, som har haft træningen i at posere for pressefotograferne, men naar de er borte, er det, som om de aldrig

har levet. Og der er dem, om hvem det gælder, at de paa mange maader har hørt til de stille i landet, men den dag, de gaar bort, viser det sig, hvor stor en plads de i virkeligheden har fyldt, og hvor tomt der bliver efter dem. Det var af denne sidste slags, biskop *Lindegaard* var.

Igrunden var det underligt at læse, at samme dag, biskop *Lindegaard* gik bort, døde direktør *Vang Lauridsen* i Vejen. Det genkalder mindet om en dag i sensommeren 1932. Jeg havde besøg af direktør *Vang Lauridsen* og et andet menighedsraadsmedlem fra Vejen, og de var kommet for at bede mig søge embedet som sognepræst i Vejen-Læborg. Jeg sagde nej, og da vi ikke kunne komme længer, sagde Vang Lauridsen: Men De vil da ikke, at vi skal drage til Vejen med uforrettet sag, vil De ikke selv, saa sig os da, hvor vi skal tage hen, hvor vi finder manden, der er skikket til sognepræst i Vejen. Ja, sagde jeg, det kan jeg sige Dem uden besvær. Naar De kører herfra, kør saa om ad Hvejsel præstegaard og tal med pastor *Lindegaard*. Han vil være den rette mand, og han magter ikke saa lidt mere end det, han staar i for øjeblikket. Og saa gjorde de, som jeg sagde, og resten kender vi. Maaske denne hændelse var med til at grundlægge et gammelt venskab. Biskop Lindegaard havde en usvigelig følelse af, at vi mennesker er her for at være Vorherres medhjælpere i forholdet til hinanden. Og at jeg ved den lejlighed kom til at være piccoloen, der kom til at lukke den dør op, som han skulle gaa igennem. Og saa gik han vejen, omend ikke altid med lyst, saa med følelsen af, at dette var vejen som han skulle gaa, og saa var der ikke noget at gøre ved den ting. Saa maatte han jo gaa den.

Og langs den vej har der været mange mennesker, unge præster og gamle koner, lærde og ulærde, rige og fattige, som han har rakt et bæger koldt vand i fortvivlelsens, anfægtelsens og nødens time.«

Kr Dbl skrev (15. sept 56):

»Efter mange aars ihærdig kamp med først en nyresygdom og siden ogsaa et svagt hjerte er biskop *M. C. Lindegaard,* Ribe, i gaar død paa Ribe sygehus, 67 aar gammel. Næsten heroisk stred biskop Lindegaard til det sidste livets kamp, og saa sent som forrige søndag gennemførte han ved opbydelsen af alle sine kræfter en ordination i Ribe domkirke. Natten til mandag blev han imidlertid alvorlig syg. Der maatte hentes læge tre gange, og han blev som saa mange gange tidligere indlagt paa hospitalet i Ribe. Denne gang var kræfterne for smaa, og natten til i gaar sov han ind i døden.

Det var i 1949, at daværende provst Lindegaard i Vejen valgtes til biskop C. I. Scharlings efterfølger.

Mange aar som biskop fik han saaledes ikke at virke i, og de faa, det blev, prægedes af sygdom. Han var allerede svag, da han blev biskop.

Alligevel naaede han at blive fortrolig med sit store stift, og meddelelsen om hans død vil stemme sindene til vemod overalt, hvor han har haft sin færden. Biskop Lindegaard opfattede visitatserne som en kær pligt, og forhindrede sygdom det ikke, benyttede han i store perioder hver lørdag-søndag til at visitere. Paa den maade lærte stift og biskop hinanden at kende. Ikke mindst af besøgene i landsognene havde biskop Lindegaard megen glæde. Ikke med urette følte disse menigheder, at biskop Lindegaard var en af deres egne.

M. C. Lindegaard var i sind og væsen nært beslægtet med den danske bonde, og han ønskede ikke at skjule dette slægtskab. Sjældent om nogen sinde har en biskop talt et saa uforfalsket jysk tungemaal og ført sig saa beskedent og jævnt som han. Som den fribaarne mand, han var, mødte han alle som ligemænd – høj som lav. Derfor havde han let ved at komme i kontakt med mennesker og vinde dem som sine venner.

Ordet venner er næppe for stort at anvende. Var det hans naturlighed, der først slog en i møde, var det hans oprigtige hjertelighed, der gjorde dybest indtryk. Og senere greb han én atter og atter om hjertet ved sin trofasthed, sit ydmyge sind og store interesse for andres ve og vel.

Maaske har en og anden paa grund af den forstaaelse for andre, han altid lagde for dagen, troet, at han var en svag mand, som man kunne faa det med, som man ville. De tog fejl. Biskop Lindegaard var selv hjemme, og kendte han først en sag fra de forskellige sider, enhver sag nu engang har, traf han uden vaklen sin egen, helt personlige afgørelse. Bange for at gaa imod strømmen var han heller ikke. Nu ved hans død tør det nok røbes, at da man i bispekollegiet drøftede tilskud fra det offentlige til indretning af bispegaarde, sagde biskop Lindegaard klart nej. Han havde en sikker fornemmelse for, hvordan noget saadant ville blive opfattet blandt de vestjyske bønder, han var runden af, nu biskop for og paa mange maader eet med.

Men netop paa grund af hans væsens jævnhed, kunne det hænde, at man i tiden omkring hans udnævnelse udenfor stiftet satte spørgsmaalstegn ved, om nu ogsaa denne ret ukendte jyske provst var et bispeemne. Længe varede det dog ikke, før alle maatte erkende, at han mødte med mange væsentlige betingelser for at blive netop Vestjylland en god biskop.

Bag hans beskedne, tilforladelige væsen skjulte der sig nemlig ikke blot den hjertets adel, der er ganske uafhængig af manerer og herkomst. Biskop Lindegaard var tillige i besiddelse af en betydelig viden.

Indenfor bispekollegiet lærte man snart biskop Lindegaards sande væsen at kende og at sætte pris paa hans intuitive domme og hans hjertedannelse, ligesom han paa sin side med sit fine og ægte jyske lune hurtigt fandt den muntre, kammeratlige tone, der kendetegner arbejdet indenfor bispekollegiet.

Biskop Lindegaard var udgaaet af et grundtvigsk miljø, og det var blandt det grundtvigske folk, han følte sig hjemme, men han tilhørte gammel-grundtvigianismen og stod saaledes i virkeligheden ikke Indre Mission særlig fjern. Han havde heller ikke svært ved at faa kontakt med indremissionske kredse. Med sin dramatiske forkyndelsesform, der paa fle-

re maader kunne ligne Indre Missions, fandt mange ogsaa fra denne lejr glæde ved at høre ham. Han følte sig da ogsaa og var ved sin død hele stiftets biskop.

Kun faa aar blev det ham beskaaret at virke som biskop. Hæmmet af sygdom har han været. Saaledes var han syg, da han søndag den 2. sept pligtopfyldende holdt ordination. Netop ved en saadan paa een gang intim og højtidelig lejlighed som ordinationen kom hans fine egenskaber til deres ret, og han talte aldrig store ord. Han var bundærlig af karakter, og han lagde saaledes ikke skjul paa, at de tanker om bispegerningen, han før havde haft, ændredes noget under gerningen. Han følte sig ved visitatser som repræsentant for kirken, og paa mere stilfærdig maade kunne kirken ikke komme.« – – –

Ved begravelsen talte domprovst, dr *V. Grønbæk* og skildrede smukt biskop L paa linie med ovenstaaende.

Biskop *C. W. Noack* talte over 1. Pt. 1,7 (Eders prøvede tro ... mere værd end det forfængelige guld osv): Biskop L var saadan et ægte menneske, i alle maader til at lide paa. Jeg tænker paa hans ægte væsen. Han blev i det skind, han var født med, og han blev sin oprindelse tro, fornægtede i sit væsen ikke sit vestjyske fødesogn. Der findes formodentlig ogsaa skabagtige vestjyder, der giver sig ud for andet, end de er. L var ihvertfald ægte i sind og i skind. Han kunne bære præstekjole og provstekjole og bispens silke og fløjl, men han blev den samme sindige mand, der i al beskedenhed nok vidste, at han ingenting var værd, og baade hans selvbevidsthed og hans ydmyghed var ægte. – Og som han var i sind og skind, var han ogsaa i sin tale. Om det saa var i fortrolig samtale, i forhandlinger ved bispemøderne eller han stod paa prædikestolen ... det han sagde, bar altid ægthedens præg. Vi vil savne hans klare, kloge ord og hans hyggelige lune.

Jeg kan heller ikke lade være med at nævne det særlige indtryk jeg har af L's ægte tale, naar han skulle prædike. Jeg tænker paa, at vi var til præstemøde i Norge, og L skulle prædike i et stort landsogns kirke. Han var lidt ængstelig ved det ... mon de norske bønder kunne forstaa hans jyske tonefald? Der var vel ogsaa noget af den ængstelse enhver redelig prædikant kender til. Vi gik sammen over kirkegaarden, L og jeg. Saa stak jeg haanden ud og tog hans. Lidt forbavset over denne ujyske tilnærmelse fra en medjyde saa han paa mig. Saa svarede han med et varmt haandtryk og et lidt forlegent smil. Og saa fik vi en prædiken med kraft og myndighed og enfold og ud af tro paa Kristus. Og de norske bønder aad hans ord. Det var noget de forstod. Det var ægte tale ... ud af tro og til tro ... Jeg kender for lidt til de prøver L's tro maatte igennem, men den tro han var døbt til og opvokset i, var ægte ...

Ved bispevalget 1956 fik valgmenighedspræst *H. Dons Christensen* 847 st, stiftsprovst, dr *V. Grønbæk* 798 st.

35. 14. dec 1956 (valgmghp Askov 1. juni 42): **Henrik Dons Christensen**, * 17. april 10 Vinding v Vejle. Faderen: Sp Vinding-S, † 30, se der. Stud Vejle 28, c 35^2 (h_1), højskolel Danebod højskole, sp Henne-L 8. marts 38, r af Dbg. $\sim^1$ 1. april 38 Estrid Vilstrup Knudsen, * 25. juni 16 Minn, USA, † 4. nov 53. Faderen: Valgmghp, Ryslinge, † 33, se der. $\sim^2$ 28. april 55 Elisabeth Heerfordt, * 29. marts 18 Kbhvn. Forældre: Øjenlæge Christian Frederik H og Kirsten Carlsen. – 1. hustrus broder: Rkp Fredericia.

Fmd Studenterkredsen 33—34, bm Grundtvigsk konvent 42, og Dsk Santalmission 49—54, fmd De danske Ungdomsforeninger 54—59, medl Styrelsen for Dsk ungdoms fællesraad 57—60, bm KS 61, fmd Det grundtvigske soldaterarb 62—65. Medl Kirkeministeriets Strukturudvalg 64.

Skrev amatørspil: Væveren fra Mern, Hvad med de andre? Art i flere blade.

RIBE AMT

Ribe amt er oprettet 1796, og var indtil 1864 61 kvadratmil, idet det omfattede enklaver i Sønderjylland, samt den nordlige del af Rømø og Sild, den vestlige del af Før og Amrum, der gik tabt 1864, men 1864 blev amtet forøget med Hjortlund, Kalvslund og Obbekær sogne.

I middelalderen bestod amtet af dele af Varde syssel (V-Ø Horne herr, Skads, Malt og Gørding herr) Jellingssyssel (den nordl del af Slaugs herr, Almindsyssel (den sydl del af Slaugs herr, Andst herr) og Barvid og Ellum syssel (Frøs, dele af Hvidding herr, det nuv Ribe herred).

Sidst i middelalderen hørte den vestlige del til Riberhus len, den midterste til Skodborg len, den østlige del til Koldinghus len. En tid var der et Lundenæs amt (tidl Lundenæs len).

Ribe-Gørding herreders provsti

Ribe købstad-Mandø udgjorde eet provsti, med kun 3 sognekald, til 6. maj 1859. *Ribe herred* oprettedes 6. maj 1859 og omfattede disse 3 sogne, samt Seem, Farup og V Vedsted, der havde hørt til Tørninglen provsti. 1864 lagdes Hjortlund-Kalvslund og Obbekær (tidl under Fole) til herredet.

Gørding herred hørte til 6. maj 1859 under Malt-Andst-Slaugs herreders provsti.

Ribe herred, 171 kvadratkm, det mindste i amtet, er fra nord til syd kun 15 km. Terrænet er fladt og jævnt, hæver sig lidt mod øst (i Seem), jorderne er muldsandede, magre mod øst med nogen hede. Eng og marsk mod vest. Næsten skovløst.

Gørding herred, 252 kvadratkm, 26 km fra NV til SØ, den sydvestlige del af en bakkeø, ikke videre højtliggende, overvejende fladt med hældning mod vest, sandmuldet jord, bedst mod syd, ringest mod nord. Sneum aa med de mange biaaer. Næsten skovløst. Herredet var i middelalderen en del af Malt herred.

Litt: O. Nielsen: Hist efterretn om G herred (D saml 2 r, II).

Kirkelig statistik

	Folketal 1960	Kkg %	Altergæster 1926	%	1942	%	1960	%	1965	%	Mh	Fh
Ribe domkirke	2788		1100	50	1000	38	1540	55	1598	57	1	
Sct Catharinæ k ..	5372	5	1100	53	842	20			1696	31		
Seem	829	6	400	39	259	29	144	17				
Obbekær	325	7	75	29								1
Hjortlund	406	5	175	40	136	36	132	33	130	32		1
Kalvslund	415	5	185	45	116	27	147	35	140	34		1
V Vedsted	1079	4			265	22	121	11	176	16		1
Farup	852	5—6	275	32	282	33	400	47	450	52	1	1
Mandø	159	8,6	125	49	55	34	55	32	64	40		
		Gnsn 5,8	Gnsn 34,5		Gnsn 29		Gnsn 32,5		Gnsn 40		2	5
Gørding	2373	5—6	900	39	800	33	600	24	1646	68	1	2
Vejrup	1100	7	400	40	400	39			500	45	1	1
V Starup	1173	5	644	45	341	24					1	1
Aastrup	1463	5	302	37	421	46						
Darum	929	3—4	450	50					150	16		2
Bramminge	3474	6—7	1158	33	1200	38					1	1
Vilslev	753	3—4	278	35	200	20			275	37		2
Hunderup	685	5—6	226	32	200	28			236	35		1
Jernved	1425	6	750	52	645	47	590	42			1	1
		Gnsn 5,0	Gnsn 39,2		Gnsn 34,3						5	11

	Menighedsraad 1965 IM	Gr	Soc	u p	Valg
Domkirken	2	2	2	4 polit.	valg
Sct Catharinæ k ..			2	4 kirkfællesl	–
				3 kons, 2 V	–
Seem				6	
Obbekær				6	
Hjortlund .....)	2	10			
Kalvslund .....)					
V Vedsted				7	
Farup	2	4			
Mandø				6	
	6	16	4	17	
Gørding	3			5	
Vejrup	3	4			
Aastrup .....)	6	8			
V Starup .....)					
Darum	1	5			
Bramminge	2	5	2		
Vilslev				6	
Hunderup				6	
Jernved	1	6			
	16	28	2	17	

Litt: F. Elle Jensen: Pietismen paa Ribe-egnen, F R A 1945, 225—42, H. F. Rørdam: Træk af opvækkelsen paa Ribe-egnen, Khst saml IV, 780—99, P. S. Vig: Mormoner fra Ribe amt, F R A 1918.

Ribe herred

RIBE KØBSTAD

Helt sit eget præg har den lille minderige, idylliske købstad, Ribe, som ligger 8 km syd for Kongeaaen, 6 km fra Vesterhavet, i en lavtliggende, ganske flad egn paa randen af Ribe-marsken, hvor domkirken er blikfang videnom. Byen ligger ved Ribe aa eller Nibs aa, som ved byen deler sig i 4 arme, hvoraf de 3 gennemstrømmer byen. Syd for byen er der noget højere terræn, ellers vidtstrakte enge i omegnen. Torvet ved domkirken er byens centrum. Hovedgaden er Storegade, der gaar fra torvet mod nord, over to af Ribe aa dannede øer, Mellemdammen og Nederdammen og over Saltgade fører ud til Varde- og Koldinglandevejen. 1875 anlagdes Dagmarsgade fra Støckers plads til stationsvejen og banen, mens Sønderportsgade fører ud til Tøndervejen. Byen har i nyeste tid dels udvidet sig mod øst, hvor aandssvageanstalten ligger, samt ved villaveje langs aaen og mod vest i retning af slotsbanken. Ribe er uregelmæssigt bygget, med mange krumme snævre gader, »slipper« og en masse gamle, smukke huse (især bindingsværkshuse).

Ribe er midtpunkt i vejnettet, som fører direkte til Varde, Kolding, Haderslev, Tønder m m. En ny omkørselsvej, Ringvejen, leder den gennemgaaende trafik paa hovedvej 11 A fra Ribe plantage mod nord vest om byen til Tøndervejen.

Byen er baade stiftsby og amtsby og et betydeligt administrationscentrum. En del industri. Ribe er ogsaa handelsby (selvom Esbjerg er en haard konkurrent) og turistby!

En tur rundt i byen. Ribe gør et gammeldags, hyggeligt indtryk. Aaerne præger byen, og det landlige præg understreges ved de mange haver og lidt kreaturhold. Tidligere kunne havet overskylle det lave omland, men efter at diget fra V Vedsted til Darum fuldførtes 1912, kan havet ikke naa ind over engene. De to store kirker, og navnligt *domkirken* præger helt byen, blandt de interessanteste stræder er Puggaardsgade vel den mest kendte, bindingsværkshusene i Fiskergade, Kølholtsslippen, Mellemdammen, Nederdammen, Skomagerslippen maa turisten se. Udsyn over hele egnen har vi fra domkirken.

Det lønner sig at stige de mange trappetrin op i domkirkens taarn:

»Ligheden med et atlas er slaaende, landskabet her oppe fra ser lige saa fladt ud som siderne i en trykt bog. Tusinder af tønder land breder sig uden nogen synlig forhøjning i terrænet, før endelig helt ude i vest – kun synlig som en bugtet streg – det store havdige fortæller, at her mødes land og hav.

Saa fladt er her, at den aa, som binder øst og vest sammen, kun med nød og næppe kan samle kraft til at løbe til havs, og fra taarnet ses tydeligt, hvordan det først er efter talrige bugter og sving, at aaen endelig naar sit maal.

Paa en stille og klar sommerdag ser her oppe fra alt saa fredeligt ud, at man næsten ikke kan forestille sig, at den samme dovne aa kan føre død og store ødelæggelser med sig, saadan som *stormflodssøjlen* paa Skibbroen ikke langt fra domkirken fortæller. Ringe paa denne søjle viser, hvor højt vandet har staaet under stormflods-katastrofer siden 1634.

Skibbroen var i middelalderen en af Danmarks betydeligste havne, og en væsentlig del af vor udenrigshandel gik dengang over Ribe. Nu er det kun faa og smaa skibe, der finder vej hertil ad den tildels kanaliserede aastrækning fra kammerslusen ved Vesterhavet. Denne sluse blev taget i brug i 1914 som en del af det store havdige, der blev paabegyndt i 1911 – umiddelbart efter at Ribe paany havde været ved at gaa under i stormflod; en vandstands-ring paa stormflodssøjlen minder endnu herom.

Forbi Frislusen, hvor aaen som et vandfald buldrer ned mod Skibbroen og Hovedengen, hvor galeasen »Meretha« ligger som et yndet fotoobjekt og som et minde om Ribes skibsbyggeri og skibsfart for 100 aar siden, kommer vi til den egentlige Storegade, som dog for længe siden kaldtes Overdammen, og her ligger – stadig paa venstre haand – hovedgadens pragtstykke: *Quedens gaard,* hvis smukke, rene empirefacade ganske vist kun er fra begyndelsen af 1800-tallet, men hvis sidefløje (ogsaa oprindeligt gavlhuse) daterer sig helt fra aarene efter den store brand i 1580.

Quedens gaard, som med storslaaet bistand af først og fremmest Ny Carlsberg fonden, for faa aar siden blev erhvervet af Den anti-

kvariske Samling (provinsens ældste museum), er restaureret og indviet som et museum, ikke mange danske byer kan opvise magen til.

Quedens Gaard har haft mange ejere i aarhundredernes løb. En af de mest kendte var herremanden *Magnus Podebusk*, der var berygtet som en plageaand for baade borger og bonde. Med sine idelige retssager irriterede han Christian den Fjerde saa meget, at kongen skrev til ham: »Du plager mig mere end nogen af Dine ligemænd, ja moxen mere end nogen anden mand i det ganske land«.

I fløjen, der vender ud mod Sortebrødregade, og som er færdigrestaureret, holder Ribes unge antikvar, *Mogens Bencard* nu til, og i forhuset finder man Ribe turistbureau.

Bortset fra ejendommen Storegade 1 – et smukt lille stenhus fra 1632 – rummer den øverste del af hovedgaden ingen bygninger af bemærkelsesværdig ælde eller arkitektonisk skønhed. Men kigger man ned ad henholdsvis Sortebrødregade og Fiskergade, vil man opdage bygninger af omtrent samme alder som Quedens gaard, og vover man sig ind gennem de ærværdige portaabninger, vil man baade det ene og det andet sted se pietetsfuldt bevarede gaardinteriør, der kalder minder om det gamle Ribe frem.

Desværre har turisterne kun ringe mulighed for at faa den smukkeste af disse gamle gaardspladser at se. Det er den, der gemmer sig bag apotekets graa facade. Her har apoteket, som oprindelig holdt til paa den modsatte side af gaden, hvor nu Sydjydsk Landmandsbank residerer, haft til huse siden 1728. Den idylliske gaardsplads med bindingsværkslængerne, haven med dens kæmpemæssige rhododendronbuske og den rødkalkede bagbygning har før været offentlig tilgængelig, men apotekeren har set sig nødsaget til at sætte et skilt med »Adgang forbudt« paa porten.

Mens kong Volmers sagnagtige vilde ridt i egnen omkring Gurre er en nok saa luftig affære, kan Valdemar Sejrs berømte ridetur fra Skanderborg til dronning Dagmars dødsleje paa Riberhus – vel nok det mest romantiske kongeridt i danmarkshistorien – nøje stedfæstes, i alt fald hvad angaar den sidste hektiske slutspurt. Den foregik nemlig ad den dæmning, som nu i aarhundreder har været Ribes hovedgade.

Der kommer aarligt op imod et par hundrede tusinde turister til den gamle bispestad i marsken, men langt de fleste nøjes med et besøg i domkirken, og en tur rundt i de gamle, krogede gader og smalle slipper i kvarteret omkring torvet.

Munketorvet med Sct Catharinæ kirke og kloster, det idylliske Wedels anlæg ved Nibsaaen og Mølledammen, Ribes mindste hus i Klostergade, Puggaardsgade med *Brorsons* gamle bispegaard, der nu er posthus, og Ribe katedralskole, landets ældste lærde skole, Skibbroen med Stormflodssøjlen og endelig Riberhus slotsbanke. Alt det kommer i første række, naar turisten skal »gøre« Ribe.

Hovedgaden derimod betragter de fleste nærmest som det, den ogsaa er: en moderne forretningsgade, hvor det især er butikkerne, som fanger øjet.

Og det er synd. For giver man sig blot tid til at kigge nøjere efter, løfte blikket op over butiksvinduerne eller se indenfor i de særprægede og idylliske gaardpartier, vil man opdage en mangfoldighed af skønhedsindtryk, som ikke mange danske købstadgader kan opvise magen til.

Ad dette ældgamle hærstræde har i tidernes løb utallige heste og okser passeret undervejs mod Holsten. Her udfoldede handelen sig, og her ville købmændene helst bo. Bebyggelsespresset var derfor stærkt, og mod slutningen af middelalderen laa ejendommene tæt side om side paa de i dybe strimler snævert udstykkede grundarealer. Her paa strækningen fra Ydermøllen til torvet, laa i slutningen af 1600-tallet paa den sydlige side af gaden 31 ejendomme. Nu er der kun 16.

En opmærksom iagttager vil for øvrigt konstatere det ejendommelige, at skønt gadenumrene er fortløbende, har hovedgaden forskellige navne. Officielt hedder den ganske vist Storegade over det hele (deraf de fortløbende numre), men ved Ydermøllen og Midtmøllen forkynder gadeskiltene, at man færdes paa henholdsvis Nederdammen og Mellemdammen. Det er ogsaa de oprindelige gadenavne, og »dammen« har sin sproglige oprindelse i ordet »dæmning«.

Lad os saa – billedlig talt – spadsere fra Ydermøllen, hvor fordum den i 1843 nedbrudte Nørreport med sine svære middelalderlige mure og lave porthvælving holdt vagt over hovedgadens munding, op imod torvet og domkirken. Men lad os først citere, hvad afdøde museumsinspektør *Hugo Mathiessen* (en af de fineste kendere af det gamle Ribe) skriver i sin bog *Gamle huse i Ribe:*

»Bygget paa smaaholme mellem aaløbene i det flade, udstrakte marskland, som omtrent en milsvej borte mødes med havet, virker Ribe som en fast afgrænset, særpræget helhed. – Middelalderen lever den dag i dag i dens grundplan, og ved at fordybe sig i de gamle bygninger, som endnu slutter op i gaderne, bliver man paa en egen haandgribelig maade fortrolig med byen og dens skæbne. Men man skal ikke gæste Ribe en enkelt dag. To eller flere maa der helst til for nærmere at forstaa dens særlige individualitet. Ja, egentlig burde man komme paa forskellige tider, thi næppe nogen købstad i Danmark er i den grad i pagt med naturen. Aarstiderne mærkes her langt stærkere end andetsteds . . .«

Hvor mærkelig Ribe er! Ja, vi maa vel hellere straks gaa til bekendelse og indrømme, at slet saa idyllisk, som bl a historikeren *Kinch* og aabenbart ogsaa *Hugo Mathiessen* med sit »bygget paa smaaholme mellem aaløbene« mener det, er hovedgadens oprindelse vistnok ikke. De seneste videnskabelige undersøgelser synes at godtgøre, at hovedgadens første begyndelse er en dæmning, som blev bygget for at opstemme vandet i Mølledammen til brug for de vandmøller, som var middelalderens eneste form for industri. Den første, Kongens mølle, blev anlagt i 1255 ved aaens hovedløb, de to andre, Midtmøllen og Ydermøllen er 300 aar yngre. Langs dæmningen opstod de første handelsboder, og det er simpelthen aarhundreders affald, smidt ud af bagdøren, som efterhaanden har skabt de

smaaholme, hvor nu Mellemdammens og Nederdammens maleriske gaardspladser og idylliske baghaver findes.

Paa vores spadseretur ser vi Ydermøllen, hvor vandet nu som for 400 aar siden drejer det kæmpemæssige møllehjul. Møllen er nedlagt, og nu drives møllehjulet af elektricitet. Lidt henne i gaden paa venstre haand ligger gæstgivergaarden »Postgaarden«, hvorfra i forne tider postvognen kørte ud, og som bag sin gulkalkede facade skjuler en idyllisk bindingsværksgaard fra 1668.

Skraat overfor »Postgaarden« fanges øjet af en kroget bindingsværksfacade i hvis mur en mindetavle fortæller, at her fødtes gærfysiologen *Emil Chr. Hansen,* der har en stor part af æren for det høje stade, hvorpaa Carlsberg og dansk øl i det hele taget befinder sig.

Lige overfor knejser et hus, det eneste helt bevarede gavlhus af de mange, som i gamle dage kransede hovedgaden. Det er fornyligt blevet gennemrestaureret under kyndigt tilsyn af arkitekt *Engqvist* fra Nationalmuseet, og det fremtræder nu som en arkitektonisk perle.

Vi bliver paa den venstre side af gaden og passerer Midtmøllen, kort efter ligger to bygninger, som man staar sig ved at tage nærmere i øjesyn. Den første, Mellemdammen nr 18, skylder antagelig Ribe-købmanden *Niels Terpager* sin pyntelige facade fra omkring 1670, men rummer skelettet af en ældre bygning fra slutningen af det 16. aarhundrede. Den har, ligesom naboejendommen nr 16, hvis lange grundmurede facade er af nyere dato, oprindelig været et gavlhus, og inde i gaarden til nr 16 finder man endnu en af de karakteristiske sidelænger, bygget af svært egetømmer og stokværk delt med smukke udskæringer«.

(P. Chr. Madsen i »Samvirke« 15. okt 1961).

Indtil 1878, da der byggedes pgd i Seem, boede rkp ved domkirken i kapellanboligen i Præstegade, et toetages bindingsværkshus, som er bevaret til dato og i sit dørtræ bærer byens reliefskaarne vaaben samt opførelsesaaret 1576.

Mange ripensere har hyldet deres gamle by, bl a pastor *Carl Moe* skriver i sine erindringer s 25:

»Byen Ribe kunne jeg ellers godt lide. Der var saa mange mærkværdigheder i den foruden den store embedsstand. Der var jo Slotsbanken, hvor der en gang »gik dans paa Riberhus«, og dronning Dagmar døde. Der var hospitalets torturanstalt for sindssyge, som man kunne kigge ind til gennem sprækkerne i et plankeværk. Der var midt i den træløse egn byens alleer, som »Forskønnelseskomiteen« prydede ved at save grenene af træerne. Der var domkirkens taarn, hvorfra man kunne se milevidt ud; der var de blide vestenvinde og store oversvømmelser, hvor baade faar og mennesker druknede, og mange andre ting, blandt hvilke ikke maa glemmes de mange røde køer, som, naar de sommeraftener kom vraltende ind ad Nørre- og Sønderport, delvis blødgjorde de toppede brosten og fyldte byen med en ubeskrivelig aroma, der ville have frydet en hindus hjerte«.

Vil man ellers lære stemningen i Ribe at kende, henvises til *Jørgen Bukdahl:* Aaret i Ribe (1928), hvor der smukt fortælles om aarstidernes skiften i den gamle domkirkeby. Men ser man nærmere til, er denne beretning kun en ramme om bogens mere egentlige indhold: En udvidet erkendelse af virkelighedens væsen og vilkaar. Med en ejendommelig lyrisk-dramatisk kraft skildrer Bukdahl sammenstødet mellem idyl og virkelighed, som verdenskrigen 1914–18 gav anledning til. Troen paa evig idyl og fred blev brutalt slaaet ned hin augustdag 1914. Det mærkedes ikke mindst i grænsebyen. Støttet til levende skildringer af *Anders Sørensen Vedel, Brorson* og *Ambrosius Stub,* der alle oplevede, at modsætningerne tørnede sammen og ufred afløste fred, viser *Bukdahl,* hvorledes det krigshærgede sind genfinder troen paa en mening i tilværelsen i de nationale og religiøse værdier. Domkirkens klokker toner den sande virkelighed ind i sindet...

Dr *L. J. Koch* skriver (Under Præstegaardens Tag s 92):

»Alle gamle ripensere tænker med stolthed paa deres hjemby. For blandt Danmarks byer indtager Ribe en ædel plads.

Da København endnu var et fiskerleje, var Ribe en kongestad. *Ansgar* har gaaet paa dens gader og byggede kirke i den. Dens *domkirke* er den ypperste af nordens romanske kirker, mægtigere end domkirken i Viborg, festligere end den i Lund. Over hele byen hviler der et præg af fortid og store minder. De slaar en i møde fra Dominikanerklosteret med *Sct Catharinæ Kirke,* fra de røde, middelalderlige stenhuse og de mange gamle bindingsværksgaarde. Man har ikke været der længe, før man er fortrolig med de steder, hvor *Tausen, Vedel* og *Brorson* boede.

Og saa har Ribe sin friske aa, der er stor nok til at beherske byen, som den yndefuldt deler i forskellige øer. Møllehjulene bruser, og gennem engene bugter strømmen sig ud mod havet«.

Amtsskolekonsulent *Nic. Svendsen* skriver (Sønderjydsk skæbne«, 1953): Sønderjyderne saa mod nord: »Langt ude i synskredsen mod nord saa man tydeligt Ribe domkirke rage op i det flade landskab. Egnens børn kendte dette syn længe før de fik lejlighed til at se byen. Det indeholdt en romantik, som de ikke kunne gøre sig nogen klar forestilling om. Thi der var jo for de fleste en lang vej derhen, og der laa en landegrænse med sine mærkelige forhold mellem os og kirken«.

Folkeviserne og *B. S. Ingemann* har hver paa sin vis bidraget til at kaste et romantisk skær over Ribe, *Anders Sørensen Vedel* har behandlet folkeviserne, og *Ingemann* har navnlig i sin roman »Valdemar Sejr« fortalt om begivenhederne i Ribe i Danmarks storhedstid.

Kan det store gribe hjertet som det smaa, spørger *Alex Garff* i den smukke kantate, han skrev for en snes aar siden til 800 aars festen paa Ribe katedralskole.

Garff, der ikke er ripenser, har paa sjælden fin maade levet sig ind i stemningen i den lille by og lader i kantaten en af skolens piger

synge om sin glæde over at have hjemme i byen ved den blanke aa. Der ser Garff med hende og aaen og engen et »paradis for pige, tumleplads for dreng«. Han iagttager mølle-hjulets brusen ved det hvide hus, og der er guldregn, syren og den hvide hyld, saa alt aander lyst og let, om det saa er det nytjærede bindingsværk – hvilken solskinsplet.

Det er Ribes idyl, Garff har skildret. Andre har sunget eller skrevet om den gamle bys storhedstid. Det gælder bl a dansk-amerikaneren *Jacob A. Riis* i bogen The Old Town, der udkom i New York for et halvt hundrede aar siden, og det gælder den sanger, der ogsaa rejste til Amerika, men som for henved hundrede aar siden skrev til Ribes pris: By med Valdemarers minde, hvor de store konger sad, vel din storhed saa vi svinde ... men naar vi i grav er lagt, skal du atter herligt straale i din fordums stolte pragt!

Mange andre har baade før og siden givet udtryk snart for glæde og snart for stolthed over at tilhøre den lille by. Var det ikke stolthed, der fik den lærde *Peder Terpager* til at fremhæve ikke blot sin alder, men ogsaa sit tilhørsforhold til Ribe, da han efter Københavns brand og sit første manuskripts forlis anden gang sluttede arbejdet paa sit latinske hovedværk Ripæ Cimbricæ med at minde om, at han var i sit 83. aar, og med at betegne sig ikke som præst, lektor eller doctor, men blot som ripenser«.

En lignende kærlighed til Ribe gav den lærde *Christian Falster* udtryk for ved gang paa gang at afslaa tilbud om lokkende stillinger bl a ved Københavns universitet.

Men betagelsen af den gamle by varer ved. *Jørgen Bukdahl* glemmer aldrig Ribes blomstrende hyldebuske saa lidt som dens aandslivs store mænd, og skønt *Kjeld Abell* ved sin faders forflyttelse sagde farvel til Ribe i 10 aars alderen, lød det til slut i hans sidste radioforedrag: Jeg er ripenser!«

Hugo Matthiessen har skrevet: – »over ingen anden by i Danmark hviler der en fortidsstemning som over Ribe«.

Mange af sine arkitektoniske minder har Ribe vel bevaret paa grund af en fattigdom, der bevirkede, at dens borgere ikke havde raad til at erstatte det gamle med noget tidssvarende. Men meget blev under alle omstændigheder bevaret, til den tid oprandt, da man har forstaaet, at byens gamle ansigt skal behandles med pietet.

Til sidst en Ribe skildring af anden art.

Aksel Lassen skriver i Berl Aften, 24. maj 63 om »det mishandlede Ribe«:

»Danmark vendte i tre hundrede aar ryggen til Vesterhavet. Jyllands handelsvej gik uundgaaeligt over Hamborg. Og kapital blev berøvet Vestjyllands landbrug til fordel for Østjylland og øerne. Kongen og hans raadgivere blandt den ny tids mænd solgte og mageskiftede jorder omkring Ribe bl a paa gejstlige embeders og hospitalers bekostning. Paa den maade blev byrder og fordele samlet – paa hver sit sted. Det er sandt, som Hugo Matthiessen har konstateret, at »sandet fyldte aaløbet, skibbroen blev øde, og mere og mere mistede de Ribe købmænd mod, kapital og energi til i stor stil at vove deres gods paa havet«. Den store handel var tabt, og foran oplandet laa en hundredaarig kamp for igen at komme paa fode.

Og nu blev tilmed grænsen ved Kongeaaen mærkbar. Den naturstridige udførselstold for stude og andre handels- og toldbestemmelser gjorde det set med bønders og handelsmænds øjne til en fortjenstfuld handling at slippe uden om Ribe og Kolding. Klagerne lød enstonigt slægtled efter slægtled. Eksempelvis skrev *Matthias Galthen* i 1790'erne i en lille bog om Ribe, at tolden hindrede byen i at konkurrere med de slesvigske købstæder, saa meget mere som der »næsten i enhver af de omliggende landsbyer er bønder (de slesvigske i modsætning til de kongerigske i enklaverne), som driver en betydelig handel uden deraf at svare noget enten til kongen eller byen«. Skønt de havde 6–8 tyske mil til Aabenraa og Flensborg, kunne det betale sig for bønder, der boede en fjerdingvej uden for Ribe, at hente deres tømmer, jern, salt, tjære og kalk med mere i en af de nævnte slesvigske byer i stedet for i det kongerigske Ribe. Ribe maatte finde sig i landprang og brændevinsbrænding lige uden for sine porte – i modsætning til andre kongerigske købstæder.

Bevidst eller ubevidst: myndighederne var i færd med at kvæle en by.

Paa disse forhold var der ved at være raadet bod – bittert nok tæt op mod 1864. Men saa blev Ribe for alvor klemt inde i en næsten oplandsløs firkant mellem Vesterhavet, Kongeaaen og kongeriget Prøjsen. Da vaagnede Danmark og besluttede i 1867 ved Esbjerg Klave at bygge den havn, Ribe bavde bedt om i 1661. Men man tænkte virkelig ogsaa paa Ribe, saa efter grundige overvejelser fik byen et lille halvt aarhundrede efter 1864 en aandssvageanstalt at trøste sig med.«

I 1920 kom genforeningen. Glæden og forhaabningerne var store. Men nu var det de genvundne købstæder, der skulle hjælpes, hvis ikke en af de store byer paa østkysten havde et særligt krav eller saa sig i stand til at betale kontante bidrag til en statsopgaves løsning. Atter lød der nej paa nej.

Det nyttede ikke at pege paa begaaet uret eller direkte vanrøgt fra statens side gennem aarhundreder. Det nyttede ikke at henvise til den rolle, Ribe havde spillet for bevarelsen af Vestslesvigs danskhed, eller at pukke paa, at en kulturarv pietetsfuldt var blevet vogtet gennem trange tider. Og det nytter vel stadig ikke. Men det burde tælle, at Ribe trods alt ligger nogenlunde centralt i et syd- og vestjysk omraade, der har udviklingsmuligheder, saadan som Esbjergs eventyrlige vækst viser, og at Ribes store, nye nabo kan unde sin forgænger som Danmarks port mod vest rollen som kultursæde i fortsættelse af en udvikling, der brat standsede som følge af katastrofer og ensidig østvendt politik i 1600-tallet. Ribe burde være universitetsby.

Ret store landdistrikter hører til Ribe. *Øster Vedsted,* domsognets landsogn er egen kommune. Paa markjorderne ligger byerne Lustrup, med fh fra 1923, Tved og Tange. I *Erik*

Lassen: ... »Slægtens spor« fortæller interessant om Lustrup og om Ribe (uden at disse stednavne nævnes).

Lidt af Ribes historie (til 1864):

Ribes historie er skildret i nedenfor nævnte bøger. Her skal blot anføres: Navnet Ribe forklares som afledt af en frisisk betegnelse for en lille høj. Byen ligger paa en lille holm, omsluttet af aaerne, et stykke fra havet, men aaen var sejlbar fra gammel tid, og Ribe blev Danmarks port mod vest. Herover gik de vigtigste kulturveje, baade sydfra og vestfra. Her byggede *Ansgar* ca 860 den første kristne kirke, 948 oprettedes bispedømmet, og derefter voksede stadens ry i de følgende aarhundreder. *Adam af Bremen* og *Saxo* berømmer byen, fra *Knud den Stores* tid var her et vigtigt møntværksted. Folkeviserne besang denne by, købmændenes by, de hentede varer i England, Frankrig og middelhavslandene. Paa skibbroen ophobedes luksusvarer, vin, silke og meget andet, mens en vældig eksport af kvæg, korn, og saa videre gik herfra ud til fjerne lande. 1519 udførtes 11.000 stykker kvæg over Ribe. Som vogter af denne vigtige havn opførtes lige vest for byen den stærke borg, *Riberhus,* som kong *Niels* vist grundlagde. Mange historiske begivenheder knytter sig til Riberhus (NV for byen i engene ml 2 arme af aaen ligger Riberhus voldsted (Slotsbanken). Her kom kongerne, og folkeviserne besang Ribe, især visen om kong *Valdemar* og dronning *Dagmars* død. I Ribe døde *Christoffer I.,* maaske forgivet af abbed *Arnfast* 1259, her blev *Chr. I.* hyldet 1460 som hertug af Slesvig og greve af Holsten. Men selvom borgen beskyttede byen, havde Ribe dog et værn, først af planker, saa af mure, bygget af borgerne, og til 1843 stod den kamgavlede Nørreport ved Nederdammen med sin hvælvede port som et malerisk minde om byens middelalderlige befæstning. I Ribe rørte sig et frodigt liv. *Valdemar Sejr* stadfæstede byens privilegier, som de følgende konger bekræftede. 1269 bekræftedes den berømte *Riber ret,* som ved strenge straffe opretholdt ro og orden. Der var 20 gilder, indviet til helgener.

Den katolske kirke havde sin store andel i byens udvikling. Omkring *domkirken* og *domkapitlet* opbyggede kirken en mægtig magtstilling. Byens signet viser kirken og 3 løver. Der var 6 sognekirker og 4 klostre samt flere kirkelige stiftelser.

»Foruden det rige og fornemme domkapitel havde R i middelalderen 4 klostre, hvoraf det fornemste var *Johannitterklosteret.* Den ældste klosterstiftelse i byen var et *nonnekloster,* indviet til Skt Nicolaj. Klosteret skal have ligget omtrent paa det sted, hvor banegaarden nu findes, men alle spor af anlægget er forlængst forsvundet. Klosteret gaar utvivlsomt tilbage til slutningen af 1100 tallet. Henimod middelalderens slutning tilegnede johannitterordenen sig klosteret, støttet af kong Hans, men nonnerne protesterede, og ved kapitlets indgriben blev klosteret givet tilbage til nonnerne. Til klosteret hørte betydelig jordejd. Klosteret menes at have tilhørt benediktinerordenen, og klosterkirken var i middelalderen sognekirke for en del af forstaden.

1228 stiftede broder Bjørn et *sortebrødrekloster* i Ribe. Saavel klosterkirken, indviet til Skt Katharina, som klosterbygningerne (Ribe hospital) er bevaret til nutiden. Ogsaa denne klosterstiftelse var velhavende paa jordejendom i og ved Ribe. Omkring 1480 skænkede kongen klosteret en del af den s k Skt Hans holm som belønning, fordi klosteret havde antaget den strengere observans. Omkring 1505 optoges klosteret i den hollandske kongregation.

Nogle faa aar efter at Sortebrødreklosteret var oprettet, indviedes et *Graabrødrekloster,* sandsynligvis det ældste i Danmark. Ribekanniken Johs. Scolasticus udpeges som klosterets stifter 1232. Klosteret kom til at ligge i byens vestlige del, og det modtog hurtigt rige gaver og nød stadig stor bevaagenhed fra kapitlets side. 1246 nedlagde bisp *Gunner* sin værdighed og indtraadte som broder i stiftelsen. 1280 indviedes klosterkirken til Skt Laurentius. Der har ofte været afholdt kapitel i klosteret, og man møder ofte klosterets navn i bevarede testamenter. 1505 tilsluttede ogsaa dette kloster sig den strengere observans.

Hvornaar byens 4. klosterstiftelse, *Johannitterklosteret,* er blevet oprettet, vides ikke. Klosteret var indviet til Skt Hans, og det nævnes første gang 1311. Klosteret laa vest for Korsbrødregade paa den nuværende bispegaards grund. En del af munkene var adelige personer, og ogsaa denne stiftelse blev med aarene meget velhavende. 1479 kom klosteret i besiddelse af Skt Klemens kirke i Ribe, og 1523 overdrog Fr. I byens Skt Jørgensgaard til stiftelsen.

Foruden domkirken og de til klostrene hørende kirker havde Ribe yderligere *6 kirker.* Ældst af disse kirker, maaske ældre end domkirken, var *Skt Peders kirke,* der laa i den nordlige bydel. Kirken nævnes første gang 1145. Mod vest laa *Skt Klemens kirke,* lige ved den nuværende bispegaards have. Kirken nævnes tidligst 1145, og den blev som anført ovenfor overdraget Johannitterklosteret 1499. *Skt Hans kirke,* der laa i byens sydlige del, gaar i hvert fald tilbage til begyndelsen af 1200 tallet, og *Skt Michaels kirke,* der nævnes 1309, laa i Puggaardsgade. Man har fremsat den anskuelse, at den gamle rektorbolig skulle være en rest af denne kirke. Endelig laa i den nordlige bydel *Den hellige gravs kirke,* der anses for den yngste kirke i byen, og der skal yderligere have eksisteret en *Skt Bartholomæi kirke.* Kirken nævnes 1474, men dens nøjagtige beliggenhed er ukendt. Syd for byen skal have eksisteret et *Hellig Kors kapel,* hvortil muligvis var knyttet et broderskab eller et hospital.

Ved siden af kirkerne fandtes i Ribe desuden et par *kirkelige stiftelser.* I nærheden af Johannitterklosteret laa et *helligaandshus* med tilhørende kapel. Det er nævnt i et testamente fra slutningen af 1200 tallet. Med aarene fik det betydeligt jordegods. Mod middelalderens slutning kom det paa tale at omdanne det til et helligaandskloster, men disse planer blev ikke ført ud i livet. Helligaandshuset stod under kapitlets patronat. Endelig laa der nord for byen en *Skt Jørgensgaard,* bestemt for de spedalske. Ogsaa denne stiftelse havde et ka-

pel, og stiftelsens oprindelse gaar tilbage til slutningen af 1200 tallet.

Det stærke kirkelige indslag i byen medførte, at der i løbet af middelalderen opstod adskillige *gilder*, og der kendes i alt ca 20 gilder. Det mest bekendte og ogsaa det mest velstaaende var præstegildet. Et andet kendt gilde var indviet til Skt Peder. Det skal have ejet et stenhus i Hundegade (nævnt 1397). Endvidere fandtes gilder indviet til Skt Hans, Skt Antonius, Skt Gertrud, Skt Knud og Skt Nicolaus samt det s k Kalentegilde.

Den virksomme handelsstad ved aaen og det rige kirkelige centrum nød hele middelalderen igennem stor bevaagenhed fra kongemagtens side. Fra den egentlige middelalder kendes ikke mindre end ca 50 privilegiebreve, hvoraf adskillige i original endnu opbevares paa raadhuset i Ribe.« (Trap 661–62).

Reformationen gjorde ende paa kirkepragten. Ude paa slotsbanken forfaldt skibsfart og handel. De fleste af kirkerne samt klostrene forsvandt, og omend handelen fortsatte, var tilbagegangen klar. 1638 udførtes dog endnu 3880 stykker kvæg. En brand 1580 ødelagde store dele af byen, dertil kom pest (1565 skal 3000 (!) være døde), og de hyppige vandfloder og oversvømmelser. Saa kom krigene. Ribe led mere end de andre jyske byer, værst 1643–45 og 1657–60 da først de svenske og saa de allierede huserede frygteligt. 1659 døde 900 borgere af pest. Ribe var næsten ødelagt efter krigen, og brandskatter forarmede borgerne. Ribe er kendt fra sine hekseprocesser, 1572–1652 brændtes 12 kvinder (D. M. Grønbech: Hist efterretn om de i Ribe brændte og forfulgte mennesker, 1780). I 18. aarhundrede gik byen yderligere tilbage. 1769 var der kun 1827 indbyggere, og kun een købmand havde skibe.

Ribe var garnisonsby i 18. aarhundrede (dragoner), 1808 var her indkvartering af spanske og franske tropper, 1814 var byen okkuperet af kosakker, 1848 dannede borgerne en stærk borgervæbning, hvilket dog ikke hindrede, at 60 tyske husarer 14. maj 48 en nat brød ind og tog stiftamtmand, grev *Sponneck*, til fange. Efter Dannevirkes rømning 1864 blev byen oversvømmet af flygtninge sydfra, senere indkvarteredes mange østrigske soldater, og byen led meget, 10 borgere førtes til Rendsborg som gidsler, men en krigsskat paa 50.000 rdl blev ikke betalt.

Kendte mænd i Ribe

Anders Sørensen Vedel, * 1542, † 1616, kom 1557 i huset hos sin slægtning, præsten *J. Grundet*, Ribe, og gik i latinskolen, hvor *Hans Thomsen* var rektor (senere Sjællands biskop, se KLfN IV, 551). I Kbhvn blev V snart *Niels Hemmingsens* discipel, efter studierejser (mag i Wittenberg 1566) blev V hofprædikant i Kbhvn, kom i forbindelse med tidens ledende historikere, skrev sin rimede pavekrønike, fordanskede Saxo, et værk af stor betydning for det danske sprog, udg Adam af Bremens krønike, flyttede 1581 til Ribe og begyndte det vældige forarbejde til sit livsværk, hvis plan omfattede 22 bøger og en dsk khst. Men han udgav ogsaa danske viser, ligprædikener, en prædikensamling, men misundere sværtede ham, og 1595 afkrævede man paa ydmygende maade V alle hans samlinger og berøvede ham prælaturet i Ribe. Dog beholdt han sit kannikedømme og kunne paa Liljebjerget i Ribe føre et anseligt hus, og havde bogtrykkeri. Han er en af Danmarks ædleste typer paa Foreningen af Humanisme og Lutherdom, from og beskeden.

Ribe var en af de første byer, hvor der blev trykt bøger i Danmark, 1504 udsendtes herfra Jydske Lov paa tryk. For *Anders Sørensen Vedel* som boede her i 35 aar til sin død, er et mindesmærke rejst i anlægget syd for vejen. Fra hans trykkeri udkom kæmpeviserne og flere af hans skrifter.

Den berømte professor *Ole Worms* søn, *Mattias Worm* (* 1636, † 1707) var præsident (1. borgmester) i Ribe 1667–1700, skrev latinske og danske vers og bidske satirer (»Ris til enhver mands rumpe«), var kritisk over for hoffet og gejstligheden. Han afløstes som præsident i Ribe af sin søn, *Carsten Worm* (* 1675, † 1750), som stiftede store legater til fordel for fattige i Ribe, samt bøger til den lærde skole. Som student udgav han to arkæologiske disputatser, senere et heraldisk leksikon, skrev en lang række satirer og oversættelser, blev justitsraad.

Digteren *Ambrosius Stub* var ogsaa knyttet til Ribe. Han døde her 1758. I et hus i Sønderportsgade en marmortavle med indskrift om, at her boede han som skoleholder 1754. Her virkede rektor *Chr. Falster* († 1752), og her var *H. A. Brorson* biskop til 1764. Grundtvigs stridsmand, pastor *Jac. Chr. Lindberg* var født i Ribe 1797, separatisten *Mogens Sommer* var født her 1821, og den kendte forfatter, journalist og filantrop, *Jacob A. Riis* var født her 1849, han gik i katedralskolen her, uddannedes som tømrer og rejste til USA, hvor han spillede en stor rolle blandt danske, og øvede ved sit arbejde for børn og de daarligst stillede i New York og USA en maaske større indsats end nogen anden dansk i USA.

Blandt kendte mænd, der er født eller opvokset i den gamle stiftsby nævnes i øvrigt: *Peder Palladius* (1503), præsten og historikeren *Hans Svaning* (1600), digteren *Anders Bording* (1619), historikeren *Jannik Lindbæk* og forfatteren *Kjeld Abell*. Mange bispe- og præstesønner, f eks af slægterne *Terpager, Wandall, Pontoppidan, Koch* udgik herfra og blev landskendte. Biskop *C. N. Noack*, Haderslev, var født i Grønnegade og bevarede til sin død sin kærlighed til Ribe.

Den første boghandel i Jylland stammer fra 1813 og er stadig i drift. Det drejer sig om »*Termansens Boghandel*« paa hjørnet af Sønderportsgade og Puggaardsgade, som i anledning af 150 aarsdagen udgav en lille tryksag med titlen »*Et Ribeminde*«. Bidragyderne er forfatteren *Jørgen Bukdahl*, Askov, stud mag *Jan Hjarnø*, Ribe, og bygningsinspektør *H. Engqvist*, Kbhvn.

Ribe efter 1864

Grænsedragningen 1864 (byen var besat, og tyskerne udskrev en krigsskat paa 50.000 daler, som dog ikke blev betalt) var skæbnesvanger for Ribe. En væsentlig del af byens bedste opland mod syd blev skaaret bort, og

Esbjergs vækst i de følgende aar berøvede Ribe en stor del af sit opland mod nord. Banen (1875) skabte ikke større fremgang, men alligevel gik det saa smaat opad, folketallet steg fra ca 3000 i 1850 til ca 4200 i 1901 (nu 8100!). Der oprettedes mindre banker og sparekasser og industrier, andelsmejeri, margarinefabrik, jernstøberiet var allerede anlagt 1848.

Efter 1900 udviklede byen sig langsomt videre. Men saa kom *genforeningen 1920* og de mange gode ny vejanlæg. Havdiget og kammerslusen 1914 sikrede mod oversvømmelser, handel og industri voksede, byens folketal fordobledes paa 40 aar, men Ribe har stadigt sit præg af at være embedsmands- og skoleby.

Den tyske besættelsestid 1940–45 prægedes af megen militær trafik, men byen slap ret nemt. En del jernbanesabotager fandt sted, og en gruppe, der modtog engelske vaaben, blev revet op 1944. Efter 1945, ny fremgang, Ribe er blevet en søgt turistby.

Ribe Stiftsbibliotek blev oprettet i 1821. Siden 1918 havde det vederlagsfrit haft til huse i Katedralskolen. Fra skolens side blev det tilkendegivet stiftsbibliotekets bestyrelse (biskoppen, stiftamtmanden og domprovsten), at denne ordning ikke kunne paaregnes at fortsætte i fremtiden. Der viste sig ingen udvej for andet steds at anbringe det værdifulde stiftsbibliotek, der tæller ca 10.000 bind. Nødig ville bestyrelsen se biblioteket opløst. En lykkelig løsning, som ikke mindst skyldtes den daværende rektor *Johs. Jørgensens* interesse, blev fundet, da Katedralskolens bibliotek og stiftsbiblioteket i 1955 blev sammensluttet under navnet »Ribe Katedralskole- og Stiftsbibliotek«. Ifølge overenskomsten bevarer stiftsbiblioteket dog stadig sin egen bestyrelse og økonomi.

Stiftamtmænd:

Greve af **Sponneck** (1828—1852), **H. H. von Lüttichau** (1852—1855), **H. C. Nielsen** (1855—1884), **Hannes C. S. Finsen** (1884—1892), **Johan Heinrich Ahnfeldt** (1892—1899), **G. C. V. H. von Stemann** (1899—1921), **Peder Herschend** (1921—1937), **Ulrich Christian Friis** (1937—1959), **Ebbe Morten Edelberg** (1959—).

Indtil 1946 tilhørte borgmestrene de borgerlige grupper (Sparekassedir **N. J. Helle**, stiftskasserer **H. Jensen**, bankdir **H. Kaalhauge** og rektor **A. J. Willumsen**). 1946—50 havde byraadet socdem flertal, og slagterlarbejder **Aagaard Jacobsen** var borgmester, efterfulgt 1950 af den konservative grosserer **L. C. Nielsen**, som 1962 afløstes af venstremanden fuldmægtig **C. J. Pedersen**, genvalgt 66.

Raadhuset (det ældste raadhus laa nord for Domkirkens kirkegd) er en vinkelbygning paa hjørnet af Stenbo- og Sønderportsgade, hovedfløjen købtes af byen 1709 og har paa 1. sal en rummelig sal med forhal og malerier bl a af stiftamtmændene, i en sidefløj er amts- og byraadssal, retslokaler. En samling af gl breve og protokoller, gl strafferedskaber osv. Ved siden af raadhuset er arrest i en tidl skole. Kommunale og tekniske konterer er i administrationsbygningen, Sct Nikolajgade, opf 1965.

Katedralskolen, Puggaardsgade (den østlige fløj, Puggaard, er en int senmiddelald bygning) er trefløjet med en skolegaard med 10 lindetræer, hovedfløjen fra 1856, senere sidefløje, malerier af berømte elever fra And. Sørensen Vedel, Peder Palladius, And. Bording, H. A. Brorson til prof Holger Pedersen. Maaske landets ældste latinskole, omtalt allerede 1145. Mindetavle over elever, der faldt i 1. verdenskrig og under den tyske besættelse. Ny rektorbolig 1923, den til skolen hørende bygning Puggaard opført 1450.

Blandt rektorerne nævnes: Chr. Falster († 1752) af Skelby-Gedesby, berømt som skolemand, digter og filolog. Han var personligt from, men imod pietismen, i flere henseender et interessant, konservativt modstykke til Holberg. Prof **P. N. Thorup** († 1846) af Guldager, var rektor her 1814—44, dygtig latiner, rationalist, æstetiker (ivrig for de i Ribe florerende dilettantkomedier), digter, udg fra 1813 Ribe avis, var bypatriot, medvirkende ved oprettelsen af stiftsbiblioteket, omfattede byens historie med stor interesse (sm m adjunkterne P. T. Hanssen og P. C. Adler skrev han historiske efterretninger i skolens programmer m m. Blev titulær prof 28. Han staar som et smukt eksempel paa ripensisk tradition. (DBL XXIV, 4). Senere rektorer ved Ribe Katedralskole: **C. Bendtsen** (1844—1874), **C. M. Kranp** (1874—1882), **Thorvald Fritsche** (1882—1903), **N. E. Øllgaard** (1903—1909), **Julius Nielsen** (1910—1918), **Karl Mortensen** (1918—1920), **Aage Willumsen** (1920—1947), till borgmester 39—46, **P. Johs. Jørgensen** (1947—1957), **V. Vestergaard** (1957—).

(Litt: Bjørn Kornerup: Ribe katedralsk, I—II, 1947—52).

Det skal nævnes, at lektor **E. Askgaard** fra 1935 har været domkirkens dygtige kasserer og fra 1960 tillige kirkeværge som efterfølger af murermester **Mikkel Lauridsen.**

Lektor **L. Blendstrup** har været virksom i kirkeligt arbejde.

Ribe statsseminarium, blev oprettet 1918 som landets eneste kvindeseminarium, da staten overtog det private seminarium, der var grundlagt 1899 af pastor **Simon Hansen** (i lejede lokaler i Teknisk sk), en selvejende institution, oprettet af en kreds af borgere og skolefolk. C th **S. Noe-Nygaard** (se sp Lunde-O) overtog seminariet 1915, efter at det havde faaet egen bygning 1915. Fra 1918 var c t h **Helge Haar** forstander. Fra 1947—66 c th **Svend Mogensen.** 1948 omdannedes seminariet til fællesseminarium, 1961—64 opførtes omfattende tilbygninger i moderne stil. Der er gymnastik- og teatersal, nu c 350 elever. Byens skoler er øvelsesskoler. 1962 opførtes et seminariekollegium (33 pl). Fra 1966 er cand psyk **N. E. Kyndrup** seminariets forstander (den første ikke-teolog i seminariets ledelse).

Det kommunale skolevæsen har 2 helt udbyggede skoler med realafd samt 2 mindre skoler i landdistriktet.

Bispegades skole opf 1856, senere udbygget, inspektør: **H. J. Jensen-Holm.**

Valdemarsskolen, opf 1952, senere udvidet: Insp: **Axel Kjær Larsen,** der tillige er stadsskoleinspektør.

Ribe kunstmuseum (stiftsmuseet), i en bygning, købt af byen 1891, med værdifuld malerisamling og skulpturer. Ved museet et smukt anlæg ned til Ribe aa. »Den antikvariske samling« blev stiftet 1855 af den daværende »Danske forening« som landets ældste provinsmuseum. Efter at have været i kunstmuseet, fik den egen bygning 1934: Hans Tausens hus ved Domkirken. Har kirkesamling, samlinger fra kulturhistorie i by og omegn, 1961 erhvervedes den firlængede Quedens gaard paa Storegade, se foran. (Ribe aarb 1952—53, 557 f). Nu i rivende udvikling.

Folkebiblioteket har egen bygn i Saltgade (20 000 bd). Stort byarkiv.

Ribehallen paa Hovedengen er sports- og teaterhal.

Amtssygehuset, mod øst, ved Tangevej, opf 1908, stærkt udvidet 1938.

Forsorgscentret (oprindeligt aandssvageanstalten) v Tangevej, oprettet 1907, senere udvidet, nu 11 bygninger (egen kirkegd indtil 1963), 210 patienter, en ny afd, **Nørrelund** opf 1962 paa Nørremark, hvor en del patienter oplæres i landbrug. Ialt er der anbragt c 775 under forsorgscentret i Ribe med et personale paa 375. Et stort byggearbejde begyndt 1964 (24 mill kr).

Alderdomshjem, Sct Laurentiigade, fra 1910 i det gl sygehus (20 pl). Alderdomshjemmet **Riberhus,** ejes af 4 nabokommuner, i det gl hotel Riberhus i Sct. Nikolajgade. Flere stiftelser (bl a pastor A. C. Bruuns stiftelse, opr 1824; pastorinde Bangs stiftelse, opr 1865). Stiftelsen **Ribe kloster** ved Sct Catharinæ kirke har fundats fra 1537, begyndt 1543 i Sortebrødreklostrets bygninger, for svagelige og enlige. Den smukke gl klosterbygn blev omkr 1925 restaureret (ark H. Lønborg-Jensen).

Ribe har flere smukke anlæg og mindesmærker: Ved stationsvejen et anlæg med granitstøtter (og buster) af Hans Krüger og af And. Sørensen Vedel. Ved Domkirken en broncestatue fra 1911 af H. A. Brorson, paa Slotsbanken et mindesmærke for dronning Dagmar, fra 1913. Ved aaen tæt ved banevejen for gæringsfysiologen Emil Chr. Hansen (skænket 1925 af Wahl-Henius-instituttets elevforbund), ved Dagmarsgade mindesten over faldne 1848—50 og 1864, ved Sct Catharinæ kirke mindesten for de faldne i frihedskampen 1940—45, mindetavle i det hus, hvor Ambrosius Stub boede (Sønderportsgade). Nord for byen ved Koldingvejen ligger Ribe plantage med galgebakken og mindesten for stiftamtmand W. Moltke.

Tange plantage er anlagt 1879—96 af læge H. N. P. Wielandt.

De 3 møller, Midtmøllen, Ydermøllen og Stampemøllen er ligesom storkerederne med til at give byen præg. Storkerederne er dog paa retur.

Byen har mange foreninger: Handelsstandsforening, Haandværker- og industriforening, Turistforening osv.

Missionshuset »Brorsons minde« ved Skibbroen og Fiskergade opf 1900.

Ribe har ogsaa meldt sig med universitetsplaner, amtets regionaludvalg, hvis fmd er stiftamtmand Edelberg indsendte 1964 forslag til regering og folketing med ønske om, at et smukt areal syd for byen, 1 km fra byens centrum, burde reserveres til et evt universitet, og planerne vandt tilslutning helt op i Ringkøbing amt.

Efter sidste krig er der opstaaet nogen industri. Størst er **Ribe jernstøberi** (75 arb).

Folketallet i Ribe var: 1801: 1994, 1850: 2984, 1901: 4243, 1930: 7606, 1960: 7809, 1964: 8019, 1965: 8100.

Der udkommer ikke egentlige aviser i Ribe mere: Ribe stiftstidende (grundlagt 1789), nu gratis annonceblad, Ribe folkeblad, nu under Vestkysten, Esbjerg og Vestjysk Aktuelt (soc dem, trykkes i Kbhvn).

Ved kommunevalget 1962 fik soc 1217 st (4 mand), kons 940 (3), venstre 1067 (4), soc folkep 197 (0). 1966 fik soc 1158 (3 mand), kons 670 (2), venstre 1580 (5), soc folkep 291 (1).

Blandt kendte Ribe-borgere i de senere aar:

Adjunkt *P. C. Adler* (* 1796, † 1851) skrev en række afh om Ribes historie, redigerede Historisk-statistisk maanedsskrift. Var en alsidig mand, dyrkede skuespilkunsten, efterlod et utrykt manuskript om Ribes biskopper. Var tilhænger af en fri forfatning, valgtes 1849 til landstingsmand. Følte opholdet i den lille by som en hindring for sin udvikling. Hans broder var generalsuperintendent J. G. G. – P. C. A var en original, han tog sin hund Fylats med ind i timerne og trakterede den med skolens tællelys, som den aad med velbehag. (L. J. Koch: Under præstegaardens tag, s 27).

Forstander *J. Tind-Christensen,* (* 83, † 50) var forstander for statens marskforsøg fra 23, boede i Ribe, hans store arbejde for udnyttelse af marsken vandt megen respekt, han var fmd for Ribeegnens planteavlsudvalg, byraadsmedl, og fmd for den radikale venstreforening i Ribe (DBL, XXVII, 470). Han var en folkeligt og kirkeligt vaagen mand, medl af domsognets menighedsraad.

Redaktør *Carl Willemoes* (* 67, † 54), hvis fader havde været redaktør af Flensborg avis, men blev afsat 64, arresteret, senere lærer i Aalborg. Redaktør W ledede »Ribe Stiftstidende« 1898–1937, var en blanding af en officer, der kan byde, og diplomat, der kan forhandle. Han var en foregangsmand som journalist, men ogsaa en fremragende organisator, agitator og leder, især paa det nationale omraade. Som redaktør i grænsebyen Ribe øvede han en særlig indsats omkring den 1. verdenskrig. Da alle forbindelser til Sønderjylland var afskaarne og den sønderjyske presse lammet af censur, blev »Ribe Stiftstidende« den daglige budbringer, ikke blot fra Danmark, men fra hele verden. Han organiserede et omfattende hjælpearbejde for sønderjyske flygtninge og slesvigske krigsfanger. I Ribe fik han indrettet Ribe raadhusmuseum, arrangerede udenlandske besøg, var ledende i arbejdet for regulering af slotsbanken og udgravningerne der, medstifter af Grænseforeningen, formand i Grænsefondet, virkede for Skamlingsbanken og var stifter og utrættelig fmd i Ribe turistforening, næstfmd i Domsognets menighedsraad, fmd for de konservative i Ribe amt, en tid fmd for Historisk samfund, Ribe amt, æresborger i Ribe 1946.

Seminarieforstander, c th *Helge Haar* (* 80, † 49) var en anset teolog og pædagog, fmd Ribe musikforening, bm Ribe turistforening, fmd for den antikvariske samling i Ribe, medl Sct C mghraad, medarb KLfN, udg Palladius visitatsbog og flere kirkehist skrifter. (Se Fra Ribe a 1949, s 51 flg).

Det kirkelige liv

Mærkeligt er det, som de kirkelige vækkelser er gaaet uden om Ribe og omegn. Det er vel endda tvivlsomt, om man kan tale om vækkelser her paa Brorsons tid. Der har aldrig været flere kirkegængere i Ribe, end i saa mange andre sogne, saa der mangler en egentlig kirkelig tradition. Dette er egentlig mærkeligt i betragtning af de betydelige biskopper og præster, Ribe har haft.

Naar man taler med tilfældige folk paa gaden i Ribe, mærker man en stor kærlighed til *Domkirken,* ja beundring for den, og siden *Sct Catharinæ kirke* blev genindviet, kommer den med i billedet. Der er vist faa byer i Danmark, hvor *kirken* i den grad kommer først ind i samtalen med den fremmede, som i Ribe. Og saadan har det været alle tider. Det vil ikke sige, at alle har været kirkelige. Men byen har ærbødighed for kirken, kirkegangen har skiftet med prædikanterne, de kirkelige partier har ikke præget.

Domkirken har jo været hovedkirken. Og det er en række af betydelige mænd, der har virket som *stiftsprovster.* 5 af dem blev biskopper her siden 1850. *(Daugaard, Balslev, Olesen, Westergaard, Scharling). Daugaard* var en fin, beskeden og trofast præst af Mynsters type, *Balslev* var en statelig, from mand, vel ikke den store prædikant, *C. C. Boisen* (1860–66) var søn af den rationalistisk prægede biskop B, Vesterborg, selv brød han med rationalismen og blev helt Grundtvigs discipel (se ndf), *Sophus V. Claudi* (1866–84) se ndf.

IM holdt sine efteraarsmøder i Ribe 1871 og 1879 og 1906.

Stiftsprovst *C. F. Koch* (1885–95) var vel kendt med Ribe. Han var student fra Ribe, havde været adjunkt her. Koch havde et eget lune. Et glimt ind i den lille bys aandsliv giver dr theol L. J. Koch (Under præstegaardens tag, s 35): Ved et selskab deltog den høje, noget selvbevidste stiftamtmand (vist Moltke), og han bemærkede noget syrligt til Koch, der da var adjunkt, og til biskop Daugaard, (begge var smaa af statur!): »Her i Ribe er alt smaat,

husene er smaa, menneskene er smaa osv«. Koch svarede tørt: »Ja, her paa egnen er vi smaa folk, men studene er store!«

Koch fik en stærk position i Ribe.

Dr *L. J. Koch* fortæller videre (s 104):

Noget efter paasken 1891 kom *Vilh. Beck* til Ribe og prædikede i Domkirken. Han boede hos Kochs og var en interessant og elskværdig gæst. Koch stod IM nær.

Maaske har man nu ondt ved at forestille sig, at Becks komme kunne sætte sindene i Ribe og omegn i den stærkeste bevægelse. Men saadan var det. I dagene forud blev der næppe talt om meget andet. Man var for eller imod – Et glimt fra Becks besøg her:

En ung slægtning – 16-aarig skolediscipel, – som boede hos Kochs, fortalte, at ogsaa paa skolen var man til det yderste optaget af Beck, men da gudstjenesten var en søgnedag kl 10, kunne man jo ikke faa ham at høre. Det unge menneske havde en brændende lyst til at prøve at bede sig fri hos rektor for at komme derhen; men han havde ikke mod til det, da han var bange for, at kammeraterne ville gøre nar af ham. Endnu i frikvarteret kl 9 var han klar over, at modet manglede; men da der blev ringet ud 10 minutter før 10, var han kommen saa vidt, at han skammede sig over sin fejghed, og han gik op til rektorværelset med bankende hjerte. Rektor Fritsche gav ham to timer fri, og han skyndte sig igennem skolegaarden, idet han holdt sig paa den modsatte side af den, hvor han saa, at klassekammeraterne stod. Han undgik dem dog ikke. Da han kom til porten, var de der og spurgte, hvor han skulle hen. Og da han sagde det, gjorde de mærkeligt nok ikke nar af ham. Et par minutter efter, var han i domkirken. Den var fyldt helt ud i sideskibene, og man sang paa »Her komme, Jesus, dine smaa,« som Beck vist plejede at bruge til indgangssalme ved sine møder. Lidt efter var der en, der pikkede ham paa skulderen, og da han vendte sig om, stod hele klassen der. »Det skulle du skam ikke have for dig selv,« hviskede de.

Saa prædikede Beck. Hans mægtige, noget hæse røst fyldte rummet, saa alle kunne høre. Han talte om den blinde ved Jeriko. »I dag gaar Jesus af Nazareth igennem Ribe,« sagde han til at begynde med, og det føltes som en stor, gribende virkelighed. Derefter talte han om Jesu spørgsmaal: »Hvad vil du, at jeg skal gøre for dig?« Og da han kom til det øjeblik, da den blinde faar synet igen, sagde han: »Hvad saa han da? – Han saa Jesus«. Det var der meget at sige om. Men saa endte det jo med, at manden fulgte Jesus og priste Gud, – »han blev ikke siddende paa sin gamle grøftekant,« sagde Beck, og nu skildrede han de gamle grøftekanter, hvor man ikke skal blive siddende; gnavenhedens gamle grøftekant var en af dem. Prædikenen havde varet halvanden time; men det føltes, som den kun havde varet i et kvarter. Man havde undertiden let; der var vist ogsaa dem, der havde grædt.

Ved middagsbordet bagefter holdt stiftsprovst Koch en kort tale, hvori han takkede og udtrykte sin glæde over, at det endnu var den gamle Vilh. Beck, man havde hørt. For mange havde det sikkert været en af livets store oplevelser.

Mange var kommet over fra Sønderjylland til dette møde. Ogsaa pastor Tonnesen fra Hoptrup var der. Beck havde vist glædet sig til at møde ham, men sagde bagefter til Koch, at skellet mellem tysk og dansk var saa stort, at mødet med Tonnesen var blevet ham en skuffelse.«

Fru Koch samlede børn i søndagsskole i konfirmandstuen, med sine børn som hjælpere. Der var nogle faa IM folk, mest smaafolk og arbejdere, som forresten var delt mellem IM og Luthersk Missionsforening. Den store embedsstand, der for en del kom i kirken, vidste næppe noget om dette. Men *Koch* søgte forbindelse med de upaaagtede IMs venner. Der kom mere samling paa dem, og der blev holdt IM møder hver søndag eftermiddag i konfirmandstuen, mest ved fremmede talere som missionærerne *Kr. Jakobsen, Lars Hansen, Skydsgaard* og dr *Frederik Moe*, den sidste kom her tit og boede altid hos stiftsprovstens som en god ven. Konfirmandstuen blev ogsaa hjemsted for ynglingeforeningen (KFUM) hvor en latinskoleelev (*P. Lauridsen*, senere sognepræst Borris-F) og den senere rektor i Hjørring, c *Augustinus Poulsen* var gode støtter. Stiftsprovsten holdt vel besøgte bibellæsninger i katedralens sangsal og i Ø Vedsted. Han havde ret stor kirkegang, dog mindst om vinteren. Domkirken var jo ikke opvarmet den gang. Folk medbragte fodposer og tæpper i kirken. Skellet mellem IM og de andre uddybedes, dels ved *Otto Moes* sammenstød med *Morten Larsen*, dels ved *Carl Moes* Harboøreprædiken 1893, men den kloge stiftsprovst svigtede ikke IMs venner. I hele hans tid stod Domkirken i restaurationens tegn, kirken blev lukket og gudstjenesterne holdtes i Sct Catharinæ kirke, indtil domkirkens restaurering endelig var færdig (1904).

Stiftsprovst *P. J. Pedersen* (1895–1913) mindes som en lærd, noget tør prædikant. Kirkegangen var kun jævn. Pastor *Simon Hansen*, Sct Catharinæ kirke, var omtrent »hele Ribes præst«, skrives der. Stiftsprovst P. J. Pedersen skriver: »Sognebaandsløsning var ukendt. Der er næppe gaaet nogen kirkelig vækkelse hen over dette hjørne af landet. ialtfald ikke siden Brorsons dage. Ogsaa af den nyeste tids kirkelige rørelser var egnen mærkelig uberørt. Ja, der var en hel del grundtvigianere omkring i landsognene, men afgjort mest af den folkelige og politiske slags.

IMs indflydelse var højst ubetydelig; den indskrænkede sig til et par smaa kredse i Gørding og Farup. Der var ikke en eneste præst af denne retning i provstiet, derimod enkelte grundtvigske.

I politisk henseende var egnen ret stærkt farvet, for en stor del af en yderlig venstreretning. *Jens Busk* havde ikke for ingenting i en aarrække været kredsens rigsdagsmand, og hvad man ellers kan sige om denne ret mærkelige mand (han blev jo i sine senere aar katolik), saa maa jeg finde, at hans politiske indflydelse paa beboerne har været afgjort uheldig.

Ribe by var nu nok til en vis grad noget for sig. Der var et ikke saa lidt konservativt præg over befolkningen. Det var jo den gamle bi-

spe- og embedsmandsby. Ogsaa kirkeligt var Ribe konservativ, dvs der var jo nok en del enkeltmandskrd, men af den slags, som holder sig stille i krogene og ikke har videre med »bekendelse« eller »vidnesbyrd« at gøre. Der var dog ogsaa mange, som havde lidet eller intet med kirken at gøre. Der var en ganske lille IM kreds, som havde fundet tilhold hos min formand, stiftsprovst *Koch,* men udelukkende bestaaende af smaafolk og uden synderlig indflydelse.

I landsognet *Øster Vedsted* stod det smaat til med kirkegangen (landsogne under købstæder bliver let stedbørn). Færdselsforholdene ad de meget aabne og blæsende veje især ved vintertid, var ret besværlige. Maaske var det til en begyndelse en hindring, at det var blevet fortalt dem, at jeg var sort missionsmand, naa, jeg tog derud, da jeg havde fri hver 4. søndag og holdt en slags gudstjeneste i skolen. Besøget var tyndt til at begynde med, men jeg kom jo i skolen ved eksamen, børnene lærte mig at kende, og naar man tager barnet ved haanden, tager man forældrene om hjertet, og lidt efter lidt øgedes besøget. Da domkirken blev aabnet 1904, havde jeg ikke mere nogen søndag fri, men holdt saa gudstjenester og møder paa hverdagsaftener, og da kunne der være fuldt, op til 70 (af ca 300 indbyggere). Kirkegangen bedredes og trænger fremdeles dertil, men min optagethed af mange forretninger tillod mig ikke at gøre husbesøg i landsognet i den udstrækning, som ønskeligt var. Paa Ribe mark, et udstrakt landdistrikt nord for byen (300 indbyggere) var forholdene yderst ringe. Distriktet hørte til begge byens sogne, og der var ingen sognegrænse. Efter lange, besværlige forhandlinger lagdes det under domsognet.

I Ribe holdt jeg foredrag, hvori jeg saa klart som muligt søgte at pointere, hvordan »levende« kristendom saa ud, og hvad det maatte kræve (alvor, missionssind osv). Der mødte ikke faa tilhørere, men særlige følger mærkede jeg dog ikke. Hvert efteraar holdt jeg nogle bibellæsninger. Kirkegangen var i det hele, hvad man i det mindste kunne kalde respektabel.

Indremissionskredsen i Ribe havde jo nok hørt noget om min fortid i Aalborg og ventede uvilkaarligt støtte fra min side. Deri tog den nu ikke fejl, men det var ikke altid en ganske ligefrem sag at yde denne støtte, bl a havde kredsen selv ofte noget ondt ved at bevare indbyrdes enighed. Der var adskillige, som oprindeligt eller nærmest var »bornholmere« og som særligt havde deres midtpunkt paa fabrikken »Sønderjylland«, som den gang ejedes af fabrikant *Nissen,* senere ejer af missionshotellet i Løngangstræde, Kbhvn. Ved min ankomst havde disse og de egentlige missionsfolk hver deres søndagsskole. En af mine smaabedrifter var at faa de to søndagsskoler slaaet sammen. Den stærke betoning af »retfærdiggørelse ved tro« gjorde bornholmerne noget lysere og mildere end de mørkeste blandt IM, der i ret fremtrædende grad elskede lovens torden. Der var blandt IMs ledere et par, som havde et meget pietistisk anstrøg og de var i grunden lidet skikkede til at vinde mennesker. Snæversynet kunne gaa saa vidt, at det var utaaleligt... Jeg fandt det nødvendigt at minde dem om, at jeg ikke kunne være blot *deres* præst. – Efter nogen tid planlagde man et »missionshus«. Man ville saa have mig til at gaa ind i komiteen og medunderskrive et opraab om penge til byens borgere. Men netop paa den tid førte den strengere, mere eksklusive side af IM, ordet, og efter nogen overvejelse maatte jeg da sige dem, at jeg ikke kunne være med i komiteen, naar det var fra den kant, vinden blæste. Indsamlingen kom i gang alligevel, fabrikant *Nissen* gav større beløb. De bad mig nedlægge grundstenen, og 1900 blev missionshuset, som bærer det smukke navn »*Brorsons minde*« indviet. Straks efter bad man mig gaa ind i bestyrelsen, og da vinden nu blæste fra en anden kant, gik jeg gerne med, og har siddet der siden. Helt let var det ikke at holde de forskellige elementer sammen. I nogle aar var *Fr. Moe* fast missionær i Ribe, og det gav det hele noget mere hold. Men der kunne dog af og til opstaa visse gnidninger. Helt uden vanskeligheder var det ikke, naar brødrene *Carl* og *Otto Moe* gæstede Ribe. Ved en enkelt lejlighed havde jeg min nød med at berolige stemningen efter deres maaske nok lovligt »nidkære« optræden. Jeg maatte skrive i avisen, men vi slap dog nogenlunde over det. IM er nu kommet til at betyde dog noget i Ribe. De har deres faste punkt i »Brorsons minde« med møder, KFUM og K, og i domkirken dannede de en fast og ret betydelig del af tilhørerne; andre i byen hjalp ved udsalg, med gaver osv.

Den mægtige domkirke er i virkeligheden meget for stor til den lille menighed (2300 mennesker). Til almindelige højmesser kunne der samles op til 200 mennesker, og stolestaderne var saadan, at midterskibet dermed var temmelig fuldt. Jeg har haft mange gode timer i denne kirke, men jeg har ogsaa haft timer, hvor jeg trykkedes noget af bekymringen for, om vi kunne naa et sømmeligt kirkebesøg. De akustiske forhold i det store kirkerum har ogsaa deres vanskeligheder, hvorved jeg maatte være taknemmelig for, at jeg af naturen har en tydelig røst. Juleaften, den eneste aften kirken var oplyst, kom ripenserne, 8–900. For at faa fat i dem, der kun kom sjældent holdt jeg i de senere aar hvert efteraar en lille serie af 3–4 aftenprædikener, som jeg udtrykkelig betegnede som »vækkelsesprædikener«. De samlede mange tilhørere, og især i de senere aar talte jeg ofte ved de saakaldte missionsuger omkring i provstiet«. (R st aarb 1955, s 61 flg).

Olfert Ricard blev 1908 ordineret i Ribe domkirke.

Stiftsprovst *Oluf Olesen* (1914–23) havde nok lidt svært ved at komme fra det rige kirkeliv i Horsens til det mere stilfærdige Ribe. Det siges, at han søgte bort derfra efter 3 maaneder, men biskop Koch bad ham blive. Han fik betydning ved sin personlighed og forkyndelse. Der blev en del YM kredse, og naar han talte i menigheden, kom der mange, men det var ellers vanskeligt at samle større kredse til møder uden for kirken. Olesens minde lever endnu. Han samlede mange i domkirken. Se ndf.

Stiftsprovst *S. M. Westergaard* (1923–30) har hertil skrevet om kirkelivet i Ribe i hans

tid: »Mens Skive var som en ung rask mand, der under stadig uro og stræb søgte at komme fremad, var Ribe som en ældre besindig mand, der uden større sindsbevægelse tog forholdene, som de nu engang var. Det afspejlede sig ikke blot i det ydre, men ogsaa i det aandelige liv. »Min formand, Oluf Olesen, var jo kendt for sin slagfærdighed og fra muntre historier, men han var i virkeligheden et tungsindigt menneske med en mærkelig evne til at se igennem mennesker og opfatte deres ejendommeligheder. Alt usandt var ham dybt imod. En ejendommelig mand var han helt igennem, og Guds riges sag laa ham inderligt paa sinde. Han skabte en stor kirkegang i domkirken, og den har holdt sig siden. Skønt han bestemt hørte til IM, hørtes han med glæde af alle de andre. Folk i Ribe var selvfølgeligt ikke ens, her var baade politiske og kirkelige retninger, men dog var forholdene anderledes end de fleste andre steder. Folk her var, om jeg saa maa sige, først og fremmest *ripensere,* stilfærdige, rolige, uden at stærke modsætninger fik lov til at gøre sig gældende. Der var siden 1880'erne nogle IMs folk, ledet af den gamle, elskelige forhenværende væver *Carl Thomsen.* Kredsen holdt sine møder, søndagsskoler, og KFUM og K, men var nært knyttet til kirkernes gudstjenester, og byens præster støttede dem gerne, selvom de ikke tilhørte IM. Synderligt talrig var IMkredsen i Ribe ikke, men de satte deres præg paa det kirkelige liv.

Ogsaa den grundtvigske retning havde sine repræsentanter, men de var kun ganske faa. En ældre gaardejer i Ø Vedsted, *Søren Hansen,* en forhenværende lærer, nu kollektør *Jakobsen* i Ribe, og den senere kordegn *Larsen* fik dannet en afdeling af Kirkeligt Samfund og en ungdomsforening. I begyndelsen gik det helt godt, ved et stort møde talte *J. C. Christensen* i domkirken, men efterhaanden sygnede det hen. De grundtvigske kom mest i Sct Catharinæ kirke efter 1895. – Det fælleskirkelige er grundpræget i Ribes kirkelige liv, og gudstjenesterne er det samlende midtpunkt. Her mødes ikke blot de forskellige retninger. Der er en del interesse for Ydre Mission«.

Stiftsprovst, dr *C. I. Scharling* (1930–37) skriver hertil: Kirkegangen har været meget god siden Olesens tid. Men det er vanskeligt at samle folk til møder. IM arbejder efter de sædvanlige linier, og den lille Kirkeligt Samfund kreds er standset helt. Befolkningen maa kaldes kirkelig, men der har ikke været særlige vækkelser. Biskop S tilføjer, at han selv sluttede sig til K C (se iøvr ovf).

Stiftsprovst *C. A. Riisgaard* (1937–44) var nærmest grundtvigsk. Han fik en god gerning her, med stor kirkegang. Han var en yndet foredragsholder, agtet i alle kredse.

Domprovst, dr *Villiam Grønbæk* (har virket her siden 1944). Han tog 1947 initiativet til den i domprovstegaarden og bispegaarden afholdte arbejdssammenkomst for teologer og litteraturhistorikere, der førte til stiftelsen af *Grundtvig-Selskabet.* Dr Grønbæk er kendt som en af vor tids ledende religionspsykologer, hvilket bl a viste sig i, at han 1963 blev valgt til formd (præsident) for det internationale selskab for religionspsykologi. Dr G var i nogle aar Kirkeligt Centrums landsformand. Han stiftede 1952 en menighedskreds, der siden da har holdt vel besøgte foredragsmøder i den gamle, skønne processions-omgang, som biskop Scharling fik indrettet til mødelokale og lokale til konfirmandlæsning. Den var tidligere oplagsrum. Der er rolige, folkekirkelige forhold u p. Dr Grønbæk har søgt afsked fra 31. okt 1966.

De store fester, ordinationer, jubilæer, Ansgarfesten 1926, sidst 1000 aarsfesten 1948 er omtalt under biskopperne. De har i høj grad haft byen bag sig.

Sct Catharinæ kirke har haft en række kendte præster (omtalt ndf). Pastor *G. F. A. Graae* (1848–51) flyttede til den frie danske menighed i Flensborg, hvor han blev kendt som en af de betydeligste danske forkæmpere i en svær tid. Han regnede de 3 aar i Ribe som sin lykkeligste tid. Hans smukke ydre, hans vindende væsen og djærve optræden skabte ham megen indgang. Han var uden retningspræg. Pastor *Vilh. C. Schousboe* (1851–59) var af Mynsters indstilling, en dygtig og anset præst. – Pastor *Fr. O. Moe* (1859–84) var fader til de kendte IMs præster *Otto* og *Carl Moe* og til indremissionær, dr *Fr. Moe.* Han var vokset op i rationalismens tid, men rationalist var han ikke. *Carl Moe* omtaler ham med stor respekt, men skriver ikke noget om hans præstegerning. Gammeldags gudsfrygt prægede ham; han havde svært ved at prædike (se ndf). – Pastor *Uffe Birkedal* (1884–93) tog sin afsked paa grund af tunghørighed, 41 aar gammel, han var Vilhelm Birkedals søn, blev senere unitar, se ndf.

Provst *Simon Hansen* (1895–1915) en bred, folkelig mand, af fynsk lune og grundtvigsk indstilling. Tidligt opdagede hans rektor i Odense hans pædagogiske evner, og han fik nogle lykkelige aar i Ribe, de første aar som kateket og lærer ved Ribe borgerskole. Drengene elskede ham, og han fik frie hænder til at reformere skolevæsenet, støttet af et forstaaende byraad og rektor *Øllgaard,* biskop *Balslev* og stiftsprovst *Koch.* Byraadet bevilgede ham endog et ekstra løntillæg for hans gode arbejde. Da *Uffe Birkedal* søgte afsked, fik *Simon Hansen* en kraftig opfordring fra beboerne til at søge embedet, og en deputation rejste til Kbhvn derom. Han samlede snart en stor og trofast menighed. Hidtil havde kirkegangen været ret ringe i Sct Catharinæ kirke. Hansens arbejdsmod og arbejdsevne var ud over det almindelige. Han var stadigt optaget af skoleproblemer. Længe havde han syslet med tanker om et *seminarium* i Ribe. En kreds med biskop *Gøtzsche* i spidsen støttede ham, og 1899 startede han *Ribe private seminarium.* Det begyndte i hans præstegaard og i teknisk skole, men det voksede, saa byraad og Ribe sparekasse 1911 hjalp til at faa opført en særlig bygning. – *Simon Hansens* store sociale forstaaelse førte ham ind i arbejdet for den frie fattigkasse og hjælpekassen, hvis formand han var i 15 aar. Desuden var han formand i skolekommissionen og hospitalsinspektionen. Han udførte det store grundlæggende arbejde, som førte til kirkens og klostrets restauration. Han var ogsaa ivrigt med i Kristelig forening for børns redning, formand i Ribe stifts gejstlige enkekasse og i arbejdet for

den tekniske skole i Ribe. Som formand for provstiets præstekonvent fik han sat et arbejde i gang for at samle menighedsraadene. Dertil kom, at han var en skattet foredragsholder over hele Vestjylland, og hovedtaler ved de store grundtvigske efteraarsmøder. Sønderjylland laa ham ogsaa stærkt paa sinde. Han var formand for Sønderjydsk forening i Ribe og formand for Hejls efterskole og det betydelige Hejls-fond, der bl a anvendes til støtte af elever paa Nordborg slots efterskole. Hver fastelavn holdt han et stort sønderjysk møde i Ribe, hvor talrige sønderjyder mødtes med ribeborgere, hos hvem de blev indkvarterede. I mange aar redigerede han »Nordslesvigsk søndagsblad« (Flensborg avis' søndagstillæg), med prædikener af danske præster. *Simon Hansen* udfoldede en meget rig virksomhed i Ribe, altid med energi og godt humør, altid oplagt og fyldt med ideer. Han tabte sig ikke i smaatterier, overkom det utrolige. I menigheden virkede han med sit lyse sind, og han mindes som en trofast sjælesørger.

Efterhaanden følte han, at han maatte begrænse sig. Seminariet overdrog han 1915 til cand theol *S. Noe-Nygaard,* og 1915 søgte han til Helsingør. Hans bortrejse føltes som et tab for Ribe. Hans betydning i Ribe var overordentlig stor. (Se i øvrigt her I 417 flg).

Provst *E. K. Thyssen* (1916–21) var en myndig provst, kyndig i kirkelig administration, var til 1921 bestyrelsesmedlem i Ribe amts plejehjemsforeninger og i Det danske hedeselskab, tillige medlem af udvalget for Porto Novo-missionen. Bag hans noget barske ydre gemte sig et varmt hjertelag, han var grundtvigsk, men han naaede næppe Simon Hansens brede popularitet i Ribe. Kirken lukkedes 1918. Han befandt sig vel i Ribe (Præstegaardsliv III, 1951, s 153). Thyssens erindringer er udgivet i manuskript af hans søn, landsretssagfører P. Schjørring Thyssen, der blev dræbt af tyskerne under besættelsen.

Provst *Fr. Tønnesen* (1921–29) var en fin og ædel skikkelse. Han var ikke stærk og søgte herfra af helbredshensyn. Han naaede ikke at prædike i Sct Catharinæ kirke, da den var under restauration hele hans tid her.

Om pastor *Emil Clausen* (1929–32) se ndf. Ogsaa i de 3 aar han var her, var kirken under restauration.

Pastor *N. P. Nielsen* (1932–52) var paa sin vis en særpræget type, oprettede Sct Catharinæ bibelskole og samlede ikke faa til sine meget paaskønnede bibelforedrag. Han var baade en dygtig teolog og pædagog. Han ledede børnegudstjenesten i Brorsonsminde og var meget paaskønnet paa sygehuset. Akustikken i kirken blev delvis ødelagt ved restaureringen. N kunne faktisk ikke tale, saa det kunne høres af ret mange, og kirkegangen svandt ind.

Pastor *J. Bitsch-Larsen* har været sognepræst her siden 1952. Han blev ordineret i Sct Catharinæ kirke.

Sognepræsten i Seem har været rkp ved domkirken (se Seem), og siden 1946 har sp i Obbekær været rkp ved Sct Catharinæ kirke (se Obbekær).

Indre Missions samfund har i de senere aar været ledet, dels af missionæren, dels af kirketjener *O. Bonnén,* Sct Catharinæ k, politifuldmægtig *Lenler,* nu af kordegn *F. Gindeberg.* Fælles for byen er 2 sdsk (IM).

Automobilhandler *P. A. Holm,* († 65) virksom i IM, i over 50 aar en tid bestyrer i KFUM, sdsk, KFUM og K, ledede sdsk-udflugter (IM tid 1965, 194).

Grundbogssekr *Mar Skøtt,* fmd IM, medl Sct Catharinæ mghraad.

En række flittige *indremissionærer* har virket i Ribe, bl a *A. P. Andersen* 1900–02, dr *Fr. Moe* (1902–11). opr farmaceut blev dr phil i Zürich, en betydelig missionær, fl t Lyngby, † 27. *Hans Mortensen, A. Tagmose, M. Larsen* og *Jacob Riis,* siden 1959. KFUM og K er meget smaa, KFUK har eget hus. FDF stiftet af pastor *J. Bitsch Larsen,* spejdere, sdsk, kirkeblad fælles for byen, unge hjem.

Murermester *Mikkel Lauridsen* († 60), kirkeværge og næstfmd domsognets mghraad.

Stiftsfuldmægtig, c jur *Axel Riishøj* tog del i mgharbejdet, blev c theol 63 og sp Karise-A. BM KS' hovedstyrelse og i Præsteforeningen.

Direktør *P. Morell Holm,* fmd for Domkirkens menighedsraad.

Sparekassedirektør *A. Dalgas Lund,* fmd Sct Catharinæ menighedsraad.

Bankdirektør, borgmester *H. Kaalhauge,* medl Sct Cathrinæ menighedsraad.

Kordegn *N. Lovmand Hvid* (* 70) virkede ved domkirken, viceskoleinsp, kirkeværge.

Kordegn *C. Larsen* (* 92), kordegn 34, var til 60 viceinspektør ved Bispegades skole, gjorde et godt arbejde, meget afholdt, fremragende religionslærer.

Kordegn *H. Rudbeck* (* 21), ansat v domkirken 65.

Ved Sct Catharinæ k var *C. Frederiksen* kordegn til 52, afløst af kordegn *Martin Abildtrup.* Kordegn *Folmer Gindeberg* (* 13) ansat 1963 ved Sct Catharinæ kirke, fmd for IM's smf.

Blandt domkirkens organister nævnes: *F. Behrens Clausen* (* 82, organist her 25–40). Den særprægede komponist *Rued Langgaard* (* 93, organist her til sin død 52) skrev 12 symfonier, oratorium, violinsonate m m. L stod som komponist i opposition til sin tid (Laub, Carl Nielsen). Skønt anset i udlandet, hvilket bl a viste sig ved hans udnævnelse til professor h. c. i Schweiz, naaede han ikke herhjemme den anerkendelse, han ifølge sine evner havde krav paa. Hans ejendommelige personlighed og væsen banede just heller ikke vejen for ham. Nu viser der sig i indland og udland en stadig større interesse for hans arbejder. Siden 52: *E. Vesterlund* (* 21). Ved Sct Catharinæ k var pastorinde *Anna Lütken* (biskop Olesens datter) organist 1932–59 (se s 57). Derefter *Hanne Bejer Pedersen* og fra 63: *Alfred Poulsen.*

Gudstjenester paa amtssygehuset hver søndag kl 9 ved byens præster.

1927: Kkg i Domkirken c 15 pct, Sct Catharinæ k lukket, IM (100, fmd miss Mortensen), KS (fmd stiftsprovsten), gode forhold, flertallet up. 1939: Domk: Kkg 12–15 pct, alle retn, gode, venlige forhold, IM KFUM og K. Sct Catharinæ k: Jævn kkg, gldags kirkelighed, og velvilje. 1945: Domk: Kkg 8 pct, folkekirkelige forhold, up, kirkeblad, stor embedsstand, alle katedralsk's lærere hører til Domkirken. Sct Catharinæ: Ret ringe kkg, Sct C bibelskole

oprettet 1941 (sp), kirkeblad. 1954: Domk: Kkg god, rolige folkekirkelige forhold, kærlighed til Domkirken, mghkreds (100, domprovsten). Sct C: Kkg 5–6 pct, ingen skarpe skel, ungdomsm i pgd, K og Mspejdere. 1963: Domk: Rolige, kærlighed til Domk. Stort landdistr, faa velstillede, mange fattige. Mghkreds (100, sp). Sct C: Kkg 5 pct, ingen skarpe skel, mdl ungdomsm i pgd for hele byen, Bibell i landdistr.

Menighedsraad: 1926: Domk: 6 højk, 1 IM 1 gr, Sct Cathr: 2 IM, 2 gr, 2 højk, 2 soc, 1939: Domk: 3 kons, 1 V, 2 soc, 1 IM, 1 up, Sct Cathr: 3 gr, 2 højk, 2 IM, 2 soc, 1954: Domk: som 39, Sct Cathr: do, 1961: Domk: 3 kons, 1 rad, 1 V, 2 soc, 1 IM, Ø Vedsted: 6 up (gr), Sct Cathr: 2 IM, 4 kons, 3 soc, 2 V, 1965: Domsognet (valg): 2 kons, 2 soc, 2 V, 2 folkek (fmd: Sp, næstfmd, kbmd A. Brøndum. Ø Vedsted: 2 IM, 2 n gr, 2 up, Fredsv, fmd, sparekassekasserer H. Hansen, næstfmd, kordegn Rudbeck, Sct Catharinæ k (valg): 4 kirk fællesl, 3 kons, 2 V, 2 soc, fmd, autoforhdlr P. Morell Holm, næstfmd, sp.

Altergæster: Domk: 1926: 1100, 1938: 1050, 1946: 935, 1954: 1169, 1961: 1540, 1964: 1598. Sct Catharinæ 1926 ?, 1938: 749, 1946: 887, 1954: 945, 1964: 1696.

Lustrup-Tved-Tange er indlemmet i Sct Catharinæ sogn, sp er præst ved Forsorgscentret for Vestjylland.

RIBE DOMKIRKE

Ribe Domkirke er det første glimt, man faar af Ribe, hvor man end kommer udefra, dens omgivelser er heldigvis bevaret som lav bebyggelse; og domkirkens historiker, dr **Jacob Helms** kunne i sit værk 1870 skrive: »Allerede langt ude i Vesterhavet fængsler det store taarn sømandens blik, og til Skamlingsbanken kan der signaliseres fra dets flade tag«. Denne skønne kirke skal skildres udførligt:

I den smukke Vejledning for Besøgende (ført à jour af L. H. Rosenstand 1965) hedder det bl a:

»**Kirkebygningens alder:** Ribe Domkirke eller »Vor Frue i Ribe« er en af Nordens ældste kirkebygninger. Allerede 862 lod Ansgar i Ribe opbygge en trækirke, hvortil landets daværende konge, Haarik den Gamle, skænkede grunden, og hvorfra der missioneredes i det hedenske land, men om denne kirke laa paa samme sted som nu domkirken, er meget tvivlsomt. Opførelsen af den nuværende vældige stenbygning paabegyndtes næsten 300 aar senere under kong Niels. Krøniken fortæller, at det var biskop **Thore**, en af de 5 bisper, der faldt ved Fodevig i 1134, der »begyndte som den første at grundlægge Ribe kirke med tavleværk af sten«. Bygningen er lige gammel med Viborgs og Lunds domkirker, og af alle endnu eksisterende kirker i Norden er kun den store landsbykirke i Tamdrup ved Horsens ældre.

Omtrent ved aar 1160 var kirken i alt væsentlig fuldendt, og hovedmassen af denne bygning staar endnu, skønt meget siden er gaaet tabt, medens andet er tilføjet. Kirken var ved sin fuldendelse overalt lys af farve og bygget af naturlige sten — brændte sten begyndte man her i landet først at anvende i slutningen af 1100'erne. Bygningen var den gang en udpræget romansk kirke af samme art som de talrige romanske kirker i Rhinegnene dvs den bestod af et treskibet langhus med rundbuede vinduer og døre, to korsfløje paa tværs af langhuset med en kuppel over skæringspunktet, en korrunding som afslutning af bygningen mod øst og i den modsatte ende to slanke taarne, et paa hver side af vestfacaden, omtrent af samme art, som den, der nu staar paa sydsiden og danner en saa ejendommelig modsætning til den vældige, røde sidekammerat paa nordsiden.

At kirken kom til at ligne Rhinegnens romanske kirker og sandsynligvis blev opført af bygmestre og svende fra den egn af Tyskland, er let forstaaeligt. Ribe var dengang en af Danmarks første handelsbyer, den eneste ved Vesterhavet og stod i den livligste forbindelse bl a netop med byerne ved Rhinen. Da Ribes omegn er stenfattig, og naturlige bygningssten helt mangler, hentede man ogsaa bygningsmaterialet til kirken fra udlandet. Hovedmaterialet — den lyse, kornede stenart, hvoraf den oprindelige kirkes mure bestaar — er vulkansk **tuf**, hentet fra byen Andernach tæt ved Mosels udløb i Rhinen. Denne stenart forvitrer imidlertid forholdsvis let, og da man i tidens løb brugte teglsten til at udbedre murene med, blev kirkens vestlige parti, der er mest udsat for vestenstormene, efterhaanden ganske dækket af røde sten. Først den sidste restaurering har fjernet disse og erstattet dem med tuf, hentet fra de samme gamle brud ved Anderbach.

Til den finere udsmykning af kirkens mure (vindues- og dørindfatninger, murfod, halvsøjler) samt til beklædning af den nederste del af vestfacaden er anvendt haardere stenarter: **Granit** af den art, som vore almindelige rullesten frembyder, samt en smuk, rødgul **sandsten**, der er hentet fra Weseren og brudt ved den »Westfalske Port«.

De partier af kirken, hvori der er anvendt mursten — af den i middelalderen almindeligt anvendte store slags, de saakaldte »munkesten« — er senere føjede til bygningen. Gentagne ildebrande, bl a aar 1242 (se om kirkens hvælvinger) og 1402, hærgede i tidernes løb kirken, og ved de derpaa følgende istandsættelser byggede man i samtidens stil og søgte at opnaa de forandringer og udvidelser af kirkebygningen, som tiden krævede. Resultatet af disse forandringer er da, at kirken nu kan siges at bestaa af 3 hoveddele: a) **den oprindelige kirke** af hvidt eller graat materiale, bygget i rundbuestil, b) **det store taarn**, tilføjet omtrent aar 1250, c) **yderste sideskibe**, tilføjedes efter branden 1402. De to sidste partier adskiller sig paa det klareste fra den oprindelige kirke ved at være byggede af røde sten og i spidsbuestil.

Kirkens exteriør: Man lægger straks mærke til, at jordsmonnet i tidernes løb har hævet sig stærkt omkring kirken, saaledes som tilfældet ofte er omkring ældre bygninger, hvis omgivelser ikke har været brolagte. Rundt om kirken strakte sig nemlig i gammel tid **kirkegaarde**, hvoraf den paa sydsiden, den saakaldte »Lindegaard«, først nedlagdes 1807. Ved sidste restaurering afgravedes terrænet til den oprindelige højde (c 1½ m under gadens nuværende niveau). Den omtalte Lindegaard var indtil omtrent 1740 omgivet af en hvælvet »**omgang**« eller processionsgang, vistnok opført i 1300'erne. Den benyttedes af kirkelige optog med det hellige kors, som udgik fra koret og under sange gennem omgangen drog rundt om Lindegaarden og atter ind i kirken. — Et lille stykke af denne omgang er blevet staaende paa kirkens sydside, hinsides kirkepladsen.

Hovedindgangen er paa vestsiden, der forøvrigt er det yngste parti af den oprindelige kirke. De søjler, der omgiver den rundbuede dør, udmærker sig ved særlig smukke kapitæler. En slank søjle paa hver side bærer en spids granitbue, der indeslutter 3 arkader. Hele resten af gavlen oven over dette parti havde i tidens løb mistet sin udsmykning paa grund af klimaets barskhed og sjusket istandsættelse. Tegningen til den nuværende gavl, der foroven ender med et Mariabillede, skyldes den arkitekt, der forestod den i 1904 afsluttede restaurering, professor H. C. Amberg. Indgangsdørene, der er modelleret af fru Anne Marie Carl Nielsen, er støbt i bronce og udsmykket med allegoriske figurer.

Ved sydsiden af langskibets vestende ligger »**Mariataarnet**«, der er genopført ved sidste restaurering. Dette taarn, der hører med til den oprindelige kirke, og som ses paa gamle billeder af Ribe og i byens segl, blev nemlig nedbrudt ved en meget uskaansom »istandsættelse« af kirken, der foretoges 1780—93. Med de inde i kirken bevarede rester af taarnet som forbillede opførtes det paany i aarene efter 1896. Dets rige, romanske udsmykning og dets spir, hvorom de gamle afbildninger ikke gav tilstrækkelig oplysning, skyldes prof Amberg. Det rummer kirkens egne klokker, medens byens hænger i det store taarn. Højde c 50 m.

1946 rejstes uden for Mariataarnet en statue af **Hans Tausen**, udført af billedhuggeren Johs. Bjerg.

Idet man passerer det søndre, røde **sideskib** med dets lille **trappetaarn** paa midten og dets ejendommelige tagkonstruktion med de smaa, spidse gavle paa tværs af skibets retning, hvilke man ved sidste restaurering har genopført efter et gammelt billede af domkirken, og som paa en heldig maade har afløst det tidligere grimme skraatag, bemærkes — opstillet paa en granitsokkel — en smuk statue af salmedigteren **Hans Adolph Brorson**, der ligger begravet i kirkens kor — hvor vides imidlertid ikke.

Derefter naar vi til en af kirkens ejendommeligste prydelser, den saakaldte **Kathoveddør**, kirkens

oprindelige hovedindgang paa søndre korsfløjs sydside. Navnet stammer fra et gammelt løvehovede af bronze, der med en dørring i munden er anbragt midt paa døren. Dette hoved er paa randen omgivet af 4 øgleagtige smaadyr, som folketroen har gjort til mus, og som har fremkaldt et sagn om en ribeborger, der ved en kat skulle være kommen til stor rigdom. Navnet »Katte hode daar« findes forøvrigt allerede i en optegnelse fra aar 1549.

Døren begrænses paa siderne af 4 søjler, af hvilke de yderste 2 hviler paa ryggen af raat udførte løvefigurer, der er fremstillede sønderrivende smaa menneskeskikkelser — tanken har vist været at fremstille kampen mellem lysets og mørkets magter.

Ovenover døren ses — indesluttet af smukt profilerede buer — en mægtig, halvrund overligger af granit, prydet med et relief, der fremstiller **nedtagelsen af korset** — vistnok »**det ældste og betydeligste skulpturarbejde vi eje her i landet fra den tidligere middelalder**« (Løffler). De fremstillede personers navne staar indhugget i stenens buede kant: (fra venstre) Maria, Josef af Aritmathæa, Cristus, Nikodemus (udtrækkende en fodnagle) og Johannes. Skriften paa stenens underside, der begyndes med »Rex«, er nu ulæselig.

Over dette relief sidder — indesluttet af en spidsgavl — et andet relief, **det omfangsrigeste, vi besidder fra middelalderen.** Det er en del yngre end det nedenunder, er udhugget i sandsten, og kan, hvad den kunstneriske udførelse angaar, ikke maale sig med dette, men indholdet af relieffet er højst interessant. Det fremstiller **de helliges forsamling i himlen** under forsæde af **Jomfru Maria og Kristus.** Over disse billeder (den sidste er betegnet med Alpha og Omega) — »Jeg er Alpha og Omega, begyndelsen og enden« (Johs. aab 21, 6) staar paa latin: »Staden Jerusalem« (sml Johs. aab 21, 2: »Og jeg saa den hellige stad, det nye Jerusalem, at stige ned af himmelen fra Gud«. Under Jomfru Maria ses hovedet af **en konge,** der rækker et kors op mod hende — maaske er det Knud den Hellige —, under Kristus en **biskop,** der paa hovedet bærer den ældste tids lave bispehuer fortil prydet med et kors. Biskoppen — maaske Ansgar eller den i Ribe dræbte biskop Leofdag — hæver sin venstre haand op mod Frelseren. De lange indskrifter paa baandene betyder: »Salige er de fattige i aanden, thi Himmeriges Rige er deres« (Matt 5, 3), og »Kommer, lad os stige op til Herrens bjerg« (Es. 2, 3).

Efter at have passeret en lille rundbuet indgang, der fører ind i søndre korsarm og er bestemt for præsten, naar vi til:

Korrundingen, et meget smukt, udpræget romansk bygningsparti, med hvis nederste del kirkens opførelse under biskop Thore begyndte. Granitfoden er rigt profileret, kraftig og af ædel form. Herover hæver sig tre maskerede stokværker, hvoraf det øverste er trukket lidt ind for at gøre indtrykket af korrundingen lettere.

Vi gaar forbi indgangen i nordre korsfløj, der er uden interesse, da den allerede tidligt er bleven ødelagt, ved at der her tilbyggedes et vaabenhus, som i 1789 atter nedbrødes, hvorefter portalen opførtes i lighed med Kathoveddøren, og vi naar derpaa til det lille **trappetaarn** paa midten af det nordlige røde sideskib. Dette taarns nederste del er en karakteristisk prøve paa den morsomme ligegladhed og mangel paa sans for symmetri, hvormed man byggede i middelalderen; sten af alle arter er anbragt i broget blanding. Et stykke over grunden er taarnet smykket med et par søjler med romanske kapitæler, der tilligemed en halvkredsformet sten (døroverligger), som ved sidste restaurering fandtes i murfylden i det nordlige sideskibs mur og nu er indmuret i denne lidt vest for trappetaarnet, vistnok har siddet i langhusets nordlige væg, der jo blev nedrevet ved sideskibenes opførelse. Nedenfor søjlerne er indmuret en lille, flad sten fra middelalderen med en nu ulæselig indskrift i gotiske minuskler og et ældgammelt **brystbillede,** uvist af hvem. Nogle har tænkt sig, at det kunne forestille den allerede nævnte martyr Leofdag.

Kirken var før tækket med bly, men har nu et prægtigt kobbertag, der allerede flere gange har faaet lov at prøve vestenstormenes kraft, vel nok haardest under en rasende jævndøgnsstorm i marts 1904, da kobberdækket paa den forhøjede ende af langskibets tag, der vender mod Mariataarnet, søndersledes, saa pladerne som papirstykker fløj om kirken.

Paa tagryggen, hvor langskib og tværskib skæres, knejser et højt rytterspir, hvori der hænger et par mindre klokker.

Kirkens indre: Gennem forhallen, hvor man i hjørnet til højre for døren ser opgangen til orglet (en hul trækylinder), naar man ind i:

Midtskibet. Kirken er 64,5 m lang og staar altsaa i denne henseende meget tilbage f eks for Aarhus Domkirke (92,9 m), men i bredde (35,18 m) overgaar den alle Danmarks kirker. Den har nemlig ikke mindre end 5 **skibe,** men oprindelig havde den kun 3 saadanne; det yderste paa hver side tilbyggedes i middelalderens slutning, vistnok efter 1402, da kirken brændte. Denne imponerende bredde og de mange pillerader gør, at Ribe Domkirkes indre faar et ganske særligt præg af mægtig og alvorlig ro.

Midtskibet er dækket af **kuppelhvælvinger,** baarne af svære gjordbuer, ligesaa korsfløjene. Men oprindelig var kirken i overensstemmelse med den romanske stils regler dækket af **fladt,** malet **træloft.** Dette ødelagdes imidlertid ved en brand i 1242. Paa den tid var hvælvinger blevet moderne, og ved genopførelsen af kirken forsynede man den derfor med saadanne og anbragte tillige spidsbuede vinduer over de rundbuede triforier (se senere). Men til at bære de tunge hvælvingers tryk udad var murene ikke beregnede, allerede 1266 truede kirken med en »stor og farefuld nedstyrtning«, der kun ved et stort arbejde forebyggedes (se omst: gallerierne).

Midtskibets sidemure bæres af svære, **firkantede granitpiller,** paa hvilke der hviler meget smukke granitbuer. Disse er højere og elegantere paa nordsiden, der er senere opført, end paa sydsiden. Pillerne er i 1500'ernes begyndelse blevet **dekorerede med billeder.** Paa de to vestlige mod nord findes rester af saadanne bevarede, paa den ene Maria med barnet, paa den anden apostlene **Bartholomæus** og **Andreas.** Særlig det sidste billede er ikke uden kunstværd og ret velbevaret, da det i et par aarhundreder havde været gemt under et Epitafium. Paa den tredie pille kunne man endnu 1833 skimte omridsene af apostlene Petrus og Paulus, og faa aar i forvejen skal kirkeværgen have ladet et andet maleri udvaske, som var kommen til syne under et Epitafium paa pillen lige overfor Mariabilledet.

Over granitbuerne findes de berømte »**Triforier**«, langskibets pryd. Disse Triforier er smaa bueaabninger, tre og tre sammen, der omfattes af en fælles, med udhugget rudemønster udsmykket, rundbuet blinding. De smaa slanke søjlers hoveder og fodstykker er af meget forskellig form; blandt søjlerne paa nordsidens Triforier med de høje, bægerformede hoveder er det **smukkeste stenhuggerarbejde i kirken,** ja, der skal ingen detailler findes paa vore gamle mindesmærker, der kan maale sig dermed (Helms).

Bag Triforierne fandtes oprindelig kun mørke tagrum, men da midtskibets hvælvinger i 1266 truede med udskridning, støttede man disse ved at bygge hvælvinger over rummet bag Triforierne, hvorved der dannedes et par **gallerier.** Over Triforierne ses de allerede omtalte spidsbuede vinduer samt hvælvingerne, hvis brogede udsmykning stammer fra sidste restauration og er foretaget paa grundlag af forefundne motiver fra gammel tid.

Prædikestolen er fra 1597 og efter bestilling af Valdemar Parsberg, høvedsmanden paa Riberhus 1594—97, skaaret af snedker Jens Asmussen i Odense for en betaling af 100 daler.

Lige for prædikestolen i midtgangen ligger en firkantet ligsten uden udsmykning. Den dækker over Danmarks reformator **Hans Tavsens grav.**

Stolestaderne, der er af egetræ, er under den sidste restauration skaaret af snedkermester H. Dau, Ribe, efter tegning af prof Amberg.

I midtskibet er ophængt tre skønne malmlysekroner, skænket til kirken af afdøde købmand Andreas Hansen og hustru, Ribe.

Tværskibet. Over korskæringen hæver sig den berømte **kuppel.** Denne bæres af 4 store korspiller og disses gjordbuer og hæver sig i to afsnit til en højde af c 22 m over korets gulv. Ifølge Helms' undersøgelser skal der »i hele det nordlige Europa — nord for alperne og Loire —« ikke findes nogen hvælving fra den tidligere middelalder, der som denne er saa nær i slægt med kuppelen over centralpartiet af Sofiakirken i Konstantinopel.

Under kuppelens østside, staar der et mærkeligt tempelalter. Over alterbordet, der er af sandsten og bærer et broncekrucifix, hæver sig, baaret af 4 granitsøjler, en baldakin eller saakaldt: **Ciborium,** til dels forfærdiget af klæbersten og smykket med arkitektoniske motiver, der symboliserer de 12 porte i det ny Jerusalem (Johs. aab). Ciboriet i Ribe dom-

kirke er opført ved domkirkens restaurering i slutningen af forrige aarhundrede. Det omtales ikke i beskrivelsen af kirkens tilstand 1845—1875, (»Ribe Domkirke«, i anledning af kirkens hovedistandsættelse 1882—1904. Dr Jacob Helms, Kbhvn 1906). Om kirkens indre hedder det i nævnte bog, s 89:

»Indtil fyrrerne i forrige aarhundrede havde kirken et ret stort alter i renaissancestil, men dette blev da nedtaget. Dele af det var anbragt forskellige steder i kirken. I stedet var der blevet opsat et alterbord af fyrretræ, samt et temmeligt stort kors, der var hvidt lakeret og forgyldt og havde sin plads tæt ved bagvæggen i apsis«.

Kirkearkæologen, pastor **K. Høgsbro Østergaard** tilføjer om dette ciborium:

»Dette makværk er aldeles uforeneligt med domkirkens hele stil, og jeg haaber, at det vil blive pillet ned engang inden alt for længe. Det siges, at det skal være et lombardisk fænomen. Hvilke grunde man har haft for at bekoste dette uhyre kostbare misfoster, ved jeg ikke«.

I alterbordet er indmuret en pergamentrulle med beretning om kirkens sidste istandsættelse. Under selve alteret er Anders Sørensen Vedels unge hustru Maria Svanning begravet.

Umiddelbart foran det hviler, dækket af en stor, forhen med messingbeslag prydet ligsten, der nu skjules af altertæppet, kong **Kristoffer den 1ste**, der den 29. maj 1259 døde i Ribe, forgivet i altervinen af abbed Arnfast fra Ryd kloster. — En konge til er begravet i kirken, nemlig **Erik Emun**, der i 1137 dræbtes af Sorte Plov paa Hviding Tingsted tæt ved Ribe. Hvor i kirken graven er, vides ikke.

I koret findes kirkens gamle, mærkelige **døbefont**, der er af bronze og stammer fra middelalderens slutning. Den bestaar af et med gotiske ornamenter, figurer og blomster prydet kar, der hviler paa 6 fødder, afvekslende løver og engle, som atter hviler paa en svær fodkrans.

Pladsen om alteret begrænses paa begge sider af to rækker **Kannikestole**, der afgiver god prøve paa gotisk træskærerkunst. De skal være skænkede af Ribes sidste katolske biskop, Iver Munk (1499—1533). Dele af dem er fra senere tid.

Vender man nu blikket fra alteret ned gennem kirkens midtskib, møder det ved den modsatte ende det rigt udsmykkede **orgel**, som i 1635 byggedes af en fremmed orgelbygger, der i den anledning med sine svende opholdt sig 7 uger i Ribe. Oprindelig stod orgelet paa kirkens nordside, ud for de to østlige galleriarkader. I 1796 blev det, da det truede med at falde ned, flyttet hen paa en meget uheldig plads, nemlig paa 4 søjler, oprejste mellem midtskibet og koret, hvorved det spærrede udsigten for menigheden til dette. I 1843 fik det sin nuværende plads i kirken over hovedindgangen. Ved sidste restauration fornyedes det af orgelbygger Nielsen i Århus, medens den gamle facade beholdtes og forsynedes med en pragtfuld underbygning. Figuren paa toppen forestiller kong David med harpen; ved siderne staar evangelisterne.

Sideskibene rundt: Vi begynder vor vandring fra alterets sydlige side. I søndre korsfløj: Malerier af biskopperne **Hans Tavsen, Poul Madsen, Hans Lausen** (Tausens svigersøn) og **Peter Hegelund**, epitafium over en adelsmand med gemalinde fra Christian V.s tid. Navnene er udslettede. Epitafium over slotsskriver Jørgen Pedersen († 1650) og borgmester Karsten Tønnesen († 1667) samt begges hustru. Særlig hendes ansigt er karakteristisk. Mindetavle over **Hans Tavsen**, sat af hans svigersøn biskop Hans Lausen († 1594). Under dette en mindesten over biskop **Peter Jensen Hegelund** († 1614) og dennes tre hustruer. Endvidere stod her en stor 5-armet lysestage fra middelalderens slutning, som nu er flyttet hen i koret foran alteret. På lysestagens stamme er fastgjort en bogstol med den alexandriske Sct Katharinas billede, og i fodstykket er anbragt 3 løver. Lysestagen er udført i svært messing.

Sydlige sideskib: Gennem et pragtfuldt smedejerns-gitter kommer vi ind i kirkens ældste kapel, »**Bethlehems-Kapellet**«, bygget i 1292. Aar 1620 solgtes det til rigsadmiral **Albert Skeel**, rigsraad og befalingsmand paa Riberhus († 1639). Sandstensbillede af ham og hustru Birthe Friis. Endvidere fuldstændig fortegnelse over stiftets biskopper gennem 1000 aar fra 948 og stiftsprovster fra reformationen til vore dage samt en del kobbertavler, der har smykket slægten Holsteins ligkister.

I pillen overfor kapellet (ved prædikestolen) er afmærket, hvor højt vandet stod i kirken under stormen 1634, c 2,3 m. Paa næste pille en gammel **lysarm**, givet af Jørgen Pedersen, Karsten Tønnesen og hustru (epitafium i søndre korsarm) med forbandelse over den, der flytter den. Mærkelig nok faldt den arbejdsmand, der sidst flyttede lysarmen, kort tid efter ned og slog sig ihjel.

Paa pillen før præstens værelse lægger man mærke til et maleri af Ribe Domkirkes beskriver historikeren **Jacob Helms**. I præstens værelse, der følger efter Bethlehemskapellet: En mindetavle over salmedigteren **H. A. Brorson** udført af H. E. Freund og indsat 1864, 100 aars dagen efter hans død. Ligstene over: den hamburgske købmand, Joachim Stampel, der 1645 døde i Ribe, ærkedegn Hans Olufsen († 1636) og raadmand Mads Petersen († 1635). Desuden findes nogle gamle, værdifulde møbler og paa bordet et tæppe med korsstingsbroderi, skænket og udført af enkedronning Caroline Amalie og hendes »tilstedeværende hofdamer«.

Over en smuk, gammel dør, der fører ind til det sydlige trappetaarn, og paa sydmuren iøvrigt hænger malerier af biskopperne **Iver Hemmet, Johannes Buchard** og **Monrad**. Derefter følger ligstenene over biskop **Iver Hemmet** († 1629), rektor Ægidius Lauridsen († 1627), Vedels svigersøn, længere henne en ligsten med billede af en ridder i dragt fra 1500'erne. Navnet ulæseligt. Tausens svigersøn biskop **Hans Laugesen** († 1594) med hustru Dorthe, en meget udvisket ligsten med billede af en ridder og hans frue; vistnok Klaus Sehested til Spandetgaard, befalingsmand paa Riberhus († 1568), biskop **Poul Madsen** († 1590 i Kbhvn) og hustru Dorothea, — studiosus And. Nielsen († 1559), kannik Niels Therkildsen († 1553) adelsmand, fader til den foregaaende, dekan Gunde Lauge († 1547), ligsten med billede af en dødning over præsten Jens Pedersen Grundet († 1565) Vedels slægtning, i hvis hus han opdroges som skolediscipel.

Paa næstsidste pille hænger et maleri — den korsfæstede Jesus — malet af kunstmaler Rørbye. Paa sidste pille et epitafium over raadmand Mogens Grave samt et smukt maleri af borgmester Hans Friis († 1650) og hustru, hollandsk malerkunst.

Hermed er vi naaet til Mariataarnets mur. Paa gulvet ligger en pragtfuld sten over biskop **Iver Munk** (1499—1533, † 1539). Ved den sidste restauration fandtes under stenen en velbevaret bispehue, som nu opbevares paa Nationalmusæet. I hjørnet ligstene over konrektor Peter Terpager († 1738), — rektor Hans Rosenberg († 1687) og hustru Dorothea, datter af biskop Kragelund, — magister Kristen Lauridsen Aagaard, profes poësos i København, rektor i Ribe († 1664) og hustru Mette, datter af Søren Andersen Vedel, — biskop **Laurids Thura** († 1731). — Desuden findes her nogle middelalderlige ligsten, der før har været dækket af messingplader, samt kirkens ældste ligsten med buet overflade fra den romanske tid.

Paa Mariataarnets hjørne, der tydelig fremtræder som oprindelig ydermur, ses mærker foraarsagede ved hvæsning af vaaben. Lignende mærker findes paa ydermuren af flere engelske kirker.

Paa venstre side af indgangen til Mariataarnet finder man **Hans Tausens** ligsten stærkt afslidt, da den har ligget over hans grav i midtergangen, ud for prædikestolen. Stenen er, til erstatning for en ældre ligsten, som var bleven ødelagt, opsat af dr Ludv. Pouch, der var gift med Tavsens datterdatters datter. Paa højre side af døren: Hans Svanning († 1584), kong Frederik den II høylig ihukommelse hans tuchtmester« og historiograf, med hustru. Foroven epitafium med billede af præsident Mathias Worm († 1707) med hustru.

Vi er nu inde i de nordre sideskibe. Her genopsattes i 1948 i anledning af bispestolens 1000 aars jubilæum en skøn Sct Jørgensgruppe, udført i lybsk maner af en ukendt billedskærer i tiden opimod aar 1500. Det anselige billedskærerarbejde, der fremtræder i mørkt egetræ, forestiller den ridderlige Sct Jørgen (paa engelsk Georg) til hest i kamp med dragen, ovenover den lykiske prinsesse, som han efter legenden befriede fra uhyret. Gruppen, der oprindelig havde sin plads paa nordvæggen ved orglet gik i 1847 til Nationalmuseet, hvorfra det altsaa efter c 100 aars fravær vendte tilbage til kirken ved Nationalmuseets imødekommenhed. — Ligstene over lægen **Ludv. Pouch** († 1631) med hustru, biskop Kragelunds datter, — biskop Kragelund, født i Bergen († 1681). Desuden flere andre mindesmærker.

Paa den modsatte side malerier af biskopperne **Chr Sørensen Muus? Peter Jessen Kragelund? og** en tredie, som man ikke kender navn paa. Ligstene over borgmester Anders Svane († 1657), slotsskriver Jørgen Pedersen († 1650). En smuk, udskaaret dør med Munk'ernes vaabenskjold for opgangen til nor-

dre galleri. Herfra malerier af biskopperne **Hans Oxen** og **Ancher Anchersen**. Ligstene over præsterne Søren Andersen Vedel († 1653) og Lauge Andersen Vedel († 1648) sønner af A. S. Vedel. Biskop **Hans Borchardsen** († 1643). Paa væggen et fortræffeligt udført krucifix af uvis oprindelse. Derefter paa pillerne overfor malerier af biskopperne **Tage Müller** († 1849), **Daugaard** († 1867), **Balslev** († 1895), **Gøtzche** († 1901), **G. Koch** († 1922) og **Oluf Olesen** († 1930), **S. M. Westergaard** og **C. I. Scharling**. Paa den modsatte væg portrætter af biskop **Middelbo** (nordmand) og biskop **Tetens**. En rund trætavle mærket: »S. M. 1644« til minde om Samuel Møller, oberstløjtnant ved infanteriregimentet Wittenberg, der i aaret 1644 var indkvarteret i Ribe. Han druknede paa en rejse til Holland for at hverve folk. Neden under: et maleri af biskop **Hertz**. Desuden flere mindesmærker.

I den nordlige fløjs vestmur er 1891 indsat en mindesten over **Anders Sørensen Vedel** († 1616), den berømte oversætter af Saxo, udgiver af kæmpeviser og historieskriver. Hans ligsten af sort marmor fandtes før i kirken, men blev under en restaurering 1843 savet itu og benyttet som trin foran alteret. Motiver fra denne ligsten er anbragt paa mindestenen, der er udført af billedhugger A. Poulsen. Ogsaa et epitafium over Anders Sørensen Vedel er gaaet tabt. Derimod er bevaret en messingtavle, som Vedel lod opsætte til minde om sin første hustru, Hans Svanings datter Maria, der 1578 døde i Ribe kun 16½ aar gammel. Hun fortæller selv i indskriften paa en rørende maade, hvorledes hun hensov to dage efter ankomsten til Ribe, hvor hun sammen med sin mand ville besøge sin slægt.

I korsfløjen findes endvidere: 2 malerier af kongerne Erik Emun og Kristoffer den 1. Billederne ser ud til at være ældre end fra 1500'erne. — Et smukt epitafium over raadmand Wandel og hustru. — Paa den modsatte side af døren et gammelt mærkeligt gravsted, der — med urette — har været anset for at rumme Erik Emun.

Oppe i gavlen ses en mærkelig gammel figur med oprakte, knyttede hænder, malet paa kalken. Underneden hænger et stort, men mindre bemærkelsesværdigt krucifix.

Det store taarn: Medens de to spidsbuede kapeller i taarnets underdel — det nederste oprindelige **Sct Lucius' Kapel** med alterniche i østmuren, det øverste, med indgang fra det nordlige galleri, **De 10.000 jomfruers Kapel** — har særlige indgange i kirkens nordlige side, fører vejen til taarnets top for omtrent den første trediedels vedkommende gennem Mariataarnet. Gennem en rundbuet dør i kirkens vestende, naar man til en smuk **granitvindeltrappe**, der er genopført med de forefundne levninger som forbillede. Denne fører forbi indgangen til det sydlige galleri til en gennemgang gennem langskibets sydmur, der viser denne murs betydelige tykkelse. Efter at være passeret tværs over langskibets vestende forbi hvælvingerne, træder man ind i selve det store taarn. I næste stokværk ses det gamle taarnur fra 1695, som i 1933 blev delvis ombygget af Bertram Larsen og samtidig omdannet til et pragtfuldt klokkespil med 7 klokker, der flere gange daglig spiller den gamle folkevise »Dronning Dagmar ligger i Ribe syg«, og Brorsons »Den yndigste rose«. Denne ombygning er sket for en kapital skænket af afdøde smedemester H. Green, Ribe. Taarnet var oprindelig ikke noget kirketaarn, men et vagttaarn, beregnet til værn og tilflugt for byens borgere. Paa dets plads stod oprindelig et taarn, der svarer til Mariataarnet, men dette gik — maaske omtrent 1250 — til grunde. Det var jo urolige tider, der fulgte efter Valdemar Sejrs død, og man følte trang til en fast borg i byens midte. Af brændte sten opførtes saa det nye taarn, højere end dets forgænger og med svære mure, efter forbillede fra nederlandske byer, hvor der gerne findes en »barfred«, der ofte er knyttet til byens kirke. Taarnet stod dog kun til 1283, da dets overdel juledags morgen styrtede ned over kirken, knuste hvælvingerne og ihjelslog en mængde af den forsamlede menighed. 50 aar senere var det genopført, men i 1594 faldt det atter ned, dog kun nordvestsiden, saa den øvrige kirke blev skaanet. Den gamle stormklokke fra 1333 søndersloges ved denne lejlighed. I 1595 begyndte genopførelsen, der sluttede omtrent 1620. Taarnet blev vistnok herved en del lavere. En ny stormklokke, den nuværende, støbt 1599 af Melchior Lucas fra Husum, ophængtes. Desuden findes i taarnet den saakaldte »**Mariaklokke**«, støbt 1436 af Henrik Dobbran (i Mariataarnet findes en endnu ældre klokke uden indskrift). — At taarnet var bestemt til forsvar ses tydeligt af de to smaa rum i murene, der er forsynede med smalle skydeskaar, beregnede til datidens »slanger«. — Herfra blev svenskerne, som havde indtaget slottet »Riberhus« 1658 beskudt, og under denne kamp nedskød fjenderne nogle af sandstenspillerne i rækværket om taarnets platform, hvilke saa erstattedes med træpiller omgivne med metal. — Taarnet underkastedes i aarene 1883—84 en grundig reparation under prof Ambergs ledelse. Taarnet havde spir før ulykken i 1283, men ved genopførelsen paasattes der fire spidsgavle. Først efter dets fald i 1594 blev det fladt foroven som nu. — Dets højde er 52 m. Fra toppen har man en storslaaet udsigt over land og hav til Skamlingsbanke, Blaavandshuk og Sylts nordspids samt ud over Vesterhavet og de grønne marskenge om den gamle stad ved kirkens fod«.

Heldigvis blev Ribe Domkirke ikke gjort til genstand for en haardhændet restauration som visse andre kirker. Den fik lov at bevare sit præg fra de skiftende tider. Nogle ville haardhændet nedrive de yderste sideskibe for at føre kirken tilbage til sin oprindelige skikkelse. To principper stødte sammen, men det blev dr **Jacob Helms** og kirkens udmærkede arkitekt, prof **H. C. Amberg**, som med stor indsigt og kærlighed til opgaven, fik gennemført restaurationen. Det er ikke en ensartet stil, der præger Ribe Domkirke, her er mange variationer.

Skønnest er kirken nok fra øst, med dens apsis og omhyggelige udsmykning. Den gamle kirkebetjent **Kjellerup**, der i mange aar vogtede kirken, plejede at tage gæster hen paa et bestemt sted i den sydlige ende af det yderste, nordlige sideskib som det sted, hvorfra kirken bedst kunne overskues i al sin bredde og skønhed. Den høje kuppel over altret har maaske sit forbillede i Sofiamoskeen i Istanbul. Helt ejendommeligt er det, at domkirken ikke har noget egentligt korparti mellem apsis og tværskibet. Kannikestolene er derfor anbragt i midten af tværskibet. Kirkens stolestader er ny, meget fint forarbejdet af kunsthaandværkeren **Hans Dau** († 1956) med symbolske relieffer.

Kirkens storhedstid var det 13.—14. aarh. Kong Valdemar Sejr holdt 1229 sin ældste søns, den unge Valdemars, bryllup her. Nytaar 1443 blev Christoffer af Bayern kronet her med megen pragt. Chr. d III. sammenkaldte rigsraad, superintendenter osv til møde i Ribe 1542, og ved den lejlighed blev **Hans Tausen** bispeviet. Indvielsen 7. aug 1904, da den gamle kong Chr. IX. og flere af kongehuset var med, tusindaarsfesten 25. maj 1948 er nogle af de store dage, der bør nævnes fra nyeste tid.

Ansgars navn er jo ogsaa knyttet til Ribe, og det var naturligt, at Ribe blev stedet for 1100aars-festen for Ansgar 1926. Den højt fortjente riberedaktør **Carl Willemoes** († 1954) arbejdede for at faa rejst en statue af Ansgar ved Domkirken, men forgæves.

Litteratur bl a: Jacob Helms: Ribe Domkirke. Kbhvn. 1870 (kirkens hist og beskrivelse. Gode bill). Frost: Ribe Domkirke. Ribe 1841 (sognepræster og biskopper). Frost: Optegnelser om Ribe. Ribe 1842 (epitafier og ligstene). P. Terpager: Inscriptiones Ripenses. Kbhvn 1702 (fuldst gengivelse af indskr). P. T. Hansen: Efterretn ang Ribe. Ribe sk's program 1831 (istands 1793). J. Kinch: Ribe bys hist og beskr. Ribe 1869 og Odder 1884. I. B. Løffler: Udsigt over Danmarks kirkebygn fra den tidl middelalder. Kbhvn 1833, s 55 ff. Festskr 1948, Trap: 5. udg, Ribe amt 1965, s 673 med udførlig litteraturfortegnelse. Om Ribe Domkirke i »Dansk Ugeskrift«, 2. rk II 17 ff. P. Adler: Om R Domk, i »Dansk Folkekalender«, 1843, 135 ff. Den danske Turistforen, Aarsskr 1902, 107 ff, J. Helms og H. C. Amberg: R Domkirke, 1906, J. Roosval: Studier i Danmark, 1918, Beckett: DK I, 1924, Ribe Domkirke, Vejledn f Besøgende, 1904 (sidste udg 1963), Th. Oppermann, Moderne Restaureren af ældre Bygn: R Domkirke, i »Tilskueren« 1904, 851 ff, Arch VI 442—48, IX, 293—306, W. Anderson, Ribe, Bari och Périgord, i Tidsskrf f konstvetenskap, X, 1925—26, 75 ff, Victor Hermansen: Kirker, Skole- og Fattigvæsen, i Ribe Bys Historie 1660—1730, 1929, 273—358, Mackeprang: J. G. 344 (register) Elna Møller i Danm Kirk, Sønderjylland. Kunsthistorisk oversigt, 1963, især 2683 ff, 2738 f, Aage Roussel: Ribe Domkirke, i »Danmark« 1941, 107 f.

Af domkirkens ældre præstehistorie

Stiftsprovst, dr *P. N. Frosts* optegnelser er en værdifuld kilde. Den første lutherske sognepræst ved domkirken skal have været *Poul*

Pedersen Lemvig (vist død af pest 1539), *Frands Clausen Berg* (1540–46) var søn af den berømte billedskærer *Claus Berg*, Odense. Han flyttede til Sct Nicolai k, Kbhvn, og døde som biskop i Oslo. Magister *Laur. Nielsen* (1546–54) blev biskop i Børglum, magister *Hans Pedersen Grundet* (1554–65) var bondesøn fra Grundet ved Vejle, han var den første, der i Danmark tog magistergraden 1544, en lærd, from mand med stor indflydelse. Sagnet fortæller, at hans moder blev frelst fra en ulv, da hun gik med ham, og saa lovede hun, at han skulle indvies til Guds tjeneste.

Magister *Jacob Madsen Weile* (1567–87) havde ligesom H. P. Grundet været rektor i Ribe. Weile blev prof pædag 63 efter en større udenlandsrejse, var meget »forelsket« i Ribe, blev biskop over Fyns stift (se der).

Magister *Peder J. Hegelund* (1588–95) blev biskop her. (Se s 32 her).

Magister *Mathias Andersen Pors* (1595–1616) var velbegavet. Han havde været rektor i Bogense, men forsømte embedet, og biskop *Jacob Weile* irettesatte ham skarpt. Ved formaaende slægtninges hjælp blev han sognepræst i Ribe (og kannik). Han var en stridbar natur, laa stadig i proces med sin slægt om arvesager. Han blev afsat 1616 p gr a usømmelig optræden og boede paa Porsborg, hvor han ernærede sig ved studehandel, men han døde forarmet 1618, han var vel studeret, udgav lærerige sentenser af Saxo, et hefte med danske julesalmer til brug for skolerne i Ribe. Under et ophold i Frankfurt udsendte han 1594 en omfattende latinsk-dansk ordsamling, der fik betydning som sproghistorisk materiale (Khst saml 5 r II, 559, 6 r II, 224, J. Kinch: Ribes hist, s 238 flg, DBL XVIII, 484).

Magister *Søren Andersen Vedel* (1616–53) søn af Anders Sørensen V, havde været rektor i Sorø, studeret udenlands, 1634 var den store oversvømmelse, da vandet stod alenhøjt i domkirken. Epitafium. Magister *Niels Jørgensen Seerup* (1653–85) havde ogsaa været rektor i Sorø, var gift med formandens datter. Epitafium. Han efterfulgtes af sin søn magister *Søren Nielsen Seerup* (adjungeret 75, 1685–1736) en »overmaade virksom embedsmand og sjældent duelig forretningsmand«. Velhavende. Efter hans død var der retssag mod hans arvinger angaaende værgemaalet for domkirken (det drejede sig om 20.255 rdl), men ved Højesteret vandt arvingerne. (W. II, 600, N 550).

1736–37: *Broder Brorson,* flyttet til biskop Aalborg, efterfulgt af sin broder, salmedigteren *Hans Adolph Brorson* (1737–41), biskop her. (Se s 34 f her).

Peder Andersen Stockemarck (1741–66) var retsindig, godgørende, imod kortspil. Til sidst næsten blind. Hans hjem brændte 1756. Brorson satte pris paa ham (Breve i Vis, s 211, 263, 297, 316, 359), og han støttede Brorson i hans konflikter med amtmanden. Ganske oplysende om datidens præstelønningsforhold er en skrivelse 1759 som svar paa en forespørgsel fra kancelliet om, hvor mange præsteembeder, der havde over 1000 rdl aarligt i stiftet. Brorson svarer, at intet i stiftet havde over 1000 rdl i aarlig løn, og stiftsprovsten, som havde »langt større løn end hver af de andre købstadspræster, havde en løn, der ikke overgik 900 rdl om aaret« (Vis s 370).

Blandt præsterne ved Hospitalskirken nævnes *Niels Nisseniussen Hygum* (1737–44) søn af den kendte pietistiske pastor Nissenius H i Roager. Han havde forbindelse med brødremenigheden, og især med emissæren *Handrup,* som han spurgte til raads om, hvordan han bedst kunne arbejde for menneskers frelse. Hygum blev vred over, at Handrup ikke ville svare paa dette spørgsmaal før han vidste hvordan han selv stod til Kristus: »Hvis hans sjæl ikke var renset i Jesu blod, kunne han ikke virke til velsignelse, hvor meget han saa end ville arbejde«. Men efter en længere samtale gav Hygum Handrup ret. Om aftenen bad Hygum Handrup om at holde en andagtstime for dem, men han foreslog, at de holdt en samtale over 1. Johs. 1, hvad de saa gjorde. Dagen efter holdt de andagt, og 25. marts 1744 kom Handrup til Ribe, men da var Hygum lige død, kun 41 aar gammel. Hygums enke, *Sophie,* født *Stoud,* præstedatter fra Søndersø, gik saa til Handrup, bragte ham en hilsen fra den afdøde og sagde, at han havde længtes efter en samtale med Handrup, fordi han havde fundet naaden i Jesu blod og var meget lykkelig. Han døde saligt. Biskop *H. A. Brorson* og provst *Stockemark* kunne ikke glemme Hygums dødsleje. – 1744 kom kapellanen ved Sct Catharinæ kirke *Jens P. Hobroe* til tro, og aaret efter døde ogsaa han, Jens P. Hobroe, saligt i tro paa Kristus, kun 43 aar gammel. (J. Brodersen: Fra gamle dage, 246 flg).

Skolevæsenet var meget ringe. Pastor *Müller,* Sct Catharinæ kirke, skrev 1754 og skildrede byens almueskole som »stinkende stavehuller, hvor en gammel haandværksmand, matros eller anden saadan karl præsiderer, og der siges, at børnene kun lærte allehaande ondskab i fagter, ord og gerninger, lærernes løn var daarlig, og de var uden kundskaber«.

Broder Hansen Brorson, søn af Hans Ad. B (1766–73) var en god prædikant. Fra 1736–73 var præsterne her pietister.

Dr theol *Peder J. Tetens* (1773–81) blev biskop i Viborg, se der.

Dr theol. *Stephan Middelboe* (1781–86) blev biskop her. (Se s 36).

Laurits Grundahl (1786–1805) var en »duelig, retskaffen mand«. Dr theol *Conrad D. Koefoed* (1805–25) blev biskop her. (Se s 36).

Dr phil *Peter Nic. Frost* (1826–45) afspejler den kursvending inden for præstestanden, som fandt sted i 1830'erne. Hans første standpunkt var udpræget rationalistisk moralisme, men han vandtes ved fordybelse i skriften til klarhed over Jesu person som det levende centrum for evangeliets forkyndelse. Han kom hertil fra Ringkøbing, hvor han var amtsprovst, en virksom, kraftig og dygtig mand, ivrig skolemand. Han havde stiftet en borgerlig realskole i Aalborg, den første i sin slags her i landet. Han udfoldede en betydelig litterær virksomhed, dels statistisk-historisk gennem udførlige oplysninger om de steder, hvor han virkede (Vorbasse, Ringkøbing, Ribe – mindst om Ribe), dels ved pædagogiske og teologiske skrifter. 1834 skrev han om den indbyrdes undervisning, som han ikke yndede. Han blande-

de sig ikke i de kirkelige stridigheder, men da man 1834 drøftede ændringer i ritualerne, udgav han anonymt nogle bemærkninger, der viser, at han ønskede mange af de forandringer, som den adlerske agenda havde tilladt i hertugdømmerne, (frihed med hensyn til valg af tekster og kirkelige formularer) indført her. Ligeledes ville han have messe og messeklæder afskaffet. *J. C. Lindberg* kritiserede ham skarpt i Nord kirketid 35. – Et af Frosts mærkeligste skrifter er hans oversættelse af GTs historiske skrifter 1836–37. Begrundelsen for hans forsøg var den almindelige misfornøjelse med den daværende oversættelse. *C. Kalkar* anmeldte hans oversættelse i Maanedsskr for litt XVII som et betydeligt hjælpemiddel, men Frost havde ikke tænkt sin oversættelse til kirkeligt brug. Han ville lette læsningen af GT for lægfolk og tillod sig ret store friheder, som naar han uden videre forandrede de steder, der stred mod hans opfattelse af det sømmelige.

(Fr. Barfod: Danmarks gejstlighed I, 178, E IV, 469, s I, 523. Fra Ribe amt 1942 s 399 flg. Jørgen Larsen: Sønderjyllands Kirkehistorie 1946, 107).

Stiftsprovst (domprovst siden 1958) provst Ribe-Gørding herreder og sognepræst domkirken

Indtægt 1857: a) 82 byg, 200 rdl af 8 sogne, b) 14 rug, 34 byg, 8 havre, 83 rd:, c) 23 byg, 8 lpd smør, d) 600 rdl, e) nogle engparceller, 130 rdl. Ingen embedsbolig. — 1870: Regul 4830 kr, netto 9694 kr. — 1913: 1. kl, 1958: 14. kl. Embedsbolig fra 1920, Albert Skeelsgade.

20. 8. maj 1845–21. jan 50 (sp Torstrup-H 7. juni 27): **J. B. Daugaard**, biskop her.

21. 2. april 1850–5. juli 60 (sp Vejerslev-B 24. marts 33): **C. F. Balslev**, fl t Nr Broby, biskop her.

22. 29. sept 1860–8. febr 66 (sp Sct Michaelis k, Fredericia-Erritsø 10. dec 50): **Carl Christian Boisen**, * 27. aug 01 Vesterborg. Forældre: Biskop Lolland-F, sp i Vesterborg-B Peter Outzen B, † 31, og Anna (Nanna) Nannestad af rkp Sct Knuds k, Odense. Stud priv 21, c juli 26 (1), lærer Vesterborg sem, sp Nebbelunde-S 2. april 30, præst tugthuset Christianshavn, Kbhvn, 12. dec 42, sp Vonsbæk 30. aug 44, r af Dbg 46, afsat af oprørsregeringen 48, feltprovst samme sted, tiltraadte atter i Vonsbæk 50, rang med provster 54, provst 9. febr 55, † 8. febr 66. ~ 3. juni 31 Thora Marthea Jensine Schierning, * 15. juni 06 Nykøbing F, † 16. dec 91. Forældre: Kbmd Eskild Gregers S og Charlotte Reinholdine Sophia Bentzon. – Brødre: Gentofte, Vesterborg-B, Stege, Sakskøbing-J. Søstre ~ biskop P. C. Kierkegaard, Jespersen, Utterslev. Broderdøtre ~ Knudsen, Lejrskov-J, Jensen, Ebeltoft, Møller, Marvede-H. Brodersønner: Valgmenighed Kerteminde, Højerup. Stamt 13.

Stiftsprovst B blev dimitteret til artium af sin fader. 1828–29 foretog han med offentlig støtte en studierejse, og i Berlin og Paris syslede han især med historiske studier. Da han blev sognepræst i Nebbelunde, udgav han sammen med sin broder *Lars Nannestad B*, Vesterborg, »Christelig samler« I–V, 1836–42, et tidsskrift med opbyggelig læsning for kristne af alle stænder. Som student sluttede han sig til *H. N. Clausen*, men brød senere helt med rationalismen. Paa et besøg i Kbhvn 1835 hørte han *Grundtvig* prædike, opsøgte derefter Grundtvig, og det blev et besøg, der varede til langt ud paa aftenen. Da han kom hjem til Nebbelunde, skrev han en lille bog: »Om betydningen af den kristne kirkes bekendelse«, hvori han (ret uklart) fremsatte Grundtvigs opfattelse af trosordet, og dette standpunkt fastholdt han det sidste uden at vakle. I Vonsbæk fik han nogle bevægede aar under treaarskrigen. Det var hans plan at oprette et seminarium i Vonsbæk, hvor danske lærere skulle uddannes til tjeneste i Sønderjylland; kong Chr. VIII havde megen tillid til ham og var villig til at understøtte planen. Men saa kom tronskiftet, og 1848 afsatte tyskerne ham.

(Om behandlingen af de dansksindede præster se Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, s 139). Boisen var bondeven og havde faaet nok af de slesvigske selvstændighedslyster, som han misforstod og ønskede ikke at vende tilbage til Vonsbæk 1850. Den egentlige danske folke- og bondebevægelse i Sydjylland var fremmed for ham. Der var hos ham en indre fornemhed, som holdt ham paa afstand. (Carsten P s 153). Senere skrev han en del i Dansk kirketidende. Han var en stille, nobel skikkelse, grundtvigsk af overbevisning.

Budstikken 15. april 66, N. A. Jensen: Godt mod, 1910, DBL III, 389. E I, 166, S I, 187. Khst Saml 6 r III, 145.

23. 14. april 1866–15. okt 84 (sp Varde 16. dec 53): **Sophus Vilhelm Claudi**, * 5. maj 18 Aalborg. Forældre: Klokker v Vor Frue k i Aalborg, c phil Julius Marcowitz C (af Budolfi ke, Aalb) og Maren Mørch. Stud Aalb 35, c nov 40 (1), timelærer Aalb latinsk, adjunkt smst 44, ord kat Aalborg 26. sept 45, provst Skads-V-Ø. Horne herr 9. juni 58, r 67, Dbm 83, afsk 5. okt 84, † 14. febr 91. ~[1] 1. sept 38 Catharina Dolgoruchi, * 24. dec 10 Rusland, † 7. dec 83. Faderen: Kok Ivan D. ~[2] 16. dec 84 Thora Augusta Nielsen, * 16. aug 38 Kbhvn † . Forældre: Skibsfører Peter N og Johanne Catrine Bidstrup.

Stiftsprovst C var i nogle aar medlem af Ribe byraad, landstingsmand 78. Fmd overformynderiets laanebestyrelse i Ribe amt. Var de sidste aar svag og tog paa kurrejse til Vichy. Hans navn nævnes hverken i DBL eller i Festskriftet 1948.

Hjælpepræst hos stiftsprovst Claudi

1879—80: **E. H. F. C. S. Wegener**, se Pedersborg-K.
1880—84: **E. Bondesen**, se Stubbekøbing-M.

24. 9. jan 1885–2. juli 95 (sp Vejrum 23. juni 73): **Christian Frederik Koch**, * 9. febr 27 Døstrup, Sdj. Forældre: Provst, amtsraadsmedl Peter Gabriel K († 65, af Døstrup), Døstrup, og Petronelle Lind. Stud Ribe 45, c 51[1] (1), manud, adjunkt Ribe 52, sp Vildbjerg-T-N 1. dec 65, r af Dbg 88, Dbm 94, † 2. juli 95. ~ 23. juli 57 Anna Emilie Eckardine Balslev, * 27. april 34 Vejerslev, † 21. marts 97. Faderen: Biskop B, Ribe, † 95. – Sønner: Biskop, Ribe, valgm Ubberup, forstander Diakonissestiftelsen. Stamt 50 B.

C. F. Koch blev født 2 aar efter den store stormflod, da vandet stod ½ alen højt i stuer-

ne i Døstrup præstegaard, og da han var 12 aar, oplevede han igen en frygtelig stormflod (isfloden). Hans slægt havde været præster i Døstrup siden 1557, embedet var gaaet i arv paa sværd- eller spindesiden gennem aarhundreder. Som student hørte han *Mynster, Grundtvig* og *C. J. Boye,* paa universitetet betød den unge *Martensen* meget for ham, men han fulgte ogsaa fysiske forelæsninger af *H. C. Ørsted.* Han havde særlig interesse for gammeltestamente, og professor *Hermansen* roste ham. *Koch* var nationalliberal og havde sympati for *H. N. Clausen.* Han fik 3 lauder og 2 egregie til embedseksamen. Han deltog i tidens begivenheder, hyldesten til Chr VIII, saa kongen ligge paa lit de parade, var med ved Kasinomødet, Øehlenschlægers begravelse. Han blev ikke indkaldt som soldat.

Han underviste, var en alvorsmand, ville ikke danse. Da rektor *Bendtsen,* Ribe, tilbød ham en stilling som adjunkt i Ribe, sagde han ja, skønt han egentlig »tænkte paa en doktorhat«. Han blev lærer med liv og sjæl (dansk, historie, hebraisk), disciplin var en selvfølge. Hans fader forærede ham en sort hest, som han red rundt paa – ogsaa til Døstrup. Han var tavs, iagttagende og gennemskuende, kritisk, og naar han mødte indbildskhed eller hensynsløshed, kunne han være meget satirisk.

Biskop *Balslevs* sønner, *Johannes* og *Lauritz,* var Kochs yndede elever, og han blev gift med deres søster, som en tid styrede hus for Balslev. Koch søgte embede i Sønderjylland, helst ville han nok have været til Døstrup, men det gik tabt 1864. Saa blev han sognepræst i Vildbjerg (se her VI, s 798 f og i Vejrum, se her smst s 514 f). I disse sogne havde K en betydningsfuld gerning og han havde vundet megen anseelse. Det var for ham som at komme hjem, da de flyttede til *Ribe.* Der var ingen embedsbolig. Man kunne købe »Gørtz' palæ« billigt (senere stiftsmuseum), men Koch syntes ikke om, at fattige folk skulle komme og tale med deres præst i saa fornemme omgivelser. Han lejede en lejlighed i Nørreportsgade, og i baghuset indrettede han en rummelig konfirmandstue, der blev flittigt brugt til søndagsskole (ledet af fru K), missionsmøder, KFUM, bibellæsninger. K gik flittigt paa husbesøg, *L. J. Koch* omtaler hans besøg hos den afgaaede stiftamtmand *Nielsen* og forhenværende stiftsfysikus etatsraad *Kjær,* hvis søn var Kochs skolekammerat (ogsaa han blev stiftsfysikus). Stiftamtmand *Finsen* (hvis søn var Niels F) og borgmester *Hjort* førte timelange samtaler med Koch, og kristendom var det væsentlige i samtalerne. Der var god kirkegang, og K fik en anset position i Ribe. Hjemmet blev ramt af sorg ved dødsfald, men der var ogsaa fest, naar sønnerne blev gift. Fru Koch forstod at skabe hygge, hun læste højt om aftenen, og der var musik (datteren Ulrikke spillede fint), og reolerne var fyldt med teologi, historiske værker og alle guldaldertidens digterværker. Koch var beskedent tilbageholdende, han rejste ikke til audiens for at takke for udnævnelser eller dekorationer. Ogsaa i den kirkelige debat holdt han sig tilbage, han deltog i Bethesda-møderne, tog næsten aldrig ordet, men han kunne udtale sig ret spydigt om de præster, der »syntes at mene, at verden ikke kunne bestaa, uden at de fik givet deres besyv med i laget«. *Vilhelm Becks* besøg i Ribe 1891 (se s 75) og *Jacob A. Riis'* besøg der 1893 var store begivenheder.

Der var et nært samarbejde mellem *Koch* og hans svigerfader biskop *Balslev.* Mange breve bærer vidnesbyrd derom. Balslevs livskraft var usvækket, han fulgte tidens rørelser, interesserede sig levende for præsternes ve og vel lige til sin død, omkring 90 aar. Men *Koch,* var ham en uundværlig støtte. Der kunne komme gnidninger, Balslev var jo af den gamle skole, og stod nok mindre forstaaende over for nyere strømninger end Koch. De var ogsaa af forskellig karakter. Balslev saa lysere og lettere paa tingene end Koch. Begge var myndige personligheder med autoritet.

Teologisk og kirkeligt var 90'erne en bevæget tid. *F. Buhls* bog om den gammeltestamentlige overlevering, Wellhausens opfattelse af Mosebøgerne (Bibelkritikken) vakte røre, men Koch følte sig for den del ikke hjemme i de nyere anskuelser. – Kirkeligt blev IM sig sin styrke bevidst under *Vilh. Becks* myndige ledelse. Brødrene *Otto* og *Carl Moe* var fra Ribe og begge præster i Ribe stift. Fra fælleskirkelig side og fra grundtvigsk side blev samarbejdet med IM betragtet med mistænksomhed. Om Kochs og Balslevs stilling under Harboøresagen, se her VI, 607 f.

Kochs forhold og kærlighed til domkirken er et helt kapitel for sig. Ofte gik han derover, ogsaa naar han ikke havde tjeneste... eller han holdt – staaende paa kortrappen – korte foredrag for gæster, f eks for deltagere i store skolemøder, elever fra Askov eller andre skoler... og han mindede som regel om, at man »midt i heden kunne finde skovbund, selvom der ingen skov var mere. Saadan kan man i domkirken finde minder om fordums storhedstider«. – Han holdt meget af *Anders Sørensen Vedel* og harmedes, da man lavede Vedels gravsten om til trappesten. Han arbejdede for at faa rejst minder over *Vedel* og *Hans Tausen* (ved dennes 400 aars dag 1894). I hele Kochs embedstid stod domkirken i restaureringens tegn. 1885 blev det store taarn færdigt, men saa opskræmtes man ved at høre, hvor meget der yderligere skulle restaureres. Koch var medlem af komiteen, der ledede alt dette, og i den tid maatte gudstjenesterne holdes i Sct Catharinæ kirke. – Da biskop Balslev søgte afsked, fik Koch opfordring fra kultusministeren til at blive biskop. Men han svarede nej tak. Han talte ved biskop Balslevs begravelse marts 1895 (se s 38), skønt han ikke var rask. Før pinse 1895 søgte han lægehjælp i Kbhvn. Det viste sig, at han led af kræft, blev opereret paa Kommunehospitalet, han sagde, at det havde været en svær tanke for ham at skulle skilles fra sit embede, men »nu havde Gud gjort det let for ham«. Han var efter operationen taget ud til sin søn, *Carl Koch,* Ubberup, og havde det straks ret godt, men efter en urolig tordensvejrsnat 2. juli følte han sig ilde tilpas og *Carl Koch* tog ham til alters. Da dødskampen begyndte, sagde han:

Jeg var i dag min Jesu gæst,
o sjæl, betænk den høje fest.

Lidt efter døde han, mens aftenklokkerne ringede. Ved begravelsen i Ribe talte *Gabriel* og *Carl Koch*, biskop *C. V. Gøtzsche* og pastor *J. Lauesen*. Fru Koch flyttede til Østerbro i Kbhvn, hvor hun døde 2 aar efter.

Ribe Folkebl 4. juli 95, Ribe Stiftstid 5.—9. juli 95, mindebl fra Ks jordefærd.

Blandt kilder til »Under præstegaardens tag« anfører L. J. Koch et utrykt manuskript om sin faders barndom og ungdom (hans hustrus breve). Ved afsnittene om Vildbjerg, Vejrum og Ribe dokumenter om embedsbesættelserne og andre officielle begivenheder (hovedsagelig i Rigsarkivet). Dernæst et manuskript: Erindringer, af C. F. Kochs datter, frk Ulrikke Koch, sluttet 1925 (514 sider i kvart). Frk Koch fik ikke lagt sidste haand paa sit manuskript, saa det har i nogen grad karakter af en kladde. Endelig breve, prædikenopskrifter og almanakoptegnelser.

25. 12. okt 1895–31. dec 13 (stiftsprovst Aalborg, provst Aalborg købstad og sp Budolfi k, Aalborg 2. dec 84): **Peder Julius Pedersen,** * 29. dec 41 Store Lime, Nørup. Forældre: Lærer Niels Christian P og Bodil Christensdatter. Stud Ribe 59, c 65[1] (l), manud, alumne Borchs koll, husl Høvdingsgaard 66, hjpr Horne 10. sept 70, sp Galtrup-ØJ 11. april 74, sp Solbjerg-S 22. sept 77, r af Dbg 88, Dbm 98, afsk 31. dec 13, K II af Dbg 14, † 2. marts 26. ~ 19. maj 71 Elisabeth Kallenbach, * 5. nov 40 Store Hedinge, † 16. maj 14. Faderen: Sp Mern, † 80, se der. – Sønner: Rise, Sdj og Femø.

Medl komm f folkeskolernes tilsyn 10—11.

Udg afskedspræd alle de steder, hvor han virkede, 77: Om børnenes opdragelse og de unges udvikling, præd, skr mange art i kirkeblade om kirke- og skolespørgsmaal.

Atter fik Ribe en stiftsprovst, der var vel kendt med byen her, idet han som Koch var student fra Ribe.

Stiftsprovst P var opvokset i en skole, og folkeskolen havde altid en stor plads i hans hjerte. Hans barndomshjem var et nøjsomt, gudfrygtigt hjem, han kunne læse, da han var 3 aar, kom i skole, da han var 4 aar, og paa sin 4 aars fødselsdag fik han sit første Ny Testamente, og som 10-aarig kunne han nok Balles lærebog udenad. Om vinteren strikkede man strømper, mens hans mor livligt fortalte, og regelmæssigt gik turen op til den smukke Nørup kirke paa bakken over Engelsholm sø. Det var pastor *Sveistrup*, Nørup, der opdagede drengens gode evner, og fik ham hjulpet i latinskole i Kolding, hvor han en maaned efter var nr 1 i sin klasse. *Chr. Berg* var hans skrivelærer og lærte ham at skrive meget smukt. 1853 blev Ps fader forflyttet til Outrup ved Varde, saa flyttedes han til Ribe katedralskole, og de aar han gik her, regnede han for nogle af de bedste i sit liv. Han mindedes gerne sine Ribe-lærere. Den ejendommelige rektor *Bendtsen* (jovial, klassiker) og overlærer *Riis* (græsk), fader til *Jacob A. Riis*, overlærer R var en lille, tilknappet, streng mand, *C. F. Koch*, den senere stiftsprovst, var ogsaa noget tilknappet, lærer i dansk, historie og hebraisk, hans undervisning var præget af aand, grundig, klar. *Vilh. Schousboe,* som senere blev Ps biskop i Aalborg, gik i øverste klasse. P blev konfirmeret hos pastor *Schousboe,* Sct Catharinæ kirke, en brav mand, men svagelig. P fik udmærkelse til studentereksamen. Hans bedste kammerat var den senere professor *Eugen Warming*. P var alsidig, han vaklede mellem teologi og polyteknikum. Han blev en dygtig teolog, men kom i sine kandidataar ind i en dybtgaaende aandelig krise (»Intelligensen havde faaet for stor overvægt i det religiøse forhold«, som han citerer efter Martensen). Til tider paakom der ham et »formeligt raseri efter bøger«. Krisen førte ham ikke ind i nogen kirkelig retning, men »i dyb underdanighed mod det hellige ord«. Han havde sin faste plads hos *Frimodt* i Sct Johannes kirke. Frimodts forkyndelse var efter Ps sind, ingen bibelkritik, men hjertevarm forkyndelse. Mens P var huslærer, forlovede han sig med præstedatteren fra Mern, den poetiske, følelsesfulde *Elisabeth Kallenbach,* hun sang dejligt og ukunstlet (havde lært at synge hos Schram).

Paa Mors var de fleste kun modtagelige for grundtvigsk forkyndelse i hans sogne, men P gik ind i en uforfærdet kamp for folkekirken. Aldrig i sin præstetid havde han større kirkegang end paa Mors. – Da P havde været stiftsprovst i Aalborg i 5 aar, var der stærkt tale om, at han skulle være biskop *Linds* efterfølger. Det var en skuffelse for P at han ikke blev udnævnt, men hans gamle ven, *Vilh. Schousboe,* havde faaet et løfte af kronprins Frederik om embedet. – Om sit forhold til IM skriver P, at der sikkert har været »indre mission« i hans prædiken lige fra begyndelsen, men »Skiltet IM« havde han ikke. Han var ikke nogen ukritisk beundrer af IM, hvis dogmatik aldrig blev hans, men IMs praksis, dens krav om »mission«, dens indtrængende vækkelsesprædiken, skellet mellem Guds rige og verden ... i alt dette følte han sig beslægtet med IM. I en samtale mente biskop *Gøtzsche* at P og han egentlig hørte til 4. retning ... paa venstre fløj af højkirken (KC) og højre fløj af IM.

Den adresse, som provstiets lærere sendte ham ved hans afgang, viser dels hvor stor en plads skolen havde i hans hjerte, dels lærernes tillid til ham. Men provsten fik aldrig lov til at aflive præsten. Han var *præst* først og sidst. I hans stue hang *Martensens* billede, og som kirkemand tilhørte han nok mest Martensens skole. Det blev sagt ved hans afsked, at »han maatte regnes blandt de kirkemænd, hvem det skyldes, at folkekirken i dag tæller det store flertal af den danske menighed indenfor sine rammer«. Hans konservative indstilling kom ret frem ved en drabelig holmgang med Morten Larsen i Varde 1911 (se Varde folkeblad 1. dec 11). Hans styrke var hans logiske argument og hans solide viden, hans rolige sind og store hukommelse, han var en lærd præst, en dygtig prædikant.

Der var ikke embedsbolig i Ribe, P købte en ejendom. Det var paa en maade en skuffelse, at arbejdet ikke var lettere i Ribe end i Aalborg. Thi i Ribe var provstegerningen mere omfattende. Nye skolelove, nye skolebygninger osv gav meget at bestille. – Som præst fandt P Ribe noget stillestaaende, anderledes end i hans skoletid her. Om Ps præstegerning her se foran. P ville være præst for alle, holdt foredrag, bibellæsninger, og møder i Ø Vedsted. Den store begivenhed var domkirkens indvielse 1904. 1911 foretog han en rejse til

Rom sammen med en datter og frøknerne Steinthal (en datter var gift med ORsagfører H. Steinthal), og trods sine 70 aar, holdt han godt ud. – I sin afskedsprædiken sagde han bl a: »Mit liv er ikke gledet paa de rolige vande, meget mere staar det for mig som et eventyr ... op og ned gik det, nu i sorrig, nu i glæde, nu i fald og nu i sæde. Lys og lykke er faldet paa min vej, men jeg har ogsaa været nede i de dybe dale ... min forkyndelse fik klang derfra. Gud har beredt mig rigelig glæde i min virksomhed, men korset har ogsaa været der nu og da ... Det tykkes mig, at Herren oftere har brugt mig til pionerarbejde. Jeg har aldrig, ikke til stadighed, haft de vrimlende skarer at tale til, men jeg synes, at Herren har brugt mig til at bane vej ...

Om stiftsprovst Ps virksomhed paa Mors se her V, s 811 og 817 f, i Aalborg smst s 90 f. Pastor *C. C. Kallenbach Pedersen,* skriver bl a: »P. J. P var en konservativ natur; i sine erindringer fortæller han om de vanskelige forhold paa Mors, hvor frimenigheden havde mange tilhængere i hans sogne. Disse forhold førte den højkirkelige P. J. P ind i en kamp for folkekirken over for de frikirkelige grundtvigianere. 1876 skrev professor *Peder Madsen* til P og opfordrede ham til at blive professor i Det gamle Testamente, idet han ikke var i tvivl om Ps kvalifikationer til dette embede. Professor *P. G. Lindhardt* skriver (Jyske saml ny række, II, s 128), at man i det teologiske fakultet udfoldede store bestræbelser for at undgaa en grundtvigsk professor. Men den begavede sognepræst i Galtrup sagde nej.

Hans svigerfader, den gamle pastor *Kallenbach* sagde om P. J. P: »Han hedder ikke Peder for ingenting, thi han er usvigelig trofast i sit kald og klippefast som personlighed«. Det passede. Han hørte ikke til stræberne, flere gange handlede han imod sine egne interesser, f eks da han sagde nej til professoratet, skønt han som ung drømte om en akademisk karriere. Han var blevet vakt ved at høre *Rud. Frimodt,* følte at han burde være præst. Men dertil kom, at han blev ramt af en svær nervøsitet, og det slog ogsaa professor-drømmene ned. – I Aalborg lagde det store domsogn stærkt beslag paa hans kræfter. Han var ikke partimand, men arbejdede godt sammen med IM, var med til at faa bygget menighedshuset Tabor i Aalborg. Han søgte saa embede i Ribe. Her havde han taget studentereksamen, og her følte han sig hjemme. Men det store provsti med de c 80 skoler gav ham meget at bestille, han var stærkt skoleinteresseret, og han kæmpede energisk for præsternes forbliven som formænd i skolekommissionerne.

Han var meget omhyggelig som præst, baade i sin sjælesorg og i sin prædikenforberedelse. Han skrev sine prædikener fra først til sidst. Han var noget tør som prædikant, men havde rigtig god kirkegang. Mange timer tilbragte han ved sit skrivebord, og utallige er hans indlæg i den kirkelige presse, alle præget af kærlighed til folkekirken, som han ville værne til sidste blodsdraabe. – Han var en personlighed, præget af fast holdning, kunne gøre indtryk af at være streng, men i virkeligheden var han et stærkt følelsesmenneske, mild og overbærende over for den enkelte. Han kunne ved sygelejer skabe en forunderlig højtid og ro, man følte, at han kom »som en repræsentant fra den højere verden«.

I Ribe blev han anset for at være »almindeligt kirkelig«, men han havde godt samarbejde med den lille IMkreds og Luthersk Missionsforening. Da han tog afsked, flyttede han til Mariendals sogn, en tid som konstitueret sognepræst. Til det sidste deltog han i den kirkelige debat, han satte stor pris paa *J. C. Christensen* og hans kirkelige lovgivning. Stiftsprovsten blev begravet paa Solbjerg kirkegaard, Frederiksberg, og hans søn, *C. C. Kallenbach Pedersen* talte over Jesu ord: »Vidste I ikke, at jeg bør være i min faders gerning?« ... et ord han helt fulgte. – Fru P var meget forskellig fra sin mand, hun var barn af romantikken, opvokset i et »guldalderpræstehjem«, meget musikalsk. Ogsaa stiftsprovsten var musikalsk og havde en smuk sangstemme og messede meget smukt. Da han talte over hende, talte han ud fra linien: »Min sangfugl er død ...« De var begge fyldt af fædrelandskærlighed, nationalt sind, trofasthed og sandhedskærlighed (Efter C. C. Kallenbach Pedersen og stiftsprovst Ps erindringer: »Af et menneske- og præsteliv, et tilbageblik«, manuskript).

Jvf Jørgen Nissen om P i Ribe st aarb 1955, DnA, 1927, s 62. Nekrologer i Ribebladene.

26. 14. febr 1914–2. febr 23 (sp Vor Frelsers k, Horsens 4. okt 04): **O. K. P. Olesen,** biskop her.

27. 10. april 1923–8. juni 30 (sp Skive-R 3. jan 16): **S. M. Westergaard,** biskop her.

28. 19. aug 1930–4. febr 37 (sp Store Taastrup 15. sept 17): Dr phil **C. I. Scharling,** fl t domprovst, Roskilde, se biskopper her.

29. 30. april 1937–4. april 44 (sp Uldum-L 1. marts 13): **Carl Arnold Riisgaard,** * 17. juli 77 Kbhvn. Forældre: Malermester Carl Frederik Ferdinand R og Jenny Emilie Günther. Stud Brgds sk V 95, c 01 (l), uord medhj Sct Lukas k, Frberg og sekretær i børne- og ungdomsarbejdet der, religionsl Milos pigesk og Det dsk Selskabs sk, sp Borris-G, 27. juni 08, r af Dbg 38, † 4. april 44. ~ 27. dec 04 Thyra Aae, * 11. dec 81 Horsens. Forældre: Godsforvalter paa Boller og Steensballegaard Otto Frederik Aae og Thora Alvilda Holmer af Nørbæk-S-L.

I Uldum var R kendt og anset som en dygtig præst, en fin personlighed og en god støtte for højskolen der. Han var ikke af dem, der stod gny om, han passede samvittighedsfuldt sit arbejde. Han viste sig snart at være den rette mand i Ribe. Ved sin klare, let forstaaelige forkyndelse og ved sin venlige optræden vandt han alles agtelse. Han var en dygtig provst. Der var noget lyst og venligt over ham. Han forenede i bedste forstand noget fornemt og noget ligefremt i sit væsen. Gennemægte var han i sin færd som præst og menneske.

Ribe st aarb 1944, s 99 f. (P. Gamrath).

30. 6. juli 1944–31. okt 66 (rkp Viborg domkirke 2. jan 34): Dr theol **Morten Villiam Grønbæk,** * 21. dec 97 Bindslev. Forældre: Arrestforvarer A. V. G og Emma Lassen. Stud Hjørring 17, c 23[1] (l), sp Løkken-F 21. marts 23, sp Urlev-S 5. juni 25, dr theol 36, r af Dbg, 48, afsk 31. okt 66. ~ 21. aug 23 Esther Hincheli

Andersen, * 7. maj 01 Marvede. Forældre: Møller Carl A og Jakobine Hincheli. – Søn: Bibliotekar Det kgl Bibl, c theol, Kbhvn.

BM Kirk Centrum 31—58, fmd 47—58, medred KCs blad 29, red 39—47, medstifter Grundtvig-selskabet 47, og BM smst. Præsident Die internat Gesellschaft für Religionspsykologie 63. Se i øvr ovf.

Udg 35: Oplevelse og tro, 35: Om beskrivelsen af religiøse oplevelser, (Disp), 37: Konfirmander og konfirmation, 39: Er folkekirken Guds kirke?, 41: Kristendom hos børn, 43: Kristendom hos gamle, 46: Til dem, der har levet længe, 46: En ung mand og hans dagbog, 51: Psykologiske tanker og teorier hos Grundtvig, 54: Det religiøse i alderdommen, 58: Religionspsykologi, 61 (i Stockholm): Barnets billedopplevelse i rel-psyk belysning, 62: Barnets religiøse verden, 66: Børn oplever billeder. Artikler i Teol Tidsskr, Archiv für Religionspsykologie m m.

Medarb Ill religionsleksikon, medred Ribe stifts aarbog fra 46.

SEEM—rkp RIBE DOMKIRKE

Seem sogn, 3850 ha, har mod syd en ret højtliggende bakkeø (indtil 38 m) og gode jorder, men er ellers fladt med sandet jord. Mod øst har staten tilplantet store øde heder, frodige enge langs Ribe aa og biaaer.

Sognet er et af de sogne, der blev lagt til kongeriget 1864 sm m de 8 sogne, Ærø og en strimmel syd for Ribe, til erstatning for de nørrejyske enklaver i Sønderjylland. Det grænser op til de sønderjyske sogne, Gram, Spandet og Roager. Byerne S, Varming, Høm, med forsamlingshus fra 1900, flere større gaarde. Seem-Varming skole fra 1942 med bibliotek, statens specialarbejderskole fra 1954 i Snepsgaard.

Ved Seem har der været et Benediktinerkloster, om hvis historie man kun har faa efterretninger. Omkr 1165 omdannedes det vist til Cistercienserkloster, med munke fra Herridsvad, Skaane. 1173 drog munkene bort og grundlagde det berømte Løgumkloster.

Seemgaard stammer vist fra den befæstning, som hertug Valdemar opførte i krigen mod Erik Menved, 1438 kom den under bispestolen. 1671 indlemmedes den i grevskabet Schackenborg. Den blev solgt 1877.

Oldtidsminde: 15 høje, hvoraf flere ret store, 28 høje sløjfet.

Seem var oprindelig eget sognekald, men 24. juni 1683 blev kapellanerne ved Ribe domkirke kompastores for Seem. Kompastorerne blev 1806 residerende kapellaner, og sognepræster. Seem har saaledes været forbundet med andenpræsteembedet ved Domkirken siden 1683. Præstebolig i Seem.

Af den ældre præstehistorie

1683–93: *Bernt Laugesen Wedel* havde været kapellan alene ved domkirken siden 1660, hans datter blev gift med eftermanden magister *Claus Hansen Gosman* (1695–1732) han havde været hører i Ribe ligesom eftermanden *Nic. O. Clausen* (1732–46). *Peder Haar* (1746–73) »teede sig uanstændigt og forargeligt« (W II, 605). *Chr. Carl Brorson* (1773–82) søn af biskop Hans Ad. Brorson, flyttede til Varde, mindedes som en »herlig, blid og hjertensgod mand« (N 93). *Math. Galthen* (1782–93) flyttede til rkp Randers, han er kendt for sine beskrivelser fra Ribe (og Randers). *Niels Lindberg* (sp Jernved 87, rkp Domkirken, Ribe, 1793, tillige sognepræst Seem 1803, † 1830, var fader til Jacob Chr. L. Niels L havde en kæmpeskikkelse, var opfyldt af trang til at kæmpe for de svages ret, en myndig og kraftig skikkelse.

Albert Leth (1830–37) flyttede til Middelfart. Han var en begavet taler, aaben, frisindet, politisk stod han paa venstre fløj, han kæmpede for danskheden, havde god kirkegang, var grundtvigsk. Hans huspostille udkom i 3 oplag og blev oversat til svensk.

Ludv. Chr. Müller (1837–42), fl t Snedsted, se Bjørnsholm-M og Ø Starup-VN. Havde allerede som student vakt opmærksomhed ved sit sprognemme (tilskyndedes af Rasmus Rask). Pengekrisen 1813 medførte trange kaar for hans hjem, han blev lærer, havde *Søren Kierkegaard* og *H. C. Andersen* (der elskede ham) som elever. M kom gennem *Jac. Chr. Lindberg* i forbindelse med *Grundtvig,* blev huslærer for hans sønner og hans lærling, folkeligt og kristeligt (»Faa var mig saa kær« skrev Grundtvig om M). Efter studierejser (til Island) og virksomhed som lærer (han var en ypperlig fortæller), blev M præst i Seem, efter at være forbigaaet som ansøger til embedet som forstander Jonstrup seminarium. I Ribe formedes *Kr. Kolds* frie skolesyn under Ms paavirkning, *Sofus Høgsbro* (forstander, Rødding) var hans elev i Ribe, og M deltog i oprettelsen af Rødding højskole. I Snedsted og Ranum ledede han seminarierne (se der). Som folkelig oplyser, som nidkær talsmand for det grundtvigske syn og skoletanker og som prædikant var han en af Jyllands betydeligste. Selv barnligt grebet af kristendommen, jævn og kærlig, og dertil en betydelig historisk forfatter. I Ribe arbejdede han med Danmarks hist, der begyndte at udkomme 1836 (DBL XVI, 28 f, Morten Eskesen: L. Ms saga, 1907, Jørgen Nissen: Ti levnedsløb, 1919).

Tiden efter 1849

Skønt der har været en række betydelige præster i Seem, har sognet aldrig været præget af vækkelse eller større aandeligt røre. Kirkelivet har været paa det jævne, overvejende grundtvigsk, uden skarpe skel.

Dines Pontoppidan (1843–56) er et af de kendte navne i embedets historie. Han havde været lærer ved Brgds sk C, men af helbredshensyn gjorde han et togt som skibspræst til Sydamerika rundt Kap Horn. Denne rejse udvidede hans synskreds og han har skildret den i bogen »Reise til Sydamerika« (1841) en værdifuld rejsebog i karakterfuld fremstillingsform. P var en højt begavet, meget selvstændig personlighed, kritisk anlagt, med oppositionslyst, myndig, kantet. – *Andreas Leth,* søn af Albert Leth (sp her 1830–37) var Ps ven. Andreas Leth var adjunkt i Ribe 1845–50 (se sp Middelfart), og efter at P havde været til-

trukket af Rudelbach, fik Leth ham draget over mod Grundtvig, dog uden at P blev partimand i snæver forstand. Han var en alvorlig prædikant. Her i Seem udgav han: »Vejledning til bedømmelse af opvækkelsen i vore dage«, hvor han viser en meget selvstændig holdning, mens hans »Kirkelige taler til præster og lægfolk« (1849) viser hans positive, stærkt bibelske forkyndelse. Af hans kendte sønner er *Morten P* født i Ribe. Morten P fortæller i sine »Minder og oplevelser« (1922) om sachserne og hannoveranerne, som laa i kvarter i det fredelige Ribe i forsommeren 1849, ogsaa hos Pontoppidans. Professor *P. G. Lindhardt* har skrevet om P i Ribe stifts aarbog 1949, og Morten P har skrevet om ham i »Præstehist saml« 1933, s 97 f. Det hedder her, at D. P havde en egen, stille, fast maade at øve indflydelse paa, han var i høj grad en lønkammerets mand. *H. N. Clausen* var hans forbillede, da han var student, *Mynster* var hans forbillede som prædikant, indtil han kom til Ribe og blev »smittet af den grundtvigske smitte« (Leth og d'Origny, der ogsaa var adjunkt i Ribe). Der blev sang i hjemmet, og P kom til at hælde baade til den kirkelige og den folkelige grundtvigianisme. Hans skrift om vækkelsen var nok med til at faa *P. Larsen-Skræppenborg* og en del af vækkelsens folk over i grundtvigianismen. Se iøvr *P. G. Lindhardts* bog om D. P (1948).

Dr *L. J. Koch* fortæller (Under præstegaardens tag, s 28) om kongens og dronningens besøg i Seem 13. sept 1844. Kongeparret kom fra Gram til Ribe. I Seem var der æresport og Pontoppidan talte. Stemningen var ladet med elektricitet p gr a det slesvigske spørgsmaal, og den ildesete prins Frederik af Nør var med i kongens følge. (se i øvrigt under Randers).

Pastor *C. L. T. Jacobi* (1856–69) skriver i beretning 1857: Ringe aandeligt liv og ringe kirkegang. Han mindedes som en nidkær præst, flittig til at besøge gamle og syge.

Pastor *C. F. V. Olsen* (1869–75) var en smuk præsteskikkelse af Mynsters indstilling, en vel studeret teolog, han udgav »Nissens samtaler over bibelhistorien« og en kristen haandbog, som udkom i 7 oplag (»Menneskelivet« efter Nissen), den blev meget brugt i konfirmandstuerne.

Pastor *J. B. Lindbæk* (1876–77) var fra V Vedsted, grundtvigsk, døde efter godt et aars forløb, knap 39 aar.

Pastor *H. K. Winding* (1877–87) var fra Møgeltønder, han havde været huslærer hos konsejlspræsident *Estrup* og fik lyst til at blive præst, da en kreds af hans venner mellem Ribe og Tønder opfordrede ham til at blive frimenighedspræst for danske, der ikke følte sig tilfredsstillede ved de tyske præsters forkyndelse. Han blev først ordineret i Danmark (som hjælpepræst Nr Vedby) vendte tilbage til sin hjemegn, blev ved venners hjælp sat i stand til at købe sin faders gaard i Haved for lettere at kunne faa prøjsisk indfødsret. Men dette blev ham nægtet af prøjserne. Han vendte tilbage til Nr Vedby, men fik saa 1877 embedet i Seem, lige op ad grænsen. En del fra Sønderjylland søgte ham, men de lange afstande hindrede mange i at komme til Seem. W var en folkelig og hjertelig mand, grundtvigsk (underskrev den lille Askovadresse). W gjorde ikke blot et stort arbejde for sønderjyderne, men ogsaa et godt folkeligt arbejde i sit sogn og paa egnen. Han døjede under, at han efter et ulykkestilfælde havde beskadiget højre arm. Skrev altid med venstre haand, og det hæmmede ham »som et kors, han tappert bar«.

Pastor *J. E. L. Lauesen* (1888–98) var fynbo, en bred, jævn mand, højkirkelig, fik god indgang her.

Pastor *Emil Albeck* (1898–1905) en af de betydeligste præster, der har virket i Seem, var tillige en betydelig skolemand, lærer paa seminariet og medstifter af religionslærerforeningen 04. Han blev ved genforeningen 1920 den første danske seminarieforstander i Tønder og øvede her en afgørende indsats for Sønderjyllands aandelige genforening med kongeriget. Det var næsten som et varsel for denne gerning, at han som ung fik 7 aar som sognepræst i grænsesognet Seem. Han blev fortrolig med alle grænsens problemer (med »grænsens sang«, som han sagde), han talte jævnligt i sønderjyske forsamlingshuse (indtil han ramtes af tysk taleforbud!) og mange sydfra søgte ham. Oprigtighed og oprindelighed prægede hans forkyndelse og færd, barnligt from i ordets bedste forstand (Dsk kirkeliv 1938, s 131).

Pastor *H. V. Kristensen* (1905–12) skriver: »Da jeg kom hertil, sagde stiftsprovst *P. J. Pedersen*, at Ribe domsogn var for lille til 2 generaler, og foreslog: Saa tager jeg mig af Ribe, og De tager Dem af Seem! Jeg blev derfor nærmest som en fremmed i Ribe, hvor jeg kun havde gudstjeneste c en gang om maaneden og forsvandt igen. Egentlig savnede jeg Ribe, hvor der var god kirkegang, men intet grundlag for noget selvstændigt menighedsarbejde. En tid sluttede IM op om mig, men saa sagde jeg i en prædiken noget om, at man ikke skulle ind i »den lille flok«, man skulle overhovedet ikke være i nogen flok. Det tog IM mig ilde op, de blev borte, og de grundtvigske søgte alle til Sct Catharinæ kirke. Seem sogn var stort i udstrækning, men lille i folketal. Jeg kom i alle hjem, kendte alle beboere, præsten var en kærkommen gæst i hjemmene, og kirkegangen var god. Et godt sted at være præst. Befolkningen var sindige og rare folk, som bar over med deres præst. Lad mig blot nævne een: Den gamle *Grethe* i Varming, en smaakaarskone, som i over 30 aar havde siddet sammenknuget af gigt, hun havde et dejligt, lyst og gudhengivent sind. Jeg kaldte det min kirkegang at besøge hende. – Det var et herligt embede. Jeg fik tid til at studere pædagogik, lærte mange at kende ved de store møder i Ribe (især sønderjyder), ved ordinationerne intimerede jeg, og stiftsprovsten blev mig en faderlig ven.

Pastor *V. Birkedal Balslev* (1913–31) havde været hjælpepræst hos *Morten Larsen*, Holstebro, og flyttede herfra til det nærliggende Bramminge. Han var grundtvigsk og skriver ligesom sine forgængere om grænseforholdene. Han oplevede genforeningen 1920 og glæden derved. Under krigen flygtede mange over grænsen, og mange russiske krigsfanger kom over grænsen. Kirkegangen var ret god, ungdomsmøder i pgd, møder i forsamlingshuset

samlede mange. Ogsaa Balslev betegner Seem som et godt sted at være præst. Ribe havde han heller ikke meget med at gøre.

Pastor *A. E. Petersen* (1932–46) flyttede til det nærliggende Gørding. Han begyndte søndagsskole og en YMkreds. Han skriver om »en nedadgaaende linie« hvad det kirkelige angaar (altergæsternes antal), mens der i folkelig henseende har været en del liv, takket være foredragsforening og de unges højskoleophold. Nogen vækkelse er aldrig gaaet over Seem. Sognet er i øvrigt uden større kirkelige eller politiske skel.

Pastor *A. Kjeldgaard Knudsen* (1947–62) skriver, at der er gode forhold, kirkegang 6 pct, intet retningspræg, ØMkreds og kvindekreds for sømændene. – 1962–65 har pastor *Palle Nielsen* været sognepræst, derefter pastor *Søren Krarup*. Der er foredragsforening og ungdomsforening.

Blandt lægfolk kan nævnes: Sognefoged *Chr. Præstiin* (* 73, † 1966), der havde været paa højskole i Des Moines, USA, var kirkeværge, medlem af sogne- og mghraad. Gdjr *And. Nørgaard* (* 69), havde været paa højskole og landbrugsskole, medlem af sogne- og mghraad, fmd hjælpekassen, skr 46: S sogns hjemstavnshistorie. Lærer *Lyngaa*. Gdjr *Jørgen Olesen*, Faurholt. Gdjr *Fr. Vestergaard*, Høm Vestermark. Gdjr *P. Frederiksen*, Høm.

1926 oplyses: Kkg 12 pct, gode, foredragsf (lærer Lyngaa) DdU (100), 1935: Kkg 10 pct, rolige, gode, meget faa ukirkelige, velbesøgte ungdomsm i pgd, DdU (100), 1947: Kkg 5 pct, nogen gammeldags og gr kirkelighed, kun et par familier IM, sdsk, DdU (100) foredragsf, 1955: Kkg 6 pct, rolige, uden polit ell kirkelige skel, 2 foredragsf, overvejende gr præg. 1966: Rolige, gode, alm folkekirkelige forhold, overvejende gr præg.

Seem kirke (Sct Andreas) er ret anselig. Den ligger nord for Haderslevvejen paa den sydlige brink af den brede aadal, der er sognets nordgrænse. Kirken ligger særdeles ucentralt for sognet i dets nordvestlige udkant. Fra øst og syd har de fjernestboende 7–8 km til kirke. At kirken er opført saa uheldigt for sognet, skyldes nok, at den er opført af rester af de tufsten man benyttede ved opførelse af Ribe domkirke. Stenene blev sejlet op ad aaen til et sted, som man fandt passende i forhold til Ribe. Den præges udefra af det svære taarn med pyramidetag mellem 4 spidsgavle. Skib og kor, paa granitsokkel, har flade lofter, apsis bag koret, et vaabenhus mod syd blev revet ned, da kirken restaureredes 1901. Indgangen lagdes da i taarnet. Rester af kalkmalerier paa det kassetterede loft. Stor altertavle fra c 1650 med udskaarne figurer fra et sengotisk alterskab. Relikviegemme fundet 1901 med relikvier. Gotlandsk font fra 13. aarh. Prædikestolen har opgang gn kormuren, i renæssancestil fra 17. aarh, med lydhimmel. Krucifix paa nordvæggen. Pulpitur mod vest fra 1733, epitafier, ligsten (m verdensdommen og riffelbillede, som fra den ene side viser korsfæstelsen, fra den anden opstandelsen). En usædvanlig katolsk Maria-altertavle er fjernet til Nationalmusæet. Kirken er smuk og harmonisk baade udvendig og indvendig. 200 sd. Orgel. Nyt varmeværk.

J. Helms: D tufstensk, s 127 og T 4–6.

Folketal: 1850: 560, 1901: 731, 1925: 789, 1960: 829.
Altergæster: 1892: 681, 1902: 631, 1912 444, 1922 383, 1932: 234, 1942: 259, 1953: 144, 1964: 144.
Menighedsraad: gn alle aarene: 6 u p (gr). Fredsvalg: Fmd sp, næstfmd gdjr Fr. Vestergaard.

Sp i Seem har som rkp ved Ribe domkirke efter regulativ 1 højmesse om maaneden samt alle andenhelligdage i Domkirken.

Sognepræst (og rkp Ribe dk)

Indt 1857: a) 64 byg, 51 havre b) 125 rdl, 13 rug, 16 byg, c) 30 læs tørv, d) 200 rdl, e) 45 td ld, samt hede. Ringe bolig i Seem, simpel bondegaard, ligger bart og forblæst. 1870: Regul 1652 kr, netto 3288 kr, 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. God pgd fra 1878.

10. 10. febr 1843–26. juni 56 (skibspræst 40): **Dines Pontoppidan**, fl t sp Trinitatis k, Fredericia, se sp Randers.

11. 14. dec 1856–20. juli 69 (adjunkt Ribe 42): **C. L. T. Jacobi**, fl t Stubbekøbing-M, se der.

12. 19. okt 1869–7. okt 75 (overlærer søetatens drengeskole 58): **C. F. V. Olsen**, fl t Bodilsker-N, se Brendekilde-B.

13. 14. jan 1876–19. marts 77 (adjunkt, Ribe 66): **Jacob Børrig Lindbæk**, * 7. maj 38 Fardrup, V Vedsted. Forældre: Gdr Jannik Sørensen L og Cathrine Borrig. Stud Ribe 57, c 63^2 (l), † 19. marts 77. ~ 16. aug 67 Augusta Caroline Nielsen, * 4. febr 43 Endrupholm, V Nykirke, † 27. dec 78. Forældre: Landstingsmd, propr, senere branddirektør i Varde August Carl Nicolai N og Henriette Georgine Meyer af Ullerup. – Søn: Historikeren, stiftsskriver i Roskilde Johs. L. Brodersøn: Højskoleforst, Jannik L, Ubberup.

Om pastor L, se ovenf.

14. 29. maj 1877–16. nov 87 (hjpr Nr Vedby–NA 22. nov 75): **H. K. Winding**, fl t Voer-E, se Haarslev-T.

15. 16. marts 1888–22. febr 98: **J. E. L. Lauesen**, fl t Aarslev-H, se der.

16. 21. maj 1898–7. sept 1905 (lærer, Kbhvn): **E. Albeck**, fl t sp Mariendals k, Frederiksberg, se der.

17. 29. dec 1905–20. dec 12 (præst Grønland 00, vik Ø Ulslev-G 04): **H. V. Kristensen**, fl t Verninge, se Ønslev-E.

18. 22. maj 1913–16. okt 31 (hjpr Holstebro valgmgh 29. nov 09): **V. Birkedal Balslev**, fl t Bramminge, se der.

19. 25. maj 1932–11. dec 46 (sp V-Ø Vandet 11. dec 46): **A. E. Petersen**, fl t Gørding-V, se der.

20. 19. maj 1947–25. april 62 (sp Femø 2. febr 42): **Alfred Kjeldgaard Knudsen**, * 3. dec 09 Nørre Vium. Forældre: Gdr Kristian Kjeldgaard Knudsen og Kirsten Nielsen. Stud Tarm 34, c 41^2 (h_1) ~ 19. febr 42 Marie Laumann, * 11. marts 12 Haderslev. Forældre: Arbejdsmand Claus L (faldt i Frankrig 14) og Eline Petersen. – Hustrus broder: Engesvang.

Kredssekr Dsk sømandskirke 47, vikarierede 49 for dsk sømandspr i Antwerpen.

Udn til sp Nykøbing, Mors 25. april 1962.

21. 28. sept 1962–19. maj 65 (dsk sømandspræst Rotterdam 54, tillige præst v den dsk ambassade, Haag): **Palle Nielsen**, * 29. nov 27 Ilskov. Forældre: Lærer Folmer N og Margrethe Rossen. Stud Herning 46, c Aarhus dec 52 (l-110). ~ 11. nov 51 Kirstin Thorn, * 27. maj 27 Horsens. Forældre: Politikommissær N. J. T og Dagny Nielsen.

Udn 19. maj 1965 til rkp Ringsted.

22. 10. sept 1965: **Søren Krarup**, * 3. dec 37 Grenaa. Faderen: Sp Simon Peters k, Kbhvn, se der. Stud Christianshavns gymn 57, c 65^1 (l-93) ~ 21. april 62 Annette Elisabeth Lundsteen, * 12. jan 39 Frberg. Forældre:

Stiftamtmand i Nykøbing F Poul Hugo L og Agnete Bruun.

BM Studenterkredsen 61—63, medudg »Tidehverv« 65.

Udg 60: Harald Nielsen og hans Tid, 61: Hørups arv og arvtagere.

Litt: A. Nørgaard: S sogns hjemstavnshistorie (1946).

SCT CATHARINÆ KIRKE

Sct Catharinæ kirke, ved aaen, østligt i den gamle by i et anlæg ved Dagmarsgade, der blev anlagt 1875, hører til det gamle dominikanerkloster, som er delvis bevaret (se her s 71), og som blev stiftet 1228, hvorefter man begyndte at opføre kirken (den 3. paa stedet, den vanskelige undergrund har medført flere fornyelser). Af den ældste kirke er dele bevaret i sydmuren. Bygmester var broder Bjørn, som opførte en eenskibet, overhvælvet kirke i senromansk stil, 40 meter lang. En del af grunden gav efter, og omkring 1290 blev kirken ombygget, vestfagene blev revet ned, og kirken var nu kun godt 30 meter lang, gotisk. Men murene kunne ikke bære hvælvingerne, nordmuren gav efter og omkring 1400 laa kirken øde. Den blev nødtørftigt istandsat, (højgotisk) men omkring 1430 hærget af brand. Derefter opførtes den nuværende kirke, (sengotisk), større end de 2 forrige med bevarelse af sydmuren: en treskibet basilika paa 6 fag. Midtskibet hævede sig kun lidt over sideskibenes tage. Alt af røde munkesten paa granitsokkel. Spor af døre til klosterfløjene, høje vinduer. De svære firkantede piller (over nogle et lille Kristushoved i svagt relief af brændt ler), arkademurene med mere minder om domkirken. Kirken var kullet, over korgavlen et lille klokkespir. 1543 blev kirken sognekirke, og klostret indrettedes til hospital. Men kirken forfaldt, en brand 1580 ødelagde spiret, og der var store mangler 1593. Da Riberhus blev brudt ned, skænkedes tusinder af mur- og tagsten til kirken. 1617 opførte man et 32,6 m højt vesttaarn, der var slet funderet, og 1745 nedtog man den øverste del, da det truede med at falde ind over skibet. Kirken blev samtidig restaureret, fik flade gipsede lofter, og nogle mure ombyggedes. Kirken forfaldt stadig, en restauration 1837–38 nyttede ikke. Omkring 1880 udarbejdede Domkirkens arkitekt, *H. C. Amberg,* et forslag til kirkens og klostrets istandsættelse, men det bevilgede beløb blev brugt til domkirken og Sct Mariæ kirkes istandsættelse i Helsingør. – Arkitekt H. *Lønborg-Jensen,* som 1916 blev domkirkens arkitekt, udarbejdede forslag til fuldstændig restaurering. Den blev paabegyndt 1918, men først 27. nov 1932 kunne kirken genindvies. Lønborg-Jensens første opgave var at oprette nordmuren, som hældede 60 cm. Svære funderingspiller blev ført ned, og ved et sindrigt system blev kirken vippet paa plads. Det var første gang man i kirkebyggekunstens historie havde udført et saadant arbejde. 1920 var funderingsarbejdet fuldført med assistance af professor G. Schønweller. Tagværket fornyedes, højkirkens gesimser løftedes, der blev indbygget hvælvinger, vinduerne fik deres oprindelige spidsbuede form, taarnet blev sat i stand, med pyramidetag. Den samlede omkostning var 1.553.450 kr.

Den store udskaarne altertavle er fra 1650, med malerier af nadveren, omgivet af Jesu daab, Gethsemane og korsfæstelsen, nystafferer 1932, sølvkande fra 1678, altersølv fra 1687, malmstager fra 1670. Af middelalderligt inventar er egentlig kun 14 skønne munkestole i koret, der udgøres af midtskibets to østlige fag. Middelalderlig bægerbladsfont, prædikestol med himmel fra 1591, og fremstillinger af Jesu barndomshistorie (bl a med en bemærkelsesværdig, haandfast gengivelse af Jesu omskærelse) i 7 felter. De to høje korvinduer giver koret dets særpræg. I øvrigt blev kirkens indre kalket hvidt 1957, hvilket gav kirken et lyst og rent skær. 3 lysekroner fra 1. halvdel af 18. aarh. Orgel fra 1649, fornyet 1932. Kirkeskib fra 1930. Af de 2 klokker er den mindste støbt 1477 til Sct Nikolaj kirke, Flensborg. En del epitafier. 600 siddepladser. Kirkegaarden blev nedlagt 1807 og omdannet til anlæg. Paa Munketorvet nær kirken en Sct Catharinæ brønd.

Litt: Architekten 1899, 320 f, Kr dbl 28. nov, 32, J. Kinch: Dominikanerklostret i Ribe, Khst saml II, 492 f, Hal Koch: De ældste klostres stilling i kirke og samfund, Hist tidsskr, 10 r, III, 151—82. Amtsfuldmægtig E. Kondrup og sognepræst J. Bitsch-Larsen: Klostret og Sct Catharinæ kirke, Ribe, Vejledn for besøgende 1963.

Af den ældre præstehistorie

Da Sct Peders kirke blev nedlagt, overflyttedes sognepræst der magister *Hans (Jens) Warde* til Sct Catharinæ kirke, han døde 1547. *Vilh. Pedersen (Gammelsen)* døde af pest 1565, *Jacob Sørensen* (1565–80) havde studeret i Wittenberg, havde været rektor her, magister *Laur. Gjødesen* (1580–96) berømmedes for »gudsfrygt, lærdom, skarp forstand, ærbart levned«, han mistede mælet 1½ aar før sin død (Epitafium). Magister *Niels Sørensen Glud* (1596–1623) havde været rektor i Sorø og senere lektor og sp V Vedsted. Magister *Hans Olufsen* (1623–36) havde ogsaa været lektor her og sp V Vedsted, (Epitafium). Magister *Lauge Andersen Vedel* (1638–48) søn af Anders Sørensen V, fortsatte sin faders trykkeri, var velhavende, 7 af hans 10 sønner blev præster. Magister *David Lauritsen Foss* (1648–59), Magister *Jørgen Lauritsen Fog* (1659–1710) havde studeret udenlands, assessor i kapitlet. Efterfulgt af sin søn mag *Laurits Jørgensen Fog* (1692–1747), der var forfatter (se N 172), *Peder Caspersen Möller* (1747–63), *David R. Fog* (1764–87) fl t Faaborg-D, *Math. J. Carstensen* (1788–91) fl t Bogense-S, *H. P. Tostrup,* (1791–1805), fl t Sct Knuds kirke, Odense, *Nic. Thurah* (1825–48) fl t Tommerup-B, se der.

Et embede som rkp nedlagt 1803, (bl kapellanerne nævnes især den ivrige samler, *David Grønlund* (1747–77), se Darum-B, s 130).

Præster siden 1848

17. 29. sept 1848–22. april 51 (sp Maria-

magdalene-K 22. dec 38): **G. F. A. Graae,** fl t dsk præst, Flensborg, se Idestrup.

18. 21. juli 1851–28. maj 59 (ord kat Vejle-H 13. marts 42): **V. C. Schousboe,** fl t Slangerup-U, se Høje Taastrup.

19. 1. juli 1859–25. aug 84 (sp Skrydstrup 6. juli 50): **Frederik Olaus Moe,** * 4. aug 13 Holbæk. Forældre: Hospitalsinspektør i Helsingør Johannes M (fra Norge) og Frederikke Kirstine Gustavus. Stud Frborg 32, c maj 38 (h) og juli 39 (l), institutbest Roskilde, (var 58 udn t sp Lintrup-H, men renoncerede), afsk 25. aug 84, † 18. okt 01. ~ 21. marts 42 Emma Dianora Techt, * 9. aug 10 Kbhvn, † 89. Forældre: Jstrd, toldinsp paa Sct Croix, tidl stabskpt v norske livregiment Martin Christopher T og Johanne Lind. – Sønner: Sdr Bjert og Skanderup. Sønnesønner: Ærøskøbing og Skjolde.

Af pastor Fr. Moes 6 sønner blev 4 kendte og førende IMs mænd, *Otto Moe,* sognepræst, Sdr Bjert, medlem af IMs bestyrelse, *Carl Moe,* Skanderup, formand, sammesteds, dr phil *Frederik Moe,* indremissionær, en tid her i Ribe, og apoteker *I. O. Moe,* Nykøbing F en af IMs ledere paa Falster. (se her IV, 247), en 5. søn, *Axel,* * 45, † 71 som c th (af TB). – Pastor Fr. Moe var en alvorlig og tavs mand, fru Moe var svagelig, og der blev levet meget stille i præstehjemmet. Sønnerne var livlige nok. *Otto* og *Carl Moe* stiftede sammen med Holger *Rosenstand* (se sognepræst Frederikssund) og *Harald Engberg* (se Hundslund) skoleforeningen »Heimdal«, som bl a startede en sangerkrig, hvor *Otto Moe* vandt prisen. – Slægten *Moe* stammede fra egnen omkring Trondhjem, og pastor *Fr. Moe* havde en trist barndom, hans moder døde ung, og selv blev han opdraget af præsten i Grindsted (Sommer) og havde det strengt. Han tog sin embedseksamen paa latin. Sønnerne mindedes ham som streng. De turde ikke komme ukaldet ind i stuen, og ved bordet maatte intet siges. Der blev hverken holdt bordbøn eller andagt og kun sjældent talt om aandelige ting. Han havde svært ved at prædike, og præstegerningen faldt ham tungt. Han skrev sine prædikener og lærte dem møjsommeligt udenad, ord for ord. Han »docerede« og virkede kedelig. Til sine sønner sagde han: »I skal ikke gaa præstevejen, I aner ikke, hvad jeg har lidt!« 3 af dem blev dog teologer. Han havde altid ringe tanker om sig selv som præst, og han fik det endnu mere ved at se sine 2 sønners præstegerning, men han forstod at værdsætte sønnernes arbejde, selvom han ikke sluttede sig til IM. Han kunne sige til sin sønnesøn, Axel (Ærøskøbing) som gammel: »Om jeg keder mig som emeritus? Nej, jeg har nok at bestille, jeg ligger og tænker paa, hvorledes jeg skal faa min sjæl frelst, for jeg har været en daarlig præst alle mine dage« (Axel Moe: Otto Moe, 1933, s 10). Fru Moe var mild og venlig, kunne optræde med stor værdighed. Hver gang hun fødte et barn, »overgav hun det i Guds forsorg«. Hun var svag, led af astma og mavekatar, kunne ikke selv lede husholdningen, saa der var husjomfru. Fru Moe »sad og hang«, hun paamindede børnene flittigt om deres morgenbøn og om at gaa i kirke. Et smukt brev til Otto Moe fra hendes gamle dage viser, at hun naaede til »personlig tro i al sin fylde og kraft«. Carl Moe omtaler kun sin fader ganske kort. Han skriver, at han var ikke rationalist, og der stod respekt om ham. (Axel Moe: Otto Moe, 1933, Carl Moe: Oplevelser, 1926).

20. 26. nov 1884–23. okt 93 (sp Brande 13. nov 79): **Uffe Birkedal,** * 17. juni 52 Ryslinge. Faderen: Valgmghpræst Vilhelm B, † 92, se der. Stud Odense 71, c 77^1 (h_1), hjpr Stadager-NK 3. maj 78, afsk 23. okt 93 (p gr a tunghørighed), red Næstved, højskoleforstander Rønde 94, do Nr Ørslev 96–97, foredragsholder og skribent, præst for Det frie kirkesamfund, Kbhvn (Unitarerne) 00–18, † 23. maj 31. ~ 3. juli 78 Louise Amalie Nyegaard, * 27. jan 52 Skive, † 8. febr 17. Faderen: Sp Blistrup, † 82 se der. – Søstre: ~ Nyegaard (af Blistrup), Gimlinge, Bredsdorff, Torkildstrup-L, Lorenzen, Nr Lyndelse-H, Balslev, Søndersø. Mostre: ~ Husum, Tranebjerg, Rørdam, Undløse-S, historikeren Fr. Barfod. Stamt 9.

BM Foren for ulykkeligt stillede mødre og børn.

Udg bl a oversættelser fra engelsk (Milton, Burns, Carlyle, R. Browning, Tennyson) samt: 73: Nytaarsgave fra Askov, 84: Smaa digte, 91: Mens julelysene tændes, 3. opl, et digt, 93: Til det dsk folk om fredssagen, 93: Til forklaring, et foredrag, 94: Søndagstanker, 1901: Troen og det utrolige, til vejledn i rel spm, 01: Aandelige sange, samlet til Det frie kirkesmf, 02: Hvi ser du skæven? — et borgerligt ord til biskop Rørdam, 02: Sund sans og rel tro, 04: Skin eller sandhed i folkekirkens lære, 05: Kirkelærens udbredelse, en alm fattelig hist fremstilling, 2. opl, 06: Aaret i det fri kirkesamfund, 06: Hvad er unitarisme? et foredrag, 07: Den gamle tro og den ny tid, en række foredr om trosbekendelsen, 08: William Morris og hans betydning, 10: Salmer og aandelige sange for det frie kirkesamfund, 12: Den levende mgh og rationalismen (unitarismen), i anl af ordskiftet ml Fr. Zeuthen og J. P. Bang, 13: Af Chaucers og Langlands digtning, 22: Levet, tænkt og følt, 24: Augustin, en taaresøn, 29: Den gamle ørn. Udg desuden: Lord Byrons liv og digtning, Fra Kædmon til Tennyson m m, talrige artikler. Medred »Lys over landet« og Protestantisk tidende.

Uffe Birkedal voksede op i det stærke religiøse og folkelige røre i Ryslinge. Han har selv skildret sin barndom i »Ryslingebogen« 1917, og i Protestantisk tidende 1919. Han havde sin faders livlige og bevægelige sind, der kunne slaa over i kaadhed. Mens han gik i skole, blev hans hørelse svækket under en skarlagensfeber, og det blev til sidst til døvhed, der gjorde ham til en ensom mand. Sit gode humør og slagfærdighed bevarede han, indtil alder og ensomhed gjorde hans tilværelse tung. Han tog fat med iver som præst, men den voksende døvhed hæmmede ham. Han søgte afsked p gr a døvhed, men han tilskyndedes nok ogsaa dertil ved, at han udviklede sig i liberal teologisk retning. Mellem ham og hans fader blev der modsætninger. Vilh. B omtaler det ikke i sine erindringer. Uffe B maatte ofte høre, at han var Vilh. Birkedals søn. Det har maaske vakt oppositionslysten hos ham. Men han var for ung og virkelysten til at lægge op efter sin afsked fra Ribe. Det gik ikke saa godt med hans virksomhed som højskoleforstander, men saa fandt han ind blandt unitarerne, og i Det frie kirkesamfund blev han en paaskønnet præst. Han skrev det meste af deres blad: »Protestantisk tidende«. Han var ogsaa virksom for fredssagen og for at hjælpe ulykkelige, især mødre og børn. Bedst var han som oversætter. Kyndigt og smagfuldt over-

satte han engelsk digtning, især var hans oversættelse af Milton: »Det tabte Paradis« værdifuld. Han oversatte ogsaa Victor Hugo. Til sidst var han nedbrudt af døvhed og værkbrudenhed.

Carl Moe omtaler (Oplevelser, s 77) U. B som »en af dem, der offentligt og privat skældte ham værst ud, og derved bidrog til, at folk strømmede til, hvor Moe talte«.

Prot tid 1919, 31, 37 og 52, Dsk Tidsskr 1931 (Mit liv og min anskuelse), Th. Kierkegaard i Pltk 17. juni 31, DBL III, 133. Khst Saml 6 r III, 378, 7 r II, 208, 216, 217, III, 288, 291, 299. Fredsbladet 1931, 40.

21. 20. marts 1895–12. nov 1915 (ord kat Ribe 9. dec 91): **H. Simon Hansen**, fl t Sct Mariæ k, Helsingør, se der.

22. 30. marts 1916–15. juni 21 (sp Ølgod-S 13. juli 94): Provst **E. K. Thyssen**, fl t Ulkebøl, se der.

23. 27. okt 1921–20. marts 29 (sp Vorde-F-R 12. sept 06): Provst **F. Tønnesen**, fl t Taarup-K, se der.

24. 17. juni 1929–10. april 32 (sp Grindsted 2. sept 20): **Emil Clausen**, * 5. dec 77 Nyborg. Forældre: Skomager Martin C og Jensine Petrine Elisabeth Petersen. Stud priv 98, c 04^{1} (l), hjpr Nazaret k, Kbhvn 29. nov 04, sp Hjardemaal 11. dec 08–11. jan 12, missionær Przemysl, Galizien, som Israelsmiss, og præst i tilslutning t den derværende tyskevg mgh, studerede i Leipig 12, † 10. april 32. ~ 1. maj 05 Henriette (Henny) Christine Olsen, * 22. aug 85 Kbhvn, † 2. nov 64. Forældre: Skibsfører Anton Georg Carl O og Karen Louise Schmidt. – Datter: ~ Stærmose, Væggerløse.

Kasserer Ribe st gejstl enkekasse.

Udg 08: Peters fornægtelse, 10: Faldet, bibelstudie, 11: De fire profetinder, bibelstudie, 12: Bibelen om drukkenskab som modersynd, 17: Folket under loven, 18: Det nye Palæstina, 19: Ben-Israel, 20: Ungdomstyper fra den store krig, 23: Tro og selvoffer, 23: Jøde og Kristen, 25: Kæmpeskridt opad, en tindebestigning i lignelser.

Pastor Emil Clausen var en høj, djærv skikkelse, en personlighed, en nidkær præst og missionær, og dertil et kærligt menneske med rige evner... en dygtig skribent, hvad man ser i hans bøger og talrige artikler, oftest om jødeproblemet. Han elskede det jødiske folk og brændte af iver efter at føre det til Kristus. Han var en meget benyttet taler i kirker og missionshuse (især om Israelsmissionen). Kærlighed til jødefolket drog ham til Galizien, hvor han oplevede krigens svære aar. I talrige breve fortalte han om de uhyre vanskeligheder og om jødernes haarde skæbne.

Kirkeligt hørte han oprindeligt hjemme i IM. Han begyndte sin præstegerning som hjælpepræst hos pastor Chr. Holt, Nazaret kirke. Men som den levende sjæl han var, fulgte han med i, hvad der rørte sig i den kirkelige og teologiske verden og blev i 1920'erne ret stærkt paavirket af Barths teologi. Han var alle dage teologisk interesseret, læste meget, var en dygtig hebraist, havde studeret paa institutionen Judaicum i Leipzig. Af hans bøger er »Folket under loven« nok den betydeligste, baade videnskabeligt og pædagogisk velskreven og kan stadigt læses med udbytte. Han var meget flittig, fyldt med et eget lune. Ligesom provst Tønnesen kom han aldrig til at prædike i Sct Catharinæ kirke. Hans hustru var ham en udmærket støtte, tog levende del i alt sin mands arbejde. Jævnligt deltog C i præstemøder, f eks paa Hindsgavl. (Ogsaa i Grindsted oplevede han en fleraarig kirkeombygning).

DnA 1933, s 92, Israelsmiss maj 32, Kr dbl 12. april 32, Ribebladenes nekrologer.

25. 21. juli 1932–20. maj 52 (sp Ravsted 21. sept 21): **Niels Peter Nielsen**, * 19. maj 82 Odense. Forældre: Murermester Rasmus N og Anne Marie Poulsen. Stud Odense 02, c 09^{1} (l), kordegn og kantor Vor Frue k, Odense 08, hjpr Ansgar k, Odense 14. juli 15, r af Dbg 51, afsk 20. maj 52, † 7. maj 64. $\sim^{1}$ 16. nov 09 Bertha Nielsen, * 8. april 84 Odense, † 31. marts 26. Forældre: Kordegn Axel Valdemar Hannibal N og Emma Sophie Louise Busch. $\sim^{2}$ 22. okt 29 Thora Vilhelmine Cathrine Clemmensen, * 25. marts 05 Odense. Forældre: Konsul, skibsmægler Jacob C og Karen Sophie Quistgaard.

Repræs DKU, BM »Menighedssangen« 34—40, regnskfører Ribe st gejstl enkekasse, religionsl Odense seminarium 14—20, do Ribe statsseminarium 44—46.

Udg 38: Vore evangelier. 60: Trosbekendelsen. Skr art i IMtid mm.

Pastor N omtales som »en fornem præsteskikkelse, ikke uden kanter«, han mindes især for sin bibelskole og af den opvoksende slægt som søndagsskolearbejder. Søndagsskolen var for ham meget kær og fra sine unge aar og til sin afsked holdt han søndagsskole, og jævnligt børnegudstjenester i Sct Catharinæ kirke.

Dr theol *L. J. Koch* skriver i Kr Dbl 8. okt 64: »Første gang jeg saa ham, var i 1901, da han lige var blevet student. Der var aarsprøve paa missionsskolen i Odense, hvor jeg var lærer, og jeg sad just og eksaminerede i nytestamentlig eksegese, da der traadte en ung sorthaaret student ind. Han ville studere teologi og havde faaet lyst til at høre, hvad her foregik. Han hørte nemlig til de vaagne.

Nogle aar senere brød han af i Kbhvn og tog ophold i sit hjem i Odense for at læse der, og da kom jeg til at undervise ham i Ny Testamente. Det var for mig en udsøgt fornøjelse. Han var en begavet mand, levende interesseret i faget, flittig og tænksom, og det var tydeligt, at de timer ogsaa morede ham. Det varede vel et par aar. Saa blev han, inden han endnu var kandidat, ansat som kordegn og kantor ved Odense Vor Frue kirke, hvor jeg dengang var præst. Han var meget musikalsk, ogsaa en fin orgelspiller, og naar han vikarierede som organist, hilstes det med glæde af menigheden. I den periode fik jeg meget med ham at gøre. De aftener f eks, naar han kom for at hente salmenumrene til koret, blev til timelange samvær. Vi drøftede salmer og salmevalg, tekster og prædikener og mange aandelige spørgsmaal, jeg tror til berigelse for os begge. Han var ved at udvikle sig til en kristen personlighed, hvis solide alvor oplivedes af en ejendommelig lun humor. Han studerede samtidig videre, rejste over og tog sin eksamen med laud. Men for øvrigt var han hele livet en studerende mand.

Energi var et karaktertræk hos ham. Der skulle helst ske noget. Han fik startet sang-

gudstjenester, der fyldte kirken med mennesker, efterhaanden saa mange, at de stod helt ud i vaabenhuset. Og da han 1915 blev anden-præst ved Ansgarkirken i Odense, lagde han ogsaa der alle kræfter i gerningen.

Saa kom genforeningen. 1920 lod N. P. Nielsen sig konstituere som sognepræst i Ravsted, et sogn nordøst for Tønder. Forholdene her var slet ikke saa lette; nationalt var sognet ret delt; men han tog fat med frisk mod, og da embedet 1921 skulle besættes, ville man ikke af med ham. Han fik saa i en aarrække sin gerning der. Kirkebesøget var godt; men Ravsted kirke var i en elendig forfatning, endda saadan, at det paa regnvejrsdage dryppede ned paa folk, der sad i kirken. Det var ikke noget, Nielsen kunne se roligt paa. Han fortalte ofte for sognets unge om kirkeforhold i Danmark, og da han en dag havde skildret Københavns kirkesag, sluttede han med at spørge, om de ikke skulle begynde »Ravsted kirkesag«. Det vandt begejstret tilslutning. Saa blev der holdt en række basarer i præstegaardshaven og i det hele samlet ind, og efter nogle aar var kirken ikke til at kende igen: nye farver, ny skønhed, kor og alterparti som forvandlet, og dog saadan, at det gamle var kommet til sin ret.

Omkring i hjemmene saa det svært ud i sygdomstid; saa skrev Nielsen ind til Den danske Diakonissestiftelse, at man maatte have en søster, saa der kunne blive en dansk menighedspleje; men han forklarede, at det maatte være straks. Det blev straks, og stadig staar Ravsted menighedspleje i Diakonissestiftelsens aarbog; megen hjælp og velsignelse er udgaaet fra den.

Hvordan var Nielsen som prædikant? Naar man hørte ham, var der een ting, men snart blev klar over: hans overordentlige fortrolighed med Bibelen. Ord i Det gamle Testamente, som vi andre aldrig havde lagt mærke til, kunne han tage frem med rigt udbytte. I min bibel staar endnu noteret. N. P. N og en dato ved saadanne ord. Han havde i det hele sin egen maade. Den var rolig og stilfærdig; men naar jeg har hørt ham, har jeg altid bagefter sagt til mig selv: »Det var en lødig prædiken«. Det maa menighedsraadet ved Sct Catharinæ kirke i Ribe have forstaaet, da de indstillede ham, hvorefter han blev sognepræst der 1932.

Ribe har ikke haft nogen flittigere præst. Hver søndag holdt han gudstjeneste paa sygehuset kl 8,30, højmesse kl 10, søndagsskole kl 13,30. Og saadan var det helt igennem. Men det mest ejendommelige ved hans gerning – og det, som særlig gør en mindeartikel berettiget – var den bibelskole, som han oprettede i sin præstegaard: »Sct Catharinæ bibelskole«, som han kaldte den. Han var selv læreren, og det var en rigtig skole, hvor timen begyndte og sluttede paa klokkeslet, og hvor det hele gik ud paa kundskabsmeddelelse ved gennemgang af bibelske skrifter. Vi ved jo godt, hvor vanskeligt det er at finde tilslutning til saadan et foretagende; men her var der ingen vanskelighed. Halvaar efter halvaar samledes der saa mange, som lokalet kunne rumme, og ofte meldte der sig endda saa mange, at han maatte dublere holdene. Deltagerne var af alle samfundsklasser. Dette fortsatte sig gennem de sidste 11 aar af hans embedstid i Ribe. Interessen usvækket. Og saa dristede han sig endda til at stille spørgsmaal til deltagerne, altsaa noget i retning af eksamination – med passende varsomhed. Som sagt, det var kundskabsmeddelelse, ikke direkte opbyggelse; men kedet sig har de jo ikke. Tænk, gennem 11 aar! Han maa have været et pædagogisk talent. Og saa kunne han sine ting; det er jo ogsaa vigtigt. Og mødte grundigt forberedt efter indgaaende studier.

Yderligere lys falder der over forholdet, naar man ser, hvordan det gik, da han 1952 naaede de 70 aar og flyttede til sin gamle by Odense. Her var det jo mange aar, siden han havde været præst, saa forbindelsen har ikke betydet meget; men han kunne alligevel ikke dy sig. Han fik et lokale paa seminariet og begyndte en bibelskole der. Hvad han ventede sig, ved jeg ikke; men det gik som i Ribe, og han fortsatte aar efter aar.

Han havde en fin næse for det, som var tidens trang, og i virkeligheden satte han et kolossalt arbejde ind paa at imødekomme den.

En frugt af dette arbejde er den bog, som han udgav for 4 aar siden med titlen: »Trosbekendelsen«. Han havde i sin tid fra LYM-kredsene i Ribe faaet en opfordring til paa Bibelskolen at gennemgaa trosbekendelsen. Derved blev bogen til. Den er paa 159 sider i et mindre format, en meget passende størrelse. Fremstillingen er klar og forstaaelig for alle. Man faar besked om forsagelsen og troen, om, hvad det er at tro, og saa om de enkelte »led« i bekendelsen fra første til tredje artikel, alt sammen saadan, at man hele tiden ser det bibelske grundlag. Og naar man er færdig, siger man: »Hvor har jeg dog faaet meget at vide!«

Da jeg for nylig havde fordybet mig i Nielsens bog, kom jeg til at tænke paa nogle ord af kirkeminister, fru Bodil Koch. Hun siger med henblik paa den aandelige tilstand i folket: »Neden under en tynd hud af ligegyldighed og en tyk skal af uvidenhed, er der næppe noget, der i højere grad engagerer det moderne menneske end de problemkomplekser, kirken danner ramme om«. Ubetinget rigtigt. Men er det dog under de forhold ikke uværdigt med saadan en sum af uvidenhed? Og det er her, Nielsens bog kommer i betragtning. Jeg anbefaler den til alle, som ønsker at vide noget virkeligt om, hvad kristendom er.

Nu i foraaret (den 7. maj) døde pastor N. P. Nielsen. For mig var han en trofast ven. For mange har han haft stor betydning. Paa de steder, hvor han havde virket, vil han længe blive husket i taknemlighed«. – Se iøvr ovf s 79.

26. 27. okt 1952 (forbundssekretær FDF 43): **Jens Daniel Bitsch-Larsen**, * 24. aug 13 Nørre Snede. Faderen: Sp Vinding-V, † 53, se der. Stud Herning 34, c 40^2(1), uord medhj Vinding-V 42. ~ 26. juli 46 Edel Sofie Utoft, * 23. aug 23 Bække. Forældre: Snedkermester Karl Kristensen U og Anna Marie Kirk.

Løjtnant i reserven (artilleri), medl KFUMs missionskomité 45—52, fmd FDFs Sydslesvig-udv 46, næstfmd FDFs hovedbest og dennes sekretær.

Red »Førerbladet« 47—52. Udg 49: Nye veje, FDF i Sydslesvig.

Morbroder: Bitsch, Hygum-H.

OBBEKÆR—rkp
SCT CATHARINÆ KIRKE, RIBE

Obbekær sogn, 1739 ha, er lavtliggende, ret fladt, overvejende gammel hedeslette, en del eng og mose, sandet jord. Byen O med forsamlingshus fra 1900. Der er 5 oldtidshøje, 6 er sløjfet, centralskole fra 1957. Gl. grænsesogn.

Obbekær sogn er det eneste danske sogn, der er skabt af en krig. Det var før 1864 en del af Fole sogn, som var et »blandet« sogn, der hørte til Ribe stift, skole- og fattigvæsen i de østlige halvdel hørte under Gram og Nybøl godser og styredes efter slesvigsk lov, mens den vestlige del, som var ublandet kongerigsk, og som var adskilt fra Fole ved en del af Hygum sogn, hørte under Ribe amt, og styredes efter kongerigets love. Obbekær laa som et dansk omraade efter Wienerfreden, og da de sønderjyske, danske enklaver skulle erstattes med de 8 sogne, Ærø og en strimmel land syd for Ribe, kom Obbekær til at høre til Danmark, medens Fole kirke syd for grænsen benyttedes som sognekirke.

Det ny sogneskel huggede befolkningens kirkelige og kulturelle tilhørsforhold over. Familiens gravsteder laa nu i Tyskland, familie og venner var paa den anden side af grænsen. Der byggedes toldsted, der kom grænsegendarmer, men folk søgte stadigt deres gamle sognekirke og betalte tiende dertil. Ribe stiftamt nedlagde forbud mod dette 1881 og bestemte, at tienden skulle tilkomme en paatænkt kirke og præstebolig i Obbekær. Saa oprettedes Obbekær sogn ved resolution af 14. dec 1885, og Vesterenge, hidtil under Hygum, en kort tid under Seem, lagdes til Obbekær. Indtil 1888 passedes embedet af præsterne *Uffe Birkedal* og *J. Thorbjørnsen*, Ribe.

Pastor *G. E. K. Schaarup* virkede her fra 1888 til sin død lille juleaften 1917, og mindedes med ærbødighed. Indtil hans død var præsten tillige skolelærer i det lille sogn. Der var saa tale om sammenlægning, men grænsen fra 1864 havde virket, og efter genforeningen ønskede man sognet opretholdt som selvstændigt, og 1946 lagdes det sammen med et nyoprettet embede som residerende kapellan Sct Catharinæ kirke, Ribe.

Obbekær har gennem aarene siden 1864 været præget af naboskabet til Sønderjylland. Mange sønderjyder kom i forsamlingshuset, da det blev bygget 1900. Nøjsom og flittig befolkning, gammeldags gudsfrygt. Vesterenge (Horslund) har haft sit eget præg, med kamp for tilværelsen. Der har været rolige forhold, velvilje, men mange har langt til kirke. Nærmest grundtvigsk præg, men ikke noget partivæsen.

Blandt ledere i sognet kan nævnes sognefoged *Andreas Vind* († 1955, 82 aar) som boede i sin gamle slægtsgaard, ledende i sognets foreninger.

1923 opl: jævn kkg, n gr præg, intet særligt 1 fh, 1931: Kkg 15 pct, DdU. 1939: Kkg 11 pct, rolige, megen velvilje, u p, jævnt godt besøgte ungdomsm i pgd. DdU (70) 1947: Kkg 9 pct, megen velvilje, ikke megen kirkelig forstaaelse, godt besøgte ungdm i pgd, DdU (58), 1955: Kkg 7 pct, gode, venlige forhold, DdU, mghmøder i pgd, 1963: Kkg 5–6 pct, som hidtil.

Obbekær kirke er ret tarvelig, indviet 20. dec 1885, arkit: Winstrup, af røde mursten med skifertag, i senromansk stil. Et lille ottekantet, minaretagtigt spir over vestgavlen, en klokkekam paa korets østgavl. Vaabenhus mod vest med indgang baade fra nord og vest. Altertavlen skænket af Jordrup kirke, en enkelt renæssancetavle (med nyere maleri: Eet er fornødent) i sidefelterne Thorvaldsens apostle. Fladt loft. 125 sd. Harmonium.

Folketal: 1850: 111, 1901: 255, 1925: 276, 1960: 325.
Altergæster: 1926: 75.
Menighedsraad: Gn alle aarene (u p, gr).

Sognepræst (Obbekær alene)

Tillige lærer indtil 1918 (1946).

1. 23. jan 1888–23. dec 1917: **Gustav Emil Konrad Schaarup**, * 4. aug 58 Kbhvn. Faderen: Sp Lime, † 78, se der (af Marstal). Stud Randers 78, c 87^2 (h_2), † 23. dec 17. ~ 1. maj 88 Alba Høfler, * 28. sept 63 Fredericia, † 12. april 53. Forældre: Arrestforvarer i Kbhvn, Jens Simonsen H og Anna Madsen Skjold. – Søn: Faaborg-D. Broder: Ø Brønderslev-H. Faster ~ Jacobsen, Vejerslev-A-T. Hustrus broder: Als, Østjylland.

Pastor S var præst og lærer her i næsten 30 aar, han og hans hustru dannede et godt hjem, han var en god og trofast præst (i 4. generation) nærmest KC.

Pastor S flyttede som ung og nygift ind i den ny, rummelige, haveløse præstebolig i Obbekær i foraaret 1888 og blev her til sin pludselige død 23. dec 1917. Hans dobbelte gerning som enelærer og præst gav ham meget bundet arbejde, men knyttede ham ogsaa stærkt til sognet. Naar han i mange aar ikke søgte andet embede, skyldtes det hans beskedne bedømmelse af egne evner i forbindelse med ængstelse for nye forhold. Han var trofast, flittig og ansvarsbevidst, udarbejdede sine prædikener omhyggeligt, og han efterlod sig værdifulde resumeer og udklip. Distriktet Vesterenge laa ret langt borte, og han gik altid dertil. Han lærte aldrig at cykle. Hans hustru lettede ham i skolearbejdet ved dagligt at læse (gratis) med de mindste børn i spisestuen. De fik tid til at uddanne 3 til optagelse paa Ribe katedralskole, og til at anlægge en have, hvor de fik det til at gro i den magre jord, samtidig med at de drev et lille landbrug (10 td ld). Han kunne føle sig trykket ved forholdene i Vesterenge, men Obbekær-folkene stod sammen om hans alvorlige, evangeliske forkyndelse, og hans hustru stod bi med arbejde for de unge hjem. Aandens og haandens arbejde fulgtes ad i præstehjemmet i den noget fattige natur med de vide udsigter, aaen mod syd, heden mod nord, og himlen over det altsammen. (J. S)

2. 1. aug 1929–3. jan 36: **H. Ebbesen**, fl t Døstrup, Sdj, se der.

3. 18. maj 1936–26. febr 44: **V. Grove**, fl t rkp As-K (Juelsminde) se der.

Sp Obbekær-rkp Sct Catharinæ kirke, Ribe

(Oprettet 8. maj 1946)
(12. kl, pgd opf 1960).

1. 10. okt 1946–16. jan 59 (kkp Nykøbing, F 21. juni 41): **E. A. Juul**, fl t Gylling, se der.

2. 9. juli 1959 (sp Torsted-H 22. april 36):

Knud Henrik Beck, * 10. okt 09 Kollerup. Faderen: Provst, Kollerup-H, † 31, se der. Stud Viborg 29, c 35[2] (h_1). ~ 21. marts 45 Gerda Haarløv, * 16. aug 14 Hobro. Forældre: Revisor Vilhelm H og Margrethe Bach.

Ordinerede kateketer i Ribe

(Tillige førstelærere ved borgerskolen)

3. 16. juni 1849—11. juli 57: **N. V. T. Hansen**, fl t Rejsby, se Brøndum-VN.
4. 5. okt 1857—16. maj 66: **N. P. Raaschou**, fl t Bjerring-M, se Espe-V.
5. 17. sept 1866—13. sept 72: **L. P. Gnudtzmann**, fl t Tostrup-R, se Vollerslev-G.
6. 23. dec 1872—29. marts 73: **H. F. P. Tornøe**, fl t Veggerslev-V, se der.
7. 5. okt 1876—8. nov 80: **H. I. Levinsen**, fl t Snedsted, se Gørlev-B.
8. 6. juli 1881—31. juli 86: **J. C. S. K. Thorbjørnsen**, fl t Vindum, se Haslund-Ø.
9. 31. dec 1888—31. aug 91: **M. J. E. B. Qvistgaard**, fl t rkp Vesterborg-B, se Rorup-G.
10. 8. dec 1891—20. marts 95: **H. Simon Hansen**, fl t sp Sct Catharinæ k, her, se sp Sct Mariæ k, Helsingør.
11. 26. juni 1895—27. marts 1925: **Niels Larsen**, * 5. okt 65 Øverup. Forældre: Parcellist Lars Nielsen (Bødker) og Margr. Rasmussen. Stud Nyk F 85, c 91[1] (h II), lærer Abed høj- og realskole 92, † 27. marts 25. ~ 14. aug 95 Trine Elisabeth Jensen Palle, * 28. okt 66 Øverup, † 26. aug 44. Forældre: Gdjr sognefoged Hans Peter Jensen P og Maren Kirstine Mortensen. — Søn: Otto L, Ø Ulslev-G. (Førstebibliotekar, Aarhus), datter ~ Frederiksen, Langaa-Ø.

Lærer Ribe priv seminarium, till leder af dettes øvelsesskole fra 99, BM Ribe bys menighedspleje, medl Værgeraadet.

Udg 09: Forskolens læsebog, 11—13: Folkeskolens læsebog.

Kateket og overlærer *Niels Larsen*, Ribe, var en af de sidste kateketer i landet, denne mærkelige kombination af hjælpepræst og overlærer (skoleinspektør) ved det kommunale skolevæsen (borgerskolerne som de dengang kaldtes).

Som præst var det kun lejlighedsvis, specielt ved vakancer, han maatte træde i funktion, og det havde den fordel, at han undgik rutinen, saa hans prædiken altid var præget af friskhed og inspiration og stor menneskelig forstaaelse, en medmenneskelig indstilling, som ogsaa kom til udfoldelse i hans virke i Ribe bys værgeraad, hjælpekasse og i menighedsplejen.

Men ifølge embedets art var hans hovedvirksomhed af skolemæssig og pædagogisk art, og her gjorde han en stor indsats, baade som skoleleder og som forfatter af et i en lang aarrække meget benyttet læsebogssæt, begyndende med »Forskolens Læsebog«, 1909, og fortsat af »Læsebog for Folkeskolen« I og II, 1911 og 1913, hvortil endelig sluttede sig en ABC. Dette læsebogssystem var præget af stor pædagogisk forstaaelse, baade med hensyn til det rent indlæsningsmæssige og med hensyn til de menneskelige og kulturelle værdier, som gennem læsestoffet bibragtes børnene. – Hans pædagogiske evner og indsigt kom ogsaa til udfoldelse i hans virksomhed som mangeaarig leder af øvelsesskolen ved Ribe seminarium. (Otto Larsen).

Embedet nedlagt.

Litt om Ribe: Ribe bispesæde 948—1948, festskr, 1948 (se litt fort der s 279—302), aarbøgerne: Fra Ribe amt 1906 flg, Ribe stifts aarb fra 1936 flg, Jul i Vestjylland, Turistf aarbøger 1920, L. J. Koch: Under præstegaardens tag, 1948, Matthiesen, Smith og Hermansen: Ribe hist, 1929—46. P. Terpager: Inscriptiones Ripensis cum præmissa brevi urbis deseriptione, 1702. Sa. Appendix inscriptionum Ripensium, 1714. Sa. Ripæ Cimbricæ sev urbis Ripensis in Cimbria sitæ descriptio, 1736. Math. Galthen: Beskrivelse over Kiøbstæden Ribe, 1792. Peter Adler: Bidrag til Skildring af Byen Ribe, 1812. P. T. Hanssen m fl: Efterretninger angaaende Byen Ribe, i Ribe Katedralskoles Skoleprogr 1831—48. P. N. Frost: Optegnelser om R, 1842. O. Nielsen: R Oldemoder, 1869. J. Kinch: R Bys Hist og Beskrivelse, I 1869, II 1884. J. Helms: Oplevelser i Ribe under Krigen 1864, aarb Ribe, 1904, 1—36. C. N. Termansen: St Klemens kirke i R, smst, 1095, 1—14. G. Stemann: R i Stiftsamtmand Moltkes Tid, smst, 1907, 157—212. Helga Stemann: Binder fra Biskop Hertz' Tid, smst 3—38, 1910, 22—54, 1911—14, 74—125, 318—51, 462—507, 1919—22, 433—40. J. D. Stemann: Kosakkerne i R, 1814, smst 1911—14. F. W. Sponneck: Stiftsamtmand i Ribe, M. S. W. Grev Sponneck under første slesvigske Krig, smst, 1915—18, 221—304. J. D. Stemann: R i April 1848, smst 1—39. C. N. Termansen: Indskrifter fra gl Bygninger i R, smst 650—77. Marius Kristensen: Fra R og omegn paa Chr. Falsters tid, smst, 1919—22, 441—62. Helga Stemann: Biskop Viktor Kr. Hjort, smst, 1—64, 141—92, 319—68. Sa. I R, 1814, smst, 552—65. H. Reincke og K. Rosenstand: R By og Omegn, i Danske Byer og deres Mænd, XXXI, 1919. V. Bloch: Af R Bys Hist indtil Reformationen, 1923. V. Hermansen: Rs Tilstand 1735 og 1743, aarb Ribe, 1923—27, 462—93. V. Bloch og Otto Smith: R Borgere 1660—1860, smst, 1928—31, 64—110, 302—56. Sigv. P. Skov: Anders Sørensen Vedels Ribebeskrivelse, aarb Ribe, 1936—39, 98—109. G. Neufeldt: Ripen und Esbjerg, Schriften d Geograph, Institut d Universität Kiel VII, I, 1937. Hakon Spliid: Maren Spliids i R, forfattet af David Grønlund 1780, 1943. Georg Hansen: Degnen i R i 18. Aarh, aarb Ribe, 1936—39, 1—23. Samme: Præsten, s 175, 177, 1948. Keld Christensen: R borgervæbning og politikorps, aarb Ribe, 1952—55, 567—79. Carl Lindberg Nielsen: Til messe i R for 450 aar siden, smst, 1956—59, 545—55. Erik Moltke: Runepindene fra R, Nationalmus A, 1960, 122—36. Otto Norn: Ripensiske Patriciere, Epitafieportrætter fra Renæssancetiden, Festskr til Astrid Friis, 1963, 172—84. M. Bencard og L. Edelberg: Ribes Lod, Skalk, 1962, 3, 20—29. Vider II, 556—66, III, 422—23. IV, 363—64. Trap: R amt, 1965, s 628 f. S. Høgsbro Østergaard: Vandfloden i R, 1839 og 1852, Fra R amt, 1939, 151 f. R. Mortensen: Af Biskop Blochs saml t R stifts hist, Vejle amts aarb, 1940, 87—130. T. Alving: Ribe, Nordens ældste by, Jul i Vestjyll 1940, 17 f. Om R hospital gn 400 aar, se Jul i Vestjyll 1943, 30 f (H. Rosenstand). Fhv kgl berider Kr. Jensens minder fra Ø Vedsted, Berl Tid 24. juli 66.

HJORTLUND—KALVSLUND

Hjortlund sogn 2231 ha, grænser mod nord til Kongeaaen, hvor der er gode enge, ellers er sognet gl hedeslette, fladt, sandet jord. Endnu en del hede, smaaplantager mod syd. Byerne H med fh fra 1902 og bibl, Brokær med kro og lucernemelsfabrik.

Oldtidsminder: 9 høje, Tinghøj, ret stor, 11 høje er sløjfet.

Kalvslund sogn, 2414 ha, har en meget uregelmæssig form, grænser mod nord til Kongeaaen, mod syd Hjortvad aa med store moser, som nu er kultiverede. En bakkeø mod SØ, (indtil 26 m). Overvejende sandet hedeslette, hist og her indlandsklitter. Gode enge med kanaler langs Kongeaaen. Lidt plantage. Byen K med fh fra 1930, kro og bibl.

Der er en del oldtidsminder, en hellekiste, 19 høje, flere ret anselige, 79 sløjfet. Ved Gudsnapgaard laa en gruppe paa 20 høje, hvoraf kun 5 er tilbage.

Kalvslund herred nævnes i Ribe oldemoder 1325 med flg sogne: Kalvslund, Hjortlund, Vilslev, Dover øde kirke (Lintrup sogn), Farup, Hjerting og Lintrup. Den del af Vilslev sogn, der er syd for Kongeaaen, var blandet, idet den slesvigske del hørte under Kalvslund herred. Omkr 1660 havde Kalvslund og Frøs herreder fælles herredsfoged, og dette varede til 1864.

1864 blev Kalvslund herred delt og Hjortlund, Kalvslund (med undtagelse af Hjortvad, Bavngaard og Ravning, der lagdes under Prøjsen, Hygum sogn) lagdes under Ribe herred. 1864-grænsen lagdes 250 m syd for kirken, der tidligere laa midt i sognet. Den afstaaede del hørte kirkeligt under Kalvslund til 1875, da de ogsaa kirkeligt lagdes under Hygum. 1928 kom det tilbage til Kalvslund. Sognet hørte til de gamle enklavesogne, hvor kongerigske og slesvigske gaarde og huse laa mellem hinanden.

Kalvslund herred i Barved syssel hørte fra gl tid under Haderslev amt. De dele, der kom under kongeriget, hørte fra 1660 under Riberhus amt, fra 1796 under Ribe amt. Fra den ældste tid hørte herredet til Ribe stift. Frøs-Kalvslund herreder samt Mandø var et provsti for sig i den ældre middelalder, lagdes 1321 under kantordømmet i Ribe. Efter ref var Kalvslund herred et selvstændigt provsti, som 1710 blev forenet med Frøs herred. Se iøvrigt under Ribe herred s 66.

Af den ældre præstehistorie

Den første lutherske sp skal have heddet *Hans Pedersen,* hans datter skal være blevet gift med eftm *Oluf Sørensen Brun* af Malt-F († c 1620). Pastor *Bent Sture* blev gift med formandens datter, »en smuk mand, maatte sige verden farvel i den mere end bedrøvelige krigstid med mange andre 1659« Rh 461).

Præstegaarden laa indtil 1657 i Kalvslund, som var hovedsogn. Gaarden blev ødelagt under krigen 1657, hvorefter pgd opførtes i Hjortlund.

Stures datter blev gift med eftm *Bertel Jensen Struch,* der iflg Rh blev ældgammel. Hans datter blev gift med eftm *Poul Hansen Wedel* († 1692). Fra ref til 1682 gik embedet i arv paa spindesiden. De flg sp var: 1692–94: *Johan Biltoft,* 1694–1712: *Chr. Als,* 1712–13: *Niels Teilmann,* 1713–40: *Hans Munck,* anset som »en stor mand« (W. I, 638), 1740–41: Mag *Thomas Andrup,* 1741–78: *Peder N. Thun,* fl t Ø Linnet.

P. Thun vandt næppe indgang ved sin strenge forkyndelse. Da efter en altergang 1746 kun een af 10 altergæster lagde en søsling i fattigblokken, lod Thun dem vide, at de fornægtede Kristi kærlighed og hans formaninger fra prædikestolen, og han sagde som Peter til Simon troldmand: »Eders penge blive til fordærvelse for eder!« Jeppe Eliasen fra Gredstedbro svarede da, at de kunne jo give hjemme, men maaske ville præsten have penge i bøssen for at blive rost.

Brorson skriver (Vis s 86) 1753, at T prædikede grundigt og tydeligt om den aandelige døds og opstandelses visse kendetegn. Ungd svarede tildels vel, tildels maadeligt. 1759: Pastor T præd om korsets herlighed. Hver af disse smaa menigheder har sin degn. Degnen i Hjortlund, *Jørgen Pedersen,* frygter Gud og er flittig i sit embede, degnen i K, *Thøger Matzen* roses for flid og redelighed. Mgh meget bevægelig og ungd svarede vel (Vis 137). I et brev 1755 fra *Brorson* (vis 277) giver biskoppen besked om tvende mænd, der har holdt julestue, og at slig forargelse bør undgaas. 1778–94: Provst *Chr. Jespersen Foersom,* blev gift med formandens datter, deres søn var den kendte skuespiller, *Peter Thun F.* Provst F flyttede til nabosognet Hygum, Sdj. Var en foregangsmand, bekæmpede kopper og kvægpest, en af oplysningstidens dygtige pionerer. Arbejdede ogsaa med tydning af guldhornene. 1794–99: *J. C. Ramsing,* fl t rkp Odense, 1799–1807: *F. C. Grønlund* af Darum-B, 1808–18: *Rs. Leerbeck,* fl t Næsborg-S-O, 1819–35: *Johs. V. Angel,* fl t Vilslev-H, han skrev om Luther i Ribe katedralskoles skoleprogram, 1836–51: *H. Bøllemose,* fl t Aastrup, Had provsti.

Kirkelivet siden 1851

Sognene har været udpræget grænsesogne; kirkelivet har været mere præget af venlighed end af flittig kirkegang. Man maa nok nu betegne flertallet af de kirkelige som n grundtvigsk prægede, men kirkelivet har iøvrigt været almindeligt folkekirkeligt. Enkelte IM i H, af og til møder.

Pastor *M. J. Balslev* (1851–69) var broder til biskoppen i Ribe, af gl præstegaardskultur, hans hustru var dt af pastor *Leth,* Horne. Hun var højt begavet og betød meget for sin mand, hun var grundtvigsk fra sine unge aar, men det lykkedes hende ikke at vinde sin mand helt for grundtvigianismen. Han kunne savne ligesindede nabopræster, og i hans mange breve kan han sukke derover og udbryde: »Jeg har ingen at tale fornuftigt med, – undtagen Trine!« Hun betød ogsaa meget i sognene. Pastor B var en dygtig skolemand og højt agtet. »Man gik altid fra ham beriget«. (Fam B, s 46). Han udg her en »Ledetraad i den kr børnelærdom« (62), han var nok den af præstebrødrene Balslev, der havde den mest aabne sans for, hvad den ny tid ville bringe. Ogsaa for sønderjyderne betød han meget. (Se her I, 508). Lærer *Bruun,* Ølgod, der var lærer i K i 5 aar, fortæller om, hvordan B hjalp ham til troens glæde. B besøgte tit skolen og lærte børnene at synge Grundtvigs salmer. Det var af stor værdi, at en præst som B sad her i 1864.

Pastor *K. F. H. Sodemann* (1870–75) var en virksom mand. Han havde været sp i Emmerlev v Tønder, men blev fordrevet af tyskerne, da han ikke ville aflægge ed til kejseren. Han kendte alle i sine sogne, venlig og anset. Nærmest højkirkelig. Han efterfulgtes af sin broder *Georg V. Sodemann,* (1876–81), som først havde været ved landvæsen, saa kom han paa Rødding højskole, og han var 27 aar, da han begyndte at læse, men krigstjeneste 1864 hindrede ham. Han var gift med en dt af den kendte stiftsprovst dr *Møller,* Toreby, og havde en del forbindelse med denne slægt. Han var en meget stilfærdig mand, kirkegangen var svag. – Pastor *J. C. L. Jespersen,* (1881–86) døjede med leddegigt og blev til sidst næsten forkrøblet. Han havde paadraget sig sygdommen som ung kapellan, kom sig ret godt i Hjortlund, hvor han var elsket og glad for at være. (Se her III, 371). – Pastor *P. Jakobsen* (1886–91) var grundtvigsk, og siden hans tid har sognene været grundtvigsk præget. Han ville dog gerne samle alle retninger og gik i spidsen for enheden med et godt eksempel. Han var skattet som foredragsholder over det gan-

ske land, han var altid rede til at komme, var meget borte, og han deltog gerne i større kirkelige møder. Han var meget vindende, hjælpsom, redelig og ægte og blev til velsignelse for mange. – Pastor *N. S. E. Wille* (1892–97) var vestjyde, fra Sir, samlede folk af alle retninger, en varmhjertet forkynder og en praktisk mand. Han var velhavende og uhyre gæstfri, mange kom i pgd. – Pastor *C. C. Hjortkjær* (1898–1902) var ogsaa vestjyde, fra Dybe, en vennesæl mand (hjerteligheden var en arv fra hans moder). Som student havde han været fmd for »Oratoriet« der talte mænd som *Olfert Ricard* og 3, der ligesom Hjortkjær hver fik en betydningsfuld gerning i Sønderjylland og hvis navne huskes: *Th. Biering, Emil Albeck* og *H. Skat Rørdam* (semforst Haderslev). Hjortkjær blev præst i embeder ved Kongeaaen, først i Hjortlund, saa i Malt-F. Vestjyden blev sønderjyderne en sønderjyde, han talte ofte søndenaa, og sluttede jo ogsaa sin gerning i Gl Haderslev. Han var grundtvigsk, paa højre fløj, blev meget brugt som foredragsholder og taler. De rent folkelige foredrag »laa mindre for ham, hans varme, kristusgrebne sind foretrak at færdes paa evangeliets jordbund« (N. A. Jensen), *Ejnar Prip* var hans ven og skolekammerat, og han virkede ogsaa for ØM. Han var meget afholdt her. Pastor *P. J. N. Spandet* (1902–09) efterfulgtes af pastor *S. S. Nymand* (1911–19) var grundtvigsk, 1920–62 var *M. B. Mikkelsen* sp, den sp, der har virket her længst tid. De to følgende sp var her kun kort tid. Pastor Mikkelsen skriver:

H sogn er et rent landsogn, befolkningen er sognebundet, solid og jævn, ikke let bevægelig eller særlig modtagelig for det nye, men trofast mod den de faar tillid til. Udprægede kirkelige retninger er gaaet sognet forbi eller har kun sat svage spor. Mens det fælleskirkelige, folkekirkelige trofast er fulgt – K er som hovedsognet. Befolkningen har i nogen maade været præget af, at det i lange tider var grænsesogn, med toldere, gendarmer o s v. Befolkningen er aaben og frisk, har haft forbindelse med højskolerne i Rødding og Askov.

Blandt lægfolk kan nævnes:

Snedker *Jørgen Poulsen*, H (* 56) kirkeværge i over 40 aar, gdjr *Hans Brorson Bertelsen*, medl mghraad, sogneraad, værgeraad og sogneraadsfmd, (* 72). Gdjr *Jens Broch*, K, kirkeværge i mange aar. Lærer *Th. Rasmussen* († 59), H, lærer og kirkesanger i H i 37 aar. Gdjr *Simon Hansen*, Hedegaard.

1921 oplyses: Kkg god i H, mindre god i K, intet fremtrædende retningsvæsen, men en grundtvigsk præst vil sikkert bedst kunne udrette noget. Gammeldags forhold, megen trofasthed over for kirken, god, kirkesøgende ungdom. – 1931: Kkg 10–12 og 12–15 pct, rolige forhold, velvilje, n grundtv folkekirkelighed, alm landbefolkning, 1942: Kkg 6–8 pct, gr præg, foredrags- og ungdomsf, (30), ganske faa IM, 1951: Kkg 6–8 pct, som sidst 1962: Kkg 5 pct, rolige, velvilje, gr præg, DdU, 2 fh.

Hjortlund kirke, lige ved sognets nordgrænse, ved en af Kongeaaens maleriske slyngninger, er lille, hvidkalket, blytækket, har romansk skib og kor af tufsten, med enkelte munkesten, vaabenhus mod syd fra 18. aarh, og taarn fra 1913 med gavle i nordsyd, korets flankemure med lisener, buer og smukke konsoller, de gl døre faktisk borte. Kassettemalet bræddeloft. Muret alterbord, dækket af enkelt panel, landlig, udskaaren renæssance-altertavle med evangelistfigurer, engle og indskrifter, i storfeltet et maleri (Anker Lund: Vandringen til Emmaus) fra 1885. Smaa malmstager fra 1632, tøndeformet døbefont af een sten, lille sydtysk daabsfad fra 1575 med bebudelsen, større nederlandsk fad fra c 1625 med syndefaldet. Noget kluntet, renæssanceprædikestol, med portalfelter, evangeliststatuer paa hjørnerne og den sejrende Kristus (og pastor O. Bruns navn, d c 1620). Samtidig himmel. Stoleværk og lysekroner fra 1880'erne. Mod vest orgelpulpitur fra c 1840. Series pastorum, malet paa skibets væg. Smuk dør ml skib og vaabenhus. Klokke fra c 1300 med majuskelindskr. En lille messeklokke hang tidl i koret. 140 sd. Orgel.

Kirkestald fra 1862.

J. Helms: Dsk tufstensk, 133, Uldall: kirkekl, s 24.

Kalvslund kirke, ved den gl hovedvej Ribe-Kolding ved vejkryds, med veje til Foldingbro-Ribe og Holsted-Grindsted. Kirken er lille, hvidkalket, blytækt, kullet, uanselig, romansk, har haft apsis, er bygget af tuf, granit og tegl, lisendelte felter med rundbuer paa korets ydre nordmur og skibets sydside. Opr vinduer er genaabnet i koret og skibet. Fladt bræddeloft. Vestgavlen er fornyet og et lille klokkespir opsat over vestgavlen sidst i 19. aarh, lille vaabenhus, tegltækt, mod syd fra samme tid. Enkel, firsøjlet altertavle fra c 1625 med korintiske søjler og omtr samtidige malerier af Nadveren, Gethsemane og korsfæstelsen. Et alterbillede (H. Dohm: Jesus helbreder) blev 1903 ophængt i skibet. Stager fra c 1550, romansk, glat granitfont med profileret kant, glat fad, daabshimmel. Prædikestol fra 1712 i naiv senrenæssance med figurer af dyderne, samtidig himmel. Series pastorum. Klokke fra 1756. Gravramme, vist over Poul Jensens Bartskær, som 1644 forbandt den saarede kong Chr. IV paa »Trefoldigheden« under slaget ved Femern, og som belønning fik en gaard i Villebøl (Pont atl). Forf Jakob Knudsen døbt her. Kirken rest 1952. 120 sd. Orgel.

Mack D, 166, 408, J. Helms: Dsk tufstensk, s 134.

Folketal: 1850: 302 og 219, 1901: 386 og 294, 1925: 386 og 234, 1960: 406 og 415.

Altergæster: 1926: 175 og 185, 1931: 163 og 154, 1942: 136 og 116, 1951: 116 og 129, 1961: 132 og 147.

Menighedsraad: 1920: Gr, 1934, 11 gr, 1 IM, 1942: do, 1953: do, 1965: 2 IM, 10 gr.

Kommunevalg: 1966: 3 upol lister.

Sognepræst

Indt 1857: a) 132 rug, 2 havre, b) 37 rdl, c) 130 pd ost, 280 pd smør, d) 230 rdl, e) 60 td l ager, 140 hede, firlænget pgd, grundmur, lavt til loft, 16 fag, opf 1780. — 1870: Regul 2830 kr, netto ????. 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. — Pgd opf 1925.

17. 9. febr 1836–18. april 51 (rkp Nykøbing-L-E 14. juli 29): **H. Bøllemose** fl t Aastrup v Haderslev, se der.

18. 8. juli 1851–20. nov 69 (hjpr Lyderslev-F 3. okt 45): **M. J. Balslev**, fl t Strø, se der.

19. 22. jan 1870–2. dec 75 (sp Emmerlev 5. marts 64–20. maj 67): **K. F. H. Sodemann**, fl t Klemensker, se der.

20. 7. aug 1876–18. marts 81 (sp Anholt 20. okt 73): **G. V. Sodemann**, fl t Rødding-K, se Nørholm.

21. 2. juni 1881–14. maj 86 (hjpr Faarevejle 2. sept 74): **J. C. L. Jespersen**, fl t sp Sct Nicolai k, Svendborg, se der.

22. 28. juli 1886–10. nov 91 (kkp Hyllested-V-H 7. april 83): **P. Jakobsen**, fl t Darum-B, se Gamborg.

23. 22. febr 1892–12. nov 97: **N. S. E. Wille**, fl t Jordløse-H, se Sdr Broby.

24 4. jan 1898–7. juni 1902 (hjpr Stouby-H 29. aug 95): **C. C. Hjortkjær**, fl t Malt-F, se Gammel Haderslev.

25. 2. aug 1902–24. sept 10: **Peter Johansen Neergaard Spandet**, * 15. sept 68 Hammersvold, Tjustrup. Forældre: Ejer af Idagaard, amtsraadsmedl, bankdirektør, skovrider, landmaaler Svend S og Jacobine Vilhelmine Elisabeth de Neergaard. Stud Sorø 88, c 95[1] (h_2) lærer Kbhvn og Odense, † 24. sept 10. ~ 20. nov 00 Astrid Dagmar Ingeborg Gorm, * 25. marts 71 Odense. Forældre: Løjtnant, sproglærer Vilhelm Albert Frederik G og Albertine Emilie Frydenlund. – Hustrus faster ~ Kjerrumgaard, Skive-R.

Pastor S var søndagsskolelærer i Kbhvn, var 1898–00 uord medhj i Mørke, og vikarierede paa Baagø. Han var genealogisk interesseret og udgav 97 en lille bog om slægten Spandet, han skrev ogsaa bidrag til Khst saml. Han efterlod sig en samling prædikener og udkast til en bibelordbog, som han ikke fik fuldført. Han brændte af iver efter at føre mennesker til Gud, var en meget flittig og nidkær præst. Men 1907 kørte han og hans hustru løbsk, pastor S kom alvorligt til skade, og samtidig udbrød den tuberkulose, der gjorde ende paa hans liv, og siden 1907 var han aldrig rask. Han døde i et lille hus ved Vejle fjord, hvor han søgte helbredelse paa sanatoriet. Han bar sine lidelser med stor sjælsstyrke. (Ribe stiftstid. 26. sept 10).

Hjælpepræst hos pastor Spandet

1907—09: **F. O. M. Nørgaard**, se rkp Sct Peders k, Randers.

26. 7. jan 1911–13. sept 19 (hjpr Terslev-Ø 29. okt 08): **S. S. Nymand**, fl t Veerst-B, se der.

27. 16. juni 1912–30. aug 62: **Marius Bernhard Mikkelsen**, * 13. aug 95 Herning. Forældre: Husmd Johannes M og Kirsten Nielsen. Stud Lang og Hjorth kurs 14, c 21[1] (l), r af Dbg 61, afsk 30. aug 62. ~ 10. juni 21 Ellen Margrethe Hansen, * 11. marts 95 Næstved. Forældre: Kbmd Hans H og Ane Johanne Pedersen.

Kredsfmd præstef 45—60, tilsynsf med flygtn i Ribe st 45.

28. 21. jan 1963–7. okt 64: **Finn Ove Hvidberg-Hansen**, * 9. sept 35 Maribo. Faderen: Provst Skibet (af Vejlby, Fyn). Stud Vejle 54, c 61[2] (l-118). Videnskab ass Kbhvn univ 62. ~ 1. marts 63 Ingrid Nielsen, statseks musikpædagog * Stubberup, Fyn. (Kbmd L. N). – Fastre ~ Steinrud, Nyborg og Andersen, Herslev.

Forflyttet til rkp Vedbæk 7. okt 64.

29. 18. febr 1965–30. nov 65 (rkp Nykøbing, Falster 11. febr 47): **Harald Viggo Helms**, * 13. okt 01 Tjustrup. Faderen: Sp Nautrup-V † 43 (af Viskinge-A, stamt 42). Stud Viborg 22, c 29[2] (h_1), hjpr Terslev-Ø 18. sept 29, sp Købelev 10. sept 31, † 30. nov 65. ~ 22. okt 31 Ida Sidenius, * 15. jan 03 Gislum, † 29. juli 58. Faderen: Sp Butterup-T, † 23 (af Tranderup), stamt 82. – Farbroder: Sp Vor Frue k, Svendborg.

Pastor Helms var en mand helt med sit eget ansigt og sin egen skikkelse blandt præsterne paa Lolland-Falster. En stor og tung skikkelse og et sind, der ikke i ringe grad svarede dertil. Lidt hjælpeløs og ubeskyttet ikke mindst i en bys mere robuste og upersonlige maade at leve og udtrykke sig paa. Han hørte saa afgjort hjemme i en mere stilfærdig og rolig livsform paa landet. Dybt rodfæstet som han jo ogsaa var i gammel dansk landsby præstegaardsliv og kultur. Men hans noget tunge sind var parret med en ikke ringe humoristisk sans, der baade hjalp ham selv og kunne gøre ham meget hyggelig og fornøjelig at være sammen med i den lille kreds; i den store kreds lukkede han sig til. En fredens mand med et fint, følsomt og godlidende sind; en fortræffelig, hjælpsom og loyal kollega. Han ville hellere lide uret end gøre uret. Hans forkyndelse var enkel, troværdig og stærk. Den linie han kom ind paa i sin ungdom, en moderat indremissions linie holdt han fast ved livet igennem. De nyere teologiske og kirkelige strømninger paavirkede ham næppe i højere grad. Han var en udpræget konservativ natur og vel nærmest principielt kritisk indstillet overfor nye ting. Hans rodfæstethed i dansk kirkeliv viste sig ogsaa i hans interesse, der især samlede sig om vore gamle kirker, deres arkitektur og historie. Utallige er de kirker, han besøgte og han vidste en masse om ting, begivenheder og personer. Mon han ikke var en af de sidste repræsentanter for en bestemt præstetype og et afsnit i dansk præstehistorie? Og en fin repræsentant!

C. O. Tscherning Møller, Nykøbing F.

Litt: Khst Saml 6 r V, 451. Fra Ribe a 1948, s 121 f (om pastor P. Thun, en klage over extraskattens aag) Jørgen Bukdahl, hvis moder er født i K sogn, har talrige steder omtalt sin tilknytning til sognet og den betydning, som dette grænsesogn har haft for hans folkelige og nationale livssyn. Kirke og Sogn I, 312 f. Truels Truelsen: Udflyttergaardene i H, Ribe aarb 1948, 615 f, Hans Knudsen I Ribe aarb 1917, 389 f, om Kalvslundherred m m, J. Kinch: Ribe bys hist I, 1869, 159 f.

VESTER VEDSTED

Vester Vedsted sogn, 2749 ha, langs Vesterhavet (vadehavet), grænser ind til Ribe mod nord, og var til 1920 grænsesogn mod syd. Det meste af sognet ligger paa Toftlund bakkeøs nordlige side, men er ret lavtliggende, jævnt bølget, sandet jord, i midten dækket af flyvesand, flere steder i ret store klitter. Et bælte med hedeslette. Det meste af flyvesandsterrænet er beplantet med plantage. Marskenge langs havet, beskyttet af diger, mod øst store moser. Byerne V Vedsted, mod vest i sognet, paa en klitbanke nær havet, med fh, efterskole og ungdomsskole, (efterskolen fra 1895), bibl, Sdr Farup, Egebæk (432 indb), en del af Hviding stationsby længst mod syd, med statshospital indrettet i den gl grænsejernbanestation, udgør en samlet bebyggelse sammen med Egebæk.

Der er kun een oldtidshøj ved Sdr Farup, 9 er sløjfede. Ved Okholm er fundet den rigeste guldskat, man kender fra vikingetiden (ringe, smykker, arabiske mønter) samt en vikingeboplads. Elever

fra ungdomsskolen har under ledelse af museumsinsp Elise Thorvildsen i nyeste tid foretaget udgravninger og gjort fund, der viser, at beboerne i vikingetiden var velhavende. Egnen, som har bopladser fra andre perioder, er ellers ret fattig paa fund fra den germanske jernalder. (Roar Skovmand i Ribe aarb 1942, 71 f).

Nyeste fund: **Bronzefigurer** i skikkelse af hjort med fugl (ørn?) paa ryggen, ant c 4.—5. aarh e Kr. **Helguldring** og **bred guldring. Guldmønt** med kejserportræt og inskription og korstegn (paa marken »Dankirk«) m fl smaating.

Ved havet laa **Vedstedgaards havn**, en ladeplads, bl a nævnt 1576. Den havde dog ikke saa stor betydning som den 6 km vest for **Hviding kirke** liggende Hviding sandbanke, hvorfra der indtil 17. aarh var udskibningssted for studehandel fra Ribe. En hjælpehær paa 7000 mand sendtes herfra til England.

Sognet grænser op til Hviding-Rejsby i Sønderjylland, og paa den gamle grænse, sydøstligt i sognet, laa **V Vedsted jernbanestation** med tilhørende toldlokaler. Umiddelbart sydfor laa den tyske grænsestation, Hviding (med store karantænestalde for kreaturforsendelser til Tyskland). Dette store bygningskompleks kunne efter genforeningen ikke anvendes af DSB, da der 1 km sydligere, i Hviding sogn opførtes en ny jernbanestation. 1922 omdannedes det tidligere stationskompleks til et Stats-(sindssyge)**hospital** med 190 pladser, taget i brug 1923, senere udvidet og forbedret. Der er nu 250 patienter samt personale.

Præsteembedets historie er ikke helt som andre præsteembeders. 1455 blev det underlagt domkapitlet i Ribe, 1546–1738 var det underlagt et lektorat i Ribe. 1738 fik kaldet egen præst med bopæl i V Vedsted, og den smukke præstegaard (nu fredet i kl B) med fine, murede enkeltheder, opførtes 1738, hovedrestaureret 1956. Præstegaarden og den anselige kirke udgør et smukt landsbyinteriør.

1923–29 var Hviding-Rejsby midlertidigt lagt til V Vedsted som annekser, med fast hjælpepræst boende i Hviding prgd. Efter pastor *Otto Rosenstands* død 1929 blev Hviding-R atter selvstændigt sognekald.

Af den ældre præstehistorie

Saa længe embedet var forbundet med lektoratet i teologi i Ribe, var her en række betydelige og lærde præster. Mag *Jens Knudsen Holm* († 1555) havde studeret i Wittenberg, hans datter blev gift med biskop *P. J. Hegelund*, mag *Hans Laugesen* (1555–69) blev biskop i Ribe, var gift med Hans Tausens datter, mag *Laur. Gjødesen* (1569–80) flyttede til Sct Catharinæ k, Ribe, se der, mag *Peder J. Hegelund* (1580–88) blev biskop i Ribe, mag *Niels Sørensen Glud* (1588–96) blev sp ved Catharinæ k, Ribe, mag *Iver Iversen Hemmet* (1596–1614) blev biskop i Ribe, mag *Hans Olufsen* (1614–23) blev ogsaa sp Sct Catharinæ k, mag *Chr. N. Friis* (1623–53) havde studeret udenlands, var »duelig og lærd«, han havde (som de fleste sp her indtil 1665) været rektor i Ribe og bragt skolen i stor anseelse. Epitafium. Mag *Rs. Clausen Hammer* (1653–58), mag prof *Chr. L. Aagaard* (1659–64) døjede under krigen, havde været en udmærket rektor i Ribe, lærd, talentfuld, underholdende, god latinsk poet. Epitafium. Mag *Gregers Christensen* døde uden at tiltræde. Den senere saa berømte mag *Anders Christensen Bording* (1664–65) resignerede, da han »ikke var øvet i prædikeembedet« og drog til Kbhvn. Hans fader var medicus og ærkedegn i Ribe. Anders B var en af sin tids berømteste digtere, hans blad »Den danske Mercurius« blev banebrydende for dansk presse (fra 1672), en imponerende præstation. Han døde 1677. Mag *Hans Frantsen Rosenberg* (1665–71) »var lærd og retskaffen«, epitafium. Dr theol *Peder Nielsen Terpager* (1687–1738) var købmandssøn fra Ribe, en af den tids interessanteste præster paa Ribeegnen. Han boede som student hos sin privatpræceptor, *Ole Borch*, som fik stor indflydelse paa ham. T havde hele sin gerning i Ribe, hvor han følte sig helt hjemme, blev mag 77, og dr theol h c 1736. Han var meget nidkær i sin embedsførelse, viste studenterne stor interesse, men det er som forfatter han især huskes. Som ganske ung udgav han en græsk-latinsk skolebog. Senere udgav han oversigt over bibeludgaver, prædikedispositioner, og 1682: »Seculum illustre«, med et forbavsende overblik over videnskabens udvikling i 17. aarh. Han oversatte 1706 det danske kirkeritual, tumlede sig med stor færdighed i teologi, filosofi og historie, hjemmevant i klassiske og patristiske fædre, bibelske og rabbinske og nyere forfattere... med anstrøg af det sproglærde (Bj Kornerup). Hans ligtaler viser ham som strengt ortodoks luthersk, han bruger den tematiske prædikemaade med uendeligheder af skematiseringer, divisioner og subdivisioner. Han havde stor interesse for dansk sprog og kultur, han fordanskede Sengverds værk om de apuliske edderkopper, hvor hans fortale, et forsvar for dansk sprog, især bør bemærkes, han samlede værdifuldt materiale til en dansk ordbog. Særlig betydning har han som *Ribe bys historiker*, han udgav en række skrifter om Ribe, men hans hovedværk om Ribe, der var sendt til trykkeriet i Kbhvn, gik tabt ved Kbhvns brand 1728. Trods nedslaaethed gik den 74 aarige T igang igen og udførte ved jernflid et nyt manuskript, der udkom 1736: Ripæ Cimbricæ«, uhyre grundigt, et vigtigt kildeskrift, bygget paa utrykte kilder. (DBL XXIII, 419 f Personalhist tidsskr 3. r III, 138, IV, 93, V 77 og 81, Saml t jy hist og top V, 232 f, Khst saml 4. r I, 28, 284 II, 578 f, Repertorium diplomaticum, 2. r VII, 559, Sprog og kultur, X, 1941, s 62 f). Wiberg fortæller flere historier om T, bl a om T og hans barndomsven, mag Seerup. Disse gamle venner, der hver var omkr 80 aar, fik i sinde at løbe omkap sammen. T som blev bagefter, raabte: »Ja vent blot, brorlil, bi til du kommer i min alder, saa lærer du nok at gaa sagte!« Han var 5 dage ældre end Seerup. (W III, 483). Brorson omtaler ikke T i Visitatsbogen eller brevene.

Fra 1738 boede sp altsaa i V Vedsted, og nu var rækken af de lærde præster slut, da forbindelsen med lektoratet ophørte. Pastor *Jens V. Høhne* (1738–79) havde været conrektor i Ribe, blev provst 52. Han var pietist, Brorsons ven. Brorson skriver 1743: H forestillede meget opbyggeligt samme dags evg (Lk 2,33 f) de troendes fremvækst i naaden, ungd, som han trolig har informeret, svarede meget færdigt (Vis 8), 1752. H talte om Guds børns tilstand i de saliges rige, ungd svarede vel, sp klagede over 2 mænd, som søgte paa alle maader at gøre ham fortræd og forringe hans indkomst. (Vis 76) jvf et langt brev (Vis 250 og 256, og brev 1756 og 1763 (Vis 357).

Brorson følte sig nær knyttet til Høhne, der som subrektor i Ribe var blevet grebet af den

pietistiske vækkelse. 1745 nævner Brorson, at der havde været vækkelse i V Vedsted for 7 aar siden, altsaa da Høhne kom hertil. Der blev holdt gudelige forsamlinger i pgd, som Brorson undertiden overværede. Skønt Høhne var ivrig for skolesagen, naaede han ikke større resultater. Han blev plaget af tungsind og sygdom, saa han fik ikke meget udrettet, han ansaa sig endog for uskikket til at være noget for de vakte i sognet (c 20) og henviste dem til den herrnhutiske pastor *Joakim Ewald,* Hviding, der betjente dem og inddelte dem i kor (Sønderj aarb 1939, s 598 f). Et sammenstød mellem H og biskoppen skyldtes maaske ogsaa manglende aandelig ligevægt (Scharling og Engelstoft: Theol tidsskr 1838, s 143, jvf Elle Jensen: Pietismen i Jyll, 1944, s 52). – Han efterfulgtes af sin søn *Chr. Høhne* (1773–94), hvis 2 sønner blev sp i Roager og Ikast.

Den unge Chr. Høhne var pietist, et levende vidne og blev redskab til mange sjæles omvendelse. (J. Brodersen: Fra gamle dage, s 238). 1778 var der mindst 90 troende sjæle her. Men hans unge kone, Magdalene, født Frich var ikke enig med ham, hun var »meget jordisksindet«, men hun døde i barselseng 1788 som et lykkeligt Guds barn og var til det sidste til stor velsignelse. Derefter giftede H sig med en datter af pastor Blangsted, Rødding-S. Høhne var god ven af brødremegh, havde altid nær omgang med *Joakim Ewald* i Hviding og med brødremghs udsendinge, og der stiftedes et konvent »for troende præster« paa egnen med *Høhne* og *Ewald* som de ledende. Høhne blev kun 45 aar.

Salmedigteren *N. J. Holm* blev født her 1778.

Hans Jørgen Bang (1794–1804, død i Vester Vedsted 1806) synes at have hyldet supranaturalismen, den mere orthodokse oplysningskristendom. Hans betydeligt yngre halvbroder *Jørgen Bang* (1804–38) var en udpræget rationalist, der prædikede om dyd og pligter. Korset manglede i hans forkyndelse.

Nic. Laur. Feilberg (1838–47) flyttede til Ullerup, se K Helsinge-D. (Se Fra R amt 1938, hvor *H. P. H. Novrup* har gengivet hans erindringer). Han var fader til den kendte folklorist, dr H. F. F, Darum-B. Nic. F var rationalist, men da han kom til Vestjylland og blev præst blandt »et fromt, men uoplyst bondefolk« lærte han, at »synd ikke blot er fejl«, og han maatte træffe et valg mellem sin teologi og de gamle vestjyders tro. Han kom ind i en krise, og en dag i V Vedsted præstegaard syntes han, at han hørte en røst: »Din synd er forladt, vær frimodig!« Fra den dag levede han et »nyt præsteliv« midt iblandt de gamle troende. 1839 var der en frygtelig oversvømmelse. Vandet gik helt op til prgd, og meget i sognet blev ødelagt. Sognet var stærkt præget af grænsen og grænsekampen. F blev sønderjydernes varme ven, han flyttede herfra til Ullerup, et gl dansk sogn i Sundeved og oplevede her paa nært hold krigen 1864. Her mistede han sin hustru og giftede sig med en datter af provst Rørdam, Tølløse, farbroder til biskop Skat Rørdam. Feilberg var en fin præst, han havde blik for den nationale besindelses betydning her i grænseegnen. Feilberg var betydelig, han hørte ligesom sin ven, *Ludv. Chr. Müller,* Seem, til første slægtled af Grundtvigs disciple. 1. okt 1845 slog lynet ned i V V kirketaarn midt under en visitats af biskop *Tage Müller.*

Kirkelivet efter 1849

Sognet har fra det 18. aarh været noget præget af Herrnhuterne, deres missionærer kom her og holdt møder, *P. Larsen-Skræppenborg* har senere holdt møder her. Fra alt dette stammede en del gammeldags krd uden retningspræg.

Pastor *Carl V. Hundrup* (1848–60) var en fredens mand, positiv over for de vakte, men ikke nogen kraftig personlighed. Han blev 1849 truet med straf, hvis han ikke ville kundgøre oprørsregeringens bekendtgørelser i V kirke. Han mindedes som »en fin mand«, der aldrig gik med træsko, hans husbesøg var meget korte (se her III, 172).

Pastor *H. J. Sørensen* (1860–74) flyttede til det nærliggende Vilslev-H, se der. Han havde været lagtingsmand paa Færøerne, en dygtig og myndig mand, som gjorde en god indsats under krigen 1864.

Pastor *Joh. P. Lund* (1874–88) var en meget from mand, holdt hver dag andagt i kirkens kor. Kærlig og velmenende (P. C. Andreasen). Lund var højkirkelig, et stemningsmenneske (»græd ofte paa prædikestolen«).

Pastor *Otto Rosenstand* (1889–1929) blev her i 40 aar og fik afgørende betydning i sognet og paa egnen. Han blev egnens førende grundtvigske præst, hans virksomhed som forkynder og foredragsholder strakte sig videnom, men især følte han sig draget af Sønderjylland. Sønderjyder var med til at fylde hans store kirke. Han var den drivende kraft ved oprettelsen af V Vedsted efterskole 1895, og den fik mange sønderjyder som elever. Hans løsen var »Kristen og Dansk«. Dette skulle ogsaa præge forsamlingshuset, som han fik opført og gjorde til midtpunkt i et godt kulturelt sognearbejde. Her blev holdt mange møder. Sognet fik grundtvigsk præg, og har haft det siden. Han var en selvstændig personlighed, som paa flere maader fortsatte *Feilbergs* traditioner. (Se iøvr ndf).

De flg 2 præster blev her ikke saa længe. Pastor *C. O. Mikkelsen* (1930–34) søgte afsked p gr a sygdom og familiære vanskeligheder, pastor *J. M. Jensen* (1934–43) havde i begyndelsen en god gerning her, men søgte afsked for at drage til Bad Nauheim, nu hjpr i Farsø.

Pastor *K. Eskildsen* (siden 1943) skriver, at forholdene nu er almindelige, folkekirkelige, overvejende grundtvigsk indstilling, velvilje, enkelte IM.

Blandt førende personligheder kan nævnes: Gdjr *Tage Rosenstand* (født 91), Danelund, søn af pastor Otto R, en af de mest fremtrædende landmænd paa egnen. Han betegner sig selv som bonde, idet han anser denne betegnelse for et hædersnavn for den frie landmand. Ligesom sin yngre broder, *Thomas,* der blev forstander paa Korinth-skolen, valgte han landbruget som livsgerning. Han kom paa Ryslinge højskole og Tune landbrugsskole, var en tid forpagter, men fik 1915 sin egen gaard, som han drev op til et mønsterbrug, der har været genstand for mange studiebesøg. Der

har staaet gny om hans meninger, men han har i sjælden grad forstaaet at vinde tillid, saa han har haft hænderne fulde af tillidshverv: Sogneraadsfmd 37–48, fmd Ribe a landboforening, BM de samv landboforeninger, fmd Esbjerg andelsslagteri, amtsraadsmedl 32–35, fmd Foren f skole og hjem 40, fmd Ribekredsens venstrevælgerforening 36–56, for Ribekredsens venstre 38, landvæsenskommissær 38–58, BM Dagbladet »Vestkysten«, præstegaardskonsulent 44, medl Ungdomsskolekomm 49, medl af Rigsretten 54, BM Rødding og Askov højskoler, fmd Kjærgaard landbrugsskole osv. – Han er forkæmper for højskolebevægelsen, har holdt utallige foredrag (ogsaa i radio) taler for fremskridt, ikke bange for teknikkens fremmarch, naar blot det aandelige ikke glemmes. Man har lyttet til hans markante politiske udtalelser, og der er taget hensyn dertil. Ofte har han været opfordret til at blive folketingsmd. Man ser op til ham som en fremskridtsmand, og hans ord har vægt, baade landbrugsfagligt, kulturelt, aandeligt og politisk.

En søn af Tage R, gdjr *Erik Rosenstand* er næstfmd i mgh, sogneraadsmedl.

Overlæge, dr med *Ib Ostenfeld* * 02, overlæge paa V Vedsted sindssygehosp 51–59, havde maaske ikke saa stor betydning i sognet som paa hospitalet og ud over landet ved sine psykiatriske og filosofiske værker, han skrev om angstbegrebet hos Kierkegaard, Den lange pilgrimsrejse, En rose fin og fager, Poul Kierkegaard og andre studier, Sydslesvig som hjemstavnsproblem m m m, samt talrige kronikker, ofte om religiøse emner. Han er brodersøn af biskop Ostenfeld.

Overlæge *Niels Hjerrild* (* 07 Ølsted ved Horsens) afløste 1959 overlæge Ostenfeld. Dr Hj har bl a været reservelæge paa kolonien Filadelfia. Skr afh om psykiatriske emner.

Centralbestyrer *Carl Andreassen,* * 68, † 49, sognets historiker, hans hustru † 57, i mghr.

Amtsrevisor *Klaus Okholm* (* 61), paa Ryslinge højskole, sognefoged, i mghr, sogneraadsfmd i 7 aar, fmd Ribe og omegns landbosparekasse.

Gdjr *Thorvald Pedersen,* Egebæk (leder af IM). Gdjr *S. Villadsen,* Sdr Farup. Uddeler *E. Knudsen,* V V, næstfmd, mghr.

V Vedsted efterskole, stiftet 1895 med pastor *Otto Rosenstand* som drivende initiativtager (se ovf), havde indtil 1926 flg forstandere: *Niels S. H. Steen, Jens Rasmussen Højby, Thorvald Hovgaard Nielsen, Chr. Jul. Andersen.* Skolen havde stadigt nær forbindelse med Sønderjylland.

Olaf Kjems (* 81, † 52) købte skolen 1926. Han var født af danske forældre i USA, kom til Danmark omkr 1900, blev sløjdlærer paa Askov, højskolelærer i Nr Ørslev og paa Danebod højskole, Minnesota, USA. Senere blev han højskoleforstander paa Skamlingsbanken og paa Krabbesholm ved Skive. Han drev skolen efter dens traditioner, og efter hans død drev hans hustru, *Anna Kjems* skolen videre som *lejrskole.*

Jens Chr. la Cour Madsen købte skolen 1960. Han er født i Vejen, havde været paa Askov, drev en tid sin fødegaard, indtil han drog til Sydslesvig som ungdomsskolekonsulent og forstander paa Christianslyst, det danske samlingssted ved Sdr Brarup, blev BM i DKU, holdt mange møder. – Han ledede V Vedsted ungdomsskole som fællesskole, med plads til c 70 elever. 1965 omdannede han skolen til »*Ungdomshøjskole*«, den første i sin art her i landet, med undervisningsministeriets tilladelse til »en treaarig forsøgsperiode med elever i alderen 16–20 aar«. Der var stor interesse for eksperimentet, og der meldte sig dobbelt saa mange elever, som man kunne antage. Under stor overskrift (»Værsgo, forelsk jer bare!«) bragte »Ekstrabladet« 6. sept 65 en stort opsat artikel om den ny højskoleform:

»Forstander *J. Chr. la Cour Madsen* i den smukke landsby Vester Vedsted syd for Ribe er en bemærkelsesværdig mand. Selv siger han, at han er fræk. Og frækhed skal der til for at bryde med den traditionelle højskolelinie, som forstanderen gør det i dag. Ikke alene starter han den første ungdomshøjskole i Skandinavien – han giver ogsaa de unge fuldstændig frie hænder med, hvad de vil foretage sig.

– Hvorfor skal vi blande os i, hvad de unge foretager sig, siger højskoleforstanderen. De føler sig som voksne og faar derfor ansvar, som var de voksne. Jeg er da helt klar over, at der vil opstaa kærlighedsaffærer mellem pigerne og drengene. Det er kun noget godt, stærkt og væsentligt. Blot vil jeg ikke have dem til at sidde og kysse og kramme paa deres værelser eller i opholdslokalerne. De kan gaa en tur i skoven, hvis de vil være alene.

Forstanderen startede sammen med sine 11 lærere undervisningen af 88 elever – lige mange drenge og piger. De er i alderen 16–20 aar – de aargange, der ikke hidtil har haft chance for at faa et højskoleophold. De er for gamle til efterskole og for unge til den egentlige højskole. Skolen strækker sig over 8 maaneder og prisen for hver elev er 440 kr pr maaned. Resten betaler staten.

Eleverne kommer fra hele landet og de fleste miljøer er repræsenteret. Drengenes gennemsnitsalder af 17½, pigernes 17. Eleverne vælger selv hvilke fag de vil følge – bortset fra de tvungne: dansk, regning og sprog. Undervisningen er lagt an paa gruppearbejde og diskussioner. De kan vælge mellem bl a politik, jazz, kunst, dramatik, madlavning for ungkarle og kjolesyning.

– Vi bryder med traditionerne og overlader saa meget som muligt til de unge, siger forstanderen. Naar de selv vælger et fag, vil de uvilkaarligt faa mere interesse for det og vi undgaar unødvendigt terperi. Hver dag starter vi med en lille forelæsning med efterfølgende debat. Formaalet med skolen er først og fremmest at aktivisere de unge.

Jeg har opstillet tre »færdselsregler« for almindelig opførsel paa skolen: Man skal køre i den rigtige side, vise hensyn og respektere nogle enkelte fuldt stop-skilte. De 17-aarige føler sig som voksne og maa naturligvis behandles som voksne. De maa selv være klar over, hvilket ansvar det indebærer.

Eleverne bor paa to-mands kamre. Mens forstanderen tidligere gik rundt om aftenen og sørgede for at alt lys blev slukket til bestemt

tid er dette nu overladt de unge selv. Hvis de vil sidde oppe hele natten er det ikke forbudt. Den eneste restriktion er, at pigerne ikke maa besøge drengene paa deres værelser og omvendt.

– Men vi anerkender fuldt ud, at de unge forelsker sig, siger forstander la Cour Madsen. Og vi vil fortælle dem, at det er baade smukt og godt og noget meget værdifuldt. Nogen seksualvejledning gives ikke under opholdet, men tingene vil blive talt igennem i mange af de arbejdsgrupper, eleverne vælger at være medlemmer af. En af grupperne skal saaledes drøfte forholdet mellem mand og kvinde.

Elevernes motiver til at deltage i skolen er vidt forskellige. Nogle vil gennem højskoleopholdet forberede sig til videreuddannelse, andre for at faa tiden, til de skal begynde i en læreplads, udnyttet fornuftigt. De er henrykte over, at de selv kan vælge interessegrupper og over de frie, utvungne former. Meningerne om denne højskoleform er iøvrigt noget delte.

(Se endv Højskolebl 1965, s 628, og Politiken 21. nov 65).

Der er kommuneskoler i V Vedsted og Egebæk. Blandt lærerne nævnes: *N. A. Nielsen,* Egebæk (* 87, afsk 55) og i V Vedsted: *J. K. Hune* (f 11).

Under *besættelsen* belagdes V Vedsted skole helt, Egebæk skole samt efterskolen delvis, med tysk militær. Paa V Vedsted skoles grund opførtes 4 svære kanonstillinger med front mod vadehavet. Adskillige sabotagehandlinger forekom paa jernbanelinien i sognet.

1923 oplyses: Kkg 15–20 pct, overv gr præg, enkelte til pinsebev, enk IM, DdU i forb m efterskolen. 1929: Kkg 15 pct, overv gr, ikke stærkt retningspr, 2 fh, rolige forhold, velvilje. 1938: Kkg 7 pct, som sidst, hørelyst, bibelkr, ikke skarpe skel. 1947: Kkg 7 pct, som sidst. 1955: Kkg 5–6 pct, overv gr, og u p bibeltimer, DdU (80), 2 sdsk. 1966: Kkg 4 pct, alm folkekirkelige forhold, overv gr, velvilje, nogle IM, mgh-møder, bibelkr, 2 sdsk, DdU (50) enk pinsefolk.

Vester Vedsted kirke, nær havet, vestligt i byen, er en anseelig kirke af vestslesvigsk type og præger med sit høje spirprydede taarn den flade egn. Vistnok indviet til Sct Andreas. Romansk skib og kor, der er forlænget mod øst. Den romanske bygning er opført ret sent af tufsten og munkesten paa hulet skraasokkel af granit. Der har været apsis. Nordsiden har lisener og buefelter. Syddøren spores svagt, norddøren tilmuret. Kun ét oprindeligt vindue ses i korets nordside. Blytag. Meget bred korbue. Skibet har bjælkeloft, koret to spidse krydshvælv. Store rundbuede vinduer. Sengotisk, svært taarn med hvælvet taarnrum, er stærkt ombygget efter lynnedslaget 1845, har firesidet spir mellem 4 spidsgavle. Korhvælv og korbue dekoreret 1914–16 af Harald Munk. Muret alterbord med helgengrav og relikvier. Smukt opbygget altertavle fra 1845 i tidlig nygotik, med ældre snitværk (en række smukke relieffer fra 15. aarh i fodstykket). Barokfigurer i sidefelterne og paa arkitraven. Storfeltet har maleri fra 1926 (Agnes Schmidt: Den blodsottige kvinde). Et ældre altermaleri (Nadveren) ophængt i skibet. En del figurer solgtes ved auktion 1878 (!) Alterkalk med fod fra ca 1550, bæger fra 1685, to par stager fra 1550–75. Stærkt restaurerede korstole i koret med sengotiske gavle. Romansk granitfont med arkader og rankeværk og hjørnehoveder. Sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen. Renæssancepræ dikestol fra ca 1625 med toskanske hjørnesøjler og portalfelter med relieffer fra Jesu barndoms historie. Samtidig himmel. Lille degnestol med smukt smedet nøgle. Barokstole. Paa skibets væg en barok skulptur (Jesus med sejrsfanen), og maleri af korsfæstelsen, skænket 1850 af pastor J. Bangs enke. Skibsmodel fra 1939. Klingpung med broderet fløjl fra ca 1790. Series pastorum. To klokker fra ca 1250. 1924. Stort ovalt granit-vievandskar. Gravsten. Kirkens 3 sidealtre bevaredes til 1778, skriftestolen til 1845. Præstestolen er lavet af pastor H. J. J. Sørensen, Vilslev-H. 275 sd. Orgel.

J. Helms: Dsk tufstensk, s 125, Uldall: Kirkekl, 12. Mack: D 308, 311, 317. Sagnet om alterbægeret, Kirke og sogn, I, 372.

Folketal: 1850: 526, 1901: 834, 1925: 868, 1960: 1079, 1965: 1197.

Altergæster: 1938: 240, 1947: 285, 1955: 182, 1962: 121, 1965: 176.

Menighedsraad: gennem mange aar: 6 gr, 1 IM. 1965: u p.

Kommunevalg: 1958: Soc 68 (2), resten u p. 1966: 3 upol lister.

Sognepræst

Indt 1857: a) 43 rug, 43 byg, 14 havre, b) 26 rdl, c) 25 lam, 77 brød, 550 pd smør, 38 sn æg, d) 300 rdl, e) 3 spredte parceller, 400 rdl. Grundmuret pgd, 7 vær, god, gammel opf 1738, den opr pgd fint genskabt 1956–57 i gl stil. — 1870: Regul 2932 kr, netto ????, 1913: 2. kl, 1958: 12. kl.

21. 15. marts 1848–17. aug 60 (ord kat Nyborg 15. maj 41): **C. V. Hundrup,** fl t Rønninge-R, se der.

22. 23. okt 1860–26. marts 74 (sp Sandø 17. juli 47): **H. J. J. Sørensen,** fl t Vilslev-H, se der.

23. 10. juni 1874–10. nov 88 (sp Vorbasse-H 18. april 64): **Johan Peter Lund,** * 22. sept 19 Viborg. Forældre: Sp Fejø Didrik Peter L, † 29 (F hjpr Sørbymagle-K) og Anna Marie Neergaard (fra Førslevgd). Stud Vrdbg 36, c 45[1] (nc), skolebest Lyngby 52, afsk 10. nov 88, † 14. jan 89. ~[1] 27. aug 52 Marie Hermandine Mariager, * 25. juni 26 Kbhvn, † 14. marts 68. Forældre: Postkontrollør Niels Carl M og Else Margrethe Schæbel. ~[2] 7. april 75 Marie Alfride Mariager, * 24. maj 47 Kbhvn, † 9. maj 13. Forældre: Gas- og vandmester Johan Carl M og Caroline Lorensine Bille.

Se iøvr ovf.

24. 19. febr 1889–10. juli 1929: **Otto Ludvig Emil Rosenstand.** * 17. marts 61 Ribe. Forældre: Kammerassessor, sparekassekasserer, fhv proprietær Wulf Sigward R og Margrethe Elisabeth Magdalene Knudsen. Stud Ribe 78, c 83[2] (l), lærer Grundtvigs højskole paa Marielyst 83, uord medhj Harlev-F og Bering valgmgh til 89. – Tillige sp Hviding-Rejsby 22–29, afsk 10. juli 29, † 1. sept 29. ~ 25. sept 88 Anna Bolette Mohr, * 14. april 61 Aarupgd, Kvorning, † 26. maj 48. Forældre: Gdjr Anton Theodor Verner M og Frederikke Caroline Petrine Schmidt. – Broder: Frederikssund-O.

Kst sp Augustenborg 20—21.

Udg 93: Kristelige taler, 96: Fra bønnens liv, 2. opl ol, 99: Livsmod, søndagstanker, ol: Menneskelivets kamp og sejr, tanker gennem kirkeaaret, 04: Paa kirkesti, 05: Dersom du kunne tro, tale i Bethesda. Et særtryk af en tale: »Aandelige forhold i Sønderjylland« 1899 spredtes i 2000 ekspl i Sønderjylland.

Pastor Otto R er en af de præster, der har virket længst tid paa Ribe-egnen og en af dem, der kom til at betyde mest, især i grundtvigske kredse. Han var fører blandt kammeraterne. Han blev teolog, men syntes ikke, at han fik mere ud af det end en pæn eksamen (jeg kom ligefrem i aandelig nød, siger han). Dog blev *Rasmus Nielsens* forelæsninger og

skrifter ham til hjælp, og han havde gode kammerater som *Carl Koch, Jannik Lindbæk* og *Vilh. Balslev.* Mest afgørende for ham blev dog en kristelig vækkelse, som han oplevede i studentertiden. Han fik kald til at være præst.

Jannik Lindbæk skriver: »R er en utaalmodig idealist. Han vil udrette noget og helst se frugt af sin virksomhed straks. Han raader over en bredtstrømmende veltalenhed og glød i viljen«. Kristendom og danskhed var hans løsen. Han rejste, han talte over det ganske land, især i Sønderjylland.

Hans æggende tale kunne drage ham ind i polemik, f eks med *Brücker.* I sine sidste aar var han paavirket af *Otto Møller* og *F. C. Krarup,* men vedblev at være en særpræget skikkelse. Det gik ham nær til hjerte, at Flensborg ikke kom med hjem til Danmark 1920. Han var en flittig skribent, og hans opbyggelige bøger blev meget læst. Paa hans grav en gravsten, formet af *N. Hansen-Jacobsen.*

Da KS 98 blev stiftet, mente Otto R, der efter eget udsagn stod »langt til venstre« at samfundet skulle tage sig i agt for at virke som en »aandelig partiorganisation«, for at sondre mellem de »ægte« og de »saakaldte grundtvigianere«. Hvorfor kunne man ikke tage »nygrundtvigianerne med«? (Khst saml 7. r III, 343). Prof *J. P. Bang* har i Højskolebl 1932 s 155 f, 187 f, 211 f givet en udførlig skildring af Otto R, hvortil der henvises. Se ogsaa Khst saml 6 r V, 545 f. – Otto R blev rejsepræst for KS og kom som saadan til at udfolde en stor virksomhed. Hans prædikener og foredrag var meget omhyggeligt udarbejdet. – 1912 kom han i nogen modsætning til en del grundtvigske ved nogle udtalelser paa et fastelavnsmøde i Odense om »udenværkerne« i kristendommen. Han var da paavirket af F. C. Krarup.

Tage Rosenstand skriver (»Min Far var Præst«, 1961, 253 f).

Fars barndomshjem var ikke et almindeligt borgerhjem. Bedstefader var interesseret i mange ting. Han havde postkørselen fra Ribe til Skærbæk i entreprise. Han var entreprenør ved anlægget af Ribebanen. Han havde en gaard i Tvile, som forresten kostede ham en del penge, hvad baneanlægget ogsaa gjorde. Under krigen 1864 var han spion for den danske hær. Red ud om natten for at udspejde den tyske hærs bevægelser, og bragte meddelelser herom til den danske overkommando. Da Ribe blev besat af tyskerne, blev han sammen med nogle andre ribeborgere arresteret og ført syd paa. De blev dog frigivet efter nogle dages forløb.

Ved besættelsen af Ribe kom en ung tysk officer ind og forlangte sparekassens kassebeholdning. Min bedstefader svarede ham, at kassebeholdningen var anbragt i sengen ved hans syge kone, der kunne han tage den. Det var den tyske officer dog for fin en mand til at gøre.

Far har aldrig omtalt sin skolegang i latinskolen med glæde – tværtimod. Han sagde ofte, at hans skolegang var fuldstændig aandsforladt, og var ham en stadig lidelse i den tid det stod paa.

Derimod var studentertiden i København en oplevelse for ham. I København boede han sammen med skolekammeraten *Carl Koch* og dennes ældre broder, *Gabriel Koch.* Skolekammeraten *Laust Moltesen,* den senere minister, hørte ogsaa til fars venner gennem skoletid og studentertid, – ja, livet igennem. Den senere minister, forstander *Jakob Appel,* hørte ogsaa til fars venner fra ungdommen.

Af forelæsninger var han meget optaget af professor Fredrik Nielsens kirkehistorie.

I studentertiden døjede far med daarlige nerver, men han fik sin embedseksamen paa normal tid, og han ville være præst. – Først var han dog lærer ved Grundtvigs højskole.

Han blev kapellan i Harlev-Framlev pastorat. I Harlev lærte han mor at kende. Hendes hjem laa nabo til præstegaarden.

Med Bolette Mohr var far godt hjulpen. Hun hørte til Bering valgmenighed. Var gymnastiklærerinde paa Testrup højskole, og levede stærkt med i det aandelige liv, der rørte sig om Bering valgmenighed og Testrup højskole. *Nørregaard* og *Baagøe* samt pastor *Teilmanns* navne stod dybt prentet i mors hjerte.

En kort tid efter brylluppet var far hjælpepræst hos valgmenighedspræst Teilmann i Bering. – Opfordringen til at søge embedet i V Vedsted kom ret hurtigt, saa opholdet der blev kun af kort varighed. I 1889 blev far kaldet til V Vedsted. – Det var en 200 aar gammel, og noget forfalden præstegaard mor og far flyttede ind i. De har fortalt, at deres møbler var sat ind i nogle rum, der manglede baade maling og tapet. Da slog det sammen for mor – og det skulle der noget til, for hun saa ingen udvej til at faa stuerne til at se nogenlunde godt ud. Det lykkedes imidlertid ret hurtigt for hende, praktisk og dygtig som hun var. Disse stuer blev rammen om et lykkeligt og rigt familieliv i 40 aar.

Naar far søgte V Vedsted, var grænsens nærhed en stærkt medvirkende aarsag. Sognet var den gang Danmarks sydvestligste sogn. Det sønderjydske spørgsmaal var far levende interesseret i, og han ville gerne, om han ved siden af at være sognepræst, ogsaa kunne blive præst for landsmænd sønden for grænsen. I sognet var der adskillige unge bondefamilier, der var interesseret i en grundtvigsk forkyndelse. Det gjorde sit til, at han søgte V Vedsted. Far fik ret hurtigt en ret stor menighed, baade af sognets folk og af sønderjyder, der i stort tal søgte V Vedsted kirke.

Baade mor og far ledede gymnastikken for sognets ungdom i det kort forinden opførte forsamlingshus.

Faa aar efter ansættelsen blev far og hans meningsfæller i sognet og i nabosognene syd for grænsen enige om, at de ville rejse en *efterskole,* især beregnet for sønderjydsk ungdom. Det lykkedes at tegne de nødvendige aktier, men der maatte gøres et stort arbejde i de vestsønderjydske sogne, for at det kunne ske. Far gennemrejste mange sogne, og talte med en mængde mennesker i den anledning. Skolen blev rejst i 1895, og blev stærkt benyttet helt til efter den anden verdenskrig. Mange af sognets unge søgte efterskolen og fik dels gennem undervisningen, dels ved samværet med de sønderjydske elever, nationalitetskampen nær ind paa livet.

Efterskolen blev ogsaa rammen om en rig

mødevirksomhed, dels gennem ungdomsforeningen, dels gennem store efteraarsmøder, som skolen holdt, og hvortil der kom deltagere langvejs fra.

Igennem mange aar var far rejsepræst for »Kirkeligt Samfund af 1898«. I efteraarstiden var han paa foredragsrejse ofte ugen igennem, det skete ikke saa sjældent, at han kom hjem med morgentoget søndag morgen. Det var dels folkelige, men oftest kristelige taler han holdt.

Den første verdenskrig gjorde et stærkt indtryk i mit hjem. Den nære forbindelse vi havde med Sønderjylland gjorde, at vi alle fulgte levende med i begivenhederne. Mange venner og bekendte sønden paa mistede sønner paa slagmarken, mange af efterskolens gamle elever var jo med og mange blev derude. Stor var glæden i hjemmet, da krigen sluttede, og sluttede med, at vor grænse blev flyttet. Far var blandt dem, der holdt paa, at Flensborg skulle med, – og stor var hans skuffelse, da det ikke lykkedes.

Far var i overgangstiden præst i Augustenborg. Han ville gøre et stykke arbejde der nede. Da embederne dernede skulle besættes, søgte han Nybøl, men ved afstemningen kom han i mindretal.

Han vendte hjem til V Vedsted ikke som en skuffet mand, men med troen paa, at Gud ville det anderledes. Det var en glad mand, der kom hjem fra Sønderjylland og saa, at alle flag i sognet var hejst, i anledning af vor gamle præsts hjemkomst. (Otto R blev alligevel sognepræst i Sønderjylland, idet han 1922–29 tillige var sp i Hviding-Rejsby).

I det politiske liv har far kun taget aktiv del ved et valg. Det var i 1911, da der var 3 venstremænd opstillet i Ribekredsen. Ved det valg var far ordførende stiller for hans skolekammerat og ungdomsven *Laust Moltesen.* Moltesen blev ikke valgt ved den lejlighed.

Faa aar efter sin ansættelse overtog far driften af præstegaardens avling. Der hører ca 40 td land til præstegaarden. I begyndelsen var en morbror leder af landbruget. Her fik jeg interessen vakt for bondearbejdet. Det var før jeg kunne huske, men det fortælles, at jeg fulgte morbror i hælene, saa snart der var lejlighed. Vi havde her i sognet, som alle vestjydske sogne, den vestjydske skoleordning, der betød, at børnene ikke gik i skole om sommeren efter 10 aars alderen, men saa gik vi til gengæld i skole 6–7 timer hver dag om vinteren. Den syvende time var, naar vi havde sløjd og haandarbejde. Det er en fortrinlig skoleform, men det er en skole for bondebørn, for den kræver, at børnene er fuldt beskæftiget i sommerhalvaaret. Jeg husker, hvor vi kunne glæde os til den 15. april, naar vinterskolen sluttede, til at komme ud i det praktiske arbejde. Men vi glædede os ogsaa til at begynde skolen igen den 15. okt. Det gav en fortrinlig vekselvirkning mellem skoleliv og friluftsliv.

Efterhaanden fik far helt godt tag paa landbruget saadan, at det blev en økonomisk støtte for ham. Det kunne jo ske, at han blev udnyttet af bønderne i en kreaturhandel, i saadanne tilfælde maatte en præst ogsaa være sin egen værge.

Men han opnaaede, og det var den egentlige aarsag til, at han drev landbrug, at faa sine drenge lært at bestille noget i en tidlig alder, vi blev efterhaanden tre drenge og tre piger. Han undgik at faa os i latinskolen, der stod for ham som noget forfærdeligt noget.

Vi kom derimod paa efterskole og højskole, naar vi blev gamle nok til det.

Vi tre brødre var allesammen landmænd med liv og sjæl. Den mellemste gik fra i femtenaars alderen og blev cand mag og lærer ved Jelling seminarium. Han er senere død. Min yngste bror blev landbrugskandidat, og er forstander paa Korinth landbrugsskole. Mine tre søstre blev alle sammen gaardmandskoner i V Vedsted, hvor ogsaa jeg har min gaard. – En overgang var vi 3 svogre i sogneraadet, saa det var meget naturligt, at far spøgende talte om dynastiet Rosenstand.

Far var meget interesseret i plantningssagen. Han købte ret store arealer daarlig jord for 15–25 kr pr td land, og plantede det til. Det var med til at forskønne egnen, men mere blev det ikke til. – Han var sammen med mor meget interesseret i havebrug. Haven omkring præstegaarden blev udvidet med en frugt- og urtehave, prydhaven bugnede altid med blomster. Midt i halvfemserne købte far en gaard i Sdr Farup. Det var højskoleforstander Jannik Lindbæks fødegaard. Den fik derfor navnet »Lindbæksminde«. En morbror blev forpagter af den i nogle aar, hvorefter den blev solgt. Den er nu igen kommet i slægtens eje, idet min søn købte den i 1941.

I 1905 købte far en gaard i V Vedsted. Den blev forpagtet ud i nogle aar – indtil jeg overtog forpagtningen af den i 1913. Da jeg i 1915 købte Danelund, blev gaarden i V Vedsted solgt. – I 1905 købte far et husmandssted, nabo til præstegaarden. Det blev indrettet saadan, at en del af præstegaardens ungkvæg kunne opstaldes dér om vinteren. Paa den maade var det muligt at udvide besætningen.

Vi havde ofte gæster i præstegaarden, og der udvistes en meget stor gæstfrihed. Saadan kom en dag digteren Valdemar Rørdam paa besøg i nogle timer. Han har i sin bog »Fra Grænseøerne i Sydvest« skrevet et stykke, han kalder »Et dansk hjem«. Det er om mit hjem, og jeg vil tillade mig at citere lidt af stykket, for det giver et godt billede af livet i præstegaarden, selv om det er skrevet med en digters sprog: »Da jeg siden med præsten gik vesterud ad sandvejen, kom to kvinder ilende mod os i blæst og solskin ad gangstien paa den anden side grøften, en høj og moderlig bred, men letskridende skikkelse, og en ung pige, fin fyldig og fodrap, begge i lyst blaahvidternede bomuldskjoler, under bredskyggede, gyngende straahatte og med tomme kurve i haanden. »Har I været ude at se til høstfolkene?« »Ja«, lød det fornøjet i farten forbi, »de havde nok fortjent et foer«. Det var præstens kone og den datter, som tav, men ellers nok havde noget at sige. En landhusholdning i høstens tid, det er travlhed. Skørterne blafrer om de hurtige ben.

Og vinden suste i ung granplantning over høj og hede, i røde lyngtuer, dunblød haremad og gule straa, lys og skygge drev langt over det flade land, hvide kirketaarne med

blytag skinnede frem og graanede bort. Saa standsede vi ved udkanten af en rugmark, mejemaskinen skrumplede jævnt afsted med klingende knivskær; aksene nejede sig og segnede hobevis, de to første skaar laa i hob allerede. Ogsaa vi gik ageren rundt. En ung knøs kørte maskinen: »Det er min søn,« sagde præsten og nævnte hans navn. Han agede videre, og et halvvoksent pigebarn kiggede skælmsk undseligt op fra det neg, hun knyttede knude om: »Min datter«, sagde præsten og nævnede et nyt navn, fuld af dansk folkesang ligesom knøsens.

Det var ungdom, det var arbejde, ikke »i trældoms aand, atter til frygt«, men i barnlig lydighed i lystig flid, i glad kærlighed til den gode jord og dens gode gaver. Paa hjemvejen talte præsten om sit landbrug. Paa den maade gav det indtægt, forklarede han, naar man drev det med forstand selv. Og jeg forstod, at han var glad ved den indtægt, som betød uafhængighed. Men det halve af uafhængigheden var atter her det selvhjulpne, fri for fremmede. Og bag dette laa stadig noget ikke mindre betydningsfuldt, arbejdets, det legemlige arbejdes opdragende værdi, for ham selv som for børnene, den hjertestyrkende berøring med jorden, det nære samliv med planter og dyr. For ham som præst et fast grundlag, en lige vej til de sjæle, hvis hjælp han var kaldet til, for alle baade unge og gamle et levende personligt forhold til fædrenes land, deres eget land, Danmark, et sikkert fodfæste for alt aandeligt liv, for deres kristendom og poesi, ja, for musikken og filosofien med. Ikke tankeløst greben, ikke let vunden, men valgt paa trods af, eller dog tværs igennem gamle traditioner og gammel fordom, som en forfinet og nervøst angreben slægts nødhjælp, deres frelse hjem til jorden, til ny frisk vækst og ny aandelig frugtbarhed. Og saaledes gennem to slægtleds erfaring. Overbevisning vundet, om hvilken levevis der baader et folk bedst.

Jeg vil huske den stump virkelighed, jeg saa saa nær, saa ungt voksende, i hin gamle præstegaard paa sandsletten, hvor vestenvind stormer. Det var et godt stykke Danmark, et hjem, som jeg taknemlig kalder et dansk hjem«.

Her har digteren i nogle faa linier beskrevet mit barndomshjem, som det var, ganske vist i digterisk sprog, men givende et godt og et sandt billede af dette hjem.

Far var en sjælden god prædikant, han havde altid noget at sige, og det blev fremført i et kønt sprog.

Han udgav flere bøger med kristeligt indhold. Det var oftest nogle af hans bedste prædikener eller taler han samlede her. De var til megen glæde for mange læsere.

Han sluttede et stykke om omvendelse i sin bog »Livsmod«, med følgende linier: »Min tanke gaar videre fra min egen barndom og til det næste slægtled. Og jeg spørger: mon den dag vil komme, da min egen søn, naar jeg forlængst er død, staar med lignende tanker her ved den gamle præstegaard og ser paa de stuer, hvor hans moder færdedes, og paa de træer hans fader har plantet. Og mon det da vil være hans væsentlige indtryk fra hin tid: at i det liv, som her blev levet, var Guds herlighed ham nær. Og endnu et: naar han ser den gamle kirke, som rejser sig tæt ovenfor præstegaarden som en mægtig beskyttelse, mon han vil da forstaa, at der var en dyb forbindelse mellem det, som blev levet i de lave stuer, og den velsignelse, som hans forældre hentede under de høje buer. Jeg ved, at herpaa vil hans fremtidslykke bero. Jo nærmere vort hjem aandelig talt ligger ind under kirken, des kortere bliver vejen gennem natten til den nye dag.«

Dette skrev far, da jeg var otte aar, og han levede længe nok til at se, at det havde jeg fundet ud af og lagt mit liv tilrette efter.

Far og mor forberedte deres fraflytning fra præstegaarden i 1929 efter at have boet der i 40 aar. De indrettede huset, som far havde købt for aar tilbage, til bolig i alderdommen. Far naaede ikke at flytte fra den gamle præstegaard. Søndagen før han skulle holde sin afskedsprædiken fik han en hjerneblødning paa prædikestolen. Jeg naaede at gribe ham, saa han faldt ikke. Han døde om eftermiddagen.

Et sjældent rigt menneske- og præsteliv fik saaledes den smukkeste afslutning. Et præsteliv, der havde været til velsignelse for mange i sognet og ud over det ganske land baade syd og nord for den daværende grænse.

Mor sad i mange aar i sit enkesæde omgivet af børn og børnebørn, og til lige stor velsignelse for os alle. Hun døde ogsaa af en hjerneblødning i 1948 og hviler nu ved fars side mellem præstegaarden og kirken.

Deres børn har oplevet en ualmindelig rig barndom og ungdom i det gamle hjem.

25. 8. jan 1930–10. nov 34: **Charles Otto Mikkelsen**, * 22. juli 03 Vester. Faderen: Ldmd. Stud Vejle 23, c 29^2 (h_1), afsk 10. nov 34, kst kordegn Maria k, Kbhvn 38, kordegn Lundehus k, Kbhvn, 39–40. Nu patient »Hvidkilde«, Strøby Egede. ~ 28. april 31 Eva Engberg. Faderen: Sp Korsør, ægtesk opløst 34.

26. 27. febr 1935–31. juli 43 (sp Nr Næraa-B 4. febr 32): **Johannes Martin Jensen**, * 2. nov 05 Egense v Svendborg. Forældre: Husmand og fisker Niels Sørensen J og Kirsten Nielsen. Stud Svendborg 24, c 31^2 (l), afsk 31. juli 43, sproglærer Bad Nauheim 43, realskolel Læsø 48, friskolelærer Gl Sole, Ø Snede, hjpr Strandby-F 65. ~ 4. april 35 Inger Margrethe Poulsen, * 29. marts 11 Hjadstrup. Forældre: Murerm og musiker Hans Christian P og Anna Marie Rasmine Larsen.

27. 4. dec 1943 (sp Ø Tørslev 22. marts 37): **Kristian Eskildsen**, * 9. dec 06 Grindsted. Forældre: Snedkerm Eskild E og Ingeborg Margrethe Nielsen. Stud Ribe 24, c 30^2 (l), sp Baagø 21. nov 32. ~ 18. juli 36 Hedvig Tønnesen, * 23. aug 07 Vorde. Faderen: Provst, Taarup-K, † 33, se der (af Saltum-A). – Hustrus søster ~ Rasmussen, Hou.

Litt: N. L. Feilbergs erindringer i Ribe a aarbøger, centralbestyrer Carl Andreassen: V V hist, bys og kirke hist, smst, 1924—25, H. F. Feilberg har i bogen »Jul« skildret jul i V V pgd, ligesom der i hans: »Dansk bondeliv« er flere skildringer fra V V. Kirke og sogn, s 370 f. Marie Boesen: Fra V V Sdj maanedsskr 1941, s 113 f, skildret V V pgd og livet der. H. F. Rørdam: Peter Rørdam, III, s 535 f, om N. L. Feilberg. Sv. B. Troelsen: V V bys gamle

gaarde i slutn af 16hundredtallet, Ribe aarb 1956—59, 247 f, do smst 1960, 94 f om Stormfloders hærgen, do smst 1963, 501 f om V V i oldtid og middelalder. Vider og vedt III, 448, H. F. Feilberg i Nordslesv sbl 1910, 1—18.

FARUP

Farup sogn, 3238 ha, hører for størstedelen til den store hedeslette ved Kongeaaens og Ribe aas udmunding. Lavtliggende og fladt. Sandet jord. Store marskenge langs Vesterhavet, pumpeværk og kanaler til overrisling. 1/3 af sognet er enge, hvor der gaar mange stude. Havdiget fra 1915 beskytter mod oversvømmelser. Kammerslusen er søgt udflugtssted. Ingen hede i sognet, kun ganske lidt plantage. Meget af marsken nu under plov. – Byerne Nr Farup kirkeby med mh fra 1895 (i gl kro), fh fra 1896, udvidet 1925, maskinfabrik, Kærbøl med pgd, skole (opf 1963), bibl, brugsforen, kommunekontor m m, Hillerup, Mejlby, Tanderup m m, flere større gaarde. (Lundgaard ejedes af pastor Jørgen Ravn († 1734) Tanderupgaard ejes siden 1949 af fhv højskoleforstander *Hans Lund,* Askov. Sognet har flere gange været udsat for svære oversvømmelser, under den store stormflod 1634 druknede 30 mennesker, 1909 og 1911 var der ogsaa stormflod. Mange kreaturer druknede. En længe i pgd blev ødelagt.

Af den ældre præstehistorie

Farup sogn henlagdes 1683 til det res kap ved Catharinæ kirke, Ribe. Den første lutherske sp skal have været *Peder Pallesen* († 1587), om præsten *Niels* († 1606) fortælles, at hans kone, Ingeborg, dagligt slog ham, men han tog revanche ved at gennemhegle hende fra prædikestolen. Provst *Laur. Weibøl* († 1648) led meget ved stormfloden 1634, provst *Anddreas P. Riber* († 1657) var søn af en væver i Ribe. Efter præsterne *Niels Bruun* († 1673), *Jørgen J. Kors* († 1695) kom provst *Jørgen Iversen Ravn* († 1734), han giftede sig med fmds enke, var en dygtig mand, han var gift 2 gange og havde ialt 14 børn. Som de fleste paa egnen hjalp Ravn de mange smuglere. 1728 maatte han bøde 100 rdl derfor. Han opførte den meget smukke pgd 1712 efter brand. – *Adam Thillerup* (1734–38) flyttede til rkp Kerteminde. (Han ville »hellere fly fra Farup end fægte ilde her«). Hans forhold til beboerne var slet. 1738 klagede en af dem til provsten og bad ham overhøre deres børn, som var blevet afvist fra konfirmationen, fordi de kun kunne svare efter den lille katekismus og den almindelige forklaring. Thillerup havde det desuden vanskeligt paa grund af sine processer.

Aug. Henrichsen (1738–53) havde studeret i Halle og Giessen (Khst saml 4 r IV, 129). Han skrev i kirkebogen ved sin tiltræden: »Herren give mig barmhjertighed og naade til at føde denne menighed og bevare mig fra processer«. Men han undgik ikke helt konflikter. 1742 klagede en kvinde over at være blevet afvist fra nadveren, og han fik et sagsanlæg for hvasse ord i en ligprædiken over en mand, der var død af drik. T søgte at staa i godt forhold til mgh, og for evangeliets skyld lod han m h t sine indtægter bønderne handle, som de ville. Han stod brødremgh nær og deltog i herrnhutiske forsamlinger paa Fyn. Han kunne ikke faa skolevæsenet i orden, og først pastor *C. Volquartz* (1753–70), fik efter indtrængende opfordringer beboerne til at bygge skole. (Elle Jensen: Pietismen i Jyll, 1944, s 53). Under pietismen nævnes 12 vakte i Farup. *Volquartz* flyttede til Kolding. *Brorson* satte ham højt. 1758 skriver Brorson: »Pastor V talte opbyggelig af evangeliet om den hellige aands sendelse. Den kære mand har siden sin ankomst til F gjort sig stor umage med at faa skolen i stand, men intet kunne udrette, hvilket han nu som tilforn væmodigt beklagede. Der skete i den henseende især en alvorlig og bevægelig formaning til menigheden, hvorpaa og de, som før havde sat sig imod, gav mig deres løfte at ville bygge den omtvistede skole. Degnen, *Hans Pedersen* er flittig i sit embede, men ungd svarede kun maadeligt,« (Vis 123, jvf s 357 f). *Laur. Grundahl* (1770–86) flyttede til Ribe dk, se der, *Fr. Ussing* (1786–1829) havde været præst ved Ribe hospital, rationalist, *Hans Chr. Clausen* (1829–40) havde været sp i Nordby, Fanø, var en interesseret og flittig mand, rationalist, han udg nogle smaa teologiske arbejder, en bog om kvægsygen og en bog om fattigvæsenets tilstand i Farup sogn 1831. Om skrive- og læselystens misbrug (1840) samt en lang række korte historiske oplysninger fra Nordby, Farup osv. (I »Iris og Hebe«, »Kjøbenhavns skilderie«, om Aristoteles, osv samt en prædiken: Hvorledes kan kristne bidrage til, at Jesu læres høje værd mer og mer kendes og benyttes (holdt i Holmens kirke 1797)).

Der var en del pietistisk røre, som holdt sig siden *Volquartz'* tid, og i flere hjem benyttedes pietismens og hernnhuternes andagtsbøger omkr 1850.

Tiden efter 1849

Kirken ligger omtrent midt i sognet og kan ses fra hvert hus. Gammeldags kirkelighed har præget befolkningen, solide vestjyder.

Pastor *Bent Lindhardt* (1841–62) havde været kateket i Ribe, han var en myndig mand af et respektindgydende ydre og besad stor fysisk styrke. Var forbundet med et mildt sind og kærlighed til sognebørnene. Han var en personlighed, ikke bange for at sige sin mening, var meget yndet som taler i Farup, af Mynsters skole, hans søn var stiftsprovst L, Aarhus (se her II, 270, og Saml t jy hist og top VII, s 38). Pastor *Th. Kühnel* (1862–68) var folketingsmand i Ribekredsen 64–66, stod *J. A. Hansen* nær, blev senere ivrig tilhænger af kultusminister *Scavenius.* Han var en mand med gode evner, havde en lille lyrisk aare, var meget afholdt her. Han udg salmer og sange, »Löhes haandbog ved sygesengen«, og Vilmars »Den kirk livserfarings teologi contra retorikkens teologi«. (Se her II, 608, Elberling. Danske rigsdagsmænd, 1848–1949).

Mens K var paa rigsdagen var *Ludvig Wagner* hjpr her 1864–65, han var grundtvigsk og

stod tidens førende grundtvigske præster nær. (Se her IV, 160).

Pastor *Sabinus Høgsbro* (1868–79) broder til politikeren *Sophus H*, var meget afholdt i Sønderjylland. Hans datter, pianistinden fru Inga Christensen, N York, har i Berl tid 23. april 53, givet et billede af livet i Farup pgd i de aar, hyggeligt og smukt.

Pastor *N. C. C. Tranberg* (1879–1901) tilhørte en storbondeslægt, som i over 200 aar havde ejet den største gaard i sognet, Dortheasminde i Kærbøl. Alle beboerne underskrev en adresse om at faa ham til sp her i sit hjemsogn. Han var da grundtvigsk og underskrev den lille Askov-adresse. Men i 90'erne var der en IMs vækkelse, og T kom til at staa IM nær, selvom han ikke blev afgjort IMs præst. Man købte 1895 den tidligere Kirkeby kro og omdannede den til missionshus (*Vilh. Beck* kaldte den »Den omvendte kro«). Der var ogsaa røre mellem de unge, og der blev stiftet KFUM og K, som har holdt sig til 3. slægtled. For IM betød Ribes nærhed en del, og adskillige søgte dertil. Baade til kirke og mgh. Som modtræk byggedes fh og skillelinierne var skarpe, saa T, der var en fredens mand, søgte bort fra sit fødesogn for at komme til roligere forhold.

Pastor *H. G. A. Jørgensen* (1901–27) søgte til Ribeegnen for at være nærmere ved latinskole og bibliotek end i Stadil. I Farup ønskede man nabopræsten, *C. C. Hjortkjær*, Hjortlund, og en adresse med mange underskrifter indgik til kultusminister *J. C. Christensen*, der havde været lærer i Stadil. J. C. lovede Farupfolkene, at han nok skulle skaffe Farup en god præst, der ikke var udpræget partimand, »og det har De faaet, og dermed er den sag afgjort«, skrev J. C. C til sin gamle sognepræst. *Jørgensen* mødte forresten aldrig modstand i Farup fra det øjeblik han blev indsat af stiftsprovst *P. J. Pedersen*. Familien kunne først komme ½ aar senere, da fru *Tranberg* blev boende her, fordi præsten i Baarse, hvortil T var forflyttet, blev boende i Baarse pgd. Pastor *Jørgensen* fandt et ret kraftigt IMs samfund i Farup mh og en ret kraftig grundtvigsk bevægelse, samlet om fh. Han fastholdt, at han ville være *hele* sognets præst, og det blev han, agtet for sin redelighed og fasthed. Han fik gode venner i begge kredse. I IM f eks husfaderen i mh, *Niels Holdensen, Simon Sørensens* hustru, *Maren Simons*, moder til DMSs senere fmd, pastor *S. H. Sørensen*, Brorsons k, Kbhvn, og *Line Brorson*, og indenfor den grundtvigske kreds: især sparekassedir *Mads Hansen* og dennes søn, *Niels Hansen*. Skillelinierne udjævnedes efterhaanden, og sognet fik en absolut folkekirkelig indstilling. Dette uddybedes videre i pastor *P. H. Gamraths* tid (1928–45), han var højkirkelig senere virksom i Vesperringen, han var fmd for Naturfredningsforeningen paa egnen og udg her Hans Tausens salmebog i facsimile, med efterskrift (1944).

Pastor *B. S. Lundsgaard* (1946–65) skriver, at der er velvilje og kirkelig interesse, men ogsaa en del kirkelig passivitet. Efter krigen holdtes vel besøgte aftenhøjskoler i skolerne med kulturelle og kirkelige emner. Siden 1960 3–4 aarl, godt besøgte foredragsaftener i fh, aftenskole i Kærbøl skole og ungdomsm i pgd. Foredragsaftenerne ledes af fh højskoleforst *Hans Lund*.

Adskillige har søgt gr højskoler, men uden at det kan siges at have præget sognet. En del familier har sluttet sig til IM. Den til mh omdannede kro er nok et af landets mest særprægede missionshuse, et gl, straatækt hus. Her er holdt mange møder, og IMs kreds har været aktiv, baade med børne- ungdoms-, IM- og YM-arbejde.

Fra 1965 er *Knud Jakobsen* sp her.

Indtil 1961 var der 3 skoler, navnlig Kærbøl skole betød meget som samlingssted i distriktet. Centralskole fra 1963 lige ved pgd. Skoleleder: *Morten H. Pedersen*.

Blandt kendte personligheder kan nævnes: Gdjr *Peter Borrig Lindbæk* (* 1833, † 73) gift med en datter af pastor *Ingerslev*, Hørby. Deres hjem var et grundtvigsk samlingspunkt, sønnen, *Jannik L* (* 62, † 09) blev c theol og døde som højskoleforstander i Ubberup, hvor hans skolekammerat og ven, *Carl Koch*, var valgmenighedspræst (DBL XIV, 374).

Forsvarsminister *Søren Brorsen*, (* 1875, † 1961) overtog sin fædrenegaard i Farup, Granvang, 1903, blev snart en af egnens ledende mænd. Han var fmd Ribe og omegns landbof 05–21, sogneraadsfmd 06–07, folketingsmd i Ribekredsen 07–29, i Kjellerupkredsen 32–45, fmd Venstres rigsdagsgruppe og partiets politiske ordfører 20–22 og 36–40, medl af mange kommissioner, forsvarsminister i ministeriet Neergaard 22–24, og i ministeriet Madsen-Mygdal 26–29, minister uden portefølje i ministeriet Stauning 40, i ministeriet Buhl 42, og i ministeriet Scavenius 42–45. – B var uddannet paa Askov og paa Dalum landbrugsskole. Han var en indflydelsesrig mand paa sin egn og i sit parti, solid, veltalende. Den første sag, paa hvilken han øvede bestemmende indflydelse var digebygningen i marsken ved Ribe, senere var han ordfører i mange betydelige sager (bl a jordlovene, forsvarslovene). Han viste baade fasthed og administrativ evne. Var en god kirkens mand, en datter blev gift med pastor Gamrath.

Digteren *Peter Vejrup* (* 88 i Farup, lærer i Vittarp ved Varde, se der) har i sine værker givet skildringer af det indtryk naturen, havet og marsken gjorde paa hans sind i de unge aar, ikke mindst stormfloderne, som kunne naa helt op til hans hjem, før diget blev bygget. Der er baade stilhed og storhed i disse digte (Plovmandssange, 1922, Jeg løfter mine hænder, 1938, Fadervor, 1939 og Nye prosadigte). Hjemegnen har han skildret i romanen »Kærlighedens magt«, og genforeningen med Sønderjylland inspirerede til det dramatiske digt: »Den store hjemkomst«. Man har ikke med urette kaldt ham »marskens digter«. En dyb religiøs tone gaar gennem hans værker.

Sognepræst *S. H. Sørensen*, Brorsons k, Kbhvn, fmd DMS 1935–58, er født Nr Farup 1880, søn af bmd Simon Hansen Sørensen.

Blandt folk fra kirkens liv kan nævnes: Kirkeværge, gdjr *Niels Hansen* (* 74, †), gdjr, sognefoged *Elias Lassen* (* 83), i mghr, fmd Venstreforeningen, sogneraadsfmd *Niels Toft*, Hillerup, i mgh-raadet.

Ledere af IM: Gdjr *A. Lønne*, Kirkeby, gdjr.

H. N. Hansen, Kirkeby, gdjr, kommunekasserer *N. M. Hansen*, der er fmd for Ribe-Esbjerg kredsen af IM.

Gr ledere: Gdjr *H. Henningsen*, Kirkeby, ldmd *Mikael Larsen*, fmd foredragsf.

Førstelærer *Kr. Aug. Pedersen*, (* 74, †) i mghraadet og sogneraadet, fmd foredragsf.

Under den *tyske besættelse* 1940–45 var mange tyske soldater indkvarteret rundt om i sognet. De skulle holde vagt ved Kammerslusen og diget og i det hele være rede ved evt allieret invasion. Hos *Peder Pedersen*, (Lintrup), der boede vestligst i sognet, havde den tyske generalstab et kontor med telegrafstation. Her tegnedes kort over hele egnen og vadehavet til Fanø. Der var lagt sprængbomber under huset og opstillet 4 kanoner omkring det. Man søgte at tvinge ejeren og hans hustru bort, men de blev, skønt de kun havde et enkelt værelse til egen raadighed. Flere steder udlagdes landminer i engene. Der indtraf iøvrigt ikke større begivenheder i sognet under besættelsen.

1927 oplyses: Kkg meget varierende, fra 20 til 200, mh og IM smf, ØM, KFUM og K, 1931: Kkg 10 pct, IM og gr, KFUM og K, DMS, ØM, foredragsf, 1943: Kkg 5–6 pct, foredragsf, IM smf (50), DdU (100), YM kredse, M og K, 1951: Kkg 8 pct, kirken ligger centralt, kkg præges tildels af unge, en del modsætninger, møder for gl konfirmander i pgd, bibellæsn i skolerne, mdl børnegudstj i kirken, velbesøgt aftenhøjskole, DdU, IM smf (50), sdsk, M og K, ØM, DMS, spejdere, kirkeblad, 1963: Kkg 5–6 pct, velvilje, en del kirkelig interesse, ogsaa ligegyldighed, konfirmandmøder i pgd, M og K, DMS pigekreds og salmesangsaftener i pgd, foredragsrække i fh, børnegudstj i kirken, IM smf, mh, fh, kirkeblad.

Farup kirke (Sct Nicolaus). Anselig, smuk, af vestslesvigsk type, hvidkalket og blytækt, tykke mure, har romansk apsis, kor og skib, der senere er gotisk forlænget mod vest, overvejende opført af tufsten paa granitsokkel, apsis med skraasokkel. Dettes runde mur har 5 rundbuede felter og halvsøjler. Over apsistaget et lille blændingskors. Kor og skib har paa murene lisener og rundbuefriser. Norddøren tilmuret. Genaabnet rundt apsisvindue, flere oprind vinduer ses. Den runde korbue omdannet 1843. Apsis har halvkuppel. Skib og kor flade lofter. Et taarn mod vest blev brudt ned 1835 og erstattet af et vaabenhus, 1932 blev kirken istandsat, og der opførtes nyt taarn med spir mellem 4 spidsgavle, bekostet af beboerne, et særligt stort bidrag blev ydet af konsul C. M. Windfeld-Hansen. Vaabenhus mod syd, ombygget 1932. Omkr 1870 opdagedes kalkmalerier, afdækket og rest 1940 af E. Lind, i apsis og kor. Apsishvælvets Kristus-maleri kunne ikke reddes, og her malede S. Vig-Petersen 1954 et nyt maleri: Kristi forklarelse. Korets bræddeloft har maleri fra 17h-tallet: Kristus i skyerne med engle. Paa det ny, murede alterbord en messingkopi af Herlufsholm-krucifixet. Den gamle, ret pompøse altertavle fra 1769 (senbarok, figurer af troen og retfærdigheden, malerier af Gethsemane og den korsfæstede) er ophængt i kirken. Barokstager fra 1642, korbuekrucifix fra ca 1360, med sidefigurer, nu ved den tilmurede norddør. (Tidligere over korbuen). Romansk font af Wesersten, interessant, vistnok importeret fra Bentheim, med akantusfrise og rundbuer. Nederlandsk, drevet messingfad med syndefaldet, barok fonthimmel fra 1695, overtaget fra Hygum kirke 1843. Prædikestol af karnaptype med rigt snitværk i barokstil fra 1657 med hjørnesøjler og relieffer fra Jesu historie, samtidig himmel. Alt restaureret 1926. Opgangsdøren til prædikestolen fra 1768 har allegoriske malerier. Tolv-armet lysekrone fra ca 1600. Tremastet skibsmodel. Klokker fra 1599 og 1921. Baade kirkens ydre og indre restaureret fra 1932 til 1956. 200 sd. Orgel.

J. Helms: Tufstenskirker 129 f, Mackeprang D 365, 367, Nørlund-Lind: Kalkm nr 80. Illustr tid 1906—09, 362.

Folketal: 1850: 763, 1901: 824, 1925: 852, 1960: 852.
Altergæster: 1872: 823, 1892: 592, 1902: 514, 1912: 400, 1922: 380, 1932: 315, 1942: 282, 1952: 350, 1965: 400.
Menighedsraad: 1926: 2 IM, 4 u p, 1930: 2 IM, 2 gr, 2 u p, 1942: 2 IM, 1 gr, 3 u p, 1951: 2 IM, 4 u p, 1961: 2 IM, 4 u p (gr), 1965: do.
Kommunevalg: 1966: 2 upolit lister.

Sognepræst

Indt 1857:a) 50 rug, 60 byg, 100 havre, b) 41 rdl c) 1 ost og 2 pd smør af hver gaard, d) 325 rdl, e) 78 td ld, 8 td hartkorn, halvdelen marsk. God gl pgd fra 1712 i Kærbøl, 16 fag, kvist. 1870: Regul? netto: 5096 kr, 1913: 2. kl, 1919: 3. kl, 1958: 12. kl. Udm smuk og interessant pgd fra 1712, hovedrest. 2 maleriske ældre længer bevaret.

16. 30. jan 1841–16. febr 62 (ord kat Ribe 13. nov 36): **B. Lindhardt**, fl t Jyderup-H, se der.

17. 24. april 62–27. maj 68 (sp Ulsnæs, Flensborg provsti 7. jan 53): **Th. S. Kühnel**, fl t Haarlev-H, se der.

Hjælpepræster hos pastor Kühnel
1864—65: **L. C. M. Wagner**, se Sakskøbing.
1866—67: **J. E. Mühlenstedt**, se Tved, Mols.

18. 3. aug 1868–15. sept 79 (sp Højst 19. juni 50, afsat af tyskerne 14. febr 67): **S Høgsbro**, fl t Bjerreby, se der.

19. 21. nov 1879–14. aug 1901 (hjpr Tørring-Heldum 27. marts 76): **N. C. C. Tranberg**, fl t Baarse-B, se der.

20. 2. okt 1901–6. okt 27 (sp Stadil 18. marts 89): **Henrik Gothard Antonius Jørgensen**, * 30. jan 61 Kædeby, Humble. Forældre: Lærer Hans Christian J og Inger Margrethe Henriksen. Stud Odense 80, huslærer paa Broholm, (opholdt sig som saadan i Wiesbaden 83), c 87^1 (1), huslærer Jægerspris 87, uord medhj Uggerslev-NH 88, r af Dbg 27, afsk 6. okt 27, † 8. juli 41. ~ 18. okt 93 Johanne Christine Farre, * 16. aug 70 Lindet, Birket, † 18. okt 38. Forældre: Lærer Severin Jensenius Valdemar F og Ane Kathrine Hansen Jaug.

BM og sekr. Hist smf f Ribe amt 17—27, kredsfmd præstef 22—27. Fmd Kongeaa-konventet.

Udg 00: Filip Melanchton, 01: Dronning Elisabeth af Danmark (bearb paa tysk 03), bearbejdet Melanchtons Loci communes, overs. Augustins bekendelser. Udg: Luther og hans tid I—III, I: Fra bispernes og munkenes tid (1917), II: Reformationen i Danmark (1919), III: Peder Palladius (1922), 1911—12: Den kristne kirkes hist I—III, 14: Den dsk kirkes hist, 30: Ribebispen Gabriel Koch, 37: Sognepræst og præstegaard, 37: Provst U. A. Plesner, Humble. Skr flere aft og afhandl bl a i Kirkefondets aarbog 1930, om aflad og afladshandel i religionslærerf bl a om Hans Tausen i Dsk kirkeliv 1926 og 1931. Khst saml m m.

Pastor J har øvet en fortjenstfuld virksomhed som kirkehistorisk popularisator, (Bjørn Kornerup i DBL, XII, 223). Hans skrifter har deres fortrin i et grundigt kendskab til de emner, han behandler, og i et klart, let tilgængeligt sprog. Litterært mindre værdifuld, men ikke uden betydning som kildeskrift er hans store bog om biskop G. Koch.

Pastor *P. H. Gamrath* skriver i Ribe st aarb 1943, s 53 f bl a:

»Pastor Jørgensen var af gammel lærerslægt og fik sin opvækst i den gamle degnegaard ved Humble kirke. En overgang i barneaarene var han stærkt optaget af religiøse grublerier, og da han som ung student skulle vælge studium, tog han fat paa teologien for at faa klarhed over de religiøse problemer, som var blevet saa brændende i 70'erne og 80'erne.

I sin studietid (1880–87) lærte han at sætte pris paa professorerne *P. Madsen* og *H. Scharling,* hos hvilke han fandt aandelig hjælp i det stormvejr, som *Georg Brandes* havde rejst; teologien var tydeligt kommet i miskredit, og selv *Rasmus Nielsen* (til hvis sidste filosoficum-hold Jørgensen hørte), sagde gang paa gang, at teologien ikke var nogen videnskab. Delvis efter *P. Madsens* tilskyndelse oversatte han Melanchtons troslære (Loci communes), det første litterære arbejde, Jørgensen gik i gang med; det tryktes først i Sthyrs teologiske tidsskrift, men udkom siden som særtryk 1900.

Efter et par aar som huslærer og ordineret medhjælper fik han saa Stadil sognekald ved nordsiden af Ringkøbing fjord 1889. Det var ikke svært at faa embede dengang; selv de allerfleste sognekald havde yderst daarlige økonomiske kaar at byde en fattig teologisk kandidat, og var indtægterne usle, tyngede yderligere naadensaaret og stor gæld paa præstegaarden ofte levefoden ned til uforsvarlige tilstande; hertil kom saa, fortæller Jørgensen, den kritik og usamdrægtighed, der raadede i mange menigheder, der var delt mellem en snæver indremission og en ofte radikal grundtvigianisme af Brückers art. I Stadil fandtes baade Indre Mission og grundtvigianisme; men paa grund af sit faste og centrale kirkelige stade vandt Jørgensen respekt fra begge sider; ja selv til de »Harboørefolk«, der fandtes inden for Indre Mission, kom han til at staa i et ret godt forhold og mindedes siden med glæde *Jens Gadegaard* og hustru paa Stadilø, hvor det iøvrigt holdtes mange møder. Formand for den grundtvigsk farvede foredragsforening i Stadil var den unge degn *I. C. Christensen,* der blev folketingsmedlem et halvt aar efter Jørgensens ankomst, og denne maatte ikke sjældent værge *I. C. Christensen* mod angreb fra selv politiske meningsfæller, der fandt, at degnen burde passe sin skole. Der udviklede sig forøvrigt et venskabsforhold mellem de to mænd, og mange aar senere talte Jørgensen som emeritus ved I. C. Christensens begravelse.

H. G. A. Jørgensen havde i Stadiltiden nær forbindelse med nabopræsterne *Molbech,* Hee, *J. H. Jensen,* Hee, og *Plesner,* Vedersø. Hos herredsfuldmægtig, senere sparekassedirektør *Chr. Cramer* i Ringkøbing, mødte Jørgensen huslærerinden Johanne Christine Farre, der siden blev hans hustru, ligeledes af lærerslægt. Hun var en betydelig og energisk kvinde, og hun blev en god støtte for sin mand, der af naturen var noget tilbageholdende og forsigtig.

Jørgensen studerede i sin Stadilperiode først teologen Frank, men samlede sig mere og mere om reformationstiden og dens centralskikkelse *Martin Luther*; men vanskeligheden dengang ved at laane bøger bevirkede, at en større afhandling for licentiatgraden om »Humanisme og Reformation« blev lagt til side, hvorefter han begyndte den lange række af skrifter og artikler i dagblade og tidsskrifter, hvormed han paa videnskabeligt grundlag, men uden videnskabeligt sprog har evnet at give interesserede læsere i alle aldre rundt i vort land et solidt kendskab til det banebrydende 16. aarhundredes kirkelige begivenheder og personligheder i saavel ind- som udland.

I 1901 søgte og fik H. G. A. Jørgensen det store marskembede i Farup ved Ribe; her lige ved stiftsbyen var biblioteksforholdene (og skoleforholdene) bedre, og den store marskgaard gav en god indtægt, ligesom der heller ikke var nogen enke paa kaldet; men han oplevede dog i 1913 at se embedet sat ned i 2. klasse og 1919 i 3. klasse.

Jørgensens studier satte nu frugt i de større arbejder om Martin Luther og om den danske reformation samt en række foredrag og artikler.

H. G. A. Jørgensen var sin kirkes tro søn, fast forankret i evangelisk-luthersk kristendom, en flittig og samvittighedsfuld kirkehistoriker, men ogsaa en klog og god præst, og hertil kommer maaske det allervigtigste: et fromt og ydmygt menneske.«

Som prædikant kunne han virke »noget tør«.

Typisk for denne lærde, beskedne præsts forkyndelse er en konventsprædiken, han holdt omkr Sct Hans Dag 1924 i Bering Valgmenighed hos sin ven pastor **S. Noe-Nygaard** (der havde været seminarieforst i Ribe). Her faar J ogsaa lejlighed til at mindes en af sine læremestre, dr **H. F. Rørdam,** Lyngby.

»Døberen Johannes pegede i sin forkyndelse paa Israels gamle love, men dermed blev han ikke staaende. Først og fremmest var det hans opgave at pege paa Kristus som det Guds Lam, der bærer Alverdens synd: Midt iblandt eder staar han, hvem I ikke kende, i hvem livet, lyset og lykken er at finde. Og dette Sct Hans's vidnesbyrd ogsaa for vor tid. Saa er det da den store livsopgave for os alle, om vi dog kunne komme i troens levende forbindelse med Jesus Kristus, vor Herre. Og det er vel mulig for den, der som Johannes er rede til at bekende sin begrænsning, sin uværdighed, sin synd. Ansigt til ansigt med Jesus følte den største af de kvindefødte sig saa lille, saa ydmyg; men ydmyghed er det første trin paa vejen til tro. Alt dette er saa smukt og sandt udtrykt i et vers, der ofte blev anført af en kendt mand i den danske kirke, kirkehistorikeren H. F. Rørdam i Kongens Lyngby. Han plejede at give sine konfirmander det ved afskeden. Det staar nu indhugget paa hans gravsten paa Lyngby kirkegaard:

Det vil jeg dig sige, det skal du mærke:
Det er ikke de stolte og ikke de stærke;
det er de ydmyge, det er de fromme,
som hjem til vor Fader i Himmerig komme.«

Efter sin afsked flyttede han til København.

21. 23. jan 1928–28. nov 45: **P. H. H. Gamrath,** fl t Taarbæk, se der.

22. 8. maj 1946–17. juli 65: (andenpræst kolonien Filadelfia 1. okt 40): **Bernhard Sørensen Lundsgaard,** * 27. jan 09 Viborg domsogn. Forældre: Gdjr Karl Sørensen L og Karoline Hansen. Stud Viborg 28, c 33[1] (1). Sekr KFUM, Kolding 33, sp Hassing-V 20. sept 34. ~ 18. nov 34 Gudrun Michelsen, * 12. aug 11 Esbjerg. Forældre: Axel M og Anna Kirstine Lauritzen. – Hustrus søster ~ Krog, rkp Glostrup.

Forflyttet 17. juli 65 til rkp Bolbro k, Odense.

Herredsrepr Kirkesagens venner 49, distriktsfmd ØM 49, BM kredsbest Kirkens Korshær 51—59, fmd 59—65.

Skr art og fortællinger især i »Ugens Nyheder«, »Juletoner«, »Mod jul«, og andre julehefter samt i »Børnebladet«, Thisted amts Tidende.

23. 25. nov 1965 (sp Urlev-S 17. juli 58): **Knud Jakobsen,** * 28. nov 19 Kalundborg. Forældre: Herreekviperingshdlr Jakob Bernhard J og Ane Marie Andersen. Handelsuddannet, stud Rønde 45. Studierejse i Frankrig 48–50, c 55^2 (1-85). Hjpr Vedbæk 7. april 56, kkp smst 18. okt 57. ~ 5. aug 50 læge Marianne Elisabeth Mikkelsen, * 19. juli 21 Redsted. Faderen: Sp Felsted, † 57, se der. – Hustrus broder: Kkp Allehelgens, Kbhvn.

Bm Teol Foren 46—48.

Litt foruden ovenn: M. K. Sørensen: Bidrag til F sogns beskrivelse. Jyske saml 1880—81, 43, Khst saml 6. r V, 545 f, Vider og vedtægter for F, Jyske saml 1937, s 424 f. H. K. Kristensen: Ondaften i F, Ribe aarb 1963, 541 f.

MANDØ

Mandø, 603 ha, ligger i Vesterhavet mellem Fanø og Rømø, bestaar af de 2 nu sammenvoksede øer, Mandø, Gl Mandø. Øen er beskyttet af diger, 3,6 km lange (diget fra 1887 blev gennembrudt 1911 og 1923, hvorefter et nyt havdige opførtes 1936–37, forstærket 1962). Klitter mod vest, sandflade i midten, marskenge mod øst. Lavtliggende (indtil 2 m). En vej, der kan befærdes ved ebbetid i godt vejr, fører over havbunden til V Vedsted. Ellers foregaar overfarten med baade, da der ingen havn er paa øen.

Vejen fra Vedsted dige til Mandø over havbunden er afmærket med »prikker«, riskoste, der viser, hvor det er bedst at køre. Det gælder dog ikke om vinteren, da isen flytter kostene, saa der skal kyndige folk til at finde vej.

Nordøst for det ny dige er der betydelig naturlig tilslikning, saa hvis eller naar der kommer samarbejde med landvindingsbestræbelser fra Rømødiget og nordefter, og der bliver bygget en færdselsdæmning fra Mandø til fastlandet, vil der kunne indvindes meget nyt, frugtbart land, hvilket ogsaa vil kunne faa betydning for sikring af fastlandskysten. Erhverv: udelukkende smaa landbrug.

Byen Mandø med skole (opf 1899, udvidet 1944) bibl, kro fra 1949.

Mandø hører til den frisiske ørække, som i sin tid var landfast med Jylland. Ingen oltidsfund minder om oldtidsbebyggelse. Øen skal have været større og haft 3 kirker, men 1340 omtales kun én kirke. Traditionen om øens fordums storhed har knyttet sig til stednavne som Kurre sand (hvor der skal have ligget en by), og »Knok«, en grund i havet, hvor der ogsaa skal have været en by (hvad næppe er rigtigt). Der skal have været en stor skov, og man har fundet trærødder derfra. Kirken blev bortskyllet ved en stormflod 1558, en ny opførtes, men 1638 omtales den som forfalden, antagelig som følge af stormfloden 1634. Den nu ubeboede »Gammel Mandø« var beboet til 17. aarh.

Sagnet lader **Thyra Danebod** lide skibbrud ved Mandø på sin rejse til Danmark, folkevisen lader dronning **Dagmar** lande her. Øen var krongods, indtil den 1741 blev solgt til beboerne for 864 rdl. Fiskeriet er næsten ophørt, skibsfart har været en betydelig næringsvej i sejlskibenes tid, nu er landbrug faktisk eneste erhverv og folketallet er nedadgaaende. Befolkningen maa være forberedt paa at leve flere dage i isolation. Da man ikke kan komme til fastlandet med mælk, maa man have eget mejeri. Men man drømmer om at faa en dæmning ligesom Rømø-dæmningen. Den søgaaende bus fra Ribe over V Vedsted er en traktor med høje hjul, og i den paahægtede kassevogn er der plads til passagerer og gods. Naar den kører ud i vandet, kan man spørge, om føreren mest føler sig som skipper eller som chauffør. Kører man uden for den af riskoste afmærkede ebbevej, kan man risikere at køre fast.

Den frygtelige stormflod 1634 (den store mandedrukning) er ikke glemt, alle druknede, kun ét barn blev i live, det laa i sin vugge og førtes af bølgerne ind mod land som en anden Moses. 7 mand, som var paa fastlandet under katastrofen, byggede den ny Mandø op, sikret bag klitterne.

Det er en haardfør befolkning, man møder her. I gamle dage var de fleste skippere, og man ser mange billeder af Mandø-skibe med besætning. Konfirmationen holdtes i februar, for i marts fik drengene hyre. Det var især til Island man sejlede, en haard, men indbringende sejlads. Kvinderne tog sig af jorden, marsklandet, med kvæg og faar, og man var selvhjulpne, man bagte, spandt, bryggede, støbte lys osv selv. Nu er der ikke flere skippere, men det hænder, at de unge stikker til søs.

Allerede 1897 byggedes der andelsmejeri, landets mindste, nu erstattet af et moderne mejeri (det gamle kan ses paa Hjerl hede). Øens eneste forretning er brugsen. Her kan man faa næsten alle varer. Tidligere var der travlt, naar faarene skulle klippes og ulden vaskes.

I krigens tid var der undertiden luftkampe over Mandø, og engelske fly styrtede ned. 1941 styrtede et fly ned, alle omkom, undtagen én, og ham tog tyskerne, skønt hele befolkningen var med til at redde.

Pastor Edv. Salling skriver:

»Vanskeligst tilgængelig af de danske Vesterhavsøer er Mandø eller Ejlandet Mannøe, som man sagde i gammel tid. En mærkelig ø forøvrigt, for kun naar det er storm, er der vand nok til, at man kan sejle til øen, ellers maa man køre eller gaa paa havbunden ved ebbetid, der forskyder sig en time i døgnet, og det bevirker, at man føler sig mere isoleret, end man skulle vente, da der kun er 6 km fra fastlandskysten til Mandø's havdige.

En eller anden vikingehøvding er vel den første, der har slaaet sig ned paa stedet og har givet øen navn efter sig selv, og siden er antallet af beboere steget jævnt og langsomt.

Da Ribe i den tidlige middelalder havde sin storhedstid som handels- og søfartsby, havde Mandø en vigtig opgave som omladningssted for gods og personer. De større skibe har ikke kunnet gaa op til Ribe, men er blevet liggende mellem Mandø og Rømø, hvor saa godset er blevet omladet i lægtere, og passagererne er fra Mandø taget over land til Ribe, kørende eller ridende.

Saadan maa vi ogsaa tænke os, at det er gaaet til, da den unge dronning Dagmar kom sejlende til Danmark. Kong Valdemar har taget imod hende paa Mandø strand – stedet vises endnu. Allerede paa den tid har Mandø haft kirke og været selvstændigt sogn; men den kirke laa paa »Gammel Mandø«, der blev ødelagt af en stor stormflod (omkring 1634), hvorefter de overlevende byggede paa »Ny Mandø«, hvor bebyggelsen stadig ligger i læ af klitterne, og der har man ogsaa opført en kirke, men den er hurtig blevet brøstfældig, saa i 1727 skaffede stiftamtmand Gabel de nødvendige midler til den nuværende kirkes

opførelse paa en banke, der ligger fri af de mindre stormfloder; herom fortæller en mindetavle inde i kirken.

I ældre tid var alle øens mænd søfarende; efter at der er bygget diger, er de nu alle jordbrugere, men alligevel er der bevaret mange gamle skikke, som er forsvundet andre steder.

Nu er der ikke noget mærkeligt i, at man stadig efter sønderjydsk skik bekendtgør et dødsfald ved ringning med kirkeklokken, og det er maaske heller ikke helt ualmindeligt, at det er naboer og venner, som graver graven og bærer kisten; men det er vistnok det eneste sted i landet, hvor graven bliver kastet til og pyntet med kranse, medens følget ser paa det, og først derefter afsluttes højtideligheden med en salme.

Naar der bydes til begravelse, er det altid en ung pige, der gaar fra hus til hus, medens det til bryllup altid er en ung mand. Netop ved bryllup og bryllupsgilde er der stadig mange gamle skikke i brug. Brudefolkene følges ad til kirke med brudepiger og brudesvende foran og gæsterne bagved; naar man kommer forbi en gaard eller et hus, saluteres der ved affyring af et jagtgevær med løst krudt; det samme sker paa vejen fra kirken. Efter spisningen danses der brudedans, hvorunder brudepigerne staar opstillet paa række med tændte lys i hænderne, det er sikkert en rest af den ældgamle fakkeldans.

Det mærkeligste er egentlig, at disse og andre gamle skikke bevares som noget, der *skal* overholdes, samtidig med at der anlægges elektricitetsværk og anskaffes flere og flere traktorer.

Under den tyske besættelse udviste alle i sognet en 100 pct dansk holdning. Øen blev iøvrigt ikke besat den 9. april, for værnemagten havde glemt at regne med vandtiden, saa der gik nogle dage, før der ankom en felttelegrafstation med tilbehør; det hændte for resten jævnligt, at værnemagten var ved at sætte sine automobiler til, fordi de glemte at regne med vandtid og kviksand og lignende foreteelser.

Og til trods for, at tyskernes udkigspost laa paa det højeste punkt, hvorfra man kunne overskue hele øen, lykkedes det dog at faa udsmuglet flere allierede flyvere, hvis maskiner var skudt ned i nærheden af øen, og som saa havde reddet sig med faldskærm. Der var hyppigt overflyvning af allierede luftstyrker, fordi der ikke paa øen var noget antiluftskyts, og de batterier, der var paa fastlandet, kunne ikke naa ind over øen, som altsaa udgjorde en dødvinkel. Saa besluttede værnemagten, at der skulle anlægges antiluftskytsbatterier og bunkers; men det ville kræve tilførsel af grus og cement og andre materialer, og det skulle jo køres. Altsaa spurgte tyskerne, om øens folk ville stille heste og vogne og kuske til raadighed for høj betaling; men hertil svarede alle, at det var ganske umuligt, de havde saa travlt med høbjærgning og andet arbejde. Saa spurgte tyskerne, om de kunne faa indkvarteret heste; men det var ogsaa ganske umuligt, for staldene skulle kalkes.

Saa en dag ankrede en stor lægter op nord for øen med grus til støbning, men der var ingen til at hente gruset, og da skipperen havde ligget der 3 dage forgæves, smed han gruset udenbords paa en sandbanke – og der ligger det endnu«. (Kirke og sogn).

Af den ældre præstehistorie

Indtil 1898 var her hyppigt præsteskifte. Siden da har der til 1963 kun været 2 sp. Wiberg anfører (II, 374) hr *Svend* som den første luth sp: Vulgo suspectus ob magicas artes. Man sagde, at naar nogen skulle vade, hvor der var dybt, at man skulle have hr Svends støvler paa. Han kom nemlig undertiden hjem fra fastlandet, naar floden var højest. Han er vist den, som efter den store stormflod 1558 prædikede for de 7 familier, der var blevet tilbage, og som hurtigt formerede sig. – *Rasmus Hansen* blev blind, men prædikede dog, indtil han 1596 kom i Ribe hospital. Jy saml 1878–79 omtaler et andragende fra præsten paa Mandø. Man fortæller om præsten *Niels Jacobsen Varde*, at han blev 100 aar († c 1700) og var en god fisker, *Anders Sørensen Snede* fandtes druknet en søndagmorgen 1717, da provsten var kommet for at undersøge nogle beskyldninger mod ham. *Hans Chr. Junghans* († 1750) er maaske den præst, som Frost mener blev skilt fra sin kone og tilpligtedes en aarlig understøttelse. Ved vis 1745 prædikede pastor J over Mt 7,24 (Vejen til himlen), ungd svarede ulasteligt, mgh var bevægelig (Vis 30). Om pastor *Ove A. Thorning* (1750–60) fl t Toftlund, se Sevel, fortælles at han søndag 3. nov 1754 fik en frygtelig tandpine i kirken, men prokurator *Schumacher* (Ribe) der tilfældig var paa øen for at inddrive penge hos en skyldner, fik ondt af præsten, trak i hans præstekjole og forrettede gudstjenesten. Brorson gav T en røffel (Vis 277). Brorsons breve til T (f eks om døve) viser hans interesse for Mandø og forholdene der, men han synes ikke at have holdt visitats der efter 1745 (Vis 233, 277, 286 f). Thorning var iøvrigt forfatter (N 612).

I de 80 aar fra 1760 til 1840 var her 16 sp, 1841–44 den afholdte *Jens Warming*, som døde her, 47 aar gl. Hans grav værnes stadigt. Hans søn, den kendte botaniker, professor *Eugen W* blev født her 1841.

Tiden siden 1849

Alle beretninger omtaler kirkelivet som stilfærdigt, endnu en del præget af gammeldags gudsfrygt, uden at nogen vækkelse er gaaet over øen og uden kirkelige partier. De fleste præster har været uden særligt partipræg. De levede nært sammen med den lille øbefolkning.

Pastor *N. H. Jørgensen* (1853–58) skriver (Hertz, 1854): »Religiøs og kirkelig sans, omgængelig og sædelig befolkning. Ingen banden. Præsten er med til alle gilder, hvor det gaar smukt og lystigt til, uden spektakel. Der er 30–35 børn i skolen.«

Pastor *J. C. C. Bertelsen* (1866–73) omtalte Mandøfolkene som een stor familie, mændene var paa havet, kvinderne blev selvstændige derhjemme, de sang for i kirken, de gjorde alt arbejdet. B var en frisk, ung grundtvigsk præst, han lærte dem at synge Grundtvigs salmer og sange. Han fik ogsaa egnens præstekonvent til at drage herud, og man hu-

skede længe Jernved-præsten, *Mortens Bredsdorffs* »dejlige stemme«, da han messede i den lille kirke, og folkemødet bagefter ude mod vest i klitterne, hvor folk mødte mand af hus (se her V 557).

Pastor *A. G. B. Wind* (1873–77) var en hyggelig mand, absolut uden partipræg, han gik rundt blandt folk, rygende sin uundværlige pibe, en kultiveret mand, der helst ville leve beskedent og tilbagetrukket (se her II, 234), pastor *C. T. Røgind* (1878–82) var sogneraadsfmd her, han og hans hustru var præstebørn, et par rare præstefolk, u p (Se Soransk tidsskr IV, 140 og her II, 455), pastor *H. P. Hansen (Martiny)* (1883–91) var ogsaa soraner, fynbo, lærersøn, han havde en meget smuk sangstemme og fik kirkesangen hjulpet op. En venlig og myndig mand, hvis rettesnor var: »Enighed i alt det væsentlige, fordragelighed i det uvæsentlige, Kristi kærlighed i alt«, (se her V 742). Pastor *R. S. Sønder* (1892–98) var en gæv sømand med en pæn styrmandseksamen. Han tog embedseksamen i en alder af 33 aar, fordi han ville være sømandspræst, men han kom til Mandø, han var nærmest IM, en stilfærdig mand. (Se her IV, 109). Han gjorde det kunststykke at anlægge en have til præstegaarden og faa træerne og planterne til at gro.

Derefter kommer vi ind i den periode, hvor præsterne blev paa Mandø. Pastor *L. B. Rasmussen* (1898–1929). Der herskede stor fællesskabsfølelse paa øen og megen gensidig hjælpsomhed. Alle var afhængige af alle, og alle var undergivet naturens luner, medens aarstiderne inddelte tiden i afgrænsede perioder. I denne nøjsomme befolkning følte pastor R sig hjemme. Folk kendte til barske kaar, de havde gerne et vidt udsyn, præget af sømandstraditionerne. Præsten blev overalt mødt med tillid. Der var ingen kirkelige retninger, men kirkens sag var en selvfølgelig del af den daglige tilværelse for de allerfleste, og pastor R vandt dem ved sin stilfærdige færd. Hans tre børn har nedenfor skrevet om ham og hans tid her.

Pastor *Ejnar Salling* har virket her 1930–63 og er den præst, der har virket her i længst tid, ihvertfald siden 1700. Møder og sammenkomster holdes i en privat sal.

Fra 1964 er *M. C. Bjerg* sp her.

Paa grund af de nye skolelove, der krævede ansættelse af en lærerinde, blev sp 1946 fritaget for lærerembedet. Præsteembedet og førstelærerembedet blev paany forenet ved opslag 1964. Medens pastor Salling var teolog med pligt til at undervise, er pastor Bjerg seminarieuddannet lærer med pligt til at fungere som præst.

Blandt nu afdøde lægfolk bør nævnes *Niels Hermansen* (1841–1928) og snedker *Ove Jørgensen* (1870–1949), som sammen med pastor *Rasmussen* i 1905 dannede en afholdsforening, som naaede at faa øen tørlagt.

Fru *Marie Hermann Jørgensen* og fru *Metha Andersen* dannede med andre i 1919 en kvindeforening med det formaal at skaffe midler til istandsættelse og udsmykning af kirken; det lykkedes, og ved kirkens 200 aars jubilæum 1927 havde den gennemgaaet en hovedistandsættelse. De samme to damer var i 1933 sammen med amtsforvalter *Bunde Jørgensen* (Ribe) og førstelærer *Niels Mandøe* (Lind) aktive for at faa dannet en hjemstavnsforening, hvilket lykkedes saa godt, at Mandø Samfundet og Mandø Posten stadig er et uundværligt bindeled mellem de hjemmeværende og de udvandrede mandøfolk.

1939 blev øens bibliotek statsanerkendt og fik tillagt statstilskud, og der dannedes en søspejdertrop, ligesom der til stadighed har været holdt aftenskole.

I meget af dette var pastor Salling ogsaa aktiv.

1923 oplyses: God kkg, gode forhold, intet særligt. 1935: Kkg 26 pct, intet særpræg. 1943: Kkg 16 pct, gode forhold, ungdomsm i pgd, kirkeblad. 1951: Kkg 15 pct, gode gymnastikf, spejdere, kirkeblad. 1963: Kkg 8,6 pct, intet særligt, gymnastikf. Mange feriegæster om sommeren.

Mandø kirke er lille og beskeden, hvidkalket, uden taarn, men med svungne hollandske gavle paa skib og vaabenhus. Den er bygget omkr 1727 af stiftamtmand Gabel paa egen bekostning. 1792 tilføjedes vaabenhuset (mod vest). Det har af hensyn til blæsten baade indgang fra nord og syd. Tegltag. Bræddeloft. Indrettet for søfolk, hver tomme er udnyttet, smuk og harmonisk, af rumfang en af landets mindste kirker. Altertavlen er Johan Rohdes kopi af Joakim Skovgaards: Jesus fører røveren til Paradis (kopieret 1898), Skovgaards originale maleri fra 1890 maatte fjernes, da det truedes af fugt. Enkel barokkalk med paaloddet krucifix. Stager fra 1739. Romansk granitfont med arkader. (Antagelig fra den ødelagte kirke paa gl Mandø). Messingfad med spejderne fra Kanaan. Renæssanceprædikestol med relieffer af bebudelsen, Jesu fødsel og korsfæstelse, skænket fra Klosterkapellet i Ribe 1727. Klokkestabel ved kirkens 4 kirkeskibe. En knagerække af rensdyrtakker hører til landets ældste kirkeinventar, fundet i vadehavet, maaske flere tusind aar gammel. Kirken smukt restaureret 1927 og 1959. 120 sd. Harmonium.

Pastor Rasmussens søn, civilingeniør **V. Kann Rasmussen**, har stiftet et legat til minde om sine forældre (af udenlandske patentindtægter), som er naaet op paa slutsummen kr 150,000. Kr. 50,000 heraf er anvendt saaledes, at kirken, som ejedes af kommunen kunne gaa over til at blive en selvejende institution under Kirkeministeriet. Renterne af resten af kapitalen skal anvendes til anskaffelser til kirken eller kirkegaarden, unges uddannelse eller kulturelle formaal.

Folketal: 1850: 224, 1901: 213, 1925: 213, 1960: 159, 1965: 151.
Altergæster: 1926: 125, 1934: 100 alt, 1943: 55, 1951: 75 alt, 1962: 51, 1965: 64.
Menighedsraad: Gn alle aarene: u p.
Kommunevalg: Upolitisk.

Sognepræst

Sp var tillige førstelærer indtil den ny skolelovs ikrafttræden 1946, og derefter atter fra 1964.

Indt 1857: a) 11 byg, 203 rdl, b) 65 rdl (af skolen), d) 60 rdl, e) ringe jord, som giver underskud. Ret god, grundmuret pgd, 9 fag, lille, 3 vær. — 1870: Regul: 734 kr, netto: 1430 kr. — 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1881.

26. 15. febr 1845–7. jan 53: **M. C. Olivarius**, fl t Hodde-T, se der.

27. 8. april 1853–10. maj 58 (hjpr Ø Snede 9. jan 51): **N. H. Jørgensen**, fl t Vodder, se Grimstrup-VN.

28. 23. juli 1858–10. febr 66: **J. M. J. Wellejus**, fl t Vorgod-NV, se der.

29. 17. april 1866–22. april 73 (hjpr Bøvling-F 28. marts 62): **J. C. C. Bertelsen**, fl t Sønderholm-F, se Jetsmark-H.

30. 18. juni 1873–15. okt 77: **A. G. B. Wind,** fl t Hellevad-Ø, se Nr Jernløse-K.

31. 5. febr 1878–27. dec 82 (skolebest Grenaa): **C. T. Røgind,** fl t Raaby-S, se Lundforlund-G.

32. 3. april 1883–2. dec 91: **H. P. Hansen (Martiny),** fl t Vigsnæs, se Skyum-H.

33. 26. febr 1892–15. jan 98: **R. S. Sønder,** fl t Vindeby, se der.

34. 5. april 1898–6. nov 1929: **Lars Bertel Rasmussen,** * 19. okt 64 Lemming. Forældre: Gdjr Mouritz R og Johanne Marie Larsen. Stud Aarhus 84, c 92[1] (h_2), lærer, † 6. nov 29. ~15. juli 02 Theresa Sofie Magdalene Kann, * 6. okt 70 Skovbyhus, Engestofte, † 24. maj 50. Forældre: Skovrider Carl Edvard K og Fride Charlotte Mathilde Petrasi.

Fmd og bibliotekar M sognebibliotek, sogneraadsmedl 01—09, fmd værgeraadet.

»Livet paa Mandø forandrede sig ikke stort i aarene 1898–1929. Først i slutningen af trediverne og efter krigen skete det store skred i udviklingen, der medførte, at øens liv mistede sit særpræg og nu er lige saa mekaniseret og industrialiseret som resten af landet.

I begyndelsen af fars tid derovre havde praktisk taget hele øens mandlige befolkning været til søs om sommeren, men overgangen til landbruget som øens bærende erhverv var ved at blive fuldbyrdet, saa kun ganske faa aktive sømænd var tilbage.

Øens c 200 beboere førte da en meget afsondret tilværelse. Forbindelsen med fastlandet var ringe, men livet paa øen var alligevel rigt. Der herskede fællesskabsfølelse og ægte gensidig hjælpsomhed.

I denne befolkning, mærket af nøjsomhed og de haarde livsvilkaar, afsondrethed og alligevel med et vidt udsyn, præget af sømandstraditionen, fandt far sig hjemme. Han blev mødt med oprigtighed og tillidsfuldhed, og han bestræbte sig paa i hele sin stilfærdige færd at være denne tillid værdig. Der var ingen yderliggaaende kirkelige retninger paa Mandø, men kirkens sag var en selvfølgelig del af den daglige tilværelse for størstedelen af øens beboere. Fars inderlige, men ligefremme forkyndelse og hans stræben efter i alle forhold helt og fuldt at efterleve kristendommens grundsætninger, passede godt til befolkningens hele indstilling.

Uden falsk folkelighed mødte far alle paa lige fod og hjalp overalt, hvor han kunne, ikke blot i aandelige, men ogsaa i alle livets andre spørgsmaal. Enhver kom ganske naturligt til præsten med sine byrder store som smaa, ja, selv reparation af ure eller andre af de enkle mekaniske hjælpemidler, man dengang havde paa øen, tog præsten sig af. Ofte var øen i længere tid uden forbindelse med fastlandet paa grund af storm eller vinter, og fast lægehjælp var der ikke engang altid i vintermaanederne, saa her traadte far ogsaa til, og mangfoldige sygdomstilfælde blev behandlet af far i telefonisk kontakt med lægen paa fastlandet og efter hans instrukser.

Et meget vigtigt afsnit af fars arbejde var skolearbejdet. Præsten var øens førstelærer (en fast andenlærer var først blevet ansat kort før far kom til øen). Far gik op i skolearbejdet med den største interesse, og det gav ham stor tilfredsstillelse. Hans gamle elever, som efterhaanden findes spredt rundt omkring saavel her i landet som i udlandet, opsøgte ham altid, naar de kom hjem til Mandø paa besøg, og det glædede far meget.

Nogen større mulighed for kontakt med nabopræsterne var der ikke, men hver gang far besøgte pastor *Simon Hansen* i Ribe, betød det aandelig styrkelse og berigelse, som gav stof til eftertanke i mange ensomme maaneder.

Far blev gift i 1902 med Therese Kann. Det kneb sikkert til tider noget for mor at vænne sig til den vestjydske natur, som var saa meget barskere end den hun kom fra, men hun blev far en uforlignelig støtte, og hun var fuld af interesser og foretagsomhed.

Far var paa mange maader forud for sin tid. Han var et ivrigt friluftsmenneske og trak os børn med i livet paa stranden og ved havet aaret rundt, lige fra vi kunne gaa.

Da vi børn blev større, blev vi efterhaanden alle tre sendt i skole paa fastlandet, og de udgifter, der var forbundet med at holde os til studierne (læsegæld havde far selv haft at slaas med, saa den skulle vi undgaa), gjorde vore forældres tilværelse endnu mere isoleret og spartansk, og for os er det den dag i dag en gaade, hvordan denne økonomiske opgave overhovedet kunne løses.

Far døde i 1929 midt i sin gerning, og vi børn kan med sikkerhed sige, at vi aldrig har truffet noget menneske, der i den grad levede for andre som vores far.

(Ved Aage Kann Rasmussen, civilingeniør. Friede Kann Rasmussen, overlærerinde. V Kann Rasmussen, civilingeniør).

35. 20. jan 1930–31. aug 63: **Edvard Hertz Petersen Salling,** * 2. jan 95 Skelskør. Forældre: Revisor Niels Pagh Bøttern S og Eliza Hertz Petersen. Stud Østersøg gymnas 13. Lærer Kbhvn 14 do Bagsværd kostskole 20, do Frederikssund 24. c 29[2] (h_1), pædagogicum 21. Afsk 31. aug 63. ~ 20 Marie Magdalene Richardt, * Iselingen, † 26. jan 52. Faderen: Digteren, klosterpræst Chr. R, Vemmetofte, † 92, ~[2] 30. maj 53 Karen Margrethe Linde, * 11. febr 02 Slagelse. Forældre: Overlærer Christian L og Dagmar Andersen. – 1. hustrus søster ~ stiftsprovst Kall, Nykøbing F.

Om fru Marie Magdalene Salling, † 52, skriver Berl tid 27. jan 52 (v Gustav Lehrmann): Hun var lærerinde ved Østersøgades gymnasium. »Ma« kaldte vi hende, fordi hun underskrev sig saadan i protokollen. Som Chr. Richardts datter var hun opvokset med kærlighed til dansk sprog og historie, og hun evnede at undervise, saa end ikke det tørreste stof føltes langtrukkent. Hun elskede sine fag, og hun forstod at inspirere sine elever (f eks Johs. Weltzer, som stadigt vedgik sin gæld til hende).

Hun blev en udmærket præstekone, som viste stor gæstfrihed og tog ivrig del i menighedsarbejdet med bibelkreds, kvindeforening, aftenskole osv, og hun var meget flittig til at besøge de syge og gamle og til at læse for dem.

36. 1. aug 1964 (friskolelærer, Skanderup 60): **Martin Christian Bjerg,** * 14. juli 17 Hee. Forældre: Gdjr Niels B og Marie Nørgaard.

Landbrugskandidat 45, landbrugskonsulent i Nyborg 46–50, friskolelærer i Brudager 50–56, lærereksamen 60. ~ 3. nov 46 Vera Knudsen, * 25. dec 18 Løvstrup, Hanning sogn. Faderen: Plantør Vilhelm Knudsen.

Litt: H. Bruun: Forsøg til beskr af M, 1806, H. Weitemeyer: Om M for 150 aar siden, Saml t jysk hist og top 4. r I, M. Mikkelsen: Et par træk af M præstehist, Fra Ribe amt 1915, H. Kjærgaard: M i tidl tid, smst 1928, N. M. Kromann i Turistf aarsskr 1935, s 91 f, Achton Friis: De danske Øer 1926—28, Helga Stemann: Minder fra M, Fra Ribe amt 1939, 143 f, N. Kingo Jacobsen i Geogr tidsskr 1953, s 134 f, Khst saml 7. r III, 251, Jyske saml 2. r I, 19 f, Samvirke, 1959, nr 19, Berl Tid 11 marts 62 (Niels Blædel), Helga Stemann: Mandø-minder, Ribe aarb 1936—39, 143 f, N. Kingo Jacobsen: Mandø, Geogr tidsskr 1953, H. K. Kristensen: Gl. fiskerlejer, 1965, 112, f, Johanne Nielsen: Livet paa M i forr aarh, Ribe aarb 1947, 497 f, Louis Blauenfeldt: IMs hist 1912, 349, Jyske saml VII, Mich. Mikkelsen: Af M præstehistorie, Ribe aarb 1915. Kirke og sogn 1953, s 323, H. P. Kjærgaard 1934—61: Om forholdene paa Mandø.

Gørding herred

GØRDING-VEJRUP

Gørding sogn, 5141 ha, paa et ikke særligt højliggende bakkeø-terræn (indtil 42 m), ler- og sandmuldet jord, heden er faktisk borte, smaa plantager. Holsted aa i en dyb, smal dal. – Byerne Nr G (med kirke, længst mod nord) og pgd. Sdr G (med mh) og G stationsby danner en lang, sammenhængende bybebyggelse fra nord til syd (1107 indb) med apotek, læger, butikker, centralskole (opf 1895, udbygget 1911 og 1964–65), bibl, alderdomshjem fra 1938 med kommunekontor, lystanlæg, sportsplads, kro, afholdshotel m m, – Bjerndrup, Ilsted. Bebyggelserne Lovrup, Hessellund, Nr og Sdr Bøe, Tange o s v, flere større gaarde. (Varho og Staarupgaard har været hg).

Oldtidsminder: Jættestue ved Sdr Bøe, 16 høje, 113 høje sløjfet. Herredstinget holdtes paa G hede (Tinglund ris) indtil det c 1670 blev flyttet til Sdr Lovrup, 1747 flyttedes det til Vejrup.
Stationsbyen skabtes efter banens aabning 1874.

Vejrup sogn, 2673 ha, er overvejende jævnt bølget bakkeø-terræn uden større højder (Malthøj mod øst 45 m). Mod syd lerjord, ellers sandet. Mod vest en bred hedeslette ved Sneum aa. En del plantage. – Byerne V (316 indb) med centralskole fra 1960, bibl, mh fra 1920, kro, butikker osv. En del af Endrup. – Bebyggelserne Rebelsig, Grisbæk, Bækmark osv.

To høje bevaret. 50 høje sløjfet. 1747 flyttedes tingstedet til V: 1747—1811 i Endrup, senere v V kro.
Stationsbyen skabtes efter banens aabning 1918.

Af den ældre præstehistorie

Den ældste præstehistorie ligger noget i det uvisse. Den første lutherske præst var vist hr. *Jens,* hvis søn blev sp i Galten-V. *Niels Pedersen* (1604–51) blev provst, *Niels Aastrup* af Aastrup-S (1651–60) døjede krigens besvær. Provst *Chr. Nielsen Bredstrup* (1660–76) efterfulgtes af sin svigersøn, *Andreas Adamsen* (Verlohren), † 1693. *Hans Friis* (1693–94) efterfulgtes af en søn af provst Chr. Bredstrup: Mag *Peder Christensen Gørding,* ~ formandens enke. Han var »lærd, dygtig, from og taalmodig« (W I, 455). Han havde en undervisningsanstalt, hvorfra han dimitterede til universitet. Han døde 1707, (trykt ligprædiken af mag P. Terpager, Ribe). Efter *Chr. Ulrik Helt* (1707–11) kom *Johan Hygum,* der døde 1712 (vidtløftigt epitapium), *Jacob Pedersen Thornam* (1712–21) og *Johan Arent Rose* (1721–34) vides der ikke meget om. Roseslægten findes stadig i sognet. Desuden formodes det, at han var i slægt med herremanden paa Bramming. Provst *Jochum Fr. Johansen Neumann* (1734–79), søn af apoteker og raadmand i Ribe Jochum N, provst N giftede sig med fmds enke, og en søn blev sp i Kvong-L. 1744 skriver *Brorson:*

Hr N prædikede over 1. kor. 2,4 og forestillede heel opbyggelig den korsfæstedes ypperlighed. Han er en flittig mand i sit embede og har gjort sig megen flid med børnene, som derfor ogsaa svarede smukt. Mgh meget attent«. – 1750: Provst N katekiserede grundig over en del af de tre troens artikler, ungd, upaaklagelig«. 1755: Provst N katekiserede smukt om de sidste ting. Degnen *Hansen* er ustraffelig, mgh fik det vidnesbyrd, at de var meestendels fri for aabenbare forargelser«. 1760: Provst N, »en opbyggelig lærer, katekiserede over de vigtigste guddommelige sandheder. Degnen, studiosus *P. Rose* forestaar skoleholdet upaaklageligt. I mgh blev intet klaget«. (Vis s 17, 55, 99, 140 jvf brev 1760, s 335). – *Ditlev Joh. A. Fabricius* af Varde (1779–88) efterfulgtes af *Hans Madsen,* † 1790. Eftermanden *Herman Borch* af Ho-O († 1806) giftede sig med hans enke. *Andreas Rosenvold* (1807–40) havde været missionær i Frederikshaab og Godthaab, Grønland siden 1796. Han klagede over, at Frederikshaab og Godthaabs missionær skulle bo eet aar ad gangen hvert sted, og at Godthaab ikke kunne bestrides forsvarligt, uden at der ansattes en særlig missionær ekstra (Ostermann: Den grønl miss hist, 1921, s 212). Han var meget virksom i Grønland, døbte ikke mindre end 227 hedninger i de 10 aar han var der (smst s 215).

Tiden efter 1849

Disse sogne laa omkr 1850 afsides og var besværlige. Ingen vækkelser havde her været, lidt herrnhutisme havde overvintret. Nogen gammeldags gudsfrygt, ikke meget liv. Sognene betegnes som »døde« omkr 1860. Banen drog Gørding ud af afsidesheden, og nu kom der en gang imellem missionærer (kolportø-

rer) og holdt møder; der blev efterhaanden nogle smaa IM samfund. Indtil 1914 var præsterne nærmest u p eller grundtvigske. Om Vejrup, se ndf.

Pastor *C. V. Hansen* (1840–60) kom hertil fra Mandø og flyttede til V Velling-S, se der.

Pastor *Peter Høeg* (1860–77) var historisk interesseret, et ordensmenneske. (Arkivet i fin stand), var konservativ, frygtede forandringer, fremskridt og det ny, der meldte sig. Han havde været folketingskand i Fredericia (Vejle a folkebl 23. jan 88). Om pastor *Jacob Aagaard* (1877–96) se ndf. I disse aar begyndte den ny udvikling, baade materielt og aandeligt. Indre mission slog rod i Gørding, og der blev bygget mh 1887. Her blev holdt mange møder. Kirkegangen var jævn. Grundtvigianismen fik stærkt indpas. Adskillige kom paa højskole. Grundtvigske ordførere fra egnen kom her jævnligt.

Pastor *J. C. Zinn* (1897–1905) var vokset op i IM (hans bedstefader var lærer Johan Povelsen, Stenlille, hvor Kirk foren f IM blev stiftet 1861). Som realskoleforstander i Otterup var Zinn blevet grundtvigsk. Med friske kræfter og varm vilje traadte han ind i præstegerningen i Gørding, som 1897 var blevet et aandeligt vaagent pastorat, med en grundtvigsk og en IMs bevægelse. Han søgte at vise forstaaelse til begge sider, og han magtede brydningerne i Gørding, saa han samlede folk fra alle sider. Vanskeligst var det med IM (engang afbrød en missionsmand ham i kirken). Z var meget musikalsk og sammen med sin udmærkede hustru fyldte han pgd med musik. Han havde en evne til at finde ny rigdomme i evangelierne. Hans nærmeste nabo, fabrikant *Chr. Sørensen*, et prægtigt par, der havde arbejdet sig op fra smaa kaar til velstand ved en klædefabrik, der blev drevet af en vandmølle, var ham til megen støtte. En anden god hjælp var den livlige lærerinde, frk *Wimmelmann*. Fru *Zinn* blev saa stille, da Zinns moder tog ophold i pgd, og man mærkede en vis spænding. Z var en rank og spændstig mand, alvorlig, samlede mange. Han forstod at give sine prædikener en pointe, saa folk »fik noget med sig hjem«. (N. A. Jensens her V, 128 f). Pastor Z har i en rude i dagligstuen indridset navne paa alle præster her siden ref. I en anden rude har han indridset: »Hvad Jesus mig har givet, det gør for Gud mig kær«.

Pastor *Ed. F. P. Melbye* (1906–14) havde været lærer for prinserne ved hoffet (Gustav, Aage og Axel), var interesseret i skolen og i børns vel, var her fmd for værgeraadet og virkede for Santalmissionen, og fmd for sydvestjydsk præstekonvent Han var meget grundig, følte sig godt hjemme i Gørding-V, søgte at være præst for alle uden at være partimand.

Indre mission blev i disse aar bl a ledet af den gamle missionær *N. Kr. Riisbjerg († 1915)*. Han var tidligt blevet omvendt, var med i krigen 1864 og lovede Gud, at hvis han slap fra det med livet, ville han indvi sit liv til Guds tjeneste. I mange aar sled han med at opdyrke hede paa en mager hedegaard, og om aftenerne red han paa sin lille hest over hederne for at holde møder. Han havde virket i Sdr Felding, Klovborg og Ikast, før han kom til Gørding, hvor han gjorde et trofast arbejde, lige til han døde 76 aar gl. (DnA 1917, s 49).

Præstevalget 1914 blev bevæget. De grundtvigske ønskede pastor *J. H. Jensen*, Hee, IM ønskede pastor *S. C. C. Søbye*, IM havde 6 stemmer, mens de grundtvigske kun 4 stemmer i menighedsraadet. Modstanden ved Søbyes udnævnelse 1914 kulminerede i en henstilling til ham om at trække sig tilbage, under trusel om stor sognebaandsløsning, osv. Men S lod sig ikke rokke. Saa kom pastor *Søbye* hertil (1914–21). Først sundede han sig lidt, og da modstanden havde lagt sig nogenlunde, tog han fat. Kirkerne blev overfyldte, ogsaa folk fra nabosogne strømmede til. Pastor S blev den førende IMs præst i provstiet og var meget benyttet som taler i IMs kredse over hele Sydjylland. Der blev vækkelse i begge sogne, især blandt de unge i Vejrup. Missions- og vækkelsesugerne samlede mange, og møderne kunne godt trække længe ud. Søbyes rigt udrustede hustru var ham en stor hjælp. Hun var som ung blevet grebet af (senere biskop) *Oluf Olesens* forkyndelse i Horsens, og der var nær forbindelse mellem Søbyes og stiftsprovst *Olesen*, Ribe, i disse aar. Han var en repræsentativ skikkelse, betydelig prædikant, og navnlig hans prædikener i paasken huskedes. Han talte gerne om himlen, og han valgte ofte til højmessen en salme, der handlede direkte om himlen (se her V 107).

Pastor Søbye skriver hertil: Der var to smaa IM-smf, et i hvert sogn, i Gørding var den unge, ivrige tømmerhandler *Chr. Nielsen* og hans fætter, isenkræmmer *Johs. Nielsen* de bærende, i Vejrup lærer *Jensen* og de to gaardejere *Las Lassen* og *Hans Pedersen*. Der var ogsaa en del grundtvigske, som samledes i fh, hvor der dog egentlig kun sjældent var foredrag. Der blev gjort et godt ungdomsarbejde i KFUM og K. Det var et godt sted at være præst, og vi oplevede vækkelser, hvor hele familier blev omvendt. Verdenskrigen 1914–18 gjorde indtryk paa en del, men større indtryk gjorde vist den spanske syge 1918 flg, da mange blev revet bort. I den tid mærkede man i høj grad, hvor dybt mennesker trænger til evangeliets hjælp. Efter vækkelsen i Vejrup blev der bygget miss-hus i Vejrup, indviet 2. dec 1920 af pastor *V. Kold*. Det ligger udmærket, midt i sognet, lige ved jernbanestationen. Valgmenighedspræst *Trier*, Askov, kom her regelmæssigt og holdt gr gudstjeneste.

Pastor *H. N. Jensen* (1921–33) var en ældre mand, da han kom hertil. Han havde paa Læsø staaet midt i et stærkt IMs liv, han var en solid, jævn mand, stilfærdig og ægte. IM lededes dygtigt af tømmerhandler *Chr. Nielsen*, kirkegangen var god, men ikke saa stor som i Søbyes tid. 20. sept 1929 indviedes det nye smukke miss-hus i Gørding.

Pastor *Sv. Gaarn Larsen* (1933–46) var kun 25 aar gammel, da han blev udnævnt hertil, havde accessit ved univ, BM i Kr fredsforbund, se, Viby, Jyll. Uden særligt partipræg.

Gaarn Larsen havde et positivt forhold til IM, han stod i kraft af sin personlighed selvstændigt over retningerne.

Hans tid i Gørding-Vejrup var paany en aandelig opgangstid. Landbrugskrisen og kri-

gen gjorde sit til, at hans evg forkyndelse slog igennem og kirkerne fyldtes. Hans nære samarbejde med IM synes dog ikke at have skadet hans arbejde, som sognets præst. Han var meget afholdt i vide kredse. Medens forholdet mellem pastor *Søbye* og tømmerhdlr *Chr. Nielsen* ikke altid var lige godt, de ville begge lede IM, (og det er jo ikke saa godt med 2 haner i samme kurv), var der et meget smukt forhold mellem *Gaarn Larsen* og *Chr. Nielsen*.

Pastor *A. E. Petersen* (1946–63) betegnede sig som nærmest grundtvigsk og skriver, at kkg i G var 3 pct, kun ringe kirkelig forstaaelse og ansvarsbevidsthed uden for IM, »blandt hvilke der er nogle lidet kirkelige, andre helt ukirkelige«. Megen velvilje over for præsten, kirkeblad, IM-smf (120 medl), sdsk, M-spejdere, KFUM og K (20 og 20), grundtvigsk foredragsf (100), 2 fh. Ingen standsforskel. Pastor P var fmd for foredragsforeningen.

»Der er to forhold, som befolkningen særlig omtaler: at pastor P var en dygtig havemand og meget flittig til husbesøg. I mange hjem var han en kærkommen gæst hos gamle og syge, som han søgte at bringe hjælp og trøst og sprede lidt glæde for.

Præstegaardshaven fik han moderniseret og udvidet og lagde et stort arbejde i dens forskønnelse. Selv anlagde han et smukt anlæg ca ½ td ld, nord for præstegaarden.

Kirkebesøget var vel mindre end hos forgængerne, og det var ham en skuffelse, at hans grundtvigske venner til tider svigtede ham.

I de senere aar svigtede kræfterne, og sygdom bevirkede, at han tog sin afsked 1963. Dog havde hans virke og noble færd i sognet givet ham en meget stor vennekreds« (P. E. B).

Pastor *P. E. Bjerno* har virket her siden 1964.

Kirkegangen er atter steget, og altergangen er næsten 3-doblet.

Pastor Bjerno er flittigt anvendt som prædikant og foredragsholder ved saavel IM som Kirk samf, møder og stævner, samt ved kulturelle møder. Uden retningspræg søger han at være sognets præst. En fordel er ombygningen af præstegaarden med den nye konfirmandsal, der anvendes til sammenkomster efter de velbesøgte ungdomsgudstjenester, hvor en kreds af yngre lærere hjælper til. En husmoderdag begynder med gudstjeneste. Det samme sker ved Kirk samf halvaarlige møder og det af menighedsraadet arrangerede sommermøde, med talere fra begge de kirkelige retninger. Endvidere holdes videregaaende konfirmandundervisning for tidligere konfirmander en gang maanedlig.

1. søndag i maj er der siden 1922 holdt større KFUM og K møder i Gørding.

Vejrup. 1946 oprettedes et embede som kkp, omdannet til rkp 1961, med bolig i Vejrup. Her har præsterne *O. M. Jørgensen* virket 1946–49, og derefter pastor *Jens Abildtrup.*

Fælles kirkeblad, red af lærer *C. J. Gräs,* G.

Fra Vejrup skrives: Omkring 1890 var der meget lidt trosliv i Vejrup. En ældre mand, *Augustinus Jakobsen* flyttede til V, da han købte en lille landejendom i den østlige del af sognet. Han havde sin datter og svigersøn *(Andreas Michaelsen)* med sig. De levede deres liv med Gud, begyndte at holde smaa møder med bibelsamtale. Venner fra Gørding og Aastrup kom, det var indremissionærer, der talte. Der blev et godt lille samfund i Østre Vejrup, de samledes i hjemmene, og man begyndte en børnegudstjeneste, en tjenestekarl fra Lovrup ledede den, derefter blev *Morten Olesen* fra Terpling, Aastrup, leder i flere aar, han gik den lange vej hertil. Nogle troende unge samledes senere under hans ledelse til smaa møder, der førte til oprettelsen af KFUM og K. Omkring 1900 aabnede gdjr *Las Lassens* deres hjem for møder. Han havde været alvorligt syg, men kom sig, og nu gav han Gud sit hjerte, og hans kone, *Marie,* fulgte med. De indbød missionærer som *Jens Holt, Ole Hansen, N. Kr. Riisbjerg* og flere, og her var et IMs samlingssted i flere aar. I *Las Lassens* have blev der holdt sommermøder, undertiden med hornmusik fra Vamdrup. Saa kom lærer *L. Jensen* til V østre skole, hans kristendomsundervisning var levende og bar god frugt, han besøgte de syge, og han fandt sin plads i det lille samfund.

Den mærkbare forandring skete, da pastor *Søbye* kom hertil 1914. Hans vækkende forkyndelse blev et kald for mange. Den lille Vejrup kirke fyldtes til trængsel søndag efter søndag, ogsaa af flere udensogns. Pastor *Søbye* holdt møder og bibellæsninger rundt om paa gaardene, og det kneb med pladsen. Hjemmene blev for smaa, man lejede undertiden forsamlingshuset til møde. Og saa begyndte man at samle penge til et miss-hus. I det fattige sogn blev der samlet 22000 kr, og det var næsten gældfrit, da det blev indviet 2. dec 1920. Nu havde man et rummeligt og godt samlingssted til møder, bibelsamtaler, KFUM og K, bedemøder, sdsk, missionsuger osv. Huset blev flittigt brugt, fmd var gdjr *Hans Petersen,* Grisbæk, og efter hans død møller *A. Smidt.* Aaret efter indvielsen flyttede pastor *Søbye,* men pastor *H. N. Jensen* gik godt ind i arbejdet. Ordet blev kraftigt forkyndt og der har flere gange været vækkelse, ogsaa blandt de unge.

Pastor *Abildtrup* skriver: Gode forhold, det kirkelige liv præget af IM, IM-smf, sdsk, ungdomsarb, KFUM og K, gr ungdomsf, fh, jævne forhold. Rkp læser med konf fra V og fører kirkebøger for V sogn.

Den førende i IM var tømmerhandler **Chr. Nielsen,** Gørding (* 80, † 44). Han har i bogen, »Guds kald« fortalt, at han var 12 aar, da hans fader døde, og til sin lille søn sagde han: »Du, lille Christian! Du skal blive en Jesu Kristi discipel, og du skal være god mod din moder!« Han blev en vild krabat, men fra den dag, da han blev omvendt, fulgte han faderens formaning. Chr. N har fortalt om sin omvendelse i de unge aar paa Haslev højskole. Fra Haslev kom han paa Grüners handelsakademi i Kbhvn, og bad Gud om mod til at være sin tro bekendt. Allerede første dag var der en ung fyr, der hørte, at Chr. N kendte højskoleforstander *P. C. Davidsen,* Haslev. Chr. N sagde, at Davidsen var en god mand ... »Ja, svarede den unge mand, han er god, men han er bare saa forfærdelig missionsk«. Chr. N riposterede: »Missionsk, ja, det er han, men

det er netop derfor han er god!« ... Chr. N bevarede sin ungdoms glød til det sidste, han blev aldrig træt af at vidne: »Vor store Gud gør store undere, men det største under har han gjort mod mig«. Han blev benyttet som IM-lægmandstaler, var især yndet af de unge, han satte de store ungdoms-maj-møder i Gørding i gang, var 1913 med paa KFUMs verdenskonference i Edinburgh.

Blev anset for at være maaske Vestjyllands betydeligste IM-lægmand. Allerede 1913 kom han, 33 aar gammel, ind i IMs landsstyrelse, og var ved sin død den, der havde siddet der længst tid. Han sagde, at han gik ind i bestyrelsen for at repræsentere det jævne lægfolk. I Gørding stod han med stor autoritet i menighedsarbejdet. Han bar IM her paa flere maader. Han var ogsaa en dygtig forretningsmand, den »fødte chef«, som hans personale saa smukt skrev (IM tid 1944, s 250), og det tilføjes, at alt gik saa godt under hans stærke og dog saa kærlige haand. Med energi, flid og dygtighed drev han forretningen op til at være en mønsterforretning, med orden overalt, og han var altid rede med hjælp og gode raad. (Lagerforvalter N. M. Nielsen, Gørding). Pastor *Chr. Bartholdy* skrev smst: »Hvor havde Chr. N dog mange venner, vundet ved hans hjertevarme forkyndelse og i sit dejlige hjem sammen med sin gæstfri hustru. Hvor vil han blive savnet i IMs bestyrelse. Der var noget lutret og rent over ham. Bange for at gøre noget forkert eller saare nogen!

Chr. Nielsen var samvittigheden i bestyrelsen. Naar vi sluttede med fællesbøn, anførte han os tit. Han talte saa frimodigt med vor fader i himlen, det varmede en om hjertet at være med i saadan en bøn. Chr. Nielsen var en af dem, der vandrede i frygt sin udlændigheds tid. Og saa var den frygt for at gøre Gud imod jo saa herlig parret med hans lyse og glade sind. Glæden lyste gennem ham, naar han forkyndte ordet, og ved den holdt han tilhørerne fanget. Men ikke alle vidste, at den glæde ikke var letkøbt. Vi bad ham tit tale ved vore store møder, men han var altid ulykkelig, naar han blev opfordret, og bad saa mindelig om at blive fri. Vi forstod, at det kostede ham megen aandelig kamp at faa det ord fra Gud, som han bragte.«

Indremissionær *Fr. Juul* skrev (IM Tid 1954, s 112 f):

»Han staar tydeligt i erindringen: Den stoute *tømmerhandler i Gørding,* saadan som han stod i missionshuset og ledede sangen med sin stærke røst, mens fødderne hævede kroppen op og ned i takt til melodien. Faa forstod som han at skabe fest omkring sig, hvad enten man saa mødte ham ved et stort stævne, ved et dagligt møde eller i hans hjem, eller naar han trak en afsides for at sige nogle gode ord til en. Vel kendte han ogsaa sukket. Med sandhedens overbevisende tonefald kunne han klage over ringheden i sit eget kristenliv, men først og fremmest husker vi ham som den glade, ydmyge mand, der viste os, at tjenesten for Herren var ham og skulle være os en glæde.

Sjælden var han i sin omsorg for den enkelte. Han ejede i sandhed omsorgens naadegave. Trygt kunne man gaa til ham med en eller anden sag. Og naar man fik lov at opleve at bøje knæ sammen med ham, mens han stærkt og inderligt lagde sagen frem for Gud, følte man den i gode hænder. Mange gange i det forholdsvis korte spand af aar, undertegnede fik lov at kende tømmerhandler Chr. Nielsen, mødte man denne hans omsorg«.

P. Lodberg Jensen skr (IM Tid 1965, s 202):

»Han blev født paa kong Christian den Niendes fødselsdag, deraf navnet, og noget kongeligt var der over ham alle hans livs dage. Det var altid festligt at møde ham, og hvor var det fornøjeligt og opbyggeligt at gæste hjemmet i Gørding. Der var høj luft, godt humør og hellig alvor. Tømmerhandleren var manden med det varme hjerte og det muntre sind. Og det var hans barnlige tro paa sin himmelske fader, der skabte munterheden. Loftet i hans ejendom var indrettet til en stor kafferestauration, og her beværtede han sine mange gæster ikke blot med den liflige drik, men ogsaa med sit sprudlende humør«.

»Tømmerhandler Chr. Nielsen var en forkynder af Guds naade. Glæden over at være et Guds barn lyste gennem hans vidnesbyrd. Derfor var det altid festligt at sidde under hans talerstol. Han ejede overbevisningens glød, og gløden fængede ogsaa i vore hjerter. Han var en Guds spillemand, og han spillede paa mange strenge. Jeg har fra hjemmet faaet overladt hans efterladte manuskripter og i afkortet form vil en del af hans taler og andagter være at finde i Indre Missions Tidende i den kommende tid.

Nu er jeg ganske klar over, at tømmerhandleren som prædikant helst skulle baade høres og ses. Ofte var hans tale fyldt med smaa træk fra det virkelige liv – ja, og saa det at se hans glade ansigt«.

Naar vennerne var samlet, kaldte han sit hjem »Hotel Godt humør«. Sit sommerhus ved Vejrs strand kaldte han »Tøw lidt«.

Han var saa sprudlende, saa fuld af liv. Derfor var det saa vemodigt, at han saa pludseligt gik bort. Det var skærtorsdag 1944. I et smukt mindedigt skrev en af hjemmets venner, digteren Peter Vejrup:

> Gud var ham god – thi god er Gud!
> Skærtorsdag fik han rejsebud
>
> Paa korsets dag han ovenfra
> fik lov at skue Golgata.
>
> Langfredag han i himmeldragt
> med englehærens lovsangskor
> fik lov at juble sit fuldbragt.

Paa hans gravsten staar: »Mit liv er skjult med Kristus i Gud« ... (se J. C. Wimmelmann: C. N, Dn A 1945, s 81–88: P. Vejrup og Adrian Johansen: Chr. Nielsen, 1945).

IM blandt lægfolk nævnes iøvrigt:

Isenkræmmer *Johs. Nielsen,* fætter til Chr. N, Gørding († 37), (DnA, 1939,59). Snedkerm *Niels Ebbesen Askov* (* 88) leder af sdsk, G. Kæmner *J. C. Wimmelmann,* G. – *Kathrine Jensen,* Dybmose († 58, 82 aar) husede talere, indbød til møder, virksom for Pathanmissionen. Isenkræmmer *Marius Skousen* († c 59) og postbud *Erhardsen,* G. Møller *A. Schmidt,* Vejrup. Gdjr *Jørgen Christensen,* Vejrup, Grisbæk.

Den grundtvigske kreds: g (100 mdl) ledes nu af lærer *K. Holst* (efter skoleinsp Larsen Pedersen).

Andre: Læge *J. C. Jensen* (* 70, † 55) var sogneraads- amtsraadsmedl, i mghr, folketingsmd 32–45 (rad), fmd for Gørding fh, BM Danm afholdsforenings hovedstyrelse. Virkede her 1899–1955, betød meget i Gørding, arbejdede i folketinget for bedre præstelønninger. Altid stod der gny om hans navn. Han øvede meget godt, især for de svage i samfundet.

Gdjr *P. Danielsen,* V, fmd V foredragsf. Proprietær *Hansen,* Gørdinglund. Gdjr *M. Skov,* Staarup. Gdjr *Benned Bennedsen.*

Skolen

Overlærer *Martin Jespersen,* dygtig, respekteret, ledede G skole indtil skoleinspektørembedet blev oprettet i 1940erne.

Skoleinspektør *J. Larsen Pedersen* (* 89, † 66) leder af G Folke- og realskole til 1959, virkede i 55 aar som kirkesanger i G, en myndig, elskværdig mand, der betød meget her, medl af sogne- og menighedsraad i en menneskealder. Han var leder af den grundtvigske kreds, ledede sognets mandskor i over 40 aar, overdirigent Syd- og Vestjyske mandskor, fik Dansk sangerforbunds guldmedaille.

Centralskolerne betød en væsentlig ændring i skoleforholdene. Skoleinspektør *Børge Tofterup* leder G centralskole.

Førstelærer *de Place Hansen* leder V centralskole.

Desuden nævnes lærer *Pedersen,* V, lærer *Laust Jensen,* V, (* 78), lærer *Dreyer,* dygtig, afholdt.

Besættelsestiden:

Der var under krigen mange tyske soldater baade i Gørding og Vejrup. Begge mh var taget i brug af besættelsesmagten, ligesaa præstegaardens konfirmandstue i de sidste maaneder før maj 1945. Præstegaardens lade var granatmagasin. I dagene efter befrielsen drog mange tusinder tyske soldater forbi præstegaarden, gennem Gørding, mod syd, ynkelige at se paa, – en slagen hær.

1921 oplyses (Prf bl 1921, s 46) god kkg, IM fremherskende, 2 mh, 2 fh. Meget besværligt embede. Der kræves en aandeligt selvstændig mand, stor foredragsf, DdU, KFUM og K, sdsk. 1934: Kkg 10 og 12 pct, gode forhold, meget aandeligt liv, en del IM, mange møder og kredse, en del gr, 1943: Kkg 8 og 9 pct, rolige, en del aandeligt liv, 2 IM smf, KFUM og K, sdsk, 2 DdU, 1951: Kkg 3–4 og 7 pct, intet særligt karakteristisk, vel nærmest ringe dage i kirk hens, 2 IM smf, megen velvilje, 2 IM smf (120 og 100) gr foredragsf (100 sp) DdU (105), 1963, se ovf, 1966: God kkg 5–6 pct, megen velvilje, IM smf (130 og 100), foredragsf, sdsk, KFUM og K, ungdomsgrupper, DdU, mdl ungdomsgudstj (150). Møder i pgd, familiegudstj (vel besøgte).

Gørding kirke, smukt beliggende, højt paa en bakke over landsbyen, ved Holsted aa, er ret anselig, blytækt, hvidkalket. Romansk skib og kor af granitkvadre og nogen tuf, paa profileret dobbeltsokkel. Norddøren er tilmuret, syddøren bruges, har meget smuk, femsidet tympanon med flettede kors og tovstave. Rundbuevindue med femsidet, liljeprydet overligger i korets østgavl. Enk oprind vinduer ses. Bjælkeloft. Sengotisk taarn 1759, med gavle i øst-vest, og krydshvælvet taarnrum med rundbue til skibet. Trappehus ved skibets NV-hjørne. Interessant sengotisk vaabenhus mod syd, af kampe- og munkesten, gavlen har tre tvillingbuede højblændinger, hvoraf den nederste naar ned og omfatter døren. Alterpanel med listefelter. Renæssance-fløj-altertavle fra ca 1625 med to toskanske søjler og topkartouche. Malerier fra omkring 1700, (Nadveren, Gethsemane, Opstandelsen). Alterkalk 1732 af Bøthiger, Ribe, vinkande 1965. Smaa barokstager fra 1648, fint, men uheldigt overmalet korbuekrucifix fra ca 1250 med sidefigurer. Romansk granitfont med glat kumme, cirkelslyng m m paa foden. Nederlandsk daabsfad fra ca 1625 med syndefaldet. Degnestol med snitværk. Smuk renæssanceprædikestol fra 1622 med korintiske hjørnesøjler og portalfelter med relieffer af Jesu barndomshistorie og en mærkelig fremstilling af syndefaldet. Samtidig himmel. Nyt stoleværk, enkelte med renæssancegavle fra ca 1600. Pulpitur mod vest. Skriftløs klokke fra ca 1300. Epitafium med skildring af pastor Johs. Hygum († 1712). Interessant romansk gravsten indmuret i vaabenhuset. Gravsten. Kirken er restaur 1916 og 1950. 200 sd. Orgel.

Paa kirkegaarden blev begravet 9 tyske flygtninge 1945. 1966 flyttet til Oxbøl.

Mack. D, 26, 165 f, 408. Mack JG 280 f. Pont atl V 689. Jyske saml I, 259 f, Uldall: Kirkekl 53.

Vejrup kirke, syd for Kolding-Esbjerg landevej, er ret lille hvidkalket. Den romanske kirke er stærkt ombygget i gotisk tid, opr opført af granit, kamp og tuf paa svagt antydet skraasokkel. Skibets nordside og 2 vinduer er bevaret. Rund korbue med profilerede kragsten. Omkr 1350 er kirken delvis ombygget med røde munkesten, korgavlen fornyet, har 3 høje spidse blændinger og der har vist været et taarn. 1943 opførtes et svært taarn af mursten og grovpudset. Nyere vaabenhus mod syd. Altertavle med maleri (H. Dohm: Abraham paa vej til offerstedet med Isak, 1902). Nyt altersølv, dog en sengotisk disk. Smaa barokstager. Glat, romansk granitfont paa ny fod. Nederlandsk daabsfad med fremstilling af en hest. Lille, sengotisk krucifi[x]. Smukt snedkret prædikestol fra ca 1550 med gotiske profiler og foldeværksfyldninger. Orgelfacade fra 1943. Orgel. 120 sd. Kirken restaur 1944.

J. Helms s 88, I »Ribe oldemoder« nævnes kirken ca 1340 som øde, vel efter den sorte død.

Folketal: 1850: 902 og 395, 1901: 1683 og 729, 1925: 2367 og 991, 1965: 2367 og 1180.

Altergæster: 1920: 1000 og 450, 1934: 850 og 400, 1943: 800 og 400, 1962: 600, 1965: 1646 i G.

Menighedsraad: 1913: 6 IM, 4 gr, 1920: 4 IM, 6 u p (gr), 1934: 5 IM, 3 gr, 4 u p, 1942: 6 IM, 3 gr, 1 hmd, 1 soc, 4 u p, 1953: 6 IM, 7 gr, 1 soc, 1961: 6 IM, 9 ikke IM (4 gr), 1965: G: 3 IM, 4 fælleskirk, 1 u p, V: 3 IM, 4 gr.

Kommunevalg: 1958: G: S: 144 (2), radikal 140 (1), venstre 470 (4), IM 110 (1), borgerl 149 (1). Fmd: Gdjr **Anton Bruun.**

Vejrup sogn udskiltes som selvstændig kommune 1908.

Kommunevalg: 1958: Venstre 161 (3), IM 90 (1), arb 54 (0), husm 194 (3), 1966: Gørding, soc 147 (1), rad 147 (1), 7 valgt paa 3 upol lister, Vejrup 5 upol lister. Fmd: **Knud Sørensen.**

Sognepræst

Indt 1857: a) 101 rug, 1 byg, b) 142 rdl, c) naturalier, d) 300 rdl, e) 68 td ld, 7 td hartkorn. Firlænget dels grundmuret pgd, dels bindingsværk. — 1870: Regul 1664 kr, netto: 4338 kr. — 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1886.

18. 25. okt 1840–21. okt 60 (sp Mandø 26. aug 37): **C. V. Hansen,** fl t V Velling-S, se der.

19. 12. dec 1860–22. febr 77 (ord kat Trinitatis k, Fredericia 29. dec 51): **P. Høeg,** fl t Grejs-S, se der.

20. 3. maj 1877–31. dec 96 (sp Snejbjerg-T 30. april 73): **Jacob Aagaard,** * 13. nov 31 Ribe. Forældre: Bager Knud Aa og Caroline Knudsen. Stud Ribe 50, c 58^2 (h_1). Lærer

Helsingør, ord kat Trinitatis k, Fredericia 2. nov 68, afsk 31. dec 96, † 17. sept 04. ~[1] 5. april 62 Magna Johanne Elisabeth Lindhard, * 19. maj 39 Højbjerg, † 25. jan 84. Forældre: Lærer Johannes L (af Aarhus domkirke), og Elisabeth Pouline Groth, fru Aagaard var plejedt af kbmd Isak Sidenius Pontoppidan, Helsingør. ~[2] 21. okt 85 Dorthe Marie Kragh, * 18. maj 46 Fredericia, † 10. nov 86. Forældre: Smedesvend Johan Løbnitz H og Dorthea Elisabeth Kragh. – Faster ~ Bøttiger, Lundum. Morbroder: Knudsen, Lejrskov-J. Fætter: Forf Jakob Knudsen, valgm, Mellerup.

Pastor Aa mindedes som en »mærkelig mand«. Han var legemligt en kæmpe, og der fortælles mange besynderlige historier om ham. Da pgd blev ombygget 1886 ville han ikke flytte ud af den gamle præstegaard under ombygningen, hvorfor stuehuset lagdes saa upraktisk, at det blev skilt fra haven ved en stor gaardsplads, hvilket af flg præster betegnes som »en stor gene«.

21. 13. febr 1897–8. nov 1905 (skolebest Otterup 93): **J. C. Zinn,** fl t Viby, Ning herr, se Nørresundby-H.

22. 23. marts 1906– 5. maj 14 (rkp Esbjerg 13. dec 96): **E. F. P. Melbye,** fl t Faaborg-D, se der.

23. 8. sept 1914–10. jan 21 (kkp Vordingborg 16. febr 11): **S. C. C. Søbye,** fl t sp Vor Frelsers k, Aalborg, se der.

24. 1. juni 1921–9. juli 33 (sp Læsø 15. nov 05): **Hans Nielsen Jensen,** * 8. marts 63 Hostrup, Skads herr. Forældre: Gdjr sognef Jens Hansen og Ingeborg Christiane Leopoldine Pedersen. Stud priv 86, c 97[2] (nc), lærer Holsteinsminde 98, rejsesekr børnehj »Bethlehem« 99, afsk 9. juli 33, † 15. jan 40. ~[1] 30. maj 02 Kirsten Hansen, * 3. febr 69 Næsbjerg, † 16. febr 12. Forældre: Gdjr, sogneraadsfmd Laurits H og Kirsten Nissen. ~[2] 8. marts 14 Julie Heintzelmann, * 20. okt 75 Byrum, Læsø, † 1. jan 60. Faderen: Skibsfører.

Pastor J arbejdede i sit hjem som landmand, indtil han begyndte at læse. Som rejsesekretær for børnehj Bethlehem holdt han 1237 møder landet over for hjemløse børns sag. Paa Læsø havde han en god gerning, stod midt i IM, og der blev indviet mh og sømandshjem (se her V 443). I Gørding fortsatte han paa samme linie, var afholdt og flittig, arbejdede godt sm med IM.

25. 18. okt 1933–26. maj 46: **S. B. J. Gaarn Larsen,** fl t Viby, Ning herr, se der.

Hjælpepræst hos pastor Gaarn Larsen

1944—47: **O. M. Jørgensen,** kkp her, se Borris-G.

26. 11. dec 1946–31. dec 63 (sp Seem-rkp Ribe domkirke 25. maj 32): **Aksel Emil Petersen,** * 9. marts 98 Nr Asmindrup. Forældre: Gdjr Jakob Peter P og Grethe Sofie Hansen. Stud Døcker 18, c 22[2] (h_1). Kkp Nykøbing-Rørvig 1. sept 22, sp V - Ø Vandet 11. dec 26, afsk 31. dec 63. ~14. febr 23 Anna Marie Dorthea Dragsdahl, * 3. jan 85 Helsingør, † 30. juni 64. Forældre: Skibskpt i Svitzer Carl Holger Petersen D og Anna Christine Christensen. – Hustrus broder: Grevinge.

Distriktsfmd ØM 37—49.

27. 28. juni 1964 (præst Kila, Strängnäs): **Povl-Erik Bjerno,** * 12. sept 20 Holstebro. Forældre: Præst i Metodistkirken Carl Johan Larsen B og Karen Martine Nielsen. Teol embedseksamen Metodistkirkens teol seminar, Göteborg 47, Dr th Burton seminary, USA 55 (afhandl: Spiritus sancti ficator). – Præst i Metodistkirken 47–60, 56–60: Distriksforstander (provst), 60–62: Kirkelig rejsesekr Sverige, 62–64: Kyrkoadjunkt Kila, Strängnäs stift, Sverige. ~ 1. juni 47 Marie Christensen, * 16. januar 16 Hjørring. Forældre: Frugthdlr Christian C og Adine Thomsen. – Fætter: Sp Bellahøj k, Kbhvn. Søster ~ baptistpræst Kyrø-Rasmussen, Kbhvn.

Fmd Evg afholdsfbd 52—60, fmd Metodistkirkens ungdomsfbd 58—60, generalsekr De danske afholdsselskabers landsf 53—55, sekr og kass World Chr Temp Federation.

Udg 53: En folkebevægelse gennem 50 aar, 54: Alkoholistforsorgen i Danmark, 59: Metodistkirkens liv og lære, 62: Bulletin ang West-afrika, i WCTFs information, 64: Relig i Vestafrika.

Kaldskapellan

(Oprettet 5. sept 1946, omdannet til rkp 1. juni 61, 12. kl, bolig i Vejrup).

1. 22. jan 1947–24. febr 49 (hjpr her 11. maj 44): **O. M. Jørgensen,** fl t Borris-G, se der.

2. 29. juni 1949–1. juni 61 (hjpr Værløse 47): **J. H. B. Abildtrup,** rkp her.

Residerende kapellan

(12. kl)

1. 1. juni 1961 (kkp her 29. juni 49): **Jens Holger Byskov Abildtrup,** * 8. dec 08 Fuur. Forældre: Førstelærer Kristen A og Karoline Elise Marie Byskov. Stud Viborg 30, c 37[2] (h_2), hjpr Sdr Bjert 19. maj 38, do Kauslunde 40, do Flødstrup-U 42, realskol Ryomgaard 46, hjpr Værløse 47. ~ 21. dec 41 Alma Paulsen, * 24. jan 14 Rinkenæs. Forældre: Stationsforstander Christian Andreas P og Kristiane Branderup.

Litt: Jyske byer og deres mænd, 1916, L. P. Borberg: En middelald selvejerbondeslægt, Ribe aarb 1944—47, 169—222, Vald, Andersen: Af Varhos nyere historie, Ribe aarb 1960—63, 608 f, P. Lund: Jul i Vestjyll 1953, s 38 f, M. A. Ebbesen: Af Nr Grisbæk bys hist 1620—1700, Ribe aarb 1944—47, 464 f. O. Nielsen, G herred, 1872.

AASTRUP—VESTER STARUP

Aastrup sogn, 5762 ha, herredets største sogn, ligger for størstedelen paa Lindknud bakkeø, der gaar fra Sneum aa mod vest til Vejen aa mod øst, ikke særligt højtliggende (indtil 43 m, Rishøj), svagt bølget, overv sandet jord. Mod NØ store opgravede mosedrag (Kulmose) og en del af Klelund plantage, flyvesand i en del af Klelund plantage. Ogsaa plantage mod NV. – Byerne Aa, stationsbyen Glejbjerg (500 indb) med centralskole fra 1964, bibl, mh fra 1917, lystanlæg, sportsplads, hotel, dambrug, butikker m m, bebyggelserne Tvile, Tvilho, Terpling, Vejsig, Skovbølling, Grene, Gettrup, Bolding, Katbøl m m.

Oltidsminder: 17 høje (6 i en gruppe ved Bolding), 95 høje er sløjfet. Stendyngegrav ved Skovbølling (N. Thomsen i Esbjerg museum 1963, 21 f, 3 sten med runeindskr i kirkens mure (D run 46 f).
Vest for Aastrup mentes nogle skanselignende volde, »Fred. Munks lejr«, at være fra trediveaarskrigen, en undersøgelse 1935 (ved G. Hatt) viste, at det er sandflugtsdannelser langs to gamle veje.
Genforeningssten i Glejbjerg (Ribe aarb 1928, 32 f). De smaa skoler nedlagt.

Vester Starup sogn, 4751 ha, adskilles fra Aastrup af Faaborg sogn, ligger i Skads herred, ret sandet, jævnt terræn (indtil 37 m) mod SV, indtil 53 m, omkr Tofterup og 50 m ved Galstho. Nogen mose og hede, nogle steder flyvesand. De store heder er nu opdyrket ved Haldbjerg og Puglund og dyrkes som husmandsbrug. Store plantager mod N og Øst. – Byerne Sdr, Nr Starup m skole fra 1901, udvidet 1916 og 1954, bibl, Tofterup (283 indb), omtr sammenbygget med Nr Starup, afholdshotel, mh, sportsplads m m, bebyggelserne Gastho, Skovsende, Vestterp, Puglund m m.

Oldtidsminder: 22 høje, en (ved Galstho er ret høj), 31 høje sløjfet. Mønter fra Sven Grathes tid fundet paa kirkegaarden, 1931 fandtes mønter fra 1241—1332 ved kirken, 1958 212 andre mønter, se senere.
Udenfor kirkegaardens SV hjørne spor af Sct Syllatz kilde (Schmidt D H, 154). Navnet Syllatz var meget udbredt i Skads herred, i nutiden: Sillas.

Sognene var tidligere dækket af skov (der er fortalt om gode oldensvin), men 1638 var skovene ødelagte. Et egekrat vest for Aastrup og et i Galstho er alt, hvad der er tilbage. Bjælkerne i Aastrup kirke skal ifølge overleveringen være kommet fra Sekjær i Holsted sogn. Plantningssagen fik stor tilslutning. I Aastrup mindesten for *Søren Chr. Madsen.* (Hans plantage dog fældet, men et lignende areal tilplantet i nærheden). I Starup mindesten for plantningssagens dygtige forkæmper *Hans Pedersen,* Sdr Starup, † 1894. 1868 blev Aastrup og Starup skilt ad i kommunal henseende. Fra 1966 er Starup en del af Helle storkommune med kommunekontor i Agerbæk. Daarlige vejforbindelser isolerede og hæmmede i mange aar udviklingen, indtil banen kom i 1918 og diagonalvejen Esbjerg–Give aabnedes 1953. Denne forventes videreført til Aarhus i en overskuelig fremtid. Store materielle og tekniske fremskridt. I Aastrup har centralskolen medført, at de tidligere tre smaa skoler er blevet nedlagt og solgt til industrielle formaal. I Starup er de to hidtilværende skoler endnu i brug. I Tofterup er et plejehjem for Helle kommune under opførelse og ventes færdigt i 1967. Gode sociale forhold, ingen klasseforskelle, jævne kaar, kun lidt industri (møbelindustri). Flere dambrug og minkfarme i begge sogne. De gamle hedesogne, hvoraf omkring 1800 kun $^1/_8$ var under plov, er nu saa godt som helt opdyrket eller tilplantet.

Aastrup-V S er et udstrakt og besværligt embede. De to store sogne adskilles af Faaborg sogn, hvilket gør det endnu besværligere. Landets største embede med kun én præst.

Billedet af kirkelivet i sognene er noget broget. Reformationen synes at være kommet sent hertil. Der kom først stole i V S kirke 1585, og fælleskalken i Aa er fra 1573. Sjæleringning (se ndf) er en fast regel i V S og endnu i forrige slægtled slog enkelte af de ældre korsets tegn for hjertet, naar de gik ind i V S kirke. Sognene var i ældre tid præget af stor fattigdom, ringe folketal, spredt bebyggelse. V S sogn laa gemt bag store heder og moser med bebyggelse langs engene. Aastrup har haft bedre jord, men ogsaa megen fattigdom. Man levede mest af studefedning i engene og faareavl paa hederne, og saa dyrkede man lidt korn (mest rug) til dagligt brød.

Der er ikke i ældre tid gaaet nogen vækkelse over disse sogne. Præsterne var dygtige, flere maatte flytte p gr a svagelighed, foraarsaget ved de lange, kolde kørsler paa aaben vogn i barsk vejr. Gennemgaaende har forholdet mellem præst og befolkning været godt, patriarkalsk. Det er dog sket en gang, at bønderne læssede tiendekornet af 2 km fra pgd, da de ikke var forpligtet til at køre kornet mere end 7 km, og der var 10. Men indtil omkr 1850 kan forholdene nok betegnes som stillestaaende.

Af pastoratets præstehistorie

Den første lutherske sp var vist hr Niels, som ant har været præst her før ref. Hans datter skal være blevet gift med eftm *Rasmus Sørensen,* der blev skudt af herremanden paa Vartho under en jagt ved et krat vest for Aastrup (WI, 62, en anakronisme da der ingen retssag findes herom), *Morten Poulsen Grum* (1572– c 1621) blev gift med fmds enke. Hans søn, biskop *Poul Mortensen Ostrup,* Lund, opsatte et epitafium over sin fader (Epitafiet er nu ramme om Series pastorum), 1583 var der en retssag, hvor *Morten Poulsen Grum* havde forset sig mod sin broder i slagsmaal og maatte bøde 200 rdl til Ribe hospital. Den gamle, snævre pgd blev ombygget 1594. Grum omtales som en mand med »et lystigt humør« (W 62), han skænkede alterkalk og disk til Aa kirke (hans navn staar derpaa). Hans datter blev gift med *J. H. Wind,* sp K Hyllinge-L, fader til den kendte *Ole Wind. Niels Baltzersen* (c 1621–59) led under krigen. Han er stamfader til slægten *Collin.* Det fortælles, at hans sønner ophidsede nogle fjendtlige soldater, saa de ville brænde pgd af, men de blev formildede, da de saa den gamle præsts hvide haar. Præstegaarden blev meget medtaget under krigen. (Gørding herr tingbog). En søn blev degn her. *Hans Lauritsen Holst* (1659–93) blev til sidst saa svag i mæle og hukommelse, at han maatte gaa ned af prædikestolen uden at faa noget sagt. V Starup kirkes alterbog 1688, der blev fundet paa loftet i Esbjerg statsskole, bærer Holsts navn. Hans datter blev gift med kapellanen og efterfølgeren *Iver Gregersen Krabbe* (1693–1704), en »munter og levende mand«.

Om mag *Laur. Pedersen Lund* (1704–45), der blev provst 1710, fortælles mange historier, bl a at han var en troldmand, der kunne mane, og at han havde vældige kræfter, var klog og godgørende, forfatter (N 355). Han skænkede daabsfadet til Aa kirke. Han synes ikke at have været paavirket af pietismen. Hans valgsprog var ordet: »Vær tro indtil døden« osv. *Brorson* skriver 1744: »Den ærlige og for sin erudition (lærdom) berøm-

melige, men nu meget aldrende mag *Lund* prædikede over Rom 5,3–5 og forestillede deraf meget smukt: Korsets hemmelighed. Ungd var ulastelig, mgh paahørte visitatsforretningen med særdeles andagt og mange taarer (Vis 17). Smuk, rød sandstens-ligsten i vaabenhuset. – *Jørgen Jensen Gad* (1745–53) flyttede til Vejby-T, en praktisk dygtig og nidkær mand, 3 sønner blev præster. *Brorson* skrev (1750): G holdt en smuk og bevægelig prædiken om de ting, som hindre Guds ords fremgang. Han er alvorlig i sit embede, havde intet paa degnen at klage, men berettede, at folk ikke var villige nok til at holde deres børn i skole, hvorom da skete en alvorlig formaning og løfte om forbedring.

Gad omtales som en »munter, retsindig og opbyggelig lærer«, der med flid og troskab forestod sit embede. (1753 var Zacharias Franck udnævnt, men kaldsbrevet kasseredes p gr a hans usømmelige levned).

Niels Holgersen Olivarius (1753–79) var søn af Gads ven, pastor O, Ørslev-B. Han stod vist pietismen nær, trods bøndernes modstand arbejdede han for skolesagen. Da patronen forholdt degnen penge og tørv, skrev O til biskoppen: »Kære fader, hjælp min stakkels degn, saa vidt De kan, tal et godt ord for ham hos hs excellence, stiftamtmand von Holstein. Derved gør De Herren en velbehagelig tjeneste. Paa degnens embede og skolehold er aldeles intet at klage.« (Elle Jensen: Pietismen i Jyll, 1944, s 54).

Olivarius blev anbefalet hertil af biskop *Peder Hersleb*, som en »dygtig og kundskabsrig« mand. P gr a svagelighed søgte han herfra, de ringe indtægter i det lille embede, som »kun kummerfuldt kunne føde en familie«, tillod ham ikke at holde kapellan. 1765 oplyser han, at embedet var forbedret, og med streng økonomi blev han en holden mand. I det sidste aar prædikede han siddende paa en stol i kordøren. Han anbefalede udskiftningen 1765 og hans bemærkninger er rørende ved deres umiddelbarhed (»Af avlingen her kan man ikke sælge noget, uden at Gud giver et særdeles frugtbart aar. Luften er her, Gud være lovet, god og sund«. Om pgd, der over alt er af bindingsværk med egetømmer og tag af langhalm og lyng, siger han, at »Gud, hvis navn være højligt lovet, har bevaret den fra ildebrand, og andre ulykkelige hændelser«). Brorson skriver (1755): O katekiserede over Lk 16, 19 f, ungdommen gjorde godt rede for sig. Degnen, *Jens Gadberg*, er flittig i sit embede. Hverken præst eller mgh havde noget at klage«. (Vis 99), 1760 præd O grundigt og tydeligt over Es 54,13 om den sande gudsfrygts beskaffenhed, fornødenhed og frugt (Vis 140).

Se F. Elle Jensen i (Fra Ribe amt, 1946, reg).

Hans Juul Jordhøy (1780–85) flyttede til Ringkøbing-R, blev provst, en god prædikant, byggede ny pgd. – *Jørgen Søeborg* (1786–1815) var smedesøn fra Kolding, havde været observatør paa Rundetaarn, udg flere afh om astronomiske og geometriske problemer. Da han fik embedet her, tillagdes der ham en understøttelse paa 100 rdl aarligt til at fortsætte med astronomiske observationer. Han lavede en høj i pgd-havens sydøstre hjørne og ansøgte endog om, at der maatte paalægges amtets (!) bønder ægtkørsel i den anledning, men fik afslag. (L. Koch: Oplysningstiden i den dsk kirke 1770–1800).

Han byggede et træhus paa højen, men efter nogle aar ophørte hans astronomiske arbejde. Han havde mange stridigheder med sin degn, *Jermiin*, der angreb Søeborg for embedsforsømmelse. Det endte med, at degnen blev afskediget (han havde forsømt sine embedspligter, ikke været til alters i 3 aar osv). Degnen var dog dygtig, den første udflytter i Terpling, og fik landhusholdningsselskabets sølvbæger for sit landbrug. Hans slægt havde købt visse rettigheder og ansaa sig selv som adelig. Et udslag af striden var, at præsten ikke ville have ham med op at køre til V Starup, hvor han ogsaa var degn. Degnen maatte saa løbe de 1½ mil til V S, hvorfor han ofte kom for sent. *Peder Marqvard Otzen* (1815–20) blev kun 46 aar gl, »et uroligt hovede, en fritænker, en forfalden«, sagde man. Havde vist været militær. Kirkebogen førte han daarligt. I pastor Otzens tid blev der paalagt Starup sogn at ringe med kirkeklokken morgen og aften! (Degnen boede jo i Aastrup!) En »Ringkjærv« blev paalagt sognets beboere til det formaal. Nogle beboere ville ikke yde dem! – Ringningen blev forrettet af gdjr Søren Hansen i Sdr Starup, som paatog sig pligten for den nævnte ringkjærv!!! (Brev opbevares i Tofterup Gaard fra sognefoged Hans Iversen til »Ridder Koefoed«. (Stiftamtet). *Poul Emil Hansen* (1820–23), flyttede til Vadum, *Hans Buhl Steenberg* (1824–34) flyttede til Vetterslev-H, hvor J. P. Mynster bedømte ham meget kritisk: »S hører til den simpleste jydske slags, hans prædiken var poetiserende, flau og tom, foredraget en smagløs drævende skrigen« (se her II, 364, jvf Mynsters vis I, 228). *Jacob Stampe* (1834–44) flyttede til Nr Nebel-L, se der. Han var en dygtig, praktisk mand, pgd og have, som var forfalden, blev meget forbedret. Meget akkurat i embedssager, historisk interesseret, han indførte en mængde værdifulde oplysninger i Liber daticus. Han organiserede skolevæsenet, fik bygget ny skoler i begge sogne, jorderne blev ordnet (»Den algode Gud give at disse nye indretninger maa bære velsignede frugter!) Før sin død oprettede han et legat (900 rigsdaler), der kom Aastrup til gode, Viborg latinskole fik dog det meste af hans formue. I hans tid indførtes Evg chr salmebog. Han var præget af sin tid, rationalist i grundpræg, men from og virksom.

Tiden efter 1850

Saa begyndte udparcelleringen, og efterhaanden blev der bygget mange smaa ejendomme. Men først efter 1890–1900 kan man tale om forbedring i de økonomiske kaar, lidt efter lidt. I V S fik plantningssagen ivrige foregangsmænd, saa store plantager og læplantninger nu præger sognet og landbruget er mekaniseret. Da den jydske midtbane aabnedes, (1918) opstod de 2 smaa stationsbyer *Glejbjerg* og *Tofterup*, forsamlingshusene gled i baggrunden, og hotellerne blev samlingssteder. (2 fh fra 1900–02 er senere nedlagt. Folketallet er 3–4 doblet siden 1850).

Det kirkelige liv har været præget af mod-

sætninger. Foruden gammeldags krd hos en del ældre, har IM (især fra Andsager) været med til at skabe liv. Den *grundtvigske* bevægelse har ikke præget Aastrup saa stærkt, men i VS var der (fra *Jens Schjørrings* tid i Hodde og Vilh. Birkedals tid i Sdr Omme) en del grundtvigske. Tidligere var der skarpe kampvalg til mgh-raadet, i de senere aar fredsvalg.

Missionshus blev opført i Glejbjerg 1917, men i V S brugtes kirken under krigen til missionsuger og missionsmøder, hvor lægmænd talte alene. Nu er der ogsaa mh i Tofterup.

Pastor *C. F. C. E. Hjort* (1844–52) fl t Brøns, se Sdr Broby, præstesøn fra Jerne-S, udgav nogle lejlighedssange.

Laur. L. Kongslev Simonsen, (1852–58) udg 10 prædikener, skr i Børresens »Den dsk bondeven« om landbrug, han skrev mange smaa biografiske oplysninger i kirkebøgerne. Der var allerede paa den tid et bibliotek i pastoratet. – Pastor *Th. Knuhtsen* (1859–66) skal have været ret aristokratisk, dygtig og afholdt, interesseret i skolevæsenet. Man saa op til ham som dygtig landmand. Ved hans afskedsprædiken var »alle bevægede«. Han var optaget af sognenes trivsel, ogsaa virksom for fattigvæsenet, hans prædikener var vel udarbejdede, men nok mere docerende end forkyndende. I et hulrum i altret har man fundet et dokument, skrevet af pastor K om kirkens restauration 1860. Det tilføjes her, at kirkegangen var ret god, i almindelighed 40–50 i kirke, ingen afvigende trosbekendelser. Se iøvr her VI, 175.

Pastor *J. C. Leonhard Petersen* (1866–74) af Ørting-F, oplevede, at det første kirkelige møde holdtes her i Starup kro 1869, med præsterne *Jens Schjørring,* Hodde, *H. Svejstrup,* Vejen, og *P. Larsen-Skræppenborg* som talere. Det berettes, at flere derefter gik den lange vej til Hodde for at høre *Schjørring* om søndagen.

Leonhard Petersen var den første grundtvigske præst her. Han var knyttet til *Ludvig Schrøder,* Askov. Hans indstilling ses af, at der kom ingen adresse imod valgmenighedsloven fra hans sogne. Han skrev roligt og overbevisende om valgmgh i Ribe stiftstid, hvad der vakte opsigt. Han var ikke nogen særligt begavet taler (led af hareskaar), men han var kundskabsrig, især i sprog. Han var fordringsløs, jævn og elskværdig, afholdt af alle. Hans søn blev rektor i Esbjerg.

Albert C. H. T. Schou (1875–89), af Værslev-J, var ikke nogen betydelig præst, men han gjorde et stort arbejde som sogneraadsfmd, især for vejvæsen og fattigvæsen. Han huskedes for sin juridiske dygtighed. I hans tid byggedes 3 ny skoler her. Man sagde om ham, at han skulle have været jurist (han skaanede kommunen for mange penge i afgifter til andre kommuner ved at paavise fattige, at de ikke havde hjemstedsret i kommunen). Han kom til skade ved en kørselsulykke i Struer og var senere en nedbrudt mand.

1885 stiftedes en foredragsforening. Samtidig kom IM hertil fra Andsager.

Hvad angaar præstevalget efter Schou, da har *Poul Andersens* dagbøger givet autentiske oplysninger. Indre Mission omfattede paa den tid kun *fire familier.* Gdjr *Poul Andersen* fortæller selv om, hvordan han, som var formand for sogneforstanderskabet, og *Peder Kr. Hansen* fra Starup i februar maaned med istransport over bæltet rejste over til kongen med en adresse for at bede om at faa en ung kandidat, *F. C. C. Melbye,* (se As-K), der dengang var uord medhj i Faaborg-Aa, til præst. De havde hørt i Starup, at der var tale om en anden, *Rechendorff,* som dengang var i Jelling. Kongen svarede: »Det skal være mig en fornøjelse at imødekomme Dem, naar De kan faa ministeren (Scavenius) til at indstille ham.« De fik ikke Melbye, men Rechendorff. Hvorfor? Det kan en undersøgelse i kirkeministeriet antagelig svare paa. *Poul Andersen* skrev efter udnævnelsen til pastor *Madsen* i Ansager og spurgte ham, om det var ham, der »som det med temmelig bestemthed siges, ved brevsendinger til vedkommende autoriteter eller paa anden maade, har virket imod Melbyes beskikkelse til præst for Aastrup-Starup menigheder?«

Scavenius havde svaret dem, da de søgte foretræde hos ham, efter at have været hos kongen, at han havde hørt, at der var to modsatte partier, omtrent lige stærke, og derfor ville han tage Rechendorff. Jeg (Poul Andersen) søgte paa bedste maade at overtyde ministeren om, at »han med dette partivæsen var aldeles fejl underrettet, idet man ønskede Melbye paa grund af kendskab til ham fra Faaborg, og at der var et forsvindende mindretal Indre Missionsfolk, som ikke var med paa Melbye osv.« Ministeren sagde: »Ja, endnu er indstillingen ikke sendt til kongen, saa det kan blive hvem det skal være, og nu vil jeg se, hvad jeg kan gøre. ... (Poul Andersens dagbøger i original for tirsdag den 12. marts 1889).

Ministeren udnævnte *V. E. Rechendorff* (1889–98). Der var allerede fra 80'erne nær forbindelse mellem IM i Faaborg sogn og i Starup. Man gik f eks de 2 mil fra Faaborg til Starup for at komme til samtalemøde (Hj og tr VIII, 101). Medens der var ringe kirkegang og ringe kirkeliv i Schous tid, blev der god kkg i *Rechendorffs* tid. Han var en høj, repræsentativ skikkelse, en frisindet mand. Mens IM i Starup havde sin forbindelse med Faaborg og Agerbæk, var der i Aastrup kun 4 fam IM, de samledes lejlighedsvis hos gdjr *Jes Jørgensen,* Tvile. *Jes Jørgensen* havde somme tider missionsmøder med missionærer som talere, og han begyndte en søndagsskole og ungdomsmøder i sin gaard. Pastor R støttede denne lille kreds, holdt bibellæsninger i skolerne og prædikede med liv og varme. Den lille flok voksede. Selv skriver pastor R hertil om de lange afstande, de afsides sogne, de store heder og den meget spredt boende befolkning, om den gamle, daarlige præstegaard med lave bjælkelofter og ganske tarvelig. Om det aandelige liv tilføjer han, at der i Starup var nogen IMs paavirkning fra Andsager og Agerbæk, Faaborg. I Aastrup var der en del tilflyttede sønderjyder, som var paavirket i samme retning og holdt møder hos *Jes Jørgensen,* men der var ogsaa en del grundtvigske, mens flertallet var gammeldags, uden retningspræg,

gik til alters 2 gange aarligt. Om sommeren holdt R friluftsmøder i pgd-haven eller i gaardene. Disse møder var altid godt besøgt. Men vejene var sandede og daarlige, og forbindelsen med omverdenen var den kørende post fra Holsted. Kirkerne var uden opvarmning, og der var bitterlig koldt om vinteren.

Pastor *H. M. Laursen* (1898–1912) fortsatte i Rechendorffs spor, han var IMs mand, en dygtig og nidkær præst. Meget dygtig skolemand. Han var en myndig mand, ville have orden i sagerne. Sognet havde været præget af en del drikfældighed, som han bekæmpede, men L fik ikke lov at slette nogle folk af menighedsraadsvalglisten 1904 p gr a deres drikkeri. Han bekendtgjorde nytaarsdag fra prædikestolen om ægtefødte »halvægte« fødte og uægtefødte børn (Forpagteren havde lige faaet »uægte« tvillinger!) Fru L holdt sdsk i pgd, naar L havde gudstjeneste i annekset. Der var god kkg. L var en personlighed, men han havde ikke særlig forhandlingsevne, hvilket kunne volde vanskeligheder. Han var en klog mand, sagde selv, at han havde haft sine lykkeligste aar her (se her VI, 696). Han har i Ribe st aarb 1944 s 19 f fortalt om sin præstegerning her. Her gives et billede af vestjysk sogneliv omkr 1900.

Vi giver ordet til L:

»Der er det mærkelige, at de to sogne ikke grænser op til hinanden, Faaborg sogn skyder sig med en bred kile ind imellem dem og skiller dem ad. Præstens sognevej gaar en halv mil gennem et fremmed sogn og nu endog lige forbi en fremmed kirke. De to sogne hører ogsaa hver til sit herred.

Der var ringe social forskel, ingen kløft mellem gaardmandsklasse og husmandsklasse, de gik jævnt over i hinanden; de fleste havde jord, og et arbejderspørgsmaal eksisterede ikke.

Livet prægedes af arbejdsomhed, nøjsomhed og tarvelighed.

I Hesselho i Starup sogn havde *Peder Hans Christiansens* enke en gaard paa 400 tønder land, hvoraf dog størstedelen var hede, og hun styrede sin bedrift trods nogen mand. Naar hun skulle have en af sine døtre gift, havde hun 20–25 tønder opdyrket jord rede, brændte saa sten og opførte de fornødne huse; foruden den opdyrkede jord fik de unge endnu et lige saa stort hedeareal, som de selv maatte arbejde videre med. Men det var ikke alle unge, der fik saa god en start. En mand fortalte mig, at da han blev gift, hjalp hans husbond ham til en ko, og hendes madmoder hjalp hende med uldent og linned og nogle høns. Da de havde faaet nogle fag hus stillet op, tog de fat paa opdyrkningen af hedejorden, og efterhaanden som avl og besætning øgedes, blev et fag eller to bygget til. Efter en menneskealders ihærdigt slid sad de nu i tresaarsalderen ved en god ejendom og kunne se en sorgfri alderdom i møde.

En af de største gaarde i Aastrup by var gamle *Ansagers*. Gaardens værelser var efter nutidsbegreber spartansk udstyrede, og levemaaden svarede dertil. I opholdsstuen havde man om vinteraftnerne til daglig ingen anden belysning end lyseklyne i den aabne kakkelovn eller en petroleumslampe bestaaende af en blikbeholder og et tyndt rør med en væge, hvis lillebitte flamme kæmpede med mørket i stuen. Men de var ganske vist ogsaa meget gammeldags der i gaarden.

Ansager havde engang bedt mig skaffe ham en Bibel, og da jeg leverede ham den, ville han endelig have givet mig en tiøre og kunne ikke forstaa, at jeg undslog mig, for det var ikke for meget for min ulejlighed.

En søndag eftermiddag var læreren og jeg og nogle andre gæster i en stor gaard, hvor en datter havde fødselsdag. Vi blev traktererede med nogle solide sigtebrøds-rundenommer med puddersukker og ost som paalæg og en kop tynd chokolade, – ja det var jo saa meget godt, men naar læreren deraf tog anledning til at udbrede sig om, hvor overdaadighed og luksus nu tog overhaand, vil man forstaa, at hverdagskosten ikke var alt for overdaadig.

De lette, sandede og sandmuldede jorder krævede meget arbejde i forhold til udbyttet, og der var ikke noget, der hed en otte timers arbejdsdag. Under disse forhold var der naturligvis dem, som gik helt op i det daglige slæb, men i almindelighed tjente det arbejdsomme liv til at holde folk aandelig vaagne, og alt i alt var her en bedre jordbund for en præsts gerning end i de fede egne.

Da jeg kort efter min udnævnelse ved en bispevisitats hos pastor *Bjarnesen* i Gudum traf biskop *Götzsche*, som kendte mig allerede fra min skoletid i Fredericia, hvor han da var præst, sagde han til mig: »Naar De kommer til Aastrup, vil De finde en kreds af troende, som vil tage godt imod Dem, og som er rede til at stille sig ind under Deres ledelse.« Det sidste lød mærkeligt for den unge mand, som skulle være præst ogsaa for ældre og erfarne troende. Men det slog alligevel til; de lod sig gerne sige, naar han søgte at rette, hvad han fandt af skævheder hos dem, og de bar trolig over med hans mangler; der var aldrig nogen mislyd imellem os. Det var redelige sjæle, som stræbte efter at vandre værdig den kaldelse, med hvilken de var kaldede, og bevare aandens enhed i fredens baand. Der var i de 14 aar aldrig splid eller rivninger indenfor kredsen. Her var godt at være for de ny præstefolk og der blev knyttet hjertebaand ikke blot for en tid, men for evighed. I tidens løb føjedes efterhaanden flere til kredsen, især af den opvoksende ungdom, og vi oplevede ogsaa en vækkelse, ved hvilken en flok blev lagt til.

Mange venner fra dengang staar for mig i erindringen, men her maa jeg nøjes med at nævne blot nogle enkelte af dem, som da var ældre og nu er gaaet bort.

Der var *Rasmus og Johanne Jørgensen*, som boede i en gaard vester i Aastrup by. Det var et lykkeligt ægteskab mellem to vidt forskellige naturer, som gensidigt udfyldte hinanden, han stille, sindig og betænksom, hun frisk, varm og energisk. Paa ham passede ordet: »Den, som tror, haster ikke«, hendes valgsprog var: »Kongens ærinde har hast«. Det var begyndt med, at hun en aften, da de gik hjem fra et møde, sagde: »Det var alligevel om at gøre, om vi ikke skulle have det noget anderledes«. Hans svar kom stilfærdigt: »Ja, det har jeg længe tænkt«. Saa

blev hun varm: »Har du længe tænkt det og ikke gjort alvor af det! Ja, saa skal det nu være alvor!« Og det blev alvor. De blev trofaste venner for de unge præstefolk, som de altid var rede til at støtte med raad og daad. Hanne overlevede Rasmus i en aarrække. Allerede før min tid havde hun begyndt at samle nogle kvinder hos sig hver lørdag eftermiddag til forbøn for præstens søndagsgerning, og lige til det sidste samlede hun i sin lyse, hyggelige aftægtslejlighed de unge piger i pigeforeningen, ligesom hun ogsaa holdt børnegudstjeneste. Hun kunne med sandhed sige, at om der var andre, som havde større gaver til denne gerning, saa var der ingen, der havde større kærlighed. Hun døde 86 aar gammel henimod jul 1926 efter nogle faa dages sygeleje. Den sidste aften sagde hun til datteren, som sad hos hende: »Du kan godt slukke lyset, skal jeg dø i nat, kan jeg jo nok se til *det*.« Hen paa natten oplystes hendes ansigt med eet af en ubeskrivelig lysglans, genskin af den himmelske herlighed, hun skuede ind i, hun løftede haanden opad med et undrende-betaget »aa–aah« – som børnenes juleaften, naar døren gaar op til det straalende juletræ –, saa sank haanden ned, hun var draget sin vej med glæde. Men over hendes ansigt laa endnu et lykkeligt smil.

Der var *Jens Christian Jensen*, postbud og kirkebetjent, en Nathanaelssjæl uden svig og med en øm samvittighed. I hans hus i Aastrup samledes den ene samtalekreds, den anden kom sammen hos *Christen Johansens* i Terpling.

Og der var de to prægtige mennesker *Jendre og Marie Fyhn* i Terpling. Da de blev gift, var han enkemand og hun enke, og nu var der tre kuld børn; som hun sagde: »Nowen er hans, og nowen er miin', og nowen er wos'.« Jendre var en solid og en tænksom og forstandig kristen. Biskop *Koch* lagde mærke til ham ved et samtalemøde i præstegaarden, hvor en anden havde nævnet ordet om, at enhver skal faa igen efter, hvad han har gjort, enten godt eller ondt, og Jendre saa rettede ham: »Der staar ikke »*gjort*«, men »*øvet*«.

Der var nogle gode grundtvigske folk, som jeg lærte at sætte pris paa, men der var mest af folkelig højskolegrundtvigianisme, de var foregangsmænd, naar det gjaldt ny avlsredskaber eller forbedrede dyrkningsmetoder og samledes i forsamlingshusene om foredrag om tidens mere eller mindre brændende spørgsmaal, helst ville man dog høre »Foredrag med kristelig anstrøg«, som en bekendtgørelse engang lød.

Der var to mærkelige levn fra ældre tider. I Aastrup vender kirkens kor ud mod kirkegaardsporten og alfarvej, og indgangen er i vestsiden af taarnet. (Senere er vaabenhuset genopført syd for skibet). Jeg lagde straks mærke til, at mændene plejede at gaa sønden om kirken og kvinderne norden om; naar mand og kone fulgtes til kirke, skiltes de ved koret og mødtes igen ved indgangen. Hvorfor de gjorde det, vidste de ikke, men saadan havde de altid plejet van. Skikken stammede aabenbart fra, at kirken oprindelig havde to indgange, en karledør paa sydsiden og en kvindedør paa nordsiden (begge ses nu tilmurede), og man var saa blevet i den gamle vane – ogsaa da den ikke længere havde grund eller mening.

Mærkeligere var det, at naar der i Starup indtraf et dødsfald, blev der straks, hvis det var om dagen, eller næste morgen, hvis det var om aftenen eller natten, sendt bud til kirken og ringet med klokken. Det var en arv fra middelalderen. I den katolske tid mente man, at *sjæleringningen*, som den kaldtes, lettede den bortdragende sjæl rejsen fra jord til himmel og skræmmede de onde aander bort fra dens vej; man ringede sjælen ind i himmerig. Efter reformationen blev sjæleringningen fordømt og forbudt som papistisk overtro, og forbudet blev siden indtaget i Danske Lovs 2–22–40: Klokkerne maa ej ringes, naar nogen dør, førend liget skal begraves. Men i det afsides liggende Starup sogn, som tilmed laa isoleret fra sine nærmeste omgivelser ved hedestrækninger paa alle sider, holdt sjæleringningen sig – ligesom ogsaa enkelte andre steder – trods alle forbud, med gamle skikkes sejge vedholdenhed aarhundrede efter aarhundrede lige til vor tid, ja til den dag i dag. Men den oprindelige mening med ringningen for de døde er forlængst glemt, nu har den kun betydning som en kundgørelse af dødsfaldet.

Alle gifte mødre blev indledede efter barnefødsel, i regelen barnets daabsdag eller fremstillingsdag. Naar moderen selv bar barnet, ofrede efter daabshandlingen en anden kvinde med barnet; derefter – naar degnen istemte: »Til dit hus med takkesang –«, gik hun selv med sin følgekone op til alteret med sit offer. Endnu var der store altergange foraar og efteraar, mindelser om en svunden tid, som dog kun laa faa aar tilbage, da der kun var altergang to tider af aaret, tre søndage om foraaret og tre om efteraaret, den første for de ældre, den anden for de unge og den tredie for efternølerne og degnen med familie.

Sommermøderne i præstegaardshaven og plantagerne samlede mange mennesker og ligesaa vækkelsesmøderne om vinteren. Man mindes endnu den aften, da kammerherre *Barner* talte i Aastrup kirke; rummet var stuvende fuldt, og unge mænd entrede op og satte sig i vinduerne. Men for mange var det bedste møde det aarlige forældremøde i forsamlingshuset, hvor saa at sige alle forældre, der kunne komme hjemmefra, mødte op. Naar de var bænkede ved de dækkede kaffeborde, blev der holdt et indledningsforedrag om forældre og børn, undertiden af en fremmed taler, som pastor *Albert Schack*, i Vonsild, eller højskoleforstander *Fr. Thomsen*, Børkop, men for det meste maatte jeg selv holde for. Saa drak man kaffe, og derefter fulgte en livlig og frugtbar forhandling, hvori mange deltog, alle var jo sagkyndige.

Skolevæsenet fulgte den vestjydske ordning med en fast lærer og en vinterlærer eller vinterlærerinde ved hver skole. De større børn havde kun to skoledage om ugen i sommerhalvaaret, og de blev tilmed ofte forsømt.

Børnene blev tidlig sat i arbejde og kom ud i sommertjeneste, før de var konfirmerede, og det var ikke til gavn for skolegangen. Undertiden kom drenge i tjeneste i en nabokommune, hvor der ingen sommerskolegang var, og drenge derfra kom over til os uden at blive indmeldt i skolen her – saa at ingen af dem fik skolegang. Først efter skoleloven af 1904 kom det i en bedre gænge, sommerskolegangen blev forøget, og med de ny mulktregler kunne det ikke længere betale sig at holde børnene fra skolen til stadighed.

Præstegaardens stuehus, som blev nedbrudt i 1910, var oprindelig lade (L skriver stald, men det er urigtigt) opført i begyndelsen af pastor *Hans Juul Jordhøys* embedstid (1780–85). Præstegaarden bestod da af fire lange sammenbyggede længer med indkørselsport i den vestre. Den nordre længe var stuehus, laden var den søndre længe. De ældre bygninger havde længe været brøstfældige og forfaldt mere og mere i Jørgen Søeborgs tid (1786–1814), der skal næppe have været et anstændigt værelse i stuehuset. Hans eftermand *Peder Marqvard Otzen* nedrev da uden videre stuehuset og solgte det nedrevne. Han tog saa bolig i laden, hvor han indrettede nogle tarvelige værelser. Den stedlige overlevering vil vide, at denne hans egenmægtige fremfærd fik lov til at passere upaatalt, fordi hverken provst eller biskop turde røre ham, saasom han havde gaaet i den sorte skole og kunne mere end sit fadervor. I den følgende tid undergik huset adskillige forandringer. Da pastor *Jacob Stampe* 1844 flyttede fra Aastrup, var de 12 midterste fag beboelsesrum, i den østre og vestre ende var der lade og i den vestre tillige forpagterbolig. I 1858 blev det udelukkende indrettet til stuehus.

»Hvor det ser hyggeligt ud!« har mange sagt, naar de saa billedet af det gamle stuehus set fra haven. Men det *var* nu langt fra hyggeligt at bo i, især i vinterhalvaaret. Det var højt paa tag og lavt paa mur, stuerne maalte 3¼ alen til bjælkerne, saa en middelhøj mand kunne lægge hele haandfladen paa dem, Det var fugtigt, og det var utæt baade paa tag og fag; naar det blæste om vinteren, var det umuligt at opvarme dagligstuen, som gik over hele huset, havestuen var derfor vor opholdsstue i vintertiden. Gulvene var fulde af svamp og maatte idelig fornyes. En undtagelse var dog gulvet i præstens stue, som havde ligget i mangfoldige aar, skønt det laa umiddelbart paa jorden, de gamle 8 tommer brede brædder var hulslidte af præstens vandringer, kun de store sømhoveder og knasterne ragede op som smaa bjergtoppe. Tagtømmeret var raaddent, kun i de østlige fag, der var tilbygget senere, var det nogenlunde frisk, af resten kom ved nedbrydningen ikke et eneste spær ned i hel tilstand, naar de faldt ned, gik de i stykker og udsendte en sky af ormemel og raadne splinter. Naar det blæste, knagede og svajede taget som et skib i søgang, og mønningstørvene ved skorstenene dumpede ned paa loftet, vi kunne da aldrig være sikre paa, at en af de gamle, lermurede skorstene ikke ogsaa ville dumpe ned over os, det var ikke hyggeligt at tænke paa, naar det var ved nattetid og vi laa i vore senge lige ved siden af en skorsten. Desuden var huset fuldt af rotter, som ikke kunne udryddes, hvad vi end forsøgte med. Om aftenen eller natten kunne man høre en rotte galoppere under gulvene paa jagt efter en mus og derefter høre det stakkels dyr pibe, indtil det var halvt opædt. Tilsidst løb rotterne ved højlys dag paa hylderne i spisekammeret, saa alt spiseligt maatte dækkes til eller hænges op under loftet. Endelig var huset i høj grad brandfarligt. Rensedørene i skorstenene var 1 alen høje og ¾ alen brede, af kun $^3/_8$ tommer tykke brædder; indenfor var der en tynd jernplade, medtaget og hullet af rust. I tilf af skorstensild ville pladen straks blive gloende og rensedøren komme i brand, og da dens overkant kun var nogle faa tommer fra loftet, villi ilden let fænge i dette. En morgen sidste søndag før jul, da der var stærk blæst, havde pigen tændt op i min kakkelovn og glemt at lukke kakkelovnsdøren. Da jeg kom ind i min stue, hørte jeg ilden knitre i skorstenen og saa gnister fyge gennem det utætte kakkelovnsrør. Jeg sprang ud i gaarden og saa, at der stod en høj ildsøjle op af skorstenspiben, men jeg kom lige saa hurtigt ind igen, da jeg gennem vinduet saa gæstekammeret oplyst og rensedøren staa i lys lue. Naar vi slap for at komme til at staa husvilde lige ind under jul, skyldtes det alene, at ilden blev opdaget i tide, og at den stærke træk sugede flammerne ind i skorstenen.

Nej, nogen hyggelig bolig var det ikke. Og dog – trods utæthed, fugtighed, rotter, svamp og andren brøst og brist levede vi tolv gode og lykkelige aar i den gamle rønne.« Og 1911 blev den ny præstegaard omsider opført.

Pastor *J. C. F. Schultz* (1912–17) var ikke retningspræget, en fredselskende mand der gerne ville være præst for alle, flittig til husbesøg, men ikke særligt betydelig.

I disse aar indledes en helt ny epoke i pastoratets historie. Dels krigen 1914–18, dels jernbanen og de to jernbanestationer. Begge dele virkede til at ændre sognene materielt og økonomisk.

Pastor *Holger Trautner* (1917–21) var i høj grad særpræget, en impulsiv og intelligent personlighed. Skønt han kun var her 4 aar, kom han til at præge. Han havde været fritænker, blev mag art, lærer og c theol i en alder af 46 aar. Han havde kaldt sig selv en »fredelig fritænker«, men ved Jesu ord: »Kom hid til mig«, var han blevet omvendt. Det ord hang, smukt udskaaret, i hans stue. Han ville være præst, og efter et noget forceret studium kom han hertil. Han var i begyndelsen villig til at samarbejde med IM, og var med til at bygge mh i Glejbjerg 1917, men saa stødte han haardt sammen med IM i begge sogne, (de »ventede paa, at han skulle blive omvendt«). – Han skrev sine prædikener og lærte dem, for ikke at miste noget i klarhed. Han havde ogsaa en poetisk evne, kunne synge midt under prædikenen med sin smukke stemme. Han studerede Kierkegaard, oversatte engelsk litteratur, en frisk, umiddelbar og djærv mand. Han talte sit eget sprog, nogle fandt ham »sær og søgt« (Oscar Geismar: Mennesker jeg mødte, 1944, s 93 f), han overtog intet færdigsyet, men ejede sand-

heden i oplevelsens glødende form. Hans tale var troværdig. (Se her III, 569 f, Fyns venstrebl 9. jan 30).

Pastor T skrev i opslaget 1921, at »den overvejende del af befolkningen kun ville høre gr forkyndelse«. (Prf bl 1921, 252). Men hans efterfølger var udpræget IM, og han fik snart fyldte kirker.

Pastor *L. Pedersen* (1921–35) havde været præst i USA og hjpr hos IM-veteranen C. Asschenfeldt-Hansen i Gern. Navnlig i Aastrup blev kkg stor, og der maatte sættes ekstra bænke ind i kirken. 1923 og 1935 var der vækkelse, ikke mindst blandt de unge, og IM prægede en stor del af kirkelivet. De gr søgte mest til andre kirker, men fortsatte i øvrigt deres arbejde. Om pastor P, se ndf.

Pastor *K. Høgsbro Østergaard* har virket her siden 1936. Han er kendt som kirkearkæolog og er sekretær for Ribe amts hist samf. Han er opvokset i et grundtvigsk hjem, fmd for KS i Aastrup og skriver 1963: Kkg 5 pct, noget retningspræget, 2 kr af KS, 2 IM smf, sdsk, 2 KFUM og K, 2 DdU, 2 hotelsale. Konfirmandlæsning i VS, skole om vinteren. Sognene har intet fællesskab, delt af Agerbæk kirkedistrikt, Faaborg sogn. 1966: Kkg 3–4 pct, retningspræget, men gode, rolige forhold. Som hidtil, aftenhøjskoler. KS (sp og gdjr *Kr. Hansen,* Hegnsgaard, Tofterup).

I Aastrup var gdjr *Poul Andersen,* Gettrup, sogneraadsfmd og foregangsmand i mange aar sidst i 19. aarh.

Blandt foregangsmændene i det sandede, ufrugtbare V Starup sogn skal nævnes sognefoged *Niels Christensen* og ovennævnte gdjr *Hans Pedersen,* der var ivrige for plantningssagen. I Sdr Starup plantage er et mindesmærke for Hans Pedersen ... sammen med en grænsesten fra Kongeaaen.

Blandt gr ledere:

Gdjr *L. Lauridsen,* Aa. Gdjr *J. L. Jessen,* Grene. Rentier *Jens Toftrup,* V S, lærer *Heebøll,* Hesselbo. Gdjr *Søren Kr. Hansen,* S Starup. Lærer *Rejnar Jensen,* Hesselbo, fmd KS i V S. – Gdjr *Mads Knudsen,* Skovbølling.

Om IMs leder, gdjr *Jes Jørgensen,* Tvile, se ovf.

Om fru *Johanne Jørgensen,* Aastrup, som 1907 var med til at stifte KFUK, se ovf. Hun var en evnerig, varmhjertet, helstøbt kristen, der øvede stor indflydelse og endnu i sin fremskredne alder formaaede at vinde de unge. Hun fulgte vækkelsesarbejdet med usvækket interesse til sin død 1926, 85 aar gl. Derefter blev KFUK ledet igen af en ældre dame, fru *Karen Jørgensen.* KFUM var i pastor *Pedersens* tid i god vækst, ledet af førstelærer *E. M. Larsen,* senere af førstelærer *Luther Jepsen.*

I Starup sogn lededes KFUK af modehandlerinde, frk *Karen Madsen,* KFUM af bmd *Chr. Højberg,* senere af cykelhdlr *Peter Christensen.*

Morten Olesen, Terpling, gik trofast 5–6 km til Vejrup for at holde søndagsskole, senere ledede han ogsaa KFUM der.

Blandt IMs ledere: Lærer *J. Luther Jepsen,* gdjr *P. Jørgensen,* Aa. Gdjr *Johs Madsen,* Aa. Gdjr *Alfred Nielsen,* Nyslund.

Ved sogneraadsvalget 1958 fik IM 145 st paa egen liste og 2 valgt. (1966: 137 st og 2 valgt).

Gdjr *C. L. Madsen,* V S, gdjr *Marius Sørensen,* Sdr Starup, sognermedl, mghmedl, fmd Blaa Kors), gdjr *Kr. Søholm,* Sdr Starup.

Skolen: Skoleleder i Centralskolen i Glejbjerg: *Jens Jepsen,* V S: *J. Skov Madsen,* lærer *Harald F. Iversen,* Tvile, nu ungd-skolekonsulent for Ribe amt, i mange aar fmd DdU her og i hovedkredsen. Lærer *G. Luther Jepsen,* Aa, lærer *Heeboll* m fl.

Aa skole var beslaglagt af tyskerne under besættelsen. I Nr Aastrup havde de en reserveflyveplads for Esbjerg og en lyttepost. 1945 blev barakkerne paa flyvepladsen brugt som lejr for østprøjsiske flygtninge. Tyskerne havde rekrutskole og stort ammunitionslager i V S. 1945 kom mange flygtninge hertil.

1921 oplyses: Gode forhold, men kun en gr præst vil finde øre for sin forkyndelse hos den største del af mgh, i øvrigt et stort og energisk IM smf, mh, 3 fh, 1927: Kkg 12 og 10 pct, i Aa overv tilsl til IM, i S mere til gr, 1935: Kkg 10 pct, 2 IM smf, 2 KS, 2 KFUM og K, 2 DdU. 1943: Kkg 4 og 5 pct, stærke modsætninger i Aa, mindre i S. 2 IM smf, 2 KS, 2 fh, 2 afholdssale, 2 DdU, 2 KFUM og K. 1955: Kkg 3–4 pct, stærke mods fra gl tid, 2 KS (60 og 25) 2 IM smf, ellers som hidtil. 1966: se ovf.

Aastrup kirke, nær banen, nordligt i sognet, blytækt, romansk skib og kor af granitkvadre paa skraasokkel. Begge døre bevaret, syddøren aabnet 1952, i korets østgavl et rundbuevindue paa hvis overligger er indhugget et runealfabet, men det staar paa hovedet. Paa en karmsten i vinduet mod nord er indridset en kriger (som staar paa hovedet nu). Flade bjælkelofter, rund korbue med profilerede kragbaand, triumfvæggens kvadre staar ukalkede. Sengotisk taarn af kvadre og munkesten, gavle i østvest, krydshvælvet taarnrum med spidsbue til skibet. Nyt vaabenhus mod syd. Alterbord med helgengrav, har panel i ungrenæssancestil, altertavlen ret anselig, fire søjler, vist fra 1635. Topfelt med maleri af Maria og Johs. paa hver side af et sengotisk krucifix, sidefelter med malerier af Gethsemane og opstandelsen. Malerierne blev dækket til 1928, men da de er værdifulde, er de atter afdækket undtagen midterfeltet. Storfeltet har en kopi af A. Dorph: Emmaus. Enkelte figurer fra gl katolsk tavle. Barokstager fra 1663, romansk granitfont med noget udviskede profiler, sydtysk daabsfad fra c 1575 med syndefaldet. Smuk prædikestol fra c 1560, med lidt nyere himmel. Degnestol fra 1684. Tremastet skibsmodel. Skriftløs klokke, omstøbt 1915. Epitafier. 160 sd. Orgel. Kirken stod øde efter pesten 1350. Hovedrestaureret 1952.

Pastor K. Høgsbro Østergaard har i Ribe aarb 1952—55, s 277—311 gjort rede for sine undersøgelser under restaurationen 1952, møntfund, begravelser i midtgangen, det ældste lergulv m m, F Elle Jensen: Bidrag til Aa kirkes hist, smst 1948—51, s 170 f.

V Starup kirke, blytækt, paa en højde syd for aaen, har romansk skib og kor af granitkvadre, raa kamp og lidt al; hulet, nu tjæret træsokkel. Begge døre tilmuret, den nordre 1853, enkelte oprindelige vinduer ses, en overligger har liljeornament. Rund korbue med skraakantprofileret kragsten. Bjælkeloft. Sengotisk taarn af kvadre og munkesten, krydshvælvet taarnrum med spidsbue til skibet. 1850 styrtede taarnets overdel ned under en storm, hvorefter det blev delvis ombygget, fik blytækt pyramidespir. Indgangen lagdes til taarnets nordside. Restaureringen 1850—53 omtalt i en indskrift paa en af skibets loftsbjælker. Kampestensmuret alterbord med renæssancepanel, anselig, udskaaren interessant fløjaltertavle, sengotisk fra c 1525, i midtfeltet ret dramatiske figurer, (Gud fader og den pinte Kristus, Maria m m, og Sct Morten), mindre apostelfigurer ved siderne, paa fodstykket smaa helgenfigurer. Tavlen

er stafferet 1764, kraftige stager paa høj, svær fod fra c 1600. Romansk granitfont med glat kumme og ret slank fod (fra c 1600) med hulede hjørneblade. Moderne, glat fad. Spinkelt korbuekrucifix fra c 1500, nu i skibet. Jævn renæssanceprædikestol fra 1639 med korintiske hjørnesøjler og portalfelter med naive evangelistmalerier af senere dato. Opgang gn triumfmuren. Præstestol og stoleværk fra 1574, vægpaneler i koret fra renæssancetiden. I skibets vinduesnicher mod nord to træskulpturer fra c 1475. Ejendommelig fløjdør i taarnet. Skriftløs romansk klokke. 120 sd. Orgel. Ligkapel fra 1925.

Mack D 166, Uldall: Kirkekl, 12, K. Høgsbro Østergaard: Altertavlen i VS Ribe aarb 1950, 79 f. — Pastor K. Høgsbro Østergaard fortalte i et radioforedrag 1962 (Amatør-arkæologens glæder) om kirkens bygningshistorie, om den sjældne altertavle (kun een, Løgumkloster, minder om den), under restaur nyligt fandtes i et hulrum i altertavlen nogle blade af en tidlig udgave af Kingos »Aandeligt sjungekor«, om en helligkilde, der søgtes langvejs fra, om fund af mønter fra Sv. Grathes tid foruden de 212 mønter, der tidligere var fundet i kirkens undergrund. Spor af firkantet bygning, 3×3 m. Huller af egetræsstolper, en interessant tegldannet smeltedigel (som i Ølgod) m m (Vejle amts folkebl 10. maj 62).

Folketal: 1850: 384 og 222, 1901: 956 og 396, 1925: 1407 og 821, 1960: 1463 og 1172. 1965: 1435 og 1095.

Altergæster: 1920: i alt ca 400 i Aastrup, 1931: 644 og 302, 1935: 453 og 394, 1943: 341 og 421.

Menighedsraad: 1920: 5 n gr, 2 IM, 1 u p, 1934: 6 gr, 5 IM, 2 u p, 1946: 8 gr, 5 IM, 1954: 8 gr, 6 IM, 1961: do, 1966: Aa: 4 gr, 3 IM, V-S: 4 gr, 3 IM.

Kommunevalg: Aa: 1958: Soc 55 (0), venstre 268 (3), IM 145 (2), hmd 91 (1), borgerl 107 (1), V Starup: Arb 70 (1), venstre 330 (5), byliste 113 (1). Nu Helle storkommune.

Sognepræst

Indt 1857: a) 64 rug, 29 byg, b) 60 rdl, c) naturalier, d) 225 rdl, e) 117 td ld, 3 td hartkorn, en del eng, hede og mose. Grundm pgd fra 1856, 8 vær. Sp fremhæver: God jagt! — 1870: Regul: 1184 kr, netto: 2398 kr, 1913: 2. kl, 1922: 3. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl, Pgd opf 1911.

15. 14. okt 1844–26. maj 52 (ord kat Frederikshavn 5. marts 39): **C. F. C. E. Hjort** fl t Brøns, se Sdr Broby.

16. 30. juli 1852–5. dec 58 (kkp Linaa-Dallerup 28. nov 46): **L. L. Kongslev Simonsen**, fl t Torslev-S, se der.

17. 27. febr 1859–8. maj 66 (lærer Sdr Jernløse 45): **T. Knuhtsen**, fl t Mou, se der.

18. 24. juli 1866–8. dec 74 (hjpr Ørting-F 2. sept 55) **J. C. Leonard Petersen**, fl t Janderup-B, se der.

19. 1. marts 1875–7. jan 89 (lærer Vor Frue kirkeskole, Kbhvn): **A. C. H. T. Schou** fl t Odden, se der.

20. 10. april 1889–3. aug 98 (hjpr Jelling-H 23. nov 86): **V. E. Rechendorff**, fl t Dover-V, se der.

21. 18. okt 1898–8. juli 1912 (seminariel N. Nissum): **H. M. Laursen** fl t Vestervig-A, se der.

22. 5. okt 1912–28. juli 17 (kkp Gladsakse-H 21. aug 08): **J. C. F. Schultz**, fl t Tolstrup-S, se Verninge.

23. 19. okt 1917–20. juli 21 (lærer Kbhvn) **Holger Trautner** fl t Flødstrup-U, se der.

24. 19. okt 1921–28. juli 36 (hjpr Gern-S 20): **Laurits Pedersen**, * 3. aug 66 Bjerget, Lild. Forældre: Møller Niels P og Karen Marie Larsen. Lærereksamen Ranum 88, hjælpelærer Øland, lærer Hansted, Thy 90, rejste 91 til USA, c teol Trinity sem, Blair, Nebr 94, Siloams mgh, Chicago 94, præst Ebenezer Ill., USA, afsk 28. juli 36, † 18. marts 55 i Eugene, Oregon, USA. ~ 19. sept 99 Anna Clausen, * 13. juni 79 Kolding. Forældre: Murer Christian Frederik C og Sidsel Marie Schlager (boende i Chicago).

Fmd Illinois kreds af den dsk forenede kirke i USA 07—20, red Luthersk ugeblad, Blair 92—12, og »Budbæreren«, missionsblad.

Pastor *Laur. Pedersen* voksede op i et troende hjem, hvor børnene tidligt lærte at bede. Han blev konfirmeret af pastor *K. J. Klausen*, Tømmerby, og følte tidligt kald til at tjene i Guds rige, men ungdomsaarene bragte ham ind i en krise. Han tog lærereksamen, blev lærer, og paa Øland fandt han »fred med Gud ved en alvorlig omvendelse«, og saa blev hans opmærksomhed henledt paa at tjene Gud blandt landsmænd i USA. Forholdene i hans hjem gjorde, at han maatte udsætte rejsen, saa blev han lærer i Hansted, og sept 1891 rejste han til USA. Han studerede teologi paa *P. C. Trandbergs* skole i Chicago, men blev 1892 optaget paa præsteseminariet i Blair og efter sin eksamen ansat som præst ved Siloams mgh, Chicago, hvor han virkede blandt sine landsmænd. Ved sin stille færd og inderlige vidnesbyrd vandt han mange i sit distrikt i byens nordvestside, og 1895 stiftedes Ebenezer mgh, hvor han blev præst og virkede i 25 aar. Han mindedes som en meget nidkær sjælesørger, der havde alles tillid og agtelse. Menigheden voksede til at blive en af de største og mest aandskraftige i Illinois, en aflæggermgh blev dannet 1900, Gethsemane mgh, med egen præst. Disse to menigheder er nu sammensluttet i Atonement mgh, hvis anselige, kostbare, smukke kirke ligger i et nyt kvarter.

En stor hjælp havde han i sin hustru i det omfattende arbejde. Han blev en af de mest ansete danske præster i USA. Og da pastor *I. M. Hansen* fratraadte som fmd for Den forenede dsk-lutherske kirke i USA, blev L.P valgt til dens formand, og han blev stadig genvalgt, indtil han rejste hjem 1920. Han følte sig ikke hjemme i sprogforandringen, som tiden og de unge slægtled krævede, og i alt det nye, der blev vakt i USA under og efter den 1. verdenskrig.

Han blev først hjpr hos pastor *C. Asschenfeldt-Hansen*, Gern og kom saa til Aastrup-V S, se ovf.

Han var baade gammeldags indre missions mand og præget af sin gerning i storbyen i USA. Efter sin afsked flyttede han igen til USA, til en datter i Eugene, Oregon. Han fik et godt hjem hos sin datter derovre. Han havde kun dette ene barn (en søn var død som lille). Han efterlod et smukt minde her.

(Luthersk ugeblad, april 1955, medd fra pastor P. Jensen, Blair, LPs vita ved ordinationen 10. juni 1894 i Omaha, da 10 kandidater ordineredes).

25. 23. nov 1936: **Knud Høgsbro Østergaard** * 20. nov 00 Nyord. Forældre: Sp Torstrup-H, † 17, se der. (Stamt 85). Stud statens kurs 30, maskinkonstruktøreksamen 25, ingeniør ved De forenede Papirfabrikker 25–29, c 36^2 h_1). ~ 29. nov 36 Hedevig Margrethe Søgaard, * 8. april 12 Kbhvn. Forældre: Viceskoleinspektør ved Nyboder skole, Oscar Martin S og Magdalene Schou. Fættre: Biskop Høgsbro, Bennike, Ring-F, Kelstrup, Malt-F. Kusine ~ Bjerglund Andersen, Helsingør.

Sekretær Hist smf, Ribe amt.

Skr art om kirkearkæologi i Fra Ribe amt. Har paa Nationalmus vegne undersøgt flere kirker i Ribe amt. Skr om Sydvestj præstekonvent i Ribe stifts aarb, afh i Jydsk arkæologisk selskabs tidsskrift i Vejle amts aarb om Viuf kirke, i Nationalmus arbejdsmark, om faldne og døde i Ribe amt 1848—50 i Fra Ribe amt.

Litt foruden ovenn L. S. Jespersen: Fra Starup sogn, Skads herr, 1920, F. Elle Jensen: Hr Niels Olivarius, Aastrup, Fra Ribe amt 1946, Henrik Laursen: se ovf, K. Høgsbro Østergaards afhandl, se ovf, Else Rübner-Petersen: Fra en svunden tid (Ribe aarb, 1963, 597 f, Sv. Alkjærsig: Fred. Munks lejr i Aa, Ribe aarb 1936, 46 f. (Poul Andersens dagbøger).

DARUM

(Bramminge var anneks indtil 4. juni 1903)

Darum sogn, 2252 ha, grænser ud til Vesterhavet (Vadehavet) og mod NV til Sneum aa. Lavtliggende, svagt bølget terræn, sandet jord. Langs havet og vandløbene store marskenge, beskyttet af diger. Ingen hede, lidt plantage. Byerne Store D, (Nørre- Midt- Vest- og Sønderby), 972 indb, skole fra 1954, bibl, sportsplads, campingpl, hotel med sal, butikker o s v, Lille Darum. Sognet hører fra 1966 til Bramminge storkommune.

Kun een fredet høj, 8 høje sløjfet, bopladser fra keltisk tid og jernalderen. Skattefund ved Darum.
Der har tidligere været samkvem ml Darum og de frisiske øer, man fik kakler og leverede tørv. Moserne og marsken gav mange tørv under krigene.

Pastor C. J. Plesner skriver:

Darum ligger ved Jyllands vestkyst midtvejs mellem Esbjerg og Ribe og i læ af Fanø. Sognet er næsten kvadratisk i form med en længde og bredde paa ca 5 km.

I gammel tid var det en halvø med fjorde som grænser mod nord og syd, hvor nu Sneum aa og Darum bæk har deres løb.

Senere hævede landet sig saa meget, at de tidligere fjorde blev til marsk, kær og enge, der nu danner en kilometerbred bræmme omkring den oprindelige halvø. – Dette giver sognet dets landskabelige karakter med den oprindelige halvøs sandmuldede marker faldende med stejle skrænter ned mod engene og marsken, der mod syd strækker sig fra Darum til Frankrigs grænse.

Sognet har ofte været hjemsøgt af stormfloder, der kunne sætte vandet op om – og undertiden ind i – huse og gaarde. – Da var havet en utryg nabo at have. Meget korn og hø, mange faar og kreaturer har havet i tidens løb taget med sig; men siden 1920erne er det blevet tæmmet ved hjælp af høje diger.

Darum var oprindelig et særskilt pastorat; men i aarene 1670–1903 var Bramminge sogn tilknyttet som anneks, skønt det tidligere har hørt sammen med Hunderup sogn.

Aarsagen til, at Bramminge blev tilknyttet Darum, var, at Bramminge pgd havde gode jorder, der laa nær op ad herregaarden Bramminge Hovedgaard, og at herremanden – Eric Krag – ønskede præstegaardsjorden. Han fik paa en eller anden maade præsten til at mageskifte med en anden gaard i sognet, mens præsten selv flyttede til anneksgaarden i Hunderup.

Over det mageskifte kom der saa mange klager og tvistigheder, at det endte med, Bramminge sogn blev taget fra Hunderup og lagt under Darum, mens Hunderup blev annekteret Vilslev.

Lærer **P. J. Nielsen** (lærer i D 1870—1920) skrev »Fra D sogn«, (172 s), 1928, med udførlige skildringer af sognets historie, præster, lærere, sognefogeder o s v, undertiden ret personligt tilspidset. Skildringen af kulturelle og kommunale forhold er ført op til nutiden. Desuden faar man beskrevet de mange oversvømmelser og stormfloder, som har hærget sognet. Denne lille bog forudsættes kendt som indledning til flg.
Der er i D rejst en mindesten med portrætrelief over ham. En lignende mindesten er rejst over pastor **H. F. Feilberg**. Begge var samlere ligesom den store samler, **David Grønlund**, der var sp her 1777—84.

Af den ældre præstehistorie

Det kirkelige liv har været roligt, uden større begivenheder eller vækkelser.

Den første luth sp skal have været *Ole Lauritsen. Jacob Jensen Hegelund* († 1600), broder til biskoppen, døde »i maadelige omstændigheder« (W. I, 268). Provst, mag *Jacob Nielsen Bonnus* (1600–49) blev magister i Wittenberg, var gift med en datter af biskop Hegelund, var forfatter (N 76). Hans datter blev gift med eftm *Hans Sørensen Ravnsøe* (1649–70), af V Nykirke-F. Han »forsaa sig groveligt, idet han befandtes i sine hæderlige præsteklæder ved ryttergilder og der drukket og slaget degnen og ladet andre enormiteter se. Han fik en bøde paa 50 rdl. De svenske officerer ville engang hugge hovedet af ham, men hans kone insinuerede sig saaledes hos dem, at de sparede ham, og tog hende med sig. Men hun listede sig dog fra dem«. (W I, smst). *Poul Christensen* (1670–74) havde været sp i Bramminge, var fattig, blev kaldt »lille Poul«, var »ikke ret forvaret i hovedet, synderligt, naar han fik en drik for meget. Han holdt hastige og heftige prædikener, hvorfor herremanden paa Kærgaard, Hunderup sogn, (som var anneks til Bramminge), tog sin egen præst«. (Khst saml 1 r I, 654). *Chr. Sørensen Sevel* (1674–1703) efterfulgtes af sin svigersøn, provst *Peder Thomsen Lyngbye* af Hørby, (1703–09). *Poul Hansen Curtz* (1709–54) var »en god husholder, munter«.

Præstegaarden brændte ved Sct Hansdag 1720, p g a lynild. Den genopførtes smukt og anseligt, svarende til, hvad et embede med 120 tdr ld og 3 fæstehuse kunne kræve. Hovedbygningen staar stadig som præstebolig, men udlængerne er revet ned. Hans søn, *Hans Poulsen Curtz* blev ham adjungeret 1745, blev sp her. Brorson klager 1750 over, at der af denne store mgh var saare faa tilstede, og man undskyldte de fraværende med, at de var tilsagt til hovarbejde, saa biskoppen kunne intet erfare om mghs tilstand. »Ønskeligt var det derfor, om proprietærerne kunne faa

allernaadigst ordre paa saadanne dage under stor straf ikke at maatte kalde deres bønder til hovarbejde eller rejser, thi det er dog tungt, naar man ofte har rejst mange mil med stor vanskelighed, og dog ikke kan komme bonden i tale for deres husbonds skyld«. (Vis 60). 1756: Pastor *Hans Curtz* prædikede skikkeligen over passionen, ungd havde forbedret sig siden sidste gang. 1760: Præsten Hans Curtz forestillede af Luk 11, den 3. bøn i fadervor. Degnen, studiosus *Peder Askov* og hans medhj forestaar skolen med megen flid i et ustraffeligt levned. »Bramminge er et lidet sogn, 6½ gaarde adspredt mellem farlige aaer og bække, her holder en omgangsskoleholder skole om vinteren«. (Vis 142). *Hans Curtzs* datter blev gift med *Niels Blicher,* sp Randlev, hvis søn var St. St. Blicher. *Thomas Nielsen Hillerup* (1765–77) var gift med en datter af ejeren af Bramminge hg, en datter blev gift med pastor *Nielsen,* Jernved.

Provst *David Mogensen Grønlund* (1777–84) havde været rkp Sct Catharinæ k, Ribe, var gift 3 gange og havde 21 børn. Han er kendt som en af sin tids berømteste samlere. Han var en fattig skomagersøn fra Roskilde, levede i stor armod, rejste efter sin embedseksamen paa lykke og fromme til Norge, blev huslærer i et pietistisk hus i Mandal, og en tid var G stærkt pietistisk paavirket. 1747 blev han rkp i Ribe, hvor han var i 30 aar, 1779 blev han provst. Han var en lidenskabelig samler af alt, hvad der vedrører fædrelandets historie. Meget i Ribe arkiver blev reddet ved hans omsorg fra undergang. Han registrerede stiftsarkivet og indsendte efter kgl ordre pergamentbrevene derfra til Gehejmearkivet, foruden at han med sjælden palæografisk kyndighed udarbejdede to fuldstændige afskrifter til opbevaring i Ribe og i arkivet i Kbhvn. Med biskop *J. C. Bloch* delte han interesse for presbyterologiske arbejder og samlede materiale til et værk om Ribe stifts gejstlighed, idet biskoppen efter Gs forslag lod udgaa udførlige skemaer til alle præster i stiftet, men værket blev aldrig udarbejdet. G korresponderede med *Klevenfeldt* ang historiske antikviteter. Det eneste trykte G udgav, var et skrift: »Hist efterretning om de i Ribe by for hekseri forfulgte og brændte mennesker«, (1780). I Ribe skolebibliotek findes en del af hans haandskrevne samlinger. Han efterlod en dagbog med hist og juridiske optegnelser og en del kuriosa. Som præst »var han næppe nogen synderlig fremragende prædikant, skønt han havde et godt organ, men han var praktisk dygtig og i besiddelse af gode juridiske kundskaber«. Af ydre, beskrives han som lille og tør, og det siges, at han satte pris paa et godt glas vin. Han maatte altid kæmpe med næringssorger.

C. Molbech: Hist biogr saml, 1851, 135 f, Khst saml 2. r, I, 154—58, 7. r, III, 278 f, 6. r, IV, 291 f, Saml t jy hist, og top, se s 122, 808 f, 1932, 35 f, 1939, s 1—14 (Aug. Fr. Schmidt), Kr. Erslev: Repertorium diplom, regni Danici IV, s 47, DBL VIII, 417 f (Bj. Kornerup).

Provst *Jens Jakobsen* (1785–1826) var gæstgiversøn fra Fanø, af sømandsslægt, gn 41 aar prægede han kirkelivet, var overbevist rationalist, en streng mand, der revsede syndere fra prædikestolen. Det vakte modstand, at han indførte Evg Chr salmebog. (Gamle »Jens paa æ knold« sagde, at der fandtes hverken himmerig eller helvede i den). Provsten og degnen kørte i fin karet til Bramminge hver søndag. Paa de store helligdage var der altid sidsttjeneste i B. Saa overnattede provsten og degnen paa B hovedgaard, fik god mad og drikke og en l'hombre. Provst J tog sig i øvrigt meget af skolen. Han fik rang med amtsprovster. Han drev selv pgd og førte stort hus.

Pastor *Matthias Kragh* (1827–33) flyttede til Ø Starup-VN. Han var en stille, rar mand, der ikke gjorde sig meget bemærket, hverken som præst eller som menneske. Han magtede ikke at drive den store pgd, saa den blev bortforpagtet. En af forpagterne, der senere blev gdjr i Opsneum, laa i evig strid med præsten og hans frue, som havde »et heftigt sind og var ret urimelig«, (P. J. Nielsen).

Pastor *P. Jürgensen* (1834–47) flyttede til Oksenvad, se Hesselager. Han var lærersøn, levede meget fattigt som student, indtil en rigmand tog sig af ham. Hans gode studenterven var *L. C. Müller,* (der blev seminarieforstander). Js første kald var paa Agersø. Han var ikke nogen stor taler. En mand i Darum sagde til ham: »Vi er glade ved Deres prædiken, men jeg tror, at der ligger endnu mere velsignelse i, at De gaar saa flittigt rundt til folk. Det er bedre end alle gudelige forsamlinger!« J var tilforladelig, ægte dansk, maatte i Oksenvad døje for sin danskhed. Hans hustru var meget afholdt, baade for sit muntre sind og sine morsomme indfald, godgørende og huslig. I en bog »Oldemors erindringer« har hun fortalt mange fornøjelige træk fra sit liv. Højskoleforst, ftm *Sofus Høgsbro* var gift med en datter af pastor J.

Tiden efter 1849

Provst *Verner Ramsing* (1847–60) kom hertil fra Ansager, en ordensmand, arbejdsom og dygtig, kunne overkomme meget, var ogsaa fmd for sogneforstanderskabet, der var blevet oprettet 1841. Han drev selv den store pgd, havde stadig 4 piger, 3 karle, daglejer o s v. Der var liv og lystighed, naar det store personale samledes i borgerstuen til maaltiderne og i fritiden. Og Rs folk blev her længe. Provstinden forestod den store husholdning med stor dygtighed, havde gode evner til at omgaas folk. Provsten mindedes af sine gamle konfirmander som en streng og alvorlig mand, som ikke taalte smil i konfirmandstuen. Og de stakler, der ikke kunne lære salmerne og Balles lærebog godt nok, maatte gaa en vinter til. Provst R var ikke særligt veltalende, men hans prædikener var vel udarbejdede. Han var tynd, af middelhøjde, rask i sine bevægelser. Han red gerne til annekset. Han skrev om pottemageriet i disse sogne og om »Vestjyllands trængselstid«.

Pastor *Elieser Theofilus Gad* (1860–76) og hans hustru var begge af gl præsteslægt, af hans 4 brødre var een biskop, 2 provster og een konsistorialraad. Som ung havde G hverken lyst til at læse eller til at studere teologi. Men han fulgte slægtens traditioner, og da

han blev c og det ikke var let at faa præsteembede, blev han lærer og kirkesanger i Skibby, skønt han kun kunne 20 melodier, men han klarede det godt. Saa blev han sp i Nr Sundby, hvor det fortælles, at Gad blev ganske befippet en søndag, da biskop *P. C. Kierkegaard* saas i kirken. Efter den dag havde Gad altid sit manuskript med op paa prædikestolen, og han læste det op med stor salvelse. Han brugte samme manuskript med enkelte tilføjelser fra aar til aar til hver helligdag. I disse aar begyndte IMs kolportører at holde møder i Darum, først i skolen, indtil det blev forbudt af sogneraadet (med Gad i spidsen), hvorefter møderne blev holdt i en dansesal med stor tilstrømning. Kolportør *Lars Remmer* kom her særligt ofte, men IM fik ikke større indgang. Remmer var noget »vammelsød«, blev senere afskediget (6. bud!). – Først i 70erne oprettedes en foredragsforening med møller *P. K. Pedersen* som fmd. Gad var ikke gr, langt mindre IM, nærmest »fortyndet rationalist«. Han sagde selv, at han hverken var national eller liberal, cg derfor kunne han ikke med de nationalliberale.

Da der 1864 var østrigsk indkvartering i præstegaarden, omgikkes han de fremmede officerer som med gode venner. Men da han ville tage dem med paa en lysttur til Fanø, fik han en irettesættelse. Gad var ivrig landmand, fik merglet, drev et helt mønsterbrug. (1869 søgte han om tilladelse til at bortsælge det halve af pgd). Han var en munter, livlig natur, gik dagen lang rundt og passiarede med syge og sunde og bekræftede gerne sine ord med en lille trumf: »Sandt for Herren!« Han var tjenstvillig og godgørende, de fattige fik hvert aar et læs tørv m m. Kommunestyret interesserede ham, men hvis han ikke fik sin vilje, blev han vred, og paa den maade kom han ud af sogneraadet 1873 (for en vejsags skyld). Fru Gad havde »lidt finere fornemmelser« end præsten, hun og frøkenerne havde deres »kabinet«, som de kaldte havestuen. Da Gad blev ramt af apopleksi, havde han en kort tid hjpr, søgte afsked og døde lige efter.

Dr *H. F. Feilberg* (1876–91) er det mest kendte navn i Darums præsterække. Om hans højt anerkendte indsats som sprogmand og folklorist, se ndf. Som præst stod han den gr retning nær, men han hyldede hverken den gr dogmatik eller kirkepolitik.

Han var opvokset her paa egnen. Kirkerne var stuvende fulde, da han en martssøndag 1876 indsatte sig selv, (provsten var blevet forhindret). Der var delte meninger om den ny præst. Nogle mente, at han var for gammel ... han var 45 aar, men allerede hvidhaaret og bar kalot, andre syntes, at han talte for sagte, ikke den vante prædiketone. Den milde, fine fuldtonende danske tone, (han havde været sp i Sønderjylland), var fremmed for de fleste. Men de mere aandeligt forstaaende var glade for hans gennemkristelige forkyndelse. Hans tjeneste ved daab og nadver greb dem ... ligesom hans musikalske begravelse, smukke, melodiske stemme i messen fra altret.

Han kom hertil fra Brørup, hvor han havde haft en del bryderier og drillerier med nogle storbønder, der ikke ville have haft ham til præst. Men i Darum følte han sig hurtigt hjemme, blandt sine kendte og kære vestjyder. *P. J. Nielsen* skriver, at de uaandelige ikke forstod Fs prædikener, andre fandt, at han kom for lidt ind paa evangeliet, andre, at han var for mild, for lidt bodsprædikant. IM regnede ham »selvfølgeligt« ikke for en rigtigt troende præst, skønt der ogsaa var IMs folk blandt hans tilhørere og gode venner. Han kunne begynde sin prædiken enten med en naturbegivenhed eller et indtryk fra havets brusen, Norges fjelde o lign. Derefter gik han over til det sted i evangeliet, som han ville fremdrage, men sjældent fik han brug for hele teksten. Det var betegnende, at han ville ikke prædike over den ny, 2. tekstrække, han var ikke nær blevet færdig med den gamle, sagde han. Grundtvigs Helligaandssalmer foretrak han, skønt han ikke var egentlig gr, men han stod grundtvigianismen nær, især gn sin forbindelse med Askov. Han brugte ikke trosbekendelsen før prædikenen, men sluttede hver skriftetale med trosbekendelsen. Han fik indført Roskilde konvents salmebog.

Efterhaanden samledes en god, fast mghkreds i kirkerne, og de fyldte godt op. Hver søgnedags eftermiddag kunne man se ham paa farten rundt i sognene paa vej til ensomme og syge o s v. Selv sagde han, at han ikke havde let ved at komme i samtale og aandelig forbindelse med folk, naar de ikke ligefrem oplod sig for ham. Sin kærlighed til folkloristiske og sproglige studier bragte han med til Darum. Han havde blikkasser med firkantede papirsedler staaende i alfabetisk orden, saa de var til at slaa op i som en ordbog, og han lod ved sit studereværelse opføre et brandfrit rum til dem. Ude i sognene og ved gilder havde han altid sin notesbog og blyant med, og naar folk opdagede, at han noterede op, var der flere, der sagde, at nu skulle man »nok tage sig i agt for, hvad man sagde«. En aften hver uge kom to yngre mænd fra byen, og naar piberne var tændt, tog han sine sedler frem, og mændene skulle korrigere. – Hvem skulle tro, at denne gode sp og lærde sprogmand ogsaa var en dygtig landmand? Han drev sine 60 td ld, saa det blev næsten et mønsterbrug. F kunne godt lide spøg og et muntert ord. Den, han havde mest fornøjelse af, var hans gamle daglejer, *Morten Lassen* (som F fik i arv fra sin forgænger). »Æ Kaargild'« bærer i høj grad præg af Lassens fortællinger, ord og tekniske udtryk. – Naar F ville lade aanden hvile, gik han over i sit drejerværksted, hvor der ogsaa var en esse, og her kunne han lave mange forskellige ting. Han hjalp mølleren med modeller til støbetøj o s v. Viden om gik rygtet om den haandsnilde Darum-præst, ja fra Vilslev kom de med symaskiner, som han skulle reparere. – Der levedes et bramfrit, jævnt liv i Darum pgd. Hans hustru (f Nutzhorn) var fin, yndig, meget musikalsk, men ikke nogen praktisk eller dygtig husmoder, hvad hun selv erkendte. Hun var en aaben natur, hun sagde ligeud, hvad hun mente ... ofte meget rammende. Sygdom tvang F bort, men efter hans afsked

besøgte han ret ofte sine gamle sogne, og han udgav ikke en bog uden at sende et ekspl til Darum bibliotek.

Pastor *Peder Jakobsen* (1891–96) var gaardmandssøn fra Mors, kom hertil fra Hjortlund-K, hvor han var blevet kendt som en dygtig præst, der som foredragsholder og kirkelig ordfører tog del i det aandelige liv. Da Darum blev ledigt 1891, var der kun 2 ansøgere, fordi der gik rygter om, at Bramminge skulle udskilles og indtægterne derved forringes. Ingen her vidste noget derom, saa det overraskede. Den anden ansøger var pastor V. E. Simonsen, (se Niløse) og ved et menighedsmøde samledes flertallet om at bede om at faa Jakobsen udnævnt. J hørte fuldt til den kirkelige, gr retning, fra nu af lød trosbekendelsen hver søndag ved gudstjenesten. J havde de samme stærke vækkelsestoner som f eks Vilh. Birkedal, og udenforstaaende kunne mene, at han var IM. Men det var fejl. Han hørte ganske vist til »Bethesda-mændene«, som de gr kaldtes, der ønskede fred og samarbejde mellem retningerne. Han var en veltalende, dygtig prædikant, en solid personlighed. At høre ham, f eks juleaften var »at faa glædens harper stemt«. Han var afholdsmand, men ophørte at være afholdstaler, da han kom til Darum. Han drev selv pgd, men var ikke praktisk. Han kunne svinge fra tungsind til glæde, var en tid syg, kunne ikke taale anneksturene, og derfor søgte han bort. Vestkystklimaet og havgusen svækkede ham. Han var som foredragsholder skattet over hele landet. Han blev meget afholdt her.

Pastor *Anders Jensen* (1896–1904) var gaardmandssøn fra Tyrsted v Horsens, var ved landvæsenet, blev som forvalter forlovet med mejersken paa en gaard i Slemminge, hvor han senere blev præst. De købte en gaard i Voel ved Silkeborg, var der 5–6 aar, men kunne ikke ret klare sig paa den magre jord, og han besluttede at følge sin ungdoms lyst til at blive præst. Han var blevet pietistisk vakt og blev IM, men havde dog været en vinter paa Askov. Han solgte gaarden, drog med kone og 3–4 børn til Kbhvn, og efter drøjt slid blev han c med laud og straks efter sp i Ansager. Fra Darum var der intet udtalt m h t til præstevalg, biskop *C. V. Gøtzche* anbefalede J hertil. I begyndelsen havde han ret god kirkegang, men »hans iver efter at omvende hele sognet til IM medførte, at kkg svandt ind«, nogle løste sognebaand herfra, fremmede præster kom og talte, men han havde en god gerning i den lille IMs kreds. Han var en praktisk, dygtig mand, behagelig at omgaas, fik stort udbytte af prgd, som han selv drev.

I kirken hæmmedes han af et daarligt organ og en noget tung fremstillingsevne. Han var meget trofast til husbesøg, en solid mand, og »der var aandelig føde i hans ord«, især paa tomandshaand mærkedes det. Han havde lister over mennesker, som han dagligt bar i sin forbøn. Han hørte til de stille i landet.

1903 blev Bramminge udskilt.

Pastor *Jens Møller Kristensen* (1904–16) var søn af den kendte lærer og højskoleforstander K, Hoven, han var den første sp, som blev indstillet af mghr i Darum, kom hertil fra Blaahøj, nu ophørte den mørke forkyndelse i kirken. Vel var K ikke nogen stor aand, ville heller ikke gælde derfor, udfoldede ikke stor veltalenhed, men han forstod at vælge gode salmer, messede og sang godt, og hans maade at forkynde det glade budskab paa, medførte at kirken efterhaanden fyldtes. Han og hans kone, (fra Nr Felding), var ægte vestjyder, i sprog og i færd, ingen kunne passe bedre til en vestjysk menighed«. (P. J. Nielsen). Præstegaarden var aaben. De store havemøder og basarerne for ØM begyndte i disse aar. Han var en dygtig oplæser, (Æ Bindstouw og Hostrup). Han drev selv pgd, fik ikke saa stort udbytte som Jensen, men da han 1916 skulle flytte, i krigens tid, solgte han avl og besætning til krigspriser. – Hans søster var provstinde *Mouridsen,* Lejrskov, og hans moder havde været *J. C. Christens* barnepige. Det nationale har altid haft en stor plads hos befolkningen her nær ved grænsen. Det kan noteres, at Danmarks frihedssang 1945 blev skrevet af Ks søn, Svend Møller Kristensen, født i Darum pgd.

Pastor *Just Th. Nielsen* (1916–22) var landets yngste sp, da han kom hertil, den unge, gr præst blev snart efterspurgt i omegnen som prædikant og foredragsholder. En kort tid virkede han tillige som valgmenighedspræst i Grimstrup-VN. 1917 var han indkaldt nogle maaneder til sikringsstyrken, han blev overført til en afdeling i Bramminge, der havde vagttjeneste i Gredstedbro. Hver søndag lagde han saa uniformen og trak i præstekjolen og holdt gudstjeneste i sin kirke. Pastor N havde mange interesser. Længe havde man drøftet planer til kirkens forskønnelse, men det blev N, som fik sat det egentlige arbejde i gang og gjorde et stort arbejde for at tegne midler dertil. Det gjorde dybt indtryk, at han 1920 mistede sin unge hustru fra to smaa døtre og en lille søn, hvis fødsel kostede moderens liv. Hun blev begravet i Darum, og menigheden satte hende et minde.

Pastor *Just T. Nielsen* skriver: Der var i Darum en vaagen og levende gaardmands- og husmandsbefolkning, fra gl tid ret velstillet p g a den frugtbare marskjord, (i Gustav Frenssens bog (Lütte Witt« genkendte jeg marskens befolkning og dens karakteristiske mennesketyper). Man var andelsfolk, venstremænd (Jens Busks folk), og gr præget fra Askov. I den østlige del af sognet var der blandt husmændene nogle IMs folk. De holdt sdsk, og jeg holdt bibellæsninger, altid for fuldt hus. Jeg gik derud om vinteren, med min flagermuslygte i haanden ad utroligt daarlige veje. I Darum by arbejdede KS 98 og foredragsforeningen, og i skolen var der efterskole for den konfirmerede ungdom. Jeg var i flere aar lærer der i dansk, litteratur og samfundslære. Der blev ogsaa i de aar oprettet et bibliotek med udlaan og læsestue. Østerlandsmiss havde et arbejde i gang i Darum, og der blev holdt advents- og fastegudstj med indkaldte præster. Der var flere gode medarbejdere i menighedslivet. Jeg mindes med glæde *Lambert Hansen,* i mange aar fmd for Ribe amts plejehjems-

forening, efterfulgt af sin søn, *Hans Peter Hansen*. Lambert H var næstfmd i mghr, havde været sogneraadsfmd og amtsraadsmedlem. Han var ogsaa medl af bestyrelsen for opførelse af diger mod havet. Desuden lærer *P. J. Nielsen* (se ndf).

Pastor *Helge Rasmussen* (1922–33) var gr.

Pastor *C. J. Plesner* har været sp her siden 1934. Pastor C. J. Plesner skriver:

»Der er aldrig gaaet nogen kirkelig eller folkelig vækkelse over Darum. Sognet har bevaret sit eget ansigt, og man har en sikker sans for, hvad der er ægte. Der er respekt for andres opfattelse, og de kirkelige retninger har arbejdet godt sammen. Feilbergs ord, som staar paa mindestenen over ham ved pgd, vil sognet gerne vedkende sig: »Vi er for faa herhjemme til at gaa hver sine egne veje, i misforstaaelse og miskendelse«.

Om det kirkelige liv siden 1920 kan vist siges, at det har gaaet sin rolige og sikre gang. Kirken og evangeliet har været det samlende midtpunkt uafhængigt af de skiftende præster. Kkg-procenten har ligget næsten konstant med 2–4 pct paa de søndage, hvor der ikke var barnedaab eller altergang, og 20–30 pct paa de store festdage.

Der har i mange aar i sognet været IM – og KS 98 kredse, der begge har arbejdet paa samme linie, – og i de senere aar ogsaa har arbejdet sammen ved tilrettelæggelse af ekstra gudstjenester. Ogsaa i mghr har der altid været godt samarbejde. (Og det var ikke blot fordi KS 98s formand gn mange aar, *Thomas Nielsen*, var gift med IMs formands, *Søren Hansens*, søster).

I øvrigt gælder det om Darum sogn, som vel de fleste andre sogne, at det mere er mgh der bærer præsten end omvendt. Præsterne kommer og gaar; men mgh bestaar.

Af ledende personligheder i sognet vil jeg gerne fremhæve lærer *Kjærulf Madsen*, som gennem mange aar var førstelærer her, og som gn sin levende undervisning i skolen og sin evne til at vinde de unges fortrolighed og tillid har haft stor betydning. Hans sigte var altid: Nøje forbindelse mellem skole og kirke og mellem skole og hjem.

Det var med nogen ængstelse vi imødesaa indførelsen af Centralskolen. Men det er efterhaanden lykkedes for lærerne at faa meget af aanden fra de smaa skoler ført over i den store, for en stor del takket være den nye degn, mgh-raadsfmd og førstelærer, *Hedegaard Rasmussen*, der arbejder efter de samme linier som sin forgænger i embedet«.

Skolen. Darum sogn har paa forskellig maade indtaget en noget fremskudt plads i Vestjyllands skolehistorie. Da der 1735 indhentedes underretning om, hvor mange skoler, der fandtes landet over, (paa en tid, da der i Vestjylland kun var ganske faa skoler), kunne pastor *Poul Curtz* meddele. at »udi D sogn, har degnen da han var frisk og stærk, alle tider holdt skole i sit eget hus, som han har fæstet af herskabet paa Kærgaard. Siden han blev affældig holder en anden person skole for hele sognet«. 1828 blev D skole normalskole for den indbyrdes undervisning, og lærerne i provstiet maatte gennemgaa kursus ved D skole. Skolens fundats var fra 1796 og meget udførlig. 1868 blev der bygget ny skole, 1893 udvidet, og der blev plads til et bibliotek. Lærer *P. Christensen* (1813–50), * 1788 i Ølgod, havde været skriver paa Fanø birkekontor, tog lærereksamen fra Brahetrolleborg, blev en af de mest ansete lærere paa egnen, indførte den indbyrdes undervisning og ledede kursus for egnens lærere deri. Skolen blev meget veludstyret med undervisningsmidler. Folk havde stor tillid til ham, han blev meget benyttet til at skrive kontrakter og dokumenter, blev dannebrogsmand, forstod at bevæge sig i alle kredse, men han holdt sig paa en vis afstand, værdig og myndig. – Lærer *C. Jørgensen* (1850–59) lærersøn fra Henne, var ikke saa formfuldendt som sin forgænger, noget af en buldrebasse (»æ stuer degn«), var i de første aar en flink og dygtig mand, men hans husliv var ikke lykkeligt, hans kone, lærerdatter fra Ho, (»lille Susanne«) havde i mange aar været husjomfru hos præsten i Vilslev. Hun blev »en ren Xantippe« for sin ægtemand, lærer J, som slog sig paa flasken og til sidst blev afskediget uden pension og døde 1860. Han havde en rap tunge, en skarp forstand, var afholdt, og man beklagede, at det gik ham saa ilde. – Lærer *Jens Chr. Laugesen* (1859–73), gaardmandssøn fra Ølgod, kom hertil fra Hejnsvig, efter at den første indstilling var kasseret. L var dim fra Snedsted, en livlig og let bevægelig natur, stærkt paavirket af *L. C. Müller*. Han havde haft nogle lykkelige aar i det fattige hedesogn, Hejnsvig; i Darum fandt han skolen »i forfærdelig uorden«. Han kom ikke til at befinde sig saa godt i Darum som i Hejnsvig. Han var 47 aar, da han kom hertil, havde ikke saa let ved at knytte nye bekendtskaber, og han laa i strid med pastor Gad, der var sogneraadsfmd. Laugesen var af natur en livlig mand, der gerne fortalte skæmt og eventyr, dertil en alvorlig kristen, en dygtig lærer. Han tog afsked og døde 1875. – Lærer *Peter Jakobi Nielsen* (1873–1919) lærersøn fra Brixbøl, Skads, dim Aarhus, var hjælpelærer hos lærer Laugesen fra 1870, og N virkede saaledes her ialt i 49 aar. Han var gr, højt anset og betød meget i sognet, tog del i mange af sognets sager: Kommunalrevisor, bm i mejeri og brugsforening, mange aar i mghr, var interesseret landmand, var bm i Esbjerg svineslagteri, virkede for plantningssagen, en meget dygtig lærer og kirkesanger, amtsfmd i Danm lærerf, en mand, som sagde sin mening ligeud og derfor undertiden kunne støde an. Han var en kyndig lokalhistoriker og udgav forn bog om D sogn. Kirkens gode ven. Han tog afsked, blev boende her og døde 1940. – Lærer *Kr. H. Larsen* (1919–24) flyttede til Ribe. Lærer *J. Kjærulff Madsen* (1924–54) var født i Ribe, gift med en datter af højskoleforst Maltesen, Vrigsted, kirkens gode støtte, i værgeraadet m m.

Blandt andenlærerne mindes især *Chr. Hansen* (1893 flg) som øvede en god indsats i biblioteket og sygekassen, en stille, beskeden mand, som slog sig til ro her.

Biskolen paa Darum mark blev oprettet 1876, 1901 flyttet og fast embede. Lærere: Bl a *Ad. Mar. Andersen* (fl t Hunderup 1912),

Joh. Andersen, fl t Vendsyssel 1922, derefter lærer *N. K. Laursen.*

Centralskole 1954. Leder: *J. Hedegaard Rasmussen.*

Bl lægfolk nævnes i øvrigt den stoute, milde gdjr *Lambert Hansen*, der gjorde et godt arbejde i mgh, virkede for oprettelsen af Ribe amts plejehjemsforening, som han stadigt arbejdede varmhjertet for.

Gdjr *H. P. Hansen* (* 91) havde været paa Ryslinge højskole, fmd KS her, kirkeværge og fmd engvandingsselskabet. – Gdjr *Peter Nielsen* (* 85) havde været paa Roskilde højskole, var fmd KS og venstrevælgerf. – Gdjr *Søren Jensen* og gdjr *Andreas Sørensen* var begge gr og hver en tid fmd i KS.

I den lille IM-kreds med sdsk o s v har lederne været bl a gdjr *Anders Hansen Nielsen*, gdjr *Marius Sørensen*, gdjr *Sv. Nielsen* og gdjr *Søren Hansen.*

Det var næppe uden forbindelse med Feilbergs gerning her, at nationalfølelsen under den tyske besættelse 1940–45 udfoldede sig saa smukt og sundt. Mange var med i frihedskampen. Der var sabotagegrupper baade i Darum og i Bramminge, nogle blev dræbt, andre arresteret. Deres vaaben og sprængstofdepot havde oftest til huse i Darum pgd.

1922 opl flg: (Prf-bl 1922, s 61): Klkg 12 pct, flertallet gr, enk IM, 4 ØM-kredse, nyt afholdshotel med udm mødesal. Godt sted at være præst for en mand, der vil arbejde sm m KS. Der tiltrænges et arb bl gamle og unge, stor DdU, KS. 1927: Klkg 10–12 pct, KS (70) DdU, lille IM-kreds, 1939: Klkg 6–7 pct, jævnt gode, fra gl tid gr præg, lille IM-kreds, KS (60). 1951: Klkg 4 pct, jævnt gode, lille IM smf, KS (80). DdU (80), kirkeblad. 1963: Klkg 3–4 pct, gr præg fra gl tid, jævnt gode, KS (85) DdU (75), IM (25), 3 ØM-kredse, 2 fh. 1966: Klkg 4–12 pct, jævnt gode, gr præg, IM smf (25), KS (85) DdU (140), ungdomsskole (48), aftenskole (4 hold).

Halvdelen af bef bor i D by, resten spredt.

Darum kirke, nordligt i byen (Sct Laurentius) er smuk og anselig, blytækt (undt vaabenhuset). Skib og kor er romanske af granitkvadre og tuf paa profileret sokkel. Der har været apsis, men koret er forlænget mod øst, koret er indvendig beklædt med tufsten. Lisener og rundbuefriser pryder murene, rund korbue, dele af væggene er ukalkede kvadermure. Koret hvælvet, ellers malede bræddelofter, skibet er forlænget mod vest omkr 1400. Smukt, sengotisk, hvidkalket taarn med pyramidetag. Ses videnom i det flade land, krydshvælvet taarnrum med spidsbue til skibet. Over korgavlen har der været et lille klokkespir (til omkr 1750). Sengotisk vaabenhus mod syd af munkesten med smaa blændinger i gavlen. Alterpanel fra c 1575, enkelt opbygget altertavle fra 1847, fra en ældre altertavle er et par søjler og et par apostelfigurer. I storfeltet et maleri fra 1918 (Emmaus), det gl alterbillede (Nadveren) fra 18. aarh hænger i kirken. En del figurer fra en gl værdifuld sengotisk tavle (Maria paa maanesegl, Jesu barndomshist) er fjernet af den daværende kirkeejer omkr 1875. Lave sengotiske stager, romansk granitfont med arkader paa kummen. Sydtysk daabsfad fra c 1575 med bebudelsen. Ejend fontehimmel fra 1652: en baldakin med billeder af Jesu daab, hænger i en drejelig mandsarm, der udgaar fra et dragegab. Paa bøjlerne mærkelige tvekønnede dydsfigurer. Anselig prædikestol, senrenæssance, fra c 1625, med trekoblede søjler, portalfelter og evangelistfigurer. I kirken ret høje interessante vægpaneler fra 1604, stoleværk med gl foldeværksfyldinger og trekantgavle er antagelig fra c 1625 ligesom pulpituret. Kisteformet pengeblok. Klokke fra 1785. Gravsten. Kirken er lang, lys og hyggelig. Hovedrestaureret omkr 1920. 200 sd. Orgel.

J. Helms: Tufstensk, 142, Mack D. 306, 308, 317.

Folketal: 1850: 645 og 244 (Bramminge), 1901: 807 og 965, 1925: 906, 1960: 929, 1965: 970.

Altergæster: 1921: 600, 1926: 450, 1949: 350, 1965: 150.

Menighedsraad: 1920: Alle gr, 1931: 5 gr, 1 IM, 1939: do, 1949: do, 1965: do. (Fmd lærer J. Hedegaard Rasmussen, næstfmd sp).

Kommunevalg: 1958: Soc 51 (1), V 175 (3), lokall: 193 (3). Nu under Bramminge storkommune.

Sognepræst

Indt 1857: a) 55 rug, 23 byg, 25 havre, b) 104 rdl, 3 dobb tiende af anneksgd, naturalier, d) 300 rdl, e) 53 td l ager, store enge, 10 td hartk, stor firlænget pgd fra 1720, 92 fag, kvist fra 1797. — 1870: Regul 2360 kr, netto 4522 kr. — 1913: 3. kl, 1958: 12. kl, — Pgd fra 1720.

17. 19. juni 1847–29. sept 60 (sp Andsager 14. maj 34): Provst **V. J. A. Ramsing**, provst her 27. sept 52, fl t V Skjerninge-U, se der.

18. 3. dec 1860–30. sept 75 (sp Nørresundby-H 30. dec 54): **Elieser Theophilus Gad**, * 26. maj 13 Skævinge. Forældre: Andenpræst ved Roskilde dk Elieser G, † 38 (af Vejby-T) og Søster Christiane Brun Stenersen. Stud Rosk 31, c jan 39 (h). Lærer Skibby, afsk 30. sept 75, † 20. juni 76. ~ 26. maj Anna Christine Emilie Haar, * 8. okt 14, † 5. juni 84. Forældre: Edvard Augustinus H, † 20, sp i Himmelev (af Himmelev) og Caroline Frederikke Baagøe (dt af andenpr Roskilde dk). – Brødre: Biskop, Fyn, Gaverslund, Stouby-H, Kolding, Estvad-R. Søster: ~ Müller, Voldum-R stamt 33. Hustrus broder: Rkp V Frue k, Aalborg. Om G, se ovf.

19. 22. jan 1876–31. aug 91 (sp Brørup-L 28. jan 69): Dr phil **Henning Frederik Feilberg** * 6. aug 31 Hillerød. Faderen: Sp i K Helsinge-D, † 99, se der. Stud Ribe 49, c 55[1] (1) lærer Kbhvn (Zahles og Mariboes sk), adj præst Store-Lille Solt i Slesvig 5. juli 56, sp Valsbøl, Slesvig 23, sept 59, sp Store Vi, Slesvig 15. april 62, afsat af tyskerne 22. maj 64, hjpr Marslev-B, kst ord kat og skoleforstander Odense 11. okt 65–1. marts 67, dr phil h c Kbhvn univ 94, afsk 31. aug 91, r af Dbg 01, Dbm 11, K II af Dbg 21. Lærer Askov 91, † 8. okt 21. ~ 28. april 60 Louise Anna Andersen von Nutzhorn, * 6. juli 31 Kbhvn, † 11. marts 97. Forældre: Læge Ditlev A. v N og Charlotte Cathrine Feilberg. Søn: Skolebest c th H. F. F. Farbroder: Frederikssted. Broderdt ~ Fenger, Udby. Hustrus broder: Professor c theol H. Nutzhorn, højskolel, Askov.

Regeringens tilsynsførende med Askov højskole, medstifter Folkemindesamfundet, medl Videnskselskab Gøteborg og Prag.

Fik 1915 Videnskabernes selsk guldmedaille, 21: Fortjenstmed i guld. Udg 1862: Oversætt af 12 præd af Spurgeon, 63: Fra heden, 63: Bibellæsning, et ord til overvejelse, 69: Tre prædikener, 81: Smaaprøver af forskellige jydske landskabsmaal med lydskrift, 82: Fra Vestjylland, et kulturbillede, 82: Plan for en ordbog over jydsk folkemaal, 1886—1914: Bidrag til en ordbog over jydske almuesmaal, 89: Dansk bondeliv, som i mands minde lever, især i Vestjylland, 94: Drager, lindorme og slanger i folkets tro, 97: En kaargild, fortællinger, eventyr og remser paa jydsk folkemaal, 1904: Jul, I—II, 05: Skjældsordenes lyrik, 10: Bjergtagen, 12: De derovre, 14: Sjæletro, 15: Skabelsessagn og flodsagn, 17—18: Hjemliv paa prærien, 19: Giv aldrig tabt, 20: Fra heden, 21: Asiatiske folkesagn.

Medarb »Skattegraveren« og »Dania«. Udg flere ligtaler.

Skrev talr afhandlinger i Danske studier, Tidsskr for filologi, Danskeren, Aarb for dsk kulturhist, Sønderj aarb, Musæum, Naturen og mennesket, Frem, Fra alle lande, Ill tidende, Nord maanedsskr, Hist maanedsskr, o s v.

1911 udgaves Festskrift til dr H. F. F fra nordiske sprog- og folkemindeforskere.

Under henvisning til dr Marius Kristensens bog om Fs liv og gerning (1923) tilføjes:

Dr F var søn af den ansete pastor N. L. F, som først var adjunkt i Hillerød, derefter sp i Alslev-H og i V Vedsted, saa drengens barndom faldt paa Ribe-egnen, hvor han fik en stor del af sin præstegerning. Hos lic *E. Hagerup,* Store Solt førtes han naturligt ind i studiet af folkemaal og folkeliv, som i forvejen havde hans interesse. 1857 var han i England og Skotland. Som sp i Slesvig udgav han oversættelsen af nogle Spurgeonprædikener, der udmærker sig ved et fortræffeligt sprog. Og her fuldendte han sin smukke folkelivsskildring »Fra heden« (trykt i Slesv provinsialefterretn), vel nok det bedste i sin art, der hidtil er skrevet. Da han blev afsat af tyskerne, tog han først til sin fader, som da var sp i Ullerup, og efter nogen virksomhed i Marslev hos ksstrd *G. Strøm* og i Odense, blev han sp i Brørup og fra nu af boede han her paa egnen: Brørup, Darum, Askov. Som præst var han n gr (se ovf). Han havde fra barn af vænnet sig til nært samliv med den vestjyske befolkning, som han ærede og elskede.

Hans Ellekilde har i 4 længere artikler i Højskolebl 1939 skrevet om F og Darum:

F var en flittig præst. Paa en lille norsk hest red den høje mand rundt i sine store sogne.

Præstegerningen optog F saa meget, at han ikke fik tid til at dyrke sine interesser for sprog og folklore i nogle aar. Men i Brørup begyndte han igen saa smaat studiet af folkeliv og -sprog, mens han opgav botanikken, som han allerede havde dyrket ivrigt, da han var student. Han skrev 1872 nogle afhandlinger i »Nordisk maanedsskr« om almuens sæd og skik i egnen ml Ribe og Kolding. Han viser sig her paavirket af *Eilert Sundt,* og denne paavirkning styrkedes ved en rejse til Norge 1873. Denne paavirkning sammen med omfattende studier gav Fs opfattelse af almuekulturen den dybde, som prægede hans senere arbejder.

Feilberg havde kun skrevet nogle smaating, før han kom til Darum, og det var først her, han fandt den harmoni med mennesker og natur, der gav ham kræfter til sit store videnskabelige arbejde. Han evnede at udføre dette samtidig med, at han passede sin præstegerning i det store pastorat saaledes, at dens spor kendes endnu. Hans milde, myndige forkyndelse, hans dybe menneskelighed og menneskeforstaaelse fik største betydning for sogn og egn i kristelig og national henseende.

I Darum fik han bedre kaar og mere tid end i det besværlige Brørup-Lindknud, og han skrev i sit hovedværk »*Dansk bondeliv*« (89) en grundig omarbejdelse af »en serie artikler i »Fra alle lande«, (1882) om Vestjylland: »Fra Vestjylland«, en ualmindelig rig folkelivsskildring, som vandt stor udbredelse. Hans andet hovedværk blev ogsaa udarbejdet i Darum: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmaal* (1886–1914). Skønt han manglede systematisk sproglig uddannelse, er dette værk uden rival til dato, hvad fuldstændighed og nøjagtighed angaar. Det giver en hel nordisk real-encyklopædi i folkeminder, folkedigtning og folketro, med talrige henvisninger til andre landes forhold. Han begyndte dette arbejde 7. jan 1877 og sluttede sine tilføjelser til det store, utrykte tillæg ca 14 dage før han døde. *Hans Ellekilde* har udg et register til dette tillæg (Dansk folkemindesamling) paa tysk 1929.

Han holdt meget af sin præstegerning, men svigtende helbred tvang ham til at søge afsked 1891, og han var emeritus i 30 aar. Da helbreddet bedredes, fik han nogen præstegerning paa Askov højskole, nær ven af *Ludv. Schrøder* og sin svoger, H. Nutzhorn.

Efter at F 1891 var flyttet til Askov, kunne han give næsten hele sin tid til videnskabeligt arbejde. Ordbogen og tillægget optog meget af hans tid, men han skrev ogsaa en række kulturhist afhandlinger, især i Poul Bjerges »Aarbog for dsk kulturhistorie (1891–1900) og i de ovenn tidsskrifter. Hans værker fra 1899 til 1917, ikke mindst det store værk, »*Jul*« I–II, er overordentlig værdifulde. I disse aar oprettedes *Dansk folkemindesamling,* som F stiftede sm m *Axel Olrik* 1904, og hvortil de testamenterede deres samlinger og biblioteker. Den anseelse F nød, kom til udtryk i *festskriftet* 1911 til hans 80 aars dag. Hans forskning gik ud paa at finde og forklare grundelementerne, mens han mindre søgte at klargøre udviklingen, selvom hans skrifter, ikke mindst »Dansk bondeliv« ogsaa har givet mange herhenhørende bidrag. Han udfylder paa værdifuld maade *Axel Olriks* samtidige forskning.

Prof *Edvard Lehmann* satte »Gamle Feilberg« højt:

F var elsket og højt anset i Askov, hvor han var med til at sætte præg. Om hans lille videnskabelige klub »Selskabet for germansk filologi« sammen med dr *Marius Kristensen* og pastor *J. Richter,* Vejen, se Vejen-L.

Særligt skal nævnes hans lille, fine opbyggelsesbog, skrevet under og efter verdenskrigen: »Giv aldrig tabt« (1919), F var og blev præst.

Et levende indtryk af Feilbergs form og fund faar man f eks i hans store værk »Jul«,

Den skal omtales ret udførligt her i Præste- og sognehistorien, dels som eksempel paa en vestjysk sognepræsts sobre form, en præst, der paa sit felt vandt ry, dels som en kulturhistorisk skildring af livet, overtro og skikke i vestjyske sogne. Den blev udsendt i ny udgave 1962, og i Knud Hansens anmeldelse (Berl Aften 16. dec 62) hedder det bl a:

»*H. F. Feilberg* var præst i de jyske grænseegne, ved sine studier i danske folkeminder og dansk folkemaal erhvervede han sig en overordentlig fin placering i videnskaben. Og saa kunne han fortælle! Hans stil er ikke blank og fornem, der er ingen elegance og giftig ironi, som kan imponere os. Men der er en varme og et humør, som gør, at man meget gerne vil lytte til ham i timevis. Det sentimentale er ham uendelig fjernt, og det

er dejligt at kunne komme igennem en stor bog om julen uden at skulle fodres med forskellige sakkarin-søde stemninger. Det var »gammellivet«, der havde hans kærlighed, det var de sære skikke og besynderlige forestillinger, han ville forstaa og forklare. Han fortæller om, hvordan man dengang festede, og det vrimler med legender og mere eller mindre hyggelige oplevelser. Der er ingen skøn romantik med længsel efter de svundne dage, det er ingen maskeret prædiken om, hvor slemt det var. Vi faar det, som det var, og det har for øvrigt ikke været kedeligt. Vi ser dem i stuerne med de travle forberedelser, vi ser dem paa marken og i stalden. Vi mærker deres rædsel og deres glæde under festen. Hvorfor da rædsel? Jo, for ude i mørket er der fuldt af »sjæle« og dødsmagter, ved juletid er de samlede saa tæt som ellers aldrig. Da staar de døde op fra gravene og de andre skjulesteder, hvor de til daglig har det trist og surt; sammen med vætterne og de øvrige personer, der styrer naturens gang, gaar de ind i de huse, hvor de engang boede. Dér er de ventede, dér bliver de opvartet med stor høflighed, for de døde er farlige, de kan skade de levende, saa meget det lyster dem. Det har man erfaret gang paa gang. Derfor gælder det om ved nøje at overholde de rigtige juleskikke at værge sig mod dem og helst ogsaa faa noget ud af dem.

Det er jo det rene hedenskab! Ja, det er. »Mennesker er altid sig selv lig. Under civilisationens fernis finder man atter og atter en hedning,« siger Feilberg, og det er sandt, som det er sagt. Bor de døde da ikke i himlen, skærsilden eller helvede? Det gør de i og for sig, ingen vil nægte dét, som er kirkens lære. Alligevel er man ikke i tvivl om, at de døde pines i naturen. I bjergenes ismasser er de bundne, de druknedes sjæle holdes fast i havets bølger, paa kirkegaarden er de jo i titusindvis, men ogsaa andre steder. Hvis det hviner og piber i et træ, er det de døde, der jamrer sig. Naar man slaar en pæl i jorden, kan man høre sjælen i hullet give udtryk for sin smerte. En gang om aaret løses de, og saa skynder de sig i hver sin retning tilbage. Der er en farten og en trafik i luften, som vi slet ikke kan forestille os, der er grund til at passe paa, at man ikke bliver revet med.

Fremtiden fylder én med en blanding af forventning og angst. Og det, der sker i julen, bliver afgørende for det næste aar. Man maa ikke foretage noget arbejde, hvor et eller andet drejer rundt, det finder magterne sig ikke i. Falder noget paa gulvet, spiser de det. »Der er altid nogen i stuen, som du ikke ser«. Og denne aften er der fuldt, thi »mange er de døde, faa er de levende«. Man skal drikke meget, saa bliver man stærk; man skal spise enormt, saa bliver høsten god.

Og varslerne er ikke de mindst vigtige, for døde ved meget mere end levende, og hvis man er snedig nok, kan man faa dem til at røbe sig. Men en farlig leg er det, det skal man være klar over, ellers koster det livet, saa det er klogt baade at kunne sit fadervor og ikke saa lidt til. Ved at gaa udenfor og kikke ind igennem et tørklæde kan man se dem, der skal dø næste aar, de sidder uden hoved. Den, der holder først op med at spise, dør først. Den, hvis lys først brænder ud, dør først. Dog behageligere ting kan man ogsaa faa besked om, som hvordan éns ægtemand vil se ud.

Afsnittet om juletræet er ikke helt saa spændende, det er vel pænt og nydeligt mellem alt det, der er kraft i. Og gaverne er ogsaa lidt ligegyldige; det er knap saa interessant at høre, at nys afdøde dronning Victoria af England satte saa megen pris paa de muffediser, som dronning Wilhelmine af Holland selv havde hæklet og broderet.

Juleoptogene er spændende. Vi ser dem vandre af sted, bibelske personer, mærkelige dyreskikkelser og gamle guder. Der larmes og synges og pjattes, saa man bliver rigtig væmmelig misundelig. Det var sjovere dengang end nu, da man sidder saa artigt og synes, at træet aldrig har været smukkere, og synger de gamle salmer med passende vemod, alt imens man skjuler en gaben, for lidt træt er man jo. Dengang var der altid nogle ældre folk, der sad og sludrede med hinanden, og saa gav de sig pludselig til at tude i vilden sky, for det havde været saa skønt, da de var unge. Naar de længtes efter de dage, som nu var borte, saa gjorde de det, uden at der var grund til at skamme sig. Og hvis andre syntes det, saa maatte de om det.

Dengang blev man »bønnekonge«, saa det forslog noget. Man fandt en bønne i sin kage, og saa tyranniserede man af et ærligt hjerte familie og overordnede, som det passede én. I dag indkasserer vi med et forlegent smil »Radiserne« eller en billedbog om aarets begivenheder, som man har glemt. Ja, H. F. Feilberg kan underholde sine tilhørere, saa man først til slut igen kommer i tanker om, at det jo var videnskab, det drejede sig om.

Han samler det i en »Oversigt og sammenligning«, som til éns overraskelse er lige saa fængslende som det andet. Maaske skulle man egentlig have den først. Hans synspunkt er, at det er meget betegnende, at ordet jul er et ældgammelt hedensk ord. Det er ikke en solfest; men skikkene viser tydeligt hen til en dødskultus, det var en fest mod mørket og mod de »sjæle«, der fyldte det til bristepunktet den nat. Trosforestillingerne fra den syd-europæiske Allesjælesnat gaar igen i den nordiske jul. Man skal selv læse den pragtfulde beskrivelse af de dødes midnatsgudstjeneste.

H. F. Feilberg taler ofte om det, han kalder »nutidens folketro«, og det var jo blandt andet den, han som faa evnede at beskrive. Men nu er der gaaet et halvt aarhundrede, der er sket slet ikke saa lidt, saa det er rimeligt at spørge, om den eksisterer længere? I teologien arbejder man stærkt paa at finde frem til »folkereligionen i Danmark« anno 1962. Hvor bor de døde? Sikkert for de fleste i et ingenting, i en tomhed, i en udslettelse. Døden er blevet tabuordet, man vil overdøve sin frygtelige viden med at være noget saa aabenmundet paa andre gebeter. Er der forskel paa storbyens sterile urnehylder, som

man sjældnere og sjældnere besøger, og landsbyens kirkegaard, hvor den døde ligger i den jord, man kan se og grave og plante i?

Det var Grønbech, der sagde, at hvis man jager noget ud af tilværelsen, som virkelig hører til i den, saa vender det tilbage som en dæmon.

Maaske er der noget om det. For midt i alt det uhyggelige, som de saa lige i øjnene, midt i det kunne de more sig. Ikke naar de slappede af fra det eller løj sig fra det, men midt i det. Livet var mættet med indhold, dagene gled ikke af sted i en ensformig række, hvor man somme tider var lidt opstemt, men oftere lidt trist. Naar det var jul, saa var det jul, saa oplevede man den fuldt ud, saa gik man ikke og ønskede, at den var vel overstaaet. De gik ikke sørgmodigt og betroede hinanden, at der ikke var saa meget ved det hele. De var simpelt hen for stærkt engagerede i denne tilværelse til, at de kunne faa tid til at kede sig over den.«

Litt: Povl Bjerge: H F F, Sdj aarb 1902, 1—21. Marius Kristensen: H F, hans liv og gerning 1923. Marius Kristensen i DBL VI, 617 f, Selvbiografi i Univ progr 1894, Nationaltid 16. juni 16, Erindringer i Sønderj aarb, 1895 og 97, Hans Ellekilde Nachschlageregister, 1929, Dsk udsyn I, 1921, med bibliografi, Folkminnen och folktanker, VII, 1922, Ribe aarb 1932, Fynsk hjemstavn VII, 1934, E. Marstrand: Omkring Askov, 1924, P. J. Schmidt: H F F, 1890, s 24, Højskolebl 1931, s 65 f, Bavnen, 1931, s 737 f, Hans Ellekilde i »Danmark«, 1942, s 281 f, KLfN, II, 30, Ill tid 1892, nr 12, Sønderj aarb 1902, s 1 f, Højskolebl, 1911, 1025—30, smst 1939, 536 f, 553 f, 586 f, 647 f. H. Ellekilde: F breve Dsk udsyn 1921, 184. C. G. Feilberg i Grundtvigs højskoles aarsskr 1922, Arkiv f n filologi, 1922. Aug. Fr. Schmidt: H F F og Fyn, Fynsk hjemst, 1934, 179 f, Lambert Hansens breve til H F F, Ribe stifts aarb, 1958, 40 f, Edv. Lehmann i Kirke og kultur, 1921, 497 f. Højskolebl 1921, 929 f, 1277 f, 1295 f (ved S. Alkærsig), Hans Ellekilde: H F F og Darum.

20. 10. nov 1891–30. april 96 (sp Hjortlund-K 28. juli 86): **P. Jakobsen**, fl t Gamborg, se der.

21. 29. juni 1896–13. dec 1904 (sp Andsager 31. okt 90): **A. Jensen**, fl t Slemminge-F, se der.

22. 11. april 1905–23. maj 16 (rkp Sdr Omme-Hoven 16. dec 97): **J. Møller Kristensen**, fl t Tryggelev-F, se Engum.

23. 11. sept 1916–20. jan 22: **Just T. Nielsen**, fl t Føvling, se Lundtofte.

24. 30. marts 1922–14. dec 33: **Helge Rasmussen**, fl t Jelling-H, se der.

25. 10. april 1934 (dsk pr Argentina 30–33): **Carl Johan Plesner**, * 29. marts 02 Østbirk. Faderen: Sp Vrensted-T, † 37 (af Vedersø), se der. Stud Hjørring 20, c 26^2 (hII), lærer Ølgod efterskole 23–28, højskolel Vallekilde 29. ~ 22. april 34 Helga Hansen, * 16. aug 02 Ø Jølby. Forældre: Højskoleforstander Peder H og Johanne Boldsen. – Stamt 66.

Litt foruden ovenn, især P. J. Nielsens bog om D sogn (1926): P. K. Pedersen: Minder fra D, Ribe aarb 1908, 108 f, do: Lidt af D sogns hist, smst 1923—27, 67 f, Vider og vedt III, 569, Kirke og sogn, 1953, 294 f, H. J. J. Sørensen: Fra Vilslev og D sogne, Khst saml, 4. r, I, 162 f, 7. r, III, 278 f (om Grønlund), Aug. Fr. Schmidt: Ribe aarb 1932, 35 f.

BRAMMINGE

(Udskilt fra Darum 4. juni 1903. Filialkirke i Bramminge stationsby 1915)

Bramminge sogn, 3123 ha, er ret lavtliggende, fladt, sandmuldet jord. Ingen hede, kun lidt skov. I sognet: B kirke, *Bramminge stationsby*, bymæssig bebyggelse (4200 indb) med Skt Ansgar kirke, præstebolig, centralskole, realskole, efterskole, handelsskole, bibl, mh, Jehovas Vidners rigssal, politist, redningskorpsst, apotek, alderdomshj »Solgaarden« (65 pl) fra 1954, børneoptagelseshj fra 1913, hvilehjem (24 pl) i den gl skole, lystanlæg med friluftsscene, mindelund (anl 1945 ved kirkegaarden), sportsplads, markeds- og dyrskueplads med markedshal, flere hoteller (Hotel Kikkenborg, ældgammel vejkro, hvor studedrifterne mødtes, nu stort, moderne hotel, hvor alle større sammenslutninger i det sydlige Ribe amt holder fælles møder paa dette centrale sted), højskolehj, banker, fabrikker (A/S N. A. Jørgensens møbelfabr har 130 arb) dambrug, planteskole, butikker o s v. – Bramminge er et vigtigt jernbaneknudepunkt (baner til Kolding, Silkeborg, Esbjerg, Ribe) og hovedvej A 11 (Varde-Tønder) gaar gn byen. Alt dette har gjort byen til en vigtig handelsby, (mere lokalt end som oplandsby) og industriby, især fremhæves møbel-, teglværks- og jernstøberi-industrien.

Bramminge storkommune oprettet 1966, bestaar af Bramminge, Darum og V Nykirke sogn (6000 indb).

Oldtidsminder: 23 høje, 13 i smuk gruppe, lige syd for jernbanest, 44 høje sløjfet. — **Sct Knuds kilde** var meget søgt af syge (Schmidt: DH 155). **Bramminge hovedgaard**, udstykket, var efter 1572 en af egnens betydelige gaarde. Fra 1572 rummer den historiske minder. Den berømte **Kaj Lykke** boede her hos sin steddatter, Sophie Amalie Friis, gift med Johan Rantzau, fra 1694 til sin død. Gaarden laa en tid øde efter svenskekrigene, som voldte megen skade her paa egnen. Senere har den bl a været ejet af pastorinde **Ingeborg Fabricius**, født Øllgaard, død 1854) enke efter pastor Vilh. Fabricius, død 1824, sp Ansager, slægten ejede den til 1882. 1915 solgtes den til udstykning. En tid var hovedbygningen vandrerhjem, nu motel. Hovedbygningen, fredet kl B ligger smukt ved den slyngede Holsted aa, stateligt opført 1786 af jstrd Th. Øllgaard. — Bramminge Nygaard delvis udstykket.

Ved Bramminge skete 26. juli 1913 en stor jernbaneulykke, hvor flere, bl a politikeren Peter Sabroe dræbtes.

Bramminge var et lille annekssogn, indtil banen aabnedes 1874; lidt efter lidt voksede den store stationsby op. Den gl B by ved kirken var forlængst nedlagt 1668, og jorderne lagt under B hovedgd. B var eget sognekald med Hunderup som anneks til 1654, da sp flyttede til anneksgaarden i Hunderup. 1663 ansøgte **Erik Krag** til B hovedgaard om, at B maatte blive anneks til Darum og Hunderup til Vilslev, da Hunderup-Br præsteembede havde saa smaa indtægter. Dette skete 1670. Hunderup forblev dog som selvstændigt sognekald til 1672, da det lagdes til Vilslev, mens B lagdes til Darum som anneks indtil det udskiltes som selvstændigt sognekald 1903. (Khst saml 4. r, I 162). Se her s 129.

Bramminge sogn har siden 1890 gennemgaaet en mægtig udvikling. Heder er opdyrket, moser kultiveret, dræning og mergling har skabt god jord, huse og gaarde er flyttet ud paa markerne, nybyggede og smukke, saa hele egnen gør et frodigt indtryk. Herregaardene er udstykket, og en købstadlignende by vokset op, der hvor der tidligere kun laa en kro, kendt af alle studedrivere, **Kikkenborg kro**, og nogle faa huse. Banen skabte byen, og efter aabningen af Bramminge-Grindsted-Silkeborgbanen blev stationen udvidet.

Det forholdsvis lille sogn har 2 kirker.

Af de gamle præster mindes især pastor *H. F. Feilberg*, den lærde folklorist, han var ikke gr, sagde han, men han indførte Grundtvigs salmer og livssyn. Han red paa en lille rask hest hertil, og han »saa helt imponerende ud, naar de lange fedtlæderstøvleklædte ben næsten slæbte hen ad jorden«. Pastor *P. Jakobsen* var gr. Han samlede mange. Sognet har i det hele været præget af interesse for aandelige forhold.

Da Bramminge blev selvstændigt pastorat 1903, og befolkningens flertal boede i stationsbyen, fremkom forslag om at bygge kirke der. Der blev holdt møder og foretaget indsamling. Sjælen i arbejdet var den idealistisk indstillede forstander *Brande* paa Efterskolen. Da *Brande* blev forstander paa Restrup husmandssk 1914, blev manufakturhdlr *A. Øllgaard* fm for udvalget. Der var megen diskussion om, hvor kirken skulle ligge. Nogle holdt paa, at den gamle kirke skulle rives ned, men landdistriktets beboere fastholdt deres kirke, og saa blev Sct Ansgar kirke bygget 1915, et anseligt bygningsværk af den kendte kirkebygger Lønborg-Jensen. Kirkegaarden med den anselige mindelund for 4 henrettede frihedskæmpere fra sognet, er anset for en af de smukkeste i Jylland. – En donator skænkede 1965 kirken et taarnur. Insp er forflyttet herfra.

Pastor *J. F. P. Hovgaard* (1903–22) boede til leje, indtil præsteboligen var opført 1904. Han fik en ualmindelig god position her, han mindes endnu med taknemmelighed og fremhæves ofte som den, der »mere end nogen anden har været sognepræst i Br«. Han var gr, og kirkelivet fik gr præg. Kkg har været god hos alle præsterne her. Der har gn aarene været en stor kr af KS, ledet af de 4 sp, samt bl a af overlærer *Andreas Knudsen*, der foruden at være en dygtig skolemand tog virksomt del i mgh-arbejdet, i flere aar menighedsraadets fmd. Efterskolen har betydet meget, ligesom Br jo blev samlingssted for mange møder.

Om pastor *Tage Møller* (1922–31) og pastor *V. Balslev* (1931–49) se ndf. Pastor *Balslev* skriver: B var et godt sted med ikke ringe kirkelig int, selvom der jo ogsaa var en del ligegyldige. Der var en god KS-kr, ledet af overlærer *Knudsen*, og en kr af »Dansk samfund«, n gr, samt en stor DdU. IM blev ledet af urmager *E. Johansen*, var kirkelig, alle kirkeligt int samledes i kirken, og kkg var stigende. Som præst følger jeg selv midtlinien, præget af det gr, som jeg fik i arv fra mit hjem. Men jeg er ikke partimand. Jeg var fmd for vort konvent (Kongeaa-konventet).

Pastor *O. Juul Christensen* (siden 1949), skriver: »Gode forhold, præget af alm folkekirkelighed, stærkt gr indslag, en del IM. Om de senere aar kan siges, at Br er et levende og interessant sogn, hvor man kun kan være glad for at virke. Der er mange selvstændige mennesker, som udfører et godt arbejde i mghs tjeneste, baade i KS og i IM. Efterskolens møder med kendte talere samler mange, ligeledes KS-møderne, gamle-udflugter og andre arrangementer. I præstegaardshaven samles lejlighedsvis mange til sommermøder – enkelte afholdes i konfirmandstuen om vinteren. Den aarlige kirkekoncert nyder stor popularitet. Unge-hjem og de forskellige kr-møhar god tilslutning, og sidst, men ikke mindst, formaar kirken stadig at fastholde en betydelig mhg af alle afskygninger. Ikke skarpe modsætninger. KS har ca 150 medl (sp fmd og forstander Bertil Nielsen). Kirkeblad.

Der har gn aarene været et godt IM smf (ca 100 medl) som holder mange møder i mh. Urmager *Erhard Johansen* og bager *Andreas Christensen* har været de ledende. Senere: Fabrikant *Bjerrum Jørgensen*, sdsk, KFUM og K, dsk, fritidsklub, spejdere med eget klubhus, enkelte familie- og børnegudstjenester. Murerm *A. E. Olesen* (* 66) var kirkeværge, sogneraadsmedl, IM. Gdr *Sofus Kristensen* († 1965) var en af de bærende IM i B. Han kom hertil fra Roust, (se Grinstrup-V N), blev IMs fmd i B, medl af menighedsraad, virksom for de kr landmandsmøder, KFUM og K (IM Tid 1966, s 10). En række indremissionærer har virket her: *N. K. Nielsen, Ingemann, N. Topholm, H. C. Bechmann, Adrian Johansen, A. Boisen, A. Graven Nielsen* og *Sv. Aa. Tolstrup*. IMs fmd nu er møbelfabrikant *Bjerrum Jørgensen*. Stationsbyen præger paa ondt og godt. »Askovs nærhed har ogsaa været med til at præge«.

Skolevæsenet er købstadordnet, ledes af skoleinspektør *Frede Pinborg* (* 14). En række dygtige lærere har virket her: bl a overlærer *A. Knudsen*, († 59) overlærer *J. Manich*, († 54) hans søn er viceinspektør. Skoleinsp *Pinborg er* cand jur, Lærer *Bang Nørgaard* kirkesanger i en aarrække og interesseret kulturpersonlighed. Lærer *Skærbæk* og lærer *Aagaard* var succesrige fmd for KS i en aarrække.

Førstelærer *Dahl Jørgensen* er fmd for Sct Knuds distrikts menighedsraad.

Efterskolen blev oprettet som grænseskole lige som Skibelund, Holsted, V Vedsted o fl, meget søgt af sønderjyder. Den drives nu som selvejende institution med *Bertel Nielscn* som forstander. Altid fuldt hus (65 elever) gr præget, samlingssted for mange møder, har godt ry i befolkningen. Den betydeligste af forstanderne var nok *C. J. Brande*. – Han blev senere kendt som forstander paa den nyoprettede Store Restrup husmandsskole ved Nibe. *Bertel Nielsen* er næstfmd i menighedsraadet.

I øvrigt: Sogneraadsfmd *H. H. Flintholm* var sogneraadsfmd i over 25 aar, betød meget for byens udvikling til industriby, som kirkeværge og i byens kulturliv. Fabrikant *Bjerrum Jørgensen*, IMs fmd, leder byens største industri, møbelfabrikken. Red *H. Westergaard* lokalred for »Vestkysten« († 55) betød meget for byens kulturliv. Gade opkaldt efter ham.

Den tyske besættelsestid 1940–45 var en bevæget tid her. Som jernbaneknudepunkt var Br spækket med tyske soldater, alle offentlige lokaler, samt store dele af skolen var beslaglagt, undervisning fandt sted baade i pgd og mh. Der var mange sabotager paa banen, banens signaltaarn og vandtaarn, sporskifter o s v blev ødelagt. Modstandsbevægel-

sen havde stærk tilslutning. 4 unge mænd herfra blev skudt af tyskerne. Deres breve findes i bogen »De sidste timer«. I mindelunden ved kirkegaarden nedlægges kranse paa mindedage.

1922 opl (Prf-bl 1922, s 61): Kkg 10–12 pct, god, mh, fh, efterskole, flertallet gr. 1927: Kkg 7 og 10 pct, overv gr, KS (100), (sp), DdU, IM (100), KFUM og K o s v. 1939: Kkg 7 og 5 pct, præget af stationsbyen KS (100) IM, ikke stærke modsætninger. 1947: Kkg 6–7 pct, jævn folkekirkelighed, overv gr, KS (200), IM (100), kirkeblad. 1963: Kkg 6 pct, alm folkekirkelighed, mange møder, overv gr, men ogsaa en del IM. KS (200), IM kreds. 1966: se ovf.

Bramminge gl kirke, Sct Knuds kirke, smuk, ligger naturskønt i en lille lund nær aaen og Br hovedgd ved landevejen nord for stationsbyen. Skib og kor er romanske, en del ommuret, opført af granitkvadre og tuf paa hulet skraasokkel. Norddøren bruges, et gl vindue med liljeornament paa overliggeren. I 15. aarh er de øvre mure ommuret med munkesten, og der er tilføjet hvidkalket taarn med pyramidetag og hvælvet taarnrum. Taarnet ramtes af lynnedslag 1674. Vaabenhus af munkesten, sengotisk, mod nord. Kirken hovedrestaur 1887. Altertavlen fra 1635 brændte 1849, nu en epitafieramme, fra c 1600, købt fra Ribe dk 1843. Altermaleriet er en kopi af Rubens: Korsfæstelsen. Sengotisk korbuekrucifix (fra c 1475). Enkel, romansk granitfont, enkel renæssanceprædikestol fra c 1620 med evangelistmalerier. Stoleværk fra 1639. Et maleri, opsat 1734 af C. C. von Gabel, forestiller en munkeklædt mand (Sct Knud??) erhvervet fra Odense og forestiller antag en abbed fra Sct Knuds kloster der. 16-armet lysekrone fra 18. aarh. Kirkeskib. Epitafier. Pompøst stenmonument med portrætbuste i sortstribet marmor over stiftamtmd C. C. von Gabel (død 1748), ejer af Giesegaard (var viceadmiral og Tordenskjolds chef). Under en lukket stol i taarnrummet er Kaj Lykke begravet. Kraniet fjernet til Nationalmusæet. Skriftløs klokke fra 14. aarh. 100 sd. Orgel. Uldall: Kirkekl 53.

Bramminge stationsbys kirke, Sct. Ansgar kirke, indviet 12. dec 1915, arkit H. Lønborg-Jensen (byggesum 36 000 kr) er hvidkalket og tegltækt, bestaar af skib, kor og taarn med pyramidetag, vaabenhus ved taarnets sydside. Mod nord et ligkapel. Kirken er overhvælvet. Moderne fløjaltertavle med maleri (Simeon og Anna) af fru Brask, skænket af stiftsprovst P. J. Pedersen, Ribe. Vasa sacra skænket af pastor Hovgaard. Romansk granitfont med nyhugget tovstavsprofil. Den blev fundet i en smedie paa Endrupholm. Prædikestol i renæssancestil. 400 sd. Nyt orgel. Taarnur 1965. Kirken smuk og anselig.

Paa den meget smukke kirkegaard blev efter 1940—45 indrettet en særpræget mindelund for frihedskampens ofre blandt Bramminges ungdom. Der er 4 mindeplader med navn og dato (3 blev henrettet i Ryparken) en monumental sten med et draget sværd og verset: I kæmped og døde for Danmarks ære. Jert minde for evigt velsignet skal være (forf af pastor V. B. Balslev).

Folketal: 1850: 244, 1901: 965, 1925: 1963, 1960: 3474, 1965: 4500.

Altergæster: 1921: 850 ialt. 1927: 150 og 1008, 1938: Ialt 1000, 1946: 1000 og 200.

Menighedsraad: 1920: 4 gr, 2 IM, 1927: 5 gr, 2 IM, 1 arb, 1938: do, valg, 1947: 6 gr, 2 IM, 1961: 1 gr, 2 IM, 1 soc, 1965: 5 gr, 2 IM, 2 soc, Sct Knuds distr: 6 gr.

Kommunevalg: 1958: S 455 (3), R 213 (1), Venstre byliste 271 (2), Venstre landliste 321 (2), Rf 46 (0), Borgerl 426 (3), fmd: Fabrikant Erik Madsen, 1966: Bramminge storkommune S: 600 (3), R 508 (3), Borgerliste 646 (4), desuden en række upol lister.

Sognepræst

1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl, gd opf 1903).

1. 27. juni 1903–13. jan 22 (hjpr Toksværd 12. febr 98): **Jørgen Frederik Pedersen Hovgaard,** * 10. dec 67 Pederstrup, Sdr Højrup. Forældre: Gdjr Peder Jørgensen H og Karen Nielsen Skovgaard. Stud Odense 90, c 97[1] (h_1), † 13. jan 22. ~ 12. maj 98 Sine Steffensen Buch, * 15. febr 65 Hølund, Ødsted, † 31. juli 35. Forældre: Gdjr og møller Steffen Madsen B og Else Marie Nielsen.

Pastor H voksede op i et hjem, der sluttede sig til Ryslinge valgmgh, og han var præget derfra resten af sit liv. Han arbejdede som landmand til sit 18 de aar, og begyndte saa at læse. Han blev Bramminge en god sp. Han elskede at se det gro om sig, baade i mgh, sognet og i sin have, som han selv forestod indretningen af, da han var meget havekyndig. Han forstod at skabe hygge ude og inde. Privat købte han ½ ha jord op ad haven til frugt- og køkkenhave. Det ligger uændret, men er købt af menighedsraadet til kirkegaardsudvidelse. Naboerne saa ham ofte i haven i færd med at klippe hæk el lgn, altid iført høj hat og jaket, samt rygende sin lange merskumspibe. Han var dygtig skakspiller, og spillede ofte skak om formiddagen, (eller morgenen, han var morgenmand) med skakspillere fra byen. – Om hans præstegerning her, se ovf. Han forstod i sjælden grad at skabe samling og trofasthed om kirken og menighedslivet. Han var en stor børneven, (havde selv kun en datter), en statelig, veltalende mand, irenisk indstillet, lagde stor vægt paa en højtidsfuld og festlig gudstjeneste. I Sct Ansgar kirke hænger et maleri af ham.

2. 10. maj 1922–8. maj 31 (sp Højeruprkp Store Hedinge 24. juni 10): **Tage Møller,** * 18. dec 71 Sejling. Faderen: Sp Marvede-H, † 92, se der. Stud Brgdssk C 90, c 97-1 (h1), lærer Brgdssk C og H. Gregersens skole, Frberg, huslærer Vallekilde højskole hos pastor Th. Helweg, ord kat Trinitatis k, Kbhvn 18. okt 98, tillige præst Kbhvns tvangs- og arbejdsanst (Ladegaarden) 01, rkp Hjørring 23. dec 03, † 8. maj 31. ~[1] 4. juli 01 Haralde Benedicte Jørgensen, * 24. febr 74 Søllestedgaard, † 5. juni 02. Forældre: Godsejer Lauritz Theophilus Christian J og Helga Magdalene Bojsen af Sakskøbing. ~[2] 18. april 07 Anna Lunøe, * 26. jan 86 Hjørring. Forældre: Amtsvejinspektør Johan Henrik Balthasar L og Alberta Jacobine Carøe. – Søn: Ulse- Ø E. Døtre: ~ Præstholm, Føvling og Knudsen, Fredericia. Broder: Sct Peders k, Slagelse. Søster: ~ Jensen, Søllerød, se stamt 60 E (Møller) og 13 (Bojsen).

Fmd Store Hedinge højskole t 22, bm Præstø amts plejehjemsf t 22.

Pastor M gik i almueskole til sit 12 aar, hans fader var en af sin tids gr førende præster, først i Sejling, saa i Marvede, hans moder var den kendte Jutta Bojsen-Møller, dt af »Budstikke-Bojsen«, sp Stege. Han kom i skole i Kbhvn 1882 og boede i 6 aar hos sin svoger, pastor *Ferd. Jensen.* Han var altsaa vokset op i solide gl-gr kr, og denne linie fulgte han tro, ja blev bestyrket deri ved sit ophold i Vallekilde. Da hans forældre sm med pastor *K. Bjerre* (se Pedersborg-K) oprettede Sorø højskole, kom han i nær forbindelse med højskolen. Paa Stevns var han en af de le-

dende gr præster, og betød meget i det gr ungdomsarbejde der.

Sønnen, pastor F. Bojsen-Møller, skriver:

I Knuth Beckers bog »Uroligt Foraar« bd 3, s 315 læses følgende: »Trækfuglene – det var kapellanen hjemme en gang – der fortalte om dem, at selv unger, som var forladt af deres fædre og mødre, de sætter alligevel bort med kurs over stort hav. Der skal være varme, sollyse strande paa den anden side det store, store hav, – de har aldrig set de strande, men de har det i blodet – de *skal* være der – *maa* være der – og saa flyver de i dage og nætter og uger med hamrende hjerter og spilede vinger.

Og saadan – sagde han – sagde – sagde han – har vi mennesker i blodet en huggende længsel efter det gode – det skønne – sagde han efter Gud.

Vi har ikke set ham nej, men det *er* i vort blod, vi maa flyve – flyve – efter det gode – det skønne – efter Gud – sagde han osse.

Det var lige meget, om folk rystede paa hodet af Gud og sagde, han var ikke til sagde han – vi kunne aldrig holde op – heller ikke saadan mennesker, i flugt efter Gud – saa gav de det bare andre navne – menneskelighed og andet – og det blev Gud saamænd heller ikke vred over, om de ønskede at kalde ham noget andet – bare han mærkede de huggende hjerter og saa de spilede vinger over vandene – sagde – sagde han – i flugt mod noget skønt og godt – sagde han.

»Har-har *jeg* saa slet ingenting – i blodet,« hvisker Kai lavt ud i mulmet, kun natteblæsten udefra fylder hans aabne, raadløse mund, stryger ham om vaade kinder og staar kølende ind i nøgent bryst, hvor hjertet skarpt smeder paa angst-tvivl-anger og undergangsrædsel inde i sin stærke, haarde skal af en bulende, befriet krop«. – –

Det vil altid være en usikker sag at prøve at finde den levende model bag en skikkelse i en roman. Jeg kan kun sige, at billedet nok kunne passe paa den residerende kapellan i Hjørring, Tage Møller, og at Beckers skildring kunne være en erindring om, hvordan min far talte til ungdom. Becker peger paa, at kapellanens ord ikke har megen trøst at give romanens hovedperson Kai Gøtsche, der paa dette sted i bogen er præget af angst, tvivl, anger og undergangsrædsel, og det er en vægtig indvending mod talen om trækfuglene. Romanen rummer imidlertid flere træk, som vidner om, at Kai sætter kapellanen højt, saaledes bd 1, s 275: »Men hvordan blir man selv kapellan i et foretagende, og naar det er *det*, man vil være, og ikke for alt i verden provst og alligevel ska' der for en ordens skyld være en provst«. Kai kender dog kapellanens begrænsning: bd 1, s 268: Der trænges til rigtige evangelister, »nok gode som kapellanen – men ikke saa gode igen, at man ikke tør snakke til dem om noget man gaar og tænker meget paa – og maa gaa med ene saa –«.

Far var som præst i Hjørring ledende i rejsningen af Kirkeligt Samfunds hus og havde et FDF-arbejde i gang.

Fra tiden paa Stevns fik jeg en hilsen fra ham, da jeg for nogle aar siden prædikede i den nye kirke i Højerup, som han var med til at bygge. Paa væggen ved opgangen til prædikestolen havde han sat en salmelinje, kun synlig for præsten: »Størst er de, som dybest dale«. Han mente vel, at disse ord fra salmebogens nr 539 var egnede at give prædikanten med paa vejen til prædikestolen som en advarsel mod selvophøjelse, men ogsaa som en trøst. Mest har han nok tænkt dem som en trøst, for han havde ikke hang til selvophøjelse. En af hans venner sagde om ham, at han som Ansgar ikke var nogen mægtig aand, men et redskab i Guds haand, ret en hjertekristen.

I aarene i Højerup og Store-Heddinge øvede han en indsats i ungdomsforeningen. Forstander *Jens Marinus Jensen* har i jubilæumsskriftet, »Storehedinge og omegns ungdomsforening 1909–59« skildret hans arbejde her. Ved generalforsamlingen i 1913 foreslog far foreningen delt i to, hvoraf den ene skulle være tilsluttet De danske ungdomsforeninger, den anden KFUM. Dette forslag blev nedstemt, men i stedet blev saa hele foreningen indmeldt i DdU. I nævnte skrift anføres det, som lærer *H. P. Olsen*, Store-Heddinge ved fars bortrejse i 1922 skrev i Østsjællands Folkeblad:

»Pastor Møller kom hertil som erklæret gr præst, og han fornægtede aldrig sin tilslutning til den gr retning, den var han født og opvokset i, og den blev bestemmende for al hans virken: i kirken, i hans forhold til skolen og i hans arbejde for og med de unge. I øvrigt imødekommende og elskværdig: paa dette punkt stod han fast.

Den ved pastor Ms ankomst hertil nylig oprettede ungdomsforening var ikke særlig retningspræget, ønskede heller ikke at være det, og virkede i øvrigt væsentligt som foredragsforening, samlende saavel ældre som yngre til sine møder. Pastor M ønskede dette forhold ændret; i begyndelsen havde han kun ringe tilslutning til sine planer, men han arbejdede energisk og ufortrødent, og det lykkedes ham at overvinde al modstand. Maaske der derved blev slaaet noget i stykker, som ellers nok fortjente at bevares; men ingen tvivler om, at pastor M dengang som altid siden lod sin færd bestemme alene af en fast tro paa sine livsideers bæreevne.

Derfor lykkedes det ham ogsaa at bygge noget op til erstatning for det, som blev brudt ned: En virkelig ungdomsforening, der til sine møder og fester altid nu kan samle en stor flok af frisk og frejdig ungdom, som er modtagelig ogsaa for gode aandelige livsværdier. Ungdomsforeningen i sin nuværende skikkelse er ene pastor Ms værk, og han kan være dette værk bekendt; den er nu præget af en enighed og et sammenhold, som gør, at de af dens medlemmer, der forlader egnen, længes tilbage hertil igen. Det klikevæsen, som ofte findes, ogsaa hvor ungdom samles, mærker man her ikke det mindste til; i virkeligheden er dette maaske noget af det smukkeste ved foreningen«.

Selv kender jeg kun hans gerning fra tiden i *Bramminge*. Far holdt salmesangsaftener i kirken, hvor de nye melodier, som han fra

første færd havde interesseret sig for, blev indøvet. Han holdt meget af vores salmebog. Men der, hvor Salmebog for Kirke og Hjem havde rettet i salmernes tekst, indføjede han det oprindelige i sin salmebog, og præsten sang saa f eks: Dog hvor bønder af hunger dø, mens degn og menighed sang om fuglen paa klippeøen!

I sit hjem var han meget ivrig for samling om sang og højtlæsning, hvor hans kære Dickens maatte holde for. I sin færd hjemme og ude var han en glad og venlig mand; han kendte meget vel sin begrænsning, men var taknemmelig for den rigdom, som livet i folk, hjem og kirke gav ham.

Pastor *P. Augustinus* skrev ved hans pludselige død 1931 bl a: »Hvad han med sit aabne sind havde modtaget i den aandelige kreds, hvori han var opvokset og følte sig hjemme, bevarede han som sit livs egentlige indhold. Han hørte maaske ikke til dem, der brød nye veje eller vakte furore ved at fremsætte usædvanlige tankegange og opfattelser. Han havde netop sin styrke i at leve med det, der var hans aandelige arv og blev hans eje saa helt og fuldt, at det blev kød af hans kød og blod af hans blod. Han bevarede det gode, gamle, men med levende sans for det gode nye, hvor han kunne finde det.

Saadan maatte det være for ham. Det laa i hans natur at være en bevarer. Han havde ikke den stejlhed i karakteren, der vel undertiden kan betyde en styrke, men ofte er en svaghed, fordi den lukker sindet til og gør det uimodtageligt for nye indtryk, og derfor tilsidst indsnævrer det og gør det tørt og vissent. Pastor M var aaben, vennesæl og glad. Derfor havde han let ved at finde noget værdifuldt i alt, hvad der mødte ham af stort og smaat. Et landskab eller blot en blomst ved vejkanten – et digt eller blot en verslinje – alt talte til ham og kunne give ham impulser. Han var ægte i al sin færd, og han behøvede derfor ikke at gøre sig anstrengelser for at sky det forlorne; det kunne ikke trives i hans nærhed«.

Pastor *O. Juul Christensen* skriver: Pastor M var en betydelig gr præst. Hans korte virketid her blev af stor betydning, KS-kredsen blev stiftet, og der blev holdt meget store møder. I det hele var der liv og vækst i menighedsarbejdet. Endvidere stiftedes en KS-kvindekr, i dag ledet af pastorinde Juul C med regelmæssige møder hver 14. dag og basarer til støtte for ØM og Porto Novomissionen. Mgh rejste efter hans død en stor mindesten uden for kirkedøren med et vellignende broncerelief (ved billedhugger Hansen-Larsen, Vejen).

3. 16. okt 1931–1. juli 49 (sp Seem-rkp Ribe domkirke 22. maj 13): **Vilhelm Birkedal Balslev**, * 13. juli 79 Jelling. Faderen: Sp Søndersø, † 36, se der, (af Nr Broby). Stud Birkerød 00, c 06-2 (h1), højskolel Ryslinge, hjpr Holstebro valgmgh 28. nov 09, afsk 1. juli 49, † 28. marts 66. ~ 5. nov 13 Olga Møllgaard, * 9. april 91 Ringkøbing, † 18. marts 57. Forældre: Manufakturhdlr Peter Ulrich M og Regine Johanne Sofie Smith. – Farbrødre: Biskop B, Fyn og Borup-K. Morfader: Vilh. Birkedal, Ryslinge. Om pastor B, se ovf. – Stamt 4 (Balslev) og 9 (Birkedal). Hustrus broder: Teestrup.

Pastor *O. Juul Christensen* skriver:

Pastor B fik størstedelen af sin præstetid i Sydvestjylland, og han befandt sig godt og »faldt godt til« i denne egn med dens jævne redelige befolkning. Da jeg afløste ham her i Br blev det spøgefuldt sagt, at pastor B var den eneste spr, der var kommet levende fra Br, de forgaaende var døde i embedet, som er stort og kræver en god konstitution. Det havde B og tillige fra sin gejstlige slægt en rig tradition, som gjorde det let for ham at være tjener i mgh. Det er saaledes ofte sagt, at det sted han var bedst, var paa prædikestolen. Men samtidig havde han en god evne til at leve med i folks glæder og sorger i hverdagen og paa en naturlig maade at være nabo og ven med sognets folk, ja, kammerat med de unge paa fodboldpladsen.

Men i pgd boede ikke blot B, men ogsaa en fortræffelig præstekone, om hvem det stadig siges, at hun med sit medfølende og tjenstvillige sindelag har efterladt et lyst og taknemmeligt minde. I fællesskab har de øvet et godt virke i Br. Om B gaar mange anekdoter, der karakteriserer hans jævne og folkelige færden. Han blev som en god sognepræst brugt i KS, Porto Novo-kr, i missionshus og KFUM og K, men kirkens gudstjenester stod hjertet allernærmest. Ogsaa repræsentanter fra Br mgh gav udtryk for taknemmelighed ved hans begravelse fra Bagsværd kirke. (Han boede som emeritus i Bagsværd).

4. 28. nov 1949 (sp Junget-T 28. febr 41): **Ove Juul Christensen**, * 16. dec 11 Løsning. Forældre: Gdjr, sognefoged Axel Elisius C og Maren Kirstine Olsen. Stud Vejle 32, c 39-2 (h1), hjpr Frederiks k, Kbhvn 14. sept 39. ~ 27. nov 45 Maria Skousen, * 9. marts 16 Ildved. Forældre: Sparekassedir, amtsrevisor Søren And. S og Kathrine Mikkelsen. –

Sekretær Studenterkredsen 35—36, bm Ribe amts plejeforen 54, fmd KS i Bramminge.

Litt foruden ovenn: Jydske byer og deres mænd, I, 1916, Danske byer og deres mænd XXI, 1919. Kirke og sogn, 1952, Paul Lund: Br hovedgaard, 1940, Trap, Ribe amt, 1965, 1017 f.

VILSLEV—HUNDERUP

Vilslev sogn 2432 ha, lavtliggende og fladt, mellem Ribe og Bramminge, Vesterhavet mod vest, Kongeaaen (reguleret 1941) deler sognet i den nordlige del, som kaldes Vilslev, den sydlige del kaldes Jedsted. Store marskenge, som efter 1940 toges under plov, mod vest, ellers sandmuldet jord. Byerne V, en stor, smuk, gammel marskby. Centralskole 1953, bibl, sportsplads. Kun faa gaarde er flyttet ud. De fleste har langt til deres jord, ofte har en gaard indtil 15 spredte parceller. Fh fra 1919.

Jedsted med fh fra 1924, dambrug, forsamlingsplads med friluftsteater.

Tidligere var sognet ofte hærget af stormfloder. 1634 stod vandet 2½ alen højt i kirken. De sidste alvorlige stormfloder var 1909 og 1911. 1915 fuldførtes havdiget som værn (med sluse). Ingen oldtidsminder.

Den kendte norske præsteslægt Wisløff stammer sandsynligvis fra Vilslev. (Gl stavemaade Wilsløff). Helt sikkert er det, (efter oplysninger fra stadsingeniør Wisløff, Sarpsborg) at familien kom til Trondheim fra Ribeegnen i c 1650.

Hunderup sogn, 2059 ha, lige syd for Bramminge, sandmuldet og lermuldet jord, grænser mod sydvest op til flade marskenge. Lidt løvskov, maaske rester af middelalderens skove. Spredt bebyggelse: Byerne H, Sejstrup med fh fra 1890, Kragelund; sognet er en bakkeø med kuperet terræn.

To oldtidshøje. 29 sløjfet. Oldtidsminder fra jernalderen paa Herredsbjerg.

I engen vest for Kærgaard er et overpløjet voldsted, Møgelkærhøj, delvis udgravet 1937 (Ribe aarb 1939, 107 f).

Hunderup birk lagdes 1791 under Riberhus birk, fra 1812 under Gørding herred (Jy saml, 5. r, II, 221, 335 J. Madsen i Ribe aarb 1905, 46).

Kærgaard var et stort gods (havde 1790 ialt over 80 td hartkorn, og den trefløjede, grundmurede, statelige hovedbygning er en af egnens anseligste profanbygninger. Oberstl **Chr. von Gersdorffs** (død 1748) enke, **Margrethe von Rosenørn** (død 1786) indlagde sig stor fortjeneste ved udskiftning og frasalg af bøndergodset. Hun støttedes stærkt af præsten **Knud Lang,** og der er mindestene for Knud Lang i begge sogne, i H for Margr von Rosenørn. Gaarden skiftede ofte ejer i 19. aarh, indtil den forfaldt. 1868 solgtes hovedbygningen til fattiggaard. 1940 skænkede kommunen den til staten, hvorefter den blev sat godt i stand. 1948 købtes den af et udvalg, der her oprettede **landbrugsskole** og udvidede bygningerne stærkt. (Ribe aarb 1944—47, 279 f, 1956—59, 121 f, Lauritsen, Frifelt og Kragelund: K, 1938).

Pastor Høyers dt, fru *Karen Høyer Pors,* skriver hertil om naturen i Vilslev:

»Vilslev var en smuk landsby, tæt bebygget med gaarde og huse, og ikke en gaard var der, uden der var en storkerede der. I høbjergningstiden rullede den ene høstvogn efter den anden gennem byen ude fra de store marskenge, og saa Kongeaaen! Hvad fortæller ikke det navn! Den løber lige neden for pgd-haven, dens vande glider udad gennem marsken ud i havet og hilser høstvognene, der fyldte med dejligt krydret duftende hø, ruller den modsatte vej fra marsken ind til byen. Ja, hvilken plads har ikke i vor erindringsverden denne aa. Selv min far kunne finde hvile ved at mede i dens vande. Vi børn havde en yndig lille sejlbaad, som kaldtes »Svanen«. Min broder havde selv lavet den. Vi havde ogsaa et badehus. Aavandet var vel koldt, men alligevel fandt vi, det var herligt at bade. En ejendommelig bro, bygget af naturtræ, førte lige syd for pgd og kirken over aaen i en opadgaaende bue, det var den saakaldte »Spangbro«. Den er nu gaaet til, men før den gik til, blev den malet af en kunstmaler *Beck,* som fik 2000 kr for billedet. Det findes paa museet i Odense. Maleriet hedder »Spangbroen ved Solnedgang«. Saa kommer vi til kirken. Det mærkværdige ved den er, at taarnet staar mod øst. Det siges, at det skulle være et sømærke fra gammel tid, og skriver sig fra kong Nielses tid. Saa maa jeg ogsaa nævne *Kjærgaard skov,* der ligger lige mellem sognekirkerne. Inde i denne skov laa en fattiggaard, som i gammel tid havde været et herresæde«.

Af den ældre præstehistorie

Hunderup var anneks til Bramminge til 1672 (se Darum). Jedsted hørte før 1864 til Sønderjylland.

Den første lutherske sp skal have været hr *Johan Fuole,* af Fole, (han »changerede religion«!) *Claus Gørding* (1542–71) efterfulgtes af sin søn, *Niels Clausen Vilslev* († 1594), hans dt blev gift med eftm *Morten Pedersen Hegelund* (1595–1606), der døde »hasteligen betagen af rørelse«, hans fader var borgmester i Ribe. Ogsaa *Daniel Hansen* (1606–18) var født i Ribe. *Peder Mathiesen Pors* (1618–46) var søn af stiftsprovst P, Ribe. Han oplevede den store stormflod 1634. Hans enke giftede sig med eftm mag *Anders Laugesen Wedel,* af Ribe Cathrine k. Han blev provst 52. *Chr. Olesen Lønne* (1660–79) var gift med en datter forn. Peder Pors. Om Chr. Lønne tilføjes »underlig og drikfældig« (W III, 576). Provst *Hans Mortensen Friis* (1679–1708) var borgmestersøn fra Ribe, havde 17 børn, hvoraf flere blev præster eller præstekoner. »Han opførte sig ikke alt for vel«. En dt blev gift med eftm *Christopher Antonsen Barchmann* (1708–46), han døde paa Sønderriis, Guldager, som han ejede. 1743–44 var hans svigersøn, *Laur. Gram,* adjungeret, men han blev sp i Stege.

Knud Lang (1744–81) af Dejbjerg, er et af de kendte navne i sognets præstehist. Han har efterladt en række værdifulde optegnelser om pastoratet (optr i Saml t jy hist og top 3 r IV, 38 f, jvf Michael Mikkelsens afh i Fra Ribe a, 1912 s, 266–96), han var forfatter (N 332). Brorson satte ham højt. 1753 hedder det: »L katekiserede smukt over sidste søndags evg, ungd svarede vel. Skoleholderen blev berømmet for hans udviste flid og troskab«. (Vis 86). 1758: L »forestillede grundig og opbyggelig den artikel om syndernes forladelse«, (Mt 9, 1–8), degnen *Jakob Bruun* er gammel og svag, ungd svarede vel og intet blev paaklaget« (Vis 128). I Brorsons breve (vis 364 f) refereres indgaaende en sag L havde med en kontrær møller, hvor Brorson hædrede L for hans sagtmodighed.

De kirkelige forhold var dog ikke særlig gode. 1758 skriver Brorson: »Dog haver jeg fundet stor ligegyldighed for Guds kirke. Næsten ingen havde forstaaelse af, at der kun ventede dem et evigt liv, om de fordybede sig i Gud«. Knud Lang huskes særligt for hans arbejde med jordreformer og som foregangsmand inden for landbruget. Han viste store evner baade i teori og praksis. I »Danmarks og Norges økonomiske magazin« 1757–64 skrev han 6 afhandlinger om landbrugsfaglige spm, hvorfor han fik 2 guldmedailler og en sølvmedaille. Sammen med herskabet paa Riber Kærgaard, arbejdede han paa at faa fællesdriften bragt til ophør, udskiftning og hoveriets afløsning. Kærgaard var en af de første gaarde, der gennemførte jordreformerne og afskaffede hoveriet. Knud Lang arbejdede ogsaa for fremskaffelse af god saa-

sæd, afvanding og kvægopdræt. Hans enestaaende indsats for sognet blev ikke altid paaskønnet af den tids sogneboere. (Mich. Mikkelsen i Ribe aarb 1911–14, s 266–98).

Knud Lang efterfulgtes af sine to sønner, først *Jørgen Lang* (1777–87), saa *Niels Lang* (1787–1821). *Hans Hjerrild* (1821–27) havde været sp i Øsse-N siden 1788. Provst *Morten Thomsen Næblerød* (1827–35) var bondesøn fra Næblerød, Tjustrup, en meget duelig og nidkær præst. Han var præget af oplysningstiden, skrev om skadelige insekter paa Ribeegnen (Halds tidsskr f landøkonomi (1834)).

Tiden efter 1849.

Præsteembedet var tidligere et af stiftets højst lønnede og havde ældre præster til 1930. Ingen sp er forflyttet herfra siden reformationen. De aandelige vækkelser i 19. aarh gik faktisk dette pastorat forbi. Man har været trofast mod folkekirken, men større interesse har der ikke været (jvf Brorson 1758).

Bedst passer antageligt ordene: »Stillestaaende, alm folkekirkelige«.

Pastor *Johs. V. Angel* (1835–51) omtales af lærer *Jørgen Fog* som »en gammel mand af den vantro skole«, (H. Begtrup: Gr hj i 19. aarh I, 70). Lærer *Fog* var lærer i Ankelbo og blev viet i Vilslev 1845. Bryllupsgildet fejredes i Vilslev med kristelige sange og salmer, ikke paa verdslig vis med musik og dans. Fogs svigerfader, gdjr *Claus Clausen*, Vilslev, var en vel oplyst og gammeldags from mand.

Pastor *H. N. T. Friis* (1852–73) var rationalist. Det stod smaat til med kirkegangen.

Pastor *H. J. J. Sørensen* (1874–91) se ndf var stilfærdig, uden retningspræg. Pastor *N. J. Høyer* (1891–1911), se ndf. Kkg var ret god i hans første aar, men sløjede af. H var meget flittig til husbesøg, afholdt, men blev svag, og havde kapellan fra 1906. Pastor *Mikkelsen* tog fat med energi. Der var ingen vakte kr eller mgh-arbejde. Af og til blev der holdt foredrag. Undertiden kom indremiss og holdt møder, men der kom kun faa. En ungdomsforening samlede mange til folkelige og kristelige møder. Pastor *Mikkelsen* skriver, at »det var vanskeligt at samle folk, befolkningen var materialistisk af sindelag, afholdsforening og gymnastikforening dyrkede hver sit speciale uden forbindelse med kirken, og skønt Kongeaaen gik gn pastoratet laa det sønderjyske spm i dvale her«.

Pastor *K. Pedersen* (1913–30) skriver, at »sognene vel nok maatte regnes til de døde sogne, og der kom ogsaa i min tid kun faa i kirke og til møder. Men alligevel var der smaa kredse, som var kirkeligt interesserede og ikke forsømte deres kirke. Ved menighedsraadsvalg og i menighedsraadet blev kun kirkelige hensyn gjort gældende. Kkg var omkr 3–5 pct. IM i Esbjerg arrangerede adventsuger, som indledes af sp, og de var ret godt besøgt, men det var for en del IM i Gredstedbro, (3 km fra V kirke), der kom og fyldte op. Der var i Vilslev-H meget jævne forhold, men ikke ringere end saa mange andre steder. Befolkningen i V var velstaaende marskboere, de havde kreaturer paa græs og kom meget rundt paa markeder. Flere havde været i USA og der mistet forbindelsen med kirken. De fra USA hjemvendte havde deres eget verdensmandspræg. Vi fik en god ungdomsforening, der blev yderligere bygget 2 fh, og her holdt vi ogsaa møder og foredrag, biskopperne i Ribe talte her jævnligt«.

Pastor *S. T. Møller* (1930–32), se ndf.

Pastor *Ingv. Nielsen* har virket her siden 1932. Han er fmd for IMs præstekonvent paa egnen og kredsfmd DMS. Der er ingen organiseret IM-kr i pastoratet, rolige forhold, sdsk og pigeklub i V, 2 DdU, kr for DMS og ØM. Møder for unge og ældre i pgd. – Pastor N skriver:

Ang kirkeliv i dag: Ikke store udsving. Maaske en smule stabiliseret, lidt mere kirkegang, lidt flere altergæster. Et nyt træk i tiden er det, at det samlede menighedsraad tager ansvaret for forskellige kirkelige arrangementer, f eks en aarlig YM-dag, hvortil der er stor tilslutning fra alle kredse i pastoratet. De kirkelige indsamlinger er voksende. Gavebeløb i 1965: ca 10.000 kr.

Blandt kendte mænd nævnes: Proprietær *Niss Nissen* af Spøttrup hovedgaard, Salling († ca 1850). I 1847 stiftede han et legat under navn af »Peder Nissens og hustrus legat« til fordel for Vilslev sogn, og navnlig for de under dette sogn hørende tvende byer Hillerup og Jedsted. Den oprindelige grundstol blev paa 19.728 rigsbankdaler og udgjorde kun 3/50 af hans formue. Hans forældre var født i Hillerup og Jedsted. Sin store formue skal han især have tjent ved kreaturhandel paa Hamborg.

Om salmedigteren *Terkel Eskildsen*, se K. Carøes afh om T. E, 1914. (Fra Ribe amt).

Lokalhistorikeren *Jens Mikkelsen Lauridsen*, V († 1959). Han har udgivet flere slægtsbøger og var medudgiver af »Kærgaardbogen«, og der er ingen tvivl om, at han her har været den bærende kraft.

Storkøbmanden generalkonsul *Poul Jørgen Holdensen* (* 63 i Sejstrup), Melbourne, Australien, rejste herfra 1879.

Lærer *Asmus Jæger* (* 1848, † 1917), var lærer i H i 38 aar, var en af sognets foregangsmænd og satte dybe spor. Mindesten med portrætmedaillon ved skolen.

Lokalhistorikeren *T. Tobiassen Kragelund*, († 1958) mindes ogsaa ved en mindesten i H. Han var i direktionen for Bramminge bank, meget kyndig i egnens historie. Forretningsfører ved dagbladet »Vestkysten«. Boede i Esbjerg.

Blandt lærerne nævnes: *Thorvald Havemose*, Jedsted († 43). *M. C. Stensig*, V († 41). *D. Hansen*, V, *A. M. Andersen*, H, *Møller Kristensen*, H, *J. H. Hyldtoft*, Sejstrup (* 00).

Centralskole 1953 i V.

Leder af centralskolen i V: *D. Hansen.*

1923 oplyses: Kkg 3–5 pct, DdU (80 og 70), overv gr, enk IM, intet særligt. 1931: Kkg 7 pct, overv gr, jævne forhold, DdU, enk IM. 1939: Kkg 5 pct, ikke retningspr, venlig, men noget materialistisk indstillet bef, 3 ungdomsf. 1951: Alm folkekirkelige, enk IM og gr, venlig bef, 2 børnegudstj, kirkeblad, 3 ungdomsf. 1963: Kkg V: 10–30 i kirke, i H: 20–50, venlig bef, enk gr og IM, 2 sdsk,

2 DdU, landbrugsskole paa Kærgaard (75 elever. Forstander: *E. Jensen)*. 1966: Se ovf.

Vilslev kirke Sct Nicolaus), en af landets smukkeste og interessanteste tufstenskirker, ligger malerisk midt i marsklandsbyen ved Kongeaaen. Den er hvidkalket og blytækt, har romansk skib, kor og apsis af tufsten paa profileret sokkel, enkelte dele af granit. Apsis har 5 falsede rundbuefelter, der hviler paa næsten frie tufstenssøjler med terningkapitæler og baser med bjørnekløer af granit, koret har to tilsvarende rundbuefelter og et oprind rundbuevindue. Skibet er lidt yngre, med smallere lisener og lange konsoller. Den vel bevarede norddør bruges, bag en art baldakin af kridtsten, der afsluttes med 3 rundbuer. Skibet har mod nord to rundbuevinduer. Indvendig har apsis kuppelhvælv, fornyet 1884, og apsis har mod nord en halvsøjle. Høj, slank korbue, koret har bræddeloft, skibet bjælkeloft. I sengotisk tid er opført et ret anseligt taarn ved korets nordside med krydshvælvet taarnrum som sakristi, fladbuet dør til koret. Taarnet har pyramidetag. Vaabenhus mod nord af munkesten. Smukke, senromanske kalkmalerier fra c 1250, restaureret 1913, i korbuen Abels offer, paa triumfvæggen nadveren, og Jesu indtog, højt paa skibets væg et indvielseskors. Alterbordet har smukt renæssancepanel fra c 1600 med portalfelter. Lidt undersætsig altertavle i højrenæssance med de 4 evangelister og malerier fra 1684 (Nadveren, Jesu daab, Gethsemane, korsfæstelsen), Krucifix i topstykket. Figurgruppe fra en ældre tavle. Svære renæssancestager, gotik, noget medtaget korbuekrucifix. Int, romansk granitfont med kæmpende krigere (noget ophugget), lille sydtysk daabsfad med bebudelsen. Højrenæssance prædikestol fra c 1600, med lavstammede hjørnesøjler og felterne med evangelistmalerier. Mod vest et smukt pulpitur fra c 1599 paa kannelerede, firkantede søjler og malerier af Kristus og apostlene. En tavle viser vandstanden i kirken ved stormfloden 1634. Klokke fra ca 1375. Gravsten. 250 sd. Orgel.

Arkitekt Graae har paavist, at kirkens maal er af særlig interesse. Længden er 100 romerske fod, deraf ⅓ i kor og apsis, ⅔ i skibet. Den indvendige højde og bredde er ens, apsisrunding og knæfald danner en cirkel, og højden under halvhvælvingen i apsis er lig cirklens diameter. Udefra danner taarn, kor og apsis en helhed af stor skønhed.

J. Helms: Jyske tufstensk, 131 f. Nørlund-Lind, nr. 79, Mack. D. 324 f, Jy saml 3. r, IV, 41, J. Helms i Folkekalender f Danm 1863, 24 f.

Hunderup kirke ligger ret ensomt, hvidkalket, lav og lang, ses viden om. Romansk skib og kor af granit og tuf paa skraasokkel af granit. Begge døre ses, norddøren er tilmuret, 3 opr vinduer ses. Paa skibet rester af murudsmykning. I gotisk tid er koret stærkt forlænget af munkesten. Triumfvæggen er fjernet, saa skib og kor gaar i eet. To smaa indvendige nicher ved korgavlen. Senere er tilføjet blytækt taarn med pyramidetag og hvælvet taarnrum, spidsbue til skibet. Her er nu indgang, idet vaabenhuset mod syd (sengotisk) er materialrum. Bjælkeloft. Alterpanel fra 1638, altertavle fra 1700 i akantus-barok, delvis fornyet 1920, da et maleri af Martha og Maria blev indsat. Balusterformede stager med kraftige kugleled. Romansk granitfont med hulede hjørneblade paa foden. Sydtysk daabsfad fra c 1575 med bebudelsen. Fyrretræs-prædikestol i akantusbarok som altertavlen, fra 1700. Klokke fra 1599. Prægtige gravminder for Kærgaards ejere, det fornemste er stort, kostbart fra 1569, opsat over Niels Lange og hustru, begge liggende i legemsstørrelse i marmor paa en marmorkenotaf. Det blev meget beskadiget, da biskop Kofod (der var kirkeejer) 1822 lod det nedtage og henlægge i en kælder bag alteret. Omkr 1860 blev figurerne indmuret i korvæggen, men 1950 blev monumentet (ved Carlsbergfondets og Nationalmusæets hjælp) så vidt gørligt opstillet bag alteret, men flere detailler var gaaet tabt. Det var skabt af kunstneren Cornelius Floris, som ogsaa skabte Chr. IIIs sarkofag i Roskilde dk og Fr. Is sarkofag i Slesvigs dk. Det var 4 alen langt og 3 alen bredt, af sort og rødflammet marmor. Monumentet stod oprind foran alteret, medens kisterne stod i en gravkælder. Desuden flere andre anselige gravminder. Smukke gennembrudte trædøre i rig akantusbarok. Kirken restaureret 1951. 120 sd. Orgel.

J. Helms, Dsk tufstensk, 137 f, Otto Norn i Nationalmus aarb 1953, 73 f. Mack. D 166, 408, P. Adler om Niels Langes gravmæle, Hist stat maanedsskr, 1839, 129 f.

Folketal: 1850: 772 og 516, 1901: 750 og 973, 1925: 789 og 706, 1965: 780 og 720.

Altergæster: 1922: 374 og 208, 1930: 278 og 220. 1942 200 og 200, 1965: 275 og 236.

Menighedsraad: 1922: 11 gr, 1 IM, 1930: 10 gr, 2 IM, 1942: 12 u p, 1950: 12 fællesl, 1961: do, 1965: do.

Kommunevalg: (H blev selvst kommune 1925, en del hører kirk t Bramminge), venstre, 1958: Upol, fmd gdjr Ejnar Nielsen, H, 1958: Upol, fmd gdjr H. Pedersen, 1966: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 178 rug, 29 byg, 20 havre, b) 147 rdl, c) 9 lpd ost, 13 lpd smør, mælk m m, d) 450 rdl, e) 220 td ld, halvd marsk, 20 td hartkorn. Smuk og anselig pgd opført 1855. — 1870: Regul 3242 kr, netto 5702 kr. — 1913: 2. kl, 1946: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1855; lige op ad Kongeaa-engen. En kirkesti og spangbro fører fra kirke og pgd til Vilslev Spang. Før 1864 var der toldgrænse her.

17. 30. okt 1835–23. dec 51 (sp Hjortlund-K 28. maj 19): **Johannes Villadsen Angel**, * 20. sept 78 Ribe. Forældre: Smed Villads Johansen og Johanne Marie Thygesdatter. Stud Ribe 98, c apr 09 (h), lærer Trinitatis fattigskole, Kbhvn og timelærer Mtrp, adjunkt Ribe 14, afsk 23. dec 51, † 10. sept 59.

Skr 1817 paa latin i Ribe katedralsk program om Luther og reformationsfesten 1817.
Se ovf.

18. 15. marts 1852–27. dec 73 (sp Brøns 26. juli 36): **Hans Nicolai Tranberg Friis**, * 28. nov 00 Endrup, V Nykirke. Forældre: Herredsskriver og ejer af Endrup mølle Gabriel Michael F (af Nordby, Fanø) og Frederikke Tranberg. Stud Ribe 19, c okt 24 (h), vicepastor Jernved 17. marts 26, afsk 27. dec 73, † 8. april 86. ~ 29. sept 27 Sophie Amalie de Teilmann, * 4. aug 03 Endrupholm, † 18. febr 77. Forældre: Godsejer Thøger de T og Else Hansen. – Hustrus søster ~ Fabricius, Højrup, Sdj.

19. 27. marts 1874–11. maj 91 (sp V Vedsted 23. okt 60): **Hans Jørgen Jacob Sørensen**, * 4. febr 18 Onegærde, Norderø, Færøerne. Faderen: Provst Snoldelev-T, † 64, se der. Stud Roskilde 38, c apr 44 (h), premierløjtn 44, hjpr Skelby-Gunderslev 17. april 45, sp Sandø 14. juli 47, afsk 11. maj 91, † 4. marts 92. ~ 20. aug 47 Dorthea Mundine Schow, * 6. febr 19 Gerdrup, Egeslevmagle, † 16. aug 04. Forældre: Forpagter Henrik Stampe S og Dorthea Mundine Christiane Lund. – Søn: Skanderborg-S. Dattersøn: Wellejus, Korup-U. Sønnedatter ~ Bartholdy Møller, Brabrand-Aa.

Lagtingsmd Færøerne 52. Skr adsk om Færøerne.

Pastor Ss fader, han selv og hans søn var præster paa Færøerne og bevarede stedse en varm interesse for disse øer. Paa sin dødsdag gik han med sin hustru hen til sygehuset i Skanderborg, hvor han boede, og hvor hans søn var præst, faldt om paa gaden, blev baaret ind i et hus, hvor han straks døde. Ved begravelsen sagde hans søn bl a: »I 46 aar var far præst. Han havde ikke store tanker om sig selv, han var en ydmyg mand, derfor fik han som præst udrettet mere, end han selv vidste af. Hans liv blev en prædiken for hans mgh«. Han tilbragte 14 aar som barn paa Færøerne og 13 aar som præst der. Han forstod færingerne tilfulde, var fortrolig med deres liv og tankesæt som faa. Ham

skyldes de første og mest paalidelige meddelelser om Færøernes natur og samfundsforhold. I lagtinget øvede han, da friheden indførtes, indflydelse paa en række love til gavn for Færøerne. Under en ondartet difteriepidemi gik han trofast rundt de lange besværlige veje til de syge, blev selv smittet og var døden nær. Han maatte føres til Danmark, men amtmanden, hans modstander, som tilfældigt var paa samme skib, hilste ikke paa den syge præst, hvad der pinte ham meget. Pastor S oplevede 1864 i V Vedsted og den tyske besættelse. Det greb ham dybt. Han var ikke af dem, der kunne tale begejstret og henrivende, men man følte, at bag hans jævne, enfoldige ord stod en mand med et varmt hjerte. Han sagde selv, at han var fattig paa ord og kun daarligt kunne udlægge sine tanker, men han var tro i sin gerning. Han var de fattiges ven, trofast til at besøge syge og fattige. Og saa var han en praktisk mand ... bl a en dygtig snedker. Han lavede sin egen stol til V Vedsted kirke, og den staar der endnu sm m andre stole, der har haft præstens stol som model. Lærer *Grundahl*, Vilslev, udtalte bl a ved Ss baare: »Han havde et rigt og godt hjerte, og der gik et suk gn mgh i Vilslev, da vi hørte om vor gamle præsts død. Og vi mindedes vort gamle præstepar, som arm i arm gik tur langs Kongeaaen hver dag, til de drog herfra«. Aftnerne var hyggelige, fruen spandt, præsten læste højt eller sang danske sange, tællelysene havde man selv støbt, og børnebørnene glædede sig ved at høre om Færøerne og andre interessante ting.

Vib st folkebl 15. maj 53 Ribe stiftstid 3. marts 92, minder fortalt af pastor A. Bartholdy Møller og fru Thyregaard, Salling ungdomsskole.

20. 23. juli 1891–4. sept 1911 (sp Kvong-L 10. marts 81): Niss **Jochumsen Høyer**, * 5. nov 40 Haverslund, Ø Løgum. Forældre: Gdjr Jørgen Mortensen H og Karen Toft. Stud Haderslev 63, stud i Heidelberg, c Kbhvn 73-2 (hl), skolebest, Aarhus 73, afsk 4. sept 11, † 4. dec 19. ~ 29. dec 73 Anne Magdalene Høyer, * 21. nov 47 Øster Linnet, † 25. okt 22. Forældre: Gdjr, sognefoged Boy Lauritzen H og Anne Hansdatter.

Pastor H og hans hustru var udvandrede sønderjyder og præget deraf. Han var glad for at være i Kvong, men han søgte til Vilslev af hensyn til sine børns skolegang og fik det store embede her, skønt der var 60 ansøgere. I Kvong var der god kkg, i Vilslev ikke saa god. Til gengæld gav lejeindtægten af de store marskenge en god indtægt, men han var ikke nogen god økonom, og kæmpede ofte med pengemangel. Han var for gavmild af sig, hjalp overalt og var ikke ivrig nok for at faa tiende og afgifter ind. Paa tiendedage og afgiftsdage (2 dage i træk), var der fest med lange kaffeborde og gode cigarer. Men folk var mere interesseret i stude og kortspil end i kirkeliv. H yndede ikke dette, men han var en fredens mand, og han gik meget rundt hos de syge og gamle. Han var ogsaa interesseret skolemand, og fik skolevæsenet sat i god gænge. Han havde været lærer og skolebest i Aarhus, hvor han fandt sin hustru, der var lærerinde. En dt fortæller om, at hun var med paa sygebesøg. Hun skulle synge for ved hjemmeberettelser, da H ikke kunne synge. Men hun maatte formane sin far: »Du maa ikke gøre det saa rørende, saa jeg græder, for saa kan jeg ikke synge«. I et hjem var konen lidt ivrig for at gøre præsten opmærksom paa de mange skriftsteder, der hang paa væggene. Han lod som ingenting, men sagde til sidst: »Det er nu bedre at have Gud i sit hjerte end paa væggen!« Saadan kunne han sige smaa guldkorn, der ikke blev glemt. Pgd var meget gæstfri, og der var meget at gøre for præstekonen. (Folk sagde: »Hun er god nok, men præsten ... han er en *dejlig* mand!« Landvæsen havde han ikke megen forstand paa, saa fruen maatte tage affære. Mens han maaske var for rundhaandet, holdt hun sammen paa tingene, børnene gik i hjemmelavet tøj, hun var meget sparsommelig. En gang om maaneden samlede præstens de unge, og sønnen, *Jørgen*, der blev c theol (se ndf under litt), men døde ung, fortalte gerne om Sønderjylland, og der blev sunget fædrelandssange, indtil pastor H sluttede med trosbekendelse og fadervor. Der kom mange, og det var alene et slæb at holde de 12 petroleumslamper, der skulle tændes til møderne, i orden. Om sommeren var der mange gæster. Over for konfirmanderne var H streng, her stak skolemanden igennem. De skulle absolut lære noget, saa de kunne huske det, naar de blev gamle og ikke kunne læse mere. Det havde knebet for pastor Sørensen at holde styr paa konfirmanderne, og derfor blev der taget haardt fat af H fra begyndelsen. (»Jeg har øjne i nakken«!). H var meget præcis og krævede præcision. H havde 4 sønner og en datter. De maatte hjælpe til, men det var en stor hjælp, at de til landbruget fik en dygtig forkarl, *Anders*, som var der i 17 aar. Fru H var fast, bestemt, men god og from. Hendes aftenbøn med børnene var en højtid for dem. Børnene gik alle 5 i skole i Ribe, (op kl 5,30 morgen og hjem kl 17, det var ofte drøjt). Da sønnen, *Jørgen*, døde, kunne H ikke selv tale af bevægelse: »Jørgen gjorde os aldrig imod, Herren gav, Herren tog, Herrens navn være evigt lovet«, en søn blev læge og døde 42 aar gl, en tredie søn gjorde sine forældre sorg. En datter har fortalt hertil om sine kære forældre. – Omkr 1906 blev H angrebet af halskatar og bronchitis, saa det kneb ham at udføre kirketjenesten. Saa fik han kapellan. Om *M. P. Mikkelsen* er fortalt foran: Han satte megen pris paa H. Den flg hjpr *H. F. Hansen*, var blevet udskrevet fra sanatoriet, han havde gaaet i skole sm m Høyers sønner, følte sig hjemme i V prg og beundrede det gamle præstepar, og 3. dec 1909 oplevede de den store stormflod, da vandet trængte ind i pgd.

En datter fortæller:

I den hyggelige *Kærgaard* skov blev der holdt folkemøder. En udmærket bestyrer havde de paa fattiggaarden, saa de gamle havde det ualmindeligt godt der. Pastor H besøgte hver søndag disse gamle efter gudstjenesten. Det kunne da hænde, at datteren var med, og det skete, at de gamle bad præsten, om hans dt ikke maatte blive for at fornøje dem. Hun fik i saa tilfælde en gang fat paa et koste-

skaft, som hun saa dansede med. Dernæst stod hun op paa et bord og sang nogle fornøjelige sange for dem. »Det var vel nok en fornøjelse at se, hvorledes man kunne glæde disse gamle mennesker«. Pastor Hs blev begravet i V, hvor de mindedes med kærlighed.

(Medd af fru Karen Høyer Pors, Christiansfeld, jvf Ribe Stiftstid 5. dec 19 og Berl Tid 7. dec 19).

Pastor *Ingv. Nielsen* skriver: »Pastor H har et ualmindelig smukt minde. Han blev kaldt sygepræsten. Det vil sige, at han baade var flittig og god til sygebesøg. Han kunne knæle ved sygesengene og bede for og med de syge. Han var vellidt, mens fru H var mindre vellidt. Den alm mening er, at hun var sin mand en hindring i hans gerning.«

Ved en fest i aug 1966 fortalte lærer *A. M. Andersen*, 88 aar gl: »Pastor Høyer, der boede i Ribe som emeritus, havde bedt ham komme ind en gang imellem og fortælle om hjemmene i Hunderup sogn. Han ville gerne følge med, saa han vidste, hvordan man havde det. Saa kunne han bedre bede for dem. Pastor H fortalte, at han bad for sognet og hjemmene hver dag. En dag tog han nogle med hjem og en anden dag andre hjem. Pastor Høyer var enestaaende i forbønnens tjeneste.« – Der blev givet et lidt andet billede af fru Høyer end det, datteren har tegnet.«

Fru lærer *Andersen* fortalte træk, der viste, at fru Høyer var lidet gæstfri.

Og videre fortalte fru Andersen: »Naar konfirmander kom med deres offergave, saa kogte fru Høyer suppe, hver konfirmand fik saa en mundfuld suppe, men de maatte alle drikke af samme kop. Til de første sagde hun: Tag nu ikke for stor mundfuld, for saa bliver der ikke noget til de sidste.«

Hjælpepræst hos pastor Høyer

1906—09: **M. P. Mikkelsen**, se Felsted.
1909—11: **H. F. Hansen**, se Rind.

23. okt 1912 var **C. A. R. Bruun**, sp Estvad-R udn men renoncerede, se Langaa-T-V.

21. 31. jan 1913–1. marts 30 (sp Torsted-H 18. dec 02): **Kristen Pedersen**, * 5. maj 63 Brofelde, Kvandløse. Forældre: Gdjr Mads P og Ellen Kristine Kristoffersen. Ved landvæsen til 89, stud priv 90, c 96 (h_2), hjpr Odden 18. febr 97, afsk 1. marts 30, † 5. juni 50. ~ 25. nov 98 Kirsten Marie Larsen, * 15. okt 65 Igelsø, † 11. april 40. Forældre: Gdjr Hans L og Ane Andersen. –

Pastor P skriver: »Jeg har ikke ønsket at være partimand. Som student i Kbhvn hørte jeg Skat Rørdam og Ferdinand Jensen, og de blev bestemmende for min udvikling og maade at røgte præstegerningen«. P var en solid mand, præget af sin opvækst i et godt sjællandsk bondehjem. Han var beskeden, gik gerne ud paa besøg og holdt bibellæsninger og møder i sognene. Han var bange for at dømme, virkede meget stilfærdig. Hans hustru var en dygtig husmoder (stiftsprovst Olesen kom der gerne, ogsaa for hendes gode mad). Hun var stilfærdig som sin mand, ville ikke gøre sig gældende udadtil.

22. 28. maj 1930–15. aug 32: **Sverre Traasdahl Møller**, * 19. juli 02 Ølby. Faderen: Provst, Spentrup-G, † 45, se der (Stamt 52). Stud priv 21, c 30-1 (l), † 15. aug 32. Ugift. Broder: Grundfør-S.

Pastor M var glad for sin gerning som præst. Han havde en sjælden smuk, kraftig og melodiøs stemme. Dette kom ham tilgode, da han blev præst i Vilslev-Hunderup; flere mgh bejlede til ham, da han søgte embede. Han forberedte sig grundigt før han skulle tale, og som prædikant var han ypperlig. Begge kirker var fulde søndag efter søndag. Mgh var meget glad for ham, jævn og ligetil som han var. Der foreligger mange vidnesbyrd om, hvor skattet han var af baade unge og ældre, thi han havde en sjælden evne til at komme i kontakt med mennesker. Ofte blev han budt ud i sognene og talte jævnligt i forskellige kirker paa egnen, ligesom han sendte prædikener til »Vestkysten«. Han var ikke retningsmand, hans forkyndelse var lødig og varm. Da han døde paa Vejlefjord sanatorium af tuberkulose, var sorgen stor og oprigtig i begge sognene. Han ligger begravet paa Vilslev kirkegaard, og der blev stadig lagt friske blomster paa hans grav.

23. 23. nov 1932: **Ingvard Andreas Nielsen**, * 23. jan 06 Hinge. Forældre: Boelsmd Niels N og Else Marie Jensen. Stud Viborg 27, c 32-2(l). ~ 16. aug 33 Ebba Ryttergaard Vindum, * 30. maj 11, Almind v Viborg. Forældre: Gdjr Laurids V og Annine Ryttergaard. – Broder: Aars-H.

Friv DMS' hjemmearb, kredsfmd DMS. Fmd IMs konvent paa Ribeegnen.

Litt foruden ovenn: J. Madsen: V i 19. aarh, Fra Ribe amt, 1905, c th Jørgen Høyer, om Knud Lang, K. Carøe: Terkel Eskildsen og hans salmer, smst, 1914, J. Madsen: Jedsted og Hillerup, smst, 1909. Om Kærgaard: Saml t jy hist og top, 3. r, IV 65 f, Fra Ribe amt, 1908, 71 f, J. Richter: Jægermesteren paa K, smst, 1927. Endv: T. T. Kragelund: Fra H sogn, Fra Ribe amt, 1942, 414 f, H. J. J. Sørensen: Fra Vilslev og Darum præstekald, Khst saml, 4. r, I, 162—163. H. Duborg: Jedsted Mølle 1934.

JERNVED

(Med filialkirke i Gredstedbro).

Jernved sogn, 3012 ha, langs Kongeaaen, størstedelen er bakkeø-terræn, svagt bølget, mod vest leret, mod øst sandet jord. Store moser er opdyrket. Smaa plantager. Tidl en del hede. Plougstrup krat med egepur og sjældent insektliv. Byerne J med fh fra 1903, Jernvedlund med skole fra (1873 (1943)), sportspl, Gredsted, yderst mod SV stationsbyen *Gredstedbro* (440 indb) med centralsk, opf 1937, udvidet 61, med realafd, bibl, mh fra 1946, alderdomshj Carstensminde fra 1954, sportspl, hotel, butikker m m, Plougstrup m skole, opf 1879, udvidet 43.

Oldtidsminder: 19 høje, hvoraf flere anselige, 45 sløjfede.
I Plougstrup har ligget en hg (efter sagnet Sorteplovs, Erik Emunes banemands, hjemsted). Herredstinget holdtes ved Jernvedlund 1811—14.

Af den ældre præstehistorie

Jernved tilhørte Ribe bispestol og var perpetueret til dette embede, hvorfor præsterne kaldtes *vicepastorer* indtil 1914, da det blev selvstændigt sognekald.

P. Nygaard: J sogns hist (1921) fortæller udførligt om sognet og dets kirkelige hist. Under henvisning dertil anføres flg.

Der har hyppigt været præsteskifte. Den første lutherske sp hed vist *Hr. Christen, Hans Hansen Steensen,* † 1672 var provst, ligesaa *Peder Christensen Aalborg,* † 1694, *Ludvig Bernhardsen Omeis* († 1733) var dattersøn af biskop Kragelund. *Christopher Jensen Fjord* (1733–63) var bondesøn fra Holmsland, havde været degn i mange aar i Hemmet, efter sin afsked 1763 skal han have været yderlig fattig og betlet rundt om i landet. Brorson skriver 1744: F prædikede ret bevægeligt om Israels rette art og forhold i den aandelige kamp med Gud (Mt 15, 21–28). Manden er ellers i sin vandring og embede sagtmodig og flittig. Ungd svarede ulasteligt. Nogle i mgh syntes ret bevægelige. 1753: F forestillede af evg skikkeligt og forsvarligt Kristi himmelfart. Mgh var bevægelig, og blev der ikke klaget noget. 1760: F talte om Kristi himmelfarts herlige frugt for alle de troende. Ungd upaaklagelig. (Vis 17, 81, 112).

F havde maaske tilknytning til pietismen, men han magtede ikke forholdene, og hans uordentlige pengeforhold var samtaleemne i sognet, beboerne klagede over, at der tøjredes kvæg paa kirkegaarden (1758) uden at han tog sig af det. (Elle J: Pietismen i Jyll 1944, s 54).

Hans Adolph Brorson (1763–69) var søn af biskop *H. A. Brorson,* og flyttede til Emmerlev. I disse aar var der pietistisk paavirkning, som sporedes senere gn brug af andagtsbøger o lgn. *Chr. Nielsen* (1769–87) var fra Odense og havde været huslærer i over 20 aar, *Niels Lindberg* (1787–93) flyttede til Seem-rkp Ribe domkirke. Han var fader til *Jac. Chr. L, Jacob Eiler* (1793–1813) flyttede til Lejrskov-J, se der. *Johan Fr. Biering* (1814–25) flyttede til Tingsted, se VigNA, søn af den lærde og poetiske mag B, (sp Aastrup, Falster). B var ogsaa poetisk anlagt, skrev digte, var meget kyndig i latin og nød ry for sine latinske digte, der 1865 skaffede ham professortitlen. Mynster karakteriserede hans prædiken som præget af »de sædvanlige tanker i et levende, men skrigende foredrag«, (Mynsters vis) se her II, 293. *H. N. T. Friis* (1826–36) flyttede til Brøns, se Vilslev-H, *Hektor F. J. Gyberg* (1836–47) flyttede til Glenstrup, se Sdr Jernløse-S, »var af den gamle skole«.

Tiden siden 1849

Befolkningen er solid, ret velstaaende. Sognet hører til de mere aandeligt levende paa egnen, præget af gr forkyndelse gn mange aar. Der er ogsaa lidt IM i J og i Gredstedbro.

Pastor *A. L. Løwe* (1847–58) var gr, men havde en uheldig maade at prædike paa. Han flyttede senere til Fuglse-k, hvor biskop *D. G. Monrad* fandt at det var »en sand lidelse« at høre paa hans »deklamation«, (se her IV 68). Der var dog flere, der følte sig opbyggede. Pastor *Jes Jochimsen* (1858–63) var sønderjyde, c fra Gottorp, flyttede til Brøns, se der. Pastor *P. Raae* (1863–71) tog afsked, 46 aar gl, se ndf.

Saa kom *Morten Bredsdorff* hertil (1871–85), og dermed indtraadte et vendepunkt. Han var *Vilhelm Birkedals* svigersøn, levende gr, og der blev efterhaanden god kkg og vakt liv i sognet. Pastor *M. H. Nielsen.* Skrydstrup, der er opvokset her, fortæller, at han gik til undervisning i pgd hos pastor B med præstens børn, (bl a Thomas Bredsdorff, som han var sm med paa Askov højskole 1884–85). Nogle fandt i begyndelsen, at pastor B var »grumme lidt veltalende« og sendte deres børn til præst hos nabopræster. Men efterhaanden vandt han menighedens fulde hjerte. Han saa at sige *sang* sig ind i mgh. Under gudstj gik han op og ned ad kirkegulvet og sang de nye salmer. Han fik ogsaa godt tag i de unge. Han havde været frivilligt med i krigen 1864, fik stiftet den første skytteforening. Om søndag eftm samlede han de unge til gymnastik paa plænen i pgd-haven og han fik opr en foredragsforening. Møderne holdtes i skolen, og det kneb med pladsen. *Ludvig Schrøder* skulle holde det første foredrag, men han blev forhindret, og saa kom *Poul la Cour.* Lærerne fra Askov, pastor *Knudsen,* Lejrskov, og *N. J. Termansen* kom her stadig. Fra omliggende sogne søgte man nu til Jernved, og blandt de udensogns var især *Jens Damkjær,* Tobøl, Føvling, som blev en ledende gr ordfører paa egnen. Fra sognet kom især husmd *Lange Vonsild* og gdjr *Elias Nielsen* og gdjr *P. Lyndgaard* til at betyde noget. Dem vandt *Bredsdorff* helt. *Bredsdorff* fik baade som præst, som skolemand og med sin musik stor betydning her. Han var en usædvanlig levende personlighed, præget af gammel, god præstegaardskultur, han udg 1867 melodibog til skyttesangbogen, ny udg 73. Han havde nok sin bedste præstetid i Jernved, hvor han havde nær forbindelse med Askov, ledede skytteforeningen, ungdomsarbejdet, og mgh blomstrede. Hans indflydelse rakte vidt ud paa egnen. (Se her IV, 212 f).

Pastor *S. Konstantin Hansen,* kunstner og kunstnersøn, var præst her 1885–95. Ogsaa han var gr, stejlt imod IM, et noget iltert temperament, en dygtig prædikant, meget bibelkyndig, oversatte NT fra grundsproget. Han kom ikke meget ud hos folk, var højt kultiveret. Pastor *Clausen-Bagge,* Ringkøbing, kaldte ham »en af de mest virkeligt gr præster jeg har mødt«. Men han gik sine egne veje. Da han 1895 skrev om kirkelig frihed, fik han besked fra kulturministeren om, at han ikke kunne vente befordring. Frihedstanken og daaben var grundelementerne i hans syn, (se her III, 236).

Om pastor *Kr. Nielsen* (1896–99) se ndf. Han blev kun knapt 34 aar, var ægte gr, en fin Grundtvig-forsker.

Pastor *J. A. Brix* (1899–1903) var en høj, repræsentativ skikkelse, afholdt og respekteret, flittig og omhyggelig med sin forberedelse. Hans søn, red *Hans Brix,* Holbæk, har, (»Præstegaardsliv« II, 1950, s 50 f) fortalt om aarene i Jernved. Om præstegaardsengen, der

gik ned til Kongeaaen, og om forpagteren, *Klaus,* der boede i pgd, kkg var god, og kirkegængere samledes til kaffe i pgd. B var ikke retningspræget, nærmest KC, svigersøn af den kendte provst *Tobiesen,* Flemløse. Brix var meget glad for at være her.

Pastor *N. A. Jensen* (1903–14) var en af sin tids betydeligste grundtvigske præster i Vestjylland. Han har selv skrevet om sin virksomhed i Vestjylland i Ribe st aarb 1949, 75 f (og er her nærmere skildret under Møgeltønder, se der).

Han var vokset op i et gr hjem ved Odder, havde været paa Vallekilde højskole og været lærer i Kbhvn. I Lumbsaas havde han, som han gjorde det hele sit liv, drevet hist-poetiske studier, arbejdet for det folkelige, det nationale og det kristelige. I Jernved befandt han sig godt blandt »Vestjyllands hjertemennesker« nær grænsen, hvor Sønderjylland optog ham saa meget. I Jernved havde det *kristelige* overvægten, (i Møgeltønder det *nationale*!). Gdjr *P. Paulsen* og gdjr *Olav Øllgaard* fortæller (Jens Holdt: N. A. J, Sdj aarb 1964, s 422), at de som konfirmander var betagne af J, hans fortælleevne, og de glemte ikke, hvad de fik med ud i livet. *Brorsons* søn havde jo været sp her, og *M. Bredsdorff* og *Konstantin-Hansen* havde gjort en god gerning paa gr linie, som J fortsatte. Det »slog igennem som en glad og fri krd i helligt og søgn. Kirken fyldtes søndag efter søndag, salmesangen tonede frisk og fængende med J som forsanger, gaaende op og ned ad kirkegulvet. Forkyndelsen vakte syndserkendelse og kristen frimodighed. Daab og nadver blev højtidsstunder.« Man gik i gang med kirkens istandsættelse. Der blev bygget fh, i pgd oprettedes et sognebibl. Afholdsforeningen blev stiftet 1906, sygeplejef 1911, alt under ledelse af J. Han nævner selv navne paa flere, som blev hans medarbejdere. Sognefoged *P. Lyndgaard, Kr. Nielsen,* Puggaard, broder til pastor *M. H. Nielsen,* Skrydstrup, lærerne *F. G. Buck* og *Jørgen Kaas,* samt nogle kvinder. Den betydeligste, baade i begavelse, hjertelag og viljekraft var *Karen Rask,* som senere øvede en betydelig social indsats i Kbhvns mgh-pleje. I en skildring af J skriver hun, at hemmeligheden ved hans billedrige forkyndelseskraft var at »han selv levede saa rigt et sjæleliv«.

Om vestjyden skriver J, at »hans fremtrædende karaktertræk er den jævne troværdighed, skabt bl a ogsaa af det aabne landskab med de vide udsyn, der ligesom lettere lægger evighedens alvor ind i menneskesindet. »Den gode jord for ordets sæd«. »Her kan blive et godt mgh-liv«. Naturligvis var der ogsaa skygger.

Jørgen Kaas skriver i et digt til N. A. J:

> Vor »gamle præst«, ved foraarstide
> du kom til os som lærkesang,
> med haabets tonedrag saa vide
> hen over solbeskinnet vang,
> trods vemod tit i eget sind
> du sang os helst i glæden ind . . .

Sønderjyderne blev ikke glemt. »Godt mod«, (1910), sønderjyske studier, er skrevet i Jernved. Hyppigt krydsede han grænsen, første gang 1904, da de sønderjyske stævner begyndte nær Dybbøl. Han holdt møder bag lukkede døre i Sdj, især i Rødding frimgh, hvor han kom næsten hver maaned, en gang om aaret hos *Sv. Høyberg,* Brøns. Han var med paa den tragiske mgh-udflugt, hvor 8 unge druknede paa vej fra Skærbæk til Ballum enge, 1912. Han udsendte 1912 en henvendelse til dsk mgh-kr om støtte til »Den nordslesvigske kirkesag« gn frimgh-ne. Ved de fastelavnsstævner han satte i gang i Ribe, kom mange sønderjyder. I pinsen 1914 indbød han 250 unge sønderjyder til et 3-dages ophold i Jernved. 8 kendte talere førte ordet i J kirke og i en stor lade.

Men Js hjerte blev overanstrengt. Han blev syg 1909 og 1912. 1914 besluttede han at søge afsked og tilbringe et aar i Skotlands bjerge, men saa udbrød verdenskrigen, og 31. juli maatte han endda skynde sig hjem fra et havemøde paa Trøjborg i Visby, hvor han havde talt om Abrahams tunge offer. Det blev en symbolsk tekst, som profetisk kom til at pege paa, hvad der forestod sønderjyderne. (J. Holdt).

Foreløbig virkede han som vikar i Jernved, tog saa bolig i Tikøb og næste aar drog han ud som sekretær for Sønderjyske krigsfanger. i Aurillac 15–16, i Rusland 17–18, blev frimghpræst i Bovlund 19, og sp Møgeltønder 1920, (se der), han viede resten af sit liv til de kære sønderjyder.

Han skriver hertil: »Præsterne siden 1871 havde sat kirkepræg paa sognet, saa det var et godt sted at komme til. Det var en flittig, sparsommelig befolkning. De saa nøje paa de slideligt vundne skillinger, og de var tøvende over for ny udgifter, ogsaa i kommunen. Vejene var elendige o s v, men i de aar jeg var der, skete der dog nogle forbedringer. En sognebogsamling oprettedes 1904 med kvarter i pgd. Samme aar byggedes fh, og det indviedes paa den smukke maade, at mine 3 formænd plus en præst, der var født i sognet, kom og talte successivt i flere dage, saa sognets præstehistorie siden 1871 drog os forbi. Vi holdt møder i pgd for ydre mission og andre opgaver, især for plejehjemssagen. Mange børn fandt gode plejehjem i sognet. Gennem sognets udmærkede gamle degn, *Fred. Buck,* der var fra Skærbæk, kom jeg straks i forbindelse med dem søndenaa, navnlig hans familie i Brøns, *Sv. Højberg,* hvor jeg holdt aarlige møder »for lukkede døre« af frygt for tyskerne. Den storartede lærer *Kaas,* Gredstedbro, ledede aarlige skolemøder i Gredstedbro. Fastelavns mandag havde vi store sønderjyske møder i Ribe, hvor kongerigske og sønderjyske talere talte fra leveren. Vi havde i det hele nær forbindelse med Sønderjylland. Mange optanter, der ikke kunne finde sig i tyskerherredømmet, var flyttet nordpaa. I en af sognets byer havde nogle gaardmænd maattet gaa fra deres gaarde p g a udygtighed. Dem havde sønderjyder købt, for at de kunne være nær ved deres slægt og gamle egne. Det var dygtige folk, nationalt vaagne, præget af »kampens alvor og haab i bryst«. Men dette haab prægede ikke den indfødte befolkning i særlig grad. Man havde med vestjysk ligevægt og bedrøvet ro bøjet sig

for skæbnens slag, og jeg kunne blive mødt med et selvopgivende: »Fører det til andet end at forlænge pinen for dem?« naar jeg var optaget af den sønderjyske sag. Og dertil kom, at de unge danske, som tjente syd for grænsen, mere behandledes som tjenestefolk, end man var vant til nord for Kongeaaen. Paa dette punkt følte jeg nogen skuffelse. Til gengæld glædede jeg mig over de kirkelige forhold. Der var en solid kirkevanthed og kirkeærbødighed. Her var familier med pietistisk fortid og de krævede strengt omvendelse og helliggjorthed. Saa var der fra *Bredsdorffs* tid en del, som var paavirket fra Askov og gr. Jeg mindes især en af de bedste, *Peder Lyndgaard*. Han havde gaaet som ung i stor pine over pietisternes krav, han gik bag sin plov og græd, for kravene var over evne. Saa kom Bredsdorff hertil, og hans forkyndelse blev en udløsning for den unge mand. Særligt mindedes han en skærtorsdagsprædiken 1871 af Bredsdorff: »Nu *ER* vi Guds børn, og det er endnu ikke aabenbaret, hvad vi skal blive«. Da »mødtes Bredsdorffs og Lyndgaards hænder i et »Tillykke og velsignelse!« Dette blev udgangspunkt for et sjældent glad og alvorligt kristenliv. Han voksede en smuk og sund vækst. (Pastor J har i »Højskolebl 1915 givet en smuk skildring af Lyndgaard).

1921 udg N. A. Jensen: Bidr til Jernved sogns historie. (DBL VII).

Pastor *Halvdan Helweg* (1915–18) var gr, blev senere valgmgh-præst ligesom sin fader. Han gjorde et godt arbejde, var en søgt foredragsholder, men var her saa kort tid, at han næppe naaede at sætte spor.

Pastor *N. M. A. Kragh* (1919–23) var her kun 4 aar. Han skriver hertil, at Jernved var et godt sted, et vaagent sogn, stærkt gr pr, paa nær Gredstedbro, hvor der var en lille IM kr. Kkg var usædvanlig god, og der var et stærkt mødeliv. Foredragsf DdU KS og IM. I disse aar faldt den gamle grænse. 1/10 af befolkningen var nede at stemme, deraf 2 i 2. zone. Den stærke indvandring fra Sønderjylland under fremmedherredømmet bidrog til, at sognet var saa levende.

Pastor *P. Augustinus* (1924–33) havde været højskoleforstander; han var gr som sine forgængere. Han skriver: Jernved er vestjysk i den forstand, at størstedelen af befolkningen er positivt indstillet over for kirken. Og gamle traditioner havde endnu magt. Det var naturligt, at hvert hjem var repræsenteret i kirken om søndagen. Kirkeligt var befolkningen ret ensartet som følge af, at der havde været gr præster i mange aar. Disse var forskellige, men arbejdede efter en fælles linie. Hovedvægten var lagt paa gammeldags evg-luthersk krd og et ret intensivt folkeligt arbejde. Præsten blev hjulpet paa alle maader. Der var levende lydhørhed for prædikenen og traditionel samling om nadverbordet. Interessen for folkelige foredrag var stor, og det var en selvfølge, at gamle og unge fulgtes til foredrag og i kirke.

Pastor *Jørgen Urup* (1933–64) fortsatte godt de gr traditioner, skriver, at kkg var ca 6 pct, gode forhold, præget af gr forkyndelse gn mange aar, navnligt er J gr præget, ellers gammeldags krd. Gredstedbro: Stationsbyforhold, et lille IM smf, sdsk, KFUM og K, DdU, foredragsf.

Der har i en aarrække været en lille IM-kreds i Gredstedbro. Den bærende i dette arbejde var den gamle overportør *Ditlev Jensen* († 1939). (Dn A 1940 82). Han begyndte med at indbyde missionærer til møder her. Der kom saa mange, at der kunne dannes et lille samfund. Forholdene var vanskelige for IM i dette gr sogn, men man fik mod til at bygge mh, og her samledes en god flok til sdsk, ungdomsarbejde og missions- og bedemøder. Tømmerhandler *C. Nielsen*, Gørding skriver: Først holdt J møder i sit hjem, saa lejede han krosalen, og saa fik han bygget et lille mh. Vistnok det mindste i Danmark. Over gavlen staar det ord, der er karakteristisk for J, et skrig ud til dem, der passerer: »Gid mit folk ville høre mig!«. Gamle Jensen ejede tre skatte: Guds fortrolighed, de helliges kærlighed, medborgeres agtelse«. Han ordnede ogsaa møder i nabosogne og var til det sidste meget nidkær. Og saa var han kirkens tro søn, (Dn A, 1940, s 82).

Pastor *J. Krøgholt* har været sp her siden 1964.

Blandt ledere i arbejdet kan nævnes:

KS og foredragsf har været ledet af bl a: Gdjr *O. Øllgaard* (* 1890, † 1959), paa Rosk højsk, overtog Gredstedgd 13, folketingsmd 39, medl finansudv, BM Frihedsfonden, i mgh, talr tillidshverv. Gdjr *Henrik Sørensen*, J. Førstelærer *K. Primdal*, J, fmd, foredragsf.

IM: Mejeribest *S. Hansen*, G, mejerist *Clausen*, J. Rentier *K. Appel*, J. Gdjr *Chr. Jensen*, Jernvedlund. Overlærer *K. Jessen*, Gredstedbro, karetmager *K. Nielsen*.

Førstelærer *H. C. Laurberg*, * 79, i sogne- og menighedsraad, fmd lærerkr, næstfmd det radikale venstre i Ribekr ~ m datter af lærer Kaas.

Centralskolen ledes af skoleinspektør *Otto Hess Larsen* (* 11).

Lærer Jørgen Mortensen Kaas (* 61 i Rørkær, Jerne, † 1931) var lærer i G 1887—1925. Han var salmedigter. Anders Malling skriver om ham i Ribe stifts aarb, 1944, 35 f.

Lærer Kaas var søn af en landmand og væver, en from, flittig mand. Moderen havde nok størst indflydelse paa drengen, mild og livlig. 15 aar gl kom K paa Hoven ungdomsskole hos forstander Kristensen, hvis søn blev sp i Darum. Kaas blev uddannet som vinterlærer, 1878—80 var han vinterlærer paa Raunsø fattiggaard, 1880—82 i Nr Omme. 1884 tog han præliminæreksamen i Varde, var en kort tid lærer i Hesselbo, V Starup, og tog saa til Kbhvn og fik lærereksamen 86 fra Vesterbros seminarium. 1887 blev han vikar i Hillerup og Gredsted, 1892 fast lærer i Gredsted (lønnen var 500 kr aarligt og en bolig med to ganske smaa stuer. Han blev gift, og der blev levet et rigt liv i deres hjem. De fik 12 børn. En søn er lærer i Vejrup. De søgte Jernved kirke, læste Hostrups prædikener søndag eftermiddag. Kaas og hans kone, Johanne, fik en god plads i befolkningen, paa skolemøder var han talsmand for barnets ret. Folketingsmand O. Øllgaard, en af hans elever, skriver, at han var en fredens mand ... stærkest er immer det milde (Vestkysten 10. marts 31). Præsterne N. A. Jensen, H. Helweg, N. M. A. Krag roste ham, friskolemanden i folkeskolen, for jævnhed, munterhed, kirketroskab, god undervisning, typen paa den ægte gamle grundtvigske friskolemand, intet hængehoved, fortalte

gerne muntre historier, en fin og beskeden mand. Han skrev mange smukke digte, om sin barndom, om sin have, om sin mor osv. Han skrev ogsaa salmer. I den sønderjydske salmebog er optaget hans smukke salme, en vercifisering af Kærlighedens højsang, 1. Kor. 13: Taled jeg end om Himmerig. En anden god sang begynder: Min Gud, tænd dine stjerner. En salme er skrevet over Jak. 3 om ansvaret ved at være lærer (og præst): Een kun mægted helt at gøre / fyldest i det store krav / Jesus ene kan os føre / ved sin røst og hyrdestav . . . I en sang hedder det:

Jesus, hjælp mig dog at rejse
gennem verdens ørk den vilde,
led mig hen til livets kilde,
læsk mig aarle der og silde
med dit naadeord det milde,
Jesus, hjælp mig dog at rejse . . .

Da han tog afsked, flyttede han til Gredstedbro. 15. juni 1944 rejstes en mindesten med portrætmedaillon over ham her. En kreds af venner fik udgivet nogle af hans digte, samlet af sønnen, lærer Ejnar Kaas, Vejrup.

1923 oplyser: (Prf-bl 1923, s 432): Kkg 15 pct, stor hørelyst, KS (70, sp) DdU (70). IM (30, overportør D. Jensen). Et sted, hvor en stor og taknemmelig gerning venter en præst af gr retning. Vestjysk jævnhed. 1931: Kkg 15 og 8 pct, gode forhold, KS, DdU, IM. 1943: Kkg 6 pct, gode, gr forkynd i mg aar, men i øvrigt gldags kirk, foredragsf (50). 1951: Kkg 6–7 pct, som hidtil. 1966: Kkg 6 pct.

Jernved kirke (Sct Nicolaus) sydligt i J by ved vejen til Gredstedbro, er smuk og anselig, hvidkalket, blytækt, en af egnens bedst bevarede tufstenskirker. Romansk (formet) skib, kor og apsis, opf omkr 1150 af tufsten, med høje mure, smykket med lisener og rundbuefriser. Apsis og kor ombygget af mursten 1865 i oprind skikkelse, apsis har 5 arkader, rundbuer og 4 søjler (minder om Ribe dk), 3 rundbuevinduer med blændingsfelter. Skibet er næsten urørt, har øst for dørene felter med 4 rundbuer, vest for dørene 3 rundbuer. Begge døre ses, syddøren i brug. Høj korbue med profilerede kragbaand, højtliggende bjælkelofter, apsis har kuppelhvælving. Sengotisk taarn med sadeltag og krydshvælvet taarnrum, der i fuld bredde aabner sig til skibet. Samtidigt vaabenhus, tegltækt, mod syd, med spidsbuede blændinger og savtakker i gavlen. Et lille, forvitret Kristushovede i relief over døren. Smuk sengotisk fløjaltertavle fra c 1520, i midtskibet jomfru Maria og 2 helgener, i fløjene de 12 apostle, øverst et lille krucifix. Slanke stager paa løvefigurer. Korbuekrucifix. Romansk granitfont, glat messingfad, smuk ungrenæssance-prædikestol fra 1585 med akantusfyldinger, himmel fra 1603. Blandet stolеværk. Svær egetræsdør til vaabenhuset fra 15. aarh. Groft udhugget vievandskar i vaabenhuset. Klokke fra 1444 med plattysk minuskelindskrift og relief af Sct Nicolai. Kirkeskib fra 1922. Gravsten. Kirken restaur 1946—47. 185 sd. Orgel.

J. Helms: Dsk tufstensk, s 135, A. Fang i Ill tid 1906—07, 589. Uldall: Kirkekl, 170.

Gredstedbro filialkirke, indviet 15. nov 1925 (Arkitekt Axel Hansen), opført som kapel, er lille, hvidkalket, tegltækt, opf af mursten i et lille, indhegnet anlæg. Bestaar af et langhus i middelald stil, murgavlene har blændinger. Bjælkeloft. Alteret i en niche, flankeret af dobbeltarkader, over alteret et forgyldt trækors over et retabel af drueklaser. Barokke stager fra 1614. Granitfont i romansk stil. Prædikestolen fra 1925 er en efterligning af egnens ungrenæssance prædikestole. Pulpitur med efterligning af de malerier af Kristus og apostlene, som ses i egnens kirker. Kirkeskib. 165 sd. Harmonium.

Kirkegaard fra 1951, ikke ved kirken.

Folketal: 1850: 657, 1901: 878, 1925: 1194, 1960: 1425, 1965: 825 og 665.
Altergæster: 1922: 730, 1930: 700 og 50, 1942: 645, 1950: 700, 1962: 500.
Menighedsraad: gn alle aarene 6 gr, 1 IM.
Kommunevalg: 1958: Upol. Sognerfmd: Gdjr A. Carl Jensen, 1966: do.

Vicepastor, fra 1914: Sognepræst

Indt 1857: a) 92 rug, 5 byg, b) 16 rdl, 9 byg, c) naturalier, d) 180 rdl, e) 44 td ld ager, 77 hede, 6 td hartkorn. God, grundmuret pgd, 19 fag. — 1870: Regul 1296 kr, netto 2814 kr. — 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1870.

16. 3. april 1847–15. juli 58 (hjpr Grejs-S 16. okt 38): **A. L. Løwe,** fl t Sandager-H, se Fuglse-K.

17. 16. sept 1858–10. aug 63: **Jes P. Jochimsen,** fl t Brøns, se der.

18. 28. okt 1863–27. aug 71 (miss Grønland 51–53 og 57–61): **Peder Raae,** * 10. jan 25 Aarhus. Forældre: Skibsfører, kbmd Mourids R og Nicoline Raae. Stud Aarhus 43, c maj 49 (h²). Virkede i Grønland i Jacobshavn og Egedesminde. Hjpr Smidstrup, Ledøje-S, Røsnæs, Rise og Voldum-R 53–57, hjpr Haudrup-S. L Lyngby-Ø og Egebjerg 61–63, afsk 27. aug 71 † 24. dec 89, ~ 24. april 57 Laura Dorothea Enkebølle, * 9. okt 31 Tersløsegaard, † . Forældre: Kmrd, kasserer ved Sorø akademi Jens Peter E og Else Larsen. – Hustrus broder: Tanderup.

Pastor R skal have været ubetydelig, nervøs og mærkelig. Ostermann omtaler ham ikke i »Grønl-miss og kirkes hist«, 1921, biskop Brammer omtaler ham (1865), som ansøger. »Raae gererede sig som et aandsforvirret menneske, da jeg for adskillige aar siden talte med ham«. (Khst saml 6, r V, 184).

19. 8. nov 1871–21. april 85: **M. T. Bredsdorff,** fl t Feldballe-N, se Torkildstrup-L.

20. 24. juni 1885–19. nov 95 (sp Venø 6. febr 83): **S. Konstantin-Hansen** fl t Velling, se Særslev.

21. 30. jan 1896–15. juli 99 (rkp Karby-Redsted-Hvidbjerg 10. juli 91): **Kristen Nielsen,** * 18. aug 65 Eskildstrup, Søllinge. Forældre: Sognefoged, gdjr Niels Kristensen og Mariane Rasmusdatter. Stud Odense 84, c 90-1 (1), husl Vejlegaard, Fyn, højskolel Vallekilde, † 15. juli 99. ~ 18. aug 91 Marie Christine Larsen, * 2. juli 64 Drigstrup, † 12. dec 03. Forældre: Ejer af Vejlegaard Lars Pedersen og Stine Hansen. –

Pastor N og hans hustru var begge fynboer. Da hans evner var ualmindelig gode, og han havde stor lyst til at læse, tog pastor *F. P. J. Dahl,* Søllinge, (se Kallehave) sig af ham og læste med ham, saa han blev optaget paa Odense katedralskole. N blev konfirmeret af pastor *Emil Koch,* Odense og Emil Kochs personlighed og tale fandt en god jordbund hos den alvorlige dreng. Som student følte N sig især tiltalt af *Fredrik Nielsens* livlige kirkehist forelæsninger, og hans int for kirkehist blev vakt. Samtidig hørte han højskoleforstander dr *Jens Nørregaards* forelæsninger paa universitetet om Spencer, Lotze og Grundtvig og var optaget deraf. Han gik i kirke hos *Brandt* i Vartov.

Han tog en smuk embedseksamen, og opholdet paa Vallekilde højskole optog ham meget. *Ernst Triers* ejendommelige personlighed og oplysende foredrag greb ham. Han sluttede sig varmt og inderligt til den gr retning, var en ægte folkelig og frisindet natur, ens over for alle. Han blev en dygtig præst. Hans prædiken var jævn, forstaaelig for enhver og bar vidne om selvstændig tænkning. Han var ikke saa lidt af en bog-

orm. Læsning og granskning var hans lyst, og han tilbragte megen tid blandt sine kære bøger. Han skrev flere historiske afhandlinger i Højskolebl, Søndagsbl og Fyns T. En af hans kolleger kaldte ham »den lærdeste præst i Vestjylland«. Hans hovedinteresse blev studiet af Grundtvigs salmer, og han fik skrevet to større afhandlinger derom, (Søndagsbl 1898, Højskolebl 1898). Hans død i ganske ung alder gjorde dybt indtryk i Jernved og blandt hans venner.

(Højskolebl 25. aug 99, Ribe stiftstid 17. juli 99, DBL XVII, 123).

22. 21. sept 1899–28. nov 1902 (kkp Rødby-R 14. sept 94): **J. A. Brix**, fl t Ærøskøbing, se der.

23. 22. jan 1903–21. juli 14 (kkp Højby 30. aug 96): **N. A. Jensen**, afsk, se Møgeltønder.

24. 29. jan 1915–30. okt 18 (dsk pr USA 27. sept 09): **H. Helweg**, fl t Osted-A, se sp Helligaands k, Kbhvn.

25. 20. sept 1919–26. aug 23 (hjpr Søndre sogn, Viborg 16. jan 17): **N. M. A. Krag**, fl t Hundslund, se der.

26. 30. sept 1924–20. april 33 (højskoleforst, Antvorskov 16–20): **P. D. Augustinus**, fl t Hoptrup, se der.

27. 3. aug 1933–31. jan 64 (hjpr Galten-V 13. april 33): **Jørgen Urup**, * 27. jan 94 Hørning. Forældre: Husmd Lars Jakob Mikkelsen og Johanne Jensen Urup. Lærereks, enelærer Hinge pr Hadsten 21–33, Dim v kgl res 27, c 33-1 (l), afsk 31. jan 64. ~ 25. juni 21 Marie Kristine Jensen, * 25. dec 94 Odder. Forældre: Gdjr Christen J og Petrea Mariane Mortensen.

Navneforandring fra Mikkelsen til Urup 1962. Skr art og digte i flere blade.

28. 11. juni 1964 (seminariel, Silkeborg, 58): **Jakob Krøgholt**, * 5. okt. 26 Balle. Faderen: Provst, rkp Domkirken, Odense, se der. Stud Aalborg 45, c 53 (l-99), højskolel, Rødding 53. ~ 23. febr 52 Edith Larsen, * 26. maj 29 Nimtofte. Forældre: Førstelærer Jørgen Kristian L og Ragnhild Marie Petersen Schmidt. – Morfader: Forf, pastor Jakob Knudsen.

Litt: P. Nygaard, H. Duborg og N. A. Jensen: Bidrag til J sogns hist, 1921, H. Jessen Hansen, Plougstrup i Ribe aarb 1940—43, 30 d, 177 f, Præstegaardsliv II, 50, C. A. Krogriis: Gdr Olav Øllgaard (Tidsskr f landøkonomi, 1959, 315 f), K og Sogn 1952, 310 f.

Malt-Andst-Slaugs herreders provsti

Provstiet omfatter 32 kirker, 17 sognekald, 2 rkp, 2 valgmenighedspræster.

Malt herred, 323 kvadratkm, 22 km fra n til s, og fra ø til v, er ret højtliggende, (Hejnsvig-Hjerting bakkeø), flere steder stærkt bakket, højeste punkt er Store Stenbjerg (102 m) mod syd er Tislund bjerg 79 m. Mod nord mager jord, heder og plantager, ellers ret frugtbart, enge langs Kongeaaen. En del skov, især mod øst.

Andst herred, 338 kvadratkm, 24 km fra n til s, 19 km fra ø til v, hører til Jyllands højderyg, (jysk vandskel her). Højeste punkt mod øst (98 m), bakket og afvekslende natur, snart sandet jord, snart god jord. En del spredt skov.

Slaugs herred, 375 kvadratkm, 32 km fra n til s, 23 km fra ø til v. Her var indtil 1910 kun 2 pastorater, det regnes for at være landets mest ufrugtbare herred, (141 td ld paa 1 td hartkorn), men meget er ændret i de sidste aar. Fladt mod nord, (Sdr Omme fladen) bølgeformet mod syd, Trindhøj er 96 m. Sandet, gruset jord, store heder og plantager.

Kirkelig statistik

	Folketal	Kkg %	Altergæster 1926	%	1942	%	1961	%	1965	%	Mh	Fh
Lindknud	1926		450	49							1	
Hovborg			450	72								
Brørup	3007	3—4	600	25	700	39					1	1
Brørup st					400							
Holsted	3007	5	900	35	822	49					1	
Holsted st					745						1	
Føvling	1951	3—4	600	39								2
Stenderup		5	300									2
Malt	1603	2			300	20	200	13	150			2
Folding	767	3			250	33	150	20	100			2
Vejen	5362	4	1000	25	900	24	1200	24	1500		1	1
Læborg	529	4	304	34	180	19	120	14	125		1	
		Gnsn 3,9	Gnsn	40	Gnsn	30,5					5	9
Veerst	702	3	220	35	130	19	150	22				2
Bække	1650	3	600	43	403	24	350	22			1	2
Lejrskov	1240	6	600	37							1	1
Jordrup	727	8	300	43								2
Andst	1583	7	1494	63	956	56	700	44	1150	77	1	1
Gesten	1428	3—4	600	37	800	53	597	42	520	37	1	1
Skanderup	2471	10	1569	62	1440	60	1345	54	1460	60	1	1
Vamdrup	3550	7	1600	44	1900	59	1551	44	1538	44	1	
Seest	1074	6	600	30	400	46			735	69	1	1
Hjarup	470	17	500	80	467	75			305	65	1	1
		Gnsn 7,5	Gnsn	47,4	Gnsn	49	Gnsn	38			8	12
Grindsted	7791	5	2150	63	1642	41	3778	85	3404	51	1	
Urup		5			202		188		209			
Nollund		10			125		443		450			
Grene	1763	6	750	75	687	62	2151	120	2068	116	1	
Vorbasse	2001	7	1200	80	1266	81			1512	110	1	1
Skjoldbjerg		12	400		463				678		1	
Hejnsvig	2124	15	1250	85	1684	95	2167	147	2339	167	2	
Vesterhede		15	340		405		804		1122		1	
		Gnsn 9,7	Gnsn	76	Gnsn	69,7					7	1

Menighedsraad 1965	IM	Gr	Soc	u	p	
Lindknud	2	5				
Hovborg	2	4				
Brørup		5	1			
Brørup st	2	5	1			
Holsted						
Holsted st	4	8	2			Valg
Føvling						
Stenderup	3	10				
Malt		5	1			
Folding	1	6	2			Valgmgh
Vejen	3	3	5			
Læborg		6				
	17	57	14			
Veerst						
Bække	3	9	2			
Lejrskov						
Jordrup	2	11				Valg
Andst	4		2	1		
Gesten	2	5				Valg
Skanderup	5		1	2		Valgmgh
Vamdrup	6	1		2		Valg
Seest	2	2		3		
Hjarup	5			1		
	29	28	5	9		
Grindsted	8	3	1			Valg
Urup	3	3				
Nollund	4	2				
Grene	4	3				Valg
Vorbasse						
Skjoldbjerg	10	2	1			Valg
Hejnsvig						
Vesterhede	9		1	3		
	38	13	3	3		

Provster

(Gørding herred hørte under dette provsti til 1860).

13. dec 1845–30. maj 52: **F. C. J. Petersen**, Lejrskov-J fl t Stouby-H.

27. sept 1852–29. juli 60: **V. J. A. Ramsing**, Darum-Bramminge, fl t V Skerninge-U.

16. okt 1860–13. okt 79: **J. C. Schousboe**, Andst-Gesten.

1. dec 1879–19. sept 87: **J. V. Johnsen**, Vamdrup.

3. marts 1888–18. febr 99: **S. Schjøtt**, Lejrskov-J, fl t Nr Vedby-Nr NA.

20. maj 1899–3. febr 1910: **Jørgen Nissen**, Brørup-Holsted, fl t Vemmelev-H, se Gl Haderslev.

9. april 1910–13. okt 13: **C. C. Hjortkjær**, Malt-F, fl t Kg Lyngby, se Gl Haderslev.

25. mej 1914–11. april 19: **J. C. S. Gad**, Veerst-B, fl t Hornslet.

13. sept 1919–25. nov 35: **M. Mouridsen**, Lejrskov-J.

18. april 1936–4. febr 49: **M. C. Lindegaard**, Vejen-L, fl t biskop, Ribe.

25. maj 1949–31. marts 65: **N. B. Engsnap**, Lejrskov-J.

21. april 1965: **S. E. Præstholm**, Føvling.

Litt: O. Nielsen, Malt herred.

Biskop *M. C. Lindegaard* har hertil skrevet flg indledning:

Dette provsti, som tidligere hed »Ribe østre provsti«, har en betydelig udstrækning i det sydlige og midterste Nørrejylland. Dets sydgrænse fra Kolding til Holsted udgøres for en lang strækning af Kongeaa, og mod nord grænser det til Sdr Omme sogn i Vejle amt. Jordbundsforholdene er meget afvekslende. Fattige sandmarker afveksler med fortrinlig muldjord. Store løvskove, plantager, heder og moser skifter med veldyrkede marker, og der findes en meget flittig, driftig og dygtig befolkning, som med stærke baand føler sig knyttet til sin hjemstavn. Der er ingen byer, men en del større stationsbyer.

Næppe nogen egn i landet har undergaaet saa store forandringer i aarhundredernes løb som dette provsti. I oldtiden var disse tre herreder stærkt bebygget; der kendes saaledes over 2000 gravhøje og adskillige langdysser. I Vamdrup og Føvling sogne er fundet egekister i gravhøje. I Brørup sogn er der fundet 3 guldskaale og i Malt sogn 2 prægtige lurer, paa hvis findested der nu er rejst et mindesmærke. Ved Askov højskole, Malt sogn, findes en mærkelig helleristningssten med 80 skaalformede fordybninger. I en række sogne: Grindsted, Vorbasse, Veerst, Skanderup, Seest, Holsted, Føvling, Vejen og Læborg har der været hellige kilder, hvortil folk har valfartet. Særlig berømt var den hellige kilde i Vorbasse, hvor der holdtes marked, som indtil nyere tid har været et af Jyllands største. Den gamle hærvej gaar igennem provstiet, og enkelte kirker, f eks Læborg, lige ved hærvejen, har sikkert oprindelig været et kapel for pilgrimme paa vandring. En del af denne gamle vej er fredet i Bække sogn og henligger som i middelalderen med mangfoldige hjulspor gennem lyngen. Ogsaa prægtige runemindesmærker findes. Ved Læborg kirke staar en stor runesten, som dronning Thyras runemester har rejst til minde om sin dronning. Den bærer Thors hammertegn to steder. Samme runemester har hugget runerne paa den sten, som nu staar paa en høj uden for Bække kirke. Paa Bække mark findes ogsaa et betagende gammelt stenanlæg med en runesten. Alle denne egns runestene er rejst til minde om kvinder.

I slutningen af middelalderen og i de store krige i det 17. aarh led egnen forfærdeligt af fremmede landsknægte, og flere sogne henlaa omtrent øde, mens ulveflokkene spredte skræk over de uhyre heder. Denne store ødelæggelse og forarmelse holdt sig helt op til den nyere tid. Da biskop *Daugaard* i Ribe 1853 rejste gennem Slaugs herred, skrev han til sin hustru, at han har »passeret det ynkelige, sandfulde, stenfulde og lyngfulde Slaugs herred«. Denne karakteristik ville ogsaa have kunnet passe paa en stor del af Malt og Andst herreder. Naar biskoppen skulle rejse fra Ribe til Kbhvn, maatte han køre med flere spand heste for vognen og naaede den første dag kun til Andst præstegaard, ca 40 km fra Ribe. Saa elendige var vejene at færdes ad. Nu er det helt anderledes. Udmærkede landeveje forbinder sognene indbyrdes og disse med byerne Kolding, Ribe, Es-

bjerg, Varde og Vejle. Hederne er mestendels opdyrket. Vældige arealer er beplantet med naaletræer. Agerjorden er i udmærket stand og kan i ikke for tørre somre give en god afgrøde. Kvægbestanden er blandt de ypperligste i landet. I moserne drives en storslaaet tørveindustri. Spredt ud over markerne ligger velbyggede, grundmurede huse og gaarde, og i de forhen fattigste egne er man nu naaet videst med at ombygge skolerne efter loven af 1937.

Adskillige skoler for ungdom findes i provstiet, først og fremmest Askov udvidede højskole, der om vinteren har ca 300 elever, og hvor folk fra nær og fjern samles til maanedlige møder og især til efteraarsmøder, medens efterskolerne i *Skibelund, Askov, Holsted* og *Skanderup* modtager de lidt yngre elever. I *Skibelund* er der en gammel forbindelse med Sønderjylland, og langt de fleste elever er fra denne landsdel; paa Askov efterskole uddannes ogsaa lærere til sløjdlærereksamen. En stor og særpræget skole er Ladelund, der baade er landbrugsskole og skole for uddannelse af mejerister og kontrolassistenter. Paa alle disse skoler afholdes folkelige og kristelige møder.

Stærke og særprægede personligheder har virket i dette provsti. Af præster bør nævnes *Jens Larsen Knudsen* i Lejrskov, Jakob Knudsens fader. *Junghans* i Gamst, hvis optegnelser omkring 1800 er en kilde for historikere. *C. Moe* i Skanderup, der vakte et mægtigt livsrøre i sit sogn og nabosognene i tilslutning til IM, samt den forunderligt milde og rige personlighed *H. Sveistrup* i Vejen, der forkyndte dansk kristendom nord og syd for Kongeaa, som det kun er givet faa, og som derfor blev redskab for en livsbevægelse, hvoraf der endnu er dybe spor.

Paa Askov højskole har mænd som *L. Schrøder, J. Appel, Poul la Cour, Nutzhorn* og *Marius Kristensen* faaet betydning for hele vort land. Paa denne højskole blev *Cornelius Appel* indviet til frimenighedspræst i Rødding 1874, hvilket er en af de mest bemærkelsesværdige tildragelser i vort lands nyere kirkehist. I Læborg sogn boede »Danmarks lærdeste bonde«, *N. J. Termansen*, hvis virke baade paa rigsdagen og i hans hjemegn fik rig betydning for hans samtid. I Vejen har nationalbankdirektør *J. Lauridsens* gode hjem og slægt virket i en vid omkreds til støtte for ophjælpning af egnens økonomiske liv, ligesom der fra dette hjem er udgaaet stærke impulser til hjælp for alle gode folkelige og aandelige livsrørelser. En dybt særpræget personlighed var den afdøde gamle billedhugger *N. Hansen Jacobsen,* hvis værker kan studeres i Vejen museum. Hans skønne arbejde »Modersmaalet« findes i Skibelund krat, hvor der ogsaa er mange andre mindesmærker, f eks *N. Bundgaards* smukke mindesten for Magnus den Gode med Thor Langes ord:

»Magnus, tvende rigers pryd.
Unde Gud din kongesjæl
at se Nordens grænsepæl
atter rykket frem mod syd!«

Mange genforeningsstene findes ogsaa vidt omkring og den mægtige sten i Tirslund krat. I Vejen og Gesten sogne er der de mærkelige vildtbanesten.

I kirkelig henseende er Slaugs og Andst herreder stærkt præget af IM, medens Malt herred er overvejende gr. Pastor *C. Moe* i Skanderup, satte som nævnt spor langt ud over sit sogn. Han kom fra Harboøre til Skanderup, og indtil for nylig har mgh-ne i Skanderup og Harboøre gæstet hinanden hvert aar. De stærke brydninger, som tidligere har været mellem Grundtvigianismen og IM, er nu stilnet af, og de forskellige retninger agter hinanden og mødes i kirken, der indtager en høj plads i befolkningens tankesæt. Ganske vist er der sogne, hvor kkg er ringe; men de fleste steder er den god, i enkelte endogsaa meget stor. Kun enkelte er udmeldt af folkekirken, og der er meget lidt sektbevægelse. Nogle faa familier tilhører »Jehovas Vidner«; enkelte slutter sig til Pinsemissionen, og der er ganske enkelte adventister. Disse sekter har ingen steder kirke eller forsamlingssal. Saa at sige alle børn bliver konfirmerede, og borgerlig konfirmation er ukendt. I de store stationsbyer er der naturligvis de samme vanskeligheder som alle steder i vort land. I de senere aar er der i enkelte af disse begyndt bibelkredse, oprettet af arbejderne. Nyere rørelser som Barthianisme og Oxfordbevægelse har faaet ringe tilslutning. Langt de fleste tilhører, bortset fra de ikke faa udpræget gr eller indremissionske folk, den gammeldags kristendom, hvis kilde rinder langt tilbage i historien, og hvis aandelige liv blev næret i rationalismens tid af de gamle opbyggelsesbøger, f eks Jersins skrifter og Kingos og Brorsons salmer, et liv, der randt som en dyb aare nede i almuen, og som skiftende teologiske strømninger ikke formaaede at røre, og som i vor tid glæder sig over enhver tone af kristen forkyndelse, hvor midtpunktet er Jesu dyrebare navn.

Alt i alt er Malt, Andst og Slaugs herreder med sine mange fortidsminder, sin stærke deltagelse i vort lands nyere kirkehistorie og med sin nuværende aandeligt vaagne og interesserede befolkning en arbejdsplads, som enhver præst holder af og føler sig inderligt knyttet til, hvis han her har faaet sin gerning.

Malt herred

BRØRUP

(Med filialkirke, Johannes kirke, Brørup stationsby)

Lindknud var anneks til 1896, derefter var Holsted anneks til 1917.

Brørup sogn, 4135 ha, er mod nord en del af Lindknud bakkeø (Toppenhøj 84 m), jævnt bølget, sandet terræn mod nord. Langs Holsted aa et smalt bælte med sand, syd herfor ret frugtbart bakkeøterræn indtil 63 m. Flere moser, en del plantage.

Byerne *Brørup stationsby* (2106 indb) sydligst i sognet (en mindre del i Folding sogn) med kirke, præstebolig, købstadsordnet skolevæsen, (skolen opf 1943), realafdeling, handelsskole, bibl, mh fra 1931, politistation, redningskorpsst, amtssygehus fra 1908, senere udvidet, 83 pl, apotek, alderdomshjem fra 1931 (37 pl), syge- og hvilehjemmet »Lille Veum« 32 pl, lille lystanlæg, med friluftscene, stadion, hoteller, butikker, banker, flere industrier, Hvilehj »Bethania« (17 pl). Eskelund med skole og friluftsbad, Gerndrup, Tuesbøl, en del af Tislund med fh, bebyggelserne Surhave, Præstkær med dambrug, Hulkær vandmølle (nedlagt) og dambrug, Halvad.

Oldtidsminder: Smukt dyssekammer ved Tuesbøl, 31 høje, 115 høje sløjfet. Ved Gerndrup er fundet 3 guldskaale, fra broncealder, boplads fra Gudenaakulturen ved Præstkær.

I **Tislund plantage** (sydligt i sognet) en høj bakke med vid udsigt, i et egekrat findes her den mægtige granitsten, **Tislund-stenen** (ved foden 5,6 m i tværmaal, 3,5 m høj). Sagnet om Harald Blaatand, der ville rejse en sten paa sin moders grav, er overført til denne sten. Dalgas ville gøre den til et monument for Hedeselskabet. Men det lod sig ikke gøre. Han lod en høj opkaste i nærheden til et saadant monument, men det blev et monument for ham selv, afsløret 1895. (A. Olrik i Dania, I, 143 f, Aug. Fr. Schmidt i Fra Ribe amt, 1928).

Brørup stationsby voksede op efter banens aabning, industri er hovederhvervet, især levnedsmiddelindustrien (mejeri, slagteri), her er ogsaa eksportsamlestald og centrum for kartoffel- og foderstofhandel. Byen er ogsaa et ret vigtigt trafikknudepunkt. Minkfarme, fabrikation af typehuse.

Befolkningen er af blandet oprindelse, ogsaa i landsognet. Gamle slægter er der kun faa af. Som i andre gamle grænsesogne er der en del tilflyttere fra Sønderjylland efter 1864, et meget værdifuldt indslag i sognets liv. Flere af disse, bl a familien **Moltesen**, blev i lang tid toneangivende her, baade i sognestyre og erhvervsliv og især i arbejdet for folkeoplysning. Forholdene kunne, da stationsbyen voksede til og begyndte at snakke med om de kommunale forhold, nok være præget af kontroverser og af skel mellem landbefolkning og de mange tilflyttere i Brørup stationsby, der efterhaanden blev sognets »hovedstad«. Der er ingen herregaarde, i landsognet større og mindre landbrug, og baade i stationsbyen og landsognet er overgangene jævne fra rige til mindre rige. Erhvervslivet er driftigt, moderne, landsognets befolkning har været præget af skolerne Askov og Ladelund, og er derfor grundtvigsk.

Sognets historie er grundigt skildret i *Aug. Fr. Schmidt:* B sogns historie (1950). Den første, der gik i lag med sognets historie, var *Søren Alkærsig*, men han døde, og hans værk fortsattes af lærer *H. C. Frydendahl*, som ogsaa døde, før værket var færdigt. Udvalget for B sogns historie henvendte sig saa til *Aug. Fr. Schmidt*, og hjulpet af dygtige lokalhistorikere som fh bankkasserer *M. P. Brorson*, B, og historikeren *Poul Rasmussen* blev værket til om dette sogn med dets agerland, moser og plantager, med modsætningen mellem stationsby og gamle landsbyer, med den sagnomspundne Tislundsten, med naboskabet til Askov og Ladelund. Paa de 540 sider gives et fortrinligt indblik, med mange livlige træk fra præste, og sognehistorie. Under henvisning dertil, oplyses flg:

Brørup-Lindknud (til 1896)

Af den ældre præstehistorie

Brørup kirke ligger for sig selv uden nogen landsby. Præstegaarden Præstkær laa til 1928 2 km vest for kirken.

Præsterækken ser saaledes ud: *Iver Jensen Morsing*, † 1553, 1553–76: Hans søn: Provst *Jens Iversen Morsing. Peder Nielsen*, † 1612, 1610–42: Hans søn: *Søren Pedersen*, hvis dt blev gift med de to flg præster. 1642–59 *Chr. Laugesen Jerne* og *Johan Distelberg*. Brørups beliggenhed ved den gamle hærvej og den gl stude-vej (rester af disse ældgamle veje ses endnu i naturtilstand) medførte, at sognet blev haardt ramt, naar der var krig, og mange soldater passerede. Skovene blev forhuggede, $^2/_3$ af gaardene blev ødelagt, (ogsaa den gl Brørupgaard). I en sag 1660 oplyste et vidne, at »der i Malt herred kun var 2–4 folk tilbage i hvert sogn som levende, og at der ikke var saa mange tilbage, at de kunne hjælpe hinanden i jorden, og mange i husene blev opædt af hunde«. Præsten maatte flygte og døde som flygtning i Sverige. Johan Distelberg (1659–76) maatte 1662 betle rundt om i Jylland. Saa forarmet var han. 1676–98: *Morten Pedersen Lime*, (havde »en slet kone«). 1698–1729: Provst, mag *Lucas Pedersen Debes*. 1720–54: *Peder Christensen Winding* af Haasum-R. Brorson skriver 1753: Den gamle, svage pastor W katekiserede om Kristi person og embeder. Kapellanen, *Peter Ussing*, blev meget berømmet for retsindighed og flid i embedet. *Peter Ussing* blev sp her 1754, provst 69, og flyttede 77 til Torstrup-H. Brorson skriver 1761: Pastor U forestillede af evg (jh 14, 23 f) den sande kærligheds bevis. I Brørup forestaar en ⁂stud *P. Bang* skolen, de længst borte liggende byer har omgangsskoleholder, i Lindknud er der en skoleholder for hele sognet, han underviser fra nov til april, hr *Hans Ulv*, som kun er maadelig, men dog gør sit bedste. Ungd svarede maadeligt. Intet blev klaget. I et brev 1748 om en mand, der nødigt ville staa aabenbar skrifte, siger Brorson, at han kan slippe med at bekende sin synd for præsten og love bod og bedring, samt yde efter evne et bidrag til de fattige. (Vis, s 81, 150, 175, 203). 1778–86: *Laur. Kastbjerg*, fl t Lejrskov-J, se der. 1786–90: *Johs. Holst*, fl t Emmerlev, se der. 1791–96: *Conrad D. Koefoed*, fl t Vissenbjerg, blev biskop i Ribe 1825, se der. 1796–1820: *Balthasar Math. Christensen*, * 68 i Ribe, en »hjertelig og begavet taler, nidkær embedsmand, sin menigheds faderligt sindede

ven og velgører«. (W I, 238). 1820–27: *Søren Bredstrup,* fl t Fuur, se Nustrup, var svagelig, følte sig altid ulykkelig. 1827–35: *Niels Schjørring Hjort,* fl t Tømmerup, søn af biskop H, Ribe, elsket og agtet, livlig, kundskabsrig, havde været adjunkt i Ribe, skr flere afh paa latin i skoleprogrammet (BDG I, 149, E I, 663). 1835–46: *Emil A. Tolstrup,* * 01, »dygtig og vakker«, (BDG I, 197).

Tiden efter 1849

Pastor P. Heinsen (1846–68) var tyskuddannet, tysksindet, rationalist. Han tilhørte den gamle tid, og i de bevægede aar omkr krigene 1848–50 og 1864 var forholdene vanskelige. H indberettede 1857 (Hertz), at mange levede af pottemageri, og L sogn var yderst fattigt.

Med pastor *H. F. Feilberg* (1869–76) begyndte en ny tid. Han havde sine vanskeligheder (se Darum-B). Jernbanen kom hertil, og den gudelige vækkelse havde sat sine spor ogsaa her. *P. Larsen-Skræppenborgs* 2. hustru var fra Brørup, og det var nogle vakte, der ønskede Feilberg hertil. De modtog ham hjerteligt, mens de, der repræsenterede det nedarvede, og som var de ledende i sognet, var fjendtlige. F ville ikke kaldes gr, men med ham kom Grundtvigs salmer og livssyn til Brørup-L, og hans varme, vækkende forkyndelse vakte noget liv i forb med Askov. F's ry som sprog- og folkemindeforsker gik over landet, men i Brørup havde han egentlig trange kaar. De gamles modstand mod det ny kunne føre til anklager og kedelige skrivelser. F var svoger til *Nutzhorn,* Askov, og ven med *N. T. Termansen* (som boede i Holsted fra 1884–92). Det passede ikke de konservative gamle og toneangivende i Brørup. Feilberg klagede ogsaa over de ringe indtægter, (pensionen tyngede) og saa flyttede han til Darum-Bramminge. Men i sin korte virketid her, fik han sognene aabnet for gr tankegang.

1869–74 var der en lille *højskole* i Brørup. Den havde ingen baggrund i egnens aandelige strømninger, men oprettedes som modvægt mod Askov, og dens første forstander, den temperamentsfulde pastor *A. Riis Lowson,* (se sp Vestervig-A, her V 694 f), som havde været præst i Læk, Sdj, til 1864 og virkede ivrigt for danskheden, var afgjort imod Grundtvig og bekæmpede gr, hvor han kunne. Han maatte overlade højskolen til J. H. Fogt, men det var haabløst at drive en højskole saa nær ved Askov.

Alle præster siden 1876 har været grundtvigske.

Pastor *C. E. Mathiesen* (1876–92) var en nidkær præst, som søgte at gøre noget for ungdommen. Han ønskede det »milevide pastorat, hans kongerige« delt. I disse aar begyndte hedeopdyrkningen at tage fart, mens stationsbyen voksede, saa arbejdet i Brørup-Lindknud blev uoverkommeligt. Men han søgte forgæves at faa det ændret. Han var en frisk og hjertelig natur, *Otto Møller,* Gylling, stod ham nær, han var gr, kom meget paa Askov (se her II, 78). Den grundtvigske bevægelse fik med ham fremgang især i Lindknud, men ogsaa i Brørup.

En datter af M, *Else Mynster,* levede i Brørup som enke fra ca 1915 til sin død i 1964. Hun var en særpræget, begavet og aandeligt spillevende kvinde, som var med til at præge den kirkeligt toneangivende kreds i Brørup.

I disse aar kom IM til Brørup. Ikke ved en enkeltmand eller ved nogen særlig vækkelse. I 1880'erne flyttede en og anden IMs familie til og efterhaanden blev der en lille flok i stationsbyen.

Brørup-Holsted (1896–1917)

Provst *Jørgen Nissen* (1892–1910) er nok den præst, der har øvet stærkest indflydelse. Han var en betydelig gr præst, og i hans tid her fik kirkelivet afgjort gr præg. Han var en myndig mand, en dygtig prædikant og foredragsholder, sønderjydernes gode ven, selv født i Gl Haderslev, hvor han fik sit sidste embede. Han var hist interesseret, medstifter af Ribe amts hist smf og tillige meget skoleinteresseret, han udg her en række foredrag: Fra Folkeskolens omraade (05), en i sin tid meget brugt katekismus: »Kristelig børnelærdom« (06, flere oplag) og »Tre foredrag om kristendomsundervisning« (08). Ogsaa han havde nær forbindelse med Askov, var i disse aar en af egnens førende gr præster (se Gl Haderslev). En del fra Brørup søgte til pastor Hjortkjær i Folding.

I provst Nissens tid skete der noget med pastoratet. Der blev bygget kirke i Hovborg og præstebolig i Lindknud, Lindknud blev selvstændigt sognekald 1896, men til gengæld blev Holsted anneks til Brørup. Det lettede maaske lidt i arbejdet, men ordningen var uholdbar, og Holsted blev selvstændigt pastorat 1917.

Brørup fik nu 2 sp, der flyttede herfra til embeder, der havde samme navn som de selv, (Vig og Hamlev).

Pastor *Jørgen R. Vig* (1910–17) var vokset op i et aandeligt levende hjem paa de stærke jyders egn (i Raarup), men var dog ikke præget af de stærke jyders specielle syn. Han var en evnerig mand, »karakterfast, ægte gr, retsindig, en indtrængende forkynder. Han fik tilbudt at blive provst, mens han var i Brørup, men sagde nej. Han ville ikke være embedsmand, men præst. Han ville heller ikke deltage i selskabelighed; han ville ikke være sognets »selskabsmand«. Han havde nær slidt sig op i de to store sogne og søgte forgæves om at faa pastoratet delt eller at faa en kapellan. Sønderjylland laa ham dybt paa sinde, og i krigens haarde aar gjorde han, hvad han kunne for danske søndenaa.

Brørup alene (siden 1917)

Efter pastor Vs forflyttelse blev pastoratet delt. Pastor *H. S. J. Hamlev* (1917–22) søgte hertil, fordi Brørup laa nær ved hans fødeby, Nørbølling, og tæt ved den gamle grænse. Han skriver selv, at han var gr indstillet. »Der var i Brørup en virkelysten og dygtig befolkning, isprængt mange sønderjyder. Men sognet var splittet: Stationsbyen fik stadig større indflydelse, aandeligt og materielt over for landsognet. De ledende landboere var gr, Askovs nærhed mærkedes; i stationsbyen var der efterhaanden blevet et ret talstærkt og

energisk arbejdende IM smf. Partierne stod skarpt over for hinanden. IM indkaldte stadigt IMs præster, og de gr »mønstrede af og til en rigtig vaskeægte gr præst«, valg- eller frimenighedspræst, hvilket jo var »finere« end en sognepræst, selvom sp var gr. Men det gik ud over mit kirkebesøg. Dertil kom, at Præstkjær pgd laa ualmindelig daarligt, med omtr 1 mil til stationsbyen. Her ville jeg ikke blive! Ofte stod jeg paa Skibelund banke ved Magnus den Godes sten og saa mod syd. Efter vaabenstilstanden 1918 besøgte jeg min fars fødeby, Hammelev, hvorefter slægten tog navn. Jeg behøvede ikke andet pas ved grænsen end min præstekjole. Jeg skulle prædike i Hammelev kirke. Og der sagde en af mine bekendte: »Vil du ikke søge præstekaldet her? Vor præst er tysker, og han kan ikke blive her under dansk styre«. Og 1922 blev jeg sp i Hammelev . . .«.

Pastor *A. Okkels* (1922–48) slog sig til ro her. Han skriver (som forgængerne) om det splittede sogn: Land- og stationsbyforhold, Askovs indflydelse, de gr landboere, IM i stationsbyen. Der blev bygget kirke i stationsbyen 1925, og pgd blev flyttet dertil 1928. Alt dette lettede de ydre forhold. Et ejendommeligt aandeligt centrum var der i Lille Veum, hvor højskolelærer *Niels Pedersens* enke (»*Augusta-mor*«, datter af Grundtvigs ven, *Gunni Busck*), levede til 1927. Hun var en ejendommelig og særpræget personlighed, næsten ikke andet end aand. Hun sammenfattede i sig det oprindelige gr og det nyeste nye, især de frie menighedsdannelser. Hun samlede gerne folk hos sig, hidkaldte talere (især *Morten Larsen*). Hun var inspirerende for mig som præst, og de, som forstod bare lidt af, hvad hun var og ville, glemmer hende aldrig. Dog naaede hendes indflydelse næppe ret langt ud i sognet. Dertil var hun for særpræget. . . . Jeg følte mig straks som en fisk i vandet i Brørup. Fra mit hjem var jeg præget af en gr af den art, man nu kalder »Højregrundtvigianere«. Jeg vil hellere kalde det »Kirkelig grundtvigianisme«. I min studentertid mødte jeg med aabent sind strømninger af vidt forskellig art, gn studenterhjemmet og fik venner, ikke blot fra de gr stier. Da jeg kom til Brørup, følte jeg mig som gr, især som discipel af *Otto Møller* og *Morten Larsen*, men med trang til at søge det fælleskristelige, og give det hovedpladsen i min forkyndelse, var derfor irenisk indstillet over for anderledes tænkende, ogsaa IM. Saa gjorde jeg en sognepræsts gerning, og min ungdoms valgmgh-idealer tabte med aarene deres tillokkelse. Ikke uden tryk og tynge – af præsternes daværende usle økonomiske kaar, af sygdom hos mig selv og i min familie, og af alt, hvad der hører den gamle Adam til. Men jeg blev opmuntret og støttet i rigt maal fra de kirkesøgendes side. Kun een gang var jeg i konflikt med sognet, men ikke med kirkefolket. Præstkjær præstegaard brændte ved lynnedslag, men jeg gik imod at flytte pgd. For fredens skyld bøjede jeg mig og blev belønnet med en fortrinlig pgd i stationsbyen. Det første jeg tog fat paa ud over det daglige arbejde, var at faa bygget en kirke i stationsbyen, og den blev indviet 1925. Hele tiden gjorde jeg, hvad jeg kunne, for at forskellige kirkelige røster kunne tale i kirkerne.

Der var og er en udmærket befolkning i Brørup sogn, baade ud fra en almindelig psykologisk bedømmelse og ud fra et præste-synspunkt. Den egentlige kreds af kirkebesøgende rummede mange, særdeles mange, af betydelige mænd og kvinder, dygtige, flittige, nøjsomme, udprægede – tit ogsaa særprægede – karakterer, vaagne og interesserede i alt godt og sundt, alvorlige, tildels lidt tunge, trofaste og varmhjertede, interesserede i præstens arbejde. Adskillige af disse træk passer ogsaa paa dem, der ikke afslører nogen stærk kirkelighed.

Men disse bemærkninger gælder landboerne og dem i stationsbyen, der var fra sognet, kun i mindre grad de egentlige stationsbyboere. Men – og her kommer det vanskelige: Der var ikke mange egentlige *fører*-skikkelser – jeg fristes til at sige, at de var det alle. Medlemmerne af menighedsraadene var mindst af alt »nathuer«, men de var gode at forhandle med, fordi de var ansvarsfølende og interesserede og villige til at se *sagligt* paa tingene. Om en af dem, man nærmest vil kalde fører, sagde en god ven af ham og mig: »Nej, han er ikke kredsens fører; de bruger ham bare.« Saadan tror jeg, det var med de fleste. De var gode bærere af det, som var, men egentlig ikke ny-skabere eller foregangsmænd. Det aandelige liv i Brørup var vel i det hele taget ikke blevet til gennem kamp, men ganske stille *baaret ind og holdt oppe af Askov og præsterne* med god hjælp af mange lærere og højskoleelever.

Hertil kommer, at de ledende inden for det sognepolitiske liv i den tid, da jeg var sognepræst i Brørup, ingenlunde var de samme som de, der set med præstens øjne var de mest værdifulde ud fra en kulturel eller kirkelig vurdering. Iøvrigt kunne de 2 kredse, som ingenlunde var skarpt adskilte, naturligvis til tider mødes i fælles handling, som det f eks var tilfældet, da den nye kirke blev bygget i Brørup stationsby. Byggekomiteens formand var sygehuslæge *Møller*, der var den selvskrevne fører, naar stationsbyen skulle gøre en indsats for sine interesser.

Ledende skikkelser

Der var mange sønderjyske indflyttere i Brørup, saa mange, at det satte præg paa sognet, ligeledes, at *Moltesen*-slægten var en af de mest betydelige, især *Klaus Moltesen*, der var i menighedsraadet, da jeg kom til Brørup i 1922. Han boede paa Gravergaard, en ret stor gaard, der laa lige over for den gamle præstegaard paa den anden side af Aadal. Han var i sin tid præstegaardsforpagter. Han var, vistnok mest før min tid, en høvdingeskikkelse, Askovelev og flittig gæst paa Askov, en udpræget personlighed, en afgjort grundtvigsk mand. Han døde 1926, og en søn arvede gaarden og fortsatte i faderens spor. En broder til Klaus Moltesen, *Søren*, havde en anden af sognets større gaarde; hans datter er nu sparekassebestyrer i Brørup st. – *Klaus Johansen* havde ogsaa en større gaard, han var fætter og svoger til *Klaus Moltesen*. Han hørte

ogsaa til den kirkelige kreds, han fik især betydning for brugsforeningerne. Hans døtre, især *Dagmar,* fortsatte hans gerning i det kirkelige. Dagmar blev ingenlunde en førerskikkelse, men et dybt personligt engageret medlem af menigheden.

Af andre familier kan nævnes *Vilhelm Schlosser* og hustru *Anne Marie;* sidstnævnte var, om jeg husker ret, i slægtsforbindelse med *Larsen Skræppenborgs* anden hustru. Deres søn er *Asbjørn Schlosser,* se nf. Anne Marie S. var en af de faa, hos hvem jeg mente at kunne mærke et præg af den gamle »gudelige vækkelse«.

En anden grundtvigsk familie af høj karat var gaardejer *Ludvig Andersen* og hustru *Kirstine,* den sidste af gammel Brørupslægt.

Endvidere kan nævnes *Fredslund*-familien (nu tre) og *Refslund*-familien.

En anden gammel Brørup-familie var *Christen Thygesen,* hvis hustru dog var fra Thy. Han var en ejendommelig og særpræget mand, som hørte til Indre Mission, var meget kirkelig, og dygtig som landmand, hedeopdyrker og plantagemand.

Den førende i IM var før og under min tid *J. P. Høher,* († 64), gaardmand og brændselshandler (broder til pastor H, Bedsted) og efter ham skræddermester *A. B. Petersen,* der lever endnu. Jeg havde et venskabeligt forhold til IM, og min tilslutning til »*Oxford-bevægelsen*« i 1935 gjorde forstaaelsen mellem dem og mig mere hjertelig.

Oxfordbevægelsens indgang i Brørup formede sig saaledes: Der kom 3 unge fra KFUM og K ind til mig og talte om de aandelige tilstande i sognet, som de fandt fattige og kraftløse, og de spurgte, om jeg ville være med til at prøve sammen med dem at lukke op for Oxfordbevægelsen. Af princip glædede jeg mig over ethvert kirkeligt initiativ fra lægfolkets side, og jeg kendte kun den nye bevægelse fra en kritik, som syntes mig ubændigt ensidig i sin fordømmelse, og jeg fik lyst til at lære den at kende paa første haand og gik med, ikke som leder, men som medhjælper. Vi kom altsaa med i røret og fortrød det ikke. Det blev en inspiration, og bevægelsen, som jeg lærte den at kende, var udpræget kirkelig. Efterhaanden gik bevægelsen for Brørup-egnens vedkommende i staa, dels fordi den blev til »moralsk oprustning«, og dels fordi krigen og besættelsen baade hindrede mødevirksomheden og vel nok virkede som en knytnæve i et blaat øje. Den, som blev stærkest grebet af bevægelsen og blev mest trofast imod den, var proprietær *Nicolaj Kiilerich,* nu medlem af menighedsraad og en af sognets mest kirkelige mænd.

Pastor *T. K. Bruun* (siden 1949) skriver: Kkg 3–4 pct, almindelig velvilje, ikke skarpe modsætninger, fh, mh, IM smf i stationsbyen (40), sdsk, KFUM og K, Mspejdere, KS (75 medl, sp fmd) gr ungdomsf, santal- og ØM-kr.

I 1965 sammensluttedes nabokommunen Folding med Brørup kommune; sognemæssigt er der ingen ændring sket, men det bymæssige omraade »Harbjerg«, den nordligste del af Folding sogn (ca 150) føler sig i stigende grad hørende til Brørup og ønsker sig kirkeligt betjent ved Johanneskirken.

Blandt ledende kan iøvrigt nævnes:

Mejeribestyrer *J. P. Justesen* († 1921), en fremragende mejerimand, en af de førende mejerifolk i Jylland. 1952 blev Danmarks største landmejeri bygget i Brørup.

Fhv højskolel *Anders Pedersen* († 27) og hans hustru er nævnt ovf. Fra deres særprægede hjem i Lille Veum udgik stærk gr paavirkning i sognet.

Andre gr ledere: Gdjr *J. P. Eriksen* (* 77, † 50), Hulvad, gdjr *Asbjørn Schlosser,* Eskelund, skotøjshdlr *H. Dahl.*

Indre Mission

IM i B stationsby voksede frem i 90'erne. Paa Brørup egnen huserede omkr 1900 en syndfrihedslære (miss Fransson), som vakte splittelse i IM.

Der blev bygget mh 1900, og her udfoldede sig en energisk mødevirksomhed, sdsk, KFUM og K, missionsmøder. Det var mest smaakaarsfolk og tilflyttere, der kom. Den gamle missionær *Jakob Jensen,* Holsted, boede her som ældre, han var blandt dem, der omkr 1900 klagede over den splittelse, som syndfrihedslæren skabte i IM (IMs hist, 1912, s 367). Den gamle missionær *Peter Iversen Pctersen,* der mest havde sin virksomhed i Sønderjylland, døde her 1930 og blev begravet her. Senere virkede *A. C. Jensen* i B som missionær, kun et par maaneder virkede miss *Marius Jørgensen* her (* 99, † 59), han havde haft sit arbejde i Kongerslev og fra 1950 i Hovborg, var i juli 59 leder af egnens søndagsskolelejr ved Fredericia og omkom paa hjemvejen til Brørup, da hans scooter punkterede og væltede ved Vejle (DnA 1961, s 64). Han var en af søndagsskolens mest nidkære arbejdere her paa egnen.

Blandt IMs ledere i de senere aar: Snedker *Frandsen,* gdjr *C. Vang,* Nørballe, diakon *Laursen,* gdjr *Ejler Sørensen,* Skovdal. IM-kredsen i Folding slutter sig til kredsen i Brørup.

1931 byggedes et nyt og større mh med lokaler til KFUM og K o s v.

Skolen. En række dygtige lærere har virket her i sognet. Den gamle degn i B, *Niels Hansen,* var paa flere omraader en foregangsmand (han er udførligt skildret i »Folkeskolen«, 1955, 942 f). Lærer *J. K. Jensen* († 53) (lærer og kirkesanger her 1894–1930) øvede en trofast gerning for folkeoplysning og mghliv. Han og hans hustru skænkede en syvarmet lysestage til den gl kirke. Førstelærer *Voldsgaard* (* 79, † 58), Gerndrup, førstelærer *Bertel Hansen,* stationsbyen (* 84, † 52). Leder af centralskolen er skoleinspektør *Ejnar Gade* (* 09).

Besættelsestiden

»Besættelsestiden forløb omtrent som i ethvert andet dansk sogn. Vi havde som sognefoged en af sognets allerbedste mænd, *Chr. A. Schmidt,* der ejede Lundgaard. Han var født paa Als og havde gaaet i tysk skole og kunne altsaa tale det tyske sprog. Han var udmærket til at formidle forholdet til besættelsesmagten, saa indkvarteringer og deslige blev saa lidt generende for os som muligt og saa

at tyskerne fik de mindst mulige indrømmelser. Det hændte, at han samtidig havde frihedskæmpere anbragt i et gæsteværelse og indkvarterede tyske underofficerer i et andet lige ved siden af. Byens læger tog livligt del i modstanden, og sygehusets udmærkede overlæge *Ole Bouet* blev i besættelsens sidste aar arresteret af tyskerne, som dog ikke opdagede, i hvor høj grad han var impliceret, og han kom da heller ikke længere end til Frøslev inden kapitulationen. Sognefoged *Schmidt* var i flere aar medlem af menighedsraadet og sogneraadsformand og nød i alle kredse megen agtelse og tillid. Han døde 1962.« (A. Okkels).

I 1945 var her østtyske flygtninge indkvarteret paa skolen; 22 af disse, overvejende smaabørn, ligger begravet paa Johanneskirkens kirkegaard. Johanneskirkens menighedsraad var blandt initiativtagerne til den p t verserende retssag mod kirkeministeriet – som protest mod flytning af disse »grave«.

Maleren **Hans Agersnap** (* 1857 Andsager, † 1925 i Brørup) boede her fra omkr 1890, har bl a malet altertavler i Tim, Tistrup, Gaverslund, Ølgod, Føvling, Ø. Starup og Brørup.

Hjemstavnshistorikeren **Søren Alkærsig** (* 1868 i Faster, † 1943 i Brørup) havde været friskolel i Højby, Sj, højskolel i Mellerup og Vinding, højskoleforst i Kerteminde, haft en gaard i Sdr Bjert og senere i Vejen og boede fra 1939 i Brørup. Han var fmd f Ribe amts hist samf 27—36, red af »Fra Ribe amt«, udg 09—14: Esbjerg havn og by, 34: Askov, 36—41: Vejen I-III. En særpræget, idealistisk indstillet mand, med rigt jydsk lune, men ret stædig og stejl, af udseende og væsen som en bonde, optaget af bøndernes fortid her paa egnen, skrev et kærnefuldt sprog (DBL XXVII, 15).

Gdjr **Hans Lundgaard** († 66, 67 aar) bolig Okslund, sidst i Brørup var fmd Kolding-Vesteregns landboforening og med i ledelsen af en række landboorganisationer.

1922 opl (Prf bl, 1922, s 42): Kkg afh af vejret, kirken ligger ensomt, mange har langt dertil. Et lille mindretal i B stby til IM, samles mest om indkaldte præster, ellers er bef af gr livssyn, 3 fh, som bruges til møder, men iøvr til alt. Modsætningerne undertiden lidt skarpe. Der kræves en selvstændig mand. Mange møder (KS, IM o s v). 1935: God kkg, overv gr, lille IM smf, ikke skarpe modsætninger, KS (sp) DdU, enk til internat foren f bibelstudium. 1946: Jævnt god kkg, en del kirk inter, som sidst. 1955: Kkg 5 og 4 pct, alm velvilje, ikke skarpe modsætn, IM (45) KS (135, sp) 2 DdU, Mspejdere, M og K. 1966, se ovf.

Brørup kirke, ret ensomt beliggende ved Kolding-Esbjerg landevej, centralt i sognet, men nogle km fra stationsbyen, er blytækt, opført omkr 1300—1500, skib og kor af granitkvadre (fra en ældre kirke). Foran den oprind syddør et senere vaabenhus af tegl. Skibet har dobbelt-skraakantsokkel med rundstav, koret enkeltsokkel. Norddøren tilmuret. Lille klokkespir fjernet 1955. Bjælkelofter. Altertavle fra c 1600 med maleri fra 1906 af Hans Agersnap (Gethsemane). Interessant alterbæger med en længere indskrift, hvor kalken fortæller sin dramatiske historie (Vilh. Bang i Jy saml, 2. r, II, 143 f), malmstager fra 1734, skænket af pastor Peder Winding. Tresidet alterskranke med gl, udsavede balustre, romansk granitfont paa ny fod. Udskaaren prædikestol og himmel fra 1618, himlen med en lille Sct Catharinæ figur (maaske fra en ældre altertavle). Stolegavle fra 17. aarh. Skriftestol fra 1586. Klokke fra 1636, hænger nu i en spaantækt, tømret klokkestabel, rejst her 1955 (tidl ved Tornby kirke), øst for kirken. 180 sd. Orgel. Kirken hovedrestaur 1955 (arkit Rud. Gram).

Ved restaureringen 1954—55 opdagedes fundamentet af en ældre, antagelig nedbrændt romansk granitkirke med apsis, taarn, samt spor af 2 trækbygninger, antageligt endnu ældre kirker.

(K. Høgsbro Østergaard: Arkæolog undersøgelser i B kirke 1954 og senere Aarb f nord oldk, 1961, 1—36).

Brørup stationsbys kirke (Johannes kirke), indviet 23. aug 1925, arkitekt Rolf Schroeder, pris c 80 000 kr, er et treskibet langhus, fladt afsluttet mod øst, har et bredt taarn med sadeltag mod vest med gavle i nord-syd, hvidkalket. Hovedindgang i taarnet. I sideskibenes forlængelser er mod øst præsteværelse og daabsventeværelse, mod vest ligkapel og varmerum. Orgel paa taarnpulpitur. Koret er lidt hævet over skibet, brunbejset træloft med aaben tagkonstruktion. Forgyldt kors paa alteret, granitfont, hugget af en marksten. 300 sd.

Folketal: 1850: 751 og 584 (Lindknud), 1901: 1632 og 1773 (Holsted), 1925: 2463, 1960: 3007.
Altergæster: 1921: 600, 1935: 600, 1946: 700 og 400.
Menighedsraad: 1920: 5 gr, 1 IM, 1934: 9 gr, 3 IM, 1 soc, 1946: do, 1954: 9 gr, 2 IM, 2 soc, valg i B, 1961: 9 gr, 3 IM, 2 soc, 1965: 10 gr, 2 IM, 2 soc.
Kommunevalg: 1966: Soc 508 (3), rad 135 (1), venstre 178 (1), 6 valgt upolitisk.

Sognepræst

Indt 1857: a) 102 rug, 95 byg, 3 havre, b) 42 rdl, 3-dobbelt tiende af anneksgaard, c) naturalier, 6 byg, d) 300 rdl, e) 350 td ld, deraf en del hede, 9 td hartkorn, 683 rdl. Firelænget pgd, opf 1797, 7 vær. — 1870: Regul 2150 kr, netto 4262 kr. — 1913: 1. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1928.

19. 23. sept 1846–2. nov 68 (sp Rødding-L. P. 2. jan 40): **Peter Heinsen**, * 29. jan 02 Horsbøl v Tønder. Forældre: Landmand Heincke Pedersen og Karen Bonkens. Lærereks Tønder, stud Haderslev. Stud Göttingen 28, i Kbhvn 30 c april 32 (h), hjpr Dalby-S maj 33, præst i Ejdersted (var 50–54 kst hovedpræst i Garding), afsk 2. nov 68, † 4. juni 82 i Ærøskøbing.

Om H se J. K. Jensen: Pastor H, fra Ribe a 1939, s 133 f, hvor interessante træk gengives. H indberettede 1857 om forholdene, og roser især lærer *Niels Hansen* som ophjalp sognet (og pgd) ved at lære bønderne at mergle og bruge stude, optaget af gavnelyst. Se i øvrigt Schulte, Ejdersted, 28 f.

(Past vik: 1850—54: **J. C. Kjær**, se Skjern).

20. 28. jan 1869–22. jan 76 (sp Store Vi, Slesvig 15. april 62, afs 28. okt 64, lærer Odense) **H. F. Feilberg**, fl t Darum-B, se der.

21. 31. marts 1876–15. jan 92 (hjpr Saksild-N, 26. jan 69): **C. E. Mathiesen**, fl t Reerslev-V, se der.

22. 21. maj 1892–3. febr 1910 (sp Malt-F 28. juli 86): Provst **J. Nissen**, provst her 20. maj 99, fl t Vemmelev-H, se Gl Haderslev.

23. 23. aug 1910–31. jan 17 (sp Stadil 18. nov 01): **J. R. Vig**, fl t Vig-NA, se der.

24. 29. juni 1917–3. jan 22 (sp V-Ø Vandet 19. sept 14): **H. S. J. Hamlev**, fl t Hammelev, se der.

25. 27. maj 1922–8. okt 48 (sp Østrup 21. april 14): **Ansgar Okkels**, * 3. maj 82 Balle. Forældre: Overlærer i Nyborg Lars Martinus O og Mariane Else Marie Jensen. Stud Odense 09, c 06[1] (h_1), realskolebest Aabybro, kkp Humble 3. okt 11, afsk 8. okt 48. ~[1] 10. nov 11 Margrethe Sophie Hauberg, * 13. marts 85 Niløse, † 11. juni 31. Forældre: Godsejer Jørgen Christian H og Alvilde Susanne Elisabeth Kastrup. ~[2] 1. nov 32 Agnes Emmy Helene Elmquist, * 6. febr 90 Skjold-

borg. Forældre: Sp Sanderum, † 30, se der (af Virring-E). – Søn: Klinte-G. 2. hustrus farbroder: Hvedstrup-F. Faster ~ Lunøe, Viby, F.

Hjælpepræst hos pastor Okkels

1945—47: **C. W. Bøttern**, se Vonsbæk.
1947—49: **Helge Jankowsky Sørensen**, * 5. nov 20 Vejle. Forældre: Murerm Christian S og Ingeborg Jankowsky. Stud Vejle 41, c 46² (1-87). Hjpr Hald-K 49—51, free-lance-journalist, bor Virum. ~ 1. nov 47 Esther Ejby Rasmussen, * 7. marts 16 Aalborg. Forældre: Kbmd Poul R og Magda Jensen.

26. 9. marts 1949 (rkp Haslev-F, 25. nov 36): **Thomas Kristoffer Bruun**, * 31. juli 08 Tjæreborg. Forældre: Lærer Andreas Jørgen B og Karen Kirstine Rasmussen. Stud Esbjerg 29, c 35² (h_1), hjpr Sct Stefans k, Kbhvn, 25. okt 35,. ~ 30. juni 35 Ebba Stubbe, * 24. jan 09 Fredericia. Forældre: Godsekspeditør Christian Sten S og Mette Marie Hørlyck Dall. – Brodersøn: Hee-N. Hustrus broder: Kkp Sundby, Kbhvn.

BM Gr konvent Sydsjæll 41—49, BM Børneværnsf, Ribe amt, 50—58. Medudg 41: Haslev kirke.

Litt foruden ovenn: Khst saml, 6. r, I, 30, 676, V 447, Et brev fra pastor Hjort til biskop N. Fogtmann, i Udv breve til P. Hjort, 1867, 266 f, Vilh. Bang: Alterbægeret i B kirke, Saml t jy hist og top, 2. r, II, 143. Om pastor Feilbergs ophold i B, afskr af liber daticus, ved J. K. Jensen, Fra Ribe amt, 1932, Nationalmus aarb 1884, 268 f (om et møntfund paa præstegaardsmarken, om fund af guldskaale) Jy saml, 4. r, V, 164 f, Danm geolog undersøg, 1918, H. C. Broholm: Danm broncealder III, 1946, 274. H. Begtrup: Gr mgh liv IV, 44, 46. IMs hist 1912, 367, Aug. Fr. Schmidt: Om B højskole, Ribe aarb 1937, 88 f, do: Ribe aarb 1955, 549 f, samt Aug. Fr. Schmidts forn bog om B sogn.

HOLSTED

(Med filialkirke i Holsted stationsby).

Holsted blev udskilt fra Føvling 1. jan 1896, derefter lagt som anneks til Brørup, hvorfra det udskiltes som selvstændigt sognekald 30. marts 1917. Kommunalt forenet med Føvling til 1. april 1907, derefter selvst kommune.

Holsted sogn 3858 ha, er svagt bølget bakkeø-terræn, overvejende sandet jord, lerblandet mod syd, ved østgrænsen hæver jordsmonnet sig til 75 m. Mod nord den store Løbners plantage, ingen løvskov, nogen mose. Byerne H ved H aa, bymæssig bebyggelse (1218 indb), hvor hovedvej A 1 (Kolding-Esbjerg) og Grindsted-Ribe-vejene krydses. Centralskole. (Højmarks skolen), specialskole for evnesvage (H byskole). Ungdomsskole 1946 i tidligere efterskole, købt af 12 sydjyske købstæder, bibliotek, mh fra 1889, stateligt tinghus med politikontor, dommerbolig og -kontor, apotek, alderdomshjem fra 1940, lystanlæg; skoleplantagen med friluftsscene og afholdsrestaur, sportsplads, biograf, hotel, butikker, industri m m. *Holsted stationsby,* sydøstligt i sognet, bymæssig bebyggelse (720 indb), en del i Føvling sogn, med forbundsskole (for en del af Føvling tillige), mh fra 1901, lystanlæg, sportsplads, bibl, hoteller, butikker, industri m m. Vest for H by et anlæg med mindesmærker for *Hans Krüger,* Bevtoft, dyrlæge *A. Sørensen,* † 1924, smst genforeningssten. I skoleplantagen mindesten for læge *H. A. Larsen* (virkede har 1891–1929), lærer *Chr. Søgaard* (lærer her 1897–1953, ftm 1918–29), *Anton* og *Johanne Grand* (forstanderpar paa efterskolen 1899–1926).

Oldtidsminder: 11 høje, 2 store, smukke høje ved Gørklint, 47 høje er sløjfet (Ribe aarb 1960, 108 f).

Holsted by begyndte allerede 1846 at hæve sig over herredets andre byer, da herredskontoret flyttedes hertil fra Endrupholm. Da banen blev anlagt, lagdes stationen 3 km syd for byen, men Holsted by fik det store postkontor, hvorunder Vejen, Brørup og Gørding lagdes. En ret stor stationsby voksede op ved stationen (1927 var der planer om en bane mellem de to byer og Grindsted).

Grunden til, at stationsbyen opstod, var, at byerne Eskelund, Holsted og Gørding, der ligger paa linie fra øst til vest, ikke ønskede at blive forstyrret af en jernbane. Deres protester førte til, at banen lagdes længere mod syd, hvilket har givet anledning til forskellige vanskeligheder.

Næppe var banen anlagt, før stationsbyen begyndte at opstaa; det var vist kbmd **N. K. Hansen**, der først fremsatte tanken om en kirke i stationsbyen.

Det kirkelige liv

Der har ikke været særlige begivenheder eller vækkelser. Men trofasthed mod kirken og trang til at bruge den. I aarene 1878–81, da man overvejede at bygge ny kirke i H by, blev kirkegængerne talt, og de viser, at der var meget god kkg. Sognet har gn mange aar været kirkeligt. Askov har haft indflydelse, og adskillige har slægtforbindelser syd for Kongeaaen. Det sønderj spørgsmaal har altid været brændende. Sønderjyden *Kr. Appel* omdannede 1892 en i 1887 oprettet privatskole til *efterskole,* hvortil den i 1892 stiftede »*Nordslesvigsk skoleforening*« skulle sende sønderjysk ungdom for at lære dansk. Efterskolen lededes fra 1899 i mange aar af forstander *A. Grand* og hustru, og mange sønderjyder var elever. Efter Grand overtog *Valdemar Stenkilde* skolen. Han døde senere som leder af Hadsten haandværkerhøjskole. Derefter *K. Kjeldsen,* som overdrog skolen til *Jørgensen.* Da tyskerne 1940 beslaglagde skolen flyttede han den til Snoghøj. Lidt senere opløstes skolen.

Nu er skolen omdannet til »Sydjydsk ungdomskostskole«, ledet af forstander *S. Friborg* til 1966, derefter *Arne Hyldkrog.*

P Larsen Skræppenborg holdt møde i Holsted 1842 (fra Ribe a 1936).

Flertallet er gr præget, især siden provst *J. Nissens* tid. 1892–1910: Provst Nissen, en af egnens betydeligste præster, øvede stor indflydelse (se Brørup). Den gr kreds havde et fast tilholdssted i Efterskolen.

Det gr liv mærkedes mest i landdistriktet, men var knapt saa stærkt her som i Brørup. Den mest markante skikkelse var den kloge bonde og politiker *N. J. Termansen* (* 1824, † 92), se Vejen-L. Han var tidligt stærkt grebet af Grundtvigs tanker, kom meget paa Rødding højskole, overtog sine plejeforældres gaard i Læborg 53, var folketingsmd 58–78, og landstingsmd 78–86, stærkt imod Estrup, fra 1884 boede han i Holsted som branddirektør. Han virkede stærkt ved sin personlighed, talte ofte paa højskoler, i foredragsforenin-

ger og ved folkemøder, havde en stor hist viden, hans indflydelse var stærkest, da han boede i Vejen-L. Han var dybt skuffet, baade 1885, da det mislykkedes at faa gennemført en ordinær finanslov, og 1886, da han blev vraget som landstingsmand. Derefter tog han kun sjældent ud for at holde foredrag, han følte sig forladt af sine gamle venner, forholdet til Askov blev køligt, han ældedes, og kom ikke til at betyde noget særligt i Holsted. Da han døde, flyttede familien tilbage til Vejen. (Begtrup: Minder fra gl gr hj, I, 1922, s 122–30).

IM fik tidligt indpas i Holsted. Allerede 1880 var der et IM smf, som samledes til møder. En af de lægmænd, der betød meget, var *Jes Lorenzen Georgsen* († 1896), som samlede til møder i sit hjem. En ung, troende mand, Jens Christensen, som havde været sømand og videnom, kom hertil i disse aar, han sang godt, og bragte de engelske og amerikanske vækkelsessange, (især Sankeys sange) og kom til at betyde meget baade her og Lunde-O, se der. Den gl pastor *Chr. Christensen,* der senere virkede i USA, har i IM tid 1961, s 527 fortalt om IM i Holsted 1888–90. Han var læselysten og videbegærlig, havde ikke lyst til landbrug, men blev ansat paa herredskontoret, hvor han var til 1890, da han rejste til USA. Han fortæller om det »skønne og minderige« hellige samfund i Holsted, hvor han særligt mindedes den gamle missionær *Jakob Jensen,* skomagerne *Peter Jensen* og *Thyge Holt,* gartner *Poulsen* som de bærende. Men gdjr *Laur. Mikkelsen*, Lykkesholm, *Lund,* Laurup, skrædder *S. Larsens* og *Emilie Poulsen* (fra Harboøre) var ogsaa ivrigt med. Der var stærk modstand mod IM, og CC gengiver en politisag fra 13. juni 1889, hvor en arbejdsmand anklagede nogle unge missionsfolk (»Missionærer« kaldes de) for at have overfaldet hans 16-aarige søn, som ikke ville gaa til missionsmøde. »De tog fat i ham, holdt ham fast, prædikede for ham i flere timer og tvang ham til at knæle for at tilbede stjernerne til kl 3,30 om natten«. Det viste sig at være løgn altsammen, idet drengen havde været fuld og var bange for at faa bank af sin fader, og saa opfandt han historien om de helliges forfølgelse af ham. Dommeren gav ham nogle skænd og sendte ham hjem. Men sagen forøgede modstanden mod IM, og det var navnlig de ivrige unge IMs folk, der var genstand for haan. Men IM havde slaaet fast rod, og 27. maj 1889 indviedes *missionshuset* i Holsted by. Pastor *M. C. Madsen,* Andsager, talte. Samme aar havde de gr ordnet et større møde i forsamlingshuset, hvor en dansk præst fra USA, *Pind,* talte for en stor forsamling. Men han talte saa alvorligt om frelse og fortabelse, at formanden for fh, møller *Jørgensen,* fandt det for groft og brød ind i hans tale for at standse ham. Det var for missionsk. Men pastor *Pind* lod sig ikke forbløffe. Han oplyste effektivt mølleren om, at »hvis han ikke var Guds barn, var han djævelens barn« (smst s 528). En af de allerførste ynglingeforeninger stiftedes i Folding-Holsted 22. febr 1880 med 13 medlemmer, og de var meget nidkære (IMs hist 1912, s 205 f), og en af de første missionsuger blev holdt i Holsted 25. nov–2. dec 95. Det er interessant at se, hvad en navngiven indsender skrev derom i »Kolding avis«: »Det er noget, som sjældent falder i min lod at sige noget anerkendende om IM. Maa jeg derfor ikke nok faa lov til det nu, hr redaktør, da jeg har trang dertil. Der er i disse aftner holdt taler, foruden af vor egen præst, af 6 tilrejsende IMs præster. Jeg hørte nu kun de 5 af dem, men for hvad jeg hørte, bringer jeg missionsfolkene i Holsted og de hrr præster en rigtig hjertelig tak. Det er længe siden, at jeg dage i træk har modtaget en saadan hjælp til mit kristelige livs bestyrkelse i vækst i tro, haab og kærlighed, som jeg modtog ved disse møder. Dette er nu noget, som jeg ikke tror, at et eneste troende menneske af dem, som var tilstede, vil modsige...« (jvf Alm kirketid 185, s 81). Søndagsskolen begyndte i H by 1886, i H st by 1891, KFUK 1890, Jens M. Nielsen har skrevet missionshusets historie 1888–1938 (IM tid 1939, 601 f).

Indtil Sct Peders kirke blev bygget, var IM mindre kirkeligt betonet og samlede sig især om missionshuset. Efter kirkens opførelse, har kirken faaet en central plads i befolkningens bevidsthed (»vor egen kirke«) og IM blev mere kirkelig. Der har selvfølgelig været visse brydninger, men i de senere aar aftaget. Der blev bygget nyt mh i H stby 1952, indviet af pastor *C. Bartholdy.*

De største kirkelige begivenheder i sognet, var sogneudskillelsen 1917 og kirkeindvielsen 1928 i stationsbyen og den gl kirkes store restaurering 1950, samt indvielsen af det ny mh i stationsbyen 1952.

Pastor *J. Sørensen* (1917–25) mindes som en stout, retlinet personlighed, han nød stor respekt, og mange ville gerne høre ham, ogsaa IM. Han havde som ung haft sit aandelige hjemsted i Vartov, var gr præget men fælleskirkelig som sp. Hans artikler i H kirkeblad viser hans nidkærhed og maalbevidsthed: »Hvad vil præsten egentlig? Han vil hjælpe mennesker frem i lyset fra Gud, saa at de kan sige: I al sin glans nu straaler solen ... ogsaa for mig!« ... »Naar døren gaar op i kirken under prædikenen, vender folk sig uvilkaarligt for at se, hvem der nu kommer ind. Bed for jeres præst, at han maa faa lykke til at lukke en dør op for mennesker ind til Gud!«... »Vort løsen i Holsted maa være: Det koste, hvad det vil, jeg vil høre Jesus til!«... »Hvad man siger i Holsted: Tror du ikke, at der er andre, der bliver frelst end missionsfolkene? – Jo, det ved du godt. Alle, der er omvendt til Jesus og har faaet deres synders forladelse af ham, dem skal han nok frelse, naar de kun holder fast ved ham!»...

Pastor *K. Nielsen Bonde* (1925–54) oplevede en stærk udvikling, hvad de ydre forhold angik. I Holsted by kirke samledes en kirkebevidst menighed, hvortil ogsaa IM hørte. I stationsbyen var mh som nævnt midtpunkt for det meste bevidste kristelige liv, men ret ukirkelig. Nu skete der en forandring. Den ny kirke blev indviet 1928, og den drog snart alt trosliv til sig som troslivets midtpunkt, bortset fra de ret faa, der ikke ville have med kirken at gøre. Der blev

to selvstændige kirkemgh i sognet, kirkerne blev midtsamlende uden at missionshusene blev overflødige. IM var aktiv, initiativrig og offervillig.

Desuden var der fra gl tid en levende grundtvigsk bevægelse, der fik sit udtryk i en ret stærk kreds af KS 98, for nogle tillige med tilknytning til Askov og paavirkning derfra. Ved opførelsen af den ny kirke 1928 og ved restaurationen af H bys kirke 1950 var der udbredt interesse og offervilje uanset kirkelig retning. Skellet ml IM og grundtvigske førte til, at de gr afholdt særlige regelmæssige gudstjenester med senere biskop H. Dons Christensen som prædikant. Dette ophørte 1955.

Pastor Nielsen Bonde skriver: »Det forekommer mig nu ved at se tilbage, at tiden fra 1917, da Holsted blev et selvstændigt embede, og til den 2. verdenskrig, var kirkeligt og kristeligt en god tid: God kirkegang, stigende antal altergæster. Efter at lærer *Ejler Læssøe,* der havde haft en god trop af FDF var rejst fra sognet – blev FDF nedlagt. Nogle aar senere startedes KFUM og KFUK spejdere. I nogle aar trivedes disse godt – især saalænge de havde samlingssted i pgd. Paavirkning af Oxfordbevægelsen mærkedes især blandt de unge, der til de regelmæssige maanedlige ungdomsmøder i pgd med iver og interesse deltog i diskussion m m.

DMS kvindekreds, Kr Lytterforening m m vidnede om kr aktivitet, ligesaa KFUM og K og søndagsskole. En betydelig personlighed af gr støbning var *N. J. Jørgensen,* fmd for byens mgkr, ligesom hans betydelige datter *Bodil Pedersen* var fmd for stationsbyens mgkr«.

Besættelsestiden prægedes af, at tyskerne beslaglagde en del af skolernes lokaliteter, missionshuset osv. Men forøvrigt forløb tiden ret roligt – uden større episoder. Senere kom flygtninge til. Baade disse og enkelte soldater opsøgte sp som sjælesørger og enkelte deltog i søndagsgudstjenesten, ligesom der blev holdt særlige gudstjenester for flygtningene dels af deres egne præster dels af sp.

Pastor *F. Riber Jensen* har virket her siden 1955. Han er vist den eneste danske sp, som tillige er sogneraadsformand.

Blandt de lægfolk, som har været med til at præge det kirkelige liv, kan nævnes den skarptskaarne *Jens Staal,* leder af stationsbyens IM, den elskelige, milde gartner *Poulsen,* fmd for IM i H by, karetmagerne *Tandskov* og *N. P. Nielsen.*

Desuden kan fra IM nævnes: Indremissionær *Jakob Jensen* († 1921). Han blev 88 aar, en rigtig lun jyde, missionær siden 1877, virkede flere steder, men længst tid i Holsted. Uhyre beskeden, absolut kirketro.

Senere har der været andre indremissionærer i Holsted: *B. Bojesen, Rasmus P. Hansen.*

I IM nævnes tillige: Ldmd *Jak. Olesen,* Lykkeskær, skrædder *Joh. Johansen,* hmd *A. Søndergaard,* boghdlr *Kirk, Broder Jepsen, M. Nissen* (om missionshusets festlige 75 aars jubilæum, se IM tid, 1964, s 574).

Gdjr *Johs. P. Hansen* († 1965, 77 aar) trofast i mh, initiativrig og dygtig paa flere omraader.

IMs fmd nu er savskærer *Nissen,* H by, og rejsesekretær *Robert Hansen,* H st.

Nævnes bør ogsaa den litterært interesserede og meget belæste og selvstændige skrædder *N. C. Johansen,* der flyttede til Kbhvn og døde der. Engang ved et møde i mh sagde han: »Ja, I tror, det er faa som bliver salige – jeg tror, det er mange. Ellers kunne vi jo lige saa godt synge: Den lille hvide flok vi se som Skamlingsbanken fuld af sne.«

Hans lærling og arvtager *Joh. Johansen* var ogsaa kulturelt interesseret og betød meget som leder af sangkor og orkester. Fmd mh.

Dommer *A. C. Frost* († 1931) var den stærke og myndige fmd for KS, en enfoldigt troende mand, der tog sin kristendom med dyb alvor. Han betød meget her.

Kirkeligt samfund ledes af gdjr *E. Fink,* Gørklint, her nævnes ogsaa gartner *J. Schmidt,* Skyggedal, og lærer *Petersen,* Lintrup.

Forstander *A. Grand* og hustru, der i mange aar ledede Holsted ungdoms- og friskole, betød meget her, skolen trak før genforeningen mange sønderjyder hertil.

Sydvestjysk Ungdomskostskole har været ledet af forstander *S. Friborg,* nu: *A. Hyldkrog.*

Fra *kommuneskolen* nævnes bl a lærerne *Chr. Søgaard* (lærer i H, ftm 1918–29) virksom for opførelse af stationsbyens kirke. *Chr. Søgaard* en dygtig og myndig lærer, trofast kirkesanger i H by. Som folketingsmand passede han hver søndag sin kirketjeneste som kirkesanger. Hans søn Carl Søgaard efterfulgte ham baade som leder af skolen og som en god kirkesanger – en dygtig lærer. Førstelærer *K. K. Krogh,* * 84, lærer her 21, fmd mghr.

Skoleinspektør *Orla Nielsen* blev skoleinspektør her ved centralskolen efter at have været skoleleder i Grønland. Han blev 1964 skoleinspektør i Thisted. Derefter: Skoleinspekinspektør *P. V. Andersen* (* 20).

Maleren Kræsten Iversen, er født i Holsted 1886, død 1955, prof v Kunstakademiet 30 (har malet altertavlen her, i Zions k, Esbjerg, glasmalerier i Riskov k, Holbæk og Sct Nicolai k, Svendborg). Hans fader var bygmester i Holsted og byggede H kirke.

Dramatikeren, prof jur Sven Clausen (* 1893 Holsted, † 1961) var søn af herredsfuldmægtig, jstrd C. H. Clausen, H.

1923 oplyses: God kkg, hørelyst, 2 IM smf, KS (70), KFUM og K, 2 DdU, flere sale. 1931: Kkg 12 og 10 pct, ret rolige, 2 IM smf, DdU, KS (70), 1943: Kkg 10 pct, en del venlig ligegyldighed, ret rolige, 2 IM smf (80 og 50), KS (70), enk adventister og pinsefolk. 1951: En del kirkelig interesse, et vidt forgrenet arbejde i gang, dog for tiden præget af nogen stilstand, velvilje, 2 IM smf (70 og 60) DdU, KS (70). 1963: Kkg 5 pct, jævnt god kirkelig interesse, 2 IM-kr, mghm og konfirmandklub i pgd, 2 sdsk, spejdere, KFUM og K, 2 DdU, KS (70), kirkeblad. 1966: Do.

Holsted gamle kirke, fra 13. aarh, laa lidt vest for byen, bestod af skib, kor, taarn. Den var af kamp, havde c 150 sd. Kirken blev for lille, og efter mange forhandlinger blev man enig om at rive den gamle kirke ned og bygge en ny inde i byen. Den gamle kirkegaard opretholdes. Her er et kapel.

Holsted kirke, smukt beliggende ved H aa, indviet 18. juli 1886, arkit Olivarius, er opført af røde mursten paa granitsokkel af kvadre fra den gl kirke, i romansk stil. Bestaar af skib, kor, taarn med pyramidetag, skifertækt, bjælkeloft. Over et vindue i gavlen en sten fra den gl kirke med en figur (Bjøv-

lund-trolden), højere oppe en sten med runer. Taarnrummet er indgang. Fra den gl kirke medførtes malmstagerne, prædikestolen (barok), den romanske døbefont med fad. Altertavlen var ny med et billede af paaskemorgen. Kirken var bygget i en fattig tid, og 1950 blev den omfattende restaureret, saa den nu fremtræder som ny og smuk. Især blev koret ændret. Det præges nu af 3 smukke vinduer med glasmalerier (Bibelske motiver), udført af maleren Kræsten Iversen (født her), hvis fader har bygget kirken. Det største vindue mod øst er skænket af Kræsten Iversen selv (de to andre er ogsaa skænket). Paa altret anbragtes foran glasmaleriet en figurgruppe, fra den gl kirke, udskaaren i træ: Et krucifix og ved siderne Maria og Johannes. Skriftsted paa alterbordets to sider. 300 sd. Orgel.

Mackeprang, s 166, 408, Kolding folkebl, 20. juli 86, D, runemindesm. 48, Jul i Vestjylland 1939, 40 f.

Holsted stationsbys kirke (Sct Peders kirke), indviet 23. sept 1928, arkit Axel G. Jørgensen. Allerede 1906 opstod tanken om at bygge kirke her. Kbmd **N. K. Hansen** fik sm m borgerforeningens fmd **M. Graff** nedsat et udvalg, men sagen blev stillet i bero. 1911 foretoges et nyt fremstød, men krigen standsede arbejdet. Efter krigen tog man fat igen, fik en centralt beliggende grund, og der blev bygget et kapel, indviet 21. okt 1923. Kirkegaarden var allerede taget i brug. Sognets unge skænkede en mindre kirkeklokke (Ved gry og kvæld: søg livets væld, skrevet af pastor J. Sørensen, staar der paa den). Indvielsen af kirken 1928 var vist en af de sidste kirkelige handlinger biskop Olesen foretog, før sygdommen ramte ham. Kirken er i romansk stil, som en typisk landsbykirke, bestaar af skib, tresidet kor, svært taarn med sadeltag. Den er hvidkalket, rødt tegltag. To søjlerækker skiller de to sidegange fra midtskibet (minder om basilikastil), tøndehvælvinger, trefløjet altertavle, malet af Kræsten Iversen: Peders fiskedræt, ny granitfont. Ved døbefonten Thorvaldsens Kristus i marmor. Prædikestol med lydhimmel. Foruden klokken fra kapellet en ny, større klokke (indskrift: Lovsang ringer jeg, mørket tvinger jeg, naade bringer jeg, indskrift fra Frederiksborg slotskirke). Byggesum c 100,000 kr. 350 sd. Orgel. Tøndehvælving.

Folketal: 1850: 577, 1901: 1773, 1925: 2592, 1965: 2670.
Altergang: 1922: 894, 1930: 1000 og 500, 1942: 766 og 632, 1950: 857 og 699.
Menighedsraad 1922: 6 gr, 2 IM, 1930: 7 gr, 4 IM, 2 soc, 1942: 5 gr, 4 IM, 2 soc, 2 rad, 1950: 7 gr, 4 IM, 2 soc, 1 rad, 1961: 8 gr, 4 IM, 2 soc, 1965: valg, 9 gr, 5 IM.
Kommunevalg: 1958: Soc 385 (2), IM: 98 (0), resten upol lokallister. Fmd gdjr G. Knudsen. — 1965: Soc 190 (1), 8 valgt paa upol lister.
Fmd: Sognepræst F. Riber Jensen (sogneraadsmedl 60).

Sognepræst

1917: 2. kl, 1931: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl.
Pgd i H by fra 1918 i gl borgstil.

1. 29. juni 1917–30. juni 25 (sp Brylle 2. okt 14) **J. Sørensen**, fl t Gaverslund, se der.

2. 30. sept 1925–23. okt 54 (sp Øster Nykirke 8. jan 19): **Karl Kristian Nielsen Bonde**, * 30. april 89 Langaa. Forældre: Gdjr Christen Nielsen B og Nielsine Madsdatter. Stud Døckers kurs 12, c 18^2 (h_1), afsk 23. okt 54. ~ 4. sept 19 Ellen Marie Jensen, * 15. juli 96 Langaa. Forældre: Gdjr Niels Mathias J og Mette Kirstine Nielsen.

Fmd Ribe amts mghraadsf 50—54, fmd Sydvestj præstekonv 41—54.

3. 29. marts 1955 (kontorchef Det danske selskab 53 og forstander Venstres ungdomsskole »Brejdablik«, Holte 54): **Finn Riber Jensen**, * 30. okt 21 Kolding. Forældre: Sygehusinspektør Hans Lauridsen J og Kristine Schmidt. Stud Kolding 39, c 46^2 (1-109). Dsk kulturudsending i Schweiz og till dsk præst i Zürich 47–53. ~ 11. sept 46 Ellen Kirsten Karlshøj, * 30. marts 23 Gevnø, Lyderslev. Forældre: Gdjr Aage K og Margrethe Larsen. –

BM Liberalt oplysningsfbd 56, hovedkredsfmd DdU 56, medl Ribe amts ungdomsnævn 58, sogneraadsmedl 60, sogneraadsfmd 62.

Udg 54: Schweiz.

Litt: J. Kierckebye: Beskr af Føvling og H sogne, Saml t j hist og top I, 158 f, A. Grand: H by og omegn (Jydske byer og deres mænd, 1916, P. Andersen: Folkelig retsfølelse, Fra Ribe amt, 1903, S. Vasegaard: Dobbeltbyen H, Sund sans 1938, 5—67, A. Jacobsen: H gl kro, smst, 1950, 31 f, J. C. Frederiksen: Hist efterretn om H sogn, 1931. Om P. Larsen Skræppenborgs møde i H, 1842, se Fra Ribe amt 1936. S. Vasegaard: Dobbeltbyen H, Sund sans 1938, 5—67, Jens M. Nielsen: Om Mh Pella i 1888—1939, IM tid 1939, 601 f, Om H gl kro, Jul i Vestjyll 1950, 31 f, N. J. Termansens minder i Minder fra gl gr hj, I, 124 f, K. N. Bonde: Holsted kirke, 1950.
Se iøvr under Føvling.

FØVLING

(med filialkirke i Stenderup)
Holsted var anneks indtil 1. jan 1896, derefter til Brørup.

Føvling sogn, 5582 ha, langs Kongeaaen (gl grænsesogn, støder op til Lintrup s) er ret højtliggende (Senhøj 77 m), svagt bølgeformet, mest sandjord, mod nord ogsaa lerjord. De smukke skrænter ned mod Kongeaasletten (Aatte bjerge) sm udsigt, er beplantede, mod sydvest omkr Tobøl en større hedeslette. Skovløst. – Folketallet nedadgaaende.

Byerne F med skole fra 1963, bibl, fh sammenbygget med afholdshj, sportspl, Tobøl m skole, fh og sportspl, Bobøl, Stenderup med fh skole, bibl, café, sportspl, Bækbølling, Aatte, en mindre del af Holsted stationsby (168 indb). Bebyggelserne Tved, Lundtofte, Knude, Holleskov, Aabølling, Aagesbøl.

Oldtidsminder: Dyssekammer ved Bækbølling, 22 høje, flere anselige, Bavnehøj vest for kirken, 78 høje sløjfet. Flere fund (Nationalmus aarb 1907, 79.
En helligkilde, Ingeborgskær, nævnes 1638 (Schmidt DH 155).
Nielsbygaard har været hg (slægterne Harbou, Termansen, Madsen m fl), delvis udstykket 1946, hovedbygn ligger smukt paa et gl voldsted, hvor en bæk falder ud i Kongeaaen. (Pers hist tidsskr, 2. r, II, 210 f).

Af den ældre præstehistorie

Den gamle pgd i Bækbølling blev udstykket og solgt 1917, (brændte 1932), hvorefter der opførtes ny præstebolig i Føvling 1917. Præsteslægten *Krarup* var knyttet hertil 1800–36 og 1847–76.

1513 nævnes *Kr. Steen* (af adelig slægt) som sp, han var her endnu 1557, og maa altsaa være blevet luthersk. Han ejede hg Plougstrup. Derefter fulgte: *Laurits Pedersen* og dennes søn: *Niels Lauritsen*. Baade *Peder Mortensen Lime* († ca 1653, hans søn blev sp i Brørup-L) og *Chr. Hansen Henne* († ca 1668), led meget under svenskekrigene. Sognene blev forarmet, saa man senere kaldte F sogn: »Fattig-Føvling«. *Bent Olufsen Grøn* († 1707) havde sin svigersøn, *Johan Wandal*

Nielsen Terpager (1695–1703 død af skørbug) som successor. Han var broder til den berømte P. Terpager i V Vedsted og raadmandssøn fra Ribe, i hvis domkirke der er et epitafium over ham. *Laur. Christensen Wellejus* af Lintrup-H døde 1706. Provst *Bendix Dideriksen* († 1738) havde været feltpr ved et østrigsk hærkorps efter at have været hjpr i Odense, hvor Kingo maatte »forhjælpe ham til hans ret«. Han var ledig 1706 og ved at »pine musen« skrev han et digt »fuldt af den vamleste smiger og helt igennem vrøvlagtigt« om Frederiksberg (A. Eberlin, Frberg, 1888, s 25) med et suk efter et levebrød. Sukket blev hørt paa højeste sted, og »ad denne ikke mere ualmindelige vej« opnaaede han at drage med kaldsbrev til »den anselige Føvling kirke med den røde lue«, og han blev ogsaa provst her. Der er en mindetavle over ham med en længere indskrift. (O. Nielsen: Malt herr, s 122, Khst saml 5 r V, 623 f).

1738–75: Provst *Jørgen Clemensen Fog* af Hviding:

Brorson skriver 1745: »F præd og forestillede skikkelig den sande omvendelses art, fornødenhed og bevis (Es 1, 16–17) Ungd svarede upaaklageligt, men af de gamle var snart ingen tilstede i denne talrige menighed«. (Vis 28). 1757: F præd (Rm 6, 19–22) om de døbtes pligt i at tjene Herren. Degnen her, studiosus *Jens Baggesen* (degn i F 1729–68, farfader til digteren Jens B), havde strid om tienden. Han blev berømmet af sp baade for information og opførsel. Intet blev klaget, ungd svarede meget vel, mgh særdeles bevægelig (Vis 114). Der foreligger flere breve fra Brorson (Vis s 170) fra 1761 (om strid mellem sp og 2 bønder om deres børns konfirmation (s 331). Fog fik en irettesættelse fra landemodet for opsætsighed mod biskoppen for at have vægret sig ved at antage børnene til konf (Vis 346). Fog efterfulgtes af sin søn, *Hans Bachmann Jørgensen Fog* (1774–86). 1786–99: *Johan Debbert*, 1800–27: *H. C. M. Krarup*, tiendekommissær, fl t Vejle-H se der, 1827–35: Krarups svigersøn provst *Laur. Eiler*, fl t Lejrskov-J, se der. 1836–47: *Chr. Karl Ludv. Hansen*, fl t Feldballe-N, se Skamby (fader: kammerlakaj hos hertuginde Louise Augusta paa Augustenborg slot). Tidligt vaktes hans interesse for historie, især for de gamle borge og slotte, allerede 1832 havde han udgivet en bog om danske ridderborge. Medens han i 3 aar var huslærer hos provst Plesner, Ørsted, beskrev han 8 gaarde i Djursland, og udgav derefter flere lign værker. 1876 et nyt bind af Danske ridderborge. Han søgte ærligt at trænge til bunds i stoffet, opsøgte utrykte kilder og gav mange værdifulde bidrag af kultur- og personalhist art, (DBL IX, 251. Se Fra kirkehus og skolestue, Aarh, st II–III, 1938, s 66). Han har i Feldballe embedsbog skrevet om sig selv, at han som ung dyrkede ikke blot teologi, men ogsaa poesi og historiske værker og var begejstret for den nordiske oldtid og dens kraft. Han blev lærer, og kom saa til Føvling, paa den tid en daarlig og trist hedeegn, der ikke sjældent gæstedes af havgus. Ogsaa her skrev han hist værker, men havde i sin embedsførelse mange bryderier. Beboerne var »hengivne til smugleri ved grænsen og meget demoraliserede«, fattigvæsenet var besværligt, skolevæsenet ikke organiseret. Det lykkedes ham dog at faa orden paa begge dele. Men han og hans familie led under det umilde klima, døjede med forskellige sygdomme, og han saa det som en Guds godhed, at han kom derfra, før tyskerne brød ind i Jylland. Han har i F præstedagbog fortalt om *P. Larsen-Skræppenborgs* møde i Holsted 1842. (Fra Ribe a 1936, s. 131–34).

Tiden efter 1849

Omkr 1850 var F et fattigt og trist hedesogn, men efter aarhundredskiftet er alt ændret, saa man nu hverken kan kalde sognet fattigt eller trist. Materiel fremgang, ny metoder, mekanisering o s v har forandret de ydre kaar. Den gamle pgd i Bækbølling laa ensomt. Den var temmelig anselig og der hørte 600 td ld dertil, saa sp kaldtes »Herre til Bækbølling«. Sognet ligger paa stribe med nogle andre sogne fra Ribe i nordøstlig retning, hvor der ikke har været nogen særlig vækkelse eller ret meget bevidst aandeligt liv. Man kan undres over, at dette fattige sogn havde faaet saa anselig en kirke. (Maaske har den været fjerdingskirke?) Det store flertal var nøjsomme, slidende landbrugere, og har gn aarene været pr af gammeldags, noget passiv fromhed. Fra Askov mærkedes ikke stærkere paavirkning, men sognet har alligevel nærmest gr præg. Efter aarhundredskiftet blev det gr liv mere fremtrædende, maaske ogsaa fordi der i dette grænsesogn var en vis nationalfølelse, og der blev rejst 4 fh, vel inspireret fra Rødding og Askov.

Omkr 1890 blev der ogsaa nogle smaa IM-kredse, men de har ikke præget i særlig grad.

Pastor *Chr. Krarup* (1847–76) er begravet her. Han mindes for sin kamp mod mormonerne, som huserede her i hans tid.

Atter kom en flittig kultur- og personalhistoriker til F som sp: *Vilhelm Bang* (1876–91), præstesøn fra Horsens. Som pastor *Karl Hansen* havde han tidligt kastet sig over historiske studier og udfoldede et omfattende, men noget spredt forfatterskab: bøger og talrige afhandlinger, (1890: Den dsk kirkes hist i Chr IIIs tid, 1891: Præstegaardsliv i Danm og Norge fra ref til slutn af 17. aarh, 1892: Latinskoleliv og studenterliv i samme periode osv, hans mange afh findes især i Jy saml og Khst saml) se videre under Hvalsø-S (DBL II, 125) Jy saml 3 r VI, 419 f, v A Heise). Som præst var han nærmest højkirkelig, han tilbragte meget af sin tid i sit studereværelse og paa arkiver.

Pastor *C. C. L. Enghoff* (1891–1907) var IM. Han virkede flittigt for opførelsen af S kirke (se ndf), pastor *R. Helms* (1907–14) og *Knud Skaarup* (1914–21) var grundtvigske.

De 2 flg sp var begge her fra egnen og vel kendt med forholdene.

Pastor *Just Th. Nielsen* (1922–29) skriver: »Jeg var glad for min tid baade i Darum og i Føvling. Det var jo min hjemegn (født ved Vamdrup), jeg fulgte Kongeaaen fra barndomshjemmet til Vesterhavet, indtil jeg flyttede til Gerlev. Der var rolige forhold, vel-

vilje, i sognet arbejdede dels KS dels IM samt KFUM og K. Der var en Santalkr, en ØM kreds og en DMS kr, samt sdsk. Kkg var solid, og hvert aar siden jeg var der, har jeg været indbudt til at komme og prædike. Mange af dem, »der nu præger, har jeg konfirmeret. Det var et godt sted at være præst«. Pastor *H. O. Juhl* (1929–42) var IM og havde været krigsfangesekr i Tyskland og DMS-missionær i Kina. Hans barndomshjem i Foldingbro laa ikke 100 m fra Føvling sognegrænse. Halvdelen af hans skolevej gik gn F sogn, og flere karle og piger fra F havde tjent i hans hjem, hvor der i 90'erne blev holdt missionsmøder, og ikke faa fra Føvling kom til disse møder. Pastor J fortæller, at »dette nære naboskab med Føvling blev han mindet om allerede paa indsættelsesdagen, da han saa en gammel skolekammerat i kirken. Han ville efter gudstj hilse paa ham, men han var gaaet. Nogle dage efter, traf J ham og spurgte, hvor han var blevet af. Og paa ægte jysk sagde manden: »Jeg skyndte mig hjem, for jeg havde faaet strenge paalæg af min kone om ikke at sige *du* til dig, for nu er du vores præst!« »Det var maaske mærkeligt, at et gr sogn fik en missionsmand, menighedsraadets fmd en lærer, fortalte mig, at han havde bedt sin kollega, den gamle lærer i Nørbølling, om en udtalelse om mig, og han, som paa ingen maade var missionsmand, udtalte sig saaledes, at jeg blev indstillet som nr 1. Provst *Mouridsen* var i sin indsættelsestale lidt inde paa dette, at et gr sogn fik en IMs præst. Han ville bede præst og mgh leve efter salmens ord: »Lader dog hver sig for Faderen høre, hvem der kan dejligst hans naade kundgøre ... for saa skulle det nok gaa ...«. Og det gik. Jeg følte det, som om jeg var kommet hjem, og det varede ikke længe, før de allerfleste tog imod mig som en af deres egne. Alle vidste, at jeg var missionsmand, men man forstod ogsaa, at min tidligere gerning og deraf følgende hele udvikling havde givet mig et videre syn. Og jeg synes, at jeg blev mødt med tillid fra alle sider. Der skete ikke store ting. Kkg blev ved med at være, som den havde været hidtil, ikke daarlig, men heller ikke god. Vejr, føre og lange afstande kunne hindre. Det maa vist siges, at befolkningen var absolut kirkelig i den forstand, at kirkens medvirken var selvfølgelig, ja ønsket ved alle lejligheder, hvor kirken havde et ord at sige. Den lille IM-kreds førte en ret stille tilværelse og fandt, at jordbunden var meget haard. De samledes trofast til deres møder i de to distrikter, samtalemøder og YM-møder. Den største og mest triste begivenhed i de aar var 9. april 1940, da tyske kolonner i ubrudt strøm drog gennem sognet. Da var der selv voksne mænd, som græd«.

Provst *S. E. Præstholm* har virket her siden 1942 (gr). Provst P skriver: Kkg 3–4 pct, rolige forhold, overv gr, 2 smaa IM-kredse, smaa KFUM og K, YM-kredse, møder i Tobøl om vinteren ved sp, 3 DdU, 4 fh. IM er meget kirkelig, trofaste kirkegængere, de repræsenterer ca 65 kirkelige vælgere. Friktionsløst forhold, uden at nogen af parterne behøver at lempe sig.

Sognet er rent landsogn, uden stationsbyer og uden egentlige landsbyer. Ingen større sociale skel, enkelte slægter er rigt repræsenteret her. Stærk hjemstavnsfølelse.

Adskillige sønderjyder, som ikke ville gøre tysk krigstjeneste, flyttede hertil efter 1864, dygtige folk, som har været med til at præge pastoratet, baade kulturelt, folkeligt og kirkeligt.

Familien *Madsen* paa Nielsbygaard har ejet gaarden, sognets største, i over 200 aar. Baade *Jørgen Madsen*, der overtog gaarden 1867, og hans søn, sogneraadsfmd *Herman Madsen*, der overtog gaarden 1906, var stilfærdige kristne, der ikke tog ordet ret meget i menigheden, men havde deres faste plads i kirken. De betød meget i sognet.

Sognefoged *Hans Hansen*, Bobøl, og gdjr *Jens Damkjær*, Tobøl, gift med *Line Kloppenborg*, betød ogsaa meget. *Damkjær* var virksom inden for de gr og højskoleprægede kredse. Han var en levende og from kristen, blev som ung paavirket af pastor *Morten Bredsdorff*, Jernved. Han var med til at faa Tobøl fh bygget 1888, ikke blot for sognet, men ogsaa for sønderjyderne, der kunne samles her indtil 1920 til danske møder. Jens Damkjær afstod sin gaard til en søn, blev rejseprædikant for KS og holdt møder over hele landet. Han døde 1927. Pastor *N. A. Jensen*, Jernved, har skrevet en lille bog om ham, (se Jernved).

Gdjr *Balzer Hansen*, Lundtofte, var den første bonde, som selv førte sin sag for Højesteret, *L. Elbæk-Jessen*, Sønderager, var folketingsmd, ivrig forkæmper for andelssagen.

Da Rødding højskole skulle flytte 1865, var det paa tale at lægge den ny skole i de smukke Aatte bakker, men man valgte Askov.

Skolerne i Askov og Ladelund har naturligvis ogsaa haft betydning i dette sogn.

I IM kan nævnes *Hagen Christensen*, havde været landmand, men solgte gaarden tidligt, da hans helbred ikke var stærkt. Saa virkede han ved kristeligt arbejde paa egnen, en begavet og belæst mand. Han var fra sin ungdom et bevidst troende menneske, og Guds riges sag laa ham meget paa sinde. Noget kantet var han. Han var i mange aar en skattet søndagsskolelærer, virkede i KFUM og ved KFUMs vinterlejre og fik der betydning for de unge. Desuden: Fh gdr *H. Ravn*, Staarup, gdr *H. Poulsen*, Stenderup, gdr *P. Kristoffersen*, Tved, *P. Bliddal*, F.

Blandt lægfolk nævnes i øvrigt: Gdjr *Lauge Petersen*, Lundtofte, sognerfmd, kirkeværge (* 87), gdjr *Johs Ravn* (* 73) mangeaarig kirkeværge, mejeribest *Voss*, Bækbølling, sognefoged *H. Hansen*, Tobøl, leder i KS.

Skolen. En række betydelige lærere har virket her, bl a lærer *C. Andersen*, lokalhist, lærer *Løbner*, Stenderup gjorde et stort arbejde for at faa S kirke bygget, (se Ribe aarb 1951), lærer *J. C. Nielsen*, Tobøl (* 89, † 61, lærer her 1918), lærer *Harbo*, F, fmd mghr, KS, leder af centralskole 1963.

1921 oplyses (Prf bl 1921, s 336): Kkg 8 pct, præget af Askov og den gamle grænse 3 fh med hver sin fredssagsforening, 2 DdU, KS, Santalkr, IM-kreds. De 2 IM i menig-

hedsraadsm er mere end der talmæssigt tilkommer dem. En præst af den kirkelige retning vil finde forstaaende støtte i en udviklet og ansvarsbevidst kreds af faste kirkegængere, dog er der i S ingen udviklet menighedsbevidsthed. KSs »Søndagslæsning« uddeles i 480 hjem. Velstaaende gaardmands- og husmandsstand. 1927: Kkg 5–10 og 10–20 pct, vaagnende interesse, endnu ingen egentlig vækkelse, IM (50), KFUM og K, DdU (3 afd, ialt 300), YM-kredse. 1939: Kkg 5 og 7 pct, rolige, kun lidt kirk indt, 2 smaa samtalekr, en del gr, kirkebil, 2 DdU. 1947: Kkg 5 og 7 pct, rolige, gldags velvilje, om vinteren regelm møder i Tobøl ved sp, KS, DdU (40 og 130) 2 smaa samtalekredse, YM-kredse. 1966: Kkg 3–4 pct, rolige, overv gr, smaa IM og KFUM og K-kredse, 3 DdU.

Føvling kirke, paa en banke, nordligt i byen, er smuk og anselig. Skib, kor og apsis er romanske, af smukke granitkvadre paa dobbeltsokkel, blytækt. Ogsaa tuf er anvendt i døre og vinduer. Alle 5 vinduer i nordsiden er bevaret, mod syd 1 vindue og sydportalen med rundbuede tympana, søjler med terningkapitæler, og perlesnore, relieffer af dyr og mennesker. Apsis har 3 oprind rundbuede vinduer. Det lave, svære taarn er senmiddelalderligt, har været højere, af granit og munkesten, med rødt tegltag (F kirke med »den røde lue«). Skibet har 4 middelald hvælvinger, koret een. Taarnrummet har nu bjælkeloft og er forhal. 1964 afdækkedes nogle kalkmalerier, hvoraf enkelte blev bevaret. Kirken restaureret 1963—66, gl altertavle fra 1753 med nadvermaleri. Glasmalerier i apsisvinduerne. Romansk granitfont paa en fod, der danner et kors. Prædikestol fra 1753 med evangelistmalerier i felterne. Smuk, gotisk degnestol med jernbeslag. Malmstager fra 1805, lille senmiddelald krucifix i skibet. Flere epitafier og mindetavler. Runeligsten (indskriften siger maaske, at »her hviler provst Esbern Langsom«). 300 sd. Nyt orgel mod vest paa pulpitur fra 1907. Der skal have været 3 stolerækker indtil 1847.

Jy granitk 4 og T 16 f, D. Run, 48 f, Mack 36, 318, om den tilmurede norddør se Orlon, 1841, 77 f, jvf Almuevennen 1842, 132 f, (Folkesagn om F kirke).

Stenderup kirke ligger højt, med vid udsigt, indviet 14. sep 1902, arkit Andr. Bendtsen, Vallekilde, er lille, opført af røde mursten, bestaar af skib med kor (mod vest) med kamgavle, et lille klokkespir over østgavlen. Bjælkeloft. Forhal og præsteværelse mod øst. Altermaleri af Hans Agersnap (Vandr til Emmaus), orgelpulpitur med orgel fra 1945. Kirken restaur 1960 ved maleren Ernst Trier. 175 sd.

Folketal: 1850: 1250 og 577 (Holsted), 1901: 1972, 1925: 2261, 1965: 1843.
Altergæster: 1920: 500 og 230, 1926: 600 og 300, 1938: 482 og 280.
Menighedsraad: 1920: 2 IM, 6 af den kirkelige retning, 1926: 6 gr, 4 IM, 3 u p, 1938: 3 IM, 10 ikke IM, 1946: do, valg i F, 1954: do, valg i F, 1965: 10 n gr, 3 IM.
Kommunevalg, 1958: Arb 83 (1), IM 63 (0), resten upol lokall, 1966: Upol lister.

Sognepræst

Indt: 1857: a) 150 rug, 3 havre, b) 9 byg, 21 rdl, c) naturalier, d) 450 rdl, e) ensomt beligg pgd i Bækbølling, opf 1854, 129 td ld ager, 349 td ld hede, 18 eng, 10 td hartkorn. — 1870: Regul 2076 kr, netto 4402 kr. — 1913: 2. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1917 i F.

16. 14. nov 1847–17. jan 76 (hjpr Egtved-Ø 14. sept 39): **Christen Krarup**, * 14. april 09 Bækbølling. Forældre: Sp Vejle-H Hans Christian Mathias K, † 34 (af Ølby-A-F), sp her 1800–27 og Magdalene Wissing. Stud Kolding 29, c juli 36 (h), afsk 17. jan 76, † 30. aug 79. ~ 26. okt 48 Anna Knudine Hansine Storm, * 21. nov 18 Gjellerup, † 13. juli 73. Forældre: Knud S, sp Egtved-Ø, † 41 og Bodil Kirstine Storm af Egtved-Ø, – Søn: Brønderslev-S. Datter ~ Øllgaard, Frueringv. Søster ~ Eiler, Lejrskov-J (sp her 1827–36), Krarup, Søften-F Sveistrup, Hvedstrup-F, Krarup, Lønborg. Wesenberg, Harte-B. Stamt 52.

Pastor K var født her, hans fader havde været sp her, hans svoger, Eiler, havde ogsaa været sp her. Han var nært knyttet til egnen, han og hans hustru var af gl præsteslægt. Om hans kamp mod mormonerne se ovf. Han stillede sig 1853 til folketingsvalg i Ribe a 3. kreds. Se Ribe aarb 1922.

Hjælpepræst hos pastor Krarup

1868—75: (Svigersønnen): **M. V. Øllgaard**, se Frueringv.

17. 31. marts 1876–18. juli 91 (sp Omø 23. okt 71): **H. V. T. F. Bang**, fl t K Hvalsø-S, se der.

18. 13. okt 1891–23. april 1907 (sp Ljørslev-Ø 5. april 83): **Christian Carl Ludvig Enghoff**, * 31. maj 47 Odense. Forældre: Organist ved Od hospitalsk, Philip E og Sophie Andreasine Barbara Anderskov. Stud Od 66, c 74[1] (h_2), realskolel Horsens, kkp Storring-S-G 6. sept 78, † 23. april 07. ~ 29. okt 76 Caroline Charlotte Marie Sørensen, * 9. febr 42 Kbhvn, † 24. maj 14. Forældre: Svejtser hos kong Frederik VII. Søren S og Sophie Hedvig Jensen.

Pastor E sluttede sig til IM. Provst Jørgen Nissen udtalte ved hans begravelse bl a: »E var ikke af dem, der havde de store gaver, som falder menneskene i øjnene i det udvortes, men han brugte de gaver, Gud havde givet ham som et ærligt menneske og som en alvorlig Herrens præst. Som et synligt minde om hans virksomhed staar Stenderup kirke, som han med megen ihærdighed og selvfornægtelse var med til at rejse. Han var altid tjenstvillig og imødekommende, og vi har kun delt godt med hinanden« (Ribe folkebl 30. april 07).

19. 9. aug 1907–23. jan 14 (sp Sdr Felding-Assing 10. febr 99): **R. Helms**, fl t Langaa-Ø, se Gesten.

20. 20. maj 1914–14. okt 21 (hjpr Stouby-H 2. marts 11): **K. Skaarup**, fl t Kværs, se der.

21. 20. jan 1922–14. okt 29 (sp Darum 11. sept 16): **J. T. Nielsen**, fl t Gerlev-D, se Lundtofte.

22. 27. dec 1929–4. aug 42 (hjpr Nazaret k, Kbhvn 29. maj 14–5. okt 17, sekr Krigsfangearb Tyskland, Miss Kina): **H. O. Juhl**, fl t sp Hobro-S, se der.

23. 24. nov 1942 (kkp Grindsted 2. nov 36): Provst **Svend Erling Præstholm**, * 9. dec 08 Elling. Forældre: Førstelærer Jens John P og Kirstine Marie Barkholm, stud Hjørring 28, c 36[2] (h_1), provst Malt-Andst-Slaugs herr 21. april 65. ~ 9. dec 36 Gudrun Bojsen Møller, * 17. jan 12 Højerup. Stevns. Faderen: Sp Bramminge, † 31, se der (af Marvede-H). – Hustrus broder: Ulse-ØE. Søster ~ Knudsen, rkp Frdericia. Stamt 60 E.

Litt: J. Kierckebye: Beskr af F og Holsted s, Jy saml 1866—67, 158 f, Kirke og sogn I, 1953, 201 f, J. Andersen: Fattige tider i F, Ribe aarb 1923—27, 36 f, 131 f, A. Jantzen i Khst saml, 5. r, V, 623 f.

LINDKNUD

(med filialkirke i Hovborg)
Udskilt fra Brørup 1. jan 1896.

Lindknud sogn, 8137 ha, det største i herredet, er overvejende fladt, svagt bølget terræn, højtliggende (Stenbjerg 103 m, Vittrup bavn 101 m) sandet jord (enkelte steder flyvesand), gl hedesogn, nu opdyrket eller beplantet, enge langs vandløbene. Nu kun lidt hede, store plantager.

Byerne L med Debel (416 indb), skole fra 1964, alderdomshj, fra 1957, bibl, mh fra 1922, lystanlægget »Hedebakkerne«, stadion, markedsplads, kro, restaur (Den gl skolegaard), savværk, butikker m m, Hovborg (206 indb), med skole fra 1942, bibl, lystanlæg, kro, dambrug, savværk, minkfarm m m. Vittrup m skole fra 1942. Bebyggelserne: Assersbøl, Hyldelund, Klelund, Okslund.

Oldtidsminder: 1 runddysse, 5 langdysser, 31 høje, mange stengrave, 4 langdysser og 165 høje sløjfet. Møntfund ved Okslund.

Den gamle studevej gik gn sognet. I Olaf Nielsens efterretn om Malt herr, 1870, omtales Volde i Klelund (vist sandflugtsbanker) ved hærvejen. (Ribe aarb, 1936, 46 f).

Assersbølgaard har været adelig sædegaard, nu optagelseshjem under Dansk forsorgsselskab (oprettet 1899 under Vridsløselille fængsel). Hyldelund var ogsaa adelig sædegaard.

Sognet led meget under Svenskekrigene, kun faa beboere var tilbage. Sognet var i middelald dækket af skove, indtil heden afløste skovene. Omkr 1857 begyndte plantningen. Hovborg og Risbøl Moesgaard plantage (458 ha) anlagt paa hede, sand og krat 1866 og 1919, blev paabegyndt 1857 af kromand **J. K. Sørensen** († 1880), Hovborg. En mindesten er rejst for ham 1905. Ligeledes er rejst en mindesten for hans svigersøn, sognefoged **Peter Nielsen** († 1912), der virkede meget for plantningen. Hovborg plantage er den første plantage, som 1866 anlagdes af Det dsk Hedeselskab. Klelund plantage (1639 ha) anlagt 1875 paa mager hede og flyvesand, ejedes fra 1874 af lensgreve **F. C. Moltke,** Bregentved, der ofrede meget paa den. 1918 solgtes den til et konsortium som jagtejendom, og der opførtes et lille jagtslot. Ejes nu af grev **L. N. Moltke-Huitfeldt.** Meget herskabelig hovedbygning i plantagens sydlige del, højt over Nørrebæk. Dele af plantagen i nabosognet Baldersbæk plantage (691 ha, det meste i Hejnsvig sogn) plantedes 1891 af grosserer **Holger Petersen** (* 1843, † 1917), som stammede fra Vejle, havde deltaget i krigen 64 (blev saaret ved Lundby), begyndte som fattig agent 1867 i Kbhvn en forretning (manufaktur), der snart blev en af de største i branchen. Stærk nationalfølelse prægede ham, fremtrædende i kampen om Sønderjylland, medstifter af Dsk-vestindisk plantageselskab, hvor han oplevede skuffelser, mens han til gengæld havde glæde af sit arbejde i hedesagen. 1891 købte han sm m kommiteret **Chr. Dalgas** hedegaarden Baldersbæk, fik den store plantage anlagt, deltog i kultiveringsarbejde, blev næstfmd i Hedeselskabet. Var af stort format baade som købmand og som hedeopdyrker. Hans formue (7 mill), Holger Petersens fond, oprettedes til gavn for handel, industri, folkemusæum, unge handelsmænds uddannelse m m. Granit-statue ved Baldersbæk, hvis hovedbygning ligger meget smukt paa en højde ved Holme aa, i udkanten af plantagen, en herskabelig, anselig, hvidkalket villa. Neden for hovedbygningen rejste han 1912 i det gl skel i aaen ml Malt, Skads og Slaugs herreder en 3 m høj herredssten til minde om hedens beplantning, udført af billedhugger A. Bundgaard, med herredernes vaaben, portrætmasker af **E. M. Dalgas,** kromand **J. K. Sørensen** og skovrider **J. C. Sørensen,** Høllund Søgaard, der var den ledende i L sogns beplantning. Flere mindre plantager.

Om **Holger Petersen** og Baldersbæk skriver Eric Boesgaard (Berl tid 13. maj 51) bl a:

»Naar man er i Hovborg, skal man ogsaa til **Baldersbæk.** Og man skal til **Høllund Søgaard** Plantage (som grænser lige op til Hovborg-Plantagen).

Til baade Baldersbæk og Høllund Søgaard er knyttet Navnet paa en af de Store i dansk Industri og Handel, Storkøbmanden **Holger Petersen,** en Mand, hvis Livshistorie kunde staa i enhver Ungdomsbog som Forbillede og Eksempel. Han var en af dem, der efter 64 (hvor han selv havde været med i Krigen) saa paa Danmarks Fremtid med Bekymring og Smerte. Efter nogle Udlændighedsaar kom han i Gang i København, hvor han skabte sin vældige Virksomhed inden for Manufakturfaget . . . men hans Historie skal ikke skrives her, kun om hans Forbindelse med Baldersbæk. Han var født paa Laagegaard ved Vejle, og gennem sin Broder, der var Læge i Andst, kom han i Forbindelse med Folkene paa Askov og med Dalgas. Med dem kom han ud og saa de første Statsplantager, og da han hørte, at der laa en gammel Gaard, som hed Baldersbæk, Vest for Hovborg, købte han den og begyndte at plante.

Det er Begyndelsen til det Baldersbæk i Dag, hvor enhver har Lov at færdes, naar han ellers opfører sig skikkeligt, og som er en af de store Seværdigheder, der er at vise frem inden for dansk Hedeopdyrkning. Lyngklædte Bakker, sandede Marker og Enge tog han fat paa. I Dag staar der her tæt og værdifuld Plantage. Fra Højderne ser man ud over Agrenes vekslende Felter, og inde omkring den statelige Hovedbygning, som Holger Petersen lod bygge, og som i Dag er Slægtens Feriehjem, er der skabt en Park af eventyrlig Dejlighed.

Holger Petersen, der i sin store Virksomhed var en Mand, der krævede af sine Medarbejdere som af sig selv, var, naar han kom paa Ferie hertil glad som et Barn. Han havde selv faaet lov til at se, hvordan det groede overalt, hvor han havde plantet.

Selv var han blevet ramt af en stor Sorg, idet han tidligt mistede baade sin Hustru og en kun 22-aarig Søn, men paa Baldersbæk genfandt han Livsglæden. Ved hans Død blev meget store Summer skænket til samfundsnyttige og nationale Formaal, men Ejendommen skulde vedligeholdes og være et Samlingssted for Medlemmer af den Slægt, der fulgte efter ham og de to Fætre, som han tidligt optog i Firmaet.

Nu staar, modelleret af Bundgaard, Holger Petersen selv, tung, en Jyde af Sind og Skind, i Granit paa en af de skovklædte Bakker og ser over Granerne paa det gule Hus, der er Hovedbygning i Skovejendommen Baldersbæk, og hvor Familien hvert Aar holder skønne Sommerferier-.

Baldersbæk er et søgt udflugtssted.

Hovborg kro blev kendt af TVseere 9. okt 1965, da der var en TVudsendelse derfra, med lørdagsfest og dans og samtale, hvor kromanden oplyste, at et par missionsmænd i sin tid, for at undgaa opførelse af et fh, bad kromanden bygge en sal til kroen. Saa »var der dog een, der havde ansvaret«, og salen kunde bruges til møder, ogsaa af IM. Salen blev bygget og blev byens samlingssted. Den kostede c 18000 kr. I ældre tid samledes de store studedrifter her paa vej sydpaa.

Eric Boesgaard beskriver kroen:

»En rigtig dansk Kro. En lang, lav, hvid længe med en Rejsestald, men modsat de fleste andre Kroer i vore Dage endnu med et stort Landeri til. I samme Slægts Eje siden 1836. Den første Kromand hed **Johan Kristoffer Sørensen.** Han solgte den til en Mand, som kun blev der kort, og som solgte videre til en Mand, der hed **Nikolaj Poulsen** Han giftede sig med Johan Kristoffers Datter, der saaledes kom tilbage til sit gamle Hjem og blev Krokone. Hun og Sønnen **Poul Nikolajsen** gjorde Kroen kendt over hele Jylland. Nu er deres Søn, **Peter,** Krovært, hans yngre Bror, **Niels,** Førstemand. Poul er mindet som en af sin Egns Velgørere paa Stedet ved en Mindesten i Anlægget, hvad der faktisk ikke times enhver Kromand. Og Stamfaderen, **Johan Kristoffer,** der sad som Vært paa Kroen til 1864, det skæbnesvangre Aar, mindes i Dag, som en af de første, der begyndte at plante Træer paa Jyllands magreste Jorder.

— De kender nok, siger Peter Nikolajsen, det gamle Ord om, at hvor Vorherre bygger Kirke, der bygger Fanden Kro. Men i Hovborg var det nu Kroen, der var først paa Pletten, og jeg kan ikke tænke mig, at Fanden kan have haft nogen Finger med i Spillet, naar man ser, hvad de udrettede, de gamle af Slægten. **Johan Kristoffer** plantede Skov, og om min gamle Far kan jeg sige, at han drak aldrig en Snaps, selv om han gerne solgte en . . . men mærkede han, at det begyndte at blive en for mange, satte han Proppen i Flasken og sagde til Gæsten: — Nu skal du vist hellere hjem. Og saa blev der ikke skænket mere for ham.

Hovborg Kro er bygget i 1790. Der er en vældig, brolagt Gaardsplads, som der er ved andre, gamle jydske Kroer, men der er een Ting, som er en Se-

værdighed, dog ikke enestaaende paa denne Egn. Det er Straataget. Det lange, lave Hus er nytækket, Straaet er lagt saa tæt og saa fint, at det ser ud, som om det var det rene Fløjl. Nu helt moderniseret i det indre.

Den bedrift, som kaster Glans over Hovborg-Kroen den Dag i Dag, er hverken de velstegte Kyllinger eller den Forel fra Holme Aa, som sættes paa Bordet — det er den gamle Kromands Plantage, Hovborg Plantage, der ligger bare nogle Kilometers Kørsel fra Kroen.

Allerede i Halvtredserne begyndte Johan Kristoffer Sørensen at plante Træer. Der var Mistro og Skepsis, men det bed ikke paa den Gamle. I Dag er Hovborg Plantage paa 900 Tønder Land. Den er ikke skabt af Kromanden alene, men med ham i Spidsen for ligesindede paa Egnen ... de plantede i deres Fritid, de satte smaa bitte Træer i den sandede Jord, og i Dag rejser Ædelgranerne sig som Søjler mod Himlen, slanke som de Skibsmaster, mange af dem bliver til. Plantagen blev dannet som Aktieselskab, hvor hver Aktie var paa 25 Rigsdaler; mange, mange Penge dengang paa en fattig Hedeegn. I Dag er Hovborg-Plantage-Aktier et aktiv, der giver godt udbytte.

Kommunalt var L forenet med Brørup til 1909. En del af Vorbasse sogn (Baldersbæk, Risbøl, Mosgaard) lagdes kirkeligt under Lindknud, men kommunalt under Hejnsvig.

Det kirkelige liv

1857 skrev pastor *Heinsen,* Brørup, at L sogn var »yderligt fattigt og der var mange pottemagere«. Der var 1801 kun 287 indb i det vidtstrakte sogn, 1850: 584, 1960: 1926. Tallene viser fremgangen. Særlig fremgang blev der, da en mergelbane fra Brørup blev anlagt hertil 1914–16, og nu er sognet præget af moderne landbrug.

Allerede omkr 1880 begyndte beboerne i de vestlige egne af sognet at klage over den lange og slette vej til kirken. Saa fik man, efter mange forhandlinger bygget Hovborg kirke. Risbøl blev udskilt fra Vorbasse og lagt til Hovborg. Kroejeren, *Nikolaj Poulsen,* skænkede grund til kirke og kirkegaard. Saa skulle sognet udskilles fra Brørup og have sin egen præst. Men der var stor strid om, hvor præsteboligen skulle ligge. Det endte med, at den blev opført tæt ved L kirke.

H. F. Feilberg var den første gr prægede præst i Brørup-Lindknud (1869–76), men det fik ikke videre betydning, da mange endnu ikke ret vidste, hvad grundtvigianisme var.

Den egentlige gr vækkelse kom med pastor *C. E. Mathiesen* (1876–92). Han var i sin ungdom blevet paavirket af *Otto Møller* i Gylling og *Jens Nørregaard* paa Testrup; han var fætter til *Holger Begtrup* som dengang var lærer paa Askov. Derved skabtes forbindelse mellem Askov og Lindknud, som i den følgende tid helt op til nutiden har gjort at Askov-lærerne har været hyppige og velkomne talere i Lindknud sogn. Det samme gælder, men dog i mindre grad, lærerne fra Rødding Højskole.

Den første sp i Lindknud var pastor *F. G. Fenger* (1896–1907), præstesøn fra Hvedstrup-F, havde taget svendeprøve som snedker, før han begyndte at studere teologi, han optog studiet hos provst *A. Andersen,* Søborg (senere Vartov) og blev gr præget, han var gift med en slægtning af pastor H. F. Feilberg.

Pastor *L. V. F. Nielsen* (1907–18), var ligesom sin kone gr, meget musikalsk, flittig til husbesøg, livlig, gav koncerter rundt omkr, spillede ved veteranfester, sygekassefester osv, ved kirkekoncerter, og var varm for sønderjyderne. Meningerne om ham var i høj grad delte. (Se her IV, 81).

Pastor *C. Barfod-Petersen* (1919–28) mindes som en fin, stilfærdig, udpræget gr præst, han var her BM i KSs hovedkreds og DdU, blev senere valgmenighedspræst. Han flyttede herfra til Flødstrup-U. Hans eftermand, *K. V. Hansen* (1929–46) flyttede ogsaa til Flødstrup-U, han havde været højskolelærer, og fortsatte den gr linie. I disse aar agiterede Jehovas Vidner ivrigt, uden særlig resultat.

Pastor *Peter Riemann* (siden 1946) er ligesom sin fader, (der havde været præst i Sdr Omme, Lem-Ø, Nr Nebel og Fakse), en af Vestjyllands førende grundtvigske præster, red af »Dansk Kirketidende«. Pastor R. skriver: Der er alm folkekirkelige forhold, en del vaagen grundtviganisme, 2 smaa IM smf, smaa KFUM og K, 4 gymnastiksale, 3 krosale. Jævne midtjyske forhold. Aftenhøjskole (60, leder: gdjr C. Bruun). DdU (100+100, lærer M. Lyngaa, H). Det ligger ret tungt med den folkelige mødevirksomhed i de senere aar; ungdomsforeningen i Lindknud er næsten standset (i Hovborg gaar den godt); de fleste hjem har fjernsyn, men finder liden glæde ved det. Kirken samler stadig. Sognet kan ikke kaldes rigt. Smaabrug med store arealer. Nøjsom befolkning. Jævne forhold.

Blandt sognets lægmænd nævnes sogneraadsformand *Niels Thøgersen* († 1947) en af tidens dygtige, vel oplyste hedebønder, han havde mange tillidshverv, meget af hans tid gik med administrativt arbejde og bestyrelsesmøder, han var en habil lokalhistoriker, sled sig op, saa han ikke fik tid til at passe sin gaard, han fik til sidst alderdomsunderstøttelse og boede i et lille hus i L, hvor han døde. Han fik fortjenstmedaillen, mindesten ved skolen med indskrift: Sognets gode søn.

Førstelærer *Søren Thomsen Sørensen* (lærer her 1914–53, † 58) var en førende skikkelse i mghraadet, hvor hans ord havde stor vægt. Hans stemme var afgørende ved præstevalg. Han var en dygtig og kyndig lærer for H distrikt i mange aar og hele tiden degn ved H kirke.

Han var en betydelig arbejdskraft for den gr-folkelige mødevirksomhed, bl a i Hovborg ungdomsf, og et aktivt medlem af Dansk Ungdomssamvirke under besættelsen.

Blandt de gr ogsaa kromand *Peder Nikolajsen,* (se ovf), Hovborg kro, som har været medlem af sogneraadet og altid har interesseret sig for det kirkelige og det folkelige arbejde.

Desuden: Husmand *Laurids Simonsen,* († 1946). Han var i sogneraadet flere perioder, i menighedsraad ligesaa, bestyrelsesmedlem af Sygekassen og Kirkeligt Samfunds bestyrelse – der bestod et saadant en overgang i Hovborg. Han var medlem af skolekommissionen og formand for Afholdsbevægelsen. Han startede foredragsf i Hovborg i 1880'erne og var formand for Jysk Husmandsforenings Hovborg afdeling.

Blandt nulevende grundtvigske personer: *Martin Stokholm* – i Okslund, som lever end-

nu som 85-aarig og som har været formand eller bestyrelsesmedlem for en overflødighed af foreninger og kommissioner og udvalg i sognet. Meget virksom og folkeligt interesseret.

Desuden: Fru *Agnes Hvelplund, i* menighedsraad, sønnedatter af *J. C. Christensen og* en tid formand for venstrevælgerforeningen; hun er født Hoffmann Christensen.

Murermester *Jens L. Christensen,* Lindknud, menighedsraadsmedl og formand for sognebibliotek. Sogneraadsfmd, gdjr *Aksel Thomsen,* Lindknud, og *Kr. Haahr Larsen,* gdjr i Okslund, medlem af sogneraadet, brugsforeningens best, mejeriets best og menighedsraadet. Gdjr *C. Bruun,* Vittrup, *Anton Straarup,* Vittrup, medlem af menighedsraad og sogneraad.

Af ældre er der gdjr *Søren Steiner,* Hyldelund, og regnskabsfører *Morten Mortensen,* Lindknud.

Af Indre Missions folk: Gdjr *Math. Olander* (* 68, † 54) søn af indremiss O, Strellev, i sogne-, mghr og værgeraad, gdjr *Andreas Donslund Jensen,* gdjr *Karl Hermansen,* H, hmd *Verner Johansen,* H, gdjr *Johs. Hansen,* Okslund. – Om indremiss *M. Christensen,* H, se Brørup.

Gdjr *Michael Povlsen,* Okslund, var formand for Indre Missions Samfund i Lindknud, og ivrig hjemmeværnsmand. – Det Indre Missionske arbejde samler sig om missionshuset i Lindknud og smaa KFUM og K-kredse i Lindknud (særlig Okslund) og Hovborg. Den i Hovborg er den kraftigste. Formænd: Gdjr *Søren Hermansen,* nu: husmd *Verner Johansen.*

Mejeribest *Erling Bruun,* H, var virksom for H kirkes restaurering 1964, ligesom sogneraadet ved sin fmd, gdjr *Peder Jensen,* men især gjorde pastor *Riemann* et stort arbejde for denne sag, som blev en sognesag. Mange smukke gaver blev givet til kirken.

Skolerne. Foruden forn lærere nævnes: Førstelærer *N. K. N. Skovbjerg* (* 84), lærer her 10–38, † 38, fmd børneværn, i mghr, bibliotekar, lærer *K. A. Kristiansen,* Okslund, fraflyttet 1961, IM, kasserer i mghr, lærer *Mogens Lyngaa,* H, er fmd for ungdomsforeningen.

Den nuværende skoleform: en skole er nedlagt i Assersbøl 1953; den i Okslund, som i modsætning til skolen i Assersbøl er udbygget efter 37-loven staar for nedlæggelse, udbygget 1942. – Vittrup skole – ligeledes udbygget 1942 – underviser de fem første aar; fra de to sidste sendes børnene fra 1962 til Lindknud skole.

I fremtiden vil skolelivet komme til at samle sig om Lindknud og Hovborg skoler. De er begge – især Lindknud, som med undtagelse af gymnastiksalen er helt nybygget – moderniseret efter skoleloven af 1958.

I Lindknud skole er der køkkenskoleundervisning. Der er sløjdsal baade i Lindknud og Hovborg skoler. I Lindknud paabegyndtes 1963 undervisning med et 8. skoleaar.

Tyskerne havde lyttepost paa sognets næsthøjeste punkt, Vittrup Baun (100 m). Vid udsigt fra »Baunen«, meget naturskønt. I Klelund plantage en mindesten over 7 skotske og kanadiske flyvere, som omkom her i luftkamp 26. febr 1944.

1923 opl: Kkg 10 og 20 pct, overv gr, IM smf, 1931: I L præges det kirk liv af gr, i H arbejder gr og IM, uden at det kan siges, at de sætter overv præg. Smaa KS og IM kredse, 2 DdU, KFUM og K. 1943: Kkg 4–5 pct, overv ikke IM, DdU, 4 gymnastiksale, 2 krosale. 1955: Alm folkekirk, forh, en del vaagen grundtvigianisme, i H en del som holder særlig mdl IMs gudstj, 2 smaa IM smf. 1966: se ovf.

Lindknud kirke, sydøstligt i sognet, midt i byen, paa en lille høj, er lille og beskeden, en af Jyllands yngste granitkirker, hvidkalket, skib og kor er romanske og af granitkvadre og marksten paa karnisprofileret sokkel. Blytag. Lavt, tegltækt taarn, der kun hæver sig 2 meter over skibets tagryg, har været højere. Senere vaabenhus mod syd. Taarnrummet har rundbue til skibet. Bjælkeloft, (skibet har været hvælvet). Altertavle fra c 1625 med 3 senere indsatte malerier (Den gode hyrde, den samaritanske kvinde, korsfæstelsen), fastklæbet paa ældre malerier, malet paa træ (Lovens tavler, den korsfæstede). Smuk, romansk granitfont, bl a m 4 siddende menneskefigurer. Kobberfad med 3 sammenstillede fisk. Senmiddelald krucifix paa skibets nordvæg. Prædikestol fra 17. aarh med opgang gn triumfvæggen. Nyere stolegavle, kopier af ældre stole. Messingalterstager med indskr fra 1710. Series pastorum (fra 1951). Senmiddelald klokke uden indskrift i beton-klokkestabel nord for kirken. Kirken restaur 1927. 200 sd. Orgel fra 1954. Kirkegaarden udvidet 1963.

Mack D, 53, 344 f.

Hovborg kirke, vestligt i sognet ved Grindsted-Ribe landevej, indviet 26. jan 1896 (arkit Wiinholt), byggesum 18.500 kr, af røde mursten med detaljer i romansk stil, bygget som centralkirke i form af et græsk kors med bredt taarn over korsskæringen. Fladt kasseteret loft, korsarmene har tøndehvælv. Portal mod vest med kalkstenssøjler. Altertavlen er kopi af Carl Bloch: Gethsemane. Kirken er (efter at være blevet brøstfældig) hovedrestaur 1964–65, genindviet 11. april 1965, taarnet blev skaaret en smule ned, dets øverste del ommuredes, og fik ny, smalle vinduer. Det oprind lave pyramidetag (skifer) blev udskiftet med et 9 m højt pyramidespir, og alle skifertag blev erstattet med kobber. Inventaret blev nymalet, der indrettedes vindfang under pulpituret, glasmosaikker (ved Poul Høm) tænkes indsat i taarnvinduerne. Nyt varmeanlæg, ny belysning, ny smuk alterdug (broderet af fru lærer Thomsen). Restaureringen kostede c 300.000 kr. 200 sd. Orgel.

Vestkysten 12. april 1965. Ribe stifts aarb, 1965, 6.

Folketal: 1850: 584, 1901: 1122, 1925: 1545, 1965: 1770.
Altergang: 1922: 461 og 400, 1942: 300 og 200.
Menighedsraad: 1922: 3 IM, 8 gr, 1 u p, 1943: 3 IM, 8 n gr, 1 u p, 1954: 9 gr, 4 IM, 1963: do, 1965: do.
Kommunevalg: 1958: Soc 102 (2), R 89 (0), V 503 (5), BF 124 (1), 1966: Soc 139 (1), R 108 (1), V 567 (4), 2 valgt upol.

Sognepræst

1913: 3. kl, 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1895. Ombygget 1946.

1. 1. jan 1896–5. jan 1907 (hjpr Greve-K 11. jan 94): **F. G. Fenger,** fl t Udby, Tuse herr, se der.

2. 8. april 1907–25. nov 18 (skolebest, Hvidbjerg): **L. V. F. Nielsen,** fl t Skørringe, se der.

3. 21. maj 1919–22. maj 29 (hjpr Kolding 1. marts 19): **C. B. Barfod(-Petersen),** fl t Flødstrup-U, se valgm, Sdr Næraa.

4. 30. aug 1929–16. april 46 (højskolel, Ask): **K. V. Hansen,** fl t Flødstrup-U, se der.

5. 10. okt 1946 (højskolel Vraa 34): **Peter Jerndorf Storm Riemann,** * 8. sept 08 Fakse. Faderen: Sp der, (stamt 25), se der. Stud. Hrlf 27, c 34^2 (h_1). ~ 12. sept 45 Else Fabritius Winde Thaning, * 10. jan 08 Ø Nykirke.

Faderen: Sp Hobro-S, † 33, se der. – Hustrus broder: Asperup-R. Stamt 87.

Udg 41: Børglum klosters hist, skuespillet: Paa Børglum kloster, præmieret af DdU, 48: Vrejlev klosters hist 51—52. Skr i Ribe stifts aarb om nye kirker her i provstiet. Red Dsk kirketidende 61.

Hovedkilder til L sogns historie er Aug. Fr. Schmidt og N. Thøgersen: Fra L sogn, 1936, desuden Aug. Fr. Schmidt: Brørup sogns historie, 1949, med skildringer af præsterne her til 1896. Niels Thøgersen: Fra L sogn, Ribe aarb, 1928—31, 594 f, J. Nissen: Om fattigvæsenet i Brørup og L sogne, smst, 1905, 153 f, Peter Riemann: L i fortid og nutid, 1953. Der henvises dertil.

Litt iøvrigt: K. Kristensen: Hovborg Kro, Jul i Vestjylland 1951, 41 f, pastor J. P. Jørgensen, Bregnerup, Ærø, fortæller om sin opvækst i L, »Fra Ribe stift 1953« 239 f. J. C. Frederiksen: Den gl drivervej, Ribe stifts aarb 1923—27, 413—18.

MALT—FOLDING

Malt sogn, 3021 ha, gl grænsesogn med Kongeaaen mod syd og Holsted aa mod nord, jævnt bølget bakkeø-terræn (Bavnehøj 70 m), ret god jord mod nord, mere sandet mod syd. Langs Kongeaaen en bred slette med skrænter (f eks ved Skibelund).

Byerne Malt, Askov (575 indb) med højskole, valgmenighedskirke, centralskole fra 1952, bibl, kommunekontor, ungdomslokaler, sportsplads, sløjdlærerskole, planteforsøgsstation, alderdomshjemmet »Birkely« fra 1962, højskolehjem, butikker, forskellige industrier (grusspredningsmaskiner, andelsvaskeri (oprettet 1946 som landets første), spinderi og væveri, materialer til sløjdundervisning m m – Maltbæk (fh fra 1912, nedl 66). – Bebyggelser: Skibelund med efterskole og pavillon m restauration, Estrup mark m m, hg Estrup, 276 ha + skov, med smuk, fredet hovedbygning, ved hovedvejen, anselig rødstens-ladegaard, har været i slægterne Termansens og Lautrups eje i flere slægtled, sidst solgt 1939 (til C. J. Petersen). Pastoratet ligger paa grænsen mellem Øst- og Vestjylland.

Der har været en hellig kilde paa Kongensbjerg i præstegaardshaven, forlængst forsvunden, (Schmidt: DH, 153). I en gaard i Askov og i M kirke er fundet mønter og sølvgenstande. Landsbyen Estrup blev nedlagt efter 1660. Der er 13 fredede oldtidshøje, flere anselige, 146 høje er sløjfet. Langs Kongeaaen er fundet bopladser fra Gudenaakulturen. Ved Maltbæk gl pgd er fundet en stor skaalsten m c 80 skaalgruber, nu opstillet ved højskolen. I Maltbæk mose er fundet broncelurer m m, mindesten rejst 1942 (Ribe aarb 1943, 653 f).

Skibelund krat blev efter krigen 1864 samlingssted for folkelige møder, grundlovsfester o s v, og sønderjyderne var særligt kærkomne gæster. Da Schrøder med sine lærere flyttede til Askov i 1865 fandt de i Skibelund krat et velegnet sted til grundlovsmøder. 5. juni 1865 blev da det første møde holdt: **Schrøder og Nutzhorn** talte.

Gennem aarene var møderne upolitiske men nationale og nordiske (i mange aar blev der holdt et kirkeligt møde paa den norske olsokdag, 29. juli, da Hellig Olav faldt paa Stiklestad). Det bærende op til 1920 var mødet mellem landsmænd sønden aa og egnens folk nord for.

Mange berømte talere har her ført ordet, f eks. **Bjørnstjerne Bjørnson**, pinsedagen 1906, hvor la Cour bød ham velkommen.

Efter 1920 er grundlovsmøderne stadig fortsat. Ved jubilæumsmødet i 1965 talte udenrigsminister **Per Hækkerup**, direktør for hedeselskabet **Fr. Heick** og **Jørgen Bukdahl**.

Faa steder i Danmark gribes man mere om hjertet end her ... Minderne, udsynet mod syd langt ned i Sønderjylland, stenenes tale. Ensom paa sin høj vest for festpladsen staar **Lindberg**-stenen, for »Guds og folkets mand, rejst af danske bønder« (det var vist **Skræppenborg**, der alene bekostede den?). Øst for det gamle krat staar »Modersmaalet« med buster af **Edv. Lemcke** (Vort modersmaal er dejligt...) og **A. D. Jørgensen**, mellem dem ses en buste af en kvinde (modelleret af **N. Hansen-Jacobsen**) ... og saa **Magnusstenen** (med **Thor Langes** minde bagved), med **Niels Skovgaards** relief af kong Magnus den Godes kamp paa Lyrskov hede mod venderne 1043. Paa bagsiden staar:

> Magnus, tvende rigers pryd,
> unde Gud din kongesjæl,
> at se Nordens grænsepæl
> atter rykket frem mod syd ...

Og paa 3. bakkekam ses **Genforeningsstenen**, afsløret, da kong Chr. X kom 1920 fra hyldningsrejsen i det genvundne land. Her læses Kaj Hoffmanns:

> Sværdtid er endt. Det er plovtid paany,
> Vennetid, frændetid, frændetid, grotid og gry ...
> Her mindes vi dem, der kæmpede for, at ret
> bør være magt ...
> ja, vi mindes dem, der frelste vore brødre
> søndenaa hjem til Danmark ...

Og saa dvæler vi længe paa festpladsen.

1869 dannedes Skibelund-foreningen, man købte 13 ha (1893 tillige 6 ha), plantede og smykkede. Der er nu en amfiteatralsk festplads med c 4000 siddepl. Der anlagdes spadserestier, 1908 opførtes en pavillon. Omkr festpladsen og i anlægget er opstillet en række mindesmærker: Jak. Chr. Lindberg, rejst 1869, Skræppenborg, for hvem der 1875 rejstes et minde, desuden: Klavs Dall, Københoved (rejst 1875), Hans Krüger, Bevtoft (1882), N. J. Termansen (1906), Hans Sveistrup (1895), H. D. Kloppenborg (1885), Cornelius Appel (1905), Sofus Høgsbro (1907), Ludvig og Charlotte Schrøder (1910), Svend Høgsbro (1912), Poul la Cour (1913), Jacob og Ingeborg Appel (de 2 forstanderpar nævnes med begge navne), H. Nutzhorn (1926), Thor Lange (1925). 1898 skænkede Thor Lange mindesmærket **Magnusstenen**, en 2 m høj granitsten fra Drostrup hede. Senere er der (uden for festpladsen) rejst mindesten for Knud Pedersen og Georgia la Cour, Morten Eskesen (med vers af Bjørnson), desuden (1957) mindesten over 66 elever fra efterskolen, faldet i de to verdenskrige, samt den 3 m høje genforeningssten.

Folding sogn, 1937 ha, gl grænsesogn langs Kongeaaen, naturen er som hovedsognet. I sognet F kirke og byerne Nørbølling m skole, sidst udvidet 1959, bibl, Foldingbro ved vejknudepunktet, hvor veje gaar mod Kolding, Vejle, Ribe og Haderslev. Her er Kongeaakroen (der var fh til 1962) og campingplads. En del af Brørup stationsby (126 indb), bebyggelserne Nr Folding, Ø Folding, Sønderskov mark. Gaarden Sønderskov (226 ha), vandmølle, Skovlyst, Kokkenborg.

Oldtidsminder: 22 høje, hvoraf 2 er anselige, den 6 m høje Kirkehøj ligger paa toppen af bakken, hvor kirken er bygget. Et dyssekammer og 66 høje sløjfet. Helleristningssten fundet ved Sønderskov mølle.

Om den forsvundne landsby, Folding, se Ribe aarb 1933, 333 f.

Ved Foldingbro passerede den gl jyske oksevej Kongeaaen, en gren af den gl Hærvej, gn F. Her var fra Arilds tid til 1920 grænsetoldsted. Genforeningssten i Foldingbro.

Ved F kirke en mindesten for gdr **Knud Jepsen**, der skænkede en lille plantage til KFUM og K. I Langeskov mindesten for plantningsmændene Fritz og **Frederik Momsen** (slægten Momsen ejede Sønderskov (smuk fredet hovedbygn i 2 etager) 1819—1925, senere ejet af Peter Momsens dattersøn, apoteker **Johs. Lind**, hvis datter, fra **D. Karstens** nu har den.

Folding blev selvstændig kommune 1912. De to sogne har dog aldrig følt sig som en enhed trods fælles traditioner; det skyldes maaske, at beboerne hørte til hver sin herregaard. Nu hører F til Brørup kommune.

Blandt kilder henvises især til dr O. Nielsen: Malt herr, s 22 f, og J. Nissen: Malt sogn i gl dage.

Af den ældre præstehistorie

Præstegaarden laa i Maltbæk til 1869, da den blev flyttet til en bakke (Kongebjerget), nordøst for M kirke. Præstehistorien er ret bevæget indtil omkr 1715.

Provst *Søren Hansen Bruun* († 1610) skal 1574 have tilstaaet at han havde dræbt en karl »paa ærlig maade« og bødet derfor (Saml t jy hist I, 231). 1609 fik lensmanden paa Riberhus kgl brev, at »lade ham med retten paa det yderste og til doms forfølge for en grov forseelse og bedrift, at han falskelig havde forandret et tingsvidne« (W II, 372). Hans søn, *Hans* var adjungeret († 1611). *Peder Nielsen* (1611–48) var født samme dag som hans fader døde (Palmesøndag 1584). Kaldet stod ledigt, fordi annekset ikke ville have ham. Han fik 1635 kgl brev, »at forskaanes for præsteskat«, da han »var kommet i armod og utilfredshed«, fordi kaldet kun var ringe, og han boede ved alfarvej«. – Provst *Jacob Simonsen Seerup* (1648–78) døjede under krigen, en del af pgd blev afbrændt, resten bortført til den polske lejr paa Skudstrup mark. Fik 1661 1 rdl af hver kirke i Aarhus og Vendelbo stifter (Ny khst saml V 132).

Pastoratet led frygteligt under svenskekrigens ødelæggelser. En hel landsby, Estrup, forsvandt fuldstændigt, dens 21 husstande »var slet uddøde« (af pest), og jorden lagdes under herregaarden. Sognene var stærkt forarmet i 200 aar derefter. Præsteembedet var lille og fattigt. 1771 var aarsindtægten kun 160 rdl (Khst saml 7 r V, 119). Fra 1715 til 1913 flyttede samtlige sp herfra (undtagen M. Lyhne, der døde ung her).

Peder Nielsen Lejrskov (1678–80) blev afsat, fordi han havde skudt en kvinde ved vaadeskud. *Niels Jessen Roager* (1688–1715) var 1709 i en provsteret i Malt kirke, hvor en sag gik ham saadan imod, at han larmede og i den grad forgreb sig, at han udtalte sin ringeagt for kongens lov paa en temmelig usømmelig maade, hvilket kom ham dyrt at staa, da han suspenderedes i 3 mdr, fik biskoppens advarsel paa landemodet, maatte gøre afbigt og betale 20 rdl til fattige præsteenker. De grove ord, der var indført i protokollen skulle udslettes og bladene udrives (O. Nielsen, s 25). – *Andreas Lange* (1715–33) var fra Brøns og flyttede til Halk. – *Peder Mortensen Wibe* (1744–63) flyttede til Todbjerg-M. Brorson skr 1757: W forestillede opbyggelig den hellig aands straffeembede; om degnen, studiosus *Jens Bredenberg,* M og skoleholderen i F, Niels Mortensen, blev intet klaget. Ungd svarede nogenledes (breve fra Brorson til W væs omhandlede sjælesorg er geng. Vis s 170, 201).

Skønt Peder Wibe var den mest udprægede repræsentant for pietismen i Malt herred, slog pietismen ikke rod her (fra Ribe a 1953. 27–40). Wibe havde taget baccalaurgraden og været konrektor i Skien, Norge, hvor den stærke aandelige bevægelse nok har grebet ham. Hans stade ses af hans ord i liber daticus ved hans ankomst: »Jesus, hin faarenes øverste hyrde, hjælpe og støtte ved sin allerhøjeste aands naade min elendige sjæl, saa jeg ulykkelige og alle hans tjenere, løskøbte for saa dyr en pris, kan frelses ved hans aand og blod. Det ønsker og beder og anraaber jeg om.« Hans arbejde mødte kun liden forstaaelse hos de gammeldags-konservative bønder, som saa med mistænksomhed paa hans færd og hverken var vant til at blive adspurgt om deres sjæles tilstand eller til husbesøg. Jomfru *Bachmann* paa Sønderskov lod ham vide, at dette ikke var skik her i landet, og at hun paa den maade ikke kunne beholde sine folk. Biskoppen opmuntrede ham til udholdenhed og til at udvise visdom og sagtmodighed, da det var noget nyt. 1749 skriver Wibe, at han »ikke turde antage medhjælpere i Malt, fordi det var at gøre dem til menedere, thi folk regner kun med de aabenbare overtrædelser, men anser ikke sabbatsbrud, fylderi og banden som synd, og han spurgte biskoppen, hvad han skulle gøre, da det trængte til paatale. Wibe kom i proces med forpagter *Rafn,* Estrupgaard, da han formente ham nadveren. Rafn var »en person, der levede slet med sin hustru, var fordrukken og kaldte Wibe en Fandens præst«. Rafn blev dømt til at gøre Wibe afbigt og betale sagens omkostninger. Ganske uforstaaende var Wibe overfor gartneren paa Sønderskov, der nok var flittig kirkegænger, men længe ikke havde været til alters. Den aandelige jordbund her var haard, men den strenge præst, som svang lovens sværd uden at gaa paa akkord, har næppe forstaaet befolkningen. Hans arbejde for at skaffe folk Ny testamenter, mødtes med kulde, skønt han tilbød dem til fattige gratis eller til nedsat pris. En mand forbød sin søn at modtage det, da Pontoppidans forklaring var nok. Wibes katekisationer var kun svagt besøgt, og de unge havde endda tilbøjelighed til at søge konfirmation i andre sogne. Brorson paaskønnede hans arbejde, som ogsaa blev vanskeligt, fordi degnen var fordrukken. (Khst saml, 3 r V, 712, Elle Jensen: Pietismen i Jyll, 1944, s 56 f).

Poul Wissing (1763–77) satte ikke særlige spor, 1777–92: *Jens Fenger,* fl t Vinding-V, 1792–1803: *Math. Lyhne,* 1803–20: *Poul Sveistrup,* fl t Nørup-R. Fader til *Hans S,* Vejen-L. Poul S havde skole for døvstumme børn. Han mindes som en noget stejl og kolerisk rationalist, der jævnlig var i strid med beboerne, *Philip Fuglede* (1820–42) flyttede til Vejen-L, en betydelig og kundskabsrig mand. Han blev folketingsmd 1849 (se Vejen-L). Han var gift med en datter af den kendte litteraturhistoriker, prof Rasmus Nyerup.

Tiden efter 1849

Der er næppe mange egne i vort land, som i den grad har skiftet karakter gn 100 aar som disse sogne. Her bredte lyngens brune tæppe sig gennem slægtled, efter at de gamle skove var forsvundet. Nu er her moderne landbrug og byer, store plantager. Befolkningen kendetegnes i gamle dage »sløv og aandsfattig« (skriver pastor Hamlev, * her 1874), kun smugleriet ved grænsen satte kulør paa tilværelsen.

Og smugleri blev drevet i udstrakt grad, fordi man tjente gode penge derved. Krigene 1848–50, 1864 og 1914–18 satte nok sine spor, men det var ikke som følge af vækkelse i befolkningen, at **Askov højskole** blev rejst her 1865. Dermed rejstes i Malt sogn et kulturcentrum, som blev kendt i hele Norden og videre ud.

Kirkeligt stod det ringe til omkr 1850 i disse grænsesogne.

Pastor *Carl A. Tetens* (1842–66) gav sig ikke meget af med præstegerningen, børnene lod han mestendels hjemmedøbe af læreren, og ofte var der ingen gudstjeneste, fordi der ikke kom nogen. Efter sin afsked flyttede han til Kbhvn, hvor han ernærede sig som pengeudlaaner. (Hamlev).

Pastor *Th. J. Dorscheus* (1866–71) var en velmenende mand, men ikke særlig betydelig. I hans tid begyndte højskolen at præge.

Pastor *J. K. Terkildsen* (1871–81) hørte til den gl grundtvigske type, mild og venlig. I hans tid oprettedes Ladelund landbrugsskole. Pastor T var gift med en datter af provst *Schousboe,* Andst.

Pastor *R. S. Hansted* (1881–86) var en sirlig og pertentlig embedsmand; som ung var han grundtvigsk, senere højkirkelig. Han fik her megen interesse for sønderjyderne og talte ofte Sønderjyllands sag. Da han kom til Vraa, dannede de grundtvigske valgmenighed som protest mod hans udnævnelse, de havde ønsket *Jens Bertelsen* (se her V, 532 f).

Med *Jørgen Nissen* (1886–92) fik Malt-F en præst efter Askov-folkenes hjerte. Kirkegangen blev god. Højskolens folk, som hidtil havde søgt til *Hans Svejstrup* i Skrave og Vejen (han døde 1893), søgte nu til *Nissen,* der flyttede til Brørup, og til *Richter,* Vejen. *Jørgen Nissen* blev snart en af de grundtvigske førere paa egnen (se gl Hadersley).

Om pastor *H. Rasmussen* (1892–1902) blev der sagt, at han søgte til Malt, uden at vide, at Askov laa i pastoratet. (Gr fri- og valgm, s 281). *Valgmenigheden* stiftedes 1899 (anerk 1900). Pastor R var meget stille, tilbageholdende.

Efter omkr 1900 begyndte den stærke materielle udvikling, hederne forsvandt, sure moser kultiveredes, smukke gaarde og huse byggedes. Alle sognepræster siden 1902 har været grundtvigske. Provst *C. C. Hjortkjær* (1902–13) var en betydelig præst, kirkegangen øgedes, der blev holdt folkelige og kristelige møder, og hans tid her betød en folkelig højnelse og opvaagnen. Han havde god kontakt med befolkningen og stod i venligt samarbejde med Askov. Han mindes endnu med megen veneration. Han havde især i F stort besøg af sønderjyder (ogsaa en del fra Brørup). Meget afholdt. Han har i liber daticus givet oplysninger om præsterne. Se ndf, s 175.

Pastor *J. V. Witt-Hansen* (1914–42) var ægte grundtvigsk og gjorde et godt arbejde. Han ledede en KS kreds (se iøvr ndf).

Pastor *G. H. Kelstrup* (siden 1943) skriver: Udviklingen er gaaet roligt uden større udsving. Askovs betydning for pastoratet er selvsagt ikke ringe, men kan dog let overdrives. Højskolen har vel ikke undladt at sætte sine tydelige spor, navnlig i ældre tid, men dens opgaver har i saa høj grad ligget paa et videre plan, at den næppe kan siges at have præget sognets liv i nutiden i højere grad. Præsterne har i det store og hele arbejdet i god forstaaelse med højskolen og valgmenigheden. Valgmenigheden er ikke oprettet som modtræk mod utilfredsstillende strømninger i sognets liv, men snarere ud af en naturlig trang hos højskolen og dens omgivelser til at have sit eget samlingssted nær skolen og med ret til selv at bestemme. – Der findes i begge sogne et ikke ubetydeligt aandeligt liv, væsentligt af gammeldags fromhedstype (især i Folding) eller af grundtvigsk præg (især i Malt), hvorimod pietistiske strømninger aldrig har kunnet faa fodfæste. – Endelig maa nævnes grænsen og »grænsens sang«, der her som andre steder langs Kongeaaen har spillet en stor rolle.

I »Kirke og sogn« I, 246, skriver pastor Kelstrup: Folk er, som folk er flest i disse egne, og om spor af vækkelse og særligt levende folkeliv er her ikke tale. Selvom en del naturligvis har forbindelse med højskolen, kan sognets dagligliv ikke siges at være præget deraf. Da man 1899 oprettede valgmenigheden i Askov, bidrog det vel endog snarest til at sætte et vist skel i sognet. Man fandt det ikke paakrævet, følte sig ikke i aandelig modsætning til valgmenighedens liv, men saa det som et brud paa gammelt sognefællesskab, og de gamle, som husker den tid, har vel ikke glemt det endnu.

Snarere kunne man vel sige, at sognet har taget lære af den anden store ungdomsskole, Ladelund landbrugs- og mælkeriskole, som ogsaa ligger i sognet. Kirkelige organisationer har p gr a højskolen ikke været særligt paakrævet. Der har været en KS kreds (senere ophævet) og Santalkredse. Indre Mission opførte 1895 et mh i Folding, omdannet til KFUM-spejderhjem omkr 1950 og senere solgt. Omkr 1900 vakte en form for syndfrihedslære (missionær Fransson) splittelse i IM-kredsen. IM-Hist 1912 s 349. Kredsen har nærmest haft tilknytning til Brørup.«

IMs leder gn mange aar: gdjr *Kr. Vang,* Nørbølling (* 1893). I Folding-Holsted dannedes 11. febr 1880 en af de første ynglingeforeninger (KFUM) i Jylland med 13 medl. Stifteren var tjenestekarl *Mads Christensen,* der emigrerede 1886 og i 40 aar var dsk præst i Ny Zealand. Foreningen flyttede 1894 til Brørup, hvor den stadig eksisterer.

1920 stiftedes en DdU i Foldingbro (opløst 1962), 1918 var en DdU stiftet i Nørbølling, nu 70 medl. Ledere i disse foreninger har været gdjr *Gustav Sørensen,* broder til *Bejer-Sørensen* (se ndf), og nu gdjr *Jørgen Bruun.* 1931 blev DdU sammensluttet med gymnastikf. Fra gammel tid har der været øvet ungdomsarbejde i Malt præstegaard. Ungdomsarbejdet her er senere gaaet i staa. Der samarbejdes i nogen grad med Askov ungdomsforening.

I Skibelund krat oprettede sønderjyden *Knud Petersen* og hans hustru *Georgia la Cour 1873* en friskole for sønderjydske børn, senere omdannet til *efterskole.* Den ligger lidt afsides i sognet og har vel ikke i overvejende grad hentet sine elever her. 1884 forbød tyskerne, at sønderjydske børn søgte danske skoler, hvorfor skolen blev efterskole. Ogsaa efter 1920

har mange sønderjyder søgt dertil. Denne skole har øvet en del aandelig paavirkning paa egnen. Den ledes nu af *Aage la Cour Petersen.* (95 elever aarligt paa 10 maaneders kursus).

Mere praktisk-faglig end egentlig folkeligkirkelig betydning har *Ladelund landbrugsskole* haft. Den har især virket paa mejeribrugets omraade. Den blev oprettet 1879 af dav højskolel, landbrugskand *Niels Pedersen* (* 1851, † 1911). Han voksede op ved landbruget paa sin faders gaard ved Gedved, blev paavirket af *P. Bojsen,* Gedved, og var paa højskole hos ham, blev landbrugskand 77, højskolel i Askov og bestyrer af Ludv. Schrøders gaard, Damhus. 1879 købte han gaarden *Ladelund,* indrettede et mejeri, fik elever, som han underviste praktisk og teoretisk. 1882 blev Ladelund forsøgsstation for *N. J. Fjords* mejeriforsøg, og 1887 indførtes de 5 mdrs kursus for mejerister, der blev grundlæggende for dansk mejeristuddannelse og som fik umaadelig betydning for dansk smørproduktion. N. P holdt faglige foredrag over hele landet. Skolen blev 1908 et aktieselskab, og næste aar fratraadte N. P som dens leder. Han var fmd for Kolding-egnens landboforening, havde flere tillidshverv. Mindesten ved Ladelund. (DBL XVIII, 114). Her var et mønstermejeri og et mejerimuseum. (Museet er 1966 flyttet til Hofmannsgave, Fyn). Bygningerne ligger paa begge sider af banen. – 1909 blev *J. Overgaard* forstander (* 1880 i Gullestrup v Herning, † 1950) i en alder af 29 aar. Han havde været 2 vintre paa Askov højskole, landbrugskand 05, lærer paa Borris landbrugsskole, og han forstod at føre skolen videre, saa den bevarede sin førende stilling. Han var fmd for Koldingegnens landboforening, havde flere gange en fremtrædende plads i forhandlingerne om landbrugsøkonomi, især under landbrugskrisen. Han fratraadte som skolens leder 1943. Efter en stor brand 26. aug 1914 fornyedes og moderniseredes bygningerne, senere flere gange udvidet. – 1943–61 var *J. Dons Christensen* (* 07 Vinding v Vejle, søn af pastor H. C. C, Vinding-S, broder til biskoppen i Ribe) forstander. Han var paa Rødding højskole som lærer efter at være blevet landbrugskand 1932, blev lærer paa Ladelund 1933 og konsulent for Kolding-egnens landboforening (fmd 45–62) fmd andelsslagteriernes fællesbest, vicepræs i landbrugsraadet, BM Det kgl. Landhusholdningsselsk, BM Askov højskole, og akademiet for de tekniske videnskaber. Bor siden 1961 Stendetgaard ved Haderslev. Skolens senere forstandere var 1961–66 *Bent Sørensen* (* 22, søn af lærer ved Fyns husmandsskole i Odense), nu afdelingsleder Landøkonomisk driftsbureau, Kbhvn. 1966: *Kristian Nielsen* (* 24, gaardmandssøn fra Ølgod).

Askov sløjdlærerskole blev oprettet 1886 som husflidsskole af *Søren Madsen Meldgaard.* Skolen blev delt ved hans død. Husflidsskolen fortsattes af *Anders Lervad.* Sløjdskolen for »drenge i overgangsalderen« ved *Jørgen Rasmussen,* Kirkebjerg, og *Anders Nielsen.* Her var feriekursus for lærere i Askov-Sløjd. *Anders Nielsen* var en betydelig forstander, var et virksomt og levende medlem af Askov valgmgh, virkede i mange aar som ulønnet medhjælper ved kirken, sørgede for blomster o lign, en hjertelig og venlig mand, som havde mange venner her. Hans efterfølger, *Poul Vynne,* er en stor faglig dygtighed. (200 elever aarligt, 50 ad gangen).

Forsøgsleder *Frederik Hansen* (* 1854, † 1921) var oplært ved landbruget hos sin fader, der var husmand i Egebjerg sogn. Var 72–73 paa Vallekilde højskole, tjente paa Ernst Triers gaard, kom 74 paa Testrup højskole, var 5 aar i tjeneste hos den kendte landøkonom, *Hans Iversen,* Dragebjerggaard, kom paa Tune landboskole og blev landbrugskand 84. 1884–93 var han lærer paa Askov højskole, købte 1885 Øster Havgaard i Askov og grundlagde her statens første *forsøgsstation* i Jylland. Han blev statskonsulent i plantekultur for Jylland, og hans indsats blev fremragende for jydsk landbrug (grøngødning paa sandjord, kultivering af højmoser, staldgødnings opbevaring, sædskifte o s v). Han skrev mange afhandlinger om sine forsøg. Tillige meget interesseret i udviklingen af husmænds landbrug. I mange aar var han censor ved Landbohøjskolen og havde mange tillidshverv.

Han var et meget trofast medlem af Askov valgmgh, og han blev dens formand efter *la Cours* død. (DBL IX, 163 f, Poul Bjerge i Kold folkebl 31. maj 21, Tidsskr f landøkonomi 1921, s 261–90).

Forsøgsleder *Karsten Iversen* (* 1886) søn af ovenn landøkonom *Hans Iversen,* Dragebjerggaard, Odsherred, og gift med H. Frederik Hansens datter, kom tidligt paa Frederiksborg højskole, blev landbrugskand 1910, leder af Tystofte forsøgsstation 12, og *Fr. Hansens* efterfølger som forstander for Askov forsøgsstation 1921. Han videreførte Fr. Hansens arbejde, især gødningsforsøgene og fik en fremtrædende stilling inden for statens forsøgsvirksomhed. Han skrev meget i »Tidsskr f planteavl« en lære-bog om gødningens anvendelse (30) og en agerdyrkningslære (meget benyttet). Afsk 56. Han udg: Kolding omegns landboforening 1862–1962. Han fortsatte udgivelsen af sin faders regnskabsbog for landmænd, har haft mange tillidshverv. Ogsaa han er trofast medlem af Askov valgmgh. Han efterfulgte *Jørgen Boesen* som fmd for valgmenigheden (DBL XXVII, 306).

Kommuneskolen. Skolen i Maltbæk (for hele sognet) var indtil 1850 lille og beskeden. Omkr 1850 delt i Maltbæk og Estrupmark. Efter 1900 forsøgtes en fri skole i Askov, som snart efter blev opgivet. 1954 blev Estrupmark og Askov skoler sluttet sammen, 1963 brændte Maltbæk skole, hvorefter M skolevæsen samledes om centralskolen i Malt. Blandt lærerne nævnes *P. Gregersen* (* 89 i Næsborg), lærer i Maltbæk 1915–51, fmd Retsforbundet i Bækkekredsen 25–35, folketingsmd 32–43 og 50–53, i finansudvalget 40–43, BM Danm lærerf 48–52 og 50–60 i mghr, fmd Retsforbundet 53–59, medred »Retspolitikken« 37–41, tog afsked 51, bor i Vejen, gift med en dt af pastor *N. S. Nielsen,* Sneum-T. Egentlig fik han aldrig den stilling i sognet, som han fortjente. Hans politiske stilling blandt udprægede venstrefolk hindrede det. Han var anerkendt som en meget dygtig lærer. – Desuden nævnes lærer *Magnus K. Andersen* (*

75, i mghr, værgeraad mm) og lærer *Johs. Boje Nielsen,* lærer i Nørbølling 30. Blandt lærere i Folding nævnes *Rs. Pedersen.* Ledere af de to centralskoler: Førstelærer Ingemann Pedersen, M, førstelærer P. A. Hansen, F, næstfmd mghr.

Gdjr *J. P. Nederby,* Skibelund (* 69, † 63) var i mange aar kasserer i mghr, medl af provstiudvalget, nær ven af provst *M. C. Lindegaard,* Vejen (senere biskop).

I Malt har der vist aldrig været nogen IM. I Folding har der været en lille IM kreds. Missionshuset er som nævnt nedlagt. Her har indremissionær *Joh. Iversen* virket. De fleste IMs folk var indvandrede.

Under den tyske besættelse blev to elever fra højskolen dræbt af tyskerne ved Skodborghus april 1945 (se Vejen). Paa Askov var en flittig og godt ledet modstandsgruppe (se ndf). Efter kapitulationen kom her en masse flygtninge, som blev indkvarteret i skolerne og fh, men de forsvandt efter et halvt aars forløb.

1923 opl: KS (70), kirk ungdomsarb (150), 4 fh, 1931: do, 1943: God kkg, især i M, gode forhold, IM smf, ingen kreds af KS, men der arbejdes i tilsl dertil, velbes ungdomsm (sp), 4 fh, 1 mh, 1951: Kkg 3 pct, jævn velvilje, rolige forh, 3 DdU, sdsk i F, (25), 1963: Kkg 3 pct, jævn velvilje, godt forh til valgm, 2 DdU, 1966: Kkg 2 pct, rolige forhold, 200 sbl til Askov valgm, enk IM i F, slutter sig til Brørup, 2 DdU. Præges delvis af skolerne. Alderdomshjem (regelm andagt).

Malt kirke, ligger ret højt, laa oprindeligt ensomt, for sig selv, lige langt fra sognets 3 landsbyer, er skifertækt. Kor, skib og rest af taarn (i skibets højde) er romanske, af granitkvadre paa karnis-sokkel. Mod nord er alle oprind aabninger bevaret: den tilmurede dør og flere vinduer. Søjleportal mod syd har tympanon med majuskelindskr (Bank paa, saa skal der lukkes op) paa latin. Bomhuller ses fra kirkens opførelse. 1686 styrtede en stor del af taarnet ned (flere gange omtales kirkens brøstfældighed), og det blev skaaret ned til skibets højde. Senmiddelald vaabenhus mod syd, ommuret 1896. 1876 styrtede klokkestablen ved korets østgavl ned, og klokkeren dræbtes, hvorefter der blev opført et spir vestligt paa skibets tag. Bjælkeloft. Taarnrummet har pudset trætøndehvælving. Korbuen har profilerede kragbaand, rettet til en halvcirkel c 1920. Altertavlen synes at stamme fra Sct Catharinæ k, Ribe 1651, har øverst 2 ældre træfigurer og ny malerier af Troels Trier fra 1927, i midten Rembrandts Emmaus. Den romanske granitfont er en af stiftets smukkeste, har 4 i højt relief udhugne kæmpende mænd, og herimellem ornamenter og en løbende kvinde med et barn. Prædikestol fra 1588 med udskaarne blomster. Ny stolestader med kopier af ældre stolegavle. Luther-maleri paa skibets nordvæg. Kirkeskibet »Hulda« skænket af Askov højskole 1889. Ligsten. Ved restauration 1958 (arkit J. K. Jepsen og K. J. Krogh) fandtes under korgulvet rige fragmenter af romanske glasmalerier, en lille messeklokke, samt dele af et gyldent alter, antag kirkens ældste alter. Endv en mønt fra c 1040. 175 sd. Orgel fra 1954.

Mack. J. G. 70, do: D 38, 53 f, 90, 345 f, J. Helms i Khst saml 2 r II, 572, do: Dsk tufstensk, 98, Witt-Hansen: En kirke fra Valdemarstiden, 1944, K. J. Krogh i Aarb f nord oldk 1959, 201 f.

Folding kirke, ret ensomt ved landevejen, nær 3 store gravhøje, er indviet 11. sept 1898 (arkt Hagerup), opført i romansk stil af røde mursten paa granitsokkel. Daarligt bygget. Bestaar af skib og kor med rundbuefriser og pilastre, over vestgavlen en ottekantet tagrytter. Indgang mod vest gn portal med søjler og tympanon, forhal med pulpitur mod vest. Fra den gl kirke stammer altertavlen fra 1634 med malerier fra 1886 (i midten: Nadveren, daarlig Doré-kopi), sølvkalk fra 1703, prædikestol fra 1634, romansk granitfont, klokke med minuskelindskrift fra 1512. Romansk granit-gravsten med figur i forhallen. 250 sd. Orgel. Nogle fresker i korbuen fra 1915 (af Johnsen) er overkalket.

Kirkegaarden er hegnet af kampestensdiger. Her har familien Claudius til Sønderskov 1756 indrettet en tøndehvælvet begravelse med en lang indskrift.

Folketal: 1850: 809 og 434, 1901: 1684 og 700, 1925: 2283 og 760, 1965: 1600 og 773.

Altergang: 1862: 846 og 448, 1907: 704 og 457, 1912: 603 og 526, 1942: 350 og 150, 1950: 250 og 200, 1961: 200 og 150, 1965: 150 og 100.

Menighedsraad: 1920: 11 gr, 2 IM, 1930: do, 1942: 9 gr, 2 soc, 2 IM, 1950: 10 gr, 2 soc, 1 IM, 1961: 10 folkekirk (n gr), 2 soc, 1 IM, 1965: 11 folkekirk (gr), 2 soc.

Kommunevalg: 1958: Soc 118 (1), resten upolit. 1966: Upol flertal. Sogneraadsfmd i Malt. Højskolel Niels **Højlund,** Askov. — Folding lagt til Brørup.

Sognepræst

Indt 1857: a) 58 rug, 14 byg, 6 havre, b) 17 rdl, 32 rdl, c) naturalier, d) 228 rdl, e) 98 td ld, 6 td hartk. Gl pgd ved en bæk (Maltbæk). — 1870: Regul 1490 kr, netto 2730 kr. 1913: 2. kl, 1922: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1869, rest 1956. Sm udsigt, højtliggende. (Den gl pgd i Maltbæk brændte 1953).

17. 25. aug 1842–12. jan 66 (hjpr Selde-Aa 14. aug 33): **Carl Adolph Tetens,** * 28. okt 05 Viborg. Forældre: Konrektor Jacob T (søn af biskop T, Viborg) og Johanne Cathrine Hansen. Stud priv 25, c april 32 (h), afsk 12. jan 66, † 24. juni 76. ~ 2. april 50 Dorothea Marie Christine Lautrup, * 7. okt 30 Estrup, † 26. okt 67. Forældre: Propr Laur Fr. L og Cathr. Abelone Fogh.

18. 28. marts 1866–2. aug 71 (ord kat Skelskør 5. marts 56): **Theodor Julius Dorscheus,** * 17. okt 16 Kbhvn. Forældre: Oberst Frederik D og Anne Cathrine Hylleborg Pattberg. Stud priv 37, c okt 43 (h), † 2. aug 71. ~ 27. aug Vilhelmine Marie Aarestrup, * 25. aug 39 Nakskov (~[2] ejer af Skovlyst, Folding sogn Joh. Fr. Momsen). Hun død 13. maj 16. Forældre: Kbmd Vilhelm Aa og Petra Marie Engel.

19. 10. okt 1871–21. jan 81 (hjpr Lyderslev-F 23. april 60): **J. K. Terkildsen,** fl t Hedensted-St, D, se der.

20. 5. april 1881–20. maj 86 (sp Hirtsholmene 10. okt 77): **R. S. Hansted,** fl t Ø Brønderslev-H, se Vraa-E.

21. 28. juli 1886–21. maj 92: **Jørgen Nissen,** fl t Brørup-H, se Gl Haderslev.

22. 5. aug 1892–9. april 02: **H. Rasmussen,** fl t Nim-U, se der.

23. 7. juni 1902–13. okt 13 (sp Hjortlund-K 4. jan 98): Provst **C. C. Hjortkjær,** provst her 9. april 10, fl t sp Kg Lyngby, se Gl Haderslev.

24. 16. febr 1914–24. sept 42 (sp Aadum 10. febr 06): **Jakob Vilhelm Witt-Hansen,** * 8. dec 72 Bleld, Nebel. Forældre: Gdjr, landvæsenskomm, ex jur Jens Kristian H og Emma Vilhelmine Witt. Stud Horsens 91, c 98[1] (h_1) lærer Herning priv realskole 99–04, hjpr Rind sept 01, do Dreslette 04, lærer Levring højskole 05 (hvor hans broder var forstander), afsk 24. sept 42, † 4. febr 52. ~ 18. juli 06 Anne Marie Holme, * 7. febr 79, Oldengaard, Fjenneslev, † 31. aug 57. Forældre: Propr Andreas Gottlieb H og Marie Kathrine Povlsen. – Hustrus farbroder: Sp Dreslette, morbroder: valgmghpræst Ryslinge.

BM Ribe amts plejehjemsf, fmd Askov-konventet, stedlig tilsynsførende med Askov højskole.

Gdjr *Bejer Sørensen,* Nørbølling, skriver:

»Pastor *Witt Hansen* kom til Malt-Folding i foraaret 1914.

Jeg husker det som i gaar; mine forældre havde sammen med flere været oppe i Aadum kirke for at høre ham prædike.

Der havde nok været adskillige ansøgere, og jeg tror menighedsraadet havde hørt flere, men om aftenen, da de kom hjem, var de enige om, at ham skulle de se at faa til præst.

Der var ikke saa lidt spænding om præsteansættelsen.

Den afgaaede provst *C. C. Hjortkær* var ualmindelig afholdt – ja populær, han gik ind i folk med træsko paa.

I kirken talte han meget følelsesbetonet og gik stærkt ind paa de enkeltes personlige forhold, undertiden er ordet »sentimentalt« blevet brugt om ham, det var vist uretfærdigt, for han havde denne hjertelighed i sin natur; var han i et selskab med venner, saa fik de i bogstaveligste forstand en omfavnelse paa omgang. Han havde den for en præst saa gode, men ret sjældne evne, at han kunne tale paa lige fod med enhver. Arbejdsmand og bondemand – ung og gammel.

Tilsyneladende faldt hans præstegerning ham saa uhyre let, og hans kirke var fuld hver søndag. Man var derfor klar over, at det ville blive vanskeligt at være hans efterfølger.

Witt Hansen lignede ikke meget sin forgænger.

Endskønt han var venlig og vennesæl af væsen, havde han ikke *Hjortkjærs* evne til umiddelbart at gaa ind i folk.

Man kom nok til at holde af ham, ingen var i tvivl om, at han ville det bedste, og at han tog sin gerning absolut alvorlig, og ingen var i tvivl om at han sad inde med en meget stor viden.

Hvad han sagde var præget af klogskab, uden at være præget af overlegenhed, tværtimod. Han blev i høj grad respekteret.

Pastor *Witt Hansen* ville i og for sig gerne tale med folk, og han kunne føre en interessant samtale, men i et selskab, hvor hans forgænger i løbet af nul komma nul havde omfavnet og snakket med dem alle, gik det tit saadan med Witt Hansen, at han kom i samtale med en eller anden og saa blev han hængende der hele aftenen, som man sagde.

Den intimitet i forholdet til sognebeboerne, som var saa naturlig for *Hjortkjær,* laa *Witt-Hansen* ret fjern, og dog, hvis nogen var i nød og havde bekymringer, saa evnede han saa godt som nogen, at være baade ven og præst for dem.

Pastor *Witt Hansen* gjorde selvfølgelig sin største indsats i kirken.

Han var veltalende, mere end almindeligt, det kunne synes, som han havde meget let ved at tale, og at det kom let. Det var vist ikke tilfældet, hans prædikener var altid godt forberedt og det voldte ham ogsaa stor anstrengelse at holde dem, tit drev sveden ned over hans ansigt, inden han var færdig.

Som regel begyndte han sin prædiken med at fremsige en salme eller sang, tit stærk lyrisk og naturglad betonet, dette siger en del om hans interesser, baade naturen og digtningen holdt han af.

Derudover var hans tale vidtfavnende. Døgnets begivenheder, hjemme og ude, bøger han havde læst – politik og samfundsforhold uhyre meget kom med og blev sat i relation til kristendommen og dagens tekst.

Han indtog en skarp og personlig stilling til al ting, og kunne tit bruge stærke ord, selv paa prædikestolen.

Engang var der udkommen en bog af Georg Brandes, hvis indhold han var meget forbitret over, jeg tror han sagde »du forbandede Brandes«.

Regeringen fik tit læst og paaskrevet, engang var det selve kongen. Jeg husker ikke anledningen, heller ikke ordene han brugte, men den almindelige mening var, at hvis det var blevet offentlig refereret, kunne det have gaaet galt.

Han kunne ogsaa overfor tilstedeværende personer optræde haardt indtil ubehersket, hvis han blev rigtig vred.

Engang ved et skolemøde i Nørbølling, hvor religionsundervisningen blev drøftet, stod en ung mand (vist Bejer Sørensen selv? P. Fenger) op og foreslog, at man i de ældste klasser gjorde børnene opmærksomme paa, at Gl Testamente f eks Skabelsesberetningen m m ikke skulle opfattes, som noget historisk rigtigt, men som smukke sagn.

Witt Hansen blev stærkt opbragt og tilbageviste det meget bestemt i en tale, der ikke skaanede den unge mand. Men ikke nok med det, straks han kom hjem, skrev han et langt brev til ham, hvor han yderligere pointerede den forfærdelige tendens i tiden til at saa tvivl om Guds ord, og den fare denne udgjorde for kristentroen. Den først kommende søndag tog han traaden op paa prædikestolen og det i meget saarende vendinger for den unge mand. Imidlertid da hans ophidselse havde lagt sig, gjorde han, hvad han kunne, for at faa den misstemning mellem ham og den formastelige udjævnet, og de fik mange gode timer sammen senere. Witt Hansen ændrede ogsaa sit synspunkt paa dette særlige omraade noget.

Witt Hansens præstetid i Malt-Folding faldt i en tung tid, og det satte selvfølgelig sit stærke præg paa hans præstegerning.

Verdenskrigen – Sønderjylland, nød og sorg knugede ham. Den anden side, pengerigeligheden og spekulationen her hjemme og de uhyggelige følger deraf, særlig set paa baggrund af krigens nød og gru kunne faa ham til at se rødt og til at bruge stærke og fordømmende ord.

Alligevel det, man særlig mindes pastor Witt Hansen for, var hans lyse tro, det kan synes mærkeligt efter det andet, der er sagt, men han ejede og gav udtryk for en lys barnlig tro, ikke blot paa Gud, men ogsaa paa mennesker, og paa det godes magt. Foruden den egentlige præstegerning, gjorde han en stor og god indsats i oplysningens tjeneste. Det var i de aar ungdoms- og foredragsforeningerne blev oprettet i stort tal.

Witt Hansen tog megen del heri og blev stærkt brugt som taler, hvortil han selvfølgelig var i høj grad kvalificeret, hans store viden og hans eminente talegaver kom rigtig til sin ret i foredragssalen. Der var jo noget af en professor i ham.

Det skete ogsaa han blev kaldt det for spøg. Dog var han altid først og fremmest præst og i den lange række af præster i Malt-Folding vil han til al tid staa som een af de bedste og betydeligste.«

Pastor P. Fenger tilføjer en lille erindring: Da Kaj Munk offentliggjorde sit skuespil »Egelykke«, blev W. H. meget vred over den skildring, der var givet af Grundtvig i stykket og sagde mens flere hørte paa det: »Jeg kunne ha lyst til at gi Kaj Munk en lussing!« Denne bemærkning naaede frem til den københavnske presse, og »Ærbødigst« skrev et ikke uvittigt digt derom, illustreret med en tegning af Jensenius, der fremstillede W. H. som en yngre, kraftig slagsbroder i præstekjole. Egnens folk grinede, da de saa den, for der var ikke spor af lighed mellem den lille trivelige ældre W. H. og tegnerens fremstilling af ham.

Om W-Hs virksomhed i Herning, se her VI 772, 784, 785 og VII, 312 og Frede Terkelsen: Enevold Terkelsen, II, s 160, 163 og i Aadum (se der). Han var virksom paa flere maader. Han saa lyst paa forholdene, en velvillig, afholdt mand.

25. 25. febr 1943 (sp Veng 7. jan 37): **Gudmund Høgsbro Kelstrup**, * 1. dec 02 Velling. Faderen: Sp Beder-M, † 36. Stud Aarhus 20, c 27^2 (h_1), højskolel Krabbesholm 27, do Borups højsk 31, do Kerteminde 32, do Ry 35. ~ 14. aug 34 Johanne Due, * 4. okt 07 Finderup. Faderen: Sp Torsted-Ølsted († 44) se der. – Farbroder: Køng, Fyn. Fættre: Everdrup, Grinderslev-G, stamt 49, biskop Høgsbro, Bennike, Ring-F, Østergaard, Aastrup-S. Kusiner ~ stiftspr Fog-Petersen, Odense og Bjerglund Andersen, Helsingør. Hustrus broder: Sp Frederiks k, Kbhvn, søster ~ Knudsen, Sct Markus k, Aarhus.

ASKOV HØJSKOLE

Om Askov højskole henvises til de talrige artikler i tidsskriftet »Dansk udsyn«, som udgives herfra, A højskoles 50 aars jubilæumsskr 1915, Askov Lærlinge 1904 flg, L. Schrøder: A højskoles første dage, aarb f kulturhist 1899, samme: Den nord folkehøjskole 1904. s 188 f, Højskolebladet, Fra Ribe amt 1942, 535 f. Hans Lund: A højskole, 1865—1915, 1965. J. Th. Arnfred: A højskole 1915—65, 1965, jubilæumsartikler omkr 100 aars-jubilæet okt 1965 i Højskolebl, Politiken 10. okt 65, Berl tid 10. okt 65, Kr dbl 18. okt 65, Kolding folkebl, Vestkysten, Jyllandsposten m m.

Iøvrigt skal der her i en præste- og sogne- og kulturhistorie gives en ret udførlig skildring af denne landets mest kendte grundtvigske højskole.

Danmarks første højskole, *C. Flors* højskole i *Rødding* blev grundlagt 1844, og Askov højskole er for saa vidt en fortsættelse af denne, idet forstander *Ludvig Schrøder* og hans medlærere, *H. Nutzhorn* og *R. Fenger*, efter krigen 1864 flyttede deres virksomhed til *Askov*, lige nord for grænsen. Skolen aabnedes 3. nov 1865 under beskedne forhold i stuehuset til en nedlagt gaard, med vinterkursus for unge mænd og sommerkursus for unge piger. Skolen voksede hurtigt. 1869 opførtes en anselig hovedbygning.

Skolen har stadigt skiftet udseende. 1872 opførtes et gymnastikhus, 1880 en foredragssal; mellem denne og hovedbygningen opførtes et ottekantet taarn med foredragssal »den aandelige smedie«, og hovedbygningen fik en bred kvist. 1898 opførtes »Det hvide hus« med bibliotek, stor tegnesal, fysisk laboratorium og elevværelser. 1898: »Det røde hus« med foredragssal, »Dagmarsalen« (Efter Agnes Slott-Møllers relief af dronning Dagmars død) og naturhist samling. 1905: en amfiteatralsk foredragssal i haven. 1913 udvidedes og forhøjedes den gl bygning fra 1869 »Flors højskole«, saa den blev i 2 stokværk og med store kviste og højt tegltag. Over en kvistgavl anbragtes en tegltækt klokkestol. (Arkitekt Rolf Schroeder), og klokke med et vers af Vald. Rørdam, 1935 blev den nuv festsal og biblioteksbygning opført (arkit Jep Fink), bibl har c 65.000 bd. 1957–60 blev hele hovedkomplekset fjernet, og skolen fik sit nuværende udseende. (Arkit, prof Møller Jensen og Tyge Arnfred).

Hvor der før var en lukket gaard med de kendte linier af Dagmarsalen, hovedbygningen med klokkestabelen og gymnastiksalen, blev en aaben plads ind mod det hvide hus og foredragssalen. Mange minder var knyttet til disse 3 bygninger, som forsvandt, men ny, hensigtsmæssige bygninger har rejst sig som ramme om det store skolearbejde.

1878 omdannedes vinterskolen til udvidet højskole og 1885 til fællesskole. Nu optoges ogsaa kvinder paa vinterholdet. Kursuset var 2 aarigt, fra 1913 treaarigt. Om sommeren har der været holdt almindelig højskole for piger til 1954, da undervisningen ogsaa her blev udvidet. Samtidig er holdt adskillige andre kursus, især Nordiske lærerkursus.

Fra 1898 er skolen en selvejende institution. Der er 22 faste lærere, elevtallet er c 300 om vinteren, c 175 om sommeren.

Fundatsen er ændret 1955 (af de 5 medl i best kan af skolens stab kun forstanderen være medlem).

1865–1906 var **Ludvig Schrøder** (* 1836, † 1908) forstander.

Han var født i Christianssæde skovriderbolig paa Lolland, søn af skovrider Jens P. S, og blev 1862 gift med Charlotte E. J. Wagner, * 42 i *Rendsborg*, † 04, dt af oberstløjtn Moritz C. A. F. W. S blev student fra Hrlh, hvor rektor *Listov* betød meget for ham, og hans øjne blev aabnet for Oehlenschlægers poesi og Grundtvigs salmer. Han mistede sin moder 1839, havde sit andet hjem paa Hrlh, og efter sin moders ønske studerede han teologi, levede ivrigt med i Studenterforeningen, men mest udbytte havde han af samværet i »Lille Theologicum« (stiftet 1858: *Ernst Trier, Jens Nørregaard, Chrf. Baagøe,* der alle blev højskolemænd, *L. Wagner, Jens Paludan-Müller),* hvor han var lederen. *Kierkegaards* voldsomme angreb paa statskirken virkede ikke saa stærkt paa S som paa andre. Han var imod ensidig subjektivisme og havde ikke valgt teologien for at faa et levebrød. Som højskolemand nævnede han kun sjældent Kierkegaard. Han deltog i de skandinaviske kirkemøder 1857 og 59, hørte *P. C. Kierkegaards* aandfulde skildring

af Grundtvigs kirkesyn, sluttede sig til Grundtvigs disciple, kom ofte i Grundtvigs hjem. S blev c theol 1860, deltog i pastoralseminariets øvelser, studerede kirkehistorie, lod spm om præstegerning staa aabent, men saa kaldte højskolen paa ham, da Rødding højskoles forstander, *Sofus Høgsbro,* bad ham vikariere for sig 1861. Dette førte til, at S blev Rødding højskoles forstander 1862. Hidtil havde kundskabsmeddelelse været hovedsagen her, men gn sin medlærer, *J. L. Knudsen* (se sp Lejrskov-J) og ved besøg hos *Kr. Kold* førtes S ind i sin historiske gerning: at forene Røddings og Kolds syn, det oplysende og det vækkende. Heri støttedes han af *H. Nutzhorn,* der ogsaa var lærer paa Rødding, og da 1864 tvang dem til Askov, blev Askov snart den mest ansete højskole i Norden. Hans varme og milde hustru (Charlotte, f Wagner) blev ham en enestaaende hjælp, hun styrede det store skolehjem dygtigt og forstod at give de store møder en festlig ramme. Fr. Nørgaard skriver:

»Hovedemnet i Ss undervisning var *menneskeslægtens levnedsløb.* Hans tolkning af nordiske gudesagn kastede lys over hele menneskelivet, blev en folkelig sjælelære. Han fortalte folkenes historie, skildrede store personligheder, altid med henblik paa at vejlede de unge til at forstaa deres tid. Hans stille, myndige tale var ikke præget af ydre veltalenhed, men bygget paa studier, selvfordybelse i emnet, rig paa livserfaring, inderlig, troværdig. Han havde kun i ringe grad samtalens evne, men naar han talte til den store elevflok, følte den enkelte, at det netop var til ham. »Dag og daad er kæmperim«, skrev han under sit billede, og det levede han efter. Hans arbejdskraft var enestaaende, hans tale sigtede baade paa at vække aandeligt liv og tilskynde til dygtigt haandens arbejde. Ligesom sine venner *Tietgen* og *Dalgas* deltog han i genrejsningsarbejdet efter 1864, forstod at sætte i gang, udvidede stadigt sin skole, der i nogen grad virkeliggjorde Grundtvigs drøm om »Skolen i Soer«. Askov blev nordisk højskoles brændpunkt, et midtpunkt for Grundtvigs folkelige og kirkelige tanker. Her holdtes store møder, efteraarsmøder, lærermøder, her mødtes sønderjyder og folk fra kongeriget til raadslagning, og de store Skibelund-stævner styrkede det fælles haab. Schrøder blev en instans, man altid spurgte til raads, og han havde et mærkeligt profetisk fremsyn. Askov blev centrum for den i virkeligheden revolutionære nynordiske folkevækkelse (Bukdahl), der gik imod den gamle overklasseskandinavismes »løgn i gildesskrud« (Henrik Ibsen). Nordmænd som *Ole Arvesen, Herman Anker, Chr. Bruun, Lars Eskeland, Per Sivle, Kr. Uppdal* o fl stod Askov nær, og Askov blev medstrider i kampen om norsk rigsmaal og for fælleskultur. Det samme gjaldt Finland, hvor Askov var med i kampen mod svenskevældet, og kampen for den folkelige rejsning paa Færøerne og Island. Disse landes højskolemænd udgik for en del fra Askov, inspirerede af S. Den egentlig konservative S var radikal, naar det gjaldt folkelige mærkesager. Hans højskolesyn udfoldede sig i gerning. Hans styrke var, at han aldrig talte *OM,* men *UDAF* (Bukdahl). Det fundamentale var Kolds skolesyn (som *J. L. Knudsen* fik ham til at optage). Derfor havde hans foredrag altid det element af forkyndelse, som satte eleverne i gang. Pædagogisk vidste han, at billedet rammer dybere end begrebet, derfor talte han om myterne og øvede nok paa dette omraade det ypperste i sit virke. Gn Nordens gamle sindbilledsprog forløstes den tunge poetiske strøm, der var i ham. Og poesien var nok en arv fra romantikken *(Steffens),* og hos *Grundtvig* havde han lært, at universaliteten uden kristelig begrundelse bliver tomme abstraktioner. Ellers bekræftede *Grundtvig* ham i, at historien er det vigtigste vaaben i højskolen for at ramme gennem det aktuelle og ind til det plan, hvor det bestandige i menneskenaturen afslører sig, og for S som for Grundtvig var det naturligvis verdenshistorien og ikke en lokal Nordens historie. Historiens tale bliver sindbilleder paa mennesket, sat ind i den evige strid mellem støv og aand. Derved bliver historien ikke blot interessante annaler og anekdoter, men liv. Det poetiske – det historiske! Det var Askov. (Fr. Nørgaard i DBL XXI, 381 f).

Fr. Schrøder oplyser, at Ludvig S ikke kunne fordrage ordet »Hvad udad tabes« og bekæmpede det, naar det lagdes Dalgas i munden. – De gamle sang ikke: Slesvigs land genvundet, men *Sønderjylland* vundet. Det gjaldt ikke et stykke land, men *folket* dernede vundet for den danske sag.

S samlede en fremragende lærerstab. H. Nutzhorn var især S en enestaaende medarbejder, fra 1898 medforstander.

Ganske vist knyttede Ludv. S skolen til vækkelsens folk og førere, *P. Larsen-Skræppenborg* og *Kr. Kold,* og til de vakte kredse i Vejen, Læborg og Gammelby. Det blev det særegne ved denne højskole, og denne forbindelse med den gudelige vækkelse mærkedes lige op til genforeningsaaret 1920. Gn *J. C. Lindbergs* virke var det blevet en bred, folkelig bevægelse, i kamp mod overklasse, præstevælde og embedsvælde. Schrøders geniale syn laa baade i det historiske og i hans fremgangslinie i nutid og udblik til fremtid. Følgerne og omformningen af vækkelsen, ikke mindst paa det kirkelige omraade, blev en hovedlinje gennem et par slægtled af højskoleledere paa denne grænse-højskole. Det saa man allerede ved indvielsen 1865, hvor *Chr. Flor* talte først (om skolen som et grænsefort), og *P. Larsen-Skræppenborg* talte til sidst. Den nationale vækkelse og de ny vilkaar efter 1864 blev kædet sammen med den folkelige og gudelige vækkelse. Hvad udad var tabt, skulle vindes indad.

S stod i levende forbindelse med højskolemænd rundt omkring i Norden, med dansk-amerikanske præster, talte ved møder landet over, tog sig varmt af plejehjemssagen, hedeselskabet, medstifter af Dansk skoleforening og KS, deltog i Bethesdamøderne og menighedskonventet, var landstingsmd 86–90 og medl af det kirkelige udvalg 1904–07. Hans noget tunge forfatterskab ligger paa linie med hans skolevirksomhed. Han var medudg af Nord maanedsskr 71–83, af Hist maanedsskr 83–88, »Danskeren« 88–94, flittig medarb v Højskolebl. Han udgav bøger om Skræppenborg (75), Mads Melbye (79), L. Helveg (84),

Oehlenschlæger og den romantiske skole (88), Ernst Trier (94), men især viede han Grundtvig sine studier (»Professor« i Grundtvig), og i 2 større skrifter skildrede han Grundtvigs barndom og ungdom (83) og levned(01) 05 udg han det fyldige værk om den nordiske folkehøjskole, og hans værk om »Danmarks hjælpekilder og næringsveje« (92–97) vidner om hans praktisk-økonomiske interesser. Han fratraadte 06, men underviste til et par dage før sin død. Mindesmærke i Skibelund.

En søn af Ludvig S, *Frederik Schrøder*, var lærer paa Askov højskole 1918–30 (se sp, Holbæk).

LS: Minder (Gads dsk mag 1906—07, s 417 f, Askov folkehøjskole 1865—1915, J. Nissen: Ti levnedsløb, 1919, E. Marstrand: Omkr Askov 1924, Holger Begtrup: LS, 1913, Fr. Schrøder: LSs liv og gerning I—II, 1935—36, Højskolebl 1906, sp 65 f, 1908, sp 201 f, 255 f, 313 f, 1912, sp 145, 1936, sp 41 f, 68 f, 251 f, 273 f, 290 f, Hjem og skole, 1908, s 161 f, Hedeselsk tidsskr 1908, s 25 f, Gads dsk mag 1907—08, s 417 f, Sønderj aarb 1909, s 1 f, Askov lærlinge, 1941, DBL XXI, 381 f (Fr. Nørgaard), Jørgen Bukdahl i Højskolebl, 1959, s 32 f, Fr. Schrøder: Breve til L. S, 1936 (Dsk udsyn), Om Bjørnstjerne Bjørnson paa Askov 1887, se Jeppe Aakjær sommertaler, Højskolebl 1945, 51 f, Hjem og skole, 1936, 41 f, Dansk udsyn, 1937, 9 f, Bavnen 1938, 151. Jubilæumsskrifterne 1965, se ovf.

Nogle begivenheder i disse aar

Blandt de utallige store møder og kirke- og skolehistoriske begivenheder, der i Ss tid har været knyttet til Askov skal enkelte nævnes: I gymnastiksalen blev det første *efteraarsmøde* holdt 1874, en slags fortsættelse af *Skræppenborgs* møder i Dons. Han var død 1873, havde utrætteligt støttet skolen, kom der tit, indbød eleverne til Dons. Han havde faaet rejst den første mindesten i Skibelund krat – over *J. C. Lindberg,* de vaktes værner mod forfølgelserne.

Som navnet *Schrøder* er navnet *Appel* særligt knyttet til Askov højskole.

30. juli 1874 ordinerede *Vilhelm Birkedal Cornelius Appel* paa Askov højskole, bistaaet af 12 præster og 6 lægmænd (se Fra Ribe Amt 1937, s 72–87 og her under Rødding).

Da der 1874 dannedes en frimenighed i Rødding, blev han dens præst. Der var ingen biskop, som ville ordinere ham, og biskopperne reagerede heftigt efter *Appels* ordination i Askov. Biskop *Martensen* ville have retslig forfølgelse, og ved provsteret blev *Birkedal* og *Svejstrup* idømt store bøder, subsidiært 30 og 15 dages fængsel. Højesteret nedsatte straffen til det halve. Om *C. Appels* senere virksomhed, se Rødding. Han vedblev at have nær forbindelse med Askov. Ordinationen i Askov fik stor betydning, den blev en kirkelig og national hjælp til sønderjyderne og begyndelsen til frimenighedsbevægelsen ud over hele landsdelen, og tillige udtryk for den gudelige vækkelses kamp mod præstevælde. Paa Askov udformedes de kirkelige frihedskrav, der 1881 førte til de store forhandlinger i Askov om de saakaldte *Askov-adresser,* den lille og den store. Det gjaldt afskaffelse af præsteløfte, krav om menighedernes ret til selv at vælge deres præst, og til sm m præsten at bestemme alterbog og salmebog, indførelse af borgerligt ægteskab, sognebaandsløseres ret til at benytte deres sognekirke, ordination af ikke-teologer osv. Det store kirkemøde 1881 var fremkaldt af røre paa Limfjordsegnen, egentlig laante Askov kun hus dertil. Det var *Grundtvigs* frihedstanker, der laa bag og den gudelige vækkelses protest mod gejstligheden. Ogsaa 1881-mødet fik et retsligt efterspil. Birkedal, som var med, og flere præster blev ved provsteret idømt bøder, men Højesteret frifandt dem. Askovadresserne fik ingen omgaaende virkning, men blev den fane, hvorunder frihedskravene kæmpede sig frem. (Den sidste Askov-adresse er af 1915 efter *Morten Larsens* udtrædelse af folkekirken paa grund af *Arboe-Rasmussen*-sagen).

Højskolen havde ogsaa en tid en afdeling, der uddannede præster til de danske menigheder i USA, samt nær forbindelse med Ydre Mission: *Børresens* Santalmission og især *Andrea Franks* sømandsmiss i Calcutta. De ledende her var *H. Nutzhorn* og senere *Jacob Appel.*

Paa et møde april 1878 i Tivoli havde *L. Schrøder* og *Jens Nørregaard* talt om Grundtvigs Sorø-Plan. Nu drøftede man Askovs forhold til denne, og hvad der kunne gøres for at skabe et brændpunkt for højskolesagen i Norden. Der var krav om udvidet undervisning. *Schrøders* stilling var vanskelig. Grundtvig var den store lærefader, hvor det gjaldt vækkelse (der for S og Kold var afgørende). Det blev nu Ss opgave at forbinde Kolds højskolesyn med de rige impulser fra Grundtvigs folkelige tænkning. Trods al beundring for Grundtvig havde S en viss skepsis mod Grundtvigs fantasier om en statsskole i Sorø. I hvert fald var tiden ikke inde dertil. Lærermødets opgave var at drøfte Askovs udvidelse paa det givne grundlag fra 1865, saa den ikke kom ud af det folkelige spor. Samtidigt skulle den være et modtræk mod Brandesianismen og forkynde en realisme, der havde hjemlige rødder, naturvidenskab og historie. S selv var tilbageholdende, og det blev venner fra Testrup højskole, Vallekilde og Hejls, der drev sagen igennem.

I august 1878 holdtes det betydningsfulde lærermøde, hvor skolens struktur og retning fastlagdes.

Derefter blev Askov højskole som *udvidet højskole* virkelig et brændpunkt i de flg aartier og vejledende for højskolesagen i hele Norden.

Mødet 1887, hvor Bjørnson talte, huskedes længe. Jeppe Aakjær, der var elev her, har levende skildret det i en af sine sommertaler.

Et afgørende møde var ogsaa mødet 1891, da sløjdskoleforstanderen i Nääs, besøgte Askov, og med *Meldgaard* som leder blev Askov-Nääs-sløjdens linier fastlagt, med centrum i Askov sløjdskole.

Jacob Christian Lindberg Appel var højskolens forstander 1906–28. Han var født paa Rødding højskole 66, † 1931, søn af frimenighedspræst Cornelius Appel, der blev ordineret i Askov 1874. Der laa et helt kirkepolitisk program, en bekendelse til Grundtvigs frihedsideer i, at Cornelius Appel opkaldte ham efter Grundtvigs vaabendrager, *Jac. Chr. Lindberg.*

Jacob A blev undervist hjemme og paa Askov, studerede ved polyteknisk læreanstalt uden at have taget nogen adgangseksamen, tog fageksamen 90, skrev sm m en kammerat

en afhandling der kendtes værdig til univ guldmedaille, men da der var to forfattere, kunne medaillen ikke uddeles. 1890 blev A lærer paa Askov, og her fik han sin livsgerning. 1894 blev han leder af et kursus for højskolelærere, blev 99 medbestyrer, 06 forstander, 08 fmd for skolens bestyrelse. 1910–13 var han kultusminister i ministeriet Berntsen, 1920–24: undervisningsminister i ministeriet Neergaard, 1922–24 tillige kirkeminister. I overgangstiden 1919–20 fungerede han som skoledirektør i Sønderjylland, uden at forlade Askov. – Som ung gav A sig af med videnskabeligt arbejde, skr i Vidensk selsk en oversigt 1904 om Tordenvejr i Danmark 03, (han havde 94 udgivet en populær bog om lynafledere). Til brug ved sin undervisning udg han (sm m Poul la Cour) 96–97: Historisk fysik, samt en regnebog. Paa højskolen underviste han i fysik, matematik og regning, og han forstod at gøre disse fag levende. Omkr 1895 begyndte han at undervise i sjælelære (i tilsl t Ludv. Feilberg) og nyere historie, dog uden at slippe sine egentlige fag. Som lærer og skoleleder øvede han stor indflydelse. Han var paa flere punkter anderledes end Schrøder, mindre »folkelig« end S, mere sagligt, fagligt interesseret i oplysning end i den direkte vækkende grundtvigske linie, men han fastholdt Schrøders historisk-poetiske oplysning som baggrund (ligesom Poul la Cour) for de nye fag. Han havde et skarpt blik for faren ved ikke at se vanskelighederne i øjnene, blev derfor »mere en forsigtig vejleder end en dristig forkynder for de unge«. Men han førte dygtigt Askovs traditioner videre.

Skønt han var interesseret i politik og samfundsspørgsmaal, tøvede han længe med at gaa ind i politik. Han var medl af kommissionen ang folkeskolens tilsyn 09–10, og af skolekomm 1919 og medl af det kirkelige udvalg fra 1928. Han blev minister i to omgange, gennemførte menighedsraadsloven 1912 og præstelønningsloven 1913, som indførte lønklasser for alle embeder – og dermed brød mange præsteembeders tradition, idet lønklasserne kontormæssigt fulgte sognenes folketal og ikke tog hensyn til embedernes egne kapitaler eller traditioner. I hans 2. ministertid blev det hans hovedopgave at sikre den frisindede ordning af skoleforholdene i Sønderjylland, som han som skoledirektør havde forberedt. Hans opposition mod J. C. Christensens kirkepolitik havde ingen fremgang, og det var ham nok en lettelse at vende tilbage til Askov.

Da de første 5 folkevalgte biskopper skulle udnævntes 1923, indførte Appel den regel, at den, der havde faaet flest stemmer, skulle udnævnes.

Jacob Appel gemte bag sit noget aristokratiske væsen en varm følelse for sager og personer. Hedeplantning, Sønderjylland optog ham meget. Han kunne i sin kirkepolitik ligesom *P. Dahl* være forsigtig, tøvende, ikke mindst paa grund af en udviklet selvkritik, men han var altid rede til at forhandle, raade og hjælpe (f eks da »Grundtvigs Hus« skulle frigøres for gæld). Selvom han hverken lignede sin fader eller Jac. Chr. Lindberg paafaldende, repræsenterede han altid grundtvigianismen og de grundtvigske frihedsideer. 1928 købte han Askov Nørregaard, flyttede derhen, men ramtes kort efter af en hjerneblødning og døde 1931. Mindesten for ægteparret Appel i Skibelund.

A. J. Rud i Dsk kirkeliv 1932, 135 f, Dsk udsyn 1932, 1 f, Højskolebl, 1932, 17 f, 33 f, Menighedsbl 1932, 519 f, Præstef bl, 1932, 22 f, Askov lærlinge 1931, For kirke og kultur 1932, H. Ostenfeld om Appels kirk syn, Dsk udsyn 1933, 18 f, Højskolebl 1949, 211 f, Frode Aagaard i Fyns tid 31. dec 56, Hedeselsk tidsskr 1932, 3 f, DBL I, 475 (Marius Kristensen), Jubilæumsbøgerne 1915 og 1965, nekrologer i Dagspressen, se endv Dsk udsyn 1933, 1938, 1948.

Fru *Ingeborg Appel* (* 68, † 48), dt af *Ludv. Schrøder*, havde tidligt faaet interesse for svensk gymnastik, der var indført paa Vallekilde. Hun overtog selv undervisningen i legemsøvelser og sundhedslære for de unge piger paa højskolen (1890–1928) senere ogsaa undervisning for fremtidige sygeplejersker. Under sin mands fraværelse som minister ledede hun højskolen med stor dygtighed. Hun var ham en udmærket støtte. Hun virkede ogsaa for at skaffe plejehjem til hjemløse.

Oscar Geismar i Folkung 1943, 14 f, Højskolebl 1938, 406 f, 1939, 578 f, 1948, 231 f, 409 f.

J. Th. Arnfred (* 82 Aal. Faderen: Gdjr), var forstander 1928–53, medforstander fra 22, gift med en dt af valgmghpræst *Axel Helweg, her.* Paa mødrene side kan A føre sin slægt tilbage til Hans Tausen. Han voksede op i en gl slægtsgaard, blev hos en morbroder indviet i naturvidenskabelige og filosofiske spørgsmaal, var ved landbrug, blev c polyt 10 (elektroingeniør) og leder af statens forsøgsmølle ved Askov, samt lærer i fysik paa højskolen 1910. Har ledet kursus for elektrikere, været red af Tidsskr f vind-elektricitet, har indtaget en ledende stilling i andelsbevægelsen, 1927–59 fmd for repræsentantskabet for de danske brugsforeninger, 27–28 fmd Andelsudvalget m m. En tid syntes det, som om han ville vie andelssagen sin kraft, men 1928 blev han forstander paa Askov og med megen praktisk sans har han ledet den store skole, søgt ud over sine oprindelige emner til filosofi og pædagogik, og redigeret »Dansk udsyn« 1920–56, men tillige været medl af andelsudvalget til 60, fmd Dsk høj- og landbrugsskoler 44–57, medl af Sprogforen best fra 36, fmd 53 af Ungdomsudvalget 46 m m og udg 42 en biografi af Severin Jørgensen, har fortjenstmedaillen i guld. A har som dansk højskoles førstemand øvet stor indflydelse i mange aar i højskolens tjeneste. »Hans vidtspændende interesser og lige saa vidtspændende arbejdskraft, hans samfundsmæssige indsats (i andelsbevægelsen) bør nok fremhæves, men det folkelige arbejde paa Askov er hans hovedindsats. Det er sket i en frisindet aand, med lydhør sans for tidens undertone, med en stilfærdig, men stærkt personlig forkyndelse, som aldrig lod sig spænde i nogen spændetrøje. Hans frisind bunder i respekten for mennesket, ærefrygten for mennesket, og han har »aldrig kørt frem med meningernes damptromle«. Frisind, lydhørhed har præget A, og dertil kom det tungtvejende: Budskabet.« (Uffe Grosen i Højskolebl 1952, s 535 f, Nationaltid 14. dec 52).

Ved Arnfreds fratræden 1952 skete en opsigtsvækkende ændring i højskolens bestyrelse

(*Arnfred,* og højskolelærerne *Holger Kjær, Juul Andersen* og *Frode Hasseriis).* De 3 højskolelærere traadte tilbage, og den ny bestyrelse kom til at bestaa af *Arnfred, Jørgine Abildgaard,* Snoghøj, forstander *A. Brandt-Pedersen,* Vraa og fhv undervisningsminister *Jørgen Jørgensen,* Lejre. Man forstod, at *Jørgen Jørgensen* ville faa det afgørende ord at sige, naar den ny forstander skulle vælges. Man valgte ikke denne gang en mand, der var vokset op i Askov-atmosfæren eller havde tilknytning til Askov, men pastor, lektor *Knud Hansen,* som man regnede til venstrefløjen af grundtvigianerne i forbindelse med Tidehverv. Samme aar var der diskussion om højskolen skulle være pligtigt medlem af valgmenighederne.

Arnfred skrev 2. del af Askovs jubilæumsbog 1965, se ndf.

Knud Hansen (forstander siden 1953), (* 98 i Etterup, Rørup. Faderen: Gdjr) havde været sp i Durup-T og i Assens (se der), før han 1944 blev ansat ved Jelling seminarium. Han var medudg af sangbogen »Salme og sang« 34, udg 35: Oxfordismen eller evangeliet? 42: Forkyndelsen i Kaj Munks forfatterskab, 48: Den kr troslære, 5. opl 64, 54: Søren Kierkegaard, ideens digter, 65: Revolutionær samvittighed, har skrevet talrige afhandlinger og artikler i Tidehverv, Højskolebladet, Dansk udsyn, Information osv. – Der er siden 1952 sket store omkalfatringer med hensyn til bygningerne og de ydre rammer paa Askov. Gang paa gang er der ogsaa talt om omkalfatringer i skolens liv og linie. Men *Knud Hansen* fastholder (Kr Dbl 17. jan 59), at Askov hverken er en aandelig karussel eller et folkeuniversitet, men en *folkehøjskole.* Han vil fastholde den gamle linie fra Schrøders tid, den kirkelige, nordiske og sønderjyske linie, den grundtvigske linie. Efter at *Jørgen Bukdahl* havde kaldt paa at fastholde forbindelsen med Kold, de gudelige vækkelser og Schrøders historisk-poetiske linie som det bærende i skolens liv, svarede Knud Hansen klart, at disse linier skulle fastholdes.

Knud Hansen er gift med cand mag Ellen Grønlund, der paa skolen underviser i psykologi, eventyrforskning og gymnastik. Knud Hansen er fmd for Askov højskole fra 55 og fmd Foreningen af højskoler og landbrugsskoler fra 1964.

Jubilæumsskriftet 1965 omtaler de mange fag der dyrkes ved siden af de egentlige højskolefag: økonomi og byggesager, skytte-, gymnastik- og foredragsforeninger, kvindesag og reformkjoler, skolefagene (hvoraf det mest spændende er den historiske matematik og fysik), det moderne forsøg paa at erobre Askov for en i gammeldags forstand mytologisk forkyndelse (dvs Aage Møller, af hvem der gives et skarpt og vellignende portræt), og meget andet godt. Noget af det interessanteste i Arnfreds bind er skildringerne fra krigen, besættelsen, beslaglæggelsen og den aktive modstand.

Lærere og elever paa Askov gennem aarene

Mogens Barfoed skrev i Berl Tid 10. okt 65 bl a: »Hvad er Askov? Det er blevet sagt saa forskelligt og ment saa ens i de 100 aar, højskolen nu har bestaaet. Fra at være en lille ukendt landsby blev Askov et navn, alle kendte. *Selma Lagerlöf* kaldte Askov for »en fæstning«, *Johs. Weltzer* døbte Askov en »aandens republik«. *Hal Koch* karakteriserede Askov som »Danmarks mest aabne skole«. Andre har talt om »folkeuniversitet i landsbyen«. Atter andre har sammenlignet Askov med torvet i den klassiske tid, da læreren vandrede med sine disciple paa byens torve og fik følge af mennesker, der foruroliget var blevet staaende og lyttede. For tusinder blev Askov et aandeligt hjemsted. De kom fra ind- og udland, by og mark, fra alle samfundslag og sad paa skolebænken sammen. Hver søgte sit: oplysning, menneskeligt fællesskab, udvidet horisont, et staasted. Brydninger og dønninger gik gennem Askov og holdt skolen ung i sind. »Skolen i Soer«, som nogle havde tænkt, blev den aldrig. Snarere ligger den *Grundtvigs* Gøteborg-tanke **nær.**

Okt 1965 fejrede Askov Højskole sit 100 aars jubilæum med tre dages stævne. Højskolen havde modtaget tilmeldelse fra 800 personer til festen, og foruden disse 800, hvoraf adskillige var fra Sverige, Norge og Finland, kom et stort antal særligt indbudte.

Den egentlige jubilæumsdag var den 3. nov, for paa denne dag i 1865 begyndte skolen sin gerning.

Skolens program blev det ofte citerede ord, at »dens gerning ligger dér, hvor lærernes evner mødes med elevernes trang«.

Karakteristisk for Askov blev tre ting: den stærke nordiske islæt, dens overgang 1878 til at være den udvidede højskole for tidligere højskole-elever og endelig, at den ikke som Kolds blev en enkeltmandsskole. Ikke forstanderens personlighed alene, men en kreds af *jævnbyrdige lærere* bar den frem.

Et pluk ud af lærernes navne siger, hvorfor Askov kom til at spille den rolle, skolen alle sine dage har gjort i dansk aandsliv: *H. F. Feilberg, Jakob Knudsen, Poul Bjerge, Poul la Cour, Even Marstrand, L. Moltesen, Holger Begtrup, Bo Rud, S. P. Fenger, Axelsen-Drejer, Marius Kristensen, Margrethe Christiansen (Pip), Hans Lund, Jens Rosenkjær, C. P. O. Christiansen, Fr. Hasseriis, Frederik* og *Ingeborg Schrøder, Novrup, Bukdahl, Jørgen Bøgh, Ole Wivel.* Ved *Jac. Appels* side stod fru *Ingeborg Appel,* der ikke for intet var datter af Ludvig Schrøder. Hun underviste paa skolen i 50 aar og maatte i to perioder overtage skolens ledelse, medens Jacob Appel var minister.

Det lader sig ikke gøre at maale, hvilke tilskyndelser der fra Askov er udgaaet til vort folk gennem de mange tusinde elever, der her har siddet paa skolebænk i deres mest modtagelige alder. Men det er en kendsgerning, at mange Askov-elever har siddet i ledende stillinger landet over. Blandt politikerne for eksempel kan nævnes: *Knud Kristensen, Julius Bomholt, C. V. Bramsnæs, Bertel Dahlgaard, S. Brorsen, Hauch, Hauge, Bording, Thorkil Kristensen* og – maaske skolens mest berømte elev – *H. P. Hanssen* (Nørremølle). Ogsaa inden for andre grene af det offentlige liv, inden for landbrugets foreningsliv, i andelsforetagender, i kirke, skole og presse møder man meget ofte gamle Askov-elever blandt de ledende.

Men der er et skjult Askov, som ogsaa maa tages med, naar skolens betydning skal tages i betragtning. Rundt om i landet lever mange kvinder og mænd, som ikke har nogen stilling i det offentlige liv, og som maaske kun kendes af faa, men som under deres Askov-ophold mødte frugtbare tilskyndelser.

I 1940, da Askov Højskole fyldte 75 aar, skrev Julius Bomholt om nogle af de digtere, der havde tilknytning til den berømte skole, f eks *Valdemar Rørdam* som i 1898 udsendte en lille bog, »Paa Højskole«, der skulle være en bekendelse til Askov. For *Jeppe Aakjær,* skriver Bomholt, formede opholdet paa Askov Højskole sig som en urolig og splittet oplevelse. Da han 21 aar gl kom til skolen (i 1887), var han midt i et hamskifte. Under et ophold i hovedstaden havde han faaet syn for de nye guder: *Darwin, Henry George, Brandes* osv – og nu skulle verden reformeres. Endnu tre kvart aarhundrede senere gaar der ry af den »*fimbulvinter*«, Aakjær var der, men Aakjær var dog i høj grad modtagelig for den fællesaand, der gik gennem skolens arbejde, og det fik da ogsaa udtryk i hans sange.

Martin Andersen Nexø var elev paa skolen fra 1891–93, og han og højskolen fandt hinanden. Paa Askov, skriver han selv, fik jeg det første overblik over tilværelsen. Aldrig har det været saa herligt at vaagne som dengang under højskolens tag, da hver ny morgen var som en løfterig indgang til nye verdener. *Jakob Knudsen* var lærer paa skolen fra 1881 til 1890, og skønt han ikke har skrevet mange linier om Askov eller højskolen i det hele taget, bliver han stadig betragtet som *Højskolens forfatter. Bjørnstjerne Bjørnson* besøgte Askov i efteraaret 1887, og da han ankom den 12. nov, fik han en festlig modtagelse. »Grundtvig selv kunne ikke have faaet den bedre,« skrev en præsteven syrligt til Ludvig Schrøder.«

Kaj Munk talte i juli 1942 paa Dansk Ungdomssamvirkes ledermøde paa Askov, – og det gik ikke stille af. Den daværende forstander, J. Th. Arnfred, fortæller herom i sin bog »*Askov i mands minde*«, som skildrer tiden fra 1945 til jubilæumsaaret:

»Kaj Munk skulle tale, og han begyndte ganske rigtigt med ordene: »*Dengang ministeriet fejgt og ærerløst udleverede Danmark til tyskerne.*« Og saa, skriver Arnfred videre, fortsatte han med en strøm af ukvemsord, der ikke syntes at ville standse, indtil *Hal Koch* bøjede sig hen imod mig og sagde: »Ja, bliver dette her ved, maa vi to jo gaa.« Jeg nikkede bekræftende. Kaj Munk kan næppe have hørt, hvad Hal Koch hviskede, men forstod det vel umiddelbart. Han standsede brat, næsten midt i en sætning og sagde: »Naa, det var jo ikke det, jeg skulle tale om« – og saa tog han fat paa foredraget, der var udmærket.

Efter aftenkaffen, fortæller Arnfred videre, samledes en mindre kreds inde i vore private stuer, og her fortsatte diskussionen, der ganske rigtigt til tider var ret voldsom. Jeg forsøgte stilfærdigt at sige til Kaj Munk, om han ikke troede, at han snarere ville vinde forstaaelse for den sag, han ville fremme, hvis han moderede de voldsomme og personlige angreb. Men saa for Kaj Munk op igen. Denne uldenhed lignede højskolefolk i almindelighed og mig i særdeleshed, men nu skulle sandheden siges. Saa tog han en stol, løftede den saa højt, han kunne, og huggede den saa med et brag i gulvet, saa det var mærkeligt, den ikke splintredes.

Fra Askov udgik ogsaa indførelsen af den *Lingske* gymnastik i Danmark. *Ingeborg Appel* var en af de første danske kvinder, der gennemgik det fuldstændige kursus paa det gymnastiske centralinstitut i Stockholm. (Den første var *Charlotte Bonnevie,* Zahles skole). Ogsaa med sin lære i familiekundskab var hun forud for sin tid, ja, »hun vovede allerede dengang at komme ind paa seksualundervisning, noget dengang nærmest utænkeligt«.

Askov og Sønderjylland har næsten været nævnt i samme aandedrag, men selv om det i 1865 var den ny grænse, der var baggrunden for Askovs tilblivelse, ligesom tanken om det tabte land hinsides Kongeaaen blev en undertone i al dens liv, blev Askov aldrig væsentligt en skole for sønderjyder. Med aarene blev skolen uddannelsessted for dem, der tænkte sig paa en eller anden maade at gaa ind i folkeligt eller nationalt arbejde i deres hjemstavn, og det er paafaldende, saa mange Askovelever, der efter 1900 er at finde i det nationale arbejde og igen efter 1920 i politisk, kulturelt arbejde, presse og erhvervslivets organisationer. De sidste danske parlamentarikere i Berlin i sin tid var alle Askov-lærlinge, og de fire sønderjyder, der var med i den danske delegation til fredskonferencen i Paris i 1919, var ligeledes tidligere Askov-elever *(H. P. Hanssen, H. D. Kloppenborg Skrumsager, Nis Nissen* og *Anders Grau).*

Blandt de mange fremtrædende personligheder, som i tidens løb har holdt gæsteforelæsning paa Askov, er ogsaa *Niels Bohr.* Paa »Nordisk sommeruniversitet« i Askov i 1951 holdt Bohr foredrag om »Fysikken og vor erkendelse«, og der var stor interesse for at lytte til ham. I øvrigt, skriver J. Th. Arnfred i sin bog, bragte Niels Bohr fra Askovs talerstol den smukkeste hyldest til folkehøjskolen, jeg nogen sinde har hørt.

Og hvad siger Askovs nuværende forstander, *Knud Hansen* om opgaven? Han har meget nøje fulgt de faste rammer, der allerede bestod for Askov, da han kom dertil. Ved sin udnævnelse sagde han: »Askov skal forblive et aabent, frit forum. Mit syn er at hævde det bestaaende i det kristelige og det folkelige og forbindelsen mellem de to værdier. Det er et syn jeg vil føre videre, men det er maaden, hvorpaa det gøres, som skifter . . .

Enkelte lærere skal omtales kort. Om den gamle pastor, dr *H. F. Feilberg* henvises til Darum-Bramminge, her s 134 f.

Heinrich v Nutzhorn (* 1833, † 1925) blev c theol 62 og straks som Ludv. Schrøders studenterven knyttet til Rødding højskole, fra 65 paa Askov. Hans fag var historie og sang, fra 1898–1906 var han medbestyrer. Han var en ægte lærling af Grundtvig, viede Nordens historie en stor del af sin kraft, han foredrog bredt og omstændeligt. Lige saa stor betydning fik han som sanglærer. Hans interesse for folkemusik var vakt af *A. P. Berggreen,* han var meget musikalsk, udg flere melodisamlin-

ger for højskolen, særlig betydning fik hans melodier til P. O. Boisens »Nye og gamle viser«, ogsaa hans egne melodier til Grundtvigs salmer og sange blev skattede. Han udg sm m M. T. Bredsdorff en koralbog til salmebogen, var til 1907 overdirigent i de samv. centralforeninger for blandet kor, 1913–18 udg han et værk om den dsk menigheds salmesang. Han blev titulær professor 1912. Mindesten i Skibelund krat.

H. Rosendal: Rødding Højsk hist 94, Askov Lærlinge 1913—14, s 50 f, Poul Bjerge: H. N, 1903, 225 f, 1923, s 249 f, 1925, DBL XVII, 273, (N. Schiørring).

Poul la Cour (* 1846, † 1908) af den kendte slægt fra Skærsø, Mols, først gift med en dt af historikeren *Fr. Barfod,* derefter med Kristine Marstrand, søster til Ernst Triers hustru, *Even Marstrand* var deres brodersøn (se valgm Osted-A), han var højskolel her 07–12 og paa flere maader knyttet til Askov. Poul la Cour tog magisterkonf i fysik og meteorologi 69, var knyttet først til sin broders landboskole i Lyngby, saa til Meteorologisk Institut (han fik senere stillingen som direktør dér tilbudt), men 78 blev han lærer i naturfag paa Askov, og her blev han. Han fik naturfagene jævnstillet med de historiske fag i højskolen, og i god samklang med skolens syn anvendte han i sine fag den historiske fremstilling. Han havde sjældne evner som lærer, klarhed, et følsomt sind, rig, ædel menneskelighed. Han blev elsket og beundret. Han var tillige en stilfærdig forkynder af kristen livsanskuelse med en stærk etisk tone. Som foredragsholder var han meget yndet. Han var en af banebryderne for den Ling'ske gymnastik og han var ledende inden for skyttebevægelsen. Han ville hjælpe de unge til sædelighed, sundhed, glæde. Præst blev han ikke, men i taler og prædikener vidnede han om kristendom. Da Askov valgmgh dannedes, blev han dens formand, hver søndag bad han ind- og udgangsbøn. Europæisk berømmelse vandt han som fysiker, han opfandt tonehjulet, optisk telegrafi, og konstruerede vindmøller for mindre elektricitetsværker. Udg Historisk matematik og Historisk fysik (sm m Jac. Appel). 1891 begyndte la Cour med statsstøtte sine forsøg paa at udnytte vindkraften. 1897 blev den store forsøgsmølle opført efter arkit P. V. Jenssen-Klints tegning. Møllen brændte og blev genrejst i ændret skikkelse 1929. Møllen har 1902–60 forsynet Askov med elektricitet. Den første bondegaard i Danmark, der fik elektrisk lys og kraft, ligger i Askov. Nu er bygningerne overdraget til højskolen, og lokalerne bruges til undervisning.

J. Th. Arnfred blev hans nære medarbejder, Poul la Cour blev en foregangsmand med hensyn til landbrugets elektricitetsforsyning. Han blev titulær professor 94. Mindesten i Skibelund krat (litt se DBL V, 440). Hans søster, *Jenny la Cour* (* 1849, † 1928) kom til Askov for at styre hus for sin broder. Hun blev haandgerningslærerinde paa højskolen, var den første der optog kvindelige elever i sit hus paa Veum 1886, og mange unge kvinder har været hende dybt taknemmelige. Hun havde 1893–1918 en god hjælp i sine søsterdøtre *Anna Cathrine la Cour,* der gav undervisning i vævning, og *Johanne Marie la Cour Siegumfeldt.* (L. F. la Cour: Slægten 1. C. 1917).

Højskolebl 28. febr 28, Even Marstrand: Poul l C (Askov lærlinge, 1904, Højskolebl 1908, 615 f, 625 f, 643 f, 673 f, 721 f, J. Appel i Dsk aarb 1908.

Poul Bjerge (* 1853 Ølgod, † 1931) gaardmandssøn, var paa Askov og V Skerninge højskole, blev engmester og mejerist, var 2 aar paa Askov udvidede højskole, højskolel. Uldum 81 og fra 83 højskolel i Askov. Hans fag var geografi og bogholderi, han ledede skolens store bibliotek, han var ved sin vennesæle og frejdige personlighed en samlende kraft i kredsen omkring Askov. Han var skolens kasserer og deltog i det kommunale arbejde i Malt sogn. Han udgav en række bøger, f eks om Jens Johannsen (84), N. J. Termansen (92) Anna Borgen Müller (19) Jydske bønder (21) Smaa livsbilleder (23) udg og red Aarbog f dsk kulturhist (91–00) virksom i Hist smf f Ribe amt, sm m Thyge J. Søegaard udg han det monumentale: Danske vider og vedtægter I–III, 04–20, bd IV udg af Aug. Fr. Schmidt. – Han var gift med en datter af salmedigteren pastor Jens Schjørring, Ørslev-B.

Karl Christensen: P. B, 1927, Askov lærlinge 1913—14, s 62 f, 1922, 1 f, 1931, Aug. Fr. Schmidt i Dsk vider og vedt 1932, s VII f, DBL III, 167 f, Højskolebl 1953, s 67 f.

Dr *Marius Kristensen* (* 69 Lystrup, Elsted, † 41) gaardmandssøn, cand mag 94 (Dsk). Dr. phil 06 (Fremmedordene i det ældste dsk skriftsprog). Stud i Uppsala, blev lærer paa Askov 95, medbestyrer 15, indtil han 28 med livsvarig gage fra Carlsbergfondet som fri videnskabsmand tog ophold i Kbhvn. Hans hjælpsomhed, mangesidede filologiske interesser og store viden gjorde ham til et nyttigt medl af udv f folkemaal, stednavneudvalget, retskrivningsudvalget, i Smf Danske folkeminder og i Det dsk sprog- og litteratur selskab. Han udgav en lang række filologiske og historiske værker, aandshistorie, litteraturhist, hans hovedarbejder er »Nydansk« (06), Kort over dsk folkemaal (97–13). Han arbejdede sm m *H. F. Feilberg, P. K. Thorsen* og *Axel Olrik.* Hans kristeligt-nationale livssyn passede godt paa Askov.

(Univ progr 1906, 76 f, DBL XIII, 331 f), Højskolebl 1942, 531 f, E. Marstrand i Dsk udsyn, 1942, 1—8, Dsk Forum 1943, 33 f.

C. P. O. Christiansen (* 1887 Frberg, † 51) søn af prof Chr. C, tog skoleembedseks 12 (historie) blev 13 lærer paa Askov, overtog 34 Frederiksborg højskole (se her I, 411, 461). Var til sin død medred af »Dansk Udsyn«. Hans rige evner som historiker og foredragsholder kom Askov i høj grad til gode. Han udg flere hist skrifter. Gift med en dt af Jacob Appel.

Hans Lund (* 90 Varde. Faderen: Avlsbruger) c mag (Hist 16) blev lærer paa Askov 1917 og højskoleforst Rødding 26–52, nu ejer af Tanderupgaard ved Ribe. Se Rødding, Sdj. Han skrev 1. del af Jubilæumsskriftet 1965.

Frode Hasseriis, * 84, lærersøn, udd paa Jelling sem, blev officer, var paa Testrup højskole, lærer paa Grand view coll, USA, lærer paa Askov 13. En stilfærdig pligttro mand, hjælpsom, en meget dygtig leder af højskolens elevkor, har sang som sit fag. Han og hans udmærkede hustru, Ingrid, har i »Møllehuset« skabt et hjem for de unge, muntert og festligt.

Han har gjort et stort arbejde i højskolens understøttelses- og pensionskasse. (Højskolebl 1954, s 55).

Sigurd Juul Andersen, * 98 Balslev. Faderen: Gdjr, c phil 18, har stud i Jena, Berlin, Strasbourg, højskolel Lyngby 23, Roskilde 26, Askov 27. Var leder af den nord folkehøjskole i Geneve 36–38.

Holger Kjær, * 99 Jelling. Faderen: Skoleinsp, Kolding, lærereks Jonstrup 20, dr phil Zürich 25, lærer paa Askov 26–64, BM Askov højsk 41–52, Dsk foren f skole og hjem, Grundtvigselskabet, den frie lærerskole, Ollerup. Udg 35: Kampen om hjemmet, 41: Kampen om skolen, 42: (sm m C. P. O. Christiansen): Grundtvig, Norden og Gøteborg, 51: Menneskesyn og kultursyn, 61: Tolerance eller frisind. – Har betydet meget for Askov.

Johannes Novrup, * 04 Alslev v Varde († 60). Faderen lærer. Stud Ribe 22, mag art 28 (litteraturhistorie) 1928, studier i Wien og Paris 1925–26 og ved Columbia University, New York 1929–30, knyttet til Den internationale højskole i Helsingør 1928–31, lærer ved Askov udvidede folkehøjskole 1931–42, foredragsrejse blandt danske i Argentina 1934, statskonsulent i undervisningsministeriet i sager vedr ungdomsundervisningen 1942–50, forstander for Magleaas folkehøjskole 1950 til sin død.

Formand for Settlementet Askovgaarden 1944, næstformand for Mellemfolkeligt Samvirke 1946 og for Foreningen af høj- og landbrugsskoler 1951–53, formand for sidstn 1957 og for Dansk Folkeoplysnings Samraad s aa, medlem af den danske nationalkomité for UNESCO 1948, af dens forretningsudvalg 1953 og af UNESCOs Advisory Committee on Adult Education, Paris 1949, formand for bestyrelsen for UNESCOs internationale institut for pædagogik, Hamburg 1951, medl af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme 1950, af bestyrelsen for Kbhvns aftenseminarium 1949 og for Borups og Ubberup højskoler 1953, af radioraadets programudvalg 1954 samt af regeringsudvalget for teknisk bistand u FN 1955 og af bestyrelsen for Dansk-Japansk Selskab 1958.

Har udg: Nietzsches Opfattelse af det tragiske (1932), Amerika konstruerer (1933), Mennesket lever (1935), Propaganda og Opdragelse (1939), Syv Breve til en Ven (1942), Den ny Ungdomsskole (1943), Samfund og Menneske (1946), Fri Oplysning (i værket Danmark under Verdenskrig og Besættelse, bd IV, 1947), Skoleformer og Skoletanker (1947), Adult Education in Denmark (1949), Erasmus og Jacob (1952), Skole og Menneske i en teknisk Tidsalder (1958), artikler i Dansk Udsyn, Kontakt, Dansk Pædagogisk Tidsskrift, undervisningsministeriets meddelelser om ungdomsundervisningen m m, medredaktør af Dansk Udsyn 1937–44 og af Kontakt 1953, redaktør af Europæisk Kulturbibliotek 1946. Har oversat: Albert Schweitzer: Fra mit Liv og min Tænkning (1941), Kulturens Forfald og Genrejsning (1946), Fra min Barndom og Ungdom (1948), Jesu Liv (1955), Helmuth von Glasenapp: Verdensreligionerne (1957).

Var stærkt paa tale som Arnfreds efterfølger 1954 i Askov. (Se Jubilæumsbogen (Arnfreds omtale af ham, Karl Nielsen: »Dansk Udsyn«.

Bo Rud, gift med Appels dt, siden forstander Husflidshøjskolen, Kerteminde.

Poul Engberg (* 08 søn af L. J. E, sp Korsør) var lærer fra 1934–52, da han blev forstander paa Snoghøj (se der).

Pastor *Richard Andersen,* * 12, Kbhvn. Faderen: Restauratør, c th 35, højskolel Rødding 35, frimghpræst, Aagaard 39, højskolel Askov 54. Konsulent Danmarks radios foredragsafd, medudg 35: Systematisk skriftstedsamling, udg 58: Jakob Knudsen, 62: Fra Clemenceau til de Gaulle, 62: Spejling og Realitet. Red Dsk Ungdom, skr talr art og afh. Se Aagaard frimgh.

Desuden kan fra den store stab i de senere aar nævnes, at Østerlandsmissionær, c mag *Alfred Nielsen* († 1963) boede en halv snes aar her, en elskelig børneven, et herligt menneske. En pjece om ham er udgivet 1965. To senere kendte Aarhus-mænd, dr phil *Jens Kruuse,* og domprovst *Jørgen Bøgh* var lærere her i besættelsestiden og virksomme i modstandsgrupper. Kruuse var i ledelsen af region III (Højland-Christensen chef), samt digteren *Ole Wivel* (1951–53), der blev Gyldendals direktør.

Else Bartholdy, sang- og musiklærerinde, søster til Chr. B, IMs fmd.

Jørgen Bukdahl understreger, at han er en mand, der »bor i Askov« (siden 1926). Har enkelte foredragsrækker paa højskolen, er fast taler ved efteraars- og nytaarsmøder. Bukdahl er født 96 Sundby, Falster. Faderen: Lærer, c phil 17. Stud i Tyskland, oph i Norge 25–32, medarbejder ved Den nye litteratur, ved Dansk Udsyn og ved Dietsche Warande en Belfort, Antwerpen, kronikør ved Politiken 1925. Æresmedlem af »Studenterkredsen« 1946, »Maitre ès Jeux Florimontains« (Akademiet i Chambéry) 1946.

Litterære arbejder: Den gamle Bys Drøm (1921), Den sidste Frist (1922), Norsk national Kunst (1924), Graa Eros (1925), Det skjulte Norge (1926), Thomas Olesen Løkken (1927), Aaret i Ribe (1928), Dansk national Kunst (1929), Det moderne Danmark (1931), Det europæiske Menneske (1933), Det skjulte Foraar (1934), Lyseklosteret (1940), Mellemkrigstid I (1941), II (1942), III (1945), Ribe Miniaturer (1945), Under Krig og Besættelse i Danmark og Norge (1946), Europa og Norden (1947), Langs en gammel Grænse (1947), Derfor bære Blus vi med Glæde (1947), Kast dit Brød paa Vandet (1947), Vejlefjorden (1947), Rusland bag Stalin (1948), Sydslesvig (1953), Nordisk digtning (1956), Olavsynet og Norden (1956), Tilfrosset tøbrud i Rusland (1958), Søren Kierkegaard (1959), Naar de døde vaagnes (1960), S. Kierkegaard og den menige mand (1961), Eros og Agape (1964), Svinelæder og forgyldning (1966).

Askovs boghandler, *Niels Pedersen* († 1959) var intelligent, kunstnerisk begavet, oplæser, langt over almindeligt forsamlingshusniveau, omgikkes Askov-lærerne som nær ven og kammerat. Han læste meget, havde sine egne udprægede meninger. Han kom hertil 1939 uden før at have haft forbindelse med Askov.

Han var egentlig manufakturuddannet. Han følte sig hjemme i Askov, havde sine egne ideer om bogsalg. Han blev ikke rig derved, men agtet. Han elskede at trave landet rundt, holdt af et godt bord, og han var i forsamlingshusene en yndet oplæser. Og han kunne fortælle historier. Mange hold dansk-elever paa højskolen blev indbudt til kaffe hos denne særprægede boghøker, han læste, han fortalte. Og der laa et stort arbejde bag hans oplæsninger. Han gjorde et folkeligt arbejde, ikke af pligt, men fordi han gerne ville glæde andre. (Dsk ungdom 13. nov 59).

Den gamle *Nis Nielsen,* der i 50 aar var rejsebud mellem Askov og Kolding, og var omkr 1905 med til at stifte Askov grundtvigske Ungdomsforening »*Kirkelyst*«. Hans broder, *Hans Nielsen (Grøndal),* passede med omhu gravene paa kirkegaarden.

Familien Schrøder-Appels store familiegravsted, bestaar af mange smaa marmorplader med grønt vinløv foran sig, enkelt og prunkløst. Paa ingen af stenene staar store inskriptioner, men paa adskillige er symboler fra Bibelen indgraveret, og næsten alle fortæller de, hvornaar den døde er døbt. Paa een sten staar et vers og intet andet. Det er som det gælder for dem alle:

Aldrig Gud du det forandre,
lad i fromme fædres fjed,
i dit aasyns lys os vandre
lyses hjem til dig i fred.

Den første, der blev begravet her, var Ludvig Schrøders datter Julie, fortæller Hans Nielsen. Den sidste er højskoleforstander *C. P. O. Christiansen.* Paa hans sten er femkorset indhugget og foruden navn og data staar der kun: Askov og Frederiksborg.

Hans Nielsen fortæller videre: C. P. O. C. ville »saa gerne give væk«.

Helst tænker jeg tilbage paa fru *Schrøder.* Da hun døde var hele sognet i sorg. Hun kom altid, naar nøden bankede paa i de smaa hjem. Ofte kom der fattige fra Malt og fik mad hos hende.

Nutzhorn var en prægtig mand, der altid havde et smil paa læben, men mest holdt jeg af *la Cour* – for hans mildhed. Nu skal De se hans gravsten, der staar hans yndlingsord: Prøv med kærlighedens stærke arm.

Jakob Appel var den myndige. Han saa alt med sine stærke skarpe øjne. Han var en streng, men en dygtig mand.

Arnfred er klog, men lukket og tavs og helt igennem præget af sin vestjyske fødeegn, men det fejler aldrig, at naar jeg spørger de elever, vi har boende hos os, hvem af lærerne, de nu synes bedst om, er svaret altid Arnfred. Han har ogsaa betydet meget for det gode forhold mellem egnen og skolen. Hvert aar har han indbudt egnens folk til sammenkomst paa skolen.

Om jeg husker pastor *Helweg?* Han var en dejlig præst. Naar han stod foran altret her i kirken var det som om hans ansigt var forklaret, og som om han ikke hørte denne verden til.

Nogen misstemning var der i sognet, da valgmenigheden blev dannet, for mange af de mest vaagne gik jo herop. Men det har nu ogsaa været omvendt; dengang pastor *Hjortkjær* var præst i Malt, tog mange fra Askov op for at høre ham. Nu er der ingen fortrydelse mere. Malt og Askov betragtes nærmest som to sogne. (Kr Dbl 8. jan 53).

Nogle principielle Askov-aspekter

Blandt de talløse afh og art om Askov skal citeres enkelte, der hver især giver noget værdifuldt til belysning af Askov højskole og er betydningsfulde bidrag til dansk sogne-, kirke-, skole- og kulturhistorie.

Hans Lunds og *J. Th. Arnfreds* syn paa udviklingen omkring Askov Højskole faar man 1965 i de to førnævnte jubilæumsbøger, Hans Lund: »Askov højskole 1865–1915«, og J. Th. Arnfred: »Askov højskole i mands minde«.

Det ligger i sagens natur, at den første periode kan blive genstand for en videnskabelig historisk undersøgelse, mens perioden op imod nutiden ikke er kommet paa tilstrækkelig afstand for en saadan behandling. Og denne forskel præger da ogsaa de to bøger.

Poul Engberg skriver i Kr Dbl:

»Lund er historiker af fag og har i sin bog om aarene 1865–1915 taget hele sin velkendte grundighed i anvendelse. Der er vederkvægelse deri for læseren, fordi en højskolehistorie om mennesker, der følte sig baaret i deres arbejde af tro og syner, nemt kunne have ført forfatteren paa afveje. Det hænder nok for Hans Lund, at hans videnskabelige metode enkelte gange i fremstillingen sejrer over forstaaelsen indefra, men i hovedsagen har han dog som historiker haft den fordel, at han selv har været medarbejder og derfor ogsaa er medvider, naar det gælder højskolens grundlag og sigte. Der er i bogen en personlig varme og en humor, der gør fortiden nærværende og betydningsfuld. Bogen bliver derfor andet og mere end en skildring af en afdød fortid. Den kan godt læses som et udtryk for det gamle Askovs højskolesyn og dermed blive et indlæg i drøftelsen om højskolens maal og sigte i dag.

Der maa først gives Hans Lund ret i, at man kun for saa vidt kan betragte Askov som Røddings fortsættelse, som det var Røddings forstander og lærere, der drog til Askov. Rødding fortsatte jo gennem en aarrække sin egen virksomhed, og hverken juridisk eller økonomisk byggede Askov paa Røddings grundlag. En anden sag er jo, om Askov *folkelig* set – i forhold til danskheden i Nordslesvig – overtog og videreførte Røddings opgave.

Hans Lund synes her at ville vise os, at man i aartierne frem mod aar 1900 (da H. P. Hanssen blev nordslesvigernes fører) i nogen grad har overvurderet Askovs betydning talmæssigt – med hensyn til elevtilgang fra Nordslesvig – saavel som direkte i undervisningen (hvor Sønderjyllandsproblemet ikke har haft nogen selvstændig plads paa timeplanen) synes Lund at have ret. Men her har metoden maaske alligevel sejret over forstaaelsen. Een ting er tal og timeplan, en anden er aand og syn. Nederlaget i 1864 og det tabte land sønden Kongeaaen satte sig dybere og mere afgørende spor i Askov end nogle undervisningstimer og en mødeplads i Skibelund. Naar et nederlag og et tab rammer radikalt nok ind i

menneskers liv, faar deres liv og virke et andet grundlag, hvis det da overlever. Og Askov blev jo *overlevelsens skole.* Askovlærernes egen dygtighed og indsigt smuldrer som livs- og højskolegrundlag. Der var brug for det alt sammen i deres arbejde, men blot ikke som grundlaget selv. Det maatte *aanden* nu skænke dem. Folkeaanden alene gav dem tro og haab til at overleve. Derfor blev *Schrøders* og *Nutzhorns* tale anderledes i Askov end i Rødding, en ny forkyndelse hørtes. Tro og haab om Sønderjyllands genforening med Danmark var nu ikke et spørgsmaal om tillid til egne evner og eget arbejde – selv om alt dette var nødvendigt. Det blev spørgsmaal om tro paa Guds førelse af folkenes historie. Og saadan lød netop Askovs forkyndelse. Og det er gennem denne forkyndelse, Askov fik betydning for Sønderjylland, ikke først og fremmest gennem timeplan og elevtal.

Troen paa Guds førelse af folkene gennem historien er den røde traad i Ludvig Schrøders og Jacob Appels Askov. Lund har selv fundet de enkeltheder frem, der vidner derom, men han har knap nok set sammenhængen mellem dem. Tilknytningen til de gudelige forsamlinger er et af vidnesbyrdene: *Peder Larsen,* Dons talte ved aabningsmødet, senere kom lærerne ud for at tale i de gudelige kredse, og man begyndte selv gudelig forsamling om søndagen som en forløber for den senere valgmenighed. Og ser vi paa hovedsagen, skolens undervisning og især *Schrøders* og Nutzhorns foredrag, saa samler de sig om »menneskeslægtens levnedsløb« under Guds førelse. Der er større værdi heri for genforeningshaabet, end der ville have været i særlige timer i Sønderjyllands historie. Naar Gud er skaberen af folkenes levnedsløb, saa er der et haab for Sønderjylland og et aandeligt fællesskab mellem alle danske tværs over den preussiske voldsgrænse.

I samme sammenhæng maa Lunds kortfattede oplysninger om Askovs nordiske indsats indføjes. Her rækker elevtal heller ikke til som belysningsmidler. Forkyndelsen af Guds førelse af folkeslagene gennem historien har været af afgørende betydning for de norske, finske, islandske og færøske elever og har givet dem mod og tro til et senere virke i deres egen folkelige sammenhæng. Schrøders verdenshistoriske forkyndelse har her virket langt ud over hans egen tankemæssige forstaaelse af Nordens vilkaar.

Lund paaviser med stor omhu Askovs udvikling frem til den *udvidede* undervisning, og det er jo klart, at det betød, at den folkelige og historiske forkyndelse blev suppleret med en mere kundskabsmæssig undervisning. Men det er værd at bemærke sig, at Schrøder dels fortsatte med sin mytologiske tale – omend i mindre omfang – og dels indordnede de nye fag i den *historiske* sammenhæng, som det er nødvendigt at se dem i, dersom man skal fastholde, at højskolens opgave er at fortælle menneskeslægtens levnedsløb.

Ved gennemlæsningen af Hans Lunds værk kan man ikke undgaa at fæstne sig ved, at højskolearbejdet – herunder ogsaa samarbejdet i lærerkredsen – maatte gennemgaa flere alvorlige kriser. Det var ikke lutter guldalder altsammen. Det var ogsaa mennesker af kød og blod, der stod i arbejdet dengang. Men de forsøgte trods personlige fejl og fejltagelser at tjene. Dette indtryk baner sig vej gennem Lunds oplysende og nøgterne bog.

Maaske burde man ikke have bedt *Arnfred* skrive om Askov fra 1915 til i dag, fordi han selv har haft hovedansvaret og har virket ind paa udviklingen i mere end halvdelen af tiden. Det maa nødvendigvis blive en vanskelig – for ikke at sige umulig – opgave at paalægge ham. For det første kommer – som det ogsaa er blevet sagt – hans eget virke ikke til sin ret. Og for det andet bliver bogen i virkeligheden en *erindringsbog,* et »mands minde«, som den jo ogsaa er kaldt. Det afhjælper ikke problemet, at bogen sluttes af med en statistik, udarbejdet af *Andreas Nielsen.* Eller at dele af fremstillingen bygger paa besvarelser fra gamle elever af et spørgebrev, sendt dem af Arnfred, thi alene udvælgelsen af, hvilke gamle elever, der skulle have spørgsmaalet tilsendt, giver disse afsnit en subjektiv baggrund.

Den, der gennem en aarrække under Arnfreds frisindede lederskab har haft part i skolens virksomhed, kan ikke undgaa at maatte konstatere, hvor forskellig vurderingen af begivenheder, som vi begge har oplevet, kan falde ud. 30'ernes nazistisk-nordiske opmarch i syd fik jo gennem »Det unge Grænseværn« et dansk og nordisk svar af stor betydning. Og ikke blot nogle af Askovlærerne, men skolen som helhed tog del i de store folkemøder i Nordslesvig, der skabte en dansk og nordisk vilje i grænselandet i disse skæbnesvangre aar. Men hele dette røre omtales ikke med et ord af Arnfred. Det samme gælder det illegale arbejde, som nogle af lærerne tog del i under besættelsen. Dette kun for at nævne nogle eksempler.

Bogen om Askov i aarene 1915–1965 er ikke skrevet endnu, hvad Arnfred da ogsaa klart erklærer i forordet. Arnfreds bog er og bliver en erindringsbog og som saadan af stor interesse, baade naar historiens dom engang skal afsiges, og for de gamle elever og venner af Askov, som her finder stof til fordybelse i mindernes verden.

Som nævnt er det synd, at Arnfreds eget virke ikke kan komme til sin ret i hans egen bog. Faa skoleledere har vovet at give sine lærere det maal af frihed, som Arnfred gav os, der var hans medarbejdere. Hans stadige fremhævelse af, at han alene betragtede sig som den første blandt ligemænd, hænger sammen dermed.

For alle, der har fulgt Askov gennem Arnfreds forstandertid, vil det have stor interesse at læse hans slutningskapitel, hvori han formulerer sit højskolesyn i ordene: »Højskolen sigter mod det hele menneske – ikke blot mod erhvervet eller intelligensen – og vil hjælpe den enkelte til at se sig selv og sit arbejde i en større sammenhæng. Højskolen arbejder ud fra det syn, at de rigeste værdier et folk ejer, i sin historie, litteratur, kunst og videnskab kan rækkes til og modtages – om end ikke i samme omfang – af alle, uanset stand og stilling.« Man kan synes, at denne formulering er god, eller man kan mene, at den ikke strækker

til. Men den, der vil kende Askov gennem de sidste 50 aar frem til i dag, kommer ikke uden om den, og ikke heller om den sammenhæng, den staar i i Arnfreds bog.

Arnfred havde ledelsen af Askov paa et tidspunkt, da skolen stod ved en vanskelig korsvej. Grænsens sang var forstummet uden for skolens døre, den der havde lydt saa stærkt for skolens to første forstandere. Nye muligheder var til stede, og hvordan Arnfred mødte dem og formede dem, vil det altid have interesse at læse om i denne erindringsbog.«

Professor, dr *P. G. Lindhardt* (Politiken 8. okt 65) skriver bl a om Hans Lunds og J. Th. Arnfreds Askov-historie:

»Jubilæumsskrifter kan være ulideligt helgendyrkende, glorificerende indtil det løgnagtige, men ogsaa nøgterne og saglige. Disse 600 sider om Askov i 100 aar hører til sidste kategori. Tiden til 1915 er behandlet af *Hans Lund,* Røddings mangeaarige forstander og gammel Aslov-lærer, en historiker af faget, en mand der kan haandværket, behersker metoden med fasthed, har kilder og dokumentation i orden. *J. Th. Arnfred* har vel ikke samme sikre faglige haandelag – den der skriver om de sidste 50 aar er ogsaa principielt vanskeligere stillet – men ved at indbygge sine erindringer (han har været paa Askov siden 1910) og ved i stor stil at indkalde elevbreve er det lykkedes ham at samle et formentlig repræsentativt materiale og udnytte det paa en rimelig, og ofte endda indtagende, maade.

Askov – denne »Mellemting mellem en Familie- og en Statsinstitution« (Moltesen) – har haft en usædvanlig stabil ledelse. Kun fire forstandere at slide paa i 100 aar: den solide, noget tunge ærkegrundtvigianer *Ludvig Schrøder* (1865–1906), den mere dynamiske naturfagsmand *Jacob Appel,* med akademikerkomplekser og politiske aspirationer (1906–28), den polytekniske humanist og altmuligmand *J. Th. Arnfred* (1928–53), og nu sidst teologen *Knud Hansen,* en fremtrædende kulturdebattant i hvis »syn« baade Marx og Kierkegaard er faste komponenter. Billedet af forstanderpersonlighederne er noget af det bedste i bogen – konerne ikke at forglemme: Charlotte Schrøder og Ingeborg Appel (mor og datter), der i næsten 100 aar tilsammen (hvad Grundtvig siger kvinden skal være) »livet i huset«, sjælen bag det faglige og aandelige virke, prototypen paa hundredvis af »højskolemødre«.

Billederne idealiseres aldrig; hverken personer eller »resultater« overvurderes. Svagheder og skævheder hos ledelse og lærere stikkes ikke under stolen (selv om der godt af det righoldige utrykte stof kunne fremdrages adskillige pikante krydderier), og eleverne ses der ogsaa meget ligefremt paa (»hver tiende er en rigtig raa Drummel der bander og skriger og slaas«). Arnfred, der jo ikke saa godt kan karakterisere sig selv, faar gennem citater af elevbreve alligevel indirekte sagt noget om, hvordan han virkede og virkede paa andre. Naar en fordums discipel taler om hans mutte myndighed og aabenbare kontaktvanskeligheder, tilføjer han – og man kan høre ham sige det paa sit forunderlige tungemaal! – at den manglende kontaktevne skyldes en »fra barndommen indgroet, uafrystelig generthed, der naturligvis ret ofte fremtraadte og blev tydet som sin modsætning«. Sligt øger tilliden til fremstillingen.

– – –

At højskolen – i alt fald hos Grundtvig, stort set ogsaa paa Askov har en »Johannes døber-gerning« er en sag for sig; den er af indirekte art, thi skolen skal ikke prædike, og har dog et »budskab«: jo mere et menneske virkelig lærer sig selv at kende des mere vil det erkende sin guddomsrod og længes tilbage mod det »liv« hvorfra det er faldet.

Om alt det høres der ikke meget i jubilæumsskrifterne – det saa at sige forudsættes bekendt – men dog kommer det frem, f eks i Appels ord: »Højskolen vil give en Oplysning, der ved en Forkyndelse af Livet og dets uendelige Værdi vækker Ungdommen til at elske dette Liv og takke derfor og giver dem en Hjælp til at agte sig værdig til et evigt liv.« Saadan ville ogsaa Schrøder sige det, Arnfred ville udtrykke sig mere dæmpet, og Knud Hansens tidehvervske indvortes ville vende sig, om han tog slige »idealistiske« ord i sin mund; men dog ligger klart nok alle fire forstandere gennem 100 aar paa samme linie.

– – –

Om det kirkelige kunne der godt have staaet mere; den i sin tid saa opsigtsvækkende præstevielse af Cornelius Appel (Jacob Appels far) til sønderjysk frimenighedspræst (foretaget af danske grundtvigianere i Askovs gymnastiksal!) er strejfet, men perspektivet i den – at den skulle være indledning til en stor grundtvigsk frikirkedannelse og at Askov i realiteten skulle være en »fri« præsteskole – er ikke rigtig kommet med.

De kirkelige frihedskrav som blev nedlagt i Askov-adressen af 1881, og som senere dansk kirkelig frihedslovgivning i vid udstrækning har virkeliggjort, er omtalt, men derimod ikke den anden Askov-adresse af 1915 som Appel skabte for at krydse og svække J. C. Christensens sogne- og folkekirkelighed med sin menighedskirkelighed.

Overhovedet savnes en mere præcis bestemmelse af Appels politiske stade og politiske maal. Er det sandt at han blev kultusminister i Klaus Berntsens regering 1910, fordi han havde de radikales meninger om kirkepolitik og derfor skulle bruges til at holde de mange grundtvigianere som sympatiserende med Det radikale Venstre fast ved det gode gamle Venstre? Der siges noget om Appels ministerskuffelser – det fremgaar ikke rigtigt at de netop i høj grad var af kirkepolitisk art, og at der bag dem laa et modsætningsforhold (som brevene til Ingeborg Appel fra ministerperioden vidner højt om) til den stærke mand, J. C. Christensen.

I forbigaaende kan det anføres at ogsaa højskolens problemer i provisorietiden kunne være skarpere fremdraget. At eleverne var venstremænd er helt oplagt, men motiverne bag ledelsens altid forsigtige kurs ligger ikke helt klart for dagen. Det ligger forøvrigt i sagens natur at højskolen af ikke-yndere altid er blevet taget til negativ indtægt for det man ikke kunne lide, og at den derfor følgerigtigt,

men med meget ringe grund, er blevet beskyldt for baade kommunisme (i 1920'erne) og nazisme (i 1930'erne). Men ekstremistisk politik har saa vist aldrig ligget for den, og da mindst for Askov.

Da man i 1878 paany luftede Grundtvigs idé om den ene store statshøjskole og aktionen strandede paa bøndernes modstand, benyttede Schrøder lejligheden til paa Askov at skabe en »udvidet højskole«. Den blev nu ikke det folkelige universitet man havde drømt om, men – som Hans Lund rigtigt siger – en »højskole som alle andre med samme sigte, men med en stærkere betoning af skolens oplysende virksomhed og med elever med flere skolemæssige forudsætninger« (nu f eks 25 pct studenter), et »rustkammer for bondens ungdom« og vel – maa man tilføje – en væsentlig aarsag til at kulturradikalisme og afkristning aldrig fik virkelig fodfæste paa landet, men snarere – hvis man vil udtrykke sig med hørupsk bitterhed – konserverede den gamle fantastiske kulturs (dvs romantikkens og nationalliberalismens) »spildevand« i bondebefolkningen. Thi socialt naaede heller ikke Askov »at række videre ud end de almindelige højskoler«. Nej, det gjorde den vel ikke, men de sociale skel er i vid udstrækning nedbrudt, og naar Askov aar for aar samler op imod 400 elever, saa har den trods al bundethed til fortiden dog en breddevirkning som ingen anden dansk højskole.

Det er ikke nemt at definere dens syn – kritikere har altid sagt at den ikke havde noget – og det kan godt føles lidt vagt naar Arnfred siger: »Højskolen sigter mod hele mennesket – ikke blot mod erhvervet og intelligensen – og vil hjælpe den enkelte til at se sig selv og sit arbejde i en større sammenhæng.« Men i daglig praksis betyder de ord mere end de lyder til. Og højskolen har stadig et »syn«; det kan være meget forskelligt fra skole til skole, og fra lærer til lærer, og det betyder i grunden ikke andet end at her meddeles der ikke en videnskabeligt sikret viden som paa en eller anden maade kan gøres borgerligt eller økonomisk effektiv, men »er baggrunden for fremstillingen af et syn, og sigtet at eleven skal faa hjælp til at faa en mening i tilværelsen – ikke lærerens mening, men sin egen – saa kræver det fra begge parter en personlig stillingtagen hvis rigtighed aldrig kan videnskabeligt bevises«. Det er varsomme – og gode – ord.

En berømt grundtvigsk præst afviste engang de »sociale problemer« ved at sige at hvis først folk faar noget at leve *for,* saa faar de ogsaa nok noget at leve *af* – og det er der jo sommetider noget om. Nu – siger Arnfred – er det ikke saa svært at give ungdommen en dygtighed som kan sikre den noget at leve af, spørgsmaalet er saa om den har noget at leve for. Det er unægtelig spørgsmaalet. Og det kan der ikke svares paa ved at forkynde syner; svaret fremkommer kun gennem dagligt slid. Der er god grund til at tro at højskolen slider bravt i det.«

Hvad ville den gamle Askov Højskole og hvad vil Askov af i dag?

I Højskolebladet 1965, s 770, skriver en søn af Ludvig S, civilingeniør *Holger Schrøder:*

»Oplysning være skal vor lyst,
er det saa kun om sivet,
men først og sidst med folkerøst
oplysningen om livet.«

Lignende talemaader findes der flere af, om hvad Højskolens opgave skal være, men de siger ikke noget konkret, som man kan holde sig til og direkte forstaa. Om det gamle Askov er der blevet paastaaet, at det foruden sin hovedopgave havde en ganske bestemt og haandgribelig opgave, nemlig at skabe af en almue et levende dansk folk, et ansvarsbevidst og samarbejdende folk. Det lykkedes, hvad f eks andelsmejerierne bærer vidnesbyrd om. At det ikke var nogen let opgave, viser den omstændighed, at der kun er faa lande i verden, hvor samarbejdets kunst er lykkedes saa godt som her. Og dog havde Askov kun det talte ord, der skabte handling.

Men hvad nu med Askov af i dag? Har det en lignende opgave at løse? Ja, det bringer oplysning om mange forskellige forhold, som den gamle skole ikke kendte noget til. F eks om internationale forhold, der kan blive skæbnesvangre ogsaa for vort lille land, forhold der er vanskelige at naa til bunds i, da der findes »hemmelige regeringer« næsten overalt.

Men endnu vanskeligere er det at oplyse om og skabe vilje til at kæmpe imod fabrikkernes sjæleødelæggende virke. Om dette skriver *Knud Hansen* i sin bog: »Revolutionær samvittighed«. Det er mærkeligt at læse de mange anmeldelser af denne bog, i hvilke det centrale tilsløres i teologi eller politik. Dog er det ganske enkelt, hvad *Knud Hansen* søger at gøre opmærksom paa. Naar et menneske sættes til arbejde, f eks et samlebaandsarbejde, hvor der for den viljemæssige indsats ikke modtages antydning af arbejdsglæde til gengæld, da gaar mennesket til grunde. Dette viser sig i, at det kan ikke andet end søge at slaa sin fritid ihjel f eks ved pop- eller jazzmusik. Øldrikning er jo for kostbart. Mennesket bliver paa denne maade omdannet til en tankeløs træl, og derved bliver det et let bytte for massesuggestion. Ikke uden grund er der tegnet et billede af en mægtig fabrik, paa hvis tag domkirken og rigmandsvillaerne hviler. Men over indgangsporten til fabrikken staar skrevet: »I, som træder her ind, lade alt haab fare«.

Atomkrigen lurer da bag disse ulykkelige. Mod disses ulykke og mod denne ulykke skriver Knud Hansen i sin bog, at vi maa vække til live et ansvar over for spørgsmaalet og se i øjnene med medmenneskelig fantasi, at det stunder mod en katastrofe, om vi ikke kan faa kraft til at flytte bjærge, ja overvinde forhold, hvor den gamle højskole havde en modstand at overvinde, der var overskuelig. Veje ud af uføret synes ikke at kunne anvises. Det er alt for vanskeligt. Men Knud Hansen gør med lidt andre ord opmærksom paa, at det er sagt: »Den, som søger at vinde sit liv, skal miste det. Men den, som mister det, skal holde det i live«. Det ord er nok glemt i vor kultur. Derfor skal vi vel lære dets virkelighed at kende.

Med Knud Hansens bog er der skabt et virkeligt program for Folkehøjskolen af i dag. Maatte det lykkes at oplyse om disse skæbne-

tunge forhold, saa der af det talte ord vokser handling.

Og i Dansk Kirketidende, 4. nov 65, skriver pastor *P. Riemann,* Lindknud, bl a:

1865 ankom adskillige af vintereleverne til Askov med dagvognen: Kolding–Ribe. Ingen jernbane var til raadighed. De stod af ved Skodborghus kro, hankede op i vadsæk og sengetøj og traskede ad plørede veje den sidste mil til skolen. Den var indrettet i en gaard; man sov mindst to i hver seng; varmeapparaturet var simpelt, toiletforholdende elendige, lokalerne uhyre smaa og novembermørket tæt som tjære.

I dag ligger paa samme sted et palads med højtsvungne tagrygge, lyse luftige sale, glas og staal og varmt og rent overalt. Selv i det sorteste vintermulm viser mange lygter vej; og foran skolen parkerer en række biler, fordi eleverne nu ankommer i selvejer. Elevernes udseende er for mændenes vedkommende nogenlunde det samme; der er næsten lige saa mange og store skæg i 1965 som den gang; men kvindernes skørter er kortere end de fodside ærbare kjoler af 1865, og cow-boybukser paa pigeben har hin tid næppe kendt.

Forskellen i det ydre er tydelig. Hvordan med det indre?

Det var en novemberdag i skumringen for et par aar siden. Jeg havde haft arbejde for i højskolens bibliotek. Paa vej ud kommer en lille, tæt skikkelse med energiske skridt og en stak bøger under armen mig imøde. – Hvor skal du hen? – Hen og have foredrag med eleverne. – Hvad skal du tale om? – Stat og kirke i Frankrig. – Maa jeg saa gaa med? Ja, gerne! – Og et øjeblik efter fandt jeg mig selv paa en af bænkene nær døren i den karakteristiske 8-kantede foredragssal. Den var stuvende fuld, det var jo først paa vinteren. Og jeg mindedes min egen Askov-vinter for 30 aar siden, da *Arnfred* talte »Psykologi«, da *C. P. O.* malede tavlen fuld med verdens historiske cirkler og pile i farvekridt, mens *Juul Andersen* talte om den gryende nazisme og *Bo Rud* om Knut Hamsun.

Der var ogsaa forskel fra den gang. Een faldt straks i øjnene: Skellet i midtergangen var ophævet. 1931 sad pigerne krampagtigt mod vest og »karlene« nu hedder det »de unge mænd« – mod øst i salen. I dag sidder mænd og kvinder mellem hinanden. Friheden og ligheden har bredt sig.

Paa katederet slaar læreren op i højskolesangbogen og siger: Nr 537! En køn pigestemme synger for paa: Der dukker af disen... Derved afsløres nok en forskel fra for 30 aar siden: de synger ikke med. Kun hist og her i den store flok er Aakjærs varme hyldest til hjemstavnen kendt. Det var jo først paa vinteren, og efterhaanden har vel ogsaa denne flok lært sangbogen at kende og opdaget glæden ved den enstemmige fællessang. Men 1931 kunne vi sangene paa forhaand. 1865 laa det noget tungere; da var de fleste endnu ikke skrevet.

Saa holdt han et højskoleforedrag om stat og kirke i Frankrig gennem sidste aarhundrede med centrum i adskillelsen 1905 og videre op til i dag. Ordet fik magt, og man sad og fyldtes af glæde. Askov er stadig Askov. Det udvortes har ændret sig, men aanden er den samme.

I en kronik i Kristeligt Dagblad i anledning af skolens 100-aarsdag skriver den samme mand, som hin novemberdag pludselig trak mig fra mørke og ensomhed ind i lyst fællesskab, en varm hyldest til foredraget. For at skabe fællesskab i en saa uensartet flok, som elevmaterialet paa Askov udgør, er foredraget nødvendigt. I ældre tid havde man 3 foredrag à 2 timer daglig; nu er der 8–9 om ugen! Ikke tallet, men formen er afgørende. Det hedder: »Foredraget har mulighed for at engagere mennesket paa anden maade end læsning og diskussion. Foredraget kan springe meget af det ligegyldige over, det kan i billeder, som bundfælder sig i sindet, gaa lige til det centrale, og det kan i blufærdig form give tilhørerne et møde med en menneskelig holdning. Og det er et menneske, man har brug for at møde«.

Saadan kan det nødvendige siges: at selv i en tid, da rationalisme og effektivitet fra det mekaniske, hvor de er berettigede, søger at brede sig i det menneskelige, lever sansen for det levende ord.

Saa være da det Askov, som udvortes har fulgt med tiden, men ikke solgt sin sjæl, hilset i jubelaaret.

Askov i dag

Endeligt skal i billedet af Askov Højskole indføjes, at en af højskolens nuværende lærere, højskolelærer, pastor *Richard Andersen* giver et supplement til Arnfreds skildring af sin forstandertid her, samt et blik ind i Askovs situation i dag (Kr Dbl 18. okt 65):

Højskolen er ikke mere først og fremmest for landboungdommen. Nye kredse har opdaget højskolen. Maaske vil den stærke tilstrømning, skolerne nu oplever ikke holde sig, for der kommer aargange med langt færre unge end i dag. Men det kan nemt opvejes af de kontakter, der er skabt til befolkningsgrupper, som ikke før kendte højskolen. Man maa saa gøre sig klart, at man paa en maade staar i samme situation som det første led af højskolemænd: man staar over for en ungdom uden højskoletradition. Det kan give vanskeligheder, det kan kræve revision af sprogbruget og emnevalg og meget mere – men det gør arbejdet spændende som i pionerernes tid.

Nu mærkes den ny situation maaske mindst paa Askov, fordi man her langt tilbage har været vant til at modtage elever, som kommer fra et ikke-grundtvigsk miljø. Det kunne – da højskolen var mere grundtvigsk ortodoks end den er i dag – give besværligheder. Man taler om »Fimbulvinteren« paa Askov. Hans Lunds undersøgelser viser, at der omkring 1890 har været flere fimbulvintre, hvor eleverne i den grad var i opposition baade til ordensregler og undervisning, at man næsten ikke anede, hvad man skulle stille op. Fru Schrøder brugte i et brev vendingen: Det er ragnarok. Det ville man ikke kunne sige i disse aar. Man kan faa kortvarige aktuelle problemer med forsømmelser og brud paa ordensregler – men ragnarok, nej.

En ny tid begyndte paa Askov med forstanderskiftet i 1928, da *J. Th. Arnfred* overtog ledelsen. Hans forstandertid i 30'erne og 40'erne var en bevæget periode – maaske den van-

skeligste i Askovs historie. Man kan ikke lade være at spørge: Hvem anden end Arnfred kunne have klaret opgaven? Paa en mærkelig maade kunne han være den, han er, saa der stod respekt om ham, og han kunne holde samtalen aaben med grupper, der ellers ikke kunne taale at se hinanden.

Kort efter, at Arnfred var blevet forstander, kom den store økonomiske krise. Arbejdsløse kom i stort tal til skolen. De var tit oprørske, bitre paa samfundet, og de kunne tørne voldsomt sammen med skolens bøndersønner, der kom fra landbohjem, som ogsaa var ude i krise. Men de maatte selv betale for opholdet, mens de arbejdsløse fik det gratis. Og nye kulturstrømninger gik over landet. Sansen for det nationale blegnede, »grænsens sang« hørtes ikke mere. Man var idealister, pacifister og ønskede et europæisk udsyn. Men paa samme tid var der folk i den grundtvigske verden, som stillede sig meget skeptiske over for de nye idealer. Man ønskede tværtimod en tilbagevenden til kilderne. Man var meget afgjort, brugte ofte ordet »kun« – kun ved badet og ved bordet (Anders Nørgaard), kun ord som gaar i sagn og sang opholder folkelivet (Aage Møller). Man skulle være ortodoks grundtvigianer – ellers var man humanist, og det var noget meget slemt. Den grundtvigske studenterbevægelse var splittet, og højskolen var splittet. Man hadede maaske ikke hinanden, men man rakkede hinanden ned. I den situation stod Arnfred som leder af landets største grundtvigske højskole. Han havde venner i den ortodokse lejr, ja, dér havde han sine nærmeste venner, og de regnede med, at med hans udnævnelse til forstander var Askov erobret. Men Arnfred skuffede dem. De mente, han svigtede og gik paa kompromis med tidsaanden, for paa den maade at bevare Askov som en stor skole. Men trods venskabet saa Arnfred det altfor snævre i deres »kun«. I sin bog Askov i Mands Minde, udsendt nu til jubilæet, fortæller Arnfred meget aabent om denne strid, og han bruger i det kapitel sætningen: jeg var ikke ortodoks grundtvigianer.

Debatten om grundtvigianisme og humanisme varede ved et godt stykke ind i 40-erne. I dag er det historie – en afsluttet, mærkelig historie. Men striden gjorde sig gældende frem til forstanderskiftet paa Askov. Arnfred var ved at være træt af at staa som leder af saa stor en institution. Besættelsestidens praktiske besværligheder og idémæssige modsætninger havde ikke gjort det lettere. Men man havde svært ved at enes om en efterfølger. Det blev en omstændelig affære, næsten et offentligt anliggende. Ogsaa den strid er udførlig skildret i Arnfreds bog. Først i 1953 fik man en lykkelig løsning, da *Knud Hansen* ved et kaffebord i Jelling lod sig overtale til at blive Arnfreds efterfølger.

Knud Hansens forstandertid har nok været den fredeligste i skolens historie. Konflikter har ikke helt kunnet undgaas, men man har ikke oplevet saa kritiske situationer, som man kom ud for det i Schrøders og Appels forstandertid eller saa vanskelige arbejdsforhold, som Arnfred til tider havde. Lærerkollegiet paa Askov er maaske i dag mere forskelligt sammensat end tidligere, men det har vist sig, at et samarbejde mellem yderst forskellige mennesker kan gaa let og venskabeligt. Fimbulvintre har man ikke kendt. Nu og da har skolen været ude for angreb i pressen, men det har ikke her paa stedet gjort stærkere indtryk, fordi det har været saa aabenbart, at disse angreb byggede paa rygter og ukendskab. Saa kan man jo desuden trøste sig med, at det var langt værre i provisorietiden.

Naturligvis havde det hele været lettere, hvis skolen kun fik elever fra gode grundtvigske hjem; men saa var det ingen folkehøjskole, men en miljø-skole. Vi maa nok snarere beklage, at der stadig er befolkningslag, som er for svagt repræsenterede. Fagorganiserede arbejdere har forholdsvis svært ved at komme paa en skole som Askov. De kan lettere faa understøttelse til en skole, hvor de kun møder meningsfæller.

Højskoleundervisningen paa Askov som andetsteds er et samspil mellem lærere og elever, som Schrøder udtrykte det i sin berømte Kristianiatale. Men det er ikke eleverne, som skal bestemme, hvad der skal ske paa skolen. Naturligvis vil man gerne – bl a gennem elevraad – inddrage elever i en række afgørelser om det daglige samlivs form, men skolen har en holdning, som ikke bestemmes ved flertalsafgørelser. Der er en afgørende forskel paa voksenundervisning og højskole. Hvis det i første række er kundskaber, man søger, bør men nok tage andetsteds hen. Det er yderst begrænset, hvad man kan naa paa kurser paa seks eller tre maaneder, hvor man tilmed sprøder sig over mange emner. Højskolen har et syn, en menneskeopfattelse. Saa snart det er sagt, kommer man i vanskeligheder, for saa møder man let ønsket om at faa det formuleret i klare sætninger. Det lader sig ikke gøre, for der er ikke tale om et sæt meninger, men om en holdning til tilværelsen. Og man kan have et fællesskab i holdning, selv om man har vidt forskellige meninger. Skulle man alligevel prøve at antyde, hvori fællesskabet bestaar, maa det være noget i retning af, at man betragter mennesket som en drivende kraft i historien. Historien er ikke alene anonyme kræfter og naturnødvendige ændringer, men mennesket staar handlende og med ansvar.

Fællesskabet maa mærkes i skolens undervisning. Derfor kan man ikke opgive foredraget, som man gerne vil det der, hvor man udelukkende samler sig om voksen-undervisning. Man maa – som de første højskolemænd – lære eleverne at lytte.

Ludvig Schrøder sagde: Eleverne kan tage imod særdeles meget, naar de kun faar det paa en livlig maade ad ørets vej. Kloge folk vil i vore dage forklare, at det dengang stod skralt til med læseevnen, og at kun ord i mund, ikke skrift i bog kunne føre de unge ind i kundskabens rige. Det er en overfladisk, rationalistisk forklaring. Det var ikke af praktiske grunde, man begyndte at anvende foredragsformen. Det var et genialt greb. Foredraget har mulighed for at engagere mennesket paa en anden maade end læsning og diskussion. Foredraget kan springe meget af det ligegyldige over, det kan i billeder, som bundfælder sig i sindet, gaa lige til det centrale, og det kan i blufærdig form give tilhøreren et møde med en men-

neskelig holdning. Og det er et menneske, man har brug for at møde.

Saa kan man diskutere, hvor mange foredrag der skal være paa timeplanen. Paa det ældste Askov havde man tre om dagen, og de varede hver 2 timer, altsaa 36 timer om ugen. Det gaar ikke i dag. Man forstaar godt, at en saa god tilhører som *Thomas Bredsdorff* kunne blive »væk« under aftenforedraget og ligesom se store rugbrødsskiver svæve rundt i lokalet. Antallet af foredrag er flere gange skaaret ned. Nu har vi 8–9 foredrag om ugen, og vi kommer maaske ned paa 6. Tallet er ikke afgørende, men paa en skole, hvor eleverne meget af tiden er delt op i grupper, og hvor de bor spredt i elevhuse og hører til i mindre kammeratgrupper, maa der være samlende, fælles oplevelser. Noget afgørende maa være fælles for alle elever, og der ud over kan man saa paa mindre hold dyrke de specielle interesser. Den dag, foredraget er borte, er det ikke længere nogen højskole, men et institut for voksenundervisning.

Askov er paa mange maader den samme skole, som den altid har været. Det faar man et stærkt indtryk af ved at læse de to jubilæumsbøger. Bevares, der er sket mange ændringer i tidens løb, men de har ikke været videre radikale. Det er praktiske forhold, der har foranlediget dem. Mange elever kommer nu med eksamen, og saa er der fag, som ikke længere kan være obligatoriske, f eks regning. Og nye fag kommer til – med læreres interesse og med elevers trang.

Kun ét er ændret i skolens sigte, men det ligger langt tilbage: Tidligt i Askovs historie drømte man om, at skolen skulle være med til at bane vej for et nyt uddannelsessystem. Latinskolens monopol skulle brydes. Man skulle have folkeligt uddannede præster og lærere og gerne ogsaa alle øvrige embedsmænd. Med store syner begyndte man at have 2 og 3 aars elever. Askov forsynede i en periode USA's danske menigheder med mange præster, og frie skoler hentede lærere og forstandere paa Askov. Men drømmen om den folkelige kultur maatte opgives. Højskolefolk maatte til at sende deres børn til den sorte skole. Det blev ikke Askovs opgave at uddanne til stillinger i samfundet. Fra Askov gaar vejen videre til eksamensskoler eller tilbage til det vante erhverv.

Baade uddannelse og erhvervsliv specialiseres mere og mere. Men der er dog stadig mange og yderst alvorlige ting, som er fælles for os alle. Derfor er der stadig brug for skoler, hvor man kan give sig til til at tale og samtale om det menneskelige. Højskolen vil vel ikke bestaa til evig tid, men vi holder 100 aars jubilæum paa Askov med en ret stærk fornemmelse af, at der i dag er lige saa meget brug for denne skoleform, som da Ludvig Schrøder for 100 aar siden samlede sine første 42 elever ovre i det, vi nu kalder »Fengers Hus«. (Richard Andersen).

Og naar man saa har gennempløjet alt det foran anførte stof, rører sig (i en udenforstaaende) det drilagtige spørgsmaal: Kan man saa ogsaa kalde Askov for en **grundtvigsk** højskole i dag?

Litteratur om Askov, se ovf s 176.

ASKOV VALGMENIGHED

(Anerkendt ved kgl res 10. jan 1900).

38 familier fandt i febr 1899 sammen paa *la Cours* forsøgsmølle for at danne en fri menighed og bygge en valgmenighedskirke i Askov. De følte sig som en lille menighed, der var vokset frem med livets ret. De gamle Rødding-lærere, som i 1865 begyndte i Askov paa bar grund, følte det som et savn, at der ikke laa en kirke ved skolen. Naar *Ludvig Schrøder* i sin tid flyttede til Rødding, var det muligheden for et nært samarbejde med pastor *H. Svejstrup,* der drog ham. Og *Svejstrup* blev ved med at være Rødding- og Askovlærernes præst, baade i Skrave og i Vejen, til han døde 1893. En tid var der en sognepræst i Malt, som de gerne hørte, *Jørgen Nissen,* men dels var der ret langt til Malt kirke, dels kunne det knibe med pladsen. Nogle søgte ogsaa til pastor *Richter,* Vejen, og hver søndag blev der paa Askov højskole af en af de ældre lærere læst en prædiken, eller *Ludvig Schrøder* holdt en søndagstale (der foreligger et par samlinger af disse), hvor det opbyggelige og det historiske forenedes.

Der var ingen indfødte Malt-boere (bortset fra fru Appel), der straks gik i gang med valgmenigheden. Det var tilflyttere, lærere haandværkere o s v. En tilflyttet gaardejer skænkede kirkegrunden. Egentlig var *H. F. Feilberg* højskolens præst. Gn 6 aar havde han faaet sognepræsten i Malt til at overlade ham Malt kirke til en gudstjeneste om maaneden. Den kreds, som samledes til søndagsmøderne paa højskolen, savnede, at der ikke kunne holdes daab og altergang. Det kom til orde ved et møde paa højskolen april 1899, hvor forstander *Knud Petersen,* Skibelund, talte, og hvor pastor *Axel Helweg* blev præsenteret for kredsen, inden han sagde ja til at blive valgmenighedspræst her. Skibelund-folkene hørte til Rødding frimenighed, og de kunne tale med myndighed om forskellen paa et møde og en menighedstjeneste. – De gamle kunne vanskeligt klare den lange kirkevej. *Nutzhorn* sagde: »I maa bygge kirken, hvor I vil, bare I bygger den snart, saa vi gamle kan faa glæde af den«.

Askovfolkene var vidt forskellige og havde ikke altid saa let ved at enes, men der var en forunderlig løftning over denne første tid. Selv om bølgerne gik højt, kunne *la Cour,* der beskedent holdt sine egne ønsker tilbage, samle alle saa kønt til sidst ved en andagt. Statskonsulent *Fr. Hansen* († 1921), den stilfærdige, dygtige mand, der blev fmd for valgmgh, maatte ofte optræde som mægler. Men inden en maaned var gaaet, var man enstemmigt blevet enig om at opfordre *Axel Helweg* til at blive deres præst. *Schrøder* motiverede sin tilslutning med, at højskolen ikke ønskede en foredragsholder, men en *præst* med et klart kirkeligt budskab, som de unge kunne gaa hen og høre, saa der kunne falde søndagsglans over hele ugen.

Frivillighed og offerglæde prægede denne tid. Fra øst og vest tilbød man gratis kirkegrund, og udvalgsflertallet valgte en grund ved Skibelund-vejen, hvor kirken kunne hilse

de fremmede velkommen til Askov, andre ønskede en grund vest for højskolens have, men begge forslag blev stemt ned, og man valgte en grund nordøst for den store dam nær højskolen. Det var vist *Charlotte Schrøder* og *Ingeborg Appel* der først indsaa, at dette var den ideelle beliggenhed, her, hvor kirken kunne spejle sig i dammen over mod skolen. Det var ikke let at blive enige om en byggeplan; kirken blev mindre end oprindelig tænkt, men der blev ofret, givet tiende, kørt sten, H. F. Feilberg nedlagde grundstenen.

Da kirken blev indviet 28. jan 1900 af biskop *C. V. Gøtzsche,* maatte der skaffes plads til henved 1000 menn. (kirken havde 3–400 sd), *Helweg* talte om Jesu vandring paa søen, ved eftm.mødet talte *Schrøder* om Paulus i Athen: I en skoleby, i kulturens verden maa kirkeklokkeklangen ikke forstumme. *Karl Povlsen* brugte den katolske skik at bære lys til kirke som billede paa, at hvert menighedsmedlem har sit at bringe til fælles opbyggelse.

Kirkegaarden blev indviet juledag 1900, men allerede 5. juni var *Schrøders* unge, 18 aarige datter blevet jordet her paa sydsiden af kirken ud for deres kirkestol. Senere har man maattet anlægge en annekskirkegaard.

Der var festglans over den første tid, skønt udgifterne var en tung byrde. Her var det *menigheden,* ikke præsten, der holdt gudstjeneste. Enhver tjente med sin naadegave. *H. F. Feilberg* eller *la Cour* bad indgangsbønnen, *Nutzhorn* sang for med sin sprøde gammelmandsstemme, *Helweg* tjente ved alter, font og prædikestol, men overlod ofte ordet til *Feilberg* eller *Schrøder.* Forstander *Anders Nielsen* udførte stilfærdigt kirketjenerens gerning, og sm m sin hustru smykkede han med blomster. *Poul la Cour* var menighedens formand, derefter statskonsulent *Fr. Hansen,* hvis assistent, *N. J. Nielsen* (senere fmd for Herning valgmgh) og *Kr. Stenbæk* havde det utaknemmelige hverv at holde balance i regnskabet. Fruerne *Ingeborg Appel* og *Marie la Cour Petersen* var ogsaa i bestyrelsen. Desværre ophørte dette forbilledlige samvirke, thi efter *la Cours* død maatte præsten selv læse i kordøren, og *Nutzhorn* lagde op 1912. Præstefruen var organist, men jævnligt var højskolens folk prædikanter, f eks dr *Marius Kristensen* og *J. Th. Arnfred.* Pastor emer *Jul. Plesner* (se Vrensted–T), der tog ophold i Askov, var ogsaa jævnligt prædikant.

Medens andre valgmenigheder ofte har beholdt deres præst i mange aar, har Askov valgmenighed haft 6 præster i løbet af 60 aar.

Om pastor *Axel Helweg* (1900–14) se ndf.

Pastor *Jacob Trier* (1914–23) havde været højskolelærer i Ollerup og sp i Skibet. Han var yngre end *Helweg,* frisk og frigjort, ikke bange for at forenkle gudstjenesten. Han var omtrent jævnaldrende med det unge kuld af lærere, følte sig vist selv tynget af, at han ikke magtede at give de viderekomne, hvad de havde brug for, men des mere betød han for de unge. Hans konfirmander elskede ham, og de kom (ogsaa hans gamle konfirmander) til julegilde hos ham. Trier var musikalsk, ivrig Laubianer, af fin slægtskultur, og skønt meget forskellig fra Helweg kunne han paa flere maader fortsætte Helwegs linje. Han nøjedes med liturgisk gudstj juleaften og langfredag. Baade for ham og for Helweg var det utilfredsstillende, at de ikke ret kunne tiltale vintereleverne. Men sommerholdene gik det fint med. Den spanske syge var en alvorlig tid. Uforfærdet gik T til de syge unge mennesker (i højskolens sale), og særkalke blev indført. Triers vidnesbyrd samlede sig i dette: »Gud holder saa meget af mennesker« ... Saa blev der kaldt paa T fra Frederiks kirke, Kbhvn. Han og hans hustru var københavnere, og med stor tak tog menigheden afsked med det afholdte præstepar.

Der var stærkt tale om at vælge dr *Marius Kristensen* til præst, men da valgets time kom, var der i grunden ikke andre at stemme paa end højskolens tidligere lærer, *Sven Fenger,* skønt en af de kloge i kredsen sagde: »Fenger bliver tidligt gammel«. *Sven Fenger* (1923–32) havde været lærer i Nordens historie og i dansk samt sanglærer her paa Askov i 13 aar, man kendte ham, hans fortrin og fejl (først smilte man ad hans distraktion, senere viste det sig at være tegn paa en alvorlig hjernesygdom), var tryg ved ham. Nu havde han været valgmghpræst i Odder, hvor han havde hentet sine erfaringer. Man lyttede gerne til hans troværdige budskab (svigtende hukommelse kunne ofte være ham en stor vanskelighed).

Skat Rørdam-Clausen (1932–41) var barn af en valgmenighed, havde haft en god gerning som sp i det nærliggende Vejen. Han følte det som at komme hjem, da han blev indsat i Askov. Belært af de skuffelser i skolearbejdet, som de tre første præster havde lidt ved at være »fødte« Askovlærere, løste man nu dette baand. Men der blev alligevel gjort megen brug af præsten paa skolen, og da elevtallet forøgedes paa vinterskolen, tog man præsten til hjælp, især i dansk og engelsk. Rørdam-Clausen var en fin medhjælper og skuespiller ved Askov-lærernes ungdomsstævners opførelse af Ibsens eller Bjørnsons dramaer. Eleverne søgte kirken i større tal end før. Der var sorg, da han modtog kaldet til at blive valgmghpræst i Odense, hvor hans fader havde været præst.

Henrik Dons Christensen (1942–56) blev heller ikke knyttet fast som lærer til skolen, men hans fortrinlige lærerevner blev snart taget i brug (ogsaa regning). Han havde selv været elev paa skolen 1930–31, men han vægrede sig ved at blive præst her, ikke blot p gr a sin ungdom, men ogsaa fordi hans hustru led af en lammelse, som hindrede hende i at færdes frit. Han fik en god gerning her, blev meget afholdt. Og 1956 blev han valgt til biskop i Ribe.

Pastor *H. Skov* har været præst her siden 1956.

Mange har ydet en stilfærdig tjeneste i menigheden foruden de foran nævnte. Skrædder *Eskil Skov* (»Askovs lykkeligste mand i sine nøjsomme kaar), sønderjyde, frydede sig ved at hejse kirkens flag hver helligdag, – han var ringer og nynnede salmer, mens han ringede. *Hans Nielsen Grøndal* passer kirkegaarden. Den tidligere Askov-lærerinde, *Olga Kaae,* blev udsendt som skolemissionær til Indien.

Santalmissionskærligheden blev genoplivet af fru *Margrethe Konstantin-Hansen* og hendes datter *Signe Kampp*, gift med santalmissionær H. P. Kampp. Gn pastor *Trier* har sykredsen støttet fattige børn i Frederiks sogn, Kbhvn. Skandinavisk sømandsmiss i Calcutta har haft trofaste venner her *(Nutzhorn, Jenny la Cour, And. Nielsen,* fru *Trier)*.

Præsten og lærerne bruges videnom som foredragsholdere eller prædikanter.

Menigheden har c 250 medl, især fra Malt og Vejen. Fmd fhv forsøgsleder *Karsten Iversen*. Se iøv s 173.

Askov valgmenighedskirke (indv 28. jan 1900) arkitekt: Rolf Schroeder, er opført af røde mursten, bestaar af et treskibet langhus, hvis sideskibe er skilt fra midtskibet ved en række piller, kor med apsis, taarn med firesidet spir over midtskibets nordvesthjørne. Fladt loft. Altret er dekoreret af C. Schrøder med egetræskors med straaleglorie, granitfont. Svært alterbord og muret prædikestol fra 1939, den sidste med markante evangelistsymboler (H. G. Skovgaard). 350 sd. Orgel.

(Højskolebl 1899, sp 1993).

Valgmenighedspræst

1. 10. jan 1900–6. aug 14 (sp Onsbjerg 26. aug 95): **Axel Heinrich Saxtorph Helweg,** * 4. nov 53 Odense. Forældre: Stadslæge Heinrich Christian H og Jacobine Sophie Saxtorph. Stud Odense 72, c 79[1] (h_1), kkp Hvirring–H. 16. nov 79, sp Velling 27. sept 83, † 6 aug 14. ~ 16. dec 79 Johanne Francisca Talitha Hostrup Spur, * 7. maj 54 Holbæk, † 27. sept 37. Faderen: Sp Hobro–S, † 68, se der. – Farbrødre: Helweg, Odense og Købelev. Datter ~ højskoleforst J. Th. Arnfred, Askov. Fætter: Idestrup. Stamt 43. Hustrus broder: Lyderslev–F. Morbroder: J. C. Hostrup, Hillerød–NH. Stamt 29.

Pastor H havde været en førende gr præst i Velling (se der) og paa Samsø (se Onsbjerg), efter at have været kapellan hos den betydelige gr pastor *K. D. Konradsen,* Hvirring. Fra det lille Velling rejste han og holdt foredrag over hele Vestjylland. Paa Samsø stillede hans egne sognebørn sig i begyndelsen noget afvisende, medens gr folk fra hele øen søgte til Onsbjerg, senere blev hans egne sognebørn ogsaa kirkegængere hos ham, og de holdt stærkt paa ham. Derfor betænkte han sig 3 maaneder, før han sagde ja til Askov. Det var ikke saa lette kaar, han gik ind til i Askov. De store aander paa højskolen kunne jo nok selv. Men de havde ønsket ham som præst, og netop som præst. Han var en redelig forkynder, men som flere af de kunstnerisk og poetisk begavede præster var han bange for at bruge disse evner paa prædikestolen. Derfor havde han ondt ved at slaa igennem som prædikant her. *Feilberg* og *Hjortkjær* var lettere at følge. Og dog virkede han stærkt som præst, varmt og inderligt forkyndte han. Han var af en slægt med fin kultur. Lægesøn fra Odense, og hos hans farbroder, *Ludvig Helveg* ved Odense hospitalskirke, aabnedes hans syn for krd, og for hvor rigt livet kan leves i en fri kreds. Han havde ikke oplevet noget stærkt religiøst gennembrud, men var vokset op i sin daabspagt, og skønt han var student i Brandesianismens blomstrings tid, blev hans barnetro aldrig for alvor rokket. Hans udmærkede hustru, Talitha, var ham helt jævnbyrdig. Hun havde sin store andel i den stilfulde hygge, der prægede præstehjemmet.

H følte det som et personligt tab, da hans nære ven, *Poul la Cour,* brat døde 1908. Han overvejede nu, om han skulle blive i Askov, men under et længere sygeleje fik han saa mange beviser paa menighedens taknemmelighed, at han blev. Nogen stærk mand havde han aldrig været. Juli 1914 blev han opereret for blindtarmsbetændelse, og kort efter døde han. Hans enke købte hus i Askov, hendes eneste datter, Karen, var jo gift med J. Th. Arnfred. Fru H blev gammel i Askov og bidrog smukt til at holde menighedens traditioner fra de første aar i live.

(De gr fri- og valgm, 1944, s 286 og her VIII 595 f). (Carl Moes bedømmelse af Helveg, se her s 230).

2. 19. nov 1914–27. febr 23 (sp Skibet 1. marts 11): **J. S. Trier,** fl t rkp Frederiks k, Kbhvn, se sp der.

3. 18. april 1923–4. aug 32 (valgmpræst Odder 26. maj 13): **Sven Petersen Fenger,** * 30. maj 74 Aarhus. Forældre: Professor, skolebestyrer Peter B. F, og Jessine Dorph Petersen. Stud Aarhus 93, c 00[1] (l), højskolel, Askov 00, afsk 4. aug 32, † 27. marts 34. ~ 4. sept 07 Ida Hansen, * 19. nov 82 Torsager, † 27. marts 63. Faderen: Provst Torsager–B, † 17, se der. – Sønner: Kkp Grundtvigs k, rkp Skjern.

BM Aarhus museums kunstafd 20—23.

Udg 10—11: Hjælpebog i Nordens historie I—II, 19: Religionshistoriske tekster i dsk oversættelse, art i Dansk udsyn, Højskolebl.
Oversat 28: Chakkarai: Jesus the Avatar.

Det var ikke som en ny mand, pastor F kom til Askov. Han var af den kendte præste- og lægeslægt, en højt begavet mand, havde levet med i menighedens første rige aar som lærer ved højskolen, og med glæde lyttede man til hans troværdige, personligt prægede forkyndelse. Han var flittig til at besøge de gamle og syge. Selv var han ikke stærk (se foran), og i sommeren 1931 blev det klart for ham, at han maatte holde op. Svigtende hukommelse (distraktion) og en alvorlig hjernesygdom slog ham ned.

Højskolebl 1934, s 201—205, Menighedsbl 1934, s 243.

En søn skriver: Far havde sit barndomshjem i Aarhus, hvor farfar havde grundlagt en realskole, da han efter sin teol embedseks ikke ønskede at blive præst. Farfar brød dog ingenlunde med krd. Han fjernede sig ganske vist fra det gr livssyn, han var blevet opdraget i, men stillede sig nær kirkel centrum. Han var først og fremmest skolemand, nidkær og viljestærk, en smule kølig baade over for sine medarbejdere og eleverne, men han havde ogsaa følsomme strenge i sit sind og kunne vise baade hjertelighed og humor. Han var en ivrig forsvarsven og en stor naturelsker, hvad der rent praktisk gav sig udslag i, at han som medl af Aarhus Byraad var virksom for at gøre byens nærmeste omegn til »grønne omraader«. Hans hustru var et følsomt og fint tænkende menneske, i sine yngre dage af stor skønhed (hun sad model for *A. Dorph* som »Maria« paa den kendte altertavle i Skt Stefans k i Kbhvn). Hun var var godsejerdatter fra Barfredshøj nær Høje Taastrup og kom

tidl under religiøs paavirkning af præsten *J. F. Fenger,* hvis søn hun senere ægtede.

Som student (1893) dyrkede far sin musik, klaverspil og sang, havde sin gang i Studenterforen og blev medl af Akad Skyttekorps, men det varede ikke længe, før teologien optog ham. Med sine nære venner: *Joh. Balslev* (senere Sorø) og de senere professorer *Vald. Ammundsen* og *Chr. Glarbo* diskuterede han de kr livsspørgsmaal og blev stærkt engageret deri. Venskabet med de tre, spændingsfyldt som det undertiden var, holdt livet ud. Besøg paa Marielyst højskole (forst *C. Groves* hustru var fars faster) gav ham vel indblik i højskolens liv, men det blev nok i hans senere studentertid venskabet med *H. Axelsen-Drejer,* som gav ham interesse for det gr livssyn. Nogle udenlandsrejser, som han foretog alene eller sammen med Axelsen D ell med svogeren Einar Lund (senere forst Femmers kvindesem) skærpede hans sans for Europas kulturværdier (Tyskland og Italien), senere var det navnlig frikirkernes liv og forhold i England, Sverige og Holland, der optog ham.

Formidlerske for forbindelsen m Askov højskole blev fru *Charlotte Schrøder,* med hvem han langt ude var beslægtet. Hans fag paa skolen blev først dansk, svensk og engelsk, senere Nordens historie og sang og som nyt fag: religionshistorie. Sin hustru fandt han i elevflokken paa Askov 1905-06, *Ida Hansen,* provstedatter fra Torsager, de blev gift i 1907 og flyttede ind paa det nybyggede »Rolighed«. – I 1913 kom opfordringen til at blive valgmghpr i Odder, da *Vilh. Malling* var død. Far sagde ja, og han og mor flyttede til præsteboligen paa »Kirkebakken« i Odder, hvor vi drenge, efterhaanden 5, voksede op. Det var en temmelig krævende præstegerning i Odder: foruden de ugentl gudstjenester i kirken mange sygebesøg og besøg hos gamle rundt i hjemmene, paa sygehuset og paa kancelliraad Andersens stiftelse, vikartimer paa Odder højskole, i friskolen og paa den private realskole. *Vilh. Malling* havde foruden valgmenigheden i Odder haft forskell kredse i omegnen, hvor han regelmæss havde holdt gudstj, disse kredse benyttede nu far som deres præst. I den 1. verdenskrigs aar blev det hyppigt til strabadserende ture i aaben hestevogn ell i uopvarmede tog i al slags vejr, hvad der i forb med et haardt angreb af »den spanske syge« bidrog til at nedbryde fars helbred. Til præstegerningen kom en omfattende foredragsvirksomhed, der var begyndt i Askov og stadig blev fortsat. Af betydn blev især forbindelsen m *Niels Dael,* der knyttede far til Liselund som lærer paa de aarl vinterkursus. Her lærte han prof *Vilh. Grønbech* at kende, denne opfordrede far til at udgive en saml »Religionshistoriske texter i dansk oversættelse« og satte ham i forb m specialister, der kunne oversætte de af far udvalgte tekster til dansk. Bogen udkom 1919 og er optrykt flere gange (4. oplag 1963).

Trods sit mangeartede virke kunne far finde tid til at tage sig af os drenge. Han sang og spillede med os, opmuntrede os til friluftsliv og sport og tog os med paa ture rundt i den skønne omegn tilfods eller paa cykle. Han var en ypperlig oplæser. Om aftenen, naar han ikke var optaget af andet arb, samledes hele familien i hans stue, og saa gik det løs: Ingemann, sagaer, Holberg, Hostrup, Shakespeare og Dickens. Vi elskede at høre ham læse »med lyde«, d v s med skiftende stemmeføring efter rollernes art. Han kunne undertiden have en temmel grov spøg for med os og kunne en mørk vinteraften sige: »Jeg skal bruge min alterbog. Stik lige over i kirken og hent den til mig!« Saa maatte man jo afsted, hvor nødig man ville, og det gøs i een, naar man stod alene i den mørke kirke. Men far lo, naar man kom tilbage, han sagde, at den slags ture modvirkede overtro! – *Mor* hører med i billedet af far. Det var hende, der styrede hus og børn; det var hende, der stod for økonomien – og hende, der mindede far om hans aftaler! Med sin hjertevarme og ynde gik hun lige ind i valgmenighedsfolkenes hjerter; med takt og finfølelse jævnede hun mange vanskeligheder præst og menighed imellem, naboer imellem. Og med stor aandelig styrke bar hun personlige sorger, bl a en søsters alt for tidlige død. For mange i menigheden blev hun ikke blot præstekone, men ogsaa sjælesørger.

Det kom som en stor og alt andet end glædelig overraskelse for os drenge, at far i 1923 sagde ja til en opfordring om at vende tilbage til Askov, denne gang som valgmghpr efter *Trier,* der var flyttet til Khvn. Odder elskede vi jo, Askov huskede vi ikke. For far har det givetvis spillet en rolle i hans overvejelser, at han igen kunne blive knyttet til Askov højskole som lærer (dansk og religionshistorie) og mødes med gamle venner blandt lærerne og egnens folk. Vi flyttede ind i den hyggelige præstebolig i Askov, om vinteren var der »elevhusholdning«, d v s vi havde 5 kvindelige elever boende paa kost, senere steg tallet til 8. Det hjalp paa den daglige økonomi og var meget fornøjeligt for baade mor og far, der næsten kunne betragte de unge piger som deres egne døtre. Vi store drenge var hjemmefra, paa skole ell i praktisk arb, og var kun hjemme i ferierne, saa der var plads nok. Men tiden var blevet en anden, og far var blevet forandret. Kræfterne, spc hukommelsen, var blevet ringere. Højskolegerningen traadte efterhaanden i baggrunden, kræfterne blev samlet om præstegerningen, hvor han stadig kunne yde sit bedste, i alt fald til c 1930. Hans forkyndelse var jeg glad for. Han prædikede klart, men stilfærdigt, dybt personligt. Om kirkebesøget skrev han gerne i sin dagbog: »well attended«. Og *det* varede hans livsgerning ud. *Peter Fenger.*

Forstander *J. Th. Arnfred* udtalte ved afsløring af en mindesten:

»*Sven Fenger* hørte Askov til, han kom her i sin ungdom straks, da livsgerningen skulle begynde. Han blev grebet af livet paa den danske højskole og fandt sin plads i menigheden i denne kirke. Han talte til de unge og færdedes blandt dem og virkede ud fra det, han var rodfæstet i gammel dansk kultur med – en rig slægtsarv og et aabent sind. Saadan var hans færd, at da han rejste, kunne hans ven og arbejdsfælle vidne: Sandelig: En israelit i hvem der ikke er svig.

Saa drog Sven Fenger ud i en fri kreds og

bar det gamle budskab frem, saadan som lyset fra det høje spejlede sig i hans sind – enkelt og barnligt – med sans for poesi, med vaagent øje for naturens skønhed og ubetinget tillid til sine medmennesker, og gode venner samledes om ham i hjemmet paa Kirkebakken.

Saa kom der atter bud fra Askov, og Sven Fenger sagde ja med forventning og stor glæde og blev modtaget som gammel ven. Meget var anderledes, verdenskrigen laa imellem. Ungdommen var en anden, stedets og tidens tempo et andet, men i kirke og menighed følte han sig hjemme og her færdedes han saa stilfærdigt og kønt, som en tjener bør det i sin Herres hus.

Det var godt og hjemligt at komme i denne kirke, hvor prædikestolen aldrig skyggede for altret, og hvor der lød en troværdig tale værd at modtage. Selv da legemlige og sjælelige kræfter svigtede for Sven Fenger, var det godt at komme i kirke, fordi det vidnesbyrd, vi alle længes efter og trænger til, bestandig slog igennem – dette, at det vi samles om er en virkelighed.

Denne kirke har staaet i kun een menneskealder, men det er den fjerde præst, der nu gaar fra borde, og to af præsterne har deres grav her paa denne kirkegaard, der allerede rummer saa mange grave og saa mange sten, der taler. Fra Axel Helwegs gravsten lyder det: Et menneske er kun, hvad han er for Gud. Og nu rejser vi, Sven Fengers venner, i dag en sten paa *hans* grav. Den er enkel, stilfærdig, men ægte som manden selv. Maatte den staa med fred, medens slægter kommer og gaar og bevare hans minde.

Gode og varme minder lever i vore sind, som kender ham og holdt af ham, men stenen, som staar her paa vor kirkevej, skal vidne stilfærdig som han, det, som bestandig er det gode budskab.

Gud os gav, før vi det vidste,
Livet, vi skal aldrig miste. – –«

Andetsteds skriver *J. Th. Arnfred:*

»Da Jacob Appel var kultusminister i aarene 1910–13, var det Sven Fengers historiske foredrag for den samlede skole, der var det tyngdepunkt, som ikke maa savnes i en højskoles arbejde. Samtidig var hjemmet paa »Rolighed« det naturlige midtpunkt i lærerkredsen, hvor man frit gik ind og ud. Trængte man til at tale med en lidt ældre og forstaaende ven, gik man ikke forgæves til Sven Fenger, hvis takt og loyalitet aldrig svigtede.

Med sin slægtskultur, sit noble væsen og sin aldrig svigtende redelighed hørte Sven Fenger til de mennesker, der virker lige saa meget ved det, de er, som ved det, de kan. Men i øvrigt var han en dygtig lærer med videnskabelige anlæg. Han indførte et nyt fag i højskolens undervisning: »Religionshistorien« og gjorde det saa grundigt, at han fortsatte arbejdet som valgmghp i Odder, studerede Sanskrit og udgav religionshistoriske tekster«.

I jubilæumsbogen »*Askov Højskole 1865–1915*« skriver højskoleforstander *Hans Lund* (s 264 ff):

Sommeren 1900 (efter *Begtrups* og *Moltesens* fratræden) blev det aftalt, at cand teol *H. Axelsen Drejer* skulle tiltræde en lærerstilling til efteraaret. Samtidig søgte *Schrøder* en lærer til sine og andre læreres børn, og her meldte sig en anden ung teologisk kandidat, *Sven Fenger*. Det ordnedes nu saaledes, at de to nybegyndere delte arbejdet med børnene og paa skolen imellem sig, og F kom saaledes, uden at det havde været hans hensigt, ind i højskolearbejdet. Efter at de den første vinter væsentligt havde været sproglærere, voksede deres arbejdsomraade hurtigt. Der var haardt brug for dem. Det var de to daglige foredrag for den samlede skole – »de store foredrag« – der stillede de største krav. Her havde den historiske undervisning ligget i hænderne paa *Schrøder* og *Nutzhorn* gennem de mange aar, men nogle aar i 1890'erne havde *Begtrup* og *Moltesen* haft deres plads ved siden af dem. Nu var de begge borte, og alderen mærkedes hos de to gamle. Mindst hos *Schrøder* – men ret stærkt hos *Nutzhorn*. Allerede vinteren 1900–01 indskrænkedes hans foredrag, og fra 1904 trak han sig helt ud af undervisningen, undtagen i sang. – *Fenger* overtog nu foredragene i Nordens historie, og Axelsen Drejer fik overladt en del af verdenshistorien, og de samtaletimer, som de gamle lærere før havde haft i historie, afgav de fra 1902 til de unge. – F tilhørte en gl kulturslægt, af hvilken der var udgaaet mange præster og læger, og han var mærket af denne arv. Mere vist end nogen tidligere eller samtidig Askov-lærer havde han et aabent sind over for skønhedens verden, og han havde en sikker smag. Lejlighedsvis kunne han holde kunsthistoriske foredrag, og han blev *Nutzhorn* en god støtte ved sangundervisningen. Uden særlige forkundskaber erhvervede han sig med aarene en solid viden i Nordens historie, og med en sikker følelse for, hvad eleverne havde interesse i og brug for, kom han med aarene til at give en undervisning, der blev meget værdsat. Der var i hans taler en poesiens understrøm, og det kunne føles, som slægterne talte igennem ham. Uden selv at være produktiv havde han sans for videnskabeligt arbejde, og han fandt efterhaanden et omraade, hvor han kunne yde en selvstændig indsats. Det var religionshistorien, der netop i disse aar begyndte at vække interesse herhjemme, og som allerede havde sin dyrker paa Askov i *H. F. Feilberg*. Fra 1909 begyndte F at undervise ældre hold i faget. Mod de forbehold, der fandtes i kirkelige kredse mod denne nye videnskab, har han værget sig i en beretning om religionskongressen i Oxford i 1908 (trykt i Askov Lærlinger 1909). Senere som præst fortsatte han sine studier og udgav en samling religionshistoriske tekster.

Han indtog paa flere maader en særstilling blandt lærerne. Paa en tid, hvor de og mange elever var stærkt optaget af tidens politiske gæring og efterhaanden ogsaa af sociale problemer, var han ganske uberørt af denne uro. Han tog ikke afstand derfra, men levede blot uden for alt dette. Det isolerede ham dog ikke, og hans elskelige væsen gjorde ham meget afholdt, og man bar over med den distraktion, som allerede tidligt kom til at præge ham. –

Begravelsen er udførligt refereret i Folkebladet 4. april 34 (taler bl a af pastor Skat Rørdam Clausen, Peter Fenger, forstander J. Th. Arnfred, Aage Møller m fl).
Se iøvrigt »Dansk Udsyn«, 16. aargang, 1. hefte s 16—19 af Even Marstrand: »Askov i Overgangstiden«, Kolding 1936. Højskolebladet 6. april, 13. april 1934 (Marius Kristensen), om mindestensafsløringen 21. sept 34.

4. 4. aug 1932–1. sept 41 (sp Vejen–L 10. maj 29): **Skat Rørdam-Clausen,** fl t valgmgh, Odense, se der.

5. 1. juni 1942–14. dec 56 (sp Henne–L 8. marts 38): **H. Dons Christensen,** fl t biskop, Ribe, se der.

6. 12. sept 1957 (sp Svenstrup, Als 16. juni 50): **Helge Skov,*** 19. dec 21 Kg Lyngby. Forældre: Højskoleforstander Olaf S, Køng, Fyn, og Margrethe Hansen. Stud Odense 42, c 48^2 (1–112), højskolel Køng 45. ~ Karen Kirstine Rasmussen, * Kerte. Forældre: Husmd Johannes R og Karen

(Timelærer Danebod Højskole 51—57. Medl Kirkeministeriets Strukturkommission 65.

Litt foruden ovennævnte: Fr. Schrøder: Askov valgmgh 1899—1924, 1924. De grundtvigske fri- og valgmenigheder, 1944, s 280—92, Holger Begtrup: Dansk mghliv i gr kredse I—V omtaler faktisk ikke Askov. Udførlig bibliografi om Askov i C. Heilskovs Provinsbibliografi, 1920, s 339 f, Højskolebl 1945, s 51 f, Dansk udsyn, Askov lærlinge. Fra Ribe amt 1942, s 535 f. Karen Helweg Arnfred: Fra A valgmenigheds første tid, Højskolebl 1950, 226 f.

Om Malt-F: J. Nissen: M sogn i vore oldeforældres tid, Aarb f dansk kulturhist 1893, s 126 f, N. J. Termansen, smst, 1891, s 84 f, Fra Ribe a 1911—12, s 694 f, J. Byriel: Minder fra Folding i krigen 1848—50, Fra Ribe a 1911—14, s 378 f, Brev fra en rejsende til Foldingbro og Ribe, Nyeste skilderie af Kbhvn, 1827, s 1374 f, 1384 f, Kolding og omegns landboforening 1862—1912, 1912, Askov og omegn, 1906 Astrup og Grauslund: Turistvejledning om Askov, Skibelund, Vejen, 1925. Henrik Larsen og Søren Alkærsig: Askov i Malt herred, 1934. J. Nissen: M sogn i gl dage, O. Nielsen: Malt herr, s 22 f.

VEJEN—LÆBORG

Vejen sogn, 2371 ha, gl grænsesogn (grænser til Skodborg s) med Kongeaaen som sydgrænse, mod nord den store Vejen mose, hvor Holsted aa udspringer. Frugtbart bakkeø-terræn mod nord og vest, desuden ufrugtbar sandjord, f eks i den lavning, hvor Vejen by ligger. Næsten ingen skov. En stor del af sognet optages af handels- og industribyen *Vejen* (7313 indb 1966 med det indlemmede Læborg) med Bakkelyskolen fra 1891 (senere udvidet), Østerbyskolen fra 1964, begge kommuneskoler med realafdeling, købstadordnet skolevæsen, den gamle byskole er fra 1964 hjælpeskole, Bloksborg hjemskole (opr af F. L. Smith og Co, med 24 pl for unge piger), handelsskole, bibliotek (23000 bd), fra 1939, musæum, mh fra 1895, politist, redningskorps station, alderdomshjem fra 1954 (52 pl), børnehjemmet Breidablik (25 pl), lystanlæg, friluftsscene, friluftssvømmebad, sportsplads, hoteller, banker, apotek, dagbladsfilialer, Vejen Folkeblad, store industrier, margarinefabrikken Alfa (anlagt 1897 af fabr Johs. Lauridsen, 125 ansatte), Phønix fabrik for tagpap og vejmaterialer, opr 1907, jernstøberi, barnevognsfabrik, flere store møbelfabrikker, plasticfabrik, mange snedkere, stor møbeleksport, rutebilst, FDB's centrallager for Syd- og Sønderjylland (opr 1963). Vejen-hallen fra 1950 med sportspladsen. – Vejen by er en typisk dobbeltby, opvokset om 2 bykerner. Den ældste, nordlige del ved kirken ved hovedlandevejen, den nyere del er vokset op ved jernbanestationen (fra 1874), 1,5 km syd for kirken. Bydelene er nu vokset sammen. Helt købstadsmæssigt bebygget, kun enkelte gaarde ses endnu mod nord. Byen er i stærk vækst, ligger i et godt opland med ret store afstande til de nærmeste købstæder og er et vigtigt centrum for økonomisk virksomhed. Der er ogsaa husholdningsskole, og Askov højskole (2,5 km herfra) har ogsaa præget.

Indtil 1874 var Vejen et alm landsogn. Det et faktisk nationalbankdir *Johs. Lauridsen,* som grundlagde byen. Gaarden Grønvang blev udflyttet fra Vejen 1840. Her fødtes Johs. L 1874. Han overtog gaarden efter sin fader, de fleste industrier og handelsvirksomheder i Vejen stiftedes paa hans initiativ. Han døde 1920, sønnen *O. Vang Lauridsen* drev Grønvang til sin død 1956, nu ejes den af hans søn, dir *J. Vang Lauridsen.* Kong Frederik VIII overnattede paa Grønvang paa sin rejse i Jylland 1908. Der er en mindesten med bronzebuste (N. Hansen Jacobsen) over nationalbankdir Johs. Lauridsen paa banegaardspladsen. Vejen er en af landets stærkest voksende kommuner.

Oldtidsminder: 3 høje, den ene i V by, 83 høje er sløjfet, næsten alle i sydsognet, nær Kongeaaen. Mindre bopladser fra Gudenaakulturen. —

Skodborghus ved Kongeaaen, var i middelald et kgl slot, som benyttedes af kongen som raststed. Borgen laa ved den vigtige vejforbindelse sydpaa. Her var en vigtig grænsefæstning. Voldstedet kan nu kun skimtes. 1696 omtales slottet som meget brøstfældigt. Endnu 1790 laa borg og ladegaard paa hver sin voldbanke, men alt er sløjfet ved senere vejanlæg. En mindesten rejst ved vejen. Jorderne er udstykket. (P. Eliassen: Hist strejftog i Kolding og omegn, 1923, 275 f, Sdj maanedsskr, 1942, 73 f (ved K. la Cour Pedersen).
En helligkilde, Sct Algers kilde besøgtes til omkr 1850 (Schmidt, 155). Mønter fra omkr 1150 fundet i mosen.
Mindesten paa indhegnet plads i V by for Fr. VII, ved Vejenskov en mindesten for to frihedskæmpere, som blev skudt af tyskerne 1945 ved Skodborghus. En gl grænsesten er rejst som genforeningsmonument.
Den gl pgd (fredet kl B) er et fint, trefløjet, hvidkalket anlæg med fritliggende, toetages stuehus. Da den ny pgd blev opført 1955, blev den gl pgd plasticfabrik.

Vejen museum, opf 1924, bestaar af en større midterhal med billedhuggerarbejder og sidesal med malerier, opført af Kunstforeningen for V og omegn. 1938 udvidedes museet med en kuppelsal, billedhuggeren N. Hansen Jacobsens værker, større skulpturer, ses her i original eller kopi. Salen flyttedes hertil fra Skibelund, hvor den 1913 var opført som atelier for Hansen Jacobsen. Foran museet er en plads med springvand, med kopi af Hansen Jacobsens: Trolden, som vejrede menneskekød.

Læborg sogn, 3251 ha, er bakket i midten, sandmuldet jord, Fru Mettes bjerg 91 m. Mod øst lavt, sandet terræn med Drostrup aadal. Heden er borte, men en del plantage. – Byerne L med centralskole fra 1955, bibl, sportspl, Gammelby og Nyby med fh fra 1914, bebyg-

gelserne Drostrup, Keldbjerg. Hg Hundsbæk (114 ha) var oprind en større gaard, men siden c 1850 er store arealer frasolgt. – L var selvstændig kommune 1909–66.

Oldtidsminder: Dyssekammer ved Gammelby med mindesten for N. J. Termansen. 10 høje bevaret, 115 er sløjfet. Anselig runesten ved kirkegaarden. Ved kirkegaardens sydside har der været en helligkilde (Schmidt, 155).
Hærvejen gik gn L sogn (Vald. Andersen: Hærvejssognet Læborg, 1961).

Af den ældre præstehistorie

Hovedkilder til Vejens historie er Søren Alkærsig: V. sogn i Malt herr, I–III, 1936–44, og pastor J. Richters afh om V–L's ældre præstehistorie i Ribe aarb 1909, 118–35, og samme: Af Vejens fortid.

Peder Larsen (Laugesen) Riber, der var sp til Læborg, Vejen og Bække, skal have været den første luth sp. Han havde været biskop *Iver Munks* official. *Søren Pedersen Strue* († 1628, ældgammel), provst *Chr. Hansen Stenderup* (1629–55) blev 1635 sm m sp i Malt og Brørup fritaget for skat, da de p g a krigen var kommet i armod (de »boede ved alfarvej, deres svin var meget ringe«). *Gregers Christensen Gjødstrup (*1655–76), *Anders* Stephensen Brandt (1676–99) omtales som en forarmet guldmager, der ideligt laborerede i et lidet hus vest for pgd. Var dygtig til at mane. Pgd. brændte 1691 (III, 493). *Jacob Bendtsen (1699–1719) af Jerne–S,* fik anselige midler med sin 2. hustru, men hun var drikfældig og døde som fattiglem i en rendesten i Ribe. Pgd delv brændt 1700, Epitafium. *Niels Olufsen Bützow* (1720–62) blev provst 38, var »en fortræffelig mand, men svag, idet han 3–4 aar efter sit komme hertil blev rørt i højre side, maatte spise og skrive med venstre haand. Prædikestolen i L faldt engang ned med ham. Brorson skriver 1750: B forestillede smukt af evg (Jh 16, 5 f) den helligaands straffeembede. Ungd svarede tildels skikkeligt, men nogle var kun maadelige. – 1757: B forestillede smukt gudfrygtighedens rette art og herlige frugt (1. Tim 4, 7–8). Degnen *Terman Mortensen* informerer hele sognets ungdom, og fik baade han og skoleholderen i Læborg vidnesbyrd om ustraffelig vandring og flittig skolearbejde. Ungd svarede overalt upaaklageligt. (Vis 58 og 114). *Hans Clemensen Fog* (1759–71) af Hviding, Brorson 1763: F holdt en bevægelig prædiken om Guds ords kraft i de troende (Jh 6,68). Degnene haver godt skudsmaal. Sp har foreslaaet, at der holdes skole i hver by (om vinteren var det vanskeligt for børnene at komme til fælles undervisning i hovedbyen). (Vis 163). *Joachim Haar* (1771–1812) blev provst 87, forligelseskommissær 96, gift med formandens enke, han omtales som »from og dygtig«. *Henrik Bruun* (1812–21) var ejegod, gav sin sidste skilling til de fattige. Selv var han fattig og ulykkelig, i det mindste i sit første ægteskab. Han havde været sp paa Mandø og udgav 1816 en beskrivelse af øen. *Niels Sommer Bergenhammer* (1821–26) af Ørting–F, havde været sp i Veerst–B. Han skildres som brav. F. Elle Jensen har fortalt om præsteskiftet 1821 i Ribe aarb 1954, 375 f. – J. O. Bøving (1826–42 flyttede til Egtved–Ø, se der.

Tiden efter 1849

Vejen–Læborg har ligesom flere andre sogne paa egnen gennemgaaet en enestaaende udvikling i løbet af de sidste 100 aar. Vejen sogn præges nu helt af den store stationsby. Baade materielt, teknisk og aandeligt er alt forandret. Der var omkr 1849 ikke meget aandeligt liv, mest i Læborg, hvor der var enkelte gammeldags fromme, og hvor *P. Larsen–Skræppenborg* holdt møder og havde vakt saa megen interesse, at enkelte herfra f eks var med til det store møde paa Skamlingsbanken 1844.

Pastor *Philip Chr. Fuglede* (1842–56) hjalp N. J. Termansen med bøger, han var en dygtig og praktisk mand, se ndf. Han var folketingsmd her.

Pastor *S. C. V. Hansen* (1856–70) var ven med »Budstikke-Bojsen« i Stege, han huskes som en fornem præst, der levede noget tilbagetrukket, (se her II, 658) men han deltog dog en del i de økonomiske og folkelige bevægelser, som opstod i disse aar. Gdjr *Peder Lauridsen,* Vejen, *(Skræppenborgs* ven) var grundtvigsk vakt, og det var ham og hans ugifte broder, *Hans Jokum,* der gav *Ludvig Schrøder* anvisning paa at bygge højskole paa en nedlagt gaard i Askov. 1853 overtog *N. J. Termansen* sine plejeforældres gaard i Læborg, og han fik stor aandelig og praktisk indflydelse i sognene her (se ndf).

Pastor *Hans Sveistrup* (1870–93) er den betydeligste præst, der virkede her i 19. aarh (se ndf). Det stærke grundtvigske livsrøre, som vaktes ved ham i Rødding–Skrave (inden han 1867 forlod Sønderjylland, fordi han ikke ville aflægge tysk ed), kom ogsaa til at præge Vejen–Læborg. Han var dybt grebet af det grundtvigske og forkyndte dansk kristendom saa jævnt og gribende, at det mindedes længe efter med betagelse. Han var ven med *Skræppenborg,* og dette venskab betød meget for den vækkelse, *Skræppenborg* stod i spidsen for, saa den ikke gled ud i usundhed og sektvæsen. Sveistrup var Askovlærernes særligt foretrukne præst, og folk fra Askov var med til at fylde kirken her. Der er kun 2–3 km fra Vejen til Askov, venskabet med Schrøder betød meget for ham. Men der var ogsaa her i sognene flere, som var med til at bære arbejdet, især *Peder Lauridsens* slægt i Vejen, *Termansen* i Gammelby og *Chr. Madsen* smst (Begtrup: Mghliv i gr kr, IV, 50). Fra Gesten og Røj søgte man ogsaa til Vejen kirke i disse aar, der betegnes som en aandelig blomstringstid. Der blev vakt hørelyst, som har holdt sig til vore dage.

Pastor *J. C. L. Richter* (1893–1928, se ndf) fortsatte paa god maade Sveistrups arbejde. Han fyldte præstegaarden med bøger, var stærkt historisk interesseret. Den store kirkelige begivenhed var indvielsen af den ny kirke i Vejen 1896. *Ludvig Schrøders* ældste søn var gift med fru Richters søster, og der var nær forbindelse med Askov. Menighedslivet var grundtvigsk præget. Men sidst i 80'erne begyndte *Indre Mission* et arbejde, og 1895 blev der bygget mh, indviet 17. sept 95 af *Vilh. Beck.* Fmd for byggeudvalg og mh var bogholder *Chr. Andersen.*

I over 30 aar var indremiss *N. Thuesen Nielsen* leder af arbejdet i godt samarbejde med

præsterne. De bitre retningsskel har man ikke mærket. Man anerkender hinanden fra begge sider.

Vejen by voksede meget i disse aar, blev faktisk helt omkalfatret. Det var især blandt tilflytterne, haandværkere og arbejdere IM fik sine tilhængere. I Læborg er der bygget 2 fh, hvor der blev holdt foredrag og gymnastik.

Pastor *Skat Rørdam-Clausen* (1929-32) blev valgmghp i Askov. Han var ogsaa en betydelig grundtvigsk præst, men naaede ikke at sætte spor som sine forgængere, da han flyttede saa hurtigt herfra med den begrundelse, at de, der hørte til IM var for varme og de, der hørte til grundtvigianerne, var for kolde.

Provst *M. C. Lindegaard* (1932-49) blev biskop i Ribe (se der). Han mindes som en umaadelig solid, sindig og alvorlig mand, ligesom sine forgængere stærkt forankret i det grundtvigske livssyn, saglig, irenisk, en fredens mand. L skriver hertil: »Disse sogne er præget af højskolerne i Rødding og Askov, fra tiden omkr 1850. Mange følte sig draget af det folkelige og kristelige liv, der udfoldede sig der. Grundpræget er grundtvigsk, men senere kom IM ogsaa til Vejen, og naar forholdene udviklede sig saa fredeligt, som de gjorde, skyldes det, at IM i missionær *Thuesen Nielsen* havde en dygtig, klog leder, en mand med dyb kristelig alvor, forenet med jysk lune og vid horisont. *N. J. Termansen* og nationalbankdirektør *Johs. Lauridsen* var i øvrigt dem, der især havde præget Vejen. Den hørelyst, der fra *Sveistrups* tid kendetegnede disse sogne, har holdt sig gn flere slægtled, især i den generation, der nu kan betegnes som de ældre. Stationsbyen har de samme vanskeligheder som andre stationsbyer, og der er meget foruden kirken, der kalder paa folk. Vejen er et godt sted at være præst. Der er vist faa steder, hvor man som her mærker, at velsignelsen fra fædrene følger børnene, og at præsten i dag høster, hvad fortiden har saaet«.

Læborg sogn er meget ensartet i kirkelig henseende. Menighedsraadet er grundtvigsk. Her bor en dygtig landbefolkning. Den første kontrolforening for kvægets ydelser oprettedes her. Sognet var temmelig uberørt af krigen 1940-45. En tysk flyvemaskine styrtede ned 1 km syd for kirken, men besætningen reddede sig i faldskærm.

Pastor *G. Monrad* har virket som sp siden 1949, er fmd f KS i Vejen. Fru *Marie Bundgaard* og hendes datter Ellen har været betydelige ledere i KS, og derefter har gdr *Kr. Ravn* ledet KS i Læborg. 1950 oprettedes et embede som kkp, omdannet til rkp 1961. Præsterne *H. J. Madsen* (1950-54), *V. Merrild Johansen* (1954-61), *M. Sommer Jørgensen* (1961-64) og *H. Høyrup* (fra 1965) har nærmest virket i tilslutning til Indre Mission.

Pastor Monrad skriver: Kkg c 4 pct, 100-150 i V, 20-50 i L alm søndage. Gode, rolige forhold, megen venlighed. IM smf, sdsk, KFUM og K, 2 fh, 2 KS, 2 DdU (250), 32 til Askov valgmgh, sp og rkp læser med konf ligeligt i Vejen, samt skiftevis i L skole om vinteren.

Forstander *Viggo Jensen,* Brejdablik i V er fmd for V menighedsraad. Førstelærer *S. Bertelsen,* L, for L menighedsraad.

Blandt ledende personligheder skal nævnes:

N. J. Termansen (* 1824, Vejen, † 92, begr i Læborg). Hans fader døde 1828, og T blev opdraget hos en barnløs moster, der var gift med en gdjr i Gammelby, L sogn. Mosteren var en from, viljestærk kvinde, der fik stor betydning for ham. Tidligt havde han lyst til at læse; inden han var 8 aar, havde han læst det meste af bibelen. Selv om han havde lyst til leg, var han et mærkeligt, alvorligt barn. Hans skolegang var »kedelig«, men han bevarede sin læselyst, lærte tysk for sig selv. Da han blev større, arbejdede han paa gaarden, men brugte al sin fritid til læsning af historie og digterværker, især Grundtvigs Haandbog i verdenshistorie. Læsningen af »Fædrelandet« og »Danevirke« vakte hans nationale og politiske interesse. Han ville gerne opleve noget, var med ved Skamlingsbankemødet 1844, gik de 4 mil frem og tilbage. Navnlig Grundtvigs tale greb ham, han huskede næsten hvert ord. Den »gav mig noget at leve for!« T stod paa rationalismens grund, men længtes efter klarhed og fred. En julinat 1847 gik han de 6-7 mil ad øde hedestier til Sdr Omme for at høre *Vilhelm Birkedal.* Efter prædikenen havde T en lang samtale med Birkedal. Ts rationalistiske tankegang blev »rystet, ja styrtet«. Glad og frimodig gik han den lange vej hjem til Læborg. Han kom til møderne paa Rødding højskole, deltog i egnens folkelige møder. 1849 var han i krigen, opholdt sig i Fredericia, men kom ikke med i slaget. (»skønt mit hjerte brændte derefter«). 1853 overtog han plejeforældrenes gaard i Gammelby, L, passede den med flid, men blev snart efter optaget af det offentlige liv. 1854-58 var han medl af Vejen-L sogneraad, 1858-78 folketingsmd i Bække-kredsen, 1878-86 landstingsmd. 1884 blev han branddirektør og bosatte sig i Holsted (se der, s 160). Politisk var han venstre, stod bondevennerne, især de grundtvigske nær, sluttede sig 1866 til det nationale venstre, men bevarede altid sin selvstændighed. Han stemte imod freden 64 og imod grundloven 66. Ud fra et frisindet stade deltog han gerne i debatten om kirke- og skolespm, var mdl af kirkekommissionen 68-70, modstander af kirkeforfatning, tilhænger af fri præstevalg, udvidelse af kirkers brug, stemte for valgmenighedsloven, skønt han ønskede en mere vidtgaaende løsning. Han talte for en nordisk-historisk studentereksamen, bekæmpede Halls skolelov 73, han ansaa dannelsen af Det forenede venstre for en falsk alliance, og han fandt, at finanslovnægtelse var et tveægget sværd. Han var varm forsvarsven, støttede højres militærpolitik. Han havde en isoleret stilling paa rigsdagen, men alle lyttede til hans ord, der var baaret af dyb overbevisning, og alle følte sig tiltalt af hans rene, ædle personlighed, anerkendte hans frisind og fædrelandskærlighed, hans aldrig rokkede sanddruhed, selvstændighed og uselviskhed. Mange i landet følte sig repræsenteret af ham paa tinge.

Ogsaa uden for rigsdagen virkede T stærkt ved sin personlighed. Han talte ofte paa højskoler, i foredragsforeninger og ved folkemøder. Han havde stor historisk viden, læste tyske og danske forfattere. Han havde en smuk

form som taler og skribent. Han skrev i »Nordisk maanedsskrift«, (Falsk fred gør nye krige, om aandsvirkelighed, om Nordamerikas historie, og Eddaerne), udg smaa bøger om Blicher og Lincoln, 1894 udkom hans: »Foredrag og optegnelser«. Hele hans virksomhed var baaret af hjertelig tilslutning til Grundtvig og grundtvigianismen. Han var ofte sm m sine venner gæst hos Grundtvig, der satte stor pris paa ham. Han stod i nær forbindelse med høj- og friskoler, ofte gæstede han *Kold* i Dalum og *Trier* i Vallekilde. Flere gange var han paa tale som højskoleforstander (68 i Vejstrup, 70 som Kolds efterfølger), men han sagde Nej. Han var trofast mod sine venner, ridderlig over for modstandere, en helstøbt, kristen personlighed.

N. Clausen-Bagge skriver (Grundtv lægmandsordførere, 1944, s 34 f):

Niels Jokum Termansen begyndte ikke, som saa mange af de ældre grundtvigianere, i de gudelige forsamlinger, men oplevede først en stærk folkelig vækkelse og faa aar senere et dybt og afgørende kristeligt gennembrud.

Han blev født i Vejen, hvor faderen var toldbetjent; han var kun 3 aar, da denne forflyttedes til Nykøbing paa Mors, hvor han kort efter døde. Derfor blev sønnen tilbage hos en moster og hendes mand, i hvis hjem han voksede op.

Hans første store aandelige oplevelse var deltagelse i det berømte folkemøde 1844 paa Skamlingsbanken, hvor der blev holdt flere gode taler; men især blev han mægtig grebet, aldeles henført af Grundtvigs fem kvarter lange tale, der forekom ham at vare kun faa minutter og optog ham stærkt i lang tid. Han skriver: »... Den slog ild og funker af min sjæl«.

Det blev hans grundlæggende folkelige oplevelse.

Samme aar aabnedes Rødding Højskole; men han havde ikke raad til at blive elev. Derimod kunne han deltage i de offentlige møder dér, hvad han ogsaa gjorde uden at lade sig skræmme af afstanden. Her blev der givet vejledning til videregaaende læsning, ja kendskab til fremmede sprog, og han tilegnede sig efterhaanden saa megen kundskab og indsigt, at han blev regnet for »Danmarks lærdeste bonde«.

I 46 var han soldat i Kbhvn. Her blev han tiltalt af salmesangen i Vartov, men forstod endnu ikke *Grundtvigs* prædiken. Derimod blev han ved at høre *Martensen* ført til syndserkendelse, men ikke til at gribes af naaden.

Den almindelig raadende rationalisme kunne ikke hjælpe, og pietismen frastødte ham. Hvor var hjælpen? Han fandt den hos *Vilhelm Birkedal,* til hvem han søgte efter at have læst en prædiken af ham.

Det kristendomssyn, som han derefter tilegnede sig, var i dyb overensstemmelse med Grundtvigs livsoplysning. Han udtalte derom ved Vennemødet 1865: »Vejledt ved det lys, som ved Grundtvig er tændt hos os, har jeg lært at tage »Troens ord« i favn, ved det at knæle i Jesu navn og i dette ord af Herrens mund fundet den faste klippe, naar alt andet i verden vakler ...«

I hans breve findes lignende tanker. Det gælder fremfor alt om »det ene: Troen og Fadervor«. »Jeg kan ikke tænke mig, at der er noget som helst andet, der kan blive hos mig i min dødsstund.« – Trøst findes kun i troen paa syndernes forladelse i daaben.

Sin tro fik han sat paa prøve som soldat i krigen 49 og 50. Her følte han et øjeblik stor angst, men vandt fuldstændig ro ved at se opad.

Han stræbte efter at leve som en kristen i alle livets forhold. Det er betegnende, at han over optegnelser til foredrag kunne skrive: »I J N« (d v s: i Jesu navn).

Da han i 53 havde overtaget gaarden og var blevet gift, forsømte han ingenlunde de nærmeste krav: landbruget o s v. Men naturligvis blev han taget mere og mere i det aandelige og offentlige livs tjeneste.

Opholdene i Kbhvn gav aandelig berigelse ved, at han vandt venner dér og kom til at staa Grundtvig nær. Fru Asta Grundtvig har besøgt ham i hans hjem i Jylland.

Han ville sikkert have egnet sig godt til at være højskoleforstander, og det ønskedes, at han ville fortsætte Kolds gerning. Det skete dog ikke; derimod blev han en udmærket og yndet foredragsholder, der kunne samle mange tilhørere, og en fortræffelig taler ved mindefester o s v. Han virkede ikke blot ved selve ordene, men ved sin personlighed, sit ædle ansigtsudtryk og ved sin ro; der var ikke agitation, men alligevel magt i hans tale.

1871 rejste Termansen, sammen med Birkedal og andre, til Norge, hvor han talte flere gange. Efter hans tale paa et folkemøde udbrød en gammel norsk bonde saa højt, at danskerne kunne høre det: »Ja, jeg mærker, at vi norske bønder maa rejse til Danmark for at lære at være bønder!«

Poul Bjerge: Den jydske bonde N. J. T, 1892, Fred. Nørgaard: Breve fra N. J. T, 1914, Jørgen Nielsen: N. J. T, 1915, Højskolebl 1886, sp 2017 f, 1892: 1057 f, 1100 f, 1125 f, 1158 f, 1200 f, 1237 f, 1265 f, 1924, sp 333 f, Den dsk højskole II, 1902, s 46 f, 528 f, Tiden V 1914—15, 135 f, Viggo Ullmann: Breve 1916, s 88 f, Minder fra gl gr hj 1921, 122 f, H. P. B. Barfod: Minder fra et langt liv 1921, s 88 f, H. P. Hanssen: Et tilbageblik 1928, s 118 f, KS julebog, 1943, 22 f, DBL XXIII, 415 f.

Nationalbankdirektør *Johs. Lauridsen* (1847–1920) var født paa gaarden Grønvang ved Vejen, søn af Peder L, der havde været en af de grundtvigske banebrydere her i sognet. Johs. L fik landbrugsuddannelse, var paa Askov, overtog fødegaarden 1877 (senere ogsaa Dalagergaard, Vorbasse), var en anset landmand, energisk, fremskuende, anlagde mejeri, blev foregangsmand i Vejens industri- og handelsliv, begyndte 78 paa cikorietørring, oprettede 89 V cikoriefabrik, særlig betydning fik margarinefabrikken »Alfa«, som han grundlagde 1897, og som blev en af landets største. Han fik ogsaa stiftet Vejen bank, og en tagpapfabrik. 1907 blev han landstingsmd, 1908 kongevalgt landbrugskyndig nationalbankdirektør (paa den plads, der blev ledig ved *Ole Hansens* fratræden p gr a Alberti-affæren). Han var landstingsmd til 1918, stod paa venstres højre fløj, national, ægte grundtvigsk, fmd for Skibelund-foreningen, virksom i Hedeselskabet. Bronzebuste paa banegaardspladsen i Vejen.

Hans hustru, *Maren Lauridsen,* Grønvang

(altid kaldet saadan, ikke »fru L«) havde stor betydning, ikke blot i hjemmet, men ud i vide kredse paa egnen. Hun døde 1927.

Johs. Ls virksomhed førtes videre af hans søn, direktør *Olav Vang Lauridsen* (* 1879, † 1956), c polyt 05, direktør »Alfa« 09. Han virkede ogsaa for Hedeselskabet, havde flere tillidshverv. Han havde været paa Testrup Højskole, paavirket af *Chrf. Baagøe,* fik sin tid optaget af de store virksomheder i Vejen, men stod ogsaa Askov nær og var fmd for Skibelund-foreningen. Han var en god støtte for egnens ungdomsskoler, byggede laboratorium for Jens Rosenkjær i Askov. Han havde en hjertelig trang til at fordybe sig i tidens aandelige værdier, tog ikke mod letkøbte løsninger. *Carl Hermansen* fortæller i en nekrolog over biskop *Lindegaard,* at O. Vang L ikke sad med hænder i skødet, da der skulle ny præst til Vejen 1932, men han var ude om at finde en præst, der passede til dette brogede pastorat og fandt *Lindegaard.* Sammen med sin hustru, *Gudrun,* skabte O. V. L et smukt og gæstfrit hjem »Vangen«, som han byggede mellem Grønvang og Alfa-fabrikken. Hans høje skikkelse med det lyse, rene aasyn var en smuk repræsentant for slægten (Fr. Schrøder i Højskolebl, 1956).

O. Vang Lauridsen: Slægten L fra Grønvang, 1921, Magdalene Lauridsen: 25 aar, 1920, Kolding folkebl 1956. DBLXIV, 151 (Johs. L).

Billedhuggeren og keramikeren *H. Hansen Jacobsen,* (* 1861 i Vejen, † 41) var ldmd, til han 83 kom til Kbhvn og gik paa Falkenstjernes højskole. Fra 1889 udstillede han paa Charlottenborg, hans største værk er »Livets spil« (opstillet i Vejen), han udførte flere af mindesmærkerne i Skibelund Krat (»Modersmaalet«, Cornelius Appel, Poul la Cour, Thor Lange, Sofus Høgsbro), buster af H. F. Feilberg, Jeppe Aakjær, Johs. V. Jensen o fl. Ved Helligaandskirken, Kbhvn staar »Moderen og døden«, mindesmærker for faldne i verdenskrigen (i Skodborg, Arrild, Rødding, Gram, Ø Linnet). Desuden andre værker og en mængde fin keramik. Musæet i Vejen blev oprettet til hans arbejder. Han var medlem af Akademiraadet fra 1917.

Forfatteren *Jacob Jacobsen* (* 1856 i Vejen, † 1901, begr i Vejen), broder til billedhuggeren N. Hansen J, kom paa Askov, blev journalist i Esbjerg, drev en tid en lille restauration, vandt et navn ved fortællinger i jysk dialekt. Som Blichers hedebønder fortalte historier i bindestuerne, samledes man i Sydvestjylland om teglovnen, mens man brændte tegl og fortalte løs. J samlede 3 bind af saadanne historier: Øjebliksbilleder i jysk mundart, senere et bind fortællinger og skitser: »Bønder og arbejdere« (Vestjyll Socialdem 15. jan 01, DBL, XI, 295).

Blandt andre kendte personligheder kan nævnes: Bygmester *Peder Holdensen (Hansen)* (* 1812 Lintrup, † 86 i Tistrup), som 1836–74 havde en lille landejendom, Østervang, i Læborg. Han blev kendt som bygmester, hans læremester var vist den dygtige *Nis Andersen,* Gretenlund, Vejen († 1852). Han opførte en mængde gaarde paa egnen her, tre- og firefløjede, med fritliggende stuehus, strengt symmetriske, desuden den tidligere præstegaard i Vejen og pgd i Veerst (begge fredede). Hans billedskærerarbejder (over døre, mønstersnitværk i vinduer) præger mange gaarde, den smukke fronton over Thorvaldsens Kristus i Bække er et fint eksempel paa hans arbejder (DBL X, 395).

Hjemstavnshistorikeren *Søren Alkærsig* (* 1868, † 1943, begr i Vejen) var husmandsson fra Faster sogn, boede i Brørup sin meste tid, se der, men havde en lille gaard, Esmark i Vejen 1920–39. Var fmd Hist smf Ribe a, et par af hans hovedværker omhandler Vejen sogn, I–III, 1936 f, og Askov, 1934. En meget særpræget mand, med rigt jysk lune, urolig, ret stædig, saa samarbejde med ham var ikke altid saa let. Han var idealistisk indstillet, af udseende, sprog og væsen en bonde, og bøndernes fortids forhold optog ham meget, og han skildrede dem i et kernefuldt bondesprog. (DBL XXVII, 15). Hans bog om Vejen er meget værdifuld.

Den senere minister *M. Slebsager* (* 74, † 62), kaldet »Venstres ragekniv«, fordi han var en skarp debattør og ivrig agitator, stod *J. C. Christensen* nær, var realskolebestyrer i Vejen 1900–14, blev senere ftm, direktør i andelsanstalten »Tryg«, trafikminister (i ministeriet *Neergaard* 20–24, handelsminister i ministeriet *Madsen-Mygdal* 26–28). Ivrig agitator for Venstre i Vejen og i Bække-kredsen.

Jens Kr. Madsen (* 73 Tjørnelunde, † 42), landbrugskand, lærer Kærehave ved Ringsted, ejer af Baungaard, Vejen fra 06, landskendt som kvægavler, virkede for indførelse af Jerseykvæg og skrev derom. Hans hustru *Rebekka Blicher la Cour Madsen* (* 78, † 61) meget virksom i husholdningsforeningerne, medl af Statens Husholdningsraad, udg bøger om husholdning, samt »Et slægtsminde (1942). Hun drev sammen med sin mand *Baungaard Landhusholdningsskole,* (senere nedlagt), red tidsskr f husholdning 22–27.

Desuden skal nævnes: N. J. Termansens gode ven, *Kr. Madsen,* sognefoged i L. Han efterlod sig et godt minde, samt den elskelige *Anton Flintholm* († ca 47), der gav oplysninger til Nationalmusæet om hverdagen i sognet i gamle dage.

Overportør *M. K. Sørensen* (* 79, † 57) Vejen, i hovedbest for Dsk Jernbaneforbund m m, folketingsmd 28–47.

Isenkræmmer *Fr. Kasten* (* 81, † 63) etableret i Vejen 06, fmd Vejen Handelsstandsforening 13–40, æresmedlem, fmd Jydsk-fynsk Isenkræmmerf 27–38 m m, fmd sydjysk udstilling i Vejen 51.

Maleren *Jens Nielsen* (* 91) var oprindelig friskoleleder i Vejen. Han ledede skolen eminent frit, børnene kom kun, naar de selv havde lyst.

Gdjr *Niels Pilkjær,* Taborggaard, hvis søn, gdjr *Andreas Pilkjær* († 65) i mange aar var et trofast og betydende menighedsraadsmdl og medlem af Provstiudvalget. Fru Strøm, Vejen, arbejdede trofast i KS. Gdjr *Kr. Ravn* er formand for KS.

Indre Mission: Indremissionær *N. Thuesen Nielsen,* * 67 i Skærbæk, oprind skrædder, missionær i Vejen 08 til sin død 38, en kendt og elsket skikkelse, baade inden for IM og udenfor. Der var noget mildt, troværdigt, ja

hyggeligt over ham. Tømmerhdlr *Chr. Nielsen,* Gørding, skrev smukt om ham i Kr Dbl og omtalte især hans dødsleje, hvor han trøstede sig ved salmens ord: Og kasted end hans stærke haand mig ud i bølgedybet, saa ved jeg dog, at Herrens Aand skal finde mig blandt krybet... Med ham bliver selv den sorte nat saa lys som morgenrøden... (DnA 1939, s 76).

Senere har bl indremissionærerne *P. Vad Kjær* (han havde en sjælden forstaaelse for og evne til gennem sin gerning udfra missionshuset at pege hen paa kirken som det fælles samlingssted om ordet og sakramenterne) og *P. John* virket her. Blandt lægfolk i Indre Mission nævnes bogholder, senere direktør *C. Andersen,* gartner *N. F. Friis* (* 90), pottemager *Niels Jensen* (se DNA 1937, 103), detailhdlr og kolportør *H. Pedersen,* kbmd *Fr. Nielsen,* V, IMs smf har ca 160 medl, fmd er kbmd *P. Ludvig Nielsen.* Missionshuset har faaet sin dødsdom, idet den hastigt voksende by skal bruge grunden til andet formaal, og 70 aars-festen sept 1965 blev antagelig den sidste større fest i dette hus. Kbmd P. L. Nielsen er kredsfmd i IMs Kongeaakreds. IMs smf har sikret sig en grund i Rosengade til at bygge et nyt hus paa.

Bloksborg hjemskole (dens program ligger i navnet) er en husholdningsskole med højskolepræg, stiftet af fru *Paula Nissen,* ledes af frk *Helene Sørensen* (ca 25 elever), fortrinsvis fra F. L. Smiths virksomheder. (Fru Nissen var datter af dir, ingeniør Poul Larsen, F. L. Smith).

Skolevæsenet er købstadsordnet, har i 1966: 82 lærere og lærerinder, fordelt paa de tre skoler i Vejen, samt Læborg centralskole. Ogsaa m h t skolevæsenet var dir. *Johs. Lauridsen* den, der tog initiativet, idet han omkr 1900 oprettede Vejen private realskole med præliminærkursus, først med forn *Slebsager* som bestyrer, derefter *P. Hauge* (som blev sogneraadsfmd), den gl byskole er blevet udvidet og omdannet til *hjælpeskole* med ca 130 elever fra Vejen, samt fra 14 omegnskommuner. Skoleinspektør *Th. Rudkøbing* afløstes af skoleinspektør, frk *Marie J. Andersen* (* 98). Ved Bakkely skole er *H. Haugstrup Jensen* skoleinspektør, 1966 udnævnt til stadsskoleinspektør.

I Læborg var lærer *Astrup* meget lokalhistorisk interesseret, medarbejder ved Læborgbogen. Han tog afsked 1947 som skoleleder og afløstes af førstelærer *S. T. Bertelsen.*

Overlærer *Aage G. Johnsen,* Vejen, var fmd for amtets lærerkreds, en dygtig, begavet og sprogkyndig mand, fmd biblioteksforeningen, lærer ved Handelsskolen og BM i KS. Overlærerne *Alfred Sørensen* og *Sv. Steffensen* var dygtige sanglærere. Kirkesangen er stadig præget deraf.

Om Østerbyskolen, se Folkeskolen, 1965, s 17 f. Skoleinsp *Th. Rudkøbing* (* 92, † 65) var en skolemand af format. Han blev skoleinsp her 1931 og byggede det velordnede skolevæsen op, en myndig, hjertevarm mand, fremtrædende i Rotary-bevægelsen.

Overlærerinde, frk *Eleonora Pontoppidan* var i 46 aar en skattet lærerinde ved Bakkely skole, indtil hun tog afsked 66, en elskelig og kultiveret lærerinde, der stod respekt om (Folkeskolen 1966, s 211).

Sognet her ved Kongeaaen er levende, grænsen og skolerne i Askov bidrog dertil. Der findes i Vejen en ikke almindelig forening, Geneve-foreningen, hvor direktører, arbejdere, haandværkere, bønder, lærere og købmænd mødes paa lige fod til drøftelse af tidens problemer. Intet maa refereres fra møderne, man kan udtale sig frit. Særlig under den tyske besættelse havde den betydning til at orientere medlemmerne. 1944—45 var der mange tyske soldater i Vejen, og der fandt jævnligt sabotagehandlinger sted mod den betydningsfulde Kolding-Esbjerg-bane. Under en saadan blev 2 politibetjente P. Madsen, Nykøbing, Mors, og Hans T. Hansen, Søgaard politiskole, dræbt med haandgranater af en tysk patrulje 16. april 45 ved Skodborghus. De blev begravet af Gestapo i Grønvangs skov. Efter kapitulationen blev jorden indviet som kirkegaard, og beboerne indsamlede 3000 kr til gravstedets vedligeholdelse. Det er altid blomstersmykket. Paa Vejen kirkegaard er begravet 54 tyske flygtninge, de fleste er børn, senere flyttet.

1927 opl: Kkg 11 og 5 pct, gennemgaaende gode forhold, IM (150) KS (Pastorinde Richter) Ungdomsf (200 og 80), 1931: Kkg 8 pct, 2 KS, DdU, IM med mh, gode forhold. 1943: Kkg 5 pct, gennemgaaende gode, IM (150) KS (40 og 50), DdU (60 og 70), 1955: do KFUM og K, 2 KS, DdU (250), 1966: 150–200 og 20–50 i kirke alm søndage, se i øvr ovf.

Vejen kirke (indviet 20. dec 1896), arkit V. Ahlmann, nordligt i byen, bestaar af tresidet afsluttet skib med korte korsfløje i nord og syd, samt taarn med firsidet spir, med detaljer af romansk stil, af røde mursten paa granitsokkel. Kirken blev restaureret 1921 (arkit Peters) paa bekostning af nationalbankdir J. Lauridsens enke, Maren L, som tidligere havde skænket kirken det store orgel. Et trappetaarn ved taarnets sydside blev revet ned, og ved at forlænge skibet saa langt mod vest, at taarnet nu kun springer en anelse frem for skibet, skaffedes der plads til nogle særlige rum. Syddøren i skibets vest-forlængelse omfattes af dele af en dørindfatning af granitkvadre fra den gl dør. Tympanon med en dyreskikkelse, bladranker, karmsten med en mandsfigur. Enkelte vindueskvadre fra den gl kirke, flere ret usædvanlige (Aarb f nord oldk, 1984, 276 f). Taarnrummet er forhal. Graamalet bjælkeloft. Altertavlen er kopi af Fra Bartolomæus: Nedtagelsen af korset, malet 1897 af C. Holsøe. Fra den gl kirke er en ombygget prædikestol fra 1632 med evangelist-statuetter. Dele af gl stolegavle i de øverste stolestader. Series pastorum. Malmlysekrone, mindetavler. Klokke fra 1921. 400 sd.

Se den gl og den ny kirke i Vejen, Højskolebl, 1897, 129. (L. Schrøder).

Den gamle, middelald kirke laa lidt vestligere end den ny kirke. Dens kirkegaard bruges stadigt. Den bestod af romansk skib og kor af granitkvadre, taarn, vaabenhus mod nord. Skibet havde søjleportal mod syd, dens tympanon i den ny kirke. Bjælkeloft. Hvor den gl kirke stod, er nu et lille anlæg med en del kvadre fra kirken. Paa en sten er kirkens grundplan indhugget.

Paa kirkegaarden er bl a begravet pastor Hans Sveistrup, forf J. Jacobsen, nationalbankdir Joh. Lauridsen, billedhuggeren Hansen Jacobsen og lokalhistorikeren Søren Alkærsig.

Jyske granitkirker s 11.

Læborg kirke, ligger ret ensomt, nær den gl hærvej og landevejen til Vejle. Skib, kor og apsis er romanske af granitkvadre paa dobbeltsokkel. Det nu lave taarn, med sadeltag, er bygget ind i skibet. Flere af de oprind vinduer ses. Skibets syddør og en præstedør i korets sydmur er bevaret (tilmuret). Under en storm 1818 faldt det øverste af taarnet ned. Kirken er blytækt, bortset fra taarnets nordside og skibets vestside, der er tegltækte. Bjælkeloft. Kirken hovedrestaur 1950—51, (arkit R. Gram), nogle da fundne kalkmalerier blev overmalet. Paa alteret et middelald krucifix, den gl altertavle, der 1868 kom hertil fra Vejen, hvor den havde hørt til et epitafium, hænger i taarnrummet. Det har nyere male-

rier. Prædikestol fra 1951, den gl er fjernet til Koldinghus. Romansk granitfont med udhugne hoveder paa foden. Portræt af pastor Hans Sveistrup. Kirkeskib, (Fregatten »Jylland« ophængt 1952). Klokke fra 1482 med minuskelindskrift. 125 sd. Orgel. Vaabenhus mod nord.

Ved kirken har været en helligkilde. Det lange kor kunne tyde paa, at det var bygget for pilgrimme. Anselig runesten foran vaabenhuset. (D run, s 50 f, Ribe aarb 1961, 108 f). Stenen laa i mange aar paa kirkegaarden foran hovedindgangen, men blev rejst paa foranledning af billedhugger Hansen Jacobsen.

Folketal: 1850: 667 og 574, 1901: 2108 og 837, 1925: 3927 og 885, 1965: 6419 og 770.

Altergæster: 1920: 924 og 344, 1930: 1044 og 259, 1942: 865 og 170, 1954: 1250 og 120, 1961: 1200 og 120, 1965: 1500 og 125.

Menighedsraad: 1920: 12 gr, 3 IM, 1930: 8 gr, 2 IM, 4 soc, 1 u p, 1942: 9 gr, 2 IM, 5 soc, 1954: 9 gr, 2 IM, 5 soc, 1961: 9 gr, 4 IM, 5 soc, 1965: 10 gr, 5 soc, 4 IM.

Kommunevalg: 1958: Vejen: Soc 1084 (5), rad 224 (1), kons 353 (2), venstre 656 (3), rf 110 (0). Fmd: Vognmd Kr. Hansen (kons), 1966: Soc 1411 (5), rad 188 (1), kons 831 (3), venstre 1084 (4). Læborg: Soc 27 (0), venstre 271 (6), husm: 86 (1), fmd, gdjr Martin Thomsen. Nu er begge sogne een kommune.

Sognepræst

Indt 1857: 101 rug, 11 byg, b) 173 rdl, 84 rdl, 14 byg, c) 25 lam, 77 stk brød, 55 td smør, 38 sn æg, mælk af hver gaard, d) 300 rdl, e) 3 spredte parceller jord, 400 rdl. Meget anselig pgd, opf 1856 i svensk herregaardsstil (ved bygmester Holdensen), 45 fag, 2 etager, 7 store vær. — 1870: Regul 2044 kr, netto 4110 kr. 1913: 1. kl, 1958: 12. kl. Ny pgd fra 1955, om pgd se iøvr ovf.

14. 13. juni 1842–3. jan 56 (sp Malt-F, 7. marts 21): **Philip Christian Fuglede,** * 10. maj 95, Bøvling, Forældre: Sp i Bøvling–F, Hans F, † 1814, og Marie Catherine Bech. Stud v West inst 12, c juli 17 (h), † 3. jan 56. ~ 18 Augusta Amalie Nyerup, * 17. sept 92 Kbhvn, † 25. febr 54. Forældre: Professor i litteraturhist, universitetsbibliotekar og regensprovst Rasmus N og Elisabeth Margr. Clausen.

F var en begavet og dygtig mand, havde megen skønhedssans, byggede pgd, politisk interesseret, folketingsmand i Bækkekredsen, se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Fuglede

1851—52: P. G. Mynster, se Grimstrup-VN.

15. 24. marts 1856–7. maj 70 (rkp Tikøb-Hornbæk-Hellebæk 7. april 48): **S. C. V. Hansen,** fl t Hammer-Lundby, se der.

16. 20. juli 1870–31. juli 93 (sp Rødding–Skrave 30. juni 61, afsat af tyskerne 67): **Hans Kristian Janus Nikolaj Baltasar Sveistrup,** * 20 jan 15 Maltbæk pgd. Forældre: Sp i Nørup-Randbøl Poul S, † 40 og Dorthea Margrethe Krarup af Ølby-AF. Stud Kolding 32, c juli 39 (1), lærer for døvstumme i Nørup pgd, sp Nørup–R 17. juli 40, efter sin afsked i Rødding blev S boende i Rødding i 3 aar og virkede som fri forkynder, † 31. juli 93. ~ 2. okt 40 sin kusine Ane Marie Thomsen, * 22. jan 19 Aarhus, † 9. jan 03. Forældre: Skipper Villum T og Maren Sveistrup. – Broder: Hvedstrup-F. Søstersøn: Thomsen, Øsløs-V-A. Brodersøn: Gudbjerg. Moders slægt, se stamt 52.

Folketingsmd Bækkekr 53. BM Dsk højskolef, og Dsk-amer mission.

Udg 70: Trøst i trængsel, en lille postil (særligt med tanke paa venner i Sønderjylland). 88: Hjemmets pris, et foredrag, 90: Børnenes pris, do, 90: Den dsk-amer miss og Utahmissionen Udg till sm m Mads Melbye en samling festsalmer.

Pastor S var opvokset her paa egnen. Som student var han en tid huslærer i Idum pgd, optog sine studier 1835, boede paa Regensen og tog livligt del i tidens nationale studenterrøre. Han var med i den gruppe studenter, der efter et besøg paa Himmelbjerget henvendte sig til *St. St. Blicher,* og det gav anledning til Himmelbjergfesterne. I Nørup fortsatte han den skole for døvstumme, som hans fader havde begyndt. Ved en missionsfest i Sdr Omme hørte han *Vilh. Birkedal,* og det blev afgørende for hans kirkelige stade, paa »den grund, som Grundtvig lagde«. Gn Birkedal lærte han *P. Larsen Skræppenborg* at kende, og de to stod sammen i mange aar i folkeligt og kirkeligt arbejde. Under kampen mod det Ørsted'ske ministerium var han folketingsmd i 3 maaneder, men stillede sig ikke senere. – Den kendte sønderjyske fører *H. D. Kloppenborg* opfordrede ham til at søge Rødding–Skrave, og her vakte hans levende, grundtvigske forkyndelse en kirkelig vækkelse. Han kom i nært samarbejde med Rødding højskole, hvor *Ludvig Schrøder* blev forstander 1862 (Schrøder følte sig draget af Sveistrup til at komme hertil), og Sveistrup var med til at skabe den kontakt mellem højskole og egn, som man hidtil havde savnet. Da Sveistrup nægtede at aflægge tysk ed, blev han afsat 67, og efter naadensaarets udløb flyttede han ind i højskolens elevbolig og fortsatte sin kirkelige virksomhed med gudstjenester, dels i højskolens sal, dels i Kloppenborgs storstue paa Københoved. Derved lagdes faktisk grunden til de danske grundtvigske frimenigheder i Rødding og Bovlund. Men da de tyske myndigheder lagde flere hindringer i vejen for Ss virksomhed, bl a forbud mod udførelse af kirkelige handlinger, følte S sig trykket og syntes ikke, at han kunne fortsætte sin frie præstevirksomhed og søgte saa til Vejen, lige nord for grænsen. Schrøder var allerede flyttet med sin højskole til Askov, og Sveistrup var Askovlærernes præst til sin død. Kirkegangen var stor, ofte var kirkerne overfyldt, fra Sønderjylland og nabosogne søgte man Ss hjertevarme forkyndelse. De sønderjyder, som udtraadte af landskirken, bragte deres børn til daab i Vejen, og deres børn blev konfirmeret i Vejen. Men maj 1873 blev S idømt bøde for at have døbt et barn i Bovlund, og saa kom der absolut forbud mod dansk kirkelig virksomhed syd for grænsen. Dette førte til dannelsen af Rødding frimenighed. *Cornelius Appel* blev frimenighedspræst i Rødding (se her, s 178 og under Rødding). *Vilh. Birkedal* ordinerede Appel i Askov 30. juli 74, og ved højesteretsdom fik de præster, som havde medvirket, bøder. Sveistrup blev idømt en bøde paa 200 kr.

Sveistrup satte spor, der kendes endnu. Sognene blev kirkelige, han var en af de betydelige foregangsmænd i genrejsningsarbejdet efter 64 og i arbejdet for sønderjyderne.

Hans liv og gerning er skildret flere gange, f eks i *Hans Kaus* bog om HS, 1899, H. Nutzhorns bog (1914), *Ingeborg Appel* har skildret ham i Fra Ribe a VIII, 617 f, provst *Jørgen Nissen* i Ti levnedsløb, 1919, *Vilh. Birkedal* omtaler ham (Pers opl, II, 88) som »en dygtig og velsignet barnesjæl: Ham skylder jeg mere,

end jeg kan sige, og endnu binder det gamle broderskabsbaand os fast til hinanden«.

IM begyndte i 80'erne at faa indpas i Vejen. *Carl Moe,* var jo præst i det nærliggende Skanderup. Moe fortæller (Oplevelser, s 134) om »den meget ansete« pastor Sveistrup, men skildringen af mødet med S er i Moes fremstilling meget negativ og stemmer ikke videre med det billede, eftertiden har af S.

Et lidt andet billede af Ss forhold til IM giver hans brodersøn, pastor *I. J. Sveistrup,* der var hjpr her, og som senere sluttede sig til IM. Han skriver: »De fleste i pastoratet var grundtvigske, kom i kirke i Vejen, eller de deltog i møderne paa Askov. Der var ogsaa, især paa Vejen Vestermark og i selve Vejen, nogle IMs folk. Da der den gang ikke var noget mh, holdt de møder i fh, med indremissionærer som talere. Undertiden var min farbroder med til disse møder. Det skete ogsaa, at han blev opfordret til at tale. Jeg husker, at han en aften blev bedt om at slutte, efter at en missionær havde talt, og farbroder begyndte: »Den kære mand, som nu talte, spurgte, om jeg ville sige noget, og jeg svarede ham, at naar han nu har slaaet søm i, vil jeg gerne slaa en kile ved«. Ved et andet møde sluttede han efter en missionær ud fra *P. Larsen-Skræppenborgs* ord til een, der spurgte, om de hellige var bedre end de andre: »Det ved jeg ikke, men jeg ved, at vi har det bedre«. (Prf bl, 1943, s 823). – N. Clausen-Bagge skriver (Gr banebrydere, 1941, s 16 f):

»Gamle Sveistrup« var vel just ikke i sine sidste aar vækkelsesprædikant. Men tidligere var han det, endog i udpræget grad, dog af en noget anden type end A. Kirkeby. Hans grundpræg var det tilforladelige, ved mildhed vindende. Kun i sin første præstetid var han strengere dømmende; men han optraadte ogsaa senere bestemt, naar det fandtes fornødent, ligesom afgjortheden i hans forkyndelse kunne sætte skel.

I Rødding og Skrave (Sønderjylland), hvor Sveistrup var sp 61–67 og blev boende til 70, fik hans vidnesbyrd sikkert langt den største betydning og virkede i høj grad vækkende; det er skildret saaledes fra højst forskellige sider. Den fremtrædende IMs præst *H. Tonnesen* skriver: »Ved ham har jeg faaet min første bevidste aandelige paavirkning. Hans forkyndelse i den stuvende fulde kirke gjorde et stærkt indtryk paa mig«. Han var ogsaa med til hans katekisationer over lidelseshistorien. Paa højskolen holdtes der ugentlige møder, ofte stærkt besøgte; hver 14. dag talte Sveistrup om bibelske emner. Tonnesen skriver herom: »I det hele taget var der en underlig hyggelighed over disse møder paa højskolen. Vi har senere i IM drevet meget paa samfundspleje; men vi har i grunden aldrig naaet det i den grad.« Han mener, at de fleste deltagere før havde været pietister; derimod omtaler provst Nissen kun »en lille, mild vækkelse fra ældre tid«. Det var naturligvis en god hjælp, at han for en stor del vandt denne for det nye lys og liv. Hertil bidrog sangen vistnok meget, og naturligvis blev den rationalistiske salmebog afskaffet.

Et lille træk om, hvorledes han vandt en familie: Medens han under et besøg maatte vente i den forreste stue, istemte han »Herren han har besøgt sit folk«. Inden han forlod huset, var der sluttet venskab, som holdt.

Den afgaaede præst i Rødding sagde, at naar Sveistrup kom, ville der blive splittelse. Det skete ogsaa, dog kun som »altid, hvor liv og død mødes«. Bevægelsen begyndte ved selve tiltrædelsesprædikenen, som greb stærkt. Han talte om opvækkelsen af enkens søn og sagde, at nu skulle han og mgh hjælpes ad med at bære døden ud; saa mødte de nok livet, som skaren dengang. »Det skal ogsaa lykkes her, saa vist som vor Herre Jesus endnu vandrer om i vore egne med livsordet i sin mund«.

Han blev da ogsaa redskab til »en kristelig vækkelse og livsbevægelse saa omfattende, saa dyb og varig, som det sjældent falder i nogen præsts lod«. Før var meget faa gaaet i kirke; nu fyldtes den søndag efter søndag, og man tog imod forkyndelsen, »som en svamp drikker vand« (Sveistrups sammenligning).

»I det hele (siger H. Kau) skete der i løbet af kort tid en saadan omvæltning i Rødding og Skrave, at den, der havde været borte i nogle aar, ved sin hjemkomst ikke kunne genkende dem«. Og L. B. Poulsen, senere præst i Bovlund, skriver i 63 eller 64: »Det er forbavsende at se, hvorledes i kirkelig henseende alt i et par aar har forandret sig i Rødding. Før kom der kun til daglig brug en halv snes stykker i kirken – nu derimod fyldes kirken hver søndag, saa tit mange maa staa paa gulvet . . .«

Størst betydning har han vel haft for kristenliv og danskhed i Sønderjylland; men ogsaa i Vejen fik han en omfattende gerning og samlede mange: Askov højskoles folk, de fra ældre tid vakte, venner fra nær og fjern, ogsaa fra Sønderjylland. Men her blev hans opgaver mere af bevarende og udviklende art. Nyvækkelser skete der næppe mange af, i alt fald ikke i de sidste aar, og skønt den yngre IM agtede ham, gik den ad andre veje.

Mit indtryk heraf er blevet bekræftet af et nylig modtaget brev fra en af Sveistrups konfirmander. Hun (som hans konfirmander i det hele) sætter ham og hans kristenliv højt, men ved intet om ny vækkelse. Derimod husker hun, at han har sagt: »Lad bare C. Moe komme og tale i min kirke; han kan maaske faa lykke til at ruske en eller anden op«. Han maa have set noget anderledes paa »retningerne« end Moe.

Sveistrups forkyndelse prægedes af hans sakrament-glæde. I en prædiken sagde han engang: »Her er jeg født (d v s genfødt, døbt),« idet han pegede paa døbefonten, og han gjorde det paa en maade, der greb mange. Om sit kirkelige stade har han udtalt: »Birkedal aabnede mine øjne for klippegrunden under fødderne, og den bærer endnu og skal bære til det sidste«.

Denne forudsigelse gik smukt i opfyldelse. Han havde ellers ikke været glad ved at skulle møde den sidste fjende; men da han, nogen tid før det skete, blev spurgt, om han frygtede døden, svarede han med et smil: »Aah nej, det er helt borte«. Ved den sidste morgenandagt viste han en usædvanlig kraft, bekendte selv staaende troen, bad Fadervor og fremsagde

nadverordene. Derefter satte han sig ned og sov hen med det samme. Det blev en uforglemmelig afsked.

Han er slaaende blevet sammenlignet med »Mark-evangelisten« Ansgar og var som denne vel ingen »mægtig aand«, dog ret en hjertekristen og en betydelig mand. Ingeborg Appel kalder ham »ligesom gennemstraalet af Guds naade«, »mit hjems og skolens forbeder«, og professor la Cour skriver: »Hvem hans Herre var, det lyste af hans aasyn og hans blik«.

Se iøvr Khst saml 7 r II, 135 f, Præstehist saml s 88, Højskolebl 23. jan 85, 6., 13., 20. okt 93, Søndagsbl 10. april 92, Kolding folkebl 21. juli 90, 2.—9. aug 93, L. Andersen. Til minde om H. S 1893.

Hjælpepræst hos pastor Svejstrup

1892—93: **I. J. Svejstrup,** se Gudbjerg.

17. 19. okt 1893–26. dec 1928 (sp Ringive–Give 14. aug 79) **John Charles Louis Richter,** * 13. nov 50. Grenaa. Forældre: Læge Johan Christian R og Catherine Marie Amalie Balling. Stud Aarhus 68, c 73[2] (1), kst førstelærer Grenaa kommuneskole 73, lærer Kbhvn 74, hjpr Seest 16. juli 77, r af Dbg 22, Dbm 27, † 26. dec 28. ~ 4. juli 82 Gudrun Ingeborg Schjørring, * 12. dec 62 Kbhvn, † 18. sept 39. Forældre: Borgmester i Kolding, byfoged Casper Peter Charles S af Fruering-V og Elvira Teilmann af Ormslev-K. – Hustrus søstre ~ Schjørring, Tranebjerg, (fru Rs fætter), Thyssen, Ulkebøl. Farbroder: Jens Schjørring, Ørslev-B. Morbroder: Teilmann, Bering valgmgh. Stamt 76.

BM Hist samf Ribe amt 03, fmd dettes redaktionsudvalg.

Lokal tilsynsførende med Askov højskole.

Medudg 84: Sangbog for konfirmander, flere oplag. (Udg sm m pastor Schousboe, Gadbjerg): Tonesamling for sangbog for konf, afskedspræd i Ringive, 93: Skr talrige hist afhandlinger (Hist maanedsskr, 85 om Skipper Clements fangenskab, i Khst saml om præster i Grenaa, om en heksesag fra 16. aarh, i Fra Ribe amt, 04: Urolige majdage i Andst herr, 09: Vejen-Ls ældre præstehist, 27: Jægermesteren paa Kærgaard m m, desuden art og afh i Saml t jy hist og top, Dansk adelsblad, »Tiden«, højskolebl, osv.

Pastor R drev allerede som student personalhist og arkæologiske studier om sin hjemegn, Djursland. Som kapellan hos pastor *Wagner,* Seest, fik han forbindelse med de vakte, grundtvigske kredse paa Koldingegnen, og i Kolding fandt han sin hustru, der blev ham en god støtte. Han befandt sig særligt godt i Ringive-Give, hvor han hurtigt vandt indgang ved sin ydmyge og redelige forkyndelse og sin jævne, elskværdige færd. Sammen med sin ven, pastor *Schousboe* udgav han konfirmandsangbogen, der gjorde særlig nytte ved at gøre de unge kendt med Grundtvigs bibelhistoriske sange. Den blev ogsaa brugt en del ved møder i gr kredse. Samtidig fortsatte han sine historiske studier og grundlagde sin store bogsamling, der naaede op paa ca 7000 bind. – I Vejen–L blev han hurtigt hjemme, her var en grundtvigsk atmosfære, som han var fortrolig med, og han blev meget benyttet som foredragsholder og oplæser rundt om paa egnen. Ogsaa her fortsatte han sine studier (Præstehist saml 1933, s 79 f (E. K. Thyssen).

En søn, dommer *H. Richter,* Holstebro, har i »Min far var præst« 1961, s 241 f, givet en udførlig skildring af pastor R. Det hedder her bl a at præstegaarden var fyldt med sang, især lærte fru R sine børn at synge, saa de kunne sangene udenad. Den store præstegaard i Vejen var temmelig uoverkommelig, og der maatte holdes 2 piger, (som hver fik den svimlende løn af 12–14 kr mdl). Længslen efter Ringive laa dybt i R. Fru Richter var født grundtvigianer, hendes fader, borgmesteren i Kolding, havde i sine unge aar sluttet sig til Vartov, og hun var døbt af Grundtvig i Vartov. Det var gn borgmesterhjemmet i Kolding, at R blev grundtvigsk. I Vejen var der fredeligt mellem IM og grundtvigske. Nogle IM havde løst sognebaand til *Carl Moe,* Skanderup. R kunne kritisere IM, og IM kunne kritisere ham, men R foretrak dette for det udflydende. Han var fra et konservativt hjem, men venstremand. Vejen voksede stærkt i disse aar og blev en industriby med mange socialdemokrater, men R havde godt forhold til arbejderne. Strid var der aldrig. Han førte dagbog 1906–28 og skriver dér om sine gode forbindelser med arbejderne i menighedsraad, skolekomm og biblioteksbestyrelse, ja han skriver begejstret om et møde her, hvor Peter *Sabroe* havde talt om børnesagen. – R havde søgt til Vejen, fordi det laa nær ved Askov. *Ludvig Schrøders* ældste søn var jo gift med fru Rs søster, og R følte sig nært knyttet til Askov og lærerstaben dér. Især bragte hans personalhistoriske og alm historiske studier ham i nær forbindelse med *H. F. Feilberg* og *Marius Kristensen.* Dem var han paa bølgelængde med. De dannede en lille klub »Selskabet for germansk filologi« og havde talrige møder i Vejen pgd og paa Askov. Af og til deltog lærde udlændinge i møderne. Det var *Feilberg,* der prægede. Denne høje, tynde mand med det hvide kindskæg og den sorte kalot! Altid smilende, altid med noget paa hjerte. – I Hist smf f Ribe amt var R et flittigt medlem, og sm m *Marius Kristensen,* landbrugslærer *Konradi,* Ladelund, kammerherre *Stemann,* Ribe og konsul *Breinholt* holdt han mange møder. Ved de store møder, som »Dsk hist fællesforening« holdt rundt om i landet, var R en trofast taler eller gæst.

R havde ogsaa dyb interesse for teatret. Han kom gerne i teatret naar han var i Kbhvn, og naar der opførtes lødige skuespil i Vejen, var han med. Da han havde set »Det gamle spil om enhver« i Kbhvn 1914, drog han rundt i egnens foreninger og læste det op. I pgd blev der læst meget højt, ogsaa i ferierne i Hovvig ved Ringkøbing. – Kongeaaen, de blaa gendarmer, de guldknappede toldere... ja, de dannede grænsen til Sønderjylland.

Præstegaardens gamle forpagter, den brave *Laust Fredslund,* var en udvist sønderjyde, og han var med i strømmen, der 1920 drog sydpaa for at stemme Sønderjylland hjem. Sønderjylland havde en stor plads i Vejen pgd.

Præsteparret *Richter* havde mange gode interesser, de var uden personsanseelse. Hele hjemmet var præget af de mange bøger. Pastor *H. G. A. Jørgensen,* Farup, skrev derom, alene 2000 bind var genealogi, og der var kostbare værker, franske antikvarier, heral-

dik, segllære, Grundtvigs og guldaldertidens digteres værker. Her gjaldt ordet: I sognet bør præstegaarden og kirken være midtpunktet, men i pgd bør studereværelset være midtpunktet. Her kom folk for at faa raad og hjælp, og her var præsten ikke karrig med at øse ud af sin store viden. R var velbevandret i europæiske sprog, samlede endog specielt paa litteratur om det rætoromanske (ladinske) sprog, som kendes bl ½ mill indb i Schweiz. Og saa var R en af landets kyndigste specialister i dansk præstehistorie.

Berl tid 28. dec 28, Kolding folkebl 28. dec 28.

18. 10. maj 1929–4. aug 32 (sp Stigsbjergby–M, 25. sept 22): **Skat Rørdam-Clausen,** fl t valgmgh Askov, se valgmgh, Odense.

19. 14. nov 1932–4. febr 49 (sp Hvejsel 19. april 21): Provst **M. C. Lindegaard,** provst her 18. april 36, fl t biskop, Ribe, se der.

20. 26. juni 1949 (sp Dybe–R 29. nov 39): **Gunnar Monrad,** * 10. okt 11 Ryslinge. Faderen: Sp Kølstrup, † 48 (se der) af Frederiks k, Kbhvn. Stud Odense 30, c 37[1] (h_1), højskolel Rønshoved 37. ~ 7. april 38 Kirsten Buhl Axelsen Drejer, * 7. juli 12 Askov. Faderen: Sp Pedersborg-K, † 33, se der. – Fætter: Møller, Oure-V.

Kredsfmd KS' hovedkreds Sydøstjylland. BM KS' hovedbest 57.

Kaldskapellan

(Oprettet 25. juli 1950, nedlagt 1. juni 61, 1950: 4. kl, 1958: 12. kl, embedsbolig i Vejen, købt 61).

1. 9. dec 1950–11. marts 54: **H. J. Madsen,** fl t Vigersted-K, se Toftlund.

2. 28. juni 1954–3. maj 61: **V. Merrild Johansen,** * 24. maj 19 Assing. Forældre: Landmd Jens Karl Frederik J og Dagmar Marie Merrild. Stud Rønde 47, c 54[1] (1-80). ~ 4. juli 53 Martha Elisabeth Knudsen, * 5. maj 20 Aasted, Hjørr, a. Forældre: Smedemester Knud Bødker K og Else Marie Pedersen.

Flyttet til Hvidbjerg-Ø-L 3. maj 61.

Residerende kapellan

(Oprettet 1. juni 1961).

1. 25. aug 1961–15. dec 65 (rkp Sct Pauls k, Kbhvn, 12. jan 54): **M. Sommer Jørgensen,** fl t Ballum-S, se der.

2. 21. april 1965 (kkp Krist k, Kolding 11. okt 38): **Hugo Hoff Høyrup,** * 18. nov 09 Kbhvn. Faderen: Sp. Gørlev-B, † 33, se der. Stud Haslev 29, c 37[1] (h_1), hjpr Den dsk mgh, Haderslev dk 19. april 37. ~ 19. juni 40 Anna Eline Attermann, * 14. sept 16 Gram. Forældre: Træskomager Adolf A og Anna Dorthea Lund. – Søster ~ Christiansen, rkp Sct Markus k, Aalborg.

Næstfmd KFUM og Ks kredsbest Koldingkr 39—44, do DMS kredsfbd 40, fmd De samv DMS-kredse i Kolding 40.

Litt: J. Richter: V sogn, hist-top beskr, Ugebl »Fremtiden«, Vejen 00, do: Fra V sogns fortid, ugebl »Tiden«, Vejen, 1903 og i Kolding omegns landboforening 1862—1912, do: Vejen-L pastorats ældre præstehist, Fra Ribe amt, 1909, Poul Bjerge: Kr. Madsen i Gammelby, L, Fra Ribe amt, 1921, Romanus: Vejen by, Verdensspejlet, 1905—06, s 201, J. S. Favrholdt: Et landsbyskolevæsens udvikling, Danm komm efterretn, 1909—10, 258 f, J. P. Damtoft om V skolevæsen, Folkeskolen, 1910, s 249, C. C. Rafn: Læborgstenen, Antikvar tidsskr 1852, s 283 f, S. Alkærsig: En gl vej, Læborg-Gredstedbro, Fra Ribe amt, 1944, 88 f, K og S I, 263 f, C. Sestoft: Om postvæsenet i V, Ribe aarb 1940, 43 f, 441 f, Jyske byer og deres mænd, 1916. Om den forsvundne landsby, Vorup, L sogn, se Ribe aarb 1933, 332.

Andst herred

VEERST — BÆKKE

Veerst sogn, 2486 ha, er højtliggende, fladt og sandet mod nord, bakket og frugtbart mod syd, en del mose og skov. Mod øst nogle smaa søer: Egnen, hvor skov og hede mødtes i gamle dage. Byen V med forsamlingshus fra 1881, (omkring 1951 sportsplads) desuden spredte bebyggelser: V Torsted, med forsamlingshus fra 1955, Husted, Tersbøl.

Vester Torsted var til ca 1300 eget sogn sm m Ø Torsted, Egtved sogn. Rester af kirken er fundet omkr 1930. I V skov ligger det sagnomspundne Trælborg, dateret til ca 500 e Kr, maaske en gl vikingeborg (Ribe aarb 1948, s 213 f).

Chr. IV lod iflg Dsk atl indrette et par værelser i V pgd til brug, naar han var paa jagt her. Der var endnu spor af fiskedamme 1769. Under krigen 1658—60 led sognet saa meget af ødelæggelse og pest, at alle fæstere paa gaardene døde. V sogn var et af de haardest ramte i Jylland. Tidligere brændtes meget trækul her. 1838 var der 10 kulbrænderier tilbage.

Der er ca 35 gravhøje, hvoraf de 27 er ødelagt. Den anselige Skinderhøj nord f kirken og Store Knaghøj er fredet. Nordvest for gaarden Bremerholm var en hellig kilde, som blev vanhelliget, da man vaskede en skabet hest deri. Den kaldtes senere »Tudsehullet«.

Bække sogn, 4581 ha, er ret højtliggende og temmelig fladt (Klebæk høj er 81 m), sandet og gruset jord, dalstrøg, store moser, lidt hede og spredt plantage. Den sidste rest af skov forsvandt under svenskekrigen. Byerne B (724 indb) med forsamlingshus fra 1936, mh fra 1920, centralskole (1958) med realafdeling, alderdomshjem (1950) lystanlæg, stadion, kro, industrier, butikker, valgsted for Ribe amt 4. kreds osv, Asbo, Kragelund med forsamlingshus fra 1896.

Omtrent halvdelen af alle herredets jordfaste oldtidsminder findes i B sogn, ligefra storstensgraven til jernaldergraven. 117 høje sløjfet. Hærvejen gik gn sognet, med sideveje herfra til Ribe og Horsens. Her var et af Jyllands mest befærdede strøg. Et stykke af vejen er nu fredet. Ved vejen sattes 2 runestene. Den ene staar ved kirken (fundet 1810 i kirkegaardsdiget). Den anden staar i en bautastenrække ved Klebæk høj. Mange sagn knytter sig hertil,

maaske har Thyra Dannebod og Harald Blaatand boet her.
Kong Fr. II havde et jagthus ved Skødegaard.

Den stærkt befærdede hærvej har sat sit præg. Her var ogsaa krigshærenes marsjrute. Wallensteins landsknægte huserede her 1627 og røvede bl a ca 1000 faar og lam paa Skødegaard, 1658—60 lagdes 15 af sognets 23 gaarde øde. Rytterkampen ved Vorbasse 29. febr 1864 havde forpostfægtninger her.

Af den ældre præstehistorie

Der foreligger særdeles godt og fyldigt stof i trykt form om disse to sogne, hvis dygtige lokalhistoriker er lærer *John Kvist*. Baade de kulturelle og aandelige forhold er skildret, og det skal ikke gentages her. Der henvises til *John Kvist*: V sogn, 1958, samme: B sogn, 1936, samt *J. Feddersen Jensen*: Fra V Sogn, Ribe aarb. 1915–18, 432 s.

Skønt Bække sogn var størst, har sognepræsten altid boet i Veerst, maaske for at blive fri for besværlighederne med de vejfarende langs hærvejen.

Vorbasse var anneks 1822–32.

Den første lutherske sognepræst skal have været *Stephan Sørensen*, der blev provst, havde 16 børn og efterfulgtes af sin søn, *Mads Stephansen*. *N. Chr. Gjødstrup* (1635–50), *Mads Poulsen Birch* (1650–69) af Øsse-N, oplevede krigens gru og døjede meget. *Søren Nielsen Gamst* (1669–87) stod 1687 tiltalt for paa ulovlig maade at have afstaaet sit kald (Helwegs dsk khst I, 462), *Elias Biener* (1687–1717) efterfulgtes af *Peder Hansen Friis*, der kun var her et aar. 1718–28: *Hartvig Spleth*.

Niels Pedersen Tøxen (1728–47) af Varde, er det mest kendte navn i pastoratets præstehistorie. Han var agtet og elsket, en meget lærd mand, hebræer, han gengav f eks Davids salmer paa rimede latinske vers. Han blev en af hovedmændene i den uforsonlige strid mellem pietisterne og de ortodokse, han bekæmpede energisk Pontoppidans lærebog. Saa længe biskop *Anchersen* levede, skete der intet, men *H. A. Brorson* henvendte sig til kirkeinspektionskollegiet 1743. Pontoppidan klagede til kongen, og Brorson forlangte et eksempel statueret af hensyn til »den sig bredende »Katekismi forklarings foragt«. 1744 nedsattes en provsteret. T ville appellere til Højesteret, men kirkeinspektionskollegiet fik udvirket en resolution, der krævede tilbagekaldelse eller afsked, hvorefter T tog sin afsked. Han havde omfattende digteriske og historiske interesser, men holdt særlig strengt paa den rene lære.

Om Brorsons langvarige strid med Tøxen se Khst saml, 5 r, I, 407—80, 581—646 og Vis 371—407 med Brorsons skarpe monita og Ts replik, samt K. L. Aastrup: i Dsk teol tidsskr 1939, 13—27, og P. Riemann i KS Julebog 1951. Aug. Fr. Schmidt: T og hans lærde søn (sp Rødding, Sdj), Sdj maanedsskr 1953, s 153. Om Tøxens broder, Manasse Tøxen (sp Sdr Felding-A), der delte hans syn og heller ikke ville indføre Pontoppidans lærebog, se her VI, 867. Han døde dog 1744, inden hans sag var afgjort (Viborg stifts aarb 1949, s 47 f). Se iøvr Helweg: Dsk khst efter ref, s 135. Niels Tøxen døde 1755 i Almind.

Iver Hagelund (1747–72) var bondesøn fra Lejrskov, en søn, Peder Rudbech, blev missionær i Trankebar. H var pietistisk, Brorson skriver 1750 at han »katekiserede skikkeligt over saliggørelsens orden«. Intet blev klaget. 1757 ankede Brorson over, at kun 6 mænd af menighedsraadet var tilstede, og de undskyldte de andre med, at de var ved tørveskæring for øvrigheden. Prædikenen blev saa opsat, skoleholderen i Bække blev angivet som forsømmelig i sit embede. Menigheden havde, efter sognepræstens beretning, forbedret sig, især i Bække, hvor »tilforn nogle sær grove mennesker havde boet, men nu var de fleste døde eller geraadet i fattigdom«. Ungd svarede upaaklageligt. (Vis 19, 37, 56, 114).

Niels Ibsen (1772–73) blev adjungeret 67, *Hans Olsen Høyer* (1773–1800) var rationalist, *N. Hesselberg* (1800–02) flyttede til Snedsted-N, se der, *N. S. Bergenhammer* (1802–21) flyttede til Vejen-L, se der. Vorbasse var nu anneks 1822–32, 1822–25: *L. F. From*, flyttet til Norup, se der, 1825–29: *E. H. Clasen*, flyttede til Sandager-H, se Brønshøj (Mynster fandt hans prædiken »tør, triviel og kold« senere »mere hjertelig, men langt fra at være udtømmende« (Mynsters vis I, 128). 1829–44: *Hans Hartvig Møller*, en jævn og hyggelig mand. Hans dattersøn var *Olfert Ricard*, der har beskrevet ham smukt som en gammeldags, patriarkalsk præst. Han flyttede til Barløse (se her III, 271).

Tiden efter 1849

Meget er forandret siden 1849, materielt, økonomisk og teknisk. Kun svagt mærkedes ortodoksi og pietisme, Indre Mission har aldrig faaet rigtigt fodfæste i V. Grundtvigianismen slog varigt rod, især i B sogn. Senere har Indre Mission gjort sig lidt gældende i B. Flertallet har været folkekirkelige, og i det store og hele er en flok trofaste mod kirken.

Pastor *C. E. Wraae* (1844–56) blev kun 45 aar, han var afholdt, se ndf. Pastor *C. P. A. Kofod* (1856–67) mindes som en kultiveret mand, højkirkelig. I 1863 var der en ganske kort tid en grundtvigsk *højskole* i V, men krigen standsede den, og da Rødding højskole blev flyttet til Askov 1866, forbigik man Veerst. Der var smaa grundtvigske brændpunkter i Røj og Ravnholt paa grænsen mellem Veerst og Gesten sogne (se Gesten), delvis opstaaet under paavirkning af *P. Larsen-Skræppenborg*. *P. Vejret* paa Røjgaard og *Hans Skjøde* i Veerst og hans sønner var Skræppenborgs gode venner. Allerede midt i 50'erne indrettede de en lille grundtvigsk friskole i Røj, og det var en skuffelse for den lille grundtvigske kreds, at højskolen ikke blev lagt i Veerst. De tog det dog ikke fortrydeligt op, men var fra første færd af trofaste gæster i Askov.

Pastor *A. Holm* (1867–71) var her kun i 4 aar.

Pastor *P. A. R. Herskind* (1871–83) var nærmest højkirkelig, men stod venligt over for de grundtvigske, hvoraf en del stadigt søgte til Askov. Han havde været adjunkt og var stærkt skoleinteresseret.

Pastor *A. N. J. Huus* (1883–87) var en fint- og rettænkende, alvorlig mand, der i sine prædikener hældede til den begyndende IM. Han var agtet af sin menighed. Et træk om ham

levede længe i mindet. En af hans konfirmandpiger fik tuberkulose og laa til sengs næsten et aar, før hun døde. I al den tid gik pastor Huus næsten dagligt til det fattige hjem og var til stor trøst for pigen.

Pastor *R. A. Dahl,* (1887–1900)var en velbegavet og belæst mand, en levende og umiddelbar natur, præget af godhed over for mennesker, var paa samme tid stor børneven og flittig til at besøge de gamle, som han særligt forstod at tale med. Han var flere gange i England, meget engelsk interesseret. Han kunne forløbe sig, være kejtet og ubehændig, men de, der kendte hans hjertelag, holdt af ham. Hans forkyndelse var nærmest grundtvigsk, men selv ville han næppe kaldes retningsmand. Han skildrede mennesker, som de var og talte gerne om troens glæde, og kunne hente mange gode eksempler fra dagliglivet, folkelig som han var. (Se her III, 432). I disse aar blev der bygget forsamlingshuse her, og disse huse blev brugt til mange foredrag, møder, gymnastik og fester. Grundtvigianismen slog rod i disse aar.

Han mindes her som grundtvigsk, saare jævn og en stor spasmager med mange lunefyldte historier. Han fulgte sin menighed i den stærke forbindelse med Askov højskole.

Pastor *Carl Iversen* (1900–08) var en beskeden mand og ikke nogen større prædikant, men han fik stor betydning ved at samle sine gamle konfirmander til møder, og dette førte til oprettelsen af ungdomsforeninger i begge sogne. *Carl Iversen* havde været hjælpepræst en kort tid hos pastor Brandt, Ollerup, historisk interesseret, mindes som nærmest grundtvigsk. Han var ugift.

Provst *J. C. S. Gad* (1908–19) var grundtvigsk, frihedsmand, interesseret i kirkelig administration, præstelønningsforhold osv, skrev bl a derom i Præsteforeningens blad. Han var en meget levende forkynder, forrettede gudstjenesten meget smukt, talte kort og klart, afholdt af lærerne. Han var paavirket af sit arbejde i højskolen og havde en vis forstaaelse af landbostanden, men havde dog præg af at være fra et andet milieu. Hans prædikener var letfattelige og fulgtes med stor opmærksomhed. Der er blevet sagt, at provst Gad ikke kendte nær alle i sin menighed, men var der sygdom og nød, kom han med trøst og hjælp.

Pastor *S. S. Nymand* (1919–50) mindes som »et fint menneske, der havde mange venner her« (se ndf).

Den første folketingsmand i Bække-kredsen var pastor **Philip Fuglede,** Vejen (1849—52), N. J. Termansen var folketingsmand i Bække-kredsen 1858—78, Venstre-manden Laur. Rasmussen var folketingsmand 1890—1918, se Grindsted.

Om *kirkelivet* i disse aar:

Efter højskolens ophør fik Veerst, Røj og Ravnholt en meget stærk og langvarig forbindelse med Askov højskole. Som førende i Veerst fra den tid kan nævnes familierne *Skjøde* paa Hjortegaard, *Mortensen* paa Tærsbøl, *Poulsen* paa Moesgaard og *Christiansen* paa Vestergaard. I ungdomsforeningen fik foruden pastor *Iversen* lærer *Feddersen Jensen* særlig betydning. Den grundtvigske bevægelse førte i Veerst gennem højskolen og andelsbevægelsen flere mænd frem til ledende stillinger.

I Bække sogn havde den grundtvigske bevægelse og den nære forbindelse med Askov højskole før og lige efter aarhundredskiftet ret kraftig og ret udbredt betydning. Lærer *L. Lundgaard* i Bække og *J. P. Harbo* i Asbo var blandt de førende.

Indre Mission har aldrig faaet fodfæste i det tidligere stærkt grundtvigsk prægede Veerst. En tid før aarhundredskiftet agiterede en tilflyttet mand meget for IM, men da han opførte sig uheldigt, standsede bevægelsen næsten. Nogle enkelte familier har dog længe været tilsluttet IM i Bække. Det har vel haft betydning, at alle præster maaske med undtagelse af pastor *Huus* har hørt til den grundtvigske retning. I Bække opførtes det første missionshus 1901 og et nyt 1920, og Indre Mission dér har udviklet sig harmonisk og roligt uden udprægede førerskikkelser, og der har altid hersket en vis forstaaelse mellem de to kirkelige retninger. De har kunnet samles i kirken og i de senere aar endog i aftenhøjskolen.

Kirkelivet har i de senere aar været stilfærdigt, flertallet er grundtvigsk indstillede, og der er gjort et godt ungdomsarbejde i DdU, der har 2 kredse.

Det lille Indre Missionssamfund har nu lidt uregelmæssige møder, godt ungdomsarbejde.

Pastor *H. Kruse* har virket her siden 1950.

Blandt lægfolk kan nævnes foruden fornævnte:

Grundtvigske: gdjr *Peter Jensen,* V (* 87), gdjr *Søren Thomsen,* V (* 89) paa Frborg højskole, gdjr *Axel Storm,* V, gdjr *Hans Eriksen, V,* gdjr *Ejnar Eriksen* er mgh næstfmd, gdjr *Peter Mortensen,* Torsbøl.

Indre Mission: Købmand *Jørgen Degn* (* 80), B.

Indremissionær *Th. Sørensen,* B († 37) en af de gammeldags missionærer, gik ud med sin bogtaske over skulderen (DnA 1939, s 67).

Indremissionær *N. K. Knudsen* († 58) havde virket i Rude-Holsteinborg, boede i Røjvang, Veerst, hos en datter, passede bibelkreds her, bibelstærk. (DnA 1959, s 85).

Gaardejer *Jens Hansen,* Kragelund, var til sin død 1965 Indre Missions leder og har været formand for Indre Missions Grindsted-kr. Nu ledes IM af gdjr *Alfred Rasmussen.*

Skolen

Lærer *Jens Dige* (* 76, † 53, lærer i Bække 06–35) blev den første amtsskolekonsulent i Ribe amt 35–46, amtsraadsmedlem (Radikal) og folketingsmand. Betød meget for skolen og for husmandsbevægelsen (æresmedlem). Førstelærer *J. Feddersen Jensen,* V (* 1875, † 1963), en anset lærer, virksom for ungdommen.

Lærer *Kr. Jensen,* Kragelund var i Egtved formand DdU.

Lærer *John Kvist,* (* 91), Kragelund, er sognets ansete lokalhistoriker. Folke- og Realskolen i Bække ledes af skoleinspektør *J. R. Isak* * 05.

1923 oplyses: Gode forhold, 2 KS (60 og 40). 2 DdU, IMkreds; 1935: Kkg 7 og 5 pct, gode,

rolige forhold, 2 DdU, IMsmf, 5 fh, 1943: Kkg 5 og 4 pct, intet særligt, 2 DdU, IM, 1951: Kkg 3–4 og 2–3 pct, velvilje, men ikke særlig interesse for kirken. IM, 2 DdU, 4 fh, 1963: Kkg 3 pct, velvilje, IM, 2 DdU, 4 fh. 1967: do.

Veerst kirke. 1 km nord for byen (maaske fordi her var et vejknudepunkt, hvor 5 veje mødtes) er ny. Den gamle kirke var romansk, som Bække, men mindre anselig, var kullet, lille (19 gange 9 alen), blytækt. Den var brøstfældig og for lille, blev revet ned og en ny kirke opført, indviet 13. dec 1896 paa den gamle kirkes plads. (Arkitekt: J. C. Fussing). Opført af røde mursten, skifertag, taarn med 8-sidet spir. Taarnrummet i vaabenhus. Kun granitfonten og alterstagerne og et lille krucifix er fra den gl kirke. Alt andet inventar er nyt. Alterbillede: Dalsgaard: Ansgar døber. (En renæssancealtertavle gemmes paa loftet). Restaureret i 1921. Series pastorum. Klokke fra 1793. Træloft. 175 sd. Orgel. Gl kirkegaardsdige, ligkapel.

Bække kirke. Sydligt i byen, nær den gamle hærvej. Skibet er romansk af granitkvadre paa profileret dobbeltsokkel. Koret er yngre, af granit med gotisk blindingsgavl. Under korets sydvindue en tympanon med den tronende Kristus ml 2 knælende figurer. Vaabenhus mod nord med svungne renæssancegavle (nu redskabsrum). 1922 opførtes for frivillige bidrag et taarn, hvidkalket, med sadeltag. Kassetteret loft med rosetter i skibet, koret har brædde loft. 1923 tilmuredes norddøren. Skib og kor har blytag, det øvrige tegl. Indgang i taarnet. Muret alterbord med antependium. Altertavlen skænket 1941 af fru Johanne Sørensen, f Prüsse, med maleri af Rud. Petersen (Kom, thi alt er rede!), i udskaaren ramme. Den gl altertavle var fra 1860. Monolitgranit font med sydtysk daabsfad fra ca 1550. Lille middelald krucifix ved prædikestolen. Skibet har høje renæssance-paneler. Stolegavle fra ca 1575. Svære alterstager og messingdaabsfad fra ca 1525. Prædikestol fra 1638 med udskæringer af Kristus og evangelisterne i felterne. Nogle helgenfigurer er fjernet til Kolding musæum. Restaureret 1923. 185 sd. Orgel. Et lille middelalderligt krucifix. Runesten foran kirken. Ligkapel fra 1963.

Folketal: 1850: 445 og 591, 1901: 554 og 930, 1925: 634 og 1411, 1965: 692 og 1607.
Altergæster: 1922: 285 og 662, 1934: 163 og 441, 1943 130 og 403, 1954: 100 og 300, 1962: 150 og 300.
Menighedsraad: 1920: 11 gr, 2 IM, 1934: do, 1942: do, 1954: 9 n gr, 3 IM, 2 soc, valg i V, 1961: do fredsv, 1965: 8 n gr, 3 IM, 2 soc.

Sognepræst

Indt 1771: 189 rdl, 1857: a) 76 rdl, b) 22 rdl, c) naturalier, d) 320 rdl, e) 105 td ld, 45 skov, 4 td hartk. — Pgd opf efter brand 1857, 2 etager, 11 vær, 1870: Regul 1636 kr, netto 2100 kr. — 1913: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1857, rest 1951

19. 14. dec 1844–15. aug 56 (hjpr Vestenskov-K 7. juli 38): **Carl Emil Wraae**, * 23. marts 11 Kbhvn. Forældre: Sp i Kippinge-B Jens Eriksen W. † 38 og Marie Christine Gylche. Stud Nyk F 29, c okt 34 (h) hjpr Bogø 7. juli 36, † 15. aug 56. ~[1] 3. sept 41 Hendrine Christine Schjerning, * 6. febr 06 Nykøbing F, † 15. maj 50. Forældre: Kbmd Eskild S og Cecilie Christine Salvig. ~[2] Hedvig Erasmine Cathrine Gylche. »Ligefrem og velvillig, en god bondepræst, meget afholdt« (W III, 529).

20. 23. okt 1856–6. april 67 (ord kat Slagelse 18. febr 51): **C. P. A. Kofod**, fl t Todbjerg-M, se der.

21. 18. juni 1867–6. marts 71 (hjpr Idestrup 12. jan 62): **Andreas Holm**, * 9. jan 27 Kirke Helsinge. Forældre: Kclrd, herredsfoged i Løve herred Niels Ditlev H og Amalie Magdalene Christiane Caroline Rørbye. Stud Randers 44, c 50[1] (h_1), hjpr Tjæreby 1. nov 52, † 6. april 71. Ugift.

22. 24. maj 1871–8. aug 83 (adjunkt, Horsens, 63): **P. R. A. Herskind**, fl t Lyngaa-S, se Tranebjerg, Samsø.

23. 20. okt 1883–13. jan 87 (kkp Humble 1. okt 77): **Axel Nicolaj Johannes Huus**, * 26. juni 48 Kerteminde. Faderen: Sp i Køng, Sjæll, † 93, se der. Stud Hrlf 67, c 73[2] (1), hjpr Reerslev-R 18. okt 75, † 13. jan 87. ~ 21. nov 77 Olivia Elisabeth Christensen, * 8. jan 54 Frederikshøj, Braaby, † 26. febr 20. Forældre: Klosterlæge paa Gisselfeld Harald Viggo C og Erichine Cathrine Wulff. Se ovf.

Pastor H var præget af kultur, en dygtig, begavet mand, meget samvittighedsfuld. Han og hans unge hustru dannede et smukt hjem her, og den varmtfølende og sandhedssøgende præst blev meget anset her. Men tidligt ramtes han af en organisk hjertefejl og døde efter længere tids sygdom. (Kold folkebl 14. jan 87).

24. 6. april 1887–8. okt 1900 (sp Kolind-E-S 4. marts 84): **R. A. Dahl**, fl t Vrensted-T, se Vester Aaby-Aa.

25. 20. dec 1900–18. april 08 (hjpr Ollerup 1. april 98, senere Snøde-S): **C. Iversen**, fl t Herslev, se der.

26. 13. aug. 1908–11. april 19 (sp Tæbring-O 13. juli 03): Provst **J. C. S. Gad**, provst her 25. maj 14, fl t Hornslet, se der.

27. 13. sept 1919–31. marts 50 (sp Hjortlund-K 7. jan 11): **Søren Sørensen Nymand**, * 16. sept 81 Klakring. Forældre: Lærer Niels Peter Sørensen og Ane Mathiesen. Navneforandring. Stud Horsens 01, c 07[1] (h_2), huslærer Lekkende, hjpr Terslev-Ø 29. okt 08, afsk 31. marts 50 † 26. juli 64, ~ 25. april 11 Martha Jørgine Nielsen Krogh, * 12. febr 82 Grønbjerggaard, Klakring. Forældre: Gdjr Peter Nielsen K og Johanne Hansdatter.

Lærer Ribe seminarium 12—15.

Pastor *Søren Nymand* var født i Klakring kommuneskole, hvor hans fader var lærer og kirkesanger med uddannelse fra det vækkende og højskoleprægede Gjedved seminarium. Han blev da ogsaa den førende i de mange opdukkende aandelige, kulturelle og økonomiske foreninger der i egnen. Under faderens ideelle aandelige paavirkning opdroges Søren, der var hans ældste søn, til et harmonisk, fint og beskedent menneske. Han var velbegavet, temmelig belæst, pligtopfyldende, mildt dømmende mod anderledes tænkende med sans for vid og lune. Med denne indstilling blev han vellidt og velset i sin menighed. At stræbe efter popularitet eller højere embeder laa ham fjernt.

Hans forkyndelse i kirken holdt sig nøje til evangeliet. Den var efter hele hans væsen ikke vækkende, men nærende. Prædikenerne var bygget op med en grundig forklarende indledning, saa den gamle kone ved døren kunne følge med, men efter den grundige indledning kom der, som det engang blev sagt offentligt, »en himmerigsmundfuld«. Ved besøg hos gamle og syge forstod han det lykkelige at lade dem føre ordet, og hans begravelsestaler var kendt som de værdifuldeste. Skønt *S. Nymand* var godt hjemme i teologiske og kirkelige rørelser og spørgsmaal, havde salmerne en større plads hos ham. Selv havde han en poetisk aare.

I al sin embedstid i Veerst-Bække var han

skolekommissionens formand, og han havde baade interesse og fin forstaaelse af skolefagene særlig religion, dansk og historie, saa ogsaa her har han det gode eftermæle.

En mindre ting bør nævnes nemlig hans store interesse for præstegaardens ret betydelige skov. Han plejede den saa godt som en forstmand og elskede den og hele naturen. Paa hans mange vandringer dertil groede hans bedste tanker. Hans minde staar mere skrevet i hjerterne end paa tryk. (J. K).

28. 8. aug 1950 (sp Ugilt 29. juni 44): **Henning Kruse**, * 14. febr 18 Esbjerg. Forældre: Overlærer Alfred K og Ellen Poulsen. Stud Odense 36, c 44[1] (h-75). ~ 20. juli 43 Ida Dam Mortensen, * 20. juli 14 Kauslunde. Forældre: Henrik M og Johanne Poulsen Dam.

Litt: Lærer John Kvists fom bøger, Khst saml 5 r, I 407 f, 581 f, Fra V sogn, efter sognefoged Jens Jensens optegnelser, Fra Ribe a 1915—16, s 432—55, C. C. Rafn: Bække-stenen, Antiquar Tidsskr 1852—54, s 280—83, jvf smst 1858, s 189, smst 272 f, Rs. Mortensen: Fra Bryrup til Bække, Dsk turistf aarsskr, 1937, s 129 f, Holger Begtrup: Dsk mghliv i gr kredse, IV, s 43, Kirke og sogn, I, 1953, s 270 f, K. L. Aastrup: Præsten Niels Tøxen, Dsk teol tidsskr 1939, 13 f, Aug. F. Schmidt: V højskole, Tidsskr f dsk folkehøjsk, 1946, 274 f.

LEJRSKOV — JORDRUP

Lejrskov sogn, 3949 ha, er ret højtliggende, smaabakket, mod øst (indtil 94 m) ret frugtbar lermuldet jord, dog sandet mod vest. Mod syd falder terrænet stejlt ned mod Aakær dal, en fortsættelse af Kolding aadal. Begge sogne hører til det østjyske bakkeland i Koldings opland (10 km til Kolding). Egholt skov, Ferup skov, samt smaaskove. Byerne L (kirke og præstegaard 1 km ØNØ for byen), Egholt, Ure med missionshus fra 1897, forsamlingshus fra 1880, Vraa, Fynslund med centralskole fra 1961, bibliotek, sportsplads, Ferup med forsamlingshus fra 1890, Højrup – bebyggelserne Asbøl, Korsvang, Hundsholt mm. Flere større gaarde. Naturskønt, dambrug.

Oldtidsminder: 10 høje, i en stribe syd for L. Maglehøj, anselig. 25 høje er sløjfet. Enkelte gravfund.

Sognet hed tidl Erst (Ersted), men fra 17. aarh: Lejrskov. Man har sat sognets navn i forbindelse med de lejre, som kongens jægere opslog i skovene. Kong Fr. II mageskiftede og fik et stort jagtområde her, hvor han drev jagt, naar han var paa Koldinghus. Derved forsvandt alle herregaarde.

Man har fejlagtigt ment, at slaget paa Lyrskov hede stod her 1043. (Ann f nord oldk 1852, 122 f, jvf G. Storm: Norsk hist tidsskr IV, 119).

Jordrup sogn, 1759 ha, ret højtliggende, bakket (98 m), mod nord mere jævnt, dels lerjord, dels sandet jord. Moserne omtrent alle kultiveret. Mod øst den store J skov, mod vest den mindre Knudsbøl skov. Byerne J, bymæssig bebyggelse, 338 indbyggere, med forsamlingshus fra 1931, alderdomshjem (1931), sportsplads, kro, mm. Knudsbøl. – Bebyggelse: Moseborg. Flere større gaarde. Smukt ved Skærsø.

Kun 3 smaa oldtidshøje, enkelte er sløjfet. I Knudsbøl svage rester af et voldsted. I Knudsbøl har ligget en hovedgaard.

Af den ældre præstehistorie

Den første lutherske præst, *Søren Nielsen* skal have været tolk for Hans Tausen. *Niels Poulsen* efterfulgtes af sin søn, *Poul Nielsen. Niels Olufsen* blev provst 1655 og døde samme aar. Magister *Niels Pedersen Kragelund* (1655–95) var søn af biskop K, Ribe, blev magister 57, provst 74. Han døjede meget under krigen 1658–60, da svenskerne huserede grusomt her. Præstegaarden blev ødelagt, og K maatte skjule sig i kirketaarnet. – *Peter Friede* (1695–1726) skal som ung have været rytter (W II, 296), ~ med formandens datter. Magister *Albert Lauritsen Thura* (1726–40, (begravet her), søn af biskop T, Ribe, en af stiftets mest lærde og kendte præster i 18. aarhundrede. Han var i Ribe blevet paavirket af *Chr. Falster,* som student boede han i 5 aar paa Borchs kollegium og sluttede sig til *Søren Lintrup* og *Hans Gram.* Han var meget tidligt udviklet, og hans latinske alumne-disputatser var talentfulde. Kun 23 aar gammel udsendte han sit hovedskrift, 1723: »Idea historiæ litterariæ Danorum«, der har Falsters værk om den romerske litteratur til forbillede. Han gav heri en historisk oversigt over universitetet og de lærde skoler og de dertil knyttede personligheder, over videnskabelige biblioteker og over udviklingen inden for de forskellige studieomraader. Kundskab, klarhed og ualmindeligt overblik kendetegner dette værk. 1723 blev T rektor i Kolding, hvor han søgte at hæve skolen, stiftede et skolebibliotek, indrettede en »skolebog« og skrev et par smukke majsange til brug for eleverne. 1726 blev han magister og samme aar sognepræst her. Han fortsatte med fuld kraft sit forfatterskab og udsendte en række litterær- og personalhistoriske værker (bl a 1732 beretning om Jerlev herreds kirker, 33: Aalborg stifts bisperække, 33: en oversigt over kvinders indsats i Danmark: Gynæceum Daniæ Litteratum, som gav anledning til en poetisk brevveksling mellem T og Fr. Rostgaards datter, Conradine Sophie van der Maase. 1740: Kbhvns universitets hihistorie før reformationen). I haandskrift efterlod han udførlige skildringer af Aalborg stifts historie, af latinskolers historie, et værk om Sorø (Umbra Sorana) er gaaet tabt. I Wielandts »Nye tidender om lærde og curieuse sager« skrev han meget. Han blev kun 40 aar, men naaede at udgive en omfattende produktion og indlagde sig stor fortjeneste ved sit samlearbejde. Han var ogsaa teologisk forfatter, udgav 1736: »Eenfoldige og gudelige tanker«. 38: »En vækker i de søvnagtige Christnes øre«. Han var ortodoks, ikke paavirket af pietismen. I sidstnævnte skrift udvikler han en kras djævlelære, der kan minde om Palladius. Han havde fra sin fader arvet en poetisk aare, udgav 26: Betænkninger og indfald paa vers, 28: Halvandet hundrede mestendels moralske betragtninger. Han hæver sig ikke til høj digterflugt, men hans rim er vel formede, indholdet friskt. Hans digte har kul-

turhistorisk værdi. 1728 brændte præstegaarden, (se ndf), og han led store tab, i sin klagesang over branden giver han et fuldstændigt billede af sit studereværelse som et lærd musæum. I sine opbyggelsesbøger var han en mørk zelot, der svælgede i Helvede og djævleskildringer, hans digte er blidere og viser et muntert og arbejdsglad menneske, en bøgernes og studiernes elsker, der bedst fandt sig tilrette i sin stues lune hygge, men med sindet aabent for naturens skønhed og livets herlighed. Han var gift 2. gang 1734 med en datter af biskop Anchersen.

(Khst saml 5 r II, 56—105, Soransk tidsskr I, 1870, 121 f, Vilh. Andersen: Knud Sjællandsfars tidebog II, 1912, 150—53, samme: Ill dsk litteraturhist, II, 1934, s 184 f, 186, 209, 213, 218, 339, 348, DBL, XXIV, 85 f (Bj. Kornerup), P. Eliassen: Hist strejftog i Kolding og omegn, 1923, 155 f. Parmo Tang Petersen: Kolding lærde skoles historie, skolens program 1914—19.

Henrik Gregersen Morville (1740–65). Brorson skriver 1750: Hr M »prædikede udførligt om den skammelige last at foragte sin næste«. Ungdommen svarede ulasteligt. Intet blev klaget« (vis 61). Der høres ikke om pietisme her. – *Chr. Fabricius* (1765–86) havde været missionær i Grønland 1759–63. Missionen havde lige lidt stor skade ved den sindssyge og uheldige missionær Severin Thranes optræden i Ritenbenk (kolonibestyreren gav ham uspiselig mad) og stridbarhed. Thrane blev fundet død for egen haand med overskaaren strube 1757. Nu kom Fabricius til Ritenbenk, en nidkær mand, og roen blev genoprettet. Han flyttede 1760 til Jakobshavn, hvor han arbejdede energisk, men en øjensygdom tvang ham hjem 1763 (Ostermann: Grønl miss hist, 1921, s 68 f). F var en dygtig præst, en begavet mand, forfatter (N 159). *Laur. Kastberg* (1786–1812) blev provst 90, havde været sognepræst i Brørup-L, rationalist, *Jacob Eiler* (1813–36) efterfulgtes af sin søn, *Laur. Eiler* (1836–45), som blev provst 35 (se BDG I, 184). Paa Hvolbøl galgebakke henrettedes 1. febr 43 Lisbeth Andersdatter, der havde ombragt sin mand ved gift, den sidste henrettelse paa egnen.

(Jy saml 3 s IV, 235 P. Eliassen. Historiske strejftog 1923, 245).

Tiden efter 1849

Embedet var et af de bedst lønnede i stiftet.

Provst *F. C. J. Petersen* (1845–52) var en dygtig og praktisk mand (W III, 203) havde været amtsraadsmedlem i Staby 41–45, blev provst her 45, pastor *Conrad H. Grove* (1852–79) var velstillet, god teolog, højkirkelig.

Med pastor *J. L. Knudsen* (1872–86) kom omslaget i sognenes aandelige liv. Siden 1872 har sognepræsterne været grundtvigske, og pastoratet blev grundtvigsk præget med K. Om K se ndf. Han havde vakt en del grundtvigsk liv i Aggersborg (se her V 580 f). Denne grandvoksne, ravjydske bondepræst med et bredt, folkeligt naturpræg vandt befolkningen paa særlig maade. Biskop *Balslev* ansaa ham for at være en betydelig mand. *P. Larsen-Skræppenborg,* som havde glædet sig til samarbejde med ham, døde allerede 1873, men K fandt, navnligt i Ferup by, en kreds af Skræppenborgs venner, som han hjerteligt sluttede sig til. Han fik ogsaa meget med pastor *Hans Sveistrup,* Vejen, at gøre. De kendte hinanden fra Rødding og forblev hjertevenner til det sidste. K følte sig ogsaa knyttet til Askov, som han ofte besøgte. Han beundrede *Ludv. Schrøder* som aandelig ordfører. (Han kunne sige: »Af mænd som Grundtvig fødes der kun een hvert 1000 aar, af mænd som *Schrøder* kun een hvert 100 aar!«). Senere blev K mere kritisk over for *Schrøder* paa grund af forskelligt syn paa frimenighederne, men deres venskab var urokket. Han ansaa Schrøder for at være egnens aandelige høvding. Men det kan ikke nægtes, at den aandelige bevægelse, som var vakt ved *Skræppenborg,* der saa afgjort ansaa det *kristelige* for hovedsagen, ligesom blev overgroet af det folkelige, det højskoleprægede. Askov satte mere og mere præg under *Schrøders* ledelse, og højskolemændene traadte i første linie, saa Askov blev samlingsstedet for grundtvigsk liv i stedet for Skræppenborgs gaard i Dons. Samtidigt tog den politiske interesse fart, ledet af *Chr. Berg,* i harme mod Estrup og provisorierne. Denne udvikling var maaske baggrunden for det stærke Indre Missions fremstød i Kolding vesteregn, som i 80'erne brød frem med *Carl Moe,* Skanderup. Men saa skete det, at jo stærkere Indre Mission tog fat, des mere samlede de grundtvigske sig her i *Skræppenborgs* egn, og selvom udviklingen gik ud over, hvad Skræppenborg havde tænkt eller vel kunde godkende, brød et nyt grundtvigsk liv frem, og hovedmanden paa Kolding-egnen, var *Vald. Brücker,* Aagaard. Folk kom til J. L. Knudsens gudstjenester langvejs fra, men det tog en del af, da Brücker 1880 kom til Ø Starup.

Provst *S. Schjøtt* (1886–99) var grundtvigsk, ikke ven af Indre Mission, han var politisk interesseret (hans hustru var søster til statsminister N. Neergaard), havde haft mange offentlige hverv, hans forkyndelse var lys (han talte gerne om »Gyldenaaret«), men kirkegangen gik noget tilbage. I disse aar byggedes forsamlingshus, og her samlede det grundtvigske liv sig om foredrag og sammenkomster i højskoleaand. Samtidigt begyndte Indre Mission at arbejde her, men Indre Mission vandt aldrig rigtigt fodfæste i disse sogne. (Se IV, 224).

Pastor *K. S. Borgen* (1899–1910) var ogsaa grundtvigsk. Biskop *Brammer* omtaler ham ret nedsættende (se her VII B 600). Borgen fik dog mange venner her, der gik mange anekdoter om ham, han var lille af vækst, læste meget (holdt 27 blade og tidsskrifter) og citerede en mængde salmevers i sine taler og prædikener (se her V 807). Den ansete provst *Vilh. Hansen* Nykøbing M, var god ven af pastor *Borgen,* agtede hans tanker og teologiske viden ret højt. (N. B. E). Kirkegangen kun ret god. Var i øvrigt en ret flittig skribent.

I hans tid arbejdede indremissionær *Andreas Andreasen* († 06) i L. Han blev kaldt »Bette Drees«, en stille, ydmyg mand, som trods svagt helbred gjorde et stort arbejde for Indre Mission, og hvis kristendom man maatte respektere. (IM Tid 1906, s 689 og 732). Han blev kun 48 aar gammel.

Provst *M. Mouridsen* (1911–35) var en dygtig og anset præst og prædikant, hvis go-

de, lyse forkyndelse vandt god tilslutning. Meget afholdt. Han skriver hertil, at sognene var grundtvigsk præget, og endnu levede flere af de gamle, som mindedes de store dage i *J. L. Knudsens* tid, da kirkerne var tæt fyldte af inden- og udensogns. Provst M gjorde et flittigt arbejde, han samlede til ungdomsmøder i præstegaarden og præstegaardshaven, holdt foredrag i forsamlingshuset, indbød til sommermøder i præstegaardshaven, hvor grundtvigske præster talte. Der var udmærket hørelyst blandt gamle og unge og tilslutningen til gudstjenester og møder holdt sig gennem hele hans tid her. Og samtlige lærere var hans gode medarbejdere.

Provst *N. B. Engsnap* (1936–65) skriver 1965: God kkg, 6 og 8 pct, velvilje fra alle, 3 fh, mh, baade IM og gr arbejde i gang. Provst E. ledede en ØM kreds. Der var i provst Es tid gode rolige forhold, jævn vækst.

De kirkelige forhold er jævne, sognekirkelige, præget af velvilje over for kirken. Det kirkelige liv er overvejende grundtvigsk præget, og der er ogsaa en IM kreds, men ikke skarpe skel.

IM havde 100 stemmer ved sogneraadsvalg 1958.

Pastor *E. Holm* har virket her siden 1965.

En række lægfolk har været med til at støtte kirkens arbejde.

Propr *Math. Hansen Bech* (* 73, † 40) L. Gdjr *Ingvard Kvist* (* 85), medl sogneraad, mghraad, fmd venstreforen. Gdjr *Mads L. Bendtsen* (* 81, † 46), L. Propr *Emil Brødsgaard,* † 38, Jordrupgd (gaarden har været i slægtens eje i over 125 aar).

Indre mission: indremiss, gdjr *Peder Hansen Sørensen,* Egholt, en af de flittige gode, gamle missionærer, meget bibeltro (2 sønner blev sp, i Dreslette og Harboøre). Gdjr *Egebæk,* Egholt. Gdjr *J. Schelde* (* 72, † 61). Uddeler *Hjort,* Egholt, og gdjr *Jørgen Bygvraa* har ledet IM. Uddeler *Hjort,* gdjr *E. Holmgaard* har ledet sdsk i Egholt, gdjr *H. J. Pedersen,* † 65. Gdjr. *P. Schelde* og gdjr *P. Petersen* har ledet sdsk i L.

Endvidere: Proprietær, branddirektør *Rasmus Rasmussen* († 1935), Højrupgaard, var foregangsmand med hensyn til mejeribrug. – Førstelærer *Tarp,* Vraa.

Førstelærer *Anton Skjødt,* * 96, Knudsbøl J.

Centralskolen ledes af skoleinspektør *J. M. Skjødt,* * 18 i Kristrup, Vemb. Formand i menighedsraadet.

Ved centralskolen mange betydelige lærere. Aftenhøjskole paa skolen for begge sogne. Leder: lærer *K. Thule Hansen,* Fynslund. – Et stort sangkor for voksne i begge sogne ledes af lærer *B. Skovlund,* Fynslund, ligeledes et stort børnekor, – begge kor medvirker undertiden ved gudstjenester.

Skolens samlende betydning for de to sogne kan ikke overvurderes og er i udvikling.

1927 oplyses: Kkg 10 og 15 pct, gode forhold, 3 DdU (300), mindre IM kreds. 1939: Kkg 5–10 pct, gode, 3 DdU, mindre IMkreds, 3 fh, 1947: Kkg 5–6 og 12 pct, kun faa hjem, der aldrig søger kirken. Velvilje, mindre IM kreds, KFUM og K, 3 DdU. 1955: Kkg 5 og 7 pct, i øvrigt som hidtil. 1963: Kkg 6 og 8 pct, jævne, velvilje, mindre IM kreds, sdsk, KFUM og K, 3 DdU, 3 fh. 1965, se ovf.

Lejrskov kirke ligger højt og smukt i den sydlige del af sognet. Den er høj og anselig, skib og kor (som har haft apsis) er romanske, af granitkvadre paa skraasokkel. Bjælkeloft, blytag, flere oprind vinduer ses, korets østgavl og det svære taarn er af tegl, taarnrummet har 2 hvælvinger og spidsbue til skibet. Norddøren tilmuret, bred korbue, stort vaabenhus mod syd, opført samtidig med taarnet. Kirken er restaureret 1764 og 1950, i 1950 blev gulvet planeret og belagt med munkesten, stolestaderne flyttedes lidt ud fra væggene, loft og vægge befriedes for puds, paa korets nordside opdagedes 3 store kalkmalerier fra tiden omkr ref (lidelseshist, opstandelsen) delvis restaureret. Koret er hævet 2 trin over skibet. Nyt alterbord af røde munkesten. Smuk renæssancealtertavle fra 1586 med samtidige malerier. Foroven kong Fr IIs og hans dronnings vaaben. Omkr alterskranken et nyt smukt smedejernsgitter. Prædikestol fra 1586, restaur 1909, med lydhimmel. Meget smuk granitfont med arkader, og paa foden figurer. Sydtysk daabsfad fra ca 1500 (bebudelsen). Ejendommeligt epitafium over pastor Morvilles hustru, † 1746, 1950 genopførtes syddøren. 300 sd. Orgel. Ny stolestader.

Pastor mag Albert Thura († 1740) er begravet i kirken. Ved præstegaardens brand 19. juli 1728 (en karl ville skyde en due, straataget fængede, præstens store bibliotek brændte, kalk og disk af sølv smeltede. Af resterne lod T lave en oblatæske med denne indskrift:

Her ser man levned sølv af kalk og disk,
som brændte,
da et forvorpent skud en grusom ild optændte,
i Lejrskov præstegaard, som plat i aske gik,
af fundne stumper sølv man denne æske fik.

Aarb f nord oldk 1896, 212, P. Eliassen: Hist strejftog, 1923, s 155, Mackeprang, s 8, 23, 307 f, 318 f.

Jordrup kirke er ny. Den gamle kirke var romansk, af raa kamp, uanselig, kullet, skib og kor ud i eet, var allerede omkr 1675 brøstfældig, men blev sat i stand. Kirken blev brudt ned 1804 og en ny opført af røde mursten, bestaar af skib, kor, taarn med slankt spir, indviet 1884. (Arkitekt: J. C. Fussing). Indgang i taarnet. Det indre minder om en nordisk hal: 5 udskaarne træknager fører loftet op i en trekant. Prædikestol og altertavle (P. Møller: Den kananæiske kvinde) er nye. (Det gl alter kom til Obbekær). Smaa barokstager. Smuk, gl døbefont med rebsnoning og ranker. Skibsmodel. Den mindste klokke er fra 1407 med minuskelindskrift. 210 sd. Orgel paa pulpitur mod vest. Kirkens indre istandsat 1955 med farver ved Ernst Trier. Ligkapel paa kirkegaarden. Den gl kirkes prædikestol fandtes paa en gaard i J, hvorfra den senere forsvandt.

Folketal: 1850: 1294 og 447, 1901: 1561 og 568, 1925: 1588 og 690, 1965: 1262 og 685.

Altergæster: 1922: 600 og 300, 1938: ???

Menighedsraad 1918: 11gr, 2 IM, 1926: 6 gr, 2 IM, 5 u p, 1938: 11 gr, 2 IM, 1944: do, 1954: do, 1961: do, 1965: valg, 12 gr, 1 IM.

Sognepræst

Indt 1771: 400 rdl, 1857: a) 121 byg, 27 havre, 73 rug, b) 35 byg, 443 rdl, c) afløst, d) 600 rdl, e) 65 td ld, 5 td hartk, anselig pgd fra 1825, grundmur, ialt 72 fag, stuehuset 22 fag, 1870: Regul 2846 kr, netto 6308 kr. (Stiftets højstlønnede landsbykald, kun stiftsprovstiet havde højere indtægt). — 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opført 1938 lige sydvest for L kirke. Den gl, anselige pgd ligger uberørt med sine vidtstrakte udhuse og den gl have 1 km vest for kirken. Jak. Knudsens barndomshjem, billede i Trap!

13. 3. nov 1845–30. maj 52 (sp Staby-Madum 14. sept 25): **F. C. J. Petersen,** provst her 13. dec 45, fl t Stouby-H, se der.

14. 20. aug 1852–1. juli 72 (sp Trige-Ø 1. jan 39): **Conrad Hauser Grøve,** * 17. aug 03 Kbhvn. Forældre: Generalkrigskomm Carl Frederik G, deputeret i admiralitetet, og Gedske Cathrine Nordahl. Stud Brgdssk. K 20, c

april 27 (1), sp V Tørslev-S. 4. juni 34, afsk 1. juli 72, † 16. okt 79. ~ 18. nov 34 Frederikke Cathrine Gliemann, født Fiedler, * 27. april 04 Kbhvn, † 16. jan 77 (~[1] dr phil Johan Georg Theodor Gliemann, fuldmægtig i rentekammerat, † 28). Forældre: Godsejer til Basnæs jstrd, sukkerraffinadør Chr. Frederik F og Juliane Marie Sporon. – Broder: Reerslev-V.

15. 21. sept 1872–25. april 86 (sp Aggersborg 3. marts 64): **Jens Lassen Knudsen,** * 29. sept 19 Ribe. Forældre: Gæstgiver, jordbruger og kreaturhdlr Christen Lauridsen K og Maren Jensdatter. Stud priv 43, c 51[2] (1), højskolel Rødding 52, do Dalum 62, † 25. april 86. ~ 2. nov 53 Nanna Marie Frederikke Adelaide Boisen, * 24. aug 24 Skaftegaard, † 9. sept 00. Forældre: Anton Nicolai B (søn af biskop P. O. B) og Dorthea Conradine Louise Schiern. – Sønner: Forf, valgmghpræst Jakob Knudsen, Mellerup, og kgl operasanger Lars Knudsen. Fætre: Knudsen, Blegind-H og L. Nielsen, Nordby, F. Hustrus slægt, se stamt 13.

Jens Lassen Knudsen var en type, en personlighed, kæmpestor med stort, sort skæg, talte ravjysk, men præget af værdighed, vandt respekt. Han begyndte som dreng at handle med kvæg, senere solgte han uldvarer, men handel interesserede ham ikke særligt, skønt han hele sit liv var dygtig til at handle, især med heste og kreaturer. Her kunne jyderne ikke narre ham. Han brugte adskillige kraftudtryk hele sit liv. En tid gik han tilhaande som landbrugsmedhjælper hos sin broder, Knud i Forballum. *Kr. Kold* var huslærer hos *Knud Knudsen,* og *Kold* bragte ham i forbindelse med pastor *Hass,* Mjolden. Disse to vakte noget helt nyt i Jens L. Knudsens sind. Han fik øjet aabnet for aandelige værdier og besluttede at være præst. 1841 drog han til Kbhvn, hvor *Sofus Høgsbro,* som han kendte fra sin barndom, underviste ham, og der knyttedes venskabsbaand mellem Høgsbro og K for livet. Det skulle gaa stærkt! Paa to aar tog K studentereksamen, men saa havde han ogsaa forlæst sig, og han paadrog sig en stærk nervøsitet. Han maatte bort fra Kbhvn, tog til *L. C. Müller,* Snedsted (1844–45), kom nogenlunde til kræfter, men saa slog nerverne klik 1846, og han tog nogen tid til Bad Grafenberg, Østrig, og kunne rejse hjem for at studere videre. Han var optaget af *Kold,* og han kom jævnligt i huset hos *Grundtvig,* som han senere ofte raadførte sig med. Hans fader var af gammel sønderjydsk bondeslægt, og da han havde taget embedseksamen, droges han mod Sønderjylland, og han blev højskolelærer i Rødding. Men han kunne ikke ret skikke sig i den »Flor'ske aand«, som raadede der, K fandt Rødding højskole »meget national, meget liberal, men grumme lidt folkelig og endnu mindre kristelig«. Han brød op derfra og blev lærer hos *Kr. Kold,* men disse to særprægede naturer kunne ikke gaa i spænd sammen ret længe trods aandeligt fællessyn. Og 1864 blev K sp i Aggersborg. Han vakte en del folkeligt og kristeligt liv der. Han var ikke lidt betænkelig ved at blive præst, hans samvittighedsfulde sind medførte, at han syntes, at han ikke kunne tage løn som sognepræst. Han ville endog fritage bønderne fra at betale tiende til ham, men Grundtvig fik ham paa andre tanker. I førstningen brød Aggersborgboerne sig ikke om hans bredt-folkelige forkyndelse, men han samlede dem saa til ugentlige møder, og sammen med grundtvigske præster paa egnen søgte han at vinde gehør. Men han undrede sig over deres ringe modtagelighed. (se her V, 580). I breve til *Ludv. Schrøder* gav han luft for sit mismod. Lidt efter lidt begyndte det at bære frugt, hvad han forkyndte, og han var med i den bevægelse, som førte til dannelsen af Klim frimenighed. Hans fine, milde og kloge hustru var ham en stor hjælp. De fik 8 børn, som K opdrog paa sin ejendommelige maade, med stor husfaderlig myndighed.

Det var K en glæde at komme til Lejrskov, nær Dons, hvor *P. Larsen Skræppenborg* boede, og nær hans ven *Ludv. Schrøder,* Askov. Morsomt fortæller *Jakob Knudsen,* at da hans fader med hele familien kørte over til Dons kort efter ankomsten til Lejrskov, stillede han alle sine 8 børn op i Skræppenborgs gaard, og Skræppenborg raabte paa sit syngende fynsk: »Vorder frugtbare og mangfoldige! Det er nok det eneste bud, som folk rigtigt overholder!« Men Skræppenborg døde kort efter. S havde ogsaa venner og en kreds i Lejrskov sogn, og snart fandt K og *Hans Sveistrup,* Vejen og *Ludvig Schrøder,* Askov, hinanden. Medens *Jakob Knudsen* i sin digtning mest er præget af naturen og limfjordslandskabet i Hanherred, kom han i Lejrskov en vaagen, grundtvigsk befolkning nær ind paa livet. Grundtvigsk var barndomshjemmet i Lejrskov præstegaard, og det var afgørende for børnene, at de kun undervistes af deres forældre. De »levede af« fars og mors ord, naar de fortalte Bibel- Danmarks- og verdenshistorie. Denne grundtvigske opdragelse og det grundtvigske livssyn kommer maaske stærkest tilsyne i Jakob Knudsens romaner: »Gæring-Afklaring« og »To slægter«, hvor spillet mellem hans vestslesvigske urkraftige bondetyngde paa faderens side og den almendanske, kulturprægede, harmoniske mødrene slægtsarv skulle forenes. Snart mærkes fader-arven mest, snart moderarven, snart er de i ligevægt hos Jakob Knudsen. Mest iøjnefaldende er hans aandsslægtskab med faderen, pastor J. L. K, den bondefødte kæmpe, hvis desillusionerende oplevelser paa Kr. Kolds skole (jvf forholdet mellem Kr. Børgesen og Haar i »To slægter«), han synes at have overtaget. Faderen øvede næsten guddommelig autoritet over for Jakob Knudsen, men vi møder ogsaa fru Nanna Knudsens fine musikalske sans, hendes kritiske natur hos Jakob Knudsen.

De enkelte prædikener, der er trykt af K, giver ikke noget særligt billede af ham som forkynder (f eks i Brandt og Nielsen: En aarg præd). Ludv. Schrøder skrev ved hans død: »Det turde vel være en følge af hans uddannelse, først som menneske, og dernæst som præst, at han syslede mindre med bog og pen (navnlig med den sidste) end de fleste andre præster, men at han desto skarpere læste i naturens og menneskelivets store bog, saa han kunne bringe raad og trøst til mange, der var i vildrede med sig selv. Hans fængslende fore-

drag om emner som børneopdragelse vil mange have hørt (Højskolebl 30. april 86). *J. L. Knudsen* var ven med provst *V. A. Hey*, Almind, der følte sig noget trykket af den aand, der ville herske fra Askov, skriver Otto Møller, Gylling, som 1876 talte ved et møde paa Kolding-egnen, og han tilføjer, at han vandt i Hey og Knudsen to gode venner. (J. P. Bang: Otto Møller, I, 1931, s 77), men K vedblev at komme paa Askov og glæde sig over samarbejde med Schrøder.

K. Jørgensen i Højskolebl 20. juni 90, R. Stenbæk smst, 12. nov 86, Holger Begtrup: Jakob Knudsen, 1918, Sv. Norrild: Jakob Knudsen, 1935, J. Th. Krøgholt: Jakob Knudsen, 1949. Tidens Strøm 1885—86, s 254 f.

16. 28. juli 1886–18. febr 99 (sp Brovst 19. maj 79): Provst **S. Schjøtt**, provst her 17. april 88, fl t Nr Vedby-NA, se der.

15. april 1899 var U. S. Borch udn, men renonce-rede, se Næstelsø-M.

17. 30. juni 1899–16. nov 1910 (sp Nordby, Samsø 27. maj 86): **Kristian Sofus Borgen**, * 12. okt 41 Akureyri, Island. Forældre: Konferensrd, herredsfoged, dir for straffeanstalten, Viborg Bertel Holm B og Nanna Signe Alvilde Tolderlund. Stud Viborg 63, c 70-2 (h_2), skolebest Viborg, hjpr Gangsted-S. 10. jan 71, vik Almind-V 72–75, hjpr Rudkøbing-S. 10. maj 75 sp Alsted-B 16. juli 77, sp Røgen-S 26. nov 80, afsk 16. nov 10, † 1. okt 21. ~ 30. aug 71 Henriette Kirstine Rudolfsen, født Bauer, * 18. juli 43 Fredericia, † ?? (Enke efter manuduktør, c phil Rud. Rudolphsen, † 67). Forældre: Skibsreder Niels Johansen Bauer og Else Margrethe Marie Hansen Holm. – Fætter: Borgen, Nylarsker.

Fmd Lejrskov-J værgeraad og sygeplejef.

Udg 73: Til minde om P. Larsen-Skræppenborg, 85: Krd og politik, 88: Gudstjeneste — tilbedelse — offertjeneste — altertjeneste. Skrev en del i Rørdam-Elmquists: Kirkebladet.

Var 15—16 kst sp Vaalse.

Se Khst saml 6. r II, 651. Fam Borgen, s 11. Om B, se iøvr ovf.

Hjælpepræst hos pastor Borgen

1905—06: H. C. C. H. Fønss, se Herritslev.

18. 1. marts 1911–25. nov 35 (sp Sdr Omme-Hoven 18. juni 00): Provst **Mourids Mouridsen**, * 5. nov 65 Velling. Forældre: Lærer Laurids M og Karen Termansen. Stud Mariboes sk 90, c 96-1 (h_1), provst Malt-Andst-Slaugs herr 13. sept 19, r af Dbg 29, afsk 25. nov 35, † 26. sept 46. ~ 20. okt 03 Karen Alvilde Møller Kristensen, * 21. jan 80, Hoven. † 31. marts 64. Forældre: Højskoleforst, lærer Kristen K og Karen Marie Jensdatter. – Hustrus broder: Engum.

Provst M skriver selv: »Jeg er født og opvokset i et gammelt grundtvigsk hjem, og det har været bestemmende for min livsindstilling, min forkyndelse og den øvrige præstegerning. Og vi er paa de to steder, hvor vor gerning er faldet, kommet i et saadant forhold til menighederne, at naar vi vender tilbage dertil, er det, som om vi forlod det i gaar.«

En søn, politimester M, Slagelse, skriver: »Mine forældre var dybt forankret i gammelt grundtvigsk livssyn og i nær tilknytning til højskolen i det meget vidtstrakte Sdr Omme-Hoven, der gennem mange aar havde været under grundtvigsk forkyndelse, faldt far godt til. Her fandt han sin hustru, og her samlede han en trofast menighed. Han var lys og frejdig i sin forkyndelse, gjorde et grundigt arbejde med sin forberedelse til prædikener og foredrag, der altid var skrevet ord til andet. Han var selv vestjyde og havde let ved at komme i kontakt med befolkningen. Han kendte alle i det store pastorat, konfirmandundervisningen havde altid hans særlige interesse. – Da han flyttede til Lejrskov, sagde *Jakob Knudsen* til ham: »Man bytter ikke vestjyder med østjyder!« Men det gik alligevel godt, selvom pastoratet laa paa et udsat sted, mellem *Carl Moe* i Skanderup og *V. Brücker*, Aagaard. Der var god hørelyst i Lejrskov-J for provst Ms solide og billedrige tale. Da han som noget nyt her begyndte paa ungdomsmøder og menighedsmøder i præstegaarden, strømmede folk til, saa de efterhaanden maatte lægges til forsamlingshuset. Sommermøderne i præstegaardshaven samlede 50–60 mennesker. – Han kom meget rundt i sognene, havde let ved at tale med folk, og han kunne ogsaa lytte. Befolkningen her var ikke mindre trofaste end vestjyderne, de fyldte kirkerne hele hans tid og stod sammen med deres præst i alt, hvad han gerne ville have fremmet. Han holdt meget af sin provstegerning, særlig arbejdet i skolerne. Biskop *G. Koch* sagde engang: »M han kan prædike!« og biskop *Lindegaard* sagde om M's forkyndelse: »Det var hedelærken, der sang for jer i Lejrskov og Jordrup i de 25 aar.«

Kolding folkebl, 5. nov 53, 27. sept 46.

19. 29. febr 1936–31. marts 65 (sp Tæbring-OR 11. nov 26): Provst **Niels Bjerre Engsnap**, * 4. maj 97 Vejrum, Ringkøbing amt. Forældre: Gdjr Christen E og Siliane Bjerre. Lærereks 18, lærer Kbhvn, Frberg skolevæs. Stud Døcker 20, c 26² (h_2), provst Malt-Andst-Slaugs herr 25. maj 49, r af Dbg 56. Afsk 31. marts 65. ~¹ 6. okt 26 Dorthea Refsgaard, * 5. april 98 Hjerm, † 28. jan 52. Forældre: Gdjr Peder R og Maren Hjortshøj. ~² 14. nov 54 Agnes Christine Limbæk, * 13. juni 96 Lynge, Frborg amt. Forældre: Togfører Laurits L og Anna Margrethe Møller. – Søstersønner: Bjerre, Brøns og Bjerre, rkp Andsager.

Bm Studenterkredsen 22—23.
Medudg Salme og sang.

20. 18. sept 1965 (sp Junget-T 10. sept 58): **Erling Skov**, * 16. april 23 Jerslev, Hjørring amt. Forældre: Uddeler Thorvald Larsen S og Thyra Andrea Christensen. Udd v handel og landbrug. Stud Rønde 50, c 56² (l–102). Hjpr Hadsund 14. dec 56. ~ 3. okt 53 Hanne Skrubbeltrang, * 21. sept 25 Taars, Hjørr amt. Forældre: Uddeler Otto S og Mariane Dissing.

Bm Viborg amts skolekomm forening 62—65.

Litt foruden ovenn: A. Thura: Om Lejrskovs og Københavns ildebrande, 1730, Om Lejrskov præstegaards brand 1728, ved Bjørn Kornerup. Holger Begtrup: Dsk Menighedsliv i gr Indre IV, Kirke og Sogn I, 1953, s 230 f. Khst saml, 6. r, III, 197 f, 583, Aug. F Schmidt: L sogn, Dsk studier 1926, 77 f, do Fra L sogn, Ribe aarb 1929, 197 f, Begtrup: Gr hjem i 19. aarh, I, 70 f.

ANDST — GESTEN

(Andst og Gesten var eet pastorat til 16. juni 1886).

Indtil 1886 laa præstegaarden i Gamst, en stor, firlænget egebindingsgaard; i ældre tid havde sognepræsten forpligtelse til at huse kongen, naar han var paa rejse til Ribe. Gamst ligger omtrent midt imellem Andst og Gesten, midtvejs mellem Ribe og Snoghøj færgested.

Af den ældre præstehistorie

Den første lutherske præst skal have heddet *Mads Iversen,* efterfulgt af sin søn, *Iver Madsen,* han var noget vidtløftig; barn af sin tid. Han maatte 1560 melde til kongen, at han »af vaade i en ølrus havde slaaet en karl ihjel«. Han blev afsat, men frikendtes. *Jens Simonsen* († 1577) var magister, mindes ved et epitafium. Hans søn mag *Jon Jensen Kolding* (1578 - c 1610) havde været rektor i Kolding og præst der og i Almind. I latinske digte besang han Fr II, som skaffede ham det store kald i Andst, hvor beboerne ikke kunne enes om præstevalget. »Hr Jon i Gamst«, som han kaldtes, var en af tidens lærde præster. Han er udgiver af den første danske topografi. (Coronarium) blev magister 91, udgav derefter 94: Daniæ descriptio nova, en udførlig dansk topografi, trykt i Frankfurt a/M. Men omtalen af krigen 1563–70 (6000 svenske dræbt i Halland) vakte en saadan harme i Sverige, at den svenske gesandt 1595 klagede over dette brud paa fredsbetingelserne i Stettin (Svenske maatte ikke smædes), K blev indstævnet for det akademiske konsistorium, der dømte ham til at tilbagekalde skriftet, tilintetgøre det og gøre afbigt. Dette tilfredsstillede ikke svenskerne, som forlangte ham dømt »paa kongens naade og unaade«, hvilket kunne betyde livsstraf. Dette ville dommerne ikke, han blev blot suspenderet en kort tid, men denne modgang standsede hans forfatterskab (Khst saml, 1869–71, s 378 f, Laur. Nielsen: Dsk bibliografi 1551–1600, 1931 f, s 316, DBL XIII, 119 f). Han har i enestaaende grad smykket kirken (se ndf).

1589 opholdt Anders Sørensen Vedel sig i Gamst præstegaard for at bestemme stedets polhøjde.

Provst *Niels Mortensen Grum* (1609–53) efterfulgtes af provst magister *Hans Laugesen Wedel* (1653–74). Sognene døjede meget under krigen. *Laur. Nielsen Aagaard* (1674–99) skrev i liber daticus: »Udi Andst og Gesten sogne er 4 gaarde øde, og til den hele by Lille Andst er ganske ringe sæd, fordi indbyggerne nyligen er tilkomne, og den meste jord ligger udyrket siden fjendernes tid«. Værre end svenskerne huserede brandenborgerne og polakkerne, der skulle drive svenskerne ud. Det var onde tider. L. N. Aa efterlod dog ved sin død i »rede, myntet sølv 1014 rdl 1 mrk«. (Saml til jysk hist og topogr 1. rk 10). *Aug. Richter* (1679–1712), *Jens Andersen Høeg* (1712–23), *Bertram Jokumsen Høyer* af Fuur (1723–59). Brorson skriver 1744: Hr H prædikede om »at give agt paa eder selv og den ganske hjord« (Acta 20). Ungd svarede vel, og menigheden var agtsom (vis 19). Brorson har her skaanet ham, men i et brev 1743 (vis 182) havde biskoppen paatalt præstens »onde forhold« til sin hustru. Men 1750 (da H katekiserede over troens artikler og daaben) tilføjer Brorson: »Ellers har sognepræsten i lang tid levet ilde med sin hustru, hvilken han og har begegnet med hug og slag. Han undskylder sig med, at hun drikker, som vel og ikke kan nægtes, men hendes paarørende siger, at han har forvoldet hende det med sin haarde medfart. Jeg har adskillige gange mundtligt og skriftligt formanet ham, men saa vidt jeg har kunnet mærke, uden frugt« (vis 57). 1757 skriver Brorson, at »H efter tilbørligt at være sat i rette, saa er der nu ikke denne sinde blevet klaget over ham«. I begge sogne St Andst og Ø Gesten »rytterskoler«, der var kongelige skoler som hele sognets ungdom besøgte, læreren i Gesten *Anders Falck* blev berømmet for lærdom og levned. (Vis 115). – *Jens Nielsen Høstmark* (1759–93) var en dygtig præst, pietist, han fik stor betydning, og der var en kristelig vækkelse, saa der »næppe var et hjem, hvor man ikke brugte en postille eller andagtsbog«, fortrinsvis af Luther eller Heinrich Müller. Brorson skriver 1762: Hr H holdt en opbyggelig prædiken om naadens tid (Lk 19, 42). Han er »retsindig, meget tro og flittig i sit embede«. (Bertram Høyers kapellan, Peder Hegelund, virkede her endnu 1762). Degnene var upaaklagelige, *Anders Falck,* i Gesten roses atter for lærdom og levnet. (Vis 160). Indtil 1814 var læreren ved rytterskolen i St Andst degn og kirkesanger i begge sogne.

Rationalismens tid blev en temmelig død tid her. Men lidt af livet og husandagterne holdtes dog vedlige. Konsistorialraad *Caspar Junghans* (1793–1833) havde vist været præst i Norge. Han efterlod en række kulturhistorisk værdifulde optegnelser om pastoratet (se ndf). *Jørgen Winge* (1834–38) flyttede til Nr Aaby-I, se der. Konsistorialraad *Thøger Kjersgaard Asch* (1838–48) var tiendekommissær, tog initiavet til fattiggaarden i Gamst, Danmarks første 1840, han havde som ung været møller og fra 1825 sognepræst i Janderup-B. – I disse aar opstod en del aandeligt liv, vakt ved lægfolk, især *P. Larsen Skræppenborg.* Der blev holdt en del gudelige forsamlinger, og »de hellige« tog afstand fra verdslige forlystelser. *Aug. Fr. Schmidt* har i »Fra Røj og Ravnholt« (1931) fortalt om dette gudelige røre. Blandt de fremmeligste mænd var *P. Vejrup,* Røjgaard i Gesten, hans svigersøn, *Peder Jørgensen,* og *Anders Simonsen* i Ravnholt, Gesten sogn. De var alle Skræppenborgs nære venner. Denne kreds blev udpræget grundtvigsk.

Tiden efter 1849

Pastor *P. Høy Aabye* (1849–50) flyttede til Hejls. Det siges, at han ikke kunne forliges med folk. Saa kom provst *J. C. Schousboe* (1850–81) en højt anset præst, forfatter, dygtig provst. Den grundtvigske kreds i Røj aabnede omkring 1855 en friskole, og friskolelærer *Simon Jørgensen* (svoger til Skræppenborg), som døde ung, fik stor betydning. Det grundtvigske liv kom i opsving, en tid var der tale om at bygge højskole. Den næste fri-

skolelærer, *Jens Rasmussen Petersen,* var gift med ovennævnte Anders Simonsens datter, nært knyttet til kredsen, og han førte arbejdet udmærket videre. Han blev 1872 lærer i Store Andst og øvede der stærk grundtvigsk indflydelse. Han omtales som en ypperlig lærer (H. Begtrup: Gr mghliv, IV, s 43 f). Kredsen i Røj sluttede sig varmt til Askov højskole. *Ludv. Schrøder* talte ved friskolelærer *Simon Jørgensens* begravelse 1865.

Sognepræst

Indt 1771: 459 rdl, 1857: a) 134 rug, 125 byg, 4 havre, 8 boghvede, b) afgift af 3 gaarde, c) naturalier, d) 500 rdl, e) 100 td ld, en del hede, 9 td hartkorn. Stor, god pgd i Gamst. — 1870 Regul 2618 kr, netto 6000 kr. Embedet var det 3. bedst lønnede i stiftet (efter Ribe dk og Lejrskov-J).

15. 10. marts 1849–26. sept 50 (sp Vaalse 28. juli 45): **P. H. Aabye,** fl t Hejls-Vejstrup, se der.

16. 2. dec 1850–6. juni 81 (sp Ringive-Gadbjerg-Lindeballe 9. juni 35): Provst **Jens Christian Schousboe,** * 3. nov 05 Torstrup. Forældre: Sp i Skibet Vilhelm Carl S, † 37, og Christiane Margrethe Sølling af Torstrup-H. Stud Aarhus 25, c okt 30 (l), hjpr Vejle-H 22. febr 32, provst Malt-Andst-Slaugs herr 16. jan 60, r af Dbg 77, afsk som provst 13. okt 79, † 6. juni 81. ~ 29. sept 35 Petrine Frederikke Raben, * 27. jan 05 Bygholm mølle v Horsens, † 20. maj 71. Forældre: Kbmd i Haderslev Mathias R og Laurentia Marie Guldager. – Søn: Flødstrup-U. Datter ~ Terkildsen, Hedensted-SD, sønnesøn: Apostel k, Kbhvn, dattersønner: Schousboe, Vemmetofte og Taps. Brødre: Landet, Taasinge, og Høje Taastrup. Stamt 77 (Schousboe) og stamt 85 (Sølling).

Provst S var præget af sin præsteslægt, en aristokratisk embedsmand, der førte stort hus, var anset som prædikant og administrator, en begavet og dygtig embedsmand (fra Fr VIs tid), men som fulgte godt med i tidens udvikling. Højkirkelig, myndig, vel hjemme i guldalderlitteraturen og i teologien, en pryd for sin stand. Se i øvr ovf.

Hjælpepræst hos provst Schousboe

1867—76: **P. S. Schousboe** (søn af provsten), se Flødstrup-U.
1877—79: **E. C. Assens,** se Hellested.
1879—81: **A. E. Tiemroth,** kst sp her 1881—86, sp her.

Litt: Aug. F. Schmidt: Gesten sogns historie 1955.

ANDST

Andst sogn, 4471 ha, er gammelt grænsesogn, langs kongeaaen mod syd (grænser op til Skodborg sogn), Gamst aa afvander store moser vest for Andst. Landskabet er smaabakket, ikke særlig højtliggende (indtil ca 60 m), mod vest mere fladt. Ved A ender Koldingaadalen, flere dale, enge langs aaerne. Den udtørrede Gamst sø. Østjysk præg mod øst, vestjysk mod vest. Kun lidt skov (Gejsing skov), ellers aabent agerland, lermuldet mod øst, sandmuldet mod vest. – Byerne Store Andst (381 indbyggere), bymæssig bebyggelse, med kirke, præstebolig, centralskole fra 1959, bibliotek, missionshus fra 1895, forsamlingshus fra 1885, ombygget 1953, alderdomshjem fra 1950 med kommunekontor, mobiliseringsstation for civilforsvaret, lystanlæg, sportsplads, stort mejeri, kro, trikotagefabrik i gamle skole, butikker mm. – Andst stationsby, Lille Andst, med strømpefabrik i den gamle skole, Gamst med forsamlingshus. Gejsing med fabrik for modelskibe og plastic-baade i den gamle skole. Bebyggelserne Glibstrup og Roved. Flere større gaarde.

Oldtidsminder: 7 høje, Abildhøj anselig, 53 høje sløjfet. Boplads fra Gudenaakulturen ved A bro. — Trældiget var en forsvarsvold, nævnt 1638, nu forsvundet, bl a har man udpeget »Alverdens-diget« som rester deraf. (1840). Se Aug. F. Schmidt i Ribe aarb 1923—27, 82 f, 1932—35, 315 f, samt Ann f nord oldk 1840—41, 162 f. Jy saml IV, r, 4, 436 f. — 1695 byggedes et arresthus i A for rytterdistriktet, Stokhuset, se P. Eliassen: Hist strejftog, 1923, 93. Helligkilden Narkes kilde laa syd for Noes (Schmidt, DH, 154). Blandt gaardene har Petersborggaard (134 ha) en anselig, smuk hovedbygning, (ant opf af Holden Hansen). — Danmarks første fattiggaard blev oprettet i Gamst 1840, 1872 købtes nuværende »Kærgaard«, som solgtes 1925.

Det kirkelige liv

Der var bortset fra den lille grundtvigske kreds ikke meget kirkeligt liv her omkring 1880, men kirkegangen var god, forholdene udpræget folkekirkelige. Præsteembedet blev fra 1881 varetaget af pastor *A. E. Tiemroth* som vikar, indtil sogneudskillelsen fandt sted 1886, og Tiemroth var sognepræst her til 1896. Han var en lille, solid mand, IM, stilfærdig og samvittighedsfuld. Nu blev sognets kirkelige liv indremissionsk præget. Det skyldtes især *Carl Moes* komme til Skanderup. Ved hans vækkende forkyndelse blev der et ret stærkt IMs liv i Andst, med meget arbejde blandt børn, unge og ældre, men ogsaa i ret skarp modsætning til de grundtvigske, som byggede forsamlingshuse, og havde forbindelse med Askov. Sognet ligger geografisk mellem Skanderup og Askov, og er præget af begge. Ved sognets udskill blev den gl præstegaard solgt, og en gaard lige nord for Store Andst blev præstebolig, indtil 1924, da man solgte præstegaarden med tilhørende jord og købte stuehuset til den gl proprietærgaard Carlsminde (mage til ovennævnte Petersborggaard). Paa den tilhørende havegrund er den nye præstebolig og De gamles Hjem beliggende. (Carlsminde nedrevet 1950).

Pastor *N. B. Gotfredsen* (1896–1909) fik stor betydning. Kort efter hans komme hertil blev der bygget missionshus, hvorudfra der øvedes et vidt forgrenet arbejde. Den store grundtvigske kreds (ca 150) lod afholde særlige gudstjenester ved indkaldte præster, og tilsluttede sig 1910 Skanderup-Hjarup valgmenighed. Men adskillige grundtvigske blev dog i sognemenigheden. – Pastor G var afgjort IM. Vækkelsen fra Skanderup kom Andst til gode; der udbrød ny vækkelse her, og der blev et stærkt IM samfund. Pastor G havde været lærer ved missionsskolen i Herning (se her VI,

s 752) og han havde ogsaa i Andst en lille missionsskole. Der blev bygget et hus til dette brug (det hed »Go on«, en indskrift huset har bevaret efter at missionsskolen var ophørt), og her uddannedes 6 kvindelige DMS missionærer: Frøkenerne *Kirstine Pallesen, Mildrid Nielsen, Olga Kristensen, Karen Gormsen, Nanny Brostrøm, Helga Ramlau.* De blev alle ansete missionærer, og de deltog ivrigt i menighedsarbejdet i Andst. Der stod glans om den tid, da »pigerne var her.« Og gennem dem knyttedes stærke baand til missionsmarken (5 DMS kredse og 2 kvindekredse).

Det var nytaarsaften 1896 den nygifte pastor *Gotfredsen* kom hertil (han havde da været præst i 8 aar). Pastor G havde haft en svær ungdom, tidligt havde han mistet sine forældre, og som barn fik han en alvorlig rygsygdom, som mærkede ham for livet. Som student kom han hos *Vilhelm Beck* i Ørslev. Den stærke forkyndelse, han fandt i Ørslev hjalp ham til klarhed. Om hans gerning i Bording og Herning (se her VI, s 860) Gotfredsens fik 13 lykkelige aar i Andst. De fik 8 børn, og der blev levet lykkeligt i præstegaarden. Fruen var konservatorieuddannet og dyrkede megen musik. G lærte at elske Sønderjylland. Hvert aar var de en tur i Skibelund krat og saa ned over det tabte land, og de sønderjydske sange blev sunget meget i præstegaarden i dette grænsesogn. Missionseleverne i »Go on« (som jyderne oversatte: »God aand«) var som hjemme i præstegaarden, de hjalp i søndagsskole, ungdomsarbejde og ved husbesøg. Det var en fest, naar medlemmer af DMS bestyrelse kom paa inspektionsbesøg, navnlig var pastor *A. Busch* elsket, saa var der liv og røre og glade dage og mange til bords. Der var sorg, da eleverne var færdige med deres uddannelse og kørte bort til Vamdrup og rejste langt væk.

Førstelærer *Johs. Iversen* var Gs gode ven og støtte. Hans livlige undervisning gjorde ham populær, og han deltog trofast i menighedsarbejdet. Der var ogsaa forbindelse mellem Askov og Andst præstegaarde, idet fru G blev kendt som en dygtig musiklærerinde, og hun fik elever fra Askov og Vejen, bl a adskillige af højskolelærernes døtre.

De første aar her var ikke helt lette for G. Hans »øjne saa igennem folk«, og hans forkyndelse, der var en frugt af Kierkegaard-studier i de unge aar og optagethed af Vilhelm Beck, vakte uro. Det skete, at folk, som havde hørt ham om formiddagen, prøvede at berolige sig ved at køre til en nabokirke om eftermiddagen for at høre en mindre nærgaaende prædiken. Det resulterede i en stor sognebaandsløsning de første aar, hvad der den gang var et økonomisk tab for præsten. Men han ville ikke »gaa paa akkord«. I løbet af faa aar begyndte en vækkelse, og Gs vandt i den tid venner for livet. Præstegaarden stod altid aaben, folk kom fra alle hjørner af sognet, der blev drukket kaffe, fru G maatte til klaveret, og der blev sagt, at det var lidt af et eventyr at høre fru G spille. Hendes musik blev bindeled mellem præstehjemmet og adskillige hjem i sognet. Og der blev ført alvorlige samtaler, som førte til fællesskab. Den store kirke var fyldt hver søndag, og IMs samfund arbejdede energisk. G var vist gerne blevet i Andst. Men indtægten var kun 2800 kr, og han maatte søge bort. Det var svært for dem at rejse herfra. (Præstegaardsliv, II, 1950, s 125 f, ved Ebba Joensen, f Gotfredsen).

Pastor *C. F. Hansen* (1910–15) kom hertil fra det stærke IMs liv i Horne. Han var i det ydre en kontrast til Gotfredsen, høj, repræsentativ, men i sit hjerte var han som G afgjort IM, og blev spøgende kaldt »Koldingegnens anden Carl Moe« (se her III, 259). Han havde en smuk sangstemme, var en betydelig prædikant. Kløften mellem Indre Mission og grundtvigske uddybedes. Da han havde holdt en ligtale og talt om mennesker, der levede som dyr uden Gud og angreb staten, som tjente penge paa folks drikfældighed, blev der uro. Kirkegangen var meget god hos H, og der var stadig vækkelse. Valgmenigheden blev dannet samme aar han kom hertil, og valgmenighedspræsten havde en højmesse og en eftermiddagstjeneste i Andst kirke hver maaned, en ordning der stadig er opretholdt. Ca. 300 af sognets ca 1800 indbyggere sluttede op om valgmenigheden, mens de øvrige holdt fast ved sognemenigheden.

Pastor *C. E. Ørberg* (1915–24) fortsatte i C. F. Hansens spor. Kirkegangen var god, Ø sagde: »Her er ikke mange mægtige, ikke mange rige, men jævne folk, som fylder kirken«. Verdenskrigen 1914–18 satte sine spor i dette grænsesogn. Den spanske syge var ogsaa med til at skabe alvor omkring 1918–20. Men der var glæde, da grænsen blev slettet 1920.

Pastor *Knud Voldum* (1924–36) skriver bl a: »Vi kom til Andst fra Odense KFUM, og der havde vi naturligvis haft en del forbindelse med IMs samfund. Men i Andst kom vi rigtigt til at kende IM paa landet, baade dens rigdom og dens skrøbeligheder. Og der fik vi nogle af vore gode venner. Det pinte mig navnlig i begyndelsen at »skulle« gaa uden om valgmenighedens medlemmer, thi der var adskillige prægtige mennesker blandt dem. Og efterhaanden kom vi ogsaa i forbindelse med nogle af dem (saa de besøgte os i Nordby). Men det var ikke videre velset blandt IM. Og det var jo alligevel de sidste, man som præst maatte støtte sig til og regne med i arbejdet. De tog vel imod os og viste os megen tillid, trofasthed og kærlighed, som aarene gik. Kirkegangen var ualmindelig god. Kirken med dens 350 siddepladser var paa det nærmeste fuld hver søndag, og op imod halvdelen var unge, dels unge fra IMs hjem, dels unge, der var kommet til sognet for at tjene. Jeg mindes ikke at have set gudstjenester, der var saa stærkt præget af ungdom som her. Ved siden af kirken var missionshuset det aandelige midtpunkt. Her holdtes en række af møder aaret igennem, missionsuger, fester for gamle og unge. KFUM og K holdt deres egne møder her, og en af de 3 søndagsskoler holdtes i missionshuset. Ogsaa en af de 5 bibelsamtalekredse samledes i missionshuset. Der var stor kærlighed til Ydre Mission og en række DMSkredse mm. – Da kirkens indre blev hovedrestaureret 26, holdtes gudstjenesterne i

missionshuset. Kirken skulle første gang tages i brug juleaften 1926. Jeg blev syg dagen før, og det var umuligt at faa fat i en anden præst til juleaften, saa kirkebylærer *Johs. Iversen* maatte »genindvi« kirken ved at læse en prædiken højt. En gammel kone mente, at det var en slags »straf« til mig, fordi jeg havde glædet mig saa meget over restaureringen, som ikke alle de ældre havde fundet paakrævet. – Folk var paa talefod med deres præst i Andst. En dygtig gaardejer (formand for søndagsskolen) besøgte mig jævnligt for at tale med mig. Han hørte til *Carl Moes* gamle garde fra den tid, han havde boet i Skanderup. Naar jeg lørdag eftermiddag sad og forberedte min prædiken og hørte sindige træskotramp i gaarden, vidste jeg, at det var Th. Th, der kom, og det var altid aandelige spørgsmaal, der blev drøftet. En lørdag var han ret ophidset. Det var lige blevet meddelt, at *Chr. Bartholdy* var indvalgt i IMs landsstyrelse. Og ham var Th ikke tilfreds med: »Nej, det staar sørgeligt til i IM idaw ... a tror snart itt, at der er anner rigtige missionsfolk i Danmark end pastor Kold (IMs daværende formand) aa saa mæ' ... aa Kold æ a endda itt helt sikker po!« tilføjede han med et blink i øjet!« – De to næste sognepræster flyttede hurtigt herfra.

Pastor *Axel Bundgaard* (1936–40) tog sin plads midt i IM, en solid gammeldags IMs præst, selv jyde ... »en bønnens mand, men han blev her for kort tid.« Han havde stor kirkegang, var meget afholdt.

Pastor *Gregers Oldenburg* (1940–45) var ikke særligt partipræget. Han skriver at »vækkelsen i Gotfredsens tid og valgmenigheden stadigt præger sognet ... Skellet *skal* være her, selvom der derved kan syndes mod næstekærlighedens bud«. Stiftede KFUM-spejdertrop.

Pastor *C. Birkeland* har virket her 1945–64. Han har fulgt den linie, som han fremførte ved sin indsættelse; at ville være præst for alle i sognet, uden hensyn til kirkelig retning. Pastor B skriver : »Andst sogn er i mange maader præget af den strukturændring, der har fundet sted efter 2. verdenskrig. Store Andst by er for en del blevet en »soveby«, idet mange har deres arbejde f eks i Kolding. Indskrænkningen i folkeholdet paa gaardene har bevirket, at husbonden og hans kone har faaet des mere at bestille trods udstrakt mekanisering. Flere mindre landbrug er blevet sammenlagt med naboejendomme. Mange husmænd, ja, endog gaardmænd er blevet fabriksarbejdere om dagen og landmænd om aftenen. Landbruget har afgivet over 200 unge, som er indvandret til byerne. Flere fabrikker er ogsaa oprettet her i sognet.

Midt i alt det nye har IM og KFUM og K trofast forsøgt at fortsætte arbejdet i »Fædrenes spor«.

Det er det ejendommelige ved Andst sogn, at der nok har været en lægmandsbevægelse, men der har egentlig aldrig været nogle særlig fremtrædende lægmænd, hverken inden for IM eller grundtvigianerne.

Før grundtvigianismens og IMs tid har der været indkaldt lægprædikanter, men hvem de var, vides ikke, og hvem, der tog initiativet heller ikke.

Sognet er nu inde i en ny tid. De gamle er gaaet bort. Og meget af det gamle har mistet sin magt over sindene. Loven for de tre slægtled kommer vi vel heller ikke uden om her: I første slægtled er man aandsindstillet, i andet er man organisationsindstillet og vil konsolidere, mens man i tredie slægtled nøjes med at betragte tingene, lever ikke selv med. Det synes, som om de senere slægtled ikke helt har magtet at tage »de gamle toner«.

I det hele har livet formet sig jævnt og støt, og der er ud fra missionshuset gjort et stort arbejde, hvormed man gerne har villet vise vej til kirken. Huset er blevet udvidet med en tilbygning, som især benyttes af en stor flok spejdere (drenge og piger). Denne nye bygning blev indviet af sognepræst Birkeland 1953. I øvrigt er missionshuset samme aar blevet moderniseret.

Pastor *Ove Bartholdy* siden 1965.

Ledere i IM har bl a været købmand *Hans Berring* († 1953) der var en moden kirketro kristen, hvis plads i kirken saa godt som aldrig stod tom. Han døde 85 aar gammel. Endvidere gaardejer *Thomas Thomsen* († 1938, der ligesom gaardejer *Jørgen Nielsen* har gjort et udmærket arbejde i søndagsskolen. Nævnes kan ogsaa missionær *Joh. Legarth,* som en tid ejede Glibstrupgaard her i sognet samtidig med, at han var indremissionær. Gdjr *A. Andersen,* Gejsing. Gdjr *Marius Henriksen.* Gdjr *Vagn Nielsen,* Gamst.

KFUM og K har haft en ret stor *idrætsafd* (ophævet 1964) samt husflidsskole og samler stadig en flok unge, selv om tiden præges af, at landbrugets unge for en stor del er udvandret. Der er 5 samtalekredse, en kvindekreds og en *børnesykreds* (standset 1965). Sognepræsten holder maanedlige gudstjenester paa De gamles hjem, der blev bygget 1950. Der har gennem flere aar været holdt hotelmøder og møder for arbejdere, dog til sidst med ringe tilslutning.

Forholdet mellem valgmenighed og sognemenighed er det allerbedste.

IM havde 186 st ved sogneraadsvalg 1958. Opstiller ikke mere som parti.

Blandt betydende mænd fra sognet kan nævnes:

Hans Chr. Gamst (fra Gamst her i sognet) 1737–1803. Han var et mekanisk geni. Han var saaledes den første, der herhjemme arbejdede paa at bygge en dampmaskine. Blev en anset fabrikant i Kbhvn.

Morten Pedersen Porsild, husmandssøn fra Glibstrup, * 1. sept 1872. Magister i zoologi og botanik 1900. Ledede 1906–46 den danske arktiske station i Grønland og erhvervede sig gennem de mange aar et internationalt berømt navn.

Læge *Aug. Petersen* † 1909, kom til Andst i 1872. Da der ingen andre læger var i mange miles omkreds, fik han en meget stor praksis, som endog strakte sig paa den anden side den gamle grænse. Han tog initiativet til oprettelse af Andst sparekasse, var selv formand fra 1892–94. Stiftede en gymnastik- og skytteforening, fik bygget et gymnastik- og forsamlingshus og oprettede en aftenskole. 1878 valgtes han til formand for Andst vaabenbrødreafdeling.

Sammen med broderen, grosserer *Holger Petersen,* København, der var meget interesseret i hedesagen, fik han i forbindelse med Dalgas tilplantet store hedestrækninger i Hovborg, fire mil vest for Andst. Et mindesmærke for ham er rejst i Langbjerg plantage. (Se Aug. Fr. Schmidt i Hedeselsk Tidsskr. 1941, 360–65 og samme »Fra Koldingegnen I 1956).

Proprietær *Jens Jensen,* Rugholm (* 79 Aale, † 1955) overtog gaarden i Gamst 1904, fremskridtsmand, fmd Vejen-Brørup mergelselskab, fmd Koldingegnens højspændingsværk, margarinefabrikken Alfa i Vejen, medl afvandingskomm, tildelt Hedeselskabets store sølvmedaille, r af Dbg, medl af Andst mghraad 26–50. Sogneraadsfmd i 8 aar.

Skolevæsenet

I 1725 fik Store Andst en kongelig rytterskole. Senere blev der bygget skoler tillige i Lille Andst, Gamst og Gejsing. Nu er de alle samlet i en stor, moderne centralskole med købstadsordnet skolevæsen.

I tiden 1778 til 1939 har der kun været 5 degne. 1778–1812: *Chr. Andersen* (stille, skikkelig). 1812–34: *Peder Pedersen* fra Nr Løgum, 1834–72: *Jørgen P. Obbekjær*, 1872–1906: *J. R. Pedersen,* 1906–39: *Johs. Iversen,* 1939–54: *Rs. Johansen,* 1955: *J. Wilh. Rasmussen.*

J. R. Pedersen, tog afsked 1906, † i Kolding 1916. Han var gammelgrundtvigianer. Var en sjælden samvittighedsfuld og flittig mand, som har sat sig et smukt minde i Andst; han var en ydmyg natur og i høj grad trofast til at besøge syge og sengeliggende for med en salme eller et godt ord at være til opmuntring og trøst. Gamle folk kan endnu huske (1945) det indtryk, det gjorde paa dem, naar han ved afsked med konfirmanderne, der skulle ud af skolen, bad for dem om, at de maatte blive bevaret i deres daabspagt.

Førstelærer *Johs. Iversen* (* 76, lærer her 1906–39) øvede en smuk lærergerning. Hans kærlighed til Andst kirke gav sig bl a udtryk deri, at han udarbejdede en fortrinlig afhandling om denne, ligesom han til sin høje alderdom havde sin faste plads ved gudstjenesten. Han var ogsaa en hjælpsom mand i menighedens vidtforgrenede arbejde i IM og KFUM og K. Han fik betroet mange betydelige opgaver i menighedsraad (24 aar), i sogneraad (12 aar), i brugsforeningen (over 30 aar), i sparekassen (45 aar) og endnu flere. For sin indsats i Sparekassen blev han r af Dbg. Han skrev bl a A kirkes historie, og flere (utrykte) ting om sognets og menighedens historie.

Under den tyske besættelse 1940—45 havde sognet en udsat beliggenhed, tyskerne anlagde en befæstningslinie tværs gn A by og sogn med deraf følgende ulemper, bl a store indkvarteringer af danske og tyske arbejdere.

Præstegaard, skole, mh og fh var beslaglagt. En sabotagegruppe foretog sprængninger paa banen. 5. maj 1946 afsløredes paa kirkegaarden en mindesten om de onde aar og med indskr forfattet af pastor Birkeland:

9. april 1940: Danmark! Dine minder tunge er af strid.

5. maj 1945: Gud gav fred og frihed efter trængsels tid.

Davids sl 124.

1923 oplyses: God kkg, stærkt aandeligt liv, IM, KFUM og K, valgmgh kreds (300) 2 fh. 1931: Kkg 13 pct, stærkt aandeligt liv, mest præget af IM, KFUM og K (30 og 50) DdU (150) 209 til valgm. 1939: Kkg 15 pct, IM (5 kredse) M og K, meget liv, DdU (85) 200 til valgm. 1951: Kkg 15 pct, gode, præget af IM, (5 kredse) KFUM (32) og K (46), 3 sdsk, YM-kredse, DdU (85) 200 til valgm. 1963: 8–25 pct, gode, et vidt forgrenet mgarbejde, præget af IM, 5 IM kredse, 3 sdsk, M (40) og K (30), M- og K-spejdere, 7 DMSkredse, DdU (85), 160 til valgm. 1967: 7 pct, gode, IM stagneret, M og K i tilbagegang (tilsammen 30), M- og K-spejdere (60 og 40), 6 DMSkredse, DdU (160 til valgm).

Andst kirke er smuk og anselig, ligger højt midt i A by paa en stejl bakke. Skib, kor og apsis er romanske af granitkvadre paa dobbeltsokkel med karnis. Kirken er paavirket af Ribe domkirke, (en af domkirkens præster, Nicolaus, var omkr 1250 tillige sp i Andst). 3 nordvinduer i skibet og eet i koret er bevaret, i brug. Norddøren tilmuret. Syddøren med smuk portal, har 2 par søjler og tympanon med Kristus, siddende ml Peter og Paulus. Bred korbue med rigt profilerede kragsten. I apsis er en hvælving erstattet med bjælkeloft, kor og skib har fladt, kasseteret brædde loft med rosetter, oplagt af pastor Jon Jensen, Kolding 1606, (fornyet 1873). Vaabenhus mod syd af munkesten, antagelig fra middelalderen. Det anselige taarn har blytækt løgkuppel (fornyet 1941), er ifig indskrift opført 1592 efter kong Fr. IIs befaling under et besøg hos sp i Andst 1588 af lensmanden paa Koldinghus, Caspar Markdanner, rummet er 1926 sat i forb m kirken, og en ny dør mod vest blev hovedindgang. Kirken er partielt hvidkalket, har blytag (vaabenhuset skifertag). Det murede alterbord blev 1926 flyttet 1 m mod øst, sengotisk fløjaltertavle med figurrig korsfæstelsesscene i midtskabet og apostlene paa siderne, smaa helgenbilleder fra tavlens predella er opsat paa apsisvæggen (8 ud af 14 paa Koldinghus museum). Stager fra 1589, skænket af pastor J. J. Kolding. Smuk, romansk granitfont af samme mester som sydportalen, har omkring kummen en af halvsøjler baaret arkaderække, hvori mands- og kvindefigurer (Vald. Sejr, hans to dronninger og Anders Sunesøn?). Stort, sydtysk daabsfad fra ca 1550 med bebudelsen. Rigt udskaaren prædikestol fra tiden før 1602 med relieffer af bebudelsen af Jesu fødsel, omskærelse, daab, m m, og smaa figurer paa hjørnerne (Kristus, apostlene). Paa lydhimmelen figurer, rigsvaabnet og pastor J. J. Koldings mærke, Jonas og hvalfisken). Udskaarne stolegavle fra 1926. Dele af de gl stolegavle og et gitterværk fra 1574 (brugt til indhegning af pastor J. Simonsens bibliotek 1574) i Kolding museum. Over korbuen en oval skifertavle med indskr 3. mos, 20, 24 og navne. Series pastorum. Klokke fra 1590, omstøbt 1894. Rigt udskaaren tavle, opsat af pastor J. J. Kolding 1602 til minde om Caspar Markdanners velgerninger mod kirken (taarn, prædikestol, stolestader). Flere epitafier og mindetavler, romansk gravsten i vaabenhusgavlen med figurer, ved korets side en stor kampesten med udvisket gravskrift over J. J. Kolding. Ved den store restauration 1926 indlagdes centralvarme. 1942 restaureredes taarnet. 350 sd. Nyt orgel 1966.

Maj 1960 fejredes kirkens 800 aars dag med festgudstjeneste, prædiken af biskop Dons Christensen og fest paa St Andst kro.

Mack. J.G. 59 f, 173, do D, 316, 319 f, Ny khst saml, V 378 f, 657 f, J. Helms: Ribe domkirke, 102, do Jyske tufstenskirker, 99, H. Storck: Jy granitkirker, pl 1—3, J. Iversen: A kirke og præsten J. J. Kolding, Ribe aarb 1942, 353 f, H. Kristensen: En middelald gravsten i A kirke, smst 1932, 370 f.

Tegn af ældre nord arkit, I, 3. r, pl 1. Nye tidender om lærde og curieuse sager, 1732, s 291 f.

Folketal: 1850: 1078, 1901: 1537, 1925: 1825, 1965: 1576.

Altergæster: 1892: 1088, 1902: 1150, 1912: 1097, 1922: 1751, 1932: 1200, 1942: 1978, 1954: 800, 1962: 700, 1965: 11—1200, 1966: 1442.

Menighedsraad: 1904 2 IM, 1 gr, 1 u p, 1914 3 IM, 1 u p, 1924: 4 IM, 3 u p, 1934: do, 1942: do, 1950: 4 IM, 2 u p, 1 soc (valg), 1961: do, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1913: 3. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Den gl pgd i Gamst er nedrevet. Præstebolig i A fra 1886, ny, moderne præstebolig opf 1949.

17. 16. juni 1886–8. aug 96 (kst sp her 82): **A. E. Tiemroth**, fl t Hjarup, se der.

18. 9. okt 1896–6. dec 1909 (sp Bording 10. april 89–14. nov 91, lærer missionsskolen i Herning): **N. B. Gotfredsen**, fl t rkp Nykøbing-S, se Skelby-Gedesby.

19. 23. marts 1910–3. sept 15 (sp Horne-A 1. juli 03): **C. F. Hansen**, fl t Sct Hans-SO, Hjørring, se sp Assens.

20. 8. dec 1915–14. jan 24: **C. E. Ørberg**, fl t andenpr Næstved, se Seest-H.

21. 28. april 1924–30. maj 36 (sekr KFUM, Odense 17): **Knud J. Voldum**, fl t Nordby, Fanø, se der.

22. 19. sept 1936–14. maj 40 (rkp Varde 10. nov 32): **Axel P. M. Bundgaard**, fl t Aars-H, se sp Skjern.

23. 2. okt 1940–8. marts 45 (kkp Frederiksberg k, 11. marts 38): **G. V. A. Oldenburg**, fl t rkp Vordingborg, se Lindevang k, Frederiksberg.

24. 27. aug 1945–30. sept 64 (sp Vesterbølle 18. marts 31): **Christian Sørensen Birkeland**, * 4. aug 97 Ikast. Forældre: Gdjr, senere indremissionær i Nibe, forf Søren Andreas Sørensen og Sine Gravesen. Stud Rønde 20, c 26^1 (h_1), sp Understed-K 2. juni 26. Navneforandring. Afsk 30. sept 64. ~ 29. sept 26 Astrid Madsen, * 25. sept 04 Silkeborg. Forældre: Kbmd Christian M og Mathea Hansen. – Datter ~ Sørensen, Stenstrup-L. Hustrus broder: Rkp domkirken, Kbhvn. Fætre: Munch-Madsen, Tranekær og Jordløse-H.

Herredsrepr Kirkesagens venner, kredsfmd DMS, provstirepr DKU, kredsfmd DMS, medl kirkefondets og DMSs repræsentantskab.

25. 6. febr 1965 (rkp Ølgod-S 18. juni 62): **Ove Peder Bartholdy**, * 10. juli 29 V Karleby, Lolland. Faderen: Sp Elias k, Kbhvn, † 62 (af Skibby). Stud Mtrp 48, c 55^1 (l-108) Hjpr Risbjerg, Hvidovre 17. maj 55, missionær under DMS i Japan 57–62. ~ 6. dec 52 Fritzie Jacobsen, * 5. sept 32 Kbhvn. Forældre: Bymiss Kaj Christian J og Ester Emmy Larsen. – Søstre ~ Glenthøj, Borum-L, Græsholt, Stengaard, Sørensen, Avedøre (se rkp Kollerup-H), farbroder: Haslev-F, hustrus broder: Rkp Mariehøj K, Silkeborg (se Lemvig-N).

Litt foruden ovenn: Anders Simonsen: Optegn om Andst-Gesten sogne, Kolding og omegns landbof, 1862—1912, 1912, Chr. Lindskov: Erindr om Lille A, Fra Ribe a 1913, G. Schousboe-Jensen: Pastor C. F. Junghans optegnelser 1793—1829, smst, 1907—09, Kirke og sogn, I, 1953, 191 f, Jens Kruuse: Præsten i diplomatisk knibe Jyllandsposten 24. jan 44. Førstel Johs. Iversens optegnelser. Optegnelser af pastor K. Voldum.

Om præsten Jens J. Kolding, se Ribe aarb, 1942, 353 f, Præsten J. N. Høstmarks testamente, Khst saml 4. r VI, 624 f.

GESTEN

(Udskilt fra Andst 16. juni 1882).

Gesten sogn, 4264 ha, i Kolding vesteregn, paa grænsen mellem Øst- og Vestjylland er ret højtliggende, indtil 61 m, temmelig fladt, store moser mod nord er kultiveret fra 1938, ret god jord mod øst, sandet mod vest. Smaa bakker, en del skov (Staushede, Revsing og Langebjerg plantager, Ravnholtgaard skov, Granhøj skov, Røjlund skov). Brede enge ved vandløbene. – Byerne G (Vester og Øster G), 512 indbyggere, bymæssig bebyggelse, centralskole fra 1963 med bibliotek, missionshus fra 1889, forsamlingshus fra 1879, alderdomshjem fra 1959, stadion med friluftsscene, maskinfabrik, butikker, hotel, mm, Revsing, Ravnholt, bebyggelserne Staushede, Røj, Krogslund mm. Flere større gaarde. Folketallet nedadgaaende.

Oldtidsminder: 7 høje, hvoraf et par store, ved Revsing, 13 høje sløjfet. Flere af affaldsdynger fra jernalderen. I Ø Gesten en grav fra den yngre romerske jernalder, her flere fund. Om plantagerne og om Kærholm, der ejedes af den af hedesagen højt fortjente **N. J. Bundgaard**, se Hedeselsk tidsskr, 1902 s 178, 1903 s 1 f. Gaarden ejedes af slægten i Bundgaard i mange aar, indtil den solgtes 1924 (127 ha). Røjgaard (112 ha hørte oprind under Skodborg gods, under Koldinghus. 1719 overgik den til kongen, der nedbrød bygningen og markerne udlagdes til rytterheste. Nuv hovedbygn fra 1902.

I Langebjerg plantage en mindesten for **Dalgas**, rejst af Andst herreds beboere. En befrielsessten er rejst 1946 i Ø Gesten.

Det kirkelige liv

Om det kirkelige liv før 1882 henvises til foranstaaende om Andst-Gesten, hvor ogsaa er omtalt den vakte grundtvigske kreds i Røj, friskolen der, tilknytningen først til *P. Larsen-Skræppenborg*, derefter til Askov. Adskillige herfra søgte til pastor *H. Sveistrup*, Vejen, indtil 1893, og i mange aar skiftedes Askovlærere med *Ludv. Schrøder* og *Poul la Cour* i spidsen til at komme til Gesten hver søndag, hvor de holdt opbyggelige møder i forsamlingshuset, der var opført allerede 1879 som samlingssted for de grundtvigske.

Pastor *A. E. Tiemroth* var konstitueret sognepræst (IM), indtil 1886, da der blev udnævnt en selvstændig sognepræst i Gesten: *O. G. Tram* (1886–97). Vækkelsen fra Skanderup og Andst bredte sig ogsaa til Gesten, pastor *Tram* var IM, og der blev bygget missionshus (indviet 3. dec 1889).

Her blev der holdt mange møder, søndagsskole, ungdomsmøder, samtalemøder og missionsmøder. Vækkelsen fik et ret bredt omfang. Tram stod i nær forbindelse med *Carl Moe*. Tram var IMs fuldtro ven (Se Vilh. Becks erindr, s 59), en hyggelig mand, som samlede mange. (se her II, 152). De grundtvigske samledes til deres søndagsmøder i fh.

Pastor *Fr. Schrøder* (søn af Ludvig S) fortæller i Kr dbl 12. okt 1962:

»Mine forældre havde løst sognebaand til pastor *John Richter* i Vejen-Læborg. Disse søndagsture til Læborg kirke var en spændende oplevelse for en dreng. I Gesten, ti kilometer fra Askov, var der en lille grundtvigsk kreds, som ikke følte sig tilfredsstillet af sognepræstens forkyndelse. Den bad nogle af lærerne

ved højskolen om at holde gudelige søndagsmøder – far var ogsaa derovre af og til.

Paa en maade fik disse møder i Gesten historisk betydning. De var nemlig med til at føre Jakob Knudsen til præstegerningen. Fars gamle medlærer, *Nutzhorn,* skrev under hjemturen fra en begravelse i Gesten sangen »Nu mørket bryder paa«, som han selv satte i musik.«

Pastor *J. Fonager* (1897–1908) var ikke partimand, han var en lun vestjyde med vestjydens humor og alvor (kunne ikke døje »højtidelige« mennesker) læste meget, en helstøbt personlighed, med en ret eenstrenget, lidet differentieret karakter, meget omhyggelig med sin forberedelse, flittig til besøg, afholdt og respekteret. Indre Mission havde særlige gudstjenester i hans og de følgende præsters tid, fortrinsvis ved sognepræsterne i Andst. (Se her III, 626).

Pastor *K. G. Konradsen* (1908–14) var grundtvigsk. Han havde som Fonager god kirkegang, en fast kreds, med en levende menighedssang. Der blev holdt oplysende foredrag i forsamlingshuset, hvor ogsaa de unge gav møde i stort tal, senere dannedes en stor DdU. IM arbejdede for sig selv, vaagent og energisk.

Efter pastor *B. Holst* (1915–16) og pastor *M. C. Rasmussen* (1917–18) kom pastor *R. Helms* (1918–22), som var meget afholdt, flittig til husbesøg, og vandt god indgang, ikke mindst i de smaa, fattige hjem i Staushede. Han vandrede rundt til fods, et fint og elskeligt menneske, havde god kirkegang og en god position i sognet. Han søgte embedet her paa opfordring af *Klaus Skjøde,* Røjgaard, der havde faaet ham anbefalet af pastor *Trier,* Askov. Her fandt han, hvad han i nogen grad havde savnet paa Fyn; et menighedsliv og personlige venner. Han døde ret pludseligt efter en blindtarmsbetændelse, 54 aar gammel. KS kredsen blev stiftet 1918.

Pastor *N. B. Ehrenreich* (1923–30) tog sig meget af ungdomsarbejdet, blev formand i ungdomsforeningen 1926 efter lærer Hald, havde gode evner til at have med de unge at gøre. I hans tid havde ungdomsforeningen en af sine store perioder. Ogsaa udensogns havde man bud efter ham, han blev formand for DdUs sydøstjyske hovedkreds 1926–30, var en søgt foredragsholder, havde god kirkegang.

Pastor *Erik Munch Madsen* (1931–35) var en afholdt præst, der kom meget ud til folk. Han var en lærd mand (blev dr theol), flyttede hurtigt herfra.

Pastor *Asger Due* (1935–46) var en dygtig, initiativrig formand for ungdomsforeningen og for DdUs sydøstjyske hovedkreds. Under besættelsestiden var der en særlig stor møde- og foredragsvirksomhed, som Due var sjælen i. Ved sit vennesæle væsen vandt han mange venner.

Kun i besættelsestidens sidste maaneder havde man tyske tropper i sognet. De beslaglagde det nyistandsatte forsamlingshus, som led megen overlast, og Centralskolen, saa undervisningen delvist maatte foregaa i præstegaardens konfirmandstue. Der var flere modstandsfolk i sognet, og præstegaarden var lejlighedsvis tilholdssted for sydjyske modstandsfolk.

Pastor *Hans Dines Larsen* (siden 1947) skriver:

Sognet har fra gammel tid været anset for at være et aandeligt vaagent sogn. Det grundtvigske præg har været overvejende, og IM, der tæller en ret stor kreds, har de senere aar været kirketro. Godt sted at være præst, kirkegangen stadig nogenlunde god, men her, som andre steder er der ved møder o lign gennemgaaende ringere tilslutning end før.

Pastor Larsen var formand for DdU 1947–56, deltager stadigt i arbejdet, er formand for KS i sognet. Gesten ungdomsforening, som fra gammel tid havde været samlingssted for mange af sognets unge og en trofast kreds af »de ældre«, holdt stillingen endnu i de første aar af 1950-erne. Men senere viste der sig voksende tilbagegang i tilslutningen. I 1960 skete en sammenslutning af ungdomsforeningen, gymnastikforeningen og idrætsforeningen, kaldet »G. U. G. I.«. Man gjorde i denne sammenslutning ærlige forsøg paa at fastholde og videreføre ungdomsforeningens gamle linje – men desværre med ringe held, tilslutningen, baade fra unge og ældre var for ringe. Derimod er en »ungdomsulub«, som G. U. G. I. startede med ugentlige sammenkomster i forsamlingshuset for de 14–17 aarige, i god gang under udmærket ledelse af lærer *Bøje Andersen.*

Skønt altsaa ingen foreninger, heller ikke K.S., kan samle mennesker i forsamlingshuset, har det vist sig, at en aftenhøjskole, som centralskolens lærere startede i 1964, uden tilskud fra aftenskoleloven men med støtte fra kommunen, har faaet udmærket tilslutning, gennemsnitlig 80–90 deltagere. Der afholdes 7–8 foredrag og oplæsningsaftener i vinterens løb i skolens aula. Og *her* samles man fra alle kredse i sognet, baade dem, der kom i forsamlingshuset og Indre Mission og arbejderne. Og der er ikke faa unge iblandt. Trangen til at høre og samles som før er altsaa stadig tilstede. Og man maa glædes over at sognets gamle traditioner føres videre under denne nye form.

Indre Mission har haft en god kreds her siden pastor *Tiemroths* og pastor *Trams* tid. Missionshuset er blevet flittigt brugt, og der har flere gange været vækkelser.

Blandt IMs ledere nævnes:

Gaardejer *Anders Højrup,* (* 59) Højrupgaard, Vester Gesten. Fra 1891 til sin død 1923 formand for Gesten Missionshus. Højrupgaard har altid været centrum for IMs arbejde i sognet. *Anders Højrup* og hustru har gjort et stort, uegennyttigt og meget respekteret arbejde for denne deres hjertesag. Traditionen føres paa bedste maade videre af sønnen, *Gerhard Højrup* (* 92), der nu er den ledende i IMs samfund. Fast forankret i hjemmets trosliv har han et aabent blik og sind ogsaa for andre former for kristenliv. Han har haft og har et udmærket forhold til sognets grundtvigske præster, og som mangeaarigt medlem af menighedsraadet (næstformand, kasserer). Respekteret og anset i sognet, har været sogneraadsformand og skolekommissionens for-

mand. Ved missionshusets 75-aars fest december 1964 fremdrog han mange interessante minder om IM her.

Hønseriejer *C. P. Clausen* var formand for missionshuset 1924–34. Apoteker *J. P. M. Bollerup* (hvis datter blev gift med Anders Højrups søn, Laurits (sognepræst Hornbæk-H), var trofast i IM, kirken og i Kr Lytterforening. IMs formand nu er gaardejer *Henry Høst.*

Grundtvigske ledere.

Gaardejer *Claus Skjøde, Røjgård.* Købte i 1901 Røjgård, den største og een af de ældste gaarde i sognet. Røjgård havde fra slutningen af forrige aarhundrede været samlingssted for det grundtvigske liv i sognet og paa egnen (se Aug. Schmidt). *Claus Skjøde* (* 69, † 59) og hans hustru, Ane Jørgensen, fortsatte denne tradition gennem aarene, vedligeholdt forbindelsen med Askovlærerne, der talte ved møder og fester paa Røjgård. Under de ændrede tidsforhold er den stadig samlingssted for unge og ældre i Røj. Den nuværende ejer er sønnen *Peter Skjøde* * 1904. Præsterne, ungdomsforeningen, KS mm har haft og har stadig den bedste støtte fra Røjgård. Baade Claus Skjøde og Peter Skjøde medlemmer af menighedsraadet.

Gaardejer *K. A. Bundsgaard* (* 88) og hustru, *Johanne Bundsgaard,* (* 92), *Toftegaard,* Vester Gesten. Toftegaard har fra gammel tid haft en lignende betydning i Vester Gesten, som Røjgård havde i Øst Gesten. K. A. Bundsgaard overtog gaarden efter sin fader *N. A. Bundsgaard* i 1912. Blandt *K. A. Bundsgaards* mange tillidshverv kan nævnes formand for Beplantningsselskabet Staushede, formand Sydjysk Mejeriforening, medlem af sogneraadet mm og direktør for Gesten Sparekasse, en stilling han endnu besidder. Sognets kirkelige og folkelige liv og sognets præster har altid haft trofast støtte fra K. A. Bundsgaard og hustru. Han var i mange aar kirkeværge og medlem af menighedsraadet, og fru Johanne Bundsgaard kasserer i KS. Afstod i 1954 gaarden til sønnen *Ejnar Bundsgaard* og flyttede til et hus ved siden af præstegaarden.

Om den ansete sognefoged **Anders Kr. Hansen,** der gjorde meget for sognet, se J. Nissen og H. S. Hansen: AKH, Fra Ribe a 1904. Forfatteren **Aug. Fr. Schmidt** († 65) er født 1899 i Gesten, søn af mejeribest. J. B. S. († 05). Han har i sin bog: G sogns historie (1955) givet fortræffelige og udtømmende skildringer af det folkelige og kirkelige liv her. Dette optrykkes ikke her, men der henvises dertil.

Skolevæsenet

1727 oprettedes rytterskole i Ø Gesten, Sandstenstavlen med Fr IVs indskrift indmuredes i centralskolen. 1850 oprettedes endnu et skoledistrikt med skole i V Gesten. 1912 indviedes en ny centralskole i Gesten by, og de to hidtidige skoledistrikter nedlagdes. To pogeskoler i Røj og Staushede blev oprettet. Staushede var 1888 oprettet som privat skole med kommunal støtte. Den overtoges i 1924 af kommunen, som oprettede et lærerembede og byggede en skole, som nedlagdes i 1939 paa gr a svigtende børnetal. Da beboerne ønskede at bevare skolen stiftedes i 1939 »Gesten privatskolekreds«, som drev skolen til 1944, da Staushede skole igen blev kommuneskole.

I *1959* gennemførtes en *virkelig centralisering* af sognets skolevæsen, Staushede skole og forskolerne i Røj og Staushede nedlagdes. Centralskolen fra 1912 ombyggedes og udvidedes til en fuldt moderne 7-klasset kommuneskole, som indviedes 3. april 1963. Der er hos skolemyndighederne og beboerne almindelig tilfredshed over den nye skole med de smukke, velindrettede og veludstyrede lokaler.

Betydende lærere i sognet:

Hans Peder Sørensen, * 1857, † 1918. Lærer ved Ø Gesten skole 1893, førstelærer ved Centralskolen 1912–1918. Meget dygtig og samvittighedsfuld lærer, fremragende som dansklærer og fortæller. Han og hans hustru stærkt knyttet til den grundtvigske retning, trofast deltager i sognets foredragsliv og mødevirksomhed omkring forsamlingshuset. Han var meget benyttet i det kommunale arbejde, var sogneraadsformand og kasserer 1898–1910, en begivenhedsrig tid i Gesten, der oprettedes apotek, kom læge til sognet, de forberedende arbejder til Kolding-Troldhedebanens oprætning fandt sted, og lærer Sørensen var ivrig med i det hele. Han var desuden formand for værgeraadet og for Gesten foredragsforening. Han var stærkt nationalt interesseret. Den 8. december 1918 var han paa vej til kirke og raabte da til sognefogeden, der kom cyklende: »Sønderjylland vundet«. Det er de sidste ord, man mindes af ham. Kort efter døde han inde i kirken under gudstjenesten.

Anders Hjorth Nielsen Hald, * 1889. Andenlærer ved Centralskolen 1912–18, førstelærer sammesteds 1918–26. En dygtig lærer og fremragende kirkesanger (mindes endnu). Omfattende foredragsvirksomhed, især i tilknytning til ungdomsforeningen, hvis første formand han var (1914–26). Han har i et brev skrevet om Gesten: »Stedet er de afgjorte meningers land – ikke lunken men hel og fuld stillingtagen til spørgsmaalene – et levende sogn – ikke et sted for eftersnakkere og medløbere, præget af Askov og Skanderup, som det var.« En ganske træffende karakteristik af sognet, som i nogen maade kan gælde den dag i dag!

I 1926 kom han til Gedved som seminarielærer. I 1942 udnævntes han til amtsskolekonsulent i Skanderborg amt.

En betydelig lærer var ogsaa *Anders Pedersen* (* 1882, † 66), som virkede dels ved Staushede skole dels ved Centralskolen 1916–1942, de sidste 3 aar som førstelærer ved Centralskolen. Han var hædersgæst ved indvielsesfesten for den nye skole 3. april 1963, og overrakte ved den lejlighed sogneraadet fundatsen til et af ham stiftet legat, bærende hans afdøde hustrus navn, kapital 12.000 kr. Den aarlige rente tildeles to unge mennesker i sognet (fra fattige hjem) som hjælp til uddannelse, særlig læreruddannelse. Anders Pedersen havde allerede som dreng sat sig det maal at blive lærer, og han var den fødte lærer. Han havde stor kærlighed til børn, ligesom hans arbejde i skolestuen altid var præget af grundighed og orden.

Lærerinde, frk *Signe Nielsen* (* 80, † 58) ved Centralskolen fra 1922 til 1950. Formand for KS i 20 aar og gjorde et fortrinligt arbejde. Hun var en dygtig, energisk og afholdt lærerinde.

Førstelærer *Harald Bloch,* Centralskolen 1943–53. Formand for KS i hele denne periode. Et levende og interesseret menneske. Deltog ivrigt i alle folkelige arrangementer under besættelsen og ungdomsforeningens liv. Kirkesanger og en god støtte for det kirkelige liv.

De følgende førstelærere har været *E. Juul Nielsen* (1954–58), *G. Nissen,* skoleleder, 1958–63, derefter *N. Borg.*

Ved Staushede skole virkede fra 1944 til 1959 *Leo Novrup,* den kendte og dygtige ornitolog og amatørarkæolog, som nu er seminarielektor ved smaabørnsseminariet i Vejle.

1922 oplyses: Ret god kkg, overv gr præg, ogsaa en ret stor og arbejdende IMkr, godt sted at være sp for en selvstændig mand, der ikke er for partipræget. 1927: Ret stærke brydninger; 1935: Kkg 8 pct, gr præg, KS DdU (200), IM, KFUM og K (ca 40); 1943: Kkg 6–7 pct, overv gr, DdU (240) IM, KFUM og K (50); 1951: Kkg 4 pct, gode forhold, kirkelig interesse, KS (60) DdU (118), IM (40) KFUM og K 40), 1965: Kkg 3–4 pct, kirkelig interesse, fra gl tid gr præg, KS (30, sp) DdU (100), IM (80) KFUM og K osv.

Gesten kirke, sydligt i byen, midt i sognet, har romansk skib og kor, er lang, af granitkvadre paa skraasokkel. Samtlige vinduer er bevaret. Syddøren har glat tympanon, døren tilmuret. Bjælkeloft. Vaabenhuset mod syd, af munkesten, fra middelalderen. Taarn med ottekantet, skifertækt spir, af røde mursten, fra 1897. Taarnrummet (med en lille forhal) staar i forb m skibet. Kirken er blytækt og staar med blanke mure. Det indre hovedrestaur 1924. Korgavlen restaur 1958. Munkestensalterbord med panel fra 1924, renæssancealtertavle fra ca 1600 med vaaben i topfeltet og malerier fra 1904 af P. Møller, Kolding. (Emmaus). Romansk korbue med profilerede kragbaand. Romansk granitfont med bladranke om kummen. Nyere messingdaabsfad. Prædikestolen bærer præsten Jens Simonsens navn († 1577, se Andst) er fra 1574 med gotisk præget sprosseværk, smukt udskaaren, sjælden, interessant. Tilsvarende lydhimmel fra 1924. Smukt udskaarne stolestader nogle fra 1588 (med flere af sognemændenes navne indridset). Skibet har høje renæssancepaneler. Degnestol med foldeværk fra ca 1575. Præsten J. J. Koldings mærke (Jonas med hvalfisken) paa en stoleryg. Sengotisk korbuekrucifix. Over korbuen skifertavle med skriftsprog. Pengeblok fra ca 1800 af støbejern. Series pastorum fra 1938. Klokke fra 1582. 200 sd. Orgel.

Folketal: 1850: 807, 1901: 1119, 1925: 1646, 1965: 1406.
Altergæster: 1922: 600, 1934: 600, 1942: 800, 1954: 618, 1962: 597, 1965: 520.
Menighedsraad 1922: 5 gr, 2 IM, 1934: do. 1942: 4 gr, 2 IM, 1 soc, 1954: do, 1961: 5 gr, 2 IM, 1965: do (næstfmd gdjr Aage Damgaard).

Sognepræst

Indt 1913: 3. kl, 1956: 2. kl, 1958: 12. kl. 1886 købtes en gaard 1 km nord for kirken til præstebolig. Den blev solgt 1918, og en passende bygning ved kirken købtes til præstebolig.

(Kst 1882–86: **A. E. Tiemroth,** sp Andst, se Hjarup).

1. 16. juni 1886–4. juni 97 (hjpr K Stillinge 15. marts 83): **O. G. Tram,** fl t Ubby, se der.

2. 11. aug 1897–25. aug 1908 (hjpr Vaabensted-E 13. maj 96): **J. Fonager (Jensen),** fl t Janderup-B, se Snøde-S.

3. 27. nov 1908–24. nov 14 (hjpr Vonsild-D 15. juni 06): **K. G. Konradsen,** fl t Førslev, se sp Ebeltoft-D.

4. 23. april 1915–29. sept 16 (kkp V-Ø Hassing 2. dec 10): **Balthasar Holst,** * 9. jan 77 Korsør. Forældre: Lærer Balthasar H og Lorentsine Adolphine Lithin. Stud Sorø 96, c 02^2 (h^1) og 03^2 (l), husl Ravnholt, Fyn og i Mecklenburg, studerede 07 teologi i Berlin, hjpr Dalby-S 7. jan 08, afsk 29. sept 16. Sproglærer og kursusbestyrer Korsør, † 23. marts 44. Ugift.

Deltog i det danske studentertog til Færøerne og Island 1900 under Mylius Erichsens ledelse.

5. 23. febr 1917–15. sept 18: **M. C. Rasmussen,** fl t Daubjerg-M-S, se Helnæs.

6. 29. nov 1918–1. dec 22 (sp Langaa-Ø 23. jan 14): **Rudolf Helms,** * 31. juli 68 Vejle.Forældre: Kbmd Conrad Daniel Kofoed H og Nielsine Kathrine Borch. Stud Horsens 88, c 95^2 (h_2) hjpr Vollerslev-G 10. juni 96, do Soderup-E, Hillerslev-K, sp Sdr Felding-Assing 10. febr 99, sp Føvling 9. aug 07, † 1. dec 22. ~ 18. april 99 Valborg Clausen * 23. jan 76 Tjørnelunde, † 1. marts 62. Faderen: Sp Soderup-E, † 97, se der. – Sønner: Sp Kildevælds K Kbhvn (se Soderup-E), og Jorløse. Se stamt 42. Hustrus broder: Ollerup-K, brodersøn: Ollerup-K.

Sønnerne *Gustav* og *Otto E. Helms* skriver: Faders hjem i Vejle var baade paa fædrene og mødrene side præget af gammel, borgerlig slægtskultur og dannelse, konservativt og kirkeligt. I studietiden blev H draget af det grundtvigske livssyn, han satte professor *Fred. Nielsen* højt og kom meget i Vartov kirke. I Soderup, hvor hans søn senere blev sognepræst, fandt han sin tilkommende hustru. Han kom til at virke som præst flere steder, og alle vegne, hvor han virkede, vandt han sig venner som præst og menneske. Dog befandt han sig vist bedst blandt jyder. Han var et meget levende menneske, af megen livsglæde og munterhed, men samtidig med et dybt alvorligt livssyn og megen ydmyghed. Derfor havde han let ved at anerkende det, hvor andre havde større evner end han selv, medens paa den anden side hovmod og vigtighed var ham en pestilens. Han havde let ved at respektere andres kristendomsopfattelse, men det kunne smerte ham at møde ukærlig dømmesyge. Sanddruhed og trofasthed var hovedord for ham, baade i ord og gerning, en frisindet rank personlighed.

Præst var han med al sin vilje og evne. Hans prædiken var inderlig og menneskelig, han kunne blive bevæget, var flittig til husbesøg, og forsøgte sig med vekslende held med møder af forskellig art, i sine yngre dage ungdomsmøder, sidenhen menighedsmøder og ikke mindst møder for Santalmissionen. Han elskede sang, baade salmebogen og højskolesangbogen, og hans grundtvigske indstilling gjorde, at han blev en del benyttet som foredragsholder paa egnen. I sammenhæng dermed skal nævnes hans store nationale interesse. Han havde som student været akademisk skytte, hvilket omsatte sig i aktiv kærlighed

til den sønderjyske sag. Genforeningen var hans store oplevelse. (I Sdr Felding og i Føvling var han formand for egnenes sønderjyske foreninger). Han var en god familiefader, og havde stor støtte i sin hustru. Hans grav er paa G kirkegaard, lidt syd for kirkens kor.

7. 21. april 1923–25. okt 30: **N. B. Ehrenreich**, fl t sp Vordingborg, se der.

8. 28. jan 1931–16. febr 35: **E. Munch-Madsen**, fl t Tranekær, se der (nu Humble).

9. 11. maj 1935–2. sept 46 (hjpr Sct Mortens k, Næstved 5. nov 34): **A. O. Due**, fl t rkp Emdrup, Kbhvn, se rkp Frederiks k, Kbhvn. (nu Sp der).

10. 6. marts 1947 (sp Urlev-S 17. april 34): **Hans Dines Larsen**, * 9. dec 06 Rudkøbing. Forældre: Maskinsnedker Mads Jørgen Hansen L og Marie Christine Jørgensen. Stud Randers 26, c 33^1 (h_1) hjpr Vium-L 13. april 33. ~ 24. aug 34 Else Kjerstine Larsen, * 21. dec 11 Viborg. Forældre: Bogholder Jens L og Laura Munksgaard. – Fætter: Laursen, rkp Grøndals k, Kbhvn. Hstr fætter: Ammitzbøll, Hornslet.

Fmd Foren »Norden« Malt herr.

Litt: Foruden ovenn: H. Begtrup: Dsk mghliv i gr kredse, IV, s 43 f Kirke og sogn, I, 1953, s 204 f, Leo Novrup og Aug. F. Schmidt: G sogns hist 1955. Aug. Fr. Schmidt: Fra G sogn, Hedeselsk tidsskr 1943, 74 f, se iøvrigt under Andst.

SKANDERUP

Skanderup sogn, 3894 ha, i Koldings Vesteregn, er for størstedelen ret højtliggende og kuperet (Ulveryg 91 m) med frugtbar jord, mod nord Kolding aadalen, mere flad hedeslette over mod Vamdrup. Den store Søndermose, Dollerup sø er udtørret. Jyllands vandskel i sognet. Mod øst en del skov (Gelballe skov, samt Nagbøl skov). – Byerne S kirkeby med Skanderup, 223 indbyggere, med centralskole fra 1963, valgmghkirke og pgd, ungdomssk, stationsbyen *Lunderskov,* 1181 indbyggere, bymæssig bebyggelse, med skole (udvidet 1955), købstadsordnet, med realafdeling, bibliotek, menighedshus, fra 1947, alderdomshjem fra 1931, stadion, biograf, hotel med stor sal, flere fabrikker og industrier, butikker osv. – Dollerup med dambrug, Gelballe, hvor der er textilfabrik i den gamle skole, Nagbøl med maskinfabrik, Klebæk. Flere større gaarde (i sognet har ligget nogle smaa, adelige sædegaarde, bl a ejet af slægten Sandberg): Wissingsminde, 198 ha, arvedes 1827 af pastor Hans Wissing, Højen, nu ejet af S. Simonsen, herskabelig hovedbygning fra 1912, Nagbølgaard, 170 ha, S. Nørgaard, 87 ha, Dollerupgaard, 85 ha, Mariegaard, 115 ha, Rosenlund, 91 ha osv. Naturskønt ved Rollesmølle med anselig hovedbygning og dambrug.

Oldtidsminder: 3 ret anselige høje (Spidshøj), 25 høje er sløjfet, rige fund i en grav fra den ældre romerske jernalder (Acta arch XIX, 1948, 209 f. Ved Gelballe skov fund 1942 af sølv og mønter (Nord num tidsskr 1942, 229 f). 1870 fandtes et strømpeskaft med sølvskeer og 885 mønter, den yngste fra 1627 (Jørgen Olrik: Drikkehorn og sølvtøj, 1909, 129).

En helligkilde udsprang 1707 ved Dollerup, stærkt besøgt en tid (Schmidt: DH 154). Herredets tingsted synes at have ligget ved Tinghøj i Dollerup, flyttet 1661. P. Eliassen: Hist strejftog, 1923, 59 f.

Dronning Margrethes dal og Lurendal skal minde om en episode i dronningens krig med svenskerne (?) I ældre tid var her en del hede.

Aug. Fr. Schmidt har i sin bog om S sogns historie I-II, 1926—28, givet en fuldstændig redegørelse om sognets historie. Herfra skal intet gentages. Under henvisning dertil oplyses flg:

Af den ældre præstehistorie

Den ældste præstegaard laa paa Nagbøl hede paa en toft, kaldet Tamisbølle, der var opkaldt efter en katolsk præst, hr Thomas, som sidst boede her og skal være blevet dræbt af de Nagbøl bymænd, fordi han ikke ville flytte ind til byen. Senere blev præstegaarden flyttet til Nagbøl, og her laa den store gamle præstegaard med marker, skov og mose, indtil der 1923–24 blev bygget en moderne præstebolig midt mellem kirken og det store missionshus.

Præsterækken er her bemærkelsesværdig, idet fader og søn efterfulgte hinanden i 5 slægtled efter reformationen. Den første lutherske sognepræst, *Jens Buch* († ca 1555) skal have været munk. Derefter fulgte de 5 præster, som ogsaa hed *Buch: Knud Mogensen Buch* († 1604), (se ndf) Magister *Jens Knudsen Buch* († 1614), *Jacob Jensen Buch,* († 1654). I hans tid døjede sognet under krigene, ligesom under *Jens Jacobsen Buch,* († 1688). *Nis Jensen Buch* († 1691) var den sidste af slægten som sognepræst her; adskillige i sognet nedstammede fra slægten Buch.

Provst magister *Anders Pedersen Horne* (Koch), † 1719, vakte misfornøjelse hos sogneboerne, uvist af hvilken grund, *Peder Ludvigsen Blæhr* (1719–43) var præstesøn fra Bergen, meget flittig (W III, 65). Hans datter blev gift med eftermanden *Hans Anton Holm* (1743–55). Blæhr satte sig ligesom pastor *Tøxen,* Veerst, imod indførelse af Pontoppidans katekismus. Brorson skriver 1744, at Holm endnu ikke havde indført katekismen. Holm prædikede (Ef 1,20) om den sande oplysning. Ungdommen svarede kun nogenlunde. (Vis s 19). 1750 hedder det, at Holm katekiserede »nogenlunde« over 1. og 2. part i katekismen. Brorson, som lagde stærk vægt paa kristendomsundervisningen, paataler, at »skolemesteren i den kgl rytterskole havde nok gjort sig flid med regnen og skriven, men i deres kristendom og børnelærdom var de unge ringe, hvorfor skolemesteren blev alvorligt formanet«. Der blev ellers intet klaget. 1754 talte H om igenfødelsen, ungdommen svarede kun maadeligt. (vis 90) Et brev fra Brorson om en Jens Jacobsen Buchs antagelse til sakramentet er gengivet vis 186. – Provst magister *Peder Winther* (1756–92), en lærd mand, prædikede ved vis (1759) »tydeligt« om pligten til at opmuntre hinanden til gudelig vandel (Hebr 10, 24). Degnen, student *Augustinus Holgaard,* 71 aar, en gammel, retskaffen mand, havde overgivet skolen til *Lauge Jørgensen,* som var upaaklagelig. Menigheden havde forbedret sig

med hensyn til deres kristendom (vis 133). Der høres ikke om pietisme her. Efter *Fred. Lyng* (1792–93) kom *Søren Høyrup* (1793–1822).

Peder Nielsen Gade (1823–34) den eneste sognepræst der er flyttet herfra siden reformationen, kom hertil fra Sydstrømø og flyttede til Jørlunde. Biskop *J. P Mynster* skrev 1838, at Gades foredrag var »strengt bundet til papiret, uden al varme«. (Mynsters vis II, 3).

Tiden efter 1849

Skanderup blev indtil omkring 1885 anset for at være et »meget dødt sogn«. Menneskeligt fællesskab var der ikke meget af, fordi der blev handlet meget med gaardene, og befolkningen var stadigt skiftende. (Gr fri- og valgm, 294). De store proprietærgaarde og opvæksten af Lunderskov efter 1874 gjorde ikke forholdene bedre. Almindelig materialisme og selskabelighed optog folk. Præsterne *Ulrik K. Schmidt* (1834–70) og *N. P. Jørgensen* (1870–84) var kultiverede, vel begavede og nationalt sindede mænd, Jørgensen var præstesøn fra Hjarup, havde været sognepræst i Hygum i Sønderjylland, hvor han var afholdt og blev boende i sognet et aars tid efter 1864. (Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, s 176). Men kirkegang og kirkeliv i Skanderup var det meget smaat med.

Saa kom **Carl Moe** hertil 1885. Og 1885 betegnes som det store vendepunkt i sognets aandelig historie. *Carl Moe* har selv fyldigt (og ensidigt) skildret sin præstetid her, og da hans skildring er et værdifuldt stykke præstesogne- og menighedshistorie, skal udførlige uddrag gengives efter hans bog »Oplevelser« (1926), s 66 flg.

Skanderup, skildret af *Carl Moe:*

»Det var ikke med glæde, jeg rejste fra Harboøre. Paa et besøg, jeg havde gjort i Skanderup kort efter min kaldelse, den 20. januar, fornam jeg straks, at det var en helt anden luft, der slog mig i møde, saa klam og kold. Den gamle præst skulle jeg pensionere, som loven den gang bød, og desuden en tidligere afdød præsts enke, det blev i alt 3000 kr. aarlig, hvorved embedet i virkeligheden blev mindre end Harboøre. Jeg havde regnet fejl, og det lyste naturligvis ikke op i humøret. Men værre var det med det aandelige liv. Jeg fik at vide, at der gik en snes mennesker i kirke om søndagen, og det opmuntrede mig ikke, at den gamle præst, der vilde køre lidt ud med mig, førte mig op til kirken og den lige overfor liggende fattiggaard og lod mig forstaa, at det var et meget lille embede, jeg havde faaet. Der var altsaa udsigt paa den ene side til en tom kirke og paa den anden til en fattiggaard. Imidlertid, efter en maaneds forløb, døde han pludselig, og saa havde jeg hele embedets indtægt. Det blev mig klart, at fordi Gud forud vidste dette, hindrede han mig i at tage min ansøgning tilbage. Det havde pastor *A. Schack,* som nok ellers havde faaet embedet, gjort; men jeg kunne trods mange opfordringer og stor fristelse ikke finde hvile deri. Nu kunde jeg ikke tvivle om, at det var Gud, der vilde have mig til Skanderup for at bruge mig dér og give mig brød i tilgift.

Alligevel var det med megen uro og ængstelse, jeg gik ind til den nye gerning. Der var ingen, der tog imod mig, ikke en eneste velvillig sjæl. Da jeg flyttede til Harboøre, kom straks en gaardmand og tilbød at køre mit flyttegods fra Struer til præstegaarden, det var 5 mil, og han gjorde det gratis. I Skanderup var der ingen, der rakte mig en hjælpende haand. De var aabenbart slet ikke vant til at regne med præsten som en person, der kom dem ved mere end enhver anden tilflytter. I præstegaarden skulde jeg bo hos enken, som maatte blive der naadensaaret ud, og dér var jeg ingenlunde velkommen. Det blev altsammen saa ensomt. Men saa lykkedes det mig at leje en lille lejlighed paa 4 værelser hos en husmand i Dollerup, et kvarters gang fra præstegaarden; dertil flyttede saa min kone med 5 børn og boede der sommeren over, medens jeg selv boede og fik mit underhold i præstegaarden. Saa var *det* godt, saa nogenlunde. Men i anden henseende blev det ikke saa snart godt. Saalænge som muligt havde jeg tøvet med at forlade Harboøre, hvor jeg blev Paasken og konfirmationen over. Nu skulde jeg indsættes i mit nye embede den 19. april, hvor teksten var evangeliet om den gode hyrde.

Lige førend vi skulde køre til kirken, der laa et par kilometer fra præstegaarden, fik jeg en vistnok saare velment formaning af provsten, sognepræst *Johnsen* i Vamdrup. Han fortalte mig, at befolkningen her paa egnen lignede den slags heste, som stejlede, naar man gik for rask op i stalden til dem og tog dem for haardt i grimen, men som ikke var vanskelige at omgaas, naar man begyndte med at tale venligt til dem og klappe dem. Jeg sagde ikke noget, men nægter ikke, at jeg blev meget forundret, da han nogle minutter efter til tekst for sin indsættelsestale valgte apostelens ord: »Gud gav os ikke fejgheds aand, men kraftens og kærlighedens og sindighedens aand.« Jeg syntes ikke, at det skriftsted passede rigtig sammen med formaningen, han havde givet mig i præstegaarden. Jeg blev dog ikke forvirret; thi jeg havde min prædiken forud færdig, og den holdt jeg, maaske dog ikke ganske uberørt af tanken om hestene, skøndt det jo rigtignok var faar og ikke heste, Dagens Evangelium handlede om. Pointet i prædikenen var dette, at jeg delte tilhørerne i sorte og hvide faar og fortalte dem, at der ingen forskel var paa deres kød, naar de blev flaaet, saa den eneste redning for dem var, at de omvendte sig til den gode hyrde, vor Herre Jesus Kristus. Kirken var omtrent fuld, og det vakte straks opmærksomhed som noget, man ikke havde tænkt paa før. At blive lignet ved faar og klassificerede i sorte og hvide, endda med udsigt til at blive flaaet, var det dog ikke uforskammet? Man begyndte at strides indbyrdes, og rygtet derom kom snart ud ogsaa til en gaardmand i Nagbøl, den lille by, hvor præstegaarden laa, som tidligere havde været skolelærer, og som kaldte sig grundtvigianer. Han havde ikke selv været i kirke den dag, men han havde hørt noget om

mig fra Harboøre og var paa forhaand meget forbitret over, at jeg nu skulde være præst i Skanderup og ovenikøbet hans nære nabo. Det kunde jeg dog egentlig ikke gøre ved, da jeg ikke havde gjort andet end blot skrevet en ansøgning paa et stykke papir. Men det var kultusminister Scavenius, der havde kaldet mig, og jeg tror, han gjorde det mest af medlidenhed; thi da jeg en gang havde haft audiens hos ham og paa hans spørgsmaal, hvor længe jeg havde været paa Harboøre, svarede ca 8 aar, udbrød han forfærdet: »Saa kan jeg – og saa bandede han – forstaa, at De vil derfra«. Altsaa skulde de nu have mig i Skanderup, for man havde jo den gang ingen menighedsraad, ellers var jeg næppe nogensinde kommet der.

Otte dage gik, og saa blev det søndag igen. Jeg laa endnu og sov, da der pludselig kl 6½ lød et kraftigt slag paa min sovekammerdør, og en mand uden at vente paa indbydelse, smækkede døren op og uden indledning sagde, at han nok vilde spørge mig om, hvad det var, jeg sidste søndag havde foretaget mig i kirken. Manden var ham, eksskolelæreren og grundtvigianeren, sogneraadets formand og medlem af skolekommissionen. Meningen var jo den at forskrække mig, inden jeg nu om nogle timer skulde holde min anden prædiken. Selv anede han næppe, hvor tølperagtig han bar sig ad. Som forstærkende middel fortalte han, at han havde en syg svigermoder, om jeg vilde staa op og komme ind og tage hende til alters. Ja, sagde jeg, det skal jeg nok. Det havde han ikke ventet og følte nok, at dermed var et vaaben slaaet ud af hans haand. Men saa ville han nok spørge mig, om jeg ikke mente, at ogsaa grundtvigianere kunne blive salige (jeg havde ikke med et ord omtalt grundtvigianerne i min prædiken). Jo, svarede jeg, naar de omvender sig. »Altsaa dog paa betingelser!« raabte han, fuld af vrede og for saa ud af døren paa samme maade, som han kom ind. Det var nu hans maade at sige »godmorgen« paa første gang, han hilste paa den nye præst. Og saa kunde jeg ligge endnu en halv times tid og sunde mig lidt paa denne morgenvisit med tanken paa provstens heste. Resultatet, jeg kom til, inden jeg stod op, var dette: Ja, ja, skal vi saadan til det, saa lad os ligesaa godt begynde straks.

Denne søndag handlede evangeliet om Guds børns sorger og glæder. Altsaa prædikede jeg herom. Efter Gudstjenesten kom en af sognets lærere, der ogsaa var grundtvigianer, hen til mig og sagde: »Tak, saadan er det, vi gerne vil høre det.« Ak, tænkte jeg, er du nu allerede kommen galt afsted. Men næste gang, Store Bededag, prædikede jeg om omvendelsens nødvendighed, og da fik jeg ingen tak. Nu gik det ret stille en lille tid. Kirken var fyldt hver søndag, og jeg gik min gang rundt i sognet, mest til smaafolk. Gaardmændene var ikke nemme at komme til, nogle af dem var frygtelig hovmodige og ubehagelige. Der havde nylig været en indbringende tid for landmændene, og de brugte den, saa man kaldte Skanderup for et lille Paris. »Vi har før kunnet magte en præst, sagde de, og vi faar vel ogsaa nok bugt med ham.« Freden varede da heller ikke ret længe. Af og til var der en, der løste sognebaand, det gik saa let, da der var grundtvigske præster i nogle af nabosognene, og de var altid villige til at modtage enhver uden at undersøge, hvad grunden var. Særlig uvilje havde det vakt hos nogle, at jeg havde indført lørdagsskriftemaal. Jeg har nemlig altid betragtet skriftemaalet som noget overmaade vigtigt som forberedelse til nadveren, baade til forstaaelse af, hvad nadveren er, og til at bruge den med hellig alvor under selvprøvelse. Og jeg har aldrig kunnet begribe den letsindighed, hvormed mange præster nu har afskaffet skriftemaalet. Jeg tror, at dette lørdagsskriftemaal blev til megen velsignelse. At samle mange underskrifter paa en klage til biskop og ministerium særligt blandt dem, der overhovedet ikke gik til alters undtagen ved konfirmationen, var en let sag, men af virkelig utilfredse var der kun meget faa, og de kom da heller ingen vegne dermed, da det jo var lovligt. Men nu skulde der for alvor gøres noget.

Til en præsts gerning hører det jo ogsaa at læse med konfirmander. Det har jeg altid haft stor lyst til, og jeg tror ogsaa, at det lykkedes mig ad den vej at faa indgang til mange børns og deres forældres hjerter. Under undervisningen brugte jeg en gang imellem at spøge lidt med børnene, sommetider med en god og sommetider vel ogsaa med en daarlig vittighed, hvis formaal det alene var at holde dem vaagne. Vi talte da en dag om Guds ord, som det er os givet i Bibelen. Jeg fortalte dem, at det var ikke alle, der troede at Bibelen var Guds ord, saaledes f eks nogle, der kaldte sig grundtvigianere, hvoraf der var mange, der sværmede rundt omkring ligesom oldenborrerne i denne tid (det var nemlig et oldenborre-aar). Børnene lo, især da jeg føjede til, at dem plejede man jo at samle ind og koge dem for at komme af med dem. Det var jo nu en ret uskyldig spøg, som enhver kunde tage og føle paa, men som dog en eller anden begavet dreng eller pige fik fortalt saaledes, at jeg havde sagt, at alle grundtvigianere skulde koges og skoldes, ligesom man gjorde ved oldenborrerne. Dette fik den foran nævnte mand fat i og fandt, at her var en lejlighed, som burde gribes for at komme mig tillivs. Altsaa stillede han en dag i præstegaarden med en meget højtidelig forespørgsel, om det var sandt, at jeg havde sagt, at alle grundtvigianere skulde koges. Ja, sagde jeg, noget er der jo om det; men De kan da vel begribe, at det var en spøgefuld bemærkning. »Men De har altsaa sagt det?« spurgte han. »Ja, vel har jeg sagt det,« svarede jeg. »Det var en grov spøg,« raabte han og for saa ud af døren. Nu skulde alle ulykker nedkaldes over mit syndige hoved, en adresse til Ministeriet maatte affattes og underskrives med klage over min grusomme blodtørst. Det blev hurtigt sat i værk, og adressen kom til at lyde saaledes:

»Til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet!

For henimod 2½ aar siden kom pastor *Moe* til Skanderup som dette sogns præst. Det var med spændte forventninger, hans komme til

sognet blev imødeset, da man vidste, at han var en udpræget partimand i Indre missions retning. Hans maade at forkynde ordet paa oversteg vistnok imidlertid de allerflestes forventninger; thi mage til grove udtryk, som han bruger i sin tale, skal man vistnok heldigvis søge langt for at høre, udtryk, hentede saa langt nede i sprogets plumpheder, at det maa forarge og oprøre alvorlige mennesker, som ikke gaa op i Indre Missions fanatisme. Det summer om ørerne med Djævelen og Satan og lignende udtryk i det uendelige, saa dersom man vilde sanke sammen en samling af pastor Moes lave og grove talemaader, da kunde der fremkomme en pæn buket af blomster, plukkede dybt nede i sprogets sump. Skulde det behøves, da staar det til tjeneste, der er nok at vælge imellem.

Et lille eksempel paa præstens umedgørlighed skal nævnes:

Straks efter at han var kommen til sognet, indførte han den skik, at folk for at komme til alters skulde møde til skriftemaal om lørdagen. 212 af sognets bosiddende mænd og enker bad i en adresse til præsten om at beholde den gamle skik med skriftemaal og altergang samme dag. Men til de to mænd, der overbragte ønsket, udtalte præsten: »Nej, jeg kender, hvad der tjener Vorherre og sjælene bedst, jeg kan se paa ethvert menneske, der kommer til Herrens bord, om det er værdigt eller ej!« Præsten henviste til, at han havde loven paa sin side, som maaske skulde henføres til, hvad der staar i Christian den Femtes danske Lov: »Almuen skal møde til absolution om lørdagen, dog undtages distinguerede personer.«

Det er imidlertid ikke det foran fremførte, der har bevæget os undertegnede bosiddende mænd i Skanderup sogn til at fremkomme i al underdanighed til det høje ministerium med klage over pastor Moes adfærd iblandt os, men en udtalelse til konfirmanderne, falden for kort tid siden, og som findes i medfølgende eksemplar af »Kolding Avis« med overskrift: »Konfirmations-undervisning.« Tillige tillader vi os at vedlægge et eksemplar af »Kolding Folkeblad«, hvori findes en artikel med overskrift »Præsten og oldenborrerne«, en artikel, som er fremkommen paa grund af det røre, sagen har vakt i egnen. Vi gøre artiklens ord til vore og udtale, at vi føle os i høj grad krænkede ved slig tale til børnene. »Grundtvigianerne« maa af og til være samtale-ænmet mellem præsten og børnene, siden førstnævnte kan forudsætte, at børnene kunne have svar paa rede haand til spørgsmaalet: »Hvem summer os om ørerne ligesom oldenborrer?« Vi tillader os at henvise til et udtryk i artiklen ogsaa om »grundtvigianerne«. For godt et aars tid siden forekom følgende samtale mellem præsten og konfirmanderne. Præsten: »Hvem er det, der siger, at det, der staar i Biblen, er løgn?« Børnene tier. Præsten: »Det er grundtvigianerne.« »Hvem er det, der ikke vil holde de 10 bud?« En dreng hvisker til en anden: »Det er vist ogsaa grundtvigianerne.« Præsten: »Ganske rigtigt, min dreng, men sig det højt.«

At omtale en retning, der vel har lige saa god ret til at være og leve i Danmark som »Indre Mission«, som her er sket til børnene, finder vi i højeste grad usømmelig og for en præst uværdig. At indpode had og afsky i børnene til »grundtvigianismen«, som de rimeligvis slet ikke kender noget til, det er efter vor mening utilladeligt.

Præsten nægter ikke at have brugt sammenligningen mellem grundtvigianerne og oldenborrerne, men siger, det var en spøg, efter vor mening en meget grov spøg, som vi herved tillader os at paatale paa det alvorligste, hvad enten vi hører til grundtvigianerne, børnenes forældre eller i det hele folk, der ikke hører til »Indre Mission«s retning.«

Skanderup sogn pr Lunderskov i aug 1887.

Underdanigst

121 underskrifter.

Jeg fik denne adresse til erklæring og fandt, at den var meget morsom, skrev derfor ikke andet paa den, end at det hele naturligvis var spøg. Ministeriet maa have fundet det samme og vistnok ærgret sig over at skulle bebyrdes med en saadan masse vaas; thi der kom slet intet svar.

Men fra den tid af fik grundtvigianerne navn af oldenborrer, og nu fløj de inden længe hele landet rundt. Alle vegne, hvor jeg traf sammen med nogle af dem, saa de sky paa mig, som var de betagne af rædsel for at blive levende kogt. »Naa hr pastor,« sagde sognefogeden, da han mødte mig paa kirkestien, »nu vil De nok indsamle grundtvigianerne og koge dem; men hvordan vil De nu bære Dem ad med det?« »Jo,« sagde jeg, »det er et held, jeg træffer Dem, for jeg var netop paa vejen ud til Dem for at spørge Dem, om De ikke kunde paatage Dem indsamlingen derude i Deres egn.« Han saa paa mig og vendte sig om og gik. Det samme gjorde jeg; men jeg hørte ikke senere, at han havde taget sig videre af sagen.

Naturligvis var dette ogsaa en smaus for visse aviser. Der var ogsaa nogle grundtvigske præster, der fandt, at det var frygteligt, deriblandt *Uffe Birkedal*, som den gang var præst i Ribe. Men hvad næppe nogen tænkte paa, var, at den mand, som satte alt dette i scene, i virkeligheden blev mig en fortræffelig, uordineret medhjælper i flere aar. Han forfulgte mig allevegne og skældte mig ud baade offentlig og privat. Det satte altsammen sindene i bevægelse, man stredes indbyrdes, og kirke og missionshus fyldtes mere og mere, og den ene efter den anden omvendte sig.

Men oldenborrerne fløj nu i mange aar ud over hele landet og er vist ikke helt udrydde de endnu.

Saadanne brutale angreb stemte mig selvfølgelig ikke mildt mod »Grundtvigianerne«. Jeg kunde ikke forstaa andet, end at det var ganske uomvendte verdensmennesker, der smykkede sig med Grundtvigs navn og var saa fjendske mod mig, alene fordi jeg prædikede sandheden og angreb det verdslige liv, der blev levet, og i mine ligtaler ikke priste alle og enhver salig. Personlig havde jeg aldrig fornærmet nogen af dem eller vist mig overmodig og uhøflig mod dem. Derom gav en af mine værste modstandere, sognefogeden,

mig et smukt vidnesbyrd. Jeg spurgte ham en gang, hvorfor han var saa vred paa mig, om jeg nogensinde havde fortrædiget ham eller hans børn eller været uhøflig mod ham. »Nej,« sagde han, »De er en meget behagelig mand at komme til, og det siger jeg ogsaa til andre, som skal tale med Dem, at man ikke kan komme til nogen behageligere mand.« Altsaa, svarede jeg, De er alene blevet min fjende, fordi jeg siger sandheden og ikke vil anerkende Dem for en troende mand. Men hvorfor løser De da ikke sognebaand? »Det har jeg ikke raad til,« sagde han. Men hvorfor lader De da Deres børn gaa til konfirmationsforberedelse hos mig, naar De har en nabopræst, som boer meget tættere ved Dem. »Mine børn vil ikke gaa til nogen anden præst end Dem«. Der kom ogsaa mange opmuntringer.

Det var ikke blot smaafolk, men mange af gaardmændene omvendte sig efterhaanden, og det var ikke blot ældre folk, men ogsaa mange unge. En hel flok unge karle, som jeg havde indbudt, mødte en aften om ugen i præstegaarden. Jeg havde ingen »limpind« at fange dem paa. En lille, lavloftet konfirmandstue med tilhørende skamler, bænke uden rygstød, og nogle smaa, daarlige petroleumslamper ophængt paa væggen var samlingsstedet. Og de fik hverken kaffe eller kage med flødeskum, det eneste, der blev dem budt, var Guds ord. Men aften efter aften kom de og var meget interesserede og oplivede, skønt det ofte var daarligt vejr, og mange havde lang vej, og den gang havde man ingen cykler. Da et par aar var gaaet, bad de om at faa dannet en »ynglingeforening«, hvad jeg gerne gik ind paa, naar de ville komme sammen og hjælpe hinanden uden altid at have mig med. Ogsaa en del unge piger blev omvendte og dannede en »pigeforening«. Endnu den dag i dag sidder der en rest af disse unge mænd og kvinder som gifte folk i Skanderup og nabosognene og kommer sammen en gang om aaret for at mindes disse skønne ungdomsdage, da Herren fandt dem.

At der maatte drages omsorg ogsaa for børnene, var en selvfølge. Flere søndagsskoler kom i gang, og det manglede ikke hverken paa mænd eller kvinder, der gerne tog den gerning op. Heller ikke de fattige og syge blev glemt. Der var den gang ikke noget, der hed alderdomsunderstøttelse eller aldersrente. De, der ikke kunne klare sig selv, kunne komme »paa sognet«, hvortil nylig var købt en stor fattiggaard, det var den, der som den første gaard blev præsenteret mig. Nu blev en syforening dannet for at hjælpe paa fattige børns beklædning og uddele gaver ved en fest omkring et juletræ, en herlighed, der hidtil havde været ganske ukendt for dem. En sygeplejerske blev antaget og fem fattigforstandere valgt til at undersøge hver i sit distrikt, hvor der var trang, og en liste blev ombaaret, for at man kunne tegne sig med aarlige bidrag til den sag. Kirken vedblev at være fuld hver søndag uden hensyn til vejr og vind, og der var mange unge iblandt. Orgel var der ikke, men en kraftig sang, for de sang alle med, baade mænd og kvinder, ogsaa messesvarene, og paa faa undtagelser nær blev de i kirken under daab og altergang, indtil hele gudstjenesten var forbi. Det var virkelig saa festligt om søndagen. Gik jeg til kirke med bange hjerte, hvad jeg altid gjorde, ofte syg og svag, kom jeg hjem med fornyet glæde og mod til at berede mig til næste søndag. Sognet gennemvandrede jeg tilfods, hvad ofte var svært, da det var meget udstrakt og bakket, som egnen ved Kolding er. Men efterhaanden fik jeg dog besøgt hver gaard og hvert hus, saa alle blev opmærksomme paa, at der var kommet en præst til sognet, hvad de før ikke havde regnet synderligt med. De havde det ligesom endnu her i Dalum, hvor jeg nu bor, at kirken kun var en institution til besørgelse af nødvendige forretninger ligesom andre institutioner og præstegaarden kun et kontor.

Der blev stadig lagt nogle til i menigheden, saa trangen til et missionshus efter fire aars forløb blev stærk. Jeg holdt igen, saalænge jeg kunne, for jeg tror ikke, det er heldigt at lave en kostbar ramme, førend man er sikker paa at kunne fylde den med et aandeligt indhold. Som betingelse stillede jeg, at alle pengene skulle være der først. Det varede ikke mere end et halvt aar, saa var de der i summer fra 1000 kr og nedad. En gaardmand gav en stor byggegrund omtrent midt i sognet, og med et lykkeligt fremsyn blev det straks bygget saa stort, at det tæt pakket rummer ca 800 mennesker. Det staar endnu, ganske simpelt, med tagpap og uden ornamenter, og hvor er det hyggeligt indvendig og kønt, naar det pyntes ved festlige lejligheder. Desuden indrettedes i den ene ende en lejlighed til en husmoder og ovenpaa til en sygeplejerske. Grundstenen blev lagt den 16. april 1889, og huset indviedes den 18. september samme. Hvor har dette hus dog været et herligt samlingssted, og hvor er der udgaaet megen velsignelse derfra. (Huset blev solgt omkr 1964 se S 231). Langsomt og stille gik det nu stadigt fremad; store vækkelser havde vi ikke, og missionsuger brugte vi foreløbig ikke. Men naar det gik saa godt fremad, var der en ting, som bidrog stærkt dertil, og som jeg med foregribelse af begivenhederne her vil omtale lidt nærmere.

Samme aar som jeg var flyttet fra Harboøre til Skanderup, fik jeg hen paa sommeren besøg af nogle venner deroppe fra, jeg tror, de var 30. At indlogere og bespise dem paa et sted, hvor der ingen troende mennesker var, var ingen nem sag; men det gik dog, uden at jeg nu husker nøjere hvordan. Dette blev saa begyndelsen til aarlige besøg og genbesøg i en lang række af aar, saaledes, at *Harboøerne besøgte os i Skanderup midt i september, og vi gjorde genbesøg i begyndelsen af november.* Besøgene medtog 4 dage, halvanden dag til rejsen og halvtredie til opholdet. Hvordan rejsen herned til septembermødet foregik, kan jeg ikke sige noget om, da jeg jo ikke var med dér. Men ved ankomsten hertil blev gæsterne modtagne paa Lunderskov station og indkvarterede rundt om i sognet. Antallet var ikke sjældent op imod 100, og i de første aar aabnede mange hjem sig for dem, skønt de ikke selv var troende. Det skulde senere blive anderledes. Den næste dag, der i de senere aar altid var en søndag, holdtes gudstjenesten af

en fremmed taler *(Vilh. Beck, L. Blauenfeldt, O. Moe, V. Kold, B. Willer, Poul Sørensen, Asschenfeldt-Hansen, Berthelsen, A. Busch).* Tilslutningen blev efterhaanden saa stor, at der ikke var tale om at faa plads i kirken. Prædiken maatte holdes paa pladsen udenfor kirkegaarden, naar vejret tillod det, og det gjorde vejret paa et par enkelte undtagelser nær, stadig med solskin og ringe blæst. Om eftermiddagen holdtes igen møde paa samme sted, fordi heller ikke det store missionshus kunne rumme halvdelen af de mødte. Anden dags formiddag var bestemt til besøg i hjemmene, men blev efterhaanden et almindeligt samtalemøde, skiftevis i Skanderup og Lunderskov. Lokalerne hertil var dog temmelig daarlige, indtil der i Skanderup blev bygget en stor skole, hvis gymnastiksal kunne benyttes, og der i Lunderskov blev indrettet et missionshotel med en stor mødesal. Anden dags eftermiddag holdtes der møde i missionshuset, og aftenen tilbragtes saa i hjemmene af dem, der boede hinanden nærmest. Det var et meget bevæget liv, der førtes i de to dage, hvor salmistens ord erfaredes i rigeligt maal: »Se hvor godt og lifligt det er, at brødre ogsaa bo tilsammen« (Salme 133). Den sidste dag, tirsdag, samledes vi igen til afskedsmøde i missionshuset om formiddagen, hvorefter rejsen til Harboøre gik tilbage. Og saaledes er det gaaet aar efter aar, og da det har kunnet holdes vedlige nu i 41 aar, uden at vennerne trættedes og efterat den gamle slægt efterhaanden var tildels afløst af en ny, vil det forstaas, at det bragte en velsignelse og et aandeligt udbytte med sig, som Guds børn ikke ville undvære, selv om det kostede baade tid og mange penge, men som jo ikke lader sig beskrive med nogle ord. En mængde mennesker, ogsaa fra langt borte liggende egne, fandt vej til disse møder og følte sig dragne af dem til atter og atter at komme igen.

Naar saa efteraaret kom, var det skanderuppernes tur at gøre genbesøg paa Harboøre. Der var i regelen ikke saamange med, gennemsnitlig 50, dels fordi folket i Skanderup ikke var saa rejsevant som fiskerne, dels fordi aarstiden var saa ublid. Tiden, i begyndelsen af november, var valgt, fordi fiskerne først da var kommen hjem fra deres sommerrejser omkring i landets fjorde. I de første aar var rejsen derop ret besværlig. Man rejste den gang ikke saa bekvemt som nu og havde heller ikke saa mange penge. For at komme saa billigt afsted som muligt lejedes en kreaturvogn, der afgik fra Lunderskov meget tidligt om morgenen. Det var en højst uhyggelig befordring, hundekold, med sprækker i gulvet og ikke andre vinduer end de glughuller, hestene plejede at stikke hovederne ud af. Det var ingen spøg at sidde der i mange timer med et bumletog; men passagererne var unge, og varmen havde de indvendig og saa naturligvis noget mere rejsetøj, end man bruger. Det gik fornøjeligt under sang og samtale hele vejen og med den udholdenhed, der kendemærker dem, der er unge og nye i troen. Selv kunne jeg ikke rejse med i en saadan vogn, dertil havde jeg ingen helbred, jeg rejste dagen forud, i flere aar i selskab med pastor *Tram,* den gang præst i Gesten. Vi overnattede saa i Skern, hvor min broder *Otto* var præst, for sammen med ham og en flok venner fra Skern den næste formiddag at slutte os til selskabet og følges med dem videre nord paa. Ved 3-tiden naaede vi Lemvig med et lille ophold i Vemb. Noget særligt mindeværdigt hændte os ikke paa disse rejser, naar jeg undtager to tilfælde. Det ene var, da Sneum Bro (ved Bramminge) efter en frygtelig storm var skyllet bort, saa vejen var spærret, og hjemrejsen maatte ske fra Skern over Skanderborg (1911). Det andet var, da vi under opholdet paa Vemb station blev anfaldet af nogle journalister i anledning af den store ulykke, da redningsbaaden paa Harboøre var kæntret (1897), og 12 fiskere druknede.

Eftersom kulturen skred frem, og samfærdselsmidlerne forbedredes, blev rejserne lettere, i de senere aar fornøjelige lystrejser uden nogensomhelst ulempe. Nu lejes der nemlig en af de lange gennemgangsvogne, som selskabet saa har ganske for sig selv. Det er meget fornøjeligt, og tiden gaar hurtigt med at besøge hinanden i kupeerne, holde maaltid sammen og synge gamle og nye missionssange. Til troens bestyrkelse, til opretholdelse af modet og til bevarelse af den indbyrdes kærlighed og af samlivet mellem gamle og unge tror jeg, at disse rejser frem og tilbage mellem Harboøre og Skanderup har været af uberegnelig værdi. Efter at grev *Holstein* var bleven omvendt, forsøgtes det at faa et lignende besøg i gang til Hyllested, Venslev og Holsteinborg, hvor *Vilsen Sørensen* den gang var præst. Det lykkedes i nogle faa aar i juni maaned ogsaa at faa en flok sjællændere med til Skanderup og Harboøre; men det ville ikke gaa i længden. Dette sidste var nemlig lavet, det andet var opstaaet af en trang indefra.

Men tilbage til tiden efter missionshusets indvielse. Der kom nu et aar, som for mig var meget svært. Nogle venner bad mig om at udgive en aargang prædikener. Det afviste jeg som noget umuligt og ganske urimeligt. Der var jo postiller nok, bl a V. Becks. Der var en ligefrem skræk i mig ved tanken om at skulle stilles saaledes frem for hele landet. Gang paa gang sagde jeg derfor nej. Men imidlertid var der nogle venner baade i og udenfor Skanderup, der var saa velhavende, at de nok turde løbe en risiko, og de fandt da paa en list. En gang, jeg fulgtes med en af dem, spurgte han mig igen, om vi saa ikke snart fik den prædikensamling. Nej! sagde jeg og ville gaa over til noget andet. Men, fortsatte han, De har vel ikke noget imod, at vi faar den, dersom vi tager den. Jeg anede ikke, hvad han mente med at tage den, tænkte, at det lader de nok være med, og svarede saa: Ja, værs'god! Men saa tog de mig virkelig paa ordet. Den gang svarede manden intet, men snart efter fik jeg at vide, at der var gjort aftale med en redaktør i Kolding om at skaffe en stenograf, og saa skulle der begyndes med 1. søndag i Advent 1891. Nu var jeg altsaa i saksen, der var ingen vej tilbage, og jeg maatte søge nogen trøst i, at der dog var dem, der agtede den forkyndelse, for hvilken grundtvigianerne forfulgte mig, for at være

af nogen værdi ogsaa ud over sognets grænser.

Men et meget svært aar blev det for mig at skulle prædike søndag efter søndag med den bevidsthed, at det ikke blot var for de tilhørere, der sad dernede i kirken, og som jeg paa mange maader var i kontakt med, men for mange rundt i landet, som jeg ikke kendte det mindste til. Dersom de, der nuomdage prædiker i radio, lider under samme sindsbevægelse, beklager jeg dem. Dertil kom, at udarbejdelsen skulle være saa nøjagtig. Det gør jo ellers ikke saa meget, naar man prædiker, om der mangler en eftersætning eller nøje forbindelse paa alle punkter, det mærker tilhørerne i reglen ikke, men naar det optegnes stenografisk og senere skal læses, kan det være et meget brydsomt arbejde at faa det forkerte rettet og alt sat paa rette plads. Jeg vil anbefale alle de prædikanter, der ønsker selv at vide, hvordan de prædiker, blot en gang at bede en stenograf om at nedskrive deres tale. Maaske de saa kan slippe med blot den ene gang at maatte sige som pastor Johs. Clausen: »Har jeg virkelig sagt det vrøvl?«

Aaret gik til ende, og jeg følte det som en uhyre lettelse. Som et kuriosum maa jeg maaske tilføje, at stenografen var en frøken *Grundtvig,* hun gjorde det udmærket, men holdt sig stadig paa lang afstand fra mig.

Saaledes blev altsaa min postille »Naaden og sandheden« til, stenograferet af en grundtvigianer, og bagefter har jeg maattet undre mig og takke Gud, fordi den blev saa godt modtaget.

Saa kom stormen omkring min tale 1893 i Harboøre om de druknede fiskere (se her VI, 604 f.).

Om en Vakance-prædiken i Vamdrup 1894 og det røre, den vakte, se Vamdrup, den førte til en provsteretssag.

(Derefter blev Moe syg og maatte paa en længere rekreationsrejse til Schweiz, senere til Norge. Efter vanskeligheder med forpagteren fik Moe 1895 en god forpagter. Det var en glæde).

»Men den særlige glæde, der ventede mig, da jeg kom hjem fra udlandet, var den, at der snart brød en *stor vækkelse* frem. Det var i 1897, at vi første gang prøvede en missionsuge. Flere fremmede talere kom og hjalp, deriblandt *Ravens* med sin særlige evne til at vække de sovende. Besøget var straks godt og tiltog hver dag. Mod slutningen af ugen var det store missionshus pakfuldt, mange blev vakte, og der gik en forunderlig spørgen efter frelse gennem hjerterne, saa det blev besluttet at fortsætte ogsaa i den kommende uge. Da kom der ingen fremmede talere, selv talte jeg heller ikke videre; men der blev aflagt korte vidnesbyrd af forskellige, talt meget med de enkelte og sunget talrige sange, og da de 14 dage var tilende, saa det ud, som om *hele sognet* var grebet af Guds ord, naturligvis med undtagelse af sognebaandsløserne. »Hvor er det underligt,« sagde en gammel mand stille hen for sig, »at man her har kunnet gaa saa mange aar og været saa ond og fjendsk mod de mennesker, som dog var de eneste, der ville ens vel.« Men det gik jo her som alle steder, hvor massebevægelser finder sted, at det ikke er godt altsammen. For en dels vedkommende var det kun følelserne, der var sat i bevægelse, det var dem paa klippegrunden, der hurtigt modtog ordet med glæde, men faldt fra i fristelsens tid, da de mærkede, at det ville koste noget. Alligevel forøgedes tallet paa de hellige betydeligt, mange baade gaardmænd og husmænd, baade velhavende og fattige blev omvendte, og at det var gjort af Herren, viste sig i, at det holdt for hele livet.

Der er maaske dem, der vil undre sig, naar jeg fortæller, at det varede længe, inden vi fik en missionsuge igen.

At der efter den store vækkelse var megen glæde og frimodighed blandt Guds børn, er ikke underligt. Det personlige vidnesbyrd lød nu rundt omkring, samfundsmøderne var godt besøgte, og krig blev der mellem dem, der virkelig havde fundet deres frelser, og dem, der kun var gaaet med, og som nu ikke kunne finde deres plads blandt de omvendte. Det var en herlig tid, hvor livet paa mange maader satte skønne frugter i broderkærlighed og brud med synden, søndagens helligholdelse blev almindelig, ikke blot saaledes, at man hvilede fra det almindelige, daglige arbejde; men da modstanderne paa ingen maade ville lade mejerierne staa stille, ikke en gang paa de store helligdage, byggede de hellige deres eget mejeri til stor glæde for mejerister og mælkekuske, der i stedet for den evindelige trællegang nu havde en hel dag om ugen fuldstændig fri. Det fik da ogsaa snart god tilslutning fra mange sider.

Drukkenskaben led et stort nederlag, selvfølgelig, og gamle drikkeskikke ophørte. Det skete ikke ved dannelsen af en afholdsforening, men alene ved Guds ords magt. »Blaa Kors« fandt aldrig indgang i Skanderup sogn. Jeg kunne ikke sympatisere med dens praksis.

I Lunderskov blev spiritusbevillingen i kroen stemt ned. Den værste bule blev købt og omdannet til et missionshotel. Udskænkning af spiritus paa jernbanestationen blev nægtet, da der skulle skiftes vært. Og tilsidst kunne spiritus kun købes hos en købmand, der kaldte sig Irvingianer, og som selv kunne tage sig en taar over tørsten. Den Helligaand havde ikke mindet ham om, at det var synd.

For sekternes angreb var vi hovedsagelig fri. Enkelte, som *Anna Bjørner,* Irvingianere, »International Forening for Bibelstudium«, forsøgte sig vel, men de kunne ingen vegne komme. Samfundet stod godt sammen paa ægte evangelisk-luthersk grund. Enkelte rivninger kunne jo nok finde sted, men for sørgelige splittelser har Herren bevaret det gennem mange aar indtil nu.

I nogle aar fik jeg nu lov til at gøre mit arbejde uden at blive videre forulempet. Men helt i fred kunne det ikke gaa.

Et særligt tilfælde skal omtales mht hjemmeberettedse, fordi der i »Koldingposten« kom et »aabent brev til pastor Moe«. Det var fra sognepræst *Birk* i Harte sogn. Denne kollega meldte sig som født i Skanderup og følte sig derfor forpligtet til at tage sig af forholdene i sit fødesogn. Brevet indeholdt en stærk anklage mod mig som en mand, der ofte

nægtede at give dødssyge mennesker sakramentet, og som særligt i dette tilfælde havde handlet ganske uforsvarligt, da konen laa lige for døden, fuld af længsel efter nadveren; hun syntes slet ikke, at hun kunne dø med fred uden at komme til alters. Sagen var jo den, at svigerdatteren havde været ovre og binde ham denne historie paa ærmet og for at bede ham komme og gøre det, som jeg havde nægtet. Det ville han dog ikke. Han turde ikke, fordi det ikke var lovligt. Da familien saa var lige nær, vidste de ikke andet raad end at løse sognebaand, og det blev mærkeligt nok ikke, som man skulle have ventet, til Birk, men til den meget længere borte boende valgmenighedspræst *Helweg* i Askov. Denne havde ved mange lejligheder altid vist sig parat til at lytte til slig gudelig snak. Skønt han ikke kendte det mindste til konen, var han ogsaa straks parat denne gang og lystrede øjeblikkelig fløjten. Saa kom det arme menneske da til alters efter de mange anstrengelser.

For pastor *Birk* fik sagen dog er ret uheldigt udfald. Selvfølgelig blev der skrevet derom i forskellige aviser, men der var ingen, der holdt rigtig med ham, af dem, der da betød noget. Ogsaa provsten *(Nissen)* afviste ham, og baade biskop *Koch* og biskop *Rørdam,* hvis mening blev dem afæsket, gav mig ret. Det var kun *Helweg* og tildels *Clausen* i Vonsild, der støttede ham.

Stillingen blandt dem, der vedblev at staa fjendtligt overfor det aandelige liv, der var brudt saa stærkt frem, blev mere og mere vanskelig. De havde hidtil søgt deres frelse ved enkeltvis at løse sognebaand, hver til sin præst, og snart til den ene, snart til den anden. Nu mente de, at tiden var kommen til at slutte sig sammen i en fælles kirkelig organisation. I den anledning henvendte de sig til pastor *Helweg* i Askov, som straks var tilrede. De fremstillede for ham, hvor trist de havde det, hvor haard og dømmesyg jeg var overfor anderledestænkende, og hvormange der gik og længtes efter en kærlig forkyndelse og efter at komme til Herrens bord, hvad jeg formente dem. *Helweg* blev rørt med en ægte grundtvigsk rørelse, han ynkedes inderligt over dem, og uden at undersøge sagen nærmere lovede han at betjene dem efter ønske, hvorefter der blev agiteret og sat en større sognebaandsløsning i gang. Det var i aaret 1900. Jeg gik hen i kirken for at høre hans første prædiken dér og følte mig straks meget ilde berørt ved at høre ham i indgangsbønnen sige til Gud, at han (Gud) jo nok vidste, at han (Helweg) ikke var kommen for at modarbejde sognepræsten, men for at hjælpe ham med at søge de mennesker, han ikke kunne naa. Jeg skrev et brev til Helweg og gik i rette med ham, fordi han turde tale saaledes til Gud, naar det dog var vitterligt, at han kun havde laant øre til mine modstandere og slet ikke havde villet tale med mig derom. Herpaa svarede han kun overlegent, at vi vist stod saa langt fra hinanden, at vi slet ikke kunne raabe hinanden op. Saa blev denne pastor Helweg deres trøstermand i ca 10 aar og jeg derved befriet for adskillige fortrædeligheder.

Arbejde havde jeg nok af, og jeg tænker med tak paa den hjælp, jeg fik af indremissionærerne. Der kom mange, og de var altid velkomne. Jeg gjorde den erfaring, at en troende præst altid vil kunne have en stor støtte i missionæren, om ikke just fordi han er en stor prædikant, saa fordi han ved sit komme samler de hellige, anbefaler den troende præst, forsvarer ham mod mulige angreb og paa forskellig maade bereder jordbunden for præstens forkyndelse. Det har saa meget at betyde, at folk faar at se, at præsten og lægmanden (»en af deres egne«) er brødre og arbejder godt sammen.

Foruden den præstelige betjening af over 2000 mennesker i et meget vidtstrakt sogn sad jeg i udvalget for børnegudstjenester og for ynglinge- og pigeforeninger, for de sidste var jeg sekretær, og det lagde altid beslag paa nogen tid. Nogen videre nytte gjorde jeg dog ikke uden maaske den, at jeg paa provst Vahls opfordring lagde mig i selen for udsendelsen af kvindelige hedningsmissionærer, noget det danske Missionsselskab længe ikke forstod betydningen af. Jeg samlede da blandt pigeforeningerne de nødvendige midler ind til »Ellen og Kathrine Nielsen«, der begge blev udsendt til Kina 1898 – kun en lille begyndelse, der senere har udviklet sig saa stærkt under komtesse H. Knuths dygtige ledelse. I aarene 1898–1907 var jeg medlem af Det danske Missionsselskabs bestyrelse. Det tog en del tid med rejser til bestyrelsesmøder, men forresten mindes jeg heller ikke her at have gjort nogen videre nytte uden dette, at jeg meget bestemt modsatte mig, at en liberal teolog blev forstander for missionsskolen. Da perioden var udløben, maatte jeg vige pladsen for pastor Løgstrup, der unægtelig ogsaa i mange maader sad inde med flere betingelser end jeg. Men et ikke ringe arbejde havde jeg med at holde missionsmøder rundt om i landet, mest i Jylland og enkelte gange i Sønderjylland, naar de prøjsiske myndigheder dristede sig til at tillade det, hvad deres onde samvittighed dog kun sjældent gjorde. Det blev i et hele ikke til saa overvættes mange møder paa grund af mit mindre gode helbred.

25 aars jubilæet i Sk blev en stor opmuntring og en dejlig festdag 19. april 1910, hvor jeg ret fik at mærke, at havde jeg mange modstandere, saa havde jeg ogsaa mange venner. Dagen begyndte med en gudstjeneste i kirken, hvor min gode ven, provst *Zeuthen,* den gang Indre Missions formand, uventet og til stor overraskelse for mig kom og prædikede om *korset* med de rene, hellige toner om forsoningens blod. Om eftermiddagen samledes en stor skare af venner i missionshuset, der var festligt smykket af kærlige hænder og lange borde dækket. Mange, altfor mange anerkendende ord lød til mig, som jeg dog heldigvis har glemt. Men ogsaa mange smukke gaver modtog jeg, ikke blot fra samfundet i Skanderup, men fra venner rundt omkring i nabosognene, ogsaa fra Sønderjylland, og dem har jeg endnu. Det var en uforglemmelig dag, der gav mig meget at tænke paa og meget at takke Gud for. Men for at jeg ikke skulle glemme virkeligheden, at livet ikke er bar fest, og at fremtiden heller ikke ville blive

det, fik jeg ogsaa en jubilæumsgave af en helt anden art, nemlig i form af en – *valgmenighed!*

Man var efterhaanden blevet træt af pastor *Helweg;* han var smaat skaaret som prædikant, tilhørerne var faa, det kneb med at faa det nødvendige beløb indsamlet til ham, og omsider løste man forbindelsen. Der maatte nu noget andet i stedet, for en præst skulle man jo have. En gaardmand i nabosognet Hjarup fik da den ide, som en gaardmand i Skanderup gav tilslutning: at søge oprettet en *valgmenighed.* Den kom til at bestaa dels af de gamle sognebaandsløsere, dels af nogle flere, der blev indsamlede ved en mægtig agitation fra hus til hus, i alt ca 350 personer i Skanderup sogn, store og smaa iberegnede, foruden en del fra nabosognene, særligt gaardmænd. Et regulativ blev udfærdiget og sanktioneret af biskoppen, og dermed var »*Hjarup-Skanderup valgmenighed*« dannet med ret til at bruge sognekirken hver søndag.

Ved denne lejlighed havde jeg en ret mærkelig oplevelse. Under mine husbesøg i Lunderskov skete det en gang, at jeg tog fejl af døren og gik tilvenstre i stedet for tilhøjre. Her traf jeg en kone, som nu var enke, og som i mange aar havde været sognebaandsløser, og jeg gjorde da undskyldning for min fejltagelse. Men da jeg nu var kommen indenfor, vekslede vi dog et par venlige ord, og blandt andet sagde jeg, at nu havde grundtvigianerne jo dannet en valgmenighed, hvoraf hun vel ogsaa var medlem. Til min store forbavselse svarede hun: »Nej, det er jeg ikke og vil heller ikke være det.« Paa mit spørgsmaal hvorfor? svarede hun: »Jeg kan ikke lide denne agitation, og desuden er der slet ingen grundtvigianere i Skanderup sogn uden maaske præsten.« Ingen grundtvigianere i Skanderup! hvor mærkeligt i hendes mund. Men hun mente aabenbart rigtige grundtvigianere, »Guds riges grundtvigianere«, til hvilke hun vel altsaa selv hørte, og det var jo altsaa det, jeg selv saa tidt havde sagt. Det var mig virkelig en beroligelse at høre det bekræftet fra den side, for jeg kunne jo nok sommetider tænke, om jeg maaske tog fejl og var for haard i min bedømmelse af dem, som særlig pastor *Johs. Clausen* paa en ret ondartet maade havde angrebet mig for. Men altsaa, fra kompetent side: ingen sande grundtvigianere i Skanderup sogn i den nyoprettede valgmenighed.

Her skulle nu en ung mand (*Anders Nørgaard,* den senere saa kendte valgmenighedspræst i Vejstrup. Red), som tidligere havde været kapellan i Eltang, og som havde samtykket i at være valgmenighedens præst, til at tage fat, efter konens mening altsaa den eneste virkelige grundtvigianer. Han var aabenbart en stor idealist med et meget lyst syn. Han besøgte mig en dag, kort efter at han var kommen, og vi fik talt en del sammen i al venskabelighed. De folk, der havde valgt ham til præst, kaldte han for nogle »brillante« mennesker, et udtryk, som vist var moderne blandt den tids ungdom, men som jeg ikke rigtig forstod. Han sagde, at han var vis paa, at Gud havde kaldet ham til Skanderup, og at han havde en stor gerning at gøre her; han ville ogsaa sætte pris paa, om jeg ville besøge ham. Ved mig selv tænkte jeg paa Akabs ord: »Den, der spænder bæltet paa, rose sig ikke som den, der løser det«, men ham svarede jeg, at jeg først ville se, om Gud ville bruge ham, og saasnart nogen blev omvendt ved hans forkyndelse, ville jeg komme og række ham haand. »Omvende sig«, sagde han og rystede paa hovedet, det ord syntes for ham at være lige saa fremmed, som »brillant« var for mig. Han var her da i 6 aar, men jeg naaede aldrig at besøge ham, fordi jeg ikke skønnede, at betingelsen derfor var indtraadt.

Nu havde mine modstandere imidlertid faaet stort haab om et mægtigt grundtvigsk fremstød. De talte om, at jeg nu en gang havde den lille flok, som jeg overhovedet kunne naa; nu skulle hele det øvrige sogn slutte sig til valgmenigheden, og saa skulle der igen kunne aandes frit i ren luft efter det tunge og trykkende aag, der saa længe havde hvilet over sognet og hele egnen. Smukke drømme, der dog blev saa sørgeligt skuffede!

Der var nu først menighedsraadet, det maatte naturligvis erobres, og alle sejl blev ved det førstkommende valg sat til med en vældig agitation for at vinde flertallet. Men det gik daarligt; og af fire medlemmer fik de kun det ene. Og det blev ikke bedre de følgende gange, der var intet haab om ved næste præstevalg at kunne indstille en meningsfælle som nr 1. – Og saa var der sogneraadet. Her maatte det da kunne lykkes, for her var jo alle sognets folk særligt interesserede. I mange aar havde sogneraadet regeret som en heftig modstander af det, de kaldte »missionen«. Det var for et virkelig omvendt og troende menneske rent umuligt at blive valgt ind i sogneraad og skolekommission. Kun til snefoged og skorstenssyner agtedes en saadan person værdig. Men dette ændredes, da der indførtes forholdstal. Saa kunne dog nogle af de ni pladser blive besat med troende mennesker. Det er en selvfølge, at saa længe modstanderne havde flertal, var der ikke tale om ansættelse af en lærer, dersom man havde mindste mistanke om, at han var »missionsk«. At beholde denne overmægtige stilling i sogneraadet var et overmaade vigtigt spørgsmaal, og med valgmenighedsfolket som fører blev der arbejdet ihærdigt derfor. Men ogsaa her forregnede de sig. Antallet af valgmenighedens medlemmer var i alt med store og smaa kun ca halvfjerde hundrede af sognets 2400 indbyggere, og af disse fandt flertallet det dog urimeligt, at hele sognet skulle styres af nogle faa mennesker, der havde løst sognebaand. Saa blev resultatet, at de tabte en mængde stemmer. Missionens liste blev nu den sejrende, ved sidste valg endog 6 mod 3. Følgen heraf blev, at ved ledige lærer-embeder blev der ansat troende lærere, og da nu tilmed baade en lærer og en lærerinde havde omvendt sig, blev resultatet dette, at ved min afrejse 1922 var alle sognets lærere og lærerinder troende mennesker.

Der skyldes valgmenigheden en tak, fordi den saaledes, om end kun indirekte og uden selv at vide det, hjalp med til at fremme li-

vet. I aaret 1922 fik den bygget sin egen kirke; men nogen videre fremgang i Skanderup sogn naaede den aldrig at faa. At den har kunnet magte at bygge kirke tilligemed friskole og efterskole ligger i, at den ved ihærdig agitation har faaet tilslutning fra alle de omliggende sogne, hvori der er troende præster, særligt fra Andst.

Men nu vil jeg lade grundtvigianerne sove, kun endnu denne lille tilføjelse. Jeg véd, at mange betragter mig som en bitter fjende af alt det, der bærer Grundtvigs navn. Dette er dog ikke tilfældet. Den unge Grundtvig, der traadte saa frimodigt op mod rationalismen og skrev »Kirkens genmæle«, har jeg beundret og elsket.

Valgmenigheden fortrædigede jeg ikke paa noget punkt, men lod den arbejde som den vilde, blot den holdt sig til »regulativet« og lod mig være i fred, hvad den dog ikke altid gjorde. Jeg havde nok at gøre med mine egne sager, især da jeg aaret forud, 1909, var blevet medlem af Indre Missions bestyrelse. Jeg var nu 60 aar gammel, altsaa over den alder, da man kunde faa alderdomsunderstøttelse; men jeg kunde alligevel ikke sige nej til opfordringen om at indtræde i bestyrelsen; thi det var jeg klar over, at om der var noget sted, hvor jeg kunde befinde mig som fisken i vandet, saa var det dér. Megen glæde havde jeg ogsaa af det og mange gode dage, naar bestyrelsen samledes, og de store aarlige missionsmøder holdtes. Og saa kom der dog en tid, hvor jeg fortrød det og omgikkes med tanken om at træde ud. Det var, da formanden, provst *Zeuthen,* begyndte at tale om sin høje alder, og om, at der snart burde tænkes paa en anden formand. Enkelte gange sagde han til mig, at nu maatte jeg vist helst tage hans plads, og da jeg mærkede, at ogsaa andre talte i krogene om mig som hans eftermand, blev jeg meget bange. Jeg syntes, det var en umulighed, en ligefrem absurd tanke, jeg havde hverken legemlige eller aandelige kræfter til den post. Men en skøn dag, netop da jeg var klar over, at den sikreste vej til at undgaa den stilling, var at træde ud af bestyrelsen, hvad jeg nok med mine nu 67 aar kunne gøre uden misforstaaelse »paa grund af alder og svaghed«, kom der et telegram fra Fredericia: »*Zeuthen* død«. Jeg fik hjertebanken, – men hvad, der var da andre i bestyrelsen, der bedre end jeg kunne være formand, ogsaa fordi de havde siddet der mange flere aar end jeg; der var jo baade den gamle Chr. Sørensen og den unge Fibiger, det blev nok en af dem.

Den 5. marts 1915 blev *Zeuthen* begravet, og samme dag holdtes et bestyrelsesmøde, hvor den nye formand skulle vælges. Det blev mig – enstemmig. Var det virkelig Herrens villie? Jeg blev pludselig ganske stille. Der var nogle, der ansaa det for et stort misgreb, de mente, at nu vilde Indre Mission blive ledet i ulykke. Andre var glade og sendte mig baade mundtlig og skriftlig en mængde lykønskninger og opmuntringer. Jeg trøstede mig ved, at da jeg nu allerede var tæt ved de 68, kunde det da ikke vare længere end højst et par aar, hvis det skulde vise sig, at jeg ikke kunde magte det. Endnu følte jeg mig dog saa rask, at jeg mente at kunne sammen med denne nye stilling, hvis rækkevidde jeg jo ikke kendte, selv betjene mit embede. Det gik ogsaa under store anstrengelser et par aar. Min hustru, der var en af disse stille kvinder, der aldrig traadte offentlig frem, men heller aldrig holdt sin mand tilbage, og som var mig en stor støtte ved gæstfrit at aabne hjemmet for Guds børn, blandt hvilke hun havde sine eneste venner, mens familien skammede sig ved hendes mand, døde 1916. En svær sygdom tyngede hjemmet. Og saa brød det da ogsaa sammen for mig, pludselig en søndag midt under gudstjenesten. Lægen kaldte det hjerteforkalkning og tilraadede mig for fremtiden kun at arbejde med halv kraft. Saa fik jeg kapellan de sidste fire aar, jeg var i embedet, *Jørgensen,* der blev præst i Feldballe, og Dyssegaard, som blev præst i Ejerslev paa Mors. Jeg er dem begge taknemlig for den omsorg, de havde for at aflaste mig.

74 aar gammel forlod jeg Skanderup i aaret 1922, efter at have været præst der i 37½ aar, som jeg kun kan se tilbage paa med stor tak baade til Gud og mennesker. Ved en afskedsfest fik jeg talrige beviser paa mine venners kærlighed og en stor glæde er det at IMs prøvede og højtagtede ven, pastor *J. C. Berthelsen,* Harboøre, blev min eftermand.«

Da Carl Moe kom til Skanderup

Den gamle smed fra Skanderup, *Chr. N. Dall* fortæller i Hj og Tr XV, III bl a:

»I Skanderup fik jeg hurtigt nogle kammerater, og skønt jeg her fik fire kroner om ugen, kunde de ikke slaa til til dansen og kortspillet. Vi samledes hos en bager og sad til langt ud paa natten. Kl 12 fik vi kaffe og 5 øres kager.

Søndagen og natten gik, og pungen blev tom.

Anden paaskedag skulde der være bal og skyttefest udenfor byen. Jeg havde ingen penge, og min løn var optaget. Saa var der en enkemand, der laante mig 10 kr. Jeg morede mig til klokken fire den nat, og en halv time senere skulde jeg begynde i værkstedet igen, men det var der ikke megen fart i.

Jeg tænkte mindst af alt paa, at det var sidste gang, jeg var til dans.

Anden søndag efter paaske 1885 blev den nye præst indsat i Skanderup. Der var gaaet mange, vilde rygter om ham. Han kom fra *Harboøre* og hed *Carl Moe.*

Skønt Skanderup var et meget verdsligt sogn med drik, kortspil, dans og meget andet, og der om søndagen ofte kun var 3–4 mennesker i kirke, ja, til tider var der slet ingen gudstjeneste, saa skulde for rygternes skyld alle i kirke den søndag, baade unge og ældre. Jeg kom i følge med kirkesangeren. Han vidste ogsaa en hel del. »Men,« sagde han, »lad ham blot begynde med noget, saa skal jeg nok give ham besked.« Hvad han ellers oplevede sammen med præsten, ved jeg ingen besked om.

Kirken var overfyldt. Jeg kom til at sidde

under prædikestolen mellem ukendte mænd fra Taulov. Præsten prædikede over ordet: »Jeg er den gode hyrde. Den gode hyrde sætter sit liv til for faarene.« – Denne prædiken findes i pastor C. Moe's prædikensamling: »Naaden og sandheden«. – Præsten lignede os mennesker ved faar, de hvide og de sorte. Jeg syntes, det var løjer at høre ham. Men da præsten var kommet ned fra prædikestolen, sagde den ene af de mænd, jeg sad imellem: »Aldrig har der lydt en saadan røst fra Skanderup kirke.« Jeg tænkte paa, hvad det skulde sige. Senere kom jeg til at forstaa det.

Udenfor kirken stod folk i klynger, og paa hjemvejen gik de i store flokke og talte sammen. Det var noget nyt, og de havde aldrig hørt en saadan prædiken før. Det havde derfor ogsaa nyhedens interesse.

Hjemme stod mester og hans kone og talte om det samme. Mester sagde: »Jeg kan ikke forstaa, hvad det vil sige, at vi skal være hellige, som præsten sagde; thi der er jo ingen hellig uden Gud.« Konen svarede: »Min halvbroder i Vamdrup siger det samme.«

Nu kom en af byens gaardmænd ind og spurgte efter at have hilst: »Hvad siger I om den nye præst?«

Jeg fik ikke hørt mere af diskussionen, da en af mine kammerater i det samme stod ude paa pladsen og kaldte paa mig.

Han spurgte om min mening, og jeg svarede, at jeg syntes, det var morsomt at høre paa. »Det skal du nu ikke sige,« sagde han. »Jeg tror, der er noget i den mand. Men som gode kammerater skal vi saa ikke blive enige om at gaa i kirke 8 søndage i træk, saa skal vi nok blive klar over, hvad manden indeholder.« Jeg gik ind paa forslaget og holdt ud.

Der var en helt anden luft i sognet efter den første prædiken. Det var noget nyt, og pastor Moe havde en underlig evne til at faa folk i tale. Der var altid noget i præstens prædiken, der gav anledning til samtale. Det varede ikke længe, før en og anden kom i nød med sig selv. Ja, det skete vist den allerførste søndag. Det rygtedes vidt og bredt.

Præsten nævnede altid synden ved navn. Var der bal, revsede han det fra prædikestolen, saa der løftede sig et ramaskrig i hele sognet. Sad folk paa kroen og drak, fik de samme behandling. Det gav noget at tænke paa. Det varede heller ikke mange søndage, førend min kammerat og jeg kom i nød med os selv. Vi fik at se, at det liv, vi førte, vilde bringe os i Helvede. Vi begyndte derfor at bede og raabe til Gud. Gud hørte mig, og jeg blev glad og lykkelig, lovet være hans navn! Som det gik mig, saadan gik det mange baade unge og gamle.

Nogle forargede sig over, at det ikke var nok at holde møde om søndagen, men at ogsaa søgnedagene maatte tages med og det endda midt i høstens tid. Men mødet blev afholdt.

Vækkelsen gik trods alt sin gang.

I november var der »ynglingemøde« i præstegaarden. Præsten talte over salmen: »Hvorledes skal en ung holde sin sti ren.« Senere blev det skik, at vi samledes hver 14. dag, og præsten gennemgik romerbrevet for os. De unge piger havde møde en anden aften. Mellem jul og nytaar var der juletræ i præstegaarden. Vi fik kaffe og hver en pose. Præsten talte over ordet: »Jeg er det sande vintræ, og I er grenene.«

Om vinteren holdt pastor Moe bibellæsning i kirken, og selvom der ingen varme var i kirken, var denne dog fuld hver aften. Ved kirkedøren stod to mænd og delte traktater ud, naar folk gik hjem.

Det blev ogsaa af stor betydning for mange, at præsten besøgte alle hjem og kom i kontakt med den enkelte. Nogle tog imod præsten med frygt og bæven.

Saaledes blev en gammel kone i Dollerup meget bange, da hun saa, at præsten stod ude i gaarden. Og trods det, at hun gik meget daarligt ved stok, kom hun humpende ud i køkkenet med en saadan fart, at hun faldt pustende ned paa en stol og sagde: »Æ præst!« Naa, saa maatte manden ind og tage imod præsten, og de talte lidt sammen. Præsten sagde derpaa: »De har en gammel kone her, som jeg gerne vil tale med.« Saa maatte konen ind igen, og angst og bange kom hun frem: »For han vilde jo tage troen fra folk.« Men manden, der var svigersøn til den gamle kone, har siden fortalt, at præsten havde en forunderlig evne til at komme paa talefod med hende og vinde hendes tillid.

En eftermiddag, mens vi arbejdede i værkstedet, kom smedens kone farende derud: »Jens, Jens, præsten er her i byen, han er inde hos naboens!« Smeden lukkede porten ind til værkstedet. Konen gik ind og iførte sig den fineste kappe, hun ejede, og satte sig ind i »den pæne stue« for at afvente begivenhedernes gang.

Præsten kom ogsaa derind, og han siger til hende: »Jeg synes, her er saa mørkt herinde.« Ja, det skal jeg sige Dem, her pastor, jeg er fra skovegnen og holder saa meget af træer,« svarede konen. Der stod nemlig to store træer udenfor og tog meget af lyset. Præsten spurgte videre: »Naa, er der ogsaa mørkt i Deres hjerte?«

Ude i smedien henvendte smeden til mig: »Jeg maa vel ogsaa hellere se at komme ind til den præst.« Og smeden gik ind.

Ikke længe efter blev konen omvendt, men det varede nogle aar, inden smeden blev et troende menneske.

I aaret 1885 blev det første mejeri bygget i Skanderup by. Murerne boede paa en gaard i nærheden. Imidlertid udbrød der en epidemi, strubehoste, imellem folkene, og gaarden blev afspærret. En dag gik pastor Moe derind paa sygebesøg trods forbudet. Han vilde tale med de syge. Det vakte opsigt i byen, og folk beundrede præsten for hans mod. Der døde een mand af sygdommen. Han var et troende menneske.

Andre steder blev præsten mødt med haardhed, eller døren blev laaset for ham.

1886 var en haard vinter. En aften kom en ven af mig og vilde have mig med til møde i præstegaarden, trods det at vejret var slemt. Vi maatte gaa over markerne; thi vejene var fulde af sne, og vi var nær ikke kommet ind i præstegaarden for driver. Lidt efter kom to

andre unge mænd fra Lunderskov. Konfirmandstuen var mørk og kold, men præsten kom lidt efter og tog os med ind i sin egen stue. Han troede ikke, der var kommet nogen. Præsten fortalte os meget om mange ting, og til sidst var der en, der spurgte, om vi ingen forening maatte faa. Pastor *Moe* svarede: »Jo, dersom I vil bestille noget.« Manden, der spurgte, var den senere uddeler *Junge* i *Hjarup* brugsforening.

Vi begyndte nu at arbejde.

En søndag aften var der bal i Lunderskov, og vi var to, Junge og jeg, der da gik op til pastor *Moe* og spurgte, om vi ikke skulde gaa til Lunderskov og dele traktater ud. Præsten syntes godt om ideen og gav os nogle forholdsregler, saa vi ikke kom i strid med loven.

Vi blev seks, der gik til Lunderskov kro. Vi stod saa udenfor og advarede dem, der gik ind, og delte vore traktater ud. Det spurgtes inde i salen, og lidt efter kom værten ud for at vise os væk og skælde os ud. Han stillede sig overfor mig, inden han opdagede, hvem jeg var. Vi var nemlig fætre. Pludselig sagde han: »Hvad er du ogsaa med, Christian?« Saa gik han ind igen. Der kom nu andre ud, som raabte efter os og smed med sten.

En troende pige løste balbillet og gik ind i salen og delte traktater ud. Hun blev haanet og tilraabt paa forskellig maade; men hun kom godt ud og kunde gaa frit hjem.

Kort tid efter blev vor forening stiftet, og den blev paa 12–14 medlemmer. Tre aar efter trak pastor Moe sig tilbage som formand. Han vilde, at vi selv skulde arbejde.

Nogle aar senere blev det skik, at en del af os, som havde været med fra begyndelsen, men nu var blevet gift og bosat forskellige steder, kom sammen en søndag i aaret. Det var gerne den anden søndag i august, og meget ofte havde vi da pastor Moe iblandt os. Vi var otte familier, der samledes, og vi havde altid en god og hyggelig dag sammen«.

Pastor *J. C. Berthelsen* (1923–42) se ndf gik udmærket i Carl Moes spor. Han var afgjort IM, medlem af IMs bestyrelse, en trofast og solid præst. Der blev værnet om traditionerne, besøgene paa Harboøre fortsattes, Berthelsen havde selv i mange aar været sognepræst i Harboøre. IM befæstede sin stilling, og modsætningerne til valgmenigheden udjævnedes, selv om skellet holdtes skarpt.

Pastor *J. A. Danielsen* (1942–1964) skriver: Det er givet, at vi i dag lever kirkeligt set paa vækkelsen under pastor *Carl Moe*. Det viser sig i god kkg, og hele det organiserede arbejde inden for IM. Men som tiden gaar, kommer der mange tilflyttere, og de er ganske ukirkelige. Kkg 10 pct, stærkt præget af IM og valgmenigheden, sdsk, FDF, K spejdere, fh, KFUM og K, 150 sbl til valgmgh, ungdomssk, gr (85 elever). Gr friskole. Blandet bef, dels stationsby, dels landbrug, mange arbejdere og jernbanefolk, lidt fabriksvirksomhed. Menighedshuset i Lunderskov er fra ca 1945. Missionshuset i S fra 1889 blev solgt 1964. Arbejdet samles derefter om menighedshuset.

Pastor *H. C. M. Krarup* har virket her siden 1964. Pastor Krarup skriver: *Menighedshuset* i Lunderskov er en gammel tyskerbarak, som ligger paa en god, central plads i byen. Missionshuset i Skanderup blev solgt 1964, da man skulle koste meget paa det for at faa det gjort godt i stand. I stedet arbejdes der med planer om opførelse af et nyt menighedshus i Lunderskov paa pladsen, hvor det nuværende ligger.

Foruden menighedsmøder o l holdes her en mdl gudstjeneste med særligt henblik paa de ældre og regelmæssige sammenkomster for ældre. Desuden er der særlige ungdomslokaler – samlingssted for alt ungdomsarbejdet: KFUM og K, FDF og spejderne, ligesom den store KFUM og K idrætsafdeling her arrangerer bordtennis m v ved aabent-hus-aftener.

Efterhaanden som tiden gaar, mindskes skellet mellem sogne- og valgmenigheden.

Fællesskabet med Harboøre, som nu har fejret sin 80-aars dag (1965), lever stadig (1966 var vi 36 herfra i Harboøre til efteraarsfest).

IMs Kongeaakreds

Et forsøg paa udjævning af den gamle unaturlige grænse blev gjort med dannelsen af Indre Missions Kongeaakreds i 1941 bestaaende af sogne nord og syd for Kongeaaen. Formændene for disse sognes IM samlet til møde i Vamdrup missionshus den 14. februar besluttede at oprette kredsen med pastor J. Chr. Berthelsen, Skanderup, som formand. Der indkaldtes derpaa til et offentligt møde paa missionshotellet i Lunderskov den 14. maj. Pastor Berthelsen redegjorde for sagens udvikling og foreslog at kalde den nye kreds Indre Missions Kongeaakreds. Forsamlingen gik ind for forslaget saavel som pastor Vriborgs, Oksenvad, forslag at sætte ordet i 1. Johs. brev 5,4: »Vor tro er den sejr, der har overvundet verden« som kredsens motto.

Kredsen omfattede følgende ti samfund: Skanderup, Vamdrup, Andst, Vejen, Skodborg, Jels, Farris, Oksenvad, Sommersted og Vojens. Formændene for disse samfund udgjorde kredsbestyrelsen, og denne valgte et forretningsudvalg bestaaende af pastor Vriborg, Oksenvad, kolportør H. Pedersen, Vejen, og med pastor Berthelsen som formand.

Efter at dette praktiske var ordnet paa mødet i Lunderskov, holdes kredsens første møde samme eftermiddag. Realskolebestyrer A. C. Andersen, Vamdrup, indledte en forhandling over emnet: Bekymring og fortrøstning.

Der har gennem aarene været noget stabilt, traditionsbundet over arbejdet. Man begyndte med at holde fire kredsmøder aarligt, og det bibeholdtes paa skift mellem forskellige byer, dog er sommermødet altid paa Jels Voldsted. Mødets forløb er ogsaa uændret gennem aarene: Indledning over et emne, sædvanligvis efterfulgt af forhandling og en kort afslutning. Kaffe er et urørligt led paa programmet. Deltagelsen i forhandlingen har maaske før været livligere end nu, men kun ganske undtagelsesvis vover en kvinde sig frem.

Allerede i 1942 valgtes en ny formand, idet pastor Berthelsen rejste fra egnen, det blev lærer J. Hansen, Jels. Som formand har endvidere præsterne Juul Nielsen, Vamdrup, og C. Lind, Sommersted, fungeret. — Købmand P. L. Nielsen, Vejen, er nuværende formand.

Foruden kredsmøderne har kredsen gennem en længere aarrække bl a afholdt en mands- og husmoderlejr. Ikke mindst husmoderlejren samler overvældende tilslutning. Møderne samler sædvanligvis en stor forsamling, idet mange viser stor trofasthed mod dem, og derved bliver møderne festaftener. Der er ingen tvivl om, at Kongeaakredsens møder og øvrige virke har haft stor betydning for det aandelige liv paa egnen og befordret et godt sammenhold inden for kredsen. IM TId 1966, 372.

IM i Skanderup hører *ikke mere* til Kongeaa-kredsen, da man under krigen sluttede sig til *Koldingkredsen,* som pastor *Danielsen* var formand for 1947–59.

Blandt lægfolk nævnes:

De første ledere købmand *N. Juhl,* og træskomager *Søren Lund* (paa gravstenen staar: – Han var de hellige til megen nytte). – gaardejer *N. Fallesen,* Mariegaard, skænkede grunden til missionshuset, skrædder *Jens P. Østergaard (Moe sagde i sin ligtale: – Der er* slukket et lys i Nagbøl. Moe roste ellers ikke i ligtaler). Smed *Søren Hansen* i Dollerup, smed *Andreas Andersen* i Gelballe, han virkede som kirketjener for Moe, der ikke ville have lærer *Jørgensen,* der var tilsluttet valgmenigheden, men da han blev omvendt, vendte han tilbage til kirken og var kirkesanger og kordegn i mange aar og meget virksom inden for IM. – Kludehandler *Niels Friis,* Gelballe, der var en varm kristen og altid vidnende for mennesker, gaardejer *Laurids Nissen,* Solgaarden (DnA 1938, 71) gaardejer *Mathias Skovgaard,* Mariegaard, gaardejer *H. K. Nielsen,* Skanderup mm. Menighedshuset i Lunderskov, opført 1949. En tid drev IM et menighedshotel. Det gav stort underskud, og da hotellet blev solgt, fik IMs samfund overladt haven med en brandtomt af et snedkerværksted. En del af jorden solgtes og der opførtes *menighedshus* af tyskerbarakker, senere udvidedes med lokaler til ungdomsarbejdet, der har i Lunderskov siden 1943 været afholdt en maanedlig gudstjeneste, i begyndelsen i biografen, nu i menighedshuset. *Asmus Asmussen* (* 79, † 58), sønderjyde, meget bibelkyndig, mange aar søndagsskolearbejder, helstøbt, særpræget, hjertelig. *T. N. Andersen,* IM friskolelærer i Lunderskov, senere missionær. Ved friskolen i Lunderskov virkede ogsaa lærer *Johs. Andreas Sørensen,* 1912–17, da han blev missionær her til 1919, senere landssekretær for IM. † 1962, begravet her (hans søn er sognepræst i Kerteminde). Gaardejer *N. F. Skovgaard,* Mariegaard, Skanderup, sogneraadsformand og menighedsraadsformand. Gaardejer *Johs. Nissen,* Solgaarden. Uddeler *L. Hjort,* Lunderskov, er formand for IMs samfund. Indremissionær *P. Hansen* virkede her 1910–16 (DnA 1936, 107), om *Mads Thuesen,* se DnA 1928, 112.

Skolen

Lunderskov skole med realskole ledes af skoleinspektør *J. Hedegaard Laursen.*

N. P. Larsen virkede i mange aar som førstelærer og gjorde et stort arbejde blandt de unge som formand for KFUM. (Bagermester Jac. Nielsen har siden videreført arbejdet).

Lærer *Th. Madsen* (* 90, lærer i Gelballe 18–53, † 57) var fra Agger, en dygtig lærer og organist, i 25 aar dirigent for de kristelige sangkor, ivrig for KFUMs soldatermission, BM, Nr Nissum seminarium.

Proprietær *Vald. Thomsen,* (* 87) Rosenlund, en dygtig landmand, blev ftm 32 (Venstre), men var 1934 med til at stifte »Det frie folkeparti«, fra 1939, »Bondepartiet«, blev dettes formand. Ved folketingsvalget 1935 fik de 5 mand valgt, hvoriblandt hans broder, Jens Thomsen, de førte en aggressiv politik, angreb stærkt stats- og kommunestyre, ivrede for landbruget. (DBL XXIII, 590),.

1922 oplyses: (Prf bl, 1922, s 214): Ca 75 pct søger kirken mere eller mindre, som regel 400 i kirke hver søndag. IM smf, sdsk, KFUM og K, 1931: Kkg 20 pct, stort IM smf, 300 til valgm. 1939: Kkg 15 pct, splittet, stærkt præget af IM, gr og soc, 280 til valgm. 1947: Kkg 15 pct, gode, præget af IM og Gr, stort IM smf, 250 til valgm. 1955: Kkg 10–15 pct, gode, stærkt præget af IM og valgmgh, sdsk, FDF, KFUM og K, stort IM smf. 1965: Kkg 10 pct, gode, præget af IM, 258 til valgmgh, gr ungdomsskole (85 elever), sdsk, FDF, KFUM og K osv.

Skanderup kirke, ret centralt beliggende, ligger for sig selv, omkranset af sognets byer, er indviet til Sct Nicolai, anselig og smuk. Skib og kor er romanske, af granitkvadre, paa profileret sokkel. Korgavlen omsat ved restaur. 1875, da syddørens portal (med 2 par søjler) flyttedes til taarnets vestside og fik trekantet gavlparti. Portalen er beslægtet med Vamdrups nordportal, ligesom den i 1934 genaabnede norddør, med tilsvarende tympanon med den tronende Kristus ml Peter og Paulus. En række vinduer er genaabnet, korbuen har profilerede kragsten, væggene glatpudset. Koret har pudset loft, skibet bjælkeloft. Apsis er tilbygget 1936 i forb m en større restauration 1934—36. Svært taarn af munkesten fra middelalderen, af sønderjysk type med ottekantet, skifertækt spir. Taarnrummet er forhal med venteværelse. Skifertag, taarn og apsis hvidkalket, skib og kor staar med blanke kvadre. Alterbord med panel fra 1577, restaur 1934. Sengotisk fløjaltertavle fra ca 1500 med korsfæstelsen i midten og apostlene paa fløjene. Et nadverbillede paa tavlens predella vist fra 1693. Sengotiske stager. Bag altret er 1934 indrettet en lukket præstestol med dele af en præstestol fra 1577. Romansk granitfont med kumme af vestjysk type, foden af Weser-sandsten med smaa figurer. To daabsfade. Korbuekrucifix. Prædikestol med lydhimmel fra 1589 (stafferet 1695 med malerier af evangelisterne, gudslammet, Moses, Aron, Paulus), rest 1936. Renæssancestolegavle. Salmenummertavler med arkader og bibelske relieffer fra ca 1620. Series pastorum. Maleri af Luther, skænket paa Luthers 400 aarsdag af mgh. 2 store lysekroner skænket af mgh til Carl Moes 100 aars dag 1948. Klokke fra 1735. Barok-orgel-pulpitur med malerier af N. Steenholt (Kristus, 12 smaa profeter). Gravkamre (bl a for pastor Knud Buch, † 1604, der var med til at give prædikestolen, og som skrev rimede fyndord paa bjælkeloftet (nu forsvundet). 350 sd. Nyt orgel 1965. Paa kirkegaarden minde over 3 faldne soldater fra 1849. Ligkapel 1922. Mack D 166 f, 310, 319, 367, 408, Nye tid om lærde og curieuse sager, 1732, 497 f.

Folketal: 1850: 1056, 1901: 1791, 1925: 2454, 1965: 2589.

Altergæster: 1921: 1600, 1931: 1480, 1946: 1440, 1954: 1172, 1962: 1345, 1965: 1460.

Menighedsråd: 1922: 4 IM, 1 gr (valgmpræsten), 1930: 6 IM 2 gr, 1946: 5 IM 1 gr, 2 u p, 1954: 3 IM 2 soc, 3 borg valg, 1961: 4 IM, 2 soc, 2 borg, 1965: 5 IM, 1 soc, 1 borg, 1 fri liste. Fmd gdjr N. F. Skovgaard.

Sognepræst

Indt 1771: 260 rdl, 1857: a) 126 rug, 126 byg, b) 10 byg, 310 rdl, c) 22 lpd ost, d) 400 rdl, e) 135 td ld, 9 td hartk. Firlænget pgd i Nagbøl, opført 1824, dam i gaarden. — 1870: Regul 3136 kr, netto: 5842 kr. — 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. — Pgd opf 1924.

14. 6. aug 1834–21. febr 70 (sp Venø 10. nov 30): **Ulrik Kjerulff Schmidth,** * 12. okt 98 Vaagø. Forældre: Sognepræst i Mesinge kstrd Jacob Christian S, † 48 og Ingeborg Lerche,. Stud Odense 18, c jan 27 (h), hjpr Mesinge 21. marts 28, † 21. febr 70. ~ 15. april 31 Julie Marie Bentzen, * 9. nov 06 Kbhvn, † ca 1885. Forældre: Grosserer Hans B og Charlotte Lovise Bruun. – Søstre: ~ Aagaard, Velling og Buchhave, Sal-Ejsing.

Pastor S mindedes af pastor Storch som en

nobel, værdig præst, velstillet, vellidt, højkirkelig. Paa den store gravsten over ham staar: 1. kor 16, 24: Min kærlighed være med eder alle i Kristus.

Hjælpepræst hos pastor Schmidt

1868—70: C. F. Storch, se Gierslev.

15. 30. april 1870–19. nov 84 (sp Hygum, Sdj 10. april 55, afsat p g a edsnægtelse 20. maj 67): **Niels Peter Jørgensen**, * 19. dec 11 Kolding. Forældre: Sp i Hjarup-V Jørgen J, † 36, og Cecilie Cathrine Worch. Stud Kolding 28, c jan 34 (1), huslærer hos provst Smith, Stege, sp Alslev-H 29. dec 38, afsk 19. nov 84, † 8. marts 85. ~ 6. aug 41 Petra Dorthea Julie Wolf, * 29. maj 11 Ødis, † 1. april 89. Forældre: Sp i Maugstrup-J Hans Eiler W, † 44, og Cathrine Elisabeth Groth. – Datter ~ Bøttiger, V Skerninge-U. Brødre: Sdr-Nr Bork og Vinding-V. Hustrus søster ~ Christiansen, Skarrild-A. Fætre: Wolf, Herslev-G og Nordrup-F.

Fr. Barfod omtaler J i sine erindringer (1928, s 65) som en af sine bedste studentervenner, en velbegavet og godmodig mand.

16. 20. jan 1885–31. maj 1922 (sp Harboøre-E 8. maj 77): **Carl Julius Moe**, * 22. maj 48 Roskilde. Faderen: Sp Sct Catharinæ k, Ribe, † 01, se der. Stud Ribe 66, c 72^2 (1) lærer Kbhvn, hjpr Stenstrup-L 20. okt 73, afsk 31. maj 22, † 21. juni 27. ~ 30. juni 74 Thalia Frederikke Michelsen, * 29. marts 45 Præstø, † 1. juni 16. Forældre: Kordegn i Roskilde Georg Christian M og Susanne Birgitte Louise Gottlieb af Finderup. – Broder: Sdr Bjert. Brodersønner: Ærøskøbing og Skjolde. Hustrus fætre: Gottlieb, Hobro-S og Gottlieb, Klinte-G, stamt 37.

BM DMS 1897—1907, BM Kirkelig foren f. IM 09, næstfmd, fmd 15, fmd børnehjemmet ved Vejlefjord, BM Magdalenehjemmet, Sct. Lukas stiftelsen, Kr dagblad, Kirk landsfbd af 1911, m m.

Udg 91: Postillen: Naaden og sandheden, 10: Skellet, 13: Er du søn eller træl? 18: Hvad IM er og hvad den vil, 26: Oplevelser. Talrige artikler og præd i IM tid, Kr dbl, m m.

Pastor *A. Fibiger* skrev (Dansk kirkeliv 1927, s 141 f).

»Kirkelig Forening for den indre mission i Danmark« holdt sit aarsmøde i Holbæk i aar.

Endnu stod der to brede ege i den danske kirkeskov, de to præstesønner *Otto* og *Carl Moe*. og for alle os yngre gav det en forunderlig følelse af tryghed, at vi havde dem iblandt os. Men nu, under Holbæk mødet, kom telegrammet om, at den ene af dem, Carl Moe, ogsaa var faldet for dødens le.

Otto var den ældste, * 1846, men, som han selv med smuk og værdig beskedenhed sagde ved broderens kiste, »Carl Moe var større end jeg, og en dygtigere Herrens stridsmand end jeg.«

Carl Moe var 67 aar, da han i marts 1915 efter stiftsprovst Zeuthens død blev valgt til formand for »Kirkelig forening for den indre mission i Danmark«. Med stor frygt og bæven gik han ind til denne ærerige, men ansvarsfulde post. Og det var ikke ham alene, der stod med ængstelse. Mange af de ældre frygtede for at se ham indtage den plads. Thi de kendte ham som den uforfærdede, men ogsaa hensynsløse stridsmand, der ofte kunde fælde skarpe domme og derved saare, ikke blot med Gudsordets sværd, men ogsaa med sit eget, der jo, som alle menneskevaaben, hverken var saa blankt, ej heller kunde bringe lægedom samtidig med, at det saarede, saadan som Guds ords sværd kan. Ogsaa mange af de unge frygtede – og ikke uden grund. Thi de kendte hans bidske kritik af overfladiskheden og udadvendtheden i det kristelige ungdomsarbejde. De vidste, at han kunde slaa haardt, og at han slog til uden personsanseelse eller menneskefrygt.

Nægtes kan det ikke – og skal det heller ikke, saa sandt som disse linier ikke skal tegne et glansbillede af en helgen, men skulde forsøge at give et billede »sandheden tro i kærlighed« – at der kunde være grund til at nære denne frygt. Thi Carl Moe var en personlighed, der bevarede sin originalitet og sit særpræg til det sidste, en mand, der havde baade sine dyder og sine dyders fejl, stærk indtil stejlhed, og eensidig indtil haardhed.

Og dog – hvor voksede han ikke en forunderlig skøn vækst under ansvaret og velsignelsen, der følger med det store kald og den betroede plads. Hans fjender blev faa, og hans venner mange i disse tolv aar. Hans kristelige karakter voksede sin hellige vækst op imod Kristi fyldes maal, og han gik i sin grav højtelsket af alle Indre Missions venner, æret og agtet af alle trosfæller i den danske kirke og velsignet af tusinder af Guds børn i vort land. Ja, det kan med sandhed siges, at Kristi kærlighed blev ved Helligaanden udgydt i hans hjærte.

Lad mig prøve paa at vise dette paa tre forskellige punkter: 1) i hans ledelse af Indre Mission, 2) i hans forhold til os andre i bestyrelsen og 3) som kristen personlighed.

Som leder af Indre Mission førte han tøjlerne med fast konservativ haand og dog med et smukt frisind overfor andre. Han var en mester i at tugte synden, ikke blot naar han i sine prædikener saa ypperligt skildrede det tomme, forløjede liv i verden, men ogsaa naar han stod overfor udskejelser hos Guds børn. Han kunde irettesætte indremissionærerne lige saa skarpt og hensynsløst, som han revsede den ugudelige verden. Og der er ingen tvivl om, at det menneskelig talt var *hans* ubestridelige autoritet, som holdt Indre Missions folket sammen og førte os frelst gennem den fare for spaltning, som truede gennem den saakaldte »midtjyske bevægelse« med dens udløbere i retning af dømmesyge og hjærteløs kritik. Endskønt han ikke var blind for, at denne bevægelse for en stor del udsprang af en alvorlig angst for, at Indre Mission skulde tabe sin saltkraft gennem en udglidende forkyndelse og et fortonet skel, og skønt han i sit inderste hjærte utvivlsomt havde den dybeste sympati med disse vore »bedste folk«, som han kaldte dem, stod han dog urokkelig fast som en tro søn af vor lutherske kirke og af Indre Missions bedste traditioner for at bevare den skønne, betroede skat: Samarbejdet mellem præsterne og lægfolket, og resolut henlagde han efteraarsmødet til bevægelsens centrum, hvor han ved sin vise fasthed og

kristelige sagtmodighed vandt en afgørende sejr. Mod Carl Moes autoritet vovede i virkeligheden ingen at kny, hvor mange andre der end blev »kasserede«. Hans egen personlighed, der aldrig havde unddraget sig, men snarere glædet sig over »martyriet« fra verdens og vantroens side, og fremfor alt hans præstelige bedrift paa Harboøre og i Skanderup, saa uomtvisteligt velsignet og beseglet af Herren selv gennem mange sjæles omvendelse og gennem opblomstringen af et rigt menighedsliv, forlenede ham med en saa stor kærlighed og autoritet fra alles side, saa stormen blev redet af, og faren for splittelse undgaaet.

Og som han stod fast her, stod han ogsaa paa den skønneste maade som en uforfærdet stridsmand og forsvarer overfor de unge. Ikke mindst dette fortjener at mindes. Under forhandlingen i Haderslev med repræsentanter for »Det gamle budskab« i Sønderjylland betonede han først, at der gaves kun én forening for Indre Mission i Danmark, saa der ikke kunde være tale om en særlig forening for Sønderjylland, og da det saa blev udtalt, at »Satan havde fat i den ene ende af Indre Mission gennem KFUM og K«, svarede Carl Moe, fast og værdigt, at dersom man mente at kunne komme nogen vegne overfor os med denne kritik, saa tog man fejl; thi selv om heller ikke han var blind for de farer, der kunde være, særlig ved arbejdet, som det blev drevet i købstæderne, *saa maatte de dog vide, at KFUM og K fra vor side blev lyst i kuld og køn som vore arvtagere,* og saaledes som arbejdet blev drevet ud over i landet i de tusinde smaa foreninger, hvor man samledes med de aabne bibler alene om Guds ord, var KFUM og K *vore ægtefødte børn.*

Saaledes viste han sit frisind og sin kærlighed paa smuk aandelig vis. Det skal de unge vide og mindes med tak og paaskønnelse.

I bestyrelsen fyldte han sin plads som den fødte fører. Hvor var vi trygge, naar vi havde ham iblandt os. Han sad dybt nedsunken i sin stol, ofte smaafrysende og indpakket i tæpper, men lysende klar i sin tanke og utrættelig i sin interesse.

Han havde god tid og gav os andre god tid, stundom lidt for megen, saa vi ofte »sejlede i dødvande«. Klokken brugte han kun sjældent, og afstemninger mindes jeg aldrig, vi har brugt, hverken i Zeuthens eller i hans tid. Vi forhandlede os altid til rette. Han yndede meget at holde sin egen mening tilbage, og naar vi andre saa havde fyret alt vort skyts af og opbrugt alt vor krudt, kom det ofte pludseligt – som et stød af en stilet mellem ribbenene – »Ja, kan man nu egentlig være vis paa *det?*« – og dermed væltede ofte det hele. Men lige saa ofte har vi set ham – til vor beundring – bøje sig for andres overbevisning og gaa imod sin egen lyst, fordi han skønnede, at her gik *Herrens* vej. Og *den* vilde han følge.

Hans andagter om morgenen, naar vi begyndte, er uforglemmelige. Korte, uden et eneste overflødigt ord, midtpunktsøgende og baarne af en forunderlig skøn, ydmyg og lydig tro. Og hvor kunde han ved sine »jubilæumstaler« til missionærerne lade sit vid spille, og med en blanding af skæmt og kærlighed hudflette al jagen efter ære og menneskedyrkelse.

Hans livserindringer, der jo paa mange maader er interessante, men som alligevel er svage, til dels paa grund af hans altfor store tilknappethed paa det personlige omraade, viser klart hans stærke særprægede karakter og hans hensynsløse uforfærdethed, blandet med en vis længsel efter en smule martyrium for sandhedens skyld. Det var saa vist ikke sin egen ære, han søgte, eller menneskegunst, han bejlede til.

Men »denne skat havde han i lerkar«, som han skrev under sit billede i sin ypperlige prædikensamling: »Naaden og Sandheden.«

Han var alle dage en svag mand, aldrig rigtig syg, men heller aldrig rigtig rask. Forbavsende længe holdt dog dette skrøbelige kar, runden, som han var, af en sejg rod.

Men sølvsnoren brister dog en gang, og da vi i maj maaned var til foraarsmøde i Skanderup, hvor han holdt sin sidste prædiken fra sin gamle prædikestol om Jesus som livets brød, var det klart for os alle, at det bar mod enden.

Hans dødsleje paa St Lukas stiftelsen var stakket og let. Egentlige smerter havde han ikke, og selve døden kom blidt.

Her satte hans ydmyghed sin skønneste blomst. »Jeg har saa meget at bede om tilgivelse for, – alle de øren, jeg i uforstandig nidkærhed har hugget af. Og saa ligger jeg her og skovler ind af kærlighed, og det er saa ufortjent altsammen. Hvis alle de bønner, de hellige beder for mig, skulde høres, saa kunde jeg aldrig dø; men det ydmyger mig saa dybt, for jeg er slet ikke al den kærlighed værd.« Og den før saa stærke mand græd som et barn.

Men han hvilede trygt i troen paa sin Frelsers naade og længtes efter Guds fred og hvile. Hans tanker drejede sig til det sidste om Indre Mission. Og hans øjne straalede, de dejlige øjne, vi ikke kunde blive trætte af at se ind i. De var saa underfuldt skønne, at mange af os ikke synes at have set en skønnere glans. Jesu kærlighed og himlens herlighed spejlede sig deri. Og saaledes gik Carl Moe ind til sin Herres glæde«. (A. Fibiger).

»Pastor Carl Moe havde i sit hjem mødt gammeldags kristentro, som student hørte han Frimodt, og som ung præst laa det ham paa sinde at prædikenen skulle være udtryk for, hvad Guds ord siger. Han tog sin præstegerning meget alvorligt. Med IM havde han oprindeligt ingen berøring, og om nogen omvendelse talte han ikke. Om hans gerning i Stenstrup-L, se her III, 395 f, og paa Harboøre, se her VI, Harboøre blev ved hans forkyndelse helt præget af IM (brændevinsprædikenen mod drikkeriet), alvorlig vækkelsesprædikener. »Ogsaa Skanderup sogn forvandledes aandeligt gennem hans forkyndelse, vældig opsigt vakte hans ligtale paa Harboøre november 1893 over de druknede fiskere. Han fik varme venner og bitre modstandere. Flere gange blev der klaget over ham til ministeriet, stor opsigt vakte statsminister N. Neergaards proces mod ham 1922. Men i IM styrkedes hans anseelse, og han blev IMs absolutte fører og stod med stor autiritet i IM til sin død.« (B).

Et medlem af IMs bestyrelse, sognepræst *Poul Sørensen,* Vejle, skrev (DnA 1948, s 83 f).

Den 22. maj 1948 er det hundrede aar, siden Carl Moe blev født. Hans ranke personlighed staar saa klart og tydeligt i den ældre slægts erindring, at det næsten kan synes overflødigt at skrive noget om ham. Men dels er der mange unge, der ikke kender ham eller snarere kender ham paa forkert maade, dels er hans betydning for »Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark« saa stor, at der er al grund til at mindes ham paa ny i hundredaaret for hans fødsel.

Der er ingen paa Jord, som er hadet saa meget som Jesus, men heller ingen, der er elsket som han. Hvad der saaledes gælder i absolut forstand om Jesus selv, gælder tilnærmelsesvis om hans tro disciple. Den, der virkelig vil tilhøre Jesus og tjene ham, kan ikke undgaa verdens had, Herren siger (i Joh 15, 18): »Naar verden hader jer, da skal I vide, at den har hadet mig før jer. Var I af verden, vilde verden elske sit eget, men fordi I ikke er af verden, men jeg har udvalgt jer af verden, derfor hader verden jer.« Og vi kender hans ord: »Ve jer, naar alle mennesker taler godt om jer« (Luk 6,26). Moe blev heller aldrig en »populær« præst, han havde altid mange modstandere, fordi han talte saa rent ud om de ting, der hører til Guds rige. Men til gengæld fik han de helliges kærlighed i hele landet, en stor skare af troende lægfolk og præster var altid rede til at forsvare ham og støtte ham.

Der var norsk blod i Moes aarer. Baade paa fædrene og mødrene side nedstammede han fra vort norske broderfolk, hvis bedste egenskaber han ejede i retning af fasthed indtil stejlhed, naar det gjaldt Guds riges sag. Han var en præstesøn, og barndomshjemmet var en tid i Skrydstrup syd for den senere Kongeaagrænse, derefter tæt ved grænsen, nemlig i Ribe. Denne forbindelse med Sønderjylland satte ogsaa sit præg paa ham.

Vil man vide noget om pastor Moes liv og gerning, set med hans egne øjne, vil jeg anbefale at læse hans »Oplevelser«, som han udsendte aaret før sin død. Naturligvis er det altid af største interesse at faa at vide, hvordan en mand har set paa sit eget liv. Dog kunde man nok ønsket ham en bedre .evnedstegner, end han selv er. Han var en kritisk natur, en kampens mand, en Herrens stridsmand, men han var meget kærligere, varmere og venligere, end han skildrer sig selv. Vilhelm Beck giver i sine »Erindringer« et langt mere omfattende billede af sig selv; den bog er næsten et mønster paa, hvordan en selvbiografi skal være, lige saa frisk og varm som manden selv var.

Da Moes »Oplevelser« udkom, vakte den jo stor interesse. Baade hans venner og hans modstandere greb den med begærlighed for at se, hvordan han skildrede sine kampe, særlig efter ligtalen over de druknede Harboøre-fiskere i 1893, der havde vakt saa uhyre opsigt i sin tid. Men mange af os søgte noget andet og vigtigere i den bog: Hvordan var Carl Moe bleven omvendt? Og saa er det det mærkelige, at der ikke findes et eneste ord derom i bogen! Ingen tvivler om, at han var et omvendt menneske; men hvorfor har han saa ikke, som saa mange andre, skildret denne store oplevelse, hvad der jo kunde have været til hjælp for andre? Det er jo ikke muligt nu at give noget svar derpaa. Jeg ved ikke heller, hvad han har svaret dem, der spurgte ham derom. Maaske har han tænkt, at hans liv, hans arbejde, hans forkyndelse skulde vise, at han var omvendt, og at selve maaden, hvorpaa det skete, var af mindre betydning. Der var engang en nu afdød, nidkær præst, der spurgte sin provst, den senere biskop, Gabriel Koch, om han var omvendt. Provsten kneb øjnene lidt sammen og svarede: »Kan De ikke se det paa mit liv, saa kan det ikke nytte, at jeg siger Dem det med mine ord.« Saa talte de to ikke mere om den sag. – Det kan ogsaa tænkes, at C. Moe ikke har kunnet sige dag og time for sin omvendelse, og at han derfor ikke har skildret den i enkeltheder. Han prædikede jo ellers selv omvendelse saa klart og tydeligt, at det sang i ørene paa folk! Men han stillede aldrig noget krav om, at omvendelsen skulde dateres! Det er det, man med urette kalder »metodisme«, thi metodisterne forlanger heller ikke en pludselig omvendelse, hvilket jo ogsaa vilde være ganske ubibelsk. Moe har selv engang vist det urimelige i et saadant krav. Han sagde: Lad os tænke os et menneske, som har været syg hele vinteren, og som man nu træffer sund og rask hen paa sommeren. »Er du nu rask?« »Ja, nu er jeg helt rask.« »Hvornaar blev du det?« »Ja, det kan jeg ikke sige paa dag eller time.« Vilde det saa ikke være helt meningsløst at sige til ham: Naar du ikke véd det, saa er du syg endnu?« Saaledes er det ogsaa med det aandelige liv. C. Moe og A. Busch, der var saa nyttige i Herrens tjeneste og blev brugt af Gud til store ting i vort folk og i vor kirke, vidste ikke bestemt, hvornaar de havde fundet Jesus, men de vidste, at det var sket, og de kendte det store »før« og »nu« i deres liv (jfr Efes 5, 8). Forøvrigt var C. Moe, da han i 1877 kom til Harboøre som præst næppe mere end vakt og stod i alle tilfælde ganske uklar. Jeg har hørt, at han søgte aandelig hjælp hos Vilhelm Beck, og at han af Beck fik det gode raad at bede meget om Guds aand, som alene kan overbevise om synd og skabe troen i det knuste hjerte. Hvor har de hellige fiskere paa Harboøre og pastor Moe været til gensidig stor velsignelse for hinanden! Der er næppe tvivl om, at forholdene paa Harboøre i den første tid af Moes præstegerning netop bidrog til at give ham det klare, faste, aandelige standpunkt, der var saa karakteristisk for ham. Højskoleforstander Davidsen udsendte i halvfemserne en bog, der hedder »Harboøre« (3 udg 1941). Den maa meget anbefales enhver, der vil kende lidt til Moes præstegerning dér fra 1877–85. Drukkenskab, slagsmaal, usædelighed og strandtyveri gik frygteligt i svang i sognet, baade de aandelige og kulturelle forhold var langt nede. Men bag ved alt dette var der trods alt en del gammel gudsfrygt. »Paa Harboøre lempede jeg mig frem, thi der var en gammel gudsfrygt; men i Skanderup gik jeg lige frem, thi dér var intet,« udtalte Moe engang. Det er en forunderlig stor forandring, der skete paa Harboøre i C. Moes tid. Gud brugte hans

stærke, klare prædiken om synd og naade til en mængde menneskers frelse i aarenes løb. Deres liv blev skaanselsløst draget frem i prædikerne og stillet i Guds ords klare lys; de blev aandelig talt klædt af til skindet. Ordet blev talt med stor myndighed, og han forstod ikke blot at sigte, men at ramme, saa det kunde mærkes: Du er manden. Men saa kunde han ogsaa prædike Evangeliet med de fulde stærke toner om Kristi blod, saa at selv de haardeste hjerter maatte bøje sig og krybe til korset. Han prædikede saa klart om den snævre port, at enhver kunde forstaa, at omvendelsen maatte til, hvis man vilde til Himlen, og ellers gik rejsen til helvede.

Hvor maa det have været en uhyre stor forandring for Moe at komme fra Harboøre til Skanderup. Den djærve, stejle fiskerbefolkning deroppe mod nordvest havde han faaet naade til at vinde for Guds rige i en sjælden grad, saa at der ved hans afrejse var et stort samfund af troende mennesker og et rigt velsignet missionsarbejde. Skanderup var et stort, dødt sogn med en skikkelig, men ganske verdslig og vantro befolkning.

Hans broder, *Otto Moe,* var ogsaa en betydelig prædikant, men han havde ret, naar han ofte udtalte: »Carl, du prædiker meget bedre end jeg.« O. Moe sagde engang: »Carl hvor kan det være, at folk bliver meget mere vrede, naar du prædiker, end naar jeg gør det. Jeg taler dog ogsaa den fulde sandhed.« Dertil svarede C. Moe meget betegnende: »Du giver dem et floretstød, men jeg sætter kniven ind og drejer den rundt i saaret, til det for alvor gør ondt.« Hvor ville han gerne have folk til at se deres synd og trænge til Jesus!

Folk, der ikke selv havde hørt Moe, troede, at han var en vældig brøler som prædikant, at han raabte, tordnede og dundrede. Saadan var det jo slet ikke. Mere rolig og stilfærdig taler kan næppe tænkes. Han talte saa stille og sagte, at det ofte i store kirker vilde være vanskeligt at høre ham, hvis der ikke altid, hvor han talte, var lydstille.« (Poul Sørensen).

Et par smaa minder:

Indremissionær J. Sørensen skrev (DnA 1936):

Medens pastor Moe efter sin bortrejse fra Skanderup boede i Fruens Bøge ved Odense, kom han jævnlig ind til byen, især naar vi havde større møder derinde. Engang ved det halvaarlige samfundsmøde talte nu afdøde pastor Willer ved formiddagsgudstjeneste i St Hans kirke. Han talte især om det personlige vidnesbyrd. Ved gudstjenesten var ogsaa pastor Moe til stede. Efter gudstjenesten hilste jeg paa pastor Moe og spurgte, om han ikke vilde med os hjem i stedet for at tage ud til Fruens Bøge, saa kunde han hos os hvile sig lidt og saa gaa med til forhandlingsmødet i missionshuset om eftermiddagen. Nej, det vilde han ikke, han hvilte bedst hjemme, men han kom da til eftermiddagsmødet.

Det gjorde pastor Moe imidlertid ikke, og da jeg nogle dage efter traf ham, sagde jeg: »De kom ikke til forhandlingsmødet i søndags, pastor Moe.« – »Nej, Sørensen, jeg skal sige Dem, hvordan det gik mig. Da jeg sad hjemme og tænkte paa Willers prædiken, kom jeg til at se paa villaen lige overfor, og det slog mig: »Ja, men de mennesker har du jo aldrig talt med.« Og da jeg saa havde spist, gik jeg derover, og det tog for lang tid, saa jeg ikke kunde naa at komme ind til mødet.« – Dette var pastor Moes svar, og det viste igen, hvorledes han altid var i arbjde.

S. Magelund skrev (IM Tid 1954, 55):

»Tre ting greb mig straks hos pastor Moe:

1) En mand absolut ligeglad med, hvad mennesker sagde og syntes om ham.

2) Jeg har altid under prædikenen set taleren skarpt i øjnene hele tiden, og aldrig (og jeg har hørt mange gennem 50 aar) saa jeg dejligere øjne og renere blik end C. Moes! Han kunne taale at »ses lige ind i sjælen«. Og for en ung mand som alle – jeg siger trods alt afgjort alle – unge, higende efter renhed, kraft og sandhed, kunne man ej andet end gribes!

3) Naar C. M gik fra kirke, var der intet klikevæsen. Han gik lige gennem det hele til kirkehuset, hvor enhver, som ville tale med ham, var velkommen«.

Litt: Se under Harboøre-E, L. Blauenfeldt: IMs hist, 1912, Ebenezer, 1921, Kr dbl 22. juni 27, DBL XV, 620 Vilh. Beck: Erindringer, Johs. Clausen: Carl Moe og hans domme, 1899, A. Fibiger: Guds vandringsmænd, 1930, s 62 f, IM tid 1942, s 318, 33, 364, 397, 412, 429, 445, 461, 477, 493, 510, 1948, s 232 f, A. Nørfelt: A. Fibiger, 1938, s 68, 69, 196 f, 201 f, Jul. Steen: Et liv under Guds naade, II, 1931, s 18, H. G. A. Jørgensen: Ribebispen G. Koch, 1930.

Hjælpepræst hos pastor Moe

1917—20: **A. A. Jørgensen**, se Feldballe-N.
1820—22: **H. H. Dyssegaard**, se Utterslev, Loll.

17. 13. juni 1923–27. jan 42 (sp Harboøre-E 24. juni 01): **Jørgen Christian Berthelsen**, * 21. jan 72 Skallebølle, Vissenbjerg. Forældre: Lærer Niels B og Maren Dorthea Rasmussen. Stud priv 91, c 98^1 (h_2), hjpr Pjedsted 7. aug 99, r af Dbg 38, afsk 27. jan 42, † 27. maj 57. ~ 21. jan 02 Mathilde Ammentorp, * 21. jan 74 Lemvig, † 26. marts 17. Faderen: Sp Barrit-V, † 14, se der. – Søn: Søndbjerg-O. Dt ~ Hvas, Hjerm. Hustrus broder: Torning. Søster ~ Larsen, Torning. Søstersøn: Sand, Blistrup.

BM Fredehjemssagen, fmd 06—31 og 32—36. BM Kirk foren f IM i Danm 31—52, kredsfmd DMS 14—42.

Udg beretn om fredehjem, skrev flere aandelige sange, samt præd m m i IMtid.

Om pastor Bs gerning i Harboøre-E, se her VI, s 616.

Pastor B var en flittig og alvorlig præst, der havde en særlig naadegave i at være vejleder for de store IMsamfund i sine sogne. *Chr. Bartholdy* skr (IM tid 1957, s 314): »Der var noget bundsolidt ved ham, man følte sig tryg, og vi vidste altid, hvilken tillid vore venner havde til ham. Gud give os mange præster af hans type.« Han var præst i ordets bedste forstand, til det sidste aandsfrisk (han tog bolig i Middelfart) og førte lige til 1956 ordet ved stævnerne i Skanderup. Han vendte stadigt tilbage til sine gamle sogne. Da man 1906 begyndte fredehjemssagen for unge kvinder, blev han formand, og han gjorde gennem aarene et meget stort arbejde for denne sag,

maalbevidst og uselvisk, og 4 hjem blev rejst. Han var »en rigt nuanceret og fængslende personlighed« (Kr dbl).

En søn skriver:

»Skanderup kirke var det store sogns midtpunkt. Folk strømmede til kirke fra alle kanter i sognet. Festligt at komme hjem i ferierne ved højtiderne og være med til gudstjenesten.

Det var vist ikke let at være Carl Moes efterfølger. Jeg mindes, at der ofte blev sagt: Saadan har det nu været i 40 aar, hvorfor kan det ikke fortsætte? Far ville ikke reformere, men kirken skulle være det centrale. Men der var noget, som skulle ændres.

Kirken trængte til en grundig restaurering. Det skete i to tempi i 1934 og 1936. Apsis blev genopført – den tilmurede kvindedør genaabnet og retableret – daabsværelse indrettet i taarnrum. Senere fulgte maling af alt inventar, den gamle smukt udskaarne altertavle og prædikestolen straaler nu i de oprindelige farver. Det kostede mange forhandlinger og vist ogsaa nogen modvind at faa sagen gennemført, men bagefter kunne man glæde sig over forandringen.

Præsteboligen blev opført 1924, da den gamle Nagbøl præstegaard efterhaanden var ubeboelig, den blev solgt med jordtilliggende – det var en skuffelse for far, at ogsaa en mindre skovparcel gik med i købet. Far tog os ofte med herud paa spadsereture.

Den nye bolig blev opført paa en mark mellem kirken og missionshuset. En stor 1½ tdr land have blev anlagt i fransk parkstil med lange, lige gange. Det kostede uhyre arbejde at holde den, men far var utrolig flittig og en dygtig havemand, og hans 10 børn fik lov til at hjælpe med.

Minder fra missionshuset: de store efteraarsfester, hvor Harboøre menighed i sept besøgte Sk (og Sk i november besøgte Harboøre) med 2½ dages samvær og møder. De havde rigtig fars hjerte. Store skarer, ogsaa mange fra de omliggende sogne fyldte kirke og missionshus. Der var fest i hjemmene – og rørende afskedtagen paa Lunderskov st, hvorfra Harboørevennerne drog af med hvide melposer fyldte med Skanderup-æbler og under salmesang. Uforglemmeligt for en stor dreng at overvære.

Bedeugen i januar kunne ogsaa fylde det store missionshus baade med unge og ældre aften efter aften – og samfundsjuletræet nytaarsdag kl 17 med medbragt smørrebrød, som blev fordelt paa fade i køkkenet og serveret til the!

Jeg mindes pastor Moes begravelse fra Skanderup kirke i 1927. En 1000-tallig skare fulgte den gamle høvding til graven. Kirken kunne langtfra rumme den. Baaren stod i missionshuset og blev med blomsterstrøende søndagsskolebørn i spidsen ført ind i kirken.

Min broder og jeg fandt plads paa kirkeloftet, hvorfra vi gennem en lem kunne følge alt. Der blev kun holdt en kort højtidelighed i kirken – paa en nærliggende mark var rejst en talerstol, hvorfra en række mindetaler lød, som kunne høres af de 3000 tilhørere.

Far var en flittig præst, omhyggelig med alt sit arbejde, altid paa farten til husbesøg (pr cykel) i det udstrakte sogn – næsten for meget syntes vi børn. Det maa have været et stort savn med mange ensomme timer, at mor døde allerede i 1917.

De sidste aar i Skanderup var fars hjerte svagt, han maatte have hjælpepræst.

Afskedsprædiken blev holdt søndag den 25. januar 1942, da vi havde krigsvintrenes kulderekord: ÷ 30°. Ved afskedsfesten i det fyldte missionshus havde mange ordet baade fra Skanderup og Harboøre. Jeg mindes, at far sagde, at han i sine præsteaar gerne havde villet kalde mennesker til kirke – og derefter til samling og familieskab og fællesskab i missionshuset. Mine forældre er begravet i Harboøre. A. C. D. Berthelsen Søndbjerg.

Hjælpepræst hos pastor Berthelsen

1936—37: **E. E. Jessen**, se Thisted-T.
1938—39: **A. C. D. Berthelsen** (søn af B), se Søndbjerg-O.
1939—40: **S. M. Torp Pedersen**, se Helligsø-G.

18. 29. maj 1942–31. maj 64 (rkp Nakskov-B 25. marts 36): **Johannes Ansgar Danielsen**, * 27. aug 99 Kbhvn. Forældre: Kbmd Christen D og Ane Thomine Thomsen. Stud priv 18, c 25^2 (h_1). Kkp Ikast 16. okt 25, rkp smst 18. juni 28, sp Herredskirke-LL, 23. sept 30, afsk 31. maj 64. ~ 1. juli 28 Anna Helene Zwicky, * 23. aug 07 Frederiksberg. Forældre: Maler Frederik Georg Z og Anna Marie Petersen. – Datter ~ Baun, Understed-K. Hustrus broder: Rkp Trinitatis k, Kbhvn. Søster ~ Norup, Raklev. Kusine ~ Skjerbæk, Sandager-H.

Kredsfmd IMs børnegudstj 38—42 og 45—55, Kredsfmd IM 47—59.

19. 26. sept 1964 (sp Harring-S 22. jan 47): **Hans Christian Matthias Krarup**, 26. jan 11 Sæby. Forældre: Kbmd Jakob Gabriel K, af Nors-T og Olga Frederikke Andersen. Stud Haslev 39, c 46^1 (l-84), fg kordegn Frederiksberg slots k, 41. ~ 1. aug 42 Magda Katrine Stougaard, * 30. april 09 Røgen. Forældre: Kbmd Jens Madsen S og Maren Kristensen. – Søster ~ Neergaard, Laurbjerg-L. Farbroder: Tjustrup-H. Fætter: Rkp Luther k, Kbhvn. Stamt 52.

Kredsfmd DMS 49—64, BM IM i Sydthy 50—54, BM Vilsund strand 49—64, kredsfmd DMS 49—64, medl DMS repræsentantskab 50, medl udv f tilrettelæggelse af Vilsundmøderne 47—65. (Fmd 63).

Litt: Foruden ovenn: Aug. Fr. Schmidts bog fra S. Otto Korsgaard: Minder fra S i 1848 og 1864, Venstrebl f det sydl Jyll 28. dec 23, 12. jan 24, do: Folkeliv i S sogn, Fra Ribe a 1924, Aug. Fr. Schmidt smst 1923 (Stednavne i S sogn), Jørgen Nissen S 1794, om en præstepension, smst 1909, P. Eliassen: Strejftog, 1923, s 59 f, Saml t jy hist og top, 2. r, I, 13 (om Nagbøl pgd), Dsk mag 3. r, I, 1895, 39 f (Et dombrev af kong Hans om præstejord i S), Khst Saml 6. r, V, 305, Hj og Tr XV, 107. Ebenezer, udf af IM 15 f, 23, IM hist 1912 (v Louis Blauenfeldt).

SKANDERUP — HJARUP VALGMENIGHED

(Anerkendt ved kgl res 15. april 1910).

Forudsætningerne for Skanderup-Hjarup valgmenighed er at finde i det grundtvigske liv, som allerede tidligt fandtes paa denne egn, men den konkrete anledning til valgmenighedens oprettelse var reaktionen mod *Carl Moes* forkyndelse, som en del af egnens beboere ikke kunne med. Endnu lever der mange historier om denne første tid og de skarpe modsætninger, som dengang skabtes.

Hele Kolding-egnens grundtvigske liv kan føres tilbage til *P. Larsen-Skræppenborg*. Paa en rejse paa Fyn til Christiansfeld kom han gennem Ødis, og der mødte han en levende og vaagen mand, *Niels Thomsen* fra Hjarup, som var førende blandt de vakte. Han bad Skræppenborg komme til Hjarup for at holde et møde, og 22. dec 1835 holdtes saa en forsamling hos *Anders Jensen*, Østergaard. Det gav anledning til, at pastor *Jørgensen*, Hjarup, klagede til herredsfogeden (se under Hjarup-S), og lægprædikanterne blev idømt bøder (Nord Kirketid 1837). Da *Skræppenborg* 1841 købte en stor gaard i Dons ved Kolding, blev hans støtte og prædikantvirksomhed af stor betydning paa egnen og blev faktisk baggrund for denne valgmenighed,og andre valgmenigheder. Den første begyndelse skete, da man byggede et stort forsamlingshus i Hjarup 1900. Her kom flere præster og grundtvigske ordførere. Pastor *Find*, Hjarup, stod uvenligt over for dette, og da loven om sognebaandsløsning kom, blev den flittigt benyttet. Der var 5 grundtvigske præster, som man i sidste halvdel af 19. aarh søgte til: *Meyling* og *Lunddahl*, Kolding, *Wagner*, Seest, *Jessen*, Ødis, og *Sveistrup*, Vejen.

I Skanderup var der nogle grundtvigske blandt de mange tilflyttere, og fra 1900 fik de valgmenighedspræst *Axel Helweg*, Askov, til at holde 2 gudstjenester om maaneden i Skanderup kirke. Da han 1910 meddelte sine sognebaandsløsere, at han ikke kunne fortsætte, blev der holdt et møde i Hjarup forsamlingshus 17. jan 1910, hvor man besluttede at oprette en *valgmenighed*, og man bad *Anders Nørgaard* om at blive dens præst. Den endelige afgørelse faldt ved et møde i Lunderskov 11. marts, og 22 maj 1910 holdtes den første gudstjeneste. Om Carl Moes syn paa dette se s 229.

Pastor *Anders Nørgaard* (1910–17) havde været hjælpepræst i det nærliggende Eltang og faaet et godt navn i grundtvigske kredse. Han var vendelbo. Hans hustru var sønderjyde, og naboskabet til Sønderjylland fik stor betydning. Menigheden voksede, 1911 kom ca 50 familier fra Andst med, og N holdt derefter 2 gudstjenester om maaneden i Andst, og en del kom til, især fra Seest. Ellers holdtes gudstjenesterne fast i Skanderup og Hjarup sognekirker. Men da sognepræsterne kun ville afstaa een formiddagstjeneste hver maaned i hver af kirkerne, maatte valgmenigheden nøjes med eftermiddagstjenester, og det følte utilfredsstillende. Der blev holdt maanedlige menighedsmøder i Skanderup skoles gymnastiksal med betydelige grundtvigske talere, og her kom mange. Desuden holdt pastor N møder i Hjarup, Gelballe, paa Dollerupgaard, samt ungdomsmøder i Skanderup og Hjarup. Alt dette vakte ikke sognepræsternes bifald, og jo stærkere modsætningerne blev til IM, des flere sluttede op om valgmenigheden.

1914 oprettedes en efterskole i Skanderup ved siden af præsteboligen, især for sønderjydske børn, men krigen bremsede tilgangen sydfra. Det gik dog ret godt, og efterhaanden blev tilslutningen god. 1915 begyndte man at holde gudstjeneste i efterskolens sal en gang om maaneden for derved at faa lidt mere samling paa menigheden. Derimod havde man ikke mod til at bygge egen kirke, og det var utvivlsomt medvirkende til, at N 1917 modtog opfordringen til at blive valgmenighedspræst i Vejstrup. (se her III, 544 f).

Pastor *Asger Eskesen* (1918–54), se ndf. Kredsen udvidedes, og fra 1920 prædikede E 2 gange maanedlig i Seest kirke. Senere kom ogsaa Vamdrup til. Men den største begivenhed var, at man nu fik mod til at rejse en kirke. Det er værd at bemærke, at budgettet kun blev overskredet med 2 kr. (Byggesum 40.000 kr). 24. sept 1922, da den konstituerede biskop stiftsprovst *Oluf Olesen* indviede kirken, er menighedens største festdag. Da talte ogsaa *Anders Nørgaard*. Om aftenen havde mange talere ordet paa efterskolen. 1925 gik valgmenigheden her sammen med Askov, Vejstrup og Silkeborg valgmenigheder sammen om at udsende *Olga Kaae* som missionær til Bombay og har senere støttet hende. Hun er nu forstanderinde i Løgum kloster. En stor fest oplevede menigheden ved pastor *Eskesens* 25 aars jubilæum her 1943. Fællesskabet kom smukt til udtryk, ikke mindst i Eskesens ord: »Jeg synes, at jeg *skal* være her, for her har jeg oplevet saa meget godt og velsignet. Det har været dejligt at dele sorg og glæde med jer. Det giver rigdom for livet. Tak fordi I vil dele alt med os!«

Pastor *H. Søgaard-Andersen* (1955–59), se ndf, døde allerede efter 4 aars tjeneste, og pastor *Thyge Svendsen* (1959–61) flyttede hurtigt. 1960 fejredes 50 aars jubilæet med taler bl a af *Anders Nørgaards* to sønner *Frederik* og *Svend Aage* Nørgaard.

Pastor *T. Gudmand-Høyer* har været valgmenighedspræst her siden 1961. Blandt dem, der har virket i menigheden kan nævnes den første formand, gaardejer *H. J. Bech*, Skanderup, en udvist sønderjyde, han boede senere paa Munkedam, Seest. Forstander *Palle Kirk* (* 1884, † 1953) var forstander for efterskolen 1914–38. Han var søn af friskolelærer *Kirk*, Sdr Næraa og hørte med liv og sjæl hjemme i den frie skole. I Aarsskr for Skanderup ungdomsskole skrev pastor *Eskesen:* »Han var en lærer af Guds naade«. Talentfuld, musikalsk, en dygtig oplæser af digternes værker, socialt interesseret, levede med i politik, kom i sogneraadet efter at han havde afhændet skolen. Han var formand for valgmenigheden, og Eskesen kalder ham: »Et menighedsbarn, der havde sit hjerte i menighedens lovsang, bøn og bekendelse. Han har øvet en god indsats i

egnens folkelige, kulturelle og grundtvigske liv, og det skyldes ikke mindst ham, at baade skolerne og kirken har faaet saa smukt et udseende, som tilfældet er«.

I 1939 var skolen overtaget af forstander *O. Helstrup Andersen,* som med stor dygtighed fik oparbejdet skolen til en stor og velbesøgt ungdomsskole, med sædvanligvis ca 80 elever. *Helstrup Andersen* trak sig tilbage 1965 og afløstes af *Oluf Klinting,* som i en aarrække havde været knyttet til skolen.

Ved Skanderup Ungdomsskoles 50 aars jubilæums-elevstævne holdt forstander O. Helstrup Andersen en tale, hvor han ridsede skolens historie op. Fra denne tale bringer vi det afsnit, som skildrer grænselandets situation efter 1864, der gav grobund for de grænseskoler, som skød op paa den nordlige side af grænsen:

I aarene efter 1864 var der mange, der tændte lys over vort land baade i ord og handling. Grundtvig, romantikeren og samtidig realisten, fik ret. Underet skete. Livet vaagnede paany, folket tog sig sammen og rettede den synkende skude op, og ved hjælp af flittige hænder, varme hjerter og kloge hoveder blev der øvet bedrifter, som fuldt ud kunne maale sig med fortidens.

Nede i Sønderjylland, det tabte land, gik tiden ikke hen med klynk og klage. Sønderjyderne fik i sandhed det tyske aag at føle; men de mistede ikke troen paa en genforening. Det gamle, gulnede flag laa paa kistebunden i tusinder af dansksindede hjem og ventede paa dagen, da det igen kunne folde sig ud paa sin hvide stang. Den blaa sangbog kom ofte frem, for det var gennem sangen, den danske sang, at haabet skulle holdes vedlige. Ingen steder som i Sønderjylland forstod man at værdsætte sangens gave, netop fordi sorgen og savnet skabte baggrunden herfor.

De første saakaldte *grænseskoler,* der blev oprettet med særligt henblik paa de nordslesvigske unge, var Skibelund og Hejls, senere kom Holsted, Vester Vedsted og Bramminge. Skoleforeningen ønskede endnu en efterskole oprettet nær grænsen og henvendte sig til flere hjem paa Rødding-egnen om at løse opgaven. Valgmenighedspræst *Anders Nørgaard,* Skanderup, gift med Helene Bohnfeldt, hvis hjem laa i Haderslev amt, ville gerne have skolen rejst i Skanderup. Efter flere forhandlinger blev planen realiseret, takket være et godt samarbejde mellem grundtvigske hjem syd og nord for den daværende grænse. Manden til at bygge og lede skolen fandt man ogsaa. Valget faldt paa *Palle Kirk,* der i fem aar havde været lærer ved Hejls Efterskole. Kirk havde sans for proportioner, han var praktisk indstillet og samtidig en dyrker af de skønne kunster. I løbet af sommeren 1914 blev skolen bygget, og da den stod færdig, blev den betegnet som landets smukkeste efterskole – sikkert ikke nogen overdrivelse. Den 20. september blev den indviet, og den 3. november holdt det første elevhold sit indtog paa Skanderup Efterskole.

Men paa det tidspunkt var den første verdenskrig begyndt. Grænsen blev spærret, og de unge sønderjyder blev forment adgang til at søge uddannelse paa grænseskolerne. En del sønderjydske elever, der søgte over til »nordfronten« for at undgaa at blive sendt ud paa de andre fronter, besøgte dog skolen i krigsaarene. Straks efter krigens afslutning i 1918 strømmede sønderjydsk ungdom herop, og i aarene derefter var det hovedsageligt den, der fyldte skolen. Senere fik skolen ogsaa elever fra det øvrige land.

I 24½ aar ledede Kirk og hans hustru med stor dygtighed skolen, og flere af dens gamle elever har over for mig udtalt deres store glæde og taknemmelighed over deres skoleophold her. Men efter fede aar kommer der magre aar. Den økonomiske krise, der ramte hele den civiliserede verden, naaede ogsaa Danmark. Den medførte produktionsnedgang, arbejdsløshed, faldende priser paa vore landbrugsprodukter, hvilket medførte, at mange maatte forlade hus og hjem. Det var strenge aar. Ogsaa for de frie ungdomsskoler, hvor elevtallet dalede som følge af de ugunstige økonomiske forhold ude i hjemmene. Dertil kom, at disse skoler paa det tidspunkt havde en rigtig daarlig økonomisk stilling i forhold til de offentlige skoler. Først i 1942 blev dette forhold rettet, idet vi da fik en ny og forbedret ungdomsskolelov, der sikrede baade elever og skoler bedre økonomiske kaar. (Kr Dbl 4. aug 64). Ungdomsskolen ledes nu som nævnt af *O. Klinting.*

Samtidig med ungdomsskolen blev der ogsaa oprettet en friskole, som i 1920 fik sin egen bygning. Den blev de sidste aar ledet af friskolelærer *M. Bjerg* (uddannet paa Ribe seminarium) og som 1965 blev sognepræst paa Mandø. Skolen har lige v 30 elever.

Valgmenigheden omfatter nu ca 230 husstande, især fra Skanderup, Hjarup, Seest, Andst og Vamdrup sogne. Foruden regelmæssig gudstjeneste i valgmenighedskirken er der to maanedlige gudstjenester i Andst kirke.

Formænd har senere været proprietær *J. Friis Jessen,* Hjarup, og nu gaardejer *Thomas Thomsen,* Frederiksminde. Kirkesangere har bl a været lærer *Nissen,* Dollerup, lærer *Jørgensen,* Skanderup, og *E. K. Svennesen,* fhv lærer i Seest († 66), gdjr *Th. Thomsen,* S.

Skanderup valgmenighedskirke (indviet 24. sept 1922, arkitekt Th. Rolver). Overfor efterskolen laa et mejeri, som senere blev kaseinfabrik. Da den skulle sælges, blev den købt af valgmenigheden og ombygget til kirke. Man har formaaet at skabe en for sin tid særdeles smuk kirke af den gamle bygning. Kirken er korskirke med svært taarn med omtrent fladt tag og kors. Skibet har tøndehvælving. Det gamle alterparti med Thorvaldsens Kristus blev i 1958 ved en gave fra fru Minna Hansen paa Hvidkilde i Lunderskov erstattet med et nyt alter, hvorover blev indsat 4 glasmosaikvinduer, udført af kunstneren Johan Thomas Skovgaard. Skitsen til ændringen blev givet af kunstnerens søn, arkitekt Roland Skovgaard.

Mange gaver blev i sin tid givet til kirken, saaledes alterbøger fra Askov valgmenighed og vasa sacra fra Vejstrup valgmenighed.

Valgmenighedspræst

1. 15. april 1910–22. nov 17 (hjpr Eltang-SV 21. dec 07): **Anders Nørgaard,** fl t valgmgh, Vejstrup, se der.

2. 16. april 1918–15. aug 54 (sp Veng 6. jan 14): **Asger Bent Eskesen,** * 24. febr 83 Røgen. Forældre: Direktør i Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger, lærer Peder Christian E og Sine Bak. Stud priv 02, c 08[1]

(h_1), leder af Kirk ungdomsforening tilknyt Kbhvn Valgmgh, hjpr Kbhvns valgmgh 7. okt 08, lærer Henrik Madsens sk og Brgdssk, V, kkp Dover-Veng 24. maj 11, r af Dbg 50, † 15. aug 54. ~ 2. febr 09 Anna Laura Valborg Thomsen, * 25. okt 84 Ødum. Forældre: Proprietær, teglværks- og mejeriejer Christen Pedersen Donneruplund T og Christence Hansen.

Fmd Veng foredragsf, ungdomsf og sygeplejef, t. 18.

Pastor *Asger Eskesen* var valgmenighedspræst i 36 aar og er sammen med *Carl Moe,* som ogsaa virkede i Skanderup, en af de præster, der har virket længst tid i provstiet. Han voksede tæt sammen med sin menighed, han holdt af mennesker. Naar andre tog paa ferie, drog han paa sygebesøg eller holdt 2–3 gudstjenester. Der var ingen forloren højtidelighed eller salvelse over ham. Kunne de nederste i kirken ikke høre ham ved et bryllup, trøstede han dem med, at det var brudeparret han talte til, og »saa kan de endda aldrig senere huske, hvad min text var«, tilføjede han spøgefuldt. Ved festbordet kunne han være kaad som en ung student, og hans friske leveraab fik selv de trægeste med... Og han kunne synge salmens ord: »O kærlighed selv, du rolige kilde til kræfternes elv,« saa man forstod at al kærlighed maa have sit udspring og næring i den evige kærlighed... »Ved sygelejer og over for døden følte man, at han var i tjeneste hos den højeste. Han kunne komme med fred, lys og fortrøstning til de pinte sind«... Over gudstjenesterne var der, selvom der kun var faa, altid en egen højtid. Hans valg af salmer var mærkeligt sikkert, og naar han sang med sin rene stemme, var hans sjæl med deri. Prædikenen var ikke det vigtigste for ham. Man kunde undertiden afledes af hans lidt knudrede sprog og jævnt snaksomme indledning. Men naar han mod slutningen samlede det omtrent saadan: »Saa skulle vi da, som de fattige syndere vi er, helt ty ind i Guds kærlighed og finde vor eneste tilflugt der«, da forstod man, at der var hans livs kildevæld.

Maaske var hans stærke trang til fællesskab med mennesker en dybt rodfæstet arv fra hans hjem og fra hans far, den gamle lærer og brugsforeningsmand. Og senere blev samarbejdet med pastor *Jungersen,* Kbhvn valgm, afgørende for ham. *Jungersen* var præget af inderlighed, aand, kampmod, hans læremestre var Søren Kierkegaard, Grundtvig og Rasmus Nielsen, men han endte hos den største: Jesus Kristus. Intet kunne for Eskesen rokke den klippe, som daaben og troens ord er. Ved hyggelige sammenkomster og menighedsmøder kunne han behandle vidt forskellige emner: Sokrates og Sydslesvig, Jonas Lie, Morten Pontoppidan, tit stof fra Højskolebladet. Højskolen stod hans hjerte nær.. Da han laa forpint paa dødslejet, trøstede han sig som Morten Larsen (se her VI, s 490) med Grundtvigs: »Gud, vi er i gode hænder, dine hænder, gode Gud!« (Højskolebl 1954, s 322 f).

3. 15. maj 1955–17. april 59 (valgmghpr Rødding-K 4. juni 41): **Hakon Søgaard-Andersen,** * 22. febr 10 Sdr Vilstrup v Kolding. Forældre: Forstander paa Landerupgaard Anders Søgaard A og Karen Johansen. Stud Kolding 29, stud theol, senere frit uddannet paa Liselund, højskolel Uldum 31, hjpr Holstebro frimgh 39, † 17. maj 59. ~ 15. juli 41 Inge Østergaard Schmidt, * 17. dec 12 Frederiksberg. Forældre: Tapetserer Robert Schmidt og Carla Olsen.

Tillige lærer Skanderup ungdomsskole 55.

Søgaard-Andersen følte sig i taknemmelighedsgæld til i hvert fald tre mennesker, nemlig sin *mor, Niels Dael* og *Morten Larsen,* og gang paa gang tolkede han sin tak til dem, fordi de lod deres livslys skinne til vejledning ogsaa for ham.

I vuggegave havde han faaet en fyldig sangstemme og gode talegaver, og begge brugte han flittigt og gerne. Søgaard-Andersen var en glad og god mand, flittig paa færde hjemme i sin kreds og som foredragsholder ude i landet. En impulsiv natur, der stillede store krav til sine legemlige kræfter. Skanderup-Hjarup valgmenighed vil mindes Søgaard-Andersen som den livlige, folkelige mand, der ejede baade vilje og hjerte til at tilrettelægge og lede dens gudstjenester, saa de fik præg af hans paa een gang djærve og troskyldige forkyndelse og af hans hjertelige tjeneste ved døbefont og nadverbord.

4. 1. okt 1959–18. sept 61 (sp Idum-R 12. april 48): **Thyge R. Svendsen,** fl t Givskud, se der.

5. 2. nov 1961 (rkp Helleruplund 20. juni 61): **Torben Gudmand-Høyer,** * 28. marts 27 Kbhvn. Forældre: Direktør Laurents Johan Gudmand-Høyer og Elisabeth Helene Wilhjelm. Stud Eftersl sk 46, c 53[1] (l-105). Hjpr Vor Frue k, Aalborg 22. jan 55, kkp Helleruplund 18. okt 56. ~ 24. marts 56 Annemarie Helmich, * 11. juni 29 Sønderborg. Forældre: Ingeniør Paul H og Otti Rössler.

Skr afh »Kritik af et kirkesyn« 65 (Inst f dsk Khst).

Litt: Højskolebl 1910, 1922, 1960, De grundtvigske valg- og frimenigheder 1953, s 293 f, Holger Begtrup: Dsk mghliv i gr kredse, IV, s 43 f. Se løvr under Skanderup og Hjarup.

SEEST

Af den ældre sognehistorie

Seest sogn hørte oprindeligt til Sønderjylland, og var anneks til Vonsild-D. 1566 blev det overdraget til kongeriget og kom under Koldinghus len, som selvstændigt sognekald. 1714 lagdes Vranderup (Harte sogn) under Seest. Sognet havde en af rytterskolerne (senere ombygget).

Præster indtil 1850

De første lutherske sognepræster var *Hans Anthoniisen* († 1596) og *Simon Andersen* († ca 1631). Sognet døjede under svenskekrigene, og præsten *Anders Jensen Buch* († ca 1662) drog med sine sognemænd ind til Kolding, hvor

han holdt gudstjeneste for dem i hospitalskirken (W III, 36). *Knud Lauritsen Maarslet* († ca 1694) havde været rektor i Kalundborg. Magister *Mathias Christensen Humbleth* († 1737) havde været hører i Kolding. Han efterfulgtes af sin søn, *Christian Mathiesen Humbleth* († 1797, han blev provst og blev 88 aar, fra 1771–88 var hans søn *Mathias Christensen* ham adjungeret) Brorson skriver 1750: Hr H katekiserede meget tydeligt, grundigt og opbyggeligt over den 1. og 2. artikel, og børnene svarede meget smukt. Præsten, som er retsindig og opbyggelig, klagede hemmeligt til mig over en del frække mennesker, og at aabenbar ugudelighed ofte gik ustraffet hen. Ved slige omstændigheder maa da præsten lide meget, hvilket foruden andre aarsager har tvunget ham til at gøre aller underdanigst ansøgning om allernaadigst promotion, og kan jeg ikke andet end formode, at hans retsindige kærlighed og sagtmodighed paa et andet sted kunde blive til langt større velsignelse. Jeg havde gerne talt med bemeldte haarde folk, men ingen af dem var i kirke og saare faa af menigheden mere end ungdommen. Da jeg spurgte om deres udeblivelsesaarsag, blev mig svaret, at der ville komme nogle af infanteriet, som skulle have deres kvarter der om natten. – H blev dog ikke forflyttet, 1754 katekiserede han »ret skikkeligt over saliggørelsens orden, af unge var nogle, af de gamle ikkun saare faa tilstede«. (Vis 57, 90). *Niels Grunnet* (1784–1806) havde været degn i Lejrskov, *Ulrich Chr. Boesen* (1807–17), se Eltang-SV, farbroder til Søren Kierkegaards ven, Emil Boesen, var herrnhutisk paavirket og havde som huslærer den 30 aarige *Niels Johannes Holm* fra Brødremenigheden. En af hans elever var den senere biskop *Ulrich S. Boesen. Mathias Kragh* (1817–27) flyttede til Darum-B, se Ø Starup-VN, *H. C. V. Find* (1827–37) flyttede til Hjarup, han var skarp modstander af de gudelige forsamlinger, som *P. Larsen-Skræppenborg* holdt her paa egnen, *Jacob M. Gemzøe* (1837–50) flyttede til Torslunde-I.

Tiden efter 1850

Der var meget lidt aandeligt liv her omkring 1850. Ganske enkelte troende mennesker var præget af de gudelige forsamlinger, Askov fik efterhaanden lidt indflydelse, men ikke saa stærkt som i nabosognene. Koldings nærhed prægede. – Pastor *Johan S. Schmidt* (1850–62) var af den Mynsterske type, en nobel, kultiveret mand, pastor *H. G. V. Bohr* (1863–77) af samme type, men svagelig. Hans kapellaner var aktive: *L. C. M. Wagner* (66–69), som blev sognepræst her 77, *C. F. Leth* (69–75), som havde deltaget i Dybbølslaget, var blevet løjtnant, haardt saaret i krigen, han var en varm patriot, optaget af Sønderjylland, 1866 gennemgik han en aandelig krise, sluttede sig til IM, var vel den første IMs præst her paa egnen, dygtig selvstændig og frisindet. Hans hustru, *Louise* f *Bredsdorff*, var konfirmeret af præsten *Hans Agerbek* og præget af ham. Hun øvede en god indsats som præstekone paa vækkelsens linie, og huskedes i øvrigt for sin smukke sangstemme. Pastor *L. V. Hertel* (1875–77) var sønderjyde og glødende for Sønderjylland, han var grundtvigsk, en alvorlig mand. Medens han var her, deltog han 1876 i de møder, som *H. P. Børresen* holdt paa egnen og fik senere væsentlig indflydelse i Santalmissionen (se her III, 326 f). Han var med til at vække interesse for Ydre Mission.

Pastor *L. C. M. Wagner* (1877–85) havde fra sin ungdom nær tilknytning til de grundtvigske kredse. Her i Seest havde han som hjælpepræst nær forbindelse med *P. Larsen-Skræppenborg* og hans kreds. De ville gerne have ham til valgmenighedspræst 1868. Han var ikke uvillig, men mente, at han kunne gøre mere gavn som sognepræst. Saa blev han sognepræst i Almind, hvor Skræppenborg boede, kom i levende forbindelse med *Hans Sveistrup,* Vejen, *Vilh. Birkedal, A. Leth,* Middelfart og *Mads Melbye,* Asperup, og tillige med Askov. Han havde sit faste stade i det grundtvigske, blev en af de grundtvigske førere paa egnen. Efter beboernes opfordring blev han sognepræst i Seest, hvor han havde været hjpr og havde mange venner. Han regnede sine aar paa Kolding-egnen for sine rigeste præsteaar. (se her IV, 160).

Pastor *V. L. (Helweg) Larsen* (1885–1895) er udførligt skildret af hans søn, provst *Povl Helweg-Larsen* i »Min Far« og i »Præstegaardsliv« 1949, s 124 f. Under henvisning dertil kan citeres: »Sognet var 1885 »folkekirkeligt«, altsaa med en viss velvilje, men uden videre bevidst trosliv. Nogen grundtvigsk bevægelse var der ikke (selv om der havde været en dygtig grundtvigsk sognepræst). Det var egentlig kun nogle faa, som kaldte sig grundtvigianere. Derimod var der to mænd, af hvilke den ene pegede tilbage til de gudelige forsamlingers vækkelse, og den anden frem mod den kommende vækkelse. Den første var gamle *Niels Thomsen* (se under Skanderup valgmgh, han var med til at indbyde *P. Larsen-Skræppenborg* hertil). Han boede nu paa Langholtgaard, maaske sognets største gaard. Jeg mindes ham som en gammel, ærværdig mand, men saa vidt jeg forstod, var han aandeligt isoleret. Han døde 1890. Den anden, smed *Chr. Lauritsen,* der vist havde sin vækkelse fra *Carl Moe,* var ogsaa ret isoleret, han døde af TB kort efter. Han samlede børnene i en lille søndagsskole, var tung i det, havde næppe særlig begreb om at tale til børn, men Povl Helweg-Larsen skriver, at han »alligevel oplevede sin første vækkelse som 8 aarig ved at høre smeden tale om faarene, der blev skilt fra bukkene«. – *V. L. Helweg-Larsens* forkyndelse havde en stærk og afgjort vækkende tone, med en egen evne til at lade evangeliet træde frem i sin enfold. Der blev vækkelse, og vækkelsen fra Skanderup mærkedes i Seest. Der blev ogsaa modstand, men den lagde sig, og H. L kom i personligt venligt forhold til næsten alle i sognet. Han kunne i sin afskedsprædiken sige, at han vel nu gik ind til større forhold, men »lykkeligere end jeg har været her, bliver jeg aldrig... Der er næppe noget hus her i sognet, uden at een eller anden har spurgt: Hvad skal jeg gøre for at blive frelst? Her i Seest lærte jeg, bag al barnlig og ungdommelig livsglæde, at forstaa livets egentlige maal og mening«.

Kirkegangen voksede i disse aar, saa der maatte skaffes ekstra bænke. Tre familier

kom til at staa præstefamilien særligt nær: Den gamle ungkarl, proprietær *Thygesen* paa Bellevue, en patriark i menigheden, vært for tilrejsende præster og missionærer, var af »justitsraadtypen«, repræsenterede et højere socialt trin end de fleste, skønt hans gaard ikke var særligt stor. Pastor *Chr. Bartholdy* fortæller om *Thygesen,* at da pastor *J. P. Bartholdy* spurgte, om han ikke kendte den betydelige pastor *J. L. Knudsen,* Lejrskov, svarede Thygesen: »Vi regner et møj dem Nord for æ o!«. Han regnede kun dem syd for Kolding – de 8 sogne var sig »bevidst at eje mere kultur« (IM Tid 19. febr 67).

Lige over for Thygesen boede sagfører *Sørensen,* broder til pastor *Chr. Sørensen,* Garnisonskirke, han sluttede sig nært til kirken, og mest betød familien *Holst* paa den store gaard Virkelyst. Herfra udgik lægemissionær Marie Holst, (* 66, † 17, mindetavle i kirken, og pastorinde *Lind,* Ringsted, *Marie Holst* var maaske førstegrøden af H-Ls forkyndelse, hun kom gennem alvorlig kamp til levende tro). – Der udfoldede sig et rigt liv i den gamle, store præstegaard, en rigtig præstegaard med kvist, en dejlig have, nøddegang, høje med udsigt over Kolding fjord, egen skov og eng, marker og køer. Pastor H-L var udgaaet af et nationalt og kristeligt hjem, væsentligt grundtvigsk. Det mærkedes, selvom han hørte hjemme i IM. At fru H-L var udgaaet fra et velstillet hjem skulle ingen mærke, uhyre fordringsløs var hun, begge var præget af kultur og fædrelandskærlighed, begge vakte respekt. Den af egnens præster, som stod dem nærmest, var *Wied,* Sdr Bjert, gift med en datter af biskop *Balslev.* Den grundtvigske pastor *M. Brandt,* Taulov, som stod saa venligt over for IM, der i Taulov blev ledet af *Jens Holt,* og præsterne *Hertz,* Taps, og *Glahn,* Vejstrup, kom her ogsaa. Den gamle provst *Mørk-Hansen, Vonsild,* var et minde om en svunden tid, han var eksamineret af *Poul Martin Møller* til filosofikum (se Vonsild). Børnene, der voksede op her, omtalte altid Seest præstegaard som et vidunderligt barndomshjem. To af sønnerne blev landskendte. Provst *Povl H.-L* og redaktør *Gunnar H.-L.*

Ogsaa pastor *Johan Peder Bartholdy* (1896–1915) havde en børneflok, som elskede Seest præstegaard, her er IMs formand, pastor *Chr. Bartholdy* og pastor *Georg Bartholdy,* Eliaskirken og oberst *Carl Georg Bartholdy* (* 95, deltog i kampene 9. april 1940, chef for den ægyptisk-israelske vaabenstilstandskomm, folketingsmand 45–49 m m) vokset op. Ogsaa J. P. Bartholdys præstetid her er grundigt skildret af en søn: *Chr. Bartholdy:* Ikke mindre end 3 steder i Ribe st aarb 1946, s 63 f. Hj og Tr XV, 1948 575 f, og i »Ved vejs ende«, 1958, s 9 f. Paa grundlag heraf anføres:

Johan Peder Bartholdy var søn af godsforvalteren paa Gjorslev, hans hustru var datter af stiftsprovst Gad. De to var meget forskellige. Han kunne i spøg sige, at »mor nok helst ville haft, at jeg var blevet grundtvigianer«. Men grundtvigianer var B visseligt ikke. Mange regnede ham vel som en sort missionsmand. Han havde en vis ydre lighed med *Carl Moe,* han var høj, rank, med rene ansigtstræk, fuldskæg (Holger Begtrup syntes han lignede Thorvaldsens Kristus). Strenghed og retfærdighed var grundtræk i hans karakter. Børnene elskede ham, men de frygtede ham ogsaa. Han havde sin kristentro fra den tid, da han gik til præst hos pastor *Tolstrup* i Roskilde, og hans studentervenner (for livet) var saa forskellige folk som *Welding, Kløvborg, Friis-Hansen, Jul. Steen* og *Chr. Gad.* – Præsteparret i Seest var forskellige, men en inderlig kærlighed bandt dem sammen (far var en hjerteknuser, sagde fru B), men de blev sat paa haarde prøver p gr a hans tunge sind. Under paavirkning af Søren Kierkegaard kom han i tvivl om, hvorvidt jordisk lykke kunne forliges med helt at tjene Gud. Det kostede haarde kampe, periodisk sindssyge. Først senere saa børnene lidt ind i denne alvorsbaggrund, som laa bag det uendeligt lykkelige barndomshjem. B havde altid »nerver«. Med mellemrum maatte han have lange ferier, som han tilbragte i ro hos præstevennerne *Schram,* Thurø, eller *Skjøt,* Sindal. Tit kunne han ikke sove. Der skulle være ro. Børnene maatte ikke lege i nærheden af studereværelset. – Fru B var en helt anden natur. Hun var som sin stamfader, *Jørgen Gad,* Aastrup-S (se der) en »munter, retsindig og opbyggelig lærer, som med megen flid og troskab forestaar sit ringe kald« (Brorsons ord). Munter betyder livlig og de *Gad'er* er udrustet med et sind, der kan tage det tunge, men hurtigt glemmer det. Hun havde et elastisk sind. Opdraget i gudsfrygt og nøjsomhed, men opladt for alt menneskeligt, musikalsk, glad for en god roman, hun havde stadigt venner i den grundtvigske kreds i Aalborg fra sine unge dage. Hun var lille, men mærkeligt sejg, baade paa krop og sjæl. Familiekær, som slægten er det. Pastor B var umusikalsk, hun spillede, lærte sine døtre at spille og knyttede ved musik venskaber paa egnen. Han havde ikke videre tilknytning til sin familie, hendes 5 brødre kom her tit; navnlig *Chr. Gad* (se sp Kundby) fyldte præstegaarden med liv og kunne sætte teologiske, kirkelige, kulturelle og litterære emner under debat. Slægten Gad satte pris paa dannelse. – Den gamle præstegaard var en vidunderlig ramme om hjemmelivet med de mange børn. Der var lavt til loftet, saa præsten maatte dukke sig under bjælkerne. Køkkenet laa mod syd, kælderen var meget lille, laasene mærkværdige. Plads var der ikke meget af til de 15 mennesker, som boede her til daglig. Mus var der rigeligt af. Og umaadeligt hyggeligt. Præstegaarden laa lige op ad kirken. »Jeg har arvet to gode ting fra min forgænger (folk kaldte Helweg-Larsen: »pastor Lassen«): en velholdt præstegaard og en fuld kirke.« Kirken var fyldt hver søndag, og der var altid vogne i præstegaarden om søndagen (Propr *Thygesens* lukkede vogn fra Bellevue hver søndag!). B var som prædikant ud over det almindelige. Han prædikede længe, brugte mange træk, aldrig kedelig. – Præstegaarden kunne ikke kaldes aaben. B havde ikke mange kræfter til overs efter en gudstjeneste. Men ugæstfri var han ikke. Mange præster og missionærer kom og boede her, og paa den store tiendedag i februar blev der skænket kaffe til alle. Der var et stort og trofast samfund af troende mennesker, som bad me-

get for deres præst. Det var ikke faa, der hver torsdag samledes til samtalemøde i en sal i præstegaardens vestlænge. De store vækkelser i 90'erne mærkedes ogsaa her, først i Taulov, Sdr Bjert og Skanderup. *Helweg-Larsen* havde oplevet en del vækkelse i Seest, *Bartholdy* ligesaa, men ikke i den store stil. Sognet blev berørt af Guds ord. Kirkegangen var stor, 20 pct, selv naar man trak dem fra Kolding fra. Egnen havde jo to aandelige centrer: *Askov* og *Skanderup*. B hørte absolut hjemme paa *Moes* side, han havde respekt for *Moe,* men forholdet til ham var, saa vidt Chr. B ved, altid køligt. B prædikede ikke om IM og grundtvigianisme, det kunne aldrig falde ham ind. Han prædikede omvendelse og syndernes forladelse i Jesu navn. Han var bange for det grundtvigske og ansaa det for en kristelig vaccine, der indsprøjtede folk med fortyndet kristendom. B var missionsmand, men han ville ikke modtage nogen paroler fra Beck eller Moe.

De nærmeste præstevenner var *Wied,* Sdr Bjert, *Otto Moe, Neergaard,* Vamdrup, *Glahn,* Vejstrup, *Gotfredsen,* Andst, *Haslund,* Kolding, *Lind,* Eltang. Vilh. Becks gamle ven *Johs. Clausen,* Vonsild, havde grundtvigske kapellaner, to af dem, *Ring* og *Konradsen* fik indpas i Seest og ved deres virksomhed blev rejst et forsamlingshus tæt ved præstegaarden, og det var ikke B til glæde. Missionshuset blev bygget 1904, forsamlingshuset 1905. Modsætningerne voksede.

1906 kom samfundet ud for svære rystelser. Paa den tid var fuldkommenhedsbevægelsen paa sit højeste, og spændingen var særlig stærk i Seest, fordi *N. P. Madsen* skulle tale her. De »fuldkomne« fra det halve Jylland havde meldt sig som gæster. Her kom provst *G. A. Olsen,* den blinde missionær *Knudsen,* og *Fr. Schepelern* (se Viborg dk). *N. P. Madsen,* og *Schepelern* boede i præstegaarden, bølgerne gik højt. Ogsaa i hjemmene var der ivrig debat. En lille fløj af samfundet skilte sig ud, men den tabte i løbet af faa aar sin betydning. Dog gik nogle af dem over til *Pinsemissionen,* (som nu har en stor *højskole* paa grænsen mellem Seest og Kolding). Alt dette tog meget paa B, han var IMs mand af overbevisning, den enkeltes omvendelse var maalet for hans prædiken og sjælesorg. Hvor der var offentlig forargelse, veg han ikke. Han var ikke demokrat, men holdt mere af oplyst enevælde. Menighedsraadene var ham ikke tilpas, men naar det »frivillige menighedsraad« samledes i præstegaarden, var det alvor. B beundrede paa mange maader *Vilh. Beck,* men var ikke ukritisk. Han var P. Madsens discipel, og hans ubestikkelige sandhedskærlighed var aarsag til, at han blev indblandet i striden om bibelsynet. Han ansaa den gamle inspirationsteori, som IMs dogmatiker, *Asschenfeldt-Hansen,* stædigt holdt paa, som uholdbar. B fandt det bittert, at *Fr. Schepelern* ikke kunne komme i DMS bestyrelse, og at man valgte højskoleforstander *Davidsen* ind i IMs bestyrelse i stedet for *Johs. Gøtzsche.* Han tog stort paa, at man saa kaldte ham »bibelkritiker«. Han kom ikke meget uden for sit sogn, hvor der nok var nogle, som var kede af hans syn, men hans stilling kunne de ikke rokke.

I præstegaardens missionssal blev der holdt søndagsskole.

Ved siden af den kristne tro var det *nationale,* grænsens sang, fremtrædende. Hvert aar var hele præstefamilien paa to udflugter: Til Skamlingsbanken og til Christiansfeld. Paa Skamlingsbanken holdtes det store DMS-sommermøde, men de tog ikke til den store missionsfest i Christiansfeld (»det er en tysk rede«, sagde fru B), men for at besøge venner. Adskillige gaarde i Seest ejedes af sønderjyder, der havde maattet tage nordpaa. Førstelæreren, *Schmidt* og hustru, var sønderjyder.

Pastor *Chr. Bartholdy* tog efter sin afsked fra Haslev bopæl der, og *Georg Bartholdy,* Eliaskirken, er begravet i familiegravstedet her. *Georg Bartholdys* søn Ove er sp i det nærliggende Andst.

Pastor *P. M. Dam* (1916–29) havde været pastor Bartholdys hjælpepræst. – Han var fuldtro IMs præst og kunne i Seest glæde sig over stor kirkegang. Han var meget flittig til husbesøg, naaede saa at sige rundt til alle sognets hjem, kunne ogsaa give en praktisk haandsrækning, f eks vandrede han en tidlig morgen ud med optændingsbrænde for at tænde op i kakkelovnen hos een, der var syg. – Præstehjemmet var gæstfrit og aabent, og der kom mange. Der blev holdt møder rundt om i sognet og omkring 1920 var der nogen vækkelse. – Dam var søndagsskolens varme forkæmper, han holdt selv søndagsskole hver søndag, var ivrig DMSmand, en tid formand DMS' kredsforbund. Men hans lidt haardhændede IM-taktik medførte, at adskillige sluttede sig til valgmenigheden (CB). Hans hustru var ham en udmærket støtte. Hun var af præsteslægten *Krag* (niece til *P. Krag,* Sct Jakobs kirke, Kbhvn). (Se i øvr her II, 170).

Efter pastor Dams forflyttelse stod embedet ledigt i 2 aar. Den østre bydel af sognet var blevet udpræget forstad til Kolding (hvad det senere er blevet endnu mere). 1930 blev en del af Seest sogn indlemmet i Kolding, og derefter blev Hjarup anneks til Seest.

Sognepræst

Indt 1771: 230 rdl, 1857: a) 57 rug, 57 byg, b) 15 rdl, c) naturalier, d) 250 rdl, e) 120 td ld m eng og skov, 7 td hartk. Firlænget, god pgd, opf 1807. — 1870: 1550 kr, netto: 3216 kr. — 1913: 2. kl. Pgd, opf 1925.

13. 21. aug 1850–22. marts 62 (sp Grindsted-G 25. okt 40): **J. S. Schmidt,** fl t Grundfør-S, se der.

14. 27. nov 1863–18. marts 77 (sp Olsker-A 20. febr 58, kst sp Seest 8. okt 62): **Harald Gregers Valdemar Bohr,** * 9. okt 22 Rønne. Forældre: Rektor Peter Georg B og Birgitte Steenberg Sandal af Udby-Ø. Stud Rønne 39, c jan 44 (1), lærer von Westens inst, løjtnant i reserven, † 18. marts 77. ~ 23. juli 50 Oline Sophie Rimestad, * 2. april 14 Kbhvn, † c 90. Forældre: Jstrd, birkedommer i Kbhvn nordre birk Christian Olsen R og Anne Vilhelmine Richter. – Brødre: Møgeltønder og skolemanden H. G. Bohr († 80), leder af von Westens inst, Kbhvn, hvis søn fysiologen prof, dr med Chr. Bohr († 11) var fader til prof dr Niels Bohr († 63). Broderdatter: ~ sømandspræst Heden. Kusine ~ Mølsted, Jungshoved.

Hjælpepræst hos pastor Bohr

1866—69: **L. C. M. Wagner,** sp her 77, se Sakskøbing.
1869—75: **C. F. Leth,** se Allerup-D.
1875—77: **L. V. Hertel,** se Brenderup.
1877: **J. C. L. Richter,** se Vejen-L.

15. 7. juni 1877–8. juli 85 (sp Alminde-V 20. april 69): **L. C. M. Wagner,** fl t Lynge-VB, se Sakskøbing.

16. 25. sept 1885–8. nov 95 (rkp Sct Johannes k, Kbhvn 6. aug 79): **V. L. (Helweg) Larsen,** fl t stiftsprovst, Viborg dk, se der.

17. 24. jan 1896–27. nov 1915 (sp Laurbjerg-L 21. febr 88): **J. P. Bartholdy,** fl t Skibby, se der.

Hjælpepræst hos pastor Bartholdy

1906—07: **P. M. Dam,** se ndf.
Kandidaterne **Villads Christensen,** se sp Græsted, og **P. L. M. Husum,** se sp Vammen-L.B. — virkede som uord medhj.

18. 28. april 1916–13. dec 29 (sp Gislum-V 23. nov 08): **P. M. Dam,** fl t Tersløse-S, se der.

SEEST — HJARUP

(Hjarup blev anneks ved kgl res 18. dec 1930).

Seest sogn, 1902 ha, grænser lige op til Kolding (kirken 1 km fra bygrænsen) er højtliggende (indtil 70 m) og bakket. Seest mølleaa i en smuk dal. Overvejende frugtbart, store grusgrave. Naturskønt. Smaaskove. – Byerne: Seest, 584 indbyggere. Seest er delvis forstad til Kolding, men ligefrem indlemmelse er vanskelig, da den ligger i Ribe amt. Bymæssig bebyggelse med centralskole (fra 1911, udvidet 1960), bibliotek, missionshus fra 1904, forsamlingshus fra 1905, kommunekontor i den gamle rytterskole, alderdomshjem fra 1935, Kolding oplands højspændingsforsyning, sportspl, butikker mm, – Vranderup, Tandholt, Hylke. Flere større gaarde.

Ingen oldtidsminder. Paa Skovgaards mark var Trefoldighedskilden, stærkt besøgt, men 1849 forbød ejeren besøg p gr a uorden (Schmidt: DH 154). — Ved Vranderup, som har hørt til Harte til 1714, stod 23. april 1849 en træfning, hvor general Rye søgte at hindre fjendens fremtrængen. En krigergrav minder derom. (Axel Liljefalk i Ribe aarb 1910, 3—21). Genforeningssten i præstegaardens skov ved Ravnbjerg.

Hjarup sogn, 1351 ha, er højtliggende, ret fladt, sandet jord mod vest, ellers ret god jord. Nogle smaaskove. – Byen H, 266 indbyggere, bymæssig bebygget, med missionshus fra 1876, forsamlingshus fra 1907. – Hjarupgaard, 122 ha, med smuk hovedbygning, Elisalund, 138 ha, ogsaa med smuk hovedbygning.

Der er 5 oldtidshøje, 1 sløjfet.

Det kirkelige liv

Pastor *C. E. Ørberg* (1931–58) ville oprindelig have været missionær og bevarede sin kærlighed til YM, blev fmd for Arabermissionen i Adén og medlem af DMS bestyrelse ved sammenslutningen. Som præst i Andst havde han staaet i en betydelig vækkelse, og derfra kendte man ham i Seest. Men i de mellemliggende aar var han blevet paavirket en del af Tidehverv. Hans prædiken var dygtig, men hans angreb paa IM medførte, at kirkegangen svandt ind, kun en lille flok blev tilbage. Hans første hustru havde daarlige nerver og det blev bedre, da han blev gift 2. gang. Men det var jo kun saa faa aar. Selv lukkede Ø sig efterhaanden mere og mere inde i sit studereværelse. Pastor Ørberg skriver, at der var god kkg, især i Hjarup, (15 pct), 6 pct i Seest, mgharbejdet præget udelukkende af IM, 2 IM smf, 2 sdsk, KFUM og K. YMkredse, 50 og 50 til valgm. Sbl slutter sig til Skanderup valgm. Sp skal læse med konf i Hj om vinteren.

Pastor *Niels Storebjerg* (siden 1958) skriver 1966, at kkg er 6 og 17 pct, god samling om gudstj, flere bibelkredse, 2 mh, præget af IM, ungdomsm i pgd, organisationer som hidtil, 20 og 24 fam til valgmgh. Præges af Koldings nærhed. Skanderup valgmgh har filial i Hjarup.

Blandt lægfolk i mgh nævnes den grundtvigske *Hans Buch* († ca 1900). Proprietær *J. Friis Jensen,* Hjarup var fmd for valgmgh.

Blandt IMs ledere: Seest: Gdjr *Simon Huus,* Vranderup, gdjr *Chr. Hansen,* S, gdjr Carl Andersen, S, gdjr *Harald Hansen,* Vranderup, vejmand *Niels Madsen,* i mange aar leder af KFUM, paavirket af Carl Moe. Hjarup: Gdjr *Johs. Friis.*

Andre: Proprietær *Chr. G. V. Holst* overtog 1863 gaarden Virkelyst i Seest (fra ham overgik gaarden til Ludvig Rønnenkamp Holst, 1901 til Rs P. Juhl. Holstfamilien betød meget her). 1937 købtes gaarden af propr *Hans J. Hellesø* (* 98), fmd Koldingegnens landbof, medl Landbrugsraadet, BM Jydske landbof, Kolding sem mm.

Propr *Søren Haue* (* 80, † 55) Seestgaard, var fmd Kolding svineslagteri, Kolding oplands højspændingsværk, B. Koldingegnens landboforening.

Skolen

Førstelærer *N. P. Nielsen* († 1919) var en meget betydelig lærer, afholdt som lærer og menneske (hans søn er provst *Svend Aage Nielsen,* Haslev (født her 1910). Altsaa stammer to Haslev-sognepræster fra Seest.

Blandt lærerne desuden *E. K. Svennesen,* S (* 86, † 66) lærer her i S 1915. Lærer S var grundtvigsk. Efter at have virket som kirkesanger i S i mange aar meldte han sig ind i valgmenigheden. Horsens Folkeblad skriver: Det var lærer Svennesen magtpaaliggende at lære eleverne pligttroskab, arbejdsomhed og redelighed. Han stillede høje krav til sine elever, men samtidig havde han evne til at knytte børnene til sig, saa skolegangen blev harmonisk og frugtbar for eleverne.

Centralskolen i Seest har været ledet af førstelærer *A. Salling,* som har været her siden 1929. – Nu af skoleinsp *H. H. Lau.* – Hjarup gl skole er nedlagt. Hjarup har skoleforbund med en del af Skanderup, ny forbundsskole 1963, paa grænsen mellem de to sogne.

I Hjarup: førstelærer *Johs. Hansen,* der omkring 1928 kom fra Farup ved Ribe, var

førstelærer i Hjarup til sin død i 1962. Betydelig lærer, formand for menighedsraadet og IM samfund, provstiudvalgsmedlem m v, har haft stor betydning for Hjarup sogn og Koldingegnen.

1931 oplyses: Ret god kkg, gode forhold, ret store IM smf 2 mh, sdsk, KFUM og K, hørelyst, 40 og 85 til valgm. 1939: Kkg 10–15 pct, mgharb ledes af IM, fra gr side gøres intet i sognene, man søger Skanderup valgmgh (100 sbl) IM smf, M og K, sdsk osv, 1947: Do. 1966, se ovf.

Seest kirke, ligger højt, omgivet af en smuk kirkegaardsmur. Kirken er ikke stor, koret er romansk af hugne kvadre paa profileret dobbeltsokkel. Ved restaur 1963 fandtes spor af apsis. Skibet er mest af raa kamp med kvadre som sokkel. Begge døre er tilmuret. Triumfmuren ommuret med munkesten. Bjælkeloft. Senmiddelald lavt taarn af munkesten med blytækt pyramidespir. Hovedindgangen nu i vest, taarnrummet er vaabenhus. Tidligere var der vaabenhus mod syd. Skib og kor har tegltag. Hovedrestauration 1963—64, arkit J. K. Jepsen, kirken genindviet 2. april 64. Nyt, muret alternord med antependium. Renæssancealtertavle fra 1594 med malerier fra 1904 (Rubens: Korsfæstelsen, ved A. Moe). Inventaret nystafferet 1963 ved Ernst Trier. Stager fra 1663. Romansk granitfont med glat cylinder-kumme, den firkantede fod fundet i gulvet 1963. Prædikestol paa rund, muret pille fra c 1700 med lydhimmel. Ny stolestader. Vest-pulpitur med malerier af Kristus og apostlene. Et »riffelmaleri« med den korsfæstede og den opstandne. Stor series pastorum i rokokostil fra 1763. Jernbunden pengeblok. Klingpung fra 1741. Senmiddelald Klokke uden indskrift. Mindetavle, gravsten. 180 sd. Orgel. Ligkapel (udvidet 1963).

Hjarup kirke (Sct Laurentius) midt i byen, er kullet, romansk kor af granitkvadre paa profileret sokkel med skraakant, men stærkt ombygget. Der har været apsis, skibet af raa kamp delvis paa skraasokkel. Skibet forlænget med 5 meter 1868. Gesimser og taggavle fra 1868. Kor og skib har skifertag ud i eet, bjælkeloft. Vaabenhus mod nord fra 1868. Kirken restaur 1966 (arkit J. K. Jepsen), da der i gulvet fandtes dele af farvet glas og en stor jydepotte. Nygotisk alteropsats med krucifixgruppe, istandsat af pastor C. L. Toft 1928. Groft tilhugget cylindrisk granitfont paa firkantet fod med hjørneknopper. Nyere prædikestol med lydhimmel fra renæssancetiden. Ny stolestader. Series pastorum. Klokken omstøbt 1936. 200 sd. Orgel.

Paa østgavlen en beboet storkerede, gl kirkegaardsdige. Ligkapel. En af dronning Margrethe skænket alterkalk m disk forsvandt antag under Svenskekrigen, idet pastor Peder Jørgensen og hans svoger 1659 skænkede kalk og disk til kirken.

Folketal: 1850: 742 og 468, 1901: 1073 og 596, 1925: 2151 og 548, 1960: 1074 og 470, 1965: 1545 og 476.

Altergæster: 1920: 700 og 450, 1930: 600 og 500, 1938: 375 og 356, 1946: 400 og 467, 1965: 735 og 305.

Menighedsraad: 1930: 7 IM, 5 u p, 1938: 6 IM, 2 gr, 2 soc, 2 u p, 1946 do, 1954: 7 IM, 2 soc, 3 u p, 1965: Seest: 2 IM, 2 soc, 3 u p, Hjarup: 5 IM, 1 u p.

Sognepræst

(1921: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1925, restaur 59).

19. 6. maj 1931–23. aug 58) (sp Ejstrup 29. okt 24): **Carl Emil Ørberg**, * 12. juni 89 Knebel. Forældre: Lærer Peter Christian Kristensen og Severine Kaiser. Stud Frborg 08, c 14^1 (h_1). Navneforandring. Sp Andst 8. dec 15, andenpr Næstved 14. jan 24, afsk 23. aug 58. ~[1] 2. aug 16 Frida Nyborg, * 1. maj 91 Kbhvn, † 16. nov 46. Faderen: Sp Haarslev-T, † 34, se der. ~[2] 10. dec 48 Gerda Schrader, * 2. marts 84 Skagen. Forældre: Postmester Stephan Hartvig S og Agnes Christine Marie Klitgaard. – Søn: Ørslevkloster-Ø.

Fmd Dsk kirkemiss i Arabien 29—46, BM DMS 46—58, næstfmd Kr Lytterf 26—33.

Udg 30: Kilder i ørkenen (Arabermiss), 33: K. G. Pfander. Red »Fra Arabien« 29—46.

20. 21. marts 1959 (landssekretær Kbhvns kirkefond 1. jan 54): **Niels Storebjerg**, * 28. juli 18 Bøvling. Forældre: Gdjr Thor S og Johanne Marie Eriksen. Stud Rønde 41, c 47^2 (l-99). Hjpr Grøndals k, Kbhvn 13. dec 47, rkp Kingos k, Kbhvn, 19. febr 49. ~ 17. juli 51 Ingeborg Hauge Nielsen, * 7. aug 23 Næsborg. Faderen: Sp Nr Nissum, se der. – Broder: Nr Snede. Fætre: Mejdahl, Struer, Mejdahl, Tirstrup-F, Eriksen, semlektor, fh Alslev-H.

BM Kr hjemstavnsf for Nordvestjyll 50, fmd 50—54, BM Unge præsters konv 55—57.

Litt foruden ovenn: Aug. Fr. Schmidt: Fra S sogn, Fra Ribe a 1948, s 90 f, Kirke og sogn, 1953, I, 248 f, M. A. Ebbesen: Da S bønder beskyldtes for ulovlig købmandshandel, Fra Ribe a 1940, 150 f, Hj og tr, XV, 75.

HJARUP — VAMDRUP

Vamdrup var anneks til Hjarup indtil 10. juni 1875 og udskiltes 1906 i kommunal henseende. Ejerlaugene i Ø Vamdrup, Søgaard og Bønstrup overførtes kommunalt fra Hjarup til Vamdrup, men forblev kirkeligt under Hjarup. Hjarup blev anneks til Seest 18. dec 1930.

Af den ældre præstehistorie

Præstehistorien omkring reformationen ligger noget i det dunkle. Pastor *Poul Sørensen* († 1659). Sognet døjede under krigen. Svenskerne røvede kirkens sølvalterkalk og disk. Pastor *Peder Jørgensen* († ca 1664) skænkede sammen med sin svoger nye vasa sacra. *Jens Pedersen Welling* (1664–92) havde 15 børn, som tog navn efter moderen, *Mette Bering* af Ø Snede. Flere af dem blev præster eller præstekoner. Hans søn, provst, magister *Peder Jensen Bering* efterfulgte ham (1692–ca 1732), en lærd mand, ortodoks. Hans datter blev gift med eftermanden provst *Jens Jacobsen Buch* (1732–59) af Skodborg. Brorson var 1744 vel tilfreds: Buch »gjorde af evangeliet Jh 16, 16f en smuk forestilling om den aandelige glæde, ungdommen svarede vel og menigheden var bevægelig«. (vis 20), 1750 »katekiserede B smukt og opbyggeligt om syndefaldet og oprejsningen. Ungdommen svarede meget vel.« (Vis 57). 1754: B katekiserede »skikkeligt over den 1. og 2. artikel, ungdommen, som i god mængde var til stede, svarede vel. Degnen og skoleholderen blev berømmede for at være ganske skikkelige mænd, og forældrene holder deres børn i almindelighed flittigt til skole« (Vis 90). *Fr. Chr. Friis* (1759–1802) havde været feltpræst, var gift 3 gange. Om sin 3. hustru skrev han: »Hun stod mig bi i nøden som en ærlig pige, da morderen Anders Olesen(?) aaret forhen ville have myrdet mig i min egen stue« (W I, 623) han var forfatter

(N 178). Efter *Frants Lund* (1802–12) kom *Jørgen Jørgensen* (1812–36), hvis 3 sønner blev sognepræster i Hygum, Sdr Bork og Vinding-V. I 1820'erne var der herrnhutisk paavirkning fra Vonsild og Christiansfeld. Hjarup var det første sogn paa Koldingegnen, hvor det aandelige livsrøre, der var begyndt paa Fyn omkring 1820, fik fodfæste. Pastor Jørgensen satte sig haardt imod det. *Chr. Bartholdy* fortæller (DnA 1932, s 130 f: jvf Begtrup: Dsk mghliv i gr kredse IV, 16, 22, 43 f):

»Som dreng blev jeg engang af en skolekammerat fra et gaardmandshjem spurgt: »Ved du, hvor mange slags bønder der findes« – »Nej.« – »Der findes tre slags!« – ? – Jo, først er der os, vi er almindelige bønder. Det er den første slags. Saa er der fremskridtsbønder, det er den anden slags. Den tredje slags det er – de Hjarup-bønder!«

Den gang fik jeg ingen som helst forklaring paa, hvorfor »de Hjarup-bønder« var en slags for sig. Men siden har jeg i »Nordisk Kirketidende« for 1837 set om røret i Hjarup i 1830'erne. Det skulde ikke undre mig, om det var derfor, de Hjarup-bønder havde ord for at være egne endnu 70 aar efter.

Den 22. november 1836 afsagdes ved Andst og Slaugs herreders Extraret følgende dom:

Thi kendes for ret:

De tiltalte *Ole Peter Holm Larsen, Anders Larsen, Niels Thomsen* og *Anders Jessen Østergaard* bør at bøde til Ribe Amts fattigkasse de tre førstnævnte hver især 20 Rbd sølv, og den sidste 5 Rbd sølv. Saa bør de og at betale alle af denne sag lovlig flydende omkostninger og derunder i salær til aktor, prokurator *Schwensen* 12 Rbd og til defensor prokurator *Kralund* 8 Rbd sølv, hvoraf $^2/_3$ udredes af de trende førstnævnte in solidum og $^1/_3$ udredes af disse in solidum med *Anders Jessen Østergaard.* Tiltalte *Niels Thomsen* bør desforuden for de i hans tvende indlægge af 13. juni og 24. oktober d aa fremførte fornærmelige ytringer om sognepræsten *Jørgensen,* hvilke herved mortificeres, at bøde 10 Rbd sølv til Ribe Amts fattigkasse, og lige saa meget til justitskassen.

Det idømte udredes inden 3de solemærker efter dommens lovlige forkyndelse, under adfærd efter loven. Oxenbøll.

Hvad havde de fire mænd gjort? De havde dels afholdt og dels givet husly til de »utilladelige gudelige forsamlinger«. Forhistorien var følgende:

Peter Larsen, ejer af gaarden Skræppenborg i Brylle sogn paa Fyen, havde allerede i nogle aar staaet som en af lederne indenfor den fyenske vækkelse. Han var ogsaa begyndt at komme til Jylland.

Ved december termin 1835 skulde han en tur til Kristiansfeld med nogle penge, han skyldte en svigerinde. Han fortæller selv: »Paa min rejse overnattede jeg hos gaardmand *Anders Larsen* paa Gamborg mark, og da vi tilforn var gode bekendter af hinanden, og denne havde tvende søstre i Holstein (menes: Sønderjylland), som han ønskede at besøge, blev vi enige om at gøre følgeskab, og han vilde tillige nok være mig behjælpelig med at bære foranførte specier til Kristiansfeld.«

Paa hjemvejen fra Kristiansfeld tog de to venner ind paa gaarden Riglandsig i Ødis. Der boede en fælles ven af dem, ogsaa en troende mand, *Lars Haastrup.* »Og da dette var paa en søndag, var det jo vore hjerters inderlige glæde, at vi i forening med disse kære venner kunne love og prise vores kære Gud og frelser,« skriver de i deres forsvar for herredsfogeden. Paa Riglandsig traf de en mand, de ikke før havde kendt, gaardmand *Niels Thomsen* af Hjarup. Han blev saa glad for de to fyenboer, at han bad dem hjem. »Og da vi i denne mand fandt en fortrolig ven og broder i Kristus Jesus, kunde vi ikke nægte hans og vore hjerter den glæde en aftenstund at opholde os hos ham for i forening med hverandre at opbygge os i Guds ord, da vor allerkæreste frelser har sagt, at hvor to eller tre er forsamlede i hans navn, der vil han selv være midt iblandt; og det tillige var paa en tid af aaret, at vi uden vores jordiske kalds forsømmelse gerne kunde være ude.«

Nu havde *Niels Thomsen* en svoger, *Anders Østergaard,* som han vidste ogsaa vilde glæde sig over at være sammen med de fremmede, saa om aftenen tog de ud til ham. Her var det da, at det lovstridige begyndte. Der var kommet flere til, saa de var blevet en lille forsamling paa nogle og tyve, det opgiver præsten i hvert tilfælde til herredsfogeden. »Vi læste, sang, bad, opmuntrede hinanden til at fare fort paa den trange vej, som fører til livet,« siger *P. Larsen-Skræppenborg.* Anklageren for retten, der havde præsten som hjemmelsmand, skildrer samværet mere systematisk: »Først blev der sunget en salme, derefter bad *Anders Larsen* en bøn (som saavidt jeg kan skønne ej blev oplæst af en bog), læste en prædiken i en huspostil, hvorpaa der atter blev sunget en salme, og endelig holdt *Peter Larsen* en slutningstale eller bøn.« – Læg mærke til, hvad anklageren understreger, at bønnen ikke blev læst op af en bog! Det var kun 100 aar siden, det ansaas for samfundsfarligt og kirkenedbrydende at bede en bøn, der ikke i forvejen havde været trykt og godkendt af øvrigheden!

Sognepræsten i Hjarup, *Jørgensen* hed han, en ældre, svagelig mand, tog sig den forsamling hos Anders Østergaard den 22. december 1835 meget nær. Saa snart han var kommen sig ovenpaa julens anstrengelser, sendte han herredsfogeden i Kolding en klage. *Niels Thomsen* maatte møde til forhør, og det blev betydet ham, at for fremtiden vilde deltagere i den slags forsamlinger blive retslig tiltalt.

Dette efterspil kendte fyenboerne imidlertid intet til. De havde været saa glade over besøget i Hjarup, at de bestemte sig til at gentage det. De tog anledning af et hestemarked i Haderslev, og den 23. februar 1836 var de igen hos *Niels Thomsen.* Han var nu saa forsigtig at gaa ind i præstegaarden, der stødte op til hans egen, og bede præsten med. Men aldrig saa snart havde han nævnt, at han igen havde faaet besøg af nogle fyenboer, og før han var kommet frem med sin indbydelse, faldt præsten ham i talen med et hidsigt: »Slig forsamling maa slet ikke finde sted, jeg

melder det straks til øvrigheden.« Hvorefter han forsvandt, saa *Niels Thomsen* noget ked af det maatte gaa hjem, dog ikke mere forknyt, end at de holdt en opbyggelse den aften og ikke skiltes før midnat.

Det trosliv, der bryder frem under saadanne kaar, faar en egen kraft. *Niels Thomsens* indlæg i sagen har baade næb og klør.

»Jeg har aldrig vidst, at det skulle være forbudet her i et kristeligt land, at vi ikke maatte opbygge os i Guds ord med gode venner, naar vi kom sammen. Min præst staar jo en gang om aaret, eller i det mindste burde gøre det, og oplæser for os den dertil anordnede epistel, at vi skal tale hverandre til med salmer og lovsange og aandelige viser og synge for herren i vore hjerter, og andet ved jeg ikke, vi har gjort.«

En anden gang skriver han om præsten: »Mon han hellere vil have, at vi skal svire, drikke, spille kort, synge viser og andre liderlige drikkestykker? Mon det kan bedre behage ham? Det lader svart til det. Thi nu bor jeg paa den ene side af hans gaard, hvor han hører, at jeg tillige med mine husfolk, undertiden ogsaa nogle venner, synger salmer. Men førend jeg blev gift, i mine yngre dage, har jeg desværre tillige med mine selskabsbrødre paa den anden side af præstegaarden i pastor *Jørgensens* tid lige saa tæt ved præstegaarden i et krohus indfundet mig næsten hver søndag og helligdag og der hurret og sunget og spillet kort hele nætter og om dagen, men det har han aldrig anklaget mig for.«

De to gaarde laa op ad hinanden, men aandeligt var der langt imellem dem. Man har et brev fra præsten til *Niels Thomsen,* »da jeg formedelst mit svage bryst ikke formaar at tale mundtlig med eder om Eders forhold«. »Jesus siger (Luk 6, 36): »Mon en blind kan lede en anden blind, monne de ikke begge falde i graven?« Hvormed vil da saavel du, min gode Niels, som dine fyenske venner, forsvare eders lærelyst for Guds domstol? Og lægger I ikke hertil Jesu ord (Joh 10, 1): »Sandelig, sandelig siger jeg eder, hvo, som ikke gaar ind ad døren til faarestien, men stiger andensteds over, han er en tyv og en røver«, og anvendes ordene paa eders fremtrængen som lærere, hvor syndigt bliver da ikke eders forhold efter overlærerens Jesu ord?... At du, min gode Niels, vedbliver at være saadanne selvgjorte læreres hjælper, ærgrer mig meget; og naar du undskylder dette dit forhold derved, at din samvittighed ikke tillader dig at nægte fyenboerne tilladelse at prædike i din gaard, føler du da ikke, at det maa være en underlig samvittighed, som taler til fordel for omflakkende læreres begæring, der strider imod Guds befaling og øvrighedens bud, men tier, ja tillader dig at handle imod din øvrigheds og din præsts udtrykkelige forbud? Luk dog engang øjnene op og afstaa fra din forblindelse!«

Men hverken *Niels Thomsen* eller »de omflakkende lærere«, de troende fyenboere, gav op. Nu blev de ellers klare over situationen. For som følge af forsamlingen den 23. februar blev de stævnet til at møde for retten i Kolding den 24. maj 1836, hvilket var tredje pinsedag. De har vel saa tænkt, at skulde de mulktere, skulde der ogsaa blive noget at mulktere dem for. Allerede pinselørdag var de i Hjarup og planlagde et møde paa Riglandsig pinsedag. Men Lars Haastrup var blevet bange og turde ikke have det. Saa holdt de det **første friluftsmøde,** jeg har læst om i vækkelsernes historie i vort land. I et indelukke paa Riglandsigs mark holdt de en kort andagt, hvor Peter Larsen talte, og der blev sunget et par vers af en salme.

Anden pinsedag skulde der have været andagt hos en gaardejer *Jens Larsen* i Hjarup. Men da han saa alle de mennesker, der strømmede til, blev han ogsaa bange. Hvorpaa fyenboerne og hele forsamlingen vandrede ud i en skov tæt ved. Der strømmede stadig folk til, og der kunde de tale og synge og bede, saa meget de vilde. Det **første skovmøde!**

Den næste dag mødte saa de anklagede i Kolding. Der blev rejst justitssag imod dem for retten igen den 14. juni. Selvfølgelig benyttede *Peter Larsen-Skræppenborg* lejligheden. Aftenen før, altsaa den 13., holdt han forsamling hos *Niels Thomsen.* Ikke underligt, at da sagen kom for overretten i Viborg, udtaler aktor: »Som et særdeles skærpende moment imod *Peter Larsen* og *Anders Larsen* og *Niels Thomsen* maa jeg specielt bemærke deres genstridighed og ulydighed imod saavel den gejstlige som verdslige øvrighed, saa at de endog under den anlagte justitssag har vedblevet udøvelsen af det lovstridige forhold, hvorfor de er tiltalt.«

De var jo ikke i livsfare, hverken de fyenske prædikanter eller de troende Hjarup bønder. Men det kostede alligevel noget den gang, det kostede blanke dalere. Det kostede anseelse. Hvad betyder det ikke for en hæderlig, dygtig bonde at blive stemplet offentlig som »modvillig overtræder af det kongelige bud!« Men de holdt fast, ikke fordi de kunde regne ud, at engang maatte de ad politisk vej faa forsamlingsfrihed. Vi fik den i 1849. Men de holdt ud i tro. Vi maa blive ved at minde hinanden om det Jesu-navn, siger Peter Larsen, for der er ikke noget andet navn givet, i hvilket vi kan blive salige«.

Tiden efter 1837

Pastor *H. C. V. Find* (1837–72) stillede sig ogsaa køligt over for vækkelsen. Degnen *Oluf Hansen Lind* stod midt i vækkelsen og betød meget for den. Han havde været i haard strid med pastor *Jørgensen,* da denne ville indføre Evg Chr salmebog, men *Niels Thomsen, Anders Jessen* paa Østergaard og *Lars Haastrup* paa Riglandsig var de bærende i vækkelsen. De vakte holdt deres møder og tog til kirke i Ø Starup, især hos F. Hammerich. Fra Hjarup forplantede vækkelsen sig til Vamdrup, desuden til Ødis og Skanderup. Lærer *Jørgen Fog* fortæller (Gr hjem i 19 aarh, v H. Begtrup I, 1929, s 65) om »den ikke liden opvækkelse i Hjarup« og om et møde sidst i 30*erne, hvor P. Larsen-Skræppenborg* talte for ca 200 mennesker paa aaben mark. »Mange blev ført til troen og omvendelsen ved disse forsamlinger«, men »fjenden, djævelen søgte at skade de troende, dels ved at ophidse onde mennesker til forfølgelse, dels ved at faa stiftet splid mellem de troende indbyrdes.« Vækkelsen delte sig i en grundtvigsk fløj, der samledes i det store

forsamlingshus i Hjarup, en slags frimenighedskirke, og en aktiv IMs fløj. Ogsaa i Vamdrup var der en kreds af troende mennesker, og det vakte en vis opsigt, at 25 lægmænd fra Hjarup og Skanderup sogne 1876 sendte et andragende til IMs bestyrelse om, at mindst 10 lægmænd valgt fra forskellige egne skulle udpeges som medarbejdere for bestyrelsen (IMs hist, 1912, s 150). Vamdrup var forøvrigt præget af, at herrnhutismen tidligt fik indgang i sognet, og der var en del troende familier, som søgte til Christiansfeld og brødremenigheden. Om provst *A. Caspers,* der 1864 var udn til præst i Vamdrup, se s 251.

Grænsedragningen 1864 fik stor betydning for Vamdrup. Det blev grænsesogn, en stab af grænsegendarmer og toldere fik bopæl her, 1866 oprettedes toldstation, og baade dansk og tysk toldpersonale fik hjemsted her. Dette i forbindelse med banens aabning førte til, at V by, som hidtil havde været en almindelig lille landsby, voksede stærkt.

Sognepræst

Indt 1771: 280 rdl, 1857: a) 106 rug, 90 byg, b) 3 dobb tiende af anneksgaard, 82 rdl, c) 1 pd ost og 1 par kyllinger pr td hartkorn, 15 lp smør, d) 550 rdl, e) 180 td ld incl skov. Gl firlænget pgd, 8 vær. — 1870: Regul: 3400 kr. Netto?

1963 hedder det i Kr Dbl:

»Den smukke præstegaard i landsbyen Hjarup (billede i Trap) tæt ved den gamle grænse mellem Kolding og Haderslev staar foran en omfattende restaurering. Men da præstegaarden ikke benyttes mere, vil menighedsraadet og sogneraadet nu overveje, om man vil efterkomme et forslag om overflytning af den gamle bindingsværksgaard til Frilandsmuseet paa Hjerl Hede.

Hjarup præstegaard er i aar netop 275 aar, idet den er opført i 1688. Den er bygget i smukt bindingsværk, hvis kraftige egetømmer er meget velbevaret. Præstegaarden er fredet, men har siden 1922 ikke været benyttet som præstebolig, idet Hjarup pastorat dengang blev lagt sammen med Seest ved Kolding.

Præstegaarden har de sidste aar været lejet ud, men den er nu i en saadan forfatning, at det ikke længere er forsvarligt at udsætte en restaurering. – Nationalmuseets folk har været i Hjarup, og de har anslaaet, at den helt nødvendige restaurering vil koste henved 150.000 kroner.

Da præstegaarden ikke benyttes længere, vil et forslag om overflytning af den usædvanligt smukke præstegaard til Frilandsmuseet indgaa i de overvejelser, som nu forestaar i Hjarup menighedsraad og sogneraad.

Som bekendt har Frilandsmuseet paa Hjerl Hede en lille romansk landsbykirke, men der er ingen præstegaard til den lille kirke. Muligt vil gaarden nu komme, og der er ingen tvivl om, at den smukke bindingsværksgaard ville kunne passe udmærket ind i omgivelserne paa Hjerl Hede«.

Pgd blev dog ikke fjernet, men restaureret. Udlejes af mghraadet. Restaureringen har kostet godt 300.000 kr.

11. 11. marts 1837–10. juni 72 (sp Seest 4. maj 27): **Henrik Carl Vilhelm Find,** * 15. marts 85 Vallø. Forældre: Gæstgiver Frederik F og Birgitte Schierning. Stud priv 04, c april 11 (l), landmd i Allerslev, ord kat Assens 27. febr 22, † 10. juni 72 (Udn t r af Dbg 11. juni 72). ~ 13. okt 15 Annette Margrethe Henriette Ungerland, * 28. febr 85 Aurich, Ostfriesland, † 13. nov 69. Forældre: Førster Fritz U og Anna Clara Schlefogt. – Sønner her og Allerslev.

Hjælpepræst hos pastor Find

1855—72, derefter kst sp: Sønnen **L. F. Find,** se sp Hjarup.

HJARUP

Pastor *L. F. Find* virkede her i 41 aar, fra han 1855 blev hjpr hos sin fader, til sin død 1896. Han blev kst sp i Hjarup-Vamdrup ved sin faders død 1872, og da Vamdrup udskiltes 1875, blev han sp i Hjarup 1876. Han var en dygtig og afholdt præst, en tid var han sogneraadsformand og styrede kommunen med dygtighed (»Kolding-posten 13. juni 96). I det lille sogn var der meget kirkeligt liv i den aandeligt vaagne befolkning. De grundtvigske søgte til nabosogne og holdt møder i forsamlingshuset, som 1887 blev solgt til IM, der var kommet i stærk vækst, især efter at *Carl Moe* var kommet til Skanderup, og vækkelsen bredte sig derfra hertil. 1. sept 87 blev missionshuset indviet ved en stor fest, hvor *Vilhelm Beck* og *Carl Moe* talte. Her udfoldede sig et kraftigt IMs liv med søndagsskole, KFUM og K og møder af forskellig art. Den gamle smed, *Kr. Dam,* Skanderup, fortæller (Hj og tr XV, 110) at han 1883 flyttede til Hjarup, hvor han i sin fritid mest spillede kort og var med til sjov. Der var den gang tre slags mennesker i Hjarup: De hellige, de grundtvigske og vi andre. Grundtvigianerne var fredelige, men »de hellige« kunne ikke lade os andre være i fred, og vi talte om, at vi maatte gøre noget for at faa munden lukket paa dem, fordi de forførte de unge piger, saa de ikke ville have med os at gøre, og det ville vi ikke finde os i.« Pastor *J. Vibe-Petersen,* som var kapellan hos Find, omtaler Find smukt. Men sognet blev præget af *Carl Moe.* Vibe-P som den gang ikke var IM, »fik her gennem *Moe* en stærk paavirkning til revision af sit kristendomssyn«. Dertil hjalp ogsaa de to betydelige ledere af IM i Hjarup, brødrene *Friis* og bødker *Junge,* samt lærer *Jensen.*

Pastor *A. E. Tiemroth* (1896–1922): IM befæstede sin stilling, og der holdtes mange møder. De grundtvigske skilte sig ud og dannede Hjarup valgmenighed som anneks til Skanderup valgmenighed 1910, med ca 70 sognebaandsløsere og regelmæssige møder i forsamlingshuset. Menighedsraadet havde IMs flertal. Pastor T havde til det sidste stor kirkegang.

Lærer Johs. Hansen († 62) var kirken en udmærket støtte gn en menneskealder (se foran s 246).

Sognepræst

12. 28. jan 1876–12. juni 96 (hjpr her 21. maj 55): **Ludvig Frederik Find**, * 11. aug 16 Allerslev. Faderen: Sp her, se ovf. Stud priv 39, c jan 46 (h), hjpr Estvad-R 24. marts 50, do Ørum-V 20. juli 51, † 12. juni 96. ~ 20. aug 52 Jensine Dorthea Hjorth, * 31. juli 12 Christiansø, † 31. dec 57. Faderen: Sp Ørum-V-V, † 53, se der. – Om pastor F, se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Find

1892—93: **J. Vibe Petersen**, se Rødding, Sdj.
1893—96: **V. P. Hansen (Kærup)**, se Klinte-G.

13. 8. aug 1896–6. sept 1922 (sp Andst 16. juni 86): **Arthur Eduard Tiemroth**, * 12. aug 51 Kbhvn. Forældre: Regeringsraad, medl af det kgl guvernement og justitiarius ved retten i Trankebar Christian T og Charlotte Mathilde Stricker. Stud priv 72, c 78[1] (h_1), lærer Kbhvn, hjpr Andst-Gesten 28. maj 79, kst sp der 82, afsk 6. sept 22, † 30. dec 22. ~ 9. aug 82 Ingeborg Kirstine Petersen, * 28. marts 53 Kbhvn, † 30. jan 29. Forældre: Herredsfoged Jens Peter Christian Ludvig P og Nielsine Olivia Elisabeth Smith.

Pastor T havde hele sin præstegerning gn 43 aar i Andst herred. Hjarup præstegaard var præget af en egen kultur. T stod midt i IM, men han var en ejendommelig skikkelse (»en løjerlig snegl« siger man). Han virkede ud over præstegerningen for børnegudstjenestesagen, som han var kredsfmd for her paa egnen. Han gjorde et stort arbejde i sdsk her og kom gerne andre steder og talte for børnene, naar der blev kaldt paa ham. Han var en meget stilfærdig mand, kom stille, talte stille og gik stille. Og stille tog han afsked fra dette sogn, hvor han havde tjent saa tro i 26 aar, i nær tilknytning til IM. Ved hans død blev anvendt ordet om patriarken Jakob, der var »en stille mand, som boede i telte« (1. Mos 25, 27). Venner rejste en sten paa hans grav. (DnA, 1924, s 72 f).

Litt foruden ovenn: Kirke og sogn, I, 1953, s 250, J. H. Byriel: Da de Hjarup gaardmænd laante, Fra Ribe a 1910, s 182 f, H. Begtrup: Gr Mghliv IV, 16, 22, 43, F. Elle Jensen i Ribe aarb 1956, Georg Hansen: Præsten, 1944, 201, A. Højmark og Uffe Hansen: De gr Fri- og valgmgh 1944, 293 f, C. V. A. Ruth: A. Nørgård, s 48.

VAMDRUP

(Udskilt fra Hjarup 10. juni 1875).

Vamdrup sogn, 4599 ha, langs den gamle Konge-aagrænse (støder op til Skodborg og Jels sogne) er ret fladt, gammel hedeslette, den store Bastrup mose er kultiveret. Den regulerede Kongeaa løber gennem sognet. Nord og syd for Øster Vamdrup smaabakket terræn. Mod sydøst en del skov (Østerbygaard skov, Bastrup skov). To smaa søer.

Byerne V, sognet: 3809 indb, Vamdrup by 2546 indbyggere, bymæssig bebyggelse med centralskole, bibliotek, missionshus fra 1899, politistation, apotek, alderdomshjem, 28 pladser, syge- og hvilehjemmet »Elim«, lystanlæg, stadion, biograf, missionshotel, Bøysens hotel restauranten Søpavillonen, butikker, banker, flere industrier (mejeri, fjerkræslagteri, og fjerfabrik, 350 ansatte), plejehjemmet »Gadegaards« børnehave, Johs. Schous farve- og lakfabrik, Kongeaa jernstøberi (100 ansatte) møbelfabrikker m m. Rockwool, elementfabrik, staalbørstefabrik, Schou: Isenkram en gros. – Vester og Øster V, Bastrup. – Bebyggelserne: Bønstrup, Søgaarde, Rørkær, Hafdrup, Horskær med hvilehjem i den gamle skole m m. – Flere større gaarde: Bl a Hg Øster-bygaard, nu udstykket (kun 61 ha, anselig toetages hovedbygning, sm beliggende stor have, Vamdrupgaard, (119 ha, ret anselig hovedbygning paa gammelt voldsted), Horskærgaard (155 ha), Lykkesholm (90 ha), Bønstrupgaard (94 ha) m m.

Vamdrup by var kendt som grænsebyen 1864—1920 med gendarmer, told o.s.v. Mange tjenestemænd var knyttet til grænsestationen. Fra 1911 var den tillige endestation for den nu nedlagte privatbane til Kolding. Kongeaaen løber gn byens sydlige del, jernbanen gennemskærer byen fra NØ til SV. Byens hovedstrøg gaar gn en viadukt under banen, Tøndervejen gaar paa en bro over Kongeaaen. De største industrier ligger i den sydøstlige del, byparken og Stadion ned mod Kongeaaen. Ophævelsen af grænsen 1920 følte s i førstningen som et økonomisk chok, men det varede kun kort tid. Byens borgere viste initiativ, og Vamdrup blev industriby, 57 % af bef ernærer sig ved industri. Der er ogsaa en del handel, men oplandet er ikke stort. Derimod er V et vigtigt trafikknudepunkt i et omfattende rutebilnet. Der har ogsaa været en del tilflytning af ældre mennesker.

Oldtidsminder: 4 høje, 28 høje er sløjfet, flere laa i grupper. I Guldhøj og Trindhøj gjordes int egekistefund fra den ældre broncealder (redskaber, klædninger). En boplads er fundet ved Bastrup. Der har ogsaa været 2 runesten. (Se C. J. Boye: Egekister fra broncealderen, 70 f, H. C. Broholm: Danmarks broncealder I, 112 f, Margr. Hald i Nord fortidsm II, 230 f, D. Runest, s 53).

Vamdrup sogn bestod oprind kun af den del, der laa nord for Kongeaaen, Bastrup og Holt hørte til Skodborg sogn (Bastrup havde dog kirke og skole fælles med Vamdrup til 1864).

Det kirkelige liv

(9. juli 1864 blev den kendte præst og forfatter provst *Andreas Caspers* (* 1819, † 79), udnævnt til sognepræst i Vamdrup. Han havde fra 1851 virket i Husum, hvor han demonstrativt fremhævede sit danske sindelag (pastor G. F. A. Graae) og hævdede, at sprogreskriptet burde have været udstrakt til Ejderen. Han var en skattet taler og studerede især kirkefædrene, udgav »Pastoralstudien«, og i »Christi Fusstapfen in vier Büchern« (1861) udviklede han en ejendommelig ortodoks teologi med læren om Kristus som midtpunkt: Prædikenen er den individualiserede form for Kristi liv. Kun den præst, som selv har dette liv, kan meddele det til andre. Han blev r af Dbg 56, men da menigheden i Husum ønskede at beholde ham, blev han i Husum som tysk sognepræst, sendte sit ridderkors tilbage, og Vamdrup fik først sin egen sognepræst 1875. (Vald. Ammundsen, DBL IV, 57).)

Kirke- og sogneliv

Om tiden før 1876 se foran under Hjarup-Vamdrup. Der er omtalt 1) den kreds af IM folk, som 1876 rettede en henvendelse til IMs bestyrelse og 2) det liv, der fandtes, og som havde fundet vej hertil gennem brødremenigheden i Christiansfeld. Troslivet er i det hele kommet østfra hertil. Pastor *Severin Salling,* Vonsild-D (1812–33) var stærkt hernnhutisk. Senere kom paavirkning fra *P. Larsen-Skræppenborgs* møder i Hjarup, og i 1860'erne var der en del troende. Man samledes baade i Ø og V Vamdrup til oplæsning af postiller, og man sang Brorsons salmer. Baade emissærer fra Christiansfeld og IMs kolportører kom og holdt møde; de førende var *Jens Kaspar Platz, Jeppe Nissen, Johs. Kure og Mads Thuesen.* Omkring 1872 kom den senere kendte indremissionær *Hans Chr. Beck* i lære hos en troende murer i Vamdrup. Han fortæller om troslivet og møderne i V, og her begyndte han snart at optræde som vidne for sin tro, og da han sang godt, kom han til at virke med sin sang. Han holdt møder, bl a i Heils og kom meget i Sdr Bjert (N. Nielsen, HC B, 1924, s 12 f).

Samtidig var der en ret stærk grundtvigsk bevægelse med tilknytning til Askov og pastor *Hans Sveistrup,* Vejen.

Da Vamdrup sognekald oprettedes, ansøgte beboerne om at faa den stille, fine fredens mand, pastor *J. V. Johnsen* hertil. Hans opofrende arbejde blandt de hjemløse paa Alm hospital i Kbhvn, havde vakt opsigt. Han var sognepræst her 1876–87 og blev provst 1879. De bevægede kirkelige forhold i Vamdrup gav ham ikke den ro, som han, der holdt af stille studier, trængte til. Han fik nær forbindelse med *H. P. Børresen* paa Askov, og han var medlem af provsteretten, der dømte præsterne, som underskrev Askov-adressen 1881. Han mente ikke, at præsterne kunne dømmes, da der var religionsfrihed her i landet. Han indtog i det hele en formidlende stilling, hans forkyndelse var gennem-evangelisk, og han var nidkær som sjælesørger. Indre Missions venner fandt føde i hans prædiken, og han var dem en forstaaende ven, som stadigt kom til deres møder, satte sig stille midt imellem dem. Derved fik IM i Vamdrup et *kirkeligt* præg. (Fr. Zeuthen). 1885 kom *Carl Moe* til Skanderup. Vækkelsen der bredte sig til Vamdrup, og da *Carl Moe* var konstitueret sognepræst her under provst *Johnsens* sygdom og efter hans død, blev der vækkelse; de gamle troende sluttede sig til de nyvakte, deriblandt flere af de førende i sognet, f eks gaardejerne *N. Skousen, Peter Hørlyck* (hvis søn blev sognepræst i Vilstrup, Sdj), og *C. Hausted.*

Omkring 1890 var der en højskole paa V Søgaard (kaldes stadigt højskolegaarden).

Pastor *H. P. Traustedt* (1888–94) faldt ikke rigtigt til her. Han stod uden for IM, og de grundtvigske søgte udensogns. IM arbejdede selvstændigt, og 1890 indviedes det første missh i Vamdrup, skænket af gdjr *N. Skousen.* Og her blev arbejdet ihærdigt. De grundtvigske dannede en stor foredrags- og ungdomsforening, ledet af Moes skarpe modstander lærer *Hansen,* V.

Omkring 1890 virkede en indremissionær Simon Hansen her (IM Hist 1912 s, 548. Han udtraadte af IMtjeneste 1891.

Saa kom den bevægede *vakance 1894,* som førte til en højesteretssag. *Carl Moe* var konstitueret sognepræst i Vamdrup. Han fortæller selv (Oplevelser, s 99 f) om det stærke liv. Her kunne samles mange. Og nu stod der kamp om, hvem der skulle være sognepræst:

»I aaret 1894 var der vakance i Vamdrup. Der var ved den Indre Missions arbejde vaagnet en del liv i dette sogn. Et missionshus var blevet bygget. Ganske særligt frygtede man for at faa en Indre Missions-præst. Det var absolut nødvendigt, at der blev gjort noget alvorligt til hjælp for mange stakler, at de dog ikke alle skulde puttes i Helvede. En meget selvbevidst lærer, (Hansen) som tillige var kirkesanger, blev anmodet om at komme det betrængte folk til hjælp ved at affatte en adresse til ministeriet. Han gjorde det gerne, hvorefter han selv og en anden mand rejste ind til København og overrakte den, forsynet med ca 250 underskrifter, til minister Bardenfleth. Adressen lød saaledes: »I anledning af hr pastor Traustedts forflyttelse herfra og under hensyn til den forestaaende kaldelse af en sognepræst til Vamdrup præsteembede, tillader vi undertegnede selvstændige medlemmer os at fremkomme for Deres ekscellence med begæring om, at der maa beskikkes os en sognepræst, som ikke tilhører den religiøse retning, man i almindelighed betegner som den Indre Mission.

Vi har hyppige erfaringer for dens tilhængeres ufordragelighed overfor afvigende opfattelser, erfaringer for den adsplittelse og forvirring, den afstedkommer i enkelte familier som i hele menigheden, og da sognepræsten paa saa mange maader maa træde i forhold til menighedens medlemmer, saa vilde det berøre os i høj grad pinligt, om denne retning, der i vore øjne er et sygeligt udslag af kristent liv og kristendommens forkyndelse, skulde udvælges til stadig forkyndelse fra kirkens lærestol og paa denne maade blive den sædvanlige kilde, hvortil menigheden var henvist for at øse næring for sin religiøse trang.

For saa vidt som man vilde indvende, at vi ved dette vort andragende ikke tager det hensyn til Indre Missions tilhængere, som vi ønsker, at der tages til os, saa skulle vi anføre, at selv om vi kunde betragte den Indre Mission som en sund og god kirkelig bevægelse og altsaa som noget, der havde krav paa støtte, saa tro vi dog med sandhed at turde betegne den som et mindretal i menigheden, et parti, der ialfald endnu savner den moralske ret til at tage menighedens fælleseje i besiddelse, og dernæst tillade vi os at henlede opmærksomheden paa, at i Skanderup sogn, der ligger side om side med Vamdrup, have Indremissionsfolkene en let og af dem jevnlig benyttet adgang til at høre en meningsfælle i pastor Moe. I Vamdrup har de desuden et missionshus, som benyttes i udstrakt maalestok.

Vi haabe saaledes, at Deres ekscellence vil bifalde, at vi ønske, at vor kirke skal være et fredhelligt sted, hvor ingen yderliggaaende retning bør kunne gøre det uhyggeligt for de andre.«

Søndagen efter, at den var indgivet, skulde jeg prædike i Vamdrup, det var den 14. oktober. Teksten var Joh 4,34–42 om markerne, der allerede var hvide til høsten. Jeg talte da ogsaa om de Vamdrup marker, belyste livet i sognet og anførte som eksempel paa den aandelige død, der herskede i mange, ogsaa den omtalte adresse, som jeg kaldte en væmmelig adresse, fordi man der angreb livet og bad om at faa en præst, der ikke vilde prædike sandheden.

Det faldt naturligvis underskriverne stærkt for brystet, især degnen, der som adressens forfatter følte sig særlig fornærmet. Han kunde ikke dy sig for straks efter prædikenen, da han gav mig messeklæderne paa, at sige til mig, at dersom jeg havde set og læst adressen, saa havde jeg paa prædikestolen sagt en løgn, men hvis jeg ikke havde kendt den, vilde han kalde mine ord for usandhed. Ved gudstjenestens slutning bekendtgjorde han, at han udenfor kirken havde en meddelelse at give menigheden, og der gentog han saa det samme.

Det var en skrækkelig presse, vi havde den gang, og naturligvis kom denne sølle historie straks i aviserne. Der skulde gøres et rigtigt nummer ud af det, mens sindene endnu var i oprør saa kort efter harboørebegravelsen.

Altsaa stillede straks hr *Cavling* fra »Politiken« for at interviewe mig. Han traf mig ikke i præstegaarden, men satte straks efter mig ud til Gjelballe skole, hvor jeg holdt eksamen. Her bankede han paa og traadte ind meget stilfærdigt og ydmygt bukkende og stillede sig ved døren, taalmodigt ventende, til eksamen maatte være forbi. Saa bad han om en samtale med præsten, og vi to – Cavling og jeg – gik ind i et sideværelse. Her meddelte han mig, at han havde været i Vamdrup og vidste, at der i anledning af mit angreb paa adressen snart vilde komme en modartikel frem, og nu vilde han gerne vide, hvordan jeg saa paa den hele sag, og hvad jeg agtede at svare. Herpaa svarede jeg ham ganske kort, at jeg ikke ønskede at udtale mig derom; hvad jeg vilde svare, skulde jeg nok sige naar jeg havde læst artiklen. Saa rejste jeg mig og gik ind i skolen igen, og han bagefter. Det var nu nær middag, og børnene skulde nu blot til slutning synge nogle sange. Cavling stod fremdeles ved døren, beskeden og bly som en undselig jomfru. Da samtalen ophørte, udbrød han med hovedet paa siden og et næsten bedaarende smil: »Hvor er det yndigt at høre børn synge disse smukke salmer!« Vi skulde saa ud paa en aaben plads for at se lidt paa en smule gymnastik. Her henvendte han sig til et af skolekommissionens medlemmer, som var min erklærede modstander, og sagde: »Hvad er det for en præst, I har her? Det er nok ikke en almindelig risengrødspræst, jeg kan ikke faa et ord ud af ham.« Glad over denne opmærksomhed fik dette medlem læreren til at byde Cavling gaa med ind og spise til middag. Naturligvis takkede han og var elskværdigheden selv, han var ligefrem sød, lod sig maden smage vel og beundrede den dejlige vin, det var stikkelsbærvin. Saa rejste han hjem til København og lavede en lang straale i »Politiken« om præstegaarden, der lignede en ganske almindelig bondegaard, ligesom Noahs ark fuld af rene og urene dyr, om en lille forskræmt kone i døren, om sognets fem smede, hvoraf de fire svang hammeren for præsten, og om læreren, som han til tak for middagsmaden gjorde grin med. Andre aviser tog nu ogsaa fat, særlig »Dannebrog«, der sluttede med ordene: »I Harboøresagen fik pastor Moe det sidste ord, denne gang haaber vi, der maa blive taget ordentlig fat paa ham.«

Dette kunde kultusministeren ikke staa for. Tænk ogsaa, hvilken ulykke der kunde komme over kirken og maaske over hele landet, om en degn ustraffet kunde fornærmes! Altsaa beordredes en »provsteret« nedsat – egentlig et mærkeligt navn, man kunde, synes jeg, ligesaa godt kalde det en kommission, det plejer man jo, hver gang en sag skal undersøges »til bunds«, som en højrøstet herre paa Storebælts-færgen meget rigtigt tilraabte et par rigsdagsmænd: »Saasnart nogen bliver stukket af en loppe, skal der nedsættes en kommission for at undersøge, om det var en hanloppe eller en hunloppe.« Altsaa en kommission med navnet »provsteret«, velsagtens fordi der sad en provst i den, blev nedsat. En politibetjent mødte op med en stævning, og jeg maatte møde op paa raadhuset i Kolding for de høje dommere, provst *Schjøtt,* Lejrskov, og herredsfoged *Borup.* Til aktor var beskikket overretssagfører *Bennetzen,* Kolding, og begyndelsen var ret gemytlig, idet han sagde til mig, mens vi fulgtes op ad trappen til raadhuset: »Bare det var mig, der skulde være Deres defensor!« Borup var ret forekommende, han syntes aabenbart, at det var en løjerlig historie at gøre saameget væsen af, ihvertfald sagde han til mig: »Jeg ved ikke, om der kan komme noget ud af dette, men jeg vil nu bede Dem svare, som om der kunde.« Provsten tog mere højtideligt derpaa, han syntes aabenbart, at her burde statueres et eksempel, men han var jo ogsaa »gejstlig« og tilmed grundtvigianer, og det var jeg jo ikke.

Saa blev jeg spurgt om nogle ligegyldige ting og derefter, om jeg vedkendte mig avisernes referat af min tale. Af erfaring vidste jeg nu, at dersom jeg vilde benægte noget, vilde man blot beskylde mig for, at jeg »stak fra mine ord«. Derfor havde jeg besluttet at sige ja til alting, ogsaa i henhold til et bud, der ad en eller anden vej var kommen til mig fra stiftsprovst *Koch* i Ribe, om endelig ikke at svare paa andet, end hvad jeg blev spurgt om. Jeg havde jo forskellige afsnit i min prædiken, talte først om dem, der var fuldstændig døde for alting, dernæst om dem, der var raa og aabenbart ugudelige, saa man kunde træffe dem drukne og bandende paa gaden om aftenen, og saa om dem, der tilsyneladende var gudfrygtige og kristelige som f eks dem, der havde underskrevet den væmmelige adresse. Dette var nu i referaterne blandet saaledes sammen, at det kunde læses, som om jeg havde kaldt underskriverne af adressen, deriblandt altsaa ogsaa lærer Hansen, for ugudelige folk, der gik drukne og bandende paa gaden. Det var altsaa at æreskænde folk fra prædikestolen. Jeg saa godt, at det vilde blive brugt imod mig og skulde vel have sagt, at jeg ikke vedkendte mig referatet; men jeg

mumlede kun lidt om, at det var jo ikke refereret i sin rette sammenhæng, og sagde saa forresten ja! Ordet »modbydelig« stod ogsaa i referatet og synes at have vakt særlig anstød. Jeg vidste bestemt, at jeg ikke havde brugt det, jeg havde kun sagt »væmmelig«, men jeg tænkte: Lad det bare staa, det passer jo godt nok! Det skulde jeg nu ikke have gjort, da det jo ikke var hel sandhed.

Naa, der blev altsaa spurgt og svaret og protokolleret, indtil vi var naaet »til bunds«, saa rejste jeg straks med det første tog op til Harboøre, hvor jeg skulde til en hel anden fest – det var i begyndelsen af november.

Det foreløbige resultat af denne rettergang var nu, at herredsfogeden indsendte sagen til ministeriet med den erklæring, at man ikke fandt, at der var tilstrækkelig grundlag for at foretage videre i sagen. Men hermed var hr *Bardenfleth* ingenlunde tilfreds. Hvad vilde vel den offentlige mening med *Cavling* og »Dannebrog« sige til det! Der kom derfor det svar tilbage, at ministeriet maatte mene, at jeg kunde straffes efter straffelovens § 141 om krænkelse af privates eller det offentliges rettigheder ved embedsmisbrug, samt DL 2–4 –9 og 10 og ritualet af 25. juli 1685 om at lade private »affekter, had eller hævngerrighed raade«.

Og det skete saa, som Bardenfleth ønskede.

»Thi kendes for ret:

Tiltalte sognepræst for Skanderup sogn, Carl Julius Moe, bør til statskassen erlægge en bøde af 200 kr eller i mangel af bødens fulde betaling inden nedennævnte frist (4 uger) hensættes i simpelt fængsel i 20 dage.«

Dommen blev appelleret til landemodet – stiftamtmand Ahnfeldt og biskop *V. Gøtzsche* – med samme udfald. (Degnen fik ogsaa en bøde paa 200 kr ved landemodet). Saa gik den til højesteret. Da den nu var kommen ud af gejstlighedens hænder, ventede jeg et bedre resultat. Til aktor blev beskikket højesteretssagfører *P. G. C. Jensen,* der efter en længere udvikling fik klaret for »de høje dommere«, at ritualet ingen straf satte, men at straffelovens § 141 om krænkelse af privates eller det offentliges rettigheder kunde passe.«

Til defensor valgtes højesteretsadvokat *Hindenburg.* Han gjorde sit bedste ved at hævde, at religiøs ligegyldighed er absolut forkastelig. Kristus har sagt, at han er kommen ikke for at bringe fred, men sværd, og derfor har adressen ikke ret i, at kristendommen ikke maa bringe splid ind i familier og samfund, han erklærede sig »solidarisk med *Moe*« i hellere at have en ivrig præst, selv om han giver blottelser, end en ligegyldig. Det store flertal er helst fri for de præster, der, som de siger, maner ned i helvede, og ved menighedens præstevalg kan den præst ventes at blive valgt, som taler blidest, ja, maaske gaar paa akkord med sandheden. Naar adressen slutter med ordene om et fredhelligt sted, hvor ingen yderliggaaende retning maa gøre det uhyggeligt for de andre, er dette for Moe lunkenhed, og dermed forkasteligt, ja ogsaa for de høje dommere osv.

Men det var det nu alligevel ikke for de høje dommere. Hindenburg sagde mange andre rigtige ting, deriblandt ogsaa, at her i det højeste kunde være tale om en tilrettevisning, men ikke om en straf. Altsaa paastand paa frifindelse.

Højesteret stadfæstede underrettens dom – kun at degnen fik en læmpeligere dom (100 kr), end ved Landemodet (200 kr), vel sagtens fordi han ikke havde holdt nogen ligtale paa Harboøre. At det vilde gaa mig saaledes, havde forresten *Hindenburg* sagt mig forud. Under en samtale med ham sagde han: »Ja, hvis kun Deres biskop havde afgivet et fra provsteretten afvigende votum, kan De tro, jeg skulde tage mig af den sag, men nu vil Højesteret sige, som den plejer at sige i søfartssager, at det er noget, de sagkyndige forstaar sig bedre paa end vi.«

Noget tab voldte sagen mig ikke. En god ven betalte bøden for mig, og andre satte en indsamling i gang til dækning af omkostningerne, den gik saa villig, at jeg hurtig maatte sende bud ud om at standse, da folket bragte mere, end der var nødvendigt til tjenesten.

Det var en sag, man vel nok kan betegne som »lille bitte«, ikke andet, end at en degn, hvis navn ikke en gang var nævnt, var blevet fornærmet over en vel fortjent tugtelse. Gennem alle rettens instanser skulde den gaa, og det varede omtrent to aar, inden den fik ende. Tænk 2 aar. Der var da god tid til at puste den op. (Denne sag blev frembragt december 1955 i Folketinget, da professor dr *Flemming Hvidberg* angreb kirkeminister *Bodil Koch* skarpt for hendes afgørelse i sagen mellem pastor *Anker Sølling,* Kolding og pastor *Chr. Bartholdy* (se Kolding).

Efter vanskeligheder (underskud paa 3000 kr) med forpagtningen fik jeg 1895 en dygtig troende forpagter. Det var en glæde«.

Til sp i Vamdrup blev udnævnt pastor *C. J. Neergaard* (1894–1912). Han skriver selv hertil: »Det var ikke lette aar i begyndelsen. Hvis jeg virkeligt vilde fortælle, vilde jeg nok bedrøve eller fornærme gamle venner i Vamdrup, derfor nøjes jeg med at meddele, at vanskeligheden laa for mig i, at jeg paa een gang var klar ikke-indremissionspræst, og samtidig tog jeg min stilling i IM og havde mine bedste hjertensvenner der«.

1897 holdt IM en mødekampagne paa 5 steder paa egnen, bl a i Vamdrup var der vækkelse 1897–98, og IMs stilling befæstedes.

En søn, pastor *Th. Neergaard,* Laurbjerg, skriver:

»Saa blev far forflyttet til Vamdrup i begyndelsen af 1895. Og der laa alle vanskeligheder klare med det samme. Folk spændte for og kørte til Skanderup, mens sognet kun kunne mønstre et halvthundrede mennesker i Vamdrup kirke. Det var pastor *Moe,* som gjorde sin indflydelse gældende. Han var ikke med i konventet, dels ville han ikke, dels ønskede medlemmerne næppe at se ham. Medlemmer var *Bartholdy* i Seest, *Kampmann* fra Taulov og *Lind* i Eltang samt *Rasmussen* fra Vejstrup. Senere kom pastor *Schack* med. Min far samarbejdede med IM som det var naturligt og rimeligt, havde et godt forhold til den almindelige befolkning som sjælesørger, men

en egentlig spænding laa skjult, og var nu og da fremme aabenlyst. Enige var far og sognet i synet paa *Arboe-Rasmussen,* det var der ingen tvivl om. Men da far havde faaet *L. P. Larsen,* der var hjemme fra Bangalore, til at prædike i kirken, skete der noget. Ikke lige med det samme, men senere. L. P. L udgav kort derefter »Korset«, som ikke behagede far – og endnu mindre menigheden, der vejledes af pastor Aschenfeldt-Hansen i Indre Missionstidende. Og da der nogen tid derefter var møde i missionshuset, rettede tømrer *Hans Nielsen* drøje hug mod »en lærd professor«, direkte, og indirekte mod min far, der sad nedenfor talerstolen. Der var desuden en lille flok, der kaldte sig de fuldkomne under ledelse af cykelhandler *Oksbøl,* som var ret kritisk over for min fars indstilling, men dette sidste er mig ikke helt klart. I det hele og store fulgte man pastor Moe i teologien og gav ham af hjertet ret, da han ved slutningen af en prædiken i kirken bad en bøn kontra de grundtvigske, socialdemokraterne, katolikkerne og den forbandede bibelkritik.

I det hele var man i Vamdrup bange for alt uprøvet og nyt. Alt i alt tror jeg, at min far fik gjort en god og positiv gerning i min fødeby.«

Indre missions venner sagde om Neergaard: Han var KC, hans forkyndelse var bibelsk og positiv, og skønt en del tog til Skanderup, fik N snart god kirkegang og betød meget ved sin solide færd, redelig og ægte som han var. Selvom IMs venner for en del nok var noget tilbageholdende over for ham, havde de tillid til ham og holdt af ham, og de kom til hans møder i Vamdrup og i Bastrup skole. I disse aar (1897–1907) virkede den gode indremissionær *R. Frandsen Jørgensen* i Vamdrup. Han var udpræget kirkelig og absolut loyal over for pastor N. Adskillige taler om disse aar som »de rigeste i Vamdrup menigheds historie«. Der var en stor vækkelse i 1898 og der var atter vækkelse 1904–05. Missionshuset blev for lille, og 1899 indviedes et større og smukkere missionshus. Kirken var ogsaa for lille. Den blev dog først udvidet 1920. Vamdrup var et sted, hvor der samledes mange, og pastor N deltog trofast i IMs møder. Allerede i 1888 var der stiftet KFUM, i 1885 KFUK, og 1883 søndagsskole, som alle samlede mange. Tømrer *Hans Nielsen* var en udmærket leder af ungdomsarbejdet. KFUM havde lejede lokaler, til de 1921 fik deres egen bygning. Lærer *B. Møller* ledede KFUM, frk *S. Paulin* KFUK i mange aar.

Atter kom der *et bevæget præsteskifte* (1913). I en tid, hvor der var ret faa ansøgninger til ledige præsteembeder, var der 38 ansøgninger til Vamdrup. IM havde flertal i menighedsraadet, og det indstillede pastor *H. I. F. C. Matthiesen* som nr 1 med 5 stemmer, pastor *N. B. Gotfredsen,* Nykøbing F (han havde været sognepræst i nabosognet Andst), med een stemme, og den noget ældre – i IMs kredse højt ansete – pastor *C. Asschenfeldt-Hansen,* Nr Nissum, som nr 3 med 3 stemmer. Spørgsmaalet var, om kongen ville udnævne *Matthiesen.* Han havde som redaktør af »Kristeligt Dagblad« villet rense op i det danske samfund for lyssky synder, som han ansaa for en fare for den opvoksende slægt. Han var derved kommet til at nævne et navn, som ved højesteretsdom af 12. april 1911 skaffede ham en dom paa 3 maaneders fængsel for majestætsforbrydelse. Han var en af IMs mest kendte og ansete præster, havde staaet i store vækkelser i Asaa, Husby-SN og midt i IM i Ugerløse. Han var en søgt taler, havde været medudgiver af »Hjemlandstoner«, og fra skærtorsdag 1911 havde han siddet 3 maaneder i Vestre fængsel, Kbhvn, hvor han skrev sin meget læste andagtsbog over Davids salmer: »Stilhed og styrke«. *Carl Moe* skrev et brev til »den hæderværdige fange nr 20 i Vestre fængsel: Ære, hæder og fred over hvem som gør det gode. Med ønsket om, at herlighedens aand maa hvile over Dem og lade Dem gaa oplivet og styrket ud af fængslet for paany at fortsætte kampen mod djævelen og alle hans tjenere, sender Indre Missions samlede bestyrelse Dem en hjertelig hilsen ... »Det var et haandslag. Men ville han blive udnævnt? Kultusministeriet havde nyligt nægtet at medsende hans ansøgning til Vejle, og da menighedsraadet i Nyker opfordrede ham til at søge dertil, lagde autoriteterne atter hans ansøgning tilside. Saa greb biskop *H. Ostenfeld* ind over for ministeriet og paatalte det usømmelige i denne fremgangsmaade, og den nye konge, kong Chr X, viste storsind.

1913–21 var *H. I. F. C. Matthiesen* sognepræst i Vamdrup og en aarvaagen grænsevagt, indtil han 1921 fik det fornemste præsteembede i det genvundne Sønderjylland, embedet som sognepræst ved Haderslev domkirke.

Ved indsættelsen stod folk saa tæt, helt inden for alterskranken i den gamle Vamdrup kirke, at M knapt kunne komme for alteret, og i de første aar samlede han overordentlig mange. Kirken var ikke blot for lille, men den var heller ikke køn, og en af de første opgaver, han satte sig, var at faa kirken udvidet og forskønnet. Han rejste rundt og saa paa andre kirkeudvidelser, han lod kirkegængerne tælle for at overbevise myndighederne om nødvendigheden af udvidelse. Men saa kom krigen, og først 1920 kunde den udvidede kirke indvies, et aar før han rejste fra Vamdrup. Det var ham en særlig glæde, at V kirke, Genforeningskirken, blev indviet i genforeningsaaret.

Han tog sin plads midt i det store, levende IMs samfund. Man var ikke vant til, at præsten kom til fester osv i hjemmene, M fik gennem disse private sammenkomster hurtigt kontakt med folk. Han kom meget paa fattiggaarden, fik mange venner der, holdt juletræ for de gamle. Han ændrede ikke synderligt paa arbejdsformerne i IM, hvor missionær *Frandsen Jørgensen* havde lagt alt godt til rette og betydet meget. Maaske det mest mærkbare ved Ms arbejde i IM var, at han stadig gentog at troende mennesker burde have varm kærlighed til fædrelandet og til de fraskilte brødre paa den anden side af den nærliggende grænse. 18. april 1914 fejrede han *Dybbøldagen* med en stor fest ved V kirke. Basuner spillede: Slumrer sødt i Slesvigs jord, og M talte, saa de gamle veteraner græd. De var til kaffe i præstegaarden, og bagefter med til fest i missionshuset. Der var 50 veteraner og

nede fra Sønderjylland kunne man høre kanonsalut for tyskernes fest samme dag.

Saa kom krigsudbruddet 1914. Hver aften holdt M friluftsmøde paa et gadehjørne og belyste bagefter i missionshuset de sidste telegrammer.

Derefter var der bedemøde.

M fik meget arbejde med at hjælpe de unge sønderjyder i V. Skulle de rejse frivilligt over grænsen og melde sig under de tyske faner? M spurgte i ministeriet og fik et undvigende svar. Der blev telefoneret meget fra V præstegaard om den sag. En strøm af unge sønderjyder, der var dansksindede, kom over grænsen, og de blev gæstfrit beværtet i præstegaarden.

Menighedsarbejdet var i fuld gang, da M kom hertil. Men det var noget nyt, at han indbød sognets 90 gamle til julefest i præstegaarden. De blev hentet i lukkede vogne. Og det var her en af de gamle gav den meget slaaende karakteristik af M: »Jeg har aldrig truffet een, der ser saa tør ud og dog er saa morsom«. Lægfolk blev sat i arbejde, de skulle have ansvar som hidtil, bl a ledede de bedeugen i januar, og da var missionshuset stuvende fuldt. Hver grundlovsdag var der stort møde i præstegaardshaven. Uforglemmeligt blev mødet 1915, da højskoleforstander *Fr. Thomsen,* Børkop talte: »Det har slet ingen hast for den, som tror.« Og tankerne gik mod syd, hvor mange unge sønderjyder var i krig.

1916 oplevede *Matthiesen* atter en »sag«. Myndighederne fulgte hans færd, og i januar fik M et brev fra biskop *G. Koch.* Det var ikke som ellers indledet med »kære pastor M!« men: »Hr sognepræsten underrettes herved om en *meget* alvorlig sag.« Biskoppen havde fra kultusministeren faaet en skrivelse, hvori man udbad sig en erklæring om sognepræsten i Vamdrup, som havde gjort sig skyldig i »grov embedsforseelse, der kunne føre til ubehagelige forviklinger. Selve den tyske gesandt havde henvendt sig til udenrigsministeriet og udtalt forundring over, at en dansk kongelig embedsmand kunne tillade sig, hvad sognepræsten i Vamdrup havde drevet det til. Hvad forseelsen var, ville biskoppen ikke oplyse pr brev, men M skulle ufortøvet henvende sig til Ribe biskop. Og sagen maatte absolut ikke omtales til noget menneske. – M kaldte straks paa sin kone. »Karen! Er du et menneske? For saa maa jeg ikke fortælle, at bispen skriver, at en tysk gesandt har klaget over mig...« hun tog det roligt: »Har du nu igen rodet dig ind i noget? Det skal du saamænd ikke tage saa højtideligt. Husk det 11. bud: Du sollst dich nicht verblüffen lassen!« M lod ikke sagen forstyrre sin nattesøvn. Næste dag tog han til Ribe. Biskoppen tog imod ham paa perronen med en til sagen passende alvorsmine. Men M opdagede et glimt i biskoppens øjne, som tydede paa, at det kneb ham at lægge ansigtet i tilstrækkeligt højtidelige folder. Naa, Ms forbrydelse bestod i, at det var forebragt gesandten, at M lige ved grænsen havde holdt et møde og ladet forsamlingen synge: »Kongernes konge« med den forbryderiske linie om »den tapre lille skare«. Saadan en sang maatte »virke ophidsende i de let bevægelige elementer ved grænsen«. Biskoppen rynkede inkvisitorisk paa brynene: »Har De virkelig ladet den sang synge ved grænsen?« Stemmen var alvorlig, men glimtet var der stadigt i øjet. M tilstod straks og tilføjede, at han havde ladet den sang synge ikke een, men mange gange ved møder tæt ved grænsen. Ja, der havde endda været basunkor med, og de tyske gendarmer saa til, naar de saa folk strømme til. Musikken havde ogsaa spillet: »Slumrer sødt i Slesvigs jord« og »Det haver saa nyligen regnet.« Og en gang var deltagerne og de tyske gendarmer fotograferede sammen med de danske. Biskoppen foreslog, at man skulle sende det fotografi til ministeren. Fotografiet blev sendt ind, og man hørte ikke mere til den sag. Fra den dag sagde M at han foretrak Riber ret, vel at mærke, hvis biskop Koch var dommeren.

En aften, da M gik hen for at tale i KFUM, blev han arresteret, og der blev foretaget en komisk husundersøgelse, hvor de danske betjente rodede rundt i Ms skrivebord med prædikenopskrifter, manuskripter til »Julestjernen« osv. Han skulle øjeblikkeligt føres til København i anledning af en spionagesag hos dommer Thorup. M blev vred, han deltog ikke i nogen spionage, og han skulle have konfirmation to dage efter. Han skulle bortføres i dybeste hemmelighed, men M sagde harmdirrende: »Ministeren kan tro nej! Det finder jeg mig ikke i. Og jeg skal sørge for, at det bliver bekendt ud over hele landet, at ministeren arresterer mig paa saa løst et grundlag«. Efter at politiet havde ringet til Kbhvn, blev det allernaadigst tilstaaet M at han kunne blive i V og holde konfirmation. Da han gik til konfirmation om søndagen, kom een og sagde: »Det gælder Deres forbindelse med gymnastikdirektør *N. H. Rasmussen* og de sønderjydske krigsfanger«. Saa blev M rolig. For saa var han i godt selskab. Men M kom i forhør hos dommer *Thorup.* Det endte med et haandtryk, og sagen var sluttet. Trods alle advarsler vedblev M sammen med gymnastikdirektør N. H. R at arbejde for de sønderjydske krigsfanger og vandt snart en god ven i krigsfangernes fører, den unge stud theol *H. Fuglsang-Damgaard.* (Se Bent Rasmussen: I Gerning og sandhed, en bog om N. H. Rasmussen og de sønderjydske krigsfanger, 1927). – Der var mange andre oplevelser. Engang viede M et tysk brudepar, der i øsregn flygtede over grænsen.

M blev i sandhed grænsepræst. Og glæden var stor, da krigen sluttede, og det tabte land kom tilbage. Men skuffelsen over afstemningen i 2. zone var næsten lige saa stor. M var i Flensborg under afstemningen. Samme dag udbrød oprøret i Kiel. Næste søndag prædikede han i Jels. Han havde glemt at faa præstekraven med, og folk troede, at han ikke ville bære hvidt af sorg over Flensborgs tab.

Kort efter fik han opfordringen til at blive dansk sognepræst i Haderslev. Der blev ingen egentlig afskedsfest i Vamdrup. Men en søndag saa han, at den løber, der blev anvendt ved offergang, var lagt over det broderede altertæppe. Hans gode ven, lærer *Bent Møller* oplyste: »Der skal være ofring til præsten selv idag, inden sønderjyderne bortfører ham. Vi vil gerne bekoste en rekreationsrejse, for vi

ved, at krigsaarenes gæstfrihed har kostet Dem en lille formue.« Saa gik menigheden op og lagde 1500 kr paa alteret til deres præst. Derefter rejste M, som ikke var legemligt stærk, sammen med sin ven, boghandler O. Lohse, til Wiesbaden. Men 15. juni 1920, da kong Christian paa den hvide hest red over den gamle grænse, stod M sammen med titusinder af danske og hyldede kongen.

Pastor M var drivkraften i oprettelsen af interessentskabet »Jels Voldsted«, lige syd for den gamle grænse i den naturskønne egn omkring Jels-søerne. Voldstedet blev købt og indviet til kristeligt mødested.

Pastor M betød overordentligt meget, baade nationalt og kristeligt i V og paa egnen i disse aar. Han anses for at være »den betydeligste præst i Vs præsterække«. Menighedsarbejdet gik solidt og støt, kirkegangen var maaske lidt mindre de sidste aar. M stod *Carl Moe* nær; de kom meget sammen, og i konventerne var Matthiesen en af dem, hvis ord havde vægt. En udmærket hjælp havde han i sin hustru. (Se nærmere: Emil Steenvinkel: H. I. F. C. Matthiesen, 1934, s 187–226).

Pastor *Fr. B. Zeuthen* (1921–44), søn af IMs gamle formand, stiftsprovst Fr. Z, var en stilfærdig, ydmyg og dygtig IMs præst, som gennem 23 aar havde en god gerning i dette meget levende sogn. Han havde IMs tillid, var hele sognets præst, bortset fra at den ret store kreds af KS og DdU holdt regelmæssige gudstjenester ved indkaldte grundtvigske præster. Pastor Z skriver selv: »V er et godt sted at være præst. Der har været tider, hvor IM endog havde flertal i sogneraadet. Det aandelige liv er ret stærkt, med mange udmærkede og arbejdende lægfolk og forholdsvis god kirkegang. Der er stor kærlighed til Ydre Mission, og et særkende her er, at IMs samfundsliv ikke er snævert som saa mange andre steder. Hertil har maaske ogsaa den nærliggende grænse virket fra ældre tid. Og saa pastor Matthiesens indsats. Han var en anden type end Carl Moe. Men der trænges til nyt liv, og blandt arbejderstanden har kirken kun ringe indgang«.

Pastor *S. Jul Nielsen* (1944–60) vandt ved sin jævne færd folks tillid, han blev sognets præst, skriver lærer Philipsen. Han begyndte maanedlige møder paa skift paa byens to hoteller for at faa kontakt med kirkefremmede, han ledede studiekredse med kirkelige og kristelige emner og fik derved ny kontakter. Kirkegang og altergang var i begyndelsen stigende, senere igen aftagende. Trods sin frie stilling over for alt det kirkelige arbejde (ogsaa benyttet af DdU) stod han midt i IM, hvor han gennem flere aar var formand for samfundsraadet. Ogsaa uden for sognet var han en meget benyttet taler.

Pastor *K. A. Thuun-Hansen* har virket her siden 1960. Han har faaet en god indgang, og ved hans centrale forkyndelse er kirkegangen stigende. Han skriver: Kkg 7 pct, megen velvilje, stærkt organiseret menighedsliv, særlig IM, stort IM smf, sdsk, KFUM og K, YM kredse, kirkeblad, KS og DdU, 20 til valgm.

Blandt ledende lægmænd:

Indremissionær *P. Frandsen-Jørgensen* († 1907) var IMs flittige udsending gn 16 aar, deraf 10 aar i Vamdrup. Han var kredsfmd for IM og ungdomsarbejder, medl af KFUM og Ks fællesbestyrelse og af KFUMs missionskomite. Han var kirkens tro og loyale ven, og hans indsats for Indre og Ydre Mission og KFUM og K var til stor velsignelse. IMs formand skrev ved hans død: »Baade den gamle IM og den kristelige ungdomssag og Ydre Mission har i ham mistet en af deres bedste arbejdere, og vi føler savnet af ham.« (IM tid 1909, s 506, jvf. De unges blad aug 1907).

Gdjr *Mads Thuesen* (* 1832 her, begravet 1920 her). V Vamdrup, havde som ung sviret og moret sig, men en broders død fik ham paa andre tanker i aaret 1868, han blev et ivrigt vidne, søgte at faa sine svogre i Seest med. Han talte ikke selv, men indbød mænd som *Jens Holt,* Taulov og emissær *Petersen,* Christiansfeld. Paa hans omvendelsesdag, 19 febr blev der hvert aar holdt et stort møde i hans gaard, hvor missionærer talte. Adskillige fik deres aandelige gennembrud her. Da gaarden blev solgt, henlagdes møderne til Vamdrup mh, hvor de blev holdt til en tid efter hans død. Han stod *Carl Moe* nær, deltog i Skanderupfolkenes rejser til Harboøre, og *Carl Moe* talte ved hans begravelse i Vamdrup (DnA, 1928, s 112 f).

Tømmerhandler *Hans Nielsen* (* 64, † 22) drev en stor bygmestervirksomhed, tegnede og opførte det nuværende missionshus. I mange aar formand for KFUK og en af de ledende i IMs samfund. Var sammen med pastor *Matthiesen* den drivende kraft i købet af Centralhotellet til missionshotel (uden spiritusbevilling).

Førstelærer *Bent Møller* (* 65, † 38) lærer i Bastrup 1895–1903, førstelærer ved Stationsbyens skole (V Vamdrup) 1903–34, en betydelig lærer, der var med til at præge skolevæsenet under den stærke udvikling i disse aar, og med til at præge de unge. Han havde sit aandelige stade i IM, og var blandt de ledende der. Havde paa mange maader en vid horisont, og med sit friske humør sit livlige væsen var han med til at præge IM her. I 25 aar formand for KFUM og meget afholdt blandt de unge.

Gartner *Emil Damm* (* 99, † 41) var foregangsmand med hensyn til dyrkning af gartneriprodukter i større stil, især paa de mindre landbrugsejendomme. Meget kommunalpolitisk interesseret. Meget virksom i KFUM.

Livet i Vamdrup har været stærkt præget af mange haandværkere og handlende, der ved deres dygtighed har oparbejdet betydelige virksomheder. Saaledes kan nævnes købmand *Johs. Schou* (se under »En Vamdrupslægt«), isenkræmmer *N. N. Skousen* (* 70, † 47), søn af gdr *N. Skousen,* som skænkede det første missionshus. *N. N. Skousen* var en retlinet mand med faste standpunkter, præget af pastor C. Moe.

Anders Jensen (* 79, † 55) oparbejdede en trævarefabrik (river m m). Han var en ledende mand i IM og ungdomsarbejdet.

Snedker *Chr. Christensen* (* 86, † 63) begyndte at fremstille spisestuemøbler, hvilket førte til fabriksvirksomhed (Christensens Møbelfabrik), der nu føres videre som I/S. – Christensen var gennem en aarrække leder

af søndagsskolen, der havde hans store kærlighed. Han var blandt dem, der oprettede søndagsskolernes sommerlejr »Lyngsbo«.

Christensen var i flere perioder indvalgt af IM i sogneraadet, i længere tid sogneraadsformand, bl a i den meget vanskelige tid under den tyske besættelse. Han var ogsaa medlem af den lokale komité for modstandsbevægelsen. – Medlem af menighedsraadet og i mange aar formand for I/S »Jels Voldsted«.

To af Christensens tidligere medarbejdere begyndte hver for sig selvstændig virksomhed.

Snedker *L. P. Olsen* (* 89, † 66) begyndte en fabriksmæssig fremstilling af alle slags møbelben. Olsens møbelbensfabrik er nu som et moderne fabriksanlæg flyttet til industriomraadet og ledes af sønnen E. Olsen. L. P. O. var i længere tid medlem af sogneraadet, valgt af IM, og en overgang formand.

Snedker *Carl Sørensen* (* 96) specialiserede sig i fremstilling af stole. Nu er »Vamdrup Stolefabrik« en stor og moderne virksomhed, der er omdannet til aktieselskab. – C. Sørensen har af IM været indvalgt i sogneraadet og har beklædt formandspladsen i to perioder. I menighedsraadet har S gjort et stort arbejde. Han har som kirkeværge i over 25 aar betydet meget for kirken og kirkegaarden.

Førstelærer *Niels Philipsen* (* 96) 1930–65 førstelærer i Ø Vamdrup, har betydet meget her. KFUMs formand i 20 aar, medlem af menighedsraadet og fra 1954 formand for IMs samfundsraad. Medstifter af og formand for Sommersted Ungdomsskole. Han har leveret meget værdifuldt stof til denne skildring af Vamdrup sogn, som han maaske kender bedre end de fleste.

Realskolebestyrer *A. C. Andersen* var medstifter af IMs Kongeaakreds og talte ofte i IM her, se side 259.

Lærerinde, frk *Ellen Pedersen,* † 1963, 69 aar, virkede i mange aar i Bastrup, hun gjorde et godt arbejde i KFUK og var leder i mange aar.

KFUM-sekretær *Kr. Andersen* (Herregaardsmissionær) har virket i Vamdrup omkring 1920.

Blandt de *grundtvigske* ledere nævnes: Gaardejer *O. Heide-Jørgensen* (* 79, † 61) en betydelig og begavet mand, stærkt politisk interesseret og optaget af de sønderjyske forhold. Han var formand for KS i Vamdrup i mange aar. Fru Heide-Jørgensen blev nu formand for KS. Mangeaarig formd for Sønderjysk Foren. Nu æresmedlem.

Andre: Førstelærer *Gunnar Mønsted* (* 90) ledede DdU og mangeaarig kredsfm for Sydøstj Hovedkr af DdU.

Den kendte jernbanemand *Ivar Skovsted* (* 1845, † 1929) var stationsforvalter i Vamdrup 1874–87, kun 29 aar, da han overtog den vanskelige post her. Blev senere stationsforstander i København og 1900 jernbaneforeningens formand. Afgik som driftsleder ved DSB 1916.

Mejerimanden *Iver Nielsen Dall* (* 51, † 1907) overtog sin svigerfaders gaard i Bastrup 1877 og ejede den til 1904, en anset og dygtig landmand, fik 1883 oprettet fællesmejeriet i Vamdrup, senere andelsmejeri, han blev statskonsulent i mejeribrug 89, og blev snart den førende blandt mejerikonsulenterne. Faglig indsigt og interesse, hans brede, vennesæle væsen, hans myndighed prægede ham. 1903–06 var han tillige Landhusholdningsselskabets konsulent i mejeribrug. Særlig interesse havde han for ostefabrikationen (Ugeskr f landm 1906, 562, Mælkeritid 1907, 621–36, DBL XVII, 221).

Blandt kendte mænd i øvrigt: Benbrudslægen *Johs. Paulsen* († 1913) og statskonsulent i mejeribrug *Nic. Hørlyck* (* 1870, † 1936).

Tidl gdjr *P. Moos* (* 90), »Lykkesholm«, er kendt for sin historiske interesse og har stort kendskab til sognets historie.

Sammen med husmand *Aage Jessen* (* 99), Østerby, har han foretaget mange arkæologiske undersøgelser i sognet og omegnen.

Skoleinspektør *C. A. Birkebæk* (* 13) arbejder paa Vamdrup sogns historie, hvoraf 1. bind udkom ved byens 100-aars jubilæum 1966.

Tidl gdjr *Carl Nielsen* (* 99), »Dybdalgaard«, er nuværende formand for sogneraadet. Han har ledet de senere aars store udvikling i sognet med stor dygtighed. Sogneraadets indsats gav anledning til, at Kolding Salgs- og Reklameforening tildelte sit initiativdiplom i 1965 til Vamdrup kommune. Det hænger nu i sogneraadsformandens kontor i administrationsbygningen.

En Vamdrup-slægt: Slægten Schou.

Johs. Schou † 39, startede som købmand i 1912 i Vamdrup, der som grænseby havde livlig handel. Mange sønderjyder kom over og ville købe. I 1918 begyndte han en fabrik for kaffesurrogater, og den gik helt godt. I 1922 holdt den op, men saa begyndte S at lave nogle af de farver, han hidtil havde importeret. S blev blind tidligt. Hans ord var »Guds kraft fuldkommengøres i det skrøbelige«. Det var et ydmygt ord. Der var 9 børn. De kunne ikke faa et par sko, uden at saalerne skulle forniseres flere gange. Skulle de have cykler, blev der købt brugte cykler. Det var nøjsomhed, men med hensyn til uddannelse var der altid grønt lys. Sønnen blev sendt til Tyskland og England for at lære.

Johs. Schous søn, fabrikant *Laurids Schou* fortæller i Kr Dbl 21. sept 65:

– Man forstaar vanskeligt hans initiativ, naar han var blind, men mor var fars øjne, og hun sled sig for tidligt op. Far tog ikke mod offentlige tillidshverv. Han var meget belæst, for vi børn skulle læse op for ham af aviser og bøger.

I 1919 kom far paa Vejlefjord sanatorium. Der blev han en slags sjælesørger for mange. Han blev opmærksom paa, at enlige kvinder med tuberkulose næsten betragtedes som spedalske. Ingen ville have dem i huset. Far havde deres fortrolighed, og derigennem kom han til at kende deres kaar. I Vamdrup var der en stor bygning, som havde været brugt til overnatning for folk fra told- og jernbanevæsenet. Der var mange værelser. Den fik far øje paa og startede en landsindsamling for at kunne købe den til rekreationshjem for enligtstillede kvinder med tuberkulose. Hjemmet var i brug indtil for faa aar siden, da tuberkulosen jo tildels var bekæmpet her i landet, og blev solgt til hvilehjem.

Min bedstefader havde fabrik i Hvidsminde. Han var oprindelig karetmager, blev siden vognfabrikant med 30 mand i arbejde. Han lavede charabancer, jagtvogne og alle vogntyper til hele Skandinavien. Han var en rigtig vækkelsernes mand, kunne gaa flere mil for at høre en vækkelsesprædikant. Han har været med til at oprette adskillige missionshuse. Som far var han nøjsom og uhyre gavmild.

– Jeg respekterer det, bedstefar og far stod for som kristne af den gamle slags. Jeg føler mig taknemlig over de principper, far kunne give os børn at leve videre paa. Jeg har faaet en kuffert med paa livets rejse, men man maa jo selv træde sine stier.

Op til 1951 gik firmaet i mors navn. Derefter blev det aktieselskab, og vi var to brødre, der drev det. En tredje bror har detail farvehandel i Vamdrup. Min bror, der var i ledelsen af fabrikken sammen med mig, har nu isenkram en gros i Vamdrup. Fra 1946 har jeg haft ansvaret for produktionen, fra 1965 A/S Johs. Schou.

– Jeg har været aktiv spejder i 25 aar og har været med til at oprette KFUM-spejderne her i Vamdrup.

Bygningen til Aktieselskabet Johs. Schou, Farve- og Lakfabrik, inde i Vamdrup er revet ned og en ny fabrik opført nord for byen. Saadan en fabriksbygning er en ny tids herregaard. Der ligger dens hovedbygning med nydelige kontorer og bag ude strækker behagelige haller sig som lader. Uden om er der grønne plæner og flisebelagte stier. Den har ogsaa noget af det gamle herresædes isolation«

Efter Laurids Schous tidlige død 1966 drives virksomheden videre af hans hustru Nina Schou som direktør. – –

Forfatteren *Nis Petersen* er født 1897 i Vamdrup, hvor hans fader († 06) var garver.

Paa hans fødehjem, der nu ejes af »Andelsbanken«, blev i 1966 opsat en mindeplade for Nis Petersen.

Skolevæsenet

er efter 1958-loven ordnet saaledes, at Bastrup skole (leder: *K. Thomsen)* og Ø Vamdrup skole (leder *N. Philipsen* (afsk 65) er grundskoler for de første 5 aargange, medens V Vamdrup skole, der blev købstadsordnet med *H. J. Nymann* som leder, er centralskole for alle skolesøgende børn fra det 6. skoleaar. Den er overbygget med en realafdeling samt 8. og 9. klasse. Skoleinspektør siden 1964 er *C. Asschenfeldt Birkebæk.*

V Vamdrup skole udbygges nu til en tresporet skole. Men da byen vokser stærkt, særlig mod øst, hvor Ø Vamdrup nu er sammenbygget med Vamdrup by, vil der blive brug for en udvidet skole i den østlige bydel. Leder af Ø Vamdrup skole er fra 1965 *H. S. Jensen.*

Desuden findes en *privat realskole.* Den omfatter 6. og 7. hovedskoleklasse samt realafdeling. En ret stor del af eleverne kommer fra nabokommuner. Den er nu en selvejende institution. Den blev købt 1933 af *A. C. Andersen* (* 94), som sammen med sin hustru oparbejdede den til en betydelig og meget søgt skole. Hans svigersøn, *Mogens Jessen* er nu dens leder. Skolen nedlægges 1967. *A. C. Andersen* var ikke blot en betydelig skolemand, var ogsaa politisk og kommunalpolitisk interesseret, i flere perioder medlem af sogneraadet, indvalgt af IM. Han var en benyttet taler, særligt blandt de unge. Var stærkt interesseret i arbejdet for danskheden i Sønderjylland og Sydslesvig.

Lærer *Niels Nielsen* (* 73, † 40) var 1903–40 en afholdt førstelærer i Bastrup, mangeaarigt sogneraadsmedlem, indvalgt af IM. – Lærer *Iver Hansen Byriel* (* 60, † 49) var sønderjyde med lærereks fra Tønder. 1892 flyttede han over grænsen til Vamdrup, da han ellers paa grund af sin danskhed skulle have været forflyttet sydpaa. Han var førstelærer i Ø Vamdrup 1892–1930, stærkt historisk interesseret, skrev mange historiske artikler i blade og tidsskrifter, efterlod ved sin død en udførlig beskrivelse af sognets ejendomme og deres skiftende ejere siden udskiftningen, ligesaa en beskrivelse af sognets skolehistorie og mange interessante oplysninger om Vamdrup sogns historie.

Lærer *F. Schøning* er næstformand i menighedsraadet. Medlem af sogneraadet. Valgt af soc.

Under den tyske besættelse deltog mange fra V sogn i frihedskampen. Da frihedskæmperne 31. jan 45 søgte at likvidere stikkerne Johannes Rasmussen og Jenny Holm uden at opnaa andet end at saare to tyske soldater, blev der af Gestapo foretaget adskillige razziaer i byen, bl a maatte alle postbude gaa »under jorden«. Bylederen, cyklehdlr Petersen naaede at flygte, men hans hustru og datter førtes til Kolding, hvor de var udsat for overlast. De blev først fri efter kapitulationen. Under besættelsen var der stort sammenhold blandt beboerne. Dette gav sig bl a udslag i »Danske aftener« i missionshuset og alsangsstævner m lokale talere i byens anlæg.

1921 oplyses: (Prf bl 1921, s 158): Kkg 15 pct, en del trosliv, mgharbejde bl gamle og unge, gode forhold, 10 fam t valgm. 1935: Kkg 10 pct, gode kirkelige forhold, stort IM smf (sp), M og K, sdsk, YMkredse, KS, DdU, afgjort ligegyldighed, mange arbejdsløse, stort økonomisk tryk. 1943: Kkg 8–10 pct, gode, præget af IM, M og K (80 og 100), KS, DdU, kirkeblad. 1955: Kkg 7–8 pct, megen velvilje, stærkt organiseret mghliv, særligt IM, ellers som hidtil, 25 til valgm. 1966: Kkg 7 pct, gode, megen velvilje, ellers som sidst, 20 til valgm.

Vamdrup kirke, Sct Gregorius, vestligt i byen, er anselig. Det høje, brede skib er romansk af granitkvadre paa profileret sokkel. De oprind vinduer, 5 i hver side, er genaabnet. Rundbuet portal mod syd. Nordportalen er tilmuret, har tympanon med en siddende Kristus ml Paulus (? med liljescepter) og Peter. Senmiddelald. Vaabenhus mod syd, i nyere tid beklædt med granitkvadre (fra et kor og apsis, der blev revet ned omkr 1800. Samtidig fjernedes resterne af et taarn (som paa Pont atlas tid havde mistet spiret). Kirken blev hovedrestaur 1919—20 (arkit Andr. Hagerup), da der tilbyggedes kor med krypt (fyrrum m m) og et nyt, svært taarn med blindingsgavle i nord-syd, alt af mursten. Taarnet ses langt ned i Sønderjylland. Taarnrummet (200 sd) staar i forb med skibet. Overalt bjælkeloft. Kirkens nye dele er hvidkalkede, skibet er tækket med bly, det øvrige med tegl. Paa alteret et polykromt krucifix af brændt ler (Aug. Hassel) paa baggrund af en portalagtig opbygning, hvortil slutter sig to lavere dørpartier (præsteindgang m m). Stager fra 1640. Romansk granitfont med arkaderække med menneskefigurer og træer. Paa foden to væddere og nogle fugle. Glat daabsfad fra ca 1600. En grov granitkumme i vaabenhuset. Rund empireprædikestol fra ca 1830. Enkelte stolegavle fra 1641. Iøvrigt nye stolestader. I kirken et maleri fra 1850 (M. Johannsen: Bethania), orgelpulpitur i

taarnrummet. Klokke fra 1435 med minuskelindskr og smaa relieffer af jomfru Maria og Sct Gregorius.
Kirken nyrestaureret 1966. — Alterparti, prædikestol, stolestader m m nymalet i mere dæmpede farver. Dette arbejde blev ledet af kirkemaler Ernst Trier.
Fjernvarme indlagt. De to skæmmende varmekasser ved kortrappen er fjernet, og trappen udvidet til fuld bredde. Korpartiet fremtræder nu meget smukt.
Stolestaderne er ombygget og belagt med hynder.
Ved restaureringen fandtes paa skibets nordvæg rester af et kalkmaleri, det var saa daarligt bevaret, at det igen blev tildækket.
Vaabenhusets loft er hævet, og belysningen ændret, saa den sjældne indgangsportal træder smukt frem.
Ialt ca 600 sd. Orgel med 16 stemmer. — Paa kirkegaarden monument over dragon Jens Larsen, som faldt 1848. En broncefigur »Morgenrøden« rejst af billedhuggeren N. Hansen-Jacobsen til minde om hans svigerforældre, kbmd H. J. Jørgensen.

Mack J. G. 61 f, 174 f, Mack D. 310 f, 316, Uldall: Kirkekl 167.

Folketal: 1850: 1440, 1901: 3134, 1925: 3698, 1965: 3809.
Altergæster: 1914: 1613, 1924: 1565, 1932: 1277, 1942: 1300, 1954: 2100, 1965: 1538.
Menighedsraad: 1914: 5 IM, 4 u p, 1920 6 IM, 3 ikke IM, 1934: 5 IM, 4 gr og soc, 1942 6 IM, 2 gr, 1 soc, 1954: 5 IM, 2 gr, 2 soc, 1961: 5 IM, 1 gr, 3 u p, valg, 1965: 6 IM, 1 gr, 2 u p, valg.

Sognepræst

Indt 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opført 1876, omb 1956.

1. 28. jan 1876–5. dec 87 (kkp Taarnby 26. marts 70): Provst **Johan Vilhelm Johnsen,** * 21. maj 37 Kbhvn. Forældre: Gehejmekonferensrd, departementsdirektør i Finansministeriet Vilhelm Ferdinand J og Anna Johanne Thuesen. Stud Mtrp 56, c 62[1] (1), medarbejder Alm hospital Kbhvn, provst Malt-Andst-Slaugs herreder 1. febr 79–19. sept 87, † 5. dec 87. ~ 21. maj 70 Ida Anna Helene Jessen, * 26. marts 44 Randers, † 1924. Forældre: Kammerherre, overførster Jacob Nicolai J og Selma Henriette friherreinde Dircinck-Holmfeldt. – Fætter: Hyllested-R.

Provst J var en højt kultiveret, nobel karakter, nidkær og dygtig og meget elskværdig (Kold folkebl 8. dec 87). Provstinde Ida Johnsen, der blev kgl klasselotterikollektrice har i »Mellem to tidsaldre, Memoirer og breve« XXIII udførligt skildret sin mand. I Kbhvn var han som skabt til at være noget for lemmerne paa Alm hospital. Han fik tilbudt en stilling som lærer for prins Valdemar, men kongen opfordrede ham til at arbejde blandt de daarligst stillede, og hans fredelige ord kunne stemme de ofte haarde sind til mildhed. I Taarnby havde han især sit arbejde i Sundby, en forstad, hvor der var 14.000 mennesker. Tidligt og silde »vandrede min mand rundt i dette kaos. Der var ofte 15–16 børn til daab, 10–12 vielser paa en søndag!« Søgte efter opfordring af beboerne Vamdrup, hvor der var stærkt kirkeligt røre baade af Indre Mission og grundtvigianismen, der havde sit foregangssted paa Askov højskole. »Disse bevægede kirkelige forhold gav ikke min mand den ro og fred, som han i saa høj grad trængte til. Hele hans sind var anlagt for de stille studier, som han ikke kunne undvære; men store skarer baade af studerende og af lægfolk var dengang grebne af en »missionstrang« imod rationalismen – alle ville »forkynde«. Min mand, der helt igennem var et barn af sin tid, gik det ligesaa, og uagtet han ved sine fremtrædende evner som lærer var som skabt for en lærestol ved universitetet, havde han dog valgt præstegerningen. For dog at faa tid til sine studier, benyttede han nu nætterne for at erstatte den ro, som han aldrig fik om dagen, hverken i Sundbyerne eller her. Overanstrengelsen blev stadig den samme. Han hørte nærmest til i det ireniske parti, det, der havde stiftet »Kirkebladet« med *Elmquist* og *Th. Rørdam* som førere; men han saa dog baade med forstaaelse og sympati paa grundtvigianismen. I Vamdrup sluttede ogsaa begge partier sig til ham. Han var en fredens mand, og hans hele hu stod til at forlige, for at de stridende partier ikke skulle bringe forargelse til de vaklende. Hele hans personlighed virkede stærkt paa hans omgivelser.« »En begivenhed indtraf, der optog alle partier og bragte end mere liv i de stærke strømninger, nemlig missionær *Børresens* ankomst hertil fra Santhalistan. Han kom til at staa provst J nær. Fra Askov havde man især bud efter ham, og det blev ét af hans hovedkvarterer under hans ophold her i landet; men pietisterne sluttede sig ogsaa begejstrede om hans varme, barnlige forkyndelse, saa at der paa dette punkt ikke var tale om partideling« »I begyndelsen af 1881 blev der holdt møder rundt om i landet, især af den begavede og begejstrede pastor *Leth* fra Middelfart, og der blev agiteret for den frihedsbevægelse, der havde givet sig udslag i lovene om sognebaandsløsning og valgmenigheder og andre omordninger af kirkelige spørgsmaal. I det store møde paa Askov i august 1881 var der forsamlet 700 præster og lægfolk for at diskutere formen for en opposition. Omtrent 80 af dem enedes om at indsende den saakaldte »Askovadresse« til lovgivningsmagten. Dens vigtigste punkter vedrørte »præsteløftets ophævelse«, »børns altergang«, »lægprædikanters ordination«, »frimenigheders adgang til kirken« osv. Resolutionen vakte stor opsigt i den kirkelige verden og megen forargelse, ikke mindst i den indre mission. Kultusministeren (Scavenius) gav imidlertid de præster, der havde underskrevet adressen, en alvorlig tilrettevisning, fordi denne var sendt direkte til rigsdagen, hvorved man havde forbigaaet ham som kirkens øverste. Denne tilrettevisning nægtede imidlertid flere af præsterne at modtage, og samtlige præster, der havde underskrevet adressen, blev da indstævnede for en *provsteret*. Da Askov laa i min mands provsti, dannede han tilligemed jurisdiktionens herredsfoged underretten«. Da der blev tale om en retssag, var min mand straks af den mening, at præsterne efter hans overbevisning ikke kunne dømmes paa grund af adressens indhold, da staten havde tilladt religionsfrihed, og præsterne var stillede som landets andre borgere. Men præsternes protest mod kultusministeren, »kirkens øverste«, mente han at være kriminel. Dette syn paa sagen vakte stor misfornøjelse hos mange, og han modtog mange misbilligende erklæringer baade gennem pressen og fra private folk. Hans meddommer i underretten, herredsfogden, saavel som i overretten, biskoppen og amtmanden, vare alle tre uenige med min mand i hans op-

fattelse af sagen, og han indgav derfor et »dissentierende votum«, i hvilket han frikendte præsterne med hensyn til adressens indhold, men foreslog en bøde for deres protest mod den af ministeren afgivne reprimande. Højesteretsdommen faldt 1885 – den stadfæstede min mands dom. Nu strømmede det ind med lykønskninger og tilslutninger, naturligvis mest fra jurister og blandt dem ikke faa, der var ham ganske ukendte.« »Min mands helbred gav altid aarsag til ængstelse. Efter den for alle parter egentlig godt overstaaede Askovsag tabte hans udseende sig paafaldende, og han taalte ikke mere de mange embedsrejser i alskens vejr og nattelejerne i de kolde gæstekamre. Selv maa han have haft en følelse af, at kræfterne svandt, thi han afslog at overtage to betydelige embeder, der blev ham tilbudt, det ene i Nordjylland, det andet i København. En dag sagde min lille pige: »Fader kalder!« Da jeg kom ind i hans studereværelse, fandt jeg ham liggende bevidstløs paa gulvet, med blodet strømmende ud af munden. Lægerne derovre erklærede det straks for kræft. Min broder sendte den dengang berømte specialist professor *With* over til os. Han saa noget lysere paa sygdommen, men ønskede at faa patienten ført til København, hvilket da skete ved menighedens og min broders offervillighed. Trods hans lidelser var det dog et forunderligt lyst og skønt sygeleje. Hans mange venner besøgte ham stadigt, og han var altid den livligste og gladeste af dem. Mærkværdig aandsstærk fulgte han med til den sidste dag saavel i kirkelig som i anden litteratur, og da han syntes, at hans latinske kundskaber var gaaet tilbage, studerede han den sidste maaned, han levede, hver dag et par timer i *Madvigs* Syntax, saavelsom i andre hjælpekilder. Henad julen 1887 udaandede han med hilsen til hele menigheden, som til mange enkelte venner, og forlod en tilværelse, hvor han kun har efterladt de reneste, fineste og kærligste minder.« Kolding avis skrev bl a: »Provst J var en i høj grad elskværdig karakter, dertil var han en nidkær og dygtig embedsmand, og under sit ophold her paa egnen lærte man i vide kredse hurtigt at paaskønne ham.«

2. 21. febr 1888–4. aug 94 (sp Kragelund-F 1. maj 84): **H. P. Traustedt,** fl t Trige-Ø, se Gaverslund.

3. 19. dec 1894–19. juni 1913 (sp Sahl-G 21. juli 90): **C. J. Neergaard,** fl t Skødstrup, se der.

4. 26. nov 1913–19. april 21 (sp Ugerløse 28. juli 1900–31. marts 04, red Kristeligt Dagblad): **H. I. F. C. Matthiesen,** fl t sp Haderslev domkirke, se der.

5. 29. juli 1921–21. april 44 (sp Vildbjerg-N 10. sept 10). **Frederik Bagger Zeuthen,** * 15. maj 74 Everdrup. Faderen: Sp Sct Michaelis k, Fredericia, stiftsprovst Fr. Z, fmd f Kirk forening f IM i Danm († 13), se der. Stud Viborg 93, c 99^{1} (h_1). Sekr KFUM, Horsens 99, hjpr Gethsemane k, Kbhvn 26. nov 03, rkp smst 18. maj 06, afsk 21. april 44, † 2. aug 65. ~ 24. jan 05 Marie Elisabeth Margrethe Martens, * 26. okt 81 Vridsløselille, † 18. dec 46. Forældre: Kclrd, bogholder v Horsens tugthus Theodor Waldemar M og Emilie Müllen. – Fætter: Aulum-H, stamt 98.

Pastor Frederik B. Zeuthen var vel nok præget af sin fader, stiftsprovst Fr. Zeuthen. – IMs formand, men han var i øvrigt en absolut selvstændig personlighed. Han havde sine venner blandt IM – og havde deres tillid, men han var ikke snæver og ville gerne lytte til, hvad der blev sagt fra anden side. Hans aabenhed og udprægede redelighed gjorde, at han sikkert var respekteret langt ud over IMs kreds.

Han gik med ildhu op i sin præstegerning – var ikke særlig veltalende, men der var glød i hans prædiken. Den var central, og man havde en følelse af, at hvad han sagde, havde han først sagt til sig selv – og det var ham om at gøre ogsaa at faa sagt det til os andre.

Han kom vist ikke nemt til det. Hans hustru har engang fortalt, at hun en lørdag saa, at han sad ved sit skrivebord og havde ansigtet skjult i sine hænder – og græd. Han ville saa gerne have et bud at bringe fra sin Herre – men han syntes ikke rigtig at han kunne finde det.

Hans iver efter at gøre præstetjeneste forlod ham ikke. Ogsaa som emeritus i Odense har han holdt mangfoldige gudstjenester og møder – og det blev han ved med lige til han var 90. Ligesom han var leder af en bibelkreds – eller 2.

Hans nidkærhed som præst, hans redelighed og trofasthed – og hans kærlige sind – gjorde, at han havde mange venner. F eks var der mange, der kom for at hylde ham, da han fyldte 90. Det der vist den dag glædede ham mest, var det, at der ogsaa kom nogle af hans gamle sognebørn fra Vildbjerg den dag. Det var dog 40 aar siden, at han havde været præst der, men de havde ikke glemt deres gamle præst.

Det var et meget hyggeligt hjem, de havde i præstegaarden i Vamdrup. Der var lys og varme – det straalede ud baade fra præsten og hans kone. Det var et hjem baaret af gammel kultur – et friskt og lykkeligt hjem – og et sted, hvor det var let og naturligt at faa en god aandelig samtale.

(Axel Zeuthen, fh Aulum)

6. 19. aug 1944–31. aug 60 (sp Vorbasse 16. dec 35): **Stefan Jul Nielsen,** * 26. dec 03 Gjellerup. Forældre: Gdjr Niels Christian N og Maren Jensen. Stud Rønde 23, c 29^{2} (1), huslærer 23–24, hjpr Sct Peders k, Randers 14. aug 29, andenpræst Store Hedinge 10. april 31, afsk 31. aug 60, forstander Løgumkloster højskole 60. ~ 9. nov 32 Irene Overgaard Lauridsen, * 24. maj 11 Dronninglund. Faderen: Sp Sct Peders k, Randers, † 51, se der. – Hustrus broder: Domprovst Felter, Maribo.

BM Rønde kursus 31, do Indenl sømandsmiss 35—46, do Ungdommens vel 45, do Kirk forbund 53—61, do Præsteforeningen 54—61, do Kr Sanatorief 56, medl biskoppernes udv ang Kristendomsunderv, medarb: 56: Ungdomsaar.

7. 4. jan 1961 (sp Hvidbjerg-Ø-L 29. nov 46): **Kristen Anker Thuun-Hansen,** * 2. nov 16 Randers. Forældre: Telegraffmd Peter Hansen og Ane Kathrine Nielsen Thuun. Stud Randers 37, c 43^{2} (1-77), hjpr Vor Frue k, Aalborg 2. okt 43. ~ 26. aug 44 Else Ady

Kornerup Gad, * 13. marts 10 Ballerup. Forældre: Entreprenør Christen Pram G af Sengeløse, og Karen Marie Hansen. – Hustr slægt, se stamt 33.

Herredsrepr DKU 49—61, BM Santalmiss kredsfbd 49—61, amtsfmd Arb bibelkr 50—61.

Litt: J. H. Byriel: Fra V sogn, Fra Ribe a 1918, do: Mikkelsgrande i V, smst 1909, do: Fra Fæste til Selveje, smst 1908, Jørgen Nissen: Degnen Oluf Vind i V, smst 1905, Kirke og sogn, 1953, I 259 f, J. H. Byriel om Østerbygaard i Ribe aarb 1940—43, 337 f. Af Bastrup ejerlavs hist, Ribe aarb 1940—43, 665 f, H. K. Kristensen: Udskiftningen i Øster V, smst 1944—47, 346 f, P. Moos: V Vandmølle smst 1961, 281 f, Carl Moe: Oplevelser, 1926, Emil Steenvinkel: H. I. F. C. Matthiesen, 1934, 187 f, Blauenfeldt: IMs hist, 150, 349, 459, 472. C. Asschenfeldt Birkebæk: V sogn, 1966.

Slaugs herred

GRINDSTED

(med filialkirker i Nollund og Urup).

Grindsted var oprindeligt anneks til Hejnsvig. Grindsted blev hovedsogn 1641. 1810 blev Hejnsvig anneks til Vorbasse, medens Grene, der hidtil havde været anneks til Vorbasse, blev anneks til Grindsted. 1822—32 var Hejnsvig atter forenet med Grindsted (medens Vorbasse var forenet med Veerst-Bække). Grindsted-Grene-Hejnsvig var landets mest vidtstrakte pastorat i de aar. 1920 udskiltes Grene kirkeligt og kommunalt fra Grindsted. Nollund kirkedistrikt betjentes 1914—36 af sp Sdr Omme. Ogsaa Grindsted-Grene var et af landets mest udstrakte pastorater, ialt 18 886 ha.

Grindsted sogn, paa den store hedeslette, med enge langs vandløbene (hvad der har betydet meget for egnens bebyggelse), er meget fladt, nu kun lidt hede tilbage, ellers opdyrket eller beplantet, store plantager, plantningen begyndte 1875, men tog især fart 1889, flere vandingskanaler anlagdes i 1870'erne.

Byerne: *Grindsted* (6700 indbyggere), med kirke, pgd, 3 kommunale folkeskoler (Nordre, udv sidst 1962), Søndre (opf 1955), hjælpeskolen, (opr 1964), kommunalt gymnasium, opr 1961, bygn indviet 1964, Kost- og realskole (privat, fra 1886), externatskole under aandssvageforsorgen (fra 1961), handelsskole (1921) med egen bygning fra 1964, Midtjyllands landbo- og husholdningsskole fra 1961, 85 elever, bibl i egen bygn (oprettet 1834 med Grundtvigs fordanskning af Saxo og Snorre, skænket af kong Fr VI), mh fra 1919, Dansk missionsforbund med ny kirke 1967, KFUM og K bygning fra 1923, Tinghus fra 1962, med dommerkontor, arrest og politistation, redningskorpsst, amtssygehus fra 1907, sidst udvidet 1964 (108 pl), epidemisygehus, alderdomshjem, (28 pl), opr 1928, 70 folkepensionistboliger, heldagsbørnehave, apotek, 3 lystanlæg (det gl anlæg fra 1919 er anlagt af Hans Pedersen) i engen gn byen nyt anlæg m kunstige søer (anl 1955), mindelund paa kirkegaarden over ofrene fra besættelsestiden, sportspl, friluftsbad, markeds- og cirkuspl, biograf m teaterscene, fl hoteller, banker, mange butikker, en ikke ringe industri (Andelsslagteri (500 arb), kartoffelsorteringscentral, Grindstedværket (700 arb), kemisk fabrik (medicinalvarer, kemiske produkter), chromgarvestoffabrik, maskinfabrik, fabrik for typehuse, møbelfabrik mm (ca 3200 indb lever af industri og haandværk).

Byen *Grindsted* er som bymæssig bebyggelse en af Danmarks yngste byer. Omkring 1849 var G en lille, almindelig hedelandsby, afsides og fattig. Omkring 1725 var Vorbasse kro en kort tid flyttet til Grindsteddal, hvor der var en kro, som blev kgl priviligeret 1794. 1842 kom der læge og apotek i G, 1864 blev Vejle-Varde landevej lagt gennem G, og dermed begyndte opkomsten saa smaat. 1875 begyndte hedeselskabet sin virksomhed, heden opdyrkedes, moser kultiveredes, plantager anlagdes, og sognet skiftede udseende lidt efter lidt. Der plantedes nødvendige læhegn, der kom mergelbane osv. 1886 aabnedes en privat realskole, 1890 mejeriet, men endnu 1901 havde det store sogn kun 1227 indbyggere. Saa kom der sygehus 1907, G blev midtpunkt i vejnettet, flere veje mødes her (til Vejle, Varde, Give, Esbjerg, Holsted, Sdr Omme). Her blev et trafikknudepunkt paa et hedeomraade, hvor opdyrkningen først begyndte ret sent. Men det var først, da den første *jernbane* aabnedes 1914, at bebyggelsen ret tog fart i denne egn, hvor der var langt til købstæder. 6 baner samledes i løbet af faa aar i G, Vandel-G banen aabnedes 1914, Bramminge-G. – Funderbanen 1917, Kolding-G. – Troldhede-banen 1917, og Varde-G banen 1919. En stor stationsbygning opførtes 1916, 9 viadukter byggedes. Krigene 1914–18 og 1940–45 bremsede nok væksten noget, men der har været stadig fremgang, nye industrier kom til, mange butikker, G blev ikke blot midtpunkt for baner og veje, men ogsaa samlingssted for mange møder af kirkelig, kulturel og faglig art.

G blev industriby, men ogsaa en vigtig oplands-handels- og skoleby. Oplandet bliver stadigt tættere befolket, og der er en stærk økonomisk aktivitet. Billund lufthavn, ligger kun 14 km fra G.

Biblioteket er flyttet til større og bedre lokaler, og bogbestanden er i de senere aar blevet betydeligt forøget; det samme gælder bogudlaanet. Her eller paa det nye gymnasium arrangeres (af bibliotekar *Eriksen)* hver vinter folkeuniversitetsaftner med forelæsninger af betydelige kræfter, ligesom der jævnlig arrangeres egns- og andre udstillinger. En teaterforening sørger for koncerter og teaterforestillinger. Aftenhøjskoler med god tilslutning holdes flere steder i sognet.

Man værner smukt om minderne. *G musæ-*

um er oprettet 1923 af apoteker *S. Levin-Hansen* m fl, med mange egnshistoriske minder. Ved Vestre boulevard er rejst mindesten for *Dalgas,* i det gamle anlæg er en genforeningssten, ved Jernbanegade en mindesten for ftm *Laust Rasmussen* († 1924).

I sognet desuden byerne: Eg, Nollund med filialkirke, skole og bibliotek. Bebyggelserne Modvig, Loft, Jerrig, Lamborg med mh, Kærbol, Dyvelsrække, Urup med filialkirke, Vadbol, Tudsborg, Morsbøl, Horsbøl, Plagborg, Utoft, Hinnum, Dal o s v. Sønderby er forstad til Grindsted.

Oldtidsminder: 29 høje, 75 er sløjfet. Brudstykke af en runesten er fundet ved kirken, en Helligkilde fandtes paa Nollund klostergaard. Urup har været hovedgaard (en mindesten er rejst, hvor den laa), ogsaa Eg og Modvig har været større gaarde. Om Vorbassefægtningen 1864 minder to krigergrave paa kirkegaarden.

Af den ældre præstehistorie

Den ældste præstehistorie ligger noget i det dunkle. Præsten *Oluf Simonsen* (omkr 1575) skal have slaaet en mand ihjel, fordi han blev uvenner med ham om et par stude. (W I, 482). *Niels Sørensen* († ca 1621) klagede over, at bønderne i Risbøl søgte en anden sognekirke. *Mads Christensen Harboe* († ca 1656) skal have forsømt at berette en syg i Nollund, inden denne døde, hvorfor beboerne lukkede kirkedøren for ham. Han maatte forlige sig med dem ved at give ½ anker brændevin og ½ td øl (Wiberg tilføjer: O tempora! o mores!) 1641 blev Grindsted hovedsogn. *Cornelius Jørgensen Choren* (1656–69) var gift 2. gang med præstedatteren Ellen Henriksdatter, som for sin strengheds skyld blev kaldt »mester Ellen«. Han var til gengæld »saa sagtmodig, hvad der kunde behøves« (W). Om svenskekongens soldater paa rov i G præstegaard, se P. J. G. Poulsens art i Vejle d folkeblad 12. nov 1966 *Michael Ibsen* (1670–93): Præstegaarden brændte den aften han 1670 kom hertil fra ordinationen i Ribe. »Mester Ellen« havde nok villet »bakke godt op for ham!« Hun blev gift med Ibsen, og det siges, at hun ved offergang gik op til sidst og lod, som om hun ville ofre, men tog alt, hvad der laa paa altret til sig. *Jens Pedersen Murer* (1693–1712) var først gift med »Mester Ellens« søsterdatter. Han var »akkurat«, en stor hebræer. Se Slaugs herreds aarb 1950.

Efter *David Lauritsen Foss* (1712–28) kom *Claus Mikkelsen Haagen* (1728–67), søn af en tysk silkevæver. Han var »snild og tro i sit embede, munter og beleven«, 1738 indgav han (anonymt) en klage over biskop *Anchersen,* som han senere »ydmygeligst« tilbagekaldte. (Nye khst saml III, 843). Han lod slaa bro over aaen med brohus (bropenge). 1756 skriver *Brorson,* at H »prædikede opbyggeligt, ungdommen gjorde skikkeligt rede for sig, degnen i G (stud Niels Brochmann) var upaaklagelig, men i særdeleshed blev skoleholderen i Hejnsvig rost for bekvemhed og troskab. I begge sogne var der 4 medhjælpere, som »sognepræsten var fornøjet med«. 1762: Hr H prædikede bevægeligt om Kristi medlidende hjerte, skoleholderne blev rost, ungdommen svarede skikkeligt og mgh var bevægelig, intet blev klaget (Vs 110, 158). Et brev fra Brorson 1747 om en mand i G, der følte sig uskyldigt forfulgt (trods sin uret), og havde klaget til amtmanden, viser Brorsons smukke, faste sjælesorg og værn om sognepræsten (Vis s 196), jvf s 211) mod et menighedsmedlem, der fremturede i forargelse. Pastor Haagen er den af samtlige Grindstedpræster, der har været i embedet længst (39 aar) og sikkert den af den ældre tids præster, der har betydet mest for sognet. Om han var pietist, kan ikke med bestemthed siges, men adskilligt tyder derpaa: ven med Brorson, ivrig for skolevæsenet, samvittighedsfuld m h t sjælesorg o s v. Personlig var han en from mand. Provst *Chrf. Sølling* (1767–84) var en dygtig, anset præst. Af hans 6 børn blev 5 præster eller præstekoner. En datter blev gift med *Høgsbro,* sp Rødding, Sdj. *Ove Kastbjerg* (1784–99) havde været præst i Viborg, *Niels B. Nissen* (1799–1804) flyttede til Grimstrup-VN, se Sneum-T, *Søren Pedersen Bagge* (1804–11) var murersøn fra Kongerslev og havde som ung været yderligt fattig (Flemmers efterretn II, 44). 1810 byttede Grindsted og Vorbasse anneks. *Jens C. Høhne* (1811–19) flyttede til Ikast, se der. Bispinde *Engelstoft,* Odense, var hans plejedatter. – *Jørgen G. Sommer* (1819–32) havde 1822–32 tillige Hejnsvig som anneks foruden Grene, flyttede til Tjæreby-A. Sommer var en dygtig præst, biskop *Mynster* roser ham for at have faaet kirkegangen forøget (i Tjæreby-A, hvor kirkegangen havde været meget ringe), S prædikede godt og opbyggeligt, med frit og kraftigt foredrag, men hans stemme var ikke smuk (Mynsters vis II, 230). Mynster omtaler andetsteds S's »gennemgribende kraft« (smst s, 250). Han blev provst. 1832–37: *J. H. Brandt,* flyttet til Ølgod-S, se Skeby-O, *D. C. Bøggild* (1837–40) var her kun 3 aar, se Ø Velling-H.-G. *J. S. Schmidt* (1840–50) se Seest og Grundfør-S, begge højkirkelige, af den gamle skole.

Kirkelivet siden 1850

Indtil omkring 1880 var der ikke meget kirkeligt liv i disse vidtstrakte øde hedesogne. Pastor *Niels Mollerup Blach* (1850–1859) var søn af kromanden i Hadsten og blev præst i Grindsted i en alder af 47 aar. Han har efterladt sig godt lov, men var en meget tungsindig natur, hvis sindstilstand til tider grænsede til sindssyge. I 1859 bebrejdede han sig selv, at han ikke havde udført foraarskonfirmationen paa ret maade. Der siges, at en distriktslæge skal have bebrejdet ham dette. Fortvivlelsen derover naaede sit højdepunkt den 29. april og drev ham til at tage sit eget liv. Dette vakte naturligvis stor bestyrtelse, i disse to hedesogne. Pastor *Blach* blev begravet paa Grindsted kirkegaard tæt op til den sydlige kirkemur. Nabopræsten *Rambusch* i Sdr Omme forrettede jordpaakastelsen og citerede i sin mindetale Kingos vers:

Store helgen ogsaa haver Adams kød og klæder paa; deres høje himmelgaver de i lerkar bære maa.

Et smukt minde om pastor *Blach* lever end-

nu i Grindsted, gengivet saaledes af lærer *J. K. Nielsen:*

»I ældre tid brugte man træsko med træoverdel. En krampe var lagt over og fæstet under træskoen. Alligevel kunne det hænde, at en træsko blev »løwd an«, hvis krampen løsnedes eller gik itu. Det uheld havde en lille dreng i 1850'erne i forrige aarh, ligesom han gik ud af skoledøren og skulle hjem. Der stod han i snesjap og græd. Da kom sognepræsten *Blach* forbi. Han ynkedes over den lille *Søren Engelbrecht (Kristiansen),* tog ham paa ryggen til præstegaarden og gav ham sine støvler paa til den lange vandring til Sønderby hede. Søren Engelbrecht har som 85-aarig fortalt dette træk og huskede stadig den gode præst, der hjalp ham, da det kneb, og han berømmede ham for den gode gerning.«

Pastor *Frederik Peter Christian Moth* (1859–64) en elskelig, from og ydmyg præst, hørte til patricierslægten Moth, hvis ældstkendte medlem, der fik et kundbart navn, var kong Christian den Femtes elskerinde Sophie Amalie Moth, hvis børn med kongen fik tilnavnet Gyldenløve.

Til denne Mothslægt med de gamle, hver paa sin vis berømmelige, navne hørte altsaa *Frederik P. C. Moth,* der var født i København 1818 som søn af kaptajn i Vestindien Moth.

1859 blev Moth udnævnt til præst for Grindsted-Grene. Herude i det vidtstrakte hedeembede blev han i 1860 gift med præstedatteren fra Ronæs, Elisabeth Augusta Holm.

Aaret efter fødtes hos pastor Moths i Grindsted præstegaard en dreng, der fik navnet *Claus Frederik Moth.* Han blev holdt til bogen, tog 1888 skoleembedseksamen med græsk som hovedfag, latin og historie som bifag, siden tog han doktorgraden paa en afhandling om Tysklands første laurbærkronede digter Conrad Celtis Protucius. Fra 1895 til 1920 virkede han som lektor ved Kolding latinskole, siden til sin død i 1929 ved Haderslev latinskole. – Hans navn er kendt fra en række afhandlinger og bøger, der alle behandler emner indenfor verdenslitteraturen, f eks »Præste- og Munkefjendske Humanistdigte fra Renæssancetiden« 1899, »Abeilard og Heloise. Deres Livshstorie og Brevveksling« 1905, »Vagantviserne. Træk af Middelalderens Studenterliv og Digtning« 1913, »Aristotelessagnet eller Elskovs Magt. Et Bidrag til sammenlignende Novelleforskning« 1916.

August F. Schmidt, der i »Kolding Folkeblad« 18. jan 1940 skrev en længere artikel om Grindstedpræsten og hans søn, hvorfra ovennævnte er hentet, føjer til: »Det gamle ord om, at æblet ikke falder langt fra stammen, passer ingenlunde paa Moth. Det er vist sjældent, at en præstesøn har taget saa megen afstand fra sine fædres tro, som netop han gjorde«. Pastor Moth færdedes meget paa de lange, elendige veje, naar han var paa husbesøg. Pastor *J. J. L. Schjerner* (1864–71) var en dygtig embedsmand, skoleinteresseret, *H. J. J. Mygind* (1871–74) flyttede til Bøvling-F (se der), højkirkelig, fin og elskværdig ligesom sin eftermand, *H. G. M. H. Buchholtz* (se V Velling-S) 1880–86. I disse aar begyndte IM hos gdjr *Mads Andersen,* se side 266.

Et tilbageblik paa det aandelige liv i Grindsted og Grene sogne indtil denne tid viser ikke mange lyspunkter. Slid, slæb og nøjsomhed optog sindene, og dertil en del drikkeri og kortspil, selvom man ikke kan tale om udbredt umoralitet. Sognene var som sogne var flest. Levesættet var sundt og tarveligt, unødige udgifter indlod man sig ikke paa. Der herskede patriarkalske forhold mellem husbond, madmoder og tjenestefolk, nedarvet fra fædrene, en dygtig karl kunne tjene 200 kr, en dygtig pige 120 kr aarligt. Og de klarede sig fint. Mens østjyder tog penge ud af banken, satte hedebønderne penge *ind* i banken. Ganske vist lød det gamle mundheld:

I Grindsted aa Green'
æ der ett møj aa fortjeen',
Sønder Omme aa Hoven
æ et par gue sown!

Kirkeligt blev det *Indre Mission,* som foreløbigt kom til at præge kirkelivet i begge sogne. 1878 var pastor *H. M. Hoff* kommet til Andsager, hvor der kort efter udbrød en stor vækkelse, som forplantede sig til Grindsted og Grene. Pastor *Hoff* og hans efterfølger, pastor *M. C. Madsen* (sognepræst i Andsager 1886–90) var afgjort IM, og der var stadig vækkelse. Der blev et levende IMs samfund i Grindsted, hvor der blev arbejdet flittigt.

Pastor *C. O. F. Sommer* (1886–93) var født i Slesvig by 1856, mellem de to krige, familien maatte flygte 1864, og i København var forfatteren *Karl Gjellerup* og senere overkammerherre *O. Oxholm* hans skolekammerater og venner. Senere boede han paa Borchs kollegium sammen med *Herman Bang.*

Han var et friluftsmenneske, hvis hu stod til søen. Men han befandt sig godt herinde i landet i Grindsted. Han gik milelange ture i pastoratet til gamle og syge, han forestod præstegaardens drift. Han var en praktisk mand, inspirerede til at beplante heden (f eks Frodeslund plantage), medvirkede ved oprettelse af mergelbanen, han virkede for Københavnerbørns ferieophold her, han fik den gamle kirke i Grene erstattet af en ny og bedre beliggende, han var vel ikke IM, men støttede IM og vækkelsen og var virksom for opførelsen af missionshuset »Pella«, som blev indviet i Grindsted 1891, 1887 brændte præstegaarden, og han fik opført en ny. Der skete meget i hans tid her. Han savnede Grundsted resten af sit liv. Han var en omstridt personlighed, sagde sine meninger ærligt og uindpakket, kunne frastøde, havde mange interesser. Undertiden tog han (lige til sin alderdom) hyre paa skibe. Han var en yndet foredragsholder og husflidsmand, lidet præstelig i klæder og optræden. En dygtig prædikant, et mandfolk, stor og kraftig, men en daarlig økonom, en skarp iagttager. Han var ogsaa forfatter, skrev en mængde fortællinger osv (se her III, 247). Der blev ogsaa bygget missionshus i Ankelbo, Grene sogn, i hans tid.

Pastor *C. O. F. Sommer* var født i Slesvig, og barndommens oplevelser havde præget ham for livet.

»Slesvig, du gamle i Danmarks historie« skriver han i nogle utrykte »Erindringer«, »du er mit fødested, og til trods for det sprog og det flag, der nu hersker og vajer der, føler jeg mig dog hjemme der. Hver gang jeg siden ulykkesaaret 1864 har betraadt dine kendte gader og standset ved de forskellige huse for at sige: der boede general *Wilster,* der major *Schrøder,* der *Johannes Helms,* der rektor *Poulsen* osv, har jeg følt, at i Slesvig har jeg rod, derfra min verden gaar«.

En sønnesøn, kordegn, *Otto Vilh. Sommer* skriver: »Han var en meget ejendommelig præst og en særpræget personlighed, der havde oplevet meget forskelligt. Han var jo paa mange maader foregangsmand i Grindsted og Grene sogne; jeg tænker paa kirken i Grene, mergelbanen, missionshuset i Grindsted og paa plantningssagen mm. Han var lykkelig for sin gerning i de to hedesogne og var egentlig aldrig rigtig lykkelig efter at være flyttet derfra«.

»Min farfar findes omtalt flere steder i Tang Kristensens erindringer, i Zakarias Nielsens minder og i Palle Rosenkrantz Junkerdrømme; endvidere i delvis skønlitterær form i Karl Larsens »Den gamle Historie« og i M. Hamanns »Fynsk Herregaardsliv«.«

Pastor *Johs. Vibe Petersen* (1893–1900) betegnes som den præst, der har sat de dybeste spor indtil omkring 1900. Han havde lige oplevet et aandeligt gennembrud, da han kom hertil, (jvf Rom 8, 38–39), og stillede sig midt i IM. Kirkebesøget voksede, saa kirkerne slet ikke kunne rumme dem, der kom, især Grindsted, og flere blev omvendt. De to dygtige lærere, *Nielsen,* Grindsted, og *Jensen,* Grene, blev hans gode medhjælpere sammen med den begavede indremissionær *Hans Jensen,* Billund. Flere søndagsskoler, KFUM og K blev sat i gang, missionskredse og møder for YM, samtalemøder rundt om i det store pastorat, menighedens trivsel var det afgørende (»Det var en velsignet tid, som jeg aldrig vil glemme«, skriver V. P). Han blev gift 1894 (»og med min pige jeg vilde dele kaar, ja, der var dejligt, ja dejligt paa heden«). Vibe-P har i DnA 1934 s 108 f og Ribe st aarb 1948, s 251 fortalt meget personligt om sine minder fra Grindsted og Grene. Her var vidt mellem skorstenene, og de store ubeboede strækninger kunne nok tage pusten fra den unge præst. I begyndelsen følte han sig ikke saa lidt trykket ved disse uendelige flader, og en stærk ensomhedsfølelse greb ham. Han gik i »naadensaaret« i de tomme stuer i præstegaarden hvor hans »fodtrin gav en hul genlyd«. Han anskaffede sig en hund, men den kunne han jo ikke tale med. Saa søgte han ud i sognet, hvor de modtog ham venligt, men lidt reserveret. Kirkerne var stopfyldte om søndagen, snart optog arbejdet ham helt, og han »følte det som noget rigt og godt at have sin plads midt imellem Guds børn«. Saa kom den store vækkelse 1896–97, og han fortæller minder fra denne bevægede tid. Bl a om en mand, der var radikal politiker, imod *Estrup,* sikker deltager ved alle politiske møder, men kirken gik han langt udenom. Hans hustru blev vakt, og en nat, under et forfærdeligt stormvejr, blev han rædselsslagen, næste dag søgte han præsten: »Jeg har hidtil været en spotter og en fjende af Gud, men i nat har han vist mig sin knytnæve, og jeg kan ikke fatte, at han skulle elske saadan een som mig« Og da han fik at vide, at alt er naade, fandt han vejen frem... Smeden, som havde god fortjeneste, men var en drukkenbolt og pralhans, søgte kroen, men ikke kirken. Denne spottefugl, som elskede at haane de hellige, fandt en dag paa at gaa i kirke. Men han satte sig lige ved døren for hurtigt at kunne komme hen paa kroen. Men den dag ramte Guds ords pil ham, og hans svirebrødre undrede sig, at han tav, da de efter kirketid ville have ham med paa kroen. Han gik lige hjem, brændte sine slidte, fedtede spillekort, og om aftenen sad han i missionshuset og sang med paa salmerne. Det tog nogen tid, før han helt overgav sig... En gaardmand og hans kone, som længe stod imod, blev omvendt, og for at vise, at en ny skik skulle indføres paa den lille hedegaard, tog han sin kone ved haanden, og de to gik en rundtur gennem alle gaardens rum, de stod stille hvert sted og takkede Gud for de dejlige høveder, for kalve og stude, for kornet i laden, mens gaardskarlen mumlede: »Nu er Per og Ane da blevet rent tovlige«. – Vibe P, var forøvrigt i disse aar til særlig velsignelse for sin ven, pastor *A. Fibiger,* som blev omvendt paa den tid. (Se Bjørnsholm-M, VI).

Pastor *Johannes Vibe Petersen* skriver: »hvor har jeg dog mange skønne minder fra den gamle kirke! Ikke alene om søndagsgudstjenesterne, der altid var godt besøgt, undertiden indtil trængsel, saa luften ikke altid var den bedste, og det var vanskeligt at trække vejre6. Sangen var heller ikke altid smuk, men velment; det hjalp noget, da der blev anskaffet et lille stueorgel, som blev anbragt paa et bjælkestativ inde i det vestre hjørne. Det allerbedste var dog, at Guds aand besøgte disse gudstjenester og arbejdede paa sjælene, saa at flere mennesker fandt fred med Gud.

Engang var Vilh. Beck paa besøg, og da han og jeg gik op til kirken, saa vi allerede i nogen afstand, at adskillige mennesker havde fundet stiger og sat dem op mod kirkevinduerne, hvor trækruderne var aabnet for at kunne høre hans prædiken, thi der var allerede saa pakfyldt inde i krken, saa jeg maatte bane vej for Beck op til alteret. Da kunne den gamle humorist ikke dy sig for at være vittig, men sagde med et blink i øjet: »Det er da en smal sag at komme i Grindsted kirke«. Ja jeg har mange andre baade alvorlige og fornøjelige erindringer fra min gamle sognekirke, bl a de højtidelige altergange og festlige daabshandlinger.

I aarene omkring 1896–97 brød der i min tid særlig 2 gennemgribende vækkelser frem i Grindsted sogn – ligesom enkelte andre steder i Vestjylland. Mange ældre og endnu flere unge blev grebne af det fremfarende vældige vejr, og gav Jesus deres hjerter. – Trods stormløb fra den ondes side fortsatte vækkelsesbølgen sit erobringstog gennem sognet saadan, at man endog i sogneraadet foreslog at sende »alle disse gale mennesker« ned til Armenien, saa tyrkerne kunne udrydde dem, som de engang gjorde med det ulykkelige martyrfolk der!!

De tider glemmer jeg aldrig, saa længe jeg lever!

(Af brev fra Vibe Petersen, dateret »Strib 12. marts 1948«).

Pastor T. Philipsen, Gram, gav følgende skildring af ham, da han fyldte 70: »Ganske vist er han søn af en østjydsk proprietær, men af gammel præstelig æt, og det spores. Det er den fribaarne bonde og den gamle embedsmand, der forenes i een person.

Børnevennen Vibe Petersen er kendt over det meste af Jylland. Sæt ham blandt en flok børn, og hans øjne bliver saa milde og kærlige. I 35 aar har provsten været sekretær for børnegudstjenestearbejdet.

Forfatteren Vibe Petersen er mindst lige saa kendt. Hver jul møder han med »Hjemmets Julebog«, og desuden kom der i aarenes løb en hel række fortællinger og skitser, allesammen levende og ægte.

Tilbage bliver saa mennesket Vibe Petersen. De, der kun kender ham paa afstand eller som embedsmand, kunne maaske mene, at han er afvisende og kold. Virkeligheden er, at provst Vibe Petersen er en af de mest trofaste venner, jeg har mødt«.

Han var en særpræget, dygtig prædikant og et ualmindelig godt og fint menneske, der var afholdt, hvor han færdedes.

Der var i disse aar ogsaa vækkelse i Grene sogn. Pastor *Poulsen* fortæller om Indre Mission her i de gamle dage:

»Indre Missions vækkelse begyndte i 80'erne i pastor Buchholtz' tid hos gaardmand *Mads Andersen,* hvis 3 børn døde af difteritis. Den ældste var en ung mand paa 18 aar. Nogle faa troende var begyndt at samles til bibellæsning og sang hos sadelmager *Jensen,* og her var han en aften kommet med. Ved midnatstid kom han hjem, og næste morgen var han saa syg, at han næsten ikke kunne tale. Han bad sin far om at læse lidt for sig i Bibelen, men han undslog sig, da det var noget ganske ukendt i hjemmet. Hverken salmebog eller Bibel blev brugt der, til gengæld blev spillekortene det saa meget desto mere.

Kort tid efter kom søsteren, *Anna,* i syndenød. En dag ville hun besøge en slægtning i Nollund. Paa vejen derud faldt hun paa knæ og bad om at kunne komme til at tro, og med et stod det klart for hende, at hun havde sine synders forladelse. Jublende glad løb hun derud og fortalte, hvad hun havde oplevet paa vejen, men de troede, hun var blevet sær. En nat vaagnede hun ved, at hun syntes, en sagde til hende, at hun skulle staa op og gaa til Hinnum for at se til en slægtning der. Det var haard vinter og frygteligt uvejr. Derfor prøvede hendes forældre at faa hende fra det, men hun følte, at hun maatte afsted.

Da hun kom derud fandt hun konen i den dybeste nød. Hun havde om natten bedt om, at der maatte blive sendt hende et menneske, der kunne sige hende, hvordan hun skulle faa sine synders forladelse, og det kunne Anna. Et par dage efter døde konen. Annas forældre blev troende mennesker, og nu blev deres hjem lukket op for møder. Her kom missionær *Risbjerg* og *Jens Holt,* Taulov, og nu voksede samfundet. Et par af støtterne var *Niels Horsbøl* og *Frederik Nielsen* i Horsbøl.

I pastor *Sommers* tid begyndte man saa at holde møder i skolen til stor forargelse for lærer *Nielsen,* der gik oppe paa loftet og lyttede. »Der sidder de og synger deres gudelige sange til dansemelodier«, vrissede han. Det syntes han var helt forkasteligt. Men det varede ikke længe, før han listede ned og satte sig midt i kredsen, og her blev han. Det mærkedes straks i skolen, hvor han nu begyndte dagen med morgenandagt.

Saa kom pastor *Vibe Petersen,* som dengang ikke var noget troende menneske iflg de gamles udsagn. Men de troende kom og talte med ham og gik sammen for at bede for ham og Vibe P blev afgjort IM. I Hinnum kom *Morten Kjær* og *Kristen Hansen* (kaldet Degn) med. Ogsaa *Lars Møller Jensen,* Løvlund Mølle, blev omvendt. Han var nær ikke blevet gift, fordi han den dag var saa fuld, at han daarligt kunne staa. Løvlund Mølle var dengang nærmest en smugkro.

Saa blev der vækkelse, først i Vibe P's tid, saa i pastor Hørlycks tid, især i hans andet aar i Grindsted. De mange søgende samledes i præstegaarden, og det kunne godt blive sent, inden de skiltes.

I gamle dage sang man meget ved møderne og i hjemmene. Det var en dejlig tid. Dengang var det Harboøresangbogen og senere Hjemlandstoner, der blev brugt. Ogsaa Brorsons salmebog blev benyttet dengang.

Undertiden kan man længes tilbage til de gamle tider. Hvor var det dengang en glæde at samles med de troende om ordet, og hvor holdt vi af hinanden! Og hvor blev der sunget meget! (Saadan fortalt af en af de gamle i sognet)«.

Kristen Kristensen (Kre Borg), død 1966, 93 aar gl, fortalte:

»Jeg takker Gud, fordi mine forældre lærte mig at regne med Gud fra jeg var helt lille, og at de tog mig med til gudstjenester og møder. Paa den tid var der ikke mange af dem, der blev kaldt hellige, men nogle var der da. Jeg nævner nogle af dem, jeg tidligst lærte at kende. Et af de steder, vi børn kom meget, var hos *An Karls.* Jeg kunne godt lide hendes søn, *Mads Karlsen.* Han var vist godt en snes aar, da jeg begyndte at gaa i skole. Det er et af de steder, jeg er kommet meget. En datter af ham blev gift med *Anders Stubkjær Borg,* der overtog gaarden og nu bor der. Af andre kan nævnes *Peder Christian Lauridsen, Frederik Nielsen,* begge af Horsbøl, *Morten Kjær* af Dal og gamle *Ingeborg* der boede i Loft gamle skole.

Jeg blev konfirmeret af pastor *Sommer,* der vel egentlig ikke var missionsmand. Men jeg husker, at han sagde til os børn: »Hold jer til den slags mennesker, saa bliver I nemlig ikke vildledt!«

Efterhaanden kom der flere til. I vinteren 1890 blev en del mænd enige om at forsøge at faa rejst et missionshus, og tanken vandt god tilslutning ud over sognet. Huset blev indviet i forsommeren 1891 i straalende sommersol af Indre Missions formand, pastor *Vilh. Beck.* Det kom til at hedde »Pella«. Den dag var huset altfor lille. En vogn blev derfor brugt som talerstol, og saa lejrede folk sig, som de nu bedst kunne, rundt om udenfor. Talen hu-

sker jeg ikke meget af, dog kan jeg huske, at Bech i indvielsestalen sagde, at dette hus ikke skulle være et »badutspringerhus« som forsamlingshusene, men det skulle være et hus, hvor Guds ord skulle forkyndes til fortabtes frelse. Og Gud er jo trofast, saa det varede ikke længe, før vi saa undere ske.

Egentlig modstand var her ikke. Det var værre i Hejnsvig. Jeg husker, at der en aften var kommet to yngre mennesker for at forstyrre. Jeg gik hen til dem og sagde: »Hvad ville I egentlig gøre, hvis Jesus pludselig kom og stillede sig foran jer?« De svarede ikke, men luskede ganske stille af. Den ene af dem blev siden et troende menneske.

Dengang svigtede man ikke kirken, selv om man ikke havde noget positivt forhold til kristendommen. Men efter gudstjenesten gik man maaske lige over paa kroen. Kortspil og drikkeri hørte til dagens orden.

Omvendelser var dengang noget gennemgribende.«

Pastor *K. M. Hørlyck* (1901–11) var en stilfærdig og solid IMs præst. H arbejdede godt blandt de unge. Der var vækkelse 1902–03.

I jubilæumsskriftet »Hedens Domkirke« 1948 skriver H. C. Larsen om ham: »H var en ydmyg, fredselskende og stilfærdig mand, afholdt og agtet i sin menighed. Fra sin hjemstavn ved Vamdrup i nærheden af den gamle grænse havde utvivlsomt grænsens tone fulgt ham livet igennem, og han fulgte derfor et kald ved at tage en præstegerning op i det genvundne land (Sdr Vilstrup). Hans minde lever stadig i Grindsted, ikke mindst husker hans gamle konfirmander ham fra de gode timer, de havde sammen med ham«.

Pastor H skriver:

»Med vemod skilles jeg fra den kære menighed i Grindsted og Grene, hvor der er vist mig saa megen kærlighed og overbærenhed. Der har i de ca 10 aar, jeg har været præst her været særdeles god kirkegang. Et enkelt aar var der en stærk vækkelse i begge sognene, særlig blandt de unge. Senere har det mere været enkelte mennesker, der er gaaet over til bevidst tro. Herren skal have tak for, hvad jeg har oplevet i Grindsted og Grene sogne. Gid han aldrig maa flytte lysestagen fra disse egne, men stadig lade sin aand og naade hvile over menigheden der«. (liber daticus).

Lærer *J. C. Nielsen,* Grindsted, skrev om kirkelivet her (Vejle amt folkeblad) og sammenlignede *Vibe-Pedersen* med en skrubhøvl og *Hørlyck* med en slethøvl – dermed mentes ikke, at H slog af paa kravene, men de var saa forskellige.

Under vakancen var der vækkelse 1911, da pastor *Ebbesen,* Hejnsvig, var konstitueret sognepræst.

Den ny tid begyndte i G i pastor *J. P. R. Drœbyes* tid (1912–19).

Et stort nyt missionshus byggedes i Grindsted 1915. Banerne omkalfatrede Grindsted i disse aar. I hans tid indviedes Nollund og Urup kirker, Grene udskiltes 1920.

Pastor D skriver: »De 7½ aar, jeg har været præst i disse sogne, har været fulde af naade og kærlighed, og jeg ser tilbage paa dem med glæde og tak til Herren, fordi jeg fik lov at virke her. Nu skilles sognene ad i gejstlig henseende, hvilket er en absolut nødvendighed, da ingen præst nogenlunde tilfredsstillende kan betjene det umaadelige pastorat med en befolkning paa over 4000 mennesker. Maatte Herren bevare og øge den levende menighed i disse sogne« (Liber daticus).

Pastor Dræby skriver senere:

»Naar jeg tænker tilbage paa aarene i Grindsted, staar de for mig i mindets solglans. Den gamle, kullede kirke med sin klokkestabel paa den vindomsuste lille kirkegaard var ikke meget imponerende at skue udefra. Heller ikke indvendig var der mange seværdigheder med undtagelse af gravkammeret og kisterne fra herregaarden Urup i koret. Men een skønhed havde den frem for mange andre kirker: den var altid fyldt, ofte overfyldt af en lyttende og lovsyngende skare.

Ingensinde har jeg følt mig saa baaret af menighedens forbøn, som naar jeg stod paa prædikestolen i Grindsted gamle kirke. Jeg ser endnu for mig alle de kære gamle og unge ansigter dernede i kirken og deres optagethed af ordet, der lød. Nu er mange af dem under mulde ude paa kirkegaarden, men jeg takker Gud for dem og glæder mig til at se dem igen paa Herrens dag. Ofte var der større eller mindre vækkelser, og i 1915 solgte vi det lille, gamle missionshus paa Sdr Ommevejen og byggede det nye, store overfor kirken. Det skete under megen bøn om, at arbejdet der og i kirken maatte gaa haand i haand til Herrens ære og sjæles frelse.

De sidste 3 aar jeg var i Grindsted, arbejdede vi paa at faa kirken udvidet, da den – skønt der kunne stoppes 3–400 mennesker ind i den – var for lille til de almindelige søndage for ikke at tale om højtiderne. Hver søndag blev – efter ministeriets forlangende – kirkegængernes antal talt og indberettet for hvert aar tre aar i træk. Saa endelig gik ministeriet med til kirkens udvidelse og til at tage del i udgifterne.

Den nye kirke, som jeg kun kender fra lejlighedsvise besøg, er jo imponerende at skue baade ind- og udvendig, men jeg savner alligevel den gamle, kullede hedekirke, hvor saa mange sjæle gennem de svundne aarhundreder fandt ind til Gud«.

(Brev fra pastor Dræbye, dateret »Birkerød 2. april 1948«).

Pastor Dræbye var ualmindelig afholdt. Han var en forstaaende og venlig mand, en klar prædikant og med evner til at samle mange mennesker om sin forkyndelse, skriver H. C. Larsen.

Under vakancen 1919–20, (pastor *Johs. Larsen,* Hejnsvig) var der atter vækkelse.

Pastor *Emil Clausen* (1920–29) var landskendt for sit arbejde for jødemissionen og kærlighed til den. Han skrev derom, talte overalt i landet om denne hans hjertesag. Han var en repræsentativ skikkelse, havde begyndt som hjælpepræst hos pastor *Chr. Holt,* Kbhvn, og sluttede sig der til IM. Men som den levende sjæl han var, fulgte han med i alt, hvad der rørte sig i kirke- og kulturliv. Han havde som præst blandt jøder oplevet krigens svære aar i Galizien, var stærkt teologisk interesseret, dygtig hebraist, havde studeret paa institutio-

nen »Judaicum« i Leipzig, og i 1920'erne var han optaget af Barths teologi. Han var en meget flittig og initiativrig præst. I hans tid nybyggedes G kirke. Pastor C skriver:

»Jeg har i de snart 9 aar prøvet at være tro mod det maal, kirkens herre gav mig her, at samle Guds adspredte børn og vække de tabte. Frugten er hans alene. Ved afskeden føler jeg, at baandene binder stærkere end rødderne, vennehaand mere end rodslagning i sogn og by, frem for alt hvor svært, ja menneskelig umuligt det er at være sandheden tro i kærlighed. Herren skænke Grindsted menighed en samler og vækker, der særlig kan og vil antage sig en saare vanskelig stationsbys ungdom og være god ved de gamle.« (liber daticus). (Se videre her under Ribe, s 93).

H. C. Larsen skriver om ham i »Hedens Domkirke«: »Efter at have arbejdet i 4 aar i hovedstaden som præst og missionær kom han i 1908 fra »hovedstadslarm til hedestilhed« i Thy som sp i Hjardemaal. 1912 rejste han til Prezemysl i Galizien, hvor han virkede som præst og israelsmissionær i tilknytning til den tyske, evangeliske menighed. Faa var som han hjemme i Israels historie, teologi og aandsliv, hvad han har givet udtryk for i adskillige bøger og bladartikler. Ved sin indsættelse som sp i Grindsted 1920 prædikede han over Lazarus' opvækkelse og udtalte bl a: »Vi kristne skal ikke bekrige hinanden, men give hinanden broderhaand. Vi skal ikke være ens, men være eet.« Det var en stærk, alvorlig etisk forkyndelse, der lød fra hans prædikestol. Hans maal var at samle og forene menigheden i navnet over alle navne, at vidne om Kristus«.

C døde 1932 som sp ved Sct Catharinæ kirke i Ribe.

Pastor *O. I. Sadolin* (1929–46), se ndf, tog sin faste plads i IM og fulgte sin forgængers raad om, »at være samler og vækker«. Især arbejdede han og hans dygtige, meget aktive hustru iblandt de unge, han var formand for KFUM og K, holdt mange ungdomsmøder. Virksom for at sætte lægfolk i arbejde, og der blev en god stab. Pastor S skriver: »Det har været 17 lykkelige aar, min hustru og jeg har haft som præstefolk i Grindsted. Der har været god kirkegang, ikke mindst det sidste aar. Vi har ikke haft de store vækkelser, som i mine gamle sogne, men 2 gange har der dog været tilløb dertil, og hvert aar har unge og ældre oplevet Helligaandens besegling paa deres tro, saa menigheden har glædet sig. Menigheden har haft mange arbejdende medlemmer, saa gudsrigets vidt forgrenede arbejde har haft gode kaar: søndagsskolen, KFUM og K, pigespejderne, Blaa Kors, ØM, DMS, LYM, og Arbejdernes Bibelkreds. Der er ogsaa af min hustru gjort et stort socialt arbejde gennem børnebeklædningen, som forældre har paaskønnet meget.

De sidste aar har der været ny fart i arbejdet. Der er blevet dannet 7 bibelkredse i Grindsted by med god tilslutning, og ude i landsognene har ungdomsarbejdet taget fart, idet de unge samles baade i Dal, Sønderby, Morsbøl, Urup og Nollund. Mange hjem har lukket sig op for de unge og nye ledere er fremstaaet.

Det er en bibeltro forkyndelse, der kan samle mennesker. – Sekterne har ikke haft fremgang. Modsætningen til dem er blevet skarpere efter, at de igen er begyndt med gendaab. Fremtiden ser lys ud.

Menigheden tog afsked med os paa en saare skøn maade. Paa grund af den overvældende tilslutning maatte festen holdes to aftener foruden KFUM og K's afskedsfest med min hustru, hvor der var omkring 200. Vi blev ogsaa glædet med store og smukke gaver.

Det er saaledes med tak til Gud og mennesker, vi forlader Grindsted. Ham være æren og prisen«.

Pastor *P. J. G. Poulsen* (siden 1946), slutter sig til IM, har fulgt i forgængerens spor. Han har gjort et stort arbejde i det store sogn, har øvet en indsats i menighedsraadsforeningen paa egnen. En stor fest holdtes april 1961, da frk *Anna Stubkjær Borg* for 3. gang udsendtes til Tanganyika som missionær under DMS.

Vejle amts folkeblad bragte (23. dec 61) en samtale med pastor Poulsen:

»Grindsted har en imponerende og skøn landsbykirke. Den kan rumme 800, naar udtræksstolene er i brug.

Og hvad mere er – den hører ikke til »de tomme kirker«, man taler saa meget om. End- og søndag før jul, hvor kirkerne landet over plejer at have forholdsvis ringe besøg, var der omtrent fuldt hus. Den slags er sjældent i Danmark paa denne søndag.

Der er i Grindsted en sognepræst og en res kapellan. De er begge meget flittige, og hvad der er lige saa vigtigt: De arbejder sammen i største fordragelighed, uanset at de tilhører hver sin kirkelige retning. Det er noget, man taler om i Grindsted samt blandt den befolkning, der hører til anneks-kirkerne i Urup og Nollund.

Pastor P. Poulsen er landskendt som særligt kyndig med hensyn til salmers og ikke mindst aandelige sanges historie. Om de sidste har han holdt en række radio-foredrag i vinter, som ifølge Danmarks Radios »programmeter« er blevet meget aflyttede. Og han har udgivet adskillige bøger om salmers og aandelige sanges historie.

Pastor Poulsen har formentlig Danmarks største sang-kartotek, i hans bibliotek er der 100–150 forskellige danske sangbøger, foruden hvad der i biblioteket findes af forskellige danske salmebøger gennem tiderne samt litteratur om danske og udenlandske salmer.

Pastor *Poulsen* kom hertil fra Vendsyssel, og bladet spørger:

– Der er vel forskel paa vendelboer og folk herinde i det sydlige Midtjylland

»Jo, det er der. Men kun lidt. Vi jyder er jo jyder, hvor vi saa stammer fra i Jylland. Befolkningen heromkring har samme jyske lune som vendelboerne og er i besiddelse af den samme gæstfrihed. En velvillig og interesseret befolkning, dejlige mennesker, saa vi præster her har kun grund til at være taknemlige for det virkeomraade vi har faaet. Jeg har kun været præst to steder, i Saltum-Alstrup i Vendsyssel, mellem Løkken og Blokhus – sognet gaar helt ned til havet – og saa her i Grindsted. Min kone og jeg befinder os lige

saa godt her som deroppe nord paa. I den store stationsby er der selvfølgelig livligere aktivitet. Og i de 15 aar, vi har været her, er indbyggerantallet i selve stationsbyen steget fra 2900 til 5–6000 indbyggere. Byen vokser, viser statistikken, med én indbygger pr dag aaret rundt – der er mange tilflyttere«.

»Er det en overvejende indremissionsk befolkning?«

»Det har været. De mange tilflyttere har ændret billedet noget, men der er da stadig et ikke helt lille indremissionsk islæt.

Siden vi taler om forskellen mellem vendelboer og befolkningen i Grindsted, kan man maaske sige, at vendelboerne er mere aabne, og de stikker som bekendt aldrig deres mening under stolen, heller ikke over for præsten. Det kunne hænde, mens jeg var præst i Vendsyssel, at folk sagde til mig i kirkedøren efter gudstjenesten: »Hwa mient De mæ det, De dér sa'e? Hwis A ha wat præst, will' A ha' saae det paa en an'en maade«.

»Se, saadan noget siger man ikke her i Grindsted. Her er folk lidt mere forsigtige og høflige. Joeh, de spytter saadan lige ud i Vendsyssel. Da min kone og jeg holdt sølvbryllup for nogle aar siden og havde indbudt til en lille, festlig sammenkomst paa hotellet her i Grindsted, kom ganske uventet en 3–4 biler med folk helt oppe fra Vendsyssel – fra mit gamle sogn. Vi kunne jo ikke undgaa en del taler, men en af dem, der morede os mest, blev holdt af en vendelbo. Han sagde bl a: »Hvis der ær nue, I ka' li' ved jer præst, saa skal I da wide, at det er os, der haae opdrawet ham, dej bette klør!«

Pastor Poulsen er en beskeden og stilfærdig mand. At han kan overkomme saavel præstegerningen – alle i Grindsted ved, at han er meget flittig, ogsaa til at gaa paa husbesøg, og det er en krævende gerning i saa stort et sogn – som sit forskningsarbejde, hvad angaar salmer og sange, forekommer mange ufatteligt. Og derefter fortæller pastor P om de sange, han holder særligt af . . .

(Max Lybeck Sørensen)

Det grundtvigske arbejde.

1936 oprettedes et embede som *kaldskapellan* (rkp 57). Kapellanerne har alle været grundtvigske og staaet i ledelsen af det gr arbejde: *S. E. Præstholm* (1936–42), *E. H. Knudsen* (1943–46), *J. E. Fenger* (1946–52), *H. Anker-Møller* (1953–57) og *T. Linneboe,* 1957–66, (se ndf), *Th. Heick* siden 1966.

Det grundtvigske liv i vore dage kan føres tilbage til realskolebestyrer *J. Futtrups* energiske arbejde her. Han fik stiftet en afdeling af KS her 1919, med ca 95 medlemmer, senere optoges ogsaa et gr ungdomsarbejde. DdU er oprettet 1942 (110 medl). Pastor *Povl Olesen,* Sdr Omme, har været en meget brugt taler.

Det grundtvigske ungdomsarbejde (DdU) er p t indstillet, men KS arbejder støt med møder og gudstjenester (ved fremmede talere) om vinteren, fmd lærer *Rolskov,* Hinnum.

Blandt de helt unge øves der et dygtigt, godt og meget stort arbejde, dels med uniformeret ungdomsarbejde (grønne, gule og blaa spejdere samt en meget talrig FDF), dels med civilt arbejde (ungdomsklubber, søndagsskoler). KFUM (fmd salgschauffør *Peter Lindved)* og KFUK (fmd sygeplejerske, frk *Anna Marie Olsen*) har egne bygninger; men der foreligger udarbejdede tegninger og bevillinger til en ny, stor ungdomsborg til afløsning af disse.

Sognets kirkeliv har i de to sidste menneskealdre væsentligt været præget af IM med et vidt forgrenet arbejde: mange kredse for de forskellige missioner, bibelkredse, Unge Hjem, maanedlige »Aabenthus-aftner« for ungdommen – de sidste har i de senere aar kunnet fylde det store missionshus paa deres aftener.

Ungdomsarbejdet har det sidste aar haft en halvtids sekretær, *Holger Hedegaard,* ansat og lønnet af den stedlige KFUM og KFUK

Menigheden holder af deres kirke og er trofast mod den.

Indre Mission har samtalekredse i Grindsted, Dal, Hinnum, Morsbøl, Urup og Nollund. Der er et samfundsraad for hele sognet, større fællesmøder i Grindsted. Arbejdet samles om det store mh og IM er kirketro her.

Dansk missions forbund har et mh opført 1906 i Lamborg, og et mh i Grindsted, opført 1930 afløst af en kirke 1967. Bevægelsen stammer her fra pastor *N. P. Madsens* fuldkommenhedsperiode, da en del i IM her blev paavirket af ham og den blinde indremissionær Knudsen. Missionshuset i Lamborg blev bygget af IM, men før indvielsen gik ejeren af grunden over til frimissionen, og mh kom under Dsk missionsforbund. Der har fundet gendaab sted i Grindsted aa. Frimissionen har siden haft sin egen missionær her.

Af andet frikirkeligt arbejde kan nævnes lidt pinsemission, Maran Ata bevægelsen, som er udgaaet derfra (med eget missionshus) havde en kort tid en vis opblussen, men er nu hensygnende. Ogsaa Jehovas vidner har egen »Rigssal«, men deres engang ret paagaaende agitation mærkes der ikke ret meget til mere. Sognet er stort set kirkeligt indstillet.

Blandt ledende lægfolk:

Mange aandeligt vaagne kvinder og mænd rundt om i hele sognet har været med til at bære og sætte præg paa sognets aandelige liv. Som et enkelt eks kan nævnes *Mads Karlsens* hjem i Morsbøl. Det stod aabent for alt Guds riges arbejde, og en aldrig svigtende arbejds- og offervilje var altid at finde der. Det fulgte med hjemmet, da datteren *Anna* († 1966) giftede sig med en dattersøn af den kendte missionær *Anders Stubkjær, Anders Stubkjær Borg,* hvis datter *Anna Stubkjær Borg* virker som missionær i Tanzania, udsendt af DMS.

Indremissionær *Niels Kr. Plagborg* († 1918) levede hele sit liv i Grindsted sogn. Han kendte dette sogn som faa, elskede naturen og menneskene der, han havde en stor gaard, som gæstfrit aabnedes for talere og møder, og hans stilling som anset gaardejer aabnede dørene for ham til mange af sognets gaarde. 1904 blev han tillige indremissionær, han rejste ud og holdt møder, men fortsatte utrætte-

ligt i sit eget sogn. Han var et samfundsmenneske og kirkens ven. Han befandt sig bedst i en vennekreds, hvor man kunne tale om Guds riges ting. Saa straalede hans glade milde ansigt. Han blev meget savnet, da han døde. (DnA 1920, s 51).

Ogsaa missionærerne *P. S. Hansen* og *L. Mellergaard* har virket her.

Fra den ældre tid skal mindes gaardejer *Peder C. Lauridsen,* som omkring 1885 flyttede til Horsbøl fra Nørup, i hans hjem blev der holdt mange møder. Ogsaa gdjr *Morten Nielsen (Kjær),* Dal, aabnede sin gaard for møder. I pastor *Sommers* tid gik mange herfra til kirke i Andsager. En af de første som kom med, var *Kr. Kristensen (Borg),* der blev omvendt ved at høre en prædiken i Andsager om vintræet og grenene. Husmand *Mads Karlsen,* som mindes for sine mange trofaste besøg hos syge, hvor han utrætteligt talte om Guds kærlighed, og husmand *Anders Angelbrekt Kristiansen,* var begge trofaste til at holde søndagsskole og til at samle til møde. Pastor *Vibe Petersen,* der blev sekretær for IMs søndagsskoler, mens han var her, gjorde meget for søndagsskolerne, og her var disse to husmænd nogle af hans bedste medarbejdere.

Blandt de gamle typer fortæller Kr Dbl 20. april 61 om: »Æ smed«.

»Den jyske smed i Grindsted, saadan kendes han over hele Jylland og mange steder paa øerne. Hans fødenavn er Anders Andersen, men det er gaaet tabt i en fjern fortid, er blevet til »æ jysk smed« eller, hvilket er det samme som at være paa fornavn med ham, »æ smed«.

Den jyske smed fylder 80 aar i dag, men alderen trykker ham ikke. Stadig er han travlt optaget i den smedeforretning, som fra en spæd begyndelse i hans ungdom er blevet til et stort familieaktieselskab — A/S »Den jydske smed«, Grindsted, hedder det naturligvis. Og endnu kan han ogsaa efter en travl arbejdsdag sætte sig til rette for om aftenen at køre ud og forlyste en salfuld unge og ældre eller helst begge dele med sine lune jyske historier.

For kunsten at fortælle mestrer den jyske smed som faa. Og aldrig er han bedre tilpas, end naar han en saadan aften faar lov med sine historier — baade de alvorlige og de muntre — at faa sagt sine tilhørere noget om tilværelsens alvor og fest. Han er maaske den, der gennem aarene har underholdt flest i KFUM- og KFUK-foreninger eller FDF-kredse i Jylland, og heller ikke de grundtvigske ungdomsforeningers møder i forsamlingshusene siger denne missionsmand nej til.

For missionsmand er han, og af dem, der ikke gaar paa akkord. Klog af skade stiller han altid, naar en forening sender bud, spørgsmaalet, om der skal danses. Skal der det, saa er den jyske smed ikke den mand, der er brug for. Han nægter ganske simpelt at optræde, og det er sket, han er kørt hjem til Grindsted igen, fordi bestyrelsen i en forening ikke respekterede ønsket«.

1965 døde »Den jydske smed«, og med ham gik en stout og særpræget personlighed bort, men hans minde vil leve her langt frem i tiden. Han havde livet igennem sit faste staasted i IM og det arbejde, der herfra udgik i forskellig retning, betød virkelig noget for ham. Ungdomsarbejdet havde i ham en trofast forkæmper. Han var saaledes i sine yngre dage med til at stifte FDF i Grindsted, og indenfor KFUM bevægelsen var det ikke mindst KFUMs soldaterarbejde, som havde hans varme interesse. Han kendte betydningen af i samlet flok at gøre en indsats for en god sag.

Grosserer *T. C. Øhlenschlæger* har været en af de mænd, der kom til at præge byen paa en god maade. I det ydre kom han til at præge den som en fremragende forretningsmand med initiativ og fremsyn. (Efter at han i flere aar havde drevet købmandsforretning, oprettede han en kolonial en gros forretning, som han i 1924 udvidede ved sammen med grosserer *I. P. Jensen,* Grindsted, at overtage et Esbjergfirma). Paa det indre omraade satte han præg paa byen gennem det arbejde han udførte, og den forstaaelse, han udviste paa det aandelige livs omraade.

For nogle aar siden omdannedes hans virksomhed i Grindsted til et aktieselskab. Derved fik T. C. Ø en del mere tid til raadighed, saa han i endnu højere grad kunne ofre sig for sine interesser paa det aandelige livs omraade. – Det var forbavsende, at han trods mangeaarig sygdom fik saa meget udrettet, som han gjorde. Han var fmd for menighedsraadet, soldatervennekredsen, IM og LYM, og selv om andre maatte hjælpe holdt han dog traadene i sine hænder og var paa flere omraader aktivt med i arbejdet.

En trofast mand var T. C. Ø i al sin færd. Han ville saa gerne tjene sin Herre og Mester, glæde og hjælpe sine medmennesker. Han var ogsaa en ydmyg mand, der vidste, at et menneske kun formaar saa lidt i egen kraft. – En fredens mand var han«.

(Nekrolog fra »Vestkysten«)

Koncertsanger *Anker Olesen,* ejer af missionshotellet, Grand Hotel, var meget elsket som sanger, især sang han Mads Nielsens digte. (Der er nogle, der bestandig gaar, som de gik kongebud) ind i folk. En fin, kultiveret personlighed.

Den syngende smededreng fra Juelsminde, der blev hotelejer i Grindsted, fik sin debut som sanger i Odd Fellowpalæet i København. Kritikken tog venligt imod ham. Det samme gjorde siden det store publikum, han glædede ved utallige koncerter og gennem radioen i dens unge aar. Hans første optræden i radioen var i 1924. Det var i den berømte kammersanger *Emil Holms* periode, og han var kritisk. Mikrofonen i det lille studie, som de kaldte »flødebollen« blev ikke udleveret til hvem som helst. Da den unge sanger i 1931 besluttede sig til at gaa over i hotelfaget og bosætte sig i Jylland, skrev den uforlignelige speaker Daniel Prior i hans gæstebog: Hvis for bestandig Sjælland ryggen De vender, bli'r der sorg i huse med antenner.

Helt svigtede den unge sanger dog ikke sin kunst, men de glade turnerende aar var forbi. De aar, som digteren *Anton Berntsen* (hans gode ven) bl a skriver om i sin bog: »De mange aar, jeg har i verden levet«:

»Han gjorde mine viser kendte ved at synge dem, dels i radioen og dels ved koncerter og møder. Hans smukke stemmeklang og hans ypperlige tekstudtale gjorde ham i særlig grad skikket til at synge jydske viser, saadan at baade ord og toner kom til deres ret. Hans frue akkompagnerede smukt, og jeg har haft mange festlige stunder sammen med disse to gode venner«. (»Jyllandsposten« 7. okt 1956).

Arkitekt *E. Schjørring* var ud af den kendte præsteslægt Schjørring, og hans far har bl a været præst i Ølgod og Aadum. Som ung arkitekt nedsatte han sig i 1913 i Grindsted, og her fik han et omfattende virke. Byen er hovedsagelig vokset op, siden arkitekt S kom hertil, og han har udarbejdet tegninger til den overvejende del af de huse, der er opført

i Grindsted, og herigennem har han været med til at sætte præg paa byen. I Grindsted blev han betroet mange tillidshverv. Han interesserede sig meget for de unge haandværkeres dygtiggørelse, og straks han kom til byen, blev han lærer paa teknisk skole, hvor han gennem mange aar har været forstander. Fra 1913 til sin død 1957 sad han i bestyrelsen for Grindsted haandværkerforening, for borgerforeningen, for sognebogsamlingen mm. I en lang aarrække var han medlem af menighedsraadet, og han har været et meget virksomt medlem af Kirkeligt Samfund, i hvis ledelse han sad, og hvor han ved sin død var formand. Han kunne til tider være impulsiv – men det var hjertevarme, der udstraalede fra hans gode og følsomme sind«. (Nekrolog i »Vestkysten«).

Sygehusinspektør *Hans Chr. Larsen,* sogneraadsfmd 50–58, kyndig lokalhistoriker, sygehusinspektør her i 30 aar. († 63, 66 aar gammel). Var redaktør af »Vestkysten«s Grindsted-udgave i 24 aar. Han stammede fra Hans Tausens by, Birkende paa Fyn, men han blev jyde saa godt som nogen, dog gemte han i sit sind noget af sin fødeegns mildere og blidere klima. Sit barndomshjem glemte han aldrig, og sine forældre omtalte han altid med den dybeste respekt og kærlighed. Især mindedes han sin fars gode og indholdsrige bønner.

H. C. Larsen var sin egn en god mand, og det baade naar han sad i offentlige stillinger eller færdedes som privatmand. Ingen i sognet sad inde med et saa indgaaende kendskab til sognets og egnens historie i fortid og nutid som han, og mange beklager, at han ikke naaede at faa skrevet sin paabegyndte sognehistorie færdig. Han havde jo ikke blot intenst levet med i egnens liv og udvikling gennem en menneskealder, men han holdt af sin egn og af de mennesker, der boede her.

Mod kirken var han tro, og det havde han været lige siden han som dreng med sin lille haand i sin fars stærke haand travede afsted ved hans side til Birkende kirke. Han har selv skildret det paa den maade, og denne trofasthed mod og kærlighed til kirken og hele kirkens liv lagde han aldrig skjul paa. Den kom saa tydeligt til udtryk i hans mangeaarige bladvirksomhed, den kom frem, naar han ved forskellige lejligheder tog ordet, og den var kendelig i hans eget private liv. Han stolede paa Gud, men paa sig selv kun lidt. I alle de mange hverv, der blev ham betroet, betragtede han sig aldrig som andet end tjener. Hans lyst var at tjene og være noget for andre.

Bogsælger *Søren Nielsen* († 61) havde drevet forretning i Egtved og i Vittrup ved Lindknud, var i nogle aar bestyrer i Bethesda, Kbhvn, flyttede til Grindsted, blev inkassator for vandværket og kolportør for Lohses forlag. Altid aktiv og levende med i mgh.

Menighedsraadets formand er p t: Grindsted: Købmand *Johs. Borg Kristensen,* Nollund: Gdjr *Tage Lauridsen,* Urup: Gdjr *Otto Jensen.*

Samfundsraadenes formænd er: Grindsted: Cementvarefabrikant *A. Andresen,* Nollund: Gdjr *Svend Aage Nielsen,* Urup: Gdjr *Otto Jensen.*

Nollund-Urup har fællesforening for KFUM og KFUK. Formand: Gdjr *Bernhard Jensen,* Nollund.

Skolen

Overlærer A. Halk (* 1830) øvede en stor indsats i plantningssagen.

Lærer *C. N. Christensen,* † 61, 81 aar, i 28 aar medl af sogneraadet, Nollund.

Lærer *J. K. Nielsen.*

I 1887 kom J. K. Nielsen til Grindsted som lærer og kirkesanger. Indtil 1920 var han enelærer (nu er der ved Grindsted kommunale skolevæsen over 50 lærere), saa han fulgte indtil sin død i 1938 med i byens og egnens vældige udvikling. Han var en meget dygtig lærer og en meget flittig mand. Det var især naturfagene, historie og kristendomsundervisningen, lærer N var en mester i, og hans undervisning var særpræget og bar vidnesbyrd om stor kærlighed til stoffet. Han satte spor ikke blot i skolens liv, men ogsaa paa anden vis. Ingen kendte egnens historie som han, og talrige artikler har han skrevet derom. Adskillige videnskabsmænd tyede til ham for at faa udbytte af hans rige erfaringer. I adskillige aar sad han i bestyrelsen for museet. Ogsaa som geolog var han noget af en videnskabsmand. Han havde store samfundsinteresser, kunne være stejl i sine meninger, men havde en redelig og nobel karakter. Afholdssagen havde hans store kærlighed, og han var med til at oprette Blaa Kors lokalafdeling.

Hans tjeneste i kirken blev udført paa en egen stille, ydmyg og værdig maade, netop som tjeneste. Derom skriver realskolebestyrer Futtrup:

»Der falder et smukt lys over vort erindringsbillede af den gl kirkes sidste og den nye kirkes første kirkesanger, lærer Nielsen. Han kunne gøre den gl kirke næsten skøn. Han var god at se paa, naar han stod i kirkedøren. Synet var skønnere end noget Rembrandtbillede.

Kirkegængere fra den gl kirkes tid! Kan I mon ikke endnu gennem indgangs- og udgangsbønnens ord høre lærer Nielsens stemme. Han har fortalt mig, at han selv som gl kirkesanger kunne være angst, naar han skulle sige bønnens ord i kordøren. Angsten var vel angst for, at han skulle komme til at gøre noget ved ordene, der kunne gøre dem ringere. Derfor hørte vi saa denne tørre, i ædel forstand ydmyge stemme, der unddrog sig ethvert forsøg paa deklamation eller blot personlige betoninger. Selvudslettende blev denne kønne skikkelse i kordøren en ordets bærer. Det er ordet, og det alene, der helliger huset. Men mennesker kan pryde det, blot ved at være der!« (I »Hedens Domkirke«).

Skoleinspektør *S. H. Sørensen* døde 6. juni 1957. »Vestkysten« skrev da:

»Skoleinspektør Sørensen, der blev 73 aar, fik sit virke ved Grindsted kommunale skolevæsen i 25 aar, og han var anerkendt som en dygtig lærer, der forstod at gøre undervisningen levende. Han havde et sjældent godt tag i sine elever, og de elskede ham, som han dem. Med samme følelser omfattede han sin gerning som kirkesanger i »Hedens Domkirke«,

og han beholdt denne stilling, efter at han var faldet for aldersgrænsen i skolens tjeneste. Overalt gik Sørensen med liv og sjæl op i sin gerning, og han var et følelsesmenneske, der kunne begejstres for en sag eller en opgave.

Inden han kom til Grindsted, var han lærer i Hoptrup i Sønderjylland, og det nationale og nordiske laa ham stærkt paa sinde. Han blev da ogsaa under besættelsen taget af tyskerne og anbragt i Frøslevlejren. Her mærkede han forøvrigt første gang til den sygdom, for hvilken han nu maatte opereres. – Han var altid rede til at ofre sig for de opgaver, der meldte sig«.

Som hans efterfølger i skolen og kirken fulgte hans mangeaarige medarbejder og kollega *Niels Søndergaard Hansen,* der paa en god og selvopofrende maade har ført de traditioner videre, som var skabt af hans to forgængere.

Skolevæsenet i Grindsted er købstadordnet. Leder: Stadsskoleinspektør *P. Enggaard.* Nordre skoles leder er skoleinspektør *N. Søndergaard Hansen.*

Realskolebestyrer *Jens Futtrup* (* 1887 † 1961), var i aarene 1914 til 1942 bestyrer af Grindsted private realskole, stifter af og fmd for KS i Grindsted 1918–1942, i flere perioder medlem af menighedsraadet og en overgang fmd. Da han var død, skrev en af hans gamle Grindstedelever (i den private realskoles aarsskrift 1962):

»I 1942 blev han forstander for Jelling seminarium. Da han i 1953 trak sig tilbage fra denne stilling, flyttede han sit virke til Sydslesvig, der i aarene under og efter krigen havde faaet en stedse større plads i hans sind og tanker. Han blev i Sydslesvig tilsynsførende og raadgiver ved det danske skolevæsen, altid parat og utrættelig, naar der kaldtes paa ham fra det kæmpende Danmark dernede. Først en maanedstid før sin død forlod han Sydslesvig og arbejdet dernede for at bosætte sig i Jelling.

Jens Futtrups liv faldt saaledes i tre ret skarpt adskilte afsnit: Grindsted, Jelling og Sydslesvig. Alle tre steder satte hans indsats spor. Vi gamle Grindsted-elever vil dog mene, at Grindstedtiden var den væsentligste. Her gik det lange spand af aar. Her voksede han til det, han blev, gennem sin ungdoms og manddoms gerning. Og her satte han sit præg paa unge, modtagelige sind, saa hans gamle elever kan vidne om, at uden mødet med *Jens Futtrup* og hans skole var deres liv blevet fattigere. – Hans liv blev en tjenergerning over for Gud og hans næste. Hans liv blev en tjenergerning over for Danmark«.

Efter *J. Futtrup* fulgte *Mogens Højrup* som skolens leder. Han var en dygtig og initiativrig mand, der i de aar, han ledede skolen, satte sig dybe spor. Da han overtog den, var der c 200 elever; da han i 1958 døde, var den vokset til over 500 elever. En stor kostskoleafdeling er knyttet til den (og den er efter hans død blevet betydelig udvidet), og disse elever følte han en særlig forpligtelse overfor. Han søgte at skaffe dem saa gode hjemlige forhold, som det nu lod sig gøre udenfor hjemmet. Selv om det gik nogen af dem ilde, slog han ikke haanden af dem, men søgte at hjælpe dem, hvor han kunne, besøgte dem, brevvekslede med dem og fik mange breve fra gamle elever.

Efter hans tidlige død (kun 49 aar gl) førte hans hustru, Karen Højrup, skolen videre indtil 1966, da hun døde. I dag ledes skolen af *F. Dittrich.*

Fra 1961: *Gymnasium*: rektor er *F. Frederiksen* (* 16, Marstal. Medl G Teater og musikforening. Sogneraadsmedl 64). Gymnasiet kaldes »Hedens gymnasium«, en smuk, moderne bygning.

Landbrugsskole opr 1961. Forstander *Højstrup Jensen.*

Folketingsmand *Laurids Laust Rasmussen* (* 1850, † 1924), husmd og snedker i G, i sogneraadet, folketingsmd 90–18, venstre, solid, intelligent, medvirkede til, at G blev jernbaneknudepunkt, mindesmærke i G 1926 (DBL XIX, 234).

Lektor *Paul-Erik Hansen* (* 16), har virket for ordblinde, sk 43 om Povl Helgesens forfatterskab, flere hist. Skrifter og Afh.

Modstandskampen i Grindsted kom til at koste dyrt. »Den begyndte med, at skolebestyrer *Højrup* inviterede dr *Mynster* og dr *Næsted* (begge Grindsted) til en lille sammenkomst. Her aftalte man – iøvrigt uden at have forbindelse udefra – at starte en art modstand mod den tyske besættelsesmagt. Det var en beskeden start, og til at begynde med koncentrerede man sig om at finde folk, som eventuelt kunne bruges i et kommende samarbejde« (se nærmere derom i »Derfor maatte vi sejre«, 1945).

Denne begyndelse udviklede sig til en ret omfattende organiseret modstandsgruppe, som desværre blev trævlet op. Mange blev ført til tyske koncentrationslejre og flere døde dernede.

Paa Grindsted kirkegaard blev der efter krigen indrettet en mindelund for dem, der døde i koncentrationslejre eller paa anden maade mistede livet i modstandskampen. *Mogens Højrup* og hans hustru fik ogsaa deres urner nedsat her.

De øvriges navne er flg:

Kornet *Knud Børge Madsen,* der faldt i Nyborg 1943. Repræsentant *Kaj Schjørring,* skudt af tyskerne i Kbhvn 1944. Politibetjent *Eigil Krog Pedersen,* død i Buchenwalde 1944. Cand pharm *Palle Hansen,* død i Soest 1945. Maskinmester *Arne Michael Hansen,* død i Neuengamme 1945. Landmand *Søren Bojsen Madsen,* død i Tyskland 1945. Alle af Grindsted.

Ogsaa fra krigene 1864 og 1914–18 findes der krigergrave paa kirkegaarden. Fra 1864 er der to. I den ene hviler korporal Laust Nielsen, om hvem det i kirkebogen hedder: »Han blev i rytterfægtningen ved Vorbasse den 29. febr meget haardt saaret af et stiksaar gennem højre øre. Han døde af hjernebetændelse«.

I den anden hviler en tysk husar, *Valentin Jacobi,* skrædder af profession. Om ham hedder det i kirkebogen: »Han blev af en dansk cavalleriafdeling bragt til Grindsted kro som fange og dødelig saaret af et hug i hovedet.

Han døde 29. febr 1864 og blev begravet næste dag efter rekvisition fra ritmester Moe.«

Efter krigen 1914–18 blev en russer interneret i Fugdal, Hejnsvig sogn, hvor han døde. Han blev begravet paa Grindsted kirkegaard, men hans grav er nu forsvundet.

1920 oplyses: Kkg 12 pct, kirken for lille, stort IM smf, mh bruges meget, aandeligt røre, KS indkalder særlige præster til gr gudstj. Der stilles store krav. (Prf bl 1920, s 205). 1927: Kkg 15 pct, store IM smf, KS (166), KFUM (100) og K (113) DdU (75). 1939: Kkg god, noget svingende, præget af IM (fmd: sp), gode forhold. 1954: Kkg 8–8–10 pct, væsentligt præget af IM, store IM smf, KFUM og K spejdere, YMkredse, KS (60 kkp), DdU (110 og 40) FDF, kirkeblad. 1963: Kkg 5–5–10 pct, gode kirk forhold, stor mødevirksomhed, præget af IM, 3 sdsk, FDF, M og K med egne bygn, K spejdere, mange YMkredse, KS (110, rkp) 2 gr ungdomsf, kirkeblad, frimission m egen miss, Jehovas Vidner, enkelte adventister mm. 1966: do, gn 70 aar præget af IM, KS (117, rkp).

Grindsted kirke. Den gamle kirke var en uanselig, kullet, romansk kirke af kvadersten med c 100 sd, vaabenhus mod syd, prædikestol med groft udskaarne figurer, alteret med et tarveligt nadverbillede (lammet »lignede en flaaet rotte«, siger Vibe Petersen). Pastor Haagen havde ydet giveren af altertavlen, von Lichtenberg paa Engelsholm i Nørup, sin ærbødige hyldest 1740 i et rim: »Gud, glæd højædle mand, som pryder her dit tempel, hans dyd har givet skin, patroner til eksempel« o s v).

Grindsted nuværende kirke (Hedens domkirke) stammer fra 1921—23, indviet 6. maj 23. Arkit H. Lønborg-Jensen og C. M. Smidt har her genialt bevaret den gamle kirke og skabt en anselig købstadkirke. Det gamle kor afsondredes som sakristi, koret indrettedes i det gamle skib, der overhvælvedes, og korbuen omdannedes til alterniche. Vest for det gamle skib opførtes et nyt, højt, treskibet langhus med kamgavl mod øst, udvendigt er de 3 skibe samlet under eet stort tegltag, mod syd store dobbelte spidsvinduer, sideskibene er overhvælvede, forbundet med hovedskibet ved 3 buer, baaret af svære piller, midtskibet har bjælkeloft. En høj trappe af røde munkesten fører op til koret. Mod vest opførtes et anseligt taarn med 4 spidsgavle og et højt vindue mod vest. Vaabenhus paa taarnets sydside med den gl dør fra 1652 og den gl tympanon. Romansk alterudsmykning, inspireret af de gyldne altre (ved kunstmaler Mørch) med en forgyldt korsfæstelsesgruppe (Maria og Johannes ved korsets fod), hvilende paa en predella med Christus og apostlene skaaret i relief. Altertæppe med gotiske motiver. Den sjældne, gamle granitfont, formet som et udhulet, firkantet søjlekapitæl, paa ny fod. Nederlandsk daabsfad fra 1625 med springende hjort. Ny prædikestol i renæssancestil, lydhimmel med Christus triumfans. 4 kannikestole i koret. I midtskibet en kæmpelysekrone. Orgelpulpitur, orglets facade tegnet af Lønborg-Jensen. Den gl altertavle og prædikestol er i et kirkemusæum i taarnet. Ombygningen kostede 313 000 kr, hvoraf staten ydede halvdelen. Alt det ny er hvidkalket, det gamle staar i granitkvadre. 800 sd.

Mackeprang, D s 33, M. Petersen: Kalkmal s 4 (1883 og 1921 fandtes kalkmal i den gl kirke), H. C. Larsen: G kirke, hedens domkirke, samme i Aarb for Slaugs herr I—II om den gl altertavle.

Da kirken byggedes, var aanden paa arbejdspladsen ret enestaaende. Arkitekten skrev ved dens 25 aars jubilæum: »Mens de murede, sang de salmer, ... kirken er ikke bygget i moderne stil, den ærværdige gamle kirke var det sædekorn, som alt det andet ganske naturligt groede ud af. Den smukke kirkegaardsport, som var saa rig paa minder for sognets beboere, som i umindelige tider er gaaet igennem den, baade i sorg og i glæde, blev bevaret og bestemte kirkens plan. Og helt eventyrligt var det, da den fine, romanske portal under nedbrydningen rullede ud af den gamle kirkes granitmur, hvor den var glemt og gemt til lysere tider og atter kom til ære og værdighed. Da følte jeg, at G kirke mindede om disse gamle jyder, hvis aandelige rigdom kun ses af dem, de vil aabne sig for. Netop saadan er G kirke.«

Paa kirkegaarden er minder baade fra krigen 1864 og 1940—45. Fra 1940—45 mindes verdenskrigens ofre ved en lille mindelund og navne paa 6 mand, der faldt eller omkom herfra.

Kong Christian X besøgte 2 gange G kirke.

Nollund kirke, indviet 2. febr 1915, arkit Paludan, er en lille, hvidkalket, tegltækt bygning, bestaar af skib, kor, kamgavlet taarn, halvt indbygget i skibet, alt paa kampestenssokkel. Sakristi. Indgang i taarnets vestside. Bjælkeloft. Altertavle i vidtløftig ramme med Gethsemanebillede, kopi ved Hoffmann. Ny granitfont med ranker. Prædikestolen har snoede søjler paa hjørnerne, staar paa muret fod. Byggesum: 18 500 kr, 122 sd. Harmonium.

Urup kirke, ligger ensomt, er lille, indviet 12. okt 1919, arkit H. Christoph. Hansen, er hvidkalket, tegltækt, bestaar af skib, apsis (med femdelt tag), og et slankt taarn, delvis indbygget i skibet, sorttjæret sokkel. Taarnets gavle vender nord-syd. Indvendigt er den flade, rundbuede apsisbue kunstfærdigt bygget med mønstermurværk i røde teglsten og store volutter forneden. Skibet har tøndehvælv, apsis halvkuppel. Altertavlen er et forgyldt trækors paa fodstykke. Glat, ny døbefont. Prædikestolen kom til efter kirkens opførelse, med smaa kvadratfelter. Byggesum 55 000 kr. 150 sd. Orgel.

Folketal: 1850: 605 og 299 (Grene), 1901: 1227 og 638, 1930: 3722, 1965: 8629.

Altergæster: 1902: 779. 1912: 876, 1922: 1058 og 200, 1932: 1008 og 150, 1942: 1297 og 130, 1946: 1642 og 202 og 125, 1954: 3545 og 149 og 224, 1962: 3778 og 188 og 443, 1965: 3404 og 209 og 440.

Menighedsraad: 1920: 8 IM, 4 gr, 2 u p, 1930: do, 1945: 13 IM, 7 gr, 1 soc, 1954: 14 IM, 7 gr, 1 soc, valg i G, 1961: 14 IM, 9 gr, 1 soc, valg i G, 1965: valg i G, 8 IM, 3 gr, 1 soc, Urup: 3 IM, 3 gr, Nollund: 4 IM, 2 gr.

Sognepræst

Indt 1771: 214 rdl, 1857: a) 50 td rug, 50 rdl, c) 5 lpd smør, 40 sn æg, 6 lpd ost, d) 130 rdl, e) 153 td ld, sandet ager, samt stor hede og mose. Maadelig bolig ved en aa, firlænget, stuehuset 19 fag. — 1913: 1. kl, 1958: 13. kl. Pgd opf 1887. Ny moderne, stor pgd 1966.

21. 25. okt 1840–21. aug 50: **J. S. Schmidt**, fl t Seest, se Grundfør-S.

22. 29. okt 1850–29. april 59 (hjpr Voldum-R 26. sept 50): **Niels Mollerup Blach**, * 22. marts 03, Hadsten kro. Stud Aarh 26, c maj 36 (nc). Hjpr Grundfør-S 20. sept 37, do Astrup-T-H 45, † mp 29. april 59. ~ 8. nov 53 Caroline Adelheid Cristensen, * 15, † 11. sept 64. Faderen: Lærer i Kettinge, Fred C.

23. 4. juli 1859–21. marts 64 (hjpr Udby, Fyn 58): **F. P. C. Moth**, fl t Vinding-B-V, se der.

24. 13. juni 1864–12. maj 71 (hjpr Vestenskov-Kappel 25. okt 55): **J. J. L. Schjerner**, fl t Kobberup-F-G, se Egebjerg.

25. 1. aug 1871–26. marts 74 (sp Omø 24. nov 65): **H. J. J. Mygind**, fl t Bøvling-F, se Fraugde.

26. 8. juni 1874–5. maj 80 (hjpr Glud-H 3. febr 66): **E. F. Bøllemose**, fl t Skelby-Gedesby, se der.

27. 17. sept 1880–5. febr 86 (hjpr Harring-S 8. maj 79): **H. G. M. H. Buchholtz**, fl t Skæve, se V Velling-S.

28. 13. nov 1886–27. juni 93: **C. O. F. Sommer**, fl t Veflinge, se der.

29. 18. okt 1893–10. nov 00 (hjpr Hjarup 15. febr 92): **Johs. Vibe Petersen**, fl t Hygum-H, se Rødding, Sdj.

30. 22. jan 1901–10. nov 11 (hjpr Nr Vedby-NA 6. nov 97): **K. M. Hørlyck,** fl t Borre, se Vilstrup, Sdj.

31. 20. april 1912–20. okt 19 (sp Blaahøj-F 31. dec 10): **J. P. R. Dræbye,** fl t Esbønderup, se der.

32. 2. sept 1920–17. juni 29 (sp Hjardemaal 11. dec 08–11. jan 12, israelsmissionær Przemysl, Galizien 12–18): **Emil Clausen,** fl t sp Sct Catharinæ k, Ribe, se der.

33. 10. sept 1929–13. juni 46 (sp Tersløse-S 23. juli 17): **Olaf Irenæus Sadolin,** * 14. juni 76 Valløby. Faderen: Sp Reerslev-R † 08, se der (af Torrild-V). Stud priv 97, c 03[1] (h_1). Hjpr Søborg-Gilleleje 25. april 03, kkp smst 18. dec 07, sp Ejerslev-J 23. okt 11, afsk 13. juni 46, † 14. jan 58. ~ 4. april 05 Augusta Gabriella Petersen, * 20. okt 78 Kbhvn. Forældre: Fabrikant, grosserer August Louis Nicolai P og Augusta Henriette Louise Jacobsen. – Datter ~ Heinsen, Værløse nu Hans Tausens k, Kbhvn. Broder: Kippinge-A. Brodersøn: Assens. Stamt 74.

Realskolebest Gilleleje 03—11, fmd IMs børnegudstjenester, Mors 14—17.

Pastor S var en patriarkskikkelse, præget af sit barndomshjems kultur og af samarbejdet med *P. Krag* i Søborg, stærkt støttet af sin initiativrige, dygtige hustru.

Pastor S skriver hertil: »Den retningslinie, hvorefter jeg har øvet min præstegerning er let at tegne: *Bibelen* har været min hovedrettesnor. Jeg har lagt et stort arbejde i mine prædikener, saa de helt igennem blev bibelprædikener. Bibelen har ogsaa været det bærende i min konfirmandundervisning og i min sjælesorg. Jeg tror, at det har været den væsentlige aarsag til de vækkelser, jeg har oplevet som præst. Og saa har min hustru og jeg altid lagt særlig vægt paa ungdomsarbejdet. I mit hjem blev jeg paavirket af min fader, som var grundtvigsk, jeg har aldrig set nogen, der saa grundigt læste sin bibel og var optaget deraf, hvilket ogsaa prægede hans samtaler med mennesker. Derfor kunne min fader ogsaa samle IM under sin prædikestol. – Men gennem søndagsskolen og personlige oplevelser blev det dog i IM jeg fandt mig hjemme, fordi jeg der fandt det trosliv, hvor man prøvede at vandre i Jesu fodspor. Og dermed laa min linie fast...« I Søborg-Gilleleje, hvor *P. Krag* var sognepræst til 1910, havde S et nært samarbejde med P. Krag, med IM og Lt. mf. – I Ejerslev-J gik S og hans dygtige, aktive hustru klart ind i IM, men de kunne i ungdomsarbejdet anvende friere former end de gamle IMs folk syntes om. De havde nogle gode aar paa Mors (se her V, 803) – I Tersløse-S havde S overordentlig stor kirkegang, han og hans hustru stod med megen autoritet i Vestsjællands IM, han oplevede vækkelse baade paa Mors og i Tersløse, han ledede de store sommermøder, samarbejdede med kolonien Filadelfia, var meget afholdt, ogsaa i konventet, hvor præsteparret Sadolin betød meget. Han maatte døje med mindelser om, at han i Ejerslev var blevet sparket af en hest, hans helbred kunne vakle. Saa kom der brydninger i IM, hidført fra et nabosogn, og han søgte til Grindsted, hvor han fik en meget rig og paaskønnet gerning. En stille og dygtig præst, se i øvr ovf og her II, 169 og V, 803.

Hjælpepræst hos pastor Sadolin

1934—35: **J. Heinsen,** se Værløse.
1935—37: **E. Fridberg,** se Overlade-H.
1940—41: **P. A. Maarbjerg,** se Holbæk-U.

34. 25. nov 1946 (sp Saltum-A 29. nov 30): **Poul Johan Georg Poulsen,** * 1. jan 02 Kraghede, Brønderslev. Faderen: Husejer. Stud Rønde 24, c 30[2]. ~ 12. dec 30 Cecilie Lassen, * 29. maj 01 Gabøl, Nustrup. Faderen: Lærer.

Kredsfmd KFUM og K 40—46, sekr Udv t revision af De unges sangbog 45—49. Udg 39: Kendte sange og deres forfattere, 53: Menneskeskæbner i salmebogen, 54: Salmebogen fortæller I, 55: II, 56: III, 61: Aandelig sang gn 100 aar, 62: Paa opdagelse i salmebogen. Adsk artikler og afhandlinger.

Kaldskapellan

(Oprettet 31. juli 1936, 4. kl, nedlagt 26. febr 1957).

1. 2. nov 1936–24. nov 42: **S. E. Præstholm,** fl t Føvling, se der.

2. 29. marts 1943–1. marts 46: **E. H. Knudsen,** fl t Ørre-S, se Haslund-S.

3. 6. juni 1946–29. nov 52: **J. E. Fenger,** fl t Ensted, se rkp Skjern.

4. 10. febr 1953–16. jan 57: **H. Anker-Møller,** fl t Gørding-V-B, se der.

Residerende kapellan

(Oprettet 26. febr 1957, 3. kl, 1938: 12. kl, bolig fra 1950).

1. 21. juni 1957–10. febr 66 (kkp Zions k, Esbjerg 9. okt 48): **Tage Linneboe,** * 26. april 19 Mygind. Faderen: Sp Humble. Stud Svendborg 37, c 44[2] (l-100). Hjpr Dalum 3. febr 45. † 10. febr 66. ~ 4. april 45 Astrid Anker, * 8. aug 17 Smidstrup, Blidstrup sogn. Forældre: Lærer Sigurd Hansen A og Kristine Graversgaard.

Linneboes berøringsflade udadtil var større, end man almindeligvis forestillede sig. Han lod f eks ikke gro græs paa de stier, der førte fra præsteboligen i Østerbrogade og til sygehuset eller til stuerne rundt om i sognets enkelte hjem. Pastor Linneboe behøvede ikke at lede efter anledning til at glæde eller trøste andre. Han havde en egen fin evne til at komme netop de steder, hvor man trængte til en præst og et varmhjertet menneske. Han skaanede ikke sig selv. Af legeme var han ikke stærk, men paa en fin og følsom maade kunne pastor Linneboe tale med mennesker om spørgsmaal af baade aandelig og timelig art, og altid følte man, naar man var sammen med ham, at her var et ærligt og redeligt menneske. Han kendte samtalens betydning, og en inspiration til arbejdet udadtil fik han gennem det rige familieliv, hvori han var midtpunktet i præsteboligen. Her lærte vennekredsen, hvad sammenhold og ægte livsglæde vil sige. Præstefamilien viste ogsaa samhørigheden udadtil, naar den i samlet flok drog til gudstjenesterne i en af de tre kirker, der hørte under pastor Tage Linneboes arbejdsomraade. Ogsaa ved de folkelige møder var det en selvfølge, at familien var med for at knytte baand med de øvrige beboere i sognet.

Pastor Tage Linneboe bekendte sig til den grundtvigske retning. Det lagde han ikke skjul paa, men han betragtede det først og

fremmest som sin opgave at være præst for alle. Og det var han.

Foruden præstegerningen lagde pastor Tage Linneboe gennem flere aar et stort arbejde i ledelsen af Grindsted Aftenhøjskole, hvis formand han var, og ved siden heraf forenede han det folkelige og det kristelige gennem Kirkeligt Samfunds møder.

For et par maaneder siden rejste pastor Tage Linneboe til København for at underkaste sig specialbehandling for sukkersyge. Herfra vendte han glad tilbage, følte en absolut bedring, og i søndags genoptog han sit kirkelige arbejde. Tidligt i gaar morges ramtes han af en blodprop, der var af saa alvorlig karakter, at døden indtraf.

(Horsens Folkeblad 11. febr 66).

2. 15. juni 1966 (Højskolelærer Rønshoved) **Thorbjørn Christian Heick,** * 17. nov 36 Gram. Forældre: Direktør Frederik H og Ingeborg H. Stud Tønder 55, c 63[1] (1-96). ~ 27. juli 63 Gudrun Bojsen-Møller. * 4. okt 39 Vejle. Faderen: Læge V. B-M og Karen Præstholm.

Litt: Om Slaugs **herred,** se O. Nielsen: Hist efterretn om S herred, Da saml III, 1868, J. M. Møller: Hist oplysninger om S herr, 1914, Mogens Lebech i Jy saml 5 r II, 1935—36, 213, 323. Aarbog for S herred.

Foruden ovenn: Om **Grindsted:** S. T. Rasmussen, Jydske byer og deres mænd, III, 1916, Brøndberg-Jørgensen: Opkomlingen G, i lømmelalderen, i katalog for amtsudstillingen i G, 1926, F. Børgesen og C. Jensen: Utoft hedeplantage, i Botanisk tidsskr XXVI, s 177 f, Saml t j hist og top, III, 411 f, Fra Ribe a 1925 (om Urup hg), flere artikler om G i »Vestkysten« 1940 med pastor C. O. F. Sommers minder, H. C. Larsen: En 100 aarsdag, om overlæge A. F. R. Halk, og hans indsats i plantningssagen, Vestkysten 22. febr 57, flere art af H. C. Larsen smst, Kr Dbl 11. sept 58 (I G skal alle udvide!), Politiken 20. nov 1959), Om kroen, om kampe om spiritusbevilling, om Anker Olesen. Fra G og Nollund, Fra Ribe a 1931, s 720 f, Kirke og Sogn 1953, I, s 213 f, J. K. Nielsen: Fra G hede, Adam (Johs. Vibe Petersen) i Dn A 1934, 38 f. Ribe aarb 1928—31, 720 f, A. Sørensen: Udskiftningen i G-Hejnsvig, smst, 1940—43, 456 f, J. Vibe-Petersen i Ribe st aarb 1947—48, 25 f, H. C. Larsen og A. C. Andersen: Strejftog gn G bys og egns historie, 1963, Jy saml III, 1870 411 f (om Urup). Arne Sundbo: Fra Andsager og Grindsted-Grene sogne. Hist aarb 1959.

Søren Vasegaard: Grindsted — Storbyen på Heden. Nyere jydske bydannelser. Jyllandsposten 17. febr 1932. N. K. Mortensen: Grindsted-egnen i hundrede aar. Vejle Amts Folkeblad, 16. okt 1965. Vort Sogns Historie i 100 aar. Grindsted sogn. 1951. Grindsted Sogn. Danske Byer og Sogne. Ribe amt. 1931. J. K. Nielsen: Fra Grindsted Hede. Fra Ribe Amt 1928—31. J. K. Nielsen: Træk af Grindsted Sogns Historie. Artikler i Vejle Amts Folkeblad 1930—33. Aage Aagesen: Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark. (Heri om jernbanernes indvirkning paa befolkningsforholdene i Grindsted) 1949. Modstandsbevægelsen i Grindsted. Derfor maatte vi sejre ... 1946. P. J. G. Poulsen: Svenskekongens soldater paa rov i Grindsted Præstegaard. Vejle Amts Folkeblad 12. nov 1966. H. C. Larsen: Om Sognepræsten Jens Pedersen Murer og hans Hustruer. Slaugs Herreds Aarbog 1950. H. C. Larsen: En hundredaarsdag. Folketingsmand Laurids Rasmussen og hans Slægt.

GRENE

(Udskilt fra Grindsted 29. jan 1920).

Grene sogn, 5570 ha, er ret højtliggende, flad gl hedeslette med gruset sandjord. Enkelte bakker. Nu ikke megen hede tilbage, mest mod SV, enge langs vandløbene; der er flere afvandingskanaler (man siger, at Grene betyder: »forgrening af vandløb«).

I sognet: G kirke, byen *Billund,* vokset op efter 1910, nu sognets hovedby, 1475 indb, med centralskole fra 1955 og 63, med realafd, bibl, mh fra 1913, fh fra 1939, alderdomshjem fra 1954, lystanlæg, stadion, afholdshotel, butikker, fjernvarmecentral. Den store legetøjsfabrik »Lego«, oprettet 1937, 800 ansatte, desuden papirindustri, trævarefabrik, cementfabrik, stort industrihus, opført 1964, flyveplads, anlagt af »Lego«, fra 1964 udvidet til trafikhavn for Midt- og Vestjylland. – Bebyggelserne: Grene, Krog, Løvlund med mh fra 1914, og dambrug, Silkeborg, Graahede, Elkær, Ankelbo, Plovslund mm. Banen blev nedlagt 1957 (nu rutebiler).

Billund by er ny. Den i 1965 afdøde Laust Jessen Hansen, der blev 95 aar, fortalte at han kunne huske, at det første hus blev bygget i B, 1891 var der kun 8 gaarde, den ene med kro.

Oldtidsminder: 13 høje, 43 høje er sløjfet. 1867 fandtes rester af et træskrin med mønter fra 16-hundredtallet, ved Plovslund, desuden sølvtøj m m (Jørgen Olrik: Drikkehorn og sølvtøj, 1909, nr 7.)

Sognets kyndige historiker er sogneraadsfmd **Hans Jensen,** som har ydet en stor del af flg stof. Han fortæller om gamle dage:

Grene sogn var jo i gammel tid, ja, for slet ikke saa mange aar siden et fattigt hedesogn. En fremmed kom engang op at køre her ude med en bonde. Da de havde kørt et stykke, og den fremmede havde siddet og set sig undrende om, sagde han, at han ikke forstod, hvordan mennesker kunne leve her. »Jo, sagde bondemanden, »det er saadan, at jorden føder os, faarene klæder os, og saa er der kun udgifter til træsko og tobak«. Endnu i min barndom og ungdom var der megen hede her, men den egentlige opdyrkning havde fundet sted lidt før.

»Vi havde ikke noget at slaa til side med. Vi sparede, for det var vi simpelthen nødt til. Vi led ikke under de smaa kaar, for naboerne havde det paa samme maade, og vi tænkte ikke paa, at det kunne være anderledes. Til jul slagtede vi, og vi spiste kød fra saltbaljen aaret rundt. Der var ikke megen afvigelse i dagenes forløb. Der var dog bryllupper og begravelser, som gav anledning til gilder. Ved disse lejligheder samledes gildeslaget, det vil sige den sædvanlige kreds af venner og naboer, som ikke omfattede ret mange, for der var jo langt mellem folk. Til bryllupper blev der af dem i gildeslaget givet naturalier, der i forvejen sendtes derhen, hvor gildet skulle være. Der var i de tider et godt sammenhold. Man havde hjerte for og følte forpligtelse til at hjælpe hinanden. Til jul blev vi børn i gaardene sendt ud med en kurv fødevarer til fattigfolk«.

Pastor **C. O. F. Sommer** (1886—93 sp i Grindsted-Grene) fortæller, at naar man kom med postvognen fra Vejle og holdt paa Vandel bakke, saa man foran sig et landskab, der var fladt som et strygebræt, og temmeligt øde. Nu brydes fladerne af levende hegn og store plantager, mange huse, og skønt egnen er ufrugtbar, er sognet i fremgang, takket være folks flid og fremdrift.

A. Kristiansen fortæller i Vejle a Folkebl 9. maj 63 bl a:

»Naar man kommer fra Hejnsvig over Trøllund for at aflægge Grene gamle kirkegaard et besøg, kan man ikke lade være med at lade blikket fra Trøllund banke ligesom »afsøge« terrænet »Grene Sande«. Det er et meget ejendommeligt stykke natur, der her møder iagttageren. Grene Sande er til-

dels nu et beplantet omraade; men der findes i »klitterne« den allerfineste flyvesand, der efter en dag med kraftig blæst, kan fremvise de smukkeste »riller«, akkurat som i Vadehavet ud for Ribe, naar der er ebbe.

Paa højre haand har man den nu udtørrede Grene sø, som af befolkningen deromkring kaldes »Green sye«. I denne sø, hvor der for en del aartier siden altid var rigelig med vand, har der været et rigt fugleliv, idet graaanden her i foraarstiden udrugede sine ællinger — og der var mange kuld.

Men der var selvfølgelig ogsaa mange andre fugle, saaledes bekkasiner, tinksmede, klyder, regnspover og fiskehejrer; thi der var baade aal og gedder i søen.

I søens umiddelbare nærhed laa der en lille ejendom, og denne kaldte man »æ Søejendom«, ikke saa underligt, at manden, der boede der, kaldtes »æ Sømand« og konen »æ Søkuen«. Og det var søkonen, der for øvrigt hed Mette, der en dag under andejagten blev ramt af et skud hagl i hovedet, men dog ikke dræbende, hun klarede sig, men mistede det ene øje, saa det maatte erstattes af et kunstigt øje, som hun dog sjælden brugte. Manden, der affyrede de skæbnesvangre skud, var fra Trøllund.

Naar man har passeret søen, hvor der nu kun er enkelte vandpytter tilbage, og man er kommet igennem »klitplantagen« i det kuperede terræn, standser man uvilkaarligt op ved aaen i denne smukke og ejendommelige natur, hvor gammelt og nyt mødes. Her tænker jeg paa det moderne anlagte fiskeri — Grene gamle kirkegaard, der ligger til venstre i aaens nærhed, og ved hvis indgang i den nordre side, en tung, todelt rusten jernlaage ligesom vaager over, at ingen forstyrrer de dødes, men ellers tilsyneladende glemte grave.

Der er noget dystert over denne gamle kirkegaard, hvor folk i fjerne tider mødtes i glæde og i sorg, og hvor de glemte grave nu ligger stille hen, og hvor de snart — af tidens tand — udslettede inskriptioner paa mindestenene, søger at forklare, hvem der ligger gemt under mulde.

Pastor Sander Sørensen tilføjer:

»Saa vidt jeg kan se af kirkebøgerne, er fhv sognefoged Niels Kristensen den sidste mand, som er begravet paa den gamle kirkegaard, nemlig den 26. marts 1914, den sidste kvinde blev begravet 23. juli 1919. — I tilslutning hertil oplyser pastor Sander Sørensen at den første begravelse paa den nye kirkegaard fandt sted 20. jan 1892. (Se G kirkes jubilæumsb 1966).

Den gamle sønderjyde, lærer *Jørgen Fog* (* 1805 i Vodder, † 83 i Ankelbo, Grene sogn) har i sine livserindringer fortalt om den gudelige vækkelse i Vodder og de sønderjydske egne der omkring. Den pietistiske vækkelse førte over i rigt dansk grundtvigsk liv. Han stod *P. Larsen-Skræppenborg* nær, og var præget af ham. Fog blev 1850 lærer i Ankelbo, hvor han var en flittig og dygtig lærer, mens hans kone drev bageri. Han søgte til kirke hos *Birkedal,* Sdr Omme, og *Sveistrup,* Nørup og gik den lange vej til Askov. Der var meget lidt aandeligt liv i Grene, men der var dog enkelte familier, som Fog kom sammen med *(Peter Johnsen, Math. Christensen, Chr. Mikkelsen)* og de læste Grundtvigs søndagsbog, sang Grundtvigs salmer, de indkaldte *Skræppenborg* og præsterne *Birkedal, Sveistrup* og *Schjørring,* Hodde, til smaa møder i skolen og i hjemmene, bl a hos gaardejer *Jens Pallesen* og *Kr. Mikkelsen,* Elkær. Bevægelsen blev grundtvigsk præget. *Fog* skrev en del i Højskolebladet, han skrev ogsaa mange sange til bryllupper og begravelser, meget alvorlige; ofte sendte folk, der var i sjælenød, bud efter ham. I skolen underviste han frit, afskyede remser og taalte ikke præstens indgreb. Han ville selv bestemme metoden. Han tog afsked 1879, flyttede ind i et lille hus, virkede stadigt som sjælesørger til sin død. (Begtrup: Gr hjem i 19 aarh I, s 48 f).

Det kirkelige liv

Under henvisning til foranst om Grindsted oplyses flg:

Allerede »Ribe oldemoder« omtaler ca 1340 Grene som selvstændigt sogn med egen kirke. Grene var anneks til Vorbasse til 1810, da det blev anneks til Grindsted. I 17. aarh skal der have boet kapellaner i Grene, da sognepræsten i Vorbasse vanskeligt kunne overkomme det vidtstrakte pastorat.

Grundtvigs moder var sønnedatter af pastor *Jørgen Bang,* Vorbasse-Grene (1695–1720), og grundtvigsk liv var den første af vækkelsesbevægelserne i 19. aarh, som kom til Grene med lærer *Jørgen Fog* (se foran her). Den grundtvigske kreds holdt en del møder i skolen og i hjemmene. Blandt talerne var præsterne *J. Richter,* Vejen, *E. Hagerup,* Ringive, *A. Højmark,* Aarhus og flere højskolemænd (især forstander *Maltesen).* Der blev bygget forsamlingshus i Elkær 1904, hvor der blev holdt mange foredrag, og 1939 byggedes et nyt og større forsamlingshus i Billund. (Se Brodersen: Fra gamle dage 1912, 233).

1891 fik pastor *Sommer* bygget den ny Grene kirke.

Indre mission kom til Grene i 1880'erne, især gennem vækkelsen i Andsager. Den gamle skole i Ankelbo omdannedes 1890 til mh og brugtes som saadant indtil der 1914 blev bygget mh i Løvlund. Der var vækkelse i pastor *Vibe Petersens* tid (1893–1900), KFUM var stiftet 1890, dens første formand var *Knud Søndergaard* (senere indremissionær), KFUK stiftedes 1892, med Knud Søndergaards søster, *Karen,* som formand. Søndergaarden i Krog var arnestedet for IM i Grene sogn. Den elskelige møller *Lars Møller Jensen* († 1936) var i mange aar formand. *Knud Søndergaard* begyndte ogsaa søndagsskolen. Da Søndergaard 1897 flyttede til Sdr Omme, blev *Kr. Mogensen* leder af søndagsskolen.

I pastor *Hørlycks* tid (1901–11) var der atter vækkelse 1903–04. De gamle beretter om, at der kom saa mange til møderne i mh, at man forsøgte med to hold paa hver bænk (et hold paa bænkeryggen, et hold paa bænkesædet, indtil pastor H foreslog, at man flyttede møderne til kirken. Vejene var sorte af folk, der ville høre Guds ord, (der fortælles om en mand, der arbejdede paa sin mark og saa disse folk strømme til møde. Han fik lyst til at gaa med, spændte hesten fra, blev i kirken ramt af ordet. Da han kom hjem, talte han med sin kone derom. Hun blev vred og sagde: »Du er klogere, du vil da vel ikke være missionsk?« Manden holdt ved sit, og da hun senere saa, hvor glad han var, omvendte hun sig ogsaa til hans store glæde). I vækkelsestiden gjorde man ivrige forsøg paa at faa andre med. Man besluttede at efterleve Jesu ord om at gaa ud to og to og indbyde.

Den unge smed *Hans Jensen,* der flyttede til Grene omkring 1890, blev indremissionær, (i Varde og paa Mors), men flyttede 1910 tilbage til Grene, og var missionær her til sin død 1924. Lærer *Jens Jensen Grimstrup,* Billund, († 22) gjorde ogsaa et godt arbejde i IM.

I pastor *Drœbyes* tid (1912–19) fortsattes arbejdet solidt. Der blev bygget mh i Billund

1913 ved den tid Billund begyndte at blive hovedbyen i sognet, og i den tid virkede *Hans Jensen* flittigt som missionær. Missionshuset i Løvlund blev flittigt brugt, lederen her var gaardejer *Mads P. Jensen* († 1917).

Saa blev Grene udskilt som selvstændigt sognekald 1920, og den første sognepræst pastor *M. C. Frøkjær-Jensen* (1920–24) var afgjort IM, arbejdede stærkt for vækkelse, havde god kirkegang, men denne IMs aktivitet vakte ogsaa de grundtvigske til daad, og den kreds af KS, som 1918 var stiftet sammen med Grindsted, blev nu selvstændig, indkaldte gr præster og foredragsholdere, og erobrede halvdelen af menighedsraadet. Der blev ogsaa dannet en ungdomsforening. Men det var IM, der prægede. Søndagsskole og KFUM og K, voksede, og der blev holdt møder i de to mh. Skellene blev skarpe.

Pastor *Johs. Brus* (1924–59) skriver bl a: »Det var lidt af et problem, hvordan en ung københavnsk præst skulle klare sig her. Vel havde jeg arbejdet i et kirkefondssogn i Kbhvns IMs aand, som stemte med mine KFUMdages retningslinier, men allerede ved Absalons kirke viste det sig, at jeg ikke ubetinget følte mig hjemme i IM. I min ansøgning skrev jeg, at jeg ikke var retningspræget, og paa denne baggrund blev jeg indstillet i Grene, hvor der var lige mange IM og gr i menighedsraadet. Selv regnede jeg, der ikke havde megen forhaandskendskab til gr liv og IM paa landet, med, at det vel væsentligt ville blive IM, jeg skulle komme til at samarbejde med. Det gjorde jeg ogsaa i begyndelsen, men efterhaanden ændrede det sig, selvom jeg ikke direkte opponerede mod IM, som jeg helt igennem var blevet vel modtaget af. Dels blev jeg nok en skuffelse for IM, dels lærte jeg de grundtvigske at kende og blev godt modtaget af dem og opfordret til at holde maanedlige menighedsmøder i Elkær forsamlingshus og Billund. Jeg begyndte med et foredrag om »Fadervor som læremester i krd«, og fortsatte med mange forskellige emner, fra bibellæsninger til Kaj Munks skuespil. Tilslutningen var efter forholdene god, og jeg kom mere og mere til at føle mig hjemme blandt de virkelige grundtvigianere, som jeg forstod havde ældre rødder i sognet end IM. Jeg mistede dog ikke kontakten med IM, navnlig knyttede vor fælles interesse for Ydre Mission os sammen. Og selvom min kone og jeg gik ind som medlemmer af KS, bevarede vi mange venskabsforbindelser med de ældre missionsfolk. Flertallet i menighedsraadet skiftede mellem IM og gr.

En tid var der et *konvent,* først med pastor *Johs. With,* Vorbasse, som formand, derefter *Povl Olsen,* Sdr Omme. Jeg skal ikke nægte, at dette for en del paavirkede mig i tidehvervsk retning, skønt ikke alle konventets medlemmer delte denne retnings tanker. Til sidst opløstes konventet.

I de fleste af de 35 aar forløb arbejdet normalt i sognet. Men besættelsestiden bragte unægteligt visse forandringer, selvom vi ikke kom ud for voldsomme begivenheder. Der var tysk indkvartering i skolerne og i forsamlingshuse og i nogle hjem. Naboskabet til Vandel flyveplads førte til visse uheldige forhold.

Allerede 5 aar efter min ankomst hertil begyndte jeg at søge andet embede, men uden resultat. For mit eget vedkommende fortryder jeg ikke nu bagefter, at jeg ikke blev forflyttet, selvom jeg tror, at sognet ville have været bedre tjent med en afløser for mig før 1959«.

Lidt mere om Indre Missions vækkelse i Grene sogn.

I heftet: Fra vækkelsestiden i Grene sogn 1940 (Gudelige smaaskrifter nr 698) fortælles:

Løvlund mølle i vestsognet, hvor aaen er stemmet op til en dam og et lille vandfald i mange aar har drevet en mølle, fødtes 1852 *Lars Møller Jensen.* Hans moder var en hellig kvinde, hun døde 1865, hun havde fortalt sine børn meget om Jesus og lært dem at synge salmer. Faderen var uden religiøs interesse, men en god fader. Han hed *Jens Kr. Nielsen,* var en dygtig møller. Der kom mange i møllen for at faa malet korn. Her var et samlingssted, og brændevinsflasken gik flittigt rundt. Den unge *Lars* kørte med sin møllevogn rundt til folk, og han fik tidligt smag for spiritus. Bortset fra en kort læretid paa Houborg mølle tilbragte han hele sit liv i Løvlund. 1883 overtog han gaarden og møllen, giftede sig med en gaardmandsdatter, *Karen Iversen,* fra Dal, Grindsted. Dagen før han skulle giftes, drak han saa meget, at han maatte ligge i sengen for at sove rusen ud, men da bruden kom i fuld brudedragt, kunne han dog køre med til Grindsted kirke for at blive gift. Lars havde en ret stor forretning, vandmøllen var jo ikke afhængig af vinden, han drev den store gaard, handlede med kreaturer, blev en kendt og holden mand, men det liv han førte, var ved at ødelægge ham. Men saadan var det næsten allevegne. Der blev drukket tæt. Men Lars fandt ogsaa vej til tro og nyt liv, og det vakte opsigt. Om hans omvendelse hører vi:

Omkring 1886 blev det første IMs møde i G sogn holdt hos gaardejer *Peter Kristiansen,* Silkeborg, med *Laust Jensen,* Rygbjerg, som taler. 1888 gik der en stor vækkelse over Andsager. (se pastor *M. C. Madsen:* Fra mindernes vælde). Den naaede ogsaa til Grene. Om vinteren blev der holdt et møde hos sogneraadsformand *Kr. Søndergaard,* Krog; en søn af ham var blevet omvendt i Vorbasse, og nu bad sønnen, om der maatte blive holdt møde i Søndergaard. Faderen mente, at sønnen var blevet en farisæer, der ville være bedre end andre, og han var betænkelig ved at opfylde sønnens ønske. Derfor raadførte han sig med lærer *Jensen;* det blev et velsignet og skelsættende møde. *Kr. Søndergaards* 3 døtre græd, og sønnen *Knud,* blev vakt. Han blev leder af IM her og senere missionær i Sdr Omme. Dagen efter skulle der være gilde hos sognefogeden, med drik, kortspil og dans. Der stod kamp i de unges sind paa Søndergaard, om de skulle gaa med. Døtrene blev hjemme. *Knud* manglede endnu mod til at bryde de gamle vaner. Men faa dage efter overgav han sig helt. Og paa enkelte gaarde brændte man kortspillene. Der var i Billund en troende smed, som fik en troende svend, *Kr. Mogensen.* Her begyndte de første samtalemøder i G sogn, og *Knud Søndergaard* var glad. *Kr. Mogensen* ledede møderne godt, fik

indkaldt fremmede talere, og der kom mange til møderne, og adskillige blev omvendt. Man begyndte en søndagsskole, og 1889–90 var der god vækst i samfundet. 1890 ombyggede de den gamle skole i Ankelbo til mh, og de ældre kunne fortælle om mange rige stunder der. *Peter Kristiansens* kone, *Stine,* blev redskab til Lars Møllers kones (Karen) omvendelse. Stine var en af de stille, hellige kvinder, der blev til stor velsignelse. Hun var nabo til Løvlund mølle, Stine og Karen talte meget sammen. Disse to og de troende mænd, der kom i møllen, gjorde meget for at faa mølleren med. Og da missionær *Hans Jensen* flyttede til Billund omkring 1890 og gjorde et stort arbejde, søgte han ogsaa at vinde mølleren. Men Lars blev vred og ville ikke til møde. *Hans Jensen* talte alvorligt med ham, og da *Lars* fik lungebetændelse og paa sygelejet bad sin troende kone om at give ham regnskabsbøgerne, sagde hun stille: »Du skulle i stedet gøre dit regnskab op med Gud!« Det talte svært til ham. Møllen laa ikke langt fra Hejnsvig kirke, og fra 1890 søgte mange til pastor *Tage-Jensen* der. *Tage-Jensen* besøgte mølleren, og mølleren blev omvendt. En tur til en gudstjeneste i Hejnsvig fik stor betydning for Lars. Et nyt afsnit i hans liv begyndte. Kortene kom væk, flasken kastet i mølledammen, bibel og andagtsbog blev flittigt brugt. Karen sang godt, og hellige sange fyldte hjemmet. Men de gamle svirebrødre spottede. Mange træk er fortalt om den velsignelse Lars blev til for naboer og bekendte. Han blev leder af samfundsmøder og af søndagsskolen, mange præster og missionærer har boet hos ham, og da missionshuset blev bygget i Løvlund 1914, var han den førende og i mange aar dets formand. En lammelse tvang ham til at trække sig tilbage, han var en enestaaende trofast ven, stod med stor autoritet, var præsternes gode medarbejder, og gennem søndagsskolen fik han betydning for det unge slægtled. Karen døde 1935, en ny vækkelse gik over Grene sogn 1935, hvor mange unge blev omvendt, og 1936 døde Lars Møller. Begravelsen foregik ligesom Karens fra det gamle hjem i møllen. (DnA 1925, s 78).

1899–1907 virkede miss *B. Bojesen* her, senere miss *Marius Christensen* († 59).

Formænd for IM i Billund: mejeribest *A. C. Christensen* 1919–24, gdjr *Laust J. Hansen,* til 33, gdjr *Kr. M. Kristiansen* til 36, lærer *Johs. P. Olesen* til 40, gdjr *Hans Jensen* til 52, gdjr *Chr. Rasmussen,* Billund. Samfundet har ca 250 medl. Nuv leder: Gdjr Jens Fr. Nielsen.

Formænd for IM i Løvlund: *Lars Møller Jensen,* gdjr *Johan Madsen,* gdjr *Søren Jensen,* gdjr *Jens Saugmann,* gdjr *Jens Madsen,* gdjr *Viggo Sørensen.* Den gl gdjr *Laust J. Hansen* var en af IMs bedste støtter gn mange aar. Samfundet har ca 75 medl, nuv leder er gdjr *Oscar Christensen,* Brundbjerggaard.

Det *grundtvigske* arbejde (KS) blev i en aarrække ledet af gdjr *Kr. Hansen* († 31), senere af *K. Nørregaard,* Elkær (* 83), malerm *Pedersen,* Billund, gdjr *J. Hansen Jensen,* Ankelbo, gdjr *Aage Kristiansen,* førstelærer *Sv. Hansen,* tømrerm *Tage Jensen,* Billund, *Laurids Puggaard Kristensen,* Plougslund.

Pastor *H. Sander Sørensen* har virket her siden 1959. Han er gaaet godt ind i arbejdet og skriver bl a:

»Forholdene maa siges at være gode. Befolkningen er kirkelig og velvillig. Et interessant sted at være præst, Billund i vældig udvikling, nu udpræget industriby. Der kan være modsætninger ml land og by, mellem IM og gr, men kirken samler. Skellene mærkes mest ved sogne- og menighedsraadsvalg, ellers fredeligt. Kkg ca 6 pct, foruden IM og gr, er der bibelkr, M og K spejdere, 2 KFUM og K, 2 sdsk. Kirkeligt samfund har ca 175 medl.«.

Der er nu 11 bibelkredse og en arbejderbibelkreds. Disse kredse kan evt danne grundstamme i en mgh ved en kommende kirke i Billund.

Skolen

Der oprettedes en selvstændig skole i Ankelbo Grene 1741, den første skole i herredet. 1861 blev skolen ombygget, senere solgt til missionshus, og der byggedes skoler i Krog og Billund i 90'erne. Begge skoler udbyggedes efter loven 1937, og 1963 byggedes *centralskolen* købstadsordnet, fra 1962 er skoleinspektør *Verner Pedersen* skolens leder.

Blandt lærere, der har virket her, nævnes især *Jens Jensen Grimstrup,* († 22), Billund, efterfulgt af Johs. P. Olesen, † 41, derefter overlærer *Svend Hansen.*

Ved Krog skole især: *H. C. Fog,* lærer her 1907–45, *J. Chr. Thomsen* 1946–59, *Johs. P. Dahl,* 1959 flg, samt lærerinde fru *Erna Madsen* (siden 1941).

Der har kun været 3 kirkesangere i G siden 1891: 1891–22: *Jens Jensen,* 22–41: *Johs. P. Olsen,* 42–: *Sv. Ingemann Jensen.*

Blandt sogneraadsfmd nævnes gdjr *Mads Hansen* († 35) og *Hans Jensen.*

Eventyret om legetøjsfabrikken »Lego«.

Det startede under landbrugs krisen i 1930-erne. Paa det tidspunkt fandtes i Billund en landsbyhaandværker, tømrer og snedker *Ole Kirk Christiansen.* Da byggeriet paa egnen standsede i kriseaarene, begyndte *Ole Kirk Christiansen* at fremstille trælegetøj.

Denne produktion har nu udviklet sig til, at der fra Billund eksporteres for millioner af kroner legetøj til Vesteuropa, Japan og andre lande. I USA og Canada er der oprettet licensfabrikker for det danske speciallegetøj. Fabrikant *Ole Kirk Christiansen* døde i 1958, men sønnen, direktør *Godtfred Kirk Christiansen,* som var faderens nærmeste medarbejder, har givet virksomheden yderligere vingefang, ogsaa bogstaveligt. – Om *flyvepladsen* fortælles.

Det begyndte, da *Kirk Christiansen* anlagde sin egen flyveplads, som kostede omkring halvanden million kroner. Den blev oprettet, fordi man havde et flyvebehov. Kirk Christiansen tilbød at stille pladsen vederlagsfrit til raadighed, hvis kommunerne ville udbygge den til lufthavn for større maskiner og til flyvning under alle vejrforhold. Det viste sig, at Billund med en radius paa 50 kilometer har større opland end Tirstrup og Aalborg, og disse beregninger var baggrunden for, at regionsudvalget for Vejle Amt straks viste interesse for planerne.

Ole Kirk Christiansen, Billund (* 91, † 58), begyndte at lave legetøj, og legetøjsfabrikken »Lego«, som han startede 1933, blev ved flid, opfindsomhed og nøjsomhed arbejdet op til et millionforetagende, med eksport til mange lande. Vanskeligheder har der været, 3 gange er fabrikken brændt, sidst 1942; med jysk stædighed fortsatte C og fik succes. For Billund har han betydet meget, 60–70 huse er opført alene til folk, der er tilknyttet »Lego«. Han var med til at starte borgerforeningen, har siddet i bestyrelsen for »Dansk arbejde«, været foregangsmand paa mange omraader, aktiv i menighedsarbejdet, i Indre Mission og KFUM. Han blev syg 1953, hans arbejdskraft svækkedes, men ikke hans virkelyst. Hans 4 sønner fører den store virksomhed videre, og den er stadigt vokset. »Lego« har faaet verdensry, og det er vist den eneste danske industrivirksomhed, der har ansat en præst: Pastor *G. A. Højlund,* se sp Rye, som personalechef. 1962–64.

G. A. Højlund vendte 1964 tilbage til præstegerningen og blev sognepræst i Rye, fordi han hellere vil være præst. Han siger, at han aldrig helt har kunnet tænke sig at holde op med at være præst, selv om tiden paa Lego er gaaet storartet.

»Men havde jeg været lige saa ked af at holde op med at være personalechef, som jeg var, da jeg holdt op med at være præst, havde jeg aldrig sagt farvel til arbejdet i Billund,« siger han til dagbladet Aktuelt.

»Opgaven paa fabrikken kan lige saa godt løses af en dygtig forretningsmand. Min baggrund som præst har der ikke været brug for. Da der er brug for præster andre steder, har jeg valgt at forlade Lego. I øvrigt vil jeg tro, at alle præster ville have gavn af at komme ud i industrien tre-fire aar og derefter komme tilbage til præstegerningen igen«

Der arbejdes med tanken om et *kulturcenter* i Billund med børnehave, bibliotek, ungdoms- og mghlokaler. Primus motor er direktør G. K. Christiansen, »Lego«.

Sogneraadsfmd **Hans Jensen** siger (1961) om **Ole Kirk Christiansen:**

Han var en dygtighed. Skulle han lave noget, skulle det være det helt rigtige. Han var snedker og tømrer. Landbrugskrisen i trediverne slog ham ud, men han gav jo aldrig op. Han kunne komme til mig og spørge, om jeg ville med ud at køre. Saa havde han lavet strygebrætter eller noget andet, som han tænkte, han kunne faa afsat, naar han tog ud til folk. Saa kørte vi rundt fra sted til sted, og det var helt morsomt, men Ole kom i reglen hjem uden kontanter. Folk havde jo ikke penge, og han maatte tage varer i bytte for sine ting. Engang lavede han disse yo-yoer, som var kommet paa mode. Da han ikke kunne faa dem solgt, fandt han paa, at de kunne bruges til hjul til legetøjsbiler, og det blev begyndelsen til Lego. Han kunne altid finde paa noget, og det kan de stadig ovre paa Lego. Ole Kirk blev jo en rig mand, men det forandrede ham ikke. Han var lige ydmyg og stærk i troen som rig og som fattig. Ogsaa i den retning har de taget noget i arv paa Lego. Jeg ved, at hver morgen, inden de tager fat paa arbejdet, samles de til andagt.

— Billund er for lille til en fabrik som Lego. At der opstaar en saadan virksomhed kræver store investeringer og rejser mange problemer. I øjeblikket bygger vi en skole til cirka 1,5 million kroner, og vi har et kloakeringsprogram i gang for en million. Vi skal skaffe plads til boligbyggeri. Vi er ved at lave en byplan, og veje og kloakker skal selvfølgelig anlægges efter den plan. Vi er klar over den fare, der ligger i, at en by bygges op omkring en enkelt fabrik. Kunne vi faa et par industrier til, uafhængige af Lego, ville det give os en mere solid basis.

Iøvrigt siger Hans Jensen:

— Man taler om de gode, gamle dage, men var de saa gode? Der var maaske nok tidligere en hjælpsomhed mellem menneskene, som er gaaet tabt. Jeg synes, vi har faaet mange goder, som vi ikke havde før. Man taler ogsaa om, at folk er blevet upaalidelige. Jeg kan ikke se, at det gælder her. Der er aldrig nogen i Grene sogn, der bliver pantet for skat, og vi kender heller ikke noget til tvangsauktioner.

Her er ikke standsforskel.

Vi er alle meget jævne. Vi er alle dus. Det har været saadan engang, at de eneste, vi ikke sagde du til, var præsten og degnen, men det er hørt op nu, da vi har faaet en præst, som helst vil være dus med befolkningen. Det har maaske sin rod i, at han er husmandsson. Selv ovre paa Lego, hvor der er folk fra alle egne af landet, fra Tyskland, Schweiz og England, er de dus. (Axel Holm).

Kr Dbl 18. dec 61.

1920 oplyses: Prf bl, 1920, s 205): Kkg 20 pct, IM fremherskende, 2 mh, der benyttes meget, nogen gr, gode forhold. 1924: Kkg 20 pct, godt IM smf, samtalekredse, YMkredse, KFUM og K. 1931: Kkg 8–10 pct, afhængig af vejret, jævnt gode forhold, stillestaaende, retningspræget. næsten udelukkende kirkeligsindet befolkn, 2 maalbevidst arbejdende IM-smf, KS, DdU, sp holder mdl møder i fh. 1943: Kkg 8–10 pct, ujævn, gode forhold, men til tider vanskelige p gr a spændingen ml IM og gr, som hver gør sit arbejde. 1955: Kkg 5–10 pct, gode, brydningen ml IM og gr aftagende, gr flertal ved menighedsraadsvalg til 1953, men ikke bevidst gr flertal i bef, IM og gr gør hver sit arbejde, men fælles ungdomsm, 2 sdsk 2 IM smf, KS. 1966: Kkg 6 pct et levende sogn, stigende kkg, modsætn ml IM og gr svindende. 11 bibelkr, 2 IM smf (250 + 40) KS (175), se iøvr ovf.

Grene kirke, indviet 20. dec 1891 (arkit J. C. Fussing), er beskeden, opført af røde mursten, med skib, kor og et lavt vaabenhus mod vest. Skifertag, over vestgavlen en lille, muret tagrytter med pyramidespir. Flade bjælkelofter, dekoration i korbuen med evangelistsymboler, maleri fra 1891 af P. Møller (Emmaus), et ældre altermaleri (Nadverbillede) fra c 1850, hænger i skibet. Lille, romansk granitfont fra den gl kirke med dyrefigurer i brede arkader. Glat daabsfad. Jævn prædikestol fra den gl kirke med portalfelter, der er udfyldt med bladværk fra 1584. Lysekroner, skænket af sognefolk. Modelskib, en tremastet skonnert ophængt 1939, krucifix paa nordvæggen. To gravsten i vaabenhuset. Flere kvadre fra den gl kirke i soklen. 200 sd. Orgel.

Den gamle kirke blev brudt ned 1891, laa paa den gl, nu fredede kirkegaard, bestod af romansk skib og kor af granit, vaabenhus mod nord. Klokke i klokkestabel øst for koret. Den gamle kirke var lille, fugtig og brøstfældig. Regnen dryppede ned, kirken fik aldrig kakkelovn.

(Mack. D 324 f, 402, Johs. Brus: Om G kirke (se ndf), Hans Jensen: G kirke 1891—1966).

Der var megen interesse 1891 for opførelsen af den ny kirke i det fattige sogn, og mange gav gaver dertil. Man ville gerne have haft en anseligere kirke, men myndighederne satte sig derimod. Den gamle kirke laa afsides, men nu, da Billund by er vokset til, ligger Grene kirke igen noget afsides. Byggeudvalget var foruden pastor Sommer: Gdjr **Jens Jørgen Christensen,** kromand **Anders Ovesen,** gdjr **Kr. Kristiansen, Hans P. Jensen, Jens Kristensen, Niels Kristensen, Kr. Ølgod Kristensen** og lærer **J. J. Grimstrup.** De gjorde alle et stort arbejde for kirken. Medens den opførtes holdtes gudstj i Ankelbo mh.

Af **Ole Kirks** fond er bevilget 50 000 kr til en kirke i Billund.

Folketal: 1850: 299, 1901: 638, 1925: 994, 1965: 2184.

Altergæster: 1882: 568, 1892: 548, 1902: 595, 1912: 639, 1922: 1124, 1932: 663, 1942: 594, 1953: 894, 1962 2151, 1965: 2240.

Menighedsraad: 1904: 3 IM, 1 gr, 1922: 3 IM, 3 gr, 1934: 4 IM, 3 gr, 1943 og 1947: 3 IM 4 gr, 1953: 4 IM, 3 gr, 1961: do, 1965: Valg 4 IM, 3 gr, fmd direktør Søren Olsen, Billund.

Sognepræst

(1920: 3. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. — Pgd i Billund fra 1920, ombygget).

1. 5. sept 1920–7. febr 24: **M. C. Frøkjær-Jensen,** fl t andenpræst Store Hedinge, se Tikøb.

2. 6. maj 1924–31. marts 59 (kkp Absalons k, Kbhvn 1. april 21): **Johannes Otto Koefoed Brus,** * 28. nov 93 Frederiksberg. Forældre: Lærer i Skamstrup Johan Kristian B og Anna Mathilde Koefoed. Stud mtrp 12, c 18^1 (h_1), hjpr Absalons k, Kbhvn 9. maj 19, afsk 31. marts 59, † 19. juli 63. ~ 16. juni 22 Valborg Dorthea Jensine Henriksen, * 4. maj 01 Kbhvn, † 26. dec 61. Forældre: Banefmd Niels Peter H og Inger Marie Andersen.

Skrev 34: Lidt om Jesu forkyndelse (Kirke og Folk) s 297 f, 41: Om den gl Grene kirke, Fra Ribe a og Ribe st aarb 52, Om G kirke (Kirke og Folk) kronik i Vejle a folkebl: Af G kirkes saga. Om pastor B, se ovf.

Pastor *Brus* var københavner og havde som præst i Københavns tilknytning til Indre Mission og Kirkefondet. Ikke let at blive godtaget i et jysk hedesogn, stærkt præget af vækkelser. Han søgte kontakt med den grundtvigske kreds her, holdt foredrag og bibellæsninger og samlede en del, men blev vist ikke hjemme dér. Teologisk blev han nok også paavirket af Tidehverv. Efterhaanden levede han sig sammen med sognet og blev almindelig afholdt og respekteret af alle jævnfør en bemærkning, jeg har hørt: Som menneske var pastor Brus nærmest fejlfri. Han holdt saa meget af det gamle Grene, men havde svært ved at tage den omvæltning, som byens (Billund) omdannelse til fabriksby skabte. Han var en stille mand, beskeden i sin færd, en fredens mand. Hustruens sygdom, hun blev efterhaanden ødelagt af leddegigt og maatte i mange aar køres i rullestol, og en tiltagende tunghørighed for hans vedkommende gjorde, at han lukkede sig inde i sit studereværelse og blev en meget belæst mand, som det var meget interessant at besøge og tale med. Hustruen var trods sin sygdom et meget levende og interesseret menneske, som fulgte med i sognets liv, litteratur o s v. De bosatte sig i Grindsted, men fik kun faa aar sammen. Der var et rørende forhold mellem ægtefællerne, saa forskellige som de ellers var paa mange maader.

Det var rart at efterfølge en præst, som trofast gennem mange aar havde passet sit embede under svære kaar og efterlod en menighed, som var kirke- og nadversøgende og offervillig. Tre af pastor Brus' konfirmander er præster, nemlig sognepræst *N. P. Sørensen,* Lutherkirken, sognepræst *Mads Thomsen,* Skærbæk, og sognepræst *Egon Madsen,* Horsens (Langholt), hvilket ogsaa kan sige noget om præstens position i sognet. (H. Sander S).

3. 29. aug 1959 (rkp V-Ø Hassing 9. nov 42): **Harald Sander Sørensen,** * 4. okt 10 Sjøstrup ved Aars. Forældre: Husmd Jakob S og Elbine Marie Nielsen. Stud Rønde 29, c 35^2 (h_1). Hjpr Orø 25. okt 35, kkp V-Ø Hassing 9. sept 36. ~ 30. jan 38 Karen Nielsen, * 13. april 11 Barrit. Forældre: Gdjr Anton N og Mary Cathrine Jensen. – Kusine ~ Hjorth, rkp Enghave k, Kbhvn. Hustrus kusine ~ Kastrup, Videbæk.

Friv hjemmearb DMS, kredsfmd DMS 42—59, tilsynsførende ved fængselshjælpen t 59, kredsfmd DMS 61.

Litt: (se under Grindsted) John M. Møller: Hist oplysn om Slaugs herr, 1914, artikler i Vestkysten 1940 med pastor C. O. F. Sommers minder, 1940: Fra vækkelsen i Grene (Gudelige smaaskrifter), Kr dbl 18. dec 61: Interview med sogneraadsfmd Hans Jensen ved Axel Holm. IM Hist 1912, s 526.

VORBASSE

(med filialkirke i Skjoldbjerg)
Hejnsvig var anneks 1810—1910.

Vorbasse sogn, 9215 ha, er en højtliggende og overvejende flad hedeslette, enkelte bakkeøer (Trindhøj 96 m, Lundebakke 87 m), sandet jord, en del flyvesand, stejle skrænter ned til Holme aadal. Det meste af heden er opdyrket eller beplantet, de store moser afvandet (Østermose mm) flere smaasøer. Store plantager: Fromsejer pl og Nørsøgaard pl 712 ha; Slavgaard pl, 433 ha, Høllund søgaard pl, 501 ha, Gejlvang pl, 430 ha, og mange mindre plantager, de fleste plantet efter 1877, især i 1890'erne.

Byerne: *Vorbasse,* 797 indb, bymæssig bebyggelse m skole fra 1941, bibl, mh fra 1893 (omb 1926), fh fra 1919 (omb 1957), alderdomshj fra 1951, feriekoloni (P. Grubes anlæg blev 1962 skænket til Blaa Kors), sportsplads, missionshotel, butikker, en del industri (vejmateriale, cement), kartoffelcentral, fabrikation af »Ønskehuse«. *Fitting* m grusgrav, kartoffelcentral, *Skjoldbjerg* m skole fra 1955 (for S og Almstok i Randbøl). Bebyggelser: Nebel med mh, Høllund, m minkfarm, Lille Almstok, Frederiksnaade, Rankenberg, Gejlvang, Sønderhede. Ved Holme aa et større dambrug. Hedeselskabets skovridergaard.

Lærer **Vald. Andersen,** Bække, udg 1963: Vorbasse, et hedesogns historie. Under henv dertil anføres flg:

Oltidsminder: 3 langdysser, et dyssekammer og 73 høje, 184 høje er sløjfet. Nogle grave fra den yngre romerske jernalder. Paa Fitting mark fandtes 1923 en skindpung med mønter fra 16-hundredtallet.

Sognet har været dækket med skove, hvad rester af egekrat vidner om. Der har været kirke i Fitting og i Almstok, den sidste »røde kirke« nævnt i »Ribe oldemoder« som laa øde c 1340 (mindesten paa stedet, hvor rester ses). Den berømte **Hellig legems kilde,** i V kirkegaards sydvesthjørne, søgtes endnu omkr 1625, og her blev holdt marked 30. april Valborgs aften. P gr a uordener blev markedet 1653 henlagt til Kolding, men det blev ikke overholdt. Det blev saa holdt 1. maj, en tid flyttet til Grindsteddal (Schmidt: D. H., 154). Der holdes stadig markeder i V, det største er sommermarkedet i juli, de har været stærkt besøgt (1864 var der 127

skænketelte). Man sagde i Sydjylland: »Mødes vi ikke før, saa mødes vi paa Vorbasse marked.« 1869 oprettedes et foraarsmarked. Med smil beretter man om professor **Labri**, der var en af markedets populære gøglere, og som kaldte en lille fredelig dam i byen »Vorbasse krigshavn«.

Under den sorte død og svenskekrigene led sognene her paa egnen meget. Det siges, at flere landsbyer uddøde dels under pest, dels under krigene, skovene hærgedes, gaardene lagdes øde. Folk søgte skjul i heden (de saakaldte »findhuller«). I Fitting er der rester af en skanse. Ved helligkilden blev 1962 gjort interessante fund (skal maaske genopsættes). Udgravning af kirkegaard i Fitting begyndte 66.

Hedens opdyrkning har ikke blot optaget folk her paa Dalgas tid. 1760 indkaldte regeringen tyske kolonister til Vorbasse og Randbøl sogne. De fik anvist de helt øde landsbyer Knurborg, som blev kaldt Frederiksnaade, og Skjoldbjerg, som blev kaldt Moltkenberg, men senere fik sit gamle navn igen. Der blev oprettet skoler, og præsten fra Fredericia holdt katolske gudstjenester, mens sp i Vorbasse holdt lutherske gudstj, og der anlagdes en kirkegaard ved Frederiksnaade. Men allerede 1765 drog de fleste kolonister bort, utilfredse med forholdene. I stedet antoges danske kolonister, som fik skattefrihed, og da de klagede over gaardenes beliggenhed, blev de flyttet (husene fra 1794 kaldtes »Colbjørnsensfejde« efter Chr. Colbjørnsens strid med jyske proprietærer om landboreformerne). 1838—43 fik kolonisterne ejendommene tilskødet for ialt 800 rdl. Mindesten rejst paa kolonisternes gl kirkegaard.

29. febr 1864 var **fægtningen ved V**, da danske dragoner overrumpledes af westfalske husarer, men slog angrebet tilbage under løjtnant **V. Saurbrey** og tog 34 fanger. En mindesten er rejst i Skødebjerg plantage 1880. (Se: Fra Ribe a 1904).

For **Dalgas** er der mindesmærker ved Høllund søgaard (stor statue), og i anlægget i Vorbasse.

Etatsraad **Jacob Moresco**, som ejede Fromsejer, begyndte 1906 ejendommens store beplantning og opførte en anselig toetages jagthytte.

Et lille stykke kulturhistorie fra V:

Fra det gamle Vorbasse fortæller en søn af pastor **O. H. Jensen**, der var sp her 1874—77, departementschef i Statistisk departement **Adolph Jensen**, bl a i Berl aftenavis 27. marts 1943:

»Med støtte i optegnelser fra min mors haand har jeg nedskrevet de følgende træk af livet i den lille hedeby for 70 aar siden.

Jeg husker, at jeg, trods mine unge aar, betragtede det som en god vittighed, naar den daværende kromand erklærede, at Vorbasse laa »lige midt i verden«, idet der var 5 mil til hver af købstæderne Vejle, Kolding, Ribe og Varde. Trods denne »centrale« beliggenhed var stedet paa den tid øde nok. De faa gaarde og huse, der dannede landsbyen, laa som en oase i den vidtstrakte, lyngbevoksede Randbøl Hede, og den vanskelige forbindelse med omverdenen henviste beboerne baade til at føre en udpræget naturaløkonomi og til en stille og lidet begivenhedsrig tilværelse.

Ikke desto mindre har min mor karakteriseret befolkningen i Vorbasse sogn i halvfjerdserne som »flink, livlig og intelligent og navnlig i besiddelse af overraskende takt og belevenhed«. Standsfordomme mærkede man ikke meget til; gaardmænd og smaakaarsfolk omgikkes paa lige fod. Bundfattige var meget faa, og den fattigunderstøttelse, der var nødvendig, klaredes vist saa godt som udelukkende af »De fattiges kasse«, dvs kirkebøssen, hvortil degnen hver søndag under gudstjenesten indsamlede bidrag i en pose, som han ved hjælp af en stang holdt hen for næsen af hver enkelt kirkegæst.

Baade hjemmenes udstyrelse og den daglige livsførelse var præget af en enkelhed og nøjsomhed, som man nutildags vanskeligt kan forestille sig. Da det forleden dag blev fortalt, at en ung pige fra en mager egn i Vestjylland paa sin første tjenestedag hos en københavnsk husmoder spurgte denne »hvad skal vi ha' til kartoflerne i dag?« saa jeg for mig billedet af det sædvanlige middagsmaaltid hos Søren og Gitte, forpagterfamilien i Vorbasse præstegaard, hvor menuen var et vældigt fad dampende kartofler, som dyppedes i smeltet fedt. I præstegaarden var levemaaden til daglig noget (men ikke meget) bedre end hos egnens øvrige beboere. Brødbagning fandt kun sted een gang om maaneden, og øllet var baade tyndt og surt. Men to gange om aaret, naar konfirmand-offeret blev leveret in natura, var der ingen smalle steder; saa kunne de indstrømmende honorarer i form af harer, galende haner, æg og navnlig smør i alle regnbuens farver næsten bringe min mor til fortvivlelse; vi maatte jo spise os ud af al denne midlertidige overflødighed.

Der var dog eet nydelsesmiddel, hvorpaa befolkningen i Vorbasse ikke sparede i de tider; det var spiritus, mest i form af »smaa sorte« (cikoriekaffe med en snaps brændevin i). Ethvert besøg, ligegyldigt hvad anledningen var – en handel, laan af et redskab, soen trukket til orne osv. – højtideligholdtes med et par »punser« eller tre. Egentlig fordrukne var dog vist kun faa af mændene og ingen af kvinderne, men jeg mindes en enkelt undtagelse. Det var *Jørgen Houborg*, en gammel mand, hvem livets ublide tilskikkelser havde gjort til særling og eneboer. Med egne hænder havde han klinet sig en hytte paa herreløs grund langt ude paa heden. Hvad han levede af, var et aldrig opklaret mysterium, men fuld var han altid. Da det rygtedes, at Jørgen ikke i lang tid havde vist sig i byen, gik mor og jeg ud til hans hytte, medhavende en fyldt madspand. Vi fandt ham sengeliggende og tilsyneladende døende. Da mor saa en brændevinsdunk indenfor Jørgens rækkevidde, formanede hun ham til hellere at spise den medbragte gode mad end at drikke sig ihjel, men Jørgen svarede hvast: »A wil s'gu raad mig sæl«. Da mor, som ikke var til at spøge med i det stykke, tog dunken og hældte indholdet ud af døren, sprang Jørgen rasende ud af sengen og ville slaa. Der var ikke andet for os at gøre end skyndsomst at tage flugten. Dagen efter mødte Jørgen Houborg op i kroen og fik dunken fyldt uden betaling, for – som kromanden sagde – »det er jo da hans jennest' fornøwels«.

Medens min mor saaledes kom tilkort overfor Jørgen Houborgs drikkeri, hævdede hun sig i øvrigt i befolkningen som den kloge og kyndige raadgiver. Hendes ofte paakaldte og aldrig svigtende hjælpsomhed gav hende en myndighed, man villigt bøjede sig for, hvad enten det nu gjaldt bilæggelse af en huslig strid, ordningen af paragrafferne for en pige, der var kommet galt af sted, eller tilvejebringelse af en symaskine til at gaa paa omgang mellem sognets fattige husmødre. Det var dog især som en slags »klog kone«, at min mor vandt stor anseelse. Der var i de tider ikke noget, der hed sygekasse, og desuden boede den nærmeste læge i Grindsted halvtredie mil

borte. Det er derfor ikke til at undres over, at den alt formaaende præstefrue maatte tage affære baade overfor buldne fingre, hugormebid og mere alvorlige lidelser og sygdomstilfælde. Engang da en barselskvinde var lige paa grænsen af kvælning, fordi en sveskesten havde sat sig fast paa tværs i halsen, lykkedes det mor ved hjælp af en træstrikkepind at faa stenen vendt, saa at den kunne glide ned, en bedrift, som indbragte mor beundrende anerkendelse, da den berettedes ved lægens næste besøg i præstegaarden.

Paa andre omraader nød beboerne i den afsides egn godt af lærer *Grubes* mangesidede dygtighed. Grube var ikke »rigtig« skolelærer; uden seminarieuddannelse fungerede han som saakaldt »vinterlærer« – ligesom *Kræn Koustrup* i Blichers »E Bindstouw«. Trods sine meget begrænsede kundskaber var Grube imidlertid en udmærket lærer. Da biskop *Balslev* efter en visitats udtalte, at Grube vist formaaede at lære børnene alt, hvad han selv kunne, skal min far have svaret: »Ja, og lidt til«. Far, som omtrent kunne Charles Dickens udenad, mente hermed, at Grube, i modsætning til den gradgrindske(?) lærer i »Strenge Tider«, forstod under kundskabsmeddelelsen at tale ogsaa til elevernes fantasi og hjerte. – Om Kræn Koustrup hedder det, at han om sommeren var murermester; det passede ogsaa paa Grube, men han fuskede i øvrigt i alle haandværk. Da døre og vinduer i den meget forsømte præstegaard trængte til at males, spurgte min far spøgende Grube, om det ikke var et job for ham. Han tog det for alvor og mødte til vor store forundring nogle dage efter med papirhue, malerpotter og hele det faglige udstyr. Grube var en smule bogbinder, lidt skoflikker, en taalelig dyrlæge; der var intet, han gik af vejen for, naar han kunne tjene et par kroner til føden for sit usle pjus af en kone og den store flok af unger derhjemme i den kummerlige rønne med det stolte navn »Katrinelyst«. – I een henseende var Grube forskellig fra hans forbillede hos Blicher; der var jo det ved Kræn Koustrup, at »te aa maahn wa han ett saa fulkommele som æ Præjst, for han had ett gon i den suet skuel«. Grube havde heller ikke gaaet i den sorte skole, men alligevel viste han sig som præstens overmand i at mane. I præstegaarden plagedes vi af rotter i køkken, fadebur og bryggers, og alle midler til at fordrive de ubehagelige gæster havde vist sig virkningsløse. Endelig raadspurgtes Grube, og selvfølgelig paatog han sig at udrydde rotterne, men det skulle ske ved nattetid, og han ville ikke have tilskuere. Hvad Grube da foretog sig, fik aldrig nogen at vide, men utøjet svandt.

Under andre omstændigheder var Grube maaske blevet en himmelstormer; nu bandtes han til jorden af pligtfølelse overfor den sultne flok i »Katrinelyst«, hvis velfærd beroede paa hans ukuelige vilje til at udnytte sin formaaen til det yderste.

Hvad der i min erindring om Vorbasse-tiden fordunkler alt andet, er det store sommermarked, som varede samfulde tre dage, og som baade af voksne og børn længe forud blev imødeset med glad forventning. Paa markedsdagene var der »aabent hus« i alle hjem. Man modtog som betalende spisegæst enhver, der meldte sig, og overalt, hvor der fandtes noget, der lignede en soveplads, fandt en træt markedsgæst hvile for natten. Ogsaa præstegaarden havde fuldt op af gæster, og det kolde bord stod dækket hele dagen. Mor besørgede opvartningen, da begge tjenestepigerne naturligvis opholdt sig paa markedspladsen.«

Pastor *Tage-Jensen* (1890–1900) fortæller (Ribe st aarb 1944, s 43 f), at hvor der 1890 groede lyng og revlingris nu (1944) er veldyrkede marker. Smaa magre ejendomme, som kun havde 6–8 køer, har nu 40. De lave, tarvelige bygninger med de smaa, sandede kaalgaarde er afløst af velbyggede gaarde og smukke haver. Der var 3 mil til jernbane, 2½ mil til nærmeste læge (Grindsted, Egtved). Her var langt mellem husene, og udsigten var vid over de brune heder og moser. Under vestenstorm kunne man ved at lægge øret til jorden tydeligt høre Vesterhavet 8–9 mil borte.

Vorbasse ligger mellem Kolding og Grindsted paa Jyllands højderyg. Men skønt man er nærmere Østjylland end Vestjylland, ligner landskabet Vestjylland. Og befolkningen er som vestjyder. Der arbejdes haardt, man er lige med hinanden, og der er en udstrakt gæstfrihed.

Kirkelivet i ældre tid

Grindsted var oprindelig anneks til Hejnsvig, men 1641 blev Grindsted hovedsognet. 1810 blev Hejnsvig anneks til Vorbasse, medens Grene, der hidtil havde været anneks til Vorbasse, nu blev anneks til Grindsted. 1822–32 var Hejnsvig dog atter forenet med Grindsted-Grene, medens Vorbasse var forenet med Verst-Bække, og 1910 udskiltes Hejnsvig fra Vorbasse, og 1920 udskiltes Grene fra Grindsted, saa der nu i stedet for kun 2 sognekald i Slaugs herred blev 4.

I det vidtstrakte og besværlige, afsides embede har der været ikke mindre end 43 sognepræster siden reformationen. Præsterækken synes i de første aar efter reformationen at have været noget broget.

Den første lutherske præst skal have heddet *Iver Meier. Svend Oster* († 1555) kaldes ogsaa Severinus. *Iver Madsen* (1555–60) af Andst, havde været sp i Andst, mindes for slagsmaal og drab (i en rus) af en karl.

Niels Pedersen Reffinghoved (ca 1560–94) efterfulgtes af *Søren Grummesen Gørding*, der blev relegeret samme aar for uskikkelighed. *Chr. Stephansen Weerst* († 1629) var præstesøn fra Veerst, *Johan Høllund* døde 1631. *Peder Christensen Marrebæk* (1632–62) havde ikke studeret ved universitetet, men tog dog attestats der og »fik kaldet her, fordi det var saa ringe«. Han havde da kun været student i 2 aar. Han døjede meget under svenskekrigene og under de vanskelige forhold, blev provst 1661. Svenskerne afbrændte pgd 1659. (W III, 619). *Johan Henriksen Koch* (1662–96) havde flere sager. Bymændene klagede over, at han tog deres heste ind, naar de gik paa hans toft, en mand klagede over, at præsten havde slaaet hans kone og forfulgt ham selv

med en bøsse, en anden klagede over, at præsten havde bortvist ham fra skrifte (præsten sagde, at manden havde overfaldet ham), 1672 klagede alle bymændene over præsten, fordi han havde overfaldet og slaaet dem, mens de gik paa marken og høstede (DS III, 339), men trods alle klager beholdt han embedet. Pgd brændte atter 1671. Hans datter blev gift med eftermanden, *Jørgen Jørgensen Bang* (1695–1720) af Sandager-H. Hans sønnesøns datter var gift med Grundtvigs fader (se Udby Ø). – *Rasmus Nørring* (1720–21) havde været skibspræst. Det blev sagt, at hans kone selv pløjede og ligesom formandens kone undertiden var borte 2–3 dage for at skaffe føde til sit hus. Saa ringe var kaldet. – *Jørgen Crone* (1721–35) havde været hører i Kolding. Hans enke døde 1754 i stor usselhed. – *Andreas Werlin* (1735–43) flyttede til Ø Egesborg. Mag *Hans Vilh. Jensen Kaalund* af Jersie-S (1743–45) var en velbegavet, men karakterløs mand. Han havde studeret i udlandet, og som feltpræst ved garden været med tropperne i Hannover. Men han gjorde sig hurtigt umulig i Vorbasse, blev udlagt som fader af en pige her og ved en provsteret fradømt embedet, skønt beboerne gik i forbøn for ham (Brorson Vis, 208). Han levede senere i fattigdom som lejlighedspoet i Kbhvn. Efter sagnet skal han have opfundet »en særegen industrigren« og ved sine poetiske petitioner at have sat folk i fulde 2 aar i contribution til hans kones begravelse« (Frost 82, N 301). – *Marcus Nexøe* (1745–55) er en af de betydeligste præster her. W omtaler ham som »ret en Herrens præst, som med berømmelse forestod baade Guds og sit eget hus«. Han havde været lærer ved vajsenhuset, fik plads hos den herrnhutiske stiftsprovst *Gerner,* hvor han tog sig af tyendet og holdt gudelige forsamlinger. 1741–44 var han kateket i Bragernæs, Sydnorge, et af brændpunkterne for det zionistiske røre, idet man ikke var tilfreds med sognepræsten der. Skønt Nexøe ikke tog parti for separatisterne, billigede han ikke nogen haard fremgangsmaade mod dem, og da han selv uden sine foresattes tilladelse holdt gudelige møder og ogsaa i kirken kunne optræde uforsigtigt, fik han ord for at være sværmer, og der udspredtes rygter om ham. Der blev klaget til kirkekollegiet, og han blev hjemkaldt 1744. Aaret efter tog han teologisk embedseksamen og blev sognepræst i Vorbasse. Han tog fat med energi, arbejdede for ungdommens undervisning, virkede for at faa bygget skole i Vorbasse, idet degnen hidtil havde haft børnene i sin stue. Skolepatronen, generalinde *Scholten,* stod dog køligt, men allerede 1746 indberettede provsten, at de unges kundskab havde »indvortes levende kraft«, og en del kunne svare efter forklaringen, men 1750 ejede kun faa forklaringen; M. T. Nexøe stod herrnhutismen nær, havde bøger af Zinzendorf og Spangenberg og »Lærebog for brødre«. Han vandt indgang for sin forkyndelse hos en del af menigheden, og nød stor respekt.

Joakim Ewald (1755–64) havde ogsaa været lærer ved Vajsenhuset, han var degnesøn fra Bredebro, flyttede til Hviding, hvor hans hjertelige pietistiske forkyndelse gav anledning til en vækkelse (Dsk kirketid 1892, nr 38). I Vorbasse befandt han sig vist ikke godt, hans arbejde her siges at »være uden frugt«. Han blev betragtet som medlem af brødremenigheden og samarbejdede med dens udsendinge. Hans varme, enfoldige vidnesbyrd om Jesu kærlighed til syndere fandt ikke genklang i Vorbasse. Han havde en god støtte i sin fromme og trofaste hustru, Esther Sønnichsen fra Grelsbøl ved Tønder. (Se Elle J, Pietismen s 59, J. Brodersen: Fra gamle dage, 1912, 234 f, Rantzau: Geschichte der Diaspora). Ewalds datter blev gift med den kendte pietist, pastor *J. F. Boesen,* Vigerslev, Fyn. Brorson skriver 1761 at Ewald prædikede til hele ungdommens fornøjelse. (Vis 150, jvf brev s 278 og 324). *Niels Bisted* (1764–77) flyttede til Grejs-S, *Fr. Lorenzen* (1777–84) blev diakon i Haderslev, derefter sp Rødding-S, *Ferdinand Treu* (1784–89) havde været sp i Kind, Bergen stift, hvor han efterlod sig et varigt minde ved sine særegne forhold. Han rejste uden at aflægge regnskab osv. Var en vældig rimsmed. Flyttede til Hodde-T, se der (WI, 654). *P. F. Mohr* (1789–94), se Rejsby.

Wulf C. Müller (1794–1802) (Se saml t jy hist og top 3, r V, 425 f), havde været sp paa Bogø, men byttede embede med *H. C. Busch,* der var udn hertil. Busch ydede Müller 1000 rdl i bytte. *Müller* roses for sin »mageløse messe«. *Hans Wandall* (1803–10) flyttede til Uggerslev-NH, se Gudbjerg, se der, Dr *P. N. Frost* (1811–14) blev stiftsprovst i Ribe, se der, han var virksom, ivrig skolemand, han udgav en beskrivelse af pastoratet, se ndf, derefter ledigt. *L. F. From* (1819–22) fl t Veerst, se Norup, derefter ledigt. – *P. Koefoed,* (1832–36), fl t Sulsted-A, se Klim-T-V, *H. N. Langballe* (1836–44), fl t Tønning-T, se der. *H. B. J. Cramer,* (1844–50), fl t Stauning, se der.

Kirkelivet siden 1850

Der var ikke meget kirkeliv, lidt pietisme havde overvintret fra *Nexøes* og *Ewalds* tid, men slid, drik og fattigdom prægede mange hjem. Efter 1870 begyndte Hedeselskabet med opdyrkning, kultivering, afvanding af moser, og lidt efter lidt ændredes billedet. Pastor *P. C. A. Dybdal* (1850–56) var en dygtig skolemand, flyttede til Sennels, pgd brændte 1852. Pastor *Joh. F. Wesenberg* (1856–64) flyttede til Harte-B, *Johan P. Lund* (1864–74) flyttede til V Vedsted, se der, *O. H. Jensen* (1874–77) var en kølig, praktisk natur, ikke fremragende som prædikant (se her S 281 f og II, 498), pastor *J. G. Korn* (1877–82) var en fin, kultiveret mand, national, havde deltaget i krigen 1864 (se her II, 258).

Pastor *P. C. F. Petræus* (1882–90) var en høj, værdig prælatskikkelse, *Chr. Christensen,* der blev præst i USA og var født i Hejnsvig 1871, en kundskabstørstende dreng, der voksede op i meget smaa kaar, fik plads paa herredskontoret i Holsted og virkede for IM der (se s 161), senere drog til USA, og døde 1959), har i sine erindringer (ved Poul H. Fromsejer, IM tid, 1960, s 497) fortalt om sin barndom, om sin alvorlige meget faamælte fader, *Anders Christensen,* en reel og solid mand, og om lærer *Møller,* Vorbasse, som var med til at give drengen lyse minder. Pastor *Petræus*

gav en dag drengen en tokrone, fordi han læste saa pænt. Men konfirmationsforberedelsen var ham en skuffelse. Pastor P var efter Cs beskrivelse »en ejendommelig og tungsindig mand. Han kunne være overdreven god, men han var meget hastig, naar han kom i daarligt humør. Nogle sagde, at han var vist »ikke helt rigtig i hovedet«, andre at han havde studeret for haardt, andre at det var en ulykkelig kærlighedsaffære. Han var ugift. Stundom kunne han gaa hen mod en væg, holde haanden for panden og knuge den fast mod væggen i længere tid. Maaske led han af hovedpine. Jeg holdt alligevel af ham, fordi han havde givet mig tokronen. Men hans religionsundervisning har lige saa lidt som konfirmationen formaaet at give mig en eneste varig impuls«. – Dette lidt ensidige billede bør dog suppleres med andres indtryk af ham (fra Rold-V). Han var med i et konvent i Østhimmerland, ledede en præste-læsepakke, var præget af gammel kultur, en følsom natur, stilfærdig, højkirkelig, venlig, men ret kølig over for IM. Paa hans gravsten staar: »En trofast Herrens tjener« (se her V, 273). I hans tid bredte vækkelsen fra Andsager sig hertil.

Pastor *Tage-Jensen* (1890–1900) kom til at sætte dybe spor. Adskillige regner hans præstetid som et vendepunkt i Vorbasse-Hejnsvigs aandelige historie. Han har i Ribe st aarb 1944, s 43–98 udførligt skildret sine præsteaar her:

Tage-Jensen var ikke fyldt 25 aar, da han blev udnævnt, den yngste af ansøgerne (kong Chr IX sagde ved audiensen: »De ser jo ud som en ung student!«!). Pastor *M. C. Madsen,* Andsager, havde holdt møder i Stenderup skole, og fra Vorbasse-H gik flere dertil. En kreds af nyomvendte: Husmand *Chr. Christensen,* Klink, husmand *Fr. Grove,* gaardejer, sogneraadsformand *Niels Nielsen,* Nebel, og andre, som var blevet vakt ved møder af missionærer (*Skydsgaard, Jens Holt, Hans Jensen* og biskolelærer *Chr. Jensen,* Billund) henvendte sig til *Jens Holt* og spurgte, om han kendte nogle unge IMs præster, der ville søge hertil. *Tage-Jensen* og *Chr. Holt* (Jens Holts søn, se sp Nazaret k, Kbhvn) var gode venner, og skønt *Tage-Jensen* havde tilbud om at blive kateket baade ved Trinitatis kirke og sekretær for Kbhvns IM, valgte han at søge til Vorbasse-H. Sogneraadsformand, sparekassedirektør *Niels Nielsen* og husmand *Fr. Grove* (søn af pastor G, Lejrskov) rejste til Kbhvn for at tale den for dem ganske ukendte kandidats sag. Deres tillid til *Jens Holts* anbefaling var absolut. Udnævnelsen faldt »Kolding folkeblad« for brystet. De grundtvigske ønskede c *J. H. Plesner,* Askov, som kort efter blev udnævnt til sognepræst Brande. Begge blev ordineret i Ribe 2. juli 1890 (Tage-Jensens 25 aars fødselsdag). Tage-Jensen gengiver nogle meget smukke breve fra *Niels Nielsen* og *Fr. Grove,* modne kristne mænds ærlige sindelag lyser gennem hver linie. *Niels Nielsen* († 1914 i kirkebogen er tilføjet: afdøde gavnede sognet betydeligt) var til sin død *Tage-Jensens* nære ven, en høj, lidt foroverbøjet, ægte hedebonde med blanke udtryksfulde øjne, lidt stammende, men klar i sine meninger og lynhurtig til at finde kærnen i en sag. Han havde kun ringe skoleuddannelse, men var juridisk kyndig, ordnede folks juridiske sager fint, ubestikkelig ærlig. Han var velstillet, havde mange tillidshverv, var højt agtet i sognet. Han kom trofast i kirken, havde mange alvorlige samtaler med præsten. Ofte var han ledsaget af sin gode ven, *Johs. Madsen,* Nebel, en ætling af pastor *Wulf Müller* her, hvis sønnesøns søn, pastor *Johs. Møller,* Kærum, udgav »Slaugs herreds historie«, 1914. De to venner havde deres gode heste, men de gik (»Der er ikke saa langt, naar vi sætter lige til!«) de 4–5 km til Vorbasse, ja Niels N gik til fods de lange veje til Brørup, Grindsted osv. Hans raad var gode at lytte til for den unge præst.

Rygterne havde fortalt, at den ny sognepræst var en arg missionspræst, maaske som *Carl Moe.* Men i saa henseende blev folk skuffet. *Tage-Jensen* ville forkynde om synd og naade. Kirkegangen blev stor, især i Hejnsvig (33 pct plus adskillige fra nabosogne, Bække og Lindknud), vejene var sorte af kirkegængere og der var festligt i den tarvelige kirke (som en nabopræst kaldte en »faarefold« – ikke et ueffent navn). Der var tæt fyldt, helt ind bag alterskranken, og folk sad i lag i stolene, skiftedes til at staa og sidde. De første vintre var kirkerne uopvarmet om vinteren. Om søndagene tøede isen paa loftet ved de mange menneskers varme, og det dryppede baade paa præsten, degnen og kirkegængerne. Den unge præst havde »i det store og hele en herlig tid her i de 10 aar«. Store vækkelser gik over begge sogne. Det begyndte i Hejnsvig, hvor hørelysten var størst. Efter bedeugen januar 91 mærkedes det, at der var noget i gære. Mange blev vakt, adskillige omvendt, og det nyligt indviede missionshus i Klink fyldtes aften efter aften. Hvert aar efter bedeugen var der vækkelse, men ogsaa en del modstand. I Vorbasse kom vækkelsen først 1894. Her var jordbunden haardere. Der var meget drikkeri. Gaardmændene kunne i flok og rad slentre fra gaard til gaard og alle steder nyde genstande. Vistnok stod det i forbindelse med de over hele Jylland kendte, og (berygtede) Vorbasse markeder. Der holdtes 2–3 markeder, det største i juli. Folk og dyr strømmede til i massevis. Det var en festdag for beboerne, for den bragte god ekstrafortjeneste, idet markedsgæsterne for betaling fik mad og drikke i alle huse og gaarde. Ogsaa i skolen og hos præstegaardsforpagteren holdtes der kro under markedet. Under vakancen havde forpagteren ogsaa benyttet præstegaardens stuer. Pastor *Tage-Jensen* besluttede straks at tage kampen op mod dette uvæsen. Præstegaarden var fyldt med markedsdyr og markedsfolk uden for præstens vinduer. Præsten fik tilladelse til at holde møde i skolestuen lige ud til markedspladsen, og der blev holdt møde fra kl 12 til 18 uafbrudt. En række præster og lægfolk talte hele tiden, ofte afbrudt af raa tilraab udefra. Men det bidrog til at dæmme op for de værste udskejelser. En lund ved præstegaarden havde været skueplads for særlige udskejelser, havemanden fik ordre til at bortvise berusede og løse kvinder, men havemanden havde selv kigget for dybt i glassene og kom i slagsmaal.

Der var enkelte troende i Vorbasse, gaardejer *Gregers Nielsen,* husmand *Andreas Andreasen,* vinterlærer *Grube* og *Chr. Ebbesen,* men kun een bekendende kristen: landpost *Søren Andersen.* Saa blev der vækkelse 1894, og de fik mod til at bygge missionshus. Hidtil havde ingen villet sælge grund til et missionshus. Men 1894 døde en troende kvinde, og hendes mand havde lovet hende at afstaa en grund. Grunden blev billig, sælgeren betingede sig, at en del af købesummen skulle gaa til DMS. Det var en stor dag, da *Carl Moe* indviede dette missionshus i efteraaret 1894. En særlig god støtte her var husmand *Andreas Andreasen* kaldet »Lille Dres«, han havde som ung været en rask gut, sømand og faret viden om, var blevet syg i det fremmede, hvor han paa hospitalet fik fat i en dansk bibel, som han først læste med kritik, men saa vendtes kritikken mod ham selv. Han blev omvendt, et af de gladeste og frimodigste mennesker, der brændte af iver efter at hjælpe mennesker til Gud. Hans erfaringer fra hedningeland vakte en brændende kærlighed til ydre mission hos ham, han dannede DMSkredse i Vorbasse og Hejnsvig. Han blev indremissionær 1896, døde 1906. I IM tid 15. okt 06 hedder det: »Lille Drees paa Sønderhede var en af dem, man var nødt til at elske, selv verdens mennesker maatte respektere hans krd, en stille, ydmyg mand« (Filip Beck). Han led af astma, boede sin sidste tid i Lejrskov missionshus, blev kun 48 aar gammel. Han tilskyndede *Tage-Jensen* til at samle de unge, og allerede 13. juli 1890 stiftedes en pigeforening ved et møde i præstegaardshaven, en uge efter hans indsættelse. Kort tid efter dannedes en ynglingeforening. I Hejnsvig var saadanne foreninger allerede stiftet. Foreningerne har bevist deres livskraft ved at eksistere til dato.

Lærer *J. C. Andersen* blev en uvurderlig støtte i det nyvakte trosliv. Han var en dygtig lærer, ledede søndagsskole i V missionshus, ledede samtalemøder og var antaget som fritidsarbejder for IM, men virkede mest i V sogn. Han døde tidligt (1914), se ndf.

Biskolelærer *Grube* holdt søndagsskole i Nebel. Ogsaa i Hejnsvig var der søndagsskole. Der oprettedes frivillige menighedsraad i begge de store sogne, 12 mand fra hvert sogn, og de samledes hver maaned hos sognepræsten og drøftede arbejdet, sygebesøg osv. I hvert sogn var der 4 bibelsamtalekredse, og alle kredse samledes til store fællesmøder i missionshusene. Der levedes et smukt og sundt kristenliv, frit for sværmeri.

I Hejnsvig var husmand *Chr. Christensen,* Klink, en af de bærende støtter. Han var tidligt vakt og havde raadført sig med pastor *Madsen,* Andsager, ved præsteskiftet 1890. Madsen sagde: »Hellere en ung mand, der er liv i, end en gammel, der er død!« Missionshuset i Hejnsvig blev indviet i sommeren 1890 af pastor *Madsen.* Det lille, ret ensomt beliggende hus var til stor velsignelse. Det blev senere afløst af et større i Hejnsvig by. Det lille missionshus i Klink var altid fyldt, og *Chr. Christensens* ansigt straalede af glæde. Og altid sagde han tak, naar præsten kom.

Modstanden viste sig paa flere maader. En del, som næppe vidste noget om grundtvigianisme, kaldte sig grundtvigianere og indkaldte grundtvigske talere, men efter et par aar hørte det op. Der kom for faa. De virkelige grundtvigianere stillede sig venligt, kom i kirken, og de kunne udtale sig stærkt anerkendende om den forandring, der var sket med hensyn til drikkeri og moral. Det var blevet »en skam at leve i lasterne«.

Foruden Vorbasse kro var der *Donslund kro,* i forbindelse med en vandmølle. Kromand *Chr. Jørgensen,* der var hellig, dybt grebet af kristendommen, advarede folk mod rusdrikke. Der fandt ingen svir sted i den kro. Han spandt ikke guld derved, men han bevarede en uskadt samvittighed. Paa aarsdagen for sin omvendelse holdt han hvert aar missionsmøde paa kroen, hvor præsten som regel var en af talerne. – Pastor *Tage-Jensen* var redskab til *Lars Møllers* omvendelse (se Grene). Tage-Jensen kørte meget rundt paa usle og farlige hedeveje og var glad, da en blikkenslager opfandt en vidunderlygte, der kunne lyse fremover paa de vildsomme hedeveje med de dybe hjulspor. Altergæsternes tal voksede til 3000. I Hejnsvig var der tit om søndagen op mod 100 alterg. De gamle skikke med kirkegangskone og klingbøjtel var her endnu. Befolkningen ofrede store summer til IM og YM, hver konfirmand fik en smuk bibel. Ofte maatte Tage-J ud paa sygebesøg eller til hjemmedaab langt ude, efter to gudstjenester, og der var langt mellem kirkerne. – Præstegaarden var ringe (den var som nævnt brændt 3 gange). Straataget var utæt, lofterne var utætte, kælderen ussel. 29. juni 1896 brændte præstegaarden for 4 gang, en psykopat, der havde henved 20 ildspaasættelser paa samvittigheden, stak ild paa tørveladen og hele præstegaarden brændte. Tage-Jensen havde for lavt forsikret, men han var glad for at faa en ny, god præstegaard.

Da *Vilh. Beck* skulle indvi Grindsted missionshus, fik *Tage-J* ham til at lægge vejen om ad Vorbasse. Kirken var stopfyldt. Ogsaa pastor *Jul. Friis-Hansen* kom paa besøg... for at overtale Tage-J til at blive præst ved Gethsemane kirke eller Nathanaels kirke i Kbhvn. Efter megen kamp svarede han nej tak, ligesom han ogsaa sagde nej tak til at blive højskoleforstander i Haslev med 6000 kr i løn (i Vorbasse havde han kun 2000 kr). Men han blev i Vorbasse. Som skovridersøn og opvokset i det blide Nordsjælland var han meget interesseret i beplantning og gjorde et stort arbejde derfor. Og han glædede sig over de store nye plantager. Skovrider *Sørensen,* Høllund og skovrider *Chr. Christensen,* Vorbasse, gjorde et godt arbejde, de blev begge sogneraadsformænd, og *Christensen* var et interesseret medlem af menighedsraadet. Pastoratet blev baade udadtil og indadtil næsten forvandlet i de 10 aar *Tage-Jensen* var her.

Slaugsherreds 2 sognepræster (»Slaugsbrødrene«, som man spøgefuldt kaldte dem), *Vibe-Petersen* og *Tage-Jensen* blev forflyttet herfra omtrent paa samme tid. De havde i 1890'erne betydet umaadelig meget for IMs liv i Slaugs herred.

Om *skoleforholdene* i disse aar fortæller pastor *Tage-Jensen* et interessant stykke skole-, kultur- og sognehistorie:

»Før 1891 fandtes i Vorbasse og Hejnsvig ialt 7 skoler, nemlig de to hovedskoler i Vorbasse og Hejnsvig kirkebyer og 5 saakaldte »biskoler«, nemlig i Fitting, Skjoldbjerg og Nebel i Vorbasse sogn og Donslund og Vesterhede i Hejnsvig sogn. Indtil 1891 besørgedes undervisningen i Fitting og Nebel skoler om sommeren af læreren i Vorbasse, om vinteren af en vinterskolelærer, medens biskolelærer *Grube* besørgede undervisningen hele aaret i Skjoldbjerg skole. Læreren i Hejnsvig besørgede undervisningen om sommeren i Donslund og Vesterhede skoler, medens undervisningen om vinteren besørgedes af vinterlærere. I sommeren 1891 byggedes der en ny skole med lærerbolig i Gilbjerg i Hejnsvig sogn, medens biskolerne i Fitting og i Donslund udvidedes, og lærerbolig tilbyggedes, samtidig med at der nu ansattes faste lærere i Fitting-Nebel, i Gilbjerg-Skjoldbjerg og i Donslund-Vesterhede.

Siden 1901 var der dog fastansatte lærere ved alle 8 skoler. Det var en betydelig forbedring af undervisningsforholdene, der gennemførtes 1891, men samtidig i økonomisk henseende bekostelig for en fattig hedekommune, men dog et godt øjemed at bruge penge til. Som født formand i skolekommissionen fik jeg et ikke lille arbejde med at føre tilsyn med 8 skoler og afholdelse af de halvaarlige eksaminer, men tillige et arbejde, som jeg omfattede med største interesse. Jeg beflittede mig altid paa at staa i et godt personligt forhold til lærerne, som alle gennemgaaende var dygtige lærere og tiltalende, elskværdige mennesker. Jeg søgte at praktisere den gode regel at sørge for, at der ikke groede græs paa stien mellem præstegaarden og skolen. En stor glæde for mig var det, at det efterhaanden ved sogneraadets hjælp lykkedes at faa alle pastoratets læreembeder besat med alvorlige troende lærere, som jeg stod i bedste samarbejde med. At sogneraadet stillede sig saa forstaaende, hang sammen med, at det gennem en aarrække kom til at bestaa af lutter troende mænd, hvad der f eks ogsaa gav sig det udslag, at alle sogneraadsmøder begyndtes med bøn. Dette gode samarbejde mellem præsten og lærerne skal nok bære frugt for den opvoksende slægt. Jeg var da ogsaa gennem en længere aarrække medlem af Danmarks Lærerforening. Vi fik dannet en kreds indenfor denne bestaaende af Slaugs herreds lærere og enkelte fra andre nabosogne, og vi havde i høj grad glæde og udbytte af at samles til kredsmøder, hvor vi forhandlede i broderlig aand om skolens anliggender. I Vorbasse, hvor lærer *Møller* afgik ved døden 1891, fik han som lærer *J. C. Andersen* til efterfølger, denne udmærkede mand maatte desværre 1910 kun 52 aar gammel søge sin afsked paa grund af svagelighed. Han døde i Vorbasse, hvortil han var kommet til at føle sig saa stærkt knyttet, 11. januar 1914. I Hejnsvig virkede lærer *P. Jensen* i en længere aarrække 1859–97, en meget dygtig, samvittighedsfuld og pligtopfyldende lærer, der tillige var kirkesanger ved Hejnsvig kirke. Af andre lærere i min tid skal jeg endnu nævne *Staunberg* i Donslund, der dog kun fik et kort virke 1892–95, men i den korte tid blev meget afholdt og omfattede søndagsskolen med varm interesse. Han fik udgivet en lille samling fortællinger, beregnet for søndagsskolen: »Hyrden og lammet«. Endvidere lærer *K. Nielsen* i Fitting 1891–1901 og lærer *William Petersen* i Gilbjerg 1891–1896. Sidstnævnte var københavner af fødsel og en alvorlig kristen af livligt temperament; han var forresten udgiver af en god dansk læsebog for folkeskolen. Han flyttede i 1896 til Thurebylille skole paa Sjælland.

Der er endnu to hver for sig ret særprægede mennesker, der skal omtales.

Peter Theodor Grube, der stammede fra Langeland, var allerede som ung mand uvist af hvilken grund havnet herude paa heden. Født omkring aar 1836 blev han i en alder af 27 aar ansat som vinterlærer ved Fitting og Skjoldbjerg biskoler i aaret 1863, en virksomhed han fortsatte med, indtil der i aaret 1891 blev ansat faste lærere ved Fitting skole og nogle aar senere ogsaa ved Skjoldbjerg skole. Han levede dog i Vorbasse, til han 1. januar 1909 i en alder af 72 aar afgik ved døden. Han ejede hus med tilhørende lille mager hedelod paa Vorbasse sønderhede og fristede med sin familie livet for udbyttet deraf i forening med den knapt tilmaalte vinterlærerløn, 12 tdr byg efter kapiteltakst og 85 øre i skolepenge for hvert barn fra hver af de to skoler. Han havde en ret stor børneflok, blandt hvilke dog en difteritisepidemi gjorde et slemt indhug, 4 a 5 børn mistede han omtrent samtidig af denne uhyggelige farsot.

Under henv til s 282 tilføjes:

Han var saaledes en i mange maader haardt prøvet mand, men som en alvorlig kristen bar han livets prøvelser med ægte, kristelig taalmod. For at supplere sine smaa indtægter beskæftigede han sig i sin sparsomme fritid med at forsaale støvler. Ofte traskede han den lange vej hjem fra skole om vinteren med en hel sæk fuld af skolebørnenes og deres forældres slidte skotøj, som han saa om aftenen til langt ud paa natten sad og reparerede for senere at slæbe det tilbage igen. Om sommeren malede han ogsaa for folk. Naar saa dertil kom, at han ogsaa i sin fritid skulle drive jorden, kan man nok forstaa, at han var en optaget mand. Han fik endda tid til at anlægge en smuk, lille beplantning og have paa sin usle sandjord.

Om søndagen holdt han ofte søndagsskole for sine skolebørn baade i Skjoldbjerg og Fitting. Undertiden ogsaa i private hjem i Nebel.

I kirken var han flittig gæst, jeg tror nok, at jeg tør sige, at han næsten ikke savnedes en eneste søn- og helligdag i Guds hus. Han havde sin faste plads oppe i den øverste kirkestol lige under prædikestolen og sad saa nøjagtig paa samme plads søndag efter søndag, at hans hovede ligefrem aftegnede sig paa denne plads i kirken.

En ægte patriarkskikkelse med langt hvidt haar og skæg, saaledes tegner billedet af ham sig endnu tydeligt i min erindring.

Lærer *Møller* i Vorbasse døde i sommeren 1891 og efterlod sig enke og 5 ukonfirmerede børn, og den sjette blev først født efter faderens død. Han var i 1876 blevet gift for anden gang med en langt yngre kvinde, Mette Kristine Andersen, født 1853, † i Vorbasse 1913.

Stillingen saa ikke lys ud for hende i økonomisk henseende ved mandens død.

Hendes hele enkepension beløb sig til kun ca 400 kroner aarlig; og det var endda efter at amtskolefonden paa sogneraadsformandens og min indstændige anmodning havde forhøjet beløbet, som ellers ville have været endnu mindre. Men hun og hendes mand havde været stærkt interesseret i biavl, havde vist henimod 150 bistader stationeret rundt omkring i 4 sogne, en del af dem i fællesskab med vedkommende ejere af de respektive staapladser. Selv om tallet af stader ved mandens død omtrent halveredes, beholdt hun dog for sin egen part ca 75 bifamilier. Og det særlige udbytte af disse mange flittige smaadyrs virksomhed skaffede den fattige lærerenke med den store børneflok en saa god »bi-indtægt« – eller om man vil »hovedindtægt« – i forhold til den lille pension, at hun ikke blot sad og fik sin store børneflok opdraget, men at hun endogsaa for to af sønnerne kunne betale deres seminarieuddannelse, og siden blev de dygtige lærere i folkeskolen.

Personlig skylder min hustru og jeg denne lærerenke en stor tak for al hendes store offervillighed ved mange lejligheder. Blandt andet havde hun pyntet Vorbasse kirke til vort bryllup, saa den lignede en hel blomsterhave, og da præstegaarden var brændt, gav hun vor unge pige gæstfrit ophold (husly) i det meste af et aar. Pastor Vilh. Beck overnattede hos hende, da han som ovenfor fortalt besøgte os«.

Det stærke trosliv har holdt sig gennem de følgende slægtled. Atter tog sognefoged *Niels Nielsen* og Fr. Grove til København for at tale med kultusministeren (denne gang provst *Bjerre)*. Det var her *Niels Nielsen* imponerede ministeren ved midt under audiensen at trække sine støvler af og sætte sig hen til kakkelovnen med disse ord: »A fryser om mine fødder!« Det var ganske naturligt for N. N, saadan gjorde han i Vorbasse. Og da han begyndte at tale om pastor *P. Lauridsen,* Kbhvn, lyttede ministeren. Pastor *P. Lauridsen* (1901–10) satte ligesom sin forgænger dybe spor. Lærer *Larsen* skriver: »Med ham fik vi en præst som man aldrig glemmer. Der var atter vækkelse, især i vinteren 1904–05, og kirkegangen voksede stadigt.«

Pastor *A. Friis-Christensen* (1911–13) var ligesom sin forgænger formand for mh og det frivillige menighedsraad, som varetog arbejdet i sognets distrikter. 1910 blev Hejnsvig skilt fra, og arbejdet blev lettere, men Friis-C flyttede hurtigt herfra.

Pastor *Johs. With* (1914–25) var som gammel KFUMsekretær vant til at arbejde, han sled flittigt og var meget virksom for at faa bygget mh i Nebel. Det blev indviet 9. okt 1919 af pastor *Carl Hornbech.* With var ligeledes meget aktiv for at faa Skjoldbjerg kirke bygget (1921). KFUM og K, søndagsskole og samtalekredse og missionskredse arbejdede energisk. Der blev holdt talrige møder, ogsaa særlige møder for arbejderfamilier fra de store plantager og tørvemoser, disse møder blev medvirkende til starten af KFUMs sociale arbejde.

Ved sin afrejse 1925 fra Vorbasse skriver pastor *With,* at »kirkegangen det sidste aar i gennemsnit har været 9 pct i Vorbasse og 38 i Skjoldbjerg, idet han bemærker, at nogle kirkegængere fra Vorbasse er søgt til andre kirker, medens det modsatte har været tilfældet i Skjoldbjerg.

De aandelige forhold maa karakteriseres som vanskelige i hoveddistriktet og gode i Skjoldbjerg.

Der er to mh – 4 IM samfund – 5 kredsforeninger under DMS – 1 KFUM – 2 KFUK. 2 forsamlingshuse. Ligelige og beskedne sociale forhold i sognet. Sognet er et smukt hedesogn med vide udsigter og mange plantager i alle aldre«.

Withs efterfølger, pastor *Degenhardt,* blev ordineret i Vorbasse kirke af biskop Olesen, Ribe.

Det kirkelige arbejde er fortsat paa samme linie i de senere aar. Alle præsterne har sluttet sig til IM: *R. G. A. Degenhardt* (1925–28), *J. Bitsch* (1928–35), *S. Jul Nielsen* (1935–44), *H. A. Arnbjerg* (1944–61) og *K. E. Jacobsen,* siden 1962.

Pastor *Jakobsen* skriver:

»Kirkelivet i Vorbasse bygger paa de store vækkelser, der foran er omtalt, de forandrede mennesker og dermed sognet. Naar flid, sparsommelighed og gudsfrygt gaar haand i haand, sker der store ting. Vækkelsesperioderne har ogsaa været præget af stærke personligheder i lægfolket. Der blev bestilt noget i menighedsarbejdet; engang imellem blev der ogsaa traadt spæde spirer ned, som ikke taalte de haarde træskotramp. Det har givet sig udslag i, at det ikke er altid, børnene er fulgt i fædres spor, naar det gælder det aandelige. Som saa mange andre steder savner vi i dag mange af mellemkrigstidens børn.

Til gengæld opleves saa i dag nye unge, der gaar aktivt ind i arbejdet, nok mærket af arven, men paa mange maader med en friere indstilling. Det bliver nok dem, der maa hjælpe med til at naa de mange, der er gaaet i staa aandeligt talt.

1964 begyndte et KFUM-spejderarbejde (ca 90 drenge) og 1966 et KFUK-pigespejderarbejde.

Trofastheden mod kirken har været konstant de sidste aar, altergæsternes antal er stigende. Det er en venlig og offervillig menighed, der findes, med mange gode støtter i menighedsarbejdet. »De unge Hjem« holdt op for et par aar siden, og Ungdomsforeningen saa sig ikke i stand til at fortsætte møde- og foredragsvirksomheden; der blev indledt et samarbejde om nogle aftener hver vinter. Det har nu gaaet godt de sidste sæsoner.

Det er vel nok et tidens tegn, at skellene ikke længere trækkes saa skarpt op mand og mand imellem, man tramper ikke med træsko mere; det giver nye muligheder, men vel ogsaa samtidig større ansvar, at det hele ikke skal blive fladt.

1965 paabegyndtes et stort restaureringsarbejde i Vorbasse kirke. Indvendig er loft, gulve og tildels bænke og pulpitur fornyet. Nyt orgel, varmeværk m.m. Udvendig er det særlig taarnet, der er kostet paa. Det er skalmuret med munkesten og taget belagt med tegl.

Ved en festgudstjeneste den 19. marts 1967

sattes der punktum for et stort og interessant restaureringsarbejde. Udgifterne er op mod 400.000 kr.

1967 i februar maaned er paabegyndt en stor udvidelse af Vorbasse skole.

Baade i V og S holdes sdsk, der er KFUM og K, samtale- og YMkredse. I Skjoldbjerg er kirkelivet helt præget af IM, mens der i Vorbasse ogsaa er gr liv. I Skjoldbjerg holdes møderne i kirken, skolen, hjemmene eller i Almstok mh, hvortil man søger fra S, ligesom beboerne fra Almstok i regelen ogsaa søger Skjoldbjerg k, da den ligger dem nærmere end deres sognekirke i Randbøl. Derfor var der en tid truffet en ordning saa sp i Randbøl prædiker en gang om maaneden i S kirke. Vorbasse er en opvoksende stationsby, præget af meget arbejde.

Fra grundtvigsk side er der gjort et arbejde gennem aarene, med forsamlingshuset som centrum, med foredrag og ungdomsarbejde. Der kom en god flok til disse møder og foredrag, men det kan ikke siges, at grundtvigianismen præger det kirkelige liv, og mødevirksomheden er nu næsten ophørt.

Foruden fornævnte har en række dygtige, selvstændige lægfolk baaret menighedsarbejdet. Lærer *J. C. Andersen,* afløstes af lærer *M. C. Thomsen* (1910–30), han og hans kone var sønderjyder, han havde været lærer i Sønderup, Himmerland og i Fousing ved Struer. Han var et mandfolk, han stod fast, hvor han stod. Helt igennem dansk, og helt igennem kristen. Med en mægtig sangstemme, som han brugte vel i kirke, skole og ved møder. Han gik 100 pct ind i lærer *Andersens* arbejde i missionshuset. Han skulle nok faa nye med og faa talt med dem. Han blev hurtigt formand for Grindsted-Vorbasse IMs kredsforbund, og her var han som fisken i vandet. Han og hans hustru bar arbejdet med bøn og var en sjælden støtte for præsterne. Efter hans afsked flyttede de til Vamdrup. Begge døde 1940 og er begravet i Vorbasse (IM tid, 105 aarg nr 39).

Lærer *L. Larsen* († 1960) var lærer i Nebel 1914–22, flyttede til Alme, men boede sine sidste aar hos en datter og svigersøn i Skjoldbjerg. Han gik ogsaa helt og fuldt ind i IMs arbejde. Pastor *With* holdt gudstjenester i skolen, og sogneraadsformand *Niels Nielsen* skaffede talere til møder i skolen. Han var lærer Ls gode ven, men døde 1914, og gaardejer *Morten Madsen,* der vel ikke var en original personlighed som N. Nielsen, blev Larsens medhjælper, utrættelig til at indbyde. Morten Madsen havde en særlig evne til at aflægge vidnesbyrd for den enkelte og ved møder.

Det var en oplevelse at høre ham begynde: »Hvad har Jesus gjort dig, si-den du ikke vil have med ham at gøre?« Han ofrede altid sine største sedler, naar der skulle ofres. (Han sagde: »Somme tider siger Gud til mig, at jeg vist har for mange penge«). Lærer *Larsen* var en dygtig og initiativrig lærer, han holdt ogsaa aftenskole, redigerede »Dagen gryr« var en flittig lokalhistoriker og skribent, en søgt taler, med et klart vidnesbyrd (IM tid 1960, s 218, jvf IM tid 1958, s 617 DnA 1961, s 75).

Gaardejer *Jes Pedersen (Fromsejer)* († 49, 77 aar) var »et hestehoved foran de fleste«, skriver lærer Larsen. En mand uden svig. Aldrig udtalte han sig nedsættende om andre. Og han var en trofast støtte i IM. Da 1918 der var holdt 3 missionsuger i Skjoldbjerg skole under overvældende tilslutning, og man gik i gang med at forberede den 4., var han ivrigt med, under lærer Larsens ledelse. Og deres bønner blev hørt. Der blev en stor vækkelse, og den følgende søndag havde pastor With den største altergang han havde set. Og saa tog man fat paa at bygge missionshus i Nebel. Her var lærer Larsen og Jes Pedersen (Fromsejer) de bærende.

Blandt lægfolk i IM: Gdjr *P. Terp,* V, og nu sønnen, gdjr *Chr. Terp,* V. Fru lærer *Lund,* der har gjort et stort arbejde i kvindekredsen og søndagsskolen i Vorbasse, lærer *Horslund-Olsen,* Fitting, senere fraflyttet sognet og død. Uddeler *Tirsgaard,* S, der var menighedsraadets formand og de sidste aar kommunekasserer, død 1959. Gdjr *Walther Thomsen,* Østervig, gdjr *Møller Jørgensen,* Lille Almstok, uddeler *Danielsen,* Vorbasse, hvis hustru, *Anne Danielsen,* dræbt 58 ved færdselsulykke, gjorde et stort arbejde i kvindekredsen. Husejer *P. Hansen,* Nebel, nu fraflyttet sognet. Gdjr *Chr. Madsen, Peter Nielsen* og *Chr. Hansen Petersen,* alle af Nebel. Fhv. manufakturhandler *Ravn,* V, hvis hustru gør et stort arbejde for DMS. Gdjr *Jørgen Knudsen,* fmd for KFUM og fru *Danielsen,* 1967 afløst af fru *Thomsen,* Østervig, fmd for KFUK. KFUM-spejderne ledes af uddeler *Hans Jensen,* Fitting, tømrer *Holmgaard,* Vorbasse, der ogsaa er kirkesanger i Vorbasse kirke. KFUK-spejderne ledes af fru *Mathiesen,* Sparekassen, og fru læge *Tørning.* Uddeler *Danielsen* er fmd for IM i Vorbasse og leder af søndagsskolearbejdet. I Fitting er arb *Laurits Jørgensen* og gdjr *Aage Hansen* ledere af IM. I Nebel gdjr *Peter Nielsen* og i Skjoldbjerg er *Chr. Hansen Madsen* ledere af IM.

Ud fra *skolerne* gøres et stort kulturelt arbejde under ledelse af førstelærer *Nørlund,* S, og skoleinspektør *Tygesen,* V. Førstelærer *Nørlund* er fmd for menighedsraadet i Skjoldbjerg og gdjr *Walther Thomsen* for menighedsraadet i Vorbasse. Kvindekredsen i Skjoldbjerg har fru *Jensine Pedersen* som fmd og kvindekredsen i Vorbasse fru pastor *Jakobsen.* I Skjoldbjerg ledes søndagsskolearbejdet af gdjr *Evald Andreasen* og frue. En børnesykreds samles i konfirmandstuen under ledelse af fru Jakobsen.

Skolen

Det er karakteristisk, at saa mange *lærere* her har deltaget i IMs arbejde. Centralskolen i V ledes af skoleinspektør *Tygesen,* Forbundsskolen i S (forbundsskole ved Skjoldborg og St Almstok i Randbøl sogn), ledes af førstelærer *Nørlund.*

Blandt lærere skal foruden fornævnte nævnes:

Lærer *Will. Petersen,* Gilbjerg (1891–96) udg en læsebog, livlig, vaagen kristen.

Lærer *Chr. Pedersen Lund* († 45) fremragende lærer, udpræget national.

Lærer *Ejner Nielsen,* S, lærer her i 42 aar, til han tog afsked 56.

Lærer *Søgaard,* Skjoldbjerg.

Elektriker *Beckmann Poulsen,* V har ved kirkevejen skabt et lille righoldigt musæum, med samlinger fra fortid og nutid, besøges af mange.

1925 oplyses: Prf bl 1925, s 396: Kkg 9 og 38 pct, ejendommelige og vanskelige forhold, 2 mh, 2 fh (bruges mest til dans), IM smf, KFUM og K,. 1928: (smst s 168) stærkt præget af IM, ejendommelige og ikke helt lette arbejdsforhold for sp. 1935: (smst s 624): Særdeles flink og velvillig bef, en del IM, kirken har kun ringe tag i ungdommen. 1947: Kkg 8 og 20 pct, velvilje, fra gl tid præget af IM, 3 sdsk, 2 KFUM og K, lidt gr, DdU, opvoksende stationsby med mange arbejdere. 1966: Kkg 6 og 12 pct, se ovf, trofaste kirkegængere ogsaa bl de unge.

Vorbasse kirke (»Hellig legems kirke«) nordøst for byen, ret anselig, har været en søgt valfartskirke. Den er romansk af granitkvadre, men i gotisk tid en del ombygget og udvidet med et kort tværskib helt mod vest, et taarn med blindingsprydede gavle i øst-vest, og et lille vaabenhus syd for tværskibet. Kun koret og de nedre dele af skibet er bevaret fra den romanske kirke, skraasokkel. Norddøren spores svagt indvendigt, det ejendommelige tværskib, som kun rummer lille plads, har opslugt skibets sydvestlige del. Det er skalmuret med røde munkesten ligesom taarnet; skibet og koret er hvidkalket øverst, nederst blanke kvadre. Tegltag. Bjælkelofter. Tværskibet har spidsbuer ind til skibet. I taarnbuen er fremdraget et kalkmalet Jesus-monogram m m. Alterbordet dækkes af nyere panelværk, statelig altertavle, højrenæssance, fra 1599, en firsøjlet opbygning med hermer foroven. I storfeltet en ubehjælpsom kopi af Leonardo da Vincis nadverbillede fra c 1850. Svære stager fra c 1575. Romansk granitfont med glat kumme paa ny cementfod. Prædikestol (med himmel fra 1594) har korinthiske hjørnesøjler og naive fremstillinger af Kristus og apostlene i felterne. Stoleværk fra c 1880, dog en degnestol og enkelte stolegavle fra 1701. Modelskib (barken Mette Marie) fra 1932. Klokke (Anna) med lang minuskelindskrift, støbt 1507 ved biskop Iver Munk. Romansk gravsten, nu i taarnrummet, flere andre gravsten, mindetavle over en falden kriger fra 1849. Pont atl mener, at taarnet har haft spir. Klokken har maaske været stormklokke i Ribe. 180 sd. Kirken hovedrest. 1965—66. Loft, gulve, tildels bænke og pulpitur fornyet. Nyt orgel og varmeværk. Taarnet skalmuret, derefter genindv 19. marts 67.

Khst saml 4 r VI, 623, Uldall: Kirkekl, s 235.

Skjoldbjerg kirke ligger højt, med vid udsigt, er udvendig og indvendig ejendommelig og harmonisk (»Hedens perle«). Allerede 1904—05, da rigsdagen drøftede tilskud til opførelse af kapeller paa de steder, hvor tyske kolonister havde boet, rejste 3 mænd fra S distrikt til biskop **G. Koch,** Ribe, for at drøfte tilskud til et kapel. Men biskoppen tilraadede at bygge en rigtig kirke og at lægge Almstok skoledistrikt, Randbøl sogn, dertil. Saa kom krigen, priserne steg, og en del Almstok-boere trak sig tilbage med deres bidrag. I Skjoldbjerg gav man ikke tabt, og de 300 beboere samlede 14 000 kr til kirken og 10 000 kr til vedligeholdelsesfond. Kirken kostede 103 000 kr. Byggeudvalgets fmd var gdjr **Søren Madsen,** og pastor **Johs. With** gjorde et stort arbejde for kirken. Arkitekt **H. Lønborg-Jensen,** som 1918—19 udvidede Hejnsvig kirke, fik arbejdet overdraget, og 23. jan 1921 kunne stiftsprovst O. Olesen indvi den ny kirke, en af Jyllands smukkeste nye kirker. Det svære taarn med en slags kuppelformet afslutning, inspireret af Tveje Merløse kirke, skib, kor og apsis danner en fin helhed, med godt forhold ml højde, længde og bredde. Apsis har Veng klosterkirke til forbillede. Den er opført af granit, hvidkalket, i det indre er farverne dæmpede og smukt afstemte. Beboerne samlede selv granitstenene til kirken paa deres marker, og de viste stor interesse for »deres egen kirke«. Altertavlen bestaar af træfigurer, et krucifix med Maria og Johannes ved siderne, nedenunder er udskaarne figurer af Jesus og apostlene. Kraftig, kugleformet granitfont, lav og enkelt prædikestol med de 4 evangelister i felterne. En glasmosaik i korvinduet (Gudslammet). Orgelpulpitur i taarnet, orgel fra 1926. 110 sd. Bjælkeloft. Halv kuppel i apsis. I vaabenhuset mod syd er indmuret en sten, der blev fundet paa Grene kirkegaard og vist stammer fra den nedbrudte »røde kirke« i Almstok.

En smuk kirkegaardsmur opført 1936. Den første begravelse paa kg var med en lille wienerpige, der var paa ferie her. Hun blev begravet efter katolsk ritual.

Byggegrunden blev skænket af gdjr **Søren Madsen.** Fmd for det første menighedsraad i S var lærer **Ejner Nielsen.** Ved kirkens 40 aars fest 1961 fejrede kirkebetjent **Mads Thomsen** 40 aars jubilæum sm m kirken.

Sygehusinspektør **H. C. Larsen,** Grindsted, havde til jubilæet skrevet en sang, hvori det hedder:

Her rejstes paa banken et hus til din ære,
du levende herre Christ,
til styrke for troen, der ene kan bære,
til værn mod den ondes list.

Her ringede da klokken og kaldte til kirke
igennem to snese aar
og samlede folk fra et fredeligt virke
uden forskel paa alder og aar.

Her lød de ord, der ene kan bringe
til mennesker liv og trøst,
forgæves klokken ej kan ringe,
her kvæged' os ordets røst.

Ved dine mure fandt mange hvile,
mens tiden hastigt svandt —,
fra vuggen til graven vi hastigt ile,
men baand mellem slægterne bandt.

Saa staa da, Guds hus, du »perle paa heden«,
mens tiderne gaar deres gang,
forkynd om Guds naade og kærligheden
ordet og salmernes sang!

(Vejle a folkebl 23. jan 61)

Folketal: 1850: 662 og 527 (Hejnsvig), 1901: 1161 og 896, 1925: 1511, 1965: 1981.

Altergæster: 1924: 716 og 402, 1930: 800 og 400, 1946: 1266 og 463, 1965: 1512 og 678.

Menighedsraad 1922: alle IM, 1930: 12 IM 1 gr, 1945: 10 IM, 3 gr, 1953: do, valg, 1961: 10 IM, 2 gr, 1 soc, 1965: Valg, 10 IM 2 gr, 1 soc.

Sognepræst

Indt 1771: 278 rdl, 1857: a) 74 rug, 100 rdl, 6 byg, 99 rdl, b) 13 lp ost, c) 260 rdl, d) 20 td ld ager, 300 td ld hede. God trelænget pgd fra 1852, 19 fag. — 1870: Regul: 1086 kr, netto 2632 kr, 1913: 3. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl, Pgd opf 1896.

28. 6. dec 1844–9. maj 1850: **H. B. J. Cramer,** fl t Stauning, se der.

29. 2. aug 1850–9. maj 56: **P. C. A. Dybdal,** fl t Sennels, se der.

30. 18. juli 1856–29. jan 64: (hjpr Ørum-G 12. sept 42): **J. F. Wesenberg,** fl t Harte-B, se der.

31. 18. april 1864–10. juli 74: **J. P. Lund,** fl t Vester Vedsted, se der.

32. 2. sept 1874–11. juni 77 (kkp Karleby-H-NØ 8. febr 68): **O. H. Jensen,** fl t Vejlby v Aarhus, se Gimlinge.

33. 13. aug 1877–14. april 82 (hjpr Houlbjerg-G 9. marts 66): **J. G. Korn,** fl t Hjermind-L-H, se Udby, Tuse herred.

34. 24. juli 1882–4. febr 90 (hjpr Lønborg-E 27. okt 79): **P. C. F. Petræus,** fl t Rold-V, se der.

35. 21. april 1890–15. nov 1900: **P. V. M. V. Tage-Jensen,** fl t Knebel-R, se sp Kalundborg.

36. 9. jan 1901–2. sept 10 (hjpr Sions k, Kbhvn 25. juni 97): **P. Lauridsen,** fl t Gerlev-E, se Borris-F.

Hjælpepræst hos pastor Lauridsen
1908—09 **F. O. M. Nørgaard** se rkp Sct Peders k, Randers.

37. 16. jan 1911–15. okt 13 (hjpr Boddum-Y 10. dec 04): **A. Friis-Christensen,** fl t dsk sømandspræst, Hamborg, se Lintrup-H.

38. 1. marts 1914–24. juli 25 (sekr KFUM, Viborg 12): **Johs. N. With,** fl t rkp Skelby-G Gedser, se rkp Sct Pauls k, Kbhvn.

39. 25. nov 1925–21. marts 28: **R. G. A. Degenhardt,** fl t Kastrup, Baarse herr, se der.

40. 18. juni 1928–14. sept 35: **Johs. Bitsch,** fl t Hygum-H, se der.

41. 16. dec 1935–19. aug 44 (andenpr Store Hedinge 10. april 31): **S. Jul Nielsen,** fl t Vamdrup, se der.

42. 8. dec 1944–3. okt 61 (sp Hune 7. dec 37): **H. A. Arnbjerg,** fl t Hanning, se der.

Kst sp 1945—46 **K. P. Bendtsen,** se Nyker.

43. 14. febr 1962 (sp Haverslev-S 21. okt 50): **Kristen Engelbrekt Jakobsen,** * 17. maj 18 Lundby, Aulum. Forældre: Boelsmd Anton Christian Marinus J og Agnete Martine Nielsen. Stud Tarm 39, c Aarhus dec 46 (1-78). Hjpr Nr Sundby-H 29. juli 47. ~ 29. juni 46 Betty Rigmor Andersen, * 20. juli 23 Viby, Jyll. Forældre: Murermester Anders Rasmussen A og Sigrid Elise Jacobsen.

Divisionschef M-Spejderne i Hanherr 55—62, BM IMs kredsfbd 62. Fmd 65.

Litt: P. N. Frost: Statisk oekonom, beskr af V og H sogne, 1819, J. M. Møller: Til V sogns hist, i Khst saml 5. r, VI, samme: Slaugs herr hist, 1914, Kirke og sogn, 1953, s 277 f, Berl tid 15. marts 1959, IM tid 105 aarg, nr 48, Om den sorte død i V, se »Valkyrien« 1831, s 267 f. Om fægtningen ved V 29. febr 1864, se Nordstjernen 1888—89, s 399, Fra Ribe a 1904, s 139 f, Otto Nielsen: Om Slaugs herr, Dsk saml 1867, s 289—350, Ribe st aarb, 1944, s 43—98 (Pastor Tage-Jensens erindr), F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland, 1944, s 58, Roar Skovmand: Et tusindaarigt kvindesmykke fra V, Fra Ribe a 1944, s 123 f, Georg Hansen: Præsten, 1944, s 115, IMs hist, 1912, 344. V. Andersen, V sogn 63.

HEJNSVIG

(Udskilt fra Vorbasse 23. okt 1910)
Filialkirke i Vesterhede

Hejnsvig sogn, 8162 ha, paa den jyske højderyg, overvejende en bakkø, jævnt bølget, mest sandet jord, gammelt hedesogn. Mod nord en hedeslette med flyvesand. Her den store Gyttegaard plantage og den store Fugdal mose. Endnu nogen hede. Flere plantager, enge langs vandløbene. Vid udsigt fra Bavnehøj, NV for Hejnsvig. – Byerne: H, 588 indb, bymæssig bebyggelse med skole fra 1924, udvidet 47, bibl, mh fra 1910, fh fra 1923, alderdomshjem fra 1940, afholdshotel, sportspl, butikker mm. – Vesterhede med skole, mh fra 1919, afholdshotel, Donslund med skole, mh fra 1910, dambrug ved gl vandmølle. Bebyggelserne: Klink, Gilbjerg m skole, Trøllund, Vingborg, Søgaarde, Fugdal, Katrinebjerg, Bolding, Fiskerhuse. Voksende arbejderbefolkning, en del husmænd.

Oldtidsminder: 37 høje, en større høj i gruppen Bavnehøj, 193 høje er sløjfet. Donslund har været hg. Beboerne i Gildbjerg havde i 18 aarh tilegnet sig bolet Plagborg, der blev øde i svenskekrigene, og fik derom proces med kolonien Frederiksnaade, med hvem de maatte dele det. Pest og krige, især svenskekrigene voldte megen ulykke.

Under svenskekrigen, da fjender røvede og plyndrede, flygtede beboerne ud til Lindmark banke, Vesterhede, hvor de skjulte sig i huler (rester ses endnu). En stikker, **Peder Spillemand** fra Hejnsvig, røbede imidlertid bøndernes skjulested for 8 svenske ryttere, som han førte til de saakaldte »findhuller«. Men bønderne var blevet advaret, og svenskerne blev skudt ned. **Peder Spillemand** flygtede, men blev fanget og dræbt i Søgaard, hvor han blev gravet ned i en sandbanke. Under den tyske besættelse 1940—45 var der 1944—45 indkvarteret c 300 tyske officerer og soldater i H, saa alle skoler, fh, mh, hotel og præstens konfirmandstue var beslaglagt. I Trøllund nedkastedes en bombe, som sprængtes, uden at mennesker kom noget til. Efter kapitulationen var her i en maaned indkvartering af flygtninge, som førtes til Oksbøl-lejren. Der var flere jernbanesabotager her. Leder af modstandsbevægelsen var dyrlæge **Rikhof,** H.

Om sognets historie, se foran under Grindsted og Vorbasse. H var oprind anneks til Grindsted, men blev 1810 lagt til Vorbasse. 1822—32 var H dog atter forenet med Grindsted. 1896 blev Risbøl ejerlav, H sogn, lagt under Lindknud (fra 1913 ogsaa kommunalt).

Med hedens opdyrkning, kultivering og beplantning er sognets struktur helt ændret siden aarhundredskiftet.

Det kirkelige liv

Se foran under Vorbasse om tiden før 1910.

Omkring 1890 gik store IM vækkelser over egnen (væsentl kommende i 80'erne fra Andsager) og det første missionshus opførtes i Klink, som laa centralt for Nebel, Vesterhede, Hejnsvig og Gilbjerg. Her udfoldede sig et rigt menighedsliv gennem 20 aar. Folk ænsede ikke de lange, sandede, daarlige veje, men gik eller kørte med hestevogn til møde, og de gamle kunne fortælle om rige stunder i denne aandelige gennembrudstid. Salen var fyldt til trængsel, vækkelsessangene lød, ikke mindst under vækkelsen 1903–04, ja paa hjemvejen sang man, saa det hørtes langt bort. Præsterne i Vorbasse *Tage-Jensen* og *P. Lauridsen* betød meget, og kirkegangen var stor. Gaardejer *Kr. Kristensen,* Klink († 1918) skænkede grunden til det gamle missionshus, der nu er revet ned og afløst af de nuværende missionshuse fra 1910 og 1919, Kr. K var en dygtig og nidkær formand for IM, meget gæstfri, mange talere boede her, mange kopper kaffe blev drukket i hans hjem. Han var i mange aar samfundets bærende kraft. Paa hans initiativ stiftedes KFUM 1888, KFUK 1899, senere med afdelinger i Donslund og Vesterhede. Her samledes mange unge, som kom til at præge menighedsarbejdet de følgende aar. *Kr. Kristensen* og hustru flyttede 1910 til det ny missionshus i Hejnsvig, hvor de virkede som værtsfolk i 4 aar og betød meget.

1910 er i det hele et afgørende aar i H sogns historie. Da opførtes de to nye missionshuse, og da blev H selvstændigt sognekald og fik sin første sognepræst: *F. J. Ebbesen* (1910–17). Han var en høj, solid mand, rolig og ægte, en betydelig prædikant, som alle saa op til med

tillid. Han havde et mildt sind og sans for humor. Den lille kirke var overfyldt. *1910* blev *Vesterhede* kirke indviet. Ogsaa her var der tæt besat. Der var lydhørhed og ny vækkelse. Vækkelserne var baggrunden for opførelsen af V kirke. Den hellige kromand i Donslund (se Vorbasse) og *Kr. Kristensen* var de lægfolk, som særligt bar arbejdet og støttede præsten.

Alle sognepræsterne har været IM eller samarbejdet med IM.

Pastor *Johannes Larsen* (1918–21) var fra Esbjerg, havde med liv og sjæl deltaget i den kristne studenterbevægelse som *Olfert Ricards* discipel. Han var een af dem, man lagde mærke til, lysvaagen i debatten, levende interesseret i tidens problemer og litteratur. Han var barn af IM, men havde sine selvstændige meninger, en »urolig aand, men forankret hos Gud« (se her I, 363). Han var fuld af energi, besad stor organisationsevne og havde en skarp pen. Der blev ikke stilstand, hvor han var. Han havde stor kirkegang her, var en søgt taler paa egnen, og her var vækkelse. Adskillige unge blev omvendt. 1919 genindviedes Hejnsvig kirke.

Pastor *Chr. Christensen* (1921–31) var 61 aar gammel, da han kom hertil, en af de første sognepræster, der blev ansat uden dansk teologisk embedseksamen, (se ndf). Han var præget af sit ophold i fjerne egne, holdt meget lange prædikener, var musikalsk og haandterede de fleste instrumenter. Han var ivrig afholdsmand og tog initiativet til, at sognet blev tørlagt 1922 (efter et trist dødsfald). Desværre føre det til en del smugkroer. Menigheden har paa hans grav paa Hellerup kirkegaard sat en mindesten med ordet 5. Mos 31,6.

Pastor *H. Boyen Rasmussen* (1931–39) var en dygtig og flittig ung præst, som samlede mange, kirkegangen voksede, han var her kredsformand for KFUM og K, han ledede de store ungdomsmøder i Grindsted. Han blev herfra kirkens korshærs chef. I disse aar mærkedes Oxford-bevægelsen, dog uden at sætte særlige spor.

Præsterne *K. K. F. Bøss* (1939–49) og *V. M. L. Vestenaa* (1949 flg) har fortsat paa IMs linie. Pastor *Vestenaa* skriver, at der er god kkg, 15 pct, præget af IM, voksende forstaaelse for daab og nadver. Megen kirkelig interesse, ogsaa bl de unge, mange trofaste kirkegængere, stor offervilje, kirkeblad, 3 mh og 3 IM smf med sdsk, KFUM og K, YM kr, osv, FDF. Voksende arbejderbef, mange har arbejde i Grindsted eller Billund. En gr ungdoms- og foredragsforening virkede 1918–28 og 1941–45. I H og i Donslund holdes aftenhøjskole, der har folkelig, kulturel og kristelig betydning. Der er stor tilslutning til aften- og ungdomsskole, til sport, der bl a arrangeres af KFUM og Ks idrætsafdelinger. Intet grundtvigsk menighedsliv.

En række gode *lægfolk* har været med til at bære menighedsarbejdet bl a i Hejnsvig: gdjr *A. Gade,* (* 62, † 54), som var lægprædikant og KFUKs første fmd, gdjr *P. Grove* (* 72, † 55) hmd *J. C. Nielsen* (* 82, † 59), murerm *Chr. Poulsen* (* 83, † 52). Nuv fmd førstelærer *H. Wulff Nielsen,* H, desuden gdjr *Mar. Pedersen,* Klink, (* 97). – I Donslund: Gdjr *A. Thomsen* (* 72, † 39), gdjr *Kr. Andersen* (* 92), gdjr *Hans Christensen* (* 02, nu samfundets fmd) *Søren Starup Sørensen* (* 99). – Vesterhede: Smedem *H. C. Hansen* (* 58, † 39), gdjr *P. Øhlenschlæger* (* 84), gdjr *K. L. Thomsen* (* 98) gdjr *S. Thuesen Sørensen* (* 99), murer *Kr. Hansen* (* 95), gdjr *J. Vingborg* (* 02), gdjr *Fr. Rasmussen,* P.

Plantør *J. Møller Christensen* (* 1875, † 1947) var født i Hoven, hvor hans fader var fætter til *J. C. Christensen.* J. Møller C var en energisk, velbegavet mand, der som plantør paa Gyttegaard 1898–1943 udførte et stort arbejde for plantningssagen i sognet. Var ogsaa dygtig kommunalmand, var medlem af sogneraadet 1909–46, og i 31 aar dets formand. Han virkede i sine unge aar som vinterlærer i Hoven og var til det sidste meget skoleinteresseret.

Skolen (se ogsaa under Vorbasse)

1735 indsendtes et andragende til biskop og amtmand om at faa oprettet skoler i Grindsted og Hejnsvig, selvom degnen havde givet nogen undervisning. Skønt H sogn ikke havde mange indbyggere, skønnedes en skole paakrævet, og man foreslog den bygget i Trøllund. Pastor *Claus M. Haagen* (sp i Grindsted-Hejnsvig 1728–67), der var »snild, tro i sit embede, munter og beleven« (W I, 483) tog sig af sagen, men mødte modstand hos mange, som ikke ville yde penge til en skole. Præsten lod dog ikke sagen falde. Han havde et hus paa 6 fag staaende i H; paa egen bekostning flyttede han det 1742 ud til Klink, og her holdtes skole under primitive forhold men uden begejstret tilslutning fra beboerne. Den første lærer hed *Lars Jensen Lyng.* Han lønnedes mest med naturalier. Han var »en habil lærer«, døde 1814 i H som almisselem. 1774 flyttedes skolen til H, og først hen i 19. aarh blev der et rigtigt skolevæsen, og der blev efterhaanden 4 skoler i sognet. (H, Gilbjerg, Vesterhede, Donslund). Senere blev skolerne udbygget efter 1937-loven. 1963 dannedes et skoleforbund mellem H og Vorbasse kommuner om fælles realskole i Hejnsvig og fælles 8, evt 9 klasse i Vorbasse, og der er planer om stor udvidelse af H skole.

Blandt lærerne nævnes foruden fornævnte:

Lærer *P. Jensen* (lærer i H 1859–97), en meget dygtig, samvittighedsfuld og pligtopfyldende lærer, (havde som ung mistet sin ene haand), skrev meget smukt. Kirkens tro ven. Blev Dbm (Ribe St aarb 1944, s 82).

J. P. Christensen (* 83 Harboøre) lærer i Donslund 1913–45, var særpræget, belæst, med litterære interesser, skrev til flere dagblade digte, artikler af religiøs og lokalhistorisk art og udgav en bog om sin barndomslærer, *Johs. Nielsen,* Vestervig. Lærer C sad i mange aar i menighedsraadet, hvor han indvalgtes som det første grundtvigske medlem. Han lod holde velbesøgte møder med gr talere. Han stiftede i Donslund et bibliotek, der sammen med KFUMs bibliotek indgik i Hejnsvig folkebogsamling, der blev oprettet paa initiativ af den dygtige, alsidigt interesserede førstelærer *P. Munk Poulsen* (lærer 1917–32 i Hejnsvig. Med et smil opridsede han sin karriere: begyndt i *Slet* Herred (Næsborg), kom til *Snaus* herred (Hejnsvig) og endte i *Jammerfuld*

(Hammerum herred) i Herning, hvor han blev borgmester). (Se her VI, 750 og 768). – Førstelærer *F. C. Jørgensen* har fra 1940 været en anset leder af Hejnsvig skole, i menighedsraad og samfundsraad, formand for fælleslærerraadet. Lærer *H. Wulff Nielsen,* fmd for IM. – Lærer *P. Pedersen* (1916–27) tog tidligt afsked p gr a sygdom, var sparekassedirektør til sin død 1939. Førstelærer *H. V. Sørensen* har virket i Donslund siden 1959, leder af sognets ungdomsskole. – Lærer *Johs. Jepsen* (i H siden 1958) er leder af sangkor og orkester, formand fælleslærerraadet.

Endeligt skal særligt nævnes lærer *Knud Jensen* (lærer i H siden 1923, † 65), mangeaarigt menighedsraadsmedlem, formand ungdomsnævnet siden 42 og aftenskolen siden 1945. Han var sognebibliotekar, lokalhistoriker, og har leveret meget værdifuldt stof til dette stykke om Hejnsvig. Var i sjælden grad eet med sognet.

1921 oplyses (Prf bl, s 366): Udmærket kkg, IM absolut fremherskende, 3 IM smf, YMkr, Blaa Kors, KFUM og K, offerlyst og hørelyst. 1927: God kkg, store IM smf, præget af IM. 1935: Kkg 14 og 9 pct, velv kirk int bef, præget af IM. 1947: Kkg 12 og 10 pct, rolige, præget af IM, ingen partivanskeligheder, foredragsf, 4 sdsk, 3 IM smf. 1955: Kkg 18 og 15 pct, megen kirkelig interesse, 3 IM smf, offervilje, hørelyst. 1965: Kkg 15 pct, stigende antal altergæster, præget af IM og den højkirkelige bevægelse, ungdommen kirkeligt interesseret. Se iøvr ovf.

Hejnsvig kirke ses videnom, er helt ombygget og genindviet 23. nov 1919, nu en smuk, anselig og særpræget kirke. Den gamle kirke var kullet, tarvelig, lille opført af raa kamp og kvadre, bestod af romansk skib og kor, samt vaabenhus mod syd fra 1856. Med et pulpitur havde kirken ca 150 sd, var meget brøstfældig, og 1911 begyndte man at arbejde paa at faa en ny kirke. Kun koret og den østlige del af skibet staar tilbage af den gl kirke. (Skraakant, smaa oprind vinduer i koret, mod nord en portal med ejendommelig, buet overligger med indhugne hjorte). Ved den store ombygning (1918—19) ved arkit **H. Lønborg-Jensen**, blev den vestlige ende af skibet og vaabenhuset revet ned, og der opførtes i stedet for et nyt, stort skib af tegl. Med tegltag, højere end det, der blev tilbage af det gl skib. Koret og resten af det gl skib (nu kor) fik hvælvinger, det nybyggede skib fik store spidsbuevinduer og krydshvælv. Anseligt taarn med pyramidetag, næsten bygget ind i skibets vestende, vaabenhus mod nord. Med undtagelse af det gamle kor (nu sakristi). der staar med blanke kvadre og blytag, er kirken hvidkalket og tegltækt. Stræbepiller langs de ny mure. Altertavlen er den gamle fra ca 1600, en firsøjlet opbygning med smalle sidefelter, vinger og topstykke med hermer. Storfeltet har nadvermaleri fra 1747. Slanke gotiske stager paa løvefigurer fra ca 1550. Glat romansk granitfont paa ny fod. Smuk renæssanceprædikestol fra 1592. Nyt stoleværk. Ny klokke samt den lille gamle klokke. To store lysekroner, skænket af A. Gade og A. Thomsen. Orgelet ombygget og altertavlen rest 1953. Prædikestolen 1962. Ombygningen kostede 125.000 kr, hvoraf staten gav 60.000 kr. 300 sd. Series pastorum.

Paa prædikestolen ses **Chr. Juels** vaaben (ejer af Donslund, død 1608). Hans enke blev 1608 frataget gaarden paa gr a gæld, til **Chr. F. Rosenkrantz**, men 1609 blev gældsbrevene erklæret for falske. **Chr. Juel**, Donslund, mindes man om i Roskilde domkirke. **Vilhelm Marstrands** store maleri i Chr. IVs kapel viser afslutningen af falsknersagen fra Donslund. **Chrf. Rosenkrantz**, som **Chr. Juels** havde regnet for sin ven, men som efter Juels død franarrede Juels enke Donslund, blev dømt, og man ser kongen siddende paa billedet foran rigsraadet. Kongen har lige afsagt dødsdom, og bøddelen bryder Rosenkrantz' sværd. I et hjørne ses Juels enke med 3 børn.

Om Hejnsvig kirkes ombygning fortæller sygehusinspektør **H. C. Larsen**, Grindsted, i bogen: »Hedens domkirke«:

Arkitekt **Lønborg-Jensen** var blevet tilkaldt af Hejnsvig menighedsraad, der ønskede den gamle kirke sløjfet, fordi den var for lille, og en ny kirke opført i dens sted. Paa mødet kunne de ikke blive enige, da hans kunstneriske og af pietet bundne samvittighed forbød ham at nedrive den.

Da rejste menighedsraadsmedlemmerne sig, bød ham en for en farvel og gik bort for at søge forbindelse med en anden arkitekt. Der røg den opgave for den unge arkitekt!

Imidlertid maatte han vente en times tid, før han kunne komme afsted, og inden den tid var forløbet, skete der noget. Man havde ringet til en anden arkitekt, men forgæves søgt at faa ham til at paatage sig den opgave, som **Lønborg-Jensen** havde afvist: at nedrive den gamle sognekirke. Saa kunne man lige saa godt holde sig til ham. Da var det, at arkitekt **Lønborg-Jensen** fik den idé, der kunne forlige hans kunstneriske ønske om en større kirke: at benytte den gamle kirke og udvide den med et nyt skib — den idé, som har faaet et endnu mere imponerende udtryk i Grindsted kirke, som den nu staar.

Der blev dannet en kirkebygningskomité, og en indsamling til fordel for byggeriet blev sat i gang og mødte god forstaaelse og offervilje.

Kirkens opførelse lededes af menighedsraadet, der bestod af sognepræst **Johs. Larsen, P. V. Grove**, Vingborg, **Jens Pedersen**, Hejnsvig, **Søren Madsen Sørensen**, Gilbjerg, og **Andreas Thomsen**, Donslund. Endvidere var der udpeget et medlem af sogneraadet: **Jens Jakob Jensen**, Askær, og flg af kirkedistriktets beboere valgte: **Jens Møller Kristensen**, Gyttegaard, **Anders Gade**, Nordborg, **Anders Kristensen**, Vingborg, **Kristen Kristensen**, Trøllund, og **Niels M. Nielsen**, Hejnsvig. Endvidere var kirkeværgen **S. P. Hansen**, Klink, medlem af udvalget, alle kirkens trofaste medarbejdere.

Biskop **G. Kochs** tale ved genindvielsen af den ny og dog gamle kirke ved festen 23. nov 1919 blev husket af mange. Den passede særlig godt i Hejnsvig.

Biskop **Koch** talte om det gamle og nye ud fra ordene om den der er skriftklog, og som tager nyt og gammelt frem af sit forraad:

»Naar man spørger om, hvad det gamle er, saa er det det, der skete julenat, som der fortælles om i vort vidunderlige juleevangelium. Hvad der er gammelt bliver skrøbeligt og svagt, men der forstaas ikke hermed det, som var fra begyndelsen, men det, som er fra begyndelsen. Det gamle er i forkyndelsens indhold, det er det, som giver en forening af gammelt og nyt. Det er ogsaa gammelt og nyt, som kunstneren her paa en virkningsfuld maade har forenet i denne kirkebygning. Forkyndelsen her skal paa samme maade være en forening af gammelt og nyt. I den gamle Hejnsvig kirke har der jul efter jul gennem aarhundrederne været mennesker forsamlet om det gamle julebudskab. Det gamle er ogsaa opstandelsen fra de døde, og ogsaa opstandelsens paaske skal prædikes klart og stærkt. Det gamle er disse mange evangelier, som forkyndes i menighedens forsamling. Men hvad er saa det nye? Er det da noget andet? Det er en belysning, som det gamle faar gennem oplevelser. En præst, der prædiker, han skal prædike det gamle, men der maa ogsaa en oplevelse af det gamle til, for at forkyndelsen kan blive saadan, at den kan naa ind til hjerterne.«

Vesterhede kirke. Sognekirken blev for lille, og beboerne herude havde langt dertil. Kirkesagens pionerer var gdjr **Jens Kristensen**, Refshøj, og smed **Hans C. Hansen**. Ved et juletræ i skolen vedtog man 1901 at arbejde for en ny kirke. Mærkeligt nok har begge sognets kirker samme matrikelnr, idet de grunde, hvorpaa de er opført, er udstykket fra samme ejendom.

Vesterhede kirke, indviet 30. okt 1910, arkit. **J. C. Kofoed,** byggesum: 22 000 kr., hvoraf staten gav 18.500 kr, er hvidkalket og tegltækt, en ret ejendommelig bygning, koret er udvendigt tresidet med valmtag og 2 gange 3 rundbuevinduer. Skibet har rundbuevinduer, koblet 2 og 2, adskilt ved stræbepiller. Mod vest et 18 m højt taarn med glatte, opskalkede gavle i øst—vest. Indgang gn portal i taarnet. Flade bjælkelofter. Koret er indvendigt rektangulært, saa vinduerne gaar gn forskellige murtykkelser i den udvendige tresidede bygning. Muret pulpitur over forhallen, men orgelet staar paa gul-

vet. Glasmaleri (Flugten til Ægypten) mod vest. Paa alteret stod til 1963 et maleri af Poul Steffensen (Jesus paa korset), skænket af sognefoged Jens Jensen, Askær. Nu staar paa det kvaderbyggede alter en bronzeskulptur af Mogens Bøggild, med figurer i sort malm, baaret af et smukt egetræsanlæg. Vesterhede kirkes alter er der næppe mage til i Norden, skrives der. Da kirken skulle restaureres i anledning af 50-aarsjubilæet 1960, drøftede menighedsraadet, hvordan man bedst kunne forskønne alterpartiet. »Selskabet for kirkelig kunst« blev spurgt, og prof Mogens **Bøggild** fandt, at hedekirken trængte til et stykke særlig kunst. Menighedsraadet tog mod et tilbud fra ham om, at opgaven skulle løses gn en konkurrence ml kunstakademiets elever, men professoren blev efterhaanden saa optaget af tanken, at han selv skabte det store arbejde, som blev overdraget kirken til elevpris, 12.500 kr (skønt det blev vurderet til 70 000 kr). Man ser Jesus segne under korset, og en romersk soldat tvinger Simon af Kyrene til at bære korset. Centrale figurer er ogsaa Maria og Johannes. Kunstværket præger kirken paa smuk maade. Den gl altertavle hænger paa skibets nordvæg. Ny granitfont, ny prædikestol, 230 sd. Nyt orgel. Kirken restaur 1960.

Folketal: 1850: 527, 1901: 896, 1925: 1858, 1965: 2187.
Altergæster: 1920: 2000, 1926: 1250 og 340, 1935: 903 og 285, 1946: 1684 og 405, 1954: 2371 og 712, 1962: 2267 og 804, 1965: 2339 og 1122.
Menighedsraad: 1920: Alle IM, 1926: 11 IM, 1 gr, 1 u p, 1934: 9 IM, 3 u p, 1 soc, 1965: do, 1945: 10 IM, 2 gr, 1 u p, 1953: 9 IM, 4 u p, 1961: 9 IM, 3 u p, 1 soc, 1965 do.

Sognepræst

1913: 3. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl.
(Præstebolig fra 1910)

1. 18. juni 1910–31. maj 17 (hjpr Aale-L 1. febr 08): **F. J. Ebbesen**, fl t Sæby-G, se S Bjert.

2. 27. febr 1918–4. nov 21: **Johannes Larsen**, fl t rkp Middelfart, se sp Hellerup.

3. 25. marts 1922–3. marts 31 (sekretær »Arbejde adler 18): **Christian Christensen**, * 5. jan 61 Vejle. Forældre: Øltapper Søren C og Kristine Sofie Lønquist (svensk). Præliminæreks Vejle 77, i handelslære hos Carl Berthelsen, Vejle, kommis i Aarhus, paa missionssk for at blive Santalmissionær, teol eksamen ved den evg luth synode, Queensland, Australien 86, dsk præst i Australien for skandinaver 86–96, bymissionær, Aarhus 96, rejsesekr »Kr foren t vildfarne børns redning« 99, drev kaffeforretning i Citypassagen, Kbhvn 04. Direktør for den danske afd i Kbhvn af Forsikringsselskabet »Victoria zu Berlin« (fik oparbejdet 29 filialer i Danmark), bopæl, Gentofte, afsk 3. marts 31, † 3. marts 35. ~ 29. nov 89 i Brisbane, Australien, Rosina Anna Helmuth, * 25. marts 67 Adelaide, Australien, † 15. febr 38. Forældre: Lægemissionær i Hermannsburgermissionen Karl Friederich H og Anna Dreyer. – Datter ~ højskoleforst H. Thorlø, Haslev.

Skrev i Nord Missions-tidsskr om Kanakkerne.

C blev tidligt omvendt, var aktiv i søndagsskolen og KFUM i Vejle og Aarhus, var medstifter af Aarhus gymnastikforening (AGF), og deltog som gymnast i landsstævner. Da han hørte *H. P. Børresen,* blev han grebet af missionskaldet, tog til Kbhvn for at blive uddannet, men mens han forberedte sig, blev han grebet af et kald til at virke blandt de mange danske i Australien, han rejste til Australien, fik præsteuddannelse og øvede en velsignelsesrig gerning baade blandt danske og blandt kanakkerne, indfødte fra sydhavsøerne, en slags slaver paa plantagerne paa fastlandet. Plantageejerne blev vrede over hans arbejde, han blev udsat for megen forfølgelse, men opnaaede dog, at den skændige trafik nogenlunde blev standset.

1896 kom han tilbage til Aarhus, han var stærkt socialt interesseret, øvede en god gerning som bymissionær i Aarhus, men navnlig optog arbejdet for vanskeligt stillede børn ham. Hans ideal var at øve kristeligt arbejde uden vederlag ligesom apostlen Paulus, derfor drev han en kaffeforretning. Han var en dygtig forretningsmand, blev forsikringsdirektør, men da han under verdenskrigen mente, at Tyskland ville lide nederlag, fraraadede han at spekulere i tyske mark. Han forudsaa dens sammenbrud. Han søgte afsked. Nu stod han uden arbejde med hustru og 10 børn, indtil han blev sekretær i »Arbejde adler«.

I Hejnsvig var han glad for at være. Han havde sin plads midt i IM og sled flittigt i det store sogn med syge- og husbesøg. Frimodigt og indtrængende aflagde han sit vidnesbyrd og var der mulighed derfor, spillede han og sang, hvad instrumentet saa end var.

Han rejste en del for »Skovtofte«.

Der kan lige nævnes to begivenheder, der viser hvordan han var. – C var ivrig med i Blaa Kors. Paa grund af ungdom og spiritus skete der en meget tragisk begivenhed i sognet. Straks var han fyr og flamme for at hindre spiritusulykker. I løbet af faa dage havde han i det ikke velhavende sogn indsamlet en stor sum. Den blev brugt til at afkøbe købmanden hans spiritusbevilling, og sognet var tørlagt. – En anden begivenhed: Det var juleaften lige før gudstjenesten. – En ung mand kom og bad om en skilling til en billet til Kolding. C bestilte straks værelse paa Missionshotellet og inviterede ham til at holde jul i præstegaarden. Slap han saa den unge mand efter nytaar? Nej! Han hjalp ham videre. Nogle aar senere, da C var pensionist i København, viede han den unge mand der. Pastor C levede i bøn og oplevede mange underfulde bønhørelser. Det skete ogsaa vedrørende hans gæld ved det pludselige dødsleje. Alt blev betalt. Han døde fri og i stor glæde«. (H Thorlø).

4. 21. juni 1931–27. juli 39: **H. Boyen Rasmussen**, fl t kkp Helligkors k, Kbhvn, og chef for Kirkens Korshær, se sp Emdrup, Kbhvn.

5. 20. nov 1939–30. april 49 (hjpr Bælum-S 16. juli 38): **K. K. F. Bøss**, fl t Haderup, se der.

6. 27. aug 1949 (hjpr Elling 29. aug 46): **Valdemar Møller Larsen Vestenaa**, * 25. juni 15 Hvidbjerg vesten aa. Forældre: Husmd Jens Møller Larsen og Nicoline Christensen. Stud Rønde 41, c 45^2 (h-71) Aarhus. ~ 4. juli 43 Elna Fuglsang Pedersen, * 20. juni 21 Ørum pr Bedsted, Thy. Forældre: Slagtermester Petrus P og Kirstine Fuglsang. – Fætter: Vestergaard, Sevel.

Kredsfmd KFUM og K 50—58.

Litt: Se under Vorbasse, især J. M. Møller: Slaugs herr, 1914, Ebenezer, IMs hist 1921, s 75. Dsk Saml 2. r, IV, 74 f, O. Nielsen: Hist Efterretn om Slaugs herr, Dsk Saml III, 289 f, Kirke og Sogn, 1953, 219 f. J. C. Sørensen i Hedeselsk tidsskr 1930 om plantning i Vorbasse og Hejnsvig sogne (s 109 f), IMs: Ebenezer, 1921, s 75. D n A 1936, s 92. S herreds aarbog.

Skads herreds provsti

Skads herred, 620 kvadratkm., 28 km fra nord til syd, op til 38 km fra VSV ØNØ. Til herredet hører øen Fanø. Overvejende højtliggende, ujævne jorder, en bakkeø mellem Varde aa og Sneum aa. Forskelligartet jord, sandet mod nord, heder mod øst, ret gode jorder mod SØ, gode enge langs vestkysten. En del kratskov, levninger af fortidens skove, og plantager. Langs Vesterhavet, Hjerting bugt.

Litt: D saml 2. r, IV, 98 f, O. Nielsen: Hist efterretn om S Herred, 1862. Spredte træk fra Vardeegnen 1848—50, Fra Ribe a 1914, smst 1926 (Svenskerne i S herred).

Kirkelig statistik

	Folketal 1965	Kkg %	Altergæster 1926	%	1942	%	1965	%	Mh	Fh
Esbjerg										
Vor Frelsers kirke	16843	god	3486	29	5415	35	c. 5000		1	
Zions kirke	11625	god	4576	54			6481			
Treenigheds kirke	6346	god					4892			
Jerne	22403	god	673	15	1050	15	2000		2	2
Skads	2505	god	296	35	591	58	500			1
Øsse	1701	3—4	700	39	550	32			1	1
Næsbjerg	805	3—4	275	42	225	32				
Grimstrup	730	8	525	51	880	73			1	2
Rousthøje	540	10								
Vester Nykirke	656	5	225	34	175	27				2
Faaborg	2232	4	775	45					1	
Aarre	768	6	345	49						
Agerbæk	1090	6							1	
Sneum	869	jævn	700	38	200	32				
Tjæreborg	1822	jævn			500	37			1	1
Brøndum	1991	2—3	460	38	575	44				1
V. Nebel	772	2—3	261	49	209	30				1
Alslev	849	5	285	47	220	29				1
Hostrup	617	5	130	30	157	32				1
Guldager	7111	2—3	400	23	397	20				1
Nordby	2369	7	1300	59	1444	70	1745		1	1
Sønderho	381	7	250	40	470	100				1
		Gnsn 6,1	Gnsn 39		Gnsn 41				9	16

Menighedsraad 1965	IM	Gr	Soc	u p	ungd	Valg
Esbjerg						
Vor Frelsers kirke	5	4	3	1	2	Valg
Zions kirke	5	1	5	1	3	Valg
Treenigheds kirke	4	1	6		2	
Jerne	4	4	3		4	Valg
Skads	1	6				Valg
Øsse / Næsbjerg	4			9		
Grimstrup / Rousthøje / Vester Nykirke	4	14				Valg
Faaborg / Aarre / Agerbæk	7	12				
Sneum / Tjæreborg	2		1	10		
Brøndum / V. Nebel	2	11				
Alslev / Hostrup	1	11				
Guldager	3	6	1			
Nordby	2			6		
Sønderho				6		
	44	70	19	33	11	

Provster

Skads herred udskilt fra Ø.-V. Horne herreders provsti 29. dec 1900.

29. dec 1900–8. okt 04: **S. H. Holck**, Nordby, se sp Brønshøj.

11. febr 1905–25. maj 09: **H. P. Hansen**, Brøndum-VN, se St-L Fuglede.

9. apr 1910–3. sept 15: **A. A. Benj. Nielsen**, Nordby.

28. sept 1915–8. maj 18: **T. Biering**, Zions k, Esbjerg.

2. nov 1918–2. marts 25: **A. A. Benj. Nielsen**, Nordby.

16. apr 1926–18. okt 50: **A. E. Kjærgaard**, Vor Frelsers k, Esbjerg.

16. marts 1951–15. jan 55: Dr theol **Bent Noack**, Alslev-H, prof theol.

16. febr 1955: **K. B. Schmidt**, Brøndum-VN.

Litt Skads herreds præster 1540—1810: Personalhist Tidskr 1942, 53, Jy saml 5 r, II, 1935—36, Ribe aarb: 1947, 1957, 1964: Eva Villarsen, Sydvestjysk navneskik gn 300 aar, 1965.

ESBJERG

Udskilt kirkeligt fra Jerne-S 31. okt 1890, udskilt kommunalt fra Jerne 1. jan 1894, købstad 1. jan 1899, Jerne sogn lagt under Esbjerg komm 1. april 1945. Skads i foraaret 1967.

Tabet af Sønderjylland 1864 havde spærret de gamle udførselsveje mod syd. Hvad udad tabtes, skulle indad vindes, og man maatte skabe en ny udfaldsport, denne gang mod vest. Og dristigt byggede man en havn, hvor Graadybet bøjer sin sejlrende bag om Fanø, ved den øde vestkyst.

Esbjerg købstad blev til ved en lov. Den skylder *havnen* sin oprindelse. Hedernes opdyrkning skabte Herning, og landbrugsexportens udvikling efter hedernes opdyrkning skabte Esbjerg.

Esbjergs historie er et eventyr, nu Danmarks femtestørste by og vigtigste fiskerihavn. *Viggo Stuckenberg* digtede om Esbjerg:

Eventyret i et nedstemt land,
modet har guldbaldyret klittens golde sand . . .

Esbjerg i dag

Naar man har besøgt Esbjerg mindst én gang om aaret i over 50 aar, er der noget som særligt slaar én: Hver gang er der noget *særligt nyt*! Og hvor er der en dansk by, der gennem saa kort tid har forandret sig saa meget! Nu kommer vi med det lille røde »lyntog« (»Kongeaaen«, »Sydvestjylland« eller »Englænderen«) med dets rysteri og ølbule af en restauration . . . Efter det flade land dukker pludselig storstadsbebyggelsen op mod *Jerne* gamle sognekirke, og saa staar vi paa den uskønne, vindomsuste, fiskeduftende banegaardsplads, med sit moderne, neonlysende bladhus. Vi mærker snart, at Esbjerg er en *by med liv*. I tidligere tid en grim by, med de lige, brede lange gader, der krydsede hinanden i rette vinkler, 90'ernes kedsommelige murmesterstil, (selv i Vor Frelsers kirke). Men i de senere aar er byen blevet omgivet af grønne omraader, og de ny kvarterer er smukke. Jeg tyer op til min plads ved vandtaarnet, hvor jeg har siddet de snese af gange, med ryggen til de uskønne gader i den centrale bydel, med udsyn over havnen, tænker tilbage, søger at samle det rige stof om Esbjerg (for 100 aar siden var her øde strand) til *Eventyret om Esbjerg* . . . medens maagerne, smaa og store skibe, og pakkasser med mærker fra hele jordkloden bringer bud fra de store have, i et myldrende liv af travle folk og biler, tjære- og saltvandsduft dernede fra kajen.

Esbjerg blev ikke bygget som en fiskerby paa en sandbanke, men som en eksport- og importhavn. Eksporten er stadig en hovedfaktor. Men det er blandt fiskerne man føler sig særligt hjemme.

»Fiskeriet kom først til Esbjerg efter aarhundredskiftet, da motorerne blev almindelige og kystfiskeriet aftog. Det medførte befolkningstilstrømning fra hele landet og det har bevirket, at Esbjerg er ganske usnobbet. Esbjerg mangler seværdigheder i forhold til mange andre byer, men alligevel kommer turisten igen og igen til byen. Man kan li' atmosfæren der.

Fiskeriet har betydet ualmindelig meget for Esbjerg. Vel op imod 550 Nordsø-kuttere er hjemmehørende her. Hver kutter repræsenterer en stor kapital. I land medfører det arbejde til en lang række virksomheder, f eks skibsbygning, tovværksfabrikker, forsyning og handel.

Fiskeriet er opdelt i to grene: konsumfiskeri og industrifiskeri. For konsumfiskeriets vedkommende tager hvert togt fra 8–14 dage, evt med landing af fangst i England. Behovet for proviantering og is er derfor stort. Fisken skal behandles efter kutterens hjemkomst. Det sker i en række fiskefiletfabrikker, som ialt eksporterer mange tons frosne filetter om aaret. Halvfjerds kølelyntog, som kører over hele Europa, sørger for, at fisken bliver fordelt. Affaldet fra denne filetproduktion afsættes til minkfarme, og tre hundrede minkfarme er placeret omkring byen. Herfra eksporteres hvert aar skind fra op imod 200.000 dyr.

Industrifiskerne bringer 250.000 tons industrifisk til sildemel- og -oliefabrikkerne om aaret. Denne industrigren kom til byen i 1950 og der er nu tre fabrikker af denne art i Esbjerg.

En trediedel af de organiserede arbejdere i byen har direkte eller indirekte tilknytning til fiskeriet. I Esbjergomraadet er der ialt 12.062 organiserede arbejdere.

Havnens betydning for import og eksport er ikke trængt i baggrunden, men Hamborg er en alvorlig konkurrent, idet denne havn kan tage større skibe end Esbjerg. 1,5 mill. tons fisk importeredes og eksporteredes i 1965 over Esbjerg Havn. Eksportmæssigt er det den tredjestørste danske havn. København og Kalundborg ligger over. Kalundborgs placering skyldes raffinaderivirksomheden. I det

øjeblik landbrugets eksport er udbygget med containertransport vil der i Esbjerg blive udskibet 70–80 pct af den samlede bacon-eksport til England. Containeranlæg vil ogsaa betyde øget import gennem Esbjerg, idet container-skibene ogsaa vil kunne fragte varer den modsatte vej. Disse planer har allerede medført, at flere københavnske grossistfirmaer ønsker at placere fordelingscentre i Esbjerg.

Alt dette bekræftes af byens borgmester, *Henning Rasmussen,* som til Berl Aftenavis fortæller:

»Alene fiskeriet beskæftiger 16–1700 mennesker paa kutterne. Dertil kommer det store antal, som paa anden maade er tilknyttet fiskeriet. Der er tre fiskemelsfabrikker med 3–400 ansatte, og 20–30 større eller mindre filetfabrikker. Man regner med, at ca 35 pct af byens indtægter kommer fra fiskens fangst og behandling. Desuden maa vi heller ikke glemme, at fiskeriet er forudsætningen for ca 300 minkfarmes eksistens omkring Esbjerg.

Selve trafikhavnen spiller ogsaa en voksende rolle og tegner sig nu for 15 pct af byens indtægter. Kulimporten over Esbjerg er reduceret betydeligt de senere aar, men til gengæld nyder vi godt af landbrugseksportens store opsving.

Den travle trafik paa havnen – ikke mindst af fiskerbaade – har bl a skabt arbejde til fem kutterværfter og en række mindre virksomheder med reparationer som speciale«.

Men samtidig blev Esbjerg ogsaa en travl *handelsby,* præget af store bytikker og kontorer.

Esbjerg i morgen

Hidtil har havet og dets produkter totalt domineret byens erhvervsliv og de øvrige industrier været stedbørn i nogen grad. De har imidlertid ekspanderet betydeligt den senere tid, og kan ventes at indtage en mere fremtrædende rolle i fremtiden. Borgmesteren tror dog stadig væk, at havnen vil bevare sin rolle som byens vigtigste indtægtskilde.

Borgmesterens spaadom holder utvivlsomt stik. Esbjerg Havn vil de kommende aar blive udbygget i en saadan grad, at den med nogen berettigelse kan benævnes oceanhavn og Danmarks store udfaldsport. Havnebassiner uddybes, nye kajer anlægges, en gigantisk og super-moderne fiskeauktionshal opføres med specielle baase til fiskerkutterne – blot for at nævne enkelte af de mange projekter, som i fremtiden vil understrege havets betydning for Esbjerg yderligere og samtidig befæste positionen som en af landets mest moderne og driftige havnebyer.

I trafikhavnen nærmer man sig fuldførelsen af bacon-anlægget. Paa slutningen af aaret skulle containertransporten af dansk bacon til Storbritannien kunne begynde. Etableringen af baconhavnen har bl a omfattet uddybning af bassiner og indsejling, opfyldning af et areal med 35.000 kubikmeter jord, anlæg af vandforsyning, kontorbygninger, bacon-bedømmelsescenter m v.

Der indsættes to specielt byggede baconskibe i regelmæssig fart. Hvert skib kan tage 100 trailere ad gangen, og i hver trailer er der plads til ti ton bacon.

Oprindelig havde man regnet med at opføre fem container-anlæg, men det første, som nu er færdigt, viste sig at være saa pladskrævende, at der højst kan være to mere. Til et fuldt udbygget anlæg medgaar 40–45.000 kvadratmeter.

En plan om udvidelse af Esbjerg havn af hensyn til Vestkraft og konkurrencen fra Hamborg er paa forberedelsens stadium. Planen omfatter en forøgelse af havnearealet med 25–30 pct.

Esbjerg udvikler sig ogsaa mere og mere som *industri- handels- og oplandsby.* Store industrier er under udvikling, og store forretninger dukker frem. Allerede nu er 40 pct af befolkningen beskæftiget med industri i Stor-Esbjerg. Det varer næppe længe, før Esbjerg, der luftfartsmæssigt ligger i en afkrog, faar sin *Korskro-lufthavn* og vel en *bro til Fanø.* Fine dispositionsplaner vil udbygge et tip-top-moderne *vejanlæg,* og der skaffes fremsynet plads til byens udvidelse mod syd og øst og nord, og til ny grønne omraader. Esbjerg skal blive en smuk by. Og saa taler man om storhotel, Esbjerghal, tunnel under banen, saa skellet mellem øst og vest slettes, flere turister, mindre støj . . .

Esbjerg i gaar

I en sogne-kultur- og præstehistorie maa vi ogsaa vende blikket tilbage. Nutiden staar jo paa fædrenes skuldre. Hele historien er ikke 100 aar gammel.

Under henvisning til de udmærkede kilder *(S. Alkærsigs, Arne Sundbos* Esbjerg-bøger, til *Esbjerg-bogen, Esbjerg-tidsskriftet),* skal her gives nogle løse rids, spredte hovedtræk.

Paa kommunens grund (incl. Jerne, som indlemmedes 1945) ligger foruden den bymæssige bebyggelse: Strandby, Rørkær, Boldesager, Vognsbøl, Spangsbjerg, Gammelby og landsbyerne: Kvaglund, Tovrup, Novrup, Veldbæk og Maade. Gaarden Hedelund, 67 ha, købtes af kommunen 1964.

Begyndelsen: Da man 1868 begyndte havneanlægget, laa der kun to bøndergaarde, hvor Esbjerg nu ligger. De var opstaaet af en ældre gaard, *Esberggaard* (»ese« betyder sætte madding paa en fiskekrog, hvilket var esepigernes arbejde, mens en eser gravede ormene op). – Esberggaard blev 1748 solgt af sognepræsten i Jerne-S, *Maturin Castesen,* til hospitalsforstander *Hans Kragh,* Ribe, og 1820 udskiltes Gammelgaard fra denne gaard. Det var paa Gammelgaards grund havneanlægget begyndte. Der var da 13 indbyggere paa stedet. Men det holdt haardt at faa loven om havnen vedtaget. Tabet af Sønderjylland lukkede forbindelsen til Hamborg og Tønning, hvorfra danske landbrugsprodukter særligt udskibedes. Man overvejede nu at skabe en *vestkysthavn,* hvorfra eksporten skulle gaa vestpaa. Først var der planer om at lægge den ved Hjerting, men landingsforholdene var ikke gode. Saa kom forslaget om en havn 7–8 km syd for Hjerting, ved Strandby og en bane fra Vamdrup dertil. Banen blev

vedtaget 1865, men ikke havnen. Den grundtvigske folketingsmand, *N. J. Termansen* (se s 197) kæmpede bravt for havnen, og 1868 forelagde *Estrup* forslag om en dokhavn paa den lille plads syd for Strandby, ved Esbjerg kleve. Paa rigsdagen var københavnerne og købstædernes repræsentanter fulde af foragt for planen, storkøbmanden *Alfred Hage* gik især imod og mente, at det ville være spildte penge og spildte anstrengelser at anlægge en havn paa det sted, og at man i hvert fald kunne nøjes med en bane, trukket af heste. Han forlangte en opgørelse over, hvor mange der færdedes paa vejene her, og stiftamtmand *Nielsen*, Ribe, anbefalede sagen køligt: »Man skal ikke stile sine forventninger for højt!« Men ved 3. behandling i folketinget fik havneforslaget dog et solidt flertal paa 71 mod 41, og saa tog man fat.

Foreløbigt fik pessimisterne ret. I nogle aar var Esbjerg havn et smertens barn. Den schweizisk fødte ingeniør *Louis Carlé*, som fik arbejdet overdraget, var uomgængelig og stridbar og havde ikke tilstrækkelig kendskab til havnebygning. Han maatte fratræde 1872; det næste selskab maatte ogsaa give op, *Tietgen* havde kautioneret for *Carlé* og forsøgte selv at faa gang i det, men først 1878 var havnen færdig, efter at dokhavnen havde været i brug i fire aar. – De første nybyggere boede paa gaardene, i jordhytter, eller de indlogererede sig paa Strandby kro, hos *Morten Spangsbjerg*, hvis kro senere kom til at hedde hotel Spangsberg. Snart var der en hel by af klinede jordhytter paa den 25 m høje Bavnehøj, hvor Esbjergs vartegn, det 31 m høje vandtaarn med de fire smaa karnapspir rejstes 1897 i det anlæg, som man begyndte at anlægge allerede 1878. Dele af Esbjerg kleve styrtede ned 1881 og 1882 i storm, nu snor Toldbodvej sig ned gennem skraaningen. Fra begyndelsen var der ikke anden byplan end nogle plovfurer, der skilte statens havneomraade fra de private grunde. Men snart skød husene op i sandet og lyngen, og flere kom til, da banen aabnedes 1874, og havnen blev taget i brug. 1874 var der c 1000 indb, og da man fejrede 25-aarsdagen for havnelovens vedtagelse 1893, var der over 4500 indb til at byde kong Christian IX og kongefamilien velkommen. Kongeskibet kom naturligvis sejlende ind i Esbjerg havn. Et stort haandværkeroptog imponerede, og i tusindvis strømmede folk fra egnen til. Fra den dag fik skumlerne respekt for opkomlingen.

Men den store hovedpine var, at Esbjerg stadig var en del af *Jerne* kommune og styredes af Jerne sogneraad. *Kirken*, der blev indviet 1887, var kun filialkirke under Jerne, og skønt Esbjerg nu var paa størrelse med Kolding og Vejle, havde man hverken vandværk, gasværk, kloak eller brolagte gader. Hovedgaden, *Kongensgade*, var en landevej med grøfter ved siderne. Hele byens vandpost stod paa torvet. Gadelygter havde man faaet ved egen hjælp. Avisen skrev, at gaderne »om vinteren flød i en haabløs, geleagtig tilstand, fodgængere maatte være udstyret med kompas, lygte og lange støvler for at komme frem gennem mudderet«. Men i Jerne holdt de paa, at man der kunne færdes paa landevejen uden lygter ... det maatte de ogsaa kunne i Esbjerg, hvor der endda var huse med lys i vinduerne. En dilettantforestilling tre aftner i træk gav 26 kr i overskud, og lygterne tændtes første gang 8. november 1885.

Selvstændig kommune

Den »Amerikanske« periode

Rask skal det gaa!

Endelig blev Esbjerg selvstændig kommune 1894. Og det gik livligt til den nytaarsnat 31. december 93, da man sprængte Jernes jernlænker af sig. Folk langt borte fra kom og købte jord, en helt vild byggespekulation tog fat, man lavede en byplan med snorlige, kedsommelige gader, der krydsede hinanden vinkelret saa godt som i nogen amerikansk nybyggerby, gaderne blev »udvist« ved hjælp af pæle og plovfurer, alle ville være med i det hektiske jag, og der blev drukket lidkøb i champagne. Men en dag vaagnede Esbjerg af rusen, spekulanter og grundkøbere osv gik fallit, konkurser og tvangsauktioner fulgte, og blev der end ofte drukket tæt og nytaarsaftnerne i Esbjerg blev berygtede, var det ikke fest, der prægede Esbjerg sidst i 90'erne. Bebyggelsen var spredt rundt i de sandede vejgader, kun faa gader havde brolægning, sandskyer hærgede. I den værste spekulationsperiode 1895–97 var der stor bolignød, men efter 1897 flyttede folk fra byen, og mange huse stod tomme.

Det var en tilflytter fra Ribe, gæstgiver og købmand *Philipsen*, som skabte det fyndord, der blev Esbjergs motto: *Rask skal det gaa*! Og rask har det gaaet. Mange af tilflytterne var mindre heldige, men snart viste det sig, at Esbjerg tiltrak folk med sundt handelstalent, nøgtern vurderingsevne, sparsommelighed, mod til at vove noget og se stort paa tingene. Det kunne gaa nedad, og det kunne gaa opad, Esbjerg forstod at klare sig.

Der rejstes store teglværker til at levere mursten, 1872 kom et skibsbyggeri, 1876 en klædefabrik, og andre industrier, men Esbjergs historie er *havnen*. Og den maatte allerede udvides første gang 1881, 1886–88 byggedes forhavn og fiskerihavn, 1875 havde DFDS begyndt ugentlig rutefart til England, det store slagteri, omegnens slagterier og mejerier leverede landbrugsprodukter til stor-eksport, og fiskere fra hele vestkysten strømmede til og bosatte sig her. I de følgende aar blev havnen stadigt udvidet, moderniseret, og skibsfarten, navnlig til England tog et uhyre opsving.

Esbjerg bliver købstad

Da Esbjerg 1899 blev købstad, var man kommet ind i et nogenlunde sundt leje efter den »amerikanske« spekulations vildskab. Fiskerihavnen blev Danmarks største, og Esbjerg havde landets næststørste eksporthavn.

Blandt dem, der var med til at bygge Esbjerg op, nævnes enkelte.

Vandbygningsingeniør *C. G. Bruun* (* 1829, † 94) havde som ung ledet den store slusebyg-

ning ved Højer, blev afsat af tyskerne 64 og stadsingeniør i Odense; byggede Thorsminde Sluse. Allerede 1865 fremsatte han forslag om en havn ved Graadyb, han fik overdraget projekteringen af Esbjerg havn, der byggedes væsentligt efter hans planer. Skrev meget i fagblade. (DBL IV 228). Senere har vandbygningsdirektør *Viggo Westergaard* (* 1849, † 1926), (broder til prof Harald Westergaard) siden 1882 virket i Esbjerg, hvor han gjorde et betydeligt arbejde: Hans stilling var ikke let, men han blev berømt for sin morsomme facon og kyndige brug af Holberg-citater. En af Danmarks dygtigste havnebyggere (DBL XXV, 424).

Konsul *D. Lauritzen* (* 1859, † 1935), hvis fader var tømmerhdlr i Ribe. D. L forstod hurtigt, hvad Esbjerg havn betød, og 1884 begyndte han en trælasthandel i E under faderens navn: J. Lauritzen. Dermed lagdes grunden til en lang række, store, blomstrende virksomheder, drevet frem ved Ls initiativ og energi: 1887 eksportforretn i smør, først brugte han chartrede skibe, men stiftede 1895 dampskibsselskabet »Vesterhavet«, som blev et af landets største søfartsforetagender. L var ogsaa med til at opbygge den store tovværksfabrik, og oliemøllen (1935 overtaget af Aarhus oiemølle), den store fiskehermetikfabrik, ophjalp fiskeriet paa flere maader. L var fmd for E handelsforening, byraadsmedlem, meget optaget af havneudvidelser, men i et spændt forhold til socialdem, der ville have havnen udvidet mod øst, men L sejrede med sin plan om udvidelse mod vest 1909. De stærkt stigende skatter medførte, at han 1914 flyttede hele sin store rederivirksomhed til Kbhvn, men han bevarede stadigt sin interesse for Esbjerg. Han mistede mange skibe under krigen. Senere er rederiet ført videre af hans sønner. Ls liv var arbejde, præget af hans frodige optimisme og store udholdenhed. Ogsaa plantningssagen optog ham.

Og der var en række andre dygtige forretningsfolk: Konsul *Breinholt*, konsul *H. Pagh*, der kappedes med D. Lauritzen om at gøre Esbjerg til storeksporthavn, korngrosserer *H. Eriksen*, fabrikant *Lede Jensen* (Jensen og Olsen) og fabrikant *Poulsen*, Esbjergs sidste sogneraadsfmd. Han overrakte højtideligt byens nøgler 1. januar 1894 til dens første borgmester, *Lyngbye* (som var gift med nobelpristageren *Niels Finsens* søster; to andre fremtrædende esbjergensere var ogsaa gift med søstre til Niels R. Finsen: overlæge *Cold* og den senere politimester *Fritsche*, Roskilde).

Fra de flg aar kan nævnes konsul *J. Villemoes* (* 1880, † 1956) havde gaaet i gr friskole, lærte handel i udlandet, etablerede sig 1907 i Esbjerg, hvor han fik en omfattende virksomhed som leder af en stor kulforretning, dampskibsselskabet »Jyden«, to teglværker, en stor tømmerhandel. Han blev fmd for E handelsstandsforening, fmd Sydjyllands elektricitetsværker, byraadsmedl, 1928 tingvalgt landstingsmd (Venstre), handelsminister i ministeriet *Knud Kristensen* 45–47.

Redaktør *Knud Ree* (* 1895 Holbæk) har baade lokalt og politisk (Venstre) betydet meget. Hans navn er især knyttet til dagbladet »Vestkysten«, grundlagt 1917.

Student (Aarhus katedralskole) 1914; journalist ved Morsø Folkeblad 1917–19; journalist ved Vestkysten, Esbjerg 1919, redaktionssekretær s aa, bladets redaktør 1928–50 og fra 1953, till direktør for A/S Den sydvestjydske Venstrepresse fra 1954; fiskeriminister i ministeriet Erik Eriksen 1950–53.

Medl af radioraadet 1925—51 og af dettes programudvalg 1933—51; formand for Den jydske Lytterforening 1924—32 og 1939—45; medl af Esbjerg byraad 1937—50 og af landstinget i 1953; medl af bestyrelsen for Ritzaus Bureau fra 1954, næstformand 1955—59 og fra 1963, formand 1959—63; næstformand for Journalistforeningen fra 1955; medl af repræsentantskabet for Den danske Presses Fællesindkøbsforening fra 1956.

Har udg »Bogen om I. C. Christensen«, s m Axel Breidahl: Danmarks Radio og s m Ernst Christiansen: Statsradiofonien 1925—50.

Kommunalt og politisk

Esbjerg er nu i udstrækning en af landets største bykommuner efter indlemmelsen af Jerne sogn 1945 og Skads sogn 1967.

Raadhuset opførtes 1891, ny administrationsbygning. Byens første folkevalgte borgmester var den konservative *K. Ø. Holck*, men 1921 sejrede socialdem, og restauratør *A. P. Brandholdt* blev borgmester. 1925–29 var der atter borgerligt flertal med *N. Jæger* som borgmester. Derefter fik socialdem atter flertal, lokomotivfører *M. Mortensen* (* 71 i Saksild, † 56), lokomotivfyrbøder i E 1908, var i en menneskealder med til at lede udviklingen i E med initiativ og fremsyn, (elektricitetsværk, arbejdernes kooperative virksomheder, forsorg for de gamle (DBL XVI 145), var borgmester til 41, derefter forretningsfører *P. Nielsen-Kock*. Særlig betydning fik den soc borgmester *Laur. Høyer-Nielsen* (* 99 i Rønne, † 64). Han blev journalist ved Esbjerg sociald 19, red 29, var borgmester 1942–50, 54–58 og 59–64, havde talrige hverv, i disse aar gennemførtes Tarphagevejen og broen over Varde aa, saa Esbjerg fik bedre forbindelse nordpaa. 1946 skiftede flertallet i byraadet, men siden 1954 har soc haft flertallet. Borgmester siden 1964 er cand. økonom *Henning Rasmussen* (* 26 i Viborg), som ledede Danmarks soc Ungdom 44–53, var i England, blev lærer paa Esbjerg arbejderhøjskole, folketingsmd 60–64, medl af E byraad 53–59 og fra 62.

Kommunevalg: 1943: S: 6249 (13), R: 171 (1), Kons: 2194 (4), V: 1938 (4), Rf: 109 (0). Uafh arb og tjenestemd: 1563 (3).
1966: S: 12230 (12), R: 866 (1), Kons: 4388 (4), V: 5405 (6), RF 248 0, SF: 2141 (2), Komm: 145 (0).

Det skyldtes især *J. P. Sundbo*, at socialdemokratiet tidligt fik fodfæste i denne arbejderby. 1898 oprettedes »Vestjyllands socialdemokrat«, red. af *J. P. Sundbo* (* 1860 i Ølstykke, † 28, begr i Esbjerg). Han havde været paa Vejstrup højskole, tre vintre paa Askov, højskolelærer i Lundby v Løgstør, og 85–88 hos *Morten Pontoppidan* i Jørlunde, tog 88 til Kbhvn, levede som litterat og journalist, først radikal, men gik over til socialdem, da han blev optaget af spm om landarbejdernes og husmændenes rejsning.

Man lagde mærke til ham, da han ved et bevæget møde i Kbhvn 88 krydsede *Fermando Linderbergs* planer om at samle sjællandske landarbejdere i et upolitisk forbund. Efter at have virket ved den socialdem presse i Aarhus og Odense kom han 98 til Esbjerg. Han var en dygtig skribent, skarp og skaanselsløs polemiker, fandt rammende udtryk, havde litterær indstilling og bragte stof af *Jeppe Aakjær*. Hans blad og hans artikler blev snart landskendt. Han kom i byraadet 1900, meget virksom for skolens modernisering, byens forskønnelse, havneudvidelse, sygehus osv, men mødte modstand for sine »kommunesocialistiske« metoder. I »Dansk arbejde« var han meget ivrig, han kæmpede for fiskerne, blev en god bypatriot. Han var sjælen i oprettelsen af Esbjerg arbejderhøjskole, som 1916 fik egen bygning, blev medl af sit partis hovedstyrelse, fra 1903 til sin død folketingsmd i Esbjerg, ordfører i mange sager, flittig og arbejdsom, var med til at præge Esbjerg og især arbejderbefolkningen.

Julius Bomholt (* 96) har siden 1929 været folketingsmd for Esbjerg, Bomholts data viser hans spændvidde, cand theol, forfatter, førende politiker og kulturpersonlighed.

Student (Frøken Langs skole, Silkeborg) 1915; cand theol 1921, ved Askov højskole, 1921–22, ved Arbejderhøjskolen i Esbjerg 1922, forstander for samme 1924–29; medl af Esbjerg byraad 1933–41; folketingsmand (socialdemokratiet, Esbjergkredsen) 1929; formand for folketinget 1945–50 og fra 1964 undervisningsminister i det første ministerium Hedtoft febr–okt 1950, i det andet ministerium Hedtoft 1953, i ministeriet H. C. Hansen 1955, socialminister 1957, fra 1960 i ministeriet Kampmann, minister for kulturelle anliggender 1961–64, fra 1962 i ministeriet Krag.

Medl af radioraadet 1934—50 og af dettes programudvalg 1937—50, formand for raadet 1940—febr 1950 og dec 1950—53; formand for det udenrigspolitiske nævn 1945—50 og fra 1964; medl i 1953; medl af Grønlandsudvalget, formand 1949—50; medl af bestyrelsen for den socialdemokratiske folketingsgruppe og af forfatningskommissionen af 1951; medl af Grænseforeningens hovedbestyrelse 1952 og af bestyrelsen for Rask-Ørsted fondet 1953—54.

Dertil kommer et omfattende forfatterskab:
Har udg: Dansk Digtning fra den industrielle revolution til vore Dage (1930); Arbejderkultur (1932); Moderne Skribenter (1933); Togter (1935); Harald Bergstedt (1938); Den danske Folkeskole (1938); Længsel I-II (roman 1944); Nordiske Profiler (1945); Kulturproblemer (1945); Før Uvejret (1947); Blomstrende Grene (1947); Grønland foran en ny epoke (1950); Mennesket i Centrum (1953); Idé og arbejde (1953); Det egentlige (1953); Folkeskolens reform (1953); Fra den billige bog til fjernsynet (1954); Paa vej til livet (1954); Vision og virkelighed (1955); Vinterlys (1956); Himmerigs dør (1956); Svalerne (1957); Fra nummer 21 (1957); Døgnflue og evighed (1958); Hinsides bjerget (1959); Ukendte Ven (1960); Solhverv (1961); M. F. (1962); Revolutionens tredje Fase (1963); Hvor er du? (1963); Eventyret om fattighuset (1964); Kakkel-vers (1695); Guds Knægt (Knud den Hellige), (1966); sm m H. C. Hansen: Hans Hedtoft, liv og virke (1955); s m Peder Nørgaard: hørespillet Nye Signaler (1932).

Esbjerg arbejderhøjskole blev 1910–24 ledet af forstander *Rasmus Vind* (* 68 Obbekær, † 52), som to vintre havde været paa Askov. Paa korporalskolen i Fredericia blev han 1889 straffet for ikke at have hindret en menig i at skrive en artikel om soldatens rettigheder, og under paavirkning af en medfange i Fredericia arrest blev han socialdemokrat. Senere søgte han gymnastikuddannelse, forestod et børnehjem, var højskolelærer i Janderup. Han fik betroet det brydsomme hverv at lede Danmarks første arbejderhøjskole, støttet af sin hustru, der var sønderjyde (fra Hygum). Han var en fremragende ungdomsopdrager, underviste levende i samfunds- og naturfag, fordringsløs, idealist og betydelig gymnastikpædagog. Han var opstillet ved mange folketingsvalg.

Vind gik med glødende iver ind for at bryde vej for højskolen i arbejderkredse. Han overtog 36 en funktionærstilling under E kommune. Fra 1921 var *Laura Alkærsig* med i ledelsen af højskolen, *Oluf Bertolt* var lærer her 1915–20. (DBL XXVI, 58).

Arbejderhøjskolen har ikke blot haft betydning for mange unge arbejdere, men forstanderstillingen har i flere tilfælde været indledning til en bemærkelsesværdig politisk karriere inden for socialdemokratiet.

De flg forstandere var: Først *Jul. Bomholt* (1924–29), se foran.

Derefter 1929–45: *Poul Hansen* (* 97 Herstedvester).

Udlært som snedker 1916; paa Borups højskole 1918–19 og 1919–20, paa skolen for dansk Kunsthaandværk 1921 og paa Den Internationale højskole 1921–22; elev paa Firecroft College 1922–23; Askov højskoles højskolelærerkursus 1923; elev paa Cooperative College, Manchester 1925–26; lærer paa Den Internationale højskole 1924–29; forstander for Esbjerg arbejderhøjskole 1929–45; leder af oplysnings- og kulturarbejdet i de tyske flygtningelejre i Danmark 1945–49; forstander for den nordiske folkehøjskole i Genève 1948 og 1949; forretningsfører for Arbejdernes Oplysningsforbunds Kbhvns afd 1949–62; forstander for Samarbejdsudvalgenes skole i Kbhvn 1951–62; medforstander for Borups højskole 1952–61, derefter eneforstander; delegeret ved UNESCO generalkonferencen i Firenze 1950; foredragsrejser i England, Skotland og Wales 1926–27 og i USA 1927, 1934 og 1954.

Formand for Esbjerg og Omegns Brugsforening 1931—42; medl af Esbjerg byraad 1936—42; formand for Kbhvns aftenseminarium 1959—62; næstformand i Landsforeningen Dansk Arbejde 1960; medl af folketinget (Grenaa kredsen) 1945—50 og fra 1953, medl af det udenrigspolitiske nævn 1963 og af repræsentantskabet for Danmarks Nationalbank 1964; formand for Den interparlamentariske Unions danske gruppe i 1963 og præsident for unionens generalkonference i Kbhvn aug 1964, vicepræsident for I.P.U. 1965.

Har skrevet: Rochdale Planen i Nutiden (1939); artikler i dagblade og aviser.

Arbejderhøjskolen led meget under den tyske besættelse. Den blev beslaglagt 1940 og næsten ødelagt af tyskerne. Undervisningen maatte foregaa forskellige steder, bl a paa Bramminge hovedgaard, men skolen maatte ophøre 1945. En tid blev der drevet fiskerihøjskole om vinteren, sømandsskole om sommeren, men 1953–55 opførtes en smuk, moderne højskole (Højskolebl 1955, s 399 f).

1955–60: *Ivar Nørgaard,* * 22 Kgs Lyngby. Student (Lyngby statsskole) 1941; cand polit 1947; sekretær i finansministeriet (toldde-

partementet) s aa, i Arbejderbevægelsens Erhvervsraad 1948; forstander for Esbjerg højskole 1955; politisk chefredaktør ved Aktuelt 1961, adm chefredaktør 1964; økonomiminister i ministeriet Krag 1965.

Medstifter af og indtil 1945 næstformand for studenter-organisationen Frit Forum; medl af Lyngby-Taarbæk kommunes ligningskommission 1953—54 og af Lyngby-Taarbæk kommunalbestyrelse 1954—55; medl af atomenergikommissionen 1956—65, af Socialdemokratiets hovedbestyrelse fra 1961; formand for Arbejdernes Oplysningsforbund 1964—65.

Har skrevet: Lærebog i Nationaløkonomi (1949); Focus paa nationaløkonomien (1964); medredaktør og medforfatter af Arbejderhaandbog for samarbejdsudvalg (1954); redaktør og medforfatter af Din økonomi og samfundets (1960).

1960–67: *Erling Jensen,* * 19 Frederiksberg. Realeks. 1936: derefter ansat i A/S Philips og i Kbhvns belysningsvæsen, ejendomsmæglereks. 1941; student (statens og hovedstadskommunernes kursus) 1946; kontormedhjælper og senere fuldmægtig i Østifternes Kreditforening 1946–57; cand jur 1956; forretningsfører for Det kooperative Fællesforbund 1957; forstander for Esbjerg højskole fra 1960, derefter forstander den ny LO højskole, Helsingør.

Medl af Den kgl grønlandske Handels styrelsesraad fra 1961, af atomenergikommissionen fra 1965; formand for Byggefagenes kooperative Landssammenslutning fra 1965; medl af det kooperative fællesforbunds forretningsudvalg fra 1965; undervisningskonsulent for fængselsvæsenet fra 1965.

1967 f: *Daniel Pedersen,* * 21, har virket som udsending for LO og U-landsstyrelsen i Ethiopien, med voksenundervisning, opbygning af kooperative virksomheder, organisation af teknisk og faglig oplæring i Ethiopiens ny fagbevægelse.

Blandt fremtrædende personligheder skal i øvrigt nævnes (efter KRAKs Blaa Bog):

Bundgaard, Kuno (* 01 Esbjerg) fabrikant, dir A/S Th. Bundgaard og søn, fmd Jysk lytterforening t 35, BM Dsk Radio-hjælpefond, fmd Jyske skotøjsfabrikanter, fmd Den personlige friheds værn i E, i hovedbest Danm Arbejdsgiverforening.

Eriksen, Harald, (* 96, Esbjerg), dir A/S Eriksen og Christensen, BM Jydsk handelsstands centralf, m m, fmd E havneraad.

Espegaard, Arne, (* 10). Lektor E statsskole, har været fmd E Museum. Har udg en række hist afhandlinger, især fra Vendsyssel og Læsø, optegnet dialekter og folklore.

Flagstad, Poul, (* 98 (Fader: sp Pedersker)) landsretssagfører her. 31, off anklager, præs. E Rotary-klub, fmd korpsraadet Dsk pigespejderkorps 48.

Hansen, C. Melchior (* 02 Vejle) redsekr »Vestkysten«, medred »Danmarks folkestyre, folketingskand 52.

Hastrup, Thure (* 03) adjunkt Aalb 30 rektor her 44–56, derefter rektor Aurehøj gymnasium. Leder af Vestj musikkonservatorium 46–56, fmd Vestj orkester, Udg 41 og 49: Vore gamle kirker, samt latin-grammatik og latinbøger.

Højbjerg, Johs., (* 86) dir Dsk smørexportforening.

Højris, Harald, (* 99) Frberg, civildommer her 49 (Dommerfuldmægtig her 33), medl forvalt af den rom katolske kirke i Esbjerg.

Jørgensen, M. Blangstrup (* 18 Odense) forstander Statens forsøgsstation Spangsbjerg red »Horticultura«.

Krebs, Axel, (* 85, † 63) c jur, birkefuldmægtig her 19, landsretssagfører 24, fmd Den konservative vælgerf 17–32, byraadsmedl 33–50, medl magistraten 33–46, fmd Centralbiblioteket, medl Zions sogns mghraad 22, fmd 49, medl Treenigheds sogns mghraad 62. Skrev talr indlæg, ogsaa om kirk spm. Fru K, f Ochsner (* 94) aktiv i kulturelt og i mgharbejdere (se s 313 f).

Kromann, Niels Møller, (* 70 Sønderho, † 60) sæbe- og papæskefabrikant, drev Kromanns kemiske fabrik 95–46. BM Hist smf f Ribe a, æresmedl af denne og af Fanøforeningen, udg Fanøs hist (3 bd) skr om Fanø sømænd, flere skuespil, lokal- og personalhist afhandlinger, red Skandinavisk Philatelisttidende, æresborger i Sønderho m m.

Møller, Jens, (* 01), overingeniør, direktør »Vestkraft« elektricitetsværk, talr tillidshverv.

Lodberg, Fr. Jensen, (* 03 Esbjerg), fiskeskipper, fmd E fiskeriforening 54, fmd Vestjydsk fiskeriforening 59, i byraadet 54, BM Indenl sømandsmission 57, talrige hverv.

Nissen, Hans, (* 89 Bramminge) stifter og indehaver af frugtfirmaet Nissen, grosserer, virksom for frugtimport, BM Tempelridderne, byraadsmedl 47 (Venstre), borgmester 50–54.

Rosendal, Kr., (* 77, † 61), bogtrykker, etableret her 02, byraadsmedl 08–37, fmd E venstreforening, 15–28, fmd Dsk provinsbogtrykkerf, i hovedstyrelsen for Dsk arbejdsgiverf, nordisk bogtrykkerraad, folketingskand (venstre) her 18–32, BM Metodistkirkens skandinaviske præsteskole, Gøteborg 25 m m. Udg 52: Europæiske bibeltryk. Betød meget i byen og i metodistmenigheden.

Sørensen, Claus (* 88, fiskersøn fra Ho), var som ung laksefisker i USA, fisker i Esbjerg fra 1908, kutterreder, blev leder af lang række fiskeriindustrivirksomheder, direktør i en række frysehuse, i Skagen, Hirtshals, Thyborøn, Vestjysk krystalisværk, Grønlands fiskekompagni, eget staalskibsværft startede Grønlandsfiskeri (Napassok), fmd Vestjysk fiskeriforening til 43, æresmedl af samme, har Dansk arbejdes initiativdiplom, Dsk Jagtforenings æresdiplom, modtog 59 Esbjergs ærespris, talrige hverv, har konstrueret flere apparater til fiskeri, bygget synkefri redningsbaad m m.

Thygesen, Laur., (* 85 Nr Lyngvig) fiskeskipper, fmd Vestj fiskeriforening 45–59, BM Danm fiskerihøjskole, i komm f havundersøgelser m m.

Boghandler *K. Brinch-Fischer* Esbjerg og seminarieadj *Hans Brinch* har skrevet om Fanø (se Fanø).

Malerm *Kaj Skelmose* (* 22) har deltaget i talrige udgravninger for E Museum (Janderup, Kvong, Varde aa, skrev om Gudenaakulturen ved Varde aa m m).

Forfatteren *Knud Sønderby* er født i Esbjerg 1909, i et radioforedrag, trykt i »Gader og mennesker i min barndoms by« har han erklæret Esbjerg sin kærlighed.

Professor, dr theol *Torben Christensen* er født her 1921, stud her 39.

Skoler

Den private realskole fik 1907 gymnasium, og rektor *Oluf Nielsen* (* 09) ledede den til 1920, da skolen blev statsgymnasium, hvis rektor han var til 1928. Rektor *Kr. Bruun* (* 79 Gjesing v Esbjerg) var rektor 29–44, *Thure Hastrup* 44–56, *Jens Ahm* 56–65, 65 flg: *Gudmund Jensen* (* 09 i Outrup).

Lektor *Børge Tengnagel Jørgensen*, (* 94). Lektor fra 22–60, udg E Gymnasiums studenter 20–45, skr jubilæumsbog om Gymnasiet (utrykt).

Seminariet oprettedes 1950, ledes af rektor *Palle Schmidt*.

Det kommunale skolevæsen lededes 1939–48 af skoledirektør *Oluf Petersen*, der blev skoledirektør i Kbhvn. Fra 1948 af skoledirektør *N. P. Andersen*, (* 98 Store Hedinge, skoleinsp Frberg fra 39). Han har været fmd i Dsk skolebiblioteksforening t 52 og forstander Esbjerg aftenseminarium 50–55. Udg lærebøger i naturhist og biologi og bibliotekskundskab.

Der er elleve kommuneskoler:

Boldesager skole opf 1875, nu husvildebolig, ny skole 1922 og 51 (skoleinsp *P. Kromann)*.

Danmarksgades skole fra 1889, senere ombygget, (insp *F. Klintø*).

Gammelby skole, fra 1900, udvidet 57 (insp *Sv. Løkkegaard*).

Graadyb skole, fra 1952 (insp *John Jensen*).

Jerne skole (insp *Ahlmann Nielsen)*.

Rørkær skole, fra 1932, senere udvidet, (insp *Magne Astrup*).

Spangsbjerg skole, opf 1960 (insp *H. H. Jacobsen*).

Stormgades skole, fra 1896 udvidet 57, (insp *Sv. Aa. Werborg*).

Veldbæk skole (førstelærer *Axel Knudsen)*.

Vestre skole, fra 1896, udvidet (insp *Karen M. Nielsen*).

Østre skole (insp *H. Obling*).

Præstegaardsskolen under opførelse.

Skolehistorisk interessant er det, at dav skoleinsp *A. H. Larsen* efter et besøg i Schweiz allerede 1912–13 oprettede to børnehaveklasser her, noget helt nyt i Danmark, nu er over 1000 børn i børnehaveklasser i Esbjerg.

Desuden en *lang række skoler*, bl a fortsættelseskursus, realskole, katolsk privatskole, eksternatskole (for evnesvage).

Handelsskole fra 1890, Teknisk skole fra 1905 (opr 1885), bygningsteknikum, maskinmesterskole, fra 1922, specialarbejderskole fra 1964, skipperskole fra 1904, forældreforeningens forskole, børnehaveseminarium fra 1962, musikhøjskole fra 1963, sygeplejeskole fra 1961, Sømandsskole m m.

4. maj-Kollegiet, oprettet 1946.

Fritids- og vandrerhjemmet (fra 1906, opr af KFUM) ombygget og udvidet, sidst 1960. Spejder- og FDF-huse ved Bakkevej fra 1964.

Andre institutioner:

Biblioteket, opr 1897, Centralbibliotek 1919, 200.000 bd, ledes af overbibliotekar *Ingrid Vig Jensen*, desuden børnebibliotek, Byhistorisk arkiv.

Esbjerg museumsforening driver Fiskeri- og søfartsmuseet, med afdeling for søfart, fiskeri, E museum, Finsensgade, opf af E Rotary klub st 1936.

Kunstpavillonen i byparken:

I 1903 opførtes en pavillon, der blev indr som restauration. Havde staaet i ca 50 aar, men blev meget forfalden. I 1962 indviedes en ny paa samme sted med udstillingslokaler for Esbjerg Kunstforening, endv konservatorium og en lille restauration. Fra Kunstpavillonen er en smuk udsigt over havnen.

Teatersal i hotel Spangsberg, friluftteater i byparken. Vestjysk musikkonservatorium, opr 1945. E kunstforening, st 1910 ordner skiftende udstillinger.

Parker og monumenter

Byparken anl 1884–85 ved havnen med vandtaarn – hvorfra der er vid udsigt. Her er en amfiteatralsk mødeplads. – *Vognsbølparken* og *Strandskoven* ved Vardevej, 51 ha, ved de store idrætsanlæg, skovbælter, smukke stier. – *Lergravsparken*, mod øst, 6 ha, anlægget ved *Fovrfeld gravlund*, c 3 ha, desuden flere mindre anlæg. Kommunen ejer betydelige plantage- og klitarealer. Uden om byen er planlagt et grønt bælte.

Mindelunden for omkomne fiskere (ved Hjertingvej), er en granitrotunde med en figurgruppe (H. G. Skovgaard) og navne paa omkomne fiskere (557 ved nytaar 1964). *Mindelunden i Byparken er for ofre fra 2. verdenskrig*. Monumentet udf af H. Starcke, indviet 1952. – Monumentet *Frihedskæmperen* foran 4. maj-kollegiet, rytterstatue af *kong Chr. IX* rejst 1900 paa torvet. Desuden bl a mindesmærker for plantningssagens forkæmper, dr med *O. Bruun* († 1898), i byparken, for snurrevoddets opfinder, *Jens Væver*, ved fiskerihavnen, for redningsbaadfører *Fr. Lambertsen* (druknet 1935), ved fiskerihavnen, for ftm *J. P. Sundbo* ved arbejderhøjskolen, for skibsreder *L. D. Lauritzens* virksomhed (Byparken) samt flere andre skulpturer.

Afd skovrider *Frederiksen* og nuv stadsgartner *F. J. Klougart* har gjort meget for at forskønne byen og skaffe grønne omraader.

Sport og idræt spiller en stor rolle i Esbjerg. A/S Esbjerg Idrætspark blev stiftet 1926 af idrætsforeningerne. 1928–29 anlagdes det store idrætsanlæg ved Gl. Vardevej i forb med ældre anlæg. (Anlægget var beslaglagt af tyskerne 1940–45). Anlægget udgør et stort sammenhængende omraade, med atletikstadion, tennisbaner, fodboldstadion, 6 fodboldbaner, klubhuse, desuden flere mindre idrætspladser, en golfbane, badmintonhal, ro- og sejlklubber, svømmehaller ved flere skoler, kunstig skøjtebane osv.

Esbjergs fodboldklub har været danmarksmestre 4 gange siden 1949. *Hans P. Nielsen* 3 gange danmarksmester i gymnastik (sidst 1967).

Hospitaler: 1890 opførtes et epidemisygehus, og 1904 det katolske Sct Josephs hospital (senere udvidet) 1909 toges det store kommunale sygehus i brug senere udv stærkt,

nu Centralsygehus. Indlemmelsen af Jerne krævede store sygehusudvidelser efter 1953. 1962 købte kommunen Spangsbjerg sanatorium.

De gamles hjem indr 1909 i det gl sygehus, 1929 opf det store Gamlehjem ved Vardevej, senere udv (83 vær), i anlægget v De gamles hjem plejehjem for kronisk syge (31 pat). Flere stiftelser, mange folkepensionistboliger. Mange børneinstitutioner, børnehaver, fritidshjem børneraadgivningsklinik, optagelseshjem, børnehjem.

Esbjerg menighedsbørnehave, opr 1949, var fra 1953 den første børnehave i Danmark, der begyndte arbejdet med handicappede børn (spec spastisk lammede) og raske børn i samme lokaler. 1967 bygger Børnenes kontor, Esbjerg afdeling, en ny børnehave med særlig lokaler for spastisk lammede børn, og skolevæsenet arbejder med særlige pladser for handicappede børn.

Esbjerg har fire kirkegaarde: Den gamle kirkegaard ved Vor Frelsers kirke (paa denne kirkegaard kan endnu kun foretages enkelte begravelser, saa skal den nedlægges), Jerne kirkegaard ved Jerne kirke, kirkegaarden ved Gormsgade ogsaa kaldet Ny kirkegaard samt den nyeste: Fourfeldt Gravlund (her er soldatergravene).

Besættelsestiden i Esbjerg

E var en af de byer, der ramtes haardest af den 2. verdenskrig. 4. sept 1939 faldt der ved en fejltagelse fire eng bomber over byen, en kvinde blev dræbt og syv pers saaredes. 1. dec 1940 beskadigedes gasværket af eng fly, og en arbejder dræbtes. Allerede ved krigens udbrud besværliggjordes trafikken paa E havn, og efterhaanden som krigen skred frem, blev forholdene vanskeligere, ikke mindst for fiskerne, der med livet som indsats længst muligt søgte at opretholde deres normale erhverv. P gr af sin beliggenhed var der til stadighed mange tyskere i byen, og da de store, tyske befæstningsarbejder langs vestkysten paabegyndtes, fik Organisation Todt sine kontorer i byen. Det kom tidl til sammenstød ml besættelsesmagten og befolkn. Der rettedes flere alvorlige sabotageaktioner mod virksomheder, der arbejdede for tysk regning, og besættelsesmagten greb til svære repressalier. I aug 1943 udbrød alvorlige strejker, der medførte udgangsforbud og sen generalstrejke. Urolighederne bredte sig fra E til andre byer og medførte, at tyskerne 29. aug overtog magten i landet. Ogsaa i nov 1944 gennemgik byen kritiske dage. En tysk terrorgruppe ødelagde Esbjergbladets bygn og forsk forretninger. Red *Lauritz V. Jensen* og læge *Poul Carstensen* blev skudt. En af Frihedsraadet proklameret proteststrejke besvaredes af tyskerne bl a m lukning af de kommunale værker. Det var en haard belastning for befolkningen, at besættelsesmagten lidt efter lidt beslaglagde omfattende husrum for at skaffe plads til de mange arb, der beskæftigedes paa befæstningsværkerne langs vestkysten. 25. sept 1944 ødelagdes Organisation Todts bygn, nogle faa dage sen sprængtes Fanøfærgen, der transporterede arbejdere til befæstningsarbejderne paa Fanø, og 10. april 1945 ødelagdes Højskolehotellet, der rummede Gestapo. Fra tysk side greb man atter og atter til repressalier. Man ødelagde saaledes den store virksomhed K. Rosendahls Bogtrykkeri, og man skød pastor *P. Bentzen.* Ved tyskernes bortmarch i foraaret 1945 forestod et stort genopbygningsarbejde. (Trap IX, 2, 1965, s 776).

Om Esbjerg under den tyske besættelse skriver indremissionær, senere højskoleforstander *Hans Munck* (DnA 1946, s 102 f) et par glimt (se iøvr V. la Cours værk og Jul i Vestjylland 1945).

»Jeg ved om et sabotørhold fra Esbjerg, hvor lederen, en troende mand, holdt andagt med sine folk, inden de tog ud. Der var stilhed og given sig Gud i vold under saadan en andagt.

En dag kom jeg ind i et kommunistisk hjem. Manden havde maattet gaa »under jorden«. Sønnen var bleven taget og mishandlet af gestapo, og flere andre af børnene havde været til forhør hos gestapo og var blevet mishandlet uden dog at opgive navne paa andre, som var med i modstandsbevægelsen. Da jeg spurgte fruen, om de plejede at bede til Gud, sagde hun, at hun altid havde regnet med, at der var en Gud til, og havde ogsaa bedt ham bevare hendes mand og børn. »Men den dag, da jeg fik at vide, at gestapo havde taget min søn, gik det ligesom i stykker for mig; jeg kunne ikke forstaa, hvorfor Gud ikke beskyttede ham; jeg vidste, det blev frygteligt for min dreng«. I samtalens løb gav hun dog udtryk for, at hun igen ville forsøge at bede. Vi bad sammen om, at hendes mand og søn maatte komme vel hjem, hvilket nu ogsaa er sket.

Men allerstærkest oplevede vi bønhørelsens virkelighed, da flere af vore venner blev taget og indsat i Kolding arrest. Vi dannede et *bønnens* vagthold omkring disse og flere andre af vore kammerater, som allerede var i tyskernes vold, baade herhjemme og i Tyskland. Der blev holdt bøn hver time døgnet rundt. Gud hørte vore bønner: vore venner og kammerater kom alle igennem det med livet i behold.

En ung frihedskæmper, som i længere tid boede i et troende hjem, udtalte til sine kammerater, da han havde været borte fra sit logi en tid: »Jeg kan næsten ikke være bekendt at komme tilbage uden at være bleven et troende menneske.«

De troende, som tog del i frihedskampen, kom i berøring med mange mennesker, som før havde haft meget lidt kendskab til, hvad kristendom er, og fik lov til at bringe dem det budskab om syndernes forladelse og Guds kraft, som ogsaa de, der kæmpede for Danmarks frihed trængte og trænger saa stærkt til.

Det var i det hele taget forunderligt at se, hvordan det bedende og kæmpende Danmark mødtes i kampen for Danmarks frigørelse. Vi blev ogsaa vidne til, hvorledes mænd gennem bønnen fik frimodighed til at gaa i døden. Jeg citerer et kort uddrag af et brev fra en søn til far og mor og søskende: »Naar I nu faar dette brev, er jeg ikke mellem de

levendes tal mere, men vær ikke kede deraf, thi Gud, min frelser, er med mig i denne svære tid, og han holder nok sin haand over mig og giver mig kraft og styrke til at staa det hele igennem med hævet pande. Men det er jo, fordi jeg tror paa Gud og for mange aar siden har givet ham mit hjerte. Bed Gud være med mig«.

Ogsaa i vort hjem oplevede vi, hvor stor magt bønnen har. Den første gang, gestapo kom for at hente mig, lykkedes det dem at overraske os og finde mig hjemme.

Inden gestapo trak af med mig, fik jeg sagt til min kone, at hun skulle ringe til nogle af vore venner og tilskynde dem til at bede for mig. Efter et par timers forhør og en trusel fik jeg lov at gaa igen.

Men stærkest oplevede vi bønnens magt den 17. marts, da gestapo kl 5,30 om morgenen omringede baade vort hjem og missionshuset. Vi vaagnede ved en stærk kimen paa dørklokken og var straks klar over, hvad der var paa færde. Min kone lukkede yderdøren op, mens jeg gik ind i missionshuset gennem døren, som direkte fører fra missionærboligen ind til missionshusets store sal. Det var min hensigt at gaa ud af en bagdør i missionshuset, som fører ud til en anden gade end missionshusets hoveddør og indgangen til missionærboligen. Heldigvis opdagede jeg i tide, at der ogsaa dér var opstillet en vagtpost. Jeg kan ikke sige mig fri for, at modløsheden i dette øjeblik greb mig, for der var ingen udsigt til redning. Men da bøjede jeg mine knæ paa maatten indenfor yderdøren og bad til Gud om frelse baade for mig selv og mine kære inde i lejligheden. Efter bønnen tog jeg mit nye testamente frem og slog op paa Johs Evangeliet 6, hvor der fortælles om Jesus, der kom til sine venner om natten paa søen; der staar, at disciplene forfærdedes, men Jesus sagde til dem: »Frygt ikke, det er mig«. Da forsvandt modløshed og frygt fra mit sind; jeg kendte, at min frelser var mig nær, og jeg troede, han var mægtig til at hjælpe mig. Det viste sig ogsaa, at han var det.

Jeg blev klar over, at der kun var to muligheder for at blive reddet; enten den, at gestapo ikke ville gaa ind og undersøge missionshuset, eller den at jeg maatte forsøge at komme forbi vagten. I den stilling maatte jeg staa i halvanden time, medens gestapo undersøgte lejligheden. Men saa fandt de ogsaa ind i missionshuset og kom op i den lille sal ved bagudgangen. Nu var der intet valg. Og under bøn til Herren vovede jeg mig ud paa gaden forbi vagtposten. Jeg kan ikke give anden forklaring paa, hvorfor vagten hverken antastede mig eller skød paa mig end Guds naadige beskærmelse.

Faa øjeblikke efter stod jeg inde paa Ny Missionshotel og var reddet. Jeg vil aldrig glemme den følelse af forunderlig befrielse, da jeg stod oppe i hotelejer Larsens stue og gennem vinduet kunne se den vagtpost, der havde ladet mig passere.

Men faren var ikke ovre endnu. To dage senere, d 19. marts, kom gestapo igen og forhørte min kone. Efter forhøret fandt min kone det raadeligst straks at forlade lejligheden sammen med de store børn. Og heldigt for dem; for inden der var gaaet en halv time, kom der tre gestapofolk for at arrestere hende. – Samtidig var jeg paa vej ud af byen og fik der den meddelelse, at min kone var bleven taget; derfor var det en meget tung gang for mig fra Esbjerg til Bramminge; dér fik jeg imidlertid at vide, at min kone kun havde været i forhør, men ikke var taget, det lettede meget. Derefter forsvandt ogsaa min kone og de store børn fra byen, medens en meget flink og gæstfri familie blandt vore venner i Esbjerg tog sig af de fem mindre børn de sidste par maaneder af krigen.

Det var i øvrigt meget opbyggeligt at være »under jorden«. Hvor vi end kom hen, blev vi godt modtaget og nød megen gæstfrihed. Grunden til, at gestapo var efter mig første gang, var, at en stikker havde angivet mig for at være antitysk i min offentlige bøn og tale. Heldigvis havde gestapo ikke paa det tidspunkt kendskab til, at jeg var med i illegalt arbejde. Anden gang vidste de besked. Bylederen i Esbjerg, en kaptajn i den danske hær, og hans nærmeste medarbejdere havde paa det tidspunkt mit kontor som mødested. Dagen før gestapo kom hos os, havde de paa aaben gade taget en af disse ledende mænd og mishandlet ham paa det grusomste, saa han blev nødt til at opgive navnene paa en del af de mennesker, som han sidst havde haft med at gøre. Han regnede ogsaa med den mulighed, at jeg kunne flygte fra dem, da vi jo i forvejen havde illustreret for hinanden, hvordan vi ville forsøge at flygte, hvis gestapo en gang skulle overraske os. Den 17. marts blev for modstandsbevægelsen i Esbjerg en uhyggelig dag, idet baade bylederen og ca 20 andre frihedskæmpere blev taget og ført til Kolding arrest, og nogle af dem blev senere ført til Frøslev. Samme dags formiddag blev baade en stikker og en frihedskæmper skudt i Esbjerg«.

I menigheden var mordet paa Zions kirkes sognepræst, P. H. Bentzen, den mest tragiske begivenhed. (Se her s 319).

Om folkestrejken aug 1943 har adjunkt, cand mag *Aage Trommer*, i Jysk Selskab for Histories skriftrække 1966 offentliggjort en undersøgelse af den totalstrejke, som fandt sted i Esbjerg, og som siden blev fulgt op i andre byer som en optakt til den situation, der fik sin udløsning den 29. aug. Det er en redegørelse, der er et fint supplement til besættelsestidens historie. Der er tidligere skrevet indgaaende om lokale begivenheder – professor *Sven Henningsen* har skrevet om strejken i Esbjerg – men der foreligger næppe en saa tilbundsgaaende undersøgelse af en begivenhed af denne natur.

Strejken havde sin baggrund i en række omstændigheder. Den var ikke en spontan national demonstration, men havde sin oprindelse i den uro, der i besættelsens fjerde sommer var kommet til udtryk paa mange arbejdspladser. Kommunisterne var ikke officielt til stede, men de var velorganiserede og havde et klart blik for de muligheder, situationen bød dem. For kommunisterne var der en fagligt orienteret interesse i at nære uroen. Hertil

kom, at denne sommer havde givet befolkningen et første haab om, at krigen snart ville være forbi. De tyske hære var paa retræte mange steder. For Esbjergs vedkommende var stemningen desuden præget af en række sabotagehandlinger, som havde skabt tysk nervøsitet og krævet skærpet politiindsats fra dansk side. Da sabotørerne natten til den 6. august brændte fiskepakkerierne af, blev situationen prekær. Tyske tropper kom i klammeri med danske tilskuere, og det kom til uroligheder i gaderne. Den tyske kommandant fik ordre til at indføre udgangsforbud, og begivenhederne udviklede sig i dagene derefter dramatisk. Kommunistiske arbejdere satte deres fagforeningsledere stolen for døren. Smedene gik i strejke, og bevægelsen bredte sig til andre virksomheder.

Det mest interessante ved den fremstilling, Trommer giver, er hans afsløring af, hvordan kommunister havde evne til at drive bevægelsen igennem, medens de socialdemokratiske tillidsmænd stod magtesløse. Den senere folkesocialistiske folketingsmand *Holger Vivike* var leder af kommunisternes arbejde i Sydjylland, men han kom først til byen, da det hele var overstaaet. Det var de lokale folk, som traadte frem som en selvbestaltet strejkekomité, der hele tiden sørgede for at faa arbejderne samlet og beslutninger truffet inden fagforeningsapparatet traadte i funktion. Bystyret var uden indflydelse paa begivenhederne og fik det saa at sige ikke paa noget tidspunkt. Borgmesteren var i København, hvor arbejdsminister *Kjærbøl* bad ham om at blive, og det var den fungerende politimester *Knud Halsteen,* der blev den centrale figur i de bevægede dage. Han optraadte med klogskab og udviste under enhver fase stor fornuft. Han var politisk knyttet til Dansk Samling og havde ikke svært ved at vinde forstaaelse hos arbejderne. Samtidig var han optaget af at standse en udvikling, der kunne faa ulykkelige følger. Han var i den heldige situation, at den tyske kommandant var en moderat mand, der ikke lod sig provokere til at forværre forholdene, saaledes som det i samme maaned skete andre steder som følge af tysk aggressivitet. Selv da der brændte en Shelltank i samme time som en afslutning var i sigte, lykkedes det Halsteen at formaa tyskerne til at acceptere, at der ikke var tale om sabotage, og at denne hændelse derfor ikke burde paavirke aftalen om en afvikling af den uholdbare situation. Han fik da ogsaa ros baade af justitsministeren og af strejkeledelsen. (Berl Aften 20. dec 1966).

Hvad betød besættelsestiden i Esbjerg?

Krigsaarene sendte en guldstrøm ind over Esbjerg, og et forlystelsesraseri fulgte pengerigelighedens stigen og aftagen. Men alligevel har det aandelige liv i kirke og missionshus tilsyneladende blomstret. Næppe noget andet sted i Danmark har Indre Mission kunnet samle saa mange deltagere til sine møder som netop i Esbjerg.

»Har pengerigeligheden slet ikke bevirket frafald indenfor Indre Missions rækker, har »Kristeligt Dagblad« spurgt Esbjergs initiativrige indremissionær, *Hans Munck.* (22. marts 1945).

– I det ydre har vi ikke mærket nogen tilbagegang, snarere tværtimod, svarer missionæren. Deltagelsen i vore møder er nærmest vokset i de senere aar. Nogle er dog sløjet af i arbejdet, og enkelte er gledet fra os, men jeg ved ikke, hvor fast de har staaet i forvejen. Det er trist, for hvis blot én glider fra os, er det den ene for meget.

– Naar man taler om pengerigelighed, tænker man jo særlig paa fiskerne, men man kan ikke sige, at det lille frafald, der har været, særlig har været af fiskere, fortsætter missionær Munck. For øvrigt er det ikke fiskere indenfor Indre Missions kredse, der har tjent de svimlende beløb under krigen.

– Er Indre Mission tilfreds med de resultater, der naas i Esbjerg?

– Nej, det bliver vi aldrig. Vi er inde i en nødstilstand, der bestaar i, at vi ikke naar ret mange mennesker, selv om vi synes, at vi naar en del. En stor del af Esbjergs befolkning har fuldkommen afskrevet Guds bud, og pengerigeligheden har sin store del af skylden herfor. Det gælder baade ældre og unge, derom vidner de beretninger, vi faar fra midnatsmissionen. Det lever som en uro i os, og denne uro skal drive os ud til disse mennesker for at opnaa personlig kontakt med dem. Skal de reddes, maa de i forbindelse med Guds ord.

– Krigsaarene har givet os forøget berøringsflade. Mennesker er trods alt blevet mere modtagelige. Jeg har ganske konkrete eksempler paa det fra mine besøg i hjemmene, og flere mennesker end tidligere søger sjælesorg. Al den nød, krigen har ført med sig, har gjort mennesker rodløse, saa de er begyndt at søge efter noget solidt. I mange tilfælde har det betydet virkelig omvendelse, men det er sket i det stille, og der har ikke været tale om nogen større vækkelse.

Vi arbejder for tiden her i Esbjerg med at faa studiekredsformen ført ind i Indre Missions arbejde foruden bibelkredsarbejdet, som gaar ualmindelig godt. Vi har for tiden 42 bibelkredse, deraf 15 udelukkende for unge. Indenfor KFUM og K, som Indre Mission i Esbjerg har et ualmindelig godt samarbejde med, har jeg desuden i vinter ledet en studiekreds, der har til formaal at uddanne de unge til ledere.

I det hele taget har vi meget store muligheder i Esbjerg, slutter missionær *Munck,* og vi haaber, at den aandelige rejsning, man mener at konstatere i København, vil forplante sig hertil. Det er jo kristendommen, vi maa søge til, naar vort land skal genopbygges«.

Esbjerg er stadig den friske by, hvor det skal gaa rask. Vestenvinden vifter gamle fordomme bort – og den giver esbjergenseren et jernhelbred – paastaas det! Her skal der ske noget. *Kaj Munk* sagde, at paa vestkysten levede efterkommerne af de raske folk, som Svend Tveskæg førte til England og Skotland, hvor jyderne lærte briterne at sejle, og hvor mange byer og steder har danske navne. Nogle kom hjem igen, og de havde stadigt vikingeblod i aarerne. Vestjyden og englænderen

kan tale sammen og forstaa hinanden ... især »da vestjysk tale mest bestaar i at tie stille og lytte«.

I Esbjerg sætter man ikke sit lys under en skæppe. Man har set fiskerdrengene sidde og jonglere med hundredkronesedlerne paa hotellerne. De sled, men de tjente gode penge. I Esbjerg siger man ligeud, at byens opland ligger mellem de to T'er: Thisted og Tønder, hvad saa Hvide Sande siger dertil! Amtets to andre købstæder er børn af bondelandet. Esbjerg er havets og havnens datter. Byen er vendt mod havet, og havnen med eksport, Englandstrafik, skov af fiskerkutternes master, fiskeindustrien og hvad dertil hører, er byens livsnerve. Her er Danmarks længste tovbane, største sildeoliefabrik, dygtige idrætsfolk, flot stadion m m. Der fortælles at E er nordens børnerigeste by. Udsigten fra vandtaarnet over by og havn med de kilometerlange kajer er imponerende. De senere aar har bragt et vældigt opsving i detailhandelen. ANVA har her et af sine største udsalg, Esbjerg skal nok sørge for, at stationsbyerne ikke bliver for generende konkurrenter.

Det spredte og kaotiske er afløst af fasthed og plan. Stadsdirektør *Ernst O. Borchhorst* (* 12, stadsdir 48) har gjort et stort arbejde. Gaderne er moderne, asfalterede, Esbjerg var den første danske by med neonlys. Hovedgaden, *Kongensgade*, forbi torvet med Chr. IXs rytterstatue, er en af Jyllands festlige gader. Men Esbjerg by har ingen gamle huse! Den ældste og værdigste bygning i E kommune er den gamle sognekirke i Jerne, en af Vestjyllands skønneste bygninger.

Det kirkelige liv

»Det højeste i Esbjerg er ikke et kirketaarn, men en silo« ...

Esbjerg fik først sin kirke 1887. Men allerede før var der et kraftigt kirkeligt liv. Ogsaa paa det aandelige omraade skulle det gaa rask. Skønt byen var vokset op af sandet paa faa aar, var den ikke uden rødder i sund, dansk kultur og aandeligt liv. Mange af de tilflyttede, især fiskerne, kom fra egne med stærkt trosliv og allerede 1874, da havnen blev taget i brug, kom IMs udsendinge hertil og indbød folk til møder. Snart følte man trang til at samles regelmæssigt, og 1876 lejede de et snedkerværksted i baggaarden, Kongensgade 60, hvor man mødtes til oplæsning af en prædiken, til bøn og sang. Det er bemærkelsesværdigt, at i denne by, som voksede med amerikansk fart i Brandesianismens, arbejderukirkelighedens og materialismens tid, fik *Indre Mission* straks en betydelig indgang blandt fiskere, haandværkere og handlende. Der var ivrige *menneskefiskere* blandt de unge havfiskere, og det skulle helst gaa rask. De var missionsfolk i egentlig forstand, baaret af en frimodighed og selvstændighed, som kom til at kendetegne livet de følgende aar. Egnen var jo oprindeligt egentlig grundtvigsk. Den gr fører, *N. J. Termansen*, var kredsens folketingsmand, og i omegnen var der flere betydelige gr præster, men det blev IM, der foreløbig kom til at præge Esbjergs kirkeliv.

Der var 2–4 km til sognekirken i *Jerne*, men man søgte derud i stort tal. Man var hjemmefra vant til at holde helligdag i Guds hus. Jerne-boerne kunne brumme over, at de ikke kunne faa plads i deres egen kirke. Og snart efter kom det til at knibe med pladsen i Kongensgade 60. Lederen var snedkermester *Chr. P. Jensen*. Mærkeligt nok fik to mænd, der kom hertil fra Bornholm, og begge blev præster i USA, stor betydning her: *N. Grønbech* og *P. C. Trandberg*. 1879 opholdt missionær *Niels B. Grønbech* sig nogle uger i Esbjerg. Han var fra Allinge, havde været gdjr og blev antaget af IM som kolportør 1869. Han var en dygtig, rolig mand, ved IMs sommermøde 1872 indledede han en forhandling om det da brændende emne: »Er Jesus i Bibelen?« Han var en tid syg 1876, han boede i Sdr Næraa og rejste 1880 til USA, kaldet af de danske i Iowa, og 1881 blev han ordineret som præst. Dr theol *R. Volf* roste ham i IM tid (1881, s 624). Han fik afgørende betydning i Esbjerg, idet han indgav *Chr. P. Jensen* den tanke, at der burde bygges et *missionshus* i den klondykelignende bebyggelse snarest muligt. De to mænd begav sig ud til Jerne præstegaard om den sag, men provst *Assens* ville ikke være med. Skulle der bygges, maatte det være en kirke og ikke et missionshus.

Men de to lod sig ikke slaa ud. Allerede da gjaldt det: Rask skulle det gaa! Og 18. sept 1879 udsendtes en haandskreven »indbydelse til tegning af bidrag til et kristeligt forsamlingshus' opførelse i Esbjerg«. Der var nu 1500 menn, og byen var ikke bange af sig; man ville bygge et hus med 500 sd, prisen ansloges til 4000 kr. Man haabede paa støtte fra IMs venner over hele landet og bidrag fra Esbjerg, IMs udsendinge skulle benytte dette kristelige forsamlingshus, og det skulle være IMs ejendom. Opraabet var underskrevet af *Chr. P. Jensen*, detailhdlr *Hans Pedersen*, murermester *Chr. Frøkjær-Jensen*, fabrikant *F. Møller*, maskinmester *J. P. Eilert*, snedker *A. Eriksen*, og gdjr *Iver Pedersen*. Disse IMs jævne mænd IMs fædre i Esbjerg fortjener at huskes for deres tro og vovemod, men det bemærkes, at der var ingen fisker med i dette udvalg. Den første indsamling gav 1500 kr, 1 kr pr indbygger, en grund blev købt for 200 kr, og det meste af byggearbejdet udførtes frivilligt. Det var en stor festdag, da *Vilhelm Beck* indviede Esbjergs første mh 25. maj 1880, en stor, grundmuret bygning af røde mursten med spaantag, 30 alen lang og 16 alen bred. Det fik navnet »*Bethania*«, og *Vilh. Beck* skrev begejstret om det i IM-tid. Det kom til at koste 5000 kr, og pengene blev først fuldt indbetalt efter indvielsen.

Om provst *M. R. G. Assens* store indflydelse som præst, provst og sogneraadsformand og pastor *A. G. Kemps* arbejde for E kirke, se under Jerne S.

I foraaret 1880 flyttede provst Assens til Gaverslund, og maj 1880 kom den kendte vækkelsesprædikant, pastor *P. C. Trandberg* (se her I, 520 f), hertil og blev kst sp. Han havde betydet meget paa Bornholm, og havde været valgmenighedspr der, hvor han vakte et

vældigt røre, en mandig og tillidvækkende præst, men stemningsbevæget og rastløs, ustandselig paa rejse, præget af Kierkegaards voldsomme angrebsform. Mange sagde, at »de aldrig havde hørt en præst, der talte med en »saadan hjertelighed og overbevisende kraft«. Han rejste som *N. Grønbech* til USA, hvor han ivrigt virkede til han døde 1896 i Minneapolis. Pastor *Trandbergs* forkyndelse slog gnister, man fortæller, at pinsedag forlod adskillige kirken i vrede. Men hans smil og vindende væsen banede vej for hans budskab. Han var i Esbjerg godt et aar, indtil han rejste juni 1881. Han kom meget i missionshuset, var en yndet taler der. Det blev sagt, at han var »en aandelig plovmand, som pløjede dybe furer i Guds riges ager«.

27. juni 1880 begyndte murerm *Chr. Frøkjær-Jensen* og hustru en søndagsskole. 1884 oprettedes KFUM, 1887 KFUK.

1887 blev et betydningsfuldt aar. Da indviedes *den ny kirke*, og da holdtes det store *IMs børne- og ungdomsarbejdsmøde* 21–22. juni, det første store kirkelige møde i Esbjerg. 1500 kom med banen, over 1000 fra oplandet, de mange hundrede gæster blev indkvarteret helt op til Varde, alene paa Fanø var der 600. Og vanskelighederne med overfarten til Fanø, med ebbe og flod (en dag var der særligt lavvande) gjorde det hele besværligt. Hverken Jerne kirke eller Esbjerg mh kunne rumme mødedeltagerne. Men DFDS stillede beredvilligt en stor kreaturstald, der kunne rumme flere tusinde mennesker, til raadighed. Den blev pyntet med flag, vimpler og blomster, forsynet med bænke og talerstol. Her prædikede *Vilhelm Beck*, og her holdtes de store forhandlinger om, hvad IM kunne gøre 1) for børnene, indledet af pastor *Kornerup-Bang*, da i Idum, 2) for de unge kvinder, indledet af *Anders Stubkjær*, og 3) for de unge mænd, indledet af provst *John Hansen*, Fyn. Kun 2. dag samledes man i en kirke, Nordby kirke, hvor *Carl Moe* prædikede. – Dette møde betød et vældigt fremstød for IMs børne- og ungdomsarbejde ... og for IM i Esbjerg.

Pastor *Axel Kemp*, Jerne (1880–90) virkede som et frisk aprilsvejr, han havde meget at bestille i det store pastorat. ...»Kemp var en højt kultiveret mand, lige fjern fra højskoleflad selvglæde og indremissionsk selvgodhed«. Han var en lidenskabelig sandhedssøger, præget af selvfornyelsestrang. Han »hældede i begyndelsen til IM, men blev drevet bort fra IM, da han fandt den ufordragelig«. (Se her IV, 249 f). Allerede 1880 søgte man ministeriet om en kirke i Esbjerg, men forgæves. Pastor *Kemp* blev ved med at arbejde for at faa rejst en kirke, og 1885 blev man klar over, at man selv maatte tage fat. Der blev holdt et stort borgermøde og i løbet af faa maaneder var der indsamlet 12000 kr. Rask gik det, en fjerdedel stammede fra kongehuset, en fjerdedel fra byen, resten kom ad anden vej. Endelig stod der 20000 kr til en kirke i Esbjerg paa finansloven 1887, grundstenen nedlagdes i maj, og inden jul var kirken indviet, men kun som filialkirke, og *Kemp* var enepræst i det vældige 3-kirkepastorat. Kirken og missionshuset ligger meget centralt i byen, lige over for hinanden, og begge maatte snart efter udvides.

1890 udskiltes Esbjerg som *selvstændigt sognekald*. Den første sp, *Chr. Bruun* (1891–1918), oplevede byens enorme udvikling, den hidsige spekulationsperiode og opgangen derefter. B blev Esbjerg en udmærket sognepræst. Han var ikke udpræget IM, men fandt hurtigt sin plads blandt IMs venner, tog flittigt del i arbejdet i »Bethania«, havde meget stor kirkegang, han begyndte bl a arbejdet blandt de gamle og i mghplejen. 1890 fik Esbjerg sin første indremissionær, *Jens Fisker*, men han var her kun i tre aar. Fra hans tid stammer missionærboligen ved mh. Den kendte søndagsskolemand, indremissionær *Kr. Jakobsen* flyttede nu hertil, og 1895 havde Esbjerg *landets største søndagsskole*, med c 1000 børn. Missionshuset blev altfor lille, pastor *Bruun* indsamlede paa fjorten dage 4000 kr, og i sommeren 1894 opførtes en to-etages bygning ved østre gavl af det gamle mh og sat i forbindelse dermed. Det ny mh fyldtes tæt, og 1896–97 gik en *stærk vækkelse* over nybyggerbyen. *Kr. Jakobsen* skrev: »Det var et aandens vejr over Esbjerg, saa selv den kloge verden studsede, thi sang, bøn, graad og smil lød fra alle munde. Ogsaa paa Fanø var der vækkelse, og overalt var det især de unge, der blev omvendt. I »Raadgiveren« (1897, s 79) hedder det, at »vækkelsen som en aandens susen nærmest maatte tilskrives det arbejde Herren har gjort her ved troende lærere og lærerinder i børnegudstjenesten«. – Denne vækkelse kom til at betyde umaadeligt meget for IM, ungdomsarbejdet og kirkelivet i Esbjerg. Ved denne tid tog man fat paa *sømandsmission*. Missionær *V. Rasch* var særlig virksom, og han fik 1898 ansat den udmærkede *S. M. Hodneland* som sømandsmissionær i Esbjerg. Sømandshjemmet i denne sømands- og fiskerby aabnedes 1903, senere udvidet. En filial opførtes 1921 paa den ny fiskerihavn. Sømandshjemmets første bestyrer var *C. Rusgaard*, derefter diakon *H. Gorridsen*, senere knyttedes en skole for sætteskipperseksamen hertil.

Hidtil havde IM faktisk været eneraadende. Da en *grundtvigsk* taler skulle holde foredrag her sidst i 80'erne, sagde han, at hvis man skulle bo i Esbjerg, var der ikke andet at gøre end at slutte sig til IM, for det var det eneste sted, der kunne være haab om at finde aandeligt liv. (Kr dbl 23. sept 52). Men der voksede alligevel en ret livskraftig grundtvigsk kreds frem, og i okt 1892 kunne man indvie *Højskolehjemmet*, der ikke blot skulle være et pænt hotel, men ogsaa et samlingssted om møder og foredrag. Ledere var grosserer *Thorvald Møller*, og elektricitetsværksbestyrer *Buhl*. Frelsens Hær havde en tid til huse her.

1932 rejstes det grundtvigske ungdomshjem i Norgesgade.

Det gamle højskolehjem var et af tyskernes hovedkvarterer under besættelsen. Men i april 1945 indfandt blikkenslager *Børge Andersen* sig for at installere en gasmaaler, det fik han lov til. I gasmaaleren var der en tidsindstillet bombe. Den eksploderede om natten

og ødelagde tyskerborgen til byens jubel. Ved et betydeligt Marshall-laan rejstes et nyt smukt højskolehjem for 1,5 mill kr, Danmarks smukkeste højskolehjem, med hotel og en sal med 600 sd, ledet af *Bjørn Rølling*.

1904 blev indremissionær *Søren Beck* missionær i Esbjerg. Atter var der vækkelse, og tilstrømningen blev saa stor i kirke og mh, at det kneb med pladsen. Kirken var udvidet med to korsarme 1896, og den var stuvende fuld. Atter maatte man i gang med missionshuset. Det gamle blev revet ned, og 15. november 1906 kunne man indvi det ny mh, et af landets største, og det viste sig endda at være for lille, da den første missionsuge skulle holdes. Man maatte holde møde samtidigt i »Bethania« og i kirken. Juni 1904 holdtes IMs sommermøde i Esbjerg under stor tilslutning. *Søren Beck* var en dygtig missionær, og hans efterfølger, *Aksel Nielsen* († 1924, 59 aar gl) sekretær i Kirkeligt forbund, medlem af Menighedskonventet, var begge førerskikkelser med en kraftig, central forkyndelse. *Aksel Nielsen* fik udvidet Esbjerg kirkeblad, og det uddeltes hver 14. dag i alle byens hjem i 14000 eksp. Søndagsmøderne blev efterhaanden det samlende i »Bethanias« arbejde og er det til dato. Dertil kom de mange bibel- og missionskredse, midnatsmission, sang- og strengekor, og forsamlingerne har altid været præget af Ungdom. KFUM og K fik deres egne hjem og sekretærer i tilknytning til Bethania. Den kristne ungdomsbevægelse her var meget stor og virksom.

1895 fik pastor *Bruun* en hjpr, pastor *M. J. Madsen*, en alvorlig, begavet, men svag mand, og 1896 oprettedes et embede som rkp. Pastor *E. F. P. Melbye* (1896–1906) døjede ogsaa med et svagt helbred, han tog sig meget af børnene, var fmd for Esbjerg børnehjem og virksom i værgeraadet. Han var nærmest KC, men IM hørte ham gerne, og kkg var stor. (Se her III, s 427). Da han flyttede til det nærliggende Gørding, ønskede pastor *Bruun*, at der hellere skulle være 2 hjpr end én rkp. De ville gøre mere gavn! Der havde været hjpr (*F. Nørballe*, 98–99, virksom i KFUM, se sp Løjt). De to hjpr blev *C. A. Sølling* (06–09, tillige kordegn 07, se sp Sct Pauls k, Aarhus) gr og *M. T. Berg* (06–14, se Redsted-H). Pastor *Sølling* skriver: »*Bruun* fik os to raske nordbagger at køre med, og det gik meget godt. Der var stærkt aandeligt liv, stor kkg og stor tilstrømning til det store mh hvor jeg satte megen pris paa missionær *Søren Beck*. Man kunne i mh frit drøfte tingene og sige sin mening lige ud. F eks om man nu ogsaa havde ret, naar man kaldte »grundtvigianismen en plet sort tjære paa hvide bukser«. For der var jo en gr bevægelse, som samledes til møder og foredrag paa Højskolehjemmet, hvor den drivende kraft var grosserer konsul *Thorvald Møller*.

Men 1908 kom der atter en fast rkp: *Th. Biering* (1908–14), og han forstod at sætte fart i tingene efter byens motto: Rask skal det gaa! Han havde været rejsepræst for KFUM og K, var en af den kristne ungdomsbevægelses førende skikkelser, generalsekretær for KFUM og K, red af »De unges blad«, rejst meget i Europa og USA til internationale møder, en præst med vid horisont. Sidst havde han været sp i Tyregod, men biskop *G. Koch*, Ribe, opfordrede ham stærkt til at flytte til Esbjerg, hvor der laa en stor opgave og ventede paa ham: Opførelse af en kirke i den stærkt voksende by. B skriver selv hertil: »Jeg vægrede mig kraftigt, for Esbjerg var i mine øjne en ung by, som ikke var kommet ud over begyndervanskelighederne og derfor ikke havde noget rigtigt godt lov paa sig; men jeg blev overtalt og fik ti meget lykkelige arbejdsaar i Esbjerg. Jeg fik et godt samarbejde med den betydelige og dygtige pastor *C. Bruun* og med missionærerne *Søren Beck*, *Aksel Nielsen* og *Ole Poulsen*. Kkg var meget stor, sdsk og KFUM og K blomstrede. Der var meget at bestille; samtidig var jeg religionslærer paa gymnasiet og blev 1915 provst. 1918 var jeg ødelagt af overanstrengelse og maatte søge et roligt embede paa landet...«. Den tænksomme og stilfærdige pastor *A. T. Biørn-Lorenzen* (nærmest KC) var hjpr og kordegn 1910–13.

En Esbjerg-dreng, som senere fik et anset navn i den danske menighed i ungdoms- og socialt arbejde, *Aage Falk Hansen*, (* 95 i Esbjerg, student Esbjerg 13) fortæller glimt fra *Esbjerg Missionshus* i disse aar:

»Som aarene gaar, vandrer jeg ofte i stille stunder ad mindernes vej tilbage til min barndoms by Esbjerg, der blev rammen om mit livs første sytten aar. Her blev jeg fortrolig med Vesterhavet i hele dets lunefulde omskiftelighed – fra en sommerdag, naar det laa smilende og gennemglitret af sol og til de forrygende efteraarsstorme, hvor havet rejste sig i molokagtig vælde, mens der blev hejst stormvarsel paa havnemester-boligens højt beliggende grund, og min tolder-far med ængstelse i stemmen talte om, at der var saa og saa mange fiskekuttere ude i rum sø.

Det gav mig en tidlig fornemmelse af at leve i en verden, hvor store, stærke magter, trods en sommerlig vaabenstilstand, stadig laa i krig med hinanden. Og naar jeg saa i bibelhistorien læste om Jesus, der stiller stormen paa søen, var det ikke den bjergomkransede Genezaret sø, jeg saa for mit indre øje, men det fraadende Vesterhav, og hvor jeg forstod disciplenes nødraab: »Herre, frels os, vi forgaar!«. Saadan lød det en stormfuld nat i hin fjerne tid, men saadan lød det ogsaa, naar vestjyske fiskeres kuttere omtumledes ude paa det oprørte hav.

Dette Vesterhavs-drama har i grunden altid tonet som en konkylies brusen i mit af vestjyske minder erindringsfyldte sind.

Jeg var dog ikke ret gammel, før jeg fik en anelse om, at ikke blot ude i naturen, men ogsaa i et menneskeliv kunne man blive vidne til det helt store drama. Det foregik lyslevende for mine øjne ved et vækkelsesmøde i Esbjerg Missionshus, hvor jeg jævnlig tilbragte søndag aften med min mor. Hvad jeg oplevede her har, saavidt jeg selv kan skønne, været med til at farve mit sind og mit livssyn.

Naturligvis kom der en tid, da jeg som

kritisk gymnasiast ogsaa var kritisk indstillet over for »det missionske«, selv om kritiken kom lavmælt til orde. De stoute fiskere, om hvem jeg som sagt vidste, at de ofte havde været ude paa livets yderste pynt med døden inden for synsvidde, spillede selvfølgelig ikke komedie – heller ikke i missionshuset. De var *ægte* helt igennem. Og faldt man i snak med dem, var der to slags argumenter, som de formaaede at gøre brug af paa en altid virkningsfuld maade – de havde det afvæbnende lune, vestjyske blink i øjet, og de var mestre i de dobbeltbundede bemærkninger, hvor humoren smilende laa øverst og den barske alvor lige neden under.

Fra missionshusets pulpitur saa jeg nu disse vejrbidte mænd sidde nede i salen, lyttende til det store drama mellem Gud og Satan, himmel og helvede. Og blev der end talt herom i jævne ord, saa blev modsætningen dog trukket lige saa skarpt op som i *Miltons* »Det tabte Paradis« og *Dantes* »Guddommelige Komedie«. Og de gæve fiskere var ikke i tvivl om, at her var tale om en valplads, som strakte sig helt ind i deres eget menneskeliv.

Naar saa talen var forbi, kunne man se dem bøje knæ ved bænken, for nu gjaldt det om at faa fred med Gud – og fik de det, da kunne intet drama, hverken til lands eller til vands, bringe dem ud af fatning.

Endnu toner slutningssangen som en aldrig forstummet jubel over frelsen i Jesus Kristus i mit sind:

»*Der er solskin i min sjæl i dag*«

– og det solskin blegnede aldrig – end ikke i bælgmørke nætter mellem Vesterhavets taarnhøje bølger«.

Den store begivenhed var indvielsen af *Zions kirke* 1914, og *Th. Biering* blev dens første sognepræst. Byens hastige vækst skyldtes bl a fiskeriets opsving. Fra hele Vestkysten og ikke mindst fra Holmslands klit strømmede ungdommen til. Store fiskerfamilier kom til at præge, navnlig i vestbyen, de kom fra aandeligt vaagne egne, og de ville gerne samles i kirke og mh. Der er stadigt forbindelse mellem disse fiskere og deres hjemsogne. *Th. Biering* gik med stor iver ind for at faa bygget en kirke i vestbyen, hvor der jo da ogsaa boede købmænd, haandværkere og arbejdere foruden fiskerne. Men *Zions kirke* blev i særlig grad fiskernes kirke ... og IMs kirke i Esbjerg. Det var en stor, lyttende og kraftigt syngende menighed, som samledes i den lyse, festlige kirke. Den blev bygget paa aaben mark uden for den tæt bebyggede del af byen, men bebyggelsen omsluttede snart kirken. Sognet er broget, med villaer og høj bebyggelse side om side. Der er to kirkegaarde, den ene med mange tyske, engelske og amerikanske soldatergrave. En god hjælp fik Biering i pastor *J. M. Roesen* (rkp ved Zions k 1914–21), og der blev arbejdet flittigt med dygtige lægfolk som medarbejdere. Men IM havde stadigt »Bethania« som brændpunkt og fælles arbejdscentral for begge sogne. – Med pastor *J. P. J. Nørgaard*, der blev rkp ved Vor Frelsers k (1914–18), fik Esbjerg sin første udpræget grundtvigsk præst. Han var folkelig, højskolepræget, de unge holdt meget af ham og hans milde væsen. Han fik her udrettet en del for det gr arbejde (se her II, 616).

Pastor *Anker Moos* var hjpr 1917–18. Han skriver: »Skønt jeg var hjpr hos kirkens første sp, bar intet præg mere af pionerarbejde. Menighedsarbejde, missionshuset, sdsk, KFUM og K, gamle-arbejde, sømandsmiss, YM-kredse og bibelkredse ... var alt i fast, gammel og god gænge, helt baaret af en frisindet IM med frisk initiativ. Andre retninger gjorde sig ikke synderligt gældende. Modsætningerne her var ikke særligt mellem retninger, men mellem dem, der var indenfor og dem, der var udenfor. Der var mange berøringspunkter, og der blev øvet et stort missionerende arbejde. Disse aar var præget af, at erhvervslivet under krigen maatte ligge ret stille, medens fiskeriet havde gode kaar.«

1918 var der *præsteskifte* i begge sognekald. Pastor *Bruun* tog sin afsked efter 27 aars grundlæggende arbejde, og provst *Biering* flyttede til Sdr Stenderup. Om det nu var de høje skatter, boligproblemer eller andre ting, der gjorde sig gældende, men i 1918–25 var der hyppige præsteskifter i de fire faste præsteembeder her.

Pastor *J. P. J. Nørgaard* blev sp ved Vor Frelsers kirke (1919–22) og flyttede til Store Hedinge. Han afløstes af provst *A. E. Kjærgaard* (1922–50). En betydelig og særpræget præst, den præst, som har virket længst tid i Esbjerg. Han tog først sin plads blandt de grundtvigske, var fmd for KS, men da han i 30'erne følte sig tilknyttet til Oxfordgruppebevægelsen, kom der et brud. Mange gamle hjertebaand holdt dog og nye knyttedes. Han stod nu uden for partierne, anset af alle, kendt for sin humor og samtidig en alvorlig og midtsamlende præst. Se iøvr s 316 f.

Siden 1951 har pastor *A. E. A. Arentoft* været sp ved Vor Frelsers kirke. *Nørgaard* afløstes som rkp af pastor *Axel Holm* (1919–22), som var glad for at være her. Han skriver hertil om den gode kkg og om IMs store arbejde, som han følte sig knyttet til. Holm havde sit arbejde i øst-byen, hvor der bor mange arbejdere. Han var meget flittig med husbesøg. I disse aar (1919–22) var murerm *Chr. Frøkjær-Jensens* søn, *Peder Jensen Frøkjær* kordegn ved Vor Frelsers kirke. En betydelig mand og hjælp i arbejdet. Han havde været højskoleforstander i Horne, en ægte IMs mand. Han blev 1922 sp i Nyker, skønt han ikke havde teologisk uddannelse. Han var fmd for Centralf af kr sangkor, og meget virksom for sangen i denne sangglade by. De flg 2 rkp slog sig til ro her: *P. A. C. Ivertsen* (1922–41) og *E. S. Iversen* (siden 1941).

Pastor *P. Ivertsen* skriver hertil: »Esbjerg fik mh, før byen fik kirke, og denne omstændighed blev grundlæggende for byens kirkelige udvikling. Man mødte endnu spor af pastor *P. C. Trandbergs* forkyndelse, og hans hustru, f Lüttichau, havde grundlagt søndagsskolen, som nu havde over 1000 børn, fordelt paa 4 sdsk. Pastor *C. Bruun* havde klogt og dygtigt ud fra sit kirkelige (højkirkelige) syn samarbejdet med IM, saa IM blev kirke-

lig, og pastor *Th. Biering* havde oplevet en opblomstring, navnlig fik han mange unge med. Da jeg kom til Esbjerg 1922, var indremissionær *Aksel Nielsen* IMs ubestridte leder, en baade dygtig, klog, frisindet og diktatorisk høvding (»Kong Aksel«). Ham arbejdede jeg godt sammen med, dels fordi jeg delte hans syn, dels fordi han ikke fik lov til at rende mig over ende, da jeg mødte hans diktatur med godt humør. Han døde allerede 1924. Saa blev hotelejer *C. Jespersen* IMs fmd i fire aar. I de aar var jeg boykottet fra missionshuset. Skønt flertallet af IM stod paa min side, blev jeg holdt ude. Men kkg voksede. Da *Jespersen* rejste til Kbhvn, blev *Hans Munck* indremissionær i Esbjerg, han var en mand med initiativ og arbejdskraft, og IM kom atter i sving. – Jeg var i syv aar fmd for FDF, kom meget blandt drengene, ogsaa paa storture og lejre, og i tre aar var jeg fmd for Sømandshjemmet. I den tid byggede vi det store sømandshjem paa den ny havn. Fiskerne betalte det hele. Oxfordbevægelsen skabte en del fornyelse, men IM vendte den ryggen, og da jeg opdagede, at bevægelsen hyldede liberal teologi og gerningsretfærdighed, hoppede jeg af«.

Det store IM smf har paa mange maader præget det kristelige liv i byen. Murermester *Kr. Jensen* var fmd til 1943, derefter missionær *Hans Munck* til 48, pastor *Kaj Brask* til 1954.

Pastor *E. S. Iversen* er siden 1954 fmd for IM i Esbjerg. Han blev kkp i det nyoprettede kkp 1941, og rkp 42. Som kkp afløstes han af pastor *P. A. Gaub* (1942–47), flittig præst, virksom i KFUM. Siden 1948 har pastor *Tage Damgaard* været kkp. (Se her s 318).

I *Vor Frelsers sogn* er IM samlet om Bethania, sdsk, bibelkredse, YM kredse osv.

Pastor *Arentoft* er fmd for det gr kirkesamfund.

I besættelsestiden holdtes daglig andagt i kirken ved kirkens præster.

Zions kirke har nok haft den største kkg. Den er som nævnt fiskernes kirke, og alle sp har sluttet sig til IM og været blandt de ledende i IM i byen. Provst *Th. Biering* (1914–18) sled sig næsten op, han var umaadelig virksom, og han havde tæt fyldt kirke hele tiden. Han fik indført den smukke skik, at der hvert aar nytaarsdag holdes en stor *mindegudstjeneste* for omkomne fiskere og søfolk. Her taler præster fra begge kirker. Som regel udsendes disse gudstjenester i radio. Pastor *V. M. P. J. Nielsen* (1918–25) var en anden type end Biering, han var en varmhjertet og selvstændig IMs præst, meget optaget af sociale spm. Han var her kredsfmd for Blaa Kors og gjorde et stort arbejde derfor sammen med sin meget aktive hustru. Han havde som præst i Kbhvn faaet særlig interesse for dem paa livets skyggeside. Han gik flittigt rundt, fiskerne holdt af hans jævne færd, til hvert konfirmandhold skrev han smaa sange. – Efter pastor *J. M. Roesen* blev pastor *N. P. Nielsen* rkp. (1921–26) og derefter sp (1926–29). Han kom hertil fra Ansager, hvor han havde staaet midt i det stærke IMs liv ... en solid, ægte, gammeldags IMs præst, meget samvittighedsfuld og trofast, og afgjort Blaa Kors mand. Hans efterfølger, baade som rkp (1926–29) og sp (1929–45) var pastor *P. H. Bentzen*, se ndf. Han kom hertil fra det meget aandeligt levende Horne i Vendsyssel, var klar IMs mand, han fik en meget stærk position, var uhyre afholdt, samlede mange. Hans navn vil aldrig blive glemt i Esbjerg, fordi landsforræddere dræbte ham natten til palmesøndag 1945. – Pastor *Kaj Brask* har været sp siden 1945, en af IMs førende præster i Vestjylland. Stor kirkegang. – De res kap og kkp ved Zions kirke har været af forskellig kirkelig retning. Pastor *Chr. Christensen* (1930–38) var socialdemokrat, nærmest u p, pastor *Sv. Birke* (1938–49) var ogsaa socialdemokrat, socdem byraadsmedlem 46–49, red af »Maalet og vejen« 42–47, udg 49 en bog om social krd i oldkirken (se s 315).

Pastor *J. F. V. Nielsen* var rkp her 1950–65, var kredsfmd for Santalmissionen. Han afløstes af pastor *Bent Schaumburg-Müller* 65.

1937 oprettedes et embede som kkp:

Pastor *H. Aagaard* (1937–48) var grundtvigsk, pastor *Tage Linneboe* (1948–57) var leder af det grundtvigske arbejde i byen. Den gr kreds var ikke stor, fortæller han (i Kr dbl 15. aug 53), men den havde dog kraft til at opføre et smukt Grundtvigs hus i 1930'erne i stedet for det gamle højskolehjem. Landsretssagfører *A. C. Krebs* har været primus motor i Esbjergs grundtvigske liv. Grundtvigsk kirkesamfund bestaar af en gammel stamme, der om vinteren mødes til foredrag o lign 2 gange om maaneden, ofte med talere udefra, i tilknytning dertil er der en DdU, og m h t ydre mission har man især støttet Porto-Novo-missionen. De kirkelige retninger accepterer hinanden i Esbjerg, men arbejder hver for sig, de er »slagne over hver sin læst«. Kr Dbl oplyser samme sted 1953, at i Zions kirke kan man tale om, at kirkegangen er afhængig af prædikanten. – Pastor *Linneboe* afløstes 1957 af pastor *A. F. Christiansen*, der 1964 blev seminarielærer i Silkeborg. Embedet blev nedlagt, da Treenighedskirken indviedes.

Provst *A. E. Kjærgaard* skriver (1954): Pastor *Chr. Bruun* var en klog general, og mange af de sager, der i saadan et ungt samfund trængte sig paa, ordnede han med fast og heldig haand. I kirke, skole, paa det sociale felt (»Samaritan« i missionshuset) førte han lykkeligt an, IMs vækkelsesmøder deltog han i. – Pastor *P. Ivertsen* var en ejendommelig præst med en gennemtrængende røst. Mon han skulle være »den sidste præst med hjørnetænder?« – Med støtte fra oplandet blev bygget *højskolehjem*, her lever Grundtvigsk kirkesamfund, en afdeling af KS 98. Meget lykkelige var de grundtvigske, da de 1914 fik deres egen præst, *J. P. J. Nørgaard* ... Der er i disse aar en nedgang i kirkegangen, hvorimod nadvermenigheden er meget trofast. Ude i Zions kirke findes Esbjergs hovedstyrke baade hvad folkemængde og maaske ogsaa aandelig kraft angaar, (fiskerne bor væsentligt i Zions sogn).

Pastor *Kai Brask* skriver smukt om provst

Th. Bierings grundlæggende arbejde. Hele Esbjergs store havn ligger i Zions sogn, og der fortælles om sømandshjemmene og sognets stærke vækst. I sognet findes fiskernes mindelund, hvor navne paa omkomne fiskere lige siden 1900 er indhugget i en ringformet mur. Provst Biering havde to tanker ved Zions kirkes opførelse: Daaben er indgangen til Guds rige. Derfor anbragtes døbefonten i et lille kapel ved kirkens indgang. Dette var upraktisk, og fonten blev flyttet op i koret. Den anden tanke var, at menigheden skulle være en knælende menighed, derfor opsattes bedeskamler i kirkestolene. Men de blev ikke brugt efter deres oprindelige bestemmelse. (K og S, s 465).

Pastor Brask tilføjer: I *København* maatte *præsterne* lede menighedsarbejdet, i *Esbjerg* kan *lægfolket* selv!

Treenigheds kirke indviedes 1961. Udskilt fra Zions sogn. Pastor *Kaj Brask* gjorde et stort arbejde for at faa kirken bygget og sognet udskilt. I flere aar blev der samlet ind, direktør *Kaj Behrens* var en udmærket hjælp. Det var en stor festdag, da kirken blev indviet. Et vidtspændende arbejde udgaar fra kirken, og pastor *F. C. Bøss* blev indsat som sp... den 6. præst i Esbjerg, hvis efternavn begynder med B, og som hver paa sin maade har været med til at præge: *Bruun, Biering, Bentzen, Brask, Birke.*

I byen arbejder *to kirkemomiteer* paa at bygge nye kirker, den ene i Østerbyen (denne komité er den ældste, ogsaa ældre end komiteen, der byggede Treenighedskirken) den anden i Jerne sogn nærmere betegnet Boldesagerdistriktet.

Flere af *kordegnene* og organisterne har øvet en god indsats i menighedsarbejdet.

Ved *Vor Frelsers kirke:*

A. Ottosen (1924–31), *N. V. Thorup* (32–47), *H. Hansen* (1947–54), *R. Bitsch Madsen* (1954 f).

Ved *Zions kirke: H. L. Pedersen* (1918–34), *C. Rasmussen* (1934). *B. Hessellund* fra 65.

Treenigheds Kirke: Henry Rasmussen (fra 1962).

Organister:

Vor Frelsers kirke 1903–53: *V. Rosenquist.*

1953 flg organist *Erik Riberholt* (* 19 i Esbjerg) skrev bl a om Joh. Andr. Ohrt, et stykke vestjysk orgelhistorie. Samler musikinstrumenter til E Museum.

Zions kirke: 1914–62: *K. Sørensen,* 62 f mag art *E. O. Kjørbye.*

Treenigheds kirke, 1962: *P. Günther Andersen.*

Flere organister har arbejdet meget med korsang. De tre nuv organister arrangerer kirkekoncerter paa skrift i kirkerne.

Sømandsmissionen

I en sømands- og fiskerby som Esbjerg maa *Sømandshjemmet* have en særlig omtale. Missionær *Sv. Aa. Madsen* fortæller (IM Tid 1953, 624 f) bl a:

»13. december 1953 kan det først byggede fisker- og sømandshjem fejre 50 aars jubilæum. Allerede da Esbjerg havn var i sin vorden, havde nogle fiskere mod og tro til at bygge et sømandshjem. Og da de af staten fik en udmærket grund lige midt i havnens centrum, opførte de den smukke bygning, der endnu i dag er med at præge Esbjerg havn.

Siden da er sømandshjemmet udvidet tre gange og kan ikke udvides mere, da grunden ikke tillader det, selv om det nok kunne have været ønskeligt. Da den nye havn blev bygget, blev der ogsaa derude bygget sømandshjem, men alligevel har tiden vist, at der ogsaa i dag er rigelig og god brug for sømandshjemmet gl havn.

Der er det særegne ved huset her, at her kommer ikke alene søfolk og fiskere, men de mange, der paa forskellig maade har sin gerning paa havnen, er dagen igennem sømandshjemmets gæster til kaffe og spisning og paa anden maade. Men om aftenen er der heldigvis et hjemmets præg over huset, og da er det søfolk og fiskere, der besøger hjemmet og er med i, hvad der bydes fra sømandshjemmets side. Saaledes har der i dette efteraar været et internationalt præg over sømandshjemmet fra de mange udenlandske skibe, der har været i Esbjerg. Her kommer sømanden og faar breve skrevet hjem og penge vekslet, og man vil gerne fra sømandshjemmets side give den vejledning og hjælp, som behøves i fremmed havn.

Omkring aarhundredskiftet gik der hen over den vestjyske fiskerbefolkning en stor aandelig vækkelse, og den virkede ogsaa iblandt de mange fiskere fra Holmslands klit, der var rejst til den nye havn for at fiske ud fra Esbjerg. Denne vækkelse blev for mange en helt ny tilværelse i livet, og da Esbjerg den gang havde det nybyggerliv, der altid vil være, hvor en ny by kommer, gav denne vækkelse baade i liv og gerning et andet syn paa livet, og der blev mange hellige, kristne hjem, hvor gudsfrygt og næstekærlighed blev levet, ikke alene efter søndagens kirkegang, men i hverdagens fællesskab og gerning.

Sømandshjemmet blev nu særlig et samlingssted ikke alene for fiskernes erhvervsanliggender, men for sømandens og fiskerens aandelige vel.

Gennem de 50 aar er der paa dette sømandshjem blevet talt ved møder af mange kendte missionærer og præster og lægfolk. Og her er det vidnesbyrd, som havets folk paa særlig maade trænger til, blevet bragt af søfolk og fiskere, men vi andre lyttede og forstod: De taler og vidner, fordi de tror. En særlig velsignet vækkelse kom til Esbjerg i 1933, og da var der mange unge, der gav Jesus deres hjerte, da var der i over fem uger møde hver aften paa sømandshjemmet, og mange gange var sømandshjemmet saa pakket med folk, at man sad til anden sal for at faa lov til at høre. Jo, her i dette skønne hus har der været mange bøjede knæ og megen lovsang til Gud. Fra havets folks gerning har der ogsaa været mange svære stunder, naar havet havde krævet sine ofre, saa samledes man

om Gud, og haabets og trøstens ord lød til dem i deres sorg og trængsel.

Der har paa hjemmet været ansat forskellige bestyrere, men i de sidste 24 aar har sømandshjemmet været ledet af Esbjergfolk. I 1929 antoges en ung fiskeskipper *Johannes Otto* og dennes hustru, en datter af Esbjerg fiskeriforenings formand, som bestyrerfolk, og de har haft en god lykke og velsignelse fra Gud til at lede dette hjem saaledes, at gerningen herfra har bragt glæde og velsignelse til mange, og selv om hjemmet nu er 50 aar, saa staar det i dag som et sømandshjem i bedste orden.

Fra en kaptajn og skib, der sejler paa Esbjerg-England ruten, modtog sømandshjemmet i sommer tilsagn om neonlys paa sømandshjemmets taarn, og nu har ogsaa virksomheder paa havnen givet støtte til denne smukke ide, saaledes at neonlyset vil være en jubilæumsgave fra søens og havnens folk. Lyset er et skibsanker, der viser et lysende hvidt kors, og det vil blive tændt første gang lørdag den 12. december.

Dette lys vil ikke blot være festligt.«

Sømandsmissionær *L. O. Kynde* (* 70 Harboøre, † 42) var konfirmeret af *Carl Moe,* og det prægede ham. Tilskyndet af sin ven, lægemissionær *Niels Nielsen* ville Kynde være hedningemissionær, begyndte at læse til lærer paa Nr Nissum sem, men 1898 drog han til England, blev assistent hos den svenske sømandspræst i London, hvor han traf en norsk sygeplejerske, som blev hans hustru. *Vilh. Rasch* kaldte Kynde hjem 1904 for at han kunne lede sømandshjemmet i Esbjerg. At Kyndes begge var vel hjemme i engelsk, kom dem til stor nytte i Esbjerg. De havde let ved at vinde søfolkenes og fiskernes tillid, utrætteligt gik de i havnen paa skibsbesøg. Han fik oprettet en »Havnenes KFUM« for søfolkene. De var kun 6 til at begynde med. Hver søndag morgen mødtes de paa sømandshjemmet til bøn, saa gik de rundt paa skibene. Snart var der 100 medlemmer. Kynde var en viis og erfaren raadgiver for søfolkene, en ordensmand. 1917 forlod han sømandshjemmet for at blive sømandsmissionær. Hans distrikt gik helt op til Ringkøbing, med sin bogtaske drog han rundt, blev saa godt kendt paa Holmslands klit, at børnene hver november ventede ham som »julemanden« med det hvide skæg og de interessante billeder og bøger i tasken. 1925–27 var Kynde hver sommer i Grimsby fiskerihavn, hvor mange Esbjerg-kuttere samledes. 1931 var han i Gent for at hjælpe med sømandsmission. Han var missionær lige til fingerspidserne. Han blev pensioneret 1940. En søn er sp i Græsted. (Ret kurs, 1945, s 63 f).

Sømandshjemmet ved den gamle havn lededes af *Aage Thomasen,* nu af bestyrer *Clausen,* ved den ny havn af *Chr. Thygesen,* nu af *Dahl Sørensen.* Skipperskolen ledes af *A. Lindqvist.* Alt under Indenlandsk Sømandsmission.

KFUMs Bygning i Kirkegade er fra 1907. Blandt de skiftende sekretærer nævnes især *C. Rasmussen* sen. Kordegn, Zions K, *Hummeland* (sen Indremiss), *Lindskov Rasmussen* (sen højskoleforst), nu *S. P. Nielsen.*

KFUKs første bygning laa i Stormgade. KFUKs 75 aars jubilæum fejredes 2. juni 1962 med grundstensnedlæggelse til den ny KFUK bygning. KFUK har nu 19 afdelinger fra alle aldersklasser. Desuden 600 K spejdere.

Initiativet til Ungdomslisten ved menighedsraadsvalgene udgik fra KFUM og K.

Ydre Mission

Det bør nævnes, at YM altid har haft en stor plads her. Flere missionærer er udgaaede herfra. Byen har mange kredse for YM. Maaske kan det nævnes, at ved en fælles basar i missionshuset i november holder 8 ydremissionsselskaber i fællesskab en basar. Sidste aar indkom paa de to dage kr 59.000,00.

Unge Hjems bevægelse

Bevægelsen »Unge hjem« er begyndt i Esbjerg. Af IMs aarbog 1945 (skrevet af *Hans Munck):* Kordegn *Chr. Rasmussen,* som i flere aar havde været sekretær i Esbjerg KFUM, lagde mærke til, at mange af de, der som drenge og unge mænd kom paa KFUM, gled væk baade fra gudstjenesterne og møderne, efter at de selv havde stiftet hjem. Derfor indbød han en aften en halv snes unge familier til sit hjem, for sammen med dem at drøfte problemet: De unge og Indre Mission, og ansvaret som troende unge har overfor deres kammerater. Dette samvær resulterede i, at disse unge straks fik syn for opgaven. Kort tid efter indbød den samme flok, som nu udgjorde et arbejdshold, til det første møde for unge familier i Esbjerg missionshus d 8. december 1939. Mødet blev kaldt: *De unge Hjems Aften.* Denne idé førte *Hans Munck* dygtigt videre som indremissionær i Esbjerg. Det blev til en landsbevægelse, og Hans Munck er nu forstander for »Unge Hjem«s store højskole i Skaade ved Aarhus.

Det er umuligt her at nævne navne paa alle dem, der har gjort en indsats i menigheds- og kirkeliv gennem aarene. Foruden de fornævnte præster og lægfolk skal dog enkelte anføres:

Indremissionærerne *Jens Fisker, Søren Beck, Kr. Jakobsen, Ole Poulsen, Aksel Nielsen, Martin Madsen, Johs. Frederiksen, P. Lodberg Jensen, Hans Munck, H. Anthoniussen, Svend Aage Madsen, H. Smidt, Luther Mortensen* (Sædding), *Jacob Hansen* (Sædding), *H. Overgaard, A. Kofoed,* har hver især gjort et godt arbejde i IM, missionærerne *Halvor Poulsen* og *Nelly Buch Larsen* arbejder særligt for søndagsskolesagen. Sømandsmissionær *P. Lodberg Jensen* er fmd for IMs konvent paa egnen, betyder meget her.

Desuden har herregaardsmiss *P. H. Kjeldsen* og *Jørgen Hess* virket her.

Guldsmed *M. Erlandsen* (* 1868, † 1960) var fra Lemvig, (se om hans slægt der, VI, s 655). Først i 1890'erne kom han til Esbjerg, grund-

lagde sit eget firma, havde ogsaa tandteknik. Han havde rejst i Palæstina, Ægypten, Tyrkiet, var en skattet taler i missionshusene. Men han huskes især som børnenes ven. Søndagsskolen havde en stor plads i hans store hjerte, ligesaa KFUM. Den søndagsskole han startede for ca 75 aar siden havde kun 20 børn til at begynde med. I aarenes løb blev det til tusinder. I 44 aar var han fast søndagsskoleleder, i mange aar fmd for KFUM, desuden i Vor Frelsers sogns menighedsraad, en tid tillige byraadsmedlem. Hans hjertevindende væsen og barnlige tro og stille lune erobrede mange. Han yndede at sige: »Hvis det ett passer, hvad jeg siger, maa do kalde mig Mads!« Han hed Mads. Han og hans ven, snedkermester *Larsen* var blandt IMs bedste pionerer i fiskerbyen, sammen bragte de to mænd mangt et godt budskab.

En søn af E er sp i Vejle.

Kaptajn *G. P. Sigurdsson* (* 1868, † 1959) stammede fra en islandsk høvdingeslægt, kom til Danmark 1882 som sømand, blev forstander for Esbjerg Fiskeskipperskole 08, og forstander Sømandshøjskolen i Svendborg 21, flyttede 1931 tilbage til Esbjerg, en begavet, begejstret natur, vital til det sidste, holdt af at diskutere, med et dejligt smil, en barnlig tro og glæde, trofast i mgh og kirke (DnA 1960, 77).

Hotelejer *Carsten Jespersen* (* 79, † 54) rejste 1940 til Kbhvn for at overtage missionshotellet »Hebron«. Han var fra Stauning, kom paa Haslev Haandværkerskole som tømrersvend, sluttede venskab med tømmerhdlr Chr. Nielsen, Gørding. De to sad sammen i IMs bestyrelse en aarrække, 1908 blev J direktør for et hotel i Helsingør, derefter for missionshotellet i Løngangstræde og saa til 1940 i *Esbjerg* hvor han fik stor betydning i IM, blev IMs formand 24–28. Han moderniserede missionshotellet, han og hans hustru sled i det baade paa hotellet og i menigheden. Hans eneste datter blev gift med missionær *Richard Madsen,* Arabermissionen, (senere præst i Horsens-H), hvorfor denne mission stod hans hjerte særligt nær. Han var en frisk og myndig mand, selvstændig, ægte jyde, kunde være stejl, men ogsaa barnlig. Sine sidste aar tilbragte han atter i Esbjerg, trofast i missionshus og kirke. En patriarkskikkelse i menigheden. Han var kirkens tro lægmand, kæmpede med aaben pande, virksom i IMs bestyrelse og for Arbejdernes bibelkredse for det kristelige filmsselskab: »Felix«, bange for at IM skulle verdsliggøres. (DnA 1956, s 78–80, IM tid, 1954, Kr dbl).

Tobaksmester *Carl Back* († 1934, DnA 1936, 76) ledede arbejdet i mh Bethesda i Østerbyen, efter hans død har sønnen fortsat det. *William Back,* mangeaarigt menighedsraadsmedlem og kirkeværge.

Grosserer *J. Frøkjær-Jensen* († 42) DnA 1943. Kbmd *J. P. Jensen* († 46) (DnA 1947, s 93, en mand præget af pligttroskab, retsind og kærlighed til søens folk). Eksportør *L. H. Pedersen,* († 38) (DnA 1939, s 59).

Viceskoleinspektør *Damgaard Petersen* (* 84) virksom og respekteret i sit arbejde i IM, Blaa Kors, menighedsraad og byraad.

Fiskeskipper *Chr. Grønne* († 38) (DnA 1938, 59), et nidkært vidne blandt fiskerne.

Kaptajn *Raahauge* († 62).

Murermester *Kr. Jensen,* fmd for IM i Esbjerg i flere aar, fmd Kristeligt dansk fællesforbund.

J. Simmelsgaard, bestyrer for »Arbejdet adler«, senere indremissionær.

Chr. Muff Christensen.

Togfører *P. Laursen Møller* fmd Kristelig jernbaneforening, virksom i Blaa Kors.

Pladsfmd *C. C. Helligsøe.*

Bestyrer *Johs. Otto Jensen,* Sømandshjemmet, gl havn, († 54) (flk FM i sølv).

En ægte missionsmand, begejstret forkynder, rejste ud til mange møder, en mand der lyste op hvor han kom (DnA 1956, 76).

Om IMs store aarsmøde i Esbjerg 1942, se DnA 1943, 58 f. Det var her Chr. Bartholdy holdt sit foredrag »Opløses samfundene indefra?«.

Der kan fortælles meget om de gamle missionsfolk i Esbjerg, de troende fiskere. Blandt de mange skal her som type paa troslivet berettes, hvad miss P Lodberg fortæller om sin fader, kbmd, fh fisker J. P. Jensen († 46).

En stormfuld efteraarsnat med regnfuldt og diset vejr var far for hjemadgaaende med sin kutter. Distancen var snart udløbet, og land var nær. Far drejede kutteren til vinden for at lodde og sagde saa til en af mine brødre, som stod i styrehuset: »Tag roret, min dreng.« Saa bøjede far sine knæ derinde og bad til Ham, som kan binde stormen og gøre mørke til lys, og se — faa øjeblikke efter lagde stormen sig, og det blev stille og klart vejr. Fyrskibet blev pejlet, og de naaede velbeholdne til Graadyb. Først da brød et nyt uvejr løs.

Dette billede fra søen er saa betegnende for min kære, afdøde fars liv. Som han brugte loddet ombord paa sin kutter, saadan loddede han dybt i sit eget sind og i Guds ord for at finde ud af, om han var paa den rette vej hjem — hjem til himlen. Og som han paa nattevagten i ydmyg bøn søgte sin Gud, saadan søgte han Ham, ikke alene naar stormen satte hen over hans liv, men ogsaa i magsvejr og livets solskin. Han var dybt afhængig af denne Gud og levede i Hans fortrolighed. Hvor havde han god tid til sin morgenvagt før dagens gerning, og hvor tog han sig tid til aftenbønnen.

De bøjede knæ, i ydmyg bekendelse, i ydmyg tak og tro, var hemmeligheden i fars liv. Ikke saa underligt, at det bar saa skønne frugter. Lad mig nævne hans retsind. Han var streng i kravene til sig selv, men mild i sin dom mod andre. Jeg mindes ikke, at far har talt ondt om noget menneske. Hans pligttroskab var stor. Han gav som regel temmelig store skatter, men jeg har aldrig hørt ham beklage sig. Det var jo hans pligt at være med til at bære landets byrder. Og han var saa bange for, at han ikke skulle opgive nok. »Pas paa, lille børn, at faa ret gjort op,« kunne han sige. »Der kan endda blive nok for os den dag, vi skal dø.« Det var saa betegnende for far netop at sige dette. Han levede med evigheden for øje. Han kendte sin broderpligt. Da der i Esbjerg skulle startes en kutterforsikring for baade, der ville helligholde søndagen, traadte far, skønt han var i bestyrelsen for hovedforsikringen, omgaaende ud af denne for at gaa ind i den nystiftede. »Skulle det gaa galt,« sagde han, »vil jeg staa sammen med mine brødre.« Jo, han kendte sin kristenpligt. Hans plads var om søndagen i kirke og missionshus. Træt og sløj kunne han være; for han var til tider langt fra rask, men han maatte være med der, hvor ordet lød til frelse for syndere. Han maatte være med i Guds riges arbejde. Og han sparede ikke sig selv. Op i hans høje alderdom gik han med søndagsblade ude i rabarberkvarteret, der, hvor andre kviede sig ved at komme. De mennesker derude skulle ogsaa have et budskab fra Gud. Han kendte sin kristenpligt overfor enker og syge. Ingen gik uhjulpet fra hans dør. »Pligt er bedre end ingenting«, kunne han sige. Han vidste, at størst af alt er kærligheden, men netop denne skønne dyd, syntes vi, han besad i saa rigt et maal.

Han elskede menneskene, og han elskede havets sønner. Jeg glemmer ikke, da vi derude paa søen fik besøg af styrmanden fra en engelsk trawler. Vi

sad i lukafet ved kaffen, da far pegede op paa et skriftord paa skottet. »Jesus lever«, stod der. »Kender du Ham?« spurgte han styrmanden. »Yes«, svarede denne. »He loves me.« Da tog far ham kærligt om halsen: »Jamen elsker du saa ogsaa Ham?« Det var fars omsorg for en vildfremmed sømand. Og han glemte heller ikke sine egne staldbrødre ombord. En præsteenke, hvis mand i sin ungdom havde sejlet med far, fortalte, at hendes mand en gang havde sagt: Enten maatte jeg gaa i land fra kutter »Margrethe«, eller ogsaa maatte jeg omvende mig. Han valgte det sidste, og, fortsatte fruen, senere blev han skyld i min omvendelse. Far elskede havets sønner, og han længtes efter dem, der var udenfor. Han vinkede ad dem. En gang stod han ved rattet ind gennem Graadyb. De skulle hjem for at holde højtid. Da kom der en kutter imod dem. Det gjorde far ondt at se, at disse ville benytte paaskehøjtiden til at fiske i. Han gik ud af styrhuset, og da skibene passerede hinanden, vinkede han i retning af havnen: »Sejl hjem, sejl hjem. Sejl hjem og hold højtid.« Reagerede de mon derovre?

Jo, den brave skipper stoppede op og vendte skuden rundt. »Jeg tror, jeg vil gøre, hvad han siger,« sagde han til sine folk. »Den mand respekterer jeg.« Saa sejlede de i havn, og mandskabet rejste hjem. Jeg tror, jeg tør sige, at far havde verdens respekt og tillid. En ældre, vantro fisker sagde en dag til mig: »Jeg ville ønske, din far kunne sidde ved min seng, den dag jeg skal dø.« — Saadan blev det ikke. Men da far tilsidst stred med den haarde død, ja, da var han ogsaa den fattige synder. En tigger for Gud. »Herre Jesus, tag mig fattige synder hjem til dig,« bad han. Længere var han ikke kommet. Men en fattig synder og en rig Frelser, de passer sammen«.

Inden for **Esbjergs grundtvigske** liv var grosserer *Thorvald Møller,* elektricitetsværksbestyrer *Buhl* (se s 306) og landsretssagfører *Axel C. Krebs* (* 1885, † 1963) og dennes hustru *Lis* (* 94) blandt de førende. Her skal gives en særlig omtale af *Axel Krebs,* en af Jyllands betydeligste grundtvigske lægmænd, han var søn af generalmajor K, blev by-, herreds- og birkefuldm i Esbjerg 1912, dommerfuldm 1919; sagfører i Esbjerg fra 1921; landsretssagf 1924; var formand for Den konservative Vælgerforening i Esbjerg 1917–32; medl af Esbjerg byraad 1933–50, af magistraten 1933–46; formand for bestyrelsen for centralbiblioteket for Sydvestjylland fra 1928; medl af Zions sogns menighedsraad fra 1922, formand fra 1949.

Oversatte J. Milton: Areopagitica (om trykkefrihed) 1935.

Højskoleforstander *J. Th. Arnfred,* Askov, skrev i Højskolebl 1963, s 562:

»Landsretssagfører Axel Krebs er velkendt for Højskolebladets læsere gennem de mange artikler og indlæg han skrev ogsaa til dette blad. Indlæg, der ofte var skarpe – ja bidske i formen, men altid væsentlige i indhold og fremført i et klangfuldt sprog.

A. C. Krebs var en mærkelig mand – hel og harmonisk som faa, og dog spændte hans sind over store modsætninger. Han var præget af et barndomshjem med fin gammel embedsmandskultur og var selv alle dage politisk konservativ – og alligevel ofte overraskende radikal i sin tankegang. Han kom fra en kreds, der stod Grundtvig og folkehøjskolen fjernt, og baade han og fru Lis Krebs sluttede sig inderligt til den grundtvigske menighed. A. Krebs kunne helt bifalde Anders Nørgaards tolkning af Grundtvigs syn, og han var den danske højskoles vaagne og kritiske, men forstaaende ven. Han vidste, at hvis den enkelte ikke ville gaa ind under ansvaret for helheden, saa blev demokratiet forraadt.

Axel Krebs var en uræd mand. Han hørte til de faa jurister, der ikke blot vaandede sig under den krænkelse af retsbevidstheden, som love med tilbagevirkende kraft var, men som havde mod til at sige det – og han vedblev at sige det.

Landsretssagfører Krebs fik sit virke i Esbjerg i mere end et halvt aarhundrede, og han har sat sit præg paa kulturlivet i denne by, ikke mindst gennem sin varme interesse og sit betydningsfulde virke for folkebibliotekssagen.

Hjemmet i Fanøgade har været til glæde for mange, hvad enten det – som i besættelsestiden – var unge, der søgte orientering og opmuntring – eller Porto Novo missionens venner, der samledes til drøftelse – eller det var de mange venner, der fra højst forskellige kredse mødtes her til musik og sang og især til samtale om tidens problemer. Samtaler, der fik særlig vægt gennem værtens enestaaende kendskab til og indlevethed i historien og kendskab især til engelsk kultur og retsliv.

Det er opmuntrende, at et enkelt hjem, som det, Axel og Lis Krebs dannede, hvor man jo dog ogsaa, som vi andre, maatte arbejde for det daglige brød, har haft evne og sind til at give opmuntring og glæde til saa mange.

Man kan kun miste, hvad man har ejet. Den danske højskole og mange enkelte mennesker har mistet en god ven nu, da Axel Krebs er død; men vi er taknemlige over, hvad der gennem ham blev os givet.«

Ved den store begravelse talte pastor *Arne Frees Christiansen* (»Salige er de rene af hjertet, thi de skal se Gud«.) og udtalte bl a:

»Han var en mand, der havde sine meningers mod. Han var en mand, der ikke kendte til frygt – en mand, for hvem fejhed var et ukendt begreb. Han var en mand, som man kunne stole paa – en mand, som man altid vidste, hvor man havde. Han var en mand, der var blottet for opportunisme. Og han var en mand, der sidst af alt var villig til at gaa paa akkord, naar sandhed og ret var truet. Man kan – kort – sige, at hr Krebs var en mand af *ære.* Paa ham passer de ord, som han selv skrev: »Paa Handlingens Omraade vil intet andet Begreb end Æren tilfredsstille Menneskehjærtet, Menneskets tapre og taabelige Hjærte, – og sprogligt vil intet andet Ord end Ære fuldt gengive, hvad Hjærtet kræver«.

Det er sandt, at hr Krebs var en mand, og at han – hvad der ret beset er det samme – var en mand af ære. Men det er ogsaa sandt, at han var et *sødt og elskeligt* menneske. Hvor kan det være, at vi – hans yngste venner – vanskeligt kunne undgaa at faa dette indtryk? Forklaringen er vistnok den, at han i en sjælden grad var *ren af hjertet*«.

For det var han! Det slog mig f eks, da han ved en bestemt lejlighed polemiserede imod professor *Lindhardt,* der havde holdt et foredrag om og imod vækkelsesretningerne. Den form, som hr Krebs betjente sig af, var som saa ofte skarp. Ordene var hvasse. Og de var ikke uden ironi. Indholdet var som altid fortræffeligt. Det, der især gjorde indtryk paa

mig, var imidlertid *øjnene.* Øjnene, der lyste! Øjnene, der var lige saa uskyldige som et barns! Det var ganske klart, at det ikke var professor Lindhardts person, men *sagen,* der var til debat. Og det var klart, at hr Krebs fuldstændigt havde glemt sin egen person, og at han helt og fuldt stod i aandens tjeneste. Han var i sandhed en mand, der var blottet for forfængelighed, og som ikke søgte sin egen ære.

Hr *Krebs* skal engang have udtalt: »Naar man bor i Fanøgade 6, skal man ikke gaa ind i nr 8«. Jeg ved ikke, om denne udtalelse virkelig kan tilskrives ham. Men den kunne være hans. For hr Krebs var i en vis forstand en snæver mand. Samtidig var han imidlertid et af de mest *aabne, rummelige* og *frisindede* mennesker, som jeg har mødt. Han kunne under en diskussion – aandeligt – søge at pulverisere en mand. Bagefter kunne han udtale: »Han er en fortræffelig mand – en fortræffelig mand. Jeg har kendt ham gennem mere end 40 aar«. Mennesker, der i politisk og i religiøs henseende stod ham meget fjernt, kunne rose sig af at høre til hans allernærmeste venner. Og han var villig til at dø for andres ret til at være forskellige fra ham.

Dermed er vi naaet frem til, at hr Krebs som faa var en *frihedens* mand. Han kæmpede for frihed paa det politiske, økonomiske, aandelige og nationale plan. Naar han kom ind paa spørgsmaalet om vort lands frihed og uafhængighed, citerede han med forkærlighed et gammelt, frisisk ord, der i oversættelse lyder: »Hellere død end træl!«

Over for sine venner var han trofast som faa. Det er allerede blevet nævnt, at vennerne i ideologisk henseende var meget forskellige. Man kan tilføje, at alle mulige samfundsklasser var repræsenterede blandt hans venner. Hr *Krebs* havde det ikke med at sige »du« til alle og enhver. Men han var i en sjælden grad en *usnobbet* mand. Han var i bedste forstand en *folkelig* mand og en *folkets mand.*

Et af de mest fremtrædende træk hos hr *Krebs* var hans *ansvarsbevidsthed* og *pligtfølelse.* Jeg betvivler, at han har spildt ét eneste minut i de 77 aar, han levede. Der kan være grund til at tro, at han til stadighed var opfyldt af bevidstheden om, at han en skønne dag skulle staa til ansvar for hvert eneste sekund.

Her i Zions kirke vil hr Krebs blive savnet. Gennem aartier var han medlem af vort menighedsraad. Og i en lang periode var han formand for menighedsraadet. De unge, grundtvigske præster stod i en særlig gæld til ham.

(Det var paa hans initiativ, at der ved Zions kirke blev oprettet et kaldskapellani som blev besat af det grundtvigske mindretal i mghr).

Hr Krebs var – som man vil vide – grundtvigianer. Han støttede de fleste former for grundtvigsk arbejde her i byen. Han var formand for A/S »Grundtvigsk Ungdomshjem«. Han deltog trofast i »Grundtvigsk Kirkesamfund«s møder. Og den kreds, der støtter »Porto Novo«-missionen, samledes i hans hjem.

Hr Krebs delte med Grundtvig den opfattelse, at kristendommen først og fremmest er en sakramental religion. Han følte sig overbevist om, at det er ved døbefonten og nadverbordet, at vi i en særlig grad møder Vor Herre. Han drog ikke i tvivl, at Kristus ved daaben havde sagt: »Du, Axel Krebs, er fra nu af Guds barn. Du har fra nu af dine synders forladelse. Og du er fra nu af arving til det evige liv«. Han drog heller ikke i tvivl, at Kristus ved nadverbordet henvendte sig til ham personligt, og at han fornyede de tilsagn, som han havde givet ved daaben. Paa grund af sakramenternes strengt personlige karakter kunne hr Krebs som Grundtvig sige: »Kun ved badet og ved bordet hører vi Guds ord til os«. Ved badet og ved bordet – ved døbefonten og ved nadverbordet – taler Kristus til mig, den enkelte. Dér taler han ikke – som i Det nye Testamente – til Peter og andre.

Det er en kendt sag, at hr Krebs' ægteskab i en sjælden grad var harmonisk, og at han og fru Krebs som faa var knyttet til hinanden.

Til slut føler jeg trang til at sige: »Danmark er blevet fattigere. Esbjerg er blevet fattigere«.

Arne Frees Christiansen: Talt og skrevet gn 18 aar, 1964, s 46—49.

Andre grundtvigske ledere:

Forretningsfører *Søren Jensen.* Inkassator *Hjalmar Fensholt* (* 84). Fru *Andrea Buhl* har ogsaa øvet en god indsats.

Pastor *A. Arentoft* leder nu det grundtvigske arbejde.

Esbjergs kirkeliv i dag

Esbjergs sidst ansatte sognepræst, pastor *F. C. Bøss,* har i Kr Dbl 25. febr 66 givet et friskt indblik i kirkelivet i Esbjerg, som han ser paa det.

Efter et overblik over udviklingen hedder det:

Med udgangspunkt i Esbjerg missionshus har der op gennem aarene udfoldet sig et broget liv, præget af de mange forgreninger, som Indre Missions arbejde udfolder sig i. Søndagsmøderne var midtpunktet. Søndag var fiskerne hjemme og helligdagen har hos mangfoldige familier haft et fælles præg af kirkegang, søndagsskole og søndagsmøde. Der er ingen, der har villet, ihvertfald har ingen turdet, røre den gamle tradition med søndagsmøderne, selv om tilslutningen har været en del faldende i de senere aar.

»Naar man i dag, som den, der kommer ude fra, studerer Esbjergs kirkelige særpræg, kan man ikke undgaa at lægge mærke til, hvordan *missionshuset har været midtpunktet i et miljø præget af en stærk fælles aandelig paavirkning, men ogsaa af mange andre stærke baand.* Foruden byens meget store søndagsskole var og er der stadig ungdomsforeningerne, KFUM og -K, som snart fik egne bygninger, senere skabtes der ud herfra spejderarbejde og FDF og Esbjerg by er stadig præget af en meget stor tilslutning til disse korps. Naar disse korps i forening med Det danske Spejderkorps og Det danske Pigespejderkorps den 4. maj hvert aar samles til gudstjeneste i byparken overstiger det samlede tal 2000.

Størsteparten af tilhørerne i mh var nok fiskere, for det har jo altid været selvstændige folk. De vidste noget om livets vilkaar, og det kaldte de klare standpunkter frem paa godt og ondt. Man mærker det stadigvæk, selvom der ogsaa her er sket store forandringer. Ved den nylig afholdte generalforsamling i missionshuset beskæftigede man sig med bl a spørgsmaalet om den manglende tilslutning fra ungdommen. Det er mange aar siden balkonsiderne har været fyldt af ungdom søndag efter søndag. Paa det punkt har det betydet ikke saa lidt, at KFUM og KFUK har sejlet deres selvstændige kurs. Nu fik de unge deres samlingssted i egne bygninger.

Paa havnen og i det hele taget blandt fiskerne og dem, der har forbindelse med dem, mærkes ogsaa stadig efterdønninger fra de gamle, stærke modsætningsforhold, som kunne opstaa f eks omkring spørgsmaalet søndagsfiskeri. Stadig eksisterer forsikringen »Union« og indkøbsforeningen »Godthaab« som i statutterne har en paragraf, som forbyder medlemmerne at fiske om søndagen. Om dette spørgsmaal diskuteres der stadig bravt, og det er sket at unge fiskere, som ikke fornægter deres kirkelige tilhørsforhold, har taget skridtet ud af disse foreninger, idet de hævder, at det kan være svært at fastholde søndagsfriheden, naar man ligger ude paa fiskepladserne med de store, dyre, nye kuttere, og man maaske har folk ombord, som er i opposition og gerne vil se at faa lasten fyldt og komme hjem.

Inden 2. verdenskrigs begyndelse, kunne man stadig pege paa den pier, som kaldtes »Missionspieren«. Det var her de kuttere lagde til, som laa stille om søndagen. Saa tydeligt var skellet at se. Det er ikke at undre sig over, at man stadig kan møde mennesker, der er kritiske og bitre mod Indre Mission for deres skarpe skelnen. Indre Mission vil hævde, at der maa være skel, og at det maa vise sig paa mange maader, men der er nok ingen tvivl om at dette skel ogsaa har haft uheldige konsekvenser paa mange omraader af det daglige liv fiskerne og havnens folk imellem, og at der er sagt og gjort meget fra begge sider, som hellere burde have været usagt og ugjort. Ved siden af missionshuset, skal ogsaa nævnes de to sømandshjem, som er udgangspunkt for mødevirksomhed og bladuddeling. Et af de nyere skud paa stammen skulle faa betydning udover hele landet – bevægelsen *Unge Hjem.*

Der er ikke tvivl om, at Indre Mission har sat sit præg paa kirkelivet i Esbjerg, gennem de snart hundrede aar byen har eksisteret, men man ville faa et skævt indtryk af forholdene, hvis man opfattede sagen saadan, at i Esbjerg er kirken og Indre Mission identiske. Saadan er det ikke i dag, og saadan har det heller ikke været i de forløbne aar. Mange kirkegængere føler sig ikke hørende til nogen bestemt kirkelig retning. De gaar i kirke som almindelige medlemmer af Folkekirken, men ogsaa den grundtvigske retning har spillet sin store rolle.

Medens Indre Mission kom til Esbjerg fra »Klitten«, kom det grundtvigske hertil fra byens nabosogne. Det var herfra initiativet kom til bygningen af det nu ikke mere eksisterende Højskolehjem, som i mange aar skulle være centrum for det grundtvigske arbejde. En ledende kraft blev snart elektricitetsværksbestyrer *Buhl,* som ikke mindst var en drivende kraft i det meget aktive ungdomsarbejde, der udfoldede sig paa Højskolehjemmet. Et nedsat udvalg havde sat sig for at skaffe grundtvigske præster som prædikanter i byens kirke, og der blev ogsaa i 1911 truffet en ordning om saadanne gudstjenester. Senere prøvede man at faa en grundtvigsk res kap til Zionskirken, hvilket ikke lykkedes. Men der har dog senere været grundtvigske præster saa vel ved Vor Frelsers Kirke som i Jerne sogn. I 1913 stiftedes Grundtvigsk Kirkesamfund, som stadig holder regelmæssige møder paa det senere opførte Grundtvigs Hus. (Fmd pastor Arentoft). Zions sogn kom til at omfatte den vestlige del af byen og hele havnen.

I dette bykvarter boede paa dette tidspunkt størstedelen af byens fiskerbefolkning. Af den grund formedes navnet »Fiskernes Kirke« et navn, som er blevet slaaet fast i manges bevidsthed, derved, at den takke- og mindegudstjeneste for søens folk, som afholdes hvert aar, og som transmitteres i Danmarks Radio nytaarsdag altid foregaar i Zions Kirke og aflyttes af mange mennesker over hele landet. I de senere aar er fiskerbefolkningen dog blevet spredt ud over større dele af byen, ikke mindst da mange af de yngre fiskere flyttede til byen Sædding, som er vokset stærkt paa grund af udflytning fra Esbjerg.

Esbjerg havde nu to kirker. Det blev til tre i 1945, da Jerne sogn blev indlemmet i Esbjerg. Byens fjerde kirke er Treenighedskirken, som blev indviet 1. november 1961 og som altsaa nu er godt fire aar gammel.

Skulle man nævne navne paa nogle af de præster, som har været ansat ved de esbjergensiske kirker gennem aarene, standser man vel ved dem, som omtales mest, hvilket jo ikke indebærer, at andre ikke med lige saa stor ret kunne nævnes.

Blandt IMs præster huskes i dag særligt provst *Biering,* som var kapellan ved Vor Frelsers Kirke 1908–14, og som siden blev Zions Kirkes første sognepræst. Pastor *Bentzen,* som ogsaa var sognepræst ved Zions Kirke, huskes med taknemlighed af mange. Han blev et af ofrene for den tyske terror i krigens sidste aar.

Blandt de residerende kapellaner har ikke mindst pastor *Sv. Birke* vundet sig en stor plads i mange esbjergenseres hjerte. I Vor Frelsers sogn og Jerne sogn har der gennem mange aar været arbejdet med et kirkeprojekt – den saakaldte *Østerbyens kirkesag.* Man har her været i den kedelige situation, at man flere gange har været lige ved at naa maalet, men det har strandet paa pengemangel. Men der opstaar med byens vækst stadig nye kvarterer og Esbjerg kommune, som heldigvis ogsaa tager kirkeproblemerne med i planlægningen, har afsat plads til flere nye kirker«.

———

Trossamfund uden for folkekirken:

Skt Nicolai kapel, romersk-katolsk, opført 1924. Præst: H. J. Doods, ny katolsk kirke i utraditionel stil fra 1965.

Skt Johannes Kirke, metodistkirke, opført 1894, (præst Fletscher Nyberg).

Mormonkirke.

Jehovas Vidners Rigssal.

Adventist mødesal indrettet 1927, apostolsk kirkesal fra 1927.

Desuden har Frelsens Hær lokaler i Skolegade.

VOR FRELSERS KIRKE

Vor Frelsers kirke, indviet 18. dec 1887 (arkitekt Axel Møller), er opført i romansk stil paa granitsokkel af røde og graa mursten, de graa mursten gaar som baand gennem murene. Kirken bestod oprindeligt kun af skib, kor, apsis og ret lavt taarn med pyramidetag (34,5 m), men 1896 tilføjedes to korsarme. Smaa udbygninger ml taarn og skib. Portal i taarnet med granitsøjler. Forhallen i taarnet har fladt bjælkeloft, skibet tøndehvælving af træ, senere dækket i midten af en stjernehvælving, da korsarmene opførtes. Koret, korsarmene og apsis er hvælvede. Korbuen og buen til apsis har to søjler paa hver side. 1928 blev kirken dekoreret af maleren Ole Søndergaard (stort kalkmaleri over korbuen og alterbillede), billedskæreren Erik Pedersen skar alter og orgelfacade. Tidligere stod Thorvaldsens Kristus i Zink paa alteret. Egetræsprædikestol med søjler, snitværk og himmel. Granitfonten, hvis kumme har udhugninger, er fra en gl font, som har staaet i Jerne præstegaardshave. Pulpiturer i korsarmene. Orgel fra 1928 i nordre korsarms pulpitur. Lysekrone fra 1896. Trækrucifix, skaaret af Fjeldskov. 725 sd. Nyt orgel 1966.

Altergæster: 1922: 2000, 1934: 3785, 1942: 5415, 1966: stor alterg.

Folketal: 1901: 13355, 1921: 12705, 1960: 16843, 1965: 15508.

Menighedsraad: 1922: 5 af hver retn, 1934: 6 gr, 5 IM, 4 soc, 1942: do, 1961: 3 gr, 5 IM, 3 soc, 3 ungdomsl, valg; fmd skoleinspektør H. Jakobsen, 1965: 4 gr, 5 IM, 3 soc, 1 u p, 2 ungdomsl, fmd fru Grete Kodal. Valg.

Sognepræst

(Oprettet 31. okt 1890, udskilt fra Jerne)

1913: 1. kl, 1958: 13. kl, præstebolig, det gamle posthus, Havnegade 27, opf 1888, erhvervet 1924. Ved byens anlæg.

1. 29. jan 1891–31. dec 1918 (sp Vorde-F-R 29. april 84): **Christian Bruun**, * 23. april 52 Fanefjord. Faderen: Sp Jyllinge-G, se der. Stud Viborg 70. Stud jur, c theol 76[2] (h_1), lærer Kbhvn, ord kat Sct Johannes k, Kbhvn 3. juni 79, tillige præst ved Ladegaarden, ord kat Faaborg-D 19. okt 80, r af Dbg 09, afsk 31. dec 18, † 17. jan 26. ~ 18. maj 81 Cæcilia Theodora Jensen, * 19. aug 49 Fredsholm, Vestenskov, † 22. maj 35. Forældre: Godsejer, cand jur Carl Henrik Jacob J og Hansine Anna Kirstine Hertel (se stamt 25). – Hustrus kusine ~ Kragh, Gudbjerg.

Fmd Esbjerg gymnasium, Esbj hjælpeforening, Esbj sømandshjem, Esbj menighedspleje, stiftet 92.

Udg Aandelige sange, 2. opl 97, skr talr artikler, præd og indlæg i den kirkelige presse og dagspressen.

Om pastor *Bruuns* betydelige personlighed og grundlæggende gerning er fortalt ovenfor. Han nød stor respekt i alle kredse og var præst for alle kredse i byen.

De forskellige beretninger samstemmer i, at Esbjerg som sin første sognepræst næppe kunne have faaet nogen mere velegnet mand end pastor Chr. Bruun. Han var en mand af solid dansk præstegaardskultur, ikke udpræget retningsmand, men samarbejdede godt med IM og de grundtvigske, og med stor interesse fulgte han den rapide udvikling, som Esbjerg gennemløb fra 1891 til 1926, da denne flittige, reelle præst lukkede sine øjne. Han var stærkt optaget af menighedens vækst og liv, samlede mange om sin friske, lutherske forkyndelse havde et utal af kirkelige handlinger, og tog levende del baade i skolevæsenets udvikling, var fmd for gymnasiet, fik stiftet menighedsplejen, der virkede med 4 diakonisser, oprettede 1895 en bespisning for fattige børn, hvor over 500 børn fik mad om vinteren. Dette arbejde overgik 1901 til kommunen. Den kaldtes »Samaritanen«. Pastor B forstod at faa frivillige kræfter til at hjælpe, var anset af alle kredse i byen. Han virkede ogsaa for Santalmissionen, var kredsfmd i Ribe amt og tillige en tid kredsformand i Præsteforeningen. Han havde ogsaa en poetisk aare, udgav smaa aandelige sange. En myndig mand, med ledernatur, en fast karakter.

2. 29. juni 1919–29. juli 22 (rkp her 28. nov 14): **J. P. J. Nørgaard**, fl t sp Store Hedinge, se der.

3. 16. okt 1922–31. okt 50 (sp Taars, Vendsyssel 30. juli 13): Provst **Alfred Eriksen Kjærgaard**, * 17. okt 80 Dørup v Skanderborg. Forældre: Lærer i Bramdrup Niels Anton E og Ane Marie Rasmussen. Stud Kolding 99, c 05[2] (1), højskolel Rødkilde 05, 2 ord kat Vor Frelsers k, Kbhvn 21. juni 06, rkp Hjørring 2. sept 10, provst Skads herred 16. april 26, r af Dbg 46, afsk 31. okt 50, † 28. febr 65. ~ 29. aug 11 Elisabeth Grønning, * 16. marts 89 Odense, † 23. nov 65. Forældre: Metalvarefabrikant Peter G og Petrine Marie Olsen. – Søn: Rkp Sct Johannes K, Vejle.

Fmd Ribe amts menighedsraadsforening 38—50.

I 28 aar var provst Kjærgaard sognepræst ved Vor Frelsers Kirke og blev én i bedste forstand midtpunkt-samlende personlighed i det kirkelige liv. Som præst byggede han i udpræget grad paa den personlige kontakts store betydning, tog aktivt del i smaa og store begivenheder blandt sine sognebørn og kunne ofte have held til improviseret at sige eller gøre det rigtige i situationer, hvor der var brug for ham som præst og sjælesørger.

Provst Kjærgaard var lærersøn fra Bramdrup paa Kolding-egnen, hvor hans far ofte tog ham med i kirke og i øvrigt var den, som forberedte sønnen til konfirmationen. Selv forsømte provsten ikke at give udtryk for den paavirkning i hjemmet, der blev bestemmende for hans valg af livsgerning og sagde ofte, at paa vandringerne til og fra kirke blev faderen den bedste prædiken i hans liv.

Som lærersøn havde skolen hans interesse, han var en dygtig provst og han bestred med

megen interesse hvervet som formand for Ribe Amts Menighedsraadsforening.

Provst Kjærgaard var udgaaet fra et grundtvigsk hjem og blev paa en maade ved at regne sig for grundtvigianer, men mødet i trediverne med Oxfordbevægelsen fik afgørende betydning for ham. (Kr dbl).

I de senere aar havde han ingen tilknytning til specifikke grundtvigske organisationer, men ydede en indsats for DKU og for Kirkens Korshær, var hele sognets præst.

»Vestkysten« skriver 1. marts 1965 bl a:

»Provst Kjærgaard, der ejede et djærvt humør og en ramsaltet replik, ydede som emeritus, sin assistance ved altergangen i Zions Kirke. Han var stærkt økumenisk sindet. En replik fra aabningen af et aarsmøde i Santalmissionen tjener til hans karakteristik: »For mig er al ydre mission lige kær«.

Provst Kjærgaard var af natur trofast over for steder og mennesker han knyttede sig til.

En aarrække fik han som emeritus lejlighed til at nyde sit otium og han tog sig af og til tid til at rejse til Taars og hilse paa gamle sognebørn og overvære en gudstjeneste. Det var dog naturligt Esbjerg og de 28 aar her som sognepræst, der stod hans hjerte nærmest, og derfor valgte han at nyde sine sidste aar her. De blev ikke rolige – mange foreninger kaldte paa provsten som taler, og selv fortsatte han med at tage aktivt del i saavel buddistmissionen som santalkredsen samt forskelligt bibelkredsarbejde, naar ikke embedsbrødrene bad ham vikariere, hvad der ikke sjældent skete.

Provst Kjærgaard formaaede at forene et myndigt væsen med en frimodig og ligetil optræden. Et overraskende svar, en impulsiv bemærkning eller en mening udtrykt i en kort rammende sætning var karakteristisk for ham. Provst Kjærgaard ønskede som forkynder at blive hørt og gik ikke af vejen for de virkemidler som var nødvendige herfor. Han interesserede sig levende for tidens spørgsmaal, ofte fik hans prædikener et aktuelt indslag, for det var hans synspunkt, at kirken skulle møde mennesker paa det plan, hvor de befinder sig. »Alle kristne er mine brødre,« plejede provsten at sige om de kirkelige retninger – og denne tolerante indstilling skaffede ham adgang til mange hjem.

Provst Kjærgaard var i mere end en menneskealder en central skikkelse i det kristne menighedsarbejde, og han vil ved sin rige personlighed blive husket i mange hjem«.

En af Indre Missions ledere, missionær P. Lodberg Jensen, satte provsten et smukt minde i IM Tid (1965, 190 f).

»I sine velmagtsdage af ydre en robust proprietærskikkelse eller en gemytlig fiskerskipper, der kom i land efter en god rejse.

Af indre saa mange ting: Usnobbet, usleben, uberegnelig og umiddelbar. I besiddelse af en god portion humor, nysgerrighed og selvironi.

En Oxford-grundtvigsk missionsmand, et sprællevende menneske, optaget af tidens rørelser og dansk til sin hjerterod. Men først og sidst et menneske i hvis hjerte ordene »Gud« og »Kristus« var skrevet med store bogstaver. En præst, der elskede sin gerning og med stort vemod forlod den.

De sidste aar var trange med sygdom og svaghed, men aldrig beklagede han sig, altid var han tilfreds; humoren havde han stadig i behold og vejen opad var bestandig aaben. Ved et besøg sagde han til mig: »Jesus er mig det nærmeste af alt. Han er mig nær morgen, middag og aften. Sig til dem, at vejen er rigtig.«

Et af provstens yndlingsord var ordet fra den 16. salme af David: »Snorene faldt mig paa de liflige steder, ja, en dejlig arv tilfaldt mig. – Derfor glæder mit hjerte sig.«

Hvordan gik det i grunden til, at provsten og undertegnede ringhed blev hjertevenner? Det begyndte med, at jeg engang imellem besøgte ham i Vor Frelsers Kirke i Esbjerg. Han var som før nævnt saa aaben og umiddelbar, og der var altid en appel i hans prædikener. Disse prædikener kunne godt være lidt springende, der kom pludselig en tanke, som absolut skulle frem, men altid mærkede man, at provsten var engageret af evangeliet. Det var en nødvendighed for ham at bringe det gode budskab videre til mennesker.

Saa blev jeg missionær, redigerede en tid søndagsbladet og bad provsten sende mig en prædiken. Den kom omgaaende med posten med en efterskrift: »Den er vist for lang. Den er vist heller ikke god.« Aa, hvor det lignede ham at skrive saadan. Jeg saa, at hvis jeg fik lov til at forkorte den, kunne den blive udmærket og ringede til provsten for at faa lov til det. Resultatet blev, at han selv kom for at gennemgaa prædikenen endnu engang, men først skulle vi knæle ned og bede sammen. Det tog mig om hjertet, og fra den dag var vi venner, et venskab, der voksede med aarene, og selvfølgelig ogsaa omfattede hans kære fru Lisbeth.

Lad mig have lov til at citere nogle linier af ovennævnte prædiken over enkens skærv:

»Hvad kan vi give Gud? Kun ét har vi, som han begærer: Vort hjerte, vor vilje. Hele vort liv skal overgives til ham. Jesus, lad hjerterne eje!

Vi maa gøre denne ene ting: Lukke vore hjerter op for Gud i Jesus Kristus, i tro og anger, saa denne stærke, flammende kærlighed sætter vore hjerter i brand, smelter dem om og lader os glemme os selv for vor næste. Vejen er saa vanskelig, at vi flygter for vor egen umulighed og gemmer os hos den Herre Kristus.« Og prædikenen munder ud i bønnen: Vi kan dig intet give, som nogen ting er værd, men tag vort stakkels hjerte, saa ringe, som det er.

Jo, der var et kald i hans prædikener.

Provsten havde den lykke ikke at kende til tvivl. Han havde let ved at tro. Og at der var bund i den tro, saa vi, da de trange dage kom. Han tog alt af sin himmelske faders haand. Men hans syndserkendelse voksede med aarene. Den gamle grundtvigianer kunne bede: »Tag en fattig synders hjerte, tag mig, som jeg er!« Og forsoningens ord blev dyrebare for ham – og skønnere ord findes ikke.

Biskop Gøtzsche fortæller i sine erindringer om indremissionær Moustgaard, tegner et

smukt billede af ham og slutter med at sige: »Det prægede ham alle dage, at han kom fra Gimsing – der var han født – og fra Golgata.«

Det prægede ogsaa vor gamle provst, at han havde hjemme ved Golgata, det bedste sted af alle for forknytte syndere. Derfor sang vi ogsaa ved hans begravelse den skønne hymne: »Hil dig, frelser og forsoner!«

4. 5. marts 1951 (sp Kollerup-H 12. maj 32): **Axel Erhard Frederik Arentoft,** * 15. aug 00 Horsens. Faderen: Arrestforvarer. Lærereksamen Vordingborg 26, dim v kgl bev 27, c 32[1] (l). ~ Helga Bagger Tange, * Faderen: Hotelejer, Vordingborg.

Lærer Esbjerg aftensemin 51, fmd KS i Esbjerg, udg 41: Af daabens naade.

Residerende kapellan

(Oprettet 30. sept 1896, 1913: 2. kl, 1958: 12. kl, embedsbolig fra 1910)

1. 15. dec 1896–23. marts 1906: **E. F. P. Melbye,** fl t Gørding-V, se Faaborg-D.

2. 31. okt 1908–5. okt 14 (sp Tyregod-V 2. aug 02): **Th. Biering,** fl t sp Zions k, her, se sp Dybbøl.

3. 28. nov 1914–29. juni 19 (sp Lundforlund-G 7. jan 07): **J. P. J. Nørgaard,** fl t sp her, se sp Store Hedinge.

4. 9. dec 1919–30. juni 22 (sp Vadum 19. juni 16): **Axel Holm,** fl t præst Horsens straffeanstalt, se der.

5. 25. sept 1922–15. aug 41 (sp Aarby 10. maj 13): **Peter August Kristian Ivertsen,** * 27. sept 74 Kbhvn. Forældre: Handelsfuldmægtig Ole I og Othilla Christiane Aagaard. Stud Nørrebro 93, c 99[2] (l), uord medhj Understed-K, sekretær KFUM, Kolding 02, sp Ejstrup 26. juni 05, afsk 15. aug 41, † 29. maj 51. ~ 14. maj 03 Ane Louise Vilhelmine Eriksen, * 16. okt 74, Helsingør. Forældre: Kbmd Hans Emil E og Caroline Amalie Eriksen.

Udg 18: Johannes aabenbaring. Skr talr art i KFUMblade osv, noveller i De unges julebog.

Pastor Peter I har ovf fortalt om sin gerning her og om den selvstændige stilling han tog til IM i Esbjerg, og hans sorg over en tid at være udelukket fra missionshuset. Thi dér følte denne levende og impulsive mand sig hjemme. Provst A. E. Kjærgaard omtaler ham foran som en mand med hjørnetænder. Han var københavner, kunne bruge friske ord og vendinger, havde et vist FDFdrengelune, men kunne prædike, saa det gav genlyd. En folkekirkelig missionsmand med KFUM-FDF præg, saaledes skildres han af sine venner. En mand af hans type maatte baade faa varme venner, men ogsaa afgjorte modstandere. I Aarby havde han en opsigtsvækkende sag med læreren (se her II, 139), kom i modstrid med en del af befolkningen, og søgte derfra. I Esbjerg løb han sig visse staver i livet, men han var glad for at være her, udpræget bymenneske som han var, et markant ansigt i byens kirkeliv, en præst med hjertet paa rette sted.

6. 10. dec 1941 (kkp her 1. marts 41): **Erik Sigurd Iversen,** * 22. juni 05 Varde. Forældre: Overportør ved DSB Morten I og Ane Dorthea Jeppesen. Stud akad kursus 30, c 38[1] (h_2), hjpr Tyrsted-U 19. maj 38. ~ 22. juli 38 Ingeborg Gudny Hansen, * 5. juli 18 Asaa. Forældre: Gdjr Mads Anton H og Marianne Christensen.

Fmd IM i Esbjerg.

Hjælpepræst

1. 24. aug 1895—23. jan 97: **M. J. Madsen,** fl t Engesvang, se Aale-Tørring.

2. 16. april 1898—30. april 99: **F. F. V. Nørballe,** se Løjt.

3. 6. maj 1906—5. okt 14: **M. T. Berg,** se Redsted-H (fast hjpr 27. juli 08 her).

4. 20. juni 1906—3. febt 10: (hjpr Ormslev-K. 21. marts 04) **C. A. Sølling,** se sp Sct Pauls k, Aarhus.

5. 6. juni 1910—19.marts 13: **A. T. Bjørn-Lorenzen** (till kordegn), se sp Nykøbing, Mors.

6. 26. juni 1918—16. nov 20: **Anker Moos,** se Raarup.

Kaldskapellan

(Oprettet 1. marts 1941, 4. kl, 1958: 12. kl, Embedsbolig. Kkp har Østerbro som distrikt)

1. 1. marts 1941–10. dec 41 (hjpr Tyrsted-U 19. maj 38): **E. S. Iversen,** rkp her.

2. 26. april 1942–14. nov 47 (hjpr Fjellerup-G 1. nov 41): **P. A. Gaub,** fl t Sønderup-S, se Vor Frelsers k, Aalborg.

3. 1. april 1948: **Tage Folmar Damgaard,** * 3. febr 22 Øster Hurup. Forældre: Købmand Viggo Henry D og Dagmar Nielsen. Stud Aalborg 41, c Aarhus juni 47 (l-99). ~ 28. aug 48 Karen Elisabeth Utzon Jørgensen, * Sebber. Faderen: Sp Sebber-A, † 37, se der.

Udg 54: Moderne hedenskab, et bidrag til belysning af det biologiske og det idealistiske livssyn. Skrev talrige artikler og afh mod smertevoldende dyreforsøg m m.

ZIONS KIRKE

Zions kirke, indviet 11. okt 1914 (arkitekt Magdahl-Nielsen), byggesum 107.000 kr, har gotlandske kirker til forbillede, bestaar af skib med sideskib mod syd, kor med tresidet afslutning, samt taarn med spir ved siden af hovedskibet i flugt med vestgavlen. Opført af røde mursten paa granitsokkel, sideskibet har to gavle mod syd. Ved koret et trappetaarn med kobbertækt løgspir. Tøndehvælving i skibet, sideskibet med pulpitur, har fladt loft. Korets gulv er højt hævet over skibets gulv. Muret prædikestol. Om provst Bierings plan med døbefonten ved indgangen (senere flyttet op i koret) og bedeskamler, se ovf. Ved kirkens 25 års jubilæum 1939 afløstes et enkelt, forgyldt kors paa altret af Kræsten Iversens: »Kristus stiller stormen paa søen«. 5 klokker med klokkespil, skænket af konsul J. Lauritzen. Nyt orgel fra 1950. 900 ds, to kirkeskibe.

Folketal: 1921: 8546, 1955: 20716, 1965: 11625.
Altergæster: 1922: 4576, 1934: 3000, 1946: 4792, 1965 6481.
Menighedsraad 1922: 5 IM 5 soc, 2 gr, 2 højkirk, 1934 6 IM, 5 soc, 2 gr, 2 KC, 1946: 6 IM, 5 soc, 3 folkekirk, 1 gr, valg. 1961: 7 IM, 3 soc, 1 folkekirk, 3 ungdomsl, 1 gr, valg, 1965: 6 IM, 4 soc, 1 gr, 3 ungdomsl, 1 folkek, valg (fmd gas og vandmester Eske Petersen).

Sognepræst

1914: 1. kl, 1958: 13. kl. Embedsbolig fra 1915

1. 5. okt 1914–8. maj 1918 (rkp Vor Frelsers k, her 31. okt 08): Provst **Th. Biering,**

provst Skads herr 28. sept 15, fl t Sdr Stenderup, se Dybbøl.

2. 20. sept 1918–26. okt 25 (rkp Trinitatis k, Kbhvn 28. maj 07): **V. M. P. J. Nielsen**, fl t sp Rønne K, se der.

3. 3. marts 1926–18. sept 29 (rkp her 26. okt 21): **Niels Peter Nielsen**, * 28. okt 65 Lemming. Forældre: Gdjr Christen N og Andersine Jensen. Stud Aarhus 87, c 95^2 (nc), pastor vikar Sdr Felding-Assing 11. marts 97, hjpr Galten-V, kst sp Anholt, kkp Ølgod-S 21. jan 99, sp Andsager 31. okt 07, afsk 18. sept 29, † 11. febr 47. ~ 12. dec 97 Marie Andrea Hansine Nielsen, * 31. aug 68 Kbhvn, † 21. dec 27. Forældre: Smørhandler Niels Andreas N og Hansine Mariane Jørgensen.

Pastor N. P. Nielsen var en ægte gammeldags missionsmand, en rolig og smuk skikkelse, uhyre beskeden og flittig, med et godt budskab, hvor han kom. Han har under Sdr Felding og Andsager fortalt om sin præstegerning der. I Esbjerg fik han en god gerning. Der var noget sundt og tillidvækkende over ham, hans milde smil og forstaaende interesse gjorde ham til en god sjælesørger. Der stod kærlig respekt om ham. Som emeritus fik han en god gerning ved Eliaskirken paa Vesterbro, hvor han fik mange venner. Han prædikede jævnligt, deltog flittigt i menighedsarbejdet, gik som varm Blaa Kors mand ud paa beværtningerne, bestilte en kop kaffe og gav sig i samtale med dem, der sad og drak deres ugeløn op. Han kunne møde spot, men det tog han roligt. Og saa glædede han sig, naar han fik en mand med ud til hustruen, der stod udenfor og ventede paa sin mand. Pastor N afløste baade i Andsager og her en pastor Nielsen. Og begge steder havde han sit faste stade imellem IMs venner. Efter hans hustrus død følte han sig træt og tog afsked, 63 aar gl.

4. 9. dec 1929–25. marts 45 (rkp her 15. juni 26): **Poul Hans Bentzen**, * 23. febr 90 Kbhvn. Faderen: Smedemester. Stud Brgdssk Ø 07, c 14^2 (h_1), hjpr Vor Frelsers k, Aalborg 21. juni 15, sp Horne-A 29. marts 18, sp Høve-F 1. juli 21, dræbt 25. marts 45. ~ 23. aug 21 Johanne Gaardbo, * 10. okt 95 Hirtshals. Faderen: Formand.

Kredsfmd Santalmissionen.

Det kom som et chok for borgerne i Esbjerg og for menigheden, da det rygtedes, at landsforræddere natten til palmesøndag, 25. marts 45, trængte ind i Zions præstebolig og skød pastor Bentzen ned, mens han laa i sin seng. Det bestialske mord gjorde dybt indtryk i byen. Esbjerg byraad satte en mindeplade paa præsteboligens mur.

Pastor B var en smuk skikkelse, meget afholdt, hvor han var præst. Baade i Aalborg, Horne og Høve mindedes han med stor kærlighed, han stod IM nær uden at være stærkt partipræget, han var en fin og folkelig mand, hjertelig og lun, en veltalende prædikant, trofast til besøg og sjælesorg. Han var aldrig clicheagtig i sin forkyndelse, han kunne sige sætningerne, saa de bed sig fast. Pastor *F. V. Eilschou Holm* skrev, at det var en fest at høre pastor B, der »var faa præster jeg hørte med større glæde«. Især mindes hans prædikener ved de aarlige nytaarsgudstjenester for omkomne fiskere, aldrig sentimentale, men djærve og mandige. Han var fiskernes præst i Esbjerg, forstod fiskeres og søfolks kaar, altid i godt humør, hans hjertelige latter kunne sætte tingene paa plads. (Kr dbl 27. marts 45) (Vestkysten 26. marts 45). Se iøvr ovf.

5. 10. okt 1945 (sp Gethsemane k, Kbhvn 9. okt 40): **Kai Laurits Albert Brask**, * 16. maj 98 Kbhvn. Forældre: Skotøjsfabrikant Albert Alexander Peter B og Laura Larsine Johansen. Stud Østersøg gymn 18, c 24^1 (h_2), sp Ryde-H 19. april 24, hjpr Gethsemane k, Kbhvn 5. april 32. ~ 17. juni 24 Jenny Nielsen, * 11. aug 98 Borre. Forældre: Sporvejsfunktionær Peder N og Marie Hemmingsen. – Fætters søn: Chrillesen, Randlev-B, fætters dt ~ Gejlsbjerg, Sct Lukas k, Frederiksberg.

BM IMs fredehjem 28, fmd 50, BM børnehjemmet Bethlehem 33—45, kredsfmd IM 28—32, fmd Kbhvns kredsfbd af KFUM 39—45.

Skrev om ungdommen i Kbh (Kbh stifts aarb 45) m m.

Residerende kapellan

(1914: 2. kl, 1952: 12. kl. Embedsbolig 1951)

1. 5. okt 1914–8. juli 21 (sp Haasum-R 27. juni 08): **J. M. Roesen**, fl t rkp Kolding, se sp Krist k, Kolding.

2. 26. okt 1921–4. marts 26 (sp Andsager 31. okt 07): **N. P. Nielsen**, sp her.

3. 15. juni 1926–9. dec 29 (sp Høve-F 1. juli 21): **P. H. Bentzen**, sp her.

4. 18. marts 1930–18. marts 38 (sp Gunderup-N 18. juni 24) **S. C. Christensen**, fl t Ballerup-M, se der.

5. 29. aug 1938–5. nov 49 (sp Sdr-Nr Onsild 23. april 28): **Sv. Birke**, fl t sp Korsør, se der.

6. 17. april 1950–15. dec 64 (rkp Højdevangs k, Kbhvn 4. juni 42): **Johannes Frederik Vandborg Nielsen**, fl t Rise, Sdj, se der.

7. 7. april 1965 (rkp Anna k, Kbhvn 23. okt 59): **Bent Herlof Hedemann Schaumburg-Müller**, * 1. sept 22 Vejstrup. Faderen: Sp Vejby-T, † 59. Stud Frborg 41, c 50^2 (h-73), vikar Kbhvn Skolevæsen, hjpr Lindevang k, Frberg 29. maj 53, do Aalholms k, 58.

Kaldskapellan

(Oprettet 1. juni 1937, 4. kl. Embedsbolig, 1958: 12. kl, nedlagt 31. juli 64)

1. 25. sept 1937–20. marts 48 (hjpr Helligaands k, Kbhvn 8. sept 36): **H. Aagaard**, fl t Gerrild-H, se der.

2. 9. okt 1948–21. juni 57 (hjpr Dalum 3, febr 45): **T. Linneboe**, fl t rkp Grindsted.

3. 30. sept 1957–31. juli 64 (hjpr Silkeborg 20. marts 54): **Arne Frees Christiansen**, * 25. okt 27 Augustenborg. Forældre: Veterinærinspektør Matthias Johannes C og Bodilla Jessine Christine Frees. Stud Marselisborg 46, c Aarhus dec 52 (l-98), afsk 31. juli 64, seminarieadjunkt, Silkeborg.

Studieoph i Leiden, Holl 56.

Skr: Religion og politik, Dsk teol tidsskr 57. Udg 64: Talt og skrevet gn 18 aar. Fmd Esbjerg Ungdomsf 58—60.

TREENIGHEDS KIRKE

Treenighedskirken, indviet 12. november 1961, arkitekt Flagstad Rasmussen og Knud Thomsen, er opført i utraditionel stil med firdelt tag, der løber op i fire spidsgavle, felter af glasruder. fritstaaende højt slankt firkantet klokketaarn, foreløbig med fyr- og vagervæsenets gamle klokke fra 1893. I det indre staar de raa murstensmure, og arkitekterne har, sammen med maleren Jens Urup Jensen, skabt et særpræget kirkerum, hvor hovedprydelserne er de 13 meter høje nonfigurative glasmosaikker af Jens Urup Jensen, udført af glarmester Freese. Det drejer sig om tre polykrome kunstværker, som ved første øjekast virker rent abstrakte, men hvis temaer afsløres ved nærmere eftersyn. Den nordlige rude har julen som motiv, symboliseret ved en stor rød stjerne. Det er en meget levende rude, karakteristisk ved sine linie- og farvevirkninger. Østruden, som var sat op ved kirkens indvielse har paasken som tema. Over Golgatha rejser korsene sig mod himlen, Kristi kors i røde farver, røvernes i gulligt-hvidt og grønligt okker. Korstegnet gentages i flere dybder. Sydruden er en pinserude med 12 røde ildtunger som grundmotiv. Endelig ventes i 1967 opsat en sidste rude, som indrammer en orgeltilbygning mod vest, opført i 1965. Denne rudes motiv bliver: Livets vand. Kirkens alter er et enkelt egebord med et trækors af samme materiale som baggrund. Prædikestolen er støbt, døbefonten af egetræ. Mange gaver er givet til kirken, bl a daabsfad og daabskande i sølv. Kirkerummet er næsten kvadratisk. Menighedssal, skilt fra selve kirkerummet af et tæppe, som kan trækkes fra. Desuden 8 menighedslokaler. 400 siddepladser plus 300 i salen. Nyt orgel (21 stemmer) bygget af Frederiksborg Orgelbyggeri, indviet 12. november 1966.

Kirkesagen stod paa i 15 aar, fmd pastor Brask. Byggesummen blev kr 1.227.317,42 heraf inventar kr 106.823,60. 1963 maatte kirkens flisegulv, som havde løsnet sig, lægges om, det blev erstattet med et nyt gulv af opdalsten.

Ved en sogneregulering i 1967 flyttedes Treenigheds sogns grænse mod Jerne, saaledes at der nu i sognet er ca 12.000 mennesker, hvorfor der ventes oprettet et residerende kapellani.

I de 5 aar, kirken har eksisteret, har man kunnet glæde sig over en god kirkegang. Der har været afholdt søndagsskole i kirken gennem disse aar under ledelse af fiskehandler Johannes Bredmose Simonsen i samarbejde med en række yngre lærere og lærerinder, der som hovedsynspunkt for søndagsskolearbejdet har haft dette, at søndagsskolen er kirkens søndagsskole, som vil hjælpe børnene til at leve med i kirkens liv. Derfor afholdes der 1. søndag i hver maaned familiegudstjeneste i søndagsskoletiden. Efter sogneregulering er der to søndagsskoler, som hører til kirken, den anden holdes i Spangsbjergskolen under ledelse af autolakerer Behrens. Denne søndagsskole deltager i familiegudstjenesterne. — Under højmesserne passer skiftende damer børn i menighedslokalerne, mens forældrene er i kirke. Der holdes regelmæssige sammenkomster for ældre (ca 150 deltagere), foredrag om kirkelige emner i salen. Desuden er der uniformeret ungdomsarbejde, spejdere og FDF. Kirken har et dygtigt drengekor, som medvirker ved gudstjenesterne. Koret er oprettet og ledet af kirkens organist, Per Gynther, og er paa ca 40 medlemmer.

Man har i de seks aar kunnet glæde sig over stor velvilje fra befolkningens side, og der har været stor villighed til at medvirke ved de forskellige ting, som kræver medhjælp.

I sognet findes en meget stor del pensionistboliger, samt De gamles Hjem. Dertil kommer et nyopført kollektivhus med plejehjem og Hjemmet for kronisk syge i Esbjerg. Alle disse steder afholdes regelmæssige gudstjenester og andagter.

Folketal: 1965: 6346. 1967: C 12.000.
Altergæster: 4892.
Menighedsraad: 1961: 6 soc, 4 IM, 2 ungdomsl, 1 gr valg, 1965: do (fmd sp). Fredsvalg.

Sognepræst

(12. kl. Præstebolig ved kirken)

1. 12. nov 1961 (sp Gelsted-R 30. april 54): **Frede Christen Bøss,** * 2. jan 24 Mejrup. Faderen: Sp Sct Johannes k, Aarhus, † 53. Stud Odense 41, c 47[2] (l-116), sekretær KFUM Frederiksberg 44, hjpr Ordrup 13. dec 47, kkp Ordrup 1. juli 48. ~ 1. febr 47 Ellen Margrethe Blom-Hanssen, * 27. maj 23 Frederiksberg. Forældre: Kordegn ved Sct Markus k, Frederiksberg Oscar B-H og Birthe Kirstine Rasmussen. – Faders fætter: Bøss, Haderup. Hustrus søster ~ Borregaard, Taksigelses k, Kbhvn.

BM Yngre præsters forbund 48, fmd Kr Akad Foren, Kbh 53—54, BM Den kr gymnasiastbev, Kbh 53—54. Provstirepr DKU 55—61.

En udførlig oversigt over litteratur om Esbjerg udg af Centralbibl f Sydvestjylland 43. Her skal blot anføres:

S. Alkærsig: Es historie, 1909—14, Arne Sundbo: Til Jerne sogns hist, 1914—15, samme: afh i Danmark før og nu, 1954, O. Bruun: Fra pionertiden i E, 1893, E. Erichsen: Guld og grønne skove, fra Es amerikanske dage, Jysk maanedsskr 1911, Danske byer og deres mænd, 1916, Esbjerg-historie, udg af Lokalhist udv 1927, Trap, IX, 12, 1965, s 727 f, Dan. Bruun: Danm, land og folk, Bibliografi i C. Heilskovs provinsbibliografi, 1920, s 341 f, Knud Ree: E by og havn, i Danmark, aarg 2, s 65 f, Dsk turistf aarb 1935, 117—34. P. Koch Jensen: E handelsstands hist 1886—1936, 1937, Hans Nielsen: E 1868—1943, i Købstadf, tidsskr 1943, 43 f Knud Ree, smst, 1948 og i »Danmark« 1946, IM hist (v L. Blauenfeldt, 1912, s 234, 245, 335, 349, 352, 361, 407, 443, IMs korstog i E, Ebenezer, 1921, s 133, K. Magleby Sørensen: Da det begyndte i E, IM tid, 1950, 242 f »Jul i Vestjylland«. K. Bruun og F. Staugaard: E by og egn, 2. udg, 1958, B. Tengnagel Jørgensen: E. Statsskole 1920—45. K. Bruun: Fra de grønne marker til de graa mure, 1961, Es tidsskrifter, Berl Tid 16. aug 66. Kr Dbl 25 febr 66, Johs. E. Tang Kristensen: Hist vejviser over egnen ml Esbjerg, Ribe, Varde, Gørding, 3. udg 51, Arne Sundbo: E før og nu, 1904, overass Hans Wulff: E, min barndoms by, Ribe aarb 64, Aage Andersen: Oprindelsen af E befolkning, geograf tidsskr 1946, 92 f, Aage Trommer om folkestrejken aug 1943, (Jy selsk f hist og top 1966), Berl Aften 26. dec 66.

JERNE-SKADS

(Esbjerg og Rørkær udskilt fra Jerne 31. okt 1890 i kirkelig henseende)

Esbjerg hørte under Jerne-Skads kommune til 1897. 1914 udskiltes Skads som selvstændig kommune. 1945 indoptoges Jerne sogn i Esbjerg kommune. 1967 indoptages Skads sogn i Esbjerg.

Jerne sogn, 2505 ha, grænser ud til Vesterhavet, er temmelig fladt med enkelte bakker, sand- og lerblandet jord, en del eng. Sognet er sammenbygget med Esbjerg, især i den vestlige del. Byerne J med mh fra 1922, Vognsbøl, Spangsbjerg, Boldesager med mh fra 1917, Kvaglund, Novrup, Vedbæk, Maade, Gammelby osv.

Sognet nævnes 1340, var endnu i 17. aarh skovrigt, nu næsten ingen skov. Jerne har helt forstadspræg, landdistrikterne endnu delvis landpræg. Kirken, der ligger paa et højdedrag, kan ses over hele det flade sogn.

Jerne sogn var haardt hjemsøgt under den tyske besættelse 1940–45, nazisterne gravede tankfælder paa kryds og tværs, pigtraadsspærringer, minefelter, tysk indkvartering i næsten hvert eneste hus. Alle mærker fra disse aar er nu forsvundet.

Kun ganske enkelte oldtidshøje er bevaret af c 165 høje.

Skads sogn, 3308 ha, er ret højtliggende, bølgeformet med sandede, grusede jorder, heden er borte, nogen plantage. Byerne S med fh fra 1905, Andrup med præstebolig, fh fra 1902, Briksbøl med Centralskole fra 1960, Oksvang, Lunde, Sadderup, Solbjerg osv.

Sognets navn skal stamme fra en hedensk høvding, Skatti. Der er fundet 226 oldtidsgravhøje. Oksvanggaard skal have tilhørt Ribe bispestol i den katolske tid. 1627 blev den ødelagt af Wallensteins tropper. — Indtil 1747 holdtes herredsting i Skads, ting- og retterstedet findes ved diagonalvejen Esbjerg-Aarhus. Her henrettedes 1715 en barnemorderske. 1805 fandt den sidste henrettelse sted (et ægtepar fra Næsbjerg). 1941 rejstes en mindesten paa tingstedet. I nærheden ligger Korskroen, en korsvej, hvor mange biluheld har fundet sted.

Af den ældre præstehistorie

J. Madsen og *Arne Sundbo* har i Fra R amt 1910 og 1914 fortalt sognenes ældre historie, jvf *M. K. Sørensen,* smst 1924. Under henv dertil opl flg:

Den første lutherske sp skal have været hr. *Palle,* der efterfulgtes af sin søn, *Jørgen Pallesen Jerne,* der atter efterfulgtes af sin søn, *Hans Jørgensen Jerne* († 1592), efterfulgt af sin broder *Palle Jørgensen Jerne* († 1637), hvis søn blev sp i Varde, en dt blev gift med eftm her *Hans Jensen Herslev* († c 1653). Hans dt blev gift med eftm *Jørgen Olufsen Alslev* († 1659) af Alslev-H – *Bent Jepsen Warde* († 1672); *Hans Pedersen Bartsker* († 1701) var gift 3 gange, en søn blev sp i Brande.

Det mest kendte navn i Jernes præstehistorie er provst mag *Maturin Castesen* (1701–47). Han var født 1669 paa Nybølgaard, Gram sogn, hans fader var borgmester i Ribe og forpagter af Riberhus ladegaard. C blev student fra Ribe, tog baccalaurgraden, blev dekan paa Kommunitetet, boede paa Borchs kollegium, skrev velskrevne disputatser, som han forsvarede med stor færdighed, de tre første om psykologiske emner, de to sidste danner en »Uranographia«. Især dyrkede han matematik, skønt han 1698 tog teol embedseksamen, var næsten som medlem af Ole Rømers hjem og blev regnet for et professoremne. Men han valgte den gejstlige vej og blev af sin fader kaldet til Jerne, tog magistergraden 1706 og blev provst 1739. Almuens begejstring for hans naturkyndighed slog over i tro paa, at han kunne mane, og der gik mange rygter om »Mester Maturins« virksomhed som besværger, ogsaa paa Fyn. Det hed sig, at han drev en djævel ud af et menneske og over i en hund. Skønt han vistnok var fredsommelig, traadte han djærvt op mod en bedragerisk amtsforvalter, førte selv sag mod ham og vandt ved Højesteret. I aarenes løb samlede han en stor formue, købte meget jord, bl a Hennegaard. Lige før sin død oprettede han et testamente, og størstedelen af formuen blev et legat paa 20000 rdl, hvis renter uddeles til fattige enker og trængende af gejstlig eller civil stand i Ribe stift.

Han ejede Esberggaard, paa hvis grund Esbjerg blev bygget 125 aar senere. Se her s 296.

Brorson skriver 1747, at den gamle provst Castesen var svag ved vis og døde faa dage derefter. Ikke desmindre prædikede han dog selv og af evg (Jb 4, 46–53) talte han meget smukt om at have hjertets tillid til vor frelser i al nød og anliggende. Børnene svarede ret skikkeligt, og i mgh var der en hjertelig bevægelse (Vis 41). Epitafium i J kirke.

(Hofm fund IV, 1759, 586 f, Ribe skoleprogram 1837, 15 f, Hist efterretn om Skads herr, 1862, 37 f, Fra Ribe a IV, 1906, 51-112, DBL, IV, 589).

Han efterfulgtes af sin søstersøn *Joh. Tobias Bøtcher* († 1789), som havde været vajsenhuslærer fra 1742 og stod i forbindelse med grev *Holstein.* Man maa derfor antage, at han har været pietist. Men om pietisme høres intet her. (Elle J, s 54).

Ved vis 1753 prædikede *Johs. Bøtcher* skikkeligt og katekiserede over sin sidst holdte prædiken. Ungd gjorde skikkeligt rede for sig. Af de gamle var kun faa til stede. (Vis 85). 1762 holdt Bøtcher en smuk katekisation over Guds barmhjertighed (Lk 6, 36–42) degnen, studiosus Johs. Brinck ganske ustraffelig i lærdom og levned. Præsten fornøjet med skoleholderne. Menigheden var attent. (Vis 157).

Han efterfulgtes af sin svigersøn, *Niels Lang* (1776–87), der flyttede til Vilslev-H, hvor hans fader, den kendte samler, landmand og talsmand for udskiftning, *Knud Lang,* havde været sp.

Niels Bønnelycke (1789–1826), lærersøn fra Gaarslev, var vist rationalist, *Søren Spandet Hjort* (1827–35) var købmandssøn fra Ribe.

Tiden efter 1835

Begge kirker er anselige og hver kirke kan ses fra næsten hele deres sogn. Omkr 1850 var disse sogne fjerne almindelige landsogne, uden aandeligt særpræg. Pastor *Gabriel Koch* (1835–58), (fætter til provst *Gabriel Koch,* Døstrup, Sdj), havde i mange aar været sp i Mjolden-Randerup, var præget af Sønderjylland og de senere aar af *J. P. Mynster.* Han var en myndig og klog mand. Der var 9 børn og ret livligt i Jerne præstegaard. *G. Koch* var svag de senere aar og havde kapellan, bl a *Niels Chr. Fausing* (1848–57), der var kendt som silhouetklipper, en retskaffen og elskelig mand. Han klippede silhouetter af egnens folk, bl a af sine konfirmander, f eks af den senere hotelejer Spangsbjerg. (Se Torsted-H). Omtalt i TV 20. aug 63.

Provst *M. R. G. Assens* (1858–80) oplevede Esbjergs første udvikling omkr havneanlægget. Han var en praktisk anlagt mand, med et ualmindelig hurtigt blik til at sætte sig ind i en sag og vurdere den. Han var i mange aar sogneraadsformand i den stærkt voksende kommune, og som det arbejdsmenneske han var, tog han fat med stor energi og kom til at betyde meget for udviklingen i de aar, baade for havnen, skolen osv. Han havde talrige forhandlinger med myndighederne, hvor han nød stor respekt. Han drev selv præstegaarden, var en anset provst. Han kunne synes streng, men han havde et kærligt hjerte. Mange søgte ham i raad og daad. Han var en embedsmand af den gamle skole, af gammel præstegaardskultur, hans fader var provst i Nørre Aaby paa Fyn.

Han var en meget retsindig mand, hans

indflydelse var stor, og i mange hjem saa man hans portræt med hans ord om, at »kærlighed er livets kilde«. Hans søn, *Erhard Assens* blev sp i Brøndum-VN 79–99. (Esbj avis 13. okt 11).

Pastor *A. G. Kemp* (1880–90) var den sidste sp for Jerne-Skads-Esbjerg. Da kirken i Esbjerg var indviet 1887, havde Kemp et af landets mest krævende 3-kirkepastorater, og han var alene om det. Han gjorde et stort arbejde for at faa Esbjerg kirke opført. Han fik begge kirker fint restaureret. Pgd brændte 1889. Han var en lille tæt skikkelse, med et sokrates-lignende fysiognomi, meget veltalende, med en sund forstand, nøgtern og selvstændig, ikke til at løbe om hjørner med. For den, der mødte ham, stod det klart, at her mødte man en personlighed, i sin spontanitet en original og levende karakter, »lige fjern fra grundtvigsk højskolefladhed og indremissionsk selvglæde« (se her IV, 249). Han var »aaben og rummelig«, havde stor kirkegang, var ikke retningsmand. Han lod IM og grundtvigske passe sig selv, men holdt bibellæsninger og oplysende møder. Menneskekærlighed i Jesu spor var hans motto. I sine yngre dage hældede han maaske til IM, men fjernede sig derfra. Han ville ikke følge de slagne landeveje. Enestaaende trofast var han til at besøge gamle og syge. Arbejdet tog efterhaanden overhaand, saa han søgte bort.

Saa blev *Esbjerg* omsider skilt ud.

Pastor *Jens Andersen* (1890–99) var boelsmandssøn fra Brede ved Tønder, en tung natur, sønderjyde, havde flere store personlige sorger. Havde som ung villet være hedningemissionær. Fra sine sogne blev han mindet som »en bønnens mand«, og hans konfirmandforberedelse gik dybt. Kirkegangen svandt noget ind i disse aar, baade IM og gr søgte til Esbjerg.

Fra 1899 til 1936 og siden 1942 har Jerne-S haft *grundtvigske* sognepræster.

Pastor *L. J. K. Ingerslev* (1899–1909) var valgmenighedspræst, før han kom hertil, og blev valgmenighedspræst, da han flyttede herfra. Han var som ung højskolelærer paa Vallekilde blevet stærkt paavirket af *Ernst Trier,* hans gerning efter *Jakob Knudsen* i Mellerup valgmenighed var ham en skuffelse, men i Jerne-S fik han 10 rige aar og stod som en af førerne i grundtvigsk liv i Vestjylland. En mild og hjertelig mand, meget afholdt. Om hans bedømmelse af forholdene, se ndf s 323.

Om pastor *J. Jensen-Hammer* (1909–16) siges, at hans arbejde maaske mere gik i bredden end i dybden. Han var en søgt grundtvigsk foredragsholder, talte paa højskoler og forsamlingshuse, var meget ivrig for børnesagen (fmd Dsk værgeraadsf, plejeforening osv), sygeplejesagen, fmd i livsforsikringsselskabet »Tryg«, skrev om Leopold Budde og præsten Hans Agerbek, havde i det hele mange interesser, en bred og folkelig mand, som baade figurligt og aandeligt fyldte, hvor han kom.

Den vestlige del af Jerne sogn udvidede sig helt til forstad til Esbjerg. Folketallet steg stærkt, sognet prægedes af tilflyttere.

Pastor *Viggo Hansen* (1917–36) skriver hertil: »Det kirkelige liv var grundtvigsk præget. IM søgte til Esbjerg. Men her skete det mærkelige, at jeg som grundtvigsk sp var med til at faa bygget 2 mh, jeg blev takket i ord, men ikke i gerning, Mohren havde gjort sin skyldighed. Mohren kunne gaa. Og IM passede sig selv. Befolkningen var mest arbejdere, men der var ogsaa en ret stor mellemklasse, lidt overklasse og mange villaer. Blandt de gode, gamle, ægte grundtvigianere i Jerne fik jeg 1919 oprettet en kreds af KS, der trivedes godt. Missionsfolkene, som ikke gik til Esbjerg, dannede deres egen forsamling, og naar de ønskede det, hjalp jeg dem (i Jerne og Boldesager). Saa fik vi 1927 et fast *kapellani,* med bolig i Andrup, Skads sogn, og det har, bortset fra pastor Westphal Hansen, været besat af IMs præster. Nu kom der samling paa det. De folk, som jeg ikke kunne faa i tale, fik kapellanen *(J. N. J. Madsen)* godt fat paa. Der blev en glædelig vækst og nidkærhed for Herrens sag, hvilket ogsaa satte spor i øget kirkegang, men arbejderbefolkningen var i det store og hele ukirkelig. De rod-ægte Jerne-boere var karakteristiske vestjyder med nedarvet ærbødighed for kirken og stor trofasthed mod deres præster. Skads sogn var helt præget af denne vestjyske indstilling. Der var ikke saa faa vaagne grundtvigske kristne, ogsaa der fik jeg oprettet en KS-kreds, som trivedes godt. IM havde ikke faa medlemmer, og blandt dem havde jeg nogle af mine bedste venner og mest trofaste kirkegængere. Kirkegangen var 5–6 pct i Jerne, 6–8 pct i Skads. Senere har jeg ofte besøgt Jerne og Skads og mødt en rørende trofasthed.«

Boldesager missionshus blev indviet 1917 af provst *T. Biering.*

En IM-mand snedker *K. Ludvigsen* og en grundtvigsk mand *Gyde Pedersen* forærede i forening grunden til mh i Jerne. Om dette hus berettes:

Gartner *Carl C. M. Jensen* tog 1920 initiativet til bygning af missionshus i Jerne til samling af de mange, der ikke søgte kirken men nok ville komme til kristelige møder. Tanken var, at de maaske der kunne drages til kirken. Naar huset blev et missionshus og ikke et menighedshus var det af økonomiske grunde. Til missionshus regnede man med at faa hjælp udefra. Pastor *Hansen* lagde grundstenen i 1921 og 1922 blev huset indviet af provst *Biering,* Esbjerg. Pastor Hansen sad i bestyrelsen til 1930. Gartner *Carl Jensen* var fmd til sin død i 1937. Blandt pionererne var ogsaa gdjr *Lorenz Møller,* Gammelby. Af missionærer har i Jerne virket *Eliasen,* nu Færøerne, politibetjent *Riisgaard,* senere missionær, *Jacob Hansen,* nu Æbeltoft. Efter pastor *N. J. Madsens* komme samledes IM mere om kirken og det væsentlige antal kirkegængere er nu fra den side. Arbejdet fra missionshuset har efterhaanden forgrenet sig til FDF, FPF, Unge Hjem, møder for ældre, KFUM og K. IM havde god fremgang i 1920'erne.

Fru gartner Carl Jensen var med til at stifte Esbjerg KFUK.

Skads sogn: Skræder *Elias Nielsen* startede søndagsskole omkring 1920, ledede den og

IMs samfund til sin død 1951. Gdjr Andreas Andersen startede KFUM og K 1933.

Pastor *J. N. J. Madsen* (rkp 1928, sp 36–42) havde vundet saa mange venner, og faaet en saa stærk position, at man i dette grundtvigske pastorat enstemmigt indstillede ham til sp 1936. Hans fader var en kendt indremissionær, og pastor M var IM-KFUM-folkekirkelig, meget veltalende, samlede mange i kirkerne og ved møder, gik lige ind i hjerterne paa folk. Private forhold medførte, at han søgte herfra. Præsterne *Ingerslev, Hammer* og *Viggo Hansen* mindes af de gamle med stor kærlighed.

Pastor *J. Thøger Gregersen* (siden 1942) er en af egnens ansete grundtvigske præster, som levende har fulgt med i den stærke udvikling. Jerne sogn er 1945 blevet købstadsogn og er nu et af landets folkerigeste kirkesogne. Og der er truffet foranstaltninger til opførelse af 2 nye kirker i sognet. 1967 lagdes dele af Jerne sogn under den ny Treenigheds kirke, Esbjerg (c 5500 indb).

Pastor *H. C. Westphal Hansen* var rkp 1937–45, (n grundtvigsk), og pastor *K. R. Kiel* har været her 1945–67, han var fmd for Indre Missions kredsforbund og fmd KFUM og K 46–67, og en af egnens førende IM-præster. Der holdes møder i præstegaardshaven (1 km syd for kirken) i en lun gryde, og den store plæne bruges til møder etc. Præsteboligen ligger helt paa landet, 3 km fra Esbjerg.

De kirkelige forhold betegnes som gode, præget i J af Esbjerg, god kkg, KS, IM-kredse, bibelkredse, ungdoms- og børnearbejde, mange interesserede, men ogsaa mange ligegyldige. Der er 2 mh: Effata i J, Bethel, Boldesager.

Blandt *lægfolk* kan nævnes:

Indre Mission:

Ledere i Jerne: 1922–37 gartner *Carl C. M. Jensen*, 1937–53 kordegn *A. Krogh*, 1953: arbmd *Johs. Christensen*, død samme aar. 1953–54 vognmand *A. Jørgensen*, 1954–59 *A. Krogh*. 1959–61 skibstømrer *V. Kvist*. Snedker *Thorup Rasmussen* har gjort et stort arbejde i IM, sdsk, Unge Hjem osv.

I Boldesager:

Fmd 1924–36: Brygger *Andersen*, 36–41 *J. I. Lauridsen*, 41–48 miss *H. Anthoniussen*, 48–49 inkassator *Jens Knudsen*, 50 forstander *Kjærgaard Jensen*, 51–52 miss *Jac. Hansen*, 52–60 gross *Halvor Poulsen* (siden rejsesekretær for IMs søndagsskoler). 1960 flg snedker *H. Rud.*

I Skads: Gdjr *A. Andersen*, gdjr *A. Maigaard*.

Gdr *P. Mahler* (af den kendte sønderjyske slægt) 40–46 fmd for KFUM og K. Leder af søndagsskolen fra 1951–65. Oparbejdede sammen med præstefruen *Jenny Kiel* en tradition for en søndagsskolebasar med udsalg af ting børnene forarbejdede fra jul til fastelavn. Det gav aarligt ca 2500 kr til hedningemissionen. Fra midt i halvtredserne KFUM spejdere, er ledet af lærer *G. Poulsen*.

Grundtvigske:

Fr. Schrøder skriver i Højskolebl 1960 s 472 om gdjr *Peder Gyde Pedersen*, Boldesager, død 1960, 98 aar gl i sin fødegaard lige op ad skellet til Esbjerg. Han havde fulgt byens udvikling, fra den kun var nogle faa smaa huse. Gyde Pedersen overtog sin fædrene gaard paa 70 td ld, da han blev gift i 1886, og holdt sin bedrift i mønstergyldig stand, men hans store evner kom ogsaa til udfoldelse i det offentlige liv som sognefoged, sogneraadsmedlem, medlem af Jerne menighedsraad og provstiudvalget. Han var en rolig og besindig, men ogsaa myndig og fremsynet mand, saare hjælpsom og gæstfri, trofast mod den grundtvigske højskole. Børneforsorg var hans hjertebarn, det kom ikke blot frem i det stedlige børneværn, men i mange aar var han et virksomt medlem af bestyrelsen for Ribe Amts Plejehjemsforening. Tunge sorger maatte han igennem, men han vidste, hvor hjælpen er at finde. En datter af ham var en højt værdsat overbibliotekar i Holbæk († 62).

I begge sogne er i øvrigt gode grundtvigske folk, der har arbejdet meget baade folkeligt og kristeligt bl a:

Gdjr *Østergaard Christensen*, J, sognefoged *Munk*, J, gartner *Ankjær Gregersen*, J, gdjr *Søren Højer*, S, gdjr *Frode Jensen*, S, gdjr *Aksel Jensen*, Sædderup, S, frk *Dorthea M. Gyde-Petersen*, paa Askov, i mghr, fru *Karen K. Øllgaard* (f 85) fmd KS i S, i mghr.

Skolen:

Lærer *John Jensen*, i mghr, overlærer *Poul Pedersen*, fmd f mgh-raad, lærer *Bruun*, Brixbøl, S, fmd i mghr overlærer *Krogh*, skoleinspektør *Ahlmann Nielsen*, J.

Den kendte land- og haveøkonomiske forsøgsleder *Niels Esbjerg* (* 1881 i Jerne) ledede flere forsøgsstationer, bl a ved Esbjerg. Virksom for læplantning og rationel frugtavl, fik megen betydning for havedyrkning her paa egnen. Talrige foredrag. Medredaktør af Det vestjyske landbrug. Socialt interesseret. (DBL VI 425).

1909 oplyses (af pastor Ingerslev): Udm kkg i J, jævn i S, nogle faa IM, nogle gr, en del uden partifarve, desuden megen dorskhed og ligegyldighed, vanemæssig kkg, noget drikkeri, men ikke usædelighed. Bondebefolkningen gammeldags med liden udvikling, men venlig og brav. Arbejderbef flink, men lidet kirkelig, dog ikke paa nogen maade kirkefjendsk. Godt sted at være præst, stor og ikke utaknemmelig arbejdsmark. Ungdomsm i pgd og i Skads. Folk gaar i kirke i Esbjerg og i Jerne og omvendt, uden videre. Alle lærere og lærerinder er flittige kirkegængere. 1917: God og stadig kkg, gr mest fremtrædende, faa IM, 3 fh foruden større gymnastiksal, der bruges af alle til møder. Megen kirkelig interesse, yderst velvillig arbejderbef. 7 skoler. Der kræves meget af præsten. 1927: God kkg, især i J, 2 mh, 3 fh, KS (156 og 68), DdU (90), IM smf. 1939: Kkg 6–8 pct, gode, stærkt arbejdende IM smf og Arbejdernes bibelkr, 4 IM-kr, sdsk (500), mange gr, flest u p eller ligegyldige. En del social nød. 1947: Vestjyske forhold, Jerne præges af Esbjerg, mange ukirk arbejdere, stærkt arbejdende IM, 2 DdU, KS. 1955: God kkg, 5 sdsk, 4 IM-kredse, 2 KFUM og K,

2 KS, 2 DdU, kirkeblad, 3 fh. 1963: Gr præg fra gl tid, god kkg, KS, 2 DdU, 4 IM-kredse, 8 bibelkr, 8 YMkredse, 2 Unge-hjem-kredse, 2 KFUM og K, 5 sdsk, 1966: God kkg, i øvr som hidtil.

Sp læser med konf hvertandet aar i Skads.
3 realskoler i J sogn.

Jerne kirke nu helt i bykvarter, er smuk og anselig, indviet til Sct Morten, ligger ret højt. Skib, kor og apsis er romanske af smukke granitkvadre paa skraasokkel. Apsis har halvkuppelhvælving og et lille cirkelrundt vindue. Korbuen har ornamenterede kragbaand. Skib og kor er overhvælvede. Det sengotiske taarn blev 1890 skalmuret med røde mursten. Det krydshvælvede taarnrum har rundbue til skibet. Gavlene blev prydet med høje blændinger i øst og vest. Fra 1914 til hovedistandsættelsen 1942 (arkit Bugge) var kirkens indgang gn taarnrummet. Sengotisk vaabenhus, der fik blytag 1963. Vaabenhuset var ligkapel til 1942. Hele kirken er blytækt. Provst Maturin Castesens kiste stod i Sakristiet (kapellet) mod nord til 1890, da dette omdannedes til præsteværelse. Den oprindelige skabsaltertavle, et fint billedskærerarbejde laa paa kirkens loft fra ref til 1925, da kirkeejerne solgte den til Løgumkloster kirke, hvor den nu er en stor seværdighed. I stedet opsattes den anselige, udskaarne altertavle fra 1653, i barok, med snosøjler, bruskværk og de oprindelige malerier: nadveren, Jesu daab, Gethsemane, Golgatha. Kalk fra 1705, romansk granitfont med ejendommelig, rund fod med kraftige mandehoveder. Nyt daabsfad, et ældre tinfad opbevares her. Meget smuk prædikestol fra c 1550 med rigt stavværk, ret tarvelig lydhimmel. Paa skibets nordvæg et pompøst epitafium over provst M. Maturin Castesen. 300 sd. Orgel. Paa kirkegaarden en ligsten med kors og aarstal 1594, samt 5 gravsten over medlemmer af familien Spangsberg (Fra 1922, 534 f), Magnus Petersen: Kalkmal, s 4.

Skads kirke er anselig, ogsaa indviet til Sct Morten, og kan ses over næsten hele sognet. Den høje kirke har stort kor og skib fra romansk tid, opført af smukke granitkvadre med iblandet tuf, fremspringende granitgesims med skraakant og delvis skraasokkel. Koret er tidligt forlænget mod øst. og skibet mod vest. Flere oprind vinduer, korbuen, de to døre og en dør paa korets sydside er bevaret. Paa korgavlen en hjort i relief. Overhvælvet, blytag. Sidst i middelald er tilføjet et smukt, men i forhold til kirken ret uanseligt taarn skalmuret med røde mursten 1877, pyramidetag. Indgang i taarnrummet. Et vaabenhus blev brudt ned 1890, da kirken blev hovedrestaureret. Spor af kalkmalerier. Nyt, muret alterbord med en renæssancetavle fra 1620. 1930 fjernedes malerier og erstattedes af ny malerier af Ole Søndergaard (i Joakim Skovgaards stil, skænket af en tidligere Skads-boer, frk Christiane Nielsen, Tjæreborg). De ældre malerier blev ophængt i vaabenhuset. Smaa, balusterformede stager i barok. Romansk granitfont, senrenæssanceprædikestol fra 1618 (den skal engang være styrtet ned). 1948 erstattedes trægulvet af rødt murstensgulv. Nyere stoleværk. Klokke fra 1906, omstøbt af en smuk klokke fra 1702. Epitafium, gravsten, 225 sd. Orgel.

J. Helms: Tufstensk s 88 f, Mack. D., 174.

Folketal: 1850: 654 og 468, 1901: 1453 og 718, 1921: 4808 og 898. 1960: 18724 og 1173, 1965: 22403 og 1373, 1967: c 17000 og 1400.
Altergæster: 1922: 673 og 296, 1934: 1530 og 725, 1942: 1050 og 591, 1955: 1700 og 500, 1962: 3000 og 600.
Menighedsraad: 1922: 10 gr, 5 IM, 1934: 8 gr, 5 soc, 5 IM, 1942 do, 1955: J: 5 gr, 4 soc, 6 IM, valg, Skads: 2 IM, 5 gr, valg 1965: J: 4 gr, 3 soc, 4 IM, 4 ungdomsl, valg, fmd overlærer Poul Pedersen. Skads: 1 IM, 6 gr, valg, fmd lærer Bruun, Brixbøl.

Sognepræst

Indt 1857: a) 184 rug, 3 havre, b) 5 lpd ost, 120 td smør, d) 320 rdl, e) 65 td ld og 16 td eng. God gl pgd firlænget, 95 fag, i en dal. 1870: regul. 1956 kr, netto: 4142 kr. 1912: 1. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd brændte ved lynnedslag 1889, pgd fra 1890, som i en gryde, i læ for alle vinde.

14. 9. juni 1835–26. marts 58 (sp Randerup 31. aug 10, tillige sp Mjolden 20. dec 15): **Gabriel Koch**, * 7. maj 83 Ribe. Forældre: Kbmd og kæmner Christian K og Marie Koch af Døstrup. Stud Ribe 01, c maj 06 (h), hjpr Daler 26. aug 08, afsk 26. marts 58, † 29. nov 61. ~1 10(?) Maria Dorthea Petersen, † 11, ~2 11. okt 14 Ane Margrethe Hedvig Ramus, * 21. marts 85 Brøns, † 12. marts 58. Forældre: Sp i Brøns Jochum Frederik Melchior R af Assens-K, † 1813, og Christiane Bruun. – Broders søn: Sp provst Gabriel K, Døstrup, hvis søn var stiftsprovst C. F. Koch, Ribe, hvis søn Gabriel Koch blev biskop i Ribe. (Stamt 50 B), Dt ~ Sparrevohn, Sneum-T. Fru Kochs mormoder var søster til præstehistorikeren S. V. Wibergs (Jordløse-H), hustrus bedstemoder.

Om pastor K, se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Koch

1848-57: **N. C. Fausing**, se sp Torsted-H.

15. 9. juni 1858–12. jan 80 (adjunkt Aarhus 46): Provst **M. R. G. Assens**, provst Skads-Øster-Vester Horne herr 12. maj 66, fl t Gaverslund, se der.

16. 1. april 1880–4. marts 90 (hjpr Smidstrup-Skærup 21. nov 74): **A. G. Kemp**, fl t sp Nykøbing-Systofte, se der.

17. 9. juni 1890–3. marts 99 (sp Grimstrup-VN 3. nov 84): **Jens Andersen**, fl t Øde Førslev-S, se Møgeltønder.

18. 4. maj 1899–31. marts 1909 (valgmenighedspræst Mellerup 14. april 96): **L. J. K. Ingerslev**, fl t valgmenighedspræst, Odense, se der.

19. 19. juni 1909–30. dec 16 (sp Hillerslev, Fyn 30. maj 03): **J. Jensen-Hammer**, fl t Tølløse, se der.

20. 26. juli 1917–26. juni 36 (sp Teestrup 30. aug 04): **Viggo Hansen**, * 18. marts 67 Kbhvn. Forældre: Kpt i fodfolket, distriktsforstander Christian August Julius H af Skamby og Vilhelmine Augusta Ebeling af Rold-V. Stud Schneekl skole 85, c 92^2 (h_1), uord medhj hos valgmgh-præst Fr. Jungersen, Kbhvn, lærer og søndagsskolemedarbejder, kkp Ringsted-B 20. febr 97, afsk 26. juni 36, r af Dbg 36, † 26. nov 51. ~1 27. okt 99 lærerinde Louise Angelica Ingerslev, * 2. jan 71 Præstø, † 13. april 03. Forældre: Distriktslæge dr med H. C. Johan Vilhelm Christian I og Christine Louise Dorthea Ewertsen. ~2 20. okt 08 diakonisse (Søster Olga) Olga Jacobine Eriksen, * 21. febr 76 Randers, † 19. okt 51. Forældre: Snedkermester Jacob Christian E og Kirstine Svingelberg (enke e sagfører i Odder Niels Jørgen Løgstrup, † 05).

BM Studenterhjemmet 93-94, fmd Studenterkredsen 96-97, næstfmd KS 98 Esbjerg og omegn, fmd Ribe amts menighedsraadsforening 27, kredsfmd Præsteforeningen 27-36, BM Ribe amts værgeraadsforening 27-31.

Udg 15: Til mit folk under verdenskrigen 16: Korsets vej, medarb Dsk kirketidende, skrev talr artikler, afh, digte osv i kirkelige blade og i dagspressen. Medarb Danskeren.

Præsterne *Viggo Hansen* og *P. Ivertsen*, Esbjerg, var begge københavnere, og ved første øjekast kunne man maaske i deres ydre og optræden finde visse lighedspunkter. De var begge præget af København, livlige, hurtige i tanke og replik. Viggo Hansen havde maaske et handicap for den flygtige iagtta-

ger ved, at han led af en ansigtssygdom (en slags Sct Veits dans), men lærte man ham nærmere at kende, opdagede man snart, at han var en betydelig mand, noget for sig selv. Begge hans bedsteforældre var præster. Som ung sluttede han sig med hele sit hjerte til grundtvigske kredse i Kbhvn og spillede en ikke ringe rolle paa Studenterhjemmet, hvor han foldede sig ud med digte, diskussioner og humør. Som præst havde han sit faste stade i den grundtvigske kreds, men han var tolerant og frisindet nok til at hjælpe Indre Mission med at bygge 2 mh, og blev skuffet over, at IM derefter svigtede ham (se ovf). Han blev maaske ikke helt forstaaet af vestjyderne, men han fik hjertensvenner her for livet og var glad for at være her, skønt han, indtil han kom her, havde levet hele sit liv øst for Storebælt. Han tog ogsaa aabent og loyalt mod den rkp, som blev ansat her 1928 og straks fik stor kirkegang. Viggo Hansen var en meget levende mand at være sammen med, maaske lidt urolig, han fulgte kirkens, menighedsraadenes, skolens og præsteforeningens arbejde aktivt og med kundskab og interesse. Glemmes maa ikke hans alvorsord til det danske folk under den første verdenskrig, hans fine bog om korsets vej, og hans smaa, følsomme digte. Ved hans hustrus jordefærd 23. okt 1951 skrev han en salme, som fortjener at kendes i videre kredse (Lige før sin egen død 26. nov 51 sendte han den til »Menighedsbladet«, se der 1951, s 475):

Naar vi her farvel maa sige
vore kære for en stund,
løfter vi mod lysets rige
med en tak af hjertens grund
troens blik til livets Gud,
som os fører frelste ud
gennem dunkle skyggedale,
hjem til lyse himmelsale . . .

21. 26. sept 1936–4. aug 42 (rkp her 7. jan 28): **J. N. J. Madsen**, fl t sp Sønderborg, se der.

22. 3. dec 1942 (sp Hoven 12. aug 27): **Jens Thøger Gregersen**, * 14. juni 00 Tingstrup ved Thisted. Forældre: Gdjr Ejler G og Kirsten Jensen. Stud Aalborg 19, c 24[2] (l), sp Ø Ulslev-G 13. aug 24. ~[1] 9. sept 24 Ingrid Louise Nielsen, * 24. maj 01 Aarslev, Fyn, † 8. maj 35. Forældre: Urmager Edvard Frederik N og Emma Pedersen, ~[2] 12. nov 37 sin første hustrus søster Dagny Nielsen, * 8. nov 08 Aarslev.

Fmd KS 98 Esbjerg og omegn 44.

Hjælpepræst hos pastor Gregersen

1. juni 1967: **Niels Bruun**, * 13. aug 37 Haslev. Faderen: Sp Brørup, se der. Stud Ribe 55, c Aarhus dec 66 (l-88). ~ 18. okt 59 Hanne Top, * 15. okt 36 Rødekro. Faderen: Kbmd. T.

Residerende kapellan

(Oprettet 16. sept 1927, 4. kl, 1958: 12. kl. Bolig i Andrup, Skads sogn)

1. 7. jan 1928–26. sept 36: **J. N. J. Madsen**, sp her, se sp Sønderborg.

2. 12. marts 1937–20. dec 45: **H. K. Westphal Hansen**, fl t Verninge, se der.

3. 1. maj 1946–6. april 67 (sp Ullits-F 24. okt 34): **K. R. Kiel**, fl t Skrave, se der.

Litt se ovf. Khst saml 7 r III, 205. Blauenfeldt: IMs hist s 246. Hans Pedersen Novrup, FRA 1906, H. C. Sørensen: Fra J sogn, FRA 1925. Oluf Nielsen: Fra Skads Herred 1862, K og S 486 f, J. Madsen: Fra J og S sogne, FRA 1910, 55-90, C. L. Vebæk: Om en Dysse: Sydvestjylland FRA 1944—47, 310 f. Arne Sundbo: Til Jerne sogns hist. FRA 1914—15. Georg Hansen: Præsten 1944 s 152.

ØSE-NÆSBJERG

Øse sogn, 5859 ha, er temmelig fladt, sandede jorder, enkelte steder lerjord, hede mod syd, Holme Aa og en kanal med en kunstig sø (100 ha), der leverer vandkraft til Karlsgaarde elektricitetsværk (fra 1921), moser, en del plantage. Byerne Ø med mh fra 1897, Nordenskov (500 indb) med gamlehjem, afholdshotel, lyst- og sportsanlæg, butikker, fh fra 1955, Sønderskov, Skamstrup, Oved, Hostrup, Heager, Helle med friskole fra 1924.

Langs Holme aa smaa partier egekrat, maaske levninger fra fortidens store skove. I nærheden meget myremalm. Man har fundet myremalmudsmeltningssteder, hvortil skovene leverede brændsel. Lægen og oldtidsforskeren Ole Worm indsendte 1622 en beskrivelse af sognet. Der er ikke sket større ændringer siden da, bortset fra opstemningen af Karlsgaarde sø, og hedeopdyrkning.

Der er c 150 gravhøje. Svenskekrigene 1643-45 og 1657 medførte slemme plyndringer, og man maatte udruste vagtmandskab for at holde omstrejfende plyndringsryttere paa afstand. Pesten (plettyfus) hærgede særligt her. 1659—60 døde 190 menn i pastoratet, 12. aug 1659 blev 10 døde begravet paa én dag.

Næsbjerg sogn, 3757 ha, bølget terræn, ret jævne, sandede jorder, nogen hede og plantage. Sognet skilles fra Varde købstad ved Vardeaa brede dal. Skonager lilleaa løber gn en smuk dal. Møgelbjerg, en lyngklædt bakke, er 40 m. Moser, plantager. Byerne N (300 indb) med fh fra 1902, mh, centralskole fra 1954, Biltoft med mh, Agervig, Skonager. Skonager hede er fredet.

Der er 150-175 gravhøje. Ved Møgelbjerg er fundet en stor gravplads fra folkevandringstiden.

Øse-N er fra 1966 del af *Hellc Kommune* (Øse-N, Faaborg-Aa, Grimstrup, V Starup, kontor i Agerbæk).

Af den ældre præstehistorie

De første 5 sp efter ref var af samme familie. Hr. *Peder Pedersen* († c 1550) nævnes som sp 1517, 1529 og 1545, har altsaa ogsaa været sp her i den katolske tid. Hans dt blev gift med eftm, provst *Lambert Sørensen Riber* († 1601), og hans dt blev gift med eftm, provst *Poul Jørgensen Barfod* (1601–54) af Grimstrup-VN. Han havde mange børn, en søn blev sp i Torstrup-H, to døtre blev præstekoner i Ølgod og Veerst, en 3. dt blev gift med eftm, provst *Mads Mortensen Morsing* († 1680), hans portræt er i kirken. Han oplevede de ulykkelige tider med krig og pest og sognenes forarmelse. *Poul Madsen Buch* (1680–1722) var dattersøn af Poul Jørgensen Barfod, præstesøn fra Veerst, han døde 1722, hav-

de 13 børn, en søn blev sp i Spandet, en dt ~ *L. P. Lund* sp Aastrup-S. Mag *Hans Hansen Sirich* (1722–49) havde været rektor i Ribe, »som rektor ikke synderligt dygtig, som præst veltalende, men uden driftighed« (W. III, 695), se Khst Saml 7 R, III. Brorson skriver (visitatsen 1744), at mag S prædikede over korsordet: »Min Gud, min Gud, hvi har du forladt mig?« Ungd svarede »med megen munterhed«, mgh var »særdeles bevægelig«, men sp meldte, at »deres tilstand i almindelighed var saa slet, at de ingen Ny testamenter kunne bekoste sig«. Mag Sirich blev 78 aar gl, var til sidst senil og havde kapellan, *Carsten Biørn,* som ved visitatsen 1750 holdt en opbyggelig prædiken om Guds børns sejr over døden. Ungd svarede smukt og havde forbedret sig, hvilket maatte tilskrives hr Biørn og den flittige degn. Trods Brorsons gode anbefaling opnaaede Biørn ikke selvstændigt embede (se Hodde-T). (O. Nielsen: Skads herr, 1862, s 170, Elle J, s 55). Efter hans bortrejse gik det tilbage. *Ole Hjerrild* (1750–88) havde været missionær i Nordlandene og præst i Finmarken. Brorson skr (vis 1755): H prædikede smukt over Rm 8, 13, ungd svarede ganske skikkeligt, degnen i Øse flittig og ustraffelig, de andre degne var sp ikke fornøjet med, sp klagede over forsømmelse i at søge kirken og i at holde børnene til katekisation. Efter »alvorlig formaning lovede mgh sig at ville forbedre«! 1760 holdt Hjerrild kun en ganske kort tale om gudsfrygt, fordi man længe forgæves havde biet efter de fleste fra mgh, og atter maatte biskoppen alvorligt formane til flittigere at søge Guds hus. (Vis, s 17, 56, 99, 140). I en indberetning til biskop Bloch skriver Hjerrild, at præsterne her i 5 led var af samme familie, »efter hvad han hørte af en gl degneenke, og at de alle har været skikkelige og opbyggelige mænd«. Hjerrild blev 80 aar. Fra 1785 havde han sin søn, *Hans Hjerrild* som kapellan. Han blev sp her 1788 og flyttede 1821 til Vilslev-H. *Daniel J. Mathiesen* (1822–29) havde været sp i Visby, *Poul E. Hansen* (1830–38) flyttede til Lundum-H. Hans fader var rektor i Viborg.

Tiden efter 1849

Alle sp siden 1830 er blevet forflyttede.

Omkr 1850 var sognene ret uberørt af vækkelser. Og der meldes ikke om større kirkelige begivenheder, men om gammeldags ærbødighed og gudsfrygt. Præsterne var uden retningspræg. Pastor *Jürgen Jürgensen* (1838–50) var søn af kordegnen i Kolding. J mindes som en skikkelig mand, han døde et aar efter at være flyttet herfra. Pastor *Ingvard Linnemann* (1851–56) var en habil teolog og havde i sine unge aar tænkt at gaa den videnskabelige vej, men præstegerningen optog ham helt, og han røgtede sine hverv, ogsaa i skole og sogneforstanderskab med dygtighed. Han var politisk interesseret, medlem af den grundlovgivende rigsforsamling 1848 og folketingsmd 49–51. »Kærlighed, sandhed og streng retfærdighed prægede hele hans færd«. (Se her II, 126). – Pastor *Bernhard Haase* (1856–76) havde været præst i Grønland, skrev fængslende artikler om Grønland, som han satte stor pris paa (i Evg ugeskr, og Dsk kirketid), han var en jævn mand med grundtvigske sympatier. Degnen, *Laur. Ibsen,* var meget fordrukken (se her s 383). Pastor *A. A. Borch Hansen* (1876–82) var meget stilfærdig, af den gamle skole, københavner, højkirkelig.

Medens pastor *J. A. Pedersen* var sp her (1882–98), begyndte den ny tid i pastoratet. Pastor P var vendelbo, en solid jyde, tidligt havde han vakt opmærksomhed ved sine gode evner og var kun 16 aar, da han blev privatlærer. Han blev grebet af kald til at være hedningemissionær, og efter et 6-aarigt kursus paa DMS missionsskole, blev han 1872 udsendt som missionær til Indien, men p gr a hans hustrus sygdom maatte han rejse hjem 1875, blev immatrikuleret ved universitetet, og efter meget slid og opofrelse tog han teologisk embedseksamen jan 82, og i marts 82 udnævnt til sp i Øse-N. Han var en umaadelig flittig præst, med ham kom IMs forkyndelse hertil, han virkede for søndagsskole og Blaa kors, der blev smaa IM samfund, og der blev bygget mh og vakt interesse for ydre mission.

Ogsaa grundtvigianismen kom hertil, flere unge kom paa højskole, og der blev bygget fh, hvor der afholdtes foredrag og gymnastik osv.

Pastor *Johan Mikkelsen* (1898–1906) havde været lærer og tog ogsaa embedseksamen i en moden alder. Han var østjyde, gaardmandssøn fra Halling, grundtvigsk, en stilfærdig mand. Pastor *O. H. Nyholm,* Varde, skriver (Ribe St aarb 1941, s 47) at M var »en jævn praktisk og tiltalende mand af gammeldags type. Han fortalte om sit første møde med det nyvalgte menighedsraad, at de kom sammen i præstegaarden, M bad dem sidde ned og spurgte om de havde noget at drøfte. De svarede nej. Saa fik de en pibe tobak og gik hjem igen«. Pastor *K. O. Norup* (1906–12) var københavner, en studerekammerets mand, videnskabeligt og spekulativ anlagt, han udgav her 02 en bog om Kristustroen og den moderne religiøsitet, var optaget af Goethe, Nietzsche, meget belæst. Det kunne nok knibe for vestjyderne at følge ham, men han omtalte altid senere præsteaarene i Øse-N som en frugtbar og lykkelig tid. Han var uden kirkeligt partipræg (se her II, 687). Pastor *H. E. Schjørring* (1913–21) var bornholmer, havde været en flittig og paaskønnet præst paa Nørrebro i Kbhvn, kirkefondspræst, præst helt igennem. Han sled paa de lange veje, støttede IM, og glædede sig over alle lyspunkter, men det var ikke altid lige let. (Se her VI, 663). Pastor *J. A. Rasmussen* (1921–29) var grundtvigsk, derefter kom *P. Petersen* (1929–43), *S. J. Joensen* (1943–46), og siden 1946 *K. E. W. Jensen.* I Øse har forholdene været præget af folkelig grundtvigianisme, i N ikke saa skarpe modsætninger, smaa IM smf.

De kirkelige forhold betegnes som gode og rolige. Der er baade IM og grundtvigske, hørelyst og kirkelig interesse. KFUM, DdU.

IM i Øse har været ledet bl a af gdjr *Søren*

Arnbjerg og *Marius Arnbjerg,* Øse. Sogneraadsfmd, gdjr *Frands Nielsen,* Oved.

IM i Næsbjerg:

Gdjr *M. Christensen,* Skamstrup. Gdjr *Eske Eskesen,* sogneraadsfmd, Næsbjerg. Kbmd *M. Jørgensen.*

Det grundtvigske arbejde. KS har været ledet af direktør *Rasmussen,* Nordenskov, teglværksbestyrer *L. Haahr Larsen, Aage Lauridsen,* lærer *Th. Jessen,* Ø, lærer *J. Bruun,* Hostrup, gdjr *Poul Lauridsen* (* 72), sogneraadsfmd, gdjr *Frands Nielsen,* Oved, er fmd for menighedsraadet, gdjr *Jørgen Lauridsen* (* 67), kirkeværge, fmd, foredragsf.

Betydende lærere bl a:

Førstelærer *Jens Ravn Lorentsen* (* 79 Lindknud, † 54), lærer i Øse 1909–45, tog flittigt del i sognets liv, dels i andelssammenslutningerne, dels i foredragsforening og menighedsraad. Udg 32: Bidrag til Øse sogns historie. Førstelærer *P. C. Schøtt* (* 89) lærer Næsbjerg 22, i mghr, sogneraad, fmd Ribe amts biavlerforening. Lærer *Th. Jessen,* Ø, lærer *J. Bruun,* Hostrup.

1921 oplyses: Kkg 8 og 15 pct, i Øse ret skarpe modsætninger. 1927: Kkg 10–12 pct, KS (100) DdU (200 og 100), smaa IM smf. 1939: Kkg 8–10 pct, gode, 2 IM smf, KS (100) DdU (150 og 75). 1946: Kkg 11 og 7–8 pct, som hidtil. 1955: Kkg 4–12 og 4–15 pct, gode, 2 IM smf (15 og 12 fam), sdsk, IM uddeler kirkeblad i Nordenskov, foredragsf. 1966: Kkg 3–4 pct, gode, kirk int, 2 smaa IM smf, DdU, mh, 2 fh.

Øse kirke, midt i sognet, skib og kor er romanske, af granitkvadre med enk tufsten i koret, skraasokkel, flere oprind vinduer (tilmurede) og syddøren ses, koret har middelalderlig hvælving, skibet bjælkeloft. Taarnet har haft et højt og 4 smaa spir, nu alm sadeltag fra 1734, vaabenhus af munkesten mod nord. To reliefkvadre. Blytag, Alterbordet er prydet med snitværk i renæssancestil (1587). I samme stil er en trefløjet altertavle, der nu hænger paa skibets sydvæg, i midtfeltet maleri af den korsfæstede. Denne smukke altertavle blev 1904 erstattet af et maleri af Dohm (Vandringen til Emmaus). Ved hovedrestauration 1943 blev dette billede anbragt paa nordvæggen, og maleren Stefan Viggo Pedersen malede et freskomaleri paa korets østvæg over alteret (Den triumferende Kristus sammen med moderne klædte mennesker). Ved alteret en mindetavle over provst Mads Morsing. Maleri af ham i taarnrummet. Renæssancepræ̊dikestol fra 1584 med halvsøjler og evangeliske symboler, romansk granitfont, pulpitur mod vest med udskaarne apostelbilleder fra 1585. Klokke fra 1924, den gl klokke i Varde museum. 125 sd, orgel. Nyt stoleværk.

Mackeprang, s 68, 175, 407.

Næsbjerg kirke, højtbeliggende, skib og kor af tilhugne granitkvadre paa skraasokkel. Fladt loft. Norddøren benyttes, enkelte oprindelige vinduer ses. Bredt taarn med pyramidetag (fra 1811) og vaabenhus mod nord, begge fra c 1500 (af tegl). Blytag, kun vaabenhuset har tegltag, kirken hovedrestaureret i 1952 og nu meget smuk. De 3 oprind vinduer mod nord aabnedes, den gl romanske egetræsdør med svære beslag er stadig i brug ml vaabenhus og skib, gult murstensgulv, lagt i mønstre. Trefløjet smuk renæssancealtertavle af katekismustypen fra c 1590, i midten et gl maleri (Opstandelsen), tavlen er barok-stafferet. Romansk granitfont. Alterpanel og stolegavle, smukt udskaaret, fra 1579. Smuk, udskaaren, gotisk prædikestol med søjler og akanthusværk fra 1579. Skriftestol fra 1587. Middelalder-klokke. 100 sd. Nyt orgel 1952.

Mackeprang, D. s 407. Ulldall s 9.

Folketal: 1850: 514 og 315, 1901: 1060 og 463, 1925: 1536 og 651, 1965: 1701 og 825.

Altergæster: 1922: 525 og 275, 1934: 600 og 250, 1942: 500 og 225.

Menighedsraad 1922: 9 gr, 4 IM, 1934: do, 1942: do, 1954: 9 ikke IM, 4 IM, 1961: 10 ikke IM, 3 IM, 1965: 9 folkekirkelige, 4 IM.

Sognepræst

Indt 1857: a) 76 rug, 11 byg, b) 4 byg, 65 rdl, 68 rdl, c) 19 lpd ost, 9 ldp smør, 70 sn æg, d) 300 rdl, e) 100 td ld ager, samt hede og mose, stor egebindingsværkspgd, smal, højt til loft, 9 vær, 1870: Regul: 1720 kr, netto: 3582 kr, 1913: 3. kl, 1922: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1884.

11. 3. juli 1838–31. dec 50 (sp Tostrup-R 13. maj 29): **Jürgen Jürgensen,** fl t Højen-J, se der.

12. 11. marts 1851–11. juli 56 (overlærer Randers friskole 46): **I. H. Linnemann,** fl t Ousted-T, se Raklev.

13. 23. okt 1856–18. febr 76 (miss Umanak, Grønland, 25. marts 46): **B. L. C. Haase** fl t Landet-R, se der.

14. 2. maj 1876–27. jan 82 (ord kat Ringsted-B 12. marts 70): **A. A. Borch Hansen,** fl t Egeslevmagle, se der.

15. 30. marts 1882–21. maj 98 (miss Indien 8. dec 71): **J. A. Pedersen,** fl t Løsning-K, se der.

16. 21. juli 1898–7. juni 1906 (ord kat Trinitatis k, Kbhvn 16. febr 93): **Johan Mikkelsen,** fl t Maarslet, se der.

17. 28. aug 1906–9. okt 12 (realskolebest Fakse 04): **K. O. Norup,** fl t Vrejlev-H, se Næsby-T.

18. 27. marts 1913–8. juli 21 (hjpr Simeons k, Kbhvn 20. april 02): **H. E. Schjørring,** fl t sp Lemvig-N, se der.

19. 17. dec 1921–8. jan 29: **J. A. Rasmussen,** fl t Sdr Broby, se Brahetrolleborg-K.

20. 12. april 1929–30. april 43: **P. Pedersen,** fl t Øster Løgum, se der.

21. 13. okt 1943–6. sept 46 (hjpr Sahl-Vinderup 28. aug 42): **S. J. Joensen,** fl t Næs, Færøerne, se der (nu sp Sengeløse).

22. 28. febr 1947 (sp Vonsbæk 20. april 39): **Knud-Erik William Jensen,** * 24. okt 12 Kbhvn. Forældre: Urmager Søren Christian J og Agnes Mary Larsen. Stud V Brgdssk 31, c 38^2 (h_1). ~ 23. maj 39 Meta Johanne Dam Kristensen, * 27. maj 13 Sæby i Salling. Forældre: Lærer Kristen K og Kirsten Marie Dam. – Hustrus broder: Kauslunde.

Red fælles kirkeblad for 7 sogne. Red Ribe stiftsblad 63.

Litt: J. R. Lorentsen: Bidrag til Ø sogns hist, 1932, Khst saml 7 r III, 201-06, 249 (om pastor Sirich), Kirke og sogn, 1954, 507 f. Elle Jensen: Pietismen i Jylland, s 55.

GRIMSTRUP-VESTER NYKIRKE

(med filialkirke i Rousthøje)
Grimstrup-Aarre var ét pastorat, og Vester Nykirke-Faaborg (pgd Ravnsø) var ét pastorat til 16. dec 1859, da V Nykirke blev anneks til Grimstrup, medens Aarre blev anneks til Faaborg.

Grimstrup sogn, 4812 ha, er geografisk mærkeligt, smalt fra sydøst til nordvest, c 14 km langt fra nord til syd. Hjortkær distrikt mod øst er en enklave uden geografisk forbindelse med sognet, idet V Nykirke sogn skyder sig ind her. Den gamle G kirke ligger sydligt i sognet, og indtil Rousthøje kirke byggedes, havde mange langt til kirke. Sognet er ret højtliggende, Møllehøj og Grat 47 m, fladt, jorden muldsandet, ret god, en del eng og mose, tidligere store hedestrækninger. Ved Rousthøje er Danmarks anseligste egekrat (450 m², hvor der tidligere har vokset store ege, det svære egetømmer i R kirke er skovet der), en del plantage. Byerne G med fh fra 1910, mh fra 1934, Hjortkær med fh fra 1901, Roust m skole fra 1936, Rousthøje med fh fra 1936, skole, bebyggelse, Knolderflod m skole, Hinkbøl, Gesthede.

Der er 38 gravhøje. Gaashøj, Trehøje, Tamhøje, Bavnehøj ret anselige. Flere møntfund.

I 1659 døde 168 mennesker i Grimstrup sogn af pesten. Kampdige (med grøft langs østsiden) strækker sig 2—300 m fra nord til syd c 5 m inden for krattets vestside. Et sagn fortæller, at der i meget gammel tid var en vold, der sammen med krattet og de meget lave og vaade engdrag nord og syd for dette kunne lukke for adgangen til »kongeriget« Skads. Historikere mener dog nu, at der aldrig har været nogen forsvarsvold, men kun et skovhegn.

Grimstrup er i Helle Kommune.

Vester Nykirke sogn, 2225 ha, er aflangt, kirken ligger ret ensomt i Størsbøl, saa mange har ret langt til kirke. Fladt, gode, muldsandede jorder, gammel agerjord, mange gamle gaarde. Byerne Omme m skole, Ravnsø (hvor præstegaarden laa, hvorefter den blev fattiggaard), Vong, Gummesmark. Den gl hg Endrupholm er udstykket, nu restaurant, den smukke gaard og parken er søgt møde- og turiststed. I Endrup og Vong gamle vandmøller, hvortil der var knyttet en kro. Vong er nedlagt, men Endrup kro og vandmølle eksisterer, kroen er ret betydelig. To større gaarde: Haragergaard og Størsbølgaard.

Vester Nykirke er i Bramminge Kommune.

Af den ældre præstehistorie

Grimstrup-Aarre (til 1859)

Den første lutherske sp skal have været hr *Niels Hansen* († 1563). Sognemændene valgte hans søn til sp, men biskoppen kasserede valget, og som svar paa biskoppens klage sendte kongen Grimstrup sognemænd et »tordenbrev«, hvori kongen fratog dem deres ret til selv at kalde deres præst. Bønderne havde nemlig fordrevet den sp, der var udnævnt, *Niels Poulsen.* Denne sag stod paa et aar, 1564–82 var *Eskild Clemensen* sp her i ro og fred, men eftermanden *Chr. Jensen,* der giftede sig med Clemensens enke, blev afsat (?) 1584. *Jørgen Jørgensen* (1584–1608) blev provst, 3 døtre blev præstekoner (i Brørup, Øse og Henne), og hans søn blev hans eftermand: *Jørgen Jørgensen Grimstrup* (1608–55). Hans enke giftede sig med eftm *Anders Hansen Roust* (1655–86), en bondesøn her fra sognet, en from og gudhengiven mand. Svenskerne fratog ham hest og vogn (se ndf) og huserede slemt. I disse aar døde mange af pest. *Niels Nielsen Avnsberg* (1683–1705) af Varde, giftede sig med fmds dt, som døde 1686. A var en velstaaende mand, munter og lystig (W I, 479). *Mikkel Ernstsen (Rammel)* døde 1710. I 1707 var der retssag mellem hr Mikkel Rammel, Grimstrup, og *Aarre* bymænd. De Grimstrup bønder var ogsaa indblandet i een retssag, og den drejede sig om et stykke af Grimstrup byjord (»Fra Ribe Amt« 1943).

Hans Hansen Friis (1710–47) af Vilslev-H. Han efterfulgtes af sin søn, provst *Hans Chr. Hansen Friis* (1747–85), som sikkert tilhørte pietismen. Han var student fra Ribe 1736, altsaa i vækkelsens tid der, 1744 blev han degn i Grimstrup og kort efter kapellan hos sin fader. Brorson skriver (Vis 1744), at den gamle *Hans Friis* prædikede om Guds børns forberedelse til dommedag, og ungdommens »forfremmelse« kunne biskoppen ikke være i tvivl om, da præstens søn, *Hans Chr. Friis,* en retsindig studiosus, troligt assisterede sin fader med katekisationen. Mgh meget bevægelig. 1750 (da sønnen var blevet sp) skriver Brorson: *Hans Chr. Friis,* en retsindig mand, katekiserede smukt over Sct Hans evangelium og især om genløsningen ved Jesus Kristus. Ungd svarede meget vel. Præsten klagede over en forargelig ægtemand, som uanset alle formaninger ikke ville afholde sig fra mistænkelig omgang med en nabokone. 1760: F er en tro, flittig lærer, fremstillede af evg (Jh 16 23 f) meget grundigt og opbyggeligt den troende børns 1) beskaffenhed, 2) forhindringer, 3) frugt. Lærerne i Grimstrup og Roust var upaaklagelige, men læreren i Rousthøje, som bymændene havde taget til lærer fra betlerstaven, var sp ikke tilfreds med. Brorson satte Friis højt: Mgh var af ugemeen attention og i stor bevægelse, og med mange glædestaarer takkede de Gud for deres tro sjælesørger, og bad om, at Herren ville opholde ham med dem«. – I Annexet Aarre forestaar degnen Hans Friis studiosus skolehold for heele sognet til god fornøyelse. Ungdommen svarede alle meget ønskelig«. – Degnen Hans Friis var en ældre broder til præsten. Han var degn ogsaa for Grimstrup, men lønnede delvis skoleholderen Laurits Pedersen der.

Om Brorsons sjælesørgeromhu vidner et brev fra B til Friis 1762 om en arm morder fra G sogn (Vis 346 f, se i øvr vis 23, 59, 100, 141 og Elle J, s 55).

Holger N. Olivarius (1785–93) flyttede til Ebeltoft-D (en rettroende og dygtig prædikant W I, 293). *Balthasar Giørtz* (1793–1803) flyttede til Nustrup, Sdj, han havde store fortjenester p gr a sit arbejde for skolen og den gejstlige enkekasse. Hans hustru var dt af den kendte kbmd *Peder Høgsbro,* Kolding. *N. B. Nissen* (1804–13) flyttede til Sneum-T, se der. *Johan C. Biering* (1814–16) havde i mange aar været sp i Sønderho. Han var søn af den kendte pastor B, Aastrup,

Falster. *Ditlev B. Pontoppidan* (1817–35) flyttede til Hviding (se der), dr *Fred. Ludvig B. Zeuthen* (1835–42) flyttede til Tømmerup, se Sct Michaelis k, Fredericia, fader til IMs fmd, dr Fr Z, som blev født her 1837. Dr *Fr. Ludvig Zeuthen* er nok det betydeligste navn i sognets præstehistorie. Han var præstesøn fra Skamby, en begavet og mangesidet udviklet mand, fra sin barndom af en bogsluger, kyndig i geometri, latin og især i historie. Stærkt optaget af filosofi. Efter sin embedseksamen havde han været et aar som huslærer hos den pietistiske pastor *Salling* i Vonsild, derefter foretaget en studierejse til Tyskland, hvor han hørte *Schleiermacher* og besøgte sin morbroder, *Henrik Steffens* i Breslau. Han kom hjem 1830, fortsatte sine studier, tog doktorgraden. *Grundtvig, Steffens* og *Schelling* var de tre, der især betød noget for ham. Han blev en stærk, helstøbt karakter. Hans svoger, biskop *Laub,* sammenlignede ham med en egestamme, altid tilbagetrukken, elsket og æret i sit hjem. Da han blev præst, var han højt agtet, men paa afstand, hans sognefolk forstod ham næppe, kirkegangen var ringe, og kirkeligt stod han ene, og han naaede ikke sine ønskers maal: at blive lærer i filosofi. I stedet fik han sit første embede i Grimstrup, som hans søn Fr. Z mindedes som »en barsk egn«. Fr. Z mener at have siddet paa skødet af Henrik Steffens, da han besøgte hans fader, og Steffens skal have fortalt ham om julenat. Det kan dog ikke ses, at Steffens har været i Grimstrup, men maaske knytter Fr Zs erindring til et besøg af Steffens i Skamby pgd, hvor Fr. Zs bedstefader jo var sp. (H. Steffens: Was ich erlebte, X, 428). Fra Tømmerup flyttede dr. *Fr. Ludvig B. Z* til Sorø, hvor han havde nogle rige præsteaar, ikke mindst sm m lærerne paa akademiet ...Ingemann, rektor Boysen, senere biskop Swane (Johs. Gøtzsche: Fr. Zeuthen, 1927, s 10 f). Pastor *J. S. Schade* (1842–59) var politiker, en praktisk dygtig mand, men fra 1853 var han syg.

Vester Nykirke-Faaborg

Præsten boede i *Ravnsø.* Den første lutherske sp skal have været hr *Niels,* som vist efterfulgtes af sin søn, *Morten Nielsen.* I *Hans Rasmussens* tid (1590–1612) blev landsbyen Endrup nedlagt. *Søren Lambertsen* (1613–49) efterfulgtes af sin søn, *Mads Sørensen Raunsøe* (1649–60). *And. Rasmussen Spandet* (1660–92) blev provst, han indrettede et usædvanligt teglbrænderi, provst *Søren Pedersen Bhie* (1692–1730) af Bøvling-F var ortodoks, streng, *Niels Pedersen Bøgh* (1727–59): Brorson (1744): Bøgh prædikede ret skikkeligt, ungd gjorde godt rede for sig, mgh synes tildels ret andægtig og devot i at høre og betragte de fremsatte himmelske sandheder. (Biskoppen havde samme dags morgen været i livsfare, da hans vogn nær var væltet »i en svellendes aa og bagerste hjul var alt udskredet. Gud være lovet, som reddede os fra saa stor en fare!« (Vis 23). 1750: Bøgh prædikede skikkeligt, ungd svarede ulasteligt (Vis 60), 1755: Bøgh fremstillede af teksten (Lk 14, 16 f) Guds godhed og menneskers utaknemmelighed. Ungd svarede skikkeligt, intet blev klaget. (s 100). *Laur. Bertelsen Bay* (1759–79) af Ørum-D havde 12 børn, en søn blev sp i Kvong-L, døtre blev præstekoner paa Holmsland, i Nr Omme og Kvong. Ved vis 1762 prædikede han ud fra Jer 9,24 om Kristi kundskabs herlighed. Der blev intet klaget, og sp gjorde sig umage for at forbedre skolevæsenet. De fleste byer blev betjent af omløbende degne, (Vis 142, jvf vis 347 og 352, breve om en misdæder). *Mads S. Blangsted* (1780–1824) var »hæderlig og værdig, prædikede meget længe, c 2 timer« (W, I 473). Hans hustru var blind i mange aar, datter af rektor Bøtcher, Kolding. Selv var han præstesøn fra Rødding, Sdj. *Joh. P. Koch* (1824–37) flyttede til Sneum-T, se Astrup-S, højkirkelig, agtet og afholdt. L. J. Koch fortæller (Under præstegaardens Tag 1948, s 26, se I 61) i en skildring af pastor Koch, Døstrup:

En fest var det, naar farbroderen Johan Peter Koch kom paa besøg. Han var sognepræst i Vester Nykirke og Faaborg sydøst for Varde og fra 1838 i Sneum og Tjæreborg. I regelen kom han til Døstrup – ridende – helligtrekongersdag i mørkningen; han kendte jo forholdene og satte selv sin hest i stalden. Derefter hørte man hans faste trin, naar han stampede sneen af og traadte ind i forstuen, nynnende paa »De hellig tre Konger saa hjertensglad«, et minde, som Christian siden hen i livet ofte vendte tilbage til. Johan P. Koch var bedstefader til den kendte flyveroberst og Grønlandsfarer af samme navn.

S. V. Wiberg (1837–51) flyttede til Aarslev-H, se Jordløse-H, Danmarks kendte og ansete *præstehistoriker,* som ogsaa her drev præstehistoriske studier og havde store samlinger derom. Se Jordløse-H. Han var uden partipræg, n højkirkelig.

Grimstrup-V Nykirke. Tiden efter 1859

Pastor *P. G. Münster,* der blev kst her i V Nykirke-Faaborg 1852, blev efter pastor Schades afsked og omannekteringen 16. dec 59 sp i Grimstrup-V Nykirke, og hans forgænger gav ham den ros, at skønt han kun blev 40 aar, »levede han længe nok til at erhverve en agtelse og kærlighed, som kun bliver faa til del«. Han døde pludseligt 1861.

De flg præster var: *N. F. Lange* (1861–71), *N. H. Jørgensen* (1871–84), *Jens Andersen* (1884–90) og *R. C. Brandstrup* (1890–1920).

Der skrives hertil fra Grimstrup:

»For 40 til 50 aar siden omtalte gamle folk *Jørgensen* og *Andersen* som gode og dygtige præster, hos hvem de havde gaaet til konfirmationsforberedelse, og som de og beboerne i sognet satte højt.

Pastor *Brandstrup* var ejendommelig og gammeldags baade i virkemaade og optræden. Her tænkes ikke saa meget paa hans landbrug (han var maaske en af de dygtigste landmænd i sognet), som paa den omstændighed, at han godt ville være den ansete embedsmand (»Vor Far«) i menighedens øjne. Han sluttede sig til IM, men vandt ikke rigtig anerkendelse hos IM inden for pastoratet.

Heller ikke i pastoratet var det specielt IM-folk, der sluttede sig til ham, men dels gammeldags troende, dels folk som ikke ville af med penge til valgmenigheden. – Han holdt lange prædikener, der godt kunne være gode, men som dog ikke sjældent havde et afsnit med angreb, ogsaa paa personer (det var maaske en naturlig reaktion paa befolkningens drillerier) – konfirmationen varede gerne godt 3 timer, skønt der ikke var mange konfirmander: Først prædiken af sædvanlig længde, saa overhøring, hvor børnene svarede aldeles omgaaende, de kunne baade spørgsmaal og svar udenad. Derefter konfirmation, og saa holdt præsten tale i kordøren til konfirmander og forældre. Ogsaa her kunne der være »skjulte« angreb paa et og andet eller paa personer.

Hans konfirmandundervisning har dog været af værdi. Thi hans konfirmander holdt af ham, og de prompte spørgsmaal og svar kan nok have givet anledning til bemærkninger og samtale, som vi ikke hørte i kirken. Hans konfirmander »kunne i hvert fald noget«. – Kirkebesøget var ret ringe, og der indtraf messefald af mangel paa tilhørere, selv om han holdt gudstjeneste, hvis der blot var een »foruden præsten og degnen og organisten og konen, der træder orglet«.

Pastor Brandstrups historie var en tragedie. Han havde nok et vanskeligt sind og fik derfor megen modgang. Maaske var det ogsaa derfor, at han ikke sjældent sagde noget godt og gribende i sin prædiken.

Brandstrup arrangerede velbesøgte kirkeuger med betydelige fremmede prædikanter, hvilket endnu mindes med glæde.«

Den gamle præstegaard brændte 1904.

Det kirkelige liv i Brandstrups tid var ret ringe. I en lille oversigt i IM-tidende, 1959, nr 5 hedder det, at »for 100 aar siden var der kun een troende mand i G sogn, (ophavsmanden ønsker at ændre til, at der kun var en mand, der aabent bekendte sin tro), for 35–40 aar siden kunne der kun samles 8–10 til møde. 1904 oprettedes en valgmenighed i modstrid med pastor *Brandstrup*. Der høres en hel del ret ufordelagtigt om Brandstrup, men han havde ogsaa venner her. Nogen aandelig begrundelse for valgmenighedens oprettelse var der ikke. Dens levetid blev da ogsaa kun kort, men den havde to udmærkede præster: 1904–11: *J. J. J. Rossel,* og 1911–19: *N. P. Nygaard,* der havde været præst i Dsk Vestindien. Pastor *Brandstrup* var højst utilfreds med denne valgmenighed.

Indre Mission var saa godt som ukendt bortset fra nogle ganske faa familier. 1920 havde mgh-raadet indstillet en grundtvigsk præst, *Gudmund Sort,* som nr 1. Men saa blev pastor *H. Ove Johansen* udnævnt (1920–32). Han skriver hertil, at han var uomvendt, da han blev præst i Grimstrup, og p gr a Brandstrups forkyndelse var der et meget skarpt skel mellem de faa IMs folk og den øvrige befolkning. Pastor *Johansen* omtaler især IMs fmd til 1920 gdjr *Jens Eeg Hansen* »et nidkært vidne«. De bærende i den lille IM kreds var nu gdjr *Niels Møller,* Endrup vandmølle, gdjr *Anton Eeg-Hansen* og hmd *Carl Eeg-Hansen,* Hjortkær, skomager *Holst* i Omme og kbmd *Klit,* Grimstrup. Pastor J tilføjer: »Det kom mig til stor nytte, da jeg kom til G, at jeg ikke havde valgt at tjene Herren. Jeg følte og forstod, at jeg ikke kunne have min plads baade blandt IMs venner og dens fjender, og ledet af Guds aand og baaret af de troendes forbøn fik jeg min plads og faste staasted i troens lille flok«. Pastor J blev klart omvendt, blev en meget aktiv IMs præst, og 1925–30 var der en ret stærk vækkelse, det første aar blev vist 50–60 omvendt. Flere af de nyomvendte var Brandstrups gamle konfirmander, og de erklærede, at de havde faaet deres første tilskyndelse til at søge Guds rige under deres konfirmationsforberedelse. Vækkelsen vakte stærk modstand. Folk fandt, at den »virkede unaturligt og den splittede kirkelivet« (KoS). En valgmenighed i de aar havde maaske været mere forstaaelig end i 1904. Men den kom ikke.

Under vækkelsen blev gdjr *Sofus Christensen* († 65), Tinggaard i Roust omvendt. Han blev en af IMs ansete førere paa egnen, og da spørgsmaalet om et mh i Grimstrup blev rejst, var han en af foregangsmændene, han blev fmd for IM og medl af mghr. Omkring 1945 solgte han Tinggaard og fl til Bramminge, hvor han blev IMs fmd og betød meget (se her s 138 og DnA 1967, 77).

Der skrives hertil fra Grimstrup:

»Johansen sluttede sig kort efter sin ansættelse til IM og erklærede det fra prædikestolen. Det vakte megen opsigt og modstand baade fra hans nærmeste familie (dog kun kortvarig), fra menighedsraadet og næsten hele menigheden. Det syntes som han næsten stod ene. Men han sagde, at de faa hellige nu var hans venner, selv om verden ville kalde dem nogen kunstige kanutter.

Han holdt gode velforberedte prædikener i kirkerne, der snart blev fulde til hans gudstjenester. Der kom mange fra pastoratet, men ogsaa mange udensogns fra. Pastor J var tilhænger af frie kirkelige former, som de bruges i vækkelsesretninger indenfor IM. – Han var en elskværdig, venlig og imødekommende mand i alt det praktiske. Men i aandelige spørgsmaal tog han skarpt standpunkt. Han kunne f eks sige: »I (hellige) skal ligesom apostlene i Jerusalem opfylde byen med eders lære, saa de vantro enten maa omvende sig eller flytte.

Baade han og fruen var meget godgørende, de ofrede sig for deres arbejde«.

Indremissionær *J. Ingemann Pedersen* skriver i IM-Tid 1966, s 716 bl a om Johansen.

Første gang, jeg traf ham, var i 1920 kort tid efter at han var blevet sognepræst i Grimstrup. Vi fik en længere samtale, men kunne ikke rigtig enes. Da jeg skulle gaa, fik jeg en stor overraskelse, idet præsten sagde: »De vil vel ikke bede sammen med saadan en som mig?« Jeg svarede: »Jo meget gerne.« Vi bøjede knæ – jeg var noget spændt paa at høre præsten bede – men blev glædelig overrasket og tænkte: kommer den bøn fra et redeligt hjerte, vil pastor Johansen snart blive omvendt, og det blev han ved Guds store naade. Fra den stund, og saa læn-

ge han var præst i Grimstrup, havde vi et nært samarbejde, og en broderkærlighed for livet blev knyttet imellem os.

Efter at pastor *Johansen* var blevet omvendt, var der to ting, der altid laa ham paa hjerte: selv at naa himlen og faa andre med. Disse to ting samlede hans forkyndelse sig om, og den skabte stort aandeligt røre i pastoratet, ja, langt uden for hans sogns grænser; mange blev vakte og omvendte, og der blev mange modstandere. Pastor Johansen fortalte om en mand, han besøgte, som var meget vred, han citerede nogle ting, præsten havde sagt i kirken. Præsten bemærkede: »Jeg synes ikke, jeg har set Dem i kirken.« Manden svarede: »Nej, det har De ikke, og der kommer jeg ikke, saa længe De er præst her; det behøves heller ikke, for man skal nok faa at vide, hvad De har sagt i kirken, selv om man ikke kommer der.«

Pastor *Johansen* var utrættelig i at indbyde til gudstjenester og møder, og utallige er de vidnesbyrd, han har aflagt paa tomandshaand. Da han blev præst paa Frederiksberg, sled han sig selv op ved at gaa fra dør til dør med det glade budskab. Engang, jeg besøgte ham der, kom han hjem fra byen meget lykkelig over, at han havde faaet lov at bede sammen med et par mennesker. Det, selv at naa himlen og faa andre med, blev ved at leve i pastor Johansen. Sidst, jeg besøgte ham var han syg, men det var, som klang det ud fra ham: »Bare jeg selv naar himlen, slemme fjender er ude efter mig! Gid jeg kan faa andre med, der er saa mange, der trænger til Jesus som deres frelser.«

Sognepræst *Georg S. Geil,* Gl Haderslev, skriver:

»Pastor Ove Johansen er død. Dermed har den danske kirke mistet en af sine originaleste præsteskikkelser. Af hans slags gik der saavist ikke tretten paa dusinet – der var knap nogen overhovedet, der helt lignede ham.

Hvilken anden præst kunne f eks standse op ved et par mænd paa fortovet og præsentere sig som rejsende i stole: »Jeg har en lænestol at tilbyde Dem – god at hvile i, naar man er træt« – og saa fulgte et skriftsted om Guds fred (det var »stolen«)! Eller jeg kan tilbyde Dem en køkkenstol, god at slappe af paa midt i meget arbejde ...« og så fulgte et skriftsted om bønnens kraft og gave (det var »stolen«). – Her kunne berettes spaltevis om fortsættelsen af denne beretning og af utallige andre. Kanter havde pastor Johansen, og dem stødte andre sig let nok paa. Men hvad mange ikke tog sig tid til at opdage, var, at bag alle kanter var der noget mildt og ydmygt. At han nu er begravet i de ukendtes grav, understreger i grunden netop retningen i hans vidnesbyrd: det var en pegen-væk fra ham selv, en pegen mod Kristus alene.

For et aars tid siden skrev jeg til ham, at jeg netop havde fortalt mine unge i sognet, at dersom jeg engang naaede til himlen, skulle jeg hen at have sagt endnu en tak til den præst, der havde konfirmeret mig. Historien bag den tak fik de unge ogsaa – den kan i korthed gengives saadan:

Fra pastor Johansens konfirmandtimer husker jeg to ting. Det ene er en bemærkning om, at penge kan skjule Gud for et menneske; for at understrege det udsagn skrev han med sin særprægede skrift ordet *Gud* på et stykke papir – og lagde en 5-øre ovenover! – Det andet stikker unægtelig dybere: »Hvis I vil vide jer som børn af Gud, skal I bede om Helligaanden!« sagde han til os fire konfirmander (konfirmand-grosserer blev han aldrig). Hvad det at bede om Helligaanden egentlig var for noget, fik vi næppe nogen forklaring paa. Men lykkeligvis ved Gud selv, hvad han skal stille op med en konfirmands akavet følte bøn: »Herre, jeg beder om Helligaanden!« Et lille menneske blev i alt fald præget for livstid. – Der brændte noget i denne præst, en uslukkelig ild. Følsom var han midt i det hele – slet ikke saa tykhudet, som nogle vel tænkte. I sin forkyndelse spillede han paa én streng – hans redelighed var vævet i ét stykke – men hans eget sind var sat sammen af flere stykker.

Ogsaa i det rent menneskelige gjaldt det. Da jeg i sommer blev bedt om at gaa hans reoler igennem for at tage, hvad jeg kunne have gavn eller glæde af, kunne vi sammen more os over, at ogsaa hans reoler midt i al fromheden rummede kriminalromaner!

Trofast var pastor Ove Johansen. Med et varmt smil sagde han, efter at et af vore børn var født: »Du giver mig da ogsaa en masse besvær – nu faar jeg jo én mere at bede for hver dag!«

Efter en saadan mand bliver der mere tomt, end vi maaske rigtig ved af. (IM Tid 1967, s 41)«.

Fra 1920–1932 var pastor Johansen den helt dominerende leder af IM.

Da præsten rejste i 1932, bestemte han, at murermester *P. Lauridsen* skulle lede samfundet fremover. Han afløstes 1947 af gdjr *Johannes Jensen,* Vong, denne igen i 1954 af gdjr *Chr. Hansen,* Hjortkær, og denne i 1963 af gdjr *Hans Nielsen,* Omme, nu gdjr *Aksel Larsen,* Hjortkær, c 40 slutter sig til IM.

1930 stiftedes KFUM og K. Formand for M blev gdjr *Sofus Christensen,* Roust, en af IMs førende folk i sognet, formand for K blev fru *Johanne Larsen,* Hjortkær. Der er siden ofte sket formandsskifte.

Pastor *N. C. Lilleør* (1933–48) var grundtvigsk-tidehvervsk. Han tog under besættelsen aktivt del i frihedskampen. Præstegaarden husede under næsten hele besættelsen folk, der var gaaet under jorden. Det blev fortalt, at særlig farlige flygtninge fik ophold i en jordhule i Grimstrup krat og fik underhold fra præstegaarden. – Der blev oplevet gribende stunder, f eks naar Lilleør hemmeligt viede flygtninge i Grimstrup Kirke.

Lilleør var – og blev vel efterhaanden mere og mere – modstander af IM, tildels vel som en reaktion paa IMs skarpe angreb paa ham. – IM blev mere selvstændig og konsolideredes. »Pastor Johansen havde gjort sin gerning. Nu skulle man staa paa Guds ords grund og leve af det«.

IM havde stadigt fremgang, og 1934 blev der bygget et smukt mh, hvor der blev holdt

mange møder, sdsk, ungdomsarbejde osv. Den bærende i arbejdet har i mange aar været gdjr *Chr. Hansen,* Hjortkær.

Pastor *M. Salomonsen* (1948–62) skriver, at i de senere aar har modsætningsforholdet været mindre mærkbart, »selvom G sikkert er et af de sogne, hvor det i sin tid var stærkest og holdt sig længst«. Der er i sognet flere stærke og stoute personligheder, som har præget og stadigt præger det kirkelige og folkelige liv.

Pastor *A. J. Paulsen* har virket her siden 1962.

Den største kirkelige begivenhed i de senere aar er indvielsen af filialkirken i *Rousthøje* 1961. Allerede 1902 blev kirkesagen rejst. De store afstande hindrede kirkegangen fra denne del af sognet. Men efter 1953 tog man rigtigt fat, kirkekomiteens fmd var lærer *J. Grundahl,* Rousthøje, som gjorde et stort arbejde for sagen sammen med præsten og menighedsraadets fmd, gdjr *Bendix Hansen,* Roust. 1952 blev G kirke meget smukt restaureret.

I Vester Nykirke sogn har de kirkelige forhold været som i hovedsognet, men IM fik ikke nær saa mange tilhængere her som i G. Den kirkelige interesse har ikke været overvældende, men der er en del trofaste kirkegængere. Befolkningen er rodfæstet i arven fra fædrene baade paa den ene og paa den anden maade.

Ledende lægfolk i Indre Mission (foruden fornævnte).

Skomager *Andreas Holst,* Omme. Han holdt søndagsskole i mange aar, og hvor lejlighed bød sig aflagde han kristent vidnesbyrd.

Møller *N. K. Jensen* (den samme som benævnes gdjr N. Møller, Endrup), der fik betydning gennem personlig kontakt med mange baade i sit hjem og ved besøg i omegnen.

Slægten Eeg Hansen er omtalt s 330. Lærerinde, frk *Kathrine Møller,* var vinterlærerinde i Næsbjerg, men kom om sommeren og boede i det daværende Hjortkær missionshus og holdt privatskole der, idet der næsten ingen offentlig skoleundervisning var om sommeren. I privatskolen kom børn fra alle slags hjem (ikke blot fra IM). – Hun nød stor respekt hos alle, baade paa grund af hendes liv, hendes undervisning og hendes mening.

Om alle tre gælder, at de stod bag møderne, som afholdtes i det daværende Hjortkær missionshus, (hvor Brandstrup ogsaa kom og var medvirkende), og de var alle tre (ligesom Jens Eeg Hansen) meget kirketro. – IM har holdt flere store møder paa Endrupholm.

Det grundtvigske arbejde

Før valgmenighedens oprettelse var der ikke noget organiseret gr arbejde. Nogle enkelte, som havde været paa højskole, rejste langt for at høre gr talere.

Om valgmenighedens oprettelse 1904 er fortalt ovf. Formænd for valgmenigheden har bl a været (Grimstrup sogn) gdjr *Bakkensen Christensen,* Rousthøje, og gdjr *P. B. Tjellesen,* Hjortkær, og (Vester Nykirke sogn) gdjr *Johannes Jørgensen,* Raunsø. Lærer *J. Bastholm,* Roust, kyndig lokalhistoriker, var en af de førende ved valgmenighedens oprettelse.

Efter valgmenighedens ophør var der ikke meget gr arbejde paa sogneplan. Derimod fortsattes arbejdet indenfor lokale foredragsforeninger. Baade i valgmenighedstiden og siden samledes man i private hjem, hvor man sang og læste højt.

Af foredragsforeninger bør vel især nævnes den i Hjortkær, hvor man har haft f eks *Skjoldborg* og *Jakob Knudsen* som foredragsholdere, og den i Rousthøje.

Blandt grundtvigske ledere: *K. Hjerrild,* G, leder af KS i G, *Søren H. Jepsen,* G, gdjr *K. Hansen,* G, sogneraadsfmd *P. Thomsen Petersen* (* 63) i mghr, G, gdjr *Peder Chr. Lindegaard* og hustru Dorthea, Hjortkær, hvis hjem var et gr samlingssted. Blandt deres sønner var biskop *M. C. Lindegaard* (* 89), Ribe, og gdjr *Mads P. Lindegaard* (* 91), mghr-medl m m sogneraadsmedl, gaardbestyrer *Laur. M. Christensen* (* 96) fmd for det gr ungdomsarb i VN i mghr, sparekassedir *Børge Nielsen,* G, gdjr *Chr. J. Christensen,* Omme.

I dag:

Grimstrup sogn:

Foredragsforening fælles for hele sognet. Gr ungdomsforening fælles for hele sognet.

Vester Nykirke sogn:

Aftenhøjskole for hele sognet, ungdomsklub.

For hele pastoratet:

Enkelte menighedsmøder og enkelte ungdomsgudstjenester og -møder. (Hvor alle foreninger tager del). KFUM og K, 3 IM samtalekredse, søndagsskoler og KFUM-spejdere, gymnastikforeninger.

Skolen. Betydende lærere:

Førstelærer *Harald Poulsen,* G, (* 84, lærer i G 1922) i mghr, fmd, førstelærer *Mar. Gr. Nørgaard,* Omme (* 91, lærer her 26), lærer *J. Grunddahl,* Rousthøje nordre skole, lærer *J. Bastholm* i Roust, *Nielsen* i Hjortkær og *Pedersen* i Rousthøje. Rousthøje: *A. Schiøler,* Omme: *F. Lauritsen,* Vong: *C. Nielsen.* Ingen centralskole. 4 skoler i Grimstrup sogn (Hjortkær nedlagt), og 2 i Vester Nykirke sogn.

Godsejer *Niels Nielsen* (* 1636, † 1708) var bondesøn fra Lundø, Fjends herr, han var skriver paa Riberhus, senere foged paa Kærgaard, forpagter paa Øllufgaard, 1674 forpagter paa *Endrupholm,* der tilhørte den forgældede Vibeke Rosenkrantz. N var en virksom og pengebegærlig mand, der samlede sig en stor formue, han købte Endrupholm og flere store gaarde (Hennevig, Hesselmed) i en tid, da det gik tilbage for de adelige, N samlede det splittede gods, fik det forøget, havde talrige processer, var stridbar, ikke bange for at begaa overgreb. Han betød meget paa egnen paa den tid. En søn blev adlet under navnet Ehrenfeld. Maleri af N. N paa Endrupholm. (O. Nielsen: Skads herr, 1862, Dsk saml I, 1865–66, DBL, XVII, 153, FRA 1906, 68, 1938, 99 f).

1833—62 ejedes Endrupholm af amtsraadsmedl, landstingsmd **A. C. N. Nielsen** († 1885). Hans søn var historikeren **Oluf Nielsen,** * 1838.

1927 oplyses: Kkg 7–8 pct, IMsmf (70, sp), 2 KS, KFUM og K, 3 gr ungdomsf, 5 fh, skarpe modsætninger. 1935: Kkg 6 og 7 pct, gode forhold, isoleret IM med mh, 70 medl, ret store KS og DdU, 4 fh, skarpe skel ml IM og gr. 1947: Kkg 4 og 5 pct, friv gudstj i Rousthøje, IM holder særlige gudstj ved fremmed præst, gr møder i fh, interesseret bef, IM (100), KS, 3 gr ungdomsf, ret skarpe skel ml IM og de øvrige. 1951: Kkg 6,4 og 8 pct, alm modsætninger ml IM og de øvrige, hørelyst, IM (100), 3 sdsk, KFUM og K (50), overv gr, en lille del af IM er ukirkelig. 1958: Kkg 5 pct, gode forhold, men ret skarpe skel, interesse og hørelyst, 3 gr ungdomsf, 3 aftenhøjskoler, sdsk, KFUM og K spejdere, 2–3 gr kredse. 1962: Kkg 8–10–5 pct, IM (50), 4 fh, 3 aftenhøjsk, overv grundtvigsk, 3 DdU, KFUM og K, interesse for mere samling om ungdomsarbejdet, 2 gymnastikf, godt besøgte fælles ungdomsmøder for hele pastoratet. 1966: almindelige forhold, god interesse og mødelyst, velvilje, i øvr som 1962.

Grimstrup kirkes kor og skib er romanske af smukke granitkvadre paa kraftig profileret sokkel. Flere oprind vinduer, hvoraf nogle med halvsøjler, er bevaret. Norddøren har en sjælden overligger med ornamenter, korbue med profilerede kragbaand. Taarn af granit og store røde mursten fra den senere middelalder. Det er ommuret 1897. Nyt alterbord. Smuk sengotisk katolsk altertavle fra 1520 med fløjskabe, i midten store figurer: Gud fader, fremvisende den korsfæstede Kristus, ved siden jomfru Maria med Jesusbarnet paa armen, de 12 apostle paa siderne, alt fint udskaaret, i smukke farver. (En del af midtpartiet er fjernet, maaske fordi det var katolsk). Sengotiske stager paa dyrefødder. Smuk alterkalk, se nedenf. Romansk granitfont. Smuk renæssanceprædikestol fra 1604 med portal. Felter og relieffer af Jesu barndomshistorie. Prædikestolen har barok-himmel. Pulpituret mod vest baaret af søjler, med malerier af apostlene, Kristus, Maria, Paulus og Hieronymus i 16 felter. En del af den gl degnestol fra 1550, med mange navne indridset af peblinge fra Varde latinskole, der forrettede løbedegnstjeneste, (én af dem er præsten Anders Roust, her) hænger nu i taarnrummet. Kirken hovedrestaureret 1952, da den sjældne, oprindelige gamle egetræsdør genindsattes mellem vaabenhus og skib. Indskriftsløs klokke fra 14. aarh. 150 sd. Orgel. Blytag.

Alterkalkens historie: Svenskerne røvede og plyndrede. De stjal bl a præstens heste og vogn uden for Aarre kirke, medens han forrettede en begravelse. Bønderne gjorde oprør, snigmyrdede svenskerne, hvor de kunne; en mand fra Grimstrup, Niels Tonnesen, dræbte en svensker i Ravnsø mose. Han fik samvittighedsnag derover, og paa sit dødsleje skænkede han 200 daler til kirken, og pengene omsmeltedes til den meget smukke sølvalterkalk, som stadigt bruges.

Mackeprang, s 174, 175, K o s 477. Uldall 53, Ribe aarb 1942, 2.

Rousthøje kirke, Grimstrup sogn, indviet i sept 1961, arkitekt: J. C. B. Øhlenschlæger og søn, Kaj Ø samt Fjordby Larsen, Esbjerg, og arkitekt Nordby-Nielsen, byggesum ca 300 000 kr. Bestaar af skib og kor ud i eet, taarn med sadeltag, 3 fag vinduer mod syd, indgang i taarnet. Opf af røde mursten, med sort tegl, ingen korbue, ølandsgulv, smaa sidebygninger til taarnet med præsteværelse og daabsværelse. Paa alteret et kors. Pulpitur m orgel. 175 sd.

Vester Nykirke kirke ligger ret ensomt, østligt i sognet. Skib og kor, med flade lofter, er romanske, af granitkvadre med profileret gesims og sokkel. Norddøren ses tilmuret. Flere oprind vinduer med ornamenter er bevaret, ovalt vindue i korgavlen. Anseligt taarn, af mursten, med hvælvet taarnrum, det fik 1764 pyramidetag, og samtidigt opførtes vaabenhuset mod syd. Altertavle med fire søjler og store evangelist-statuer. Balusterformede barokstager fra 1694. Alterpanel fra 1583, og meget smuk prædikestol fra 1637. Opgang gn muren. Smukke stolegavle fra 1581 og 1586. Romansk granitfont. Som herregaardskirke til Endrupholm har kirken epitafier paa skibets nordside af gaardens ejere, flere af gaardens ejere er begravet under koret i prægtige, svære egetræskister, betrukket med rødt fløjl. Hovedrestaureret 1949. Nogle gl alterstolper med udskaarne spir er fjernet til Nationalmusæet. 120 sd. Orgel. Blytag. Smukt renæssancestoleværk.

Aarb f nord oldk 1911, 122, smst 1894, 268 og 288.

Folketal: 1850: 629 og 379 (Aarre), 1901: 866 og 496 (V. Nykirke), 1925: 1079 og 634, 1965: 730 og 540 og 656.

Altergæster: 1922: 300 og 100, 1930: 1450 og 190, 1934: 1300 og 200, 1938: 1000 og 200, 1942: 880 og 175, 1950: 650 og 100, 1959: 340 og 380.

Menighedsraad: 1922: 11 gr, 2 IM, 1930: 13 n gr. 1938: 10 gr, 3 IM, 1947: do, 1961: 4 IM, 14 n gr, valg, 1965: do. Fmd sparekassedir Børge Nielsen, G, gdjr J. Gammelgaard Jensen, R, gdjr Morten Nielsen, Omme.

Sognepræst

Grimstrup-Aarre

Indt 1857: a) 96 rug, 12 byg, 50 rdl, b) 260 rdl, 8 byg, c) 18 lpd ost, 60 par kyllinger, d) 350 rdl, e) 55 ager, 40 hede, 40 egekrat, 100 mose, 7 td hartk. Anselig pgd (udadtil), indvendig lav, smal, ligger fugtigt. —

17. 30. nov 1842–7. okt 59: **Johan Stephan Schade,** * 8. dec 01 Esrum kro. Forældre: Jens Tanch S af Taagerup-T og Lovise Christiane Stockmar. Stud Helsingør 21, c okt 39 (l), afsk 7. okt 59. Boede derefter Gludsminde ved Vejle. Død 1. okt 81.

Folketingsmd Ribe amts 2. kreds 53.

Ombyggede pgd og satte haven i fortrinlig stand, men blev svag 1853.

Hjælpepræst hos pastor Schade

1855—59: C. H. G. A. Kuhlmann, se Borbjerg.

Grimstrup-Vester Nykirke

1870: Regul 2340 kr, netto 3068 kr. — 1913: 2. kl, 1931: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1904.

18. 16. dec 1859–7. jan 61 (pastor vic V Nykirke-Faaborg 52): **Peter Georg Münster,** * 6. jan 21 Kbhvn. Forældre: Jstrd, foged i Gørding-Malt herr Jacob Peter M og Anna Sophie Krogh. Stud Rosk 39, c jan 47 (h), hjpr Vejen-L 26. sept 59, † 7. jan 61 dagen efter sin 40 aars fødselsdag, ved et hjerteslag, ved sin gamle faders side. ~ 15. sept 54 Hermina Cathrine Holm, * 29, † 22. maj 64. Forældre: Kclrd, birkedommer over Møgeltønder-Ballum birker Joachim Christopher H og Ane Johanne Riis af Daler. Se stamt 59.

Om pastor M se ovf.

19. 18. marts 1861–9. sept 71 (lærer Næstved realsk 45): **Niels Frederik Lange,** * 22. juli 16 Kbhvn. Forældre: Amtskirurg Frederik Ludvig L og Helene Charlotte Gjedde. Stud Brdgssk K 35, c jan 45 (h), † 9. sept 71. ~[1] 5. maj 54 Dorothea Marie Quistgaard, * 20. jan 25 Braaby, † 25. jan 66. Forældre: Toldass Jørgen Carl Q og Agathe Kirstine Beck. ~[2] 26. marts 67 Christiane Damgaard, * 26. nov 35 Vonsbæk, † . Forældre: Politibetj, senere arrestforvarer i Varde Christen Jensen D og Ane Cathrine Askov. – Dt ~ Johnsen, Gosmer-H.

20. 1. dec 1871–4. juni 84 (sp Vodder 10. maj 58): **Nicolai Henrik Jørgensen,** * 30. sept 09 Seest. Forældre: Mølleejer Jørgen J og Johanne Antoinette Diechmann. Stud Kolding 31, c juli 39 (nc), hjpr Andst-Gesten

27. sept 43, do Ø Snede 50, sp Mandø 8. april 53, afsat af tyskerne fra Vodder 20. maj 67 p gr a edsnægtelse, afsk her 4. juni 84, † 5. jan 05. ~ 1. juni 45 Ane Kirstine Hørling, * 31. dec 07 Kbhvn, † c 90. Forældre: Handelsmand Niels Nielsen H og Maren Jensdatter. – Fætter: Diechmann, Stubbekøbing-M.

21. 3. nov 1884–9. juni 90: **Jens Andersen**, fl t Jerne-S, se Møgeltønder.

22. 16. aug 1890–8. maj 1920 (sp Gøl 14. april 87): **Rasmus Christensen Brandstrup**, * 26. maj 53 Lystrup, Egaa. Forældre: Gdjr Christen Rasmussen B og Karen Nielsdatter. 1. del lærereksamen Kbhvn, Blaagaards sem, lærer Kbhvn og Lyceum, stud priv 80, c 87^1 (h_2), afsk 8. maj 20, † 26. marts 26. ~ 9. nov 80 Abelone Christensen, * 7. marts 51 Søgaard, Galten. Forældre: Gdjr Mads C og Ane Kirstine Nielsdatter Gammelgaard.

Om B se ovf. I G præstegaards skov opstammede han paa egen bekostning og med egen haand 12 td ld krat til skov.

23. 30. aug 1920–5. okt 32 (hjpr Borris-F 23 april 20): **H. Ove Johansen**, fl t Bodilsker, se rkp Godthaabs k, Frederiksberg.

24. 30. dec 1932–8. sept 48 (sp Holbæk-U 4. nov 29): **N. C. N. Lilleør**, fl t Horbelev-F, se der.

Hjælpepræst hos pastor Lilleør 1948—49: **M. Salomonsen**, sp her.

25. 12. jan 1949–22. juni 62 (hjpr her 15. maj 48): **Martin Salomonsen**, * 12. nov 21 Mejlby, Brorstrup. Forældre: Landpostbud Jens Peter S og Mathine Christine Gustavsen. Stud Rønde 41, c Aarhus dec 47 (1-80). ~ 25. maj 48 Kamma Møller Andersen, * 18. maj 23 Brorstrup. Forældre: Gdjr Niels Christian A og Kristine Nielsen Møller. Afsk 22. juni 62 for at blive dansk præst i Valsbøl, Sydslesvig (under DKU).

26. 25. okt 1962 (hjpr Vor Frelsers k, Vejle 8. maj 60): **Adolf Jendresen Paulsen**, * 16. febr 33 Gram. Faderen: Sp Højrup, Sdj, † 67, se der. Stud Ribe 52, c 59^1 (1-86) V-P teolog. ~ 28. juli 56 Else Støvring, * 29. marts 30 Middelfart. Forældre: Grosserer Anders Christian S og Cathrine Clausen.

Sognepræst i Vester Nykirke-Faaborg

Indt 1851: a) 109 rug, b) 102 rdl, c) afløst, d) 295 rdl, e) 75 ager, 225 hede, 200 rdl, 4-længet pgd, af bindingsværk og grundmur, hver for sig, 6 værelser.

12. 25. april 1837–21. sept 51 (adjunkt, Odense, 34): **S. V. Wiberg**, fl t Aarslev-H, se Jordløse-H. Embedet nedlagt.

VALGMENIGHEDEN GRIMSTRUP-VESTER NYKIRKE

(Oprettet 29. juni 1904, nedlagt 31. dec 1920)

Lærer *J. Bastholm* skriver:

»*Grimstrup-V Nykirke valgmenighed* (1904–20) blev oprettet som en nødhjælp, der kun skulle vare, saa længe man beholdt den daværende sognepræst. (Brandstrup).

Der var opstaaet et misforhold mellem ham og et flertal af befolkningen, saa der ingen personlig kontakt var, og saa kirkebesøget næsten helt ophørte.

De ledende mænd ved oprettelsen var fhv lærer, sparekassedirektør *J. C. Jørgensen*, Grimstrup, gmd *Ludvig Hansen*, Raunsø, og gmd *Claus J. Clausen*, Roust, Grimstrup sogn.

Valgmenigheden fik stor tilslutning og oprettelsen følges af alle som en tilnærmelse til normale kirkelige forhold.

Dens første præst *J. J. J. Rossel*, (1904–11), var en venlig mand og en dygtig præst baade ved gudstjenesterne og de kirkelige handlinger. Han kom i venskabsforhold til de fleste i sognene. Han besøgte flittigt hjemmene og talte med gamle og syge, og han fik afholdt kirkelige og folkelige møder. Han arbejdede ihærdigt for ungdommen og fik oprettet ungdomsforeninger.

Derefter *N. P. Nygaard* (1911–19). Han havde været præst i Dansk Vestindien. Ved hans tiltræden byggedes præstebolig. Han fortsatte arbejdet i pastor Rossels spor og var en folkelig, virksom og afholdt præst. Da han omkr 1919 blev sognepræst i Magleby paa Langeland, vikarierede sognepræst i Darum *Just Nielsen* nogle maaneder, indtil valgmenigheden efter aftale opløstes, da sognepræsten tog afsked i 1920.

Hvor ubehageligt det end maatte føles over for sognepræsten, maa det anses for fuldt berettiget, – som forholdene var, – at valgmenigheden blev oprettet. Og medlemmerne betalte da endelig ogsaa selv, hvad det kostede. Det var ikke ubetydeligt«.

1. 29. juni 1904–13. nov 11 (højskolelærer Kvissel 02): **J. J. J. Rossel**, fl t Ugilt, se Espe-V.

2. 19. juni 1912–16. aug 19 (sp Christiansted, Sct Croix 10. sept 04–30. nov 09, rejsepræst Dsk Vestindisk kirkesag): **N. P. Nygaard**, fl t Magleby, Lgld, se der.

Litt foruden ovenn: Ribe Aarb 1943, s. 627 f, Georg Hansen: Præsten, s 133, M. A. Ebbesen, Kampdiget og adelgrøften i G, FRA 1941, 325 f. Khst saml 7 r, III, 25. IM tid 1959, nr. 5. Vider og Vedt IV, 365 f, 373 f. H. P. Novrup: Da Rousthøje blev udskiftet, FRA 1932, 191 f, J. Bastholm: Udskiftning i Roust, smst 1956—59, 651 f. K. Gram m fl: De jyske egekrat og deres flora. Det kgl dsk Vidensk Selsk biol skr III, 144—45. Elle Jensen: Pietismen i Jyll, s 55. Oplysn fra sp, gdjr Chr. Hansen, gdjr N. P. Lindegaard og lærer J. Bastholm.

FAABORG—AARRE

Med filialkirke i Agerbæk
Embedet oprettet 16. dec 1859. Faaborg var tidligere anneks til Vester Nykirke, Aarre til Grimstrup, se side 328.

Faaborg sogn, 6367 ha, det største i herredet, ligger for størstedelen paa en bakkeø (Bavnehøj 47 m), langs Sneum aa en hedeslette, som navnlig omkr Agerbæk er ret stor. En del mose, Vrenderup plantage, sandmuldet jord, ret frugtbart mod SV, megen hede er opdyrket. – Byerne F (250 indb) med mh fra 1897, hotel, butikker, stationsbyen *Agerbæk* (Bramminge-Silkeborg-banen) med 900 indb, centralskole (opf 1901, udvidet 1961) med realafd, mh fra 1917, alderdomshjem, to hoteller, det ene med mødesal, flere fabrikker, dambrug, butikker osv. – Vrenderup med skole. Bebyggelser: Debel, Slebsager, Fuglsig, Gestlunde, Aalunde, Rodebæk, Autrup, Kærbjerg osv.

Der er 25 fredede oldtidshøje, flere ret anselige, 93 er sløjfet, rester af jættestue, langdysse og stengrave. 1866 fandtes ved Vrenderup 431 mønter m m fra Erik Klippings tid (Aarb. 1871, 389, 1884, 270 f).

Aarre sogn, 2594 ha, som hovedsognet, paa en bakkeø, jævnt bølget sandet jord, ingen hede, Bækhede plantage, store engdrag. – Byerne Aarre, 280 indb, centralskole fra 1940, afholdskro, fh, sportsplads, Gunderup. Bebyggelser: Jyllerup, Tranbjerg, Nr. Gunderup.

Fredede oldtidshøje, Langhøjen, Fladhøj er 30 m lang, 126 er sløjfet. Syd for Aarre den største tuegravplads fra keltisk jernalder med over 1000 grave, en mindre gravplads ved Gunderup. 1659 døde 94 menn af pest (Aksel Lassen: Skæbneaaret 1659, 1958).

Pastoratet hører siden 1965 under *Helle storkommune.* (Kontor i Agerbæk).

Der henvises til de foreliggende trykte kilder om sognenes historie: **Aug. F. Schmidt**: F. sogn, i Ribe aarb. 1936, s. 75., **Kr. Kristensen**: F. sogn 1962, samt præsterne **Krog-Meyers** og **J. Bremers** nedenn erindringer.

Udviklingen i sidste aarhundrede ser man ved, at folketallet er mere end tredoblet i F sogn siden 1850. Hedeopdyrkningen og anlægget af Bramminge-Silkeborg-banen, med station i Agerbæk, som blev pastoratets største by, har helt ændret sognets struktur.

Den egentlige fremgang begyndte vel først omkr 1907, da man anlagde en mergelbane, alt forandredes til det bedre, nu kom der frodige græs- og kornmarker, konsulenter hjalp til med raad og daad, og ved flid, slid og nøjsomhed blev adskillige efterhaanden velstaaende, senere kom landbrugsmaskiner, elektrisk kraft, og vadmelskofterne veg for engelsk klæde. Nu er landbruget fuldt moderne, mekaniseret, og vindmotorerne paa laderne er borte. Agerbæk er blevet en ret stor stationsby paa faa aar.

Der er det mærkelige, at sp i Aastrup-Starup, skal køre gn Agerbæk for at komme til sit anneks.

Det kirkelige liv

Faaborg sogn har ikke blot materielt været i levende udvikling, men ogsaa aandeligt. Først kom den *grundtvigske* bevægelse, senere kom *IM,* og der opstod skarpe modsætningsforhold, som i vore dage er omtrent forsvundet. Der er overvejende grundtvigsk præg; dertil kan føjes, at der er almindelig trofasthed mod kirken og god deltagelse i folkelige og kirkelige møder.

Aarre sogn har været præget af de mange, der har været paa højskole; der har ogsaa været en lille, levende IMs kreds. Ellers som hovedsognet.

I bogen om biskop *Otto Laubs* levned (1885–87) findes en skildring af en husmand, *Chr. Sørensen Daugaard,* der i sine unge aar havde været Laubs avlskarl i 9 aar i Ryslinge og Haagerups præstegaarde. Mellem *Laub* og *Daugaard,* husbond og tjener, udviklede sig et gensidigt hengivenhedsforhold, som varede livet igennem. 1849 flyttede Chr. Daugaard til Faaborg, og de to vekslede breve, til døden standsede denne brevveksling. Ved Laub var Daugaard ført til personlig tro, Daugaard blev paavirket af det grundtvigske røre, men grundtvigianismen mærkes ikke i brevene. Det er den barnligt-fromme tillid til Gud, der fylder Chr. Daugaard uden retningspræg. Daugaard var en alvorlig, bekendende kristen, og hans tro har maaske banet vej paa sin vis for det aandelige liv, som senere opstod i Faaborg sogn.

De gamle grundtvigske søgte til pastor *Jens Schjørring,* som var sp i Hodde-T 1864–78. Den første sp i Faaborg-Aa, *D. P. Svendsen,* var en from mand, (han oversatte den lille salme: Jesus kom dog nær til mig (Slb nr 588), han skrev smukke, opbyggelige stykker i Evg maanedsskr og Dsk maanedsskr). Da pastor *C. S. Heiberg* (1869–74) kom hertil, blev der nogen grundtvigsk vækkelse. Der samledes mange om hans klare og levende forkyndelse, baade i kirkerne og ved bibellæsninger. De vakte mødtes i hjemmene, men da Heiberg rejste, ebbede disse møder ud. – Pastor *J. C. Sørensen* (1875–78) var højkirkelig, en betydelig personlighed, dygtig pædagog, og pastor *P. V. R. Wiimh* (1878–85) mindes som en meget forsigtig mand, betænkelig ved alle uregelmæssigheder, velvillig og venlig, men det kneb ham at komme i rigtig kontakt med folk. Mange af de grundtvigsk vakte søgte udensogns, og IM søgte især til pastor *H. M. Hoff,* der kom til Andsager 1878. Pastor *J. H. Krog* (1885–89) var en ydmyg og fredsæl mand, der helst sad i en krog og lyttede, indtil han kunne tage ordet og sige det afgørende i debatten. Han var IM, allerede i sin tiltrædelsesprædiken sagde han: »ikke alle mennesker bliver salige. Ve mig, om jeg ikke siger jer det«. IM voksede i disse aar, men pastor *Krog* var svag og maatte efter fire aar flytte herfra. Pastor *G. C. Krog-Meyer* (1890–1901) skriver (Ribe St Aarb 1941, s 13) bl a:

Da jeg 1890 blev kaldet til sognepræst for Faaborg-Aarre menigheder, flyttede jeg ind i en stor, hyggelig og vel indrettet præstegaard. Den var opført 1861, efter at Faaborg blev skilt fra Nykirke og lagt sammen med Aarre. Haven var paa 1½ td land med et godt læbælte mod vest og en lille plantage mod

nord, som jeg udvidede og beplantede samtidig med, at jeg lagde en trekant agerjord ud mod den offentlige vej ind til haven og beplantede den med gran. Haven var efter vestjyske forhold baade smuk og frugtbar; frugttræernes antal var kun lille, men forøgedes væsentligt og gav allerede i min tid et godt udbytte. Til gaarden hørte c 150 td land, hvoraf c 50 var ager og eng og resten hede, plantage og mose; af mosen, som var af fortrinlig kvalitet, solgte jeg et stykke, der indbragte en halv snes tusind kroner, hvis renter tilfaldt beneficiarius (nu er ogsaa dette rare vestjyske »ben« spadseret ind i det offentlige gab). Paa heden tilplantede jeg 20 tdr land med bjergfyr; efterhaanden som denne, der var omgivet af et stort dige, voksede til, blev et passende antal fyr ryddet, og den tomme plads, som nu var tjenlig dertil, blev beplantet med frugttræer af den nuværende præst, G. Schmidt, som meddelte mig ved juletid 1940, at han det aar havde høstet 2400 pund æbler! (deraf 400 pund graastener – hvad der baade duperede og glædede mig). »Præstens Plantage« vakte interesse hos egnens beboere og medførte, at vi dannede et »aktieselskab«, der beplantede 200 td land hede.

Egnen om Faaborg-Aarre var bar, og jorden sandet (en undtagelse danner en del af Aarre), men af de store hedestrækninger, som karakteriserede egnen, forsvandt hvert aar en del; noget blev omdannet til sædeland, andet tilplantet med naaletræer, væsentlig bjergfyr. Man kunne i min tid ved gaarde og huse se adskillige virkelige »kaalgaarde« (paa jysk: kalgor), der væsentlig kun indeholdt kaal og andre urter, og omtrent helt var blottet for blomster, buske og træer. I begge sogne fandtes en del kæmpehøje, som alle var plyndrede (man sagde, at de deri fundne skatte var solgt til Tyskland. Umiddelbart op til præstegaarden laa en saadan, paa hvilken generalstaben havde sit mærke). Rester af pottemagerindustrien fandtes endnu i Autrup og Debel (her kun de sorte jydepotter); det var interessant at se, hvordan de faa, som endnu drev denne industri, formaaede at danne snilde og nyttige brugsgenstande. Til hjemmeindustrien hørte ogsaa kurve af forskellig art, halmsæder til stole, river, »kratter« (river med lange tænder) og riskoste. Disse lavedes i regelen af gamle, og da ungdommen ikke »tog ved lære«, er disse hjemmearbejder antagelig nu ophørt, og det samme gælder vistnok ogsaa hjemmearbejdet i linned og uld, som i min tid havde en del dyrkere, da den nøjsomme befolkning foretrak de durable, men mindre smukke, hjemmelavede stoffer for de fine og uholdbare.

En anden udførselsartikel var »Klyne«, dvs: tørv, der især fra moserne i Vrenderup var af fortrinlig beskaffenhed. Tørven blev skaaret ud af mosebrinken (ikke æltet), og mange læs af denne eftertragtede tørv blev hvert aar kørt til Varde og afhændet dér til gode priser; der var rigtignok dem, der sagde: »de slæver dem arm ve' den Klynkyren« – men jeg tror nu nok, at de fik en god profit.

Kirkerne, der var af den almindelige landsbykirketype, var indvendig ret tarvelige, navnlig Aarre kirke; Faaborg kirkes indre blev i min præstetid forskønnet en del, navnlig alterpartiet, – bl a blev altertavlen restaureret og dekoreret med malerier. Beboerne ejede kirken. Orgel fandtes ikke i nogen af kirkerne. Aarre kirke, der ejedes af en privat mand, var i en ualmindelig forsømt tilstand. I 1930 solgtes den til sognets beboere for – 2000 kr! og er siden smukt restaureret.

Menighedsforholdene i pastoratet var særdeles gode. Der var stor hørelyst og passende ærbødighed for kirke og præst, dog var der ikke meget tilbage af det gamle forhold, hvor præsten kaldtes »vor far«. Kirkegangen var stor i begge sogne, skønt afstanden fra kirkerne var betydelig for manges vedkommende (fra Faaborg kirke var der en stiv mil til den østlige sognegrænse). De fleste af de kirkeligt interesserede stod uden for de kirkelige retninger; grundtvigianerne var kun faatallige, men en del – navnlig i Faaborg – hørte til Indre-Mission, og nogle af disse var ret yderliggaaende, (og det skyldes vist dem, at kirken i Agerbæk blev bygget); de var dog flittige kirkegængere, om end det vist var dem kærest at samles i missionshuset, der laa midt i Faaborg by med forsamlingshuset (fra 1888, senere nedrevet) i nabolaget som »Konkurrent«. Jeg havde i min tid kun én sognebaandsløser (grundtvigsk), som havde løst sognebaand, *før* jeg kom til F, og han vendte tilbage til vor menighed, før jeg forlod F. Ved gudstjenesterne var der altid megen andagt. Naar præsten »gik paa stolen«, havde menigheden den skik at rejse sig, ikke for præsten, men for ordet. Det var ogsaa skik, at barselkonerne blev »indledet« første gang, de kom i kirke efter en fødsel (og det blev nøje overholdt, at deres *første* udgang var til kirken).

Det var ligeledes skik, at hele menigheden paa de 3 store højtidsdage i procession gik op til alteret og degnestolen og lagde deres offer til præst og degn; denne akt fandt sted, mens den første salme efter prædiken blev sunget. Degnen havde en tid forinden sendt dem »offersedler«, hvori de saa pakkede deres mønter (fra 1 til 6 mark, ja undertiden kun 4 sk (8 øre). Ved daab gentog det samme sig for alle faddernes vedkommende, ligesaa ved vielser; ved disse var i reglen en større skare tilstede, og alle gik da parvis op med deres offer, som undertiden tilsammen kunne beløbe sig til 30–40 kr. Et bryllup var en stor fest: en hel vognrække med musikanter i første vogn og brudeparret i anden kørte til kirken og senere til hjemmet, hvor der først var »spisning« og derefter dans, og hvor »skafferen« anviste hver enkelt gæst den plads, han skulle have ved bordet. Et par hundrede deltagere var ikke ualmindeligt; en del af dem kom dog først til dansen. Den følgende dag var der ogsaa undertiden fest (»andendagsgilde«). Naar der ellers ofredes til en eller anden kirkelig sag, lagdes ofret ogsaa paa altret, og ved saadanne lejligheder ofredes der rigeligt. Det var i det hele taget forbavsende at se, hvor store beløb, der indkom til kristelige formaal fra magre, vestjyske egne, sammenlignet med de »fede« øboeres smaa ofre.

Jeg vil ikke paastaa, at disse offerscener tiltalte mig – især ikke, naar de var til præst og degn, – men efterhaanden vænnede jeg mig til dem.

Begge sogne havde hver sin hovedskole. I Faaborg laa denne i Slebsager, c 1 km fra kirken, i Aarre umiddelbart op til kirken. Lærer og kirkesanger i F var *Torben Jensen Klinting,* en udmærket mand, der desværre manglede sangevne, hvad der var saa meget mere uheldigt, som kirken ikke havde noget orgel. Klinting blev min trofaste ven gennem hele livet. – *Lauridsen* var lærer i Aarre, han var en udmærket sanger og en god pædagog. Skoleforholdene i Faaborg var næsten skandaløse: Læreren i Slebsager skulle om sommeren undervise ikke blot børnene i dette distrikt to gange ugentlig, men fire af ugens dage gaa til Rodebæk, Agerbæk, Debel og Vrenderup og undervise børnene i disse skoler; om vinteren var han kun lærer i Slebsager, da de andre skoler i sognet hver havde sin »vinterlærer«. Saa kom der heldigvis en mand, der satte alt paa rette plads; manden var en parcellist fra Vrenderup, sogneraadsformand og amtsraadsmedlem, *Terkel Christensen;* han fik sat igennem, at Vrenderup, Slebsager og Agerbæk hver fik sin faste lærer ved de i disse byer efterhaanden opførte nye, velindrettede skoler (samtidig med at Slebsager skole beholdt sin lærer for sig selv, hvad naturligt blev et stort plus for børnenes undervisning), skolekommissionen støttede selvfølgelig af al magt sogneraadsformandens geniale idé og var ham taknemlig for, at han fik den gennemført. I sognet vakte sagen ikke saa lidt modstand p gr af dens kostbarhed, men, efter at den var gennemført og havde vist sin praktiske nytte, vaagnede tilfredsheden hos de allerfleste. – Som andre steder ville vi i Faaborg-Aarre naturligvis ogsaa gerne have en bane til vor dør; den nævnte sogneraadsformand var ogsaa virksom for denne sag. Hans projekt, der var godt underbygget, gik ud paa at føre banen fra Grindsted gennem Faaborg sogn til Esbjerg; det lykkedes dog ikke at føre den til Esbjerg, idet den kom til at ende i Bramminge, men det lykkedes at faa den gennem Faaborg sogn med station i Agerbæk. Siden da er Agerbæk blevet et centrum i sognet.

Denne by, hvor der i min tid kun laa en gammel skole, et par huse og gaarde, er nu en moderne stationsby, saadan at jeg slet ikke kan finde mit gamle Agerbæk igen.

Vejvæsenet var i meget daarlig forfatning, undtagen vejen fra Aarre til Varde (fra Varde kom der daglig kørende post gennem Aarre og Faaborg til Agerbæk). En henvendelse til sogneraadet om grundforbedring af vejen fra Aarre til Agerbæk og fra Faaborg til Grimstrup skel førte ikke til noget, »riget fattedes penge«. Jeg fik da sogneraadet til at henvende sig til amtsvejvæsenet, og da dette derefter berammede et møde paa aastedet, inviterede jeg stiftamtmanden og hans stab til en passende middag i præstegaarden (jeg tror nok, at denne middag bidrog lidt til, at d'herrer saa venligt paa projektet og skaffede os disse to veje grundforbedrede, hvorved forbindelsen baade med Varde (der laa 2½ mil fra Faaborg) og med Bramminge, (der laa ca 2¼ mil fra Faaborg) kom i god stand.

I min tid fik vi telefonstation (stats-) i Faaborg by, og kunne altsaa nu komme i forbindelse med omverdenen ved at gaa op til stationen, der laa fem min gang fra præstegaarden. Ligeledes fik vi en læge til at nedsætte sig i byen; staten gav et tilskud dertil, og kommunens aarlige bidrag var 1000 kr, jeg gav tegning til en lille bolig til ham, som beboerne betalte. For beboerne var dette et stort gode at have lægen midt i deres kreds; før havde de maattet hente læge 2–3 mil borte og betale et stort honorar, hvorfor ogsaa mange undlod at bruge læge (»de døde af sig selv«). Præsten derimod var de ivrige efter at hente, for at de syge kunne blive »beredte«, hvad der for adskillige stod som betingelse for at blive salig. Ellers var overtroen ikke saa stor, som man skulle tro blandt folk, som levede saa isoleret som folkene der, og dette hidrørte sikkert fra, at befolkningen gennemgaaende var godt oplyst og søgte at tilegne sig kundskaber baade ved læsning, foredrag og højskoleophold. I den retning tror jeg nok, at vi i præstegaarden arbejdede med, min kone ved børnegudstjenester og konemøder, som holdtes i præstegaarden, og jeg ved 1) ungdomsmøder i præstegaarden, hvor jeg til en mængde af pastoratets unge talte om kristelige og literære emner og besvarede de spørgesedler, de unge lagde ned i »spørgekassen«, og som i regelen førte til diskussioner – 2) ved menighedsmøder i forsamlingshuset, hvor jeg holdt foredrag eller belyste et eller andet brændende spørgsmaal – og 3) ved bibellæsninger i skolerne, som altid var særlig godt besøgte. Vi fik ogsaa oprettet en kreds af »Dansk Missionsselskab« og en sønderjysk forening, som begge talte en stor mængde medlemmer.

Store hedestrækninger dominerede egnen, enkelte steder isprængte med egepur (forkrøblede egebuske) og krat af lyngpil; en enkelt lille sø laa i nærheden af præstegaarden, men, hverken i den eller i de faa mergelgrave, der fandtes i sognene, var der fisk. Egnen var mergelfattig, hvorfor den maatte forsynes fra andre egne med mergel, der tilførtes af de af hedeselskabet anlagte mergelbaner.

Som tidligere nævnt var Faaborg-Aarre et godt og taknemligt sted at være præst, idet befolkningen var velvillig, lydhør og trofast, men, dette var ikke ensbetydende med, at den var ideel. Der var ikke saa lidt tilbøjelighed til drikkeri (navnlig »de smaa sorte«, alias kaffepunche); en kro, der laa lige op til Faaborg kirke, trak mange til sig; – og de sædelige forhold lod ikke saa lidt tilbage at ønske. – I gilderne, som befordrede disse uheldige tilbøjeligheder, deltog vi efter tid og lejlighed, hvilket beboerne satte megen pris paa; en undtagelse derfra dannede begravelsesgilderne; vi ville ikke ved vor nærværelse sige god for de umaadeholdne nydelser og den lystighed, som disse undertiden medførte, da vi ikke syntes, at saadant passede i et hjem, hvor døden havde holdt sit indtog; vort

arbejde for at komme disse store begravelsesgilder tillivs blev heller ikke uden frugt.

Vor omgang udenfor sognene indskrænkede sig til propr *Jespersens,* Endrupholm, pastor *Andersen,* Jerne, past *Winthers,* Hodde, past *Rechendorffs,* Aastrup, læge *Fenger,* Bramminge, og bankdirekt *Palludan,* Varde. Vi havde et privat *Præstekonvent,* hvis medlemmer var: *Zinn* i Gørding, *Rechendorff* i Aastrup, *Nissen* i Brørup og *Fenger* i Lindknud – og sammenkomsterne med disse unge præstefamilier var altid hyggelige og opmuntrende. Jeg var medlem af herredskonventet, som holdt sine møder paa Varde Højskolehjem.

Jeg bør nok som afslutning tilføje, at de aar, vi fik lov til at leve i Faaborg-Aarre, var fulde af lykke, glæde og tak, og at vi trofast delte alle oplevelser med sognets folk; vi var ogsaa enige om, at vi vanskeligt andetsteds ville finde en saa god og taknemmelig arbejdsplads. Vore tanker om forandring hidrørte derfor ogsaa væsentlig kun fra ønsket om forøgede indtægter (vor løn var: 2500 kr plus kørsel og brændsel) og en virkeplads nærmere ved en skole for vore 5 drenge.

Pastor *J. L. M. Bremer* (1901–13) skriver bl a (Ribe St aarb 1945):

I begyndelsen af dette aarhundrede var der vanskelige kaar for de theologiske kandidater, som bestemte sig for præstegerningen; man kunne godt faa lov til at vente en halv snes aar, før maalet naaedes. Der var to mænd, der havde ord for at øve stor indflydelse ved embedsbesættelse: Professor *P. Madsen* med sit udstrakte kendskab til theologiske studenter og kontorchef *Damkjer;* begge dygtige og udmærkede mænd. Professor *Madsen* kendte kun lidt til mig og ikke just fra den heldige side. Jeg kom desværre kun lidt paa Universitetet, optaget som jeg var af en 8–10 timers daglig undervisning lige op til embedseksamen.

Heller ikke ved den gode professors themøder havde jeg udmærket mig, begejstret som jeg var og umoden i forhold til den lærde professor. Men desuagtet gik jeg frejdig løs paa hans noget stive synspunkter.

Det syntes derfor at have lange udsigter med mit præsteembede. Men da der var gaaet cirka fire aar, sagde kontorchef *Damkjer* til mig: »Professor *Madsen* har været i ministeriet og givet Dem en varm anbefaling, nu skal vi nok give Dem et rart og godt embede.« Ogsaa ved flere andre lejligheder viste den kære professor mig – som jeg synes – megen og ufortjent velvilje.

Embedet blev Faaborg-Aarre ved Varde. Kontorchefen holdt ord, det var et rart og godt embede baade i aandelig og økonomisk henseende (i begyndelsen ca 3000 kr, senere ved ofrets stigning 4000 kr).

Men nu var jeg bleven indlevet i København, og hvorledes skulle vi nu undvære vore gode og trofaste venner, Vartov kirke og et dejligt musikliv (jeg var i bestyrelsen for en af byens bedste musikforeninger), og saa komme over til det barske, magre og kolde Vestjylland. Det maatte blive en slem omgang, og let blev det da heller ikke.

Jeg var østjyde, og det var slemt nok, men værst, at jeg ogsaa var københavner. Sagen var, at den fattige vestjyde i lange tider blev overset af folk fra de federe egne, og det huskedes. Det ville have gaaet langt lettere, om jeg havde været fra Vorbasse og mødt i vadmelsklæder.

Det mistroiske og undersøgende øje aabenbarer tydeligt sit indhold: Mon han nu ogsaa er den venlige og gode mand, han gerne vil give sig ud for, og mon han mener, hvad han siger?

Men efter prøven tør jeg vist sige, at vi blev venner med befolkningen for tid og med Guds hjælp ogsaa for evigheden. Dette venskab har i alt fald holdt sig til dato. Aarligt har der været bud efter mig til efteraarsmøder og andre festlige lejligheder. Og her skylder jeg min eftermand, pastor *Schmidt* og frue stor tak for deres indbydelse til at bo i præstegaarden, til møder, gudstjenester og sammenkomster med gamle venner i præstegaarden.

Den 1. maj 1901 blev jeg ordineret af biskop *Gøtzsche* i Ribe. Opholdet i Bispegaarden var saa festligt som muligt for os ordinander, af hvilke jeg var den ældste (39 aar). Jeg lagde selvfølgelig ikke skjul paa, at min kone og jeg følte os hjemme i Vartov menighed, hvad i ingen henseende syntes at fremkalde noget i retning af mishag. Vi havde to gode dage med samtaler og tiltaler. Det blev det sidste hold ordinander, den elskelige gamle biskop ordinerede. Han døde samme aar.

I begyndelsen af juni 1901 flyttede vi til Faaborg præstegaard. Det blæste stærkt med isnende kulde. Egnen virkede ualmindelig bar og øde i forhold til det smilende, frugtbare og skovrige Sjælland, vi nu havde taget afsked med.

Den store, rummelige og velindrettede præstegaard (11 værelser) havde staaet tom en tid. Heller ikke den tog sig i begyndelsen tiltalende ud; men efterhaanden som vi kom i orden, blev vi glade for de hyggelige og store stuer med de smukke fløjdøre og følte os snart hjemme. Fra det med vinløv og klematis dækkede anselige stuehus skraaner mod syd en ca 1 td land stor have, der var vel forsynet med læbælte, lun og solrig, velplejet af formanden, og jorden af god bonitet, saa her var arbejde for en haveinteresseret mand, og det blev jeg, skønt i begyndelsen aldeles ukyndig.

Men nu skal vi have et billede af egnen. En 5–6 minutters gang vest for præstegaarden ligger Generalstabens Høj, om den ellers fortjener det navn, næppe 7–8 alen høj. Herfra ser vi flere mil ud til alle sider et fladt landskab afbrudt af mange fyr- og granhegn om markerne for at værne dem mod den skarpe vestenvind. Det liver svært op og bøder lidt paa manglen af skov. Mod nord møder øjet præstegaardens plantage og hede (80 td land), der fortsætter op til den ret store Faaborg mose. Fra denne høj ser man i klart vejr mile vidt, ja med kikkert taarnet paa Ribe Domkirke; endvidere i foraarsaftener de mange smukke hedebrande ude mod øst efter Agerbæk, Debel og Kjærbjerge, hvor landska-

bet var rigt paa hedestrækninger. Heller ikke glemmes det storslaaede, men forfærdelige syn fra 1901 eller 1902, da der i 2–3 dage og nætter rasede et tordenvejr, hvis mage vist faa mindes. Fra Generalstabens høj talte vi nogle og tyve lynbrande samtidig.

Men det, der gav egnen sit alvors præg, var udstrakte heder, hvori dyrkede og noget magre jorder skar sig ind; det gælder særlig Faaborg. Aarre sogns jord er af bedre kvalitet. Dog findes der ogsaa heder her. Pastoratet er ca 2 mil fra øst til vest og 1 mil fra nord til syd. Her var plads at røre sig paa for den cyklende nye præst.

Det, der særpræger egn og befolkning, er den alvorsfulde hedenatur, som ogsaa i høj grad betog mig og vandt min beundring og kærlighed og bevirkede, at jeg ikke har følt mig bedre hjemme noget andet sted. Aldrig havde jeg troet, at hint triste billede af egnen, der mødte os, da vi første gang i juni 1901 kørte fra Bramminge til Faaborg præstegaard, skulle fortabe sig og erstattes af beundring for heden, der oven i købet har været mig til hjælp i min præstegerning. Hvilke gode timer dvælede jeg ikke her, naar den stod i sit skønne violette blomsterflor. Der var højtidsfuld stilhed; kun lærkesang og hjejlens vemodige fløjt. Et vældigt stykke himmel hvælvede sig over en horisont i mange miles omkreds. Her kunne tankerne uforstyrret forsøge at trænge ind i problemerne, og her lærte jeg først at skønne paa naturen og blev hjertelig overbevist om en almægtig skaber bag hele herligheden, og først da faar man det bedste udbytte af sin naturbetragtning.

Ogsaa Faaborg mose var smuk og havde sin ejendommelige flora med siv, dunhammer, dueurt og den lille smukke løveurt, og som gammel jæger blev jeg her godt kendt med dyrelivet. Der var først og fremmest bekkasiner, præstekraver, viber og ænder og enkelte urhøns. Men en gammel kone har fortalt mig, at hun i sin ungdom til tider kunne se op til 100 stykker i flok. Her var ogsaa høns, hare og ræv.

Faaborg mølle laa smukt med sin mølledam. Paa den tid rensedes aaerne ikke saa grundigt som nu om dage; derfor saa man jævnlig den smukke irislilje i Faaborg aas bugtninger.

En mager egn plejer vel at have en om ikke fattig saa dog ret ubemidlet befolkning, og det passer ogsaa hovedsagelig paa befolkningen i Faaborg-Aarre i begyndelsen af aarhundredet. Gamle folk har fortalt mig, at de kunne huske en tid, da de maatte gaa længe for at købe en 3–4 skæpper sæderug, og i de første aar husker jeg, at der ret jævnlig gik en liste om for at hjælpe, naar der var død en ko. En arbejdsmand fik 1 kr i dagløn om sommeren og en pige 120 kr for et aar. Det var svære tider for smaafolk. Der var enkelte ret velhavende, navnlig i Aarre. Den karrige jord havde dog én god egenskab, den lærte vestjyden flid og nøjsomhed og har sikkert sammen med heden været medvirkende til at gøre befolkningen til alvorsfolk, der tænkte sig om, før de talte og handlede. Det skal dog ikke siges, at de ikke forstod spøg, jo udmærket, ligesom de ogsaa havde en vis evne til at sige en morsomhed paa en lun og ofte overraskende maade.

Størst respekt fik man for befolkningen ved at iagttage dens troskab mod kirken og dens liv. Det maatte fremkalde dyb alvor hos præsten, naar man søn- og helligdage gik ind i de velbesøgte og til tider overfyldte kirker, og senere hørte, folk paa hjemvejen gik og drøftede prædikenen eller refererede den til deres gamle derhjemme, som var for skrøbelige til kirketuren. Ogsaa hændte det, at de ganske frimodig kom til præsten og bad om nøjere forklaring paa et eller andet i prædikenen. Alt dette var medvirkende til, at man følte sig som en lille mand, naar man gik op paa prædikestolen. Og hvad lærte man saa ikke ved samtaler med gamle erfarne kristne og ved sygebesøg og ved dødslejerne. Uden at undervurdere de kundskaber man kan medbringe fra universitetet, følte i alt fald jeg, at først nu var jeg kommen i præsteskole og var lykkelig over, at det blev i Faaborg-Aarre.

I min embedstid var der kun to kirker i pastoratet, begge tarveligt udstyret. Men efter min smag er intet menighedsbillede skønnere end en saadan kirke med kirkestolene fyldte af et lyttende andægtigt kirkefolk. Her er det ikke æstetiske følelser, der drager, men alene Guds ord og sakramenter. Jeg fik ganske vist let sat igennem, at der byggedes orgler i kirkerne af hensyn til bedre ledelse af kirkesangen, og at der anskaffedes lysekroner til aftengudstjenester, samt løber til gulvet. Ligeledes fik vi kakkelovn i Aarre kirke, der hidtil ikke havde haft varme. –

Befolkningen satte pris paa store bryllupper, som dog langt fra altid gjorde festen tiltalende – af mangel paa plads. Ganske vist var der telt; men det var heller ikke hyggeligt og kunne være farligt i stormvejr. Hvad kunne ikke ske med tændte petroleumslamper og de mange mennesker!

Engang under stærk storm blæste teltet ned om formiddagen, og ved bryllupsmiddagen rejste pludselig en gammel kone sig og bemærkede: Nu gor A, aa Gud bevaar I anne! Heller ikke var det rart i 10–15 graders kulde og snefygen at sidde i den spisesal.

Man satte stor pris paa at have præstefamilien med og sendte vogn; maaske bidrog hertil den tale, jeg altid holdt, hvad jeg heldigvis havde nogen øvelse i fra København.

Præsten og hans hustru blev placeret lige over for brudeparret, og ingen tog ordet, før præsten havde talt, formentlig af gammeldags ærbødighed for præsten. Mange vestjyder kunne holde gode taler, klare i anlæg og form. Det var sjældnere, at præstefamilien blev indbudt til begravelsesgilderne, hvor vist i reglen kun familien og nærmeste omgangskreds var tilstede.

Med hensyn til gilderne hørte jeg nok i min første embedstid, at folk samledes lovlig meget om flasken; men var det ikke paa den tid tilfældet i hele landet, ialt fald mindes jeg i min barndom at have hørt folk prale af,

at de ved en eller anden lejlighed havde været berusede. Paa den tid, her er tale om, var der i sognet en ret stor afholdsbevægelse, og jeg mindes aldrig ved gilder eller andre steder at have set misbrug af spiritus, fraset faa personer i hjemmene, som ligefrem var drankere.

I nærheden af begge kirker var kro, hvad naturligvis ikke var heldigt. Man fortalte om en gammel mand, som hver søndag var i kirke, og som gik lige fra kirken ned i kroen og sagde: »Maa A saa be om mi punch!« Han har vel ment, at naar han nu gjorde sin pligt overfor kirken, saa burde det belønnes. Vi fik snart en kromand som holdt orden i sin forretning.

Vestjydernes interesse for aandelige værdier var stor. Jeg husker første gang, hvor imponeret jeg blev ved det store pinse-skolemøde i Varde. Maaske var der samlet 2000 mennesker.

Hjemme i pastoratet samledes man særlig om vinteren til forskellige møder. *Bibellæsning* med saa mange tilhørere, som skolestuen kunne rumme, et meget taknemmeligt arbejde for præsten. *Ungdomsmøder* i præstegaarden, hvor der mødte en 70–80 unge. Jeg holdt et foredrag afpasset efter ungdommen, og som naturligvis havde til hensigt at vise vej til kirken, hvor der ikke kom faa unge. Der blev læst højt af min kone og mig, og der blev spillet violin og klaver. Men man kan jo nok tænke sig, hvordan det saa ud i de to stuer efter en saadan invasion. De sidste aar samledes vi i forsamlingshuset, hvad ikke var nær saa hyggeligt. Og *samtalemøderne,* som jeg satte stor pris paa. De holdtes i 10–12 forskellige hjem i begge sogne. De var ganske vist ikke saa vel besøgte; men til gengæld mødte den samme faste stok, ligesom ogsaa venner og naboer blev indbudt. Jeg søgte at lægge stykker af Ny Testamente tilrette i spørgsmaal, som saa drøftedes, og har man en heldig haand til at forlige skarpe synspunkter, kan møderne have stor betydning. Deltagerne var ogsaa trofaste kirkegængere. Der var kun én familie af Indre-Mission, der deltog; men forhandlingen gik ellers fredeligt og godt. Kun én gang gik det lidt varmt til om et afholdsspørgsmaal. – Her samledes vi ogsaa om sømandsmissionen og ofrede den altid en gave. Der blev altid sendt vogn efter præstefamilien. Og saa sygebesøgene. Aldrig er jeg vist budt hjerteligere velkommen end af syge og gamle, og her oplevede jeg mine allerbedste stunder; men det var ikke let at overkomme i det udstrakte pastorat.

Paa den tid eksisterede endnu det uheldige aftægtsforhold. Nu er det vist omtrent helt afskaffet i landet. Hvor kunne det dog smerte en, naar man hørte de gamle udtale med skærende bitterhed: Ja, de der inde venter kun paa, vi skal dø, hvad enten de der inde var en daarlig søn eller datter, der havde faaet overdraget ejendommen, eller den var afhændet til fremmede.

Og saa *fattige syge*: Den gang var der jo som bekendt ingen sygekasser og alderdomsunderstøttelse som nu, og man søgte i reglen kun læge i yderste nød, eller naar døden stod for døren og ikke som nu om dage, hvor saa mange, der i virkeligheden ikke er syge, strømmer ind i lægens konsultationsværelse.

Et lille træk fra hine dage: En fattig gammel kone laa lænket til sengen, særlig øjnene saa slemme ud. Der var altid propert hos gamle Maren. Blomstrende planter i vinduerne, lerstampet gulv med rent sand, kun faa fattige møbler. Hun blev plejet af en god datter, der dog ofte var ude at hjælpe i fremmede hjem, og saa maatte Maren jo passe sig selv. Da jeg første gang kom ind til hende, saa jeg naturligvis straks de betændte øjne. Maren laa lige imod lyset og kunne se ud paa en befærdet vej. Jeg sagde da følgende: »Hør Maren, jeg er gode venner med lægen og skal nok faa ham til at tilse Dem gratis, og saa betaler jeg Deres medicin. Men der skal selvfølgelig noget for noget. Næste gang jeg kommer og besøger Dem, skal De have vendt sengen, saa lyset ikke falder ind i øjnene.« Det lovede hun. De første ord, hun da mødte mig med, var: »Aa, Gud ske lov, hr pastor, at A no haae faat æ hoved i den aaen æen«.

Faaborg-Aarre havde en sygeplejeforening, som jeg var formand for; men den kæmpede en ihærdig kamp for at holdes gaaende. Der var som sagt smaa forhold, og man var ikke vant til at give penge ud til læge; derfor kneb det med at samle medlemmer, skønt det aarlige kontingent var 2–3–4 kr. – Vi havde et par dygtige sygeplejersker, og jeg tør nok sige, at de var til stor hjælp.

Jeg var ligeledes formand for sønderjysk forening og i mange aar ogsaa for foredragsforeningen. Ogsaa her kneb det med at faa kontingentet til at strække til, egentlig ikke paa grund af befolkningens paaholdenhed, men snarere fordi de ikke havde begreb om det aandelige arbejde, et foredrag kræver. Jeg hørte f eks en sogneraadsformand sige, at en taler ikke burde have mere end 6 kr for et foredrag. Ved en lejlighed læste jeg en novelle, jeg havde skrevet til Jyllandsposten. En af mine vestjyske venner spurgte, hvad jeg fik for den. Han prøvede at gætte: »Nej, De fik da ikke 10 kr, nej det fik De da ikke!« Jeg havde tilfældigvis kuponen af postkvitteringen i lommen og viste ham den. Han havde nær tabt baade næse og mund, da han saa, der stod 100 kr.

Senere, da der blev oprettet en ungdomsforening, kom der penge i kassen, og de fik raad til at indforskrive landets bedste talere.

1901 blev der indviet 2 nye skoler. Lærerne var dygtige og arbejdede flittigt i deres gerning, vel paaskønnet af befolkningen. Jeg tør nok paastaa, at Vestjyllands skolevæsen fuldt ud staar paa højde med de bedste skoler andre steder i landet.

Der var intet bibliotek i pastoratet, men vi var en snes familier, der slog os sammen om cirkulerende nyudkomne bøger. Nu er der senere oprettet et godt bibliotek.

Der havde tidligere været en del husflid, særlig pottemageri, der ikke var helt nedlagt 1901. Der bandtes revlingekoste og smukke halmkurve.

Omkring 1906–07 skete der en for pastoratet betydningsfuld begivenhed. I. C. Christensen glemte ikke sine frænder og fik en mer-

gelbane sat i gang. Den gik ogsaa gennem Faaborg-Aarre. Den bragte i mange maader forandring først og fremmest i økonomisk, men vel ogsaa i aandelig henseende.

Medens der findes vidunderlige mergelpletter de fleste andre steder i landet, der af skaberen er lagt om ikke paa hver mands ejendom, saa dog i nærheden, har vestegnen kun fjerne og spredte mergellejer. Da nu folk fik adgang til mergel, blev egnen snart helt forandret og var paa skov nær lige ved at blive østeregn. Der havde hidtil kun været faa haver ved hjemmene, men med mergelet blomstrede de ogsaa frem. Størst forandring viste sig først paa græsmarkerne. Efter merglingen kunne den dejlige kløver vokse, som absolut kræver mergel. Rug, byg og havre kunne nok trives paa mager jord, og straaet se godt og kraftigt ud, men kærnen var fattig; men fik jorden den undergørende mergel, foldede kornet godt. Men denne forandring gik desværre ud over den dejlige hede. Fræsere kom efterhaanden til egnen, og det ene store stykke hede forsvandt efter det andet.

Efterhaanden blev jeg en interesseret havemand og skønnede paa den smukke ramme, vor have dannede om præstegaarden; fik indkaldt statskonsulenten nogle gange og indbød befolkningen til møde og foredrag i haven. Senere anlagde jeg en ny have ude ved landevejen ved siden af den gamle have, saa kunne folk rigtig se, at bærfrugt, jordbær og urter trivedes, og snart anlagdes den ene have efter den anden. Særlig den flittige og dygtige *Marie Knudsens* have i Debel bar vidnesbyrd om de herlige produkter, mager jord kan yde, naar den faar mergel og bliver velplejet. Ogsaa *Marie Kirkegaard* i Vrenderup fik snart en smuk have, der viste vej i den egn af sognet.

Samtidig med denne udvikling blev befolkningen ved flid, dygtighed og nøjsomhed efterhaanden velstaaende, hvad der gav sig udslag paa mangfoldige maader. Det varede ikke længe, før man ikke kunne se bunden af kaffekoppen for god stærk kaffe, det vadmelstøj maatte vige for engelsk klæde, polstrede møbler holdt deres indtog, vindmotoren blev senere afløst af elektrisk drivkraft – sikkerlig til stor fortrydelse i vore dage. Mejemaskiner og høstmaskiner anskaffedes. Og naar man nu om dage kommer i kirke eller til møder, ser man lige saa mange biler som de smukke gamle ponyvogne i sin tid osv. – Det gik vel her som de fleste andre steder, man overvurderede kulturen og troede, at den kunne bære mennesker, mens der i virkeligheden skal stærke økonomiske og aandelige skuldre til at bære kulturen. Den har sin farlige side, og da den kom saa pludselig over vestjyderne, var faren saa meget større. Der er ingen tvivl om, at den uro og forjagethed, som hersker i byerne og mange steder paa landet, ogsaa er trængt ind i de gamle hedeegne, og i stedet for den gamle nøjsomhed møder man nu livets mangeartede krav.

Efter biskop *Gøtzsche* blev Gabriel *Koch* biskop i Ribe stift og holdt i min embedstid visitats i pastoratet. Skønt stærkt draget mod Indre-Mission var han frisindet mod andre kirkelige retninger; men den poetiske biskop overraskede i højeste grad under sammenkomsten med menighedsraadet i præstegaarden Indre-Missions medlemmer ved med beundring at citere Jeppe Aakjærs smukke digte. Ogsaa ved en anden lejlighed fik vi biskoppen til at gæste Faaborg.

Provst *Holck* paa Fanø havde dannet et konvent, hvori flere af provstiets præster var deltagere; stod konventet paa Fanø, var vi gæster i to dage hos den gæstfrie og fornøjelige provstefamilie. Ved disse lejligheder blev der holdt gudstjeneste i kirkerne og forhandling i hjemmene. Flere af medlemmerne var meget musikalske, saa vi glædede os ligeledes ved sang og musik. Efterhaanden blev vi vist alle gode venner, og forflyttedes et medlem til Sjælland eller Fyn, samledes vi ogsaa flere gange der.

Vi havde ogsaa en theologisk læseforening med kirkelige blade og tidsskrifter. Pastor *Ingerslev* i Jerne var formand. Det gik ikke altid lige glat med cirkulationen, og saa kom der klager til formanden. Der blev sendt en omgangsskrivelse, hvor vi skulle notere, hvad vi hver især sad inde med. Et medlem med fornavn Benjamin var ikke nogen stor forretningsmand. Snart kom et cirkulære, hvorpaa kun stod: Gaadens løsning: Se 1. moseb 44,2.

Sluttelig vil jeg omtale enkelte særprægede personer i Faaborg-Aarre fra min embedstid. *Gamle Søren Pedersen* fra Kjærbjerg, stærkt greben af den grundtvigske retning, gik jævnlig i sine yngre aar om søndagen sammen med en anden ligesindet de ca 2½ mil til Hodde kirke, hvor *Jens Schjørring* var præst. Jens Schjørring var sognepræst til Hodde-Tistrup 1864–78 og siger om disse 14 aar, at i modsætning til Farao oplevede han de første syv aar som de magre, de sidste syv som de fede aar. Der laa alvor og begejstring i deres kristendom. Begge forstod at fremsætte deres meninger og fik ikke ringe indflydelse i deres omgangskreds. Samtidig søgte mange unge til højskolerne. Folk samledes derfor gerne om den grundtvigske forkyndelse. Skønt de kirkelige retninger stod noget stejlt overfor hinanden, mærkede jeg ikke noget sammenstød. Indre-Mission var kirketro.

Gamle *Peder Pedersen*, – almindelig kaldet Pejr, velstaaende aftægtsmand i Tranbjerg, Aarre sogn, var en sjælden afholdt og velbegavet mand. Allerede som barn blev han overbevist om, at Gud hører, naar muldjorden sukker, og at Gud ikke sønderbryder det knækkede rør og ikke slukker den rygende tande. I hans barndom eksisterede endnu de skrækkelige markeder, hvor tyendet stod opstillet i rækker som andet kvæg og lod sig fæste af lysthavende. Paa et saadant marked i Kolding stod Peder som tolv aars dreng dybt nedbøjet og bad Gud om, at ingen maatte fæste ham. Kort efter at han var draget til markedet, kom hans broder fra soldatertjenesten hjem til Aarre og tiggede og bad forældrene saa længe, at han fik lov til at tage en hest og ride til Kolding for at hente broderen. Og det lykkedes. Denne oplevelse blev Peder til velsignelse og gav ham frimo-

dighed i sorg og glæde; han fik ikke ringe indflydelse i sognet og havde en lykkelig haand til at bringe fred og forsoning, naar noget var i ulave. Han havde en forbløffende hukommelse; kunne f eks godt sige, naar talen faldt paa et eller andet spørgsmaal: Ja, men det var jo den tankegang, præsten var inde paa 3. sønd i fasten, – selv om der var gaaet et halvt aar.

Han havde den skik ved højtiderne ogsaa at ofre til min kone. »Jo«, sagde han, »for er vi glade for præsten, saa har fruen ogsaa sin andel.«

Peder blev i sine sidste aar næsten blind; skønt han havde en fjerdingvej til kirken, kunne jeg være vis paa, han altid sad paa sin vante plads. Jeg talte med ham om faren ved at gaa alene. Nej, sagde han, Vorherre skal nok bevare mig, naar jeg gaar paa hans vej.

En anden god og udviklet mand, ogsaa fra Aarre, var sogneraadsformand *Hans Wenzelsen,* kendt af mange ogsaa uden for pastoratet. Engang vi talte om kirken og dens betydning, ytrede han: »Ja, jeg maa til kirke hver søndag for at hente næring til de søgne dage«. Var det en embedsskrivelse, han sendte stod der i reglen et eller andet godt ord som p s – f eks: Tak, for hvad De fik lejlighed til at sige Deres menighed i søndags! Da hans svoger, vor fælles ven, *Jokum Hansen* laa for døden, var han dybt nedbøjet og bad mig, som den gang var forflyttet til Vendsyssel, om at sende ham breve.

Saa var der *Niels Pedersen,* Granly, senere Vrenderup. Han var missionsmand. Før sin omvendelse havde han været et meget daarligt menneske med store og iøjnefaldende fejl; men derefter almindelig agtet og afholdt og en pryd for Indre-Mission. Han blev hurtigt begejstret, naar talen drejede sig om kristelige spørgsmaal, og sagde da altid du til den, han talte med: Ja ser du, ser du! Det kom ofte. Han blev min gode ven.

Brødrene *Kristen* og *Eskild Sørensen* var altid tilstede, hvor man samledes om aandelige spørgsmaal, og jeg staar endnu i brevveksling med den familie.

Husmand og amtsraadsmedlem *Therkel Kristensen* i Vrenderup var en klog og i mange henseender kundskabsrig mand. Amtmand v. Stemann sagde engang til mig, at denne mands skrivelser til amtskontoret hørte til de allerbedst motiverede. Han var i flere aar i menighedsrraadet og havde et videre syn end lige til dagen, hvad mange menighedsraad har savnet. Han var imod tiendens afløsning og salg af præstegaardsjord.

Sluttelig pastoratets mest ejendommelige mand, husmand *Hans Peter Skov.* Han havde taget lærereksamen efter sigende iført hvide lærredsbenklæder og med træsko paa. Fodtøjet er vel en overdrivelse, men medens kirkefolket altid mødte i søndagstøjet, mener jeg dog at mindes H. P. Skov i de hvide benklæder. Han var uhyre nøjsom og havde i sin skrøbelige bolig i mange aar kun stampet lergulv. Men der var altid propert i hjemmet. Han var ikke gerrig og ville gerne hjælpe fattige folk. Efter de store højtider fik vi jævnligt et helt aftenbesøg af ham. Han kom i træsko og havde sivskoene med og bragte mig sit offer 25 øre.

En jul kom han op til os med en god svineforæring og spurgte min kone: »Er præsten hjemme«. Nej, det var han ikke. H. P. Skov: »A kommer op te ham mæ en bet slant; men det kan nok væ, den var bløven nod større, hvis han et va saa skrap te aa lær æ konfirmander salmevers«. Men salmeversene blev ikke færre; jeg havde nok mærket deres betydning for gamle og syge.

Mange af de gamle grundtvigianere holdt ikke af udenadslæren, som ogsaa er bleven misbrugt ved at indprente skriftsteder, der slet ikke passede for barnets standpunkt, ja undertiden ved at indbanke dem. Jeg mindes lidt af det fra min egen skoletid.

Hans Peter Skov ligger begravet paa Faaborg kirkegaard – efter eget ønske – under en af kirkegaardens gange.

Vestjyderne var naturligvis ogsaa skrøbelige mennesker, der havde deres fejl. Deres handelsmoral var ikke altid god, og enkelte holdt lovlig meget af at spille kort. Hvor uskyldigt end kortspil kan være, saa er det dog min erfaring, at de, der er stærkt optaget af kortene, kommer sjældent i kirken.

Der er vist faa steder i landet, hvor der er saa ringe standsforskel som i vesteregnen, hvad maaske hænger sammen med, at de dygtigste og fremmeligste ofte var husmænd, der ved flid havde opdyrket heder og efterhaanden var bleven ret velstillede. De var ikke ved arv kommen sovende til deres ejendom. Man fandt ogsaa oftere i husmandshjem en lille bogreol end i gaardhjemmene.

Tjenestefolkene kom ogsaa ofte ved møder i hjemmene med og deltog i det fælles kaffebord. Heller ikke ved ungdomsmøderne mærkedes nogen standsforskel.

I disse aar var pastor *N. S. Nielsen,* Sneum, en skattet gæst i Aarre kirke«.

Pastor *G. Schmidt* (1914–49) blev her en menneskealder og er nok den præst, der har sat de dybeste spor, ikke mindst ved sin trofaste færden i hjemmene i glæde og sorg igennem de mange aar skabte han en velvilje i hele befolkningen for præsten og hans gerning. Han blev i usædvanlig grad afholdt, var en af egnens førende grundtvigske præster, men stilfærdig, ville ikke trænge sig paa. Han oparbejdede Santalmissionskredsene paa egnen, stod irenisk over for IM, som kom i kirken og var kirkelig. Hans lyse, raske væsen, frimodighed og rummelighed var paa sin plads netop i disse to aandeligt vaagne sogne (se ndf). Den store kirkelige begivenhed i disse aar var indvielsen af Agerbæk kirke 1929.

Pastor *Jac. Holdt* har været her siden 1950 og fortsat i G. Schmidts spor, baade som grundtvigsk og som Santalmissionens leder. Pastor H skriver 1966, at der er velvilje og jævnt gode forhold, en del kirkelig interesse. 2 IM-kr, sdsk, KFUM, YM-kr, DdU.

De tidligere foredragsforeninger nu afløst af aftenhøjskoler, der hver vinter samles i sognets skoler. Enkelte møder i skoler og præstegaarde arrangeres ved sognepræstens

og menighedsraadenes foranstaltning. I begge sogne er der foruden de sportslige ungdomsforeninger ogsaa alm ungdomsforeninger, der arrangerer foredrag, diskussioner, fester og gudstjenester m m for de unge.

Indre Missions arbejde begyndte 1882, da *John Pedersen* (* 63) kom hjem til sine forældre, et lille fattigt hjem paa Vrenderup hede. 1889 overtog han ejendommen, som han drev frem til et mønsterbrug. Da han 1933 afstod ejendommen, var der 30 kreaturer og han havde faaet mange præmier paa dyrskuerne. Han var en hedens pioner og tillige en aandelig pioner i Faaborg sogn. Han havde som ganske ung tjent sm m en troende karl i Aastrup; en ældre kvinde, *Lene Jessen,* Terpling, og kolportør *Jakob Jensen* førte ham til tro ved samtale og bøn. Med nogle unge var han til møde i Taulov, og efter en jakobskamp blev han omvendt og søgte nu til pastor *Hoff,* Andsager. Han fik kolportør *Mads Nielsen* til at holde møde, men pastor *Wiimh* var betænkelig, gik dog omsider ind paa at lade et møde holde i Slebsager skole. Der var fyldt, men efter *Mads Nielsens* tale stod baade præst og degn op og sagde ham imod. Diskussionen blev varm, og *John Pedersen* sad og var ked af det, indtil en fremmed mand, *Hans Vulf Nielsen,* gik op og erklærede sig enig med *Mads Nielsen.* Saa blev der ro. Efter mødet var John P. og *Hans Vulf Nielsen* alene tilbage i salen. De var trosfæller og blev venner for livet. *Hans Vulf Nielsen,* der var skrædder, var fra Tjæreborg, men havde lige købt en lille ejendom i Autrup i den sydlige del af sognet. De fandt hinanden, *John* tærskede Hans Ns korn, og *Hans Vulf* syede Johns tøj, og alle deres samtaler gik ud paa at fremme Guds riges sag her. Snart efter følte de trang til at tale med ligesindede, og i julen gik de fem mil til Outrup, hvor de besøgte gdjr og missionær *Johs. Malle.* De holdt jul sammen, læste og bad. *Johs. Malle* og hans ven sadelmager *Nielsen,* Esbjerg, holdt nu mange møder i *Hans Vulf Nielsens* hjem, og der blev et IM smf i sognets sydlige del. Men mod nord, i Vrenderup, hvor John P boede, var der dødt. Han gik paa besøg, men folk var uforstaaende. Saa blev en mand i østsognet, *Peder Madsen,* Agerbæk, omvendt, og lidt efter lidt kom der samling paa arbejdet med samtalemøder og missionsmøder. Pastor *Johs. Krog,* der kom hertil 1885, betød meget for IM. Samfundet voksede stærkt, *Jens Madsen,* Agerbæk, *Mads* og *P. Jensen,* Vrenderup, og flere andre i Agerbæk, Autrup og Debel. Der blev vækkelse. Den begyndte i Aarre, hvor *P. Jensen Hansen* og næsten hele familien kom med, især var hans søster *Marie* meget nidkær. Da *Niels Pedersen,* Autrup, blev omvendt, vakte det røre, ligesaa da *Iver Chr. Frederiksen,* Lærkeholt, kom med. Han blev leder af IM i Faaborg og ledede søndagsskolen i mange aar. Nu kom her ofte missionærer og talte: *Jens Holt,* Taulov, *O. Olander, C. B. Kjær, Kr. Jakobsen,* som samlede børnene. Møderne holdtes i hjemmene, senere i fh men saa besluttede man at bygge mh. *Niels Pedersen* gav byggegrund, en velhavende manufakturhdlr *Villads Kristensen,* der var flyttet til Faaborg, støttede. Man var skuffet over, at *Vilhelm Beck* ikke kunne komme til indvielsen. Det blev pastor *A. Jensen,* Darum, der indviede huset, og pastor *Skovgaard-Petersen,* Alslev, prædikede i den tæt fyldte kirke sammen med pastor *Krog-Meyer,* der støttede sagen og indbød alle talere og byggekomitémedlemmer til spisning i prgd. – I begyndelsen var møderne i mh kun svagt besøgt. Folk var ængstelige og troede, at IM var noget for sig selv. Saa begyndte IM at holde missionsuger. Og der blev vækkelse, især ved missionær *Søren Becks* og kordegn *Frøkjærs* (Esbjerg, senere sp Nyker) forkyndelse. Efter den første missionsuge var der altid fyldt ved møderne i mh og samfundet voksede, saa man fandt det nødvendigt at faa en indremissionær til sognet, *miss P. Hansen Sørensen* lovede at komme paa betingelse af, at man byggede mh i den opvoksende stationsby, Agerbæk. Man fandt, at det var et temmelig stort forlangende, men under verdenskrigen var der penge mellem folk, og 1917 blev missionshuset i Agerbæk indviet. De gamle syntes, at noget af fortidens glans og enhed gik tabt, da man nu skulle dele sig om to missionshuse, og at baner og stationsbyer ikke altid bringer »hellig luft« til hedens og IMs pionerer. – Det varede ret længe, før man begyndte at holde pige- og karlemøder. De unge kom trofast til de fælles møder. Til sidst gav man efter for kravet om særlige IMs ungdomsmøder. Det blev mest sommermøder i det fri, paa Faaborg mølle, hos *H. Charles Christensen,* Agerbæk, og *Andreas Kirkegaard,* Vrenderup. John Pedersens karl kunne stolt fortælle, at ved et møde havde man 72 heste at passe, og der var folk fra 10 kirkesogne. *John Pedersen* og *Iver Chr. Frederiksen* blev begge meget gamle, op mod 90 aar, og var til det sidste de trofaste søjler i IM, medens 2. og 3. slægtled fortsatte deres arbejde. (J. Andreassen i Hj og tr, XVIII, 1952,s 92 f).

Indre Missions kredsen for Agerbæk og omegn afholdt 1965 mandslejr i Agerbæk missionshus. Tre eftermiddage samledes der op til 120 mænd, unge og ældre, til berigende dage.

Flertallet af kirkelige i pastoratet har grundtvigsk præg.

Grundtvigske ledere, bl a:

Gdjr *J. Poulsen,* Aa (* 75, † 66) sognefoged. Lærer *Jac. Jensen.* Lærer *A. Poulsen,* Slebsager (* 85, lærer i Slebsager 19, kirkeværge † 63). Gdjr *Volf Møller* (* 66 † 57) mange tillidshverv, Agerbæk. Lærer *A. Teglgaard Hansen,* Slebsager, er næstfmd i mgh. Gdjr *Hans Christian Knudsen,* Agerbæk, gdjr *Jeppe Ravn,* Faa. Husm, amtrmdl *Oluf Christensen,* Fuglsig.

IMs ledere. En række indremissionærer har virket i Agerbæk: *P. S. Hansen, Anders Randbæk, Rasmus Pedersen* († 47, DnA 1948, s 71). *N. Pedersen, Folmer Jensen.* – Hmd *P. Fyhn,* Radebæk. Gdjr *P. Ankær,* Aarre (* 80). Gdjr *H. Rasmussen,* Vrenderup. Gdjr *Johs.*

Nielsen, F mølle. Kbmd *Klit,* Aa. Husmd *Esra Nielsen,* Agerbæk. Gdjr *Vald Sørensen,* Vrenderup. Gdjr *Søren Lindberg Sørensen,* Vrenderup. De to IM-kredse ledes nu af indremissionær *Erik Pihl,* Agerbæk, og gdjr *Peder Christensen,* Aarre.

Gdjr *Lars Mose,* Aarre († 1918) var foregangsmand i andelssagen paa egnen. Mindesten i Aarre ved mejeriet. *Hans Jepsen Pedersen,* Aarre, er sognets lokalhistoriker. *Kristian Kristensen,* Agerbæk, Faaborg sogns lokalhistoriker.

Skolen

Betydende lærere (foruden ovenn): lærer *Torben Klinting,* F, dygtig lærer, skattet forfatter. Førstelærer *Kresten Frandsen Krukow,* A (1899–1939, † 1956), en stærk og særpræget personlighed, der i talrige skriftlige og mundtlige debatter kæmpede for aandelig frihed. Hans efterfølger *Jens August Jensen* (1939–61) var en ualmindelig dygtig pædagog, elsket af sine elever.

Førstelærer *N. Thomsen,* Aa (1899–1937, † 1953). Hans efterfølger *Knud M. Jacobsen,* ansat 1924, førstelærer fra 1937, har som foredragsholder og sangleder taget livligt del i mødevirksomheden i ungdfor og foredrfor i en vid omkreds og har virket stærkt for den folkelige og kirkelige sangs fornyelse, stærkt præget af Laub, Ring og Aagaard. Centralskole i Agerbæk med realafd 1961 leder: *Poul Egebæk Bennedsen.*

Kærbjerg friskole oprettedes i 1918 som skole for børnene fra en del udflytterejendomme p gr a den lange afstand til Agerbæk skole. Havde i en del aar 20–30 børn, men da børnetallet i 1953 faldt til under 10, ophørte skolen. Dens eneste lærer var *Søren Kristensen* (1891–1966), der selv stammede fra Faaborg sogn, en stilfærdig, men trofast lærer.

Under den tyske besættelse var pastoratet besat af tysk militær hele aaret 1944. Agerbæk skole var helt beslaglagt, de andre skoler delvis. Hotel, missionshus og kroer var beslaglagt, møder holdtes i den tid i præstegaardens konfirmandstue.

1927 opl: God kkg, KS, DdU, 2 IM smf, KFUM og K, gode forhold, ret stærke modsætninger, 1939: Splittede forhold, en del kirkelig interesse, tildels ret stærke modsætninger, 3 IM-kredse, gr ungdomsf, 1947: Kkg 7 pct, jævnt gode, velvilje, 3 IM-kredse, DdU (sp), 1955: Kkg 4–6 pct, jævnt gode, velvilje, 3 IM-kredse, 3 sdsk, 2 KFUM og K, 2 DdU, 1963: Kkg 4–6–6 pct, en del kirk inter, 3 IM-kredse, 3 sdsk, KFUM og K, DdU (90 og 49), 3 Santalkr, 1966 se ovf.

Faaborg kirke midt i F by, paa et af de højeste punkter i sognet, en typisk vestjysk, romansk kvaderstenskirke, kor og skib med fladt loft. Skibet er tidligt forlænget mod vest. Der har været 4 døre, nordsiden har 2 tilmurede døre, syddøren er i brug, en knap 59 cm bred præstedør i korets sydside med indristede figurer, to oprind vinduer i skibets nordside med svagt markerede halvsøjler, et oprind vindue er der desuden i korets nordside med liljeornamenter og et tilmuret cirkelrundt vindue. Et tilmuret vindue i skibets sydside staar som niche. Den runde korbue er meget smal, med skraakantprofilerede kragsten og sokler. Svært, semigotisk taarn af røde munkesten, overkalket, med sadeltag, krydshvælvet taarnrum med smal bue og fladbuet dør i tvilling-spidsbuet spejl under reliefkors. Overdelen er ombygget 1723 og 1923 (Arkit Lønborg-Jensen). Vaabenhus mod syd fra c 1850. Alterpanel i ungrenæssance fra c 1575 med ornamentik. Ret anselig højrenæssance-altertavle fra c 1600 med malerier fra 1898 af Anker Lund (Emmaus, et tornekronet Kristushovede). Ældre altermaleri (Den samar kvinde) ved syddøren. Sengotiske profilerede stager. Romansk granitfont med rebsnoning, nyt messingfad. Sengotisk korbuekrucifix. Smuk, udskaaren prædikestol i eg fra 1608, 3 felter med udskaarne krucifixer, et 4. felt er gaaet tabt. Korintiske hjørnesøjler. Samtidig himmel med skriftsteder. Stoleværk med foldeværk og ornamentik. I koret et skrin med renæssanceornamentik. Middelald, skriftløs klokke. Blytag. 150 sd. Nyt orgel. Hovedrestaureret 1953, da man fandt det oprindelige gulv i koret. Tillige fandt man c 35 mønter eller rester af mønter tilbage til c 1234, antagelig tabte offerpenge. Under det gl alter fandt man en smeltegrube med jernslagger (fra jernudvinding?) og to stolpehuller, antagelig fra en tidligere bygning paa stedet (et beboelseshus?) samt flere dyreknogler.

Mack JG 2—4, 218 Nat.mus aarb 1894, 266.
K. Høgsbro Østergaard: F kirke, FRA, 1954, 454—82
H. Jepsen Hansen: F kirke 1936.

Agerbæk kirke, indviet 22. sept 1929, arkitekt Eilstrup Hansen, er ret anselig, hvidkalket, tegltækt. Bestaar af skib og retkantet afsluttet kor (afspejler birgittinernes højgotik med store tagflader og gavle). Mod vest et lille spir, med lanterne under vælsk spir. Falset, rund korbue med spinkle kragbaand, altertavlen er en efterligning af højrenæssancetavlerne, med ret tarvelige kopier af Dorphs »Kristus og børnene« (i 3 felter). Gotiske korstole. Granitfont, prædikestolen ny, som den i Aastrup. Stoleværk med akantus-snitværk og symboler. Et maleri af Troels Trier (Den fortabte søn) i skibet. 250 sd. Orgel

Aarre kirke, paa en bakketop lidt nord for byen. Har ligget afsides indtil vore dage. Romansk skib og kor af granitkvadre og tuf, koret paa profileret sokkel. Kun et rundbuevindue i korets nordside og den runde korbue er bevaret. Indtil en gennemgribende ombygning med mursten 1882 havde skibets nordside tufstensmure med lisener og friser. Bjælkeloft. Blytag. Sengotisk taarn (med rundbue til skibet) med sadeltag. Ved ombygningen 1882 blev korgavlen fornyet. Hovedrestaur 1930 ved arkitekt Axel Hansen, (der bl a indsatte et ejendommeligt stavværksvindue i skibets sydside). Vaabenhus mod syd fra c 1850. Trefløjet altertavle fra 1930 i sengotisk stil med malerier af hyrdernes og kongernes tilbedelse, den gode hyrde i kamp o s v (ved Erik Pedersen). Alterpanel med Kristus, omgivet af syngende engle. To ældre nadvermalerier (Nadveren og en gengivelse af Thorvaldsens Kristus) er ophængt på væggen. Smaa sengotiske stager paa siddende løver, ejendommelig syvarmet lysestage fra c 1900 (i »frodig jugendstil«, Trap). Høj, romansk granitfont med krydsende buefrise og ejendomm relieffer af fabeldyr, fugl, mand o s v. Prædikestol fra 1618 med evangelist-statuetter paa hjørnerne og naive udskaarne relieffer i felterne (Jesu barndom, opstandelse o s v). Smukt ungrenæssancestoleværk fra 1682. Jernbundet dør fjernet til Nationalmus. Middelald klokke uden indskrift. 100 sd. Orgel.

J. Helms: Dsk tufstenskirker, s 168, Mack.: D 53, 174, 175, H. Jepsen: Aa kirke.

Folketal: 1850: 652 og 379, 1901: 1167 og 604, 1925: 1793 og 715, 1965: 2232 og 765.
Altergæster: 1922: 783 og 345. Intet oplyst siden.
Menighedsraad: 1922: 10 n gr, 3 IM, 1934: 12 n gr, 6 IM, 1942: do. 1954: do. 1961: 12 gr, 7 IM, 1965 do.

Sognepræst

Indt 1870: Regul: 1862 kr, netto: 2360 kr., 1913: 3. kl, 1922: 2. kl, 1932: 1. kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1956.

1. 26. juni 1860–6. febr 69 (overlærer søetatens drengeskole 54): **D. P. Svendsen,** fl t Torstrup-H, se St.-L Fuglede.

2. 20. april 1869–21. nov 74 (skolebest Odense 61): **C. S. Heiberg,** fl t Vrejlev-H, se Feldballe-N.

3. 26. febr 1875–6. sept 78 (lærer Døvstummeinst Kbhvn 64): **J. C. Sørensen,** fl t Bjørnsholm-M, se Høje Taastrup.

4. 8. nov 1878–26. aug 85 (kkp Magleby-Holtug 13. sept 72): **P. V. R. Wiimh,** fl t Them, se Haarlev-H.

5. 30. okt 1885–9. nov 89 (hjpr Baarse-B 20. jan 82): **J. H. Krog,** fl t Pjedsted, se der.

6. 22. jan 1890–16. febr 1901 (kkp Storring-S-G 2. dec 85): **G. C. Krog-Meyer,** fl t Vigersted-K, se der.

7. 17. april 1901–1. dec 13 (lærer Kbhvn): **J. L. M. Bremer,** fl t Aasted-S, se der.

8. 20. maj 1914–30. sept 49 (uord medhj Kvong-L 13): **Gunnar Schmidt,** * 9. sept 79 Bogensholm, Vistoft. Forældre: Inspektør v Assistens kirkegaard, Kbhvn, ex jur Peder S og Mathilde Augusta Esche. Stud Østersøg rymn 00, c 08–1 (h_1), sekretær Vesterbros KFUM, Kbhvn 08, do Solbjerg sogn, Frberg, uord medhj Jyderup-H 12, afsk 30. sept 49, † 30. jan 50. $\sim^1$ 24. aug 15 Ida Petersen, * 19. juli 83 Næstved, † 9. aug 16. Faderen: Sp Undløse-S, † 16, se der. $\sim^2$ 4. juli 23 Magny Bundgaard, * 30. okt 93 Lyne. Forældre: Gdjr Jens Nielsen B og Ane Nielsen.

Krdsfmd Santalmissionen.
Æresmedlem af Faaborg-Aa husmandsforening 46.

Som ung kom Gunnar Schmidt til Kvong-Lyne i Vestjylland, og han blev i Vestjylland til sin død. Han havde den sorg at miste sin første hustru kort efter at han var kommet til Faaborg-Aa, men i Glibstrup, Lyne, fandt han sin anden hustru, som blev ham en god støtte. Hun var af gr slægt. Selv havde han virket i KFUM som kandidat, han blev nærmest gr, men ikke stærkt partipræget, en rummelig og frimodig mand. Pastor *Edv. Eller* skriver hertil, at Schmidt ved konventerne kunne fare op imod *Morten Larsen* som en arrig terrier. Eller tilføjer: »S var et fint menneske, en elskelig skikkelse, altid urban, selvom han kunne være skarp. Han var en kunstnernatur og en fin fotograf«. Hans ven pastor *Niels Petersen,* der i flere aar var sp i Ølgod (se Naur-S) skriver (Santalposten, 1950 s 45), at han tidligt slog til lyd for Santalmissionen i Vestjylland, men det var vanskeligt at vinde ørenlyd, for det var noget ganske ukendt. Han gjorde her et stort arbejde og deltog med interesse i Uldummødet. Han var en lys natur, ualmindelig afholdt, havde mange venner, var en saare flittig præst. Han var i sin fulde arbejdskraft, da han tog sin afsked. Derfor vakte hans død faa maaneder efter megen vemod. En hurtigt fremadskridende sygdom lagde ham i graven.

9. 8. marts 1950 (kkp Grundtvigs k, Kbhvn 28. dec 47): **Jacob Holdt,** * 8. dec 20 Dallerup. Faderen: Sp i Dallerup-L, † 21 (af Køng, Sjæll), stud Roskilde 39, c 46[1] (1-86) hjpr Grundtvigs k, Kbhvn 24. maj 46. $\sim$ 8. juni 46 Aase Grethe Rigmor Hansen, * 31. marts 21 Fløng. Forældre: Gdjr Niels Villads H og Oline Larsen.

Fmd Studenterkredsen 46–47, fmd Yngre præsters Forbund 54–57, BM Dsk Santalmission 61.

Litt: Aug. Fr. Schmidt: Fra Faaborg sogn, Iver K. Frederiksens optegnelser, FRA 1936, 73–89, K og S 1954, 468 f, A. P. Madsen og C. Neergaard i Nationalm Aarb 1894, 169–89, Vider og Vedt IV, 380 f. Hjemliv og trosliv XVIII, 92.

SNEUM—TJÆREBORG

Sneum sogn, 2108 ha, er lavtliggende og fladt, sandmuldede jorder, grænser ud til Vesterhavet (Fanø bugt) og deles af Sneum aa i to omtrent lige store dele. Indtil havdiget fra Darum til Tjæreborg anlagdes 1923 flg var der store enge langs havet, en rigdomskilde, som næsten flød af sig selv. Her gik kreaturer i hundredvis. Men jævnligt oversvømmede havet disse enge og kær. Nu er her frugtbart agerland. Sneum aa blev reguleret 1957–58. Vest for kirken er blødt svungne bakker. Byerne Allerup med præstegaard, Opsneum, Terpager, Tømmerby, bebyggelserne Spøttrup, Aalbæk med fh, Terpager og Tømmerby, øst for aaen, blev 1939 lagt under Bramminge i kommunal henseende.

Der er 11 fredede oldtidshøje (den ene med et stenkammer), c 50 høje er sløjfet. Ved Allerup er fundet en boplads og en gravplads fra den ældre jernalder.

Sneum Aa var, indtil havdiget 1927 (efter stormfloden) blev opført, præget af rigt laksefiskeri (c 6—700 kg laks og 500 kg ørred aarligt). Der var ofte processer om fiskeretten ml sp, som havde fiskeretten, og ejeren af Sneumgaard, som 1780 fik fiskeretten paa aaen.

Sneumgaard oprettedes c 1620 af **Fr. Munk** til Krogsgaard og Oksvang, og Sneum by blev nedlagt. Præstegaarden laa i Sneum til 1621, da kongen mageskiftede den til **Fr. Munk** for en gaard i Allerup. Denne er stadig præstegaard. Sneumgaard var en stor gaard (1638: 84 td hartk), den blev solgt 1646. Den første hovedbygning blev brændt af svenskerne i 1659. Svenskerne hærgede slemt paa egnen. Gaarden var i forskellige slægters eje (ejedes 1758—64 af biskop Peder Hygum). Efterhaanden frasolgtes meget af jorden, og 1914 udstykkedes den af Ribe amts udstykningsforening. (Et nyt Sneum rejste sig, ikke paa den gamle plads ved kirken, men paa højdedraget vestfor). 1800—30 var den stiftets betydeligste studegaard (ejet af fader og søn Kampmann). Den nuv rødstens-hovedlænge er fra 1882.

Forbindelsen ml Allerup og Darum foregik indtil omkr 1890 ved færge. Sneum Aa var sejlbar, og endnu 1830 sejlede skibe op til Sneum kirke. Der var ladeplads ved Tømmerby, og her holdtes markeder op til c 1850.

Ved stormfloderne dec 1909 og nov 1911 blev jernbanebroen og dæmningen ved Sneum Aa ødelagt.

Historikeren **Peder Terpager** (d 1738), der skrev »Ripæ Cimbrica«), biskop **N. E. Øllgaard** (f 1775) og arkitekten, prof **Hack Kampmann** (f 1813) er født i Sneum sogn.

Tjæreborg sogn, 1998 ha, som hovedsognet, langs Vesterhavet, naar ind til Esbjerg by, udstrakte marskdannelser langs havet (T enge) siden 1927 beskyttet af diger. Store enge langs vandløbene, i øvrigt ligger en del af sognet paa en bakkeø med jævnt bølgede, sandede jorder. Lidt plantage. Efter digets opførelse blev det meste af engene forvandlet til frugtbart agerland. Byerne T (800 indb) med jernbanest, centralskole fra 1955, bibl, mh, kro, sportsplads, Balsbys fabrik for Tjæreborg-huse af træ, rejsebureauet Nordisk bustrafik, store gartnerier. Hg Krogsgaard udstykket, ejet af hofmarskal Wenzel Rothkirch († 1655, begr her). Den anselige, interessante hovedbygning stod til 1825 (2 etager, 2 taarne, firfløjet), en tjenerfløj til 1934.

Hg **Krogsgaard** nævnes 1430 som stamsæde for slægten Munk-Lange, der ejede den i 200 aar til 1630. Ribebispen, **Iver Munk,** den sidste katolske biskop, var af denne slægt. Den sidste af slægten, **Fr. Munk,** oprettede Sneumgaard. Han var rig, men

under Wallensteins fejde (1627—29) blev han plyndret og maatte afstaa sine gaarde. Atter fik gaarden en blomstringstid, da den ejedes 1638—55 af **Wenzel Rothkirch** († 1655), derefter af hans søn Hans W., († 1673) Wenzel R, der var kgl lensmand, og hans hustru forskønnede rundhaandet T kirke (se ndf). Han var født i Schlesien, kom 12 aar gl til Danmark, deltog i Kalmarkrigen, hvor Chr. IV lagde mærke til ham. Kongen gav ham midler til en rejse til England, Frankrig og Italien, hvor han især uddannede sig i ridekunsten. Efter hjemkomsten blev han lærer v Hoffet og kgl staldmester. I det ulykkelige slag ved Lutter am Barrenberge (1626) frelste han kongens liv. Alt dette skildrede biskop **Erik Pontoppidan** i sin ligtale over ham i T kirke. Kongen satte ham højt og gav ham flere len at styre. Han var en god dansk mand, en from mand, som opdrog sine børn til gudsfrygt. Han døde med ordene: Kom, Herre Jesus! Han blev begravet i kirken. Kisterne blev 1861 flyttet ud paa kirkegaarden, hvor en høj granitsten viser graven.

Der er 23 fredede gravhøje, hvoraf 2 i Solbjerg plantage er ret store. 34 høje er sløjfet. Fund af jernaldergravpladser. En hellig kilde fandtes ved foden af Hellebanke (Schmidt, DH 154). Paa **Roborg** skal **Kaj Lykke** have holdt sig skjult i længere tid. Kroen Roborghus, der eksisterede indtil 1922, skyldte skibsfarten sin oprindelse. Før Esbjerg havns anlæg havde kroen sejlads til Norge (især tømmer fra Norge), ladepladsen blev ogsaa benyttet til kornudskibning og tørvetransport.

Bakkerne mod nord indeholder meget grus, en af sognets vigtigste indtægtskilder, store dele af Sydvestjylland fik grus derfra.

Ved kirken er en befrielsessten, paa kirkegaarden en mindesten om reformationen.

Af den ældre præstehistorie

Den første lutherske præst var vist *Knud Hansen. Claus Lauritsen Barfod* (1591–1641) oplevede, at Sneum by blev nedlagt af storgodsejeren Fr. Munk. Iflg skøde fik sp en gaard i Allerup i stedet for den nedlagte præstegaard 1621 (skødet læst paa Skads herreds ting 9. april 1622) men allerede 1623 maatte kongen paabyde lensmanden paa Riberhus at have indseende med, at *Fr. Munk* bringer præstegaarden i Allerup i samme stand som den i Sneum var ved ombytningen. (Kanc brevb, Det Kgl bibl). Barfod led stor skade ved en frygtelig vandflod 1634, hvorfor det paalagdes andre præster i stiftet at komme ham og andre skadelidte præster til hjælp. Sognet døjede meget under Wallensteins tropper 1627–29, slægten *Barfod* stammer fra Claus B (se stamt 5). Han efterfulgtes af sin søn, *Knud Clausen Barfod* (1641–71), han og sognet led haardt under krigen 1658–60; hans hustru døde af pest 1659. Mange døde af pesten, *Søren Dal* (1671–91) efterfulgtes af sin svigersøn, *Jacob Nielsen Bonnum* (1684 92). Derefter fulgte Bonnums næstsøskendebarn, *Carsten Christophersen Aal,* der druknede 1704 paa en overfart til Sønderho. Mag *Jac. Hansen* flyttede til Agri-E, *Wenzel Pedersen Galten* (1707–36) stiftede et legat paa 100 rdl for fattige her (Hfm IV, 569; Aug. Fr. Schmidt om G i FRA 1944, 49–60). Provst *Hans Sidelmann* (1736–67) flyttede til Kolding. Brorson skr (vis 1744) at S prædikede over 1. Pt 3.15 og »forestillede tydeligt og udførligt de troendes redebonhed til at gøre rede og regnskab for deres daab«. Brorson tilføjer »Det fortrød mig paa denne visitats ingensteds at have fundet Ny testamente, og især i denne mgh, hvor tilhørernes tilstand i det timelige er god, saa den største del af den nok kunne forskaffe sig samme, og det smerter mig inderligt, at Hs kgl majestæts saa hjertelig landsfaderlige omhu og forsorg til at forskaffe hans undersaatter det velsignede Guds ord i hænderne, paa saa mange steder ikke naar sit maal«. Sp klagede over en kvinde, der havde øvet forargelse og mened (vis 23). 1750 katekiserede *Sidelmann* smukt over 2. trosartikel, børnene svarede vel, den gamle degn *Stephan Nielsen* og de to skoleholdere blev rost. 1756 holdt S en grundig og opbyggelig prædiken over passionen. Ungd svarede vel, og intet blev klaget. Omtrent ligesaa ved vis 1759. Provst Sidelmann udgav 1765 fire prædikener, holdt ved »særdeles lejligheder«. Biskop Bloch skrev 15. febr 1766: »Disse grundige, gudelige og med yndig veltalenhed prydede taler fortjener billigen alle retsindiges bifald, der med mig vil ønske den velærværdige forfatter et langt liv og rig velsignelse til fremdeles end- og uden for sine menigheder at aagre med det kostelige pund Gud har betroet ham.« (Disse (interessante) prædikener findes paa Det kgl bibl).

Slægten *Sidelmann* virkede som sp her i tre slægtled, idet provst *Hans Sidelmann* efterfulgtes af sin søn *Lauge Sidelmann* (1767 –05) hvis søn, *Hans Sidelmann* efterfulgte ham. Da den unge Hans Sidelmann døde 1807, kun 31 aar, skete det i præstehistorien enestaaende tilfælde, at hans fader, *Lauge Sidelmann,* der havde taget afsked 1805, atter blev sp her, altsaa var faderen sønnens efterfølger (1808–1812) han blev 71 aar gl og fik rang med Kbhvns sognepræster. Hans hustru var datter af stiftsprovst *Stockmar,* Ribe, en søn blev sp i Guldager. – *Niels Bagger Nissen* (1813–30) havde været sp i Grindsted-G og i Grimstrup-Aarre, var vist n rationalist. Hans fader var organist i Ribe, og selv havde han været hører i Ribe. Han havde ti børn.

Pastor *Nissen* har i Liber daticus 8. dec 1821 givet en levende skildring af stormfloden 1. dec 1821: »Fra kl 5 morgen til 9 aften stod vandet 1 alen højt i præstegaardens lade og stald, alene ved sække fyldt med sand formaaede man at holde den stride flod ude fra værelserne. Vejen fra præstegaarden til byen var ét bølgende hav. – En lille ejendom med to køer, liggende ved anneksvejen nord for Allerup, omstyrtede ved vindens og flodens kraft midt i ét sus. Paa ejendommen var tilstede en ældre kone og en yngre kone samt to børn, (husbonden var paa arbejde i et andet sogn). Heldigvis blev et grundmuret fag af huset staaende, og her reddede de sig op paa loftet, og sad i noget strøelse fra kl. 7 aften til næste morgen og maatte høre paa de to køers brølen, der omsider døvedes i vandenes dybde«.

H. H. Matzen (1830–36) flyttede til Hygum, en dygtig og retskaffen mand (W i, 723), *Lars J. Nørager Høyberg* af Frørup døde dagen efter sin ankomst hertil 4. nov 36 af apoplexi. Han havde været sp i Højbjerg-E fra 1832, hans datter blev gift med *Rs. Prip,* sp Svendborg, fader til *Ejnar Prip,* Ø M. – Om *Johan P. Koch* (1837–50), af den kendte præsteslægt fra Døstrup, se V Nykirke-F og Astrup-S.

Tiden efter 1850

Embedet var det højstlønnede i herredet, pastor *Jørgen Ploug Sparrevohn* (1850–73) slog sig til ro og blev ogsaa boende her efter sin afsked. Der var ikke meget liv, almindelig folkekirkelighed blandt de ret velstaaende bønder, og ærbødighed for kirken. Pastor *M. A. Siegumfeldt* (1873–79) glemte aldrig, at han havde deltaget i Istedslaget. Han havde været en dygtig seminarielærer i Lyngby v Grenaa, var som ung stærkt paavirket af Grundtvig. S var ikke af dem, der jagede efter originale tanker, han prædikede først og mest for sig selv. Han »manglede aandens og tankens flugt« (sagde hans søn ved hans begravelse, se Søften-F), en redelig og enfoldig mand, men ogsaa selvstændig og myndig. – Provst *G. A. Obelitz* (1879–88) var en anset mand, men fik senere en trist skæbne (se Varde). Han udgav her Warnecks: Hvorfor udretter vor prædiken saa lidt? (1882) og Uhlhorns: »Kærlighedens gerninger«.

Pastor *N. S. Nielsen* (1888–1918) blev kaldt »en pietistisk grundtvigianer«, og det passede, for saa vidt som han stærkt betonede daabens naade, og samtidig talte han helliggørelse og holdt mange bibellæsninger (lærer *A. Bruun*). Præsteparret var afholdt, ja elsket. Han var fmd for foredragsforeningen, støttede afholdsforeningen, var den første fmd for Esbjerg højskolehjem. Men han lagde i øvrigt helst sit arbejde i sine sogne, og gik flittigt paa besøg. Efterhaanden blev der en lille IMkreds, og skønt han var discipel af Grundtvig, deltog han i IMs møder, IM var trofaste kirkegængere, og hans indflydelse paa IM mærkedes derved, at IM stod mindre skarpt her over for de andre end de fleste steder. I Tjæreborg var der normalt ca 100 menn i kirke hver søndag, bortset fra de travleste sommermaaneder. I Sneum var kkg noget mindre, men møderne i pgd var altid godt besøgt, især fra Tjæreborg. Hvert aar var der havemøde for Østerlandsmissionen, og den smukke have var myldrende fuld af tilhørere. ØMkredsen samledes i hjemmene. Ns bibellæsninger og foredrag (f eks om salmer og salmedigtere) var altid godt besøgt. – Det eneste sted uden for sognet, hvor han holdt gudstjeneste, var i Aarre, hvor kirken var stopfuld, naar han kom. Og den fremmede præst, han selv helst saa i sine kirker, var pastor *Ingerslev,* Jerne. Pastor N var svag, led af sukkersyge og aareforkalkning. Da han havde været her i 30 aar, søgte han afsked og byggede sig et hus i Tjæreborg. Hans salmevalg var særpræget, han indførte en række salmer af Brorson (Ak, min rose visner bort, Op, vaag og bed. Og især elskede han: »O Helligaand, med naadens haand mit kolde hjerte røre«). Sin afskedsprædiken holdt han over apostlens formaning om »at blive ved Jesus med hjertets fulde forsæt«, og han bød sin eftermand velkommen med grækernes bøn: Vi ønsker at se Jesus! Vis os Jesus!

Pastor *E. P. W. K. Selmer,* senere hed han Nerenst (1919–24) var her nærmest IM, han faldt ikke rigtigt til her, fik senere en tragisk skæbne. – Pastor *K. M. Hansen* (1924–35) havde været dansk præst i USA, var en moden mand, da han kom hertil, var afgjort gammeldags IMs mand, en ildfuld prædikant, der vakte røre, hvor han kom (se ndf).

Pastor *E. E. R. S. Krogager* (siden 1935) har gjort Tjæreborg europakendt, ja mere, ved det af ham stiftede, fortrinligt ledede rejsebureau *(Tjæreborg Rejser).* Selv kalder han sig hverken direktør eller chef, men kun *konsulent* for rejseselskabet. Han fortæller med lune om, hvordan rejsebureauet begyndte i 1950, da han og læreren fik ideen til en billig fællesrejse til Spanien. Man lejede en bus, og med en flok sognebørn drog man afsted. Og fik et underskud paa 1000 kr. Senere har pastor Krogager og lærer *Mathiesen* arrangeret tusinder af bus- og flyverejser, ja bureauet har sit eget flyveselskab m m. Men Krogager er først og mest *sognepræst.* Det andet kommer i anden række. Der staar jo ingen steder skrevet, at en præst ikke maa tjene penge, blot han passer sin præstegerning ordentligt. Og folk her er godt tilfreds med deres præst.

Rejsebureauet i Tjæreborg er nu et af Nordens største. Men Krogager er ogsaa landmand. Han driver selv de 30 td ld, som hører til præstegaarden, han passer det hele, ene mand, jorden er lagt ud til græs, til faareavl.

Han ser *præstens* opgave i at formidle Guds ord til sine sognebørn, hjælpe dem uden at folk skal mene, at en præst indtager nogen særstilling i forhold til Vorherre. Kirkerne er ikke fulde, men godt besøgt; han anser det ikke for præstens opgave at lokke folk til kirke ved ydre midler. Han er en ægte folkekirkepræst, godt støttet af sin kone, som han blev gift med under besættelsesaarene, medens han var under jorden og ventede paa at blive sendt til Sverige, de fik kun ni dage sammen; saa kom han til Sverige, hun til Vestre fængsel. ... Naar folk i sognet taler om deres præst og siger, at han er »mærkværdig« (ikke som andre præster) ligger der en bred jysk anerkendelse deri.

Ja, hvad skylder *Tjæreborg* ikke denne præst? Da jeg (PN) langt nede i syden spurgte nogle mørke, unge indfødte: »Hvad kender I til Danmark?« fik jeg omgaaende svaret: Tjæreborg! De kendte hverken *H. C. Andersen* eller *Niels Bohr,* men det viste sig dog, at de kendte Carlsberg og Tuborg uden rigtigt at vide, at det var danske navne. Men de kendte Tjæreborgs busser!

Den jævne, beskedne pastor *Krogager* har absolut ikke ønsket nogen særlig omtale her, men i en præste- og sognehistorie undgaar en præst, hvis virksomhed er kendt saa viden om, (videre end nogen anden præst har naaet i dansk præstehistorie), og som manøvrerer med mange millioner kr, har mange i sit brød, og midt i det hele er en flittig dansk sognepræst, ikke en særlig omtale.

– Det er en god præst, vi har, siger en gammel kone til mig. Ham kan man stole paa. Hans program holdt til punkt og prikke, da han førte mig til Paris, til Monte Carlo og Mallorca. Derfor er jeg ogsaa tryg ved ham, naar jeg skal paa min sidste store rejse«.

Krogager, der paa 17 aar har skabt 14 virksomheder, har dec 67 samlet det hele i »Tjæreborgfondet«, der repræsenterer 250 mill kr.

Væsentlige dele deraf skal anvendes kulturelt og filantropisk (Berl Tid 7. jan 68).

De kirkelige forhold betegnes som jævnt gode. Ingen skarpe skel. Alle kredse mødes i kirkerne. Flertallet grundtvigsk præget.

1920 blev der bygget missionshus i Tjæreborg, og samme aar stiftedes en kreds af KS.

Blandt lægfolk kan nævnes:

Indre mission: Cementstøber *J. Jensen,* T (* 76, † 55)) kirkeværge. Gdjr *Marius Larsen,* T. Gdjr *Peder Madsen,* T, fmd.

Grundtvigske: Gdjr *Hans Hjorth,* tidl fmd T menighedsraad, forestod den store restaurering af T kirke.

Gartner *A. Bertram,* nu fmd T mghraad.

Gdjr Carl Nielsen, Aalbæk, fmd S mghraad.

Sognefoged Jens Madsen Terkelsen, † 53, Tjæreborg, 89 aar. Terkelsen var en af Vestjyllands kendte skikkelser, en stout personlighed, om hvilken der stod baade agtelse og respekt. Han var født i Jedsted i Vilslev sogn, hvor hans fader havde et husmandssted. I fem aar drev han fiskeri fra Perth Amboy i staten New Jersey ved kysten syd for New York. Efter nogle aars forløb gik rejsen til Danmark, og Jens Madsen Terkelsen blev landmand i Tjæreborg. I 25 aar var han formand for sogneraadet og samtidig dets kasserer og i 22 aar tillige sognefoged. Ogsaa inden for amtsraadet, af hvilket Jens Madsen Terkelsen var medlem fra 1922 til 1926, fik han lejlighed til at gøre en dygtig indsats. Endvidere var han i 35 aar bestyrelsesmedlem i »A/S Den sydvestjydske Venstrepresse«. Jens Madsen Terkelsen mistede sin hustru i 1943. En søn er chefredaktør Terkel M. Terkelsen, »Berlingske Tidende«. Lærer E. Nielsen, Tjæreborg, er afdødes plejesøn.

Skolen

Førstelærer *H. J. Graver Hansen* (* 90, lærer i Opsneum 14) mghrmedl, fmd sygekasse, hjælpekasse m m.

Førstelærer *Andreas Bruun* (* 72 i Lustrup v Ribe, lærer i Tjæreborg, 97–32, † 62) mghrmedl, fmd KS i mange aar, gr leder, lokalhistoriker, ledede sognebiblioteket til 57, som han havde startet, hans hustru Kirstine B, blev ogsaa medl af mghr i T.

Centralskole 1955.

Leder: Førstelærer *Sv. Aa. Mathiesen.*

1924 oplyses: Ret god kkg, bedst i T, kirkelig interesseret befolkning, baade IM og gr, ikke skarpe skel, 2 fh 1 mh. 1934: God kkg, bedst i T, IM, KFUM og K, sdsk, KS med god tilslutning. 1947: Jævnt god kkg, godt sted at være præst, god samling om kirken, IM, KFUK, KS, velvilje, kirkelig interesse. 1955: Kkg 2–5 pct, solide kirkelige forhold, trofasthed mod kirke og præst, 1 fh, KS, IM, FDF, KFUM og K. 1963: Jævnt god kkg, ingen skarpe skel, IM, sdsk, FDF, DMS, ØM, KS, gode forhold. 1967: Do.

Sneum kirke ligger ret ensomt i kanten af Sneum enge, indtil 1620 omgivet af S by. Romansk skib og kor (en apsis er nedbrudt i middelald) af granit og tuf, skraakantsokkel. Nordvæggen har oprind lisener og buer paa koret. Begge de oprind døre spores, koret har mod syd og nord rundbuede vinduer. Skibet har 3 middelald hvælvinger, den eneste tufstenskirke med hvælvinger. Korets østgavl fornyet 1891. Sengotisk taarn med sadeltag og krydshvælv, taarnrummet er forhal siden 1891, da et vaabenhus mod syd fjernedes. De glatte taarngavle har synligt tagtømmer. Alterpanel i ungrenæssance med felter og acantussnit. Stor, udskaaren altertavle fra 1891 med krucifix paa alteret. Den gl altertavle (nadveren) hænger i kirken (fra c 1660). Ejendommelige stager fra 1752, madonnafigur paa nordvæggen. Romansk, glat granitfont, sydtysk daabsfad fra 1575 med bebudelsen. Enkel renæssanceprædikestol fra 1604, nyere stoleværk, smuk jernbeslaaet dør. Smuk gl messehagel med guldbroderier. Interessant sengotisk klokke fra 1543 med plattysk minuskelindskrift og madonnabillede. Epitafium. Blytag. 150 sd. Orgel.

Ny khst saml I, 615, J. Helms: Jyske tufstensk, s 144, Mack. D 407.

Tjæreborg kirke, midt i byen, er anselig, blytækt, smuk. Romansk kor og skib af granitkvadre og tufsten, skraakantsokkel. Tufstenspartiet paa skibets nordside har lisener og rundbuer. Den tilmurede norddør spores. Flere oprind vinduer. Skibet er forlænget i sengotisk tid, og fra samme tid er taarnet (højt) af munkesten, med sadeltag, krydshvælvet taarnrum og spidsbue til skibet. Vaabenhus mod syd fra 1891 (i st f et ældre). Prægtig altertavle i bruskbarok fra 1655, det ovale storfelt med nadveren, flankeret af snosøjler, i topfeltet ses Jesu gravlæggelse. Den er bekostet af Wenzel Rothkirchs enke. Tavlen var indtil 1938 sammenkomponeret med dele af en sengotisk fløjaltertavle, der nu hænger i nyt skab paa skibets nordvæg. (I midten Gud Fader med den lidende Kristus, Maria, og paa fløjene de 12 apostle m fl). Svære barokstager fra 1651. Romansk granitfont med kors og udhugget felt. Sengotisk korbuekrucifix. Prædikestolen indeholder dele af en stol fra 1551, men er i hovedsagen renæssance, vist fra 1652, med dydehermer. Lydhimmel, indgang gn kormuren. Ungrenæssancestoleværk fra c 1580. Lysekrone fra 1652. Tremastet skibsmodel. Et pulpitur mod vest fjernedes 1938. Kirken (der blev smykket af W. Rothkirch († 1655)) har et anseligt epitafium over ham og hans to hustruer paa skibets nordvæg (sandsten og marmor, smukt portrætmaleri) foran epitafiet et smukt smedejernsgitter. Ved den store restaurering 1938 af inventar m m fremdroges paa skibets bræddeloft rester af malerier af de 12 apostle. De blev restaureret og suppleret og hører til kirkens ejendommeligste prydelser, meget dekorative. De var dækket af 4 lag maling, malet c 1650. 1953—55 fik korets loft en malet udsmykning, de 4 evangelistsymboler (ved Ingolf Røjbæk). En roset i loftets midte med Rothkirchs vaaben bortkom og erstattedes af en ny uden vaaben. Klokke fra 1854 (den ældre klokke, »Anna«, var fra 1440). Tidligere stod to legemsstore figurer (Marie, Sct. Clemens) og mindre figurer af de 12 apostle paa en tværbjælke over altertavlen. El varmeværk fra 1938. 100 sd. Orgel. Udslidte gravsten i vaabenhuset.

J. Helms: Dsk tufstensk, 147 f, H. G. A. Jørensen i FRA 1919—22, 1925 P. Kr. Andersen i Ribe st aarb 1937,7 f, H. Bruun: T kirke 1964.

Folketal: 1850: 450 og 649, 1901: 664 og 887, 1925: 791 og 1148, 1965: 869 og 1822.

Altergæster: 1922: 200 og 500, 1930: 450 og 750, 1942: 400 og 700.

Menighedsraad: 1922: 3 IM, 10 n gr, 1934: 7 gr, 3 IM, 1 soc, 1942: 8 gr, 3 IM, 2 soc, 1951: 9 gr, 3 IM, 1 soc, 1961: 10 u p, 2 IM, 1 soc, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 126 rug, 34 byg, 29 havre. b) 35 rdl. c) 20 lpd smør m m. d) 425 rdl. e) 58 td ager, 3- eng, 7 td hartkorn, udbytte 800 rdl. Lavtliggende, ret god, gl pgd, stormfloder kan gaa lige ind i stuehuset. 1870: Regul: 2510 kr, netto: 5266 kr. 1913: 2. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd i Allerup opf 1878.

16. 21. febr 1837–14. juli 50 (sp Vester Nykirke-Faaborg 13. okt 24): **J. P. Koch,** fl t Astrup-R-S, se der.

17. 18. sept 1850–29. jan 73 (sp Randerup, Sdj 6. maj 35): **Jørgen Ploug Sparrevohn,** * 21. april 07 Pilegaard, V Aaby, Fyn. Forældre: Kmrrd, proprietær, landvæsenskomm Jens S og Jacobine Achtonie Ploug. Stud

Ribe 27, c jan 32 (1) afsk 29. jan 73, † 29. juni 90. ~ 21. okt 36 Johanne Jacobine Koch, * 4. april 17 Mjolden, † 18. april 96. Faderen: Sp i Jerne-S, † 61, se der. – Søn hjpr Skyum-H. Døtre ~ Petersen, Janderup-B og C. C. Rolffs, Sct Annen, Ditmarsken.

Om pastor S, se ovf. Hans søn (* 41), der blev hjpr i Skyum, blev 1872 indlagt paa sindssygehospitalet, Aarhus, hvor han døde 1885.

18. 12. april 1873–25. juli 79 (rkp Hjørring 24. nov 65): **M. A. Siegumfeldt**, fl t Hasle-SL, se Søften-F.

19. 25. sept 1879–21. juli 88 (kkp V-Ø Hassing 1. juni 76): Provst **C. A. Obelitz**, provst Skads-Ø V Horne herr 6. maj 86, fl t sp Varde, se der.

20. 28. sept 1888–14. okt 1918 (rkp Holmslands klit 24. marts 85): **Niels Sørensen Nielsen**, * 21. marts 53 Oksby. Forældre: Skipper Clemen N og Mette Kjerstine Nielsen. Landmand til 1880, stud Ribe 71, c 83-2 (h_1) uord medhj Storring-SG 83, afsk 14. okt 18, † 28. jan 20. ~ 27. nov 77 (i den straatækte kirke i Oksby) Birgitte Christine Hansen, * 20. dec 57 Blaavand, Oksby, † 9. nov 39. Forældre: Møller Peder Søren H og Maren Kristine Brinck.

Pastor Ns livshistorie er historien om en vestjydes sejge kamp for at naa sit maal: at blive præst, og om en dygtig og anset præst, der tilbragte alle sine præsteaar i Vestjylland. Lærer *A. Bruun* fortæller bl a: Pastor Ns fader sejlede med stykgods til Hamborg fra Ribe, og det var drengen meget optaget af. Niels S N vakte som barn opmærksomhed ved sine gode evner, han kunne læse, da han var fire aar, og lærte da stykker af lærebogen udenad. Meget tidligt ville han være præst. Hans forældre satte ham i pleje i Øster Vedsted, men da han længtes hjem, tog de ham hjem, efter en svær tid, indtil han, otte aar gl, kom i kost hos en tømmerhandler *Hansen* i Ribe og kom i Ribe borgerskole. Naar faderen lagde sit skib til i Ribe, kom drengen ombord, og jævnligt fulgte Niels med ud til kanalhuset. Da han var ti aar, kom han i Ribe katedralskole, men længtes stadigt hjem og ønskede, at skolen ville brænde. I Ribe boede han sm m den senere ejer af Sneumgaard. Da han var blevet student, tog han til Kbhvn, lysten til at blive præst var nu borte, han studerede baade medicin og jura, men kunne ikke slaa sig til ro. Saa drog han hjem for at blive landmand. Han havde først en meget daarlig plads i Nr Snede, en tid var han fisker, blev saa landvæsenselev hos *Chr. la Cour* paa Sønderris, og saa købte hans forældre en gaard til ham i Vejrs 1877. Han giftede sig samme aar med en pige fra hans hjemsogn, hun havde paa en gaard i Sdr Vium udmærket lært at blive husmoder. Tanken om at blive præst vældede atter frem. Han kunne ikke opgive den, han solgte (1880) gaarden, som var paa flere hundrede td land, hvoraf kun en del var opdyrket. Med kone og barn drog han til Kbhvn, og ved utroligt slid tog han embedseksamen paa tre aar, men først to aar efter fik han embede paa Holmslands klit med en aarsindtægt paa 1000 kr det første aar, naadensaaret endda uden indtægt. Han fik foræret en baad af sin fader for at sejle de lange ture langs klitten og til Ringkøbing. Fru N fortæller om en frygtelig tur til Ringkøbing, da hun skulle til tandlæge med en slem tandpine.

Pastor N var grundtvigsk, og han fik stiftet en foredragsforening paa Klitten og optog en kamp mod fiskernes drikkeri (Hj o tr XX, 28). Han var glad, da han ved paasketid 1889 blev indsat i Sneum-T. I den første tid var det økonomisk smaat. Der var pension at betale og en stor børneflok. Han drev selv landbruget, og fru N ledede dygtigt den store husholdning. De var meget gæstfri, og præstegaarden blev et kært samlingssted. Om hans præstegerning her se ovf. Som nævnt blev han kaldt »en pietistisk grundtvigianer«. Han havde den egenskab, skriver lærer *Bruun*, at »før han sluttede sin prædiken, havde han faaet tilhøreren selv til at bede«. I mange aar klagede han over at mange ikke kom i kirke og hørte ordet, men da han senere plagedes af sygdom, saa han lysere paa folk og fik den tro, at man ogsaa kunne være kristen, selvom man kun sjældent kom i kirke. Kkg var da altid god, især i Tjæreborg, og hans møder og bibellæsninger var godt besøgt. Man følte, at han var »en af vore egne«, og præstefolkene blev meget afholdt. Sygdom tvang ham til at søge afsked, og mens han som emeritus boede i Tjæreborg, skrev han en række artikler i »Vestkysten« især om gudstjenesten, han underskrev sig beskedent: En kirkegænger. Ved hans begravelse sagde provst *Benjamin Nielsen*: »Paa pastor N passer Paulus' ord: Det er troværdig tale, at Jesus Kristus kom til verden for at frelse syndere, blandt hvilke jeg er den største, for han var en ærlig kristen, en ydmyg mand, og derfor en god præst i sine sogne.« Menigheden satte en stor sten paa hans grav.

Hertil kan føjes, at N havde en egen evne til at skrive indholdsrige breve, ofte paa vers, og sange. Pastor *J. P. J. Nørgaard* skriver, at N havde meget af Marthas, men sandelig ogsaa meget af Marias sind. Han glædede sig, da Jakob Knudsen paa spørgsmaalet om hvilken bog, der var den bedste danske bog, svarede: Den danske salmebog. Bibelen er jo ikke en dansk bog.

21. 21. maj 1919–11. maj 24 (kst sp Feldballe-N 19. juli 17): **E. P. W. K. Selmer** (Nerenst), fl t Gudme-B se der.

22. 12. sept 1924–4. marts 35 (andenpr Elling 25. april 22): **Karl Marius Hansen**, * 21. febr 66 Gamtofte. Forældre: Fodermester, arbmd Morten H og Katrine Marie Hansen. Tog teologisk eksamen ved Augsburg sem, USA 08, dsk præst i Plainview, Nebr 08, Denver, Col 11, Selma, Calif 14–19, Emmaus mgh, Mc Nabb, Ill, 19, rejste hjem 21, afsk 4. marts 35, † 13. juli 39. ~[1] 25. febr 98 Marie Christensen, * 8. juni 73 Bjergby, Vendsyssel, † 27. Faderen: Gdjr Søren C. ~[2] 6. nov 28 Helene Back, * 2. marts 84 Ø Snede. Faderen: Kbmd B.

Atter fik Sneum-T en sp, der ikke var gaaet den lige vej til præstegerningen. Han voksede op i et meget fattigt hjem ved Assens

og bevarede sit fynske præg. Hans fromme, stille mor døde, da han var syv aar gammel, han havde mange søskende og de maatte tidligt ud at tjene. Karl H kom i huset hos en tømrermester, der tog sig godt af ham og satte ham i tømrerlære. I skolen var han særlig optaget af religionstimerne, og han skrev at lignelsen om den fortabte søn, som gjorde stærkt indtryk paa ham, kom til at præge ham for livet. Han havde en ubændig læselyst, læste alt muligt, men det fik hans religiøse interesse til at forsvinde. Han blev grebet af eventyrlyst, og 1888 rejste han til USA for at finde lykken der. Men det skulle gaa anderledes. Ikke penge blev han rig paa (som han drømte om), men han blev omvendt til Gud og fandt sin hustru, sammen med sin forlovede rejste han 1897 til Bjergby ved Hjørring og blev gift med hende. De bosatte sig i Chicago og sled flittigt. Deres gudsforhold kølnedes, men en dag hørte de pastor *L. Pedersen* (se Aastrup-S) prædike om den fortabte søn (i Ebenezer kirken ved Humboldt park), og som den fortabte søn søgte H atter ind til Gud. Samtidig vaagnede et kald hos ham til at forkynde evangeliet for sine landsmænd. Efter lange overvejelser søgte han optagelse paa den norske frikirkes præsteseminarium i Augsburg (Minn) og 1908 blev han præst. Han virkede forskellige steder i USA (se ovf), »var redskab til vækkelse flere steder, en noget paagaaende prædikant, som til tider kunne glemme takt og tone i sin ivrighed« (P. C. Jensen, Blair, Nebr, red af Luth ugebl). I Californien oplevede han sprogkrisen som følge af den nationale vækkelse efter 1. verdenskrig og valgte saa at rejse hjem til Danmark. Han var en enspændernatur, lod sig ikke putte ind i nogen bestemt dansk kirkelig retning. Han blev IMs andenpræst i det aandeligt levende Elling ved Frederikshavn og kom saa til Sneum-T. Han var vækkelsesprædikant, tog efter sin afsked ophold i Alderslyst ved Silkeborg, hvor han til det sidste arbejdede ivrigt for Guds rige. Han døde efter et kortvarigt sygeleje, og hans gode ven, pastor *N. C. Petersen*, Simested, talte over ham. (DnA 1941, s 65, P. C. Jensen og N. C. Petersen).

23. 30. juli 1935 (hjpr Vejlby v Aarhus 18. juni 34): **Eilif Egon Richard Søndergaard Krogager**, * 5. febr 10 Øster Nykirke. Forældre: Murer Marius K og Kirstine Mikkelsen. Stud Aalborg 28, c 34-1 (h[1]). ~ 26. febr 44 Gorma Haraldsted, * 25. marts 04 Kbhvn. Forældre: Købmand Jens Peter H og Julie Hassing. – Om pastor K se ovf. Se Søndags BT 18. og 25. okt 1963.

Litt: Jesper Madsen: Fra S-T sogne, FRA 1913, FRA 1944, Khst saml 6 r III, 170. H. H. Sørensen: Udlejerengen i T, FRA 1918. Medd fra Sp: lokalhistorikeren Jeppe Andersen (gift med en dt af pastor N. S. Nielsen). Lærer A. Bruun.

BRØNDUM—VESTER NEBEL

Brøndum sogn, 3962 ha, naar baade ind til Esbjerg og Varde købstæder, langstrakt fra nord til syd, ret højtliggende, jævnt, svagt bølget terræn, sandet jord med lerunderlag. Meget fladt mod syd, hvor Esbjergs lufthavn ligger. Nørreskov med golfbane mod syd. Næsten ingen hede. Forstadsbebyggelse til Esbjerg mod syd. – Byerne B med fh (fra 1890), Tarp (350 indb) med skole fra 1960 (realafd), bibl, alderdomshjem fra 1956 (19 pl) kro, køleskabsfabrik, minkfoderfabrik m m, Gesing (450 indb) er forstad til Esbjerg, skole fra 1964, fh i forb m skolen, desuden Kærsing ved lufthavnen, Forum m skole fra 1951, fh fra 1910 – bebyggelser: Astrup, Forumlund, Fuglbæk, Balle, Spangsbjerg, forstad (sm m Gesing) med *sanatorium* (opf 1908 af Sct. Joseph-søstrene i en plantage, overtaget af staten som tuberkulosehospital 1920 (100 pt), nu en afd under Esbjerg centralsygehus med TB-afdeling). I haven en Hermes-statue. Lystskoven Nørreskov med pavillon, dyrepark, restaurant m m.

Der er 26 fredede oldtidshøje, 6 ret store, c 290 høje er sløjfet. Store grupper har ligget ved B og Kærsing. Flere tuegravpladser. Gn sognet gik den gl ryttervej (kongevej). Paa kirkepladsen mindesten om kong Chr. III, som to gange skal have besøgt Brøndum.

I Gesing skov (50 ha) mindesten for plantningssagens forkæmper, dr. med. **O. Bruun** († 1898). 10 ha af skoven solgt 1906 til sanatoriet.

Sognets kyndige lokalhistoriker er *Karl Hansen.* Hans afhandlinger nævnes ndf. Der henvises dertil.

Vester Nebel sogn, 2522 ha, som hovedsognet, ret jævne, sandede jorder. Ingen hede eller skov. Byerne V N med skole fra 1956, bibl, fh (opf 1906, nedbrændt og nyopført 1949), sportsplads, Hygum, bebyggelserne: Øllufvad m skole, kro og dambrug, Skærbæk, Vestervad, Schæfergaarde, Livstrup, Søhale osv. Hg Øllufgaard udstykket.

Der er 16 fredede oldtidshøje, 2 anselige, 35 er sløjfet. Mosefund.

Af den ældre præstehistorie

Om den første lutherske præst, *Hans Pedersen,* berettes, at kong Chr. III overnattede hos ham 1536 og 1539. De flg præster var: *Jørgen Pedersen* († 1585) *Peder Jensen Bramming* († 1624), *John Madsen* († 1658) han blev provst, gav altertavlen i B, hans dt blev gift med eftm. *Peder Jensen Grønholt* († 1684). Svenskekrigene og pest 1658–60 voldte mange ulykker. Grønholts dt blev gift med eftm *Anders Nielsen Serup* (1679–1720), som blev provst. Pgd brændte 1679. *Hans Pedersen Brylle* (1720–39) blev gift med en anden dt af Peder Grønholt. *Hans Wandal Mouritsen Høyder* (1739–46) af Vejle–H, blev kun 35 aar. Af hans seks børn blev en søn sp i Nr Nebel-L. Brorson skriver, at H ved vis 1744 »af Peders exempel forestillede Kristi omgang med de bodfærdige«, og at ungd svarede upaaklageligt. – *Albert Chrf Hieronymussen Klagenberg* (1746–76) havde været

præst for det kgl herskab 44–46, en søn blev sp i Nr Omme-B, en dt g med Bay, Kvong-L. Ved vis 1750 »prædikede han skikkeligt om Guds i Kristus aabenbarede naade« (Lk 1, 57–79), ungd svarede kun maadeligt. Aarsagen »var formentlig, at der ikke i sognet er holdt ordentlig skole, som ske burde, p gr af adskillige vanskeligheder, som dog nu haabes at være til ende, saa sp har med des større nidkærhed lovet at drive paa med ungd undervisning«. 1755 var dette bragt i orden. Sp prædikede skikkeligt om Guds svare domme over naadens foragtere (Lk 19, 41–48), ungd svarede maadelig, men degnen, stud. *Thomas Hoeberg,* berettedes at være god og hans skolehold upaaklageligt. 1762 forestillede sp af evg (Lk 6, 36–42) ret skikkeligt Guds barmhjertighed. Degnen, *Thomas Hoeberg,* var 85 aar og forestod skolen med eksemplarisk flid. Intet blev klaget, ejheller over menighederne, (Vis 19, 59, 101, 156).

Thomas Huulegaard (1776–99) flyttede til Jørlunde, havde været lærer ved Vajsenhuset, var pietistisk præget. Om hans afskedsprædiken, se FRA 1938, 69–96 og Ribe St Aarb 1944. *Hans Kirkebye* (1799–34) havde været sp paa Anholt, var n rationalist. Hans dt blev gift med eftm *P. G. Wanning* (1825–35, se Als), der havde været miss i Julianehaab i Grønland. En rar, retsindig mand, ikke nogen stor taler, svagelig.

Tiden efter 1836

Pastor *Mogens V. Esmann* (1836–53) havde ogsaa været missionær i Julianehaab. Han skrev interessante skildringer fra Grønland i Dsk religionsblad, og hans biografi findes i Grønl selsk aarsskr 1930–31, 101–06. Han var præstesøn fra Ølgod. Pastor *C. C. Müller* (1854–71) var sønderjyde, præstesøn fra Gram. Pastor *Carl Moe* betegner hans prædiken som »for ringe, gruelig kedsommelig, saadan som en gammel rationalist kan præstere det« (Se her VI, 634). Efter pastor *N. V. T. Hansen* (1871–79) kom *E. C. Assens* (1879–99), søn af provst A, Jerne, i hans tid begyndte den stærke udvikling, baade materielt og aandeligt. Der blev bygget fh i Brøndum, og ikke faa unge tog paa højskole, sognene blev grundtvigsk prægede, men pastor *Assens* var n højkirkelig, af gammel præstegaardskultur, han tog det sindigt, roligt, uden jag eller hastværk. Han røg stadigt sin lange pibe og forstod at skabe den gamle præstegaardsstemning, en god og faderlig ven for sine sogne. Meget samvittighedsfuld. Han brændte sine prædikener for ikke at blive fristet til at holde dem én gang til. Hans konfirmandundervisning og kirkebogsførelse var eksemplarisk, og i sin lille vogn kørte han flittigt rundt og besøgte gamle og syge. Pastor *P. Taaning* (1899) var her knapt et aar. Han havde været gr leder i Himmerland. Her naaede han ikke at sætte spor. Med provst *H. P. Hansen* (1900–09) kom en ny præstetype hertil. Han var fynbo, havde været bondekarl til sit 21. aar, da han kom paa Skaarup seminarium. Skønt ægte fynbo faldt han godt til blandt jyderne. Han tog ikke særligt højtideligt paa tingene, hans friske latter og hjertelighed skaffede ham mange venner, han sagde tingene ligeud, klart og djærvt. Landmand og skolemand var han alle sine dage. Han drev selv sin jord, og det var ikke avlskarlen, der kom til at bestemme. Og som skolemand øvede han en særlig indsats, da han som provst havde hele Esbjergs stærkt voksende skolevæsen under sig. Hans faste haand, klare blik og omfattende viden kom her til stor nytte. Som præst var provst H en redelig og dygtig mand. Han var ikke stærkt retningspr, da han kom hertil, men han sluttede sig efterhaanden klart til grundtvigianismen, fandt sine præstevenner der og blev en søgt grundtvigsk foredragsholder. Der blev bygget 3 fh i pastoratet i hans tid, og han var med til at sørge for ledere og talere. Han var ikke af de meget læsende præster. Hans stærke forankring i daabens grund medførte, at han ikke forstod tidens trang til liberal teologi. Med ham forsvandt herskabsvæsenet fra Brøndum præstegaard, han var jævn, gik i træsko, forkede selv sit korn op. En folkelig mand. (Se her II, 156). Pastor *L. J. K. Ingerslev,* Jerne, stod ham særligt nær.

Siden 1900 har der været grundtvigske præster. Pastor *H. M. M. Kelstrup* (1909–17) bevarede livet igennem et klart grundtvigsk sigte, baade kristeligt og folkeligt. Grundtonen i hans forkyndelse kan vel siges at være: Guds kærlighed til syndige mennesker. En af hans yndlingssalmer var »Gud Herren saa til jorden ned.....« Af natur var han barnligt from, ikke meget spekulativ eller kæmpende. I Brøndum holdt han menigheds- og ungdomsmøder i præstegaarden, med god tilslutning. Han havde god kirkegang, og hans hustru begyndte et arbejde med en »kvindekreds«, der samledes til oplæsning, sang og syning – f eks syede man et alterfortæppe til Bryndum kirke. Denne kreds fortsatte under de efterfølgende præster og eksisterer endnu. Pastor *M. Nielsen* havde svagere kirkegang (1917–24) en meget stilfærdig mand, pastor *Tage Møller* (1925–29) blev senere valgmenighedspræst, ægte grundtvigsk, han elskede sangen, virkede for *Laubs* melodier (hvad ikke alle var glade for). Hans hustru, datter af sognets lærer Valdemar Nielsen, var broderdatter af komponisten *Carl Nielsen.*

Pastor *Bue Bennike* (1930–37) var fra Vallekilde og præget af valgmenigheden der, solidt grundfæstet i grundtvigsk livssyn. Han havde amerikansk præsteuddannelse og havde været præst i USA efter at have været flyvemekaniker under den 1. verdenskrig i den amerikanske hær. Han var en flittig præst, der ikke gik i staa, men stadigt søgte bedre udrustning til præstegerningen. Han havde myndighed og fasthed, popularitet var han ligeglad med. Han var sig selv, hadede løgn og snæverheden. En solid prædikant, en noget tung natur. Hans hustru, som sang saa smukt, var ham en god støtte.

Provst *K. B. Schmidt* har virket her siden 1938.

De kirkelige forhold har gennem aarene været gode, rolige og ensartede. Befolkningen viser stor trofasthed mod kirke og præst, selvom der ikke kan tales om stort kirkebesøg

ved almindelige gudstjenester. Det er et godt sted at være præst. Selskabeligheden er stor, og sp indbydes med ved mange lejligheder. Enkelte familier i begge sogne slutter sig til Indre Mission, flere til grundtvigianismen, men det store flertal er almindelige folkekirkekristne uden partipræg. Her er en dygtig landbefolkning med megen interesse for aandelige og kulturelle spørgsmaal. Sognet er nu stærkt præget af at blive forstad til Esbjerg (villakvarterer og 2 højhuse).

Fmd for mghr har været:

Lærer *S. Petersen,* Gesing (* 90 Agtrup, lærer her 22, kredsfmd DdU, fmd, Bibl). Gdjr *N. Gregersen.* Gdjr *Kr. Thuesen.*

Blandt lægfolk kan nævnes:

Lærer *Skærbæk.* Gdjr *Sand Kristensen,* Gesing. Gdjr *Helge Lund,* Hygum, og sp har ledet KS-kredsene.

Andreas Jørgensen († 32), Lifstrup, opdyrkede 264 td ld, anset landmand. Gdjr *Rask Jensen* (* 81) Gesing, paa Askov, ejede fødegaarden 03–55. Fmd Guldager-kredsens Venstre, sogneraadsmedl, amtsraadsmedl, fmd Esbjerg og omegns landboforening, fmd. Den sydvestjyske venstrepresse, dagbladet »Vestkysten« mange tillidshverv.

Skolen.

Lærer *Vald. Nielsen,* B († 65). Broder til komponisten Carl Nielsen; deres fader ligger begravet paa B kirkegd.

Centralskole 1960 med realafdeling. Skoleinspektør: *Børge Nielsen,* * 23.

Under den tyske besættelse var der temmelig uroligt. Esbjergs flyvehavn i den sydlige del af sognet, var udsat for overflyvninger og skuddveksling. Der var baade bombekastninger og nedskydning af flyvemaskiner. De 5 første maaneder af 1943 anvendte tyskerne vejene omkr B kirke til parkering af militærkøretøjer, der saaledes i læ af kirken sikredes mod luftangreb. I den tid var konfirmandstuen beslaglagt til vagtstue. Soldaternes opførsel var upaaklagelig. 27 aug 1944 blev flyvepladsen udsat for regulært bombardement, c 300 bomber nedkastedes og en del brandbomber. Et stort tal af disse faldt i nærheden af kirken uden at anrette skade. Flyvepladsen led meget. Men ingen i sognet kom til skade.

1917 oplyses: God kkg, 3 foredragsf, 2 DdU, ungdomsm i prgd. Næsten ingen IM, gudstj 2 gange om maaneden paa Spangsbjerg sanatorium, 4 fh.

1927: Kkg 10 pct, gode, KS (100) og DdU (70), gr præg 1935: Kkg 10 pct. Hørelyst, KS (65) 2 DdU (80), foredragsf. 1947: Kkg 5–6 pct, gode, en del gammeldags kirkelighed, KS (75, sp, 30, H Lund) 2 DdU (175 og 60), 4 fh, 1955: do. 1963: Kkg 5–6 pct, gode, KS DdU, 3 fh. – Sp har regelm tjeneste paa Spangsbjerg hosp. 1967: Kkg 3–4 pct. KS, (90, sp) 1 fh. Se i øvr ovf.

Brøndum kirke ligger højt (tidligere sømærke), er anselig og interessant. Skib, kor og apsis er romanske granitkvadre og tuf, apsis og skib har dobbeltsokkel. En lille, sjælden dør paa korets nordside, ved sin form og overligger enestaaende i Jylland. Mærkeligst er kirken dog ved sin indvendige udsmykning af apsis og kor, udført c 1250 i overgangsstil af tuf og tegl. Apsis har to rækker arkadeblindinger, de 11 nedre af tegl, rundbuede og baaret af svære halvsøjler, de øvre af tuf, spidsbuede og indfattet af rundstave. Af samme form som de sidste er ogsaa to nordvinduer i koret. Fra samme tid stammer korets to hvælvinger med svære ribber og nedhæng i ribbekrydset. Senere fik skibet 4 hvælvinger, taarnet med pyramidetag opførtes, samt sakristi ved korets nordside og vaabenhus mod nord. Kirken er sikkert bygget i flere tempi. Blytag. Indvendig er hvælvingerne rigt udsmykket med kalkmalerier og dekorationer, som længe var overkalkede, men, bekostet af fabrikant A. Lykke Thomsen, blev de fremdraget 1927 og istandsat, meget smukt, ved Ole Søndergaard. Bl a ses i korhvælvet kirkens skytshelgens, Sct Laurentius død paa baalet og senere helgenkroning. 1537— c 1650 holdtes landemoder i B kirke, fra den tid blev der i nicher i apsis og kor malet bispebilleder, som nu er forsvundet. Høj korbue. Rigt udsmykket altertavle i renæssancestil fra c 1650. Samtidigt alterpanel med portalfelter. Over det murede alterbord (m helgengrav) en anselig altertavle i sen højrenæssance med 4 søjler, vinger og topstykker. Den er 1959 »stafferet voldsomt« (Trap) i graat, guld og sølvglasur paa guldgrund af Poul Høm: Nadveren, Kristi fødsel, de hl 3 konger. Smukt sengotisk korbuekrucifix fra c 1575. Smuk alterdisk med Christus triumfans indgraveret. Romansk granitfont med palmeornament og runer. Prædikestol fra 1617 med hjørnesøjler og portalfelter, stafferet 1959 som altertavlen med evangelistsymboler. Stor lydhimmel med store englefigurer. Stoleværk i ungrenæssance. I syddøren et maleri af Oskar Jørgensen fra 1927: Ansgar døber et barn. Meget stor skibsmodel fra 1927. Epitafium over pastor Klagenberg, flere gravsten. 230 sd. Nyt orgel 1968).

Paa den velholdte kirkegaard fandtes i sin tid en stor sten, hvor 4 fordybninger af folketroen ansaas for at være fingeraftryk af en trold, der havde kastet en kampesten mod kirken.

J. Helms: Tufstensk 89 f, F. Uldall i Aarb f nord oldk, 1896, 200 f, Jyske granitkirker 3 T, 9 f, Georg Hansen i Aarb Ribe 1944—47, 559—86, Svend Hansen: B kirke FRA 1947, 559—80, Sv. Hansen: B kirkes sakristi og spir, smst 1948—51, 60—70, K. Hansen: En soldatergrav paa B kirkegaard. (Lærer Yderiks, † 1868), smst 1943.

Vester Nebel kirke, sydligt i sognet, nordligt i byen, har romansk skib og kor, af granitkvadre og kampesten paa skraasokkel. Begge døre er bevaret, syddøren, med glat tympanon, er i brug. Vinduer er bevaret i koret, korets sydvindue har rundstav og liljeornament. Fladt bjælkeloft i skibet, koret hvælvet. Blytag. En del af murene er ommuret. Lavt, sengotisk taarn med sadeltag med krydshvælv. Samtidigt vaabenhus mod syd med højblændinger i gavlen. Korhvælvingen har sengotisk kalkmalet dekoration. Alterpanel fra c 1575. Lav, bred renæssancealtertavle fra c 1625 med 4 søjler og nyere malerier (fra c 1900: Emmaus, Gethsemane, korsgangen o s v). Senrenæssancekalk med sekspas-fod og oval knop. Stager i gotisk form paa dyrefødder af nyere dato. Smuk, romansk granitfont med nedadvendte krydsede buer og planteornamenter, sydtysk daabsfad fra c 1575 med bebudelsen. Gotisk korbuekrucifix fra c 1450. Meget rigt udskaaret prædikestol fra c 1525 med dydehermer, Jesu barndomshist i felterne. Lydhimmel. 160 ds. Nyt orgel fra 1964.

Kirken var ret tarvelig, indtil hovedrestaurationen 1952. Sognefolket gav store bidrag dertil. Kirken er nu smuk. 1952 opdagedes tilfældigt spor af kalkmalerier i korhvælvet, og hvælvingen dækkes nu af den smukke dekoration. Ogsaa paa triumfbuen afdækkedes en dekoration. Et gl krucifix laa næsten glemt paa loftet. 1952 skulle det gøres i stand, og da fandt man i hovedet en pergamentrulle med en latinsk indskrift, hvoraf fremgik, at relikvien, der laa i hovedet, var en stump af en af 11000 jomfruers ribben, anbragt her 1318 af en kantor, mag. Thyge, Ribe. Dermed kunne man altsaa tidsfæste et gotisk krucifix. Det har været fjernet til Nationalmusæet, men er nu ophængt i kirken.

Mackeprang, D. s 8, 48, 51, 174.

Folketal: 1850: 639 og 389, 1901: 786 og 445, 1925: 1301 og 574, 1965: 1991 og 772.

Altergæster: 1922: 521 og 281, 1930: 415 og 190, 1942: 575 og 209.

Menighedsraad: Gn alle aarene: N gr, 1965: 11 gr, 2 IM.

Sognepræst

Indt 1857: a) 103 rug, 7 byg, 4 havre. b) 10 rdl. c) 4 lpd ost, 3 lpd smør. d) 296 rdl. e) 350 td ld, deraf 120 ager, 60 eng, ellers hede. Gl stor, firlænget pgd fra c 1800, 2000 alen fra B kirke, isoleret, 95 fag. 1870: Regul: 1980 kr, netto 3830 kr. 1913: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf ved B kirke 1939.

I den gl pgd have fandtes dele af en runesten og af et vievandskar. Den gl pgd var fugtig, laa upraktisk, men var hyggelig med sin store have. Da nuv sp tiltraadte, sagde lærer **Vald. Nielsen**, at han havde nu været degn under mere end ⅓ af kirkens præster siden ref, nemlig 8 af de 23. Den daarlige præstegaard var maaske aarsag til, at der saa tit var præsteskifte.

13. 23. marts 1836–6. dec 53 (miss Julianehaab, Grønland 23. marts 25): **M. E. Esmann**, fl t Øslev-V-A, se der.

14. 15. febr 1854–15. jan 71 (ord kat Rødby-R 7. aug 46): **C. C. Müller**, fl t Hygum-H, se der.

15. 2. april 1871–20. jan 79 (sp Rejsby, Sdj 11. juli 57, afsat af tyskerne 20. maj 67): **Niels Vilhelm Theodor Hansen**, * 7. febr 10 Skovsbo, Fuglsbølle. Forældre: Ejer af Faarevejle, ritmester Johan Otto H og Mariane Lassen. Stud Helsingør 31, c jan 38 (h), ord kat Ribe 16. juni 49 afsk 20. jan 79, † 14. jan 83. ~ 3. sept 49 Emilie Caroline Christine Astrup, * 28. aug 12 Antvorskov, † c 85. Forældre: General krigskommissær, byfoged i Varde Hagen Christian A og Caroline Floberg. – Hustrus søster ~ Krohn, V Aaby-Aa. Søstersøn: Vestervig-A.

16. 21. marts 1879–9. marts 99 (hjpr Andst-G 8. febr 77): **E. C. Assens**, fl t Hellested, se der.

17. 1. maj 1899–13. dec 99 (sp Kg Tisted-B-D 13. juni 90): **Peter Taaning**, * 6. nov 57 Nørby, Glud. Forældre: Murersvend Søren T og Maren Pedersdatter, i gartnerlære, i rebslagerlære, paa Skovgaard højskole for at læse til friskolelærer. Stud priv 79, c 86-(1), seminariel, Kbhvn, ord kat Holmens k, Kbhvn 13. juni 87. Forstander Ranum statsseminarium 13. dec 99, r af Dbg 17, afsk 24, † 7. okt 43. ~ 29. sept 86 Christine Thorvaldine Berg, * 29. sept 59 Kbhvn, † 3. febr 56. Forældre: Grosserer Christian Frederik Friedenreich B og Andrea Jensine Brandt. – Fru T nedstammede i 10. led fra Hans Tausen. Se i øvr VI, 404.

18. 1. febr 1900–25. maj 1909 (sp Ulstrup-G 14. maj 94): Provst **H. P. Hansen**, (provst her 11. febr 05) fl t St-Lille Fuglede, se der.

19. 28. aug 1909–24. febr 17 (sp Velling 7. jan 00): **H. M. M. Kelstrup**, fl t Beder-M, se der.

20. 2. juli 1917–5. dec 24 (sp Ljørslev-Ø 23. jan 12): **M. Nielsen**, fl t Lyngby-A, se der.

21. 27. febr 1925–6. okt 29: **Tage Møller**, fl t Kundby, se Jerslev-H.

22. 22. febr 1930–18. sept 37 (dsk præst USA 2:1): **Bue Bennike**, fl t Elling, se der.

23. 11. jan 1938. Provst **Kay Børge Schmidt** * 21. nov 04 Kbhvn. Forældre: Grosserer Ole Nicolai Louis S og Ingeborg Augusta Klindt. Stud Østersøg gymn 23, ansat i Statistisk dep 25–30, c 36^1 (h_1), provst Skads herr 16. febr 55, r af Dbg 64. ~ 14. febr 38 Sara Marie Nielsen, * 2. sept 14 Faaborg v Varde. Forældre: Tømrermester Niels Peter N og Ane Marie Nielsen. – Hustrus broder: Føllenslev-S.

Litt: Karl Hansen: Fra B sogn, Aarb Ribe 1915—18, 454 f, samme: Slægtsminder og oplevelser, smst. 1952—55, 60—95, Kr. Bruun: Drengekaar i Vestjylland under landbrugskrisen, smst 1956—60, 430—79, Holger Willadsen: B—V sogne, 1947, Elle Jensen: Pietismen i Jyll, s 55. O. Nielsen: Hist efterretninger om Skads herred 1862.

ALSLEV—HOSTRUP

Alslev sogn, 3632 ha, grænser op til Varde, Varde aa med bred aadal mod nord. Den sydlige del er en bakkeø indtil 26 m, med sandede, svagt bølgede jorder, den nordlige del er flad hedeslette, marskenge langs aaerne. En del hede, nogle steder flyvesand. Nogen plantage, Byerne A, 300 indb ved landevejen Varde-Hjerting, centralskole (fra 1913, udvidet 1943 og 1964, bibl, fh fra 1936, alderdomshjem med kommunekontor fra 1959, sportsplads. Toftnæs, med flyveplads for Varde sportsflyvere. Bebyggelser: Vibæk, Visselbjerg, Grøndal m skole, Langsom, A vandmølle med dambrug.

Der er 11 fredede oldtidshøje, 54 sløjfet, flere jernaldergrave er undersøgt, i én fandt man en guldring.

Sct Phalmers kilde var tidligere søgt helbredskilde. Over den var et hus med et kors og Sct Folmars billede. Der var ogsaa en helligkilde ved A (Schmidt: DH 154). Visselbjerg var en anselig hg, nedbrudt omkr 1810, jorden udstykket.

Ved Torrup var et stort mergelleje; indtil 1918 havde DSB grusgrav i A.

Befrielsessten ved A ny skole.

Hostrup sogn, 2761 ha, ved Ho bugt, med Varde aa som nordgrænse (marsk i den brede dal). Ret højtliggende, jævnt bølget, sandet jord. Hedeslette nord for H. Mod Ho bugt er der flere steder klinter (9–10 m). Nu kun 17 ha fredet hede tilbage. Den store Marrebæk plantage, desuden Hoffmanns plantage m m. Byerne H med fh fra 1891, Kokspang med skole, sportsplads, bibl, Sjelborg m skole og restaurant. Bebyggelser: Sønderhede, Myrtue, Træden, Vesterstrand med sommerhusbebyggelse, Hjejlund m m.

Der er 52 fredede oldtidshøje, én over 3 m høj, 39 høje er sløjfet. Sognenes kyndige lokalhistoriker er lærer **H. P. H. Novrup.** Hans afhandlinger omtales ndf. Der henvises dertil.

Af den ældre præstehistorie

Hostrup var hovedsogn til 1560, da sp flyttede til anneksgaarden i Alslev, og Hostrup pgd blev senere lagt under hg Visselbjerg. Ved processer 1634–35 søgte sp forgæves at faa Hostrup pgd tilbage.

Den første lutherske sp *Hans Fynbo* havde været vikar ved Ribe domkirke. *Lambert Mortensen* († 1561) flyttede til Alslev, *Chr. Jensen* (1561–c 1600) »havde et svageligt helbred og fattige omstændigheder, som gerne er Suiter af chicaner« (W I, 89). *Peder Hansen* († c 1622) levede i stor armod. *Oluf Jørgensen Riber* (1622–51) ombyggede pgd af norsk tømmer, førte de ovenn processer. *Oluf Christensen Toft* (1652–77) døjede un-

der svenskekrigene, pest hærgede ogsaa. Han var gift med formandens dt. I kirken mindetavle over Riber og Toft. *Rasmus Sejersen* († 1704) havde som kapellan haft Hostrup sogn. Han indberettede 1690, at der i A sogn var 16 gaarde med bolene besat, og 7 gadehuse. I Hostrup var der 13 gaarde og 9 gadehuse, den største del ganske forarmede. – *David Jørgensen Fog* (1699–1720) af Sct Catharinæ k, Ribe havde tolv børn, hvoraf en søn blev sp i Stenstrup-L. Provst *Hans Lauritsen Friis* (1720–63) var magister, søn af byfogeden i Ribe, en »tro og retskaffen Herrens tjener«. Mindetavle i kirken. Biskop *Brorson* skriver, at F (ved vis 1744) prædikede om Peters fornægtelse og oprejsning. Ungd svarede skikkeligt. 1754: »Provst, mag Hans Friis er gammel og svag (69 aar), kapellanen, *Abr. Jessen* holdt en »grundig og opbyggelig« prædiken over Jh 3, 36 f. »Ungd svarede vel, det bar vidne om skoleholdernes flid. Intet blev klaget«. 1759: Provst *Friis* gl og skrøbelig, Successor *Abr. Jessen* holdt en smuk katekisation om dommen og døden, himmel og helvede. Degnen, studiosus *Antonius Borchmann,* er skoleholder for hele sognet. Mgh bevægelig og uden forargelse. Breve fra Brorson til provst Friis m m er anført vis 348, 350, 354 jvf s 18, 94, 136. I vis s 148, omtaler Brorson 1760, at sp i Janderup-B (Hammer) og sp i Alslev-H havde stor fortræd af proprietæren (oberst *Brockdorff*) paa Visselbjerg, som ogsaa gjorde afbræk i præsternes rettigheder. Pastor *Abr. Jessen,* Alslev klagede og ønskede, at ingen præst maatte tiltales lovligt, førend stiftamtmand og biskop kunne skønne om fordringerne eller formodninger. *Abr. Sørensen Jessen* (1748–87) omtales af W som stridbar. Brorson roste ham, og han blev konsistorialassessor. Han var gift med en plejedt af provst mag Friis, var skippersøn fra Hjerting. Han efterfulgtes af sin søn, *Anders Abrahamsen Jessen* (1785–92), der kun blev 32 aar. (Han døde paa sin 32 aars fødselsdag). *Andreas Borch* (1792–97) havde været rkp i Varde, blev rkp V Frue k, Odense, og til sidst sp i Tommerup. Han var meget fattig, da han gav alt bort. Offeret paa højtidsdagene blev givet til de fattige. Engang skændtes han med sin tjenestepige, fordi han ville give det sidste brød, de havde i pgd, til en tigger. Der var »noget lidende og tungsindigt over ham«. (W 354). *Vitus Bering* (1798–1800) flyttede til Hesselager (hans »fredelige og retskafne karakter vil sent blive glemt«). Han var præstesøn fra Rind. *Chr. Moth Krarup* (1801–27) af Ølby-A-F, efterfulgtes af *Jørgen Overgaard* (1827–33) der var rationalist, »god til at hjælpe simple folk i deres nød« (se her IV, 236). *N. L. Feilberg* (1834–38) flyttede til V Vedsted, se K Helsinge-D, var fader til den kendte folklorist, pastor Dr H. F. F, Darum-B, hans hustru blev syg i Alslev og var syg resten af sit liv. F var rationalist, da han kom hertil, og skønt forgængerne havde været rationalister, fandt han her »et fromt, uoplyst bondefolk, som havde deres barnetro i behold. Han lærte her, at synd ikke blot er fejl, og han maatte træffe et valg mellem de gamle jyders tro og sin teologi. Striden stod haardt, men først i V Vedsted kom han til positiv tro. (Se her II, 215, jvf. H. F. Feilbergs skildring af sin fader i Nordslesv søndagsbl 1910) jvf FRA 1938, 62–96. Han var en ærlig, frygtløs og retsindig mand. Se ndf lærer H. P. H. Norups afhandlinger om ham.

Tiden efter 1838

Faa vestjyske præsteembeder har haft saa betydelig en præsterække i det sidste aarhundrede som Alslev-H. 2 blev biskopper, (den ene af disse tillige professor og kultusminister), 1 domprovst, 1 blev provst, 1 blev i 20. aarh dr theol, provst og professor, 1 blev en kendt DMS missionær, og pastor *P. N. Petersen* var en af egnens betydeligste præster. Men de kirkelige vækkelser har dog ikke givet sig særligt stærke udslag i disse sogne.

Pastor *N. P. Jørgensen* (1838–55) af Hjarup-V var medstifter af og BM i Varde sparekasse fra 1850, i Hygum blev han afskediget af tyskerne p gr af edsnægtelse. Han blev sp i Skanderup (Carl Moes forgænger) se der, han var Fr. Barfods bedste ven, gr paavirket, en velbegavet, flittig og sagtmodig mand. (Se Fr. Barfods Erindr, 1938, s 65).

Den kendte missionær *Lars Hansen,* Vildbjerg, blev født i Hostrup sogn 1831. Forældrene, Hans Kristensen og Kirsten Larsdatter, var meget fattige, og moderen døde, da han var syv aar gammel. Hjemmet opløstes. Sogneforstanderskabet i Alslev-Hostrup kommune satte børnene, Lars og en tre aar yngre søster, Maren, ud i pleje. Lars Hansen kom til sognepræst *N. P. Jørgensen* i Alslev.

Lars Hansens minder fra barndomstiden i Alslev pgd er et stykke kulturhistorie. De maatte som følge af disse trange forhold blive mindre glædelige. De aaringer, som de fleste mennesker tænker tilbage paa med fryd, og som udtrykkes ved »barnelivets fagre dage«, dvælede den gamle Indre-Missionær ofte ved med en tilbagetrængt smerte.

I Alslev præstegaard blev han til en begyndelse gaasehyrde, og en stor flok myndige gæs og gaser kunne, efter hvad han fortalte, ofte være slemme nok, naar de hakkede løs paa den lille fyrs bare ben. Men efterhaanden som han voksede til, steg han i graderne. Han fik faarene og senere kreaturerne under sig. Saa naaedes konfirmationsalderen.

Om de ca otte aar han tilbragte hos pastor Jørgensens, siger L. H. bl a: »Jeg fik god kost og gode klæder og forsømte ikke skolen«. Opholdet i Alslev præstegaard har sikkert været af stor værdi for ham med hensyn til karakterudvikling. I stedet for, som tilfældet saa ofte er, at tjenestedrenge har mange pladser mellem 8 og 14 aars alderen, skaanedes Lars Hansen for i disse aaringer at nære frygt for flyttedage med stadig ny husbond og madmoder.

Om læreren, som Lars Hansen gik i skole hos alle sine skolepligtige aar, hedder det: »*Hans Jacob Nielsen Fuglsig,* der var fra Hjerting, blev lærer og kirkesanger i Alslev 1834–1863. Det var ikke alene sognepræsten, der gav lærer Fuglsig godt vidnesbyrd, ogsaa biskoppen og provsten var veltilfredse ved

deres visitatser... Lærer Fuglsig har sikkert staaet paa højde med sin tid, og han var anset for at være en flittig lærer, der passede sin skole og gjorde sig umage for, at børnene lærte noget, hvorfor han ogsaa forlangte, at de skulle lære deres lektier«.

Da *Lars Hansen* i slutningen af marts 1849 som 14-aarig udskrives af skolen, faar han følgende gode vidnesbyrd: »Lars Hansen, en søn af husmand Hans Christensen paa Alslev Mark, har under sin skolegang i Alslev skole udvist rosværdig flid og opførsel og i dag ved eksamen gjort tilstrækkelig rede for det, som efter skoleordningens paragraf 23 skal læres i almueskolen. Da han tillige har opnaaet den lovbefalede konfirmationsalder, saa udskrives han herved af bemeldte skole med følgende karakterer: Læsning: meget godt, religion: godt, skrivning: godt, regning: godt ×, opførsel: meget godt«.

En meget anstændig eksamen i en tid, da karaktererne næppe gaves større end strengt nødvendigt. – I en alder af ca 15¾ aar forlader Lars Hansen sin fødeegn og drager til Varde den 1. oktober 1850 med følgende linjer skrevet i skudsmaalsbogen: »Indbemeldte meget skikkelige dreng, Lars Hansen, som nu første gang forlader pastoratet, anbefales paa det bedste. Hans forhold har i alle maader været rosværdigt, navnlig har han udmærket sig ved flittigen at søge kirken«. (Skrevet af pastor Jørgensen).

Men den fromme Lars Hansen fik kun »godt« i religion!

I Varde kom han i lære hos skrædermester Sand, afdøde forlagsboghandler O. Lohses bedstefader. Efter en 4-aarig læretid erhvervede L. H. svendebrev. Hj og Tr IX, 1941, 104 f se videre under Vildbjerg-N Bd VI.

H. L. R. Müller (1855–69) af Gram, se under Voldum-R og Mindeblade om M, 1882, indberettede 1857, at der var megen hede, Hostrup plagedes af slemme stormfloder. Bef var arbejdsom, velvillig og havde god kirkelig sans. Kirkegangen god.

H. C. Leunbach (1870–73) af Elmelunde, blev biskop paa Lolland-F. Den elskelige, fromme L »forstod sig paa himlen, hans efterfølger forstod sig paa jorden«, blev der sagt. Han var opvokset i roligt, kultiveret præstehjem, af Mynsters type, hans bibellæsninger og hans prædikener var præget af bibelkundskab og af ydmyghed, en meget beskeden mand.

H. V. Sthyr (1873–77) blev prof theol 77 og biskop paa Lolland-F 87, kirke- og undervisningsminister 97, og biskop paa Fyn 00, (se her III, 41 f). Pastor Jul. Steen skrev, at Sthyr var »god og velmenende mand, altid rede til at række en hjælpende haand. Hans fejl var aabenlyse, undertiden var han naivt optimistisk, hvorfor han kom ud for skuffelser, hans hustru var ham en god støtte«. Sthyr selv skal have udtalt, at han havde nogle af sine lykkeligste aar i Alslev-H. Han drev selv avlingen med stor interesse.

P. N. Petersen (1877–86) fik stor betydning, provst *Benj. Nielsen* omtaler, at der var mange, som mindedes ham med særlig taknemmelighed 20 aar efter. Hans søn, stiftsprovst *Johs. Fog-Petersen* har i »Præstegaardsliv I, 1949 s 62 f og »Min far var præst«, udførligt skildret hans gerning her. – Bred og majestætisk laa den gamle præstegaard, som blev nedrevet 1887, med sin store gaardsplads, de 4 længer, stuehuset mod syd, en statelig bygning med 4 skorstene og en pyntelig, hvid gesims. Et stort, halvrundt vindue over hovedindgangen gav huset sit præg. Et højt græs- og buskklædt dige gav læ. Midt paa gaardspladsen var en rund plantning med ret høje birke- og grantræer. Højt paa laden knejsede vindfløjen, som næsten altid viste vestenvind, og paa sydlængen var der en storkerede. Syd for stuehuset laa haven med den store kroketplæne, tæt læbælte, høje træer mod øst og syd, og kaalgaarden, køkkenhaven. Spøgende sagde P, at han var nabopræst til ærkebiskoppen af Canterbury. Hans sogn grænsede jo ud til Vesterhavet. De hvide kirker var vejvisere i den flade egn. *Sthyr* havde faaet præstegaardens spredte jordareal ombyttet ved et heldigt magelæg. P. N. P var sønderjyde, hans fader i Jejsing ved Tønder var hædret med dannebrogskorset for sin virksomhed for danskhedens sag under treaarskrigen. P. N. P selv havde været en anset manuduktør, faa var som han hjemme i NT (man sagde, at der den gang var 3, der *kunne* deres NT (*Skat Rørdam, P. Madsen* og P. N. P). Overgangen til en præstegerning i Vestjylland var ikke saa let. Han fortsatte sine NTstudier, han havde et virkeligt studerekammer. Fra sin tidlige ungdom havde han sluttet til den grundtvigske bevægelse, og blandt anden generation af gr præster indtog han en fremtrædende plads p gr a sit grundige kendskab til skriften og lærefædrene. Han tilhørte højre fløj af gr præster (*J. H. Monrad, Laur. Nyegaard, P. Riemann, H. Engberg)* og disse stod ham nær. 1878 blev han gift med Anna Susanne Fog, præstedt fra Mjolden, og i sin unge hustru fik han en udmærket hjælp i præstegerningen. Hun var »oplært« til at blive præstekone af sin betydelige moder. Nyligt havde P. N. P i Dsk kirketid skrevet om »religionsforkyndelsen i dens forhold til folkearbejdet« og hævdet, at kristendommen ikke har en »hovedside« i sin forkyndelse og adskillige »bi-sider«. Den har kun *een* samlet opgave: at udbrede Guds rige paa jord. Kristendomsforkyndelsen har sine love i krd selv, den kan ikke rettes eller forbedres efter, hvad folkearbejdet kræver. Den staar alene i Helligaandens tjeneste. – Disse ord blev betegnende for P. N. P som præst i denne typisk vestjyske befolkning. Der var velvilje over for præstens gerning, en gammeldags folkekirkelighed, som gik mere eller mindre dybt. Kirken og dens gudstjeneste var midtpunktet for denne krd. Naar præsten gik op paa prædikestolen, rejste alle mænd sig. IM havde kun faa tilhængere her. Den grundtvigske bevægelse kom vist først til sognene med P. N. P og fik en god modtagelse her. Et smukt og personligt forhold kom i stand mellem P. N. P og lærer *Christiansen,* Alslev. Den ældre, erfarne lærer gav den unge præst gode raad og opmuntring, og det gode forhold fortsatte, da lærer C. blev afløst af sin søn,

lærer *Oldag*. P. N. P. havde ogsaa et frugtbart samarbejde med lærer *Petersen,* Kokspang. Der var hørelyst og trang til oplysning. Kirkegangen voksede om P. N. Ps forkyndelse, som var stærkt rodfæstet i evangeliet. Kun det ville han bringe. Og han talte ud fra sin tro paa aandens magt og virke i ordet. Korte var hans prædikener ikke, og der var ikke varme i nogen af kirkerne, men folk blev trofast »selvom det var strengt i kulden for det kære kød« som madam Bastiansen sagde.

Hun havde knagfrosset. Og bidende kolde var turene til Hostrup i aaben vogn over heden. P. N. P maatte tage et forsvarligt lag aviser under skindtrøjen. Pels var der ikke raad til. Der var rester af gl overtro, især tro paa varsler. Her maatte præsten vejlede, og han og hans kone begyndte ungdomsmøder i pgd, fælles for karle og piger. Alvor og skæmt skiftede, og der blev sunget meget. Grundtvigs sange og salmer. Præstekonen havde selv været paa Rødding højskole, før hun blev gift. P. N. P og hans hustru ville gerne være de unges præst. Om sommeren holdtes stort møde i haven for unge og ældre, med fremmed taler, gerne pastor *P. Riemann,* N Nebel. Et led i arbejdet blev oprettelsen af *Højskolehjemmet* i Varde. P. N. P var dets første formand, og i Højskolehjemmets sal samledes store skarer til folkelige foredrag, og man kom i nær forbindelse med *Ludvig Schrøder,* Askov. P. N. P holdt mange bibellæsninger, og han var flittig til at besøge gamle og syge og ved festlige lejligheder. Turene rundt i sognene vekslede med stille studier af Luther, Grundtvig og P. C. Kierkegaard. – Der stilledes store krav til de unge præstefolk. P. N. P var gaardmandssøn og drev selv avlingen, som han havde stor interesse for. Der var stort folkehold, og P. N. P fik gode raad af sine brødre, ligesom en dygtig landmand som *Chr. Lund,* Vibæk, hjalp paa mange maader. 5 børn fødte fru P her. Der kom sygdom, men hun holdt tappert ud. Om sommeren boede den tidligere præst, *Sthyr* paa en gaard, som han ejede i Alslev Østermark, og der knyttedes nære baand mellem de to familier. Ogsaa læge *Kietz,* Varde, og hans hustru, der var interesserede, kirkelige mennesker kom her ofte, og man hvilede ud ved livligt kroketspil. De politiske kampe i 80'erne kulminerede 1885 med den provisoriske finanslov, som folketingets flertal stemte imod. Beboerne her var venstremænd. P. N. P var som sønderjyde dybt interesseret i landets forsvar, men han misbilligede højre-regeringens midler. Han ville dog ikke blandes ind i politik. Klimaet, arbejdet tog paa kræfterne, og skønt P. N. Ps var meget glade for Vestjylland, søgte de til Sjælland. Fru P var særligt blevet knyttet hertil. 1887 døde hun, 29 aar gl fra sin mand og 6 sønner (hvoriblandt: stiftsprovst *Johs. Fog-Petersen* og pastor *F. Fog-Petersen,* Aarhus). Det, som bar P. N. P og hans hustru var deres dybe fællesskab i kristentroen. Deres virke her blev til velsignelse. Om P. N. Ps bekæmpelse af Fr. Jungersens fornægtelse af forsoningen (under paavirkning af Rasmus Nielsen) se Vilh. Birkedals erindr, II, 223.

N. P. Hansen (1886–88) var husmandssøn fra Toksværd paa Sjælland, fra et gammeltroende hjem, hvor hans moder var paavirket af *Vilh. Beck*. Hun afskyede alt forlorent og uægte, en egenskab der gik i arv til sønnen. N. P. H maatte tidligt ud at tjene. Som soldat hørte han i Kbhvn *Frimodt* og *Skat Rørdam,* men af *Vilh. Beck* lærte han, at en afgørelse maatte der til. Han besluttede, at han ville være præst (som barn havde han til sin mors forargelse leget præst). Under uhyre slid og vanskelige forhold gennemførte han sit studium, og var som student en tid uord medhj i Ring-Føvling og øvede en flittig præstetjeneste. Han blev udnævnt til sp i Alslev lige efter sin embedseksamen, 32 aar gl, og han tog fat med stor alvor og flid i sit embede. I sommeren 1887 læste han i »Dansk missionsblad« om trangen til ny, veluddannede missionærer paa missionsmarken. Som ung havde han hørt *H. P. Børresen,* og et missionskald dæmrede i hans sind. Nu kom kaldet igen. I nov 87 kunne man i DMSbladet læse en missionssang af ham (Mørket ruged over jorden). Han fik besøg af DMSs fmd, pastor *A. V. Holm*. DMS trængte til en teologisk uddannet missionær i Indien ved siden af missionærerne *Herman Jensen* og *P. Ihle*. N. P. H havde ved sin varme, trosglade forkyndelse vundet folks tillid i Alslev-H, og han havde stor kirkegang. DMS trængte netop til en mand som N. P. H. Efter lange overvejelser og brevvekslinger med DMSs ledere, brød N. P. H og hans hustru op fra Alslev, og som den første danske teolog drog han efter et ophold i London som missionær til Indien, og 18. dec 1888 ankom de til Madras. Om hans gerning der, og senere virke som sp i Todbjerg og Odense, se her III, 69–70. Trods den korte tid satte han spor her, indre mission kom med ham til Alslev-H. Han var en kristen, hvis liv kunne taale at blive set paa nært hold. Forkyndertjenesten var hans egentlige og store lidenskab, midtsamlet om Jesus Kristus og hans frelserværk.

K. P. Kirkegaard (1888–93) var gaardfæstersøn fra Voldum, havde været lærer, en meget stilfærdig mand, kirkegangen svandt ind.

C. A. Skovgaard-Petersen (1893–1901) er en af de mest kendte præster, der har været i Alslev-H. Han var københavner, anset som teolog, var i studieaarene ramt af nervesammenbrud og var paa en lang sørejse for at genvinde sit helbred. Han var i en legemlig og aandelig krise, men da han kom hjem 1892, var kriserne overstaaet. Og han blev præst i Alslev-H. (Et vindhaardt og skovbart land, som en norsk gæst kaldte det). Han tiltraadte i den barske maaned, februar 94, efter at være blevet ordineret af biskop Fog. Fog beklagede ham, at han skulle »saa langt bort fra centrum«, og da Sk-P fortrøstningsfuldt svarede, at der kun var 3/4 mil til Varde, replicerede Fog: »Unge mand, Varde er intet Paris!« Ofte fik Vardes toppede brosten og smaaborgerlige hygge ham til at tænke paa Fogs ord. Efter studie- og sygdomsaarenes krise betød omplantningen til Vestjylland en velgørende forenkling for ham (flere af hans

forfædre var vestjyder), og faa maaneder efter indsættelsen holdt han bryllup med *Rud. Frimodts* datter, saa han fik et rigtigt hjem paa heden. Hun blev ham en udmærket og kærlig hjælp, saa langt hendes kræfter kunne række. Hun begyndte at holde børnegudstjeneste ved hjælp af stedlige kræfter, besøgte gamle og syge og rakte dem altid et godt ord (H. P. G. Novrup: A og H kirker, 1918, s 708 i FRA). »Jeg undgik ikke begynderfaren: netop i kraft af gerningens udefra kommende krav nu og da at være et hestehoved foran mig selv«, skriver Sk-P. Det forcerede kunne svinge over i det forsagte, og til sidst svingede det hele til ro i et nyt, fast greb om Guds tilgivende naade. »Det ungdommeligt gærende (kundskabstørst og ubændig trang til rigere selvudfoldelse) kunne overvælde, men dagens pligter fangede mig hurtigt ind, jeg var som tøjret i Guds tøjr, og var tilfreds med at være det. Tøjrets ryk kaldte mig hurtigt tilbage fra ufrugtbare drømmerier til de nærmeste krav«.

Der var ikke noget større kristeligt liv paa disse kanter. Størsteparten levede i en vis gammeldags tilvant kirkelighed. Man var kristen efter egnens skik og brug, dertil hørte de 2 aarlige altergange, og man holdt sig til sin børnelærdom. Denne gammeldags kirkelige indstilling gav visse arbejdsmuligheder, men kunne ogsaa være en skal, hvori livet havde indkapslet sig. Man blev glad overrasket, naar skallen blev brudt, og den ægte, barnlige, enfoldige fromhed brød frem. Men man havde stadig en del overtro og tro paa varsler.

Tuberkulosen hærgede i de tillukkede stuer, og man var sky for moderne ændringer. Hos de unge var der en kendelig og vaagen trang til oplysning. Mange var fortræffelige tilhørere, naar der blev fortalt om kirkehistorie eller Bibelens arkæologi. Folkelige foredrag var i høj kurs, og mange kom til store pinse-skolemøder i Varde. Sk-Ps første tur til alle gaarde og hjem i sognet var for ham som en opdagelsesrejse. Der var fromme sjæle, som det var en fryd at møde, nogle hørte til de stille i landet, de var saa godt som upaavirkede af de kirkelige retninger. Andre var IM eller grundtvigske. Der var adskillige »selvgroede mennesker«, enkelte med et stejlere præg. Mange stille sjæle var svært tunge i det. Det vestjyske sind, naturens alvor og hedens ensomhed disponerede til tungsind. Og præsten maatte ofte fremhæve Guds naades tilstrækkelighed, og det fik betydning for præstens egen kristelige udvikling.

Af virkeligt grundtvigske kristne var der kun faa, men de var til gengæld præget af en smuk forening af det vaagent kristelige og det vaagent menneskelige. Af IM var der lidt flere, men ikke mange, dog nok til at danne begyndelsen til et lille menighedssamfund. Spændingen mellem gr og IM var stærk, og denne spænding var ny og paafaldende for den unge præst. Han tog sin plads i IM. Der fandt han livet. To IMs mænd, *Store Kresten* og *Lille Kresten* troppede efter søndagene gerne op og gjorde opmærksom paa, hvad de manglede i prædikenen. De var ens af aand, fromme, kære Guds børn. De kom ikke med kritik. Saa ville de have stødt præsten bort. »Nu mødte jeg IM i dens aller smukkeste skikkelse, kærlig, redelig, med taknemmelig glæde over Guds naade«. Lidt efter lidt fyldtes kirkerne. Ja, de blev tæt fyldte. Der kom ikke vækkelse i større stil, men enkelte blev omvendt. Lærer *H. P. H. Novrup* var præstens gode ven og støtte. Ungdommen var meget lydhør. Modstanden udeblev ikke helt. Men enkelte, der begyndte med modstand, endte som levende, troende mennesker. Sk-P nød de lange, haarde ture i sognene, alene med Gud i den store fri natur. Han gik flittigt paa besøg og holdt bibellæsninger, og maatte ofte ud i forrygende vejr. Han lærte haardførhed blandt de haardføre vestjyder. Men saa var til gengæld foraaret og lærkesangen forunderlig.

Hvert aar kom der fiskere fra Harboøre. De gik de 15 km fra Esbjerg til Alslev kirke, 7–8 mand, og de fik kaffe i præstegaarden, før tilbageturen. Der blev holdt friluftsmøder om sommeren, entreprenør *H. Hoffmann* og frue aabnede deres smukke hjem, de var dygtige, flittige folk, af barnlig, levende fromhed. Den »kære pastor *Varming*« i Guldager var ofte taler der. Undertiden holdt Sk-P ogsaa møder sm m pastor *J. N. Schou,* Aal, den mærkelige, knudrede, uharmoniske nabopræst, men en aandens mand. Friluftsmøderne i Nørholm skov, øst for Varde, samlede flere tusinder. Her holdt Sk-P foredrag om venskab eller om læsning. Den unge boghandler *O. Lohse,* Varde, kom meget i Alslev kirke og pgd, og han opfordrede Sk-P til at udgive disse foredrag. Det blev begyndelsen til et livslangt samarbejde og til Sk-Ps forfatterskab. Flere af hans mest kendte bøger blev udgivet eller forberedt i Alslev pgd (99: Vil du frem? m m). Sk-P og *Olfert Ricard* blev nogle af tidens mest læste kristelige forfattere, deres bøger blev udgivet af Lohse. – En lang tid var *L. P. S. Egerup* (se sp Kyndby-K) uord medhj hos Sk-P, der skulle have tid til studier, forfatterskab og rejser til Italien og England. Sk-P kom til at holde meget af disse sogne, talte med en egen varme om dem, og for konfirmanderne fik han særlig betydning ved sin enestaaende pædagogiske evne til at gøre Bibelens ord levende. Da han 1936 var faldet for aldersgrænsen, skrev de fra Alslev: »Kom over til os, nu har De tid!« Og han mindedes sit første møde med vejmanden: Vi skal begge være vejmænd, berede vej! 1901 søgte Sk-P til Maarum i Nordsjælland, hvor der var bedre tid til studier og skrivebordsarbejde. Men han og hans hustru savnede Alslev-H og blev dybt savnet her. (Sk-P: Min arbejdsdag i kirkens tjeneste, 1939, s 3–45).

Provst *Benjamin Nielsen* (1901–09) har hertil skrevet udførligt om sine forgængere og sin gerning her. Han blev overrasket ved udnævnelsen hertil paa en tid, da der var overflod af teologer, og de fleste maatte vente længe paa at faa embede. Han havde været sømandspræst i Newcastle i 5 aar, men kultusminister *H. V. Sthyr,* som havde været sp her, interesserede sig særligt for Benjamin N og ville gerne have ham til Alslev-H (»Hvor jeg

har tilbragt nogle lykkelige aar« skrev Sthyr). Benj. N var inkarneret bymenneske og var ikke lidt betænkelig ved at skulle være præst paa landet i Vestjylland. Men han blev snart meget glad for at være her. »Jeg fandt her en god og trofast menighed, især i Alslev. Der var stor forskel paa de to sogne i aandelig henseende. I Hostrup sogn var de egentlig vakte væsentlig at finde i den lille fiskerby Sjelborg, der ligger ind mod Hjerting. Der var megen gammeldags kirkelighed, men det var særligt i Alslev sogn jeg mærkede sporene efter de tidligere meget dygtige præster. Pastor *P. N. Petersen* blev stadigt husket med stor veneration, ligesaa pastor *N. P. Hansen*. Men det var jo især *Skovgaard-Petersens* betydning man mødte. Han havde bragt fornyelse, virkede som en frisk pust i det noget stillestaaende vand. Jeg tror, det var godt at vi ikke havde noget missionshus. Ogsaa IM ansaa det for en fordel, i hvert fald de fleste af dem. Derved kom møderne til at blive i hjemmene, ganske tvangfrit, samtalemøder og YM møder. Større møder holdtes i kirkerne eller i fh eller i konfirmandstuen. Der var flere højt udviklede kristne, Sk-P omtaler særligt Store og Lille *Kristen* og lærer *Novrup*. De betød ogsaa meget her i min tid. Min hustru dannede en kvindeforening 1903 (for teltmissionen) som blomstrede stærkt. Boghandler *Lohse* kom her ofte, og entreprenør *Hoffmanns* var saare trofaste, gæstfri og offervillige. Det var 8 gode aar i Alslev-H«.

»De flg præster havde en god gerning her, ingen af dem særligt partiprægede« skrives der (3 blev præster i Sønderjylland). *E. F. C. Kiilerich* (1909–14), (se Skærbæk), *K. C. Koch* (1915–23), se Brylle, *H. C. Lassen* (1924–43), sønderjyde, se Toftlund, *H. Jensen* (1943–47) 47–48 var *Th. Kühl* kst sp, se Løjt. Dr theol *Bent Noack* (1948–55) blev provst og 1955 prof theol i Kbhvn, *Herluf Eriksen* (1955–62) blev seminarielærer Esbjerg. Siden 1962 har *K. Skov Thomsen* været sp her. Han skriver:

Der er gode og tiltalende arbejdsforhold for præsten, et mindre antal IM i 2 smaa smf, flertallet u p eller grundtvigske. Kvindekredsen for YM. Sdsk. (Pathanmiss kr fra 1903 er en af de ældste Pathankredse i Danmark). Godt besøgte møder i pgd.

Blandt førende lægfolk:

Lærer *H. P. H. Novrup* (* 61, lærer i A 92–27, † 44) var født i Novrup, Jerne, udførte et stort arbejde i skolens og kirkens tjeneste, var kredsfmd i lærerforeningen, fmd for DMS-kredsen i A, præsternes gode støtte. Blandt hans dygtige børn var højskoleforst Johs. N Magleaas, amtsskolekonsulent Hans N, Sønderborg, og lærebogsforfatteren, arkæologen og ornitologen Leo N. Lærer H. P. H. Novrup var bredskuldret, tung og mægtig, rodfæstet i Vestjylland og i sin tro, og med helhjertet omsorg for elever og medmennesker. (Johs. Novrup: Skole og menneske i en teknisk tidsalder, 1958). N var tillige ivrig lokalhistoriker. I mange aar bm i Hist smf for Ribe amt, æresmedlem. Lærer *P. Antonsen* (* 80, lærer i Kokspang 08–46, † 63) kirkesanger i Hostrup, virkede varmt for afholdssagen og ungdomsforeningen.

Gdjr *Karl Johs. Kristensen,* H, dygtig fmd for DdU, mghraadsmedl.

Murer og kolportør *Kr. Riber* (1858, † 41) virkede for udbredelse af kristelig litteratur, fmd for IM, murermester *H. Riber,* Sjælborg, og gdjr *P. Th. Bork,* Toftnæs, († 66) fmd for IM.

Lærer *Hans Thuesen,* Grøndal skole, († 65), mghrmedl, lokalhistoriker.

Blandt grundtvigske ledere iøvrigt:

Gdjr *Kr. Pedersen,* H, †, gdjr *P. Thuesen,* Kokspang, †, gdjr *Ole Bennedsen,* A, †, gdjr *Alfred Hansen,* Toftnæs.

Uddeler *Simonsen* er næstfmd i mghr i A, murermester *Moltesen Hansen* fmd i H.

Der er centralskole i A for 6–7 kl. Leder: *Erik Erbs.*

1923 oplyses: Kkg 8 og 6 pct, ikke noget særlig stærkt kirkeligt liv eller retningspræg. 2 Fh, KSkreds, lille IM smf, 2 DdU, jævn og velvillig befolkn. 1935: 2 IM smf, DdU, ungdomsm i pgd. 1947: Kkg 15 og 10 pct, alm ærbødighed for præst og kirke, velvilje, IM smf, DdU. 1955: Kkg 6 pct, 2 IM smf, DdU, 2 fh, sdsk i Sjælborg, ledet fra Esbjerg, 5 fam Jehovas vidner. 1963: Kkg 5 pct, gode, rolige forhold, sdsk, 2 IM smf, 2 DdU. 1967: Se ovf.

Alslev kirke, midt i sognet, har romansk skib og kor af granit (dels hvidkalket, dels med blanke kvadermure) paa dobbelt-skraasokkel. Med undtag af den østligste del er skibet over soklen bygget af tufsten, mod syd med lisener og buer, mod nord med krydsende rundbuer som gesims. Trap noterer, at kirken er bygningshistorisk interessant, idet man her ser det kronologiske forhold mellem granitkvadre (kor og østskib), og tufstensbyggeri. Begge de oprind døre er bevaret, syddøren i brug, norddøren har et murfremspring, retkantet overdækning og forsænket tympanonfelt (over vaabenhusloftet) med mandshovede. Koret har mod syd et rundbuet vindue med halvsøjler. Et kors paa halvmaaneformet fod indhugget i en kvader i skibet mod nord. Rund korbue med skraakantede kragbaand og bue af tuf. To hvælvinger i skibet, én i koret. Ret smalt sengotisk taarn, bygget ind i skibet, med sadeltag, hvælvet taarnrum og spidsbue til skibet. Vaabenhus (tegltækt) fra 1871. Alterbord af fraadsten med helgengrav, siden 1873 et enkelt, forgyldt trækors paa alteret. Den gl altertavle var fra 1721. Ungrenæssancekalk paa trepasfod med indskrift fra 1579. Samtidig disk. Kirken skal have ejet en kalk med dronning Margrethes navn. Int hostiegemme, ottekantet, med pyramidespir, sengotisk. Smukke sengotiske stager med gennembrudt lyseskaal, paa siddende løver. Ret skæv granitfont, glat, romansk. Glat messingfad. Prædikestolen har været anbragt som lektoriestol i korbuen, ungrenæssance, fra c 1580 som stoleværket. I skibet en »ildpotte« af jern fra c 1600, tremastet skibsmodel, krucifix, skænket af sognefoged C. Lund. Klokken omstøbt 1884. Gravhvælving under koret. Flere int gravminder, i koret et anebræt med malede vaaben for den i 1616 henrettede Hans Munk, derunder en aaret marmorsten. Stort messingepitafium over Fr. Lützow m m. Kirken restaur 1938. 130 sd. Orgel.

J. Helms: Dsk tufstensk 149 f, Mack. D 174, H. P. H. Novrup, i FRA 1915—18.

Hostrup kirke, nordligt i byen, ved landevejen, har romansk skib og kor af raa og huggen granit samt tuf (især mod syd). En apsis er revet ned. Koret har enkel, skibet dobbelt skraasokkel, mod syd lisener og buer. Syddøren genaabnet 1926, da vaabenhuset opførtes, er flankeret af tufsøjler. Enkelte vinduer er bevaret. To krydshvælv i koret, to i skibet, spids korbue. Taarn med pyramidetag fra sengotisk tid, rund taarnbue. 1869 blev et vaaben-

hus revet ned, og taarnrummet var vaabenhus til 1926. Alterpanel. Enkel fløjaltertavle, skænket 1721 af skipper Søren Jessen, Hjerting, malerier af nadveren, Gethsemane, korsfæstelsen. En tid var den ophængt i skibet, og paa alteret stod 1906—26 Thorvaldsens Kristus i gips. Forgyldt kalk fra 1668, drevne messingstager, romansk granitfont, slank. Glat fad. En ret grov kalkstensfont staar i vaabenhuset. Smuk prædikestol fra 1586, renæssancedegnestol. Tremastet skibsmodel fra 1858. Gotisk klokke, støbt 1431. 140 sd. Orgel.

J. Helms: Dsk tufstensk, 152, H. P. H. Novrup i FRA 1915—18, Mack. D 408, 413.

Folketal: 1850: 465 og 356, 1901: 499 og 405, 1925: 638 og 476, 1965: 849 og 617.
Altergæster: 1922: 173 og 143, 1934: 205 og 99, 1942: 221 og 157, 1962: 300 og 250.
Menighedsraad 1922: 3 IM, 9 u p (gr), 1934: 4 IM, 8 up (gr), 1942: 3 IM, 9 u p (gr), 1951: 2 n IM, 10 n gr, valg, 1961: 1 IM, 11 u p (gr), 1965: do.

Sognepræst

Indt: 1857: a) 122 rug. b) 24 rdl. c) 1 pot mælk, 1 pd smør pr td hartkorn. Desuden »Send«: Kyllinger og smør. d) 250 rdl. e) 84 td ld, 6 td hartk, udbytte 250 rdl. Gl, lav, firlænget pgd, 21 fag stuehus, god. 1870: Regul: 1744 kr, netto: 2756 kr. 1913: 3. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1887.

17. 29. dec 1838–10. april 55: **N. P. Jørgensen,** fl t Hygum, Sdj, se Skanderup.

18. 4. juli 1855–20. nov 69 (sp Christiansø 16. juni 49): **H. L. R. Müller,** fl t Voldum-R, se der.

19. 2. febr 1870–12. maj 73 (kkp Taarnby 12. jan 64): **H. C. Leunbach,** fl t sp Kolding, se biskopper, Lolland-Falster.

20. 28. juli 1873–10. febr 77 (privatdocent, Kbhvn): Lic theol **H. V. Sthyr,** fl t prof theol, Kbhvn, se biskopper, Fyns stift.

21. 17. sept 1877–5. marts 86: **P. N. Petersen,** fl t Aagerup-K, se sp Trinitatis k, Kbhvn.

22. 13. okt 1886–23. aug 88: **N. P. Hansen,** afsk, miss Indien, se sp V Frue k, Odense.

23. 22. okt 1888–21. sept 93: **K. P. Kirkegaard,** fl t Nørholm, se Flade-B.

24. 28. nov 1893–22. jan 1901: **C. A. Skovgaard-Petersen,** fl t Maarum, se domprovster, Roskilde domkirke.

25. 6. april 1901–13. maj 09 (dsk sømandspræst Newcastle 12. okt 96): **A. A. B. Nielsen,** fl t Nordby, Fanø, se der.

26. 31. juli 1909–16. nov 14: **E. F. C. Kiilerich,** fl t Vandborg-F, se Skærbæk.

27. 26. maj 1915–12. okt 23: **K. C. Koch,** fl t Vellev, se Brylle.

28. 3. okt 1924–26. maj 43: **H. C. Lassen,** fl t Toftlund, se der.

29. 14. okt 1943–11. jan 47 (hjpr Sct Markus k, Frberg 21. juni 40): **Holger Jensen,** * 23. aug 13 Ballerup. Forældre: Kontorchef Valdemar J og Marie Helene Jensen. Stud V Brgdssk 31, c 39^2 (h_1), afsk 11. jan 47, prokurist Bagsværd. † 12. okt 58. ~ 16. jan 40 Eva Johanna Buntzen, * 18. febr 18 Kbhvn. Forældre: Kontorchef Herluf Christian Vilhelm B og Nina Emilie Antoinette Hyldborg.

Kst sp 1947—48: T. **Kühl,** se Løjt. 1948—49: Dr theol **B. W. Noack,** sp her.

30. 14. febr 1949–15. jan 55 (kst sp her 15. maj 48): Provst, dr theol **Bent Wenzel Noack,** * 22. aug 15 Vonlund, Rind. Faderen: Biskop, Haderslev, † 60, se der. Stud Flensborg 35, c 42^1 (egr-126), undervisningsass Aarhus univ 42–46, studier i Uppsala, Basel og Oxford, 46–48, dr theol (Aarhus 48), provst Skads herr 16. marts 51, prof theol, Kbhvn univ (NT) 15. jan 55. ~ 18. april 42 Margrethe Hørlück, * 5. aug 14 Skodborg. Forældre: Gdjr Jens H og Hanna Bundsgaard.

B. M. Studentergaarden 59; do. Rask-Ørsted-Fondet 59; DKU 61; Statens alm Videnskabsfond 61; Liberal Debat 60—65; fmd Baaringudvalget 65 og Liberalt Centrum 65; B. M. Dansk Kirke i Udlandet 61, Bistrup Menighedsraad 63, Præstehøjskolen 64, Det i henhold til lov nr 218 af 16. juni 62, § 3 nedsatte Udvalg 62 fmd Collegium Biblicum 50; medredaktør Dansk Teologisk Tidsskr 62.

Udg 48: Satanas und Soteria, 141 s (disputats): 48: Das Gottesreich bei Lukas, Lk 17, 20—24, 50 s, 51: Medforf t bidrag til den danske Bibels Historie. Oversat 53: 4. Ezrabog i De G. T.lige Pseudepigrafer; Zur johanneischen Tradition, 172 s. Oversat 58: Jubilæerbogen. Red. 60: Teologien og dens Fag, 275 s; 62: Det ny Testamente og de første kristne aartier; 245 s, (2. udg 1964); 65: Markusevangeliets Lignelseskapitel, 151 s; 66: Paulus, 111 s; medredaktør af Gads Danske Bibelleksikon 1965/66, af serien Randbemærkninger fra 1965. 66: Bibelen og dens bøger, 168 s.

31. 7. juni 1955–31. aug 62 (hjpr Jesus k, Kbhvn 16. maj 51): **Herluf Eriksen,** * 1. april 24 Flynder. Forældre: Sogneraadsfmd, gdjr Evald E og Anna Hartvigsen. Stud Struer 43, c 49^2 (l-107), seminarielærer Blaagaards sem, Kbhvn 50–55, cand mag (hist) 55, seminarielærer Esbjerg 57, studierejse i England 61, afsk 31. aug 62, seminarielektor Esbjerg 1. sept 62. ~ 30. juli 50 Marie Elisabeth Skadhede, * 15. aug 27 Bøvling. Forældre: Gdjr Søren S og Karen Krogshede. – Fætre: Storebjerg, Seest-H (nu Sahl-V), Storebjerg, Nr Snede, Brogaard Andersen, Skjern.

Fmd Seminariernes Religionslærerf 65; medl Undervisningsmin Fagudv i religion 65.

Medudg, sm m Th. Glahn: Kirkehistorie, Aschehoug 63, 160 s; redaktør sm m do: Vor Kirke, Aschehoug 64; medforf til bogen om Konfirmandundervisn og Konfirm, N. N. F. 62; do til Bibelen — dens indhold og dens historie (Holm-Nielsen, H. Eriksen og Krogh), Gad 66, 250 s; udg Den forsømte Børnelærdom, i serien Randbemærkninger, Gad 66, 120 s.

32. 20. dec 1962 (kkp Sundby k, Kbhvn 8. juli 58): **Kristian Skov Thomsen,** * 26. marts 25 Sunds. Forældre: Gdjr Mads Skov T og Abelone Johanne Lyngholm. Stud Rønde 47, c 54^2 (l-108), hjpr Esajas k, Kbhvn 9. dec 54. ~ 10. nov 51 Jensine Kirstine Christensen, * 4. jan 26 Engesvang. Forældre: Gdjr Hans Christian C og Else Kathrine Kjær.

Litt: Foruden ovenn: H. P. H. Novrup: A sogn, FRA 1918, 333—73, do. Af pastor N. L Feilbergs erindringer, FRA 1938, 1939, do. Præster og herremænd, FRA 1916, F. Mygind: Pastor P. N. Petersens virksomhed og betydning i Vestjylland, Højskolebl 1916, nr. 51. Khst saml 7 r II, 171—226, III, 206. Bue Kaae: Hans Munk til Visselbjerg, FRA, V. 1952—55, 207 f. Samme: Den ustyrlige ladefoged paa Visselbjerg, smst V, 1952—55, 346 f. H. P. H. Novrup- Skolevæsenet i A sogn, FRA 1928—31, 119—52. Samme: En landsby fra den nyere tid (Vibæk), smst 1932, 180—90. Gudmund Hatt: En jernalderbrønd i Torrup, smst 1952—55, 125 f.

GULDAGER

Guldager sogn, 3251 ha, langs Vesterhavet (Hjerting bugt), er overvejende fladt, jævnt bølget, ret lavtliggende, klinter ses ved havet. Dels sandet, dels leret jord (»guld-ager«), ingen hede, men en del plantage. Kysten er søgt bade- og turiststed. Sognet grænser op til Esbjerg, og mod syd stor forstadsbebyggelse langs vejene. – Byerne G med skole fra 1960, fh fra 1943 (det gl fra 1895), G stationsby med kro, skovriderbolig, *Hjerting,* bymæssig forstad, c 2000 indb med *kirkesal* fra 1933, skole fra 1955, bibl, alderdomshjem (32 pl) fra 1959, børnerekonvalescenthjem (50 pl), ferieskolehjem (100 pl), rekonvalescenthjem for kvinder (16 pl) 2 badehoteller, afholdsrestaur, sportsplads, maskinfabrik, *Sædding* (m Fovrfeld) er forstad, helt sammenbygget med Esbjerg (c 6000 indb). Bebyggelserne Tobøl, Ravnsbjerg, Jegsmark, Frøkær, Bovbjerg osv.

Der er 54 fredede gravhøje (en gruppe paa 15 ved G). Anseligst er Klørhøj ved Hjerting, 182 høje er sløjfet, flere oldtidsfund.

Sønderris har været en ret anselig hg, afbrændt i svenskekrigen, (1851: 16 td hartk), udstykket. I Damsmarks plantage mindesten med bronzerelief over entreprenør **J. H. Hoffmann,** der anlagde plantagen. En del af de øvrige plantager anlagt af afd sagfører **E. Hansen,** Esbjerg (født i Guldager).

Hjerting er et gl fiskerleje, hvorfra heste og kreaturer udskibedes i middelalderen og senere. Den var ladeplads for Varde, men har mistet sin betydning som saadan, efter at Esbjerg havn aabnedes. 1692 flyttedes Varde toldsted til Hjerting. 1720 oprettedes et tranbrænderi. 1852 anlagdes en 250 m lang bro, da man havde udførsel herfra til England og indførsel af tømmer fra Norge. Broen led meget ved isgang og blev fjernet 1860. Nu drives en del fiskeri herfra, men ellers er byen mest turistby og badested (Arne Sundbo: Af Vardes og Hjertings hist i FRA, 1917–19).

Sognet led meget under svenskekrigen. Ogsaa pest hærgede sognet omkr 1650.

Under den tyske besættelse 1940–45 anlagdes store fæstningsværker langs havet, pigtraadsspærringer, tankgrave mm, adskillige bygninger var beslaglagt. Endnu er alle spor fra den onde tid ikke helt udslettet.

Befrielsessten i G og i Hjerting.

Af den ældre præstehistorie

Guldager har altid været selvstændigt pastorat. Biskop *Ivar Munk,* der døde 1539, henlagde kirken til dekanatet i Ribe domkapitel, men 1553 fik *Hans Svaning* kgl brev paa den mod at holde »en god kapellan«. Svaning var kgl historiograf, og hans søn, *Søren Hansen Svaning* blev sp her († 1607). Han havde været hører i Sorø. Han kunne ikke enes med sognefolkene og fraskrev sig kaldet fra 19. sept 1607, men døde 18. sept 1607. Han efterfulgtes af *Bjørn Jørgensen* (København), derefter *Jens Pedersen Strudsvad* († 1645), provst *Laur. Knudsen Kerteminde* († 1664) oplevede krigens onde aar. De flg sp var *Lambert Sørensen Ravnsøe* af V Nykirke-F, *Anders Spandet* (1674–84), i hvis tid pgd brændte. Hans enke giftede sig med eftm *Laur. Christensen Scavenius* (1684–1706) af Skagen. *Rasmus Jørgensen Fog* (1706–26) af Ribe Cathrine k, havde to sønner, der blev præster (i Skærbæk og Højelse-L), en dt blev gift med Bagger, sp Torstrup-H. *Johs. Nicolaisen Krag* (1727–72) af Fuglse-K, var gift med en præstedt fra Døllefjelde-M, en søn blev sp i Henne-L. *Brorson* var tilfreds. 1744: Pastor K forestillede Kristi lidelse i Herodes hus og for Pilatus, og betragtede deri særdeles Guds kærlighed og Kristi taalmodighed. Ungd svarede vel, mgh var meget bevægelig. Ligesaa ved vis 1750, 1759 hedder det, at Krag havde »forbedret sig meget i sin prædiken«. Han prædikede over Lk 7, 11 f, om Guds børns trøst i liv og død. Ungd svarede ganske upaaklageligt. (Vis 19, 59, 136 jvf breve s 350 og 354 om delinkventer herfra og om en skolefundats). – *Niels Holmboe Thorup* (1770–1803) var en lærd og anset mand, en dygtig latiner, alvorlig, streng og arbejdsom, egenskaber der gik i arv til hans søn, den kendte historiker, rektor, dr *P. N. Thorup,* Ribe († 1846) i hvis selvbiografi ved Kbhvns univ aarsfest 1836, s 75 f man kan læse om hans barndom i Guldager. Der er epitafier i kirken over Krag og Thorup. *Peter S. Siedelmann* (1803–20) af Sneum-T skal have været rationalist. *Peter Sørensen* (1821–28) flyttede til Hedensted-SD, se Barløse, han var kendt som stridbar, kunne ikke forliges med sine menigheder (W I, 143). Det samme gjaldt *Thomas Jensen True* (1829–47) der havde været degn i Odder 09–25, og derefter kap i Skærbæk. I Odder stod han i spændt forhold til sp, og blev »dagligt mishandlet af sin arrige kone, fra hvem han blev sep 1825«. En tid var han indespærret som afsindig, men da han var blevet separeret, faldt der ro over ham (BDG, I, 205).

Tiden efter 1847

Der har aldrig været nogen særlig vækkelse her. Efterhaanden blev mange præget af højskolen (landbefolkningen). Selvom højskoler ikke har kunnet trives i Vestjylland, kom mange paa højskole, men det gav sig ikke udtryk i bevidst grundtvigianisme. Senere kom IM hertil, men blev ikke særligt talstærk. De fleste af den oprindelige befolkning staar positivt over for kirken, men udviklingen har ført med sig, at mange af tilflyttere og de unge er kirkefremmede.

Pastor *A. B. Pontoppidan* (1847–58) var »en kraftigt bygget, alvorlig, men ogsaa vittig mand. Meget præcis«. En noget tør prædikant, ikke rationalist, energisk med konfirmanderne, han blev agtet højt som en godgørende og from mand. Kirkegangen var god. P forlangte: »Alle i kirke!« Pastor *C. C. L. Lakjer* (1858–72) af Sværdborg var højkirkelig, nød stor respekt. Pastor *G. C. K. Schiøler* (1872–77) fader til Aarhusbiskoppen, mindes som en fin og nobel præsteskikkelse.

Provst *J. C. R. Valeur* (1877–86) var en lys og frisindet præst, der med levende interesse fulgte tidens rørelser og udviklingen i sognet. Hans tro var urokkelig, uden anfægtelser, en rolig gudhengiven mand, trods store sorger. Han var KC og en af KCs stiftere (se

her III, 86). Pastor *Marius Jørgensen* (* 69, † 63, lærersøn herfra) Kallehave, fortæller om den ærbødighed, man havde for præsterne, folk var kirkesøgende uden partifarve, vænnet til regelmæssig kirkegang. Der var kun ganske faa missionsfolk, og egentlige grundtvigske var der heller ikke mange af. Alt kirkeligt arbejde samlede sig om kirken, om præsternes bibellæsninger og fastegudstjenester.

Pastor *A. Kløvborg* (1886–91) fortsatte traditionerne, han var KC, trofast, ikke af de store ord, grundig, godt støttet af sin hustru. Han havde ingen specialiteter, var kun præst. Se her III, 409. Medens Kløvborg af skikkelse var lille, var pastor *C. C. Varming* (1891–98) høj, repræsentativ og rank, præstesøn fra Sahl-E, havde en smuk sangstemme, var stor børneven, hjælpsom, afholdt og præget af en egen myndighed. Han blev her anset for at være grundtvigsk, men var ikke stærkt præget deraf i sin forkyndelse. Senere var han nærmest KC. Baade *Valeur, Kløvborg* og *Varming* blev provster.

Pastor *J. I. Soetmann* (1898–1911) var en fint, dannet, belæst mand, meget musikalsk, spillede godt klaver og havde en smuk sangstemme. Han udarbejdede sine prædikener med stor omhu, var nærmest KC. Han var udpræget bymenneske, men faldt godt til her og fik mange venner sm m sin hustru, der var dt af stiftsprovst *Hans Sørensen,* Aarhus. Hun havde en enestaaende evne til at omgaas folk, altid rede til at hjælpe.

Pastor *G. Qvistgaard* (1911–20) var her KC og en tid red af Kirk Centrums blad. Senere blev han grundtvigsk, men var ikke udpræget retningsmand. Han var meget beskeden, arbejdede trofast i det stille, samlede ungdommen i stort tal. Han var meget flittig til husbesøg.

Om pastor *J. P. Jensen* (1920–46) se ndf.

Pastor *A. Thomsen* har været her siden 1947. Er fmd for KS.

De kirkelige forhold betegnes som præget dels af gammeldags kirkelighed, flere trofaste kirkegængere, men ogsaa megen ukirkelighed. Gode og rolige, men meget uensartet. Sædding strand, hvor halvdelen af bef bor, præget af Esbjerg. Et lille IM smf, KS (130), 2 sdsk, DdU, FDF, aftenhøjskole. Fiskere og arbejdere og alle mulige erhverv i Hjerting og Sædding, ellers velstillet gaardmandsbefolkning. Gnsn 60 i kirke hver helligdag. Forstads præg.

I Hjerting er 30. juli 1933 indviet en *kirkesal* til gudstjenstligt brug. Hveranden søndag prædiker sp her, hveranden søndag metodistpræsten i Esbjerg.

En kreds i Sædding har indsamlet et større beløb til et *menighedshus* i Sædding, bygget 1966, her mdl gudstj. Her skal ogsaa være ungdomslokaler (bl a til den store FDF), og der lægges vægt paa, at huset skal være ramme ogsaa om socialt og kulturelt arbejde i sognet (bibliotek). Der er ogsaa planer om at bygge en kirke.

Blandt lægfolk:

Grundtvigske: Sognefoged *M. Hansen* (fmd KS), († 52). Gdjr *A. C. Nielsen,* Bovbjerg, († 56).

Flere af lærerne har været ledere i KS (se ndf).

Indre mission: Murer *Nøhr,* Faurfeld. Rentier *Laur. Mathiesen,* Sædding, († 50). Kbmd *Bertelsen,* Sædding. Indremissionær *Luther Mortensen,* Sædding. Fra 1967 skal *Rud. Stage* være indremissionær her.

Skolen. Flere af lærerne har taget aktivt del i menighedsarbejdet, særligt i KS og det grundtvigske arbejde.

Lærer *Math. Rødebæk* (* 68), lærer i Sædding 06, førstel 26, kirkesanger, fmd, mghr, og KS, † 34.

Lærer *Jacob Eriksen,* Hjerting (* 86, † 60) havde været i USA, blev lærer her 20, medl af sogne- og mghraad, dygtig underviser, fmd KS.

Lærer *Randlev,* fmd KS.

Førstelærer *Pedersen,* Hjerting er fmd mghr.

Centralskole 1956 i Sædding, skoleinspektør *Jens Villy Jensen,* * 12.

1920 oplyses: Kkg 8 pct, hørelyst, ikke mindst hos ungd. Stor ØMkreds, c 10 fam til IM, Fh Lange kirkeveje paavirker kirkebesøget. 1931: Kkg 3,5 pct, IM, KS, DdU (148). 1943: Kkg 3 pct, fornøjelser og underholdning gaar forud for kkg hos mange. Lille IMkreds (10 fam), KS (110), DdU (115). 1955: Kkg 4 pct, gode, uensartede, lille IM-smf, KS (125, sp) 3 sdsk, DdU (125) afholdssal. 1963: Kkg 2–3 pct, lille IM smf, KS (125), DdU (125) FDF (125), pigespejdere, sdsk, aftenhøjskole, FPF (85). 1967: Se ovf.

Guldager kirke (Sct Morten) midt i sognet, ved korsvejen, hvor 4 landeveje mødes, er anselig, hvidkalket, blytækt. Romansk skib og kor af raa kamp med hjørnekvadre, koret med dobbelt skraasokkel, skibet med enkelt. Norddøren er bevaret tilmuret, enk oprind vinduer, et østvindue i koret har en reliefkvader. Overpudset, rund korbue med skraakantede kragbaand og profilerede sokler. Skibet har 4 hvælvinger, koret 2. Ret anseligt, sengotisk taarn (har været højere) med sadeltag, krydshvælvet taarnrum. Et solur fra 1686. Vaabenhus mod syd. 4 svære støttepiller mod nord. Smukt udskaaren renæssancealtertavle fra c 1600, 4 søjler, i felterne malerier fra c 1700: nadveren, fremstillingen i templet. Gethsemane, opstandelsen, himmelfarten. De to sengotiske stager fra c 1550 er forskellige. Smukt korbuekrucifix fra c 1350 med samtidige store sidefigurer. Lille, smukt processionskrucifix, sengotisk, over syddøren. Romansk granitfont med glat kumme, fugle og liljer paa foden. Daabsfad fra 1930. Det gl fad ophængt i koret. En fontehimmel synes forsvundet. En gl glat font ses paa kirkegaarden. Rigt udskaaren prædikestol i senrenæssance fra c 1625 med usædvanlige dydehermer paa hjørnerne og smalle felter med relieffer af Kristus og evangelisterne. Stolestader fra 16. aarh, andre stolestader med indgangspanel i ungrenæssance med fladsnitakantus. I skibet maleri fra 18. aarh: Kristi gravlæggelse. 3 skibsmodeller. Pulpitur mod vest med malerier fra 17. aarh. Ny vinduer med blyindfattede ruder. Flere epitafier m m. 250 sd. Orgel.

Mack. D 51, 57, 174, 175, »G kirke fik sit krucifix igen«, Vestkysten 24. marts 61.

Folketal: 1850: 889, 1901: 1062, 1925: 1641, 1960: 4980, 1965: 7111 (voksende).

Altergæster: 1920: 400, 1930: 300, 1938: 397, 1951: 400.

Menighedsraad: 1920: 2 gr, 1 IM, 1 KC. 1930: 6 gr, 2 IM. 1942: 5 gr, 2 IM, 1 soc. 1953: 6 n gr, 2 IM, valg. 1961: 4 n gr, 4 IM, 2 u p. 1965: 6 n gr, 3 IM, 1 soc, valg.

Sognepræst

Indt 1857: a) 128 rdl, b) Naturalier, d) 356 rdl, e) 90 ager, 80 hede, 6 td hartkorn. Firelænget pgd fra 1849, 21 fag stuehus, 1870: Regul: 1210 kr, netto 2272 kr. 1913: 3 kl, 1931: 2 kl, 1958: 12 kl. Pgd fra 1870, afløst 1966 af ny moderne præstebolig.

18. 5. juni 1847–11. jan 58 (rkp Kattrup-Ø-T 23. nov 39): **A. B. Pontoppidan,** fl t Hyllested-R.

19. 15. marts 1858–1. april 72: **C. C. L. Lakjer,** fl t Øster Tørslev, se der.

20. 8. juni 1872–13. marts 77 (hjpr Mesinge 28. maj 69): **G. C. K. Schiøler,** fl t Gunderup-N, se Herstedøster-H vester.

21. 19. maj 1877–9. febr 86 (hjpr Sandby-V 17. nov 71): **J. C. R. Valeur,** fl t Vellev, se Paarup. (Provst her 10. febr 80).

22. 16. april 1886–11. maj 91 (hjpr Jelling-H 29. maj 84): **A. Kløvborg,** fl t Bregninge, Taasinge, se der.

23. 23. juli 1891–27. jan 98 (adjunkt Herlufsholm 86–90, past vik Haslund-Ø 90): **C. C. Varming,** fl t Ørsted-D, se der.

24. 25. marts 1898–9. febr 1911 (hjpr Sct Jørgens-S 16. okt 93): **J. I. Soetmann,** fl t rkp V Frue k, Aalborg – sp Sdr Tranders, se sp V Frue k, Aalborg.

25. 19. maj 1911–19. juli 20 (realskolel, Magleby, Møn 06): **G. Qvistgaard,** fl t Nr Lyndelse-H, se der.

26. 8. nov 1920–25. sept 46 (missionær, Indien 09): **Jens Peder Jensen,** * 22. dec 76 Birkede, Daastrup. Forældre: Handelsmd Ole J og Karen Sofie Hansen. Lærereksamen (Vesterbros sem, Kbhvn) 01, lærer Kbhvn, Esbjerg, missionseksamen Kbhvn univ (DMS) 09, prøve ved Londons univ 09, miss Indien, certificat i engelsk 19, afsk 25. sept 46, † 25. juli 55. ~ 9. marts 15 Margery Lissie Watts, * 8. marts 94 Huntingdanshire ved Cambridge, Engld, † 22. juli 63. Forældre: Mølleriejer og farmer Friderich John W og Georgianna Marshall.

Skrev historier, digte osv i flere blade.

Pastor Jensen var opvokset i en lille IM-kreds paa Sjælland, blev lærer i Esbjerg og fik kald til at blive hedningemissionær. Han var stærkt engelsk-interesseret, fandt sin hustru i England. Saa blev han missionær i Indien i 10 aar, var en nidkær missionær og som sognepræst præget deraf (se DMS Blad, aug 55).

Han var en lille, før mand med en aktivistisk og rastløs natur. Han tilhørte IM og passede følgelig ikke godt ind i sognets kirkelige liv. (Det fortælles, at da man i 1920 skulle vælge præst, var flertallet af menighedsraadet enige om, at man absolut ikke ville have en IM-præst; stiftsprovst Olesen, den senere biskop, skulle da have svaret menighedsraadet: Jamen saa skal De tage Jensen, han tilhører *Ydre*-mission). For historiens rigtighed kan jeg ikke garantere, men man tog Jensen (der var meget faa ansøgere paa gr a genforeningen), og resultatet blev ogsaa, at kirkegangen i løbet af nogle aar sank ned til et minimum, saa at man kan sige, at sækulariseringen satte ind her i Guldager flere aar, før det skete i de øvrige sogne her i Vestjylland.

Jensen var en meget nidkær præst, der vidnede flittigt. Hans prædikener og taler bar ikke præg af nogen særlig streng disposition. Oplægget kunne være ganske fortræffeligt og centralt, men i løbet af faa minutter var han ovre i vækkelses- og omvendelsesstilen. Som privatmand var han almindelig afholdt, idet han var en livlig mand, der vidste besked om mange ting og gerne ville tale om dem. Foruden at han skrev smaastykker i aviser og blade, havde han sin meget store hobby: malerkunst, træskærerarbejde og linoleumstryk. Denne hobby optog meget af hans tid, og det maa siges, at han var noget af en kunstnerisk begavelse; han forsøgte sig flere gange med malerier og træskærerarbejder som udstiller paa Charlottenborg, men forgæves. Over for mig var han en god og loyal mand, der viste mig stor venlighed og hjælpsomhed. (Aug. Thomsen).

27. 19. april 1947 (sp Veflinge 7. juni 41): **August Thomsen,** * 17. aug 07 Hostrup, Ribe amt. Forældre: Gdjr Søren Christian T og Else Kirstine Hansen. Stud Høng 34, c 40^2 (h_2). Lærer Lollands højskole 38, ~ 22. juni 41 Emily Stella Nielsen, * 5. april 10 Høng. Forældre: Skræddermester Hans Peter N og Karen Nielsen.

BM Studenterkredsen 36-38. Fmd i skolekomm siden 54.

Hjælpepræst (ulønnet) hos pastor Thomsen

6. nov 1965: **Jørn Hauge Nielsen,** * 19 okt 31 Esbjerg. Forældre: Ejendomshdlr Søren Oscar N og Ellen Nathalie Sørensen. Stud Esbjerg 51, c Aarhus maj 58 (1-109) cand mag (Krdkundsk, Dsk) Aarhus jan 60, pædagogicum ved Aarhus Sem. Adjunkt Esbjerg seminarium 60 (till hjpr 65). ~ 8. juli 60 Karen Margrethe Toft, * 3. juni 37 Stauning. Forældre: Førstelærer Mads T og Ane Sand Lodahl. —

Residerende Kapellan

(oprettet 5. aug 1967)

Endnu ubesat 15. jan 68.

Litt: foruden ovenn: Th. Kragelund: Hjerting som handelsplads i gl dage, Sprog og kultur 1947, 29—64, Khst saml 7 r III, 200, K og S 1954, Mathilde Andersen, N. Øllgaard Nielsen og Willy R. Nielsen: Hjerting bys hist, 1962, H. K. Kristensen: Gl fiskerlejer, 1965, 108 f. A. Sundbo: Til Vardes og Hjertings historie 1917—19, Therkel Matthiesen: Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse, Nationalmus. Skr 1948.

FANØ

Fanø, 5570 ha, sydøst for Skallingen, fra hvilken den skilles ved det 1,5 km brede Graadyb, er c 17 km lang, indtil 5 km bred, lavtliggende, højeste punkt, mod syd, er 23 m, temmelig fladt, overvejende hede, klitter og flyvesand, kun mod nord ved Nordby og mod syd ved Sønderho, er der enge eller flade dyrkede strækninger. Stor plantage anlagt 1892. Langs Vesterhavet en bred fast forstrand, hvor der køres med biler og er holdt bilvæddeløb. Præget af ebbe og flod.

Faa egne er historisk skildret saa grundigt som Fanø. Dels af historikeren **Holger Poulsen**, men især N. Møller Kromann (* 1870 i Sønderho, fabrikant i Esbjerg siden 1895, fmd Kromanns fabrikker, Sønderho, BM Hist smf f Ribe amt, æresmedlem dér og i Fanøforeningen i Esbjerg og Kbhvn, af Fanø Skibsrederforening, æresborger i Sønderho, philatelist, red Skandinavisk Frimærketidende og Skandinavisk Philatelist-tidende, medarb Turisthaandb f Sydvestjylland. Har bl a udgivet Fanøs historie I-III, 1933—36, Fanøsømænd i storm og stille, 1936, Fanø-slægten Warrer, Sønderho-slægterne Sonnichsen-Kromann, 1940. skuespillene »Blodets baand« og »Gammel kærlighed ruster ikke«, og skrevet mange lokal- og personalhistoriske artikler i FRA, tidsskrifter og dagblade. Ogsaa leveret stof til dette værk. Død 1960, 89 aar gl).

Under henvisning til hans bøger oplyses flg:

Lidt historie

Fanø ligger i fortsættelse af Vestjyllands klitrække. Jordfaste oldtidsminder findes ikke, og endnu i 13. aarh synes øen ikke at have været beboet. I Valdemar IIs jordebog omtales kun et hus (jagthus?) her. Sagn fortæller om et sogn, Vesterby, der skal være bortskyllet. »Ribe oldemor« omtaler 1340 en kirke, men om den laa i Nordby eller i Sct Annæ bjerge (»Korsdalen«) i Rindby (hvor sagn ogsaa har placeret en kirke) vides ikke. Sidst i middelalderen anlagde Ribe-borgere de to fiskerlejer Nordby og Sønderho og fiskefangsten afsattes over Ribe (»Ratz flyndere«). 1557 klagede fiskerne over, at Ribe-borgerne forbød dem at sælge til andre. I 17. aarh overlod Ribe det hele til fannikerne. Fiskeriet slog nemlig fejl, og fannikerne blev fattige. 1685 fik Fanø og Mandø privilegier paa selv at udføre fisk. Dette blev begyndelsen til den betydelige skibsfart fra Fanø. I den flg tid sejlede man med jydepotter, tørv, korn, og omkr 1720 var der ikke saa lidt smugleri. Fanøs nyere historie begynder 1741, da beboerne købte øen, som hidtil havde været krongods under Ribe amt. Derved udløstes bundne kræfter og den fri udvikling, og man fik hurtigt en anselig flaade. Omkr 1760 begyndte man at bygge større skibe. Unge fanniker drog som søfolk ud med hollandske skibe, fra 1760 byggedes mange skibe i Sønderho, omkr 1800 var der 80–90 skibe i Sønderho, efter krigen 1807 kom en stilstand, men efter 1814 blev der fremgang. De fleste skibe var kun smaa, men der var ogsaa større skibe, som sejlede til England, Norge, Frankrig og Holland. Ofte var der forlis, 1824–27 blev 40 fiskerkoner enker i Sønderho. 1859 sagdes Fanø at have Danmarks næststørste flaade. Saa kom de store jernskibe, som sejlede til fjerne have. Men med dampskibene begyndte en nedgang fra 1896, og nu er der næsten ingen skibe tilbage. Esbjerg sugede sejladsen til sig. Befolkningen var stoute sømænd (ikke fiskere), der gik paa langfart med deres store sejlskibe, bygget paa værfter paa Fanø. Barkskibene og brigskibene blev distanceret af moderne skibe, men helt op til 2. verdenskrig var det skik, at Fanø-drenge skulle til søs efter konfirmationen. Naar deres sejlskibstid var overstaaet, skulle de paa Fanø navigationsskole i Nordby og uddannes (nu ogsaa som radiotelegrafister). Det strenge liv paa søen, de mange forlis og under krigen minesprængninger o lign har ofte fyldt Fanø-hjem med spænding eller sorg. Befolkningen blev præget af livets alvor. Paa Nordby vestre kirkegaard er to smukke mindesmærker over sømænd, der satte livet til under de to verdenskrige.

Paa det ene staar:

Vi mindes stille de tapre døde,
hvis navne lever i Danmarks navn.
Og takken søger til dem, der segned,
og dem, der sidder med tunge savn.
(Mads Nielsen)

Fanø har ofte været plaget af sandflugt. 1573 var Nordby præstegaard og det meste af Nordbys jorder ødelagt af sand. 1651 var Sønderho pgd ødelagt, og senere høres atter om sandflugtens ødelæggelser. Landbruget fik derfor ikke større betydning. Mellem klitterne vokser græs og dværgpil (»vægger«), der afgiver føde til de mange faar. Engene mod øst giver fortrinligt hø. Landbruget har fra gl tid været passet af kvinderne.

Fanø hørte fra gl tid under Riberhus ladegaard, men 1741 lod Chr. VI som nævnt øen sælge for 6000 rdl ved auktion til beboerne; den gl ordning med fællesjord holdt sig længe. Ejerne har deres lodder liggende spredt. Først 1931 sluttedes matrikuleringen. Midt paa øen er den store statsplantage af gran og fyr. I træplantningerne mod øst var der »fuglekøjer«, hvor man ved lokkeænder lokkede vildænder ned til kunstigt lavede smaadamme, omgivet af træer og op i kanaler, hvor vildænderne blev fanget (indtil 6000 om aaret). Nu bruges de ikke mere. Statsplantagen anlagdes 1892 og er 1004 ha.

Indtil vor tid har fannikerne trofast holdt ved gamle skikke, brugt de gamle karakteristiske Fanø-dragter, der minder om amagerdragterne. De gamle huse var næsten ens, en lang, lav straatækt bygning af røde mursten med hvide gesimser. Moderne, men kedsommelig bebyggelse og klædedragt har afløst de gamle, smukke Fanø-huse og -dragter.

Det store omslag skete efter 1890, da dampskibene begyndte at fordrive sejlskibene. Det, der derefter gjorde Fanø kendt, var den særprægede natur og strand: Fanø blev et af Danmarks søgte turiststeder. 1891 anlagdes *Fanø vesterhavsbad* i klitterne ved havet vest for Nordby, oprindeligt af udlændinge, men det gik senere over paa danske hænder. Snart var der 3 store moderne hoteller, senere kom flere til, bl a et missions-kursted, hvor der ogsaa har været holdt præstekonventer og kirkelige møder. Et internationalt badeliv udfolder sig langs kysten, hvor badningen delvis foregik fra vogne, der kørtes ud i vandet. I klitterne er der tennisbaner, golfbaner osv. I Nordby, Sønderho osv er der en masse pensionater, sommerhuse osv, og turistvæsenet er blevet en hoved-indtægtskilde for Fanø.

Fanø var eget birk, indtil det 1900 fik tingsted i Esbjerg.

Esbjergs nærhed præger. I de senere aar har der været stærke diskussioner om at afløse den lille færge til Esbjerg med en *bro*. Mange ønsker, at Fanø skal bevare sit særpræg, og holder paa, at man godt kan nøjes med færgen. Men andre ønsker den nemmere forbindelse som en bro er, og en bro vil drage

endnu flere turister til de gode badestrande paa Fanø.

Den tyske besættelse prægede paa mange maader øen 1940–45, med fæstningsanlæg osv. De fleste spor af dette er nu borte.

Begge Fanøs nuv sp har været sømandspræster.

Pastor *Knud Voldum* har hertil skrevet en skildring af Fanø og Nordby sogn. Den er skrevet i 1963 og foraaret og sommeren 1964 og er det sidste han overhovedet skrev før sin død i juli 64. Den aftrykkes omtrent i sin helhed:

Befolkningen

»Den var sig bevidst, at den var »egen«. »Tror De, at de kan finde Dem til rette imellem os? For vi er jo en ø-befolkning og derfor noget for os selv,« blev der sagt til os, da vi i 1936 rykkede ind i præstegaarden. – Ja, fra gammel tid var det endda ikke videre velset, at en ung pige giftede sig med en ung mand fra fastlandet: »Haad' et endda waa jen a wo ejn«, kunne en bekymret mor udbryde, naar hendes datter forlovede sig med en »fremmed«. I det hele taget gaar udtrykket »vore egne« og »de fremmede« igen. Der skulle 3 generationer til, for at en fremmed familie kunde regnes for rigtige fanniker.

Denne fastholden ved slægternes hjemsted paa Fanø, bevirkede et stærkt indgifte mellem de forskellige familier, noget, der ikke altid var til fremme for legemlig sundhed og intelligens. – En betydelig ændring i dette forhold kom i virkeligheden, da Fanø fik sin navigationsskole, hvor unge mænd fra alle egne af landet kom til øen, forlovede og giftede sig med øens unge piger og saaledes bragte nyt blod i slægterne.

Befolkningen er stolt over sin hjemstavn, over øens og livets særpræg. Det var en fattig og nøjsom befolkning, der i 1741 købte øen af kronen. Men dens hovednæringsvej blev skibsfarten, som til tider bragte store rigdomme hjem. Det var i de stolte sejlskibes tid, det begyndte. Og derfor saa man tit tilbage til den tid som øens opgangstid. Og man kunne tale om den tid da man havde »træskibe med jernmænd«, i modsætning til den fremtrængende dampskibstid (med »jernskibe og træmænd«).

Sandheden kræver at der gøres opmærksom paa, at folk i andre egne af landet svæver ofte i en vildfarelse, hvis de ved Fanø kun tænker paa Fanø-dragter, Exner-idyl med malerier af Fanø-interiører, og Fanø-piger og Fanø-faar, badeliv og turistidyl, med masser af sommergæster, ferierende socialdemokratiske ministre med deres lakajer og embedsmænd. Fanø lever sit eget liv uden for sæsonen. Da dampskibene fortrængte sejlskibene, blev Fanø ramt i sin livsnerve. Mange opgav helt at sejle, bl a fordi dampskibsofficerer skulle have en helt anden uddannelse, en skibskaptajn kunne nu risikere kun at blive matros. Nogle valgte andre erhverv, mange udvandrede fra Fanø, især fra Sønderho. Det var vist især tyskerne, der opdagede Fanø som badested, og det har baade været ondt og godt, lige til dato. Den gamle Fanø-befolkning finder man stadigt, solide, stoute folk. Man træffer let fanniker, der ikke regner sig som jyder. »Jeg er fannik!« hedder det. Og der er forskel paa jyder og fanniker. Fannikerne er ligesom lettere end jyderne, Fanø-dragten, husenes byggestil er frisisk præget, og sproget er vel jysk, men anderledes end paa fastlandet. Man mærker, at fanniker har gaaet paa langfart til fjerne egne og har en videre horisont end dem paa fastlandet. Der er en særpræget hygge og kultur i de gamle, lavloftede stuer med billeder af skibe, med rav og konkylier, med sortsnudede, blanke porcelænshunde, de smukke Fanø-fliser og -kakler og mærkelige ting fra fjerne lande. Man kan endnu hos de gamle blive mindet om de tider, da folk fra forskellige egne morede sig med at haane hinanden. Det gik ogsaa ud over fannikerne, naar de i deres aparte dragter kom sejlende op ad Varde aa. Saa lød det inde fra bredderne:

Fannike, Fannike, flok, flok, flok,
Han binder hans bows i en dok, dok, dok,
Han sejler, han sejler i et drøwtroww.

De gamle fanniker var paa een gang hjemmefødninge og globetrottere. Konerne var jævne, men myndige almuekvinder. Dødens spænding bandt dem sammen. Trods alt var det gamle Fanø et isoleret samfund, hvor familierne var stærkt indgiftet i hinanden, og der var stramme regler for navngivning. Man maatte ikke fornærme de gamle. Mange piger hed Anne, og naar tre i samme familie hed Anne, maatte man skelne mellem Store Anne, Mellem-Anne og Bette-Anne. Der var ikke ret megen forbindelse mellem Nordby og Sønderho. Den elendige vej gennem øde hede skilte. Nu er vejen fin.

Fanø indtager egentlig kun en beskeden plads i dansk litteratur. Folklorister har mere beskæftiget sig med andre egne. 1953 udgav red *Andreas Sørensen* en fortræffelig bog »Ved det yderste hav« med novellistisk udformede skildringer fra Fanø. Forfatteren *Poul Ørum*, der nedstammer fra Fanø (hans mor var fannik), har skildret Fanø. Fanøs turistchef, tobakshandler *Agerhøj*, siger i Berl Tid 19. nov 58, at fanniker er glade for penge og derfor har de ikke noget imod turisterne som saadan, men de har det alligevel bedst, naar de er sig selv ... de er saadan lidt egne: »Nu har jeg boet paa øen i 12 aar, og jeg er ogsaa efterhaanden *taalt* her, men de første vintre var det helt umuligt at komme i lag med de rigtige, gamle Fanø-slægter. De er sig selv nok, de har i aarhundreder været sømandsslægter med blikket vendt ud mod den store verden og saa at sige vendt ryggen til Jylland. Nu er det anderledes, for de unge søger jo til fastlandet for at faa beskæftigelse«.

Ja, der kan være noget tillukket over Fanø, naar man med den tøffende færge nærmer sig Fanø en kold efteraarsaften. Kun faa lys er tændt i Nordby, hvor indbyggerne bor tæt sammen. Og om Nordbyernes syn paa dem fra Sønderho, fortæller en gæv mand paa færgen: Ovre i Sydamerika var dagoerne i færd med at klø en dansk sømand. En skipper fra Nordby saa det, og hans danske ledsager ville hjælpe sømanden. Men skipperen sagde: »Det

skal du ikke blande dig i! Lad ham blot faa sine klø. Han er fra Sønderho . . .«

Denne lille oversigt skal slutte med en skildring af en rejse fra Nordby til Sønderho, skrevet af digteren *Valdemar Rørdam* i hans bog: »Fra grænseøerne« 1913:

»Endnu i gaar det mondæne badested – og den vidunderlige strand. Ikke storm, nej; men dog en halv storm. Sortblaa byger svulmede op med gule lynglimt, stænkede lidt – nej fy! nu plaskregner det. Og saa paany det sølvgraat blændende lys i straaler og vifter ned mellem skylagene. Vældige, hvidkammede bølger væltende for paalandsvind, brus, drøn. Lette sandsøjler i snoleg og slyngedans op af klitkedlerne; dér danser de hvide Fanø-piger. Vogt dig, o vandringsmand!

Men se, nu snor de sig i legen og slynger sig i dansen ude paa selve strandbredden, mellem flyvende skumflager, – hvor bunden er vaad, og imod blæsten! Ak, det er alle de unge damer derinde fra hotellerne. De har forladt deres strandkurve og tennisbaner, de er vandrede ned langs kysten for at se Rindby redningsbaad gaa ud.

Hvide sko, hvide, gennembrudte strømper, hvide kniplinger, hvide, gennemklart flagrende kjoler. Blaa slør og graa slør og hvidt i hvidt flagrende og smældende om hurtige, slanke ben og slanke, solbrændte nakker. Som flyvende skumflager, som hvirvlende sandsøjler . . . Nej, fastere, varmere, sødere. Vogt dig, o vandringsmand! de hvide Fanø-piger af flyvesand er mindre farlige.

Bum, ssss: dér ryger raketten. Og nu, endelig, gaar baaden ud. Langsomt. Mandskabet, ikke i søstøvler, men i lange bukser, vader ud med skuldrene mod rælingen. Nu jumper de op! Drenge kommer løbende og rækker dem aarerne. Fiskerdrenge og fine drenge danser om baaden, i skumskyl til livet. Nu stager de, nu flyder baaden, nu sænker de aarerne og haler ud. Højt løftes manden ved roret, han svæver og nu synker han, nu er baaden helt borte; dér dukker den op igen. Strømmen river den med sig, nordpaa.

Flonelsklædte herrer og en dame i raasilke vader i hvide støvler og strømper ud til drengene og tager sigte med deres kodakker. Baaden kæmper sig længere og længere ud; nu er spændingen forbi. Resten bliver fiskernes sag, efteraarsstorm, sandflugt, stranding og virkelig redningsfærd paa liv og død.

Al den hvide og blaa, den blonde og sortlokkede dejlighed blæser nordpaa, spredt over strandfladen.

Og jeg sidder for sidste gang, bølgefortumlet, blæstombrust, solfrisk og solvarm paa trappen til min badevogn med cigarrøgen duftende borthvirvlet under mine næsebor. En kobbermaskine i gul badekaabe kommer vadende med nystoppet shagpibe og beder om ild; den sorte havfrøken kaster sig baglænds over en skummende bølgekam; og dér tilhøjre løber den lyseblaa ud, munter og let. De bruser, og det suser, men vandet falder. Flaget op, farvel! Et sandskorn mindre i mængden; nyt sand fyger frem.

To timer efter ager jeg med postvognen fra Nordby til Sønderho. Højt paa bukken, i frisk luft, i blæst, i regn; hos kusken, med fiskekasser under foden, med en posttaske i nakken, fod for fod, gennem sand, over lyngris; og saa et lille trav paa fast vej. Det lyner over vaderne, ovre ad Ribe til, Trindelen og Pendelsand, og hvad alle sandene hedder, ligger halvtørre allerede, sorte og graa flader med hvidgraa vandrender imellem.

Folk er ved at faa deres hø hjem; vi kører ud i vejkanten og holder, naar vi møder et læs. Snart er det groft gesthø, snart det fine sødt duftende hø fra marsken. Alvorlige Fanøkvinder med fine træk vugger hjem, halvsiddende paa læssene. Klokkelyngen blomstrer i de grønne smaa dale mellem tue og høj. Ogsaa marker er der, lavt og tyndt bølgende rug og bygmarker, gule, gyldne, mellem grøntblinkende havre og sandfuret brak. Og plantningerne med deres tapre fyrretræer og svajende graner. Klitterne bag. Rigtige klitter, graa og graagrønne sandbjerge, takkede mod synsranden. Et sømærke nærmer sig, højt skrævende over hede og klit; der ligger Sønderho.

Vi ruller lydløst ind i byen, forbi den kullede brede kirke af rødgraa sten med hvid fugning. Den smalle landevej snor sig som en sti ud og ind mellem de lave røde og graa huse, mellem rubbetjørns diger og kaalgaarde, hvor roser og stokroser blomstrer i det hvide sand. Blanke ruder, blomster i karmene. Godaften, idyl!

Men –

Her vrimler jo af mennesker! De myldrer frem allevegne, af smøger og smut mellem de lave huse og rubbetjørnsdigerne. En enkelt gammel graaskægget skipper, ældre koner i Fanø-dragt, men ellers herrer og damer. Lidt mindre flonel og lidt mindre af det hvide maaske end oppe ved »stranden«; men, men . . .

Vi holder ud for posthuset; man samler sig og mønstrer os nyfigent, men ret venligt, et dæmpet hurra–ah! løsner sig nynnende inde fra mængden. Var det en kaad dreng eller en skælmsk ung pige, der begyndte? Folk har det vist godt her; hyggeligt. Dette er alligevel noget andet.

Og vi ruller videre; næste gang vi standser er det ved kroen. En lang lav bygning af røde mursten med bindingsværk; vedbend om vinduerne, vedbend om kvisten. Der boede gamle Exner oppe, i det lille kvistkammer, aar efter aar.

En lys, hurtig og mild ung kone tager imod os; det er værtinden. Jeg løber panden imod dørkarmen, bøjer mig, og træder ind. Sand knaser paa forstuefliserne; sand knaser paa gulvplankerne i den pyntelige skænkestue. Gæster vælter ind, ventede og uventede. Der bliver travlhed hos naboerne. Selv kommer jeg endelig til ro i en smal seng i et bittelille kammer. Men jeg ligger godt. Paa det runde bord ved hovedgærdet dufter i et fintpoleret kohorn hvid flox og blaa venusvogn og fem lyserøde rosensøstre i en klynge. Det lille vindu staar aabent ud til haven. Der hænger en lygte i et lindetræ; bladhjerterne gløder lysegrønt – og jeg tænker paa Frederiksberg Allé for mange aar siden.

Saa er lygten slukket og alt stille«.

Det økonomiske liv

Pastor *Knud Voldum* fortsætter:

»Baggrunden for øens relative velstand er skibsfarten. I gamle dage skulle en rask Fanødreng med en smule respekt for sig selv være sømand. Landbrug var der ikke noget videre af, ingen industri, men skibsfarten. I sejlskibenes tid maatte skibsføreren som regel være medejer af det skib, han førte. Og det kunne betyde knald eller fald for ham. Gjorde han gode rejser, tjente han store penge. Men var han ude for forlis, blev han en fattig mand. – Efter at sejladsen nu foregaar med damp – eller motorskibe, er det rederierne, der ejer skibene, og kaptajnerne har deres faste løn (foruden store procenter af de forretninger, der gøres undervejs).

Selv om der nu er mange andre mennesker paa Fanø end søfolk (forretningsdrivende, arbejdere, folk, som har deres daglige arbejde i Esbjerg, enkelte fiskere), er det stadig søfolkene, der er den velhavende klasse i sognet. Kaptajnsvillaerne breder sig saavel i Nordbys udkant som inde mellem de smukke, pyntelige Fanø-huse i de snævre gader. Naturligvis er det ogsaa søfolkene, der betaler de store skatter.

Naar sommeren kommer med solskin og varme, skifter billedet af vinterens og foraarets gadeliv. Masser af turister strømmer til øen, nogle for at bo paa de dyre badehoteller ved Fanø Vesterhavsbad, andre for at tage deres sommerhuse i brug, andre igen kommer i bil og camperer paa en af de mange campingpladser, der er opstaaet. Og ind i de smaa gader vrimler det med folk i alle mulige paa- (eller af)klædninger. (En mand kom en dag, hvor jeg ikke var hjemme, og spurgte min kone, om der ikke var mulighed for, at han kunne blive viet om eftermiddagen i den kønne gamle kirke. Han var iført sixpence og badebenklæder. Efter at han havde sagt farvel kom han tilbage og gjorde undskyldning for, at han ikke havde taget sit hovedtøj af. Det var det eneste sted, han kunne opbevare sine penge).

Og rundt omkring i de mange Fanøhjem rykkede beboerne sammen, saa der kunne blive plads til udlejning af værelser til turister – eller plads til familie, der boede uden for Fanø, men naturligvis skulle holde sommerferie i det gamle hjem.

Folk var glade ved at gense turisterne, naar de dukkede op først paa sommeren. Men paa den anden side kom der hygge og ro over bylivet, naar gaderne omkring september blev folketomme, og man var sig selv igen.

Hjemmene og skibsfarten

I hvert hjem, hvor der boede en sømand (kaptajn, styrmand, hovmester, maskinmester) som gik paa langfart, maatte husturen være baade kone og mand, baade mor og far. Hun matte tage sig af de mange ting, der skal ordnes i et hjem. Og hun maatte opdrage børnene, som undertiden først saa deres far, naar de var en 3 aar (»Jeg vil ikke ha', at den fremmede mand med det sorte skæg gaar ind og kysser mor«, sagde en lille pige, da hun første gang blev konfronteret med sin far).

Men kom der telegram om, at far skulle ligge over i en nærliggende havn en dags tid (Liverpool, Hamburg, Antwerpen osv), saa pakkede hustruen sin kuffert, satte børnene i pleje hos familie og rejste i huj og hast for at være sammen med manden saa længe det var muligt. Disse sømandshustruer blev selvstændige, dygtige kvinder. Og efterhaanden som de fik lov at gøre en enkelt rejse med, fik de mere horisont end mange, som hele livet gik derhjemme.

Der var glæde i hjemmet, naar sømanden kom hjem. Saa gik flagene til tops, baade i hans eget hjem, og hos de mange slægtninge, som ogsaa ventede ham. Der er ikke mange steder, hvor der flages saa meget som paa Fanø. – Og der blev dyb sorg, naar der kom bud om et skibsforlis, hvor flere af søfolkene blev derude.

Klædedragt og skikke

Fanøkvindernes dragt er snart en saga blot. Da vi i 1936 kom til øen var der ca 120 kvinder, der bar den ejendommelige dragt; nu er der vist kun 2–3 tilbage i Nordby. De, der bar dragten, brugte kun den. Og ingen af den opvoksende slægt har villet bære den. Nu ligger de tunge, læggede skørter, de fine bluser (»Nattrøjer« kaldet) paa kistebunden . . .«

Fru Voldum fortæller om *Fannike*dagen: »Det er en dag hvor alle der har en Fanødragt tager den paa og gaar til fest. Den begynder ved færgepladsen, hvor alle i Fanødragter tager imod sømanden, der vender hjem, en baad med søfolk i gamle dragter roer i land og modtages af koner og kærester og dansen gaar paa pladsen. Derefter i procession til Kikkebjerg, hvor flaget hejses, mange af herrerne er ogsaa i gammeldags dragter og høj hat. Paa pladsen paa Kikkebjerg danses der paa en platform gamle Fanødanse med et brudepar i spidsen, et aar havde vi et virkeligt brudepar i dragter. Øen har jo ogsaa sine specielle retter, f eks Fanøsmørrebrød.«

Besættelsestiden var en drøj tid, ogsaa for det kirkelige arbejde. Missionshuset i Nordby havde tyskerne taget, en tid var det fyldt med ammunition, men det forbød Pancke engang han var der. Saa blev badevognene sat op langs vejen, der gennem en plantage førte til kirkegaarden, og ammunitionen fyldt i dem. Der er tre kirkegaarde. Nordre kirkegaard ved kirken og V kirkegaard uden for byen og Rindby kirkegaard. Naar vi skulle til vestre kirkegaard skulle vi have værnemagtens tilladelse. Det blev vi kede af og kørte ad en lille sidevej til kirkegaarden, dog med frygt for at ligvognen skulle vælte. Vi havde kun et par steder, hvor vi kunne holde møder. Der var ca 6000 tyskere, og ca 1500 danske arbejdere, der arbejdede for dem paa øen, de skulle have plads. Det var en glædesdag den 5. maj. 1945. Knud og jeg gik op til kirken for at hejse flaget der, vi havde faaet at vide at skolernes børn og lærere kom til kirken for at holde en kort andagt inden børnene fik fri. Der kom saa alle børnene med dannebrogsflag i hænderne, deres lærere og en del af menigheden den store kirke var fyldt til sidste plads, og der var ikke mange tørre øjne.

Ved gudstjenesten om søndagen sad vores meget dygtige organist og præluderede, og da han spillede »Kongernes Konge« rejste hele menigheden sig spontant, og vi sang sangen ud. Lærer *K. Moesgaard,* Lund skole pr Hammerum, var dengang formand for samfundet. Han var lærer og tillige kordegn og en af lederne i modstandsbevægelsen. Han var en meget dygtig mand. Ikke mindst under besættelsen gjorde han et stort arbejde, ogsaa rent praktisk. Missionshuset var meget mishandlet, og det var svært at faa alt i gang igen«.

Efter krigen stor flygtningelejr.

NORDBY SOGN

Nordby sogn, 3811 ha, den nordlige del af Fanø, har byerne Nordby (2200 indb) tæt bebygget landsby med 2 kirkegaarde, mh fra 1888, epidemihus fra 1915, omdannet 1938 til alderdomshjem, ting- og arresthus fra 1876, omdannet 1940 til helbredelsesanstalt under statens arbejdshus i Sdr Omme, navigationsskole fra 1894, apotek, hoteller, pensionater, butikker, færgeoverfart til Esbjerg m m. Byen med fh fra 1898, Rindby med kirkegaard og ligkapel fra 1894 og fh fra 1897. Feriekolonier, flere campingpladser. N. M. Kromann: Fanøs historie (III, 1933–34) skildrer sognets historie, dog ikke meget om det aandelige liv.

Af den ældre præstehistorie

Fanø udgjorde oprindelig eet sogn med een kirke, der laa paa den østlige side ved »Albybugten«, i Korsdalen (Anna-dalen, se ovf). Denne kirke forfaldt, og sagnet beretter om, at beboerne var bekymrede ved udgiften til en ny kirke. Men de fik pengene ved et under: En søndag under gudstjenesten hørtes buldren og mærkelige lyde fra stranden. De ilede derud og mente, at det var en strandingen. Men det var en stor hval, der under højvande var kommet inden for revlerne og nu kunne den ikke komme ud igen ved lavvande. De dræbte hvalen, solgte den og for pengene byggedes en kirke. Da beboerne mere og mere tog bopæl, dels midt paa øen, (i »byen«, nær ved Rindby), dels mod syd (i Sønderho) blev der bygget kirke baade i Rindby og i Sønderho. Kirken i Rindby havde taarn, tre udbygninger paa nordsiden (opført 1651, 1703 og 1737). Iflg Dsk Atlas var den opført 1574 til afløsning af den lille, gl kirke i Anna-dalen. Om dette er rigtigt, kan ikke afgøres. I en præsteindberetning 1638 kaldes kirken Fanø kirke, fordi Nordby var »ældre, større og mere folkerigt«. I en liber daticus fra c 1750 kaldes sognet Nørby med byerne Renderne (Rindby), Nørby, Ved møllen, Odden, Nørre Omme og Vandby. 1786 blev saa den nuværende kirke bygget i Nordby nær ved det gamle fiskerleje Odden.

Holger Poulsen har i FRA 1915–18, s 192–212 skrevet om præsterne her efter reformationen.

Den første lutherske sp var *Søren Truelsen,* der 1573 fik toldfrihed. De flg sp var *Claus Pedersen, Niels Sørensen, Hans Hansen Riber* og *Ditlev Hansen. Lauge Pedersen* (1669–1700) af Sønderho havde 10 børn, flere døtre blev præstekoner paa egnen (i Sneum-T, Grimstrup-Aa, Kvong-L, Hodde-T). – Mag *Jens Olsen Brasen* (1698–1736) af Daubjerg-MS blev gift med biskop Lodbergs husholderske, Ellen Bruun, vist af Herslev-G eller Sæby-G. Han var nidkær, forbedrede mgh meget, men havde mange fortrædeligheder af en faktisk sindssyg kapellan, *Jac. Blom.* (Se Frosts efterretn om Ribe dk s 67, N 87). Brasens dt blev gift med eftm *Jørgen Bjørn Taulov* († 1739), der var adjungeret Brasen fra 1723. Navnet *Friis* spillede derefter en rolle i Nordbys præstehistorie gn 66 aar. *Niels Hansen Friis* (1739–79) var søn af sognefogeden i Arrild, havde 10 børn, en dt blev gift med O. T. Foss, sp Sønderho, en anden med H. J. Foss, Hedensted. Niels Friis blev 91 aar og døde først 1797. Brorson skriver 1754, at en stærk storm det aar hindrede ham i at komme over til Fanø. Aaret efter, 1755, holdt han visitats i Nordby, hvor *Friis* prædikede »alvorligt om den aandelige døvhed« (Mk 7,31–37), ungd svarede til fornøjelse. Der var 2 skoler; degnen, studiosus *Rasch* var ustraffelig i sit levned til ungdommens nytte (vis s 103). 1762 var *Brorson* atter i Nordby. Han var da svag, og hans visitatsnoter er ret uklare. Ved visitatsen prædikede en student *Peder Eggers* (senere sp Haderup) over 1. Jh 2,3, pastor *Niels Friis* var tilstede, en »flittig og ustraffelig lærer«. Skolelærerne i de to skoler var upaaklagelige. Menigheden var bevægelig og intet blev klaget (Vis 157). *Niels Friis* efterfulgtes af sin søn, *Hans Ditlev Friis* (1779–1805), der først var kapellan et par aar hos sin fader. *Hans D. Friis* blev 1805 sp i Vejle, hvor han døde 1827. – *Hans Chr. Clausen* (1805–29) havde været kap paa Før, flyttede til Farup, se der. *Lars Nielsen* (1829–44) var værtshusholdersøn fra Ribe, havde non til sin embedseksamen, fik afsked p gr a mental svækkelse, døde 56. Se BDG I, 172.

Tiden efter 1844

Pastor *C. P. Biering* (1844–58) gjorde et godt arbejde for fattig- og skolevæsen. Han blev kapellan her paa eget ansvar 1841 under pastor Lars Nielsens sygdom. Han var af gl præsteslægt fra Falster.

Pastor *C. H. G. A. Kuhlmann* (1858–67) var en sognefader af den gamle skole. Der er mange anekdoter om ham, man havde respekt for ham, han var en begavet taler, afholdt, en hædersmand (se her VI, 500).

Pastor *O. C. Ipsen* (1867–74) havde været sp i Hjerpsted, men var blevet afsat af tyskerne. Han var bornholmer, afgjort IM, stod *Vilh. Beck* nær. Vilhelm Beck var her 1872 og prædikede for overfyldt kirke. Som ung var Ipsen absolut ikke missionsmand, men det var paa Fanø han mødte IM. Her var en kreds af gode, vaagne missionsfolk, og Ipsen

sluttede sig helt til dem. Han var lægprædikanternes ven, kom i IMs landsstyrelse, og hvor han virkede havde han stor autoritet. Han var en betydelig prædikant (der var bornholmsk granit i hans forkyndelse!) og han var en læst forfatter. En bog om Jesu lidelseshistorie, som han skrev her, blev meget solgt. Han var ganske fri for sentimentalitet, nøgtern, lun, en fredens mand. Han kom til at betyde meget her. (Se her III, 257 f). Han havde meget stor kirkegang.

Pastor *H. G. Saabye* (1857–79) gjorde sig bemærket ved sine indlæg om totalafhold, og hans bog 1884 om sekterne betegnedes af provst, dr. *Michael Neiiendam* som et gedigent arbejde. Den fik stor udbredelse og var til megen gavn. S var rodfæstet i den Mynsterske tradition, en ægte luthersk mand, bekendelsestro, meget belæst, præget af teologisk kultur. Senere udgav han (1888) et værdifuldt skrift om vantroens historie....et modtræk mod brandesianismens angreb paa kirken.

Pastor *P. L. Trojel* (1879–90) stillede sig forstaaende over for IM, i hans tid opførtes missionshuset. Han mindes som en afholdt præst, en god prædikant.

Ved det store KFUM og K-møde 1887 i Esbjerg boede mange i Nordby og knyttede forbindelse med mgh her.

Provst *S. H. Holck* (1890–1904) var en vennesæl mand af grundtvigsk støbning. Han havde mange venner, men IM kunne ikke bruge ham. Det kom til stridigheder med den ukirkelige del af IM, som væsentligt benyttede fremmede talere. Han var virksom for den skandinaviske sømandsmission i Calcutta, han udgav sin afskedsprædiken i Nordby 1904. 1896 var der en stor vækkelse blandt de unge.

Det mest kendte navn i Nordbys præstehistorie er *Hans Koch* (1905–09). Han var sp i Hellerup 1901–05, en af førerne i den kristne studenterbevægelse, og hans profil var allerede da trukket klart op i dansk kirkeliv. Han var aldeles fri for menneskehensyn, udpræget akademiker, uforfærdet polemiker, hans ungdom faldt i kirkefondets blomstringstid, og han stod *Harald Ostenfeld* nær. Han var kendt som en betydelig prædikant, og det vakte opsigt, at han søgte til Nordby. Det vakte ogsaa opsigt, at han 4 aar efter søgte sin afsked som sp for at blive hjælpepræst i sit gamle sogn, Hellerup, hvor han havde været sp. Under Solbjerg k, omtales han nærmere (se her I, 234–36), men fra Nordby skrives, at »han virkede som et frisk pust paa Fanø, og han forstod at sætte bevægelse i de noget stillestaaende vande«. Hans plads var i København. Men hans navn glemtes ikke paa Fanø.

Provst *A. A. Benjamin Nielsen* (1909–36) groede godt fast her, skønt han var københavner. I disse aar begyndte nedgang i folketallet, og sognets struktur ændredes ved de nye vilkaar for skibsfarten. Turistvæsenet blev hovedlevevej, lodseriet flyttede til Esbjerg, og de gamle sømandsslægter blev færre. Verdenskrigen 1914–18 og den spanske syge satte sine spor, mange søfolk satte livet til i krigen, og der var sorg i mange hjem. Provst N var ikke særlig partipræget, han var myndig og alvorlig, fmd for søndagsskolen, KFUM og K, havde god kirkegang, samarbejdede godt med IM, og med skolebestyrer *Thyssen,* der var grundtvigsk leder. Provst N skriver, at IM kunne være noget stejle, men han kom som helhed godt ud af det med dem. Et par gange i 1935 var *Frank Buchman* her med sin Oxfordgruppe, hvis møder vakte en del røre.

Pastor *Knud Voldum* (1936–60). Pastor Voldum skriver:

»Fra gammel tid har der været stor ærbødighed og trofasthed over for kirken. I den store sømandskirke (fra 1786) var der oprindelig ca 1000 (nu c 600) siddepladser, tætstaaende rækker af smalle, stejle bænke. Hver ejendom købte (eller lejede) sin bænk (en ikke uvæsentlig indtægt for kirken). Og selv om det forhold for længst er ophørt, er slægterne blevet ved med at betragte de engang erhvervede bænke som deres. Derfor sidder menigheden spredt over hele kirken, som den naturligvis ikke kan fylde paa de almindelige søndage. I gamle dage (fortalte man os, da vi kom), gik der hver søndag en strøm af kirkegængere fra »byen« (Rindby) ind til kirken. Det var fra landbohjemmene, hvorfra der mindst skulle være een fra hvert hjem i kirken. Dette var dog for længst ophørt. Fra »Odden« og »Nørby« (det egentlige Nordby) er der – efter danske forhold – jævnt god kirkegang. Det var i min tid en sjælden søndag, hvor der var under 100 kirkegængere, ofte 150–200 – uden for turisttiden. Naar sommeren kom, var der mange sommerhusbeboere (ikke just turister fra badehotellerne og -pensionaterne), altsaa folk, som hjemme var vante til at gaa i kirke eller i hvert fald havde god tid til det nu. Det var en opmuntring aar efter aar at mødes med denne strøm af mennesker (der kunne godt være ca 300). Men egentlig »menighedsdannende« var den ikke.

En lille morsom tildragelse: Min forgænger, provst *Benjamin Nielsen,* var en myndig mand, alvorlig og dog »mild« i sin forkyndelse, en meget slagfærdig mand, der ikke gik af vejen for en spøg. Han havde ved en søndagsgudstjeneste ladet falde nogle skarpe bemærkninger om det »leben«, der lørdag aften ved »lørdagsfesterne« førtes paa de store badehoteller ved Vesterhavsbadet. Fra badedirektør *Lassen* modtog han et par dage derefter et brev med følgende indhold: »Det undrer mig, at provst Nielsen om søndagen i kirken udtaler sig om, hvad der foregaar herude om lørdagen, eftersom De jo aldrig selv har overværet det. Vi har fest igen paa lørdag, og jeg vedlægger et adgangskort til Dem, saa at De selv kan komme og overbevise Dem om, hvordan det gaar til.« Provst Nielsen returnerede adgangskortet efter først paa dets bagside at have skrevet: »Det undrer mig, at direktør Lassen udtaler sig om, hvad jeg har sagt i kirken, eftersom De jo aldrig er med til en gudstjeneste. Der er gudstjeneste igen paa søndag kl 10, og der behøves intet særligt adgangskort.«

Saavel direktør *Lassen* som provst *Nielsen* har – uafhængigt at hinanden – fortalt mig historien omtrent enslydende. Og de har beg-

ge moret sig storartet over den. – Samme direktør *Lassen* var en ejendommelig mand, en dygtig forretningsmand som direktør for A/S Fanø Vesterhavsbad. Han kom aldrig i kirke undtagen juleaften, hvor han kom med hele sin familie. Og var han forhindret, kom han om eftermiddagen ind og hilste paa mig og lod mig vide, hvorfor han ikke kunne overholde traditionen. – Trods vort forskellige syn paa mange forhold kom vi til at staa paa en venskabelig fod med hinanden (»jeg bander sku aldrig, undtagen naar jeg er sammen med Dem, hr. Pastor«; det skulle naturligvis være en slags undskyldning for, at han ogsaa bandede, naar han var sammen med mig). N.B. Dir Lassen lever endnu, nov 1963).

Naar sømanden vendte hjem fra langfart, var det almindeligt, at han og hans familie var i kirken søndagen efter hjemkomsten. Men i det hele taget saas skibskaptajnerne der ofte, naar de var hjemme. Der var en fast kerne af beboerne ved hver gudstjeneste. Efterhaanden tilhørte en væsentlig del af denne kerne Indre Mission. Grundtvigianere var der praktisk talt ikke, kun nogle enkelte familier. De unge i sognet var ikke flittige til at komme der (undtagen naar de uniformerede korps havde fælles kirkegang). – Og de unge mennesker paa navigationsskolen saa man sjældent.

Kirkeligt var befolkningen delt i de to grupper: Missionsfolk og ikke-missionsfolk. Og den sidste gruppe var langt den største.

Der havde været en vækkelsestid i Nordby. Pastor *Ipsen* (senere Assens) stod for de gamle missionsfolk som den mand, der havde været redskab til vækkelsens begyndelse. Men endnu i 80-erne var det opstaaede røre saa stærkt, at det formaaede at give stødet til opførelse af Nordby missionshus (i 1888). Den betydeligste leder af det unge IM-samfund var i en lang aarrække *Anders Rødgaard*. Efter hans død blev lederen *Jens Jensen* (»Jens af Jens Madsens«), en husmand, brændende nidkær, trofast til at besøge syge og gamle, synge for dem og aflægge et vidnesbyrd. – Men efterhaanden stagnerede vækkelsestidens friske liv. Og det samme, som er set mange andre steder, blev ogsaa resultatet her: Samfundet blev en lille kreds af mennesker, mest smaakaarsfolk. De mere indflydelsesrige i sognet trak sig tilbage, ja, blev i adskillige tilfælde modstandere. Der holdtes vækkelsesmøder og missionsuger, uden vækkelse, selv om det skete stadigvæk, at enkelte (maaske navnlig unge) blev vakt. – Da Oxfordbevægelsen i 1935 holdt sine møder paa Fanø, blev en del af beboerne stærkt berørt deraf, og for nogle førte det til et aandeligt gennembrud, der har holdt sig, selv om bevægelsens særlige former ikke betyder noget længer.

Samtalemøder er et fast led i IM-kredsens liv. De holdtes oprindelig i missionshuset. Nu er der 3 kredse, som samles i hjemmene 2 gange om maaneden i vintertiden, og kun om sommeren i missionshuset.

Sømandsmissionen har en kreds for indl sømandsmiss og en kreds for Dansk Sømandskirke i fremmede Havne. Der har undertiden været en vis spænding mellem disse kredse. Den første bestaar af IM venner. Den sidste regnes for »neutral« dvs den har tilslutning fra kaptajnsfamilierne (og mange andre, der ikke vil have med mission at gøre). Kaptajnerne kender jo en del til dette arbejde fra deres besøg i fremmede havne og har ofte haft forbindelse med sømandspræsterne derude. (Leder af indl sømandsmiss-kredsen var i mange aar fru forstander *Pedersen*, Navigationsskolen; nu fru malermester *Sørensen*. – Leder af sømandskirkekredsen var købmand (tidl styrmand) *J. Iversen;* nu fiskehdl *J. Almosetoft*).

Ydre Mission har gennem aarene haft mange venner paa Fanø. En stor *DMS-kreds* samles regelmæssigt 1 gang maanedligt i hjemmene (offerkonvolutter; gennemgang af DMSs skrifter). – En *Sudan-kreds* sluttede sammen om en udsending fra Nordby, frk *Margrethe Sørensen*, der senere blev gift med sudanmissionær *Alfred Jørgensen*.

En Santalkreds, oprindelig oprettet af pastor *Hans Koch*, førte længe en hensygnende tilværelse, men er nu i god gang. – En *Østerlandsmiss-kreds* stod nu bag en udsending fra Nordby, lærerinde frk *Petra Lauridsen*, (Nebk, senere i Adén, nu lærerinde i Møborg). – Ogsaa en lille *Israelsmiss-kreds* findes. – Desværre maa det siges, at deltagerne i disse kredse for en stor del er »Tordenskjolds soldater«. Men der gøres et godt stykke arbejde i kredsene.

Ungdomsarbejdet har paa mange maader haft gode kaar. Saavel KFUK som KFUM har haft deres egne bygninger eller en lille tilbygning til mh, hvorfra arbejdet gøres. Der er baade M- og K-spejdere. En vanskelighed for arbejdet er, at de unge ikke bliver paa Fanø (derfor konstant leder-mangel): Der er ikke beskæftigelse for dem derovre. En del unge mænd gaar til søs, andre skal have lærepladser ovre paa fastlandet. – Mange unge piger bliver tidligt gifte f eks med navigationsskoleelever; saa har de et par aar sammen paa Fanø, indtil mændene er færdige med deres uddannelse og gaar paa langfart.

Børnegudstjenestearbejdet, som gøres ud fra misshuset har gennem aarene samlet masser af børn. – Tilslutningen kan være noget skiftende. Men gennem »klasselæsning« faar en del søndagsskoleledere god kontakt med en stor del af børnene.

Til hjælp ved disse forskellige former for frivilligt arbejde er der en trofast stab af medarbejdere, ikke helt unge, men absolut ikke gamle. – Skal et enkelt navn nævnes her, bliver det malermester *M. Sørensen*. Som helt ung kom han med i ungdomsarbejdet, startede KFUM-spejderne, der saa op til ham som fører, og der var en tid, da drengene saa at sige stod paa venteliste for at blive spejder (en dreng raabte efter ham paa gaden: »Marius, hvor gammel skal man være for at blive muldvarp?« Han mente »ulveunge«) – Marius Sørensen var en række aar medlem af fællesbestyrelsen for M og K i Danmark. I Nordby blev han efterhaanden formand for IM-samfund, for børnegudstjenestearbejdet, KFUM, gruppefører for spejderne. En klog, besindig, nidkær leder, der ogsaa

udadtil stod godt i folks omdømme. Han kom ind i kommunalpolitik og har i en række aar været sogneraadsformand. – Dertil kommer, at han er medlem af menighedsraadet og af skolekommissionen.

Pastor *J. Østergaard* som har været her siden 1961 skriver: Kkg 7 pct, gode forhold, ret stor trofasthed mod kirken. Nu c 120 i IM smf, samtalemøder, Blaa kors, sdsk i N og Rindby (130), KFUM og K, 5 YMkredse, Sømandskredse. Om sommeren mange kirkesøgende badegæster. Mange arbejdere, en del med arbejde i Esbjerg.

KFUM og K med egne bygninger, nu fælles nyopført bygning.

Ledende lægfolk foruden førnævnte:

Indre mission: Omkr 1909 henregnede saa godt som alle bevidste kristne sig til IM, skriver provst *Benj. Nielsen.* IMs leder var kaptajn *Anders Rødgaard,* der var brugsforeningsuddeler, en meget livlig personlighed, ikke udstyret med store gaver, men med et redeligt og offervilligt sind, især over for sømandsmissionen.

Kaptajn *Knud Nielsen* († 1940) var fmd for mghr, gjorde et godt arbejde for kirken.

Kommunebud *Hans J. Sørensen* (* 67 her), i mghr, fmd Blaa kors og Sudanmiss.

Kordegn *Moesgaard,* (se foran).

Malerm *M. Sørensen,* (se foran).

Andre: Navigationsskoleforstander *J. P. Pedersen.* Var i mghr; kirkeværge, ofrede megen tid og interesse paa kirke og kirkegaard. Alt skulle være i fin orden. Indenlandsk sømandsmission havde hans store interesse. Navigationslærer *Tage E. Jensen* er næstfmd i menighedsraadet.

Kpt *F. List Schmidt,* kirkeværge.

Fru *Josefa Harms* (* 85) i mghr, fmd Dsk kvindesmf, her, arb f armenierne og de blinde.

Grundtvigske: Overlærer *A. D. Thyssen* († 33), en god kirkens mand. Fader til stiftsprovst *E. Pontoppidan Thyssen,* Gl Hadersslev.

Skolen

Skoleinspektør i Nordby *Holger Rask Thomsen.* Skoleinspektør *Niels Birkelund* († 63, 72 aar), lærer her 1925, skoleinspektør 1939, dygtig pædagog. Viceskoleinspektør *Chr. Sneum* var lærer i Sønderho, før han kom til Nordby. Var i mange aar red af Fanø Ugeblad. Sgrmdl.

1909 oplyses: Særdeles god kkg, et ikke ubetydeligt IM smf, stor hørelyst, Sdsk, KFUM og K, Blaa kors, godt sted at være præst, fh brugtes selskabeligt (ikke grundtvigsk). 1917 oplyses: Kkg 15–20 pct, jævnt gode, en ret stor, men stagnerende kreds af IM, mh med mange møder, 1 fh. En del har ringe forbindelse med kirken, enkelte adventister. 1939: Kkg 10–12 pct, en del gldags kirkelighed, IM, missionskredse, bibelkr, Oxfordgruppe, sømandsmiss, sdsk, KFUM og K. 1947: Kkg 10 pct, IMsmf (150), KFUM og K, LYM, missionskredse, bibelkr. 1955: Kkg 10 pct, jævnt god kkg, en del gammeldags krd, IM smf (120, sp), sdsk (150) osv. 1963: Kkg 7 pct, IM (120), sdsk (150) ellers som hidtil. 1967: se ovf.

Nordby kirke, opført 1786 af røde mursten med sortglaserede tagsten, er et stort langhus (28 gange 16 m) med fladt, gipset loft, vaabenhus mod nord og en udbygning med præsteværelse mod øst. Gavlene har afvalmet tag, kobbertækt spir opsat 1909 paa tagrygningen. Slanke søjler støtter loftet. Det indre er paa rokokomaade orienteret paa tværs. Hovedindgangen er i vaabenhuset paa nordre langside, og lige overfor, midt paa søndre langside, er altret, uden nogen korbygning, med maleri fra 1864 (J. Reinau: Jesus og den samaritanske kvinde), den gl altertavle fra 1662 med 3 felter forneden og ét foroven, er anbragt i vestgavlen. Døbefonten staar lige foran alteret, en gl, mærkelig malmfont, vist fra c 1475, iflg et sagn skænket af dronning Dagmar, men dog yngre, paa ydersiden en indskrift i spejlskrift (Dette er angerens døbested). Et andet sagn siger, at den er skænket af Thyra Danebod. Eller at den er drevet op af havet. Prædikestolen var før over alteret, nu ved sydvæggen, syd for alteret, Den er fra 1620, i renæssancestil, i fyldningerne er malerier fra 1913 (Jørgen Hansen) af Jesu fødsel, korsfæstelsen, opstandelsen, himmelfarten. Der var oprindelig c 1000 sd, som ved salg til beboerne gav kirken en god indtægt. Nu 500 sd. Der er 2 orgler, det ene skænket 1842 af Chr. VIII. Det staar paa et pulpitur, der rækker langs hele nordvæggen. Et nyt, større orgel skænket 1917 af skibsreder D. Lauritzen, i østenden. Flere modelskibe, 1897 skænkedes 2 glasmalerier (Daab og nadver). Den smukke gl alterkalk blev 1717 stjaalet fra den gl kirke i »Byen«. Tyven blev fanget ved Sønderho, kalken var i behold, tyven blev dømt til døden, men benaadet.

Smukke kirkegaarde. Paa Vestre kg smukt minde over faldne søfolk i verdenskrigen 1914—18. Marmortavle over dem (c 20) paa kirkens sydvæg. Begravelseskapel i Rindby fra 1894, ligkapel paa nordre kirkegaard 1953.

H. F. Rørdam: Indskrifter paa Døbefonten i N Khst Saml 4 r II, J. Helms: Døbefonten i N Maanedsskr 1857, 230—33, Holger Poulsen: N Kirke (Tiden 1910—11, 239—40).

Folketal: 1850: 1841, 1901: 2408, 1925: 2184, 1965: 2337.

Altergæster: 1922: 1600, 1930: 1260, 1942: 1444, 1954: 1176, 1962: 1014, 1966: 1745.

Menighedsraad: 1909: 1 IM, 1 gr, 2 u p, 1922: 2 IM, 1 soc, 4 u p, 1934: 3 IM, 1 soc, 4 u p, 1942: do, 1955: 3 IM, 1 soc, 4 u p, 1961: 2 IM, 6 u p, valg, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 0, b) Af Billum: 16 rdl, 10 byg, præsteredsel: 225 rdl, c) Naturalier, d) 650 rdl, e) Kun 4 td l ager, resten klit. God, grundmuret pgd fra 1781, brændt 1893, 17 fag, 1870: Regul: 1632 kr, netto: 2902 kr, 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1894.

13. 10. nov 1844–27. sept 58 (hjpr her 21. maj 41): **C. P. Biering,** fl t Glenstrup, se der.

14. 19. dec 1858–18. juni 67 (hjpr Grimstrup-Aa 55): **C. H. G. A. Kuhlmann,** fl t Borbjerg, se der.

15. 31. aug 1867–21. Nov 74 (sp Hjerpsted, Sdj 1. jan 63, afsat af tyskerne 64): **O. C. Ipsen,** fl t Hjerm, se sp Assens.

16. 4. febr 1875–9. april 79 (hjpr Kundby 26. febr 69): **H. G. Saabye,** fl t Oure-V, se Toreby.

17. 10. juni 1879–6. maj 90 (hjpr Lønborg-E 6. juni 75): **P. L. Trojel,** fl t Skivholme-S, se der.

18. 27. juni 1890–8. okt 04 (kkp Nakskov-B 22. dec 82): **S. H. Holck,** fl t sp Brønshøj, se der.

19. 4. jan 1905–8. febr 09 (sp Hellerup 1. okt 01): **Hans W. Koch,** afsk, hjpr Hellerup, se sp Solbjerg k, Frederiksberg.

20. 13. maj 1909–6. jan 36 (sp Alslev-H 6. april 01): Provst **Anton Alexander Benjamin Nielsen,** * 26. nov 68 Kbhvn. Forældre: Fuldmægtig i Kbhvns overpræsidium, kclrd Ernst Peter Sophus N og Birgitte Marie Mazar de la Garde. Stud Schneekl sk 86, c 94[1] (h_1). Dsk sømandspræst Newcastle 12. okt 96, provst Skads herr 9. april 10–3. sept 15 og 2. nov 18–2, marts 25, r af Dbg 34, afsk 6. jan 36, † 7. marts 53. ~[1] Helga Westring, * 31. aug 70 Valby, † 3. juli 13. Forældre: Overdyrlæge i hæren Gustav Frederik W og Jensine Laurine Jensen, ~[2] hendes søster Alfrida Westring, * 22. dec 71 Valby, † ? ? . – Kusiner ~ Kynde, Fensmark-R, Thaarup, Bjergby-M, moders fætter: J. H. Monrad, Frederiks k, Kbhvn, og kusine ~ Lindberg, valgm, Kerteminde.

Provst Benjamin Nielsen skriver: Jeg er vokset op i København. Paa fædrene side tilhører jeg den sønderjyske slægt Nielsen (se DBL XVII 3 f). der bl a tæller stiftsprovst Fr. Nielsen, Toreby, historikeren Oluf N, skuespiller Nic. P. N, og slægterne Holten-Nielsen og Grüner-Nielsen. Min mødrene slægt var indvandret fra Frankrig og indgiftet i slægten Monrad. Mit barndomshjem var et mindre embedsmandshjem paa Vesterbro, et godt og lykkeligt hjem, hvor vi levede under idylliske familieforhold paa grænsen mellem by og land. Vi boede i Frederiksberg sogn, sluttede os til provst *O. V. Glahn,* og blandt mine bedste venner i skolen var *Vilh. Kold,* IMs senere fmd. Vi blev tidligt vænnet til regelmæssig kirkegang; allerede som dreng følte jeg lyst til at blive præst, og da jeg blev student, tilskyndede *Vilh. Kold* mig dertil, og efter nogen vaklen valgte jeg teologien. Min senere studentertid tilbragte jeg hos den lærde og elskelige, grundtvigske provst *A. Andersen,* Søborg-G. Han blev senere præst ved Vartov og forberedte mig godt baade til eksamen og til præstegerningen. I min studentertid havde jeg ogsaa fundet ud til *Henry Ussing* i Valby, og det var ogsaa ham, der drog mig til præstegerningen. Han fik mig til at tage del i menighedsarbejdet, og sammen med *Axel Bjerre* (senere provst i Herlufmagle) begyndte vi et arbejde blandt unge mænd i Valby asyl. Jeg deltog i sdsk, bladuddeling og friluftsmøder. *Axel Bjerre* bragte mig i forbindelse med sømandsmissionen, og det førte til at jeg blev sømandspræst i Newcastle. (Om Ns gerning i Alslev-H, se der). Jeg blev saa godt hjemme i Vestjylland, at jeg fik hele min livsgerning der. Jeg har i Nordby oplevet de store forandringer, der er sket siden 1909, og hvordan Esbjerg sugede det meste fra Nordby til sig. Det var lykkelige aar her blandt den ansete og dygtige sømandsbefolkning, søfolkene havde stor kærlighed til deres ø og til deres kirke. De havde i disse aar gode indtægter og den faste befolkning var som een stor familie. Men det var ved at svinde de sidste aar. De mest trofaste kirkegængere hørte til IM, og selvom der var nogle noget stejle folk imellem dem, befandt jeg mig godt i deres kreds. Alt i alt var det en lys og god tid i Nordby. Naar jeg ser tilbage paa aarene der, tænker jeg først paa egne brist, men ogsaa med tak til Gud og til gode venner gennem de mange aar«. Pastor O. H. Nyholm fortæller (Ribe St aarb 1941 s 45) at han nogle gange havde den glæde at høre provst N og glæde sig over hans sjældne evner som prædikant. Han kunne samle fuldt hus baade i sine sogne og i Varde, hvor man ellers var ret kritisk over for fremmede talere. Han kunne forene aktuelle udfald med dyb alvor.

21. 30. maj 1936–30. nov 60 (sp Andst 28. april 24): **Knud Jenssøn Voldum,** * 10. nov 90 Hundslund. Faderen: Sp Hjembæk-S, † 40, se der. Stud Sorø 10, c 16[1] (h_1), sekretær KFUM, Odense 17, ord 22, afsk 30. nov 60, † 14. juli 64. ~ 2. juli 19 Hylleborg Bramming-Hansen, * 11. maj 90 V Hæsinge. Forældre: Lærer Rasmus H og Kirstine Bramming. – Hustrus broder: Hjortshøj-E.

Kredsfmd. Børnegudstj t 36, do KFUM og K t 36, BM Kr Lytterforening 32—56, næstfmd 46—56, red »Lytterposten« 48—56, kredsfmd DMS 42—46, divisionschef KFUMspejderne 38—42, fritidsarbejder DMS.

Blandt dem, der blev studenter fra Sorø 1910 var der 3, der valgte teologien og alle blev dygtige præster i den danske folkekirke; *Gabriel Lind* (Svanninge), *Lars Stubbe Teglbjærg,* (Jægersborg) og *Knud Voldum.* Det blev næppe sunget for Knud Voldums vugge, at han skulle blive KFUM og Indre missions mand. Han var født i Hundslund præstegaard, hvor hans faders eftermand var den folkelige, grundtvigske pastor *H. L. Engberg,* Gunner Engbergs fader. Gunner Engberg fastslog heller ikke sit navn som grundtvigsk, men som KFUMer. Voldums fader, pastor *Jens Voldum,* der flyttede til Hjembæk, var en meget jævn og folkelig, og frisindet mand, »mild grundtvigianer«, forfatter, altid optaget af tidens aktuelle problemer, helst paa venstre fløj. Skarp over for IM (se her II, 268). *Knud Voldum* kom lige fra Sorø-tiden til at staa mig nær. En smuk, lys, rank student, alvorligt tænkende over problemerne, en skattet gæst i Sorø akademis bibelkreds, hvor han holdt nogle aldeles fortrinlige bibeltimer for de unge gymnasiaster, en fin og mandig skikkelse. Han var tidligt blevet grebet af den kristne gymnasiastbevægelse og af KFUM. Han stod i nært samarbejde med *Olfert Ricard, Gunner Engberg* og *Knud Hee Andersen,* var kredsleder i KFUMs UA i Kbhvn, hvor jeg samarbejdede med ham i flere aar. Han deltog i gymnasiast- og studentermøder med fuldt hjerte, *Ricard* satte ham højt (i en afslutningstale sagde Ricard: »Saa længe vi har *Fred Aamundsen* først paa deltagerlisten og *Knud Voldum* sidst paa listen, er dansk studenterbevægelse vel rejst«). Han ledede sm m *Axel Busch* (sen sp Mariager) en bibelkreds i Kr studenterforbund, hvor jeg var medlem i flere aar. Han havde en egen evne til praktisk at udlægge teksterne, saa vi unge var med og fik udbytte deraf. Som kandidat var han løjtnant (under verdenskrigen), og senere har jeg jævnlig hørt om hans gode indflydelse paa det indkaldte mandskab. Saa blev han sekretær i KFUM i Odense (hans nære ven og senere svoger *H. F. Bramming-Hansen* der var fynbo, blev sekretær i KFUM

i Aarhus), og de to grundtvigsk-opdragne præstesønner fra Hundslund, *Engberg* og *Voldum,* indskrev hver paa sin maade deres navne i KFUMs historie under Ricards ægide. Paa sommerlejre udfoldede Voldum sig festligt. En udmærket hjælp fik han i sin storartede hustru, *Hylleborg Bramming-Hansen.* Saa blev V sp i Andst (se her s 215), hvor han vel helst ville være præst for alle i sognet, men sine venner og sit stade havde han i KFUM og IM, valgmenighedsfolkene holdt sig for sig selv. Gerne var han nok flyttet østpaa, men han kom til at flytte vestpaa, til Fanø, hvor denne solide og flittige præst fik en god gerning. Han og hans hustru levede sig ind i Fanøs historie og særlige forhold, og de nød stor tillid. Arbejdet var ikke uden vanskeligheder, men med sin rolige stilfærdighed og sin solide forkyndelse vandt han respekt. Han var en ægte soraner, kunne hverken kaldes »folkelig« eller »paa venstre fløj«, men venlig og forstaaende, mandig og helhjertet, klar i sin forkyndelse. Baade i sdsk, KFUMspejdere og DMS gjorde han et godt arbejde, i mange aar var han bm i Kr lytterforening (hvor jeg sad ved hans side), en tid næstfmd. Den sag havde hans store interesse. Tidligt sluttede han og hans hustru sig til soranerkredsen »Fraternitas sorana«, der var udgaaet af bibelkredsen i Sorø. Naar de kunne, kom de til stævnerne og prægede baade med deres alvor og lune og kammeratsind. Efter sin afsked tog han bolig i Værløse. Han var en flittig læser af dette værk, og som nævnt var det sidste han skrev, en skildring af Fanø. Før den var afsluttet, overmandede sygdommen ham. Se iøvr ovf. (P. N).

Vestkysten 16. juli 64, Kr dbl 18. juli 64, Soranerbladet sept 64.

22. 10. maj 1961 (dsk sømandspræst Lissabon 53): **Jørgen Østergaard,** * 27. nov 25 Aarhus. Forældre: Gdjr Jens Berthel Ø og Lydia Margrethe Johansen. Stud Rønde 44, c Aarhus dec 51 (1-86). Kordegn Aabyhøj 45–52, hjpr Brovst 30. maj 52. ~ 24. juli 48 Erna Lilly Jacobsen, * 5. febr 26 Grove. Forældre: Banefmd Alfred Vistisen J og Nielsine Jørgensen.

Litt foruden ovenn: N. M. Kromann: Fanøs Historie I-III, 1933—34, Kommunekontoret har en stor samling stof om Fanø 1898—1967, C. Heilskov: Dsk Provinsbibliografi s 343, Khst saml 7 r III, 273, 275, 433, Louis Blauenfeldt: IMs hist 1912, s 140, 246, 335, F. Elle Jensen: Pietismen i Danm, 1944, 55, Holger Poulsen: Præsterne i N efter ref, FRA, 1915, do N i gl dage, FRA 1915—18, 380 f, Medd fra provst Benjamin Nielsen og pastor K. Voldum, Vider og Vedtægter II, 423 f.

Foruden Turistf aarsskrifter kan desuden nævnes: J.: Fanø. (Folkekalender for Danmark. 1855, s 80—94 og Husvennen, 1873—74, s 19—22). J.: Fanø. (Ill Tid, 1861—62, s 275—78), »Den Fattiges eneste Lam«. (do 1864—65, s 331), Fanø. (Skand Folkemagain, 1868, 513—15), J. Moldenhawer: En Dag paa Fanø. (Ill Tid 1869—70, s 390—91), P. A. Holm: Fra Fanø. Sommer-Erindringer. (For Romantik og Historie, XXI, 1878, s 420—31), L.: Fra Fanø. (Ill Tid 1880—81, s 593—94), R. Mejborg: Paa Fanø. (Ude og Hjemme, 1882—83, s 237—38), Iver Iversen: En Dag paa Fanø. (do 1883—84, s 66—69), Holger Poulsen: En Udflugt til de dansk frisiske øer. I. Fanø. (Husvennen, 1883—84, s 134—35, 140—42), Box: Fra Fanø. (Nordstjernen, 1894—95, s 260—62), Holger Drachmann: Fanø, o Fanø — (Tilskueren, 1894, s 505—21), Et Par Ord om Fanø. (Ill Tid, 1894—95, s 610), S—h.[Sofie Horten]: Lidt fra Fanø. (Husmoderens Bl 1900, s 129—30, 137—38), Fra Fanø. (Damernes Bl 1903, s 342—43), Aino: Fanø. (Folkelæsning 1904—05, s 144), Signe Rasmussen: Fanø. (Søndagsbl 1908, s 157—58), P. Klemmensen Pedersen: Af Fanøs Historie 1807—1814. (Tiden 1911—12, s 57—58), Holger Poulsen: Et Brudstykke af Fanøs Historie i den første Tredjedel af det 19. aarh. (FRA 1911—14, s 764—70), Rambusch: Fuglekøjerne paa Fanø. (Naturen og Mennesket. 15. bd, 1896, s 291—301), P. Klemmensen Pedersen: Fuglekøjer paa Fanø. (Tiden 1910—11, s 548), P. Klemmensen Pedersen: Nationaldragten paa Fanø. (do 1912—13, s 176—77), Brüel: Om Plantningsforeningernes Udflugt til Fanø. (Hedeselskabets tidsskr 1912, s 296—97), F.: Fanøs ny Bade-Etablissement. (Nutiden, 1880—81, s 250—52), Københavner: Badestedet Fanø. (Tidens Strøm, 1890—91, s 388—89), Fanø Nordsøbad. (Ill Tid 1891—92, s 484, 564), Chr. Sneums mange art i Fanø Ugebl samt i »Danmark« 1941, K o S, 1954, 492 f, H. K. Kristensen: Gl jyske Fiskerlejer 1965, 112 f. Henriette Wulff: Brev 1848 til H. C. Andersen om en Rejse fra Fanø til Vejle, Vejle a aarb 1950, 98 f.

SØNDERHO

Sønderho sogn, 1759 ha, det sydligste paa Fanø, (se ovf under den samlede beskrivelse af Fanø). Byen S (355 indb) med mh »Saron« fra 1909 og afholdsforeningen fra 1893 og 1919. Sognegaard fra 1964. Rutebilst, alderdomshjem fra 1948, Exners kro, badehotel. Restaurationer, pensionater, mange sommerhuse. Heder og klitter.

Byen er omgivet af klitter. Paa hederne vokser revlinger, blaabær og tranebær. Havnen, som nu næsten er tilsandet, ligger mod øst. Sandflugten er nu standset, store plantager i de lavere klitpartier, et sted i plantagen er der en stor maagekoloni. Sønderho by er en smuk, harmonisk helhed. Præstegaarden og krogaarden er særlig smukke. De ældre huse, af røde mursten, er tækket med rør, og der er flere smukke haver, hegnet med bukketorn. Nu gaar der en asfalteret vej gennem den øde egn til Nordby. Tidligere var der en elendig sandvej. Stranden langs Vesterhavet er fast og kan bruges som bilvej. Efter at sejlskibene afløstes af dampskibe, gik Sønderho tilbage. I 1870'erne var der 170–80 større eller mindre sejlskibe paa Fanø, og der var 1850 988 indbyggere her. Nu 381. Til gengæld er turismen blevet en hovedindtægtskilde, og om sommeren er der hundreder af sommergæster i Sønderho (bl a mondæne sommerhuse for socialdem ministre). Der afholdes om sommeren byfester som begynder med kirkekoncert og andagt i kirken. Stadigt færre landbrug. Præget af afsides beliggenhed. Diget mod østkysten blev udvidet efter stormfloden 1923. Mindelund for c 500 søfolk, der blev paa havet, et stort stenkors af Elof Nielsen: En fanøkone med to børn, der stirrer mod havet. Med navne fra »enkernes by«.

Af den ældre præstehistorie

Som nævnt havde Fanø i middelalderen kun een kirke (Sct Annæ kirke i korsdalen ved den lille bæk, som delte Fanø i to dele, og hvor de fleste beboere boede). Nogle flyttede omkr 1550–70 nordpaa til Nordby, andre mod syd og byggede Sønderho, hvor der blev bygget

en lille kirke, som blev brudt ned 1782 p gr a brøstfældighed. Den var kullet, var 1717 blevet forlænget med 5 fag, den var omgivet af et plankeværk af hensyn til sandflugten. Embedet var kun lille, og efter 1791 var der hyppigt præsteskifte.

Den første lutherske sp var *Søren Truelsen* som flyttede til Nordby, maaske var han præst for hele Fanø. Fra 17. aarh nævnes *Peder Laugesen Lipstrup* som sp her, en søn blev sp i Varde, *Chr. Olsen Engelstoft* (1695–42) var forfatter, søn af borgmesteren i Ribe, stamfader til slægten Engelstoft. Han var gift med en dt af formanden *Niels Struch* († 1695, se Khst saml 7. r III 251), og hans datter blev gift med eftm *Jens Lauritsen Voss* (1730–49) af Pjedsted. Brorson var meget tilfreds med forholdene, 1747 hedder det: »*Jens Voss* katekiserede bevægeligt over 2. trosartikel, ungd svarede med megen færdighed. Næppe har jeg noget sted i dette aars visitatser mærket større bevægelse end i denne menighed«. Jens Voss' enke blev gift med eftm *Zacharias Olsen Rafn* (1749–66). Han havde været lærer ved Vajsenhuset og var vist pietist. Ved vis 1755 holdt han »en grundig prædiken« over Jk 1,22, ungd havde god kundskab, degnen, *Mads Hansen,* var skikkelig og flittig, men der var opstaaet et misforhold ml sp og mgh, idet nogle »ventelig af had til præsten for hans retsindighed i sit embede, havde søgt at formindske hans retmæssige indtægt, som han ikke kunne taale at miste. Men slig fornærmelse og deraf flydende misforstaaelse formodes efter denne dag ved Herrens naade at skulle ophøre . . .« (Vis 103). 1761 blev *Ove Jensen Voss,* søn af Jens Voss, adjungeret sp. Han blev sp her 1766 og døde her 1791. Han var gift med en dt af Niels Friis, sp Nordby. En søn blev sp i Hodde-T. 1762 var *Brorson* paa visitats: *Ove Voss* prædikede opbyggeligt over Sl 73 om deres lyksalighed, som holder sig nær til Gud. Den gamle, retsindige pastor Rafn var til stede, men var nu skrøbelig (72 aar). Degnen, *Mads Hansen* var upaaklagelig, mgh var bevægelig, ungd svarede meget vel, intet blev klaget. (Vis 158).

Derefter var der ret hyppigt præsteskifte: *Joh. C. Biering* (1792–1814) af Aastrup flyttede til Grimstrup-Aa. *Chr. Ludv. Schou* (1815–18) døde 1818, 42 aar gl, *Mathias Fanøe* (1819–23) flyttede til Tørring-H, ved Lemvig, *Poul Olesen Winther* (1823–31), bondesøn fra Gunderup, flyttede til Rejsby, se Bringstrup-S. (Se her II, 402). Biskop *J. P. Mynster* ansaa hans prædiken for »daarligt gods, foredraget monotont og kedeligt, med et ubehageligt og utydeligt jysk organ. Hans levned skal nu være upaaklageligt, ligesom embedsførelsen skal være blevet ordentligere« (Mynsters vis I, 258). – *Peter H. Bøgh* (1831–38) flyttede til Skørping-F, se K Helsinge-D, *Peter J. Kliene* (1838–48) var født i Kristianssand, hans fader var senere snedker i Sønderborg. Peter K døde 1848, 39 aar gl.

Tiden efter 1848

Beboerne har altid været flittige kirkegængere. Fanøs historiker, *N. M. Kromann* skriver, at der i byens sejlskibe altid blev oplæst en prædiken hver søndag, og at han aldrig har hørt en Fanø-sejlskibssømand bande. Præsterne kunne være forskellige, men folk kom trofast i kirken.

Pastor *N. H. Lund* (1848–56) var en dygtig teolog, sønderjyde, en jævn mand. Han blev kun 47 aar. *C. E. Permiin* (1857–63) havde gn sin præstetid visse vanskeligheder (se her VIII, 203). *Jørgen L. S. Hilde* (1863–79) var paa sin vis en mærkelig mand, *M. F. C. Carøe* (1879–90) var grundtvigsk, lærd (havde accessit) var socialt interesseret, politisk konservativ, dygtig landmand. Hans ugtl bibellæsninger var af stor betydning, belærende, opbyggende. I disse aar var der en IM vækkelse, vakt ved pastor *P. C. Trandberg. C. L. Stockholm* (1890–97) var meget afholdt, en dygtig præst. I hans tid fik IM yderligere fodfæste i Sønderho og har siden præget kirkelivet. *Henrik Knudsen* (1897–1905) var en bred, solid fynbo, en hjertelig mand af IMs gamle vækkelse, trofast, en af de stille i landet. Han havde været DMSmissionær i Kina, men helbredshensyn tvang ham til at rejse hjem. Han virkede for indre og ydre mission. I hans sidste tid var der nogen vækkelse. *N. M. Poulsen* (1906–11) var nærmest KC, en nidkær præst, mere optaget af, hvad der kunne samle end af kirkelige stridsspørgsmaal. Han gik flittigt rundt til folk, holdt fortrinlige lejlighedstaler. Missionshuset »Saron« indviedes 1909, og her blev holdt mange møder, sdsk osv. *H. M. Husum* (1911–18) var af den gamle embedsmandstype, en begavet og kundskabsrig mand, akkurat og punktlig, hans prædikener var nøje gennemarbejdede, han afstod fra alle ydre virkemidler, han holdt sig til sin kirke og til sit studerekammer. Nogle fandt hans forkyndelse noget tør. Han var absolut imod al aggression i aandelige spørgsmaal. Om pastor *J. L. Andersen* (1918–37) se ndf.

Pastor *M. Sommer Jørgensen* (1937–44) kom hertil i 3. slægtled af IM, den yngre generation overlod arbejdet i sdsk, ungdomsarbejde, spejdere, bibeltimer, kredsmøder for DMS og sømandsmissionen alene til præsten. I disse aar var der visse skolevanskeligheder, men der var som helhed gode forhold.

Pastor *F. S. Vendelhaven* (1945–52) efterfulgtes af pastor *S. H. Hedegaard* (1953–58). Pastor *H. Brink Jensen* har været her siden 1958. Han skriver, at kkg 7 pct, sømandskreds.

Der er gode, folkekirkelige forhold, sekter har her ikke været. Grundtvigianismen har aldrig faaet indpas, men IM har haft mange tilhængere. Her er dog sket en ændring, og nu er IMs samfund kun lille, og bestaar mest af ældre. Folketallet er i tilbagegang. De unge søger andetsteds hen.

Den aandelige vækkelse her skyldtes især pastor *P. C. Trandbergs* forkyndelse medens han var i Esbjerg-Jerne 1880–82. 1888–1909 holdtes møder i et fabrikslokale. Skibsfører, senere opsynsmd v redningsvæsenet *Jes S. Frederiksen* (* 1848, † 23) (Dbm, prøjsisk Røde ørns medaille), var i mange aar leder af IM. Søsteren, lærerinde fru *Anne Jessen* (* 1844,

† 18) stiftede sm m fru *Anne Kromann* (* 1855, † 43) søndagsskolen 1880 og ledede arbejdet omtrent til de døde.

IMs ledere har i de senere aar været bl a: Fabrikant *J. Thøgersen.* Tøndelægger *Hans Pedersen.*

Fru *Metha Brinch* er fmd for menighedsraadet.

Fru *Anna Weiss,* f Jessen, * 90 i Sønderho, tog som ung lærerindeeksamen, blev lærerinde og gift med lærer *A. Weiss,* Nibe. Efter sin mands død 1945 flyttede hun tilbage til Sønderho, hvor hun fik ikke ringe betydning, hun blev som første kvinde her indvalgt i sogneraadet, hvor hun sad i 12 aar, var fmd for skolekommission og børneværn, medstifter af aftenhøjskolen og interesseret menighedsraadsmedlem.

Skolen

Førstelærer *Gregers P. Thomsen,* * 86 Nordby, lærer her 26. Lærer *Preben Thøgersen,* blev kun 37 aar gl, en energisk, dygtig lærer.

Skolen er nedskaaret til 1.–5. klasse.

1927 oplyses: Kkg 20 pct, en stagnerende IMkreds, en fast kirkekreds, en del ukirkelige. 1935: Kkg 20 pct, IM, et afholdshus, præget af afsides beliggenhed. 1942: Kkg 25 pct, præget af de ældre, skarpt forhold ml IM og de øvrige, ringe aandeligt liv, vanskeligt sted at være præst, lille IM smf. Ungdomsstue med sognebibliotek i pgd og lokale for spejderne. 1955: Kkg 15 pct, om sommeren mange badegæster i kirke, gode forhold, gammeldags gudsfrygt, velvilje, ikke meget retningspræg, sdsk, sømandskreds. 1963: Kkg 8 pct, gode, folkekirkelige, lille IM-kreds (10), sømandskr, fh. 1967: se ovf.

Sønderho kirke er opført 1782, bestaar af et stort skib (25 gange 16 m) uden særligt kor, fladt bjælkeloft, vaabenhus fra 1865 mod syd. To høje gavlkamme over skifertaget, der opførtes 1865 i stedet for det tidligere dobbelttag. Indvendig er kirken tvedelt ved en række træsøjler. Ny altertavle med maleri (Gethsemane) af A. Dorph, den gl altertavle (Nadveren) hænger i kirken. Paa alterbordet et udskaaret skib. Paa alterets fod et vers af pastor Engelstoft fra c 1740: »Jeg sejler trygt og vel gennem verdens bølger,/ Gud som min sol og skjold hver evig time følger./ Min ladning er Guds ord og sacramenterne,/ til hver som vil agte sig Guds salighed at se.« Renæssanceprædikestol fra c 1600 med himmel fra 1661 fra den gl kirke. Romansk granitfont. Stolestader fra Ribe domkirke. Pulpitur langs nordvæggen. Flere gl, smukke lysekroner og lysearme, i alt 10 modelskibe. Blyindfattede mosaikruder. Ligsten. Mange har betænkt kirken med gaver. Skibsfører Hans I. Møller (* her 1684) gav flere lysekroner og en sølvbeslagen alterbog m m, kroejer Søren Brinch († 1805) lod prædikestolen forgylde, skibsfører J. J. Sonnichsen († 1844) gav en af ham selv forfærdiget lysekrone, skibsfører N. H. Brinch gav et messingdaabsfad. 410 sd. Orgel. Restaureret 1950—52, genindvielse 30. marts 52 ved en stor fest. Series pastorum.

Krigergrave paa den gl kirkegaard. En ny kirkegaard fra 1923 med mindelund og mindesmærke for Sønderho-søfolk, der er omkommet paa havet siden 1872, overdraget til menighedsraadet 1963.

N. M. Kromann: Fanøs hist II, 484 f, Saml t jysk hist IX, 188 f. Mackeprang, s 6, 174.

Folketal: 1850: 988, 1901: 796, 1925: 547, 1960: 401, 1967: 381.

Altergæster: 1922: 250, 1934 263, 1942 470, 1955 300, 1962: ?.

Menighedsraad: 1904: 3 IM, 3 u p, 1922: 3 IM, 2 af kirkekredsen, 2 rad, 1934: 2 IM, 4 ikke IM, 1942: 2 IM, 4 u p, 1955: do, 1961: 6 u p, 1965: do.

Sognepræst

indt 1857: a) Fra Tjæreborg: 63 rdl, b) 85 rdl, c) 6 rug, 6 byg, naturalier, d) 300 rdl, e) ringe, hede, udbytte 68 rdl. Gl simpel pgd, 13 fag, bindingsværk og grundmur. — 1870: Regul: 1400 kr, netto: 2050 kr. — 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1749, rest 1959.

14. 21. april 1848–22. dec 56 (hjpr Als 10. jan 46): **Niels Nielsen Lund,** * 12. nov 09 Flensborg. Forældre: Skipper, senere gæstgiver i Hals Jacob L og Marie Nielsen. Stud Aalborg 32, c nov 42 (1), var 31. dec 50 udnt t præst ved Sct Johannes k, Flensborg, men blev i Sønderho. † 22. dec 56.

15. 21. marts 1857–25. sept 63 (hjpr Stadager-NK 5. okt 50): **C. C. Permiin,** fl t Roslev-R, se Torsager-B.

16. 12. dec 1863–22. juli 79: **Jørgen Lykke Skaarup Hilde,** * 3. maj 23 Blistrup. Faderen: Sp i Blistrup, † 54 (se der). Stud Frborg 41, c 54^2 (h_2), huslærer, † 22. aug 79. ~ 21. juni 64 Lovise Augusta Clos, * 29. maj 33 Hellebæk, † 16. dec 68. Forældre: Fabrikmester Peter C og Cathrine Frederikke Hammer.

17. 4. nov 1879–14. juli 90 (hjpr Spjellerup-S 3. maj 78): **M. C. F. Carøe,** fl t Magleby, V Flakkebjerg herr, se der.

18. 5. nov 1890–14. juni 97: **Carl Ludvig Stockholm,** * 16. dec 64 Viborg. Forældre: Kbmd Nicolai S og Maria Dorthea Eleanor Faber. Stud Vib 84, c 90^1 (h_1), † 14. juni 97. ~ 24. juli 90 Regitze Sophie Wohnsen, * 19. juni 66 Viborg (~ 2) 12. april 02 kontorchef Frederik Julius Ulrich af Hunstrup-Ø). † 10. marts 54. Forældre: Prokurator Peter Daniel W og Amalie Dorthea Jochumsen.

Pastor S var n højkirkelig, meget afholdt. Han døde efter lang tids sygdom, og mgh satte et smukt mindesmærke paa hans grav. Udkast til hans sidste prædiken 2. maj 1897 blev udgivet efter hans død.

19. 4. sept 1897–18. okt 1905 (missionær Kina 94): **Henrik Knudsen,** fl t Ørum-G, se Neksø.

20. 24. jan 1906–15. april 11 (ord kat V Frelsers k, Kbhvn 3. dec 01): **N. M. Poulsen,** fl t Laastrup-S, se der.

21. 28. juli 1911–19. juni 18 (hjpr Horslunde-N 27. juni 08): **H. M. Husum,** fl t Elsted-E, se Nr Tranders.

22. 13. nov 1918–25. juni 37 (sp Møborg-N 3. juni 99): **Jens Lavrids Andersen,** * 18. sept 67 Tranbjerg v Aarhus. Forældre: Sparekassedirektør i Aarhus Jens A og Jensine Caroline Jensen Østerbye. Stud Aarhus 86, c 92^1 (h_1), hjpr Errindlev-O 7. juli 92 sp Grove-S, 1. nov 93, afsk 25. juni 37, † 11. okt 55. ~ 17. nov 93 Maren Pedersen, * 12. juni 70 Langballe v Aarhus, † 7. dec 58. Forældre: Partikulier Jens P og Anna Cathrine Jensen Østerbye. – Datter: c theol Harriet A. Fætre: Nielsen, Nørholm og Pedersen, Sandby.

Udg postillerne: 1912: Gennem festhalvaaret, 1916: Efter trinitatis, 1918: Bibelbogen gn kirkeaaret, 1920: Af et kirkeaar, 1924: Mod paaske. Flere artikler.

Pastor A var i Møborg-N med til at bygge mh, men hans prædikeners historiske præg gjorde, at grundtvigske gerne hørte ham. Han var afholdt, støttede IM, husbesøg var ham

en kær pligt (et aar havde han orlov for at studere Gl test). Han betød meget for konfirmanderne, og var meget rundhaandet til at hjælpe fattige. Han søgte mange embeder forgæves og kom omsider hertil. Han var nervesvag, og det prægede paa mange maader hans gerning. Og mange af hans ejendommeligheder skyldtes hans sygdom. (K.V).

23. 11. okt 1937–15. dec 44: **M. Sommer Jørgensen,** fl t Sdr Stenderup, se Ballum-S.

24. 1. juni 1946–18. nov 52 (hjpr Gram 20. sept 43): **F. S. Vendelhaven,** fl t rkp Sct Pauls k, Aarhus, se der (nu sp Jelstrup-M).

25. 17. marts 1953–1. marts 58 (hjpr Sct Peders k, Randers 6. maj 52): **Søren Høg Hedegaard,** * 27. febr 18 Kollerup, Thisted amt. Forældre: Gdjr Christian Peter H og Ane Marie Kristensen Høg. Stud Rønde 38, c 51² (l 83). ~ 19. juli 47 Maren Schifter, * 23. dec 21 Gerlev, Randers amt. Forældre: Gdjr Laust S og Kirstine Martine Hansen.

Storkredsfmd Dsk sømandskirke i fr Havne 54—58, BM Kirkens Korshærs storkreds 58—61.

Udn t sp Terslev-Ø 31. marts 58.

26. 5. sept 1958 (dsk sømandspræst N York 12. juni 52): **Hans Brink Jensen,** * 10. april 23 Aabenraa. Forældre: Kreditforeningsdirektør Aage Brink J og Hulda Sophie Rasmussen. Stud Aalborg 42, c Aarhus dec 48 (l-80). Studieophold i Birmingham, Engld, sekretær Danmarks kristelige gymnasiastbevægelse 50. ~ 6. juli 48 Elsi Bakkiam Andersen, * 15. jan 23 Frederiksberg. Forældre: DMSmissionær i Indien Johan A og Caroline Jacobsen. – Hustrus broder: Ruth, Hvirring-H.

Litt: se ovf, især N. M. Kromanns bøger om Fanøs historie, K og S 1954, Khst saml 7, r III, 251, J. Termansen: Skipperbyen S, Bygmesteren, 1954, 19 f, Dsk Vider og Vedtægter II, 578, Elle Jensen, s 55, Jy saml IX, 188 (om den gl kirke).

Øster–Vester Horne herreders provsti

Øster Horne herred, 333 kvadratkm, er noget bakket mod vest og nord, den østlige og sydlige del tilhører Sdr Omme – fladen. Herredet er indtil 28 km fra øst til vest, 22 km fra nord til syd. Sandet jord, endnu en del hede, tidligere store heder. En del plantage, enge ved aaerne.

Vester Horne herred, 578 kvadratkm, langs Vesterhavet med halvøen Skallingen. Noget højtliggende, bakker og flader, sandede og muldsandede jorder, klitter langs havet, tidligere store heder, endnu nogen hede, højeste punkt er Blaabjerg (64 m), Filsø, enge langs aaerne. Indtil 40 km fra nord til syd, 26 km fra øst til vest.

Kirkelig statistik

	Folketal 1965	Kkg %	Altergæster 1926	%	1942	%	1965	%	Mh	Fh	Menighedsraad 1965 IM	Gr	Soc	U p	Lt	Mf
Torstrup	961	4	530	61	341	38	1058			1	1	12				
Horne	1429	6	820	63	457	33	1564									
Hodde	522	4-5			250	41	300		1	1	3	10				
Tistrup	1806	4-5			650	32	1000		1							
Ølgod	3381	4					1300		1	1						
Strellev	477	9	2200	52	1300	28	340		1	1	2	12			2	Valg
Bejsnap	900	5					206									
Ansager		10			620		1400		2	1						
Skovlund	3951	10	920	30	390	39	914		1		10	9	2			Valg i St
Stenderup		10			348		900		1							
		Gnsn 6,8	Gnsn 51 %		Gnsn 34 %				8	5	16	43	2		2	
Varde	11161	2-3	2500	38					1		3	7	4	1		Valg
Janderup	1067	4	450	45	245	22	417		1	2	5	8				
Billum	688	4	360	49	233	33	399		1	1						
Lunde	1178	7	700	63	465	39				1	3	11n				
Outrup	1467	7	700	53	680	45			1	1						
Kvong	676	3-4	400	64						1		12n				
Lyne	717	3-4	500	83						1						
Nr. Nebel	1306	8	500	45					1		3	10				Valg i N
Lydum	419	8	260	62												
Henne	1108	4	500	46	360	30				1	5	8n				
Lønne	617	4	300	60	150	30				1						
Aal	2452	5-7	772	57	700	50			1	1	4	10n				
Børsmose		8-10	211		200											
Ho	196	4	80	30						1						
Oksby	625	7	130	30					1	1	4			14		
Mosevraa		8	90							1						
		Gnsn 6,6	Gnsn 52 %						7	13	27	66	4	15		

Provster

Skads herred udskilt som selvstændigt provsti 29. dec 1900.

19. juli 1845–9. maj 58: **C. L. Tobiesen,** Torstrup-H, fl t Dannemarre-T, se der.

9. juni 1858–17. april 66: **S. V. Claudi,** Varde, fl t stiftsprovst, Ribe, se der.

12. maj 1866–12. jan 80: **M. R. G. Assens,** Jerne-S, fl t Gaverslund, se der.

10. febr 1880–9. febr 86: **J. C. R. Valeur,** Guldager, fl t Paarup, se der.

6. maj 1886–8. sept 1900: **C. A. Obelitz,** Varde.

29. dec 1900–1. maj 08: **P. G. Helms,** Janderup-B, fl t Borris-F, se der.

19. juni 1908–30. marts 16: **E. K. Thyssen,** Ølgod-S, fl t Sct Catharinæ k, Ribe, se Ulkebøl.

5. juli 1916–9. juli 36: **H. W. Tetens,** Hodde-T.

17. okt 1936–13. sept 44: **C. Møller Andersen,** Ølgod-S.

21. dec 1944–31. jan 62: **S. Laursen-Vig,** Hodde-T.

23. febr 1962: **Jørgen Jensen,** Torstrup-H.

Hvad vestjyder saadan siger i dag
Lidt vestjysk kulturdebat

Naar man er til kaffemik her i Vestjylland (Øster-Vester Horne, Hind herred) blandt sine landsmænd, møder man naturlig hjertelighed, festligt hjemmebagværk, hygge og højrøstet snak og djærve vendinger som faa andre steder i verden. Vestjyden har lune, men idag taler vi sagligt om alle de omkalfatringer, som finder sted i disse solide gamle bondesamfund, der er midt i et vældigt tidsskifte, hvor saa meget af det værdifulde gamle tromles ned af stærke kræfter udefra, og de uskønne sommerhuse breder sig (»som utøj«) i klitterne (men de har medført, at den hidtil næsten værdiløse sandjord er blevet guld værd). Vi er ude paa landet, ikke i nogen stationsby, og man mærker straks nogen ændring i mentaliteten fra »gamle dage«. Det jyske lune og smil viger somme tider for bitterhed, ja surhed. Disse flittige, nøjsomme folk kan tale besk om alle dem, der ikke gider bestille noget ordentligt, men fiffigt søger at nasse paa alle tidens sociale goder, og det skal de flittige betale. Man er utilfreds med det »molboagtige kontoriusstyre«, der bliver værre og værre, og ude ved havet synes den berømte vestjyske gæstfrihed at afløses af krav: »Hvor meget kan jeg faa pr uge for udleje til sommergæster?«

Man vil gerne tale politik. Man vil gerne kritisere. Folk her skulle bare komme til styret, saa ville alt blive rimeligere! I disse sogne er landboerne fast forankret i Venstre, vi er i *J. C. Christensens* og *Erik Eriksens* valgkredse. Men man har alligevel maattet gaa med til adskilligt, der undergraver den gamle bondekultur. – Talen falder hurtigt paa *Centralskolerne,* der baade kan betyde plus og minus i landsbyens struktur. Hver af de gamle skoler kunne være en landsbys kulturcentrum, hvor læreren levede midt iblandt sit folk, var én af dem. Hvad de gamle lærere betød, kan vist ikke vurderes højt nok. *Centralskolerne* er jo blevet en slags kommune-statussymboler, de har nogle steder kostet kamp og indvendinger (fra de skoledistrikter, der skulle nedlægges), men de blev alligevel vedtaget, og nu ligger disse paladser som passer saa daarligt ind i landskabet, koster en masse penge, og har nogle steder ved det store lærerpersonale som er kommet udefra, skabt en lærerkaste, som ikke har samme intime kontakt med befolkningen, som de gamle lærere havde. Kontakten mellem kirke og skole er mange steder svindende (kirkebylærere, kirkesangere osv), og selve systemet er med til at drive de unge bort fra fædrenegaardene. De unge lærer en masse nye fag, men de opdrages ikke til at være bønder: Man vil ikke sprede møg, naar man har taget realeksamen. »Skolen paa landet skulle hellere sigte paa at opdrage solide landmænd end eksamensfolk, der strømmer til byernes kontorstole«. Byerne vokser, men landsognene uddør. De faa, der bliver tilbage ved landbruget, maa trods al mekanisering slide sig op, for de kan ikke faa hjælp. Bypladserne med den bedre løn, den større fritid, det roligere arbejde lokker bort fra slæb i alt slags vejr paa mark og i stald, til det behageligere byarbejde, som centralskolen uddanner dem til. – Vestjyden er en personlighed, med sine egne meninger, med sit handelstalent, sit vid. Han kan nok give besked. Men spørger man ham om, hvad landbruget har faaet til gengæld for de store penge til skolevæsenet, trækker han paa skuldrene, og saa prøver han at se de lyse sider ved at ungdommen faar en god uddannelse (blot ikke sigtende paa at blive landmænd). Skolerne bliver fabrikker. Landbruget drives som industri; det kan under disse forhold ikke klare sig uden som stordrift, hvor de smaa landbrugshjem kvæles. Man accepterer »udviklingen«: Storbyer, storkommuner, storskoler, storaviser, storbedrifter ... en revolution i en hundredaarig tradition. Og hvad faar man til gengæld?

Man synger ikke ved motorerne som ved plovene. Man *kæler* ikke for en mejetærsker som for en trofast hest. Man *kvæler* de skønne, vilde planter med gift.

Man *knæler* ikke og siger Gud tak for hans gaver paa mark og i have. Man slider for prioriteter og skattevæsen og paragraffer.

Saa er der én, der rejser **forsamlingshusenes** problem. Disse egne har i et par slægtled været præget af højskolen, af Grundtvigs aand (bortset fra de sogne, hvor Indre Mission satte præg). Det aandelige liv blev grundtvigsk præget i mange sogne (men valgmenighederne er forsvundet).

De fleste forsamlingshuse er fra 90erne, dengang man sad paa de haarde træbænke og lyttede til det *levende ord,* og man kunne bagefter med varme i stemmen tale sammen om, hvad man havde hørt. Hvert forsamlingshus var et kulturcentrum, et fælles mødested, hvor man sang, lyttede, holdt familiefester (eller øvede gymnastik). Man kunne næsten højskolesangbogen udenad.

Men nu er forsamlingshusene døende. Dels er de for umoderne indrettet, dels er sansen for sangen og det levende ord svindende. Tidens tempo kræver saglighed, oplysning om det faglige, det *materielle,* det, der kan skaffe udbytte og indtægter helst saa hurtigt som muligt. Det er investeringer, rationelle metoder og mekanik, der optager, og saa vel ogsaa politik, men selv paa disse politisk vaagne egne, skal der som regel stjernenavne eller andespil til for at faa huset fuldt. Nogle steder blomstrer livet endnu, især hvor man har vaagne, dygtige ledere, men andre steder er det smaat, hvis man ikke bruger fh blot til balfaldera og familiefester (eller faglige kursus). Man spørger efter *aanden* midt i alt det materielle, aanden fra Grundtvig, Kold og højskolen. Ogsaa her spiller *centralskolepaladset* sin store rolle. Centralskolen med sin aula og sin moderne luksus har alle midler til at drage hid, skaffe oplysning, men den centraliserer det hele bort fra landsbyens bondesamfundskultur og fællesskab.

Det, der groede selvstændigt i landbefolkningen, en kultur af egen værdi, har trange kaar. »Noget er godt og betyder fremskridt, man skal blot ogsaa være vaagen over for det, der er noget skidt!« »Vi vil helst være os selv, selv bestemme i vor kommune og vort hjem

uden at skulle tigge om understøttelse,« ... Man er skeptisk over for den saakaldte »kultur«, der paatvinges udefra, imod systemer og ensretning, imod at være godgørende for andres penge. TV paavirker ogsaa mere end man aner med sin brogede daasemad fra sin i høj grad blandede butik, hvor man ikke altid er saa forsigtig med om der kommer gift i daaserne ...

Man sidder og lytter, mens ældre og unge udtaler sig. De fleste unge er glade for det nye, de ældre mere skeptiske. Men det er jo de unge, der er fremtiden og de er ikke særligt med paa »det gammeldags«. Man tænker paa de gamle dage, da slægtleddene boede sammen, og de gik i dagligdagen og lærte af hinanden eller smaaskændtes. Aftægtsfolkene, bedstefar og bedstemor i deres stuer, mand og kone og børn i deres stuer ... Nu bloksamles de gamle i gamlehjem, mand og kone er alene, alene om bedriften, de unge er taget til byen. De gamle, slidte, barkede næver er afløst af manicure. Det passer ogsaa bedre til køleskabene og vaskemaskinerne.

Trods alt bevarer vestjyden sit lyse syn og sit lune, og man finder vel her i Vestjylland mere af det gamle sprog, den gamle kultur og tankegang end i de fleste andre sogne. Man vil gerne være aaben for det nye, men som *Kaj Munk* skrev til vestjyderne: Smid ikke jeres gamle arvesølv væk for at erstatte det med moderne staalskeer!

Men kaffen er blevet bedre og bedre for hvert aar, siden jeg i 1895 fik min første kaffetaar paa Vestkysten. Snaksomheden ogsaa! For interesserne spænder videre nu end i 1895.

Og saa rører det mig nogle dage efter at faa et brev fra én af de unge: »Jeg sagde ikke noget igaar, for jeg ved, at de andre bare ville grine ad mig. Jeg har tænkt en del over det, der blev sagt. Men De skal nu ogsaa vide, at nogle af os unge midt i al denne teknik og jag, helst vil leve som rigtige, almindelige mennesker, der kan lege, glæde sig, leve og elske. Allesammen kritiserer de. Hvorfor være saa negative? Hellere aaben og positiv end al den utilfredshed! Jeg tror, at der i gamle dage var flere taknemmelige og hjælpsomme mennesker, der ikke blot tænkte paa profit. Livet bliver dog først værd at leve, naar man ser dets lyse sider, ja, naar man elsker. Var det ikke Vorherres første bud i en ond og farisæisk tid? (P N).

Litt: Hans Fussing: Vardes og V Horne herreds præster 1590—1652, Personalhist Tidsskr 1944, 53 f, Dsk saml 2 r IV, 89 f, Oluf Nielsen: Hist efterretn om Ø—V Horne herr, Dsk saml I—II fra Ribe Amt. H. K. Kristensen: Helligkilder i Ø—V Horne herr, FRA 1954, 385 f, H. K. Kristensen: Ø Horne herr, 1944 M. Lebeck i Jy saml, 5 r, II, 1935—36, 217, 219, 334, 335, J. Olsen: Kartoffelmelsindustrien i Ø H herr, FRA, 1905, 20—26, A. Ravnholt: Fra Vester og Nørre Horne herr, Hist og top efterretn 1935, J. Olsen: Saltkogeriet i V Horne herr, FRA 1905, P. Gundersen: Skælgravning i Vadehavet, smst 1940—43, 309—24, Chr. Winther: Træk af gr liv i Vestjylland, K. S. Julebog 1935, 34—48. Therkel Matthiesen: Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelser, Nationalmus. Skr 1948, Se i øvr efter Ø Horne herred.

Øster Horne herred

TORSTRUP—HORNE

Torstrup sogn, 3212 ha, ikke videre højtliggende, grænser op til Varde landsogn. Mod sydøst Varde aa i en bred dal, med tilløb af Linding aa i en smal, dyb dal, hvoraf 100 ha er fredet. Enge langs aaerne. Den nordlige og vestlige del hører til Varde bakkeø, jævnt terræn, sandet jord. Det meste af den østlige del er en stor hedeslette med den fredede Nørholm hede (400 ha, delvis flyvesand). Ellers er der ingen hede, men en del skov. Nogle af Vestjyllands skønneste egne findes i Nørholm skov langs Varde aa med den smukke hg Nørholm (en »oase i et ensformigt landskab«). Her er holdt større møder. T kirke med præstegaard og fh midt i sognet.

Stationsbyen Sig (350 indb) med centralskole lige nord for byen, et alderdomshjem, hotel osv. Bebyggelserne: Tange, Tastrup, Lykkebjerg, Ovnbøl, Yderik, Stokbæk, Linding, Firhøje, Olling.

Der er 33 fredede oldtidshøje, 60 er sløjfet.

Paa **Kapelbjerg** skal have staaet et Sct Gertruds eller Sct Birgitta-kapel (Torstrup kapel) vest for helligkilde. (Schmidt DH 154). Endnu 1769 saas grundvolden. Atl V, 737. To tomter blev udgravet i 1935: (K. Høgsbro Østergaard). Den ene tomt var fundamenterne til en ufuldendt romansk kirke med kor — og en del af skibet uden afslutning mod vest. Koret var 6 gange 6,4 m. Fundamenterne for skibets sidevægge var kun 4,8 m lange. Bredden 8,5 m. Den anden tomt var et lille gotisk kapel, antagelig indviet til Sct Gertrud.

Helligkilden blev udgravet samtidig. Den kaldes 1638 Sct Birritis Kilde. Engen, hvori den fandtes, tilhørte præstegaarden. I kilden var der bl a potteskaar fra romersk jernalder. Ved kapellet blev der fundet en urne (udateret) og en kristen grav, og mange skeletter er i tidens løb blevet opgravet paa stedet.

Paa en holm i Varde aa, Knubholm, har ligget en borg, **Kalsgaard**, vist nedbrudt af dr Margrethe. Voldstedet helt udpløjet, undersøgt 1936—37. Paa Yderik enge ved Lindingaa ogsaa et voldsted. En forsvunden landsby, Oderstorp ved Nørholm, nævnes 1406.

Hg **Nørholm** (nu 40 td hartk, 870 ha jord, hvoraf 260 er skov og 350 fredet hede) er en af Vestjyllands smukkeste gaarde. Ejerne kendes fra c 1400, bl ejerne er den virksomme foregangsmand Andreas Charles de Teilmann, der blev adlet 1751. Han byggede den smukke hovedbygning, som ligger omflydt af Varde aa i en for Vestjylland meget yppig natur, opført som et anseligt trefløjet anlæg med storstilet herskabsbeboelse, domineret af den rigt prydede midterfløj med høj kælder, omgivet af lavere længer, saa anlæggets samlede vestfløj er over 100 m. Midterfløjen, af gule mursten i én høj etage, domineres af den store hovedportal. Frontonens indskrift lyder:

Tag immer noget for til eftermandens nytte!
og lev som den, der skal herfra i morgen flytte!

Det indre beherskes af smukke hollandske fliser. Udstrakt park i engelsk stil med en række mindesmærker, bl a en 3 m høj obelisk med portrætmedaljon af **A. C. de Teilmann** († 1790). Blandt senere ejere nævnes- Kultusminister **C. P. Th. Rosenørn-Teilmann** († 1879). Nuv ejer baron **C. F. G. Rosenørn-Lehn.**

Den straatækte vandmølle, fredet kl A, 250 m fra hg, mellem storslaaede, fredede hedebakker er vist fra 1752, karakteristisk ved sit høje bindingsværksmøllehus.

Stamhuset Nørholm, oprettet 1790, havde 878 td hartkorn (med hg Lunderup og Agerkrog). Nørholm birk (opr 1647, smlgt m Ø Horne herr 1688).

T sogn er kendt for den tidligere meget store jydepotte-industri (Andr. G. Jensen: Jydepotten, vort lands ældste haandværk, 1924, jvf FRA 1903, 36 f).

Horne sogn, 4547 ha, paa Varde bakkeø, jævne sandmuldede jorder, Tamhøj 49 m, ingen hede mere, nogle plantager. Byerne H, 324 indb, med skole fra 1900, udvidet 1963, bibl, alderdomshjem fra 1928, hotel, sportsplads, butikker m m, Hornelund, Bjerremose, Asp, bebyggelserne: Bovnum, Bjalderup, Lervad, Transbøl, Gunderup, Hindsig, Stavskær, Fruerlund, Malle m m.

Der er 35 fredede oldtidshøje plus 3 smaa langhøje, 149 høje er sløjfet. Flere jernaldergrave, fund fra bronzealderen (ved Hornelund to prægtige guldsmykker og en guldarmring fra vikingetiden. Runesten paa kirkegaarden (1872—1953 i Nørholms have).

Hornelund har maaske været offerlund (H. K. Kristensen) og Fruerlund har maaske haft tilknytning til den nordiske Freja-dyrkelse (G. Schütte).

Af den ældre præstehistorie

Kilderne til pastoratets historie er især fornævnte værker af *Oluf Nielsen* og *H. K. Kristensen.* Horne havde i den tidlige middelalder egen sp, som boede i Mosegaard, men fra før reformationen har Horne været anneks til Torstrup. Et sagn siger, at Horne kirke var den vestligste paa egnen, den, der var nærmest Horns rev. Derefter navnet, kirken var herredskirke for det store, gamle Horne herred. Torstrup-H er det pastorat i herredet, der har haft flest præster siden ref.

Den første luth sp skal have været *Chr. Nielsen* († 1542), der ogsaa havde været katolsk sp her. Provst *Niels Glambek* (1542–c 58) tilhørte efter alt at dømme en adelsslægt fra Pjedsted, tituleres med hr som andre præster, og skønt opholdsstedet ikke angives, er det vel mest rimeligt at antage, at han har været kapellan hos Chr. Nielsen. Wiberg omtaler ham »som halvanden gang saa tyk og lang som den fedeste mand« (W-III, 319). »Hand hafuer været et megtigt stor Menneske af Statur, hvis Lige iche skal findes i vore Tider«, skriver præsten *Chr. Friis* 1687, »eftersom Benen af hans Legome er mere end halfanden Gang større, tychere og lengere end den allerførestes, som nu kand lefue, huilchet med hans Bene, Hofuet etc, som jeg d 20. Octobris Anno 1680 ved en sær Occasion fant oc paa en sær Sted i Torstrup Kierche hafuer ladet henligge, endnu klarlig er at beviise«. (Mon ikke hr Friis har forvekslet et skinneben med et laarben og saa har draget sin slutning om Glambeks kæmpevækst derudfra? H. K.). 1556 nævnes *Niels Gris,* der vist har været kapellan.

20. april 1558 befaler kongen stiftslensmanden at stævne Otte Clavsen til Nørholm, der imod biskoppens vilje og ordinansens lydelse havde indsat en sognepræst i sin sognekirke. Hvem denne præst har været vides ikke med sikkerhed. Men senere er *Lauge Ravn* her († 1579). Han var 1571 i strid med sin moder Kirsten Ravns i Velling, Smidstrup sogn. Hun ville formene ham hans fædrene arv. Sagen kom for Landstinget, hvor moderen lod fremlægge en opgørelse, hvorefter faderen skulle have holdt ham i skole i 13 aar, hvilket aarligt skulle have kostet 20 Dl til sko, klæder og bøger m m. Hr Lauge mente, beløbet var for stort, og forøvrigt mente han, at da begge forældrene havde sat ham i skole, burde beløbet ikke fradrages ham i arven. Landstinget gav ham medhold, da forældrene med vilje og vidskab havde sendt ham i skole og besørget hans underholdning, og da det ikke findes i loven eller er »hørt Landsens Vis at være«, og da en saadan sag ville trække andre med sig over hele riget, burde han nyde sin fædrene arv.

Christen Christensen Husby († 1601). 2. nov 1590 blev det bevilget, at da hans præstegaard nylig var afbrændt med kvæg, bo og boskab, skulle kirkerne i herredet komme ham til hjælp. Et par maaneder efter bestemtes det, at hjælpen ialt skulle udgøre 16 ørte korn.

Christen Mikkelsen, (1601–33) af Kvong. 1602 maatte han udrede en meget stor mulkt paa 210 Dl for »et Loug« (beediget vidnesbyrd for retten), han havde givet en kvinde, med hvem han skulle have overtraadt det 6. bud, og samme »lov« blev dømt ugyldig. To herremænd, der var hans lovhørende (vidner ved edsaflæggelse) blev stævnet for Landstinget, men vistnok frikendt. Sagen om præstens vidnesbyrd var begyndt i Kvong og maa have været ret omfattende, da lensmanden fradrager 60 Dl til kost, tæring og brevpenge.

Mads Hansen Trane (1633–45) havde vanskeligheder ved at blive valgt. Ved præstevalg skulle hvert sogn »kejse« syv af »de ældste og agteste mænd« i sognet, der saa med herredsprovstens raad og samtykke skulle vælge præsten. Derefter skulle valget stadfæstes af stiftslensmanden og biskoppen, hvis manden ved en eksamination viste sig at være lærd og duelig. Menigheden havde saaledes nok selv ret til at vælge sin præst, dog kunne provsten nok gøre sin indflydelse gældende. Og det gjorde provsten i dette tilfælde. Ifølge lensmandens fremstilling, var hr Trane valgt af de fleste og fornemste sognemænd. Men provsten, hr *Hans* i Ølgod, vakte splid, da han ønskede sin kones brodersøn, hr Pouls søn i Øse, Jørgen Poulsen, og han havde bevæget en del af menigheden til at være uvillige mod hr Mads. Af et senere kongebrev fremgaar det, at fire af de syv mænd i hovedsognet og tre i annekset havde stemt for Mads Trane. Den anden kandidat, *Jørgen Poulsen,* har da faaet lige saa mange stemmer som hr Mads. Og man skulle synes, at der ikke var noget galt i, at provsten nægtede at underskrive hr Mads' kaldsbrev. Alligevel fik lensmanden befaling til at tiltale provsten for dette. De fire stemmer fra hovedsognet maa altsaa have været mere vægtige end de fire

fra annekset. Men mon ikke den vægtigste var stemmen fra Nørholm? I hvert fald blev hr. Trane præst. Han var født paa Fyn og havde først været præst ved St Nicolai kirke i Varde. Her blev han uenig med formandens enke om enkepensionen. 1641 fik han bevilling til at maatte give hende det halve af, hvad han ved sin kaldelse havde lovet.

Efter hans død fik man en af præstesønnerne fra Øse, nemlig *Lambert Poulsen Barfod,* (1645–65, † 72). Han oplevede de drøje aar under Svenskekrigen og med smitsomme sygdomme. Ligsten med længere indskrift i kirken.

Sønnen Laurids blev præst i Lydum-Lønne. I det hele taget hørte mange af egnens præster til denne slægt.

Lambert Poulsen afstod kaldet – og en datter – til eftermanden *Gregers Iversen* af Skagen (1665–75). I den anledning blev der foretaget en likvidering, som indførtes i Tingbogen. Efter de to præstemænds begæring mødte der fire sognemænd i præstegaarden for at registrere boet, da Lambert Poulsen i levende live havde indkaldt sine kreditorer for ved herredsfogdens indhjemling og under skriverens overværelse at likvidere gæld og formue. Formuen var paa 736 Rd og gælden, bl a børnepenge, var paa 892 Rd, hvorfor hver Rdl maatte afkortes med 1 Mk, 2½ Sk. En søn blev sp i Aastrup-S.

Inden der var gaaet 14 dage havde man en ny præst, idet *Chresten Mortensen Friis* (1675–95) blev kaldet. Han var gift med formandens enke. En søn blev præst i Hemmet. I 1680 skrev han til kongen og androg, hvorledes ritmester Vognsens bønder i Transbøl brugte og bemægtigede sig en stor del af den mark, som laa til Horne præstegaard, »uanset jeg derpaa foruden ret Lavhævdsbrev har endog salig og højlovelig Ihukommelse Kong Kristian Terti (3.s) allernaadigste Brev og Dom, at bemeldte Mark og Ejendom ligger til forne Annekspræstegaard«, og da »jeg fattig Mand« ikke har raad til at føre sagen mod ritmesteren ved lands lov og ret, beder han kongen om hjælp. 18. juli fik stiftamtmanden og biskoppen da befaling til at undersøge og ordne sagen.

Der opstod nu vanskeligheder m h t kaldsretten. Kongen havde jo bortskødet kirkerne med kaldsret til major v. Biiren, og denne kaldte borgmester Kristoffer Castensens søn *Bagge Casparsen Castensen* (1695–99) fra Ribe. Men da der fandtes en anordning, som ikke tillod katolikker eller reformerte, som havde kaldsret, at kalde, men kun at indstille 3 dygtige personer, blev der rejst tvivl om gyldigheden af hr Bagges kaldelse. Majoren gjorde imidlertid gældende, at siden han fik de mesten øde og forfaldne kirker i betaling for 2640 Rd, havde han anvendt over 1000 Rd paa deres reparation, at den kaldede var til sinds at ægte en af formandens døtre, og at han af bispen var prøvet og fundet god til embedet. Og saa blev kaldelsen stadfæstet.

Hr Bagge giftede sig dog ikke med formandens datter, men med den 15 aarige Vibeke Nielsdatter, en præstedatter fra Ho. Hr Bagge var født ca 1671 og var student fra Ribe 1688. Han døde allerede 1699, da enken kun var 18 aar. Hun naaede derefter at blive gift med hans tre efterfølgere.

Tor Lauritsen Møller (1699–1700) var født i Varde ca 1670 og søn af borgmester Laurids Torsen.

Efterfølgeren blev *Morten Hansen Friis* (1700–05) af Vilslev-H. Han blev som sagt gift m enken, men ogsaa dette ægteskab blev kun kort, idet præsten døde af kopper.

Provst *Clemens Lauridsen Weile* (1705–28) var fra Hammer og havde været gift en gang før; her giftede han sig med Vibeke Nielsdatter. Efter hendes død gifter han sig 3. gang med Vibeke Laugesdatter, en præstedatter fra Nordby, Fanø.

Chr. Høst (1728–30) flyttede til K Helsinge-D, provst *Laur Lund* (1731–41) flyttede til Vang i Norge, blev senere sp Herstedøster-V. – *Oluf Hansen Bagger* (1741–54) af Kvong-L, var kaldet til Vang, Norge, men byttede med *L. Lund.* Han havde været rektor i Vejle. Ved vis 1744 skriver *Brorson,* at Bagger prædikede over ordene fra Gethsemane: »Han begyndte at bedrøves og skælve osv«, ungd, svarede ulasteligt. Et eksempel paa, at Brorson fulgte præsternes udvikling er hans notat fra vis 1751: »Bagger, som er ustraffelig og nidkær i embedet, befandtes denne gang mere evangelisk. Han katekiserede over syndefaldet og 2. trosartikel, ret vel. Ungd svarede tildels vel, nogle var ringere. Degnen, *Jens Lunde,* er flittig og ustraffelig. Skolevæsenet har ikke ret kunnet komme i stand, da sognefolkene ikke var tilfreds med skoleinddelingen«. – *Ludvig T. C. Pontoppidan* (1755–77) søn af stiftsprovsten i Aarhus, gift med en dt af biskop, dr *Erik Pontoppidan,* prokansler ved Kbhvns univ, flyttede til Hygum. Ved vis 1756 prædikede P »skikkeligt over Jh 6,1–15, ungd svarede størstedels til fornøjelse, sp var fornøjet med de fleste forældre m h t deres flittighed i at holde deres børn til skole«. (Vis 18, 65, 106). I en beskrivelse af T sogn til biskop *Bloch* skriver han: »Nisser, trolde og dyr har jeg ikke kunnet komme efter. Djævelen har jeg dog endeligt sporet, men alene i menneskeskikkelse. »Der høres ikke om pietisme her. – Provst *Peder C. Ussing* (1777–84) af Løsning-K, flyttede hertil fra Brørup-L, provst *Chrf Sølling* (1784–1809) var svigerfader til *H. Høgsbro,* Rødding-Skrave. Provst S var ivrig for udskiftning (Søllingdal og Katrinebjerg i Hejnsvig er opkaldt efter ham). Han ejede en gaard i Sig. Biskoppen kaldte ham »en brav præst«. Hans 4 døtre blev præstekoner, 1 søn kordegn i Varde, *Søren S. Hjort* (1809–27) flyttede til Jerne-S, se der. Forbedrede haven meget.

Provst *Jac. B. Daugaard* (1827–45) er det mest kendte navn i den lange præsterække. Han havde været adjunkt i Sorø, stod biskop *C. Engelstoft* (hans gl elev) meget nær. I Sorø havde D i særlig grad vundet disciplenes hengivenhed, han var en fortræffelig lærer, og samarbejdet med de betydelige lærere blev meget udviklende for ham. Fra 1830 stammer hans hovedværk: »Om danske klostre i middelalderen«. Ved sin velynder, *P. C. Stemanns,*

medvirken blev han sp i Torstrup-H, hvor han ved sin retskafne natur, besindighed og arbejdsomhed nød stor respekt. Han havde en egen evne til at bygge bro mellem modsætninger, besad en smuk blanding af alvor og lune. Han blev provst 1829, flyttede til Ribe som stiftsprovst 45, og efter begæring af samtlige provster i stiftet blev han biskop i Ribe 1850 (se her, s 37). Hans datter, Christine Daugaard udgav to mindebøger om ham med smukke skildringer af hans gerning

»1827 ombyttede han »Ferlen med Møllestenen« og blev præst her og ordineret 22. aug. At overtage en stor præstegaard med avl og besætning kunne nok lægge beslag paa en ung adjunkts midler, skønt han ikke var udgaaet fra noget fattigt hjem. I et brev til sin forlovede skriver han kort efter ankomsten: »Dersom jeg kan faa medaljen betalt af Videnskabernes Selskab med fuld værdi, da er dens dom fældet; thi den kan stoppe et godt hul«.

I den første tid havde præsten unge mennesker i sit hus, som han underviste til studentereksamen, men senere fik han saa meget at gøre, at han ikke havde tid til at undervise sine egne børn, men havde huslærer. Endnu dengang var det saadan, at præsten ikke blot var menighedens sjælesørger, men ogsaa folks raadgiver og hjælper i mange praktiske forhold, og fruen havde fremstillet et helt lille husapotek efter Tissots Lægebog, saa her kunne man baade faa medicin og gode raad.

Selv om præstens fandt, at almuen stod tilbage i kultur for den tilsvarende befolkning i Randersegnen, fandt de dog udtryk af baade dybde og poesi i bøndernes jævne tale og glædede sig over den gode kirkegang og almindelige Gudsfrygt og følte sig snart knyttet til menighederne, der ogsaa i høj grad kom til at elske deres præstefolk. Med herskabet paa Nørholm plejedes der et hjerteligt venskab.

»Han ejede den sjældne gave at kunne omgaas mennesker fra de højeste til de ringeste«... »Hørte han end ikke til vor kirkes stormænd, har han ved sin rene, fordringsløse karakter og ved sin humane nidkærhed efterladt sig et elsket og varigt minde.«

Tiden efter 1845

Provst *C. L. Tobiesen* (1845–58) flyttede hertil fra Hodde-T. Han gik godt i Daugaards spor, var en højt anset præst, virksom paa mange omraader. Han var medlem af den grundlovgivende rigsforsamling for Ribe amt 48, blev senere stiftsprovst paa Lolland-Falster. Han var barn af guldaldertiden, vel hjemme i dansk litteratur, kendte tidens digtere nøje, var alsidig, med et klart og roligt blik paa tingene, tog sig meget af skole- og fattigvæsen, var typen paa den dygtige, besindige embedsmand, energisk og sikker i sin optræden, meget omhyggelig med sin prædikenforberedelse. Hans prædikener var præget af et rigt billedsprog, der gav hans forkyndelse et poetisk anstrøg (se her IV, 130 og Hodde-T).

Pastor *F. M. Sommer* (1858–68). Der var lidt vækkelse i Horne i disse aar, ledet af en mand ved navn *Niels Kristian* i Malle, flyttet hertil fra Lindbjerg i Ølgod, hvor der var flere vakte.

Den senere kirkeminister *J. C. Christensen* fortæller (Fra min barndom og ungdom«, 1925 s 41 f) flg, som giver et lille kulturhistorisk billede fra Horne i 60'erne.

»I foraaret 1865 kom jeg ud at tjene som hyrdedreng. Jeg var 8½ aar gammel, og tjenesten var 2 mil fra hjemmet hos *Jens Mikkelsen* paa Bjerremose mark i Horne sogn ved Varde. *Jens Mikkelsens* hjem laa paa et stykke hede med tilhørende kær, som han havde købt til opdyrkning, og som ogsaa egnede sig udmærket dertil. Der var mergel i ejendommen. Besætningen var paa det tidspunkt 4 køer, et par stærke kørestude og nogle faar med lam. Køerne og faarene hørte til mit regiment. Manden passede selv studene, som altid skulle have det bedste græs, fordi de skulle gøre haardt arbejde.

Jens Mikkelsen var en udpræget slider og hans kone ligesaa. Hun hed *Kirsten Marie* og var hans anden hustru. Hun var en datter af en gaardmand i Bjerremose, som hed Ole Høj, fra hvis gaard Jens Mikkelsen havde faaet noget gammel agermark til græsning for køerne. Jens Mikkelsens første hustru var søster til min moder, og derfor kaldte jeg ham morbroder. Hun havde efterladt sig en lille søn, Mikkel, som blev passet af Jens Mikkelsens søster Hanne, der boede hos dem og ernærede sig ved at sy modepynt for sognets koner og piger. Hanne lavede ogsaa af og til middagsmaden. Hendes broder og konen arbejdede hver dag i marken.

Nu har jeg præsenteret folkene, men jeg skylder dog at tilføje, at de alle var retsindige og godsindede mennesker, som behandlede mig godt, og at kosten var sund og rigelig. Arbejdsdagen var lang. Den begyndte kl 4 om morgenen og fortsattes til aften med mellemmads afbrydelser formiddag og eftermiddag og med en middagspavse paa 2 timer.

Hvorfor skulle jeg ud at tjene i saa ung alder? Var der ikke brug for mig i hjemmet? Disse spørgsmaal har jeg ofte faaet stillet, naar jeg har fortalt om min første tjeneste.

Svaret er, at min fader havde den opfattelse, at børn har godt af at komme ud i tidlig alder for ikke at gro altfor fast i hjemmets skikke og for at lære noget af det praktiske liv at kende andet steds. Der var ikke mangel paa arbejde i hjemmet, thi min fødegaard var en udstrakt hedegaard.

Men skolen, spørges der, hvorledes gik det med den?

Fortræffeligt. Vi gik i skole hver dag om vinteren og kun en halv dag om ugen om sommeren, og saaledes var ordningen ogsaa i Horne sogn, hvortil jeg kom. Mine »studier« led intet afbræk ved tjenesten.

Jeg tiltraadte tjenesten til majdag. Min fader fulgte mig derover. Min udrustning bestod i et sæt søndagstøj med støvler og et sæt dagligt tøj med træsko, en splinterny lommekniv, et lommeur med kæde, som jeg havde faaet i markedsgave, og som havde kostet 8 skilling, og endvidere Balslevs bibelhistorie og lærebog, en tavle, en skrivebog, en pen-

holder med ny pen og som rosinen i pølseenden en hel stang lakrits.

Mit arbejde var det samme baade helligt og søgn. Jeg var ikke i kirken en eneste gang den sommer. Jeg mindes heller ikke, at nogen af husets folk var der, men det var de maaske alligevel, dog tror jeg ikke, at der nogen tid taltes derom. Om morgenen skulle faarene flyttes. De stod i kæret. Jeg løb mest i bare fødder. Jeg vidste for det meste ikke, hvor jeg havde mine træsko, og morgenduggen var kold at løbe i, men naar den tur var overstaaet, og davren sat til livs, gik dagen ellers jævnt og ensformigt hos køerne. Om formiddagen paa de før omtalte agre ved Ole Højs gaard.

Udenfor gaarden var en lergrav »mæ saa møj no grumene godt potlier,« og her var en pottepige i arbejde hver dag med at lave potter. Det var særlig interessant at se paa. Hendes redskaber var et brædt, hvorpaa hun bearbejdede og tildannede leret, en kniv, »skawknyw«, hvormed hun skar det overflødige af leret væk, og en sten, med hvilken hun glattede potten og satte zirater paa den. Pottens form kom frem under hendes øvede hænder. Hun lavede mælkefade, gryder, kaffekander, smaa skaale og nipsgenstande som katte og hunde.

Naar sagerne blev færdige, skulle de tørres over en grav, hvori der brændte lyngtørv. Af tørverøgen blev de sorte. Siden blev de brændte i tørveild, og dermed var de færdige til salg. De solgtes i snese, store og smaa tilsammen, til pottemænd, som kørte ud i landet med dem, endog helt ned i Holsten. Tyskerne spottede Jylland, fordi man her ikke havde anden industri end sorte potter og træsko.

Nu er denne industri forlængst uddød, men i 1865 brændtes der mange potter i Horne sogn, og en pottepige kunne tjene sig en god sommerløn derved, hvis hun var dygtig. Naar der taltes om en saadan pige i tilfælde af spørgsmaal om ægteskab, spurgtes der almindeligt: »Er hun gue i æ lier?«

Af læsning havde jeg kun mine skolebøger. aviser holdtes ikke. Jeg laante Daugaards bibelhistorie af en dreng, som hed Thomas Soldsætter, fordi hans fader lavede solde til rensning af korn. Daugaards bibelhistorie var større end Balslevs og mere fornøjelig. Jeg har siden undret mig over, at den blev fortrængt af hin. Derimod kan jeg godt forstaa, at Balslevs senere blev fortrængt af Tangs udtog af Ludvig Chr. Müllers.

Naar jeg gik ved køerne, saa jeg en gang imellem et ligtog køre til kirken. Lidt nord for kirken holdt toget altid stille i nogle minutter, naar kirkeklokken begyndte at ringe. Jeg undredes derover og spurgte Ole Højs kone om grunden dertil.

»Ja, de ve'd a ett,« svarede hun, »men a tænker wal, te de beer djæ fadervor.«

Anden besked har jeg heller ikke kunnet faa siden den tid, og nu er skikken vel forlængst faldet bort.

Pastor *D. P. Svendsen* (1869–80) er kendt som oversætter af den lille salme »Jesus, kom dog nær til mig« (dsk slb 588), han var en agtet præst, han skrev en del i Evg ugeskrift.

Et indblik i de smaa hjem giver N. Clausen-Bagge (Grundtv hjem i 1945, s 66). *Søren L. Christensen,* Hee, var født i Horne 1861, i et trangt, fattigt husmandshjem. De var 8 søskende. Faderens dagløn var 75 øre. Faderen døde tidligt, og moderen kæmpede tappert for at holde sig fri af fattighuset. 1875 blev han konfirmeret af pastor Svendsen. Det eneste Søren C huskede var, at præsten slog konfirmanderne i hovedet med salmebogen. Sørens mor passede fjerkræ paa Nørholm, selv blev Søren karl paa Nørholm, og senere tjener der. Frk *Ingeborg Rosenørn* var grundtvigsk og hørte Grundtvig, naar hun var i Kbhvn. I Søren C's lille hjem blev der hver dag læst i bibelen og sunget salmer. Undertiden var der gudelige forsamlinger. Se videre under Hee.

Siden 1880 har der været grundtvigske sp i Torstrup-H, og kirkelivet er blevet præget deraf. Pastor *C. Vedel* (1880–95) af Himmelev, satte meget ind paa at faa folk i kirke, og han var meget flittig til husbesøg, bibellæsninger, fastegudstjenester, foredrag ogsaa for de unge. V var frisindet. Om Vedels indsats i jernbanekonventet, se her s 24. Hans søn var højskoleforstander *Anders Aabye Vedel,* Krabbesholm.

Pastor *C. J. Bang* (1895–1907) var opvokset i et hjem, præget af gl kultur og pligttroskab. Han var n grundtvigsk, men ville være præst for alle i sine sogne, godgørende og hjælpsom. Han kunne lokke smilet frem. Han tog her initiativ til oprettelse af en sygeplejeforening. Hans prædikenforberedelse kostede ham meget slid, men hans forkyndelse var solid kost.

Pastor *Adser Østergaard* (1907–14) se ndf var udpræget grundtvigsk frihedsmand, og pastor *J. N. O. Bay* (1914–15) et fint, redeligt menneske, han var her kun faa maaneder til sin død. Pastor *H. J. Vimtrup* (1915–20) var som sine forgængere forankret i det grundtvigske livssyn, hans læremester var pastor *P. N. Petersen,* Trinitatis k, Kbhvn, og hans tid som præst i USA havde givet ham en særlig horisont, og arbejdet i de frie amerikanske menigheder tiltalte ham. Men han længtes hjem, og i Torstrup-H vandt han aandeligt vaagne mennesker, som sluttede op om hans forkyndelse. Her var god brug for hans virketrang, og ofte glædede han folk med sit violinspil. Gerne havde han violinen under armen, naar han drog ud i sognene. Han »ville ikke være velærværdig, men en menneskelig præst« BV) (se her IV, 292). *Vimtrup* sluttede sin præstegerning paa Falster, og det gjorde pastor *H. M. Rasmussen* (1920–30) ogsaa. Han følte sig ogsaa helt hjemme i det grundtvigske livssyn, var fynbo, en meget benyttet taler i ungdoms- og foredragsforeninger, havde som sine forgængere stor kirkegang, en flittig mand, specielt Luther-kyndig. I sin skoletid var han altid duks i sin klasse, havde rige evner. Han var senere opstillet som bispekandidat paa Lolland-Falster (1950).

Pastor *N. J. Gregersen* (1930–41) efterfulgtes af pastor *Z. E. Brimnes* (1941–47),

der var færing og flyttede til Færøerne. Brimnes har paa Færøerne arbejdet med oversættelsen af GT til færøsk. Han huskes som en god og stærk personlighed i krigens aar. Provst *Jørgen Jensen* har været sp her siden 1948.

T sogn er udpræget grundtvigsk. Mange har været paa højskole eller ungdomsskole. Ungdomsforening, foredragsforening, KS og aftenhøjskole samler godt. De aarlige sommermøder for unge og ældre samler ogsaa mange. Adskillige er knyttet med faste baand til deres kirke, men der er ogsaa mange ligegyldige og folk, som kun kommer sjældent. – I Horne er der en trofast kreds om kirken. Omkr 1890 var der nogen IM bevægelse, og der blev bygget mh, som nu er nedlagt. Der er nu kun ganske faa IM i H sogn, som helhed er sognet grundtvigsk. IM har holdt større møder i Nørholm skov.

Blandt ledende lægfolk:

Grundtvigske:

Naar man kommer til Torstrup, er der eet navn man ofte møder: gdjr *Laurids Pedersen* († 1966), Ovnbøl. Skønt tilflyttet, voksede han fast her og kom til at betyde en del, især fordi han havde en overbevisning om, at mennesker har ansvar og forpligtelser ud over den private kreds. Han arrangerede folkelige møder i fh, som han ville højne, var imod vrøvl og sentimentalitet, trængte ikke sig selv frem, men fik betydning ved sine evner og viden og personlighed, fik mange tillidshverv, var bl. medl af mghr, kirkeværge, medlem af provstiudvalget, den førende i arbejdet for at forskønne kirken. (Se iøvr »Vestkysten« 17. juni 66).

Desuden bl a lærer *Hansen,* H, gdjr *Jens Pedersen,* Malle, gjdr *Marinus Kristensen,* Sig, sognefoged *Sofus Terkildsen,* Sig, gdjr *Søren Lauridsen, Laur. Pagaard,* Bjalderup er næstfmd i mghr i H, *P. Hansen,* Stokbæk i T.

Indre mission:

Gdjr *N. Stokholm Kristiansen,* H, gdjr *J. Barslund Nielsen,* Bjerremose, gdjr *N. Hansen,* Stundsig, gdjr *Holm,* Bjalderup, *Arthur Rix,* Fruerlund, *B. Lund Pedersen,* Asp.

Skolen

Blandt de gamle degne i Torstrup sogn nævnes **Peder Toft,** c 1722. Han var mindre heldig. 1726 klagede sognemændene over ham til biskoppen. »Han er mere end forsømmelig med ungdommens undervisning, for det sker næppe to gange om aaret. Folk, som har sat deres børn i skole til ham, har maattet tage dem hjem igen, og saa til fremmede steder hensendt dem, formedelst han snart aldrig har været hjemme. Og hvorledes han nu i over 4 aars tid i den anden menighed (Horne) aldrig har enten i eller uden for kirken haft ungdommen for sig til læsning og overhøring, det henstilles til vedkommendes egen besværing og klagemaal.« Endvidere klages der over, at han en søndag paa en formastelig og ubillig maade overfaldt provsten og sognepræsten her i kirken, som med al sagtmodighed 3 gange begærede kirkefred, og for hannem dog ikke var at erholde, og var aarsagen til denne Peder Tofts Urolighed, at provsten tilforn havde læst degneembeders pligter«. Dernæst klagede de over, at Peder Toft »offentlig var skeldet med ærerørige skælds ord« og ikke havde renset sig, »da vi dog skulle formene, at han ikke burde at betjene sit degneembede, inden han herfra med dom var erklæret og frikendt«. Da Niels Jensens barn i Malle var til daab i Horne kirke, forlod degnen kirken, og da daaben skulle foregaa efter prædikenen, og barnets hue var taget af, var der kun bundfrossen is i fonten. Provsten maatte da kalde paa degnen, men denne havde ondt nok ved at slaa isen i stykker med sin stok eller et andet stykke træ, og der var næppe saa meget vand, at der var nok til at døbe barnet i.

Nu saa det alvorligt ud for Per Degn. Men aaret efter, 1727, gik provsten og 4 bønder i forbøn for ham og berettede, at han »foregiver en hjertelig fortrydelse over de forseelser og formastelser, han har begaaet«, og da han havde forsikret, at han ville forbedre sig, bad de, at han for sin fattige kones og børns skyld maatte faa et andet kald. Resultatet blev da, at han forpligtede sig til at passe sit embede eller i modsat fald at blive afsat uden lov og dom.

Da sognet 1741 skulle have sit skolevæsen ordnet i henhold til den nye skolelov, ville største lodsejer, fru **Marie Ehrenfeldt,** have bygget en skole nord for kirken paa dens fortov eller i Ovnbøl, mens bønderne vil have indrettet skolestue i degnens hus i Sig, hvor de mente, børnene lettere kunne faa nattely, naar »ond og haard vejr om vinteren indfaldt, og børnene ikke kunne komme hjem«. Fruens forslag blev approberet og antagelig ogsaa gennemført. Degnen var **Jens Lunde,** † 1775. Han har ikke nogen degnebolig, men bor i et fæstehus i Sig.

Den nye degn blev **Jacob Peter Boysen,** (* i Maugstrup 1735, † 1814), søn af pastor Georg Boysen. Han blev student, men maatte paa grund af fattigdom opgive det theologiske studium, han var da huslærer 3½ aar hos provsten i Skrydstrup og sluttelig hos magister Borch i Grejs, hvorfra han »som en fattig karl« søgte biskoppen om et degneembede. 1767 blev han saa degn i Vorbasse-Grene, hvorfra han blev særdeles vel anbefalet. Allerede tidligere var han berømmet som en opbyggelig prædikant. Nu skriver præsten: »Blandt degne ikke kendt hans lige«, og provst Sølling skrev: »Jeg kender ikke eller har kendt nogen degn, som har vist sig mere føjelig eller tjenstfærdig imod sin sognepræst eller mere redelig eller honnet i sin opførsel imod alle og enhver, end denne; aldrig har jeg hørt den mindste klage over ham, men tværtimod, at hver mand i sognene, hvor han nu er, har yndet og elsket ham.«

Boysen boede først i Sig, senere i Ovnbøl, men 1788 byggede A. C. Teilmann en degnebolig med en 3 fags skolestue ved Torstrup kirke, hvor skolen nu findes, og saa flyttede Boysen dertil. Alle større børn i sognet skulle søge hertil.

1814 kaldte stamhusbesidderinden **Niels Olesen Urup,** * 1789, til degn. Han var agtet og anset og blev Dannebrogsmand. I hans tid kom skoleloven 1814. I det væsentlige gennemførtes den dog først i 1830erne. 1831 skiltes Horne fra degneembedet, der byggedes skole i Tastrup (den laa lige over for V. Hedevangs gaard) og 1832 skolen i Yderik. Mellem disse to skoler vandrede degnen saa, assisteret af en vinterlærer. 1840—59 boede Urup i degneboligen ved kirken, midt mellem sine to arbejdspladser.

Laurids Ibsen (1859—66), * i Assing; han var ugift og forflyttedes 1866 til Øse, hvor han nær var blevet afsat paa grund af drikkeri. **Peder Bruun Sørensen Brink** (1866—98), * 1836, † 1913. Brink opdyrkede skoleloddens hede, saa han til sidst ogsaa blev gaardmand. — **Nikolaj Frederik Mikkelsen Stensig,** 1898—1937, * 1874, † 1938. — Derefter **Alfred Kristian Olesen.**

1885 blev der indrettet skole i **Sig** i stedet for i Tastrup, og 1897 fik skolen sin egen lærer, saa den Torstrup degn nu kun underviste i Yderik. 1911 fik Yderik skole sin egen lærer samtidig med, at der byggedes skole til degneboligen i Torstrup.

I Sig blev **N. H. Nissen** lærer (1897—01), og **N. A. Dahlberg** (1901—41). — **Henry Emil Grejsen** blev andenlærer her 39 og førstelærer 42.

I **Yderik** blev **Jørgen Thomsen Kristensen** lærer 1911.

Horne sogn

1831 kom en ny ordning af skolevæsenet i sognet. Degnetjenesten skulle ikke mere forrettes fra Torstrup. Den ny lærer blev ogsaa kirkesanger. Det var **Jens C. Christensen,** * 1810 i Eg, sognets første seminarist. Han var af den gamle skole, dygtig, men streng. — Efterfølgeren blev **Jens Christensen,** f i sognet 1802. 1861—79 **P. Sindberg** (se Ølgod). 1879—83 **P. R. Holm,** * 1850 paa Lolland. 1883—92 **Anders Dejgaard,** der forflyttedes til Janderup. Han efterfulgtes af broderen **Niels Dejgaard,** der døde i em-

bedet 1901. 1901—07 Chr. Christensen, der forflyttedes til S Bjært. N. K. Hansen, * 13. juli 1878, er søn af gdjr Søren Karl Hansen og hustru Ingeborg Marie Nielsen, Aadum, dim fra Jelling 1901, ~ med Anna Haahr, datter af gdjr P. Pedersen, Lindbjerg mark. Hansen var lærer i Assendrup ved Vejle 1902—04 og i Skovdallund 1904—07.

Til 1903 laa skolestuerne nord for kirkegaarden og lærerboligen syd for.

Desuden skoler i Bovrum og Stundsig.

Førstelærer J. C. Hennebjerre (* 80 N Nebel), lærer i Stundsig 11, i mghr, fmd DdU, sygekasse, biblioteket osv. Leder af centralskolen: H. Greisen.

Det store navn i pastoratets historie er *A. C. Teilmann,* Nørholm († 1790), se ovf. En senere ejer af Nørholm var *Theodor Rosenørn Teilmann* (* 1817, † 79), der var c jur og blev borgmester i Fredericia 51, herredsfoged i Skads herr 53, men opgav dette embede 1859 for at overtage stamhuset Nørholm. En fremragende dygtig landmand, gennemførte store forbedringer og plantninger, ivrig politiker, medlem af landstinget 59–79, af rigsraadet 61–66, kultusminister 66, justitsminister 67–68, havde sympati for valgmenighedsloven, men ønskede en kirkeforfatning først. En anset, retliniet, samvittighedsfuld mand. I hans datters tid (»Frøkenen«) *Ingeborg* († 1929) kom f eks *Selma Lagerløf* her og *Elisab Boisen* (datterdt af Grundtvig).

Bankpræsident *G. M. Lauridsen,* Port Angeles, USA, * i Horne († 1940) gav store gaver til Horne kirke, bl a et smukt taarnur samt ligkapel.

Direktøren for Polyteknisk læreanstalt, professor, dr *P. O. Pedersen* (* 1874, † 1941) var født og opvokset i Sig. (Mindesten i byen).

Provst *K. Pontoppidan,* Kbhvn, er født her 1894.

1920 oplyses: Kkg særdeles god, fyldte kirker, 15–20 pct, megen aandelig interesse, overvejende grundtv, lille IM smf i H, 2 fh, KS, YM kredse, ungdoms- og foredragsf, gode forhold. 1930: God kkg, gr præg, lille IM smf, (25–30 fam), 2 store DdU, 2 KS. 1939: Kkg 7–8 pct, gode, sunde forhold, lille IM smf (20–25 fam), KS, 2 store DdU, gr præg. 1943: Kkg 7–8 pct, IM smf (30 fam), KS (53 og 70 fam, sp), store DdU. 1955: Kkg 4–17 pct, gode, velvilje, lille IM smf (10 fam), KS (55 og 70 fam, sp), DdU (120 og 160), hotelsal i H, 2 fh. 1963: Kkg 4 og 6 pct, gode, velvilje, lille IM smf (10 fam), KS (55 og 70 fam, sp), 2 foredragsf, 2 DdU (120 og 160), aftenhøjskole. Hveranden gang læses der med konfirmander i H om sommeren. 1967: Se ovf.

Torstrup kirke, midt i sognet, ligger for sig selv, ikke i nogen by. Skib og kor er romanske af hugne kvadre (delvis hvidkalket) paa skraasokkel, gavle og de øvre dele af marksten, spor af oprind vinduer, apsis af kvadre, med halvkuppelhvælving, høj korbue med delvis bevarede kragbaand og skraasokkel. Flere sten fra kirken fundet i omegnen. Blytag, undtagen vaabenhuset (tegltag) mod syd, skib og kor har fladt bjælkeloft, hvorpaa staar en stor trævinde. En piscina og et vievandskar fundet ved udgravning. Senmiddelald taarn (som Tistrup) med pyramidetag, opført af munkesten, i taarnhvælvet overhvidtede kalkdekorationer. I apsis et frescomaleri (1950): Kristi genkomst (Stefan Viggo Pedersen). Nyopført alterbord, prydet med barokstager, den gl altertavle, et bronzerelief med korsfæstelsen (fra 1898) nu i ligkapellet. Før denne altertavle var der en rokokotavle med nadvermaleri, fjernet til Nationalmuseet. Messehagel fra 1765, syvarmet lysestage fra 1944. Romansk glat granitfont, sydtysk daabsfad fra c 1575 med bebudelsen. Tindaabskande fra c 1800. Granitalterbordet staar frit med apsis som baggrund. Prædikestol i renæssancestil fra c 1700, opgang gn triumfmuren. Nyere stoleværk i sengotisk stil med foldeværk og akantusblade. Jernbeslaaet pengeblok fra c 1800. Kirkens indre smukt restaur 1950. Paa skibets nordvæg stor sandstensmindetavle over Niels Jensen (* 1768 af fattige folk, † 1772 som plejesøn af A. G. Teilmann). Flere mindetavler, mindesten m m. 150 sd, Orgel. De fleste ejere af Nørholm er begravet paa kg med deres slægt.

Mack. D., s 160, 167, 407, Jy saml 5 r, IV, 2, 215 f, H. K. Kristensen: Ø Horne herr 1944, 101 f, 171 f.

Horne kirke er anselig og smuk, indviet til Sct Laurentius, ligger vestligt i byen, sydligt i sognet. Skib og kor er romanske af granitkvadre paa skraasokkel. Flere vinduer er bevaret med monolitter af forskellig form. Korets vinduer med indvendig ejendommelig gavlformet øvre afslutning. Tre store vinduer i skibet antag fra 1747. Korbue med krumhugne kvadre og profilerede kragbaand. Hele kirken er overhvælvet. Senmiddelald taarn med pyramidespir, af munkesten, (stærkt ommuret), vaabenhus mod syd af granitkvadre, nyere dør med solur. Blytækt. Kirkeur fra 1931. 1888 afdækkedes kalkmalerier, der overhvidtedes. Flere dekorationer. Alterpanel i ungrenæssancestil med akantusbladværk om et englehovede. Stor højrenæssancealtertavle fra c 1600 (som Nr Nebel) med oprindeligt nadvermaleri og indskrifter, restaur 1925, Topstykke med malerier af den korsfæstede. En rokokotavle er i Varde museeum. Nadverbilledet i storfeltet blev 1925 fundet hos en købmand i Ølgod, hvis fader havde faaet det som gave af Nørholms ejer. Renæssancestager. Støbejernsalterskranke fra c 1888. Romansk, glat granitfont med ejendommelige, bøjleformede blade over fodens spidsvinklede hjørner. Ny daabskande. Prædikestol fra 1583, oprind bygget som lektoriestol foran korbuen, stærkt omdannet. Under de 5 storfelters arkader malerier af Kristus og evangelisterne. Lydhimmel fra 1603, har haft samme form som lektorieprædikestolen. Støbt pengeblok. Klokke fra 1760. Mindetavler. 200 sd. Orgel.

Mack D., 166, Magnus Petersen: Kalkmal 4, Jy saml X, 5, Aarb f nord oldk 1894, 283, H. K. Kristensen: Ø Horne herr, 1944, 214 f.

Paa H kirkegaard ligger foruden mange tyske soldater (der var tysk lazaret i H skole under besættelsen), begravet en engelsk flyveofficer, som før kapitulationen var styrtet ned og arresteret af tyskerne.

Folketal: 1850: 494 og 709, 1901: 711 og 1192, 1925: 874 og 1366, 1965: 961 og 1429.

Altergæster: 1922: 600 og 900, 1930: 455 og 700, 1938: 365 og 499, 1942: 341 og 457, 1955: 1055 og 1428, 1962: 1037 og 1603, 1966: 1058 og 1564.

Menighedsraad: 1922: 12 gr, 1 IM, 1930: 3 n gr, 1953: 12 gr, 1 IM, 1961: 12 gr, 1 IM, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 128 rug, 12 byg, b) 11 byg, 15 rdl, c) Naturalier, d) 500 rdl, e) 60 ager, 70 eng, stor hede, gl, lang, smal egebindingsværkspgd, alt for stor, 9 vær, sm beliggende, sm have med bæk igennem. — 1870: Regul: 2192 kr, 3728 kr. — 1913: 2 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1882.

22. 19. juli 1845–9. maj 58 (sp Hodde-T 6. dec 36): Provst **C. L. Tobiesen,** provst her 19. juli 45, fl t Dannemarre-T, se der.

23. 18. juli 1858–24. nov 68 (hjpr Vordingborg-K 53): **Frederik Magnus Sommer,** * 22. april 21 Grindsted. Forældre: Sp i Tjæreby-A Jørgen Gottberg S, † 46, af Sorø og Mette Christine Jensen. Stud Roskilde 38, c maj 44 (1), hjpr Spjellerup-S, 16. okt 50, † 24. nov 68. ~ 2. juli 55 Ovine Dorothea Schmidt, * 12. april 24 Kbhvn. (Fru S blev gift 2) 28. aug 70 med provst M. R. G. Assens, Jerne-S, (se Gaverslund, hun døde 25. nov 05). Foræl-

dre: Toldkontrollør kgrd, Andreas Petrus S og Louise Magdalene Colding. – Søster ~ Hansen, Bølling-S, broder: Torup.

24. 6. febr 1869–13. maj 80 (sp Faaborg-Aa 26. marts 60): **D. P. Svendsen**, fl t St-Ll Fuglede, se der.

25. 22. juli 1880–24. juni 95 (hjpr Vejle-H 24. marts 76): **C. Vedel**, fl t Korup-U, se der.

26. 24. sept 1895–9. jan 1907 (vicepastor Ulbjerg-L 20. aug 86): **C. J. Bang**, fl t Skellerup-E, se der.

27. 7. juni 1907–29. april 14 (sp Nyord 7. aug 00): **Adser Jacobsen Nielsen Østergaard**, * 23. okt 73 Filskov. Forældre: Gdjr og kroejer Christian Nielsen og Maren Christine Christensen. Stud Vejle 92, c 98^2 (h_1), vikar Kbhvns skolevæsen 98, korrektør i Rigsdagen 99–00, afsk 29. april 14, dsk præst i Muskegon, USA, † 23. dec 17. ~ 5. juli 98 Sigrid Høgsbro, * 27. aug 63 Kbhvn, † 20. okt 57. Forældre: Statsrevisor, fmd for folketinget, c th Sophus Magdalus H af Rødding-S og Amalie Gabriella Jürgensen af Oksenvad. – Søn: Aastrup-S, hustrus brodersøn: Biskop H, Lolland, broderdt ~ Fog-Petersen, stiftsprovst Odense, stamt 85.

Det vakte i sin tid opmærksomhed, at pastor Ø tog afsked 1914, kun 40 aar gl. Denne sag om en mandig præst er nu desværre glemt af de fleste, men her skal den omtales udførligt: Det gøres maaske bedst ved at citere en artikel i Højskolebladet 1923, s 135 f: hvori Morten Larsen først citerer en skildring af pastor Østergaard fra en slægtsbog over »slægten« Lauridsen fra Grønvang, Vejen og nogle af dens slægtsforbindelser, udarbejdet af lærer Harboe, Malt. Denne skildring lyder saadan:

»Efter tilskyndelse af stifmoderen (Ida Marie) blev han sidst i firserne sat i Vejle latinskole og blev student i 1892. Hans hu stod til at blive præst, og i 1898 blev han teologisk kandidat. I studenteraarene færdedes han meget i Københavns højskoleforening, hvor han da ogsaa kom til at bo. Her gjorde han bekendtskab med sin tilkommende hustru, der da var kommunelærerinde i København; de blev trolovede og holdt bryllup, kort efter at han havde taget sin teologiske eksamen. I et par aar ernærede han sig saa ved at vikariere i københavnske kommuneskoler, ligesom han ogsaa blev korrektør i Rigsdagen. I 1900 blev han præst og skolelærer paa øen Nyord, hvorfra han i 1907 forflyttedes til Torstrup og Horne i Vestjylland. Saavel paa Nyord som i Vestjylland havde han betydelige vanskeligheder at kæmpe imod – rigtignok af meget forskellig art –, og i det altsammen stod hans hustru ham trofast ved siden. Venner vandt ægteparret i det store vidtstrakte Torstrup-Horne pastorat, men ogsaa modstandere, saa det stundom kom til ret skarpe sammenstød med disse. Tilsidst blev forholdene saa vanskelige for Østergaard, at han fandt det rettest at nedlægge sit embede: han mente, at en præsts gerning kan ingen fremgang og lykke faa, hvor tillidsforholdet mellem ham og menigheden ikke er i fuld orden. I 1915 drog han saa med hustru og børn til Amerika, hvor der fra menigheden i Muskegon var udgaaet en kaldelse til ham. Kun kort – 2 aar – skulle hans arbejdstid blive paa det nye sted: en mavesygdom og en hjertefejl i forbindelse med lungebetændelse gjorde ende paa den 44-aarige mands virksomme liv.« Derefter skriver Morten Larsen:

»Adser Østergaards hustru og nærmeste venner var ikke tilfredse med denne skildring af ham.

Hvad de havde at indvende imod den, kan efter mit skøn ikke siges bedre, end det er udtalt i et brev af 25. jan 23 fra højskoleforstander og folketingsmand *Frede Bojsen*, Rødkilde, til Adser Østergaards enke Sigrid, f Høgsbro. Jeg skal derfor tillade mig at gengive det i sin helhed:

»Kære fru Sigrid!

En nok saa objektiv fremstilling kan virke misvisende, naar den ikke giver fuld forklaring af et hovedspørgsmaal i sagen. Her, hvor det gælder en kort karakteristik af præsten Adser Østergaard, ville hans venner ialfald have ventet en tydelig fremhævelse af hovedtrækket i hans aandelige personlighed: Han kunne ikke gaa paa akkord med, hvad han ansaa for sandhed og aandslivets krav til ham selv, koste hvad koste ville. I syv aar hørte han, hans hustru og børn til mine nærmeste venner, og jeg mindes ikke, at han skulle have haft særlige vanskeligheder paa Nyord.

Hans liv og altfor tidlige død blev en kristelig tragedie, der dybt har grebet hans venner i vide kredse, og jeg er vis paa, at jeg taler paa manges vegne, naar jeg benytter denne lejlighed til at sige Dem tak, fordi De og børnene saa trofast fulgte ham over det store hav og nu vil værne om hans minde«.

F. Bojsen

og Morten Larsen skriver videre:

»Paa Nyord, Adser Østergaards første embede, var forholdene vel vanskelige, men med hensyn til hans embedsgerning der, er det tilstrækkeligt at aftrykke følgende udtalelse af 26. jan 23 fra provst *Repsdorph*, som stod forholdene nær. Det brev, hvori han udtaler sig, aftrykkes her i sin helhed.

»Kære fru pastorinde Østergaard.

Foranlediget ved Deres henvendelse til mig hvorved De har gjort mig opmærksom paa, at der i den om slægten Lauridsen fra Grønvang udgivne slægtsbog side 330 om Deres afdøde mand, pastor Østergaard som præst paa Nyord er meddelt, at han paa Nyord har haft »betydelige vanskeligheder«, maa jeg som pastor Østergaards provst medens han var præst paa Nyord, afgive følgende erklæring.

Forsaavidt som det nævnte udtryk »betydelige vanskeligheder« kan eller skal indeholde et misforhold mellem pastor Østergaard og Nyords befolkning maa jeg bestemt afvise en saadan bemærkning. Pastor Østergaard stod baade som præst og skolelærer i den bedste samklang med øens befolkning, og jeg har aldrig modtaget nogen klage over ham. Paa en enkelt undtagelse nær er han den præst, der vedblev længst at være øens præst og lærer. Og ved siden af sin embeds-

gerning kan jeg særlig anføre om hans virksomhed paa øen, at han fik oprettet en i sin begyndelse allerede ret betydelig bogsamling, ligesom han ogsaa var medvirkende til at faa en daglig rutebaad i gang mellem øen og Stege by. Altsammen formentlig et talende vidnesbyrd om en god forstaaelse indbyrdes med befolkningen i det hele.

Denne erklæring vil jeg vedstaa, naar og hvor De kan ønske at bruge den.

Med venlig hilsen og Gud i vold,

S. M. Repsdorph«

Og Morten Larsen slutter:

»Tilbage staar spørgsmaalet: Hvorfor søgte Adser Østergaard sin afsked som sognepræst for Torstrup og Horne. Det var i hvert fald ikke, fordi sognefolkene ønskede at komme af med ham!

Efter at have sat mig grundig ind i sagen tør jeg sige, at hvis afgørelsen af, om han skulle blive eller tage sin afsked, var bleven lagt i deres haand, ville de saa godt som alle have stemt for, at han skulle blive.

Hvorfor gjorde han det da? Fordi det var ham en samvittighedssag at holde fast ved den opfattelse af forholdet mellem en præst og dem, han skal være præst for, som efter hans overbevisning var den eneste forsvarlige, kristelig set. Hvad var det for en opfattelse? Den, at dette forhold bør være frit, grundet paa gensidig tillid og ikke tvungent.

Under sin virksomhed i sognet stødte han imidlertid sammen med mennesker, som havde en anden opfattelse af dette forhold. De saa saaledes paa det, at naar et medlem af en sognemenighed opfylder de forpligtelser, Statens lov paalægger det, er det sognepræstens pligt at tjene vedkommende som præst, døbe hans børn, konfirmere dem, tage ham til alters, osv uden hensyn til, hvorledes det personlige forhold mellem de to er.

Om en mand i sognet nærer uvilje mod præsten, om han hader ham, om han regner ham for troende eller vantro, kommer ikke sagen ved. Forholdet mellem præsten og de enkelte medlemmer af menigheden er af retslig, juridisk art.

Naar disse to opfattelser støder sammen, vil det vise sig, at der er en uforligelig modsætning mellem dem. At den første er den kristelige, den sidste i afgjort modsætning til det inderste i det kristelige fællesskab kan der formentlig kun være én mening om, men støder disse to tankegange sammen og kommer til at staa skarpt overfor hinanden i en sognemenighed, vil den sidste gaa af med sejren, fordi den har loven – Statens lov – paa sin side.

Føler en sognepræst, at han forsynder sig imod den Herre, han tjener, ved at bøje sig for den tankegang, at hans forhold til sognemenighedens medlemmer i sit inderste væsen er af retslig art, hvad udvej har han saa, naar han møder denne opfattelse hos et eller flere medlemmer af de sognefolk, han er præst for?

Han kan bede den af dem, der retslig set har krav paa ham som præst, henvende sig til en anden, men ender det – tidlig eller sent – med, at vedkommende stiller sig paa det staasted: Jeg har gjort min pligt og kræver min ret – efter loven –, har han ingen anden udvej end enten at bøje sig og gøre noget, der for ham er en synd, eller søge sin afsked.

Men de kirkelige myndigheder, hvorledes er de stillede? De kan gøre, hvad de formaar for at afværge og afbøde et sammenstød, hvad de i de fleste tilfælde vist vil gøre, hvad de ogsaa har gjort i det tilfælde, her er tale om; men bliver sagen stillet paa spidsen, er de nødt til at give den opfattelse af forholdet mellem sognepræsten og sognemenighedens medlemmer, som er i strid med det inderste i det kristne fællesskab, medhold, fordi den har loven paa sin side.

Provst og biskop gjorde forsøg paa at udjævne modsætningen; at de gjorde det i bedste mening kan der ikke være tvivl om.

Den mand, pastor Østergaard havde de fleste vanskeligheder med, gik flere gange ind paa, at provsten udførte de kirkelige handlinger for ham, som hans sognepræst bad om at blive fritaget for, men løse sognebaand ville han ikke. Han stillede tilsidst det krav til pastor Østergaard, at han skulle modtage to af hans børn til konfirmationsforberedelse med paafølgende altergang. Da Østergaard bad om at blive fritaget derfor, saavel for sin egen som for mandens og hans børns skyld, var det biskoppen personlig greb ind i sagen.

Dette skete ved et af ham sammenkaldt menighedsraadsmøde, hvor sognepræsten og den mand, som ville have sine børn konfirmeret, var til stede. Det endte med, at pastor Østergaard, som var træt og forpint, skrev under paa et forlig, hvorved han forpligtede sig til at konfirmere de to børn; men da mødet var forbi, og biskoppen rejst, skrev han samme nat sin ansøgning om afsked. Han var klar over, at han og hans modpart i virkeligheden ikke var kommen hinanden nærmere; i hvert fald var de ikke kommen hinanden saa nær, at der kunne være tale om et tillidsforhold. Ved mødet havde biskoppen med stor styrke hævdet, at det var pastor Østergaards pligt som sognepræst at tage mandens to børn til konfirmation uden hensyn til, hvorledes det personlige forhold imellem dem var. Manden var altsaa i sin ret, naar han stillede sit krav; følgelig var der ikke andet for pastor Østergaard at gøre end at gaa, naar han ikke med god samvittighed kunne imødekomme det, fordi det efter hans overbevisning stred mod det, som er det inderste i det kristelige fællesskab.

Der var faa, der havde forstaaet, hvor meget det betød for ham, da han lige fra først af udtalte, at han ikke kunne give efter i dette forhold, fordi det var ham en samvittighedssag; der var maaske endnu færre, der forstod ham, da han indgav sin ansøgning om afsked; han gik imidlertid stille og støt den vej, han følte, han burde gaa.

Det er ikke meningen at ville sige noget ondt om den mand, der stillede krav til Østergaard som sognepræst. Jeg kan tænke mig, at hans grunde dertil kan have været af forskellig art. Med vestjydens udprægede rets-

sans kan han have ment, at naar han gjorde sin pligt efter loven, burde han ogsaa holde paa sin ret efter loven. Han kan mulig ogsaa have haft en følelse af, at der blev sat en plet paa hans borgerlige ære, naar præsten i sognet ikke ville tjene ham som de andre sognefolk. Det er i hvert fald forstaaeligt, om han har set saaledes paa sagen, men havde han været helt klar over, at denne sag havde saa meget at sige for pastor Østergaard, at han ikke kunne give efter, selv om det skulle koste ham embede og livsgerning, havde han næppe gjort sit krav gældende saa ihærdigt, som han gjorde det. At det ikke har været hans hensigt at drive sagen til det yderste fremgaar af, at han – nogen tid før det ovenomtalte af biskoppen sammenkaldte menighedsraadsmøde fandt sted – ikke alene havde udtalt, at han ikke ville drive sagen saa vidt, at pastor Østergaard blev nødt til at søge sin afsked, men ligefrem skreven dette til biskoppen. – Biskoppen havde maaske ogsaa taget noget anderledes paa sagen i det af ham indvarslede møde, hvori han søgte at udjævne modsætningerne, hvis han rigtig havde kendt pastor Østergaard og forstaaet, hvor alvorlig han maatte tage dette, netop fordi det var ham en samvittighedssag. Biskoppen kunne f eks i henhold til det ovenfor omtalte brev have mindet manden, der stillede sit krav, om, at han jo dog ikke ville drive sagen igennem til det yderste, men det gjorde biskoppen ikke. Havde han gjort det, kunne sagen maaske have faaet en anden udgang.

Da pastor Østergaard havde indgivet sin ansøgning om afsked, skrev hans modpart til biskoppen, at han hellere ville flytte fra sognet end være aarsag til, at sognepræsten skulle ud af sit embede; dette var kønt gjort af ham, men det var ligesaa givet, at pastor Østergaard, som ogsaa var vestjyde med udpræget retssans, ikke kunne tage sin ansøgning tilbage af den grund, for naar det, som biskoppen saa stærkt havde udtalt ved det omtalte møde, var en sognepræsts pligt efter loven at være alle i sognet til tjeneste uden hensyn til, om der var tillidsforhold tilstede mellem ham og dem eller ej, var manden jo i sin lovlige ret, og det kunne ikke forsvares, at han af den grund skulle trænges bort fra sognet.

Adser Østergaard maatte gaa, fordi det – for at gentage Frede Bojsens ord – var et hovedtræk i hans aandelige personlighed, at han ikke kunne gaa paa akkord med, hvad han ansaa for sandhed og aandslivets krav til ham, koste hvad det ville.

Saadan var han.

Han havde ærbødighed for andres ret; han kunne ofre hjem og hensyn til udkommet for sig og sine, han kunne ofre en livsgerning, som var ham kær, han kunne finde sig i at blive misforstaaet af mange og kun forstaaet af faa, men han kunne ikke handle imod sin samvittighed.

Det skal siges om ham i hans grav, for det er sandt. Morten Larsen

Morten Larsens artikel citeres saa udførligt, dels fordi den er et stykke betydningsfuld præstehistorie, dels fordi den giver saa godt et billede af pastor Ø, af *Frede Bojsen* og af *Morten Larsen*, dels fordi den dementerer den ofte fremsatte paastand om, at ingen præst har sat deres embede ind paa deres overbevisning (det har f eks provst *G. A. Olsen*, Lynge-B også gjort), men »farer op som løver og daler ned som høns« ... »nøjes med store fagter!«

En søn, pastor *K. Høgsbro Østergaard*, Aastrup-S, skriver bl a:

Min fader handlede efter sin samvittighed og tog sin afsked, da man ville tvinge ham. Han ville ikke øve nogen kirketugt, som pastor *Husum* i Sebber. Men andre ville tvinge *ham* og det kunne han ikke gaa med til; det var navnlig da provst og biskop traadte ind i billedet og sagde: »Saadan skal en præst i den danske folkekirke gøre.« Saa gik han.

Hvad der var grunden til modsætningen mellem min far og familien ved jeg ikke. Jeg var kun 14 aar, da vi rejste fra T. Men manden skal have sagt til min far: »Kan du ikke bare døbe barnet og saa holde Vorherre udenfor!« – Det kunne far ikke. Menighedsraadene stod bag far hele tiden og han fik tillidsadresser fra saa godt som alle i T sogn og en stor afskedsgave fra H sogn. Kirkeminister *Thorvald Povlsen* og *J. Teilmann*, Bering og mange flere sendte ham støttende breve.

Naar prof *Lindhardt* siger et sted (i en kronik i Jyllp), at der er ikke nogen præst der har sat sit embede ind for sin samvittigheds skyld siden Eskilds dage, bortset fra en biskop i Aarhus, da passer det ikke. Lad det blive staaende som den kendsgerning, det er: Min far tog sin afsked, da man ville tvinge ham. Han ville ikke tage en retssag, fordi han ville ikke have, at folk skulle tro, at han klæbede ved embedet. (Sagens akter findes i Liber daticus i landsarkivet i Vigorg).

Pastor Østergaard, udg 14: Folkekirkens frihed, avisartikler, samlet af A Ø, skrev flere art i blade og tidsskrifter.

Se »Kors og stjerne«, 1915, nr 9.

28. 5. sept 1914–6. febr 15 (kkp Føllesley-S 28. juli 11): **Jørgen Nicolaj Oxholm Bay**, * 11. febr 80 Rolykkegaard ved Nakskov. Forældre: Landbrugskand, proprietær Harald Ludvig B og Clara Henriette Emilie Smidt. Stud Aalb 98, c 04[1] (1), studierejse til Tyskland, lærer Aarhus, husl hos pastor H. Gøtzsche, Voldum og hos hofjægerm N. Juel, Mejlgaard, hjpr Gylling 20. marts 08, † 6. febr 15. ~ 28. sept 11 Gudrun Louise Plough-Rasmussen, * 6. jan 92 Kbhvn, adoptivdt af S. P. R, sp Saksild-N, † 09, se der. – Farbroder: Allested-V.

Pastor Bay var en fin og følsom natur. Han holdt sin teologi vedlige, læste meget, en uhyre redelig og oprigtig mand, med et aabent sind. Han lærte meget af Otto Møller, som vist i begyndelsen ikke var helt tilfreds med ham. I et brev skriver Skat Rørdam, at han »haaber, at Otto M *efterhaanden* blev tilfreds med sin kapellan«. Skat Rørdam roste ham, men gjorde opmærksom paa, at »ikke mindst den unge grundtvigske slægt er blevet helt fortroldet af subjektivisme, dvs

den forestilling, at det i kristelig henseende kun har betydning, hvad der har faaet betydning for *mig*. Derimod er tanken om, at krd bestaar i eller hviler i det objektive, det af Gud givne, uforstaaelig tale for dem« (Brevv II, 419).

29. 21. juli 1915–19. juli 20 (dsk præst Tres Arroyos, Argentina 24. jan 10): **H. J. Vimtrup**, fl t Rorup-G, se Horbelev-F.

30. 6. nov 1920–4. febr 30 (kkp Ølgod-S 14. juni 18): **H. M. Rasmussen**, fl t Kauslunde, se Ønslev-E.

31. 9. maj 1930–28. april 41 (sp Aale-T 22. okt 23): **N. J. Gregersen**, fl t Give, se der.

32. 3. sept 1941–1. sept 47 (sp Vaalse 3. juni 33): **Z. E. Brimnes**, fl t Eide, Færøerne, se der.

33. 8. jan 1948 (frimenighedspræst Trængstrup, Sønderup 41): Provst **Jørgen Jensen**, * 1. dec 13 Kbhvn. Forældre: Malermester Laurits Jørgen Martin J og Marie Rasmussen. Stud Østersøg 32, c 38^2 (h_1). Højskolel Rønshoved 35, hjpr Jetsmark 21. jan 39, provst Ø-V Horne herr 23. febr 62. ~ 1. marts 39 Gertrud Elisabeth Jersin, * 31. juli 15 Jordløse, Sjæll. Faderen: Sp Veggerløse, † 42, se der.

BM Støvring højskole 43, medl repr Snoghøj højsk 53—56, BM Engelsholm højsk 55, fmd Sydslesv udv f Ribe amt 48, BM Præsteforeningen 53, BM Bavnen 45, BM Grundtvigsk konvent af 1916, medarb Kirkehøjskolen 48, do Ølgod ungdomsskole 48, herredsrepr DKU 56, BM Dsk kirkeskoleudv 57, red »Studenterkredsen« 35—36, red »Bavnen« 50—62, skr ugl præd i »Menighedsbladet« 48—49, medudg: Jakob Knudsen: »Idé og erindring« 49, medforf »Bibelsyn« 51, do »Kapitler af dsk digtning« 51, do: »Lovet være du Jesus Krist, inkarnationen (Teol oratorium 49) do Børnealtergang, do: Af daaben fremgaar det ny menneske, artikler i Vartovbogen 48 og 50, red Præsteforeningens blad 62. Medred Ribe stiftsblad 63.

Fætter: Rasmussen, Vindeby, nu Horne-A, hustrus fætter: Begtrup, rkp Gerlev-D.

Litt: H. K. Kristensen: Ø Horne herr, 1944, 81—218, K og S 1954, 576 f, J. Carl Christensen: T sogn efter præsteindberetn 1765, Nord Billed-magazin, 1871, 33 f (om T kirke, J. Carl Christensen: Sct Gertruds kilde i T, FRA 1938, Jy saml X, 1 f, N. Clausen-Bagge: Gr hjem, 1945, s 66, H. K. Kristensen En godsejers studehandeler, FRA XIII, 1952—55, 256 f, Laur. Pedersen: Salget af stamhuset Nørholms fæstegods 1861—79, sm 1956—59, 1—19, J. K. Rosenørn-Teilmann: Lidt om Nørholm og dens beboere, 2 udg 1909, Præsteindberetn om T, Jy saml 5 r, IV, 215—51. G. Hansen: Præsten, 1944, s 123. »Vestkysten« 23. dec 35. Personalhist Tidsskr 9 r II, H. P. Hansen: Natmænd, folk og kæltringer (i H sogn), II, 65—94.

HODDE—TISTRUP

Hodde sogn, 2535 ha, jævnt bølget, sandmuldet jord, Varde aa langs grænsen til Ansager løber i en anselig ret dyb dal; syd for aaen en hedeslette. Hede findes næsten ikke, skov, krat og plantage langs aadalen. Den store Grønnemose afvandes. Kanalen fra Varde aa til Karlsgaarde kraftværk gaar gn sognet, flere mergellejer, levende hegn. Byerne H med skole (moderniseret 1960), Hoddeskov, bebyggelserne Hessel, Hulvig, Grøde.

Der er 21 fredede oldtidshøje, to ret anselige, 58 er sløjfet. Langs Varde aa flere smaa bopladser fra Gudenaakulturen. Stor gravplads (60 grave fra jernalderen ved Hulvig) flere andre bo- eller gravpladser.

Tistrup sogn, 3993 ha, som hovedsognet, med højder indtil 46 m, sandmuldet jord, flere moser og smaasøer, fremkommet ved mosernes opgravning. Ingen hede, lidt skov og plantage. Paa grænsen til Hodde den smukke Kybæk dal, hvor Letbæk mølle er søgt udflugtssted. (Restauration). Byerne: T Stationsby (625 indb) med centralskole fra 1923 og 1952 m realskole (fra 1962) bibl, mh fra 1908, alderdomshjem (24 pl) fra 1907, udvidet 58, biograf, hotel, fabrikker, butikker m m. Gaarde stationsby (225 indb) med skole fra 1954, mh i den gl skole, fra 1927, hotel, butikker osv. Bebyggelser: Hesselho, Hauge, Galtho, Gødsvang, Hetofte, Agerkrog med stadion og lystanlæg, Snorup, Tønding, Bredho, Krarup, Ure, Kragsborg m m.

Der er 14 fredede oldtidshøje, bavnehøj ved Tønding ret anselig, 81 er sløjfet.

Agerkrog var hg, indtil den 1790 indgik under Nørholm, frasolgt 1929.

Af den ældre præstehistorie

H. K. Kristensens bog om Ø Horne herr er hovedkilde til den ældre historie.

Førstelærer **Peder Helt Haahr** (* 1876, † 1960) er sognets kyndige lokalhistoriker. Han har skrevet flere afhandlinger, samt »Af Tistrup sogns historie«, en letskrevet bog, bygget paa flittige studier, med gaardhistorie, oldtidsminder, stednavne, præster og lærere, sogneraad (siden 1842) og sognehistorie grundigt beskrevet. Den udkom 1956. Lærer H har ogsaa ydet stof hertil.

Allerede i Dronning Margretes tid hørte Hodde-Tistrup sammen i kirkelig henseende, og præsten boede i Hodde. Det fremgaar af et af dokumenterne i sagen om Nørholm, hvor **hr Peder af Hoddy**, »som præst er i Tiistorp«, sælger de to sognekirkers rettighed i Nørholm til dronningen. 1461 nævnes **Jens Staffensson**, sognepræst i Tistrup, som medudsteder af et vidne, der blev afsagt paa Tistrup kirkegaard om fiskeriet.

Dette vidne fra den katolske tid udelukker dog ikke, at han ogsaa har været præst i Hodde. Tværtimod synes det at have været tilfældet, idet han vist er den samme som den hr Hans Steffensen i Hodde, der 1471 var medlem af præstegildet i Ribe.

Hr Tøste var den første lutherske sp her 1534—41.

Eftermanden var **Jens Pallesen**, der mandagen efter allehelgensfest, 1. nov, 1562 blev brændt paa en høj lidt fra Tistrup kirke for begangen trolddom.

Peder Kristensen 1562—1601. 1581 stævnede han en mand for landstinget, fordi denne havde forjaget sin hustru, Margrete Sørensdatter. Præsten døde 1601, efterladende sig megen gæld.

Hans søn **Otto Pedersen** fik derefter kaldet. Han blev ordineret 3. jan 1602 og siges at være død ca 1637, men nævnes dog endnu i lensregnskabet 1647.

6. aug 1637 »kaldede« han med Iver Vinds, Niels Skades og menige sognemænds samtykke **Jens Sørensen Wiishofft** til medhjælper (sp fra 1647—67). 1649 var han provst. Han havde temmelig let ved at komme i strid med folk. 1665 havde han en værre strid med sin nabo. Den 14. aug var præstens 16 ungkreaturer gaaet ind i Jens Nielsens høstede rugmark. Jens Nielsen ville tage dyrene i hus, men da han kom drivende med flokken, opdagede præstens søn, Søren Jensen, det, og han og tre af præstens folk for ud og tog kvæget med magt. Jens Nielsen førte straks vidner om det passerede paa Nørholms birketing, hvorefter sagen gik videre paa herredstinget. Han tiltalte præsten for ran. Præsten bad om udsættelse og haabede at faa striden bilagt. Han lader sin huslærer, Peder Lauridsen, udstede en attest om, at sønnen er blevet afstraffet: »Eftersom min discipel Søren Jensen uden sin faders og skolemesters forlov sig noget imod verdslig lov haver

forset, da mener jeg hannem ingen anden ret end sin skolemesters disciplin bør at være undergiven, hvorfor jeg nok skal vide ikke mit embede at forsømme og vil videre være gestændig, om behov gøres.« Dagen efter faar skrivelsen en yderligere tilføjelse, aabenbart efter at ferlen og riset havde været i alvorlig brug: »Bekender jeg underskrevne, at min discipel Søren Jensen haver udstaaet sin skoleret, som han med rette burde.«

Men det ville naboen ikke lade sig nøje med. Saa blev der da udnævnt to »fyllings mænd ... hvilke for retten her stod, tog hverandre i haand og satte fylling paa ransnævn(ing)er«. Tre nævninger, Niels Jepsen i Sig, C. Pedersen i Østbæk og N. Jørgensen i Frisvad, lagde alle en efter en haanden paa bogen og svor med oprakt finger og hellig aands ed, at efter vinde, last, klage og sigtelse og ellers det retteste, de dennem hos andre haver kunnet bespørge, da oversvor de Søren Jensen og den ene pige »for begangen gerning en fuld ran«. De andre to havde vedstaaet gerningen. Provsten tager forøvrigt syn over skaden i kornet og rejser kontrasag. Hvor meget han har maattet bøde, ved jeg ikke, men det er næppe blevet billigt. — Saa løb der endda en ny sag paa. Niels Smed i Sig, en anset mand, der var kirkeværge i Torstrup og undertiden sættefoged paa tinget, havde haft besøg af præsten, der opførte sig saa underligt, at det kun kan forstaas som udslag af beruselse og raseri. Hr Jens kørte paa en hjemtur fra Varde »i hast« ind i Niels Smeds gaard, gik ind i stuen og satte sig i en stol foran ilden og gav sig til at sove. Da han vaagnede, slog han sin søn med et spanskrør, saa han maatte flygte ud af døren, hvorpaa hr Jens sagde: »Hvor er Niels Smed, den skælm, den tyv og skalk? Hvorfor løber han fra huse før mit komme?« Abelone, smedens kone, tog til genmæle. »Hvad siger du?« sagde hr Jens, stødte hende mod en kiste og slog hendes lille barn i besvimelse. Ogsaa en anden datter slog han og ville have sat hende op paa ilden i den aabne skorsten, »havde Gud hende ikke selv derfra bevaret«. Dernæst for han løs paa en fattig kvinde, vel en tiggerske, som tilfældigt var der; hun skulle ogsaa i ilden, men reddede sig op i skorstenen, hvor »den hyttede sig«. Skrigene og raabene blev til sidst provsten for meget, han skyndte sig ud i sin vogn og kørte bort. Han har antagelig villet hente nogle provstepenge, som han mente at have til gode, men som kirkeværgen ikke ville udbetale, hvorfor denne sag ogsaa havde været for retten. Forøvrigt blev de to forligt, alt det passerede skulle være dødt og magtesløst. Flere andre sager havde provsten. Man undrer sig over, at en saa urolig og uordentlig præst kunne være provst. Et aars tid efter søgte han afsked »formedelst sin høje alderdom«.

Jacob Christensen Varde 1667—84. Ifølge præsteindberetningen blev han forgivet af sin hustru »formedelst hendes liderlighed til en student«. Han »gik igen«, men blev nedmanet i Grøndal ved Krarup lund af den Ansager-præst **J. M. Gaverslund**, der var kendt for at kunne mere end sit Fadervor. Enken giftede sig derefter med studenten, som blev degn i Torstrup. Hundrede aar senere boede der efterkommere af den ulykkelige hr Jacob i Aarre sogn.

Foruden disse præster nævner sagnet desuden hr Griis og hr Friis, men det synes ikke at have været rigtigt, med mindre de har været kapellaner.

Provst **Johan Nielsen Sengeløse** 1684—97.

Gregers Nielsen Kabel (1697—1706) skal være kommet ulykkelig af dage.

Provst **Peder Laugesen Fanøe** (1706—54) blev gift med Johan Sengeløses enke.

Hr Peder har efterladt sig et hæfte almanakoptegnelser, som er udgivet af Evald Tang Kristensen. De drejer sig for en stor del om bedriften af gaarden, om sæd og høst. — Man faar det indtryk, at hr Peder i disse aar levede et lykkeligt og fornøjeligt familieliv og ofte kom sammen med sine embedsbrødre. Paa hans gamle dage blev det ganske anderledes. 1740 gav han afkald paa provsteembedet. Han kom i strid med hr Helsinge i Ansager og ligeledes med sin svigersøn, hvis mange børn, fattigdom og uheldige opførsel blev ham til stedse større byrde.

1743 har han 2 karle og 2 piger, mere gæld end formue, og indtægten anslaar han kun til 133 rd.

Imidlertid blev præstens helbred stadig ringere. Han overlader da bestyrelsen af præstegaarden til sin søn Lauge Fanøe, der ogsaa skulle prædike, naar præsten ønskede det, skønt han ikke havde eksamen. Han skulle saa have frit ophold og 14 dl i løn. Præsten prædikede sjældnere og sjældnere; han blev lammet i den ene side og kunne næppe huske fra den ene dag til den anden. Han maatte da have en kapellan, sønnen kunne jo ikke blive ordineret. Men det trak ud, da bispen afviste den første. 12 sognebørn klagede saa over Fanøe, der i »høje alderdom og afmægtighed, hvori han ikke nu som i forrige dage har kræfter til at overkomme alting, som han gerne ville i embedet«, bl a faar konfirmanderne ingen god undervisning. Han har været »en trofast Guds mand«, og de 12 vil ikke »skille ham ved brødet«, men beder om, at der maa beskikkes en mand, der kan forestaa embedet i stedet for Lauge Pedersen. Samtidig indsendte 70 andre beboere en adresse til fordel for Fanøe; de var godt fornøjet baade med fader og søn, selv degnen havde ikke noget at klage over! Fanøe svarer, at naar han ikke havde lejet en kapellan, skyldtes det, at en af kreditorerne havde overtaget kaldets bedste indkomst, nemlig korntienden i Tistrup. Biskoppen satte da igennem, at **Poul Rich** skulle være kapellan 1752. Og to aar efter døde den gamle præst. »Han har visselig,« skrev provsten, »da hans kræfter var bedre, været dem en forstander i Herren, som burde elskes for hans gernings skyld.«

Hr Peder prædikede ved vis 1744 om »Satans magt over mennesker og om Kristi magt over Satan. Unge og gamle var muntre til at svare og ikke mindre agtsomme til at høre«. (Vis s 18). 1750 var Brorson ikke tilfreds, ungd svarede kun maadeligt, og sognefolkene klagede over uenighed mellem præsten og hans svigersøn, men efter tjenesten blev de forligte. (Vis 62).

Poul Andersen Rich (1752—87). — 1757 klagede en del beboere over ham til biskoppen. Og der er en anderledes haardhed og brod i anklagen end mod hr Fanøe. De paastod, at sidste vinter kom de 24 konfirmander en dag hjem med den besked, at de kun kunne blive konfirmeret, hvis de gav præsten 2 sdl. Det havde præstekonen sagt til dem. Nogle forældre gik da til præstegaarden, men fik kun fruen i tale. »Mine ord og min mands er et,« paastod hun. De kom imidlertid igen, da viste præsten sig og sagde, at hans kones søster gav 4 rdl, men de havde kun givet »en send«. For resten gik det saa hedt til, at en af mændene truede præsten med prygl, hvorpaa præsten viste dem ud. Nogle gav da penge, andre ikke, og de sidste fik ikke børnene konfirmerede. »Vi synes, det er skammeligt at skulle købe vore børn til konfirmation, uagtet vi dog holder en skolemester fra Martini dag til Peders dag for at lære vore børn at læse inden og udenad.« Endvidere paastod de, at præsten ikke i de 3 aar havde overhørt ungdommen i kirken. Degnen siger, han maa ikke, og præsten vil ikke. De skrev ogsaa, at engang laa en fattig paa dødslejet og bad præsten berette sig. Han lovede at komme, naar de ville hente ham i en vogn. Budet sagde, at det var vanskeligt; den fattige havde ingen slægtninge, og bymændene kørte med gryder eller var til hove. Saa døde hun uden at være beredt af sin sjælesørger. Hr Fanøe havde derimod været god mod de fattige. — Præsten svarede hertil, at der var lovet ham en vogn, men den kom ikke; den afdøde var heller ikke fattig, hun efterlod sig 20 rd. Nogle af de unge var bortvist, da de havde forsømt uden grund, andre havde ingen lærdom. Den bekendte Lars Hoddes datter kunne ikke svare paa katekismespørgsmaal — de var dog af en saadan art, at hun maaske ikke ville, f eks havde præsten spurgt, mod hvilket bud hun syndede, naar hun ej læste og bad morgen og aften, eller naar hun bandede enten ved Jesu død og pine eller ved Gud eller efter hendes faders sædvanlige fæle ed, samt imod hvad bud hun syndede, naar hun sad uskikkelig med leen og sladder i Guds hus, tillige hvad bud hun overtraadte, naar hun brugte liderlig og letfærdig snak. I øvrigt siger præsten, at beskyldningerne er løgn. Provsten indstævner parterne til forlig og vil have folkene til at give præsten en undskyldning. Men de vil ikke og gaar. — Biskop Brorson beordrer da de bortviste til at møde i Tistrup kirke for at svare paa 129 spørgsmaal, som han lader provsten og nogle nabopræster rette til dem. Overhøringen varede fra kl 10 fmd til kl 5 efm. Blandt tilhørerne var selve A. C. Teilmann fra Nørholm. Sagen har aabenbart vakt stor opsigt. Børnene klarede sig ikke glimrende, men dog nogenlunde. Spørgsmaalene var heller ikke for børn. »Hvad sker der hos et menneske, naar den Helligaand helliggør ham? Hvor mange naturer er der i Kristo?« — Desuden havde børnene kun gaaet 3—4 dage i skole mellem bortvisningen og overhøringen. Der blev saa proces, men sagen faldt mod, at det blev lovet, at børnene maatte konfirmeres næste paaske, og biskoppen gav Rich og hustru »en billig og kærlig erindring«. Saa det kan siges, at præsteparret slap billigt.

Rich prædikede ved vis 1756 »opbyggeligt over dagens evg, ungd var ulastelig, intet blev klaget, og forældrene holdt deres børn flittigt til skole«. (Vis 108).

Hr Rich havde næsten helt ombygget prgd, saa stuehuset var af bindingsværk med egetømmer og mursten, der brændte 1777, saa han maatte til at bygge endnu en gang.

Efter *Peder Jacobsen Satterup* (1787–89) kom *Ferdinand U. F. C. Treu* (1789–98), et af de muntre momenter i Hoddes præstehistorie. Han var præstesøn fra Frederiksværn, Norge, men født i Jyllinge, havde været garnisonspræst og sp i Kinds, Norge (»Jeg kom tids nok til dette »Sibirien««) og i Vorbasse-H. Han rejste fra Kinds uden at aflægge regnskab osv, tog sig livet let. Der gik mange historier om ham. Han var en flittig rimsmed, og han fik bygget en bro, møllebroen der skulle forene Hodde og Tistrup sogne ved at indsende flg ansøgning:

Min ydmygste begæring er
at faa en bro opslagen her
ved mægtig foranstaltning
til embedets forvaltning,
thi degn til præst ej komme kan,
ej præst til Tistrup uden vand,
sognene med præst anraabe
at vi dog paa en bro tør haabe.

Paa hans mindetavle i H kirke staar dette rim, antagelig forfattet af ham selv:

Jeg tjente længe, gid kuns ret,
i Norge og i Jylland baade,
min Gud alene dømmer det,
jeg venter løn af naade.
Jeg var min efterladtes ven
hun det af mig fortjente.
Jeg gaar til Caroline hen,
og vil Marie vente.

(Hans 1. hustru hed Caroline, hans 2. hustru, Marie Langballe, overlevede ham).

Mindet om Treu levede længe (N 623, W I, 654). Han udgav flere skrifter.

Pastor *Nic. Windfeld* (1798–1805) mindedes som en god taler, *Jens Foss* (1805–28) var vist rationalist, *Peder W. Stockholm* (1828–36) flyttede til Levring-H, se Ledøje-S, var en praktisk dygtig mand, tiendekommissær i Ø-V Horne herr, blev senere provst. Han stod biskop *Daugaard* nær og udgav sm m ham »Udtog af den bibelske historie«, der udkom i mange oplag. Hans præstegaard var præget af tidens kultur (hans fader var stiftsprovst i Aalborg), af hans lune og alvor og store gæstfrihed. Han gjorde meget for skole- og fattigvæsen (se iøvr her I, 402). Hans hustru var livlig og selskabelig. Præstegaarden var ikke stor, men hyggelig, midt paa gaardspladsen stod en vældig lind, hvis krone bredte sig over hele pladsen. Det nuvær store lindetræ er plantet 1854. Navnlig nabopræsten *Daugaard* kom her meget. Der var slemt drikkeri i sognet, meget kortspil, *Stochholm* og *Daugaard* gik energisk mod dette uvæsen. (Præstehist saml, 1929, s 332 f). – Provst *C. L. Tobiesen* (1836–45) var en meget betydelig præst, han flyttede til Torstrup-H, se der. Kirkegangen var god.

Tiden efter 1845

Omkr 1850 var disse to sogne folkefattige afsides hedesogne uden særligt aandeligt liv eller vækkelse. Drikkeriet havde stadigt tag i folk, men der var ogsaa en del gammeldags gudsfrygt. Pastor *C. D. Fog* (1845–63) var en nobel og stilfærdig mand, svoger til den lærde provst *Engelbreth,* Lyderslev, og fætter til biskop *Brun Juul Fog.* Pastor *M. C. Olivarius* (1853–63) var en alvorlig mand, der stod velvilligt over for vækkelsesfolkene, som der dog kun var faa af.

Det aandelige omslag i sognene kom med pastor *Jens Schjørring* (1864–78). Han var afgjort grundtvigsk, og siden hans tid har sognene været grundtvigsk præget, og alle sp siden 1864 har været grundtvigske. Han var en brav, dansk mand, politisk venstre, en alvorlig kristen, hvis ord vejede til. Han havde som ung først været paavirket af *Martensen,* men droges mod Vartov og *Grundtvig* og tilegnede sig helt *Grundtvigs* kristendomssyn. Det fik ogsaa betydning for ham, at han 1851 blev hjpr hos *Emil Clausen,* Boeslunde, og især at han 1857 blev hjpr hos *Vilhelm Birkedal.* Det stod smaat til i Hodde-T, da han kom hertil. De to sidste sp havde haft ringe kirkegang. I Tistrup var der enkelte vakte, men ogsaa c 20 baptistfamilier, som holdt paa syndfrihedslæren og skabte uro. Her trængtes til en folkekirkelig vækker, og S ejede den vækkende tone i sin forkyndelse, han var en brændende sjæl, han kunne forivre sig, men først og sidst var han forkynder. Der kom modstand og kamp, og de første aar i Hodde var svære. Grundtvigske præster var ukendte og uønskede paa disse egne i de tider. Men der blev ogsaa vundet sejre. En af de største var, da Ss nabo, hædersmanden, *Niels Møller,* Letbæk mølle, (* 1829) blev vundet. S ansaa det for den største gave, der blev givet ham her som præst. »Mage til ham har jeg ikke fundet noget andet sted«. *Niels Møller* var rede til at tage en tørn for den »hellige præst«. Niels Møller var landstingsmand, nød stor agtelse og tillid og blev en sikker støtte for Schjørring i hans kirkelige og folkelige arbejde. Schjørring har karakteriseret Niels Møller i dette vers:

Den lille Møller med det stille smil,
som siger lidt, men som gør saa meget
en Dannemand efter gammel stil,
og dog af nytidsaand bevæget.

1922 rejste beboerne en mindesten for *Niels Møller* ved mølledammen. »Han plantede med haab, og leved' ud af daab.« (Jvf af provst *Tetens*). *J. C. Christensen* talte ved afsløringen.

Pastor Schjørring sagde om sine 14 aar her, at i modsætning til Farao oplevede han de første 7 aar som magre, de 7 sidste aar som fede (se her s 341). Han regnede 1868 for det aar, da hans gerning slog igennem. Nu blev der fremgang. Folk strømmede til hans kirker fra hele egnen. Hans forkyndelse var hverken formfuldendt eller særlig original, men den var vækkende. Og her blev en prægtig salmesang i kirkerne. Han kom i forbindelse med *P. Larsen-Skræppenborg* (det fortælles, at P. L-S en vinterdag 1865 kom ind fra snefoget i pgd, syngende: »Saa har og Gud et Nazaret til os et steds paa jorden«), og det førte til de store kirkelige vennemøder i skole

og hjem. Desuden fik han afholdt folkemøder (se ovf) ved Letbæk dam og lund, med mænd som *Vilh. Birkedal, Ludvig Schrøder, Budstikke-Bojsen, H. Svejstrup, N. J. Termansen* som talere. 1869 holdtes det første møde paa Brejdablik-pladsen (S gav pladsen dette navn) og der kom tusinder baade den dag og ved de senere møder. *Schjørring* fik oprettet en sangforening for blandet kor, og han var sm m landstingsmd *Bollerup-Andersen* og *Niels Møller,* ivrig for at faa oprettet en højskole, først i Vestkær, senere flyttet til Østbæk, begge i Ølgod sogn. *Schjørring* var i sandhed en grundtvigsk banebryder i Vestjylland. I den danske kirke vil hans navn stedse mindes for de salmer han skrev, f eks »Kærlighed fra Gud« (skrevet i Lyderslev, se A. Malling Dsk salmehist II, 210), og »Herrens venner ingen sinde mødes skal for sidste gang«.

Den sidste skrev han efter Vilh. Birkedals afsættelse til et stort møde 1866 i Dons, hvor Birkedal talte hos *P. Larsen-Skræppenborg.* Smukke minder om Ss tid og forhold til de vakte er de mindetaler han udgav (1868) om ltm. *J. M. Bollerup-Andersen* (1872) om gdjr *Niels Plaugborg* i Agentoft, (1875) om *Martha Hansen,* og 1878 udgav han en værdifuld bog til minde om gamle mænd og kvinder i Vestjylland. Et vidnesbyrd om hans forkyndelse har vi i hans prædikensamling fra 1889 og salmer og rim 1898. (Se iøvr her II, 508–09).

Pastor *Jørgen E. Lindberg* (1878–82) var søn af Grundtvigs berømte vaabendrager, dr Jacob Chr. L. Han var afgjort grundtvigsk, men var her for kort en tid til at sætte dybere spor. Han var svag og døde af TB.

Pastor *G. F. Mygind* (1882–95) kom som ung meget i Vartov, og der hentede han sin brud. Han stod *Ernst Trier, G. V. Brücker* og *Morten Pontoppidan* nær, meget virksom for de grundtvigske idealer, en ydmyg, uselvisk mand, en trofast ven, underskrev Askovadressen, samlede mange her. Senere var han mindre retningspræget. »En rigtig gammelgrundtvigianer, en næsten apostolisk skikkelse, han talte tungt, men kærnefuldt, en velbegavet og selvstændig mand« (J. Paludan-Müller), se her II, 725.

Provst *Chr. P. Winther* (1895–1907) var en af de betydeligste præster i Vestjylland, en lille og fin og mild, beskeden mand, følsom og ægte. Han har i KS julebog 1935 udførligt skildret grundtvigsk liv i Hodde-T, samlet om Letbæk møllegaard, og holdt sig selv i baggrunden. Han betød overordentlig meget for grundtvigsk liv her paa egnen, men var tillige en udpræget folkekirkens mand, og han ville være præst for alle i sognet. Alle hørte gerne hans vel gennemarbejdede og centrale prædikener. Han blev en af lederne i KS, virksom for ØM (Ejnar Prip, hans skolekammerat fra Sorø, var hans nære ven). Han blev meget paaskønnet, og talte til det sidste om Hodde-T, som et af de bedste steder at være præst. – Han har i Ribe st aarb 1946, s 23 f fortalt om sin vestjyske præstetid. Han var kateket ved Holmens kirke hos *Skat Rørdam,* der syntes, at W skulle ud at »røre vingerne«, men komme tilbage igen til Kbhvn, naar R kaldte. »*Niels Møller,* Letbæk, og *Hans Uhre* (»en adelsmand i bondekofte«) søgte biskoppen i Kbhvn for at faa en god grundtvigsk mand til Hodde, og W blev udnævnt. Og »Hodde var et yndigt sted, her var meget smukt samlet af det, der klæder hinanden saa godt, en af Danmarks vestligste løvskove, engen med aaløb, den lille sø ved møllen med de granklædte bredder og hedebakkerne mod vest, alt dannede et smukt hele, hvor Hodde præstegaard med sit karakteristiske stuehus fra 1777 og sin ret store have ned mod engen, smukt føjede sig ind. Pastor *Vedel,* Torstrup, syntes nok, at W saa »noget ungdommelig« ud, men tilføjede: »Herovre faar man en god opdragelse«. Man mærkede snart, at man var kommet til en egn, hvor præsten betød noget. Og *Schjørring,* som jo først havde haft nogle magre aar og derefter nogle fede aar her, opmuntrede W. Pastor *Mygind* gav Winther denne karakteristik af sognene: »Der er mange her, der har oplevet en paasketid. Nu vil jeg ønske for Dem, at der maa komme noget af en pinsetid. Saadan sagde *Schjørring* til mig, og saadan vil jeg ogsaa sige til Dem. Her er mange gode hjem, og der er hos folk en forstaaelse af, hvor de *skal* hen, saa gælder det jo for os om at hjælpe dem til, at de ogsaa *vil* det«. *Schjørring* og *Mygind* havde været meget forskellige, men de udfyldte hinanden godt. En mand kunne sige: »Havde vi ikke haft *Schjørring,* var der mange, der ikke rigtigt havde forstaaet, hvad *Mygind* havde at give os.« Disse to præsters spor stod tydeligt i sognene. Der kunne ogsaa være skygger, og det var ikke altsammen idyl. Men man kunne her møde en syndsbevidsthed, som kunne gribe, og der var god jordbund for evangelisk tale. Mange unge tog arven op, og hos ungdommen var der sædelig holdning. En særlig opgave laa i den opvoksende stationsby i *Tistrup.* »Med tilslutning af den større kreds, ogsaa fra Horne, købte vi den gamle kro og den blev til et hyggeligt *højskolehjem* hvor frk *Karen Noe* blev en udmærket bestyrerinde. Dette kunne vække modstand og volde bekymringer, men sagen blev gennemført«. – Paa cykle drog W rundt i hele pastoratet, og han var god til at tale med syge og gamle. – I aarene før 1895 var der en kraftig IMs bevægelse i nabosognet Ansager. Den havde ogsaa bredt sig hertil, enkelte familier og personer, navnlig i Tistrup by havde sluttet sig til IM. Desuden var der i Tistrup nørre sogn en del, der sluttede sig til Luthersk missionsforening i tilsl t Lf mf i Ølgod. W ville gerne have alle fraktioner repræsenteret i det første mghraad 1904, og alle kom i kirke hos ham.

Kr. Madsen, Hessel, en af IMs ledere, erklærede senere, at da pastor *Mygind* flyttede, var der nogen uenighed, for IM ville gerne have en IMs præst, og da W blev udnævnt, var IM egentlig ikke tilfreds. »Men nu takker vi Gud, fordi det var Dem, der kom her.« Det var et vidnesbyrd om udviklingen i disse aar. Der var ingen særlig vækkelse, men der blev knyttet hjertebaand.

Med de 3 hovedskoler havde W et godt samarbejde. Lærer *Haurum,* Hodde, var rodfæstet i sin kristentro, Kingos salmer var hans daglige brød. Som ung lærer havde han fundet

ind i det grundtvigske livssyn hos pastor *F. E. Boisen,* Stege. *Haurum* giftede sig sent, en lykkelig mand i sit hjem og i sin gerning. Meget godgørende. Blandt vinterlærerne var *Kornelius Thomsen,* Hoddeskov. Han gik i mange aar til Hodde gamle skole, og det var festligt at høre hans undervisning, hvor han gav saa godt et grundlag til konfirmandundervisningen. Pastor *C. J. Bang,* Torstrup, kom til at staa W særlig nær, da hans yngste søster blev Ws hustru 1899. Nu blev Hodde pgd ret et hjem. Den nærmeste nabo var den stille fromme *Kr. Rask* (som pastor *Mygind* kaldte »en perle«) og tæt ved laa Letbæk mølle, hvor ltm *Niels Møller* og hans begavede hustru, *Kirstine,* begge udprægede personligheder, havde deres skønne hjem. Ludvig Schrøder sagde om Kirstine Møller: »Saadan saa de gamle adelsfruer ud!« *Winther* skrev ved *Niels Møllers* guldbryllup en sang, hvor det hedder:

Hans klare øjne, hans lyse tro,
og hendes lune og snilde
blev sjælen i deres lykkes bo,
der holdtes frisk ved livets kilde.
Mens lykken veksled og tiden gled,
og bakken klædtes ved dammens bred,
Niels Møller skrev sit adelsbrev,
og hun blev dronning i hans rige. . . .

Hans Uhre og hustru, *Thea,* paa Uhregaard, Tistrup, var præstens tro støtter, deres hjem var samlingssted for mange, han havde som ung faaet sin folkelige og kristelige vækkelse paa Askov højskole og fulgte levende med i menighedslivet og tidens spørgsmaal. Der kunne være noget vemodigt og betynget over ham, men han kunne vidne: »Jeg har faaet min trøst hos Gud«. – *Niels J. Alkærsig* og hans livlige hustru var arbejdsmennesker, havde et smukt hjem i stationsbyen, han var tidligt noget tunghør, men meget lydhør over for røsten fra oven, havde dyb aandelig sans. Provst W omtaler ogsaa den gamle *Niels Ekknud,* som kom med 500 kr til Guds riges arbejde, da han havde solgt sin gaard. Ekknud stod bevæget ved kirkedøren, da *Ejnar Prip* prædikede her og ønskede ham paa særlig smuk maade Guds velsignelse. – Sognefoged *Tranberg Thomsen,* en sjælden trofast mand, den gamle *Niels Røst,* en from og oplyst mand af Hans Tausens slægt, den svage *Niels Jensen,* Snorup, der havde faaet sit helbred ødelagt i krigen 1864, den gamle *Trine Fynbo,* som boede langt fra kirken, men trofast kom hver søndag, var præstens gode venner foruden mange andre.

Der blev holdt mange møder i skoler og fh, ogsaa i enkelte hjem. Og der kom mange. Og mange kom til de store pinse-skolemøder i Varde. Folk her forstod kunsten at lytte.

Provst *H. W. Tetens* (1907–36) har hertil skrevet en længere beretning, hvorfra en del af foranstaaende ogsaa er taget. Han nævner særligt præsterne *Daugaard, Schjørring* og *Chr. Winther* som betydelige forgængere. Provst T var grundtvigsk, en lærd mand, københavner, hans fader hørte Blædel i Garnisonskirke, og T var konfirmeret af V Schousboe, der blev biskop i Aalborg. Provst T slutter sig ganske til provst Winthers fremstilling af forholdene (»Det er fortræffeligt!« Hodde er et godt sted at være præst) Pastor *O. H. Nyholm* fortæller (Ribe st aarb 1941, s 47) at Tetens engang meddelte ham, at IM takkede alle der havde ydet bidrag til missionshuset – »ogsaa de vantro«, for Tetens var det en mundfuld, der var svær at faa ned. Ved gaver osv og megen offervilje skaffedes midler til begge kirkers restaurering (1924–25).

Provst Tetens var paa visse felter en lærd mand, hvad hans bøger vidner om. Han gjaldt for at være yderliggaaende grundtvigianer. I kirken førte han sig med naturlig værdighed, hans sprog var smukt som hele hans fremtoning, der snarere førte tanken hen paa gammeldags højkirkelighed end paa grundtvigsk formløshed.

Naar præsten besteg prædikestolen, rejste menigheden sig op, »ikke for præsten, men for ordet, han er tjener for«, sagde Tetens med fornemmelse af embedets betydning, hvor beskedenhed ikke er paa sin plads. Hvad prædikenen manglede i forstaaelighed, vandt den i korthed, ca 5 minutter. Gudstjenestens højdepunkt var altergangen med 2 præster for altret i messetøj, ligesom provsten ogsaa bar messeskjorten paa prædikestolen paa de store helligdage. Kirken var stort set fyldt hver søndag, ogsaa i provst Tetens' sidste aar; sangen var god, ikke køn, men alle sang med, og Tetens havde en sikker fornemmelse for gode kirkesalmer.

I sit 68 aar blev provsten paatvunget en »andenpræst«, skønt der var 2 i forvejen, i henh. t. de saakaldte frihedslove. I. M. Samfund i Tistrup fremskaffede de fornødne 20 underskrifter, og det hele finansieredes gennem Dansk Kirkefond af en anonym giver i Kbhvn., hvis navn alle kendte. Provsten vidste intet, før det hele var en kendsgerning, og flere underskrivere undskyldte sig bagefter med, at de ikke havde vidst, hvad de havde skrevet under paa. Megen bitterhed og ufred fulgte, og – som altid – blev andenpræsten hurtigere end ventet svigtet af sine egne, og skønt han havde kontrakt paa 5 aar, var han væk, inden der var gaaet 3. – –

Provst *S. Laursen-Vig* (1936–62) skriver 1959, at kkg er bedst i H, der er jævnt gode forhold, overvejende grundtvigsk prægede. En lille IM kreds i T, lidt Lt Mf kreds og KS, hvor sp er fmd, 3 grundtvigske ungdomsforeninger, KFUM og K, pastor *Andreas Lundby* blev lærer i T 1953 og hjpr her 1958.

Pastor *B. Østergaard Petersen* (har været her siden 1962) skriver 1966: Godt sted at være præst, gode kirkelige forhold, grundtvigsk præg, mindre IM og Lt Mf kredse, 3 foredragsforeninger, kreds af KS (sp fmd), 3 grundtvigske ungdomsf. Se iøvr ndf.

Blandt grundtvigske ledere i de senere aar kan nævnes:

Lærer *Fr. Nielsen,* Hodde, († 1967). Gdjr *Johs. Sørensen,* H (* 92, Hodde), paa Ryslinge højskole, fmd mghr og sogneraad. Gmd *P. St. Pedersen,* H, næstfmd i mghr. Gmd *Aage Deibjerg Kristensen,* H, kirkesanger. Gmd *Chr. Nielsen,* H, fmd foredragsf. Gmd *Arne Nielsen,* Bredho. Fhv gmd *Kr. Haahr,* T, fmd fore-

dragsf. Gmd *Andreas Grønberg,* Hesselhogaard, fmd foredragsf.

Indre mission: Omkr 1898 virkede indremissionær *And. Kr. Kristensen* i Tistrup (IM hist s 550). Gdjr *J. Østergaard,* T, gdjr *Jens Chr. Andersen,* Snorup (* 79 Louns, † 53) fra sin ungdom ivrig IM, en dygtig landmand, en høj, stærk mand, en personlighed med et frisk vidnesbyrd, gdjr *Niels Mortensen,* Snorup.

Bygmester *P. Holden Hansen,* kld Holdensen (* 1812 i Luntrup, † 86 i Tistrup) havde først en ejendom i Læborg, men blev kendt som en dygtig bygmester, oplært af Nis Andersen, Vejen. Han opførte en mængde smukke, firlængede gaarde paa egnen, flere præstegaarde m m. FRA 1915–18, 108–22, Arkitekten 1913, 85 f, DBL X, 395.

Skolen

1831 blev degneforbindelsen ml Hodde og T ophævet. Der var kun fast skole i T. Der blev bygget skole i H, 1863 i Hessel og en lille skole i Hoddeskov. Blandt lærerne nævnes *J. P. Haurum* (1873–1907, * 39, † 20), *Chr. Jensen-Søe* (1907–11), der blev forstander for Børnehjemmet Salem ved Vejle.

Uløseligt knyttet til Hodde skoles historie er tillige gaardejer *Andreas Kornelius Sibrandt Thomsen,* Hoddeskov, der i 50 aar var vinterlærer i Hodde, født i Hoddeskov, uddannede sig ved flere ophold paa højskoler og var først vinterlærer i Bredho, derefter vinterlærer her 1877–1927. I de første aar var han af Blichers slags: »Om e Vinter wa han Skwolmæjster, men om e Sommer wa han Muhrmæjster«. Senere overtog han en gaard i Hoddeskov og ombyttede murskeen med ploven. Han døde 1938.

Førstelærer *Thomas Fr. Nielsen* (* 87 Jelling † 67) meget betydelig pædagog, fremtrædende mand i sognet, i politik (Venstre), se »Vestkysten« 30. maj 67, lærer her 11, i mghr, fmd DdU, værgeraad, venstref, foredragsf.

Blandt lærerne i *Tistrup: Jens C. Christensen* (* 09 i Grindsted), tog afsked 1877, en dygtig lærer af den gl skole. *Søren Kr. Sørensen* (1877–85) en ypperlig fortæller, flyttede til Silkeborg. *Niels S. Kristensen* (1885–1903) var af gl Tistrup slægt, * 47 i Galtho, dygtig kirkesanger, fmd sparekassen. *P. P. Haahr* (1903–43), lokalhistoriker, er omtalt ovf. Lærer *Niels Hørup,* Bredho (1917–33), meget dygtig, døde af et hjerteslag. Derefter *Jørgen Kold* og *Ingemann Rasmussen.* Lærer *Jakob Vistisen* (* 87 Karup, lærer Have 10–54, en mester i sit fag), lærer *A. K. Bindslev,* lærerinde *Johanne Pottesen,* lærer *Ladefoged,* Gaarde.

Centralskole 1954. Skoleinspektør ved Tistrup folke og realskole *J. R. Buck,* * 05.

1922 opl: Gr overvejende, KS, 3 DdU, IM smf i T, gode forhold. 1931: Do. 1943: Kkg 10 og 6 pct, gode forhold, gr præg, KS (100, sp) store DdU, lille IM smf, sdsk, KFUM og K. 1955: Kkg 7–8 og 4–6 pct, som hidtil. 1962: Kkg 5–6 og 4–5 pct, godt sted at være præst, gode forhold, kun faa ukirkelige, foredragsf, 3 gr ungdomsf, 2 KS, 2 IM kredse. 1967: Kkg 4 pct, mindre IM og Lt Mf kredse (gdjr Hans Buhl, H, kbmd M. Beck, T, gdjr Ole Kvist Jensen, Gaarde), spejdercenter, sdsk, KFUM og K.

Hodde kirke er lille og lav, paa en bakke, der mod nord skraaner mod Kybæk, mod syd mod Varde aa, nær Tistrup sognegrænse (mod nord), ved Varde-Grindsted landevej. Langhuset med skib og kor er romansk, maaske oprind opført af al, senere munkesten, uden sokkel. Syddøren bruges, enkelte oprind vinduer ses. Senmiddelalderligt taarn af munkesten (Trap angiver: med pyramidetag, men billedet i Trap viser sadeltag, det sidste er rigtigt !!). Skib og kor har bjælkeloft, taarnrummet tøndehvælving, lille vaabenhus mod syd fra 1786. 1924 ombyggedes korbuen i langhuset, med opgang til prædikestolen gn korvæggen. Kirken blev restaureret 1924 (arkit Aage Bugge). Tegltag. Alterpanel fra 1924. Det tidligere altermaleri (Anker Lund: Emmaus) fra 1895 paa skibets nordvæg, den ældre rokokoaltertavle havde nadvermaleri. Over alteret et forgyldt kors med rosenkrans ved fodstykket (fra 1924). Alterkalk fra 1696, romansk granitfont, nyere daabsfad, tinkande, lille korbuekrucifix. Renæssanceprædikestol med arkader i 4 store felter, stafferet 1924, enkel lydhimmel. Nyere stoleværk. 100 sd. Orgel. Sjælden klokke fra c 1300 med kors og indskrift. Mindetavler over præsterne Treu, Windfeld og Voss. Glasmaleri i vestgavlen (ved Aage Bugge).

Mack. D., 407, H. K. Kristensen: Ø Horne herr, 1944, 233 f.

Ved kirkegaarden ligger den gamle skole (fredet kl B), der var i brug til 1954, et lille, straatækt skolehus med højt tag, antag fra c 1830.

Tistrup kirke ved landevejen, nord for stationsbyen, har romansk skib og kor af granitkvadre (enkelte steder ommuret med smaa sten), enkelte oprind, tilmurede vinduer ses. Oprindelig korbue med krumhugne kvadre, kragbaand og skraasokkel. Vestenden af skibet (af mursten mod nord, uden sokkel) er antag en forlængelse. Senmiddelald taarn af munkesten med pyramidetag. Hele kirken er overhvælvet c 1600, spor af kalkmalerier (Pont atl V, 736). Kirken rest 1925 (arkit Aage Bugge), vaabenhuset mod syd udvidet 1925, i gavlen et solur fra 1785. Alterbord af jern-al-kvadre med skifte af munkesten, nyere alter-panel, altertavle med maleri fra 1898, (kopi af Jul. Paulsen: Kristus paa søen, ved Hans Agersnap), i søjleramme fra 1934. I taarnet den gl altertavle med godt nadvermaleri m m i rokokoramme. Kalk og disk fra 1796. Smaa stager fra c 1625, alterskranke med støbejernsbalustre. Romansk granitfont med glat kumme, daabsfad som i Horne. Smuk prædikestol fra 1611 med relieffer af evangelisterne omkr opstandelsen. Samtidig underbaldakin og lydhimmel, nystafferet 1940. Nygotisk præstestol. Klokken omstøbt 1911. Mindetavle over faldne i krigen 1848—50, fornem gravsten af sort kalksten fra 1592, hvælvet gravkammer under koret. Kirken har 250 sd. Orgel.

I begge kirkers kirkegaardsdiger er fundet mange slaggeblokke fra jernudvinding i oldtiden. Mack. D., 407, H. K. Kristensen Ø Horne herr, 1944, 287 f, Jy saml 5 r, IV, 2, 32, 124.

Folketal: 1850: 200 og 609, 1901: 431 og 1427, 1925: 556 og 2002, 1965: 522 og 1806.
Alterg ikke opgivet før 1965: 300 og 1000.
Menighedsraad: 1922: 10 gr, 1 IM, 1 Lt mf, 1934: 10 gr, 3 IM, 1942: do, 1953: do, 1961: do, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 47 rug, 61 byg, b) 24 rdl, samt tørv, c) 15 lpd ost, 7 lpd smør, 60 sn æg, d) 160 rdl, e) 60 ager, 18 eng, god. God pgd fra 1778. — 1870: Regul 1372 kr, netto: 2204 kr, 1913: 2 kl, 1922: 1 kl, 1946: 2 kl, 1958: 12 kl. Pgd opf 1778. Pgd har fra gl tid ligget i H by, men 1777 brændte den,og den blev genopbygget 1 km nordøst for Kybæk og engen ved Krarup lund. Man mener, at pastor Poul Rich flyttede pgd dertil p gr a den skønne natur dér. Han byggede solidt, en smuk pgd, med det høje tag og kvist over indgangen. Et mægtigt, hundredaarigt lindetræ paa gaardspladsen.

17. 26. sept 1845–1. nov 52 (hjpr Vemmetofte 7. nov 37): **C. D. Fog,** fl t Lille Hedinge-H, se der.

18. 7. jan 1853–15. nov 63 (sp Mandø 15. febr 45): **Mathias Christian Olivarius,** * 1. maj 07 Kg Lyngby. Forældre: Urtekræmmer, senere rodemester i Kbhvn, Laurits Bjørn O og Margrethe Dorthea Rasmussen. Stud Chrhavn 27, c apr 35 (nc), lærer Varde, † 15. nov 63. ~ 24. juni Sophie Jacobine Wettergreen, * 21. aug 13 Kbhvn, † c 90. Forældre: Guldsmed Gottfred W og Charlotte Frederikke Germansen. – Søn: Solbjerg-S.

19. 29. jan 1864–7. marts 78 (hjpr Ryslinge 1. maj 57): **Jens N. L. Schjørring,** fl t Ørslev-B, se der.

20. 10. maj 1878–6. jan 82 (hjpr Viby, Fyn 4. jan 77): **Jørgen Emil Lindberg,** * 31. aug 46 Tingsted. Faderen: Sp i Ll Lyngby-Ø, dr phil Jac. Chr. L, † 57, se der. Stud priv 65, c 72[2] (h_1), skolebest Stege, hjpr Gudme-B 15. dec 75, † 6. jan 82. ~ 19. febr 79 Charlotte Amalie Fischer, * 21. febr 49 Fur, † ??. Faderen: Sp Viby, Fyn, † 78, se der. – Broder: Valgm Kerteminde. Om pastor L, se ovf.

21. 25. marts 1882–20. marts 95 (hjpr Kallehave 3. nov 80): **G. F. Mygind,** fl t Allerslev, se der.

22. 8. juni 1895–6. maj 1907 (ord kat Holmens k, Kbhvn, 14. maj 92): **C. P. Winther,** fl t Ørsted, Jyll, se sp Frederiks k, Kbhvn.

23. 9. aug 1907–31. juli 36 (sp Ulstrup-G 28. marts 00): Provst **Henrik Wederkinck Tetens,** * 12. juli 66 Kbhvn. Forældre: Urtekræmmer Malthe Sehested T af Romdrup-K og Jenny Marie Hansen. Stud Mtrp 84, c 93[1] (h_1), stud med; studierejser, provst Ø-V Horne herr 5. juli 16, r af Dbg 28, afsk 31. juli 36, † 13. maj 59. ~[1] 7. febr 99 Astrid Unmack, * 28. jan 74 Kbhvn, † 8. marts 13. Forældre: Bygmester, fabrikejer Christian Rudolf U og Augusta Marie Schmidt. ~[2] 10. sept 14 hendes søster Ingeborg Unmack, * 7. dec 72 Kbhvn, † 4. april 52. – Broder: tegneren Laur T. Hustrus søster ~ Brandt, Rønnebæk-O.

Provst T fortsatte sine teologiske studier efter embedseksamen, beskæftigede sig med sprog og fik af kommunitetet midler til at studere medicin, særlig øjensygdomme, med missionsvirksomhed i Persien som formaal. Bestod 96 kantussen, opholdt sig i Holland 97, rejste støttet af grundtvigske kredse 99 sammen med sin hustru over Polen, Tiflis og Baku til Persien, men fandt betingelserne for en mission meget uheldige, særligt p gr a Ruslands indflydelse og vendte hjem for at søge præsteembede. Hans interesse for Persien viste han i flere kyndige afhandlinger, f eks »Fra persisk aandsliv i vore dage«, »Til forstaaelse og bedømmelse af Muhammed og Muhammedanismen« (Teol tidsskr XIV), Om mission i Persien (Nord miss tidsskr Ib) Fra den lutherske kirke i Transkaukasien, rejsebilleder fra Persien, desuden rejsebilleder fra Rusland og Polen, provst T var fmd for Varde konvent. Se iøvr ovf.

Hjælpepræst hos provst Tetens

1921: **R. F. Laursen,** se Fjelsted H. 1927–28: **H. H. H. Siegumfeldt,** se sp Sct Pauls k, Aarhus. 1928–30: **P. L. Schuster,** se rkp Haslev-F. 1930–32: **O. M. Bilde,** se andenpr Løjt. 1932–33: **D. P. Davidsen,** se Vildbjerg-N. 1933–34: **S. Andersen,** se Stadil. 1934–35: **H. E. Bielefeldt,** se Fausing-A. 1935–36: **H. A. Jespersen,** se kkp Sydstrømø.

Andenpræst (ansat af Indre Mission)

1935–38: **H. Kjeldgaard Jensen,** se Tjæreby A.

24. 19. okt 1936–31. jan 62 (valgmgh-præst Bøvling 31. dec 29): Provst **Sigurd Laursen Vig** * 15. jan 92 Bjerager. Forældre: Lærer Mads Hansen L og Maren Kirstine Caroline Jensen. Lærer, sekondløjtnant, stud Døcker 14, c 23-1 (h_1), rkp Hvirring-H 14. april 23, sp Egtved 23. april 26, provst Ø.-V. Horne herr 21. dec 44, r af Dbg 56, afsk 31. jan 62. ~ 23. juni 29 Charlotte Konstantin-Hansen, * 20. jan 92 Kolding. Forældre: Direktør for DDMM Karl Kristian K.-H. og Margrethe Sofie Schrøder. – Brodersøn: Rkp Skive-R. Hustrus søster ~ Kampp, miss Santalistan, og Ravn, Ø Løgum. Søsterdatter ~ Grøn, Kragelund-F.

Fmd Varde højskolehjem 44, medl Ribe amts skoledir 49–50, fmd Varde præstekonvent 50–62.

Hjælpepræst hos provst Laursen Vig

1958–60: **A. Lundby,** se Idum-R.

25. 7. juni 1962 (hjpr Varde 1. okt 60): **Benneth Østergaard Petersen,** * 19. okt 31 Lyne. Forældre: Gdjr Skat Østergaard P og Signe Raunkjær. Stud Aarhus 52, c 59-1 (1-86). ~ 25. marts 54 Anna Lise Hofman, * 11. dec 31 Aarhus. Forældre: Kreditforeningsfuldmægtig Knud Ditmer H og Betty Jacobsen. – Farbroder: Niels Petersen, Naur-S.

Litt foruden ovenn: Poul Bjerge: H og T sogne i gl dage, FRA 1915–18, 87–107. Om pastor Jens Schjørring se C. C. Schjørring: Præsten Jens S, FRA, 1911–14, 1–24, om Schjørrings store møder, Minder fra gl gr hjem, VII, 61 f, J. Schjørring: Jysk præstegaardsliv, Aarb f dsk kulturhist 1895, Khst saml 6 r, III, 78, 72–76, V 425, 7 r, II, 101, 160, 164, III, 149, H. K. Kristensen i FRA 1941, s 209–27 (om Agerkrog), Om Jens Schjørring og hans salme: Kærlighed fra Gud, se Erik Spur i Højskolebl 1954, 562, om provst C. P. Winthers gerning her se Højskolebl 1951, 536 f, og Dsk kirkeliv 1952, Om konfirmationsstriden 1757 se Elle Jensen i FRA 1944, 24–39. K og S 1954, 543 f, H. Øllgaard: Fra Assenbæk og Skærbæk stampemøller, FRA 1952–55, 448 f, Hans Jensen: Hessel bro og flodens vande, smst 1905, 145 f. Elle Jensen: Pietismen i Jylland, s 56; Jul i Vestjyll 1941, 27–30. P. Bjerge: Fra Hodde-T. FRA IV, 1905, 1938 (om C. Madsen, en plantningsmand). M. Tistrup: Jyske byer og deres mænd II.

ØLGOD—STRELLUF

(Med filialkirke i Bejsnap)

Ølgod sogn, 9146 ha, det nordligste i amtet, er udstrakt, ligger næsten helt paa Varde bakkeø, kun mod øst, langs Hoven aa en hedeslette. Ret højt mod nord (indtil 50 m), lavtliggende mod syd. Som helhed jævne, sandmuldede jorder, flere steder frugtbart, hist og her lidt hede. En del plantage. Byerne: Stations- og kirkebyen Ø (2000 indb) købstadsmæssigt bebygget, skole fra 1926, bibl (i eget hus 1958, 12000 bd), mh fra 1908, Lt

mf mh fra 1906, pinsemissionshus fra 1927, De gamles hjem fra 1930, privat gamlehjem, haandværkerstiftelse, anlægget Hansinelund med mindesten for stifteren, boghandler *H. Nielsen* samt 8 danske digtere, sportsplads, biograf, hoteller, flere fabrikker, fjernvarmecentral, mejeri (oprettet 1882 som *det første andelsmejeri i Danmark* i Hjeding, flyttet til Ø 1905), butikker, rutebilstation m m, desuden Østbæk med ungdomsskole for piger (opr 1922), Grønfeld, Lindbjerg m skole og fh, Hjeding, Krusbjerg med skole og afholdshotel. Bebyggelser: Vallund, Havlund, Birkekær, Forsumho m skole, Vognslund, Hjullund, Harkes, Agersnap, Hejbøl, Bøllund, Vestkær m skole, Egknud, List, Medum, Frøsig, Torlund, Bejsnap med filialkirke, Tarp m m. Flere større gaarde.

Ølgod er opvokset som stationsby i en egn uden byer, og hvor opdyrkningen af heden skabte trang til et bycentrum, en oplandsby med mange erhverv (42% af bef ved industri), gode forbindelser med bane og rutebiler til alle sider.

Der er 52 fredede oldtidshøje, de 5 tinghøje mod SV er anselige. 92 høje er sløjfet. En af Jyllands ældste bopladser fra den ældre stenalder ved Bøllund. 1959 fandtes i Ø kirke 171 spredt liggende mønter fra Vald Is tid til vore dage.

Lindbjerggaard har været hg, tidligt udparcelleret. Smuk hovedbygning fra c 1750. Siden 1876 i slægten Iversens eje.

I kommuneplantagen mindesmærke for sparekassedir Niels **Hansen Uhd** († 1908), en af sognets betydeligste mænd i nyere tid, gdjr i Egknud, sparekassens kontor var i hans gaard. En besindig og søgt raadgiver; naar en havde en vanskelighed, hed det: gaa om og snak med Niels Uhd om det! Paa mindestenen staar: Sandhed, ærlighed og trofasthed prægede hans liv, og plantør **J. C. Holt** († 1915). Mindesten for højskolemanden **Poul Bjerge** (* i Ø 1853).

Slægten **Øllgaard** stammer fra Ø. Overlærer **H. Øllgaard** oprettede 1954 Ø museum og skænkede sine samlinger af oldsager og gl bondekultur dertil. Derved en skolesamling med naturhistoriske genstande til undervisning.

Det var ved et møde i Ølgod kro, at verdens første andelsmejeri i Hjedding oprettedes 1882. Og de love, der blev fastlagt, har i det væsentlige uændret kunnet anvendes til den dag i dag af andelsmejerierne. De blev skrevet af **Niels Hansen Udh**, bøndernes altid korrekte juridiske raadgiver.

Strelluf sogn, 1954 ha, i Nørre Horne herred, Ringkøbing amt (fra 1. april 1966 under Ribe amt) er mod syd ved Lydum aa, hvor mosen er afvandet, ret frugtbart, ringere mod nord, hvor der er en del plantage. Byen S med skole (opf 1909, udvidet 1956), mh fra 1898, fh fra 1930, udvidet 52, alderdomshjem fra 1951, bebyggelser: Katrevel, Adsbøl, Mosbøl, Nørtarp, Østtarp.

Der er 24 fredede oldtidshøje, 54 sløjfet. Kærgaard har været hg.

Ølgod sogns historiker er **P. Storgaard Pedersen,** hvis bog om Ø sogn (1920) er kilde til en del af flg. Under henv dertil og til **H. K. Kristensens** bog om Ø Horne herr og til **N. H. Uhds** afhandling om den økonomiske udvikling her (FRA 1906) oplyses flg.

Provst **N. Gohr,** Frørup, som er født her, har gennemgaaet stoffet.

Af den ældre præstehistorie

Præsten *Herman Mynder* skænkede 1455 den ejendommelige malmdøbefont i Ø. Kanniken *Hans Markvordsen* var vist præst i Ølgod. 1554 omtales *Niels Bukk* som »præst i Vejle og kapellan i Ølgod«, 1556 var en kapellan i Ølgod Niels Pedersen kommet i strid med biskop Hans Tausen. Mag *Søren Jensen Buch* (1556–1606) tog lavhævd paa anneksgaarden, ejede gaarde i Strelluf og Adsbøl. Paa epitafiet er han fremstillet som en djærv, alvorlig mand med kraftige træk, havde flere sager, (se J. Richter i FRA 1903 s 124 f). *Hans Sørensen* (1606–41) var gift med en præstedt fra Øse, deres datter blev gift med en søn af biskop Hemmet (se sp i Lønborg og Albæk). Han anskaffede prædikestolen. Som gammel var han næsten blind. Provst *Peder Jensen* (1641–82), opgives forkert af Wiberg som søn af fmd. *Jens Pedersen Ølgod* (1682–95), var søn af Peder Jensen. *Jens Chr. Broch* (1695–1724) efterfulgtes af mag *Morten Wulfsburg,* som havde været sp paa Avernakø, men 1717 forlod han uden videre embedet, rejste udenlands, fik tilgivelse og blev sp her 1722–24, da han flyttede til Søllested-V. Han var meget lærd og søn af en lærd præst (sp i Alsted-F). Som barn skulle han engang overhøres af biskop *Thomas Kingo,* men da han begyndte at tale græsk, endog æolisk og andre dialekter, skal faderen have sagt: »Simpliciter mi fili, ut intelligat episcopus«. Men W var ikke saa rar, som han var lærd. »Hos ham var store naturens gaver, men som kvaltes ved liderlighed i ham.« Hans kone gav ham en formue, men han efterlod hende i yderste armod. (N 675, W III, 264). *Chr. Thomsen Lund* (1724–28) havde 13 børn. Han kom hertil fra Skarrild-A. Provst *Ude Sørensen Haar* (1728–89) var her i 61 aar. *Brorson* skriver ved vis 1744, at H prædikede over passionens ord: »Jeg er dertil kommet til verden at vidne om sandheden«. Hs prædiken var »helt vel og grundig, han er en alvorlig og flittig mand i sit embede. Ungd var saare munter til at svare, mgh særdeles agtsom og alvorlig i at høre Guds ord«. Omtrent ligedan hedder det ved vis. 1750. Brorson var vel tilfreds. 1756 prædikede H over Jh 19, 34, opbyggeligt, ungd svarede tildels vel, degnen, *Gregers Andersen,* er ustraffelig i levned, flittig i sit skolehold, forældrene mestendels flittige til at holde deres børn til skole (Vis s 18, 62, 107). Provst *Haar* havde i mange aar kapellan, fra 1766: *Hans Pertou,* der blev sp her og døde 1801. *Herman Esmann* (1802–24) var en myndig, betydelig mand, Epitafium. *Fr. H. Palludan* (1824–36) flyttede til Sæby-H. Biskop *J. P. Mynster* skrev, at han prædikede »trivielt og koldt, den sædvanlige lire, foredraget var død oplæsning ... ikke ét dybere kristeligt ord.Han mistænktes for ikke at lade bøndernes koner i ro. Men forbedrede sig« (Mynsters vis II, 102, se i øvr her II, 159). Pastor *J. H. Brandt* (1837–51) var en sand polyhistor. Naar han fik fat paa en bog, læste han den straks. Han var retskaffen og velvillig, men meget distræt, sær paa mange maader, var høj og muskelstærk, blev til sidst sindssyg (se her III, 200).

Tiden efter 1851

Der var ikke meget liv her omkr 1850. Men i 1850'erne var der nogen vækkelse paa Lindbjerg mark, og de vakte samledes til møder i hjemmene. De blev støttet af pastor

Jac M. H. Stilling (1851–58), som var paavirket af Grundtvigs kirkelige og folkelige syn, vakte liv baade kristeligt og folkeligt, holdt gudelige forsamlinger, som vakte bl a Bollerup Andersen (se ndf). Han var levende med i tidens politiske røre, og han søgte paa alle maader at vække Ølgod og Strelluf, men kun faa forstod ham.

Pastor *A. V. Læssøe* (1858–69) var broder til helten, oberst *Læssøe,* der faldt i Istedslaget 1850. Fra sin betydelige moder havde pastor L arvet interesse for kultur og kunst, var især fransk-interesseret, udgav flere bøger om franske forhold, rejste i udlandet (se her II, 153).

Pastor *J. H. C. Buchholtz* (1869–75) var en personlighed, uden partipræg, meget respekteret (se ndf).

Pastor *J. C. F. Olrik* (1876–94) var virksom for beplantning, han fik bygget fire nye skoler og en ny kirke her, var en fremragende personlighed, som vidste, hvad han ville, ligesom sin fader, den myndige provst i Tikøb. Der var noget fyrigt over ham, det saas straks i hans smaa, funklende øjne, hans blod kom let i kog, og dog var han overvejende saa mild, en typisk luthersk præst. Hans hustru var en begavet og aandeligt interesseret personlighed. Begge var afgjort grundtvigske, varme fædrelandsvenner, forkæmpere for frihed. Deres hjem var et samlingssted, hvor man følte sig hjemme (se her II, 457). Ved *Olriks* kaldelse den 14. jan 1876 blev der paalagt ham at betale 1300 kr aarligt til anvendelse til kirkeligt øjemed. Denne bestemmelse fik Olrik ved kongelig resolution af 6. dec 1878 forandret saaledes, at han maatte beholde pengene imod at han antog og lønnede en personel kapellan.

Efter Olriks død ophævedes den private ordning med hjælpepr, og der blev ansat en kapellan pro loco, senere kaldskapellan, saaledes dog at sognepræsten betalte det meste af lønnen, idet der blev paalagt sognekaldet en fast afgift, der først var 1500 kr senere 1600 kr aarlig.

Kapellanerne sled flittigt: *H. G. Gregersen* (1878–80) broder til den kendte grundtvigske skolebestyrer *Hans G,* Frberg, var grundtvigsk, jævn, hyggelig, en poetisk natur, meget fransk-inter, *J. T. Engberg* (1881–82) var her nærmest UP, blev senere ivrig IM, *V. E. Simonsen* (1882–83) var en begavet mand, men noget sær. Der gik flere historier om ham. *C. C. Schjørring* (1885–88) af den kendte slægt fra Fruering, havde været paa Askov, flyttede ind i den lille kapellanbolig, som i hast blev opført til ham og hans unge hustru, der var hans kusine (En fætter sang: »Dugen den kan hun ikke bruge, den kan ej faa plads i hendes stue«). De havde tre lykkelige aar her (Se Sigurd Schjørring: Præsten CC S, 1926, s 18 f). *Frede Bojsen Jensen* (1889–91) og hans hustru, forfatterinden *Thyra Jensen* havde et par gode læreaar i Ølgod. *Thyra Jensen* har i »Fra gamle præstegaarde, 1930, s 182 givet en udførlig skildring herfra. De rykkede ind i en lille aftægtsbolig hos gdjr *Anders Hansen,* Søndervang, men blev gæstfrit modtaget i prgd, hvor fru *Olrik* var død 1887, og huset styredes af Olriks søster, den varmhjertede, aandeligt interesserede, men noget skrappe frk *Sofie Olrik.* Paa den afdøde fru Olriks gravsten staar: »En god hustru er langt mere værd end perler«. Og hendes gode aand mærkedes stadigt gn den straalende børneflok, tre sønner, fire døtre. *Anders Hansen* passede sin fædrenegaard, ledede gymnastikken med ildhu i Ølgod, var en meget levende ung mand. Han tog lærereksamen og blev en skattet seminarielærer paa Jonstrup. Hans unge kone var ren madonnaskikkelse. De unge præstefolk var kommet i ungt og godt selskab. Pastor *Jensen* ordnede alt det haandværksmæssige, og da de tillige lejede storstuen, fik de ret god plads, selv om køkkenet var lillebitte, med aaben skorsten.

Ølgod præstegaard med sine længer ud mod vejen, den velholdte have, kranset af en rislende bæk, var bygget i 70-ernes smag, men anselig, og stuerne havde et fornemt præg med en vis kunstnerisk, enkel hygge, og der var altid fyldt med dejlige blomster. Gæstfriheden var stor, men den blev ikke uddelt i blinde. Det var en ære at blive indbudt til Ølgod pgd hos Olrik, han forstod at gøre alt festligt. Men han kunne ogsaa være nervøs og pirrelig. Han kunne have et tungt sind. I en hyggelig mørkningstime i Ølgod pgd, lød pludseligt Olriks smukke, bevægede stemme, og han citerede udenad hele salmen: »Jeg venter dig, Herre Jesus, til dom«. Det var herligt at se Olrik i den store kirke. Der var højtid og glans over hans gudstjenester. Lærer *A. J. Bruun* har i »Minder fra gl gr hjem« VII givet en betagende skildring af en paaskegudstjeneste, hvor paaskeliljer smykkede altret og *Olrik* begyndte med: »Tag det sorte kors fra graven«. – Over for de unge lærere var *Olrik* ridderlig og kærlig. Olrik havde omkr 1889 alvorlige vanskeligheder og fortjente kærlig forstaaelse. Fra Ansager havde Indre Mission bredt sig til Ølgod, og IMs fører, *Anders Stenderup,* der ikke syntes om, at *Olriks* gr forkyndelse samlede saa mange, omtalte *Olrik* som »den Satans præst«. Da A. S kort efter lod sig indtegne til alters hos Olrik, nægtede *Olrik* at modtage ham og henviste ham til pastor *Otto Moe,* Skjern, hvor A. S ellers gik i kirke. A. S gik til Olrik og beklagede vel, at han havde brugt anførte udtryk om *Olrik,* men da *Olrik* trængte ind paa ham, om han fremdeles havde den opfattelse af ham, ville A. S ikke svare nej, saa *Olrik* maatte atter alvorligt henvise ham til at søge til Skjern. A. S ville sætte sin krig igennem. Han lod sig atter indskrive til alters, og da *Olrik* nægtede at modtage ham, klagede A. S til biskop *Balslev;* i klagen anførte han, at han havde bedt Olrik om forladelse for sit udtryk. *Olrik* maatte indgive sin forklaring. Dette aktstykke er optegnet i Ølgods liber daticus, og man faar stor sympati for Olrik ved at læse det. Biskoppen var rørt og tiltalt af *Oliriks* optræden, og svarede, at han forstod *Olrik* og mente, at A. S burde tage til Skjern, men ak! biskoppen sluttede med at fastslaa A. Ss folkekirkelige ret, og at Olrik ikke kunne nægte at tage A. S til alters. Og saa kom den

uhyggelige søndag, da A. S benyttede sin tiltvungne ret og gik til alters, betjent af *Olrik*. Der var i det hele urolige aandelige forhold i Ølgod omkr 1890. Indre Mission gik stærkt paa, og her var tillige Lt mf (Bornholmerne), som udefra ikke var lette at skelne fra IM; der var levende grundtvigske kredse, som i disse aar byggede fh, hvor der blev holdt foredrag og gymnastik, og en frk *Juhl* holdt stærkt besøgte vækkelsesmøder (Frimission) med en egen glød, der drev midaldrende, ansete koner til at bekende de sælsomste ting.

Der var meget store afstande, og de skulle tilbagelægges til fods eller paa aaben vogn. Der blev holdt møder og gudstjenester i skolerne, og der var allerede i 80'erne tale om at bygge filialkirke i Ø sogn. Den gode, fromme *Mads Danielsen,* Krusbjerg, mente at have hørt kirkelokker ringe i Krusbjerg, og ventede, at kirken skulle bygges der. 1892 blev filialkirken i Bejsnap indviet. Befolkningen viste megen offervilje. I præstegaarden og i storstuen hos pastor *Jensens* blev der holdt møder, fru *Thyra Jensen* samlede kvinderne hver uge, og de kom gerne. Kapellanens løn var 1380 kr plus en offerdag. Derfra gik husleje og kørsel, men folk var enestaaende gavmilde med gaver af alle slags. IMs leder i Strelluf, *Søren Frandsen,* tilbød at køre gratis ved visse lejligheder, men da pastor J mærkede, at F ville omvende ham til IM, svarede han nej tak. *Thyra Jensen* fortæller om flere typiske skikkelser, f eks gamle *Ane Holm,* der som ung havde været stærk og selvraadig og nu var offervillig og mild, om *Stine Baggesgaard,* der saa gerne ville glæde præstens. Den store kirkegang, de mange gaver, lærer *Bruuns* støtte, proprietær *Schmidts,* Hongebjerggaard, der var meget at sige tak for i Ølgod. Pastor *H. F. Hansen,* Rind, som er født i Ølgod 1876, har hertil skrevet en længere beretning, som ganske slutter sig til Thyra Jensens skildring af Ølgod omkr 1890. Den næste hjpr, *Søren Andersen,* var IM, og blev kaldskap her 1895.

Provst *E. K. Thyssen* (1894–1916) svoger til pastor Richter, Vejen, og til pastor *C. C. Schjørring* var kendt paa egnen fra Sdr. Omme som en førende grundtvigsk præst og var meget benyttet foredragsholder. En adresse med 400 underskrifter ansøgte om, at han maatte blive udnævnt hertil, og han følte sig straks hjemme i Ølgod-S. Han var fmd for de fattiges kasse, for sygeplejeforeningen, var meget virksom for plejehjemssagen og hedeselskabet (hvor han 1908 kom i bestyrelsen), men først og sidst samlede han sig om præste- og provstegerningen, om arbejdet i skole og hjem, de tre kirker og i forsamlingshusene. Hans brodersøn, stiftsprovst *E. Pontoppidan Thyssen,* Gl Haderslev, talte ved hans begravelse om T som »den tro husholder i Herrens hus, tro mod sin slægt, tro mod den daglige andagt, tro i sit hjem og i sin gerning«. I Ølgod kendte han efterhaanden alle, interesserede sig for deres aandelige og timelige vel. En glad og ydmyg tjener. Han var en livets mand, som fyldte sin plads, han magtede forholdene bedre end mange andre, han var rodfæstet i sin kristendom og i sin danskhed, men kendte dog, trods sit stærke ydre, ogsaa til kampe og anfægtelser«. Ølgod ugeblad skrev ved hans død, at T »gik smukt ind i rækken af betydelige grundtvigske præster, som i de aar kom her til egnen. Han mindedes som den nidkære forkynder, der gn de mange aar kom i forbindelse med sine sognebørn paa næsten alle omraader. Han havde mange strenge at spille paa, ogsaa det folkelige, det nationale og poetiske. Han var en kæmpe af helbred, stor, bred og stærk og myndig. Han drev selv avlingen og gjorde det godt. Han havde et nært samarbejde med den dygtige førstelærer, *P. H. Sindberg,* og han var varm tilhænger af den særlige, vestjyske skoleordning. Som provst samlede han provstiets lærere til forhandlinger og selskabeligt samvær i Ølgod pgd, og overalt i provstiet kendte man hans lille køretøj med de gule heste eller skimler. Ogsaa han kunne have sammenstød med IM, f.eks. da han lod sine børn gaa til danseundervisning, og en deputation af alvorlige mænd kom i pgd for at foreholde ham det ugudelige ved dansen. Men børnene blev ved med at gaa til danseundervisning. Han støttede *Løventhals* mission og blev fmd for den efter pastor *Riemann,* og i jernbanekonventet var han en af de førende. Det var en stor sorg, da fru *Valborg Thyssen,* f Schjørring døde 1898, men han fik en god støtte i sin anden hustru. Saa blev der atter holdt møder i pgd og sommermøder i »Lunden« (*Aksel Thyssen* i Dansk præstegaardsliv, III, 128 f). Hans søn, landsretssagfører *P. Schjørring Thyssen,* der blev dræbt af nazisterne under den tyske besættelse, udgav 1939 en mindebog om sin fader. Den indledes af lektor *Sv. Norrild,* der fortæller, at T som ung var ven med *Jakob Knudsen* og *Holger Begtrup,* og søgte sin aandelige næring i Vartov og hos *Peter Rørdam,* Lyngby. Hans udprægede grundtvigianisme var nøje sammenvævet med hans danskhed, hans samarbejde med *Dalgas* og hans arbejde for Sønderjylland. Især bemærker man i denne bog den smukke adresse, som menighederne i Ølgod-S overrakte T ved hans afrejse herfra april 1916 med »tak for hans jævne og ligefremme færd, for raad og daad, for ordet, der fængede som en gnist hos de mange, der flokkedes om Ts prædikestol. Søndag efter søndag har de fyldte kirker skænket Dem talrige vidnesbyrd om, at Deres forkyndelse af ordet og forvaltning af de hellige handlinger blev højt skattet . . .«.

Flertallet af beboerne var grundtvigske, men der var ogsaa et aktivt IM samfund. 1892 var der bygget mh i Ølgod og 1898 blev der bygget mh i Strelluf. Allerede 1881 var gdjr *I. M. Olander,* Strelluf, blevet antaget som indremissionær, han døde 1915, en barnlig mild mand, meget flittig til husbesøg og møder (DnA 1916, 49).

Kapellanerne: Pastor *S. Andersen* (1895–98) var en solid IM præst. Pastor *N. P. Nielsen* var kkp 1899–1907, sluttede sig til IM, en stilfærdig og samvittighedsfuld præst. Der blev oprettet sdsk, KFUM og K, og der var flere gode medarbejdere: Vinterlærer *Jeppe Hejbøl Nielsen,* lærer *Aabye,* og nogle af arbej-

derne paa teglværket, f eks *Kjeld Jensen* og *Anton Sørensen*. I Ølgod var der tillige mange Lt mf, og i deres store mh samledes talrige til møder og ungdomsarbejde.

Pastor *And. Andersen* (1908–12) var grundtvigsk, en rig og frodig personlighed, *A. N. B. Wied* (1913–18) u p (IM), *H. M. Rasmussen* (1918–20) grundtvigsk, *J. A. L. T. Maagaard* (1922–25) n u p, de flg alle n IM: *C. C. Fjeldsø* (1925–29) *O. F. Borris* (1929–32), 1932–42: *J. J. Søe,* 1942–46: *I. Mandrup,* 1947–50: *I. M. Hauge,* 1950–62: *Arent Mortensen,* 1962–66: *Ove Bartholdy* og siden 1966: *E Thorsøe Nielsen.*

Sognepræsterne har alle været grundtvigske:

P. U. L. Øllgaard (1916–24), se Odense. Han mindes som varm og hjertelig, afgjort grundtvigsk i prædiken og foredrag, meget benyttet foredragsholder. Dygtig til ungdomsarbejdet, samlede mange, broder til biskop Ø.

Provst *C. Møller Andersen* (1924–44) var en solid og dygtig præst, ret god kkg. Han var grundtvigsk, med sit eget præg. Hans prædikener var vel udarbejdede med lidt ensformigt tonefald. Var en god støtte for den ny efterskole (ungdomsskole). Stilfærdig og venlig. Han holdt møder for ØM, han gjorde meget for de unge. Hans hustru hjalp ham meget, hun var en dygtig oplæser.

Pastor *Niels Petersen* (1945–55), en fin, stilfærdig præst, helt med sit eget præg blandt grundtvigske præster. Han er gaardmandssøn fra Lyne pr Ølgod.

Et stykke kirke- og præstehistorie og et billede af ham er givet i Kristeligt Dagblad, som spørger Niels Petersen (15. jan 66):

»Hvilken baggrund havde De for præstegerningen?

– Opvæksten i et grundtvigsk hjem og et grundtvigsk miljø, en glæde over grundtvigsk ungdomsarbejde, et studium ved Københavns Universitet i den liberale teologis epoke, og derefter tre aars virke som højskolelærer og gymnasielærer.

– Kom den liberale teologi til at betyde noget for Dem?

– Det forekommer mig, at den henviste os til at bygge paa vore egne personlige oplevelser. Men jeg læste med stor optagethed F. C. Krarups bøger. Vi var stillet saadan, at naar vi skulle prædike, maatte vi søge at gøre evangeliet levende for os selv og for andre – det var hele tiden det subjektive, der var i forgrunden.

– Og det tiltalte Dem ikke?

– Dengang vidste jeg ikke bedre.

– Vil det sige, at det grundtvigske i disse aar var gledet i baggrunden for Dem?

– Slet ikke, men dengang var grundtvigianismen afgjort præget af oplevelseskristendom.

– Er det forkert at have religiøse oplevelser?

– Afgjort ikke.

– Hvorfor forlod De hurtigt sognekaldet i Aale?

– Det skete efter indtrængende opfordring fra valgmenigheden i Vallekilde, hvis præst, Fonnesbech-Wulff, var blevet biskop i Roskilde. 1923 flyttede vi fra Aale til Vallekilde.

– Hvilken indflydelse kom aarene i valgmenigheden til at øve paa Dem, teologisk og menneskeligt?

– Det blev en videreførelse af den hidtidige udvikling, men med stærk indgriben fra nye tanker og nyt arbejde.

Tidehverv kom ret snart ind i billedet, men, bortset herfra, tror jeg, at der hos mig var en søgen efter noget nyt. Jeg tænker f eks paa en paavirkning fra kristelig-sociale tanker.

Hvordan forløb Deres møde med Tidehverv?

– Sidst i tyverne indbød jeg engang *Tage Schack* til at tale i Vallekilde, og jeg deltog i enkelte af Tidehvervs møder paa Hindsgavl, ved en enkelt lejlighed som taler. Der traf jeg mange, f eks Poul Olesen og Gustav Brøndsted. Tidehvervspræsterne slog dengang lidt til Søren, hvad jeg ikke fandt hverken nyttigt eller nødvendigt.

– Men ellers blev De Tidehvervsmand?

– Forholdene medførte, at »Højskolebladet« bad mig referere Tidehvervs møder og anmelde bevægelsens bøger, f eks skrev jeg om Bultmann's »Jesus«. Det forhold bevirkede vist, at jeg fik ord for at være mere tidehvervsk, end jeg var.

Gennem Tidehverv blev jeg hjulpet til en dybere Gudskundskab og frelseserkendelse. Ordet »frelse« fik et langt stærkere indhold og begrundedes afgjort i Kristus. Man begyndte ovenfra, ikke nedenfra.

– De tog afstand fra »den naturlige teologi?«.

– Ikke blot fra den, ogsaa fra det fremherskende grundtvigske syn: at bygge troen op paa menneskets trang. Det var mig dengang til hjælp at anskue Gudsforholdet netop som et forhold, ikke som et indhold.

– Dermed er vi tilbage ved det spørgsmaal, De ville vente med at besvare: Fornægter De den religiøse oplevelse?

– Søger jeg klarhed over min personlige udvikling i trediverne, finder jeg stor hjælp dertil ved at standse op ved mit salmebogsarbejde. Valg- og frimenighederne nedsatte omkring 1932–33 et udvalg til udarbejdelse af en ny salmebog, der forhaabentlig kunne være fælles for de frie grundtvigske kredse.

– De talte om, at De aldrig blev absolut Tidehvervsmand; hvad savnede De i bevægelsen?

– Jeg – og mange med mig – var gennem trediverne kommet i vanskelighed med synet paa det folkelige arbejde. Det var en af grundene til, at jeg 1937 planlagde og indbød til et møde, som forstander *Uffe Grosen* gav husly paa Vallekilde Højskole. Formaalet var, at evangeliet maatte blive forkyndt saa klart og helt som muligt. Dernæst – at søge oplysning om forholdet mellem evangeliet og det folkelige arbejde.

– Vallekilde fik stor betydning for Dem, men De blev der ikke?

– Nej. I 1940 fandt vi det nødvendigt at søge bort, skønt der næppe paa noget tidspunkt har været bedre aandelige forudsætninger for at blive.

Jeg blev sognepræst i Rønnebæk, hvor jeg var i krigens aar. 1945 flyttede vi til Ølgod, og jeg sluttede med seks aar i det lille embede i Naur.

– Interessen for det folkelige i grundtvigianismen blussede jo voldsomt op under krigen. Hvordan ser De paa udviklingen i det grundtvigske fra 1940 til dagen i dag?

– Hvad det folkelige angaar, maa der sikkert noteres en svækkelse, baade hos højskolen, som synes – i forbindelse med tiden i det hele taget – at være blevet mere skeptisk, og i ungdomsarbejdet.

Hvad menighedslivet angaar, tales der ofte med rette, som forøvrigt ogsaa i Indre Mission, om »de ringe dage«. Hvor de grundtvigske er i flertal i et sogn, kan det grundtvigske liv opretholdes, men det er svært, hvor de er i mindretal. Man kan ikke klare sig uden en grundtvigsk præst.

Grundtvigske folk har længe været svage i bekendelsen af deres tro – det er deri, det ligger. Men jeg ser godt haab i en vis fornyelse af grundtvigsk forkyndelse. Hos de yngre lægger jeg mærke til, at de prædiker om næsten og om frelsen som ubetinget naade.

– De er optaget af ydre mission, pastor Niels Petersen, men finder De, at grundtvigianerne som helhed har svigtet paa dette punkt?

– I første slægtled var grundtvigske præster afgjort de førende i ydre missions arbejde. Det var mænd som *Vilhelm Birkedal* og *Ferdinand Fenger*. Senere voldte brydninger mellem Indre Mission og de grundtvigske foruden Grundtvigs særlige missionssyn, at ydre mission fik en langt mere tilbagetrædende plads hos os.

Men med Santalmissionen, Østerlandsmissionen og Porto Novo kom ydre mission atter ind i billedet.

Selv førtes jeg ind i den ad menighedens vej.

I Vallekilde havde min forgænger Fonnesbech-Wulff, indarbejdet Santalmissionen, og man bad mig føre sagen videre. Meget hurtigt var min optagethed vakt – og den har holdt siden. Hvor vi har boet, oprettede vi Santalkredse, og i Ølgod virkede vi desuden for ØM og Porto Novo.

Det har været let at oprette missionskredse blandt de grundtvigske paa de steder, jeg fik min præstegerning, men noget tilsvarende lykkedes ikke i tilstødende sogne, trods varm tale derfor.

Ydre mission bør være en del af hvert kirkemedlems liv. Jeg har ofte tænkt paa, at der hvert aar burde foretages en indsamling fra hus til hus for ydre mission.

Da jeg maatte ønske, at ydre missions arbejde blandt grundtvigske i landet som helhed blev styrket, og at der kunne blive mod og lyst til at oprette nye kredse, fik jeg arrangeret et møde paa Uldum Højskole i april 1939. Mange deltog, og mødets foredrag blev trykt. Professor *L. P. Larsen* og missionær *Kampp* var hovedtalere. Men jeg mindes desuden med tak *Rs. Anker-Møller* som varm talsmand for Porto Novo – han var selvstændigt tænkende, munter, samarbejdsvillig.

Ved et lignende møde det følgende aar var hovedtaleren den meget missionskyndige pastor *H. F. Jørgensen* som stod ØM særlig nær«. (Se iøvr her VI, s 540).

Pastor *K. M. Holm,* siden 1955. Han skriver 1966: Kkg er 4–9 og 5 pct. Ret gode forhold, helt overvejende er befolkningen kirkelig. Der findes megen afgjort kristendom og ingen eller kun lille modstand. Præget af den store stationsby. IM, 2 sdsk, 2 KFUM og K, ret store kredse af Lt M, med 2 fh, KS (100, fmd Sp), 4 DdU, overv gr præg.

1868 oprettedes en *højskole* i Vestkær. Det var pastor *Jens Schjørring,* Hodde, og folketingsmd *J. M. Bollerup Andersen* (* 1822, † 68), der sm m flere af egnens bønder tog initiativ dertil. Skolen flyttedes 1872 til Østbæk, hvor den virkede til 1881. Skolens forstander var *Niels Hansen* fra Ansager, kaldet *Hansen, Aal,* fordi han senere drev skolevirksomhed i Aal. Højskolen her blev aldrig stor, havde 20–30 elever, men den betød en del for den aandelige udvikling, og ogsaa i de økonomiske forhold kunne dens indflydelse spores. (Det var jo her det første andelsmejeri oprettedes). Skolen fortsætter i vore dage som *Ølgod ungdomsskole,* under ledelse af forstander *Gunnar Vedsted-Hansen,* og har c 100 elever.

Luthersk missionsforening har været en ikke ubetydelig faktor i det aandelige liv i Ølgod. Der blev holdt møder paa Lindbjerggaard, og 1890 byggedes et mh, som blev solgt og et større mh byggedes 1906. Desuden har de bygget mh i Krusbjerg. Lederne har været *A. Iversen* og hustru, Lindbjerggaard, gdjr *K. Holm,* Grønfeld, *K. Frøsig,* Lindbjerg og friskolelærer *K. Andersen,* Lindbjerg, gdjr *Holger Andersen,* Hedehuse, gdjr *N. Breum Jakobsen,* Grønfeld.

Lt Mf holdt søndagsskole i missionshuset i Ølgod, paa Lindbjerggaard og i Grønfeld hos *Jac. Breum Jacobsen,* og fra midten af 1890 til omkr 1906 hos *Chr. Mogensen,* Bejsnap. Lærerne her var gdjr *Jørgen Korsgaard Kristensen,* Skovlund, *Jørgen Thorlund Haahr,* Lindbjerg, og manufakturhandler *I. C. Frøsig,* Ølgod. Hvert aar holdes stor juletræsfest i Ølgod for alle sognets søndagsskoler. Ud fra søndagsskolearbejdet indlededes og udbyggedes ungdomsarbejdet med bibelkredse, samtalekredse, ungdomslejre m m.

Indre Mission fik fodfæste her, dels ved paavirkning fra Ansager, dels med pastor *Søren Andersen,* og der var nogen IM vækkelse senere navnlig 1904–05.

Den førende i IM gn et slægtled var gdjr *Adolf Olander,* Ølgod († 1964), missionær Henry Mortensen, Gram, skrev i IM Tid 1964, s 238 bl a:

»En gammel kæmpe er faldet, og der er blevet en tom plads, først og fremmest i hjemmet, men ogsaa inden for Indre Missions samfund i Ølgod, hvor Olander havde sin plads. Han var en af de ledende i Ølgod missionshus, hvis formand han ogsaa var indtil 1941. Olander var en lang aarrække medlem af menighedsraadet og to perioder i sogneraadet, han var

en mand, der havde sine medmenneskers tillid.

Hvor var han tro til at følge baade møder og gudstjenesterne saa længe han magtede det, og naar han tog ordet til vore samtalemøder, blev der lyttet, for der var noget at lytte til og noget at lære. Olander var en mand, der levede Gud nær. Jeg mindes engang ved et møde, hvor der blev talt om at vidne og være noget for andre og det ikke altid var saa let, da rejste Olander sig op og sagde: jeg forstaar ikke rigtig, hvad I mener, oplever I da ikke noget med Gud i det daglige, naar man som kristen prøver paa og ydmygt beder om at leve Gud nær, saa oplever man noget, og faar noget, til sig selv og noget at dele ud til sine medmennesker. Og dem, der har været i Olanders hjem, enten det saa var til fest eller en ganske almindelig aften, ved, at naar han tog sin bibel og holdt andagt, var det ikke noget forjaget, der skulle overstaas i hast, men ordene blev overvejet, og der var inderlighed i bønnen, uden at den var sentimental, ogsaa dette vidnede om hans nære gudsforhold. Mange er de missionærer og præster, der som talere kom til Ølgod, og har hentet velsignelse og frimodighed i dette gæstfrie hjem.

Det var et stort følge, der fulgte Adolf Olander til hans sidste hvilested paa Ølgod kirkegaard fredag d 3. april 1964.

Pastor *Ove Bartholdy* talte ud fra ordene i 2. Tim 4,7–8. Den gode strid har jeg stridt, løbet har jeg fuldført, troen har jeg bevaret. Saa venter mig nu retfærdighedens sejrskrans, som Herren, den retfærdige dommer, vil give mig paa hin dag og ikke blot mig, men ogsaa alle dem, der har glædet sig til hans tilsynekomst. Og er der nogen, disse ord passer paa, saa var det Olander, han var en israelit i hvem der ikke var svig.

Missionshuset er blevet udvidet, og der kan i Ølgod regnes med c 70 familier til IM. Ledere har været bl a indremissionær *Olsen, Ø*, indremiss *N. Nielsen, Kr. Randrup, P. Stidsen, E. Engmark, Jens M. Jensen, Th. Østergaard* (til 64) gdjr *Kr. Steffensen,* Gammelgaard, gdjr *Jeppe Hvergel Haulund, Ø*, indremiss *H. Anthoniussen.*

Det store flertal stemmer grundtvigsk ved bispevalg. Sognepræsterne har ledet det grundtvigske arbejde og KS, bl læge ledere kan nævnes: gdjr *A. Mikkelsen,* Hjedding, førstelærer *Dejligbjerg,* Grønfeld, overlærer *Gejl.* KS har c 100 medl, 4 DdU.

1910 opr en afd af Dansk missionsforbund, og derfra har Pinsemissionen udskilt sig.

Ølgod er et sogn med liv og aandeligt røre, et rigt foreningsliv, mange møder af kirkelig og oplysende art, der ofte kan samle hundreder af mennesker, men sognets midtpunkt er stadigt den gamle kirke.

I *Strelluf* sogn mærkedes nogen aandelig vækkelse omkr 1846–47, den havde pietistisk oprindelse og søgte næring gn *Vilh. Birkedals* forkyndelse i Sdr Omme. Flere familier drog da 25 km til Sdr Omme til fods for at høre Birkedal. I pastor *Jens Schjørrings* tid i Hodde blev *Kr. Jensen* og hustru, Karen, paa Adsbølgaard grundtvigsk paavirket, *Jens Schjørring* og *P. Larsen-Skrœppenborg* betød meget for dem, og der blev en lille gr kreds Ogsaa Indre Mission fandt ind i sognet. Miss *I. M. Olander* er omtalt ovf, han boede i Adsbøl, og 1898 byggede man mh. Blandt de senere ledere kan nævnes gdjr *Anton Andersen,* gdjr *Jens Krogh.* Den aandelige udvikling har i S sogn været harmonisk og sund.

Skolen. Der er nu i Ølgod en købstadordnet byskole, samt 7 landsbyskoler. I S er der 1 skole.

Blandt de mange dygtige lærere kan foruden fornævnte anføres: Lærer *Jens Pertou Haar* († 1837) var søn af proprietær H, Lindbjerg, der igen var søn af provst Ude Haar her († 1789). Lærer Haar kom hertil 1812, var teol student, hjalp ofte med prædiketjeneste, »den mest afholdte af de gamle degne«, var rationalist, en ypperlig sanger (se P. H. Haar: Slægten H, 1944), han var livlig og selskabelig. Den dygtige og tiltalende lærer *Bruun* (»Gamle Bruun«) var noget streng, men børnene lærte noget. Lærer *Sindbjerg* er omtalt ovf, han var meget anset og ofrede megen tid paa ungdomsarbejdet i de gr ungdomsforeninger ligesom hans efterfølger, lærer *Bloch.* Om disse lærere tilføjes:

Lærer *Niels Th. Bruun* (1857–79) Ø, * 19 i Varde landsogn, omtales som en af herredets dygtigste lærere, sang og fortalte med børnene, imod remseriet. – *P. H. Sindbjerg* (1879–1919), fremragende lærer og taler, konservativ folketingsmand, grundtvigsk, virksom i DdU. *N. H. Bloch* (1907–24, overlærer 23), historisk int, virksom i DdU. *P. H. Juhler* (* 83) blev overlærer her 1925, virksom i aftenskole, foredragsholder. – Desuden skoler i Vestkær fra 1906, Grønfeld fra 1907, Hejbøl fra 1901 (her har *F. Frederiksen,* sp Kegnæs, været lærer 02–06), Vallund skole, Forsomho skole.

Førstelærer *Holger Øllgaard* (* 88 i Strelluf) blev lærer i Hejbøl 13. En dygtig lærer. Plantningsmand (fmd for Ølgod og Omegns Plantningsforening – ialt 22 sogne – fra 1930). Samlede gennem aarene en stor og værdifuld antiksamling fra egnen, især oldtid og almuekultur. Denne betydelige samling skænkede han til Ølgod kommune. Der oprettedes et lille godt museum i den tidligere kapellanbolig ved Kirkepladsen. Som et vidnesbyrd om, hvor godt afrundet og værdifuldt et sognemuseum, *H. Øllgaard* ene mand her har skabt, kan henvises til, at Ølgod museum i 1964 modtog statsanerkendelse efter henstilling fra ministeriet om at indsende ansøgning herom. (H. Øllgaard har i en aarrække været museumsinspektør ved Varde museum). I Lindbjerg skole var *J. J. Aaby* lærer fra 1902–32. I Grønfeld var *P. Møller* lærer fra 1888–1920. *H. Dejligbjerg* fra 1920–61. Førstelærer *J. L. Jensen* (* 89 Tistrup, blev lærer i Krusbjerg 22).

Nuv skoleleder: Skoleinspektør *E. J. Salomonsen,* * 08, Ølgod. Ungdomsskolen for piger er oprettet 1922.

Jens M. Bollerup Andersen (* 1822, † 68) overtog 1848 sin fødegaard Gammelgaard i Ølgod, han drev den frem med stor dygtighed,

anlagde en smuk have, som var en seværdighed. I aandelig henseende blev han stærkt paavirket af pastor Stilling, blev en gr fører. Han blev en høvding i Ølgod, fik en masse tillidshverv: Sognefoged 48–67, sogneraadsfmd 51–67, (som den første bonde), fmd Vestkær højskole, (amtsraadsmedl 59–61) folketingsmd 53–55 og landstingsmd 66–68. Han gik levende op i lovgivningsarbejdet, tro mod sine dybeste interesser, i sager som valgmenighedsloven og landkommuners styrelse. Dsk folketidende kaldte ham et af Folkepartiets mest trofaste og begavede medlemmer. (Bollerup A var søn af Anders Mortensen, og denne var atter en søn af Morten Vestkjær († 1839), som kirkebogen giver følgende anmærkning: »Var en gudfrygtig og i sin kristendom særdeles vel oplyst mand«, og som ejede en stor bogsamling, en sjældenhed blandt bønder i disse tider). Bollerup A var en dygtig bonde og havemand. Paa hans gravsten staar der: »Bondefører, snild i raad! Dansk af hjerte, stærk i daad! Frihedskæmpe, hvor det gjaldt, savnet er du overalt!«

Det var pastor *Jens Schjørring,* Hodde, der skrev de smukke og sande mindeord. De var fælles om deres grundtvigske livssyn og var ogsaa fælles om, sammen med andre gode mænd, at realisere Schjørrings tanke om oprettelsen af en højskole, som dog næppe var blevet til virkelighed uden Bollerup Andersens energi og praktiske dygtighed. 1868 aabnede højskolen i Vestkær med en af egnens gode sønner, *Niels Hansen,* som forstander.

Litt: Poul Bjerge i Jy saml 3 r, V, 1908, 485—506 samme: Jyske bønder, 1921, DBL, I, 370).

Sparekassedirektør *N. H. Uhd* var en af sognets betydeligste mænd i nyere tid. Gaardejer i Ekknud; sparekassens kontor var i hans gaard, se ovf. Han var en af dem, der var med til at bære udviklingen frem i Ølgod, et godt eksempel for andre, rolig og vel hjemme i sagerne, en pryd for sin stand, en af dem man lyttede til.

(Af ydre vil jeg ligne ham ved *P. Madsen,* blot med et alvorligere ansigt, skriver *N. Gohr,* provst, Frørup, søn af landinspektør Tonnes Gohr, Ølgod).

Forf *Salomon J. Frifelt,* er født i Ølgod 1889, kom paa højskole 12–15, højskolel i Levring, blev derefter journalist nogle aar ved »Vestkysten«, overtog 1923 fødegaarden Frifelt i Ølgod. Skrev allerede som dreng, forsøgte sig 11 aar gl som redaktør, udg 1918 sin første bog »Lyng«, af Hedens Krønikebog, senere: Af Jordens Æt, Mellem to taarne, Gennem de jydske udmarker, Bøj dig for blæsten m fl. Mange novellesamlinger, personalhistoriske, kulturhistoriske, folkepsykologiske bøger. Formand for Hist Samfund f Ribe amt 1937–64. Frifelts emner er samlet om jorden, ætten, arven, Guds Almagt.

1923 oplyses: Kkg 10 og 25 pct, gr overv, en del IM, 3 fh, efterskole, en del sektvæsen,. 1931: Gode forhold, hørelyst, 2 mh og IM smf, KFUM og K, 2 fh, KS, 3 DdU, frimission. 1943: Kkg 10-10-8 pct, stor stationsby med mange ukirkelige, 2 mindre IM kredse, ret store Lt mf kredse, KS, 3 DdU, gode forhold. 1954: Kkg 4-9-5 pct, helt overvejende kirkelig befolkning. Men brugen af gudstj er maaske i aftagende. 2 IM kredse, 2 sdsk, 2 KFUM og K, Lt mf (200) overv ukirkelig, men værdifuld for sognet, KS (80 sp) 4 DdU, ungdomsskole, pinsemiss (28) Dsk missionsfbd (17). 1966: Kkg, 4-5-9 pct, ret gode, KS (100 sp), ellers som hidtil, se ovf.

Ølgod kirke (Sct Laurentius), den anseligste og interessanteste i herredet, paa en bakke mod vest i byen, er smuk og statelig. Opført (iflg møntfund) i 12. aarh, skib, kor og apsis er romanske af granitkvadre (skibet delvis hvidkalket) paa profileret sokkel. Spor af de oprind vinduer med monolitoverliggere. Over det oprind runde vindue i apsis en reliefsten med mandehovede, i skibets mur relief af en løve ml søjler, syddøren er bevaret (udvidet), norddøren tilmuret. Rundbuet præstedør med kilestensstik, i korets sydmur. Anseligt sengotisk taarn med sadeltag, vaabenhus mod syd fra 1959 (1638 havde kirken 2 vaabenhuse og et dobbeltkapel mod syd, nedrevet omkr 1760). 1959 flg en stor restauration, i gulvet fandtes 171 mønter og 5 blysmeltegruber. Apsis har halvkuppelhvælving, skibet bjælkeloft. Taarnet, der har haft 4 gavle, har hvælvet taarnrum. Korbuen er udvidet, i triumfmuren har der været to alternicher. Meget af det smukke inventar er skænket af kirkens præster (se ovf). Det blev restaur 1956 f. Det oprind alterbord (op ad apsidens østvæg) dækket af en granitplade, helgengrav. Nymuret alterbord under apsisbuen. Smuk renæssancealtertavle med kartouche-topstykke og Adam og Eva paa sidefløjene. I midten malerier fra 1900 af Hans Agersnap (korsfæstelsen, opstandelsen, Emmaus). De gl malerier fra lidelseshist fjernet til Varde museum. Kalk og disk fra 1599. Sengotiske, forsølvede messingstager, lille malmfyrfad paa korets væg. Lille malmfont, baaret af 4 kvindelige figurer paa profileret fod-ring, fra 1455, skænket af præsten Herman Mynder (jvf indskrift). Relief af kirkens skytshelgen, Sct Laurentius og en biskop. Daabsfadet er sydtysk fra c 1575 med syndefaldsscene, tinkande fra 1812. Barok, sekskantet daabshimmel. En gl romansk granitfont, fundet 1936, er nu i en have. Stort korbuekrucifix fra c 1525 paa skibets nordvæg, rest 1948. Landlig renæssanceprædikestol fra 1609, i storfelterne relieffer af syndefaldet, bebudelsen, daaben og den korsfæstede. Stor lydhimmel. Opgang med akantusbarok. Renæssance-herskabsstole med kraftige trekantgavle fra c 1625. Det øvrige stoleværk i ungrenæssance med akantusdek og foldeværk i fyldingerne. Nyere lysekroner, pulpitur fra 1910 i skibets NVhjørne. Taarnur fra 1938. Klokken omstøbt 1822. I koret muret begravelse, flere mindetavler o s v. Nyt gulv i klinker. Nyt varmeværk. Nyt orgel. 350 sd. — Moderne ligkapel fra 1959. Ved kirkegaardsdiget mindesten for faldne 1848—50 og 1864.

J Richter i FRA 1903, 124—37, M. Bencard smst. 1962, 355 f, H. K. Kristensen: Ø Horne herr, 1944, 326, 338 f.

Bejsnap kirke, indv 14. aug 1892, arkit J. B. Løffler, opført af røde teglsten med tagrytter og et lille vaabenhus mod syd. Bjælkeloft, altertavle med maleri fra 1915 af J. T. Skovgaard, i forgyldt bladramme. Tidligere stod et krucifix paa alteret. Kalken skænket af pastor Olrik, nyromansk granitfont med messingfad fra 1933. Lysekroner fra 1914 og 1930, 200 sd. Orgel

Strelluf kirke, vestligt i byen, midt i sognet, har romansk skib og kor, vist opført i to tempi, da materialet dels er raa kamp med hjørnekvadre, dels granitkvadre, skraasokkel. Koret har valmtag, syddøren bruges, norddøren er tilmuret, men karmsten og overligger ses. Korets slanke nordvindue bevaret. Korbuen har profilerede kragbaand. Lavt vaabenhus mod syd af munkesten og kamp. Taarnet af munkesten, overpudset, sadeltag, forhøjet 1918. Skibet har bjælkeloft, koret hvælvet, taarnrummet hvælvet. Kirken er hovedrestaur 1945. Renæssancealterpanel, altertavlen er sammen m lektorieprædikestolen (Pont Atl V, 741) fra c 1595. Altertavlen har i storfeltet maleri af Anker Lund fra 1885 (Jesus, Martha og Maria), det øvrige nystafferet 1918. Kalk fra 1745, høje stager, romansk granitfont med dobbeltløver og baandfletning, glat daabsfad

fra 1736, femsidet fontehimmel, stort korbuekrucifix med evangelistsymboler, har nu 5 arkadefelter, oprindeligt med relieffer af apostlene, der senere anbragtes paa et nu fjernet vestpulpitur. Figurerne opstilledes 1945 i skibets vestende. Flere mindetavler. 200 sd. Orgel.

Palle Fløe og O. Nielsen, Jy saml VIII, 1880—81, 289 f.

Folketal: 1850: 1456 og 359, 1901: 2695 og 535, 1925: 3808 og 521, 1965: 4281 og 477.
Altergæster: 1922: ialt 2400, 1934: 1500 og 400, 1942: 1000 og 300, 1954: 1100 og 425 og 335, 1965: 1300 og 340 og 206.
Menighedsraad: 1922: 11 gr, 3 IM, 1934: do, 1942: 11 gr, 2 IM, 1 soc, 1953: 11 gr, 3 IM, 1 Lt mf, 1 soc, 1961: do, 1965: 12 gr, 2 IM, 2 Lt mf. valg i Ø.

Sognepræst

Indt 1857: a) 103 rug, 8 byg, b) 302 rdl, c) naturalier afløst, d) 580 rdl, e) 75 ager, 66 eng, 100 hede, 8 td hartk. God grundmuret pgd, 8 vær. — 1870: Regul: 2028 kr, netto 4030 kr. — 1913: 1 kl, 1946: 2 kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1878.

12. 11. marts 1837–8. juli 51 (sp Grindsted-G 12 okt 32): **J. H. Brandt,** fl t Skeby-O, se der.

13. 20. sept 1851–9. maj 58 (præst Kbhvn civile arrest 1. okt 44): **Jacob Michael Henrik Stilling,** * 8. jan 15 Viborg. Forældre: Guldsmed Christian S og Anna Enslev. Stud Viborg 32, c juli 40 (1), lærer Chrhavns borgerskole, medbest Kbh Brgdssk til 51, † 9. maj 58. ∼[1] 45 Maria Camilla Thomasine Lassen, * 7. juli 19 Frederiksberg, † 27. jan 49. Forældre: Jstrd, toldinspektør i Helsingør Lars L og Kirstine Cathrine Elisabeth Møller. ∼[2] 9. sept 53 Maria Gabriele Beata Kalkar, * 17. maj 29 Odense. (∼[2] skibsfører Harald Rothe af Kbhvn domkirke), † 5. marts 06. Faderen: Sp i Gladsakse-H, † 86, se der).

Udg 44: Borgerdydssk i Kbh før og nu, skr 45 i »Fædrelandet« om fængselsselskabet, skr 48 i Teol tidsskr, 357 f om Johan Gerhards opbyggelige betragtninger. ES III, 284, Hundrups skolekalender, 1845, 29.

14. 29. juli 1858–20. marts 69: **A. V. Læssøe,** fl t Svallerup, se der.

15. 2. juli 1869–26. okt 75 (sp Harridslev-R 15. okt 60): **Johannes Henrik Caspar Buchholtz,** * 24. febr 21 Saltø, Karrebæk. Forældre: Forpagter Hans Vandal B og Elisabeth Redsted Faber af Marvede-H. Stud Slagelse 39, c juli 45(h). Huslærer, lærer Tømmerup 53, † 26. okt 75. ∼ 5. maj 55 Dorothea Gesina Schnittger, * 31. okt 26 Kbhvn, † 15. sept 81. Forældre: Dyrlæge Erdmann Nicolai Joachim S og Abelone Magnussen. – Broder: V Velling-S.

J. H. C. Buchholtz: Han var en meget ejendommelig mand, der blev ualmindelig afholdt af begge sine menigheder. Sin tiltrædelsesprædiken endte han med følgende ord: Her har I mig saa med alle mine skrøbeligheder, med alle mine daarligheder og med alle mine dumheder. Provst *Assens* fra Jerne, der indsatte ham, blev helt forfærdet over slig en begyndelse, men maatte senere skatte *Buchholtzs* ejendommelige personlighed. Det var ikke endda saa meget hans forkyndelse, der gjorde indtryk som dette, at han færdedes rundt i sognene med sit enspænder-køretøj, hvor han indlod sig i samtale med hvem han traf paa, og hvor han i korte sætninger, der ofte havde en skærende form, kunne sige folk de bedste sandheder. Folk ville derfor gerne tale med ham, for hans svar var saa ægte, som hans person var ægte.

Buchholtz tilhørte ikke nogen bestemt kirkelig retning; da gaardmand *Jens Christensen* i Vallund en gang spurgte ham derom, svarede han: Jeg er sognepræst til Ølgod og Strelluf, og mit navn er *Buchholtz,* men hans vidnesbyrd kom som et stærkt udtryk for, hvad han selv levede i, at kristne mennesker kunne tage imod det, hvad kirkelig farve de saa end havde, og saa alle maatte faa agtelse for ham. Han drev selv præstegaarden, og det vakte opsigt, da hans folk kom drivende til fods fra Vendsyssel med hans besætning af heste og kreaturer. En del af disse folk havde tjent ham i mange aar, og to af dem stiftede hver sit hjem i Ølgod sogn, en i Hejbøl og en i Tarp. (Efter provst Thyssen).

Museumsinspektør *H. Øllgaard,* Ølgod, tilføjer:

Pastor Buchholtz har ikke i eftertiden faaet megen omtale, og udadtil var han vel ikke meget kendt, og han deltog ikke i de heftige brydninger, de forskellige retninger og sekter imellem, men som sognepræst fik han paa egnen et godt eftermæle. Han tog sig meget af fattige og lidende mennesker, og hans dygtige hustru Dorothea, født Schnittger, var meget vellidt. Præstehjemmet var søgt af unge piger, der skulle lære husholdning. Det var skik at afholdte præster blev opkaldt, og navnet Buchholtz blev i disse aar ret almindeligt i sognet. En mindetavle over pastor B blev opsat i Ølgod kirke.

16. 14. jan 1876–24. jan 94 (sp Bølling-S 9. aug 69): **J. C. F. Olrik,** fl t K Stillinge, se der.

Hjælpepræst hos pastor Olrik

1878—80: **H. G. Gregersen,** se Vaabensted-E.
1881—82: **J. T. Engberg,** se Mosbjerg-B.
1882—83: **V. E. Simonsen,** se Niløse.
1885—88: **C. C. Schjørring,** se Tranebjerg.
1889—91: **F. E. Bojsen Jensen,** se Søllested.
1892—95: **S. Andersen,** kkp her, se Skjern.

17. 13. juli 1894–30. marts 1916 (sp Sdr Omme-Hoven 3. sept 85): Provst **E. K. Thyssen,** provst her 19. juni 08, fl t sp Sct Catharinæ k, Ribe, se Ulkebøl.

18. 22. dec 1916–22. dec 23 (sp Velling 22. nov 09): **P. U. L. Øllgaard,** fl t 1. rkp Domkirken (Sct Knuds k), Odense, se der.

19. 31. marts 1924–13. sept 44 (sp Voldum-R 15. april 19): Provst **Christen Møller Andersen,** * 3. jan 77 Gjellerup. Forældre: Gdjr Ole Frølund A og Else Marie Jensen. Stud Østersøg 97, c 03–2 (1), husl Ring pgd, ophold paa Askov og Ryslinge højsk, ord kat Frederiks k, Kbhvn 28. maj 05, sp Idum 6. okt 09, provst Ø-V Horne herr 17. okt 36, afsk 13. sept 44, † 22. okt 53. ∼ 18. maj 10 Martha Maag, * 14. dec 75 Kbhvn, † 1960. Forældre: Grosserer Johan Adolf Lue M og Andrea Schmidt.

»I de 20 aar pastor Møller Andersen og hustru Martha virkede i Ølgod-Strelluf og Bejsnap blev de meget afholdt af menighederne. Han var en stilfærdig mand, der i al sin færd prøvede at virke som et godt eksempel, især for ungdommen. Gennem en aarrække var han fmd for den store ungdomsforening i

Ølgod. Ogsaa meget brugt som foredragsholder paa egnen. Hans forkyndelse i kirkerne var mild og overbærende med særligt syn for kristendommens lyse sider. En tit brugt vending i hans forkyndelse var: God og glad følges ad. Ikke særlige oratoriske evner, men jævn, stilfærdig, vederheftig tale, som alle forstod. Han holdt meget af i sine prædikener og foredrag at midtsamle sin mening i ordsprogsformede sætninger: En opgave er tit en gave. Og en gave vil altid rumme en opgave. –

Han og hans hustru medlevede stærkt i menighedens dagligliv med møder, sammenkomster, familiefester. Sammen med gudstjenester i de tre kirker og de mange kirkelige handlinger var det en baade krævende og opslidende præstegerning. Under besættelsen, da der ikke kunne køres i bil, maatte Møller Andersen i alt slags vejr tage de store vejafstande paa cykle. Det var tit langt ud over, hvad hans fysik kunne holde til. Hans højtbegavede hustru var ham en god og trofast hjælper. Hun førte kirkebøgerne, fulgte ham ud til møder og gudstjenester, oprettede kvindekredse til fordel for Porto Novo og Østerlandsmissionen. Hun var en fin og skolet oplæser.

Da provst Møller Andersen og hustru flyttede fra Ølgod til Holstebro, blev han her en virksom og afholdt sygehuspræst«. (Salomon Frifelt).

Pastor *Im. Mandrup* skriver:

Provsteparrets modtagelse af et ungt præstepar, der skulle begynde en præstegerning i første embede midt i krigens mørke og tunge aar (1942) savner vist sin lige med hensyn til venlighed og omsorgsfuldhed.

Som ældre kollega kunne provsten bedst lignes ved en ældre broder, der klogt og erfarent, venligt og kærligt gav sin meget yngre broder gode raad og oplysninger baade om gerning og mennesker. Han vidste besked om de pligter, der hørte til en præstegerning, og han tog den selv som et ansvarsfuldt kald, der var betroet ham. Og han havde en sjælden evne til at skønne, hvad der var sandt og ægte hos mennesker, og hvad der var uægte. Han var ikke bange for, at der skulle gaa noget fra ham selv ved at betro sin kapellan alle de kirkelige handlinger, det overhovedet var muligt.

Som sjælesørger var han flittig og udrustet med rige evner og færdedes ved syge- og dødslejer med stor nænsomhed og kærlighed. »Provsten tog ikke livet af præsten«. Den gamle Vestkjærgaardsmands ord, naar han tog tømmerne for at køre til Varde: »Saa i Jesu navn,« som provsten undertiden nævnte, kan vist staa som udtryk for den maade, hvorpaa han tilskyndede syge til at betro sig i Guds haand.

Iøvrigt laa det ikke for ham at gentage sig selv. Skoleinspektør (dengang kaldet overlærer) Juhler forundrede mig engang højligt ved at sige, at selv i bryllupstaler, som dog vist de fleste præster finder vanskeligt at variere, sporede han aldrig gentagelse hos provsten. De to havde dog tjent sammen i Ølgod kirke gennem næsten alle 20 aar. Naar jeg nævner overlærer Juhler, kommer det i mine tanker, at han i de rige samtaler, vi ogsaa havde, engang fortalte, at han og provsten havde talt med hinanden om, hvordan de skulle dø. Saa skulle det nu for de to blive paa nær samme maade. (De fik begge en lammelse, mens de stod paa en talerstol og døde faa dage efter).

Paa prædikestolen greb provsten vel ikke folk ved en blændende optræden, men saa meget mere ved prædikenens indhold. Han kunne paa en stille maade (tilsyneladende med lukkede øjne) prædike, saa det gik ind i folk. Som regel var hans prædiken samlet om en enkelt tanke, som – belyst ved levende eksempler – satte sig fast hos tilhørerne.

Ogsaa i provstens aar som emeritus i Holstebro var han os til hjælp. Ofte kom patienter her fra Breining sogn, hvor jeg senere blev præst, med hilsen fra ham og gav udtryk for deres glæde over hans besøg hos dem under sygehusopholdet. Og da vi selv fra vor familie maatte paa sygehus, var han os der til megen trøst og opmuntring.

Provste- og sognepræsteembedet udnævnes man til af vort lands højeste myndighed, som saa igen fritager embedsmanden fra hans embede, naar en vis alder er naaet. Men for provst Møller Andersen var det at være præst ikke blot noget i forbindelse med et embede, man lønnes for. Han blev ved med at være præst, indtil Gud, som havde kaldet ham, og som for ham var højeste myndighed, fritog ham herfor«. (Ølgod Ugeblad, 5. nov 53).

20. 1. marts 1945–10. febr 55 (sp Rønnebæk-O 4. sept 40): **Niels Petersen,** fl t Naur-S se der.

21. 18. juni 1955 (sp Store Brøndum-S-T 1. juni 45): **Kristen Marinus Holm,** * 4. april 13 Rørbæk v Aalborg. Forældre: Præstegaardsforpagter Søren Peter Marinus H og Dorthea Kathrine Berthelsen. Stud priv 38, c 44-1 (1-77). Hjpr Vor Frelsers k, Aalborg 10. febr 44. ~ 2. marts 44 Ingrid Kristine Nielsen, * 4. juli 11 Hørby, Aalb amt. Forældre: Gdjr Anders N og Ane Kirstine Kristensen.

Kaldskapellan

(Oprettet 8. sept 1895, bolig i Ølgod)

1. 18. dec 1895–16. nov 98 (hjpr her 1. april 92): **S. Andersen,** fl t Nørup, se Skjern.

2. 21. jan 1899–31. okt 1907 (kst sp Anholt 1. juli 97): **N. P. Nielsen,** fl t Ansager, se sp Zions k, Esbjerg.

3. 5. febr 1908–11. nov 12: **A. Andersen,** fl t Højbjerg-E, se der.

4. 14. marts 1913–22. marts 18 (hjpr Ejlby-M 1. juni 10): **A. N. Balslev Wied,** fl t Overlade-H, se Herslev.

5. 14. juni 1918–6. nov 20: **H. M. Rasmussen,** fl t Torstrup-H, se Ønslev-E.

6. 20. aug 1922–13. aug 25: **J. A. L. T. Maagaard,** fl t Fensmark-R, se Velling.

7. 18. nov 1925–25. nov 28: **C. C. Fjeldsø,** fl t kkp Nazaret k, Kbhvn, se sp Fredens k, Kbhvn.

8. 28. juni 1929–23. juni 32: **O. F. Borris,** fl t Teestrup, se sp Aalholm k, Kbhvn.

9. 11. dec 1932–16. juli 42: **J. J. Søe**, fl t rkp Hjørring, se sp der.

10. 24. nov 1942–5. okt 45: **Im. Mandrup**, fl t Breining, se Bøvling-F.

11. 11. febr 1946–19. juni 50 (hjpr Tranebjerg 27. aug 45): **M. Hauge**, fl t Farstrup-L, se rkp Horne-A (nu Mosbjerg-B).

12. 25. okt 1950–12. juni 61 (hjpr Aars-H 31. dec 48): **A. Mortensen**, rkp her. Embedet omdannet.

Residerende kapellan

(Oprettet 12. juni 1961, 12. kl, bor i Ølgod)

1. 12. juni 1961–24. febr 62 (kkp her 25. okt 50): **Arent Mortensen**, * 12. febr 19 Pederstrup. Forældre: Gdjr Johannes M og Nielsine Pedersen Nyrup. Stud, Rønde 40, c 48-2 (l-81), hjpr Aars-H 31. dec 48. ~[1] 25. juli 47 Aavel Johanne Kjær, * 24. april 21 Vinding, Ringkøbing amt, † 9. marts 50. Forældre: Indremiss Peder Vad K og Andersine Pedersen. ~[2] 12. okt 51 Ester Hjort, * 11. dec 21 Grauballe. Forældre: Gdjr Søren H og Gertrud Poulsen. – 1. hustrus broder: Korup-U. Søster: ~ Erik W. Nielsen, generalsekr i DMS (nu i London).

BM Vardeegnens kredsfbd DMS og do Kirkens Korshær. Udn til 1. rkp Vejgaard 24. feb 62.

2. 18. juni 1962–6. febr 65 (miss Japan 56): **Ove P. Bartholdy**, fl t Andst, se der.

3. 18. febr 66 (kst rkp Sevel 65): **Eli Thorsøe Nielsen**, * 1. jan 37 Gjellerup. Forældre: Slagterm Niels Peder N og Kirstine Pauline Sørensen. Stud Høng 55, c 62[1] (h-63), lærer Kilde, Aulum 55–56, sømandspræst N York 62–65. ~ 15. maj 66 sygeplejerske Bodil Skytte Sørensen, * 26. sept 46 Vester Hæsinge. Forældre: Mejerist Frode S og Ruth Skytte.

Litt: foruden ovenn: Palle Fløe og O. Nielsen: Hist efterretn om Strelluf, Jy saml VIII, 1881, 289 d, P. Storgaard Pedersen: Ø sogn, 1920, E. K. Thyssen i Ribe st aarb 1936, 40 f, Khst saml 6 r, III, Louis Blauenfeldt: IMs hist 1912, 466, S. Vasegaard om Ø i Sund sans 1936, 186 f, J. Richter om pastor Olrik se Højskolebl 1897, 1621 f. N. H. Uhd: Et aarhundredes fremskridt, om Ø sogn, FRA 1906, 113 f, J. Richter: Et par gl mindetavler i Ø kirke, FRA 1903, 124 f, Om togsammenstødet ved Ø, se Hjemmet 1908, 180, H. K. Kristensen, Strelluf Kærgaard, H. P. Hansen: Festskrift 1949, 113—21. H. K. Kristensen: Ø Horne herr 1944, s 295—356, Jyske byer og deres mænd. Medd fra provst N. Gohr m fl.

ANSAGER

(Med filialkirker i Stenderup og Skovlund).

Ansager sogn, 9909 ha, det østligste i herredet, er meget udstrakt, mod vest Varde aa, hvis to store forgreninger, Ansager aa og Grindsted aa løber gn sognet. Størstedelen er gl hedeslette, enkelte bakkeøer (indtil 40 m) flade, sandede jorder, nogle steder med flyvesand. Paa hedesletten ligger Kvie sø, Aalling sø, flere ret store moser, en del er afvandet. Ved Skovlund er der flere steder frugtbart, en del plantage. Kun lidt hede tilbage.

Byerne Ansager, bymæssig bebyggelse (1050 indb) med centralskole (opr rytterskole) opf 1909, udvidet 54 med realafd, bibl, mh fra 1888, alderdomshjem fra 1924, lystanlæg i plantagen, sportsplads, hotel, mm. – Stenderup, (475 indb) med Krogager, centralskole, opf 1934, udv 54, bibl, mh fra 1910, alderdomshjem, sportsplads, dambrug, mm, Skovlunde (ca 425 indb) med centralsk fra 1909, udvidet 54, bibl, mh fra 1906, alderdomshjem, sportspl, hotel, minkfarme mm. – Aalling med grusgrav, dambrug, minkfarme, Kærbæk med fh, – bebyggelser: Lund, Lærkeholt, Tyndkær, Tiphede, Kølbakke, Nørhede, Lavborg, Kølskevad, Kvie hede mm.

Der er sytten fredede oldtidshøje, samt en langhøj. Korshøj og Langloddenhøj er ret anselige. 57 høje er sløjfet. Ved Varde aa flere bopladser fra Gudenaakulturen. De fleste gaarde var fæstegaarde under Lindbjerggd eller Nørholm. Først i 1860-erne overgik de til selveje. Mejerierne (det første i sognet 1883) bragte stor fremgang.

Befolkningen var ikke blot landmænd. Vestjyder har handelsblod i aarerne. Der var en del hjemmeindustri, hvis produkter man handlede med, bl a fabrikation af hø-leer. Det begyndte omkr 1780. Pastor **Ramsing** skrev 1838 i Hist-maanedsskr, at der da var 8 hø-le-smede i sognet, (820 leer, 150 hakkelsesknive og en del spader solgtes det aar). Forf **Chr. A. Thyregod** har i novellen »Mosesmeden« fortalt om disse folk. **Bertel Jensen**, Mølby gaard, var særligt søgt som leverandør. Der lavedes ogsaa jydepotter (sorte potter), som var en efterspurgt vare, soldsætninger (til sigtning af korn), fejekoste (limer), og der støbtes lys m.m. Om landbruget oplyser pastor **Ramsing**, at der 1838 var 120 heste (mange), 511 køer, 99 stude, 254 stk ungkvæg, 50 svin, 1472 faar og 112 bistader i sognet.

Mergling og kultivering har ganske ændret sognet de senere aar. Dertil kommer en omfattende plantning, 1910 afsløredes en mindesten med broncerelief i et anlæg midt i A by for **E. M. Dalgas.** — **Morten Hansen**, A. mølle var lokal foregangsmand i plantningssagen, mindesten i A plantage.

Ansager by ligger midt i sognet »som en oase i ørkenen«, mellem Søndre- og Nørrebæk som en halvø, idet de to bække løber sammen vest for byen. Her er gode enge. Syd for byen og mod vest en lang smuk engdal med selvgroet egepur og anden trævækst op ad skrænterne, gangstier langs aabredden, mange blomster. Ved møllen og præstegaarden er der særligt smukt. Bebyggelsen af nyere dato, byen er vokset stærkt siden banen blev anlagt.

Mølbygaard (her var engang kartoffelmølle) har altid været selvejergaard, 1693 solgtes den til borgmester Castesen, Ribe, en rig mand, der havde meget strøgods i Vestjylland. Alle hans 5 sønner blev præster (i Jerne den kendte Maturin C, Torstrup-H, Arrild, Sneum-T, Lunde-O og hans 3 døtre blev præstekoner (i Øse-N, Lønborg-E og Ho-O).

Stenderup distrikt, mod øst danner en afgrænset del for sig selv, her er mange vandløb og godt fiskeri.

Jernbanen, der aabnedes 1919, var en sag, der ordnedes af kommunen, og banen Varde-Grindsted fik stor betydning. Senere blev rutebilerne og biltrafikken en slem konkurrent til banen.

Sognets historiker er lærer **Jeppe Hejbøl**, Kærbæk, som i »Ansager sogns historie« (1940, 341 sider) giver et fyldigt billede af historie og udvikling og førende personligheder. Det kirkelige liv omtales næsten ikke, bortset fra præsterækken. Bogen er udgivet af udvalget for A sogns historie, hvis fmd var kbmd **P. I. Nissen.** Da en mindesten afsløredes 1913 i A plantage for **Morten Hansen**, A mølle, fortalte sønnen, lærer **Niels Hansen**, Aal, om gamle dage, og interessen blev vakt for svundne tider i sognet. Lærerne **K. Pedersen**, Stenderup, og **Nørholm**, Ansager, var med i udvalget. Desuden henvises til H. K. Kristensen: Ø Horne herr 1944.

Den ældre præstehistorie

Jens Poulsen var sp 1532, *Hans Smed* 1556 eller 1558. Han anklagede en kvinde for troldom i Skovlund. *Bertel Sørensen* nævnes som sp 1589. Han skænkede prædikestolen 1609 og byggede en vandmølle. 1612 var hans søn, *Hans Bertelsen* sp her, han lod 1614 indlægge ny bjælker i kirkeloftet. Han mindes i Jy saml 3 r IV for sine retssager. Han tabte bl a en sag, hvor han beskyldtes for at grave guld i oldtidshøjene 1621, senere 1638 var han beskyldt for at have med privat møntslagning at gøre, idet en tyveknægt, som blev hængt i Lejrskov 1639, anklagede ham, men senere tog anklagen tilbage. Lensmanden havde en injuriesag med ham, og han tog afsked 1640. Dommen 1641 siger, at hr. Hans »ikke bør lide paa sin ære«. Dr Villads Christensen skriver: Var han en sindssyg person med bekendtskaber i tvivlsomme kredse? Eller var han en med urette forfulgt mand »hvem nogle besynderligheder maaske havde gjort til genstand for almuens mistro, og hvis embede en selvraadig herremand havde brug for?« Vi kender ikke hr Hans' dødsaar. Lensmanden paa Lundenæs, *Iver Vind,* til Nørholm var ham ikke venlig. Men præstens afgang betegnes som »selvvillig«. Den flg præst, *Anders Lauritsen Vedel* (1640–56) var søn af Iver Vinds ridefoged. Hans enke blev gift med efterfølgeren, *Morten Christensen Toft* († 1676). I disse aar hærgedes egnen under krigene. *Jens Mogensen Gaverslund* (1673–1701) var yderst fattig, »hans ægteskab var »et kors«, han fik »en forvirret og misfornøjet alderdom«, havde proces med eftm om møllen, som han tabte, og han havde sorg af sine børn. Den ene søn blev sp i Ærøskøbing (»Vir vere religiosus, sed suspectus artis magica«). (Wiberg anfører dette forkert om faderen). G havde »megen fortræd«, forlod embedet omkr 1701 og døde i fattigdom i Kbhvn. Provst *Philip Henriksen Friedlieb* (1701–20) flyttede til Mariager, † 50. F var meget lovkyndig og førte flere processer. I en klage over biskop Muus i Ribe siges det, at Friedlieb havde givet bispen en chaise »for at hjælpe ham udi hans tvivlraadige sager«. Mest bekendt blev han for den store sag om de 5 kirker, han fik fradømt Nørholm. Frederik IV, som yndede ham, skænkede ham 1000 Rd til udgifter i den anledning. Hans behandling af formanden taler dog ikke til hans fordel. *Hans Knudsen Helsinge* (1720–45). Et minde i kirken fortæller paa vers om ham.

Han havde *Hans Holm* som hjpr her 1738–44, han flyttede til Vinding-B-V, hvor han omtales som »expedit og veltalende, men liderlig og drikfældig, en vidtløftig herre, til stor sorg for sin familie, ligesom forgængeren i Vinding«. *Jes Sørensen Jessen* blev sp her 1745–69, skippersøn fra Hjerting. Epitafium. Ved vis 1750 holdt han »en skikkelig prædiken om troens beskaffenhed og virkning. Ungd svarede ikke ilde, intet blev klaget«. (Vis 62). 1756 prædikede en student *Martin Jessen* ved vis, degnen Jes Nybroe, var ulastelig, men skolevæsenet var i vanskeligheder p gr a disput med lodsejerne. (Vis 108). 1762 var der klager over skoleholdsforsømmelse, og Brorson anordnede visitats, men han blev syg paa rejsen, og sygdommen »tog saaledes overhaand, at alt haab om liv var borte«. Han kom dog igen til kræfter og holdt vis 1763, da *Jes Jessen* prædikede over Mt 22,34–36 om kærlighed til Gud og næsten. Der var stadig svære vanskeligheder med skoleforholdene. (Vis 164). Jessen opførte en ny pgd.

H. J. C. Høegh (1769–73) broder til statsminister *Ove Høegh-Guldberg,* blev provst, var kendt for sit prisskrift om landbruget, var »ypperlig som lærer, landmand og husfader« (»Minerva« 1805, 320 f Fallesens teol Mag VII, 14, N 278 W I, 432). Han flyttede herfra til Hillerslev-K og døde som sp i Gentofte. *Georg Fabricius* af Varde (1773–1804) havde været rkp Varde, efterfulgtes af sin søn *Vilhelm Fabricius* (1804–20), der blev ejer af Brammingegaard. *O. C. H. Cortsen* (1821–25) flyttede til Saltum-H. Han var meget fattig, truedes 1825 af fallit, men blev saa forflyttet. Hans kone var svagelig. Han var uenig med beboerne om sommerskolegangen, som han gerne ville have indført. Han fik 1824 tilladelse til at nedrive 6 fag af stuehuset til brug ved reparationer af andre bygninger. Skolestridighederne bilagdes først, da der blev bygget skole i Stenderup under eftermanden.

Chr. Torkildsen (1825–34) flyttede til Sørbymagle-K, død som sp Egeslevmagle. Han var en sindig jyde, bondesøn fra Hvejsel, dyrker af klassiske sprog, ikke let at trække ud af sin hule. Biskop *J. P. Mynster* fandt hans prædiken »søgt og underlig, med megen skraal og gebærder« ... »i sig selv en god prædiken, men foredraget saa jagende, at man næppe kunne samle indholdet« (Mynsters vis I, 149, 163 se iøvr Dsk Kirketid 1870, 639). *V. J. A. Ramsing* (1834–47) flyttede til Darum-B, se V Skerninge-U. Han skrev om pottemageriet i Ansager, om Vestjyllands trængselstid, var en streng skriftteolog, dygtig, agtet. I hans tid blev der bygget skole i Mølby, og skolestuen i Ansager blev forsynet med inventar og skolebøger. Han var forstander for sogneforstanderskabet 1846–47 efter den dygtige *Jens Bundesen,* A mølle.

Tiden efter 1847

Omkring 1850 var Ansager et fattigt hedesogn med 798 indb (nu 3951) med elendige veje over de vidtstrakte heder, aandeligt rugede et tykt mørke, befolkningen var »i høj grad uoplyst, nedsunken i fattigdom, og megen raahed fandtes, svir, kortspil og slagsmaal hørte til dagens orden« (M. C. Madsen). Folk i nabosognene sagde: »Hvad I end gør, saa send ikke jeres unge til Ansager!«. Pastor *H. J. Rhod* (1847–70) var 56 aar, da han kom hertil og blev her til sin død, 78 aar gl. Han var fmd for sogneforstanderskabet 1847–68, krigsaarene 1848–50 og 1864 skabte problemer, og der blev i øvrigt arbejdet meget for vejvæsen, skolen og fattighjælp. I disse aar blev tre unge karle vakt og begyndte, trods megen spot at vidne. Maaske var de blevet vakt gn vækkelsen i Lindbjerg, Ølgod sogn. En af dem, gdjr *Kr. Krœmer,* Aalling, talte ofte om *Niels Kristian* i Malle (se Torstrup-H) som en kær broder, og hans vækkelse var fra

Lindbjerg. En anden af de nævnte unge karle var senere gdjr *Peder Hermansen,* Stenderup, som kunne fortælle om de dage, da disse tre unge mænd faktisk var de eneste, der ville have med Guds rige at gøre i det store sogn. De to døde omkr 1895. De gik den 3 mil lange vej til Sdr Omme for at høre *Vilh. Birkedal,* eller de søgte til møderne i Lindbjerg. *Kr. Kræmer* havde stor frimodighed og evne til at faa folk i tale. *Peder Hermansen* var tilbageholdende, en bønnens mand, som ved sin trofaste forbøn var med til at forberede vækkelsen.

Pastor *V. S. Stilling* (1870–77) var en solid jyde fra Toustrup, pebersvend. I hans tid begyndte indremissionærer at holde møder her (*Jul. Dahlstrøm, Jens Enggrob, And. Stubkjær* o fl). En af sognets største gaarde, Mølbygaard, blev aabnet for møderne, skønt ejeren, *Jens Mølby,* i begyndelsen ikke var et troende menneske. Baade han og hans hustru blev omvendt og var senere blandt støtterne i samfundet. Den første, der blev omvendt, var saa vidt vides, gdjr *Ole Kristensen,* Skovlund, en forstandig, agtet mand, og det var ved hans paavirkning, at *Jens Mølby,* der var ivrig handelsmand og jævnlig gæst paa kroen, og hans begavede hustru, (hun var af bestemt karakter, havde en smuk sangstemme) blev vakt. Der blev nu et lille samfund med Ole Kristensen og Jens Mølby som ledere. Pastor S var en dygtig landmand, han fik præstegaardsjorden merglet, og han fik stuehuset »stærkt forbedret«. Kirkebesøget var ringe.

Det betydeligste omslag i det aandelige liv kom med pastor *H. M. Hoff* (1878–86). Han samlede snart ved sin indtrængende og alvorlige forkyndelse kirken fuld. Efter gudstj indbød han kirkegængerne til kaffe i pgd, hvor man drøftede prædikenen (noget helt nyt), og det lille samfund voksede. Folk kom langvejs fra til Ansager kirke, og samtalerne i præstegaarden fik betydning. Fru Hoff havde en særlig evne til at rejse aandelige spørgsmaal, og Hoff uddybede og tydeliggjorde Guds ord for disse jævne hedebønder, der aandeligt var ret umodne. Blandt dem, der blev omvendt, var smed *Hans Koch,* der hidtil havde været en vældig slagsbroder (hans vækkelse var meget voldsom, han »løb som et vildt dyr ude paa marken, skreg, ville styrte sig i aaen«, men da han fik fred, blev han et meget »kraftigt vidne«), gdjr *N. P. Lund* var en stilfærdig, retfærdig mand. Det var svært for ham at blive omvendt, da han altid havde levet i udvortes gudsfrygt, men han blev klart omvendt ved en prædiken af pastor *P. E. Blume* i Ansager kirke. Han og gdjr *Hans Knudsen,* Lærkeholt, blev støtter i IM. Da pastor Hoff rejste herfra 1886, skrev han i embedsbogen: »Skolevæsenet er blevet betydeligt forbedret, disse 8 aar har i det hele været fremskridtsaar for sogn og mgh, baade i timelig og aandelig henseende. Dog mere end alt andet bør nævnes, at Guds-ordet i disse aar har vundet en forunderlig velsignet indgang i mgh, og givet sig tilkende baade i bekendelse, i kirkebesøg, salmesang, aflæggelse af megen raahed, offervillighed over for mange gode foretagender (Bethesda, Kbh, Santalistan, rige gaver til børnenes juletræ hvert aar mm). Pastor Hoff samlede de unge, men KFUM og K stiftedes først 1887. Sygekassen stiftedes 1880, men ophævedes 1885. Kirkegaarden blev udvidet og beplantet 1884. Missionær *Ejnar Hoff,* Indien, var søn af pastor Hoff. Se iøvr I, 393.

Pastor *M. C. Madsen* (1886–90) var fra Asperup paa Fyn, havde studeret jura, men blev landbrugskand 72, købte 1875 Svinninge Mølle (paa Sjælland) som han bortforpagtede 82, drog med hustru og seks børn til Kbh for at studere teologi, og 1886 blev han sp i Ansager. Han fandt ved sin ankomst et lille, meget levende IMs samfund, med skarpt skel til de andre i sognet. Der var stor modsætning mellem Nord-sognet og Syd-sognet, baade timeligt og aandeligt. Nordsognet var sydsognet overlegent, særligt saa man der ned paa Stenderup, der unægteligt ogsaa stod langt tilbage. Pastor *Hoff* sagde til *Madsen:* »*I* Stenderup er jeg kørt fast. Der maa De tage fat!«, hvorefter Madsen begyndte at holde eftermiddagsgudstj i Stenderup skole. Disse gudstj fik stor tilslutning, ogsaa fra Grindsted, Vorbasse, Hejnsvig, ja fra Aastrup. 25 karle og 40 piger samledes i ynglinge- og pigeforeningen, og 1887 blev pastorinde *Madsen* omvendt ved at høre sin mand prædike om de 4 slags sædejord. Hun havde altid været gudfrygtig, men IM holdt hun ikke af, og især var hun imod indremissionærerne (*Jens Holts* »røverhistorier!«). Hun blev sin mand en enestaaende støtte, utrættelig i forbøn og arbejde. (Hun blev 1922 under stor deltagelse begravet paa Skovlund kirkegaard). Dagen efter hendes omvendelse 1887 fortalte hendes mand derom ved en bibellæsning i Skovlund skole.

1888 er mærkeaaret i Ansager sogns aandelige (forresten ogsaa i den kulturelle og økonomiske) historie, idet der det aar gik en stor *vækkelse* over sognet. Senere har der været flere vækkelser, men vækkelsen 1888 omtales altid som »*den store vækkelse*«. Nytaarsdag var en skare troende mennesker samlet i Ansager præstegaard. Pastor M sagde her bl a, at nu kom bedeugen, men den kunne man ikke bruge her, da de troende nok kunne bede i deres lønkamre, men var forsagte ved at bede offentligt. De blev enige om at lære dette, og svaret paa bønnen kom som en stærk vækkelse, der begyndte *fastelavns mandag,* 13. febr 1888 og »gik som en storm over sognet til efter paaske«. Man holdt for første gang ungdomsmøde her fastelavnsmandag, foranlediget af gdjr *Ole Kristensen,* pastor *Madsen* havde egentlig stillet sig lidt kølig til forslaget. Men Ole sagde, at den dag blev brugt af mange unge til uheldige fastelavnsløjer. Pastor M indbød saa fastelavns mandag til ungdoms-møde i Ansager skole, »til fornøjeligt samvær, men vi vil hverken have Klør knægt, romflasken eller violinen med!« Denne form for bekendtgørelse vakte opsigt, men da M gik til mødet i skolen, mødte han et par grædende piger fra KFUK: »Hele Ansager sogns ungdom er kommet, og vi har ikke brød nok til dem!« Pastor M talte om at købe den belejlige tid; sang, tale og bøn vekslede. Ved næste møde i ynglingeforeningen

mødte 90 karle, og bl a stod en ung karl fra Lærkeholt op, hans forældre hørte til Lt mf, selv havde han levet et vildt liv og havde tænkt paa at rejse til Amerika, men nu havde han lært at søge Guds rige først. Fastelavns mandag havde han turet rundt i Varde, men var kommet til at tænke paa præstens mærkelige bekendtgørelse. Efter mødet blev ca 100 unge mænd omvendt, og det holdt for dem alle, undtagen to, et lignende antal unge piger blev omvendt, Ansager KFUM og K havde 200 medl og var blandt landets største foreninger. Pastor *Madsen* omtaler den »alvorlige fare« som opstod, da en mand ivrigt opfordrede disse unge til at tage til Luth missionsforenings store aarsmøde i Skjern. Dette røre bredte sig over hele sognet, de gamle troende blev opflammede, mange vantro mennesker omvendte sig. I Stenderup skete gennembruddet ved en gudstjeneste, som pastor M holdt i skolen langfredag 1888. M opfordrede dem, der ville, til at blive til et samtalemøde efter gudstjenesten. Alle blev, og skolen var stuvende fuld. Hvad der her især greb hjerterne, var, at en ung mand, der var kendt som en »skøjer«, stod op og fortalte om sin omvendelse. Det vakte en voldsom bevægelse i den store forsamling, andre stod op og fortalte ogsaa om deres kampe og deres glæde over at være blevet nye mennesker.

Fra den dag brød livet stærkt frem, ogsaa i Stenderup, der hidtil havde været noget af en aandelig ørken. En tid saa det ud, som om hele sognet ville omvende sig, men der udbrød nu en kraftig modstand med spot og haan og sladder, ogsaa om præstens. Man ansaa jo præsten for at være ophavsmand til vækkelsen, ja man udspredte rygte om, at præstefruen var blevet sindssyg ved at høre alle de prædikener.

Mange gange havde man talt om at bygge *missionshus*. Men man syntes knapt at kunne magte det, da det jo skulle være stort. Missionsmøder var jo i mange aar blevet holdt hos *Jens Mølby* og i skolerne. Men da vækkelsen kom 1888, kom ogsaa pengene, og for 6000 kr. kunne man bygge et mh, der kunne rumme op til 700 mennesker. De nyomvendte karle og piger gav alene 2200 kr, en den gang betydelig sum. Missionshuset »*Tabor*« blev indviet 15. nov 1888 af *Vilhelm Beck,* en af de største festdage i Ansagers aandelige historie. Over 1000 menn var samlet. Om fmd var der gudstjeneste ved pastor *J. Andersen,* Grimstrup, og da kirken ikke nær kunne rumme dem, der kom, slog folk resolut kirkeruderne ud for at kunne høre. »Dem kan vi siden betale!« sagde de. Siden da er der holdt mange store møder i Tabor, sdsk, ungdomsmøder, missionsmøder, fester osv.

Kirken viste sig snart at være for lille, Folk stod pakket som sild i en tønde, og der var en frygtelig trængsel, naar folk skulle ud, saa den stærke smed *Søren Hansen,* Skovlunde, ikke uden grund raabte: »Det ender da engang med, at én blir klemt ihjel i Ansager kirkedør«. Saa blev kirken udvidet med to korsarme. Mens udvidelsen stod paa, brugtes mh som kirke, og kirken blev genindviet juledag 1889. Bedeugen 1889 var i øvrigt »særlig velsignet«. 1889 stiftedes en kvindeforening for Ydre mission, indre mission og menighedspleje. Det første udsalg okt 1890 gav 500 kr. 1890 sattes den i forbindelse med en sygeplejeforening, og en ung pige herfra blev uddannet som sygeplejerske. Ydre missions interessen blev stor, 1889 var der 6 DMS-kr.

Vækkelsen i Ansager var saa stærk, at den havde overtaget over for det stærke politiske røre i provisorieaarene. Da en kendt politiker skulle holde politisk møde paa kroen samme aften, som en missionær skulle tale, fandt han krosalen tom. Den »kendte og afholdte« politiker kom ikke mere til Ansager.

Pastor M skriver (Ansager sogns historie, s 100): Mit arbejde har Herren velsignet. Den under min forgænger begyndte bevægelse blandt unge gav sig udslag i stiftelsen af KFUM og K. Den velsignelse, der i de forløbne aar er udøst over menigheden, er jeg fuldtud blevet delagtiggjort i, og med inderlig tak i mit hjerte forlader jeg dette dyrebare sted«. Pastor M boede senere som emeritus i Skovlunde.

Pastor *M. C. Madsen* har i en lille bog »Fra mindernes væld« (intet aarstal) fortalt om vækkelsen i Ansager. Herfra er en del af ovenst hentet. Han fortæller en række omvendelseshistorier herfra. En gammel mand siger: »Ja, det var en underlig tid. Man kunne ved missionsmøder se mænd, som man kendte som verdslige og vantro mennesker, sidde ganske stille og lytte til ordet, mens taarerne løb dem ned ad kinderne«. Pastor *Madsen* skriver: »Der kommer jeg som nybagt cand theol fra eksamensbordet, proppet med alle de lærdeste og skarpsindigste teologers magtesløse forsøg paa at forklare dette uudgrundelige mysterium, og saa træffer jeg herovre paa den jyske hede en ganske tarveligt udseende bondemand, der hvad vor paafølgende samtale viste, har gjort sig mange dybe og sunde tanker om dette for den menneskelige forstand uløselige problem. Jeg fik unægtelig en vis respekt for de mennesker, jeg her var blevet sat til at prædike for«.

Pastor *A. Jensen* (1890–96) var som pastor *Madsen* en moden mand, da han som nybagt teologisk kandidat kom hertil. Han var gaardmandssøn fra Tyrsted ved Horsens, blev landmand og forvalter paa Lolland, og gdjr i Voel ved Silkeborg. Saa drog han med kone og børn til København og blev cand theol i en alder af 36 aar. Han fik i Ansager til opgave at pleje og lede det nyvakte liv. Han skrev i embedsbogen ved sin afrejse: »I aandelig henseende har disse seks aar været gode og velsignede. Den under de to foregaaende præster fremkomne livsbevægelse er bevaret i sund og glædelig udvikling. Der samles altid mange folk, naar Guds ord forkyndes, baade i kirken, i mh og ved bibellæsninger, og de sekteriske røster har aldrig kunnet vinde indgang her. P gr a sognets udstrækning har der været holdt eftermiddagsgudstj hveranden søndag i Stenderup skole, og den sidste tid hver 4. søndag i Kvie skole, desuden bibellæsninger 4 steder, samt fastegudstj, børnegudstj 6 steder, juletræ for fattige børn, hjælpeforening med uddeling af gaver, korn osv, kvindefor-

ening, sygepleje, ynglinge- og pigeforening, missionshuset er tilskødet Kirkelig forening for IM.

Der var god vækst i arbejdet, og stadigt blev nye lagt til«.

1895 oprettedes et »Landbohjem«, der blev til forargelse ved svir og slagsmaal. Saa tog beboerne fat og fik det forandret til totalafholdshjem. I Nord- og i sydsognet holdtes to store sommermøder

Alle sognepræster siden 1878 har været IM, og det har præget kirkelivet. Pastor *S. M. Nielsen* (1896–1907) var en selvstændig og betydelig IMs præst og prædikant. Hans øjne kunne gnistre af skælmeri og harme, han var en stærk sjæl og stærke kæfter brødes i ham, han var en af Guds riges trofaste forkæmpere; omvendelse og tro, synd og naade var det bærende i hans forkyndelse. Han var en helhjertet præst, og der var flere gange ny vækkelse, især 1904–05. IM prægede baade sogneraad, menighedsraad, skolekommission osv.

13. nov 1905 indviedes mh i Skovlunde. Dets første fmd var gdjr *Martin Knudsen.*

Pastor *N. P. Nielsen* (1907–21) var en missionsmand af den gamle solide IM type. Arbejdet fortsattes efter samme linjer som hidtil, med stor tilslutning, de 4 andelsmejerier laa stille om søndagen, og da banen aabnedes med ny stationsbyer i Krogager og Skovlund, blev der afholdshoteller der som i Ansager. Pastor N var ivrig Blaa kors (men en gl priviligeret kro ved Vejle-Varde-landevej kunne ikke tørlægges) Pastor N skrev: »Hvor var det frydefuldt at se den store kirke tæt fyldt søndag efter søndag, og en stor del kom igen til møde i mh om aftenen. Trangen til flere kirker i det store sogn blev meget stærk, og efter mange forhandlinger blev der bygget kirke i Stenderup 1909 og i Skovlund 1910. Her begyndte den unge arkitekt *H. Lønborg-Jensen* sin løbebane som kirkearkitekt, og de to ny kirker blev meget smukke.

I Skovlund byggedes samtidigt kapellanbolig, og 1911 oprettedes et embede som kkp. 1914 opførtes ny pgd i A. Sognet deltes i tre distrikter. Kkp, pastor *P. L. M. Husum* (1911–16) var en god og grundig prædikant, klar i sit sigte, stærkt kaldende, i en smuk form, musikalsk og meget omhyggelig med sit salmevalg. Han deltog flittigt i arbejdet. Pastor *Jørgen Bachevold* (1919–22) og hans hustru var præstebørn fra Lolland, opvokset i levende IM-kredse. Skønt han udadtil var stor og stærk, blev han hæmmet af daarlige nerver, han var en original personlighed havde en egen evne til at se barnligt og aandeligt paa tingene. »Han var IM tro, bundet til Gud« (se her VI, 877). Blandt de mange gode lægmedhjælpere nævnes: vinterlærer *Jeppe Heibøl,* lærerne *Petersen,* Ansager, og *Kristensen,* Stenderup, smed *Nielsen,* syerske *Karen Gejl* (nvl sdsk), gdjr *Mikkel Vad,* gdjr *Mads Nielsen,* gdjr *Jørgen Jensen,* bager *Hansen,* manufakturhdlr *Kristensen* o fl. Hvert aar holdtes en DMS basar, som gav over 6000 kr. til YM. Stor offervilje i kirke og mh. I Stenderup indrettedes mh 1918.

1922 var der præsteskifte i begge præsteembeder. Ved den tid skrives: »Der har ikke været store vækkelser de senere aar, men samfundet er vokset, saa der nu findes et baade stort og stærkt IMs smf, baade unge og gamle, og der ofres store summer til Guds rige. I et saadant stort samfund kan der ogsaa rummes farer. Der kan indsnige sig bestanddele, som ikke er helt ægte, mennesker som nok gaar med, men ikke er med, og denne fare bliver naturligvis særligt fremtrædende, naar samfundet som her rummer adskillige af de dygtigste og økonomisk mest velstillede familier i sognet. Siden pastor Hoffs tid har den ene troende sp afløst den anden, og man har andre steder set, at en ung, uerfaren præst, der har afløst en ældre, erfaren præst, har ment sig kaldet til at reformere, og maaske delvis kassere, hvad hans formand fik naade til at bygge op. Det kan fremkalde splid i samfundet. Men alt dette er Ansager menighed blevet forskaanet for . . .«.

De to præster, som 1922 kom til Ansager, fortsatte godt i forgængerens spor. Pastor *S. M. Albrechtsen* (1922–50) var en moden mand, en fuldtro ven af IM. Han havde haft en god gerning som missionær i Indien under DMS. Kapellaner: *H. P. N. Lykke* (1922–35) var IMs ven, de flg kkp var gr: *P. O. Østergaard Poulsen* (1936–41), *J. J. J. Rossel* (1941–51) (grundtvigsk).

Pastor *S. M. Albrechtsen* har skrevet en længere beretning hertil: »Sognet har siden 1922 undergaaet store forandringer og gennemgaaet en stærk udvikling, maaske mere materielt end aandeligt. Generationsskiftet, de ny stationsbyer med mange tilflyttere, de mange ny interesser, den tekniske udvikling og de økonomisk gode kaar har sat sine spor. Skønt kkg her vel er bedre end mange andre steder, og mødedeltagelsen er stor, kan det ikke nægtes, at vi i 1950 lever under ringere kaar end i »de store dage«, de gamle dage, som mange beder om at faa igen. Ved særlige lejligheder, missionsbazaren, bibelkursus, missionsuger osv er der stuvende fuldt, ogsaa af unge. – Da jeg kom hertil, var der saa vidt jeg kunne skønne, kun ganske faa grundtvigske, flest i Nord-sognet, hvor en gr lærer, *Kristensen,* Skovlund, øvede stor og god indflydelse. Hans datter, *Magda* K var vinterlærerinde og organist, arbejdede for Santalmissionen, sang, musik og gr mghliv. Der blev dannet en kreds af KS i Ansager, bygget fh i Kærbæk 1929, og der blev holdt særlige grundtvigske gudstjenester indtil 1935, da pastor *Lykke* flyttede, og menighedsraadets mindretal benyttede da sin ret til at faa en grundtvigsk præst hertil. Og jeg kan med glæde sige, at der blev et godt samarbejde med de to gr kapellaner. Der blev ogsaa oprettet DdU.

Der var mange gode lægfolk til hjælp, flere af dem myndige og selvstændige. Først maa lærerne nævnes. Der var ved de 6 skoler en række lærere, som fik stor betydning for befolkningens oplysning og for det aandelige liv. Ved den gamle hovedskole i Ansager maa nævnes *Chr. Petersen,* der endnu huskes med taknemmelighed af en del af de ældre, ikke

alene for sin lærergerning, men for den aandelige hjælp, som han var til for mange, og for sit kærlige sind. Han maatte tidlig tage sin afsked paa grund af svigtende helbred og rejste senere fra sognet, men glemte aldrig sin kærlighed til vennerne i Ansager, hvor han da ogsaa fik sin grav. Han efterfulgtes af lærer *J. V. Jensen,* der foruden som leder af den nu ret store skole virkede som kirkesanger og kirkeværge, som næstformand og kasserer for menighedsraadet, i biblioteks-sagen, i KFUM og i Venstres politiske arbejde. Han døde pludselig i en ret ung alder og blev efterfulgt af skolens daværende andenlærer *K. Vad Jensen.* I Skovlund efterfulgtes førnævnte lærer *Kristensen* af lærer *K. V. Sørensen,* som bl a er kirkeværge og gør et arbejde som bibliotekar i folkebiblioteket. I Stenderup var *J. Kristensen* lærer og kirkesanger ved min tiltrædelse, en særpræget mand, ikke retningspræget, men en alvorlig mand med et kristent vidnesbyrd. Og ikke mindst hans hustru mindes i Stenderup som en prægtig kvinde, som vistnok alle holdt af og saa op til. Han afløstes, vistnok i 24, af lærer *P. A. Poulsen,* som snart blev den ledende i Indre Missions samfund, i KFUK, i menighedsraadet, og ogsaa i videre kredse se ndf.

I Hestkær skole (ved Krogager st) var lærer *K. Pedersen* førstelærer i hele min embedstid, og hans hustru var i en stor del af tiden lærerinde for de smaa. De har forstaaet at gøre skolen til et aandeligt og kulturelt midtpunkt i distriktet ved arbejde i søndagsskole og ved at samle unge og ældre til møder, kursus osv, ligesom deres hjem altid var et venligt og gæstfrit sted at komme, og de har vundet sig mange venner. Ogsaa min hustru og jeg regner dem blandt vore gode venner. Lærer *Pedersen* var i mange aar formand for sygeplejeforeningen, og det skal ogsaa nævnes, at han har gjort et stort arbejde for Det danske Missionsselskab paa egnen, i en lang aarrække som formand for Slaugs herreds kredsforbund under selskabet. I Kærbæk skole har lærer *P. H. H. Nørholm* været førstelærer hele tiden og har sat sit præg paa den opvoksende slægt. Vi vil altid mindes ham og hans hustru for deres store venlighed over for os. Endelig er der Lund skole, den nordligste og den mindste. Her er lærerparret af Ansager sogns egne børn – lærer *Johs. Poulsen Vad* og hustru. Ogsaa der har det altid været en fornøjelse at komme til aarsprøverne og ved andre lejligheder. I det hele har jeg som skolekommissionens formand med glæde kunnet konstatere, at der altid i skolerne er gjort et trofast arbejde med at lære børnene, ogsaa det »at holde alt det, som Jesus har befalet os«, hvad der jo er det allervigtigste. Foruden førstelærerne har der været mange lærere og lærerinder ved skolerne, hvem der kunne være god grund til at nævne. Jeg kan kun nævne ganske enkelte. Andenlærer *Jes P. Hansen* i Skovlund skal mindes for sin lange og trofaste tjeneste. Foruden skolen havde han tidligere landbrug, og baade som landmand og havemand var han anset som en foregangsmand. Ligeledes som biavler. Ogsaa i kirken og i samfundet havde han sin faste plads. I Kærbæk skole var *Jeppe Hejbøl* (Nielsen) mangeaarig vinterlærer. Han efterfulgtes her af sin datter, frk *Lydia Hejbøl.* Begge tog ivrig del i menighedens arbejde – i søndagsskolen, faderen som en af de ledende i samfundet, en aarrække medlem af menighedsraadet, datteren ligesaa. Hun var ogsaa en meget skattet leder i KFUK. I Ansager skole virkede bl m a frk *Johanne Krogh,* en meget dygtig lærerinde, som i en aarrække ledede KFUK og senere blev formand for den store kvindeforening. Hun maatte tage sin afsked paa grund af sygdom og er siden død. Bl de mange andre, der i min tid paa den ene eller den anden maade udfyldte en plads i menigheden og i samfundet – ogsaa det borgerlige samfund – skal jeg rent eksempelvis nævne enkelte. Den første jeg kom i forbindelse med i Ansager, allerede før jeg efter opfordring fra menighedsraadet søgte embedet, var menighedsraadets daværende formand, manufakturhandler *Simon Christensen.* Han var ogsaa den ledende i Indre Missions samfund og var i det hele taget en meget betydelig og anset mand, som ganske naturligt kom til at indtage en førende stilling i menigheden. Han døde ikke saa længe efter, at jeg var kommet til Ansager. Blandt de andre fra den tid mindes jeg f eks cykelhandler *Chr. Rønberg* (Pedersen), der tog ivrig del i arbejdet i søndagsskolen og andet arbejde omkring missionshuset – altid kærlig og mild, et rigtigt hjertemenneske. Malerm. *N. K. Frandsen,* som ordnede møderne i missionshuset og var en alvorlig og afgjort kristen. Bagerm *H. N. Hansen,* som særlig tog sig af søndagsskolen og var en stor børneven, og hans hustru *Frederikke,* der i en aarrække var leder af kvindeforeningen, indtil min hustru overtog arbejdet som formand. Snedkerm *Joh. C. Jensen,* brødrene *Christen og Mads Christensen* (»Lilleholt«), sognefoged *Carl Nielsen* (død).

I Stenderup var bl a *N. Chr. Hermansen,* en udmærket mand, medlem af menighedsraadet, lærer i søndagsskolen osv, *Søren Laugesen,* en del aar formand for Stenderup menighedsraad og altid en af de solide støtter. Skønt han nu i sin høje alder er meget tunghør, kan han endnu ved lejlighed holde en lille tale med noget af sin gamle kraft. Han afløstes som menighedsraadets formand af lærer *Poulsen.* Fra Skovlund mindes jeg særlig *Hans Jessen Kristensen,* som gav indtryk af at være en god og klog mand og en helhjertet kristen, indtil han ganske pludseig blev kaldt bort. Gdjr *Martin Knudsen,* Lærkeholt, i nogle aar formand for Skovlund missionshus. *Peter Kruse* i adskillige aar medlem af menighedsraadet, Friser af afstamning, en stout og solid bonde, og hans to brødre, *Bahne og Georg Kruse,* der begge er døde. Slægten fortsættes af en talrig og dygtig børneflok. Gdjr *N. P. Nielsen,* Aalling, som ogsaa var medlem af menighedsraadet, baade før og efter distriktsdelingen, en dygtig landmand og meget aandelig interesseret, grundtvigianer, men forstaaende over for andre. Nævnes skal ogsaa *Bertel Mølby* og hans to brødre, *Martin* og *Jens Mølby.* Bertel M var sogneraadsformand og en meget anset mand i og uden for sognet. Han afløstes som

sogneraadsformand af tømrermester *H. P. Hansen,* Ansager, der nu mest virker som arkitekt og bl a har leveret tegninger til en ny og moderne skole, som skal bygges i Kærbæk, det eneste sted i sognet, hvor skolen ikke forlængst er fornyet og udvidet efter tidens krav. Han afløstes efter nogle aars forløb af *E. K. Hennelund* som formand.

Af andre, der har haft særlig betydning for udviklingen i Ansager by og sogn, er det naturligt at nævne afdøde købmand *H. P. Nissen.* Han var en ældre mand, da jeg kom til Ansager, men hans navn og familie var knyttet til næsten alt, hvad der betød noget i byen, og er det til dels endnu.

Nogen tid før jeg kom til Ansager, havde pastor *Madsen,* som havde taget sin afsked fra sit sidste embede i Næsborg ved Løgstør, bygget sig en villa i Skovlund for at leve sin sidste tid mellem gamle venner, og han tog med glæde del i arbejdet, naar lejlighed gaves. Han ville gerne tage en gudstjeneste, naar det kunne passe, og folk hørte ham gerne. Hans hustru var død før min tid og begravet paa Skovlund kirkegaard, hvor jeg ogsaa kom til at følge ham til det sidste hvilested og tale ved hans baare den 5. januar 1930. Han blev kærligt plejet af sin datter Ellen til det sidste. Nu er hun ogsaa død 1952.

Endnu en af dem, der prægede livet i Ansager i den første del af tiden der, maa jeg nævne. Ikke en af dem, der betød meget i verdens øjne, men en kvinde, som fik stor betydning for mange, og som det altid var en fornøjelse at møde, fordi hun altid bragte noget med af troens glæde og frimodighed og havde et lyst og venligt sind – den lille sypige *Karen Gejl.* Hun blev omvendt i sin ungdom og blev snart et naturligt midtpunkt blandt de unge piger i pigeforeningen. Hun havde altid noget godt at bringe, og de syntes, at naar bare hun var med, skulle det nok gaa. Hun var ogsaa en stor kraft i søndagsskolearbejdet, selv paa sine ældre dage. Hun var frimodig i troen og glad i forventningen om Herrens genkomst.

Naar jeg tænker tilbage paa min præstetid i Ansager, er der saa meget, jeg mindes med glæde. Det meget arbejde, der var i gang: 6 søndagsskoler, foreningerne for de unge, 6 missionskredse under DMS (en tid 7), i de sidste aar FDF i Ansager og Stenderup og M og K-spejdere i Skovlund, og den store offervillighed, som gav sig udslag i gode gaver til indre og ydre mission mm og i, at der hvert aar i mange aar ordnedes feriekolonier for københavnerbørn. Ogsaa Santalmissionen har kredse i Skovlund og Ansager. I mange aar fik denne mission støtte af kvindeforeningen med en tredjedel af basarens udbytte.

Og saa havde jeg hjemme og ude en enestaaende hjælp i min hustru. I mange aar var hun leder af kvindeforeningen, og det gav meget arbejde, især ved fester, basarer og møder, hvor hun ofte baade havde talerne som gæster og maatte sørge for det øvrige arrangement. Som formand afløstes hun af fru *Mary Søndergaard Jensen,* Kvie. Sorger har vi ogsaa maattet dele med hinanden, især da vor søn, efter at have været syg i mange aar, hvad han dog var kommet over, døde fra os nytaarsaften 1929, saa vi kun har en datter tilbage.

Foruden selve præstegerningen fik jeg lov at virke paa forskellige maade i sognet, som formand for skolekommission og menighedsraad, præstegaardsudvalg, missionskreds og i de sidste aar for folkebiblioteket, hvor jeg havde været i bestyrelsen fra starten. I 1930 blev jeg ved pastor *Holger Sørensens* bortrejse fra egnen valgt til formand for DMSs Varde kredsforbund, hvad der gav en hel del ekstra arbejde, som det dog maatte være mig som gammel DMS-missionær en glæde at faa lov at gøre. Men arbejdet i sognet var jo det egentlige. Med stor glæde mindes jeg konfirmandtimerne og besøgene hos gamle og syge, hvor jeg tit fandt aabne øren for evangeliet. Et *hjem for de gamle* blev bygget paa præstegaardens mark i 1924. Der kom vi ofte og blev altid budt hjertelig velkommen. Nu er der bygget lignende hjem i Stenderup og Skovlund, hvor vi fik den glæde at blive indbudt til indvielsen, skønt vi var flyttet derfra. En lille bibelkreds, med deltagere, der for de flestes vedkommende ikke sluttede sig til IMs samfund, men som var taknemmelige og glade for at være med, bragte min hustru og mig megen glæde ved, at vi fik lov at øve denne lille tjeneste.«

Pastor *O. B. S. Hvas* har været sp siden 1950 (IM), kapellanerne har været grundtvigske: *B. Kelstrup* (1952–57) og *E. Bjerre* (fra 1957) embedet som kkp blev omdannet til rkp 1961. De kirkelige forhold 1967 opgives som ret gode, kkg 10 pct, velvilje, ikke lidt trosliv, gamle IM smf, 6 sdsk, befolkningen er kirkesøgende, 3 mh, KS, sp har A og Stenderup, mens rkp som bor i Skovlund, har Skovlund som særligt distrikt. Her opgives at befolkningen er vaagen og interesseret, ikke skarpe retningsskel, megen velvilje og hørelyst, en del møder.

Pastor *E. Bjerre* oplyser, at der er god kirkegang i Skovlund, og der samles en god flok unge til møder.

Blandt ledende lægfolk i de senere aar nævnes:

Indre Mission:

Gdjr *H. Rahbek,* tømrer *A. Bank, J. Dam,* skrædderm *Hestehave,* smedem *M. K. Thomsen, C. Andersen,* Kvie, vejmand *Ing. Pedersen,* gdjr *Alfred Larsen* er næstfmd i mghr.

Stenderup: *C. Hermansen,* hmd (* 73) gdjr *P. L. Thomsen,* gdjr *H. P. Østergaard,* førstel *P. A. Poulsen,* kirkebetjent *Kaj Høj Johansen.*

Skovlund: Gdjr *Horsbøl Lauridsen,* gdjr *A. Dalgaard,* gdjr *Karl Lauridsen,* gdjr *Ejner Kruse.*

Grundtvigske: (ledere i KS, foruden rkp):

Gdjr *N. P. Nielsen,* Aalling, gdjr *J. Svendsen,* Galtho, inspektør *Carl Madsen,* Skovlund, var i mange aar fmd for KS, folketingskand (Retsforb). Amtsraadsmedl *Kaj Knudsen,* fmd for Skovlund menighedsraad, snedker *B. Sørensen,* A, husmd *J. Vinther Jensen,* Stenderup, bager *H. Sørensen,* Skovlund. Maler *A. Veis,* A, pens lærer *Nielsen* er fmd for KS.

Skolen.

Pastor *Albrechtsen* har ovenfor fortalt om lærerne i de senere aar (se ovf).

Ansager: Da der 1739 indførtes obligatorisk skolegang for alle børn i hvert sogn, var *Jens Nybroe* degn her, han blev sognets første skoleholder. Efter fundats 1762 skulle der være skole i A, Stenderup og Lund, men i Stenderup var der modstand. Lærere i A i de senere aar; *Knud Kristensen,* lærer *Husted,* afløst af lærer *Jensen,* c 1880. Han døde 1891, og efterfulgtes af lærer *C. Petersen* (1891–1916), i hans tid blev skolen 1909 flyttet til den nuv plads øst for byen. 1901 ansattes en andenlærer. Lærer *Johs. V. Jensen* (* 89 i Kerteminde) og efter ham *K. Vad Jensen.*

Centralskole med realafd 1954. Skoleinspektør: *Anker E. Knudsen,* * 21.

Stenderup skole: Den første skole blev bygget efter 1830, og her var omgangs- eller vinterlærere. Først 1893 blev skolen selvstændig. Den første lærer flyttede hurtigt, saa kom *J. Kristensen,* der var her til han tog afsked 1921. 1921-62: Førstelærer *P. A. Poulsen* (* 94 Dejbjerg) blev en kendt og førende skikkelse paa egnen. Efter at have virket ved landbruget blev han lærer fra Nr Nissum Seminarium. I fyrre aar virkede han som førstelærer ved Stenderup Skole, indtil han tog sin afsked, han var en elsket og afholdt lærer. Ved siden af sin lærergerning har P. A. Poulsen haft et omfattende offentligt virke. Fra 1939–1951 var han medlem af Landstinget, valgt af de konservative, og siden 1940 har han været medlem af Ribe Amtsraad, hvor han var et meget aktivt medlem. Inden for Indre Mission har P. A. Poulsen været meget benyttet som taler, ligesom han her har haft mange tillidshverv. Bl a har han været i bestyrelsen for KFUM og K i Danmark, i bestyrelsen for Haslev Seminarium, i bestyrelsen for Tommerup Højskole m m. P. A. Poulsen har ogsaa haft forstaaelse for landevejens farende svende, og gennem en aarrække har han været landsformand for »Arbejde adler«.

Skovlund (Mølby, Lund) skole havde omgangs- eller vinterlærere til 1879. Den sidste var *Poul Bjerge,* der blev højskolelærer i Askov. 1879 oprettedes et lærerembede for en ugift med løn: 600 kr aarligt, skolepenge 85 kr, fri bolig og 50 kr som organist i A kirke. Lærer *Jens Kristensen* (1879–1919) var fra Adsbøl i Strelluf, gift med møller *Morten Hansens* dt fra Ansager. De to voksede hurtigt sm m befolkningen, han var en af egnens dygtigste lærere, en førerskikkelse, af en soliditet, man trygt kunne støtte sig til. Han blev selvsagt snart sjælen i nordsognets anliggender, kunne være fast og haard, men altid reel, meget anset. Han var virksom for kirkens opførelse og for oprettelse af kaldskapellaniet. Lærer *Vilh. Sørensen* (1919–) * 90 i Vorbasse, gift med forfatterinden Marie Kristine Hay. Der var flere vinterlærere og lærerinder (frk *Magda Kristensen* i mange aar).

Skolen er fra 1954 centralskole.

Kvie skole (Kærbæk) begyndte 1868 i en stue paa en gaard, 1887 byggedes den første skole, her har bl a *Jeppe Hejbøl* og *Søren Holm Jensen* (broder til lærer J, Ansager) virket. 1900 ansattes en fast lærer, *P. Pedersen,* der 1910 flyttede til Hejnsvig, 1910–16: *K. Pedersen* fra Grene, der flyttede til den ny skole i Hestkær, 1916– : *P. H. H. Nørholm.*

Hestkær skole, opf 1916, hvor *K. Pedersen* blev lærer.

Lund skole: Lærer *J. P. Vad.* Der er friskole i Hestkær.

Indremissionær *Knud Kristensen* (* 1867, † 1952), der i mange aar havde sin gerning i Sdr Omme, og jævnligt kom her, er begravet i Stenderup.

Maleren *Hans Agersnap* (* 1857, † 1925) var født paa Ansager Møllegaard, som han overtog 1882, og drev den et par aar, indtil han tog til København for at uddanne sig som kunstner. Han er begravet i Brørup. Har bl a malet altertavlerne i Skovlund, Tistrup og Ølgod.

Landstingsmd *Rasmus Rasmussen* (* 1866 i Skovlund, †) var blandt dem, der var med til at skabe udviklingen i A sogn. Hans fader, Jens Rasmussen var med i slaget paa Dybbøl 1864, hans helbred fik et knæk i krigen, og han døde 1874. Tilbage sad enken med to børn, datteren Ellen, som blev gift med Niels Jepsen Uhd, og sønnen, Rasmus. Gaarden blev drevet ved bestyrer, til moderen døde 1884, og som 18-aarig overtog Rasmus styret, men han følte sig for ung, tog paa Vallekilde og Askov højskoler, aftjente sin værnepligt, og giftede sig 1893 med Jeppe Uhds datter, som blev ham en udmærket hustru i 42 aar. I disse aar tog udviklingen i landbruget og i sognet fart. R var en dygtig landmand, tog tidligt del i andelsbevægelsen, og han kom til at beklæde mange tillidshverv (sogneraadsmedl, fmd landboforen, fmd Ribe amts venstre, landstingsmd 32–36 medlem af mange bestyrelser), blev R af dbg, 21 ved Karlsgaardeværkets aabning, virksom for banens anlæg. 1936 solgte han gaarden.

Hejbøls bog fortæller om de mange slidende, nøjsomme hedeopdyrkere, især *Niels Hansen,* som omkr 1860 købte en hedeparcel i Skovlund, han havde kun én daler at begynde med, men *Niels Lundby* (som han kaldtes) og hans Stine, som begyndte under meget primitive forhold, fik, skønt han ikke var en slider, arbejdet gjort med mergling, og fik en god lille gaard ud af det. *Mary Pedersen* har i FRA 1916 givet et kulturbillede af hedens pionerer paa Kvie hede.

1922: Kkg 18 pct i alle 3 kirker, gode forhold, præget af IM, enkelte gr, 7 DMS kredse, enk til frimissionen. 1935: Kkg 10 pct, mest pr af IM, ikke lidt trosliv. 1947: Kkg 5–10 pct, ret gode, gl IM smf, nyere gr bev, KS, DdU. 1955: 10 pct, som hidtil. 1963: Kkg 10 pct, ret gode, 3 mh, 7 sdsk, KFUM og K, store IM smf, 2 KS, 2 DdU, spejdere mm. Mange smaakaarsfolk og arbejdere i A. Stationsby- og landforhold. 1967: Se ovf.

Ansager kirke, midt i byen ved torvet, sm beligg (veje fører dertil fra alle sider). Kirken var lille indtil udvidelsen 1889—90. Det gl romanske skib og kor er af al, raa kamp og kløvet kamp paa

skraasokkel. Over den gl syddør nogle karmsten og retkantet overligger. Enkelte oprind vinduer ses i koret. Bred, rund korbue. Senmiddelald taarn af munkesten og granit, ommuret med smaa sten mod syd. Pyramidetag, taarnur fra 1750. Hvælvet taarnrum, der tjener som vaabenhus. Vaabenhuset mod syd blev revet ned 1889. Skib og kor har bjælkeloft. 1089—90 opførtes to store korsarme mod nord og syd, med bjælkeloft, og kirken fik rundbuede vinduer. (Arkit H. Estrup). Rundbuer fra korsarmene ind til skibet. Alterbord med relikviegemme, altertavle med maleri af Lazarus opvækkelse (af frk C. J. Preetzmann, 1839). Fra den gl fløjaltertavle fra 15. aarh er 3 figurer fjernet til Varde museum. Kalk og disk fra 1801. Renæssancestager fra c 1600, alterskranke med støbejerns-»træer« fra c 1890. Romansk granitfont som den i Hodde. Sydtysk daabsfad fra c 1575 med bebudelsen. Nyere krucifix paa skibets nordvæg. Renæssanceprædikestol fra 1609, med »herlige naive« (Trap) relieffer af retfærd og den korsfæstede i felterne. Stor samtidig himmel. Restaureret 1925. Enkelte renæssancestolegavle, paneler og degnestol, rest 1926. Laagen for pulpituropgangen i syd har foldeværk og indskrift. Orgelpulpitur mod vest skænket 1868 af fru Bertelsen, A. Nyere pulpiturer i korsfløjene. Klokke fra c 1250, nyt urværk 1941. Flere mindetavler. 350 sd Orgel.

Mack D 174, H. K. Kristensen: Ø Horne herr 1944, 380, J. Hejbøl: A sogns historie, 1950, 80—88. R. Mortensen i Jy Saml 5, IV, 21—122. I kirkegaardsdiget er fundet slaggeblokke fra oldtidens jernudvinding.

Stenderup kirke, indviet 7. marts 1909 (arkitekt: H. Lønborg-Jensen) smuk, i romansk stil, skib med apsisformet kor, taarn med pyramidetag, opført af mursten hvidkalket, tegltækket. Taarnrummet er vaabenhus. Bjælkeloft. Østpartiet har kalkmalerier af evangelisterne og paradiset. Altertavlen er forgyldt, udskaaren, med Kristus og apostlene. paa et retabel, hvorover et krucifix med evangelistsymboler. Muret prædikestol. 200 sd. Orgel.

Skovlund kirke, indviet 9. okt 1910 (arkitekt: H. Lønborg-Jensen), svarer ret nøje til Stenderup kirke, i romansk stil, har skib med apsisformet kor, taarn med pyramidetag og vaabenhus mod syd. Bjælkeloft. Pulpitur. Altertavle af Hans Agersnap: Gethsemane. Nyromansk granitfont paa løvefod. 200 sd. Orgel fra 1957.

Folketal. 1850: 798. 1901: 1789. 1925: 3270. 1965: 3951. Altergæster: 1892: 2617. 1902: 1964. 1912: 663 og 233 (Stenderup) og 828 (Skovlund); 1922 511 og 277 og 824. 1932: 577 og 538 og 403. 1924: 620 og 348 og 390. 1954: 1439 og 579 og 914; 1962: 1362 og 900 og 914. 1966: 1400 og 900 og 900.

Menighedsraad: 1922: 13 IM, 7 n gr, 1934: 11 IM, 9 n gr, 1945: do.

1953: 11 IM, 8 gr, 2 soc valg. 1961: do. 1965: 10 IM. 9 gr, 2 soc, valg.

Sognepræst

Indtægt. 1857. a) 50 rug, 28 byg. b) 33 rdl. c) 10 lpd. ost, 9 lpd. smør, 100 sn æg d) 170 rdl. e) 764750 kvadratal ager og eng, 2 millioner kvadratal hede, 4 td hartkorn. Gl, daarlig bindingsværkspgd ved eng og aa. 83 fag. 1870. Regul.: 1324 kr, netto: 2204 kr. 1913: 2. kl, 1931: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1914.

16. 31. aug 1847–23. april 70 (ord degn Rømø 11. marts 37): **Hans Jørgen Rhod,** * 30. marts 91 Langaa. Forældre: Amtsprovst i Langaa-T-V, Søren R, † 1817, og Elisabeth Birgitte Esmarch af Houlbjerg-G. Stud Viborg 14, c okt 28(nc), † 23. april 70. ~ 3. aug 37 Christiane Mortensen, * 29. juni 01 Kirke Helsinge, † 19. nov 71. Forældre: Forpagter M og Johanne Cathrine Westergaard.

Om pastor R se ovf.

4. juli 1870 var missionær i Grønland, **Jacob Kjer** udn til sp her (se her I, 578) men p gr a tunghørighed fik han 24. sept 70 tilladelse til at blive betragtet som ikke kaldet.

17. 24. sept 1870–5. nov 77 (kkp Astrup-T-H 25. juli 63): **V. S. Stilling,** fl t Vejerslev-A.-T, se der.

18. 7. jan 1878–16. marts 86 (huslærer hos Vilhelm Beck, hjpr Ørsted, Jyll 11. aug 76): **H. M. Hoff,** fl t Vallensbæk, se der.

19. 27. maj 1886–16. aug 90: **M. C. Madsen,** fl t Hundborg-J, se Næsborg-S-O.

20. 31. okt 1890–29. juni 96: **Anders Jensen,** fl t Darum-B, se Slemminge-F.

21. 21. aug 1896–14. juni 1907: (hjpr Ebeltoft-D 17. febr 94): **S. M. Nielsen,** fl t Hvidbjerg-L, se der.

22. 31. okt 1907–26. okt 21 (kkp Ølgod-S 21. jan 99): **N. P. Nielsen,** fl t rkp Zions k, Esbjerg, se sp der.

23. 22. febr 1922–20. aug 50 (missionær Indien under DMS 08): **Simon Mettinus Albrechtsen,** * 14. aug 80 Nees. Forældre: husmd Jens A og Stine Jakobsen. Missionseksamen (DMS) 08, afsk 20. aug 50, † 16. marts 55. ~ 10. dec 12 Inger Marie Klausen, * 30. sept 88 Lyne. Forældre: husmd Jørgen Christian K og Anne Marie Møller.

Pastor A var vokset op i et lille husmandshjem i Nees, midt i den stærke IMs bevægelse der, og var fra sin ungdom en fuldtro ven af IM. Tidligt følte han kald til at blive missionær, og missionærgerningen stod for ham som noget af det største og bedste. Saadan set var han missionær hele sit liv. Men naar talen faldt paa ydre mission, fik hans ellers saa dæmpede stemme en egen glød, og han har holdt mange møder for DMS gennem aarene. Han var en stille, tilsyneladende lidt mut natur. Han ville tjene, og ydmygt øvede han sin gerning som sognepræst. Han var vel ikke den store prædikant, men hans forkyndelse havde et klart sigte og var baaret af megen bøn. Han sled flittigt i det store sogn. Han maatte rejse hjem fra Indien pga sin hustrus sygdom. Efter sin afsked boede han i Esbjerg, blev begravet paa Ansager kirkegaard 21. marts 55, hvor bl a hans gode ven og tidligere medarbejder i Indien, pastor *J. P. Jensen,* Guldager, talte over ham. (Se IM tid 1955, nr. 20, jvf Dsk missionsbl).

Hans foranstaaende skildring af Ansager sogn giver et smukt og typisk billede af ham selv og hans præstegerning.

24. 30. nov 1950 (sp Torslev-S 14. april 34): **Ole Brun Sørensen Hvas,** * 14. dec 03 Harboøre. Forældre: Gdjr Poul Marinus Sørensen H og Maren Kirstine Olsen Kynde. Stud Rønde 28, c 34-l (h_2). ~ 17. maj 38 Astrid Elisabeth Anker, * 13. maj 08 Bodilsker. Forældre: Gdjr Hans Anker Larsen og Magna Olivia Sommer. – Hustrus søstre ~ Wm Larsen, Sct Markus k, Aalborg, og Jørgensen, Vallekilde (nu rkp Simon Peters k, Kbhvn).

Kaldskapellan

(Opr 24. jan 1911, omd t rkp 1. juli 61. 12. kl. Bolig i Skovlund)

1. 15. april 1911–29. febr 16 (hjpr Seest 10): **P. L. M. Husum,** fl t S-N Bork, se Vammen-L-B.

2. 21. maj 1919–22. febr 22: **Jørgen Bachevold,** fl t Assing, se der.

3. 4. sept 1922–10. okt 35 (sp Salling-O

1. maj 16–4. nov 18): **H. P. N. Lykke**, fl t Fodby, se der.

4. 29. juni 1936–24. marts 41: **P. O. Østergaard Poulsen**, fl t Todbjerg-M, se der.

5. 8. sept 1941–3. nov 51 (hjpr Espe-V 26. nov 40): **J. J. J. Rossel**, fl t Tødsø-E, se der.

6. 27. febr 1952–10. april 57 (hjpr Sct Stefans k, København 9. maj 49): **B. Kelstrup**, fl t Grinderslev-G, se Videbæk.

7. 16. aug 1957–6. juli 61 (Frimenighedspræst, Hundborg 39): **E. Bjerre**, rkp her.

Residerende kapellan

1. 6. juli 1961 (kkp her 16. aug 57): **Enrico Bjerre**, * 7. maj 02 Lomborg. Forældre: Gdjr Mads Fiskbæk B og Martine Engsnap. Gartner til 23, præliminæreks, paa Askov, Liselund, c fra Grand view coll. Des Moines, USA, har været lærer ved Staby efterskole, Sorø ungdomsskole, Danebod, Støvring og Ollerup højsk, hjpr hos Niels Dael, frimghpræst Hundborg 39, valgmghpræst smst 48. ~ 20. okt 47 Mette Marie Toksvig Larsen, * 30. juli 26 Velling. Forældre: Gdjr Kristen Toksvig L og Karen Johanne Hansen. – Morbroder: Engsnap, Lejrskov-J. Broder: Brøns.

Litt: H. K. Kristensen: Ø Horne herr 1944, s 357—394, J. Heibøl: A sogns hist 1940, M. C. Madsen og Carl Moe: Fra mindernes væld 1923. Om præsten Hans Bertelsen, se Villads Christensen i Jy saml, 3. r IV, 277—89, Arne P. Madsen: Hvad et fastelavnsmøde førte til, IM tid 1950, 70 f. En gl hedegaard, Mølgaard i A, Jul i Vestjyll 1939, 46 f, Ribe st aarb 1944, 84, Kirke og sogn, 1954, 522 f. N. H. Uhd: Et aarhundredes fremskridt, FRA 1906, 113—15. Festskr for KFUM og K i A 1937. Mary Pedersen: Hedens pionerer, kulturbillede fra Kvie hede, FRA 1916. FRA IV, 293, 298.

Litteratur om Øster Horne Herred. Hovedværket er **H. K.** Kristensen, Ø Horne herred 1944, med mottoet: »Aldrig mister den sit haab, der bliver mindet tro«. Her er udførlig litteraturfortegnelse s 395 f.

Herredet i almindelighed. C. E. F. Reinhardt i Hist. Tidsskr 4 rk IV 175—77. O. Nielsen i D Sml I 112. C. Lindberg Nielsen: Varde 12. D Breve 2. rk IV nr 231, V nr 130. Frederik Is Registranter. Erslev: Len og Lensmand. FRA III 396 f. Liber census daniæ. D Mag 4. Rk II 209 f do 3. Rk V 51, IV 187, 205. Dalgas: Ribe Amt, Instituttet f s Kulturforsk A XV 176 (Sv. Aakjær: Bosættelse og Bebyggelse). FRA 1939 157. Henrik Petersen: De danske Landbrug. Statistisk Tabelværk. Meddelelser fra Stat Departement. Pontoppidan: Danske Atlas V. A. G. Jensen: Jydepotten. Ø Hd Jp 1741 23/5. Hugo Matthiessen: Den sorte Jyde. Nørh. 84, 15 (Teilmanns Skrivelse af 9. febr 87). FRA I 20 ff (J. Olsen: Salt- og Stivelsesindustri i Varde egnen). P. Adler i Ribe Skoleprogram 1834, 1838. J. Sml 2. Rk IV 117—51, 280—344, 467—511 (J. Olsen: Varde og Omegn). FRA VII 385 f, 534—42 (H. K. Kristensen: Hekseprocesser paa Vardeegnen), do. IX 123—26 (H. K. Kristensen: Hekseprocesefterslæt). Tang Kristensen almanakoptegnelser.

Sognehistorie og herregaardshistorie. FRA VIII 579—96 (Mar. Kristensen: Bebyggelsesnavne i ældre Tid i Ribe Amt). O. Nielsen: Gamle jyske Tingsvidner. Ribe Oldemoder. D Sml 2. Rk IV (Præsteindberetningerne til Ole Worm). Dalgas: Ribe Amt Pr 1766. Henrik Pedersen: De danske Landbrug. Rentekammeret. C. Aa. VI 2 (Hartkornsspecifik 1788). Landvæsens Kont Indberetn om Forb i Landv Forkl ifølge Cirkulære 12. marts 1785 (40). Evald Tang Kristensen: Danske Sagn I—VII. Nørh Ø Horne Hds Tb 1665—67. Danske Kancelliregistranter 1535—50. Riberhus Lensregnskaber og Jordebøger 1537—38, Koldinghus do. 1573, Lundenæs do 1597, 1599, 1607, 1610—33, 1636—48, 1652. Ø Horne Hds Skøde og Panteregister. Amtsark Com Protokol over Formue, Kop- Heste- og Carosseskat 1743, Lundenæs. Steen Bøcher: Vandmøller.

Vester Horne herred

VARDE

Efter det store landsogns indlemmelse i 1963 blev Varde Danmarks største købstad i udstrækning. Købstadsgrunden med markjorden var 3595 ha, landsognet 4681 ha, i alt 8276 ha. Terrænet er overvejende fladt; dog Isbjerg et par km NV for byen. Paa bymarken byen Tinghøj. Fh fra 1907, nybygget 54, i lands Orten m skole, Blaksmark m kro, nedlagt 58 og fh nedlagt c 30, Mejls m skole, Frisvad. Vandmøller i Frisvad og Isbjerg nedlagt først i aarh.

Varde var tidligere omgivet af hede og laa som en oase i ørkenen. Byen ligger ret smukt, omgivet af anlæg, store plantager og enge ved Varde aa. De fleste gamle huse er forsvundet ved ildebrande, og byen gør et overvejende nyt indtryk. V er garnisonsby (c 800 mand, Vartov, soldaterhjem). Mange arbejdere.

Lidt historie

Varde er en af Jyllands ældste købstæder. Allerede under kong Niels (først i 12. aarh) nævnes en Eskild Ebbesøn som bryde (lensmand) af Varde. Man ved ikke, hvornaar byen er opstaaet eller blevet købstad, men kirken er fra 13. aarh. Varde aa var i oldtiden og middelalderen vandrig og sejlbar, enge gjorde overgangen over aaen vanskelig, men ved Varde var der et godt vadested. Her mødtes mange veje, og gn aarhundreder førtes store drifter af kreaturer nordfra over aaen her paa deres vandringer sydpaa. Navnet Varde syssel (Warvith, Vadested) kendes helt tilbage til omkr aar 900. Varde blev markedernes by (og er det endnu), og fra havnen udskibedes korn, jydepotter osv; aaen var vikingernes udfaldsport mod vest, og ad aaen kom sørøvere, saa man tidligt maatte anlægge befæstninger. Der var en kongsgaard, hvor den kgl lensmand residerede.

I den tidl middelalder laa der en befæstet borg »Vardehus« i aaen. Den blev ødelagt ved et bondeoprør 1439 og aldrig atteropført. Dens ladegaard med hovedbygning, »kongsgaarden« noget vestligere, blev nedbrudt i det 18. aarh.

To mindre voldsteder – skanser – dækkede yderligere vadestedet. Det siges, at V by blev brændt i 1439 efter ordre fra rigets raad p gr a oprøret. I det 14. aarh kom byen under de holstenske grever, men kom 1404 atter under kronen. Erik af Pommern holdt ting her 1406 og Chrf af Bayern stadfæstede dens privilegier 1442. Ribe følte sig truet af Vs handel og prøvede 1368 at faa hindret udførsel fra V. Byen havde to sognekirker, Sct Jacobi og Sct Nicolai og desuden et kapel, hvis beliggenhed ikke kendes. Ruiner af det omtales 1638. De to kirker havde hver sin sp indtil provst *Svitzer* 1721 blev sp til begge kirker. Siden var der ingen særlig sp for Sct Nicolai. Den var beordret nedrevet allerede 1551, men var dog i brug, indtil den blev nedrevet 1809, hvorefter Sct Jacobi blev udvidet. – Under grevens fejde 1534 led byen meget, og skipper *Klements* tilhænger, skipper *Herman*, blev overrumplet af *Johan Rantzau* og dræbt. 1551 og 1590 hærgede voldsomme brande, og ikke alene under »kejserkrigen«, da *Wallensteins* tropper byggede en skanse paa Arnbjerg ø for byen, men især under de flg krige led byen og blev brandskattet. Alligevel holdt den sin handel oppe og var 1682 bl de syv købstæder, der fik lov at beholde borgmester og drive udenlandshandel. Men nedgangen begyndte med ladepladsernes oprettelse i Danderup og Hjerting. 1735 var der planer om at gøre Hjerting til købstad. 1769 var der 690 indb. Men tilbagegangen mærkedes allerede fra 1551, da begge kirker brændte. 1777 brændte den sydlige del af byen, og 1821 brændte 70 ejendomme. Ildspaasætteren, skomager *Morten Jonassen*, blev halshugget 1822 paa Stilbjerg nord for Varde. Sp *Brøndsted* lod sine konfirmander, piger og drenge, i flok overvære henrettelsen – den sidste i Varde.

Latinskolen blev nedlagt 1739. Byen var omgivet af en vold med fire porte. Med jernbanerne kom der ny fremgang, selv om Esbjergs stærke vækst satte V i skygge. 1874 aabnedes den vestjyske længdebane, 1903 Nr Nebelbanen, og 1919 Grindstedbanen. De store stationsbyer har dog hæmmet V en del, og storhandelen gik til Esbjerg. Slutningen af det 18. og de første aar af det 19. aarh var en gylden tid for byens handel. Bl adskillige handelsmatadorer nævnes *Rasmus Øllgaard* (1709–70), der ligesom sine brødre blev kbmd i V. Han begyndte med to tomme hænder, men fik mange ejendomme i by og paa land foruden den store købmandsgaard paa hjørnet af Storegade og Kræmmerg. Han var ogsaa konsumptionsforpagter, broforpagter og strandforpagter. En af hans sønner, *Hans Wolff Ø* arvede købmandsgaarden, der siden gik over til *Hack Kampmann*, efter hvem gaarden blev opkaldt, skønt den er opført af H. W. Ø. 1779 den seværdigste bygning i V. En tid var den telegrafstation. Baade i den og i den Palludan'ske gaard paa hj af Vester- og Grydergade kan man endnu se de gamle vidtstrakte gaardspladser. *Ole Palludan* (1822–95) skænkede 1869 kirken et nyt spir. I kuglen øverst oppe lod han indlægge et dokument, der bl a indeholdt de ord: »Lad dette spir minde alle om at tragte efter de ting, som er oventil, og lad ordet, som lyder dernede, som dette pege mod himlen!« Han skænkede ogsaa kirken dens ur, byggede friboligen Aldersly ved Vestervold, og stiftede mange legater. Hans bror *Jens Worm P* (1825–1917) var mange aar direktør for V Bank. Han skænkede kirken et orgel og et varmeværk og lod prædikestolen restaurere. Han blev æresborger i Varde. Længe var de fleste borgere ogsaa avlsbrugere. Endnu 1925 var der gaarde med kvægavl i byen, og næsten lige saa længe kunne man morgen og aften se løse kvægflokke blive drevet gennem gaderne. Byen havde et meget stort antal gæstgiverier, men de fleste var kun i virksomhed paa de talrige markedsdage. Siden kom der en del industri, bryggerier, farverier, maskinfabrik, slagtere, uldspinderi osv. Et morsomt eksempel paa udviklingen er rebslager (senere fabrikant) *Bruuns* reberbane. Han gik i halvfjerdserne over til jerntraadsspinderi – der under verdenskrigene maatte levere masser af pigtraad til tyskerne – af dette udsprang et jernstøberi, der nu som A/S Varde Staalværk giver brød til over 500 familier. F t er flere store virksomheder ved at slaa sig ned i V. I 1872 blev V Bank oprettet. Den er nu provinsens tredjestørste pengeinstitut. Med sejladsen er det forbi. Som et punktum for udviklingen blev der 1940 bygget bro over aaen v for V ved Tarphage, hvorved Esbjerg direkte fik forbindelse med Vs v opland til skade for V.

P gr a mange brande har byen ingen meget gamle huse. Nu gaar hovedvej 11 gennem byen (Østerg, Storeg) og langs færdselsaarerne frembyder byen et helt moderne bybillede. Disse gader var naturligvis lige saa snævre som de øvrige, men skulle tage den stadig voksende trafik fra Ringkøbing til Esbjerg. Da i 30'erne en kone blev »rullet« mellem en lastbil og husmuren i Østerg, saa hun døde, rev man i de flg aar resolut den ene side af gaden ned. Omkring 1960 behandlede man Storeg p s m. Paa hj af Storeg og Østerg er der opstaaet et torv »Skansen« med bilparkering, haveanlæg og flere springvande, der om aftenen er kulørt oplyst. Bag hovedfærdselsaarerne er den middelalderlige gadeføring bevaret i ret høj grad, de er snævre og krumme – stedvis kan de danne ligefrem holbergske kulisser, men de gamle gadenavne: Slippen, Aalestinget, Skovbogade, Savkulen er væk. Endnu har vi dog Grydergade og Spigerborggade. I byens udkanter er der mest villaer og rækkehuse. Amtssygehuset er oprettet 1879, siden flyttet og flere gange udvidet og moderniseret, sidst 1967. Hvor sygeh af 1879 laa, findes nu det store alderdomshjem. Raadhuset er bygget 1872 (arkit prof Winstrup). I forb m det var arresthuset, der nu, da arresten er nedlagt, er ombygget til administrationsbygning. I Vesterg ligger »Hospitalet«, der er oprettet 1520 af Markvard Nielsen »den Rige« som fribolig for 9 (10) kvinder. Det er fuldstændig omdannet og nyordnet 1936 og bestyres af sp og politimester. Politigaarden paa hj af Nørreg og Storeg er det tidligere Damkiers Hotel. Byens museum er opført 1914 – i stilen paavirket af den Kampmann'ske gaard. Det er opført af den københavnske grosserer *Cornelius Stau* (død 1926), som var født i Varde. Folkebiblioteket, der blev oprettet 1857, har nu sin egen bygning nær museet paa Lundvej. 1953 blev Varde garnisonsby. Kasernen er en hel by for sig lidt sv for V. Samtidig fik byen et grundtv soldater-

hjem indrettet i en senere udvidet villa i Slotsgade.

Paa Arnbjerg et lystanlæg. Byfoged *Wedel-Heinen* (1791–1857) tilplantede det i trediverne og en mindesten for ham staar ved indgangen fra Skansetorvet. Øverst paa »bjerget« findes en stor sten, der minder om, at her var Wallensteins skanse. Man ser derfra ned over den skønne friluftsscene med 3–4000 siddepladser. I Arnbjerg ligger den hal, kommunen 1914 byggede til de store skolemøder. I forb med den er der pavillon m restauration, og tæt ved sportshallen *Vardehallen* bygget 1961 med scene. Mellem Arnbjerg og aaen findes den geografiske have og foran den et rosarium, der skal rumme 25.000 roser. Yderst i Arnbjerganlægget ligger op ad kirkegaarden mindelunden for Vardes dødsofre i sidste verdenskrig. Den er smykket med en skulptur af billedhuggeren Anker Hoffmann. Østerlund kirkegaard fra 1967. Længere ude ligger Enighedslunden med mindesten for stifteren red *Kjelst.* Rundt om i byen er der flere skulpturer, bl a skænket af hotelejer *Chr. Pedersen* (1880–1962) som ogsaa ved test har skænket kirken et klokkespil. Paa Torvet en statue af Fr. VII. I øvrigt flere skulpturer. Idrætsparken ved Pramstedvej indviet 1900. Ungdomsgaard fra 1951 med vandrerhjem.

Blandt kendte personligheder nævnes: byfoged *Laurids Fogtmann* (1748–1821) gjorde sig meget fortjent af byen, særlig i økonomisk henseende. Han skrev i »Minerva« om »Varde Kjøbstads Forfatning og muelige Forbedring« og er kendt for sine juridiske samlerværker (Fogtmanns rescripter). Hans planer om at flytte havnen fra Kalkovnen c en km v for byen op til broen blev først virkeliggjort af *Wedel-Heinen.* Fogtmann var gift med biskop H. A. Brorsons yngste datter og saaledes svoger til sp *C. Brorson* her. Af byens dommere gjorde dommer *Müller* (1855–1932) sit navn kendt ved at nægte at tage sin afsked ved den 1922 fastsatte aldersgrænse. Han var efter grundloven uafsættelig! Han førte sin krig igennem og døde i embedet syv aar senere. Politimester *Simony* døde i tysk kz-lejr ligesom læge *Knud Nordentoft.* Af de ældre læger menes krigsraad *Rud. Ludv. Murtfeldt* (1784–1851) at være den læge, *J. P. Jacobsen* taler om i romanen »Niels Lyhne« det 13. kap, hvor drengen ligger syg paa Lønborggaard og lægen hentes fra Varde. »Henad morgenstunden, da den gamle krigsraad, gaardens læge, kørte ind ad porten, var Niels alene« ... Af amtssygehusets overlæger var *M. C. Christoffersen* (1869–1924) anset som kirurg. Man kaldte ham Vestjyllands Rovsing. Han faldt død om, mens han stod og opererede. Kredslæge *Sv. Rohleder* (1895–1960) skrev en god bog »Varde Lægekreds 1929–53«. Dyrlæge *Janus Berg* (1840–1922) boede til 1890 i Varde og var virksom for kontrollen af eksportkvæg og skrev om kvægsygdomme. Han flyttede til Esbjerg, men er begr i Varde. Hans bror, dyrlæge *Verner Berg* (1849–1931) var i mange aar medl af menighedsraadet her.

Varde havde sin egen presse. 1854 begyndte red *R. Helms* »Vesterjydsk Avis«, det senere »Ribe Amtstidende«, der under dette navn fortsatte til det 1934 blev slugt af »Vestkysten«, der har et lokalkontor i V. Det andet blad med selvstændigt trykkeri i V var »*Varde-Posten*« fra 1868. Det blev fra 1868 ledet af red, lærer M. P. Kjelst som højreblad. Han solgte det 1907, og det blev under skiftende navne de radikales organ. Det maatte senere flytte til Esbjerg og havde som »*Sydvestjylland*« en lokaludgave i Varde. Nu er det ugeblad. Den soc-dem presse har i V haft lokalaflægger af et Esbjerg-blad, nu kommer det som »Vestjysk Aktuelt« og trykkes i Vejle. Ribe Amtstidende havde i mange aar en fremtrædende journalist i *Ludvig Murtfeldt* (1838–1930), søn af før omtalte krigsraad M. Han var en original, kendt af alle i byen. Han var lidt af en historiker, mere af en kunstner. Vs egentlige historieskriver, landsarkivar *C. Lindberg Nielsen,* der selv er fra Varde, siger om M at han hellere fortalte historier end historie, men han har dog i sine mangfoldige artikler givet gode bidrag til Vs historie (Edv. Eller).

Skolen

Den ældste del af den nuværende *Jacobi Skole* er den østre – alm kaldt den gl skole lige ved kirken. Den smukke bygning er opført 1856. Siden er der bygget baade mod vest og nord, og store udvidelser har fundet sted, sidst i 1963. Tinghøj Skole blev opført paa markjorden 1898. Desuden er der 1957 opført en skole i Sdr V, Lykkesgaard Skole, og en tredje skole, Nordre Skole (Brorsonsskolen) og gymnasium er paa trapperne. Der har været en del smaa privatskoler, der nu alle er forsvundet. Den største privatskole var Realskolen, der virkede fra 1879–1903 og havde til huse ved Østervold-Lundgade, i en bygning der nu er det private hvilehjem »Sinesminde«. Fra 1884 til skolen ophørte var lederen kaptajn *Nicolaus Brix* (1835–1913). Han var fra Strukstrup i Angel, student fra Haderslev, blev officer og var med baade ved Dannevirke og Dybbøl. Han blev her en højt skattet skolemand, der ledede sin skole i afgjort kristelig og national aand. En af hans sønner var prof *Hans Brix.* Der var samarbejde mellem realskolen og kommunen, der overtog den helt i 1903. Af kommuneskolens ledere var bornholmeren *Jens Olsen* (1840–1911) fremragende. Han blev overlærer (inspektør) i V 1886 og stiftede to aar efter de store vestjyske skolemøder, som der stod gny af. Han fik liv i biblioteksarbejdet og stiftede en biblioteksforening (98). Sidst i 90'erne stiftede han sm m *Ingeborg Christiansen* (senere g m gmd *Chr. Schmidt,* Nørregaard) et forskoleseminarium, hvis bygning nu er teknisk skole. Han udfoldede en ret stor litterær virksomhed som en nøjagtig og grundig historiker.

Vald. Lassen (1912–17) virkede initiativrigt baade i skole og byraad, hvor han repr de radikale. Han blev 1916 skoledir i Odense. En betydelig lærer havde skolen i kantor *W. Marke* (* 1854, † 1922). Han var forst for teknisk skole og i mange aar fmd for de store vestjyske *skolemøder* i Varde. Skolevæsenets ledere i de senere aar: 1917–24 skoleinsp *H. Frier,* 1925–50: skoleinsp *A. C. Dalsgaard-Hansen,* 1950– stadsskoleinspektør *Agerschou* (* 1910). Overlærer frk *Hertha Bjarnesen* (* 86) betød meget i KFUK. Det kan nævnes, at den kendte oplæser *H. Malling,* søn af valgmghpr *Vilh. Mal-*

ling i Odder, har virket som viceinspektør ved V skole. Gymnasium ventes opf i nærm fremtid.

Teknisk skole (fra 1889) ledes nu dygtigt af lærer *Hartz* (* 1896) og handelsskolen (fra 1894) har haft en udmærket leder i *Ludvig Hoffmann* (* 1882).

Af fremtrædende medlemmer af skoleudv og skolekommission gennem aarene maa nævnes de to ORsagførere *Harck*, fader og søn (1872-1945), boghandler *N. Kastoft* (* 1878, † 1949) og borgmester, sagfører *Niels Jensen* (* 1879, † 1940).

Ungdomsskolen, opr 1960, leder: c theol Frede Nielsen (* 19, Snejbjerg, gift med en dt af provst *V. A. Thelle*, Rudkøbing, der fra 1953 havde ledet det grundtvigske soldaterhjem i Varde, overtog skolen 1960.

Filologen og biblioteksmanden *P. G. Thorsen* (* 1811, † 83) var født i Varde og er begravet her, han var 1848–80 Universitetsbibliotekets chef og ledede flytningen af biblioteket fra Trinitatis Kirkes loft til Fiolstræde. Han udgav middelalderens love, studerede runer osv. (DBL XXIII, 629).

Varde har været politisk centrum for egnen. Varde-kredsen har Venstre-flertal. Den første folketingsmd i Varde-kredsen var 1849–52 amtsforvalter *Lorens Hansen*. blandt senere ftm nævnes indtil 1918: godsejer, minister *Emil Rosenørn* 1855–64, gdjr *J. J. Christensen* 1868–73, gdjr *J. A. Haastrup* 1879–88, lærer, gdjr *Søren Sørensen* 1890–1918. Senere: statsminister *Erik Eriksen* 1935–68, derefter fru *Nathalie Lind* (socialminister).

Vardes første folkevalgte borgmester var i mange aar sagfører *N. Jensen* (venstre), efterfulgt af den konserv dommer *K. O. Cortsen*. Ved byraadsvalget 1946 erobrede socdem flertallet, og skatteraadsfm *M. Jacobsen* blev borgmester. Siden 1950 er flertallet gaaet paa skift ml de borgerlige partier og socdem, 1962 udpegedes den socdem kinoejer *Rud. Rasmussen* til borgmester. Han døde 1964. Nu er *Vald. Strandvig* borgmester.

Siden 1901 er folketallet fordoblet. Varde hævder sig som oplandsby i haard konkurrence med Esbjerg.

Varde under besættelsen

Pastor **Ed. Eller** skriver: Tidlig om morgenen den 9. april 1940 drønede lavtflyvende tyske bombemaskiner sydfra ind over Varde, og de ofte omtalte »oprop« flagrede ned over veje og gader. Kort efter snoede en uhyggelig slange af kanoner, kampvogne og transportkøretøjer sig ind gennem Storegade. De fleste fortsatte nordpaa ad Ringkøbingvej, men Varde fik straks større indkvartering. Mange bygninger og lokaler blev beslaglagt. Gennem aarene blev det svært at faa lokaler til borgernes brug. F eks maatte ungdomsforeningen flytte rundt til en halv snes ikke lige velegnede steder, men mødekvotienten var høj. Baade Højskolehjemmet, H. V. F. Damkiers hotel og hotel Varde var i regelen beslaglagt. Ogsaa mange af skolens lokaler, og andre af dem var taget i brug til indkvartering af de mange Tysklands-arbejdere, der mest havde deres arbejde ude ved havet. For skolen var forholdet meget ubehageligt. Man holdt undervisning over hele byen, i præstegaardens konfirmandstue, paa museet, i mh og i folks private lejligheder.

Tyskerne var ikke velsete. Naturligvis var der de folk, der handlede med dem ved bagdørene, og en del bønder var vel ivrige efter at køre for dem, men de fleste saa skævt til den slags. Byens ledende mænd var retvendte, saaledes embedsmænd som dommer **Knud Cortsen**, politimester **Simony** og hans førstefuldmægtig **Schlanbusch**, skoleinspektør **Dalsgaard-Hansen**, den dygtige kommunalmand, kabelmester **Rud. Rasmussen** (senere borgmester), dir **Bülow** paa Staalværket og præsterne. De fleste af disse navne møder man i modstandsbevægelsens rækker.

Det var staalværksarbejder **Viggo Madsen**, der først i 43 begyndte at iværksætte sabotage. Til hans gruppe hørte læge **Knud Nordentoft**. Men ogsaa politifuldm **Schlanbusch** var tidligt ude, til at begynde med i efterretningstjeneste. Han fik forbindelse med Dansk Samling, men der var ogsaa kontakt med Frit Danmark og Holger Danske-gruppen. Den første egentlige leder af arbejdet var amtstueass **Chr. Schmidt**, der paa eget initiativ organiserede arbejdet. Der blev dog udført en uhyre mængde sabotage paa jernbaner, køretøjer m m. Paa Staalværket blev der øvet megen sabotage. Aktionen satte værket ud af drift omtrent et halvt aar. Eksplosionerne varede ret længe, og dog naaede politiet, ført af **Schlanbusch**, først frem da alt var forbi.

Adskillige Vardefolk var i februar 44 med til den store aktion paa **Callesens** maskinfabrik i Aabenraa. Det førte til, at organisationen i Varde blev helt revet op. Kaptajn **Lundorf** fra Tønder fik den reorganiseret. Hans dæknavn var Freddy, og han var byleder, til han maatte fortrække. Henimod befrielsen var søløjtnant **P. Fenger** byleder, og da selve dagen kom, var det dir Bülow.

Talrige Vardefolk blev taget af tyskerne. I den meget smukke mindelund, der efter krigen blev indrettet i Arnbjerg-anlægget tæt op til kirkegaarden, og som prydes af en granitskulptur af **Anker Hoffmann**, er der mindesten over de syv af vore frihedskæmpere, der satte livet til i kampen. Det var den unge student **Mogens Friis**, Niels Jessen, politim **J. B. Simony**, løjtnant **Jørgen Østergaard**, læge **Knud Nordentoft**, politiass **Gerner Mikkelsen** og staalværksarb **Peter Pedersen**.

Mange andre havde dog været tyskernes fanger, saaledes radioforhandler **Johs. Nielsen**, den gamle kinoejer **Chr. Christensen** og hans husbestyrerinde, **Schlanbusch**, gartner **Verner Hansen** eksped **Hans Eller** m fl. Illegale blade fik vi tilsendt i store pakker, ofte saa ringe emballeret, saa postbudet smilede højt og bemærkede: »Nu faar De nok at gøre«. Mærkelig nok fik noget saadant vist aldrig konsekvenser.

Der laa et tryk over hele tilværelsen. En bypræst er nødt til at kunne færdes ude ogsaa om natten og han fik uden vanskelighed »ausweis«. Men det var ubehageligt paa en tur en nat til sygehuset at faa en lyskaster i nakken straks efter at han passerede hotel Damkier, der ligger lige for enden af Ringkøbingvej, og saa at blive fulgt af dette lys flere hundrede meter indtil han kunne dreje cyklen ind til sygehuset. Efter endt ophold der blev han atter paa Ringkøbingvej indfanget af projektøren, der fulgte ham, til han atter naaede hotellet. Men det var jo smaating.

En vinternat kl ca 2 blev der ringet paa i pgd. Præsten var oppe. Da han lukkede op, skimtede han en hel flok tyske soldater. Et par kom ind og krævede nøglen til kirketaarnet udleveret. Det blev nægtet. »Saa følger De selv med. Tag nøglen og kom.« Paa vejen til kirken fik præsten at vide, at der var set lyssignaler deroppe. Der var brandvagt af »føl«, de har nok været uforsigtige med deres lommelygter. Da kirkedøren var aabnet, løb et par soldater op. Straks efter kom følene ned. Dem skete der intet. De gik. »Saa kan jeg vel gaa?« spurgte præsten, og det kunne han, men han laasede døren, saa de to tyskere maatte blive i taarnet, til ringeren kom om morgenen kl 8.

Kort efter ville tyskerne selv etablere vagt i taarnet. Sp nægtede at udlevere nøglen. Der blev vekslet et par skrivelser. Til sidst fik sp ordre. Han henviste til biskoppen og ventede spændt paa fortsættelsen. Den kom en ugestid efter i et brev, der meddelte, at man havde opgivet planen om kirketaarnet, vandtaarnet var bedre egnet. — Det kunne altsaa hjælpe at protestere.

Efter krigen oplystes det, at en arbejdsmand, der blev kaldt **Chr. Tysker**, fordi han var sydfra, havde »stukket« sp til tyskerne. Det hang saadan sammen, at han en dag havde siddet og hygget sig i et selskab af hippoer og gestapofolk, og talen var faldet paa præster, som man ikke havde meget til overs for. Tysker Chr. havde da bemærket: »Vores er for resten meget flink, men han beder om søndagen i kirken for sabotørerne.« Den flg søndag var et par hippoer eller/og gestapofolk i kirke. De fandt intet at indvende. At det slet ikke var sp, men kapellanen, der havde gudstjenesten,

anede de ikke. Saa var deres energi udtømt, og intet skete. Men der var dem, der huskede, og Chr. fik 2 aar for at have stukket sp og 2 aar for et andet forhold. Han sad kun kort tid. Da han kom ud, blev sp tilsynsførende med ham. Det gik meget godt. Manden havde sikkert aldrig ønsket at gøre sp noget ondt. Han havde ondt ved bagefter at begaa sig i Varde, og vi fik skaffet ham skovhuggerarbejde i Sverige.

Sp var formand for Dansk Ungdomssamvirke, og til opmuntring for folk fik han gennem denne organisation dygtige amatører til i sommeren 1944 at opføre fru Heibergs »En søndag paa Amager« i præstegaardshaven. Nogle faa tyske soldater søgte ved larm og raab at sabotere spillet, men mange flere af dem laa i skolens vinduer og lyttede eller krøb op i hegnets træer for at følge spillet og den indsmigrende musik.

Tyskernes opførsel var der i det hele sjældent noget at klage over. Nogle af dem — men det var nok ungarere — efterlod et helt usandsynligt svineri i Teknisk Skoles lokaler, som de havde beboet. Tyskerpiger havde vi desværre nok af. Derimod bør det mindes, at en tyskfødt kontorchef paa Staalværket opførte sig eksemplarisk — set med danske øjne.

Havde man haabet, at landets nød skulle medføre aandelig vækkelse, maa man nok sige, det blev en skuffelse. Straks efter den 9. april var der stigning i kirkegængernes tal, men det holdt sig ikke længe. En vis fællesskabsfølelse af folkelig art mærkedes saavel ved vor stemningsfulde fællessang paa Torvet som i det daglige liv, men det var kun en stemningsbølge. Men var det dog ikke et vidnesbyrd om, at der under overfladen er et fællesskab, der folder sig ud i bevægede øjeblikke?

Det kirkelige liv

Af den ældre præstehistorie

Fra 1731 var der kun een sp baade ved Sct Jakobi (Sct Ibs) kirke, og Sct Nicolai kirke. Om præster i Varde 1590–1692 se H. Fussing i Personalhist Tidsskr 1944, 531, og Lindberg Nielsens bog.

Sct Jacobi kirke Man regner mag *Niels Andersen Svanse,* vist f i Fjends herred, død 1555, for Vardes første lutherske sp med afbrydelser. Han skal være blevet sp her omkr 1526, men blev forjaget af katolikkerne, flygtede til Viborg, hvor han blev lektor i teologi, hvorefter det forkert oplyses (W, III, 471), at han atter blev sp i Varde, 1537 immatrikuleredes han nemlig i Wittenberg, hvor han blev magister 1539., og hvor han endnu opholdt sig 1541. *Johannes Bugenhagen* var hans ven og velynder og anbefalede ham til Chr. III som egnet til en mere fremtrædende stilling. Det ville kongen dog ikke give ham, da S havde været alvorligt i strid med superintendenten i Ribe, mag *Johan Wenth,* som S ville fortrænge for selv at faa hans embede. Da dette ikke lykkedes, forsøgte han at blive Sjællands biskop. Bugenhagen vedblev at anbefale S, og 1543 gav kongen ham en understøttelse til fortsættelse af sine studier i Wittenberg. Kort efter blev han atter sp i Varde og provst i V Horne herred. Han efterlod sig en delvis paa latinske vers affattet Danmarks-beskrivelse: »Descriptio Daniæ«, udtogsvis udgivet af *P. F. Suhm* i Nye saml t dsk hist, 1792. Den er et interessant vidnesbyrd om hans humanistiske dannelse og fædrelandssind. Han vender sig f eks mod den herskende skik at foretrække udenlandske for landets egne børn, og beklager, at gammel dansk adel gn ægteskaber blander blod med fremmede. Han priser farverigt Fyn. (FRA III, 297–317, Khst saml 2 r I, 466, 4 r VI, 599 f, Personalhist Tidsskr VI, 1885, 170 f, DBL XXIII, 179). Eftermanden 1555–78: *Jacob Pedersen,* hvis dt blev gift med Svansøs søn, *Anders Nielsen* sp her 1579–1603. Han døde 1603 og efterfulgtes af sin svigersøn, provst *Peder Madsen Warde* (1603–32), der havde været amanuensis i Ribe, og var forfatter (N 369). Provst, mag *Jørgen Pallesen Jerne* (1632–53) var en lærd forfatter (N 291), provst *Niels Hansen Arnsberg* (1653–c 94) havde flere børn, en søn blev sp i Grimstrup, en anden i Hvejsel. Mag *Niels Nielsen Kragelund* (1686–1728) blev ogsaa provst, men det siges, at han »stundom var slemt forvildet i hovedet« og bl a optraadte skandaløst ved en begravelse i Aal 1725. Mag *Marcus Pedersen Wøldike* (1728–31) af Sommersted, blev prof theol i Kbhvn og døde der 1750. Han var en polyhistor, kunne 26 sprog, medicin, jura, teologi, blev en flittig og nidkær teologisk lærer, medlem af mange kommissioner, ortodoks, virksom ved bibeloversættelsen 1737 og for Videnskabernes Selskab fra dets stiftelse 1742. Han glimrede som akademisk lærer og ved sin lærdom, udgav en række anerkendte skrifter (DBL. XXVI, 373 med udførlig litteraturfortegnelse).

Ved **Sct Nicolai kirke** var der ret hyppigt præsteskifte: *Mads Hansen Trane* flyttede 1633 til Torstrup-H, mag *And. Ringkøbing* blev 1639 Holmens provst og senere biskop i Aalborg, var meget yndet af Chr. IV. *Peder Tøxen* († 1705) var gift med en dt af forn pastor *Arnsberg,* hans sønner var de meget kendte katekismusmodstandere i Verst-B og Sdr Felding-A. Selv omtales han som »vir eruditus et celebris«. *Hans Allerup* (1705–21) var magister og flyttede til Ringkøbing.

Der var paa Varde-egnen 60–70 hekseprocesser, Varde by havde flere heksebaal.

Siden prof Wøldikes bortrejse har der kun været een sp i Varde. (Men det residerende kapellani opretholdtes til 1803, fælles for begge kirker siden ref). Sognepræsten ved Sct Nicolai k (fra 1721), provst *Rasmus Eriksen Svitzer,* blev nu sp ogsaa ved Sct Jacobi k, hvor han virkede til sin død 1747. *Hans Jensen Tranders* (1747–48) havde en strid med kapellanen, *Chr. Dyssel* (se Hygum) om konfirmationen. *Vilh. Johansen Fabricius* (1748–67) af Hostrup, havde været sp i Ensted, blev provst 56. Biskop Brorsons vis 1751 blev aflyst p gr a præstekonens sygdom, 1753 prædikede en flink stud *Hans Rosenberg* (senere sp Resen-H), 1755 prædikede *Fabricius* »opbyggeligt over Acta 14, 13 om Guds børns salige død«, skolevæsenet var forsømt p gr a skoleholdernes alderdom. Der holdtes i stiftet 2 aarlige landemoder, Sct Hans landemode i Ribe i juni, Sct Dionysius landemode i Varde i oktober. Her gav biskoppen monita, formaninger og meddelelser, 1743 indskærpede Brorson særligt børnenes oplæring i krd og paatalte forsømmelser. Breve fra B om kirkelige forhold i Varde i disse aar er trykt i vis s 185, 198 f, 204, 214, 224 f, 231, 316, 346, 363, 371. Ved landemodet i Varde 1749 paatalte biskoppen, at »adskillige præster af mageliged uden vigtig aarsag lader degne o lgn prædike«, og det indskærpes, at præsterne selv forretter deres tjenester, og ved landemodet 1750 udtales det, at biskoppen

»meget ugerne fornemmer, at en og anden blandt præsterne meget letsindigt tractere deres embede, møder undertiden uforberedte paa prædikestolen«, osv.

Fabricius var en dygtig, anset og velmenende mand, han skriver »at velbemeldte kapellan hr *Lemvig* (se ndf) i lærdom og levnet saa haver bevist sig som det en retsindig Guds ords tjener vel egner og anstaar«. Maaske var det for at slippe af med ham. Han (Lemvig) slog, sparkede og mishandlede sin enfoldige kone (Elisabeth), fordi hun var gammel og ikke ville dø. Bispen krævede undersøgelse. Det var rigtigt nok. Hun skulle separeres fra ham og han betale 20 daler aarlig til hende, men han fik hende til at blive. Saa sparede han dalerne. Der var en ung pige med i legen, og L fik tilhold om at holde sig fra hende. Til sidst flygtede Elisabeth. Man fandt hans hustugt for voldsom, og han maatte væk. Fabricius ville, han skulle være sømandspræst, men han blev sp paa Mandø og skilt fra konen. Han synes at have levet skikkeligt til sin død 1766. Konen døde først 1793 som ældgammel.

Kapellanen *Christian Lemvig* (1754–61): (Lindberg Nielsen har ham ikke, og han var ikke res kap men kap p p hos sp Fabricius. Her efter H. K. Kristensen: »En tyrannisk ægtemand« i Personalhist Tidsskr. 1961).

Provst *Morten Reenberg Dam* (1767–82) havde været feltpræst ved garden og sp i Lemvig siden 1753. Med *Chr. Carl Hansen Brorson* (1782–95), søn af biskop H. A. Brorson, kom pietismen til Varde. Et empiremonument i sandsten paa den gl kirkegaard minder om denne præst, som blev ualmindelig elsket i Varde. »En blid, herlig, hjertensgod mand. Ej avind selv saaes smile ved hans død, men armods, dyds og venskabs taarer flød«. Adskillige blev vakt, og skønt B kun blev 49 aar, kendtes hans spor længe efter.

Om biskoppens ældste søn, den sindssyge Nicolaj Br »som var fra sit 12. aar formedelst svagelighed nødt til at blive i sit værelse,« indtil han 68 aar gl blev udløst af sine lidelser hos broderen i Varde 1791: »Indsvøbt i nat din sjæl ej her udviklet blev; hist over stjerners vej dit liv begyndte.« Paa den fjerde side af mindesmærket er der en gravskrift over byfoged Laurids Fogtman, g m biskoppens yngste datter Cathrine Stenbæk Brorson. Om Fogtman staar der: »At fremme brødres gavn det var din id, dit liv indviet var utrættet flid.« Fogtman ligger ikke begravet under stenen, men dog paa denne kirkegrd.

Provst *Jens Beck* (1795–1815) mindedes især, fordi han fik sat »Provstens kalot« paa Varde kirketaarn. Kirkens taarn havde haft *sadeltag* med svungne renæssancegavle i Ø–V. Da taarnet ved istandsættelsen 1812 skulle have ny afslutning, fortælles det, at provst Beck paa den udmærkede bygmester Mikkel Stobberups spørgsmaal skal have svaret: »I kan jo gøre den som min kalot« – og det skete, ikke af økonomiske grunde, for det var dyrere end Stobberups forslag, men rimeligvis fordi man mente, dette var mere modstandsdygtigt imod det barske klima. Kirken bar kalotten indtil den fik sit nuværende spir. *Gert Johs. Brøndsted* (1815–24), broder til arkæologen P. O. B, havde accessit for en teol afhandling om daaben, havde skrevet om pædagogiske straffe og belønninger og om den indbyrdes undervisningsmetode, og i Varde blev han husket, fordi han efter den store brand 1821 skrev »Et forsøg paa at vise det overilede, ugrundede og i visse maader krænkende i den ytrede mening, at Varde bys brandlidte skulle i det hele intet have tabt« (1822). Han virkede i øvrigt for bibelselskabet. Han flyttede til Asminderød-G, hvor biskop *J. P. Mynster* betegner hans prædiken som »flov og tynd, ikke uden pretention, men uden tænksomhed, uden orden, uden det ene fornødne, stemmen ikke just behagelig«. (Mynsters vis I, 83 f, jvf II, 7, 8, 308). Han blev provst 1824. *Niels Satterup* (1824–25) blev sp Sct Catharinæ k, Ribe 1806, udn hertil 17. dec 1824 og døde ganske kort efter, og naaede vist kun at holde tiltrædelsesprædiken her. Han døde i Ribe uden at være flyttet til Varde. Provst *Vilhelm Neess* (1825–53) var velhavende, en anset præst og embedsmand. Han fik købt præstegaard. Hidtil havde der ikke været pgd. Brøndsted boede i en anselig gaard paa torvet, den var hans private ejendom. Nu blev den købt til pgd, og den var pgd til 1889, da den nuv pgd opførtes paa Vestervold. Den gl pgd laa, hvor hotel »Varde« nu ligger.

Tiden efter 1853

Der berettes ikke meget om aandeligt liv i Varde i ældre tid. Man gled blidt fra katolicismen ind i lutherdommen, pietismen satte ikke dybere spor, skønt *C. C. Brorson* var meget yndet. Der var enkelte vakte, men kirkelivet var omkr 1850–60 jævnt, folkekirkeligt. Provst *S. V. Claudi* (1853–66) blev provst 58 og stiftsprovst i Ribe 66. (se der). Han betød vist mest paa skolens omraade, var aktiv paa flere omraader, højkirkelig, blev senere tillige rigsdagsmand.

Pastor *D. C. E. Luplau* (1866–88) øvede ogsaa sin største indsats her paa skolens omraade. I disse aar kom Grundtvigianismen og Indre Mission til Varde, men L saa ikke særligt venligt til alt dette nye. Han kunne udtale sig skarpt imod IM, f eks da IM holdt sit efteraarsmøde her 1883, og Vilhelm Beck prædikede for en stor forsamling. Mildere saa Luplau paa de grundtvigske og de dygtige grundtvigske præster i nabolaget, hvorfra grundtvigianismen bredte sig til Varde: *Jens Schjørring,* Hodde, *Olrik,* Ølgod, *P. N. Petersen,* Alslev, *Vedel,* Torstrup. 1877 var der et stort møde i Varde, hvor *H. P. Børresen* og *Jens Schjørring* talte. Efter den festlige gudstjeneste i kirken var der møde i præstegaardshaven, hvor *Luplau* bragte talerne sin varme tak. L var ikke grundtvigsk, men de grundtvigske bønder i landsognet var glade for ham. Han mindedes senere som en god mand. Et stort maleri af ham paa højskolehjemmet viser et fint og sjælfuldt ansigt. Det er malet af hans datter, den dygtige kunstnerinde, *Marie Luplau* († 1925). Hun er kendt fra det store maleri i Rigsdagen: »Fra kvindevalgretskampens tid«, med 24 portrætter. Hun ledede en søgt maleskole (Politiken 30. okt 26). Det grundtvigske røre fandtes væsentlig i landsognet. *Jeppe Jessen,* Orten, *Thomas Lorentzen,* og *Herman Hansen* i Frisvad var de førende. Herman Hansen blev

landskendt som BM af kr soc forbund, hvori han sm m prof, senere biskop Vald. Ammundsen udsendte forbundets bøger. Møderne holdtes i Varde. Men den første var den gamle *Niels Madsen,* Mejls. Han havde i sine unge dage tjent hos *P. Larsen-Skræppenborg,* var blevet stærkt grebet, var en vidnende og lovsyngende kristen. Han blev meget gammel og døde 1904, og hans søn fortsatte i hans spor. Pastor *O. H. Nyholm* har i bogen »Menneskefangst« skildret Niels Madsen under navnet Morten Stavn.

Adskillige søgte paa højskole, og 1885 dannedes en højskoleforening, der købte en ejendom i Skovbogade, hvor der blev oprettet et højskolehjem, der stadigt har til huse i ejendommen. Nu hedder gaden Storegade. Dette hjem blev ramme om mange folkelige og kristelige møder.

Indre Mission havde ogsaa erobret en plads i byen, men den var lige saa lidt som grundtvigianismen baaret frem af byens præster. Det var tilflyttere, der bragte IM hertil. Der nævnes en række tjenestemænd ved banen, idet mange jernbanemænd fik bolig i Varde, og missionærer som *Jeppe Nielsen,* Outrup, *Kristoffer Hansen,* Gjellerup, og *J. Olander,* Strellev og *Johs. Malle,* Outrup, kom her og holdt møder, saa der blev et IM samfund, som samledes i hjemmene eller indbød til missionsmøder i byens sale. Og man startede en søndagsskole, der snart samlede mange børn.

Provst *C. A. Obelitz* (1888–1900) var en dygtig prædikant, en flittig præst, og en myndig og forstaaende provst. Han stod uden for retningerne, og huskes nu mest p gr a de tragiske forhold i hans hjem. Han havde haft mange betingelser for at virke samlende i byens menighedsliv, men forspildte dem, maatte søge afsked, 50 aar gl, blev skilt fra sin hustru, og ernærede sig ved siden af sin lille pension som kontorist paa et af Københavns Magistrats kontorer.

Samme aar, provst O kom hertil, begyndte de store *pinse-skolemøder* i Varde 1888. Overlærer (skoleinspektør) *Jens Olsen* var ophavsmand til disse møder, som hver pinse samlede tusinder i Varde, først i Ridehuset, senere i Arnbjerg-hallen. Det var store dage for byens handlende, men især for alle aandeligt og kulturelt interesserede paa egnen. Her talte *Holger Begtrup, Harald Høffding, Edv. Lehmann, Klaus Berntsen, J. C. Christensen, Morten Larsen,* flere højskole- og valgmenighedsmænd, og den unge pastor *C. A. Skovgaard-Petersen,* Alslev, var vist den eneste, der blev indbudt til at tale her 4 gange i træk. Senere talte *Olfert Ricard* her. Her mødtes by og land hvert aar, festligt, og bragte et friskt pust til den lille by.

Den grundtvigske kreds levede stille med højskolehjemmet som midtpunkt, optog ogsaa et ungdomsarbejde (se ndf). Den store vækkelsesbølge, der begyndte 1888 i Ansager og bredte sig til flere sogne, berørte ogsaa Varde, især ungdommen, takket være søndagsskolens gode arbejde. I løbet af kort tid var der over 200 børn i sdsk. Indre Mission voksede stille og støt, 1890 begyndte man at bygge missionshus, men opførelsen trak ud, da murene ville skride ud, og der maatte bygges stræbepiller for at støtte de spinkle mure. 27. jan 91 blev en stor dag. *Vilhelm Beck* prædikede i kirken, der var overfyldt, ud fra Jesu ord: »I min Faders Hus er der mange Boliger«, og indviede missionshuset ud fra teksten om jødernes hjemkomst til Babylon. Senere talte pastor *Otto Moe,* Skjern. (Overlærer L. Emil Christensen i IM Tid ved 50 aars jubilæet 1941). 1891 holdt IM efteraarsmøde i Varde. 1895 var der vækkelse, især blandt de unge (IM hist 1912, s 335). Missionshuset er senere udvidet 1939, KFUK stiftedes 1891, fik senere eget hus.

Præster som *J. N. Schou,* Aal, og *Skovgaard-Petersen,* Alslev, fik stor betydning i Varde. *Skovgaard-Petersen* omtaler i sine erindringer (II, 36 f) de mange Vardensere, der søgte hans kirker, bl a pakmester *Martin Amby* (fader til politikeren, ftm pastor Kr. A), der sammen med andre jernbanefolk kørte med trolje fra Varde til Alslev mølle ad banen og saa gik det sidste stykke vej til Alslev kirke. Der kom ogsaa en ung mand, stolt ridende paa en hvid hest. Det var den unge boghandler *O. Lohse,* som var 26 aar, da Sk-P kom til Alslev. Han blev Sk-Ps nære ven, han udgav Sk-Ps bøger, og var allerede omkr 1893 en af de ledende i Indre Mission i Varde.

Aar 1900 kom to nye præster til Varde. Der blev oprettet et embede som res kap, og i juli 1900 blev pastor *Paul Oldenburg* indsat som rkp. Han var en fin personlighed, IMs gode ven, og han havde ved sin flid, iver og gode forkyndelse vundet en god indgang og faaet den hidtil noget svagt besøgte kirke fyldt i løbet af de 5 maaneder, der gik, indtil den ny sognepræst, *O. H. Nyholm* (1900–12) blev indsat. Der blev et eksemplarisk samarbejde mellem disse to dygtige og kultiverede præster.

Pastor *O. H. Nyholm* har hertil og i Ribe st aarb 1941, s 30 f fortalt udførligt om sine præsteaar i Varde. Han havde været skibspræst paa »Valkyrien«s berømmelige togt okt 1899–juni 00, og fik efter ½ aars ventetid embedet i Varde, der var ringe lønnet (2000 kr netto) p gr a de tyngende pensionsbyrder. Han kom hertil en vinterdag i regn og storm, til et stort øde hus med 14 værelser, der bar tydelige spor af forgængerens 8 børn, og lang tid gik med at faa malet, kalket, repareret. Nyholm var ugift; han indrettede sig med sine faa ejendele i den vældige lejlighed og med en ældre kvinde som husbestyrerinde. Men aandeligt kom han ikke til et tomt hus. Pastor *Oldenburg* havde beredt vejen. *Oldenburg* og *Nyholm* fandt straks hinanden. Oldenburg magtede den store opgave fint: store gudstjenester, mange kirkelige handlinger, børnegudstjenester, ungdomsmøder, han samlede en flok 14–16 aarige drenge, og baade ved sit humør og ved sin alvor holdt han dem fast. Straks syntes der ikke at være meget at gøre for *Nyholm.* Han tog ned til biskop *Götzsche* i Ribe og fik det raad at begynde med bibellæsninger over Filippibrevet, men snart fik N andet at tænke paa. Han gik flittigt paa besøg, blev modtaget med gammeldags ærbødighed som »sognepræsten«, blev fmd i skolekommissionen, kirkeinspektion osv, fik oprettet sygeplejeforening. Oldenburg var ham en god støtte, og et nært samarbejde fik han med *O. Lohse,* der indtil 1914, da han rejste fra Varde, var den absolutte leder i IM. Nyholm

var ikke IMs mand, han var KC, en filosofisk og poetisk natur, han udgav senere smukke poetiske romaner o lgn. Lohse kunne nok se lidt ironisk lunt paa alt dette og paa Nyholms mange formandshverv, men der laa velvilje bagved. Lohse ville ikke nøjes med bestyrelsesmøder og protokoller: der skulle vækkelse til! Han var selv blevet vakt som ganske ung ved at høre Carl Moe, og i Varde sparede han hverken tid eller penge, naar det gjaldt arbejdet for Guds rige, baade blandt børn, unge og voksne. Apoteker *K. A. Jackerott,* Ordrup, har i Kr Dbl fortalt om, hvordan hans forældre tidligt i Varde tog ham med i kirke, og J kom i FDF, hvor Lohse var fmd, og blandt kredsførerne var den senere pastor *J. Th. Thomsen,* Hellerup, og *Rudolf Bruhn* (forfatter til »De seks«), som var en straalende ungdomsleder. Hans maade at tage drengene paa var et kapitel for sig. Bruhn døde faa aar senere af spansk syge. I FDF og KFUM var pastor *Oldenburg* meget skattet. I efteraaret 1902 blev *Nyholm* gift med en datter af den ansete sagfører *Fr. C. Toft* i Varde. Nu fik han et »rigtigt præstehjem«, fru N var lærerinde i sdsk, hvor N holdt forstandertalerne i missionshuset. Men han fik provst *Helms'* misbilligelse, da han lod to kvinder fra KMA tale ved en børnegudstj i kirken (ikke fra prædikestolen).

Det var en sorgens dag, da pastor *Oldenburg* forlod Varde i 1903 for at blive sekretær i Kbhvns IM. Netop paa den tid var der i Varde stærke diskussioner om den kommende menighedsraadslov. *Oldenburg* var imod, *Nyholm* for. Der blev bygget kapellanbolig, og pastor *Christoffer Pedersen* (1903–10) erklærede ved sin tiltrædelse, at han var KC, men villig til at samarbejde med IM. Det gik godt de første aar. Det styrkede hans stilling, at han havde rygstød i IM. Men saa kølnedes forholdet, man siger, at de to præster skiftedes til at besidde IMs velvilje, IM sluttede sig nu mest til Nyholm, der uden at slutte sig til IM indledede møderne i mh og tog del i samfundsmøderne. Saa kunne N finde paa at indbyde grundtvigske talere til at tale her, og det behagede ikke Lohse eller IM, og man slog sig atter paa pastor *Pedersen.* Pedersen havde den sorg at miste sin unge hustru efter 1½ aars sygdom.

Biskop *G. Koch,* der var meget anset i IMs kredse, maatte døje visse stiklerier for sin bredkirkelighed (f eks hans foredrag paa Askov), og der gik her det ord, at »naar Guds børn bliver biskopper, saa bliver de vantro«. Han kom af og til i Varde og prædikede ved aftengudstjenester eller indledede vækkelsesuger i kirken, som i vinteren 1904–05, da vækkelsessangene fra Kbhvn blev sunget, fruerne *Lohse, Sloth-Christensen* og *Nyholm* sang. Der blev ogsaa nogen vækkelse, og forsamlingen i mh voksede. Lohse var »som en himmel, der kunne skifte mellem solskin og uvejrsskyer«. Han husede gæstfrit de mange fremmede IMs talere, og N kunne nok føle de fremmede præster som en kritik af sin gerning her. Navnlig kom pastor *Schou,* Aal, her meget, og det kunne til tider »lægge et tryk over os«, selv om han var et hjertemenneske.

Pastor Nyholm fortæller om sit samarbejde med egnens præster:

Lad mig nævne nogle enkelte, saaledes præsten i nabopastoratet Alslev-Hostrup, *Benjamin Nielsen.* I Varde kirke havde vi flere gange lejlighed til at glæde os over hans ret sjældne evner som prædikant. Han kom fra en gerning som sømandspræst i Newcastle til de smaa vestjyske landsbyforhold og kunne nu ikke blot samle fuldt hus – men finde ørenlyd i en kritisk og med fremmede talere ret forvænt bymenighed som Varde.

En stedlig redaktør fandt nu anledning – under en lille kontrovers i bladet – til at rose ham for hans »jævne, folkelige veltalenhed«. Og med rette! Det var ualmindelig frisk og ejendommelig tale, der strømmede lige ud fra hjertet – tilsyneladende uden videre besvær med skriftlig forberedelse og støttemanuskript.

Og saa kunne han forene muntre aktuelle udfald med dyb alvor. Det var et af disse udfald, der gav anledning til den nævnte kontrovers. Han havde nemlig i en prædiken anbefalet byens borgmester at gaa ud, »naar han havde spist til middag og faaet cigaren tændt« – og iagttage livet paa de smaa beværtninger ved aftenstid. Saa ville han faa artige ting at se, og byens ikke overanstrengte politi ville faa noget at bestille etc.

Vist kunne præsten have ret i meget. Byen var rigelig forsynet med beværtninger, af hvilke flere havde et daarligt ry – men som udenbys skulle han holde sig fra byens sager og ikke stikle til den stedlige øvrighed, mente altsaa fornævnte redaktør – som vel havde samme syn paa tingene, som manden, der bestilte ligtale over en fordrukken kammerat og anbefalede præsten at »holde sig til det himmelske.«

Der var ogsaa andre, som bragte deres bidrag til Vardes aandelige liv. Jeg mindes saaledes *Fr. Bendix,* dengang i Henne-Lønne, siden sognepræst i Skive. Han holdt foredrag – saavidt jeg husker var det i Haandværkerforeningens sal – om den græske kunst, et ejendommeligt emne for en præst, men nyt og friskt.

Saa var der *Chr. Winther* i Hodde-Tistrup, en fin og mild grundtvigsk præst. Han talte i kirken sammen med pastor Oldenburg, den første om Østerlands-, den anden om Santhalmissionen, hvis højt paaskønnede formand han siden blev.

Winther blev senere kaldet først til Ørsted, senere til Frederikskirken i København – en begivenhed, der – efter hans eget sigende – betød en »revolution i hele hans tilværelse«.

Jeg maa her i parentes bemærke, at vi, hvad den fornævnte Santhalmission angaar, i præstegaarden gjorde et arbejde for denne mission. Min hustru stiftede en sykreds, som hun ledede i mange aar, og som fortsattes under voksende interesse, efter at vi var rejst. Den virkede ved maanedlige møder i præstegaarden, som saa plejede at slutte med et udsalg af damernes haandarbejde. Der blev sendt gode bidrag til missionsmarken (Ribe St Aarb 1941, s 45 f).

Pastor *Nyholm* omtaler i øvrigt blandt de faste støtter de to bankdirektører *Palludan,* far og søn, faste kirkegængere. *I. W. Palludan,* fhv storkøbmand, blev æresborger i Varde, en kirkelig mæcen, der skænkede orglet til kirken, et fint og meget kostbart orgel. Han blev 92 aar gl. Kantor *Marke,* kordegn og lærer ved Borgerskolen, var sm m sin gode hustru kir-

kens saare tro tjenere. Fru M samlede kirkekoret hver lørdag i deres hyggelige hjem paa Frisvadvej.

Efter pastor Chrf Pedersen blev pastor *J. A. Tørsleff* res kap her (1910–13). Han afløste *Nyholm* som sp 1913. Den dag *Tørsleff* blev udnævnt, holdt israelmissionær *Philemon Petri* møde i mh, og Petri sagde til Nyholm: »De kan være glad, for T er en god og venlig mand.« Det passede, og der blev et udmærket samarbejde. Pastor *Chrf. Pedersen* havde 1909 hjulpet de unge med at stifte en grundtvigsk ungdomsforening, hvad IM ikke syntes om. Den purunge, meget levende *Hans Lund,* der senere blev højskoleforstander i Rødding, blev primus motor i denne forening, der især fik sin tilslutning i landsognet og stadig eksisterer i landsognet. *Tørsleff* havde ikke »de samme dekorative egenskaber som Nyholm«, men han var velbegavet, kultiveret, med stor arbejdsevne, en rigtig arbejdsbi. Han var IM, men hans ligefremme væsen tiltalte ogsaa folk uden for IM. Han var sp her 1913–22, i hans tid udbyggedes IM med sdsk, KFUM og K, FDF, Blaa Kors, YMkredse, bibelkredse, samtalemøder, søndagsblad m m. *Tørsleff* var ivrigt med i det altsammen og kom desuden flittigt i hjemmene og paa sygehuset. Hans gerning satte varige spor. Da *O. Lohse* 1914 rejste til Kbhvn, gik førerskabet i IM over til den stoute forsikringsinspektør *J. P. Nielsen* (* 1878, † 1954), en vaagen, mild og myndig mand, der førte de gamle IMs linier videre, vaagen over for nyskabelser i IMs arbejde. Til den ny rkp 1953 sagde han: »Hjælp os at gøre det, der skal gøres; bare De gør noget, skal vi nok staa bagved.« Hans vide og frie syn tager form i udtalelser som f eks: »Lad de unge selvstændigt prøve sig frem. De kender dog bedre deres jævnaldrende, end vi gør.«

Det ny sygehus gav meget at bestille, ligesom de gamles hjem, stiftelserne og arresten. Det store landsogns beboere samledes i Varde, men præsterne holdt regelmæssige bibellæsninger og foredrag i skolerne siden pastor Oldenburgs tid, og de var stærkt besøgt. Den gamle *Niels Madsen,* Mejls (* 1809, † 1904) var en ægte gl grundtvigianer, fuld af aandelig kraft. Hans sang kunde høres over hele kirken. Og han forstod at fortælle om aandeligt samvær med lægmænd og præster fra sine unge dage. Han var udpræget landlig, modsat en anden god mand, den gamle *Truelsen,* som var bymenneske og IM. Begges hjerter »var af guld«. Ude nord i byen boede tre mænd, der havde meget samkvem: fhv proprietær, hvad han dog aldrig kaldte sig, *Theodor Schmidt,* (1863–1949), fhv gartner *H. P. Nielsen* (1882–1963) og gmd *Kr. Schmidt,* (1863–1941), Nørregaarden (ikke i slægt med Theodor S), som nok var den betydeligste. De kunne alle særdeles godt hævde sig, men havde ikke meget initiativ. Det havde derimod den energiske og ivrige fru *Nanna Voigt,* dt af højskoleforst Jens Nørregaard, Testrup. Hun var fmd for K S, sad ogsaa i menighedraadet og var den eneste af de grundtvigske, der ret kunne hævde sig over for præsterne Nyholm og Tørsleff, med hvem hun i øvrigt stod paa den bedste fod. Da hun forlod byen 1922, blev *Schmidt,* Nørregaarden, fmd for K S, siden var det i adsk aar pastor *Eller,* nu sognepr *Vagn Kvist.* Den ungdomsforening, Hans Lund havde været med til at stifte, var uddød i byen, men 1923 blev en ny stiftet, og efter et par aars forløb blev pastor E fmd. nogle tdr land paa Isbjerg blev i 26 købt, og et forsamlingshus til sommerbrug bygget – mest af medl selv. Dette arb er desværre ophørt. Det støttedes af K S og var populært i byen. Andre foreninger som FDF, DUI, husmænd, husmødre m m laante jævnlig huset. Mest mindes nu foreningens egne baalfester Sct Hansaften – ofte i forb med store møder – og pinsemorgen-møderne med flaghejsning, morgenandagt og kaffe – før kirketid.

Proprietær *Th. de Teilmann,* Gjellerupholm, var en kæmpe af vækst og kræfter, godmodig, fredelig, ejer af en stor, kostbar antikvitetssamling. Over for præsten erklærede han sig som rationalist, han kom ikke i kirken, men omgikkes i al stilhed en usynlig verden (man sagde, at han var »synsk«). Anderledes var postbud *Schmidt,* som havde mistet en 14-aars dreng, der druknede i aaen. De var en opmuntring for præsten og tog med dyb, stille kraft del i menighedsarbejdet.

Sagfører A. Harck var medlem af kirkeinspektionen og ydede værdifuld bistand ved reparationer og udsmykning af kirken: den ny, bredere indgang, den fornyede prædikestol osv. Han var en kirkens mand, som oplevede haarde prøvelser (hans hustrus pludselige død). *Nyholm* dannede før han rejste en ØM kreds. Da *Tørsleff* var blevet sp, blev pastor *Harald F. Jørgensen* rkp (1913–19), en forsigtig, meget elskværdig mand, i særlig grad optaget af og kyndig i ydre mission. Han gjorde et flittigt arbejde, men følte sig nok lidt trykket af IM, han stod i KC. I hans tid blev der bygget kapellanbolig i Slotsgade.

Pastor *H. F. Jørgensen,* rkp 1913–19, skriver:

Den residerende kapellan for Varde by var særlig præst for Varde landsogn, der i en stor bue strækker sig nord, øst og syd for byen med kirke fælles med købstaden og med 3 skoler, af hvilke de 2 endnu ved min embedstiltrædelse i 1913 var »biskoler«. I Mejls laa hovedskolen med en fast ansat, eksamineret lærer og en vinterlærerinde, der kom med sin kommode hvert efteraar og forsvandt igen om foraaret. Ved biskolerne behøvede lærerne ikke at have lærereksamen, men i min tid havde vi dog stadig unge seminarieuddannede folk, der kom lige fra eksamensbordet for tit saa at flyve bort igen efter et halvt eller højst et aars forløb; lønnen var lille, og »embedsboligen« bestod af et pauvert kammer. Sognets interesse for sit skolevæsen var levende, og det var forbavsende resultater, der kom af »den vestjydske skoleordning«, vi havde, med yderst sparsom undervisning for de store børn om sommeren og fuld kraft paa om vinteren. Det kirkelige liv i landsognet, grundtvigsk præget, var stærkt, baaret oppe af en række delvis højtbegavede og særprægede mænd. Foruden regelmæssige møder i sognets skoler vinteren igennem, altid for fuldt hus, hvordan vejret saa end var, var præsten indbudt til rundt om i forskellige hjem at samle folk om foredrag af oplysende art, et aar om *Søren Kierkegaard,* et andet aar om vor tids ydre mission, men vel at mærke: det var en godt informeret kreds,

han skulle tale til, folk, der f eks i forvejen havde læst *Carl Kochs* bog om S Kierkegaard og i aarevis fulgt med i et missionsselskabs arbejde og var fortrolige med tanker hos *Dostojevski.* En herlig menighed at arbejde i, altid vaagen og dertil trofast over for sin præst, naar man først havde vundet disse menneskers tillid. Der blev arbejdet for ydre mission, en ØM kreds stiftedes.

Et *præstekonvent* omfattende alle præster fra nabosognene samledes et par gange om aaret skiftevis i præstegaardene til aktuelle forhandlinger i broderlig aand og var særlig værdifuldt, fordi alle kirkelige afskygninger var repræsenteret.

Et lille træk fra Varde landsogn: to gaardmænd, *Th. Lorentzen* i Frisvad og *Jeppe Jessen* i Orten, laa samtidig for døden, begge i deres bedste alder. Et par høvdingeskikkelser, der da ogsaa, saa vidt jeg husker hver især en overgang havde været formand for sogneraadet, faste personligheder, rolige og sindige, lysende af intelligens, dybt forankrede i gammel gudsfrygt. De beredte sig nu til at dø. Begge havde stor familie, hustru og mange ukonfirmerede børn, begge havde levet et saare lykkeligt familieliv. De havde forskellig politisk anskuelse, men havde begge levende sans for aandelige værdier. At høre de to mænd føre en samtale om et eller andet aktuelt spørgsmaal var en af de oplevelser, man ikke glemte. Nu vidste de altsaa, de skulle herfra, men i de faa uger, de endnu havde tilbage, vekslede de breve, som gav det skønneste udtryk for, hvad der boede dybest inde i dem, udtryk ikke blot for, hvad de gensidig havde været for hinanden, men for den trygge, barnlige hengivelse til Gud. Saaledes trøstede og styrkede de paa deres dødsleje hinanden og deres kære, og med kun nogle faa dages mellemrum gik de bort.«

Efter pastor Jørgensens bortrejse stod embedet som rkp ledigt p gr a præstemangelen, og i den tid indkaldte de grundtvigske, som havde dannet en kreds af KS, jævnligt pastor *Edv. Eller,* Aal valgmgh, til gudstjenester, men 1921 blev den 54-aarige adjunkt *Johs Herskind* fra Vejle rkp (1921–22). Han var en god og velmenende mand, men han skulle vænne sig til det for ham helt nye arbejde, og da han kun var her knapt et aar, fik hans gerning ikke større betydning. Han var den første grundtvigske præst i Varde.

1922 var der præsteskifte i begge præsteembeder, idet sognepræst *J. A. Tørsleff* samme aar flyttede til Frederiksværk. Nu blev pastor *Edv. Eller,* Aal, rkp her (1922–31), og pastor *Holger Sørensen,* en kendt IMs præst, der havde haft en rig gerning i Silkeborg, blev sp (1922–30). Holger Sørensen betød nok mest som prædikant. Der stod glans og fest over hans gudstjenester. Han samlede mange og havde sit faste stade i IM. 1922 fik KS en ny leder i *Kr. Schmidt,* Nørregaard, støttet af gartner *H. P. Nielsen* (især i ungdomsarbejdet). Der blev stiftet en grundtvigsk ungdomsforening, skønt pastor *Holger Sørensen* advarede og sagde, at en saadan forening ville blive opfattet som en krigserklæring. Foreningen blev ikke stor (c 100 medl), men gjorde sig godt gældende i mange aar. Præsterne arbejdede hver for sig. Holger Sørensen var en søgt taler i IMs kredse, og Edv. Eller var en af egnens grundtvigske førere.

Pastor *Edv. Eller* havde støtte i disse gr kredse, og da pastor *Holger Sørensen* 1930 flyttede til Kbhvn, blev pastor *Eller* sognepræst (1931–52). Og siden 1931 har Varde haft grundtvigsk sp, mens IM har »foreslaaet emner til rkp«, dog har ikke alle rkp været IM. Pastor Eller fortæller, at forspillet til præsteudnævnelsen 1931 var ret bevæget. Dels blev der hævdet, at det var en hæmsko, at Es hørelse ikke var god, dels at han mest havde været præst for landsognet. Paa biskop *Westergaards* foranledning blev det opgjort, at *Eller* havde flest kirkelige handlinger fra byen, dels lovede *Eller* at opgive sin virksomhed i Aal. Eller blev indstillet med de gr og soc stemmer. Følgen var, at en del IMs folk, der havde søgt kirken hidtil hos *Eller,* nu blev borte. Bitterheden var forstaaelig. I mange aar havde IM faktisk været eneraadende i byens kirkelige arbejde, og næsten alt, hvad der var af kristeligt arbejde, blev baaret af IM. Dønningerne lagde sig efterhaanden, men blussede op hver gang der skulle være valg. Derfor blev der ikke meget samarbejde ml retningerne. Da arbejdsløsheden satte ind i 20'erne, begyndte *Eller* møder for arbejdsløse. De blev stærkt besøgt, og folk af alle retninger førte ordet, men de maatte efter nogle aar opgives af økonomiske grunde og p gr a lokalevanskeligheder. De blev da taget op af IM. Men pastor *Ellers* ønske om at være med dér og ved møder for gamle blev venligt, men bestemt afvist, mens KFUM og FDF var mere imødekommende. Der var en forskel paa de ældres og de unges indstilling. Menighedsraadsvalget 1949 blev meget spændende, da man vidste, at der forestod præstevalg. Indtil da havde menighedsraadet haft 12 medlemmer, nu skulle der p g a stigende folketal vælges 14. De gr, der havde tre pladser i raadet, ville kun gaa med til fredsvalg mod at faa det ene af de to nye mandater, saa de fik fire medlemmer, men det ville de andre grupper ikke give dem. Ved valget fik de 6 mandater, hvad der følges som et fingerpeg ang præstevalget. Ved et flg valg mistede de gr et mandat, men har genvundet det tabte, saa de nu har 8 af 15 mandater. Naturl betyder det ikke, at flert af befolkn er gr. Efter sin afsked vedblev Eller at lede forskelligt kirkeligt arbejde i byen, i forstaaelse med pastor *V. A. Kvist,* der blev sp her 1952 og er grundtvigsk.

Kapellanerne var IM: Pastor *Jørgen Keiding* var her kun kort tid (1931–32), pastor *Axel Bundgaard* (1932–36) var en solid og flittig ægte IMs præst, pastor *C. Tolsgaard* (1937–42) var Sudanmissionens varme ven. Derefter fulgte pastor *Bruno Jensen* (1942–47), der vist nærmest var KC, og pastor *Poul E. T. Andersen* (1948–53). 1953–67 har pastor *V. A. Dierks* været rkp her.

Kordegne: *A. C. Nielsen,* *83, 1922–1951 *Vagn Kristiansen,* * 07.

De kirkelige forhold betegnes 1963 som gode. Der er IM (c 150) med sdsk, FDF, spejdere, KFUM og K, som 1957 indviede sin egen

smukke bygning Storegade 14 (arkit Richard Aas, Varde) i kollegiestil med værelser i 2 etager, restaurant, mødelokaler osv. IM arbejder med samfundsmøder, missionsmøder osv. Der er en ret stor grundtvigsk kreds (125) samlet om højskolehjemmet, grundtvigsk soldaterhjem m m. Nogen retningsmodsætning. Kirkeblad udgives af IM og gr i fællesskab. Adskillige bibel- og missionskredse.

Sagfører *L. M. Rosenlund* (* 1885, † 1951) gjorde et meget stort arbejde for kirkens restaurering og udsmykning, men døde lige før kirkens genindvielse. Han var fmd for menighedsraadet fra pastor Sørensens bortrejse 1930 til 1949. Skønt han ene mand repræsenterede KC i raadet, blev han stadig genvalgt til fmd uden modkandidat. Han var meget anset, medlem af provstiudvalget, fmd Varde bank m m.

Blandt *ledere* i menighedsarbejdet i de senere aar:

Indre Mission: Inspektør *J. P. Nielsen, se* ovf, han var fmd for IM og Blaa Kors, byraadsmedlem m m. Maaleraflæser *C. Mortensen* (* 96 i Madum) var en bærende støtte i IM i mange aar., fritidsmissionær for IM, skattet i vide kredse, en anset mand. IMs fmd nu er fabrikant *H. P. Houborg.* Sekretær *A. Nielsen,* KFUM og overlærer *L. Emil Christensen* (* 1882) gjorde et godt arbejde i IM. Om grosserer R. Reintoft, se ndf.

Flere indremissionærer har virket i Varde, bl a *Hans Jensen,* den kendte søndagsskolearbejder *Kr. Jakobsen, C. Andersen* og siden 1964. *Th. Østergaard.*

Det *grundtvigske* arbejde har været ledet af pastor *Eller,* gdjr *Kr. Schmidt,* († 41), Nørregaard, lærer *Fr. Nielsen,* kordegn *Vagn Kristensen* og pastor *Kvist.*

I landsognet mærker man to gode gr hjem. Hos *Simon Pallesen* i Mejls og *Peder Ringgaard* paa Armvanggaard, Frisvad, har baade forældre og de talrige børn haft nøje forbindelse med højskolen og har bidraget stærkt til at præge livet.

Lærer *N. F. S. Sneum* (* 88 i Sneum, † 53) lærer i V lands 22, mghrmedl, talrige tillidshverv.

Gdjr *Thomas K. Jessen* (* 78, † 60) i menighedsraadet, fmd Varde andelsmejeri og en af Vardes brugsforeninger. Landinsp *H. Beyer Pedersen* (1882–1945) var menighedsraadsmdl. Støttede med raad og daad ungdomsarb, særlig paa Isbjerg. Hans hustru har været bærende i Santal-Østerlandskredsen og sad i flere aar i Østerl miss bestyrelse. Overlærer, fru *J. Buck* (* 1895, † 67) i kredsarb og er virksom i KS.

Der tilføjes fra Varde: »Det kan være smaat nok med det gr i V, men man oplever dog her, hvad *P. G. Lindhardt* skriver om højskolekredse, som han ellers er meget kritisk overfor: Hvor finder man her til lands et »miljø«, der med større oplagthed og vilje til at forstaa er optaget af alt det, som kan dækkes af ord som »kristeligt«, »folkeligt« og »menneskeligt?«

En boghandels historie: Lohses boghandel.

Det begyndte i al beskedenhed i Varde, og det blev til en landskendt virksomhed, H. Lohses boghandel aktieselskab. Firmaet fejrede den 21. okt 61 100 aars jubilæum. Den blev grundlagt af *Hans Heinrich Lohse,* der var født i Holsten i 1833. Han kom i bogbinderlære i Itzehoe, og efter at være blevet svend i 1852 drog han nordpaa. Han standsede op i Ribe, arbejdede her i nogle aar hos en bogbinder, drog saa videre og kom til Varde, hvor han fik arbejde hos bogbinder Tranberg.

Men forholdene synes ikke at have passet den noget urolige sjæl. Han drog i hvert tilfælde videre til Holstebro. Saa døde bogbinder *Tranberg* imidlertid, og *Lohse* vendte tilbage til Varde for at overtage stillingen som bestyrer af Tranbergs værksted. Siden overtog han det, 28 aar gammel. Varde havde kun godt 2000 indbyggere. Alligevel vidste H. Lohse at klare sig.

Han var en dygtig haandværker og satte tæring efter næring.

Det gik derfor stadig fremad for det unge ægtepar i bogbinderiet i boghandelen i Varde. Lohse var en foregangsmand paa flere maader. Han startede til eksempel et lejebibliotek. Saa godt gik det, at lokalerne i det lille hus blev for trange, og Lohse købte derfor i oktober 1869 ejendommen paa hjørnet af Skovbogade og Slippen – kaldet »Det gamle Posthus«. Her aabnede han forretningen i den to-etages hjørneejendom, og i 1873 blev han *rabatberettiget* boghandler.

I 1896 trak *H. Lohse* sig tilbage, men allerede i 1890 var sønnen, *O. Lohse,* optaget som kompagnon i faderens forretning. O. Lohse var som faderen en forretningsmand med næse. Han var sælger frem for noget andet, og han grundlagde firmaets store engros virksomhed, som i dag betyder saa meget i forretningen, og selv om der var ét og andet, der kunne forekomme »den gamle« lidt vel dristigt, skulle det vise sig, at det stadig skulle gaa fremad.

I 1894 tog man en ny arbejdsgren op – forlagsvirksomhed. Den senere stiftsprovst og biskop Olesen i Ribe, havde oversat en bog, og Lohse udgav den. Det var starten af O. Lohses forlag – et forlag, der udsendte bøger af *Skovgaard-Petersen, Olfert Ricard* og mange andre forfattere. Det var bøger, der kom i meget store oplag – Ricards »Ungdomsliv« vist i 30 oplag.

O. Lohse kom ikke til at fejre noget jubilæum i Varde, for i 1914 kom der bud efter han fra Indre Mission, der ønskede at knytte ham til sig som forretningsfører. Det tilbud kunne O. Lohse ikke modstaa, og samtidig med, at han selv flyttede til hovedstaden, flyttede O. Lohses forlag ogsaa til København med *millionomsætning.* O. Lohse virkede i København indtil sin død i 1938. Han blev i øvrigt stærkt savnet, da han havde forladt sin barndomsby. Han havde her ikke blot ledet forretningen med dygtighed, men ogsaa taget del i byens liv paa forskellig maade. I en aarrække var han medlem af byraadet, hvor han navnlig tog sig af skolespørgsmaal, og han var ogsaa medl af skolekommissionen, og hjemmet i Storegade stod altid aabent for præster og lægfolk fra IM. Saa vidaabent stod dørene, at O. Lohses hus blev kaldt »Missionshotellet«. Ogsaa for FDF i Varde fik O. Lohse meget stor betydning.

Da O. Lohse i 1914 flyttede til Kbhvn, overtog svogeren, *C. Sloth-Christensen,* ledelsen af H. Lohses boghandel. Han førte forretningen videre med stor dygtighed, og i 1925 blev hans søn, *Johannes Sloth Christensen,* den nuværende leder, optaget som kompagnon.

J. Sloth Christensen, der overtog forretningen helt efter O. Lohses død, er som O. Lohse nær knyttet til mgh-livet i byen, og han har »overtaget« Lohses kærlighed til FDF, hvis kasserer han er.

Om en af menighedens mænd i nyeste tid, grosserer *Robert Reintoft* (* 1909, † 67) skriver pastor *A. Bundgaard:*

Grosserer Reintoft var en afgjort mand, naar det gjaldt livet i Gud, og naar det gjaldt Guds riges sag i det hele taget. Men han var samtidig en mand, der var præget af fredens aand, han ville saa nødigt, om han ved sin færd skulle bringe vanære over sin frelser. Han var en mand man havde tillid til, og dette viste sig blandt andet derved, at man betroede ham flere af de ansvarsfulde poster i Guds riges arbejde, i menighedsraad, i samfundsraad m m.

Som præst i Varde fik jeg et personligt samarbejde med grosserer Reintoft og glædede mig over hans stadige maal, det at fremme Guds vilje og Guds ære. Jeg mindes ham ogsaa som forretningsmanden, der gennem sin dygtighed og samvittighedsfuldhed fik lov at bygge en god forretning op. Men jeg mindes ogsaa, at han mere end én gang over for menneskelig anerkendelse har bemærket, at fremgangen beroede paa Guds velsignelse.

Og som jeg med glæde mindes grosserer Reintoft, saadan mindes jeg ogsaa det hjem, som han og hans hustru fik lov at skabe. Det var et af disse gode kristne hjem, der fik lov at sprede megen glæde og velsignelse om sig.

Missionær *P. Lodberg Jensen* tilføjer:

En kristen gentleman, et nobelt menneske, en god og trofast ven er gaaet bort.

Grosserer Robert Reintoft var en smuk repræsentant for Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark – med streg under kirkelig. Hans far havde været kirkebetjent – jeg kan nu meget bedre lide det sønderjyske: kirketjener – i Herning kirke, og fra barnsben har Robert gaaet med sin far ved haanden til Guds hus. Kærligheden til vor kirke fornægtede sig aldrig hos ham.

Hans manddomsaar faldt i Varde, hvor man gjorde brug af hans rige evner i samfunds- og menighedsraad. Som Apollos var han de troende til megen nytte.

Vor ven blev ikke forskaanet for sygdom. Denne byrde fulgte ham trofast de senere aar, men aldrig har jeg hørt ham beklage sig over dens følgeskab. Altid mødte han en med sit kønne smil og sin frimodige tro.

Sidste aar – kun 62 aar gammel – afhændede han paa grund af vaklende helbred sin store forretning og indrettede sig med sin trofaste hustru i en dejlig villa paa Slotsvangen. Var det os, der skulle have bestemt det, skulle de to kære venner have haft en række gode aar sammen i deres nye, smukke hjem. Den gode Gud ville det anderledes. Han kaldte ham hjem til en endnu bedre bolig, der ikke er gjort med hænder, en evig i himlene. (DnA 1968, 86 f).

Trossamfund uden for folkekirken:

1891 indviedes metodistkirken »Vor Frelsers kirke, Øster Voldgade, med præstebolig, nu under Esbjerg.

Ellers kun ganske lidt trosliv uden for folkekirken. Jehovas vidner har agiteret en del, uden større udbytte.

1922 oplyses: Kkg god ved højmesse, c 9 pct, ringere ved aftentj, en god og arbejdende IM kreds med fuldt udbyggede organisationer, en mindre gr kreds. Rkp tager sig særligt af landsognet. 1931: Kkg 6 pct, velvilje, IM, (200), KS (75), ellers som hidtil. 1943: Kkg 6 pct, ret udprægede retningsmodsætninger, IM (125, rkp) KS (100, sp) møder i 3 skoler paa landet. 1951: Kkg 4–5 pct, ret fredelige forhold, præsterne kommer godt ud af det! Møder i 3 sogneskoler, paa landet nogen retningsmodsætning, 12 bibelkr, YM kredse, Arb bibelkr, IM (150, rkp) KS (80, sp), gr ungdomskr (Morten Vad) m m. 1966: Kkg 2–3 pct, sdsk, velvilje, gode forhold, adskillige bibelkr, FDF, K spejdere, Blaa Kors, IM-smf (150), KS (125).

Varde kirke (Sct Jacobi kirke, ogsaa tidl kaldt Sct Ibs kirke) ved torvet. Skib og kor med stor apsis er romanske af groft tilhugne granitkvadre, nogle er meget store, hviler paa skraakantsokkel. De oprindelige døre og et par vinduer ses tilmuret. Senere er opført anseligt taarn, for neden af granitkvadre, foroven af hvidkalkede mursten. Kirken har lidt meget ved store brande, er gentagne gange restaureret, en meget stor restauration fandt sted 1809, da Sct Nicolai kirke blev brudt ned.

Kirken blev 1809—12 udvidet med to korsarme af røde mursten med flade gipslofter, og samtidig fik taarnet, der hidtil havde haft sadeltag, den fornævnte kuppel (provstens kalot) af træ, 1857 fik kirken ny vinduer, 1869 genopførtes spiret (ved en gave fra kbmd O. Palludan) med 4 spidsgavle og et ottesidet, skifertækt spir (43 m). Kirken har tegltag, apsis blytag. 1904 fik taarnindgangen en anselig portal, der blev fjernet igen ved den store restauration 1949—51, (arkitekt: Kaare Klint), da korsarmene fik flade tøndehvælvinger, ligesom skibet længe havde haft. De meget store vinduer blev fladbuede. Ret anselig altertavle fra 1616, bekostet af borgmester Otto Rasmussen, malerier fra 1710 (Nadveren, træk af Jesu historie), de var fra 1877 en tid afløst af malerier af Monies og C. Schleisner, men er 1918 atter sat paa plads. Rig barokprædikestol med 6 fyldinger, hvor Jesu lidelseshistorie er fremstillet i alabast. Alter og prædikestol er restaureret med stærke farver. (Prædikestolens og lydhimlens frisefelter har skriftstedet: »Fra solens opgang til hendes nedgang er Herrens Navn lovet« paa 12 sprog. 3 malmlysekroner, den ene fra 1684). Sjælden malmdøbefont, hvis kumme bæres af 4 mandlige figurer, støbt 1437. Orgelpulpitur mod vest med det fornævnte meget fine orgel fra 1952. Der er pulpitur over hver korsarm og i det sydlige et par lukkede rum, der oprindelig var beregnet til fanger fra arresten. 3 ældre malmlysekroner, gl krucifix, epitafier og ligsten. To klokker fra ca 1560. En smuk daabskande, sølvdaabsfad m m blev skænket 1951 af en søskendeflok til kirken til minde om deres forældre. 500 sd. 1964 opsattes et klokkespil med 42 klokker.

Kirkens genindvielses-fest 1951 efter den sidste store restauration var en stor højtid, biskop **Lindegaard** og sp prædikede, biskop **Westergaard** var tilstede, overlærer **L. Emil Christensen** havde skrevet kantate og festen paa Hotel Varde lededes af menighedsraadets fmd, mejeribestyrer **A. H. Jacobsen.**

Sct Nikolaj kirke blev nedrevet 1805. Kirkens altersølv hører til Varde musæums klenodier.

Folketal: 1850: 1774 og 381 (lands), 1901: 4611 og 466, 1925: 5817 og 744, 1960: ialt 10574, 1965: 11161 (plus garnisonen).

Altergæster: 1921: 1500, 1930: 2500. Ikke opgivet senere.

Menighedsraad: 1922: Byen: 4 IM, 3 soc, 3 gr, lands 6 n gr. 1934: Byen: 4 IM, 3 soc, 3 gr og C. Lands: 1 IM, 5 n gr 1945: Byen: 4 IM, 4 soc, 3 gr, 1 C Lands 1 IM, 5 gr, 1949: 3 IM, 5 soc, 6 gr, valg, Lands: 1 IM, 5 gr, 1961: 2 IM, 8 gr, 4 soc, 1 C, valg, 1965: 3 IM, 7 gr, 4 soc, 1 KC, fmd overlærer Gordon Larsen.

Sognepræst

Indt 1857: a) 122 rdl 11 byg, b) 50 rdl, c) mælk af hvert kohold m m d) 1150 rdl e) 133 td ld, deraf en del hede. Pgd paa torvet, 15 fag til gaden, sidehus. 1870 Regul: 2250 kr, netto: 5332 kr. 1913: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 13. kl, pgd fra 1890, Vestervold 1.

16. 18. maj 1825–4. sept 53 (sp Selde–Aa 28. juni 15): Provst **Vilhelm Neess,** * 27. aug 71 Wedellsborg. Forældre: Kbmd i Odense og ejer af Rugaard Henning Ulrik N og Cecilie Brandt. Stud Odense 91, c maj 97 (nc), rkp Bjerregrav–Aa-T. 20. okt 97, sp Lomborg-R 17. juni 04, provst 16. juli 28–23. juli 39, r af Dbg 47, afsk 4. sept 53, † 6. april 62. ~ 18. maj 98 Sophie Margrethe Herfordt, * 77 Kbhvn, † 14. febr 52. Faderen: Vist hørkræmmer. Om provst N se ovf.

Hjælpepræst hos provst Neess

1847—53: **N. C. K. Fogh,** se Svanninge.

17. 10. dec 1853–17. april 66 (ord kat Aalborg 26. sept 45). Provst **S. V. Claudi,** provst her 9. juni 58, flt stiftsprovst Ribe dk, se der.

18. 25. juni 1866–30. april 88 (sp Hellevad-E 6. febr 59, afsat af tyskerne 28. okt 64) **Daniel Carl Erhard Luplau,** * 23. april 18 Ringsted. Forældre: Sp i Haarslev-T Heinrich Daniel L, † 30, og Elisabeth Marie Haderup. Stud Mtrp 37, c nov 43 (h), institutbest Hillerød, sp Ladelund, Tønder amt 24. febr 53, afsk 30. april 88, † 15. marts 09. ~ 11. dec 47 Nicoline Christine Monrad, * 22. april 23 Mern, † 10. sept 91, Forældre: Sp i Mern Hans Christian M († 25) af Bregninge-S, og Ferdinanda Henriette Gjeertsen af Sengeløse. – Om pastor L se ovf.

Se Varde folkebl 22. april 08 og 17. marts 09.

19. 21. juli 1888–8. sept 1900 (sp Sneum-T 25. sept 79): Provst **Christian August von Obelitz,** * 14. juni 50 Christiansø. Forældre: Kommandør i flaaden, Christian August v O, og Caroline Annette Feveile. Stud von Westens inst 69, c 74[1] (h_1). Hjpr Gamtofte 27. jan 75, kkp V-Ø Hassing 1. juni 76, provst V-Ø Horne-Skads herred 6. maj 86, afsk 8. sept 00, ansat paa et af Kbhvns magistrats kontorer, † 6. febr 22. ~[1] 16. sept 76 Juliane Marie Bøgh, * 14. sept 49 Skamstrup, separeret 26. nov 01, † 2. juni 21. Faderen: Provst i Gamtofte, † 80 (af Herfølge), se der. ~[2] 3. maj 05 Karen Marie Teisen, * 20. okt 64 Kbhvn, † 13. juni 41. Forældre: Grosserer Hans T og Caroline Cecilie Rasmussen. – 1. hustrus broder: Forf Nic Bøgh, søster ~ provst Tobiesen, Flemløse. Stamt 20. 2. hustrus fætter: Fanefjord. (Se ovf).

Oversat: Dr Warneck: Hvorfor udretter vore prædikere saa lidt? (1882), bearb dr Uhlkom: De kristne kærlighedsgerninger i oldtid og middelalder (84—85).

Hjælpepræst hos provst Obelitz

1892—94: **J. A. Brix,** se Ærøskøbing.

20. 10. nov 1900–14. nov 12 (skibspræst »Valkyrien« okt 99–juni 00): **O. H. Nyholm,** fl t rkp Sct Mikkels k, Slagelse-sp Hejninge, se Rigshospitalet, Kbhvn.

21. 7. april 1913–13. jan 22 (rkp her 28. maj 10): **J. A. Tørsleff,** fl t Kregme-V, se Frederiksværk-V.

22. 10. april 1922–27. okt 30 (rkp Silkeborg 11. okt 16): **C. Holger Sørensen,** fl t sp Allehelgens k, Kbhvn, se sp Hørsholm.

23. 7. febr 1931–31. jan 52 (rkp her 25. okt 22): **Edvard Richard Mathias Eller,** * 20 jan 82 Bregninge. Faderen: Sp i Bregninge-B, † 82, se der. Stud Brgd V 00, c 08[1] (h_1), højskolelærer, se ovf, sidst Snoghøj, valgmghpræst Aal 11. sept 15, r af Dbg 51, afsk 31. jan 52, † 6. juni 64. ~ 18. sept 13 Inger Margrethe Posselt, * 19. okt 88 Kbhvn, † 6. febr 60. Forældre: Cand mag, ass Zool musæum Henrik Julian P og Marie Nielsine Sidenius. – Broder: Nr. Vium-H. Søstre ~ Tram, Snøde-S og Dannemand-Jensen, Magleby, Stevns. Moster ~ Reimer, Vemmelev-H. Hustrus slægt se stamt 80.

Fmd Sydvestjysk Hovedkreds af DdU 20—45, fmd KSs do for Vardeegnen 23—54, fmd Dansk Ungdomssamvirke f Vardeegnen 43—46 (opløst), BM Vestjydsk skolemøde 34—46, Bm DdUs hovedbest 25—30.

Red og medf Sønderj Centralforenings Festskr 1920, red og medforf DdU i 25 aar. 28. Fast medarb Dansk Ungdom i 20'erne og 30'erne, do ved Bavnen (Friskolens Tidende) fra 40'erne. I Sorø amts hist årb 58 Herlufsholm i H. B. Melchiors tid. I »Fra Ribe Amt« fl art bl a Grundtvigsk ungdomsarb i Varde 59. Aal valgmenighed og friskole 61. Ribe Stifts årb: Varde kirke, 53. Talrige artikler og boganmeldelser.

Pastor *Eller* var i en aarrække en af de førende grundtvigske præster paa egnen. Han har i »Bavnen« marts 1957 skildret sin udvikling under overskriften: »Min skæve linie, et tilbageblik«. Hans mor boede som præsteenke i Kbhvn, og hørte *Paulli* og *Prior* i Frue Kirke, hvor han blev konfirmeret af Prior. Saa flyttede de til Vesterbro, hvor han hørte *Fibiger* i Sct Mariæ kirkesal, indtrængende og paagaaende, men med stil og form. Ikke lægmandens usoignerede form. Man følte sig løftet under de festlige gudstjenester. Fibigers grebethed smittede. Og *Eller* lærte personligt Fibiger at kende, Fibiger kom i hans hjem. Da vaagnede kritikken. Det var i Ellers sidste latinskoletid. Før han blev student 1900, kom han til den unge norske maler, *Tranaas,* møder, hvor *P. Munch* og *Harald Høffding* optraadte. Her kom kunstnere, journalister, en helt ny verden for den unge præstesøn. Han gav sig til at studere medicin, tilbragte megen tid i Studenterforeningen paa Gammelholm og slugte den ny litteratur, deltog i møderne, og opdagede at medicinen ikke passede rigtigt for ham. Det var aandslivet, der optog ham. 1901 kom han ind i en krise, og han blev teolog, men hans »teologiske æra blev tragisk«, og han begræd den oprigtigt. Kun kirkehistorien og senere religionsfilosofien kunne optage ham. I de gamle sprog blev han aldrig dygtig. En tid var han sm m c theol *Svend Gundel* optaget af folkedans, mere betydning fik hans deltagelse i »Decem«s møder, et lille theologicum. Formand var den radikale c theol *Nic. Blædel,* desuden var *Harald Kayser,* der døde ung, *Andreas Boje* (Børneforsorgen) og *P. J. Pedersen* (sp Herslev-G) med, *Morten Pontoppidan* var deres store profet. Hans blad »Frit vidnesbyrd« læste Eller med iver. 1902 blev

Eller huslærer hos en læge i Mern (efter en huslærer, der havde taget sit eget liv). Her levede han »uden Gud, uden haab«, i 3–4 aar kom han ikke i kirke, holdt sig fra teologer, men *Høffding* raadede ham til at tage embedseksamen. Ateismens periode blev kort. Hans ældre broder var 1904 blevet hjpr hos pastor *Hertel,* Brenderup, og senere gift med Hertels datter (se Nr Vium-H). Her kom *Edv. Eller,* og her mødte han for første gang det grundtvigske som noget stærkt og levende. Der var ikke meget grundtvigsk liv i Brenderup, men *Hertel* selv og livet i Brenderup pgd virkede paa Eller. *Hertel* gik med liv og sjæl op i det sønderjyske spørgsmaal og i Santalmissionen. Noget nyt vaagnede. Og en sommerdag, da *Eller* cyklede langs søerne i Kbhvn, slog det med ét ned i ham: »Jeg tror, jeg er en kristen, kun Kristus kunne frelse mig ud af min elendige, mislykkede tilværelse!« Det var en oplevelse som Mynsters i Spjellerup, og den holdt. Det hang maaske sammen med sønderjydernes stærke tro og haab ... og Hertels rent kristelige vidnesbyrd. »Det var kristendom i grundtvigsk form, der førte mig hjem. Min teologi var den gængse liberale, men ikke yderligtgaaende.« 1908 blev E teol kandidat. Højskolen drog ham, og efter pastor *C. Weldings* raad tog han paa Testrup og Askov højskoler.

Han kom saa paa højskolen i Kerteminde, senere Snoghøj, var en kort tid uord medhj hos pastor *Aagaard,* Vellev. Tanken om en præstegerning dæmrede frem. Da Eller kom til Snoghøj, var han nærmest radikal (socialdemokrat?), men fra 1914 var hans linie klar. 1921 talte pastor *L. A. Troensegaard-Hansen* og biskop *C. Ludwigs* ved et ungdomsmøde i Lunde ved Varde. *Eller* var da blevet valgmghp i Aal og fmd for KS-hovedkredsen. *Troensegaard-Hansen* havde længe været udenlands og var nu uden for dansk kirkeliv. Han ville se tiden an, og »se, hvilken kirkelig retning han ville vælge!« Eller svarede: »Man vælger ikke sin retning, man er under tvang!« Ludwigs bifaldt dette med et smil. Eller fik sin plads i den grundtvigske lejr, og han følte sig hjemme i det grundtvigske liv i Vestjylland og i jernbanekonventet. Til tider havde han skærmydsler med IM (se foran), men i de sidste aar ophørte dette. Han var imod tidens skræk for dogmer, »Indholdet maa rummes i en skaal, ellers spildes det.« Ungdomskredsen, KS og arbejdet bl arbejdsløse (i 30'erne) var hans »hjertebørn«. Hver dag er en gave«, sagde han paa sin 75 aars dag.

Efter sin hustrus død kunne han føle sig ene i sit smukke hjem nær ved kirken. Det kunne være en oplevelse at besøge den gamle patriarklignende præst. Han var som faa hjemme i Vardes og omegnens historie, har leveret en del af stoffet til nærv værk. Det kneb med hørelsen, men han fulgte levende med i kirkeligt og lokalt liv og kunne med varme tale om, hvad han skyldte professor, dr *J. P. Bang* og valgmenighedspræst *Anders Nørgaard* for deres værker.

Se iøvr »Vestkysten« 7. og 12. juni 1964 og 20. jan 57.

24. 20. maj 1952 (kkp Gaverslund 5. febr 46): **Vagn Aage Kvist,** * 22. jan 17 Kbhvn. Forældre: Grosserer Jens Marius Madsen K og Vita Eleonora Engelund Poulsen. Stud Brgd V 35, c 43[1] (1-103). Hjpr Domkirken, Graabrødre hosp, Odense 6. juni 43. ~[1] 3. sept 43 Ragnhild Skovrup, * 16. okt 23 Ollerup. Ægteskab opløst. Forældre: Højskoleforstander Ejnar Jørgen S og Sigrid Kristoffersen. ~[2] 25. marts 53 Birgitte von Tangen Sivertsen, * 11. dec 32 Frederiksberg. Forældre: Læge Paul-Erhard v T S og Kirsten Borgen.

Residerende kapellan

(Oprettet 10. april 1900, 1913: 3. kl. 1958: 12. kl embedsbolig, Slotsg)

1. 2. juni 1900–31. aug 03 (2. ord kat Vor Frue k, Kbhvn 6. jan 97): **Paul Oldenburg,** afsk, sekretær Kbhvns Indre Mission, se biskopper, Aalborg.

1903 var **N. N. Sværdborg** udn, men tog ansøgningen tilbage, se sp Lundtofte.

2. 1. sept 1903–26. febr 10 (hjpr Skyum-H 11. nov 98): **C. Pedersen,** fl t Hassing-V, se sp Vitten-H-H.

3. 28. maj 1910–7. april 13 (hjpr Nathanaels k, Kbhvn, 20. sept 02): **J. A. Tørsleff,** sp her.

4. 10. sept 1913–13. dec 19 (kkp Faaborg-D 10. sept 07): **H. F. Jørgensen,** afsk, sekr Østerlandsmissionen, se sp Frederikssund-O.

5. 8. juni 1921–16. juni 22 (adjunkt Vejle 03, lektor smst): **J. Herskind,** fl t Klim-T-V, se Mariager.

6. 25. okt 1922–7. febr 31 (valgmghp Aal 11. sept 15): **E. R. M. Eller,** sp her.

7. 23. april 1931–5. aug 32 (sp Skivum-G 14. febr 25): **Jørgen Keiding,** afsk, se sp Købelev.

8. 10. nov 1932–19. sept 36 (sp Haderup 5. dec 24): **A. M. P. Bundgaard,** fl t Andst, se sp Skjern.

9. 5. jan 1937–13. april 42 (sp Nors-T 9. april 26): **C. Tolsgaard,** fl t Ørum-G, se der.

10. 10. sept 1942–1. nov 47 (hjpr Aabenraa dsk mgh 13. febr 41) **B. J. Jensen,** fl t Ousted-T, se der.

11. 16. marts 1948–4. marts 52 (sp Gudme-B 26. febr 40): **P. E. T. Andersen,** fl t Bedsted, Sdj, se der.

12. 26. juni 1953–10. aug 67 (hjpr Aars-H 51): **Viggo Alex Dierks,** * 2. febr 21 Frbrg. Forældre: Forvalter Alexander Valdemar D og Gerda Margrethe Jensen. Stud Mtrp 41, c 48-1 (1-92). Rejsepræst Israelsmiss 16. juni 48. ~ 3. april 54 Edith Sejr Jensen, * 20. aug 24 Ejstrupholm. Forældre: Gartner i Grejsdal Valdemar Sejr J og Inger Margrethe Madsen. – Hustrus fætter: Jensen, Skjern.

Flyttet til sp Fredens kirke, Kbhvn, 10. aug 67.

Hjælpepræst

1960—62: **B. Østergaard Petersen,** se Hodde-T.
1962—64: **O. Rydal Kristensen,** se Dallerup L.
1964—66: **Johs. Andersen,** nu rkp Dalum.

Litt: C. Lindberg Nielsen: V bys hist, 1942, O. K. Jessen: Varde landsogns hist 1963, Varde musæums festskr, 1962, J. Olsen: V om krigene 1627—29, Jy saml 2 r IV, 117, 280, 467 f, do. Det ældste V med slot og syssel, FRA 1910, do. Præsten N Svanse, smst, 1912, do: En hekseproces i V, smst 1907, do. Hvorledes V enge kom under Lunderup, smst,

1909, Khst saml, 49, 7 r II, 517 f, Arne Sundbo i FRA 1917 f, HPH Novrup: Spredte træk fra V i krigsaarene 1848—50, FRA 1914, Varde handelsstands festskr 1907, Trap: Danmark, IX, 1965, s 702 f, Daniel Bruun: Danmark, land og folk, IV, 1922, s 76 f, C. Heilskov: Dsk provinsbibliografi, 1920, s 358 f, Om folkefesten i Varde 1790, se Danskeren VII, 1892, s 88 f, O. Nielsen: Vardehus, Jy saml. 1889—90, s 341 f, Palle Fløe: Videbreve for V, smst 1876—77, 246 f, N. Jensen: V købst, Købstadf tidsskr 1934, 547 f, P. Friis: V gn 500 aar, smst, 1942, 185 f, C. Lindberg Nielsen: Fra det gl V, Jul i Vestjyll. 1948, 35 f, H. K. Kristensen: Fra V. Kirke, FRA IX—X, 1940 f. P. Christensen: Branden i V 1821 FRA 1933, 369 f, C. Lindberg Nielsen: Dateringen af V første købstadjorder, FRA 1933, 230 f, do: Hvor laa Vardehus? smst 1936—37, do: V hospital smst 1939, 61 f, H. K. Kristensen: Vardehus, FRA 1938, 133 f, do. Ved V byporte, Jul i Vestjyll. 1941, 27 f, Aug. F. Schmidt: Af Vs hist 1912, s 211, 288, 321, 335, O. Nielsen: Hist efterretn om V Horne herr, D saml 1865—67, O. Lohse: Erindr Dn A 1940, 91 f Pers hist Tidsskr 1944, 53 f, (H. Fussing: Præster i V 1598—1692), samt de ovf citerede afh og artikler.

Laurids Fogtman, Beretn om V Købstads Forfatning og muelige Forbedring, i Minerva. 1793. A. C. Wedel-Heinen. Nogle antiquariske Bemærkninger om V Kiøbstad, Hist-statistisk Maanedstidende for Ribe Stift. 1938—39. 106 og 113 f. H. F. Rørdam. Om Vs Fortid, særlig i kirkl Henseende, Kirkehist Saml 4 Rk VI, 596 f. Arne Sundbo. Af V og Hjertings Hist, Aarb Ribe. 1915—18. 524—63, 573—606. 1919—22. 65—107. H. Jensen. V i Danske Byer og deres Mænd. IX 1917. A. Grunnet Jepsen. Af V Bys Hist, Aarb Ribe. 1928—31. 265—74. H. P. H. Novrup. Orten Hede, smst. 742—50. do. Varde Langhede, smst 751—59. Carl Lindberg Nielsen. Dateringen af Vs første Købstadprivilegier, smst 1932—35. 230—34. H. K. Kristensen. V Vandml smst 1940—43. 510—28. N. M. Kromann. Af V Vejrmls Hist, smst 616—26. N. M. Kromann. V. Sønderbro gennem næsten 400 Aar, Aarb Ribe. 1944—47. 337—45. C. Lindberg Nielsen. Løven i V. Bys Vaaben, smst. 1948—51. 387—98. do. Det øllgaardske Fideikommis ved V, Jy Saml 5 Rk IV, I. 202—9. Ole Karl Jensen. V. Landsogns Hist 1963. Sv. Rohleder. V. lægekreds. 1929—53. 1953. Vider. II. 566—73, V. 138—57.

JANDERUP—BILLUM

Janderup sogn, 3910 ha, har Varde aa-dalen som sydgrænse, her er store enge, som under stormflod har været oversvømmet fra Ho bugt. Fra aaen hæver terrænet sig nordpaa, gaar derefter over i flade marker og enge. Ler- og sandmuldet jord, tidligere en del hede, som nu er opdyrket eller tilplantet.

Byerne J (c 300 indb) med fh fra 1898, gamlehjem fra 1938, sportsplads, Hyllerslev, Strudvad, Grydvad, Hellumvad, Kærup med mh fra 1891 og fh, Nr-Sdr Hebo, Jegum (mod NV) er 1951 lagt under Aal sogn. Om Søvig, se under Lunde-O.

Der er 24 gravhøje, mest mod nord (79 sløjfet). Jegumgaard ved den udtørrede Filsø har været hg, ligesaa Store Hebo. Mod syd, ved Varde aa et fredet voldsted, Elkærhøj. Janderup var i ældre tid udskibningssted for Varde, da aaen kunne besejles hertil. Ladestedet blev ophævet 1692, men var i brug til omkr 1850. Ved Skipperbroen var der færgefart over aaen til 1910. Iflg dsk atlas havde købmandsskibe fra Varde deres vinterleje ved J kirke. Der synes at have været livlig forbindelse med Holland, idet folk fra J bosatte sig i Holland. Endnu findes et hus, der er bygget for hollandske penge, ligesom kunstfærdigt slebne spejle her siges at stamme fra slægtninge i Holland.

Billum sogn, 1875 ha, grænser mod syd op til Varde aa og mod sydvest ud til Ho bugt. Den sydlige del er en lille bakkeø med ler- og sandmuldede jorder, mod nord opdyrket hede og lidt plantage. Ellers store kær- og marskstrækninger. Ved Ho bugt vindes stadigt nyt land ved bundfældning af slam. Under sydveststorme presses havvandet ind i Ho bugt, og de flade enge har ved oversvømmelser lidt skade. Byerne B, delt i kirkebyen og stationsbyen, centralskole, mh fra 1929, sportsplads, fh fra 1891, restauration, anlæg m m, Tarp, Kelst ligger smukt ned til Ho bugt, Hannevang.

Der er 6 gravhøje, især paa Tarp hede (16 sløjfet). I Kelst plantage ses et kors af grønsvær, hvor man mener, at der har ligget en kirke, Højbjerg kirke. Et lindetræ er plantet midt i korset. Tidligere var her teglværker, og mange bygninger paa egnen er opført af haarde og modstandsdygtige mursten fra Billum. De udskibedes fra Kelst. Tidligere var der færge over aaen ved Tarphage, hvor der blev bygget en bro, som den gang var Danmarks længste betonbro.

Af den ældre præstehistorie

Janderup og Billum var hver for sig selvstændige pastorater indtil 1630, da de blev lagt sammen p gr a »kaldenes ringhed«. I J var *Hans Clausen* sp til 1567 (ligsten), derefter *Anders Hansen Smed.* I hans tid blev præstetienden af J lagt til Sct Catharinæ kirke i Ribe. Hans søn, *Søren Andersen* (sp her 1584–97) havde megen modgang, dels ved 8 aars sygdom, dels brændte pgd 2 gange, dels var han uenig med fogeden, *Jørgen Sørensen* (W II,3). Han fik Kongetienden af J, var hjpr her fra 1561. Han efterfulgtes af sin søn, *Christen Sørensen* († 1626), hvis datter blev gift med eftm, provst *Hans Pedersen* (1629–57). Han oplevede krigens gru, og tillige den store stormflod 1634, da vandet gik op i pgd. Havde mange børn. 1630 lagdes Billum til J.

I Billum var der flg sp: Hr *Ægidius,* som siges at have været tolk for den første evg biskop i Ribe, Wandall (det samme siges om hr. Ægidius, Ballum). Han efterfulgtes af sin søn, *Christen Ægidiussen* († 1595, ligsten), hvis enke giftede sig med eftm, *Jacob Christensen,* († 1630). Præstegaarden i Kelst blev anneksgaard.

Søren Pedersen Winther (1658–95) havde mange børn, han var velstillet, god landmand, studehandler, var en tid forpagter af Lydumgaard, levede tarveligt. Han efterfulgtes af sin søn, *Hans Sørensen Winther* (1688–1720), der var gift med en datter af digterinden Lisbeth Heboe. W var saa velhavende, at han ejede 44 td hartkorn i herredet. Han blev sindssyg, men helbredtes inden han døde. Om *Niels Jensen Hammer* (1720–58) af Dollerup-F-R, citerer DS II, 39 dette vers:

I embedet viste han flid,
ustraffelig al sin tid,
Sot, armod smerte og sorrig med
ham fulgte paa hvert et livets fjed.
Hans datter paa hans hjerte laa
nu ved hans side i denne vraa,
saa ender livets bekketid(?)
for Guds børn i en sejersstrid.

Ved vis 1745 skriver *Brorson,* at H »en gammel, redelig og alvorlig mand, forestillede i sin prædiken den sande ydmygheds rette art,

men han klagede over lunkenhed (hos tilhørerne), som de derefter lovede ved Guds naade at afskaffe. Præstens søn er kapellan, synes ogsaa alvorlig og redelig i embedet«. (Vis,32).

Denne søn, *Jens Chr. Hammer* blev sp 1751–70, han fandt en »guldvogn« i en høj. Han anlagde et teglværk. Ved vis 1751 var han lige udnævnt til sp. Hans fader var da gammel, svag, og kunne intet udrette. *Brorson* skriver, at der var intet at udsætte paa Jens Hammers lærdom og levned. Han prædikede opbyggeligt om Kristi hyrdeembede. Degnen, stud *H. Gynther,* har »været noget hengiven til drukkenskab, men præsten sagde, at han havde forbedret sig en del. Ungd var tildels maadelig. Sognefolkene var ikke flittige til at holde deres børn til skole. Men ellers var ikke faa i mgh bevægelige«. (Vis 65). 1755 holdt H »en skikkelig prædiken om omvendelse. Med degnen var han nu fornøjet«. Ligesaa 1760, da H »katekiserede skikkeligt over de 2 første parter i katekismen. Ungd svarede vel, men pastor H klagede meget over den store fortræd, som proprietær *Wøldike* paa Visselberg voldte ham ved at gøre afbræk i hans rettigheder« (pastor Abraham i Alslev klagede over samme proprietær. Vis 147).

Provst *Niels Pedersen Sehested* (1770–1807) var vist rationalist, *Søren Wandborg* (1807–24) efterfulgtes af *Thøger Asch* (1825–38), der flyttede til Anst-Gesten, se der. *Jacob Østrup* (1839–48) flyttede til K Hyllinge-L. Biskop Mynster skriver (Mynsters vis. II,135), at han prædikede »ret godt, havde en smuk stemme, og skønt han læste op af papiret, var foredraget dog livligt«.

Tiden efter 1848

Ingen vækkelser af nogen art kan spores i pastoratet indtil 1850. Pastor *J. P. G. Jensen* (1848–53) blev kun 47 aar gl (se ndf), han var en dygtig teolog, skoleinteresseret, havde skrevet om skolen i Jacob Lindbergs »Nord. Kirketidende«, var grundtvigsk, ikke særlig veltalende, men alvorlig og dygtig. Morten Eskesen var vinterlærer hos ham i Ho og omtaler ham meget smukt. (se her s 472). Pastor *Em. H. Seidelin* (1853–68) syslede især med missionshistorie, skrev artikler af æstetisk, biografisk og kirkeligt indhold. Han var skoleinteresseret og mindes især for sit milde, elskelige sind. Han malede altertavlen i Janderup. 1857 indberettes: Mgh sætter pris paa 3 ting: kirken, oplysning og har sans for komfort.

1868 aabnedes en *højskole* (i Janderup), som gn mange vanskeligheder holdtes i gang i 49 aar til 1917. Et aktieselskab rejste for 7000 kr en højskolebygning. I den første tid gik det godt, med c 50 elever, men saa gik det tilbage. Skolen skiftede ofte forstander: 1868-73: c phil *Knudsen,* 1873–77: lærer *Vistisen,* fh Skals højskole, 1877–87: *Jesper Madsen* (tidl Tamdrup og Uldum). 1892 vedtog en generalforsamling at nedlægge skolen, men den kom i gang igen, blev en tid ledet af den kendte oplæser *W. Sievert,* som 1913 solgte skolen til beboerne. Saa blev højskolelærer *N. P. Jensen* fra Salling højskole-forstander, indtil den blev nedlagt 1917. Hovedbygningen indrettedes til præstebolig, da beboerne 1919 tilbød at sælge højskolen for den paahvilende gæld til menighedsraadet. Den var derefter præstebolig til 1967.

Pastor *Jacob Helms* (1869–74) havde været adjunkt i Ribe, og undersøgelser ang Domkirken kom til at optage hans interesse. I de 18 aar, han var i Ribe, skabte han sig et navn som en af landets kyndigste amatørkirkearkæologer. Han studerede kirker i Tyskland, arbejdede sm m prof *N. L. Høyen,* senere studerede han særligt de jyske tufstenskirker, og det passede ham godt at blive sp i Janderup, i hvis omegn der er saa mange tufstenskirker. Om hans imponerende, solide kirkeforskning se her III, 574, Fra Ribe a 1936, DBL X, osv. 1894 blev han dr phil h c. Som præst var han meget stilfærdig, kkg var kun jævn, han var en tid medlem af et grundtvigsk konvent. Ved hans begravelse talte hans søn, provst *P. G. Helms* ud fra ordet: »Herre, jeg er ringere end al din miskundhed og trofasthed, du har vist din tjener«, og skildrede sin fader som en ydmyg Herrens tjener. Hans indsats i sognene laa især paa sjælesorgens omraade. Han kom altid, naar der var trang til præstens besøg. I hans forkyndelse var syndernes forladelse det centrale. Han var mild, beskeden, sandhedskærlig og vandt en god plads i befolkningens hjerte.

Pastor *J. K. L. Petersen* (1874–92) havde i Ormslev og i Aastrup haft en god gerning. Han havde sin plads blandt de vakte, var grundtvigsk, se ndf. Den grundtvigske bevægelse kom først ret til udfoldelse gn forsamlingshuset, som blev bygget i B 1898. Billum sogn var nok det mest vaagne i de aar, Billum fik mejeri et aar før Janderup, i provisorieaarene gik de politiske bølger saa højt, at man ikke kunne enes om at levere mælk til samme mejeri, hvorfor Højre oprettede sit eget mejeri i Tarp. Det er dog senere nedlagt.

Befolkningen blev overvejende grundtvigsk.

Indre Mission kom ogsaa til sognet. I 1880'erne flyttede *Boye Christensen* til Kærup, hvor hans broder *Niels Baun C* ejede en større gaard, som blev udstykket i flere gaarde, hvoraf Boye C fik den ene. Niels Bauns svigersøn fik en gaard paa 90 td ld, hvoraf størstedelen laa i hede. Svigersønnen, *Edvard Nielsen* og hustru Ane Katr. Baun, byggede 1897 og opdyrkede heden (deres navne ses i Kongenshus mindepark). *Boye Christensen* havde været karl hos pastor *Lawaetz,* Ulkebøl, Als, og var derfra pietistisk paavirket. Lige efter at han var kommet til Kærup, begyndte han et aandeligt arbejde, indbød folk til møder i sit hjem et par gange om maaneden, fik støtte af gdjr *Peder Schmidts* og *Bennet Pedersens,* hvis datter, *Hanne,* mange aar senere, da hun boede paa De gamles hjem i J, kunne fortælle om, hvordan hendes fader blev omvendt paa et sygeleje (J. Andreassen i IM Tidende). For Hanne betød disse møder og pastor *Petersens* konfirmationsforberedelse meget. Hun blev en trofast støtte i IM gn hele sit liv. En af de nyomvendte, *Niels Olsen,* blev sparket ihjel af en hest. Det gjorde dybt indtryk. Der blev et lille IM smf i Kærup, men *Boyes* møder strakte sig ogsaa til Janderup og Hyllerslev. Efter en tid med nogen stilstand kom der en periode med stor hørelyst og mange møder. *Boye* fik næsten alt søndagsarbejde afskaffet.

Han »havde et stort hjerte og en stor vogn«, paa sin store høstvogn hentede han folk til møde eller til kirke. I Hyllerslev holdtes møderne hos *Anders Johnsens* og skrædder *Iversens,* i Billum hos *Mads Johansens, Kr. Simonsens,* i Vrøgum hos *Kr. Kurtsens* og *Kr. Therkildsens,* i Kærup hos *Boye, og Hans Stubkjær, Lars Hansen* osv kom her ofte og talte. Mange af de gamle mindedes disse aar som »en dejlig tid«. Der blev holdt søndagsskole med stor tilslutning *(Kjeld Nielsen,* som rejste til USA, var en udm medarbejder). *Boye* forstod at faa børn og unge til at lytte, og sm m sin broder *Niels Baun C* blev han redskab til flere menneskers omvendelse. Under en difteriepidemi gik han rundt og penslede de syge i halsen. Arbejdet blandt de unge piger begyndte i Vrøgum, og der blev en god KFUK. Da en gammel skole skulle nedbrydes, fartede Boye rundt i sognet for at skaffe penge til et missionshus. Det lykkedes, og sidst i 1890 var huset rejst, men en novemberstorm bragte det til fald, og det blev liggende saadan til hen paa foraaret. (Det gav IMs modstandere noget at snakke om!), men huset blev rejst, og den gamle pastor *Petersen,* der stod venligt over for IM, indviede huset 1891, skønt han da var stærkt legemligt nedbrudt. I sin tale roste han Boye smukt. Et ægtepar, *Hans Petersen Marbæk,* var blevet omvendt ved et møde, hvor miss *Jens Fisker* talte hos Boye (over ordene: Adam, hvor er du?). De var bærende i arbejdet for at bygge mh, for dets udsmykning, for arbejdet der. De flyttede senere til Varde. Ogsaa gdjr *John Johnsen* (hvis kone var sindssyg) kom til at betyde meget.

Provst *P. G. Helms* (1892–1908), søn af ovenn pastor *Jac. Helms)* var biskop G. Kochs gode ven. Helms tog stærkt del i IMs arbejde, skønt han vel nærmest var KC. Han samlede unge piger hver 14. dag og holdt maanedsmøder i mh. Sammen med sin hustru fik han kvindemøder i gang for ydre mission og stiftede en DMS kreds. Pastor *Bendix* skildrer (Ribe St Aarb 1942–43, s 69) provst Helms, hos hvem han tilbragte mange gode timer. Det var et kultiveret og gennemdannet hjem, fru Helms var født Tranberg og fra Lønborggaard. Provst Helms var præcis og punktlig, en ordensmand, som nød respekt i alle kredse. Omkr 1900 flyttede *Boye* til Næsbjerg, hvor han døde 1903, og arbejdet i mh blev derefter ledet af hans broder, *Niels Baun.*

Pastor *J. Fonager* (1908–14) stillede sig venligt over for IM, men kom kun i mh paa opfordring. Han ville ikke kirkeligt sættes i baas, han var afholdt, flittig til husbesøg, en faa-strenget karakter, den samme altid, omhyggelig med sin søndagsforberedelse, præget af jysk lune (se her III, 626 f). *Niels Baun* var den faste leder af IM, han holdt sdsk i Janderup og i Kærup i mange aar, han forstod at gøre julefester og sommerudflugter festlige. Ogsaa ungdomsarbejdet hvilede paa hans skuldre, senere blev lærer *Poulsen,* Hyllerslev, ham en god hjælp. De oprettede en KFUM, som lærer *Poulsen* blev fmd for. Men de to brødre, *Boye* og *Niels Baun* mindes som »de to lys, der fik livet tændt«. Boye var en patriark-skikkelse med sit store, hvide skæg, sin ranke holdning, høj og svær, med stor arbejdskraft; han fik dyrket op, merglet og frugtbargjort, saa der nu er flere gode gaarde paa samme ejendom. Han var en førernatur. *Niels Baun* fortsatte hans arbejde i IM paa god maade. Han skulle nok sørge for, at der ikke blev pauser i samtalen ved samtalemøderne, selv om han var beskeden og ikke ville trænge sig frem. Han var meget bibelkyndig og havde rige erfaringer at øse af. Han overdrog senere gaarden til sin søn, *Tøste Baun,* og flyttede ind i et lille hus. 1912 blev missionshuset i Kærup ombygget, saa at der blev en beboelseslejlighed der. Mange af beboerne (ogsaa blandt dem, der ikke følte sig knyttet til IM) gav bidrag.

Missionshuset blev indviet af provst Helms paa en grund, som var skænket af *Peder Schmidt.* Senere har en dattersøn af *Niels Baun, N. P. Nielsen* sm m den gamle veteran i IM her, *Anton Hansen,* ledet sdsk i Kærup, mens landpost *Knud Jensen* ledede sdsk i Janderup og *Niels Hansen* ledede sdsk i Hyllerslev. *N. P. Nielsen* blev ogsaa fmd for KFUM (IM Tid 1948, s 160 f).

Pastor *J. P. Lund* (1914–17) var 53 aar, da han kom hertil og døde knapt 3 aar efter. Han havde i Harridslev, Vendsyssel, sluttet sig til IM og sat dybe spor gn de 20 aar, han var der. Her naaede han ikke at virke mere end en kort tid. Kirkegangen var god, og han var flittig, men han savnede vist Vendsyssel.

Paa foranledning af højskoleforst *N. P. Jensen* blev der oprettet en kreds af KS 1898 i Janderup med gdjr *Anton Tobiasen* († 1944) som mangeaarig formand. Møderne holdtes hjemme, støttet og senere ledet af førstelærer *N. C. Nielsen* (afsk 1962). Kredsen er ikke opløst, men møder holdes sm m aftenhøjskolen, som samler en ret stor flok ældre og yngre. Der blev senere ogsaa oprettet kredse af DdU.

Pastor *J. C. E. Kromayer* (1917–22) var et elskeligt menneske, en ret god prædikant, omhyggelig og beskeden, afholdt, hans hjem var præget af fornem gl kultur, men han evnede ikke at samle mange. IM arbejdede selvstændigt.

Saa fik Janderup-B en ung præst, *J. C. Karstoft* (1922–27), udgaaet af et godt grundtvigsk præstehjem og præget deraf, men i øvrigt ikke udpræget partimand.

Pastor *S. Alfred Pedersen* (1927–66) er den præst, som har virket her i længst tid, i 39 aar. Han blev 1930 gift med en dt af en af de gamle IMs førere her, Edv. Nielsen (gift med Ane K. Baun). Pastor P har ydet en del stof til dette værk, han kendte sognene som faa. Han staar IM nær.

Pastor *Hakon B. Mandøe,* siden 1967, var tidligere valgmenighedspræst ved Vartov.

Forskellen mellem de to sogne er udjævnet mere og mere, mekaniseringen af landbruget er maaske endda mest fremskredet i Janderup. Flertallet i begge sogne er nærmest grundtvigsk indstillet, men der er ogsaa to IM smf, som ikke er store, de har gjort et godt arbejde. Sekter har ikke kunnet vinde indgang.

Det grundtvigske liv i de senere aar har været ledet af lærer *H. Krœn,* B, og gdjr *J. P. Jensen,* B

Iøvrigt: Gr. J: Gdjr Anton Tobiasen (* 76,

† 44), gdjr K. P. Nielsen, gdjr And. Østergaard, J, gdjr Fr. Bennetzen (* 84, † 62), gdjr Sigurd Sørensen, gdjr Jager Andersen. B: Gdjr J. Bloch Nielsen († 44), gdjr Metum Sørensen († 57), gdjr Johs. Nielsen, gdjr J. P. Jensen.

Indremission: J: Gdjr Bernt Jensen, Kærup, tømrer Anton Baun, Kærup, gdjr Kr. Madsen.

Simon Simonsen skriver om Indre Missions vaartid i Billum sogn.

Efterfølgende om Indre Missions vaartid i Billum sogn stammer dels fra, hvad jeg har hørt af min fader, gdjr *Christian Simonsen,* og dels fra frk *Kathrine Johansen,* København, (en datter af afdøde gdjr *Mads Johansen* af Kjelst).

I den tid da provst *Helms'* fader, gamle pastor *Helms,* var præst i Janderup-Billum, blev der en del aandeligt røre i den sydlige del af B sogn, og mange blev vakt (hvad eller hvem, der var den direkte aarsag til vækkelsen, kender jeg ikke). Nogle af de vakte kom ogsaa igennem og fandt hvile i troen paa Jesus Kristus. Blandt disse var gdjr *Mads Johansen* og dennes hustru Marie. Gdjr *Hans Nielsen,* husmand *Peter Nielsen* (han var svensker) og gamle *Grethe* (som hun kaldtes), enke efter gdjr *Jesper Thuesen,* Billumgaarde. I den første tid, naar der kom fremmede talere, blev møderne i almindelighed afholdt hos gdjr *Mads Johansen,* Kjelst. Senere benyttedes ogsaa skolen, og i en aarrække afholdtes møderne hos træskomager *Jens Jensen,* Billum, derefter forsamlingshuset og krosalen indtil 1929, da vi fik bygget vort lille missionshus, som vi er meget glade for.

Som talere kom i den første tid bl a missionærer *Lars Hansen, Anders Stubkjær, Olander* og *Joh. Malle,* og desuden kom der en broder til afdøde gdjr *Niels Baun* af Kjærup, *Boye Christensen,* Kjærup, og *Chr. Riber* fra Sjælborg m fl.

Mads Johansens ældste datter *Kristiane* var elev paa Nr Nissum højskole, vist nok det første aar højskolen virkede, hun var blevet omvendt og blev en stor støtte for provst *Helms* i arbejdet blandt de unge i de første aar, han var i Janderup-Billum. Kristiane døde kun 23 aar gl, glad og frimodig i troen paa sin Frelser.

Mine forældre blev vakt og omvendt ved provst *Helms* først i halvfemserne, og da var læge *Johansen* (Mads Johansens søn) dem til stor hjælp, naar han var hjemme i ferierne.

I den første tid, jeg kan huske, var man ikke bange for at gaa (der var ingen cykler). Naar der blev afholdt møder i omegnen, var der derfor ofte deltagere fra Billum baade i Aal, Kjærup, Outrup og Varde. Ja, gamle *Grethe* gik endogsaa til Nørholms skov og tilbage samme dag, efter at hun var 70 aar gl.

Lidt efter lidt voksede samfundet, dels ved at nogle blev omvendt, dels ved at der flyttede troende mennesker til sognet fra andre egne.

I halvfemserne begyndtes der regelmæssige samtalemøder og søndagsskole, det var brugsforeningsuddeler *A. K. Madsen,* der begyndte søndagsskolen. Madsen døde 1899. Provst *Helms* havde huslærer til sine børn, og i 2–3 aar holdt denne søndagsskole i mit hjem, derefter omkr 1905 kom min fader ind i denne gerning, senere fik han hjælp af tømrer *G. Madsen,* Billum, og da fader holdt op, kom gdjr *Johs. Krog* i hans sted. Aar 1923 begyndtes regelmæssige møder for de unge.

Missionshuset »Elim« i Billum blev indviet 2. s i advent 1929, ledere var: *Simon Simonsen, Marinus Nielsen* og *J. Madsen* (tømrer). 1. nov 43–20. maj 45 var huset beslaglagt af tyskerne. Da husets gæld var betalt 1948, blev det tilskødet Indre Mission. Nuv bestyrelse: Kirkebetjent *Viggo Christensen,* (fmd), gdjr *Johs. Krog* og *Mar. Nielsen.*

Skolen: Førstelærer *Paulus J. Poulsen* (* 85, † 54), lærer Hyllerslev, medl af menighedsog sogneraad, fmd KFUM.

Førstelærer *Thomas Uhre* (* 75 Horne v Varde, † 38), lærer i Billum 08, ivrig afholdsmand, sekr KS-Varde-kreds, fmd sygepleje og bibliotek, næstfmd Ribe Amts Skytteforening, bm biavlerf, betød meget i sognet. Janderup centralskole forventes, de andre skoler nedlægges. Leder: *E. Lund Hermansen.* Skolen i Billum opf 1910, sidst udvidet 1963, centralskole.

Under den tyske besættelse havde Billum indkvartering, baade kroen, forsamlingshuset, missionshuset og skolen var beslaglagt den meste tid.

1908 oplyses: God kkg i J, ringere i B, 2 mh, fh, en højskole, som har ondt ved at trives. Egnen kan ikke kaldes aandeligt bevæget, en del IM, 2 sdsk, Blaa Kors, YM-kredse, pgd ligger uheldigt (gl, fra 1759). 1922: God kkg i J, ret god i B, ikke faa levende og udviklede kristne, hørelyst og aandelig interesse, mh i J, fh i B bruges til alt. 1927: Kkg 10–15 pct, bedst i J, hørelyst, 2 IMkredse, KS i B (50), 2 DdU (75 og 60), KFUM og K, sdsk osv. 1939: Kkg 8–10 pct, gode forhold, 2 IM, KS (35 og 45), DdU (45 og 50). 1951: Kkg 8 pct, gode, velvilje, kirkeligt interesseret bef, 2 smaa IM, 2 KS (45 og 50), 2 DdU (65 og 54). 1963: Kkg 4–5 pct, gode, velvilje, 2 IM, KFUM og K, sdsk, 2 KS (50 og 45), 2 DdU, 2 mh, 3 fh. 1966: Kkg 4 pct, gode 2 smaa IM, sdsk, KFUM og K, 2 smaa KS, 2 DdU. Der læses med konf i B, i øvrigt som hidtil.

Janderup kirke, paa en lav bakke, lige nord for Varde aa, aller sydligst i sognet, er anselig. Kor og skib er romanske af granit og tuf, blandet med mursten. Dobbeltsokkel (profileret), flad østmur, anseligt taarn, hvidkalket, blytækt, med sadeltag, sakristi mod nord af mursten. Høje hvælvinger, med kalkdekorationer, lav korbue med smukke kragbaand, flere oprind vinduer ses tilmurede. Et vaabenhus (mod nord) blev brudt ned 1886, et andet (mod syd) blev brudt ned 1916. Taarnrummet er forhal. Smukt udskaaren altertavle (rest 1920) skænket 1645, udskaaren prædikestol fra c 1625, med himmel. Romansk granitfont med himmel fra 1625. Krucifiks over korbuen. Ved en stor restauration 1936 opdagedes kalkmalerier som afdækkedes. Paa pulpituret og orgelfacaden mod vest opdagedes malerier under den gule egetræsmaling. Et stort panel med 3 kvindeskikkelser, tro, haab, kærlighed, blev anbragt neden for korbuen. Stolestader med rigt udskaarne gavle (alle forskellige) fra 1575, orgelet skænket 1774 af Mads Rygaard, Store Hebo. Lysekroner fra 1725 og 1911. Degnestol fra 1603. Katolsk sidealtertavle med Madonna og bispefigur. Ligtavler. 350 sd. Nyt orgel 1967.

Paa kirkegaarden er begravet Jens Jensen, J, død 1647, 126 aar gl (?). Nord for kirkegaarden ligger Kirkehuset, af røde mursten.

Et fornemt eksempel paa Ribe-egnens tufstenskirker.

J. Helms: Dsk tufstenskirker, s 91, Mackeprang, s 166, 407.

Billum kirke ligger højt, med vid udsigt, er anselig og smuk, hvidkalket, blytækt, slank i det indre. Skib, kor og apsis er romanske af tuf paa granitsokkel. (Danmarks bedst bevarede tufstenskirke). Kor og skib er prydet med lisener og buefrise, apsis har rigere udsmykning, delvis af mursten. (Halvsøjler og buer). Skibets vestdel er ombygget af mursten. Flere oprind vinduer og begge døre ses. Høj, smal korbue. Bjælkeloft i koret og i skibet. Senere er tilbygget taarn (smukt, med sadeltag), sakristi mod nord, vaabenhus mod syd, alt af mursten. Kirken er hvidkalket. 1880 blev apsis og korets sydside ombygget. Det oprindelige alterbord er af tuf, paa granitfod, med granitplade og relikviegemme. Barok-altertavle fra 1647 med malerier af Poul Steffensen (Den gode hyrde), som ved en hovedrestauration 1955 er erstattet af de oprindelige malerier fra ca 1700. Renæssancepræddikestol fra 1634, med lydhimmel, paa hjørnerne søjler og i felterne evangelistfigurer og Kristus. Over korbuen del af gl altertavle fra ca 1500 med Mariafigur. Da denne styrtede ned 1918, fandtes i den mønter fra Kristoffer af Bayerns og kong Hans' tid. (Fjernet til Nationalmusæet). Flere andre middelalderlige figurer. Klokke med minuskelindskrift. (1432). Man viser i B en klokkepyt, hvor den skal være blevet støbt. Restaureret 1955—56, 200 sd. Orgel. 1955 fandtes 88 gl mønter under kirken. Romansk granitfont midt i koret.

J. Helms: Dsk tufstenskirker 153, T 46—50, J. Helms i Khst saml 2 r II 304 f, K. H. Østergaard: Undersøgelser i B kirke, FRA 1955, 601—24, Albert Fabritius: Skjoldefrisen i B kirke, smst, 1956, 93 f, Mackeprang, s 27, 48, 51, 174 f, Uldall: Kirkebl 156, Nord numismatisk aarsskr 1956, 211.

Folketal: 1850: 739 og 509, 1901: 979 og 695, 1925: 1079 og 735, 1965: 1067 og 688.
Altergæster: 1922: 450 og 360, 1930: 280 og 250 1942: 245 og 233, 1950: 374 og 312, 1962: 424 og 416. 1966: 417 og 399.
Menighedsraad: 1922: 2 IM, 10 gr, 1934: 4 IM, 9 gr, 1942: do, 1951: do. 1961 do. 1965: 8 gr, 5 IM.

Sognepræst

Indt 1857: a) 48 rug, 25 byg, 2 havre. Der skal betales 63 rdl til Sct Catharinæ k, Ribe. b) 54 rdl, 2 byg, c) 25 lpd ost, 20 lpd smør, 100 sn æg m m, d) 496 rdl e) 80 ager, 32 eng, 40 hede, Gl firlænget pgd, stuehuset 21 fag, med kvist. 1870: Regul: 2214 kr, netto: 4092 kr. 1913: 2. kl, 1946: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1922 i den gl højskole. Ny pgd skal opføres.

14. 27. maj 1848–27. febr 53: (adjunkt Horsens 36, sp Ho-O 2. marts 40): **Jens Peter Georg Jensen,** * 7. febr 06 Kbhvn. Forældre: Urmager Peder J og Christine Elisabeth Luchner. Stud priv 25, c apr 33 (1), † 27. febr 53. ~ 1839 Cecilie Sophie Frederikke Hassenfeldt, * 24. marts 07 Sorø, † 7. jan 92. Forældre: Forstkasserer Cicilianus Nicolai H og Anna Marie Hansen. Hustrus broder Velling, sen Ø Terslev.

Se ovf. J skrev i Horsens latinskoles aarssk om skolens historie. E I 755.

Pastor J omtaltes af biskop *Daugaard* som en flink og venlig mand. Han kom hertil fra Ho-O, hvor han oplevede den store ulykke 1843, da 23 druknede under redningsforsøg. *Morten Eskesen* var en tid lærer i Vejrs. Han omtaler i »Minder og udsigter« pastor J smukt, det var dejligt at komme i kirke, thi vi havde baade Kingos salmebog og en præst, der talte i samme aand. Biskop Daugaard havde lovet mig, at jeg skulle faa det godt med pastor Jensen, hvilket maaske rakte noget længere, end den kære mand tænkte. Pastor J var ikke særlig veltalende, men afholdt, han læste flittigt Grundtvig og Jac. Chr. Lindberg og var præget deraf. Der var sorg i sognene, da J døde 1853, kun 47 aar gl (nyrebetændelse). Se i øvrigt under Ho-O.

15. 22. maj 1853–26. sept 68 (overlærer Søetatens drengeskole 45): **E. H. Seidelin,** fl t Storring-S-G, se der.

16. 2. jan 1869–25. sept 74 (adjunkt Ribe 50): **Jacob Helms,** fl t Skellerup-E, se der.

17. 3. dec 1874–12. febr 92 (sp Aastrup-S 24. juli 66): **Jørgen Kristian Leonhard Petersen,*** 23. okt 27 Hejlskov pgd. Faderen: Sp Ørting-F, † 60, se der. Stud Viborg 46, c 53-1 (h_1), hjpr Ørting-F 2. sept 55, do Ormslev-K 8. dec 60, † 12. febr 92. ~[1] 31. juli 57 Emilie Louise Ottilia Tinghuus, * 29. maj 30 Kattrup, † 4. marts 78. Forældre: Landinsp, premierløjtn Anders Jensen T og Margrethe Elisabeth Sonne. ~[2] 24. febr 80 Elma Laura Magdalene Sparrevohn, * 4. marts 58 Sneum, † 5. febr 95. Faderen: Sp i Sneum-T, afsk 73, se der.

Pastor P var som ung hjpr Ormslev ivrigt med i Missionsforeningen i Østjylland (se her VII, 137), han redigerede foreningens blad, var en varmhjertet og betydelig forkynder, rolig og elskværdig. Han nød stor tillid i de vakte kredse. I Ribe Amtstid 23. febr 92 skrev M en lille minderune over ham:

»Første gang vi mødtes var paa Askov højskole i forstander L. Schrøders arbejdsværelse. Petersen var dengang i sine bedste aar, og om hans legemskraft ingen sinde har været kæmpemæssig, var han dog en rask mand. Der var noget ungdomsfriskt ved ham. Det var jo i de nærmeste aar, efter at Sønderjylland saa voldsomt var bleven os fraranet, og det havde givet ham, som saa mange andre af os, det dybe alvorspræg, men havde tillige vakt hans lyse haab, at der atter skulle oprinde lykkelige dage for gamle Danmark. P var glad ved Skyttesagen og den nye Hærlov; men især glædede det ham, at der paa det kirkelige omraade gik en frihedsbestræbelse gennem folket. *Vilh. Birkedal* var jo bleven afskediget af ministeriet *Bluhme* som præst i Ryslinge, fordi han havde vovet at sige sin mening rent ud i Rigsraadet; men da menigheden ikke ville give slip paa sin præst, dannedes en frimenighed i Ryslinge med Birkedal som præst. Endskøndt frimenigheden og dens præst ingenlunde ville skilles fra folkekirken, var der dog ingen plads til dem. Derfor forelagde daværende kirkeminister P. Chr. Kierkegaard i Rigsdagssamlingen 1867–68 loven om valgmenigheder. Det havde til følge, at flertallet af vore sognepræster blev skræmmet op af deres behagelige ro. Ved at fortælle deres sognebørn, at man dermed ville opløse folkekirken og kuldkaste det bestaaende, lykkedes det i de fleste sogne at faa beboerne til, lige ind fra en kant, at underskrive en adresse imod valgmenighedsloven. Det er til afdøde pastor Ps Ære, at der ingen adresse kom fra Aastrup og Starup sogne. Ja, ikke alene det; men pastor P skrev flere indlæg mod adressestormen i dette blad, der i denne kreds bidrog betydeligt til at dæmpe den. Hans indlæg var rolige og overbevisende, som han selv var en rolig og stille mand. Modersmaalet bøjede sig for hans pen, men han var ogsaa dets varme dyrker. Det vakte ikke ringe opsigt, at den ny præst i Aastrup saaledes turde gaa en hel anden vej

i denne sag end de fleste af hans kaldsfæller. Der hørte anderledes mod til for 24 aar siden end nu at have en anden mening om kirkelige sager end den store mængde og at turde være den offentlig bekendt. Han var ikke nogen særlig begavet taler, men han sad inde med et stort fond af kundskaber, navnlig i sprog. Dernæst var han en fordringsløs, jævn og elskværdig personlighed.« (Vestjyllands Dagbl 15. febr 92, se ogsaa for 20. febr).

18. 11. april 1892–1. maj 1908 (sp Møborg-N 30 marts 82): Provst **P. G. Helms**, provst her 29. dec 00, fl t Borris-F, se der.

19. 25. aug 1908–29. maj 14 (sp Gesten 11. aug 97): **J. Fonager**, fl t Snøde-S, se der.

20. 19. nov 1914–17. aug 17 (sp Harridslev-R 28. maj 94): **Jens Peter Lund**, * 8. febr 61 Oense, Ølsted. Forældre: Gdjr Sejer Olesen L og Birgitte Kirstine Jensen Møller. Ved landvæsenet, seminarieeks 81, lærer Roskilde 81–83, stud priv 85, lærer Kbhvn, c 93-2 (l), huslærer Tversiggaard 93, † 17. aug 17. Ugift.

Udg forklaring til Luthers lille katekismus.

Om pastor Lund, se ovf. Han var en nidkær præst, som sluttede sig til IM. Mindes med taknemmelighed.

21. 19. dec 1917–20. jan 22 (sp Tved, Sunds herr 23. april 09): **J. C. E. A. Kromayer**, fl t Tjæreby, se der.

22. 12. juni 1922–27. juli 27: **J. C. Karstoft**, fl t Hejls, se Stouby-H.

23. 10. nov 1927–31. dec 66: **Søren Alfred Pedersen**, * 26. jan 98 Egtved. Forældre: Gdjr Hans P og Karen Marie Andersen. Stud Bendixens kurs, Kbhvn 20, c 27-2 (h_1). Afsk 31. dec 66. ~ 8. juli 30 Julie Emma Nielsen, * 30. maj 10 Kærup, Janderup sogn. Forældre: Gdjr Edvard N og Ane Kathrine Baun. – Søster ~ Melson Hansen, Majbølle, hustrus broder: Hedegaard Nielsen, Gerding-B.

24. 19. maj 1967 (valgmenighedspr, Vartov, Kbhvn 7. juli 60): **Hakon Bonde Mandøe**, * 3. aug 23 Rind v Herning. Forældre: Lærer Niels M og Laura Kirstine Bundesen. Stud Herning 42, c Aarhus 50^2 (l-84), højskolelærer Køng 47, hjpr Middelfart 16. marts 51, kkp Sct Mariæ k, Sønderborg 23. maj 52, rkp smst 24. marts 57. ~ 29. nov 58 Kirsten Bek, * 16. juni 36 Frederiksberg. Forældre: Dommer Jens Jacob Høegh B og Antonie Boyer.

Litt foruden ovennævnte: Khst saml 6 r I, 164, 174, IV, 248, Om J. Helms, se Aug. F. Schmidt: i FRA 1936, 55 f og O. H. Nyholm om P. G. Helms i Ribe st aarb 1941, s 37, Jesper Madsen: Fra J og B sogne, FRA, 1911. Vilh. Lorenzen: J. Helms og de dsk kirkebygninger. Kirke og sogn, 1954, 549 f. H. K. Kristensen: En slægt fra Kelst, 1954. Hans Ellekilde: Folkesagn fra J sogn, Aarb Ribe 1956—59, s 260—92.

LUNDE—OVTRUP

Lunde sogn, 4453 ha, noget højtliggende, overvejende fladt, den svagt bølgede Varde bakkeø opfylder sognet (indtil 40 m). Ret god jord, mod syd dog sandet, de store gl heder er opdyrkede eller beplantede. Ret ensformig egn. Byen Lunde (300 indb) med skole (udv 1960) bibl, Gamlehjem fra 1951, fh fra 1894, udvidet 1925, bebyggelser: Lundtang, Frøstrup, Husted, Hundstoft, Nørvang, Skedsbøl, Snittrup, Debel, Naabjerg, Søndersig, Nørlund, Tarp, Kastkær.

Sognet er aflangt, fra NV til SØ, i middelalderen dækket af skov, saa bredte lyngen sig, og 1860 var halvdelen hede i begge sogne. **Anders Sørensen Vedel** stedfæster folkevisen om Tule Vognsøn og Svend Graa til Lunde.

I den gl præstegaardshave i Lundtang (fredet), som bruges til møder, findes tæt ved det sted, hvor stuehuset laa, en forhøjning, rester af en kælder, med svære sten forneden. De har været fundament til et middelalderligt fæstningstaarn, en Barfred. I en disputats, som Laur. **Terpager** holdt 1706, fortæller han, at det havde været et gl, faldefærdigt stenhus med en meget mørk celle. Huset derover var to bindingsværksstokværk, og et syn 1652 melder, at der var panel, bord, 4 senge, et af panelerne lukket sengested med himmel over. Desuden et skab med breve. Kong Chr. III overnattede 1536 og senere i Lunde pgd (jvf pastor M. Teisens beskr ndf).

Frøstrupgaard har været hg (Aarb Ribe 1933—35, 346 f). Der er 57 gravhøje, samt et fredet areal m 24 smaahøje, 60 høje sløjfet.

Ovtrup sogn, 4740 ha, som hovedsognet, overv sandmuldet jord. En del plantage og eng. Byerne O stationsby (525 indb), med centralskole fra 1958, bibl, mh fra 1896, højskolehjem med sal (tidl kro), alderdomshj fra 1950, lystanlæg, sportsplads, O Andelskasse (landets første) m m. Bebyggelser: Vittarp, Rottarp, Skyhede, Søndertange, Torbøl, Gammelgaarde, Dejrup, Allerslev, Galkær, V Debel, Skolborg m m.

Søviggaard oprettedes 1639 af en lille landsby, ved østenden af Filsø, jorden laa baade i O og Janderup sogn, Søvigs stol stod øverst i J kirke, ejeren, **Hvass**, flyttede prædikestolen og ofrede hver paaske 3 rdl til Janderup præst. Da gaardens meste jord laa i Ovtrup sogn, søgte man fra 1688 til O kirke. Da Søvig i landboreformernes tid blev udstykket, opstod der strid mellem sognene. Pastor **Wassard**, Lunde, kom i heftig strid med provst **Sehested**, Janderup, om hvor de ny ejendomme skulle henføres til. Det gjaldt nemlig offeret, men stiftsøvrigheden bestemte 1801, at Søvigmark skulle høre til Janderup. Ejendommeligt nok hører Søvigmark stadig kirkeligt og kommunalt under Janderup, men retsligt under Ovtrup. Omkr 1720 bosatte ejeren af Søvig en natmandsfamilie paa heden i »O sogn, manden skulle være skorstensfejer, natmand og »forrette alt deslige« paa Søvig. Familien blev meget frugtbar og meget kostbar for sognet. Dejbjergrakkerne synes at stamme der fra. Snart slog de sig paa tyveri, tiggeri, ja røveri. Den sidste døde paa Lunde fattiggaard.

Herredstinget holdtes en tid (efter 1572?) nær Ovtrup. Nu ligger der ved stedet en gaard, som kaldes Tinget.

Der er 20 gravhøje (Lyrehøj og Kirkehøj ret store), 102 høje er sløjfet. Flere gravfund (Aarb Ribe 1944—47, 487 f).

Den sorte død hærgede paa Vald. Atterdags tid, saa sognet i »Ribe oldemor« betegnes som øde.

Ved landevejen til N Nebel en mindesten fra 1940 for hedeopdyrkeren **Peder Poulsen**, Vittarp (* 1876, † 1939).

Ovtrup var kommunalt forenet med Lunde til 1917.

Pastoratets kyndige lokal- og slægtshistoriker er førstelærer *H. K. Kristensen,* Lunde (* 95 i Hostrup v Varde), lærer Lunde 18, førstel Frøstrup 21, do Lunde 26–62. BM Hist smf Ribe amt, red af sammes aarbog fra 38, BM Varde musæum, Esbjerg centralbibliotek, fmd lærerkredsen m m. Han har skrevet 23: Lunde sogn, 35: Ovtrup sogn, 42: Den danske bondestand, 44: Øster Horne herr, 47–50: Fra Koldingfjord til Blaavandshuk, 54: En slægt fra Kjelst, 58 Nr Nebel-Lydum sogne, talrige afhandlinger m m. Der henvises til disse meget oplysende værker.

Af den ældre præstehistorie

Sognekaldet henlagdes 1678 til bisperesidensens vedligeholdelse i Ribe (i stedet for Eltang), og en tid var præsten her vist res kap.

Den første lutherske sp, hr *Jens,* angives at have været munk. 1536–1736 siges alle sp at have været af samme familie. Hr Jens' datter giftede sig med eftm *Thomas Lauritsen* og efter dennes død med hans eftm, *Thomas Christiansen* († c 1573), hvis datter giftede sig med eftm, provst *Chr. Jacobsen Høst* († 1631) af Nr Nebel-L. Han havde 12 børn, hvoraf flere blev præster eller præstekoner (se T 303, ligsten). Han efterfulgtes af sin søn, *Chr. Christensen Høst* († 1645), hvis datter blev gift med eftm *Niels Lauritsen Rindom* (1645–76), der havde været rektor i Ringkøbing. Sognene led under svenskekrigene, og præsten døjede meget af de svenske (W, II, 329). Hans anden kone giftede sig efter hans død med eftm *Chr. Simonsen Warde.* Wiberg fortæller, at Rindoms datter ikke ville gifte sig med Warde, fordi han havde rødt haar og skæg, saa tog hendes moder ham med disse ord til datteren: »Naar du ikke vil kalde ham din mand, skal du kalde ham din fader.« – *Asmus Rasmussen Lassen* (1684–1726) var meget lærd, kom sjældent ud af studerekammeret, gik altid med præstekjolen paa og viste sig ikke for bønderne, før han havde taget præstekraven paa. Da kongen 1687 gav Lunde-O kirker samt visse og uvisse indtægter til Ribe bispestol, fik biskoppen ordre til at holde kirkerne forsvarligt ved lige. Endnu minder murankrene med bogstaverne H.A.B. paa L kirketaarn om, at kirkens patron, biskop *H. A. Brorson,* ombyggede taarnet og istandsatte kirken, og et S. M. 1795 paa O kirketaarn siger, at biskop *Middelboe* istandsatte taarnet bl a ved at gøre det lavere og sælge den ene klokke! Biskopperne havde kirkerne til 1824, da biskopperne fik fast løn. – *Hans Friis Christophersen Carstensen* († 1728) giftede sig med Lassens datter, der giftede sig 2. gang med *Christopher Ballum* († 1736). Provst mag *Morten Thomsen* (1736–56) »besad grundig lærdom, havde mange rare og gode egenskaber, var opbyggelig, tro og aarvaagen i sit embede, gudfrygtig og ustraffelig i levned, modig og trøstig i lidelser, og er bleven salig i døden« (Epitaf). Han er stamfader til den kendte *Bredsdorff'ske* slægt, som tog navn efter Bredstrup, hvor han var sp 1712–36 (se stamt 14). *Brorson* skriver, at T ved vis 1748 »katekiserede skikkeligt og ungd svarede upaaklageligt«, og 1752 hedder det ogsaa ganske kort, at T katekiserede om skabelsen, syndefaldet og oprejsningen; de faa unge, som var tilstede, svarede til dels godt, tildels kun maadeligt. Ellers var deres tal saavel som de gamles kun liden, og allesammen ikke over 30. (Vis 44,76). 1756–80 var H. A. Brorsons søn, *Johan Herman Hansen Brorson,* sp her. Han var opkaldt efter provst *Johan Herman Schrader* i Tønder. Biskoppen skriver kort, at Johan B »forestillede Guds herlige Sabbat her og hisset. Alle klagede over folkenes uvillighed til at sende deres børn i skole. Ungd havde til dels forbedret sig.«

Johan B blev 1780 forflyttet til Gram. Han mindes som en alvorlig, streng og nidkær præst, meget distræt (kendte ikke sine egne heste!). Der omtales ikke pietisme her, men det maa formodes, at B har søgt at paavirke i pietistisk retning. *Jørgen Wederkinch* (1780–84) havde været hører i Ribe og flyttede til Nykøbing, Falster, hvor han efterfulgte sin fader. Hans søster var gift med biskop *Tetens,* Viborg. *Johs Wassard* (1784–1820) var søn af den kendte pietistiske pastor W, Nr Nebel-L (se der). Om hans strid med provst *Sehested,* Janderup, se ovf. Pgd brændte 1820, og kun den ovenn Barfred blev tilbage. *N. N. Stochholm* (1821–27) flyttede til Aal, se der. *Niels H. Olivarius* (1828–37) af Velling havde været sp i Kvong-L, flyttede fra Lunde til Højen-J. Han havde det meget fattigt som student, men var saa levende optaget af storpolitikken efter den store franske revolution, at han drog til Tyskland for at bekæmpe Napoleon, som han ansaa for frihedens fjende. Han var med i et sammenstød ved Weimar og fik et sabelhug i tommelfingeren. Senere oplevede han Københavns bombardement, deltog i forsvaret og mistede sine faa ejendele. Han var en kraftig og virksom præst, en ærlig, aaben karakter, som aldrig saa paa egen fordel. Men hans heftige gemyt kunne stundom drive ham for vidt. Mod syge og fattige var han meget godgørende, ja mere end hans evne tillod. Han var tillige original og distræt (Seml nekrol 2. r I, 71–74).

Marcus P. Teisen (1837–57) var fynbo, velstillet, af den Mynsterske type, svoger til præstehistorikeren, S. V. Wiberg, Jordløse-H.

Tiden efter 1857

Der var ikke meget kirkeligt liv her omkr 1850. Lærer *Niels Chr. Pedersen,* Ovtrup, var en alvorlig, gudfrygtig og nøjsom mand. Hver dag blev Bibelen læst omhyggeligt, og børnene fik en solid kristendomsundervisning. Hans søn, stiftsprovst *P. J. Pedersen,* Ribe, har berettet om sit fromme barndomshjem præget af pligtfølelse og nøjsomhed. Fra pietismens tid var der endnu en del andagtsbøger i hjemmene. Lunde sogn blev i de flg aar grundtvigsk. Pastor *J. S. Langhoff* (1857–72) var en stilfærdig mand uden partipræg, pastor *T. C. F. Møller,* som var hans hjælpepræst det sidste aar, var en ung, levende grundtvigsk præst, som samlede mange. Pastor *F. L. Vaupell* (1872–89) var en fin og nobel skikkelse uden partipræg, ven af IM.

Indre Mission kom til Ovtrup i 1870'erne. Smed *Jørgen Stald,* Allerslev, var en velbegavet og veloplyst mand. Hans barndomstid her

i 1830'erne faldt i en mørk tid, hvor der var ikke saa lidt drikkeri og kortspil. *Jørgen Stald* holdt af at læse, og sammen med sine voksne børn dyrkede han sang og musik, saa hjemmet blev et samlingssted for ungdommen. Blandt de unge, som kom her, var en ung mand, som hed *Johannes Malle* (* 1845, † 1919). Han og *Jørgen Stald* fandt hinanden i aandelige interesser. De følte et aandeligt savn, som de ikke fik tilfredsstillet i kirken. De hørte omrejsende prædikanter, læste opbyggelsesbøger, og da en mormon holdt møde i *Jørgen Stalds* hjem for at vinde proselytter, lyttede de andægtigt. Men vestjyder har aldrig haft anlæg for sekter, og de afviste mormonernes frierier. 1871 holdt missionær *Lars Kristensen* fra Breining v Ringkøbing møder i Ovtrup skole, senere kom *Anders Stubkjær, Lars Hansen, A. K. Anneberg* og *Jul. Dahlstrøm*. Der kom mange til disse møder, pastor *Vaupell* deltog med glæde. I de hidtil døde sogne vakte missionærernes møder røre. Der blev dannet et lille IMs samfund, som samledes i hjemmene om sang, skriftlæsning, samtale og bøn. Hurtigt blev *Johs. Malle* den ledende. Han var en begavet mand og havde en egen tiltalende maade at prædike og samtale paa. Desuden var han en ypperlig sanger. De, som kom til møderne, brød med gamle skikke, især de voldsomme julegilder. Stuerne var tæt fyldte ved møderne, løse fjæl lagdes paa pakkasser, og alt blev ryddet for at skaffe plads. Fra kredsen udgik *Jesper Nielsen,* som 1873 blev indremissionær med Sydvestjylland som virkekreds, senere flyttet til Thy (IMs hist, 1912, s 138). *Jørgen Stald* og *Johs. Malle* prægede møderne, og en mand, *Jens Kristensen* fra Holsted, (gammel sømand) kom og sang og spillede saa smukt, at folk strømmede yderligere til. Jens Kr havde paa sine langrejser lært en masse engelske og amerikanske aandelige sange (særlig Sankeys sange). Dem lærte han folkene i Ovtrup. Efter mødet blev der trakteret med smørrebrød og kaffe. Disse møder blev kaldt juleforsamlinger, og i løbet af hver jul blev saadanne møder holdt i adskillige hjem flere steder. Foruden *Jørgen Stald* og *Johs. Malle* var gdjr og skræddermester *Therkild Kristensen* en af de bærende. Han stod i mange aar som IMs leder. 12. juni 1881 stiftedes den anden ynglingeforening i Danmark i Ovtrup (IMs hist, s 206) ved senere indremissionær *Ole Poulsen,* Esbjerg. Der kom en god flok unge mænd. De samledes i *Johs. Malles* storstue. (15 medlemmer og dertil gæster). 10. juli 1885 stiftedes pigeforeningen. *Anders Stubkjær* var særligt glad for at komme til Ovtrup. *Johs. Malle* og *Therkild Kristensen* var hans gode venner. Da *Johs. Malle* engang var til det store møde i Nørholm skov, sagde *Stubkjær* til ham: »Hils *Therkild* og *Jørgen Stald* fra mig og sig, at verden taber meget den dag, de dør.« 1889 blev *Johs. Malle* antaget som missionær, og han fik stor betydning i IMkredsene i Vestjylland. (J. Andreassen i IM Tid. 1948, s 140).

Pastor *J. S. Tarp* (1889–1906) var husmandsson fra Vedersø, havde været lærer, god gammel grundtvigianer og foredragsholder. Han fik oprettet en tyende-sparekasse for egnen. Det grundtvigske liv styrkedes i disse aar. Sognenes struktur ændredes, Ovtrup stationsby voksede op, sognene blev draget ud af afsondretheden. Der blev bygget fh, hvor der holdtes foredrag og gymnastik. 1895 blev der bygget mh i Ovtrup, og dermed ophørte møderne i hjemmene. Her blev en arbejdscentral og et samlingssted for IM paa egnen under *Johs. Malles* ledelse.

Pastor *C. B. Olsen* (1906–13) var ogsaa grundtvigsk, virkede ivrigt (se ndf) for afholdssagen, holdt folkelige møder, stærkt politisk interesseret. *Pastor C. C. Berthelsen* (1913–21) gjorde et stort arbejde for de danske ungdomsforeninger, virkede ogsaa i højskolens tjeneste.

Pastor *K. Andersen* (1921–32) havde været præst blandt danske i USA i 9 aar og var præget deraf. Han var grundtvigsk som sine forgængere. Om pastor *S. J. S. Noe-Nygaard* (1932–34) se ndf. Det gjorde stærkt indtryk, at han en foraarsdag 1934 styrtede død om med sin cykle paa vej til et sygebesøg. Baade Berthelsen og Noe-Nygaard er begravet her.

Pastor H. Bennike (1934–46), grundtvigsk, se Ring-F. Velbesøgte møder i skolerne, havemøder, Porto Novo kredse. Under besættelsen, da offentlige lokaler var beslaglagt, holdtes alle møder i pgd. I disse aar var der stærkt kirkeligt og folkeligt fællesskab.

Pastor *H. A. Øllgaard* siden 1947.

De kirkelige forhold nu skildres som gode, uden skarpe skel. Der holdes velbesøgte menighedsmøder i skolerne om vinteren. Der er mh og IMs smf i O med sdsk, KFUM og K osf. Flertallet er grundtvigske, med en kreds af KS i L og foredragsforening i O.

Blandt ledende grundtvigske lægfolk kan nævnes:

Gdjr *Jes J. Lyne* (* 82 i Rottarp), paa Vestbirk højskole, vinterlærer, gdjr i O 27, kirkeværge, i menighedsraadet, virksom for højskolehjemmet i O.

Gdjr *C. Jensen,* Vittarp, gdjr *Hans Lund,* Kastbjerg, gdjr *Arnold Pedersen,* L, lærer *Nørgaard Olesen* er fmd for KS i Lunde.

Indre Mission: *Anders Nielsen,* O, murer *E. Nielsen, O. H. Hansen Nielsen, O. J. Christensen,* Skyhede, gdjr *Thorv. Mortensen* Torbøl, manufakturhdlr *Mads Hansen* (* 88 Lunde), drev forretn i O fra 1917, fmd for IM, DMS-kredsen, Sygeplejef, mghrdsmedl.

Indremissionærer: Johs. Malle († 1919) var en af de typiske gamle gode missionærer. Han drev sin gaard dygtigt, men saa snart arbejdet derhjemme tillod det, drog han ud med sine bøger og sit jævne vidnesbyrd. Han var som type indremissionæren, kolportøren, i hans oprindelige skikkelse. »Johannes Malle,« skrev en af hans venner ved hans død, »blev aldrig farende svend, der kom med det sidste tog før mødets begyndelse for straks efter mødet at afgaa med det næste.«

Han overnattede paa stedet, besøgte syge og ensomme, drog som oftest fra by til by paa sin to-hjulede ganger, der tjente ham lige til det sidste. To timer før han døde, gik han ud med sin cykle for at køre over til nabobyen paa husbesøg, men følte sig upasselig, maatte saa gaa ind igen for at lægge sig og fik kort efter en let og mild død. (DnA 1920 s 57).

I Hj og Tr VIII, 1939 omtales hans milde,

vindende væsen, der saa let skaffede ham indgang. Han var kendt og afholdt over hele Vestjylland.

Senere: *J. Korsgaard Pedersen, J. Bjerregaard Lauridsen* (* 18, nu Grenaa).

Skolen: Blandt lærerne foruden de i øvrigt omtalte: Lærer *Hansen Pedersen,* L, lærer *Kiholm,* L, i mghr, lærer *Mikkel Nørgaard Olesen* (* 86 Elsø), lærer i L 21, i menighedsraadet, fmd Borgerf, fmd Foredragsf, leder af biblioteket. Lærer *J. Rasmussen,* O, fmd KS. Førstelærer *H. K. Kristensen,* se ovf. Skoleinspektør *S. Ravn Jensen,* O.

General **Palle Berthelsens** farfar, **Bertel Vittarp** (* 1805, † 1880), i Vittarp, var en foregangsmand indenfor landbruget, drev storhandel med jydepotter, som fabrikeredes i stor stil her paa egnen.

Gdjr **Chr. Mathiesen** (* 1831, † 1901) var banebryder paa flere omraader, var en flittig skribent, baade i fagblade og lokale aviser.

Niels Henrik Jensen, Bækhuse, (* 1858, † 1951) var en førende andelsmand, skaber af andelskasserne, leder af et af landets største mergelselskaber.

Gdjr **Niels Krukow** (* 71) i sogne- og mghraad, fmd Brugsf og A/S Frøstrup plantage.

En vestjysk type

Pastor **Poul Henning Fromsejer** fortæller i IM Tidende (12. febr 67):

Det blev fortalt, at **Jens Christensen** var værd at gæste. At han var billedskærer, og at han aaret rundt lavede omkring 100 kunstværker. At han oven i købet kunne finde paa at forære et billedskærerarbejde væk, som f eks »Vandringen til Emmaus«, som findes i missionshuset i Ovtrup.

Han bor i Skyhede ved **Ovtrup.** Her har han rod, herfra hans verden gaar. Født her, opvokset her, efter et par smaa udflugter — til Norge et aars tid, og paa højskole i Haslev og Nr. Nissum — slog han sig ned her igen. Han har levet det meste af fire snese aar her. Og i dag er hans største problem tiden. Han kan ikke faa tiden til at slaa til. Der er saa meget at tage sig af. Man sender bud efter ham til baade det ene og det andet, og han skal jo ogsaa passe sit haandværk.

— Jeg stammer fra nabogaarden, siger Jens Christensen. Der boede min bedstefar, han hed ogsaa Jens Christensen, men blev aldrig kaldt andet end Jens Malle, fordi han var født i Malle i Horne sogn ved Nr. Nebel: Han blev gift med en pige fra Strelluf. Hendes far var sognefoged.

Min morfar — **Jens Malle** — var lidt af en tvivlsom fyr, slem til at drikke, men kvik var han. I sine unge dage gik han med kramkisten paa ryggen, og sine varer hentede han i Ribe. Dengang sagde man ikke vejen til Ribe, men vejen til Kram, fordi alle bissekræmmere hentede deres varer der. Han var altid velset paa kroerne, da han kunne underholde et selskab med sang og musik og historier. Han gik frem og tilbage til Ribe og solgte sine manufakturvarer og knapper undervejs.

Min far var skrædder og stammer fra Aal sogn. Han gik fra hus til hus og syede. Min mor var uddannet dameskrædder, hun gik ogsaa rundt og syede. Ja, og saa gik det vel saadan, at de er slumpet til at komme ind paa samme gaard og sy, og saa blev de forlovede og gift.

Jens Malle døde tidligt af tb, og hans kone — min bedstemor — stod nu med gaarden og fem børn, hvoraf den ældste lige var konfirmeret. Da saa den ældste skulle giftes, byggede bedstemor dette hus her i 1869, og da mor blev forlovet, fik mine forældre 6 td land ager og 2 td land eng og byggede et hus. Men de blev ved at sy og havde en overgang 5—6 skrædderssvende i arbejde. De blev ogsaa ved at købe mere til gaarden, som endte med at blive paa 60 td land. I 1893 byggede far et hus oppe i byen og flyttede skrædderiet derop, mens mor blev paa gaarden, som jeg fik at passe, da jeg var 16 aar. Jeg havde den til 1949, da min ældste søn fik den. Saa flyttede jeg herhen og arvede bedstemors hus.

— Da min kone døde i 1953, ville jeg gerne have et eller andet at fordrive tiden med og tjene en skilling ved. Jeg havde i nogle aar været anlægsgartner og havde plantet læbælter, anlagt haver og gravsteder o s v, men det var altid noget, som skulle foregaa foraar og efteraar, og det blev ofte for koldt; saa blev jeg træskærer.

I mine drengeaar udkom et børneblad, der hed For mine smaa Venner. Deri var en fortælling fra Schweitz, om nogle børn, hvis fader lige var død, og nu skulle disse børn holde brødet paa bordet. Saa gav de sig til at lave træskærerarbejder og solgte dem til turister. Den historie stod mig i hovedet, samtidig med at det var gaaet mig saadan, at jeg af en morbror i Aarhus, **Niels Laurids Jensen,** der var snedker, havde arvet en del indbo, bl a værktøj, høvlebænk og ca 50 knive til træskærerarbejde. De laa alt sammen i 25 aar, saa kom jeg i tanker om, at det maaske kunne bruges. Nu laver jeg omkring 100 større og mindre arbejder om aaret . . ., og jeg sælger dem ogsaa, endda uden reklame. Jeg har haft et par udstillinger, har været med ved en havebrugsudstilling og en hobbyudstilling.

Hvert arbejde tager en 2—3 dage. Jeg har en søn, der er kunstmaler af profession, han laver tegningerne til mig. Jeg har for resten fire sønner: Den ældste, **Thorkild Frello Christensen,** har gaarden, den næste, **Børge,** var missionær i Pakistan, men blev dræbt derude ved en færdselsulykke i 1958, den tredje er maleren, han hedder **Otto,** og den fjerde er **Gunnar Frello,** organist i Ringsted.

Motiverne til mine træskærerarbejder er meget forskellige, ofte er det bibelske motiver, Abraham og Isak, Sædemanden o s v, men det kan ogsaa være et Harboøre-missionsmøde, det kan være et billede af Skagens-malerne o s v.

Jeg er ogsaa kirkesanger . . .

Mine søstre spillede orgel, og to af dem blev organister ved Ovtrup kirke til forskellig tid. Og de ville gerne have en til at give dem en paamindelse, naar man var naaet til sidste vers, og det blev saa mig, der fik det job. Naar saa degnen havde ferie eller var forkølet, vikarierede jeg for ham, og i 1936 fik vi her i byen en lærer, der ikke ville være kirkesanger, saa fik jeg opfordringen og sagde ja. Nu har jeg været kirkesanger i 30 aar. Jens Christensen har i en lang aarrække været formand for KFUM paa egnen. Vækkelsen tog en vældig fart her i forrige aarhundrede, fortæller han. Den ældste søn fra bedstefars gaard, **Johannes Malle** blev vakt under en vækkelse i 1871, han blev ansat som missionær, først fritidsmissionær, senere fast ansat. Hans søskende blev troende, og det samme gjaldt min far og mor og mange andre fra sognene her. Man kom langvejs fra for at være med til møderne.

Jens Christensen er en mand med alsidige interesser, i hans bogsamling staar Bartholdy og Rosenius side om side med Berlingske ordbøger.

— Jeg har altid haft den gode skik at give tiende af min indtægt; kun i én periode klarede jeg det ikke, nemlig under landbrugskrisen. Da slap alt op. Det var umuligt at skaffe en hundredkroneseddel. Det var en haard tid. Man kunne ikke engang arbejde sig fra det. Man sad bare og samlede gæld. Og jeg sagde alle blade op. Intet var der raad til. Og altsaa heller ikke til tiende.

Men i dag kan jeg godt give lidt mere end ti procent . . .

1921 oplyses: Meget god kkg, 20 pct, gode aandelige forhold, hørelyst, mh, fh, Gr og IM, udpræget handelsegn, velvillig, kirkeligt sindet befolkn. Kraftig ungdomsbev, mange foredrag, taknemmeligt sted at være præst. (Prf b, 1921, s 158). 1931: Kkg 10 pct, gode, IM, KS, 2 DdU. 1943: Kkg 7–8 pct, velbes møder i skolerne, IM, gr, 2 DdU. 1951: Kkg 7 pct, gode, uden skarpe skel, ellers som hidtil. 1966: Kkg 7 pct, se ovf, mange hede-nybyggere, en del i smaa kaar. Der læses med konf i O om vinteren.

Lunde kirke (Sct Stefanus) ligger ret højt i vestsognet og kan ses videnom. Den er stor, smuk og velholdt. Skib og kor er romanske af granitkvadre paa skraasokkel. Senere er skibet forlænget mod vest, og der tilføjedes taarn med sadeltag, sakristi mod nord og et vaabenhus (nedbrudt omkr 1860 og flyttet til sydsiden). Blytag. Spor af de oprind døre. Det spinkle taarn (med sadeltag) er ombygget 1753. Skibet har bjælkeloft, koret hvælving. Altertavlen er et smukt katolsk alterskab fra ca 1500 med Gud fader, Christus, Maria med barnet og Sct. Stefan i midten, apostlene paa fløjene. Omkr 1600 er skabet indføjet i en renæssanceramme med

malerier paa topstykket (Nadveren, himmelfarten). Relikviegemme. Der har været to sidealtre, det ene findes ved nordvæggen med en stor krucifixgruppe, og paa fodstykket rester af et maleri (Veronicas svededug). Smuk prædikestol, høj, smal, prismeformet med akantusværk og gotiske buefriser fra 1583. Stolestader fra ca 1585. Helgenfigurer, ligsten. Klokke med minuskelindskr fra 14. aarh. Nyt vaabenhus opf 1860 mod syd. Paa nordvæggen svage spor af kalkmalerier. 225 sd. Orgel. Ligkapel fra 1951. Kirken restaur 1955, ny lysekrone.

Mackeprang, s 166, 407, H. K. Kristensen: Middelald fund i L kirke, FRA 1939 og 1948, s 134 f.

Ovtrup kirke, midt i sognet, (Sct Bartholomæus) har vist en tid været herredskirke. Skib, kor og apsis er romanske af granitkvadre, tuf og mursten, Senere er kor og skib overhvælvede, og taarnet, med pyramidetag og hvælving opført. Vaabenhuset mod syd er fra 1870. Sagnet siger, at apsis blev bygget af en bodfærdig. Enkelte spor af kalkmalerier, I relikviegemmet i altret fandtes 1809 et trekantet blyskrin med et lille ben, indsvøbt i linned. Der nævnes et »Vor Frue alter« antag et sidealter. Den gamle hoved-altertavle er fjernet til Koldinghus. Altertavlen er fra 1898 med maleri (Emmaus) af Celius Andersen. Romansk granitfont. Prædikestol fra 1582 med rigt akantusværk og stor lydhimmel. Stolestader fra 1578. Epitafium i koret. 250 sd. Orgel. En mindeplade afsløredes 1959 for pastor **Børge Frello** (* 1922 i Ovtrup). Pathanmissionær, dræbt ved en bilulykke i Pakistan 23. febr 58.

J. Helms: Dsk tufstenskirker, s 163, Mackeprang, s 160, 407.
Middelald fund i L kirke, FRA 1939.

Den gl skole øst for kirkegaarden er 1950 omdannet til ligkapel.

Folketal: 1850: 615 og 739, 1901: 782 og 966, 1925: 1104 og 1237, 1965: 1178 og 1487.
Altergæster: 1921: 662 og 784, 1930: 572 og 610, 1942: 465 og 1457.
Menighedsraad: 1922: 2 IM, 12 n gr, 1934: do, 1942: 3 IM, 11 n gr, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 155 b) 105 rdl c) 10 lpd smør, 16 lpd ost, 120 sn æg, 60 par kyllinger d) 450 rdl e) 120 td ld, stor hede og 50 eng, 11 td hartk. God, grundmuret pgd, 18 fag. 1870: Regul: 2612 kr, netto: 4032 kr. 1913: 2. kl, 1931: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1926.

17. 25. juli 1837– 9. juli 57: **M. P. Teisen**, fl t Fanefjord, se der.

18. 14. sept 1857–26. jan 72 (sp Vildbjerg-T-N 2. nov 42): **Jens Søren Langhoff**, * 1. okt 02 Odense. Forældre: Tømrerm, brandkpt Hans L og Dorthea Møller. Stud Od 24, c okt 32 (h), † 26. jan 72. ~ 5. dec 55 Christiane Caroline Marie Jacobsen, * 7. okt 27 Rærup, Nr Nebel, † 16. febr 58. Forældre: Gdjr Knud J og Maren Hansen. – Brødre: Bøstrup, Højbjerg-E og søstersøn: Jørgensen, Herslev.

Hjælpepræst hos pastor Langhoff

1871—72: **T. K. F. Møller**, se Birkerød.

19. 12. april 1872–29. marts 89 (sp Harboøre-E 10. maj 58): **Frederik (Fritz) Ludvig Vaupell**, * 20. nov 18 Kolding. Forældre: Oberstløjtn, major i holstenske lanserregiment Johan Vilhelm Ludvig V og Margrethe Dorthea Karberg. Stud Kolding 36, c jan 42 (h), hjpr Lerup-T 17. sept 47, do Emmerlev 1. april 48, do Agerskov 3. dec 51, do Nylarsker 11. maj 55, R af Stanislaus ord 68, r af Dbg 68, afsk 29. marts 89, † 16. april 97. ~ 20. okt 58 Agnes Johanne Hjort, * 6. maj 35 Kbhvn, † dec 01. Forældre: Skibskpt Johan Peter Gad H, og Johanne Marie Jansen. – Søn: Søndagsskolemanden, skoleinsp, c theol Vilh. V, Kbhvn, brødre: Botanikeren Chr. V og militærforf, oberst O. V.

Om hans store indsats, da det store, russiske slagskib »Alexander Newsky« hvor zar Alexander IIIs broder var om bord, strandede ved Harboøre, se Berl Tid 17. april 97. Se iøvr. ovf.

20. 30. aug 1889–7. aug 1906: **J. S. Tarp**, fl t Boeslunde, se der.

21. 2. nov 1906–20. juni 13 (sp Naur-S 19. okt 01): **Carl Bertel Olsen**, * 12. juli 68 Øster Stillinge v Slagelse. Forældre: Gdjr Hans O og Ane Sophie Hansdatter. Ved landvæsenet til 88, stud priv 91, c 96^2 (h_1) højskolel Brøderup 96–99, lærer Næstved og Præstø, † 20. juni 13. ~ 9. april 97 Anna Marie Kirstine Hansen, * 23. juni 71 Spjellerup, † 23. jan 55. Forældre: Gdjr Hans H og Karen Marie Christensen. – Døtre ~ Aaby, Osted-A, Nyholm, Aversi-T og Gammeltoft-Hansen, Østerbølle. Hustrus søster ~ Andersen, Dalum.

Sogneraadsfmd 04—06, fmd hjælpekassen i Lunde. Venstres folketingskand i Vardekredsen 09, i Slagelse 13.

Pastor Olsen og frue var begge sjællændere, men de faldt godt til i Vestjylland. En datter, *Elisabeth Gammeltoft-Hansen*, skriver:

»C. B. Olsen var gaardsmandssøn fra Øster Stillinge ved Slagelse. I sin ungdom var han en kortere tid ved landvæsenet, men hans hu stod til bogen, og efter at have taget præliminæreksamen fra Høng begyndte han at læse til artium paa Døckers Kursus, hvorfra han blev student 1891. Han begyndte straks at studere teologi med en præstegerning for øje. Hans præstetid blev kun kort: 1901–06 i Naur-Sir, 1906–13 i Lunde-Outrup. To problemer optog ham stærkt: Afholdssag og politik. Ved aarhundredeskiftet var der megen drikfældighed paa Holstebroegnen, og C. B. Olsen følte, at skulle han hjælpe sine medmennesker i deres kamp mod spiritussen, maatte han selv gaa aktivt ind for afholdssagen. Det blev en livssag for ham, og der er flere eksempler paa, hvordan han blev mennesker til hjælp, ligesom han aldrig var bange for at vove skindet, hvis det gjaldt en dyst mod smugkroer. Politisk var han venstremand. Det var kort tid efter en valgkamp, at han blev syg, og døde i saa ung en alder; de mange vælgermøder havde nok været med til at udhule hans modstandskraft. Men først og fremmest var C. B. Olsen præst. Han var udgaaet fra grundtvigske kredse og bevarede sit grundtvigske præg til sin død, men aldrig var han snæver, og han ville noget med sin præstegerning. Det ret store IM-samfund i Ovtrup var og blev hans venner og sad søndag efter søndag under hans prædikestol, ligesom han deltog i og talte ved møderne i missionshuset. Hans forkyndelse samlede sig om naaden i Kristus. Den var let fattelig, og kirkerne i Lunde og Ovtrup fyldtes. Uden for kirken samlede han unge og gamle i præstegaarden, og disse sammenkomster stod længe efter hans død i glans for dem, der deltog deri. Han drev selv den store præstegaardsavling og havde derfor stort folkehold. Det betragtedes som et privilegium at tjene i præstegaarden og faa lov til at leve med i det rige hjemliv, der levedes dér. At der knyttedes stærke baand mellem præstefamilien og de, som var i dens

brød, blev der givet et smukt vidnesbyrd om, da C. B. Olsens enke mere end 40 aar efter hans bortgang døde paa en fremmed egn og førtes til Lunde. Da kisten en mørk januaraften naaede frem, stod en snes mennesker og ventede paa den. Det var de gamle tjenestefolk, der saaledes var kommet til stede for at modtage deres gamle madmoder«.

Pastor O døde brat af lungebetændelse. Hans død vakte sorg i Lunde-O, i Vestjylland, og paa Slagelseegnen, hvor han en maaned før deltog i valgkampen som Venstres folketingskandidat. Hans vugge stod jo nær Slagelse. »Sorø Amtstidende« omtalte smukt denne »sympatiske mand, som tilsyneladende var saa stærk«. Begravelsen i Lunde er en af de største man havde set i sognet, 500 kr var indsamlet til en mindesten. Flere sølvkranse, mange faner (især fra afholdsforeninger) og hundreder af venner saas. Det var midt i den skønneste skærsommer. Kisten stod i præstegaardshaven. Lærer *Hansen-Pedersen,* Olsens gode medarbejder talte om hans velsignelsesrige gerning her. Dristigt bankede han paa, han bragte godt budskab ... med myndighed, friskhed og ydmyghed. Hans ansigt lyste af glæde om søndagen ved gudstjenesten, hvor han tit brugte billedet af hjemmet hinsides. – Lærer *Rasmussen,* Ovtrup, talte om O ud fra ordet: »Vær en velsignelse«. Pastor O kunne blive varm for en sag, og hans ord kom fra hjertet, og han glædede sig, naar der blev fremgang. Meget betød han for de unge, han kunne tale vidunderligt til konfirmanderne, og for de gamle var han en trofast ven. Første gang han kom i min skole, tog han min haand og ønskede os et godt samarbejde til glæde og velsignelse, og det var ikke talemaader. Lærer *Sidelmann,* Naur, bragte en hilsen fra Naur og lagde en sølvkrans paa baaren. – Gdjr *P. Jørgensen,* Hyllerup ved Slagelse, bragte en tak fra Slagelsekredsen, hvor dødsbudskabet havde virket overvældende. 20. maj stod O paa valgtribunen i Slagelse, midt i valgkampen og kæmpede for junigrundloven. Der var en forunderlig harmoni mellem hans jævne, bramfri personlighed og den sag, menigmands ret, han kæmpede for. Han fik samlet et splittet venstre i kredsen, og ingen uvenner fik han i valgkampen. Lærer *Thomsen,* Klinting og gdjr *Peder Sørkjær,* Naur, bragte en tak for, hvad O havde betydet for afholdssagen. Pastor O levede efter ordet: »Lad os ikke elske med ord eller tunge, men i gerning og sandhed«. Højskoleforst *Sievert,* Janderup, takkede for, hvad O havde betydet for højskolen, og lærer *Kiholm* bragte menighedsraadets tak. Præsterne *Nielsen,* Kvong, og *Moos,* Nr Nebel, talte ogsaa om denne gode kollega. Kisten blev baaret over i kirken, hvor Os ven fra studentertiden, pastor *N. F. S. Holm,* Fruering, fremdrog minder om denne »sjældent trofaste og redelige ven«, og pastor *Østergaard,* Torstrup, talte paa samme linie. Ved graven talte Os svoger, pastor *H. J. Andersen,* Ærø, (sidst i Dalum) om Os gode hjem og om hans hustrus gode støtte. (Sorø amtstid 26. juni 1913, Dsk præstegaardstidende 1. juli 13).

22. 15. dec 1913–19. april 21 (sp Gerlev-D 3. dec 01–22. nov 07, afsk p gr a nervøsitet, medforstander Elbæk højskole 09–11): **C. C. Berthelsen,** fl t Starup-G, se der.

23. 26. juli 1921–22. marts 32 (sp Øland 26. okt 19): **K. Andersen,** fl t Nr Aaby-I, se der.

24. 17. aug 1932–22. marts 34 (sp Verninge 11. juni 27): **Søren Jensen Sørensen Noe-Nygaard,** * 4. juli 70 Nygaard, Lystlund, Ulfborg. Forældre: Gdjr Jens Mathias Sørensen og Marie Jepsen Noe. Ved landvæsenet, vinterlærer, lærereksamen Jelling 94, stud Ordrup 98, c 04^1 (h_1), lærer, seminarielærer Ribe 07, forstander smst 15, valgmenighedspræst Thy 18, do Bering 15. marts 21, † 22. marts 34. ~ 07 Ingrid Iversen. Faderen: Manufakturhdlr, Charlottenlund. – Sønner: Frimghpræst, Trængstrup, og professor, dr Arne Noe-N (mineralogi).

Udg 21: Vinterskoleliv i Vestjylland, digtsamlingerne Jenlinger (1924), Stavnsbundet (25), I Trøj' og træsko (30). 30: Præjst og degn, 33: Mænd, 31: Vorherres violin, fortællinger, 34: Den blaa sten. Talrige digte, artikler osv i blade og tidsskrifter.

Sognepræst Edv. Eller skriver i Dsk Kirkeliv 1934, 135 f bl a:

Mit liv faar lysning fra hav og himmel,
fra skjald og seer og stjernevrimmel.
Jeg er forankret i tvende lande:
i Jyllands jord og ved Jordans vande.

(Fra Noe-Nygaards »Mænd«. 1933).

Noe-Nygaard var dybt forankret i Jyllands jord. Nærmere bestemt i Vestjyllands. Slægtsgaarden »Lystlund« ligger i Ulfborg sogn oppe ved Nørre Vosborg hede. Gaarden blev delt, og Søren Noe-Ns fader, Jens Mathias Sørensen, fik den udskilte del, der blev kaldt »Nygaard«. Noe Ns barndom som hjorddreng og tjenestedreng var streng for den spædlemmede lille fyr, men den var saa rig, at den for altid satte sit præg paa ham. Trods rig udvikling, akademiske studier og megen kulturpaavirkning vedblev han at bære bondepræg, lægmandspræg. Det hang sammen med hans jyske sejhed og gør ham til saa ejendommelig en skikkelse i dansk folke-, skole- og kirkeliv.

Han begyndte sin »karriere« i en meget ung alder som vinterskolelærer i Vestjylland. Naturbegavelsen slog godt til, men han ønskede uddannelse og blev seminarist fra Jelling i 1894, fortsatte læsningen og blev teologisk kandidat i 1904. I god forstand var han *studiosus perpetuus,* blev med tiden saare kundskabsrig og belæst – han var saaledes en dygtig sprogmand – og omgav sig med mange bøger, som han elskede, men han blev aldrig mere bogorm, end at han var en hæftig naturelsker og et udpræget friluftsmenneske. Af sin ungdoms vejledere skyldte han professor *H. C. Frederiksen,* Ordrup, (»Friser«) mest, og der var en egen glød i hans ord, naar han talte om ham.

Noe-N var blevet lærer og var det med liv og sjæl. Hans livfulde aand og store meddelelsestrang gjorde ham til den fødte lærer. Han kom rigtig paa sin rette hylde, da han i 1907, efter at have holdt bryllup med Ingrid Iversen, datter af manufakturhandler I i Charlottenlund, kom til Ribe seminarium, som

han senere blev ejer af. Han forstod ungdommen og fik et udmærket navn som skolemand. Hans elever elskede og beundrede ham. Nu sidder de som lærere rundt om i landet og føler, de skylder ham langt mere end kundskabsmeddelelse. Han var de grundtvigske skoletankers varme talsmand, og han praktiserede dem, fordi han ikke kunne andet. Moderne krav om undervisning, der er blot saglig refereren, en ren kundskabsmeddelelse, der ikke tilstræber paavirkning, var ham en pestilens. Hvor der er ild, maa det brænde. I ham var der altid ild. Hans undervisning var paavirkning, luende liv, der maatte meddele sig, optagethed, kærlighed, higen og søgen, som var vækkende og æggende og rev eleverne med. Den meget omtalte skolebogsbetænkning af 1933 fyldte ham med harme, der gav sig hvasse udtryk i samtaler og har sat stærke spor i hans sidste bog.

For det almindeligt vedtagne, det korrekte og rigtige, havde han saare lidet til overs. Hans erfaring var, som han sagde, at der som regel er en skavank ved det, der for alvor duer. Derfor var *Blicher* hans digter. Han kunne tale skarpe ord om professorvisdom, men de skulle ikke udtrykke foragt for videnskab, men for overvurdering af den. Han foretrak livets lærdom for skolens. Han slap aldrig følingen med den befolkning, han havde rod i, han kunne altid lære af den jævne mand. Derfor blev han den ypperlige lærer for folkets lærere.

I 1918 blev Noe-N fordrevet fra sin skolegerning. Saaledes følte han det selv, da staten overtog seminariet, omdannede det til kvindeseminarium og vragede ham som forstander. Det vakte vrede og sorg hos hans mange venner. Engang senere var der tale om ham som forstander for et statsseminarium, men her kom det ham til skade, at den kontormæssige side af sagen aldrig havde ligget for ham.

Noe-N blev præst. Han syntes vel, at hans egentlige gerning var taget fra ham, men han var ikke den mand, der rugede over et bristet haab og sank ned i bitterhed. Jeg har tit maattet tænke paa *Peter Rørdam,* der i sin tid havde haft haab om at blive skoledirektør i København og havde sagt, at blev han ikke det, brast hans livs drøm. Han blev det ikke. Alligevel kunne han kort efter skrive i et brev: »Jeg lever kongeligt her i Mern, (hvor han var præst), glæder andre og er selv glad«. Saaledes tog ogsaa Noe-N livets skuffelser. Han kastede sig ind i præstegerningen med sin hele personlighed; og ikke blot fyldte han sin plads, men han voksede under arbejdet, saa det nu er vanskeligt at sige, om han var betydeligst som skolemand eller præst. Det blev frodige aar for ham. Først i Vestervig og Hundborg, saa i Bering valgmenighed, 1927 i Verninge.

Saa paaskønnet Noe-N end var, hvor han færdedes, blev han dog aldrig ret hjemme blandt østjyder og fynboer. Han længtes mod vest. Gribende skildrede han sin længsel i en fortale til en af sine bøger. Han fortæller der om araberen, der midt i det lykkelige Arabiens overflod længes efter det stenede Arabiens ørken. Det var derfor en stor glæde for ham et par aar før sin død at komme tilbage til Vestjylland som sognepræst i Lunde-Outrup. Han følte det som en hjemkomst og blomstrede op. Menigheden syntes at spore, at hans forkyndelse voksede i inderlighed og dybde. I løbet af den korte tid, han kom til at virke i sine sidste sogne, kom han sin menighed forbavsende nær. Til lærerne kom han næsten straks i nært venskabsforhold, og han færdedes hjemmevant og hjertelig overalt i gaarde og huse. Helst var han til fods. End ikke de ca 20 km til Varde afskrækkede ham. Den lille tynde mand med den stærkt fremspringende næse over det store overskæg, ofte iført en flagrende havelock, skridtede ud i et tempo, der kunne tage vejret fra langt yngre folk. Her ude i det frie fødtes hans bedste tanker.

Som foredragsholder kunne han udfolde alle sine evner, og han var meget søgt. Baade i hans bibelske og folkelige foredrag maatte man beundre den klare, levende form, der røbede læreren. Mange blev desværre vistnok hængende ved hans vid og lune, men der var meget mere.

Helst skulle man maaske træffe ham i hans hyggelige hjem, hvor hans praktisk-dygtige hustru bar alle de byrder, som hendes upraktiske mand ikke magtede. I dette hjem, hvor folkesangen spillede en ikke liden rolle, udfoldede Noe-N ret sine rige evner som den dybe og kærlige aandens mand, han var. Altid ægte, altid sig selv i inderlig kristelig ydmyghed som i muntert lune og smittende latter. Ja, hvor han dog kunne le!

En jernflittig mand havde han altid været. Selv i samtaler kom hans blyant og notebog ofte i virksomhed. At præsteaarene ikke var de ringeste fremgaar af, at hele hans forfatterskab blev til i dem.

Rodægte vestjyde var Noe-N, men ikke snæver og provinsiel. Hans kærlighed til dansk folkeliv og aandsliv var ikke stedbundet; ikke mindst omfattede han Sønderjylland med stor kærlighed, og de fleste steder i vort land har han sat sine spor og efterladt gode minder.

Han var som det spirende liv. Altid groede det i ham og om ham. Han funklede af liv og aand. Han indtog ved sin beskedne jævnhed og sin hjertelige fromhed. Han vedblev at være ung, for han vedblev at gro. Paa en grødefuld tidlig vaardag, da han færdedes ude i sit sogn paa vej til en syg, segnede han død om paa vejen.

Han betød ikke lidet ved sit virke. Han betød mere ved, hvad han var. Det pust af blæst og varme, man mødte i ham, kan faa en til at tænke paa G. Brandes' ord om sig selv:

Mit bedste var ikke det, jeg gav form,
mit bedste var flygtigt som ild og som storm.

Sognepræst *H. G. A. Jørgensen* skriver i Ribe St Aarb 1941, s 53 f bl a:

N. N var »saa levende i alt«. Saaledes siger hans nærmeste.

Lystlund var blevet halvt ødelagt af sandflugt. Nygaard var en mindre gaard, der hvert aar lejede et stort hedeareal under Nørre Vosborg. Paa Vosborg hede græssede om sommeren en mængde faar fra forskellige gaarde. Den lille *Søren* og hans yngre broder, *Jeppe,* begyndte allerede i 8-9 aars alderen at passe

faar paa heden (jfr »Hyrdedrengen paa heden« i »Den blaa Sten«).

Skønt ægte vestjyde af fødsel, var der intet vestjysk over hans person, hvad billeder af ham udviser. Han lignede en franskmand, og blandt forfædrene skulle der være en kniplingskræmmer sønderfra. Hans vestjyske naturel fornægtede sig dog ikke, navnlig naar han stod paa talerstolen i forsamlingshusene, og han kunne komme længere ud i saa henseende, end hans øbovenner syntes om. En af disse ramte sømmet paa hovedet ved efter et af hans foredrag at bemærke, at taleren vel roste jyderne, men elskede øboerne. Hans hustru, Ingrid, var københavner.

Den lille, fintbyggede Søren blev hurtigt klar over, at han ikke egnede sig til bondearbejde, og som saa mange begavede bøndersønner bestemte han sig til at gaa lærervejen. Hans uddannelse hertil frembyder et broget billede. I konfirmationstiden tjente han i Velling ved Ringkøbing, hvor den særprægede, dygtige lærer *Mouritsen* fik stor indflydelse paa ham. 16 aar gl paa Staby vinterlærerseminarium. Aaret efter vandrelærer paa Husby klit, hvor han var den sidste »løbedegn«. Derefter vinterlærer i Straasø, Ulfborg sogn.

Saaledes forberedt blev han 20 aar gl optaget paa Gjedved seminarium (forstander *P. Bojsen*). Efter endnu et svinkeærinde som vinterlærer var han oppe til lærereksamen ved Jelling statsseminarium (1894), hvor den senere biskop *S. Sørensen* den gang var forstander. Endvidere huslærer i Hjerm ved Struer. Saa discipel paa Ordrup højere almenskole. Som huslærer paa en længere rejse i Italien. Efter embedseksamen lærer paa realskoler 2 aar. 1907 lærer ved det af pastor *Simon Hansen* oprettede privatseminarium i Ribe. 1915 overtog N. N selv seminariet, hvilket staten købte af ham 1918 og gjorde til et kvindeseminarium med en kvinde som forstander. Det var en skuffelse for ham, at han ikke blev forstander.

Et blik paa denne usædvanlige uddannelse viser, at det »uregelmæssige«, som lærer *Mouritsen* sagde, var et fremtrædende træk i hans karakter. Han havde ikke let ved at indordne sine metoder under et statsligt regulativ og var en fjende af alt eksamensterperi. Dette gav han selv udtryk for ved at sige, at en lærer, der ikke var en skavank ved, duede ikke meget. En præstekone gav derfor et konvent, hvoraf ogsaa N. N var medlem, navnet »Skavankernes konvent« og mente dermed, at hvert af dets medlemmer havde hver sit særprægede ansigt.

Præsten *Noe-Nygaard*: Hans præstegerning falder i to afsnit: valgmenighedspræst og sognepræst. Overgangen fra lærer- til præstevejen faldt ham næppe helt let, og det samme maa vel siges om springet fra en valgmenighed til sognemenigheden. Som »valgmenighedspræst« – virkede han paa forskellige egne i Jylland: Thyland, Bering ved Aarhus, hvor den bekendte pastor *Teilmann* havde virket og sat dybe spor, hvilket forøvrigt ikke gjorde opgaven lettere for den ligesaa særprægede efterfølger. Overgangen fra valgmenighed til sognemenighed følte han næppe saa stærkt, som han havde frygtet. Dette stod i forbindelse med, at en sognepræst i vor rummelige folkekirke i virkeligheden er friere stillet end en valgmenighedspræst, der maa føle sig hæmmet i sin aandelige bevægelsesfrihed af den snævre kreds, til hvilken han nu en gang er knyttet. I visse grundtvigske kredse hørtes undertiden de tre meget sigende ord: »Kun en sognepræst« med et vist eftertryk paa »kun«. Denne tanke laa N. N saa fjern som muligt, og han fortrød sikkert ikke, at han havde vovet springet.

N. N havde let ved at blive forflyttet, velkendt som han var, navnlig i lærerkredse i Jylland og paa Fyn. Fru N. N fortæller, at den frie natur under Guds himmel var hans studerekammer, hvor hans prædikener blev til, navnlig lørdag eftermiddag. Hans prædikener var mærkede af den friske blæst og af Vesterhavets nærhed.

Forfatter og dialektdigter: En lille perle af bibelsk biografi, som nu forlængst er glemt, var: *Lucas,* mennesket og evangelisten. En bibelsk studie af valgmenighedspræst Søren Noe-Nygaard, Hurup (særtryk af »Hjem og skole«).

Af dette smukke, indholdsrige skrift, vistnok udarbejdet paa grundlag af optegnelser til foredrag, hidsættes følgende uddrag. Straks i begyndelsen et skarpt udfald mod »den lærde teologi«: »Dens splinter og knaster var saa ganske blottede for varmeværdi, at den ikke en gang kunne tø et par forfrosne fingre op, langt mindre tænde et hjerte i brand. Bundtysk i tilsnit og udformning bibragte den sine dyrkere en vis, formel træning. Dens tydelighed var af en verdensfjern og livsubrugelig beskaffenhed«.

N. N havde en tid været i England og studeret i Oxford, og han beundrede engelsk bibelforskning: »Englænderne har atter levendegjort den bibel for mig, som den fra Tyskland indforskrevne teologi havde slaaet halvvejs ihjel«.

»Paa grundlag af Ezekiel, 1,5–26, har man, vistnok allerede i middelalderen, gjort oksen til Sct Lucas's sindbillede. Dette hænger sammen med, at Lucas tegner Jesus som den store ypperstepræst, og det var jo fortrinsvis oksen, som blev brugt til offerdyr. Den middelalderlige legende gjorde ham – uden hjemmel i skriften – til portrætmalernes mester, ja paastod, at han havde malet de første Kristusbilleder, og sluttelig udnævnte man ham til malernes værnehelgen«.

»Lucas er uden tvivl hjemmehørende i Antiokia i Syrien, og han er helt igennem fortrolig med livet paa disse kanter. Den engelske Lucasforsker, professor Ramsay, skriver, at Lucas har hjemme i kristendommens anden hovedstad, i den by, som var knudepunktet i apostelen Paulus' missionsværk. Den var Romerrigets trediestørste hovedstad og rummede ½ mill indb. Hovedgaden, Singon, var prydet med træer, søjler og billedstøtter og var brolagt med marmorblokke. Byen var oplyst af kunstigt lys af en eller anden art. En talløs skare filosofer, talere, digtere, skuespillere osv fyldte torve og gader, og fra øst og vest kom købmænd, kunstnere, haandværkere, skippere, skolemænd, krigere, hedninger og kristne. Hovedsproget var græsk med latinske

brokker. Det hørte med til »tidens fylde«, at græsk var verdenssproget, som blev læst, talt og forstaaet af flere eller færre overalt i riget.

Lægekunsten stod forholdsvis højt. Lucas var læge, og han kaldes af Paulus en »elskelig læge« (Col 4, 14)«.

N. N sagde undertiden, at ordet »forhenværende« var et af de tristeste i sproget, og han blev forskaanet for at faa »fhv« foran »sognepræst«. Han blev en dag fundet død ved siden af cyklen, maaske ramt af et hjerteslag; det var den 22. marts 1934. Mit liv har været et eventyr,« sagde han jævnligt i sine sidste aar. Han ligger begravet paa Lunde kirkegaard, og den blaa sten, som han selv har beskrevet i bogen af samme navn, blev hentet og lagt paa graven. Paa den blaa sten havde han ofte siddet som barn og spist sit medbragte smørrebrød.

Se i øvrigt: Højskolebl 1934, 234 f (Anton Berntsen) Bavnen, 1934, 241 f.

25. 5. juli 1934–18. dec 46 (sp Skjolde 28. maj 28): **H. Bennike**, fl t Ring-F, se der.

26. 21. juli 1947 (sp Aalholm k, Kbhvn 21. maj 42): **Harry Andersen Øllgaard**, * 4. dec 02 Bramminge. Forældre: Kbmd Andreas Andersen Ø og Marie Kirstine Søndergaard. Stud Ribe 27, c 34^2 (l), sp Nr Vium-H 29. jan 35. ~ 5. febr 35 Thyra Lange, * 10. maj 08 Ribe. Forældre: Adjunkt Jonathan L og Ingeborg Sophie Hornemann. – Hustrus søstre ~ Otzen, Jersie-S og Kielberg, Vemmelev-H.

Litt: H. K. Kristensens ovenn bøger, samt flere afh af samme, bl a FRA 1926, 1939. N. P. Hansen-Pedersen om L i Jyske byer og deres mænd, 1916, J. Heltoft: Bidrag til O sogns skolehist. Ribe aarb 1927. M. P. Teisen: Chr IIIs besøg i Lunde præstegaard. Morskabslæsning, 1845—46, 16—18, Kirke og sogn, 1954, 562 f.

KVONG—LYNE

Kvong sogn, 2779 ha, noget højtliggende, overvejende fladt, gennemskaaret af lavtliggende kær og moser, ret ensformigt landskab. Tidligere hedesogn, nu faktisk opdyrket, kun lidt plantage. Sandmuldet jord. Byerne K med fh fra 1902, centralskole fra 1953 bibl, sportsplads, bebyggelserne Hallum, Aasted, Kvorup, Husted.

Der er 37 fredede gravhøje, 93 sløjfet. Navnet Kvong siges at stamme fra ordet Kovang, indhegnede marker for kreaturer. Ved Lydum aa den smukke Starbæk vandmølle med mølledam.

Lyne sogn, 3291 ha, i Nr Horne herred, Ringkøbing amt, naturforhold som hovedsognet. Byerne L med fh fra 1918, afholdshotel, Nørhede, Sønderdige, Glibstrup, Ulbæk, Østergaard, Nærild.

Mellem Glibstrup og Ulbæk har der været en tuegravplads med ca 40 gravhøje. Ialt kendes ca 160 gravhøje i sognet. Et gl egekrat gaar gn begge sogne.

Under svenskekrigen 1659 blev sognene plyndret af Brandenborgerne, især Kvong, næsten alle heste og kreaturer blev røvet. Østergaard har været hg, har været ejet af herredsfoged Jakob Knudsen, fra hvem digteren **Knud Lyne Rahbek** nedstammer. Hans fader tog navn efter sit fødested Rabæk (Rabæk i Lyne, ikke Rabæk i Aadum).

Af den ældre præstehistorie

Siden ref har der været flg præster: *Chr. Jensen, Jens Dinesen, Mikkel Pedersen, Peder Mikkelsen, Jørgen Christensen,* † 1659. *Hans Enevoldsen Dejbjerg* led meget under krigen og maatte flygte til Varde, *Jens Lauridsen Barfod* (af Lydum-L), døde 1688. Pgd brændte 1674. *Hans Lauridsen Bagger* († 1705) havde været hører i Varde. En søn blev sp i Torstrup-H, en anden søn blev sp her. Hans Baggers enke giftede sig med eftm *Jens Knudsen Bruun* († 1712), *Poul Jørgensen Schytte* (1712–22) efterfulgtes af *Lauge Hansen Bagger* († 1725), søn af forn Hans Bagger. Han blev beskyldt for at have købt kaldet for 300 rdl, men det blev ikke bevist. *Jens Danielsen Kellinghausen* (1725–38) flyttede til Kippinge-B, *Jens Bertelsen Bay* (1738–80) af Ørum-D, holdt ved Brorsons vis 1748 en katekisation over troens artikler, og ungd svarede upaaklageligt (vis 44), 1752 katekiserede han over nadverens sakramente, men denne gang var størstedelen af ungd kun maadelig. Præsten klagede over degnens forsømmelighed og uordentlighed, og degnen blev truet med afskedigelse (vis 77). 1760 prædikede *Bay* smukt over Mt 22, 34 f, degnen var nu en studiosus *Jochum Richter,* upaaklagelig, ungd svarede vel, og mgh var »meget attent«. (Vis 147). *Bay* tog afsked 1780, og døde 1786, 80 aar gl. To præster var ham adjungerede, men døde før Bay, de hed begge Bay: *Chr. Pedersen Bay,* † 1772, søn af byskriveren i Grenaa og *Laurits Larsen Bay,* † 1778 af V Nykirke-F, hvis fader var broder til *Jens Bay. Johan Jochumsen Neumann* (1780–1800) blev hjpr her 1778, var gift med Laur. Bays søster.

Paa skibets nordvæg et minde over pastor Neumann med indskr: »Han var i hans vandel som en Nathanael, og i hans embede som en Johannes. Læser, vil du efterfølge denne mands dyd, saa suk ved denne kiste, min Gud: Lad mig leve som denne retfærdige og dø som han!«

Fr. Bloch (1801–18) flyttede til Nr Nebel-L, en værdig og dygtig præst, en søn blev sp i Aal. *Chr. Engelbrecht Friederichsen* (1818–21) blev kun 42 aar. Hans hustru var fra Kongsberg, Norge. Embedet stod ledigt i 1¼ aar, da ingen ville søge det. Efter den store pengekrise, da daleren efter statsbankerotten skulle sættes i pari, var der ingen embedsindtægt, naar skatterne var betalt. Om *Niels Olivarius* (1822–28) og hans eventyrlige ungdom, se Lunde-O, hvortil han flyttede herfra. *Mogens Schytte* (1828–34) flyttede til Husby, Fyn, *F. C. Bloch* (1834–46) flyttede til Grenaa, se Ringe. Han var søn af ovenn. *Fr. C. Bloch* var født i Kvong pgd, han udgav 1838 »Kirkelige lejlighedstaler«, holdt i Kvong, samt 1839 en skarp prædiken imod drukken-

skaben. Han anmeldte i Teol tidsskr, blev senere folketingsmand.

Tiden siden 1846

Der har været ikke mindre end 33 sp siden ref, og alle præster siden 1821 er forflyttet.

Der har maaske nok været visse grunde for pastor *F. C. Bloch* til at bekæmpe drukkenskaben, de mange gilder, drik, kortspil osv, desuden omtales overtro, tro paa varsler, men dog ogsaa nogen gammeldags ærbødighed for kirke og præst, enkelte steder holdtes husandagt efter gamle opbyggelsesbøger (se ndf). Pastor *H. A. Viborg* (1846–57) var broder til den kendte dr C. F. V, Slagelse. Han skal have optraadt »meget snu og modigt« under treaarskrigen, da en fjendtlig kolonne kom for at overvaage en afsendelse af en leverance til tyskerne. Han havde faaet at vide, at der var kommet danske tropper til nabosognet, gik til den tyske vagtmester, slog ham paa laaret og sagde: »Vig bag mig Satan! Vi har danske tropper her!« Selv skriver præsten dog til sin broder, at han bød kolonnen overgive sig, da han ellers ville lade dem skyde. Hvad enten det ene eller det andet er rigtigt, saa flygtede fjenden. Men faa dage efter omringede fjendtlige dragoner præstegaarden for at fange pastor V. Han var imidlertid undsluppet i sidste øjeblik. Til gengæld fik fjenden fat paa lærer *Niels Bennedsen,* som de mishandlede, saa han nær var blevet kvalt (Hardsyss Aarb 1933). Pastor *K. F. Læssøe* (1857–66) var broder til oberst *Læssøe,* der faldt ved Isted, K. F. L havde i 12 aar været lærer i Udby ved Holbæk, han var »et elskeligt menneske, havde ikke een uven, hans barnesind, ærlighed og trofasthed lyste ud af hans blik, og hjemmet var lyst og godt«. Han skrev meget, udgav her Fr. Jacobs: Nogle aftner i en præstegaard, 2. opl, Læsebog for børn, (58) Fodrejsen, læsebog for børn (59) og en »Liden bog for landsbyskolelærere«. Pastor Læssøes datter blev gift med pastor *H. L. Engberg* (da i Hemmet), en broder var sp i Ølgod. Pastor Læssøes moder, som var næsten blind, boede i lange tider i Kvong pgd. Oberst Læssøe stod hendes hjerte særligt nær. Der er breve fra Isted fra obersten, og hans sidste ord skal have været: »Hils min mor!« – Der var i præstegaardshaven et stort træ, som der skulle 3 mand til at spænde om. Ved det træ havde den gamle fru Læssøe sin yndlingsplads. Hun kom ofte sammen med *H. C. Andersen,* og da hun efter en øjenoperation mødte H. C. Andersen, glædede hun ham med at sige: »Tænk! Jeg kan skimte Dem, Andersen!« (Se under Galten-V).

Pastor *J. A. Jacobsen* (1866–74) havde ligesom sine to forgængere mærket krigene paa nærmeste hold. Han var præst i Læk ved Tønder, men blev fordrevet af pøbelen og afsat af tyskerne 1864. Han var selv sønderjyde, fra Ravsted, vokset op i fattige kaar, men han brød op som ung, tog til Kbhvn, hvor prof *Hermansen* og brødrene *Ørsted* tog sig af ham. Han blev til velsignelse ved sin alvorlige forkyndelse, han følte sig fra sin ungdom knyttet til *Grundtvig* og grundtvigske kredse. Han havde en kraftig røst, en varm og kærlig natur. Kirkegangen var god.

Pastor *Jacobsen* var en stor, stærk mand, med et jernhelbred. Lærer *H. Grønbæk* fortæller, at hans forgænger som lærer kørte med Jacobsen til Lyne kirke, hvor han en tid var kirkesanger. Paa vejen var de med vognen inde i en gaard, hvor de, da det var koldt, fik en punsch, ligesaa gik det paa kroen, og Jacobsen skal have sagt til læreren: »Jeg kunne sandelig ikke se, i hvilken ende af kirken alteret stod.« Denne historie huskedes længe, men skal ikke opfattes som karakteristisk for præsten. Det var jo kun en spøg!

Pastor *Martin Brandt* (1874–80) høstede nok for en del, hvad Jacobsen havde saaet. Brandt havde været rkp ved Viborg domkirke og haft en ret stor menighed der. I Kvong-L følte han sig godt hjemme, folk strømmede til kirke for at høre hans inderlige, friske forkyndelse. Vestjyderne tøede op ved hans indtrængende vidnesbyrd, jævnt, stilfærdigt og ydmygt øvede han sin gerning. Han var grundtvigsk, og der opstod nogen grundtvigsk vækkelse (Højskolebl 7. april 1905). Med ham kom salmesangen rigtigt til at tone i kirkerne, i hjemmene og ved møder. Han havde megen sans for sang og musik og holdt sangaftner rundt om i sognet. Han var en betydelig mand, ejendommelig, enestaaende i personlig sjælesorg (Povl Bjerge i Højskolebl smst). En fredens mand, ikke skarp partimand. Pastor *M. H. Nielsen* skriver, at med Brandt slog grundtvigianismen rod her og har præget siden. Særligt i Lyne fik Brandt tilslutning. Mange unge kom paa højskole. Jordbunden blev beredt ikke blot ved pastor *Jacobsens* forkyndelse, men ogsaa ved den udmærkede lærer *Petersen,* som stammede fra Janderup, og hvis sønner blev lærere og var afgjort grundtvigske, virkede meget for grundtvigianisme og danskhed, hvor de kom. Særlig betydning fik sønnen, *Kristian Petersen,* der afløste sin fader som lærer i Lyne. Han kaldte ved begravelsen sin far »min bedste ven her«. En broder, *Bennet Petersen,* var i flere aar vinterlærer i byen Østergaard, nordligt i sognet. Her havde *Morten Eskesen,* der er født 1826 i Uldbæk, Lyne sogn, ogsaa været lærer. *Morten Eskesen,* den kendte skolemand og folkesanger, bevarede hele sit liv en stor kærlighed til sit fødesogn. *Bennet Petersen* blev senere gaardmand i Østergaard, og da en mand, Bojle ved kirkegaarden, skænkede et orgel til Lyne kirke, blev *Bennet Petersen* kirkesanger. Læreren i Lyne, *Peter Morten Pedersen,* der afløste Kr. Petersen, traadte trofast i sin forgængers spor, en solid grundtvigsk lærer. Han blev organist. *Bennet Petersens* søn er *Niels Petersen,* (sp i Ølgod-S 45–55), sidst i Naur. Pastor *Brandts* spor kendtes længe efter. Men pastor *M. H. Nielsen* fortæller ogsaa om fromhed, der rækker langt længere tilbage. Syd for Lyne kirke ligger en gaard, som hedder Ambjerg. Omkr 1790 kom en lærerdatter fra Ribe dertil. Hun havde tjent hos biskop *H. A. Brorsons* enke, som tog bolig i Varde. Hun bragte Brorsons salmer til Lyne, fortalte om Brorson, var til trøst og opmuntring for mange. Hendes barnebarn, *Ane Thjellesdatter,* blev gift med gdjr *Kr. Hansen,* Østergaard. Han havde faaet en part af gaarden, var en dygtig landmand og en gudfrygtig

mand. Han og hans hustru gjorde gaarden til en mønstergaard ved slid og sparsommelighed, og de var trofaste kirkegængere, præget af Brorsonsk fromhed. De kaldte deres gaard *Raunkjær,* og ægteparret blev kaldt *Kr. og Ane Raunkjær.* Paa denne gaard levedes et rigt aandeligt liv. Da Ane kom hertil, havde hun ikke gods eller guld, men en god aandelig arv indførte hun i rigt maal i Lyne sogn, og den gik i arv til hendes børn og børnebørn. Ofte havde hun gaaet den lange vej til Sdr Omme for at høre *Vilh. Birkedal,* senere til *J. V. Bloch* i Lønborg, eller til *Jens Schjørring* i Hodde for at hente aandelig føde. Hos ham kom ægteparrets ældste søn, *Hans Raunkjær,* i tjeneste omkr 1875, og den tid mindedes han med stor glæde. Da pastor *Brandt* kom til Kvong, sluttede familien paa Raunkjær sig helt til ham og hørte til hans bedste støtter. Den kendte professor og botaniker *Chr. C. Raunkjær* blev født paa Raunkjær 1860 som søn af Johan Chr. R († 1904) og Ane Tjellesen († 1901). Prof Rs forældre skildres som særprægede personligheder, »med stærke karaktertræk, et ukueligt arbejdsmod, en god portion stædighed og sans for filosofi og poesi«, egenskaber der gik i arv til sønnen der 1875 kom paa højskole (se DBL XIX, 265 og Morten Raunkjær: Minder fra Raunkjær, H. Begtrup: Minder fra gl gr hj, V, 106–32). Mindesten i gaardens have med navn paa flere af slægtens kendte medlemmer. Pastor *N. J. Høyer* (1881–91) var vel nærmest højkirkelig, men venligt indstillet over for grundtvigianismen. Han var sønderjyde (fra Ø Løgum) og præget deraf (se Vilslev-H).

Pastor *Anders Christensen* (1891–1902) var fynbo, grundtvigsk, men samlede folk af alle retninger. *Jens Thorsen* har (Kold folkeblad 28. okt 10) fortalt om Cs gerning i Kvong. Præsten kom hver søndag i Thorsens svigerforældres hjem, og der blev ført mange dybe samtaler. Men C kunne ogsaa være fornøjelig, han hyldede ordet om, at alvor og gammen de kan godt sammen. Man mærkede, at han var bondesøn, jævn og ligetil. Han var fra sin ungdom nær ven med senere gymnastikinspektør *K. A. Knudsen,* senere skolebestyrer *Vesterdal,* og senere biskop *A. Rud,* som var fra hans hjemegn. De var alle grundtvigske, C boede som student i Kbhvns højskoleforening, og *Harald Holm* var hans manuduktør. Anders C blev en meget afholdt præst, var en stor elsker af dansk digtning og særlig fin kender af *H. C. Andersen.* Selv var han forfatter af fortællinger og sange, udg bl a her »En folkefest« (98), »I den sidste nattevagt, fortællinger og skitser (98), »Det dages«, roman (1900), Fynboer«, smaa fortællinger i fynsk mundart (01), Gud med os«, smaastykker til konfirmander. Hans bøger blev læst af mange og hæver sig adskilligt over meget af tidens religiøse skønlitteratur.

Pastor *M. H. Nielsen* (1902–21) var ogsaa grundtvigsk, en afholdt sjælesørger, en af de stille i landet. Han var interesseret historiker, besøgte med offentlig understøttelse arkiver m m i Viborg, Kbhvn, Slesvig, var BM i Ribe amts hist smf, udg en række historiske bøger og afhandlinger (se Skrydstrup) bl a om stormfloden 1634, om vestjyske skoleforhold og om fattigvæsenet i 18. aarh mm. Han var BM i Ribe amts plejehjemsforening og for de store skolemøder i Varde. Han var fmd for Varde højskolehjem, holdt adskillige foredrag. Han var til tider svagelig.

Pastor *Mads Nielsen* mindes som den uselviske, ydmygt tjenende præst, der næsten altid var paa vandring til husbesøg. Pastor *N. A. Jensen* og lærer *Grønbæk* udgav et lille mindeskrift om ham.

Han havde kandidater som uord medj *(G. Schmidt,* se Faaborg-Aa, *P. L. M. Husum,* se Vammen-L-B, *G. W. Zachariæ,* se Landet-R). Pastor *F. S. Bendix* skriver i Ribe stifts aarb 1942–43, s 69 om pastor *Nielsen,* at han var »hyggelig, med sans for humor. Han drev knastørre studier om skole- og fattigvæsenet i ældre tid, men var saa hensynsfuld ikke at delagtiggøre os andre i det. Han var ugift, hans husbestyrerinde, en præstedatter, frk *Fenger,* passede godt ind i ensemblet. »Pastor *Nielsen* betegnede Kvong-L som et godt sted at være præst, med gammeldags kirkelige forhold, en lovsyngende menighed, overv grundtvigsk præg, en lille IM kreds i Lyne«.

Pastor *R. F. Laursen* (1921–25) var »begavet, ikke nogen kedelig prædikant, en dreven debattør,« han kom i uoverensstemmelse med lærer Grønbæk, og det delte beboerne i to partier, og L søgte bort. – Pastor *Sv. U. Brandt* (1925–36) af Rønnebæk-O, blev nært knyttet til de grundtvigske kredse, blev valgmenighedspræst i Balle. Han var sønnesøn af *C. J. Brandt,* Vartov.

Pastor *Axel Pedersen* (1937–53) skriver om Kvong-L som to gode vestjyske sogne, baade kirkeligt og folkeligt. Menighedsmøder, foredrag, oplæsninger, ungdomsforen og aftenhøjskole havde god tilslutning. To gode santalkredse, offerviljen var stor, i disse sogne kunne den aarlige basar give over 4000 kr. Salmesangen har siden Brandts tid tonet stærkt i kirkerne og mødesalene. Og der er holdt mange sangaftener. Pastor Axel P mindes for sin samvittighedsfulde præstegerning og for sit store arbejde for udsmykningen af Kvong k (som især skyldtes sogneraadsfmd P. C. Maegaards store gave).

Pastor *Leif Rasmussen* (1953–67) præstesøn fra Jelling) skriver 1966, at kkg er 4 og 6 pct, jævnt gode forhold, folkekirkelige, santalkreds 2 ungdomsf, foredragsf, 2 fh. Gode soc forhold, hovedparten landbefolkning. Flertallet er grundtvigsk indstillet. Til de bevidste grundtvigske i K hørte den gamle andenlærer og husmd *Fr. Kristiansen* i Aasted. Han var lærersøn fra Hemmet, havde stor ærbødighed for pastor *H. L. Engberg,* Hemmet, og øvede en god indflydelse gennem mange aar. Pastoratet omtales af en af præsterne som »det mest ensartet grundtvigske paa egnen, ja vist i hele stiftet«.

Pastor *E. Klemmensen* har virket her siden 1968.

Blandt *førende lægfolk* nævnes:

Kvong: Førstelærer og kirkesanger *Hans Grønbæk,* f i Avlum. Havde 7 sønner, hvoraf 4 blev lærere, én folketingsmd, 1 lektor i Kolding (kong Frederiks og prins Knuds privatlærer i engelsk). Lærer *Hans Grønbæk* var

en myndig, dygtig lærer, en ypperlig fortæller og foredragsholder, formand for de store vestjyske skolemøder i Varde og for højskoleforeningen i Varde. God kirkesanger (kraftig røst). Skønt han var udgaaet fra et stærkt Indre-missions-præget hjem, var han selv præget af det grundtvigsk-folkelige syn. Han var gift ind i en af sognets stærke grundtvigske slægter (med en søster til *Ejnar Pedersen,* Aastedgaard). Hans strid med pastor Faurskov Laursen satte spor i pastoratet.

Gdjr *Ejnar Pedersen* (* 83) var en stout selvbevidst jyde, havde været paa Rødding og flere højskoler, var i sin ungdom ivrig gymnast og leder, tog del i det grundtvigske folkeliv, søgte i det hele at værne om den grundtvigske arv, tilhørte en slægt, som i mange aar havde været bestemmende i sognet, ejede en stærk vilje, men var legemligt svag, døde af leddegigt 1953.

Sogneraadsfmd, gdjr *P. Chr. Maegaard* var en anden stout bonde, kirkens og præsternes gode støtte. En særpræget personlighed, velsitueret, barnløs. Han gav de mange penge til sit fødesogns kirke i Kvong og satte sig derigennem et uforglemmeligt minde her. *Niels Kruckov,* var i mange aar menighedsraadets dygtige kasserer, mestrede selv store tal i hovedet, tog stærkt del i kirkens og skolens liv. Gdjr *Thomas Uhre,* Glibstrup, var udpræget grundtvigsk og betød en del her. En særpræget mand. Hans datter blev gift med pastor *J. E. Fenger,* rkp Skjern. Thomas Uhre blev dræbt paa landevejen 1961, 74 aar gl. (Højskolebl 1961, 136). Hans broder, *Aage Uhre,* (en af de faa ukirkelige, modsat broderen) var gift med en dt af provst *Tetens,* Hodde. Gdjr *Jens Bundgaard,* Glibstrup, betød en del i sognet, hans datter blev gift med pastor *Gunnar Schmidt,* Faaborg-Aa, og hans arbejde i sognet fortsattes af sønnen, *Niels Bundgaard.*

Gdjr *Kr. Nielsen* (»Præsten i Lyne«, som han kaldtes) var meget belæst, stod valgmghpræst *Anders Nørgaard* nær, er en af de grundtvigske førere, som betød meget i sognet. I Østergaard var lærer *Smedegaard* i mange aar med til at præge dette ejendommelige sted. Senere blev den grundtvigske skribent *Nygaard* lærer her, da han tog afsked, blev skolen nedlagt. I Østergaard fandtes mange særprægede, vaagne, grundtvigske hjem, saaledes pastor Niels Petersens (Ølgod, Naur) barndomshjem (se ovf), og gdjr *Skat Petersen,* der var sogneraadsfmd, hans søn er sp i Hodde-T. Endvidere kan nævnes slægten Raunkjær (se ovf), gdjr *Kr. Raunkjær,* hvis søn er folketingsmand (opst i Skjern-kredsen). *Niels Raunkjær,* Hedegaard, stod i forb m *Dalgas.* Gdjr *B. Raunkjær* er fmd for menighedsraadet i L.

Pastor *G. Schmidt,* Faaborg-Aa, boede som emeritus i Glibstrup, hvor hans enke stadigt bor.

Skolen. Om lærerne i ældre tid se ovf. *Centralskolen* i Kvong ledes af førstelærer *Harald Uhre Schmidt,* (fra nabosognet, Horne, dygtig lærer og kirkesanger, virksom blandt de unge og i sognet, en mand med mange fritidsinteresser (maler, jæger, fisker). Fmd mghr.

Lærer *Esper Søe Smedegaard* († 66), virkede i Østergaard, Lyne, 1922–51, afholdt, fmd Venstres Ungdom i Skjern kredsen.

Lærer *M. Risbjerg Thomsen,* L omkom 1960 ved en færdselsulykke.

Førstelærer *N. P. Møllgaard,* L, er gift med en datterdatter af lærer *H. Grønbæk.*

Morten Eskesen

En folkefest af særlig art fejredes 15. sept 1949 ved Lyne kirke, da der afsløredes en mindesten for **Morten Eskesen** (* 1826, † 1913, 87 aar gl), denne mærkelige lærer og sanger og vandrer, **Grundtvigs og Ludv. Chr. Müllers** discipel, **Bjørnsons** gode ven, sønderjydernes tjener som trofast mellemmand mellem sønderjysk ungdom og danske ungdomsskoler.

Han levede længe og oplevede meget, kunne ud fra sit eget liv fortælle et stort stykke Danmarkshistorie, og havde kendt mange mennesker. Han var noget af en Holger Danske — eller der var, som **Jakob Knudsen** lunt skrev, ved hans væsen noget, der ligesom »repræsenterede« Holger Danske — og noget af en vandrende norne-gæst, der sang og fortalte ud af et rigt forraad.

Hans liv og vandringer spændte over et langt tidsrum. Først i halvtredserne forsøgte han sig som højskoleforstander i Uth ved Horsens. Men 1856 møder vi ham ved indvielsen af Grundtvigs højskole Marielyst, udpeget som lærer af **Grundtvig** selv. Her var han forsanger, da højskolens indvielsessang »Hvad solskin er for det sorte muld« blev sunget. Som gammel mand kunne han sige om linien »Syng, ungdomsfugl! af det fulde bryst« —: »det var mig, Grundtvig tænkte paa.« Senere er han i mange aar friskolelærer og staar Kold nær. Og fra 1884 begynder hans rige vandring som sendebud mellem de danske højskoler og efterskoler, og sønderjyske hjem. Da han under det nordiske højskolemøde i 1912, 86 aar gammel, rank, frisk og rødmusset traadte ind i salen paa Roskilde højskole, istemte **Thomas Bredsdorff** og hele forsamlingen sangen om nornegæst, med verset:

> Du kendte dem jo alle,
> som straalet har i nord,
> med helte og med skjalde
> du skifted gammensord!

Der er rejst mindesmærker for ham paa graven paa Kolding kirkegaard og ved Rødding højskole. Og 1949 har folk i Lyne sogn samlet sig om ogsaa der at rejse ham et minde i sten.

Ved afsløringen var det som det var stedet selv, der talte, da den tidligere lærer, **Grønbæk,** i kirken, hvor man var tyet ind under en regnbyge, gav en kort skildring af Morten Eskesens levnedsløb: Som hyrdedreng paa heden levede han sig sammen med den vestjyske natur, 14 aar gammel blev han vinterlærer, og han naaede et foreløbigt ønskemaal, da han blev elev paa Snedsted seminarium og kom under **Ludv. Chr. Müllers** vækkende indflydelse. Grønbæk skildrede videre, hvordan han blev taget af den sønderjyske sag, — hans venskab med **Hans Kryger,** der glædedes og opbyggedes ved hans besøg, — »syng for mig, Morten!« kunne han sige, naar **Morten Eskesen** kom. Sangen fulgte Morten Eskesen alle vegne, hvor han kom. Lærer var han ogsaa, baade højskole- og friskolelærer, lykkeligst ved det sidste. Der var noget i ham baade af en digter og en tonekunstner. Først og fremmest var han sagamand. Naar han sang, foretrak han den fortællende vise, Grønbæk havde hørt ham synge en kæmpevise paa 120 vers, selv utrættet, og uden at trætte den store forsamling, der hørte ham. Om hans togter i Sønderjylland, fra by til by, fra sted til sted, har ingen talt bedre end **Bjørnson** i den hilsen, han sendte Morten Eskesen paa hans 80 aarsdag.

> Hvor Danmarks jord blev revet over,
> saa hjerterødderne hang ved,
> did Morten Eskesen sig vover
> med trofast trøst fra sted til sted.
> Han vil med sine tusen fjed
> sy sammen hvad de søndersled.

Paa stenen staar et vers, skrevet af Salomon Frifelt:

> Han gik med Danmarks hilsen
> ad Sønderjyllands sti.
> Hans sæd af sang vil blomstre
> fra Kongeaa til Sli.

I Lyne forsamlingshus blev der holdt en festlig sammenkomst, hvor indsamlingsudvalgets formand, gaardejer **Kr. Raunkjær** bød velkommen.

Hovedtalen blev holdt af forstander **Frede Terkelsen**, Danebod højskole paa Als, en af de faa forholdsvis unge, der har stærke erindringer om Morten Eskesen. Han boede som ganske ung nogle aar hos fru Thyra Eskesen Larsen i Aarhus, hvor Morten Eskesen ogsaa boede i sine sidste aar. Her havde F. T rig lejlighed til at være sammen med og tale med Morten Eskesen. Han gav den unge F. T tro paa Sønderjylland, ogsaa tro paa Sydslesvig. I sin tale om Morten Eskesen pegede Frede Terkelsen bl a paa, at han var en af dem, der i højskolens første tid holdt stand overfor eksamensvæsenets fristelse. Da han i Uth blev stillet over for valget mellem at indføre eksamen eller opgive skolen, valgte han — rigtigt — det sidste. — Han var højskolens første sanglærer og en af foregangsmændene indenfor friskolen. Men sin egentlige livsgerning fik han, da han var nær de 60, som rejsesekretær for udvalget »S. S.«, der samlede penge til unge sønderjyders ophold i kongeriget. I næsten 30 aar rejste og vandrede han. Han var kendt rundt om i Sønderjylland, han arbejdede for at faa de unge paa efterskole og højskole. Paa skolerne hilste han paa eleverne, og han fik adresser paa dem, han ikke kendte, og opsøgte dem senere i deres hjem. — Han førte gerne ordet i samtale, men han kunne ogsaa lytte. Med Hans Krygers ord til ham: »Prøjsen kan synes stærkt, men vi véd, det er svagt, det er en kraft, der æder sig selv op. Vi har kun at staa paa vor ret. Vor ret er klar. Vor sag kan ikke tabes« — hjalp han mange sønderjyder til tro paa, at Tyskland en gang ville styrte sammen og Sønderjylland blive dansk. — Han var en barnligt troende kristen og havde en egen frisk maade at vidne om den. Det kom frem ogsaa over for vennen Bjørnstjerne Bjørnson, der ikke delte hans tro, men det gjorde ikke noget skaar i deres venskab.

Flere havde ordet ved sammenkomsten, bl a frk **Marie la Cour Pedersen**, der mindedes Morten Eskesens besøg i Skibelund, og **Helge Skovmand**, der opfriskede et morsomt vers fra 80 aarsdagen i 1906:

»Hil dig, du gamle barde,
ej smaaligt skal du granskes,
er leret end fra Varde,
din aand er Holger Danskes.«

Verset er i la Cour Pedersens bog tillagt **V. Brücker**. Men lærer **Grønbæk** mente at kunne oplyse, at forfatteren til det var overretssagfører **Møller Lund**, København.

Videre talte **Kr. Raunkjær**, **Salomon Frifelt**, Morten Eskesens dattersøn, **Eskesen Larsen**, Odense, og sognepræst **Niels Petersen**, Ølgod. (Højskolebl 1949, s 445). Se videre om Morten E, s 472.

1921 oplyses: Kkg 15 pct, hørelyst, stor velvilje, 2 fh. 1925: Kkg variabel i K, 7–8 pct, god i L (15 pct). De kirk forhold noget trange i K, gode i L. 1935: Kkg 8–10 pct, rolige, overv gr, enk IM i L, DdU, foredragsf. 1947: Kkg 8 og 12 pct. Kirkelig interesse, gr vækkelse i 80'erne, 2 foredragsf, 2 DdU. 1955: Kkg 8 og 10 pct, gode, folkekirkelig indstilling, vaagen bef, velbes mghmøder om vinteren i 4 skoler, 2 DdU, 2 fh. 1967 se ovf.

Kvong kirke ligger ret højt, med vid udsigt. Skib og kor (med flade bjælkelofter), er romanske, af smalle granitkvadre paa skraakantsokkel. Flere oprindelige vinduer ses. Blytag. Det hvælvede, hvidkalkede taarn med sadeltag og vaabenhuset mod nord er senere tilbygget. Taarnrummet er materialrum. Alteret er muret af kvadre, et renæssancepanel er fjernet. Udskaaret altertavle fra ca 1590, med hovedstykke og topstykke og med sidevinger, stafferet 1752, havde tidligere i midtfeltet, mellem korintiske søjler et krucifixbillede, siden 1952 et moderne maleri. Romansk granitfont med bægerblade paa kummen og hjørneknopper paa foden. Sydtysk daabsfad fra ca 1575. Udskaaren prædikestol fra 1587 med balustersøjler om arkadefelter, udskaaren lydhimmel fra 1591. Klokke med minuskelindskr fra 1503. En gl dørfylding er anvendt til series pastorum, i vaabenhuset, opsat 1953.

Gdjr og sogneraadsfmd **P. C. Maegaard** og hustru, testamenterede 37100 kr til K kirke, og et lignende beløb til deres fødesogns kirke, Lydum. Efter testators ønske skulle 2/3 anvendes til kalkmalerier i K kirke. Kunstmaleren **Paul Høm**, Gudhjem, har derefter udsmykket kirken: Omkr indgangsdøren: Bethlehem! til højre for døraabningen: Paaskemorgen, to vinduer i nicher i nordvæggen er aabnet, her er indsat mosaikruder (Gabriel, jomfru Maria). Over døbefonten et gobelin, i grønne farver, med en svævende due, en drikkende hjort m m kunstneren og pastor **Axel Pedersen** havde et nært samarbejde om denne udsmykning, og **Paul Høm** malede ogsaa det ny alterbillede i farver, der stemmer godt med de andre farver i kirken. Udførelsen af kunstværkerne varede 3 aar og var afsluttet 1953. 200 sd. Orgel.

1967 fik kirken atter en stor testamentarisk gave (fra de tre søskende Kristian, Else og Marinus Hansen, Aasted, K sogn, alle trofaste kirkegængere. n IM) til et kirkeur samt et krucifix svarende til alterbilledet.

Mackeprang, 159, 161, 407, Kr dbl. 18. april 53. Axel Pedersen i Ribe st aarb 1955, 107—19.

Lyne kirke, ved landevejen, indv til Sct Peder, skib og kor er romanske, af granitkvadre paa skraasokkel. Norddøren og enk vinduer er bevaret. Sengotisk vaabenhus mod nord, 1927 blev det gl taarn revet ned og underrummet blev inddraget i kirken. Et nyt taarn opførtes, foroven hvidkalket, med sadeltag. Bjælkeloft. Romansk granit-alterbord med panel som i Lønborg. Altertavle og prædikestol i renæssancestil. Rester af en gl altertavle: Figurer af Sct Peder, Gud fader med sønnen og jomfru Maria. Alterkalk fra 1673. Romansk granitfont. Klokke fra 1457 med minuskelindskrift, omstøbt 1905 150 sd. Orgel. Kirken hovedrestaureret 1966—67.

Folketal: 1850: 396 og 369, 1901: 531 og 463, 1925: 625 og 603, 1965: 676 og 719.

Altergæster: 1921: 484 og 537, 1926: 400 og 500, 1934: 350 og 450.

Menighedsraad: 1922: 12 n gr, 1934: 12 u p, 1942: 12 n gr, 1953: 11 n gr, 1 IM, 1961: 12 gr ell u p, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1857: a) 70 rdl b) 13 rdl, 2 byg c) 5 lpd ost, 5 lpd smør, 80 sn æg, d) 200 rdl e) 40 ager, 23 skov og krat, gl firlænget pgd, uanselig. 1870: Regul. 1308 kr, netto: 2436 kr. 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1894.

22. 24. aug 1846–1. aug 57 (hjpr Bjerreby 18. marts 37): **H. A. Viborg**, fl t Bogø, se der.

23. 2. Okt 1857–3. marts 66 (lærer Udby v Holbæk 45): **K. F. Læssøe**, fl t Daubjerg-MS, se Galten-V.

24. 8. maj 1866–5. maj 74 (compastor Læk, Tønder provsti 15. juni 57–28. okt 64): **J. A. Jacobsen**, fl t Vraa-E, se der.

25. 14. juli 1874–31. dec 80 (rkp Viborg Domkirke-A-T, 19. aug 70): **M. Brandt**, fl t Taulov, se der.

26. 10. marts 1881–23. juli 91 (skolebest Aarhus 73): **N. J. Høyer**, fl t Vilslev-H, se der.

27. 1. okt 1891–10. sept 1902 (vikar Skjolde 10. jan 91): **A. Christensen**, fl t Hejls, se der.

28. 4. nov 1902–18. aug 21 (lærer Efterslægtsselsk skole, Kbh, 94): **M. H. Nielsen**, fl t Skrydstrup, se der.

29. 2. dec 1921–26. febr 25: **R. Faurskov Laursen**, fl t Fjelsted-H, se der.

30. 23. aug 1925–16. nov 36 (hjpr Egtved 20. april 25): **Sv. U. Brandt**, fl t valgmgh Balle, se der.

31. 8. marts 1937–23. marts 52 (hjpr Ellidshøj-S, 1. aug 34): **A. Pedersen**, fl t Voldum-R, se der.

32. 4. aug 1953–27. juli 67 (hjpr Tønder 11. aug 51, do Middelfart 52): **Leif Frede Rasmussen**, * 3. sept 23, Darum, Faderen: Sp Jelling, se der. Stud Vejle 43, c Aarhus juni 50 (1-88).

~ 1. juli 50 Birthe Marie Folkmann Nielsen, * 13. febr 26 Præstø. Forældre: Overlærer Carl Christian N og Agnes Louise Folkmann. Farbroder: Bogense. – Forfl til sp Ø Tørslev-D 27. juli 67.

BM Aarhus Studenterkreds 45—47.

33. 23. jan 1968 (seminarieadj) **Erik Klemmensen**, * 16. dec 35, Ørum. Forældre: Gdjr Kristen Baltzer K og Anna Sofie Ingvardsen. Stud Rungsted 55, c Aarhus maj 63 (1-106). Amanuensis Aarhus Univ 65.

Litt: Palle Fløe og O. Nielsen: Jy saml 1881, 289 f, J. Schoppe: Pastor Viborgs oplevelser under krigen, Hardsyss aarb 1933, 54 f. Kirke og sogn, 1954, s 555 f, H. Grønbæk: K sogn under treaarskrigen, FRA. 1944, 40 f.

Medd fra pastor M. H. Nielsen og pastor Axel Pedersen og lærer H. Grønbæk.

NØRRE NEBEL—LYDUM

Nørre Nebel sogn, 2063 ha, er lavtliggende og fladt, store enge (N N Gest) langs aaerne. Ganske god jord, dog ogsaa nogen sandjord. Ingen hede, nogen plantage mod øst. Byen Nørre Nebel 750 indb, bymæssigt bebygget, med skole fra 1940, udvidet 1957, realskole (selvejende institution, opf 1964), bibl, mh fra 1894, udvidet 1959, et fh fra 1887 nedlagt, politist, Gamlehjem fra 1950, apotek, hoteller, teatersal, friluftscene, stadion, biograf, butikker, endestation for Varde-N Nebel-banen. Bebyggelser: Præstby med pgd fra 1924, Hundhale, Bolkær, Sædding, Kolle.

Kun en enkelt fredet gravhøj, 9 høje er sløjfet. Sædding storgaard er sandsynligvis stamsæde for slægten Barfod.

Nr Nebel har i mange aar været en slags handelsplads, men da banen kom hertil 1903 (senere ført videre til Tarm) voksede en ret anselig stationsby op.

Lydum sogn, 1336 ha, som hovedsognet, mod nord naar terrænet op til 30 m ved Klaahøje. Svagt bølgende, sandmuldede jorder. Den gl hede opdyrket eller beplantet. Byen L med skole fra 1915, forskole, fh fra 1908, bebyggelserne Nr og Sdr L, Rærup, Frisgaarde, Hekkenfeldt, m m.

En langhøj er 53 m lang, desuden 21 fredede høje, alle mod sydøst, 21 høje er sløjfede. Ved Hekkenfeldt har der været en gravplads med buegrave fra den keltiske jernalder, og paa Lydum hede har der været oldtidsagre. En guldhalsring er fundet ved L (fra den germanske jernalder). (Ribe aarb, 1936—39, 159 f).

Den gamle hg **Lydumgaard,** omgivet i sin tid af voldgrave, var i adelige slægters besiddelse, indtil den 1687 kom i borgerligt eje. Bondeplageren **Jørgen Jensen Bramming** blev 1702 dræbt af bønderne, da de ikke ville finde sig i hans behandling af dem. I lang tid havde han været fuldt bevæbnet, naar han red ud, hans sovekammer var et helt vaabenarsenal. Bønderne lejede en mand til at skyde ham, og 1705 blev morderen og 3 bønder dømt til døden, 3 andre til livsvarigt fængsel paa Bremerholm, andre fik bøder. Højesteret synes at have nedsat straffene, undtagen for morderen, der var flygtet. (Jy saml 2 r III, 299 f). Gaarden er senere udstykket, ejedes 1918—51 af **N. C. Henningsen,** derefter af hans søn. Fra 1956 af **Sigurd Christensen.** Hovedbygningen ligger lavt lige ved Lydum aa, tidligere ret anselig, den nuv, beskedne hovedbygning er fra 1888.

Pastoratets kyndige historiker er **H. K. Kristensen,** hvis grundige bog om sognenes historie 1958 der henvises til.

Af den ældre præstehistorie

Nørre Nebel var eget pastorat til 1683, men da L sogn kun var lille (og antageligt plaget af sandflugt ligesom Lønne sogn), fik biskop *Jens D. Jersin* Lydum og Lønne sogne lagt sammen med Lydum som hovedsogn 1633. 1683 lagdes Lydum til Nr Nebel, og Lydum præstegaard blev anneksgaard, medens Lønne var lagt til Henne allerede 1681.

Den første lutherske sp i Nr Nebel, *Jacob Høst,* havde været munk. Han blev stamfader til en præsteslægt. *Niels Lauritsen Barfod* var adelig, født paa Sæddinggaard. Han døde 1613. Efter *Svend Knudsen* († 1626) kom *Peder Christensen Høst* (1626–60) af Lunde-O. Sognet døjede under krigene. En søn af Høst blev sp i Holstebro, en anden søn blev sp her. *Jacob Pedersen Høst* († 1674). Hans enke giftede sig med eftm *Hans Pedersen Friis* († 1682).

I *Lydum*(-Lønne) var der flg præster: *Ib Pedersen, Søren Jensen, Laur. Sørensen Barfod* fra Sæddinggaard, hans søn blev sp i Kvong-L, hans enke giftede sig med eftm *Jens Sørensen Ravnsø* († 1677) af V Nykirke-F. *Laur. Lambertsen Barfod* († 1681) af Torstrup-H efterfulgtes af *Chr. Lauritsen Bang,* der 1683 tillige blev sp i Nr Nebel, og siden da har Nr Nebel og Lydum haft fælles sp.

Bang døde 1689, og hans enke giftede sig med eftm *Henrik Schnell* (1689–1718). I hans tid var den store mordsag paa Lydumgaard. Præstegaarden brændte 1718. Efter *Mikkel Pedersen Engel* (1718–41), der havde været feltpræst, kom *Henrik Hansen Wassard,* (1741–77), som var præstesøn fra Fosnæs, Norge, han havde selv været sp i Norge. Han var 1736 udn til et embede i Viborg stift (Simested), men frasagde sig det, da han efter formaning af biskop *Wøldike* ikke vovede med ed at benægte de rygter, der gik om uorden ved udnævnelsen (Elle J., 55). Biskop *H. A. Brorson* satte pris paa *Wassard,* der var pietist. 1745 hedder det, at W »katekiserede grundigt om loven og evangeliet. Børnene svarede smukt, uanset at skoleholdet kuns er i maadelig stand. Præsten er retsindig, gør sig megen umage med ungdommens undervisning. I mgh er der nogen opvækkelse«. (Vis 32). 1751 omtaler Brorson W som «en retsindig og ustraffelig mand, katekiserede meget grundigt og opbyggeligt om den gode hyrde. Der var kun faa tilstede (p gr a fiskeri og hoveri). De, der var tilstede, var heel bevægelige, og ungd svarede meget vel, degnen, *Søren Colding* blev intet klaget over« (s 66). Ved vis 1755 prædikede en stud *Peter Eggers* (sen sp Haderup), ungd var maadelig, men intet blev klaget over skoleholderne eller forældrenes flid med at holde børnene til skole. 1760 hedder det blot, at W »katekiserede over de vigtigste stykker i katekismen. I mgh ingen særdeles forargelse. Degnene, Søren Colding, N N, og Jens Sørensen, L, upaaklagelige. Ungd svarede vel, og

mgh var meget attent« (Vis 147). *Niels Christensen Holst* (1764–82) var degnesøn fra Vesterbølle. Pgd brændt 1766.

Mourits Høyer (1782–1817) af Brøndum-VN, havde i 16 aar været huslærer hos den kendte herrnhutiske pastor *Jens Bering*, Skjern, blev selv herrnhut, stod brødremgh nær, virkede for herrnhutisk fromhed i NN-L. Han var gift med Berings datter, hun var ivrig herrnhut og blev begravet i Christiansfeld. Der dannedes en herrnhutisk kreds i NN. 1801 omfattede den 33 personer. De holdt ugentlige forsamlinger med bøn, skriftlæsning og salmesang, nogle drog til møder i Christiansfeld. Den pietistiske fromhed fra Wassards tid og den herrnhutiske fromhed fra Høyers tid prægede en del hjem, og flere steder var husandagter en selvfølge.

Pastor *Frederik Bloch* (1818–44) af Viby, Fyn, havde været sp i Kvong-L fra 1801. Pastor Moos skriver, at han omtaltes godt, men ikke meget. Bloch var broder til den ansete pastor, lic. *J. V. Bloch*, Lønborg-E (se Vig-NA), af gl præstekultur, en værdig og samvittighedsfuld præst (W II, 432, BDG I, 169). Hans 3 sønner blev præster (i Hasle-SL, Aal og Kvong-L, se Ringe).

Tiden efter 1844

Pastor *Jacob Stampe* (1844–70) menes at have været rationalistisk (?), hans minde levede længe i sognene, han havde ikke forbindelse med de pietistiske hjem, var ivrig lokalhistoriker og efterlod sig meget skriftligt stof om sognene (se H. K. Kristensen og Khst Saml nr IV,49).

Pastor *Rasmus Rasmussen* (1870–85) omtales som nærmest højkirkelig. Han var svoger til højskoleforstander *Ernst Trier*, men havde næppe ret meget tilfælles med ham. Folk sagde, at »han forkyndte Guds ord rent«. Baade han og hans hustru var præstebørn og præget deraf. Den grundtvigske lærer, ftm *Søren Sørensen*, NN,øvede i disse aar ikke ringe indflydelse, han virkede meget ved foredrag og sang.

Pastor P. J. S. Riemann (1886–95) havde virket flere steder i Vestjylland (i Sdr Omme og i Lem-Ø) og øvet en ret stærk indflydelse. Han bragte noget nyt hertil: det grundtvigske i højskolens form. Pastor Moos skriver, at »hans daarlige økonomi stødte en del af beboerne«, men han var afholdt af mange, en yndet taler i forsamlingshusene med sine kristelige foredrag. Men i kirkerne kom der ikke saa mange som i Rasmussens tid«.

Riemann var medstifter af »Højskolebladet«. Der blev opført fh i Nr Nebel. Han var født i Odense, og som ung stod han pastor *Ludvig Helveg* nær; som student søgte han Vartov og hørte *Grundtvig*. Han var meget omhyggelig med sin prædikenforberedelse og sine mange folkelige foredrag, havde historisk interesse og poetisk sans, personligt meget aandeligt blufærdig. Han virkede ogsaa for *Løventhals* mission og for Porto Novo missionen, var en betydelig præst, men nok mere prædikant og foredragsholder end sjælesørger. Han havde let ved at omgaas folk, travede rundt i sine sogne, og kirkelivet fik grundtvigsk præg.

Pastor *P. H. Moos* (1896–1921) var sønderjyde (fra Ullerup), kom hertil fra Bornholm, og ved genforeningen 1921 blev han sp i sin hjemegn, i Kliplev. Han kom til Nr Nebel efter opfordring. Han har hertil skrevet om sin præstegerning, jvf Ribe st aarb 1945, s 60 f, hvorfra citeres: at »Vestjylland stod for os østjyder som noget bedrøveligt noget, uden forbindelse med omverdenen, uden træer til at pynte paa landskabet. Vi mente, at vi kunne prøve at være præstefolk der 3–4 aar, men det blev 25 lykkelige aar...«. »Jeg blev indsat af provst *Obelitz*, Varde. Det var paa Mariæ Bebudelsesdag; den gang kunne jeg ikke faa ret meget ud af evangeliet. Men en levende salmesang mødte mig; milde, aabne ansigter saas i de fulde kirker.

Præstekonen havde indbudt nabopræsterne om eftermiddagen; det var *A. Christensen* fra Kvong, *Tarp* fra Lunde og *Plesner* fra Henne. Det viste sig, at vi kendte hinanden godt fra forelæsningerne paa universitetet. Hvilken forskel! Paa Bornholm var det ældre højkirkelige præster, der angav tonen, de holdt paa formerne og var meget konservative, jeg var eneste venstremand, men blev dog ikke forulempet!

I Vestjylland var præsterne ungdommelige. Tonen var fri og munter, ja kunne blive løssluppen. Kirken og den kollegiale omgang betød et stort fremskridt fra Bornholm til Vestjylland.

Var det saa en afsides ørken, man var kommen til? Fra Nr Nebel by havde vi 5 gange daglig forbindelse med statsbanen, 3 gange til Tarm St, 2 gange til Varde; det var dagvogne med heste for; vognene var ofte overfyldte, om vinteren var de kolde, men vi var altsaa ikke isolerede. I byen fandtes 2 læger, apotek, dyrlæge, alle slags handlende, saa vi behøvede ikke at rejse til købstad for at forsyne os. Landskabet var træfattigt, men frugtbart, blandt befolkningen var der ingen armod, selv om landbrugets drift stod langt tilbage for Bornholms. Fremskridtet lod ikke længe vente paa sig; de unge kom paa landbrugs- og højskoler og kom hjem med nye driftsmaader; inden jeg rejste i 1921, var Nr Nebel dyrskue førende m h t korthornskvæg og jyske heste, sagde konsulenterne; i Nr Nebel Sparekasse indestod 5 mill kr.

I kirkelig henseende var de ældre landboere solide folk, nogenlunde kirkelige, men ikke aktive, de holdt fast ved det gamle. De unge højskolefolk blev mine venner. Og nu »stationsbyen«. Oftest omtalt som smertensbarnet! Dens befolkning stammede fra alle Egne af landet; det var folk, der her søgte at skaffe sig eksistens og eget hjem. I de unge aar havde de været mange steder og ikke haft blivende sted; de havde ikke følt sig hjemme i nogen kirke. De havde megen energi, men ringe kapital. De kom meget sammen til selskabelighed under beskedne former, de ville gerne have præstefamilien med og havde ikke noget imod lidt underholdning med sang og oplæsning i hjemmet.

Præstegaarden var firlænget med en stor gaardsplads, et langt stuehus mod syd, en lang lade mod nord. Laden blev nedbrudt 1918, saa vi fik frit udsyn. Man kunne paa bygningerne se præstens økonomiske evne og ordenssans. Det ordinære syn i juni virkede som afleveringssyn og bestemte, hvad formanden skulle betale for. Dagen efter fik jeg fat i

haandværkere; vi fik et meget hyggeligt hjem, som baade vi og børnene var glade ved. Da stuehuset var lavloftet, fik vi for lidt sol i stuerne, men det stod ikke til at ændre. Efter min bortrejse skulle menighedsraadet overtage vedligeholdelsen; der var intet andet at gøre end at bygge det hele om. Nu staar der en ny smuk bygning, men med mindre plads og færre stuer end i den gamle; denne var fra 1760 og fredet i II klasse. Haven blev pæn og hyggelig efter forholdene.

I hele Vestre Horns herred maatte vi gratis og uden kørselsgodtgørelse gøre vakancetjeneste 1 omgang, naar et embede var ledigt. Varede det længere, kunne det paalægges en enkelt at overtage sognet – for en ringe godtgørelse. I vinteren 1913–14 fik jeg saaledes Lunde sogn at passe; det blev uforglemmeligt; jeg talte for en fuld kirke hver gang, fik penge til en udlandsrejse og fik et guldur, da jeg kom hjem.

Nr Nebel kirke er ikke nogen særlig god bygning. Den rummer dog godt træskærerarbejde. Stolegavlene blev restaurerede i min tid af Nationalmuseet. Senere er den store altertavle kommen til sin ret og straaler nu af guld og sølv. Der var indlagt varmeapparat til julen, før jeg kom. Jeg fik anskaffet lysekroner, da jeg gerne ville holde aftengudstjenester. Et orgel fik vi ogsaa. Som kirkeværge havde vi andenlærer og folketingsmand *Søren Sørensen,* han var meget forstaaende over for kirkens og kirkegaardens tarv. Lad mig endnu nævne, at Nr Nebel kirke altid var uaflaaset, uden at der skete uorden.

Lydum kirke er en meget bedre bygning, dens indre var kun tarveligt. Der var intet varmeapparat i den, men vi fik det inden næste vinter. Senere fik vi orgel, nye stilrette vinduer med blyindfatning m m. Jeg var meget nænsom med at paaføre befolkningen udgifter. Tiden var økonomisk trykket indtil 1900. Det var noget andet, jeg hellere ville: paavirke befolkningen kristeligt, hjælpe til at vi kunne faa et virkeligt menighedsliv. – Der var straks blevet sagt mig, at kirkegangen ikke var god.

Som saa mange andre præster blev jeg vel modtaget, kirkerne var overfyldte, saa vi maatte have bænke paa midtergangen. Jeg havde været sognepræst i 9 aar og var nu 32 aar gammel, saa jeg indsaa, at dette var kun nyhedens interesse og ikke folks virkelige sindsretning; jeg ønskede at komme ned paa virkelighedens grund, saa man kunne indrette sit arbejde efter det. Det viste sig, at kirkegangen under almindelig forhold ikke naaede 10 pct af befolkningstallet, saa kirkerne kun var halvfulde. Nogen ny forening ville jeg ikke stifte; foreninger havde vi nok af! Et par afholdsforeninger, politiske foreninger, senere kom landbo- og borgerforening, husmands-, ungdoms-forening og Dansk Kvindesamfund. Jeg lod dem arbejde i fred, de ville dog noget godt og modarbejdede materialismen. Jeg lod kirken være en stor forening. Jeg ville gøre mig størst mulig flid med prædiken, taler ved bryllup og begravelse, konfirmandundervisning, syge- og husbesøg; disse gamle former er udmærkede at arbejde i, her faar man folk i tale i alle aldre, ved glædelige og sørgelige lejligheder.

I kirken kunne vi alle samles, saa kunne nogle gaa i forsamlingshuset, andre i missionshuset; men kirken var det fælles. Jeg holdt bibellæsninger i kirken, i november over Gamle Testamente, i januar over Ny Testamente, i marts om lidelseshistorien. Dette var fast regel. Det varede noget, før jeg fandt den rette form for konfirmandundervisningen; det maatte ikke være skolens religionsundervisning om igen; det lykkedes, saa jeg den sidste maaned, jeg havde konfirmanderne, holdt dem i 5 timer ad gangen; det var saaledes, at de spurgte: Maa vi ikke snart ogsaa komme om eftermiddagen. Paa konfirmationsdagene var kirkerne saa overfyldte, at der kunne være grund for sundhedskommissionen til at skride ind!

En ting lærte jeg aldrig: indsamlinger i kirken. Jeg fandt, at præsten har et aandeligt kald!

Stationsbyerne menes at være vanskelige eller umulige; ofte er der talt haarde ord om deres ukirkelighed. Jeg fandt i Nr Nebel en ung befolkning, faa var ældre end jeg. Man taler med dem og viser forstaaelse for deres kamp for tilværelsen; derefter kan man ogsaa tale med dem om andet; de blev saa at sige alle kirkelige.

I halvfemserne var der stor kraft i Indre Missionsbevægelsen. Harboørebevægelsen mærkedes i alle sogne nord for Nr Nebel; ogsaa her var der en lille kreds, som 1894 havde faaet bygget et lille missionshus. De kom til mig, om jeg ville bekendtgøre deres møder; jeg svarede nej, det kunne aviserne bruges til. Om jeg ville komme til stede og indlede deres møder; jeg indsaa, at jeg skulle gøre reklame for dem og sagde nej. Det var kedeligt, de ville saa gerne, at Guds børn kunne samles med deres præst, ja det syntes jeg ogsaa, men det kunne vi bedst der, hvor daab og nadver holdtes. Efterhaanden forstod de, at jeg ikke ville lægge dem hindringer i vejen, og de blev flittige kirkegængere.

Da jeg havde været i Nr Nebel i 10 aar, voksede kirkegangen til 20 pct og altergangen til 50 pct af befolkningen; den holdt sig ogsaa, efter at jeg var rejst.

I »Missionssognene« fandtes der mindretal, som var grundtvigsk paavirkede. Jeg indbød aarlig til et kirkeligt møde paa Blaabjerg i klitterne paa en søgnedag ved Sct Hansdagstide; der taltes af dygtige fremmede præster og højskolefolk; der blev talt tilhørere fra 22 sogne, højst 2000, mindst 500; et par møder druknede i regn. Disse møder fortsattes efter min bortrejse.

Da husmandsforeningen opkom, kendte de i forvejen mit sindelag for dem, saa min hustru og jeg blev ofte indbudt til husmandsmøder i en vid omkreds. Jeg talte for dem om samfunds- og familieforhold, ogsaa om mit kirkelige syn, men holdt aldrig prædikener ved deres møder.

Min hustru fik sin gerning, da børnene voksede til; folk hørte hende gerne læse op eller tale ved møder, ogsaa i andre sogne. »Dansk Kvindesamfund« og radikal politik havde hendes særlige interesse.«

Pastor *Moos* skildres af pastor *F. S. Bendix* (Ribe St Aarb 1942–43, s 69) som »ortodoks grundtvigianer, og alt, hvad der ikke stemte

med denne anskuelse, havde ingen ret til at eksistere, trods al snak og syngen om frihed. For øvrigt var han en klog og interessant mand, som det nok var værd at faa en samtale med«.

Indre Mission begyndte i Nr Nebel omkr 1880, da der startedes en søndagsskole. Medens IM her fik forbindelse med Sdr Bork, der ligger 5 km nord for Nr Nebel, og hvor pastor *Hans Pedersen* betød meget, synes begyndelsen til IM i Nr N at være kommet *sydfra,* fra egnen ved Filsø, hvorfra *Niels Brodersen* og hustru flyttede til Nr N. De var alvorligt troende mennesker, og de havde en søn, som blev gift med en lærerinde *Lise,* som var født i Lønborg sogn. *Lise Brodersen* begyndte en søndagsskole sammen med en pige, *Kirsten Marie Johansen* fra Sædding storgaard. Kirsten Marie var i mange aar syg, men trods sin sygdom var hun et virksomt vidne. Pastor *Rasmussen* vides ikke at have forbindelse med søndagsskolen, men han fik en teolog som hjælper. *N. P. Hansen,* (der blev sp i Alslev-H og senere missionær i Indien, se sp V Frue k, Odense). Han holdt møder og støttede den begyndende vækkelse og søndagsskolen. Man hører ikke om noget egentligt IMs samfundsliv i Nr Nebel i 1880erne, men en enkefru *Lise Clausen,* datter af gdjr *Edv. Jensen Sloth* i Sædding, fortæller, at hun omkr 1890 fik forbindelse med troslivet i Sdr Bork, hvor der blev holdt pigemøder, og hun gik til missionsmøder i Outrup. Ved denne tid begyndte pastor *Pedersen,* Bork, og indremissionær *Johs. Malle* at holde missionsmøder i Nr Nebel, desuden kom missionærerne *Rechnagel,* Tarm, og *Olander,* Ølgod. Møderne holdtes i hjemmene og i fh, og de fik en del betydning. Gdjr *Sloth,* Sædding, stillede sin gaard til raadighed til et aarligt sommermøde, hvor der kom mange fra hele egnen. Efterhaanden voksede et IMs samfund frem, især efter at en mand fra Ringkøbing, bødker *Hansen* og hustru, var flyttet hertil. Deres hjem stod aabent for alle, og især huskedes de faste større møder 2. juledag, hvor der jævnligt sporedes vækkelse, ogsaa blandt de unge. Bødker *Hansen* var en fornøjelig mand, med et eget lune, han »forstod at drive mission paa den rigtige maade«. Da banen 1903 kom til Nr N, bragte den en del tilflyttere hertil, baade af den ene og den anden slags. Men ogsaa nogle troende mennesker. Samfundet var i vækst, og snart følte man trang til et større samlingssted. Ved forenede kræfter fik man bygget et lille missionshus, Mamrelund, der blev indviet 23. sept 1895 af pastor *Riemann,* og missionær *Anneberg,* Bøvling, talte. (IM Tid aarg 100, nr 11, ved J. Andreassen, Ho).

Pastor *C. E. Kiilerich* (1921–31) var vokset op i Herning valgmgh og i gr kredse, var grundtvigsk, frisk, afholdt. I de senere aar har her været flg præster: 1932–37: *W. P. Kœrup,* 1937–48: *P. Pedersen,* og 1949–67: *T. J. Bertelsen* (grundtvigsk), som skriver 1967: Kkg 4–7 pct, jævnt gode forhold, uden skarpe modsætninger, velvilje, IM smf, sdsk, DdU, spejdere, 2 hotelsale, 4 fam til pinsemiss. Gode sociale forhold. Altergang og andagter paa alderdomshjem.

Det *grundtvigske* liv har samlet sig om fh. Ved siden af præsterne har flere lægfolk været aktive, bl a skomager *Lorentzen,* (* 73 i Nr N), apoteker *Ravnholdt,* stationsforst *Leding,* gdjr *Martin Jacobsen,* Rærup, ldmd *S. Bjerg* (ungdomsarb), læge *N. Lausted,* NN (mghr fmd).

Sognefoged *N. C. Christensen,* (* 1865, †), Lydum, en stout og agtet mand. Sognefoged *Chr. Nielsen* er mghr fmd i L.

IMs samfund (c 40 medl) er tilknyttet IMs kredsfbd for Varde Vesteregn. Blandt de ledende nævnes gdjr *Kobberø,* Nr N, apoteker *Edv. Bjørn,* (fmd KFUM, i menighedsraadet, fl t Odense), vaskeriejer *Nielsen,* Nr N, (nu fmd), gdjr *C. Christiansen,* L, gdjr *Grauengaard,* L. En række indremissionærer har virket her og gjort et godt arbejde. Siden 1921: *M. P. Jeppesen, Peter Jørgensen, Laur. J. Larsen, Johs. Matthiassen, C. Fromsejer Thomsen,* og nu gdjr *Krœgpøth,* Henne.

Skolen. Politikeren *Søren Sørensen* (* 1848 v Tarm, † 1923 Nr Nebel) var (ueksamineret) andenlærer i Nr N 1887–1913 og drev tillige en lille gaard her. Hans fader, *Anders Sørensen* (* 1826, † 94) var i flere aar lærer i Nr Nebel, ivrig venstremand og bekæmper af Estrup. Søren S var tidligt politisk interesseret, var folketingsmd i Vardekredsen 1890–1918. Han var *Chr. Bergs* og *J. C. Christensens* mand. Uden at blive førende, vandt han mange ved sin jovialitet og soliditet, arb for loven om forsømte børn, for N Nebel-banen, klitbeplantning, opførelse af kirker, og i striden om Hvide Sande hørte han til sydpartiet, der ville have Ringkøbing fjords udløb ved Nymindegab (men J. C. Christensens nordparti, der ønskede gennemskæring ved Hvide Sande, sejrede). Han havde nær kontakt med sine vælgere paa Varde-egnen og udrettede meget til gavn for Vestjylland. (Bransager og Rosenkrantz: Den dsk rigsd, s 438 f, Lærerne og Samfundet, 1913, 576, 1914, 431 f, Vestkysten 13–20 april 1923).

Besœttelsestiden 1940–45 var præget af de tyske arbejder ved Vesterhavet.

Lærer *A. Søndergaard* († 63) dygtig lærer, virksom for biblioteket. Den nuværende førstelærer er *Gunner Lundsgaard,* som fik stillingen i 1954, da førstelærer *Chr. M. Clausen fik sin* afsked p gr a alder. Lærer *Clausen* var skolens leder i en lang aarrække. Han var en særdeles dygtig og respekteret lærer, som har betydet meget for sognet. Han var ogsaa kirkesanger og kirkebylærer. Han bor nu paa Holmslands Klit og er stadig rask og virksom. Hans søn er førstelærer i Stausø skole, Henne sogn.

Nuv skoleform 7 klasset med 8 lærere (en aargang er delt i to klasser). Realskole (selvejende institution) – leder er lærer *P. Quesel,* Nr Nebel. Realskolen har ogsaa underv for 8. og 9. klasser.

Blandt kendte mænd fra Nr N kan nævnes:

Om handelsmanden og legatstifteren *Chr. Vad,* Sædding Vadgaard, se Chr. Høys afh i Ribe Aarb 1919–22, s 405–32. – Lægen, forfatteren *Iver Iversen* (* 1862, † 92), søn af rektoren i Hillerød, skrev kantaten til Regens-lindens 100-aars-fest, tog ivrigt del i studenterlivet, skrev vers og fortællinger, udg 84: »Unge Piger«, paavirket af *J. P. Jacobsen* og *Herman*

Bang, fik 87 opført enakteren »Nuancer« paa Det kgl Teater. Den lyrisk-filosofiske unge læge brød saa op fra Kbhvn, nedsatte sig i Nr Nebel, hvor han helt levede for sin store og anstrengende praksis, indtil han pludseligt døde af lungebetændelse. Hans søn, *Herbert Iversen,* (* 1890 i Nr Nebel, † 1920 i N York) var ivrigt med i Studentersamfundet, socialdemokrat, tog magisterkonferens i filosofi (Fichte), levede 1913–18 i England, hvor han udarbejdede et stort filosofisk værk om vor erkendelse, det udkom 1919 og vakte opsigt ved sin selvstændighed. Han drog til USA, optaget af socialt, politisk og filosofisk arbejde, men døde brat af spansk syge paa et fattighospital i N York. Han var en lovende og radikal ung filosof, hvis maal var: Et paa socialistisk grund bygget rationelt samfund. Senere finansminister *C. V. Bramsnæs* stod ham nær, og hans filosofi har haft betydning navnligt i socialdemokratiske kredse. (DBL XI, 257).

1921 oplyses: Meget god kkg, 2 fh, lille mgh i NN, kirkelivet gr præget, gode, sunde, aandelige forhold, velstaaende bef, ingen soc spænding, stærk husmandsbev og afholdsbev. Stationsby med flink, kirkelig befolkning. (Prf bl 1921, s 275). 1931: Meget god kkg, gr præg, KS, smaa IM kredse. 1943: Kkg 7 og 10 pct, kirk interesse, hørelyst, KS (30), DdU, smaa IM smf. 1955: Kkg 8 pct, gode, uden skarpe modsætninger, jævn og velvillig bef, foredragsf (sp), DdU, hotelsal, 2 fh, 1 mgh, smaa IM smf, sdsk, spejdere, 4 fam pinsebev. 1963: Kkg 8 pct, jævnt gode, velvilje, som hidtil. 1967: se ovf.

Nørre Nebel kirke, østligt i byen, er temmelig lang og virker mere langstrakt, fordi taget er forholdsvis lavt. Dette skyldes, at man ret pietetsløst (for at spare) sænkede taget ca 2 meter ved en restauration 1846. Skibets østlige del er romansk, forneden af granitkvadre paa skraasokkel, derover af tuf. En moderne undersøgelse har vist, at koret er unggotisk og har afløst et ældre kor. Den ældste kirke bestod af skib og kor, og her er fundet mønter fra Valdemar Sejrs tid. Tidligt er skibet udvidet mod vest, vist i senromansk tid; to romanske vinduer og en tilmuret portal ses i vestforlængelsen. I unggotisk tid er det romanske kor revet ned, og et nyt, længere kor er opført med smalle vinduer mod nord. Den romanske korbue er bevaret. Senmiddelalderligt taarn med sadeltag, siden ca 1940 er der indgang i taarnets vestside. Kirken er blytækt og overhvælvet. Et lille vaabenhus mod syd. — Middelalderligt munkestens-alterbord med forsidepanel fra ca 1600. Renæssancealtertavle (ca 1625) med tredelt storstykke, prydbælgesøjler, sidevinger og tvedelt topstykke, i midtfeltet en række figurer fra en gotisk fløjaltertavle (Marias himmelkroning, helgener, apostle), topstykket har malerier fra 17. aarh (Korsfæstelsen, gravlæggelsen). Smaa sengotiske stager. Romansk granitfont. Prædikestol (som den i Henne), prismeformet og smal, med akantusløv i felterne og baluster-stave. Den er fra ca 1575 (samtidig med en del stoleværk og lydhimlen). Begge restaureret 1922, og oprind farver fremdraget. Stoleværk med smukke gavle fra 1576. Alt malet med stærke farver 1957. Døren ml vaabenhus og skib er fra 1958 prydet med fyldinger af foldeværk og akantus fra gl stolegavle. En gl udskaaren renæssanceportal (ml taarn og skib) nu paa loftet. Et sengotisk snitværk »Naadestolen« i nichen af en af de gl norddøre. Kirkeskib fra 1934. Ligsten. Kirken er restaur 1947 (arkit Aage Bugge), da vestportalen med forhallen blev anlagt, og 1958 (arkit Rolf Graae) da kirken fik nyt gulv, af store, gule mursten, ny belysning, kalkmalerier i koret blev fremdraget og malet op (konservator Lind), 200 sd. Orgel.

Bondekunstneren Christian Thuesen, Tarp, har udskaaret en del af træværket 1576, bl a de smukke stolestader. En indskrift hævder med stolthed, at »stolestaderne blev udskaaret paa 26 uger«. Ligkapel fra 1924.

Mack: D 166, 407, Hans Torbøl i Ribe Aarb 1928—31, s 357 f, Knud H. Krogh, smst 1956—59, s 293—332, H. K. Kristensen: Nr Nebel-L historie 1958, s 30 f. Se iøvr her s 447.

Lydum kirke, smukt beliggende paa en bakke, har romansk skib og kor af tuf, paa granit-dobbeltsokkel, senere er anvendt mursten. Den tilmurede norddør skimtes, syddøren benyttes. Bjælkeloft. Senere er tilføjet taarn med sadeltag og hvælvet underrum (tidligere gravkapel for Lydumgaards ejere). Vaabenhus mod syd. Ny vinduer 1902. Ungrenæssancealtertavle fra 1581 med fløje, slanke søjler og i midten et samtidigt maleri (Korsfæstelsen). Tavlen stod tidligere i taarnrummet, blev 1934 istandsat med fremdragning af de oprindelige stafferinger, og opstillet paa alterbordet, hvor der indtil da var et maleri af Anker Lund fra 1886 (Emmaus), nu ophængt over syddøren. Alterbordet har forside-renæssance-panel. Romansk granitfont (som Billum) daabsfad fra 1734. Prædikestol fra 1588 med balustersøjler og arkadefelter. I koret en præstestol, dannet i ny tid af gl paneler fra 1600. Klokke fra 1566 (fra Sct Nicolai kirke, Varde), udskiftet 1940. 125 sd. Nyt orgel.

Sognerаadsfmd **Chr. Maegaard** og hustru, Kvong (se der) skænkede ved testamente 35000 kr til L kirke. Heraf skulle 2/3 bruges til udsmykning. »Selskabet for kirkelig kunst« tilraadede at smykke nordvæggen med freskomalerier. Fra maj til nov 1950 blev væggen bemalet med freskobilleder af kunstneren **Urup Jensen.** Nationalmusæet holdt paa, at hele væggen skulle bemales. Nu virker de ganske uforholdsmæssigt store i forhold til det lille kirkerum. De forestiller: Jesu gravlæggelse, Opstandelsen, Emmaus-vandringen, Bethlehem. De er stærkt forenklede, med stærke lys og skyggevirkninger. Straks, naar man kommer ind ad kirkedøren møder man billedet af den lysende, opstandne frelser. Meningerne har været delte om denne form for udsmykning.

H. G. Skovgaard: Urup Jensens freskobilleder i L kirke (Ribe aarb 1952, 12—17).

Folketal: 1850: 451 og 384, 1901: 963 og 393, 1925: 1120 og 410, 1965: 1306 og 419.
Altergæster: 1922: 450 og 300, 1934: 500 og 200.
Menighedsraad 1922 og alle flg valg: 10 n gr, 3 IM, valg 1961 i NN. 1965: do, valg i NN.

Sognepræst

Indt: 1857: a) 114 rug, 115 byg b) 30 rdl c) 10 lpd ost, 8 lpd smør, 100 sn æg, 24 par kyllinger d) 250 rdl e) 193 td ld, deraf 67 hede. Højtliggende, vindblæst pgd, opf 1767, 16 fag stuehus. 1870: Regul: 2466 kr, netto: 4336 kr. 1913: 2. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1925 (arkit Bugge, Varde). Den del af NN by, hvor pgd ligger, kaldes præstebyen.

15. 25. juli 1844–15. aug 70 (sp Aastrup-S 25. nov 34): **Jacob Stampe,** * 2. okt 00 Viborg. Forældre: Avlsbruger Jørgen Jacobsen S og Maren Nielsdatter Thostrup. Stud Vib 21, c okt 27 (h), hjpr Tamdrup 9. sept 29, do Ousted-T 28. sept 32, † 15. aug 70. ~ 21. aug. 35 Charlotte Nicoline Grundahl, * 15 aug 06 Hvirring, † . Forældre: Degn Christen G og Kirsten Møller.

Pastor S var nok noget præget af rationalismen, en konservativ, meget økonomisk mand, ikke nogen stor prædikant, men respekteret og afholdt p gr a sit joviale væsen, sin retsindighed og medleven med beboerne. Interesseret i sine sognebørns ve og vel. Han havde 2 sønner, den ene døde som barn, den anden blev cand theol, deltog i krigen 1864 som løjtnant, men kom dødssyg hjem og døde i præstegaarden. Efter sønnens død udgav pastor S en digtsamling af sønnen (se Viborg Latinskoleprogram 1897–98).

16. 12. april 1870–25. okt 85 (sp Ho-O 23.

juli 58): **Rasmus Rasmussen**, * 16. okt 16 Jordløse. Forældre: Sp i Jordløse-H. Johan Frederik Kurrelbaum R † 1818 og Bolette Sophie Bendz. Stud Odense 36, c nov 42 (h), huslærer, hjpr Verninge 29. sept 49, do Middelfart og Tved, Fyn, † 25. okt 85. ~ 8. sept 58 Albertine Abel, * 19. april 27 Holmsland, † 19. april 98. Faderen: Provst i Dalum-S Leonard A † 68, se der. – Broder: Stenstrup-L, Søster ~ Hoskjær, Kalundborg. Hustrus broder: Ring-F. Om R, se ovf.

17. 19. jan 1886–25. nov 95 (sp Lem-Ø 18. maj 80): **P. J. S. Riemann**, fl t Fakse, se der.

18. 11. febr 1896–13. aug 1921 (sp Vestermariæ 29. april 90): **P. H. Moos**, fl t Kliplev, se der.

19. 2. dec 1921–28. okt 31 (sp Nørhaa 22. aug 18): **C. E. Kiilerich**, fl t rkp Hillerød-NH, se sp der.

20. 2. febr 1932–27. juli 37 (sp Velling-R 26. marts 28): **W. P. Kærup**, fl t Korsløkke sogn, Odense, se Ø Velling-H-G.

21. 11. nov 1937–17. dec 48 (lærer Aale): **P. Pedersen**, fl t Dover, se der.

22. 8. april 1949–20. dec 67 (hjpr Middelfart 3. juni 48): **Tage Johannes Bertelsen**, * 25. nov 17 Sdr Vilstrup, Vejle a. Forældre: Skolebet Hans Peter B og Margrethe Klausen. Stud Aarhus Akademi 38, c 48[1] (1-78). ~ 15. maj 48 Birgitta Thodberg * 15. maj 21 Aalborg. Faderen: Sp Nathanaels k, Kbhvn, † 38, se der. – Hustrus broder: Chr. T, forstander Præstehøjskolen. – Forflyttet til sp Hvirring-H 20. dec 67.

Lærer, Kolt efterskole 38—42, fmd Aarhus studenterkreds 43—44.

Litt: H. K. Kristensen: NN-L sogne, 1958, Khst saml 6 r I, 7 r. II, 177 f. H. K. Kristensen: Lidt om Simoni i NN, FRA 1936, 127 f, A. Ravnholt: Udskiftningen i NN, FRA 1940, 140 f, H. H. Lefolii: Om pastor J. Stampe, Viborg skoleprogr 1897, 1898, H. Torbøl: NN, FRA 1929, Kirke og sogn, 1954, 569 f, medd fra pastor P. H. Moos samt ovenn. Th. Christensen: Jyske byer og deres mænd II, 1916.

HENNE—LØNNE

Henne sogn, 7831 ha, langs Vesterhavet, er mod øst noget højtliggende og fladt med ret gode, muldsandede jorder. Mod vest mere bakket, Blaabjerg er 60 m, anselige klitter, ved havet fladere strækninger. Bakkelandet øst for H kirkeby falder med en stejl skrænt, den fredede, lyngklædte Kløvbakke, mod Filsø. Den store Blaabjerg plantage mod NV, store flyvesands arealer, bevokset med lyng og klitplanter. Kysten er lige, ret lav, sandet, her er stort badeliv. Mod syd den nu næsten udtørrede Filsø. Byerne H. kirkeby med kro, H stationsby med mh, fh, kro m m, Stavsø med centralskole fra 1963, bibl, fh fra 1927, kommunekontor, sportsplads, Dyreby, skole opf 1929, udvidet 59, bibl, sportsplads, Hovstrup, Kinting, Hennebjerg, Henne strand med stor sommerbebyggelse, hoteller, feriekolonier, campingplads, vandrerhjem osv, bebyggelserne Fidde, Gammeltoft, Hjulager, Filsøgaarde m m.

Henne (oprind Henning sogn) har 43 fredede gravhøje og en langhøj, alle i sognets midte eller mod øst. Flere ret anselige. 59 høje er sløjfet. En stambaad af uvis alder fundet i Filsø (Ribe aarb, 1948—51, 581 f).

Hennegaard ved NV-hjørnet af Filsø hørte oprind til bispesædet, kom ved ref til kronen, skiftende ejere. Blandt ejerne maa særlig nævnes Christoffer Hvass fra hg Kaas paa Mors, gift m Anna Staverskov, Hennegaard, blev af Chr. IV i 30 aars krigen udnævnt til ritmester med eget regiment, i Torstensen-krigen oberst med egne tropper, var en meget god ven af kongen. Han døde i Kbhvn 18. febr 1658, 59 aar gl. Foruden at eje Henneg og Søviggaard var han lensmand paa det store Ørum slot i Thy. Hans tid var Hennegaards storhedstid. Hans enke Anna Staverskov ligger begravet under gulvet i Henne kirke lige inden for døren fra vaabenhuset til højre. Provst **Mathurin Castesen**, ejede H til sin død 1747. 1804 deltes gaarden i 56 parceller, hovedparcellen i slægten Nissens eje siden 1866. Den fredede énetages hovedbygning ligger ensomt ved klinten ved søen, har haft voldgrave.

Filsø. Allerede omkr 1790 havde godsejer, kammerraad **Stockholm**, Hennegaard, planer om udtørring af Filsø og de mindre søer, Lillesø og Rolf sø. 1848 købte godsejerne **A. Tranberg** og **K. Knudsen**, Trøjborg, Henne mølle, hvortil Filsø hørte, for 16.000 rdl, med planer om søens udtørring.

Efter forhandling med lodsejerne blev møllens stemmeværk fjernet, og søens areal indskrænkedes fra 20 til 7 kvadratkm. Man indvandt frugtbar dyndjord, og her dyrkedes græs, der ved auktioner solgtes til egnens landmænd. Bjergningen var ofte vanskelig paa den bløde bund. Den rige jagt og fiskeri blev udlejet. **Tranberg** blev eneejer, han døde 1890. F overgik til et familie-aktieselskab, fra 1912 gravedes flere kanaler, og 1937 byggedes en elektr pumpestation. 1941—43 udførte hedeselskabet en større yderligere udtørring, saa søens areal indskrænkedes til ca 2 kvadratkm, der blev fredet, her et rigt fugleliv. 1942 overtoges 494 ha, af søens vestlige del af I/S Filsø, og her opf en stor gaard. F avlsgaard, medens resten tilhører A/S Filsø.

1950 opførtes ti 14 m høje siloer og en 130 m lang lade. Efter dennes brand 1953 opførtes yderligere 12 siloer og tørreanlæg, lade og maskinhus. 1960 opførtes inspektørbolig.

Filsø avlsgaard ligger i Aal sogn.

Berl Aftenavis skriver 5. okt 57:

»A/S Filsø er med sine godt 1000 ha udtørret sø et af landets mest imponerende storlandbrug. Her dyrkes nu masser af korn og de 14 m høje kornsiloer rummer hver ca 120 tons korn. Landbruget paa den store flade er fuldt mekaniseret, men det kan være sindsoprivende i regnfulde somre at bjerge høsten i det sumpede terræn. Landbrugsinspektør **Hans Møller** leder arbejdet, ofte trues afgrøden af oversvømmelser, jordens kvælstofholdighed sinker kornets modning. 1954 blev korn for 7—800.000 kr ødelagt af oversvømmelse, da afvandingskanalen var for lille. Vestenvinden kan presse vandet op i aa og paa mark, saa stemmeværket 3 km fra kysten ikke kan dæmme op for det, og flodbølgen kan bruse ind over den del af søen, der ikke er udtørret og videre ud. 1929—39 naaede man saa vidt med tørlægningsarbejdet, at dyrkningen af de første 300 ha kunne begynde, og landbrugsbygningerne blev opført. 1946 tog man en tilsvarende bid, resten af søen ligger som et eldorado for fuglene. Dræningsarbejdet har været imponerende.«

Blaabjerg statsplantage er 1428 ha, desuden flere andre plantager. Paa **Blaabjerg** (64 m), hvorfra der er vid udsigt, er 1907 rejst en mindesten for klitinspektør, kmhr **Thyge de Thygeson** († 1905), som forestod den store beplantning. Blaabjerg er søgt mødested. Se J. Andreassen, Blaabjergmøderne IM Tid 1934, 284 f.

Desuden Nyminde klitplantage, (L sogn) Dyreby plantage, Filsø plantage.

Henne mølle omtales 1453 som biskoppens mølle.

Henne birk havde hørt til Hennegaard, og 1468 fik biskoppen i Ribe brev paa at maatte nyde Henne og andre biskoppelige birker. 1688 lagt under V Horne herred.

Det første kirkehistoriske vidnesbyrd, vi har om Henne sogn, er det gavebrev paa gods til Ribe domkapitel, som biskop **Elias** (eller Helias) udstedte 1145, som er dateret »Hænning« — Henne. Henne har da uden tvivl tilhørt bispesædet. Ifølge andre kilder

skal biskop Elias have befæstet sine besiddelser En mulighed er der da for, at han har bygget borgen Hennegaard. I hvert tilfælde tilhørte denne gaard, som nu ligner en almindelig stor bondegaard, senere Ribe bispestol. I 1200-tallet gjorde Ribebisperne fordring paa, at have patronatsretten til Henne kirke, som da maa være bygget. Hennegaard var tidligere et mægtigt gods, som ejede hele Henne sogn og noget af Lønne sogn. Den blev i Ribebispens besiddelse sammen med strandretten lige til reformationen. At strandingsretten var et mægtigt aktiv, ses af biskoppernes klage over Chr. IIs strandingslove. Man gjorde gældende, at der intet stod i Bibelen om strandingsretten, hvortil Chr. II skal have svaret: »Jo, det 5. og det 7. bud«. Ved reformationen maatte Ribebispen med blødende hjerte fraskrive sig sine godser, altsaa ogsaa Hennegaard. Biskoppens lensmand **Palle Bang** gik over til kongen og blev siddende paa Hennegd til 1544, da kongen solgte den til adelsmanden **Olaf Staverskov**, hvis søn **Hartvig Staverskov** lod kirkens prædikestol skære af Hans Snedker i Ribe. Hartvig Staverskovs navn staar paa prædikestolen. Det er et omstridt spørgsmaal, hvorvidt Wallensteins tropper under trediveaarskrigen har boet paa Hennegaard. Paa alterbordets forside, dækket af et klæde er der rester af malerier af krigsklædte herrer. Disse skulle oprindelig været malet paa Hennegaards paneler; men da en af ejerne restaurerede alteret, anbragte han disse billeder her paa siderne af alterbordet. En teori, der gaar ud paa, at en af de tre herrer skulle være Wallenstein selv, holder ikke stik, da han ikke har været paa Hennegaard. Men en lokalhistoriker, (lærer **Kappelskov**, Holsted) der har gjort et stort arbejde paa at udforske Henne kirke, er kommet til det resultat, at den ene af herrerne, over hvis billede der staar: Oktavus Piccolomini skulle være en sønnesøns søn af den bekendte humanist Enea Silvio Piccolomini, der senere blev pave Pius II. Oktavus Piccolomini skulle have været en af Wallensteins betroede mænd; men da Wallenstein senere kom i unåde, forstod han i rette tid at svinge om paa kejserens side, og blev nu en af kejserens yndlinge; han endte tilsidst som tysk rigsfyrste. I 1779 gik Hennegaard ud af slægten Staverskovs eje, idet Niels Nielsen, Emdrupholm i Nykirke sogn købte den. Niels Nielsen var ikke adelig, og havde arbejdet sig op fra bunden af. En af Niels Nielsens sønner, der arvede Hennegaard tog navnet Endorf efter sin fødegaard Emdrupholm. Det er en Endorf, der har restaureret alteret i Henne kirke.

I seks dage i 1829 var Hennegaard i statens eje, men blev saa solgt til købmand Rauhe; men staten bevarede forstrandsretten og kirken. I 1862 gik kirken over til selveje.

Lønne sogn, 2242 ha, ved Gødelen, Vesterhavet v Nymindegab, lavtliggende, marsk og anselige klitter, for en stor del dækket af Nyminde plantage. Nymindegab søgt udflugtssted, militærbane og Varde-Nymindegab landevej gn sognet. Byerne L m centralskole fra 1957, Lønnestak m kirke, Nymindegab (250 indb) m kaserne, kro, FDF-lejr, Vesterlund med mh. Flere minkfarme.

Ingen oldtidshøje, sognet overvejende dækket af flyvesand. Præsten **Jens Rusk** brændt for trolddom 1. febr 1611 paa Kærgaard Ting. Paa kirkegaarden mindesten over flygtninge, der i 2. verdenskrig døde i Nymindegablejren.

Ved nedbrydning af Lønne møllegaard efter brand 1964 fandtes 135 mønter under stuehusets gulv, specier og rigsbankdalere. En gaard i Lønnestak blev 1963 flyttet til Frilandsmusæet i Lyngby.

Nymindegab var tidligere et fiskerleje. Nu er der næsten ingen fiskere tilbage, efter at Hvide Sande blev gennemskaaret. Der var store kampe, om Ringkøbing fjord skulle have sit udløb ved Gødelen, Nymindegab, eller ved Hvide Sande. Hvide Sande sejrede. Nu er der bro over fjordens udløb ved Nymindegab. Til gengæld er der rejst hoteller og pensionater. Henne-Lønne er blevet et stærkt søgt badested om sommeren. Der har været planer om at bygge kirke i Nymindegab.

Trafikmæssigt har sognet ligget meget afsides. Henne kirke ligger 5 km vest for Henne station. Nu bane og mange rutebiler.

Nordøst for Nymindegab ligger **Tipperne**, fuglereservat, med store græsarealer og enge i Ringkøbing fjord.

Under den tyske besættelse 1940—45 døjede sognene meget. Der var tæt belægning af tropper i alle hjem, strenge afspærringsbestemmelser, store militære anlæg og landminebælter. Ofte blev hunde eller kreaturer, der rev sig løs, dræbt af landminer eller lemlæstet i de mange pigtraadsspærringer. Langs kysten byggedes betonstillinger og barakker. Tyskerne byggede et stort kasernekompleks ved Nymindegab, nu taget i brug af det danske militær. Her er rejst et grundtv og et KFUM-soldaterhjem.

Paa kirkegaarden mindesten over flygtninge, der døde i Nymindegablejren.

Af den ældre præstehistorie

Henne var alene pastorat, indtil det 1681 fik Lønne som anneks. Lønne havde tidligere været anneks til Lydum (se s 445) fra 1633. Indtil 1633 var Lønne selvstændigt sognekald, men stormflod og sandflugt forarmede Lønne sogn, saa det ikke kunne betale sin egen præst.

Siden 1681 er Henne-L et meget udstrakt pastorat, større end hele Ærø, 22 km langs havet. I **Henne** skal den første lutherske præst have været hr *Oluf Pedersen.* Den næste sp *Jørgen Poulsen* († 1596) har sit navn paa prædikestolen. *Niels Clausen* (1596–1620) efter fulgtes af mag *Anders Andersen Ringkøbing* (1621–23), der flyttede til Varde og døde som biskop i Aalborg, yndet prædikant, Chr. IVs ven.

I **Lønne** var *Jens Hansen Rusk* sp 1580–1611. Han blev brændt for trolddom paa Kærsgaards ting 1. febr 1611. Stedet vises endnu. Der fortælles mange historier om Jens Rusk. F eks at han kom til mølle og indviklede sig i strid med en anden mand (der var kommet først), om hvem der skulle have sit korn først malet. Da den anden fik malet sit korn først, sagde Jens Rusk, at han aldrig skulle komme til at smage brød af det korn, han havde faaet malet. Paa hjemvejen væltede bonden med sit læs og brækkede halsen. En anden gang skal Jens Rusk have sagt om nogle skibe, der laa ud for Blaabjerg, at de inden en time ville ligge paa havets bund. Og det skete. Tingbogen for 1610–11 er desværre borte, men i biskop *Hegelunds* almanakker staar: »23. nov 1610 blev Jens Rusk for trolddom oversoren af kirkenævn.« Han blev dømt til baalet. Hans eneste forbrydelse bestod nok i, at han for at bøde paa sine kummerlige indtægter ogsaa optraadte som naturlæge, solgte sedler med tryllеformularer og brugte medicin af urter, og han var søgt langvejs fra. Hans efterfølger *Oluf Pedersen* flyttede 1633 til Ribe hospital. (Se B Kaae om præsten Jens Rusk i FRA 1956, 62 f, JY saml VII, 1879, 79–83).

Derefter lagdes Lønne til Lydum.

Pastor *Poul Christensen Skads* (1633–65) klagede over sin stilling, embedet var meget ringe. Han efterfulgtes af sin søn, *Chr. Poulsen Henne* (1663–c 81). Pgd brændte 1674. *Knud Mikkelsen Guldager* eller *Ho* (1681–1720), *Mikkel Vibe Vinterberg* (1720–27) er der intet særligt om, men ang mag *Oluf Sandbjerg* († 1734) fortælles om en forargelig strid i H kirke, da S udskældte ejeren af Hennegaard, *P. Endorph,* fordi der ingen ny messehagel var. E paastod, at den gamle var god nok. (W I, 599). *Casper E. H. Drejer* (1734–56) af Femø, havde været skibspræst og blev gift med en dt af P. Endorph, Hennegaard. Brorson skriver 1745: »D holdt katekisation om synde-

faldet og oprejsningen, ungd svarede ulasteligt«. Men Brorson tilføjer: »Dette sogn, især Lønne, har fra alders tid været berygtet, ikke alene for letfærdighed, men endog i særdeleshed for uretfærdighed ved strandsiden (tyveri af strandgods). Da jeg nu foreholdt dem dette i min ydermere forestilling om synde- og naadestanden blev der stor bevægelse og graad blandt gamle og unge, med de aller bevægeligste forsikringer om den sande kristendoms øvelse herefter. Ja, da jeg gik ud af kirken, rakte de mig hænder og lovede det samme igen bevægelig.« (Vis 32). 1751 katekiserede D især om daaben, ungd svarede kun »maadeligt«. Der var kun faa af unge og gamle nærværende. Deres udeblivelse undskyldtes med hoveri og fiskeri. Degnen, hr *Jørgen Hansen,* er flittig og retfærdig, men størsteparten af børnene kan ikke søge hans skole formedelst vejlængden«. (Vis 66). 1755 var D syg, successoren, *A. S. Fibiger* var heller ikke til stede, degnen »viser sand kristelig vandring og utrættelig flid, og ungd svarede vel« (Vis 102). Pastor *Andreas Samsing Fibiger* (1754–64) flyttede til Ø Linnet, senere til Fanefjord, giftede sig med Drejers enke. Ved vis 1760 holdt han en »smuk katekisation over saliggørelsens orden. Ingen forargelse blev der klaget over. Sp holder katekisation hver fredag i de 3 vintermaaneder i kirken. Derfor har han og hans formænd faaet noget »Sjælegiftskorn«. Men i 3 aar havde Hennegaard ikke erlagt denne afgift«. I den katolske tid betaltes der fra nogle gaarde i sognet en bestemt portion korn til præsten, for at han skulle læse messer for de afdøde fra gaardene. Messerne ophørte ved reformationen, men Chr. d 3. udstedte paa Palle Bangs foranledning kongebrev paa, at præsterne i Henne maatte beholde kornet paa betingelse af, at de ville holde nogle nærmere bestemte gudstjenester uden for de normale. – Ved reformationen var der 13 gaarde, som betalte afgiften. – Et kongebrev forældedes aldrig, og saa sent som 1813 betaltes disse afgifter af 17 steder (ejendomme).

I et brev 1759 skriver biskop *Brorson* i anl af, at F søgte andet kald, at B ikke kan nægte, at F (foruden kaldets mærkelige formindskelse ved sandflugt og andre vanskeligheder) maa lide stor besværlighed ved sin rejse til annekset, Lønne, som er fem fjerdingvej gennem store sandbjerge og ofte om vinteren ikke uden helbreds fare . . .« Men først 4 aar senere opnaaede han forflyttelse, skønt biskoppen ansaa hans embedsførelse for upaaklagelig (Vis 318). *Peder Nielsen Wiborg* (1764–82) havde været feltpræst. Fra 1768 foreligger et lille stykke interessant skolehistorie, et brev fra degnen *Gravers Adsersen* til provst Brorson: »Herved giver jeg provsten til kende, at jeg nu i 4 vintre har holdt skole for Lønne mgh og informeret ungd i deres børnelærdom af al min flid, som jeg kan faa attest paa af alle, som har haft børn til undervisning hos mig, ligeledes er jeg beskikket til skoleholder af største lodsejer, velbaarne oberst Trappaud til Lydumgaard med sognepræstens og sognemændenes gode vilje, men febr 1766 viser, at Chr. Borch af Lønne har handlet tværtimod og givet en anden ung person, John Nielsen, at han skulle være skoleholder til trods for hans egen underskrift paa kontrakten, som er oprettet mig og sognemændene imellem, at jeg fortsat skulle nyde omtalte skolehold, saa længe det skete uden klage, og naar jeg ikke længere ville betjene det, skulle det opsiges om Sct Hans dag. Det har jeg ikke gjort, thi jeg kan endnu blive ved. Derfor er det min ringe bøn, at Deres velærværdighed gunstigst vil paaskønne (paatale?) Chr. Borchs utidige behandling . . .«

Søren Johansen Krag (1782–87) af Guldager, blev kun 39 aar gl. Efter 1787 er næsten alle sp forflyttet herfra: *Vitus Bering* (1787–98) til Alslev-H, *S. J. Grundtvig* (1798–1811) til Nr Snede-E, *O. H. Cortsen* (1811–21) til Ansager, *I. H. Wadum* (1822) til Horne-A, *J. C. Fischer* (1824–31) til Hviding, *J. A. S. Borchsenius* (1831–36) til Arrild, *C. L. H. Gulstad* (1836–47) til Døllefjelde-M.

Tiden efter 1847

Der var ganske jævne forhold i det meget afsides beliggende pastorat, ingen særlig vækkelse havde her været. Nøjsom, slidende befolkning, hedder det i indberetningerne, som omtaler de elendige veje og det raa klima. Trods drikkeri og gilder var der ærbødighed for kirken, men ogsaa gammeldags overtro (varsler).

Pastor *Gomme Fr. Brandt* (1847–56) var præstesøn fra Tryggelev-F, og hans hustru var præstedatter, Vilstrup, fra Borris-F. Han var en dygtig og flittig præst. Om pastor *R. L. Riis* (1856–70) se Harlev-F. Pastor *C. U. T. Mielche* (1870–85) havde været missionær i Grønland. Han var n højkirkelig. I hans tid kom *Indre Mission* hertil gn vækkelsen i Ovtrup 1872–73. Gdjr *Chr. Legaard,* Dyreby, kunne omkr 1948 fortælle om et gilde, hvor hans forældre var med, og hvor den unge, nyvakte lærer *Sørensen,* Børsmose, og et par nyvakte var med. De andre gjorde grin med de unge mænds vidnesbyrd, men *Legaards* moder og en anden kvinde blev berørt af de vaktes samtale, og saa begyndte hun at abonnere paa Indre Missionstidende. Det førte til, at hun med sin mand tog til møderne i Ovtrup, og der begyndte lidt røre, kolportører kom og solgte bøger, der blev holdt møder i Dyreby skole, bl a ved *Lars Hansen,* Vildbjerg. Der kom en del til møderne, og efterhaanden var der et lille IMs samfund med Legaards hjem som midtpunkt. Der var ingen særlig vækkelse, men det var mest gammeldags, gudfrygtige mennesker, der sluttede sig til. Naar der var møde i Ovtrup, var der næsten altid en lille flok fra Dyreby med, saa Henne blev som en slags anneks til IM i Ovtrup. *Johannes Malle* og hans svoger, *Therkil Christensen* fra Ovtrup, kom tit til Henne og besøgte vennerne, ledede samtalemøder eller holdt offentligt møde. *Johs. Malle* havde et lille hefte med aandelige sange. Og dem sang man gerne. Blandt de troende var en velstaaende familie paa Filsø ø, hvor den eneste søn var gift med en troende lærerinde fra Holmslands klit, en begavet og dygtig kvinde. Hun begyndte en søndagsskole, hvor børnene sad paa bænke foran, mens forældrene sad bagved. Naar børnene var gaaet, blev forældrene tilbage til samtale. I fastetiden ordnedes møder om onsdagen paa Filsø ø. Der var god tilslutning, og flere blev vakt. Men der

kom nogen splittelse. Sidst i 1860erne var Hennegaard blevet købt af brødrene *Andreas* og *Christian Nissen* fra Lysholm i Sønderjylland. De var vakt gn IM, og kolportører holdt møder paa Hennegaard (bl a *Jul. Dahlstrøm).* Saa blev de grebet af Luthersk Missionsforening (Bornholmerne), der fik et fast hjem paa Hennegaard. *Chr. Møller* og LT mfs talere kom her tit, flere unge blev omvendt, og da brødrene *Nissen* 1881 solgte Hennegaard til to brødre, der havde tjent paa gaarden og var ivrige for Lt mf, blev Hennegaard samlingssted for Lt mf i sydsognet. *Andreas Nissen* købte en cikoriefabrik og blev senere kendt som grundlægger af Missionshotellet i Løngangsstræde, Kbhvn. Han nød megen agtelse i Henne, holdt mange møder og vandt folk ved sin vindende personlighed og stemningsfyldte tale. Han blev *Vilhelm Becks* ven. Men de gamle i Dyreby følte spaltningen som en sorg. Man bevarede broderkærligheden og den gensidige respekt trods meningsforskellene, men i begyndelsen var det lidt svært. (J. Andreassen i IM tid 1948, s 148).

Pastor *O. V. Engelsen* (1885–93) huskes især for sit store arbejde for at faa den forfaldne kirke i Lønne fornyet. Han var uden partipræg, men kølig over for IM, en ivrig og nidkær præst, flittig til besøg, holdt møder i pgd, konservativ, holdt paa embedets værdighed, hans hustru var et meget værdifuldt menneske, tillige blomsterven. E var meget historisk interesseret og dyrkede især præstehistorie. Ogsaa Sønderjylland havde hans hjerte (se her IV, 67). I hans tid fik IM indpas i *Lønne,* hvor IMs historie kan føres tilbage til 1887. I Lønne boede *Ole Pedersen,* som var et søgende menneske. Hans søster var gift med *Chr. Nissen* paa Hennegaard, og der var Ole kommet tit til møde. Sammen med en troende sømand, kpt *Peder Larsen,* der underfuldt var blevet reddet fra forlis, begyndte han at holde møder i Lønne 1887 med *Johs. Malle* og senere med *Anton Vesterager* (lærer i Vorgod) som talere. Møderne blev holdt i *Peder Larsens* hjem. Pastor *Engelsen* synes ikke at have haft noget med dem at gøre. *P. Larsen* begyndte en søndagsskole, først i Lønne, senere i Nymindegab, hvor han blev hjulpet af et udmærket ægtepar, *Carl* og *Mathea Nielsen,* samt *Elise Pedersen,* hvis mand var druknet paa havet, og *Birthe Jensen.* Det er bemærkelsesværdigt, at man i Lønne har et hus til møderne, som kaldes »*Søndagsskolen*« (ikke mh). Tanken om at bygge dette hus kom fra en maskinmester *Buch,* der var interesseret i Lønne. Han skrev et opraab i IMtidende, og der indkom 1500 kr. En grund blev skænket, og huset blev indviet omkr 1904 og tilskødet IM. Her blev holdt mange møder, især ved guldsmed *Erlandsen,* Esbjerg, missionærerne *Johs. Malle* og *Søren Beck.* Tiden omkr 1900 omtales som en »rig vaartid« i Lønne (IM tid 1952, s 201).

Pastor *M. Plesner* (1893–1903) havde nok sine bedste præsteaar her, men klimaet tvang ham til at flytte. Han og hans hustru kom i god kontakt med bef, kirkegangen havde været jævnt god i Engelsens tid, nu voksede den, og den store Henne kirke var godt fyldt; naar eftermiddagsgudstjenesten var forbi, fulgte mange (flere havde 10–12 km til kirke) ind i præstegaarden, hvor kaffebordene ventede. P færdedes flittigt ude i det store pastorat, var ikke partimand, ville være præst for alle i sognet, støttede ogsaa IM, en rolig og solid præsteskikkelse af gammel præsteslægt (fra Glud-H).

I disse aar begyndte pastor *Moos,* Nr Nebel, at holde folkeligt-kirkelige møder paa Blaabjerg med præster og højskolefolk som talere. Der kom 500 til 2000. Møderne fortsattes senere (se s 447). Ogsaa Indre Mission har holdt store møder her.

Pastor *F. S. Bendix* (1903–12) har hertil og i Ribe st aarb 1942–43, 61 f udførligt fortalt om sin præstetid i Henne-L. »Han startede som IMs præst her, blev senere KC. Han havde i forvejen faaet besked om den lille, daarlige præstegaard (som trods alle skrøbeligheder var hyggelig og god for en lille familie), om den sandede have og de lange, daarlige veje. Han kom fra bakker og skove, her var fladt, vide udsigter over Filsø, heder og store plantager. (Nu er der bedre veje og nemt at komme rundt pr bil). Den gang var det besværligt. Den gang var der faktisk ingen sommergæster, bortset fra Nymindegab og de mange jægere ved Filsø. Der var 5 skoler, hvor B holdt bibellæsninger. Den store *Blaabjerg plantage* delte pastoratet i to dele. B tog ogsaa ud i foredrags- og ungdomsforeninger, og det var ikke altid lystture. Kirkegangen var god, faktisk alle kom i kirke, ogsaa de unge, bibellæsningerne og foredragene var godt besøgt. Der var stor hørelyst, men præsten maatte tage verdsligheden, drikkeriet og kortspillet under behandling fra prædikestolen. I en beretning til biskop *Koch* skrev han: »Det er vanskeligt for evangeliet at konkurrere med kortene«. Der skete dog en forbedring. I hjemmene var præstens altid velkomne. B kaldet aarene i Henne »et af de lykkeligste afsnit i vort liv«.

Forsamlingshuset i *Stausø,* sognets midtpunkt, var i miserabel forfatning, manglerne blev afhjulpet. Her holdt B ungdomsmøder. Om sommeren ungdomsmøder i pgdhaven. De unge kom gerne. Det ny fh ved stationen var hyggeligere. Det blev ogsaa brugt til møder. IM holdt sine offentlige møder der. Lønne kirke var nedrevet, da B kom hertil, den ny blev indviet advent 1904.

Hvad partivæsen angik, var de fleste u p. De kom baade til grundtvigske og IM møder og havde liden interesse for forskellene. Der var enkelte afgjorte IMs folk, en enkelt nærmest grundtvigsk, men kævl i den retning var der intet af, og alle mødtes i kirken. Der var et større parti »Bornholmere«, men de stod ikke i opposition til præsten, kom i kirken, »selv om de havde deres egne profeter, der holdt møder i fh ved stationen«. Om sommeren var der to store møder i Blaabjerg plantage, et missionmøde, ledet af missionæren i Outrup, et grundtvigst møde, ledet af sp i Nr Nebel. Pastor B indledede ved begge møder. Det var som regel de samme, der kom til begge møder. »De grundtvigske møder var mest med historiske eller folkelige foredrag, hvorfor jeg trak mig tilbage«, skriver B. De grundtvigske møder holdt for øvrigt op. Paa Blaabjerg kunne der samles over 1000 menn til møde. Den største begivenhed var kong Fr. VIII og dronning

Louises besøg paa Blaabjerg en augustdag 1908. Der var rejst en pavillon paa festpladsen, rigsdagsmanden talte for kongeparret, pastor B for kongens børn. Der var masser af mennesker, og »alle skræddere i flere miles omkreds var helt værkbrudne af at sy diplomatfrakker«. Kongebesøget varede kun faa timer. Saa tog de til Varde.

Blandt *lægfolk* nævner pastor Bendix en række (fra de aar han var her): Lærer *Jensen* († ?), Dyreby, dygtig lærer, hæmmet af en sygdom, der hindrede ham i at gaa, en haardt prøvet mand, hvis religionstimer var meget værdifulde. Han efterfulgtes af lærer *Pedersen* (senere Lydum).

I Kirkeby, hvor kirke og pgd laa, nord for Filsø, blev der bygget ny skole. Lærer *Rølle* († ?) var af den gamle skole, helt indlevet med bef, havde været lærer for mange i sognet, meget musikalsk, han efterfulgtes af den dygtige lærer *Møller*.

I Klinting skole, østligt i sognet, var lærer *Thomsen* († ?), ivrig vegetarianer, afholdsmand. Ved eksaminer serveredes en storslaaet vegetarmiddag. Han var flittig, baade til at indbinde bøger og udstoppe fugle. Menighedsraadet vedligeholder hans grav som tak for hans arbejde i sognet. Ogsaa lærer *Rasmussen,* Lønne, var ivrig afholdsmand, en mand med orden i sin skole, med bestemte meninger, præstens gode støtte. Han flyttede til Ovtrup. Efter ham kom lærer *Bloch* (senere Ølgod), en frisk mand, med mange interesser, men svag af helbred. Han opponerede mod kortspillet og den vidtstrakte selskabelighed. Det syntes folk ikke om. Hans eftermand, *Vinten,* havde været sømand, en mand man kunne stole paa i alt. Han havde et udmærket tag paa børnene. I Lønneklit mod nord ved Nymindegab var den ueksaminerede lærer *Frandsen* i mange aar, gammeldags gæstfrihed, et hjem skinnende af properhed, en lærer, som med stor alvor tog sig af sin gerning.

Der var mange personligheder i pastoratet. Paa Hennegaard boede enkefru *Nissen* (Chr. Nissens enke), familien var Lt mf, og præstens var indbudt til møderne paa gaarden og i haven. Forpagterens af fiskeriet i Filsø *(Damgaards)* boede ensomt ude ved kanalen, justruen var djærv og dygtig. Ude ved havet var redningsmandskabet. Ofte drev strandvaskere i land. I Henne kirketaarn stod altid 3 kister, beregnet til ilanddrevne lig. Staunsø var H sogns midtpunkt, med købmand, mølle, mejeri, fh. Mejeribestyrer *N. E. Lykke* var en aandeligt interesseret mand, fmd for foredragsforeningen, trofaste kirkegængere. De to, der hed *Martin Haar,* vist farbroder og brodersøn, var ogsaa aandeligt interesserede, den gamle var en hædersmand, anset i sognet, i menighedsraadet, en søn havde været oppasser for prins *Valdemar* paa »Valkyrien«. Den yngre *Martin Haar* kom meget blandt de unge i fh, ivrig i debatter om aandelige spm. Hans søster var gift med *H. P. Thing* i Henneberg, mod øst, et udmærket hjem, hvor aandelige spm var fremtrædende. Mod syd boede familien *Legaard,* en af de faa familier, der virkeligt sluttede sig til IM. Trofaste i kirke og mod præstens. Sønnen *Kr. Legaard* var i mange aar sogneraadsfmd, meget agtet. Plantøren i Hovstrup, nord for Blaabjerg plantage, paa vejen til Lønne, *Brüel,* og hans hustru (søster til den papirhdlr *Petersen,* Kbhvn, som stiftede »Købmandshvile«) var ikke helt almindelige. Hun var selvstændig, begavet, kæmpede med aaben pande, havde ogsaa sine egne meninger i kristelig henseende. Han var en stilfærdig mand, der ikke gjorde nogen røverkule af sit hjerte. Han kunne have forbløffende meninger, var en stor børneven, kom meget i pgd. I Lønnestak ved Lønne kirke var de 3 brødre *Høy* stoute fiskere, urokkeligt rolige over for livets foreteelser, grundfæstet hæderlige, prægtige vestjyder. Kvinderne i den familie var grundstammen i den ØM kreds, som fru *Bendix* dannede i Lønne (hun fik 25 aar efter en hilsen med alle medlemmers underskrift). Ogsaa i Henne var der en ØM kreds. *Marius Nielsen,* Lønne Møllegaard, var fmd for kirkebyggekomiteen i Lønne, en oplyst og belæst mand, forstod at ramme hovedet paa sømmet. Han flyttede til Skive. I Lønne klint ved Nymindegab boede *Karl Ovtrups,* afgjort IM, stilfærdige mennesker, der i sandhed søgte at leve efter Bibelens ord. Ude ved havet boede fiskerne, f eks den gamle *Anders Pedersen* med den store klogskab og livserfaring, og som aldrig lagde skjul paa sin alvorlige kristentro. Kroejer *Jens Lassen* (Christensen) og kbmd *Sillasen,* Nymindegab, var ogsaa trofaste kristne og kirkegængere, saare gæstfri. Om sommeren var der en del badegæster i Nymindegab, skriver pastor *Bendix,* bl a prof *J. P. Bang.* Den bedste derude var maaske det gamle landpostbud, *Kræn Peisen,* et meget finttænkende menneske og grænseløst tjenstvillig. Han var villig til at besørge alle mulige ærinder i Nr Nebel. Han gik paa sin fod frem og tilbage, havde altid en snadde i munden, saa man kunne følge hans rute ved de afrevne tændstikker . . .

Det var en prægtig befolkning, ret isoleret, indtil banen og de mange turister og badegæster fandt herud, med respekt for kirke og skole, gammel gudsfrygt prægede tænkemaaden . . .«

Pastor *O. L. Olesen* (1912–20) støttede IM, men var ikke særlig retningspræget. Lønne missionshus indviedes 2. sept 1914 af pastor *C. C. Bach,* Holmsland. Pastor *J. H. Mølgaard* (1921–23) flyttede hurtigt, han var grundtvigsk, ikke nogen betydelig prædikant. De flg præster har været grundtvigske. Efter Mølgaards forflyttelse stod embedet ledigt i lang tid uden ansøgere, og efter anbefaling af pastor *Andersen,* Lunde, opfordrede menighedsraadet pastor *R. H. Ravn,* USA, til at overtage embedet, hvilket han gjorde. De havde tre voksne børn i USA. Pastor *Ravn* virkede her 1924–28 og interesserede sig stærkt for sogneboernes kristelige indstilling, og hans mange uanmeldte husbesøg var velset. Han havde paa disse sædvanligvis altervin og -brød med. Pastor *K. A. Sandager* (1928–37), pastor *H. Dons Christensen* (1938–42), der senere blev biskop i Ribe, pastor *K. Kold Jensen* (1942–51), pastor *Troels Nissen* (1951–62) og fra 1963: pastor *E. Værge.*

De kirkelige forhold betegnes som jævne, men vanskelige p gr a store afstande, daarlige veje, spredt bebyggelse. Der er smaa IM smf, 2 fh, en ret stor grundtvigsk kreds, foredragsf

2 fh, en ret stor grundtvigsk kreds, foredragsf, tipræg. Befolkningen har modtaget paavirkning fra forskelligt hold, mødes venligt og fordrageligt i kirke og til familiefester, enhver har lov til at have sit syn. Saadan ser man paa det. I Lønne er en god ØM kreds, stiftet af pastorinde Bendix.

Fra de senere aar nævnes bl a følgende lægfolk:

Gdjr *Alfred M. Martinsen* (* 94) H, virksom i Lt Mf. tømrer *S. Kjær. Gdjr L. Pedersen,* Hovstrup. Gdjr *Thorvald Christensen,* H. Vejmand *Hans Jensen, Ole Pedersen,* en anset mand, begavet og dygtig landmand.

Ledere i IM: Gdjr *J. A. Brink,* H, gdjr *Ditlev Nielsen,* gdjr *C. Nielsen,* Vesterlund.

Fmd for Lt Mf er gdjr *Villy Christensen,* Søvængegaard, H, kæmner *Anton Sørensen* er fmd H menighedsraad, hmd *Richard Poulsen,* i Lønne.

Skolen: Foruden forannævnte: Førstelærer *J. J. Johannesen* (* 90), lærer i Lønneklint 20, fmd feriehjemmet, børnebogssamlingen, i menighedsraadet.

I Dyreby skole efterfulgtes lærer *N. O. M. Pedersen* af den ældre lærer Jensens søn *Bagger Jensen.* Han havde en meget levende fremstillingsevne. Nu førstelærer *Fogh.*

I Kirkeby skole, som nu er nedrevet, efterfulgtes lærer Møller af lærer *Kappelskov,* der havde været i USA. En samvittighedsfuld og energisk lærer. Han arbejdede meget med lokalhistorie; Henne kirke var hans hjertebarn, og han ved mere om Henne kirkes historie end nogen anden. Han har skrevet meget op, som man maa haabe, at han faar udgivet i bogform. Kirkeby skole og Klinting skole er nu nedlagt, og i stedet er bygget den større skole i Stavsø med lærer *Birkholm-Clausen* som leder. I Lønne sogn er ogsaa de to gamle skoler nedlagt og en ny bygget med lærer *Kruse Madsen* som leder.

Lærer *Guldvang* (* 78), lærer i Lønne 22, fmd menighedsraadet, har skrevet en bog om Hennegaard. En gammel lærer, der har virket i Faaborg ved Varde, *Torben Klinting* er født i Klinting og har skrevet flere bøger om sin barndomsegn; se ndf. Lærer *Rasmussen,* Lønne, var en dygtig lærer, flyttet til Ovtrup. Lærer *Bloch,* der flyttede til sit fødesogn, Ølgod, ivrig for afholdssagen. Lærer *Vinten* var højt skattet, flyttede til Augustenborg, men tilbragte sit otium i Nymindegab.

Lærer, c theol *S. Lønneth,* der nu bor Henne Strand, er kyndig lokalhistoriker, og har leveret stof hertil.

1921 oplyses: Kkg 10–12 pct, rigtig gode aandelige forhold, 2 fh, (mange møder), mh i L, en del IM, nogle Lt Mf, som er kirkesøgende, de fleste u p. Flink og elskværdig befolkning. 1931: Kkg 12 og 15 pct, velvilje, 2 IM smf, 2 gr ungdomsf, Lt Mf, DMS, ØM kredse. 1943: Kkg 6 og 12 pct, gode forhold, men store afstande, DdU (150), IM, Lt Mf. 1950: Kkg 3 pct, jævne forhold, DdU, (100), IM, Gr, Lt Mf. 1958: Kkg 5 pct, jævne, 2 IM smf (40 og 30), foredragsf (70), DdU (50), Lt Mf, flertallet u p. 1963: Kkg 5 pct, som 1958. 1967: Kkg 4 pct, se iøvr ovf.

Henne kirke (Sct Nicolaus) paa et rundt højdeplateau nær plantager, nord for Filsø. 5 km fra havet, ucentralt beliggende, er meget smuk. Den vestlige del af koret og de østlige 2/3 af skibet er romanske, af granitkvadre paa skraasokkel. Begge døre her er bevaret, syddøren i brug, desuden ses 3 romanske vinduer, alle tilmuret. Kvader med udhugget figur i skibets sydmur. Fra den ældste tid er ogsaa korbuens romanske kragsten med arkademotiver. Koret er forlænget i senromansk tid mod øst, tredobbelt vindue i korgavlen. Skibet er senere udvidet mod vest, 2 hvælvinger i koret, én i skibets østdel, medens den vestlige del har bjælkeloft. Samtidigt taarn med sadeltag (har vist haft kamgavle) med hvælvet taarnrum, vaabenhus mod syd. Blytag, taarnet hvidkalket. Kirkens inventar er rigt. Altertavlen er et gotisk alterskab, som ca 1600 er indføjet i en renæssanceramme. I midten en gruppe af treenigheden, flankeret af Maria med barnet, Sct Nicolaus, og apostlene paa fløjene. Tavlen er stafferet 1725 ved Hennegaards ejer, Peder N. Endorf. Senere staffering er fjernet 1922, da kirkens øvrige træværk paany fik de gl farver. Desuden to katolske sidealtertavler fra ca 1500. Den ene, med Maria med barnet, staar paa sit oprind alterbord af granitkvadre i skibets NØ hjørne. Den anden, Sct Nicolai, hænger paa væggen mod nord. Unggotisk krucifixgruppe paa korets nordvæg. Romansk granitfont. Ejendommelig tidlig renæssanceprædikestol, slank, prismeformet, udskaarne felter, indfattet af baluster stave, fra 1573, skænket af Hartvig Staverskov til Hennegaard, lidt yngre himmel fra 1625. I koret rester af en herskabsstol fra 1587, det øvrige stolværk er samtidigt, med smukke, vel bevarede gavle, (som i Ovtrup). Mod vest et herskabspulpitur med stærkt udbygget, mangekantet karnap fra ca 1700, med samtidige apostelmalerier, nu orgelpulpitur. Ml skib og vaabenhus en smuk, jernbundet egetræsdørfløj. Kirkeskib. Klokke fra 1444 med minuskelindskrift. Series pastorum (i 3 dele). Kirken er restaur 1932, da der aabnedes en ny hovedindgang i taarnet, og taarnrummet blev forhal. 1958 blev skibets bjælkeloft restaureret. 250 sd. Orgel.

Mack JG 299, 323, Uldall: Kirkekl, 293 Mack. D 166, 407.

Lønne kirke, sydligt i sognet, ved landevejen, er indviet 4. dec 1904 (arkitekt Magdahl-Nielsen), hvidkalket, af mursten i korsform med rund apsis (her rundbuevindue i firkløverform). Taarn mod vest med sadeltag, vaabenhus i taarnrummet. Profileret granitsokkel, fra den gl kirke, hvorfra ogsaa stammer en del tufstensornamenter i gavle, paa apsisgesimsen og taarndørens indfatning. Overhvælvet. Altertavlen har rester af den gl kirkes alterskab fra ca 1500 med udskaarne relieffer (bl a de hl 3 konger, Maria Magdalene, helgener). Alterskabet var tidligere indfattet i en større tavle fra ca 1600, hvis snitværk nu er anvendt i alterpanelet. Kirkeskib fra ca 1880. Romansk granitfont fra den gl kirke. Prismeformet prædikestol med akantussnit i felterne fra ca 1582. 180 sd, nyt orgel, delvis anskaffet for penge, som indkom ved en koncert, hvor Carl Nielsen deltog.

Den gamle kirke laa ca 600 m syd for den nuv kirke, var en tarvelig, lille romansk bygning, indviet til Sct. Nicolai, opført af flade havsten og rullesten og lidt tuf (f eks i den runde korbue). Mod øst granitsokkel med skraakant. Det romanske kor blev brudt ned ca 1749, og et vaabenhus opførtes mod syd. 1748 ansøgte kirkeejeren, borgmester Johs. Krag om at maatte nedtage 5 fag af kirken, da den var blevet for stor til folketallet efter sandflugt. Omkr 1900 var kirken saa forfalden, at man besluttede at nedbryde den og opføre en ny kirke (byggesum: 19.000 kr).

Ribe aarb 1956—59, 361 Architekten, VII, 53—57.

Folketal: 1850: 842 og 243, 1901: 972 og 485, 1925: 1069 og 477. 1965: 1108 og 617.

Altergæster: 1919: Ialt 790, 1926: 500 og 300, 1938 360 og 150, 1947: 413 og 86.

Menighedsraad: 1922: 10 n gr, 2 IM, 1 Lt mf, 1934: 13 ubestemmelige, 1945: 8 gr, 3 IM, 1 Lt mf, 1 u p, 1957: 9 n gr, 4 IM. 1961: do, 1965: 8 n gr, 5 IM.

Sognepræst

Indt 1857: a) 95 rug, 84 byg, 10 havre b) 3 byg, fisketiende (usikker), c) 12 lpd ost, 9 lpd smør, 65 sn æg d) 290 rdl e) 40 ager, 18 eng, 60 hede, pgd fra 1815, nær Filsø, firlænget, brøstfældig, 18 fag

stuehus. 1870: Regul: 1766 kr, netto: 3530 kr. 1913: 2. kl, 1946: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd fra 1925.

21. 28. dec 1847–9. maj 56 (ord kat Ringkøbing-R 12. marts 41): **G. F. Brandt,** fl t Storring-S-G, se der.

22. 11. juli 1856–18. juni 70 (hjpr Oure-V 14. okt 47): **R. L. Riis,** fl t Harlev-F, se der.

23. 24. sept 1870–11. marts 85 (miss Umanak, Grønland 58–67, hjpr flere steder, sidst i Aarhus): **C. U. T. Mielche,** fl t Hvorslev-G, se der.

24. 6. nov 1885–17. marts 93 (ord kat Trinitatis k, Kbhvn 16. feb 83): **O. V. Engelsen,** fl t Hammelev-E, se Errindlev-O.

25. 2. juni 1893–29. okt 1903 (hjpr Nr Aaby-I 17. jan 90): **M. Plesner,** fl t Buderup-G, se der.

26. 19. dec 1903–26. juni 12: **F. S. Bendix** fl t Astrup-T, se sp Skive-R.

27. 12. okt 1912–2. dec 20 (hjpr Sulsted-A 2. febr 10): **O. L. Olesen,** fl t Højen-J, se der.

28. 19. april 1921–4. jan 23 (sp Hjerk-H 27 april 16): **J. H. Mølgaard,** fl t Fejø, se der.

29. 30. aug 1924–9. juni 28 (dsk præst USA 92–24): **Rasmus Hansen Ravn,** * 20. marts 66 Baarse. Faderen: Vejmand Hans Jensen R, paa Brøderup højskole, rejste til USA omkr 1888, teol eksamen West Denm, Wisc, USA 92, præst flere steder i USA, † 9. juni 28. ~ Dorthea Ravn, † 35.

Skildring af pastor R ved H. Torbøl i FRA, 1929, se ovf.

30. 21. sept 1928–2. nov 37: **C. A. Sandager,** fl t Kallehave, se der.

31. 8. marts 1938–1. juni 42: **H. Dons Christensen,** fl t valgm Askov, se biskopper, Ribe.

32. 28. sept 1942–16. juni 51: **K. Kold Jensen,** fl t Tørring-Hammer (nu Grevinge).

33. 11. okt 1951–23. nov 62: **Hans Troels Nissen,** * 4. maj 21 Nordborg. Forældre: Gdjr Jens N og Sigrid Jensen. Stud Sønderborg 40, c 48-2 (h-66), realskolel Nordby, Fanø 49, fængselslærer Søbysøgaard, Fyn 51, afsk 23. nov 62. Dansk præst Husum, Sydslesvig (under DKU) 1. dec 62. ~ 15. okt 49 Ruth Kristensen, * 24. jan 29 Vejgaard v Aalborg. Forældre: Overportør Jens K og Anine Kirstine Svendsen.

BM Studenterkredsen 42—43, fmd Nr Nebel og omegns grænsef t 62.

34. 8. aug 1963 (kkp Hammel-S-V 14. nov 46, rkp 61): **Ejlif Værge,** * 5. jan 11 Tyregod. Forældre: Lærer Karl Vilhelm Pedersen V og Eli Kristensen. Stud Rønde 31, c 38-l (h_2). Medhj Filadelfia, hjpr Knudsker – rkp Rønne 40, kst sp Anholt 41, hjpr Tamdrup 42, do Randers, Galten-V, Holme-T. ~ 25. nov 41 Mariane Emilie Elmholdt, * 2. maj 15 Vorgod. Forældre: Gdjr Julius E og Ane Dorthea Jespersen. Broder: Seminarielektor, Jelling (fh sp Nr Næraa-B), søster ~ Heinsen, Nr Næraa-B.

Litt: Torben Klinting, Vestjyske skildringer, 1925, do: Fiskerne ved Nymindegab 1927, do: Under Blaabjerg, 1928, do: Fra Jyllands vestkyst 1931. H. K. Kristensen: Nogle fund i H kirke, FRA 1932, Iver Iversen: Nymindegab, klitterne og landet der, Danmark, ill kalender 1892, 121—40. A. C. Jensen-Haarup, Henne, en Vesterhavstur, Naturen og mennesket II, 1889, 97—103, Kirke og sogn, 1954, 527 f. H. K. Kristensen: Hvornaar havde Filsø størst Udbredelse? FRA 1939, 176—80, Poul Jespersen: Lidt om Filsøs Naturværdier, Dsk Naturfredn 1940, 71—74, H. K. Kristensen: Om gamle jyske Fiskerlejer fra Nymindegab til Husum, 1965. J. Kinch: Jy saml VII, 79—83. Aug. Fr. Schmidt: Fiskerlaug og fiskergilder, 1945.

AAL

(Med filialkirke i Børsmose)

Aal sogn, 9886 ha, meget vidtstrakt, herredets største sogn, langs Vesterhavet og Ho bugt, sognet falder naturligt i to dele: Østsognet og Vestsognet. Mod øst Varde bakkeøs ret jævne, sandmuldede terræn (Tinghøje 31 m). Men størstedelen af sognet optages af smaakuperet flyvesandsterræn. Vestkysten er lige, med bred sand-forstrand, inden for denne et bredt bælte med ret høje klitter, inden for dette igen et bælte med lavere, til dels opdyrket terræn, her ligger Langsø (44 ha) og store moser, der afvandes gn Langsø kanal. Øst herfor et stort omraade, dels med klitter, dels med store plantager og en del hede. Gode marskenge ved Ho bugt. Byerne: I Østsognet fra nord til syd: Jegum (der har hørt til Janderup), Troldholm, Vrøgum (bymæssig bebyggelse, 300 indb), med skole, hotel, jernbanest, plantørbolig, Borre. *Oksbøl* ca 1500 indb) med folke- og realskole (opf 1952, 63), ungdomsskole (opr 1960), bibl i den gl skole (opr 1812 som Det Hesselmedske Bibl, reorganiseret 1918, c 5000 bd), mh fra 1894, KFUM-soldaterhjem opf paa det tidl forsamlingshus' grund, kommunekontor, politistation, alderdomshjem udv 68, børnehjemmet Samuelsgaarden, 60 pl, drives af Samuels mgh, Kbhvn, idrætshal fra 1943, stadion, biograf, overklitfogedbolig, flere hoteller, jernbane- og rutebilst, artilleriets kampvognsskole i tidl flygtningelejr, se ndf, Aal kirke nord for byen, Billumvad, Hesselmed (hvilehjem), Sønderbøl, Markskel, Skødstrup. I Vestsognet: Kærgaard med plantørbolig (tæt sydfor ligger de ejendommelige løvklitter), Børsmose, Grærup, og mellem disse sidste ligger Børsmose kirke.

Der er 39 fredede høje samt 8 tuegrave i Aal klitplantage. 40 høje er sløjfet. Nogle jernalderbopladser.

Den gl Hg **Hesselmed** blev udstykket 1809 og 1921, har gn mange aar spillet en rolle i sognets historie. Gaarden havde 1845 23 td hartk, ejedes 1845 af **J. V. Stockholm** († 91), der var ivrig for klitplantningen. 1873 overtoges gaarden af svigersønnen **J. S. Windfeld,** 1898 af dennes søn, **Jens V. S. Windfeld** († 31), der 1921 solgte gaarden til Ribe amts udstykningsforening. Fru W der 34 blev gift med **Chr. Nissen,** beholdt hovedbygn med have og plantage, ligger i et engdrag paa ødelagt voldsted. Over de lave bygninger to store linde. Paa gaarden et kuriøst digt paa en trætavle til minde om brand 1745. Nu er den hvilehjem. H bibl vist landets ældste sognebibl.

Den sydlige del af **Filsø** hører til Aal sogn. Filsø avlsgaard (se Henne-L) ligger i Aal sogn. Hesselmed hospital fra 1802 ved Aal kirke (2 pl) blev revet ned 1960. Jegum gaard har været hg. Uden for Grærup skal have ligget en landsby, Tudal, der blev ødelagt ved sandflugt. Ved Borreby skal der have været en borg.

Kærgaard birk (Aal, Ho-Oksby og Lønne sogne) blev 1688 lagt til V Horne herred.

De store plantager præger store dele af sognet: Kærgaard klitplantage, 1411 ha, lige ved havet, anlagt 1895, Vrøgum plantage, 881 ha, fra 1889. Præstesø plantage, 120 ha, fra 1896, Aal klitplantage, 856 ha, fra 1888, dele af Vejrs klitplantage.

1943—48 var der en stor **flygtningelejr** ved Oksbøl, der rummede 38.000 men; paa lejrens kirkegaard er der 2500 grave. En del af barakbygningerne bruges nu af artilleriets kampvognsskole, der har øvelsesterræn paa Karlsmærsk hede (se ndf).

Pastor Edv. **Eller** (Varde), der har været valgmenighedspræst i Aal, skriver:

»Fra en kystlinje langs Vesterhavet paa 8—9 km længde strækker Aal sogn sig som en lidt skæv firkant over 12 km ind i landet mellem Henne mod nord og Ho-Oxby mod syd over mod øst-grænsen mod Janderup og Billum. Fra syd til nord — hvor Grærup, Børsmose og Kjærgaard ligger, har der nok strakt sig en havarm, hvis rester er nogle søer — Langsø mellem Grærup og Børsmose (der ser man klart den gl høje kystlinje) og den store, nu næsten udtørrede Fil-sø. Hele dalstrøget er nu ager og eng, men indenfor begynder klitterne igen og naar hist og her mange km østpaa. Da skovene forsvandt, led sognet meget af sand-flugt.

Havet skal have taget meget land vestude. Om der har ligget et helt sogn vest for Aal sogn, er vel uvist, men saaledes siges der. Ved Kærgaard ligger der et ejendommeligt levn af de gamle skove, nemlig det, man kalder løv-klitterne. Det er rester af vældige egeskove, der groede op i muldrig jord, men sandede til. De seje ege gav dog ikke tabt, men med rødder dybt i mulden gror dette ege-krat stadig frodigt — tilsyneladende lige op af det hvide strandsand.

De vestlige bebyggelser er skilt fra det østre sogn ved store heder — Grærup, Sølager (udt: Sælager) og Vester Vrøgum heder, der nu delvis er tilplantet, og en mængde smaasøer sam Faare-sø, Præstesø, Barn-sø m fl, og i ældre tid isolerede dette vestersognet meget. Langt ind i dette århundrede var folke-præget her mere gammeldags end østpaa. Her kunne man endnu 1915—16 blive stillet overfor sødsuppe med svedsker (byggrynssuppe) som festret ved bryllupper, og bohavet i huse og gaarde var ikke paavirket af købstads-stil. Her var ogsaa lyngveje lettere at færdes paa med hest og vogn end sandvejene, men umulige for cykler, der fik lyng i hjulene, eller biler, der hvirvlede lyngen væk.

Befolkningen var landbrugere som nu, men saa at sige alle fiskede, og det var almindeligt, at de unge gik til søs straks efter konfirmationen. I den nøjsomme og hæderlige befolknings næring spillede strandings-gods en ikke ringe rolle, og man har haft ondt ved at lære, at det skulle være galt at bruge nogle gode planker, man fandt paa stranden, til at stande et hældende hus med.

Vestersognet fik i 1902 sin egen kirke i Børsmose.

Sognets tyngdepunkt har sikkert altid været den østlige del. Her ligger den gamle **Aal kirke**. Tidligere laa formodentlig gudehovet samme sted. Tæt nord for ligger Bavnhøj og østfor Borre og Tinghøje. Her var sognets hjerte. Mærkeligt nok er der ikke nogen bebyggelse, der hedder Aal. Navnets betydning er omstridt. Nogle siger, det betyder et smalt engdrag langs et vandløb, andre — mere poetisk — at det betyder helligdom. Sognet har givet navn til den kendte norske slægt Aall, der stammer herfra.

De største bebyggelser er **Oksbøl** og **Vrøgum**, stationsbyer ved Varde—Nr Nebel-banen. Nordligst har vi Troldholm og Jegum, det sidste er først 1950 lagt til Aal, idet distriktet før hørte til Janderup sogn, men efter at Filsøs udtørring er begyndt at gøre sig gældende, har det naturligt sluttet sig til Aal — syd i sognet, ned mod Ho-bugtens frodige enge, ligger Skødstrup, Sønderbøl og Broeng, og endelig længst mod øst Billumvad. Paa de kanter finder man ogsaa sognets eneste herregaard, Hesselmed, hvis jorder er udstykket i dette aarhundrede.

Præstegaarden ligger 1,5 km vest for kirken, meget smukt med have ned til Præstesøen. Gaarden var trefløjet — tidl firfløjet — og bygget i adskillige tempi. En egebjælke over hoveddøren bærer aarstallet 1688. Ny pgd 1956.

Som alle afsides liggende egne var Aal sogn ret gammeldags. Det hjalp, da der i 1875 kom jernbane til Varde, og banen Varde—Nr Nebel, der blev aabnet 1903, gjorde forbindelsen med omverdenen endnu mere levende. I de senere aar en del badeliv. Oksbøl by er blevet indkøbscenter for badegæster.

Den vestjyske folketype er tit nok skildret, men er de, der bor her i Aal sogn ikke mere udprægede, mere vaagne, mere stejle end de fleste andre? Man kan synes, man færdes blandt en flok af de gamle vikinger. Et herligt, fribaaret folkefærd. Maaske sognets kirkelige kampe gennem flere aartier selvstændiggjorde mange. Hvem ved! Nu synes kanterne at være under afslibning.

Militæret kom til at betyde meget i denne lidet militaristiske befolkning. I 30-rne blev militærlejren ved Faaresøen oprettet, da Kalsmærsk hede (i Oxby sogn) blev artilleriets skydebane. Under den 2. verdenskrig blev der bygget en mægtig tysk militærlejr i Oksbøl. Arbejdet ved oprettelse af flyvepladser, jernbane-station og fæstninger ved havet førte mange penge med sig, men ogsaa en mængde tilflyttere og megen uro. Det virkede vel ogsaa demoraliserende.

I 1941 paabegyndte tyskerne arbejdet paa den lejr, der i dag kaldes »**Nordlejren**« Der blev i den smukke Aal plantage ryddet striber til veje og barakpladser over et omraade paa ca 400 ha. Striber, der senere, da flygtninge invaderede, udvidedes, idet træer og buske forsvandt i flygtningsbarakkernes ovne. Da lejren var færdigbygget, kunne den rumme 13.000 soldater og 3.600 heste. Lejren blev indtil maj 1945 benyttet dels som uddannelseslejr for unge rekrutter og dels som gennemgangslejr for tyske soldater, der psykisk var nedbrudt ved fronten.

I 1943 aflagde feltmarskal **Rommel** besøg i lejren.

Ved aarsskiftet 1945 stod Hitlers rige for fald og flygtninge fra bl a Østprøjsen strømmede ind i Nordlejren, ligesom de strømmede ind paa skoler og forsamlingshuse over det ganske land.

I sommeren 1945 begyndte en frigørelse for flygtningene paa de beslaglagte skoler m v.

At samle flygtningene i lejre, der var evakueret af tyske soldater, var maalet. Danmarks største flygtningelejr blev den i dag benævnte Nordlejr, der dengang rummede elektricitetsværk, vandværk, teater samt store lazaretter.

Da dansk administration 15. maj 1945 overtog lejren, var der ca 9.000 flygtninge. Minister **Johs. Kjærbøls** frigørelsesbestræbelser af skoler og mødelokaler ud over landet gjorde, at dette antal allerede i december samme aar blev forøget til ca 30.000. Flygtninge, hvor 4/5 var kvinder og børn. Paa et senere tidspunkt naaede flygtningelejrens antal 38.000.

Ved udgangen af marts 1949 var de sidste flygtninge ude af lejren. Som et varigt minde om den tid har vi i dag den tyske flygtningekirkegaard i Oksbøl, hvor 2500 mænd, kvinder og børn i disse aar — fjernt fra deres hjemegn — fandt hvile.

Flygtningekirkegaarden ligger ved Børsmosevejen, vest for Aal kirke. Et hvidt skilt med indskriften »Der deutsche friedhof — friedhofkarte im schrank« viser vej til kirkegaarden med det store trækors og de utallige metalskilte med numre.

Fra 2. august 1949 til 1. juli 1959 benyttedes Nordlejren til militærnægtere. De ca 100 »nægtere«, der gennemsnitlig var i lejren, havde som opgave at planere og udrydde tyskernes værk — og herved føre Aal plantage frem imod det, den var før tyskerne ødelagde den i 1941.

Militærnægterlejren nedlagdes paa grund af for ringe tilgang. I 1959 blev lejren overtaget af forsvarsministeriet og er fra maj 1960 benyttet som uddannelseslejr for kampvognsskolen og konstabler.

Sydlejren og det dertil hørende skydeterræn blev erhvervet af forsvarsministeriet i 1929. Ud over den smukke stampemølle var der dengang ingen bygninger i omraadet. Alt laa hen som hede med yderst spartansk beplantning. Stampemøllen har sin egen historie. Den benyttedes før 1929 som stampe- og mølleri.

Fra Faaresø førte et aabent vandløb til stampemølle, hvor vandets fald drev et under vestbygningen værende vandhjul, der igen drev de i bygningen værende maskiner.

I gamle dage (vel op til aar 1900) vævede folk herude selv deres tøj, og for at gøre det fast og glat skulle det paa stamperi. Det foregik i Stampemølle. I dag har næsten enhver bonde sin egen kværn, men saadan var det ikke i 1929. Helt op til dette aarstal kom folk kørende helt ude fra Blaavand for at faa kornet malet i den hyggelige stampemølle, hvor vandets fald skabte en egen stemning. I 1931 begyndte bygningerne i lejren saa at skyde op. Først hestestaldene (hesten var jo dengang drivkraften) og senere kostforplejningen, messe og kontorer. Det til lejren hørende skydeterræn udgør ca 8500 tdr land.

Da tyske soldater den 9. april 1940 kom til Danmark tog de sydlejren i besiddelse. Tyskerne var uvelkomne, men alligevel gav de lejren visse goder.

Vestlejren blev bygget, ligesom flere veje (der før kun havde været grusbelagte) blev asfalteret.

I tiden før 2. verdenskrig var lejren næsten kun benyttet i sommertiden, men siden er den blevet en helaarslejr. Det i lejren værende kommandantskab udvidedes 20. maj 1952, idet kampvognsskolen fra denne dato blev udlagt i lejren. Med skolen kom kampvognene til Oksbøl. Først de lette vogne og saa i april 1953 den 49 tons tunge centurion. Kampvognenes ankomst gjorde nye udvidelser nødvendigt. Betonvejen til Kirkebjerge samt de mange garager og værkstedsbygninger blev resultatet heraf.«

I 1960, hvor enheder kommer og gaar med stadig større og større hast, ligger endnu den gamle stampemølle ved lejrens indkørsel og tegner udadtil et værdigt symbol paa Danmarks smukkeste lejr. (Premierløjtnant H. Hammer Sørensen fortæller smukt om egnen i et hefte: Paa vandring i eventyrets land (uddeles til skydeholdene)).

I nyeste tid er opstaaet store problemer i anledning af militærets planer om ekspropriation af store arealer til øvelsesplads i sognets vestlige del, saa at endog Børsmose kirke er truet.

Af stemningen herom giver **J. Espersen** et indtryk i Politiken 27. juni 65:

»Eventyrets land vil være et eventyr fattigere, naar de militære ekspropriationer er gennemført i Oksbølomraadet: to særprægede vestjyske landsbyer vil dø. I takt med kampvognenes fremrykken og til akkompagnement af kanonernes torden forlades de gamle, straatækte hedegaarde i Børsmose og Mosevraa af beboerne og faar lov at forfalde.

Det vil ske hurtigt — de voldsomme brag fra skydeøvelserne har allerede faaet mange mure til at revne, og naar tiden er inde, vil en enkelt mortergranat kunne ordne resten.

Paa flere af gaardene har tre—fire generationer slæbt i aarevis for at bygge en tilværelse op paa sandet. Deres liv har været præget af slid fra morgen til aften, men opgivet — det har kun tilflytterne gjort.

Mange af vestjyderne er bitre. Men kan man bebrejde dem det? Flertallet af dem, der nu maa forlade hus og hjem, er midaldrende eller ældre mennesker, der ligesom deres forgængere har kæmpet kampen med de bare næver.

I alt vil forsvarsministeren ekspropriere 1840 hektar, og heraf er en stor del privat ejendom. En af dem, det gaar ud over, er forhenværende landmand **Mads Christensen**, 82 aar, men endnu saa kvik, at han kan nyde den storslaaede natur omkring sig paa spadsere- og cykelture.

Vi fandt ham og hans kone i aftægtshuset ved siden af gaarden, som han solgte for fjorten aar siden.

— Nu ser det jo ud til, at militæret vil have det hele — hvis da ellers de kan faa os ud, siger han. A forstaar det nu ikke. De har jo plads herude — og skal de endelig have mere, saa tag dog statens plantager, som alligevel giver underskud.

— Hvor vil I flytte hen?

— Flytte hen? A flytter minsæl ikke, før de henter mig. Om det saa bliver i en ligbil eller et salatfad, faar være det samme.

Men a har sagt til kommunalraadet: Skal vi ud herfra, saa maa I minsandten skaffe os et andet sted at bo. Vi har ikke raad til at købe grund og hus. Men hvordan vil de gøre det? Bolignød er her jo overalt, og hvad nyt kan man faa for den bette erstatning, et saa lille hus vil indbringe?

Nej, a siger det er skammeligt, det her. A ku' forstaa, hvis ekspropriationen havde et alment formaal — men til militæret. Det hører ingen steder hjemme at ødelægge saa meget smukt. Det er jo da ogsaa værdier, det gaar ud over.

Man siger, at det er en fattig egn, vist er det en fattig egn, men folk lever da. Og alt i alt tror jeg saamænd ikke, de lever møj ringere her end andre steder, selv om der vel nok er dem, der kommer nemmere til føden. Men det sku' jo da netop komme os til gode, sku' man tro.

Nej, én ting kan a sige dig: Folk klarer sig saamænd lige saa godt her som andre steder. Vi lever efter princippet: Køb ikke mere, end du kan betale, og at vi skal slæbe en time mere om dagen end andre betyder da heller ikke noget.

Hvorfor ska' vi saa jages væk? A forstaar det et!

Vi gaar videre gennem Børsmose. Suset fra Vesterhavet faar træerne og det tørre græs til at rasle og sandet til at fyge. Paa nabogaarden finder vi fru **Tobias Nielsen**, der drikker formiddagskaffe ved køkkenbordet.

Jeg har boet her siden 1928, da min mand overtog gaarden efter sin far. Nu er det vores søn, der driver gaarden, og vi har slidt i det. Det er man nødt til her. Vi skulle ellers have haft nyt tag paa laden og havde lagt et par tusind kroner til side, men det faar nu vente. Tager militæret gaarden, er det jo det rene tab.

— Hvad vil din søn lave, naar ekspropriationen er overstaaet?

— Han siger, han vil have en skærsliberbør. Men det er jo ikke nemt at tage bestemmelse om nogen ting. Vi har ikke faaet ret meget at vide om det praktiske endnu. Han ville jo gerne blive, sønnen, for saadan set har vi det jo godt. Det er ikke sikkert, vi faar det bedre andre steder.

Det er nu ogsaa mærkeligt, som skæbnen har forfulgt mig med ekspropriationer. Min far og mor havde en gaard lige her i nærheden. Den blev eksproprieret i 1943, da militæret tog syv ejendomme. Vi fik kun fire maaneder at flytte i. Det er nu ikke megen tid.

Den gamle, smukke strandfogedgaard i Vejrs skal ogsaa rømmes. Men den vil museumsinspektør **Ole Højrup**, Nationalmuseet, gøre et alvorligt forsøg paa at redde fra ødelæggelse. Det er en af egnens ældste og bedst bevarede gaarde, og strandfoged **Knud Jensen** er bitter over at skulle forlade den:

— A tykkes det er saa meningsløst, siger han. Og man kan da slet ikke forstaa, at militæret skal have retten paa netop de omraader, hvor folk helst vil tilbringe ferien. Men vi har ikke opgivet kampen endnu. Vi strider til det sidste.«

Men omkr jul 1967 og i tiden derefter skete tvangsflytningen fra de eksproprierede 1800 ha omkring Oksbøl, Grærup, Børsmose og Kærgaard samt i Ho sogn. Men adskillige sloges for at blive. Strandfoged **Tage Harborg**, Grærup, nægtede besigtigelseskommissionen adgang til sin ejendom, og sammen med 27 lodsejere anlagde han sag mod ministeriet. Der var andre og helt ubeboede arealer, der kunne benyttes. C 120 familier blev tvunget bort.

Af den ældre præstehistorie

Den første lutherske sp skal have heddet *Thøste Philipsen*, efterfulgt af sin søn, *Philip Thøstesen* († 1593, ligsten), som efterfulgtes af sin søn, *Niels Philipsen* († c 1633), hvis datter blev gift med eftm *Peder Clausen Fanøe* († c 1680) af Nordby, Fanø. I Aal var den ivrige heksejæger *Laurits Madsen*, der fik anklaget og dømt 2 hekse 1614–20. Fra *Hans Nielsen Paludan* (1673–1709) stammer slægterne Paludan og Paludan-Müller (se stamt 65). Han var præstesøn fra Lunde-O, provst og gift med en datterdatter af den kendte *Elisabeth Heeboe* fra Janderup (se N 233). Pgd brændte 1687, mens P var i kirken, og hustruen laa i barselseng efter sit 15. barn (en sønnesøn si: ger: efter sit 6. barn, en søn blev sp i Kalundborg). En karl trak hende ved haaret ud af sengen, men hun løb ind i ilden og reddede sit barn Kongen skænkede i den anledning kongetienden, og beboerne indførte en 3. offerdag foruden de to sædvanlige (W I, 23, se Hans Lund: En præsteslægt fra Aal, Ribe Aarb 1947). Den næste sp, *Rasmus Jensen Lassen* (1709–25), var Paludans søstersøn. Hans enke giftede sig med eftm *Urban Jensen Bloch* (1725–34) af Kollerup-S. *Niels Andersen Eilskou* (1734–63) var gift med en dt af ovenn Rasmus Lassen. Han havde blandt sine 300 bøger værker af Spener, Francke, Rambach, Anders Bording og Holberg. (Peder Paars). Han søgte at øve kirketugt, men klagede 1747 over, at »kirketugt her var forgæves«. Brorson omtaler E som »en retsindig lærer«. Ved vis 1745 katekiserede E »grundigt om daabens sakramente, ungd svarede vel. E tilholder flittigt skoleholdere at røgte deres embeder alvorligt. Mgh var attent og bevægelig«. (Vis 32). 1751 omtales E atter som en retsindig og flittig mand,

han »katekiserede smukt om vort fald i Adam og vor oprejsning i Kristus. Ungd svarede meget vel, og mange, baade gamle og unge, var bevægelige. Der blev ikke klaget over noget«. (Vis 66). 1755 prædikede en student *Thomas Hillerup* (sen sp Darum-B) »meget grundigt og opbyggeligt« over Lk 18,9–14. Pastor *Eilskou* klagede over degnen, *Lorenz Reekoff,* som var forfalden til drukkenskab og derfor ikke i stand til at holde ordentlig skole. Degnen fik en alvorlig formaning. Ungd gjorde ulasteligt rede for sig (vis 102). 1762 holdt E »en smuk katekisation over 1. part i katekismen. E er retsindig og alvorlig i sit embede. Degnen, *Chr. Pedersen,* er i lærdom og levned ustraffelig. Ungd svarede vel, og intet blev klaget« (vis 156). Et langt brev fra *Brorson* om en kvinde, der var frugtsommelig uden for ægteskab (hun var fra Aal, men boede nu i Brøns), og Eilskous brev gengives vis 295–298. Pastor *Andreas Holm* (1763–1801) blev gift med Eilskous datter. Et brev fra Brorson om en kvinde, grebet i tyveri 1764, pisket i Varde, og som begærede sakramentet, gengives vis 363–64. Holm var sindssyg de sidste 10 aar. *Jens Nic. Krarup* (1801–27) af Ølby-AF havde været hjpr her fra 1799, han giftede sig med enken efter pastor N. Windfield, Hodde-T. *Niels N. Stochholm* (1827–49) havde været sp i Lunde-O.

Tiden efter 1849

Aal sogn var omkr 1850 uberørt af vækkelser eller aandelige bevægelser. Pastor *P. Lundsteen* (1849–61) omtales af Wiberg som »brav og dygtig«. Medens han var landstingsmd, vikarierede pastor *F. E. Seidelin* her. Han var kun 22 aar, da han kom hertil, han var en dygtig og mild præst (se her VII, 73). 1857 opl: »Bef er flittige kirkegængere, et smukt, kraftigt og veloplyst folkefærd« (Hertz).

Pastor *P. O. Bloch* (1861–91), se ndf, levede sig godt ind i bef, samlede mange, var meget afholdt. I hans tid begyndte den ny tid. Grundtvigianismen fra Hodde (pastor *Jens Schjørring*) og Ølgod mærkedes, og fra Ovtrup kom Indre Mission hertil, især ved missionær *Johs. Malle.* Men hovedindtrykket er, at omkr 1891 var det aandelige liv ret stillestaaende i Aal sogn. 1881 blev *Niels Hansen Mortensen* lærer i Oksbøl, og her fik hans handlelystne natur mulighed for rig udfoldelse (se ndf). Han var grundtvigsk, havde været højskoleforstander i Ølgod sogn, var i Aal en foregangsmand (se ndf).

Saa kom pastor **J. N. Schou** hertil (1891–1917), og nu blev der sandeligt røre. Pastor Schou i Aal maa have en fyldig omtale i en præstehistorie. Han var noget helt for sig selv, fik ikke ringe betydning her med mange skarpt for eller imod. Der skal her gøres et forsøg paa at tegne et billede af denne præst, en af Vestjyllands mest særprægede præster, belyst saa vidt muligt fra alle sider. Det er umuligt her at gengive den omfattende litteratur om *Schou* og hans præstetid, ligesom det er vanskeligt at faa samlet et nøgternt, objektivt billede. I Ribe st aarb 1936 har provst *E. K. Thyssen* især fremdraget Schous svage sider, og det paa en maade, saa frk *Inger Westring* og provst *Benj. Nielsen,* Nordby, Fanø, tog kraftigt til genmæle i Ribe st aarb 1937, til dels i helgenlegendens stil. Provst *C. C. Varming* har i Hj og tr IX, 1943, i en meget lang afhandling, 96 sider, skrevet om *Schou* og nærmest udbygget frk *Westrings* og provst *Benj. Nielsens* skildring i helgenstilen, ledsaget af breve fra venner, men ikke fra modstandere. Provst *A. C. Andersen,* der var valgmghp her, har baade i bogen om Morten Larsen (I, 1944) og i bogen »Stromateis« forsøgt at korrigere provst *Varmings* skildring: »*Schou* maa gerne vaskes hvid, men ikke ved at man uretfærdigt sværter hans modstandere.« Prof dr *P. G. Lindhardt* har forsøgt at skildre Schou i en kronik i Jyllands-Posten (»En præstetype«) 17. marts 1957. Pastor *Edv. Eller,* der var valgmghp her, har skildret Schou i »Vestkysten« 9. dec 1960 og i »Fra Ribe Amt« 1961, 198 f. Et stykke broget præstehistorie at studere! Flere af skildringerne har paaviselige fejl. Her skal blot gives nogle spredte uddrag.

Schous fader var læge, en af de gamle, barske, buldrende læger med varmt hjerte og omsorg for patienterne. Højst original. Hans store børneflok mødte ingen kærlighed i deres barndomshjem. Prof *Lindhardt* siger, at pastor *Schou* var »belastet, sikkert baade fra arv og milieu, med et splittet sind og en uregerlig tunge«. S var begavet, nidkær, alvorlig, godgørende, hans karakter var trods slaggerne ikke uden storhed, men Lindhardt finder, at kritikerne har mest ret. Pastor *Eller* har i flere saglige oversigter, ogsaa hertil, søgt at forstaa Schou, uden helgenrosen og uden den haarde kritik. En senere sognepræst i Aal, *H. B. Graabæk,* skriver, at »*Schou* var en nidkær og ilter, men ubehersket og herskesyg præst af den pietistiske type, der dog satte dybe spor i sognet, man maa vel sige: paa godt og ondt«. (K og S, 520). *Lindhardt* skriver, at »set under en bredere kirkehistorisk synsvinkel forekommer Schou ham at være en type, der er velegnet til at illustrere, hvordan forkyndelsen af skellet samtidigt virkede afkristnende», men det tager pastor *Eller* afstand fra. Aal sogn blev *vækket* til kristeligt liv i disse aar, saa det kendtes længe efter. Og i 1915 havde sognemenigheden flertal i sognemenighedsraad og skolekommission. Det siger noget om Schous virke her! Han var ikke, som præster er flest, en ener, en mand med hjørnetænder. Den slags præster kan folkekirken ikke undvære, selv om det skurrer!

Schou var lille af vækst, en bred skikkelse med kæmpekræfter. Den stærke smed *Marcussen* i Oksbøl kunne berette om dem, der forgæves søgte at trække et vaad op af Præstesøen. »Lad mig!« sagde S. Han lagde rebet over skulderen og trak tilsyneladende ubesværet vaaddet op. Han var stærk af fysik og stærk i tale og karakter, havde mange kundskaber, stor kærlighed til ydre mission, var velstillet, rejste meget, ogsaa til Indien og Palæstina.

Den dramatiske udvikling 1891–1917 fanger blikket i Aal sogns aandelige historie. Allerede ved den første gudstjeneste efter indsættelsen var der dramatik. S og kirkesangeren, lærer *Niels Hansen,* kom til kirken kl 10. Ikke ét menneske var kommet. »Saa begynder vi!« sagde *Schou,* da klokken havde ringet. Læreren

ville vente og se tiden an: her er jo ingen... »Ingen!« sagde S, her er jo De og jeg!« Læreren bad saa indgangsbønnen, istemte første salme, og lidt efter lidt kom kirkegængerne. Saadan lærte S folk at blive præcise (FRA, 1961,209). Men snart efter blev der strid, og S ville helst fremstille det, som om det var korsets forargelse, der virkede. Maaske havde der ikke været megen kraft i pastor *Blochs* forkyndelse. *Jørgen Banke* skriver i sine »Oplevelser«, at S havde et temperament, der var langt stærkere end hans begavelse. Han ville gerne minde om *Ole Vind,* men kunne ikke styre sit koleriske sind, og saa satte han sin kraft ind paa de forkerte steder. Den gamle fredens romantiker *Bloch* blev afløst af denne mærkelige *Schou.* Selv om S erklærede, at han kun tilhørte partiet »Schou« og helt ville være sig selv, skriver *Eller,* at det egentlig var med *Schou,* at Indre Mission vandt indgang i sognet. Han blev opfattet som helvedesprædikant, og han var udpræget vækkelsesprædikant. Hans venner forgudede ham. Paa sine mange husbesøg gik han lige til sagen. Han kunne liste ind i en stue og raabe til en mand, der sad stilfærdigt i sin stol: »Bøh!« og væk var han. Lidt efter kom han igen: »Naa, De blev nok forskrækket? Tænk, om det havde været *døden!*« Ved en dødssyg aandsklar mands seng spurgte Schou konen: »Har I alt i orden til begravelsen?« Konen blev fornærmet. Da det gamle, afholdte postbud, som var noget fordrukken, omkom, begyndte S sin tale med: »Her er nok mange venner samlet om afdøde. Ved I, hvad I er? I er hans mordere!« Han kunne bruge temmelig vovede udtryk i sin prædiken: »Jeg har ingen børn! Det er ikke min skyld. Jeg har gjort, hvad jeg kunne. Jeg har endog rejst en storkerede i min præstegaard!« Schou fandt de moralske forhold meget ringe i Aal. Han bekæmpede det store spiritusforbrug, søndagsarbejde, kortspil, men særligt vendte han sig mod de seksuelle forhold. Derom kunne der berettes meget. Men naar Lindhardt skriver, at S i kirkebogen indførte uægte fødsler, fraskiltes vielse, selvmord og lgn med *rødt* blæk, gælder det ikke i Aal, skrives der fra Aal. Han har nok brugt rødt blæk her nu og da, men sine personlige, nogle siger: skandaløse anmærkninger i kirkebogen indførte han med alm sort blæk (FRA, 215). Sognefolket regnede trolovelsen som ægteskabsstiftende, men S betragtede det som løsagtighed, hvis børn kom »for tidligt«. Han nævnede folks svagheder paa prædikestolen, saa adressen var tydelig, og folk kunne bagefter spørge: »Hvem prædikede han om i dag?« Mange syntes, at de blev snydt for evangeliet. De hørte mere om djævelen end om frelseren. Men samtidig maatte man anerkende hans godgørenhed og hans flid i sognet. Han holdt en masse møder, i præstegaarden, i hotelsalen, i hjemmene. Bibellæsninger, missionsforedrag, rejseoplevelser, ledsaget af de talrige fotografier han tog. Væsentlig af sine egne midler opførte han det smukke, ejendommelige missionshus i Aal- »Emmaus«, indviet 10. nov 1894, vist det eneste landmissionshus Trap giver en særlig omtale (VIII, 483) med angivelse af arkitekt, *Fr. Bang,* dekoreret af *Chr. Lyngbo.* Han ville, at det skulle være et menighedshus, men da han i lovene indførte, at det kun maatte bruges til direkte kristelige møder, blev det et mh. Da forholdet til mange sogneboere stadigt blev daarligere, rejste han paa en lille høj foran missionshuset, lige ved vejen, et stort krucifix (fra Münster), og skrev i Liber daticus, at »naar folk ikke ville *høre* korsets ord, ville han stille dem korset for *øje*«. Han forkyndte klart og stærkt; missionshuset, som er meget rummeligt, fyldtes, og de stod tæt sammen om S der. Men det var den gode grundtvigske lærer *Niels Hansen* en lidelse at skulle være i kirke hos *Schou.* Da *Hansen* 1901 mistede en ung søn, skrev S i kirkebogens anmærkningsrubrik: »En venlig, flink dreng fra et grundtvigsk hjem. Moderen grundtvigianer«. Det var en udsøgt haan mod sognets grundtvigske fører. Som et modstykke kan det anføres, at da biskop *G. Koch* engang var i Aal til møde ang de mange klager over Schou, udbrød biskoppen: »Er her da ingen, der har noget godt at sige om jeres sognepræst«. Saa tog lærer *Niels Hansen* ordet: »Selv om jeg er Schous fjende, er jeg vis paa, at hvis jeg kom i nød og bad Schou om 500 kr, ville han give mig dem«.

Naar man nu læser de mange klager, forstaar man, hvad Lindhardt skriver, at S aabenbart har været personlighedsspaltet i den grad, at han slet ikke var det samme menneske over for venner som fjender, over for troende og uangribelige, og toldere og syndere. Naar ven og fjende skildrede S, skulle man ikke tro, at det var samme menneske, de beskrev. Da det i 1897 trak op til provsteretssag, fik provst *Obelitz* sagen jævnet ved at erklære, at klagen var en hævnakt og løst begrundet. »Ulykken er, at før S var der i Aal en hæderlig og agtværdig præst, hvis udvikling laa 40 aar tilbage i tiden. Saa kom S, en af de mest moderne opvækkelsesprædikanter. Han vakte berettiget forargelse, var kantet og taktløs, men nidkær og offervillig...«, skrev provsten. Klagen blev modgaaet af en adresse fra dem, der var glade for S. Fra 1894 begyndte folk fra Aal at løse sognebaand, nogle til *Riemann,* Nr Nebel (bl a den kendte klitplantør *Pinholt,* som S i Liber daticus kaldte »opsynsmand«, andre til *Jørgensen,* Ho, *Thyssen,* Ølgod, senere til *Moos,* Nr Nebel. Disse sognebaandsløsninger ansaa S som personlige fornærmelser. Det var grov uorden, personlig ydmygelse, mente S, og iværksat for at skade ham økonomisk. Han kunne fra prædikestolen bekendtgøre, at »degnens Ole nu ikke mere kan bruge mig som præst«. Engang fik biskop *Koch* afholdt et forligsmøde i missionshuset og bad S give en undskyldning. S erklærede, at han saa ville tage sin afsked, men blev tavs, da biskoppen tilbød at modtage den med det samme.

Pastor *Eller* tager os med ind i Aal pgd i Schous tid. S var streng mod andre, men mest mod sig selv. Han havde jo aldrig kendt kærlighed i sit barndomshjem. Han levede meget nøjsomt. Da hans hustru laa syg et aar, opholdt han sig hele vinteren i et uopvarmet rum. Tæt derved havde han sit bedekammer, en lille celle, blot med en bedeskammel og en pult. Her tilbragte han ofte flere timer om formiddagen. Selv om mange regnede ham for at være af den geskæftige præstetype, som

vil, at »der altid skal ske noget«, var der noget af en eneboer over ham. Han byggede en lille pavillon til bibellæsning ... Men han var udpræget gammeldags aandsaristokrat. Han saa paa bønder som almue og kunne behandle dem stødende. Og forholdet til lærer *Niels Hansen* var slet. Til sidst ville man ikke fra grundtvigsk side finde sig i Schou som præst. Og det følges naturligt. 26. juni 1905 blev anerkendt en valgmenighed i Aal sogn (se ndf).

Et par udklip af de mange trykte skildringer giver et broget billede. Schous modstander, provst *E. K. Thyssen* fortæller en mængde træk om Ss mærkelige optræden (som da 3 drenge forstyrrede ham under hans »rigtig gode prædiken, men I har næppe faaet ret meget ud af den, for de 3 drenge har forstyrret mig meget«, hvorefter S gik ned og i vaabenhuset gav drengene hver en rungende lussing, som hørtes ind i kirken. Faderen til en af drengene anlagde sag mod S, der blev idømt en bøde. Det førte til, at »Blæksprutten« digtede: »Pastor Schou i Aal er nidkær i sin virken, han gi'r folk paa kassen i og uden for kirken.«). Eller da han begyndte sin prædiken: »Min prædiken i dag er *kun* til de troende. De vantro faar 5 minutter til at gaa, thi min prædiken er slet ikke for dem.« Ingen gik, heller ikke, da S meddelte, at han til sidst kun ville lyse velsignelsen for de troende. S havde næppe fra sit hjem faaet megen kirkelig arv, hans tale kunne være malende, med dramatisk sving, og han var meget sprogbegavet. Men mange ville løsnes fra hans herskesyge optræden. *Thyssen* kom ofte og holdt gudstj i Aal indtil 1905, og det var S højst fortørnet over. Om sammenstødene kan man læse i Ribe st aarb 1939, og da *Thyssen* blev *Schous* provst, blev det absolut ikke bedre. Pinligt var det, da *Schou* fra prædikestolen maatte oplæse en erklæring med 3 punkter: om at have sagt uforsvarlige, krænkende ting, en beklagelse og undskyldning til menigheden, et løfte om at lægge baand paa sig selv ... Efter dette kom det ikke mere til alvorlige sammenstød. *Schou* blev indstillet 1916 sideordnet med biskop *Sørensen*, Aarhus, til Nørup, og aaret efter blev han forflyttet til Torsager-B. Thyssen slutter venligt og positivt, at »i Aal blev Schous eftermæle formildet, hans voldsomme ord glemt, og man mindedes hans nidkærhed og gavmildhed. Ved den stærke forkyndelse blev folk rusket op af synd og aandelig søvn!«

Provst *Benj. Nielsen*, Nordby, og *Inger Westring* giver et andet billede: S var en stærk, skarptskaaren, udpræget dansk præst. Det bærende i hans liv som menneske og præst var Kristi kors og det store bud: Gaa ud til alle folkeslag! Ved at høre *Børresen* og *Skrefsrud* havde han fattet kærlighed til ydre mission, og han foretog som ung under de mest primitive former en rejse til Indien. Hans liv var præget af stærk og stadig syndserkendelse, Golgata var hans faste forankring, og han tog sit forkynderkald meget alvorligt, pligttro udholdende og haard mod sig selv. Man skulle lede efter saa rig en menighedstjeneste, en saa storslaaet og vidtfavnende gæstfrihed, som den, der i de aar kastede glans over Aal præstegaard. Fru *Thyra Schou* havde det ikke let, men med sin medfødte hjertelighed og sit elskelige sind havde hun sin rige andel i alt dette. Tunge skygger faldt over Aal pgd, ogsaa de 6 aar, da fru S var syg. Men S gav ikke op. Han fik bygget *Børsmose* kirke, selv plantede han 90 td ld skov nær præstegaarden. Fru S døde lige efter hans udnævnelse til Torsager. Fra 1891 til 1902, da Børsmose kirke blev indviet, betjente sp i Aal tillige Mosevraa kirke, Ho sogn.

Et par andre præster paa egnen skal citeres:

Domprovst *C. A. Skovgaard-Petersen*, som var sp i Alslev-H 1893–1901 skriver (Min Arbejdsdag i Kirkens Tjeneste, 1939, s 38) bl a: »Undertiden holdt jeg møder sammen med den forskelligt bedømte sognepræst *Jens Schou* i Aal. Hans højst upolerede, impulsive og voldsomme natur kunne til tider krænke selv rimelige konventionelle hensyn. Der gik de utroligste historier om hans færd og indfald; og jeg kunne godt, om jeg ville, fortælle alle slags morsomme og haarrejsende anekdoter om Schou. Men naar jeg overhovedet berører dette, har det en dybere grund. I »Ribe Stifts Aarbog« stod der for nogle aar siden en artikel om *Schou*, skrevet af provst *E. K. Thyssen*. Selv om enkelthederne maaske er rigtige, saa er *billedet* alligevel helt fortegnet. Sjældent har jeg set en mand saa uretfærdigt bedømt. Schous unoder var oplagte nok; men han skal alligevel ikke gaa over i den danske præstehistorie som en præst med den sorte kokarde. Der var »trold« i ham, men der var andet og mere. Han havde et hjerte af guld; et varmt, brændende, utrætteligt præstehjerte. Det var menneskers frelse, han ville; og han ville det hensynsløst, maalbevidst. Der var ikke den ting, han ikke kunne ofre, naar det gjaldt at hjælpe mennesker, timeligt og aandeligt. Vi, der kom om bag skallen, kan vel beklage, at han jævnligt forløb sig, bl a saa ganske uden grund over for biskop *G. Koch;* men vi ærer ham for hans tro og nidkærhed. Ofte i hine dage randt det ord af Ezekiel mig i hu: »Hvad enten de hører eller ej – thi de er en genstridig slægt – skal de kende, at en profet er kommet iblandt dem« (2,5). Og var han end ikke en profet, denne min gamle, mærkelige, knudrede, uharmoniske vestjyske nabo, saa var han dog en *Aandens* mand; og jeg vil ikke se hans minde smædet uden at gøre mit til at værne det.

Man faar ikke glemme, at noget stort kan gemmes ogsaa i den grimme ællings skikkelse.«

Pastor *O. H. Nyholm*, Varde, skriver i Ribe St Aarb 1941, s 38, at »boghandler O. Lohse bragte ogsaa min hustru og mig i forbindelse med en af egnens ejendommeligste præsteskikkelser, *Schou* i Aal.

Om ham har der jo været skrevet før. Og han var jo et taknemmeligt Emne, baade for beundrende venner, der erkendte hans betydelige evner og brændende aand – og for skumlere, der navnlig havde øje for hans særheder.

Af skikkelse var han lille, tætbygget og bredskuldret. Ansigtet var skægløst. Øjnene kunne gnistre af hellig iver, naar en sag optog ham – og én sag optog ham altid: Guds riges sag. Naar det gjaldt *den*, kendte han ikke hensyn eller menneskefrygt, hvad der jævnlig bragte ham i pinlige situationer.

Nægtes kan det ikke, at vi, der var hans gæster, kunne føle et tryk over os, naar vi saa ham vandre frem og tilbage gennem stuerne med hænderne paa ryggen, grublende med fremskudt underlæbe – uden at tage ringeste notits af sine fremmede. Men saa kunne der falde et ord – eller han selv kom med et indfald – og saa kunne hans øjne lyse af ægte lune; de strenge linier i hans ansigt glattedes da ud i et hjertevindende smil.

For et hjertemenneske, det var han; lige saa let at vinde for dem, der kom ham venligt i møde, som skarp og uskaansom over for modstandere.

Det er blevet mig fortalt, at den grundtvigske valgmenighedspræst *K. Gjørup,* som jo egentlig skulle staa som disses talsmand, endte med at blive saa gode venner med Schou, at mange inden for valgmenigheden blev betænkelige og sagde: Det var jo egentlig ikke meningen (se ndf).

Selv var pastor *Schou* yderst nøjsom – men det bord, han lod dække for sine gæster, og hvem der ville komme – stundom var hele sognet indbudt i skifter – *det* var en herremands – og hvilken værtinde var ikke hans fine og elskelige hustru!

Hvad der for os navnlig gjorde besøgene i hans præstegaard uforglemmelige, var den aand og tone, der herskede i hjemmet, præget som det var af inderligt trosliv og kærlighed til de forskellige grene af kristeligt arbejde.«

Provst *Hans Koch* fortæller (Hj af Tr XI, 1953, s 66 f)) »Da jeg 1904–09 var sp i Nordby, gik der ikke faa frasagn om pastor Schou i Aal. De serveredes ved festligheder efter fortællerens mere eller mindre venlige indstilling. Første gang, jeg traf ham, var i Varde. Vi havde hele eftermiddagen været til eftermiddagsmøde i en skov i omegnen. Jeg havde været syg, og det var min første udflugt, saa jeg var træt og lidet opiagt til at gaa til møde igen. Missionshuset var fyldt til sidste plads, og luften ikke egnet for et skrøbeligt hoved. Pastor Schou talte i en stiv time. Jeg husker ikke talen. Kun dette, at vi alle sad aandeløst lyttende tiden ud. Da vi gik hjem, sagde min hustru: »Han skulle jo staa paa Kongens Nytorv og tale«

Dette indtryk blev kun bestyrket ved de gentagne gange, jeg har hørt ham, oftest ved Missionsuger i Nordby kirke. Indholdet af hans prædiken var grundkristeligt. Hans form var noget nær fuldkommen. Planen var klar, hans udtryk rammende og billederne malende. Men der var ikke noget sensationelt, ikke nogen jagen efter saadant i hans prædikener. Der blev fortalt meget af den art, som Schou skulle have sagt paa prædikestolen. Jeg kan kun sige, at jeg aldrig har hørt saadant.

Personligt fandt jeg ham meget elskværdig, i lige grad rede til spøg og alvor. Som vært var han meget indtagende. Han elskede at vise gæstfrihed. Men dermed skal ikke nægtes, at han var ekstravagant, utvivlsomt ogsaa kunne vise ganske andre sider frem, som gjorde ham vanskelig at omgaas, især for saadanne, hvis kristelige synspunkter han ikke delte.

Sidste gang, jeg hørte ham præke, var paa Mols. Han talte med sin vanlige kraft, og der var fuld kirke. Da jeg fulgte med ham hjem, udfoldede han sin gamle gæstfrihed. Men han var efter sin hustrus død bleven yderlig ensom. Han saa hen til døden som en udfrielse.«

Baade pastor *Jens Schou* og pastor *Engel Jensen* flyttede til Torsager-B, saa Engel Jensen blev 2 gange Schous efterfølger.

Pastor *M. Engel Jensen* (1917–28) har hertil skrevet en længere beretning om Aal. Han søgte embedet efter opfordring, og »det blev 10 meget rige aar. Min formand, pastor *J. N. Schou,* var en højst ejendommelig mand, fuld af kanter, men med et nidkært tjenersind og aaben hjælpsomhed. Han fik ved sit ofte bryske væsen mange personlige uvenner, og der blev dannet valgmenighed, uden at der som baggrund var et grundtvigsk menighedsliv (saaledes sagde valgmenighedens formand, (se dog ndf). Ellers var det aandelige afgjort præget af IM. Lidt havde der været før Schous tid, mere kom i Schous og hans udmærkede hustrus tid, og lidt mere i mine første aar i Aal. Efter *Schous* død i 1928 blev missionshuset udvidet og smykket for de penge, som Schou havde efterladt sig. »Det skal træde i stedet for kirke, naar kirken engang faar et spark!« Kirkebesøget var godt, valgmgh havde jeg aldrig vanskeligheder med. Vi havde samarbejde med sommermøder for gamle. Sognemgd var arbejds- og offervillig. Bibelkredse, YM kredse, KFUM og K og sdsk gik solidt. Maanedlige mghmøder samlede om sommeren adskillige til drøftelse af søndagens tekst, og et aarligt søndagsskolestævne i klitterne ved havet samlede traditionelt c 200.«

Pastor *Sv. Jacobsen* (1928–35) var udpræget københavner. Han syntes paavirket af en højkirkelighed (liturgi osv), der forekom vestjyderne fremmed. Han var ikke partipræget, viste stor selvstændighed, var dygtig teolog (hebraisk), blev afholdt af mange, og forholdet til valgmgh blev bedre.

Pastor *H. B. Graabæk* (1936–53) opfattedes den første tid som IMs mand, men pastor *Eller* skriver, at han lagde sig ud med IM, saa en del af sognemenighedens folk gik til valgmghpræstens gudstjenester (FRA, 246). Efter krigen samlede Graabæk i lighed med Dansk Ungdoms Samvirke alle sognets foreninger til offentlige møder, som han ledede med stor dygtighed i smuk national og kristelig aand. Pastor G var 1951 ansat som økumenisk præst i Oldenburg og var Kirkernes Verdensraads repræsentant i flygtningearbejdet i Nedre Sachsen. Pastor G samlede flygtningelejrens præster af forskellige konfessioner og andre kirkelige arbejdere til fælles konventer i lejren.

Pastor *Johs. Riger-Kusk* (siden 1954) skriver 1966, at kkg er 5–7 og 8–10 pct, gode, almindelige folkekirkelige forhold, mh, IM smf (50), smaa KFUM og K, fh, ringe standsforskel Forholdet til valgmgh udviklede sig saaledes, at de to præster hjalp hinanden, vikarierede for hinanden, og da pastor *C. V. Nielsen* flyttede 1959, ophævedes valgmgh. God samling om kirken. Velbesøgte møder i pgd.

Militæret er et kraftigt træk i sognets hverdag. Den nuværende kommandant, oberstløjtnant *Christian Baron Gyldenkrone,* sidder i menighedsraadet, og man har ogsaa en repræsentant i sogneraadet.

Blandt førende lægfolk i IM nævnes: den

besindige og elskelige skomager *P. B. Jensen,* skrædderm *S. Madsen,* skrædderm *Rasmussen,* nuv fmd er overlærer *S. Jensen,* alle Oksbøl, gdjr *A. B. Andreasen* († 53), gartner *M. Nielsen* († 53).

Stationsforstander *A. T. Nørskov Jensen* († 63) var i en aarrække fmd for mghr og sogneraad. Desuden dyrlæge *H. Balslev,* kæmner *And. Jørgensen,* gdjr *Niels Christensen,* Grærup, som har øvet god indsats i mgh og mghraad.

De førende grundtvigske lægfolk er omtalt under valgmgh ndf.

Skolen. Foruden de nævnte lærere nævnes: Førstelærer *Laur. Jensen* (* 93), i mghr, virksom for husflidssagen, lærer *Paaske,* en venlig, omgængelig mand, virksom for biblioteksssagen, ivrig socialdem, sogneraadsmedl, havde godt forhold til friskolen. – Folke- og realskolen i Oksbøl ledes af skoleinspektør *G. K. Borg.*

Friskolen (se under valgm) blev 1960 omdannet til *ungdomsskole,* ledet af *Kjeld Hansen* (c 30 elever). *Kjeld Hansen* sigter efter at bevare *Grundtvigs* og *Kolds* tanker som bærende i skolens arbejde i modsætning til tidens megen tale om det erhvervsbetonede.

Oksbøl by er i stærk udvikling. Det kan bl a ses paa udviklingen af skolevæsenet. Førstelærer *Niels Hansen,* afsk 15, havde i sin tid oprettet et lille præliminær-kursus, der var faldet væk for mange aar siden. Nu blev et saadant oprettet 1951 og det fik søgning ogsaa fra nabopastorater. 1955 blev skolen købstadordnet og fik samtidig eksamens-ret. Den har nu 25 klasser, der undervises af 20 lærere og lærerinder. I flygtningelejrens administrationsbygning har man faaet en fortrinlig ramme for undervisningen.

Besættelsestiden var paa flere maader oprivende. Aal klitplantage fik en stor tysk militærlejr, i tilknytning til den danske militærlejr ved Faaresø. Oksbøl station blev udvidet med ramper, sporanlæg og pakhuse øst for Aal kirke. Der udfoldede sig et hektisk liv, især i Oksbøl. Store eksercerpladser, skydebaner, øvelsesomraader, transporter af tropper og materiel, fæstningsværker langs havet. Tusinder af flygtninge levede deres isolerede liv til 1948, bag indhegninger, afspærret fra omverdenen. Kirkeligt var der adskillige muligheder. Lejren blev saa brudt ned, og grunden atter tilplantet, men tilbage er den store flygtningekirkegaard. Et ejendommeligt kapitel i Aal sogns historie.

1917 oplyses: God kkg i Aal, ringe i B, henved halvdelen af bef til valgmgh, fh og friskole, mh, sdsk, KFUM og K, IM, storslaaet, tungsindig natur. 1928: Kkg 12 pct, IM og valgmgh, en sal ved B kirke bruges væs til husflid. DMS, Teltmisskr, ØM. 1935: Kkg 10 og 12 pct, de gr samles i valgmgh, venligt forhold, IM smf (100), KFUM og K (20 og 40), DdU (100), 3 fh. 1947: Kkg 8 og 10 pct, stationsbyen ret ukirkelig, tyskertiden med militærlejr og pengerigelighed har afstedkommet megen verdslighed og selvtilstrækkelighed. Det gr liv samlet i valgmgh, fra tidligere tid skarpe skel, nu fredelige, soldaterlejr, mh, IM (100), KFUM og K, DdU. 1957: Kkg 5–7 og 8–10 pct, gode, alm folkekirk forhold, IM smf (50) smaa M og K, DdU, godt forhold mellem valgmgh og sognemgh. Stationsbyen ret ukirkelig. 1966: Se ovf.

Aal kirke, østligt i sognet, lige nord for Oksbøl, ved banen, er anselig og smuk, kendt for sine sjældne kalkmalerier. Kirken er lang, ældst er den vestlige del af koret og den østlige del af skibet, forneden af granitkvadre paa skraasokkel, foroven af tuf med blændinger, lisener og friser, dog kun bevaret paa skibet. Maaske har der været apsis, før koret blev forlænget mod øst og fik ny gavl med tredobbelt vindue. Skibet er i den senere middelalder forlænget mod vest, blændingerne uden paa og kalkmalerierne inde markerer skellet mi den gl kirke og tilbygningen. Et romansk vindue i koret og 4 i skibet er i brug (vist udvidet), desuden ses i skibet et par tilmurede vinduer. Begge døre er bevaret, tilmuret. Sengotisk sakristi nord for koret, det sengotiske vaabenhus, af granitkvadre, blev 1901 omdannet til ligkapel. Smukt sengotisk taarn med pyramidetag (blytækt), taarnrummet er forhal, med ny portal mod vest. Kormuren er bevaret fra romansk tid med sidealternicher, hvorover blændingsdekorationer af rhinsk tuf-arkitektur. Korbuen har romanske kragsten, er udvidet. Koret har 3 hvælvinger, skibet bjælkeloft. Kirkens usædvanlige udsmykning af kalkmalerier er fra ca 1225. Der har oprind været lange billedfriser overalt paa skibets og korets vægge, nu bedst bevaret paa skibets nordvæg med fremstilling af den hl Nicolaus af Myras legende, samt en kampscene mellem voldsomt kæmpende ryttere. (Som i Højen). Muret granitalterbord, hvorover et trækors. Rester af et pragtfuldt, udskaaren, senmiddelalderligt alterskab bevares i kirken. Romansk granitfont. Barok-prædikestol med hjørnekaryatider, i felterne Kristus og evangelisterne, samt Moses i opgangsfeltet. Den samtidige lydhimmel er parteret og anvendt til stolegavle. Nyt orgel fra 1960 paa pulpitur, hvori en del af den gl altertavles relieffer er indsat. Klokke fra 1431 med minuskelindskrift. Ligsten. 250 sd.

Helms: Dsk tufstenskirker, s 155 f, Nørlund og Lind: K, 159—69, 302—05, Svend Jacobsen: Aal kirke i tusind aar, Ribe aarb 1936—39, 61—72, Uldall: Kirkekl- s 156, Mack D 27, 28, 56, Magn. Petersen: Kalkmal, Aarb f nord oldk 1908, s 77.

Børsmose kirke, indviet 29. juni 1902 (arkit Fr. Bang), vestligt i sognet, er lille, bestaar af skib og tresidet kor, med et lille rytterspir mod vest. Hvidkalket, med røde kantsten om vinduerne. Tøndehvælving. Altertavlen er et korsstingsbroderi, tegnet af Martin Nyrop, (nederst et klitlandskab, øverst rosenguirlander i skyer. Foran et krucifix, (»Rosenkrans om kors at vinde«).

Børsmose kirke er taget ud af ekspropriationsplanerne. Den vil altsaa blive staaende foreløbig, ligesom kirkegaarden vil blive bevaret — som det er selvfølgeligt. Vi forsøger at faa erstatningssum til kirkens vedligeholdelse, men er hidtil blevet afvist. Om sommeren søges kirkens gudstjeneste af særdeles mange turister og sommerhusfolk, saa der mangen sommersøndag kan være fuldt hus. Vi haaber, det maa kunne fortsætte, og det vil gøre meget ondt, hvis myndighederne stiller sig saadan, at en særpræget og meget benyttet kirke maa lukke.

Folketal: 1850: 972, 1901: 1290 ,1925: 1738, 1965: 2452. Altergæster: 1922: 943 og 154, 1930: 734 og 231, 1942 760 og 200, 1951 500—150.

Menighedsraad 1913: 5 IM, 2 gr, 1 u p, 1922: 5 IM, 4 gr, 4 u p, 1934: 6 IM, 2 gr, 5 u p, 1942: 7 IM, 2 gr, 4 u p, 1951: do, 1961: 3 IM 10 u p eller gr, 1965: 4 IM, 10 gr, eller u p, valg i Aal, fmd: Aal: Oberstløjtnant **C. Baron Gyldencrone,** i Børsmose: Klitfoged **Max Harborg.**

Sognepræst

Indt: 1857: a) 194 rug, 24 byg, 2 havre b) 48 rdl c) 9 lpd ost, 12 lpd brød, 80 sn æg, d) 370 kr, e) 66 td ld, god, grundmuret pgd ved en sø, stuehuset 25 fag. 1870: Regul: 2416 kr, netto: 3880 kr. 1913: 2. kl, 1946: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1956

12. 15. juli 1849–30. aug 61 (sp Vorgod-NV 25. april 37): **Peter Lundsteen,** * 18. nov 03 Helsingør. Faderen: Klejnsmed Daniel L. stud Helsingør 20, c jan 33 (1), † 30. aug 61. ~ 29. sept 37 Christiane Marie Elisabeth Hansen, * c 13 Tved, Fyn, † 17. dec 70. Faderen: Møller, H, ejer af nederste mølle ved Svendborg. – Søn: Holeby-B.

Pastor L var en bred, firskaaren skikkelse,

en personlighed, havde mange interesser, praktisk dygtig, befandt sig godt i Vestjylland. Han var landstingsmd 53–55, almindelig anset.

13. 6. nov 1861–15. aug 91 (sp Aadum 4. nov 51): **Peter Otto Bloch,** * 25. marts 10 Kvong. Forældre: Sp i Nr Nebel-L Frederik B, † 44 (af Viby, Fyn) og Anna Christine Haagen. Stud priv 30, c juli 37 (h), lærer Rosings institut, Horsens, afsk 15. aug 91, † 12. nov 92. ~ 29. april 52 Marie Margrethe Børling, * 8. okt 18 Vetterslev, † 30. dec 79. Forældre: Lærer Hans Christian Petersen B og Inger Maria Helsengreen. – Brødre: Ringe og Hasle-S-L.

Pastor B var præstesøn her fra egnen, hans broder var sp i Kvong-L 1834–46 (se Ringe), og gennem mange aar var han Aal sogn en god præst. Han hørte hjemme i romantikkens dage, en rettænkende, human og velvillig mand, hans forkyndelse var mild og jævn, let forstaaelig, han lagde vægt paa at fremstille Gud som den milde kærlige Fader, der ikke vil nogen synders død, men vil at han skal omvende sig og leve. (Vestjyll dagbl 14. nov 92 fremhæver dette »i modsætning til mange nutidsprædikanter« med tydelig adresse til pastor *Schou*). Kirkegangen var ikke god, men der samledes stadig en trofast flok, i hans høje alder, da stemmen begyndte at svigte, i kirken for at være sammen med deres kære, gamle præst (smst, jvf Varde folkebl 14. nov og 21. nov 92. Pastor B stiftede et legat paa 500 kr til fattige børns beklædning i Aal sogn.

14. 10. nov 1891–4. aug 1917 (ord kat Sct Pauls k, Kbhvn, 19. maj 90): **J. N. Schou,** fl t Torsager-B, se der.

15. 20. dec 1917–6. jan 28 (sp Øster Nykirke 10. nov 09): **M. J. Engel Jensen,** fl t Torsager-B, se der.

16. 30. marts 1928–4. nov 35 (kkp Korsør-T 24. april 23): **Svend O. E. Jacobsen,** fl t Slaglille-B, se sp Christians k, Kbhvn.

17. 9. marts 1936–14. nov 53 (hjpr Frederiksværk-V 11. juni 34): **H. B. Graabæk,** fl t Vejlby v Aarhus, se der.

18. 19. marts 1954 (hjpr Gram 31. aug 52): **Johannes Riger-Kusk,** * 11. aug 22 Torning. Forældre: Gdjr Frederik Laier Christensen Kusk og Judithe Riger. Ldmd til 41. Stud Rønde 45, kordegn Vejlby v Aarhus 47–52, c Aarhus dec 52 (l-88). ~ 8. juli 50 Lilly Just, * 19. juli 21 Torning. Forældre: Gdjr Laust Anders Nielsen J og Mette Kirstine Nielsen.

Herredsrpr DKU.

AAL VALGMENIGHED

(Anerkendt 26. juni 1905, nedlagt 16. juli 1959)

Baggrunden for denne valgmenigheds oprettelse var »mange aars savn af grundtvigsk forkyndelse i Aal, og i mange tilfælde ærgrelse og skuffelse over pastor *J. N. Schous* despotiske kirkelige regimente i sognet, hvorved han fornærmede og frastødte mange, som ellers ikke ville være kirkefremmede«. (Edv. Eller i »Vestkysten« 25. juli 45). Men det var efter mange lange og bevægede overvejelser man vovede at danne valgmenighed og antage sin egen præst.

Over for pastor *Schou* stod den dygtige, ildfulde, grundtvigske lærer *Niels Hansen* (Mortensen), Oksbøl, nok den varmeste forkæmper for valgmenighedens oprettelse, men betydelige folk stod bag ham. Lærer Hansen var søn af den højt ansete *Morten Hansen,* Ansager mølle (se Barfod: Minder fra gl gr hj V). Resten af slægten tog navnet *Agersnap,* en broder til Niels H var maleren *Hans Agersnap.* Som ung seminarist oprettede Niels H en højskole i Ølgod sogn, men maatte opgive den og blev saa lærer i Oksbøl 1881. Han indkaldte talere til kristelige og folkelige møder, var en foregangsmand, førende m h t at faa bygget fh 1883, og oprettet andelsmejeri, brugsforening osv, deltog ogsaa i politik (radikal). Han kom hurtigt i modsætning til pastor *Schou,* der var konservativ og absolut ikke grundtvigsk. Naar Schou roste gammelgrundtvigianere i modsætning til ny-grundtvigianere og sigtede paa N. H, tog han dog fejl. N. H var netop præget af den gamle grundtvigianismes fromhed. S saa paa ham som »sin degn« og forholdet blev aldrig godt. Det gik saa vidt, at S først gik ind i kirken, naar H havde bedt indgangsbønnen og forlod kirken før udgangsbønnen. Det varede ikke længe, før man begyndte at indkalde fremmede talere (til 1905 havde provst *E. K. Thyssen* regelm gudstj i Aal). Sammenstødene og klagerne blev mange, og det var en lidelse for *Schou* at være sammen med H og omvendt i kirken. Schou ansaa H for at være repræsentant for al muligt kirkefjendskab og ugudelighed. Folk søgte til nabopræsterne (se foran).

Det kan ikke nægtes, at *Schou* fremkaldte liv i sognet, baade IM og grundtvigianere. Han stimulerede modstanderne til at tage standpunkt, og følgen blev frodig livsudfoldelse. De selvstændige, skarptskaarne vestjyder fylkede sig maalbevidst om *Schou* fra IMs side, og i modsætning dertil samledes de grundtvigske om lærer *Niels Hansen,* deres leder og fører over for Schou. Hvis *Schou* ikke havde været sp i Aal, var der aldrig blevet dannet valgmgh, *Jørgen Banke* skriver, at man omkr 1890 paa een haands fingre kunne tælle de grundtvigianere, der var i Aal. Men dertil maa føjes, at »en del af dem, der ikke kunne døje Schou, havde en sund trang til fællesskab i deres egen kirke og deri laa valgmenighedens aandelige ret!«

Da kirkelovene 1903 gav valgmenigheder adgang til at benytte sognekirkerne, begyndte lærer H at forberede oprettelse af en valgmgh. Et udvalg blev nedsat, man skrev til *Morten Larsen* i Holstebro, og han anbefalede sin medarbejder *A. C. Andersen* til at blive valgmenighedspræst i Aal. Ved et møde 9. april 1905 vedtoges det at oprette valgmenigheden. *Schou* ansaa det for et ondsindet angreb paa ham selv personligt. Han kunne (med Vilhelm Becks udtryk) betegne valgmgh som »en kloak« (da man mente, at biskop *Koch* burde paatale dette udtryk, svarede biskoppen: »Aah!... naar det er pastor Schou?«) *J. C. Christensen* var vist ophavsmanden til, at

man kaldte den »en ventil« –. Pastor *Andersen* begyndte at holde prædikener her i fh 1. maj, og der blev sikret ham en løn paa 2000 kr aarl og fri bolig. Lærer *Niels Hansen* var fmd for valgmgh. *Niels Jensen,* Sønderbøl (fader til højskoleforst *J. Th. Arnfred*) og fru *Sillesen,* i hvis hus pastor Andersen boede, var kasserer, og desuden var gdjr *Hans Nielsen Andersen,* Markskel, medl af arbejdsudvalget. Medlemstallet var straks betydeligt, 140 husstande, ialt 549 personer. Pastor Schou var især utilfreds med at valgmenighedens folk skulle bestemme i sognemenighedens sager, og »det, som man kan vente blandt dannede mennesker, at saadanne frivilligt og af egen drift skulle trække sig tilbage til fordel for dem, der bedre repræsenterer sognemenigheden, tør man vist ikke haabe paa her.« Der blev ogsaa vanskeligheder med regulativet og om menighedsraadets mødested (hidtil i pgd, andre ville have det i fh), hvorom Schou skrev, at »af hensyn til, at man opfører sig ret ukristeligt i fh har jeg ikke villet gaa ind paa den forandring, gaaende ud fra, at man da i endnu højere grad vil blotte sit ukristelige hjertelag«).

Mellem præsterne *Schou* og *Andersen* blev der aaben krig, og det kunne ikke skjules for menighederne. A var skarp, men maaske derfor den rette til at møde S. Han hævdede stejlt valgmenighedens ret. Biskop *Koch* sagde til en flg valgmenighedspræst: »Jeg anbefaler Dem den pinligste korrekthed over for Schou. Desværre kan jeg ikke stille Dem gensidighed i udsigt.« (Medd af pastor *Eller*). A og Schou blev aldrig forligte, ejheller lærer *Hansen* og *Schou.* Som gammel mand skrev Hansen til Schou: »Har jeg gjort Dem noget ondt, bedes De tilgive!« Men Schous svar var afvisende. Provst *Varmings* fremstilling er misvisende, skriver Eller.

Men lykkeligvis hørte menigheden ikke meget til præstekævlerierne. Der faldt efterhaanden nogenlunde ro over det *udadtil,* da valgmenigheden først var kommet i gang. Det forligsmøde, hvor *Schou* fremsatte sin trusel om at søge afsked, og hvor *Niels Hansen* fremsatte sit smukke vidnesbyrd, (se s 459) fandt dog først sted 1909. Pastor *Andersen* var en velbegavet og interesseret mand, ihærdig, arbejdede godt med sin kreds, fik stor tilslutning til sine gudstjenester, men han var ikke den, der lod en tilkastet handske ligge. Der var kampe med provste- og bispetilkaldelse, med retssag og bøde. Men efter 6 aars forløb var A træt og blev sp i Ibsker.

I et aar hjalp man sig med nabopræster (*Witt-Hansen,* Aadum, og *Fonager,* Janderup). Der skulle tages et tag for at fortsætte, bestyrelsen nedlagde deres mandater, en ny bestyrelse blev valgt, med *Jens Therkelsen Jensen* (Arnfreds fætter) som fmd, og 1912 kom man i forbindelse med pastor *Knud Gjørup,* som lige var vendt hjem fra USA, og gn *Jacob Appel,* Askov, kom han i forbindelse med valgmgh i Aal, han var glad for hurtigt at faa en stilling efter sin hjemkomst. Han var her 1912–15, og det begyndte lovende. Den ret anselige præstebolig, blev rejst nær ved Aal kirke. G var en dygtig mand med vid horisont, men han faldt ikke godt til i kredsen, (det er forkert, naar der siges, at han »havde megen forstaaelse for de grundtvigske tanker« skriver Eller FRA, 225). Han var begavet, havde poetisk sans, skrev smukke bøger, var djærv og veltalende. Men grundtvigsk var han ikke! Han kunne haane grundtvigske salmevers som bragesnak. Han blev senere en god formand for Kirkeligt Centrum. Som prædikant og ved sygesenge tiltalte han mange, han var konservativ, forsvarsven. Forholdet til *Schou* blev godt, ja nærmest intimt, og G blev paavirket af *Schous* syn. Han holdt forsvarsmøder sm m Schou, og det gjorde lærer *Niels Hansen* endnu mere antimilitaristisk. Da der var sogneafstemning om spiritusbevilling til kroen, hvor den ædruelige *Niels Termansen* var vært, agiterede *Gjørup* for bevillingen og lagde sig ud med mange. Der blev stridigheder indadtil og udadtil. Nogle beskyldte endog *Gjørup* for at arbejde for valgmenighedens opløsning. Forholdet til valgmenighedens menige medlemmer var gennemgaaende godt, men modsætningen ml en stor del af de ledende var stærk. Til *Niels Hansen* var Gs forhold særlig spændt. 1916 udgav *Gjørup* en bog »Jeremias«, der maa være skrevet i Aal, og hvor man føler skildringen af Semaja som en ubehagelig karrikatur af Niels H. I foraaret 1915 var G træt og blev sp i Lundforlund, og omtrent samtidig vendte valgmenighedens formand, *J. Th. Jensen,* tilbage til sognemenigheden. Gjørups ansættelse her betegnes som en misforstaaelse.

Ved *J. Th. Jensens* fratræden blev *Niels Smed,* Aal, valgmghs fmd. *Niels Hansen* ville ikke være fmd igen. Han stod for at skulle rejse fra sognet. Men det blev Niels Hansen, der var leder ved præstevalget. Der var tale om to theol candidater (*Garnæs-Hansen* og *Eller*). Den første fik andet embede, og man samlede sig om *Edvard Eller,* da lærer paa fiskerihøjskolen i Snoghøj. Det viste sig snart at man havde fundet de rette præstefolk i Eller og hans unge frue. E havde været højskolelærer i Kerteminde og var der blevet kendt med lærerinde, frk *Gregersen,* som senere blev gift med lærer *Niels Hansen,* Oksbøl. Hun stod bag opfordringen til Eller om at søge til Aal, og E ville gerne være præst i en fri kreds. Der blev et udmærket samarbejde ml præst og mgh, fru E var organist. De mange stridigheder døde hen. Man slog sig til ro med, at der nu i Aal sogn var 2 præster og 2 menigheder. Skønt E nok mærkede visse vanskeligheder, foregik arbejdet uden gnidninger udadtil. Schou modtog ikke Eller just venligt, men han gjorde dog det, at han en aften, da *Gjørup* var paa besøg her, indbød *Gjørup, Eller, Jens Th. Jensen* og flere neutrale folk til kaffe i præstegaarden. Her rasede *Gjørup* mod højskolen, (et angreb paa Eller, der var højskolemand), men Eller var taus. Bagefter fik Eller af en kvinde i valgmgh at vide, at folk i valgmgh, ikke syntes om, at E kom i præstegaarden. Selvom det var venligt ment, afviste Eller det. Han skulle nok selv bestemme, hvem han ville være sammen med. Der blev ingen selskabelig kontakt ml *Schou* og *Eller,* men naar det trak op til konflikt, søgte E personlig kontakt med Schou, og saa gled det. De

havde flere venlige samtaler med hinanden. *Schou* havde baade viden og vid. Til bedømmelse af Schou maa ogsaa nævnes hans interesse for *J. Th. Arnfred,* skønt dennes fader, *Niels Jensen,* hørte til Schous skarpeste modstandere. *Schou* tog sig varmt af den unge mands undervisning. Men provst *Varmings* oplysning om, at Arnfred og hans søskende blev forlangt konfirmeret af valgmenighedspræsten, er urigtig. De blev alle konfirmeret, før valgmenigh dannedes.

Livet i valgmgh gik sin rolige gang. *Eller* holdt maanedlige møder i Vrøgum og i vestsognet. Den stoute *Jeppe Jessen* var fmd for ungdomsforeningen, men snart afløst af *Eller,* der var glad for ungdomsarbejde. I kirkerne kom en trofast, om ikke just stor flok, og som de kunne synge! Meget ændredes, da pastor *Schou* flyttede 1917. Pastor *M. Engel Jensen* var IM (»Schous venner er ogsaa mine venner«, sagde han), men han var besindig og rolig. Der kom et vist samarbejde i gang: Fælles genforeningsgudstjeneste 1920, fælles aarlige sommermøder for de gamle. Da KS 98 var reorganiseret 1918, holdtes et stort møde 1919 med pastor *Chr. Welding,* m fl som talere og *Oluf Ring* indøvede salmemelodier. Flere hundrede menn var indkvarteret, endog fra Fyn. Det virkede vækkende og oplivende paa valgmgh. – En anden ting, der hjalp til at komme over den kritiske periode var oprettelsen af *Oksbøl friskole* med *Kr. Kolding* som leder 1916 (se ndf), og endeligt væksten i ungdomsarbejdet under *Ellers ledelse. Eller blev* en betydelig kraft i Varde-egnens grundtvigske liv.

Blandt de bærende i menighedsfællesskabet i disse aar var *Niels Smed,* Ø Vrøgum, ret en hjertekristen, med bredde og myndighed, medlem af KS 98 lige fra 1898. Det stejle, man mødte hos saa mange her, kendtes ikke hos ham. Principiel valgmghmand var han ikke. Ved præsteindstillingen 1928 holdt de to valgmghrepræs sig udenfor, men *Niels Smed* stemte paa pastor *Sv. Jacobsen,* tog konsekvensen, og traadte ud af valgmgh. Fra Vrøgum var ogsaa den ildfulde, kloge *N. P. Jensen* (Niels Pæjsen) og i Troldholm den stilfærdige *Søren Sørensen,* som havde taget en stor lærereksamen, han aldrig fik brugt. I Borre var den iltre *Tobias Tobiassen,* i Skødstrup den høje, magre vikingeskikkelse *Anton Lauridsen,* med de faa men vægtige ord, og saa var der en række betydelige kvinder: især *Tobiassens* hustru, *Karen,* og *Maren Sillesen,* Oksbøl (~ kbmd S), datter af Niels Jensen ... et fint og fromt menneske. Hun samlede de unge piger. Sine sidste aar var hun hos sin broder i Askov. I Oksbøl ogsaa dyrlæge *Højs* dygtige hustru, den varmhjertede og friske *Anna Windfeld,* Hesselmed, *Ane Markskel,* som beundrede *Skovgaard-Petersen,* og den kvikke københavnerinde *Agnes Lauridsen,* Skødstrup. Økonomisk kneb det for kredsen, og 1922 blev *Eller* rkp i Varde, hvor han fandt sit blivende sted. Han vedblev med at være præst for Aal valgmgh, men det var ikke let at have to præstestillinger. Da *Eller* blev sp i Varde, var det nødvendigt at han blev løst fra Aal. Valgmgh var faktisk ophævet fra 1929–32, da *P. Bukh* kom. I »interregnet« var den en del af Askov valgm og *Sv. Fenger* dens præst. Han havde ogsaa nogle gudstj derude, men Eller kom der ogsaa stadig og læste med konfirmander (se FRA 1961 side 244 f).

Saa kom valgmgh i forbindelse med *Peder Bukh,* der havde været forstander for Vejstrup højskole, som maatte give op. For en beskeden løn blev han valgmghpræst og 14. febr 1932 ordineret i Aal kirke af biskop Westergaard. Han fik en sølle bolig, men blev senere lærer paa friskolen og fik bolig der. *Bukh* var den rette mand her. Den senere fmd, *N. C. Agersnap,* sagde, at valgmgh fik en saltvandsindsprøjtning. I hvert fald en fornyelse. Da *Bukh* flyttede til Bering 1938, henledte han opmærksomheden paa friskolelærer *Th. Olesen,* V Hæsinge. Han blev saa valgmghpræst i Aal, fik nogle svære aar her under den tyske besættelse, da skolen en tid var taget af tyskerne. Forholdene var hverken menigheden eller friskolen gode. Men der var godt samarbejde først med pastor *Sv. Jacobsen,* saa med pastor *Graabæk.*

Da *Olesen* 1949 flyttede til Dybe, besluttede man, efter nogen vaklen, at fortsætte. Høj- og friskolelærer *Chr. V. Nielsen* blev menighedens præst, *Agersnap* var 1944 blevet afløst af kæmner *And. Jørgensen* som fmd. Nu udviklede forholdene sig saadan, at sp og valgmghpræst hjalp hinanden (se foran), pastor *Riger-Kusk* og *Nielsen* vikarierede for hinanden. Men *Nielsen* følte sig trykket af den ringe tilslutning til valgmgh. Krigstiden havde været haard ved Aal sogn, især mod Oksbøl. Men menighederne levede deres stille liv i indbyrdes forstaaelse. Ogsaa friskolen gik tilbage, den ny skole i Vrøgum medførte, at elevtallet dalede. Og da pastor *C. V. Nielsen* 1959 flyttede til Lading, havde man ikke kræfter til at fortsætte. Friskolen gav op, og dermed var i virkeligheden valgmenighedens skæbne beseglet.

Pastor *Eller* slutter (FRA, s 248): »1959 var et sorgens aar i Aal.« Hertil bemærkes, at dette aar nok var et »vemodens aar« for nogle, men der var hos mange glæde over, at menigheder (og skoler) nu blev sluttet sammen igen.

Oksbøl friskole

1915 tog sognets grundtvigske fører, lærer *Niels Hansen,* afsked. Og der opstod straks brydninger om, hvem der skulle være hans efterfølger. 15. okt 1915 blev der holdt indstilling. Valgmghfolkene indstillede nr 2 (sognemgh havde flertal i sogneraad og skolekommission), lærer *Mygind,* Tistrup. Nr 1 trak sig tilbage, og nr 3, lærer *P. C. Paaske,* Borbjerg, blev udnævnt. Saa besluttede de grundtvigske at oprette friskole. Dyrlæge *N. N. Høj,* Oksbøl, har udførligt skrevet derom. Ved et møde 6. dec 15 valgtes bestyrelse, og foreløbit antog man en ung lærer *H. Sørensen,* Kelst, som lærer for de 25 indmeldte børn, og man holdt skole i forsamlingshusets »kirkestue«. *Anton Lauridsen,* Skødstrup, blev fmd, og navnlig familien *Tobiassen* gjorde et godt forarbejde. En artikel af *Jensinus Sørrensen,* Borre, »i Varde Folkeblad« 16. nov 15 opfordrede til at slutte op om protest mod myndighederne i en form, saa pastor Eller tog skarpt afstand fra den. Sag-

ligt var han enig, men protest alene skulle ikke være skolens grundlag.

Det lykkedes at faa den rigtige mand hertil som fast friskolelærer fra 1. aug 1916. Man ønskede en dygtig lærer, men ogsaa en mand, der kunne være noget for valgmenighedens og sognets liv. Man fandt *Kr. Kolding,* * 1880 i Velling, han havde en stor lærereksamen fra Jelling, havde været lærer paa Vestbirk og Elbæk højskoler. Hans hustru, *Marie,* f Bruun, var søster til lærer *A. J. Bruun,* Tjæreborg, der har skildret deres barndomshjem i »Minder fra gl gr hj.«, 1927. Hun var fra Ølgod og havde lærerindeuddannelse fra Vejle forskolesem. De var dygtige, initiativrige, og der blev meget at tage fat paa i Oksbøl.

Der er jo ikke mange friskoler i Vestjylland. Man har holdt paa den specielle vestjyske skoleform, som var god. Friskolen i Aal blev ved *Koldings* virksomhed for mange en aabenbaring af en helt ny verden. De var ypperlige fortællere, skolen blev et hjem for børnene og deres forældre. Koldings mange interesser og idealistiske indstilling greb dem. Der blev skabt tillid og medleven i skolens arbejde, skolekredsens maanedlige møder skabte fællesskab. Og *Niels Hansen* kunne (da han saa den) sige noget om, at han gerne ville have givet sit liv i friskolen. Der blev bygget en smuk friskole højt i plantagen 1916 (for 16.000 kr) gdjr *Niels Christensen,* Damsminde, gav hele grunden, og gn 25 aar øvede *Koldings* en betydningsfuld gerning, de fulgte de gamle *Grundtvig-Kold'ske* linier, skrev *Kolding,* oplysningen skulle være en gave, »et lys, der gik op«, ikke en byrde. Han kunne ikke slippe arbejdet for de voksne, drev en fortsættelsesskole, som bl a forberedte til optagelse paa Tarm realskole. Skolen var treklasset, men det kneb med økonomien. Lærerlønnen var lille. *Kolding* kunne let have faaet en bedre lønnet stilling. Men han blev. *Jensinus Sørensen* lagde en plovmand paa bordet til lønforhøjelse, skønt han havde daarligt raad dertil, andre sluttede op, og 1920 kom *Koldings* løn op paa 2800 kr aarl. Efterskolen gik kun faa aar. Saa forberedte K unge piger til seminariet. Men elevtallet gik ned, og 1926 blev *Kolding* lærer paa Store Restrup husmandsskole.

Poul Tobiassen fra Billumvad blev fmd for friskolen, og der blev antaget en ung lærer *Vammen Jensen* som friskolelærer. 1930 afløstes han af *Ingvar Bønløkke,* der havde lærereksamen fra Skaarup. Økonomien var stadig svag, og 1932 rejste *Bønløkke* for at uddanne sig til præst (se sp Engom). Forældrene var glade for disse unge lærere, men de kom ikke til at betyde det samme som *Koldings.* Der var 40 børn 1932. Da *Bønløkke* rejste, blev pastor *Bukh* tillige friskolelærer med bolig i friskolen, ogsaa *Th. Olesen* var baade valgmghpræst og friskolelærer. Det var en krævende stilling og pastor *C. V. Nielsen* fortsatte med begge stillinger. Skolens elevtal dalede, da Centralskolen kom. Og som nævnt foran, havde man ikke kræfter til at fortsætte, da pastor *Nielsen* rejste. Først lukkedes friskolen, saa opløstes valgmgh. Pastor *Eller* skriver: »Tabet af friskolen anser jeg for ubodelig. Det er vist ikke muligt, at nogen offentlig skole, mindst da en centralskole, vil kunne skabe den ansvarsfølelse i forældrekredsen og den fællesskabsfølelse ved samling om skolen, som er saa saare værdifuld . . .« 1960 omdannedes skolen til ungdomsskole med *Kjeld Hansen* som forstander (se ovf).

Valgmenighedspræst

(1932—59 tillige friskoleleder)

1. 26. juni 1905–13. marts 11 (lærer Holstebro priv realskole 99): **A. C. Andersen,** fl t Ibsker-S, se Brande.

2. 7. juni 1912–12. april 15 (dsk præst Chicago 12. sept 04): **K. Gjørup,** fl t Lundforlund-G, se sp Køge-Ø.

3. 11. sept 1915–25. okt 22 (højskolel Snoghøj 13): **E. M. R. Eller,** fl t rkp Varde, se sp der.

4. 8. febr 1932–13. april 38 (højskoleforst, Vejstrup 27–31): **P. Bukh,** fl t valgmgh, Bering, se der.

5. 19. aug 1938–12. nov 49 (fri- og efterskolebest V. Hæsinge 15): **Th. Olesen,** fl t Dybe-R, se der.

6. 24. april 1950–19. maj 59(friskolebest Vestbirk 42): **C. V. Nielsen,** fl t Lading, se der (nu Hellevad-Ø).

Valgmenigheden nedlagt 16. juli 1959.

Litt: Videbrev fra Aal, FRA 1939, 123 f, Elle Jensen: Pietismen i Danm 1944, s 55, Hans Lund: En præsteslægt fra Aal, FRA 1946, provst E. K. Thyssen (om pastor J. N. Schou), Ribe st aarb 1936, jvf Inge Westring og Benj Nielsen, smst 1937, og C. C. Varming i Hj og tr IX, 9 f, O. H. Nyholm i Ribe st aarb 1941, 38, C. Skovgaard-Petersen: Min arbejdsdag, 1939, s 38, prof P. G. Lindhardt: En præstetype, Jyllandsposten 17. marts 57.

Edvard Eller: Fra Aal sogn, FRA, 1961, 198—249, A. C. Andersen,: Morten Larsen I, 1944, (Kapitlet: Sendelse til Aal) do i »Stromatais«, nødvendig korrektur til provst Varmings fremstilling. Edv. Eller: En embedsbeskrivelse, Vestkysten 9. dec 60,.

Jørgen Banke Oplevelser I, 1954, 106, Povl Bjerge: En tids- og familieskildring fra Vestjylland, 1883, Morten Raunkjær: Minder fra hjemmet paa Raunkjær, Minder fra gl gr hj, 1925, Mads Christensen, Stauning: Da højskolen kom til Vestjylland, Jul i Vestjyll, 1946, P. C. Paaske: Det Hesselmedske land-almuebibliotek. Ribe Aarb 1948—51, 374—86, M. Lebech: Jy saml 5 r II, 1936, 219, 336, Ribe Aarb 1939 og 1951.

Uffe Hansen og A. Højmark: De gr fri- og valgmenigheder, 1944, 320 f.

Th. Olesen: Aal valgmgh 40 aar, »Vestkysten« 25. juli 45, do Oksbøl friskole 25 aar smst 18. sept 41.

Kirke og sogn, 1954, 515 f.

Medd fra præsterne Eller, **M. Engel Jensen, Riger-Kusk** o fl lokalhistorikere: lærer **H. K. Kristensen,** Lunde, og gdjr **Daniel Sørensen,** Oksbøl.

HO—OKSBY

(Med filialkirke i Mosevraa)

Ho sogn, 4921 ha, langs Ho bugt, Graadyb og Vesterhavet, har mod nord en smal strimmel marskland, men bestaar ellers mest af flyvesand og klitter (indtil 25 m høje) og lavere sandstrækninger, der for en del er opdyrket mod øst, men ellers optaget af store plantager. Mod vest nogen hede. Den største del mod syd dannes af den lange halvø *Skallingen,* der mest

bestaar af sandsletter (tidligere Danmarks eneste ørken! – nu rig vegetation) med klitter og lige sandstrand. Langs østkysten begyndende marskdannelse. Paa Skallingen er der ingen faste beboere. Her er store faareflokke.

Byen Ho (delt i Nørballe, Sønderballe, Vesterballe) med bibl og fh, gæstgiveri og markedsplads. Skolen nedlagt 1966, købt af amtets ungdomsnævn, lejrskole 68 (50 delt). Bebyggelse: Bredmose.

Ingen oldtidsminder. Paa Skallingen er fundet ravsmykker fra den ældre stenalder (Ribe aarb 1952—55, 430—38).

Paa Skallingen og op til Nymindegab udvandtes salt (især 1820—40). Skalling-laboratoriet opr 1933 til naturvidenskabelig udforskning, især mht klit- og marskdannelser. Da tyskerne under besættelsen beslaglagde Skallingen til militære formaal og udlagde utallige landminer, flyttede laboratoriet til Esbjerg.

I en præsteindberetn fra 1638 siges, at Ho-O »ellers kaldtes Undismark«. Ved Hobo dyb var der omkr 1800 en lille havn. Et par udskibningssteder nævnes sidst i 16. aarh.

Øen Langli var et fiskerleje, Langleje, men blev opgivet 1640. Øen formindskes stadigt ved havets angreb, var beboet af 5—6 familier og der var en lille skole, men efter stormfloderne 1909 og 1911 blev øen forladt.

Paa Skallingen begyndte man 1904 at skærme kysten ved risgærder, fyret blev undergravet ved stormfloden 1909 og maatte ombygges.

Store plantager.

Folketallet nedadgaaende i begge sogne.

Oksby sogn, 7404 ha, langs Ho bugt og Vesterhavet. Lidt marsk ved Ho bugt, ellers forlængelse af Skallingen optaget af flyvesand, klitter i parallelle rækker langs havet, indtil 21 m høje, flere steder gaar klitterne langt ind i landet, størstedelen dækket af store sandsletter og af den store Kalsmærsk hede, som benyttes af militæret til skydeøvelser, samt det store terræn med Vejrs klitplantage (1280 ha, 250 ha i Aal sogn), Oksby klitplantage, 798 ha, anl 1888, og Bordrup klitplantage, 888 ha, anlagt 1858. Vestkysten danner et skarpt knæk ved Blaavandshuk, ret smal, sandet forstrand beskyttet af 11 høfder. Flere smaasøer. Stort badeliv ved Vejrs strand og Blaavand.

Byerne Oksby (delt i Midtby (Tykby), Nr, Sdr og Østre O) med centralskole fra 1962, bibl, mh, fh, alderdomshjem i tidl villa, 14 pl, plantørbolig. Blaavand, delvis sammenvokset med Oksby med kro, redningsst, radiostation, fyr (39 m højt), rutebilst, Vejrs med fh, redningsst, klitdirektørbolig, Vejrs strand med stor sommerbebyggelse og badehoteller. Bebyggelserne; Mosevraa, Bordrup, med kro, Fugltoft, Vandflod, Tane, Grønbjerg, Hvidbjerg.

I begge sogne megen udstykning til sommerhuse.

Ingen oldtidsminder. Indtil omkr 1860 blev strandvaskere begravet paa Kapelhøj. Stedet kaldes »Æ Kappel«, maaske har Oksbøl kirke staaet her. Hvidbjerg har været en landsby, der blev ødelagt af vand og sandflugt ligesom en landsby Vesterskov. Vesterside nævnes som udskibningssted i 16. aarh.

Blaavandshuk (Hukket) er Jyllands vestligste punkt. Uden for dette strækker Horns rev sig 40 km mod vest ud i havet. Her ligger fyrskibet (Geograf tidsskr II, 63 f) Hofmanns dige fra 1885 beskytter kysten, 1909 bortskylledes 14 ha, uden for diget.

Klitplantningen har ændret sognets natur. Omkr 1820 anlagde sandflugtskommissionen en lille plantage paa en fugtig slette nord for O kirke. 1851 fortsattes forsøgene ved Bordrup, da sandflugtskommissær Nees anlagde en lille plantage i en lavning ml klitterne. Begge indgaar nu i Bordrup plantage. De første forsøg med at tilplante selve klitbakkerne blev gjort 1853 af kmhr Riegels, der anvendte mange træarter, men kun faa kunne trives, bedst bjergfyr.

Militæret er i færd med store ekspropriationer i Oksbøl og Aal sogne. Se under Aal sogn. Landsbyerne Kærgaard, Børsmose, Grærup, Mosevraa og Vejrs trues med udslettelse.

– Indtil videre er kirkerne i brug, oplyser biskop *Dons Christensen* til Berlingske Aftenavis, og de vil ikke af forsvaret blive fjernet. Men spørgsmaalet om en delvis anvendelse i fremtiden maa afgøres lokalt ud fra menighedernes egne ønsker. Maaske kan afgørelsen blive forskellig for de to kirker.

– Tænker man paa en ny kirke et andet sted?

– Ja, der bliver en del bebyggelse mod Henne, saa det spørgsmaal vil nok blive overvejet.

– Men kirkegaardene omkring de to kirker?

– Kirkegaardene kan ikke nedlægges. I paakommende tilfælde maa slægtninge til dem, der ligger paa de to kirkegaarde, kunne forlange at blive begravet dér. Det kan jo ogsaa tænkes, at man vil kunne bruge kirkerne i særlige tilfælde ogsaa til enkelte andre kirkelige handlinger.

Sognepræst *A. Kærgaard,* Ho, udtaler i Kristeligt Dagblad 26. juli 65, at der verserer en plan om, at kirkebygningerne skal overtages og vedligeholdes af Forsvarsministeriet. Man kan ikke holde ordinære søndagsgudstjenester, fordi omraadet blotlægges for mennesker, men man vil prøve at gennemføre en ordning, som sikrer, at de kan aabnes for kirkelige handlinger. Man hilser i de respektive sogne udviklingen med sorg. Da der maaske kun bliver ca 15 familier tilbage i Mosevraa, vil der ikke blive tale om regelm gudstj, i hvert fald ikke om vinteren. Baade Oksby og Mosevraa kirker laanes ud om sommeren til tyske evangeliske præster af hensyn til tyske sommergæster..

Pastoratet omfatter hele halvøen mellem Vesterhavet, Graadyb og Ho bugt. Yderst mod vest staar det 39 m høje fyr paa *Blaavandshuk.* Horns rev, et af Danmarks farligste rev, kaldtes »Djævlehornet« af hollænderne. Her er druknet mange søfolk. Paa revets yderste spids ligger fyrskibet »Horns rev«, og mange sikkerhedsforanstaltninger er truffet for at hjælpe skibene forbi dette farlige sted.

De store heder og enge bruges for en del til græsning, og Ho faaremarked er landskendt. Klitterne langs havet er nu bundet ved helmeplantning og store fyrreplantager. Den store Kalsmærsk hede er overtaget af staten til militære skydeøvelser. Befolkningstallet i O sogn er gaaet nedad, fordi de unge ikke mere gaar til søs, og fordi der ikke er saa mange fiskere. Mange flyttede til Esbjerg, resten er landbrugere. Jorden er forbedret, og en del har biindtægter som strandvagter, ved plantagearbejde o lgn.

I de senere aar mange badegæster og turister. Her er desuden: Kronprinsesse *Ingrids* Feriehjem, KFUM og Ks feriegaard, Blaa-

vandsgaard, FDF's Vardeborg m m, mange sommerlejre.

Den storslaaede og særprægede egn er skildret mange gange, se ndf. *Blicher* har fortalt om egnen (se ndf).

Men mest kendt er *Thomas Langes* »Æventyrets land, billede af livet og naturen ved Blaavandshuk«, 1865. *Thomas Lange* (* 1829 i Kbhvn, † 87) var postmestersøn, men blev som ganske lille sat i pleje hos sin morbroder, pastor *Andresen,* Ho. Omgivelserne her i den øde, ensomme egn fik betydning for hele hans udvikling, skønt han kun var 11 aar, da hans morbroder flyttede herfra. Løsrivelsen fra Ho følte han, som om han var en plante, der var rykket op med rode. Med sin bog om Æventyrets land slog han igennem som forfatter, en ejendommelig natursymbolik, formet i et spekulativt sind. *Vilhelm Andersen* siger i sin Ill litteraturhist IV, 1925, s 86), at TL i sin grund følte sig som den sidste romantiker. Det poetiske billede med Ho som den smilende oase i ørkenen, eventyrligt stille, omgivet af en halvcirkel af klitter fra Tavlebjerget i nord til de høje Horns bjerge i vest, lyste for ham i hele hans liv. I sin bog ville han give et udtryk for mennesket med sin naturbaggrund. Bølgeslaget fra Blaavandshuk er bogens tema og omkvæd. Længe efter mindedes man *Thomas Lange,* der vandrede rundt i klitterne i sin kunstnerkappe.

Red *Tage Christiansen* har i Berlingske Aften 13. juli 63 skrevet om denne egn som *naturpark.* Overklitfoged *Arne Bojesen,* Oksbøl, fortæller om, at det var værre, da Oksbøllejren husede 37.000 menn, men nu skal der jo være sommerhuse alle vegne, og det er ikke meget dansk, man taler i dem. I Ho staar en buste af *Thomas Lange,* rejst 1930 paa forslag af pastor *J. Andreassen* ved 100-aaret for Th. Ls komme til Ho. Paa forsiden staar:

Her fandt baade barnet og digteren eventyrets land.

Paa bagsiden:

Grant du nemmed i naturen
guddomsrøstens stille klang
hørte sjælens strenge klinge
i en vemodstynget sang.
Skallingland og Vesterstrand
hede, marsk og klitters sand
blev dit eventyrets land.
(Forfattet af pastor J. Andreassen)

Han gav jo Blaavand sit store turist-slogan: Æventyrets land, og selv om hans bog ikke læses, er betegnelsen slaaet fast, og ny, fine veje har aabnet portene derud. Endogsaa Skallingen har forladt noget af det »eventyrlige« og faaet en koloni af sommerhuse. Turen over Skallingen kan ellers bedst sammenlignes med en tur over Saltholm. Her er tusinder af faar. I marsk-omraadet driver prof *Niels Nielsen* sine berømte marskundersøgelser. Man ønsker omfattende fredninger, og man ønsker kunstgødning til den magre jord. Vejrs er overfyldt om sommeren af sommerhuse og telte. Men mod nord er der dejlig klit-hede. Hele denne egn kunne blive en pragtful, europæisk naturpark ... hav, fin badestrand, klit, hede, plantage, søer.«

Ulslo er Vestjyllands største vandreklit med mindesten for *Poul Hansen* og *Hans Poulsen,* far og søn, der var de første, der dæmpede klitten med lyng og siden plantede de første klitplantninger.

Endvidere bør nævnes *Mindeparken.* (Se paa Vandring i Æventyrets land »Den gamle faarehyrde« (Tage Heft »Klitfolk).

I 1933 blev, paa foranledning af apoteker *Schmidt,* København, anbragt et *krucifix* paa Danmarks vestligste punkt. Under krigen blev det delvis ødelagt, men blev i 1948 restaureret og anbragt udfor strandligene paa Oksby kirkegaard.

Blaavand nævnes ofte i radio og TV: »Blaavand melder storm!«

Af den ældre præstehistorie

Hovedkilde er: **J. Andreassen**: Ho Kirke gn 300 aar. Den brogede præstehistorie gengives ret udførligt.

Paa en af lysestagerne i Ho kirke er de ældste Ho-præsters navne indgraveret. Den første lutherske sp, *Mads Udtoft,* († 1570) skal have forfægtet hemmelige katolske vildfarelser. *Chr. Knudsen Dahl* († 1604) efterfulgtes af sin søn, *Knud Christensen Ho* († 1645, se N 166). I en indberetning til Ole Worm 1638 fortæller han om forn kapel i O, at det hed »Sct Ender« af Oksby, og »der ligger mange hunder menneskis hoveder og been, som af den grumme stormflod 11. okt 1634 blev aabenbaret«. Maaske har vikinger her haft et udskibningssted. Pastor *Knud Ho* kaldte O sogn Oksby »Undismark«, og tilføjer, at navnet kommer af det latinske ord UNDA, fordi her er saa »mange sandbjerge og vandfuldt land«. Unda betyder jo bølge, Knud Ho var i øvrigt en af de betydeligste præster, der har været i Ho.

Om **Knud Christensen Ho** fortæller Treschows »Jubellærere« følgende: Han er født i Ho præstegaard anno 1570. Han blev i sit 22. aar af Ho og Oksby sognemænd i Provstens, hr **Høsts** nærværelse kaldet til at være faderens kapellan og efterfølger, men kunne dog ikke faa bekræftelse paa at efterfølge denne førend efter faderens død. Han skal have været en lærd og meget nidkær mand, der gjorde sig stor flid for at udrydde baade vantro og overtro. Derved kom han i adskillige fortrædeligheder, thi almuen, som fandt forsvar hos nogle fornemme folk, begyndte at formene ham alle hans kalds indkomster og præstegaardens tilliggende jorder, hvorfor han maatte føre vidtløftige processer, som dog faldt vel ud for ham. Han skal under disse processer, som den, der var meget fattig, have gaaet paa sin fod til Viborg landsting med sin vadsæk paa ryggen og sin stav i haanden, hvilken han kaldte Jakobs stav. Han har holdt et diarium eller dagregister, som han kaldte Curæ ecclesiasticæ et domesticæ (kirkelige og huslige sorger), hvilket tillige med et manuskript, som hr. Knud havde forfattet over Jeremias 20, V. 10, 11 og 12, blev opbrændt, da Ho præstegaard blev lagt i aske 4. dec 1671.

De tre vers i kap 20 hos Jerm lyder saaledes:

V 10: »Thi jeg hører mange hviske, trindt om er rædsel: »Angiv ham,« og »vi vil angive ham«. Alle mine venner lurer paa et fejltrin af mig: »Maaske gaar han i fælden, saa vi faar ham i vor magt, og da kan vi hævne os paa ham«.

V 11: »Men Herren er med mig som en vældig helt, derfor skal de, som forfølger mig, snuble i afmagt, højlig beskæmmes, thi heldet svigter dem, faa skændsel, som aldrig glemmes«.

V 12: »Du hærskarernes herre, som prøver den retfærdige, gennemskuer nyrer og hjerte, lad mig skue min hævn paa dem, thi paa dig har jeg væltet min sag«.

Saaledes klager Jerem, efter at han har forbandet den dag, da han blev født, fordi han var miskendt af sit folk og plaget af allehaande lidelser.

Og naar man kender til pastor K. Kristens Ho's mange genvordigheder. kan man i nogen maade tænke sig til indholdet af det tabte manuskript.

Da en af byerne i hans sogn, hvor især megen ugudelighed skal have gaaet i svang, blev i bund og grund ødelagt af den forfærdelige springflod, som kom natten mellem den 10. og 11. oktober 1634, skal han søndagen derpaa have holdt en haard straffeprædiken for sin menighed, hvilken havde den virkning, at nogle stod op og sagde til ham: Ak, hr. Knud, tal nu noget om Guds naade og lys Herrens velsignelse over os.

Han skal have haft en ualmindelig frimodighed og meget prist Guds forsorg og opholdende naade, at han kunne blive saa gammel. da hans embedstid havde været en kæde af bitre genvordigheder.

Hr Knuds modgang synes tildels at skrive sig fra hans fordring paa præstens ret til 100 »Tholl« skuller (flynder) af hvert evertskib, som ved Vesterside fiskerleje søgte fiskeri, hvorfor fiskerne fortrykkede sig. Han erhvervede sig en dom herpaa ved birketinget og et kgl tilhold 28. okt 1608 til at yde præsten hans nedarvede rettighed. I anledning heraf fremkom hans sognemænd med forskellige beskyldninger imod ham. Den 6. marts 1612 beretted han paa tinge »den Klage og Vidne Thue Knudsen og Oluf Knudsen i Vejers i Dag har klaget paa ham paa Tinge, at han skulde have givet deres sal Knud Thuesen Sakrament, siden han ingen Rede kunde gøre for sig, og sagde, at de var hans Avindsmænd, fordi han trættedes med dem om sin Tiende.«

Den 23. okt 1612 havde han » i Rette stævnet Hans Jensen paa Sønderside for noget ondt, han Hr Knud paa Viborg Landting den 15. August havde tilsagt, at Hr Knud hver Søndag, naar Prædiken og Messen var endt, søgte utugtigt Hus og Krohus paa Sønderside var, hvilket vandt (svor) Hr Knud usanddru at være, og Hans Jensen burde derfor at deles (anklages) for en Løgner, hvori Fogden gav ham Medhold. Den 24. juni 1606 klagede Hans Munk til Visselbjerg over ham for biskoppen, men grunden vides ikke . . . 1614 beskyldtes en mand ved Sønderside for trolddom, men sagens beskaffenhed eller udfald kendes ikke.

I Knud Christensens tid rasede hekseforfølgelserne her i landet som aldrig før eller siden.

Førstelærer **H. K. Kristensen,** Lunde, der har gennemsøgt retsprotokollerne i arkivet i Viborg, har draget en mængde eksempler frem fra Vardeegnen: »Fra Varde by 12 (6 fri), Øster Herred 8 (3 fri), Vester herred 20 (4 fri), Skast herred 17 (6 fri). Fra nogle sogne er der ingen fundet, fra andre kun enkelte. Højst staar Aal med 7, og af disse blev kun 2 frikendt. Men her virkede ogsaa en meget ivrig heksejæger, **Laurids Madsen** i Hesselmed mølle. Den værste periode paa Vardeegnen er fra 1614—20, da var der over 40 forfølgelser i Vardeegnen«. Den rasede som en hel epidemi i V herred. Paa landet, hvor der ingen fængsler var, blev de anklagede som oftest sat i forvaring hos anklageren eller hos andre private, indtil dommen faldt.

Fra Ho-Oksby nævnes følgende:

I 1637 sad Maren Christensdatter Rangst fra den forsvundne fiskerby Sønderside i Ho sogn i »hægte« hos Mads Jensen i Oksby, sigtet for trolddom. Hun var oversvoret kirkenævn af Ho-Oksby. Hun prøvede da at overtale Mads Jensen til at give sig løs. Hun ville betale ham en hest derfor. Men det lykkedes ikke, og dommeren tog forsøget som et yderligere bevis paa hendes skyldighed. Hun dømtes til baalet 6. dec 1637.

I aarene efter 1600 boede paa Sønderside en mand, der hed Morten Nielsen. Han var ret velhavende og havde i aaret 1607 fire fiskerbaade paa søen. Desuden drev han handel, men det var forprang, og han fik et par gange svære bøder derfor. 1605 tingede han 40 dl og 1608 80 dl. Handelen maa aabenbart have givet godt, naar han ville risikere saa meget. Helt tiltalende har han næppe været, thi i 1611 slog han Jes Jensens i Bredmose med en kniv og rykkede Mads Jensens krave i stykker. Da begyndte man omkring 1616 at snakke om, at han øvede trolddom. Han flygtede imidlertid, maaske paa en af sine baade. Hans hovedlod var dermed forfalden til kronen. (Til boet hørte bl a en liden kreger, der af »Guds vejrlig storm og vand var meget fordærvet, og anker og tove var fra den«. En kreger er et mindre skib, maaske har det den samme betydning som Limfjordens krejlere, at det er med dem, der drives oplandshandel). I den følgende tid har hans tilbageblevne hustru en enkelt baad med en af de gamle baadførere.

Den sidst fundne proces i Vester Horne herred er fra 1642 fra Oksby. Men hvorledes denne sag forløb og endte, kan ikke siges. Det samme er tilfældet med en mand fra Sønderside, der i 1614 blev beskyldt for trolddom.

Paa kirkeklokken i Ho kirke staar aarstallet 1624 samt bl a: »Her Knud Christensen, præst i Hoo og Oxeby«. Den maa altsaa være støbt eller omstøbt i hans tid.

Pastor **Mikkel Hansen Guldager** (1645—64).

I aaret 1664 hærgedes sognene af en farlig smitsom sygdom, der skal have bortrevet det halve af beboerne. Præstens hus blev ogsaa befængt, saa at han ikke havde noget samkvem med beboerne, men talte med dem gennem et vindue. Efterhaanden døde hele hans familie og han selv sidst i okt 1664.

Pastor **Niels Holstebroe** (1664—90) havde været rektor i Varde.

Ved hans ankomst til Ho logeredes han ind hos en bondemand i Nørballe, thi han befrygtede sig for at komme i præstegaarden formedelst pesten, som der havde været. — Dog gjorde Gud det saa godt, »at Pesten kort efter Hr. Niels Nielsen Holstebro hands Ankomst til Hoe ganske ophørte, hvorudover hand et fjerding Aar yngefær efter hands Komme til Byen tog Præstegaarden i Besiddelse, efter at alting var ganske udryddet.

1670, først paa aaret, giftede han sig med raadmand Lauritz Lauritzen Baggesen af Ribes yngste datter, Margaretha, og avlede hr. Niels med hende 15 børn, af hvilke 7 sønner og 2 døtre overlevede faderen. Den ældste søn, Jens succederede faderen. Thomas blev sogne-degn til Brøndum og Nebel menigheder i Ribe stift, lever endnu i en høj alderdom. Den yngste datter, »Wibecke, er død for faa aar siden i en høj alderdom. Det var mærkeligt med hende, at hun i et kald nemlig Torstrup, som ligger ved Warde, var gift med 4 præster efter hinanden.

I en anden beretning findes meddelt, at sønnen Laurids blev degn her i Ho.

1671 brændte Ho præstegaard af, hvilken hr. Niels lod igen opbygge paa hans egen bekostning uden at faa ringeste hjælp dertil af stiftet. Det gjorde ham meget ondt, at mange gamle dokumenter blev opbrændte i samme ildebrand.

Han var en lærd og alvorlig mand i sit embede, og som han havde været rektor, skrev han gerne paa latin i alle affairers til hans herreds-brødre, over hvilke breve han holdt en copibog. Han var meget curieu med at opskrive alt, hvad som daglig passerede, saavel i hans eget hus som i hans menigheder, over hvilke ting der fandtes store protokoller efter hans død. Men hans søn, som succederede ham, kasserede de fleste og for den aarsags skyld lod dem opbrænde(!).

Mag *Jens Nielsen Ho* (1692–1729). Han er søn af formanden i embedet og født i aaret 1670, kaldet til faderens efterfølger 22. okt 1692, kun 22 aar gl. Næste aar giftede han sig med Kirsten, dt af borgmester Kristoffer Carstensen i Ribe, der paa én dag kunne besøge alle sine sønner og døtre, der var præster og præstekoner, og bo det sidste sted om natten.

Da provst *Kragelund* 1722 gik fra forstanden, blev *Jens Ho* viceprovst, senere provst. De havde 15 børn, af hvilke 3 sønner og 4 døtre overlevede dem uforsørgede. En søn blev præst i Bedsted-G, en dt gift med efterfølgeren.

Mag *Jens Ho* indgav 3. juli 1702 ansøgning til kongen om sine kaars forbedring, og han skildrer tilstanden som *sørgelig.* Præstegaardens jord var meget ødelagt af sand og vand. Der var ingen annekspgd, og der ydedes kun 4 sldlr aarlig for nogle af sands og vands ødelæggelse tiloversblevne agre og engstumper, som en hospitalsbonde havde i brug. Den *rette præstegaard,* kaldet *Bredmose præstegaard,* var bleven tillagt af kongen 1555, men »er for-

vildet og med uret frakommen,« besades da af 3 bønder, der var tjenere til Sv. Lars Tarm i Varde.

Pastor *Jens Ho* maa have været en velstaaende mand, han ejede Ho mølle og en del bøndergods i omliggende sogne, 1718 i alt omtrent 70 td hartkorn. Det lyder helt utroligt; men magisteren har aabenbart været en mand, der har forstaaet at være om sig paa det økonomiske omraade; thi naar man tager i betragtning, at Ho pgd vel paa denne tid har været paa størrelse med en lille herregaard, og pastor Ho alligevel i aaret 1702 indgiver »ansøgning til kongen om sine kaars forbedring og skildrer tilstanden som »*sørgelig*« osv, saa faar man en anelse om mandens økonomiske sans og evner. Maaske har han ogsaa arvet en del med sin hustru, borgmesterdatteren fra Ribe.

Dog maa man ikke glemme, at selv om Ho pgd havde store arealer i hine tider, saa blev indtægterne af jorden som oftest ubetydelige, dels fordi arealerne i smaastykker laa spredt rundt omkring i det hele sogn, og man ikke paa den tid kendte noget til indhegningens muligheder, og dels fordi præsterne som oftest ikke altid havde den bedste forstaaelse paa dette tidspunkt af jordbrugets hemmeligheder og ikke heller havde tid nok til overs til at tage sig tilstrækkeligt af pasningen. Først et halvt hundrede aar senere hører man, at præsterne begynder at gaa foran landbefolkningen paa landbrugets omraade og anviser og selv prøver paa nye metoder til bedriftens fremme.

Pastor Ho optraadte ogsaa som forfatter og udgav 1704 »*Evangeliske Peeg-Finger*«, der er en kort udvikling af søn- og helligdagenes evangelier. Den er helliget til assessor Niels Slange, biskop Muus og hans morbroder, domprovst Seerup i Ribe, amtsforvalter Jens Kristensen, kirkepatronen og hans svigerfader, borgmester Carstensen i Ribe. Foran findes et æredigt af hr *Hans Paludan* i Aal, underskrevet 12. dec 1701. Bogen var paa den tid vel anset, og den oplevede flere oplag. Den henhørte til den saakaldte engelske metode, hvor man lagde vægt paa at sammendynge lignelse ved lignelse, bibelsprog ved bibelsprog, og saaledes vise sit snille og belæsthed, men intet virkede til oplysning af religionens sandheder. Denne bog er derfor ogsaa spækket med citater alle sider igennem. Han forfattede ogsaa »*Ægteskabs Manna og Mara*«, som han overgav sin søn, *Niels*, paa sit dødsleje, for at han skulle besørge den trykt. Man da han døde et par aar efter, forkom haandskriftet.

Niels Arctander Kingo (1729–55) af Vissenbjerg, havde lagt sig efter adskillige videnskaber, som han havde faaet nogen smag paa i København, nemlig astronomi, matematik og jura. Og som han den tid var betænkt paa at ville have været regiments-kvartermester, lod han sig paa et aars tid informere i jura af mag Wulfsborg i hans hus, hvortil han kom til en temmelig perfection(dygtighed).

1729 blev han uden hans ansøgning kaldet til Ho-Oksby. Han havde en arvesag med pastor mag *Castesen*, Jerne-S. Fra disse aar foreligger en interessant, kulturhistorisk skildring af disse sogne i »Danske atlas«, hvor biskop *Erik Pontoppidan* fortæller, at bønderne i disse egne er »gennemsnitligt skikkelige, ædru, fredelige og duelige folk. Deres tilstand har paa 30 aar forbedret sig, thi ejerne have almindeligt, at et af børnene fik ejendommen i fæste efter forældrene, der betingede sig en passende aftægt. De andre børn fik penge eller pant i gaarden«. Bøndernes vinterarbejde bestaar i at tærske og røgte kreaturer. Om aftenen spinder Quindfolkene, karlene karter, gør bikuber, halmkurve, puder til hestetøj, sno simer med videre. Nogle binder strømper, men kun til eget brug. De æde almindeligt 6 gange om dagen (og det var solide retter!). Sundhedsforholdene var gode. »Den frie luft saa vel som almuens gode føde og ædruelige levned gjorde, at man sjældent ser saa meget grasserende sygdomme her som andetsteds«. (Endnu omkr 1900 brugte adskillige de gamle vesterbodragter, og i hjemmene var der alkover, og gamle skikke opretholdtes ved gilder og jul). Biskop *Brorson*, skriver 1751, at *Niels Kingo* »katekiserede smukt om loven og evangeliet. Ungd svarede størstedelen upaaklageligt. Degnen var gammel og kunne ikke holde skole. Der blev klaget over Oksby kirkes store brøstfældighed, og allerede ved et tidligere syn havde kirkeejeren faaet paalæg om at restaurere den«.

I pastor Kingos tid udkom skoleloven af 1739, der paabød, at der skulle oprettes skoler i alle sogne i Danmark, altsaa ogsaa i Ho og Oksby. Da dette voldte store vanskeligheder i disse tyndt befolkede egne, og der maatte søges om lempelser, fik Kingo en del med den sag at gøre.

Det var ogsaa i hans præstetid her i Ho, at den pietistiske vækkelse naaede sit højdepunkt her i landet, og 1736 blev den tvungne konfirmation genindført i Danmark og Norge, og dette medførte, at ingen kunne indgaa ægteskab, faa skøde paa en ejendom eller blive fæster, hvis han ikke var konfirmeret. Det var derfor en ret ubehagelig historie for et barn, hvis en præst nægtede at konfirmere det.

Pastor *Lambert Mathiesen Borch* (1755–63, epitafium) var borgersøn fra Varde, en søn blev sp i Gørding-V, pgd brændte atter 1760. Ved vis 1762 holdt han »en smuk, grundig og opbyggelig prædiken over Lk. 1,39–56 om Guds børns opbyggelige omgængelse. Degnen, *Laur. Foss* var flittig og ustraffelig, i O var degnen, *Niels Pedersen*, alvorlig og flittig. Ungd svarede meget vel. Mgh var bevægelig. Der er ingen kro i sognet, og folket lever meget ædrueligt, som dog størstedeels er søfarende« (vis 156).

Provst *Jacob Clausen* (1763–1800) skriver i Ministerialbogen, at han var sp i Bregninge, Taasinge, 1760–63, blev provst 1780.

Gud selv af det høje forlene mig aand og raad, kraft og styrke, at alle ting maa ske Guds allerhelligste navn til ære, hans kirke til opbyggelse, og min egen sjæl til evig salighed. at jeg med Glæde maa staa i min Del ved Dagenes Ende. (Dan Cap 12 V 13).

I 1791 blev den bekendte degn *Hans Thissenius* ansat som degn for Ho og Oksby menigheder. Han er særlig bleven bekendt ved dig-

teren *Th. Langes* omtale af ham i bogen »Æventyrets land«.

I provst Clausens embedstid købte tiendeyderne her Ho kirke af hr geheime conferensraad Bille Brahe, som paa den tid ejede kirken med tilhørende tiende. Det var provst *J. Clausen,* der paa tiendeydernes vegne købte den ved en auktion, der blev afholdt paa Varde Raadstue i aaret 1787, for 2030 rigsdaler.

Niels Holst Jørgensen (1801–07). Der foreligger en kgl skrivelse af 23. april 1802 til pastor *Holst Jørgensen,* der vidner om, at pgd har været i en mindre god forfatning ved provst *Clausens* død, og at den ny præst har været af den anskuelse, at en af længerne godt kunne undværes, og derfor har anmodet kongen om tilladelse til at rive den ned og bruge materialet til reparation af det øvrige, saa han kunne slippe nogenlunde helskindet fra det. Heldigvis har biskop Middelboe i Ribe eller hans raadgivere, som naturligvis har maattet afgive erklæring i sagen, haft mere forstand paa datidens landbrug og har ikke kunnet anbefale hr. Jørgensens forslag. Den kongelige skrivelse giver pastor Jørgensen anvisning paa, at han eller hans arvinger af eftermanden maatte afkræve 500 kr til dækning af de afholdte udgifter, naar han for denne kunne godtgøre, at pgd var gjort i ordentlig stand.

Hans enke blev dræbt ved at læne hovedet ud af en vogn, da den kørte ind i vognporten, og hun knuste hovedet.

Niels Spandet (1808–10) af Holmsland. Han ligger begravet paa Ho kirkegaard ved siden af formanden, Niels Holst Jørgensen.

I liber daticus for Ho-Oksby staar der følgende om ham:

»Niels Spandet døde 1810 efter at have testamenteret sit efterladenskab til Ho og Oksby sognes fattige, som bestod da i 3672 Rd 3 Mk 15½ Sk dansk courant og omskreves til 612 Rd 11 Mk 12 Sk.«

Pastor *Niels Spandet* har ved dette legat indskrevet sit navn paa særlig maade i Ho-Oksbys historie, hvorfor han ogsaa bør mindes paa særlig vis, bl a ved, at hans grav vedligeholdes. Det er beklageligt, at der ikke ved legatets stiftelse blev tænkt paa at hensætte en sum til dette gravsteds vedligeholdelse eller tilføjet en bestemmelse om, at der af legatets midler forlods skulle udtages det nødvendige beløb til dette brug.

Det skænkede beløb: 3672 Rd 3 Mk 75 Sk var efter datidens pengeværdi en meget stor sum. Men den blev ved statsbankerotten 1813 stærkt reduceret.

Rasmus Knudsen (1810–29) fl t Allesø-N. I liber daticus for Ho-Oksby har pastor Knudsen med egen haand skrevet følgende:

»Jeg Rasmus Knudsen er født i Landsbyen Steenløse af fattige Forældre som Fæstere under Bramstrup Gods i Fyn i Aar 1775 d 23. Marts, og som faderløs indkom i Odense Latinskole Aar 1787, hvorfra jeg deponerede Aar 1793. Aar 1800, d 24. Februar blev jeg allernaadigst beskikket til Missionær ved Kolonien Julianehaab i Grønland, »hvor der ikke var pjattegrader som her, men graderne var tykke som en arm«, og derfra efter 6 Aar Embedstjeneste, kom tilbage til Fædrelandet i 1806. Med Vartepenge af 80 Ddl. Dansk Kourant aarlig blev jeg uden gejstlig Embede i 4 Aar, men dog tjente Staten i dette Tidsløb frivilligt som Kystbefalingsmand i Fyn gratis, indtil det allernaadigst behagede hans Majestæt at kalde mig til Sognepræst for Hoe og Oksby Menigheder d 24. August Aar 1810.

Ligesom min ringe Stand fra Fødselen forenet med Fattigdom har givet Eksempel paa Guds Førelse med sine Børn, saaledes kan endnu tilføjes: at jeg er den første som Præst siden Reformationen har flyttet fra disse Menigheder, hvortil Grunden ej maa søges i Utilfredshed med Sognefolket, men Fødekærlighed til Fyn, hvor min Hustru og jeg begge er fødte, og den ringe Indkomst, Kaldet yder sin Lærer, siden den allernaadigste confirmerede Tiendeforening Aar 1801 blev gjeldende.

Jeg rejser saa herfra den 13. Januar 1830, og mine Menigheders Velsignelser følge mig – et sikkert Lejdebrev – ligesom jeg og aldrig glemmer disse Mennesker, hvor jeg i 19 Aar som Lærer, Ven og Raadgiver levede iblandt med sjelden Utilfredshed. (Skal vel betyde: »men sjældent med Utilfredshed«, J A).

Herren være med Menighederne og den tilkommende Lærer og Sjælesørger . . .«

Andreas Daniel Andreasen (1830–39).

Pastor *A. D. Andreasen* har i Liber Daticus skrevet følgende:

»Under 5. Dec 1839 blev jeg allernaadigst forflyttet til Sognepræst for Ringkøbing og Rindom Menigheder, men jeg vedblev at bestyre Præsteembedet i Hoe og Oksbye indtil Dags Dato. Jeg har altsaa omtrent i 10 Aar været Præst for disse Menigheder og levede lykkelig og tilfreds i deres Midte.

Da min Formand har sat sig Mærke paa en af ham opført Grundmuret Gavl paa Stuelængdens vestre Ende, vil jeg bemærke, at det er mig, der har opført 12 Fag Grundmur ud til Haven imellem forannævnte Gavl og Havedøren. Jeg har desuden indsat nye Vinduer i Dagligstuen og Sovekammeret, og jeg har lagt nyt godt og tykt Tag, meedst Rørtag paa Stuehuset paa nogle faa Fag nær ud til Haven. Jeg har desuden lagt nyt Tag paa en Deel af det østre Husets østre Side og samme Huses søndre Side.«

A er forfatter til »Det copernicanske System«. Et forsøg paa en fattelig fremstilling af grundene for samme. (Med figurer i teksten). Kbhvn 1847.

I »Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark« (Om Mormonerne i Svenstrup, 1853, II. S. 226–30). Enkelte artikler i »Ringkøbing Amtstidende«.

Digteren Thomas Lange tilbragte sine første barneaar i Ho pgd hos pastor Andreasen, idet han var søn af pastor Andreasens søster, fru sekretær og kontorchef Th. Lange i Kbhvn. Hun var bleven skilt fra sin mand, der var bleven sindssyg, og med sin ½ aar gl søn, Thomas Lange, kom hun nu i huset hos broderen, da han fik embede her. Drengen forblev hos morbroderen her og flyttede med til Ringkøbing, hvorfra han siden kom paa Viborg Latinskole, se ovf.

Jens Peter Georg Jensen (1840–48) fl t Janderup-B, var grundtvigsk.

I pastor *Jensens* tid indtraf den store ulykke den 23. nov 1843, da 23 mand fra Oksby druknede ud for Blaavand og Vejrs under forsøg paa at komme et nødstedt skib til hjælp. (Se derom i heftet: »Da 23 Mand druknede udfor Blaavand og Vejrs«).

I pastor G. Jensens tid var *Morten Eskesen* en tid lærer i Vejrs, og pastor Jensen faar i Morten Eskesens »Minder og Udsigter« en smuk omtale. Side 38 omtales han af provst Daugaard i Torsted som en »flink og rimelig mand«, som Morten Eskesen skulle faa det godt med, naar han kom til Vejrs som lærer. Og Morten Eskesen fortæller fra sine besøg i den straatækte gamle kirke, at »der var dejligt at komme i Kirke, thi baade havde vi Kingos Salmebog og en Præst, der talte i samme Aand og Tone ... det var her i Kirken med Straatag, at jeg først hørte Vidnesbyrd af en Præst, der hørte til Grundtvigs Vennekreds. Det var denne Præst, som Provsten, den senere Biskop Daugaard, havde lovet mig, at jeg skulde faa det godt med, hvilket maaske rakte noget længere, end den kære Mand tænkte.

Pastor Jensen var jo vistnok ikke en Mand med glimrende Talegaver. Nej, det var langt fra »men«, sagde gamle Niels Simonsen i Vejrs en Søndag, han kom fra Kirke, det kan nok være, han sagde os det i Dag: »Farer ikke vild, Gud lader sig ikke spotte; som Mennesket saar, saa høster det; hvem, der saar i Kødet, høster Forkrænkelighed (Tomhed) af Kødet; men hvem, der saar i Aanden, høster det evige Liv.« Denne Formaning af Paulus var ved Præstens Prædiken falden gamle Niels Simonsen paa Sinde; og nu faldt det ogsaa mig paa Sinde. Bedst fandt jeg det i Fasten, naar Præsten gik paa Kirkegulvet og talte saa jævnt med Ungdommen om Guds Kærlighed aabenbaret ved Sønnen Jesus Kristus. En Dag talte han om, hvoraf det kom, at der baade i Jødeland og alle Vegne var Folk, der ikke kunde lide Jesus og ikke vilde have med ham at gøre, og da slog han fast dette Herrens Ord: »Verden hader mig, fordi jeg siger Sandhed og vidner om den, at dens Gerninger ere onde.« Da gik der for mig et Lys op over, hvad han mente, da han sagde til Pilatus: »Den, der er af Sandhed, hører min Røst.«

Da Morten Eskesen efter at have været Lærer i to Vintre i Vejrs (om Sommeren maatte som bekendt Skolelæreren fra Oksby besørge Undervisningen i Vejrs) skulde til at forberede sig til Optagelse paa Snedsted Seminarium, tog han til Ho Præstegaard for hos Pastor Jensen at faa den nødvendige Undervisning. Om dette Ophold fortæller han følgende:

»I Ho Præstegaard blev jeg gennem den kære Pastor Jensen kendt med Mænd som Grundtvig og Lindberg, saa jeg fik Forkærlighed for dem som ærlige Redskaber i Guds Haand. Præsten underviste mig imidlertid i Religion efter J. Victor Blochs Lærebog og Herslebs Bibelhistorie. Han underviste mig i Jordkundskab og Historie, og især havde jeg godt af de skriftlige Arbejder. Han gav mig Emner grebne ud af det Liv og de Forestillinger, jeg hidtil havde levet i, f. Eks. »Om Hø og Kornhøsten.« De skriftlige Arbejder fik jeg saadan Lyst til, at jeg endog gav mig i Færd med efter Apostelsagaen at skrive Pauli Levnedsløb.«

Tiden efter 1848

Pastor *C. T. Christensen* (1848–58) var gaardmandssøn fra Nr Nebel, mindes for sine gode tegninger fra Ho, en ordensmand, se ndf. (se V 160). Pastor *Rs. Rasmussen* (1858–70) flyttede til Nr Nebel-L, se der. Han var svoger til Ernst Trier, men n højkirkelig, se her s 445.

Pastor *C. F. B. Aschlund* (1871–88), se ndf. Det kirkelige liv var stilfærdigt, præget af gammeldags ærbødighed for kirken, det var regel at alle husstande var repræsenteret i kirken. Præget af den afsides, barske beliggenhed. Der har ikke været nogen særlig vækkelse. Pastor A stod sikkert med hele sit hjerte i IM, og der er mange vidnesbyrd om, at hans prædiken nærmest var en IMs vækkelsesforkyndelse, understreget af hans personlige fromhed. Men nogen IMs vækkelse eller IMs samfundsdannelse hører man intet om. Da den gamle pastor *Asschenfeldt-Hansen,* hvis søn blev sp her, blev spurgt, om han kendte noget til vækkelsens historie i Ho-O, svarede han, der var godt kendt med forholdene: »Maaske er der eet troende menneske i Ho, en kone!« Fyrmester *Gylling,* som kom hertil 1906 og var virksom for IM, udtalte, at han kun kendte een troende her, en kone, *Christiane Jepsen,* og »hendes bønner var med til at berede vej for Jesus«. Hun boede i et lille hus i nærheden af fyret. En dag fandt man hende død i sit ensomme hus, kaffebordet var dækket, sengen var redt, hendes søn, den gamle ringer i Oksby, smedemester *Jepsen* fortalte derom.

Naar der i disse beretninger fra Ho tales om »troende mennesker«, menes der dermed IM. Der var adskillige stilfærdige, gammeldags kristne, ogsaa bedende kristne. Pastor *Andreassen* skriver, at rationalismen aldrig fik bugt med pietismen fra omkr 1750. 1877 flyttede *Chr. Thomsen* fra Horne ved Varde til Vejrs. Han og hans kone var »hellige«, og de fandt i Mosevraa to ligesindede ægtepar: *Andreas Poulsens* og *Jeppe Jørgensens.* De hellige stod ikke højt i kurs her. Ved en sammenkomst i Vejrs udbrød en kone, at hun havde set det ny mand, *Chr. Thomsen,* og »de sejer te han æ helle, – a tøkkes misæl, at han sie ud lisom anner folk!« *Chr. Thomsen* ville gerne, at der skulle komme missionærer herud. Han skrev til *Vilhelm Beck,* der svarede, at de kunne henvende sig direkte til missionærerne. Saa blev der holdt møder, i *Chr. Thomsens* hjem, hos hans slægtning *Niels Grauengaard,* Vejrs, og efterhaanden rundt om i hele pastoratet. *Johs. Malle* fra Ovtrup var nok den, der kom tiest, men ogsaa *Lars Hansen, J. Olander, Jens Enggrob* og *Rechnagel* kom her. De boede gerne i *Chr. Thomsens* gaard. Pastor *Aschlund,* der var ven med *Vilh. Beck,* samarbejdede med dem og As forkyndelse blev citeret endnu op i 1920'erne. – Men særligt skal A huskes som den, der har æren for fredsslutningen efter den lange krig om kirkebyggeri i Ho-O. – Oksby sogn er meget langstrakt, og bebyggelsen var delt i 3 distrik-

ter ved den c 1 mil lange Kalsmærsk hede: Vejrs mod vest, Mosevraa, Bordrup, en sydlig og en nordlig del. Den første kirke vi hører om her, var ovenn kapel. Senere blev der bygget kirke midt mellem de 3 bebyggelser i nærheden af det sted, hvor Danmarks sidste straatækte kirke laa til 1891.

Gn 30 aar forhandlede man indbyrdes og med ministeriet (30-aarskrigen!) og det skyldtes især pastor *Aschlund,* at man blev enig om at bygge to kirker, en for den sydlige del, en for den nordlige del (Vejrs-Mosebraa-Bordrup). Pastor A var utrættelig til at kalde sognemændene sammen, drøfte, foreslaa, skrive til myndighederne. Han havde været officer og var vant til at gaa paa. Men kirkerne blev først indviet 3 aar efter hans afsked.

Pastor C. A. Hansen skriver:

Aschlund er det store navn i *Ho-Oksby.* Umaadelig flittig. Holdt engang bibeltime i Oksby skole kl 5 morgen (der kom een tilhører). Konfirm blev overhørt hver søndag. De kedede sig noget under hans prædiken, men havde deres morskab med at holde øje med hovederne paa de apostle, der stod paa prædikestolen. De var sat ned i kroppen med en tap, og dinglede mere og mere jo mere A slog i stolen. De sad alle og ventede paa, at A skulle slaa saa haardt at hovedet hoppede af. Saa bredte sig en stille jubel.

Han tog engang et bundt pinde med op paa stolen for at illustrere »De helliges samfund«. – Først tog han én og brækkede den let – »naar man staar ene« – derefter to – »naar man er faa« – derefter et helt bundt, det kunne han ikke brække.

Han blev ved at være officer: Kunne finde paa at sige: I høveder, naar jeg kommanderer højre om, saa gaar I venstre om.« Kunne være frygtelig haard: En kone var grundet paa mandens haardhed sprunget paa hovedet i brønden. Ved hendes begravelse skal A have udtalt: »Det værste var slet ikke, at hun sprang paa hovedet i brønden, men at hun sprang paa hovedet i helvede.«

Men mange elskede ham, kaldte børn op efter ham og enkelte stod i brevveksling med ham lige til hans død.

Pastor *C. V. Bielefeldt* (1888–91). Allerede hos pastor *P. Krag* havde Bielefeldt under sin konfirmationsforberedelse modtaget stærk aandelig paavirkning, men det blev dog næppe, efter hvad hans hustru har meddelt, til noget virkeligt gennembrud og omvendelse.

Om hans virksomhed her ude i livet i denne egn paa den tid har hans daværende hustru, *Agathe Bielefeldt,* givet en skildring, som med udeladelse af enkelte afsnit anføres. Pastor B blev 1907 skilt fra sin hustru (se her V, 224–227). Hun har selv ønsket, at deres gamle venner paa egnen faar den virkelige grund at vide til hendes skilsmisse fra manden og fru Bielefeldts optræden i denne sag er smuk og korrekt. Det var sygdom, der var skyld i mandens fald, og dette beder hun om maa blive husket.

»– – Min mand kom jo saa ung og med friske kræfter og tog levende del i alt, og der er vel ogsaa dem dernede, der mindes ham endnu. Han var utrættelig til at køre til de syge (havde selv hest og vogn), og afstandene var store og vejene gruelige. Heden til Vejrs var lang, og 3½ mil havde vi til Varde. Og turen over til Langli var jo besværlig, da tiden maatte passes med ebbe og flod. (Paa den tid boede der flere familier paa Langli) –

Den gang havde vi den straatækte kirke, som desværre blev sløjfet. I den havde mændene de bedste pladser med en pind til rygstød. Kvinderne derimod ikke, de havde kun en smal bænk. – Præsten fik den gang »send« af konfirmanderne og til højtider, baade æg, smør og høns (smørret var jo hjemmekærnet og var samlet paa længe). Vi solgte af det igen til købmanden i Ho – gamle Hansen –. Min mand holdt bibellæsning i hjemmet, men de skulle altid beværtes i de tider med kaffe og brød. Og naar der kom forlovere, skulle der dækkes i stuen med brød og kaffe. Kom der derimod mænd og meldte dødsfald eller begravelse, skulle en bakke op paa præstens værelse med smaa vinglas og gl rom og smaa tvebakker. –

Ja, jeg synes, jeg kunne fortælle en hel bog om livet i Ho, om de dejlige ture i engene om sommeren, for om vinteren var kørevejene her umulige – om udsigten oppe fra den store klit bag ved præstegaarden og om, at man knap fandt hjem igen, – om havgusen kom og overraskede en.

Alt dette staar saa tydeligt for mig, nu jeg i tankerne er dernede. Men det var jo ogsaa den unge, lykkelige tid. Dog, den blev formørket ved min mands bronchitis, som ikke lod ham have ro hverken nat eller dag. Vi havde prægtige unge forpagterfolk, som vi holdt af, og vor nabo, Michael Nielsen, ja, alle var dengang meget imødekommende over for præstens og saa op til »æ præst«. Gerne ville familierne have præstens med til deres gilder, og de var store og varede længe. Vi fik de to ældste børn i Ho, og jeg var selv længe syg af tyfus (vandet i brønden var ikke godt), saa jeg var sjældent med.

I hele huset lugtede der frygteligt af sod, og vi maatte bygge 3 nye skorstene, straks vi kom dertil. De gamle skorstene var saa store, at en seng og bord kunne staa derinde. – Arbejdet med at faa de to kirker bygget voldte mange vanskeligheder. Folk var jo ikke saa oplyste, og der var næsten ikke aandeligt liv, – dog havde min mand god kirkegang, afstandene var store, men af vane gik folk i kirke, og der hørtes nyt bagefter i jordemoderboligen lige uden for den straatækte kirke, hvor der saa skænkedes øl og brændevin (salg).

Min mand var jæger og gik hver dag sin lange tur med bøssen paa nakken og hunden ved sin side. Ja, somme tider var fisker *Christensen Grønberg* med, han kendte til punkt og prikke fuglelivet derude paa Skallingen. – Men ensomt var der derude i Ho og derfor en lille begivenhed, naar vi tog i besøg, selv kørende, over til den rare, gamle præst, *Bloch,* i Aal. Der var gammeldags hyggeligt i Aal præstegaard, og vi overnattede altid. Det tog jo lang tid at køre derover i dybt sand. – Eller vi blev roet over bugten, naar vi skulle til konvent hos den prægtige pastor *Kløvborg* –

i Guldager præstegaard. – Der var stor kærlighed og fordragelighed mellem herredets præster den gang, ja, pastor *Riemann* var vel nok den uroligste.

Lidt mere maa jeg fortælle om kirke og præstegaarden: »Kirken med straatag saa ud som en lade, og kirkegaarden var forvitret og øde. Inde i kirken, hvor der var stengulv, var der meget lavt til bjælkeloftet. Prædikestolen stod saa højt, at præsten talte mod bjælken. Det var ubehageligt. Varme var der jo ikke tale om. Jeg havde altid en lille fodpose med.

Da vi byggede skorstenene om i præstegaarden, fik vi derved et lille fadebur eller anretterværelse mellem køkkenet og spisestuen. Der var bjælkeloft overalt. Havestuen var meget stor, 3 fag vinduer og havedør, og vi havde det lille østre værelse til soveværelse, men fik flyttet væggen, saa vi fik et fag lagt til fra havestuen. Senere fik vi dagligstuen lagt her op og tog soveværelse i spisestuen og spisestue i dagligstuen med udgang til gangen. Pastor *Aschlund* havde sit studerekammer paa den anden side gangen, et lille rum og kun med haarde træmøbler, en pult, hvorved han altid stod, naar han arbejdede. Og var han i stuen, havde han en knudret, umagelig stol, flettet af grene. Men studereværelset blev lavet stort med vindue mod øst og et mod gaarden i syd, da vi kom.

Pastor *Aschlunds* søn (Ricard Tobias A, der en tid var lærer ved Varde realskole) kom hele sommeren hver lørdag aften vandrende over engen til sit kære Ho, hvor han saa var vor gæst søndagen over. De gamle forældre (altsaa pastor *Aschlund* og hustru, som tog bolig i Kbhvn) længtes altid efter den stille og dog mægtige natur i Ho og efter haven, som var fru As hjertebarn. Gennemskæringen i det østre, midterste dige har min broder – afdøde pastor Kabell (Ormslev) – foretaget, før den tid skulle man udenom.

Det var en stor oplevelse, naar der uventet kom fremmede, saaledes engang pastor *Kløvborgs,* pastor *Wegener* (senere biskop) med flere sommergæster, som var bleven roet over fra Hjerting, og alle var begejstret for Hoidyl. Min mand kørte regelmæssig ud til Vejrs for at se til en familje, som havde en lille aandssvag datter. Han var utrættelig i at se til de syge. En lang tur foretog vi et par dejlige sommerdage, kørende i vort eget lille køretøj langs vestkysten gennem Blaabjerg helt til Ringkøbing.

Vi levede umaadelig sparsommelig og bryggede selv, slagtede og bagte rugbrød i den store ovn. Ja, i nogle dage, medens komfuret blev sat op, maatte vi lave maden i den aabne skorsten paa gammeldags vis med ild under en hængende gryde. Alt saadant var ikke saa nemt, naar man kom som unge fra kongens København. – – –

Min mand var umaadelig omhyggelig med at udarbejde sine prædikener hver lørdag. Hos provst *Obelitz* fandt vi altid elskværdighed og gæstfrihed, og vi overnattede der som næsten overalt.

Men »liv« var der jo sparsomt med, og ingen af os havde vel den gang forudsætninger for at kunne bringe noget, om end vi troede os selv skikkede dertil. Den kønne, gamle skik med »kirkegangskone« fandtes endnu dernede. En kvinde, der havde faaet et barn, tog ikke i byen eller tog udenfor hjemmet, før hun havde holdt sin kirkegang, ledsaget af en, der stod hende nær. Først senere holdtes barnedaaben. Præsten talte til hende i vaabenhuset, og vi sang alle: »Til dit hus med takkesang«. – Naturligvis blev der ofret i kirken til alle højtider og ved kirkelige handlinger, og der vaagedes højtideligt over de gamle, bestemte skikke og maader.

Jeg husker aldrig, at der kom missionærer til sognet, saa der oprandt en dejlig tid for os, da vi kom til Rimsø, hvor der var missionshus og stort samfund, og hvor skolelæreren i Kastbjerg tillige var indremissionær. Han blev min søns gudfar.

Af et mere privat brev, der omhandler skilsmissen, skal fremdrages følgende: »– – jeg vil nødig sætte ondt eller dadle min mand over for hans og mine venner dernede i vort første hjem, men sig dem det, saa de forstaar, at synd og sygdom var skyld heri, og at vi levede som lykkelige mennesker i 16–17 aar, ja, vi blev ofte drillet, fordi vi mest var som kærestefolk. – – Men »alle ting tjener dem til gode, som elsker Gud«, og saaledes blev denne smerte og sorg anledning til min omvendelse, saa trods alt vandt jeg jo dog hvilen og freden i Gud og tilgivelse for al min synd. Og bitterhed fik aldrig rum i mit bryst over for min mand. Jeg saa paa ham som en syg mand og blev ved at holde af ham og lærte mine børn til det samme. Mine børn forstaar mig, og jeg har kun glæde af dem alle. – – –

Hans sygdom var »Moral insanity« (det er: moralsk sindssyge, mangel paa sædelig bevidsthed, uden væsentlig svækkelse af intelligensen), og paa denne fik han 1906 sin afsked, men fik ingen pension, den gik over til mig, som fik uindskrænket ret til alle børnene . . .«

Pastor Bielefeldt, der senere blev ansat i Fængselshjælpen, hvor han øvede en paaskønnet indsats (se iøvr her V, 227), slutter sin livsskildring saaledes:

»Gennem tunge sorgens tider, særlig det sidste aar, har jeg følt Guds opholdende magt, han hjælpe mig bestandig«.

(J. Andreassen, Ho kirke gn 300 aar, s 67 f).

Pastor *J. P. Jørgensen* (1892–98) var n grundtvigsk. Pastor *J. N. Schou,* Aal, betjente Mosevraa kirke indtil 1902, da Børsmose kirke, Aal, blev indviet. – Pastor *C. Fjord-Christensen,* (1898–1908) var u p, fyrmester *Gylling* skriver, at F-C var lidt kølig over for IM. Pastor Fjord-Christensen mistede i aaret 1905 en lille 2 aars pige, der druknede i dammen i Ho præstegaardshave. Hendes grav findes paa Ho kirkegaard.

Pastor Fjord-Christensen interesserede sig en del for husflid og havebrug. Dammen laa den gang østen for haven, men han udvidede haven til at omfatte dammen med og plantede i det nylagte en del frugttræer, hvoraf nogle endnu staar den dag i dag. Pastor F-C har hertil skrevet bl a: »Næsten alle mænd over 40 aar var fhv sømænd. Det havde været skik, at drengene drog til Fanø, naar de var konfirmerede, og fik hyre paa Fanø-skuderne.

Da dampskibene indførtes, hørte dette op, og de levede af de smaa landbrug, en haardfør og nøjsom slægt. Kirkebesøget var godt og støt. Retningsvæsen var der intet af, bortset fra lidt IM de sidste aar. Der var meget at bestille i det vidstrakte 3-kirkepastorat. Efter lange forhandlinger blev der saa oprettet et *kaldskapellani* med Mosevraa som distrikt og med bolig i Vejrs, kkp skulle tillige være lærer ved Vejrs skole med forpligtelse til at prædike i Oksby og Mosevraa kirker, skiftevis med sp. Pastor *J. S. Erichsen* (1907–11) var en dygtig lærer og vandt en god position.

Den flg kkp var *H. F. Hansen* (1911–15). Pastor *H. F. Hansen* var f i Ølgod, kendt med Vestjylland, han gik op i skolevirksomheden med stor interesse (selvom han næppe var nogen stor pædagog, skrives der hertil), han holdt af hedens og klitternes ro og ensomhed, de lange veje over Kalmærsk hede, og følte gerningen her som en god forskole til sit senere virke, gik gerne langs havet, naar skolen var slut. Han knyttedes nær til befolkningen, da han baade var præst og lærer, kom meget i hjemmene, som endnu var gammeldags og autoritetstro og præget af kampen for tilværelsen. Brændevinen havde været slem i ældre tid, og der blev stadigt drukket kaffepunche. Der var intet kirkeligt retningsvæsen, engang imellem holdt en missionær møde, eller der blev holdt foredrag i skolen. Men man brugte at slaa kors for sig ved velsignelsen i kirken. Klitplantør, folketingsmd *Pinholt,* Vejrs, interesserede sig for skolen, gjorde meget for befolkningen sammen med sin søster, fru *Ingerslev,* der boede hos broderen i plantørboligen. De arrangerede møder i skolen. Der var intet orgel i Mosevraa kirke, men kirkesangeren, lærer *Carl Nic. Sørensen,* var en god støtte, i Oksby var lærer *Mosgaard* kirkesanger til 1913, derefter lærer *Niels Bang Mikkelsen,* derefter lærer *Olsen.*

Sognepræst var pastor *V. H. Dannemand Jensen* (1908–13) (svoger til pastor *Edv. Eller* senere Varde), en god og nidkær præst. Han har givet en smuk skildring af egnen. Var glad for at være her. Han fik anskaffet orgel til Ho kirke. Hans frue var organist. Han var nærmest KC, en fortrinlig prædikant, havde god kkg, en irenisk natur, der gerne ville have »alt til at glide«. Kroen i Ho blev ombygget til fh, og der kom fh i Vejrs 1920.

Sognepræst *Poul Asschenfeldt-Hansen* (1913–20), søn af den kendte pastor C. A-H, Gern, var IM, meget flittig og samvittighedsfuld (se Faarup-S, VIII, s 243), ogsaa en fredselskende mand, gæstfri og hjertelig, han var vel ikke vækkelsesprædikant, men der var aand og liv i hans forkyndelse.

Kkp, pastor *E. M. Bryndum* (1917–22) betegnes som »en ringe præst og lærer«. Det gik ikke saa godt med skolen, og embedet blev nedlagt efter hans forflyttelse. Det gik heller ikke saa godt med den ny sognepræst, *Knud Harder* (1920–22) (»han skulle hellere have været orkesterdirigent end præst, han røg uklar med læreren og med Indre Mission og forlod hurtigt Ho« skrives der). Genforeningsfesten 1920 var en stor sognefest trods øsende regn, og næsten endnu større fest var der i Oksby kirke 8. okt 22, da den ny sognepræst, tidligere højskoleforstander *J. Andreassen* blev ordineret af stiftsprovst *Oluf Olesen.*

Pastor *J. Andreassen* (1922–41) slog godt rod her. Han kom til at betyde meget i sognene. Han var en moden, erfaren mand, med vidt indblik i kirkelige forhold, en solid IMs præst af den gamle skole. Han har hertil (og i IMtid 1951, s 570 f) meget udførligt skildret Ho-Oksbys aandelige historie. Han var i det hele stærkt menighedshistorisk interesseret og har skrevet en bog om vækkelsen i Vendsyssel, om Oksbys straatækte kirke og om Ho kirke mm. Hans forkyndelse var klart IM, men han anerkendte med tak de gamle fromme i pastoratet, arbejdede nært sm m fyrmester *Gylling,* og nævner en række gammel-troende, f eks den svage fru *Ingeborg Sørensen,* Oksby, som, trods lidelser, saa gerne ville tale om aandelige spm, den gamle *Peder Jessen,* Sønderballe, en gudhengiven sjæl, som ogsaa kunne give sin præst aandelig næring, den gamle *Maren Pedersen,* Ho, der som ung pige i Lydum gik den lange vej til Ovtrup for at høre *Johs. Malle.* Hun blev gift med en mand (i Ho), som næppe forstod hendes aandelige trang, og da hendes aandelige liv ikke fik næring, slumrede det ind. Hun var godt begavet, havde en stor hukommelse, kunne ordret gengive prædikener, læste en del, og pastor A vejledede hende, blev hende til hjælp (men hun opgav aldrig det tilvante syn paa »strandtyverier«, hun kunne ikke se, at det var synd at hente ilanddrevne pinde ved havet). Hun var en trofast, gudhengiven sjæl. Hun døde 1942.

Fyrmester *Chr. Gylling* kom 1906 til Blaavand for at være fyrassistent. Han og hans hustru var blevet omvendt et par aar før. Han fortæller (IM tid, 1952, s 43), at han havde glædet sig til at komme over til vestkysten og lære det vestjyske samfundsliv at kende. Men han fandt i Ho intet samfund, ingen troende mennesker, saa de første aar blev noget tørre, ja svære. Pastor *Fjord-Christensen* kom og spillede kort med fyrmesteren, og først efter 1½ aars forløb kom G hjem og fortalte sin kone, at nu havde han fundet et troende menneske i Oksbøl, skræddermester *Madsen.* De fik sømandsmissionær *Poul Nielsen* til at komme og tale; præsten ville ikke bekendtgøre det i kirken, men foreslog at bekendtgøre det gn skolebørnene. Mødet var i skolen en søndag eftm. Der kom kun 4, incl Gyllings, og *Poul Nielsen* holdt sin tale over Rm 8,14: at drives af Guds aand. Da han havde talt en lille halv time, kom 5–6 nye til, og *Poul Nielsen* holdt sin tale om igen forfra. Dagen efter sagde én af dem, at det burde »forbydes saadan én at tale Guds ord«. Senere kom *Johs. Malle,* gerne 3 dage ad gangen, han gik paa husbesøg, havde en sjælden evne til at tale med folk. Ved et møde blev gdjr *Søren Jessens* omvendt. De var sønderjyder og var i Sønderjylland blevet paavirket af ordet. Men først nu, efter en del økonomisk modgang, gav de Gud deres hjerter. Pastor *Asschenfeldt-Hansen* var Gyllings ven, men især sluttede Gylling sig til pastor *Andreassen,* sammen med *Villads Villesen,* Vejrs, og *Peder Jørgensens,* Mosevraa.

Nu kom flere missionærer hertil, og der blev et lille IM smf, især kom sømandsmiss *Vilh. Rasch* her ofte. Den gamle stridsmand, *Chr. Thomsen,* der havde været saa ivrig for at faa Oksby sogn delt i 2 distrikter og gjort et pionerarbejde for IM, døde 1910. – Pastor *Andreassens* tid betegnes som en god tid i pastoratets aandelige historie. Ikke uden vanskeligheder, men en jævn og rolig vækst med god kirkegang og samdrægtighed.

Der var vækkelse i Oksby i 20'erne, og 1928 blev der bygget mh, hvor der blev holdt mange møder. Søndagsskolen var stiftet 1918 af fyrmester *Gylling,* og KFUM og K blev stiftet 1924 af lærer *Rasmus Johs. Olsen.* R. J. O var gennem hele sin lærergerning kirken en god mand, levende interesseret i baade dens ydre skikkelse og dens budskab. Han var den bærende kraft i samfundet i Oksby og nød stor tillid og agtelse i sognet.

Pastor *C. A. Hansen* (1942–58) (hjpr her 39), gik godt i sin forgængers spor, ikke særligt retningspræget. Pastor H skriver:

»Jeg er født i Taulov sogn. Lige fra min tidligste barndom har jeg baade gennem mit hjem og omgivelserne modtaget et stærkt indsognet blev præget deraf baade paa godt og Taulov sogn var Indre Missions højborg, og sognet blev præget deraf baade paa godt og ondt. Vi forstod derigennem, at her var noget, der satte skel baade i liv og død, noget, vi maatte tage stilling til. Jeg kan saaledes ikke mindes en tid i mit liv, hvor ikke kristendommen paa en eller anden maade har beskæftiget mig. Den grundtvigske lærer *Bertelsen* i Taulov betød mest for mig.

Sommeren 1930 blev jeg student fra Hadersleev katedralskole, og om efteraaret paabegyndte jeg det teologiske studium ved Københavns universitet. Min studietid var en meget svær tid, flere aar præget af tilsyneladende haabløs sygdom samt stærke aandelige brydninger, men blev maaske netop derfor en rig tid, hvor jeg lærte Kristus at kende paa en ny maade. Sammen med min hustru har vi nu med vore tre børn faaet lov til at leve 8 lykkelige aar herude i »eventyrets land«, lykkelige, fordi vi overalt er blevet mødt med venlighed og tillid, og fordi vi regner med at være sat her af Gud for at forkynde »godt budskab« for de mennesker herude, som vi ikke kan lade være med at holde af. (Ho kirke gn 300 aar, s 70, 1948).

I Ho lærte jeg, hvad gammeldags krdm betød. Folk levede med deres salmebog. Det kneb meget at holde noget igang grundet de faa mennesker og den spredte bebyggelse. Men efter krigen fandt vi ligesom sammen og prøvede alle at gaa ind i »eventyrlandets aftenhøjskole« af hvilke der var fire, en i Ho forsamlingshus, en i Blaavand kro, en i Bordrup kro evt i Mosevraa skole, og en i Vejrs forsamlingshus. Det var ligesom en form, der passede beboerne og de var flinke til at komme, vinter efter vinter lige til jeg rejste i 1958.

Desuden var vi meget glade for vore ungdomsmøder – sidste søndag i hver maaned. De tog særlig fart i krigstiden, da hoteller og kroer osv var lukkede, men de blev en slags fast institution. Den aften kom de unge uden hensyn til politiske eller religiøse forskelligheder.«

Pastor H var IMkredsfmd i Varde-egnens IM (paa pastor Andreassens foranledning), bm i Vardeegnens DMS kredsfbd, og herredsrepræs for Kirkesagens venner. Han er ogsaa kunstner og udstillede 1950 i amatørsammenslutningen »Westjyderne«. 1953–58 leder af udstillingen i Ho Pgd. Pastor H skriver: Det kirkelige liv har været præget af gammeldags krd, muligvis med rødder tilbage til pietismen. (Bøn før man gik paa havet o lign). Lige til vor tid gl ærbødighed for kirken. Egentlig gudsfornægtelse sjælden, men heller ikke meget bevidst trosliv. Søndagsskolen i fremgang.

Sommergæsterne var flittige kirkegængere, som regel til 10-tjenesten. – Og børnene fra sommerlejrene. – Men det førte ogsaa med sig, at de unge, der lærte hinanden at kende der, ville vies dér og børnene døbes der.

Til det triste hørte begravelse af de uidentificerede strandlig, det tog dog meget af i aarene efter krigen.«

En stor fest var Ho kirkes 500-aars fest 26. sept 1948, hvor biskop *Scharling* og pastor *J. Andreassen* talte, og pastor *Andreassen* udgav et festskrift om kirkens historie.

Pastor *M. Knudsen* har været her 1958–64, derefter pastor *Aksel Kjærgaard* som skriver: alm folkekirk forhold, ikke meget partipræg, velvilje, sdsk, 2 smaa IM smf, DMS, Sudankr, DdU, Kirkeblad, 1 mh, 3 fh. Ikke megen standsforskel.

Ho-Oksby er noget for sig selv blandt danske sogne. Derfor skal der blandt de forsk beretninger, som tidligere præster har skrevet hertil, gengives nogle uddrag af en skildring, skrevet af pastor **H. F. Hansen:**

»Jeg kendte egnen fra før af, idet jeg som dreng havde besøgt Ho degnebolig flere gange. Jeg havde en onkel der. Han var degn og kirkesanger. Denne onkel hed **Kristian Andreas Hansen.** Kristian Hansen var en god fortæller; særlig interessant var det at høre ham fortælle om sine barndomserindringer fra Jullingsholm, en gammel herregaard, hvis fordums herlighed nu er en saga blot. Han havde ogsaa sans for sine skolebørns ejendommeligheder, navnlig det pudsige kunne han drage frem og glæde sig over, thi det pudsige er et udslag af noget for egnen karakteristisk, for en stor del skabt ved stedets ensomhed og afsondrethed. Der var engang et par smaafyre fra Langli, den lille ø, der ligger i Ho bugt. De maatte begynde undervisningen derhjemme, da de ikke kunne komme i skole, smaa som de var. Men de skulle jo da med til den aarlige eksamen i Ho skole for at gøre rede for deres viden og kunnen. Degnen ville eksaminere dem i Bibelhistorie. Han udspurgte dem om Kain og Abel. Haardnakket tavshed, uberørt af degnens agressive færd. Degnen maatte forlade valpladsen og overlade den til præsten at forsøge at overvinde de to smaa fyres tavshed. »Naah! hvem var saa Kain og Abel? Tavshed. Ved I slet ikke noget om dem, kender I ikke lidt til dem? Endelig siger den ene: »Det er da 'et (ikke) saa let faa (for) wos o ved (vide), vi haar (har) aalle (aldrig) kjænd (kendt) dem.« — Min onkel var husflidsmand og havemand, praktisk anlagt og nævenyttig. Han fremelskede en efter egnens forhold ret stor og smuk have. Haverne derude har ikke gode vækstbetingelser, dertil er blæsten for stærk og svidende, alle haver skraaner ned mod vest med deres trætoppe.

Haven var hyggelig med læ mod vestenvinden og med en del frugttræer og — buske. Endog en dejlig krocketplads var der, hvor der foruden krocket øvedes andet spil og leg. Det var saaledes ikke tilfældet med degnens have, hvad det var med

præstegaardens (i Ho) for mange tider siden, da blæsten spillede bold med sandet og var en overmenneskelig fjende at bekæmpe. Der fortælles nemlig om præstens have (**Th. Lange**: Eventyrets land), at da en kær gæst (Th. Lange) efter flere aars forløb vendte tilbage til præstegaarden, hvor han havde tilbragt en tid af sin barndom og kom ud i haven, forundrede han sig over, at ingen af træerne var blevet højere i de forløbne aar, ja, enkelte, som han ganske tydelig kunne huske, syntes ham endog at være blevet lavere. Herpaa fik han til forklaring: træerne kan ikke blive højere paa grund af den skarpe vind. Jo, men lavere? Det kommer af sandflugten! I foraaret, blev der forklaret, var der saadan en stærk storm, og da lagde der sig en sandbanke omkring flere af træerne i haven. Det fine snehvide sand laa lige under græsset. Heraf forstaas, hvilken svøbe sandflugten var i gamle dage paa de egne; og dog er der ogsaa noget fordelagtigt at sige om sandet: Det er det, som danner de høje bjerge derude i vest, de holder vagt, de passer paa, at det store hav ikke kommer og tager os allesammen; men menneskenes børn er snilde og opfindsomme, de har fundet paa at binde kæmperne, der staar derude med front mod havet, ved at plante sandhjælme og marehalm. Som gæst i Ho degnebolig foretog jeg lange ture i omegnen sammen med mine fætre, Valdemar, fhv overlærer i Struer med bopæl der, Holger, bosiddende i Amerika. Undertiden var ogsaa degnen med, naar han havde tid. Vi foretog os saaledes en ikke helt almindelig tur syd paa til Skallingen helt ned til dens sydspids ved Graadyb. En saadan tur er skildret paa en uforlignelig maade af **Th. Lange** i »Eventyrets Land«.

Jeg virkede i Vejrs fra 1911 til 1915. Vejrs skole ligger ved vejen, der fører syd paa over den store flade Kalsmærsk, der ligger mellem Vejrs og Oksby. Den indgrøftede vej skal være anlagt af kammerraad **Groos**, der var toldkontrollør der, men det skal være kvinderne, der gjorde det meste af arbejdet. Det var en ejendommelig vej. Naar vejen skulle repareres, gjorde man det paa den maade, at man afskar lyngtørv eller lyngtotter og fyldte i hullerne i hjulsporene og lagde sand ovenpaa for at fastholde lyngtørven.

Lige efter en saadan istandsættelse var vejen ikke behagelig at køre paa, men naar der var gaaet en tid, var de ujævne hjulspor efterhaanden blevet udjævnet, og nu var vejen saa blød og jævn at køre paa som ingen grusvej nogensinde kan blive. Denne vej var altsaa kirkevej for kapellanen, én af de ejendommeligste i landet. Hver anden søndag gik turen med hestekøretøj til Oksby, og disse ture glemmes ikke. Ikke et hus var der at se, før jeg nærmede mig Oksby. Ved begyndelsen af vejen gennem Kalsmærsk ligger et stykke klitplantage til højre for vejen, ligesom Vejrs skole med kapellanbolig ligger til venstre derfor; men siden paa turen sydpaa var der kun den nøgne hede. Nu er Kalsmærsk taget ind af militæret, et sært fremmed element, som falder til i disse omgivelser netop som et underligt sært element i denne ellers eneraadende vældige natur. Ja, naturen er mægtig derude og taler stærkt til sindet. Til højre ligger havet bag klitterne og synger sin monotone sang, snart buldrende, snart brusende, og snart dundrer og slaar det med sin vældige lab i strandkanten, naar de hushøje bølger brækker over og brydes i strandkanten, og snart kan det næppe høres, naar det er blevet roligt og stille efter sin besærkergang. En overordentlig smuk poetisk beskrivelse af havet er given os af den gamle degn Knud Thisenius i »Eventyrets Land« af **Thomas Lange**: Staaende paa en høj pynt ud mod havet og strækkende sin haand ud derimod siger han: »Se Eder om, det store hav er stille! Venligt indbyder det os i dag til at beskue dets herlighed og skønt der ikke er saa meget som en bølge eller den svageste krusning, frembragt af vinden, er det uhyre vandspejl dog i en uafbrudt og livlig bevægelse — en sovende kæmpe, hvis brede bryst til at høre de toner, der udgaar fra dets dyb! Se! hæver sig og synker ved de kraftige aandedrag!« og videre siger han: »Det store hav har i dag stemt sine harper paa en usædvanlig maade; værer tavse og opløfter Eders øren!« Og han havde ret fortæller **Thomas Lange**. Havets harper var usædvanlig stemte den dag. Aldrig før havde vi hørt en lignende naturmusik, en saadan harpeklang. Først hørtes den dybe tone af den egentlige i havstokken, fuldkommen regelmæssig uafbrudt og harmonisk. Men hermed sammensmeltede med regelmæssige mellemrum andre og fjernere toner, der stundom lød saa fine som af klingende metalstykker eller som en svag klokkeklang, — toner, som i deres forening gjorde et sælsomt opløftende indtryk paa sindet.

Paa mine søndagsture til Oksby var det meget sjældent, at jeg mødte nogen. Da jeg kørte i mit eget køretøj, var jeg ganske alene derude i den store stilhed, en stilhed, som dog kunne afbrydes af stormens brus og dens hvinen gennem lyng, marehalm og visne græstotter. Jeg husker en søndag formiddag, da der blæste en orkan saa voldsom, at den tog præstekjolen, som laa i bunden af vognen (et hestekøretøj) og slyngede den op af vognen og over paa den anden side af grøften. Det var den samme orkan, der foraarsagede den store stormflod 5.—6. november 1911, der anrettede store skader i det sydvestlige Jylland. I en saadan natur og i saadanne omgivelser var det nu ikke allerdaarligst i tankerne at gennemgaa den prædiken, som var udarbejdet derhjemme, tværtimod, der var ro og fred i sindet, fremkaldt ved naturens dulmende, kvægende og lægende indflydelse, hvad enten der var stilhed eller storm. Til bekræftelse heraf kan anføres, hvad Thisenius siger til sin unge ledsager i »Eventyrets Land«: »Læg mærke, min søn, til den stilhed, som hersker mellem disse bjerge! Du vil her faa et indtryk af ensomhed som vistnok intet andet sted i vort land. Søg at føle den ret ved ret af hjertet at hengive dig til den; thi i den bor noget meget velgørende for sindet, hvad enten det er glad eller bedrøvet«. Det var derfor langtfra kedeligt at fare afsted paa denne kirkevej; dertil bidrog ogsaa den mystik, der, syntes jeg, hvilede over Kalsmærsk og over klitterne, der ud mod havet stod opstillet som en række bastioner, den ene ved siden af den anden til værn mod den mægtige fjende mod vest. Ja, havet er en farlig nabo, men gavmild tillige. Og hvad enten det er farligt eller gavmildt, holder det en prædiken af en enestaaende art om skaberens vælde og majestæt og deroverfor menneskes ringhed og lidenhed, saa vi maa sige med psalmisten: »Stor er vor Herre og vældig i kraft«.

Der ligger et stort vrag syd og et andet nord for Vejrs badestrand, som badegæsterne hyppigt besøger. Overlærer **J. Olsen**, Varde, har gennem strandingsprotokollen, toldprotokollen og datidens aviser og ved at tale med øjenvidner til de stedfundne begivenheder faaet klarlagt disse vrags oprindelse og historie. Det sydlige vrag, der ligger ca 4.000 alen fra Vejrs badested var en brig paa 297 tons, hjemmehørende i den norske ladeplads Tvedestrand og tilhørende købmand **B. C. Bernsten** sammesteds. Skibet hed »Memoranda« og var forsikret i Arendal for 26.000 kr. Rederens to sønner førte briggen, den ene som kaptajn, den anden som styrmand. Besætningen var paa 9 mand, kaptajnen iberegnet. Ladningen bestod af salt og kork, det første forneden, det andet foroven. Den 21. september 1880 afgik »Memoranda« fra Lissabon med ovennævnte ladning, der var bestemt til Kristiania. Rejsen gik godt lige til den 31. oktober om aftenen, da ved 10-tiden en forrygende orkan brød løs. Skibet kunne ikke klare stillingen. Det lykkedes at komme uden om Horns rev, men snart derpaa huggede briggen 1. gang kl ca 2 om aftenen. Fra land havde man iagttaget skibet og redningsbaaden fra Blaavand var kommen til. 1½ time efter at det huggede 1. gang var hele mandskabet reddet. Føreren for redningsbaaden var **Ole Jessen** fra Blaavand, en modig og behjertet mand. **J. Olsen** skriver om ham: Han havde staaet paa Fregatten Gefion hin ulykkelige 5. april 1849 i Eckernførde fjord og havde mere end én gang set døden under øjne, hvorfor han ogsaa blev benaadet med sølvkorset.

Den voldsomme storm satte tilsidst skibet helt op i havstokken, hvor det nu staar med forstavnen indad og saa højt oppe paa stranden, at man kan gaa rundt om det under almindelig vandstand. Det var et forrygende vejr den samme nat og dag ogsaa paa landjorden. I mands minde havde man ikke haft mage til en saadan snestorm.

Det nordlige vrag, der ligger ca 2500 alen nord for Vejrs badestrand er den norske brig »Avenir« fra Arendal. Kaptajnen hed **Jensen** og var fra Bjørnebo i Norge. Besætningen var 9 mand. Skibet var 241 registertons drægtig. Briggen kom fra den franske havn Gravelines og skulle til Sundsvall i Sverige. Det var 1882 den 4. aug, da skibet mødte en storm i Nordsøen. Kaptajnen blev nødt til at styre lige mod land som den eneste vej til redning. Redningsbaad var der endnu ikke i Vejrs; men 5 til 6 tilstedekomne, som i en fart var blevet samlet, fik fat i en fiskerbaad, en gammel horngæ-

ver (var en baad med en meget høj forstavn og bagstavn og bygget paa en helt anden facon end den nuværende), og med den lykkedes det efter flere forgæves forsøgte anstrengelser under fare og stor risiko at faa besætningen reddet. **J. Olsen** giver en levende og malende beskrivelse efter et øjenvidnes fortælling, se »Fra Ribe Amt«, 3. bind (1911—14).

J. Olsen slutter sin beretning med følgende ord: »kunne jeg hermed have den glæde at vække interesse og sympati for de modige mænd, der langs Jyllands vestkyst er parate til at sætte deres liv i vove for at redde andres, skulle det være mig kært. Det er blevet mig berettet, at en nu afdød fører for redningsbaaden i Blaavand har reddet eller været hovedmand med til at redde henved 300 mennesker«.

Men tilbage til mine kirketure: Naar jeg ad denne vej gennem Kalsmærsk kom til Oksby kirke, tog jeg ind hos læreren i Oksby skole, der ligger lige ved kirken. Læreren var **Peter Halskov Mosgaard,** (* 86) en flink lærer og kirkesanger, der virkede her fra 1910—1913.

Lærer **Mosgaards** efterfølger var **Niels Bang Mikkelsen,** der virkede 1914—1919 (* 1889). Han var en rolig og stilfærdig mand. Mit samarbejde med begge disse lærere var det bedste.

Da jeg sjældent kom til Oksby udenfor søndagen, kom jeg desværre ikke i nær berøring med befolkningen der i det daglige. Jeg havde jo skolen i Vejrs at passe de 5 dage om ugen. Een dag om ugen havde jeg fri til forberedelse til søndagens gudstjeneste. Men jeg syntes godt om befolkningen og var jo da især glad for, at der var nogle, som fandt ind i Oksby kirke ogsaa de søndage, naar jeg skulle prædike.

Naar jeg tænker tilbage derpaa, saa maa jeg spørge: Skete der egentlig noget? Ja, der skete i hvert fald ikke noget epokegørende, ikke noget særlig bemærkelsesværdigt udadtil. Tænk! det er ca 40 aar siden, og derfor træder det oplevede mere og mere ind i skyggernes mindeverden. Men det ved jeg da, at den ene søndag gik som den anden, stilfærdigt, næsten ubemærket, og dette sidste gælder jo da for dem, der ikke var interesserede i kirkegang, men det er sagt her i en dybere betydning, i hvad vi synger i linjen: »her virkes ej ved bulder fage«. Den 21. dem 1941 overværede jeg efter indbydelse Mosevraa og Oksby kirkers jubilæumsfest, hvor biskop **Scharling** var tilstede. Ved den lejlighed blev der sagt: Det største vidnesbyrd om, at Gud lever og virker i sin menighed er, at hans kirke bestaar, har bestaaet og vedbliver at bestaa trods hans tjeneres ringhed og tit meget store skrøbeligheder. Det er i virkeligheden et stort under, at Gud opholder og udbreder sin kirke ved sine fattige redskaber, et vidnesbyrd om, at sagen er hans og at dygtigheden og kraften kommer fra ham. Dette, som her er sagt, gælder begge kirker, ogsaa Mosevraa kirke. I denne kirke var det i ydre henseende mere fattigt end i Oksby. At menigheden ikke var saa stor her ved de almindelige søndagsgudstjenester, kan forklares af, at der var langt til kirke for de allerfleste. Den ligger jo midt mellem de to byer, Vejrs og Mosevraa. Men en lille menighed var der dog altid. Jeg kan i al fald ikke huske, at jeg maatte vende om paa grund af mangel paa tilhørere.

N. S. Nielsen, der var præst i Sneum-Tjæreborg fra 1888—1918, og som stammede fra Oksby, skriver om indtryk og oplevelser fra sin barndomsegn: med henblik paa forholdet mellem kirken og befolkningen: Det var et tillidsforhold, og man havde stor ærbødighed for kirken som et helligt sted. Det var den meget omtalte kirke med straatag. Naar man, som jeg, har sine første barndomserindringer om kirke og kirkegang fra denne kirke, saa bliver det ikke den usle og uanselige og ringe, men saa staar der glans om den udfra barndomsindtryk (se »Fra Ribe Amt, udg. af Hist Samfund for Ribe Amt, 4. bind: Træk af Livet i Ho-Oksby i ældre Dage).

Om begge mine sognepræster (**Dannemand Jensen, Asschenfeldt-Hansen**) kan jeg aflægge det bedste vidnesbyrd udfra mit forhold og kendskab til dem. Noget mere indgaaende samarbejde kunne det ikke blive til uden for søndagstjenesten, da jeg boede saa langt fra Ho, og min gerning var i hovedsagen skolearbejdet, der optog min meste tid. **Dannemand-Jensen** var højkirkelig, **Asschenfeldt-Hansen** hørte til Indre Mission, og jeg til den grundtvigske retning, saa det var jo egentlig udmærket, med undtagelse af, at Ho Menighed gik glip af den grundtvigske, hvad man dog ikke beklagede der, saavidt jeg ved, og jeg tænker oprigtigt, at med hensyn til retningsvæsenet var der ikke stor forskel paa vor forkyndelse, den kunne næppe mærkes, tror jeg. Der var ikke spor af rivaliseren, og det tænker jeg paa med taknemmelighed. Og en vidunderlig ting til: jeg følte mig som en fri mand der ude i Vejrs i min virksomhed, ingen posekiggeri, ingen traadte mig paa tæerne, ingen skræk for kirkelige og skolemæssige myndigheder.

Skolen i Vejrs tænker jeg altid tilbage paa med taknemmelighed. For det første fik jeg der mit eget hjem, og jeg kunne tilmed give min moder et nyt hjem der, for hun kunne ikke længere klare det i det gamle hjem. Min far var død i 1903, og hun var tilmed ikke stærk af helbred, led af begyndende ledegigt, en sygdom, som gjorde hende næsten hjælpeløs, saa hun tilsidst maatte sidde i en kørestol. Da jeg flyttede til Rind i 1915, fulgte hun mig. Hun døde der 1922.

For det andet fik jeg i Vejrs en gerning at gøre, og det en dobbelt, nemlig som præst og som lærer. Det var en af provst **Thyssens** gode gerninger, at jeg fik dette embede. Uden hans tilskyndelse og medvirken var det maaske ikke gaaet saa let. Da jeg søgte Vejrs, opholdt jeg mig nemlig hjemme i Ølgod, hvor **Thyssen** var provst og sognepræst. Jeg var ikke ukendt med undervisning og havde før undervist i børneskole, nemlig i Søllinge Fri- og Efterskole paa Fyn foruden et par vintre paa Vraa og Vesterdal Højskoler. Dertil kommer, at jeg gerne ville have med børn at gøre.

Der var ikke ret mange børn, og børneantallet var ret vekslende, flest om sommeren, snart lidt over og snart lidt under tyve. Om sommeren fik jeg lov til at have børnene samlede i et klasseværelse. Jeg benyttede da den indbyrdes undervisning, idet jeg lod de fremmelige børn læse med de smaa og med dem, der var noget tilbage. Det var ret nødvendigt, da børnene var meget uens baade med hensyn til alder og udvikling. Der var flere dygtige elever, som gik i spidsen og skubbede de andre frem, der var endog en tilkommende stiftamtmand blandt børnene. Undertiden kunne jeg tænke mig den mulighed at forblive i Vejrs, da jeg ikke nogetsteds kunne faa det bedre end der, og da jeg befandt mig vel blandt børnene og ogsaa blandt befolkningen, men for min udviklings skyld var det jo bedst, at jeg kom under større forhold af mere krævende art. Jeg begyndte da at søge sognepræsteembede. I foraaret 1915 var der bispevisitats i Vejrs skole. Det var biskop **Koch** i Ribe, som holdt denne visitats. Børnene fra Mosevraa skole var tilsagt at møde sammen med børnene fra Vejrs i Vejrs skole. Børnene havde, kunne jeg mærke, det fineste paagangsmod. Slaget begyndte med religion. Biskoppen bad børnene fortælle én af Jesu lignelser, og de begyndte og lod sig ikke standse, de fortalte med hvert ord og bogstav uden at læreren, som i dette tilfælde var mig, fik et ord indført. Det var vist meget upædagogisk, men jeg havde ikke studeret pædagogik, og børnene var ikke til at standse. Det var da ogsaa en trøst for mig, at biskoppen heller ikke kunne standse ordstrømmen. Jeg syntes virkelig, at Hans Højærværdighed saa noget betuttet ud og helt slaaet af marken. Da børnene var kommet til ende med deres fortælling, blev der et øjebliks tavshed, saa bad biskoppen den ham nærmest siddende dreng (det var ham, der blev amtmand) om at fortælle en anden lignelse, jeg husker desværre ikke, hvad det var for en lignelse. Biskoppen var en meget klog mand, som ingen levende sjæl skulle pudse. Jeg havde en følelse af, at biskoppen tænkte omtrent som saa: Mon det ikke er aftalt spil. Mon ikke pastor Hansen og børnene har lagt særlig flid paa denne lignelse for ved den at brillere og staa med palmer i hænderne. Men nu skulle sagen undersøges, og derfor bad biskoppen den omtalte dreng, Jens hed han, om at fortælle en anden lignelse. Det lod Jens sig ikke sige to gange. Han rejste sig op og fortalte i et stræk med ord til andet, som der stod i bogen. Dermed lod biskoppen sig nøje. Biskoppen kom ikke med nogen udtalelse i retning af ros eller rettelse og dadel, men jeg havde en følelse af, at han havde faaet en vis respekt for børnenes dygtighed, men mindre respekt for min maade at katekisere paa, for den maade var jo simpelthen denne at lade børnene fortælle og selv at tie stille, medens reglen vel er den, at læreren fører an og leder børnene ind i en samtale til drøftelse og forklaring af emnet. Jeg tror, at biskoppen fik en vis sympati for mig, thi kort efter blev jeg forflyttet til Rind.«

Pastor *H. F. Hansen* fortsætter:

»Aandeligt Liv mærkedes ikke meget udadtil

i Vejrs, derfor er det dog ikke sikkert, at det var saa fattigt; der kan leves et aandeligt liv i det stille og skjulte, men med hensyn til møder og sammenkomster, var det noget fattigt, som da egentlig ikke var saa sært, da egnen er afsides beliggende og der er lange afstande. Derfor var det vanskeligt at faa foredragsholdere. Pengene var desuden smaa. Dog afholdtes enkelte møder i Vejrs skole. Ogsaa i plantørboligen var der sammenkomster en gang imellem. Det var plantør *Pinholt,* der foranledigede dem afholdt. Pinholt, senere folketingsmand og klitinspektør, var en aandelig og kirkelig interesseret mand, tilmed kommunalt og politisk interesseret, medlem af sogneraad og skolekommission. Hans hustru, en datter af højskoleforstander *Rosendal,* var død, før jeg kom til Vejrs, og enkefru *Ingerslev,* en søster til Pinholt, styrede huset for ham og førte hjemmet videre som et aandeligt interesseret og kultiveret hjem. *Pinholt* havde tre børn i skolen i den tid, jeg var der, *Augusta, Thora* og *Jens,* vel begavede og dygtige elever.

Forøvrigt er der sket en mægtig udvikling i Vejrs, navnlig ude ved stranden. Da jeg kom dertil i 1911, var klitten ganske uberørt. Der var kun een beskeden træhytte. Den laa i den graa klit ved en lille bæk, som slyngede sig gennem klitpartiet ud i havet.

I 1922 blev kaldskapellaniet nedlagt. Man var ikke tilfreds med de ustabile og skiftende forhold med ledighed og skiftende vikarer. Man ønskede en seminarist ansat som enelærer. Ministeriet imødekom ansøgningen paa betingelse af, at man gav afkald paa kapellanen. Dette gik menighedsraadet ind paa, og dermed blev kapellaniet nedlagt. Efter Bryndum var lærer *Fenger* vikar ved skolen. Han var tillige organist ved Mosevraa kirke, som havde faaet et orgel i 1923 ved hjælp af midler, skænket af gaardejer *Peder Andreas Pedersen* i Vejrs til et godt formaal.

Efter Fengers bortrejse blev *Thomas Jensen Øhle* (født i Sønderho 94) kaldet til enelærer ved Vejrs skole i 1925. Lærer Øhle har øvet en ualmindelig trofast gerning ikke blot i skolen, men ogsaa i kirken, først som organist senere i mange aar baade som organist og kirkesanger.

Lærer *Øhle* skriver 1951: Der er jo sket en del forandringer her i Vejrs i de sidste aar, navnlig har der fundet en stor bebyggelse sted ved stranden, man regner skønsmæssigt med ca 500 sommerhuse og der bygges stadig en del. En afdeling er forretningskvarter, og der bliver efterhaanden en del helaarsbeboere, vi regner for tiden med ca 15 familier. De sidste 5 aar har der været marinestation med befalingsmænd og menige; der arbejdes med uskadeliggørelse af land- og søminer.

Angaaende vejen gennem Kalsmærsk kan oplyses, at den – desværre – er blevet moderniseret. Vejen bliver brugt dag og nat til kørsel med kanoner, tanks og andre tunge vaaben. Til visse tider har vi indtryk af at være midt i ildlinien, det er ikke altid hyggeligt.

Hvad skolen angaar er gennemsnittet af antallet af elever ca 30; vi har været oppe paa 37, der skulle efter loven ansættes en lærerinde, men det er umuligt at faa nogen.

Kirkelivet nu: Kkg: 4–7–8 pct, ikke meget partivæsen, velvillig befolkning. 2 sdsk, 2 mindre IM smf (15 og 15), YMkredse, DdU, kirkeblad, mh, 3 fh. Mange arbejdere og smaakaarsfolk. Besværligt p gr a delvis lukket militært omraade (Kalsmærsk hede).

Skolen. Foruden de forannævnte lærere, anføres *C. A. Hansen,* Ho (1873–1913). *L. Hansen-Larsen* (1913–34), † 44. Lærer *Johs. Olsen* (* 91 Marstal). Fmd IM og KFUM, sognebibliotekar. *P. Hedeager* (1934), (* 04 i Skjern).

Lærer *Pedersen* er gift med en datter af pastor *C. A. Hansen.*

Centralskole med realafd 1961 i Oksby. Skoleinspektør *J. Mikkelsen.*

I begyndelsen var der nogen diskussion om centralskolens oprettelse, især i Mosevraa, nu tilfredshed.

Blandt ledende lægfolk kan nævnes fra de senere aar:

Indre mission: Gdjr *Chr. Pedersen,* Tane, i mange aar den drivende kraft i sdsk i Ho til 1961, fortsat af gdjr *Harry Gregersen* og gdjr *Børge Skovgaard.* Her er øvet en for kirken velsignelsesrig gerning. I Oksby lededes sdsk af gdjr *Søren Jessen* og tømrer *Ejnar Pedersen.* Fru *Signe Hansen,* Blaavand, *Hans Pedersen,* Langagergaard, O. Gdjr *J. P. Behtz,* Ho. Tømrerm *Einer Pedersen,* O.

En KS kreds har været ledet af mejerist *Thomsen,* O, og gdjr *C. Clemmensen.*

Mghr, næstfmd, gdjr *K. K. Gregersen,* Ho, gdjr *H. Hansen,* O, fmd, gdjr *Jørgen Gregersen,* M, fmd.

Revisor *Poul Helgesen,* nu Varde, meget trofast i kirken, havde en sjælden evne til at faa børn i kirke. Blandt organisterne fru *Jenny Hansen,* Vester Ho, fru *Helga Hansen,* Oksby.

Andre: Gdjr *S. Frandsen,* Ho, gdjr *H. C.* Slajkjær, Ho.

Klitinspektør *Vilh. Pinholt* (* 69 i Husby, Ringk amt, † 40) blev 94 klitfoged i Vejrs, overklitfoged Ribe amt 19, klitinspektør 26–39, fmd Ribe amts vestre landbof, BM De samv landbof, amtsraadsmedl 16–22, virksom for Husmands-andels- og plantningssag, folketingsmd Varde 1918–35, venstre, en maalbevidst og indflydelsesrig politiker, smidig forhandler, gjorde meget for sin egn. Mindesten. En søn, Jens, er stiftamtmand i Haderslev (* i Vejrs 03).

Klitdirektør, forstcand *Poul Thaarup* (* 00 Grove, søn af C. L. T, sp Bjergby-M, ~ med en dt af Chr. Siegumfeldt, sp Lyderslev-F) blev klitinspektør 1940, klitdirektør 46, bm Kronprinsesse Ingrids feriehjem, medl Friluftsraadet mm, bor i Vejrs.

Sognepræst *C. A. Hansen* fortæller:

Besættelsestiden var fra første dag en vanskelig tid, idet tyskerne straks besatte fyr- og radiostation og efterhaanden overtog det fuldstændigt.

Vestkysten blev meget stærkt befæstet, se »Tirpitsstillingen« i »Paa vandring i Eventyrets Land«. Hele Skallingen blev belagt med

miner og besættelsesmagten havde en stor stilling paa Skallingen for at kunne beherske indsejlingen til Esbjerg. Der blev endog paabegyndt bane derud.

Nordvest for Blaavand blev opført en stor arbejdslejr til c 1500 arbejdere. Al mulig arbejdskraft blev skrabet sammen ligesom der blev sendt rutebil med arbejdere fra Esbjerg og arbejderne havde faktisk ikke andet valg end at tage »tyskerarbejde«, ligesom sognets folk med heste og vogne blev udskrevet til arbejde i saa og saa lang tid.

Arbejdslejren blev senere brugt som flygtningelejr baade af russiske og tyske flygtninge, det højeste tal vi var oppe paa var c 2500. Paa samme maade blev en mindre lejr i Grønbjerg brugt, men naaede aldrig over c 500. Der var kirkelig betjening i begge lejre og vi havde en overgang en ganske lille kirkegaard mellem Blaavand og Nordvestlejren, den blev senere nedlagt og ligene flyttet til Aal.

2. juledag 1943 kom besættelsesmagten til den øvrige del af sognet, og i Ho blev baade forsamlingshus, skole og præstegaard beslaglagt.

I præstegaarden tog tyskerne 9 værelser og rum i embedsboligen foruden en stor del af forpagterbolig og lade. Laden blev indrettet delvis til autoværksted og ammunitionslager. Men efter Bordrup kros brand blev al ammunition flyttet ud i haven i 4 oplagsrum. – Den øverstbefalende – hauptmann *Møller* boede i gæsteværelset. Han forsøgte at faa alt til at gaa saa gnidningsløst som muligt. Men præstegaarden var lavet om til fæstning med pigtraadsspærringer og dobbelt vagt nat og dag. Det kunne have sine vanskeligheder, naar der var ét eller andet i pgd – ingen fik lov at komme ind uden ausweis.

Senere fik vi i tilgift ungarere, som tyskerne ikke var begejstret for.

For os var det et vidunderligt budskab der lød hin aften fra England, 4. maj 1945.

I Liber daticus for Ho-Oksby pastorat fortælles flg om præstegaarden under den tyske besættelse 1940–45:

Pgd var lavet om til en mindre fæstning. Der var et bælte af pigtraadsspærring hele vejen rundt. I vest fulgte spærringen vejen og var anbragt inde i læbæltet. I syd-øst-nord løb den c 100–200 m fra pgd inde midt paa marken. I havens læbælte var gravet huller til maskingeværreder. I nordsiden var der fra disse maskingeværreder gravet render ned til bakken, hvor der saa var fyldt en kant op, hvorpaa soldaterne kunne staa i tilfælde af kamp. Rundt i haven var der nedgravet ammunitionslagre, træhuse med tjærepap som tag. Paa det højeste var der 7 saadanne huse, halvt nedgravet i jorden, de fleste var beliggende i havens nordlige del paa begge sider af bakken. I alleen nord for bakken var der indrettet skydebane, idet der var bygget en jordvold lige nord for dammen.

Nord-vest og syd for haven, indenfor pigtraadsspærringen var der bygget 5 beskyttelsesrum for automobiler, de var gravet ned i jorden og overbygget med en slags asbestplader og kunne rumme c 6–8 lastvogne. Der var ligeledes gravet render til benzintønder – alt camoufleret med granris.

For øvrigt blev haven brugt til alt, om sommeren til skole og til solbad for officererne. Hele aaret brugtes den ogsaa til parkeringsplads, – de kørte rundt i den med motorcykler, lastvogne og tanks. Ungarerne brugte den til WC, idet de gravede en rende i alleen nordvest for køkkenet. Det gav en forfærdelig stank.

I øvrigt gik der altid vagt, tit dobbelt vagt, og ved mørkets frembrud blev alle veje til pgd spærrede, saa det var umuligt at komme ind uden ausweis. Det var afdelingen af einh 06268, der besatte Ho by under ledelse af hauptmann Møller, og selvom besættelsen var svær og medførte ting og tilstande, som var vanskelige, skal det sandheden tro siges, at paa enkelte undtagelser nær opførte de tyske og ungarske soldater og officerer sig eksemplarisk af en besættelsesmagt at være.«

1920 oplyses: Kkg 12–15 pct alm søndage, intet retningspræg, enk IM, jævne, gode forhold, uden større forskelle. (Prf bl, 1920,157). 1922: Kkg 15–20–10 pct, afhængig af prædikanten, veneration for kirken, bedst jordbund for en selvstændig præst, der er u p. Uden at være friluftsmenneske og naturelsker bør man ikke søge hertil. Personlig undersøgelse paa stedet af egnens i flere henseender meget ejendommelige forhold er at anbefale. Bef er mest smaabønder, som under stor nøjsomhed fører en beundringsværdig kamp mod en erhvervsmæssigt karrig natur. Dyrt sted at bo p gr a afstandene. (Smst 1922, 98). 1931: Kkg 15–16–14 pct, gldags, solid bef uden videre retningspræg, mindre IM smf (sp), KS, DdU (40 og 60). 1943: Kkg 10–15 pct, gldags forhold, velvilje, ikke meget aandeligt liv, 2 sdsk, 2 samtalekredse, mindre IM smf, YMkreds, DdU, kirkeblad, KFUM og K. 1951: Kkg 9–10–11 pct, ellers som hidtil. 1963: Kkg 9–10–11 pct, ikke meget partipræg, 2 sdsk, 2 IM smf, i øvrigt som ovf. 1967: Se ovf.

Ho kirke menes opført 1448 i stedet for et tidligere kapel (paa Kirkebjerg). Kirken ligger omtrent midt i den beboede del af sognet i en lille landsby, nordligt i byen, er lille, kullet, hvidkalket, skifertækt. Skib og kor er fra gotisk tid (ca 1450), af røde mursten uden sokkel. Norddøren er tilmuret, syddøren bruges. Ingen vinduer mod nord og øst. Nyere vaabenhus mod syd, tagrytter over vestgavlen fra 1879, da kirken blev restaureret. Bjælkeloft, bred, fladbuet korbue. Altertavlen er 1933 sammenstykket af middelald træskulpturer, der fra gl tid fandtes ved kirken, bl a en krucifixgruppe og 12 apostle. Sat i ramme af arkit A. Bugge. Den ældre altertavle fra ca 1600 med primitive malerier hænger paa skibets nordvæg. Sengotiske stager med indridsede præstenavne, der gaar tilbage til tiden før reformationen. Romansk granitfont med hjørneblade paa foden. Prædikestol med sengotiske udskæringer i fyldingerne fra ca 1550, paa hjørnerne 3 apostelfigurer fra en gl altertavle. Lignende figurer paa orgelpulpituret mod vest. Kirkeskib fra ca 1650 og 1930. I koret ses en til præsteaflukket omdannet skriftestol fra ca 1725. 100 sd. Orgel.

Ho kirkes historie er skrevet paa vers (ved 500 aarsfesten 1948) af pastor J. Andreassen.

Mel: Paa tave bondes ager

I eventyrets land imellem tvende have staar
et kirkehus paa sletten hist, hvor bonden kornet saar.

Det bygged blev i samme aar, som Danmark skifted drot:
Den oldenborgske fyrsteslægt drog ind paa kongens slot.

Og kirken blev et tilflugtssted i medgang og i sorg,
som slagne kæmper flygter til den faste, sikre borg.
De lidende fandt lindringer for smerter, savn og saar,
som times den, der trodser storm og rank i striden staar.

Nu fem aarhundred' rundet er, fra grunden den blev lagt,
den lytted har til ordet, som fra talerstol blev bragt:
I pavetid med helgenfest og afladskræmmeri,
madonnabøn den hørte paa som frelsens sikre sti.

Den lytted har til bølgebrus fra Luthers djærve slag
mod døden i papismens præk om skærsilds mørkedrag.
Den kamp blev haard mod lære falsk, men munken han holdt stand,
ej helveds had han frygted for, ej pavens baal og band.

Saa kom den rette lære ud om troen paa vor Gud.
Gud naade den, hvis tale ej var lige med hans bud.
Og løsenet blev: »Ortodoks« med straffedom saa svar
for den, der talte bibelsk ord, der ej justeret var.

Og ve enhver, dæmoners aand fik i sin magt og vold,
til baal og brand han sikker var, ej gaves skjul og skjold.
For trolddomskunst og hekseri var naade ej at faa.
Det sande maatte mange, som for dommen monne staa.

Den lyttet har til røret fra germanerne i syd,
da Spener talte alvorsord om aandens liv og lys:
Hvad nytter vel det kolde ord om lovens rette bud,
naar hjertet er i verden kær, og slukt er liv i Gud.

Og atter blev et kundskabstræ sat op ved Herrens bord,
Guds bibelord forsvandt til sidst fra kirkens talerstol.
Det kundskab gjaldt om landmandsliv, om handel og bedrift,
om dyd og gode gerninger, om visdom var der rift.

Da vaagnede en kæmpe op, der lød et pinsesus:
»Er Herrens ord da virkelig forsvundet fra hans hus,
er død og dom og helvede forglemt af Herrens folk?«
Og Grundtvig blev en vækkerrøst, en livets bibeltolk.

Og Beck og Søren Kierkegaard og Busch og pastor Moe
og mange fler, end nævnes kan, blev livets lære tro.
En livets tid vi skuet har, som aldrig før er set.
Forunderligt for vor forstand; af Herren er det sket.

Endnu den gamle kirke staar saa støt paa sletten der,
den synger med i koret om Guds fred og frelse her.
Og naar engang basunen over verden toner ud,
da er dens tid til sidst forbi som tempel for vor Gud.

Oksby kirke, sydligt i sognet, indviet 21. dec 1891, arkit F. Uldall, opført af røde mursten, med skifertag, bestaar af skib og kor i romansk stil, med hovedindgang og forhal mod vest, et lille blytækt rytterspir. Bjælkeloft, en del inventar fra den gl kirke. Da kirken blev indviet, stod et krucifix paa alteret, i dettes sted blev 1936 anbragt et gotisk alterskab med apostelfigurer i ny ramme. Det har apostelfigurer fra den gl kirke, men stod en tid i Ho kirke. 12 malede apostelhoveder fra 18. aarh, paa triumfmuren i fælles ramme. Døbefont af Faksemarmor fra 1891. Kirkeskib. Mindetavle over 22 mænd, der druknede under redningsforsøg 1843. Paa kirkegaarden er begravet en del tyske marinesoldater, der drev i land under 1. verdenskrig. 150 sd. Orgel.

Den gamle kirke laa ensomt i klitten nær Ho bugt, skal være flyttet flere gange, var 1716 ødelagt af sandflugt, 1730 opførtes en ny kirkebygning, da sognebeboerne ikke ville af med deres kirke og lægges under Ho kirke. Den lille, lave kirke var opført af røde mursten, havde straatag, smaa, firkantede vinduer, var kullet, bestod af skib, kor og vaabenhus mod syd. En skibsklokke hang i en glug i vestgavlen. Altertavlen havde middelald figurer (»Naadestolen« med jomfru Maria og en helgen) i ramme fra 18. aarh. Desuden 12 apostelfigurer. Romansk granitfont, prædikestol i tidlig renæssance. Omkring 1770 maatte kirken befries fra sandflugt. 1862 blev beboerne enige om at henlægge 100 rdl aarligt til en ny kirke. Og den blev indviet 1891. Den gl kirkegaard er fredet. Sidste begravelse fandt sted 1912. — Se her s 475.

J. Olsen: Om Oksby gl kirke, Ribe aarb 1905, 118—34, Thomas Lange: Kirken med straatag, 1868, J. Andreassen: Den sidste straatækte kirke i Danmark, 1941.

Mosevraa kirke, østligt i sognet, er ligesom Oksby kirke indviet 21. dec 1891, af samme arkit og efter samme skema, kun lidt mindre. Paa alteret et trækrucifix af A. Fjeldskov. Romansk granitfont fra den ældste Oksby kirke. Kirkeskib. 125 sd. Orgel. Endnu i 1947 kunne man finde spor af den gamle kirkesti.

Militærets ekspropriation vil nok medføre, at der ikke kan holdes gudstj om vinteren. Kirken og præstegaarden nedlægges nu.

Folketal: 1850: 286 og 787, 1901: 322 og 680, 1925: 176 og 724, 1965: 196 og 625.

Altergæster: 1919: ialt 450, 1922: ialt 325, 1930: 115 og 195 og 125.

Menighedsraad: 1917: 3 IM, 9 u p, 1921: 2 IM, 2 gr, 8 u p, 1930: 5 IM, 13 u p, 1942: do, 1953: 3 IM, 15 u p, 1961: 5 IM, 13 u p, 1965: 4 IM, 14 u p.

Sognepræst

Indt 1857: a) 56 rug, 85 byg, b) 48 rdl, store fiskegaver ved kirk handl, c) 28 lpd smør, 90 sn æg, 350 pt mælk, 12 læs lyngtørv, d) 280 rdl, e) 20 td ld ager, 60 eng, 114 hede. Pgd fra 1750, gammeldags, fiskedamme i haven. 1870: Regul: 1736 kr, netto: 3000 kr, 1913: 3. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1750, god.

15. 29. juli 1848–16. maj 58: **C. T. Christensen,** fl t Hals, se der.

Pastor *Chr. Th. Christensen* havde anlæg for tegning. Og det skyldes hans interesse for kunst, at vi i dag har en del gode tegninger af forskellige partier af hele Ho sogn, saadan som sognets bebyggelse saa ud paa den tid. Originalerne findes paa musæet i Varde. Han havde ogsaa en ualmindelig fin haandskrift, og ingen præst før ham har i Ho-Oksby præsteembedsbog skrevet saa meget og gjort det saa smukt som han, og dog havde man paa den tid i regelen kun fjerpen.

Hans præstetid i Ho-Oksby var præget af de to store begivenheder for vort fædreland: folkerøret om den fri forfatning, der resulterede i Grundloven af 5. juni 1849, samt den første slesvigske krig fra 1848–50.

En søn, **Odin Christensen,** * 51, † 1914, tog doktorgraden og blev til sidst professor ved Landbohøjskolen, hvor han udførte et stort og fortjenstfuldt arbejde, hvorved han gjorde sig bekendt baade i ind- og udlandet.

16. 23. juli 1858–12. nov 70 (hjpr Verninge 29. juli 49): **R. Rasmussen,** fl t N Nebel-L se der.

17. 15. jan 1871–3. sept 88 (hjpr Gedsted-F 70): **Conrad Frederik Bugge Aschlund,** * 28. nov 24 Kbhvn. Forældre: Sagførerfuldm, c jur Einar Severin A og Johanne Margrethe Nielsen. Stud Slagelse 42, c 66^1 (h_1), hjpr Besser-O 17. sept 66, hjpr Endelave, Lidemark-B, Hem-S, Bodilsker-N, Romdrup-K, Vollerslev-G, afsk 3. sept 88, † 28. april 07. ~ 4. juli 57 Ketty Christiane Neckelmann, * 16. nov 30

Ballegaard, Mariager, † 12. maj 17. Forældre: Major ved 2. jyske regiment Joh. Frederik N og Ane Kirstine Bang. – Hustrus broder: Junget-T, søster ~ Bergmann, Ørsted, Jyll, moster ~ Bredstrup, Nustrup, moders broder: Bang, Skævinge-G.

Skrev enk prædikener, udg oversættelser fra fransk (Monod: Lucile, m m), samt prædiken ved 400-aarsfesten for Luther 1883, udg 94: Er Guds ord ogsaa i vore dage mægtig til at oplukke vore hjerter og pengepunge? 97: Til minde om pastor G. Evers, skr art i IMtid, Berl Tid og militære tidsskrifter.

Pastor A blev 2 aar gl forældreløs, sat i pleje hos lærer *Cronberg* i Røjle ved Strib, og blev der, indtil han af en farbroder blev sat i skole i Slagelse 1834. 1844 tog han adgangseksamen til den militære skole, afgik derfra ved krigen 1848, blev sekondløjtnant, og 1849 premierløjtnant, kaptajn 1853. Han blev afskediget 1861 i naade og med pension imod sit ønske, og skønt gift og pensioneret fik han kommunitetet og Regensen for at studere teologi. 41 aar gl blev han teologisk kandidat, men der skulle gaa 5 aar, før han fik embede. Han var hjpr forskellige steder. Hans gerning i Ho-O er omtalt ovf, han var en alvorlig og flittig præst, nærmest IM, med mange interesser. Hans indsats m h t kirkerne i Oksby sogn tjener ham til stor anerkendelse. Han var agtet og afholdt, arbejdede for vækkelse. Pastor *Fjord-Christensen* har hertil skildret ham som en præst, der gjorde, hvad han kunne for at vække liv, men han var ogsaa noget af en original. F eks blev der fortalt, at han en overgang vendte ryggen til menigheden, medens han prædikede for at faa folk til at huske gudstjenesten bedre.

En sympatisk skildring af denne præst finder man (ret uventet) i *Agnes Henningsens:* »Let gang paa Jorden, erindringer« (1941) Den lidt lebendige unge pige opholdt sig en tid i Ho pgd, og i brevet, hvor hun fik lov til at komme herover, skrev fru A, at hun skulle være hjertelig velkommen (fru As to døtre havde omtalt hende), mens pastor A skrev, typisk for ham: »Jeg haaber, at Deres sind her maa blive opladt for Gud, saa det med sandhed kan siges: Manden troede og hele hans hus.« Den unge frk Agnes drog til Ho, skønt en veninde drillede hende med, at det var et »Magdalenehjem paa heden« ... og en sommerdag blev hun hentet i Varde af præstegaardsforpagteren, hvis sprog hun ikke forstod et ord af. Vejen var lang og sandet, præstegaarden lignede alle andre bondegaarde, men haven var større og mere skraa fra vest mod øst. Præsten stod i døren, høj og mager, baade blid og streng at se til. Fruen ogsaa høj. Det var hende, børnene var kønne efter. Hun bar altid en fløjlshue, kantet med hvid knipling, en hedens dronning. »Et velkommen lød mig i møde, det klang som en velsignelse.«

Vi gik ind i en lav havestue ... fra sofaen raabte en lille væver dame:»Jeg er den gamle pastorinde Bergmann, fruens ældste søster.« Hun beholdt min haand i sin, saa paa min skrabede frisure, som unge fandt latterlig, gammeldags, og sagde: »Elsker De Søren Kierkegaard? Saadan ser De mig ud!« Jeg smilede: »Den ros er mig for overvældende. Hans sprog elsker jeg, men det kniber med at forstaa ham.« Saa afbrød pastor *Aschlund:* »I skal ikke elske andre digtere og filosoffer end Jesus Kristus!« Jeg maatte se beundrende paa ham. Jeg vidste fra hans døtre, hvad han havde ofret for sin tro. Han ville, hvad time det skulle være, ofre livet. Over for ham maatte jeg tie med, at jeg altid ville elske J. P. Jacobsen. Fruen foreslog, at vi skulle læse Søren Kierkegaard hver dag ved sytøjet, saa ville forstaaelsen nok komme. Men præsten spurgte: Vil De her i mit hus læse *bøgernes bog* fra først til sidst?« Og fruen sukkede: »Men far dog!« Præsten fortsatte: »Min kone har bedt mig om at lade Dem være i fred den første tid. Men der er én, som regerer stærkere. Gud synes ikke om, at jeg lader Dem være i fred. Gud raaber til mig: Tal til hende nu, mens hendes sind er blidt efter det første møde med vores natur, den stille hede ... Vil De hver dag bede paa Deres knæ om, at De maa blive troende? Vil De bede inderligt? Vil De gøre alt for at aabne Deres sind?« ... »Ja, ja, jeg vil.« .. Der var volde af sand i haven, læbælter. Jeg opdagede, at pastor A støttede ryggen mod én af disse volde, løftede ansigtet mod himlen og bad ... han var i sit lønkammer. Ja, han levede helt for sin sag. Fru Bergmann kom trippende: »Tør jeg kalde paa ham« .. Nej,« svarede fru A, »han beder for den ny sjæl, han har faaet i sin varetægt« .. »Det er smukt,« sagde jeg.

Fru Bergmann spurgte mig senere: Ved De mon, at min svoger var officer i hæren med kone og 4 børn, da hans Gud beordrede ham degraderet til student paa Regensen. Gud kunne ikke undvære ham som præst. Officerspensionen var til at sulte ihjel af. Og nu er han sognepræst i Danmarks elendigste kald ...« I Ho pgd lærte jeg den fulde frihed at kende. Jeg kunne sige, hvad der faldt mig ind og være, som jeg ville. Man spurgte, om jeg var fra en galeanstalt. Men pastor A sagde: »Bryd dig ikke om det! Tværtimod er det godt, at de unge løber galskaben af sig«. Min tro gik det kun smaat med, ... der var ikke andet, end at jeg gerne ville være som disse sjældne mennesker ...«

Mellem mange udtalelser om pastor A er Agnes Henningsens ikke den mindst malende!

Pastor *Aschlund* havde været med i Treaarskrigen 1848–50, hvor han bl a var med i slaget ved Isted. Efter krigen var han en tid vejinspektør i Nordslesvig med bopæl i Hadersley til 1861, hvor han gennemgik en religiøs vækkelse ved præsten og forfatteren *Hans Helweg,* hvorefter han gav sig til at studere teologi. (Se ovenfor).

Biskop *Balslev* skriver: »1874, d 3. Maj visiterede jeg i Ho Kirke. Sognepræsten Aschlund prædikede godt og opbyggeligt om Dagens Evangelium (4. Sønd eft Paaske). Ved Katekisationen efter Prædikenen svarede den konfirmerede Ungdom tilfredsstillende. Med Skolerne, som prøvedes samme Dag, var jeg vel tilfreds. Balslev.« (Liber daticus).

Pastor *J. Andreassen* skriver:

»Pastor Aschlund var som prædikant noget af en original Han brugte mange billeder for at

illustrere, hvad han ville have tilhørerne til at fatte, og at de gjorde stærkt indtryk paa folk, erfarede jeg af adskillige udtalelser, da jeg i 1922 kom til Ho-Oksby. Det laa ham aabenbart stærkt paa sinde at vække og vejlede sine tilhørere til aandeligt liv, hvorfor ogsaa mange af hans udtalelser huskedes saa længe efter. Men officeren gik aldrig af ham. I hans daglige færd – og for resten ogsaa i hans maade at prædike paa – var der noget af officerens maade at tale paa: skarpt, kort, bydende i formen.

Der fortælles, at han tit gik ned til fjorden og tog sig et bad selv i den kolde vintertid.

Aschlund har indlagt sig stor fortjeneste ved hans ihærdige arbejde for at faa bygget de nuværende Oksby og Mosevraa kirker. (Se derom i bogen »Danmarks sidste straatækte Kirke«. 1941).

Til daglig levede han meget spartansk. Hans kontor var kun forsynet med faa haarde træmøbler, og naar han arbejdede, stod han altid op ved en pult.

Som det fremgaar af bogen om den straatækte kirke, fik pastor Aschlund meget at gøre med omordningen af kirkeforholdene i Oksby sogn, da den gamle, forfaldne straatækte kirke skulle afløses af to andre og sognet deles. Og det skyldes væsentlig hans energiske arbejde for sagen, at den blev ført igennem.

I hans tid indtraf en drukneulykke ved Vejrs, der kostede fire mænd og to unge piger livet. De havde haft et arbejde for paa stranden og var bleven færdige ved middagstid. Men inden de tog hjem, ville de tage en lille sejltur paa det rolige vand i det gode vejr, vist nærmest for at give de to unge piger en sejltur, fordi de havde hjulpet til med arbejdet. Hvordan det kunne gaa galt i det stille vejr paa det rolige hav, er en gaade, som aldrig bliver klaret, da ingen saa, hvordan det gik til. De ville have haft en dreng og en pige med, men de ville ikke, og det blev deres redning.«

18. 10. dec 1888–8. dec 91: **C. V. Bielefeldt,** fl t Rimsø-K, se Bælum-S.

19. 22. febr 1892–20. sept 98: **J. P. Jørgensen,** fl t Røgen-S, se Bregninge, Ærø.

20. 16. nov 1898–23. jan 1908 (hjpr Nysted-H 17. okt 95): **C. Fjord-Christensen,** fl t Fodby, se der.

21. 29. april 1908–16. juli 13 (hjpr Valløby-T 18. juli 04): **V. H. Dannemand-Jensen,** fl t Vejerslev-A-T, se Magleby, Stevns.

22. 10. dec 1913–19. april 20 (lærer Nr Nissum sem 10): **P. J. T. Asschenfeldt-Hansen,** fl t Louns-A, se Faarup-S.

23. 30. juli 1920–1. febr 22: **Knud Harder** fl t Fejø, se der.

24. 3. sept 1922–13. nov 41 (højskoleforstander Faarevejle 07–10): **Janus Andreassen,** * 19. nov 71 Mygdal. Forældre: Gdjr Johan Christensen A og Inger Marie Christensen. Lærereksamen Nr Nissum 98, statens étaarige kursus, højskole- og seminarielærer Nr Nissum 99, forstander Nr Nissum højskole og seminarium 01–06, afsk 13. nov 41, † 1. okt 53. ~ Maren Hyldgaard, * 1. april 77 Nr Nissum, † 26. juni 42. Forældre: Chr. Christensen H og Ane Pedersen Byskov.

Medl stiftsudv f Kirk forbund, kredsfmd IM paa Vardeegnen. Med-udg 25: En vaartid, troslivets gennembrud i Vendsyssel og Hanherred, 33: Fra eventyrets land, digte, 41: Danmarks sidste straatækte kirke, 48: Ho kirke 500 aar. Red »Forældre og børn«, »Thessalonika«, udg flere smaaskrifter under titlen: »Fra højskolens kateder«, skrev talrige art, især i IM tidende om IMs historie i Vestjylland, samt om Blaabjergmøderne, IM tid 1934, 284 f, om Et klitsogns kirker, 1941, 532 f. Fra Danmarks vestligste pastorat, smst 1951, 570 f m m.

Pastor *J. Andreassen* blev, skønt ikke-teolog, en af Vestkystens markante præsteskikkelser. Om hans gerning i Nr Nissum, se her VI,672, og i Faarevejle, se her II,309. Efter Faarevejle-tiden levede han som lærer og foredragsholder. Han var en personlighed, en mand med sit eget ansigt og særpræg, kendt som foredragsholder og skribent, ogsaa før han kom til Ho. Hans liv var ikke uden vanskeligheder, men han fik i Ho en god gerning, blev Indre Missions fører paa egnen. Han befandt sig godt paa et kateder eller paa en prædikestol, ved en sygeseng eller i venners kreds. Menneskers timelige og aandelige vel laa ham paa sinde, og han havde altid et klart sigte med sit budskab. Han var en mand, som det var interessant at være sammen med, han havde en masse kundskaber og en sjælden evne til at gøre andre delagtige deri. Og saa maa hans virksomhed ved skrivebordet ikke glemmes. Han interesserede sig levende for menighedshistorie, især vækkelsens historie. Hans bøger derom er nævnt foran. Trods alle indvendinger (en vis ensidighed) glæder man sig over disse kildeskrifter. Til dette værk har han bidraget med mange gode oplysninger, altid rede til at hjælpe og finde nyt stof frem. Som præst var han ikke ensidig missionsmand. Han havde stor forstaaelse for den gammeldags fromhed og folkekristendom i Ho-O. Selvom han i spøg kunne sige at højskoleforstander Davidsen, Haslev, kunne kalde ham »en fremmed fugl« i IM (p gr a stridigheder om højskolen i Faarevejle) havde han klart sit hjerte i IM, og det var ham en glæde baade at opleve vækkelse og faa bygget mh her i pastoratet. Hans tale og digt ved kirkens 500 aars jubilæum vidner baade om hans kærlighed til folkekirken og til dette sted.

(DnA 1955, 64, Kr Dagbl 2. okt 53, IMs hist 1912, s 390, 429, 473, aarsskrifter fra Nr Nissum og Faarevejle).

Hjælpepræst hos pastor Andreassen
1939—42: **C. A. Hansen,** sp her.

25. 28. marts 1942–26. marts 58 (hjpr her 19. maj 39): **C. A. Hansen,** fl t Tvede-L, se der.

26. 7. aug 1958–7. juli 64 (hjpr Nørbæk-S-L, 26. maj 56, kst sp Vorning-KH 58): **Magnus Knudsen,*** 15. sept 29 Hoptrup. Forældre: Landbrugskonsulent Kristen K og Dorthea Jørgensen. Stud Haderslev 48, c 56-1 (h-75). ~ 7. juli 56 Oda Christensen, * 25. nov 32 Billund. Forældre: Murer- og bygmester Søren C og Ane Eskildsen.

Forflyttet til Farstrup-L 7. juli 64.

27. 27. jan 1965 (kkp Sct Stefans k Kbhvn 15. juni 63): **Aksel Kjærgaard,** * 14. okt 32 Jegindø. Forældre: Forpagter Eskild Nielsen K og Nielsine Kristine Nielsen Noermark. Stud Rønde 52, c 60[1] (h-76), hjpr Sct Stefans k Kbhvn 1. okt 61.

Kaldskapellan

(Oprettet 5. okt 1906, tillige lærer i Vejrs, bolig i Vejrs).

1. 5. jan 1907–1. juli 11 (lærer Frederiksberg Latin- og Realskole 01): **J. S. Erichsen,** fl t Aarestrup-H, se der.

2. 4. sept 1911–26. maj 15 (friskolel Søllinge 06, uord medhj Vilslev-H 09): **H. F. Hansen,** fl t sp Rind, se der.

Ledigt.

3. 2. dec 1918–27. nov 22 (kkp Vestervig-A 24. febr 11): **E. M. Bryndum,** fl t Ullits-F, se der.

Embedet nedlagt 14. febr 1923.

Litt: Foruden ovenn (Thomas Langes og J. Andreassens bøger og art): Aug. F. Schmidt: Eventyrets land, FRA 1927, 586 f, do: Fra Blaabjerg til Skallingen, Jul i Vestjyll 1953, 24—29, Niels Nielsen: Jordfællesskabet paa Skallingen, Geograf tid 1933, 79—119, P. M. Gundesen: En aftægtskontrakt fra Oksby, FRA 1940, 162—67, J. Olsen: To strandinger, FRA 1912, N. S. Nielsen, sp Sneum-T: En efteraarsstorm, FRA 1919, do: Træk af livet i Ho-O i gl dage, FRA 1916, Om opmaaling af Horns rev, se Geograf tidsskr 1876—77, 63 f, Holger Poulsen: Halvøen Skallingen, smst 1885, 31 f, Thomas Lange: Skallingen, Turistf aarsskr 1897, 110—13, og 1929, O. Nielsen: Hist efterretn om V. Horne herr, Dsk saml 1865—67, plantør Jens Brüel: Klitterne i Ribe amt, 1903, hvor St. St. Blicher citeres, Kirke og sogn 1954, s 533 f.

Medd fra præsterne (se ovf). En meget smuk skildring »Paa vandring i Eventyrets land«, udsendt 1960 af skydeofficer H. Hammer Sørensen, Oksbøl (virkede her 1954—60), prof N. Nielsen i »Danmark« 2. aarg: Et dansk naturreservat, »Storme gør Danmark større«, Vestkysten 26. juli 57. »Hvor et nyt Danmark løfter sig af havet«. Samvirke 15. juli 49. Holbæk i »Sownfolk«: Æ gammel kærk«. Publik fra M. Jørgensens drengelejr i Blaavand med bl a Knud Pfeifers Blaavandssang: »Giv mig et telt i gamle Blaavand«. Salomon Frifeldt: Mellem Klit og Fjord«. H. K. Kristensen: Gl. vestjyske julelege, 1965.

VEJLE AMT

Nørvang–Tørrild herreders provsti

Nørvang-Tørrild herreders vestre provsti omfatter 734 kvadratkm med 27.825 indb, har 20 kirker, 11 sp og 2 rkp.

Da Nørvang-Tørrild herreders provsti 1909 blev delt i et østre og et vestre provsti, lagdes 6 af pastoraterne i Nørvang herred under østre provsti: Vejle med 2 sogne, Hornstrup, Grejs-S, Uldum-L og Hvejsel under østre provsti, som 1923 lagdes under Haderslev stift. Af Tørrild herred lagdes 4 pastorater under østre provsti: Bredsten, Skibet, Jelling-Hover, Kollerup-V.

Mod øst østjysk natur i Tørrild herred, med ret god jord flere steder, skove, bakker og smukke vandløb. Mod vest tidligere hedesogne, store plantager, store flader.

Kirkelig statistik

	Folketal 1965	Kgk. %	Altergæster 1922	1938	1961	1965	Mh	Fh	Menighedsraadsvalg 1965 IM	GR	Soc	U p	
Brande	6930	god	774	700	1200	1400	1	3					
Uhre			162	60	100	150			4	15	1	3	Valg
Skærlund			76	60	70	100							
Givskud	1233	4—5	195	176			1	1	2	5			
Ø Nykirke	905	6	299	400	450	450		1	4			1	7 ikke IM
Vonge	750		488	500	400	400							
Tyregod	2096	4—5					1	1	5	8	1		
Vester	414												
Sdr Omme	2898	4	450			760	1		1			1	6 borgerl Valg
Blaahøj	1054	3	264	210		266						7	
Filskov	1055	4	390	350		650	1		3	3		1	
Ringive	1473	5	255	322				1	4	8			
Langelund			334	392									
Give	4052	3	1095	927	1200		1						
Farre		5				281	1	4	6	14	1		
Vorslunde		5				128							
Gadbjerg	1235	2,5		378			1	3	4	8		1	
Lindeballe	736	5		154									
Nørup	1867		800	600				3	2	5			
Randbøl	1529	5	620	463	516		3		2	5			Valg

Provster

24. juni 1909–15. juni 14: **L. F. Andersen,** Ringive, fl t Grejs-S, se Ullerup.

31. jan 1915–15. juni 21: **A. M. Nielsen** Brande, fl t Ensted.

31. maj 1922–21. sept 39: **A. C. Andersen,** Brande.

17. maj 1940: **N. K. P. Otte,** Brande.

De fleste af de sogne, der nu udgør Nørvang og Tørrild herreders vestre provsti, er gamle hedesogne. I Gadbjerg, Lindeballe og Nørup sogne findes der dog megen frugtbar jord. I Lindeballe og ved Randbøldal er der smukke skovpartier, og ved de mange aaløb findes store engstrækninger, men i det store og hele har det været heden og lyngen, der tidligere har præget egnen.

Ved flere af kirkerne laa der for 100 aar siden smaa landsbyer med præstegaard, skole og nogle gaarde og huse. Ud over sognene laa der flere mindre bebyggelser og en del ensomme gaarde og huse. I provstiets vestlige del dominerede de vidtstrakte hedeflader, og her saas næsten ingen trævækst. Vejforbindelsen var yderst ringe. Nu er det anderledes, takket være det store arbejde, der er øvet for at opdyrke heden, og det store plantningsarbejde, der er foretaget. Deling af gaardenes arealer og oprettelse af nye brug var vel begyndt allerede før 1850, men det er dog først i de følgende aar, at denne bevægelse rigtig tager fart. Fra omkring 1870 begyndte man plant-

ningen af de læbælter, der her er saa nødvendige til værn for den skarpe vind. Med fuld ret satte man i 1895 E. M. Dalgas et minde i Brande, det gamle, udstrakte hedesogn. Med pastor *J. Plesners* smukke vers fortæller dette minde noget om det arbejde, der maatte gøres for at faa den karrige jord til at give afgrøde:

Først bakker brune bliv skove lune,
hans kongeord lød.
Saa marken sandet fra aa han vanded,
og græs fremskød,
mens tørven blandet med bakkesandet
os kornet bød.
Nu vestenvinde, hvis magt han brød,
syng ham til minde i hedens skød.

E. M. Dalgas udkastede de store planer og gav den fornødne vejledning, men det arbejde, der derefter maatte udføres, kostede slid. De gamle kan endnu fortælle om de lange arbejdsdage, der maatte til, naar merglen skulle graves, køres ud paa markerne og spredes. Ingen, der med de tidligere, endeløse hedestrækninger in mente nu ser ud over disse sogne med de dyrkede agre, de mange læbælter og de store plantager, kan undgaa at føle beundring for det arbejde, der her trofast og udholdende er øvet. Det har været en arbejdsom og dygtig slægt, der har øvet dagenes gerning paa disse egnes fattige jord.

I aandelig henseende var befolkningen præget af trofasthed og ærbødighed for kirke og kristendom. Den kendte præst M. A. S. Lund, der fødtes i Brande præstegaard i 1832, fortæller, at sognets befolkning levede i gammeldags gudsfrygt og havde ærbødighed og hengivenhed for præsten. Hver helligdag kom de ad lange, trælsomme hedeveje og fyldte kirken til sidste plads. Man tager næppe fejl, hvis man mener, at noget lignende kunne siges ogsaa om nabosognenes befolkning. Nøjsomhed kendte de gamle hedebønder, og gudsfrygt havde ogsaa sin plads i hjem og hjerter. Kirken var sognets naturlige samlingssted.

Efterhaanden som befolkningstallet tiltog, følte man trang til at faa de meget store pastorater delt og faa nye kirker bygget. I 1850 var der i provstiets nuværende omraade kun 6 pastorater: Brande, Give-Ø. Nykirke, Gadbjerg-Lindeballe-Ringive, Nørup-Randbøl, S Omme og Tyregod-Vester. I 1866 oprettedes Ringive-Give som nyt pastorat, i 1895 udskiltes Givskud fra Hvejsel, i 1906 blev Give selvstændigt pastorat, i 1911 udskiltes Blaahøj-Filskov fra Sdr Omme, og i 1913 Randbøl fra Nørup. Befolkningstallet er vokset fra 9485 i 1850 til 27825 i 1965. Nye kirker er blevet bygget i Blaahøj og Filskov i 1877, i Skærlund i Brande sogn i 1896, i Langelund i Ringive sogn i 1910, i Vonge i Øster Nykirke sogn i 1915 og i Uhre i Brande sogn i 1920. Paa grund af det stadigt stigende befolkningstal, flere kirker og flere skoler fandt man det i 1909 nødvendigt at dele Nørvang og Tørrild herreders provsti i en østre og vestre del. Alle provster har tilhørt den grundtvigske retning.

Blandt de præster, der har virket her i løbet af de sidste 100 aar, er der grund til at nævne Vilhelm Birkedal i Sdr Omme (1840–49), H. Sveistrup i Nørup (1840–61) og Ludvig Blædel i Brande (1838–51). Birkedal og Blædel var ofte talere ved møder i egnen og udførte dermed en gerning, der satte spor i det aandelige liv i sognene. I »Dansk Menighedsliv«, bind IV, fortæller H. Begtrup om pastor Sveistrup i Nørup og omtaler en forening, som Birkedal fik stiftet for at fremme forstaaelsen af hedningemissionens arbejde. Foreningen holdt to aarlige møder, et i Ringkøbing- og et i Vejleegnen. H. Sveistrup har sagt om dette arbejde: »Om hedninger i det fjerne vandt stort ved denne virksomhed, skal jeg lade staa hen, men vist er det, at disse møder, navnlig mens Birkedal var deres leder, virkede meget til oplivelse i store kredse herhjemme.« H. Begtrup fortæller ogsaa om den forbindelse, Birkedal og Sveistrup opnaaede med de gudelig vakte lægfolk. Begyndelsen hertil var Peder Larsen Skræppenborgs deltagelse i et møde, Birkedal havde indbudt til i Sdr Omme, ogsaa for at tale hedningemissionens sag. Ved dette møde har Peder Larsen Skræppenborg og Sveistrup truffet hinanden, og fra den tid kom Skræppenborg og hans venner ofte til gudstjeneste i Nørup kirke, ligesom de var i stadig forbindelse med Vilh. Birkedal.

Af præster i sidste halvdel af det forrige aarhundrede bør nævnes C. E. Nissen, der var præst i Brande fra 1885 til 1890, da han blev Rasmus Lunds efterfølger som præst for frimenigheden paa Mors. Endvidere bør nævnes J. C. L. Richter i Ringive (1879–93). Richter huskes blandt andet for sin evne til at tale med konfirmanderne, saa de fik rige minder med fra deres forberedelsestid hos ham. Han var medudgiver af en sangbog for konfirmander. Pastor H. N. Kau i Gadbjerg (1891–1922) fik ud over at varetage sin præstegerning tid til at dyrke lokalhistorien, og der foreligger paa dette omraade flere grundige arbejder fra hans haand.

Blandt de yngre præster, der fik betydning for ungdomsarbejdet, som det er øvet i grundtvigske kredse, kan nævnes M. Grell i Tyregod (1909–1917), M. Nielsen i Brande (1914–1920) og K. Noring i Ringive (1914–1924). Det arbejde, disse mænd satte i gang, fortsættes stadig. De grundtvigske ungdomsforeninger har god tilslutning i de fleste sogne i egnen.

Nogen stærkere aandelig bevægelse kan næppe siges at have været i provstiets sogne. Der er vedblivende megen trofasthed overfor kirken og ret god kirkegang. Fra slutningen af forrige aarhundrede har det været almindeligt, at de unge har søgt til højskolerne, hvilket efterhaanden har præget befolkningen, der maa siges i overvejende grad at være orienteret i grundtvigsk retning. Indre Mission er stærkest repræsenteret i Randbøl, Blaahøj-Filskov og Tyregod sogne. KFUM og K har i løbet af de sidste 20–30 aar faaet mindre kredse i de fleste af sognene.

I aaret 1895 aabnedes en højskole i Give. Virksom for dens oprettelse var især pastor E. T. Hagerup, Ringive. Han blev bistaaet af mange, der gennem højskoleophold var blevet

interesseret i arbejdet og gerne ville have noget lignende i gang paa deres hjemegn. Men efter nogle aars forløb viste det sig, at der alligevel ikke var tilstrækkeligt grundlag for skolens eksistens, og den maatte lukke i 1905. Der er dog næppe tvivl om, at skolen har haft sin betydning for egnen, men de unge, der ønskede et højskoleophold, foretrak at rejse til en af de større og mere kendte skoler. I nutiden er Vesterlund ungdomsskole og Engelsholm højskole med til at præge egnen.

M. C. Lindegaard

———

Litt: Præsteindberetn 1638 i Dansk Saml 2 r IV, 58 f. Mogens Lebech i Jy saml 5 r II, 1935, 214, 234, Henrik Larsen smst 96, Thorkild Gravlund: Herredsbogen, Jylland 1930, 317—28, Vald Jordbog 67, L. J. Koch: H. A. Brorsons Visitatsbog 1960. K. Otte: Nye kirker i provstiet, Ribe st aarb 1951.

Nørvang herred

BRANDE

(Med filialkirker i Uhre og Skærlund)

Brande sogn, 15464 ha, i areal et af landets mest vidtstrakte, (bortset fra Færøerne), skilles fra Hammerum herred ved Skjern aa, fra Vrads herred ved Holtum aa. Bortset fra et højdedrag i midten (Bækkelund bjerg, 83 m), fladt med sandet jord. Skjern aa er stemmet op, saa der er dannet langstrakte søer, store enge, engvandingskanaler (fra gl tid, nu mest til at forsyne ørreddamme med frisk vand). Megen lystfiskeri i aaerne. Øst for Brande og Skjern aa vidtstrakte hedesletter, dog ikke ganske flade, med smukke indsande, f eks ved Holtum aa. Mange læplantninger. Mod vest bakkeøer, grænserne ml hedeslette og bakkeøer er flere steder stejle skrænter. En del mose og hede. Mange plantager.

Byerne *Brande* (ca 4300 indb) købstadsmæssig bebyggelse med kommuneskoler, (Præstelundsskolen fra 1956 og Nordre skole, fra 1910, ny skole 1965 »Dalgasskolen«) og handelsskole (i tidl tekn skole) fra 1923, bibliotek, administrationsbygn (i tidl realskole), mh fra 1898, omb 1957, sygehus fra 1911 senere udv flere gange, hjem for kronisk syge, butikker, hoteller, højskolehotellet, Hotel Dalgas, med sal, (omb 1955), apotek, alderdomshjem fra 1952, biograf, sportsplads, markedsplads, musæum (musæumssamfundet stiftet 1928), Dsk andels-ørredsexport, ørredfoderfabrik, asfaltfabrik, møbelfabrik mm.

Brande by er skabt af jernbanen (anlagt 1914–20), og ligger ved et af Midtjyllands vigtigste jernbane- og vejknudepunkter. Byen er vokset op paa flad hedeslette, opdæmningssøerne 2 km vest for byen har skabt et smukt, grønt omraade. Storegade er hovedgaden (Vejle-Herning landevej), mens torvet er bycentrum. Byen er vokset meget hurtigt op i denne egn, hvor der er langt til købstæder (49 km til Vejle, 24 km til Herning), er blevet en vigtig oplandsby og som industriby har den voksende betydning, bl a levnedsmiddelindustri, slagteri, kartoffelmelsfabrik. Vejle-Struer og Randers-Brammingebanerne krydses i Brande, hovedvej A 18 gaar gn byen, og Brande er midtpunkt i et stort rutebilnet. Mindesten for Dalgas fra 1898 (med indskrift af pastor J. H. Plesner, ved B kirke.

Brande kunstforening er stiftet af advokat, *J. Mansfeld-Giese* og læge *O. Bendix* 1965. Foreningen har ikke mindre end 600 medl og man har allerede et lille galleri. 1967 holdtes en eksperimental-uge, hvor en stor del af butiksvinduerne smykkedes med kunst.

I Berl Aften 7. juli 67 og 12. marts 68 fortælles om, at de nøgne gavle i Brande skal forsynes med kunst, skabt af 8 unge malere (bl a med billedhugger Jens Flemming Sørensen, malerne Poul Agger og Anders Kirkegaard som initiativtagere). Statens kunstfond yder 140000 kr.

De store brunkulslejre minder om en hektisk tid, hvor ikke alt var af det gode.

Andre byer: Borup, St Langkær, Drantum med fh, Skærlund med filialkirke og fh, Uhre med filialkirke og centralskole, Brandlund. Bebyggelserne: Dørslund, Midtjysk elektricitetsværks kraftstation ved Skjern aa fra 1922, Flø, Blæsbjerg, Lundfod, Arvad, Grarup, med hedeselskabets virke for fremstilling af trækul, tjære, raftehegn osv, Skerris, Askær, Hyvild, Risbjerg, Tarp, Sandfeld, Harrild, Alkærlund, Kærby, Kragsig osv.

Der er 101 fredede oldtidshøje og 4 langhøje, flere anselige. Stendalshøj er 5 m høj, 142 høje er sløjfet. Flere fund af smykker o lign.

Brandholm har været hg. 1608 dræbte Albert Skeel fogeden paa B, hvorfor han blev henrettet 1609. 1741 købte præsterne **Jens Risom**, Brande, og hans svoger **Johan Arensberg**, Hvejsel, gaarden, de opførte en ny hovedbygning af bindingsværk, og solgte gaarden 1745. Omkr 1830 blev gaarden udparcelleret.

Blandt de mange plantager nævnes: Sandfeld plantage (231 ha) og Hyvild Sande plantage (36 ha), der ejes af Brande ungdomsforening.

Skoleinspektør **T. Bundgaard Lassen** er sognets kyndige historiker, udg B sogns hist 1942 (jvf Vejle a hist aarb 1930, 1935, 1936, 1939), han skrev om andelskartoffelmelsfabrikken 1942, og om B sogn under den tyske besættelse, Vejle a hist aarb 1951, 147—83.

Af den ældre præstehistorie

En udslidt gravsten i kirken siges at være over sognets første luth præst, hr *Søren.* Under svenskekrigene skal Peder Eskildsen, Bramminge, have været sp her, derefter *Otto Sørensen.*

I en præsteindberetning fra 1638 hedder det, at B sogn er »et hedekald. Derudi findes 44 hele gaarde af navn, men Gud maa vide, hvor armeligen en part besidder deres (til)værelse«.

Efter *Søren Ottosen* (maaske søn af fmd) kom *Henrik Jensen Jerne* († 1717).

Provst *Jens Lauritzen Risom* (1717–58) blev konsistorialassessor, velhavende, medejer af Brandholm og B kirke. Han skænkede orgel til B kirke. (Et orgel i en landsbykirke var den gang en stor sjældenhed). Han lod kirken restaurere og spiret opsætte.

Biskop *Brorson* skriver 1745: Provst R katekiserede over 3. bud, ungd svarede med megen munterhed og færdighed. Mgh syntes ogsaa »helt bevægelig« (Vis 31). 1751: »Provst R prædikede smukt om Kristi nidkærhed og langmodighed i vor saligheds forfremmelse. Ungd svarede meget vel. Mgh attent og bevægelig« (Vis 69). *Knud Christensen Søltoft* (1757–62) af Nr Snede-E »laa længe syg af en tærende svaghed, til han døde«. Ved vis 1762 prædikede en student, ungd svarede skikkeligt, mgh var bevægelig. En habil og ustraffelig lærer, Niels Nielsen, var organist.

Dr *Niels Chr. Clausen* (1763–86) se Vejle a aarb 1908, havde været feltpræst, flyttede til Fredericia. Pgd brændte 2 gange, mens han var her, 1780 brændte faktisk hele B by (Khst saml 3 r V 163 f). Han gjorde sig højt fortjent ved at arbejde for bedre dyrkningsmetoder, fik 1771 Generallandvæsenskollegiets guldmedaille. Skrev en del (N 123). Han var født i Oslo, havde været præst i Ø Moland ved Christianssand, blev dr theol 1790, døde i Oslo. Hans søn blev sp i Smidstrup-S. – *Jens Breum* (1786–92) havde været kinapræst, *Søren Møller* (1792–1801) blev kun 52 aar, *L. M. Lund* (1801–08) fl t Ø Starup-VN blev konsistorialrd. Han skrev afhandlinger i »Minerva«. Meningerne om ham var noget delte. Hans mindetavle i Nr Vedby (hvor han blev sp 1832) oplyser, at »han var en trofast lærer, en retsindig sjælesørger, sandhedens uforfærdede talsmand. Nidkærhed for Herrens hus fortærede ham.« »Kjøbenhavnsposten« 1843, nr 63 roste ham, men BDG (I, 158) siger kort og haardt: »Han var langtfra nogen særdeles agtet mand« (Se her IV, 218). *Joachim O. S. From* (1808–23) byttede embede med *L. M. Lund,* der flyttede til Ø Starup-VN. Han blev sep fra sin hustru, Karen, f Wissing. *Niels Bay Lund* (1823–38) flyttede til Ø Tørslev, han var gift med en dt af den kendte amtsprovst *Carstensen,* Thisted, hos hvem han havde været kapellan. Hans 3 sønner blev meget kendte gr præster: *Christian Ehrenfried Lund,* Øsløs-V-A, (hvis dt blev gift med frimenighedspræst *Søren Anker-Møller,* Klim). Frimenighedspræst *Rasmus Lund,* Mors, og *Markus L,* sp Vium-SL. Pastor *Niels Lund* var af god jysk købmandsslægt fra Randers, »liden af vækst, maadelig af bygning«, men hans sjæl var fyrig, i Thisted lærte han *Kr. Kold* at kende, og derefter var han gr (se her VIII, 186). Pastor *L. Blædel* (1838–51) flyttede til Nustrup. (Se Keldby, her II, 754) hans fader var den ansete pastor B, Assens, og hans broder var den kendte pastor B, Garnisons k, Kbhvn, kom i nært venskab med *Vilh. Birkedal,* da han var i Sdr Omme. Birkedal skriver om ham: »Han var en elskelig mand, dybt grebet af evangeliet, aandsbegavet og med et varmt hjerte. Men han var veg og blød, ikke mægtig til at staa store prøvelser udefra imod (i Nustrup fik han et knæk, da han under vaande aflagde ed til den prøjsiske konge 1864). Ham har jeg meget at takke for«. Vilh. Birkedal: Pers opl I, 257, II 67). Da biskop *Daugaard* var paa visitats her 1851, var *Blædel* med till paa rejse i Tyskland.

Søren Kierkegaards moder var fra Brande. (* i Brandlund c 1767, † 1834).

Tiden efter 1851

Pastor *Hans Jensen* (1851–65) var husmandsson fra Taasinge, hans dt blev gift med pastor Teilmann, Bredsten (Personalhistoriker). I vinteren 1864–65 ramtes han af et slag, saa han mistede mælet, og da han ikke kunne passe embedet, beskikkede biskoppen pastor *Wagner* som vikar. Ved vis 1865 prædikede Wagner »for en ret god forsamling. Ungd svarede livligt og forstandigt«. Pastor *P. C. Olesen* (1865–75) var dygtig og afholdt, han blev kun 50 aar. Pastor *Jørgen Andersen* (1875–79) bondesøn fra Birkende, en begavet mand, meget mild og stille, bange for at fare voldsomt frem, prædikede især om Guds kærlighed. Udgav sin afskedsprædiken her. Pastor *Uffe Birkedal* (1879–84) var søn af Vilhelm B. Han har i »Ryslingebogen« 1917 og i »Protestantisk tidende« 1919 skildret sine unge aar, især i Ryslinge, han havde sin faders livlige stemningsbevægede sind, der kunne slaa over i kaadhed. Som skoledreng havde han skarlagensfeber, der medførte tunghørighed, hvad der hæmmede ham, men sin slagfærdighed bevarede han. Det kan vist ikke siges, at han satte særlige spor i Brande, han flyttede til Ribe, hvor han 1893 tog afsked pga døvhed. Han udviklede sig i liberal-teologisk retning, kom i modsætning til sin fader, blev senere unitar, ivrig forkæmper for fredssagen, flittig oversætter fra engelsk. (Se her s 92).

Allerede 1880 begyndte man at arbejde for en kirke i Skærlund.

Om et bondehjem i Skærris, Brande, i 80-erne fortæller *Thomas Sørensen,* Tyregod:

»1880, da jeg var 10 aar, kom jeg hjemme fra til en moster og hendes mand, Ane og *Kresten Hale,* syd for Skærris. De havde haft tre piger og en dreng, men drengen døde, da han var 13 aar, og pigerne var fløjet af reden. En novemberdag kørte far og mor mig derover med stude. Jeg lagde godt mærke til vejen, for jeg ville hjem til jul, og da skulle jeg gaa de 10 kilometer alene. *Ane og Kresten* havde for 25 aar siden faaet en hedelod fra mors hjem. Engang havde de ikke foder nok til én ko. Nu havde de to stude, to køer og fire faar. Jeg skulle hjælpe med at passe dyrene og være de gamle til oplivelse. Det var et prægtigt hjem, jeg var kommet i, nøjsomt og gudfrygtigt, aabent for alt stort og skønt. Moster og hendes mand fulgte med i, hvad der skete i skole, kirke, menighed, fædreland og verden. De havde mange bøger og holdt Vejle Amts Folkeblad. Det var paa den tid en sjældenhed – i mit hjem i Tyregod havde vi det ikke. Desuden holdt de »Husvennen« som jeg blev meget optaget af. Jeg fik i det hele taget i dette hjem en vældig interesse for at læse. Moster var et af de bedste mennesker, jeg har kendt. Jeg kaldte hende mor i de fire aar, jeg var der. Morbror var

en klog mand og god til at synge. *Morten Eskesens* sangbog og salmebogen blev brugt. I det hjem mødte jeg den aandelige strømning, der stammede fra *Grundtvig*. Højskolebevægelsen havde taget fat, især i Brande sogn. I Tyregod havde den ikke slaaet rod endnu, men fra Brande kom mange paa højskole. Mosters tre piger havde været paa højskole. Den ældste havde været elev hos *Kresten Kold*. Naar pigerne kom hjem, fyldtes huset med sang til glæde for de gamle.

Paa den tid var *Uffe Birkedal* præst i Brande. Der var ikke forsamlingshus i Brande, men Birkedal holdt møder om aftenen i skolestuen. Moster var daarlig til bens, men naar Birkedal holdt møde, skulle alle tre af sted. Møderne var ofte store oplevelser. Der blev min sans aabnet for det levende ords værdi«. (Kr Dbl 26. juli 60).

Pastor *C. E. Nissen* (1885–90) var her kun i 5 aar, da han blev frimenighedspræst paa Mors, men hans præstetid betegner et omslag i sognets aandelige historie. Fra hans tid fik Brande gr præg. Han var født paa Grønland, hans fader (grundtv) blev sp i Ugilt i Vendsyssel, havde stor søgning, (se her V 318), og han kæmpede bravt mod baptisterne. *C. E. Nissen* var en kraftfuld, gr prædikant (H. Begtrup siger, at han »manglede den evne til inderligt samliv med mgh, som havde været forgængeren *Rasmus Lunds* styrke paa Mors«. *Rasmus Lund* var født i Brande. (Se her V 825). Pastor *Th. Balslev,* Vartov, der i mange aar var frimghpræst paa Mors, mente det modsatte. *Nissen* fandt snart sammen med den aandeligt levende familie, *Kr. Madsen Thomsens* paa »Nyholm«, og de arbejdede nært sammen. Nissen samlede de unge til velbesøgte møder, og kirken var fyldt. Alle senere præster i Brande har understreget Nissens betydning for menighedslivet i Brande. Han virkede ogsaa for større ædruelighed. Der var uhyggeligt meget drikkeri, og det harmede ham, at »adskillige foretrak kroen for kirken«. Præstegaarden var aaben, ungdomsmøderne i præstegaarden var populære. En del familier sluttede sig nært til pastor Nissen og bevarede forbindelsen med familien i mange aar.

Pastor *Jul. Plesner* (1890–99) (af Vedersø) gik paa udmærket maade i Nissens spor. Han var afgjort gr, og det blev nu ret almindeligt, at sognets unge tog paa højskole; ret hurtigt satte de præg paa ungdommen, og mange af dem, der i de aar (og flg) kom paa højskole, har været med til at præge sognet i heldig retning. Ogsaa Plesner vandt sig mange venner her. Man huskede ogsaa hans agrariske interesser og iver for plantningssagen. Provst *J. J. Rubak* skrev, at Plesner var »over gennemsnittet, en kristelig personlighed med sit eget præg, af den gamle gr type. Grundtvigs fuldtro discipel, i ualmindelig grad optaget af sognefolkets vel. Det var ham en glæde at dele, hvad han havde fundet, med sin mgh, en djærv forkæmper for menighedens ret«.

Brande Ungdomsforening blev stiftet i 1894. De, som her gik i spidsen var pastor *Jul. Plesner,* gdr *Mettinus Søndergaard* og gdr *Kl. Thomsen*. Denne forening betød meget for sognet og skabte betydelig kontakt med højskoleverdenen. I tyverne tog pastor *C. A. Boesen* sig meget af denne forening, senere fulgte provst *Otte* i hans spor. Foreningen havde i den tid mange medlemmer, og De danske Ungdomsforeningers hovedkreds (Vejle Vesteregns hovedkr) betød meget for egnens unge.

Brande *Foredragsforening* var stiftet i 1886 og har virket stadig siden, nu mest i samarbejde med *Kirkeligt Samfund,* som blev stiftet her i 1918 og stadig samler en ret trofast kreds.

Skærlund kirke indviedes 1896.

Højskolehjemmet blev bygget 1898, samme aar blev missionshuset bygget.

Jul. Plesner kom til Brande med impulser fra Askov, hvor han havde været højskolelærer siden 1887, han samlede de unge til gymnastik, foredrag og sang, han sled med den magre præstegaardsjord. Han virkede ved sin ægthed, hjertelighed og store kundskaber (Se her V 524).

Pastor *P. Dahl* (1899–1907) vandt sit navn som socialdem politiker, Staunings ven og som kirkeminister (se her I 19). Kirkelig regnede han sig selv »til KC«. Det var ikke saa let at komme efter de meget afholdte og betydelige præster, *Nissen* og *Plesner*. Som præst og prædikant var Dahl næppe blandt de betydeligste, men han var en from mand, der gerne ville yde sit bedste. Det var først 1913 han blev aktiv politiker. Se her II, 598, og Oscar Geismars skildring af ham i »Mennesker jeg mødte« 1944, s 28 f.

Pastor *Ejnar Thomsen* (1907–14) var søn af friskolelærer T, Ubberup ved Kalundborg, hvor *V. J. Hoff* og *Carl Koch* var valgmenighedspræster, og selv var *Thomsen* højskolelærer 99–17, først i Ubberup, saa i Brøderup. Han var i Brande fmd for sygeplejef, og værgeraad, og BM i Give-egnens plantningsforening. Han var et ægte friskole-højskole- og valgmenighedsbarn. Han har i en udførlig beretning hertil fortalt om sit komme til Brande det vældige hedesogn, 2 mil til jernbanest, gammeldags og afsides. Men den gr bevægelse havde sat dybe spor, i *Nissens* og *Plesners* tid. Der var ogsaa siden Plesners tid en stærk afholdsbevægelse, og de, der havde været paa højskole, var præstens gode medarbejdere. *P. Dahl* var jo ikke af gr retning eller type, men han havde faaet kirken restaureret og bygget ny pgd. Pastor *Thomsen* skriver: »Da jeg kom til Brande, var *Petrine Henriksen* fmd for mghraadet. Hun og hendes mand, *Klaus Henriksen,* boede i et lille, tarveligt hus vest for byen. Udadtil snævert, men i aandelig henseende var der vidt til væggene og højt til loftet. Der var solid gudsfrygt, og de hjalp mig i mange henseender godt til rette i begyndelsen. Deres søn, *Otto Henriksen* var fmd i ungdomsforeningen og i mange henseender undommens fører. Hver ugedag holdt jeg foredrag i ungdomsf, mens Otto H ledede gymnastik for pigerne før foredraget og for karlene efter foredraget. Vi deltog i velbesøgte ungdomsmøder for Vejle Vesteregns ungdom i Vester sogn, de havde store udflugter (bl a til Viborg). Der var ogsaa en lille IMkreds, som jeg stod i venligt forhold til. De søgte kirken og jeg talte i mh.

Der var god kkg i Brande og Skærlund. Fra Brande by var tilslutningen mindst, de fleste kom ude fra sognet. Sammen med nabopræster begyndte jeg nogle aftengudstjenester i Brande. De slog godt an ogsaa i byen. I Skærlund mødte de trofast, hvordan saa vejret og føret var, (daarlige veje!). Jeg holdt ogsaa gudstjenester i Uhre, og et menighedsraadsmedlem sagde, at jeg gav dem ideen til at faa bygget kirke der. Det var et godt sted at være præst. Men da jeg fik opfordring til at søge til Samsø, brød vi op og flyttede netop som krigen brød ud i august 1914. Baptisterne (kun faa) byggede kirke her 1910.

Provst *A. Marius Nielsen* (1914–21) var sp her under hele den første verdenskrig, under den spanske syge, og i de aar, da banerne med den store banegaard i Brande blev bygget, og Brande begyndte at vokse. Han mindes som en af de præster, der har haft størst kirkegang i Brande, til trods for, at han ikke lagde særlig stor vægt paa at tage ud paa besøg i sognet. (Hvad befolkningen ellers gerne ser). Efterhaanden blev arbejdet saa stort, at N maatte have hjælp. 1915 blev pastor *Karl Jensen* hjpr. 1917 blev *M. C. Lindegaard* hjpr, og 1918 oprettedes et embede som rkp, *Lindegaard* blev den første rkp, og han gennemtrawlede sognet, saa det sikkert kun var faa hjem, hvor han ikke opnaaede at være gæst. Det var et arbejde, der imponerede og ikke var forgæves. *Lindegaard* blev senere stiftets biskop.

Der blev arbejdet meget, ikke blot med bane og byggeplaner i disse aar, men ogsaa i den store ungdomsforening, i forsamlingshusene og i missionshuset. Kirkeligt samfund stiftedes 1918 med 100 medl. Skolebestyrer *Jens Birkedal* (* 77, † 30) oprettede 1913 Brande realskole, der fik megen betydning i sognets kirkelige og folkelige liv.

Uhre kirke indviedes 1920. Stor offervilje udvistes af befolkningen, som gav meget til kirken.

De, som arbejdede for Uhre kirkes opførelse var især mejeribestyrer *Frode Lassen,* Uhre og gaardejerne *Erik Peder Jensen* og *Kr. P. Jensen.* Efter 1920 var især lærer *Georg Pedersen* virksom i Uhre menighedsraad. Var fmd fra c 1924 til 1954 (død 1955).

I aarene 1910–50 var der en ikke ringe mødevirksomhed i Brande, stor interesse for Sydslesvig.

Otto Henriksen skriver: »Provst Marius Nielsen var fra et ret velstillet bondehjem i Brædstrup, hvor han voksede op i nøjsomhed og flid. Hans mor var af slægten Munk, som tæller flere betydelige lærere. Det var nok hans mødrene arv, der fik ham til at vælge bogen. Han kom i huset hos en slægtning, lærer *Anders Munk,* Ringe, og tog saa sine eksaminer. Han kom til Brande efter menighedens opfordring, og tillidsforholdet holdt hans liv ud. Hans hustru var dt af den kendte pastor *Jørgen H. Monrad,* Marmorkirken. Hun havde vaagent fulgt sin far i hans gerning, og hun havde store forudsætninger for at møde mennesker, hvor de stod og være noget for ungdommen. Provst N var jævn i al sin færd, med naturlig myndighed. De to gjorde et godt arbejde i ungdomsforeningen, læste op, talte. Fruen sad der gerne med sin strikkestrømpe. De samledes paa Højskolehjemmet, senere fik N konfirmandstuen udvidet, og saa samledes man der, og her havde man læsestue og bibliotek. Ved spm om køb af *højskolehjemmet,* der blev rejst af skolebestyrer *Jens Birkedal,* gik provst N efter nogen betænkning ind for sagen, og dette gjorde vel udslaget. I et sogn, hvor mange har været paa højskole var det naturligt at slutte sig sammen om eget hus. Provst N havde en levende forstaaelse af, hvad sammenhold om de kulturelle ting betyder, men forkyndergerningen var hans hjertesag. Der var gerne god kirkegang, selvom der var 2 gudstjenester hver søndag. Provst N var ofte ude paa rejse. At han var præst, var ikke altid kendeligt i det ydre, og der fortælles historier om, at han i visse tilfælde skjulte det, f eks i jernbanekupeer. Det gjorde ret stærkt indtryk, at han kunne sige nej til at være kandidat til Ribe bispestol 1923; han *ville* fortsætte den gerning han havde begyndt i Sønderjylland. Men det styrkede hans stilling som raadgiver. Han var højt anset, en mand, der satte sig grundigt ind i forholdene. Han var en igangsætter, og han lod andre faa del i arbejdsglæden. Det var ham, der sm m pastor *Grell,* Tyregod, satte de store ungdomsstævner i gang i Rørbæk skov, og de har holdt sig siden. Det var vist ogsaa ham, der gjorde udslaget, da de store midtjyske menighedsmøder i Herning kom i gang 1919 med pastor *Enevold Terkelsen* som leder. Der var mange, der gerne ville have beholdt ham og hans hustru i Brande. De passede saa godt her, men de kunne ikke overhøre kaldet fra det genvundne land, hvor han fik stor betydning i en vanskelig tid. En mand, der fik givet særlige evner til at vise vej«.

Provst *A. C. Andersen* (1921–40) var gr, havde været valgmenighedspræst. Han skriver: »Her i sognet er de grundtvigske absolut i flertal. Befolkningen er jævn, flink, brav og arbejdsom, med hørelyst. Et godt sted at være præst. For de gamle, som falder, rykker unge frem fra ungdomsf, der gør et godt arbejde. Sønderjysk foren, foredragsf, KS arbejder flittigt, og dertil kommer IMs, KFUM og Ks arbejde og sdsk bl børnene. Men mellemkrigsaarene har ogsaa medført ændringer, som ikke er af det gode. (Den store materielle fremgang, brunkuls-eventyret osv). Jeg fik i mine sidste aar nogle store opgaver i form af arbejdet med Brande kirkes udvidelse, ændringen af skolevæsenet, den private realskoles overgang til kommunal mellem- og realskole«. Pastor *C. A. J. Boesen* var rkp 1921–29. C. A. Boesen var meget virksom for ungdommen, flittig til husbesøg, vandt sig mange venner her.

Pastor *Kr. Otte* var rkp 1929–40, da han valgtes til sp her. Derefter blev *S. A. J. Andersen* rkp (1940–48) han havde i sin Brandetid ret god forbindelse med IM og KFUM. Var med i arbejdet for oprettelse af fritidshjem for brunkulsarbejdere. Socialt interesseret, arbejdede for Brande børnehave.

Provst *Kr. Otte,* som har været præst i Brande siden 1929, er fmd for KS og har gjort et stort arbejde i skolekommissionen

1940–62 indtil skolevæsenet voksede og omdannedes, skriver, at gammeldags trofasthed over for kirken har præget befolkningen, en indstilling, der stadig er mærkbar, selvom tidligere tiders samdrægtighed vanskeligere lader sig opretholde i nutiden. Sognet er overvejende gr præget. Store kredse har forbindelse med dansk højskoleliv, hvilket tydeligt har præget mødelivet i sognet. En mindre, men meget trofast kreds slutter op om IM. – I efterkrigsaarene har en vis mødetræthed været at spore, baade i kirkerne, og maaske mere i fh (K og sogn s 390 f). Stationsbyen rejser problemer, og dens indflydelse mærkes ikke altid til det gode! Der er meget store afstande, intet skel ml gaardmænd og husmænd, man arbejder paa lige fod; det mærkes ogsaa i ungdomsarbejdet. Hvad de ældre slægtled angaar, er der megen trofasthed, men trods god tilslutning til ungdomsarbejdet, er der mindre tilslutning end før fra de yngre slægtled. Folkeholdet bliver mindre og mindre paa gaardene, mand og kone maa selv slide, og de unge forsvinder. IM kredsen er lille og har sin tilslutning fra byen.

Blandt begivenheder fra de senere aar kan nævnes »*De nordisk-kirkelige dage* i Brande og omegn« først i maj 1956, med festgudstjeneste ved biskop *M. C. Lindegaard,* foredrag (5. maj) ved biskop *Noack,* præster fra venskabsbyerne i Sverige (*Wikmark,* Ørnskjøldsvik) og Norge (*Birkeland),* fra Sydslesvig (*Karstoft*), biskop *C. Baun,* provst *C. Boesen* o fl. Provst *Otte* var den drivende kraft i stævnet, bag hvilket stod en bredt sammensat kreds (menighedsraadene i Brande sogn, KS, IM, KFUM og K, DdU, foredragsf, sangkor, Nordens lokalafd m m). Der var tillige gudstjeneste og man gav brødre fra andre lande et indtryk af, hvorledes kirkelivet former sig i et jysk landsogn.

Brunkulsarbejderne gav anledning til, at KFUM 1942 oprettede et fritidshjem. Missionshuset (2 etager) blev ombygget og moderniseret og genindviet 1957. (Indsamlingsarbejdet begyndte 1941).

Pastor *Erik Rasmussen* (rkp siden 1949) har øvet en stor indsats med en omfattende foredragsvirksomhed efter aftenhøjskoleloven i de gl skoler og paa højskolehjemmet i Brande (c 300 delt). Ogsaa i skolekommissionen havde han sæde 1950–58. Den gamle skolekommission for hele sognet blev afløst af flere skolenævn og en mindre skolekommission. Den første skolekommissionsfmd under den ny form blev dyrlæge *Hofmann Hansen.* Som skolenævnsfmd i Brande indførte, i samarbejde med lærerraadet, læge *Bendix* elevraad og skolescene. For nordre skole blev en kvinde den første fmd: Fru *Karen M. Hvelplund,* Skerrisgaard. Efterhaanden nedlægges de smaa skoler paa landet. (Askær, Sandfeld, Drantum, Kærby, Dørslund). Børnene kører til Uhre centralskole eller de to hovedskoler i Brande. Nogle gode arbejdssteder, samlingspunkter og kulturcentre er gaaet tabt ved nyordningen.

Pastor *Erik Rasmussen* skriver: »Siden 1949 er strukturændringen i sognet blevet mærkbar, idet landdistrikternes folketal gaar ned, medens byen vokser. Herved er kirkegangen i Skærlund og især i Uhre gaaet nedad, medens kkg har været jævnt stigende i Brande. Saa godt som hele befolkningen føler sig knyttet til den gl kirke og benytter den mere eller mindre. Det kirkelige retningspræg er svindende. Den gammeldags kirkelighed gør sig mere gældende, men der er dog stadigt stærke spor af den grundtvigske og Indre missions vækkelse. Folkekirketanken er frisindet og jævn«. Pastor R har desuden foretaget cykelture med konfirmander rundt om i landet samt busture til udlandet.

Her trives en del mødeliv og foredragsvirksomhed, men langt fra som i tiden 1920–50, hvor pinse- og efteraarsmøderne samlede mange. Sønderjysk Foren har i mange aar haft et godt samarbejde med fadderskabskredsen for Tarp, hvor C. B. Karstoft er præst. Der støttes direkte og gennem DKU. Fabrikant Aage Petersen, red Th. Jessen, skoleinspektør A. J. Knudsen og provst Otte gaar foran i dette arbejde. I de senere aar er der arbejdet for Ydre mission, bl a med foredragsrækker med god tilslutning.

Indremissionskredsen kan føres tilbage til 1890-erne. Der blev bygget mh (senere ombygget og udvidet), kredsen er lille, kirkelig, gør et godt arbejde med møder, ungdomsarb, og sdsk, de ydre rammer er i god orden, i mh samles ogsaa FDF og FPF.

Det grundtvigske ungdomsarbejde er i tilbagegang. Mange unge flytter herfra, især fra landdistrikterne. Man mangler en sognegaard eller et mødested. Højskolehjemmet er omdannet til hotel. Og den hjemlige hygge mangler.

Blandt dem, der har arbejdet i menighedslivet her, kan fra gr side nævnes:

»I det folkelige og kirkelige liv var »*Nyholm*« et af de samlende midtpunkter i sidste halvdel af 19 aarh. Gaarden var udstykket fra den gl hovedgaard Brandholm, og her begyndte *Kr. Madsen Thomsen* og hans hustru, *Kirstine,* deres bondegerning 1866. Der var fremgang i hans landbrug. Og der blev aandeligt liv. Da *Kr. Madsens* morfar, *Otto Arvad,* blev gift 1798, valgte han selv teksten til præstens bryllupstale: Sl 73, 23: »Jeg vil stedse blive hos dig. Du holder mig ved din højre haand. Du skal lede mig ved dit raad«. Gn dette ord blev slægtsarven baaret gn slægtleddene. Man følte sig straks hjemme, naar man kom paa »Nyholm«. For bordenden paa den faste bænk sad *Kr. Madsen,* hans kloge ansigtstræk fortalte noget om en mand, der kunne lytte og tænke, før han talte og naar han talte, havde ordet myndighed. Man bøjede sig for aanden og tonen i det hjem. Han fulgte godt med i det politiske røre i provisorieaarene. *Chr. Bergs* ord om »ikke at gaa paa akkord med uretten« gav genklang her, og *Kr. Madsen* fandt sit stade i det Berg'ske venstre. Aandeligt var Kr. Madsen nok først paavirket af pietismen, men efterhaanden blev han gr. Pastor *C. Nissen* var gr, og der blev nær forbindelse ml Nyholm og præstegaarden. Flere hjem aabnede sig for unge og ældre efter kirketid, bl a »Nyholm« og hos *Jeppe Sivebæk.* Kirken blev det centrale samlingssted, og her var god kkg skønt kirken ikke var opvarmet (enkelte kvinder

havde en lille fodpose med). Pastor *Nissen* samlede de unge, han læste guldalderdigterne, saa de unge ikke glemte det. Paa »Nyholm« var der gode pladsforhold, og der blev ikke sparet paa solide mellemmadder, naar de unge kom der. Stine havde en ualmindelig evne til at tage ungdommen, frisk og umiddelbar, og som hun kunne fortælle! Paa sine gamle dage kunne hun sige ord, fulde af livsvisdom paa sit djærve jysk: Hun syntes hun havde det bedst, naar hun havde staaet og slidt ude i dræningsgravene for at faa surheden ud af jorden og bagefter kunne lægge sig til hvile og sige tak for, at hun kunne arbejde.

Anders Nielsen (Trædholm) blev født 1867 i et smaakaarshjem paa Skærlund hede. Hans fader, *Jens P. Nielsen* maatte slide og arbejde paa gaardene, og da han havde gode kundskaber, blev han lærer i Skærlund, hvor han var imod remseri og mest fortalte bibelhistorie. Midt i 70-erne trak han sig tilbage, hans uddannelse svarede ikke til tidens krav. Han blev opfordret til at fortsætte, men han gik ud og opdyrkede hede eller svang plejlen fra tidlig morgen til sen aften. Børnene maatte ud at tjene i 6–7 aars alderen, de var opdraget til lydighed, ikke én krumme maatte gaa til spilde, og de syntes, at de levede et lykkeligt barndomsliv. Faderen sang godt og lærte dem mange salmer.

Anders Nielsen tog tidligt paa højskole og fik en bedre uddannelse end de fleste. Som medhjælper paa »Nyholm« lærte han meget, og der fandt han sin hustru. Han blev senere en holden mand, men han glemte aldrig sin fattige barndom. »Frit at tænke, tro og tale«, denne adelsret var hans devise. I Brande var klassedelingen ikke saa udpræget som andre steder. Da landboforeningen blev stiftet 1895, var baade gaardmænd og husmænd med. Men da husmandsbevægelsen blev rejst, kom der ogsaa en husmandsforening. A. N havde lært meget hos statskonsulent *Fr. Hansen,* Askov. Og *Fr. Hansen* havde sagt noget om, at husmændene selv skulle tage sig af deres ting. Selvom A. N ikke havde samme kaar som husmænd i almindelighed, laa fremhjælpen af de mindre landbrug ham stærkt paa sinde. Han blev den første fmd for husmandsforeningen i Brande. Han ledede den saadan, at de ikke maatte blive for bundet af bedriften, men have »udsyn«. Hans indsigt i landøkonomiske forhold var betydelig, og han fik mange hverv. Selvom tillidshvervene tog megen tid, forsømte han ikke det aandelige. Han var afgjort gr og kunne tale varmt om den gr arv, og samtidig understregede han ordet: *Offervilje.* Oprettelsen af Brande højskolehjem i vanskelige aar var nok hans værk. Her skulle være en god samlingsplads for de unge, og selvom provst *M. Nielsens* og skolebestyrer *Jens Birkedals* smukke tanker, der blev fremført ved begyndelsen, ikke alle blev virkeliggjort, forstod man, at A. N og hans hjem paa Trædholm ikke ville svigte. Han fyldte en stor plads i menighedsraadet, forstod at finde det væsentlige, og at fremsætte sine tanker i en klar form. Han var ikke veltalende, men hans ord havde vægt. Ved pastor *Thomsens* bortrejse talte A. N om forkyndelsen, og præsten svarede, at uden at forklejne nogen var han mest glad for A. Ns tale. A. N havde sin faste plads i menigheden, sad trofast som den modtagende, mere aandeligt vaagen end de fleste. Han kunne paa sin vis tugte, mest indirekte, og hans aandsfrænder blev ikke skaanet. Han kunne citere *Morten Larsens* ord om at »svagheden hos mange nutidsgrundtvigianere er, at de er for stumme«, saa det huskedes. Han paaskønnede den »tunge kost«, arbejdede f eks meget med Grundtvigs prædikener. Gennem et slægtled var han med til at præge.

Søren Hamborg (* 62) voksede op i et lille bondehjem i Blaahøj, hans far fik 80 øre om dagen som daglejer, i hjemmet med de trampede lergulve var indrettet en skolestue, hvor en vinterlærer kom og underviste. Søren fik ikke anden skolegang inden konfirmationen, men han naaede alligevel at blive sogneraadsfmd og amtsraadsmedlem. Han havde nemlig gode evner, kom paa Vallekilde højskole og blev ganske præget af højskoleaanden. Et sundt og virksomt menneske i folkets tjeneste. 1888 overtog han den ejendom i Brande som han drev i 60 aar. I 1888 laa to tredjedele af jorden i hede og mose, bygningerne var smaa og daarlige. Han forstod at lægge alt til rette, han drev gaarden op til at blive en god gaard, og han selv blev en velstaaende mand. De hjalp hinanden i 1888, og naboer var ikke bange for at give en haandsrækning med. 60 td ld hede og mose blev opdyrket, Søren Hamborg blev medstifter af og æresmedlem i Brande-Tyregod landboforening. Han var gift 2 gange og hans flittige hustruer var ham en stor hjælp. Han var myreflittig og uhyre beskeden. Da man ville indstille ham til Det kgl landhusholdnings selskabs anerkendelse, sagde han: »A haar wall ett gjor et bejer end saa manne«. Han sad i Brande sogneraad i 14 aar og gik de 20 km frem og tilbage Han havde myndighed og forhandlingsevne og solid indsigt i kommunale forhold. Men hans syn var, at uden forbindelse med det dybeste i dansk folkeliv og dansk menighedsliv maatte der mangle noget væsentligt. Han skiltede ikke med dette. Han blev dræbt, da han blev ramt af en bil i den stærke færdsel (1948).

Skolebestyrer *J. Birkedal* († 1930) var akademiker, med stor forstaaelse for det folkelige. Fra sin barndom og ungdom i Hejls var han stærkt optaget af det sønderjyske spørgsmaal. Menighedslivet i Brande tog han livligt del i, var 1922–30 medlem af menighedsraadet, tog initiativ ved tilrettelæggelsen af mange møder i forbindelse med KS og DdU. Grundtvigsk præget. Han ledede Brande realskole fra 1913, en dygtig skolemand, meget paaskønnet paa egnen. Efterhaanden tog skolen næsten hele hans tid, han paatog sig ogsaa et stort arbejde i forbindelse med en handelsskole, der paabegyndtes i 20-erne. Han døde pludseligt under et ferieophold i Kbhvn i juli 1930, kun 53 aar gl. Hans hustru, fru *Marie Birkedal,* fortsatte dygtigt sin mands gerning baade paa realskolen (som leder og lærerinde) og i menighedsliv og folkeligt arbejde. Skolen trivedes under hendes ledelse. 1941 blev skolen kommunal (hidtil privat),

fru B fratraadte og flyttede til Kolding, hvor hun døde 1965. Begge var betydelige mennesker med ikke ringe indflydelse i sognet. De er begravet i Brande.

Gdjr *Otto Henriksen* (* i Brande 1881) havde som ung været paa højskole og hos *Niels Dael* i Høve frimenighed, og var præget deraf. I Brande gjorde han sig stærkt gældende i ungdoms- og gymnastikforening, var i 15 aar fmd for Vejle vesteregns hovedkreds af DdU, og tillige i en aarrække fmd for KS. Kirkesanger i Brande 1937–53. Havde flere tillidshverv. Han arbejdede en del med lokalhistorie, og har i Ribe st aarb 1955, s 70–94 fortalt om sin hjemstavns historie og om ledende personligheder i menigheden og leveret stof til denne beretning. Han skriver smukt om forpligtelsen over for dem, der gik foran os og viste vej. De skal huskes i en tid, hvor en væsentlig del af vor gamle folkekultur gaar tabt i travlheden. Forudsætningen for en frugtbar udvikling er en forening af praktisk dygtighed og indlevelse i tidens og stedets aandsliv. Han stod provst *Marius Nielsen* nær. Biskop *M. C. Lindegaard* omtaler ham som en bærende kraft i det folkelige arbejde i Brande sogn.

Desuden nævnes: fra Brande: fru sparekassedirektør *Arvad,* fra Skærlund: gdjr *J. Møller,* fra Uhre: mejeribest *Tage Møller* og hustru Else, gdjr *Kr. Kristensen* (* 76) kirkeværge, lærer *Georg Pedersen* (* 82, lærer her 1915) Drantum: gdjr *L. Laursen.*

Sognefoged *Jacob Skov Jensen,* Skærlund, død 1954. Sognefoged *Ivar Madsen,* Dørslund død 1952. Gdr *Mettinus Søndergaard,* Dørslund død 1928, gdjr Aage Skærlund, Østerholm.

Blandt Indre Mission nævnes indremissionærerne *N. Nielsen, N. P. John, A. Randbæk, J. M. Nielsen, I. Rønnow,* maskinhdlr *Laursen,* gdjr *N. B. Hansen,* Langkær. Missionshuset er udvidet 1957.

Skole og lærere er omtalt ovf. Skolevæsenet har været i stærk udvikling i de senere aar.

Skoleinspektør *J. C. Kudahl* (* 1884, † 1958) her fra 1914 til 1949, dygtig skolemand, organist i Brande kirke 1921 til 40.

Skoleinspektør *A. J. Knudsen,* tidl missionær i Indien, leder af realskolen her 1942–58.

Overlærer *A. Norup Jensen,* Brande.

Skoleinspektør *Tage Bundgaard Lassen* (* 1900 i Hylke), lærer i 6. generation, har virket i Brande i 44 aar, kom hertil 1923, blev skoleinspektør 1950, tog afsked 1967, præget af de gode, gamle lærertraditioner, har taget stærkt del i sognets liv, grundtvigsk. Lokalhistoriker.

Nuværende leder af Dalgasskolen (Ndr skole) er skoleinspektør *Anders Mygent,* kirkesanger her siden 1953.

Om *besættelsestiden* i Brande er 1945 udgivet en bog med den lidt pretentiøse titel: Derfor sejrede vi.

Brunkulstiden var en urolig tid, som man ikke ønsker tilbage.

To politikere har været særligt knyttet til Brande (foruden pastor P. Dahl): Folketingsmand *N. C. Jensen-Flø* (* 61 Sejrup, Tyregod, † 24, begr i Brande), var husmandssøn, kom tidligt ud at tjene, købte 1882 en husmandslod i Flø, mest hede, som han opdyrkede, og snart vandt han anseelse her. 1900–14 var han fmd B landboforening, fra 1898 sogneraadsmedl, han havde 1893 sluttet sig til agrarforeningen, blev hovedbestmedl for dens jyske afd. Politisk paavirket af Th. Nielsen sluttede han sig til det forhandlende venstre, blev BM i Vejle a folkeblad, og fra 1895 folketingsmd i Brande-kredsen efter en livlig valgkamp, og holdt kredsen til 1924. Han var trofast tilhænger af sin gruppe, indtil den 1910 gik op i venstre, og hvor han blev BM. Han var en selvstændig natur, der trods al loyalitet kunne øve skarp kritik og tog ved lejlighed særstandpunkt, f eks gik han imod salget af de vestindiske øer. Under grundlovsforhandlingerne 1912–15 støttede han varmt Klaus Berntsen. Deltog meget i udvalgsarbejde, især om økonomiske og trafikspørgsmaal, medl af jernbaneraadet.

Skr erindringer i »Tiden« 31. dec 15, Vejle a folkebl 30. okt og 5. nov 24, DBL XI, 488.

En præst og en lærer fra Brande blev *kirkeministre.*

Kirkeminister *Johannes Hansen* (* 81 Kbhvn, † 53) udgik fra et fattigt havnearbejderhjem i Kbhvn. Han tog lærereks fra Vesterbros sem 02, og var lærer i Brande 1906–36. Han kom ind i socialt og kommunalpolitisk arbejde, sogneraadsmedl 1921–25, skatteraadsmedl 25–35, amtsraadsmedl 28–36, blev landstingsmand 28, kirkeminister 1935–40, tingvalgt landstingsmd 48, partisekretær i Socialdem fbd 41–45, medl af mange kommissioner, udvalg og nævn. Om hans kirkeministertid se her I, 19–20. Han kom til kirkeministeriet »som et ubeskrevet blad«; i kirken og paa rigsdagen mærkede man snart, at man nu kom ind i en roligere periode end i hans forgængers, den tidligere Brande-præst, *P. Dahls* tid. Johs. H udsendte et besindigt cirkulære, som tildels standsede striden om kirkens midler, det kirkepolitiske udvalg sluttede sit mangeaarige arbejde, uden at der kom andet ud af det end en omfangsrig betænkning, der forsvandt i ministeriets skuffer. Da krigen udbrød, var Johs. H optaget af at skaffe kirkens mænd lempelser. Han var en beskeden og stilfærdig mand, der havde vilje og evne til at faa noget gennemført uden større strid. Han vandt respekt paa rigsdagen og i kirken.

Den idealistiske og varmhjertede læge *Ole Bendix,* har med sin ildhu kunnet raabe hele sognet op, naar han gik ind for en sag. 1950 gjaldt det »Een verden«, og 1959 var han levende med i flygtningeindsamlingen, og for skolen har han gjort et stort arbejde.

Forfatteren *Lars Nielsen,* † 67, 71 aar, Brande, uddannet landmand, begyndte senere at skrive bøger, som for det meste skildrer livet i et lille landsbysamfund, har udsendt en række romaner paa Martins Forlag.

Brande Højskole (for Erhvervslivets unge, begyndt 1966, en ny slags højskole) ledes af Danmarks yngste højskoleforstander, *Knud Veirup,* 30 aar. Han har kastet ved til baalet i debatten om »den hensygnende gamle go'e højskole« i et stort interview (ved Bendt

Bendtsen) i Politiken 27. aug 1967 der blev stærkt imødegaaet i Højskolebladet. Skolen er nu ved at tilpasse sig stedet her.

1921 opl (Prf bl s 206): Kkg 5–10 pct, betydeligt større i U og S. Lille mh i B, 3 fh, lille baptistmgh, gr forkyndelse gn to menneskealdre. Dette har i hvert fald præget landdistriktet stærkt, god, gl ungdomsf med stor betydning. Anstrengende embede, men en befolkning, som skønner paa sin præst. I stationsbyen alle stationsbyens vanskeligheder i kirkelig henseende, dog alm velvilje mod kirken.

1931: Kkg 5 pct, højskolehj, 2 fh, KS (100) smaa IM kredse, sdsk KFUM og K, stor DdU, gr præg, stor kirkelig inter i landdistr.

1943: Kkg 2–3 pct, gode forhold, KS (100) DdU (250), lille IM smf, KFUM (15) og K (30), baptistkirke, kun faa bapt.

1951: Kkg 3 og 6 og 8 pct, gode, trofasthed mod kirken, lille IM smf, KS (90), foredragsf (80) DdU (225) KFUM og K, sdsk. Boligmød.

1965: Gode forhold, især landbefolkningen viser trofasthed mod kirken, lille IM smf, KS 200 (Sp), foredragsf (80), højskolef, 4 aftenhøjskoler (300 rkp), DdU (250), sdsk, KFUM og K, FDF, FPF, spejdere, IM kreds.

Der er *baptistkirke* i Brande, kun faa baptister.

Brande kirke, midt i byen, sydvest for banen, er hvidkalket og blytækt, smuk, anselig. Kirkens kærne er det romanske skib og kor, opført af granitkvadre paa skraasokkel. Kun faa enkeltheder bevaret (et par vinduer), senere er opført anseligt taarn, med pyramidetag, krydshvælvet taarnrum og spidsbue til skibet. Ved en stor ombygning 1939 (arkit H. Lønborg-Jensen) blev der bygget krydshvælv i koret, og skibets tidligere tøndehvælving erstattedes af bjælkeloft. Det meste af nordmuren fjernedes, og her opførtes et sideskib med tre spidsgavle, hvortil føjedes et sakristi nord for koret. I syddøren indsattes en ny søjleportal med tympanon, og vaabenhuset (fra c 1525) blev ombygget. Kirkens spir skyldes pastor Jens Risom († 1756). Muret alterbord med helgengrav, dækket af panel fra 1624 med malerier af Kristus som verdens dommer, samt evangelisterne. Udskaaren renæssancealtertavle med store evangelistfigurer og oprind malerier (nadveren i storfeltet, korsfæstelsen og opstandelsen i topstykket). Balusterformede barokmessingstager med store kugleled. Syvarmet stage fra 1946. Smedejerns-knæfald fra 1939. Haardt ophugget romansk granitfont, graveret nederlandsk daabsfad fra c 1625 med løve i skriftbaand. Renæssance-prædikestol fra c 1625. Paa hjørnerne evangelistfigurer og i felterne relieffer af syndefaldet, Isaks ofring, korsfæstelsen, kobberslangen og bebudelsen. Stolegavl fra 1604, lille krucifixgruppe fra 17. aarh. Apostelrække i alabast i sakristiet fra baroktiden. Dørfløj fra c 1550 i det nye sideskib. To klokker, den ene til minde om 5. maj 1945. Der har været begravelse under taarnet og koret. Ligsten. 270 sd. Orgel. Nyt taarnur (1,5 m i diameter, skiverne belagt med ægte bladguld).

Skærlund kirke, indviet 23. febr 1896, arkit A. Wiinholt, opført af røde mursten, korskirke med ottekantet taarn med en kuppel. Korsfløjene har aaben tagstol. Store spidsbuevinduer. Trækors paa alteret. Sydtysk daabsfad fra c 1575. 120 sd. Orgel.

Uhre kirke, indviet 2. aug 1920, arkit Ulr. Plesner, er ejendommelig, opført af røde, haandstrøgne mursten, bestaar af et kort korparti, skib og taarn med sadeltag, en korskirke med tøndehvælv, centralt midtparti med ottekantede søjler paa granitkapitæler. Inventaret af forniseret eg. Altermaleri af Meinhardt: Jesu fødsel. Kirken hovedrestaur 1963. 180 sd. Orgel.

Folketal: 1850: 966, 1901: 2163, 1930: 4684, 1965: 6930.

Altergæster: 1920: Ialt c 1000, 1930: 750 og 74 og 80, 1942: 900 og 75 og 105, 1953: 1250 og 105 og 60, 1961: 1200 og 105 og 100, 1965: 1400 og 150 og 100.

Menighedsraad: 1918: 7 n gr, 1 IM, 1930: 19 gr, 2 IM, 1942: 18 n gr, 2 IM, 1 soc, 1953: do, 1961: 15 gr, 2 soc, 2 IM, 4 u p, 1965: 15 gr, 4 IM, 1 soc, 3 u p valg.

Sognepræst

Indt 1855: a) 116 rdl, c) 13 lpd ost, 5 lpd. smør, 80 sn æg, d) 247 rdl. e) ubestemt areal, overv hede, 4 td hartk. Daarlig, firelænget pgd, ved en aa. 1870: Regul 1428 kr, netto 2540 kr. 1921: 1. kl, 1946: 2. kl, 1958: 13. kl. Pgd opf 1900.

14. 22. dec 1838–8. juli 51 (adj Odense 35): **L. Blædel,** fl t Nustrup, se Keldby.

16. 21. sept 1851–2. aug 65 (kordegn, V Frue k, Svendborg 20): **Hans Jensen,** * 16. okt 00 Strammelse, Taasinge. Faderen: Husmand. Seminarist 20. Lærer flere steder. Stud priv 36, c jan 42 (h), afsk 2. aug 65, † 29. aug 65. ~ Ane Marie Nielsen, * 23. april 03 Svendborg, † 17. sept 66. Dt ~ Teilmann, Bredsten-S.

Hjælpepræst hos pastor Jensen

1865: **L. C. M. Wagner,** se Sakskøbing.

17. 24. nov 1865–15. juli 75 (hjpr Todbjerg-M, 23. jan 65): **Peter Christian Olesen** * 2. sept 24 Store Brøndum. Forældre: Gdjr sognefoged Ole Jensen og Maren Pedersdatter. Stud Aalborg 44, c 53^2 (l), hjpr Humble 8. jan 57, † 15. juli 75. ~ 4. maj 66 Marie Kirstine Hansen, * 9. jan 37 Stensgaard, Lgld, † 18. okt 07. Forældre: Forpagter Niels H og Ane Sophie Petersen. – Dt ~ dir H. C. Ørsted, Stamt 100.

18. 20. sept 1875–10. sept 79 (hpr Tved, Fyn 17. aug 68): **J. Andersen,** fl t Tved, Fyn, se der.

19. 13. nov 1879–26. nov 84 hjpr Stadager-NK 3. maj 78): **Uffe Birkedal,** fl t sp Sct Catharinæ k, Ribe, se der.

20. 28. april 1885–5. maj 90 (hjpr Feldballe-N 5. dec 84): **C. E. Nissen,** fl t Frimghpræst Mors, se Selde-Aa.

21. 21. juni 1890–21. okt 99 (højskolel, Askov 87): **J. H. Plesner,** fl t Østbirk-Y, se Vrensted-T.

22. 11. dec 1899–12. aug 1907 (ord kat V Frelsers k, Kbhvn 20. juni 97): **N. P. L. Dahl,** fl t Sædder, se der.

23. 6. jan 1908–29. juni 14 (højskolel, Brøderup 01): **E. Thomsen,** fl t Besser, se der.

24. 31. okt 1914–15. juni 21 (sp Hvejsel 2. jan 06): Provst **A. M. Nielsen,** provst her 13. jan 15, fl t Ensted, se der.

Hjælpepræst hos provst Nielsen

1915—17: **K. Jensen,** fl t Sjørslev-A, se Nysted.
1917—18: **M. C. Lindegaard,** rkp her, se ndf.

25. 19. sept 1921–30. sept 39 (sp Ibsker-Svaneke 13. marts 11): Provst **Anders Christian Andersen,** * 29. sept 69 Holstebro. Forældre: Avlsbruger og gæstgiver Jens A. og Marie Kathrine Pedersen. Stud Viborg 90, manuduktør i hebraisk, c 98^1 (l) vikar Holstebro borgerskole, lærer Holstebro priv realskole, 99, valgmenighedspr Aal 1. juli 05, provst her 31. maj 22, r af Dbg 37, afsk 30. sept 39, † 3. okt 54. ~[1] 17. nov 99 Henni Caroline Kielgast, * 23. febr 76 Holstebro, † 9. okt 32.

Forældre: Malerm Carl Frederik Christian K og Christine Clausen. ~[2] 23. sept 35 Ane Marie Emma Skovbjerg, * 3. april 85 Hoven, † 63. Forældre: Gdjr Jens Nielsen S og Johanne Kristine Jensen. – Dt ~ Hermansen, Reerslev-V.

Udg 27: Livssammenhæng, 2. udg, 30: Henrik Ibsen, en vurdering, 34: Ved løvfaldstid, 37: Uovervindelig, historisk spejlbillede, 42: Kirkepolitikeren Morten Larsen, 43: To digtere og en præst (Morten Larsen), 44—45: Morten Larsen. Hvordan var han egentlig? I-II. Skr talr art og afh, 48: Stromateis (her behandles det sydslesvigske spm) I-III, 50: Sydslesvig. Medarb Vejle a folkeblad. »Angaaende Danmark efter 5. maj 1945« (udg 53).

Provst A var en særpræget og betydelig mand, der paa flere maader ragede op over flertallet. I sin beretning hertil om menighedshistorie i Brande slutter han beskedent: »Om min virksomhed i Brande: Tavshed! Men to store praktiske opgaver meldte sig: Udvidelsen af kirken og omordningen af skolevæsenet«. Han skriver, at hans studentertid var noget broget og spredt, men langt fra spildt! Tværtimod! Han saa tilbage paa studentertiden med glæde. Han fulgte i flere aar prof. *Høffdings* forelæsninger om filosofiens hist i Danm og Tyskland, om *S. Kierkegaard,* og tilbragte megen tid med at læse historisk, filosofisk og æstetisk litteratur. Hans lykkeligste studentertid faldt i regens-aarene, hans bedste udviklingstid faldt i hans fødeby, Holstebro, hvor *Morten Larsen* betød saa meget for ham, saa han her »lærte, hvad »den kirkelige anskuelse« vil sige, og at finde sit staasted inden for denne«. Og i Holstebro valgmenighedskirke blev A viet til sin første hustru, der ogsaa var fra Holstebro. Om hans præstetid i Aal, hvor den ejendommelige J. N. Schou, var sp, se der. Det kunne være bevægede tider. Paa Bornholm var han en anset gr præst. Ogsaa der kunne forholdene være lidt brogede. Men sin hovedgerning fik han i Brande, mens Brande by og sogn var i vældig udvikling.

Fra sin tidligste ungdom havde han trang til at give sig udtryk i tale og skrift. Højt op i aarene var han travlt optaget af at nedskrive sine meninger og sin viden om de mange problemer og foreteelser, som optog ham saa levende, politiske, aandelige, kirkelige, æstetiske, filosofiske. Han havde en egen evne til at trænge ind til kærnen og give sine tanker klart udtryk. Han var en af de gr førere paa egnen, og i herredskonventet, hvor flertallet var grundtvigske, og debatten undertiden kunne være livlig, især naar en tidehvervsmand var med. Han voksede godt sm m menigheden, kom i kontakt med mange, og de, der søgte ham, oplevede rige stunder, naar han fortalte om sine mange oplevelser, sin læsning, sin virksomhed som foredragsholder, politiker, præst, forfatter osv. Hans store viden og spillende lune var med til at skabe festlighed, hvor han kom. Hans bøger handler om saa vidt forskellige skikkelser som Henrik Ibsen og Morten Larsen, et skuespil fra kejser Justinians tid (»Uovervindelig« med dyb indleven i de aandelige strømninger omkring Byzantinerhoffet. Og endelig de tre omfangsrige bind: Stromateis (Brogede, vævede tæpper), særlig stærk føler han sig i sidste bind, hvor det er Sydslesvig det gælder.

Provst A gjorde endnu tjeneste paa sygehuset den sidste jul han levede. Paa sin 85-aars dag var han genstand for stor opmærksomhed, modtog mange gæster i sit hjem i Brande. Endnu før de sidste gæster gik, sank han sammen, ramt af hjerneblødning, og døde et par dage senere. Ved begravelsen talte provst *Otte*: »Kom eders vejledere ihu!« Selv kom provst A gerne ihu, mindedes sine forældre, vejledere, ungdom osv og især *Morten Larsen.* Selv var provst A en god vejleder. Her i Brande modnedes han for alvor, og blev vor vejleder paa den skønneste maade. Han omfattede alle med stor hjertelighed, fik et lykkeligt otium her. Han holdt saa meget af livet, forstod at give disse aar rigt indhold. Hans frigjorte sind, hans aandslivlighed, hans hjertevarme forkyndelse, hans evne til at se det væsentlige og huske enkeltheder, alt dette var gaver, som han brugte vel. Pastor *Aage Hermansen,* svigersønnen, talte ud fra Bjørnsons ord: »Jeg kæmper helt foruden had; det, som jeg elsker, gør mig glad...« Provst A var en typisk stridsmand, han kunne ikke staa ledig og se til, men gik selv ind i kampen med liv og sjæl. Altid i vigør og rede til at gøre en indsats, baade i kirkelige, danske, sønderjyske sager. Slagfærdig som debattør, savnede aldrig ord, en modig mand, der tit sagde det, som vi andre tier med. Han bar aldrig nag til dem, han var uenig med. Hans alderdom blev en lykkelig tid, intenst levede han med i sine børns og venners liv, og sine lykkeligste timer havde han nok ved skrivebordet...

Studenterne 1890, Vejle a flkebl, rektor Chr. Nielsen, Slagelse, Højskolebladet 1954, s 459.

6. marts 1940 (rkp her 14. juni 20): **Niels Kristian Pedersen Otte,** * 3. aug 03 Sdr Vedby, Idestrup. Forældre: Gdjr Jørgen Ludvig Pedersen O og Kirstine Andrea Olsen. Stud Nyk F 22, c 28[2] (l) provst her 17. maj 40, r af Dbg 53. ~ 18. dec 56 Alfrida Kathrine Therp, * 2. april 02 Skagen. Forældre: Rentier Niels T og Elsine Christensen.

Medl Vejle a skoledir 40—50. Fmd Sønderj f. Brande og omegn 34, Kredsfmd DdU 37—39, fmd »Norden« i B 50, fmd B højskolef 51, fmd Kirk smf i B fm 55, fmd Skolekomm 40—62.

Skr om ny kirke i provstiet, Ribe st aarb 1951.

Residerende kapellan

(Oprettet 30. juli 1918, 12 kl, embedsbol 1922)

1. 30. juli 1918–19. april 21 (hjpr her 25. sept 17): **M. C. Lindegaard,** fl t Hvejsel, se Biskopper, Ribe.

2. 31. dec 1921–13. febr 29: **C. A. J. Boesen,** fl t Karise-A, se der.

3. 14. juni 1929–6. marts 40: **N. K. P. Otte,** sp her.

4. 25. juli 1940–10. sept 48: **S. A. J. Andersen,** fl t St Magleby-Dragør, se der.

5. 4. jan 1949 (hjpr Stefans k, Kbhvn 11. dec 46): **Erik Johannes Rasmussen** * 10. dec 14 Revninge. Forældre: Gdjr Johannes R og Amalie Rasmussen. Landmand til 37, stud Statens kurs 41, c 46[2] (h-64). ~ 14. aug 38 Kirsten Dorthea Tornøe Marcussen, * 24. marts 17

Ryslinge. Forældre: Fotograf Frederik Peter Laurits Tornøe M og Dagmar Hansen.

BM Studenterkredsen 44—46, bibl-leder og medarb soldaterhj, Vartov, Kbhvn, 47—49, do Herning højskole 61. Fmd Civilforsv i B, Røde Kors, leder af aftenhøjskole.

Litt: T. Bundgaard Lassen: Af B sogns hist, Vejle aarb 1930, 185 f, 1935, 208 f, 1936, 226 f, 1939, 20 f. Klemen Pedersen: Fra pastor N. C. Clausens tid, Vejle aarb 1908, 147 f, Jyske byer og deres mænd, 1916. H. Thestrup: B haandværkerf 1889—1939, 1939, T. Bundgaard Lassen og Lars Nielsen: B sognshist, 1942, T. Bundgaard Lassen: B sogn under besættelsen, Vejle aarb 1951, 147 f, IM tid 1957, 278 (om mh), Søren Vasegaard i »Sund sans« 1938 (8 artikler om B), T Bundgaard Lassen: Søren Kierkegaards moder og hendes slægt i Brande (Vejle a aarb 1942, 224 f, jvf Kr Dbl 12. jan 68, Kirke og Sogn 1954, s 389 f, Otto Henriksen: B sogns hist, Ribe st aarb 1955, 71—94, Brande-Tyregod landboforening, Brande, 1895—1943. Medd v provst K. Otte, pastor E. Rasmussen og skoleinspektør T. Bundgaard Lassen.

GIVSKUD

Givskud var anneks til Hvejsel til 25. maj 1895

Givskud sogn, 3627 ha, er højtliggende, ret fladt, med overvejende sandet jord. En del isolerede bakker, adskilt af moser eller sandede lavninger. De smukke kratbevoksede Riis bakker (127 m) er et typisk stykke jysk natur, 12 td ld blev 1912 købt af et aktieselskab og indviet som mødeplads. Her er egekrat, røn, blaabær, enebær osv og vid udsigt. Mange større og mindre plantager. Byerne G med centralskole fra 1940, mghhus fra 1940, fh fra 1905, sportsplads, lystanlæg med en lille scene Harresø, Riis med plejehjem. Bebyggelserne Givskudlund, Skolding, Lerager, Østerhoved m m. Hovedvej A 18 gaar gn sognet.

Oldtidsminder: 27 høje, hvoraf flere anselige, Storehøj og Lillehøj tæt NØ for kirken. 249 høje er sløjfet. Rester af stenalderbopladser. Tinghøjen og Galgebakken er smukke høje. Hærvejen gik gn sognet.

Givskud sogn har siden 1900 gennemgaaet en stærk udvikling. Fra at være et ufrugtbart hedesogn med en fattig befolkning, er det blevet præget af veldrevne landbrug, smukke haver, hederne er opdyrket eller beplantet, og gl hede findes nu kun paa Riis mark. Markerne er hegnet af læplantninger.

Længe var sognet præget af »anneksmentalitet«. Det maatte staa i skygge af det frugtbare og velhavende Hvejsel sogn. Endnu mindes man den tid, da det i almindelig daglig tale benævnedes »æ sølle sown«. I nogen grad blev det vel ogsaa i det 19. aarhundrede forsømt baade kirkeligt og folkeligt.

Den eneste vækkelse, der er gaaet hen over sognet, er den baptistiske, og det var begrænset, hvor meget den greb om sig, men der dannedes en baptistmenighed allerede 1842, og den eksisterer stadig. Baptistkirken »Bethania« opførtes 1914 og er senere udvidet. Den betjentes til at begynde med fra Give, men siden 1951 har præsten boet i Givskud. Af sognets beboere hører ca 20 familier til baptistmenigheden.

Omkring aarhundredeskiftet voksede sognet ud af sin annekstilværelse. I 1895 blev det et selvstændigt pastorat og i 1903 en selvstændig kommune. Præsteboligen blev indrettet i det gamle apotek (fra 1872, flyttet til Give 1894). Ny præstebolig er bygget 1962, og den gamle er 1966 udvidet og indrettet til alderdomshjem, bærer navnet »Apotekergaarden«. Da lægen flyttede med apoteket til Give, blev lægeboligen i Riis ombygget til plejehjem (udvidet og moderniseret i 1968).

Med selvstændigheden fulgte en folkelig opvaagnen, der gik haand i haand med den materielle udvikling. Forsamlingshuset byggedes 1905 (senere moderniseret).

Ogsaa det kirkelige liv fik en blomstringstid, da sognet blev selvstændigt. Dets beboere var og er stadig overvejende grundtvigsk orienterede, men ogsaa IM har haft betydning for sognet, og skillelinjerne har aldrig været voldsomt skarpe. I mange aar havde IM ingen egentlig organisation i sognet, men der blev indbudt til møder i forskellige hjem, og man var orienteret vestpaa og havde forbindelse med IM i Farre. 1. nov 1925 begyndte gdjr *Anton (Gorm) Pedersen* at holde søndagsskole i lejet lokale. Men først den 14. okt 1939 blev der stiftet et menighedssamfund. Da var der bygget en ny centralskole, og man købte da den gamle skole og indrettede den til menighedshus. Bygningen solgtes igen efter krigen, og den 13. nov 1950 kunne man indvie et nyt menighedshus. Huset bærer stadig navnet »Menighedshuset«, ligesom kredsen, der staar bag, kalder sig menighedssamfundet. Den 24. nov 1954 oprettedes en afdeling af KFUM og K for Givskud sogn.

Festpladsen i Riis bakker indviedes ved en fest, hvor digteren *Johan Skjoldborg* og seminarielærer *Marius Sørensen,* Jelling, talte for c 4000 menn. Senere er der holdt mange møder, ofte med stor tilslutning fra sogn og omegn. 1920 rejstes en genforeningssten paa pladsen.

Præster

Pastor *P. C. Kjærgaard* (1895–1902) mindes som »en elskelig mand meget pertentlig ikke af mange eller store ord, en tung, jysk natur« (gaardmandssøn fra Smollerup, Fjends herr), meget respekteret.

Pastor *P. O. Koed* (1902–16), se ndf.

Pastor *J. I. Ring* (1916–25) af Ormslev-K var nærmest grundtvigsk, havde ikke stærke nerver, hans hustru var dygtig, en god støtte i arbejdet.

Pastor *Frode Jensen* (1925–32) var grundtvigsk, gjorde et godt ungdomsarbejde. Stor DdU.

Pastor *O. J. Lollesgaard* (1932–38) var ikke særligt partipræget, meget afholdt.

Pastor *Viggo Andersen* (1938–52) skriver: »Jeg kom til Givskud uden at være særlig partipræget. Da der ikke ud over en lille søndagsskole, ledet af gdjr *Anton Gorm Pedersen* og gdjr *Alfred Vemmelund,* Skolding, var noget som helst kirkeligt arbejde igang i sognet, begyndte jeg med velbesøgte ungdomsmø-

der i præstegaarden (ca 70–80 unge) fra alle kredse, bibellæsninger i alle fire skoler, Sudankreds i præstegaarden, som stadig bestaar, m m. Krigen vanskeliggjorde ungdomsarbejdet og senere blev stiftet en DDU, ledet af førstelærer *Mosegaard Kristensen* og derefter af lærer *N. H. Christensen,* som nu er skoleinspektør i Filskov.

Senere efter min tid, er der kommen KFUM og K og FDF. Der blev stiftet et mghsmf netop for, at alle skulle kunne være med. Første formand var diakon *A. K. Hviid,* Riis plejehjem, som nu er forretningsfører for plejehjemssammenslutningen. Sammen med ham tog jeg initiativet for at faa indrettet mødelokale i den gamle skole, som blev købt af mghsmf. Et nyt mgh-hus blev bygget 1950, hvor særlig diakon *Hviid* var aktiv, tegnede huset og ledede byggeriet. Dette mgh-hus blev efterhaanden i min tid, samlingssted for mennesker – ogsaa uden for IM – til forskelligt – møder, konfirmandfester m m. Efter min tid er arbejdet derudfra vel nok blevet mere partipræget, særlig i pastor Kaldaus tid. Der blev oprettet en søndagsskole nr 2 paa Riis plejehjem med diakon *A. K. Hviid* og gdjr *Hans Sørensen,* Skoldinggaard som ledere. Min kone var en tid medarbejder i Givskud søndagsskole og havde Skovtoftekreds i pgd. Søndagsskolerne var paa den tid meget populære i sognet. Der holdtes regelmæssige børnegudstjenester i kirken – velbesøgte. Fra alle forskellige hjem var der børn med paa søndagsskolerejse i »Lyngslev« ved Fredericia, hvor jeg var med som medarbejder sammen med min kone og leder et aar. En tid havde vi ogsaa Santal-børnekreds, og der blev holdt velbesøgte basarer for IM hver andet aar med IM missionærer som ledere. Der var i det hele god samling om kirke og mgh-hus, hvad der ogsaa er nu. Jeg var en tid fmd for foredragsforeningen, som havde møde i centralskolen og bm i Sønderjydsk forening for Give og omegn, hele tiden fmd for skolekommissionen. Fra 1940 begyndte udgivelsen af et kirkeblad.«

Pastor *L. C. Kaldau* (1952–61) var meget virksom, amtssekr i DKU, BM Sønderj foren, næstfmd Vejle Vesteregns hovedkreds af DdU, tilsynsførende i Dsk forsorgsselskab, medarb Socialdem provinspresse, var 1959 udsendt af DKU som rejsepræst i Sverige, politisk soc dem.

Pastor *Thyge Svendsen,* siden 1961, er gr.

Der er 1962 bygget ny præstegaard og den gamle præstegaard er indrettet til plejehjem.

Blandt lægfolk nævnes:

Lærer *Sørensen,* der virkede i G 1879–1907, betød overordentlig meget i sognet. Ved hans initiativ blev store arealer beplantet. Mindesten i G anlæg.

Gdjr *Kristian Nielsen* (1870–1936) i mghr og sogner, initiativtager til festpladsen i Riis.

Gdjr *Hans Kristian Hansen* (1878–1951) i mghr.

Gdjr *Anton Sørensen* (1864–1941) i mghr IM.

Gdjr *Anton (Gorm) Pedersen* (1879–1964) i mghr, IM.

Gdjr *Peter Teglgaard* (1886–1965) i sogner.

Gdjr *Kirstejn Therkelsen* (1897–) i mghr og sogner. Givskud kommunes sidste sogneraadsformand (fra 1966 med i Give storkommune).

Menighedssamfundet har været ledet af bl a:

Diakon *A. K. Hviid,* Riis, gdjr *Thomas Madsen.*

Søndagsskolen ledes nu af diakon *Niels Hauge.*

Skolen. Førstelærer *Kr. Mosegaard Kristensen* (1905–66) i mghr og kirkeværge.

Den syvklassede *centralskole* (udvidet og moderniseret i 1967) ledes nu af førstelærer *Claus Jørgensen.*

1925 oplyses: Kkg 4 pct, DdU, IM gør flittigt brug af kirken til særlige gudstj, foredragsf, c 50 baptister, 15 metodister, ikke stor klasseforskel, en del fattige.

1935: Kkg 5 pct, hørelyst, ikke stærkt retningspræg, IM smf, DdU.

1947: Kkg 5–15 pct, en del kirk inter, hørelyst, ingen vækkelse, Bibellæsn, kvindekr, Sudankr i pgd, møder for unge piger, mgh, samtalemøder, 2 sdsk, IM smf (40 sp) DdU (120), kirkeblad.

1955: Kkg 8 pct, vaagen, levende inter, bef, overvejende grundtvigsk, folkekirkeligt præg, godt sted at være sp, mghmøder i skolen, mh og IM smf (27) DdU (125), KFUM og K, FDF, en del baptister.

1966: Kkg 4–5 pct, alm, folkekirkeligt præg, IM (30), sdsk, DdU, FDF, KFUM og K. Ingen særligt rige, mange i smaa kaar. Ingen sociale modsætninger.

Givskud kirke, midt i byen, ved hovedvej A 18, er lille, hvidkalket, skib og kor er romanske af fraadsten og raa kamp, begge døre er bevaret, syddøren i brug, 1923 genaabnedes 4 romanske vinduer. Bjælkeloft. Lavt, bredt, sengotisk taarn med sadeltag, krydshvælv og bred rundbue til skibet. 1923 forhøjedes taarnet 2 meter. Vaabenhus af mursten mod syd fra 1847. 1923 befriedes det murede alterbord for et panel, og i st f altertavle opsattes et forgyldt kors (to tidl alterbilleder: Wiwel: Kvinderne ved graven og en kopi af tavlen i Vejle) hænger i skibet. Romansk granitfont med løver i fladt relief. Enkel prædikestol af nyere dato. Interessant klokke fra c 1275 med rige spiralornamenter. Smuk rokokogravsten. Restaureret 1962, klokke desuden fra 1963. 150 sd. Orgel

Mackepr D 258, 260, Uldall, Kirkekl s 17.

Kirkegaarden smukt reguleret 1942, sm mindesten rejst af borgmester i Kolding Jens Riss, † 1765, over hans forældre.

Folketal: 1850: 669, 1901: 872, 1930: 1143, 1965: 1233.
Altergæster: 1923: 275, 1943: 198, 1947: 360, 1951: 503, 1958: 1400, 1966: 1313.
Menighedsraad: 1922: 5 gr, 2 IM, 1934: do, 1945: 4 gr, 3 IM, 1953: 5 gr, 2 IM, valg, 1961: do (fmd gdjr P. Schou), 1965: do.

Sognepræst

1913: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1962.

1. 17. sept 1895–27. febr 1902 (hjpr Ønslev-E 17. april 94): **P. C. Kjærgaard,** fl t Kauslunde, se der.

2. 23. april 1902–25. marts 16: **Peter Olesen Koed,** * 12. dec 66 Bredstengaarde, Bredsten. Forældre: Iver Koed Christensen og Karen Marie Mortensen. Stud Lyceum 86, c 92^1 (h_2), vikar Vejle latinskole 93, 94 realskolebestyrer Give 98–99, højskolel Ryslinge 99–00.

Afsk 25. marts 16, gdjr Bredsten, kst sp Vigsnæs 33, † 26. jan 43. Ugift.

Pastor *Peter Koed* blev præst i Givskud efter at have været lærer i nogle aar. Han tilhørte den grundtvigske retning og var meget afholdt i sognet, ikke mindst af de unge. Hver 3. uge samlede han dem i præsteboligen til ungdomsmøde. Der kunne komme op til 100. Saa var alle møbler i forvejen flyttet ud og gulvtæppet fjernet fra det hvidskurede gulv, og der var hentet bænke fra forsamlingshuset. Kaffedrikkeriet maatte ske i hold paa 20 i spisestuen. Det gik med liv og lyst. Pastor *Koed* ville gerne have fest. Det hændte flere gange, at han inviterede hele byen (6 gaarde, smedje, mølle, skole) hjem til sig juleaften eller nytaarsaften. Han rejste meget, var hver vinter borte en maanedstid, rejste især til Italien, men ogsaa til Grækenland, Palæstina eller England. Han var tillige meget optaget af at læse litteratur og historie, sad gerne oppe til langt ud paa natten og var ikke morgenmand. Var gudstjenesten om søndagen sat til kl 10, kom kirkegængerne ikke for sent, hvis de mødte op kl 11. I 1916 søgte pastor *Koed* sin afsked som præst. Hans far var død, og han ville selv overtage fødegaarden. Men her slog hans evner ikke til. Han havde aabenbart hverken forstand paa landbrug eller økonomi, og der blev nok gjort mange »præstehandeler«. Det endte med, at gaarden gik fuldstændig i forfald, og selv ejede han ikke salt til et æg. Han blev da hjulpet til en konstitution i embedet i Vigsnæs, hvor han var til sin død.

3. 14. aug 1916–1. aug 25: (ord kat Trinitatis k, Kbhvn 26. juni 15): **J. I. Ring,** fl t Vium-L, se der.

4. 15. dec 1925–21. maj 32: **Frode Jensen,** fl t Vinding-S, se der.

5. 17. aug 1932–17. jan 38: **O. J. Lollesgaard,** fl t Nr. Broby, se der.

6. 2. maj 1938–16. febr 52 (højskolelærer Aaby 37): **V. H. Andersen,** fl t rkp Kildevælds k, Kbh, se Nr. Felding-T.

7. 21. juni 1952–10. april 61 (rejsesekr DKU 49): **L. C. Kaldau,** fl t rkp Struer-G, se der.

8. 20. sept 1961 (valgmenighedspræst Skanderup-Hjarup 1. okt 59): **Thyge Regn Svendsen,** * 29. maj 19 Ullits. Faderen: Frimenighedspr, Rødding, Sdj, se der. Stud Ribe 39, c 46[1] (1-90) højskolel Ollerup 46, do Uldum 47, sp Idum-R 12. april 48. ~ 14. april 48 Eli Andersen, * 2. febr 26 Spøttrup. Forældre: Gdjr Olaf A og Kristine Marie Sørensen. – Broder: Dsk pr, Rendsborg (DKU).

Litt.: Hans Kau: Jørgen Birkebæk, et bidr t de kloge mænds saga, Vejle aarb 1908 s 90 f, P. Johnsen: Fra G skole i ældre tid, Vejle aarb 1913, 200 f, G Baptistmgh hist 1849—1942, 1942.

ØSTER NYKIRKE

(Med filialkirke i Vonge)
Give var anneks til 22. jan 1866

Øster Nykirke sogn, 5267 ha, yderst mod øst i stiftet, grænser op baade til Haderslev stift (Hvejsel) og Aarhus stift (Tørring-H). Her er Jyllands vandskel, idet Gudenaa, som udspringer her, løber mod øst, mens Skjern aa, som udspringer tæt ved Gudenaaens udspring, løber mod vest. Sognet ligger paa Jyllands højderyg paa overgangen fra øst til vest, med Østjyllands frodighed mod øst, og Vestjyllands mere magre natur mod vest. Den nordlige del er rigt kuperet bakkeland, mere eller mindre dækket af sandede marker, plantage, lyng og krat. Tranebjerg i Tinnet krat er 138 m, og Bavnehøj ved Kollemorten er ogsaa 138 m. Mod syd mere fladt med moser og plantager. Prægtige egekrat: Tinnet krat og Kollemorten krat. Smukke dalstrøg. Den bedste jord er mod SØ, med Alsted mølleaa og Alsted skov (hvor der er holdt store møder). Kirke og pgd ligger for sig selv, desuden byerne: Vonge (331 indb) med centralskole 1964, bibl, metodistkirke, kro, sportsplads m m, Nr Kollemorten (205 indb) med skole fra 1950, fh fra 1899, privat alderdomshjem, afholdshotel m m, Sdr Kollemorten. Bebyggelserne Tinnet, Ørnsholt, Haustrup, Oksenbjerg, Alsted mølle m m. Spredt bebyggelse, mange husmænd. Faa større gaarde.

Oldtidsminder: 20 høje, hvoraf 5 anselige. 248 høje er sløjfet. Rig boplads fra Gudenaa-kulturen ved Haustrup sø. Den gl hærvej passerer sognet paa en meget smuk strækning (fredet), nær de store aaers udspring (Hugo Matthiesen: Hærvejen, 1930). Fra Nr Tinnet strækker sig mod vest tværs over et dalstrøg en c 250 m lang vold (tidligere dobbelt saa lang), 1,5 m høj, **Margrethevolden,** med voldgrav mod syd. Antagelig en vejspærring, anlagt for at forsvare den snævre overgang for hærvejen mellem aaerne (Vejle aarb 1927, 139 f).

Paa en bakke ved kirken den kendte **Sct. Peders kilde** (nu automatiseret, og giver drikkevand, et af »Danmarks forunderligste kildevæld« (Vejle a folkebl 9. sept 1961), pragtfuld udsigt derfra. Lidt derfra laa en Helgenes kilde (Schmidt DH, 150). I en mose ved Sdr Kollemorten fandtes 1892 en del sølv og sølvdalere, fra c 1600—50 (Jørgen Olrik: Drikkehorn og sølvtøj, 1909, 125 f). — Ved Vonge har tingstedet antageligt ligget, deraf herredets navn (Trap, 1964, 1057).

Af den ældre præstehistorie

Biskop **Blochs** sml t Ribe st hist, Vejle aarb 1940, er en god kilde til sognets gamle historie.

Øster Nykirke-Give var et udstrakt hedepastorat. Den gamle præstegaard, ved hærvejen, laa udsat for rovere og krigsbegivenheder. Den først kendte sp efter ref er provst *Søren Nielsen Smidt* († 1608), ligsten i kirken. *Peder Jensen* (1608–40) var gift »med Karen Grum, som 1659 blev forjaget af polakkerne og »døde i lunden« (Hist tidsskr II, 237). En dt blev gift med eftm *Jens Berntsen Falenkamp,* som blev jaget fra hus og hjem af de svenske og polakkerne. Han blev pint saa haardt, at han døde af sine saar hos sin svoger i Hundslund, hvortil det lykkedes ham at flygte. Forinden havde han gravet sine værdigenstande ned. 1844 fandt en karl parrets navnetræk. (Nu paa Nationalmusæet). Efter *Jens Andersen Benstrup* (1659–75) kom

Hans Jørgensen Jelling (16?5–1734), der blev 87 aar, holdt 50 aars jubilæum, han var »god, retsindig, baade i lærdom og levned, havde meget korte ben og fødder, som han førte korsvis, spiste rugmelsgrød med sur mælk, ejede Give kirke, kaldede sin eftm (T 304, W, II, 474). Forholdene blev helt forkvaklede. *Johan Bilhardt* blev adjungeret sp 1704, han var bundverdslig, havde slet rygte, men det er vanskeligt at faa bestemte oplysninger om ham, da han var »processyg«. 1745 blev han suspenderet, og efter en retssag, der trak ud i 2½ aar fradømtes han 1748 embedet for forargeligt levned (Wiberg skriver II, 474, at han 1741 fik rang med Kbhvns sp). Han døde 1750 (Elle J, s 64). Almuen mente, at han gik igen (Evald Tang Kristensen: Dsk Sogn V 163). Som ejer af Give kirke kaldte han sin eftm, den lige saa umulige *Mikkel Hansen Haasum* (1746–54) af Holbæk-U. Ogsaa han havde »ondt rygte« W II, 474). Da biskop *Brorson* var paa visitats her 1751, katekiserede Haasum om »den naturlige Gudskundskab og om den levende og døde Kristi erkendelse«. Biskop *Brorson* formanede ham alvorligt til at vogte sig for drukkenskab (som han var berygtet for) og han lovede forbedring. Ungd svarede ulasteligt. Degnen, *Jens Nielsen Holm,* blev borte. Brorson skriver: »Holm er et slet og forargeligt menneske, er udlagt til barnefader af en enke, sagen har været for provsteretten og landemodet, hvor han blev nægtet at gøre benægtelses-ed. Mgh er meget bedrøvet over, at de længere skal plages med saadan en degn, et forargeligt menneske, som de anser for meneder«. Baade præst og degn blev afskediget 1754. Den flg sp *Lorentz Caisen Stallknecht* (1754–98) var »i alle henseender en dygtig mand«, af hans 10 børn blev en søn sp her, en anden sp i Jelling-H, og 3 døtre blev præstekoner. Brorson skriver 1756, at han prædikede opbyggeligt. Degnen, stud. *Chr. Hadeler,* som boede i Give, havde »forbedret sit levned« og forrettede upaaklagelig tjeneste. 1758 blev der ikke klaget over degnen, Mgh var bevægelig. Brorson tilføjer: »I disse menigheder, Ø Nykirke og Give, har tilforn hersket grov vankundighed, men ved den itzige (nuvær) lærers, Stallknechts, arbejde er der Laus deo sket en stor forandring og kendelig opvækkelse«. (Vis 69, 109, 126). Paa samme linje er Brorsons notater fra den sidste vis, 1762. Pastor S opførte den smukke bindingsværkspgd 1760 (fredet, brændt 1944). Han efterfulgtes af sin søn, *Lorentz Stallknecht* († 1816), der blev konsistorialraad. *Mich. Berg* (1817–18) flyttede til V Aaby-Aa, *Andreas Bastrup* († 1819) naaede kun at prædike her 2–3 gange, *Johan Arent Adolph* (1820–34), flyttede til Bredstrup, se Hesselager, *Chr. Edv. Møller* (1834–47) flyttede til Dalby-S, en kultiveret mand, imod vækkelserne, *J. A. Mølsted* (1847–57) af Hjerk-H, se Jungshoved.

Tiden efter 1857

Pastor *Joh. Conr. Bolwig* (1857–68) var en hjælpsom og elskelig mand. Hans søn, DMS' første Kina-missionær, *Conrad* B, blev født her 1865. Han har ikke fortalt noget om sin barndom, men om sin konfirmation skriver han senere: »Min kære, gamle, uforglemmelige fader talte til mig paa min konfirmationsdag for tyve aar siden over det ord: »Hvad et menneske saar, skal han og høste«. Jeg har erfaret sandheden af det ord. Men dog synes det mig, at mine faa gode gerninger, hvis de i det hele taget kan kaldes gode gerninger, bærer over hundrede fold frugt, men mine mange, mange daarlige gerninger kommer kun i ringe grad eller slet ikke tilbage over mit hoved. Det er Guds naade mod sit barn. Dette har jeg bl a erfaret ved denne lejlighed« (dvs under bokseroprøret med alt, hvad dermed fulgte). Det siger os noget baade om den ydmyge, taknemmelige Bolwig og om det stærke indtryk, hans faders ord havde gjort paa ham. (I Evangeliets Tjeneste 1953, 33). Pastor *S. C. C. Søbye,* Aalborg (se her V 106), f 1868, voksede op som nr 8 i en søskendeflok i Vonge skole, hvor faderen, lærer *Mouritz Christensen* og moderen var præget af gammeldags fromhed, nærmest gr, men alligevel blev sønnen tidligt grebet af den pietistiske vækkelse. Pastor Søbye skriver, at før pastor *Bolwigs* tid var der meget lidt aandeligt liv og ringe kkg. Bolwig havde fyldte kirker, og der blev en del liv om hans jævne, reelle forkyndelse, ganske uden retningspræg. Folk fik respekt for kirken, Give blev udskilt 1866.

Kirkegangen holdt sig under de flg sp, hvad retning de saa tilhørte. Pastor *P. A. C. Simonsen* (1869–73) absolut luthersk, var højkirkelig, imod de gr, en fredselskende mand. Pastor *Hans Chr. Hansen* døde ligesom pastor Bastrup 1819, faa uger efter sin udnævnelse.

Pastor *F. T. de Fine Olivarius* (1874–77) var IM, havde meget stor kirkegang. Pastor Søbye fortæller om det skønne syn at staa oppe ved kirken og se folk fra Vonge og Kollemorten (mindst fra Tinnet) strømme ad alle veje og stier mod kirken, og her var det, at den 7-aarige lærersøn fik lyst til at blive præst. Der blev en IMs vækkelse, som spores endnu.

Pastor *F. H. Christiani* (1877–80) var n grundtvigsk. Kkg var stadig stor. Han skriver i sine erindringer (s 27 f) »der var meget kirkeligt liv, mest uden partipræg i Ø Nykirke sogn, men der var ogsaa en mindre kreds af IM i slægt med »de stærke jyder«, hvoraf 7–8 familier i nabosogne havde løst sognebaand til min forgænger. Nu blev der ogsaa nogen gr bevægelse. De sluttede sig til mine bibellæsninger i skolerne, og de blev stærkt besøgte. I disse aar begyndte man ogsaa med kirkelige sommermøder i Vemmelund skov paa grænsen ml Ø Nykirke, Give og Givskud sogne. Der var mange hjemmeberettelser«. Her skrev pastor C sit skrift om den præstelige frihed. Christiani tilføjer: »Jeg havde megen glæde af min virksomhed i Ø Nykirke. Kkg var meget god, skønt jeg ikke kunne samstemme med pietisterne. Jeg havde den glæde at faa tillægget til Roskilde konvents salmebog indført, og at faa et orgel opstillet i kirken, skænket af kirkens gode støtte, gdjr *Jørgen Alsted,* Vonge«.

Pastor *A. F. A. Hallas* (1880–88) skriver, at »det var gode, velsignede aar han tilbragte her«. I disse aar var der ret skarpe brydnin-

ger ml IM og de gr. Den betydeligste mand i IM var snedker og tømrer *Thomas Kjeldsen,* som 1880 flyttede hertil. Han var født 1848 i Give og broder til den kendte dragon, *Niels Kjeldsen,* der 1864 faldt ved Blaakærskov. Thomas K bosatte sig paa Vonge mark, og hans hjem blev snart midtpunkt i vækkelsen. Her holdtes samtalemøder, vækkelsesmøder, børnegudstj, han fik lægprædikanter til at tale og gik med dem ud for at indbyde. Han var en stærk personlighed, med ensidighedens styrke og svaghed, den fødte leder, baade myndig og ydmyg og god at samarbejde med. Han var fmd for IM her til sin død 1934, ogsaa efter at han 1898 var flyttet til Vonge by.

Pastor *Aage Gad* (1888–95) af Tranekær, var IM. I »Præstegaardsliv« I, 1949, s 96 f fortælles om hans komme til den ægte jyske egn, om den meget rummelige, lavloftede gamle pgd, med de utætte gulve. Gad var friluftsmenneske, ivrig jæger, færdedes meget med bøsse og hund paa hederne. Han kunne forarge ved at komme til marked i Kollemorten med træsko paa fødderne. Kirkegangen var stor. Folk lyttede baade til præstens forkyndelse og hans frues orgelspil. Han stod midt i IM, der var temmelig aktiv. Mange møder, samfundet voksede, og Gad var fuld af initiativ. Skellene ml troende og vantro var skarpe. Der levedes et smukt, harmonisk liv i den gamle pgd.

Pastor *N. Krarup-Hansen* (1895–1901) var gr. Han fortæller: Provst *Becker,* Grejs, indsatte mig i den store kirke, som ligger højt i sognets vestlige del, en mils vej fra den østlige del. Vestjyden er en flittig kirkegænger, og kirken var godt fyldt. Kun 60 td ld af de 200 td ld, der hørte til pgd, var opdyrket, resten laa som lynghede eller plantage. Det var en god plads, vi var sat paa. Kirken laa 10 min fra pgd, som dens nærmeste nabo. Pgd var 150 aar gl og der var egentlig fire haver. Malerne *Johan Ulrik Bredsdorff* og *Hans Agersnap* fandt mange motiver i den smukke natur. – Befolkningen kom det unge præstepar venligt i møde. De følte sig saa smaa over for de store opgaver, KH sled med sin prædiken fra mandag morgen, følte sig saa uerfaren (han var 34 aar), men han kunne synge, og ved sangen vandt han mange. Ogsaa ved sygesengene. Søndag eftm blev brugt til husbesøg (der var kun én kirke) eller til ungdomsmøder i præstegaardshaven med flaget højt over de grønne træer. Der var vel et halvt hundrede IMs familier (min forgænger var IM), ledet dygtigt af *Thomas Kjeldsen, Thomas Kjeldsen* var en haandfast mand. Han modtog *Krarup-Hansen* med ordene: »Da pastor *Gad* kom hertil, stod han, hvor De nu staar. Men han endte i vor lejr! Vi haaber, at det maa gaa Dem ligeledes!« Dette krævede et ærligt svar, og det fik han: »Dette haab vil ikke gaa i opfyldelse!« Og det gjorde det heller ikke, skønt min far havde paamindet mig om at være præst for *alle* i sognet. IM var en sluttet kreds, som holdt samtalemøder i hjemmene. Jeg var engang indbudt til saadan et møde, men jeg skal ikke nægte, at samtalen gik noget trevent. De generede sig dog maaske ved min nærværelse. Fra de gamle Kollemorten-markeder var der endnu noget drikkeri i Kollemorten. Det var baade i IM og hos andre et ønske at faa det uvæsen til at ophøre. Og der var dem, der blev vrede, da jeg i kirken angreb drikkeriet. Der var nogle metodister, hvis leder var en meget flink gaardejer i Vonge. Om sommeren havde han et stort telt uden for sin gaard, og der blev holdt møder ved metodistpræster. IM stod skarpt over for metodisterne. I disse aar hærgede tuberkulosen frygteligt, enkelte steder døde hele familier. Men det var forunderligt at se troens bærekraft over for fattigdom og sygdom.

Flertallet i sognet var uden retningspræg, men ville nok helst samles om gr forkyndelse, selvom de ikke havde meget begreb om, hvad grundtvigianisme var. Men der var stor hørelyst. IM kom trofast i kirken, ogsaa til de bibellæsninger jeg holdt i de 3 skoler. Her var tæt fyldt, og det var herligt at synge med dem. Et kært fritidsarbejde var Sangforeningen, med blandet kor for de unge. Vi samledes hver uge i pgd og paatog os ret store opgaver. Som lærersøn havde jeg stor interesse for skolen, og i skolerne havde jeg mange gode oplevelser, selv om jeg kom rent galt afsted ved det første besøg i Tinnet skole. (da en voldsom nysen overfaldt mig, og hokus-pokus! fjernede al velærværdighed!). – Man havde drøftet frem og tilbage om at faa bygget fh. Jeg lovede det paa to betingelser: Jeg skulle bestemme, hvor det skulle ligge, og byggesummen skulle være tegnet, før man tog fat, for at man ikke skulle blive nødt til at holde bal for at faa det betalt. Pengene blev hurtigt tegnet (2700 kroner) og huset blev opført ved vejen fra Vonge til Kollemorten. Men da IM hørte, at der skulle bygges fh, blev de hurtigt enige om at bygge mh, og det blev lagt ved samme vej, blot nærmere Vonge. Saa havde vi to udmærkede samlingssteder. Jeg tog mig af fh, da jeg selvfølgelig ikke havde noget at sige over, hvordan mh skulle bruges. I mh holdtes sdsk, ungdomsm, samtalemøder og missionsmøder ved indkaldte præster og missionærer. I fh holdt vi foredrag (Khst, fædrelandshist) aftenskole med stor tilslutning og dygtig hjælp af et par unge lærere. Foredragene samlede mange. Der kom røre i befolkningen, og det var godt, og i kampen raadede jeg altid folk, der stod tvivlraadige »til at vælge det, hvori De sandest følte sig hjemme«. Der blev partikamp ml IM, gr og metodisterne, og det aandede just ikke altsammen af selvfornægtelse eller forstaaelse for hovedsagen, som jo dog var at føre mennesker til Kristus. Men det var en lykkelig tid for os, i en prægtig befolkning, og der blev knyttet venskaber for livet. Vi havde ogsaa et udmærket præstekonvent: *Siegumfeldt,* Sdr Omme, *Hagerup,* Ringive, (fmd) *Plesner* Brande, *Carlsen,* Tyregod, *Kau,* Gadbjerg. Men embedet var kun lille, og vi maatte søge bort (16–1700 kr var for lidt at leve af). Min læge, dr *Bagger,* Give, havde raadet mig til at søge til øerne eller til et énkirke-pastorat, og saa blev jeg udnævnt til et jysk 3-kirke-pastorat. Ved afskeden fik vi smukke gaver og en adresse med ordene: »Det ord du gav os vi holder ved, Din ger-

ning mindes i trofasthed. Mindet lader som ingenting, er dog et lønligt kildespring«.

Min første bispevisitats blev holdt af min gamle religionslærer fra Fredericia, *C. V. Gøtzsche,* Visitatsen husker jeg ikke, men jeg husker, at forstander *H. Sophus Sørensen,* Jelling seminarium, ringede og bad om en forhandling med biskoppen i Ø Nykirke pgd. Det var nemlig blevet tilbudt ham at blive ministeriets konsulent i skolesager. Mens han forhandlede med biskoppen, sang min søster, *Johanne,* arier for gæsterne. Senere blev *Sophus Sørensen* min biskop i Aarhus. (*Johanne Krarup-Hansen* blev kgl kammersangerinde).

Under Thomas Kjeldsens faste ledelse voksede IM sig saa stærk, at man (samtidig med at der byggedes fh) tog fat paa at faa bygget mh. Og i oktober 1898 indviedes et mh, centralt beliggende 1 km vest for Vonge by mellem Vonge og Kollemorten, hvor kirkevejen bøjer af til sognekirken. Her blev holdt mange møder.

Pastor *Krarup-Hansen* følte sig trykket ved, at kirken laa saa ensomt. Han arbejdede for at faa kirken flyttet, og der blev tegnet 4000 kr. af sognets beboere, men dels holdt man af kirken, som den var, dels opstod planer om at bygge kirke i Vonge, saa Ø Nykirke kirke forblev urørt. Krarup-Hansen beplantede 15 td ld af præstegaardens hede. Han betragtede altid sine aar her som lykkelige.

Pastor *Georg Thaning* (1902–09) af Lunde, Fyn, skriver: »Jeg havde 7 lykkelige og gode aar her. Var glad for den gode kirkegang, og ikke mindst ved, at saa mange unge samledes i pgd til møder«. 1904 stiftedes KFUM og K. Konsulent *N. P. Jensen* var i mange aar leder af KFUM. Pastor Thaning mindes som en fin og nobel skikkelse, præget af sin slægts kultur, hans hustru, *Ingeborg,* f *Nørregaard* (dt af højskoleforst dr *Jens* N, Testrup) var en idealist og betydelig personlighed. (Se her VII a 149). Blandt de grundtvigske, der sluttede op om fh, var *Jens Lund,* Trasborg, *Peter Steffensen, Hans Sørensen,* Tinnet, *Jens Lund Matthiesen* og *Thomas Jacobsen,* Kollemorten, lærer *Nørrevang* og *Søren Jessen,* Oksenbjerge, lærer *Hauge,* Vonge, *Andreas Nielsen,* Vonge, *Morten Jensen,* Brødrene *H. P. Petersen* og *Karl Petersen,* Alsted mark, en kreds af dygtige mænd, men der var ingen ledertype som i IM. Der stiftedes en foredragsforening. *Krarup-Hansen* og *Thaning* holdt maanedlige ungdomsmøder i pgd, og ud herfra stiftedes Ø Nykirke ungdomsforening 1911, hvis meget betydende fmd var *Peter Lund,* søn af Jens Lund, og lærer *Mærsk,* Kollemorten. De holdt ogsaa store julefester og deltog i det store grundtvigske Rørbækmøde i Rørbæk skov, Vester sogn, havde sommerudflugter, og deltog sm m foredragsf i det store aarlige efteraarsmøde. Ungdomsf tilsluttedes Vejle Vesteregns hovedkreds af DdU og deltog i kredsmøderne rundt om i kredsen. Kort efter stiftedes en kreds af KS med murermester *Anders Nielsen,* Vonge, som fmd.

Pastor *M. J. Engel Jensen* (1909–17) var IM. Han skriver, at han havde 8 gode aar her, blev vel modtaget af den velvillige befolkning. »Præstegaarden er maaske den højest beliggende i landet, ligger meget smukt, men ensomt vest i sognet, nabo til store bakker og gl egekrat. Kirkebesøget var jævnt godt, og der kom mange til møder i skolerne og i pgd og præstegaardshaven. 50–60 gl konfirmander samledes hver maaned i pgd. »Ligesom pastor *Thaning* holdt jeg gudstjeneste hver 3. søndag i Vonge skole. Det blev indledning til, at der reelt blev taget fat paa at faa bygget kirke i Vonge, og den blev indviet 1915 af biskop *G. Koch.* Den samlede udgift til den smukke kirke var 28000 kr. Med rette sagde byggeudvalgets fmd, at Vonge kirke »vist er den smukkeste, der er bygget her i landet af den størrelse og for saa lille en sum«. Mine bedste venner havde jeg i IM. De bar meget af det aandelige liv i sognet var meget offervillige. Der blev stiftet YM kredse og holdt basar for YM m m. Mine hjertebaand til Ø Nykirke vil aldrig briste.« Pastor *Engel Jensens* forkyndelse var klart paa vækkelsens linje, baaret af redelighed og tro. Han kom ikke let til sine prædikener (han var ikke selv opvokset i IM), han *ville* noget med sin prædiken, gennempositiv, med et harmonisk sind. (Se her VII, B 210). Han glemte aldrig, at han 1909 blev modtaget af IMs »Høvding, Thomas Kjeldsen« med ordene: »Vi har ikke bedt om at faa en præst af en bestemt kulør, men om at faa en mand efter Herrens hjerte«.

Vonge kirkesag. Fra Vonge, i sognets østlige del, var der langt til kirke. Da planerne om at flytte Ø Nykirke kirke blev opgivet, nedsattes 1904 et udvalg med proprietær *N. C. Sabroe,* Alstedgaard, som fmd til at arbejde videre med sagen. Efter mange og lange forhandlinger blev sagen gennemført 1915 og sognet delt i 2 kirkedistrikter med hvert sit menighedsraad. Der har ogsaa været planer om at flytte pgd til Vonge.

Pastor *K. K. Nielsen Bonde* (1919–25) en solid og flittig præst, skriver, at »sognet var delt i en typisk østjysk og typisk vestjysk del. Ogsaa befolkningsmæssigt var sognet delt. Mod vest samledes man om den gamle kirke og var overvejende gr, mod øst samledes man om Vonge kirke, og var mere IM prægede. Mod vest var fh midtpunkt for KS-arbejdet og en stor DdU. Mod øst mødtes man i mh til sdsk, KFUM og K og mange møder, og i pgd var der ogsaa møder, konfirmandsammenkomster osv. *Thomas Kjeldsen* prægede stadig IM. Det stod megen respekt om ham, en stærk personlighed, paalidelig, nøjsom, klog til at gennemskue det forlorne, til tider stejl, nidkær for Guds rige, kritisk bedømmende med stærk pligtfølelse. Det fortælles, at han en tid gik i kirke af pligtfølelse, men samme søndage søgte til en nabokirke. Sin største indsats øvede han maaske i søndagsskolen. Det fortælles ogsaa, at han ved et større søndagsskolestævne skulle tale til børnene (en »mønstertime«). Mens han talte, rullede en vogn forbi, og alle børnene vendte deres hoveder efter den. Øjeblikkeligt sagde han: Amen! Bagefter forklarede han, at man aldrig skulle tale til børn, hvis man ikke havde deres opmærksomhed. I KFUM var konsulent *N. P. Jensen* den bærende! En udmærket støtte for præsten. Hans djærve haandslag til præsten

efter en gudstjeneste var en opmuntring. Efter den første gudstj sagde han til den unge præst: »Nu skal De tage fat! Vi i KFUM staar bagved Dem med penge og forbøn!« N. P. J arrangerede hvert aar kirkeuge i Vonge kirke den første uge i det ny kirkeaar lige til sin død 1962.

Pastor *Hans Skouenborg* (1925-47) skriver, at de aar han tilbragte her, var »gode arbejdsaar, rige paa sorg og glæde, modgang og medgang. Jeg har lært at elske tjenesten i kirke og hjem, hvor skrøbelig og ufuldkommen end det har været. Det er sket med bedste mening og med vilje til at tjene. Ofte har jeg stødt paa modstand som følge af forskelligt syn, men ingen har mødt mig med personlig bitterhed eller nag«.

Pastor S havde et daarligt helbred, til tider med nervesammenbrud. Kirkegangen gik noget tilbage. Sognets aandelige tyngdepunkt forskød sig mod vest. Der holdtes sdsk m m i Kollemorten.

Omkr 1926-30 byggedes banen, med stationer i Vonge og Kollemorten. Derved opstod to stationsbyer. Der byggedes mødesal i Vonge og fh i Kollemorten, saa det gamle mh og det gamle fh blev delvis overflødige. Missionshuset blev nedlagt, og fh var næsten ubenyttet. De gamle foreninger ophævedes, i stedet stiftedes en borgerforening, en ungdomsforening og en idrætsforening i hver stationsby. IM flyttede virksomheden til hjemmene eller mødelokalerne i byerne.

Provst *R. Høgild,* Tørring, ordnede de store møder i Alsted skov fra omkr 1920. Her kunne samles flere tusind mennesker hver grundlovsdag. Efter provstens afgang ebbede de ud. Det var IMs og KFUMs mænd, der var ordførere.

Pastor *O. Kragh-Schwarz* har været sp her siden 1947. Han skildrer forholdene nu saaledes: Kkg 6 pct, megen velvilje og trofasthed, men ogsaa en del ukirkelige. Den kirkelige interesse jævnt god, præget af ikke-organiseret grundtvigianisme og vel organiseret IM. 2 IM smf, kirkeblad, 2 gr ungdomsf, sdsk i Vonge (40) stor KFUM og K-spejdere, 2 fh. Mange husmænd og arbejdere, spredt bebyggelse. Unge Hjems hus.

1921 indviedes en *metodistkirke* i Vonge. Metodistmgh her kan føres tilbage til 1887-88, da metodistpræsten *L. Christensen* holdt teltmøder her. En del blev vakt, og der ordnedes et menighedsliv, der i en aarrække lededes af lægmænd (gdjr *Jørgen Christensen* († 1914) og karetmager *C. Assenholt)* Med hjælp af tilrejsende metodistpræster. Pastor *L. Christensen* flyttede som pensionist til Vonge, og det var især paa hans initiativ, at kirken blev bygget. Senere har mgh haft fælles præst med Give eller Horsens. Der er c 35 medl og der holdes fast gudstj, møder for unge og ældre, og sdsk. Forholdet til sognekirken har altid været præget af loyalitet.

Om Thomas Kjeldsen, IMs pioner paa Vejle vesteregn († 1934, 87 aar gl) skriver konsulent N. P. Jensen (IM Tid 1957 s 236) bl a:

I lærer *Carl Jørgensens* ypperlige skildring af »*Niels Rasmussen,* Sejrup, og hans samtid«, udgivet af Indre Missions samfund i Tyregod-Vester 1922, hvor der er sat Niels Rasmussen et fortjent og smukt minde, er *Thomas Kjeldsens* navn nævnt, som en af de yngre, der hørte til den »inderkreds«, der, med Vemmelundgaard i Give sogn som midtpunkt, menneskeligt talt var med til at pløje de første furer paa Indre Missions ager i denne del af Vejle vesteregn.

Efter *Niels Rasmussens* bortgang 1901 var *Thomas Kjeldsen,* sammen med *Mads Knudsen,* Sejrup, *Jens Pallesen,* Farre o fl, med stor trofasthed med til at bringe arbejdet videre.

Thomas Kjeldsen var fra Ullerup i Give sogn, hvor han fødtes 1847. – Om hjemmet i Ullerup har jeg kun sparsomme oplysninger, der gaar ud paa, at hjemmet var præget af gammeldags gudsfrygt. Hvornaar og hvorledes Thomas Kjeldsen fik sit aandelige gennembrud har jeg heller ikke kunnet faa oplyst men det maa i hvert fald have fundet sted i hans unge aar. Minderne om ham, som de her skrives ned, stammer som helhed fra den tid, da han levede i Vonge, Øster Nykirke sogn, hvor hans manddomsgerning faldt som snedker og tømrer, som landmand, og ved siden deraf som en utrættelig arbejder i Guds rige. Fra en af hans sønner har jeg den oplysning, at hans fader maa være kommet hertil omkring 1875, da han købte et forfaldent og forsømt husmandssted paa Vonge mark. Det viste sig snart, at der var kommet en dygtig og samvittighedsfuld haandværker til egnen, og det skudsmaal beholdt *Thomas Kjeldsen* alle dage, at hvor han havde tømret et hus eller paa anden maade øvet sin indsats som haandværker, der kunne man være sikker paa, at alt var, som det skulle være. Det blev ogsaa snart kendt paa den forsømte ejendom, at den ny ejer havde forstand paa landbrug, og det ene med det andet gjorde, at *Thomas Kjeldsen* vandt folks respekt og tillid.

Men paa ét omraade havde man svært ved at forstaa ham og godtage hans meninger, der gav sig udslag i hans ejendommelige evne til – i tide og utide syntes man – at dreje en samtale med mennesker, han mødte, ind paa Guds rige og paa saa afgørende spørgsmaal som synd og naade, frelse eller fortabelse, ja eller nej til livets Gud, en naturlig følge af det vidnesind, der blev ved med at præge *Thomas Kjeldsen* hele hans liv; ilden fra himlen var blevet tændt i hans eget hjerte med det resultat, at det blev ham en »nødvendighed« at bringe ilden videre.

Dette faar en stærk understregning i den karakteristik af sin fader, som Thomas Kjeldsens søn har givet nedskriveren af disse linjer: »Min fader havde en stærk vilje og en fast karakter, men jeg tror, man maa sige, at han tillige havde et aabent sind for Guds aand, der gjorde ham til det vidne for hans omgivelser, som han blev, og som gav hans vidnesbyrd det ægthedens præg, der gør, at vidnesbyrdet bliver hørt, enten til eftertanke, maaske efterfølgelse, eller til modstand«.

Der var ved *Thomas Kjeldsens* ankomst meget lidt aandeligt liv i sognet. Enkelte familier var der dog, som han fandt aandelig forstaaelse hos og straks kom til at søge

sammen med, f eks *Klaus Elofts* paa Vonge mark, *Niels Madsens,* Vonge skov, *Hans Laursens,* Haugstrup (fra dette hjem udgik telegrafformand *Peter Hansen,* stifteren af Arbejdernes Bibelkreds) o fl. Man fik begyndt samtalemøder i hjemmene, flere hjem lukkede sig efterhaanden op for disse møder, og kredsen, hvori *Thomas Kjeldsen* var den naturlige leder, voksede sin stille vækst. Større vækkelser har vi egentlig ikke kendt til i sognet, men det har mere været enkeltvis, at mennesker er gaaet ind i Guds rige og sluttet til Indre Mission.

Til samtalemøderne skete det af og til, at mænd som *Niels Rasmussen,* Sejrup, lærer *Svendstrup,* Hjortsvang, o fl, paa *Thomas Kjeldsens* opfordring kom og indledede. At der paa den maade kom et frisk pust ind i arbejdet, havde Thomas Kjeldsen et aabent øje for. Det varede ikke ret længe, før han dristede sig til at indkalde indremissionærer, som *Jens Holt,* Taulov, *Ole Hansen,* Eltang, *Anders Bundgaard,* Andkær, og mange flere. Hjemmene blev nu for smaa til at kunne rumme møderne; men saa fik *Thomas Kjeldsen* udvirket, at møderne kunne holdes i sognets skoler, der ofte til disse møder var stopfulde.

Et træk om *Thomas Kjeldsens* grundighed og ansvarsfølelse, her gældende sangen ved møderne, skal medtages. Sønnen fortæller, at hans fader ikke alene arbejdede med ordet forud for et samtalemøde, men ogsaa med sangen, ja, han gik endogsaa en tid til en af sognets lærere for at lære noderne. »Fader gik mange gange hen over stuegulvet med salmebogen eller sangbogen i den ene haand og nodebogen i den anden, for at øve sig i de forskellige salmer og sange, saa han var sikker paa, at han kunne dem og eventuelt kunne synge for ved møderne.«

At samle børnene om Guds ord var alle dage et kært og privilegeret arbejde for *Thomas Kjeldsen* og vel nok det arbejdsfelt, hvor hans minde endnu lever i adskillige hjerter. Ifølge fortegnelsen over børnegudstjenester, er søndagsskolen i Vonge paabegyndt 1880. Den begyndte i *Thomas Kjeldsens* hjem og var knyttet dertil, indtil et missionshus blev bygget i 1898. Med utrættelig trofasthed stod Thomas Kjeldsen i denne gerning, saa længe han kunne. Han var over for børnene bl a god til at illustrere og understrege ordet med oplevelser fra sit eget liv. Det staar endnu frisk i erindringen hos nedskriveren af disse linjer, der da selv var søndagsskoleelev, at *Thomas Kjeldsen* engang, da søndagsskoleteksten maa have givet anledning til at komme ind paa englevagtens virkelighed, fortalte en begivenhed, der knyttede sig til en tur i tørvemosen efter et læs tørv en varm sommerdag. *Thomas Kjeldsen* drev i de første aar ejendommen ved hjælp af stude, og vi maa forestille os *Thomas Kjeldsen,* hans hustru og deres lille kun et par aar gamle datter paa vej til mosen med studeforspandet med hvilket det som oftest forbindes, at det er en noget langsom befordring. Men en varm sommerdag, hvor solen bager fra en skyfri himmel, kan det hænde, at ogsaa stude kan faa lyst til at komme rask afsted, faa bremsenykker, fordi bremserne er paa spil, og det fik tømrerfamilien den dag for alvor at føle. *Thomas Kjeldsen* var en stærk mand, men selv den stærkeste mand kan blive tvunget til at give op, naar det gælder et bissende studeforspand, og studene tog da ogsaa magten fra kusken, styrede ind paa en mark, skød paa en maade genvej fra den ene vej til den anden, og skulle til sidst over en ret dyb vejgrøft. Det saa meget kritisk ud og endte da ogsaa med, at mor og barn, ja, og Thomas Kjeldsen med, styrtede af vognen ved forhjulets bump ned i grøften. Men nu skete underet, at just som vognens forhjul naaede op paa den modsatte grøftekant, og vognen saaledes stod med forhjulene paa den ene side af grøften og baghjulene paa den anden, da stod studene bomstille. Og nede i bunden af grøften laa barnet med sit lille hoved nøjagtigt i sporet, saa blot studene havde fortsat en ubetydelighed længere, ville barnets hoved være blevet ramt af det jernbeslaaede baghjul. »Da faastoed a,« sagde *Thomas Kjeldsen,* »te hie wa Gud mej i æ spil, aa vi ska barestens howsk, te de' mæ englevagt, de' æ rele nok, lissom aal de' andt, dæ stoer i den skat, Gud har giwen wos i wo Biwel.«

I sit hjem maa *Thomas Kjeldsen* ogsaa have haft et godt tag paa tingene. Vi citerer igen sønnen: »Vi maa med dyb taknemmelighed mindes vort barndomshjem, og hvad fader og moder var for os børn. Vi havde et hjem, hvor baade forsagelsens og troens vej blev vist os tydeligt og klart, og det blev for os alle en stor hjælp til senere i livet at tage vort personlige standpunkt i vort gudsforhold. Det blev f eks tidligt lagt hen til os selv at vælge, hvad vi kunne gaa med til af verdslige fornøjelser. »Hvis I kan tage Jesus med, saa har jeg ikke noget imod, at I gaar med,« sagde fader, og saa var det som regel ikke saa svært at se, hvor vejen gik.«

Foruden mødearbejdet og arbejdet med søndagsskolen fik Thomas Kjeldsen ogsaa tid til at række en hjælpende haand videre ud, – eller han følte det maaske snarere som en hjælp til hans eget aandelige liv, at søge sammen med Indre Missions venner i nabosognene, især Give og Tyregod. Paa Vemmelundgaard ved jeg, at han gennem mange aar var den stadige deltager i bedeugens sidste aften. I mange tilfælde opmuntrede han til igangsættelse af søndagsskole, og han kom gerne selv til stede for at være til hjælp i begyndelsen.

Da Indre Missions kredsforbund (som det den gang hed) for stationsbyerne langs Horsens-Tørring banen stiftedes, paa foranledning af sognepræst *Louis Blauenfeldt,* Kørup, kom Øster Nykirke med, skønt liggende i periferien, og blev saaledes et af mødestederne. Disse kredsmøder, der nu kun omfatter Tørring med omliggende sogne, har gennem de mange aar stadig samlet en stor og trofast flok. Selvfølgelig var ogsaa her *Thomas Kjeldsen,* saa længe han levede, en trofast deltager, der altid ydede sit velunderbyggede bidrag til forhandlingen.

Konsulent *N. P. Jensen* (* 77, † 62) var en pioner baade hvad havedyrkning og Guds riges arbejde angaar. Paa sine mange rejser

blev han kendt viden om. Han lærte mennesker skønheden ved smukke, velholdte haver, holdt utallige foredrag og skrev om havebrug, baaret af glæde ved Guds skaberværk. Han var dybt forankret i sin bibel, havde sin faste plads i IMs smf, han øvede pionerarbejde i KFUM og K, i sdsk i ydre mission, i mghraad og provstiudvalg. Han havde et omfattende personalkendskab og kendskab til Danmarks kirkelige geografi. Myreflittig, meget læsende, ivrig i dagens debat var han, en viis mand, som det var berigende at kende og samtale med. Han skrev ogsaa digte, og om sit liv har han smukt fortalt i den lille bog »En pilgrim ser tilbage« skrevet, da han var 84 aar, karakteristisk dæmpet, næsten selvudslettende. Han var tre aar, da han kom til Vonge, og her blev han hele sit liv. Faa aar før sin død sendte han som julehilsen til venner en lille digtsamling. Der udgik en »mærkelig magt fra denne mand«. Og det var med rette, at ved hans begravelse blev linjerne: »Der er nogle, der bestandig gaar som de gik kongebud...« særlig fremhævet (IM Tid 1962, s 438).

Indre Missions arbejde er ført videre af gdjr *Steffen Jørgensen,* Kollemorten, han har i mange aar været fmd for IM i Ø Nykirke, *Kaj Hauge* er fmd for IM i Vonge.

I det gr arbejde var gdjr *Thomas Jakobsen* (* 60, † 39) i mange aar en af de bærende, medl af sogneraad og menighedsraad, desuden uddeler *E. Marienlund* (* 83, † 52) gdjr *Peter Steffensen.*

Ole Pedersen, Sdr Kollemorten, er næstfmd i mghr.

Skolen. De smaa skoler er nedlagt, og store ny skoler er rejst i Kollemorten og Vonge (i skolefbd med Tørring, 8. skoleaar eller realeksamen). Lærer *Kr. Sørensen* (* 95, lærer her 21-) har som lærer og kirkesanger i over 40 aar betydet meget, han har sit staasted i IM.

En *friskole* i Kollemorten fik kun en kort levetid. Den prægedes de første aar af lærer *Marsk,* der flyttede til Christiansfeld.

Højskoleforst **H. Rosendal** († 1921) blev f i Kollemorten 1839. Han kom som forstander for Vinding højskole til at præge mange unge paa egnen.

Besættelsestiden. Der var tysk lyttepost ved Kollemorten mølle, og et tysk vagthold stationeret der. I hedebakkerne ved pgd holdt tyskerne øvelser med ret betydelige troppestyrker, engang var de ved at sætte ild paa heden og krattet. Senere blev her 2 flygtningelejre, en i fh og en i Kollemortenhus. Natten til 1. april 1944 brændte pgd, og paa et hængende haar var præstefamilien indebrændt. Sandsynligheden taler for, at ilden var paasat, men det blev aldrig opklaret. Okt 44 faldt en tysk jager brændende ned ved Kollemorten, men besætningen reddede sig ved faldskærm. Ved en razzia i Kollemorten blev en kontrolass arresteret, mistænkt som spion, men dagen efter frigivet paa foranledning af sp. I pinsen 1945 kom flere tusind soldater gn sognet paa march mod syd, til fods, trætte og sultne, da forplejningen ikke var naaet frem. De optraadte ret truende og tiltvang sig fødemidler med revolver i haand. Da de var marcheret videre 2 pinsedag, opdagede sp rester af uslukkede baal i skoven, som ville have afbrændt skoven, hvis det ikke var blevet opdaget. Efter befrielsen blev de tyske flygtninge her i sognet, indtil de overførtes til Oksbøl-lejren. Sp holdt gudstj for dem paa tysk i fh hver 14. dag, indtil de kunne blive betjent af en tysk præst. Flygtningene var mest ældre folk, der bar deres haarde skæbne, saa man fik respekt for dem. Flere blev begravet her.

En modstandsgruppe i Vonge virkede ved at opsamle nedkastede vaaben, ved aflytning af tyske telefonledninger. Ingen blev taget af Gestapo. I den politiløse tid var der lokale vagtværn (sp var medlem), enkelte frihedsfolk blev skjult i gaarde her.

10 borgere i Vonge nær Gudenaaen har 1965 sammen købt den lokale kro for at forhindre udensogns indflydelse. Kroen, der er fra ca 1876, har kostet de 10 nye kroejere 130.000 kr.

1909 oplyses: Meget god kkg, baade i fh og mh samles en del til møder, en lille flok metodister. Mange kommer til ungdomsm i pgd. Friv gudstj i Vonge.

1925: Hørelyst, kirkelig inter, skarpe skel. KS (100) DdU (150) IM, KFUM og K.

1935: God kkg, ikke saa skarpe skel som før, mere forstaaelse for menighedstanken. KS, DdU, IM, sdsk, KFUM og K.

1947: Kkg 8 pct, jævnt god kirk inter, 2 IM smf, KS, DdU, 40 metodister.

1955: Kkg 7 pct, megen trofasthed og velvilje. Gode forhold, IM og gr, Kirke-bil.

1967: Kkg 6 pct, megen trofasthed og velvilje, men ogsaa en del ukirkelige, se iøvr ovf.

Øster Nykirke kirke (Sct Peder) ved den gamle hærvej ligger højt, ensomt og meget smukt, med vid udsigt over Tinnet krats kuperede omraader med rester af fortidens store egeskove. Her fornemmer man noget »af Jyllands vælde«. Maaske er kirken lagt her, fjernt fra bebyggelser, fordi Sct Peders hellige kilde er her. Kirken er anselig, har romansk skib og kor af store granitkvadre paa skraasokkel. Syddøren med 2 søjler og tympanon med Peder og Kristus (og Paulus) er bevaret. og i brug. Man ser Kristus med kors og glorie overrække nøglerne til Peder. Norddøren er tilmuret. Højtsiddende, smaa vinduer, bjælkeloft i skibet, krydshvælv i koret. Bredt, sengotisk taarn med sadeltag, en kvader med løverelief, taarnrummet har krydshvælv og rundbue til skibet. Taarnets øverste del er ommuret og gjort lavere. Det har glatte gavle. 1769 blev et gravkapel (fam Juel) nedrevet. Vaabenhus mod syd af røde mursten (opf 1885). Muret alterbord af fraadsten med panel fra c 1625 med portalfelter. Rigt udskaaren renæssancealtertavle og -prædikestol fra c 1635. Altertavlen er et anseligt billedskærerarbejde med storfelt, sidestykker og topfelt, i storfeltet nadveren, flankeret af søjler og evangelistfigurer. I topstykker relieffer af korsfæstelsen og opstandelsen. Den smukke prædikestol af samme mester. Begge godt rest 1921. Kalk fra 1656, svære balusterformede barokstager. Romansk granitfont med arkaderække, hvorunder interessante figurer af fugle, dyr og kæmpende krigere. Glat messingfad fra c 1700. Meget smukt støbt klokke fra 1438, viet Sct Peder. Ligsten. Kirken smukt rest 1954. 250 sd. Orgel.

Mack. D 325, Uldall: 179.

Vonge kirke, indviet 19. sept 1915, arkit. Christoffer Hansen. Hvidkalket, tegltag, bestaar af skib, kor og taarn med sadeltag, Tøndehvælving, dristig korbue, smukt korparti. 1924 skænkede beboerne altertavlen: Wilh Seidel: Paaskemorgen. 200 sd. Nyt orgel. Kirken blev smukt rest til 50 aars jubilæet 1965. Ved festguddstjenesten prædikede biskoppen og pastor Nielsen Bonde.

Folketal: 1850: 1215 og 968 (Give), 1901: 1290, 1930: 1761, 1965: 905 og 750.

Altergæster: 1922: 299 og 448, 1934: 400 og 525, 1942: 430 og 475, 1954: 450 og 400, 1966: 450 og 400.

Menighedsraad: 1908: 2 gr, 1 IM, 1 u p, 1922: 7 gr, 5 IM, 1934: 6 gr, 4 IM, 2 u p, 1942: do, 1953: 7 gr, 4 IM, 1 u p, 1965: 7 ikke IM, 4 IM, 1 u p.

Sognepræst

Indt 1855: a) 165 rug, 18 byg, 16 havre, b) 12 rdl, konfirmand-send af naturalier, c) 10 lpd ost, 30 sn æg, 10 par kyllinger, d) 450 rdl, e) 180 td l ager samt hede, 8 td hartk, god pgd fra 1760, 1870: Regul 2184 kr, netto 1752 kr, amtets lavest lønnede sp. 1913: 3. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1945.

15. 3. okt 1847–23. jan 57 (sp Frederikshavn 12. nov 43): **J. A. Mølsted,** fl t Jungshoved, se der.

16. 19. april 1859–26. nov 68 (vikar her 1. marts 57): **J. C. Bolwig,** fl t Vaalse, se Fanefjord.

17. 6. febr 1869–18. juni 73 (sp Valsbøl, Flensborg provsti 8. aug 62–28. okt 64, hjpr Sdr Bjert 65–68): **P. A. C. Simonsen,** fl t Aale-T, se Besser.

18. 10. sept 1873–30. okt 73 (hjpr Smidstrup-S 28. sept 68): **Hans Christian Hansen,** * 10. marts 39 Svendborg. Forældre: Skibsfører Rasmus H og Ingeborg Cathrine Troensegaard. Stud Odense 59, c 65^{1} (l), huslærer Ollerup pgd, hjpr Sønderby 29. okt 66, † 30. okt 73. ~[1] 4. nov 68 Emilie Caroline Krag, * 26. okt 37 Sdr Broby, † 16. sept 69. Faderen: Sp Dreslette, † 96, se der (af Gelsted-R). ~[2] 12. juli 70 Caroline Debell, * 10. dec 45 Varde, † 12. jan 15. Forældre: Kbmd Hans D og Marie Caroline Bayer. – Søn: Sp Sct Hans kirke, Odense. Søstersøn: Troensegaard-Hansen, Graasten A. 1. hustrus broder: P. Krag, Sct Jakobs k, Kbhvn (Søborg-G). Stamt 51.

Pastor H. C. H naaede kun at prædike 2–3 gange her. Han var nær ven af *Vilhelm Beck,* en fin og from skikkelse. En prædikensamling af ham blev udgivet efter hans død (En aargang prædikener). Her er ogsaa en kort biografi. Provst *John Hansen,* Gislev, (der 1894 udg en lille bog om Brorson) fortæller, at pastor H. C. H faa timer før han døde, bad om at se sine smaa børn. De blev baaret ind til ham, han velsignede dem, derpaa bad han sin hustru synge: Den yndigste rose er fundet, og da hun naaede sidste vers og sidste linje (Min rose jeg aldrig vil miste) trykkede han hende til sig og sagde: »Ja, lille kone, saa har du jo ingen nød, omend vi to end en liden stund skal være adskilte«. Ved hans baare blev efter hans ønske læst Lk 15 og sunget »Den yndigste rose«. (John H 66, 211, 215 jvf Anders Malling: Dsk salmehist I, 187).

19. 12. jan 1874–2. juli 77 (hjpr Grejs-S 17. april 71): **F. T. de Fine Olivarius,** fl t Linnerup-H, se Solbjerg-S.

20. 12. sept 1877–2. okt 80 (hjpr Majbølle-Sakskøbing 28. juli 73) **F. H. Christiani,** fl t Nibe-V, se der.

21. 13. dec 1880–16. juni 88 (ord kat Sct Pauls k, Kbhvn 29. maj 77): **A. F. A. Hallas,** fl t Bredsten, se der.

22. 23. aug 1888–8. juni 95: **Aage Gad,** fl t Ring-F, se Karlebo.

23. 30. aug 1895–29. jan 1902 (højskolel Vinding 92): **N. Krarup-Hansen,** fl t Vejerslev-A-T, se Viby, Jyll.

24. 10. nov 1909–29. dec 17 (hjpr Sulsted-A 28. maj 05): **M. J. Engel Jensen,** fl t Aal, se Torsager-B.

25. 8. jan 1919–30. sept 25: **K. K. Nielsen Bonde,** fl t Holsted, se der.

26. 18. dec 1925–17. maj 47: **Hans Skouenborg,** * 4. dec 95 Hjarup. Forældre: Gdjr Ole S og Oline Dusine Andersen. Stud Døckers kurs 19, c 25^{2} (h_1), afsk 17. maj 47. ~ 26. jan 26 Margrethe Andersen Lunden, * 9. febr 96 Jerslev. Forældre: Gdjr Anders Kristensen L og Anna Marie Pedersen. – Søn: c theol Ole S.

Se ovf, pastor S tog bolig i Vonsild, da hans helbred tvang ham til at søge afsked, 51 aar gl. 1964 fortæller han i dagspressen, at han tilbragte sommeren som elev paa Ry højskole sammen med mænd fra Ghana, Ætiopien m m, han havde det nu godt, studerede sprog, og deltog i al højskoleundervisningen.

Hjælpepræst hos pastor Skouenborg 1946—47: A. Hermansen, fl t Reerslev-V.

27. 17. okt 1947 (rkp Brønderslev-S 17. maj 41): **Oluf Christoph Kragh-Schwarz,** * 27. nov 11 Kliplev. Faderen: Sp Burkal, † 45, se der. Stud Tønder 31, c 38^{1} (h_1). Hjpr Brorsons k, Kbhvn, 2. marts 38. ~ 13. aug 43 Margot Knudsen * 27. jan 16 Klastrup. Forældre: Førstelærer i Serridslev Hans Marinus K og Frida Marie Jensen. – Brødre: Sp Nykøbing-Rørvig og rkp Nakskov-B.

Herredsrepr, Kirkesagens venner, BM »Norden«s Give-afd. Medarb. 61: Min far var præst.

TYREGOD—VESTER

Tyregod sogn, 6702 ha, grænser op til Ejstrup sogn ved Skjernaa, der løber gennem Kulsø og Hastrup sø. Mod øst kuperet bakkeland (121 m ved Sejrup krat) mod vest den gl hedeslette med den store Hastrup plantage og nogle lave bakker. Rester af gl egekrat. Overv sandet jord. Hovedvej A 18 mod vest. Byerne T, stationsby, 860 indb, med Centralskole med realafd, alderdomshjem fra 1958, missionshotel er 1956 indrettet i det gl fh, sportsplads, friluftsbad, fabrikker, butikker osv. Tyregodlund med pgd, Dørken. Tidligere manglede der landsbyer, kun spredt bebyggelse. Bebyggelser: Sejrup, Enkelund, Lønaa, Svindbæk, Hindskov, Kokborg, Odderbæk, Aalbæk med dambrug, Hesselbjerge, Hastrup m vandmølle, Hg Hastrup er nu skovfogedhus. Store plantager.

Oldtidsminder. Stednavne viser, at sognet har været dækket af skov. Sagnet siger, at T har haft en helligdom for guden Tyr (deraf navnet?), mere fantasifuld er tanken om, at sognet skal have været knyttet til Thyra Danebod. Der er 41 oldtidshøje, flere anselige, bl a »Guldhøjene«, 231 høje er sløjfet. Bopladser fra Gudenaa-kulturen ved Hastrup sø. Paa en lille holm i søen laa det ældste Hastrup Allerede 1796 begyndte man at udparcellere gaarden. Hastrup birk blev nedlagt omkr 1770 (Jy saml 5 r II, 1935, 214, 327). Der var en hellig kilde ved Sejrup (Schmidt: DH 150).

Vester sogn, 1972 ha, afgrænses mod nord til Vrads herr af de smukke søer, Rørbæksø, Kulsø og Nedersø, der forbindes af Skjern aa. Smukke skov- og lyngklædte skraaninger. Et areal er fredet. Store enge, frugtbart agerland og opdyrket eller beplantet hede. Terrænet ml søerne er søgt campingplads. Meget særpræget er bakkelandet ind mod Ø Nykirke, Tranebjerg er 138 m, Todhøj ved V kirke er 111 m. En del plantage.

Byerne Vesterlund med mh og fh, afholdshotel, sportsplads. Bebyggelserne Lindet, Skovsbøl, Risager. Flere dambrug. Sportsfiskeri i søerne.

Oldtidsminder: 18 høje, Kongenshøj anselig, 74 høje sløjfet, boplads fra Gudenaa-kulturen.

Af den ældre præstehistorie

Tyregod sogn var i middelalderen 2 sogne. Det andet sogn, *Sejrup,* havde kirke i Sejrup, nær Dørken. Den nævnes allerede i »Ribe oldemoder« som desolata, (c 1330) og er snart derefter nedlagt. Pont atl nævner rester af Sejrup kirke. Udgravning 1921 viste, at den bestod af skib og kor. Da Dørken skole blev bygget, anvendtes sten fra kirkens grund. (1924). Hvor kirken stod, er rejst en sten (1321: Her laa Sæthorp kirke«).

Præstegaarden ligger i Tyregodlund, 1,5 km fra kirken. Man mener, at den har ligget her siden middelalderen. Om præsten *Jørgen Hansen Arp* († 1661?) findes flg oplysning i »Danske Atlas«: »1639, 10. februar bevilgede Kong Christian IV Hr Jørgen Hansen til Tyregod og Vester Sogne en Annexgaard i Vesterlund i Stedet for en anden Præstegaard ved Navn Odderbek«. De flg sp var *Jacob Christensen Tistrup* († 1676), *Oluf Knudsen Sander* († c 1700), *Chr. Nielsen Vorgod* († 1713) *Søren Christensen Borch* († 1721) af Trinitatis k, Fredericia. Klagede over fattigdom. *Hans Pedersen Bering* (1722–69) af Hjarup-V, var i slægt med Vitus Bering. Efterkommere findes endnu i Tyregod. H. P. B havde 5 sønner, hvoraf en blev ham adjungeret »1760, men han begik lejermaal med en gift kone, blev senere »removeret« og sp i Balling-V, en anden søn blev sp i Nr Omme-B. Fattigdommen i Vester sogn omtales i skolefundatsen 1741 som »noksom bekendt blandt de omliggende, ja endog af alle i amtet som at være det mindste og ringest agtede saavel efter hartkorn som efter indbyggertal«. Sognet hørte til »de evneløse og ubekvemme« distrikter, som ikke faldt ind under skoleordningen. Derfor bad *Peder Schiønning* til Rørbæk og pastor *Bering* om, at V sogn maatte fritages for at lønne en skoleholder og blot antage en skikkelig ung person som for den blotte kost og en billig løn ville informere børnene«. Biskop *Brorson* skriver 1745: B forestillede af evg den falske og sande krd, ungd svarede ulasteligt, mgh var tildels bevægelig.«

1751 og 1756 var Brorson atter paa visitats, intet at klage over (Vis 31, 69, 109) 1762 hedder det: Præsten, Bering og hans søn og successor, Niels B, var begge tilstede og er begge ustraffelige. Degnen, stud. *Peder Bering* upaaklagelig. »Man klagede over den elendige degnebolig, og jeg har aldrig set nogen slettere. Ungd svarede upaaklageligt.« (Vis 159).

Bering efterfulgtes af *Chr. Jensen Paludin* (1769–90). Paludin og frue skænkede i 1774 en ualmindelig smuk sølvkalk til brug ved hjemmeberettelse. Den er i brug endnu.

Laurits Svindt Feld (1790–1803) af Vammen-L-B. Hans navn blev kendt i Danmarks kirkehistorie, fordi *N. F. S. Grundtvig* opholdt sig i Tyregod pgd 1792–98 og blev konfirmeret af Feld i T kirke. Paa skibets nordvæg er en mindetavle: »I denne kirke bekræftede salmedigteren N. F. S. Grundtvig sin daabspagt 15. april 1798«.

Om Tyregods betydning for Grundtvig skal udførligt berettes: (se L. Schröder: Grundtvigs barndom og første ungdom side 52):

Fr. Winkel Horn skriver i sin bog om Grundtvigs liv og gerning, s 33 f:

»Som sine brødre kom Grundtvig tidlig, kun 9 aar gl, bort fra hjemmet, over paa den jyske hede til brødrenes tidligere lærer, præsten *Laurits Feld* i Tyregod i nærheden af Vejle, og hos ham var han i seks aar, kun hjemme i Udby i Ferierne. Her lærte han »latin paa gammeldags vis efter Aurora og Donat uden regelret grammatik og ris«. Hans kæreste læsning var, hvad han kunne overkomme af historiske bøger, særlig dyrkede han Arild Hvitfelds krønike, af hvilken han med dyb smerte erfor, at man vidste lidet eller intet om nordens gamle guder. Selv naar han var hjemme paa feriebesøg hos forældrene, slugte han med »tærskersult og tærskermave« ikke blot »Danske Magasin«, men endogsaa gamle skjøder o dsl. »Alting gik her endnu i de gamle spor med søvnig, men skikkelig kirkegang (se dog ndf især s 509–10, hvor Grundtvig røber et andet syn paa de kirkelige forhold i Tyregod)« med Kingos salmebog og Luthers katekismus, som jeg blandt andet lærte udenad paa latin, saa den eneste kirkelige nyhed var Balles lærebog, hvoraf kjærnen og broderparten, det sjette kapitel om pligterne, for det meste tillige med anmærkningerne blev sprunget over, men jeg læste nu ogsaa lidt i »Jesus og Fornuften« og mere i »Bibelen forsvarer sig selv« og i de andre københavnske flyveskrifter, som gennem et læseselskab i Vejle fløj rundt paa heden. Han læste *Holbergs* komedier, Niels Klim og Tusind og én Nat og tumlede for resten om paa heden i den minderige egn »med bierne og bønderne«, af hvilke sidste han, som det er let at skønne af hans skrifter, har lært overmaade meget i retning af at bruge modersmaalet med liv og fynd. I det hele har aarene i Tyregod dog ikke staaet for ham som synderlig tiltalende. I digtet »Udby Have« hedder det:

Slig en Have, slig en Gang
som imellem dine Bøge
jeg forgjæves vilde søge
paa den lange, paa den brede,
vilde Hede.
Dér forgjæves og jeg saa'
efter Sjælens vakre Blommer:
bare Vinter, ingen Sommer,
kun det tørre Lyng og Straa.

Og han vedbliver:

I Cornél og i Justin,
siger man, er slet Latin,
selv jeg siger om det andet,
det er baade tørt og vandet.

saa det har aabenbart faldet ham haardt nok, men pastor *Feld* mindes han ikke des mindre med kærlighed:

Elskte Lærer, takket vær
for de mange svundne Dage!
som en Søn jeg var dig kjær;
hvis jeg noget har at klage,
er det, at mit lette Nemme

og dit faderlige Sind
gjorde alt for tit dig blind,
lod dig alt for ofte glemme,
at hos Drengen Overmod
er en ond og bitter Rod.

At den barnlige umiddelbarhed havde veget pladsen for den i det sidst anførte citat antydede selvsikkerhed, tilstaar han baade for troens og videns vedkommende i følgende karakteristiske vers:

At jeg heller vilde grunde
paa det Ord, saa godt jeg kunde,
end med barnlig Tro og Fryd
mærke paa dets Kraft og Lyd,
vidned om, jeg alt var hildet
i min egen Klogskabs Garn,
halv fra Gud og Tro forvildet,
at ej længer jeg var Barn —.

1798, femten aar gammel, blev han konfirmeret og kom saa til at gaa i Aarhus Skole, hvor han straks kom i mesterlektien eller øverste klasse.

Lærer Carl **Jørgensen**, T, har i Ribe st aarb 1950, s 34 f fortalt minder om N. F. S. Grundtvigs barndomsaar i Tyregod præstegaard (vel nok mere præget af Carls Jørgensens syn end af Grundtvig selv).

Grundtvig var yngste søn af pastor Johan Grundtvig og hustru Cathrine Marie f Bang i Udby. Der var i børneflokken flere sønner, der alle blev holdt til bogen. Det laa forældrene meget stærkt paa sinde, at de kunne faa en akademisk uddannelse. Dette betragtedes i mange præstehjem den gang som en æressag. For præstefolkene i Udby ville det blive meget svært at gennemføre. Hjemmet havde meget knappe kaar. Der var derfor kun daarligt raad til at holde drengene paa latinskolen alle de aar, der krævedes, og det var vanskeligt at faa dem undervist paa stedet, saa der kunne springes nogle klasser over. Faderen havde nok at gøre og kunne ikke bestride alt. Moderen tog sig af deres første undervisning. Men derefter kom saa vanskelighederne. For de ældstes vedkommende ordnede forholdene sig paa heldig maade. Der kom nemlig til Udby en skoleholder ved navn **Laurits Feld**, han var teolog og viste sig at være en meget dygtig mand. Han vandt snart ved sin noble karakter og tiltalende optræden Grundtvig-familiens ubetingede tillid. Han blev hele hjemmets gode ven, og i ham fik drengene en lærer, som de kom til at holde meget af, og som havde det rette haandelag paa at undervise dem i alt, hvad de skulle lære, og særlig da med hensyn til de klassiske sprog.

Det blev en stor sorg for drengene og alle i præstegaarden, da Laurits Feld 1787 blev kaldet til præst paa Hirtsholmene. Præstefolkene vidste ikke deres levende raad med hensyn til at faa drengene videre undervist. Men overvejelserne resulterede i, at de bad Feld om at tage de ældste drenge med til Hirtsholmene og dér fortsætte med at undervise dem, til de kunne optages i en af latinskolens sidste klasser. Saadan blev det, og siden blev de optaget paa latinskolen i Viborg.

Ikke længe efter, at de ældste drenge havde forladt hjemmet i Udby, tog moderen fat paa at lære sin yngste søn bogstaverne. Han viste sig snart at være en særdeles velbegavet dreng, der, saa snart han kunne læse, gav sig i kast med bøger, som børn i hans alder ellers ikke giver sig af med. Det var især danmarkshistoriske og kirkehistoriske fortællinger, der optog ham. Og det var forældrene meget glade for; thi de ville gerne hos ham vække kærlighed til modige og fromme mænd og give ham sans for historie og poesi.

Moderen fulgte ham i hans læsning, og hun mærkede, at han forstod mere af det læste, end man skulle tro efter hans alder at dømme, og saa kunne han tilmed huske alt, hvad han læste.

Denne opvakthed var en stor glæde for forældrene. Og navnlig hos moderen, der som nævnt maatte tage sig mest af børnenes opdragelse og undervisning, vakte denne lærenemhed store forhaabninger. Hun nærede nemlig et brændende ønske om, at **Frederik** (som han kaldtes) kunne blive holdt til bogen som de andre sønner og engang blive præst. Og hun tænkte meget paa, hvordan hun skulle faa ham undervist paa lignende maade som de andre.

Der var nu kommen en skoleholder til Udby, som hed **Faurskov**. Han havde været sproglærer i København, men han var i fru Grundtvigs øjne en meget daarlig pædagog, som hun nødig i længden ville betro til at undervise sin dreng. Hun skønnede fortvivlet, hvordan Frederik spildte sin kostbare tid under sin skolegang. Hvad han fik lært, lærte han ved hjemmeundervisningen og ved, hvad han selv læste. Men det førte jo ikke til det ønskede maal. Da Frederik gik stærkt mod sit niende aar, var der endnu ingen lysning at skimte. Og dog var det snart nødvendigt, at der blev taget fat paa en anden maade, om maalet nogen sinde skulle naas.

Laurits Feld bevarede stadig sin stilling som Grundvig-familiens gode ven, og stundom — mindst én gang om aaret — besøgte han Udby pgd. Ind imellem lod Cathrine Grundtvig ofte tankerne gaa til Hirtsholmene og tænkte med tak paa, hvad Feld havde været for hendes store drenge. Hun ønskede lønligt, at han kunne faa præstekald paa Sjælland, ikke alt for langt fra Udby, for saa ville der være udvej for hendes mindste drengs forberedelse til latinskolen uden overvældende udgifter.

I aaret 1790 kom der en dag det budskab til Udby, at Laurits Feld var kaldet til præst for de to hedesogne Tyregod og Vester. Det blev en ny tung skuffelse for den bekymrede præstekone i Udby. Thi Hirtsholmene eller den jyske højderyg, det kunne i denne sag næsten komme ud paa ét. Frederik maatte nok foreløbig tage til takke med at fortsætte hos Faurskov.

Under et besøg i Udby pgd 1791 gav **Laurits Feld** sig som sædvanlig meget af med Frederik. Og deres samtaler drejede sig især om drengens læsning. Feld maatte højlig forundre sig over det maal af kundskaber, den 7—8-rige purk havde erhvervet sig. Frederik viste sin gode ven en verdenshistorie, som han nylig havde faaet og nu var i færd med at arbejde sig igennem. Feld saa bogen igennem og sagde saa: »Hvis du i dine fritimer kan lære den bog udenad, til jeg kommer igen næste aar, saa skal du af mig faa et sølvur«.

Da **Laurits Feld** 1792 igen gæstede Udby pgd, stillede **Frederik** med Calls verdenshistorie og erklærede, at han kunne den udenad. Efter nogen overhøring kunne Laurits Feld konstatere, at alt var lært til punkt og prikke, og han holdt sit løfte. Frederik blev ejer af et dejligt sølvur.

Da Frederiks mor saa, hvor godt de to forstod hinanden og mærkede, hvordan hendes dreng hang ved Feld, faldt alle hendes betænkeligheder med hensyn til den lange afstand mellem Udby og Tyregod. Hun talte nu — som saa ofte før — med pastor **Grundtvig** om drengens undervisning. Og de blev enige om at bede **Laurits Feld** om at tage Frederik med til Tyregod og der give ham den nødvendige undervisning til optagelse i latinskolens næstældste klasse.

Laurits Feld indvilgede med glæde heri. Han var rørt over drengens hengivenhed og var yderst interesseret i, hvor vidt han kunne føre sin lille elev, der syntes at være i besiddelse af en hjerne af særlig fin kvalitet.

Efter den trufne aftale rejste **Frederik** da i høsten 1792 til Tyregod for at være hos sin fuldtro ven, der nu herefter skulle være baade plejefar og lærer for ham.

Frederik kom — efter nogle dages bitter hjemvé — til at føle sig vel tilpas i sit nye hjem i den jyske præstegaard.

Naar Grundtvig siden saa tilbage til den tid, da han som skoledreng flyttede fra sit barndomshjem til Tyregod pgd, stod det ham klart, at denne omplantning var et betydningsfuldt vendepunkt i hans barndomsliv. Han kalder aarene hjemme i sit »sjællandske paradis« for sin barndoms »guldalder« og de seks aar i Tyregod for en paafølgende »sølvalder«. Det kan ikke nægtes, at dette skifte paa flere maader blev skelsættende i hans udvikling. De to perioder fik hver paa sin vis stor betydning for hans senere levnedsløb. Den paavirkning han fik, baade i sit sjællandske og sit jyske hjem, blev meget stærkt medvirkende til, at hans medfødte geni og hans alsidige rige evner kom til udfoldelse samtidig.

Fra hjemmet i Udby medbragte han et ualmindeligt rigt tanke- og sjælsindhold, som umiddelbart havde aflejret sig i hans barnesjæl under samværet med forældrene, der særlig havde søgt at vække hans kærlighed til og beundring for de store historiske skikkelser, navnlig kirkens fromme og modige mænd. Moderens levende og levendegørende undervisning havde sat uudslettelige spor.

Laurits Feld var i alt væsentligt i nøje overens-

stemmelse med hjemmet i Udby. Han var nærmest ortodoks og af gammeldags tænkemaade, men forstaaende over for anderledes tænkende. From og klog og tillidsvækkende var han i hele sin fremtræden og væremaade.

Det er i det hele taget noget af det skønneste og mest vidunderlige i Grundtvigs barndomshistorie, at vi her møder mennesker, der viser hinanden ubetinget tillid.

Det var intet under, at der kom saa rige resultater ud af det, der her blev planlagt og ordnet paa grundlag af et saa smukt gensidigt tillidsforhold.

Den urokkelige tillid, Frederik nærede til sin fremtidige plejefar og lærer, var den bedste forudsætning for, at han kunne faa noget virkelig værdifuldt ud af sit ophold i Tyregod præstegaard.

Men han bragte ogsaa andre gode forudsætninger med sig. Her kan nævnes hans gode opdragelse i hjemmet, hans sjældne evner til at tilegne sig kundskaber, hans trang til og glæde ved at færdes blandt mennesker og dyr og hans sans for historie og poesi og for alt, hvad levende han mødte ude i den fri natur.

Bragte Frederik gode forudsætninger med til sit nye hjem, der ogsaa skulle være hans skole, saa kan det ogsaa med fuld ret siges, at han her mødte de allerbedste betingelser for en sund, saavel legemlig som sjælelig udvikling.

Skønt pastor **Laurits Feld** levede ugift, saa der af den grund maatte savnes noget væsentligt, saa var her dog et godt voksested for en dreng som Frederik. Her var et velordnet hjem. Alle i præstegaarden viste hinanden venlighed, og hjemmet var præget af ro, hygge og hjemlighed. Her var livlig afveksling i det daglige liv. Der var dengang knyttet et betydeligt landbrug til gaarden, og præsten holdt baade karle og piger. Daglig kom der folk til præsten, og dem blev **Frederik** hurtig kendt med. Ogsaa konfirmanderne, der kom rundt om fra sognets gaarde og huse, blev han gode venner med. Til sin daglige omgang havde han desuden tre læsekammerater, der ligesom han skulle forberedes hos pastor **Feld** til optagelse i Latinskolens sidste klasser. De faldt dog af forskellige grunde efterhaanden fra, saa Frederik til sidst blev ene tilbage paa skolebænken.

Alle disse mennesker — store som smaa — fik hver paa sin maade en ikke ringe betydning for den lille sjællænder, som de interesserede sig meget for. Og de bidrog i høj grad til at gøre hverdagslivet afvekslende for ham, saa alvor og gammen skiftede med hinanden paa den mest naturlige maade. —

Men det, Frederik først og fremmest var kommen til Tyregod for, var jo at lære latin og græsk og andet mere, der krævedes til den optagelsesprøve, som han ad aare skulle bestaa.

I denne henseende kunne han næppe finde bedre betingelser noget andet sted. Pastor **Feld** havde jo forlængst vist sig at være en habil lærer og en dygtig pædagog. Selv kunne han sine ting til fuldkommenhed, og han forstod at tage sine elever, hvor de stod og give dem undervisning efter behov. Frederik kunne han byde en del mere, end de fleste andre drenge kunne tage, og han søgte at gøre det mest mulige ud af hans store sproglige begavelse og hans ypperlige evne til at holde det fast, som han lærte. Frederik fandt stundom undervisningen lidt tør og ikke saa levende og løftende, som tilfældet var hjemme hos moderen. Deri kunne han nok have nogen ret; men det maa dog ogsaa forstaas, at der var den forskel paa undervisningen de to steder, at hjemme drejede den sig væsentligt om historisk-poetiske emner, medens den nu i Tyregod for størstedelen drejede sig om gloser og grammatik og sproglige øvelser. Der var ting — som f.eks. katekismus — han syntes maatte betragtes som overflødige, der blev ogsaa krævet meget af ham; han maatte bl.a. lære Luthers katekismus udenad paa latin; men han søgte at gøre sin pligt, hvor lysten ikke slog til. Han havde da ogsaa den tiltro til sin lærer, at han vidste nøje, hvad der siden ville blive krævet af ham, og heri tog hen heller ikke fejl.

Undervisningen gik ikke med stormskridt, men solidt og støt frem dag efter dag. Frederik behøvede ikke mange gentagelser af stoffet, og lektierne kom han ogsaa forholdsvis let igennem. Ikke destomindre kunne han godt til tider finde det lidt trivielt med alle de gloser og det stadigt tilbagevendende lektiearbejde. Men han var ikke af den slags drenge, der satte sig hen med haand under kind og kedede sig. Det er jo ogsaa kun ubegavede og dumme mennesker, der overgiver sig til kedsommelighed. Hans hu stod altid til at være i aktivitet. Læsning var hans kæreste beskæftigelse, og her kom pastor **Feld** ham villigt i møde, idet han gav ham lov til af sin store bogsamling frit at udvælge sig de bøger, han havde mest lyst til at læse. Pastor Feld var selv en stor bogelsker, og han fulgte ivrigt og interesseret med i alt, hvad der skete — da særlig paa det kirkelige og kulturelle omraade. Derfor var han medlem af et læseselskab, der udlaante bøger, blade og tidsskrifter, der bl.a. bragte afhandlinger om aktuelle emner. Det føltes som et friskt pust ude fra den store verden, naar bogpakken fra Vejle kom til Tyregod præstegaard. Frederik fik ogsaa lov til af den at vælge, hvad han fandt mest interessant. Og det var utroligt, hvad denne gut fik læst her mellem sit niende og fjortende aar. Særlig dyrkede han historiske skildringer. Hjemme i Udby havde han læst Calls »Den almindelige historie«, Suhms historiske skildringer og Lysanders »De danske kongers slægtsbog«. En bog om Luther betog han i den grad, at han stadig tog den frem. Luthers mandige ord i Worms kunne han aldrig glemme. I Tyregod fortsatte han med Suhms fortællinger, Huitfeldts krønike og Saxo. Desuden læste han Holbergs kirkehistorie og mange skønlitterære værker. Af digtere og forfattere, som han havde mest udbytte og fornøjelse af, nævner han selv Holberg (Komedierne og Niels Klim), P. A. Heiberg, Rahbek og Malthe C. Bruun.

Da han var 13—14 aar læste han alt, hvad læsepakken fra Vejle bragte. Selv de afhandlinger, der behandlede den nyeste teologi, gik han ikke af vejen for. Men der var adskilligt her, han ikke magtede, og hans læsning førte ham stundom ind i tankevanskeligheder, som det havde været bedst at undgaa. Der er da ogsaa dem, der har bebrejdet pastor **Feld**, at han lod dette barn sluge al mulig litteratur, saa han derved blev for tidlig voksen og alt for gammelklog. Men Grundtvig var altid siden taknemlig mod sin plejefar, fordi han gav ham udstrakt frihed til at læse, hvad han ville, og fordi han frit kunne tale med ham om alt muligt uden nogen sinde at blive afvist.

I foraaret 1796 fandtes i bogpakken det første nummer af **Otto Horrebows** radikale og berygtede tidsskrift »Jesus og fornuften«, og ikke længe efter fulgte biskop **Balles** modskrift »Bibelen forsvarer sig selv«. **Frederik** læste begge disse indlæg i striden mellem de bibeltroende og tidens vantro, og han drømte i sit stille sind om, at naar han blev stor, ville han stille sig ved biskop Balles side som hans vaabenfælle. Naar den tid var inde, skulle han nok »læse de vantro spyttegøge og spottefugle teksten«, tænkte han.

Hvad der end kan siges imod pastor **Felds** frisindede adfærd med hensyn til at lade sin myndling selv vælge sin læsning, saa er der dog ingen tvivl om, at Frederik i disse seks aar i Tyregod ved sin alsidige læsning og de mange samtaler med sin plejefar og lærer paa mange maader fik sin horisont i høj grad udvidet. Han fik ikke blot øget kundskab om livets mange foreteelser, men hans tanke blev skærpet og holdt i bevægelse, og hans fantasi fik stadig ny næring til sund udfoldelse.

Men selv om Frederik var en saa ivrig læsehest, saa havde han dog mange andre interesser, som optog ham stærkt og gav hans fritid et betydningsfuldt indhold.

Hans historisk-poetiske sans, som var en mødrene arv, og som havde faaet rig næring ved moderens fortællinger og af de historiske skildringer, han havde læst, fandt ogsaa i Tyregod gode betingelser for videre udvikling. Han opdagede snart, at Tyregod var et sted af historisk interesse. Selve navnet ledte tanken helt tilbage til oldtiden og mindede om, at man her i hin fjerne tid tilbad værneguden Tyr i dennes helligdom paa den lave bakke midt i byen, hvor siden — i middelalderen — den smukke granitkirke blev rejst. Hele sognet bar stærkt præg af sine talrige oldtidshøje. De gamle gravhøje laa dengang som strøet ud over egnen. Og næsten hvert sted havde sine sagn og gamle historier at fortælle; bl.a. gik her flere beretninger om dronning Thyra Dannebods færden i sognet og egnen. Paa sognets gamle herregaard, Hastrup, havde der boet flere af Nordens fornemste adelsslægter. Saaledes havde den berømte slægt Skram sit gravkapel i Tyregod kirkes kor. Og her fandtes — og findes endnu — et ret anseligt mindesmærke — med relief og inskription — for Jacob Skram, der ogsaa havde været ejer af Hastrup.

Tyregodegnen havde ogsaa paa den her omhand-

lede tid, om end paa en anden maade end nu, mange skønne og romantiske steder, der var tiltrækkende for den, der havde sans for naturens liv og vekslende skønhed.

Frederik elskede at færdes i Guds fri natur og gøre sine iagttagelser af livet der. Ofte var han med folkene i marken, og det interesserede ham at tage del i arbejdet og i alt, hvad der foregik i og omkring præstegaarden.

Ikke langt fra gaarden havde pastor **Feld** sine bistader staaende paa en bakkeskraaning. Det var en stor fornøjelse for Frederik, hver gang han fik lov til at være med til at se dem til gode. Og ofte morede det ham at sidde her time efter time og iagttage deres liv og travle færd. Han fulgte med spænding den energiudfoldelse, de lagde for dagen under trækket, naar de samlede til kube, og naar de holdt paa med at sværme. Han undrede sig over disse smaa skabningers kloge adfærd og utrolige flid. Som voksen mindes han ofte disse sine venner paa bakken ved Tyregod præstegaard, og et sted skriver han bl a: »... Bierne, disse rare »fluer«, som jeg fra min barndom har elsket lige saa meget, som jeg har hadet de andre. Ja, mine herrer, De har sagtens ikke alle været saa fortrolige med bierne fra Deres barndom som jeg, til hvis største morskab paa den brune hede det hørte at se dem trække og sværme«.

I sin digtning kommer Grundtvig ofte tilbage til bierne og bruger her billeder, der er hentet fra biernes liv som f.eks. i digtene »sværmeriet« og »honningduggen«.

Foruden at sysle med bierne tog Frederik ogsaa interesseret del i havens arbejde. Han elskede at sysle med blomster, buske og træer. Og de gamle fortæller, at han her bl.a. plantede et lille asketræ, der efterhaanden voksede op og blev et højt og stateligt træ. Befolkningen kaldet det »Grundtvigs Ask«. Dette navn var ret betegnende, thi asken kom til at staa som et minde om den unge planter, der selv blev omplantet til dette sted som barn og siden — aandelig talt — voksede sig stor og blev et yppigt og mægtigt træ i Danmarks folkehave.

I erkendelse af dette mindes betydning for stedet og befolkningen er der gennem aarene vist stor omhyggelighed for det historiske træ.

Men Grundtvigs Ask er ikke mere. En vinterstorm 1949 har gjort det af med den. Længe havde den paa forskellig maade lidt af alderdomssvaghed. Og nu maatte den altsaa falde. Pastor **E. Juul-Nyholm** haabede, at der ville skyde et rodskud op, som saa under god pleje kunne vokse frem til et stort træ og komme til at staa som en værdig ætling af Grundtvigs gamle asketræ. Men haabet herom er bristet, idet der ikke var vist sig noget rodskud.

Et andet minde fra Grundtvigs drengeaar i Tyregod har man i den gamle oldtidshøj, der ligger paa marken, der til for faa aar siden hørte til præstegaarden. Den ligger ikke langt fra gaarden og har ikke været uden betydning for de skiftende præstefamiliers friluftsliv. Midt oppe paa højen hele vejen rundt stod nogle gamle ege, hvis kroner dannede et skyggende løvtag over højens top, der øverst dannede et rundt gulv, hvor man kunne anbringe bænk og bord og nyde den storslaaede udsigt over sognet — ja, langt ud over nabosognene med deres fjerne hvide kirker.

Frederik yndede ogsaa at søge til højen her i sine fritimer, og han har aabenbart tilbragt mange gode timer her med sine bøger. Og traditionen vil vide, at han siden engang sad her og skrev salmen »Kirkeklokke, ej til hovedstæder —«.

Kan dette end ikke bevises, saa er det dog sikkert, at han herfra mangen en stille sommer — eller høstaften har lyttet til Tyregod kirkeklokkes milde, mindelige malmtoner. De tanker og stemninger, som derved har aflejret sig i hans barnesind, hører sikkert med til det aandelige udbytte, som han tog med fra Tyregod og siden udmøntede i sin manddoms skønne digtning.

Den nævnte oldtidshøj har man, saa længe nogen kan huske, kaldt »Grundtvigs Høj«, og saadan benævnes den stadig endnu den dag i dag.

Det var ikke blot hjemme i præstegaarden og dens nærmeste nabolag, Frederik havde sin gang og fandt sin tidsfordriv. Pastor **Feld** tog ham ofte med paa besøg ude i sine sogne, og disse besøg fandt han meget interessante og fornøjelige. Han blev efterhaanden godt kendt med sognets befolkning, der paa den tid næsten kun bestod af bønder. De tog altid vel imod ham, og han blev som hjemme hos mange af dem. Han opdagede snart, at der ved mange af disse bønder, som han her lærte at kende, var noget vaagent og kærnefuldt. De havde sans for mange ting, som bønder dengang ellers sjældent agtede paa. Flere af dem havde interesse for læsning. Og det fornøjede Frederik at se deres bøger og tale med dem om læsningen. De ejede bøger, som han nok kendte, men ikke tænkte sig fandtes hos bønder. Han har som gammel fortalt, at da han ikke kunne faa Holbergs »Niels Klim« i præstegaarden, laante han den hos en gaardmand i Sejrup (den østligste by i Tyregod sogn).

Ved bøndernes sammenkomster og gilder bestod underholdningen dengang for en del deri, at der blev sunget sange — baade solo- og fællessang — fortalt gamle sagn og andre historier, altsammen paa skift med alvor og gammen. Man førte her sit eget sprog, og man benyttede sig ofte af gamle ordsprog og andre fyndord. Der var dem blandt disse midtjydske bønder, der ejede en fortælleevne, som mange professionelle forfattere maatte misunde dem. De kunne fortælle levende og med lune og vid, saa tilhørerne var ganske indfangede. Tingene blev ofte berettet i ord og udtryk, som havde dobbeltbund og aldrig forfejlede deres hensigt.

Man skal ikke tro, at denne underholdning var ene pjank og pjat. Nej, det var virkelig en god folkelig kultur, der her gav sig udslag og udfoldede sig ved disse bondeselskaber.

Frederik fandt det herligt at være sammen med disse folk. Han lyttede — og forstod.

I sin omgang med de Tyregod bønder blev han stærkt præget af deres væsen og væremaade, og deres sprog tilegnede han sig umiddelbart i den grad, at han talte jysk, efter at han var kommen til København for at studere.

Det var ikke blot hjemme i sognet, Frederik fik lov at følge med sin plejefar ud, hvor der var noget at opleve, men turen gik ikke sjældent udensogns og til fjernere egne af Jylland.

Pastor **Feld** holdt meget af at foretage lange køreture i Jylland, og paa disse rejser pr. hestevogn tog han Frederik med. Engang naaede de saa langt op i landet som til Nautrup i Salling. Disse rejser var yderst interessante og lærerige. Det var da ogsaa pastor **Felds** hensigt med dem foruden at give Frederik en behagelig afveksling i den megen læsen, at skaffe ham nye oplevelser og vise ham andre jyske egne. Formaalet med det altsammen var, at det skulle tjene til hans udvikling.

Den bedste af alle rejser var den lange ferierejse hjem til Udby sammen med pastor **Feld**. Den tur glædede han sig til længe forud. Og i feriedagene nød han hjemmet i fulde drag; det var jo kun denne ene gang om aaret, det lod sig gøre at komme hjem.

Pastor Feld var en god rejsefælle, der nok skulle sørge for, at rejsen fik et rigt udbytte. Tilbagerejsen til Tyregod gik for hver gang ad en ny rute, for at der kunne blive noget nyt at se og opleve. Og alt, hvad Frederik her saa, hørte og oplevede, sad uudsletteligt fast. Han var i besiddelse af en skarp iagttagelsesevne, og alt blev opbevaret i hans hjerne og hans sind saa sikkert som i noget arkiv. Derfor havde han ogsaa siden et rigt forraad at give af.

Det er et smukt træk af pastor **Feld**, at han paa saa mange maader sørgede for, at Frederik stadig fik sine forskellige interesser plejet og sit sind beriget med nye indtryk og nye tanker, saa han, selv om han allerede dengang maatte tilbringe sin meste tid mellem bøgerne, dog kunne tage del i andre ting og paa barnlig maade nyde livets goder og glæder og saaledes alsidigt udvikle sig som andre børn. Dette glemte han heller aldrig pastor Feld, men var ham altid taknemlig derfor.

Der var endnu en ting, som Grundtvig stadig mindedes med glæde og taknemlighed fra Tyregod, og som fik varig betydning for ham. Det var det fromme kristenliv, han mødte baade i præstegaarden og blandt bønderne ude i sognet. Det kristenliv, der levedes, var vel gammeldags i sine former og udtryksmaader; men det var levende og ægte, og i pagt med den kristentro og det gudfrygtige liv, som han paa barnlig vis havde indlevet sig i og var fortrolig med hjemme i sit fødehjem i sine første barneaar.

Grundtvig har stundom fremdraget minder om det aandelige liv, han som barn levede med i i sit jyske hjem. I sin prædiken nytaarsdag 1834 fortalte han bl.a.: »Iblandt de gamle salmer, som under min opvækst klang saa lifligt i mine ører, at de nødvendigvis maatte blive gamle med mig, var der ogsaa en nytaarssalme, vist nok ringe at se til og i mange maader en daarlig oversættelse af tysk, men som

dog, naar den, som det var skik, paa Jyllands heder, blev sunget til husandagt nytaarsaften, opmuntrede og forlystede mig mere end de bedste sange, jeg siden enten hørte eller saa. Det var ene sandheden og trohjertelighеden, der gjorde mig den gamle nytaarssalme saa kær, naar det lød i begyndelsen:

»Guds godhed vil vi prise,
vi kristne store og smaa,
med sang og aandelig vise
hannem altid takke saa
for sine velgerninger,
han dette aar forgangen
beviset haver mangen,
som vel befundet er.« --

Eller frem for alt, naar det lød til sidst:

I Jesu Kristi navn
vi bede dig saa saare:
giv os et fredelig aare
dig til ære og os til gavn!«

Grundtvig deltog som barn ofte i gudstjenesten i Tyregod kirke. Og om kirkegangen her har han siden fortalt, at den dengang var god, og at man her kunne høre Kingos salmer sunget med nogen kraft.

Hedebøndernes kirkefærd tiltalte ham meget. Han havde nok set større forhold andetsteds og kunne tænke sig, at der her tidligere havde rørt sit et rigere aandeligt liv, men her var meget, der for ham havde høj værdi. Det var ham en glæde, siger han et sted, at han, »saa lidet eller intet til det paatagne væsen og de sure miner«. Om søndagen kunne man »se kirkegængere paa alle veje og stier med højtidelig munterhed i mangt et aasyn«. I kirken var der »dyb andagt under levende lovsang«. Han taler smukt om sognefolkene og priser dem for deres »mange gode gerninger imod syge og de trængende«.

Disse iagttagelser viser lidt af det klarsyn og den modenhed, han — skønt endnu kun et barn — var i besiddelse af til at bedømme mennesker og forhold.

De gode indtryk bevarede han altid i sin erindring og blev beriget derved.

Et par oplevelser i Tyregod kirke øgede hans skat af gode minder og knyttede ham paa særlig maade til stedet. Her blev han nemlig — efter at være blevet forberedt af pastor **Feld** — konfirmeret, kort før han forlod Tyregod, og her gik han til Herrens bord for første gang.

Tyregod gik aldrig siden Grundtvig af minde. Han var glad for den tid, han opholdt sig her, og han skriver siden hen, at han »fortryder intet af den tid, han opholdt sig i Tyregod, uden den, der bortødsledes paa at tygge katekis«. Han fortæller ogsaa, at han siden paa latinskolen i Aarhus ikke behøvede at slide saa haardt med lektierne for at holde stand, for han var blevet grundig undervist hos pastor **Feld** og — hvad han havde med fra Tyregod »kunne han (Frederik) LIDE PAA«.

Hans glæde ved at mindes Tyregodegnen giver sig paa en egen maade til kende i de erindringsbilleder, han har gengivet i det smukke digt »Jyllands pris« i »Et blad af Jyllands krønike« fra 1815. Her skildrer han den egn i Jylland, han lærte bedst at kende, og hvis natur og folkeliv han kom til at holde mest af. Dette digt er nok værd at lægge øre til:

Der er et land saa kosteligt
Alt under NørreLide,
Kun eet jeg ved er landet sligt
Paa verdens vesterside;
Det sært i nord er tunget ud,
Og til en tunge fin af Gud
Det er vist og beskaaret.

(Højskolesangbogen nr. 534)

Her er skildret det land, hvor der er trygt og hyggeligt og skønt at leve trods det noget barske præg, og hvor der findes rigdom nok trods hede med lyng og sandflugt og andre fattigdomstegn.

Det er det skønneste digt, der er skrevet om Jylland i det 19de aarhundrede.

Man mærker ret, hvor digteren har sine tanker. Træk for træk skildrer han her den egn, hvor han levede seks lykkelige drengeaar. Nøje har han bevaret i sin erindring hver enkelthed i landskabet og gengiver billede efter billede af det, som han saa det den tid, han daglig færdedes paa stedet.

Hans hjerteforhold til egnen er ikke svækket i de sytten aar, der er gaaet siden. Det mærkes af den sympatiske og inderlige tone, der bærer digtet og gør det til en sang, der stilfærdigt og jævnt priser hedeegnen og skildrer dens natur og befolkningens levevilkaar. Beboerne i Tyregodegnen tager sangen som et minde om denne digter, der saa hjerteligt deler deres hjemstavnsfølelse. Desuden tager de den som et kærligt mindeord om egnen, som den var for halvandet hundrede aar siden. Denne sang er derfor ikke uden grund blevet egnens mest yndede hjemstavnssang.

Der er adskilligt af det, som Grundtvig har skildret gennem disse skønne vers, der stadig er, som det var paa hin tid; men mangt og meget har forandret sig i meget væsentlig grad, og der er ting, som er overgaaet til stedets historiske minder.

Den vaagne og driftige befolkning har i tidens løb, og navnlig i det sidste trekvart aarhundrede ganske omskabt egnen fra at være en hedeegn til at blive et frugtbart landskab. Lyngen er borte, og i stedet for ser man frodige kornmarker, udstrakte plantager og dejlige løvlunde, hvorfra et mangestemmigt fuglekor lyder dagen lang gennem vaar og sommer.

I Grundtvigs barndomstid var Tyregod præstegaardshave efter al sandsynlighed den eneste have i sognet. Nu er der blomster- og køkkenhaver ved hver gaard og hvert lille hus.

Som der saaledes er sket stor forandring med egnen gennem aarene, saadan er der ogsaa sket betydelige forandringer med den gamle præstegaard, der i flere henseender er et historisk sted.

I 1847 blev der opført et nyt grundmuret stuehus, medens det gamle bindingsværks blev indrettet til konfirmandstue, forpagterbolig m m. 1915 blev stuehuset fra Grundtvigs barndomstid nedrevet, men bindingsværket blev dog for en del indsat i det nye hus, der blev opført paa stedet. Det skete med velberaad hu for at bevare det som minde fra den tid.

I foraaret 1925 blev præstegaardens jorder udstykket til husmandsbrug og avlsbygningerne nedbrudt, saa den gamle gaard har faaet et helt andet udseende end før, da den havde baade stald og lade, paa hvis tag storken gennem mange aar havde sin rede.

Ogsaa præstegaardshaven har gennemgaaet væsentlige forandringer, idet den er udvidet og delvis omlagt flere gange. Og det kan i denne forbindelse nævnes, at der nu i haven og rundt om gaarden findes adskillige kæmpestore træer af ahorn, elm, lind og bøg. Lignende gør sig ogsaa gældende ved de fleste gaarde rundt om i sognet.

Meget er, som det ses, enten forandret eller helt forsvundet. Men mindet om Grundtvigs barndomstid i Tyregod præstegaard er bevaret med stor troskab gennem de mange aar.

De skiftende præster i Tyregod har i forening med sognets befolkning stadig søgt at bevare og forny mindet om Grundtvigs ophold her.

Saaledes tog 1901 den daværende sognepræst, pastor J. Kj. Carlsen, der paa flere maader har vist stor interesse for sognets historiske minder, initiativet til at anbringe en tavle i Tyregod kirke til minde om Grundtvigs konfirmation her.

Befolkningens trang til at mindes Grundtvig og knytte hans navn til stedet gav sig ogsaa udslag ved navngivningen af gaderne i Tyregod for faa aar siden, idet man da gav den trekantede plads foran kirkegaardslaagen navnet »Grundtvigs Plads«.

Det kan maaske for fremmede, der kommer til byen, synes noget umotiveret at anbringe Grundtvigs navn her. Men den, der har de lokalhistoriske forudsætninger til at forstaa grunden, vil skønne anderledes.

Denne plads foran kirken er byens trafikale knudepunkt, idet sognets stærkest befærdede veje mødes her. Disse veje kaldte man i gamle dage kirkevejene, fordi de alle førte til kirken, og her var færdslen dengang stærkest om søndagen, naar folk rundt om fra sognet søgte til Guds hus.

Man kunne med god ret nævne disse veje med deres gamle navn, for de er stadig de veje, der fører til kirken. Pladsen, hvor de mødes, kunne meget vel betragtes som hørende til kirken. Kirkevejene og pladsen staar i historisk forbindelse med hinanden. De har deres egen historie, og de kunne berette meget af lyst og mørkt i sognefolket liv og færden i svundne tider. Her foran kirkegaardsporten stoppede man op, hvad enten det gjaldt ligfærd eller brudefærd. Her mødtes man fra de forskellige sider af sognet, naar klokken ringede til gudstjeneste eller kimede til højtid.

Grundtvig har jo selv glimtvis givet smukke billeder af forholdene og kirkegængerne fra den tid, da han som stor dreng fulgtes med bønderne paa kirkevej og gik sammen med dem over pladsen, der nu bærer hans navn. Og man mærker altid paa hans skildringer, at han holdt af disse folk. Men sympatien var gensidig. De beundrede ham og kunne godt lide denne fremmelige dreng, der syntes at forstaa dem i alting. De ligesom anede, at der engang maatte blive noget stort og godt af ham. Og de fulgte ham i hans senere udvikling og i hans manddomsgerning, saa vidt de kunne.

Det blev et almindeligt ønske at fastholde mindet om ham, saadan som man paa ethvert sted mindes en af egnens egne, der paa en eller anden maade øver stordaad og gør sin hjemstavn ære. Heri ligger grunden til, at Grundtvigs navn paa naturlig maade langt tilbage i tiden er blevet knyttet til forskellige steder i sognet. Og det var da ogsaa den samme tanke, der gjorde sig gældende, da man gav pladsen foran Tyregod kirke navnet »Grundtvigs Plads«.

Pastor *Søren A. Winther* (1803–14) flyttede til Dannemarre-T. Om ham hedder det, at han havde en klar forstand (man mente, at han kunne mere end sit Fadervor), var sprudlende vittig, og en god økonom, men »han var næppe kommet paa sin rette hylde« (se her IV, 130). *Mathias Rahbek* (1815–36) »flyttede til Linaa-D, se der. Han var en »brav mand, dygtig landmand«, halvbroder til digteren *Knud Lyhne* R. Han udgav som ung en række oversættelser, (Den romantiske historie om røverkaptajnen Rinaldini, med fortale af Knud L R, om røverkaptajnen Fernandini begge i »Morskabslæsning, udkom i flere oplag, om tvende vildes kærlighed i ørkenen (Atala), overs Schillers »Røverne« osv alt før 1802. Han var hjpr i Ø Nykirke-Give 1812–15.

Carl Chr. Nic. Balle (1836–45) af Urlev-S, flyttede til Vesterbølle-Ø, se Nebsager-B, 1834–36, udg 37: Udv af Psalmemelodier efter Zincks koralbog, tildels udsat trestemmigt til brug i kirker og skoler, skrev art i »Dsk kirketid, komponerede en række melodier, bl a til salmerne »Et lidet barn«, »Det kimer nu« og »Lær mig o skov«. (Dsk koralbog, s 312).

Tiden efter 1845

7 af Tyregods 14 sognepræster siden 1836 har været præstesønner: *Balle, J. L. Møller, H. L. W. H. Biering, Th. Biering, A. P. Dahl, E. Juul-Nyholm, P. Neergaard Jessen.*

Pastor *Janus Køster* (1845–58) (udførligt omtalt her VII A 276 f og i Højskolebl 1909, sp 1223–30) var af den gamle skole, noget bøs og kortfattet, men med forstaaelse for det nye, ogsaa for grundtvigianismen. Hans søn, *Holger* K, f her 1848, sp Gangsted-S, blev en kendt gr præst.

Pastor *Jens Leth Møller* (1858–64) af Grinderslev-G, var søn af den kendte provst Jens M, og voksede op i en stor børneflok (hvoraf fire blev præster og en blev præstekone) var en betydelig præst. Hans død (kun 41 aar gl) i de bevægede dage lige før Dybbøl faldt, gjorde dybt indtryk. Hans brødre kunne fortælle om hans inderlige fromhed og kristelige nidkærhed. Han var optaget af Grundtvig, levende med i tidens foreteelser. Pastor *J. Kj. Carlsen* fortæller, at de gamle her endnu omkr 1900 græd, naar de talte om ham. »Der gik frasagn om ham, f eks var han meget ilde berørt af det meget drikkeri. Før kirketid gik han ind paa kroen og bad mindeligt gæsterne om at gaa over i kirken. Og det skete virkeligt, at en del fulgte hans ord. Hans prædikener og husbesøg gjorde dybt indtryk«.

Pastor *C. M. Smidt* (1864–77) og pastor *H. L. W. H. Biering* (1877–80) var »brave, kultiverede mænd, men kkg var ikke saa stor som i Møllers tid«.

Pastor *C. C. R. Dohn* (1880–86) og pastor *N. Kjersgaard* (1886–93) tilhørte »den stilfærdige type af IM« skriver pastor *Carlsen.* Kjersgaard havde i Pjedsted pgd været huslærer for de to brødre Ammundsen (biskopper). I disse aar var der lidt IM-vækkelse.

Pastor *J. Kj. Carlsen* (1893–1902) er en af de betydeligste præster, der har været i Tyregod. Han havde været hjpr. hos digterpræsten, *Chr. Richardt,* var selv en kunstnernatur, digtede, skrev og tegnede smukt. Pastor *P. Severinsen* kaldte ham »en stilkunstner«, men det var som præst og som opbyggelig forfatter han fik sin betydning. Han var gr, vel hjemme i Grundtvigs salmer og skrifter. Han har hertil skrevet en længere beretning om Tyregod. Det hedder bl a: »Der laa et eget skær over disse sogne som tilhørte »den mawre vesteregn i Vejle amt«. Befolkningen var beskeden, arbejdsom og ædruelig, uden standsforskel (præstekonen var den eneste »frue!), gammeldags og solid. Mine to forgængere var IM. Jeg selv havde baade hørt IMs og gr forkyndelse som student (*P. Krag* og *Th. Skat Rørdam*), men min medfødte natur medførte, at jeg ikke kunne blive pietist, og min tilslutning til det gr kirkesyn (daabspagtens betydning) gav sig tidligt kraftigt udtryk i min forkyndelse, som jeg mener faldt sammen med de flestes trang og behov i Tyregod og Vester. IM havde i Tyregod kun en lille tilslutning. De blev ledet af husmand *Niels Rasmussen,* der var tilflyttet omkr 1880 fra Skanderborg-egnen, en streng, meget alvorlig mand (pastor *Olesen,* Horsens mente, at han aandeligt var fra Harboøre!). I begge sogne var der yngre mænd, der ypperligt repræsenterede det grundtvigske syn, mænd man saa op til, dygtige, karakterfulde, flittige kirkegængere. Man vidste nok, at Grundtvig havde boet i T pgd og her havde lært en del om bønders flid og gudsfrygt; mindet om ham var blegt. (lærer *Nørregaard* var en udmærket støtte). I min tid var der ingen jernbane og ingen stationsby i sognet, men langt til stationen. Man levede et gammeldags, jysk bondeliv. Folk kom gerne til møder i pgd for unge og ældre, og megen glæde havde jeg af præstekonventet (*Krarup-Hansen,* Ø Nykirke, *Siegumfeldt,* Sdr Omme, *Hagerup,* Ringive, *Plesner,* Brande, og *Karstoft,* Nr Snede). Det var et godt og lærerigt sted at være præst . . .«. – Derefter fulgte pastor *H. Bierings* halvbroder:

Pastor *Thorvald Biering* (1902–08) (af Svindinge), en helt anden type end J. Kj. Carlsen. Biering var *Olfert Ricards* nære ven, en af KFUMs mest feterede og skattede sekretærer, helt præget af KFUM, havde været hjpr ved Sct Hans kirke i Odense, midt i det stærke IMs liv der, og rejsesekretær for

KFUM. Han skriver: »Nu slog jeg mig ned paa heden og blev der i 6 aar. Det var afsides og gammeldags, men den ny tid var i fremmarch, heder blev opdyrket, og der blev plantet. De unge søgte uddannelse paa højskoler og faglige skoler. Endnu havde man den gode skik, at mindst én fra hvert hjem skulle i kirke om søndagen, og begge kirker var som regel fyldt. I Tyregod havde der i 80'erne været lidt vækkelse, og der var en IM kreds, i Vester var vækkelse 1905–06 og en del, navnligt unge blev omvendt. Det var en lykkelig tid. To forhold var værdifulde: Der var en god flok af arbejdende lægfolk, og der var et udmærket samarbejde ml kirke og skole. Ungdomsarbejdet blomstrede. Efter vækkelsen var menighedslivet friskt og levende, og børnegudstjenesten gjorde et udmærket arbejde, som satte spor. Der var 1895 bygget et lille mh, som ikke laa centralt. Det blev solgt, og i stedet byggede KFUM et hjem i Tyregod by 1914 med en god sal til alle møderne. Netop som ungdomsarbejdet voksede stærkest, blev *Ricard* syg, og jeg maatte overtage KFUMs landssekretariat og red af »De unges blad«. Jeg fik da den udmærkede c th *Sigurd Madsen* (se sp Dreslette) som uord medhj i Tyregod, og han gik storartet ind i arbejdet«. Pastor *Biering* bevarede forbindelsen med Tyregod til sin død, hans konfirmander førte hans traditioner videre.

Pastor *F. M. H. Grell* (1909–17) var absolut gr, og atter skete der et systemskifte i det kirkelige arbejde. *Grell* havde ogsaa været aktiv ungdomsarbejder, men i gr kredse. Han havde været leder af den gr »Kirkelig ungdomsforening« i Grundtvigs hus og rejsepræst for De danske ungdomsforeninger. Han tog ungdomsarbejdet op i Tyregod-V og der blev store afdelinger af DdU, han var fmd for foredragsforeningen, og skaffede gode talere hertil, han kom meget paa Liselund. Skellene ml Gr og IM blev temmelig skarpe. IM havde et stort og selvstændigt arbejde i gang. En del betydning fik det, at pastor Grells broder, *Vilhelm Grell* (* 89, † 55) blev lærer i Vesterlund 1914 og gn 40 aar øvede en gerning, som satte dybe spor. Han forstod at fortælle for børnene, saa deres øjne lyste. Han og hans hustru lagde grunden til *Vesterlunds ungdomsskole*. De sparede aldrig sig selv, naar det gjaldt sognet og den opvoksende slægts vel. I Vesterlund holdtes store gr møder med tilslutning fra hele egnen.

Pastor *A. P. Dahl* (1917–27) af V Aaby-Aa, var nærmest højkirkelig, en fin og nobel personlighed, meget samvittighedsfuld og redelig i al sin færd, baade som præst og menneske. Han var saa redelig, at det næsten gjorde ham særpræget, skrives der fra T. Huskes som en solid forkynder.

Pastor *Rud. Glarman* (1927–32) ville helst ikke sættes i nogen kirkelig baas. Han mindes af mange her med tak. Han udgav her digtsamlingen »Dagenes stemmer«, var herredsrepræs. Kirkesagens venner.

Pastor *E. Juul-Nyholm* (1933–65) (af Hesselager) var gr. Han skriver: Kkg 4–5 pct, 2 DdU, kirkeblad, større IM smf i T, mindre i V, 4 sdsk, KFUM og K.

Otto Henriksen skriver: Pastor *E. Juul-Nyholm* har med stor trofasthed røgtet sin gerning her i en menneskealder, bistaaet af en god præstekone. De har begge forstaaet, at forbindelsen, den gensidige forstaaelse, begynder med det rent menneskelige, derigennem banes vejen for fællesskabet om den kristne forkyndelse, og J-Ns forkyndelse har været ærlig, redelig, præget af Grundtvigs opfattelse af sakramenterne, gudsordets gave fra slægt til slægt«.

Pastor *P. Neergaard Jessen* (af Grønbæk) har virket her siden 1966. Ved udnævnelsen til Tyregod i 1966 udtalte P. Neergaard Jessen flg (efter Dannevirke): »Fra mit barndomshjem har jeg modtaget en rig arv, som jeg er meget taknemmelig for. Min fader var en af de kendte KFUM-folk, der stod *Olfert Ricard* meget nær. Men indflydelsen fra *Grundtvig* har betydet meget for mig og givet mig meget.«

Om kirkelivet i sognene siger den nuv sognepræst: Der er god, solid kirkegang baade af IM-folk, gr folk og folk uden for partierne. Retningsskellene er mindsket stærkt, og der er mange gode, trofaste medarbejdere i menighedsarbejdet.

Sognene har været i stærk udvikling, især efter at banen kom hertil og skabte de to stationsbyer. Tyregod bys folketal er næsten fordoblet siden 1925.

Gdjr *Otto Henriksen,* Brande (se der), der som faa var inde i egnens aandelige historie, har hertil skrevet om aandeligt (især grundtvigsk) liv i Tyregod-V: »Nær T pgd ligger en kæmpehøj med stynet egekrat. Det symboliserer rodfæstet i folkets liv. Stormene kunne slide i toppen, men kraften til fornyelsen sad i marven. Deri ligger haabet og troen paa fremtiden. De gamle troede paa dette, det gav dem livsindhold, og de forstod at lægge mærke til skabningens storhed. Meget i Tyregod og Vester har talt derom. Egnen var fra gl tid et bondeland, og bonden skulle ud i det fri, hvor stormene suste. De gamle bønder var ikke ens, men mange af dem var præget af en arbejdsro, der tillod dem at søge tilbunds i tingene, og mon ikke dette banede vej for dem til deres gamle kirke? ... Pastor *J. Kjær Carlsen* var den første Tyregod-præst jeg havde lejlighed til at lytte til. Jeg gjorde det gerne, han tiltalte mig umiddelbart, og hans poetiske sans kaldte paa forstaaelsen. Naar saa hertil kom, at billederne han brugte, kom som gode bekendte, er hemmeligheden ved hans samlende evne afsløret. Mange bladartikler fra hans haand styrkede vekselvirkningen. Han kunne tale folkeligt. Forudsætningen for, at en præstegerning i nogen maade lykkes, er jo, at folk vil høre. Det er begyndelsen til alt aandsliv. Og disse hedebønder vidste, at det at høre, hører med til det dagligt brød. Pastor *Grell* havde jeg megen personlig forbindelse med, og den særlige anledning var samarbejdet i DdU. Grell var som født til at sætte unge i gang. Det lyste ud af ham, at der skulle ske noget, og store dele af ungdommen følte sig tiltrukket af hans frimodighed og djærve kraft. Ikke længe efter, at jeg var blevet fmd for DdU i Brande,

kom der indbydelse til møde i Tyregod. Præsterne *Grell* og *Marius Nielsen,* Brande, stod bagved. Anledningen var, at de syntes, at de store Rørbæk-møder, som begyndte 1909, var ledet af »et ensidigt regimente«, nu skulle de »overgaa til demokratiet« med DdUs ledere som ansvarlige. Forslaget blev enstemmigt vedtaget. Disse møder paa den herlige plads i Rørbæk skov i slugten, med talerstolen i bunden, og skraaningen opad, mindes som fester for os, der var med fra begyndelsen, og tiden kommer vel, da de genoplives. De ligger p t i dvale. Ordførere var bl a *Jacob Appel,* Askov, og *Alfred Povlsen,* Ryslinge. Stedet havde klosterets ro, midt i idyllen med bakker, skov og sø. Tilslutningen var stor.

Der var adskillige særprægede personligheder (»Enere«) blandt de gamle her. *Thomas Sørensen,* († 63), Lerbjerggaard, fejredes af Otto Henriksen med en artikel i »Vejle amts folkeblad«, da han fyldte 90, og da Thomas S læste det, skrev han til Otto H, at hvad der var skrevet, passede, og hvis det ikke havde gjort det, »will a da ha waat møj kyw a'et«. Udtrykket var karakteristisk for hans redelighed. Da Thomas S i 17-aarsalderen mistede sin fader, tænkte han paa at rejse til USA. »For herhjemme kan det ingenting blive til«. Moderen græd. Hun følte sig bundet til stedet. Da kom statskonsulent *Fr. Hansen,* Askov, hertil for at fortælle om sandjordens opdyrkning. Thomas S lyttede, hørte det samme foredrag 3 gange, og han gav sig til at opdyrke sandjorden. Folk kom for at se og høre, og han strøede sine erfaringer ud til alle sider. Han blev bundet af det praktiske liv, og kunne beklage, at han ikke var kommet paa højskole som sine søskende. Vi gik ture sammen, skriver Otto H. Det var noget andet end vor tids bilture. Han ville tale alvorligt om det, han havde læst, og om det han var gaaet glip af, og satte mig ofte i forlegenhed med sine kloge spørgsmaal. Og sikken hukommelse han havde! Naar en prædiken eller et foredrag optog ham, kunne han gaa hjem og nedskrive det. Ville man takke ham, viste han tilbage til andre kilder, i hjem, i folk, i den kristne menighed. (Se iøvr ndf). Mindesten i Kongenshus mindepark. Her er ogsaa mindesten for Karl Hannerup T og Kr. Gandrup, V.

Adskillige blev dygtige hedeopdyrkere og landmænd, nogle fik det kgl dsk landhusholdningsselskabs sølvbæger for aars trælsomt slid. Den højeste anerkendelse fra landhusholdningsselskabet fik gdjr *Jens Laursen Jensen,* Store Risager, Vester sogn. J. L. Jensen var ikke blot en enestaaende dygtig landmand, men saa retsindig og aandeligt vaagen, menighedsraadsmedlem, forstod at begrænse sig, bredte sig ikke over flere opgaver end han kunne overkomme, var et følgeværdigt eksempel. Landboforeningen udpegede hans gaard som lærested for unge, men han afslog det. Han døde efter alvorlig sygdom og flere operationer. Var fmd for Venstre i T. († 47).

Jens Jensen, Rørbæk, var sogneraadsfmd i Vester, fmd for amtets sogneraadsforening, fmd i Landboforeningen, havde flere tillidshverv, drivende kraft i ungdomsskolen. Døde 1952 i en ung alder.

Gdjr *Kr. Nielsen,* Vester, var en god støtte i det gr ungdomsarbejde, fmd for Ungdomsskolen efter Jens Jensen, han døde ung. (1961).

Sogneraadsfmd *Marinus Tirsgaard,* Tyregod, var fmd i landboforeningen, kom ind i mange gøremaal, virkede flittigt, til hjertet sagde stop. († 1961).

Alle disse deltog ogsaa i det aandelige liv i hjem, skole og kirke.

I samme aandedræt maa nævnes sogneraadsformand *Jacob Grøndal,* Tyregod. Hans virke spændte vidt, og han mødte megen tillid. Han undgik heller ikke den skæbne at møde utaknemmelighed, men hans rolige ligevægt bar ham i alt. R af Dbg, † 1962.

Gdjr *Jens Laursen Jensen,* V, * 82, † 47, kirkeværge, fmd Venstrevælgerf, mghr.

Gdjr *Kr. Klemmensen,* Enkelund er fmd for mghr i T.

Indre Missions vækkelse i Tyregod kan føres tilbage til omkr 1880. Herom er fortalt af pastor J. Kj. Carlsen ovf og i *Carl Jørgensens* bog om *Niels Rasmussen,* Sejrup, udgivet af IMs samfund i Tyregod-V 1922. *Niels Rasmussen* († 1901) var saa afgjort IMs fører til sin død. En dybt alvorlig og nidkær mand: »Han pløjede de første IMs furer i dette pastorat«. Han stod *Thomas Kjeldsen,* Vonge, meget nær. De arbejdede paa samme linje, og deres virke strakte ogsaa til Give og Farre, hvor *J. Pallesen* var den bærende. Efter *Niels Rasmussens* bortgang 1901 var *Mads Knudsen,* Sejrup, IMs leder her til sin død 1936. Han arbejdede sm m pastor *Th. Biering* og mindes som meget trofast i arbejdet. (DnA, 1937, 103).

Især fik IM fremgang i pastor *Th. Bierings* tid. »Han var en levende, dynamisk forkynder og ungdomstaler« siger de gamle. Han satte dybe spor (i IM) her, ikke mindst blandt konfirmanderne. Flere af dem blev præget for livet af ham.

Kr. Midtgaard, Tyregodlund, var en meget trofast og dygtig leder af søndagsskolen, hele sit liv igennem. Hans hjem var i mange aar hjemsted for KFUK-møderne og de 14–16-aariges maanedlige møder.

I tredje slægtled har følgende været ledere: Gartner *Norlyk,* Tyregod, *Alfred Andreasen,* Tyregodlund, lærer *Carl Jørgensen,* Sejrup, *Jens Kr. Andreasen,* Fuglsang, *Laust Kristensen,* Tyregod. Nuværende formand er *Mads Knudsen,* Enkelund, T, sønnesøn af Mads Knudsen, sparekassedir *Jens Midtgaard,* Rosenlund, (lokalhistoriker) har været kasserer f IM i 25 aar. Det første missionshus blev indviet 1895 og laa i Enkelund. Da banen kom til T i 1914 blev huset solgt, og en større KFUM bygning blev bygget i T, hvor IM havde sit arbejde til 1946. Da købte IM forsamlingshuset af den gr bestyrelse, og arbejdet blev nu henlagt hertil. I 1954 brændte huset, men blev under stor offervilje fra IM venner bygget op igen, og drives nu videre som missionshotel, der bruges af sognets beboere till kirkelige og kulturelle møder.

IM har i de senere aar haft meget vellykkede mandslejre om vinteren, husmoderlejre om sommeren i Tyregod paa missionshotellet, med 80–150 deltagere og kendte IMs folk som talere.

I mange aar var IM i Vester sammen med Tyregod om bestyrelse og møder, men i 1930 blev der bygget et missionshus i Vester, og de fik et selvstændigt samfund. De første ledere var *Kr. Thisgaard Kristiansen* og hustru. De udførte et stort og uselvisk arbejde f IM. *Kristine Kristiansen* var i mange aar fmd f DMS kvindekr og for KFUK i Tyregod-Vester.

Andre ledere: *Niels Chr. Madsen,* Vesterlund, *Niels Utoft,* Lindet, *Kr. Hansen,* Kristenseballe, Vester, gdjr *Richard Petersen,* Gilhede. Der er et enestaaende og godt sammenhold bl IM venner i Vester.

En Vesteregnsbonde, der var med til at bygge op.

Axel Holm fortæller i Kr Dbl 26. juli 60:

En af de gamle hedeopdyrkere og plantere, én, der tillige har kunnet udvikle et aandeligt liv, optaget af det grundtvigske, en slider og en poetisk mand, der kan skrive et digt og kan blive henrevet af træer. Det er **Thomas Sørensen** i Tyregod. Han og hans kone, **Line,** er nu 90. Da han i 1888 overtog sin fødegaard, Lerbjerggaard, var der 45 td land, deraf 10 hede, tre køer og to stude. Han afstod gaarden i 1943 til sin yngste søn, og da var hedestykket opdyrket, ny jord taget ind, der var 14 køer og tre heste — mekaniseringen var jo dengang ikke rigtig begyndt — gaarden bygget helt om fra tre til fire længer. Der var plantet læbælte om alle marker og anlagt frugthave med 125 træer omkring gaarden. Han kunne give hver af sine fire børn 9000 kr, og havde endda 90.000 i sparekassen. Desuden havde han bygget et hus til sin og Lines alderdom, omgivet af én td land have og halvanden td land plantage, Damhuset i nærheden af gaarden. **Thomas Sørensen** havde ikke villet skille noget ud fra gaarden, og derfor havde han allerede i 1918 købt fire td land fra en gl købmandsgaard i Tyregod, noget elendig, gruset jord med en dam, som ingen troede, der kunne gro noget i af betydning, men han gav sig til at plante og udtørre dammen, og det danner nu den frodigste ramme om Damhuset. I plantagen findes rødgran, lærk, birk, endog bøg og den flotteste ædelgran, jeg har set.

Thomas Sørensen er stadig en lille, mager og hurtig mand med spillende øjne, og han fortæller om sin barndom:

— Vi var ni børn, og vi havde det smaat. Far og mor forstod at spare, men far havde ikke øje for, hvilke muligheder der var i landbruget, og han var heller ikke rask og stærk fra han var 61.

Da jeg var 10 aar, kom jeg i huset hos en moster i Brande, og i 1887, da jeg var 17 aar, rejste jeg saa til Dons ved Kolding for at tjene hos Augustinus Sørensen, hvis kone var en datter af min onkel i Brande, som jeg havde været hos. I Dons havde det grundtvigske rigtig faaet fat med foredragsforening, højskole, gymnastik, og skyttesagen var næsten det vigtigste. Husbond og karle mødtes paa lige fod paa skydebanen.

— Blev Tyregod ved at være bagefter?

— Der skete en vending, da lærer **Nørregaard** og pastor **Kjær Carlsen** kom hertil. Der kom sang og spil i skolen og orgel i kirken. Der kom fremmede talere, ikke just højskolemænd. Vi fik sat en mindeplade op i kirken for Grundtvigs konfirmation, og en grim plet midt i byen blev omdannet til et anlæg med **C. A. Thyregods** minde. Flere unge i Tyregod tog paa højskole. Alle mine søskende kom der, men jeg var hjemme, fik ingen løn, og vi havde ikke penge til højskoleophold for mig. Jeg holdt Højskolebladet og fulgte med, saa godt jeg kunne. I seks aar var pastor **Biering** her, og i den tid voksede Indre Mission, og missionshuset blev bygget. Det grundtvigske voksede ogsaa. Vi fik bygget forsamlingshus, højskole i Give og en friskole i Tyregod.

Jeg blev bestyrer for min mor paa Lerbjerggaard, da jeg var 18 aar, og senere overtog jeg gaarden. Jeg blev gift i 1899. Min mor boede hos os paa aftægt. Vi havde en tjenestedreng, og mor hjalp os, saa godt hun kunne. Vi syntes, at alt tegnede godt. Vi arbejdede haardt. Hen paa vinteren 1901 havde jeg meget at bestille, og jeg kunne blive saa træt. I marts havde vi tærsket paa maskine. Vi havde ikke faaet hestegang. Jeg havde laant en haandtærsker. Det var strengt at trække den, men det værste var, at naar man arbejdede med den, kom man til at sluge en masse støv. Jeg blev forkølet og fik en forfærdelig hoste — og saa trætheden. Mor sagde til mig: »Du tager for stærkt fat, Thomas, og det gaar ikke med den hoste, du skal til doktor.« Jeg slog det hen og brugte det gamle husraad for hoste: hyldete. Jeg maatte holde en karl. De legemlige kræfter var smaa, men saa tog jeg mig sammen og brugte forstanden.

— Jeg førte regnskab, saa jeg kunne se, hvad det betalte sig at drive. Jeg holdt blade og kom i med konsulenterne. Jeg har ikke udført mirakler, men jeg har udnyttet de muligheder, landbruget gav. Mine børn har faaet løn for deres arbejde hjemme og har været paa højskole. Jeg synes, det er lykkedes for os. Nu udnytter jeg haven. Folk kommer her og køber grøntsager. Der er jo mange nu i Tyregod, der ikke har have.

— Det var slemt at forlade gaarden. Men nu er det ovre. Jeg har jo faaet saa meget andet at se til — saa mange skønne træer og planter. I den første tid var det haardt. En dag var vi gæster i vort gamle hjem. Da vi havde spist, gik jeg ud for at se til dyrene. Det var kun to maaneder siden, jeg havde passet dem, men mange af dem var blevet ukendelige for mig. Saa gik jeg ud i Søndermarken. Her kendte jeg hver bakke og hver sænkning. Hegnene var blevet klippet, men de stod, som de havde staaet, siden jeg stak dem i jorden som smaa planter. Jeg har set dem gro vaar efter vaar. Jeg har glædet mig, naar de spæde, lysegrønne knopper foldede sig ud og granerne fik ny kaabe.

Forf *C. A. Thyregod* (* 1822, † 98) voksede op i et fattigt husmandshjem i T, faderen var kommet hjem fra krig 1814 med ødelagt helbred. T kom ud at tjene, da han var 8 aar, og paa heden læste han om Saxo, Snorre i Grundtvigs fordanskning, begyndte at skrive, fik sit første digt optaget i »Vejle a folkeblad« 1845, tog 1849 lærereksamen, var lærer i Ans 1852–81, da han tog afsked, og levede derefter som forf. Mange af hans bøger skildrer heden og egnen her (DBL XXIV, 114). Mindesten i et lille anlæg ved kirken.

Skolen

Skolen. Indtil 1880(?) laa skolen i Enkelund, hvorefter den flyttedes til Tyregod. Ny bygning 1912 (den nuværende forskole). Hovedskolen bygget 1940, udvidet 1964. Centralskole for de ældste aargange fra 1949. Realafdeling fra 1961.

Skolens ledere:

I en aarrække indtil 1895 den betydelige lærer: *G. C. Sørensen.* 1895–1899: *A. M. Nørregaard,* forflyttet til Røjle Taarup, Vejlby sogn. 1900–1902: *Rasmus Henrik Jørgensen,* * 1867, forflyttet til Endelave. 1902–1909: *A. Horslund Olsen,* * 1869, forfl til Snejbjerg v Herning. 1909–1948: *Johan Frederik Andersen,* * 1881, kirkesanger og organist, i mghr, sygekassekass, † 1948. 1948: *Hans Jørgen Hansen,* * 1917, kirkesanger, sen organist, ungdf, aftenhøjsk, skoleinspektør 1961.

Blandt lærerne nævnes:

Lærer *Carl Jørgensen,* Sejrup, († 63, 83 aar gl) har skrevet en del sognehistorie: Tyregod Sogns Bebyggelse og Tyregod-Vester Sogns Styrelse. Bogen om Niels Rasmussen, Sejrup, og flere digte i IMT. Bl a »En præst i Bondekofte«. Oprettede lokalhistorisk arkiv for Tyregod. Lærer *Jensen,* Dørken, gjorde et stort arbejde blandt unge i KFUM, hvis formand han var i mange aar. Lærer *Karl Vilhelm*

Værge, Svindbæk, glemmes sent af sine elever, han forstod at fortælle saa levende, at børnene mindes ham med taknemlighed, han har skrevet en del fortællinger for børn. Hans to sønner blev præster (Henne-L, Nr Næraa-B) en datter gift med pastor Heinsen, Nr Næraa). Lærer *Jæger,* Kokborg, udførte et stort og uselvisk arbejde for sognebiblioteket ligesom han i menighedsraadet var kasserer i præstelønningskassen.

Lærer *M. A. Jensen,* (* 81, lærer Dørken 06), mghr, plejehjtils. Lærer *M. Asmussen Jæger,* (* 84, lærer Kokborg 09, kirkesanger, † 63. I Vesterlund 1914-46: *Vilh Grell,* (se ovf), nu *Karl Nielsen.*

Tyregod friskole. 1902 blev lærer *Horslund-Olsen* kaldet til enelærerembedet ved Tyregod skole. Han var en dygtig og grundig lærer, hos hvem børnene lærte meget, baade i religionstimerne og i de elementære skolefag. Han drev selv skolens landbrug, elskede naturen og var en ivrig jæger, saa han havde en god jordforbindelse med det praktiske liv. Men han bekendte sig som hørende til Indre Mission, og ved aarhundredesskiftet stod IM og grundtvigianismen skarpt overfor hinanden. Det var særlig udenadslæring af salmer og skriftsteder, der gav anledning til friskolens oprettelse, en mindre kreds af grundtvigianere lejede saa en skolestue og ansatte en lærerinde.

Købmand *Hans Elias Hansen* (* 1865, † 1955) blev formand for skolen og fungerede som saadan hele perioden, mens *Horslund-Olsen* var der. Horslund-O rejste fra Tyregod i 1909, den dygtige grundtvigske lærer *Johan Frederik Andersen* blev derfor kaldet som enelærer, og faa aar efter blev friskolen nedlagt. (Medd af Jens Midtgaard)

Vesterlund Ungdomsskole

Otto Henriksen skriver bl a: I aaret 1914 kom der en ung lærer til Vesterlund skole. Han hed *Vilhelm Grell* og var broder til præsten, *Magnus Grell.* En af de gamle bønder, gdjr *Peder Sloustrup,* betroede mig, at »nu havde de faaet en dejn, der maaske kun blyw li-saa gue, som æ præst«. Synge kunne han i hvert fald, og mere end det, han kunne ogsaa fortælle historie, saa børnene lyttede. Han var i det hele ivrig i tjenesten, og dette henledte andres opmærksomhed paa ham.

Der forelaa en mulighed, der kunne øve tiltrækning, men i Vester blev spørgsmaalet rejst om en anden. Havde man raad til at give afkald paa den unge lærer, der nu i nogle aar havde vist sin duelighed?

Der kom en idé – der blev sagt, det var fruens paa »Rørbæk«, *Karoline Jensen,* men manden *Jens Jensen* greb den og gik ind for den som fællesforetagende.

Lærer *Grell* havde vist sin evne til at arbejde med unge. Hvad om man rejste en fri ungdomsskole med ham som forstander? Lykkedes det kunne det vel faa betydning paa længere sigt. Der blev holdt møder om sagen, den ville jo ogsaa koste penge – og man enedes om, at rejse grundkapitalen paa aktier – tegningen i det lille Vester sogn kom til at lyde paa 17.000 kr, og i aaret 1921 syntes vi, det var mange penge, men der skulle jo mere til og da forstaaende mennesker i de omliggende sogne stillede 13000 kr til raadighed, blev det vedtaget paa aktieselskabets stiftende generalforsamling at vove forsøget. Den gamle kommuneskole i Vester blev købt for 15.000 kr og en ny bygning opført, det hele beregnet til 40 elever.

Indvielsesdagen kom, det regnede, og vi der brugte cyklen paa et længere vejstykke, blev vaade. Men, hvad gjorde vel det, der var varme i stuerne og varme i sindene.

Skolens formand, *Jens Jensen,* Rørbæk, tolkede sin glæde over det, man her var naaet frem til i en hjertelig velkomst. Vi sang »Hvad solskin er for den sorte muld er sand oplysning for muldets frænde«. Denne gr forkyndelse, der ogsaa udtaler en sandhed i dag, var festens optakt. *Vilhelm Grell* talte i tilknytning dertil. »Dersom Herren ikke bygger huset, arbejder bygningsmændene forgæves« – Han takkede for den betroede opgave, ogsaa fordi han og hans hustru, Helga Grell, kunne begynde med en fyldt skole.

De første aar varslede godt for skolens fremtid med god tilslutning af elever, der var glade for opholdet.

I 1930 kom saa den store landbrugskrise, der betød, at mange hjem ikke havde raad til at tage omkostningerne. Flokken blev for lille. Det saa slet ikke saa godt ud for skolen i den tid; men man fortrøstede sig til haabet om »bedre tider«, og de kom ogsaa, da krisen sluttede; men det bør nævnes, at *Grell* bød sig selv mere, end helbredet kunne holde til i disse vanskelige aar. Hvad siger man i dag til 52 timers undervisning om ugen?

Grell tog afsked fra ungdomsskolen 1938. 1946 tog han sin afsked som lærer i Vesterlund og flyttede til Vejstrup v Kolding, hvor han døde, 66 aar gl.

Vi maatte da søge ny forstander i 1938 og var særdeles heldige, da lærerparret, *Aksel og Herdis Meibom,* Salling Ungdomsskole, sagde ja – trods krig og ufred voksede skolen sig stærk og kom op paa et elevtal, der kunne bære økonomien. Forstanderparret har holdt 25 aars jubilæum, og takken til dem begge fik her sin aabenhjertige udtryk. Først og fremmest fra hjemmene, der havde betroet skolen deres unge, men ogsaa fra mange andre, der forstod, hvad et stærkt livsgrundlag betyder for hele folkets fremtid. Her har Vesterlund Ungdomsskole været hjemmenes gode medarbejder i al sin tid.

Skolen udvidet 1958. Har haft c 4500 elever.

Aksel Meibom er en særdeles dygtig og inspirerende foredragsholder, der ogsaa ved flere lejligheder har prædiket i Tyregod og Vester kirker. Maanedsmøderne paa Vesterlund ungdomsskole vinteren igennem har stor betydning for sognene som et grundtvigsk kulturcenter. P gr a svigtende helbred tog Meiboms afsked i 1967 og bosatte sig i Jelling. De efterfulgtes som forstanderpar af *Kirsten* og *Ingemann Steenstrup,* der forinden var lærerfolk paa Gudenaadalens ungdomsskole i Ulstrup.

Under den tyske besættelse styrtede et engelsk fly ned ved Agergaard, Vesterlund, 7 flyvere dræbtes. Mindesten.

1917 oplyses (K og hj, s 478): Særdeles god kkg, kirkeligt liv, baade gr og IM, 2 fh, Santalkr DMS, mh, DdU, KFUM og K, gode forhold, 5 metodister.

1927: Kkg 6–8 pct, en del gr bevægelse, særligt i V, KS, DdU, ret stærk IM, bibellæsn i skolerne god hørelyst, fordragelighed.

1939: God kkg, velvilje og kirk int, større IM smf i T (200) mindre i V (50) KS, DdU, sdsk, 1947: do 1955: do, 1965, se ovf.

Tyregod kirke, midt i byen, har romansk skib og kor af granitkvadre paa skraasokkel. Kun korbuen er bevaret. Bjælkeloft, tegltag. Hvidkalket, sengotisk taarn med pyramidetag, taarnrummet hvælvet, med rundbue til skibet. Overdelen ombygget 1731. Et gravkapel syd for koret revet ned efter 1769. Vaabenhus mod nord fra 1882 af røde mursten. Et kapel, bygget af Knud Hastrup, er forsvundet. Enken efter Ole Krabbe, Hastrup, lod kirken istandsætte 1731. Alterpanel med portalfelter som i Brande (Kristus med verdenskuglen, evangelisterne). Enkelt altertavle fra c 1850, i midtfeltet maleri (Kristus og Johannes ved nadveren), skriftsteder i sidefløjene og topstykket. (Ældre fløjmalerier paa bagsiden). Prædikestol fra 1624 i enkelt renæssancestil med hjørnesøjler og adelsvaaben. Ret primitiv romansk granitfont, nederlandsk, drevet fad fra c 1625 med løve og drueklaser. Skriftløs klokke fra c 1250. Inventaret rest 1943. Gravsten. 220 sd. Orgel.

Vester kirke ligger 2 km fra byen, højt, med vid udsigt. Den er lille, har romansk skib og kor af granitkvadre og raa granit paa skraasokkel. Nordsiden har bevaret sine smaa, højtsiddende rundbuevinduer. Bjælkeloft. Hvidkalket. Den opr lave korbue blev hævet 1913, og 1913 opførtes taarn med pyramidetag. Taarnrummet er forhal. Et vaabenhus mod syd blev revet ned 1913. Altertavle fra 1915, kopi af Niels Skovgaard: Den gode hyrde. Balusterformede stager fra 1624. Lille, smukt korbuekrucifix, sengotisk. Ret primitiv romansk granitfont, sydtysk daabsfad fra c 1575. Prædikestolen skænket 1917 af Niels Jensen, Rørbæk. Den gl (tarvelige) prædikestol fra c 1750) paa loftet. 80 sd. Orgel.

Folketal: 1850: 830 og 248, 1901: 1264 og 308, 1930: 1937 og 484, 1965: 2096 og 414.
Altergæster: Ikke opgivet.
Menighedsraad: 1917: 6 gr, 2 IM, 1926: 8 gr, 5 IM, 1938: 7 gr, 5 IM, 1953: 9 gr, 5 IM, valg i V, 1961: 8 gr, 5 IM, 1 soc, 1965: do.

Sognepræst

Indt 1855: a) 86 rug, b) 13 byg, 154 rdl, c) 10 lpd ost, 5 lpd smør, 50 sn æg, 25 par kyllinger, d) 330 rdl, e) 40 td ld, 2 td hartk, god grundmuret pgd fra 1847—48, 40 alen lang, 2 damme. 1870: Regul 1508 kr, netto 2160 kr, 1913: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1848, rest 1954.

13. 31. maj 1836–15. marts 55 (adj Horsens 30): **C. C. N. Balle,** fl t Vesterbølle-Ø, se Nebsager-B.

14. 27. april 1855–27. febr 58 (hjpr Astrup-T-H): **Janus Køster,** fl t Østbirk-Y, se

15. 10. maj 1858–16. april 64 (hjpr Grinderslev-G 13. april 51): **Jens Leth Møller,** * 27. april 23 Breum. Faderen: Provst, Grinderslev-G, † 65, se der. Stud Vib 39, c jan 45 (l) † 16. april 64. ~ 2. okt 58 Nathalie Elisabeth Nødschou, * 26. nov 35, † 6. aug 68, Faderen: Strandingskomm, ejer af N Holmgaard. – Søn: V. Ulslev. Dt ~ Steinthal, miss Santalisten. Brødre: Kølstrup-A, Rønninge-R og Birkerød. Brodersønner: Bartholdy Møller (Brabrand-Aa, Ejby-D, Egebæksvang, og Dr Arne Møller, Kølstrup. Søster ~ Scharling, Randers. Se ovf.

16. 30. juni 1864–21. juni 77 (hjpr Magleby, Sj 16. juli 56): **C. M. Smidt,** fl t Tjustrup-H, se Ejby-ND.

24. aug. 77 var **L. J. Jensen** udn, men renoncerede, (se Lyngaa-S).

17. 22. sept 1877–19. juli 80 (lærer Nyborg 72): **H. L. W. H. Biering,** fl t Bogø, se der.

18. 24. sept 1880–5. marts 86: (hjpr Hedensted-Store-D 3. dec 74): **C. C. R. Dohn,** fl t Øster Snede, se der.

19. 4. maj 1886–27. april 93: **N. Kjersgaard,** fl t Udbyneder-K, se der.

20. 7. juli 1893–26. maj 1902 (uord medhj Vemmetofte 92): **J. Kjær Carlsen,** fl t Øster Starup-VN, se Ringe.

21. 2. aug 1902–31. okt 08 (hjpr Sct Hans k, Odense 28. juni 99, rejsepr KFUM): **T. Biering,** fl t rkp Esbjerg, se Dybbøl.

22. 26. febr 1909–27. juni 17 (ord kat Trinitatis k, Kbhvn 22. dec 05): **F. M. H. Grell,** fl t Idestrup, se Skodborg.

23. 16. nov 1917–8. juli 27 (hjpr Ønslev-E 20. okt 15): **A. P. Dahl,** fl t Havnbjerg, se Hørby Sj.

24. 24. okt 1927–30. dec 32: **N. H. R. Glarman,** fl t Skødstrup, se der.

25. 29. marts 1933–30. juni 65: **Erik Juul Nyholm,** * 30. marts 03 Taars, Vends. Faderen: Sp Hesselager, † 23. Stud Stat kurs 27, c 33^1 (h_2) ~ 15. maj 33 Ingeborg Bach, * 28. juni 05 Nykøbing, Mors. Forældre: Kontorchef paa Frberg Niels Chr. B og Anna Margrethe Nielsen. – Søster ~ Hansen, Jebjerg-L, broder: Gadbjerg-L.

Flyttet til rkp Sct Peders k, Randers 30. juni 65.

26. 24. febr 1966 (sp Skrave 4. nov 55): **Peter Neergaard Jessen,** * 3. juni 26 Aarhus. Faderen: Sp Grønbæk, † 52 (af Grønbæk-S). Stud Silkeborg 45, c Aarhus juni 51 (l-100). Hjpr Grønbæk 14. dec 51 do Hasle-S-L 52 ~ 3. aug 60 cand mag (engelsk, latin) Gudrun Margrethe Grotum Kindt, * 17. sept 34 Frederiksberg. Forældre: Skovrider paa Gisselfeld Svend K og Gerda Elisabeth Schiønemann. – Farbroder: Skelskør. Fætre: Vesterø (nu Ulsted) og rkp Kolding.

Timelærer Skibelund efterskole 1963—66.

Litt: Foruden ovenn: Johs. Andersen: Jyske byer og deres mænd, 1916, Carl Jørgensen: T sogns bebyggelse gn tiderne til 1864, 1927, do T og V sogns styrelse i 19. aarh, 1929, Hans Kau: Hg Hastrup, Vejle aarb 1917, 1—56. Om en banke i Rørbæk sø, Orion, II, 1851, 102 f, Ingeborg Juul-Nyholm i K og S, 1954, 427 f. Om pastor C. C. Balle se: Aage Dahl: »Et glemt Skud paa Slægten Balles Stamtræ« (Vejle Amts Aarbog 1961).

SØNDER OMME

(Hoven var anneks til 4. nov 1907.
Se Nr Horne Herred.)

Sønder Omme sogn, 8555 ha, et udstrakt gl hedesogn, er overvejende en hedeslette, med en bakkeø nord for S Omme (Svollibjerg 67 m), opdyrket hede, store plantager, store moser mod nord. Omme aa med kanaler og dambrug, enge langs vandløbene. Byerne Sdr Omme (delt i Kirkeby og Østerby) Landevejskryds, bymæssig bebygget (1308 indb) med skole, udbygget 1962, bibl, mh (»Dania«), Statens arbejdshus, politist, kro, sportspl, industrier og butikker, jernbanest m m. Stakroge (en del i Sdr Felding s) 273 indb m jernbanest, mh, hotel, bebyggelserne Bøvl, Engebæk, Kroge, Møbjerg, Skovsende m m.

Oldtidsminder: 73 høje, hvoraf flere er store, 48 høje sløjfet.

Hg Juellingsholm, flere gange delt, udstykket 1914, har tilhørt slægten Juel til midt i 17. aarh, 1758 købtes den af provst **Haar,** Ølgod. Kun svage spor af den gl hovedbygning. Ved gaarden vandmølle med dambrug.

Statens arbejdshus oprettedes 1932, efter at straffelov af 15. april 1930 havde indført arbejdshus for visse vanemæssige, relativt ufarlige forbrydere. Omfatter 946 ha, 1963 165 fanger og 129 funktionærer. Inspektør er c theol **Ejner Nielsen.**

Genforeningssten i Stakroge, minde for husmandsføreren Jens Holdgaard rejst i Sdr Omme 1939.

Blaahøj-Filskov udskiltes af Sdr Omme sogn som selvstændigt sognekald 31. dec 1910. 1913 blev Blaahøj-F selvstændig kommune.

Af den ældre præstehistorie

Blandt kilderne til pastoratets historie nævnes særligt V. J. Karstoft: Fra det gamle Sdr Omme-H, 1948.

Sdr Omme-Hoven var et kæmpepastorat, 22919 ha, henved 5 mil fra den ene grænse til den anden, og først 1877, da Blaahøj og Filskov kirker blev bygget, blev der oprettet et kapellani.

Niels Jørgensen Friis († 1674) afløstes som sp af *Hans Pedersen Hegelund* († 1684), der »var dygtig og havde mange børn«, *Oluf Nielsen* af Lejrskov († 1691) havde været rytter. »Om ham mange fabuløse historier, som an stændigheden forbyder at melde« (W II, 537). Efter *Søren Mikkelsen Heerup* (1691–1714) kom *Thomas Hansen Wellejus* af Hvidding (1714–62), der omtales som »saare trofast og retsindig«. Han havde 12 børn, 2 sønner blev præster (Besser og Nebsager-B). Det berettes at »*J. P. Karstoft,* Ørbæk, ville skyde ham, men bøssen klikkede«. Jvf alvorligt brev fra *Brorson* (Vis 187 s 64) om sagen 1745. W var nemlig pietist, og hans forkyndelse vakte modstand. (Elle J, s 64) Brorson skriver 1745:

»W er en retsindig og alvorlig mand, katekiserede bevægelig om selvprøvelsens fornødenhed og beskaffenhed, ungd svarede vel. I mgh er ogsaa nogen opvækkelse«. 1751 var Brorson atter tilfreds. Han ønskede W til provst. 1756 var W gammel og svag. *Hans J. Bang,* som var hjpr og successor, prædikede opbyggeligt over Rm 1, 16, intet at klage paa. *Hans J. Bang* var sp her til 1794, da han flyttede til V Vedsted. 1762 skriver Brorson: B er ustraffelig i lærdom og levned, holdt en smuk katekisation. Degnen, *Chr. Friis* ustraffelig, ungd svarede smukt. Intet blev klaget«. (Vis 31, 69, 109, 159). *Thomas Wellejus'* sønnesøn, amtsprovst *Hans Thorning Wellejus* af Nebsager-B var sp her 1794–1814, da han døde af tyfus, som han paadrog sig ved et sygebesøg. Han var gift med Else Beck, † 97 og derefter hendes søster Christiane, † 22, døtre af sp i Varde. Han blev provst 1805 og amtsprovt 1812, var en højt anset embedsmand, ivrig i oplysningstidens aand for skole og velfærd. Dr. phil *Jeremias Müller* (1814–21) flyttede til Barrit-V, se Vejby-T. Han havde været flere aar paa studierejse i Tyskland, Frankrig og Italien, havde taget doktorgraden i filosofi (De Diis Romanorum Laribus et Penatibus) var privatdocent, men helligede sig derefter præstegerningen. Slægten *Malta-Müller* nedstammer fra ham. *Peter Voetmann* (1821–28) var en begavet og dygtig mand. Men en svag karakter. Han blev afsat, da hans husholderske fødte i dølgsmaal og udlagde ham som barnefader. Han blev 4 aar senere fundet druknet i Peblingesøen. Forfatterinden *Nikoline Kirkegaard* har skildret ham i sin roman »Sognepræsten«. *Johs. A. Sørensen* (1829–37) af Gundslev, var agtet og afholdt, en meget elskværdig mand, dygtig landmand. Hans hustru, dt af provst *Grundtvig,* Gladsakse-H (broder til N. F. S. G) havde »noget af Grundtvigs moders djærvhed og energi« (Vejle a folkebl 26. april 94) se Smidstrup. Pastor *F. L. T. Gottlieb* (1837–40) af Ø Linnet, blev senere sp i sit fødesogn, Ø Linnet, se Klinte-G, »en stilfærdig, samvittighedsfuld præst«.

1840–49 var **Vilhelm Birkedal** sp her. Han havde været ord kat i Ringkøbing siden 1837, og der havde pastor *C. F. Hassenfeldt,* Velling, haft afgørende betydning for ham, saa han helt tilegnede sig Grundtvigs syn (se Velling og her III, 506 f). Birkedal befandt sig kun ret godt de første aar i det vidtstrakte Sdr Omme-Hoven mellem de »nøjsomme noget træge« hedebønder, og det varede seks aar, før han sporede kendelig vækkelse. Hans stærke og varme forkyndelse samlede mange. Fra fjerne egne kom de kørende eller gaaende hertil, *P. Larsen Skræppenborg* gik de mange mil fra Dons, vejene var fyldt med vognlæs af kirkegængere, fra Læborg kom *N. J. Termansen.* Gode venner fandt *Birkedal* i nabopræster som f eks *Sveistrup,* Nørup, *Svendsen,* Jelling, og *Østergaard,* Sdr Felding, hvor *Kr. Kold* havde været huslærer. *Birkedal* fik en rig præstegerning her, men han ramtes ogsaa af svære tider. Han fik en blodsygdom, der plagede ham i mange aar. Den vendsysselske lægprædikant fra Saltum, *Jørgen Ottosen,* besøgte ham og viste ham et digt, han havde skrevet. Det blev gendigtet af Birkedal i sangen: »Jeg saa ham som barn«, i denne sang mærker vi korsets tryk: »Jeg saa ham som mand i den modnede sommer, da synderen skjalv for den hellige dommer, da hjertet slog tungt og min isse var sænket... mens dødstanken strengt havde livsmodet lænket«. Sangen er først skrevet 1858, men den gengiver Bs stemning

her, hvor hans tale fik en alvorligere grundtone, prædikensamlingen »Synd og naade« blev til i S Omme. Han udgav ogsaa sin alvorlige afskedsprædiken her 1849. 1845 bekæmpede han baptisterne, 1847 blev han »betaget af den svære sygdom«, som aldrig forlod ham (Pers opl, II, 26) og »de store afstande ml beboerne krævede kræfter, som jeg ikke var i besiddelse af«. Biskop *Tage Müller,* Ribe, var ham en god støtte: »Aldrig gik jeg til biskoppen mundtligt eller skriftligt for at søge raad eller trøst, uden at jeg fandt hans hjerte aabent og rede til at gøre det bedste for mig. Engang kom jeg efter et ridt paa 10 mil til Ribe fra S Omme; forstødt og næsten værkbruden slæbte jeg mig til bispegaarden, sank ned paa en stol uden at kunne rejse mig, men biskoppen stoppede en pibe til mig, satte en spytbakke foran mig og var som en sygeplejer mod syge... Han fik da ogsaa udvirket, at jeg blev befordret til Ryslinge...«.

Om Birkedal i Sdr Omme fortælles der (Præstegaardsliv, III, 1951, 132 f) af pastor Thyssen, v skovrider Thyssen, at Birkedal var nidkær, men folk kunne ikke rigtigt forstaa eller følge ham. Det var nok ikke uden grund, at B kaldte den tid sit »*ørkenophold*«. Han holdt paa, at en præst ikke skulle færdes ude bl folk, men han skulle være at træffe i pgd, jvf Lk 10, 7. Han holdt bibellæsninger i skolerne, hvad da var ualmindeligt, og han førte der en mildere forkyndelse end i sine prædikener, hvor han »svang lovens hammer«. Da mølleren i Hoven fejrede en reparation af møllen med dans lørdag aften, forargede det Birkedal, saa han meldte mølleren for ulovlig dans. Mølleren fik en bøde, men saa afkortede mølleren sit offer, og derved kom B selv til at betale bøden. Da en mand ved et sogneforstanderskabsmøde i pgd bandede (Fanden ta' mig) blev B vred: »Jeg holder ikke af, at Fanden tager Dem herinde!« Birkedals pengemangel var almindelig kendt. Det hændte paa køreture, at B var blank for penge og maatte laane af sin kusk. Birkedal drev selv præstegaardsjorden uden at være særlig dygtig som landmand. Da aaen gik over sine bredder, besøgte pastor *Blædel* i Brande Birkedal, som begejstret udbrød: »Hvilket syn!« Saa smukt fandt Birkedal synet af det klare vand over engene. Men Blædel bemærkede tørt: »Ja, men alle dine høstakke, Birkedal!« Dem havde han slet ikke tænkt paa. Birkedals spor som forkynder og præst her mærkedes længe efter.

Tiden efter 1849

Pastor *J. P. Bøttiger* (1849–58) se her VIIA 308) mindedes som »en noget stiv herre« meget agtet, af den gamle skole, højkirkelig. *J. C. Christensens* moder tjente her hos ham, og »hun lærte der at holde et hus rent og propert«. (J. C. C, Fra min barnd og ungd, s 18). Pastor *Edv. T. A. Rambusch* (1859–71) udgav baade sin tiltrædelses- og sin afskedsprædiken i S Omme. Han var som ung paavirket af *Birkedal* og *Kr. Kold,* fik stor indflydelse paa ungdommen. Han konfirmerede *J. C. Christensen* (der var f i Paabøl, Hoven sogn 1856) og J. C. C omtaler ham som »en alvorlig og samvittighedsfuld præst, hans hustru var smuk og begavet og livlig, læste fremmede sprog med sine børn og havde en fremragende evne til at fortælle. Hun var »Livet« i pgd frem for sin alvorlige mand«. J. C. C kom meget i pgd, og legede med præstens opvakte drenge (bl a lægen og naturforskeren S. H. A. Rambusch), (smst s 100). Ved konf overhørte R hver enkelt for sig. Ved J. C. Cs konirmation i Hoven kirke, katekiserede R over salmen: »Løgnens fader vi forsage«. J. C. C kom i angst og pine, han kunne salmen, men i dette øjeblik kunne han ikke komme paa det, da præsten sagde: »Og saa du, Jens Christian!« Da brød det ud af ham: »Alt han kan og alt han ved, gør dog alt i kærlighed«. Og J. C. C. blev glad og frejdig (s 109). Da *Rambusch* holdt afskedsprædikenen var kirkerne fyldt til trængsel. Teksten var Jesus annammer syndere. Folk stod udenfor og lyttede gennem de aabne vinduer. Rambusch var en af de præster, der satte spor. Han var stærkt national, hvad man særligt mærkede i 1864, et aar som gik ham dybt til hjerte (Se her III, 580 f).

Pastor *J. F. G. Wiberg* (1871–73) af rkp Odense dk, var en stakkels nervenedbrudt mand. Han kunne slet ikke erstatte Rambusch og havde kapellan næsten hele tiden her: Pastor Engelstoft, søn af biskop E. Fyn, nærmest IM. Han boede paa Juellingsholms Nygaard.

Pastor *C. L. Nissen* (1873–80) fik bygget kirkerne i Blaahøj og Filskov, og fik oprettet et kapellani her. Han optog traaden fra *Birkedals* og *Rambusch'* tid, var grundtvigsk, underskrev Askovadressen, en ejendommelig, livfuld og impulsiv natur, hans forkyndelse var kraftfuld, vækkende, baaret af inderlig tro. Ved sin aabne, kærlige færd og trofaste vennesind fik han mange venner. Kirkerne var tæt fyldte og præstegaarden var aaben. (Se Aalsø-H, Mors frimgh og Selde-Aa). Den første rkp var den unge, meget levende pastor *P. J. S. Riemann,* som snart blev en af de gr førere paa egnen. Han flyttede 1880 til Lem-Ø, se Fakse. Om kapellanerne se ndf, s 528.

Pastor *N. J. Schaarup* (1880–85) af Lime, var en nobel, stilfærdig mand med en sjælden naturlig veltalenhed og et farverigt sprog (»Jeg er ingen glathøvl«). Han kunne være noget brysk, en rank officerstype, nærmest højkirkelig, en embedsmand med orden i sagerne. (Se her V 543).

Pastor *E. K. Thyssen* (1885–94) blev husket længe »en djærv mand, legemligt vel ved magt«. Hans søn har (i »Præstegaardsliv« III) og han selv har (se Ulkebøl) fortalt om hans rige præsteaar her. Han var udpræget gr. 3 søstre var præstekoner i vestjyske pgd i disse aar: Fru *Richter,* Ringive, fru *Schjørring,* Aadum, og fru *Thyssen,* Sdr Omme, døtre af borgmester Schjørring i Kolding. Det hed i en sang:

Det gaar et ord, at
jurister ej
af præster ret kan være venner,
at lovens tørre og haarde vej
fra evangelium bortvender.
Men vor borgmester, han er just en ven
af præster og de af ham igen.
Se, paa en snor
alle hans tre døtre bor,
og snoren gaar gennem Vestjylland...

Thyssen havde været lærer hos pastor *N. J. Jensen* paa Ebeltoft højskole, var grebet af Grundtvigs tanker. (Det kunne nok dæmpe lidt paa ham, naar han bebrejdede en gammel mand, at han ikke kom i kirke, og manden svarede: »Nej, jeg gaar ikke meget i kirke, det tillader min tid mig ikke. Men jeg har paa en auktion købt en gammel kirkebænk, og naar jeg hører kirkeklokken ringe sætter jeg mig paa den og tager mig en dram!«) Der blev meget at bestille for *Thyssen*. Pastoratet havde kun én ordentlig vej, resten var sandede hedespor. Paa sin røde Frederiksborghest red T rundt og lærte naturen og befolkningen at kende. Han blev fmd for fattigkassen og stiftede en sygeplejeforening. Det medførte mange ture i sognene. Han var ogsaa medstifter af amtets plejehjemsforening. Ofte maatte han betjene 4 kirker, naar kapellaniet var ledigt i længere tid. Der var ikke megen romantik over den gamle præstegaard, tækket med lyng og straa, med beskedne rum, men fru T skabte et hyggeligt hjem. Postadressen var Vejle, og hver dag kom dagvognen med posten. Men ofte kørte T de 6 mil dertil. Tarm var i øvrigt den nærmeste jernbanestation. Da *Ingeborg Appel* besøgte dem her, skrev hun: »To lykkeligere mennesker har jeg sjældent truffet, saa helt sammenstemte som de var i livsopfattelse og fælles interesse. Fire smaabørn gjorde efterhaanden hjemmet endnu rigere«. Ofte var de paa besøg hos svogrene i Aadum og Ringive (Omme aa løb forbi Ringive og Sdr Omme pgd og kunne evt bruges til »flaskepost«). Thyssens deltog ivrigt i jernbanekonventet, og som den praktiske mand han var, blev han ivrig for hedeopdyrkning og især for plantningssagen. I »Geografiske billeder fra heden« (1870) omtaler Dalgas udsigten fra sognets højeste punkt, Svollibjerg, hvorfra han »saa ud over 15 kvadratmil fladt som et stuegulv, sort og øde, Danmarks sørgeligste hedeegn«. Denne beskrivelse passede endnu 1885, T skrev til *Dalgas,* forhandlede med sognets ledende mænd, *Dalgas* kom paa flere dages besøg og blev husets gode ven, *Thyssen* kom ind i Hedeselskabets ledelse, hvor han sad i 44 aar, og tusinder af td ld blev beplantet. For det gr liv paa egnen betød T meget, han var en benyttet foredragsholder, vital og virksom, og blev savnet, da han flyttede til Ølgod. Kapellanerne var: *V. E. Simonsen* (1884–87), som var nervesvag, *H. U. M. Barfoed* (188 – 92), fader til digterne Per og Viggo B (Ærbødigst), en dygtig og flittig præst, *N. P. Nygaard* (1892–97) var grundtvigsk. Indre Mission fik ogsaa indgang, især ved indremissionærer, og der blev et lille IMsmf.

Pastor *P. C. G. la Cour Siegumfeldt* (1894–1900), af Søften-F betegnede sig som »gammel-grundtvigianer uden at være doktrinær«, han var solidt placeret i det centralt kirkelige, behøvede ikke ydre midler til at hævde sin autoritet, tragtede ikke selv efter at stille sig paa nogen piedestal, men hans retlinede personlighed og varme hjertelag og lyse intelligens skabte ham en god position, hvor han kom. Han talte rent ud om synden, ikke for at dømme, men for at hjælpe. Han hørte til de missionskyndige præster, var *Ejnar Prips* nære ven og gjorde fra 1898 et stort arbejde for Østerlandsmissionen. (Se her II, 634 f).

Pastor *M. Mouridsen* (1900–11) var ogsaa gr. I en længere beretning hertil, som ogsaa er brugt som kilde foran, fortæller han, at der endnu paa hans tid var folk, som mindedes *Birkedal* (og *Rambusch*). De huskede *N. J. Termansen,* som gik den lange vej hertil fra Læborg, og her var endnu nogle af *Birkedals* konfirmander, som kunne fortælle, at Birkedals konfirmationsundervisning var skrap naar de ikke kunne bibelordene. Birkedals gamle karl levede endnu i S Omme og kunne berette adskilligt, (og han dementerede en historie af *Birkedal,* som gik videnom: Karlen var oppe paa loftet, pludseligt gik hans ben med træsko ned gennem loftet i stuen, hvor præsten sad og skrev sin prædiken. Det passede ikke ... jo nok, at hans ben gik gennem loftet i studereværelset, men ikke, at han havde træsko paa. Han vovede ikke at betræde stuehuset med træsko paa!«) *Mouridsen* havde været lærer hos *Kristensen-Randers* paa Ollerup højskole, var præget af Kr.-R, var selv opvokset i et gl gr lærerhjem i Velling og kendt med vestjyder. Han holdt mange møder, foredrag og bibellæsninger rundt om i sognene, i skoler og private hjem, og i pgd var der ungdomsmøder og møder for ældre. Der var stor hørelyst og der kom mange. Det var en velvillig, kirkelig befolkning. Lærer *K. Kristensen,* Hoven (se der) øvede stor og god indflydelse. *J. C. Christensen* var jo født i Hoven sogn, og det skyldtes især ham, at Hoven blev udskilt 1908 og fik sin egen præst. »Et godt sted at være præst, selvom afstandene var uhyre og vejene slette«.

I disse aar voksede IMs samfund op, det arbejdede efter de sædv IMlinjer, loyalt mod kirken.

Pastor *Karl Knudsen* (1911–21) var opvokset i Ryslinge, og uden barndommens oplevelser i Ryslinge valgmenighed var han næppe blevet præst. Karl Povlsens billede stod altid paa hans skrivebord, og han blev arven fra Ryslinge tro, en god trofast præst, ikke af dem, der glimrede udadtil, troværdig og ydmyg. Arbejdede meget med sine prædikener, læste Kierkegaard, brugte ofte salmelinjer som: Du som freden mig forkynder. Gud giv os lykke og gode raad, sin naades lys os tilsende. Flittig til husbesøg, virkede for ØM drev selv pgd, døde pludselig 1938 under et besøg i Sdr Omme (se her VII, 441).

En kreds af KS blev stiftet 1921, ledet af lærer *K. Balle,* Sdr Omme, gdjr *H. Hansen Holm,* Juelvang, og sognefoged *J. K. Madsen.*

Pastor *Povl Olesen* (1922–63), søn af biskop O, Ribe. En af »Tidehverv«s førende præster.

Mh i Stakroge indv 25. okt 37.

Pastor *Helge Nybo* 1963–67.

Disse aar blev præget af voldsom uro, der gav genlyd ud over landet. Da disse begivenheder ligger saa tæt ind paa dagen i dag, ønsker udgiveren af dette værk blot lige at nævne det under henvisning til sagernes akter (med mange bitre udtalelser) i Ribe bispearkiv samt i Rigsarkivet, hvortil det meget fyldige stof, der er sendt hertil fra Sdr Omme

er indleveret. Her skal blot nævnes, at ved det bevægede menighedsraadsvalg 1965 fik pastor N kun én repræsentant i menighedsraadet, 2 gange maanedlig gudstjeneste for sognebaandsløsere 1966–67.

Kirkelig Haandbog 1967 bragte flg oplysninger, skrevet af pastor Nybo:

Kkg 4 pct. God tilsl til gudstj og kirk arrangementer. At der er uro og splid er en kendsgerning, men det er ogsaa en kendsgerning: at dette ikke skyldes mgh. Indre Mission er delt i 2 kredse: En lille tidehvervsk kreds, der kommer i missionshuset, men ikke i kirken (fmd lærerinde, fru Marie Kjergaard), Indremiss C. Søndergaard. Den anden og større del holder møder i hjemmene, kredsen voksende, samles i kirken. C 200 sognebaandsløsere til nabopræster. Menighedsaftener holdes med god tilslutn. Regelm børnegudstj (Sp), IM, Sdsk i Bøvl Skole. DMS børnekreds, spejdere, smaa KFUM og K, enkelte ungdomsaftener i pgd. Møder for unge ægtepar. Kirkekaffe i pgd efter aftengudstjeneste. 1 mh (S O). IM c 20 familier.

Derefter bragtes efter paakrav flg rettelse i en rettelsesliste.

Indre Missions Samfunds formand, Georg Petersen, i Sdr Omme ønsker meddelt flg: »Rettelser til oplysninger vedr Sdr Omme. Indre Missions Samfund har aldrig haft nogen »tidehvervsk Kreds«. Samfundet er godk af Kirkelig forening for IM i Danmark, og bestyrelsen arbejder ud fra denne forenings formaalsparagraf. Under den strid, der har staaet i sognet i 3½ aar, er enkelte medlemmer gaaet ud og benævnes sammen med nogle faa andre beboere som »Nybo-fans«. Af samfundets medl gaar de fleste i kirke udensogns og ved gudstj for sognebaandsløsere, der afholdes 2 gange mdl med god tilslutning ved udensogns præster. Sognebaandsløsernes antal c fordoblet. Børnegudstj er ophørt – ingen tilsl. Søndagsskole i mish genoptaget«.

Ved udgangen af 1967 havde 130 husstande løst sognebaand til nabopræster, flest til pastor Gram, Ringive. Heri ogsaa indbefattet IM.

Omkring jul 1967 blev pastor Nybo forflyttet. I beretning om Sdr Omme (Præsteforeningens blad 1967, s 747), skrives: »Intet udpræget retningspræg, tidligere overvejende gr præget. IM smf, mh, indremissionær Kr. Søndergaard, K-spejdere, Det danske Spejderkorps. En i sognet i de sidste aar opstaaet spænding anses for at være af forbigaaende karakter«.

Blandt lægfolk nævnes:

Indremissionær *Knud Kristensen Søndergaard,* * 67 Grene, † 52, fra 1904 i mghr. Pastor Povl Olesen skriver: S har ved sin jævne forkyndelse og retskafne færd ikke blot været den selvskrevne leder af IM her i mere end en menneskealder, men nød alles tillid og agtelse. (K og S 1954, 426). Ved begravelsen 1952 talte pastor *Hvas,* Ansager, og pastor *Olesen* om den pionergerning han havde øvet og de dybe spor han havde sat. Knud Søndergaard var i nogle aar enstemmigt valgt til fmd for mghr, der bestod af 2 IM, 5 ikke IM. Dette siger noget om det aandelige klima i sognet før 1963.

Gdjr *N. Vesterager Clausen,* fmd Stakroge mh.

Blandt IMs ledere nævnes gdjr Chr. Søndergaard, var mangeaarig fmd, søn af indremissionær Knud S, lærerinde, frk *Lydia Hejbøl,* overlærer fru *Marie Kjergaard,* fmd for IM t 68. *Georg Petersen* er nu fmd for IM.

Murerm *Daniel M. Danielsen,* * 89 her, kirkeværge.

Møller *Uhre Pedersen.*

Indremissionær *Kr. Søndergaard* (* 08 i Skjern) er diakonuddannet, har været soldatermissionær, og indremissionær siden 1935 i Løkken, Hovedgaard, Hedensted, Graasten, Filskov og siden 1963 i Sdr Omme.

Skolen

Førstelærer *Kr. Balle* († 23) en myndig og anset mand, leder af den nu hensovede KS kreds.

Overlærer *S. Sørensen,* † 64, var lærer her i 40 aar, i sogneraadet.

Lærer *Arne Hansen,* † 63 blev lærer her 1953, gjorde et stort arb f KFUMs idrætsfbd.

Førstelærer *O. K. Knudsen,* leder af ØM kreds, mghrfmd til 61.

Centralskole 1961 omfatter foruden folkeskolen med 8. og 9. klasse ogsaa realklasser. Grindsted Gymnasium ligger 9 km fra Sdr Omme. Leder: Skoleinspektør *H. H. Johnsen.*

Lærer *Kr. Straarup Frederiksen* virkede ved Bøvl skole 1936–63. Han og hans hustru meget afholdte. Fru F holdt sdsk. Lærer F samlede de unge til sport under KFUM og Ks idrætsafd, gode støtter i IM.

Provst *John Hansen,* Gislev, blev født paa Juellingsholm 1846, og pastor *Imm. Karstoft* i Gamborg er født i Sdr Omme 1862.

1921 oplyses (Prf bl 352): Ret god kkg, en lille kreds af KS, lille IM smf, 1 fh, 2 privatskoler, nogle fam til frimiss, gr forkyndelse gn mange aar, flertallet gr indstillet.

1931: Fh, KS (40), gr ungdomsf, en del IM, Frimission.

1943: Fh, IM, KS, Frimission. 1955: do 1963: Mh, IM, sdsk KFUM og K, ungdomsf 1954: oplyses (K og S, s 426): Nogen vedvarende betydning synes Vilh. Birkedals virksomhed ikke at have haft. Nogen udpr grundtvigianisme findes ikke, væsentlig kun som ikke-IM, IM har derimod haft en del tilslutning i sognet, her skal især nævnes miss Knud Søndergaard . . .«. I aarene omkr den første verdenskrig begyndte en »vækkelse«, der hurtigt udviklede sig til fuldkommenhedslære og gendaab. Men ogsaa denne bevægelse er forlængst indkapslet«. 1967: se ovf. – Pastor Poul Olesen er kst fængselspræst ved Statens Arbejdshus til 30. sept 68.

Sønder Omme kirke, lige ved landevejen, midt i byen, er meget lang (»lange Maren«), skib og kor er romanske af meget store kvadre paa skraasokkel. Begge de oprind døre er tilmuret, enkelte gl rundbuevinduer. Bjælkeloft. Kort efter reformationen er skibet forlænget mod vest med mure af granitkvadre (maaske fra den nedbrudte kirke i Østergaard, Filskov s). 1622 lod fru Anne Grubbe, Juellingsholm, taarnet opføre af store kvadre, oprindeligt var det aabent mod N og S og V med store rundbueaabninger, som nu er tilmuret. Overdelen, med sadeltag, er ommuret senere. Lille

vaabenhus mod syd fra 1949. Taarnet hvidkalket, kor og skib har blytag. Paa det murede alterbord staar et enkelt trækors. Romansk, glat granitfont, sydtysk daabsfad fra c 1575, omdannet af provst Thyssen. Smuk prædikestol, højrenæssance, fra 1596 med joniske søjler og relieffer af syndefaldet, korsfæstelsen, opstandelsen og himmelfarten. Den er bekostet af Jens Juel, Juellingsholm. Kirkeskib (tremastet bark). Gravkælder under koret (tømt). Ligsten m m. 1949 blev kirken restaureret. Prædikestolen flyttet til sin oprind plads paa triumfvæggen, stolestaderne fornyede m m. 200 sd. Orgel.

Mack. D. 408.

Folketal: 1850: 628 og 313 (Hoven), 1901: 1829 og 636, 1930: 1859, 1960: 2885.
Altergæster: 1920: 400, 1926: 450.
Menighedsraad: 1918: 2 gr, 2 IM, 1926: 5 IM, 8 ikke-IM, 1938: 4 gr, 2 IM, 1 soc, 1945: do, 1953: 2 IM, 1 soc, 1 u p, 4 alm mennesker, 1961: 2 IM, 1 soc, 1 u p, 1 fængselsf, resten alm mennesker, 1965: Valg: 1 IM, 6 borgerlig fællesliste, 1 u p, fmd N. Sigaard Jensen, Vesterled, Sdr Omme.

Sognepræst

Indt 1855: a) 109 rug, b) 120 rdl, c) 13 lpd ost, 8 lpd smør, 60 sn æg, (d 300 rdl, e) 150 td ager, 950 hede. G pgd fra 1847 ved en aa. 1870: Regul 1452 kr, netto 2372 kr. 1913: 2. kl, 1958: 12 kl. Pgd opf 1912.

15. 25. okt 1840–8. febr 49 (ord kat Ringkøbing-R 31. jan 37): **Vilhelm Birkedal,** fl t Ryslinge, se der.

16. 16. april 1849–29. aug 58: **J. P. Bøttiger,** fl t Lintrup-H, se Lundum-H.

17. 19. nov 1859–17. april 71 (hjpr Horne 50, Nr Lyndelse-H 52): **E. V. A. Rambusch** fl t Ø-V Assels, se Vindinge.

18. 8. juli 1871–29. juni 73 (sp Branderup 1. aug 57–20. maj 67, afsat af tyskerne): **Jacob Frederik Gottschalck Wiberg,** * 23. juni 13 Odense. Faderen: Rkp Sct Knuds k, Odense, † 56, se der. Stud Odense 32, c nov 39 (h), hjpr hos sin fader 8. juni 49, † 29. juni 73 paa Aarhus sindssygehospital. ~ 19. sept 60 Anna Jensine Kirstine Behrens, * 10. april 43 Odense, † 15. april 17. Forældre: Skræddermester Heinrich Friederich B og Anna Magdalene Nielsen. – Broder: Præstehistorikeren S. V. W, Jordløse-H (se ovf).

Hjælpepræst (vikar) hos pastor Wiberg 1871—73: **F. D. T. Engelstoft,** se Vesterborg-B.

19. 27. sept 1873–27. jan 80 (hjpr Sct Jørgens-S 22. nov 67): **C. L. Nissen,** fl t Aalsø-H, se Selde-Aa.

20. 16. april 1880–17. juni 85 (hjpr Hvalsø-S 18. dec 76): **N. J. Schaarup,** fl t Torslev-L, se Ø Brønderslev-H, se der.

21. 3. sept 1885–13. juli 94: **E. K. Thyssen,** fl t Ølgod-S, se Ulkebøl.

22. 17. nov 1894–25. april 1900: **P. C. G. la Cour Siegumfeldt,** fl t rkp Krist k, Kbhvn, se Lyderslev-F.

23. 18. juni 1900–1. marts 11: **M. Mouridsen,** fl t Lejrskov-J, se der.

24. 31. aug 1911–21. okt 21 (hjpr Fruering-V 1. nov 09): **K. Knudsen,** fl t Dallerup-L, se der.

25. 2. febr 1922–31. jan 63 (hjpr Vonsild-D 14. nov 19): **Poul Olesen,** * 28. jan 93 Gaarslev. Faderen: Biskop Ribe, † 30. Stud Horsens 10, c 19[1] (l), afsk 31. jan 63. ~[1] 18. juni 20 Karen Møller, * 23. aug 97 Troense, † 31. marts 47. Forældre: Læge i Horsens Olaf M og Henrikka Hahn. ~[2] 19. okt 50 Kirsten Marie Uhre Pedersen, * 6. marts 14 Sdr Omme. Forældre: Møller Peder Steffensen P og Maren Thomsen Uhre. – Søn: Vallensved.

Skrev 27 i Dsk kirkeliv om »Det 3. slægtled«.

Kst præst Statens arbejdshus til 30. sept 68.

26. 26. juli 1963–8. nov 67: **Helge Nybo,** * 18. febr 27 Nykøbing, Mors. Forældre: Togfører Henrik Nybo Mikkelsen og Dagmar Marie Nielsen. Trafikass 44–62 (u f n 59–62), Imm ved kgl res 55, c 63[1] (h-73). ~ 4. sept 48 Lydia Greve, * 7. maj 23 Felsted Sdj. Forældre: Barbermester Bernhard G og Bertha Poulsen.

Udn t rkp Elias k, Kbhvn 8 nov 67.

Fru Lydia Nybo medl af sogneraadet.

27. . maj 1968 (sp Øse-N 28. febr 47): **Knud-Erik William Jensen,** se her s 327.

Litt: Foruden ovennævnte: J. Kierckebye: Noget om Sdr Omme, Jy, saml 1874—75, 1—38, 97 f, Jyske byer og deres mænd, 1916, Khst saml 6 r V, 17, 20—21, Minder fra gl gr hjem I, 63, Im. Karstoft: Fra min hjemegn i Omvraa, Vejle a aarb 1937, 154—81, Helge Søgaard: Overtro i S O, et gravfund, Aarhus gl by, 1955, 76 f, Om pastor Rambusch, se Højskolebl 1897, 481—90.

BLAAHØJ—FILSKOV

(Udskilt fra Sdr Omme 31. dec 1910)

Blaahøj sogn, 3364 ha, oprettet 1910, jævn hedeslette med bakkeøer (indtil 62 m), store moser, hvorfra der er hentet mange tørv, mange mindre plantager, opdyrket hede, kanaler ved den slyngede Omme aa, ørreddamme. Byerne B med skole fra 1926, Blaahøj stationsby, 328 indb med pinsemissionskirke, afholdshotel, Hallundbæk med kultørvfabrik, Trællund, Omvraa.

3 oldtidshøje (10 sløjfet).

Filskov sogn, 3780 ha, oprettet 1910, som hovedsognet, de smukke, særprægede Filskov sande. Fredet hede (med Hjortlund sø), den slyngede Omme aa med kanaler, ørreddamme. Byen F, 415 indb, med centralskole fra 1961, bibl, sognegaard sammenbygget m skolen, mh fra 1906, alderdomshjem fra 1951, sportspl, lystanlæg, minkfarme, butikker m m.

4 oldtidshøje, 8 sløjfet. F kirke ligger 625 m vest for det sted, hvor »Ribe oldemoder« nævner Østergaard kirke. Man ved ikke, hvornaar den blev nedbrudt, men der er fundet spor af kirkegaard. Daværende ejer af Østergaard har rejst en mindesten med indskrift »Her laa Østergaard kirke — Slægters Ve og Vaade er gemt i tro paa Guds Naade«. Omme aa med Hallundbæk er smukke afvekslinger i landskabet med de lyng- og kratbevoksede skrænter og store enge. I Filskov er der fredede faarefolde ved Hjortlund sø. Store opgravede tørvemoser og et par næsten tømte brunkulslejer og i den vestlige del af sognet fundet store mængder af brunkul til opgravning. Mange læhegn af gran og smaa plantager baade syd og nord i sognet. Vid udsigt fra Barslund Knap (54 m).

Det gamle Sdr Omme-Hoven pastorat omfattede Sdr Omme, Hoven, Blaahøj og Filskov sogne med et areal paa 22.919 ha. I Sdr Omme Østersogn (Blaahøj og Filskov sogne) havde de spredte beboere langt til kirke og præst, men i 1866–67 blev *Østergaard* i Filskov flyttet og derved fandtes rester efter en kirkegaard, som beviste, at der havde været en kirke i Filskov, som var gaaet til grunde i den sorte døds tid. Da vaagnede ønsket op om en kirke i østersognet og under provst *J. Vahl,* Øster Snede blev spørgsmaalet taget op. Der var i begyndelsen kun tale om én kirke, men der kunne ikke opnaas enighed om kirkens beliggenhed. Da fremkom forslag om to smaa kirker. Denne plan blev frembragt for Ribe stift og for rigsdagen. Staten gav 10.000 kr. og ved milde gaver navnlig fra Ribe stift, blev det vedtaget at gennemføre planen. I Filskov blev det afgørende, at gdjr *Matthias Hansen Michelsen* frit skænkede jord til kirkegaard og kirke samt et stykke til læplantning. I Blaahøj enedes man om at bygge kirken paa en høj i skellet mellem Hallundbæk og Omvraa kaldet Blaabærhøj. Deraf navnet Blaahøj, senere opstod byen Blaahøj. Grundstenene nedlagdes den 22. marts 1877 af provst *J. Vahl,* og i løbet af sommeren 1877 blev begge kirker bygget ganske ens. De blev begge indviet den 14. okt 1877 af biskop *C. F. Balslev.* Der var stor glæde i sognene, for nu var kirkevejen overkommelig, og alle gav sikkert biskop *Balslev* ret, da han sluttede indvielsestalen med et Guds ske lov, som maatte ligge alle alvorligen paa hjerte, idet han knyttede dette til Davids 100. salme. Kirkerne staar som et vidnesbyrd om en fattig befolknings offervilje og store kirkelig interesse, idet der fra beboernes side blev udført arbejde og kørsel og skænket penge for at faa kirkerne bygget.

Samme aar fik Blaahøj-Filskov sin egen præst. Præsteboligen blev bygget nær Blaahøj kirke, og fra 1877 til 1910 virkede præsten som resid kapellan under Sdr Omme. Dette blev ændret, da den 31. dec 1910 blev Blaahøj-Filskov udskilt fra Sdr Omme som et selvstændigt pastorat. Sognenes lokalhistoriker er lærer *Risbjerg Thomsen,* der har leveret stof hertil.

Der er fra gammel tid et vist modsætningsforhold mellem nord (stationsbyen) og syd. Stammer vist nok fra omkr 1. verdenskrig, da banen blev anlagt (1917) og mange arbejdere uden fast bopæl kom hertil. Da omtrent samtidig Jysk Kultørv begyndte i den store mose, øjnede disse arbejdere en chance og blev hængende i sognet. Tørvene trak yderligere flere til, oftest af meget blandet kaliber (tørvebisserne). Stationsbyen blev et helt Klondyke (skure og elendige huse, hvoraf nogle endnu findes). Denne nye og fremmede befolkning var under de fast bosiddende hedebønders foragt. Man afholdt sig saa vidt muligt fra at komme i stationsbyen. Det er stadig næsten umuligt at faa folk fra Gl Blaahøj til at komme til st-byen og omvendt. Et forhold der ogsaa besværliggør ethvert arrangement fra præstens side.

Det kirkelige liv udviklede sig foreløbig godt og jævnt. Den første præst var *Peter J. S. Riemann* (1877–80). Han var af tysk afstamning, født i Odense, hvor han under sin opvækst blev stærkt præget af den gr præst, pastor *L. Helveg.* Som student søgte han *Grundtvig* i Vartov, og det gr livssyn blev hans gennem hele livet. Han blev højskolelærer paa Askov og paa Emdrupborg, kom saa til Blaahøj-Filskov, hvor hans forkyndelse, baaret af kristentro, og fædrelandskærlighed samlede en trofast menighed. Han holdt mange foredrag, tog flittig rundt – blev senere præst i to andre vestjyske kald (Lem-Ø og Nr Nebel) en af de førende gr præster paa egnen (se her II, 560).

Pastor *Ludvig Christensen* (1880–84) var ogsaa gr, en stilfærdig mand, de fattiges ven og meget afholdt for sin jævne færd. Pastor *Vilh. E. Simonsen* (1884–87) var vækkelsesprædikant, men nervesvag, man sagde: pedantisk og forfinet (se her II, 174) saa han faldt ikke rigtig til blandt befolkningen.

Pastor *Hans U. M. Barfoed* (1882–92) af Tommerup, var præst til sin inderste sjæl og elskede sin gerning, havde tillige kunstneriske anlæg, skrev digte. (Han var fader til Per B (Sørensen-Fugholm) og Viggo B (Ærbødigst) og Niels Aage B, rkp. Odense, flittig forfatter, alle tre er dog født efter 1892). Gennem hele sit liv sagde Barfoed, at hans første embede her i Blaahøj-Filskov stod hans hjerte nærmest. Han følte sig omgivet af jævne, stærke og fromme mennesker, der tog sig kærligt af hans og hans unge hustrus »opdragelse« (vi ska da hjælp æ præst i æ klæjer). Han var en smuk mand, altid paa farten, en glad og samvittighedsfuld præst, som med sin rungende latter spredte fest omkring sig. Han var grundtvigsk, frisindet, hans hustru livlig, en storartet værtinde (se her V 120 f).

Pastor *Niels P. Nygaard* (1892–97) vestjyde (fra Vildbjerg ved Herning) var en folkelig mand, ogsaa gr og holdt mange foredrag, opofrende og godgørende over for sin menighed. Et minde om hans opofrende sind lever endnu i Filskov. En udenlands-dansker kom hjem fra Amerika meget syg af tb. Hans familie turde ikke tage ham i hus af hensyn til børnene, men præsten og hans hustru tog ham ind i deres hjem og plejede ham til hans død. (Se her III, 647).

Pastor *Jens Møller Kristensen* (1898–1905) var søn af førstelærer og højskoleforstander K i Hoven (hans højskole havde til formaal at uddanne unge kvinder til lærerinder). Han var altsaa opvokset i pastoratet her, hvor hans faders gerning havde stor indflydelse. Pastor *Møller Kristensen* var gr, virkede med foredrag for afholdssagen og ungdomsarbejdet. Disse to grene af oplysningsarbejdet havde dengang stor betydning her. Før han kom til Blaahøj-Filskov havde han i 2 aar været huslærer hos provst Vilstrup, Borris, der betød saa meget for ham.

Pastor *Jens P. R. Drøbye* (1905–12) var fynbo, han blev kaldet til sognepræst 1910, da Blaahøj-Filskov udskiltes som et selvstændigt sognekald. Han tilhørte Indre Mission, en solid præst. Der var god samling om kirken ogsaa fra grundtvigsk side. Han var in-

teresseret i skolens arbejde og havde et godt forhold til lærerne. Hans arbejde som præst styrkede Indre Mission, som derved fik fremgang i sognene.

Omkr 1910–13 begyndte en del vanskeligheder, idet nogle prædikanter med den blinde miss *Knudsen,* der var grebet af fuldkommenhedslære, fik indpas i Blaahøj. Frimissionens folk fulgte efter. Nogle familier blev grebet af dette og kom straks i skarp modsætning til kirken og til IM.

Pastor *H. Brockdorff* skriver:

»Det kirkelige liv havde efter sigende været jævnt godt her i Blaahøj. Da skete det, at nogle »Frimissionærer« begyndte at holde møder i Blaahøj sogn. Der var straks en del familier, der sluttede sig til den »vækkelse«, og dermed kom i modsætningsforhold til kirken og sakramenterne. Flere lod sig gendøbe (i Karstoft aa) og mange blev rokket i deres stilling til sakramenterne. Efterhaanden kom der ogsaa splittelse indenfor disse kredse. Det var især stillingen til »det fuldkomne liv« her paa jorden. En særlig fraktion dannede nu »de fuldkomne«, der følte sig overbevist om, at de kunne leve uden synd. Andre nøjedes med gendaab og prædikede kraftig helliggørelse. Splid og ufred var det eneste reelle, der kom ud af alt dette. Som tiden gik faldt da ogsaa mange fra. Under de bitre erfaringer om »syndfrihedslærens« uholdbarhed kom reaktionen, de blev skuffede og for en stor del ganske verdslige. Nogle faa familier gik ind i pinsebevægelsen, og holder stadig møder med brødsbrydelse og tungetale. Andre har tilsluttet sig »Det danske Missionsforbund« med voksendaab (evt gendaab). De sidste er de besværligste, idet de trods en ret udpræget foragt for sakramenterne alligevel ønsker at være med i folkekirkens liv. Selv om det kun er faa familier, har de virket og virker stadig splittelse f eks inden for samtalekredse, missionsuger o m a, idet nogle folkekirkekristne mener at burde samarbejde med dem, mens andre paa gr af deres stilling til barnedaaben tager skarpt afstand fra dem. Pinsemissionsfolkene (vel en 8–10 familier) holder sig borte fra alt, hvad der har med folkekirken at gøre, men er dog i den seneste tid begyndt at indtage en mere aktiv stilling med et utal af møder, søndagsskolearbejde osv (undertiden i kirketiden). Trods deres energi vinder de dog næppe nye tilhængere. Ved Karstoft aa har de nu indrettet et bassin til daab (gendaab) af de yderst faa proselytter de maaske vil kunne faa fra sognene her omkring.

Pastor *Anders P. Andersen* (1912–20) var fra Brørup sogn blev kun 38 aar gl. Hans arbejde i sognet vil sent blive glemt. Han var en god prædikant med gr livssyn og samlede mange til gudstjeneste. Han udførte et stort oplysningsarb blandt ungd, og han skabte de store ungdoms-St Hansmøder paa festpladsen ved Blaahøj præstegaard med kendte personligheder som talere bl a *Olfert Ricard* og professor *Birch.* (Da professor dr polit *L. V. Birch* engang besøgte Blaahøj pgd, blev han saa betaget af naturen at han byggede sommerhus her. Det væltede senere under en storm. Arealet ligger i naturtilstand). Som formand for skolekommissionen havde pastor A et udtalt ønske om stor fremgang, men paa grund af manglende pædagogisk indsigt stillede han for store krav i forhold til undervisningstid (dengang hverandendagsundervisning), hvorfor han kom i daarlig forhold til baade lærere, børn og forældre, som faktisk var til stor skade for skolen, men mærkeligt nok skadede det ikke hans arbejde som præst. Baade han og hans hustru døde i en ung alder og deres forældre fik sat en mindeplade op i baade Blaahøj og Filskov kirker.

Pastor *Gudmund Th. Sort* (1920–27 døde ogsaa i en ung alder, 37 aar gl). I næsten syv aar udfyldte han sin gerning med stor troskab og kærlighed. Han var en betydelig forkynder af Guds ord, hans forkyndelse var ikke retningspræget, dog traadte det gr livssyn stærkt frem under samtale og drøftelse, Han var tit paa farten ude paa heden for at besøge de smaa hjem, og han var velkommen, fordi han ved sit milde sind altid bragte friskhed med sig. Han virkede saa dejlig frigjort fra præstemyndigheden, men han var en klog mand, der altid var rede til en drøftelse om Guds rige eller de menneskelige problemer, og i alle forhold søgte han imod klarhed og sandhed. Som formand for skolekommissionen søgte han at støtte skolen i alle forhold, og baade lærere og børn var glade ved hans besøg i skolen. Hans faste tro paa det godes sejr i menneskelivet medførte, at hans menighed fik tillid til ham, man kan godt sige – »elskede« ham. Han var de fattiges og fortryktes ven, og af hele sit hjerte søgte han at hjælpe i nød og sorg. »Han er saa møj en minnesk« sagde man paa jysk. Han holdt mange foredrag og udførte et stort arbejde for ungdommen i sit store pastorat, og de børn, han konfirmerede, fulgte han med interesse op gennem aarene. Han døde i en ung alder den 21. jan 1927. Et stort følge – ca 400 – fulgte ham til hans sidste hvilested. Menighederne rejste ham et minde, hvorpaa der stod: »Jeg ved paa hvem min tro er sat, Ham faar man mig at unde. Hvem Gud kun holder for sin skat, kan aldrig gaa til grunde«.

Pastor *J. P. Jensen* (1927–36) havde været dansk præst i USA, var præget deraf, var afgjort gr af den gamle skole, se ndf.

Pastor *H. N. Brockdorff* (1936–62) skriver:

Befolkningen i Filskov har fra tidlig tid haft en interesseret, vaagen kirkelig indstilling. *Vilhelms Birkedals* forkyndelse havde sat spor. I et gl hjem hørte begge ægtefæller til Askov højskoles første elever. Ogsaa i den gamle kro øst for F by havde man interesser ud over det daglige, hvilket gav sig udtryk i, at en søn, *Adser Østergaard,* blev præst (Torstrup-H) noget uhørt paa disse egne. Da Filskov fh blev opført paa en grund skænket af en gdjr, skænkede hans nabo, der var hans slægtning, en grund til et mh, ikke af konkurrencehensyn, men fordi begge parter skulle have et samlingssted. Denne tolerance har stadigt præget F sogn. (K og S 1954, 383 f).

»Det, der overrasker mest, naar man ser paa det kirkelige liv i pastoratet er den overvældende forskel paa forholdene i Blaahøj og i Filskov. Mens de forsk splittelser

rasede i Blaahøj sogn, var Filskov sogn ganske uberørt af alt dette. Og saaledes er det endnu. En del af forklaringen paa dette forhold skal vel søges i, at Blaahøj sogn kun har haft en yderst faatallig »fastboende befolkning« langt de fleste er tilflytttere, som søgte lykken her, da tørveproduktionen under forrige krig (især fra 1917) tog saa stærk fart. Næsten ingen af disse tilflyttere fik hjemstavnsfølelse eller menighedsbevidsthed (havde vel heller ikke haft det, hvor de kom fra?) og var derfor ikke i stand til at danne en folkekirkelig modvægt imod sektvæsenet. I Filskov derimod bestaar befolkningen af gamle slægter, som i generationer har boet paa deres gaarde og som derfor har været med til at præge ogsaa det kirkelige liv paa en sund og rolig maade. I Filskov er et solidt indremissions samfund, ret stor gr ungdomsforening, ligesom der baade findes missions- og forsamlingshus. I Blaahøj findes der et par »samtalekredse« som paa gr af stillingen til sekterne staar i modsætningsforhold til hinanden og ikke kan samarbejde. Ikke blot i den daglige kirkegangsprocent, i kirkeindsamlingerne osv sætter disse forskelle i de to sogne sine spor, men i alt kirkeligt og kristeligt arbejde. Mens KFUM og K i Filskov saaledes er meget kirkeligt indstillet og fører mange unge til kirken, sætter derimod medlemmerne af Blaahøj KFUM og K saa at sige ikke deres ben i kirken, idet medlemmerne i begge sognene følger de respektive formænds eksempel. For en præst er det sikkert godt at det netop er disse to sogne der er knyttet sammen, i Filskov kunne det hele maaske ellers for let føre til lutter »Idyl« og i Blaahøj til modløshed alene. Nu er der en passende balance i det kirkelige arbejde mellem vanskelighederne i Blaahøj og opmuntringerne i Filskov«.

Filskov forsamlingshus. I begyndelsen af dette aarhundrede opstod der en bevægelse i Filskov sogn, som drøftede ungdommens dygtiggørelse, og bevægelsen affødte et ønske: Lad os bygge et forsamlingshus, hvor unge og ældre kan samles! Der blev nedsat et udvalg, som skulle forestaa en aktietegning, og dette udvalg naaede at faa tegnet 1750 kr. Det var i 1904. Men saa opstod der strid om, hvor huset skulle ligge og arbejdet standsede. Atter lød kravet fra skytte-, gymnastik- og afholdsforening og fra mange gr hjem: Nu vil vi have et forsamlingshus, og udvalget maatte atter i arbejde og det blev bestemt, at naar der var tegnet 2000 kr skulle huset bygges. Man naaede kun at faa tegnet 1850 kr. Det kneb svært med at faa de sidste 150 kr. Ved et møde, som varede flere timer, pressede udvalget paa og saa lykkedes det, idet gdjr *Niels Egsgaard* tegnede den sidste aktie. Han fik et stort hurra og forsamlingshuset et »leve«. Der blev saa nedsat et byggeudvalg bestaaende af sognets gode mænd, gdjr *Otto Arvad,* gdjr *Niels Trædemark,* gdjr *Elicæus Østergaard,* købmand *Anton Andreasen,* førstelærer *Thomas Baunsgaard,* revisorer blev gdjr *Jens Moustgaard* og sognefoged *N. C. Østergaard.* Den 3. maj 1906 nedlagdes grundstenen til forsamlingshuset af gdjr *Otto Arvad,* som havde skænket grunden paa den betingelse, at der ikke maatte nydes spiritus i huset. Han nedlagde tre sten, én for kongen, én for fædrelandet og én for forsamlingsfriheden. I grundmuren blev der indmuret en flaske med et stykke pergamentspapir, hvorpaa der var nedtegnet de grundlæggende oplysninger. Aktionærtallet var ca 110. Den 7. sept 1906 blev forsamlingshuset indviet ved en stor festlighed. Der var kommet 250 mennesker, alt hvad den store sal kunne rumme. Der var taler af pastor *J. Møller Kristensen,* højskoleforstander *Grønvald Nielsen,* Vestbirk, og pastor *Drœbye,* Blaahøj, lokalt talte førstelærer *Baunsgaard.* Siden er huset blevet brugt flittigt til dygtiggørelse og oplysning for unge og ældre i sognet. Men under anden verdenskrig overtog den tyske værnemagt huset, og da den rykkede ud, var huset næsten ødelagt, det blev nedlagt som forsamlingshus og solgt. Man havde store planer om at bygge et nyt, men saa byggede sogneraadet en sognegaard ved Filskov skole. Dermed blev tanken om et nyt hus skrinlagt, og de midler, der var opsparet til formaalet, blev efter en generalforsamlings beslutning delt ud til aktionærerne.

Filskov missionshus. Ved et møde i begyndelsen af dette aarhundrede blev det ved et møde bestemt, at man skulle arbejde hen til at faa bygget et missionshus i en nær fremtid. Tre mænd blev valgt til at varetage opgaven, deriblandt var gdjr *Mathias Michelsen,* Hvolgaard, den ledende, og han fortæller, hvordan opgaven blev løst: Vi frygtede, at det ville vare for længe, for vort samfund var kun lille. De første par aar gik det saa stille, og vi havde faaet 142 kr, som vi satte ind i nabosognets sparekasse. Byggeudvalget kom til os og foreslog, at vi skulle bygge i fællesskab med fh, men det kunne vi ikke gaa med til. Det gav os en paamindelse om at arbejde for sagen med kraft. Samfundet vedtog at hver tegnede sig for et bidrag, og naar vi saa havde faaet 1200 kr tegnet skulle vi tage fat paa byggeriet. Vi fik saa tegning og overslag med tilbud paa ca 2400 kr. Der skulle bygges et hus 12 m langt, 8,50 m bredt, stor sal og gang med tilbygning af lille sal og køkken samt wc. Vi laante saa 800 kr i førstnævnte sparekasse til 4 pct og en afbetalingstid paa 5 aar. Vi laante dem ikke paa huset, men paa vor egen kaution, for saa kunne vi, saa snart huset var færdig, og papirerne var i orden, overdrage missionshuset til hovedbestyrelsen for Indre Mission i Danmark. Da huset stod færdig, havde det kostet 2500 kr at bygge, og det blev indviet til missionshus den 5 december 1906. Det blev overdraget til Indre Mission, men det kostede os en ekstra udgift paa 60 kr. Tilbage stod nu at betale renter og afdrag paa det omtalte laan. Vort lille samfund ville ikke lade os tre i stikken, men hvem der havde vilje og evne tegnede sig for et bidrag til laanet var ude af verden.

Filskov missionshus benyttes af samfundet den dag i dag. Det bliver holdt pænt og benyttes flittigt til møder og sammenkomster af kristelig art«.

Pastor *O. Fog* har virket her siden 1962.

1967 skrives: Ringe kirkelig interesse i B, kirkebil, kirkeblad siden 63, gode forhold i F, kkg 1–2½ pct og 4–7 pct, 2 IM smf (15 og 30) smaa KFUM og K, sdsk, mh i F, gr ungdomsf (omdannet til fritidsklub) andagter ved sp paa alderdomshjem. I B er der pinsemission med mghsal (daabsbassin) med egen forstander. Det dsk missionsforbund. Jehovas vidner, se iøvr ovf.

Bl lægfolk: ledere IM: *Eskild Klausen* F, og skomager *M. E. Kristensen* (* 90) og hans hustru Jutta († 1961) gjorde et stort arbejde bl børnene (sdsk), de unge og ældre og var værtsfolk for fremmede talere. Gdjr *Martin Kristensen,* Omvraa. Gdjr *Johs. Nielsen,* F, fmd for IM. Gdjr *Møbjerg Hansen,* B, gdjr *Kr. Kristensen,* B (fmd). Murerm *Søndergaard,* F (fmd for IM). Gdjr *Ingv Jakobsen,* F. Lmd *Johs. Jensen,* * 93 fmd KFUM DMS kreds m m. Gdjr *Johs. Nielsen,* Søndermarken, fmd. Murermester *Valdemar Søndergaard* (* 90, † 61) B stationsby, betød meget, leder af sdsk. Kolportør *J. Johansen,* F, betyder meget i mgharbejde. Hans hustru leder en DMS børnekreds.

Indremissionærerne *M. Randbeck* og *A. Madsen* virkede her i 1920-erne i F.

Grundtvigske: Mejeriejer *Hans Christensen,* F, betyder meget i sognet. *Arndt Frandsen,* fmd KS. Gdjr *Tage Kristensen,* gdjr *H. P. Emborg,* B, gdjr *Søren J. Sørensen,* B, gdjr *Peder N. Pedersen,* F, skoleinspektør *N. H. Christensen* (fmd for den gr kr i F).

Der har været mange bogsælgere og kolportører, der har gaaet de lange veje ud — med billeder til børnene, med Guds ord og opbyggelige skrifter — og dermed været med til at bringe den kristne tro videre. Her skal vi lade en af dem berette: **Lauge Nørgaard:** Deres trælsomme gerning maa ogsaa omtales i en menighedshistorie.

»Da jeg flyttede til Hallundbæk i Blaahøj — gik det mig meget daarligt, idet jeg var blevet skuffet paa mange maader. Ejendommen var ude af drift; det var den umaadelig tørre sommer i 1921, og jorden var tør sandjord. Prioritetshaveren sagde sine penge op og stævnede mig for retten; da jeg fik den stævning, bøjede jeg mine knæ og bad af hjertens grund, at Gud ville hjælpe mig, og det gjorde han.

Jeg fik henstand i 2 aar, og i løbet af den tid blev ejendommen solgt, men jeg var jo fattig tilbunds, og det var et spørgsmaal, hvad vi skulle blive til; min kone sagde, at vi blev da nødsaget til at leve af kommunen; mit helbred var daarligt, jeg led af astma.

Igennem drømme kom tanken til mig, at jeg maaske kunne blive bogsælger for Indre Mission, jeg søgte pladsen og fik den, samtidig med fik jeg fra **Filip Beck** en hilsen med ønske om Guds velsignelse, og saa kunne jeg komme ud og vidne om den herlige Frelser, vi ejer. Kort tid i forvejen var der i mit nabolag kommet en ny familie, som rygtet gik om, at de var troende folk. Den første, som kom til dem, ville sælge en hund, den anden sædekorn, den tredje, der kom, var mig, og jeg havde gode bøger, og jeg ønskede dem Guds velsignelse; den havde de ogsaa brug for, for de kom til at sidde haardt ved ejendommen. Jeg kom op til vor præst; saa snart han saa mig med bogtasken, raabte han: Til lykke, Lauge, og Gud velsigne dig; og saa købte baade han og tjenestepigen af mig for 18 kr. ialt.

Der blev fra Indre Mission tilsendt mig flere bind af **Asschenfeldt Hansens** bibelforklaring; hvor de skulle hen, fik jeg ikke at vide. Min forgænger, som havde taget imod bestillingen, laa paa Give sygehus, men han var for syg til at give rigtig besked; han havde en søster i Brande, og han talte noget om en Maria i Vester ved Tyregod. Jeg fik min kuffert pakket med bøger og rejste til Brande, der fandt jeg ejeren til det ene bind, saa fortsatte jeg til Tyregod. Jeg naaede dertil ved aftenstid og troede, at jeg nu snart var ved vejs ende, men fik at vide, at der var 10 km. Det blev hurtigt mørkt, og ned ad en stærkt skraanende vej fik cyklen for stærk fart paa, saa bremserne svigtede. Naa, det saa sort ud, men blev godt; jeg fik da hold paa den tungt lastede cykle, nu naaede jeg en vejviser, der viste vej til flere sider, hvilken var den rette? Jeg prøvede ved et par døre, men de var lukkede, saa bad jeg Gud vise mig ad den rette vej, og det gjorde han. Jeg fandt den førnævnte Maria, som var gaardejerske. Hun havde sin voksne søn og datter hjemme. Det var et meget fint hjem, men ogsaa et godt kristent hjem. Jeg blev meget vel modtaget og meddelt, at naar jeg var paa egnen, saa kunne jeg bare komme der, de havde altid plads — og det fik jeg at se. Jeg blev vist op i gæsteværelset, der stod tre meget »bovne« senge. Dynerne var fyldt med gaasefjer og dun; jeg har sovet i mange gæsteværelser paa store gaarde, men aldrig i nogen saa god. Mange gange har jeg undret mig over, at de ikke blev kede af at have mig, jeg var der vel over tyve gange, men de var lige flinke og venlige mod mig den sidste dag som den første. Da jeg mange aar efter kom til skade ved at vælte med cyklen, saa jeg ikke kunne komme med bøger til julen, gik sønnen fra denne gaard rundt til folk og tog mod bestilling paa bøger fra mig, og han ordnede det hele, og bragte dem rundt og sendte mig pengene.

Jeg var en gang i Kølkjær med bøger. Jeg gik ad hedespor og øde veje, der laa enkelte hytter derude i ødet. Jeg kom i samtale med en mand, der fortalte, at derude i heden i en lille hytte var der en mand, som studerede til præst. Denne mand er vor nuværende biskop i Haderslev. Han har en søn, som er født derude paa Vovlund hede, denne søn er vel nu Danmarks yngste provst — Noack i Alslev.

I Farre i Give sogn var jeg engang med til et meget gribende samtalemøde hos en gaardejerske. Hun havde nylig mistet sin mand. Teksten, vi havde, var forklarelsens bjerg, og hun fortalte i den forbindelse om den gribende dag, da der kom en sygevogn fra Give sygehus og meddelte, at hun maatte følge med, da hendes mand var døden nær. Hun havde for 2 dage siden faaet et barn, det var det femte, de var unge folk paa ca 30 aar. Hun naaede at sidde de sidste minutter hos sin mand. Hun fortalte, at han holdt bøn, og da blev han som forklaret med en glans som en engels ansigt, det varede kun nogle minutter, saa var han normal igen; saa laa han ganske stille hen lidt og gik saa ind til Guds herlighed.—

At være bogsælger for IM var en god og velsignet gerning, som jeg siger Gud tak for, at han betroede mig. I solskin og blæst, i regn og sne, at færdes ude i Guds fri natur. Ad asfalterede hovedveje og ad sandede hedespor — dejligt. — Nu er aftenen faldet paa, mine alders aar er 80.

(IM-Tidende 1953 s 288)

Skolerne i Blaahøj og Filskov. Indtil 1913 hørte Blaahøj og Filskov til Sønder Omme kommune, og skolevæsenet styredes fra Sønder Omme sogneraad, men efter 1913 blev Blaahøj og Filskov en selvstændig kommune. I Blaahøj sogn havde man før aarhundredskiftet en skole med en fastansat lærer og kirkesanger, tillige var der et par biskoler med vinterlærere, men i 1926 nedbrændte Blaahøj skole, og sognet blev saa delt i 2 skoledistrikter med hver sin skole, Blaahøj og Trælund skoler. Disse fik faste lærerkræfter og var 4-klassede. Biskolerne blev nedlagt. Efter skoleloven af 1958 ville sognet gerne have bygget en centralskole, men maa vente paa byggetilladelsen.

I Filskov var der ved aarhundredskiftet ingen skoler med faste lærerkræfter, og kirken savnede af den grund en fast kirkesanger, for der var kun to biskoler, som skiftede lærere næsten hvert aar. – Men 1903 fik Hjortlund skole en fastansat lærer, lærer *Thomas Baunsgaard,* som ogsaa blev kaldet til at være kirkesanger ved Filskov

kirke. I 1912–13 afløstes biskolen i Filskov af en ny smuk skole med faste lærerkræfter, og i 1923 blev der bygget en ny skole i sognet – Søndermark skole – med fastansat enelærer. Dette skoledistrikt strakte sig ind i Sønder Omme sogn efter overenskomst kommunerne imellem. Da 1937-loven kom, vedtog skolemyndighederne i Filskov at sognet skulle kun have to skoledistrikter, idet Hjortlund og Søndermark skoler skulle sammenlægges. Besættelsen umuliggjorde al skolebyggeri, men efter krigen blev Hjortlund-Søndermark skole bygget og taget i brug den 1. april 1957. Saa kom skoleloven af 1958, som medførte andre og større planer paa skoleomraadet. Det blev af skolemyndighederne taget op, og resultatet blev, at der skulle bygges en folkeskole med realoverbygning. Skolen blev bygget og taget i brug den 1. aug 1960. Realskolen har samarbejde med Blaahøj og Lindeballe sogne. Skolemyndighederne arbejdede saa paa at nedlægge Hjortlund-Søndermark skole, og med skoledistriktets »ja« blev denne skole nedlagt fra den 1. aug 1964 og solgt til industriformaal. Al undervisning er nu samlet i Filskov skole, der har realskoleoverbygning og 8. og niende klasse. Skolen har fra 1. aug 1964 bymæssig skoleordning, og førstelæreren en udnævnt til skoleinspektør.

Blaahøj og Filskov kommune var fælles om alle skoleopgaver til 1. april 1947, da blev sognene skilt i hver en kommune: Filskov kommune og Blaahøj kommune.

Blandt tidl lærere nævnes: Førstelærer *Anders M. Andersen* († 67, 75 aar gl) en usædvanlig personlighed, der engagerede sig stærkt i tidens problemer. Gennem 35 aar var han førstelærer i Filskov, men i 65 aars alderen brød han af og helligede sig forsvarets civilundervisning, en beslutning, der nok maa ses i sammenhæng med hans deltagelse i frihedskampen og hans store interesse for hjemmeværnet.

Han kunne lide sit arbejde, først og fremmest fordi han havde med mennesker at gøre.

Lærer *Risbjerg Thomsen* var enelærer i Søndermark skole, Filskov, fra den blev bygget i 1923 til han blev pensioneret for godt en halv snes aar siden. Han var i den tid distriktssanger for Søndermark skoledistrikt og efter sin pension en tid kirkesanger. Han har et enestaaende lokal – og personalkendskab og er lidt af en institution i sognet efter de mange aar, han har været her. Tilhører nærmest den gr kreds. Har betydet meget.

Lærer *Karlsmose* var førstelærer ved den i 1964 nedlagte Hjortlund-Søndermarkskole, (opf 1957). Ved skolens nedlæggelse flyttede han fra sognet. Tilhørte IM og betød meget for samfundet, særdeles flittig kirkegænger, i sin sidste tid kirkesanger og vikarierede ofte som organist. Som følge af sygdom levede han en tilbagetrukket tilværelse.

Lærer *Bertel Mogensen,* B (* 86, † 64) var lærer i Blaahøj siden ca 1. verdenskrig til sin pension 1956, først ved sognets eneste faste skole (der var desuden et par biskoler), der brændte, og derefter ved den nye Blaahøj skole (opført 1926 samtidig med Trælund skole). Var kirkesanger vistnok hele sin lærertid. En dygtig lærer, der vandt sig respekt blandt børn og forældre. Særligt fortælles om hans fremragende evner i religionstimerne. Tilhørte ikke nogen retning. Har været med til at præge sognet.

Blandt nuværende lærere:

Blaahøj: a) Blaahøj skole: førstelærer *B. Underlin,* kirkeværge, kirkebylærer, kirkesanger og distrikssanger. Leder af den nu nedlagte KFUM og K, der fortsætter som bibelkreds. Holder sammen med præsten ungdomsmøder i pgd. Leder den godt besøgte aftenhøjskole sammen med førstelærer Thomsen i Trælund. Fmd for Blaahøj Brugs. Afholdt. Betyder meget. Lærer *Niels Hørleik,* kirkesanger (deler med Underlin), dygtig pianist og orgelspiller.

b) Trælund skole: førstelærer *Thomsen,* aftenhøjskole sm m Underlin. Leder ungdomsklub i Blaahøj stationsby. Hans kone lærerinde v skolen.

Filskov: Centralskolen: skoleinspektør *N. H. Kristensen,* kirkebylærer og distriktssanger, næstformand i mghraadet. Fmd for den lille gr kreds i F, leder aftenhøjskolen. Betyder meget. Overlærer *Brunbjerg Pedersen,* kirkesanger, kasserer i sogneraadet. Lærer *Fibæk Laursen,* leder ungdomsklubben. Fmd DdU. 10 andre lærere og lærerinder.

Lærer *Lerbeck Sørensen,* ansat ved realskolen i Grindsted, men bor i sognet, kirkesanger (deler med Brunbj P). Aftenhøjskole i begge sogne.

1923 oplyses: God kkg i F, splittet i B, KS, DdU (170) bibelmøder, mh, smaa IM smf. 1935: Kkg 5 og 8 pct, ret tilfredsstillende, dog noget vanskeligt i B. 2 IM kredse, 1 fh, bibelmøder, Frimiss og pinsebevægelse. 1947: Kkg 5 og 8 pct, vanskelige i B, gode i F, 2 IMsmf, 4 sdsk, KFUM og K, kirkeblad, DdU (100) i F. Sp skal læse med konf i F, 5 km til nærmeste udlejningsbil. 1951: I B er kkg stærkt varierende (fra 15 til 60 i kirke) i F: 50–80, flest ved højmesse. I B er IM delt i 2 kredse, den ene samarbejder med sekterere (Pinsemiss, Frimiss) den anden, folkekirkelige kr, der ledes af skomager M. E. Kristensen, slutter op om kirken KFUM og K (20 og 20) gr Ungdomsf (100). 1967: 3 og 4 pct. B: Jævnt ukirkelig, F: Nogen trofasthed. Kirkebil 2 g mdl fra B st-by (5 km). 2 IM smf (10 og 30) samt Sdsk. Nystartet M-spejdere i B, FDF i F, ungdm i pgd, kommunale ungdomsklubber, møder for konfirmandforældre i pgd. Lille gr kreds i F. I B Sekter: Pinsemiss m mghsal (daabsbassin) og egen forstander, Det danske Missionsforb, Jehovas fidner. I F: 1 mh, alderdomshj, hvor sp jævnlig holder andagt.

Obligatorisk konfirmandlæsning i F.

Blaahøj kirke, indv 14. okt 1877, arkit Winstrup, hvidkalket, kullet. Bjælkeloft, bestaar af skib, kor og vaabenhus mod syd, opført af kampesten, pudset med cement. Paa korets østgavl et stort kors, paa vestgavlen et smedejernskors. Der var et maleri (kopi af A. Dorph: Emmaus) paa altret, men under 2. verdenskrig skænkede en fabrikant i Aarhus et nyt alterbillede, malet 1872 i Rom af Elisabeth Jerichau: Paaskemorgen. Kalk fra c 1650, fra Hover kirke. Lysekrone, alterstager, særkalke, series pastorum skænket af beboerne. En indsamling til taarn er begyndt. 175 sd. Orgel. Krucifix (skænket 1964 af husmd Fr. Iversen).

Filskov kirke, indv 14. okt 1877, arkit Winstrup, hvidkalket, bygget som Blaahøj men ombygget 1929. Kor og skib er af raa kamp med pudset cement, bræddeloft. 1929 tilføjedes bredt taarn med pyramidespir (desværre med en klodset anbragt skorsten midt paa spirets østside). Grosserer **A. Moustgaard**, søn af en gdjr her, begyndte som hyrdedreng og medhjælper i Blaahøj pgd, udvandrede til Norge, tjente en millionformue som storkøbmand, skænkede taarnet (og oprettede 1938 et legat paa 100.000 kr til uddannelse af unge fra F sogn). Vaabenhuset mod nord fik 1929 portal med joniske pilastre. Altertavle: Kopi efter Carl Bloch: Kristus med barnet. Barok-prædikestol. Mindetavle over Sv. Imm. Moustgaard (brodersøn af Anders M), der faldt i kampen ved Caen juni 1944. 175 sd. Orgel. Krucifix fra 1952.

I begge kirker ens mindetavler over pastor A. P. Andersen.

Folketal: 1930: 1030 og 874, 1965: 1054 og 1055.
Altergæster: 1922: 264 og 390, 1934: 350 og 470, 1942: 235 og 390, 1950: 256 og 501, 1965: 266 og 650.
Menighedsraad: 1922: 8 gr, 5 IM, 1934: 7 gr, 5 IM, 1942: 6 gr, 6 IM, 1953: 6 gr, 6 IM, 1 soc, 1 u p, 1961: 8 gr, 4 IM, 2 soc, valg, 1965: B: 7 u p, F: 3 IM, 1 u p, 3 gr.

Residerende kapellan for Sdr Omme-Hoven

Oprettet 10. sept 1877, nedlagt 31. dec 1910 (med bopæl i Blaahøj)

1. 10. sept 1877–18. maj 80: **P. J. S. Riemann**, fl t Lem-Ø, se Fakse.
2. 17. sept 1880–21. jan 84: **L. Christensen**, fl t Gern-S, se sp Køge-Ø.
3. 2. juli 1884–17. maj 87 (hjpr Ølgod-S 6. jan 83): **V. E. Simonsen**, fl t Oddense-O, se Niløse.
4. 4. maj 1888–7. juni 92: **H. U. M. Barfoed**, fl t Hyllested-R, se Nr Tranders.
5. 13. aug 1892–16. okt 97: **N. P. Nygaard**, fl t Frederikssted, Vestindien, se Magleby, L.
6. 16. dec 1897–11. april 1905: **J. Møller-Kristensen**, fl t Darum, se Engum.
7. 22. aug 1905–31. dec 10 (hjpr Nr Felding-T 1. okt 03): **J. P. R. Dræbye**, sp her.

Sognepræst i Blaahøj-Filskov

1913: 3. kl, 1985: 12. kl. Pgd opf 1878, udvidet 1924.

1. 31. dec 1910–20. april 12 (rkp her 22. aug 05): **J. P. R. Dræbye**, fl t Grindsted-G, se Esbønderup.
2. 23. juli 1912–25. april 20: **Anders Peter Andersen**, * 16. juli 81 Firing, Brørup s. Forældre: Gdjr og teglværksejer Hans Peter A og Maren Pedersen Aschov. Stud Ribe 00, c 10^2 (nc), † 25. april 20. ~ 23. sept 12 Marie Henriette Boertmann Mohr Voss, * 7. juli 80 Haslev, † 23. dec 19. Forældre: Mejeriejer Johan Henrik V (sønnesøn af J. H. V, sp Asnæs) og Gertrud Kirstine Andersen.

Om denne dygtige og ansete præst, se ovf.

3. 1. sept 1920–21. jan 27 (hjpr Hans Tausens k, Kbhvn 20. dec 15): **Gudmund Thomassen Sort**, * 26. aug 89, Holbæk. Forældre: Red og afholdsvært i Sorø Thomas Jensen S og Marie Sort. Stud Ribe 08, c 14^1 (l), ~ 19. juni 17 Ane Maria Rasmussen, * 27. sept 93 Sneum. Forældre: Gdjr Rasmus Peder R og Ingeborg Tobiasen.

Pastor *A. W. Quistgaard,* Hans Tausens k, Kbhvn (senere Fjelstrup), viede *Gudmund Sort* i Tjele kirke. Sort og Quistgaard var præster sammen ved Hans Tausens kirke i henved 5 aar, og *Quistgaard* talte over Sort ved begravelsen i Blaahøj. Han udtalte bl a: *Gudmund Sort* var et af de unge træer i skoven, som nu er faldet. Han var en lys og rank birk. Aandeligt talt var han vokset op saa nær ved mig, at jeg føler en dyb, nagende smerte ved hans død. Vi blev fostbrødre i de unge aar. Mødtes første gang for alvor 1909 ved Knuds sø ved Himmelbjerget, vi var til studentermøde, og vi to havde fundet en rolig plet oppe ved søen, hvor vi kunne tales ved. Der afhandledes altid noget stort, hvor Sort var med. Det var altid livsspørgsmaalene her paa jorden, retfærdighed for fortrykte, brød til de hungrige, – men ikke vidtsvævende oppe i æteren. Han var saa vist ingen ætervader, nej! Det var nede paa det jævne, og ofte med en forbausende klarhed, for han var jo i besiddelse af en meget stor begavelse. Jeg ser ham for mig, rank, lys, ren at skue. Det var ikke bare den hvide studenterhue, der gav ham dette skær, det var ham selv, der var lys, og Gud være lovet, det er dette billede af ham, som er bevaret til det sidste. – Næste gang vi mødtes for alvor, var 1913. Jeg søgte en medarbejder i det arbejde, der skulle begyndes paa stenbroen paa Islands Brygge. Jeg søgte i og for sig ikke ham. Men da jeg i sværmen af studenter inde i Studenterhjemmet stødte paa ham, slog det ned i mig som et lyn: Der er manden! Han svarede ja uden betænkning eller vaklen. Det var ikke ungdommelig ubesindighed. Han kendte godt københavnerne fra sit søndagsskolearbejde, og det var ham en selvfølge at vandre i Kristi spor og tjene mennesker. Saa begyndte et samarbejde i 6 aar, i ringe kaar, i nød, i stadig kamp. En af vore kampsange var: »Foragter ej de ringe dage«. Vi saa vort lave kirkehus rejse sig, og naar han holdt saa meget af Blaahøj kirke, var det ogsaa fordi den mindede ham om den lille (første) Hans Tausens kirke. Størst var hans gerning rundt i hjemmene. Mange steder rejste han et lille alter for den levende Gud i menneskehjerter. Han gik derind med træsko. Det havde sin grund i hans djærvhed, hans store ærlighed, hans forstaaelse af og dybe medfølelse med mennesker... Der var lys over hans hjem. Dørene stod paa vid gab. Uden standsforskel. Og hvor blev der sunget i Blaahøj pgd, den gamle kirkesang og reformationstidens kærnesalmer kom paa ny til ære her. Der levedes et jævnt og nøjsomt liv, saa en forfinet københavner maatte skamme sig som en hund, ja her var gudsfrygt og nøjsomhed tilhuse. De mange smaa, lyshovede børn blev ingen tynge, de blev modtaget som Guds gaver. Her gjaldt det gamle ord: Jo flere børn, des flere bønner ... Han var rede til at gaa, rede til at dø. Det var ikke mundsvejr, naar han paa det sidste sagde til sin hustru, at i os er alt urent og syndigt; vi har kun ét at gøre: at ty hen til Guds naade i Kristus. I dec talte han sidste gang i Hans Tausens kirke. Jeg hørte én spørge ham: »Er De glad for at være herovre igen? Sort svarede: »Ja, det er man altid, naar man kommer hjem. Gud ske lov, vi tør tro, at han nu er gaaet hjem (Hans Tausens sogns kirkebl marts

1927). Fra Blaahøj skrives, at Sort var »en dygtig teolog, som holdt sin teologi vedlige og fulgte levende med i udviklingen. Men især huskes hans flid med at besøge de syge og gamle, han kom flittigt til møderne, ville vandre i Kristi spor. Stolede trygt paa Guds naade . . .«.

4. 4. maj 1927–12. marts 36 (sp Vejby-S 10. dec 20): **Johannes Jensen,** * 16. juni 67 Verst. Forældre: Husmd Therkild J og Marie Hansen. Teologisk eksamen fra Des Moines, USA 06, Dsk præst forskellige steder i USA 06-20, afsk 12. marts 36, † 1. marts 42. ∼[1] 19. juli 07 Marie Kvist, * 17. maj 87 Egholt, † 18. sept 29. Forældre: Gdjr Hans Jensen Kvist og Ane Kirstine Pedersen. ∼[2] 5. jan 31 Marie Bodil Andersen * 27. febr 95 Simested. Forældre: Gdjr Andreas A og Karen Kirstine Andersen. – Søn: Provst Hans Kvist, Flensborg (DKU).

Pastor Johannes Jensen rejste som ung mand til Amerika, hvor han arbejdede om sommeren paa farmene, studerede om vinteren og tog teologisk embedseksamen i 1906 fra Des Moines (Grand View College). Han var dansk præst i Kansas, Michigan og Minnesota. 1907 var han hjemme for at blive gift. 1920 rejste de tilbage til Danmark. Pastor Johs. Jensen var grundtvigianer af hjerte og sind, og hans prædikener var præget af hans livssyn.

Han var af den gamle skole, som mente sig forpligtet til at prædike i en vis tid og det gjorde hans prædikener lange, saa folk døsede hen. Han var stærk modstander af Barthianerne. Ved en eksamen i en af sognets skoler for ældste klasse i religionstimen, tog han til orde og advarede børnene mod disse nye tanker. Der blev stor opstandelse, særlig førstelæreren følte sig ramt og protesterede, men pastor Jensen forfægtede sin ret til at vejlede ungdommen. Baade som præst og menneske var han jævn og ligetil, men stolt af, at han selv havde skabt sig en uddannelse. Han var vellidt og agtet overalt i sognet. Efter endt præstegerning flyttede han til Askov, men det blev ham en skuffelse, nok fordi han ikke kunne komme i kontakt med de gr kr der. Han blev begravet paa Blaahøj kirkegaard under en stor snestorm og kulde, saa kun faa af sognenes beboere kunne følge ham til graven. (Lærer Risbjerg Thomsen).

5. 24. juli 1936–20. april 62 (hjpr Stouby-H 12. sept 33): **Helge Nikolaj Brockdorff,** * 6. juni 09 Kbhvn. Forældre: Kartograf Sophus Nicolai B og Anna Sophie Hansen. Stud Østersøg gymn 27, c 33[2] (h_1). Lærer Finn Tulinius skole, † 20. april 62. ∼ 14. aug 36 Maren Alma Jensen, * 6. juni 15 Spettrup, Urlev. Forældre: Lærer Karl Anton J og Kirstine Johansen. – Hustrus broder: Jensmark. Sp Nr Herlev – 2 Rkp Hillerød.

Pastor Brockdorff virkede som præst i Blaahøj-Filskov i næsten 26 aar. Det fortæller os, at han har holdt af sit arbejde som præst i disse jyske sogne. I kirkelig henseende hørte han til Kirkeligt Centrum. Han var en dygtig prædikant, som forstod at bringe kirkens budskab til menigheden paa en maade, der var tilgængelig for alle, tillige talte han et smukt og herligt sprog, saa hans prædikener var lette at forstaa, saa kirkesøgende blev beriget ved at sidde under hans prædikestol. Han var københavner og lærte vel aldrig helt at forstaa den jyske mentalitet skønt baade han og hans hustru var ivrige efter at lære egns- og slægtsforhold i sognene. Som embedsmand var han punktlig og omhyggelig. Kontorarbejdet tog meget af hans tid, og da han tillige havde et svagt helbred, maatte han hvile sig, hvilket medførte, at han ikke saa ofte kom ud i det store pastorat, som han ønskede. Men naar der var bud til ham fra syge og sorgfulde mennesker var han rede til at bringe trøst og hjælp i Vor Herre Jesu Kristi navn. Konfirmandundervisningen laa ham stærkt paa sinde, og han fulgte sine konfirmander op gennem aarene.

I Filskov var kkg ret god hver søndag, størst ved højmesse, men i Blaahøj var kirkegangen ringe. To sekter, pinsemissionen og Jehovas vidner havde der faaet stærk fodfæste i befolkningen, saa der var hele 5 partier, som stredes og skabte stor forvirring til megen uro og bekymring for præsten. I Filskov var der 3 retninger, Indre Mission, Grundtvigianer og Kirkelig Centrum, som alle kunne mødes i kirken til gudstjeneste. I april 1962 blev pastor H. N. Brockdorff alvorlig syg og døde den 20. april 1962. Hans hustru førte hans baare til København for at stede ham til hvile i familiegravstedet. Menighederne følte stor sorg ved hans død. (Lærer Risbjerg Thomsen).

Fru Alma Brockdorff skriver:

Der var engang et par purke som gik i samme klasse i Østersøgades gymnasium. En dag bestemte de, at de ville være præster, naar de blev store, og saa ville de vie hinanden. De blev præster og de viede hinanden. Den ene var nuværende sognepræst til Egebækskvang, *Johannes Fibiger-Erlandsen,* og den anden var *Helge Nikolaj Brockdorff,* til hvem jeg blev viet en uge før indsættelsen i Blaahøj. – Lidt om forudsætningerne for, at han blev præst: En større kammerat havde en søndag taget ham med til rektor *Conrad Hansens* børnegudstjeneste. Næste søndag ville den store ikke med, men saa fandt den lille dreng vejen alene, og fra den dag kunne de søndage tælles, hvor han ikke var til (børne)gudstjeneste (og senere til gudstjeneste). Desuden taltes der blandt hans forfædre adskillige præster, dels Brockdorffer, dels v Havener. Studietiden ved Københavns Universitet gav ham for mig at se de bedste aar i hans liv til trods for det, at han maatte rebe sejlene, fordi han i de to første aar havde overanstrengt sig, ikke saa meget fordi han samtidig i de to aar ogsaa var lærer ved *Finn Tulinius* skole, men fordi han cyklede frem og tilbage til Brønshøj, hvor hans forældre havde bygget hus, flere gange om dagen. Hans far havde foræret ham en Ford; men den maatte han ikke bruge. Hans mor syntes, det saa for flot ud. Fra studietiden har han fortalt mig om aftenerne hos grev *Joachim Moltke,* hos professor *Plum* og professor *Torm.* En gang efter saadan en aften gav professor *Flemming Hvidberg* senere pølser ved en pølsevogn til hele flokken. En af dem var *Karl Robert Hansen,* nu sp Hald-K, en anden *Ej-*

nar Nielsen, som kom til at bo mindre end en mil fra os ude paa heden som inspektør for arbejdshuset i Sdr Omme det sidste aar min mand levede.

Jeg ved at græsk og hebraisk interesserede min mand meget. Det blev det ved med. Da den nye oversættelse af ny Testamente kom, blev den sammenlignet med grundsproget hver morgen, naar min mand læste sit daglige stykke.

Han var i 1933 Danmarks yngste præst. Sognepræst *K. Fenger-Eriksen,* Stouby, havde gudstjenesterne paa Vejlefjord Sanatorium og havde derfor en kapellan, og nu rykkede min mand ind i kapellanfløjen i Gammelby pgd og kom til at opleve tre aar i et miljø som Nøddebo præstegaards. Fenger-Eriksen redigerede Kirkelig Centrums blad. Ved aarsmøderne kom min mand i forbindelse med ledere fra Kirkelig Centrum.

Kort før ordinationen havde min mand været meget syg. Nu kom saa flytningen og indsættelsen i de 3 kirker. Pastor Fenger-Eriksens havde inviteret hans forældre (med) til at bo i Gammelby pgd i dagene deromkring. Nogle faa dage efter at de var rejst tilbage til København, sad man en aften hyggeligt sammen i pgds dagligstue, da et stort billede faldt ned og glasset splintredes: »Nu døde min mor,« udbrød min mand, og det viste sig at være tilfældet. Det blev saa hans første kirkelige handling at begrave sin mor, som han som eneste barn var meget stærkt knyttet til, og fra den dag kom der for ham én lang og streng arbejdsdag, der skulle vare i 28 aar. En realiteternes mand var han. Det vil ingen, der har kendt ham, benægte. Alligevel har jeg ved en gudstjeneste set, at mange hvide lommetørklæder kom frem fra hedebøndernes lommer. Engang hørte jeg ham som kapellan i Gammelby fortælle om »det mest velsignede budskab paa den mest forfærdende baggrund« paa en maade, saa det bed sig fast i min erindring, og jeg skrev det ned, da jeg kom hjem.

1936 flyttede vi til Blaahøj og i Filskov, hvor han blev indsat af provst *Andersen,* Brande, som døjede en del af den drønende varme den dag. Sommeren 1936 var usædvanlig varm og tør, og markerne var gule og afsvedne; men præstegaardshaven var en lille grøn oase med »hængemodne« solbær og køkkenurter, som man havde saaet til os. Nogle aftener før havde menighedsraadet budt os velkommen. Konerne havde bagt i lange baner, og der sad vi saa i konfirmandstuen mellem 24 repræsentanter for de jyske hedebønder. Der kunne skrives en hel bog om disse mennesker. Mange af dem skulle man kende i aar, før man kom paa talefod med dem, og de repræsenterede vel næsten alle afskygninger af grundtvigianismen og af indre mission. Min mand sagde den aften, at han troede, at Gud ville have os her og det viste sig da ogsaa, at vi blev holdt fast der.

Ikke 14 dage derefter var vi kastet paa hovedet ind i problemerne. En gendøber kom frimodigt ned i præstegaarden og inviterede os til samtalemøde i sit hjem. Tre familier, som tilsluttede sig det danske missionsforbund, havde nogle aar forinden splittet Indre Mission i to lejre, og nu gik vi til samtalemøde om tirsdagen i den ene kreds og om onsdagen i den anden kreds i det forfængelige haab at faa en ordning paa dette problem. Bølgerne gik højt. Og det blev de ved med i over 15 aar. Saa slap vi heldigvis for disse nedbrydende diskussioner. Men min rolige og flegmatiske mand havde en egen evne til at lytte til de stridende parter og saa paa et eller andet tidspunkt at faa draget en side af sagen frem, som kunne være i hvert fald til nogen opbyggelse.

Københavnerne som i sin studietid havde sin daglige spadseretur fra Østerbro over Kongens Nytorv og ned igennem Strøget og forbi Frue Kirke til Universitetet var blevet flyttet til andre egne. Den dag, vi for første gang kom kørende fra Filskov kirke til Blaahøj kirke, spurgte vi en ældre mand om vej. Han ville jo have at vide, hvem vi var, og da han havde faaet det at vide, spurgte han mig: »Nu er De da vel jyde?« I overensstemmelse med sandheden svarede jeg ja, hvorefter han fortsatte. »Ja, for dem københavnere kan vi ett lii...«. Tilfældet ville, at vi tre blev meget gode venner, og faa mennesker har vel vist min mand en saadan hengivenhed. Da jeg helst vil undgaa og vel heller ikke godt kan taale at skrive om alt det, som forbitrede saa mange timer for os, og som efter min mands egen mening blev en pind til hans ligkiste, vil jeg henvise til, hvad tre vestjyder som kendte min mand fra den første dag til den sidste, en grundtvigianer, en kirkelig centrums mand, og en indre missions mand, skrev i Vejle amts Folkeblad 24. april 62 til hans minde, se ndf.

Langfredag morgen den 20. april efter 16 dages sygdom døde min mand. Han havde sovet dybt i nogle timer; men rørte ved 6-tiden om morgenen paa sig og ville op, hvad han kom med stort besvær. Lige da jeg havde lagt ham tilrette igen i puderne – han sad næsten helt op – skete der et eller andet som forfærdede ham. For mig, som stod og saa paa var det tydeligt at se, at det var noget af det mest forfærdende, et menneske kan komme ud for. Men det varede ikke saa længe; saa løftede han armene og saa forbi mig. Hvad han saa, ved jeg jo ikke; men det var noget vidunderligt. Jeg havde aldrig før set ham saa lykkelig – en daarlig glose til at beskrive hans udtryk. Saa vendte han ansigtet om mod mig, og efter to smaa gisp hørtes intet mere. Min mand oplevede altsaa selv det mest velsignede budskab paa den mest forfærdende baggrund.

Min mand havde skrevet forskellige ting ned til hjælp for mig, naar jeg stod og skulle ordne alt efter hans død. Han ville gerne føres til København saa hurtigt som muligt, og da mindeordene om ham lød samtidig i begge kirkerne ved Langfredagsgudstjenesterne kl 14 var vi paa vej til København. Og han fik ikke engang en blomst med sig, sagde en kone til mig bagefter. Men det fik han. Han havde saa ofte citeret sangen »Giv mig en blomst, mens jeg lever«, og der var kommet en fra Filskov med en buket til ham og en fra Blaahøj med en buket paaskeliljer. Dem fik han, mens han levede, og dem fik han

med sig, og saa var der sprunget et væld af mørklilla violer ud ude i havekrogen. Bagefter kom jeg til at tænke paa, at de blev lagt som en lidelsens krans paa hans hovedpude. Uden kors ingen krone.

Der er saa mange citater fra min mands sidste prædikener, som burde med. De sidste ord min mand sagde i sin sidste prædiken var disse: »I vore dage færdes Jesus ikke synligt iblandt os her paa jorden. Men han har givet os sit ord og paa to punkter har han knyttet sit ord til ydre synlige ting: I daaben og i nadveren. Og naar vi i dag holder den altergang, hvor de nykonfirmerede faar lejlighed til at deltage for første gang, sker det ud fra de mærkelige ord af Jesus, som vi har hørt i dag, hvor han kalder sig selv for *livets brød.* Gennem alterbrød og altervin faar vi del i ham selv og hans velsignelse. Vi voksne, der har været til alters mange gange, *forstaar* intet af det, der sker ved nadverbordet. Men vi tror paa det *under,* som der sker, at Jesus selv kommer os helt nær«.

Fra Filskov skrives i Vejle Amts Folkeblad 24. april 62:

Vor mangeaarige sognepræst, H. N. Brockdorff, er pludselig gaaet bort. I Filskov følte hans menighed, at der laa stor alvor og kærlighed i hans forkyndelse. Hans ledelse af sognets drenge og piger indtil konfirmationen optog ham stærkt, og han fulgte de unge mænds og kvinders færden med stor interesse op gennem aarene. Han og hans hustru kunne fortælle levende om dette for dem saa interessante arbejde. Vi ved, at han tog sin gerning i sit sogn op med stor alvor, ogsaa det kontormæssige arbejde. Alle var klar over, at hans helbred ikke var saa godt, men budskabet om hans pludselige død bragte sorg i de mange hjem. Vi vil alle savne hans hjertelige og kærlige færden mellem os. Med stor opmærksomhed og deltagelse fulgte han fra første færd med i menighedens glæder og sorger, ogsaa i de enkelte hjem udover sognet, saa der blev skabt forbindelse mellem præstegaard og hjemmene (R. T).

Jeg vil gerne med disse mindeord bringe vores præstepar en hjertelig og dybfølt tak for den gæstfrihed og hjertelighed, hvormed de aabnede deres døre, da de for 25 aar siden kom til Blaahøj; først for børnene til søndagsskole, siden for ungdommen og sidst til et bibelkredsstudium. Det sidste vil jeg gerne bringe en særlig tak for, og jeg tror, jeg paa alle deltagernes vegne tør bringe en hjertelig tak for disse sammenkomster, som vi vil mindes med glæde. (Thaysen).

Pastor H. N. Brockdorff har talt om livets og dødens alvor til os – og ogsaa talt frimodighed, lys og glæde i vort sind. Trofasthed i tjenesten for Guds rige prægede hans gerning i kirken som i menighedslivet.

Barnedaab og altergang blev aldrig rutine, enten det var daabens vand, korsets tegn eller alterets sakramente, der skulle rækkes det enkelte menneske, saa var det ikke alene for modtageren, men ogsaa for præsten et Guds riges under, der blev forvaltet.

Det var en præst, der ville give alt, hvad han formaaede i Guds tjeneste her i vore sogne, undertiden give mere end der legemligt var kræfter til. *Johs. Johansen,* Filskov.

6. 27. sept 1962 (hjpr Linaa-V 29. juli 58): **Olav Fog,** * 4. april 31 Nigeria, Afrik. Faderen: Sp Risskov, se der. Stud Haslev 50, c Aarhus, dec 56 (1-101). ~ 4. okt 58 Gudrun Apel, * 5. maj 27 Bremen. Forældre: Kammermusiker Johann A og Caroline Horn.

Herredsrepræs Kbhvn Kirkefond 64, medl Stiftsudvalget for Ribe Stift for Kirkens Ja og Nej 65.

Pastor C. I. J. Karstoft, fh Gamborg, der er født i Omvraa, har i Vejle Amts historiske Samfunds Aarbog for 1935 skrevet en afhandling »Fra min hjemegn Omvraa«. Denne behandler dog væsentligt kun topografiske og slægtshistoriske spørgsmaal og berører kun sjældent de kirkelige forhold. Meget stof leveret hertil af pastor H. Brockdorff og lærer Risbjerg Thomsen. Om Filskov kro har Politiken 14. aug 66 en helsides artikel: Romantik eller ej langs landevejen? Faaredrivernes kro har faaet egen flyveplads.

RINGIVE

(Med filialkirke i Langelund)
Gadbjerg-Lindeballe var annekser til 23. jan 1866.
Give var anneks 23. jan 1866—15. nov 1906

Ringive sogn, 7362 ha, er typisk midtjysk landskab med opdyrkede eller beplantede hedesletter og bakkeøer, mest kuperet mod sydøst (117 m ved Uhe krat). Den slyngede Omme aa, med store enge og ørreddamme, megen lystfiskeri. Den store Simmelmose er bragt under kultur 1961. Næsten ingen hede tilbage. En del plantage (bl a R præstegaards plantage ved pgd ved Omme aa, med mødeplads). Byerne R, Grønbjerg med fh fra 1890, mh fra 1916, hotel. Uhe med afholdshotel, Langelund m skole, ombygget 1956, og bibl. Bebyggelser: Nr Langelund, Ulkind, Gammelby, Hedeby, Stilbjerg, Klink, Baastlund, Karlskov med fh og centralskole for den østlige del af R sogn samt Lindeballe sogn, opf 1963, aula. Fh.

R sogn under Give storkommune 1966.

Oldtidsminder. 31 fredede høje, Ringhøj lige SV for kirken. Efter sagnet er kong Ring begravet her, og sognet kaldt Ringhøj. Paa en oblatæske i kirken fra 18. aarh læses: »Given til Ringhøj kirke«. Kong Rans høj laa ved Randbøl kirke, Kong Gorms høj ved Jelling kirke, kong Rings høj ved Ringive kirke. 174 høje er sløjfet.

Af den ældre præstehistorie

Pastor **Hans Kaus** afhandling om R-Gadbjerg-Lindeballe sognes præstehistorie, Vejle aarb 1928, er en hovedkilde til pastoratets præstehistorie. Sognefoged **Kr. Rahbek** er sognehistoriker og har leveret stof hertil.

1684–1866 var Gadbjerg-Lindeballe annekser til Ringive, Gadbjerg-L var selvstændigt pastorat før 1684 og blev atter selvstændigt 1866. Give blev saa anneks til 1906. Ringive var et afsides hedesogn; i en beskrivelse af *Dalgas* omtales jorden vest for kirken som »den ringeste i Danmark i bonitet«. Selv om man siden 1850 har opdyrket, kultiveret og

beplantet, er der dog megen ufrugtbar og sandet jord i sognet. Beboelsen var fra gl tid knyttet til Omme aa og dens enge. Præstegaardshaven, der gennemstrømmes af aaen har altid været »som en oase«. Paa Baastlund hede ses rester af oldtidens egekrat.

Præsten *Niels Nielsen Borch* († omkring 1690) var yderligt fattig. En anekdote fortæller, at han engang paa R prædikestol skal have sagt til mgh: »Jeg ved noget, som I ikke ved. Og I ved noget som jeg ikke ved. Jeg staar her med bare ben i støvlerne. Det ved jeg, men det ved I ikke! Men om I vil give mig uld til et par hoser, det ved I, men det ved jeg ikke!« Borch var ellers en dygtig mand, og for at bøde paa hans ringe indtægter, fik han Gadbjerg-L som annekser, fortælles der. Han nød endda den begunstigelse, at han selv maatte bestemme, om han ville bo i Ringive eller i Gadbjerg. Han valgte Ringive for aaens skyld (som han elskede) og for havens skyld, som han forbedrede (K og S, 1954, 421).

Peder Christensen Mulvad (1691–1719) efterfulgtes af *Søren Andersen Bruun* († 1728), der vist giftede sig med fmds enke. *Johan Geertsen Londemann* (1728–44) havde været hører i Kolding. Malet mindetavle over ham i kirken. Om *Ancher Laugesen Borch* (1744–95) har været pietist, er tvivlsomt. Nogen stor begavelse var han næppe, men han stod i udmærket forhold til befolkningen. Det ses bl a af, at mens det i begyndelsen var herregaardsfolk, blev det senere bønder, som stod faddere til hans børn. (Han havde 10 børn). Han havde god indflydelse. Hans fromme kirkebøn huskedes længe (Vejl aarb 1928, s 96 f). Brorson skriver 1745 om vis i Gadbjerg: »Borch katekiserede skikkeligt over 2. trosartikel, mgh var attent, og ungd svarede vel« (Vis 31). 1761 hedder det: »B forestillede af evg (Jh 10) døren til himlen. I hovedsognet, Ringhøj«, er der 2 skoleholdere, begge upaaklagelige«. (Vis 151), se Elle J 65. *Peter Sølling* (1795–1800) af Torstrup-H var en betydelig og anset præst, han flyttede til Jørlunde, senere blev han slotspræst paa Frederiksborg og fik rang med Kbhvns sp (se Hillerød-NH). *Henrik Conrad Jørgensen* (1801–18) var gift med en søster til *P. Sølling*, havde været skibspræst flyttede til Skibet, se der. *David Gjellebøl* (1818–35) flyttede til Stenløse-F, var præstesøn fra Stavanger, en myndig og brav mand, blev konsistorialraad. *J. C. Schousboe* (1835–50) af Skibet, flyttede til Andst-G, hvor han blev provst, dygtig embedsmand, amatør-arkæolog (se ndf). Hans søn blev 1876 sp i Gadbjerg-L. *Rasmus Kirketerp* (1851–54) flyttede til Ø Snede, hvor han blev provst, *N. C. Kall Fogh* (1855–64) fl t Løgstør, var en »stille, god sjælesørger, trofast og samvittighedsfuld«, interesseret i botanik og zoologi (se her III, 472). I en indberetning 1855 (Hertz) roses befolkningen for kirkelig sans, især i sognets vestlige del. Nøjsom befolkning.

Tiden efter 1866

Embedet stod ledigt i 1½ aar, indtil omannekteringen havde fundet sted. Gadbjerg-L ligger øst og syd for Ringive, Give ligger nord for Ringive, og er i areal større end Gadbjerg og Lindeballe tilsammen.

Pastor *J. F. Feilberg* (1866–71) var vist en lidt urolig sjæl. Han havde været lærer i Christianssted, Dsk Vestindien, præst paa Færøerne, før han kom hertil. Han flyttede snart efter til Samsø, og blev 1878 præst i Christianssted, Dsk Vestindien. (Se her I, 580, og ndf).

Pastor *Jens Dalsgaard* (1872–79), broder til kunstmaleren Chr. D, havde som ung været optaget baade af *Søren Kierkegaard* og *H. L. Martensen*, men sluttede sig saa til *Budstikke-Bojsen* og blev grundtvigsk. Hans teologiske studier gik i apologetisk retning, og i en lille bog, som han udgav her 1874, »Stenene raabe« (om forholdet ml geologi og bibel), søgte han at paavise, at vantroens angreb paa krd ingenlunde finder støtte i videnskaben. Jens D var en elskværdig og jævn mand, nogle (dog ikke Otto Møller!) ansaa ham for lærd. Han var i hvert fald meget belæst, tillige stor blomsterelsker og havedyrker, en foregangsmand i landbrug. En god præst, men ikke veltalende (han stammede), troværdig, flittig. Der blev bygget mh i Grønbjerg 1876 (se ndf).

Pastor *J. C. L. Richter* (1879–93) er en af de betydeligste præster, der har været her. Han udgav sm m sin ven, pastor *P. S. Sølling*, Gadbjerg, en sangbog for konfirmander, der stadigt bruges her. Han omtales med stor respekt. Han var gift med en dt af borgmester *Schjørring*, Kolding (hvis 2 andre døtre var gift med præsterne *Thyssen*, Sdr Omme og *Schjørring*, Aadum, se Sdr Omme-H) og disse 3 svogre, alle grundtvigske, betød meget paa egnen. Pastor *Richter* drev personalhistoriske og arkæologiske studier, og skrev mange afhandlinger om disse emner. Han udgav her bl a mindeord om sine venner her *Peder Nielsen, Marie Rasmussen, Agnes Pedersen* og *Ane Marie Nielsen*, her. Desuden udgav han sin afskedsprædiken 26 s e trin 1893. Dommer *Richter*, Holstebro, har i »Min far var præst« (1961) fortalt om sin fader: pastor R kom som hjpr hos den grundtvigske pastor *L. Wagner*, Seest, i forb med grundtvigske kredse, og i Kolding fandt han sin hustru (der var »født grundtvigianer«). Han vandt hurtigt indgang i Ringive og Give ved sin ydmyge og redelige forkyndelse og sin jævne, elskværdige færd. Hjemmet var fyldt med sang, og hans konfirmandsangbog blev benyttet ved talrige møder og sammenkomster. R og hans hustru fandt sig særligt hjemme i Ringive og længtes vist altid tilbage hertil. Der blev bygget fh i Grønbjerg 1890, se nedf. (Se Vejen-L).

Omkr 1885 begyndte store folkelige og kristelige møder, som samlede mange paa præsteplantagens mødeplads, ogsaa fra nabosogne.

Træk fra sognepræst **John Richters** levnedsbog:

En stille, venlig høstaften — fredag den 12. sept 1879 — rullede pastor **Richter** ind i Ringive præstegaard, som i over 14 aar skulle blive hans hjem.

»Ensom laa — og ligger da for den sags skyld endnu — Ringive præstegaard paa nordsiden af en ikke ret bred dal, gennem hvilken den smalle Omme aa med sin altid lave vandstand sneglede afsted; præstegaardshaven gik lige ned til aaen. Nord for aaen var der højere, og jeg havde planer om at lade de store sandbanker beplante med gran. Skov-

rider Fritz fra Hedeselskabet var da ogsaa derude en dag for at se paa arealet, men det blev til ingenting; kun en mindre banke lige nord for haven fik jeg sat omtrent et dusin graner paa. Nu ser det anderledes ud, idet mine eftermænd har tilplantet hele terrænet op til kirken, saa det før saa nøgne terræn nu er blevet en hel skov. Det er da ogsaa blevet »Ringhøj«s skæbne at blive besat med graner; denne store, gamle kæmpehøj, som hele sognet har navn efter (»Ringive« = Ringhøj udtalt paa jysk er da sognets rette navn, ikke »Ringgive«), laa i min tid hen som »fredet mindesmærke«; men i langt ældre tid havde den lidt meget af ufredelige hænder, som nok har taget, hvad der muligvis kunne findes i den. I lidt længere afstand fra præstegaarden laa den lille kirke med sit taarn, hvis overdel var af træ; det er nu ogsaa helt forandret, idet kirken har faaet et smukt muret taarn med spir. Og endelig, omtrent i en 300 alens afstand, laa Hans Henriks og Stines gaard — almindelig kaldet »Ringive« — det var altsaa præstegaardens nærmeste nabo. Syd for aaen havde man de alvorlige, mørke hedebakker til genbo; dér skimtedes bygningerne paa »Lille Karlskov«, hvor den midaldrende Kristen Karlskov og hans gamle, ugifte søster Maren boede. Den brave og godlidende Kristen havde grunker paa kistebunden og var vel nok sognets rigeste mand. Set derovrefra tog præstegaarden sig helt venligt og kønt ud med haven og de grønne enge foran sig. Et lille maleri, som blev malet i sommeren 1889 af billedhuggeren Gyde Petersen, og som jeg ejer, vidner derom. Kom man østfra, altsaa fra Uhe, om ved »Pjesdal Banke«, havde det hele et noget mere sørgmodigt udseende, idet man da kun saa lidt af de lavtliggende enge, men des mere af de mørke hedebanker.

Vejene i det vidtstrakte pastorat var sandede og ret seje at færdes paa; var de »indkastede« (med grøfter ved siderne), holdtes de vedlige ved, at man lagde græs- eller lyngtørv i hjulsporene, hvor de var dybest. Først i 1889, da broen over aaen fornyedes, blev der ført grus paa den vej, som derfra føres lige i syd op til Chausséen; den blev da fra det øjeblik af aldrig kaldt andet end »Grusvejen«. Vejenes sejhed og den deraf følgende langsomme kørefart fik jeg i det mindste at mærke hver søndag, naar jeg skulle age til Give. Vejen gik da forbi Hedeby-gaardene, opad den store banke med det betegnende navn »Klavrebjerg«, over et langt stykke lynggroet hede, indtil man atter skulle nedad mod dalen, hvori Give laa nok saa hyggeligt med sine gaarde og huse og sin kirke med det lave, brede murtaarn. Og denne vej — af næsten en mils længde — maatte jeg ikke blot passere om søndagen, men desuden adskillige gange — undertiden da — i ugens løb; thi det var en sjælden gang, hvor der ikke paa en flere af søgnedagene var kirkelige forretninger i Give — sognet dér var en del folkerigere end Ringive. Vidtstrakte var de begge, næsten 3 kvadratmil tilsammen; det morede mig undertiden at sige til folk fra de »gode« egne: mit pastorat er tre gange saa stort som Amager! Trods de lange afstande kom jeg dog meget ud, glædede mig over de vide udsigter, som jeg havde savnet paa Kolding-egnen med dens mange levende hegn, og over den friske, skarpe og sunde luft og den store, tit saa velgørende stilhed. Min hjemegns skove maatte jeg ganske vist savne i mine egne sogne (Give havde jo nok sin store plantage, men den regnedes i grunden for mislykket), men ikke ret langt borte vinkede den højtliggende Lindeballe skov ad mig, saa det hjalp jo noget. Og hvad der endnu den dag i dag kan vække minder hos mig om hint første efteraar paa heden, vække dem endog forunderligt stærkt, er den gule lupinblomsts søde duft; med den var mange agre fyldte, og den var mig fremmed saavel fra Kolding som fra Grenaa-egnen. Som før nævnt var det pastor Dalsgaard, der havde indført lupinen dér paa egnen som gødningsplante.

Var nu end meget nyt og fremmed derude for mig østjyde, hvem desuden ogsaa købstad-barnet i flere maader sad i blodet, saa jeg længe havde ondt ved at finde mig til rette med den lange afstand til nærmeste købstad (Vejle, omtrent 4 mil), saa lærte jeg dog lidt efter lidt at holde af egnen, mest jo da af den lille, velsignede plet, jeg i over 14 aar skulle kalde mit hjem: Ringive præstegaard. Men det var naturligvis ogsaa menneskenes skyld. Havde det nu været en aandløs og ukirkelig befolkning, jeg var kommet til at leve iblandt, ville ensomheden sikkert have været uudholdelig for mig. Men det var det ikke.

Lidt for stærkt — eller strengt — synes mig et ord, Vilh. Birkedal engang brugte i en samtale med mig om denne egns beboere, som jo var ham saa velkendte fra hans Sønder Omme-tid: »Ja, det er jo som smukke blomster, man kan glæde sig over; men man kan komme til dem med mange aars mellemrum og træffe de samme skønne blomster, som aldrig er bleven til frugt«. Ja, det var lidt for strengt; men om somme gælder det vistnok. — Sansen for den aandelige berigelse, som folkehøjskolen skænker, var i sin allerførste begyndelse derude.

Ringive'erne og Give'rne — især de førstnævnte — var præstekære folk, ikke saaledes at forstaa, at de stod med hat i haand for »wo faa'r« eller kyssede ham paa hans haand, men saaledes, at de gerne saa ham i deres midte og gerne var rede til at komme, hvor han kaldte.

De kære mennesker mente mig det sikkert saa inderlig godt, naar de i denne min første vinter meget hyppigt bød mig med til deres »besøg« ved høstgilderne, som saa umærkeligt gik over til at blive julegilder; dem var der mange af, og der vankede mad og drikke i rigeligt maal, men — jeg nægter det ikke — jeg kedede mig i reglen gudsjammerligt, undtagen naar jeg en gang imellem kunne faa en god samtale med en eller anden, der kunne dele mine interesser. Saa mange af dem har vel nok syntes, jeg var en underlig præst. Det var da ogsaa i reglen de samme ansigter, man saa ved hvert af disse »besøg« omend naboerne kunne være andre — »og de var altid med —, saa var der slægtningene omtrent de samme hver gang, idet mange af slægterne var indgiftede i hverandre, og de var jo selvskrevne som »besøgets« gæster. Det skarpe skel, som andet steds findes mellem gaardmandsfolk og husmandsfolk, var ikke til stede der; adskillige husmænd med et lille hartkorn — fordi deres ejendom var opdyrket hedejord — sad bedre i det end mangen gaardmand med langt større hartkorn. — Hvad taltes der da om — blandt mændene — ved disse »besøg«? Politik? Vist ikke ret meget. De gode folks politiske begreber var ret usammensatte: »Venstre« var godt, »Højre« om just ikke ondt, saa dog ret mangelfuldt og passede sig ikke for bønder; man kunne i en lang aarrække nøjes med den tarvelige Søren Jørgensen fra Uldum som folketingsmand. Nej, det var nok mest spørgsmaal og sager fra den hjemlige dont og daglige bedrift, som drøftedes. Kvinderne holdt sig for sig selv, mest i sovekammeret, indtil man bænkedes ved det lange gæstebord, hvor man da tog plads som i kirken: mændene for sig og kvinderne for sig. Skønt man tog godt for sig af mad og drikke, var det dog sjældent, at nogen berusedes — ja der var jo enkelte, som enten ikke taalte ret meget eller som ikke kunne lægge den stygge vane af. I mine egne to sogne saa jeg aldrig, hvad jeg til min store undren saa ved et bryllupsgilde i Brande sogn: et stort fyldt glas brændevin gik ved bordet rundt blandt konerne, som hver tog sig en god slurk. I gamle dage skal det have været ret slemt med drikkeriet derude i mine sogne. Det fortaltes, at engang i pastor Gjellebøls tid (1818—35) var lægen (fra Grindsted?) hentet til en syg i Ringive sogn; gaardmændene skulle efter tur køre ham hjem, men da øjeblikket kom, var der ingen vogn mødt. Derimod hed det sig, at mændene sad og svirede oppe i Uhe kro. Hvad har da Gjellebøl at gøre? Han sætter sig paa sin hest, farer op til kroen, gaar ind i skænkestuen, hvor de halvt eller helt beruste bønder sad støjende og skraalede om bordet, gaar op for bordenden og slaar i bordet med den tykke ende af ridepisken og tordner paa sit rullende norske maal: »Hvad er dét, de herrer?« De blev ædru i et øjeblik.

Om hans myndige og djærve optræden, hvor det kneb, har jeg fortalt dette lille træk. Ogsaa paa prædikestolen tordnede han (sagtens mod svir og sværm) og lagde i det hele ikke fingrene imellem. Det fik den arme Mikkel Tykhøjet af fornemme, da han engang mødte præsten paa et af hans rappe ridt til Gadbjerg og kom til at skræmme præstens hest; da haglede det med piskeslag nedad den arme synders ryg.

J. C. Schousboe (1835—50) holdt nu sit indtog i Ringive præstegaard, og om ham forlyder det, at han var striks og stram og ikke bange for at lade ulydige eller uopmærksomme konfirmander smage ridepisken. Noget af en hustyran var han nok ogsaa; det gik da ud over »madammen«, hans fromme, milde kone, som de, der huskede hende, altid omtalte med berømmelse (om det var til hende eller til Knudsens hustru i Lejrskov, at vedkommende præstegaards gamle røgter sagde: »Ja, De har Deres mage (ægtefælle), men ikke Deres lige«, — kan jeg ikke gøre rede for). En modig mand,

naar det gjaldt, var Schousboe ikke; det viste han i »Slavekrigen« 1848, da han af angst for de udbrudte slaver ikke turde vente med konfirmationen til om søndagen, men fik ilbud til konfirmanderne om at møde allerede om løverdagen; det turde han dog ikke indføre i kirkebogen, hvor der nok saa pænt staar, at konfirmationen foregik om søndagen.

Den første præst for Ringive og Give sogne, **J. F. Feilberg**, udnævntes i januar 1866. Ham gik der mange ord om blandt Ringive're og Give're; han var ikke som folk er flest, heller ikke som præster er flest. »Værdigheden« holdt han nok ikke meget paa, noget af en boheme-natur har der vist været i ham. Han havde i yngre dage været lærer i Vestindien, blev saa præst paa Færøerne og kom derfra til Ringive, og hine to førstnævnte, fra almindelig dansk kultur lidt fjerne opholdssteder havde nok sat sit præg paa ham. Ret længe havde han ikke siddet i Ringive, inden han begyndte at søge bort, her var ham vist for ensomt. Han fik audiens hos kongen (Chr. IX) og udtalte, at »nu havde han prøvet først at lade sig befordre af negre, siden at færdes i baade og nu sidst at køres med stude, saa nu kunne han nok ønske at komme et sted hen, hvor man kørte med heste«. Han skal ved sin livlighed og sin ret usoignerede taleform have moret kongen, som bød ham til aftente. (»Kan Deres Majestæt huske, at vi engang badede sammen paa Rysensten badeanstalt, og at bademesteren raabte, da Deres Majestæt ville springe ud: »Tag Dem i agt, Deres Velærværdighed!«? — saa lo kongen). Med at passe gudstjenestetiden i kirkerne tog han det ikke saa nøje; det førte til ret ubehagelige scener med nogle af sognefolkene, bl a med en trætekær mand i Give sogn ved navn Christen Almstok. Da Feilberg saa endelig i 1872 blev forflyttet til Onsbjerg paa Samsø, skrev han derovre fra til Ringive, at »dér var godt at være, for dér var ingen Almstokker«. For øvrigt blev han kun syv aar paa Samsø, saa drog han til sit kære Vestindien som præst i Frederiksstad og døde dér i 1890. Hans hustru, der synes at have været en striks og hvas madamme, overlevede ham i 20 aar.

Med **Dalsgaard** (1872—79) kom et helt nyt livssyn — det grundtvigske — til orde paa prædikestolen i Ringive og Give kirker; det var klart og rent, men — som før nævnt — havde »udtalen« jo sine mangler, og det gjorde de ikke-lydhøre mere væsen af, end nødvendigt var. At han altid før prædiken bekendte troens ord, indbragte ham af overlegen mund navnet »Katekismus-Præsten«.

Med skoleundervisningen havde det, saa vidt jeg kan skønne, staaet grumme smaat til i tidligere dage. I Ringive havde »gamle **Horsted**« siddet som degn i mangfoldige aar; han var vist ikke engang seminarist, og hans undervisning var nok grumme tarvelig. (Han havde dog en tid haft til hjælpelærer en **Jakobsen**, som man mindedes med tak for hans gode og levende undervisning. Han var nu degn i Fly ved Skive). I 1877 var der saa endelig kommen en degn, som gerne ville udrette noget — havde han blot kunnet. Det var fynboen **Jørgen Pedersen**, der i 1868 havde stiftet børnehjemmet i Kindstrup paa Fyn, men nu paa grund af svigtende kræfter havde maattet opgive den ham saa kære gerning blandt børnene. Han var allerede udslidt, inden han kom til Ringive, saa i skolen fik han i det par leveaar, han endnu havde tilbage, kun grumme lidt udrettet.

Lærer- og kirkesanger-embedet var altsaa ledigt, da jeg kom til Ringive; men ret snart efter kaldtes den nye degn, som bar det ret almindelige navn **Jens Christian Christensen**. Han var fra Paabøl i Hoven sogn. Nu kendes han nok saa godt — ja vel af de fleste voksne mennesker her til lands — blot af sine fornavnes forbogstaver: J. C. Christensen (ja, mange nøjes blot med at kalde ham J. C.), forhen kultusminister og konseilspræsident, nu folketingsmand for Ringkøbing-kredsen! At han var en særdeles dygtig lærer, mærkedes snart; men det mærkedes ogsaa, at han var i høj grad politisk interesseret, saa der ymtedes om, at der nok sad en vordende rigsdagsmand i ham.

Den Give-degn, **L. Madsen**, var en fattig husmandssøn fra Højgaard i Give sogn. Han var en velbegavet lærer i de fag, hvor det kun gælder om at forstaa, men saa underlig nøgtern i alt, hvad der angaar det indre liv i fantasi og følelse, kort sagt: et forstands-menneske helt igennem. Hans færd i kirken og over for præsten var korrekt helt igennem, saa vi kom forsaavidt godt ud af det med hinanden; men noget hjerteligere forhold naaedes ikke, skønt jeg tror, han satte pris paa mig, hvad jeg da bl a kunne mærke paa hans ord, da vi tog afsked med hinanden i 1893. Hans kone var en rar, stilfærdig yngre gaardmandsdatter fra Farre i Give sogn; hun saa aabenbart meget op til sin mand. Børn havde de ikke. For Give-boerne har det aabenbart været en forandring til det bedre, da **Madsen** blev degn; hans formand, **A. C. C. Müller**, der endnu boede i Give i en del af min tid, havde været en del forfalden. Hvor fjernt jeg end personligt stod Madsen, gjorde det mig oprigtig ondt, at høre om hans sørgelige endeligt i sommeren 1906, da han paa Give gade blev væltet omkuld af løbske heste og fik hovedet knust mod en stentrappe.

I Hedegaard og Ullerup skoler var **A. Andersen** lærer, en ældre mand med et kønt ansigt, men med grumme smaa lærergaver. Da der oprettedes et par biskoler, den ene i Vorslunde (mod vest) og i Neder Donnerup (mod nordøst), blev Hedegaard-Vorslunde et storstilet lærerembede. Det fik den rare **Peter Johansen**, en gaardmandssøn fra N Donnerup, som i nogle aar havde været vinterlærer uden eksamen; **Andersen** blev saa lærer i Ullerup og N Donnerup. **P. Johansen** var et godt, ærligt menneske, men det var jo lidt smaat med hans undervisning. Omsider nødte tiltagende svagsyn ham til at tage sin afsked. Han flyttede saa med sin kone — børn havde de ikke — til Vejle og døde dér som helt blind mand i halvfemserne.

Pastor *E. T. Hagerup* (1893–1902) var af gl præsteslægt (søn af sp i Store Solt, Sydslesvig), præget af en aldrig svigtende sans for ære, aandelig blufærdighed og tilbageholdenhed, en fin og redelig karakter. Dybest paavirkning modtog han nok fra sin fromme moder (N. A. Jensen: Tre slægtled, 1936), og saa fra *Grundtvig*. Han var klart grundtvigsk og fortsatte *Richters* arbejde godt. Hans prædiken var bibelsk, ikke saa veltalende som Richter, uden oratorisk kraft. Men han kunne *bede* i mgh, saa han fik mgh med. Ogsaa han sagde, at han havde sine lykkeligste præsteaar i Ringive. Ogsaa han, der ikke var særligt praktisk, havde en enestaaende støtte i sin udmærkede hustru. (Se her III, 344). I disse aar førtes banen til Give (1894), der fra at være en lille landsby med 8 gaarde, blev en stor stationsby. Metodisterne, der havde en del tilhængere byggede kirke i Give 1894, der blev bygget amtssygehus 1894, og den stærke udvikling i Give gav præsten meget at bestille. (Se Give). Kirketaarnet i R opførtes 1896.

Provst *L. F. Andersen* (1902–14) fik Give udskilt 1906, ny altertavle i R 1907, og filialkirken i Langelund indviet 1910. Befolkningen i sognet voksede saa stærkt, at man i vestsognet ønskede en kirke (nogle havde 10–11 km til kirke). Allerede før Give blev skilt fra, talte man om en ny kirke, og gdjr *Knud Møller Jensen*, Langelund gl Møllegaard, tilbød et areal nord for gaarden og aaen. Den smukke kirke blev bygget for saa lille en sum som 18500 kr. Provst A var grundtvigsk, agtet og afholdt. Provst A gjorde meget for forskønnelsen af omgivelserne ved præstegaarden, ved anlæggelse af haven syd for aaen og plantningen omkring gaarden og skolen. En plantage nord for kirken paa 12 ha blev anlagt, og der blev plantet læbælte i marken. A var stærkt optaget af det sønderjyske spørgsmaal og gav gn skolerne en god orientering om stillingen dansk-tysk. Blev senere sp i Sønderjylland. Provst A mindes som en myndig og afholdt præst.

Pastor *Karl Noring* (1914–24) var en kraftig, blodrig type, meget aktiv, folkelig, politisk interesseret. Holdt mange foredrag, tog meget ud. Optaget af arbejde for ulykkeligt

stillede børn. Stod grundtviganismen nær. (Se her VI, 82).

Pastor *Olaf Krog-Meyer* (1925–35) mindes som en flittig, samvittighedsfuld præst, af gammel præsteslægt og -kultur; en rolig og god tid i sognets kirkelige liv. Der skete ikke store begivenheder her i disse aar; stilfærdigt og beskedent øvede K-M og hans dygtige hustru deres gerning: Opgaven er at tjene i kirken om søndagen, i hjemmene om hverdagen! Han medbragte en god arv fra sit hjem (hans fader havde været sp i Faaborg-Aa, her i Vestjylland). K-M var præst for alle i sognet, var sognepræst i gammeldags forstand. I præstegaarden følte man sig altid hjemme, og der var altid trøst til de sorgfulde. Ved afskedsprædikenen talte han over Lk 14, 1–11: Om Guds gave i Jesus Kristus, Hans gerning for os. Ved afskedsfesten, som mghraadet ordnede i Karlskov fh, som var stuvende fuldt, takkede lærere og mgh for det gode samarbejde, en lærer (Hansen, Ferup), sagde bl a: »De har forstaaet at faa noget af det bedste frem i os, adelssindet, gudsmennesket.« Pastor K-M startede menighedsbladet for sognet.

Pastor *Willy J. Gram* (siden 1935) gik stærkt ind for arbejdet i ungdomsforeningen, er n grundtvigsk, men staar i godt samarbejde m IM. stærkt optaget af arbejdet for opførelse af centralskolen i Karlskov. Under uroen i nabosognet Sdr Omme 1965–67 fik han over 100 sognebaandsløsere af alle kirkelige afskygninger derfra. Pastor G skriver: Fællesskabsfølelsen fik godt udtryk under den tyske besættelse, hvor saa at sige ingen svigtede, og hvor de folkelige og kristelige møder oplevede en genopstaaen. Selv om Ringive siden 1872 har haft nærmest grundtvigske præster, har der altid bestaaet det bedste forhold ml IM og de øvrige kirkeligt interesserede, et gode, som præster og mgh har skønnet paa, og som for en stor del har bevirket, at sekteriske bevægelser o lign aldrig har kunnet faa fodfæste i den jævne jyske befolkning (KoS, 422).

Kkg er 5 pct, velvillig og kirkeligt interesseret befolkning, godt sted at være præst, nogen IM især i L, med mh og 2 sdsk, KFUM og K, IM smf, DMS og Sudanmøder, overvejende grundtvigsk præg, 2 fh, aftenhøjskole, foredragsforening, DdU. Rent landsogn. Ikke megen klasseforskel.

Indre Mission kom til sognet med en vækkelse omkr 1870, særligt i Vestsognet, og en indremissionær *Mikkel Jensen* virkede her en tid (IM hist, 541), og 1876 blev der bygget mh i Grønbjerg, grunden blev skænket af kbmd *Jens Sørensen,* der sammen med gdjr *Peder Hansen,* Mallehøje, *Jens Jørgensen,* Gammelby, *Hans Nygaard Jessen,* Stilbjerg, og *Niels Nielsen,* smst, gjorde et godt arbejde for IM. 1907 blev *Poul Hansen,* Mallehøje fmd. Efterhaanden blev huset for lille, og 10. okt 1917 indviede pastor *Carl Moe* et nyt mh her, 1960 tilbyggedes en sidefløj med lejlighed. Okt 1967 fejredes dette missionshus' 50 aars fest med gudstjeneste i Langelund kirke ved IMs fmd pastor *Kr. Friis,* og stor sammenkomst i mh. Fmd er gdjr *H. P. Hansen,* og blandt IMs medarbejdere nævnes *Hans Andersen,* Nr Langelund, *Jens Kragsig Hansen,* Karlskov, *J. C. Østergaard,* Langelund, ungdomsarbejdet har været ledet af *Ninna Andersen* og *Andreas Thomsen* og fru *Mette Schmidt,* L.

Gdjr *Poul Hansen,* Mallehøje, døde omkr jul 1952, han var den bærende i IM i mange aar, og havde adskillige tillidshverv. Han overtog sin fødegaard som ung, og sønnen, *Anthonius Hansen,* 4. slægtled, driver den nu, og gennem alle slægtled har livet paa gaarden været præget af kristendom. Det var godt at sidde i samtale med denne kloge og erfarne mand med de milde, kærlige øjne, en virkelig ven. Siden 1914 holdt han hvert aar den første søndag i august et stort søndagsskolestævne paa Mallehøje, og det var festligt at se biler, hestevogne, cykler strømme til, omkring 1000 glade børn og voksne. Søndagen forud var der samme sted et stort ungdomsstævne. Laden var pyntet med blomster og grønne grene, der var dækket lange kaffeborde, og udenfor legede børnene. Der er ikke tal paa alle de kopper kaffe, der blev drukket paa Mallehøje. Vinterlejre blev ogsaa holdt her. Det var en fest, naar Poul Hansen bød velkommen, han glædede sig ved at se de mange mennesker. Han blev meget savnet, da han gik bort (IM Tid).

Naboen *Niels Poulsen Ottesen,* Mallehøje Østergaard, anlagde et helt parkanlæg omkring sin gaard, saa det blev et af de smukkeste steder paa egnen. Paa sine gamle dage gik han her interesseret og puslede og forskønnede. Her er talrige mindestene. Typisk for ham var det ord han talte om ved pastor Krog-Meyers afskedsfest: »Størst iblandt os er den, som er alles tjener«.

Det grundtvigske arbejde tog sin egentlige begyndelse her i pastor *Richters* tid, møderne holdtes i præstegaarden og paa Uhe kro, hvor kroejer *Hansen* var ivrigt med, desuden gdjr *Hans Iversen* og lidt senere sognefoged *J. C. Hansen* og lærer *Jensen,* Ringive. Efter mange overvejelser besluttede man at bygge fh i Grønbjerg 1890. De ledende i arbejdet herfor var pastor *Richter,* gdjr *A. K. Nielsen,* Grønbjerg, mejeribest *P. Christensen,* Langelund, *Iver Nielsen,* Gammelby mark, *Ivar Christensen,* smst og lærer *Svenningsen,* Langelund. Grønbjerg fh fik stor betydning i sognets kulturelle arbejde. Der blev holdt talrige vel besøgte foredrag, og et tre-dages efteraarsmøde kunne gn aarene samle mange fra hele egnen og var en tilbagevendende begivenhed. Der blev stiftet en god foredragsforening, hvor særlig *Kr. Utoft,* Hedeby, *Johan Horsted,* Stilbjerg, og *Niels Vindbjerg* (der ogsaa virkede som gymnastiklærer i en lang aarrække), husm *Wilh. Hansen,* Høgelund, og *Johs. Pedersen,* Ulkind, gjorde et godt arbejde. Der stiftedes ogsaa en ungdomsforening, hvor de samme mænd ledede, foruden de yngre, f eks *Sigurd Hansen,* R, *Klaus Utoft,* Karlskov, (næstfmd mghr), lærer *P. Pedersen,* L, *Gustav Hansen,* lærer *Mikkelsen,* L, var een af stifterne.

1911 blev der bygget fh i Karlskov, provst *L. F. Andersen* var stærkt medvirkende, *Niels*

Utoft gav grunden, og sognefoged *J. Kr. Hansen* var fmd.

Desuden kan fra det grundtvigske arbejde nævnes: *Bertel Jensen,* Karlskov, *Julius Laursen,* R, *Rasmus Hansen,* Uhe gl kro, *Niels Kr. Nielsen,* Braastlund, *Johs. Horsted,* L, fru *Astrid Rahbek,* Billundgaard og sognefoged *Kr. Rahbek,* lærer *Toftdahl,* Stilbjerg, gdjr *R. F. Sørensen,* Ulkind, *Kr. Poulsen,* Sølund.

Ringives »kloge kone«, Ane Trøglborg, er skildret af pastor Kau, Gadbjerg.

Skolen

1963 blev der bygget centralskole i Karlskov for den østlige del af sognet og for hele Lindeballe sogn. En god ordning med 7-klasset skole. Leder: Førstelærer *Frode Winter,* til 66, afløstes af nuv *Dahl-Hansen.* Af betydelige lærere kan foruden fornævnte anføres: *J. C. Christensen* (Stadil, senere kirkeminister), *J. P. Jensen,* R, *N. K. Svenningsen* og *Ivar Mikkelsen, Osvald Mogensen, K. Kidde,* Stilbjerg.

1924 oplyses: Mange altergæster, grundtv forkyndelse i to menneskealdre, de grundtvigske omfatter langt over hovedparten af bef, stor KS, mindre IM kreds. 1931: Kkg 8 og 12 pct, velvilje og kirk int, lidt IM, især i L, mh, sdsk, flest grundtvigske, men ikke stærke modsætninger, KS (118), DdU (130), KFUM (24) og K (15). 1943: Kkg 7, 5 pct, godt sted, nogen IM, især i L, kredse for DMS, ØM, Sudanm, flest gr, KS (90), DdU (100, sp). 1955: Kkg 5 og 5,5 pct, gode, fordragelighed, mghmøder i 4 skoler, mh, 2 sdsk, IM (50), kirkeblad, YMkredse, KS (100), stor DdU. 1967: Se ovf.

Ringive kirke, nær Omme aa, er hvidkalket og tegltækt, skib og kor er romanske af fraadsten og raa kamp paa skraasokkel. Syddøren (rundbuet) bruges, den er udvidet, et opr vindue ses i koret. Fladt loft. Murene er delvis omsat. 1876 forlængedes skibet mod vest, af smaa mursten, og der sattes en tagrytter paa vestgavlen. 1896 opførtes et slankt taarn med pyramidespir (arkit Hagerup). Spiret brændte ved lynild 13. maj 1926 og i stedet opførtes sadeltag med kamgavle i øst—vest. Lille vaabenhus mod syd. Nyt muret alterbord af gule tegl, maleriet: Emmaus (kopi af Axel Bredsdorff, efter Karl Larsen, originalen i Sct Markus kirke, Frberg), fra 1907 i enkel ramme. Balusterformede senrenæssancestager fra ca 1650, romansk granitfont med glat kumme. Opgang til prædikestolen gn triumfvæggen, lille interessant prædikestol fra ca 1550 med skarptsnoede søjler og foldeværksfyldinger. Lille barokhimmel. Skibsmodel fra ca 1850. Jernbeslaaet pengeblok. Gravsten. Da fru cancelliraadinde Poulsen til Revstrup og Sønderskoved 1750 lod kirken »male og pryde«, fik kirken en klokke (omstøbt og forstørret 1927). Som tak lod pastor Ancher Borch sætte et vers bag paa den daværende altertavle, det slutter: »Vor Ringhøj kirke smukt til gavn . . . (hun har prydet med ære). Gid hun velsignes maa i Jesu navn«.

Kirken er restaur 1953. 200 sd. Orgel fra 1906, ombygget 1953.

Langelund kirke (indviet 25. sept 1910, arkit **Hagerup,** byggesum 18.000 kr), er hvidkalket, tegltækt, bestaar af skib, kor, smalt taarn med sadeltag (taarnet bygget halvt ind i skibet), store vinduer, altertavlen kopi af Carl Bloch: Opstandelsen. 150 sd. Orgel. Nyt orgel 1967.

Folketal: 1850: 445 (og Gadbjerg: 833, Lindeballe: 533), 1901: 1190 (og Give: 1816), 1930: 1537, 1965: 1473.

Altergæster: 1922: 255 og 334, 1934: 302 og 392, 1942: 240 og 260, 1958: 190 og 425.

Menighedsraad: 1922 flg: 9 n gr, 3 IM, 1965: 4 IM, 8 gr.

Sognepræst

Ringive-Gadbjerg-Lindeballe

Indt 1855: a) 116 rug, b) 64 rdl, c) 20 lpd ost, d) 450 rdl, e) 360 td ld ager, samt hede, meget gl pgd, 7 vær, lavtliggende. — 1870: Regul: 2226 kr. Netto: 3440 kr. 1913: 3. kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1869.

11. 9. juni 1835–2. okt 50 (hjpr Vejle-H 22. febr 32): **J. C. Schousboe,** fl t Andst-G, se der.

12. 4. febr 1851–20. marts 54: **R. Kirketerp,** fl t Ø Snede, se Raarup.

13. 13. sept 1855–27. nov 64 (hjpr her 54): **N. C. Kall Fogh,** fl t Kornum-L-Løgstør, se Svanninge.

Kst 1865—66: **H. H. A. Meyer,** sp Gadbjerg-L.

Ringive-Give (til 1906)

14. 22. jan 1866–8. nov 71 (sp Nordstrømø 8. jan 59): **J. F. Feilberg,** fl t Onsbjerg, se Frederikssted, Dsk Vestindien.

15. 6. febr 1872–23. maj 79 (rkp Karby-R-H 5. okt 66): **J. N. L. Dalsgaard,** fl t Ødum-H, se der.

16. 14. aug 1879–19. okt 93 (hjpr Seest 16. juli 77): **J. C. L. Richter,** fl t Vejen-L, se der.

17. 27. dec 1893–26. april 1902 (sp Balling-V 8. aug 83): **E. T. Hagerup,** fl t Damsholte, se Udby, Fyn.

18. 8. aug 1902–16. juni 14 (hjpr Købelev 9. maj 99): provst **L. F. Andersen,** provst her 24. sept 09, fl t Grejs-S, se Ullerup.

19. 29. okt 1914–13. dec 24 (hjpr Store Hedinge 26. juli 09): **K. K. M. Norring,** fl t sp Brønderslev-S, se stiftsprovster, Viborg.

20. 30. marts 1925–23. sept 35: **O. Krog-Meyer,** fl t Mern, se der.

21. 23. dec 1935: **Willy Juul Gram,** * 14. maj 09 Ugelbølle, Mørke. Forældre: Handelsgartner Aage Juul G og Dagmar Therkildsen. Stud Randers 27, c 35[1] (h_2). ~ 3. marts 36 Inger Hilleborg Madsen, * 4. juni 12 Kbhvn. Forældre: Karetmager Mads Christian M og Johanne Christine Jacobine Rasmussen.

Fmd f skolekomm 1936—66. Præsident Give Rotary Club 1967—68.

Litt foruden ovenn: Hans Kau: Bidr t l -Gadbj-L præstehist, Vejle aarb 1928, s 72—123, do A an Trøglborg: Den kloge kone i R, smst 1913, 75 f, J. C. Schousboes indberetn t d kgl oldsagkommn 1847, smst, 1927, 238 f, Jørgen Pedersen: Ringi e, et gl tingsted, smst 1949, s 174 f, P. Hedegaard: Fra R sogn, smst, 1935, 242 f, medd fra præsterne og Kr. Rahbek. Har ladet trykke kopi af J. C. F. Richters levnedsbog i manuskript — findes i sognet.

GIVE

(Med filialkirker i Farre og Vorslunde)

Give var anneks til Øster Nykirke til 22. jan 1866, derefter anneks til Ringive til 5. nov 1906, da det blev selvstændigt sognekald.

Give sogn, 8607 ha, paa den jyske højderyg, er bakket mod øst, udsigtspunkt N for Give 111 m, fladt mod vest, har store moser og en

del uopdyrket hede. Mod sydøst lermuldet jord eller sandet. Rest af gammel skov, en del plantage. Skovhøj er 106 m. Enge langs vandløbene. Hovedvej A 18 gaar gn sognet.

Byerne *Give,* 1800 indb, skabt af banen, der kom hertil 1894 med endestation paa Vejle-Give-banen, ført videre som statsbane 1914 over Brande til Herning. Før 1894 var her kun 8 gaarde og 20–30 huse. Foruden sognekirken er der baade metodistkirke (fra 1894) og baptistkirke (fra 1955), valgsted, centralskole med realafd fra 1941, bibl, nyt amtssygehus fra 1954, (det gl sygehus opf 1894), sanatorium 1908, mh fra 1899, udvidet 1957, alderdomshjem i det gl sygehus, privat plejehjem, hoteller, lystanlæg med friluftsscene, sportsplads med friluftsbad, industrier (slagteri, dørfabrik, fjerkræslagteri, cementvarefabr, maskinfabr osv). I et anlæg ved torvet buste af Fr VII, i Give anlæg mindesten for *Chr. Hansen Møller,* foregangsmd i plantningssagen.

Desuden byerne: Stationsbyen Farre, 303 indb med mh fra 1901, fh, kro, møllerier, fjerkræslagteri mm, – Vorslunde, Hedegaard med friskole i den nedlagte kmskole, og fh, Bøllund, med fh, Øgelund med fh. Bebyggelserne Sillesthoved, Bregnhoved, Hestlund, Givskov, Vemmerlurd, Fruerlund, Ullerup, Hjortsballe, Neder Donnerup. Flere større gaarde.

Give storkommune omfatter Give, Gadbjerg-L og Ringive sogn. (Fra 1966).

Oldtidsminder: 28 høje, Gladhøj og Rævehøj anselige, 258 høje sløjfet. Flere høje i grupper. Flere int fund (Kuml 1951, 75 f).

I Ullerup (Bøllund), ved Farre og i Kirkebjerg, har der været kirker. 1921 lod ejeren af Ullerup kirkes grund rejse en mindesten paa stedet. — 3 helligkilder (en ved kirkegaarden). Søndersthoved og Donneruplund har været hg, den sidste hørte til ref under Ribe bispestol.

I Hjortsballe ved landevejen en mindesten om rytterfægtningen 30. marts 1864. Samme sted en genforeningssten og minde om kroejer **Rosendal,** der virkede for plantningssagen.

1912 rejstes et anseligt minde paa Give kg over dragonen **Niels Kjeldsen,** som blev skudt ned af en tysk patrulje 28. febr 64 paa vejen ml Vejle og Kolding. Mindesten paa graven paa G kirkegaard (tegnet af arkit H. Lønborg Jensen, vers af P. A. Rosenberg).

Sognets historiker er lærer **Rs. Mortensen,** Lindeballe, der 1941 udg: Give sogn.

Om Give før 1906 se ovf under Ø Nykirke og Ringive. Hertil føjes flg spec om Give sogn: Sognet var i gl dage dækket af skove, de mange høje vidner om megen bebyggelse, men pest, krige og brande forvandlede sognet til hede. Først i løbet af de sidste slægtled er den vældige udvikling begyndt. Navnlig banen har betydet meget, den skabte de to stationsbyer østligt i sognet, Farre lige paa sydøstgrænsen. Der opstod 2 befolkningsmæssige centre, mens den overvejende midterste og vestlige del optoges af landbrug, mosebrug, plantager. Helt ny befolkningslag flyttede til stationsbyerne.

Omkr 1840–50 og senere betød præsterne *Vilh. Birkedal,* Sdr Omme, og *Svendsen,* Jelling, en del her. Man har hørt om folk, der kørte de mange mil herfra for at høre dem. Gaarden *Vemmelund,* den østligste gaard i sognet, blev et midtpunkt for trosliv (se ndf). Der er fra 1885 til dato holdt store skovmøder, børnegudstj og ungdomsm der. Fra Tyregod og Ø Nykirke søgte man ogsaa hertil. Saa blev gaarden delt, og paa den udskilte gaard fik *metodister* indgang. Der blev en metodistmgh med kirke og egen præst i Give. Senere søgte nogle af disse til kirken i Vonge, andre vendte tilbage til folkekirken, men der er stadigt en del metodister i Give. Fra Givskud kom der baptister til G, de byggede mghsal her i 1950'erne. Et IMs arbejde blev ogsaa begyndt af indflyttere i Give by. Der blev bygget mh 1899 og 1901, dannet KFUM og K osv.

Præsterne i Ringive var grundtvigske, og især præsterne *Richter,* og *Hagerup* betød meget for det gr liv her. I dette nyoprettede sognekald har sognepræsterne slaaet sig til ro. Der har kun været 2 sp siden 1907. Den første sognepræst i Give, *A. Malthe Nielsen* (1907–40) var IM, og selvom flertallet af beboerne er grundtvigske, fik han en god position, og der var gode forhold i dette kirkeligt noget splittede pastorat, hvor baade grundtvigske, Indre Mission, metodister og baptister har arbejdet og bygget store samlingslokaler. Sognet var i stærk udvikling i disse aar, og fra 1937 maatte Malthe Nielsen have hjpr. Kirkegangen var god, og der var meget arbejde i gang, 2 IM smf, KS, KFUM og K, DdU, sdsk osv. Mange havde langt til sognekirken, og der blev holdt gudstjenester i skoler i østsognet, hvor Farre stationsby voksede op lige ved sognets sydgrænse, og i Vorslunde i vestsognet. Sognets tyngdepunkt var mod øst, og efterhaanden voksede kravet om ny kirker, men man var ikke enige om, hvor de skulle ligge. Det trak sagen i langdrag, alt imens folketallet fordobledes.

Pastor *N. J. Gregersen* (siden 1941) er grundtvigsk. Der kom gang i kirkesagen, og 1954 indviedes Vorslunde kirke, 1956 indviedes Farre kirke, samtidigt oprettedes et fast kapellani. Pastor Gregersen skriver 1966: Kirkebyen ligger i sognets sydøstlige del. Godt arb fra IMs og grundtv side, ret store IM smf (150 + 40). Bibelkr, DMS, vintermøder i fh, 2 mh, 2 KFUM og K, Spejdere, kirkeblad, 2 sdsk, KS (200), ungd- og gymnastikf, 1 Unge Hjem, metodistkirke i G, ca 30 bapt m mødesal. Ialt c 60 u f folkek, 4 fh. En del arbejdere, flere har arbejde udensogns.

Den første kkp, *H. Flensted-Jensen* (1957–65) var IM, (blev rkp 61), pastor *M. J. Jehøj Madsen* har virket her siden 1966.

Om IM her fortæller indremissionær *Jens M. Nielsen:*

I Give sogn, Vejle vesteregn, ligger gaarden »Vemmelund«, den har siden 1795 været i familien *Wemmelunds* eje. Den første ejer hed *Mads Pedersen.* Hans søn, *Peder Madsen,* fik gaarden i arv 1817. *Peder Madsen* var handelsmand, og paa en af sine rejser fik han en baptistpræst op at køre, denne vidnede for ham, og Peder blev omvendt, hvorefter han knyttede forbindelse med de troende fra Vejle østeregn bl a en rokkedrejer *Jens Andersen* fra Raarup, der var lægprædikant, og som nu ofte kom paa Vemmelundgaarden og holdt forsamling, ligesom *Peder Larsen-Skrœppenborg,* jævnlig talte paa gaarden, naar han gjorde sine Jyllandsrejser. *Peder Madsen* og hans kone *Inger,* der var fra Sdr Omme, tog

selv ofte langt af sted for at høre Guds ord. Helt til Vonsild ved Kolding f eks for at høre pastor *Salling,* hvis gudstjenester trak folk til viden om fra.

1855 fik hans søn *Mads Pedersen Wemmelund* gaarden, (navnet staves med dobbelt v), og 1867 blev han gift. Hans unge hustru, *Karen,* var velbegavet, energisk og dygtig. Hun var fra Skarrild og havde tidligt haft sans for at høre Guds ord, ligesom hun var en flittig bibellæser. Ved pastor *Bülows* gudstjenester i Bording kunne man træffe Karen, og da *Vilh. Beck* og *Johs. Clausen* foretog deres prædikenrejse til Jylland, havde hun været paa herregaarden Møltrup i Vildbjerg for at høre dem, og i de opvaktes kredse i Hammerum herred var hun velkendt. Hun blev en moden og erfaren kristen, der gerne ville være til velsignelse for andre. Hun begyndte derfor snart at samle unge piger til bibelmøder paa Vemmelund, og hun holdt søndagsskole for egnens børn.

I 1869 var *Karen* og *Mads Wemmelund* med til Indre Missions aarsmøde i Fredericia, fra hvilket møde indremissinær *Julius Dalstrøm* tog med dem hjem for at tale ved et friluftsmøde i Vemmelund skov; det var paa Karens fødselsdag den 27. maj. Det møde blev begyndelsen til en række aarlige missionsmøder af rang, hvor efterhaanden store skarer flokkedes for at høre. Her førtes ordet af mange af de mænd, hvis navne kendes fra Indre Missions historie. *Kristoffer Hansen, Anders Stubkjær, Kresten Jacobsen.* Pastor *Dalsgaard* fra Ringive og pastor *Olivarius* fra Øster-Nykirke for ikke at tale om *Vilh. Beck, Asschenfeldt-Hansen* og mange andre. Ved saadanne lejligheder kendte Karens gæstfrihed ingen grænser. Alt, hvad spisekammeret kunne fremvise, blev sat paa bordet, og det var et langt bord. Der var mange folk, folk langvejs fra, og folk, der var sultne. De var komne fra Kejlstrup, Nr Snede, Brande, Blaahøj, Filskov, Stilbjerg, Billund, Randbøl, Arnborg og mange andre steder. Gaarden var fuld af vogne, og marken fuld af heste. Forinden disse sommermøder blev det ogsaa afholdt børnefester i Vemmelund skov, og mægtige børneskarer samledes fra de mange søndagsskoler, som efterhaanden kom i gang paa egnen.

De fleste af Indre Missions samfund i Vejle vesteregn er blevet til i forbindelse med det initiativ, der udfoldedes paa Vemmelundgaarden. Her kom folk ogsaa sammen til samtalemøder, hvorfra man paa enhver maade bragte livsfornyelsen med sig hjem. Her kom *Niels Rasmussen* og *Peder Johansen* fra Sejrup i Tyregod sogn, *Thomas Kjeldsen* fra Vonge, *Laust Christensen* fra Give, *Søren Tromborg* fra Farre og mange flere. De bragte gnisten med sig hjem. Andre maatte gøres delagtige i de samme naadens undere, som man oplevede der. Der blev paabegyndt samtalemøder omkring i sognene, møder for unge mænd og møder for unge piger, børnegudstjenester og missionskredse. Vemmelund blev udgangspunktet saavelsom forbindelsesled for troslivet i mange sogne.

Der blev efterhaanden ogsaa bygget missionshuse i Give 1899, i Farre 1901.

I Farre var der ogsaa paabegyndt et missionsarbejde. *Søren Tromborg* besøgte flittigt de syge, og flyttede nye folk til Farre, skulle Søren snart være der for at byde dem velkomne og give dem en indbydelse til at være sammen med de hellige, og længe før missionshuset blev bygget, holdt *Jens Pallesen* søndagsskole baade paa Vemmelundgaarden, paa Skoldinggaard, paa Skærhovedgaard og paa Farre møllegaard. Humør og virketrang udfoldede sig i rigt maal, f eks blev der afholdt juletræsfest for børnene allerede før aarhundredskiftet. Efter missionshusets opførelse blev søndagsskolen naturligvis afholdt der, og mange børn har i aarenes løb hentet rige minder fra søndagstimerne. Den sidste gang, *Jens Pallesen* var sammen med børnene, talte han til dem over ordet: »Vær tro indtil døden, saa vil jeg give dig livets krone,« og Jens var selv tro indtil døden. Faa dage efter lukkede han sine øjne efter 40 aars trofast tjeneste blandt børnene. Endnu paa sit dødsleje bad han for dem, bad om, at han maatte mødes med dem i himlen. *Jens Pallesens* indsats og eksempel holdes i hævd og ære derved, at hans sidste ord til børnene nu hænger i glas og ramme i missionshuset, alt imens andre lige saa tro fortsætter hans gerning.

Arbejdet blandt børnene maatte fortsættes blandt de unge. Jens Pallesens kone, *Laura,* samlede de unge piger i sit hjem. Det hjem laa midt i Farre by, ved en korsvej, og var paa mange maader det faste punkt i arbejdet. I folkesproget blev de troende ogsaa kaldt for »*Pallesekten*«. De unge piger kom meget gerne hen til *Laura Pallesen.* Hun var baade god og vis. I 1922 havde KFUK i Farre besøg af landsformanden, komtesse *Henriette Knuth,* ved hvilken lejlighed foreningen blev indmeldt som missionskreds under DMS, og der holdes stadig en maanedlig hedningemissionsaften.

Karen og *Mads Wemmelund* i Vemmelundgaarden døde omkring aarhundredskiftet, men der var nye tjenere til at fortsætte. Gdjr *Niels Nielsen Huus* i Tarm var blevet ansat som indremissionær i Farre. Det var ham, der tilskyndede til oprettelsen af en pigeforening eller KFUK. Han fik ogsaa stiftet en KFUM samt en missionskreds under DMS, og til hvert stykke arbejde fandt han en leder. En ung tømrersvend, *Niels J. Nielsen,* der var kommet fra Fyn, blev formand for KFUM, og var det i 25 aar, indtil han døde. Ham var der ild i, og det kom ogsaa til at brænde omkring ham. Mange mænd kan i dag vidne om, at det var *Niels J. Nielsen,* der i deres ungdom førte dem til Kristus. Nielsen oparbejdede forøvrigt en ikke ubetydelig tømmerhandel, og møderne for de unge mænd var i hans hjem. En snes stykker samledes der for at tale om Guds ord og Jesu Kristi førerskab.

»Pallesekten« i Farre fejrede 50-aars jubilæum for missionshuset, men selve arbejdet var jo næsten et 100-aars jubilæum værd. I hvert fald var det i fuld gang, da missionshuset rejstes i 1901. Hos *Søren Wemmelund* paa Skoldinggaard havde man længe afholdt missionsuger. Fra den tid huskes især missionær *Poulsen,* Esbjerg, og friskolelærer *Mogensen,* Billund, ham, der senere var missionær i Kjellerup. Undertiden sang og bad man hele natten, saa det havde begyndt at lysne i øst til en

ny dag, inden de sidste tog af gaarde. Hos *Laura* og *Jens Pallesen* blev der ogsaa holdt møder i stor stil. Det var sangens tid og foraar over Farre. Missionær *Niels Nielsen Huus* var det personlige bindeled og samlingsmærke, ligesom han var meget virksom for at faa missionshuset rejst, der nu har været ramme omkring arbejdet i 50 aar. Aarsfester, julefester, missionsuger og mange møder har fyldt folkets sind med rige minder og megen taknemmelighed. Ofte lagdes en og anden til flokken. Til tider var der ogsaa vækkelse i større stil, saaledes i 1910–12 og i 1925. Navnlig var det ungdommen, der fulgte kaldet ogsaa i videre forstand; det gælder sognepræst *P. Wemmelund,* Buerup, herregaardsmissionær *M. P. Wemmelund,* Høng, og kina-missionær, frk *Kirstine Wemmelund.*

Troslivets former og førere kan skifte. 1951 var *Ansgar Wemmelund* samfundsformand. *Laust Nielsen* leder børnegudstjenesten. *Holger Iversen* er fører for de unge mænd, og *Erna Sørensen* for de unge piger.

Vemmelundgaarden, der har saa rige minder for Indre Missions venner paa egnen, er ikke mere i slægtens eje. 1949 døde fru Mette Thomsen, født Wemmelund. Hendes mand, *Martin Thomsen* var forlængst gaaet forud. De havde overladt de store sommermøder i Vemmelundskoven til Indre Missions kredsforbund, men omfattede dem ikke derfor med mindre kærlighed, end tidligere slægter havde gjort. Efter Mettes død er gaarden overtaget af *Elmer Damkjær* og hans hustru, som ogsaa har i sinde at fortsætte.

(IM Tid 1951, s 510).

Se iøvrigt lærer Carl Jørgensen, Tyregod: Niels Rasmussen i Sejrup. En levnedsskildring med træk af troslivet og aandelig vækkelse i Vejle vesteregn.

Missionshusenes 50 aars jubilæer fejredes ved store fester.

Stiftelsen af IMs kredsforbund for Give og omegn 5. nov 1908 fejredes ved en festgudstjeneste, hvor pastor *Th. Biering* i Tyregod prædikede, der var 138 altergæster. *Chr. Midtgaard* indledede om »Samfundets velsignelse«, pastor *Ebbesen,* Tørring, talte. Pastor *A. Malthe Nielsen* ledede og blev fmd, et hverv han dygtigt varetog til 1936.

Lærer *J. Møller Jensen,* Ullerup, fortæller 1945 om »*Kirkeligt Samfund*«s arbejde:

I april 1920 gik det grundtvigske kirkelige og folkelige arbejde i Give ind under Kirkeligt Samfund.

Begyndelsen til arbejdet var allerede gjort før aarhundredskiftet af vakte kredse og grundtvigske sognepræster: *J. Richter* og *E. Hagerup.*

Den første gjorde et dygtigt forberedende og oplysende arbejde, saa mindet om denne højagtede præst endnu lever stærkt i egnen, og da han forflyttedes til Vejen-Læborg ved Kongeaaen, kunne hans efterfølger *Hagerup* udsende et opraab i bladene om oprettelse af en *højskole* i Give.

En kreds rejste denne højskole, da tiden og jordbunden var gunstig, og indvielsen fandt sted den 28. oktober 1896. Forsamlingssalen, der kunne rumme 400 mennesker, var overfyldt, da forstander *Faverskov* bød velkommen. Højskoleforstander *C. Baagøe,* Testrup, talte om runestenene i Danmark, pastor *Bruun,* Levring, om 6. julihelten, general Bülow, og højskolelærer *la Cour* om hørelsen og munden. Næste dag talte pastor *Bruun* om hjemmet i Betania, højskolelærer *Nielsen,* Sorø, om pastor C. J. Brandt og *Poul la Cour* om Gud og naturlovene. Pastor *Hagerup* ønskede, at Give højskole maatte virke til held og lykke for by og omegn baade i kristelig og folkelig henseende.

Optakten var saaledes den bedste, og meningen var god nok. Det burde have gaaet. Men det gik ikke. Den første forstander veg pladsen, og forstander *Jacobsen* kom til. En gammel elev fortæller, at der var 27 elever den vinter, han opholdt sig paa Give højskole. Men elevtallet var for lille, og 1905 nedlagdes højskolen.

I højskolens tid var man begyndt med at holde store efteraarsmøder i tre dage, og efter nedlæggelsen oprettedes en foredragsforening med stationsforstander *J. P. Haldbo,* Give, som formand.

Denne forening fortsatte det kirkelige og folkelige arbejde til 1920 med god støtte af sognepræst *L. F. Andersen,* Ringive, i de første aar. Foruden præster fra omegnen som pastor *Eggert* i Nørup, pastor *Thaning,* Øster Nykirke, har mange grundtvigske mænd staaet paa talerstolen i højskolens sal. Nævnes kan professor *Edv. Lehmann* fra Lund, forfatterne *P. A. Rosenberg* og *Aage Meyer Benedictsen* o m fl. I mange aar samledes store skarer til møderne i højskolens sal, og mange var de festlige stunder, der glædede og løftede tilhørerne.

Efter det store møde i Odense 27. og 28. maj 1918 dannedes mange Kirkeligt Samfunds kredse over hele landet, og ved efteraarsmødet i Give 1919 enedes man om at lade foredragsforeningen gaa ind og i stedet for oprette »Kirkeligt Samfunds kredsforening for Give sogn«.

Den 15. april 1920 afholdtes i højskolens sal efter foredrag af provst *Marius Nielsen,* Brande, stiftende generalforsamling i den nye Kirkeligt Samfunds kreds. »Dens formaal er at virke for større kirkeligt sammenhold og samarbejde til kristenlivets vækkelse og vækst og til oplysning paa daabspagtens grund.« Saaledes lyder formaalsparagraffen.

Naturligt nok valgtes stationsforstander *Haldbo* til formand. Mødevirksomheden fortsattes væsentlig i samme spor, men nu afholdtes flere gudstjenester, og der gjordes en indsats for at støtte indsamlingen, der skulle gøre »Grundtvigs hus« i hovedstaden gældfrit.

1927 traadte forstander *Haldbo* tilbage efter 20 aars arbejde i foredragsforening og Kirkeligt Samfund. I de sidste aar var der begyndt et samarbejde med Give ungdomsforening, og dette samarbejde styrkedes mere af overlærer *Johs. Jeppesen,* Give, der støt ledede Kirkeligt Samfund til 1936, da han udnævntes til amtsskolekonsulent og frabad sig at være formand, og dette hverv har siden været varetaget af lærer *J. Møller Jensen,* Ullerup.

Under landbrugskrisen nedsattes kontingentet til det halve, og det følte naturligt nok i

arbejdet, men siden har man ved større tilgang af medlemmer faaet dette udjævnet. (Foreningens medlemstal er godt 200).

Gennem de ca 50 aar siden højskolens oprettelse, er der afholdt mange hundrede gudstjenester (som regel med altergang) og møder med foredrag og oplæsninger, og det vil føre for vidt at nævne de mange dygtige talere, men vi tænker her i Give med glæde og tak paa de mange gode, festlige timer, da vi sad og lyttede til det aandsbaarne ord, var det enten af pastor *Morten Larsen,* biskop *Sørensen* eller pastor *Enevold Terkelsen* af de mange, der er gaaet ind til hvilen, eller den lange række mænd, der besøgte os gennem aarene lige til nutiden, da vi under de vanskelige forhold har haft god støtte af vor sognepræst *Gregersen* og nabopræsterne *Juul Nyholm,* Tyregod, og *Gram,* Ringive.

Kirkeligt Samfund har følt det som sin opgave at komme forsamlingshusene til hjælp, hvor foredragsvirksomheden sygnede hen, ved siden 1930 at afholde et møde aarligt i forsamlingshusene i Farre, Bøllund og Hedegaard.

Desuden har vi prøvet siden 1934 at gaa ud til mennesker, hvor de staar, ved at afholde møder i hjem, som gerne aabnede sig til et sommermøde i haven med fremmed taler eller vintermøde med tale, sang og oplæsning ved hjemlige kræfter. Salmer og sange til gamle og nye melodier er da indøvet, og der kommer da ikke faa mennesker, som føler sig hjemme og før eller siden slutter sig til. – Under de vanskelige forhold har vi kunnet vedligeholde mødevirksomheden og bygge lidt op i en tid, hvor saa meget falder. Men naar forholdene lettes, og befordringsmidlerne bedres, glæder vi os til at tage fat paa bredere basis i bevidstheden om, at der fremdeles er brug for vort arbejde i Kirkeligt Samfund i lige saa høj grad som tidligere. (Menighedsbladet 1945, s 10 f).

Blandt grundtvigske ledere nævnes især stationsforstander *P. Haldbo* († 37) fmd KS i 40 aar. Stationsforstander her. Lærer *J. Møller Jensen,* Ullerup, i mange aar en virksom fmd for KS, overlærer *Johs. Jeppesen* († 43), der blev amtsskolekonsulent, dygtig skolemand, kristeligt interesseret, kirkesanger, aktiv i mgh, lærer *Gunnar Plank,* fmd DdU, bankbogholder *Sv. Løvbjerg,* fmd DdU, gdjr *Hans Tausen Hansen,* Farre. DdU er lagt sm m gymnastikf.

Blandt aktive i Indre Mission nævnes slægten *Wemmelund,* især *Ansgar W* og *Alfred W* (se ovf), *Laust Nielsen,* trofast i sdsk, *C. J. Berg* († 34), fmd KFUM, tømmerhdlr *Jens Nielsen,* fl t Hedensted, *N. Kallestrup,* G, snedkerm *Bonde Christiansen,* G, stenhugger *Gudnason,* G, diakon *L. Rasmussen,* G, fmd IM, i G, frk *Inger Troelsen,* fmd KFUK, frk *Karen Hansen,* F, leder sdsk, diakon *Petersen* er nu fmd for IM i Give, gdjr *Holger Iversen* er fmd i Farre.

Indremissionær *Niels Nielsen,* Farre, døde 1918, var missionær i 25 aar, havde virket i Stilbjerg og Tarm, før han kom hertil, en trofast, ægte luthersk mand, som mødte svære prøvelser (anfægtelser, sygdom), men døde i glad tro.

Indremissionær *K. M. Andersen* († 1937) havde været landmand i Sinding v Herning, blev tidligt omvendt, blev søndagsskolearbejder, 1895 blev han fritidsmissionær, tog mange lange haarde cykleture i mørke vinternætter til møder, 1909 blev han helaarsmissionær, virkede i Hvidbjerg, Thyholm, Trustrup og til sidst i Give, til han 1933 blev pensioneret, men vedblev at arbejde for IM. Desuden har indremissionærerne *Mikkel Jensen, P. F. Hansen, Niels Hansen* virket her.

Skolen

Der er centralskole i Give (opf 1941). En ny og større indvies til efteraaret 1968. Med realafd og bibl, skolen ledes af skoleinspektør *M. Ramskov Andersen,* siden 1958, hans forgænger, skoleinspektør *N. P. Pedersen* († 61) der blev skoleinspektør her 44, tog afsked 58, fremragende pædagog, virkede i Give fra 1917. Han fik stor indflydelse, en stout personlighed, »udmærket eksempel for de unge«, skrev »Folkeskolen«. Mange tillidshverv. Han blev 73 aar gl. – Lærer *Dines Fjederholt Dinesen,* var lærer i Farre 1908–40, († 62), efterfulgt af lærer *N. Arevad.* Overlærer *Arendt Nielsen,* G, gjorde et godt arbejde i mghr og i skolen. Skolen i Farre er opf 1944, forskole i Vorslunde fra 1943, i Ullerup fra 1927 (nu Bøllund forskole).

Adskillige af lærerne har øvet en god indsats i det grundtvigske arbejde og i sognets kulturelle liv.

I Ullerup: Lærer *J. Møller Jensen,* fmd for KS, se ovf, betød meget i sognet.

1961 oprettedes en *friskole* i Hedegaard, idet beboerne ikke ønskede at sende deres børn til Give centralskole. Friskolen har 3 lærere, 50 børn, ledes af *Helge Troelsen.*

I øvrigt:

Læge *Aage Gullestrup,* († 64, 70 aar gl), var en af den danske lægestands markante personligheder. Med sit lange patriarkskæg og sine djærve indlæg var han med til at præge møder og sammenkomster, han virkede i Give i over 40 aar, fik en række prisbelønninger, havde virket i Ivigtut i Grønland, fik der og i Give stor betydning for det sanitære arbejde, fik opr Give friluftsbad, var en søgt raadgiver paa mange omraader, var æresmedlem i lægekredsen, virksom i læge-organisationsarbejde, var fmd for Give konservative vælgerforening. (Berl tid 19. juli 64).

Blandt kendte folketingsmænd i Give-kredsen kan nævnes gdjr *Søren Jørgensen,* Uldum, ftm 1866–95, og *N. C. Jensen-Flø* (1895–24) begge Venstre. (Se ovf).

Pastor Kau, Gadbjerg, har skildret sognets kloge mand: *Søren Sillesthoved* (se ndf).

Under *den tyske besættelse* var der tyske soldater i Give den meste tid. Store drenge uddannedes her til soldater. Der blev uddelt illegale blade og samlet vaaben til modstandsfolkene. Bogtrykker Fejerskov gjorde et stort arbejde. Engelske nedstyrtede flyvere blev hjulpet. 3. maj 1945 kom ca 1200 flygtninge hertil og de var indkvarteret her i et halvt aar.

1923 oplyses: God kkg, 2 mh, og IM smf, KFUM og K, sdsk, flere sale, 1 fh, KS (82), DdU (235), 2 gg mdl gudstj i vestsognet, 1 gg i Farre, fast gudstj paa sygehus og sa-

natorium. 1935: Kkg 6 pct, 2 IM smf, KFUM og K (50 og 49), KS, DdU, gode forhold. 1943: Kkg 4–5 pct, rolige, ret store IM smf, 2 KFUM og K, KS (212), DdU (400), metodistpræst og mgh, en del baptister, 1955: Kkg 4–5 pct, jævne. Godt arb fra IM og gr, ret store IM smf (150 og 40), KFUM (30 og 20) og K (20 og 20), KS (200), DdU (400), ialt 70 uden f folkekirken. 1963: Kkg 3–4 og 10 og 7–8 pct, ret store IM smf, bibelkr, DMS, vintermøder i fh, 2 mh, 2 KFUM og K, 2 sdsk, KS, DdU, Unge Hjem, c 60 udenf folkekirken. Præsterne præd en gg mdl i Ullerup skole og tillige paa amtssygehuset. 1967: Se ovf.

Give kirke (Sct Nicolaus), midt i byen, hvidkalket, har romansk skib og kor af fraadsten, norddøren er i brug, syddøren aabnet i nyere tid. Enkelte vinduer bevaret. Fladt loft. Niche i korets nordvæg med søjle. Et taarn af munkesten tilføjet i sengotisk tid, 1780 blev det stærkt nedskaaret, og ved hovedrestaur 1905 blev det skaaret ned til skibets højde, og der opførtes et nyt taarn med blændingspryde kamgavle. Samtidigt vaabenhus med kamgavl mod nord. Samtidig fandtes kalkmalerier, i koret, men kun malerierne paa østvæggen bevaredes. (Johs Døbers hist). I altret fandtes rester af glasmaleri. Krucifix paa alteret. Den gl altertavle (fru Ingemann: Kristus paa en regnbue) fra 1849 hænger i kirken. Kraftige barokstager. Romansk granitfont, cylindrisk kumme med arkader, fantasidyr og tovstave. Glat messingfad fra ca 1650. Lille renæssancepræ dikestol fra ca 1600 med korintiske hjørnesøjler, opgang gn triumfmuren. Stolegavl fra 1580. Klokke fra 1637. 250 sd. Orgel.

Mackepr: D, 325, Nørlund-Lind: K, nr 69.

Vorslunde kirke, indv 11. april 1954 (arkit Berthel Jensen), er hvidkalket og tegltækt, bestaar af skib, kor, apsis og lavt taarn. Altertavlen er skaaret af en lokal billedskærer, Olaf Rye Ottosen (Jesus og den samaritanske kvinde). Bjælkeloft. 110 sd. Orgel.

Farre kirke, indv 16. dec 56 (arkit Berthel Jensen) er opført paa en grund, hvor en nedlagt kirke har ligget. Opført af røde mursten med kraftigt taarn, desuden skib og kor. Over alteret et freskomaleri af S. Viggo Pedersen (kirkeaarets 3 højtider). Inventaret i ufarvet naturtræ. 150 sd. Orgel.

Byggesummerne til kirkerne (hver ca 170 000 kr) indsamledes i sognet, de 700 menn i Farre distr gav 125 000 kr, dertil kom statstilskud). Kirkesagen i Farre begyndte allerede 1915.

Folketal: 1850: 968, 1901: 1816, 1930: 3266, 1965: 4052.

Altergæster: 1922: 1095, 1934: 941, 1942: 1034, 1954: 1500, 1962: 1311 og 300 og 175, 1965: 1200 og 281 og 128.

Menighedsraad: 1922: 5 gr, 2 IM, 1934: 5 gr, 3 IM, 1 u p, 1942: do, 1953: 5 gr, 3 IM, 1 soc, valg, 1961: 15 gr, 4 IM, 1 soc, 1 Unge hjem, 1965: 14 gr, 6 IM, 1 soc. (Næstfmd: pantefoged Jørgen Andreassen, G).

Sognepræst

(1913: 1. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1906, omb 1924).

1. 1. marts 1907–14. okt 40 (hjpr Sct Michaelis k, Fredericia 13. maj 04): **Axel Malthe Nielsen**, * 18. sept 71 Kbhvn. Forældre: Karetmager, senere værtshusholder og jordbruger i Herlev, Laurs Malthe N og Victoria Jensen. Stud Brgdsk, K 89, c 98-2 (1), husl Understed pgd, uord medhj Knebel-R, Nyker, Kærum, sanatoriehold, afsk 14. okt 40, † 9. maj 46. ~ 9. nov 05 Voldborg Margrethe Kirstine Pedersen, * 21. nov 71 Hedegaard, Glæsborg. Forældre: Vejassistent Hans P og Hanne Bolette Christensen.

Kredsfmd IM Vejle vesteregn 08—36, do DMS 17—36.

Under henv til ovst:

Pastor Axel Malthe Nielsen var sp her i en menneskealder, en dygtig og afholdt præst. Skønt flertallet er grundtvigsk, og han var IM, blev han præst for alle og prægede kirkelivet her. IM voksede, og der var fordrageligheid i forholdet til den store grundtvigske kreds og til metodister og baptister. Pastor M. N havde været hjpr hos IMs landsformand, provst dr *Fr. Zeuthen*, Fredericia, og det kunne mærkes. Han blev IMs førende skikkelse paa egnen, var leder af IMs kredsfbd i mange aar og gjorde her et godt arbejde. »Med tak mindes man hans klare forkyndelse, faa kunne som han udlægge evg om Jesus Kristus som frelser og forløser fra synd og død. Han øste af ordets kildevæld og var plantet i Guds hus til sin sidste stund. Hans afskedsprædiken over Mk 16, hvor han saa stærkt understregede missionsbefalingen og lydigheden mod ordet, blev husket af mange. Ved hans sidste prædiken understregede han især betydningen af stilhed for Herren i lønkammeret, og sluttede med det for ham karakteristiske vers: Med sorgen og klagen hold maade, Guds ord lad dig trøste og raade. Lad hjertet i sorgen ej synde, ved døden vi livet begynde ...« (Se IM tid 1946, nr 25).

Hjælpepræst hos pastor Malthe Nielsen

1937: **E. Dalberg**, se Maugstrup.
1938—39: **K. C. Jensen**, se Starup-G.
1939—40: **J. N. H. Fogt**, se Vellev.

2. 28. april 1941 (sp Torstrup-H 9. maj 30): **Niels Jessen Gregersen**, * 4. aug 98 Spangsbjerg, Jerne v Esbjerg. Forældre: Gdjr Laurits Jessen G og Ane Kirstine Petra Marie Hansen. Stud Esbj 16, c 23^2 (h_1), sp Aale-L 22. okt 23. ~ 2. april 24 Agnes Johanne Christensen, * 24. dec 00 Kbhvn. Forældre: Snedkerm Christian C og Sara Elise Iversen.

Hjælpepræst hos pastor Gregersen

1954—56: **O. Søgaard Lund**, se sp Nustrup.

Kaldskapellan

(Opr 10. nov 1956, nedl 19. april 61).

1. 8. april 57–19. april 61 (hjpr Gørlev-B 55): **H. Flensted-Jensen**, rkp her.

Residerende kapellan

(Opr 19. april 1961, 12. kl, embedsbol i G).

1. 19. april 1961–21. okt 65 (kkp her 8. april 57): **Helge Flensted-Jensen**, * 4. maj 16 Vordingborg. Forældre: Bankrevisor Andreas J og Anna Kirstine Flensted. Stud, Vrdbg 36, 3 aars bankuddannelse, c 47^2 (h-73), hjpr Tranebjerg 15. maj 48, sp Nyker 2. april 52–9. okt 52, hjpr Gørlev-B 55. ~ 20. juli 45 Louise Wolff-Sneedorff, * 14. dec 18 Engelholm, Snesere. Forældre: Hofjægermester, godsejer Knud W-S og Marie Louise Lassen. Udn til sp Gøl 21. okt 65.

2. 7. juni 1966: **Manfred Johannes Jehøj Madsen**, * 15. nov 33 Sevel. Forældre: Rugerieier Villiam Marinus M og Karen Marie Simonsen. Stud Rønde 55, c 66^1 (h-61). ~ 29. marts 58 Birgit Rasmussen, * 10. juli 35 Odense. Forældre: Radiotekniker Carl Gustav R og Anny Margrethe Hansen.

Litt: Biskop Blochs saml t Ribe st hist, Vejle aarb 1940, 129 f, A. Malthe Nielsen i Jyske byer og deres mænd III, 1916, C. Møller: Gl vestjysk bondeliv, Vejle aarb 1918, 47—119, Hans Kau: Søren Sillesthoved, af en klog mands saga, smst 1918, 120 f, Rasmus Mortensen: G sogn, 1941, samme: G plantningsforening 1889—1939, Vejle aarb 1938, samme: Til grundlovsfest i G, smst 1939, 121 f, Jy saml 4. r IV, 282.

Tørrild herred

GADBJERG—LINDEBALLE

(Annekser til Ringive 1684—1866)

Gadbjerg sogn, 3464 ha, vest for Jelling, er mod vest kuperet bakkeland, (Havnsbjerg 115 m, Lilletaaen 126 m), mod øst jævnere og bedre jord. Omme aa udspringer i sognet, flere moser (delvis kultiveret), mange smaaplantager, Tykhøjet skov (kuperet, smuk), Refstrup løvskov. Gammel naturskov. Byerne: G (fra 1894 stationsby), 314 indb, med centralskole fra 1956, fh fra 1926, bibl, nyt alderdomshjem, plejehjem. Nybygget hotel mm, Smidstrup, Tofthøj, Kuldbjerg, Tøsby med kro, vejkryds, Rostrup. Bebyggelserne Klausholm, Tykhøjet. Hg Regstrup udstykket. Landevejen Kolding-Tarm gn pastoratet. Meget naturskønt. Hærvejen.

Oldtidsminder: En 55 m langhøj v Rostrup og 34 høje, ved G 6 bavnehøje, 50 høje er sløjfet. Lavningerne i begge sogne har rige lejer af myremalm, kulmiler og slagger minder om kyndige smedes arbejde. Jernproduktionen og den tætte placering af gaardkirker paa egnen viser, at her er en del af det kulturomraade, der omkr 900 dannede fundament for kongesædet i Jelling (Rs. Mortensen: Fra Vejle vesteregn 1929). 1858 fandtes 418 mønter fra ca 1625—50 ved Tykhøj krat.

Lindeballe sogn, 3645 ha, aflangt fra N til S, er mod vest ret fladt med bakkeøer, mod øst et kuperet bakkeland, tildels dækket af skove og plantager. Her er Sydjyllands højeste punkter Tyhøj og Møllebjerg (136 m). Mod nord mere jævnt. Varde aa udspringer i sognet. – Byerne L med bibl i den gl skole, fh fra 1901, Nørskov, Gødsbøl, Aast. Bebyggelser: Bindesbøl, Grønlund, Amlund.

Oldtidsminder: 7 høje, 42 ødelagt. Der har været en kirke i Aast; tomten er fredlyst, nævnes i Ribe »oldemoder«. (Hans Kau: En gl kirkeruin, Vejle aarb 1910, 187 f). Rester af en teglovn vest for kirkegaarden (Rs. Mortensen i Vejle aarb 1929, 98 f). Om jernudvinding se Jy saml, 5. r IV, 1940, s 54 f.

Den økonomiske nedgang, pest, krige o s v gjorde mange smaa kirker overflødige, især i 14. aarh. G sogn kom da til at omfatte det gl V. Smidstrup sogn, hvis kirke stod paa Store Klausholms mark over for »Svældegyde«, hvor en række hustomter viste landsbyen Smidstrups oprindelige beliggenhed. Her laa G sogns ældste kirke, NV for G kirke, undersøgt 1906 (Hans Kau: G sogns ældste kirke, Vejle aarb 1906).

Pastoratets historikere er pastor **Hans Kau** og musæumsinsp **Rs. Mortensen**, Vejle (se ndf).

Pastoratet er fra april 1966 tilsluttet Give Storkommune.

Af den ældre præstehistorie

Gadbjerg-Lindeballe var selvstændigt pastorat til 23. febr 1684, da begge sogne blev annekser til Ringive (se der). Ved reskr af 22. febr 1866 blev Gadbjerg-L atter selvstændigt pastorat.

Den første luth sp skal have været *Søren Jensen* († ca 1574), efterfulgt af *Knud Nielsen,* († 1626) af Jelling-H. Derefter dennes søn: *Knud Knudsen,* † ca 1659. Mindetavle over begge i G kirke. Efter *Gregers Pedersen* kom *Frederik Andersen Søbøtker,* der 1684 flyttede til Sværdborg. Derefter nedlagdes embedet. Sognene her paa egnen var forarmet under svenskekrigene, som lagde egnen øde. De polske tropper hærgede og plyndrede 1659–60, og dertil kom pest i Gadbjerg. Et sagn fortalte, at mange soldater døde og blev begravet i en fællesgrav. Det viste sig at være rigtigt, da man for nogle aar siden drænede kirkegaarden. Mellem vaabenhuset og kirkegaardsdiget mod syd fandt man en mængde knogler uden spor af kister. I Lindeballe brød fjenden kirkegulvet op og altertavlen styrtede ned. Samtidigt gik »et Guds vejr« over sognene, L kirketag blev revet af, skovens største træer væltede. De fleste gaarde var afbrændt eller stod øde. Præstens anneksgaard i L stod øde i 30 aar. Først efter at tilflyttere var kommet hertil fra Vendsyssel og Thy, blev gaardene bygget op. Men da havde lyngen dækket store arealer. Og længe var befolkningen yderligt fattig (Rs. Mortensen: Fra Vejle vesteregn, Vejle aarb, 1929).

Tiden efter 1866

Pastor *Hans H. A. Meier* (1866–76) flyttede til Løsning-K. Han var kst sp her indtil omannekteringen. Han var »en rigt begavet mand, med et ædelt hjerte, hjælpsom og meget afholdt« (Kold av 19. maj 91).

Pastor *P. S. Schousboe* (1876–87) af Andst-G mindes især for sin smukke sang, meget musikalsk, sm m sin gode ven pastor *Richter,* Ringive, udgav han en konfirmandsangbog med melodisamling, som blev meget benyttet. Han var en betydelig præst, som i sine unge aar hældede til pietismen, men senere blev grundtvigsk præget. Dog laa grundtvigianismens folkelige side ham fjernt. Pastor S var født i Ringive (hvor hans fader var sp) og kendte egnen godt. Han var veltalende, meget belæst, var en missionerende natur. Lærer *Chr. Balling,* Lindeballe, skrev smukt om ham (»Vægteren«, 1904, s 193 f): S havde i fremtrædende grad en hovedinteresse, den samme som Herren priste Maria i Bethania for (at fordybe sig i Guds ord). Han fyldestgjorde »ordsproget«: »Bedre at vandre under én sol end under mange stjerner«. Man mærkede al-

tid den personlige oplevelse bag hans ord. Særligt lødige var hans taler ved skriftemaal og jordefærd... Det var ham en trang at drage mennesker til den lykke, han selv havde fundet. Han var i høj grad anlagt paa samfundsliv, menighedsliv. Han elskede brødrene og samværet med dem. Og det gjorde ikke stort til sagen, om det var grundtvigianere eller missionsfolk, blot han skønnede, at det var alvorlige kristne. Han fandt sig vist bedst hjemme blandt sine »lyse« venner. Det var ham en stor smerte 1869 at miste sin smukke sangstemme, (se her III, 568–69).

Pastor *Niels Ravn Jensen* (1887–91) var lærersøn fra det nærliggende Højen. Han var en jævn, stilfærdig mand, han mistede sin unge hustru her 1889 og giftede sig aldrig siden. Ogsaa han havde en smuk stemme, havde fra sin ungdom sit stade i grundtvigianismen, en skønhedssøgende sjæl, der ville skabe skønhed i kirke, præstegaard og have, (se her VII A, 179).

Om pastor *Hans Kau* (1891–1922) se ndf. I disse aar kom banen hertil (1894) og der begyndte en voldsom udvikling, baade materielt, politisk, økonomisk og tildels ogsaa aandeligt. Der blev bygget meget, ogsaa fh (1901), IM dannede samfund og benytter nu fh.

Flertallet blev grundtvigsk, samledes i foredragsf og DdU. Pastor *Kau* var afholdt, og gn sin lange virksomhed blev han »præsten« for et helt slægtled. Kyndig historiker.

Pastor *M. Knudsen* (1922–41) var grundtvigsk, fmd for KS, en jævn vestjyde, havde let ved at komme i kontakt med folk, mindes med venlighed.

Pastor *O. Juul-Nyholm* (1941–66) (af Hesselager) grundtvigsk, fmd KS. Han skildrer forholdene: 1967: Kkg 3 og 5 pct, almindelige, folkekirkelige forhold. Sp er fmd for KS, der er 2 DdU, IM-samfund, sdsk, KFUM og K, møder og missionskredse. Overvejende grundtvigsk, 6 fam baptister. Ingen sociale modsætninger. Udprægede landforhold med den lille stationsby i G. Ingen sociale skel. Fh i G (moderniseret), benyttes af IM, KFUM og K, 2 ungdoms- og foredragsf, KS (»G samvirke«). Trang for arbejde bl de helt unge, gode arbejdsforhold, megen imødekommenhed. Sp skal læse med konfirmander i L.

Blandt *lægfolk* nævnes:

Lærer *Chr. Balling* (* 43 i Skive, † 1916), lærer i L 1867–1906, fik stor betydning, var dybt religiøs, meget optaget af den livsvisdom, som er nedfældet i de gamle ordsprog. Han var en flittig forfatter, hvis bøger er nøje knyttet til hans gerning som lærer og foredragsholder. Han var medudg af »Den nye budstikke« 1879–82, udgav et folkeskrift til oplysning og opbyggelse: »Vægteren« 1883–1905, med væsentlige dele af hans arbejder. Otto Møller, Gylling, stod ham nær og skrev jævnligt i »Vægteren«. Mange af Ballings egne betragtninger udkom i bogform: 77, 90 og 95: Ordsprogslærdom, 82: Paulus og hans tid, 95: Hverdagsprædikener, 99: Bibelske skikkelser, 05: En sommer i Amerika, indtryk fra en foredragsrejse i USA. Hans form var kort og klar, hjertevarm, med et rigt lune. Ordsprogene er samlet i grupper efter de livsforhold, der omhandles, han kæder dem sammen, saa det ene udfylder det andet, og saaledes kommer dybe tanker frem kort og fyndigt, ofte vittigt som udtryk for folkefilosofi. – B var bm i Danmarks lærerforening 1894–06 og fmd 05–06. B's hustru var plejedt af provst *Wolf*, Hvejsel, B deltog som frivillig i krigen 1864. Han gik stærkt op i sin lærergerning og arbejdede ivrigt for afholdssagen. Han flyttede efter sin afsked til Holte, blev 1913 ramt af apopleksi og maatte tilbringe 3 aar i sengen til sin død 1916 (se Hans Kau: Læreren og forf C. B, 1917, DBL II, 61, K og S, 1954, 410). Mindesten ved L gl skole (bronzemedaillon).

I det grundtvigske arbejde har flere lærere været meget aktive.

Indre Mission: Gdjr *H. Johansen*, Tøsby, møller *Niels Jørgensen*, G, gdjr *Suhr Johansen*, G, (fmd). Gdjr *Aug. Søndergaard*, L, * 70, kirkeværge, lærerinde, frk *Jensen*, Aast, skomager *J. Henriksen*, Aast, gdjr *Kr. Hansen Pedersen*, L (fmd), *O. Gotfredsen*, Aast, L.

Fmd i menighedsraadene er: Gdjr *Steffen Jacobsen*, G, gdjr *P. Uth*, Nørskov.

Skolen

Foruden fornævnte lærere nævnes:

Sognets anden historiker, lærer *Rasmus Mortensen*, (* 1884 i Balle ved Silkeborg, † 65), lærereks (Silkeborg) 1906; aarskursus paa Statens lærerhøjskole; lærer i Lindeballe 1909–50. Var medlem af bestyrelsen for Vejle amts historiske samfund fra 1923 (formand fra 1950), for Akts Sønder Omme Plantage fra 1924 (næstformand) og for Vejle Amts Skovdyrkningsforening; formand for Give og Omegns Plantningsforening 1939–51; medlem af repræsentantskabet for Det danske Hedeselskab fra 1941, af bestyrelsen for Dansk historisk Fællesforening 1946, af repræsentantskabet for Dansk Plantageforsikringsforening 1949 og af bestyrelsen for Jysk arkæologisk Selskab 1951. Redaktør af Vejle amts Aarbøger fra 1928; museumsinspektør ved Vejle museum 1951. Har skrevet: Fra Vejle Vesteregn, Lindeballe sogn (1929): Jyllands Hedeskove (1932): Vejle amt. En hjemstavnsbog (s m Aage Bredsted og Marius Hansen, 1934): Jysk Jærn (1940); Give sogn (1941); Balle sogn. Af Silkeborgegnens Historie (1946); Vejle amts Landboforening i 100 aar (s m Sv. Karlskov Jensen, 1951); samt en række afhandlinger i historiske tidsskrifter. Tildelt den Hielmstierne-Rosencroneske Prismedalje 1942. I særlig grad vakte hans udforskning af myremalm anerkendelse.

Førstelærer *Ingv. Madsen* (* 88), lærer i Tofthøj 15, i mghr. Lærer *N. Rode*, G, (* 89), lærer her 16, fmd foredragsf, i mghr, lærer *Nikolajsen*, G.

Centralskolen i G (7 kl) fra 1956 tilsluttet Give 1. april 1966. Leder: *Nicolaisen*.

Karlskovskolen, Ringive sogn, fælles for den østlige del af Ringive sogn og Lindeballe sogn, ledet af *Dahl-Hansen*.

Under den tyske besættelse brugte tyskerne Geodætisk inst's maaletaarn paa Møllebjerg til vagttjeneste, og i L fh var der tysk telefoncentral for hele Nordeuropa. Denne skulle

efter planen udvides til en nybygning paa Blæsbjerg, men udover pigtraadsspærringer skete intet yderligere. Modstandsbevægelsens mænd fra Skive tvang dagen efter befrielsen tyskerne til bortrejse.

1922 oplyses: (Prf bl, s 340): Kkg 12 og 8 pct, 2 missionssale i L, 1 i G, 2 fh. 1935: Kkg 8 og 6 pct, KS, 2 kirk ungdomsf, 2 IM smf, KFUM, 2 KFUK, gode. 1947: Kkg 4 pct, lille kreds af stadige kkg, flere kommer sjældent, mange aldrig. Gammeldags hjertelig bef, IM smf, KFUM og K, KS, DdU (125 og 95), møder ved sp i 3 fh, sp læser med konf i L. 1955: Kkg 3–4 pct, alm folkekirk forhold, KS (sp), DdU (110 og 200), IM, sdsk, KFUM og K, 6 fam bapt. 1967: Se ovf.

Gadbjerg kirke (Sct Laurentius) ligger højt, sydligt i byen (H. Matthiesen: Hærvejen, s 88). Skib og kor er romanske af fraadsten og granit, senere delvis ombygget. Enkelte oprind detaljer ses. Fladt loft. Korbuen og triumfgavlen styrtede ned under restaur 1907 og maatte fornyes. Sengotisk taarn med sadeltag i øst—vest. Taarnet blev skaaret ned 1785, da ogsaa blytaget fjernedes. I taarnets vestvindue glasmosaik i skaaret glas (ved Wm. Hansen, Strib) af en hjort (1955). Altertavlen har dele af en renæssancetavle fra ca 1600, hvortil senere er føjet store figurer, flankerende midtfeltet: tro og retfærdighed, alterbillede er kopi af Leonardo da Vinci: Nadveren. Skriftsteder i topfeltet. Restaur 1940. Slanke, sengotiske malmstager fra ca 1550. Romansk granitfont med glat kumme og kraftig mundingsprofil. Udskaaren himmel. Fonten er mod sædvane placeret lige ved syddøren. Ny prædikestol med hjørnesøjler. Stolestader fra ca 1600. Panelværk med ejendindskr fra ca 1600. Tremastet kirkeskib. Klokke fra 1518 (maaske fra Graabrødre k, Odense). Mindetavler. 135 sd. Nyt orgel forventes. Vaabenhus mod syd. Kirken nyrestaureret.

Uldall: Kirkekl 129.

Lindeballe kirke ved landevejen vestligt i byen, skib og kor er romanske af granitkvadre paa uregelmæssig skraasokkel. Norddøren i brug, vaabenhus mod nord. Korbuen udvidet, 1931 bjælkelofter i st f gipslofter. Taarn med sadeltag fra 1924. Enkel altertavle fra ca 1880 med kopi af Carl Bloch: Jesus og børnene. Rester af den gl altertavle paa loftet, dele af den pryder træværket ved orgelet. Rammen nystafferet 1937. Balusterformede stager fra ca 1675. Romansk granitfont med glat kumme og rebsnoninger. Lille, sydtysk daabsfad fra 1575 med bebudelsen. Lille renæssanceprædikestol fra ca 1600 med portalfelter og malerier fra ca 1700. Jernbeslaaet pengeblok fra 1796. Ligtræ over Peder Poder († 1790), der oprettede eksport af uldtøj fra egnen her til Hamborg. 130 sd. Nyt orgel. Kirken nyrestaureret.

Folketal: 1850: 833 og 533, 1901: 957 og 641, 1930: 1319 og 765, 1960: 1235 og 736.
Altergæster: 1926: 462 og 195, 1934: 391 og 169.
Menighedsraad: 1922: 10 gr (u p), 3 IM, 1934: 7 n gr, 5 IM, 1942: 9 gr, 4 IM, 1953: do, valg i G, 1961: do, 1965: 8 gr, 4 IM, 1 u p.

Sognepræst

(1870: Regul: 1672 kr, netto: 2292 kr. — Pgd fra 1865. 1913: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1956)

6. 22. jan 1866–18. maj 76 (sp Keitum, Sild 4. juni 61–28. okt 64, kst sp her 1. marts 65): **H. H. A. Meier,** fl t Løsning-K, se Ødis.

7. 31. juli 1876–8. febr 87 (hjpr Andst-G 7. dec 66): **P. S. Schousboe,** fl t Viskinde-A, se Flødstrup-U.

8. 28. juli 1887–3. febr 91: **N. Ravn Jensen,** fl t Helnæs, se Gylling.

9. 16. april 1891–15. sept 1922 (sp Harboøre-E 29. nov 89): **Hans Nissen Kau,** * 31. juli 61 Brendstrup, Rødding, Sdj. Forældre: Gdjr Thomas Jørgensen K og Ilse Cathrine Nissen. Stud Birkerød 82, lærer Birkerød latinsk, c 89[1] (nc), afsk 15. sept 22, † 7. nov 35. ~ 9. maj 93 Philippa Andresen, * 4. juni 74, Kbhvn, † 49. Forældre: Prokurist Laurids Bredenberg A og Julie Albertine Josephine Amalie Jensen. – Hustrus søster ~ Egeløv, Aars-H.

Fmd G værgeraad og sygeplejef, næstfmd Vejle a plejehjemsf, rejste i udl for at studere børnesag, fmd børnehjem i Eltang, medstifter Vejle a, hist smf og BM 04. Holdt talr hist foredrag.

Skr talrige afh og art om historiske emner, om sønderj forhold og kirkelige emner. Udg bl a 94: J. P. Junggreen, et bidr til nationalitetskampen i Sdj, 99: Stiftprovst Mørk-Hansen og den dsk sag i Sdj, 01: Barndoms- og ungdomserindringer fra Sønderjylland, 99: Præsten Hans Svejstrup, 03: Flensborgeren Jakob Plaetner, vore saarede soldaters velgører, 08: Fra kampen ml dansk og tysk — erindringer fra barndom og ungdom i grænseegnene, 09: Præsten Henrik Gerner, sønderjyden Peder Skau, 27: N. P. Ahlmann og Henriette Gubi. Se iøvr ndf.

Pastor Kau var sp her i 31 aar. Vejle a folkeblad skrev 26. juli 61 ved hans 100 aars dag:

Pastor Kau rejste fra Gadbjerg 1922 og døde i København 1935, men endnu lever mindet om hans noble personlighed, præstegerning og lokalhistoriske forfatterskab paa Vejleegnen.

Foruden at være en forkynder, menighederne gerne lyttede til, formaaede Hans Kau at samle egnens unge om sig i Gadbjerg præstegaard. De kom til hans sammenkomster fra Gadbjerg, Lindeballe, Aast og Gødsbøl.

En glad ungdom, der følte sig velkommen i præstegaarden, og ligesom mange ældre erkendte, at Vejle-digteren, boghandler *Andreas Dolleris,* der ofte kom til gudstjeneste i Gadbjerg kirke og besøgte præstefamilien, havde ret, naar han skrev:

»Og naar vort øre lytter til præstehavens træer, i suset er en tone, som gaar vort hjerte nær«.

Pastor *Hans Kau* var landmandssøn og sønderjyde. Den arv vedkendte han sig med glæde. Naar sognepræsten i Gadbjerg kirke under første verdenskrig citerede »Kongernes konge«, vidste menigheden, at Kaus tanker var hos sønderjyderne. Med sin flittige pen belyste pastor Kau det sønderjyske spørgsmaal og skabte interesse om Sønderjyllands skikkelser i sine bøger.

Livfuldt skildrede han aandslivets kaar i Sønderjylland og var med til paa sin maade at bidrage til danskhedens bevarelse i grænseegnene. Ved genforeningen fik Hans Kau lov til – efter Rødding menigheds ønske – at prædike i sit barndomssogns kirke – og han fortjente denne oplevelse.

Sønderjyden Hans Kau blev imidlertid ogsaa Vejleegnens lokalhistoriker og flittige gransker. Det blev gennem aarene til mange historiske afhandlinger, dels i Vejle amts Aarbøger, dels i Vejle amts folkeblad. Pastor Kau øste af egnens folkeminder, da der endnu fandtes gamle fortællere og hentede sit stof direkte fra kilderne.

Pastor Kaus skildring af *Ann' Trøgelborg,* Ringives kloge kone er i den grad præget af hans rige menneskelighed og forstaaelse af egnens folkeliv, og afhandlingen kan læses med interesse den dag i dag. Sognepræsten blev egnshistoriker.

I Gadbjerg formaaede han forbavsende hurtigt at finde ind til det væsentlige for egnens befolkning, baade med hensyn til menighedslivet og egnshistorien. Han vandt sig mange venner med sine historiske skrifter, der levendegjorde væsentlige sider af svundne tiders kulturhistorie. Samtidig viste pastor Kaus afhandlinger og artikler klart, hvor nær han følte sig knyttet til egnen.

Vejle amts Aarbøger og Samlinger til jysk Historie og Topografi blev Hans Kaus egentlige forum. Han var medstifter af Vejle amts historiske Samfund og kom ind i bestyrelsen paa det stiftende møde i Fredericia aaret 1905. Som formand for foredragsudvalget udførte han rundt om i sognene et meget værdifuldt arbejde, som var med til at betinge samfundets trivsel.

Fra 1911 til 1920 var pastor Kau medlem af aarbøgernes redaktionsudvalg, og selv skrev han for første gang i Vejle amts Aarbøger lige efter aarhundredskiftet.

Emnerne var mange: Slavekrigen i Gadbjerg og Lindeballe sogne, Gadbjerg sogns ældste kirke, bidrag til kloge mænds og koners saga, hovedgaarden »Refstrup« i Gadbjerg sogn, kolonien Frederikshaab i Randbøl, den kloge *Jens Kusk* i Smidstrup, seersken *Maren Bjørn,* hovedgaarden »Hastrup«, den fortræffelige afhandling om en anden klog mand, *Søren Sillestho'ed,* bidrag til Ringive, Gadbjerg, Lindeballe sognes præstehistorie og bogen om vennen, lærer *Chr. Balling* i Lindeballe.

Pastor Kau skrev med begejstring om emnerne. Der laa flid, arbejdsglæde og nøje undersøgelser bag hans lokalhistoriske afhandlinger, som strejfede ind paa mange omraader fra arkæologi og folkesagn til de kloge mænd og koner.

Hans Kau stod i nært samarbejde med Vejle amts historiske Samfunds mænd for sin tid, især fhv museumsinspektør, forfatteren *Rasmus Mortensen,* der den gang var lærer i Lindeballe og satte sognepræsten højt baade som præst og lokalhistoriker.

Pastor *Kau* var en udmærket prædikant, men til daglig talte han ikke meget, alligevel forstod han sine sognes beboere som faa. Det blev sagt om Hans Kau, at han ikke var en mand af mange ord, men hans blik sagde mere end ord kunne sige.

Kau var fra en tid, hvor folk ligesom havde mere raad til at være sig selv fuldt ud, hvad der dog ikke betød, at de bestilte mindre. Pastor Kau var en meget flittig mand. Der var imidlertid et præg over ham af aandelig styrke og ligevægt, saa selv om han færdedes usnobbet og ligefremt mellem andre, var der en vis værdighed over sognepræsten.

Lune havde han; faa kunne fortælle om mennesker og begivenheder med et saadant humør som pastor Kau, naar han var i venners selskab. Ogsaa tidens aandelige rørelser optog ham. Pastor Kau var saaledes en beundrer af Gylling-præsten *Otto Møller* og besøgte ham ofte.

1922 tog pastor Hans Kau sin afsked, og det var med oprigtig beklagelse, menighederne i Gadbjerg og Lindeballe sagde farvel til deres sognepræst. Pastor Kau bosatte sig i København. Han glædede sig til i sit otium at kunne gæste arkiver og biblioteker, men de legemlige kræfter var ikke store mere og synet svigtede.

Da Gadbjerg kirkegaard i sin tid blev udvidet mod øst, udpegede pastor Kau selv sin begravelsesplads, og en novemberdag 1935 stod hans kiste i den kirke, hvor han havde gjort tjeneste som præst gennem de 31 aar. Kirkerummet var smykket med efteraarets løv og blomster og kisten indsvøbt i Dannebrog. En æresbevisning til sønderjyden Hans Kau.

Pastor Kau blev begravet paa Gadbjerg kirkegaard, og menighederne rejste en sten paa hans grav: – Jeg agtede ikke at vide noget iblandt Eder uden Jesus Kristus og ham korsfæstet. 1. Cor 2,2. – Rejst af menighederne i Gadbjerg og Lindeballe.

10. 19. dec 1922–11. jan 41 (sp V Hornum-H-F 18. okt 11): **Mogens Knudsen,** * 23. marts 80 i No. Forældre: Gdjr Erik K og Mette Mogensen. Ved landvæsen til 00, paa Askov højskole. Stud priv 03, c 08^2 (h_1), hjpr Taagerup-T 21. sept 09, † 11. jan 41. ~ 14. dec 17 Anna Marie Hviid, * 8. juni 83 Grensten. Faderen: Proprietær. – Fætter: Christensen, Harlev-F.

Pastor Mogens Knudsen var en ægte vestjyde, se ovf, grundtvigsk, meget afholdt, ingen stor prædikant, trofast til besøg. Han skriver, at han følte det »langt sværere at være præst, end han i sin livlige ungdom havde tænkt sig«, men han fik opmuntringer, baade fra grundtvigske og IM og var glad for at være her (se her VI, 344).

11. 9. juni 1941–31. aug 66 (sp Hejls 10. april 31): **Olav Juul-Nyholm,** * 25. aug 04 Taars, Vends. Faderen: Sp Hesselager, † 23, se der. Stud Odense 22, c 29^1 (l), højskolel Voldby 29, do Rødding, Sdj 30, afsk 31. aug 66. ~ Eva Marie Jensen Aas, * 16. maj 02 Taars. Forældre: Proprietær Christian Jensen A og Agnes Lucie Weismann. – Søster ~ Hansen, Jebjerg-L. Broder Tyregod-V (nu kkp Randers). Farbroder: Valgm Aulum.

Litt: Pastor Kaus ovenn afh, Rasmus Mortensen: G og L efter svenskekrigen, Vejle aarb 1923, 15 f. Om hg Refstrup, Vejle aarb, 1911, 1—50 (H. Kau), Rasmus Mortensen: Fra Vejle vesteregn, smst, 1929, 98—117, Axel Rude: Forsvundne kirker i Vejle a, Vejle a folkebl, 28. okt 1960, E. Jørgensen, Smaatræk fra G, Vejle aarb, 1947, 131 f.

NØRUP

(Randbøl var anneks indtil 1. aug 1913)

Nørup sogn, 5277 ha, ligger paa den jyske højderyg, landskabeligt og jordbundsmæssigt meget forskelligt, med næsten hele den jyske natur repræsenteret, flere steder overordentlig naturskønt. Her er frugtbare marker mod øst, her er sø og skov og bakker, og gammel hede, som er opdyrket eller beplantet. Vejle aa kommer fra den 42 ha store, smukke Engelsholm sø, og paa et stykke ved Randbøldal

løber den i en 50–60 m dyb snæver dal med bratte skovklædte skrænter. Møllebjerg er 137 m højt og har et 78 m højt udsigtstaarn. Ellers smaakuperet, enge langs vandløbene. Udsigten fra den højtliggende kirke ned over Engelsholm slot og sø og skove meget smuk. – Byerne N med alderdomshjem fra 1943, Ny Nørup med centralskole fra 1963, bibl, sportspl, fh, Mørup med fh, en del af Randbøldal (166 indb i N sogn), St og Lille Lime, Limskov med dambrug. – Bebyggelser: Gødding, Førstballe, Gammelby med fh fra 1912, Trollerup, Tørrild, Sødover, Kobberbøl, Ramsherred osv. Hg Engelsholm udstykket, nu højskole, gaarden Abildgaard, Gødding mølle med savværk.

Oldtidsminder: 54 høje og 2 langhøje, hvoraf en ved Mørup er 43 m lang. Flere er anselige, især Kæltringhøj ved Gødding skov. 43 høje er sløjfet. Voldstedet Troldborg (Trælborg) paa en banke i Engelsholm sønderskov. Traditionen taler om en kirke ved Tørrild.

Engelsholm har tilhørt forskellige adelsslægter (Rosenkrantz, Brahe, Bille o s v). Grev Fr. Danneskjold-Samsøe, der smykkede væggene med malede og vævede dekorationer, tilskødede 1732 godset til storkøbmanden Gerhard Lichtenberg, der omkr 1732-50 gjorde meget for godset, oprettede papirmølle og teglværk. Han smykkede kirken, han tilskødede 1754 E gods (777 td hartkorn) til sin svigersøn Chr. Linde. Fra 1873 ejedes E af kmhr, hofjægerm Carl A. Bech († 1920), hvis søn, Aug. V. Bech solgte E 1923. 1931 blev godset helt udstykket, og slottet blev højskole 1940, se ndf. Hovedbygningen, paa et snævert voldsted, omgivet af voldfyldte grave, har 2 etager, 4 hjørnetaarne med kuppelspir fra ca 1600, ligesom kuppelspiret paa sognets kirke fra 1732 (fredet kl A). E, (Karen Brahes og Margrethe Langes gaard) har oplevet bevægede tider, herremandsvælde, svenskekrigens ulykker, og endte sin 500 aarige omskiftelige tilværelse (under landbrugskrisen i 1930'erne ved tvangsauktion) som landbrugsejendom, men gik saa ind i en ny æra som ungdomsborg. Efter en brand 1952 moderniseret.

I den uanselige Kongsdal skal der have staaet et slag ml smaakonger i oldtiden (deraf navnet?) Vi er her i nærheden af Jelling paa historisk grund. Hærvejen passerer et par km vest for kirken.

Af den ældre præstehistorie

Medens *Mogens Jensen Rosenvinge* († 1670) var sp, rasede krigene. Sagnet fortæller, at 1400 polakker faldt som krigere eller for pest og blev begravet her. Engelsholm led meget, sognene sank ned i fattigdom. I Randbøl, der indtil 1679 var selvstændigt pastorat, skal alle beboerne være døde, saa der ikke holdtes gudstjeneste i 3 aar, hvorefter sognet blev anneks til Nørup. – Pastor *Alexander Jakobsen Falch* (1679–1724) efterfulgtes af sin søn *Falck Alexandersen Falch* († 1730). Derefter: *Mikkel Christensen Overgaard* (1731–37). I disse aar skete den store udsmykning af kirken – provst *Peder Jørgensen Stauning* (1737–49) var gift med fmd's enke, han var poet. Om Staunings lovprisning af etrd G. de Lichtenberg, se Randbøl. Brorson skriver 1745: »S katekiserede over Jesu lidelse og død paa korset. Han forrettede til største fornøjelse, og ungd svarede med ugemen færdighed. Ellers var der i mgh kun faa af de gamle. Men den fortrydelse, jeg havde over deres udeblivelse, blev mig forsødet ved børnenes desto større munterhed«. (Vis 27). – *Geert Carstensen* (1749–55): Brorson skriver: C holdt en skikkelig katekisation, ungd gjorde temmelig godt rede for sig, og i mgh var der nogen bevægelse (Vis 68). – Provst *Stauning,* som nok hørte til »førpietisterne«, havde vakt lidt liv, og herremanden *Chr. Linde,* som ejede flere jyske herregaarde (se Bøvling-F) ejede Engelsholm 1754–67. Han havde samlet de vakte til møder; Brorson takkede ham for hans »affekter« for den kære præst og sjælesørger, *Rasmus Eskildsen Haunstrup,* som var sp her 1755–99 og giftede sig med fmd's enke. (Elle J, s 65). Brorson skriver 1759, at H holdt »en grundig prædiken (Jh 3, 16 f) om at Gud ikke sendte sin søn for at dømme, men for at frelse verden. Ungd svarede vel, intet blev klaget, de 2 skoleholdere havde godt lov, men visse forældre var sene til at holde deres børn til skole« (Vis 132). – *Hans A. Steenstrup* (1799–1820) flyttede til Ebeltoft-D, se der. Han var født paa Gødding mølle og søn af herredsfogeden i herredet her. Pastor *Poul Svejstrup* (1820–40) kom hertil fra Malt-F, han var husmandsson fra Dover, gift med en dt af pastor Krarup, Ølby. Han havde en datter, der var døvstum, og derfor oprettede han en privat døvstummeskole i præstegaarden. Der var smaa kaar i pgd; S huskedes som en god og samvittighedsfuld præst. Begge hans sønner blev præster, den ene sidst i Hvedstrup-F, den anden blev hans efterfølger.

Tiden efter 1840

Pastor *Hans Svejstrup* (1840–61) er nok den betydeligste sp i Nørup i 18-hundredtallet. Han var søn af forgængeren, opvokset her. Faderens smaa kaar medførte, at han maatte afbryde sine studier et par aar for at være huslærer (i Idum pgd). Som student boede han paa Regensen og tog ivrigt del i tidens nationale og politiske studenterrøre. Han hørte f eks til den lille gruppe studenter, som 1838 efter et besøg paa Himmelbjerget ved en henvendelse til *St. St. Blicher* gav denne anledning til Himmelbjerg-festerne. Da han kom til Nørup som sp, fortsatte han sin faders døvstummeskole. Ved et møde i Sdr Omme lærte han sp der, *Vilhelm Birkedal,* at kende. Dette bekendtskab blev afgørende for S's kirkelige syn. Gn *Birkedal* lærte han *P. Larsen-Skræppenborg* at kende, og han stod i mange aar ved S's side, naar det gjaldt folkeligt og kirkeligt arbejde. Under kampen mod det Ørsted'ske ministerium blev S en kort tid draget ind i det politiske liv, blev folketingsmd i Bække-kredsen, men ved næste valg, 3 mdr senere, stillede han sig ikke. *Birkedal* omtaler (Pers opl II, 88) pastor S, Nørup, som »en dygtig og velsignet barnesjæl, med større kraft end pastor Blædel« (sp i Brande, fl t Sønderjyll). »Ham skylder jeg mere end jeg kan sige, og endnu binder det gamle broderskabsaand os fast til hinanden«. S havde ogsaa forbindelse med pastor *Svendsen,* Jelling, og disse 3, *Birkedal, Svendsen* og *Svejstrup,* kom til at betyde meget for livet i Vejle vesteregn. Efter stærk opfordring fra *H. D. Kloppenborg* søgte S til Rødding, Sdj, og her skabte hans forkyndelse kirkelig vækkelse. Men han blev afsat af tyskerne 1864 og senere sp i Vejen-L, nær grænsen (se Rødding-S og Vejen-L). (Pastor *Hans Kau* har i sin bog om S (1899) givet en fyldig skildring af S, ligesom man faar gode oplysninger om ham i: *H. Nutzhorn:* Præsten Hans S, 1914,

Ingeborg Appels afh i Fra Ribe a, VIII, 617–34, i *Jørgen Nissen:* Ti levnedsløb, 1919, og i *N. Clausen-Bagge:* Grundtvigske banebrydere II, 1941, s 16 f) jvf DBL XXIII, 189 f) – I sin første præstetid optraadte han strengt og dømmende, senere kunne han ogsaa optræde bestemt, men »Gamle Svejstrup« mindes som den tilforladelige og vindende forkynder paa *Birkedals* linie, en national og folkelig vækker, en af de grundtvigske banebrydere. Han byggede den meget anselige præstegaard i Nørup 1858 for den den gang formidable sum af 20000 rdl, hvad der ogsaa medførte, at han forbyggede sig; til pgd hører en smuk, bakket have og lund paa 3½ td ld.

Pastor *C. V. Blume* (1861–74) var ogsaa grundtvigsk, en anset og dygtig præst, en prædiken af ham ses i Brandt og Nielsens: En aargang prædikener. Han var feltpræst 1849–50.

Provst *G. E. Becker* (1874–77) flyttede til Bredsten, blev provst 1877, samlede en god kreds i kirkerne, var skoleinteresseret, en dygtig embedsmand, uden særligt retningspræg.

Pastor *J. P. K. Valeur* (1878–86) af Vitten-HH var u p, kkg ikke stor.

Pastor *J. L. G. Mønster* (1887–98) var heller ikke særligt retningspræget. Som sin forgænger en fin og nobel mand, afholdt og respekteret. I 1880'erne var der IM vækkelse i Randbøl, se der.

Pastor *Søren Andersen* (1898–1908) var IM; med ham fik IM fodfæste og en lille kreds dannedes i Randbøl sogn (se der). Han var en af egnens betydelige præster, myndig og kærlig, administrativt dygtig, stod med hele sit hjerte i IM, en solid prædikant, ikke saa meget vækkelses- som helliggørelsesprædikant. Han var *P. Madsens* discipel, og »der kom mange for at høre hans vel gennemtænkte forkyndelse« (se Skjern).

Pastor *K. H. P. Eggert* (1908–16) skriver: »Jeg var præst i Skive og hørte der israelsmissionær *Philemon Petri,* som lige havde været i Nørup, og han skildrede det i saa begejstrede vendinger, at jeg blev varm paa det, søgte og fik det, efter at lærer *Mouritsen,* Mørup, som eneste mghrmedl havde været i Skive at høre mig. Lærer M var en betydelig og særpræget mand, grundtvigsk, ogsaa skolebogsforfatter. Han havde stor indflydelse i sognet. Jeg kom til at sætte megen pris paa ham. Hans samtaler med børnene var som en gudstjeneste. – Da jeg tog ned for første gang at se kirke og præstegaard, spurgte jeg en mand i toget om, hvem jeg først skulle besøge i Nørup sogn. Uden tøven svarede han – til min forbløffelse – »De skal gaa ind til *kromanden* i Nørup! Han er den mest ansete og betydende mand i sognet.« Jeg fulgte hans raad. Han havde ret. Kromand *Kristen Hansen* tiltalte mig straks. Hans høje, lidt ludende skikkelse, hans stilfærdige, vel overvejede tale og venlige væsen syntes jeg om. Han var en klog og aandelig mand. Han satte sit præg. Folk kom ikke paa kro her for at drikke. Gjorde de det, sagde K. H myndigt stop! Vi blev venner og det fortsattes med hans søn og efterfølger.

Kr. Hansens kone *(Kromaren)* var ikke ringere. Hun var absolut grundtvigsk, min forgænger, *Søren Andersen,* der var lige saa absolut IM, talte over hende, jeg læste talen. Den var fra først til sidst en anerkendelse af hende som menneske og som kristen. Det talte i lige grad til ære for Søren A og for hende. – Der var nogen IM i sognene. Jeg kom stundom til deres møder, men jeg kunne ikke slutte mig til dem. Jeg havde flere gode venner i deres kreds, en stor del af dem var trofaste kirkegængere, omend noget kritiske. Der var ogsaa gl, grundtvigsk bevægelse fra pastor *Hans Svejstrups* tid. Kirkegangen var fortrinlig. Langs kirkegaards-kampestensdiget stod lange rækker af cykler ved gudstjenestetid (et herligt syn!). Det var de *unges* cykler! IM i Almstok havde meget langt til kirke, men de gik (for at spare paa bæsterne) den lange vej frem og tilbage hver søndag over heden. Randbøl kirke var meget tarvelig (»Faarefolden paa heden«), men den blev forskønnet, og de fattige beboere viste stor offervilje. – Præstegaarden lignede en lille herregaard, med økonomilejlighed i kælderen og beboelse i den høje stue, med kamgavle og røde mure. Med dejlig udsigt over søen til Engelsholm slot, hvor kmhr *Bech* residerede, en meget elskværdig mand, stadig kirkegænger (pastor *Kau* sagde: »Naar Bech taler med een, faar man indtryk af, at den han taler med, interesserer ham mest paa denne jord«). Den store have krævede meget. Der var 12 skoler. De krævede ogsaa meget. Jeg holdt møder og bibellæsninger i skolerne eller fh, og der var altid stopfuldt. Skulle der være fødselsdagsgilde ell lgn den dag jeg havde bibellæsning, blev gildet udsat. Der var noget at tage fat paa, og man havde brug for sin præst. Det var lykkelige aar. Man havde lyst til at blive der altid. Men trafikforholdene var ualmindeligt daarlige, og hensynet til børnenes skolegang tvang os til at søge væk, og jeg lod mig forlede af en straalende beretning om Sandager-H til at søge dertil. Med sorg forlod vi det naturskønne, afvekslende Nørup sogn (Randbøl blev fraskilt 1913), og det rare konvent, hvor vi kørte 2–4 mil til hinanden med hest og vogn (*Andersen,* Ringive, *Grell,* Tyregod, *Thomsen,* Brande, *Marius Nielsen,* Hvejsel, *Trier* i Skibet kom ogsaa til at staa os nær). Og ofte mindedes jeg, hvad min forgænger, *Søren Andersen,* havde indledt en prædiken med, da han talte her: »Af alt vrøvl er gudeligt vrøvl det værste!«

Det vakte opsigt ud over landets grænser, da biskoppen i Aarhus *Sophus Sørensen* blev udnævnt til sp i Nørup (1916–25). Noget lignende var ikke hændt i dansk præstehistorie, siden Aalborg-bispen *Peder Thomsen* 1548 blev sp i Haverslev-Bejstrup. Under henv til bisper over Lolland-Falster stift (IV, 47, og Aarhus stift VII, 35) oplyses, at S, der havde været sp og seminarieforstander i det nærliggende Jelling, hvor han førte de grundtvigske traditioner videre, blev biskop 1903. Han besad vel ikke de gamle grundtvigianeres ild og følelse, men udmærkede sig ved kølig klarhed, fasthed, takt og personlig myndighed. Han vakte tillid og respekt, hvor han kom. Han satte sit bispeembede ind, da han inden *Arboe-Rasmussen*-sagens afgørelse og den paafølgende Thorvald-Povlsen-ske særlovgivning

(Vaalse-loven) offentligt udtalte, at dersom tilsynsretten og tilsynspligten blev frataget en biskop i et tilfælde, hvor biskoppen i evangeliets interesse saa sig nødsaget til at skride ind, savnede bispestillingen i Danmark sin berettigelse og mening, og i alle tilfælde ville han ikke være biskop under de vilkaar. Desværre er hans skrivelse til kultusministeriet bortkommet i ministeriet (Dsk kirkeliv, 1937, s 115). Det var dog et kirkehistorisk aktstykke af rang. Da *Arboe-Rasmussen* saa blev udnævnt til Vaalse med kultusministeren som tilsyn, ville biskop S ikke være biskop i en saadan »taalsom« folkekirke. Han ville nok være sognepræst. Paa landemodet i Aarhus fremlagde han sit syn, men udtalte sig ellers ikke meget om sagen. Der var ellers vanskeligheder nok ved denne udnævnelse. Ministeriet forsøgte indtrængende at overtale S til at blive i embedet i Aarhus; det holdt biskoppens ansøgning tilbage, og den blev først fremsendt til Nørup menighedsraad paa hans udtrykkelige forlangende. Der forelaa desuden noget af en aftale, om at menighedsraadet, hvor de grundtvigske og IMs stemmer stod lige, denne gang skulle have en IMs præst efter den grundtvigske pastor Eggert (og de indstillede pastor *J. N. Schou* i Aal). Men omsider blev biskoppen i Aarhus udnævnt til sp i Nørup, og »mange tanker gik til Nørup præstegaard, den dag, da biskop Sørensens efterfølger i Aarhus blev bispeviet. Her var S ikke til stede (biskop G. Koch).

Biskop Sørensens eftermæle er præget af en sjælden enstemmighed. Hans noble karakter, hans retlinethed, trofasthed og sjældne beskedenhed, hans dygtighed og indsats blev anerkendt fra alle sider. I Nørup udførte han stilfærdigt en sognepræsts gerning, respekteret af alle lejre. Man sagde, at »han kastede glans over Nørup sogn«.

Pastor *Sigurd Petersen* (1926–58) af Bredstrup, hørte til »Tidehvervs« inderkreds, se ndf.

Pastor *Aage Schiøler* (1958–63) søn af biskoppen i Roskilde og sønnesøn af biskop *Th. Schiøler,* der afløste biskop *Sørensen* i Aarhus, blev dsk sømandspræst i N York 1963.

Pastor *Fr. Schjøtt* har virket her siden 1963, grundtvigsk.

Flertallet i Nørup sogn er almindelige, folkekirkelige mennesker. Nominelt har grundtvigianismen haft indflydelse (Sigurd P i K og S 413) og IM har ogsaa haft en del indflydelse. 1966 skrives, at der er gode, almindelige folkekirkelige forhold. Velvilje. Lille, ikke organiseret IM kreds, KS (110, sp), 17 fam til Balle valgmgh, DdU (100).

Engelsholm højskole. Efter nogle omskiftelige og nedværdigende aar (en tid restaurant) blev hovedbygningen paa Engelsholm købt 1939 af *Sune Andresen* og *Frede Bording,* der oprettede en højskole her. Efter at *Sune Andresen* var blevet eneejer, overgik den 1952 til selvejende institution. Ved en stor brand jan 1952 ødelagdes slottet delvis; det blev smukt restaureret (for 800000 kr) og er nu en af landets smukkeste højskoler. De gamle stuklofter blev ordnet, dør- og panelmalerier afdækket, den gamle riddersal, som er foredragssal, blev prydet med efterligninger af de gamle gyldenlædertapeter, det fortællende stukværk i »Brudeværelset« blev bevaret, gamle kinesiske panelmalerier frisket op, en række elevværelser indrettedes i tagetagen, der blev forsynet med kviste. Det gamle slot genopstod som en fugl Føniks, en ungdommens borg, med riddersal, gildeshal, vindeltrappe; vævestuen i kælderen var maaske laboratorium for guldmageren og digteren *Erik Lange,* som ejede E, men maatte forlade det p gr a gæld 1592. Nu laves der smukke haandarbejder. Da slottet var herregaard, var det sognets naturlige midtpunkt. Nu er det en lille verden for sig. Men jævnligt kaldes der til møder, nu er det et kulturcentrum. Efter branden udsendte *Sune Andresen* et brev til elever og venner (Højskolebl 1952, s 42) om rædslen ved branden, om lærerne *Tage Hvid Petersens* og *Johan Christensen* udmærkede redningsarbejde. Venner satte en aktion i gang for at genrejse skolen (man fortsatte vinterskolen paa Brandbjerg ved Jelling, som Bernhard Jensen gæstfrit lukkede op). Genindvielsen juni 1953 var en stor fest med undervisningsminister, dr *Flemming Hvidberg* i spidsen. Her ridsede *Sune Andresen* skolens formaal op (iflg Vejle a folkebl): Vi uddanner ikke til erhverv, men vi oplyser til menneskelighed. Set i dette perspektiv var E slots genrejsning ikke blot opførelsen af et gl, historisk slot, men en fastholden ved det demokratiske grundsyn, hvori vort folkelige liv har sin rod ... en fastholden af et sted, hvor ungdom, frigjort for alle erhvervsformaal, kan vokse i karakter og personlighed, hvor ungdom kan komme i kontakt med de skabende livsværdier, som har baaret vort folk frem til i dag, et sted, hvor alle unge kan lære at skelne ml godt og ondt, løgn og sandhed, ret og uret«.

Højskoleforst *Sune Andresen,* * 02 Ryslinge, (søn af højskoleforst Peter A, Vinding v Vejle,) gik de frie studiers vej uden at tage eksamen. Han var lærer hos sin fader, senere paa Osted efterskole (her blev han 31 gift med Gudrun Hansen, dt af mejeriejer H, Osted), Rønshoved højskole, hvor *Aage Møller* fik stor betydning for ham, derefter en aarrække paa Snoghøj folke- og gymnastikhøjskole, indtil han sm m sin svoger *Frede Bording* købte Engelsholm. Blandt dem, der har haft betydning for ham, nævner han sin fader, *Jørgen Bukdahl,* og *Anders Nørgaard.* Tidligt begyndte han at skrive i blade og tidsskrifter, 1936 udsendte han »Der kommer en dag«, en nøgleroman, hvor man genkender hans fader som hovedperson, 37: Livets blændværk, 38: Dage og nætter i Danmark, essays, fra 39 red: »Dansk tunge«, tidsskr f folkelig og kr oplysning.

Fr. Nørgaard: Danm folkehøjskoler, 1940, 433 f, Landet 29. okt 42, Højskolebl 1940 og 1952, Vejle a folkebl 1940 og 1952, DBL XXVII, 30.

Skolen

Førstel *H. P. Pedersen,* * 87, lærer Mørup 13, fmd foredragsf, førstel *Jørgen Jørgensen,* * 91, lærer St Lihme 14, førstel *Waaben,* N, fmd KS.

Centralskolen fra 1963. Skoleinspektør *Kr. Bertelsen* (* 23).

Under den tyske besættelse beslaglagde tyskerne 1944 Engelsholm højskole, ellers mærkede sognet kun lidt direkte til fjenden. Men de store arbejder paa Vandel flyveplads medførte stor tilstrømning af fremmede arbejdere, hvilket kunne medføre uønskede virkninger i Nørup sogn.

Direktør *Thomas Thomsen,* der ejer sognets eneste større industri, Gødding mølle, købte møllen 1930 af slottets arvinger, senere kom trælasthandel til, og der blev plantet. Møllen er et familieforetagende, og her hører man: »Der er himmelvid forskel paa sognet idag og for en menneskealder siden«. Da var der megen hede, nu er alt opdyrket eller beplantet. Den gang havde man meget langt til købstad, man gik paa sine ben de 17 km til Vejle, idag er der busforbindelse med de fleste hjem. – *Julius Boye* har sognets eneste proprietærgaard, den tidligere ladegaard til Engelsholm, med smuk udsigt over Vejle-aadalens bratte skrænter (er sønnesøn af kvindelægen *C. J. Boye,* der blev æresdoktor (DBL III, 540 f) og som var i familie med slottets ejer), var sogneraadsfmd i 11 aar og fortæller om den største omvæltning, der er sket i sognets historie: Da Engelsholm blev udstykket (Alt f damerne 5. april 60: »Sognet omkring et slot« . . .).

1923 oplyses: God kkg, KS (30), DdU (30), 3 fh. 1935: KS (30), 2 IM kredse, DdU. 1947: Alm folkekirk forh, IM kredse, Engelsholm højskole (60 el), DdU. 1955: Gode forhold, velvilje, lille IM kreds, KS (92), DdU. 1966: Gode, almindelige, folkekirkelige forhold, velvilje, Engelsholm højskole (80 elever) lille IM kreds, DdU (100), 3 fh.

Nørup kirke ligger højt og smukt, nordligt i sognet, er smuk og anselig. Skib og kor er romanske af granitkvadre paa dobbeltsokkel. Kirken er hvidkalket og blytækt. Kun faa oprind enkeltheder bevaret. Sengotisk taarn, hvis overdel ombyggedes 1732, da det fik løgspir. Et kapel fra 1621 ved korets nordside, bygget af fru Margrethe Lange. Storkøbmanden Gerhard Lichtenberg, der ejede Engelsholm (1732—54), har helt præget kirken ved den store ombygning 1732—33, forhøjede kirkens mure, byggede hvælvinger, byggede vaabenhus mod syd m m. Kirkens indre er præget af de arbejder, som Lichtenberg lod bekoste. Altertavlen er et rigt snitværk fra 1732 i senbarok med korsfæstelsen og opstandelsen i relief. Alterpanel med foldeværksfelter fra ca 1550. I koret en lukket stol med gennembrudt gitterværk. Balusterformede stager fra ca 1650. Lav korskranke flankeret af keruber. Stort font-lukke med baldakin og under denne en ekstra fonthimmel over den romanske granitfont. Prædikestol fra 1733 med store siddende figurer af dyderne, smuk lydhimmel, kronet af en fugl. Smukt stoleværk og et dominerende pulpitur fra 1733 (alt udført af mesteren Jens Jensen), bemalet med bibelske og pietistiske sentenser og figurer. Pulpitur mod vest med maleri af bjergprædikenen. Stor skibsmodel. I kapellet smukt epitafium af sandsten og marmor over Margrethe Lange († 1622) og hendes 2. mand, Knud Brahe († 1615) med knælende helfigurer. Mindetavler over Chr. Linde og faldne fra krigene 1848—50 og 1864, gravsten, gravkældre. Klingpung. Til kapellet fører udskaarne trædøre med smedejernsgitter. 300 sd. Orgel. Den største klokke fra 1549. Kirken skal hovedrestaureres 1969.

D. Mag IV, 328 f, Arch 1907, 445, Sigurd Petersen om N kirke i Ribe st aarb, 1937, 28—37, K og s, 1954, 410 f.

Folketal: 1850: 1456, 1901: 1544, 1930: 1788, 1965: 1867.

Altergæster: 1922: 800, 1934: 600, 1942: 535.

Menighedsraad: 1913: 2 gr, 2 IM, 1922: 5 n gr, 2 IM, og saaledes siden.

Sognepræst

Indt: 1855: a) 125 rug, 9 byg, 24 havre, b) 28 rdl, c) 18 lpd ost, 5 lpd smør, 15 sn æg, d) 420 rdl, e) 223 td ld, deraf 90 hede. Gl, maadelig pgd, sm beligg, 4 længer. — 1870: Regul: 2122 kr, netto: 3540 kr. Pgd fra 1858. 1913: 1. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1858, restaur 1959.

11. 17. juli 1840–30. juni 61: **Hans C. J. N. Svejstrup,** fl t Rødding-S, se Vejen-L.

12. 6. sept 1861–11. april 74 (sp Snejbjerg-T 15. april 54): **C. V. Blume,** fl t Terslev-Ø, se der.

13. 20. juni 1874–19. okt 77 (sp Oksenvad-Jels 1. aug 63, – nov 64, ord kat Ebeltoft-D 3. jan 68): **G. E. Becker,** fl t Bredsten, se Grejs-S.

14. 18. jan 1878–23. okt 86 (hjpr Harring-S 11. okt 76): **J. K. V. Valeur,** fl t Ledøje-S, se der.

15. 6. jan 1887–30. aug 98 (hjpr Vejle-H 4. okt 80): **J. L. G. Mønster,** fl t Kregme-V, se der.

16. 16. okt 1898–3. april 1908 (kkp Ølgod-S 18. dec 95): **S. Andersen,** fl t Skjern, se der.

17. 18. jan 1909–17. april 16 (kkp Skive-R 2. april 02): **K. H. P. Eggert,** fl t Sandager-H, se Nybøl.

18. 13. okt 1916–17. sept 25 (biskop Aarhus stift 12. april 07): Biskop, professor **Hans Sophus Sørensen,** * 3. jan 56 Askvad, Sæby, Løve herr. Forældre: Lærer i Vig, Johan Ludvig Mathiesen S (af Sæby-H) og Anna Jacobine Nyholm (af Højelse-L). Stud von West inst 74, timelærer Kbhvn kommunesk, c 79[2] (1), hjpr Jelling-H 31. jan 81, sp smst, forstander og førstelærer Jelling seminar 16. okt 83, r af Dbg 92, afsk som sp 30. april 94, kultusministeriets konsulent i skolesager og fmd censorerne ved lærereksamen 28. sept 99, professor (rang III) 99, leder af de kateketiske øvelser ved Pastoralseminariet 00, biskop Lolland-Falster stift 19. marts 03, Dbm 05, K II af Dbg 12, afsk 17. sept 25, KI af Dbg 25, † 6. dec 36 i Vejle. ~ 7. juni 81 Julie Sophie Kongsted, * 13. juli 55 Nakke, Rørvig, † 16. april 36. Forældre: Lærer, c theol Thorkild K og Elisabeth Margrethe Sørensen. – Broder: Gadstrup-S, brodersønner: Lund-Sørensen, Frederiks k, Kbhvn, Roholte og Asferg-F, farbroder: Sørensen, Sdr Felding-A, morbroder: Nyholm, Frørup, fætter: Nyholm, Holstebro-M.

Om biskop S se ovf, samt under Jelling-H, biskopper Lolland-F og Aarhus.

Pastor Johs. Nordentoft skriver i »Dansk Kirkeliv« 1937, s 112 f:

»Det er ikke nogen helt almindelig bane, den mand, hvis navn staar over disse linjer, har gennemløbet. Søn af en folkeskolelærer, allerede ved sit hjem og sin afstamning rodfæstet i Grundtvigs syn paa folkeligt og kristeligt liv, student, teologisk kandidat, præst og lærer ved Jelling Seminarium, 28 aar gammel forstander for dette (1884–99), kultusministeriets konsulent i skolesager, med titel af professor (1899–1903), biskop over Lolland-Falsters stift (1903–07), over Aarhus stift (1907–16) – og derefter over i en landsby-

præsts beskedne gerning som sognepræst i Nørup (1916–25).

Det sidste kan jo synes et trin ned ad; og saa er det dog vel det, der giver den egentlige glans over hans karriére (et ord, han sikkert ville foragte dybt!), da det jo ikke er hver dag, man sér en mand, der har faaet store evner og naaet store stillinger, frivilligt gaa ind i skyggen, saa stille og ubemærket som muligt. (Derfor ville han ogsaa helst være fri for al omtale efter sin død. Men det har ikke kunnet lade sig gøre; dertil har han betydet for meget i dansk kirkeliv).

To æresminder har han sat sig selv, det ene som skolekonsulent, det andet ved nedlæggelsen af sit bispeembede.

6. april 1900 udsendtes fra kultusministeriet, som det dengang hed, et cirkulære til skoledirektionerne – og gennem dem til alle landets lærere –, skrevet af skolekonsulenten, professor Sophus Sørensen. Da det jo dér ikke fremtræder under hans navn, og da de færreste har adgang til den lange række af »love og ekspeditioner«, hvori det staar trykt, men altfor let forsvinder i mængden af hø og hakkelse, skal her gengives dets bestemmelser om undervisningen i religion. De taler for sig selv, og de taler om ham, der skrev dem.

Formaalet for skolens religionsundervisning er først og fremmest: i kristelig aand at udvikle børnenes religiøse sans og opdrage den religiøse følelse til en livsmagt, der giver det sædelige liv kraft. Hovedsagen i undervisningen er derfor den personlige paavirkning, som den lærer, der selv lever sit liv paa kristentroens grund, kan øve paa børnenes hjerte- og viljesliv. Men til livets sunde vækst er tilegnelsen af en sund kristelig erkendelse nødvendig. Det kundskabsmaal, der da bør søges naaet, er: sikkert kendskab til det væsentlige indhold af den bibelske historie og de vigtigste begivenheder af kirkens historie samt til den kristelige børnelærdom efter den evangelisk-lutherske bekendelse.

I overensstemmelse saavel med kristendommens væsen som med sjælelivets naturlige udviklingsgang bør kristendommens historie være grundlaget for undervisningen, men denne histories betydning bør lægges børnene indtrængende paa hjerte, idet de ledes til en forstaaende og hjertelig tilegnelse af den kristelige børnelærdom, som den er indeholdt i Luthers lille katekismus, og saaledes oplæres til at holde alt, hvad Herren har befalet dem (Matth 28,20).

Den anden særlige indsats, som biskop Sørensen gjorde, saaledes at den bør huskes af det danske kirkefolk, var hans optræden i *Arboe Rasmussen*-sagen. Denne sag, der i sin tid satte stærke bølger i bevægelse, politiske og andre, har endnu ikke fundet sin historieskriver, men ligger dog saa langt tilbage, at en yngre slægt kun kender den som et navn, der for den er uden interesse. Af dens hovedtræk skal nævnes det i sammenhængen her allernødvendigste.

I december 1910 holdt den daværende sognepræst i Skibsted i Viborg stift *Arboe Rasmussen* i Studenterforeningen i København et foredrag om »Dogmekirken og vejen fremad«, hvori han skarpt angreb ikke blot kirkens lære, men ogsaa dens trosgrundlag udfra et yderliggaaende liberalistisk syn. Dette foredrag affødte bl a en anmodning fra ministeriet til Sjællands biskop, den tidligere professor P. Madsen, om at afgive en erklæring i sagen. Denne erklæring, som er noget af det interessanteste og mest betydningsfulde i nyere dansk kirkehistorie, munder ud i, at en kirke »gør sig til spot og undergraver sig selv, hvis den taaler, at præster i aabenbart brud med deres præsteløfte gør sig til talsmænd for en saa væsensforskellig opfattelse«. . . . »Jeg kan ikke være enig med det høje ministerium i, at den slags store indre sager kan afgøres endeligt af den enkelte biskop, uden at ministeriet blander sig deri eller sanktionerer afgørelsen . . . Under de ufuldkomne forfatningsforhold, hvorunder den danske kirke er stillet, er kulturministeriet . . . den eneste centrale og afsluttende myndighed«.

Den daværende kultusminister, *Jakob Appel*, saa imidlertid ganske anderledes paa denne sag. Spørgsmaalet om præsternes læreforpligtelse er – hedder det i ministeriets skrivelse af 24. april 1911 til biskoppen over Viborg stift –

»i snævreste forstand et af kirkens indre anliggender«, hvorfor »ministeriet rettest bør holde sig tilbage og overlade til de kirkelige foresatte og da navnlig den paagældende biskop paa egen haand at foretage, hvad han anser for nødvendigt . . . saaledes at ogsaa en eventuel advarsel rettest bør ikke alene skyldes biskoppens initiativ, men ogsaa udgaa fra denne selv. Netop derved faar den den rette aandelige vægt som en advarsel fra kirken selv gennem dennes egne organer, medens den, om den udgik fra ministeriet — selv om det skete paa biskoppens opfordring — ville kunne opfattes som et tryk fra statsmagtens side paa kirken«.

Uden at der her iøvrigt skal fremsættes nogen bedømmelse af ministeriets stilling, tør det dog vistnok siges, at de anførte ord, saa smukke og saa rigtige, som de er, jo dog ikke finder anvendelse paa spørgsmaalet om en præsts *afskedigelse*, som biskoppen jo ikke kan foretage. Og dernæst, at den stærke, overraskende stærke, interesse for kirkens uafhængighed af statsmagten utvivlsomt har passet ministeriet særdeles godt i den foreliggende, politisk set meget vanskelige, situation. Biskopperne var da ogsaa ganske klare over, at det, som politikerne ønskede, var at faa *dem* til at rage kastanjerne ud af ilden og brænde de fingre, der skulle brændes.

Paa denne baggrund maa biskop Sørensens handlemaade ses. Den 19. august 1911 sendte han kirkeministeriet en skrivelse, som desværre ikke har kunnet findes i noget af de paagældende arkiver, men hvis hovedindhold fremgaar af ministeriets svar derpaa, 21. september 1911, som begynder saaledes:

»Med henvisning til den opmærksomhed og bevægelse, som ministeriets resolution af 3. f m i den saakaldte Arboe-Rasmussen'ske sag har vakt i alle religiøst og kirkeligt interesserede kredse, og til den ganske særegne interesse, som denne afgørelse har for folkekirkens biskopper, idet den berører det, der for dem er det centrale i bispegerningen, biskoppens virksomhed som visitator og ordinator, rettede Deres Højærværdighed i skrivelse af 19. f m følgende forespørgsel til ministeriet:

»Er det med denne afgørelse slaaet fast, at mænd, der har saadanne anskuelser som dem, pastor Arboe Rasmussen offentligt har fremsat og »stadig under sagens gang ubetinget fastholdt«, er berettigede (eller dog ikke uberettigede til) at øve præstegerning i den danske folkekirke?«

De tilføjede derhos, at De, idet De stillede dette spørgsmaal, gik ud fra, at kravet med hensyn til præsters læreforpligtelse ikke kunne være forskelligt i de forskellige stifter.«

Ministeriet refererer saa indholdet af sit svar til biskop Sørensen d 6. september, et svar, der imidlertid ikke har tilfredsstillet biskoppen. Det hedder nemlig videre:

»I skrivelse af 9. ds har Deres Højærværdighed

derefter, da der i denne ministeriets udtalelse ikke foreligger et direkte formuleret svar paa det af Dem stillede spørgsmaal, og da det er Dem af stor vigtighed i en sag, De tillægger en saa alvorlig betydning, at undgaa enhver misforstaaelse, udtalt, at De mener at have forstaaet ministeriets skrivelse rigtigt, naar De udtrykker svaret saaledes: Det af mig (Dem) rejste spørgsmaal kan ikke besvares, hverken bekræftende eller benægtende, da ministeriet ved den trufne afgørelse ikke har taget stilling til det i spørgsmaalet indeholdte princip. De har derhos i Deres skrivelse erklæret Dem »saa uenig som vel muligt« med ministeriet i, at der ikke har været grund for det til at undergive Arboe Rasmussen-sagen en principiel behandling«.

Arboe Rasmussen-sagens videre gang (til højesteret) og dens afslutning (med »Vaalseloven«) skal ikke skildres her. Men naar biskop Sørensen i 1916 forlod sin bispegerning og blev landsbypræst, var det ikke uden forbindelse med denne sag. Ganske vist nævnede han den ikke i sin ansøgning om Nørup sognekald, og han har selv udtalt, at det altid havde været hans ønske at slutte sit liv med den præstegerning, som han fra sin ungdom af havde længtes imod. Men naar det skete paa dette tidspunkt, var det, fordi han mente, godt at kunne øve en præstegerning, men ikke at kunne være ansvarshavende tilsynsmand i en »taalsom« folkekirke. For offentligheden foreligger der ingen udtalelser fra ham om hans syn paa sagen (– udover de her anførte, der af ministeriet er gengivne i dets svarskrivelser til ham). Men ved Landemoder i Aarhus har han flere gange overfor de dér forsamlede provster klarlagt sin stilling. »Vaalseloven«, hvorved jo Arboe Rasmussen stilledes direkte under ministeriets tilsyn uden nogen biskop over sig, var han – i den foreliggende forkludrede situation – egentlig godt tilfreds med. Nu kunne jo alle og enhver se, at han var i en undtagelsesstilling, at, som biskop Sørensen udtrykte det, »her var noget andet end det, vi andre tror paa«.

At det netop var en grundtvigsk biskop, der havde dette syn og denne holdning under kirkekampen, var jo selvsagt af stor betydning.

I Landemodesalen i Aarhus domkirke hænger der malerier af alle de biskopper, stiftet har haft; kun ikke af biskop Sørensen. Han ville ikke lade sig male, men efter sin død være lige saa ubemærket, som han havde ønsket at være det i sit liv.

Men glemsel maa nu alligevel ikke faa lov at lægge sig over hans navn og hans gerning«.

Se iøvr ovf om S's gerning i Nørup.

Se i øvrigt: Ill Tid, 29. marts 1903, Lærerne og Samfundet IV, 1914, Folkeskolen 1937, 44 f, Højskolebladet 1937, 7—10, A. Lund Sørensen: Menighedsbladet 1936, 599—802, Præsteforen Blad 1936, s 1081 DBL XXIII, 323 f, Hjem og Skole, 1937, 68—72, Folkeskolen 1937, 44 f.

19. 24. aug 1926–21. aug 58: **Sigurd Jorsal Petersen,** * 22. sept 97 Bredstrup. Faderen: Sp Bredstrup, † 24, se der. Stud Vejle 15, c 21[2] (1), manud, Kbhvn, † 21. aug 58. ~ 21. juli 48 Jensine Dorthea Nielsen, * 17. nov 12 Skibet. Forældre: Gdjr Niels Søren N og Jensine Karoline Sørensen. – Søster ~ Helms, Mjolden-R.

Udg 48 sm m Tage Schack: Johann Georg Hamann (et af Schack efterladt manuskript).

Pastor *Sigurd Petersens* fader var den kendte pastor L. C. P (I Hedensted, Frederikshavn og 2 gange i Bredstrup), hvis bøger (Kirkeaarets evangelietekster i udførlige dispositioner, Den kristne troslære i kort begreb: Hvad er kristendom? og erindringer fra en præstegerning blandt de »stærke jyder«) var meget grundige og blev læst af mange. L. C. P var en flittig og begavet præst, tilhørende IM, med stærkt luthersk præg og tydeligt elev af *P. Madsen.* Som flere andre præstesønner fra IMs præstehjem gik *Sigurd Petersen* sine egne veje og blev en af Tidehvervs førende præster. Sin logiske sans og stærke teologiske interesse havde han taget i arv fra sin fader, han tog en smuk teologisk embedseksamen, virkede en tid som manuduktør og studerede samtidigt semitiske sprog. Han fandt sine venner i Tidehvervsbevægelsen i de bevægede aar i 20'erne og hørte her til inderkredsen. Han udtalte senere, at uden dette teologiske syn paa kristendommen kunne han ikke være præst. Hans eneste præsteembede blev Nørup, med den skønne natur, som han elskede højt. I den store, smukke præstegaardshave blev han en ivrig og praktisk havemand. Han havde topografiske og kulturelle interesser, var musikalsk og spillede orgel og klaver. – Hans forkyndelse var bibelsk og præget af Tidehverv, i hvis sommermøder han var flittig deltager og jævnligt foredragsholder. Med sin stærke logiske sans og svært bevæbnede viden fremtraadte han som en dygtig deltager i diskussioner. Han var en særpræget natur og havde sine egne faste meninger, og var trofast mod sine venner. Han stod pastor *Tage Schack* nær og udgav et efterladt manuskript af Schack (om J. G. Hamann). – Sigurd P var en flittig præst, venlig og afholdt i sognet, hvor han mødte en enestaaende hyldest ved sit 25-aars jubilæum. Hans helbred var ikke godt de sidste aar, og han døde pludseligt af en hjerneblødning paa et hospital i Aarhus. Ved hans begravelse i Nørup vistes der fra sognefolket og venner en stor og samstemmende deltagelse. (H. J. Helms)

Se iøvr Vejle a folkebl 22. aug 58, Kr Dbl 22. aug 58, Tidehverv 58.

20. 1. dec 1958–17. maj 63: **Aage Gerløv Schiøler,** * 3. april 32 Vester Hæsinge. Faderen: Biskop, Roskilde. Stud Roskilde 50, c 57[1] (1–110). Afsk og fl t Dsk sømandspræst N York 63. ~ 12. juli 55 Ingrid Aspel, * 7. juni 27 Raasted ved Holstebro. Forældre: Lærer Laurids Peder A og Elisabeth Christiansen. – Søster ~ Christiansen, rkp Skovshoved, faster ~ Gelting-Hansen, valgm, Vallekilde. – Fratraadt som sømandspræst 1968.

21. 28. sept 1963 (valgmenighedspræst Rødding-K 25. juni 55): **Folmer Schjøth,** * 21. juni 17 Ørbæk. Forældre: Førstelærer Thorvald S og Else Møller. Stud Akad kurs 39, c 47[1] (h-61), sp Besser 27. okt 47. ~ 6. dec 42 Else Fogh Hejlesen, * 9. maj 18 Hvejsel. Faderen: Valgmgpræst, Kbhvn, se der. – Morbroder: Aage Møller, valgm Mellerup.

BM Studenterkredsen 41—42, fmd Samsøs DdU 49—53.

Litt foruden ovenn: H. P. Kristensen: Svenskekri-

gens hærgen, Jy saml 3. r, VI, 1910, 309 f, Sune Andresen: Engelsborg, 1941, Om Troldborg, Vejle aarb, 1959, 124 f, S. Holt Jensen: Engelsborg, Vejle aarb, 1938, 61 f, A. Bech: Minder fra et lykkeligt barndomshjem paa Engelsborg, Jul i Vejle, 1944, 6 f.

RANDBØL

(Udskilt fra Nørup 1. aug 1913).

Randbøl sogn, 7271 ha, adskilles fra Nørup sogn ved Vejle aa, der i en dyb dal slynger sig forbi Randbøldal, indtil den munder ud i brede enge, der mod øst begrænses af det ejendommelige Runkenbjerg. Vest for dalen et rigt kuperet landskab med moser og smaasøer. Hærvejen ligger paa grænsen af sognets mere flade vestlige del, hvor der er hedesletter, den fredede R hede og Vandel flyveplads. Store plantager. Frederikshaabs og Randbølgaards plantager (646 og 349 ha) samt mange mindre plantager. Naturskønt, (Staldbakkerne paa R hede) 1023 ha hede og lyngbakker, 1026 ha skov og plantage. Sognet ligger midt ml Vejle og Grindsted med 20 km til hver af disse byer. Mange turister. – Byerne R, Randbøldal (222 indb i R sogn, resten i Nørup s med kro og friluftsbad (yndet udflugtssted), klædefabrik mm, Daldover med mh fra 1894, Bindeballe med dambrug og møbelfabrik (i gl skole), Frederikshaab med mh fra 1889 og børnehjem, Vandel (515 indb) med centralskole fra 1953, ungdomsskole fra 1948, bibl, mh fra 1920, kro, museum, sportsplads, mm. Store Almstok med mh fra 1920, skolen nedlagt (børnene gaar i skole i Skjoldbjerg).

Vejle-Vandel-banen oprettedes 1897, nedlagt 1957.

Oldtidsminder: Der er en langhøj, 3 røser og 65 høje, mange af disse langs hærvejen og er ret anselige. Kong Rans høj paa kirkegaarden minder om sagnet om kongerne Amlet i Amlund, Lindeballe, og Ran i Randbøl. De førte krige med hinanden, Amlets folk camouflerede sig med grene fra træerne, saa de lignede en skov. Kong Ran tabte og blev begravet i Randbøl (Evald Tang Kristensen: Dsk sagn, IV). 219 høje er sløjfet. Flere bopladser fra Gudenaa-kulturen. Anselig runesten i et anlæg syd for Frederikshaab, Randbøl-stenen, fundet 1874 af en stenhugger, der kløvede den. Men den blev atter samlet og opstillet paa en høj, minde for bryden Tue og hans hustru. Runestenens inskription: Tove Bryde rejste denne sten efter bryden Lege. Disse stave for Torgunn monne meget længe leve. (D run s 63 f, Wm. Berthelsen: Stenalderbopladser i Vejledalen, 1944, jvf Vejle aarb 1945, 141 f). Flere fund.

Der var kirke i Almstok til 1325 (minde rejst paa stedet). Hærvejen minder om kong Valdemar Sejrs ridt til dronning Dagmars dødsleje i Ribe (da kongen red over Randbøl hede, der fulgte ham femten svende, men da han red over Riber bro, da red den herre alene).

Randbøldals fabrik blev oprettet 1735 af godsejer, etrd **Gerhard de Lichtenberg,** som havde købt Engelsholm gods, smykkede Nørup kirke. Af kong Fr. V fik han eneret paa at opkøbe klude i Jylland og Fyn for at fabrikere papir. Han betød meget her paa egnen, og hans papirfabrik blev ret betydelig. Senere klædefabrik. Af den oprind bygning er intet tilbage, det vidtløftige fabriksanlæg ligger meget smukt i den snævre Vejle-aadal ml skovklædte skrænter, bygningen ligger tværs over aaløbet, i to etager, med kamgavle, opf 1842, nu bomuldsvæveri (A. Ravnholt i Vejle aarb 1931, 129—107). Hg Randbølgaard udstykket.

Randbøl var selvstændigt pastorat til 1679, da det lagdes som anneks til Nørup. Svenskekrigene og pest havde hærget sognet saa befolkningen faktisk var uddød. I 3 aar var der ikke gudstjeneste i kirken. Landsbyen Rygbjerg forsvandt helt, og lyngen bredte sig. To gaarde blev købt af kong Fr. V, som 1761 byggede byen **Frederikshaab** med 21 boelssteder paa hver side af en bred gade. Kongen indkaldte tyske kolonister fra Pfalz til at bo her og opdyrke jorden. De fik besætning, redskaber og kostpenge. Der blev indrettet et bedehus og kirkegaard, og da flere var reformerte, kom den reformerte præst fra Fredericia hertil og betjente dem; fra 1782 pastor **Jean M. Dalgas,** farfader til hedeselskabets stifter, **E. M. Dalgas.** Kirkegaarden laa paa den nuv skovfogedboligs grund. Da der ikke blev betalt kolonisterne kostpenge, drog de fleste bort, resten sluttede sig til den lutherske kirke. Nu er sporene af tyskhed fra den gang borte og mærkes kun i enkelte navne.

(Hans Kau: Frederikshaab, Vejle aarb 1912, 95 f).

Naturfredningsforeningen i Vejle fik 1930 fredet 700 ha hede, deribl Staldbakkerne med Kongenshøj (87 m). Kunstmalere henter gerne motiver herfra og fra R kirke. Kunstmaler **Alfred Mørtens** boede i Frederikshaab.

Den tyske besættelse satte mærkbare spor. Hele Vandel by blev evakueret, og tyskerne anlagde **Vandel flyveplads.** Ca 50 gaarde blev jævnet med jorden. Arbejdere strømmede til alle vegne fra. Evakueringen og invasionen af fremmede arbejdere til flyvepladsen virkede knugende. Folketallet dalede fra 1662 til 1140 (1945). Paa kirkegaarden er begravet 5 engelske RAF-flyvere, som blev skudt ned over Høgsholt 1944. De blev nedgravet af tyskerne ved en plantage, fundet efter kapitulationen og flyttet til R kirkegaard, hvor et smukt minde er rejst over dem. (For eget fædreland de faldt, og vor befrielse det gjaldt. Vi takker dem for, hvar de gav. Vi værne vil om deres grav).

Flyvepladsen overgik til det danske forsvarsministerium og blev militær øvelsesplads til raadighed for NATO's flyvestyrker.

Det kirkelige liv

Se Nørup. Præsterne i Nørup var grundtvigske. En del røre vaktes i *Hans Svejstrups* tid (1840–61) ellers u p. Men i 1880'erne var der en ret stærk IMs vækkelse i Randbøl sogn. Vækkelsen er skildret i Johanne Nissens lille bog: »Mindeblade fra vækkelsestider i Randbøl«, 1939. Befolkningen boede meget spredt, de sled, og der blev ogsaa sviret meget. Enkelte fromme mennesker holdt husandagt. I Hofmansfelt (navnet minder om kolonisterne) boede *Laust Jensen* paa Rygbjergaard med sin hustru, *Laura.* De prøvede megen modgang, fik præsten til at holde bibellæsninger paa deres gaard, læste Bunyans »Pilgrimsvandring«, men kunne ikke rigtigt finde fred. Saa flyttede *Jens Kr. Nielsen* hertil fra Tjufkær, Smidstrup sogn. Han ønskede at komme til en egn, hvor han kunne opdyrke hede, og han ønskede at missionere paa en død egn. Han købte en gaard i Frederikshaab og da han spurgte om der ingen hellige var her, fik han til svar, at hos *Laust Jensens* blev der holdt møder med sange, og ham regnede man for »hellig«. Da Laust mistede sin gode hustru, Laura, var Jens Kr. Nielsen ham til stor hjælp. Han blev omvendt, og begyndte at holde forsamlinger, baade her og i nabosognene. Han samlede de unge mænd til bibelsamtale, havde god hjælp i smed *Hans Jensen,* Randbøldal, og han fik lov at se en vækkelse bryde ud, inden han døde 1887. To aar efter blev der bygget mh i Frederikshaab. Selvom *Laust,*

som var vækkelsens virksomste kraft, var død, bredte vækkelsen sig, og flere og flere kom til møderne, men der var ogsaa modstand og man ville gøre de hellige til grin. Det var en stor dag, da pastor *Axel Busch* indviede Frederikshaab mh 13. nov 1889. (Han kunne ikke begribe, hvor alle de mennesker kom fra, da han kun kunne se et par gaarde og huse i nærheden). Busch talte om Guds udrakte haands 5 fingre (de 5 naademidler), som skulle gribes og fastholdes. Det glemte man ikke, og det var sikkert en følge af denne tale, at folk fra Frederikshaab blev saa flittige kirkegængere, skønt de havde meget lang kirkevej. (»De tunge skikkelser, præget af haardt arbejde, havde deres faste pladser i R kirke«). Den, som kom til at bære arbejdet, var smeden *Hans Jensen,* som kom til Randbøldal omkr 1880. Han havde ført et vildt liv (»blev kaldt Vejles skræk«), havde spottet kristendommen, men var nu blevet klart omvendt og et nidkært vidne. »Den hellige smed« i Randbøl fandt hurtigt *Laust Jensens* i Hofmansfelt, de blev venner, tog ofte ud og holdt møde sammen, 1891 blev *Hans Jensen* indremissionær (senere i Billund og Vejle). Man følte det som en fest, naar han kom; han og hans kone, *Marie,* var meget gæstfri, forstod baade at yde praktisk hjælp og altid at tale med folk om deres sjæles frelse. Han havde ogsaa fjender, for »denne smeds ord kunne ogsaa faa klang af staal«, og det »dømmeri« kunne man ikke taale!

Fra 1897 virkede lærer *J. P. Larsen,* Frederikshaab, som indremissionær (IM Hist, 1912, s 557).

I Randbøl sogns sydøsthjørne var der kun faa troende mennesker. *Niels Lange* arbejdede paa fabrikken og havde en lille ejendom. Han ville gerne vidne, men til hans sorg ville kammeraterne ikke høre – de ansaa ham for »ikke rigtig i hovedet«. Saa gik *Niels Lange* bønnens vej og bad om vækkelse, men længe syntes det forgæves. Da kom der en ny arbejder til fabrikken, som ville vidne, men han var baptist og ville vinde Niels Lange for baptisterne. L fortæller, at »i en drøm viste Gud ham, at hans plads var i folkekirken«, han hørte hjemme i den gamle Randbøl kirke. Saa opdagede Lange (hos købmanden), at der var en abonnent paa Indre missions tidende i Randbøl. Hvem er det? Jo det var smeden. De to fandt hinanden paa kirkevejen; smed *Hans Jensens* trosiver og frejdige mod satte mod i den mismodige *Lange.* Mærkeligt nok var det nu fabriksarbejderne, der først tog imod ordet. Mange af dem, der havde spottet, blev omvendt, og den raa tale afløstes af vidnesbyrd. Men der var ogsaa mange, der talte og skrev mod »disse hellige«. De hellige holdt sammen og holdt fast, sange lød fra samtalemøder i hjemmene, og det blev ved, selv da *Hans Jensen* rejste 1891. Man følte, at der var lidt langt til Frederikshaab mh, fandt en byggegrund ved den gamle kirkevej i læ af høje bakker, samlede penge, ydede arbejdskraft, og 4. dec 1894 blev Randbøldal mh indviet af pastor *H. C. Gøtzsche,* Ødsted. Der stod vel ikke samme glans over indvielsen af dette mh, som over Busch' indvielse af Frederikshaab mh, men vækkelsen var kommet til Randbøldal, og der blev gjort et godt arbejde i begge mh, hvor *Jens Peder Nissen,* en stilfærdig, tavs mand blev en af de bærende. Han havde en storartet sangstemme. Han var landmand, blev godt støttet af fabriksarbejderen *Erik Thomsen* og den meget trofaste *Cecilie Christensen,* som sm med sin mand *Kr. Christensen* arbejdede i sdsk og ved møderne. Kr. C døde som ung.

Pastor *Søren Andersen* (sp Nørup-R 1898–1908) var IM, og han var en solid støtte for IM i R, der var i disse aar meget stor kirkegang.

1913 blev Randbøl *selvstændigt sognekald.* Og det blev en god hjælp for de vakte, at pastor *Martin Berg* (1913–21) var en ægte IMs mand, utrættelig og myreflittig i det opsøgende, personlige arbejde, centralt forankret i Bibelen og samfundet. Baade frimodig og ydmyg tog han fat og blev til velsignelse for mange. (Kbhvn kirkef aarb 1940, 48). Vækkelsen havde bredt sig over hele sognet. I udkanterne havde man langt til kirke, og i Almstok var vækkelsen mere »om-sig-gribende« end de andre steder. Vejen over heden til Frederikshaab mh var lang, og med stor offervilje gik man i gang med at bygge mh, som indviedes 3. marts 1920 af pastor *Th. Rendtorff,* Bøvling. Og en uge senere 10. marts 1920 indviede IMs fmd, pastor *Carl Moe* missionshuset i Vandel. Her var der nu kun svage spor tilbage af vækkelsen i 1880'erne. Vandel var jo blevet stationsby 1897 og præget af tilflyttere, og der var efterhaanden kun faa troende mennesker. Men vejmand *Niels Nielsen* holdt ud med sdsk i sit hjem; efter den 1. verdenskrig og den spanske syges hærgen var tiden kommet til at samle ind til et mh. Samfundet i Vandel var ikke stort, lægen i Vandel støttede, og fra 1920 var der 4 mh i Randbøl sogn. De staar som vidnesbyrd om vækkelsen. Nogle (f eks pastor Axel Busch) mente, at det var 3 for mange. Men hver har sin historie (to fra forrige aarh, to fra dette aarh), og selvom cykler og biler har gjort det te lettere at overvinde de lange afstande, er de hver især centraler for missionsarbejde, men det kan næppe siges, at besøget i de 4 mh i de senere aar er vokset siden pastor Bergs tid. Under den 2. verdenskrig beslaglagde tyskerne Vandel mh.

Pastor *A. S. J. Skriver* (1921–28) mindes som en alvorlig, stilfærdig mand, en dygtig prædikant, hvis prædikener altid var vel forberedte, og som lagde megen vægt paa tjenesten i kirken. Kirkegangen var ret stor i hans tid.

Pastor *H. C. Juhl* (1928–45) skriver: R er et udpræget IMsk sogn. De 4 mh er ikke udtryk for, hvordan det aandelige liv er, men skyldes afstandene. Kirkegangen havde altid været god, men efter at IM kom til at præge det aandelige liv, blev den endnu større. Der blev gjort et godt arbejde i de 4 mh, men jeg mærkede i min tid, at tilbagegang begyndte, og de gamle talte om, at »det ikke var som i gamle dage«. – Fra Vandel by kom kun faa i kirke og mh. En lille grundtvigsk kreds indkaldte en tid særlige præster, men det faldt bort. Saa indtraf den skæbnesvangre begivenhed, at *tyskerne* evakuerede hele Van-

del by 1944, 1/3 af sognets beboere maatte flytte bort, og selv om de fik god erstatning, var det svært for mange, især dem, der skulle forlade fædrenegaard eller barndomshjem. Før de rejste søgte mange kirke og alterbord. – Omsider slap vi af med tyskerne. Det var en fest at se dem drage afsted. I aandelig henseende havde tyskertiden ikke været god for sognet. Der var dem, der af pengebegær gik i fjendens tjeneste f eks ved at arbejde paa flyvepladsen uden at være tvunget dertil.

Pastor *J. C. I. Thisted* (1945–62) fik den opgave at lede kirkelivet tilbage til de gamle former, efterhaanden som de evakuerede vendte hjem. Han gjorde et godt arbejde i sognet, virkede for Sudanmiss, DKU og Dsk sømandskirke. Op til midt i 50-erne var der en DKU kreds (nu nedlagt). Pastor T skriver:

»Den første tid var overordentlig vanskelig. Det var ikke Guds bedste børn, som havde søgt arbejde paa flyvepladsen for Værnemagten, og fristelsen til at tjene lette penge var stor for en del mennesker. Der maatte arbejdes stilfærdigt og maalbevidst. Lykkeligvis rejste efterhaanden de værste elementer, og der sporedes nogen fremgang hvert aar i 17 aar. Men – saa begyndte skolestriden, som nok vil mærkes flere aar frem i tiden«. Se ndf.

Pastor *N. H. Borup* har virket her siden 1963.

1963 skrives: Kkg 5 pct, mest kirkelighed uden retningspræg. Splittelse p gr a skolestrid. Nogen IM og gr, nogen politisk interesse. 4 mh, 4 sdsk og IM smf. Vandel flyveplads midt i sognet vanskeliggør forbindelsen med Almstok. Af hensyn til dette distrikt skal sp i Randbøl forrette gudstjeneste 1 gg mdl i Skjoldbjerg kirke (ophørte 1963). Gammeldags præget IM (20–25 fam). Det øvrige sogn overv u p.

Vandel ungdomsskole oprettedes efter kapitulationen (i en af tyskerne beslaglagt gaard) af søskendeparret *Astrid* og *Thorkild Puggaard Kristensen.* Gaarden omdannedes til en dansk, kristen, grundtvigsk ungdomsskole (112 elever).

Skolen er udvidet et par gange. Der er øvet en betydningsfuld indsats for dansk ungdom i grundtvigsk aand. Undertiden har man sammenkaldt til større møder og foredrag. Skolen har støttet det danske hjemmeværn og stiller lokaler til raadighed til kurser og foredrag.

Blandt *lægfolk* nævnes foruden ovenn:

IM: Gdjr *Hans Hansen,* Bindeballe, er fmd for IM i hele sognet.

Randbøldal: Gdjr *Mads Hansen,* (* 75), bageriejer *M. Hansen,* murerm *Chr. Nissen.* Frederikshaab: Gdjr *N. P. Nielsen.* Almstok: Gdjr *M. Pedersen,* mejeribest *S. Sørensen,* gdjr *O. Gotfredsen.* Vandel: Rentier *S. Pedersen,* gdjr *S. Bremer Pedersen* (* 62), gdjr *Hans Bennetsen,* Frederikshaab, gdjr *Møller Jørgensen,* Almstok.

Grundtvigske:

Uddeler *N. Lauridsen,* Vandel.

Endv gdjr *Mogens Jensen,* Vandel (* 1854, † 1930) se Vejle aarb 1931, 117 f, sognefoged *Peder Jensen* betød meget i sognet, kirkens tro ven.

Blandt lærere: Lærer *N. Christensen Smed* (førstelærer i Vandel 30, deltog i gr liv). Lærer *N. Christensen Smed* mindes som en meget ihærdig lærer, som gennem aftenskoleundervisning fik stor indflydelse paa ungdommen i Vandel-distriktet. Lærer *Harald Jensen,* Frederikshaab, afsk 64 efter 44 aars virksomhed her, en dygtig og kundskabsrig lærer. Lærer *Ths. K. Thomsen* gennemførte i Vandel nye skoles første tid med held og god tilslutning en aftenhøjskole i flere vintre. Førstelærer *Johs. Sørensen Gravslund,* Bindeballe, blev medlem af Randbøl sogneraad og næstfmd og som saadan fik betydning ved sin gode forhandlingsevne i den sidste tid af besættelsestiden og den første vanskelige tid derefter. Han var ogsaa et betydningsfuldt medlem af menighedsraadet og kirkeværge.

Centralskolen gav anledning til megen sognestrid. Undervisningsministeriet gik 1961 imod sogneraad og skolekommission, hvis flertal ønskede skolevæsenet centraliseret i Vandel. Pastor *Imm. Thisted* skriver:

Skolestridens aarsag: »Da kommunen i 1947 skulle have sin skoleplan i orden, var det helt umuligt at komme igennem med en centraliseringsplan. Det fandt alle dengang kommunen for udstrakt til. Det blev enstemmigt vedtaget, at der skulle bygges to store skoler (i Vandel- og Bindeballe-distriktet) og to smaa. Det var forudset, at de to smaa skoler maaske ikke kunne bestaa, men saa kunne Frederikshaab maaske lægges til Bindeballe og Almstok til Vandel. Der skulle i hvert fald være to store skoler. Under denne forudsætning byggedes Vandel skole; men – da dette var sket, begyndte man fra den kant stilfærdigt at arbejde paa at faa mere og efterhaanden det hele. Selvfølgelig maatte det skabe strid, og selvfølgelig maatte myndighederne være opmærksom paa, at der var uret i det. Der har altid i Bindeballe-distriktet været flertal imod denne – man kan godt sige – ucentrale centralisering. Alligevel har den fundet sted, og saa maa man haabe, at tiden vil læge dette saar«.

Leder af centralskolen: Førstelærer *Ths. K. Thomsen.*

1921 oplyses: Kkg 12–15 pct, en vaagen og arbejdende kreds, 4 mh, 4 sdsk og IM smf, gode forhold, kreds af KS. 1927: Kkg 10–15 pct, præget af IM, desuden KS (57). 1943: Kkg 4–5 pct, iøvr som hidtil. 1955: Kkg 10 pct, gode, fordragelighed, en del IM og gr, 5 sdsk, 4 mh, DdU. 1963: se ovf. 1967: Alm folkekirk forhold, mange husmænd, ikke megen klasseforskel. Hidtil var kirkelivet præget af IM og de 4 samfund, nu overvejende u p og en del grundtvigske.

Randbøl kirke, yderst mod nordøst i sognet (godt 1 km fra Nørup), er hvidkalket og blytækt, romansk skib og kor af granitkvadre paa delvis dobbelt skraasokkel. Et par vinduer og korbuen bevaret. Bjælkeloft. Murenes overdel ommuret med munkesten. Sengotisk taarn, lige saa bredt som skibet med sadeltag i nord—syd, rundbue til skibet, taarnrummet hvælvet, i taarnet er indmuret en gl haandkværn. Kirken var indtil 1912 meget tarvelig, smukt restaur 1912. Renæssance-altertavle, omdannet 1738 med malerier af Nadveren og Gethsemane, opmalet 1857 og 1941. Mellem malerierne staar: »Min Jesu, som i angest bad, i bønnen gør mit hjerte glad. I Nadveren du stifte lod: lædsk selv mit hjerte, sind og mod«. Forneden har pastor Stauning,

Nørup, sat en hyldest til etrd **Gerhard de Lichtenberg**, pastoratets velgører. 3 slanke balusterstager paa stor fod fra 1672. Unggotisk sandstensfont af gotlandsk type med bægerblade, fad fra ca 1650, med en graveret, flækket ørn. Kalkmalerier er fremdraget og tildækket, kun nogle ornamenter tilbage. Syvarmet lysestage skænket 1926 af sogneroged Peder Jensen. Tre malmlysekroner skænket 1895 og 1912. Renæssanceprædikestol fra ca 1600 med toskanske søjler og allegoriske malerier fra 1740, restaur 1940. Samtidig himmel. Stoleværk fra ca 1550 mod vest, stolene er forskellige i venstre og højre side. De fleste er nye, med Jesu navnetræk: JHS (til venstre), stolene til høre har de gamle stolegavle med forskellige udskæringer. Skibsmodel fra 1938. Klokke fra 1462, vaabenhus mod syd. 150 sd. Orgel.

Mackepr D. 385, 387 f, Uldall: Kirkekl, 294.

Folketal: 1850: 644, 1901: 1156, 1930: 1535, 1945: 1140, 1965: 1529.

Altergæster: 1920: 620, 1930: 567, 1942: 468, 1954: 511, 1962: 516.

Menighedsraad: 1920: 2 IM, 2 gr, 1930: 4 IM, 3 gr, 1938: 3 IM, 3 gr, 1 u p, 1945: do, 1953: 2 IM, 5 u p og gr, 1965: do, valg.

Sognepræst

1913: 3. kl, 1931: 2. kl, 1958: 12. kl, pgd fra 1916, villa.

1. 13. okt 1913–11. febr 21 (hjpr Sct Johannes k, Aarhus 2. april 10): **Martin Berg**, fl t kkp Luther k, Kbhvn, se rkp der.

2. 24. juni 1921–25. maj 28: **A. S. J. Skriver**, fl t Skorup-T, se Beder-M.

3. 26. aug 1928–16. april 45 (sp Rødding-L-P 17. april 20): **Hans Christiansen Juhl**, * 22. juli 83 Anslet, Aller. Forældre: Gdjr Christian Christensen J og Cecilie Cathrine Lund. Stud Kolding 04, c 11^1 (l), sp Hirtsholmene 24. okt 12, sp Biersted 29. dec 14, afsk 16. april 45, † 21. juli 58. Ugift. – Broder: Grejs-S.

Pastor Juhl mindes som en beskeden, solid og flittig præst, præget af IM, ville være præst for alle i sognet. Hans prædikener var meget vel forberedte, han samlede mange og tog helst ud i sognet, en trofast sjælesørger. Sammen med sin hjertens gode søster, som styrede huset for ham, øvede han en god gerning i sognet. Pastor *Juhl* var uhyre flittig. Han cyklede omkring, og ved sygelejer og i besøg hos ældre har næppe nogen betydet saa meget som han. Hans godhed blev undertiden misbrugt, idet han ikke kunne sige nej, naar nogen bad om en haandsrækning. – Var han selv genstand for uretfærdig behandling, hvad godt kunne hænde, og nogen sagde til ham, at det skulle han ikke finde sig i, var svaret: »Man maa hellere lide uret end gøre uret«. Saadan var han.

I besættelsestiden havde tyskerne beslaglagt konfirmandstuen og kontoret. Selv havde han sin stue derimellem – altsaa godt bevogtet. Jeg har hørt noget om, at – naar han havde illegale blade, hvad godt kunne hænde, laa de i kakkelovnen. Var der kommet en undersøgelse, kunne han vel saa sige, at man vel kunne se, de var puttet i kakkelovnen. Hans nationale sindelag var i orden. Der var dem, som godt kunne faa daarlig samvittighed blot ved at være sammen med ham.

Det var vel paa grund af besættelsestidens nervepres, at han tidligt maatte søge afsked. Som hans eftermand maa jeg værdsætte hans gerning meget højt. Se ovf og her VI, 194. (Im. Thisted).

4. 5. okt 1945–11. okt 62 (sp Nyker 31. juli 36): **Jens Christian Immanuel Thisted**, * 19. juli 05 Vindum. Forældre: Smedemester Mads Christian T og Mette Christensen. Stud Rønde 28, c 35^2 (h_1). ~ 17. sept 36 Anna Søndergaard, sygeplejerske, * 4. okt 01 Vejle. Forældre: Fouragehdlr Rasmus Andersen S og Johanne Amalie Jacobsen.

Forflyttet til sp Ullits-F 11. okt 62, 12. sept 67 til Allesø-N, Fyn.

BM Bornholms plejehjemsf 38–45, BM Sudanmiss kredsfbd 51–62, repræs DKU 53–62, BM Vejle amts mghraadsf 54–62, provstirepr Dsk sømandskirke t 62.

5. 21. febr 1963 (hjpr Vigerslev k, Kbhvn 12. maj 59, sekr Kr Studentersettlement 61): **Niels Henning Borup**, * 12. nov 30 Kbhvn. Forældre: Lektor c mag Morten B og Ingegerd Beskow. Stud Birkerød 49, c 58^2 (l–81). ~ 9. maj 54 Christa Teichmann, * 13. sept 27 Cziasnu, Tyskland. Forældre: Skolebestyrer Georg T og Elisabeth Mainzer.

Litt foruden ovenn: Rasmus Mortensen: R Hede, Vejle aarb, 1930, 161 f, Tyge W. Bøcher: Vegetationen paa R hede, Vidensk selsk, biolog studier, I, 3. bd. KOS, 1954: 414 f, A. Remholt: Randbøldal og Haraldskær, Vejle aarb 1931, 135–82, Achton Friis: Fra R Hede, Danmarksposten 1932, 211–13, T. Bøcher: R Hede under 2. Verdenskrig, Dsk Naturfredningsf 1946, 77 f, Wm Bertelsen: R hedes fredning, smst 1933, 77 f, Johanne Nielsen, Mindeblade fra vækkelsestiden i R, 1939, G. L. Vebæk om Stenalderbopl i R, Vejle aarb 1945, 141–47.

Rettelse: Side 332 oplyses, at lærer Bastholm 1904 var en af de førende ved oprettelsen af valgmenigheden i Grimstrup-V Nykirke. Dette er ikke rigtigt, idet lærer J. Bastholm først blev lærer i pastoratet 1909 og virkede her til 1950 i Roust. Lærer B havde intet at gøre med oprettelsen af denne valgmgh, som han i øvrigt selv har skrevet om her s 334. Mærkeligt nok er denne valgmgh ikke omtalt i Asger Højmark og Uffe Hansen: De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder, 1944.

NAVNEREGISTRE

Alfabetisk fortegnelse over præster omtalt i dette bind 1849—1968

Ved hvert navn er for at lette oversigten anført sidste embede i de i dette bind skildrede embeder. Sidetallet, hvor de biografiske data er anført, angives med fede typer. For de præster, der er flyttet til andre stifter, angives i parentes deres sidste embede. Her kan deres data findes. Der er i registret kun medtaget præster, der har virket efter 1849. Hvor intet er anført, har vedkommende været sognepræst.

Aabye, P. H., Andst-Gesten 213f (Hejls-Vejstrup).
Aagaard, H., kkp, Zion, Esbjerg 309, 319 (Gerrild-H).
- J., Vellev 426.
- Jacob, Gørding-V 116, 119.
Aastrup, K. L. provst, Husby-Sdr N 26.
Abildtrup, H. B., rkp Gørding-V 117, 120.
Agerbek, Hans, Ø Hæsinge 243.
Albeck, E., Seem 89f (Mariendal) 93.
Albrechtsen, S. M., Ansager 408, 412.
Ammundsen, V., biskop Haderslev 58f, 63, 193, 419.
Andersen, A., provst Vartov 168, 371.
- And., kkp Ølgod 398, 403 (Højbjerg-E).
- A. C., provst, Brande 459, 464, 467, 486, 491, 495f, 530.
- A. P., Blaahøj-F 524, 528.
- C. Møller, provst Ølgod 376, 398, 402.
- H. J., Dalum, 437.
- J. L., Sønderho 373, 374.
- J. Oskar, prof 30.
- Jens, Jerne-S 322, 324, 329, 334, 338, 407 (Møgeltønder).
- Johs., hjpr Varde, 426 (rkp Dalum).
- Jørgen, Brande 489, 495 (Tved, Fyn).
- K., Lunde-O 434, 437, 454 (Nr Aaby-I).
- L. F., provst Ringive 486, 534, 536, 539, 547 (Ullerup).
- P. E. T., rkp Varde 422, 426 (Bedsted).
- Richard, frimenighedspræst Aagaard (højskolel Askov) 183, 188.
- S., Skjern 397, 399, 402f, 547, 549, 553.
- S., hjpr, Stadil, 394.
- S. A. J., rkp Brande 491, 496 (Dragør).
- Viggo, Givskud 497, 499 (Nr Felding).
Andreasen, A. D., Ho-O 469, 472.
Andreassen, J., Ho-O 469, 476, 481, 484.
Angel, J. V., Vilslev-H 143, 144.
Anker-Møller, H., kkp Grindsted 269, 274 (Gørding).
- Rs., frimpr, Hornum 399.
- S., frimpr Klim 489.
Appel, Cornelius, frimpr Rødding 154, 170, 178, 201.
Arboe-Rasmussen, N. P., Vaalse 44, 48, 178, 255, 547f, 550.
Arentoft, A. E. F., Esbjerg 309, 314f, 318.
Arnbjerg, H. A., Vorbasse 287, 290.
Aschlund, C. F. B., Ho-O 473, 475, 482.
Asschenfeldt-Hansen, C., Nr Nissum 45, 128, 227, 245, 255, 473, 526, 538.
- P. J. T., Ho 473, 476, 479, 484 (Faarup-S).
Assens, E. C., hjpr Andst 214, 322 Brøndrum V N 351, 353 (Hellested).
- M. R. G., provst Jerne-S 305, 321, 324, 376, 402 (Gaverslund).
Augustinus, P. D., Jernved 141, 149, 151 (Hoptrup).
Axelsen-Drejer, H., Pedersborg 180, 193f.

Bach, S. C. C., Holmsland 454.
Bachevold, Jørgen, kkp Ansager 408, 412 (Assing).
Balle, C. C. N., Tyregod 512, 517 (Nebsager-B).
Balslev, C. F., biskop Ribe 24, 28, 38f, 43, 74, 77, 84f, 209, 244, 396, 523.
- Joh., Sorø 193.
- L. N., biskop Fyn 51.
- M. J., Hjortlund-K 97f (Strø).
- S. T., Dejbjerg, 27ff.
- Th., Vartov, 490.
- V. B., Bramminge 89f, 138f, 141.
Bang, C. J., Torstrup-H 382, 385 (Skellerup-E) 392.
- J. P., prof 30, 104, 426, 454.
- Vilh., Føvling 164, 166 (Hvalsø-S).
Barfoed, H. U. M., kkp S Omme 520, 523, 528 (Nr Tranders).
Barfod-Petersen, C., Lindknud 168f (valgmpr Sdr Næraa).
Bartholdy, C., Brorstrup-R 118, 161, 216, 238, 244f, 248, 254, 312 (Haslev-F).
- Georg, Eliask, Kbhvn 244f.
- J. P., Seest 244f, 254 (Skibby).
- Ove, Andst 216, 218, 245, 398, 400, 404.
Baun, C., biskop Viborg 492.
Bay, J. N. O., Torstrup-H 382, 387.
Bech, H., Lem 27.
Beck, Filip, Stenmagle-S 526.
- K. H., Obbekær 96.
- Vilh., Ørslev-S 12, 24, 41ff, 75, 85, 196, 215, 227, 237, 245, 250, 266, 285, 305f, 343, 356, 367, 407, 418f, 453, 473, 506, 538.
Becker, G. E., provst Nørup-R 501, 547, 549 (Grejs-S)
Bendtsen, K. P., kst Vorbasse 290 (Nyker).
Bendix, F. S., Henne 420, 429, 442, 447, 453, 456 (Skive-R).
Bennike, B., Brøndum V-N 351, 353 (Elling).
- H., Lunde-O 434, 440 (Ring-F).
Bentzen, P. H., Esbjerg 25, 27, 302, 309f, 315, 319.
Berg, M., Randbøl 553, 555 (rkp Lutherk, Kbhvn).
- M. T., hjpr Esbjerg 307, 318 (Redsted-H).
Bertelsen, J. C. C., Mandø 112f (Jetsmark-H).
- T. J., Nr Nebel 448, 450 (Hvirring-H).
Berthelsen, A. C. D., hjpr Skanderup 239, (Søndbjerg-O).
- C. C., Lunde-O 434, 437 (Starup-G).
- J. C., Skanderup 227, 233, 238f.
Bielefeldt, C. V., Ho 474, 484 (Bælum).
- H. E., hjpr Hodde 394 (Fausing-A).
Biering, C. P., Nordby 367, 370 (Glenstrup).
- H. L. W. H., Tyregod 512, 517 (Bogø).
- T., provst Tyregod 98, Esbjerg 295, 307ff, 315, 318, 322, 512, 517, 539 (Dybbøl).
Bilde, O. M., hjpr Hodde 394 (Løjt).
Birk, H. J., Harte 228f (Sørup-St Jørgens).
Birke, A., Terslev 30.
- S., rkp Zion, Esbjerg 309f, 315, 319 (Korsør).
Birkedal, Vilh., Sdr Omme 24, 92, 123, 132, 147, 178, 197f, 201, 243, 276, 390f, 399f, 406, 431, 442, 487, 489, 518ff, 522, 524, 533, 537, 546 (valgmpr, Ryslinge).
- Uffe, Brande 30, 77, 92f, 95, 225, 489f, 495 (St Catharinæ, Ribe).
Birkeland, C., Andst 216, 218.
Bitsch, J., Vorbasse 287, 290 (Hygum-H).
Bitsch-Larsen, J., St Catharinæ Ribe 78, 94.
Biørn-Lorenzen, A. T., hjpr Esbjerg 307, 318 (Nykøbing-M).
Bjarnesen, H., Gudum 45, 124.
Bjerg, M. C., Mandø 113, 114, 241.
Bjerno, P. E., Gørding-V 117, 120.
Bjerre, Axel, provst Herlufmagle 371.
- E., rkp, Ansager 410, 413.
- J. J. K., kultusmin provst 287.
- K., Pedersborg 139.
Blach, N. M., Grindsted-G 263, 273.
Blauenfeldt, J. Louis, Tamdrup 227, 504.
Blicher, St. St., 201, 282, 438, 546.
Bloch, Fr., N Nebel-L 440, 446.
- F. C., Kvong-L 440 f (Ringe).
- J. V., Lønborg 442, 446.
- P. O., Aal 459f, 464.
Blume, C. V., Nørup-R 547, 549 (Terslev-Ø).
- P. E., 406.

Blædel, L., Brande 487, 489, 495 (Keldby) 519.
- N. G., København 392, 489.
Boesen, C. A. J., rkp Brande 490ff, 496 (Karise-A).
- G. F., Vodder 27.
Bohr, H. G. V., Seest 243, 245.
Boisen, C. C., stiftsprovst 74, 84.
- F. E., 391f, 532.
- L. N., Vesterborg 84.
Bojsen-Møller, F., Ulse 140.
Bolwig, C., Kina 500.
- J. C., Ø Nykirke 500, 506 (Fanefjord).
Bonde, K. K. Nielsen, Holsted 161, 163, 502, 506 (Ø Nykirke).
Bondesen, E., hjpr Ribe Domkirke 84 (Stubbekøbing).
Borch Hansen, A. A., Øse-N 328f, (Egeslevmagle).
Borgen, K. S., Lejrskov-J 209, 212.
Borris, O. F., kkp Ølgod 398, 403 (Aalholm).
Borup, N. H., Randbøl 554, 555.
Boye, C. J., Garnisons k, Kbhvn 85.
Boyen Rasmussen, H., Hejnsvig 291, 293 (Emdrup, Kbhvn).
Brammer, C., biskop Aarhus 209.
Bramming-Hansen, H. F., Hjortshøj 371.
Brandt, C. J., Vartov 150, 442.
- G. F., Henne-L 452, 456 (Storring-S-G).
- J. H., Ølgod-S 395, 402 (Skeby-O).
- S. U., Kvong 27, 442, 444 (valgmpr Balle).
- J. S., Ollerup 206.
- M., Taulov 244, Kvong-L 441, 444.
Brandstrup, R. C., Grimstrup-V N 329, 334.
Brask, Kai L. A., Zionsk Esbjerg 309f, 319f.
Bredsdorff, Morten, Jernved 113, 147, 149f (Torkilstrup-L) 165, 182.
Bremer, J. L. M., Faaborg-Aa 335, 338f, 345 (Aasted-S).
Brimnes, Z. E., Torstrup-H 382, 388 (Eide).
Brink Jensen, Hans, Sønderho 373, 375.
Brix, J. A., Jernved 147, 151 (Ærøskøbing) 425.
Brockdorff, H. N., Blaahøj 524, 529f.
Brus, Johs., Grene 277, 280.
Bruun, C., Esbjerg 306ff, 316.
- C. A. R., Estvad-R 146.
- F., Levring, 539.
- N., hjpr, Jerne-S 325.
- T. K., Brørup 158, 160.
Brücker, G. V., valgmpr Aagaard 24, 104, 209, 212, 391.
Bryndum, E. M., kkp Ho 476, 485 (Ullits-F).
Buchholtz, H. G. M. H., Grindsted 264, 273 (V Velling-S).
- J. H. C., Ølgod 396, 402.
Bugge, G. N., Ryde 27.
Buhl, Fr., prof 85.
Bukh, P., valgmhp, Aal 466f. (Bering).
Bundgaard, A., Andst 216, 218, 422, 426 (Skjern).
Busch, A., DMS 43, 52, 227, 237, 553.
Busck, Gunni, 157.
Bøgh, Jørgen, domprovst Aarhus 30, 180, 183.
Bøllemose, E. F., Grindsted-G 273 (Skelby-G).
- H., Hjortlund-K 97f (Aastrup).
Bønløkke, I., friskolelærer Oksbøl, sp Engom 467.
Børresen, H. P., missionspræst Santalistan 44, 243, 252, 293, 356, 418, 461.
Bøss, F. C., Esbjerg 310, 314, 320.
- K. K. F., Vorbasse 291, 293 (Haderup).
Bøttern, C. W., hjpr Brørup 160 (Vonsbæk).
Bøttiger, J. P., Sdr Omme 519, 522 (Lundum-H).

Carlsen, J. K., Tyregod 501, 511ff, 515, 517 (Ringe).
Carøe, M. F. C., Sønderho, 373f (Magleby).
Caspers, A., provst Vamdrup 250f.
Christensen, Anders, Kvong-L 442, 444 (Hejls) 446.
- C., U.S.A. (Holsted) 161.
- C. T., Ho-O 473, 482 (Hals).
- Carl, S Næraa 52f.
- Chr., Hejnsvig 291, 293.
- H. Dons, biskop 30, 65, 191, 195 (Ribe), 217, 454, 456, 468.
- L., rkp Sdr Omme 523, 528 (Køge).
- L., metodistpr Vonge 503.
- O. Juul, Bramminge 138, 141.
- S. Chr., rkp Zion, Esbjerg 309, 319 (Ballerup).
- Torben, prof dr theol 301.
- Villads, Græsted 246.
Christiani, F. H., Ø Nykirke 500, 506 (Nibe-V).
Christiansen, A. F., kkp Zion, Esbjerg 309, 313, 319.
Claudi, S. V., stiftsprovst Ribe 74, 84, 376, 418, 425.
Clausen, Emil, Boeslunde 390.
- Emil, Catharinæ Ribe 78, 93, 267f, 274.
- H. N., prof 84f, 89.
- Johs., Vonsild 24, 42, 228f, 245.
Clausen-Bagge, N., frimghpr Ringkøbing 12, 29, 147, 198, 202.
Cramer, H. B. J., Stauning 283, 289.

Dael, Niels, Liselund 193, 242, 494.
Dahl, A. P., Tyregod 513, 517 (Hørby).
- F. P. J., Kallehave 150.
- N. P. L., kirkemin Brande 179, 490, 494f (Sædder).
- R. A., Veerst-B 206f (V Aaby-Aa).
Dalberg, E., hjpr Give 541 (Maugstrup).
Dalsgaard, J. N. L., Ringive-Give 532, 534, 536 (Ødum-H) 538.
Dam, P. M., Seest 245f (Tersløse).
Damgaard, Tage, kkp V Frelser, Esbjerg 309, 318.
Danielsen, J. A., Skanderup 233, 239.
Dannemand-Jensen, V. H., Ho 476, 479, 484 (Magleby, Stevns).
Daugaard, J. B., biskop Ribe 24, 37f, 74, 84, 153, 380f, 390, 392, 431.
Davidsen, D. P., hjpr Hodde 394 (Vildbjerg).
Degenhardt, R. G. A., Vorbasse 287, 290 (Kastrup, Baarse herr).
Dierks, V. A., rkp Varde 422, 426.
Dohn, C. C. R., Tyregod-V 512, 517 (Ø Snede).
Dons Christensen, H., biskop 30, 65, 191, 195 (Ribe) 217, 454, 456, 468.
Dorscheus, Th. J., Malt-F 172, 174.
Dragsdahl, C., Grevinge 63.
Dræbye, J. P. R., Grindsted-G 267, 274, 276, 523, 525, 528 (Esbønderup).
Due, A., Gesten 30, 219, 222 (Frederiks sogn, Kbhvn).
Dybdal, P. C. A., Vorbasse-H 283, 289 (Sennels).
Dyssegaard, H. H., hjpr Skanderup 231, 238 (Utterslev).

Ebbesen, F. J., Hejnsvig 267, 290, 293 (S Bjert) 539.
- H., Obbekær 95 (Døstrup Sdj).
Egerup, L. P. S., uord hjpr, Alslev-H 357 (Kyndby).
Eggert, K. H. P., Nørup 539, 547, 549 (Nybøl).
Ehrenreich, N. B., Gesten 219, 222 (Vordingborg).
Eilschou Holm, F. V., generalsekr, Indenl søm miss 319.
Eller, E. R. M., Varde 26, 345, 416f, 421f, 425, 437, 457, 459, 462, 465ff.
Engberg, Gunner, sekr KFUM, Kbhvn 371.
- H. L., Hemmet, 27f, 30, 92, 355, 371, 441f.
- J. T., hjpr Ølgod 396, 402.
Engelbreth, W. L., provst Lyderslev-F 390.
Engel Jensen, M. J., Aal 462, 464, 466, 502, 506 (Torsager-B).
Engelsen, O. V., Henne-L 453, 456 (Errindlev-O).
Engelstoft, C., biskop Odense 380.
- F. D. T., hjpr S Omme 522 (Vesterborg-B).
Enghoff, C. C. L., 164, 166.
Engsnap, N. B., provst, Lejerskov-J 153, 210, 212.
Erichsen, J. S., kkp Ho 476, 485 (Aarestrup).
Eriksen, H., Alslev-H 358, 359.
Erlandsen, P. G., Vejle 312.
Eskesen, Asger, valgmhpr Skanderup-H 240, 241f.
Eskildsen, K., V Vedsted 101, 106.
Esmann, M. V., Brøndum-V N 351, 353 (Øsløs-V-A).

Fausing, N. C., hjpr Jerne-S 321.
Feilberg, H. F., dr phil Darum 10, 101, 129, 131, 134f, 156, 159, 168, 180ff, 190ff, 194, 203, 354.
- J. F., Ringive 532, 534, 536 (Frederikssted, Dsk Vestindien).
- N. L., V Vedsted 101, 135, 354 (K. Helsinge).
Feld, Laur. S., Tyregod 507ff.
Fenger, F. G., Lindknud 168f (Udby) 338.
- J. E., kkp Grindsted 269, 274 443 (rkp Skern).
- J. F., Høje Taastrup 193, 399.
- P., rkp Grundtvigsk 175f, 193, 195.
- S. P., Askov 180, 191, 192ff, 466.
Fenger-Eriksen, K., Stouby 530.
Fibiger, A., Eliask Kbhvn 235, 265, 425.
Fibiger-Erlandsen, V. J., Egebæksvang 529.
Find, H. C. V., Hjarup 240, 243, 249, 250.
- L. F., Hjarup 250, 251.
Fjeldsø, C. C., kkp Ølgod 398, 403 (Fredensk, Kbhvn).
Fjord-Christensen, C., Ho-O 475f, 484 (Fodby).
Flensted-Jensen, H., rkp Give 537, 541.
Flor, C., højskoleforst Rødding 176, 211.
Fog, B. J., biskop Kbhvn 356, 390.
- C. D., Hodde 390, 393 (L Heddinge-H).
- O., Blaahøj-F 526, 531.
Fog-Petersen, F. P., Aarhus 356.
- J., stiftsprovst, Odense 355f.
Fogh, N. C. K., hjpr Varde 425 (Ringive) 532, 536.
Fogt, J. N. H., hjpr Give 541 (Vellev).
Fonager, J., Gesten 219, 221, 429, 432, 465 (Janderup).
Fonnesbech-Wulff, H. E., biskop Roskilde 398.
Frederiksen, F., Kegnæs 400.
Frello, Børge, missionær Pakistan 435f.
Fridberg, E., hjpr Grindsted 274 (Overlade).
Friis, H. N. T., Vilslev-H 143, 144, 147.
Friis, Kr., Farsø 535.
Friis-Christensen, A., Vorbasse 287, 290 (Lintrup-H).

Friis-Hansen, Jul., sekr Kbhvn's Kirkefond 44f, 244, 285.
Frimodt, R., Sct Johannesk, Kbhvn 86f, 357.
Frost, P. N., stiftsprovst, dr phil Ribe 82ff.
Frøkjær, P., kordegn, Esbjerg 308, 343 (Nyker).
Frøkjær-Jensen, M. C., Grene 277, 280 (Tikøb).
Fuglede, Ph. C., Vejen-L 171, 196, 201, 206.
Fuglsang-Damgaard, H., biskop, Kbhvn 256.
Fønss, H. C. C. H., hjpr Lejrskov 212 (Herritslev).

Gaarn-Larsen, S. B. J., Gørding 116f, 120 (Viby).
Gad, Aage, Ø Nykirke 501, 506 (Karlebo).
- Chr. S., stiftsprovst Aalborg 244.
- E. T., Darum-B 130, 134.
- J. C. S., provst, Veerst 153, 206f (Hornslet).
- P. Chr., Kundby 45, 244.
Gamrath, P. H. H., Farup 108, 110 (Taarbæk)
Garnæs-Hansen, J. C., c th 465 (Tødsø-E).
Gaub, P. A., kkp Esbjerg 309, 318 (Aalborg).
Geil, G. S., Gl Haderslev 331.
Gemzøe, J. M., Seest 243 (Torslunde-I).
Gjørup, K., valgmhpr Aal 462, 465, 467 (Køge-Ø).
Glahn, L., Vejstrup 244f (Snoldelev).
- O. V., provst Frederiksberg 371.
Glarbo, C., prof 193.
Glarman, Rud., Tyregod 513, 517 (Skødstrup).
Gnudtzmann, L. P., kat, Ribe 96 (Vollerslev-G).
Gohr, N. H. B., provst, Frørup 395, 401.
Gotfredsen, N. B., Andst 214f, 218 (Skelby-G) 245, 255.
Gottlieb, F. L. T., Ø Linnet 27.
Graabæk, H. B., Aal 459, 462, 464 (Vejlby) 466.
Graae, G. F. A., Catharinæ, Ribe 77, 92 (Idestrup).
Gram, W. J., Ringive 521, 535, 536, 540.
Gregersen, H. G., hjpr Ølgod-S 396, 402 (Vaabensted-E).
- J. T., Jerne-S 323, 325.
- N. J., Give 382 388, 537, 541.
Grell, F. M. H., Tyregod 487, 491, 513, 517 (Skodborg) 547.
Grove, C. H., Lejrskov-J 209, 210.
- V., Obbekær 26, 95 (As-K).
Grundtvig, N. F. S., 29, 61f, 77, 84f, 88f, 150f, 177f, 180, 186, 197f, 211, 231, 241, 329, 347, 356, 390, 431, 441, 443, 446, 473, 490, 507f, 513, 515, 518, 523, 534.
Grønbech, N. B., dsk pr U.S.A. (Esbjerg) 305f.
Grønbæk, V., domprovst, dr theol Ribe 25, 57, 61, 65, 77, 87.
Gudmand-Høyer, T., valgmghpr Skanderup-H 240, 242.
Gøtzsche, C. V., biskop, Ribe 40ff, 77, 86, 124, 132, 191, 254, 341, 419, 502.
- E. V., Rise 43.
- H. C., Ødsted 553.
- Johs., biskop Viborg 41 ff 52, 245, 317.

Haase, B. L. C., Øse-N 326f (Landet-R).
Hagerup, E., lic St Solt 135, 534.
- E. T., Ringive 276, 487, 501, 534, 536f, 539 (Udby-F).
Hallas, A. F. A., Ø Nykirke 500, 506 (Bredsten).
Hamlev, H. S. J., Brørup 156, 159 (Hammelev).
Hammerich, F., Ø Starup 24.
Hansen, A. A. Borch, Øse-N 326f (Egeslevmagle).
- Conrad, rektor, Østersøgade 529.
- C. A., Ho 477, 484 (Tvede-L).
- C. F., Andst 215, 218 (Assens).
- C. V., Gørding-V 116, 119 (V Velling-S).
- H. C., Ø Nykirke 500, 506.
- H. F., hjpr Vilslev-H 145f, 397, 476ff, 485 (Rind).
- H. P., provst, Brøndum-V N 295, 351, 353 (Fuglede).
- H. P., (Martiny), Mandø 113 f (Skyum-H).
- H. Simon, provst, Ribe 73, 75, 77f, 93 (Helsingør) 96, 114, 439.
- J. S., Husby 27.
- John, provst Gislev 306, 506, 521.
- K. M., Sneum-T 347, 349f.
- K. R., Hald 529.
- K. V., Lindknud 168f (Flødstrup).
- Knud, højskoleforst Askov 180f, 186f, 189.
- N. P., Alslev-H 356, 358f, 448 (Odense).
- N. V. T., kat, Ribe 96 (Brøndum-V N) 351, 353.
- S. C. V., Vejen-L 196, 201 (Hammer-L).
- Viggo, Jerne-S 322, 324.
- Vilh., provst Nyk M 209.
Hansted, R. S., Malt-F 172, 174 (Vraa).
Harder, K., Ho 476, 484 (Fejø).
Haslund, K., Kolding 245.
Hass, L. D., Mjolden 211.
Hassenfeldt, C. F., Velling 518.
Hauge, M., kkp Ølgod 398, 404 (Mosbjerg-B).
Hedegaard, S. H., Sønderho 373, 375 (Terslev-Ø).
Hee Andersen, Knud, stiftsprovst Maribo 371.
Heiberg, C. S., Faaborg-Aa 335, 344 (Feldballe-N).
Heick, T. C., rkp Grindsted 269, 275.
Heinsen, P., Brørup-L 156, 159, 168.
- J., hjpr Grindsted 274 (Værløse).
Helmig, E. J. O., valgmhpr Ringkøbing 27.
Helms, H. V., Hjortlund-K 99.
- Jac., dr phil Janderup-B 79, 81f, 428ff (Skellerup-E).
- P. G., provst, Janderup 376, 420, 428f, 432 (Borris).
- R., Føvling 164, 166 (Gesten) 219, 221.
Helveg, L., Odense 177, 192, 446, 523.
Helweg, A. H. S., valgmghpr Velling 27f, 179, 184, 190f, 192, 194, 229f, 240 (Askov).
- Fr., Starup 24.
- H., valgmghp, Jernved 149, 151 (Helligaands k).
- H. F., Haderslev 483 (Købelev).
- Th., Idestrup 29.
Helweg-Larsen, Povl, provst, Christians k, Kbhvn 243 f.
- V. L., Seest 243f (Viborg).
Hermansen, C., prof theol 441.
- Aage, hjpr, Reerslev-V 496, 506.
- Carl, provst, Hjørring 63, 199.
Herskind, J., rkp Varde 422, 426 (Mariager).
- P. R. A., Veerst-B 205, 207 (Tranebjerg).
Hertel, L. V., hjpr Seest 243, 246 (Brenderup), 426.
Hertz, A. V. T., Taps 244f (Finderup).
Hey, V. A., provst Almind 212.
Hilde, J. L. S., Sønderho 373, 374.
Hjort, C. F. C. E., Aastrup-S 123, 128 (Sdr Broby).
Hjortkjær, C. C., provst, Hjortlund 98 (Malt), 108, 153 (Gl Haderslev) 172, 174f, 184, 192.
Hoff, Ejnar, miss Indien 406.
- H. M., Ansager 30, 264, 335, 343, 406f, 412 (Vallensbæk).
- V. J., valgmghpr Ubberup 490.
Holck, S. H., provst Nordby-F 295, 341, 368, 370 (Brønshøj).
Holdt, Jac., Faaborg-Aa 342f, 345.
- Jens, provst dr theol Brede 18.
Holm, A., Veerst-B 205, 207.
- A. V., Gladsaxe 356.
- Axel, rkp Esbjerg, Vor Frelser 308, 318 (Horsens).
- K. M., Ølgod 399, 403.
- N. F. S., Fruering 437.
Holst, B., Gesten 219, 221.
Holt, Chr., Nazaretk 93, 267.
Hornbech, Carl, Fredericia 287.
Hovgaard, J. F. P., Bramminge 138, 139.
Hundrup, C. V., V Vedsted 101, 103 (Rønninge-R).
Husum, H. M., Sønderho 373f (Nr Tranders).
- P. L. M., uord hjpr, Seest 246, 408, 412, 442 (Vammen-L-B).
Huus, A. N. J., Veerst-B 205, 207.
Hvas, O. B. S., Ansager 410, 412, 521.
Hvidberg, Flemming, prof dr 254, 529, 548.
Hvidberg-Hansen, F. O., Hjortlund-K 99.
Høeg, P., Gørding-V 116, 119 (Grejs-S).
Høgild, R., provst Tørring 503.
Høgsbro, S., Farup 108f (Bjerreby).
Høher, J., Bedsted 158.
Højmark, A., Aarhus 276.
Højrup, L. V., Hornbæk-H 220.
Hørlyck, K. M., Grindsted 252, 266f, 274, 276 (Vilstrup, Sdj).
Høyer, N. J., Vilslev-H 143, 145, 442, 444.
Høyrup, H. H., rkp Vejen 197, 204.

Ingerslev, L. J. K., Jerne 30, 322, 324 (valgmghpr Odense) 347, 351.
Ipsen, O. C., Nordby 42, 367, 369f (Assens).
Iversen, C., Veerst-B 206f (Hersley).
- E. S., rkp Esbjerg 308f, 318.
Ivertsen, P. A. K., rkp Esbjerg 308f, 318, 324.

Jacobi, C. L. T., Seem 89f (Stubbekøbing).
Jacobsen, J. A., Kvong-L 441, 444 (Vraa-E).
- Sv. O. E., Aal 462, 464 (Christiansk Kbhvn) 466.
Jakobsen, K. E., Vorbasse 287, 290.
- Knud, Farup 108, 111.
- P., Hjortlund-K 97f, Darum 132, 137f (Gamborg).
Jehøj Madsen, M. J., rkp Give 537, 541.
Jensen, A., Darum-B 132, 137 (Ansager), 343, 407, 412.
- A. M., Harboøre 43.
- Bruno J., rkp Varde 422, 426 (Ousted-T).
- F. E. Bojsen, hjpr Ølgod-S 396, 402 (Søllested).
- F. Riber, Holsted 162, 163.
- Ferd., Søllerød 139, 146.
- Frode, Givskud 497, 499 (Vinding-S).
- H., Brande 489, 495.
- H., Alslev-H 358, 359.
- H. Brink, Sønderho 373, 375.
- H. Kjeldgaard, andenpr Hodde 394 (Tjæreby-A).
- H. N., Gørding-V 116f, 120.
- J., provst Torstrup-H 376, 383, 388.
- J. H., Hee 110, 116.

- J. M., V Vedsted 101, 106.
- J. P., Guldager 361, 362, 412.
- J. P. G., Janderup-B 428, 431, 472f.
- Johs., Blaahøj-F 524, 529.
- K., hjpr Brande 491, 495 (Nysted).
- K. C., hjpr Give 541 (Starup-G).
- K. E. W., Øse-N 326, 327, 522 (S Omme).
- K. Kold, Henne-L 454, 456 (Grevinge).
- L. J., Lyngaa-S 517.
- M. J. Engel, Aal 462, 464, 466, 502, 506 (Torsager-B).
- N. A., Jernved 148, 151 (Møgeltønder) 165.
- N. J., Mejrup 27.
- N. J., Ebeltoft 520.
- N. Ravn, Gadbjerg-L 543f (Gylling).
- O. H., Vorbasse-H 281, 283, 289 (Gimlinge).
- V. H. Dannemand, Ho 476, 479, 484 (Magleby).
Jensen-Hammer, J., Jerne-S 322, 324 (Tølløse).
Jespersen, H. A., hjpr Hodde 394 (kkp Sydstrømø).
- J. C. L., Hjortlund-K 97f (Svendborg).
Jessen, E. E., hjpr Skanderup 239 (Thisted).
- Fr., frimghpr Tinglev 25.
- J. A., Ødis 240.
- P. Neergaard, Tyregod-V 513, 517.
Jochimsen, Jes P., Jernved 147, 150 (Brøns).
Joensen, S. J., Øse-N 326f (Sengeløse).
Johansen, H. O., Grimstrup-V N 330f, 334 (rkp Godthaabsk).
- V. Merrild, kkp Vejen 197, 204 (Hvidbjerg-Ø-L).
Johnsen, J. V., provst Vamdrup 153, 223, 252, 260.
Juhl, H. C., Randbøl 26, 553, 555.
- H. O., Føvling 165f (Hobro).
- N., Esajask 39.
Jul Nielsen, S., Vamdrup 233, 257, 261, 287, 290.
Jungersen, F. O., valgmghpr Kbhvn 242, 356.
Juul, E. A., Obbekær 95 (Gylling).
Juul Christensen, O., Bramminge 138, 141.
Juul-Nyholm, E., Tyregod 513, 517, 540.
- O., Gadbjerg-L 543, 545.
Jürgensen, J., Øse-N 326f (Højen-J).
- P., Darum-B 130 (Hesselager).
Jørgensen, A. A., hjpr Skanderup 231, 238 (Feldballe-N).
- H. F., rkp Varde 399, 421, 426 (Frederikssund-O).
- H. G. A., Farup 44, 108, 109f, 203, 438.
- J., Hjarup 240, 248.
- J. P., Ho 28, 170, 460, 475, 484 (Bregninge, Ærø).
- M., Kallehave 361.
- M. Sommer, rkp Vejen 197, 204 (Ballum-S) 373, 375.
- N. H., Mandø, 112f (Grimstrup-V N) 329, 333f.
- N. P., Skanderup 223, 235, 354, 359.
- O. M., kkp Gørding-V 117, 120 (Borris-G).
- R., Rømø 31.

Kaldau, L. C., Givskud 496f (rkp Struer-G).
Kalkar, C., Gladsaxe 84.
Kampp, H. P., Santalmiss 192, 399.
Kampmann, T., Taulov 254.
Karstoft, C. B., Sydslesvig 492.
- C. I. J., Gamborg 521.
- J. C., Janderup-B 429, 432 (Stouby-H).
Kau, H. N., Gadbjerg 201f, 487, 501, 531, 542f, 544, 547.
Keiding, J., rkp Varde 422, 426 (Købelev).
Kelstrup, B., kkp Ansager 410, 413 (Videbæk).
- G. H., Malt 30, 172, 176.
- H. M. M., Brøndum-V N 351, 353 (Beder-M).
Kemp, A. G., Jerne 30, 305f, 322, 324 (Nyk-Systofte).
Kiel, K. R., Jerne 323, 325 (Skrave).
Kierkegaard, P. C., biskop Aalborg 131, 176, 431.
Kilierich, C. E., Nr Nebel 29, 448, 450 (Hillerød-N H).
- E. F. C., Alslev-H 358f (Skærbæk).
Kinch, A. B., Holmsland 26.
Kirkegaard, K. P., Alslev 28, 356, 359 (Flade-B).
Kirketerp, R., provst Ringive 532, 536 (Raarup).
Kjeldgaard Jensen, H., andenpr Hodde 394 (Tjæreby-A).
Kjersgaard, N., Tyregod 512, 517 (Udbyneder-K).
Kjærgaard, A., Ho-O 477, 484.
- A. E., provst Esbjerg 295, 308f, 316ff.
- P. C., Givskud 497f (Kauslunde).
Klemmensen, E., Kvong-L 442, 445.
Kløvborg, A., Guldager 244, 361f (Bregninge, Taasinge) 474f.
Knudsen, A. Kjeldgaard, Seem 90 (Avernakø).
- E. H., kkp Grindsted 269, 274 (Haslund-S).
- H., Sønderho 373f (Neksø).
- J. L., Lejrskov 147, 154, 177, 209, 211, 244.
- Jacob, Mellerup, 98, 180f, 183, 211f, 219, 332, 349, 397, 443.
- Karl, Sdr Omme 520.
- M., Gadbjerg-L 543, 545.
- M., Ho-O 477, 484 (Farstrup-L).
Knuhtsen, T., Aastrup-S 123, 128 (Mou).
Koch, Bodil, kirkemin 254.
- C. F., stiftsprovst Ribe 31, 38f, 74, 77, 84ff, 253.
- Carl, valgmghpr Ubberup 51, 84ff, 104, 490.
- Emil, rkp Odense Sct Knud 150.
- Gabriel, provst Døstrup 321.
- Gabriel, Jerne-S 321, 324.
- Hal, prof 180f.
- Johan P., Sneum-T 329, 346 (Astrup-S) 348.
- Hans W., provst Nordby 52, 368, 370 (Solbjergk) 462.
- K. C., Alslev 358f (Brylle).
- L. J., dr theol Diakonissest 35, 51, 57, 69, 74f, 84f, 89, 93.
- P. G., biskop Ribe 31, 43–52, 86, 104, 109, 125, 212, 229, 237, 256, 289, 292, 307, 324, 341, 420, 429, 453, 460f, 464, 479, 502.
Koed, P. O., Givskud 497, 498f.
Kofod, C. P. A., Veerst-B 205, 207 (Todbjerg-M).
Kold, V. K., Taulov 116, 216, 227, 371.
Kold Jensen, K., Henne 454, 456 (Grevinge).
Konradsen, K. D., Hvirring 192.
- K. G., Gesten 219, 221 (Ebeltoft) 245.
Konstantin-Hansen, S., Jernved 28, 147, 150 (Velling).
Korn, J. G., Vorbasse-H 283, 289 (Udby).
Kornerup-Bang, H., Idum 306.
Krag, N. M. A., Jernved 149, 151 (Hundslund).
- P., Jacobsk 44f, 245, 274, 474, 512.
Kragh, B. A., Gørding-V-B 28.
Kragh-Schwarz, O. C., Ø Nykirke 503, 506.
Krarup, C., Føvling 164, 166.
- F. C., Sorø 104, 398.
- H. C. M., Skanderup 233, 239.
- S., Seem 90.
Krarup-Hansen, N., Ø Nykirke 501, 506 (Viby).
Kristensen, A., Kvong 29.
- H. V., Seem 89f (Ønslev).
- J. Møller, Darum 132, 137, 523, 525, 528 (Blaahøj-F).
Krog, J. H., Faaborg-Aa 335, 343, 345 (Pjedsted).
Krog-Meyer, G. C., Faaborg-Aa 335f, 343, 345 (Vigersted-K).
- O., Ringive 535f (Mern).
Krogager, E. E. R. S., Sneum-T 347, 350.
Kromayer, J. C. E. A., Janderup-B 429, 432 (Tjæreby).
Kruse, H., Veerst-B 206, 208.
Krøgholt, J., Jernved 149, 151.
Kuhlmann, C. H. G. A., Nordby 333, 367, 370 (Borbjerg).
Kvist, V. A., Varde 421f, 426.
Kühl, T., kst Alslev-H 358f.
Kühnel, T. S., Farup 11, 107, 109 (Haarlev-H).
Kærup, V. P., hjpr Hjarup 251 (Klinte).
- W. P., N Nebel 448, 450 (Ø Velling).
Køster, Holger, Gangsted-S 512.
- Janus, Tyregod 512, 517 (Østbirk).

Lakjer, C. C. L., Guldager 360, 362 (Ø Tørslev).
Lange, N. F., Grimstrup-V N 329, 333.
Langhoff, J. S., Lunde-O 433, 436.
Larsen, H. Dines, Gesten 219, 222.
- Johs., Hejnsvig 267, 291ff (Hellerup).
- Jørgen, dr theol Roager 18.
- L. P., prof miss 43, 255, 399.
- Morten, valgmghpr Holstebro 25, 28f, 46, 75, 86, 89, 157, 178, 242, 345, 385f, 419, 464, 493, 496, 540.
- Niels, kat Ribe 96.
Lassen, H. C., Alslev-H 358f (Toftlund).
Laub, Otto, biskop Viborg 335.
Lauesen, J. E. L., Seem 86, 89f (Aarslev-H).
Lauridsen, P., Borris 75, 287, 289f.
Laursen, H. M., Aastrup-S 124, 128 (Vestervig).
- R. Faurskov, Kvong-L 394, 442ff (Fjelsted-H).
Laursen-Vig, S., provst Hodde-T 376, 392, 394.
Lawaetz, H. C. S., Ulkebøl 428.
Leth, Andr., Middelfart 88, 243.
- C. F., hjpr Seest, 243, 246 (Allerup-D).
Leunbach, H. C., Alslev-H 355, 359 (biskop, Lolland).
Levinsen, H. I., kat Ribe 96 (Gørlev-B).
Lilleør, N. C., Grimstrup 331, 334 (Horbelev).
Lind, C., Sommersted 233.
- Gabr., Svanninge 371.
- Johs., Eltang 245, 254 (Ringsted).
Lindberg, J. E., Hodde-T 391, 394.
- Jac. Chr., dr phil Lille Lyngby-Ø 72, 84, 88, 170, 177f, 391, 431.
Lindbæk, J. B., Seem 89, 90.
Lindegaard, M. C., biskop Ribe 57, 63, 153, 174, 197, 199, 204, 212, 332, 424, 488, 491f, 494ff.
Lindhardt, B., Farup 11, 107, 109 (Jyderup-H).
- P. G., prf 87, 89, 186, 313, 387, 459.

Linneboe, T., rkp Grindsted 269, 274, 309, 319.
Linnemann, I. H., Øse-N 326f (Raklev).
Lollesgaard, O. J., Givskud 497, 499 (Nr Broby).
Ludwigs, C., biskop Aalborg 426.
Lund, Chr. E., Øsløs-V-A 489.
- J. P., Janderup 429, 432.
- J. P., V Vedsted 101, 103, 283, 289.
- M. A. S., Vium 487, 489.
- N. B., Brande 489 (Ø Tørslev).
- N. N., Sønderho 373, 374.
- O. Søgaard, hjpr Give 541 (Nustrup).
- Rs., frimghpr Mors, 487, 489f.
Lundby, A., hjpr Idum 392, 394.
Lunddahl, H., Kolding 240.
Lundsgaard, B. S., Farup 108, 110 (Roager).
Lundsteen, P., Aal 459, 463.
Luplau, D. C. E., Varde 418, 425.
Lützhøft, H., stiftsprovst Odense 42.
Lykke, H. P. N., kkp Ansager 408, 413 (Fodby).
Læssøe, A. V., Ølgod-S 396, 402 (Svallerup).
- K. F., Kvong-L 441, 444 (Galten-V).
Løgstrup, Th., 43 Nyborg.
Løventhal, C. E., miss 446.
Løwe, A. L., Jernved 147, 150 (Fuglse-K).

Maagaard, J. A. L. T., kkp Ølgod-S 398, 403 (Velling).
Maarbjerg, P. A., hjpr Grindsted 274 (Holbæk-U).
Madsen, H. J., kkp Vejen 197, 204 (Toftlund).
- J. E., Horsens-H 280.
- J. N. J., rkp Jerne-S 322f, 325 (Sønderborg).
- M. C., Ansager 30, 161, 264, 277, 284f, 406f, 410, 412 (Næsborg-Ø).
- M. J., hjpr Esbjerg 307, 318 (Aale).
- M. J. Jehøj, rkp Give 537, 541.
- N. P., Kellerup 45, 245, 269.
- P., prof biskop, København 45, 47, 87, 110, 245, 338, 355, 547.
- Rich., ord miss Arabien 312 (rkp Horsens-H).
- S., Dreslette 513.
Malling, V., valgmghp Odder 193.
Mandrup, I., Ølgod-S 398, 404 (Bøvling-F).
Mandøe, H. B., Janderup-B 429, 432.
Marstrand, Even, valgmghpr Osted 180, 182.
Martensen, H. L., biskop Kbhvn 41, 44, 61, 85f, 178, 198, 390, 532.
Mathiesen, C. E., Brørup-L 156, 159 (Reerslev-V) 168.
- H. I. F. C., Vamdrup 255f, 261.
Martiny, H. P. Hansen, Mandø 113f (Skyum-H).
Meier, H. H. A., Gadbjerg-L 542, 544 (Ødis).
Melbye E. F. P., Gørding-V 116, 120 (Faaborg) 307, 318.
- F. C. C., As-K 123.
- Mads, Asperup 177, 243.
Merrild Johansen, V kkp Vejen 197, 204 (Hvidbjerg-Ø-L).
Meyer, H. H. A., Gadbjerg 536.
Meyling, H. E., Kolding 240.
Mielche, C. U. T., Henne-L 452, 456 (Hvorslev-G).
Mikkelsen, C. O., V Vedsted 101, 106.
- J., Øse-N 326f (Maarslet).
- M. B., Hjortlund-K 98, 99.
- M. P., hjpr Vilslev-H 143, 146 (Felsted).
Moe, Axel F., Ærøskøbing 92.
- Carl J., Skanderup 11, 39, 69, 75ff, 85, 92, 154, 202f, 209, 212, 214, 218, 223f, 235f, 243ff, 250, 252f, 255, 257, 284f, 306, 351, 535, 553.
- F. O., Catharinæ k 77, 92.
- Otto, Sdr Bjært 75ff, 85, 92, 227, 235, 238, 245, 396, 419 (Skern).
Molbech, J. C. H., Hee 110.
Monrad, D. G., biskop, Nykøbing-F 27, 49, 147.
- G., Vejen-L 197, 204.
- J. H., Marmor-kirken 355, 491.
Moos, Anker, hjpr Esbjerg 308, 318 (Raarup).
- P. H., Nr Nebel 437, 446f, 450 (Kliplev) 453, 460.
Mortensen, A., rkp Ølgod 398, 404 (Vejgaard).
Moth, F. P. C., Grindsted 264, 273 (Vinding-B-V).
Mouridsen, M., provst Lejrskov-J 153, 209, 212, 520, 522.
Munch-Madsen, E., Gesten 219, 222 (Tranekær).
Munk, Kaj, Vedersø 10, 12, 25, 27, 57, 176, 181, 304.
Mygind, G. F., Hodde 27f, 391f, 394 (Allerslev).
- H. J. J., Holmsland 46.
- H. J. J., Grindsted 264, 273 (Fraugde).
Müller, C. C., Brøndum-V-N 351, 353 (Hygum-H).
- H. L. R., Alslev-H 355, 359 (Voldum-R).
- L. C., Ø Starup 88, 101, 130, 133, 211, 443.
- Tage C., biskop Ribe 37, 519.
Mynster, J. P., biskop Kbhvn 24, 85, 89, 321.
Münster, P. G., hjpr Vejen-L 201 (Grimstrup V N) 329, 333.
Mølgaard, J. H., Henne-L 454, 456 (Fejø).

Møller, Aage, Mellerup 180, 189, 548.
- C. F. E., Borbjerg 27.
- C. O. Tscherning, Nykøbing-F 99.
- H. Hartvig, Veerst-B 205 (Barløse).
- H. U., stiftsprovst, dr Toreby 97.
- J. Leth, Tyregod-V 512, 517.
- J. M., Kærum 284.
- Otto, Gylling,29, 104, 156f, 168, 212, 387, 532, 543, 545.
- S. T., Vilslev-H 143, 146.
- T. K. F., hjpr Lunde-O 433, 436 (Birkerød).
- Tage, Bramminge 138, 139.
- Tage, Brøndum-V N 351, 353 (Jerslev-H).
Møller Andersen, C., provst Ølgod 376, 398, 402.
Mølsted, J. A., Ø Nykirke 500, 506 (Jungshoved).
Mønster, J. L. G., Nørup-R 547, 549 (Kregme-V).
Mørk-Hansen, provst Vonsild 244.

Neergaard, C. J., Vamdrup, 245, 254, 261 (Skødstrup).
- T., Laurbjerg 254.
Neess, V., provst Varde 418, 425.
Nerenst, E. P. W. K., Sneum-T (se Selmer).
Nielsen, A. A. Benjamin, provst Nordby F 295, 349, 355, 357, 359, 368, 370, 459, 461.
- A. M., provst Brande 486f, 491, 493f, 495 (Ensted) 514, 539, 547.
- A. Malthe, Give 537, 539, 541.
- C. V., valgmghpr Aal 466f (Lading).
- E. Thorsøe, rkp Ølgod 398, 404.
- Fr., biskop Aalborg 29, 46, 104, 150, 221.
- I. A., Vilslev 31, 143, 146.
- J. F. V., rkp Zion, Esbjerg 309, 319 (Rise)
- J. Hauge, hjpr Guldager 362.
- J. T., Darum 132, 137 (Føvling) 164, 166, 334.
- K., Jernved 147, 150.
- L. V. F., Lindknud 168f (Skørringe).
- M., Brøndum-V N 351, 353 (Lyngby-A).
- M. H., Kvong-L 147f, 441f, 444 (Skrydstrup).
- N. P., Catharinæ 78, 93.
- N. P., Zion Esbjerg 309, 319, 397, 403, 408, 412.
- N. S., Sneum-T 173, 349, 479.
- Palle, Seem 90 (rkp Ringsted).
- Sv. Aa., provst Haslev 246.
- S. Jul, Vamdrup 233, 257, 261, 287, 290.
- S. M., Ansager 408, 412 (Hvidbjerg-L).
- V. M. P. J.,Zion Esbjerg 309, 319 (Rønne-K).
Nielsen Bonde, K. K., Ø Nykirke 161, 163, 502, 506 (Holsted).
Nissen, C. E., Brande 487, 490, 492f, 495 (Selde-Aa).
- C. L., Sdr Omme 519, 522 (Selde-Aa).
- H. T., Henne 454, 456, (D.K.U.).
- J., provst Brørup-H 153, 156, 159 (Gl Haderslev) 160, 172, 174, 190, 201, 229, 338.
Noack, Bent, provst Alslev-H 295, 358, 359, 526.
- C. W., biskop Haderslev 65, 492.
Noe-Nygaard, S. J. S., Lunde-O 73, 78, 110, 434, 437.
Nordentoft, Johs., provst, Garnisons k, Kbhvn 549.
Noring, K. K. M., Ringive 487, 534, 536 (stiftsprovst, Viborg).
Norup, K. O., Øse-N 326f (Næsby-T).
Nybo, H., Sdr Omme 520f, 522.
Nyeborg, E. M., Vildbjerg 30.
Nyegaard, Laur., Aadum 27, 29, 355.
Nygaard, N. P., Grimstrup 330, 334 (Magleby) 520, 523, 528.
Nyholm, O. H., Varde 44, 326, 371, 392, 419, 425 (Rigshosp) 461.
Nymand, S. S., Veerst-B 98f, 206, 207.
Nørballe, F. F. V., hjpr Esbjerg 307, 318 (Løjt).
Nørgaard, And., valgmghpr Vejstrup 61, 189, 230, 240f. 313, 426, 443, 548.
- F. O. M., hjpr Hjortlund-K 99, Vorbasse 290 (Randers).
- Fr., valgmghpr Ryslinge 240.
- J. P. J., Esbjerg 308f, 316 (St Hedinge) 318, 349.
- S. Aa., valgmghpr Vejstrup 240.

Obelitz, C. A. von, provst Varde 30, 347, 349, 376, 419, 425, 446, 460, 475.
Okkels, A., Brørup 157, 159.
Oldenburg, G. V. A., Andst 216, 218 (Lindevang k).
- P., rkp Varde 419, 426 (biskop, Aalborg).
Olesen, O. K. P. V., biskop Ribe 50, 52–57, 74, 76, 87, 116, 146, 240, 512.
- O. L., Henne-L 454, 456 (Højen-J).
- Povl, Sdr Omme 269, 277, 398, 520f, 522.
- P. C., Brande 489, 495.
- Th., valgmghpr Aal 466f (Dybe-R).
Olivarius, F. T. de Fine, Ø Nykirke 500, 506 (Solbjerg-S) 538.
- M. C., Hodde-T 113, 390, 394.
- N. H., Lunde-O 433 (Højen-J).

Olrik, J. C. F., Ølgod 27f, 396, 401f (K Stillinge) 418.
Olsen, C. B., Lunde-O 434, 436.
- C. F. V., Seem 89f (Brendekilde-B).
- G. A., provst Ulfborg 245, 387 (Lynge-B).
Ostenfeld, H., biskop København 45, 48, 255, 368.
Otte, N. K. P., provst Brande 486, 490ff, 496.

Palludan, F. H., Ølgod-S 395 (Sæby-H).
Paulli, Jac., stiftsprovst, Vor Frue, Kbhvn 425.
Paulsen, A. J., Grimstrup 332, 334.
Pedersen, Axel, Kvong-L 442, 444 (Voldum-R).
- C. C. Kallenbach, Rise 87.
- Christf., rkp Varde 420, 426 (Vitten-H-H).
- Hans, Bork 448.
- J. A., Øse-N 326f (Løsning-K).
- K., Vilslev-H 143, 146.
- L., Aastrup-S 127, 128, 350.
- P., Nr Nebel 448, 450 (Dover).
- P., Øse-N 326f (Ø Løgum).
- P. J., stiftsprovst 43, 75, 86, 89, 108, 139, 433.
- S. A., Janderup-B 429, 432.
- S. M. Torp, hjpr Skanderup 239 (Helligsø-G).
Permiin, C. E., Sønderho 373f (Torsager-B).
Petersen, A. E., Gørding 90, 117, 120.
- B. Østergaard, hjpr Hodde 392, 394, 426.
- F. C. J., provst Lejrskov-J 153, 209f (Stouby-H).
- J. K. Leonhard, Aastrup-S 123, 128 (Janderup-B) 428, 431.
- L. C., Bredstrup 551.
- N. C., Simested 350.
- Niels, Ølgod 345, 398, 403 (Naur-S) 441, 443.
- P. N., Alslev 27, 30, 354, 358 (Trinitatis k) 382, 418.
- S. J., Nørup 548, 551.
Petræus, P. C. F., Vorbasse-H 283, 289 (Rold-V).
Philipsen, T., Gram 55, 266.
Pind, præst U.S.A. 161.
Plesner, C. J., Darum 129, 133, 137.
- J. F., Vedersø 27, 29, 110.
- J. H., Brande 191, 284, 487f, 490, 495, 501 (Vrensted-T).
- M., Henne 446, 453, 456 (Buderup-G).
Plum, N. M., biskop 61f, 529.
Pontoppidan, A. B., Guldager 360, 362 (Hyllested-R).
- Dines 27, 88, 90 Seem (Randers).
- K., provst Kbhvn 384.
- Morten, Jørlunde 29, 89, 242, 298, 391, 425.
Poulsen, A. S., biskop, dr Viborg 43.
- L. B., frimghpr Bovlund 202.
- N. M., Sønderho 373f (Laastrup-S).
- P. J. G., Grindsted 266, 268.
- P. O. Østergaard, kkp Ansager 408, 413 (Todbjerg-M).
Povlsen, Karl, valgmghpr Ryslinge 191.
- T., kirkemin 387.
Prior, D. C., rkp, Vor Frue, Kbhvn 425.
Prip, Ejnar, miss 98, 346, 391f, 520.
- Rasm., Svendborg 346.
Præstholm, S. E., provst Føvling 153, 165, 166, 269, 274.

Qvistgaard, A. W., Fjelstrup 528.
- G., Guldager 361f (Nr Lyndelse-H).
- M. J. E. B., kat Ribe 96 (Rorup-G).

Raae, P., Jernved 147, 150.
Raaschou, N. P., kat Ribe 96 (EspeV).
Rambusch, E. V. A., Sdr Omme 263, 519, 522 (Vindinge).
Ramsing, V. J. A., provst Darum 130, 134 (V Skjerninge-U) 153, 404f.
Rasmussen, Erik J., rkp Brande 492, 496.
- H., Malt-F 172, 174 (Nim-U).
- H. Boyen, Hejnsvig 291, 293 (Emdrup, Kbhvn).
- H. M., kkp Ølgod, sp Torstrup-H 382, 388, 398, 403 (Ønslev-E).
- Helge, Darum 133, 137 (Jelling-H).
- J. A., Øse-N 326f (Brahetrolleborg-K).
- L. B., Mandø 113, 114.
- L. F., Kvong-L 442, 444f (Ø Tørslev).
- M. C., Gesten 219, 221 (Helnæs).
- Rs., Nr Nebel 446, 448, 450, 473, 482.
Ravn, R. H., Henne-L 454, 456.
Ravn-Jensen, N., Gadbjerg-L 543f (Gylling).
Rechendorff, V. E., Aastrup 123f, 128 (Dover-V) 338.
Rendtorff, Th., Bøvling 553.
Repsdorph, S. M., provst Stege 385.
Rhod, H. J., Ansager 405, 412.
Riber Jensen, F., Holsted 162, 163.
Ricard, Olfert, Garnisons k Kbhvn 41, 76, 98, 205, 291, 357, 371, 419, 423, 512f, 524.
Richardt, Chr., Vemmetofte 512.
Richter, J. C. L., Vejen 135, 172, 190, 196, 203f, 218, 246, 276, 487, 532f, 536f, 539.
Riemann, P. J. S., Nr Nebel 27ff, 355f, 446, 450 (Fakse) 460, 475, 519, 523, 528.
- P. J. S., Lindknud 168, 169, 188.
Riger-Kusk, J., Aal 462, 464, 466.
Riis, R. L., Henne 452, 456 (Harlev-F).
Riisgaard, C. A., stiftsprovst Ribe 77, 87.
Riishøj, A., stiftsfuldm 78 (senere sp Karise-A).
Riis Lowson, A., højskoleforst Brørup 156 (Vestervig-A).
Ring, J. I., Givskud 497, 499 (Vium-L).
- M. H., Taps 245 (Næstved).
Roesen, J. M., rkp Esbjerg 308, 319 (Kolding).
Rosenstand, H. V., Fr sund 92.
- Otto E., V Vedsted 100ff, 103ff.
Rosenvold, A., Gørding-V 115.
Rossel, J. J. J., valgmghpr Grimstrup 330, 334 (EspeV).
- J. J. J., kkp Ansager 408, 413 (Tødsø-E).
Rubak, J. J., provst Vrejlev 490.
Rud, A. J., biskop Odense 442.
Rudelbach, A. G., dr, Sct Mikkelsk Slagelse 89.
Rydal Kristensen, O., hjpr Varde 426 (Dallerup-L).
Røgind, C. T., Mandø 113f (Lundforlund-G).
Rørdam, H. F., dr Lyngby 110.
- H. Skat, sem forst Haderslev 98.
- Peter, Lyngby 397, 438.
- Skat, biskop Kbhvn 43, 146, 229, 355, 387, 391, 512.
- Th. L., Gamtofte 45.
Rørdam-Clausen, S., valgmghpr Askov 191, 195, 197, 204 (Odense).

Saabye, H. G., Nordby 368, 370 (Toreby).
Sadolin, O. I, Grindsted 268, 274.
Salling, E. H. P., Mandø 111, 113, 114.
- S., Vonsild-D 252.
Salomonsen, M., Grimstrup-V N 332, 334.
Sandager, C. A., Henne-L 454, 456 (Kallehave).
Sander Sørensen, H., Grene 276, 278, 280.
Sandvad, S. C., Stauning 27ff.
Sarnæs, A. T., Harte 30.
Scavenius, kultusmin 107.
Schaarup, G. E. K., Obbekær 95.
- N. J., S Omme 519, 522 (Ø Brønderslev-H).
Schack, A., Vonsild 41, 45ff, 125, 223, 254.
Schade, Johan S., Grimstrup 11, 329, 333.
Scharling, C. I., biskop Ribe 18, 61f, 74, 77, 87, 477, 479.
- Henrik, prof 29, 110.
Schaumburg-Müller, B. H. H., rkp, Zion Esbjerg 309, 319.
Schepelern, F. K. G., stiftsprovst Viborg 245.
Schiøler, Aage G., Nørup 548, 551.
- G. C. K., Guldager 360, 362 (Herstedøster-H vester).
- Th., biskop Aarhus 548.
Schjerner, J. J. L., Grindsted-G 264, 273 (Egebjerg).
Schjørring, C. C., hjpr Ølgod 27ff, 396f, 402 (Tranebjerg) 532.
- H. E., Øse-N 326f (Lemvig-N).
- Jens N. L., Hodde 123, 276, 335, 341, 390, 392, 394 (Ørslev-B), 399f, 418, 442, 459.
Schjøth, F., Nørup 548, 551.
Schjøtt, S., provst, Lejrskov 153, 209, 212, (Nr Vedby) 253.
Schmidt, G., Faaborg-Aa 342, 345, 442f.
- J. S., Seest 243, 245 (Grundfør-S) 263, 273.
- K. B., provst Brøndum-V N 295, 351, 353.
- U. K., Skanderup 223, 234.
Schou, A. C. H. T., Aastrup-V S 123, 128 (Odden).
- J. N., Aal 357, 419, 459f, 464ff (Torsager-B) 475, 496, 548.
Schousboe, J. C., provst Andst-G 153, 213, 214, 532f, 536.
- P. S., Gadbjerg-L 203, 214, 542, 544 (Flødstrup-U).
- V. C., biskop 86, 392.
- V. C., Catharinæ k 77, 86, 92 (Høje Taastrup).
Schram, V. L., Thurø 244.
Schultz, J. C. F., Aastrup-S 126, 128 (Verninge).
Schultz-Lorenzen, C., provst 52.
Schrøder, Fr., Holbæk 177f, 218.
Schuster, P. L., hjpr Hodde 394 (rkp Haslev-F).
Seidelin, E. H., Janderup-B 428, 431 (Storring-S-G).
- F. E., Aal 459.
Selmer, E. P. W. K., Sneum-T 347, 349 (Gudme-B).
Severinsen, P., Tim 12.
Siegumfeldt, H. H. H., hjpr Hodde 394 (Aarhus).
- M. A., Sneum-T 347, 349 (Søften-F).
- P. C. G. la Cour, Sdr Omme 501, 520, 522 (Lyderslev-F).
Simonsen, L. L. K., Aastrup-S 123, 128 (Torslev-S).
- P. A. C., Ø Nykirke 500, 506 (Besser).
- V. E., hjpr Ølgod-S 132, 396, 402 rkp Sdr Omme 520, 523, 528 (Niløse).

Skaarup, K., Føvling 29, 164, 166 (Kværs).
Skjøt, J. J., Sindal 244.
Skouenborg, Hans, Ø Nykirke 503, 506.
Skov, E., Lejrskov 210, 212.
- H., valgmghpr Askov 191, 195.
Skov Thomsen, K., Alslev-H 358, 359.
Skovgaard-Petersen, C. A., domprovst 52, 343, 356f, 359, 419, 423, 461.
Skrefsrud, L. O., 461.
Skriver, A. S. J., Randbøl 553, 555 (Beder-M).
Smidt, C. M., Tyregod 512, 517 (Ejby-N D).
Sodemann, G. V., Hjortlund-K 97f (Nørholm).
- K. F. H., Hjortlund-K 97f (Klemensker).
Soetmann, J. I., Guldager 361f (Aalborg).
Sommer, C. O. F., Grindsted 264ff, 273 (Veflinge) 275f, 279.
- F. M., Torstrup-H 381, 384.
Sommer Jørgensen, M., rkp Vejen 197, 204 (Ballum-S) 373, 375.
Sort, G. T., Blaahøj 330, 524, 528.
Spandet, P. J. N., Hjortlund 98, 99.
Sparrevohn, J. P., Sneum-T 347, 348f.
Stampe, J., Nr Nebel 126, 446, 449.
Steen, Jul., Sct Andreas, Kbhvn 45, 51, 244, 355.
Stilling, J. M. H., Ølgod-S 396, 401, 402.
- V. S., Ansager 406, 412 (Vejerslev-A-T).
Stockholm, C. L., Sønderho 373, 374.
- P. W., Hodde-T 390 (Ledøje-S).
Storch, C. F., hjpr Skanderup 235 (Gierslev).
Storebjerg, N., Seest-H 246, 247.
Strøm, G., ksstrd Marslev 135.
Styhr, H. V., Alslev-H 43, 355ff, 359 (biskop, Odense).
Sveistrup, Hans K. J. N. B., Vejen 11, 24, 86, 123, 154, 170ff, 178, 190, 196f, 201ff, 209, 211, 218, 240, 243, 252, 276, 391, 487, 518, 546f, 549.
- I. J., hjpr Vejen-L 202f (Gudbjerg).
- Poul, Nørup-R 171, 546.
Svendsen, D. P., Torstrup-H 335, 344, 382, 385 (Fuglede).
- H. J. M., Jelling 518, 537, 546.
- Thyge R., Givskud 240, 242, 498, 499.
Søbye, S. C. C., Gørding-V 116f, 120 (Aalborg) 500.
Søe, J. J., kkp Ølgod 398, 404 (Hjørring).
Søgaard-Andersen, H., valgmghpr Skanderup-Hjarup 240, 242.
Sølling, A., Kolding 254.
- C. A., hjpr Esbjerg 307, 318 (Aarhus).
- P. S., Gadbjerg 532.
Sønder, R. S., Mandø 113f (Vindeby).
Sørensen, C. Holger, Varde 410, 422, 425 (Hørsholm).
- Chr., Garnisons k 244.
- F. C. V., Hyllested V-H 227.
- H. J., hjpr Brørup 160.
- H. J. J., Vedsted 101, Vilslev-H 143, 144f.
- H. S., biskop Aarhus 49, 439, 461, 502, 540, 547f, 549f (Nørup).
- Hans, stiftsprovst, Aarhus 361.
- J., Holsted 161, 163 (Gaverslund).
- J. C., Faaborg-Aa 335, 344 (Høje Taastrup).
- N. P., Lutherkirken 280.
- Poul, Vejle 227, 237.
- S. H., Brorsons k 108.

Taaning, P., Brøndum-V N 351, 353.
Tage-Jensen, P. V. M. V., Vorbasse 278, 282, 284f, 289f (Kalundborg).
Tarp, J. S., Lunde 29, 434, 436 (Boeslunde) 446.
Teglbjærg, L. S., Jægersborg 371.
Teilmann, Andr., Bredsten 469.
- J., Bering 104, 387, 439.
Teisen, M. P., Lunde-O 433, 436 (Fanefjord).
Terkelsen, E., Herning 491, 540.
Terkildsen, J. K., Malt-F 172, 174 (Hedensted-D).
Tetens, C. A., Malt-F 172, 174.
- H. W., provst Hodde 376, 390, 392, 394, 443.
Thaning, G., Ø Nykirke 502, 506 539 (Hobro).
Thisted, J. C. I., Randbøl 554, 555.
Thomsen, A., Guldager 361, 362.
- E., Brande 490, 493, 495 (Besser) 547.
- J. T., Hellerup 420.
- K. Skov, Alslev-H 358, 359.
- M., Skærbæk 280.
Thorbjørnsen, J. C. S. K., kat Ribe 95f (Haslund-Ø).
Thorsøe Nielsen, E., rkp Ølgod 398, 404.
Thuun-Hansen, K. A., Vamdrup 257, 261.
Thyssen, E. K., provst Ølgod 29, 78, 93, 376, 397, 402, 459ff, 464, 479, 519f, 522, 532 (Ulkebøl).
- E. Pontoppidan, stiftsprovst Gl Haderslev 397.
Tiemroth, A. E., Hjarup 214, 218f, 221, 250, 251.
Tobiesen, C. L., provst Torstrup-H 376, 381, 384 (Dannemare-T) 390.
- L., provst Flemløse 148.
Toft, C. L., Sct Hans 247.
Tolsgaard, C., rkp Varde 422, 426 (Ørum-G).
Tolstrup, J. C. V., Roskilde 244.
Tomasson, T., Horsens 52.
Tonnesen, H., Hoptrup 75, 202.
Torkildsen, C., Ansager 405 (Egeslevmagle).
Torm, Fr., prof 529.
Tornøe, H. F. P., kat Ribe 96 (Veggerslev-V).
Torp Pedersen, S. M., hjpr Skanderup 239 (Hellig-sø-G).
Tram, O. G., Gesten 218f, 221, 227 (Ubby).
Tranberg, N. C. C., Farup 108f (Baarse-B).
Trandberg, P. C., amer pr 128, 305f, 308, 373.
Traustedt, H. P., Vamdrup 252, 261 (Gaverslund).
Trautner, H., Aastrup-S 126, 128 (Flødstrup-U).
Trier, J. S., valgmghpr Askov 116, 191f (Frederiks k) 219, 547.
Troensegaard-Hansen, L. A., Graasten 426.
Trojel, P. L., Nordby 368, 370 (Skivholme-S).
Tulinius, Finn, skolebest 529 (Strø).
Tønnesen, F., provst Catharinæ 78, 93 (Taarup-K).
Tørsleff, J. A., Varde 421f, 425 (Frederiksværk-V).

Urup, J., Jernved 149, 151.
Ussing, Henry, stiftsprovst Kbhvn 45, 47, 371.

Wagner, L. C. M., Seest 107, 109, 176, 203, 240, 243, 246, 489, 495, 532 (Sakskøbing).
Wahl, A. T. V., Lem-Ø 27, 29.
Vahl, Jens, provst Ø Snede 43, 523.
Valeur, J. C. R., provst Guldager 30, 360ff (Paarup) 376.
- J. K. V., Nørup-R 547, 549 (Ledøje).
Varming, C. C., provst Guldager 29, 357 (Ørsted-D) 459, 466.
Warming, Jens, Mandø 112.
Vaupell, F. L., Lunde-O 433, 436.
Vedel, C., Torstrup 27ff, 382, 385 (Korup-U) 391, 418.
Wegener, C., biskop Nykøbing-F 44, 475.
- E. H. F. C. S., hjpr Ribe Dk 84 (Pedersborg-K).
Welding, C., Helligaandsk Kbhvn 244, 466.
Wemmelund, P. M., Buerup 539.
Vendelhaven, F. S., Sønderho 373, 375 (Jelstrup-M).
Wesenberg, J. F., Vorbasse-H 283, 289 (Harte-B).
Vestenaa, V. M. L., Hejnsvig 291, 293.
Westergaard, S. M., biskop Ribe 57-61, 74, 76f, 87, 422, 424, 466.
Westphal Hansen, H. K., rkp Jerne 323, 325 (Vernin-ge).
Viborg, H. A., Kvong-L 441, 444 (Bogø).
Vibe-Petersen, J., Rødding 250f, 265ff, 273, 276, 285.
Wiberg, J. F. G., Sdr Omme 519, 522.
- S. V., V Nykirke-F 329, 334 (Jordløse-H).
Wied, A. N. B., kkp Ølgod 398, 403 (Herslev).
- R., Sdr Bjert 244f.
Vig, J. R., Brørup 156, 159 (Vig-N A).
- S. Laursen, provst Hodde 376, 392, 394.
Wiimh, P. V. R., Faaborg-Aa 335, 345 (Haarlev-H).
Wille, N. S. E., Hjortlund-K 98 (Sdr Broby).
Willer, B., Aulum 227, 238.
Vilstrup, C. N., ksstrd Borris 31.
- H. S., provst Borris-F 27, 31, 523.
Vimtrup, H. J., Torstrup-H 382, 388 (Horbelev-F).
Wind, A. G. B., Mandø 113f (Nr Jernløse-K).
Winding, H. K., Seem 89f (Haarlev-T).
Winther, C. P., provst Hodde-T 338, 391f, 394 (Frederiks k) 420.
With, E., Vinding-V 45.
- J. N., Vorbasse 277, 287ff (Sct Pauls k).
Witt-Hansen, J. V., Malt 172, 174, 465.
Voldum, J., Hjembæk 371.
- K. J., Nordby 215, 218, 364, 366, 368, 371.
Volf, P. R., dr theol, stiftsprovst, Storehedinge 305.
Wraae, C. E., Veerst-B 205, 207.
Vriborg, C. F., Oksenvad 233.
Værge, E., Henne 454, 456.

Zachariæ, G. W., uord medhj Kvong-L 442 (Landet-R).
Zeuthen, F., provst Fredericia 43, 49, 229, 231, 261, 541.
- F. B., Vamdrup 257, 261.
- Fr. L., Grimstrup 329 (Fredericia).
Zinn, J. C., Gørding-V 116, 120 (N Sundby) 338.

Øllgaard, H. A., Lunde-O 434, 440.
- M. V., hjpr Føvling 166 (Fruering-V).
- P. U. L., Ølgod 398, 402 (Odense).
Ørberg, C. E., Seest-H 215, 218, 246, 247.
Østergaard, A. J., Torstrup-H 382, 385ff, 437, 524.
- C. C., Sdr Felding 518.
- J., Nordby 370, 372.
- K. H., Aastrup 15, 27, 30, 81, 127, 128, 159, 378, 387.
Østergaard Petersen, B., hjpr Hodde 392, 394, 426.
Østrup, J., Janderup-B 428 (K Hyllinge).

Alfabetisk fortegnelse over præstefruer, opført efter døbenavn

(Mandens efternavn og sidste embede i de i dette bind omtalte præsteembeder er anført i parentes)

Aae, Thyra, (stiftspr Riisgaard, Ribe) 87.
Aas, Eva M. J., (Juul-Nyholm, Gadbjerg) 545.
Aarestrup, Vilh. M., (Dorcheus, Malt-F) 174.
Abel, Albertine (Rasmussen, Nørre Nebel) 450.
Ammentorp, Mathilde, (Berthelsen, Skanderup) 238.
Andersen, Betty R., (Jakobsen, Vorbasse) 290.
- Eli, (Svendsen, Givskud) 499.
- Elsi B., (Brink Jensen, Sønderho) 375.
- Esther Hinchell, (stiftsprovst Grønbæk, Ribe) 87.
- Kamma M., (Salomonsen, Grimstrup) 334.
- Marie B., (Jensen, Blaahøj) 529.
Andresen, Philippa, (Kau, Gadbjerg) 544.
Anker, Astrid, (Linneboe, Grindsted) 274.
- Astrid E., (Hvas, Ansager) 412.
Apel, Gudrun, (Fog, Blaahøj) 531.
Aspel, Ingrid, (Schiøler, Nørup) 551.
Astrup, Emilie C. Chr., (Hansen, Brøndum-V-N) 353.
Attermann, Anna E., (Høyrup, Vejen) 204.
Axelsen-Drejer, Kirsten B., (Monrad, Vejen) 204.

Bach, Ingeborg, (Juul-Nyholm, Tyregod) 517.
Back, Helene, (Hansen, Sneum) 349.
Balslev, Anna E. E., (stiftspr C. F. Koch, Ribe) 84.
Bauer, Henriette K., (Borgen, Lejrskov) 212.
Behrens, Anna J. K., (Wiberg, Sønder-Omme) 522.
Bek, Kirsten, (Mandøe, Janderup) 432.
Bentzen, Julie M., (Schmidth, Skanderup) 234.
Berg, Christine T., (Taaning, Brøndum) 353.
Blom-Hanssen, Ellen M., (Bøss, Esbjerg) 320.
Boesen, Louise E., (biskop Balslev, Ribe) 38.
- Ulrikke C., (biskop Balslev, Ribe) 38.
Boisen, Nanna M. F. A., (Knudsen, Lejrskov) 211.
Bojsen-Møller, Gudrun, (Heick, Grindsted) 275.
Bramming-Hansen, Hylleborg, (Voldum, Nordby) 371.
Buch, Sine S., (Hovgaard, Bramminge) 139.
Bundgaard, Magny, (Schmidt, Faaborg) 345.
Buntzen, Eva J., (H. Jensen, Alslev) 359.
Bøgh, Juliane M., (von Obelitz, Varde) 425.
Børling, Marie M., (Bloch, Aal) 464.

Carstens, Bertha G. C., (biskop G. Koch, Ribe) 43.
Christensen, Abelone (Brandstrup, Grimstrup) 334.
- Agnes J., (Gregersen, Give) 541.
- Caroline A., (Blach, Grindsted) 273.
- Jensine K., (Skov Thomsen, Alslev) 359.
- Marie, (Bjerno, Gørding) 120.
- Marie, (Hansen, Sneum-T) 349.
- Oda, (Knudsen, Ho) 484.
- Olivia E., (Huus, Veerst) 207.
Clausen, Anna, (Pedersen, Aastrup) 128.
- Valborg, (Helms, Gesten) 221.
Clemmensen, Thora V. C., (Nielsen, Ribe) 93.
Clos, Lovise A., (Hilde, Sønderho) 374.

Damgaard, Christiane, (Lange, Grimstrup) 333.
Debell, Car., (Hansen, Ø Nykirke) 506.
Dolgoruchi, Cath., (stiftspr Claudi, Ribe) 84.
Dragsdahl, Anna M., (Petersen, Gørding) 120.
Due, Johanne, (Kelstrup, Malt) 176.

Elmholdt, Mariane E., (Værge, Henne) 456.
Elmquist, Agnes E. H., (Okkels, Brørup) 159.
Engberg, Eva, (Mikkelsen, V Vedsted) 106.
Enkebølle, Laura D., (Raae, Jernved) 150.
Eriksen, Ane L. V., (Ivertsen, Esbjerg) 318.
- Olga J., (V Hansen, Jerne) 324.

Farre, Joh. C., (Jørgensen, Farup) 109.
Fiedler, Frederikke C., (Grove, Lejrskov) 210.
Fischer, Charl. A., (Lindberg, Hodde) 394.

Gaardbo, Johanne, (Bentzen, Esbjerg) 319.
Gad, Else A. K., (Thuun-Hansen, Vamdrup) 261.
Gorm, Astrid D. I., (Spandet, Hjortlund) 99.
Greve, Lydia, (Nybo, S Omme) 522.
Grundahl, Charl. N., (Stampe, Nr Nebel) 449.
Grønning, Elisab., (Kjærgaard, Esbjerg) 316.
Gylche, Hedvig E. C., (Wraae, Veerst) 207.

Haar, Anna C. E., (Gad, Darum) 134.
Haarløv, Gerda, (Beck, Obbekær) 96.
Hansen, Aase G. R., (Holdt, Faaborg) 345.
- Anna Marie K., (Olsen, Lunde-O) 436.
- Birgitte C., (Nielsen, Sneum) 349.
- Christiane M. E., (Lundsteen, Aal) 463.
- Ellen Margr., (Mikkelsen, Hjortlund) 99.
- Helga, (Plesner, Darum) 137.
- Ida, (S. P. Fenger, Askov) 192.
- Ingeborg G., (Iversen, Esbjerg) 318.
- Kirsten, (H. N. Jensen, Gørding) 120.
- Marie E., (biskop Balslev, Ribe) 38.
- Marie K., (Olesen, Brande) 495.
Haraldsted, Gorma, (Krogager, Sneum-T) 350.
Hassenfeldt, Cec. S. F., (Jensen, Janderup) 431.
Hauberg, Margr. S., (Okkels, Brørup) 159.
Heerfordt, Elisabeth, (biskop Dons Christensen, Ribe) 65.
Heintzelmann, Julie, (H. N. Jensen, Gørding) 120.
Hejlesen, Else F., (Schjøth, Nørup) 551.
Helmich, Annemarie, (Gudmand-Høyer, Skanderup) 242.
Helmuth, R. Anna, (Christensen, Hejnsvig) 293.
Henriksen, V. D. J., (Brus, Grene) 280.
Herfordt, Sophie M., (Neess, Varde) 425.
Hjort, Agnes, J., (Vaupell, Lunde-O) 436.
- Ane M. P., (biskop C. V. Gøtzsche, Ribe) 40.
- Ester, (A. Mortensen, Ølgod) 404.
Hjorth, Jensine D., (Find, Hjarup) 251.
Hofman, Anna L., (Østergaard Petersen, Hodde) 394.
Holm, Hermina C., (Münster, Grimstrup) 333.
Holme, Anne M., (Witt-Hansen, Malt) 174.
Holst, Henriette E., (Lind, Ringsted) 244.
Hviid, Anna M., (Knudsen, Gadbjerg) 545.
Hyldgaard, Maren, (Andreassen, Ho) 484.
Høfler, Alba, (Schaarup, Obbekær) 95.
Høgsbro, Sigrid, (Østergaard, Torstrup-H) 385.
Hørling, Ane K., (Jørgensen, Grimstrup) 333.
Hørlück, Margrethe,(Noack, Alslev) 359.
Høy, Christiane, (biskop Westergaard, Ribe) 57.
Høyer, Anne M., (Høyer, Vilslev) 145.

Ingerslev, Louise A., (V. Hansen, Jerne) 324.
Iversen, Ingrid, (Noe-Nygaard, Lunde-O) 437.

Jacobsen, Christiane C. M., (Langhoff, Lunde-O) 436.
- Erna L., (Østergaard, Nordby) 372.
- Fritzie, (Bartholdy, Andst) 218.

Jensen, Cæcilia T., (Bruun, Esbjerg) 316.
- Ellen M., (Nielsen Bonde, Holsted) 163.
- Edith Sejr, (Dierks, Varde) 426.
- Maren A., (Brockdorff, Blaahøj) 529.
- Marie K., (Urup, Jernved) 151.
Jersin, Gertrud E., (Jensen, Torstrup) 388.
Jessen, Ida A. H., (Johnsen, Vamdrup) 260.
Just, Lilly, (Riger-Kusk, Aal) 464.
Jørgensen, Haralde B., (T. Møller, Bramminge) 139.
- Karen E. U., (T. Damgaard, Esbjerg) 318.

Kalkar, Marie G. B., (Stilling, Ølgod) 402.
Kallenbach, Elisabeth, (stiftspr P. J. Pedersen, Ribe) 86.
Kann, Theresa S. M., (Rasmussen, Mandø) 114.
Karlshøj, Ellen K., (Riber Jensen, Holsted) 163.
Kielgast, Henni C., (Andersen, Brande) 495.
Kindt, Gudrun M. G., (Jessen, Tyregod) 517.
Kjær, Aavel J., (Mortensen, Ølgod) 404.
Klausen, Inger M., (Albrechtsen, Ansager) 412.
Knudsen, Estrid Vilstrup, (biskop Dons Christensen, Ribe) 65.
- Margot, (Kragh-Schwarz, Ø Nykirke) 506.
- Martha E., (Merrild Johansen, Vejen-L) 204.
- Vera, (Bjerg, Mandø) 114.
Koch, Johanne J., (Sparrevohn, Sneum) 348.
Kongsted, Julie S., (biskop Sørensen, Nørup) 549.
Konstantin-Hansen, Charl., (Laursen Vig, Hodde) 394.
- Signe, (Kampp, Santalistan) 192.
Krag, Emilie C., (Hansen, Ø Nykirke) 506.
Kragh, Dorthe M., (Aagaard, Gørding) 119.
Kristensen, Karen A. Møller, (Mouridsen, Lejrskov) 132, 212.
- Meta J. Dam, (Jensen, Øse) 327.
- Ruth, (Nissen, Henne) 456.
Krogh, Martha J. N., (Nymand, Veerst) 207.
Kruse, Cath., (biskop Daugaard, Ribe) 37.
Kvist, Marie, (Jensen, Blaahøj) 529.

Lange, Thyra, (Øllgaard, Lunde) 440.
Larsen, Ane Sofie, (biskop O. Olesen, Ribe) 52.
- Edith, (Krøgholt, Jernved) 151.
- Else K., (Larsen, Gesten) 222.
- Kirsten, M., (Pedersen, Vilslev) 146.
- Marie C., (Nielsen, Jernved) 150.
- Mette M. T., (Bjerre, Ansager) 413.
Lassen, Cecilie, (Poulsen, Grindsted) 274.
- Maria C. T., (Stilling, Ølgod) 402.
Lauesgaard, Thyra, (Jensen, Ølgod) 49, 396.
Laumann, Marie, (Kjeldgaard Knudsen, Seem) 90.
Lauridsen, Irene O., (Jul Nielsen, Vamdrup) 261.
Lautrup, Dorothea M. C., (Tetens, Malt-F) 174.
Limbæk, Agnes C., (Engsnap, Lejrskov) 212.
Linde, Karen M., (Salling, Mandø) 114.
Lindhard, Magna J. E., (Aagaard, Gørding) 120.
Lunden, Margr. A., (Skouenborg, Ø Nykirke) 506.
Lundsteen, Annette E., (Krarup, Seem) 90.
Lunøe, Anna, (T. Møller, Bramminge) 139.

Maag, Martha, (Møller Andersen, Ølgod) 402.
Madsen, Astrid, (Birkeland, Andst) 218.
- Inger H., (Gram, Ringive) 536.
Marcussen, Kirsten D. T., (Rasmussen, Brande) 496.
Mariager, Marie A., (Lund, V. Vedsted) 103.
- Marie H., (Lund, V Vedsted) 103.
Martens, Marie E. M., (Zeuthen, Vamdrup) 261.
Michelsen, Gudrun, (Lundsgaard, Farup) 110.
Michelsen, Thalia F., (C. Moe, Skanderup) 235.
Mikkelsen, Marianne E., (Jakobsen, Farup) 111.
Mohr, Anna B., (Rosenstand, V Vedsted) 103.
Monrad, Nic. C., (Luplau, Varde) 425.
Mortensen, Christiane, (Rhod, Ansager) 412.
- Ida D., (Kruse, Veerst) 208.
Møller, Gudrun B., (Præstholm, Føvling) 166.
- Karen, (Olesen, S Omme) 522.
Møllgaard, Olga, (Balslev, Bramminge) 141.

Neckelmann, Ketty C., (Aschlund, Ho) 482.
Nielsen, Ane M., (Jensen, Brande) 495.
- Augusta C., (Lindbæk, Seem) 90.
- Bertha, (N. P. Nielsen, Ribe) 93.
- Birthe M. F., (Rasmussen, Kvong) 444.
- Dagny, (Gregersen, Jerne) 325.
- Emily S., (Thomsen, Guldager) 362.
- Ingeborg Hauge, (Storebjerg, Seest) 247.
- Ingrid, (Hvidberg-Hansen, Hjortlund) 99.
- Ingrid K., (Holm, Ølgod) 403.
- Ingrid L., (Gregersen, Jerne) 325.
- Jenny, (Brask, Esbjerg) 319.
- Jensine D., (Petersen, Nørup) 551.
- Julie E., (Pedersen, Janderup) 432.
- Karen, (Sander Sørensen, Grene) 280.
- Marie A. H., (N. P. Nielsen, Esbjerg) 319.
- Sara M., (Schmidt, Brøndum) 353.
- Thora A., (stiftspr Claudi, Ribe) 84.
Nutzhorn, Louise A. A. von, (Feilberg, Darum) 134.
Nyborg, Frida, (Ørberg, Seest) 247.
Nyegaard, Louise A., (Uffe Birkedal, Ribe) 92.
Nyerup, Augusta A., (Fuglede, Vejen) 201.
Nødschou, Nathalie E., (Møller, Tyregod) 517.

Olsen, Henriette C., (E. Clausen, Ribe) 93.

Palle, Trine E. J., (N. Larsen, Ribe) 96.
Paulsen, Alma, (Abildtrup, Vejrup) 120.
Pedersen, Elna Fuglsang, (Vestenaa, Hejnsvig) 293.
- Kirsten Marie Uhre, (Olesen, S Omme) 522.
- Maren, (Andersen, Sønderho) 374.
- Voldborg M. K., (Malthe Nielsen, Give) 541.
Petersen, Augusta G., (Sadolin, Grindsted) 274.
- Ida, (G. Schmidt, Faaborg) 345.
- Ingeborg K., (Tiemroth, Hjarup) 251.
- Maria D., (Koch, Jerne-S) 324.
Ploug-Rasmussen, Gudrun L., (Bay Torstrup) 387.
Posselt, Inger M., (Eller, Varde) 425.
Poulsen, Inger M., (Jensen, V Vedsted) 106.

Quistgaard, Dorothea M., (Lange, Grimstrup) 333.

Raben, Petrine F., (Schousboe, Andst) 214.
Ramus, Ane M. H., (Koch, Jerne) 324.
Rasmussen, Ane M., (Sort, Blaahøj) 528.
- Birgit, (Jehøj Madsen, Give) 541.
- Esther E., (Sørensen, Brørup) 160.
- Karen K., (Skov, Askov) 195.
- Sigrid, (biskop Lindegaard, Ribe) 63.
Refsgaard, Dorthea, (Engsnap, Lejrskov) 212.
Richardt, Marie M., (Salling, Mandø) 114.
Rimestad, Oline S., (Bohr, Seest) 245.

Schierning, Thora M. J., (stiftspr C. Boisen, Ribe) 84.
Schifter, Maren, (Hedegaard, Sønderho) 375.
Schjerning, Hendrine C., (Wraae, Veerst) 207.
Schjørring, Bolette S. A., (Schjørring, Tranebjerg) 519.
- Gudrun I., (Richter, Vejen) 203, 519.
- Valborg, (Thyssen, Ølgod) 28, 397, 519.
Schmidt, Inge Ø., (Søgaard-Andersen, Skanderup) 242.
- Ovine D., (Sommer, Torstrup) 384.
Schnittger, Dorothea G., (Buchholtz, Ølgod) 402.
Schow, Dorthea M., (Sørensen, Vilslev) 144.
Schrader, Gerda, (Ørberg, Seest) 247.
Sidenius, Ida, (Helms, Hjortlund) 99.
Sivertsen, Birgitte von Tangen, (Kvist, Varde) 426.
Skadhede, Marie E., (Eriksen, Alslev-H) 359.
Skovbjerg, Ane M. E., (Andersen, Brande) 495.
Skovrup, Ragnhild, (Kvist, Varde) 426.
Skousen, Maria, (Juul Christensen, Bramminge) 141.
Skrubbeltrang, Hanne, (Skov, Lejrskov) 212.
Sparrevohn, Elma L. M., (Petersen, Janderup) 431.
Spur, Johanne F. T. Hostrup, (Helweg, Askov) 192.
Storm, Anna K. H., (Krarup, Føvling) 166.
Stougaard, Magda K., (Krarup, Skanderup) 239.
Stubbe, Ebba, (Bruun, Brørup) 160.
Støvring, Else, (Paulsen, Grimstrup) 334.
Søgaard, Hedevig M., (Østergaard, Aastrup) 128.
Søndergaard, Anna, (Thisted, Randbøl) 555.
Sørensen, Bodil S., (Thorsøe Nielsen, Ølgod) 404.
- Caroline C. M., (Enghoff, Føvling) 166.

Tange, Helga B., (Arentoft, Esbjerg) 318.

Techt, Emma D., (Moe, Ribe) 92.
Teichmann, Christa, (Borup, Randbøl) 555.
Teilmann, Sophie A. de, (Friis, Vilslev) 144.
Teisen, Karen M., (von Obelitz, Varde) 425.
Thaning, Else F. W., (Riemann, Lindknud) 169.
Therp, Alfrida K., (Otte, Brande) 496.
Thodberg, Birgitta, (Bertelsen, N. Nebel) 450.
Thomsen, Ane M., (Sveistrup, Vejen) 201.
- Anna L. V., (Eskesen, Skanderup) 241.
Thorn, Kirstin, (Palle Nielsen, Seem) 90.
Tinghuus, Emilie L. O., (Petersen, Janderup) 431.
Toft, Karen M., (Jørn Nielsen, Guldager) 362.
Top, Hanne, (Bruun, Jerne) 325.
Tønnesen, Hedvig, (Eskildsen, V Vedsted) 106.

Ungerland, Annette M. H., (Find, Vamdrup) 250.
Unmack, Astrid, (Tetens, Hodde) 394.
- Ingeborg, (Tetens, Hodde) 394.
Utoft, Edel S., (Bitsch-Larsen, Ribe) 94.

Watts, Margery L., (Jensen, Guldager) 362.
Westring, Alfrida, (A. A. B. Nielsen, Nordby) 371.
- Helga, (A. A. B. Nielsen, Nordby) 371.
Wettergreen, Sophie J., (Olivarius, Hodde) 394.
Vindum, Ebba R., (Nielsen, Vilslev) 146.
Wohnsen, Regitze S., (Stockholm, Sønderho) 374.
Wolf, Petra D. J., (Jørgensen, Skanderup 235.
Wolff-Sneedorff, L., (Flensted-Jensen, Give) 541.
Voss, Marie H. B. M., (Andersen, Blaahøj) 528.

Zwicky, Anna H., (Danielsen. Skanderup) 239.

Alfabetisk fortegnelse over lægfolk omtalt i dette bind

Aabye, J. J., lærer, Lindbjerg, 397, 400.
Aagaard, lærer, Bramminge, 138.
Aakjær, Jeppe, digter, 178, 181, 299.
Aamundsen, Fred, stud. med., 371.
Abell, Kjeld, digter, 70.
Abildgaard, Jørgine, forstanderinde, Snoghøj, 180.
Abildtrup, M., kordegn, Ribe, 78.
Adler, P. C., adjunkt, Ribe, 74.
Agerhøj, turistchef, Fanø, 364.
Agerschou, stadsskoleinsp., Varde, 415.
Agersnap, Hans, maler, 159, 166, 401, 411, 464, 501.
— N. C., gdr, Aal, 466.
Agger, Poul, maler, 488.
Ahlmann, V., arkitekt, 200.
Ahlmann Nielsen, skoleinsp., Jerne, 301, 323.
Ahm, J., rektor, Esbjerg, 301.
Ahnfeldt, J. H., stiftamtmand, Ribe, 73, 254.
Alkærsig, lærer, 10.
— Laura, fru, Esbjerg, 299.
— N. J., Tistrup, 392.
— Søren, lokalhist., Vejen, 159, 199, 296.
Almosetoft, J., fiskehdlr, Nordby, 369.
Alsted, J., gdjr, Vonge, 500.
Amberg, H. C., arkitekt, prof, 47, 79, 82, 91.
Amby, M., pakmester, Varde, 419.
Andersen, brygger, Boldesager, 323.
— A., gdjr, Skads, 323.
— A., gdjr, Gejsing, 216.
— A., lærer, Ringive, 534.
— A. C., realskolebest, Vamdrup, 233, 258f.
— A. M., lærer, Darum, 133.
— A. M., lærer, Hunderup, 143, 146.
— A. M., lærer, Filskov, 527.
— A. P., indremiss, Ribe, 78.
— Anders, smed, Grindsted, 270.
— Andreas, smed, Skanderup, 234.
— Anton, gdjr, Strelluf, 400.
— Boje, lærer, Gesten, 219.
— Børge, blikkenslager, Esbjerg, 306.
— C.,, Ansager, 410.
— C., direktør, Vejen, 196, 200.
— C., lærer, Føvling, 165.
— C., indremiss, Varde, 423.
— C. J., efterskoleforst, V Vedsted, 102.
— Carl, gdjr, Seest, 246.
— Celius, kunstmaler, 436.
— H. C., digter, 88, 347, 441f.
— Hans, gdjr, Langelund, 535.
— Hans Nielsen, gdjr, Aal, 465.
— Holger, gdjr, Ølgod, 399.
— J. M. Bollerup, gdjr, ftmd, Ølgod, 391, 396, 399f.
— J. C., lærer, Vorbasse, 285f, 288.
— J. F., lærer, Tyregod, 515f.
— Jager, gdjr, Janderup, 430.
— Jens, rokkedrejer, Raarup, 537.
— Jeppe, lokalhist, Tjæreborg, 350.
— Johan, lærer, Darum, 134.
— K., friskolelærer, Ølgod, 399.
— K. M., indremiss, Give, 540.
— Kr., gdjr, Donslund, 291.
— Kr., KFUM-sekr, Vamdrup, 258.
— Ludvig (og Kirstine), gdjr, Brørup, 158.
— Mads, gdjr, Grindsted, 264, 266.
— Magnus, K., lærer, Malt, 173.
— Marie J., skoleinsp, Vejen, 200.
— Metha, fru, Mandø, 113.
— Ninna, fru, Ringive, 535.
— N. P., skoledir, Esbjerg, 301.
— Nis, bygmester, Vejen, 199.
— P. Gynther, organist, Esbjerg, 310, 320.
— P. V., skoleinsp, Holsted, 162.
— Poul, gdjr, Aastrup, 123, 127.
— Søren, landpost, Vorbasse, 285.
— T. N., friskolelærer, Skanderup, 234.
— Vald., lærer, Bække, 280.
— Vilh., professor, 469.
Andersen,-Nexø, Martin, forfatter, 181.
Andreasen, A., husmand, Vorbasse, 285.
— A., købmand, Filskov, 525.
— A., indremiss, Lejrskov, 209.
— A. B., gdjr, Aal, 463.
— Alfr., gdjr, Tyregod, 514.
— Evald, gdjr, Skjoldbjerg, 288.
— J. Kr., gdjr, Tyregod, 514.
Andreassen, C., centralbest, V Vedsted, 102.
— J., pantefoged, Give, 541.
Andresen, A., cementvarefabr, Grindsted, 271.
— Sune, højskoleforst, Engelsholm, 548.
Andrup, O., musæumsdir, 18.
Ankær, P., gdjr, Aarre, 343.
Anneberg, A. K., indremiss, Bøvling, 434, 448.
Ansager, gdjr, Aastrup, 124.
Anthoniussen, H., indremiss, Esbjerg, 311, 323, 400.
Antonsen, P., lærer, Hostrup, 358.
Appel, Ingeborg, fru, Askov, 30, 170, 179, 181, 191, 201, 203, 520.
— Jakob, højskoleforst, Askov, 29, 48, 104, 154, 170, 178f, 182, 184, 186, 465, 514.
— Kr., efterskoleforst, Holsted, 160.
— K., rentier, Jernved, 149.
Arevad, N., lærer, Farre, 540.
Arnbjerg, M., gdjr, Øse, 327.
— S., gdjr, Øse, 327.
Arnfred, J. Th., højskoleforst, Askov, 179f, 181f, 184ff, 188, 192f, 313, 465, 466.
— Tyge, arkitekt, 176.
Arvad, O., gdjr, Filskov, 525.
— fru, Brande, 494.
Askgaard, E., lektor, Ribe, 73.
Askov, N. E., snedkerm, Gørding, 118.
Asmussen, Asmus, Skanderup, 234.
Assenholt, C., karetmager, Vonge, 503.
Astrup, lærer, Læborg, 200.
— M., skoleinsp, Esbjerg, 301.
»Augusta-mor«, Brørup, 157.

Baagøe, Chrf., højskoleforst, Testrup, 104, 176, 199, 539.
Back, Carl, tobaksmester, Esbjerg, 312.
Bagger, læge, Give, 501.
Bagger Jensen, lærer, Henne, 455.
Baggesgaard, Stine, Ølgod, 397.
Bakkensen Christensen, gdjr, Grimstrup, 332.
Balle, K., lærer, Sdr Omme, 520f.
Balling, Chr., lærer, Lindballe, 542f, 545.
Balslev, H., dyrlæge, Oksbøl, 463.
Bang, Fr., arkitekt, 460, 463.
— Herman, forfatter, 264.
Bank, A., tømrer, Ansager, 410.
Banke, Jørgen, 460, 464.
Bardenfleth, kultusminister, 252, 254.
Barfod, Fr., historiker, 182.
Barner, S., kammerherre, 125.
Bartholdy, Else, højskolelærerinde, Askov, 183.
— C. G., oberst, 244.
Bastholm, J., lærer, Roust, 332, 334, 555.
Baun (Christensen), Niels, gdjr, Janderup, 428f.
— Tøste, gdjr, Janderup, 429.
Baunsgaard, Th., førstelærer, Filskov, 525f.
Bech, Aug. V., godsejer, Engelsholm, 546.
— Carl A., kammerherre, godsejer, Engelsholm, 546f.
— H. J., gdjr, Skanderup, 240.
— M. H., propr, Lejrskov, 210.
Bechmann, H. C., indremiss, Bramminge, 138.
Beck, H. Chr., indremiss, Vamdrup, 252.
— M., købmd, Tistrup, 393.
— Søren, indremiss, Esbjerg, 307, 311, 343, 453.
Becker, Knuth, forfatter, 140.
Begtrup, Holger, højskolelærer, Askov, 168, 180, 194, 397, 419, 487.
Behrens, autolakerer, Esbjerg, 320.
— Kaj, dir, Esbjerg, 310.
Behtz, J. P., gdjr, Ho, 480.
Bencard, M., arkivar, Ribe, 68.
Bendix, O., læge, Brande, 488, 492, 494.
Bendtsen, A., arkitekt, Vallekilde, 166.
— C., rektor, Ribe, 73, 85f.
— M. L., gdjr, Lejrskov, 210.
Bennedsen, B., gdjr, Gørding, 119.
— Niels, lærer, Kvong, 441.
— Ole, gdjr, Alslev, 358.
— Poul E., centralskoleleder, Agerbæk, 344.
Bennetzen, overretssagf, Kolding, 253.
— Fr., gdjr, Janderup, 430.
Berg, Chr., politiker, 11, 86, 209, 448, 492.
— C. J., Give, 540.
— Janus, dyrlæge, Varde, 415.
Berggreen, A. P., komponist, 181.
Bernstsen, Anton, digter, 270.
— Klaus, politiker, 186, 419.
Berring, Hans, kbmd, Andst, 216.
Bertelsen, købmd, Guldager, 361.
— Hans, gdjr, Hjortlund, 98.
— Kr., skoleinsp, Nørup, 548.
— S. T., førstelærer, Læborg, 197, 200.
Berthelsen, Palle, generalmajor, 435.
Bertolt, Oluf, højskolel, Esbjerg, 299.
Bertram, A., gartner, Tjæreborg, 348.
Beyer Pedersen, H., landinsp, Varde, 423.
Bielefeldt, Agathe, fru, Ho, 474.
Bindslev, A. K., lærer, Tistrup, 393.
Birch, L. V., professor, 524.
Birkebæk, C. Aschenfeldt, skoleinsp, Vamdrup, 258f.
Birkedal, Jens, skolebest, Brande, 491, 493.
Birkelund, N., skoleinsp, Nordby, 370.
Birkholm-Clausen, lærer, Henne 455.

Bitsch Madsen, R., kordegn, Esbjerg, 310.
Bjarnesen, Hertha, overlærerinde, Varde, 415.
Bjerg, Johs., billedhugger, 79.
— S., landmd, Nr Nebel, 448.
Bjerge, Poul, højskolel, Askov, 180, 182, 395, 411.
Bjerregaard Lauridsen, J., indremiss, Outrup, 435.
Bjørn, Edv., apoteker, Nr Nebel, 448.
Bjørner, Anna, 228.
Blendstrup, L., lektor, Ribe, 73.
Blicher, St. St., digter, 438, 469.
Bloch, Carl, kunstmaler, 169, 528, 536, 544.
— Harald, førstelærer, Gesten, 221.
— N. H., overlærer, Ølgod, 400, 454f.
Bloch-Nielsen, J., gdjr, Billum, 430.
Blædel, Nic., red, c th, 425.
Boesen, Jørgen, fmd f valgmenigh, Askov, 173
Bohr, Niels, professor, 181, 347.
Boisen, A., indremiss, Bramminge, 138.
— P. O., 182.
Bojesen, A., overklitfoged, Oksbøl, 469.
— B., indremiss, Holsted (og Grene), 162, 278.
Bojsen, Frede, højskoleforst, Rødkilde, 385.
— P., sem forst, Gedved, 173, 439.
Bollerup, J., apoteker, Gesten, 220.
Bollerup-Andersen, J. M., landstingsmand, Ølgod, 391, 396, 399, 400.
Bomholt, Julius, minister, 11, 180f, 299.
Bonnén, O., kirketjener, Ribe, 78.
Bonnevie, Charlotte, gymnastiklærerinde, 181.
Borchhorst, Ernst , O., stadsdirektør, Esbjerg, 305.
Bording, Frede, højskoleforst, Engelsholm, 548.
Borg, Anders Stubkjær, gdjr, Grindsted, 266, 269.
— Anna Stubkjær, miss, Tanzania, 268f.
— G. K., skoleinsp, Aal, 463.
— N., skoleleder, Gesten, 221.
Borg Kristensen, Johs., kbmd, Grindsted, 271.
Bork, P. Th., gdjr, Alslev, 358.
Borup, herredsfoged, Kolding, 253.
Bouet, Ole, læge, Brørup, 159.
Boye, C. F., læge, 549.
— Julius, proprietær, Nørup, 549.
Bramsnæs, C. V., nationalbankdir, 180, 449.
Brande, C. J., efterskoleforst, Bramminge, 138.
Brandes, Georg, professor, 44, 110, 181.
Brandholdt, A. P., borgmester, Esbjerg, 298.
Brandt-Pedersen, A., højskoleforst, Vraa, 180.
Brask, fru, malerinde, 139.
Bredsdorff, Axel, maler, 536.
— Thomas, højskoleforst, 147, 190.
Breinholt, konsul, Esbjerg, 203, 298.
Brinch, Hans, sem adj, Esbjerg, 300.
— Metha, fru, Sønderho, 374.
Brinch-Fischer, K., boghandler, Esbjerg, 300.
Brink, J. A., gdjr, Henne, 455.
— P. B. S., lærer, Torstrup, 383.
Brix, Hans, professor, 415.
— Hans, redaktør, Holbæk, 147.
— Nicolaus, realskolebest, Varde, 415.
Broch, Jens, gdjr, Kalvslund, 98.
Brodersen, Lise, fru, lærerinde, Nr Nebel, 448.
— Niels, Nr Nebel, 448.
Brorson, Line, fru, Farup, 108.
— M. P., bankkasserer, Brørup, 155.
— S., minister, 11, 108, 180.
Brostrøm, Nanny, miss (DMS), 215.
Bruhn, Rud., forfatter, 420.
Brunbjerg Pedersen, overlærer, Filskov, 527.
Bruun, lærer, Brixbøl, 323f.
— lærer (»gamle B«), Ølgod 397, 400.
— A. J., førstelærer, Tjæreborg, 347f, 396, 467.
— Anton, gdjr, Gørding, 119.
— C., gdjr, Vittrup, 169.
— C. G., vandbygningsing, Esbjerg, 297.
— Erling, mejeribest, Hovborg, 169.
— J., lærer, Øse, 327.
— Jørgen, gdjr, Foldingbro, 172.
— Kr., rektor, Esbjerg, 301.
— N. Th., lærer, Ølgod 400.
— O., dr med, Esbjerg, 301.
Brüel, plantør, Lønne, 454.
Brødsgaard, E., proprietær, Jordrup, 210.
Brøndsted, Gustav, forfatter, 398.
Brøndum, A., kbmd, Ø Vedsted, 79.
Buch, maskinmester, Lønne, 453.
— Hans, gdjr, Seest, 246.
Buck, F. G., lærer, Jernved, 148.
— J., fru, overlærer, Varde, 423.
— J. R., skoleinsp, Tistrup, 393.
Bugge, Aage, arkitekt, 324, 393, 449, 481.
Buhl, elektricitetsværksbest, Esbjerg, 306, 313, 315.
— Andrea, fru, Esbjerg, 314.
— Hans, gdjr, Hodde, 393.
Bukdahl, Jørgen, forfatter, Askov, 69f, 170, 180, 183.
Bundesen, Jens, sogneforstander, Ansager, 405.
Bundgaard, Anders, indremiss, Andkær, 504.
— Ellen, frk, Vejen, 197.
— Marie, fru, Vejen, 197.
— Jens, gdjr, Glibstrup, 443.
— Kuno, fabrikant, Esbjerg, 300.
— N. J., gdjr, Gesten, 218.
— Niels, gdjr, Glibstrup, 443.
Bundgaard Larsen, T., skoleinsp, Brande, 488, 494.
Bundsgaard, Ejnar, gdjr, Gesten, 220.
— Johanne, fru, Gesten, 220.
— K. A., gdjr, Gesten, 220.
— N. A., gdjr, Gesten, 220.
Busk, Jens, folketingsmand, 75.
Bygvraa, J., gdjr, Lejrskov, 210.
Bülow, dir, Varde, 416.
Byriel, Iver H., førstelærer, Vamdrup, 259.
Bøggild, Mogens, prof, billedhugger, 293.

Carl-Nielsen, Anne Marie, billedhugger, 79.
Carlé, L., ingeniør, Esbjerg, 297.
Carstensen, P., læge, Esbjerg, 302.
Cavling, Henrik, redaktør, 253, 254.
Christensen, A. C., mejeribest, Grene, 278.
— And., gdjr, Vorbasse, 283.
— Andr., bager, Bramminge, 138.
— Boye, gdjr, Janderup, 428, 430.
— Cecilie, fru, Randbøl 553.
— Chr., lærer, Horne, 384.
— Chr., snedkermester, Vamdrup, 257.
— Chr., husmd, Klink, 284f.
— Chr., skovrider, Vorbasse, 285.
— Chr., Ansager, 409.
— Chr., kinoejer, Varde, 416.
— C. J., gdjr, Grimstrup, 332.
— C. N., lærer, Nollund, 271.
— Charles, gdjr, Agerbæk, 343.
— Hagen, gdjr, Føvling, 165.
— Hans, mejeriejer, Filskov, 526.
— Hans, gdjr, Donslund, 291.
— Ivar, gdjr, Langelund 535.
— Jens, billedskærer, Ovtrup, 435.
— Jens, lærer, Horne, 383.
— Jens, gdjr, Ølgod, 402.
— Jens Jørgen, gdjr, Grene, 279.
— Johs., arbmd, Jerne, 323.
— Jørgen, gdjr, Vejrup, 118.
— Jørgen, gdjr, Ø Nykirke, 503.
— J. C., kultusminister, Hee, 12, 21, 44, 51, 77, 87, 108, 110, 132, 169, 179, 186, 199, 381, 390, 419, 448, 464, 519f, 534.
— J. C., lærer, Tistrup, 393.
— J. Dons, forstander, Ladelund, 173.
— J. J., gdjr, folketingsmd, Varde, 416.
— J. Møller, plantør, Hejnsvig, 291f.
— J. L., murermester, Lindknud, 169.
— J. P., lærer, Hejnsvig, 291.
— Kr., Randbøl 553.
— Laust, Give, 538.
— L. Emil, overlærer, Varde, 419, 423f.
— L. M., gdjr, Grimstrup, 332.
— M., gdjr, Øse, 327.
— M., indremiss, Hovborg, 169.
— Mads, Ansager, 409.
— Mads, gdjr, Aal, 458.
— Mads, tjenestekarl, Malt, 172.
— Marius, indremiss, Billund, 278.
— Math., Grene, 276.
— Mour., lærer, Vonge, 500.
— N., gdjr, Aal, 463.
— N. C., sognefoged, Nr Nebel, 448.
— N. H., skoleinsp, Filskov, 498, 526f.
— Niels, gdjr, V Starup, 127.
— Niels, gdjr, Aal, 467.
— Niels Baun, gdjr, Janderup, 428.
— Odin, professor, 482.
— O. J., Ovtrup, 434.
— Oluf, husmd, amtsraadsmedl, Faaborg, 343.
— Oscar, gdjr, Løvlund, 278.
— P. cykelhandler, Starup, 127.
— P. gdjr, Aarre, 344 .
— P., lærer, Darum, 133.
— P., mejeribest, Langelund, 535.
— Sigurd, proprietær, Lydum, 445.
— Simon, manufakturhdl, Ansager, 409.
— Sofus, gdjr, Roust, 330f.
— Søren, husmd, Horne, 382.
— Terkel, amtsraadsmedl, Faaborg, 337, 342.
— Therkild, skræddermester, Ovtrup, 434, 452.
— Thorvald, gdjr, Henne, 455.
— Viggo, kirkebetjent, Billum, 430.
— Villy, gdjr, Henne, 455.
Christiansen, gdjr, Veerst, 206.
— lærer, Alslev, 355.
— Bonde, snedkermester, Give, 540.
— C., gdjr, Lydum, 448.
— C. P. O., højskolelærer, Askov, 180, 182, 184.
— Godtfred Kirk, direktør, Billund, 278.
— Ingeborg, skolebest, Varde, 415.
— Margrethe, højskolelærerinde, Askov, 180.
— Ole Kirk, fabrikant, Billund, 278f.
— P. H., gdjr, V Starup, 124.
— Tage, red, Kbhvn, 469.
Christoffersen, M. C., læge, Varde, 415.
Clausen, mejerist, Jernved, 149.
— C. H., justitsraad, Holsted, 162.
— Claus, gdjr, Vilslev, 143.
— C. M., førstelærer, Nr Nebel, 448.
— C. P., hønseriejer, Gesten, 220.
— F. B., organist, Ribe, 78.
— J., gdjr, Roust, 334.
— Lise, fru, Nr Nebel, 448.
— N. Vesterager, gdjr, S Omme, 521.
— Sv., dramatiker, professor, 162.
Clemmensen, C., gdjr, Oksby, 480.
Cold, overlæge, Esbjerg, 298.
Cortsen, K. O., dommer, Varde, 416.
la Cour, Anna Cathrine, frk, Askov, 182.
— Chr., proprietær, Sønderris, 349.
— Jenny, frk, Askov, 182, 192.
— Poul, højskolelærer, Askov, 147, 170, 179f, 182, 184, 190f, 203, 218, 539.
la Cour Pedersen, Marie, frk, 444.
Cramer, C., sparekassedir, Ringkøbing, 110.

Dahl, H., skotøjshdlr, Brørup, 158.
— J. P., lærer, Grene, 278.

Dahl-Hansen, skoleleder, Ringive, 536, 543.
Dahlberg, N. A., lærer, Sig, 383.
Dahlgaard, Bertel, minister, 180.
Dahlstrøm, Jul., indremiss, 406, 434.
Dalgas, Chr., kommitteret, 167.
— E. M., hedens opdyrker, 167, 177, 218, 263, 281, 397, 404, 443, 520, 531, 552.
Dalgaard, A., gdjr, Skovlund, 410.
Dall, I. N., mejerikonsulent, Vamdrup, 258.
— Klavs, Københoved, 170.
— Chr. N., smed, Skanderup, 231.
Dalsgaard, C., kunstmaler, 207.
Dalsgaard-Hansen, A. C., skoleinspektør, Varde, 415f.
Dam, J., Ansager, 410.
— Kr., smed, Skanderup, 250.
Damgaard, Aage, gdjr, Gesten, 228.
— forpagter, Filsø, 454.
Damgaard Petersen, viceskoleinsp, Esbjerg, 312.
Damkjer, kontorchef, 338.
Damkjær, Elmer, gdjr, Give, 539.
— Jens, gdjr, Føvling, 147.
Damm, Emil, gartner, Vamdrup, 257.
Danielsen, uddeler, Vorbasse, 288.
— fru, Vorbasse, 288.
— Mads, gdjr, Krusbjerg, 397.
— O. M., murermester, S Omme, 521.
— P., gdjr, Vejrup, 119.
Dau, H., kunsthaandværker, Ribe, 80, 82.
Daugaard, Chr., husmd, Faaborg, 335.
— Christine, digter, Ribe, 37f.
Davidsen, P. C., højskoleforst, Haslev, 117, 245.
Degn, J., kbmd, Bække, 206.
Dejbjerg Kristensen, gdjr, Hodde, 392.
Dejgaard, A., lærer, Horne, 383.
— N., lærer, Horne, 383.
Dejligbjerg, H., lærer, Ølgod, 400.
Dige, Jens, lærer, Bække, 206.
Dinesen, D. F., lærer, Farre, 540.
Dittrich, F., realskolebest, Grindsted, 272.
Dohm, H., kunstmaler, 119, 327.
Dolleris, A., boghandler, Vejle, 544.
Dons-Christensen, J., forstander, Ladelund, 173.
Donslund Jensen, A., gdjr, Lindknud, 169.
Dorph, A., kunstmaler, 127, 192, 344, 527.
Dreyer, lærer, Vejrup, 119.

Ebbesen, Chr. Vorbasse, 285.
Edelberg, E. M., stiftamtmand, Ribe, 73f.
Eeg Hansen, Anton, gdjr, Grimstrup, 330.
— Carl, husmd, Grimstrup, 330.
— Jens, gdjr, Grimstrup, 330.
Egebæk, gdjr, Egholt, 210.
Egsgaard, Niels, gdjr, Filskov, 525.
Eilert, J. P., maskinmester, Esbjerg, 305.
Eilstrup Hansen, arkitekt, 344.
Ekknud, Niels, gdjr, Hodde, 392.
Elbæk-Jessen, L., folketingsmand, Føvling, 165.
Eliasen, indremiss. Jerne, 322.
Ellekilde, Hans, folkemindesamler, 135.
Eller, Hans, ekspedient, Varde, 416.
Eloft, Klaus, gdjr, Vonge, 504.
Emborg, H. P., gdjr, Filskov, 526.
Engberg, Poul, højskoleforst, Snoghøj, 183f.
Engelbrecht, Søren, Grindsted, 264.
Engelstoft, L., historiker, 37.
Enggaard, P., stadsskoleinspektør, Grindsted, 272.
Enggrob, Jens, indremiss, 406, 473.
Engmark, E., indremiss, Ølgod, 400.
Erhardsen, postbud, Gørding, 118.
Eriksen, A., snedker, Esbjerg, 305.
— Ejnar, gdjr, Veerst, 206.
— Erik, statsminister, 11, 416.
— H., korngross, Esbjerg, 298.
— H. E., bibliotekar, Grindsted, 262.
— Harald, direktør, Esbjerg, 300.
— J. P., gdjr, Brørup, 158.
— Jak., lærer, Hjerting, 361.
Erlandsen, M., guldsmed, Esbjerg, 311, 453.
Esbjerg, Niels, forsøgsleder, Jerne, 323.
Eskesen, Eske, gdjr, Næsbjerg, 327.
— Morten, lærer og folkesanger, 170, 428, 431, 441, 443, 473.
Eskildsen, Terkel, salmedigter, Vilslev, 143.
Espegaard, Arne, lektor, Esbjerg, 300.
Espersen, J., gdjr, Aal, 458.
Estrup, H., arkitekt, 412.
— J., konsejlspræsident, 28, 89, 209, 297.
— L., redaktør, Kbhvn, 56.

Falk Hansen, Aage, sekr, 307.
Fallesen, N., gdjr, Skanderup, 234.
Faverskov, højskoleforst, Give, 539.
Feddersen Jensen, J., førstelærer, Veerst, 205f.
Fejerskov, bogtrykker, Give, 540.
Fenger, frk, husbest, Kvong, 442.
— læge, Bramminge, 338.
— lærer, Mosevraa, 480.
— P., søløjtnant, Varde, 416.
— P. B., professor, skolebest, Aarhus, 192.
— R., højskolelærer, Askov, 176.
Fink, E., gdjr, Holsted, 162.
— Jep., arkitekt, 176.
Finsen, H., stiftamtmand, Ribe, 40, 73, 85.
— Niels, R., læge, 40, 298.
Fisker, Jens, indremiss, Esbjerg, 311, 429.
Fjeldskov, A., billedskærer, 482.
Fjord, N. J., forsøgsleder, 173.
Flagstad, P., landsretssagf, Esbjerg, 300.
Flagstad Rasmussen, arkitekt, 320.
Flintholm, Anton, Vejen, 199.
— H. H., sogneraadsfmd, Bramminge, 138.
Fog, H. C., lærer, Grene, 278.
— Jørgen, lærer, Grene, 148, 249, 276.
Fogh, lærer, Henne, 455.
Frandsen, lærer, Lønne, 454.
— snedker, Brørup, 158.
— Arndt, Blaahøj, 526.
— N. K., malermester, Ansager, 409.
— Søren, gdjr, Strelluf, 397.
— S., gdjr, Ho, 480.
Frandsen Jørgensen, P., indremiss, Vamdrup, 255, 257.
Frank, Andrea, Calcutta, 192.
Fredslund-slægten, Brørup, 158.
— L., præstegaardsforp, Vejen, 203.
Frederiksen, C., kordegn, Ribe, 78.
— F., rektor, Grindsted, 272.
— H. C., professor, skolebest, Ordrup, 437.
— Iver, C., gdjr, Faaborg, 343.
— J. S., skibsfører, Sønderho, 373.
— Johs., indremiss, Esbjerg, 311.
— Kr. Straarup, lærer, S Omme, 521.
— P., gdjr, Seem, 90.
Frello, Torkild, gdjr, Ovtrup, 435.
Friborg, S., forstander, Holsted, 160, 162.
Frier, H., skoleinsp, Varde, 415.
Frifelt, Salomon J., forfatter, Ølgod, 401, 444.
Friis, brødrene, Hjarup, 250.
— J., gdjr, Hjarup, 246.
— Mogens, frihedskæmper, Varde, 416.
— N. F., gartner, Vejen, 200.
— Niels, kludehdlr, Skanderup, 234.
— Ulrik C., stiftamtmand, Ribe, 73.
Friis Jensen, J., proprietær, Hjarup, 241, 246.
Frimodt-Møller, lægemiss, 61.
Fritsche, Th., rektor, Ribe, 73, 75.
— politimester, Roskilde, 298.
Fritz, skovrider, Hedeselskabet, 533.
Fromsejer, Jes Pedersen, gdjr, Vorbasse, 288.
Fromsejer Thomsen, C., indremiss, N Nebel, 448.
Frost, A. C., dommer, Holsted, 162.
Frøkjær-Jensen, Chr., murermester, Esbjerg, 305f, 308.
— J., grosserer, Esbjerg, 312.
Frøsig, J. C., manufakturhdlr, Ølgod, 399.
— K., gdjr, Ølgod, 399.
Fuglsig, H. J. N., lærer, Alslev, 354.
Fussing, J. C., arkitekt, 207, 210, 279.
Futtrup, J., realskolebest, Grindsted, 269, 272.
Fyhn, Jendre (og hstr Marie), gdjr, Aastrup, 125.
— P., husmd, Faaborg, 343.
Fynbo, Trine, Hodde, 392.

Gade, A., gdjr, Hejnsvig, 291f.
— E., skoleinsp, Brørup, 158.
Gadegaard, Jens, gdjr, Stadilø, 110.
Gammelgaard Jensen, J., gdjr, Grimstrup, 333.
Garff, Alex, forfatter, 69.
Gejl, overlærer, Ølgod, 400.
— Karen, sypige, Ansager, 408, 410.
Georgsen, J. L., Holsted, 161.
Gindeberg, F., kordegn, Ribe, 78.
Gjellerup, Karl, forfatter, 264.
Gormsen, Karen, miss (DMS), 215.
Gorridsen, H., sømandshjemsbest, Esbjerg, 306.
Gotfredsen, O., gdjr, Lindeballe, 543, 554.
Graae, R., arkitekt, 144.
Graff, M., kbmd, Holsted, 163.
Gram, R., arkitekt, 200.
Grand, A., forstander, Holsted, 160, 162.
Grau, Andreas, sønderjysk fører, 181.
Grauengaard, gdjr, Lydum, 448.
— Niels, Vejrs, 473.
Graven Nielsen, A., indremiss, Bramminge, 138.
Gravslund, J. S., lærer, Bindeballe, 554.
Gregersen, Ankjær, gartner, Jerne, 323.
— Harry, gdjr, Ho, 480.
— Jørgen, gdjr, Mosevraa, 480.
— K. K., gdjr, Ho, 480.
— N., gdjr, Brøndum, 352.
— P., lærer, Maltbæk, 173.
Greisen, H., skoleleder, Torstrup, 384.
Grejsen, H. E., lærer, Sig, 383.
Grell, Vilh., forst, Vesterlund ungdomsskole, 513, 516.
Grimstrup, Jens J., lærer, Billund, 276, 278f.
Grosen, Uffe, højskoleforst, Vallekilde, 398.
Grove, C., højskoleforst, Marielyst, 193.
— Fr., husmd, Vorbasse, 284, 287.
— P., gdjr, Hejnsvig, 291f.
Grube, P. Th., lærer, Vorbasse, 282, 285, 286.
Grundahl, lærer, Vilslev, 145.
— J., lærer, Roust, 332.
Grundtvig, frk, stenograf, 228.
Gräss, C. J., lærer, Gørding, 117.
Grønbech, Vilh., prof, 193.
Grønberg, Andr., gdjr, Hodde, 393.
— C., fisker, Ho, 474.
Grønbæk, H., lærer, Kvong, 441ff.
Grøndal, Jac., sogneraadsform, Tyregod, 514.
Grønne, C., fiskeskipper, Esbjerg, 312.
Gudnason, stenhugger, Give, 540.
Guldvang, lærer, Lønne, 455.
Gullestrup, Aage, læge, Give, 540.
Gundel, S., c th, lærer, 425.
Gyde-Petersen, Dorthea M, frk, Jerne, 323.
Gyldencrone, C., baron, oberstljt, Oksbøl, 461, 463.
Gylling, C., fyrmester, Vejrs, 473, 475f.

Haahr, J. Thorlund, gdjr, Lindbjerg, 399.
— Kr., gdjr, Tistrup, 392.
— P. H., førstelærer, Tistrup, 388, 393.
Haahr Larsen, K., gdjr, Lindknud, 169.
— L., teglværksbest, Øse, 327.
Haar, Helge, seminarieforst, Ribe, 18, 73, 74.
— J. P., lærer, Ølgod, 400.
— Martin, gdjr, Henne, 454.
Haastrup, J. H., gdjr, Varde, 416.
— Lars, gdjr, Ødis, 248f.
Hage, Alfr., Storkøbm, 297.
Hagerup, A., arkitekt, 174, 259, 536.
Hald, A. H. N., amtsskolekons, Gesten, 220.
Haldbo, P., stationsforst, Give, 539f.
Hale, Kr., gdjr, Brande, 489.
Halk, A., overlærer, Grindsted, 271.
Halsteen, K., fung politimester, Esbjerg, 304.
Hamborg, Søren, husmd, Brande, 493.
Hammer Sørensen, H., premierljtn, Aal, 458.
Hansen, bødker, N Nebel, 448.
— kroejer, Ringive, 535.
— lærer, Ferup, 535.
— lærer, Vamdrup, 252.
— tømmerhdlr, Ribe, 349.
— A. Kr., sognefoged, Gesten, 220.
— A. M., maskinmester, Grindsted, 272.
— Alfr., gdjr, Alslev, 358.
— And., gdjr, Ølgod, 396.
— Andr., kbmd, Ribe, 80.
— Anthonius, gdjr, Ringive, 535.
— Anton, Janderup, 429.
— Arne, lærer, S Omme, 521.
— Axel, arkitekt, 150.
— Balzer, gdjr, Føvling, 165.
— Bertel, lærer, Brørup, 158.
— C., gdjr, Seest, 246.
— C., lærer, Darum, 133.
— C. A., lærer, Ho, 480.
— C. Melchior, red sekr, Esbjerg, 300.
— Chr., gdjr, Grimstrup, 331f.
— Chrf., arkitekt, 505.
— D., lærer, Vilslev, 143.
— E., sagfører, Esbjerg, 360.
— Eeg, gdjr, Grimstrup, 330.
— Else, Kvong, 444.
— Emil Chr., gærfysiolog, 69, 74.
— Fred., forsøgsleder, Askov, 173, 190, 493, 514.
— Gustav, Ringive, 535.
— H., Randbøl, 554.
— H., kordegn, Esbjerg, 310.
— H., sparekassekass, Ribe, 79.
— H. C., smed, Vesterhede, 291f.
— H. Chrf., arkitekt, 273.
— H. E., kbmd, Tyregod, 515.
— H. J., lærer, Tyregod, 515.
— H. J., Graver, førstelærer, Sneum, 348.
— H. Kr., gdjr, Givskud, 498.
— H. N., bagermester, Ansager, 409.
— H. P., gdjr, Darum, 133f.
— H. P., gdjr, Ringive, 535.
— H. P., gdjr, Torstrup, 383.
— H. P., tømrermester, Ansager, 410.
— H. T., politibetjent, 200.
— Hans, sognefoged, Føvling, 165.
— Hans Tausen, gdjr, Farre, 540.
— Harald, gdjr, Seest, 246.
— Helga, organist, Oksbøl, 480.
— Herman, gdjr, Frisvad, 418.
— J., lærer, Jels, 233.
— J. A., politiker, 107.
— J. C., sognefoged, Ringive, 535.
— J. Kragsig, gdjr, Karlskov, 535.
— Jac., indremiss, Sædding, 311, 322.
— Jenny, organist, Ho, 480.
— Jens, gdjr, Bække, 206.
— Jens, gdjr, Nustrup, 31.
— Jes P., lærer, Skovlund, 409, 411.
— Johs., gdjr, Lindknud, 169.
— Johs., kirkeminister, Brande, 494.
— Johs., lærer, Hjarup, 246, 250.
— Johs. P., gdjr, Holsted, 162.
— Jørgen, kunstmaler, 370.
— K., gdjr, Grimstrup, 332.
— K. Thule, lærer, Lejrskov, 210.
— Kr., Hinnum, 266.
— Kr., Kvong, 444.
— Kr., Vester, 515.
— Kr., gdjr, Grene, 278.
— Kr., gdjr, Lyne, 441.
— Kr., kromand, Nørup, 547.
— Kr., murer, Vesterhede, 291.
— Kr., sogneraadsfmd, Vejen, 201.
— Kr. A., lærer, Ho, 477.
— Karen, frk, Give, 540.
— Karl, lokalhistoriker, Brøndum, 350.
— Kjeld, ungdomsskoleforst, Oksbøl, 463, 467.
— Kristoffer, indremiss, Gjellerup, 419, 538.
— Lambert, gdjr, Darum, 132, 134.
— Lars, indremiss, Vildbjerg, 75, 354, 429, 434, 452.
— Laust J., gdjr, Grene, 278.
— Lorens, amtsforvalter, Varde, 416.
— Ludvig, gdjr, Grimstrup, 334.
— M., bageriejer, Randbøl, 554.
— M., sognefoged, Guldager, 361.
— Mads, gdjr, Randbøl, 554.
— Mads, manufakturhdlr, Ovtrup, 434.
— Mads, sognefoged, Grene, 278.
— Mads, sparekassedir, Farup, 108.
— Marinus, gdjr, Kvong, 444.
— Martha, fru, Hodde, 391.
— Minna, fru, Lunderskov, 241.
— Morten, Ansager Mølle, 404, 411, 464.
— N. B., gdjr, Brande, 494.
— N. K., gdjr, Holsted, 160, 163.
— N. K., lærer, Horne, 384.
— Niels, Janderup, 429.
— Niels, gdjr, Farup, 108.
— Niels, gdjr, Skovlund, 411.
— Niels, lærer, Aal, 399, 404, 459f, 463f.
— Niels, lærer, Brørup, 158.
— Niels, indremiss, Give, 540.
— Ole, indremiss, Eltang, 117, 504.
— P., husejer, Nebel, 288.
— P., indremiss, Skanderup, 234.
— P. A., førstelærer, Folding, 174.
— P. E., lektor, Grindsted, 272.
— P. F., indremiss, Give, 540.
— P. Kr., gdjr, Starup, 123.
— P. S., indremiss, Grindsted, 270, 343.
— Palle, frihedskæmper, Grindsted, 272.
— Peter, telegrafform, Ø Nykirke, 504.
—de Place, førstelærer, Vejrup, 119.
— Poul, gdjr, Mallehøje, 535.
— Poul, gdjr, Ho, 469.
— Poul, højskoleforst, Esbjerg, 299.
— Rs., Uhe, Ringive, 536.
— Rs. P., indremiss, Holsted, 162.
— Robert, rejsesekr, Holsted, 162.
— S., mejeribest, Jernved, 149.
— S. P., kirkeværge, Klink, 292.
— Sv., førstelærer, Grene, 278.
— Signe, fru, Blaavand, 480.
— Sigurd, Ringive, 535.
— Søren, gdjr, Darum, 133f.
— Søren, gdjr, Skanderup, 234.
— Søren, gdjr, Ø Vedsted, 77.
— Søren, smed, Ansager, 407.
— Søren Kr., gdjr, S Starup, 127.
— Th., gdjr, Hjortlund, 98.
— Verner, gartner, Varde, 416.
— Wilh., husmd, Ringive, 535.
Hansen-Jacobsen, N., billedhugger, Vejen, 104, 154, 170, 195, 199, 260.
Hansen Jensen, J., gdjr, Ankelbo, 278.
Hansen-Larsen, L., lærer, Ho, 480.
Hansen-Pedersen, lærer, Lunde, 437.
Hanssen-Nørremølle, H. P., national fører, 180f, 184.
Harbo, centralskoleleder, Føvling, 165.
— J. P., lærer, Asbo, Bække, 206.
Harboe, lærer, Malt, 385.
Harborg, Max, klitfoged, Børsmose, 463.
— Tage, strandfoged, Grærup, 458.
Harck, A., overretssagf, Varde, 416, 421.
Harms, Josefa, fru, Nordby, 370.
Hartz, skoleforst, Varde, 416.
Hassel, A., billedhugger, 259.
Hasseriis, F., højskolelærer, Askov, 180, 182.
Hastrup, Thure, rektor, Esbjerg, 300f.
Hauch, H., minister, 180.
Haue, S., proprietær, Seestgaard, 246.
Hauge, lærer, Vonge, 502.
— Kaj, Vonge, 505.
— N., gdjr, Givskud, 498.
— P., skolebest, Vejen, 200.
— S., minister, 180.
Haugstrup Jensen, H., stadsskoleinsp, Vejen, 200.
Haulund, J. H., gdjr, Ølgod, 400.
Haurum, J. P., lærer, Hodde, 391, 393.
Hausted, C., gdjr, Vamdrup, 252.
Havemose, Th., lærer, Jedsted, 143.
Hedeager, P., lærer, Ho, 480.
Hedegaard, Holger, sekr, Grindsted, 269.
— Laursen, J., skoleinsp, Lunderskov, 234.
— Rasmussen, lærer, Darum, 133f.
Heebøll, lærer, Aastrup, 127.
Heick, Fr., dir, Hedeselskabet, 170.
Heide-Jørgensen, O., gdjr, Vamdrup, 258.
Heinen, Wedel, byfoged, Varde, 414.
Hejbøl, Jeppe, lærer, Ansager, 397, 404, 408f, 411.
— Lydia, lærerinde, Sdr Omme, 409, 521.
Helgesen, P., revisor, Ho, 480.
Helle, N. J., sparekassedir, Ribe, 73.
Hellesø, H. J., propr, Seest, 246.
Helligsøe, C. C., pladsform, Esbjerg, 312.
Helms, Johs, 265.
— R., red, Varde, 415.
Helstrup Andersen, O., forst, Skanderup, 241.
Helweg-Larsen, G., red, 244.
Hennebjerre, J. C., lærer, Horne, 384.
Hennelund, E. K., sogneraadsfmd, Ansager, 410.
Henningsen, Agnes, forfatterinde, 483.
— H., gdjr, Farup, 109.
— N. C., propr, Lydumgaard, 445.
— Sv., professor, 303.
Henriksen, J., skomager, Gadbjerg, 543.
— Klaus, gdjr, Brande, 490.
— M., gdjr, Andst, 216.
— Otto, gdjr, Brande, 490, 494, 513.
— Petrine, fru, Brande, 490.
Hermansen, E., Lund, skoleleder, Billum, 430.
— Karl, gdjr, Hovborg, 169.
— N. Chr., hmd, Stenderup, 409f.
— Niels, Mandø, 113.
— Peder, gdjr, Ansager, 406.
— Søren, gdjr, Hovborg, 169.
Herschend, P.,. stiftamtmand, Ribe, 73.
Hess, J., herregaardsmiss, Esbjerg, 311.
Hessellund, B., kordegn, Esbjerg, 310.
Hestehave, skrædder, Ansager, 410.
Heuch, læge, Vejen, 30.
Hindenburg, højesteretsadvokat, 254.
Hjerrild, K., kbmd, Grimstrup, 332.
— N., overlæge, V Vedsted, 102.
Hjort, borgmester, Ribe, 85.
— L., uddeler, Lejrskov, 210.
Hjorth, Hans, gdjr, Tjæreborg, 348.
Hodneland, S. M., sømandsmiss, Esbjerg, 306.

Hoffmann, Anker, billedhugger, 415.
— H., entreprenør, Alslev, 357f, 360.
— Kaj, digter, 170.
— Ludv., handelsskoleforst, Varde, 416.
— Hansen, dyrlæge, Brande, 492.
Holck, K. Ø., borgmester, Esbjerg, 298.
Holden Hansen, P., bygmester, Vejen, 199, 393.
Holdensen, N., Farup, 108.
— P. J., generalkonsul, Melbourne, 143.
Holm, Arne, Ølgod, 397.
— Emil, kammersanger, 270.
— H. Hansen, gdjr, Sdr Omme, 520.
— Harald, politiker, 442.
— K., gdjr, Grønfeld, 399.
— P. A., automobilhdlr, Ribe, 78.
— P. Morell, dir, Ribe, 78f.
— P. R., lærer, Horne, 383.
— Jensen, S., lærer, Ansager, 411.
Holmgaard, tømrer, Vorbasse, 288.
— E., gdjr, Lejrskov, 210.
Holst, Andr., skomager, Omme, 330, 332.
— Chr. G. V., propr, Seest, 244, 246.
— K., lærer, Gørding, 119.
— Marie, lægemissionær, 244.
Holstein-Holsteinsborg, lensgreve, 227.
Holsøe, C., kunstmaler, 200.
Holt, J. C., plantør, Ølgod, 395.
— Jens, indremiss, Taulov, 43, 117, 244, 257, 266, 284, 343, 406, 504.
— Thyge, skomager, Holsted, 161.
Horsbøl, Niels, Grindsted, 266.
— Lauridsen, gdjr, Skovlund, 410.
Horslund Olsen, lærer, Fitting, 281.
Horsted, degn, Ringive, 534.
— Johan, Ringive, 535f.
Houborg, H. P., fabrikant, Varde, 423.
— Jørgen, Vorbasse, 281.
Hummeland, indremiss, Esbjerg, 311.
Hune, J. K., lærer, V Vedsted, 103.
Husted, lærer, Ansager, 411.
Huus, S., gdjr, Seest, 246.
— N. N., indremiss, Farre, 538.
Hvelpsund, Agnes, fru, Lindknud, 169.
Hvid, N. L., kordegn, Ribe, 78.
Hviid, A. K., diakon, Givskud, 498.
Hyldkrog, A., forst, Holsted, 160, 162.
Hyldtoft, J. H., lærer Sejstrup, 143.
Hækkerup, Per, minister, 170.
Høffding, Har., professor, 44, 419, 425, 496.
Høgsbro, Sofus, højskoleforst, Rødding, 88, 130, 170, 177, 211.
— Svend, minister, 170.
Høher, J. P., gdjr, Brørup, 158.
Høj, N. N., dyrlæge, Oksbøl, 466.
Højberg, C., boelsm, Starup, 127.
Højbjerg, J., dir, Esbjerg, 300.
Højby, J. R., efterskoleforst, V Vedsted, 102.
Højer, S., gdjr, Skads, 323.
Højlund, N., højskolelærer, Askov, 174.
Højris, H., dommer, Esbjerg, 300.
Højrup, And., gdjr, Gesten, 219.
— Gerh., gdjr, Gesten, 219.
— Mogens, realskolebest, Grindsted, 272.
— Ole, musæumsinsp, 458.
Højstrup Jensen, forst, Grindsted, 272.
Høm, P., kunstmaler, 169, 352, 444.
Hørleik, N., lærer, Blaahøj, 527.
Hørlyck, Nic., statskonsulent, Vamdrup, 258.
— P., gdjr, Vamdrup, 252.
Hørup, N., lærer, Tistrup, 393.
Høst, Henry, gdjr, Gesten, 220.
Høy, brødrene, fiskere, Lønne, 454.
Høyberg, Sv., gdjr, Brøns, 148.
Høyen, N. L., professor, 428.
Høyer, Jørgen, c th, Vilslev, 145.
Høyer-Nielsen, L., borgmester, Esbjerg, 298.

Ibsen, Laur., degn, Øse, 326, 383.
Ihle, P., miss, DMS, 356.
Ingemann, B. S., 69.
— Jensen, Sv., lærer, Grene, 278.
— Pedersen, J., indremiss, 330.
Ingerslev, enkefru, Vejrs, 480.
Isak, J. R., skoleinsp, Bække, 206.
Iversen, skrædder, Janderup, 429.
— A., gdjr, Ølgod, 399.
— H. F., lærer, Tvile, 127.
— Hans, landøkonom, Dragebjerggaard, 173.
— Hans, gdjr, Ringive, 535.
— Herbert, filosof, 449.
— Holger, gdjr, Give, 540.
— Iver, læge, Nr Nebel, 448.
— J., kbmd, Nordby, 369.
— Johs., førstelærer, Andst, 215, 217.
— Johs., indremiss, Folding, 174.
— Karsten, forsøgsleder, Askov, 173, 192.
— Kræsten, kunstmaler, 162f, 318.
Iversen-Petersen, P., indremiss, Brørup, 158.

Jackerott, K. A., apoteker, Ordrup, 420.
Jacobi, V., tysk husar, 272.
Jacobsen, højskoleforst, Give, 539.
— Aagaard, borgmester, Ribe, 73.
— A. H., mejeribest, Varde, 424.
— H. H., skoleinsp, Esbjerg, 301, 316.
— J. P., digter, 415.
— Jacob, forfatter, Vejen, 199.
— Knud M., lærer, Aarre, 344.
— M., borgmester, Varde, 416.
— Martin, gdjr, Nr Nebel, 448.
— Steffen, gdjr, Gadbjerg, 543.
— Thomas, gdjr, Ø Nykirke, 502.
Jakobsen, lærer, Ribe, 77.
— Augustinus, landmd, Vejrup, 117.
— Ingvard, gdjr, Filskov, 526.
— J. Breum, gdjr, Ølgod, 399.
— Kr., indremiss, 75, 306, 311, 343, 423, 538.
— N. Breum, gdjr, Ølgod, 399.
Jensen, lærer, Henne, 454f.
— lærer, Dørken, 515.
— sadelmager, Grindsted, 266.
— Aage, gdjr, Fitting, 288.
— A. C., indremiss, Brørup, 158.
— Ad., departementschef, 281.
— Aksel, gdjr, Jerne, 323.
— And., gdjr, Hjarup, 240.
— And., trævarefabr, Vamdrup, 257.
— Ane, miss, Surinam, 470.
— Bernh., gdjr, Nollund, 271.
— Bernt, gdjr, Janderup, 430.
— Bertel, Karlskov, 536.
— Bertel, arkitekt, 541.
— Bertel, gdjr, Ansager, 404.
— Birthe, Nymindegab, 453.
— C., gdjr, Vittarp, 434.
— Carl, gdjr, Jernved, 150.
— Carl, C. M., gartner, Jerne, 322f.
— Chr biskolelærer, Billund, 284.
— C. P., snedkermester, Esbjerg, 305.
— Ditlev, overportør, Gredstedbro, 149.
— Edv., højskoleforst, Børkop, 11.
— Erik P., gdjr, Uhre, 491.
— Erling, højskoleforst, Esbjerg, 300.
— F. Elle, højskoleforst, 18.
— Folmer, indremiss, Agerbæk, 343.
— Frode, gdjr, Skads, 323.
— Gudmund, rektor, Esbjerg, 301.
— H., indremiss, Varde, 423.
— H., stiftskasserer, Ribe, 73.
— Hans, indremiss, Billund, 265, 276ff, 284.
— Hans, smed, Randbøl, 552f.
— Hans, sognefoged, Grene, 275, 278f.
— Hans, uddeler, Fitting, 288.
— Hans, vejmand, Henne, 455.
— Harald, lærer, Frederikshaab, 554.
— Herman, miss DMS, 356.
— H. S., skoleleder, Vamdrup, 258.
— Ingrid Vig, overbibliotekar, Esbjerg, 301.
— I. P., grosserer, Grindsted, 270.
— J., cementstøber, Tjæreborg, 348.
— J. Møller, lærer, Ullerup, 539f.
— J. A., lærer, Aarre, 344.
— Jac., lærer, Faaborg, 343.
— Jak., indremiss, Holsted, 158, 161f.
— Jak., kolportør, Faaborg, 343.
— J. C., gdjr, Jernved, 149.
— J. C., læge, Gørding, 119.
— J. C., postbud, Aastrup, 125.
— J. C., snedkerm, Ansager, 409.
— Jens, gdjr, Vester, 514, 516.
— Jens, husmd, Nordby, 369.
— Jens, indremiss, Ølgod, 400.
— Jens, lærer, Grene, 265.
— Jens, propr, Andst, 217.
— Jens, træskomager, Billum, 430.
— J. J., gdjr, Vorbasse, 292.
— J. K., lærer, Brørup, 158.
— J. L., lærer, Ølgod, 400.
— J. Laursen, gdjr, Vester, 514.
— J. Marinus, forst, Brøderup, 140.
— J. O., sømandshjemsbest, Esbjerg, 312.
— John, skoleinsp, Esbjerg, 301, 323.
— Johs., gdjr, Filskov, 526.
— Johs., gdjr, Grimstrup, 331.
— Johs., lærer, Hjarup, 250.
— J. P., fisker, Esbjerg, 312.
— J. P., gdjr, Billum, 429f.
— J. P., kbmd, Esbjerg, 312.
— J. P., lærer, Ringive, 536.
— Jens Therkelsen, gdjr, Aal, 465.
— J. V., lærer, Ansager, 409, 411.
— J. V., skoleinsp, Guldager, 361.
— Jørgen, gdjr, Ansager, 408.
— Kathrine, Gørding, 118.
— Kjeld, teglværksarb, Ølgod, 398.
— Knud, landpost, Janderup, 429.
— Knud, lærer, Hejnsvig, 292.
— Knud, strandfoged, Aal, 458.
— Knud Møller, gdjr, Ringive, 534.
— Kr., gdjr, Strelluf, 400.
— Kr., gdjr, Uhre, 490.
— Kr., lærer, Bække, 206.
— Kr., murermester, Esbjerg, 309, 312.
— K. Vad, lærer, Ansager, 409, 411.
— L., lærer, Vejrup, 116f, 119.
— Lars Møller, kromand, Løvlund, 266, 276ff, 285.
— Laur., førstelærer, Aal, 463.
— Laur. V., red, Esbjerg, 302.
— Laust, Rygbjerg, Randbøl, 277, 552.
— Lene, Terpling, Faaborg, 343.
— M. A., lærer, Dørken, 516.
— Mads, gdjr, Faaborg, 343.
— Mads P., gdjr, Grene, 277.
— Mikkel, indremiss, Give, 535, 540.
— Mogens, gdjr, Vandel, 554.
— Morten, gdjr, Vonge, 502.
— N. H., gdjr, Øvtrup, 435.
— Niels, borgmester, Varde, 416.
— Niels, gdjr, Rørbæk, Vester, 517.
— Niels, gdjr, Sønderbøl, Aal, 465.
— Niels, pottemager, Vejen, 200.
— N. K., Emdrup vandmølle, 330, 332.
— N. P., gdjr, Vrøgum, Aal, 466.
— N. P., højskoleforst, Janderup, 428.
— N. P., konsulent, Vonge, 502, 504.
— N. Sigvard, gdjr, S Omme, 522.
— Otto, gdjr, Urup, 271.
— P., gdjr, Faaborg, 343.
— P., gdjr, Veerst, 206.
— P., lærer, Hejnsvig, 286, 291.
— P. B., skomager, Oksbøl, 463.
— Peder, sognefoged, Vandel, 554.
— Peder, sogneraadsfmd, Lindknud, 169.
— Peter, skomager, Holsted, 161.
— P. G. C., højesteretssagf, 254.
— Rask, gdjr, Brøndum, 352.
— Rejner, lærer, Hesselbo, 127.
— S., overlærer, Oksbøl, 463.
— Søren, forretningsfører, Esbjerg, 314.
— Søren, gdjr, Darum, 134.

— Søren, gdjr, Løvlund, 278.
— Tage, navigationslærer, Nordby, 370.
— Tage, tømrermester, Billund, 278.
— Viggo, forstander, Vejen, 197.
Jensen-Fløe, N. C., ftm, Brande, 494, 540.
Jensen-Hansen, P., gdjr, Aarre, 343.
Jensen-Holm, H. J., skoleinsp, Ribe, 73.
Jensen-Søe, C., lærer, Hodde, 393.
Jeppesen, Johs., overlærer, Give, 539f.
— M. P., indremiss, Nr Nebel, 448.
— Niels, forfatter, 56.
Jepsen, smedemester, Ho, 473.
— Broder, Holsted, 162.
— Christiane, fru, Ho, 473.
— G. Luther, lærer, Aastrup, 127.
— Jens, skoleleder, Glejbjerg, 127.
— J. K., arkitekt, 174, 247.
— Johs., lærer, Hejnsvig, 292.
— Knud, gdjr, Malt, 170.
— Søren, H., gdjr, Grimstrup, 332.
Jerichau, Elisabeth, kunstmaler, 527.
Jespersen, propr, Endrupholm, 338.
— C., hotelejer, Esbjerg, 309, 312.
— M., overlærer, Gørding, 119.
Jessen, Aage, husmd, Vamdrup, 258.
— Andr., gdjr, Hjarup, 249.
— Anne, lærerinde, fru, Sønderho, 373.
— H. Nygaard, gdjr, Ringive, 535.
— Jeppe, gdjr, Varde, 418, 422, 466.
— J. L., gdjr, Aastrup, 127.
— K., overlærer, Jernved, 149.
— Mogens, skolebest, Vamdrup, 259.
— Ole, redningsbaadfører, Vejrs, 478.
— Søren, gdjr, Ho, 476, 480.
— Søren, gdjr, Ø Nykirke, 502.
— Th., lærer, Øse, 327.
— Th., red, Brande, 492.
— Thomas K., gdjr, Varde, 423.
Johannesen, J. J., førstelærer, Lønne, 455.
Johannessen, Arne, overlæge, Frederiksberg, 51.
Johannsen, M., kunstmaler, 259.
Johansen, Adrian, indremiss, Bramminge, 138.
— C., Terpling, 125.
— E., urmager, Bramminge, 138.
— H., gdjr, Gadbjerg, 543.
— J., kolportør, Filskov, 526.
— Joh., skrædder, Holsted, 162.
— Kathrine, frk. Billum, 430.
— Kirsten M., frk, Nr Nebel, 448.
— Klaus, gdjr, Brørup, 157.
— Kristiane, frk, Billum, 430.
— Mads, gdjr, Billum, 429f.
— N. C., skrædder, Holsted, 162.
— P., lærer, Give, 534.
— P., Sejrup, Tyregod, 538.
— R., lærer, Andst, 217.
— Suhr, gdjr, Gadbjerg, 543.
— Verner, husmd, Hovborg, 169.
John, P., indremiss, Vejen, 200, 494.
Johnsen, Aage G., overlærer, Vejen, 200.
— Anders, Janderup, 429.
— H. H., skoleinsp, Sdr Omme, 521.
— P., Grene, 276.
Juhl, frk, frimiss, Ølgod, 397.
— N., kbmd, Skanderup, 234.
— Rs. P., propr, Seest, 246.
Juhler, P. H., skoleinsp, Ølgod, 400, 403.
Junge, uddeler, Hjarup, 233.
Justesen, J. P., mejeribest, Brørup, 158.
Juul, Fr., indremiss, 118.
Juul Andersen, højskolelærer, Askov, 180, 183, 188.
Juul Nielsen, førstelærer, Gesten, 221.
Jæger, Asmus, lærer, Hunderup, 143.
— M. A., lærer, Tyregod, 516.
— N., borgmester, Esbjerg, 298.
Jørgensen, forstander, Holsted, 160.
— lærer, Skanderup, 234, 241.
— Møller, Holsted, 161.
— A., vognmand, Jerne, 323.
— A. D., historiker, 170.
— A. G., arkitekt, 163.
— And., kæmner, Oksbøl, 463, 466.
— Alfr., Sudanmiss, 369.
— Andr., gdjr, Brøndum, 352.
— Bjerrum, fabrik, Bramminge, 138.
— Bunde, amtsforv, Ribe, 113.
— C., lærer, Darum, 133.
— Carl, lærer, Tyregod, 508, 514f, 539.
— Chr., kroejer, Donslund, 285.
— Claus, lærer, Givskud, 498.
— Dahl, lærer, Bramminge, 138.
— F. C., førstelærer, Hejnsvig, 292.
— H. J., kbmd, Vamdrup, 260.
— J. C., lærer, Grimstrup, 334.
— Jens, gdjr, Gammelby, 535.
— Jeppe, Mosevraa, 473.
— Jes, gdjr, Aastrup, 123, 127.
— Johanne, fru, Aastrup, 127.
— Johs., gdjr, Grimstrup, 332.
— Jørgen, førstelærer, Nørup, 548.
— Jørgen, minister, Lejre, 180.
— Karen, fru, Aastrup, 127.
— Laus, arbmd, Fitting, 288.
— M., kbmd, Øse, 327.
— Marie H., fru, Mandø, 113.
— Marius, indremiss, Brørup, 158.
— M., Blangstrup, forstander, Esbjerg, 300.
— Møller, gdjr, Almstok, 554.
— N., møller, Gadbjerg, 543.
— N. J., Holsted, 162.
— Ove, snedker, Mandø, 113.
— Peder, Mosevraa, 476.
— P., gdjr, Aastrup, 127.
— P., gdjr, Hyllerup, 437.
— P., gdjr, Ravnholt, Gesten, 213.
— P., gdjr, Sønderhav, 25.
— P., indremiss, Nr Nebel, 448.
— P. J., rektor, Ribe, 73.
— R. Frandsen, indremiss, Vamdrup, 255.
— R. H., lærer, Tyregod, 515.
— Rs., gdjr, Aastrup, 124.
— Simon, friskolelærer, Gesten, 213.
— Steffen, gdjr, Kollemorten, 504.
— Søren, folketingsmdl, Uldum, 533, 540.

Kaae, Olga, miss, Indien, 191, 240.
Kaalhauge, H., borgmester, Ribe, 73, 78.
Kaas, Jørgen, lærer, Gredstedbro, 148f.
Kallestrup, N., Give, 540.
Kampp, Signe, miss, Santalistan, 192.
Kann Rasmussen, Aage, civiling, 114.
— — Friede, overlærer, 114.
— — V., civiling, 113f.
Kappelskov, lærer, Henne, 451, 455.
Karlsen, Mads, husmd, Grindsted, 266, 269f.
Karlskov, Kr., Ringive, 533.
Karlsmose, lærer, Blaahøj, 527.
Karstens, D., fru, Malt, 170.
Kasten, Fr., isenkræmmer, Vejen, 199.
Kastoft, N., boghandler, Varde, 416.
Kidde, K., lærer, Stilbjerg, 536.
Kierkegaard, Søren, forfatter, 88, 176, 186, 215, 242, 421, 489, 496, 532.
Kietz, læge, Varde, 356.
Kiholm, lærer, Lunde, 435, 437.
Kiilerich, N., propr, Brørup, 158.
Kirk, boghandler, Holsted, 162.
— Ole, gdjr, Stadil, 12.
— Palle, efterskoleforst, Skanderup, 240f.
Kirk Christiansen, G., fabrikant, Billund, 278.
— Ole, fabrikant, Billund, 278f.
Kirkegaard, Andr., gdjr, Vrenderup, 343.
— Marie, fru, Vrenderup, 341.
Kjeldsen, K., forst, Holsted, 160.
— Niels, soldat, Give, 537.
— P. H., herregaardsmiss, Esbjerg, 311.
— Thomas, gdjr, Ø Nykirke, 501ff, 538.
Kjellerup, kirkebetjent, Ribe, 82.
Kjelst, M. P., lærer, Varde, 415.
Kjems, Anna, fru, V Vedsted, 102.
— Olaf, efterskoleforst, V Vedsted, 102.
Kjergaard Jensen, forst, Jerne, 323.
Kjergaard, Marie, fru, S Omme, 521.
Kjær, Holger, højskolelærer, Askov, 180, 183.
— Morten, Hinnum, 266.
— P. Vad, indremiss, Vejen, 200.
— S., tømrer, Henne, 455.
Kjærbøl, Johs., minister, 304, 457.
Kjørbye, E. O., organist, Esbjerg, 310.
Klausen, E., gdjr, Filskov, 526.
Klemmensen, Kr., gdjr, Tyregod, 514.
Klint, Kaare, arkitekt, 424.
Klinting, O., ungdomsskoleforst, Skanderup, 241.
— Torben, lærer, Faaborg, 337, 344, 455.
Klintø, F., skoleinsp, Esbjerg, 301.
Klit, kbmd, Grimstrup, 330.
Kloppenborg Skrumsager, H. D., 170, 181, 201, 546.
Klougart, F. J., stadsgartner, Esbjerg, 301.
Knudsen, højskoleforst, Janderup, 428.
— indremiss, 524.
— A., overlærer, Bramminge, 138.
— A. E., skoleinsp, Ansager, 411.
— A. J., skoleinsp, Brande, 492, 494.
— Axel, skoleinsp, Esbjerg, 301.
— E., uddeler, V Vedsted, 102.
— G., gdjr, Holsted, 168.
— Hans, gdjr, Ansager, 406.
— H. C., gdjr, Agerbæk, 343.
— Jørgen, gdjr, Vorbasse, 288.
— K. A., gymnastikinsp, 442.
— Kaj, amtsraadsmedl, Skovlund, 410.
— Knud, gdjr, Forballum, 211.
— L., indremiss, 245, 269.
— Mads, gdjr, Enkelund, 514.
— Mads, gdjr, Sejrup, 503, 514.
— Mads, gdjr, Skovbølling, 127.
— Marie, fru, Debel, 341.
— Martin, gdjr, Ansager, 409.
— N. K., indremiss, Bække, 206.
— O. K., lærer, S Omme, 521.
Knuth, Henriette, komtesse, 229, 538.
Kobberø, gdjr, Nr Nebel, 448.
Koch, Hans, smed, Ansager, 406.
— Ulrikke, frk, Ribe, 86.
Kodal, Grete, fru, Esbjerg, 316.
Kofoed, A., indremiss, Esbjerg, 311.
— J. C., arkitekt, 292.
Kold, Jørg., lærer, Tistrup, 393.
— Kristen, lærer, 88, 177, 211, 489, 519.
Kolding, Kr., friskolelærer, Oksbøl, 466f.
Konradi, landbrugslærer, Ladelund, 203.
Konstantin-Hansen, Margr., fru, Askov, 192.
Korsgaard Kristensen, J., gdjr, Ølgod, 399.
Korsgaard Pedersen, J., indremiss, Ovtrup, 435.
Kragelund, T. T., forretningsfører, Esbjerg, 143.
Krarup, C. M., rektor, Ribe, 73.
Krarup-Hansen, Johanne, kgl kammersangerinde, 502.
Krebs, Axel, landsretssagf, Esbjerg, 300, 309, 313f.
— Lis, fru, Esbjerg, 313.
Kristensen, And. Kr., indremiss, Tistrup, 393.
— And., gdjr, Hejnsvig, 292.
— Evald Tang, folkemindesamler, 11, 265.
— Hans Jessen, Skovlund, 409.
— H. K., lærer, Lunde, 395, 433, 435, 445, 470.
— H. Møller, lærer, Vilslev, 143.
— J., lærer, Stenderup, 409, 411.

— J., lærer, Skovlund, 408f, 411.
— Jens, sømand, Holsted, 434.
— Jens, gdjr, Grene, 279.
— Jens, gdjr, Vesterhede, 292.
— J. T., lærer, Yderik, 383.
— Karl, J., gdjr, Hostrup, 358.
— Knud, statsminister, 180.
— Kr., gdjr, Blaahøj, 526.
— Kr., gdjr, Hejnsvig, 290, 292.
— Kr., gdjr, Uhre, 494.
— Kr., højskoleforst, Hoven, 12, 132, 520.
— Kr., lokalhistoriker, Faaborg, 335, 344.
— Kr., indremiss, S Omme, 411.
— Laust, gdjr, Tyregod, 514.
— L. Puggaard, Grene, 278.
— Magda, lærerinde, Skovlund, 408, 411.
— M. E., skomager, Filskov, 526.
— Marinus, gdjr, Sig, 383.
— Marius, dr. phil, Askov, 135, 154, 180, 182, 191, 203.
— Martin, gdjr, Omvraa, 526.
— N. H., skoleinsp, Filskov, 527.
— N. K., lærer, Tistrup, 393.
— Niels, sognefoged, Grene, 276, 279.
— Ole, gdjr, Skovlund, 406.
— Olga, missionær (DMS), 215.
— Sand, gdjr, Gesing, 352.
— Sofus, gdjr, Bramminge, 138.
— Søren, friskolelærer, Faaborg, 344.
— Tage, gdjr, Blaahøj, 526.
— Therkild, skrædder, Ovtrup, 434, 452.
— Thorkil, minister, 180.
— T. Puggaard (og hustru Astrid), Vandel, 554.
— Villads, manufakturhdlr, Faaborg, 343.
— (Borg), Kr., Grindsted, 266, 270.
Kristensen-Randers, højskoleforst, Ollerup, 520.
Kristiansen, Aage, gdjr, Grene, 278.
— A., Grene, 275.
— Anders A., husmd, Grindsted, 270.
— K. A., lærer, Lindknud, 169.
— Fr., husmd, Kvong, 442.
— K. M., gdjr, Grene, 278f.
— Kr. Thisgaard, gdjr (og hustru Kristine), Vester, 515.
— Peter, gdjr, Grene, 277f.
— Vagn, kordegn, Varde, 422f.
Kristoffersen, P., gdjr, Føvling, 165.
Krog, J., gdjr, Billum, 430.
Krogh, A., kordegn, Jerne, 323.
— Jens, gdjr, Strelluf, 400.
— Johanne, lærerinde, Ansager, 409.
— K. K., lærer, Holsted, 162.
Kromann, Anne, fru, Sønderho, 374.
— N. M., fabrikant, Esbjerg, 300, 363.
— P., skoleinsp, Esbjerg, 301.
Krukow, K. F., lærer, Aarre, 344,
— Niels, gdjr, Kvong, 443.
— Niels, gdjr, Ovtrup, 435.
Kruse, Bahne, Skovlund, 409.
— Ejner, Skovlund, 410.
— Georg, Skovlund, 409.
— Peter, Skovlund, 409.
Kruuse, Jens, dr phil, Askov, 30, 183.
Krüger, Hans, gdjr, Bevtoft, 160, 170, 443.
Krægpøth, gdjr, Henne, 448.
Kræmer, Kr., gdjr, Ansager, 405.
Kudahl, J. C., skoleinsp, Brande,
Kræn. H., lærer, Janderup, 429. 494.
Kure, Johs., indremiss, 252.
Kurtsen, Kr., Billum, 429.
Kvist, Ingvard, gdjr, Lejrskov, 210.
— J., lærer, Veerst, 205f.
— V., skibstømrer, Jerne, 323.
Kvist Jensen, O., gdjr, Gaarde, 393.
Kynde, L. O., søm miss, Esbjerg, 311.
Kyndrup, N. E., sem rektor, Ribe, 73.
Labri, »prof«, 281.
Ladefoged, lærer, Gaarde, 393.
Lambertsen, Fr., baadfører, Esbjerg, 301.
Lange, Niels, fabrikarb, Randbøl, 553.
— Thomas, forfatter, 469, 478.
— Thor, forfatter, 170.
Langgaard, Rued, organist, Ribe, 78.
Larsen, A., lægpræd, Gamborg, 248f.
— A. H., skoleinsp, Esbjerg, 301.
— A. Kjær, skoleinsp, Ribe, 73.
— Aksel, gdjr, Grimstrup, 331.
— Alfred, gdjr, Ansager, 410.
— C., kordegn, Ribe, 77f.
— E. M., førstelærer, Aastrup, 127.
— Fjordby, arkitekt, 333.
— Gordon, overlærer, Varde, 425.
— H. A., læge, Holsted, 160.
— H. C., sygehusinsp, Grindsted 267f, 271, 289, 292.
— Jens, gdjr, Hjarup, 249.
— J. P., indremiss, Randbøl, 553.
— Johanne, fru, Grimstrup, 331.
— Karl, forfatter, 265.
— K. H., lærer, Darum, 133.
— L., lærer, Vorbasse, 286, 288.
— L. J., indremiss, N Nebel, 448.
— M., indremiss, Ribe, 78.
— Marius, gdjr, Tjæreborg, 348.
— Mikkel, gdjr, Farup, 109.
— Nelly Buch, indremiss, Esbjerg, 311.
— N. P., lærer, Skanderup, 234.
— Otto Hess, skoleinsp, Jernved, 149.
— Peder, kaptajn, Henne, 453.
— S., skrædder, Holsted, 161.
Larsen Pedersen, J., skoleinsp, Gørding, 119.
Larsen-Skræppenborg, P., gdjr, Almind, 24, 89, 101, 123, 156, 160, 170, 177f, 185, 196, 201f, 205, 209, 211, 213, 218, 240, 243, 248f, 252, 276, 390f, 400, 419, 487, 518, 537, 546.
Lassen, hoteldir, Nordby, 368.
— Axel, red, 70.
— Frode, mejeribest, Uhre, 491.
— Jens, kroejer, Nymindegab, 454.
— Las, gdjr, Vejrup, 116f.
— Morten, daglejer, Darum, 131.
— T. Bundgaard, skoleinsp, Bra nde, 494.
— Vald., skoleinsp, Varde, 415.
Lau, H. H., skoleinsp, Seest, 246.
Laugesen, J. C., lærer, Darum, 133.
— Søren, Ansager, 409.
Laurberg, H. C., lærer, Jernved, 149.
Lauridsen, lærer, Aarre, 337.
— Aage, Øse, 327.
— Agnes, fru, Skødstrup, 466.
— Anton, gdjr, Skødstrup, 466.
— G. M., dir, U.S.A., 384.
— Hans Jokum, Vejen, 196.
— Horsbøl, gdjr, Ansager, 410.
— J. M., lokalhist, Vilslev, 143.
— Johs., nationalbankdir, 195, 197ff.
— Jørgen, gdjr, Øse, 327.
— Maren, fru, 198, 200.
— J. Vang, dir, Vejen, 195.
— Karl, gdjr, Skovlund, 410.
— Laur., gdjr, Aastrup, 127.
— Mikkel, murermester, Ribe, 73, 78.
— N., uddeler, Vandel, 554.
— O. Vang, dir, Vejen, 64, 154, 195, 199.
— P., murermester, Grimstrup, 331.
— Peder, gdjr, Vejen, 196.
— Petra, lærerinde (miss Syd-Arabien), 369.
— Poul, gdjr, Øse, 327.
— P. C., gdjr, Horsbøl, 266, 270.
— Søren, gdjr, Torstrup, 383.
— Tage, gdjr, Nollund, 271.
Lauritsen, C., smed, Seest, 243.
— F., lærer, Grimstrup, 332.
Lauritzen, D., konsul, Esbjerg, 298, 301, 370.
— J., konsul, Esbjerg, 298, 318.
Laursen, diakon, Brørup, 158.
— Hans, gdjr, Ø Nykirke, 504.
— Julius, gdjr, Ringive, 536.
— L., gdjr, Drantum, 494.
— N. K., lærer, Darum, 134.
Lausted, N., læge, N Nebel, 448.
Lawaetz, O., propr, 45.
Lede Jensen, fabrikant, Esbjerg, 298.
Leding, stationsforst, N Nebel, 448.
Legaard, C., gdjr, Henne, 452, 454.
Legarth, Joh., indremiss, Andst, 216.
Lehmann, Edv., prof, 135, 419, 539.
Lembcke, Edv., digter, 170.
Lenler, politifuldm, Ribe, 78.
Lerbeck Sørensen, lærer, Grindsted, 527.
Lervad, A., husflidsskoleforst, Askov, 173.
Levin-Hansen, S., apoteker, Grindsted, 263.
Lind, Johs., apoteker (Folding), 170.
— Nathalie, minister, 416.
Lindberg Nielsen, C., landsarkivar, 415.
Lindbæk, Jannik, historiker, 72, 104f.
— Peter B., gdjr, Farup, 108.
Lindegaard, M. P., gdjr, Grimstrup, 332.
— P. C., gdjr, Grimstrup, 332.
Linderberg, Fernando, skribent, 299.
Lindqvist, A., skoleleder, Esbjerg, 311.
Lindved, P., salgschauffør, Grindsted, 269.
Listov, rektor, Herlufsholm, 176.
Lodberg, Fr. Jensen, fiskeskipper, Esbjerg, 300.
— Jensen, P., indremiss, Esbjerg, 31, 118, 311f, 317.
Lohse, H. H., boghandler, Varde, 423.
— O., boghandler, Kbhvn, 257, 357f, 419, 421, 423.
Lorentsen, J. Ravn, lærer, Øse, 327.
Lorentzen, skomager, N Nebel, 448.
— Thomas, gdjr, Varde, 418, 422.
Ludvigsen, K., snedker, Jerne, 322.
Lund, gdjr, Laurup, 161.
— A., Dalgas, sparekassedir, Ribe, 78.
— Anker, maler, 98, 344, 393, 401, 449.
— Chr., gdjr, 356, 358.
— C. P., lærer (og hustru), Vorbasse, 288.
— Hans, gdjr, Ovtrup, 434.
— Hans, højskoleforst, Rødding, 18, 107f, 180, 182, 184, 188, 194, 421.
— Helge, gdjr, Hygum, 352.
— Jens, gdjr, Ø Nykirke, 502.
— N. P., gdjr, Ansager, 406.
— Peter, gdjr, Ø Nykirke, 502.
— S., skomager, Skanderup, 234.
Lundgaard, Hans, gdjr, Brørup, 159.
— L., lærer, Bække, 206.
Lundsgaard, G., førstelærer, N Nebel, 448.
Luplau, Marie, malerinde, 418.
Lykke, N. E., mejeribest, Henne, 454.
Lykke Thomsen, fabrikant, Brøndum, 352.
Lyndgaard, P., gdjr, Jernved, 147f.
Lyne, Jes, gdjr, Ovtrup, 434.
Lyngaa, lærer, Seem, 90.
— Mogens, lærer, Hovborg, 169.
Lyngbo, Fr., maler, 460.
Lyngbye, borgmester, Esbjerg, 298.
Lütken, Anna, organist, Ribe, 57, 78.
Lüttichau, H. H. von, stiftamtmand, Ribe, 73.
Læssøe, E., lærer, Holsted, 162.
— oberst, 441.
Løbner, F., lærer, Stenderup, 165.
Løffler, J. B., arkitekt, 401.
Løkkegaard, S., skoleinsp, Esbjerg, 301.

Lønborg-Jensen, H., arkitekt, 73, 91, 138f, 273, 289, 292, 344, 408, 412, 495.
Lønneth, S., c th, lærer, Lønne, 455.
Løvbjerg, Sv., bankbogholder, Give, 540.

Madsen, boghandler, Tarm, 28.
— skræddermester, Oksby, 476.
— A., indremiss, Filskov, 526.
— A. K., uddeler, Billum, 430.
— Carl, insp, Skovlund, 410.
— Chr., gdjr, Nebel, 288.
— Chr., gdjr, Vejen, 196.
— Chr. Hansen, Skjoldbjerg, 288.
— C. L., gdjr, Starup, 127.
— Erik, fabrikant, Bramminge, 139.
— Erna, lærerinde, Grene, 278.
— G., tømrer, Billum, 430.
— Herman, gdjr, Føvling, 165.
— Ingv., lærer, Gadbjerg, 543.
— Iver, sognefoged, Skærlund, 484.
— J., tømrer, Billum, 430.
— J. Chr. la Cour, højskoleforst, V Vedsted, 102.
— Jens, gdjr, Agerbæk, 343.
— Jens, gdjr, Løvlund, 278.
— Jesper, højskoleforst, Janderup, 428.
— J. K., proprietær, Vejen, 199.
— J. K., sognefoged, S Omme, 520.
— Johan, gdjr, Løvlund, 278.
— Johs., gdjr, Aastrup, 127.
— Johs., gdjr, Nebel, 284.
— J. Skov, lærer, Aastrup, 127.
— Jørgen, gdjr, Føvling, 165.
— Karen, frk, Starup, 127.
— K. B., kornet, Grindsted, 272.
— Kjærulff, lærer, Darum, 133.
— Kr., gdjr, Hodde, 391.
— Kruse, skoleleder, Lønne, 455.
— Kr., sognefoged, Læborg, 199.
— L., lærer, Give, 534.
— Martin, indremiss, Esbjerg, 311.
— Morten, gdjr, Vorbasse, 288.
— N. C., gdjr, Vesterlund, 515.
— Niels, Mejls, 419, 421.
— Niels, gdjr, Vonge, 504.
— Niels, vejmand, Seest, 246.
— P., Agerbæk, 343.
— P., politibetjent, Nykøbing M., 200.
— Peder, gdjr, Tjæreborg, 348.
— Peder, gdjr, Vemmelund, 537.
— Rebekka la Cour, fru, Vejen, 199.
— Søren, gdjr, Skjoldbjerg, 289.
— Søren, hedeplanter, Aastrup, 121.
— S., skræddermester, Oksbøl, 463.
— Sv. Aa., indremiss, Esbjerg, 310f.
— S. Bojsen, ldmd, Grindsted, 272.
— Th., lærer, Gelballe, 234.
— Thomas, gdjr, Givskud, 498.
— Viggo, frihedskæmper, Varde, 416.
Maegaard, P. C., sognefoged, Kvong, 442ff, 449.
Magdahl-Nielsen, arkitekt, 318, 455.
Mahler, P., gdjr, Jerne, 323.
Maigaard, A., gdjr, Skads, 323.
Malle, Jens, gdjr, Ovtrup, 435.
— Johs., miss, Ovtrup, 343, 419, 430, 434, 448, 452, 453, 459, 473, 476.
Malling, H., viceskoleinsp, oplæser, Varde, 415f.
Maltesen, L., højskoleforst, 276.
Mandøe, Niels, lærer, Mandø, 113.
Manich, J., overlærer, Bramminge, 138.
Mansfeld-Giese, J., advokat, Brande, 488.
Marbæk, H. P., Billum, 429.
Marke, W., kantor, lærer, Varde, 415, 420f.
Marcussen, smed, Oksbøl, 459.
Marienlund, E., uddeler, Ø Nykirke, 505.
Markskel, Ane, Oksbøl, 466.
Marstrand, Vilh., kunstmaler, 292.
Martinsen, N. M., gdjr, Henne, 455.
Mathiesen, fru, KFUK-spejderleder, Vorbasse, 288.
— Chr., gdjr, Ovtrup, 435.
— Laur., rentier, Guldager, 361.
— Sv. Aa., førstelærer, Tjæreborg, 347f.
Matthiassen, Johs., miss, N Nebel, 448.
Matthiesen, J. L., gdjr, Ø Nykirke, 502.
Meibom, Aksel, forst, Vesterlund, Tyregod, 516.
— Herdis, fru, Vesterlund, Tyregod, 516.
Meldgaard, S. M., husflidsskoleforst, Askov, 173, 178.
Mellergaard, L., miss, Grindsted, 270.
Meyer Benedictsen, Aage, forfatter, 539.
Michaelsen, A., landmd, Vejrup, 117.
Michelsen, M. H., gdjr, Filskov, 523.
Midtgaard, Kr., gdjr, Tyregod, 514, 539.
— Jens, sparekassedir, Tyregod, 514.
Mikkelsen, A., gdjr, Ølgod, 400.
— L., lærer, Langelund, 535.
— Chr., Grene, 276.
— Gerner, politiass, Varde, 416.
— Ivar, lærer, Ringive, 536.
— Jens, gdjr, Horne, 381.
— J., skoleinsp, Oksby, 480.
— L., gdjr, Holsted, 161.
— N. Bang, lærer, Oksby, 476, 479.
Moe, Fr., miss dr, 75ff, 92.
— J. O., apoteker, Nyk F, 92.
Moesgaard, Kr., lærer, kordegn, Nordby, 367, 370.
Mogensen, Kr., smed, Billund, 276f.
— Chr., gdjr, Bejsnap, 399.
— B., lærer, Blaahøj, 527.
— Sv., sem rektor, Ribe, 73.
— Osvald, lærer, Ringive, 536.
Moltesen, L., minister, 104f, 155, 180, 194.
— Klaus, gdjr, Brørup, 157.
— Søren, gdjr, Brørup, 157.
Moltesen-Hansen, murerm, Hostrup, 358.
Moltke, F. C., lensgreve, Bregentved, 167.
— Joachim, greve, 529.
— Huitfeldt, L. N., greve, 167.
Momsen, F., propr, Malt, 170.
Moos, P., gdjr, Vamdrup, 258.
Moresco, J., etatsraad, 281.
Mortensen, C., maleraflæser, Varde, 423.
— Hans, indremiss, Ribe, 78.
— K., rektor, Ribe, 73.
— Luther, indremiss, Sædding, 311, 361.
— M., borgmester, Esbjerg, 298.
— Morten, regnskabsfører, Lindknud, 169.
— Niels, gdjr, Snorup, 393.
— Niels Hansen, lærer, Oksbøl, 459.
— P., gdjr, Veerst, 206.
— Rasm., lærer, Lindeballe, 537, 542f, 545.
— Thorv., gdjr, Ovtrup, 434.
Mose, Lars, gdjr, Aarre, 344.
Mosegaard Kristensen, Kr., lærer, Givskud, 498.
Mosgaard, P. H., lærer, Oksby, 476, 479.
Moth, Cl. Fr., lektor, Haderslev, 264.
Mouridsen, Laur., lærer, Velling, 439.
Moustgaard, A., grosserer, Filskov, 528.
— Jens, gdjr, Filskov, 525.
— K., indremiss, 317.
— Sv. Imm., Filskov, 528.
Muff Christensen, C., fiskeskipper, Esbjerg, 312.
Munck, Hans, indremiss, Esbjerg, 302, 304, 309, 311.
Munk, Anders, lærer, Ringe, 491.
— sognefoged, Jerne, 323.
— Harald, kunstmaler, 103.
Munk Poulsen, lærer, Hejnsvig, 291.
Murtfeldt, Ludv., journalist, Varde, 415.
— R. L., læge, Varde, 415.
Mygent, And., skoleinsp, Brande, 494.
Müller, A. C. C., lærer, Give, 534.
— dommer, Varde, 415.
Mynster, Else, fru, Brørup, 156.
— læge, Grindsted, 272.
Mærsk, friskolelærer, Kollemorten, 502, 505.
Møbjerg Hansen, gdjr, Blaahøj, 526.
Møldy, Bertel, sogneraadsmd, Ansager, 409.
— Jens, gdjr, Ansager, 406f, 409.
— Martin, Ansager, 409.
Møller, lærer, Henne, 454.
— lærer, Vorbasse, 286.
— Axel, arkitekt, 316.
— B., lærer, Vamdrup, 255ff.
— Chr., Luth Missforening, 453.
— Chr. Hansen, plantningsforegangsmand, Give, 537.
— F., fabrikant, Esbjerg, 305.
— Hans, landinsp, Filsø, 450.
— J., gdjr, Skærlund, 494.
— Jens, dir., Esbjerg, 300.
— Kathrine, lærerinde, Næsbjerg, 332.
— Lorenz, gdjr, Jerne, 322.
— Niels, landstingsmd, Hodde, 390, 392.
— P., kunstmaler, 221, 279.
— P., lærer, Grønfeld, 400.
— P. Laursen, togfører, Esbjerg, 312.
— Poul Martin, digter, 244.
— Tage, mejeribest, Uhre, 494.
— Thorv., grosserer, Esbjerg, 306f, 313.
— Volf., gdjr, Agerbæk, 343.
Møller Christensen, plantør, Hejnsvig, 291f.
Møller Jensen, arkitekt, 176.
— J., lærer, Ullerup, 539f.
— L., møller, Løvlund, 266, 276ff, 285.
Møller Jørgensen, gdjr, Lille Almstok, 288.
Møller Lund, overretssagf, Kbhvn, 444.
Møllgaard, N. P., lærer, Lyne, 443.
Mønsted, G., førstelærer, Vamdrup, 258.
Mørch, kunstmaler, 273.

Nederby, J. P., gdjr, Skibelund, 174.
Neergaard, N., statsminister, 209.
Nicolajsen, lærer, Gadbjerg, 543.
Nielsen, vaskeriejer, Nr Nebel, 448.
— A., KFUM-sekr, Varde, 423.
— A., gdjr, Ovtrup, 434.
— A. C., gdjr, Guldager, 361.
— A. C., kordegn, Varde, 422.
— A. C. N., godsejer, Emdrupholm, 332.
— A. H., gdjr, Darum, 134.
— A. K., gdjr, Ringive, 535.
— Aksel, indremiss, Esbjerg, 307, 309, 311.
— Alfr., gdjr, Aastrup, 127.
— Alfr., miss (ØM), Askov, 183.
— Anders (Trædholm), gdjr, Brande, 493.
— Anders, højskoleforst, Askov, 173, 191f.
— Anders, murermester, Vonge, 502.
— Andreas, Askov, 185.
— Andr., gdjr, Vonge, 502.
— Arendt, overlærer, Give, 540.
— Arne, gdjr, Hodde, 392.
— Bertel, efterskoleforst, Bramminge, 138.
— Børge, skoleinsp, Brøndum, 352.
— Børge, sparekassedir, Grimstrup, 332f.
— C., gdjr, Henne, 455.
— C., lærer, Grimstrup, 332.
— Carl, gdjr, Sneum, 348.
— Carl, gdjr, Vamdrup, 258.
— Carl, komponist, 351, 455.
— Carl, sognefoged, Ansager, 409.
— Carl (og hustru Mathea), Nymindegab, 453.

— Chr., gdjr, Hodde, 392.
— Chr., sognefoged, Lydum, 448.
— Chr., tømmerhandler, Gørding, 116ff, 149.
— Ditlev, gdjr, Henne, 455.
— E., lærer, Tjæreborg, 348.
— E., murer, Ovtrup, 434.
— Edv., gdjr, Janderup, 428.
— Einer, insp., S Omme, 518, 529.
— Ejnar, gdjr, Vilslev, 144.
— Ejner, lærer, Skjoldborg, 288f.
— Elias, gdjr, Jernved, 147.
— Elias, skrædder, Jerne, 322.
— Ellen, missionær (Kina), 229.
— Elof, billedhugger, 372.
— Esra, hmd, Agerbæk, 344.
— Frands, sognefoged, Øse, 327.
— Frede, ungdomsskoleforst, Varde, 416.
— Frederik, Horsbøl, 266.
— Fr., lærer, Hodde, 392.
— Fr., lærer, Varde, 423.
— Fr., kbmd, Vejen, 200.
— Gregers, gdjr, Vorbasse, 285.
— Grønvald, højskoleforst, Vestbirk, 525.
— Hans (Grøndal), Askov, 184, 191.
— Hans, gdjr, Billum, 430.
— Hans, gdjr, Grimstrup, 331.
— Hans, tømmerhandler, Vamdrup, 255, 257.
— Hans Vulf, skrædder, Faaborg, 343.
— H. C., stiftamtmand, Ribe, 72, 85.
— H. K., gdjr, Skanderup, 234.
— H. P., gymnast, Esbjerg, 301.
— H. P., gartner, Varde, 421f.
— H. Wulff, førstelærer, Hejnsvig, 291f.
— Jac., bagermester, Skanderup, 234.
— J. C., husmd, Hejnsvig, 291.
— J. C., lærer, Føvling, 165.
— Jens, friskoleleder, Vejen, 199.
— Jens, tømmerhandler, Give, 540.
— Jens Fr., gdjr, Billund, 278.
— Jens Kr., møller, Løvlund, 277.
— Jeppe, indremiss, Ovtrup, 419.
— Jesper, indremiss, Sydvestjyll, 434.
— J. K., lærer, Grindsted, 264ff, 271.
— J. Kr., gdjr, Randbøl, 552.
— J. M., indremiss, Brande, 494.
— Johs., gdjr, Billum, 430.
— Johs., gdjr, Faaborg mølle, 344.
— Johs., gdjr, Filskov, 526.
— Johs., isenkræmmer, Gørding, 116, 118.
— Johs., radioforhdlr, Varde, 416.
— Johs. Bøje, lærer, Nørbølling, 174.
— J. P., forsikringsinsp, Varde, 421, 423.
— Julius, rektor, Ribe, 73.
— Jørgen, gdjr, Andst, 216.
— K., karetmager, Gredstedbro, 149.
— K., lærer, Fitting, 286.
— Karen M., skoleinsp, Esbjerg, 301.
— Kathrine, miss, Kina, 229.
— Kjeld, søndagsskolelærer, Billum, 429.
— Knud, kaptajn, Nordby, 370.
— Kr., forstander, Ladelund, 173.
— Kr., gdjr, Givskud, 498.
— Kr., gdjr, Jernved, 148.
— Kr., gdjr, Lyne, 443.
— Kr., gdjr, Vester, 514.
— Lars, forfatter, Brande, 494.
— Laust, Give, 540.
— L. C., borgmester, Ribe, 73.
— M., gartner, Aal, 463.
— Mads, apoteker, digter, 363.
— Mads, gdjr, Ansager, 408.
— Mads, kolportør, Faaborg, 343.
— Marinus, gdjr, Billum, 430.
— Marius, gdjr, Henne, 454.
— Mildred, miss (DMS), 215.
— Morten, gdjr, V Nykirke, 333.
— Morten (Kjær), gdjr, Grindsted, 270.
— N., indremiss, Brande, 494.
— N., indremiss, Give, 540.
— N., indremiss, Ølgod, 400.
— N., gdjr, Ringive, 535.
— N., vejmand, Randbøl, 553.
— N. A., lærer, Egebæk, 103.
— N. C., lærer, Janderup, 429.
— Nis, rejsebud, Askov, 184.
— Niels, lærer, Bastrup, 259.
— Niels, sognefoged, Nebel, 284, 287f.
— N. J., assistent hos statskonsulent, Askov, 191.
— N. J., tømrer, Give, 538.
— N. K., indremiss, Bramminge, 138.
— N. Kr., gdjr, Ringive, 536.
— N. M., gdjr, Hejnsvig, 292.
— N. M., lagerforv, Gørding, 118.
— N. P., gdjr, Ansager, 409f.
— N. P., gdjr, Janderup, 429.
— N. P., gdjr, Randbøl, 554.
— N. P., karetmager, Holsted, 162.
— N. P., lærer, Seest, 246.
— O. H. Hansen, Ovtrup, 434.
— Oluf, historiker, 332.
— Oluf, rektor, Esbjerg, 301.
— Orla, skoleinsp., Holsted, 162.
— Peter, Billum, 430.
— Peter, Ringive, 532.
— Peter, gdjr, Darum, 134.
— Peter, gdjr, Nebel, 288.
— Peter, sognefoged,Lindknud, 167.
— P. J., lærer, Darum, 129, 131, 133.
— P. L., kbmd, Vejen, 200, 233.
— Poul, sømandsmiss, 476.
— Rasmus, professor, 103, 110, 242.
— Signe, lærerinde, Gesten, 221.
— S. P., KFUM-sekr, Esbjerg, 311.
— Sv., gdjr, Darum, 134.
— Sv. Aage, gdjr, Nollund, 271.
— Søren, bogsælger, Grindsted, 271.
— Thomas, gdjr, Darum, 133.
— Thomas F., lærer, Hodde, 393.
— T. Hovgaard, efterskoleforst, Vedsted, 102.
— Tobias, gdjr, Aal, 458.
— Vagn, gdjr, Andst, 216.
— Vald., lærer, Brøndum, 351f.
— Zacharias, forfatter, 265.
Nielsen-Kock, borgmester, Esbjerg, 298.
Nikolajsen, Niels, kromedhj, Hovborg, 167.
— Peter, kromand, Hovborg, 167.
— Poul, kromand, Hovborg, 167.
Nissen, lærer, Dollerup, 241.
— Andr., direktør, Kbhvn, 76, 453f.
— Chr., gdjr, Henne, 453.
— Chr., murermester, Randbøl, 554.
— G., førstelærer, Gesten, 221.
— Hans, grosserer, Esbjerg, 300.
— H. P., kbmd, Ansager, 410.
— Jeppe, indremiss, 252.
— Johs., gdjr, Skanderup, 234.
— J. P., landmd, Randbøl, 553.
— Laur., gdjr, Skanderup, 234.
— M., savskærer, Holsted, 162.
— N. H., lærer, Sig, 383.
— Nis, landdagsmand, Nordborg, 181.
— Niss, proprietær, Vilslev, 143.
— Paula, fru, husholdningsskoleleder, Vejen, 200.
— P., kbmd, Ansager, 404.
Noe, Karen, bestyrerinde, Tistrup, 391.
Nordby-Nielsen, arkitekt, 333.
Nordentoft, Knud, læge, Varde, 415f.
Norlyk, gdjr, Tyregod, 514.
Norman, A., minister, 11.
Norrild, Sv., lektor, 397.
Norup Jensen, A., overlærer, Brande, 494.
Novrup, H. P. H., lærer, Alslev, 353, 357f.
— Johs., højskolelærer, Askov, 180, 183.
— Leo, lærer, Gesten, 221.
Nutzhorn, H., højskolelærer, Askov, 154, 156, 170, 176f, 181, 184f, 191f, 194, 219.
Nyerup, Rasm., professor, 171.
Nygaard, C. S., lærer, Lyne, 58, 443.
— P., lokalhistoriker, Jernved, 147.
Nymann, H. J., skoleinsp, Vamdrup, 259.
Nyrop, Mart., arkitekt, 463.
Næsted, læge, Grindsted, 272.
Nøhr, murer, Guldager, 361.
Nørgaard, And., gdjr, Seem, 90.
— Bang, lærer, Bramminge, 138.
— Fred., højskoleforst, Antvorskov, 177.
— Ivar, højskoleforst, Esbjerg, 299.
— Lauge, kolportør, Blaahøj, 526.
— M. G., lærer, Grimstrup, 332.
Nørholm, lærer Ansager, 404, 409, 411.
Nørlund, førstelærer, Skjoldbjerg, 288.
Nørregaard, A. M., lærer, Tyregod, 512, 515.
— Jens, højskoleforst, Testrup, 104, 150, 168, 176, 178, 502.
— K., Elkær, 278.
Nørrevang, lærer, Ø Nykirke, 502.
Nørskov Jensen, A. T., stationsforst, Oksbøl, 463.

Obbekjær, J. P., lærer, Andst, 217.
Obling, H., skoleinsp, Esbjerg, 301.
Okholm, K., amtsrevisor, V Vedsted, 102.
Oksbøl, cykelhandler, Vamdrup, 255.
Olander, Ad., gdjr, Ølgod, 399.
— J. M., indremiss, Adsbøl, 343, 397, 400, 419, 430, 448, 473.
— M., gdjr, Lindknud, 169.
Olesen, A. E., murermester, Bramminge, 138.
— A. K., lærer, Torstrup, 383.
— Anker, hotelejer, Grindsted, 270.
— Anna M., sygeplejerske, Grindsted, 269.
— Jak., landmand, Holsted, 162.
— Johs. P., lærer, Grene, 278.
— Jørgen, gdjr, Seem, 90.
— M. Nørgaard, lærer, Lunde, 434f.
— Morten, gdjr, Terpling, 117, 127.
Olivarius, arkitekt, 162.
Olrik, Axel, professor, 135, 182.
— Sofie, frk, Ølgod, 396.
Olsen, lærer, Oksby, 476.
— A. Horslund, lærer, Tyregod, 515f.
— indremiss, Ølgod, 400.
— Jens, skoleinsp, Varde, 415, 419, 478.
— Johs., lærer, Ho, 480.
— L. P., snedkermester, Vamdrup, 258.
— Niels, Janderup, 428.
Ostenfeld, Ib, overlæge, V Vedsted, 102.
Ottesen, N. P., gdjr, Ringive, 535.
Otto, Johs., sømandshjemsbest, Esbjerg, 311.
Ottosen, A., kordegn, Esbjerg, 310.
— Jørgen, lægprædikant, Saltum, 518.
— Olav R., billedskærer, Give, 541.
Overgaard, H., indremiss, Esbjerg, 311.
— J., forst, Ladelund, 173.
Ovesen, A., kromand, Grene, 279.
Ovtrup, Karl, Nymindegab, 454.
Oxholm, O., overkammerherre, 264.

Paaske, P. C., lærer, Aal, 463.
Pagaard, L., gdjr, Torstrup, 383.
Pagh, H., konsul, Esbjerg, 298.
Pallesen, Jens, gdjr, Farre, 503, 515, 538.
— Jens, gdjr, Grene, 276.
— Kirstine, miss, DMS, 215.
— Laura, fru, Farre, 538.
— Simon, gdjr, Mejls, 423.
Palludan, J. W., bankdir, Varde, 338, 414, 420.
— O., kbmd, Varde, 414, 424.
Paludan, H., arkitekt, 273.
Paludan-Müller, Frederik, digter, 38.
— Jens, 176.
Paulin, S., frk, Vamdrup, 255.
Paulsen, P., gdjr, Jernved, 148.

— S., benbrudslæge, Vamdrup, 258.
Pedersen, førstelærer, Hjerting, 361.
— lærer, Ho, 480.
— Agnes, Ringive, 532.
— And., fisker, Lønne, 454.
— And., højskolelærer, Brørup, 158.
— And., lærer, Gesten, 220.
— Anton Gorm, gdjr, Givskud, 497f.
— Arnold, gdjr, Lunde, 434.
— Bennet, gdjr, Janderup, 428.
— Bodil, fru, Holsted, 162.
— Chr., gdjr, Ho, 480.
— Chr., hotelejer, Varde, 415.
— C. J., borgmester, Ribe, 73.
— Daniel, højskoleforst, Esbjerg, 300.
— Einer, tømrermester, Oksby, 480.
— Ejnar, gdjr, Kvong, 443.
— Elise, fru, Nymindegab, 453.
— Ellen, lærerinde, Vamdrup, 258.
— Erik, billedskærer, 316.
— Georg, lærer, Uhre, 491, 494.
— H., gdjr, Vilslev, 144.
— H., kolportør, Vejen, 200, 233.
— Hanne Bejer, organist, Ribe, 78.
— Hans, detailhandler, Esbjerg, 305.
— Hans, gdjr, Vejrup, 116f.
— Hans, Grindsted, 262.
— Hans, gdjr, Oksby, 480.
— Hans, gdjr, Starup, 121, 127.
— H. J., gdjr, Lejrskov, 210.
— H. Jepsen, lokalhistoriker, Aarre, 344.
— H. L., kordegn, Esbjerg, 310.
— H. P., førstelærer, Nørup, 548.
— Ingemann, førstelærer, Malt, 174.
— Ingv., vejmand, Ansager, 410.
— Iver, gdjr, Esbjerg, 305.
— Jens, gdjr, Hejnsvig, 292.
— Jens, gdjr, Torstrup, 383.
— Jensine, fru, Skjoldbjerg, 288.
— (Fromsejer), Jes, gdjr, Vorbasse, 288.
— Johs., Ulkind, 535.
— John, husmd, Faaborg, 343.
— J. P., navigationsskoleforst, Nordby, 369f.
— J. R., lærer, Andst, 217.
— Jørgen, lærer, Ringive, 534.
— K., lærer, Ansager, 404, 409, 411.
— K. A., lærer, Farup, 109.
— Kr., gdjr, Hostrup, 358.
— Kr. Hansen, gdjr, Lindeballe, 543.
— L., gdjr, Henne, 455.
— Laur., gdjr, Ovnbøl, 383.
— L. H., eksportør, Esbjerg, 312.
— M., gdjr, Almstok, 554.
— Maren, Ho, 476.
— Marius, gdjr, Klink, 291.
— N. C., lærer, Ovtrup, 433.
— Niels, boghandler, Askov, 183.
— Niels, gdjr, Autrup, 343.
— Niels, gdjr, Faaborg, 342.
— Niels, højskolelærer, Brørup, 157.
— Niels, landbrugsskoleforst, Ladelund, 173.
— Niels, indremiss, Agerbæk, 343.
— N. O. M., lærer, Henne, 454f.
— N. P., skoleinsp, Give, 540.
— Ole, gdjr, Henne, 455.
— Ole, gdjr, Lønne, 453.
— Ole, gdjr, Ø Nykirke, 505.
— Oluf, minister, 11.
— P., gdjr, Lejrskov, 210.
— P., lærer, Hejnsvig, 292, 411.
— P., lærer, Langelund, 535.
— P. A., gdjr, Vejrs, 480.
— Peder, Aarre, 341.
— Peder, frihedskæmper, Varde, 416.
— Peder, gdjr, Farup, 109.
— Peder N., gdjr, Filskov, 526.
— P. Gyde, gdjr, Boldesager, 323.
— P. K., møller, Darum, 131.
— P. M., lærer, Lyne, 441.
— P. O., dir, Polytekn Læreanst, 384.
— Poul, overlærer, Jerne, 323f.
— P. St., gdjr, Hodde, 392.
— P. Storgaard, lokalhistoriker, Ølgod, 395.
— Rs., indremiss, Agerbæk, 343.
— Rs., lærer, Folding, 174.
— S. Bremer, gdjr, Almstok, 554.
— Stefan Viggo, kunstmaler, 327, 384, 541.
— Søren, Faaborg, 341.
— Verner, skoleinsp, Billund, 278.
Pelsen, Kr., landpost, Nymindegab, 454.
Peters, arkitekt, 200.
Petersen, emissær, Christiansfeld, 257.
— lærer, Holsted, 162.
— lærer, Kokspang, 356.
— Aage, fabrikant, Brande, 492.
— Aage la Cour, forst, Skibelund, 173.
— A. B., skrædder, Brørup, 158.
— Aug., læge, Andst, 216.
— Bennet, gdjr, Lyne, 441f.
— C., lærer, Ansager, 408, 411.
— C. Hansen, gdjr, Nebel, 288.
— Eske, gas- og vandmester, Esbjerg, 318.
— Georg, fmd, IM, S Omme, 521.
— Gyde, billedhugger, 533.
— H. P., gdjr, Ø Nykirke, 502.
— Holger, gross, Kbhvn, (Lindknud), 167, 217.
— J. R., friskolelærer, Røj, 214.
— Karl, gdjr, Ø Nykirke, 502.
— Knud, forst, Skibelund, 170, 172, 190.
— Kr., lærer, Lyne, 441.
— Lauge, gdjr, Føvling, 165.
— Marie la Cour, fru, 191.
— Nls, forfatter, 259.
— Oluf, skoledir, Esbjerg, 301.
— P. Iversen, miss, Brørup, 158.
— Rich., gdjr, Vester, 515.
— Rud., kunstmaler, 207.
— S., lærer, Gesing, Brøndum, 352.
— Skat, gdjr, Kvong, 443.
— Thorvald, gdjr, V Vedsted, 102.
— Wm., lærer, Gilbjerg, 286, 288.
Petri, Philemon, Israelmiss, 421, 547.
Philipsen, Niels, førstelærer, Vamdrup, 258, 259.
— kbmd, Esbjerg, 297.
Pihl, Erik, IM miss, Agerbæk, 344.
Pilkjær, Andreas, gdjr, Vejen, 199.
— Niels, gdjr, Vejen, 199.
Pinborg, F., skoleinsp, Bramminge, 138.
Pinholt, plantør, Vejrs, 460, 476, 480.
Plagborg, N. K., IMmiss, Grindsted, 269f.
Plank, G., lærer, Give, 540.
Platy, J. Kr, emissær, 252.
Plaugborg, Niels, gdjr, Hodde, 391.
Plesner, Ulrik, arkitekt, 495.
Pontoppidan, Eleonora, overlærerinde, Vejen, 200.
Pors, Karen Høyer, fru, Vilslev, 142.
Porsild, M. P., magister, Grønland, 216.
Pottesen, Johanne, lærerinde, Tistrup, 393.
Poulsen, gartner, Holsted, 161, 162.
— gdjr, Moesgaard, Veerst, 206.
— fabrikant, Esbjerg, 298.
— Alfred, organist, Ribe, 78.
— A., lærer, Slebsager, 343.
— Augustinus, rektor, Hjørring, 75.
— Andreas, Mosevraa, Ho-Oksby, 473.
— Beckmann, elektriker, Vorbasse, 289.
— Chr., murerm, Hejnsvig, 291.
— Emilie, Holsted, 161.
— G., lærer, Jerne, 323.
— H., gdjr, Føvling, 165.
— Halvor, gross, miss, Esbjerg, 311, 323.
— Hans, plantningsmand, Ho, 469.
— Harald, førstelærer, Grimstrup, 332.
— Holger, historiker, Fanø, 363.
— J., gdjr, sognefoged, Aarre, 343.
— Jørgen, snedker, Hjortlund, 98.
— Kr., Ringive, 536.
— Mich., gdjr, Lindknud, 169.
— Nik., kromand, Hovborg, 167f.
— Ole, miss, Esbjerg, 307, 311, 434, 538.
— Peder, hedeopdyrker, Vittarp, 432.
— P. A., førstelærer, Stenderup, 409, 411.
— P. J., førstelærer, Hyllerslev, 429f.
— Rich., hmd, Lønne, 455.
Povelsen, J., lærer, Stenlille, 116.
Povlsen, Alfred, Ryslinge, 514.
Primdal, Kr., førstelærer, Jernved, 149.
Prytz, C. V., prof, 47.
Præstiin, C., sognefoged, Seem, 90.
Puggaard Kristensen, Th., ungdomsskoleforst, Vandel, 554.

Quesel, P., skoleleder, Nr Nebel, 448.

Raahauge, kaptajn, Esbjerg, 312.
Rahbek, Astrid, fru, Ringive, 536.
— H., gdjr, Ansager, 410.
— Kr., sognefoged, Ringive, 531.
Ramlou, Helga, miss, DMS, 215.
Ramskov Andersen, M., skoleinsp, Give, 540.
Randbæk, Anders, indremiss, Agerbæk, 343, 494, 526.
Randlev, lærer, Guldager, 361.
Randrup, Kr., miss, Ølgod, 400.
Rasch, V., indremiss, 306, 311.
Rask, Karen, Jernved, 148.
— Kr., gdjr, Hodde, 392.
Ravn, Jeppe, gdjr, Faaborg, 343.
Rasmussen, dir, Nordenskov, 327.
— skrædderm, Oksbøl, 463.
— Alfred, gdjr, Bække, 206.
— C., kordegn, Esbjerg, 310f.
— Chr., gdjr, Billund, 278.
— Fr., gdjr, Vesterhede, 291.
— Henning, borgmester, Esbjerg, 296, 298.
— Henry, kordegn, Esbjerg, 310.
— H., gdjr, Vrenderup, 343.
— Ingemann, lærer, Tistrup, 393.
— J., lærer, Ovtrup, 435, 437, 454f.
— J. W., lærer, Andst, 217.
— Jørgen, sløjdskoleforst, Askov, 173.
— L., diakon, Give, 540.
— Laust, folketingsmd, Grindsted, 206, 263, 272.
— Lindskov, K.F.U.M., Esbjerg, 311.
— Niels, hmd, 503f, 512, 514, 538f.
— N. H., gymn dir, Kbhvn, 256.
— Poul, lokalhist, Brørup, 155.
— Rs., propr, Højrupgaard, Lejrskov, 210.
— Rs., landstingmd, Ansager, 411.
— Rud, borgm, Varde, 416.
— Th., lærer, Hjortlund, 98.
Raunkjær, B., gdjr, Lyne, 443.
— Ane, fru, Lyne, 442.
— Chr. C., prof, Lyne, 442.
— Hans, Lyne, 442.
— Joh. C., gdjr, Lyne, 442.
— Kr., gdjr, Lyne, 442ff.
— Niels, gdjr, Lyne, 443.
Ravens, C. B., indremiss, 228.
Ravn, manufakturhdl, Vorbasse, 288.
— H., gdjr, Føvling, 165.
— Johs., gdjr, Føvling, 165.
— Kr., gdjr, Læborg, 197, 199.
Ravn Jensen, S., skoleinsp, Ovtrup, 435.
Ravnholdt, apoteker, Nr Nebel, 448.
Rechnagel, indremiss, Tarm, 448, 473.
Ree, Knud, redaktør, Esbjerg, 11, 298.
Reintoft, Rob., gross, Varde, 424.
Remmer, Lars, kolportør, Darum, 131.
Riber, H., murer, Alslev, 358.
— Kr., murer, kolportør, Alslev, 358, 430.
Riberholt, Erik, organist, Esbjerg, 310.
Richter, H., dommer, Holstebro, 203.
Riis, overlærer, Ribe, 86.

— Jac. A., 70, 72, 85f.
— Jac., miss, Ribe, 78.
Riisbjerg, N. Kr., miss, Gørding, 116f, 266.
Riisgaard, indremiss, 322.
Rikhof, dyrlæge, Hejnsvig, 290.
Ring, Oluf, komponist, 466.
Ringgaard, P., gdjr, Varde landsogn, 423.
Risbjerg Thomsen, lærer, Filskov, 523, 527.
Rohleder, Sv., kredslæge, Varde, 415.
Rode, N., lærer, Gadbjerg, 543.
Rolskov, lærer, Hinnum, 269.
Rolver, Th., arkitekt, 241.
Rosenberg, P. A., forfatter, 537, 539.
Rosendal, H., højskoleforst, Vinding, 505.
— Kr., bogtrykker, Esbjerg, 300, 302.
— kroejer, Give, 537.
Rosenkjær, Jens, højskolelærer, Askov, 180, 199.
Rosenlund, L. M., sagfører, Varde, 423.
Rosenqvist, V., organist, Esbjerg, 310.
Rosenstand, Erik, gdjr, V Vedsted, 102.
— Tage, propr, V Vedsted, 101f, 104.
— Thomas, forstander, Korinth, 101.
Rosenørn, E., godsejer, 416.
— Ingeborg, frk, Nørholm, 382, 384.
Rosenørn-Lehn, C. F. G., baron, Nørholm, 379.
Rosenørn-Teilmann, C. P. Th., kultusminister, Nørholm, 379, 384.
Rud, Bo, højskolelærer, Askov, 180, 183, 188.
— H., snedker, Boldesager, 323.
Rudbeck, H., kordegn, Ribe, 78f.
Rudkøbing, T., skoleinsp, Vejen, 200.
Rusgaard, C., sømandshjemsforst, Esbjerg, 306.
Rødebæk, M., lærer, Guldager, 361.
Rødgaard, And., kaptajn, Nordby, 369f.
Rølling, B., bestyrer, Esbjerg, 307.
Rønberg, C., cykelhandler, Ansager 409.
Rønnow, I., indremiss, Brande, 494.
Rørdam, Vald., digter, 181, 365.
Røst, Niels, Hodde, 392.

Sabroe, N. C., propr, Ø Nykirke, 502.
— P., politiker, 137, 203.
Salling, A., lærer, Seest, 246.
Salomonsen, E. J., skoleinsp, Ølgod, 400.
Saugmann, J., gdjr, Løvlund, 278.
Scavenius, kultusminister, 224.
Schelde, J., gdjr, Lejrskov, 210.
— P., gdjr, Lejrskov, 210.
Schiøler, A., lærer, Roust, 332.
Schjørring, E., arkitekt, Grindsted, 270.
— Kaj, repræsentant, Grindsted, 272.
Schlanbusch, politifuldm, Varde, 416.
Schlosser, Asbjørn, gdjr, Brørup, 158.
— Vilh. (og hustru Anne Marie), gdjr, Brørup, 158.
Schmidt, postbud, Varde, 421.
— propr, Ølgod, 397.
— Agnes, kunstmaler, 103.
— Aug. Fr., forfatter, 155, 220, 222, 264, 335.
— C., amtsstueass, Varde, 416.
— C. A., gdjr, Brørup, 158.
— Chr., gdjr, Varde, 415.
— F. List, kaptajn, Nordby, 370.
— H. Uhre, førstelærer, Kvong, 443.
— J., gartner, Holsted, 162.
— Kr., gdjr, Varde, 421ff.
— Mette, fru, Ringive, 535.
— Palle, seminarierektor, Esbjerg, 301.
— Peder, gdjr, Janderup, 428.
— Theodor, propr, Varde, 421.
Schou, Johs., kbmd, Vamdrup, 257ff.
— Laurids, fabrikant, Vamdrup, 258f.
— Nina, fru, Vamdrup, 259.
— P., gdjr, Givskud, 498.
Schram, P., kammersanger, 86.
Schroeder, Rolf, arkitekt, 159, 176, 192.
Schrøder, Charlotte, fru, Askov, 176, 191.
— Holger, civilingeniør, 187.
— Julie, frk, Askov, 184, 191.
— Ludvig, højskoleforst, Askov, 123, 147, 154, 170, 173, 176f, 186, 189ff, 194, 196, 201f, 209, 211, 214, 218, 356, 391f, 431.
Schøning, F., lærer, Vamdrup, 259.
Schønweller, G., professor, 91.
Schøtt, P. C., førstelærer, Næsbjerg, 327.
Sidelmann, lærer, Naur, 437.
Siegumfeldt, Johanne M. la Cour, frk, Askov, 182.
Sievert, W., højskoleforst, Janderup, 428, 437.
Sigurdsson, G. P., kaptajn, Esbjerg, 312.
Sillasen, kbmd, Nymindegab, 454.
Sillesen, kbmd, Oksbøl, 466.
— Maren, fru, Oksbøl, 465f.
Sillesthoved, Søren, Give, 540, 545.
Simmelsgaard, J., indremiss, Esbjerg, 312.
Simonsen, uddeler, Alslev, 358.
— And., gdjr, Gesten, 213.
— J. Bredmose, fiskehandler, Esbjerg, 320.
— Kr., gdjr, Billum, 429f.
— Laur., husmd, Lindknud, 168.
— S., propr, Skanderup, 222.
— Simon, gdjr, Billum, 430.
Simony, J. B., politimester, Varde, 415f.
Sindberg, P. H., førstelærer, Ølgod, 383, 397, 400.
Sivebæk, Jeppe, gdjr, Brande, 492.
Skelmose, Kaj, malermester, Esbjerg, 300.
Skjoldborg, Johan, forfatter, 332, 497.
Skjøde, Hans, gdjr, Veerst, 205f.
— Klaus, gdjr, Gesten, 219f.
— Peter, gdjr, Gesten, 220.
Skjødt, A., førstelærer, Jordrup, 210.
— J. M., skoleinsp, Lejrskov, 210.
Skousen, Mar., isenkræmmer, Gørding, 118.
— N., gdjr, Vamdrup, 252, 257.
— N. N., isenkræmmer, Vamdrup, 257.
Skov, Eskil, skrædder, Askov, 191.
— H. P., husmd, Aarre, 342.
— M., gdjr, Staarup, 119.
Skov Jensen, Jac., sognefoged, Skærlund, 494.
Skovbjerg, N. K. N., lærer, Lindknud, 169.
Skovgaard, B., gdjr, Ho, 480.
— H. G., kunstner, 192, 301.
— Joakim, kunstmaler, 113.
— J. Th., kunstmaler, 241, 401.
— Matthias, gdjr, Skanderup, 234.
— N. F., gdjr, Skanderup, 234.
— Niels, kunstner, 170, 516.
— Roland, arkitekt, 241.
Skovlund, B., lærer, Lejrskov, 210.
Skovmand, Helge, redaktør, 444.
Skovsted, I., stationsforst, Vamdrup, 258.
Skydsgaard, indremiss, 75, 284.
Skærbæk, lærer, Bramminge, 138.
— lærer, Brøndum, 352.
Skærlund, Aage, gdjr, Brande, 494.
Skøtt, Mar., grundbogssekr, Ribe, 78.
Slebsager, M. N., minister, 11, 199f.
Sloth, gdjr, N Nebel, 448.
Sloth-Christensen, C., boghandler, Varde, 424.
— Johs., boghandler, Varde, 424.
Slott-Møller, Agnes, kunstner, 176.
Sloustrup, P., gdjr, Vester, 516.
Smed, Niels, gdjr, Aal, 465.
— N. Christensen, lærer, Vandel, 554.
Smedegaard, E. S., lærer, Lyne, 443.
Smidt, A., møller, Vejrup, 117f.
— C. M., arkitekt, 273.
— H., indremiss, Esbjerg, 311.
Sneum, C., viceskoleinsp, Nordby, 370.
— N. F. S., lærer, Varde landsogn, 423.
Sommer, Mog., lægprædikant, 72.
— Otto V., kordegn, 265.
Spangsbjerg, Morten, hotelejer, Esbjerg, 297.
Staal, Jens, Holsted, 162.
Stage, R., indremiss, Sædding, 361.
Stald, Jørgen, smed. Ovtrup, 433f.
Stau, Cornelius, grosserer, Kbhvn, 414.
Staunberg, lærer, Donslund, 286.
Steen, N. S. H., efterskoleforst, V Vedsted, 102.
Steenstrup, Ingemann, ungdomsskoleforst, Vesterlund, 516.
— Jap., professor, 10.
— Kirsten, fru, Vesterlund, 516.
Steffens, Henrik, forfatter, 177, 329.
Steffensen, Poul, kunstmaler, 293, 431.
— Kr., gdjr, Ølgod, 400.
— P., gdjr, Ø Nykirke, 502, 504.
— Sv., overlærer, Vejen, 200.
Steiner, S., gdjr, Lindknud, 169.
Steinthal, frk, Kbhvn, 87.
— overretssagf, Kbhvn, 87.
Stemann, G. C. V. H., stiftamtmand, Ribe, 47, 73, 203.
Stenbæk, Kr., Askov, 191.
Stenderup, A., gdjr, Ølgod, 396.
Stensig, M. C., lærer, Vilslev, 143.
— N. F. M., lærer, Torstrup, 383.
Stidsen, P., indremiss, Ølgod, 400.
Stokholm, M., gdjr, Lindknud, 168.
Storgaard Pedersen, P., lokalhistoriker, 395.
Storm, A., gdjr, Veerst, 206.
Straarup, A., gdjr, Lindknud, 169.
Strandvig, V., borgmester, Varde, 416.
Strøm, fru, Vejen, 199.
Stubkjær, And., indremiss, 306, 406, 430, 434, 538.
— Hans, Billum, 429.
Sundbo, Arne, lokalhistoriker, 296, 321.
— J. P., redaktør, Esbjerg, 11, 298, 301.
Svendsen, J., gdjr, Ansager, 410.
— Nic., amtsskolekonsulent, 69.
Svendstrup, lærer, Hjortsvang, 504.
Svennesen, E. K., lærer, Skanderup, 241, 246.
Svenningsen, R. N. K., lærer, Langelund, 535f.
Søgaard, lærer, Skjoldbjerg, 289.
— Carl, lærer, Holsted, 162.
— Chr., lærer, Holsted, 160, 162.
Søholm, Kr., gdjr, Starup, 127.
Sønderby, Knud, forfatter, 300.
Søndergaard, murermester, Filskov, 526.
— A., husmd, Holsted, 162.
— A., lærer, N Nebel, 448.
— Chr., gdjr, S Omme, 521.
— Karen, frk., Grene, 276.
— Knud, indremiss, S Omme, 276f, 521.
— Kr., indremiss, S Omme, 521.
— Kr., sogneraadsfmd, Grene, 277.
— Mettinus, gdjr, Brande, 490, 494.
— Ole, kunstmaler, 316, 324.
— Vald., murermester, Blaahøj, 526.
Søndergaard Hansen, N., skoleinsp, Grindsted, 272.
— Jensen, frk, Ansager, 410.
Sørensen, lærer, Givskud, 498.
— sagfører, Seest, 244.
— A., dyrlæge, Holsted, 160.
— Alfr., overlærer, Vejen, 200.
— And., lærer, N Nebel, 448.
— Andr., gdjr, Darum, 134.
— Andr., red, Fanø, 364.
— Anton, teglværksarb, Ølgod, 398.
— Anton, gdjr, Givskud, 498.

— Anton, kæmner, Henne, 455.
— B., snedker, Ansager, 410.
— Bejer, gdjr, Malt, 172, 175.
— Bent, forst, Ladelund, 173.
— C., fabrikant, Gørding, 116.
— Carl, snedkermester, Vamdrup, 258.
— Claus, dir, Esbjerg, 300.
— C. N., lærer, Mosevraa, 476.
— Dahl, sømandshjemsbest, Esbjerg, 311.
— Daniel, gdjr, Oksbøl, 467.
— Ejler, gdjr, Brørup, 158.
— Eskild, Faaborg, 342.
— G. C., lærer, Tyregod, 515.
— Gustav, gdjr, Foldingbro, 172.
— H., bager, Skovlund, 410.
— H., friskolelærer, Oksbøl, 466.
— Hans, gdjr, Givskud, 498.
— Hans, gdjr, Ø Nykirke, 502.
— Helene, forstanderinde, Vejen, 200.
— Henrik, gdjr, Jernved, 149.
— H. J., kommunebud, Nordby, 370.
— H. P., lærer, Gesten, 220.
— H. V., førstelærer, Hejnsvig, 292.
— J. C., skovrider, Høllund, 167, 285.
— Jens, kbmd, Ringive, 535.
— Jensenius, gdjr, Borre, 466f.
— J. M., gdjr, Ulfborg, 437.
— J. K., kromand, Hovborg, 167f.
— Johanne, fru, Bække, 207.
— Johs., gdjr, Hodde, 392.
— Johs. A., landssekr, 234, 238.
— K., organist, Esbjerg, 310.
— Knud, sogneraadsfmd, Vejrup, 119.
— Kr., Faaborg, 342.
— Kr., lærer, Ø Nykirke, 505.
— M., malermester, Nordby, 369.
— fru, malermester, Nordby, 369.
— Marie, forfatterinde, Skovlund, 411.
— Marius, gdjr, Darum, 134.
— Marius, gdjr, S Starup, 127.
— Marius, seminarielærer, Jelling, 497.
— Metum, gdjr, Billum, 430.
— M. K., overportør, Vejen, 199.
— P. Hansen, indremiss, 210, 343.
— R. F., gdjr, Ulkind, 536.
— S., overlærer, S Omme, 521.
— S., mejeribest, Almstok, 554.
— S. H., skoleinsp, Grindsted, 271.
— Sig., gdjr, Janderup, 430.
— Simon, boelsmd, Farup, 108.
— S. K., lærer, Tistrup, 393.
— S. Madsen, gdjr, Vorbasse, 292.
— S. Th., førstelærer, Lindknud, 168.
— Søren, Troldholm, 466.
— Søren, gdjr, N Nebel, 416, 447f.
— Søren J., gdjr, Filskov, 526.
— Søren Lindberg, gdjr, Vrenderup, 344.
— Søren Starup, gdjr, Donslund, 291.
— Th., indremiss, Bække, 206.
— Thomas, gdjr, Tyregod, 489, 514f.
— Vald., gdjr, Vrenderup, 344.
— Viggo, gdjr, Løvlund, 278.
— Vilh., lærer, Skovlund, 411.

Tagmose, A., indremiss, Ribe, 78.
Tandskov, karetmager, Holsted, 162.
Tarp, førstelærer, Vraa, 210.
Teglgaard, P., gdjr, Givskud, 498.
Teglgaard Hansen, A., lærer, Slebsager, 343.
Teilmann, Th. de, propr, Varde, 421.
Tengnagel Jørgensen, B., lektor, Esbjerg, 301.
Terkelsen, J. M., sognefoged, Tjæreborg, 348.
— T. M., redaktør, 348.
Terkildsen, S., sognefoged, Sig, 383.
Termansen, Niels, kromand, Aal, 465.
— N. J., gdjr, Læborg, 147, 154, 156, 160, 170, 182, 196ff, 297, 305, 391, 518, 520.
Terp, C., gdjr, Vorbasse, 288.
Thaarup, P., klitdirektør, 480.
Therkelsen, K., gdjr, Givskud, 498.
Therkildsen, Kr., Vrøgum, 429.
Thing, H. P., gdjr, Henne, 454.
Thomasen, Aage, sømandshjemsleder, Esbjerg, 311.
Thomsen, lærer, Klinting, 454.
— lærer, Trælund, 527.
—fru, lærer, Hovborg, 169.
— mejerist, Oksby, 480.
— A., gdjr, Donslund, 291f.
— Aksel, sogneraadsfmd, Lindknud, 169.
— A. K. Sibrand, lærer, Hodde, 393.
— Andr., Ringive, 535.
— Carl, væver, Ribe, 77.
— Chr., Vejrs, 423.
— Erik, fabrikarb, Randbøl, 553.
— Fr., højskoleforst, Børkop, 125, 256.
— Gregers P., lærer, Sønderho, 374.
— H. Rask, skoleinsp, Nordby, 370.
— J. Chr., lærer, Grene, 278.
— K., skoleleder, Vamdrup, 259.
— K. L., gdjr, Vesterhede, 291.
— Knud, arkitekt, 320.
— Kr. M., gdjr, Brande, 490, 492.
— M., lærer, Vorbasse, 288.
— Mads, kirkebetjent, Skjoldbjerg, 289.
— Martin, gdjr, Give, 539.
— Martin, gdjr, Læborg, 201.
— M. K., smedemester, Ansager, 410.
— M. Risbjerg, lærer, Lyne, 443.
— N., lærer, Aarre, 343.
— Niels, gdjr, Hjarup, 240, 248.
— P. L., gdjr, Stenderup, 410.
— Risbjerg, lærer, Filskov, 523, 527.
— Søren, gdjr, Veerst, 206.
— Th., dir, Nørup, 549.
— Th., gdjr, Andst, 216, 241.
— T. K., lærer, Vandel, 554.
— Tranberg, sognefoged, Hodde, 392.
— Vald., gdjr, Skanderup, 234.
— Walther, gdjr, Vorbasse, 288.
Thomsen-Petersen, P., sogneraadsfmd, Grimstrup, 332.
Thorsen, Jens, Kvong, 442.
— P. K., sprogforsker, 182, 416.
Thorup, dommer, Kbhvn, 257.
— N. V., kordegn, Esbjerg, 310.
— P. N., rektor, Ribe, 73.
Thorup Rasmussen, snedker, Jerne, 323.
Thorvaldsen, Bertel, billedhugger, 95, 163, 241.
Thuesen, Hans, lærer, Alslev, 358.
— Jesper, gdjr, Billum, 430.
— Kr., gdjr, Brøndum, 352.
— Mads, Vamdrup, 234, 252, 257.
— P., gdjr, Kokspang, 358.
Thuesen Nielsen, N., indremiss, Vejen, 196, 199.
Thuesen Sørensen, S., gdjr, Vesterhede, 291.
Thygesen, propr, Seest, 244.
— C., gdjr, Brørup, 158.
— C., sømandshjemsbest, Esbjerg, 311.
— Laur., fiskeskipper, Esbjerg, 300.
Thygeson, Th. de, klitinsp, 450.
Thyregod, C. A., forfatter, 404, 515.
Thyssen, A., skolebest, Nordby, 368, 370.
— P. Schjørring, landsretssagfører, 397.
Thøgersen, J., fabrikant, Sønderho, 374.
— Niels, sogneraadsformand, Lindknud, 168.
— P., lærer, Sønderho, 374.
Tietgen, C. F., bankdirektør, 177, 297.
Tind-Christensen, J., forstander, Ribe, 74.
Tirsgaard, uddeler, Skjoldbjerg, 288.
— Marinus, sogneraadsfmd, Tyregod, 514.
Tjellesen, P. B., gdjr, Grimstrup, 332.
Tobiassen, A., gdjr, Janderup, 429.
— Karen, fru, Borre, 466.
— Poul, gdjr, Billumvad, 467.
— Tobias, gdjr, Borre, 466.
Toft, F. C., sagfører, Varde, 420.
Toftdal, lærer, Ringive, 536.
Tofterup, B., skoleinsp, Gørding, 119.
Toftrup, J., gdjr, V Starup, 127.
Tolstrup, S. A., indremiss, Bramminge, 138.
Topholm, N., indremiss, Bramminge, 138.
Tranberg, A., godsejer, Henne, 450.
Trier, Ernst, højskoleforst, Vallekilde, 150, 176, 182, 391, 446.
— Ernst, maler, 210.
— Troels, maler, 174, 344.
Troelsen, Helge, friskolelærer, Give, 540.
— Inger, frk, Give, 540.
Tromborg, Søren, Farre, 538.
Trommer, Aage, adjunkt, Esbjerg, 303.
Truelsen, Varde, 421.
Trædemark, N., gdjr, Filskov, 525.
Trædholm, And. N., gdjr, Brande, 493.
Trøglborg, Ane, »klog kone«, Ringive, 536, 544.
Tuxen, L., professor, maler, 62.
Tygesen, skoleinsp, Vorbasse, 288.
Tørning, fru læge, Vorbasse, 288.

Uhd, N. H., sparekassedir, Ølgod, 395, 401.
Uhre, Aage, gdjr, Kvong, 443.
— Hans, gdjr, Tistrup, 391f.
— Th., førstelærer, Billum, 430.
— Th., gdjr, Glibstrup, 443.
Uhre Pedersen, møller, S Omme, 521.
Uldall, F., arkitekt, 482.
Underlin, B., lærer, Blaahøj, 527.
Urup-Jensen, J., kunstmaler, 320, 449.
Uth, P., gdjr, Lindeballe, 543.
Utoft, Kr., Ringive, 535.
— N., Lindet, 515.

Waaben, førstelærer, Nørup, 548.
Vad, J. P., lærer, Lund, 409, 411.
— Mikkel, gdjr, Ansager, 408.
Valeur, Tang, fru, Nr Vosborg, 28.
Vammen Jensen, friskolelærer, Aal, 467.
Vang, C., gdjr, Brørup, 158.
— Kr., gdjr, Nørbølling, 172.
Warming, Eugen, professor, 86, 112.
Wedel-Heinen, byfoged, Varde, 415.
Vedsted-Hansen, G., ungdomsskoleforst, Ølgod, 399.
Veirup, Knud, højskoleforst, Brande, 494.
Veis, A., maler, Ansager, 410.
Weiss, Anna, fru, Sønderho, 374.
Vejrup, P., gdjr, Gesten, 205, 213.
Weltzer, Johs., forfatter, 180.
Wemmelund, Alfr., gdjr, Give, 497, 540.
— Ansgar, gdjr, Give, 539f.
— Karen, fru, Give, 538.
— Kirstine, miss, Kina, 539.
— Mads, gdjr, Give, 538f.
— M. P., herregaardsmiss, Høng, 539.
— Søren, gdjr, Give, 538.
Werborg, S. A., skoleinsp, Esbjerg, 301.
Vesterager, Anton, lærer, Vorgod, 453.
Vesterdal, skolebest, 442.
Vestergaard, Fr., gdjr, Seem, 90.
— V., rektor, Ribe, 73.
Westergaard, Har., professor, 39, 298.
— H., red, Bramminge, 138.
— Viggo, vandbygningsdir, Esbjerg, 298.
Vesterlund, E., organist, Ribe, 78.
Vestkjær, Morten, gdjr, Ølgod, 401.
Westring, Inger, frk, Nordby, 459ff.
Wielandt, H. N. P., læge, Ribe, 74.
Vig Jensen, Ingrid, overbibliotekar, Esbjerg, 301.

Vig Petersen, S., kunstmaler, 109.
Wiinholt, arkitekt, 169, 495.
Villadsen, S., gdjr, S Farup, 102.
Villemoes, J., konsul, Esbjerg, 298.
Willemoes, C., red, Ribe, 74, 82.
Villesen, Villads, Vejrs, 476.
Willumsen, Aage, rektor, Ribe, 73.
Wimmelmann, J. C., kæmner, Gørding, 118.
— frk, lærerinde, Gørding, 116.
Vind, Andr., gdjr, Obbekær, 95.
— Rasm., højskoleforst, Esbjerg, 299.
Vindbjerg, Niels, Ringive, 535.
Windfeld, Anna, fru, Oksbøl, 466.
Windfeld-Hansen, C. M., konsul, 109.
Vingborg, J., gdjr, Vesterhede, 291.
Winstrup, arkitekt, 95, 527f.
Vinten, lærer, Lønne, 454f.
Winther, F., lærer, Ringive, 536.
Vinther Jensen, J., husmd, Ansager, 410.
Vistisen, højskoleforst, Janderup, 428.
— Jak., lærer, Tistrup, 393.
Vittarp, Bertel, gdjr, Lunde, 435.
Viveke, Holger, politiker, 304.
Wivel, Ole, højskolelærer, Askov, 180, 183.
Voigt, Nanna, fru, Varde, 421.
Voldsgaard, førstelærer, Brørup, 158.
Vonsild, L., husmd, Jernved, 147.
Voss, mejeribest, Føvling, 165.
Wulff Nielsen, H., førstelærer, Hejnsvig, 291f.
Vynne, P., sløjdskoleforst, Askov, 173.
Værge, K. V., lærer, Tyregod, 516.
Væver, Jens, Esbjerg, 301.

Øhle, Th. Jensen, lærer, Vejrs, 480.
Øhlenschlæger, J. C. B., arkitekt, 333.
— Kaj, arkitekt, 333.
— P., gdjr, Vesterhede, 291.
— Th., grosserer, Grindsted, 270.
Øllgaard, A., manufakturhandler, Bramminge, 138.
— H., overlærer, Ølgod, 395, 400, 402.
— Karen K., fru, Skads, 323.
— N. E., rektor, Ribe, 73, 77.
— Olav, gdjr, Jernved, 148f.
Ørsted, H. C., professor, 85, 441.
Østergaard, A., gdjr, Janderup, 430.
— A. J., gdjr, Hjarup, 248.
— E., gdjr, Filskov, 525.
— H. P., gdjr, Stenderup, 410.
— J., frihedskæmper, Varde, 416.
— J., gdjr, Tistrup, 393.
— J. C., gdjr, Langelund, 535.
— J. P., skrædder, Skanderup, 234.
— N. C., gdjr, Filskov, 525.
— Th., indremiss, Ølgod, 400, 423.
Østergaard Christensen, gdjr, Jerne, 323.